R G B WH GR BL
Grey Scale #13
C M Y K
DANES-PICTA.COM
A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19
Colour Chart #13
Blue
Cyan
Green
Yellow
Red
Magenta
White
3/Color
Black
Inches
Centimetres

Dzieło obecne zawiera w sobie kompletów od „A" do „Z" cztery, a mianowicie

K_t I. główny od tomu I 30 str. I ej do tomu XVI str. 252 ej

„ 2. suplement I y w tomie XVI ym po st. 253 ej do „ XVI „ 300 ej (t.j. do końca)

„ 3. „ II i od tomu XVII 30 Str. I ej „ „ XVIII „ 733 ej

„ 4. „ III i

t.j. uzupełnienie w tomie XVIII ym od 735 do „ „ 754 ej („ „ „)

Dzieło obecne zawiera w sobie kompletów od „A" do „Z" cztery, a mianowicie

K t I^{y} główny od tomu I^{go} str. I^{ej} do tomu XVI^{go} str. 252^{ej}

„ 2^{i} suplement I^{y} w tomie XVI^{ym} po st. 253 do „ XVI^{go} „ 300^{ej} (t.j. do końca)

„ 3^{i} „ II^{i} od tomu XVII^{go} Str. I „ „ XVIII^{go} „ 733^{ej}

„ 4^{y} „ III^{i}

t.j. uzupełnienie w tomie XVIII od str. 735^{ej} do „ „ 754^{ej} („ „ „)

212
462.

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna.

WARSZAWA.

DRUK TOW. S. ORGELBRANDA SYNÓW.

Krakowskie-Przedmieście Nr. 66.

1275 1937 г.
„ТРИБУНА РАДЗЕЦКА"

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna

Z ILUSTRACJAMI I MAPAMI

Tom I.

Od litery A do Ażur.

Z 532 rysunkami, 11 mapami i tablicą Analizy spektralnej.

Библиотека Изд. Товар. Иностран. Рабочих СССР
№ 15583

8294

GŁÓWNY ZARZĄD POLITYCZNY
WOJSKA POLSKIEGO
Zarząd II
Nr. inw. 1634.

WARSZAWA
WYDAWNICTWO TOWARZYSTWA AKCYJNEGO
ODLEWNI CZCIONEK I DRUKARNI
S. ORGELBRANDA SYNÓW.
1898.

03.

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ
Варшава, 25 Февраля 1898 года.

BIBLIOTEKA NAUKOWA
80309/2
Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego

A.

A, pierwsza litera abecadła wszystkich niemal narodów, jest jedną z sześciu samogłosek; w logice A znaczy jakikolwiek przedmiot myśli; formuła A=A znaczy: że każda rzecz równa jest samej sobie; *A* i *Z* (po grecku *Alfa* i *Omega*) znaczy początek i koniec. Na czele wyrazów greckich złożonych *a* ma znaczenie przeczące (alfa privativum), np. *a*-teista—bezbożnik; w napisach rzymskich: A=*Augustus* (cesarz), ♀=*Augusta* (cesarzowa); przy oznaczaniu lat: *a*=anno, t. j. roku; na monetach oznacza, że są wybite w głównej mennicy; w handlu *à* znaczy „po,“ np. funt à 6 rs.; w kurscetlach znaczy *argent* (płacono). *A. M.*—Artium Magister (magist. sztuk wyzwolonych); *a. a.*—ad acta, *a. d.*=a dato. *A. B.*=aurea bulla (złota bulla). *A* w skali muzycznej jest jedną z siedmiu nut, którą Francuzi i Włosi nazywają *La.* Na receptach *a*, *aa*, *ana*, znaczy tyle, co „w równych częściach.“ Co do warunków powstawania dźwięku, *a* ob. Samogłoski.

Aa (wyraz staroniemiecki: *aha*—woda), nazwisko kilku rzek: 1-a w Kurlandji (po łotewsku Lella-Uppe), wpada prawą odnogą do ujścia Dźwiny zachodniej, a lewą do zatoki Ryskiej; 2-ga w Liflandji, **Aa** v. Trejder-Aa, wpada do morza Baltyckiego powyżej Rygi; 3-a w departamencie franc. Pas-de-Calais, wpada pod Dunkierką do oceanu, 82 klm. długa i na 29 klm. żeglowna; 4-a w Holandji, dopływ rz. Yssel; 5-ta w Szwajcarji, gdzie, wybiegłszy z kantonu Uri, przez Unterwald wpada do jeziora zwanego Czterech Kantonów. Nadto kilka rzek tej nazwy jest w Westfalji.

Aach, miasteczko w W. Ks. Badeń. Tu Francuzi 25 marca 1779 wygrali bitwę z Austrjakami.

Aachen, ob. Akwizgran.

Aak, rybacki statek holenderski, o płaskiem dnie i końcach zaokrąglonych.

Aalborg, powiat w północnej części Danji, obejmujący 2,896 klm. kw. i 104,800 mieszkańców, ze stolicą tegoż nazwiska nad zatoką Lümfjord i wygodnym portem, oraz rozmaitemi fabrykami. Miasto prowadzi znaczny handel, posiada seminarjum, szkołę marynarki, dość liczną bibljotekę i 19,503 m.

Aalen, miasto okręgowe w Wirtemberskiem, nad rzeką **Aal,** 7,155 m., fabryki wyrobów wełnianych i garbarnie.

Aalesund, miasteczko w Norwegji, z wybornym portem i bogatem rybołóstwem, liczy 8,400 m.

Aali-basza, Mehemet-Emin, * w 1815 roku w Konstantynopolu. Przechodził szybko stopnie wyższych urzędów dyplomatycznych; w r. 1854 pozyskał dwie najważniejsze w Turcyi posady: ministra spraw zagranicznych i prezesa tanzymatu czyli reform państwa. W następnym roku był mianowany pełnomocnikiem na konferencje w Wiedniu, a po powrocie stamtąd wielkim wezyrem; na tym urzędzie ułożył prawa, określające swobody chrześcijan, zatwierdzone hattyszeryfem 18 lutego 1856 roku. W tym samym roku, jako pełnomocnik turecki, brał czynny udział w konferencjach paryskich, odznaczając się niepospolitą energją i przenikliwością. Po podpisaniu traktatu paryskiego 3 marca 1856 r., powrócił do kraju, znowu objął urząd wielkiego wezyra i sprawował go, pomimo niezliczonych trudności, stawianych mu przez starowierców muzułmańskich. Podczas rokoszu kandyjskiego 1866 r. nie dozwalał mocarstwom zagranicznym mieszać się do spraw tureckich. Przyczynił się wielce do załatwienia drogą pokojową sporu grecko-tureckiego 1868 r. Wraz z Fuad-baszą przekształcił 1868 roku radę państwa w rodzaj ciała konstytucyjnego. W 1869 r. objął ministerjum spraw zagranicznych i zmusił kedywa do uznania zwierzchności sułtańskiej. † 1871 r.

Aall (wym. Ool) Jakób, norweski pisarz i mąż stanu, * 1773, teolog, następnie górnik, zajmował się też badaniem starożytności, narzeczy i podań ludowych swej ojczyzny; † 1844. Z dzieł jego najważniejsze: „Erindringer som Bidrag til Norges Histoire fra 1800—1815“ — przyczynek do dziejów rozwoju konstytucji norweskiej. Wydawał także pismo polityczne „Nutid og Fortid“ („Teraz i dawniej“).

Aalst (Aelst, Alost), warownia w belgijskiej prowincji Flandrji Wschodniej; 26,000 m. (1890), dawniej stolica Flandrji austrjackiej.

Aam lub **Ohm,** dawna miara holenderska do cieczy, obejmująca od 143 do 157 litrów czyli kwart nowopolskich.

Aar, jedna z największych rzek w Szwajcarji, 280 klm. długa; wypływa z lodników Aarskich zpośród Alp Berneńskich, wpada do Renu naprzeciwko Waldshut. W gwałtownym biegu swoim tworzy wiele wodospadów, z których jeden pod Handeck należy do najwspanialszych w Europie. W łożysku jej znajduje się piasek złoty.

Aar lub **Ahr,** rzeczka w Prusiech nadreńskich, wpadająca do Renu. Na jej brzegach rośnie dobre wino tegoż nazwiska.

Aarau, stolica kantonu Argowji w Szwajcarji, nad rzeką Aar. Liczy 7,000 mieszk. (1888), trudniących się głównie przemysłem. W bliskości są kopalnie żelaza i alabastru. W mieście znajdują się fabryki wstążek, wyrobów lnianych i ludwisarnia. 20 lipca 1712 r. zaszła tu bitwa w wojnie domowej zwanej Togenburską, między kantonem Berneńskim i Unterwaldzkim, którą 11 sierpnia t. r. zakończył stanowczy pokój.

Aarburg, miasteczko szwajcarskie w kantonie Argowji, posiada znaczne fabryki bawełniane, prowadzi handel winem i liczy 2,079 m. (1888).

Aarestrup Karol Ludwik, * 1800 † 1856, lekarz z zawodu, a zarazem poeta liryczny duński w stylu Heinego. Jerzy Brandes wydał jego poezye, poprzedzając je wstępem krytycznym (Samlede digte. 1877).

Aargau, ob. Argowja.

Aarhuus, powiat we wschodniej części Danji, obejmuje 2,479 klm. kwad. i liczy mieszkańców 157,204 (1890). Główne jego miasto t. nazwy ma 33,308 (1890) m., trudniących się rybołóstwem i przemysłem; pamiętne pomyślną dla Prusaków bitwą z Duńczykami, stoczoną 31 maja 1849 r. Posiada gotycką katedrę, 1201 r. zbudowaną, najpiękniejsze dzieło architektury kościelnej na całej Północy.

Aarifi-basza, dyplomata turecki, * 1819, rozpoczął swój zawód w r. 1858, jako pierwszy dragoman w dywanie sułtańskim i był nim do r. 1863. Dwukrotnie był posłem w Wiedniu, w r. 1874 ministrem spraw zagranicznych. Za wezyratu Mahmuda-baszy był ministrem sprawiedliwości i w końcu wezyrem. 18 lipca 1877 znowu powierzono mu ministerjum spraw zagranicznych w miejsce Sewfeta-baszy, ale już 31 tegoż miesiąca podał się do dymisji. W sierpniu t. r. mianowany został posłem w Paryżu. W r. 1879 utracił łaskę sułtana i jako generał-gubernator został wysłany do Mezopotamji, lecz w r. 1881 przywołany i mianowany pierwszym ministrem. Po ustąpieniu z tego stanowiska został prezydującym w radzie stanu.

Aaron, starszy brat Mojżesza, był pierwszym arcykapłanem Hebrajczyków. Czyny cudowne, znane pod nazwą *siedmiu plag egipskich*, jakich wspólnie z Mojżeszem dokonał na dworze Faraona, przyczyniły się do wyswobodzenia ludu żydowskiego z niewoli egipskiej. Aaron † na górze Hor. Następcą jego był Eleazar, trzeci syn zmarłego arcykapłana, w którego rodziegodność ta pozostała dziedziczną. (Patrz Pięcioksiąg Mojżesza).

Aaron, rodem Francuz, † 1059, pierwszy opat Benedyktynów tynieckich (1046—1059). Otrzymawszy od króla Kazimierza biskupstwo Krakowskie, wyjednał sobie nadto 1046 r. u Benedykta IX prawo arcypasterskie. Ponieważ jednak nominacja ta wydana była przez Benedykta IX, nieprawnie zasiadającego na stolicy apostolskiej, jako antypapieża, przeto o arcybiskupstwie Krakowskiem mowy być nie może; jakoż już następca Lambert Zula, wcale się o paljusz nie starał. Porów. Bielowski M. P. H. I, 358; Friese I, 270—272; Alzog III, 184—185.

Aaron Piotr, wojewoda multański, rozkazał ściąć wojewodę Bohdana w r. 1385, a po 2 latach rządów sam ścięty został przez Stefana, syna Bohdanowego.

Aaron.

Aaron, herb kapituły krakowskiej i wileńskiej, przyniesiony do Polski przez Aarona (ob.), Francuza, około 1045 r. Herb wyobraża trzy złote korony szlacheckie w polu srebrnem.

Aaronowicz Izaak, rodem z Prostic na Morawach, autor i drukarz krakowski (1550—1630). Z jego drukarni wyszedł sławny Talmud Babiloński (1603—1605) w 12-tu tomach.

Aasen Ivar Jędrzej, jeden z najcelniejszych norweskich językoznawców, autodydakta, * 1813 r. Podróżował wiele po rodzinnym kraju w celach naukowych i owoce swych prac złożył w kilku ważnych dziełach: „Det norske folkesprogs grammatik“ (1848), „Norske ordsprog“ (1856). **A.** jest gorliwym propagatorem samodzielności języka norweskiego i zerwania więzów, łączących go z duńskim. Sam pisał poematy w djalekcie norweskim: „Symra,“ „Ervingen“ (dramat, 4-te wydanie, 1887).

Aasvär, grupa drobnych wysepek pod kołem biegunowem północnem, niedaleko brzegów Norwegji. Obecnie jedna z najważniejszych w Europie miejscowości dla rybołóstwa. Corocznie łowią tu około 200,000 ton najprzedniejszego gatunku śledzi.

Ab, nazwa jednego z miesięcy u Chaldejczyków, przyjęta też przez Żydów od czasu niewoli babilońskiej. W kalendarzu żydowskim jest *ab* jedenastym miesiącem roku cywilnego, a piątym roku religijnego; przypada na porę lipca i sierpnia. Dzień 9 *ab* jest u Żydów pamiątką dwukrotnego zburzenia świątyni (586 przed Chr. i 70 po Chr.), jako też klęski wodza Bar-Kochba w r.

135 po Chr. Natomiast dzień 15 *(chamisza-aszar b' Ab)* jest dniem radosnym, jako wspomnienie różnych wypadków pomyślnych z czasów dawniejszych.

Aba lub **Abae,** miasto w starożytnej Focydzie, sławne z wyroczni i wspaniałej świątyni Apollina, zburzonej przez Kserksesa. Ruiny istnieją dotychczas.

Aba lub **Owo, Owon, Ouban** (Samuel), szwagier króla węgierskiego Szczepana I-go (św.), naczelnik stronnictwa nieprzyjaznego królowi Piotrowi, który pokonany schronił się do Bawarji, obrany królem (1040) spustoszył Austrję i Bawarję. Pobity r. 1044 nad rzeką Rabą przez cesarza Henryka III, dostał się do niewoli i ścięty, z rozkazu swego współzawodnika Piotra.

Aback, słoboda w gubernji Tobolskiej, pow. Iszymskim, nad rz. Iszymem; 3,000 m. W porze letniej odbywa się tu jarmark na płody miejscowe, odwiedzany licznie przez Kirgizów.

Ababdowie, Abade, Ababde, w liczbie pojedynczej **Abbadi**, plemię zamieszkujące Egipt górny i Nubję, od Kosseir do 10° szerokości północnej, często zaliczane do Beduinów. Ogólna ich liczba wynosi obecnie do 40,000; stanowią ogniwo pośrednie między Berberami a plemieniem Bedsza. Pewna ich część zajmuje się rolnictwem, przeważnie jednak prowadzą jeszcze życie koczujące z trzodami na pustyni. Dostarczają dobrych i uczciwych przewodników dla karawan.

Abad y Queypeo Manuel, biskup Valladolidu w Meksyku, wróg trybunału inkwizycyjnego w Rzymie; naprzód pozbawiony swej godności i uwięziony przez Ferdynanda VII, odzyskawszy chwilowo wolność 1820 r., ostatecznie został skazany przez inkwizycję na wygnanie. † 1824 r. Zostawił po sobie imię szlachetnego patrjoty.

Abadon (po hebr. „zagłada"). W ks. Hioba, Psalmach etc., miejsce pobytu umarłych .W Apokalipsie św. Jana, anioł przepaści, mający być figurą szatana.

Abade, ob. Ababdowie.

Abadir (po gr. baitylos), kamień stożkowy, owinięty w pieluchy, który Rhea podała swemu mężowi Saturnowi do pożarcia zamiast nowo-urodzonego syna Jowisza. U Fenicyan **A.** oznaczał bogów I-go rzędu.

Abadyci, dynastja maurytańska, pochodząca z Syryi, a panująca w XI wieku w Sewilli (1023—1091). Było tu trzech królów tego nazwiska: **Abad I, Abad II** i **Abad III,** z których ostatni, pełen najpiękniejszych przymiotów władca, a zarazem znakomity poeta, pokonany w wojnie przez Alfonsa VI, króla Kastylji, i jego sprzymierzeńca Jusufa, założyciela monarchji marokańskiej Almorawidów, utracił Sewillę i jako więzień wywieziony został do Afryki, gdzie † 1095. Piękne jego elegje tłómaczył Schack w „Poesie und Kunst der Araber in Spanien" (1865). (Patrz Dozy: „Histoire de Musulmans d'Espagne").

Abadjoci, szczątki Saracenów, w IX wieku o siedlonych na wyspie Kandji, około 4,000 głów. W czasie wojny o niepodległość Grecyi walczyli, pomimo muzułmańskiego wyznania, przeciwko Turkom.

Abadzowie, Abadzechy, plemię czerkieskie na północnym stoku gór Kaukaskich; od 1846 r. zostają w poddaństwie Rosji.

Abaffi, książę siedmiogrodzki, ob. Appaffi.

Abaffy Leopold, znany pod pseudonimem Branko Rovinov, pisarz słowieński, * 1827, † 1883. Był proboszczem w Aradcu, pisał nowele, oraz prace dotyczące rzeczy kościelnych. W r. 1848—1849 był przeciwnikiem Kossutha, za co ostatecznie utracił miejsce i był skazany na karę pieniężną.

Abagatujewsk, miasto w gub. Irkuckiej, na granicy Rosji z Chinami, przy ujściu rzeki Chajlara do Arguni.

Abaka, albo konopie manilskie, ob. Banan.

Abakan, rzeka w gubernji Jenisejskiej, wypływająca z gór Sajańskich; przebiegłszy około 370 wiorst, wpada z lewej strony do rzeki Jeniseju; płóczkarnie złota; ziemia w okolicy tej rzeki odznacza się urodzajnością.

Abakanowicz Bruno, matematyk i elekrotechnik spółczesny polski, * w roku 1852 w Wiłkomierzu. Kształcił się w szkole politechnicznej w Rydze, był docentem akademji technicznej we Lwowie, a w roku 1881 osiadł w Paryżu, gdzie oddał się elektrotechnice. Wynalazł: integrator, przyrząd służący do obliczania wartości liczebnej całek metodą graficzną; dzwonek elektryczny, wprawiany w ruch działaniem prądów magneto-elektrycznych, zatem bez pomocy stosów, oraz lampę elektryczną własnego systemu. Znaczną liczbę prac ogłosił w różnych czasopismach polskich, oraz oddzielnie, jak „*Zarysy statyki wykreślnej*" (Lwów, 1876); „*Integrator, krzywa całkowa i jej zastosowanie w mechanice budowniczej.*" W sposób dostępny opisał ten przyrząd w „*Ognisku,*" książce zbiorowej, wydanej na cześć Jeża (Warszawa, 1882). Zbudował też kilka przyrządów do mechanicznego kreślenia linji krzywych. W r. 1889 był reprezentantem Stanów Zjednoczonych na wystawie powszechnej w Paryżu.

Abakanowicz Bruno

Abakańskie Góry poczynają się przy ujściu rzeki Abakanu, ciągną ponad lewym brzegiem Jeniseju i kończą pasmem Czułymskiem około Krasnojarska.

Abakański Ostróg, poniżej ujścia Abakanu, na prawym brzegu Jeniseju w powiecie Minusińskim. 2,000 mieszkańców, trudniących się rol-

nictwem, hodowlą bydła i przemysłem. W pobliżu znajdują się wiele dawnych mogił kamiennych.

Abakuk ob. Habakuk.

Abakus, grec. *abax*, tablica pokryta piaskiem, na którym starożytni prowadzili rachunki lub kreślili figury geometryczne. Były to też tablice, podzielone linjami pionowemi na kolumny, w których zapisywano cyfry, oznaczające jedności,

Abakus pierwotny.

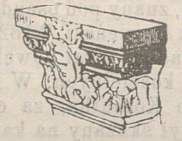

Abakus dorycki.

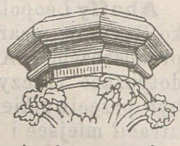

Abakus gotycki wielokątny.

dziesiątki, sta i t. d. danej liczby, co ułatwiało rachunki w taki sam sposób, jak dzisiejsze *szczoty* rosyjskie; zastępowały one przy pisaniu liczb brak zera, którego starożytni nie znali. Następnie nazywano **A-mi** wszelkie tablice rachunkowe, jak np. A. Pytagorasa, toż co tabliczka mnożenia.— W architekturze oznacza płytę wierzchnią, pokrywającą kapitel filaru i dźwigającą architraw. Formy płyt takich w różnych stylach architektonicznych przedstawiają ryc. Pierwotnie zapewne był kapitel jedynie **A**-em, to jest płytą kamienną lub drewnianą. Następnie przybierał **A.** formy coraz ozdobniejsze; w wieku XV zaniechany przez architektów, wraca znowu w wieku następnym.

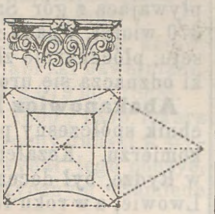

Abakus z epoki Odrodzenia.

Abaliget (Paplika), wioska w komitacie Baranya, w północo-zachodniej stronie względem Pięciukościołów, sławna najpiękniejszą stalaktytową w całych Węgrzech *Abaligecką pieczarą*, 950 klm. długą; wypływa z niej strumień. Znalezione w niej mury, oraz wielka ilość kości ludzkich i zwierzęcych, dowodzą dawnego pobytu w niej ludzi.

Abaljenacja, zupełne odstąpienie własności, czyli rzeczy posiadanych przez obywatela rzymskiego, jako to: niewolników, bydła, gruntu, drogą sprzedaży, lub innym sposobem; *jus abalienandi*, prawo odstępowania swojej własności drugiemu.

Abałak, wieś i pierwsza stacja na trakcie głównym z Tobolska do Syberji Wschodniej, nad rz. Irtyszem; monaster z cudownym obrazem Boga Rodzicy. Wpobliżu jezioro tejże nazwy.

Abana, potok, wypływający ze wschodniego stoku Libanu, płynie przez Damaszek do pustyni, gdzie po krótkim biegu bez śladu ginie w bagnach.

Abancourt Karol Ksawery, minister wojny za Ludwika XVI. Obwiniony w czasie wypadków 20 sierpnia, jako „nieprzyjaciel wolności,“ stawiony był przed sąd w Orleanie. Wiedziony potem do Paryża razem z innymi więźniami, zamordowany r. 1792 w Wersalu.

Abancourt Franciszek Ksawery, * w 1815 r., spółczesny literat polski, spółredaktor „Dziennika Polskiego,“ wychodzącego we Lwowie 1861—62. Autor wielu artykułów treści ekonomicznej i gospodarskiej. Pisywał pod pseudonimem „Budzimir Socha,“ „Strażnik narodowy.“ Rodem z Liska w Galicji; nauki pobierał w Sanoku, Samborze, Przemyślu i Wiedniu. Najważniejszem jego dziełem jest: „Era konstytucyjna austro-węgierskiej monarchji od 1848—1881“ (Kraków, 1881). † 1892 w Bolechowie.

Abangowie, Abanga, plemię murzyńskie, zamieszkuje obszar górnego Nilu, między plemionami Niam-Niam i Monbuttu.

Abano, miasteczko w Lombardji, o 5 mil od Padwy, słynne od czasów rzymskich ze swych cieplic słono-siarczanych.

Abano albo **Apona** Piotr, sławny lekarz i astrolog, * r. 1250 w Abano pod Padwą. Sciągnąwszy na siebie zarzut czarnoksięstwa, skazany został przez inkwizycję na spalenie, lecz dobrowolna śmierć jego w r. 1316, w więzieniu, uprzedziła wykonanie wyroku. Autor słynnego rytuału magicznego p. t. „Heptameron,“ oraz „Conciliator Differentiarum“ (1472). Patrz dzieło Kiesewettera „Faust,“ str. 348; tegoż „Geheimwissenschaften,“ str. 314.

Abantowie, wojowniczy lud Peloponezu, przybyły tu z Tracji. Założył on miasto Aba, sławne wyrocznią Apollina.

Abantydas, urodzony w Sycjonie, przywłaszczyciel najwyższej władzy w kraju. Kazał zamordować Klinjasa (271 pr. Chr.), którego obywatele do rządu powołali, wytępił wszystkich jego krewnych, a w końcu sam poległ z ręki Aratosa, syna Klinjaszowego.

Abarbanel, ob. Abrabanel.

Abarca, don Joaquin, biskup Leonu, * 1780 w Aragonji, znany stronnik pretendenta hiszpańskiego Don Karlosa, dla którego sprawy ciągle pracując, stanął wreszcie na czele gabinetu, a po upadku swego monarchy wygnany w r. 1839 z kraju, zamieszkał we Francji; † 1844.

Abarim, łańcuch gór na wschód Jordanu. W czasie zdobycia Jerozolimy przez Chaldejczyków Jeremjasz ukrywał tu arkę przymierza.

Abas, góra w Syrji, gdzie się Eufrat poczyna.

Abascal don Jose Fernando, wice-król Peru, * 1743, przedsięwziąwszy wyprawę przeciwko Chili, Buenos-Ajres i Nowej Grenadzie, ogołocił z wojska prowincję Lima i ułatwił tym sposobem powstanie, skutkiem czego król Ferdynand VII rozkazał mu złożyć rządy w ręce generała Penzuela. † 1821 w Madrycie. Był bardzo dobrym administratorem, za co otrzymał od kortezów

(1812 r.) tytuł margrabiego de la Concordia del Peru.

Abassi, moneta rachunkowa w Persji, wartości 4 szahi czyli $^1/_5$ krana albo $^1/_{50}$ tomana (ob.).

Abatement, w heraldyce, z ang., (wym. *ebetment*) ob. Zaprysk.

Abaton (miejsce nieprzystępne); w kościele gr. kat. ołtarz, znajdujący się za cesarskiemi wrotami.

Abatos, wyspa na Nilu, gdzie się znajdowały groby Izydy i Ozyrysa.

Abauj-Torna, komitat węgierski na prawym brzegu Cisy, utworzony w r. 1881 przez połączenie dawniejszych komitatów Abauj i Torna; obejmuje 3,260 klm. kw., lesiste wzgórza i żyzne doliny. Ludność (180,000) składa się z Madziarów i Słowaków. W okolicach południowych rośnie dobra winorośl, dająca wino zwane Szantoer. Kopalnie żelaza, srebra, miedzi, glinki porcelanowej. Stolicą komitatu są Koszyce (Kassa, Kaschau).

Abawa lub **Abau,** rzeka w Kurlandji, płynąca od wschodu ku zachodowi i wpadająca do Windawy pod wsią Szłokiem, 133 klm. długości.

Abaza Aleksander, rosyjski mąż stanu, * 25 lipca 1821, służył w huzarach i odznaczył się na Kaukazie. Po opuszczeniu wojska został mistrzem ceremonji W. Księżny Heleny, następnie był członkiem rady rosyjskich kolei żelaznych, kontrolerem państwowym, od 1874 prezesem departamentu ekonomicznego w radzie państwa, członkiem komitetu ministrów i od 1880 ministrem skarbu. Będąc zwolennikiem reform, brał udział w organizacji instytucji włościańskich, zniósł podatek od soli i nie wahał się ogłosić budżetu, jakkolwiek zawierał on w sobie znaczny deficyt. W 1881 podał się do dymisji, poczem 1882 był ponownie prezesem departamentu ekonomicznego rady państwa. † 5 lutego 1895 w Nizzy.

Abazy-basza, wódz turecki, pokonany przez Stan. Koniecpolskiego 1633 r. pod Paniowcami.

Abażur (fr. *abat-jour*), zasłona okien więziennych, umieszczona ukośnie i przytwierdzona u dołu, tak, że tamuje widok na zewnątrz; także okna piwniczne, otwierające widok ograniczony, oraz wszelkie reflektory, rzucające światło ku dołowi.

Abba, wyraz żydowsko-aramejski, znaczący „ojciec.“ Od niego pochodzi abbas, opat czyli przełożony klasztoru.

Abbadie (Jakób), francuski teolog ewangelicki XVII w. W języku polskim jest przekład jego dzieła: „Sztuka poznawania samego siebie,“ (Wilno, 1830, tomów 2).

Abadie, bracia, Antoni, * 1810, i Arnold, * 1815, obaj w Dublinie, słynni podróżnicy. Wychowani we Francji i tam naturalizowani, po należytem przygotowaniu naukowem udali się w r. 1837 do Abisynji i częścią wspólnie, częścią zaś oddzielnie, zwiedzili kraj ten, zwłaszcza okolice wówczas jeszcze zgoła nieznane. W roku 1848 wrócili do Francji z obfitemi zbiorami naukowemi i licznemi rękopisami etjopskiemi. Rezultaty tych badań ogłosił Arnold **A.** p. t. „Douze ans dans la Haute Ethiopie“ (2 t., 1868), Antoni **A.** zaś, od r. 1867 członek akademji nauk, wydał „Géodésie d'Ethiopie“ (1860 — 73); „Dictionnaire de la langue Amarinna“ (1881), „Géographie de l'Ethiopie“ (1890) i in. Ant. **A.** † 1897.

Abbas, stryj Mahometa (* 568 † 652). Początkowo walczył przeciwko synowcowi, później wszakże był jednym z najgorliwszych jego stronników i męstwem swojem ocalił życie Mahometa w bitwie pod Honain. Prawnuk jego Abul-Abbas został kalifem i założycielem dynastji Abbasydów. (Patrz „Geschichte des Abasiden Chalifats in Ägypten“ Weil'a).

Abbas I. W., siódmy szach perski z dynastji Sofich (1585—1628), wojował pomyślnie z Turkami i Tatarami Uzbekami, przeniósł stolicę z Kaswinu do Ispahanu, który przyozdobił wielu wspaniałemi budowl.—**Abbas II,** prawnuk poprzedniego; wstąpiwszy na tron r. 1642, odzyskał Kandahar na wojskach wielkiego Mogoła. Nazywano go sprawiedliwym, chociaż dopuścił się licznych okrucieństw; † 1666.— **Abbas III** (1731—1736), ostatni z dynastji Sofich, w piątym roku życia otruty przez opiekuna swego Kuli Hana.

Abbas-Abad, opuszczona warownia na lewym brzegu Araksu, w pobliżu Nachiczewania, w r. 1827 zdobyta przez wojska rosyjskie; obecnie wieś.

Abbas-basza, wice-król Egiptu, wnuk Mechmeda Alego, * 1813, został wice-królem 1848 po Ibrahimie. Główniejszemi czynami jego panowania było: zmniejszenie liczby wojska egipskiego z 30 na 9 tys., zniesienie monopolów handlowych, tudzież uporządkowanie administracji kraju, † 1854 r. Następcą był wuj jego, Said-basza.

Abbas-basza, obecnie panujący kedyw czyli wice-król egipski, * 14 lipca 1874 r. starszy syn kedywa Tewfika-baszy i księżniczki Emineh Hanem. Wychowywał się w Wiedniu w akademji Terezjańskiej i w r. 1891 uznany pełnoletnim. Był na drugim kursie wydziału prawnego Teresianum, gdy w skutek śmierci ojca swego (7 stycznia 1892) został powołany na tron egipski i stosownie do firmanu z r. 1873, który prawa do tronu egipskiego przyznał synowi najstarszemu, mianowany został przez sułtana kedywem. W d. 7 stycznia 1893 r. usiłował wyłamać się z pod wpływu Anglji, lecz zmuszony został do uległości.

Abbas-Mirza, * 1783 r., syn szacha perskiego, Feth-Alego. Celował wysokiemi przymiotami i był chętnym zwolennikiem cywilizacji zachodniej. Jako wielkorządca Azerbeidżahu, mimo nieustraszonej waleczności, nie zdołał przecież zapobiedz zawojowaniu przez Rosjan prowincyi kaukaskich (1811) i Armenji (1826 r.). Umarł, nie doczekawszy się tronu, r. 1833 w Gruzji.

Abbasydzi, nazwisko drugiej dynastji kalifów arabskich, liczącej 37 kalifów, a panującej w Bagdadzie od 749 do 1258 r.

Abbate Mikołaj, * 1512 r. w Bolonji. Jeden ze zdolniejszych uczniów Rafaela i Correggia. W r. 1552 pracował z Primaticciem nad freskami w zamku Fontainebleau. Umarł w Paryżu 1571 r. Z rodziny jego pochodzi jeszcze kilku, mniej znakomitych artystów.

Abbati Józef, malarz włoski (1836—1868), we Florencji. Malował wnętrza kościołów i pałaców, oraz obrazy rodzajowe.

Abbatucci, ród korsykański, który po wcieleniu wyspy do Francji, doszedł wysokiego znaczenia. **A.** Jakób Piotr, * 1726 roku; walczył o niepodległość swej wyspy z Genuą. Z początku rywal Paolego, następnie pogodziwszy się z nim, ułatwił Francuzom zawojowanie Korsyki. R. 1793, kiedy Paoli wezwał Anglików, bronił **A.** wyspy, ale zmuszony postępem oręża przeciwników, wrócił do Francji; następnie brał udział w wojnie włoskiej pod gen. Bonapartem; † 1812 r. **A.** Karol, syn poprzedniego, w pierwszych latach rewolucji walczył nad Renem, w armjach Pichegru i Moreau, złożył dowody talentu i waleczności. † z ran 1796. **A.** Jakób Piotr Karol, synowiec poprzedniego, * 1791, † 1857 r., minister sprawiedliwości za Napoleona III, uchodził za wielkiego prawoznawcę. Trzej jego synowie i wnuk Jakób, również jak ojciec, są zapalonymi stronnikami bonapartyzmu.

Abbazia, wieś w okręgu Volosca, na zachód od Fiume, nad zatoką morza Adrjatyckiego, zasłoniona od wiatrów północnych, dzięki czemu posiada wspaniałą roślinność południową i klimat łagodny. Jako stacja klimatyczna z kąpielami morskiemi jest bardzo licznie nawiedzaną. Por. Szemere: „Der See- und klimatische Winterkurort **A.**“ (1885).

Abbe Cleveland, astronom i meteorolog, * r. 1838 w New-Yorku, kształcił się pod Brunnowem, Gouldem i pod Struvem w Pułkowie, od 1868—74 był dyrektorem obserwatorjum w Cincinnati, a następnie został profesorem meteorologji w urzędzie meteorologicznym Stanów Zjednoczonych (Signal Service). Ogłosił: „Treatise on meteorological apparatus and metods“ (1887) i „Preparatory studies for deductive metods in storm and weather predictions“ (1890).

Abbé, tak nazywano we Francji młodych księży, lub tych, którzy, ukończywszy nauki teologiczne, oczekiwali nominacji na opata komandatarjusza. Za Ludwika XIV mianowano tak każdego, kto nosił suknię duchowną; w Polsce zwano ich labusiami.

Abbé *** (Abbé trois étoiles), pseudonim autora wielu sensacyjnych romansów anti-klerykalnych (około 1863) („Le Maudit,“ „La Religieuse,“ „Le Moine,“ „Le Jésuite“), słabej wartości literackiej. Za autora poczytywano Erdana (pseud. Andrzeja Jacob'a), Ludwika Ulbacha, księdza Deleona, Józefa Fabre'a, w końcu zaczęto posądzać księdza Michon'a, wynalazcę grafologji. Pewności absolutnej co do osoby Abbé *** nie osiągnięto.

Abbego przyrząd, przyrząd oświetlający do badania mikroskopowego przedmiotów, wymagających bardzo silnego powiększenia, zwłaszcza przy poszukiwaniach bakterjologicznych.

Abbema Ludwika (* 1855 w Etampes), malarka francuska, uczennica Carolusa Durana: „Portret matki“ (1874), „Pory roku,“ „Komedja“ i „Tragedja.“

Abbeokuta, stolica negryjskiego państwa tejże nazwy w Gwinei Wyższej, nad spławną r. Ogun, z 3 milowym okręgiem dobrze uprawnej ziemi, posiada 110,000 mieszkańców, zostających w stosunkach handlowych z chrześcijanami z Lagos. Miasto to założone zostało po zniszczeniu r. 1825 dawnego państwa Joruba przez zbiegów, którzy tu szukali schronienia.

Abbeville, miasto francuskie w dep. Somme, nad rzeką Somme, 20,000 m. (1891), zajmujących się po większej części handlem i przemysłem. Są tu znane fabryki sukna, muślinu, jedwabiu i mydeł. Z dawnych zabytków jest piękny kościół gotycki, pod wezwaniem św. Wolframa.

Abbiate-Grasso *(Abbiagrasso)*, miasto okręgowe w Medjolańskiem, w żyznej okolicy, nad Naviglio Grande (wielki kanał); po wszystkie czasy ważna pozycja militarna, 7,000 m.

Abbo, opat Benedyktynów z Fleury, * 945 r. Odznaczał się niepospolitą nauką i dedykował królowi francuskiemu Robertowi ułożony przez siebie *Zbiór Kanonów*, o obowiązkach króla i poddanych. Jako surowy przestrzegacz reguły zakonnej, 1004 z namowy jednego mnicha, w klasztorze Reole w Gaskonji, zabity włócznią.

Abbot Jerzy, znakomity teolog kościoła anglikańskiego, * w Guilford r. 1562, był nauczycielem i kaznodzieją uniwersytetu oksfordzkiego, arcybiskupem Kantorberyjskim. Za opozycję przeciw antyparlamentarnemu postępowaniu Karola I, zawieszony w urzędzie; † 1633. — **Abbot** Robert, brat poprzedniego, profesor teologji w Oksfordzie, następnie biskup Salisbury, autor znanego w swoim czasie dzieła: „Antichristi demonstratio“ (* 1562 † 1617).

Abbot Karol, lord, hr. de **Colchester,** * 1757, † 1829; od r. 1802 do 1817 prezes, czyli mówca izby gmin i najsilniejsza podpora polityki ministra Pitta. Jego wymowa i dzieła treści prawnej postawiły go w rzędzie pierwszych mówców i publicystów angielskich. Z wielu użytecznych jego projektów, najważniejszym jest spis ogólnej ludności W. Brytanji, w roku 1801 przez parlament zatwierdzony. Od tego czasu statystyka Anglji wielkie czynić zaczęła postępy. Zrobił „Autentyczne wydanie statutów królewskich.“

Abbotsford, majętność, będąca niegdyś własnością Walter-Scotta, leżąca nad rzeką Tweed w hrabstwie Selkirk w Szkocji, ozdobiona pięknym parkiem, bogatą biblioteką, rzadkim zbiorem obrazów i zabytkami starożytności. Piękny opis tego miejsca dał Waszyngton Irwing w dzie-

le „Abbots-ford and Newstead Abbey“ (Londyn, 1835). Od 1858 należy do prawnuczki poety, mrs Constable Maxwell-Scott.

Abbt Tomasz, filozof niemiecki, * w Ulmie 1738. Najgłośniejsze pisma jego z filozofji praktycznej są: „O śmierci za ojczyznę“ i „O zasłudze.“ Umarł 1766 w Bückenburgu. (Patrz Bentzhorn: „Thomas Abbt“ (Berlin, 1884).

Abbuna (ojciec nasz), naczelnik kościoła abisyńskiego.

Abchazja, wązki kraj, w gub. Kutaiskiej, pomiędzy górami Kaukaskiemi a morzem Czarnem. Przyjąwszy w r. 1808 poddaństwo Rosji, ludność kraju dzieli się obecnie na pięć stanów i wyznaje po większej części wiarę mahometańską, zaprowadzoną tu na początku 18-go wieku przez rząd turecki. Lecz mimo to chrześcijaństwo nie zostało zupełnie wykorzenione, i dlatego teraźniejsza religja Abchazów jest mieszaniną obrzędów chrześcijańskich, mahometańskich i bałwochwalczych. Kraj ten podzielony jest na trzy okręgi, ma 142,000 m. Grunt na równinach żyzny, obfituje w zboża, a głównie w kukurydzę. Bydło rogate i kozy stanowią ważną część bogactw mieszkańców. Dzikie pszczoły dostarczają wybornego miodu. Z kopalni najważniejsze są ołowiu, a stal abchaska ma znakomitą wartość. Broń tutejsza i proch znane są ze swej dobroci. Najważniejszy punkt handlowy Suchum-Kale i drugi Redut-Kale.

Abd, wyraz arabski, znaczy sługę, niewolnika, poświęconego. Spotykamy go często na początku imion własnych z przedimkami: al, el, er, ul, np. Abd-Allah, Abd-el-Kader i t. p.

Abd-Allah, sługa boży, imię bardzo pospolite u mahometańskich narodów. — **Abd-Allah,** kupiec w Mekce, ojciec proroka Mahometa.— **Abd-Allah,** stryj pierwszego kalifa z dynastji Abbasydów, który roku 752 wymordował wszystkich członków dynastji Ommijadów.

Abd-Allah-ben-Yasin, założyciel sekty Morabitów (ob.), wojownik arabski, który w końcu XI wieku zapalił koczownicze plemiona północnej Afryki, do poparcia potęgi Arabów w Hiszpanji. Plemiona te, nazwane Morabitami, oddał pod władzę **Abu-Bekra,** który r. 1070 założył Marokko. Jego następca Jussuf-ben-Taszfiu podbił do 1106 r. całą Hiszpanję arabską.

Abd-Allathif, dziejopis arabski, * 1162, † w Bagdadzie roku 1231, zostawiwszy dwa dzieła o Egipcie.—**Abd-Allathif,** prawnuk Tamerlana; zrzuciwszy ojca swego Ulug-Beja z tronu Samarkandy w r. 1449, po sześciomiesięcznem panowaniu zamordowany został przez jego stronników.—**Abd-Allathif,** chan kazański, wstąpił na tron r. 1495 pod opieką cara Jana III Wasilewicza, † r. 1513.

Abdalonym, potomek królów Sydonu, ubogi, utrzymywał się z ogrodnictwa, dopóki Aleksander W. po zdobyciu Sydonu nie przywrócił go na tron ojców.

Abdank a. **Habdank,** herb polski. W polu czerwonem ma znak do litery W podobny, nad hełmem korona, a na niej druga takaż litera. Początek jego sięga czasów wojny Bolesława III-go z cesarzem niem. Henrykiem VI i osnuty jest na podaniu o poselstwie do tego cesarza Jana z Góry, któremu właśnie herb ten nadano i którego ród od owej pory przybrał nazwisko *Habdanków* czyli *Skarbków*. Główniejsi tego rodu przedstawiciele: *Lambert*, pierwszy po św. Stanisławie biskup krakowski, oraz hrabiowie z Góry: *Skarbimierz*, hetman za Bolesława Krzywoustego, który za zmowę ze Zbigniewem, oślepiony i w więzieniu osadzony, utracił buławę; *Michał*, założyciel klasztoru Benedyktynów w Lublinie r. 1114; *Rusław*, założyciel pięknego klasztoru Cystersów w Sulejowie nad Pilicą. Herbu tego używały lub używają między innemi rodziny: Abakanowiczów, Ankwiczów, Leszczyńskich, Małachowskich.

Abdank.

Abd-ar-Rahman, naczelnik Saracenów hiszpańskich, którzy wpadłszy do Francji w r. 731, zostali zwyciężeni przez Karola Martela w pamiętnej bitwie pod Tours, gdzie zginęło 370,000 Saracenów i sam **A.** na ich czele. Zwycięstwo to należy do najważniejszych w historji powszechnej, ono bowiem uratowało zachodnią cywilizację od saraceńskiego barbarzyństwa. Patrz Reinaud: „Les invasions des Sarrasins en France“ (Paryż, 1836).

Abdas lub **Audas,** biskup Suzy w Persji; na początku V-go wieku zburzył świątynię czcicieli ognia, której, gdy napowrót odbudować nie chciał, poniósł za to śmierć męczeńską.

Abdelić Jerzy, uczony chorwacki, p. Habdelić.

Abd-el-Kader, właściwie El-Hadżi-Abd-el-Kader-Ulid-Mehiddin, * 1807 z rodziny marabuckiej, pokolenia Herzem, najgroźniejszy przeciwnik Francuzów w Algierze. Od pierwszej młodości okazywał już znakomite zdolności, które rozwinął jeszcze pilną nauką w akademji Ghetna w Maskarze. Ożywiony gorącym zapałem dla wiary mahometańskiej, umiał zręcznie korzystać z fanatyzmu ludu, który go wybrał swoim emirem. Wyniesiony na tę godność, podbił wszystkie ważniejsze pokolenia i ustalił wpływ swój nad całym niemal krajem, którego sułtanem się ogłosił. Krwawe potyczki, stoczone w r. 1833 i 1834 z francuskim generałem Desmichel, skłoniły tego ostatniego do zawarcia pokoju; korzystając z położenia, **A.** potęgę swoją coraz bardziej wzmacniał i wpływ coraz więcej rozszerzał. Później-

sze wyprawy wojenne francuskiego generała Trézel'a, marsz. Clauzel'a i innych nastręczyły Abdel-Kaderowi sposobność do rozwinięcia otwartego boju, w którym niejednokrotnie ciężkie Francuzom zadawał klęski. Dopiero z przybyciem do Algieru generała Bugeaud'a, rozpoczyna się niepowodzenie emira. Jednakże pokój, zawarty nad rz. Tafną 3 maja 1837 roku, posłużył mu do nowego wzmocnienia sił swoich i groźniejszego wystąpienia przeciwko potędze francuskiej Jakoż w roku 1839, wyciąwszy w pień kolonistów, zwrócił przeciwko sobie wszystkie siły Francji w Algierze. Kolejno walczyli przeciwko niemu marszałkowie: Valée, Bugeaud i książę Orleański, skutkiem czego Milijana, Medea i Maskara zostały przez Francuzów zajęte. Pobity w r. 1842-ym przez księcia Aumale, szukał pomocy u cesarza marokańskiego Abder - Rahmana, z którego wojskiem znowu uderzył w r. 1844 na posiadłości francuskie. Lecz pobite wojsko marokańskie odstąpiło sprawy emira, który własnym zostawiony siłom, jeszcze przez dwa lata opierał się Francuzom. Nareszcie, straciwszy wszystkich swoich stronników, otoczony przemagającą siłą, poddał się generałowi Lamoricière 1847 roku i przewieziony z rodziną do Francji. Udarowany przez Ludwika Napoleona wolnością, odpłynął do Brussy, skąd w 1855 przeniósł się do Konstantynopola, a następnie do Damaszku. W czasie rzezi syryjskiej 1860 r. bronił energicznie chrześcijan przeciw mahometanom, za co otrzymał legię honorową. Napisał przynoszące cześć jego charakterowi dzieło filozof.-religijne, które wyszło w tłóm. francuskiem (Dugat) pod tytułem: „Rappel à l'intelligent, avis à l'indifférent“ (Paryż, 1858). Wiadomość o śmierci **A.** rozchodziła się kilkakrotnie; w r. 1873 mianowicie wiele dzienników zamieściło o nim wspomnienia pośmiertne. W wojnie rosyjsko-tureckiej i w ogóle w wypadkach, które w ostatnich czasach wstrząsały państwem ottomańskiem, **A.** udziału żadnego nie brał. † 26 maja 1883 r. w Damaszku. (Por. Laménaire: „Vie, aventures, combats, amour et prise d'A.“ Paryż, 1848. Bellemare: „A., sa vie politique et militaire.“ Paryż, 1863).

Abd-el-Kader.

Abd-el-Melek, piąty kalif dynastji Ommijadów (684—705). Gdy wojska Justynjana II spustoszyły mu wiele prowincji, zobowiązał się kalif opłacać haracz dzienny po 1,000 sztuk złota, za co cesarz miał utrzymać pokój i powściągnąć napady Maronitów. Po uspokojeniu tych ostatnich, Abel-Melek podbił Armenję, Egipt, Cyrenaikę i Afrykę właściwą.

Abd-el-Mumen (* 1094), założyciel maurytańsko-hiszpańskiej dynastji Muahedimów czyli Almohadów. Objąwszy tron r. 1130 po śmierci Mahadiego, ustalił wpływ swój w Afryce, a następnie po pięcioletniej walce z Alonzem VII-ym, królem Kastylji, ugruntował panowanie Almohadów na półwyspie. Będąc panem obszernego państwa, od oceanu aż do granic Egiptu, zajmował się troskliwie wewnętrzną jego administracją i i podniesieniem siły wojennej. Przygotowując w Afryce ogromną armję dla stanowczego podbicia całej Hiszpanji, zmarł nagle 1163 r.

Abdera, miasto w Tracji nad rz. Nestus, założone przez Herkulesa; chociaż było ojczyzną filozofów: Demokryta, Protagorasa, Anaksarcha i historyka Hekateusa, mimo to głupota Abderytów (abderita mens) stała się przedmiotem szyderstwa u starożytnych. Dzisiaj zowie się to miasto Asperoza (w Romanji).

Abder - Rahman I, zwany *Sprawiedliwym*, pierwszy kalif z dynastji Ommijadów, panował w Hiszpanji od r. 731 do 787.—**Abder-Rahman II,** *Zwycięzca*, czwarty kalif z dynastji Ommijadów, zdobył Barcelonę i wypędził piratów normandzkich (822—852). — **Abder-Rahman III,** ósmy kalif, założył szkołę lekarską w Kordubie, panował od r. 912—961.

Abdest, obrządek obmywania czyli ablucji, odbywany przez mahometan przed modlitwą, czytaniem Koranu i wejściem do meczetu.

Abdjas, mniemany autor apokryficznych dziejów Apostolskich (*Acta Apost. s. Historia certaminis Apostolici*), utrzymujący, że był jednym z 72 uczniów Chrystusa. Rękopis tych dziejów znalazł w pewnej jaskini Wolfgang Lazius i ogłosił go w Bazylei 1551 r.

Abdom, wioska w rozkosznem położeniu nad wschodnim Nilem, na granicy Dongoli, pełna zabytków starożytnej architektury egipskiej.

Abdomen, ob. Brzuch i Odwłok; **abdominalny,** brzuszny.

Abductor, ob. Adductor.

Abd-ul-Aziz, sułtan turecki (* 1830, † 1876); objął rządy 25 czerwca 1861 r., po bracie, Abdul-Medżidzie. Początki swego panowania odznaczył głównie dążeniem do oszczędności, którą usiłował zaprowadzić w wydatkach swego dworu. Ulepszenie administracji kraju, oraz dalszy rozwój reform, przez brata zaprowadzonych, były głównym przedmiotem jego troskliwości. Między innemi ogłoszono po raz pierwszy budżet państwa tureckiego 1863 r. W 1867 za radą Fuad-baszy, przewódcy stronnictwa młodo-tureckiego, odbył podróż po Europie. Zwiedził wystawę powszechną paryską, złożył wizyty kilku dworom europejskim. Przypatrzenie się zblizka cywilizacji europejskiej wywarło niezbyt wielki wpływ na umysł sułtana. A chociaż za powrotem jego do Konstantynopola przedsięwzięto pewne reformy i zaprowadzono niektóre zmiany, mimo to przecież stan społeczny i polityczny państwa pozostał w daw-

nych warunkach. Zresztą, zaprowadzeniu rzeczywistych i niezbędnych reform przeszkadzało stronnictwo staro-tureckie i ciągłe prawie wrzenie między ludami półwyspu Bałkańskiego. **A.** był wielkim nieprzyjacielem Grecji i marzył o przywróceniu dawnej potęgi swej dynastji; z tego właśnie powodu, gdy skutkiem rokoszu Kandjotów, wywiązał się 1868 r. spór turecko-grecki, tylko umiarkowanie Aalego-baszy i wmieszanie się mocarstw zachodnich zażegnały wybuch wojny wschodniej. Podczas wojny francusko-niemieckiej, na żądanie Rosji odbyły się konferencje w Londynie 1871 r., skutkiem których zmuszony był **A.** uchylić niektóre artykuły traktatu paryskiego, na korzyść Rosji. Chciwość i marnotrawstwo **A.** tworzyły coraz większą liczbę niechętnych mu w Turcji, a nieudolność jego zupełnie stała się jawną wśród ciężkich okoliczności, w jakich stanęło państwo otomańskie po wybuchu powstania hercegowińskiego w roku 1875. Wmieszanie się dyplomatyczne mocarstw w sprawy tureckie wywarło w Konstantynopolu wielkie wzburzenie, które przeszło w rewolucję, podniesioną przez softów i ostatecznie sprowadziło detronizację **A.** 30 maja 1876 r. Władza przeszła w ręce synowca jego, Murada V. W kilka dni po detronizacji, 4 czerwca, **A.** już nie żył. Według doniesienia urzędowego miał sam sobie odebrać życie w przystępie obłąkania, przeciąwszy sobie żyły nożyczkami. [Patrz Millingen (Ossman Seify-Bey): „La Turquie sous le règne d'A." Bruksela, 1868].

Abd-ul-Hamid, brat i następca sułtana Mustafy III, * 1725, wstąpił na tron 1774 r. † 1789. Objąwszy państwo, wewnętrznemi rozterkami skołatane, podpisał z Rosją niekorzystny pokój (21 lipca 1774) w Kuczuk-Kajnardżi, mocą którego Rosja, oprócz małej i wielkiej Kabardji, oraz kilku punktów warownych, zyskała prawo żeglugi na morzu Czarnem i protektorat nad Mołdawją i Wołoszczyzną. Nowa wojna z Rosją pozbawiła Turcję całej niemal floty, zniszczonej pod Kilburnem i twierdzy Oczakowa, zdobytej przez księcia Potemkina. (Patrz Assim Tarichi: „History of Abd-ul-Hamid and Selim III").

Abd-ul-Hamid II, obecnie panujący trzydziesty czwarty sułtan turecki, drugi syn Abd-ul-Medżida i niewolnicy Czerkieski, * 22 września 1842 r. Na tron otomański wstąpił 1876 r. po złożeniu niedołężnego brata swego Murada V, wśród okoliczności niesłychanie ciężkich dla państwa tureckiego. Pierwszym jego czynem po objęciu władzy było zmniejszenie wydatków pałacowych, usunięcie nadużyć urzędników i reformy systemu administracji, finansów i sądownictwa. Skłaniała go do tego obawa interwencji mocarstw zagranicznych. Zbliżył się do stronnictwa „młodej Turcji," powołał na stanowisko wielkiego wezyra Midhata baszę i w dziesięć dni później (23 grudnia 1876), gdy pełnomocnicy mocarstw rozprawiali w Konstantynopolu nad sprawami wschodniemi, udzielił konstytucji, zapowiadającej: niepodzielność państwa, równość wszystkich przed prawem, dopuszczalność chrześcijan do wszelkich urzędów, wolność osobistą, zniesienie konfiskaty dóbr, pańszczyzny i tortur, swobodę nauczania, niezależność sądu etc. Izby miały prawo kontrolować wszystkie czyny sądu i pociągać ministerjum do odpowiedzialności. Ale Midhat basza niedługo cieszył się swem zwycięstwem; w skutek intryg pałacowych został w d. 5 marca 1877 r. aresztowany i wywieziony na wygnanie. Wraz z jego upadkiem, uchylona została konstytucja. Od tego czasu Hamid wyrzekł się reform liberalnych, parlament został rozwiązany i dawny system wprowadzony (14 stycznia 1878). Wojna z Rosją (ob. Turcja), zakończona traktatem berlińskim 14 lipca 1878 r. uszczupliła niesłychanie granice Turcji, a traktat z Anglją, oddający jej pod opiekę Turcję Azjatycką, i przewidywany podobnyż traktat z Austrją, co do Turcji Europejskiej, z n i s z c z y ły niemal zupełnie niezawisłość groźnej potęgi państwa otomańskiego. W każdym razie za panowania **A.** Turcja przestała należeć do większych państw europejskich. Por. Lusignan: „The twelve years' reign of H. J. M. Abd-ul-Hamed II" (Londyn, 1889). W 1895—7 rozpoczęły się w państwie otomańskiem nieporządki i nadużycia (rzezie, bunty Ormian i Kreteńczyków): pokojowa interwencja mocarstw nie dała żadnych rezultatów. **A. H.** obiecywał wszystko, ale nie robił nic. Grecja wysłała na Kretę wojsko pod wodzą pułk. Vassosa, proklamując aneksję nieszczęśliwej wyspy. Przeciwko temu zaprotestowały zbrojnie państwa europejskie, chroniąc zasady „nietykalności Turcji" i pokoju ogólnego. Rezultatem tej polityki była wojna pomiędzy Grecją a Turcją (kwiecień 1897), zakończonej porażką Greków przez armję Edhema baszy. Dalsze szczegóły ob. **Turcja** *Dzieje.*

Abd-ul-Hamid II.

Abd-ul-Kerim-basza, generał turecki, * r. 1806, pochodzi z plemienia Pomaków i jest podobno potomkiem rodziny polskiej Gajewskich. Szkołę wojenną ukończył w Wiedniu, a wstąpiwszy w szeregi armji tureckiej, dosłużył się stopnia muszyra (marszałka), jako podkomendny Omera baszy. W czasie wojny krymskiej **A.** dowodził armją anatolską i dał wówczas dowody zdolności organizacyjnych i talentu. Po ukończeniu wojny sprawował kilkakrotnie obowiązki ministra wojny, i jemu to armja turecka zawdzięcza organizację na sposób pruski. Przed wybuchem powstania w Bośni i Hercegowinie zjednał sobie uzna-

nie i szacunek. Podczas wojny z Serbją (1876) **A.**, jako głównodowodzący armją turecką, jakkolwiek odniósł w końcu zwycięstwo, okazał w ogóle brak energji i stanowczości. Po wybuchu wojny z Rosją **A.** objął naczelne dowództwo armji naddunajskiej; okazał tu jednak zupełne niedołęstwo i dozwolił wojsku rosyjskiemu przejść bez oporu Dunaj. Odwołany 23 lipca 1877 r., † 1885 r. w Mitylenie na wyspie Lesbos.

Abd-ul-Latif, ob. Abd-Allathif.

Abd-ul-Medżid, sułtan turecki, * 1823, objął rządy po ojcu swoim Mahmudzie II-im 1 lipca r. 1839. Chciał odrodzić państwo otomańskie na drodze zbawiennych reform, ku czemu silną znajdował podporę i zachętę w osobie ministra swojego Reszyda-baszy; jakoż słynny hatyszeryf Gulhany (3 listopada 1839), później równouprawnienie wszystkich wyznań czyli tanzymat (d. 12 maja r. 1850), miały być podstawą owych zamierzonych przez niego przeistoczeń. Lecz wypadki polityczne i łączące się z niemi ustawiczne zawikłania, a mianowicie: kwestja serbska w 1842 i 1843 r., powstanie w Albanji 1845, wojna w Kurdystanie 1848, zawichrzenia w Syrji, Bośni i walki z Czarnogórą 1847—1852, zatargi turecko-greckie, sprawa wychodźców węgierskich 1850, i nareszcie od r. 1852 kwestja miejsc świętych, z której wynikła ciężka wojna wschodnia, ukończona traktatem paryskim 1856 roku, nie dozwoliły sułtanowi wprowadzić w zupełności zamierzonych reform, tem więcej, że stronnictwo dawnych Turków i zakorzenione w narodzie przesądy stawiały mu na każdym kroku nieprzebyte przeszkody. Zmęczony i zniedołężniały prowadził w ostatnich latach panowania rządy niedbale i wpędził Turcję w olbrzymie długi. † 21 czerwca 1861 r.

Abd-ul-Mumen, ob. Abd-el-Mumen.

Abd-ul-Rahman, sułtan Fezu i Maroka, * 1778 r. Po śmierci ojca swego w r. 1794 usunięty od tronu przez stryja Mulej-Sulejmana, objął rządy dopiero w r. 1823. Za jego to panowania utracili Marokanie haracz, jaki im niektóre mocarstwa corocznie płaciły, dla zabezpieczenia swoich okrętów od rozbójniczych napadów; w tym celu, zostały zawarte stosowne traktaty z Austrją, Danją i Szwecją, oraz innemi mocarstwami europejskiemi. Przez pewien czas wspierał Abd-el-Kadera przeciwko Francuzom, później miał z nim samym zatargi. † 1859 r., pozostawiwszy tron synowi Sidi-Mohamedowi.

Abd-ur-Rahman, emir Afganistanu, syn Afzul-Chana, wnuk Dost-Mohameda, * 1845, walczył szczęśliwie przeciw emirowi Szir-Alemu i zdobył 1866 Kabul. Wygnany w r. 1868, udał się pod opiekę Rosji i przebywał w Samarkandzie, gdzie pobierał 25,000 rs. pensji. Po śmierci Szir-Alego i strąceniu Jakóba-Chana powołany został na emira i przyjął władzę z rąk Anglików (22 lipca 1882), którym pozostał wiernym w walce z Ejub-Chanem, usiłując jednak zapewnić krajowi niepodległość i ugruntować swą władzę nad niespokojnemi plemionami. Anglicy, widząc władzę jego zachwianą na północy, i wiedząc, że skarb emira był wyczerpany, ofiarowali mu (1885 r.) subsydjum roczne w wysokości 250,000 funt. st., ale omylili się w rachubie: **A.** odmówił przyjęcia protektoratu. (Por. Arminius Vambery: „The coming struggle for India“ (Londyn, 1885).

Abdykacja, 1) w prawie rzymskiem: *a)* abdicare se aliqua re—zrzec się, wyrzec się magistratu, imperio se abd. — złożyć urząd, staropolskie: spuścić urząd; *b)* niepozwalać, zakazać; *c)* abdicatio ab hereditate—wyrzeczenie się dziedzictwa; *d)* wydalenie syna z ojcowskiego domu z pozbawieniem dziedzictwa; *e)* zrzeczenie się— a szczegółowo wyrzeczenie się władzy państwowej przez panującego, może być *dobrowolne*, i wtedy raz uczynione nie ulega odwołaniu i jest bezwarunkowe. Dobrowolna abdykacja może być *wyraźną*, w formie jawnego aktu, manifestu, i *domyślną*, gdy z czynu domniemywać się można stanowczej woli zrzeczenia. Abdykacja *przymusowa* może uledz protestowi. Do słynniejszych abdykacji należą: Sylli (w r. 79 pr. Chr.), który po złożeniu władzy cofnął się do Puzzuoli; cesarza Djoklecjana w r. 305 po Chr.; Karola V (1556), który osiadł w klasztorze w Estremadurze; Krystyny, królowej szwedzkiej (1654), która po kilku latach pobytu we Francji, osiadła w Rzymie; Jana Kazimierza, króla polskiego (1668), który wyjechał do Francji; króla hiszpańskiego Karola IV (1808); Napoleona I (1814 i 1815); króla francuskiego Karola X (1830), który † w Goryecji w Austrji; króla francuskiego Ludwika Filipa (1848), który osiadł i † w Anglji; cesarza austrjackiego Ferdynanda (1849), króla sardyńskiego Karola Alberta (1849); Amadeusza króla hiszpańskiego (1873), który powrócił do Włoch, zajął miejsce w senacie i † 1889; wreszcie króla serbskiego Milana, który zrzekł się tronu na rzecz syna swego Aleksandra d. 6 marca 1889 r.

Abecadło, ob. Alfabet.

Abecedarjusze, odrośl sekty nowochrzeńców czyli anabaptystów; twierdzili, że do zbawienia przeszkadza nauka, a zatem, że nie trzeba uczyć się czytać, ani pisać. Istnieli oni w Niemczech w XVI-ym wieku i głównymi ich krzewicielami byli Stork i Karlostad, znany pod imieniem brata Andrzeja.

Abecetuorium lub **Abgatorium,** obrządek, odbywany przy poświęceniu kościoła, a polegający na tem, że w czasie śpiewania kantyku „Benedictus“ Zacharjasza, biskup, na posadzce kościoła, na popiele, w krzyż posypanym, kreśli końcem pastorała litery greckie i łacińskie.

Abeken Bernard Rudolf, nauczyciel synów Szyllera, profesor w Rudolfstadzie i rektor gimnazjum w Osnabrück, znakomity filolog. * 1780, † 1866. Ważniejsze jego prace są: „Beiträge zum Studium der Göttlichen Komödie Alighieri's“ (Ber-

lin, 1818), „Cicero in seinen Briefen“ (Hannower, 1835), „Goethe in den Jahren 1771—75“ (2 ed. Hannow. 1865) i inne. — **Abeken** Wilhelm Ludwik, syn poprzedniego, * 1815, † 1843. Oddawał się głównie badaniom starożytności z czasów przedrzymskich. Dopiero po jego śmierci wyszło dzieło p. t.: „Mittel-Italien vor den Zeiten römischer Herrschaft in seinen Denkmalen“ (Sztutgard, 1843).

Abegg Jul. Fryd. Henryk, * 1796 w Erlangen. Był profesorem w Królewcu i Wrocławiu, gdzie pozostawał bez przerwy aż do śmierci 1868 r. Wydał kilkanaście dzieł bardzo ważnych, dotyczących wyłącznie prawa kryminalnego i procedury obowiązującej. Śród licznych prac jego, drukowanych już to oddzielnie, już to w rozmaitych pismach perjodycznych, najwyżej cenionem jest dzieło p. t.: „Lehrbuch der Strafrechtswissenschaft“ (1836).

Abeken Henryk, * 1809 w Osnabrücku. Był kaznodzieją poselstwa pruskiego w Rzymie, a następnie (1842) towarzyszył Lepsiusowi w jego podróżach naukowych do Egiptu i Etjopji. Jako urzędnik ministerjum spraw zagranicznych, towarzyszył Bismarckowi podczas wojny 1870 r. † 1872 w Berlinie.

Abeillard, ob. Abelard.

Abel (po hebr. tchnienie), drugi syn pierwszego człowieka, Adama; zginął z ręki brata swego, Kaina. (I Moj. IV, 1—16).

Abel, król duński, syn Waldemara II, który zostawił tron swemu starszemu synowi Erykowi (1241). Skutkiem niezgody pomiędzy obu braćmi, **A.** kazał zamordować Eryka podczas uczty (1250). Objąwszy rządy, nałożył znaczny podatek, który wywołał powstanie Fryzonów, **A.** wystąpił przeciwko nim, ale pobity, zginął 1252.

Abel Karol Fryder., * 1725 w Köthen, † 1787 w Londynie, muzyk, znany z tego, iż on jeden grywał na instrumencie zwanym gambą, albo *viola di gamba*. Zostawił 27 dzieł muzycznych, symfonji, uwertur i t. p., odznaczających się piękną melodją.

Abel Jakób Fryderyk, * 1751 r. w Baihingen w Wirtembergii. W 21 roku życia został profesorem filozofji w Akademji Karola. W roku 1811 przeszedł do stanu duchownego. † 1826, jako generalny superintendent w Sztutgardzie. Liczne dzieła jego dotyczą rozmaitych części filozofji, jako to psychologji, metafizyki, moralności, oraz wychowania publicznego.

Abel Józef, znakomity malarz historyczny i portretowy, * 1768, † 1818, w młodości swojej bawił w Polsce, w domach Lubomirskich i Czartoryskich. Najsławniejszy jego obraz, Ś-ty Idzi, znajduje się w Wiedniu.

Abel Clarke, naturalista angielski, * 1770, † 1826. W r. 1816 i 1817 znajdował się jako chirurg w orszaku poselstwa do Chin i zbadał wiele tamtejszych roślin, a jeden rodzaj z rodziny *Loniceae* nazwany został od jego imienia *Abelia*. Obejmuje on nizkie krzewy, o pięknych kwiatach lejkowato-dzwonkowatych, w Himalajach i Chinach północnych. Rycina na str. 12.

Abel Karol v., minister bawarski; * w Watzlaar 1789, † 1859. W r. 1831 jako komisarz rządowy przy sejmie, bronił z zapałem wolności prasy, co mu zjednało w narodzie wielką popularność; 1832 był członkiem regencji w Grecji, podczas małoletności króla Ottona. Przechodząc kolejno rozmaite urzędy, w r. 1840 był zastępczo ministrem finansów. Na sejmie r. 1839 i 1840 starał się usunąć odpowiedzialność ministrów. Z powodu ściślejszych stosunków z ultramontanami, a następnie wpływów znanej tancerki Loli-Montez, której indygenatu podpisać nie chciał, ustąpił z ministerjum w r. 1848.

Abel Niels Henryk, jeden z najznakomitszych matematyków nowszych czasów, * 1802, † 1829 w Norwegji. Kształcił się w Chrystjanji, Berlinie i Paryżu, następnie był w Chrystjanji docentem przy uniwersytecie i szkole inżynierji. Zasłużył się zwłaszcza rozwinięciem teorji funkcji eliptycznych; słynnem jest też jego twierdzenie, że pierwiastki równań stopni wyższych nad czwarty nie dają się przedstawić przez funkcje algebraiczne. Zbiór dzieł jego: „Oeuvres complètes“ wydany został w latach 1839 i 1881. Por. Bjertnes: „N. H. **A.**, sa vie et son action scientifique“ (1885).

Abel Otto, historyk, * 22 stycznia 1824 roku w Wirtembergu, był docentem uniwersyt. w Bonn, † 28 października 1854 r., napisał: „Makedonien vor König Philipp“ (1847), „König Philipp der Hohenstauf“ (1852), „Teodat, König der Ostgoten“ (1855), „Otto IV und Friedrich II“ (1856), „Die deutsche Personennamen“ (2 wyd., 1889).

Abel Fryderyk August, chemik, † 1827 roku w Londynie. Jako chemik angielskiego departamentu wojny, udoskonalił fabrykację bawełny strzelniczej i innych materjałów wybuchowych. Od r. 1889 jest prezydentem komitetu „*on Explosives.*“ Ogłosił „Gun-cotton“ (1866), „Researches on explosives“ (1875), i inne.

Abel Eugenjusz, * r. 1859, prof. uniwersytetu peszteńskiego, filolog; wyd.: „De codice Ambrosiano Lithicorum Orphei“ (1879), „Scholia in Pindari Epinicia“ (1884), „Orphica“ (1885).

Abel de Pujol Aleksander Djonizy, malarz historyczny, * 1785 w Valenciennes. Jako uczeń Davida, w 26 roku życia za obraz przedstawiający patrjarchę Jakóba, błogosławiącego dzieci Józefa, otrzymał wielki medal i stypendjum do Rzymu, skąd wróciwszy w r. 1835, został członkiem Akademji. Wszystkie niemal kościoły w Paryżu posiadają jego prace. † 1861 r. w Paryżu.

Abelard Piotr, **Abeillard,** jeden z najsławniejszych mężów średniowiecznych, * r. 1079 w Palais, † 1142. Wsławiwszy się w dysputach publicznych ze swym nauczycielem Wilhelmem

de Champeaux, założył własną szkołę w Melun, następnie w Paryżu, gdzie wykształciło się wielu znakomitych mężów, np. Arnold z Brescii, papież Celestyn II-gi, Petrus Lombardus i t. d. W Paryżu poznał głośną z piękności i nauki siedemnastoletnią Heloizę, z którą zawiązał stosunek miłosny, następnie poślubił ją potajemnie. Kiedy jednak odesłał swą żonę do klasztoru, aby mu nie była przeszkodą w osiągnieniu wysokich

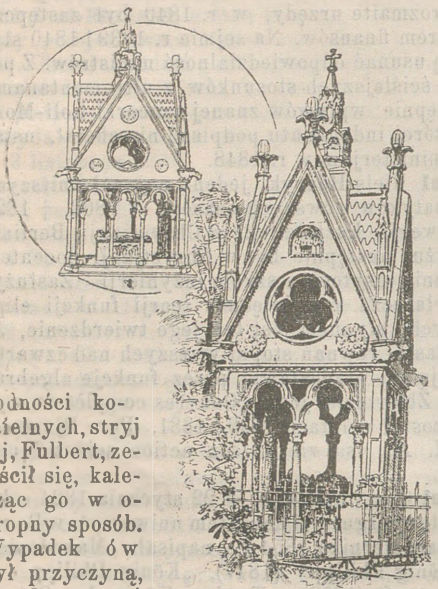

Grobowiec Heloizy i Abelarda na cmentarzu Père-Lachaise w Paryżu.

godności kościelnych, stryj jej, Fulbert, zemścił się, kaleczące go w okropny sposób. Wypadek ów był przyczyną, że **A.** usunął się w okolicę Nogent, gdzie założył klasztor Parakletem zwany, którego pierwszą przełożoną została Heloiza. Usiłując dogmaty wiary objaśniać rozumem („Introductio in theologiam"), potępiony został na synodzie w Soissons 1121 i na synodzie w Sens 1140 r. Pod koniec życia odwołał swoją naukę i umarł pogodzony z Kościołem. Pochowany w klasztorze Paraklet, którego ksienią była Heloiza, pochowana w r. 1164 obok dawnego kochanka. W r. 1800 przewieziono prochy obojga do Paryża, a r. 1817 złożono je na cmentarzu Père-Lachaise. Co do filozofji **A.**, ob. *Scholastyka*. Dzieła jego wydał Cousin (Paryż, 1849—1859). Por. Rémusat „Abelard" (1845), Deutsch „P. Abélard, ein kritischer Theolog" (Lipsk 1883); u nas pisali o **A.** Kaszewski (*Biblioteka Warsz.*, 1867), Stef. Pawlicki (tamże), Listy do Heloizy, tłóm. Chomętowski. W poezji obrabiano dzieje **A.** i **H.** bardzo często.

Abele, wieś nad jeziorem tegoż nazwiska, w powiecie Nowo-Aleksandryjskim, gub. Kowieńskiej, o 14 mil od Wiłkomierza, przy granicy kurlandzkiej, w nader pięknem położeniu. Znajdują się tu wykopaliska starożytne z czasów pogańskich; liczy 5,000 mieszkańców.

Abelia, rodzaj roślin, ob. Abel Clarke.

Abelia.

Abelici, Abeloni, sekta mało zbadana, w Afryce w IV wieku. Nazwa jej pochodzi od Abla, który, podług ich mniemania, z żoną swoją żył, jak z siostrą, i umarł bezdzietnie. **A.** zachowywali wstrzemięźliwość w związkach małżeńskich, aby w potomkach nie rozmnażać grzechu pierworodnego, i dlatego tylko obce dzieci przyznawali za swoje.

Abelin Jan Filip, zmarły w Strasburgu około r. 1637. Pod nazwiskiem Jana Ludwika Gottfreda, wydawał wiele dzieł, mieszczących w sobie współczesne wypadki, co uważać można za początek dzisiejszego dziennikarstwa. Najgłośniejszem z tych dzieł jest „Theatrum Europaeum" (1617—1628), które przy pomocy późniejszych współpracowników wzrosło do 21 tomów, sięgając aż do XVIII wieku.—Por. Droysen: „Arlanibaeus. Godofredus. Abelinus" (Berlin, 1864).

Abelly Ludwik, biskup rhodeski, sławny w swoim czasie teolog francuski rz. kat. (* 1603, † 1691), był głównym nieprzyjacielem Jansenistów. Z licznych jego dzieł teologicznych, największą wziętość miał krótki wykład teologji p. t. „Medulla Theologica," nawet w Polsce wielokrotnie przedrukowywany.

Abelmoschus, ob. Hibiscus.

Aben, Ben, Ebn, Ibn (syn), tyle co szkockie *Mac* lub *M*, łacińskie zakończenie *ides*, a słowiańskie *wic* lub *wicz*.

Abenakowie, albo **Wapanaczki**, t. j. „ludzie Wschodu," Indjanie z plemienia Algonkinów; mieszkali dawniej w Stanie Maine i New Hampshire, a następnie wyemigrowali do Kanady. Por. Wetromile „The Abnakis and their history" (New-York, 1866).

Abencerragowie, potężna rodzina maurytańska, za panowania Arabów w Granadzie, zostająca w ciągłych zatargach z rodem Zegrisów. Kłótnie tych dwóch domów niejednokrotnie zbroczyły krwią Afrykę i Hiszpanję. Cała rodzina **A.** została jakoby wymordowana około r. 1490 w pałacu Alhambry przez Boabdila, ostatniego króla Granady. W opowieściach o **A.** jest dużo fantazji, której nadał pozór prawdy Gines Perez de Hita, autor „Historia de las guerras Civilas de Granada." Schack w II t.: „Poesie und Kunst der Araber in Spanien" oświetlił krytycznie legendy o **A.**, z których jedną opracował poetycznie Chateaubriand w „Le dernier des Abencérages." Por. Conde, „Historia de la dominacion de los Arabes en España" (Madr. 1829).

Abendberg, góra w szwajcarskim kantonie

Bern, nad jeziorem Thun, 1257 m. wysoka, gdzie doktor Guggenbühl założył instytut leczenia kretynów, który wszakże istniał przez czas krótki tylko.

Aben-Ezra, właściwie *Abraham ben Meir ben Ezra*, sławny rabin hiszpański, * około 1093, † około 1168 w Rzymie. Odznaczył się jako filozof, astronom, lekarz, poeta i komentator Starego Testamentu. Z licznych dzieł jego, najznakomitsze są: „De nativitatibus," „Opera astrologica." „De diebus criticis" i inne.

Abensberg, m. w bliskości Ratyzbony w Bawarji, nad rzeką Abenst, 2,200 m., pamiętne zwycięstwem, jakie tu odniósł Napoleon 20 kwietnia 1809 nad Austrjakami.

Aberacja, w ogólności zboczenie, zwichnięcie, jak np. **A.** *umysłu*, obłąkanie.— *W astronomji* **A—ą** *gwiazd* lub **A—ą** *światła* nazywa się ruch pozorny gwiazd, wywołany obiegiem ziemi dokoła słońca. Dla zrozumienia tego zjawiska wyobraźmy sobie, że jedziemy szybko powozem, podczas gdy krople deszczu padają na ziemię pionowo; w takim razie doznajemy wrażenia, jakby krople deszczu uderzały nas ukośnie. Kierunek ten jest wypadkową prędkości pionowej deszczu i prędkości poziomej powozu. Podobnież, obserwator, znajdujący się w punkcie *T* (*fig. 1*) na ziemi, unoszony jest jej ruchem w kierunku wskazanym strzałką; promień więc przybywający do niego od gwiazdy *E* w kierunku *ER* ulega zboczeniu pozornemu— tak, że wydaje się, jakby przybywał w kierunku

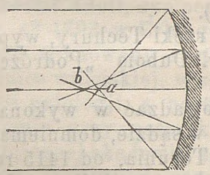

Fig. 3. Aberacja kulistości w zwierciadłach.

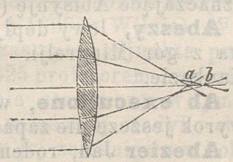

Fig. 4. Aberacja kulisti w soczewkach.

er. Obserwator tedy, by gwiazdę zobaczył, musi lunetę swą w tym kierunku pochylić, a wtedy w czasie, przez który ziemia przesuwa się od *T* do *T'*, promień światła przesunie się przez lunetę. To samo wszakże zjawisko zachodzi i bez udziału lunety, obserwator więc widzi gwiazdę nie we właściwem jej położeniu *E*, ale usuniętą ku *e*. Gdy więc w ciągu roku ziemia obiega drogę swą dokoła słońca *T T' T'' T'''* (*fig. 2*), gwiazda przesuwa się pozornie po elipsie *e e' e'' e'''*. Ponieważ szybkość ziemi względem szybkości światła jest bardzo drobna, przeto i kąt, o jaki usuwa się pozornie gwiazda, jest nader mały, tak, że połowa wielkiej osi elipsy *e e' e'' e'''* wynosi, według ostatnich badań Glasenappa, zaledwie 20, 4″. Kąt ten nazywa się *stałą aberacji*. Dla gwiazd, położonych w biegunie ekliptyki (ob.), elipsa ta zamienia się w okrąg koła, dla gwiazd, na płaszczyźnie samej ekliptyki położonych, zamienia się w linję prostą, a dla gwiazd pośrednich staje się tem bardziej płaską, im gwiazda bliżej się ekliptyki znajduje. *A.* gwiazd, odkryta przez Bradleya 1728 r., daje, podobnie jak paralaksa (ob.) gwiazd, dowód widoczny obiegu ziemi dokoła słońca.— Z wielkości **A—ji** 20½″ wnieść łatwo można, że szybkość ziemi stanowi około $^1/_{10000}$ szybkości światła; ponieważ zaś ziemia na sekundę przebiega 30 kilometrów, przeto szybkość światła wynosić musi 300,000 km., co się zgadza z rezultatami, osiągniętemi przez inne metody oznaczania szybkości światła (ob.).— W optyce **A—ą** nazywają

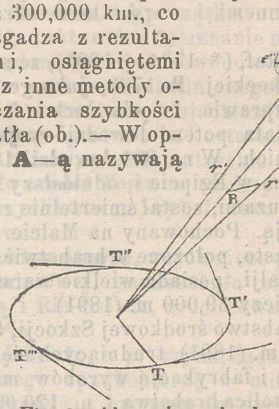

Fig. 2. Aberacja gwiazd.

się pewne wady zwierciadeł i soczewek. Promienie światła, wychodzące z jednego punktu, po odbiciu od zwierciadła kulistego, nie zbierają się już dokładnie w jednym punkcie; promienie, padające bliżej środka zwierciadła, gromadzą się w punkcie *b*, promienie zaś, padające na zwierciadło dalej od jego środka, mają swe ognisko w punkcie *a* (*fig. 3*). Ponieważ niedokładność ta zależy od samej postaci kulistej zwierciadła, nazywa się *A-ą kulistości;* szkodzi ona bardzo czystości obrazów, a dla jej zmniejszenia umieszcza się przed zwierciadłem przegrodę, powstrzymującą promienie skrajne, lub też zmienia się odpowiednio postać zwierciadła. Podobnaż **A.** *kulistości* występuje i w soczewkach, promienie bowiem skrajne, po załamaniu, zbierają się w punkcie *a*, bliżej soczewki, aniżeli promienie środkowe, gromadzące się dalej, w punkcie *b* (*fig. 4*). — Inna wada soczewek powstaje wskutek tego, że załamujące się w nich promienie światła ulegają zarazem rozszczepianiu, czyli rozdziałowi na barwy, a bardziej łamliwe promienie niebieskie i fijoletowe mają w soczewkach wypukłych ognisko swe bliżej so-

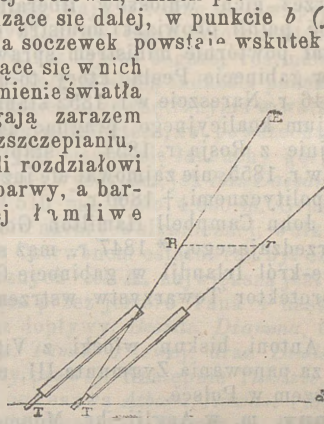

Fig. 1. Aberacja gwiazd.

czewki, aniżeli promienie czerwone. (Ob. Widmo). Szkodliwy ten w narzędziach astronomicznych objaw daje się usunąć przez odpowiednią kombinację soczewek (ob. Achromatyzm).

Aberavon, miasto portowe w hrabstwie Glamorgan w Ks. Walji, położone nad zatoką Swansea kanału Brystolskiego, liczy 6,281 m. (1891).

Aberbrothwile v. *Arbroath*, m. port. szkockie nad m. Północnem, z ruinami wspaniałego opactwa, fabrykami płóciennemi i warsztatami okrętów; 17,000 m.

Abercromby Raf, (* 1734, † 1801), ze starożytnej rodziny szkockiej. R. 1793, jako generał, miał udział w wyprawie księcia Jorku do Holandji, a we dwa lata potem dowodził wojskiem w Indjach Zachodnich. W r. 1801 dowodził 18-tysięcznym oddziałem w Egipcie i, odniósłszy zwycięstwo nad Francuzami, został śmiertelnie raniony pod Aleksandrją. Pochowany na Malcie.

Aberdare, miasto, położone w hrabstwie Glamorgan w ks. Walji, posiada wielkie warsztaty i fabryki żelaza, liczy 39,000 m. (1891).

Aberdeen, hrabstwo środkowej Szkocji, 5,101 klm. kw. i 281,331 m. (1891), trudniących się górnictwem, handlem i fabrykacją wyrobów, mianowicie lnianych. Stolica hrabstwa t. n., 120,000 m. (1891), miasto portowe, posiada uniwersytet nader bogato uposażony, wielkie rękodzielnie wyrobów lnianych i bawełnianych, oraz największe w świecie fabryki grzebieni.

Aberdeen Jerzy Gordon, hr., * 1784 roku. Zwiedziwszy w młodości Grecję, założył (w roku 1804) w Londynie tak zwane „Atheneum Society.“ 1813 roku nakłonił dwór austrjacki do przymierza przeciwko Napoleonowi. Mianowany w r. 1814 parem, trzymał się stale zasad ultra-torysowskich. Roku 1828 został ministrem spraw zagranicznych w gabinecie Wellingtona, działając zawsze na korzyść polityki austrjackiej. Złożywszy w r. 1830 urząd, był w parlamencie żarliwym przeciwnikiem whigów i przedstawianych przez nich wniosków liberalnych. W r. 1834 i 35 pełnił obowiązki ministra osad, a r. 1841 został powtórnie ministrem spraw zagranicznych w gabinecie Peela, który to urząd złożył w r. 1846 r. Nareszcie w r. 1852 stanął na czele ministerjum koalicyjnego, pragnąc usilnie zapobiedz wojnie z Rosją r. 1854. Ustąpiwszy z tego urzędu w r. 1855, nie zajmował się już więcej sprawami politycznemi. † 1860 r.

Aberdeen John Campbell Hamilton Gordon, hr., wnuk poprzedzającego, * 1847 r., mąż stanu angielski, wice-król Irlandji w gabinecie Gladstona 1886; protektor Towarzystw wstrzemięźliwości.

Abergati Antoni, biskup włoski z Vigilia, był w r. 1620 za panowania Zygmunta III, chwilowym nuncjuszem w Polsce.

Abergavenny, m. w Anglji, hr. Monmouth, posiada zakłady żelazne i fabryki flaneli, 7,700 m.

Abernethy Jan, chirurg angielski (* 1763 w Derry w Irlandji, † 1831). Był profesorem w kolegjum chirurgicznem w Londynie. Wsławił się wykonaniem po raz pierwszy operacji podwiązania tętnicy biodrowej, a bardziej jeszcze szorstkiem swem obejściem. Zbiorowe jego pisma wyszły p. t.: „Surgical and physiological works“ (4 t., 1831). Por. Macilwain „Memoirs of J. A.“ (2 t., 1857 roku).

Abersbach, Aberspach ob. Adersbach.

Aberskie jezioro, ob. Wolfganga świętego jezioro.

Abersychan, miasto w hrabstwie Montmouth w Anglji, liczy 15,300 miesz. (1891 r.), posiada kopalnie węgla i rudy żelaznej.

Abert Jan Józef, kompozytor, * 1832 r. w Kochowicach w Czechach, uczył się w konserwatorjum praskiem. W roku 1866 został dyrektorem orkiestry dworskiej w Sztutgardzie; twórca kilku dzieł symfonicznych i oper (Columbus, Astorga i Anna z Landskrona).

Abertam, miasteczko górnicze w Czechach, założone 1529 r., kopalnie srebra, cyny i kobaltu; 3,644 mieszkańców.

Aberystruth, miasto w hrabstwie Monmouth w Anglji, liczy 18,700 miesz., posiada kopalnie węgla i fabryki żelaza.

Aberystwith, miasto portowe w hrabstwie Cardigan w Ks. Walji, liczy 6,700 miesz., posiada kąpiele morskie.

Abesz, Abesch, Abex, Habesz, nazwy oznaczające Abisynję (ob.).

Abeszy, lewy dopływ rzeki Techury, wypływa z gór Mingrelji. Por. Dubois „Podróże po Kaukazie.“

Ab executione, wprowadzać w wykonanie wyrok jeszcze nie zapadły w sądzie, domniemany.

Abezier Jan, rodem z Torunia, od 1415 roku biskup warmiński. Jako pełnomocnik Krzyżaków, podpisał w r. 1422 pokój, zawarty między nimi a Polską nad jeziorem Melna, † 1424 r.

Abgar, ogólne nazwisko 29 królów Edesy, (założonej 137 przed Chryst., zawojowanej w 216 po Chrystusie przez Karakalę), w Mezopotamji, między którymi Uchomo (czarny), dotknięty trądem, prosił piśmiennie Chrystusa Pana, ażeby go przybył uleczyć. List ten i odpowiedź, również na piśmie jakoby udzielona, zostały przez synod rzymski r. 494 uznane za apokryfy. Sławnym także jest obraz, przesłany jakoby przez Chrystusa Pana Abgarowi i kopjowany wielokrotnie, zwłaszcza w kościele wschodnim. Por. Lipsius „Die Edessenische Abgarsage, auf ihre Fortbildung untersucht“ (Lipsk, 1882 r.) Tixeroud „Les origines de l'église d'Edesse et la légende d'A.“ Paryż 1888.

Abgar Oswald, pseudonim Franciszka Ksawerego Zacharyasiewicza.

Abgatorium ob. Abecetuorium.

Abguldeńskie jezioro, w gub. Kurlandzkiej, długie na 1 wiorstę, obfituje w ryby.

Ab hodierno, „od dnia dzisiejszego," wyrażenie dawniej używane w wyrokach i dokumentach prawnych.

Abia, nazwisko kilku królów i dostojników izraelskich.

Abiatar albo **Abimelech,** syn jednego z poprzednich, był arcykapłanem za panowania Dawida; z urzędu tego, jako stronnik Adonjasza, zrzucony przez Salomona.

Abiatar, tego imienia byli dwaj arcykapłanowie izraelscy.

Abich Wilhelm Herman, (* w Berlinie 1806, † 1886), znakomity podróżnik i geolog; w roku 1842 wezwany na profesora mineralogji w uniwersytecie dorpackim, od r. 1853 był członkiem petersburskiej akad. nauk; wiele jest jego ważnych prac, tyczących się geologji Rosji Azjatyckiej i krajów sąsiednich. W r. 1854 przeniósł się na Kaukaz, a w r. 1876 do Wiednia. Najważniejszem jego dziełem są: „Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern" (4 tomy, 1882—1888). Z rękopisów pozostałych wydano „Geologische Fragmente" (Wiedeń, 1888 r.).

Abicht Jan Henryk, (* 1762 roku w Volkstadt w Niemczech, † 1816 w Wilnie), profesor filozofji w Erlangen, a od r. 1803 w Wilnie, gdzie wykładał filozofję w języku łacińskim. Oprócz 22 dzieł, wydanych za życia, posiadających znakomitą wartość naukową, jak „Encyclopädie der Philosophie" (1804), „Initia philosophiae," Wilno, 1814 roku, pozostawił jeszcze wiele dzieł w rękopisie.— **Abicht** Adolf, syn poprzedniego, doktor medycyny, (* 1793 w Erlangen, † 1860 w Wilnie). W r. 1823 mianowany został zastępcą adjunkta przy klinice wileńskiej, w r. 1825 profesorem zwyczajnym patologji, a następnie utrzymany w tymże stopniu przy cesarskiej wileńskiej medyko-chirurgicznej akademiji aż do jej zamknięcia w roku 1841. Dzieła jego są: „Tablice synoptyczne trucizn" i „Institutiones Therapiae generalis" (1840), oprócz prac, umieszczonych w pismach zbiorowych.

Abies, ob. Jodła.

Abigail, żona Nabala, zaślubiona po jego śmierci przez Dawida. Jedna z sióstr Dawida nosiła również takie imię. (Biblja).

Abildgaard Soeren, Duńczyk, pozostawił znakomite zbiory planów, widoków i rysunków, wyobrażających pomniki starożytności skandynawskich. † 1791.

Abildgaard Mikołaj Abraham (* 1744, † 1809 w Kopenhadze). Najsławniejszy malarz, jakiego Danja wydała. Utwory jego pędzla były główną ozdobą zamku królewskiego Christianborg, lecz podczas pożaru r. 1794 większa część ich zgorzała. Uczniami jego byli Thorwaldsen, Carstens i Eckersberg.

Abimelech, poboczny syn Gedeona i niewiasty z Sychem, po śmierci ojca ogłosił się sędzią, czyli królem Izraela, zabiwszy 70 synów Gedeona, z wyjątkiem najmłodszego z nich Jonatana. Gdy Sychemici zbuntowali się przeciwko niemu, zburzył ich miasto i obległ Thebes, lecz tu poległ, ugodzony przez kobietę kamieniem żarnowym. (Ks. Sędziów, IX).

Abimelech, król, który chciał wziąć Sarę, żonę Abrahama, do haremu, sądząc, że była ona siostrą patryarchy. Na rozkaz boski atoli dał jej wolność.

Ab initio, od początku.

Ab instantia, 1) uznanie niewłaściwości sądu, 2) żądanie nowych dowodów lub śledztwa, 3) czasowe uwolnienie obwinionego.

Ab intestato, dziedziczenie bez testamentu z samego prawa (ob. Beztestamentownie).

Abińcy, plemię tatarskie w Syberji, mieszka około źródeł Tomu w okolicy Kuźniecka; trudni się myśliwstwem, rybołówstwem, a po części rolnictwem.

Abiponowie, wojownicze plemię Indjan w Am. Południowej, zamieszkałe obecnie między Paraną i Rio-Salado, zredukowane do 800 głów zaledwie.

Ab irato, w pr. rzym., żądanie wniesione przez prawego spadkobiercę o unieważnienie zapisu spadkodawcy, *ab irato* (w gniewie) z krzywdą powoda uczynionego.

Abisynja, czyli *Habesz*, kraj położony w północno-wschodniej Afryce, rozciągający się niegdyś pomiędzy 16° szer. półn. na półn.-wsch. i 13° na półn. zach. a 11° szer. półn. na południ. zach. i 7° na połud.-wschodzie, oraz od brzegów morza Czerwonego w głąb lądu do 35° dług. wschodniej Obejmuje przestrzeni 508,000 kilom. kw. i liczy 4,500,000 m. **A.** jest olbrzymiem płaskowzgórzem o wielu tarasach, przeciętych potężnemi górami, bardziej stromemi od Alp europejskich. Tarasy te wznoszą się do wysokości 2,000—2,300 m., a niektóre, jak Semien, do 3,300 m. Pojedyńcze pnie górskie o dziwnych kształtach mają stoki gwałtowne, tak, iż z trudnością bywają dostępnemi, inne zaś, mające formę stołów, posiadają na płaszczyznach swych szczytów obfitość wody, sprzyjającą rozwojowi bogatej roślinności i zaludnieniu. Skały te służą ludności podczas wojny z nieprzyjacielem zewnętrznym i w walkach domowych za naturalne fortece, zw. powszechnie *Amba*. Przez tarasy te ciągną się łańcuchy gór, dochodzących znacznej wysokości, jak *Ras Daszan* 4,620 m., *Buahit* 4,510 m., *Kollo* 4,600 m. Grunt **A.** jest przeważnie natury wulkanicznej; wulkan *Ed* nad morzem Czerwonem ostatni raz był czynny w 1861 r. Z licznych *rzek* **A.** największą jest *Abai*, przepływająca przez jezioro Tana i następnie zasilana przez dopływy: *Beszito*, *Dżamma*, *Guder*, *Didessa*, *Jabus*, *Tumal* z lewej, oraz *Dinder* i *Rahad* ze strony prawej. Następnie *Takazze*, wpadająca do Nilu pod nazwą *Atbara*, *Hawasz* i *Mereb* albo *Gasz*. Prawie wszystkie *jeziora* **A.** leżą na znacznych wysokościach i mają charakter jezior alpejskich.

BIBLIOTEKA NAUKOWA

Wulkaniczne ich otoczenie dozwala przypuszczać, że są one wygasłemi kraterami. Ważniejsze z nich są: *Tana* albo *Dembea*, położone na 1,859 m. nad p. m., *Aszangi*, mające 22 klm. obwodu, 2,441 met. nad p.m., otoczone górami 3,300 m. wys.— *Klimat* na wyżynach jest umiarkowany, przyjemny i tylko na szczytach gór w zimie bardzo chłodny, We wschodniej części kraju termometr latem rzadko wznosi się wyżej 30° R. i nigdy nie spada niżej 17°, tak, że średnia temperatura wynosi 24.5°. Znacznie łagodniejszym jest w części zachodniej, gdzie temp. roczna średnia waha się pomiędzy 17.5° a 31.5°. Na wyżynach lato nigdy nie bywa upalne, za to w dolinach gorąco bywa duszące. Ziemia urodzajna, wydaje wszelkiego rodzaju zboże, dwa razy na rok sprzątane. Wskutek różnic klimatycznych roślinność **A.** odznacza się wspaniałością i rozmaitością. Na wyżynach flora podalpejska, w dolinach zaś spotykamy sykomory, adansonje, fikusy, tamaryndy, bawełnę, drzewo oliwkowe, winną latorośl, dochodzące aż do wysokości 2,500 m. nad p. m. Mieszkańcy uprawiają rośliny oleiste, ryż i kawę. Nadto z drzew owocowych: pomarańcze, cytryny i t. d. Równie bogatą jest fauna **A.** Liczne są zwłaszcza gatunki gruboskórych: słonie, przebywające na wyżynach 2,500 m. wys., nosorożce, hipopotamy, bawoły i dziki; nadto wielbłądy, kozy, osły, antylopy, żyrafy, szakale, hjeny, lwy, tygrysy, koty, małpy, lisy. Z ptactwa: orły, sokoły, kuropatwy, strusie; z płazów krokodyle i węże; w rzekach wielka obfitość ryb. Z minerałów znajduje się złoto, żelazo, węgiel kamienny, siarka, sól. *Ludność* **A.** w skutek wielożeństwa i handlu niewolnikami, dostarczającego kobiet z krajów różnych, utraciła swój typ pierwotny tak dalece, iż dziś nie posiada narodowego charakteru o cechach odrębnych. T. z. *Abisyńczycy* czyli *Etjopowie* cechują się rysami twarzy rasy kaukaskiej, mają włosy gładkie i czarne, lecz kolor skóry rozmaity; często zdarza się spotykać dzieci jednego ojca o czerwonym, żółto-oliwkowym, brunatnym lub czarnym kolorze skóry i o włosach gładkich lub wełnistych i kędzierzawych. Zmarłym i tylko w religijnych księgach przechowanym językiem Abisyńczyków jest język staroetjopski czyli *Geez*, którym mówiono jeszcze w czasach wprowadzenia do kraju chrześcijaństwa. Miejsce jego zastąpiły dwa języki, używane dzisiaj przez oba główne plemiona Abisyńczyków: *amharyjski* (Amharena) i *tigryjski* (Tigrena, Tigre). Pierwszy z nich jest językiem państwowym. Oświata w **A.** stoi na bardzo nizkim stopniu; czytać i pisać w języku amharskim umieją tylko klasy ucywilizowane i duchowieństwo. Por. Lefevrre „Voyage dans l'Abyssinie“ (Paryż, 1845—48, 6 t.); Ferret i Galinier „Voyage en Abyssinie“ (1847—48, t. 2); Lejean „Voyage en Abissinie 1862—64“ (Paryż, 1873); Brehm „Ergebnisse einer Reise nach Habesch“ (pod względem zoologicznym, Hamburg, 1863); Blandford „Observations on the geology and zoology of Abyssinia“ (Londyn, 1870); Plowden „Travels in Abyssinia“ (Londyn ,1868); Jouveaux „Deux ans dans l'Afrique orientale“ (1871); Girard „Voyage en Abyssinie“ (Kair, 1873); Raffray „Afrique orientale“ (Paryż, 1876); Rohlfs „Meine Mission nach **A.**“ (Lipsk, 1883); Matteucci „In Abissinia“ (Medyolan, 1880); Vigoni „Abissinia“ (1880); Hartmann „Abessinien“ (Lipsk, 1883).

Historja. Ludność pochodzenia etjopskiego należy do najwcześniej ucywilizowanych w Afryce, wiara bowiem chrześcijańska rozkrzewiła się tu już w IV wieku naszej ery. W historji zjawiają się Abisyńczycy po raz pierwszy, jako poddani państwa Aksum, „Aksumici“ (ob.). Następnie walczą z mahometanami i tracą prowincje w Arabji. Nacisk muzułmanów wpędził do **A.** mnóstwo Żydów, którzy szukali schronienia u swoich współwyznawców Falaszów (ob.) zamieszkujących góry abisyńskie. Przez pewien czas Żydzi owi dominowali nad krajem. Najsławniejszym z nich był król *Lalibala* (XII w.). Około r. 1255 wnuk jego oddał dobrowolnie koronę potomkom Menelika i królowej Saby (ob.). Później utrzymywali Abisyńczycy stosunki z Portugalją, której delegat, mnich Bermudez, pragnął nawrócić **A.** na łono Kościoła katolickiego, wywołało to zaburzenia wewnętrzne i przerwało stosunki z Europą aż do w. XVII. W r. 1632 po bezowocnej misji Päera wygnano ostatecznie katolików z państwa. W 1698 cesarz Jasus zachorował na trąd i wezwał z Kairu lekarza europejskiego, Ponceta, któremu towarzyszył Jezuita, Ksawery de Brevedent. W 1769 pojechał do Abisynji James Bruce, a za nim inni (Henri Salt, 1805 i 1810, Edward Rüppel, Rochet i Hericourt, Abbadie).—Władcy Abisynji zw. są *Negusami*. Skutkiem wojen wewnętrznych władza ich upadła, a wielkorządcy zmienili się w królików, i tym sposobem powstało mnóstwo państewek, z których najważniejsze były: *Tigre*, *Amhara* v. *Gondahar* i *Szoa*. W r. 1805 Dedżodży Kâsa pokonał zwierzchnika swego, króla Amhary, i został 1852 r. panem połudn. i środk. Abisynji, 1855 zaś, zagarnąwszy królestwo *Tigre*, ogłosił się cesarzem, pod imieniem *Teodora I*, zhołdował Szoa i chciał odbudować państwo Abisyńskie w dawnych granicach. Wchodził nawet w bliższe stosunki z Europą, dla podniesienia swego wpływu i urzeczywistnienia swych planów Ale tyrańskie jego rządy wywołały mnogie bunty, a gdy podejrzliwy cesarz widział w tem robotę Europejczyków, przeciw którym, zwłaszcza też Anglikom, surowych używał środków, naraził się na wojnę z Anglją i 1868 r. pod Magdala, zwyciężony przez gen. Napiera, odebrał sobie życie. Ponieważ wyprawa ta kosztowała Anglików 8,600,000 f. st. i ponieważ historja tego narodu uczy, że niepodobieństwo tam myśleć o założeniu porządnego państwa, więc zwycięzcy natychmiast kraj opuścili, a walki między nowymi władcami

znów się odnowiły. Kraj się rozpadł, a półn. prowincje Bogos i Mensa zostały przez Munzengera zawojowane dla Egiptu. Stronnik Anglji, podczas jej wojny z królem Teodorem, Jan, ogłosił się królem, lecz chciwość i okrucieństwo jego wywołały w r. 1880 powstanie książąt i władców jemu podległych, które wszakże wkrótce uśmierzone zostało, a Jan przyjął tytuł cesarza **A.**, właściwie *negus negesti*, t. j. króla królów. W r. 1884 zawarł traktat z Anglją, na mocy którego odzyskał Bogos, ale prowincji Kassali odebrać nie zdołał. W r. 1885 Włosi opanowali Massawę i osadzili w niej załogę, złożoną z 3,000 ludzi, która wiele ucierpiała z powodu klimatu i braku wody. W r. 1887 abisyński wojewoda (ras) Alula napadł na wysunięty posterunek włoski i zdobył go, lecz gdy następnie cesarz Jan zginął w walce z mahometanami Sudanu, na tron abisyński wstąpił wasal jego, król Szoy, Menelik, który w r. 1889 zawarł traktat z Włochami. Na mocy tego układu M. zobowiązał się porozumiewać z innemi państwami tylko za pośrednictwem Włoch (§ 17), uznał zdobycze włoskie nad morzem Czerwonem, których granice ściśle wytknięte zostały, w zamian za co uzyskał potwierdzenie swych praw królewskich i gwarancję pożyczki czterech milionów lirów. Później, wskutek odmiennej interpretacji wspomnianego (17) art. traktatu, Menelik poróżnił się z Włochami. Protokóły 1891 r., podpisane przez margr. Rudiniego i lor. Dufferin'a, załagodziły czasowo sprawę. W r. 1894 zaczęły się nowe nieporozumienia pomiędzy rządem kolonji włoskiej Erytrei a władzami abisyńskiemi. Wreszcie w styczniu 1895 r. generał Baratieri pobił ras Mangaszę, wodza abisyńskiego, za to w grudniu t. r. Abisyńczycy zniszczyli oddział majora Tosellego (pod Ambaz-Alagi), a w lutym 1896 sam generał Baratieri został zmasakrowany pod Aduą. Na jego miejsce przysłano generała Baldisserę. Nowy gabinet Rudiniego, który objął ministerjum po zdepopularyzowanym przez politykę afrykańską Crispim, zawarł pokój z Menelikiem i zrzekł się protektoratu nad Abisynią. (Por. Petermann „Renseignements sur le bassin de l'Auseba" (Geog. Mitth., 1861, p. 300), Ludolf, „Historia Aethiopica" (1681—1691), „La Guerra Italo-Abissina illustrata" (Medjolan, 1896), Paul Combes „L'Abyssynie en 1896."— Ign. Żagiell „Podróż historyczna po Abisynji").

Abisyński kościół stanowią chrześcijanie w Abisynji. Początek jego sięga w. IV, kiedy Frumentius wyświęcony został przez patrjarchę aleksandryjskiego na biskupa Aksumu (około 326 r.). W r. 451 przyłączyli się chrześcijanie abisyńscy do monofizytycznego wyznania wiary. Ww. VI powstał przekład Biblji na język etjopski, ale dopiero koło XV w. wykorzeniono szczątki pogaństwa. Do upadku kościoła Afrykańskiego, był on jego częścią; dziś zaś zjednoczony jest niejako z kościołem koptyjskim z powodu, że swego patrjarchę (Abuna) otrzymuje od patrjarchy koptyjskiego, przez co przyznaje temuż prymat czyli pierwszeństwo. Podstawą nauki kościoła **A.** jest monofizytyzm (ob.), religijność zasadza się głównie na licznych obrzędach, postach (200 dni w roku), świętach, (których oprócz niedzieli i soboty liczą aż do 180), oraz na jałmużnie i pielgrzymce, mianowicie do Jerozolimy. Stary Testament (obrzezanie) ma tę samą niemal powagę, co Nowy. Chrzest odbywa się przez zanurzenie; Komunija pod dwiema postaciami (niewolno splunąć po niej aż po zachodzie słońca). Msza może być odprawioną w tym samym kościele tylko raz w przeciągu dnia. Matka Chrystusa P. odbiera cześć najwyższą i w modlitwach zwaną jest „*stworzycielką świata.*" Małżeństwo nie jest sakramentem, a nawet nie bywa błogosławione przez kapłana. Księża świeccy mogą się żenić, ale raz tylko. Liczba ich i klasztornych wynosi około 12,000. Oprócz Abuna, rezydującego w Gondarze, istnieją biskupi, *Alakowie* (zarządzają majątkiem kościelnym i przyjmują wszelkie ofiary), kapłani, djakonowie (posługa kościelna; Sanctuarium kościelne dla nich nieprzystępne). Przy wykładzie Pisma S. używana jest metoda alegoryczna. Językiem kościelnym jest dawna mowa etjopska, wyszła z użycia potocznego w w. XIV. Stan kultury tego kościoła jest bardzo nizki. W łonie jego istnieje sekta judaistyczno-chrześcijańska, której członkowie mieszkają głównie w Symenie i zowią się Falaszowie (ob.) (Doncourt „L'Abyssinie," Paryż, 1886).

Abjudykacja—odjąć co komu sądownie i wyrokiem drugiemu przysądzić, odsądzenie, zawyrokowanie sądowe, odbierające stronie prawo do własności rzeczy. Przeciwną abjudykacji jest *adjudykacja.*

Abjuracja (abjuratio), 1) w pr. rzym. odprzysiężenie uroczyste długu, rzeczy powierzonej; 2) także krzywoprzysięstwo, a *ejuratio* sprawiedliwe zaprzysiężenie w pr. kanonicznem; 3) odprzysiężenie, wyparcie się uroczyste błędów herezji i powrotu na łono Kościoła rzymskiego; rozróżniano: **A.** *de formali* jawną i publiczną, *de vehementi* publiczną, także *de levi* prywatną w mieszkaniu, lub kancelarji kościelnej.

Ab Jove principium (łac., z Wirgiljusza), zaczynać od Jowisza, od osoby, albo rzeczy najgłówniejszej.

Ablaktowanie, ob. Odkładanie.

Ablefarja, brak jednej lub obu powiek. Może być wrodzoną, lub nabytą skutkiem choroby albo zranienia.

Ablegat, 1) poseł dyplomatyczny Stolicy Apostolskiej drugiego rzędu, ob. *Legat nuncjusz;* 2) w Węgrzech do 1848 zwano posłów sejmowych ablegatami.

Ableger, ob. Odkład.

Ablesimow Aleksander Onisimowicz, * 1742, † 1784 r. w Moskwie z nędzy, kapitan rosyjski,

8294
BIBLIOTEKA GŁÓWNA W.P.
Иностран. Фабрики СССР
1937 г.

w młodości sekretarz poety Aleksandra Sumarokowa. Pisał wiersze, powieści i dzieła teatralne, z których największą miał wziętość wodewil p. t. „Młynarz."

Ablucja, obrządek religijny u Żydów, Greków i Rzymian, polegający na obmywaniu ciała, lub niektórych części jego, wodą poświęconą w tym celu. Dzisiaj mahometanie i Indjanie częstych używają ablucji, utrzymując, że to czynią dla oczyszczenia duszy z plam grzechowych. W obrządku rz.-katolickim **A.** znaczy obmycie palców przez kapłana w czasie Mszy Św. po Komunji i oczyszczeniu kielicha.

Abłaj, władca kirgiski, zwany także carewiczem Sybirskim; w 1574, złączywszy się z Tewkejem napadł na miasto Ufę, pobity jednak przez Rosjan w lesie, noszącym dotąd nazwę *Abłajewskiego*, wzięty do niewoli i odesłany do Moskwy.

Abłaj-Ajchodży-Mułła-Koczyn, najpotężniejszy han średniej hordy Kirgizów; † 1781. Żyje dotąd w pieśniach i poematach epicznych swojego narodu.

Abłamowicz Ignacy, profesor fizyki, * 1787, † 1848. Kształcił się w uniwersytecie wileńskim, od r. 1827 był profesorem fizyki w liceum krzemienieckiem, od r. 1834 do 1837 w uniwersytecie kijowskim.

Abner, syn Nera, stryjeczny brat i hetman wojsk Saula, któremu, jako też synowi jego Izbozetowi, znakomite świadczył usługi. Obrażony przez niego, spiskował na rzecz Dawida. (Ks. Król. I, 14, 17, 20; II, 3, 7; III, 2, 5, 22).

Abo, miasto główne gubernji Abo-Biörneborskiej w Finlandji, u Finnów Turu albo Turku, nad rz. Aurajokiem, między odnogą Fińską i Botnicką; 31,303 m. Pamiętne pokojem, zawartym w r. 1743 pomiędzy Rossją a Szwecją, oraz bitwami stoczonemi 7 i 19 czerwca 1808 r., w których Rosjanie nad Szwedami odnieśli zwycięstwo. Miasto handlowe, mieści w sobie sąd nadworny, rezydencję biskupa ewangelickiego, towarzystwa: biblijne i gospodarskie, 4 licea, 8 szkół żeńskich przygotowawczych, szkołę głuchoniemych, szkołę żeglugi, instytut handlowy, 2 szkoły rzemieślnicze i jedną przemysłową. Zasługuje na uwagę kościół katedralny, wystawiony w r. 1308, i obserwatorjum. Flota handlowa m. **Abo** liczy 23 statki żaglowe i 33 parowe, objętości 12,148 ton.

Abolicja, zniesienie, zgaszenie, ob. Ułaskawienie; w pr. pol. *abolitio actionis*, *zagubienie żałoby*.

Abolicjoniści, stronnictwo, które długo pracowało w celu wyswobodzenia Murzynów w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. i dopięło swego podczas wojny Amerykańskiej (1861—1865), zmusiwszy rząd Stanów północnych do ogłoszenia 1863 r. aktu emancypacyjnego. W roku 1870 rozwiązały się wszystkie towarzystwa **A.** Porównaj: James Freeman Clarke „Anti Slavery Doys" (1884), v. Hols „Verfassungsgeschichte der Ver. Staaten v. Nord-Amerika" (1878—91).

Abomeh, Abomej, m. st. byłego królestwa Dahomejskiego (ob.) na pobrzeżu Gwinei, liczy 30,000 m. Dzisiaj handlowe, było niegdyś głównym targiem niewolników.

Abony, * r. 1833, pseud. Franciszka *Mártona*, powieściopisarza węgierskiego, autora „Gwiazdy północnej," „Naszych pieśni" (1864), etc.

Abortus, ob. Poronienie.

Abotryci, Abodryci lub **Bodryci,** ob. Obotryci.

About Edmond François Valentin, utalentowany pisarz francuski, * 1828 w Dieuze, † 1885 w Paryżu. Po ukończeniu studjów, wystąpił po raz pierwszy na widownię literacką 1855, z dziełem: „La Grèce contemporaine," w którem okazał wiele bystrości i dowcipu. Następnie pisał mnóstwo powieści („Tolla," „Les Mariages de Paris," „Le roi de montagnes," „Germanie," „L'homme à l'oreille cassée," „Le nez d'un notaire," „Le cas de Mr Guérin," „Madelon," „La vieille Roche," „Roman d'un brave homme," „L'infâme" i t. d.), przez które stał się ulubieńcem publiczności francuskiej. Próbował także pióra na polu dramatycznem („Guillery," „Gaëtana"), ale bez powodzenia. Z Rzymu, jako zwolennik bonapartyzmu, pisywał artykuły polityczne do *Monitora*, które 1854 r. ogłosił osobno p. tyt.: „La question romaine" 1859 r.; w wojnie 1870 — 1871 był korespond. z placu boju do *Soir'u*. Potem objął z Sarcey'em „*Le XIX siècle*," gdzie jako umiarkowany republikanin, napadał na monarchistów i klerykalnych. Podczas podróży do Alzacji i Lotaryngji 1873 r., był aresztowany przez władze pruskie i uwięziony za korespondencje, pisywane w czasie wojny francusko-niemieckiej. Uwięzienie jego narobiło wiele wrzawy, a **A.** uwolniony w krótkim czasie, ogłosił o tem zajściu ostre sprawozdanie („Alsace," 1871—72). Pod koniec życia pisywał wiele sprawozdań i krytyk artystycznych.

About Edmund.

Ab ovo, „od jaja," wyrażenie łacińskie, znaczące traktowanie rzeczy jakiej gruntownie, to jest od samego początku.

Abowsko-Biörneborska gubernja, utworzona z właściwej Finlandji, większej części dawnej *Satakundy* i wysp Aalandzkich, obejmuje południowo-zachodnią część Finlandji, graniczy od południa z morzem Baltyckiem, a od zachodu z odnogą Botnicką. Zajmuje 24,171 klm. kw. i liczy 399,534 (1892) ludności, złożonej po większej części z Finnów. Rolnictwo jest głównym środkiem utrzymania mieszkańców, a lasy stanowią jedno z ważniejszych źródeł bogactwa. Łomy pięk-

nego granitu i marmuru czarnego, znaczne fabryki żelaza ożywiają handel tej gubernji.

Abrabanel don Isaac (Abarbanel), uczony rabin, * w Lizbonie, † 1508 w Wenecji, mając lat 71. Był ministrem finansów Alfonsa V; po jego śmierci przeniósł się do Kastylji, gdzie Ferdynand Katolicki również go ministrem swoim uczynił. Z powodu prześladowania Żydów w r. 1492 opuścił Hiszpanję i odtąd przebywał w rozmaitych miastach włoskich aż do śmierci.

Abracadabra, wyraz czarodziejski, któremu niegdyś przypisywano własność leczenia febry. Wypisywano go w ten sposób na kartce, że tworzył trójkąt równoramienny:

ABRACADABRA
ABRACADABR
ABRACADAB
ABRACADA
ABRACAD
ABRACA
ABRAC
ABRA
ABR
AB
A.

Kartkę z podobnym napisem uważano za amulet. (Por. „Abracadabra oder Sammlung unbegreifl. und auss. Geheimnisse aus älterer Zeit für Freunde Geheimwissen, schaften aus selt. Handschr. gesammell.," Kolonja). Wyraz **A.** związany jest niewątpliwie z **Abraksas** (ob.), **Abrasaks** albo **Abracax,** terminem mistyczno-teozoficznym perskiego pochodzenia, używanym przez gnostyków (Basilidesa).

Abraham, patrjarcha biblijny, rodem z Ur, praojciec Izraelitów, oraz plemion pokrewnych. Pierwotnie zwał się Abram („wysoki ojciec"), po powołaniu przez Jehowę i obrzezaniu przyjął nazwisko „Abraham," czyli „ojciec mnóstwa narodów." Żonaty z Sarą. Był ojcem Izaaka i Izmaela (z Hagary), od którego pochodzą Arabowie. Odznaczał się wielkiem posłuszeństwem woli Jehowy, któremu gotów był nawet poświęcić syna, Izaaka, na ofiarę. Późniejsze legendy żydowskie i arabskie przypisują mu wielką mądrość, znajomość astronomji i astrologji, wynalazek pisma, tłómaczenie snów, etc. Nawet w Raju zajmował stanowisko uprzywilejowane („łono Abrahama"— Łuk. 16, 22). Według Mahometan, on to wybudował Kaabę w Mekce. Wiele legend o **A.** znajduje się w Talmudzie i Midraszu. Niektórzy Persowie utożsamiali go z Zarathustrą. Przez pewien czas dopatrywano podobieństwa pomiędzy **A.** i Brahmą, oraz Sarą i Sarasvati. Były to jednak analogje powierzchowne.

Abraham a Santa Clara, właściwie *Ulrich Megerle*, *1644 w Szwabji. W 20 roku życia wstąpił do zakonu Augustjanów Bosych i jako kaznodzieja odznaczył się krasomówstwem. † w Wiedniu 1709. Kazania jego i inne pisma, obok głębokich myśli, nacechowane są dziwną trywjalnością i jowjalnym dowcipem. Kazanie Kapucyna w „Wallensteinie" Schillera jest naśladowaniem stylu **A. a S. C.** Por. Karajan „A. a S. C." (1867), Scherer „Vorträge und Aufsätze" (1874).

Abraham Echellensis, uczony Maronita, nauczyciel języków syryjskiego i arabskiego naprzód w Rzymie, a później w Paryżu, gdzie dozorował druku Biblji poligloty. † w Rzymie r. 1664. Dzieła, wydane przez niego, dotyczą języków wschodnich.

Abraham „Prochownik," Żyd, legendowy król polski, który za Popiela miał handlować prochem, a potem został obrany królem w Kruszwicy. Baśń ta, utrzymująca się między Żydami, została objaśniona przez Ernesta S. Swieżawskiego, jako przeinaczenie faktu o chwilowej kandydaturze do tronu polskiego szlachcica Abrahama Zbąskiego, po śmierci Zygmunta Augusta. *(Przegląd bibljografji archeologicznej*, 1882, str. 52).

Abraham Władysław, * 10 paźdz. 1860 r. w Samborze, wydział prawny ukończył w Krakowie, tamże w 1883 otrzymał stopień dra filozofji. Od 1884—5 w uniw. berlińsk. Pracuje nad prawem polskiem, specjalnie kościelnem. Z polecenia Akademji Um. w Krakowie odbył podróż naukową do Rzymu (1885—1886). Od 1888 prof. prawa kanonicznego na wszechnicy lwowskiej. Napisał: „Pojęcie o kradzieży w prawie polskiem" (1882), „O justycjarjuszach (oprawcach) w Polsce w XIV i XV w." (1885), „Pruska ustawa kościelno-polityczna" (1886), „Proces inkwizycyjny w ustawach Innocentego III-go i we współczesnej nauce" (1887), „Exhortatio visitationis synodialis" (1888), „Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach rzymskich" (1888), „Statuty synodu w Kaliszu z r. 1420" (1888), „Początki prawa patronatu w Polsce" (1889), „Organizacja kościoła w Polsce do połowy w. XII" (1890).

Abrahamici. 1) Abrahamitami lub Adamitami zwano w końcu XVIII wieku sektę deistów czeskich, którzy zjawili się w Pardubicach w królestwie Czeskiem. Cesarz Józef II-gi wytępił ich, przesiedliwszy do Galicji i Bukowiny, oraz wcieliwszy mężczyzn do bataljonów b. wojsk pogranicznych. **A.** odrzucali w znacznej części Nowy i trzymali się Starego Testamentu, a specjalnie nauki, jaką otrzymał Abraham przed obrzezaniem. Por. Winhopp „Geschichte der A." 2) Sekta syryjska w IX w., nazwana tak od Abrahama z Antjochji, zaprzeczała boskości Chrystusa.

Abrahamides Izaak, † 1621, teolog i kaznodzieja słowacki, superintendent ewangelicki, syn Abrahama, nazywający się inaczej Hrochotsky a. Hrochotius, od wsi rodzinnej. Uczył się w Pradze (gdzie został magistrem nauk wyzwolonych) i w Lipsku. Wydał przekład czeski katechizmu Lutra, w 1612 r.

Abrahamowe pole (Abrahams plain), miejscowość położona na zachód Kwebeku, pamiętna

bitwą, stoczoną 13 września 1759 pomiędzy Francuzami, pod dowództwem generała Montsalma, a Anglikami, pod wodzą Jamesa Wolffa, w której obaj polegli; skutkiem tej bitwy Francuzi utracili Kanadę.

Abrahamowicz na Wornianach, Jan, wojewoda smoleński, uczony i gorliwy obrońca ewangelików. Napisał „Zdanie Litwina o kupczy taniej zboża, a drogiej przedaży“ 1595 roku, w którem przemawia za wolnością handlu, oraz „Radivilias sive de vita et rebus principis Nicolai, Georgii filii,“ Vilnae, 1592. † 1602.

Abrahamowicz Adam, Jezuita, wymowny kaznodzieja, wydał „Kazania niedzielne“ (Wilno, 1750).

Abrahamowicz Mikołaj, walczył podczas wojny szwedzkiej w r. 1621 i 1622 w Kurlandji. W r. 1637 był pułkownikiem i starostą starodębskim i miadzielskim. We dwa lata później został przełożonym nad armatą W. Ks. Litewskiego. Roku 1646, już jako wojewoda mścisławski, delegowany był do traktowania o pokój ze Szwecją. Mianowany następnie wojewodą trockim, powtórnie r. 1649 wyznaczony był do układów ze Szwecją.

Abrahamowicz Dawid, pisarz współczesny, * 1843, autor wielu artykułów agronomicznych w czasopismach lwowskich. Od r. 1872—1880 był wiceprezesem galicyjskiego Towarzystwa gospodarczego, następnie prezesem rady powiatowej lwowskiej. Od r. 1874 był posłem na sejm galicyjski, od r. 1881 posłem do rady państwa. Od r. 1876 do 1879 redagował pismo *Rolnik*. Ogłosił: „Listy otwarte do p. Ottona Hausnera“ (1878 i 1879), „Programy finansowe pp. Hausnera i Krzeczunowicza“ (1879), „Podatek gruntowy w Galicji i szacunek jej produkcji,“ „Reforma ceł w Austrji,“ „Polityka kolonjalna Austrji i Węgier,“ „O rasach bydlęcych“ i wiele innych.

Abrahamowicz Adolf, brat poprz., współczesny komedjopisarz polski, * 7 listopada 1849 we Lwowie. Napisał *Utwory dramatyczne* („Dwie teściowe,“ „Inserat,“ „Gwałtu, on ma bzika,“ Lwów, 1881), „Vis-à-vis,“ „Jego zasady,“ „Po burzy“ (1882), „Mąż z grzeczności,“ krotochwila napisana do współki z Ryszardem Ruszkowskim, i „Adwokat bez klijentów,“ do współki z Lucjanem Kwiecińskim (1885), „Oddajcie mi żonę“ (1886), „Nowa Francillon,“ „Propinacja,“ „Ciurkiewicz czy Dziurkiewicz,“ „Pospolite ruszenie,“ „Teść“ (1889), „Dobry numer“ (1889) i w. in.

Abrahams Mikołaj Chrystjan, archeolog duński, * w Kopenhadze 1798, † 1870 r. Podróżował wiele po Europie w celach naukowych. Z dzieł jego najważniejsze: „Description des manuscrits français du moyen âge &“ (Kopenhaga, 1844).

Abrahamson Werner Hans Fryderyk, uczony duński, * 1744, † 1812, znakomity badacz starożytności skandynawskich, poeta i autor kilku książek wojskowych.

Abraksas. Wyraz „Abraxas“ znajduje się wyrznięty greckiemi literami na wielu gemmach, obok rozmaitych potwornych postaci i godeł symbolicznych. Figury owe miały być alegorycznem wyobrażeniem bóstwa według doktryny gnostyków z sekty Basilidesa. Kamienie tego rodzaju były używane jako amulety. Por. Barzilai: „Gli Abraxas,“ Tryest, 1873), Bellerman (1817), Dietrich „A.“ (1891).

Abraksas.

Abramis, ob. Leszcz.

Abramow Mikołaj, * 1812, † 1870, inspektor szkół w m. Berezowie, później radca w zarządzie okręgu Semipałatyńskiego. Zostawił przeszło 20 monografji treści historycznej, geograficznej, archeologicznej i statystycznej. Najwięcej zajmował się badaniem Syberji zachodniej.

Abramow Jakób Wasiljewicz, współczesny publicysta rosyjski i badacz życia społecznego, * 1858 r. w Stawropolu (Kaukaz), autor wielu prac o sekciarzach.

Abramowicz Jędrzej, kasztelan brzesko-litewski, h. Jastrzębiec, zmarły 1763. Miał dwóch braci: Jerzego, posła na sejmie wileńskim 1758; Antoniego, podstarościego starodubowskiego i podsędka tegoż sejmu. Wszyscy trzej bracia pamiętni są w dziejach trybunału litewskiego, jako stronnicy Radziwiłłów przeciw Czartoryskim.

Abramowicz Jerzy, pastor zboru sławatyckiego w Wielkiej Polsce † 1763; napisał dzieje tego zboru.

Abramowicz Salomon, współczesny autor żargonowy żydowski, * 1835 w Kopylu na Litwie, propagator postępowej edukacji młodzieży żydowskiej, w pismach swych wyborny obserwator i satyryk. Napisał w żargonie: „Das kleine Menschele,“ „Fiszko der Krumer,“ „Die Takse oder Stadt-Baal-Tumos,“ „Die Klatsche Judel,“ „Massoejs Beniamin;“ dwa ostatnie utwory przełożone na język polski przez Klemensa Junoszę p. t. „Don Kiszot żydowski“ (Warszawa 1885) i „Szkapa“ (1887).

Abramowicz Bronisław, malarz, * 1837 r., kształcił się w Warszawie, Monachjum i Wiedniu. Wykonał: „Uczta Wierzynka,“ „Ostatnie chwile Zygmunta I-go,“ „Miłosierdzie królowej Anny,“ „Karol IX przed nocą Św. Bartłomieja,“ „Chrzest Chrystusa w Jordanie,“ „Św. Tekla“ i inne. Por. *Przegląd Tygodniowy* z r. 1891, № 38.

Abranchia, Bezskrzelowe, ob. Pierścienice.

Abrantès Andoche *Junot*, książę d', marszałek Francji, * 1771 r. Wszedłszy w r. 1792 jako grenadjer do wojska rewolucyjnego, tak się odznaczył, że w ciągu lat kilku posunął się na wyższe stopnie wojskowe. W r. 1805 Napoleon wyprawił go jako posła nadzwyczajnego do Lizbony. Wróciwszy stamtąd, walczył pod Austerlitz W r. 1807, jako dowódca korpusu okupacyjnego

w Portugalji, wszedł 10 listopada do Lizbony, za co Napoleon mianował go księciem d'Abrantès; lecz po wylądowaniu Anglików 1808 i przyjęciu kapitulacji w Cintra, ściągnął na siebie niełaskę cesarza. W r. 1809 dowodził oddzielnym korpusem i został gubernatorem prowincji iliryjskich. Po kampanji rosyjskiej wróciwszy do Francji, dotknięty chorobą umysłową, † w Montbart r. 1813.

Abrantès Laura, z domu Permon, księżna d', żona poprzedniego, * 1784 r.: napisała kilkanaście tomów pamiętników, wydanych od roku 1831 do 1837, oraz „Souvenirs d'une ambassade et d'un séjour en Espagne“ (2 tomy), zawierających wiele ciekawych szczegółów o Napoleonie i jego dworze. Umarła w nędzy r. 1838.

Abrantès, warowne miasto portugalskie nad r. Tagiem w Estremadurze z 6,076 miesz.; pamiętne wyprawą, jaką stąd przedsięwziął Junot w r. 1808 przeciwko Lizbonie, za którą otrzymał tytuł ks. d'Abrantès.

Abranyi Kornel, poeta, powieściopisarz i publicysta węgierski, syn Kornela **A.**, muzyka kompozytora, * 31 grudnia 1849 r. w Budapeszcie, czas jakiś był urzędnikiem, następnie oddał się literaturze pięknej i publicystyce. Wszystkie jego utwory zabarwione są tendencją polityczną, w powieściach zaś usiłował rozwiązać problemat małżeństwa. („Filozofja małżeństwa,“ „Kto silniejszy?“ i t. d.) Polityczne jego pamflety, jak „Koloman Tisza,“ „Hr. Juliusz Andrassy“ i t. d., ułatwiły mu przejście do działalności politycznej, którą rozpoczął w roku 1884, jako poseł do sejmu. Obecnie należy do opozycyjnego stronnictwa Apponyi'ego i jest redaktorem dziennika opozycyjnego *Pesti Naplo*.

Abrek, Mikołaj Lwowczyk, napisał odę do Jana Zamojskiego, p. t.: „Euphrosine.“ — **Abrek** Jędrzej, oprócz kilku pism łacińskich, wydał także gramatykę łacińską J. Ursyna (w Zamościu, 1646 r.).

Abrenuncjacja, 1) w pr. pol. zrzeczenie się, przez córkę praw spadkowych do majątku rodzinnego. Nazywano to także „wyrokiem od wyrzeczenia się,“ 2) zrzeczenie się własnego forum, a przyjęcie innego. (Vol. leg. I. 330). Ob. „Forum v. Właściwość sądu.“

Abrewjacje albo **Abrewjatury,** skrócenia, używane w piśmie dla oszczędności czasu i miejsca. Wynalezione przez Egipcjan, przeszły potem do Greków, a następnie do Rzymian, gdzie znane są pod imieniem „Notae Tironianae,“ od Tuljusza Tirona, uczonego niewolnika Cycerońskiego, który je w pewien systemat ułożył. Spisy i objaśnienia skróceń, używanych w W. Śred., znaleźć można w podręcznikach Dyplomatyki i Paleografii (ob.). Do najsłynniejszych A. należą: S. P. Q. R. = senatus populusque Romanus; A. U. C. = ab urbe condita. Por. „Dictionaire des abbreviations latines et française, Paryż 1866.

Abrewjatorowie, sekretarze i referenci kancelarji papieskiej, tak nazwani od abrewjacji czyli skróceń, używanych w listach i brewach Stolicy Apostolskiej.

Abriale Andrzej Józef hr., * 1750, † 1828, posłany przez Napoleona I do Neapolu, dla uorganizowania Rzeczypospolitej Partenopejskiej. Był ministrem sprawiedliwości i spółpracownikiem Kodeksu napoleońskiego. Ludwik XVIII mianował go parem Francji.

Abrogacja, łacińskie, *ab* i *rogatio*, odwołanie, prośba, zażądanie: 1) akt prawny, przez który dawniejsza ustawa moc swoją traci, zatem znaczy: zniesienie, uchylenie ustawy; 2) rozróżniają abrogację *wyraźną* lub *domniemaną;* pierwsza jest wtedy, gdy nowa ustawa stanowczo, powołując się na tekst poprzedniej, uchyla ją; 3) Abrogacja jest *całkowitą* lub *częściową* i tem się różni od *derogacji*, która zawsze jest tylko częściową; 4) Abrogacja w prawie polskiem znaczyła uchylenie zupełne uprzednio wydanego wyroku; ob. *Derogacja.*

Abroma (z greckiego *a* nie i *broma* pokarm), *Niekarmia, ślaz kakaowy*, rodzaj roślin z rodziny zatwarowatych, obejmuje krzewy i małe drzewa, o kwiatach żółtych i czerwonych, w Azji i Australji. Nazwa pochodzi stąd, że rośliny te podobne są do kakaowca (Theobroma), ale pokarmu nie dostarczają. Włókna **A.** *mollis*, na wyspach Sundzkich i Moluckich, używają się pod nazwą *konopi indyjskich* na grubsze tkaniny.

Abrudbanya, po niem. *Grosschlatten* albo *Altenburg*, miasto górnicze w komit. Unterweissenburg w Siedmiogrodzie, 3,299 miesz. (1890), Rumunów, Madziarów i Niemców.

Abrupto, ex abrupto, wyrazy łacińskie, oznaczające mowę, powiedzianą bez przygotowania.

Abrus, *Modligroszek, Paciorkowiec*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych. Są to krzewy o gałęziach często się wijących, mające liście pierzaste, kolczasto zakończone, a straki płaskie. Pochodzą z Indji i Afryki, a przeniesione zostały do Ameryki. **A.** *praecatorius*, o kwiatach bladoróżowych, ma nasiona wielkości grochu, bardzo twarde, czerwone, z plamami czarnemi. Nasiona te używają się jak paciorki, na różańce, naszyjniki; służą też za gwichty. Zawierają trującą substancję białkowatą, *abrynę*. Korzenie słodkie używają się jak lukrecja (lukrecja amerykańska lub indyjska).

Abrus.

Abruzzy, część najwyższa Apeninów środkowych, między rzekami Fronto i Sangro. Od gór tych bierze też nazwę część północna byłego królestwa Neapolitańskiego, kraina górzysta (Gran

Sasso 2,921 metr.) licząca na 16,800 klm. kw. 1,434,351 m. (1891); graniczy na wschód z m. Adrjatyckiem, na południe z Apulją. Najeżona górami i lasami, poprzerzynana głębokiemi wąwozami, stanowi pod względem militarnym ważny punkt strategiczny, mianowicie dla wojny partyzanckiej. Grunt tutejszy jest bardzo urodzajny, chociaż klimat z powodu długo leżących śniegów jest ostry. Kraj ten wiele cierpi od rozbójników, znajdujących łatwe ukrycie w górach i wąwozach.

Abrys, rysunek techniczny, przedstawiający w szczegółach wykonać się mającą budowlę; toż co projekt.

Absalon, syn Dawida i Maachy, uważany za najpiękniejszego młodzieńca w Izraelu. Zbuntowawszy się przeciwko ojcu, został pobity przez Joaba. II, Kr. 18.

Absalon albo **Axel,** arcybiskup w Lund. * 1128, † 1201, minister i dowódca wojsk Waldemara I i Kanuta VI, królów Danji. Mądry rządca, dzielny wojownik, wspierający prace uczonych, przyczynił się znakomicie do wzrostu i potęgi Danji. Wystawiwszy warowny zamek, położył pierwszy podstawę przyszłej wielkości Kopenhagi.

Absces (z łaciń. *abscedere*, oddzielać się), ob. Ropień.

Abschatz, Hans Asmann, bar. v.), * 1646 w Wierzbicy (Würbitz) na Szląsku, † 1699 r.; jeden z najlepszych poetów niemieckich swojego czasu. Poezje jego wyszły we Wrocławiu 1704. Po śmierci ostatniego Piasta, Jerzego Wilhelma, księcia na Brzegu i Lignicy, sprawował rządy tego księstwa.

Abscissa, ob. Odcięta.

Absenteizm, nieobecność w kraju jego mieszkańców. Wyraz ten używany bywa, głównie mówiąc o właścicielach gruntowych w Irlandji, oddalających się dobrowolnie z kraju rodzinnego i sprowadzających przez to nędzę ludności wiejskiej. Terminu tego używano w ostatnich czasach i u nas dla określenia obojętności rodów arystokratycznych na sprawy krajowe.

Absimarus, Tiber Augustus, w nagrodę znakomitych talentów wojskowych ogłoszony został przez armję r. 698 cesarzem państwa Bizantyńskiego. Dla utrzymania się na tronie zamierzył pozbawić życia Justynjana II (strąconego poprzednio przez anti-cesarza Leoncjusza), ten atoli zjednawszy sobie pomoc Bulgarów, wszedł do Konstantynopola, wziął do niewoli Absimarusa i kazał go ściąć r. 705. Por. Gibbon, History of declin and fall of the Roman Empire, a new Edit., III, 316.

Absolucja, rozgrzeszenie, odpuszczenie grzechów. W znaczeniu prawnem uwolnienie od oskarżenia lub podejrzenia o zbrodnię.

Absolut. Byt bezwzględny, wyraz terminologji filozoficznej, znaczy to, co samo przez się uważane jest przeciwieństwem wszystkiego relatywnego, względnego, ograniczonego czasem i przestrzenią. Absolutem nazwano w nowszych systematach filozoficznych to, co samo w sobie jest niezmienne, prawdziwe, ostatnią, a raczej pierwszą przyczyną, oraz istotą wszystkich zjawisk duchowych i materyalnych, gdy tymczasem pomienione zjawiska uważane w sobie są rozmaite, znikome, zmienne i jedne od drugich zależne. Pojęcie **A.,** jako wewnętrznej istoty bytu, powstało najpierw u eleatów (ob.), przeszło następnie do filozofji platońskiej (ob.) i neoplatońskiej (ob.), odegrało we współczesnej metafizyce rolę niemałą. Zwłaszcza po-Kantowscy filozofowie niemieccy (Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer i Hartmann) dużo poświęcali miejsca i czasu rozbiorowi pojęcia **A.** Ponieważ **A.** stoi ponad wszelką zmiennością i względnością, niepodobna go badać za pomocą środków empirycznych. Jest to ostatni kres, do jakiego dąży poznanie ludzkie, nie osiągając go nigdy. Tak pojmuje **A.** filozofja krytyczna. Mistycy sądzą, że **Absolut,** równoznaczny ze wszechbóstwem, da się poznać za pomocą intuicji, t. j. spostrzegania bezpośredniego, właściwego tylko pewnym, uprzywilejowanym jednostkom (wieszczom, poetom, prorokom, magom i t. p.). Pozytywizm wyłączył **A.** ze sfery badań naukowych, ale nie zaprzeczał jego istnienia. Niektórzy filozofowie szkoły pozytywnej, jak Herbert Spencer, wprowadzili nawet **A.** do swoich systematów, nadając mu miano „niepoznawalnego“ — „The unknowable.“ Ob. Filozofja, Metafizyka, Transcendentny, Fenomen. Por. O. Flügel, „Probleme der Philosophie und ihre Lösungen.“

Absolutny, w fizyce i matematyce, ob. Bezwzględny.

Absolutum dominium w znaczeniu ogólnem oznacza władzę silną, surową i samowolną, lub przemoc, zaś w politycznem życiu dawnej Polski słowami temi nazywano wszelkie dążenia królów do wzmocnienia powagi władzy i zaprowadzenia w kraju ładu.

Absolutyzm, albo władza monarsza, nieograniczona żadną ustawą zasadniczą, czyli konstytucją i niedająca poddanym żadnego udziału w rządzie. „L'Etat c'est moi“ Ludwika XIV jest formułą absolutyzmu monarchicznego, od którego należy odróżnić absolutyzm państwowy, t. j dążenie państwa do owładnięcia wszystkich dziedzin działalności prywatnej i społecznej.

Absorbcja, ob. Pochłanianie.

Absorbcja kary, pochłonięcie, czyli wyłączenie kary, ob. „Zbieg przestępstw.“

Absorbcjometr, przyrząd zbudowany przez Bunsena, służący do mierzenia ilości gazów, pochłanianych przez ciecze, ob. Pochłanianie.

Absorbcyjne widmo, ob. Analiza spektralna.

Absorbujące środki, w medycynie, ciała, pochłaniające szkodliwe płyny albo gazy. Podawane bywają wewnątrz dla pochłonięcia gazów albo kwasów w żołądku zebranych (np. proszek

węglowy magnezja), albo posypuje się niemi rany i wrzody dla pozbawienia ich posoki, a wtedy nazywają się też środkami wysuszającemi, jak mąka.

Abstrakcja, oderwanie, jest to działanie umysłu, skierowane ku temu, by pewne właściwości obserwowanego, lub rozważanego przedmiotu *oderwać* (abstrahować) od pozostałych i rozpatrywać niezależnie. **Abstrakcją** zowie się również i samo, pojęcie uformowane za pomocą procesu abstrahowania. Przeciwieństwo pojęć oderwanych stanowią pojęcia *konkretne* (ob.), którym odpowiada coś rzeczywistego, określonego. Np. ciało przezroczyste jest pojęciem konkretnem, *przezroczystość* atoli, rozważana ogólnie, jest abstrakcją. Do umiejętności **A.** zalicza się matematykę, metafizykę i t. p.

Abstynencja, powściągliwość, powstrzymywanie się od pewnych rozkoszy lub pokarmów, ze względów moralnych lub religijnych; **A.** nadmierna jest najczęściej objawem obłędu, rozstroju umysłowego.

Absurd, niedorzeczność. *Ad absurdum*, sposób dowodzenia używany w djalektyce, oraz w matematyce, *przez przywiedzenie do niedorzeczności*, t. j. okazanie słuszności założonego twierdzenia przez wykazanie niemożliwości innych przypuszczeń.

Absydy, ob. *Apsydy.*

Absynt, mocna wódka, barwy zielonej, wyrabiana z olejku piołunowego, z dodatkiem innych olejków, zwłaszcza anyżowego, używana głównie we Francji, najczęściej z dolaniem wody. Nadmierny użytek **A**—u działa szkodliwie na zdrowie i sprowadza zakłócenia nerwowe *(absyntyzm).* Ob. Piołun.

Abszlang, inaczej Łopot, herb: w polu czerwonem dwa jelce od szabli na krzyż, w koronie nad hełmem trzy pióra strusie. Używają go Bykowscy (Bekowscy), Łopatowie, Łopotowie, Łopatyńscy. Rysunek herbu ob. Łopot.

Abt Franciszek, ulubiony niemiecki kompozyzytor muzyki do śpiewu; * 1819 r. w Eilenburgu. Od 1852 r. kapelmistrz ks. Brunświckiego. Mnogie jego pieśni, szczególnie na męskie kwartety, odznaczające się przyjemną melodją, zjednały mu wielką popularność. † 1885 w Wiesbadenie.

Abu, znaczy u Arabów *ojciec.* Wiele imion w jęz. wschodnich zaczyna się od tego wyrazu, skracanego czasem na *Bu.*

Abu, skróc. *Ar-Budha* = „góra mądrości," w Hindostanie, w kraju Radżputana. Miejsce czczone przez sektę Dżajnów. Jest to góra wysoka na 1,220 m. i mająca 80 kil. obwodu. Zdobią ją liczne budynki, przeważnie religijnego charakteru.

Abu-Abdallach-ibn-el-Kabit ob. *Boabdil.*

Abu Bekr, Mohamed ben Abdel-Malik, zwany Abubacer, filozof arabski, (* 1100 w Andaluzji, † 1185 w Maroko). Napisał „Rozprawę o filozofji," oraz romans filozoficzny: „Rozprawa o Haj Ibn Jaktanie," którego treść jest wymierzona przeciwko arystotelikom arabskim. Dzieło to przełożono na angielski (1711) i niemiecki (1781).

Abuarisz, miasto w prowincji Jemen nad m. Czerwonem, liczy 8,000 m. i jest siedliskiem władzy tureckiej w Arabji.

Abu Baker, sułtan Jahory * 1835; był od roku 1861 sułtanem państwa Jahory, położonego na południowym krańcu półwyspu Malajskiego, które w 1887 oddał, pod względem stosunków zagranicznych, pod protektorat Anglji. Kilkakrotnie przebywał w Anglji i dobrze władał językiem angielskim. W 1891 uznał następcą swym syna swego Tunku-Ibrahima, * 1873, który zaślubił poddaną austrjacką. **Abu Baker,** dotknięty chorobą Brighta, przybył leczyć się do Londynu, gdzie † 5 czerwca 1895.

Abu-Bekr, ojciec dziewicy Aiszy, jednej z żon Mahometa. Po śmierci proroka został jego następcą czyli pierwszym kalifem (632). Podbiwszy Babilonję i Syrję, † r. 634; pochowany w Medynie, obok zięcia i córki. Zajął się pierwszy ułożoniem Koranu z materjałów, pozostawionych przez Mahometa.

Abuga, prawy dopływ Tobola w stepach Kirgisko-Kajsackich, stanowi granicę między Kirgizami Syberyjskimi a Orenburskimi. Obfitość dzikich gęsi i łabędzi, których pierzem prowadzi się znaczny handel.

Abu-Hanifa-Ibn-Thaber, zwany także *Numan* (uczony), założyciel prawowiernej mahometańskiej sekty, * 699 r. On pierwszy przyjął tradycję (sunnah), a przepisy ułożone przez niego, dotąd zachowywane są w nabożeństwie publicznem Turków i Tatarów. Jako gorliwy zwolennik i obrońca praw rodziny Alego i Mahometa przeciwko Abasydom (ob.), został otruty r. 767.

Abukir, starożytne *Kanopus*, mała wioska na brzegu egipskim, o 2 mile od Aleksandrji, pamiętna bitwą morską od 1 do 3 sierpnia 1798, w której Nelson zniszczył flotę francuską, oraz bitwą 21 marca 1801, w której generał Menou był pobity przez Anglików pod wodzą Abercrombego.

Abul-Ala, zwany także *Maari*, celniejszy poeta arabski, * 973, † 1057 r. Poezje swoje zebrał w księgi, p. t.: „Sakt-al-zand" (iskry), oraz „Luzum ma la jalzam," epigramaty treści moralno-filozoficznej. (Por. J. A. Święcicki „Historja literatury arabskiej" w Dziej. Liter. Powsz., tom II, str. 420.

Abul-Faradi, v. *Faradż* Grzegorz, zwany także *Bar Hebraeus*, historyk arabski, * 1226 w Malacji w Azji Mniejszej. Był biskupem Guby i Alepu (w sekcie Jakóbitów), a następnie prymasem. † 1286 w prowincji Asserberdszan. Napisał historję powszechną od stworzenia świata i kilka innych dzieł teologicznych i filozoficznych.

Abul-Fazel, Pers, wezyr i historjograf Akbara, Wielkiego Mogoła, zamordowany w roku 1604.

Dzieło jego (Aini Akbari) przełożył na język angielski orjentalista Gladwin i wydał w Kalkucie r. 1783—6 i w Londynie 1801.

Abul-Feda, Izmael ben Ali, książę arabski, z rodziny kurdyjskiej Ejubidów, * w Damaszku r. 1273, † 1331. Odznaczał się w walkach z Tatarami i otrzymał od sułtana egipskiego namiestnictwo księstwa Hamat w Syrji, z tytułem malik, t. j. król. Pozostawił kilka dzieł w języku arabskim, zwłaszcza roczniki, stanowiące cenne źródło do historji i geografji arabskiej. Różne wyjątki z tego dzieła często były wydawane; główne wydania ogłosili: Reiske *Annales muslemici* (5 t., Kopenhaga, 1789—1894), oraz Reinaud i Slane (Par., 1840). Przekład francuski ogłosili Reynaud i Guyard (1837 — 1883). Inne dzieła **A**—y tyczą się prawa, matematyki, logiki i medycyny.

Abul-Ghazi-Behadur, chan Chiwy, potomek Dżengis-chana, * 1605, † 1664. Po kilkoletniem panowaniu abdykował na rzecz swego syna i poświęcił się naukom. Napisał „Historję Turków“ (ksiąg 9), we wsch.-tur. czyli dżagatajskiem narzeczu, zawierającą dzieje Dżengischanidów i tłómaczoną na franc., niem. i łacinę. Nowe wydanie z przekł. franc. wyszło w Petersburgu 1871—74.

Abul-Hair, chan mniejszej hordy Kirgizów. Zagrożony od sąsiadujących z nim Kałmuków Ziungarskich i Baszkirów, przyjął w r. 1731 poddaństwo Rosji i zabiegami swemi skłonił do tego samego kroku chanów średniej i wielkiej hordy, tudzież Karakałpaków i Araleów.

Abulia—*brak woli*, zboczenie umysłowe, zwykle melancholji towarzyszące. Chorzy tacy cechują się obojętnością na wszystko, apatją, niezdolni powziąć jakiegokolwiek postanowienia, chociaż konieczność tego odczuwają. Choroba ta pochodzi z osłabienia ośrodków mózgowych, które kierują naszą wolą.

Abul-Kazem, Abul-Kasim, Albucasis, lekarz arabski, * w Hiszpanji, † około 1106 w Kordubie. Był głównie chirurgiem i postępował według Pawła z Eginy. Szczególnie często posługiwał się żegadłem. Dzieło jego „Altasrif“ ważne jest dla historji medycyny; przekłady jego łacińskie wydane zostały w Augsburgu (1519), w Wiedniu (1532), oraz w Oksfordzie przez Channinga (1778).

Abul-Wefa, matematyk arabski, * 939, † 998 w Bagdadzie; założył szkołę matematyczną i komentował dzieła Euklida i Diofanta.

Abundantia, dostatek, obfitość, bóstwo rzymskie, wyobrażane w postaci kobiety, sypiącej z rogu bogactwa, czasem nadto z kłosami w ręku; nie miało ono ani ołtarzów, ani świątyń swoich.

Ab uno disce omnes (łac. z Wirgiljusza) = z jednego sądzić wszystkich.

Abu-Nuwâs, jeden z przedniejszych poetów arabskich, * w Basra 762, † 815 r. w Bagdadzie. Swoją wolnomyślnością narażony na liczne przykrości, umiał się zawsze uwolnić od złych skutków talentem i bystrością umysłu. Jego pieśni erotyczne i bachiczne są najpiękniejszym płodem liryki orjentalnej. Zowią go „Heinem Arabów.“ Pieśni jego przeł. Kremer, Wiedeń, 1855. (Por. J. A. Święcicki „Dzieje Lit. Powsz.,“ lit. arabska, II, 417).

Abu-Obejda lub **Ubejda,** wódz pierwszego kalifa arabskiego Abu-Bekra, zwycięzca wojsk bizantyjskich w r. 633 i 634, 637 i 639, wskutek których Damaszek, Emeza, Balbek, Jerozolima, Alepo, Antjochja. Cezarea, w ogóle cała Syrja dostała się pod panowanie Arabów, † 642.

Abu-Said Fadlullah-ben-Abulhair, poeta perski z końca X i początku XI w. Czterowiersze jego, posiadające charakter gnomiczny, przełożył na polski i wydał Damjan Rolicz-Lieder (1885).

Ab usu, termin handlowy, znaczący: według zwyczaju. Jeżeli osoba, wystawiająca weksel, nie napisała na nim terminu wypłaty, lecz słowa *ab usu*, to wzmianka taka oznacza, że weksel ma być zapłacony według zwyczaju: za miesiąc, trzy miesiące, rok i t. p.

Abusus, 1) w pr. rzym., używanie, zniszczenie, strawienie, np. Usus enim, non abusus legatus est; 2) nadużycie, złe użycie jakiej rzeczy; 3) nadużycie władzy przez urzędnika; 4) w daw. pr. pol. *a) abusus officii*, nienależyte spełnianie obowiązków przez urzędników ziemskich i grodzkich (Vol. leg. VII, 535, VIII, 7, 938); *b) abusus nobilitatis*, postępek niegodny szlachcica, jak zbrodnia, niecny jaki uczynek, zajmowanie się szynkarstwem, handlem, rzemiosłem; *c) abusus dóbr* (Vol. l. III, 329), niewłaściwe zaliczenie dóbr szlacheckich dziedzicznych do taryfy hybernowej dóbr królewskich.

Abusus non tollit usum. Nadużycie nie dowodzi, że zwyczaj jest złym. Ludzie pod wpływem namiętności często robią zły użytek z najlepszych nawet praw lub zwyczajów, ale nadużycie to nie jest wcale dowodem, aby te prawa lub zwyczaje były złe. Aforyzm ten stosuje się zresztą nie tylko do praw i zwyczajów, lecz do wszelkiej instytucji, metody naukowej, artystycznej, obowiązków, cnót, sposobów, narzędzi pracy i wogóle do wszelkiej działalności ludzkiej.

Abuszer, Abusz, Buszer v. **Abuszyr, Abu-Szehr, Buszyr,** port na północnym brzegu zatoki perskiej w prowincji Farsistan. Lubo często nękany trzęsieniem ziemi, duszącym wiatrem *samum*, szarańczą i brakiem wody, liczy przecież do 20,000 mieszkańców.

Abu-Temam-Tei, liczony w rzędzie pierwszych poetów arabskich. * w Dżanem w Syrji r. 806, † w Mossulu r. 845. Zebrał w 10 tomach pod tyt. „Hamasta,“ wiersze dawnych poetów i poezje ludowe, a w jednym tomie wydał własne swoje utwory. „Hamastę“ przeł. na niem. Rückert 1846.

Abutilon, *Zaślaz*, rodzaj roślin z rodziny ślazowatych. Są to zioła lub krzewy o wielkich li

ściach i pięknych kwiatach dzwonkowatych, właściwe strefom gorącym. Kwiaty i młode owoce gatunku **A.** *esculentum*, w Brazylji, jadane są, jako jarzyna. Niektóre gatunki z własności lekarskich zbliżone są do ślazu; niektóre hodują się, jako rośliny ozdobne, w szklarniach i pokojach.

Abutilon.

Abydos, obecnie *Nagara*, miasto w Azji Mniejszej nad Helespontem, słynne w starożytności ogromnym mostem, wybudowanym przez Kserksesa (480 przed Chr.), oraz tragiczną miłością Leandra i Herony.—**Abydos,** miasto w górnym Egipcie, z którego obecnie pozostały tylko zwaliska. W pobliżu ich odkryto tablicę genealog. królów egipskich, zwaną z tego powodu tablicą abydzką.

Abyle, góra w Maurytanji w Afryce (856 m. wys.), naprzeciwko hiszpańskiej góry Calpe nad cieśniną Gibraltarską. Obie te góry, składające niegdyś jedność, miał rozłączyć Herkules, i stąd zwano je słupami Herkulesa. **A.** nosi dziś nazwę arabską *Dżebet Musa*, a hiszpańską *Sierra de las Monas*. Ob. *Nec plus ultra*.

Abyssus abyssum invocat (łac.) = przepaść przywołuje przepaść, czyli błąd pociąga za sobą błąd.

Abyszkan, jezioro w gub. Tobolskiej, okręgu Omskim, na południe od r. Obi, a półn.-wschód od Irtysza; ma 1,400 klm. kw. i wodę gorzko-słoną.

A. C. Trybunał w b. Państwie Kościelnem. Litery A. C. znaczyć mają według jednych *augusta consulta*, według innych zaś *auditoris curia*, lub *auditoris camerae*. Trybunał ten miał niegdyś bardzo rozległą władzę, od 1831 rozciągał się tylko nad miastem Rzymem i jego obwodem. Dziś nie ma znaczenia.

A. C. *anno currente*—roku bieżącego.

Acaja, Akachowe drzewo, ob. Spondias.

Acajou *(Akażu)*, wyraz pochodzenia malajskiego, gdzie oznacza w ogóle drzewo przydatne do obrabiania. Zwykle rozumie się pod tą nazwą drzewo *Anacardium occidentale*, albo też drzewo inaczej zwane *Kailcedra*, pochodzące z Senegambji; we Francji toż co drzewo mahoniowe. *Orzechy* **A.** ob. Anacardium i Semecarpus. *Guma* **A.** ob. Anacardium. **A.** żeńskie ob. Cedrella.

Acalypha, rodzaj roślin z rodziny *Euphorbiaceae;* liczne gatunki jego pochodzą z Ameryki podzwrotnikowej. Gatunki zielne podobne są do pokrzyw, lubo włosków parzących nie posiadają.

Acanthaceae, *Rozdżeńcowate*, rodzina roślin dwuliścieniowych, o kwiatach zrosłopłatkowych, podzawiązkowych, zawiera zioła lub podkrzewy; właściwa krajom podzwrotnikowym.

Acanthes Jakób, ob. Acanthido-Mitis.

Acanthias, ob. Rekiny.

Acanthido-Mitis, a. **Acanthes,** Jakób, rodem z Wielkiej Połomy w Opawskiem, pisarz czeski, proboszcz w Drynowie i Skramnikach. Żył w końcu XVI i na początku XVII w. Dzieła jego są treści dogmatycznej i moralnej, wierszem i prozą, po czesku i po łacinie, z których zasługuje na wzmiankę „Krótkie a jasne wyświecenie, że wszyscy rządcy, książęta i panowie mają się wystrzegać opilstwa i zachowywać wstrzemięźliwość.“ W r. 1623, jako zwolennik Husa, wygnany z kraju.

Acanthocephali, *Cierniogłowe*, ob. Robaki.

Acanthometra, zwierzątko z gromady korzenionogów, rzędu promieniowców *(Radiolaria)*, typ grupy Acanthometrae; cechuje się budową szkie-

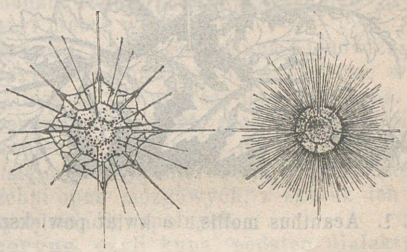

Acanthometry (znacznie powiększone).

letu krzemionkowego, który tu jest złożony z igiełek, promienisto się rozchodzących z torebki środkowej. Wielkości od 0,6 do 1 milimetra, żyją w morzach, a zwłaszcza w morzu Śródziemnem.

Acantpopterigii, Ciernioptetwe, ob. Ryby.

Acanthosicyos, rodzaj roślin z rodziny ogórkowatych, którego gatunek **A.** *horrida*, niedawno dopiero poznany, rośnie w Mossamedes i nad zatoką Wielorybią. Roślina ta, u krajowców *Naras*, ma gruby korzeń, liście zamienione na łuski i kwiaty dwudomowe; wyrasta na piaskach. Aromatyczne jej owoce, wielkości pomarańczy lub większe, razem z nasionami, mającemi smak orzechów, przez pewną część roku stanowią główne pożywienie krajowców. Owocami temi żywią się szakale, które też przez rozrzucanie nasion przyczyniają się do rozprzestrzeniania rośliny.

Acanthus, Akant lub **Rozdżeniec,** rodzaj roślin z rodziny Acanthaceae, obejmuje zioła trwałe, o wielkich, wycinanych i na brzegu ciernistych liściach; kwiaty o koronie jednopłatkowej, rozszczepionej, zebrane są w kłosy. Rośnie w okolicach gorących lądu stałego; w Europie południowej rosną tylko cztery odmiany, z których **A.** *mollis* (niedźwiedzia łapa), *fig. 1*, ma kwiaty wielkie, białe, liść ciemno-zielony, do 2 stóp długi, a 1 stopę szeroki. Te to liście posłużyły w budow-

Fig. 1. Acanthus mollis. *a* kwiat powiększony.

nictwie za wzór do kapitelu kolumn porządku korynckiego oraz do innych ozdób architektonicznych w architekturze rzymskiej i w okresie Odrodzenia, *(fig. 2)*.

Fig. 2. Liść akantu, jako ornament.

A capella, alla capella, śpiew chóralny bez akompanjamentu instrumentów muzycznych. Ob. też Alla breve.

A capite (łac. od głowy, od początku), oznacza miejsce w rękopisie lub druku, gdzie zaczyna się pierwszy wiersz nowego ustępu, a zatem to samo, co: od początku, od wiersza, od ustępu. Pierwszy ten wiersz bywa od brzegu nieco ku środkowi wsunięty. Drukarze wiersz ten zowią *akapitem*.

Acapulco, na oceanie Południowym najlepszy port Meksyku, zowiący się po hiszpańsku *Los Reges*. Na północno-wschodniej stronie portu leży miasto Acapulco; powietrze niezdrowe, ciągła prawie cholera, czynią tu pobyt niebezpiecznym, szczególnie dla cudzoziemców; 4,000 mieszk.

Acarina, ob. Roztocze.

Acarus, *Molik*, ob. Roztocze i Świerzbowiec.

Acca (u Francuzów *St. Jean d'Acre*, starożyt. *Ptolemais)*, bardzo ważne miasto i forteca nad m. Śródz., w Syrji, 10,000 m., siedziba biskupa greckiego. Wielkiego nabyło znaczenia podczas krucjat. Chrześcijanie zdobyli je 1104. Saladyn odebrał 1187, ale po bohaterskiej obronie znowu wpadło w ręce Krzyżowców 1191 r. Od tej pory było pierwszym szańcem chrześcijaństwa na Wschodzie i siedzibą Joannitów. Ostatecznie zdobyte przez Mameluków 1291. W 1799 r. daremnie je oblegał Napoleon Bonaparte, 1832 zdobył je Ibrahim-basza dla wice-króla Egiptu. W 1840 po 2-dniowem bombardowaniu przeszło w posiadanie Turków.

Acca Larentia, według Liwjusza i Owidjusza, piastunka Romulusa, zaliczona do rzędu bóstw rzymskich; według Geljusza i Makrobjusza, wzbogacona kobieta publiczna z czasów Romulusa, która swe mienie zapisała Romulusowi, czy też narodowi rzymskiemu. Na jej cześć urządzano w grudniu uroczystości zwane *Larentalia* a. *Larentinalia* w Velabrum, gdzie miała umrzeć.

Accesio, *Akcesja*, *accessio possessionis* lub *temporis* w pr. rzym. doliczanie czasu posiadaczowi rzeczy, t. j. że nie tylko liczy mu się do przedawnienia okres, przez jaki sam on włada, ale czasokres posiadania nadawcy, poprzednika.

Accessit (od łac. *accedere*, zbliżyć się), wzmianka zaszczytna na konkursach, udzielana tym, którzy najwięcej się zbliżyli do wymagań programu, ale nie zostali uznani za godnych nagrody.

Accessorius *(contractus)*, dodatkowy kontrakt do umowy głównej *(contractus principalis)*.

Acceuti, patrjota rumuński, rodem z Siedmiogrodu, * 1822. Będąc profesorem w Bukareszcie, wywierał wpływ na ogół ludności podczas rewolucji czerwcowej 1848 roku; w powstaniu węgierskiem stanął na czele Rumunów, obok sławnego Janka, przeciw Madziarom.

Acciajoli Mikołaj, *1310, † 1365, biegły wódz króla neapolitańskiego Roberta, za którego walczył zwycięsko w Morei, Sycylji i we Włoszech. Pochodził ze znakomitego rodu patrycjuszów florenckich, który wygasł 1834 r. M. **A.** wybudował słynny klasztor Kartuzów (Certosa) pod Florencją.

Accius, Actius, albo **Attius** Lucius, syn wyzwoleńca, jeden z najdawniejszych autorów tragicznych rzymskich, * około r. 160 przed Chr. Z tragedji jego, których tytuły są: „Potomkowie Agamemnonna," „Argonauci," „Armorum judicium," „Atrea," „Eurysaces," „Mirmidonowie," „Filoktet na wyspie Lemnos," „Prometeusz," „Trachinianki," „Brutus," pozostały tylko fragmenty, wydane przez Eggera r. 1843 w Paryżu, p. n. „Latini sermonis vetustioris reliquiae selectae." **A.**

miał tę zasługę, że pierwszy, obok naśladownictwa Greków, próbował wprowadzić na scenę tematy rzymskie (tragoedia praetexta).

Accolti, nazwisko znakomitej rodziny włoskiej, od hrabiego Arezzo. **A.** Benedetto, profesor prawa, * 1415, † 1466, w r. 1459 kanclerz republiki florenckiej. Napisał ważne dzieło o I-ej krucjacie, „De bello a Christianis contra barbaros gesto &," które posłużyło Tassowi za materjał do jego epopei „Gerusaleme liberata."— **A.** Francesco, brat poprzedniego, prof. w Bolonji, najznakomitszy prawnik swego wieku. — **A.** Bernardo, syn poprzedniego, * 1465, † 1535, poeta i improwizator, ceniony przez Leona X.

Accorombona *Vittoria* (Accoromboni), * 1540, † 1585, poetka włoska. Wydana za mąż za Franciszka Peretti, synowca kardynała Montalto, późniejszego Sykstusa V. Po śmierci męża, posądzona o jego otrucie i wtrącona do więzienia, skąd wyszła po kilku latach, złożywszy przyrzeczenie, że nie wyjdzie za Girolama Orsiniego, księcia Arieno, którego oddawna kochała, a którego posądzano o wspólnictwo w zbrodni. Vittoria nie dotrzymała obietnicy i poślubiła dawnego kochanka, ale po wstąpieniu na tron Sykstusa V, uciekła razem z mężem na terytorjum weneckie, gdzie Orsini umarł niebawem. Kwestje spadkowe poróżniły Vittorię z synowcem męża, Ludwikiem, który, przegrawszy proces, kazał stryjenkę zamordować swoim zbirom w Padwie. Poezje Vittorii wyszły pod pseud. Virginii N., razem z utworami Aleksandra Bovarini i kawalera de la Selva. W Medjolanie znajduje się rękopis poematu, opłakującego śmierć pierwszego męża p. t. „Lamento di Virginia N." Życiorys poetki opracowywali Adry (1800) i Gnoli „V. A. storia dell' secolo XVI" (1870). Z dzieł beletrystycznych, poświęconych Vittorii, zasługują na uwagę prace Rosseta „Histoires tragiques" (1621), Stendala „Chroniques italiennes" i Tiecka romans „V. A." przełożony na polski.

Accra, dawniejsze państewko na wybrzeżu Złotem, od r. 1850 posiadłość ang.; żyzne, mieszkańcy trudnią się handlem i przemysłem. Miasto portowe Accra, zamieszkane przez wielu Europejczyków, liczy 20,000 m.

Accrington, miasto w hrabstwie Lancaster w Anglji, liczy 38,000 m. (1891), posiada liczne fabryki.

Accursius lub **Accorso** Franciszek, * 1182 w Bononji, † 1258 r. Jeden z najsławniejszych prawników włoskich XIII wieku. Autor „Glossa ordinaria," w której zebrał prace poprzednich glosatorów. Synowie **A.,** Franciszek i Cervottus, słynęli również jako prawnicy; trzeci syn, Wilhelm, wielki awanturnik, wstąpił do stanu duchownego i piastował wysokie godności kościelne, † 1314.

Acebedo Emanuel, malarz, * 1744 w Madrycie, † 1800.

Acefalocysty, ob. Bąblowce.

Acephala, t. j. *Bezgłowe*, ob. Małże; także potwory bezgłowe (ob.), **Księgi acefaliczne,** książki, których początek zaginął.

Acer, ob. Klon.

Aceratherium, rodzaj zwierząt zaginionych, pośredni między nosorożcami a tapirami. Szczątki jego znajdują się w oligocenie i pliocenie lądu starego i Ameryki północnej.

Stopa aceratherium.

Acerbi Józef, podróżnik, literat i naturalista włoski, * 1773 w Castel Goffredo pod Mantuą, † 1846 r. W 1798 podróżował po Szwecji i Norwegji i pierwszy z Włochów dotarł do Przylądka Północnego. W 1803 wydał opis tej podróży po angielsku. Od r. 1826 był konsulem austrjackim w Egipcie, zwiedził Egipt dolny i środkowy, oraz krainy sąsiednie, i zgromadził bogate zbiory przyrodnicze, któremi uposażył muzea włoskie.

Acernus, pseud. Sebastjana Klonowicza.

Acerra, m. włoskie w prow. Caserta, w Kampanji, liczy 14,120 m.; rezydencja biskupa.

Acervulus cerebri, *piasek mózgowy*, ziarnka soli wapiennej w postaci drobniutkich grudek, jakie się odkładają nieraz na wewnętrznej powierzchni opon mózgowych, w skutek ich chronicznych stanów zapalnych.

Acervus, czyli kupa, podstęp djalektyczny, używany przez sofistów i scholastyków w dysputach. Polega na tem, że pytany twierdzi, iż jedno ziarnko nie stanowi kupy, dwa, trzy i t. d. również kupy nie tworzą, ale wreszcie przychodzi moment, kiedy dodanie nowego ziarnka zamienia cały zbiór w „kupę." (Ob. Sofizmat i Soryt).

Acetal, $C_6H_{14}O_2=CH_3CH(OC_2H_5)_2$, ciecz bezbarwna, przyjemnej woni, ciężar właściwy=0,82, wre przy 104°, miesza się z alkoholem i eterem. Powstaje przy niezupełnem utlenianiu alkoholu, przez ogrzewanie aldehydu z alkoholem i t. d. Znajduje się w nieoczyszczonym spirytusie i w starem winie, a stąd używa się do naśladowania woni starego wina. Polecono go jako środek nasenny.

Acetanilid, C_8H_9NO, związek chemiczny, dający się uważać za anilinę, w której jeden atom wodoru zastąpiony został przez acetyl (ob.). Powstaje przez gotowanie aniliny z kwasem octowym i tworzy bezbarwne kryształy połyskujące; rozpuszcza się słabo w wodzie gorącej, alkoholu i eterze, topi się przy 114°, a wre przy 235°. Używa się jako *antyfebryna* przeciw gorączkom i bólom nerwowym.

Acetin, *acetyna*, octowy eter gliceryny, $C_3H_5(CH_3CO_2)_3$, ciecz bezbarwna, otrzymywana przez gotowanie gliceryny z octem lodowatym. Znajduje się w niektórych tłuszczach.

Acetofenon, *keton metylofenolowy*, *hypnon*,

$C_8H_8O=C_6H_5CO.CH_3$), ciecz bezbarwna, aromatycznej woni, powstająca przez ogrzewanie octanu i benzoanu wapnia. Wre przy 210°, krzepnie przy 14° w listki bezbarwne. Używa się jako środek nasenny.

Acetometr, t. j. *octomierz*, przyrząd do oznaczania ilości kwasu octowego w occie; polega na dolewaniu amonjaku do badanego octu, który zabarwia się lakmusem na czerwono i wprowadza do rury opatrzonej podziałką. Gdy ciecz przybiera barwę niebieską, wskazuje to, że nastąpiło zupełne zobojętnienie kwasu octowego, którego ilość obliczyć można z ilości dodanego amonjaku.

Aceton, *aceton octowy*, *keton kwasu octowego*, *dwumetylketon*, $C_3H_6O=CH_3.CO.CH_3$, ciecz bezbarwna, ostrej woni, c. wł.=0,8, wre przy 56,3°C. Rozpuszcza się łatwo w wodzie, alkoholu i eterze, rozpuszcza zaś w sobie tłuszcze, żywice, kamforę, bawełnę strzelniczą i in. Otrzymuje się przez suchą dystylację octanu baru; znajduje się we krwi, w moczu chorych na diabetes, oraz w produktach suchej dystylacji drzewa. Para jego wdychana działa narkotyzująco. Por. Becker „Das A. und seine medizinische Anwendung“ (1867).

Acetonemja, stan chorobowy, polegający na obecności we krwi znacznej ilości acetonu, który w następstwie wykryć się daje w wydzielinach chorego, np w moczu. Najczęściej i w największej ilości spotyka się aceton u chorych na moczówkę cukrową *(diabetes mellitus)*, gdzie też naprzód wykrytym został; zjawia się on nierzadko przy katarach żołądka i kiszek, oraz przy głodzeniu. Najnowsza hypoteza wytwarzania się acetonu w organizmie odnosi go do fermentacji glukozy. **A.** jest objawem groźnym, gdyż najczęściej wywołuje tak zwaną śpiączkę djabetyczną, która o śmierć chorego przyprawia.

Acetonurja, wydzielanie się w moczu acetonu, ob. Acetonemja.

Acetony, ob. Ketony.

Acetyl, $CH_3.CO$, rodnik kwasu octowego i związków od niego pochodzących.

Acetylaldehyd, toż co Aldedhyd (ob.).

Acetylen, węglowodór składu C_2H_2, poznany przez Davego w r. 1836, a dokładnie zbadany przez Berthelota 1868 r. Jest to gaz bezbarwny, woni nieprzyjemniej, c. wł. (względem powietrza) 0,9; w temperaturze 0° skrapla się pod ciśnieniem 48 atmosfer. Pali się płomieniem silnie świecącym i kopcącym, w wodzie rozpuszcza się w równej objętości. Na organizm działa trująco, jak tlenek węgla, z metalami tworzy związki łatwo wybuchające. Powstaje w różnych okolicznościach, przy wysokiem ogrzewaniu pary alkoholu, przy niezupełnem spaleniu eteru, amylenu i in. Berthelot (1868) otrzymał go drogą syntezy przez połączenie bezpośrednie węgla z wodorem, a to przez wytworzenie łuku woltaicznego między elektrodami węglowemi w atmosferze wodoru. Urządzenie doświadczenia tego wskazuje *fig. 1.* Wodór, oczyszczony i osuszony w naczyniach *A* i *B*, poddany jest w balonie *O* działaniu iskry elektrycznej przeskakującej między dwoma węglami. Utworzony **A.** przechodzi do naczynia *C*, zawierającego chlorek miedzi w roztworze amonjakalnym i tworzy tam acetylenek miedzi.—Jest to najciekawszy przykład sztucznego wytwarzania związku organicznego bezpośrednio z pierwiastków, bez żadnego udziału objawów życia. **A.** łatwo ulega polimeryzacji (ob.) i ogrzewany do wysokiej temperatury przechodzi w benzol. Sam **A.** podobnie jak *acytylenki metalów* i w ogóle inne jego pochodne, które zachowały właściwy mu układ cząsteczek, czyli budowę acetylenową, łatwo ulegają rozkładowi, połączonemu z silnym wybuchem. **A.** znajduje się w zwykłym gazie oświetlającym w ilości 0,5% i nadaje mu właściwą jego woń, oraz przyczynia się do jasności jego płomienia. Silna zaś jasność płomienia samego **A.** zaleca go jako materjał oświetlający, i gaz ten zyskał z tego względu rzeczywiście znaczny rozgłos od r. 1894, gdy poznano sposób dogodnego otrzymywania go, a to za pomocą *węglika wapnia*. Ostatni ten związek, odkryty przez Wöhlera w r. 1862, otrzymany został przez Moissana w r. 1894 z tlenku wapnia i węgla działaniem wysokiej temperatury pieca elektrycznego, a w r. 1894 Wilson w Ameryce zaczął produkt ten wyrabiać fabrycznie. Węglik wapnia jest to ciało nieprzezroczyste, krystaliczne, barwy bronzowo-złocistej o połysku metalicznym, a w stanie mniej czystym ma pozór szarej materji ziemistej. Opiera się on działaniu kwasów stężonych i innych czynników chemicznych, natomiast działa nań energicznie woda w temperaturze zwykłej. Oblany nią węglik wapnia ze wzburzeniem, ale bez podniesienia temperatury, wydziela acetylen, dopóki ostatnia jego cząstka nie ulegnie rozkładowi, lub dopóki

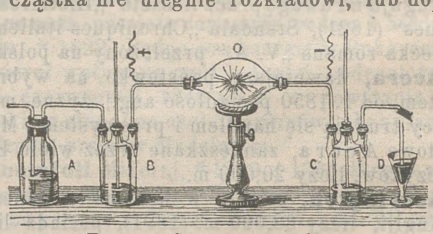

Fig. 1. Synteza acetylenu.

nie wyczerpie się woda. Osobliwa więc ta własność węgliku wapnia nasunęła pomysł użycia go jako materjału do produkcji acetylenu, który mógłby tedy służyć jako gaz oświetlający, wytwarzający się w samejże lampie, prostej zresztą konstrukcji. Podano więc różne już projekty podobnej lampy, a jeden z nich przedstawia *fig. 2.* Przyrząd cały mieści się w naczyniu metalowem *A*, posiadającem dwa otwory, zamknięte szrubami *L* i *L'*. Wewnątrz tego zbiornika mieści się drugi walec, podtrzymywany przy *C* i nie-

schodzący aż do dna walca *A*. Wpośrodku wreszcie znajduje się trzeci walec *D*, otwarty z góry. Pokrywka posiada wylot *B*, który stanowi palnik motylkowaty; przez drugi otwór *G* w pokrywce przesunięty jest pręt pionowy. Węglik wapnia złożony jest w walcu wewnętrznym, a ponad nim znajduje się pręcik *F*, stanowiący podporę dla knota, którego koniec drugi zanurzony jest w wodzie, zapełniającej do pewnej wysokości walec zewnętrzny. Pręt *G* stanowi rękojeść do poruszania pręta *F*. Aby więc sprowadzić wywiązywanie się gazu, należy tylko przesunąć w górę pręt *G*; wtedy pręt *F* pochyla się, z przyczepionego doń knota ścieka kroplami woda, a padając na węglik wapnia, powoduje wywiązywanie się **A**—u, który uchodzi przez palnik *B* i może być zapalonym. Dla zagaszenia lampy trzeba tylko pręcik *G* opuścić. W warunkach takich płomień nie kopci, posiada zaś wartość oświetlającą 19 razy wyższą, aniżeli zwykły gaz w palniku Arganda, a $4^1/_4$, aniżeli tenże gaz w palniku Auera. Pomimo tych zalet przyszłość *oświetlenia acetylenowego* nie jest pewną, nietyle dla jego własności trujących, jak raczej z powodu łatwych jego wybuchów, które spowodziły już kilka wypadków nieszczęśliwych. Być może, że da się użyć jako dodatek do zwykłego gazu oświetlającego, w niewielkiej bowiem ilości wprowadzony znacznie już może podsycić jasność jego płomienia. Por. Pelissier „L'éclairage à l'acetylène“ (1897).

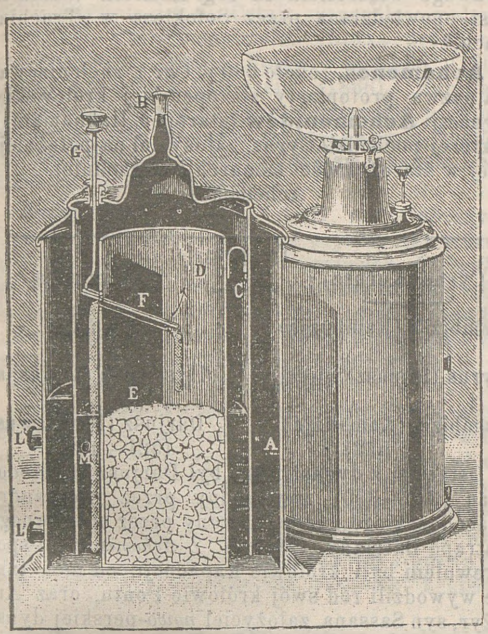

Fig. 2. Lampa acetylenowa

Acetylenowe światło, ob. Acetylen.

Acetyleny, *szereg acetylenowy*, węglowodory składu C_nH_{2n-2}, których pierwszem ogniwem jest *acetylen*.

Acetylowy kwas, toż co octowy kwas.

Acevedo Feliks Alvares, generał hiszpański. W wojnie przeciwko Napoleonowi odznaczył się na czele pułku ochotników jako dzielny partyzant. Później, niechętnie widziany na dworze Ferdynanda VII, brał nader czynny udział w powstaniu Rafaela Riego i, walcząc przeciwko wojskom królewskim, poległ 1820 pod Zadornelo.

Achab, energiczny i odważny król Izraela, syn i następca Omri. Za wpływem swej żony Jezabeli, córki Etbatala, króla Sydonu, wprowadził do swego państwa cześć fenickich bożków, Baala i Astarty. Dopuściwszy się licznych nieprawości, poległ w wojnie z Syryjczykami 896 r. przed Chr. a wkrótce potem cały ród jego bałwochwalczy wytępiono. (Król. III 16. 22. 29. 31. 34).

Achaja, Acheja, prowincja grecka na północy Pelopenezu. W starożytności prowincja ta zajmowała daleko większą przestrzeń, dlatego też Rzymianie podbitą Grecją nazywali Achają. Obecnie tworzy pospołu z Elidą nomos królestwa Greckiego ze stolicą Patras.

Achajowie, Achejczykowie, Achiwowie, pokolenie starożytnych Greków, wywodzące swoje pochodzenie od Achajosa, wnuka Helena; przybyli z Tesalji do Peloponezu, skąd wyparci około r. 1104 przed Chr. przez Doryjczyków, osiedli w północnej części półwyspu w 12 miastach, z których późniejszemi czasy utworzył się pamiętny w dziejach Grecji *Związek Achajski*. Oprócz Achai peloponeskiej, osiedlili się **A.** na południu Tesalji i na zachodzie Krety, tudzież założyli kilka kolonji w Italji, z których zasłynęły zwłaszcza Sybarys i Krotona.

Achal-Teke, część turkmeńskiego plemienia Tekińców, zamieszkujących oazę **A.**, gdy druga ich część zajmuje oazę Merw. Pierwsi posiadają około 40,000, drudzy 48,000 kibitek; oazy ich są żyzne i bogate, na płd.-zach. pustyni Karakum, ciągnącej się na wschód morza Kaspijskiego. Oaza ta po zwycięstwach gen. Skobelewa zajętą została przez Rosję i włączoną do posiadłości środkowo-azjatyckich, które utworzyły *kraj Zakaspijski*. Podobnemu losowi uległ Merw w 1884. Posiadłości rosyjskie sięgają więc bezpośrednio do Afganistanu. Głównem miastem prowincji jest Aschabad, liczący 12,000, mieszkańców, stacja zakaspijskiej wojskowej kolei żelaznej. **A. T.** powiat w kraju Zakaspijskim, pomiędzy pustynią Karakum na północ i perską prowincją Chorosan na południe; 86,696 w. kw. obszaru, 46,696 m. krajowców, 14,486 przybyszów, w tej liczbie 3,877 Rosjan, 6.146 Persów (1891).

Achałcyk, Achałcych, po turecku Achiska lub Akkiska, miasto powiatowe gub. Tyfliskiej nad rz. Poschową, o 189 wiorst od Tyflisu, liczy 15,256 m., ma fortecę 3-go rzędu i komorę celną.

Achałcyski powiat liczy 26,559 m., zajmujących się ogrodnictwem i pszczelarstwem, graniczy od południo-zachodu z Turcją; stanowił niegdyś część Armenji, a następnie należał do Georgji czyli Gruzji. Ludność jego wynosi przeszło 46,000 miesz. W powiecie tym znajdują się liczne źródła mineralne gorące.

Achałcyskie Góry, wysokie do 8,000 st., poczynają się od lewego brzegu rz. Kury, następnie rozchodzą się w dwie odnogi, z których jedna nazywa się górami Saganluckiemi, a druga Adżarskiemi.

Achałkałaki, miasto powiatowe w gubernji Tyfliskiej o 150 wiost od Tyflisu. W 1828 r. zdobył je na Turkach hr. Paskiewicz-Erywański. Liczy 4,417 m. (1891), przeważnie Ormian. *Achałkałacki* powiat liczy 55,193 m.

Achanie. Tak nazywają część kozaków uralskich, trudniących się głównie rybołówstwem przy ujściu rz. Urala, od końca grudnia do marca. Sposób łowienia ryb, przez nich używany, nazywają w Rossji „*achannoje rybołowstwo.*"

Achard Franciszek Karol, chemik, * 1764 w Berlinie, † 1821. Był dyrektorem klasy nauk fizycznych w akademji berlińskiej i położył wielkie zasługi około fabrykacji cukru z buraków. Założona przez niego w r. 1812 fabryka w Kunern była pierwszym tego rodzaju zakładem i znalazła później licznych naśladowców. Ogłosił „Die europäische Zuckerfabrikation aus Runkelrüben" (3 t., 1809, 2 wyd. 1812).

Achard Ludwik Amadeusz, powieściopisarz francuski, * 1814 r. w Marsylji, † 1875. W roku 1846 towarzyszył, jako historjograf, księciu Montpensier do Hiszpanji. Po swoim powrocie został członkiem redakcji „Assemblée Nationale" i „Revue des deux Mondes." Z licznych powieści jego najlepszą jest „Belle Rose" (1847 r.). Za rządów Napoleona III usunął się od polityki i oddał beletrystyce (Le petit fils de Lovelace, 1854; La misère d'un millionaire, 1861; La chasse à l'idéal, 1867, oraz Une saison à Aix les Bains, Les châteaux en Espagne — zbiory nowel). Na polski przełożono: Sabina (1869) i Wąwozy Kaudyńskie (1874).

Acharius Eryk, lekarz i botanik szwedzki, * 1757, † 1819 r. Głównie prace swoje poświęcił porostom; dzieła jego są: „Lichenographia universalis," 1810, oraz „Synopsis methodica Lichenum" w r. 1813. Podział porostów, przez niego przyjęty, dotąd się utrzymuje.

Acharnar, gwiazda pierwszej wielkości w konstelacji Erydan (ob.).

Achates, jeden z garstki Trojańczyków, którzy, po zdobyciu przez Grakchów Troi, puścili się pod wodzą Eneasza ku brzegom Italji w celu założenia nowego państwa. Wirgiljusz w Eneidzie wspomina o nim często, jako o najpierwszym towarzyszu Eneasza (fidus Achates).

Achatina, ob. Agatina.

Achaz, król Judy, syn i następca Joathama 743 — 728 p. Chr. Nienawidzony przez naród, oddawał cześć bogom pogańskim, którym własne dzieci poświęcał. Naciśniony przez Edomitów i Filistynów, wezwał na pomoc króla Asyrji, Tuklat-pal-Azara, któremu oddał wszystkie swoje bogactwa i skarb świątyni jerozolimskiej. Za czasów **A.** żył prorok Izajasz.

Acheloos, teraz **Aspropotamos,** największa rzeka Grecji północnej; wypływa z gór Pindus i wpada do morza Jońskiego.

Acheloos, bóstwo rzeki tegoż nazwiska, najstarszy z 3,000 synów Okeanosa i Tetydy, według innych syn Heljosa i Gei. Walczył z Heraklesem o Dejanirę, zamieniwszy się w węża, a potem w byka. W tej walce Herkules ułamał mu róg, wykupiony następnie od zwycięzcy przez prawego właściciela za róg Amaltei. Walka ta jest opowiedziana przez Sofoklesa w „Trachinkach."

Achemenes, (około 660 p. Chr.), zhelenizowana nazwa protoplasty staroperskiej królewskiej dynastji **Achemenidów** (staroper. Hakhamanis), z której pochodził Cyrus, założyciel najpotężniejszej w starożytności monarchji wschodniej.

Achemenes
|
Teispes

Cyrus (Kurusz)	Arjaramnes
Kambizes (Kambuzja)	Arsames
Cyrus (Kurusz) wielki	Hystaspes (Vistaspa
Kambizes (Kambuzja) († 522)	Darjusz (Darajawus) (521—486).

Ostatnim z dynastji **A.** był Darjusz III Kodoman (336—330), zwyciężony przez Aleksandra Macedońskiego i zamordowany przez niewiernego satrapę Batrjany, Bessusa. Z *Achemenidami* spokrewnieni byli królowie Kapadocji; od nich także wywodzili ród swój królowie Pontu, oraz Ardżyr, syn Sassana, założyciel *nowo*-perskiej dynastji Sasanidów (226—637). Por. Justi: „Historja Persji," przekł. B Grabowskiego, 1881.

Achen Jan, van, malarz, * około 1552, w Kolonji, mylnie zwany Janachem, Janchen, Janken, Janichen, Abach; kształcił się we Włoszech; na wezwanie cesarza Rudolfa II przybył do Pragi i tu † 1615. Dzieła jego posiada galerja wiedeńska i kościół zamkowy w Monachjum. Koloryt ich jest wyborny.

Achenbach Henryk, pruski mąż stanu, * 23 listopada 1829 w Saarbrücken; w r. 1860 został profesorem prawa niemieckiego w Bonn, w 1866 wszedł do ministerjum handlu jako radca-referent i był wybrany do parlamentu; w 1872 został podsekretarzem stanu w ministerjum oświaty, następnie w ministerjum handlu, w 1873 ministrem

handlu, w 1878 r. prezydentem Prus Zachodnich, w 1879 Brandeburgji. Napisał: „Das französische Bergrecht“ (1869), „Das gemeine deutsche Bergrecht“ (1871).

Achenbach Andrzej, jeden z najpłodniejszych i najwszechstronniejszych pejzażystów niemieckich, * 1815 r. w Kasselu. Kształcił się początkowo w Düsseldorfie, następnie podróżował po Holandji, Danji, Szwecji, Norwegji, Tyrolu i Włoszech, wszędzie studjując naturę, która wielkim dla niego była mistrzem. Więcej się lubował w groźnej przyrodzie Północy, niż łagodnego Południa. Stąd też w odtwarzaniu form natury północnej został mistrzem pierwszego rzędu. Potężna jego technika wszystkie łamała przeszkody, a wsparta ogromną pracą, wydała niezliczoną ilość utworów, znajdujących się w Pinakotece monachijskiej i galerji düsseldorfskiej, w Karlsruhe, w Berlinie i t. d. Celuje szczególnie malowaniem wód. Celniejsze dzieła: „Burza przy brzegach Sycylji“ (1853), „Pejzaż westfalski“ (1863), „Ulica portowa w Ostendzie“ (1866), „San Carlo w Rzymie,“ „Targ na ryby w Ostendzie,“ „Wjazd do portu“ etc. Malował także akwarelą, robił litografje i sztychy. Jest członkiem akademji berlińskiej i düsseldorfskiej.

Achenbach Oswald, * 1827, mniej płodny od brata, lecz również wyborny pejzażysta, którego głównie zajmują Włochy. Namalował: „Villa Chigi pod Ariccią,“ „Wieczorny pejzaż włoski,“ „Galerja Albano z widokiem na Castel Gandolfo,“ „Motyw z Torre del Greco“ (1868), „Neapol i Wezuwjusz“ (1871), „Rynek w Amalfi“ i t. d.

Achenium, *niełupka*, ob. Owoc.

Achenwal Godfred, publicysta i twórca teorji statystyki, profesor prawa publicznego w Getyndze, * 1719 w Elblągu, † 1772. Pozyskał sławę naukową jako twórca statystyki, której nazwy użył pierwszy w dziele „Ustrój państw europejskich.“ Oprócz teorji statystyki, wydał wiele dzieł historycznych, ekonomicznych i prawnych. Por. John: „Geschichte der Statistik“ I (1884), str. 6 pass. i 74 pass.

Acheron, obecnie *Phanoriotikos*, rzeka w Epirze, w prowincji Tesprotja, przepływa początkowo przez dzikie wąwozy, po wyjściu z nich częściowo ginie w błotach i wpada do morza Jońskiego. W mitologji greckiej rzeka podziemnego państwa Erebu, wpadająca do Styksu, przez którą stary Charon przewoził w łódce dusze zmarłych do krainy cieniów czyli piekieł, oraz nazwisko kilku rzek starożytnych, które ginęły w ziemi lub miały przebieg podziemny. Podanie o **A.** było też rozpowszechnione w Italji, zwłaszcza wśród Etrusków.

Acherunckie księgi, inaczej zwane Tagetyckiemi, jako mające pochodzić od Tagesa, zawierały wróżby, w rozmaitych wypadkach stosowane przez Etrusków.

Acheruzja, nazwa kilku bagnistych jezior w starożytnej Grecji, łączących się jakoby z Hadesem.

Achery Jan Łukasz d', Benedyktyn, erudyta francuski XVII w., * 1609, † 1685 w Paryżu.

Achia, Atszyja, ob. Bambus.

Achillea, ob. Krwawnik.

Achilleje, ob. Achilles.

Achilles, Achilleus, syn Peleusa, króla Mirmidonów, i Tetydy, bogini wód, największy bohater w wojnie Trojańskiej. Poróżniwszy się z Agamemnonem, który mu porwał jego brankę Bryzeidę, usunął się od walki i dopiero po śmierci swego przyjaciela Patroklesa, pogodził się z Agamemnonem i zabił Hektora. Po zdobyciu

Pożegnanie Achillesa z ojcem Peleosem.
1, Achilles. 2. Chiton, przyjaciel Achillesa. 3. Woźnica. 4. Peleos. 5. Niewolnik.

Troi, w chwili gdy prowadził do ołtarza Polikseną, córkę Pryjama, zabity zdradziecko przez Parysa strzałą, wymierzoną w piętę, jako jedyne miejsce, w które mógł być ranionym. Na cześć jego wznoszono świątynie i urządzano uroczystości, zwane Achillejami, zwłaszcza przez Spartan.

Achilles Tacjusz, pisarz grecki, żyjący około 450 pr. Chr. Pozostało po nim kilka fragmentów z rozprawy o sferach i romans p. t. „Miłostki Leucypy i Klitofona,“ napisany w stylu Heljodora. (ob.). Por. Hercher „Scriptores erotici“ (1859), przekład niem. Asta i Güldenapfela (1802), Rohde ‚Der‚Griech. Roman und seine Vorläufer“ (1876).

Achilles Aleksander, dworzanin Władysława IV, autor dzieła: „Tractatus de causis“ terrae i t. d.

Achillesa ścięgno (tendo Achillis), ścięgniste zakończenie mięśnia dwugłowego łydki, którem się on przyczepia do kości piętowej. Jest to najgrubsze w ciele ludzkiem ścięgno; gdy włókna mięśnia się kurczą, pięta za pomocą tego ścięgna zostaje podniesioną ku górze i ciało całe na palcach się unosi. Mamy tu więc mechanizm drążka (ob.): punkt podpory jest w palcach, ciężar działa na środek ciężkości człowieka, a siła na piętę; mechanizm ten gra najważniejszą rolę w czynności chodzenia, skakania, biegania i t. p. **A.** ścięgno nazwanem tak zostało przez Galena.

Achillesowe zadanie, czyli raczej *zadanie o Achillesie*, sofizmat Zenona, polegający na ułudnem rozumowaniu, że Achilles żółwia dogonić nie może. Używano tego za dowód, że między myśleniem naszem a doświadczeniem zachodzi sprzeczność.

Achilli Giovanni Giacinto, * 1803, b. Dominikanin; wystąpiwszy z klasztoru, począł głosić re-

formę kościoła i publikował list do Papieża, za co osadzony na zamku Św. Anioła, umknął stąd do Anglji, a w końcu przesiedlił się do Ameryki Północnej, gdzie w r. 1854 wydał przekład „Nowego Testamentu.“

Achillini Alessandro, filozof i lekarz, * 1463 w Bononji, † 1512, nazywany drugim Arystotelesem. Wykładał filozofję i medycynę; w pojmowaniu Arystotelesa zbliżał się do Averroesa. Najważniejsze jego dzieła są: „De intelligentiis“ i „De universalibus.“ Położył też ważne zasługi w anatomji, opisał pierwszy dokładnie zastawkę kiszki ślepej, kosteczki słuchowe i in. Jego „Opera omnia“ wyszły w Wenecji (1545 i 1568). — **Achillini** Giovanni Filoteo, brat poprzedniego, * 1466, † 1538, jest autorem poematu: „Il viridario.“ — **Achillini** Klaudjusz, * 1574, † 1640, wnuk poprzedniego, wykładał medycynę, prawo, teologję i poezję w Bononji. Utwory jego „Rime e Prose“ wyszły w r. 1673.

Achimenes, ognipłoń, rodzaj roślin z rodziny *Gesneriaceae*, pochodzący z Ameryki podzwrotnikowej, a hodowany w szklarniach dla pięknych kwiatów szkarłatnych, o koronie z brzegiem pięcioklapowym.

Achinger a. **Ajchinger,** herb polski, zwykle w złotem polu czerwona wiewiórka z podpiersiem białem; przyniesiony do Polski z Niemiec w XVI

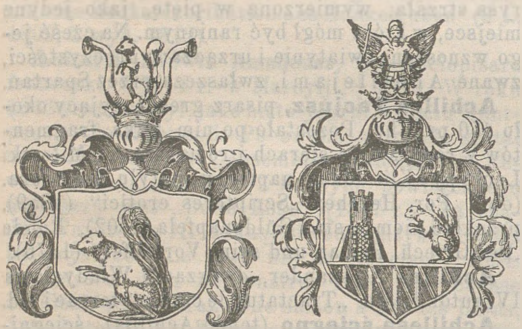

Achinger.

w. przez rodzinę Ajchingerów. Herb ten ma też drugą odmianę, którą również na rysunku powyżej podajemy.

Achiska lub **Akhiska,** turecka nazwa Achałcyka (ob.).

Achitofel, dziad Betsabei, żony Dawida, i doradca króla. Podczas buntu Absalona przeszedł na stronę jego, ale widząc zbliżającą się klęskę, obwiesił się. (Król. II. 3, 23, 34).

Achlat, albo **Ersenchlat,** czyli **Ichlat,** miasto o stóp Libanu. Zburzone w r. 1400 przez Timura, odbudowane w 1548 r. przez Selima I-go. Niegdyś wielkie i świetne, liczące przeszło 200,000 mieszk., dzisiaj upadło i ma zaledwie 4,000 m. Pokazują tu jeszcze groby przodków Osmana.

Achlya, *Pleśniara*, rodzaj skrytopłciowych roślin wodnych, zaliczany obecnie do rodzaju grzybów *Saprolegniaceae*. Są to pasożyty, żyjące na materjach gnijących, a niekiedy i na rybach, dla których są zabójcze. Budowa ich jest bardzo prosta; mają postać rozgałęzionych rurek srebrzysto-białych.

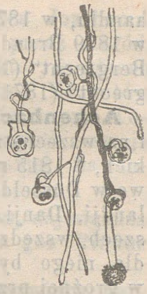

Achlya (powiększona.

Achsu, bogata wieś w gub. Bakińskiej, w kraju Zakaukaskim, nad rzeką tejże nazwy. Winnice i sady morwowe.

Achmat, herb tatarskiej rodziny Achmatowiczów. W niebieskiem polu, nad skałą o trzech wierzchołkach, strzała złota z rozdartem skrzydełkiem; nad hełmem i koroną półksiężyc złoty.

Achmatowowa Elżbieta, współczesna autorka rosyjska, * 1820 r. pod Astrachaniem. Od 1856 r. wydaje „Sobranie Inostrannych Romanow.“

Achmat.

Achmed, nazwisko trzech sułtanów tureckich: **Achmed I,** w 14 roku życia 1603 nastąpił po ojcu swoim Mohamedzie II, prowadził wojnę z Węgrami i Persją, † 1617. — **Achmed II,** 1691—95, małych zdolności. Zdobycze Wenecjan i ustawiczne wojny osłabiły bardzo jego państwo.— **Achmed III,** od 1703—30, syn Mohameda VI-go, nastąpił po swoim bracie Mustafie II-im. Dawszy przytułek Karolowi XII po bitwie połtawskiej, ściągnął na siebie wojnę z Piotrem W., która ukończoną została pokojem nad Prutem (1718). Po zdobyciu na Wenecjanach Morei i wysp Jońskich, chciał podbić Węgry, lecz wezyr jego Ibrahim został porażony pod Peterwaradynem przez księcia Eugenjusza. Po tej klęsce zrzucony z tronu przez janczarów w r. 1730, † w więzieniu r. 1736.

Achmet, bej Konstantyny, ob. Hadżi-Achmed.

Achmet-Fethi-basza, * 1800, † 1858; odebrawszy staranne wychowanie, w r. 1833 otrzymał godność baszy i misję do Petersburga. Następnie był ambasadorem w Wiedniu, Paryżu i Londynie, r. 1840 ministrem handlu, prezydentem sprawiedliwości, wielkim mistrzem artylerji, a r. 1847 gubernatorem Bosforu. W r. 1852 przez intrygę popadł w niełaskę, lecz zaraz w roku następnym, sułtan mianował go znowu wielkim mistrzem artylerji i inspektorem fortec.

Achmet-Giedik (Geduk) Szczepan, syn Szerszesza, księcia Montewery (1430—1483). Urażony na ojca, przeszedł do Turków i był jednym z najlepszych wodzów Mahometa II. Zazdrosny o sławę **A.** następca, sułtan Bajazet II, kazał go udusić.

Achmet-Resmi-Effendi, turecki mąż stanu, poseł w Wiedniu i Berlinie, skutkiem pokoju zawartego w Kuczuk-Kajnardżi popadł w niełaskę,

† 1788. Napisał historję wojny turecko-rosyjskiej (1768—74).

Achmet-Szach, ob. Szachmet.

Achmet Wefik-basza, mąż stanu turecki, * około r. 1818 w Konstantynopolu, od 1851—1855 poseł w Persji, 1877 prezes izby deputowanych, 1878 jako prezes Rady państwa rozpuścił parlament i podpisał pokój w San-Stefano; w r. 1879 gen.-gubernator Bagdadu, 1882 prezes gabinetu, lecz po kilku dniach ustąpił miejsca Saidowi-baszy i odtąd żyje jako człowiek prywatny. Przełożył na język turecki kilka utworów Molière'a, Szekspira i Szyllera. 1847 począł wydawać rocznik statystyczny „Salname" (kalen. ces. turecki) i wydał słownik tur. „Lugat-i-Osmanije" (1887).

Achmit lub **Akmit,** minerał z gromady krzemianów, należący do pyroksenów, podwójny krzemian sody i tlenku żelaza; znajduje się w Norwegji i Siedmiogrodzie. Barwy ciemno-brunatnej lub ciemno-zielonej, z połyskiem żywicznym. Krystalizuje w **słupy** ośmiościenne spłaszczone.

Acholja, brak żółci, niedostatek jej w przewodzie pokarmowym, skutkiem niewytwarzania się jej, lub zatrzymywania w wątrobie.

Achor (po hebr. trwoga, smutek), dolina w Palestynie, o kilka mil na wschód Jerozolimy. Tu ukamienowany został Achan za przywłaszczenie sobie łupów przeklętych ze zdobytego Jerycha.

Achorion, A. Schönleini, pasożyt roślinny, żyjący na skórze i powodujący parchy, odkryty został w r. 1839 przez Schönleina. Najczęstszem jego siedliskiem jest skóra głowy, włosami pokryta; tutaj sadowi się on z początku u ujścia torebki włosowej, poczem w miarę rozwoju choroby wnika do torebki samego korzenia włosowego. W skutek upadku odżywiania, włosy stają się cieńsze, tracą połysk i stają się łatwo łamliwemi. Grzybek ten sprowadza też chorobę paznogci, jeżeli się pod nie dostaje; stają się one łamliwe i pokrywają strupami. (Ob. Parchy).

Achory, ob. Ognipiór.

Achromatopsja, ślepota barwna, wada oka, skutkiem której nie może ono rozeznawać barw; tak sławny chemik Dalton nie rozróżniał barwy czerwonej, i od jego nazwiska wogóle nazywają tę chorobę *daltonizmem;* ślepotę na barwy zieloną i niebieską nazywają *acyanoblepsją.* **A.** bywa wrodzoną, jest często dziedziczną; zależeć może od chorób siatkówki, spotykamy ją także przy pewnych otruciach.

Achromatyzm (z gr. *bezbarwność*), usuwanie zabarwienia, zachodzącego przy przejściu promieni światła przez pryzmaty lub soczewki. Światło białe, mianowicie, przechodząc przez pryzmat, ulega dwom działaniom, załamuje się i rozszczepia na pojedyncze barwy widma (ob. Światło). Zdolność rozszczepiania nie jest jednak w różnych ciałach proporcjonalną do ich zdolności załamywania; tak np. szkło, zawierające ołów, flintglas, wywołuje 2,09 razy silniejsze rozszczepianie, niż szkło zwierciadłowe, crownglas, jakkolwiek pierwsze niewiele silniej załamuje światło, niż drugie. Jeżeli więc obok pryzmatu z crownglasu, ustawionego kątem łamiącym ku górze, umieścimy pryzmat z flintglasu, zwrócony kątem łamiącym ku dołowi, i którego ten kąt jest 2,09 razy mniejszy, to załamanie pozostanie, ale rozszczepienie będzie zniesione. Przebieg promieni w takim układzie achromatycznym wskazuje *fig. 1; r* oznacza skrajne promienie czerwone, *v* fioletowe. Podobnież, skutkiem rozszczepienia w każdej soczewce, pojedyncze barwy mają oddzielne ogniska: promienie fioletowe, jako najsilniej łamliwe, schodzą się najbliżej soczewki, czerwone zaś najdalej. Okoliczność ta, zwana aberacją barwną, jest nader szkodliwą dla czystości obrazów, wydawanych przez soczewki; usuwa się ją przez połączenie soczewki wypukłej z crownglasu z soczewką wklęsłą z flintglasu, której odległość ogniskowa jest prawie dwa razy większa, niż pierwszej *(fig. 2)*. Soczewka flintglasowa *A* znosi

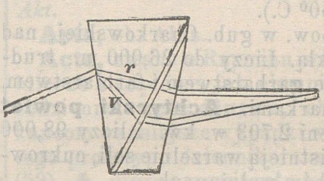

Fig. 1.

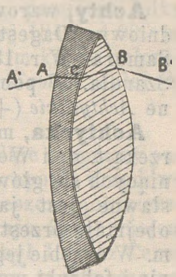

Fig. 2.

rozszczepienie, spowodowane przez soczewkę crownglasową, załamanie zaś osłabia tylko, ale nie znosi go zupełnie.— Newton sądził, że **A.** jest niemożebny, ale Euler zaprzeczył temu ze względu, że oko nie powoduje rozpraszania barwnego; dopiero jednak soczewki achromatyczne urządził Dollond 1757 r. Wszystkie narzędzia optyczne powinny posiadać soczewki achromatyczne, ale dokładna ich budowa należy do trudniejszych zadań optyki praktycznej. W ostatnich czasach wyrób szkła został tak udoskonalony, że można otrzymywać **A.** daleko dokładniejszy, niż dawniej, co pozwoliło też budować potężne lunety astronomiczne.

Achtel, t. j. ósemka, dawna miara = $^1/_8$ oksheftu czyli beczki, zawierającej około 60 garncy, następnie nazwany antałkiem. W Niemczech była to miara górnicza=0,2609 metra, $^1/_8$ lachtera.

Achterfeldt Jen Henryk, teolog rz. katolicki, * w Weselu w Prusiech 1788 r., † 1877, profesor teologji w seminarjum brunsberskiem, wydał między innemi dzieło: „Lehrbuch des christlichen Glaubens und Sittenlehre," które później skrócone zostało pod nazwą: „Katechizm Djecezji Warmińskiej." W r. 1826 prof. teologji w Bonn. Tu napisał dzieło p. t. „Christ-catholische Dogmatik," które przez Kongregację Rzymską zostało potę-

pione, jako heretyckie. Zawieszony w obowiązkach profesora r. 1843, wrócił do życia prywatnego. W r. 1844—52 wydawał z Braunem czasopismo, poświęcone filozofji i teologji katolickiej, p. t.: *Zeitschrift für Phil. und Kath. Theol.*

Achterman Wilhelm, bardzo wzięty swojego czasu rzeźbiarz niemiecki, * r.1799, † 1884 r. Kształcił się w Rzymie. Z prac jego najznakomitsze posiada katedra münsterska, a są niemi „Pietà“ i „Zdjęcie z Krzyża.“

Achthal, dolina rzeki Ach w Wyższej Bawarji, z bogatemi kopalniami żelaza.

Achthiar, dawna nazwa Sewastopola.

Achtuba, Aktuba, odnoga Wołgi, 650 wiorst długa, która oddzieliwszy się od niej o 5 wiorst powyżej jeziora Bezrodnego czyli Górno-Achtubińskiego, następnie, razem z nią, wpada do morza Kaspijskiego. Nad jej brzegami wznosiła się niegdyś stolica chana Batego.

Achty, warownia w okręgu Tereckim, w południowym Dagestanie, przy ujściu Achtyczaja do Samura. W r. 1848 wytrzymała oblężenie przez Szamila. W pobliżu znajdują się źródła mineralne *Achtyńskie* (+ 50° C.).

Achtyrka, m. pow. w gub. Charkowskiej, nad rzeką t. n. i Worsklą. Liczy do 26,000 m., trudniących się głównie garbarstwem i farbiarstwem, sławne jest jarmarkami. **Achtyrski powiat** obejmuje przestrzeni 2,703 w. kw. i liczy 98,000 m. W obrębie jego istnieją warzelnie soli, cukrownia i fabryki wyrobów wełnianych.

Achulgo, zamek warowny w Dagestanie, na prawym brzegu rzeki Kojsu, zdobyty na Szamilu r. 1839 przez wojska rosyjskie pod dowództwem generała Grabbego.

Achyranthes, *Plewikwiat*, rodzaj roślin z rodziny szkarłatowatych. **A.** *Verschaffelti*, z Brazylji i Peruwji, z liśćmi okrągłemi, czerwonemi, używa się na kobierce kwiatowe; przez zimę przechowuje się w cieplarniach.

Acidalbumin, ob. Proteinowe ciała.

Acidimetrja, dochodzenie rzeczywistej zawartości kwasów w cieczach; ob. Alkalimetrja.

Acilia, znakomita rodzina plebejska w Rzymie, która wydała kilkunastu konsulów. Od członków tej rodziny otrzymały nazwę niektóre ustawy, znane w prawodawstwie rzymskiem. **„Acilia lex repetundarum,“** jeden z zabytków prawa rzymskiego, przechowany w Wiedniu na 9 kawałkach, będących szczątkami wielkiej płyty metal.

Acilius Cajus, senator i historyk rzymski z czasów Rzeczypospolitej. Napisał po grecku dzieje II-ej wojny punickiej, przełożone na łacinę przez Claudiusa (ob. Bernhardy: „Röm. Litter.“).

Acireale, miasto portowe w prow. sycylijskiej Katanja, u podnóża Etny, 25,000 m., kąpiele morskie i cieplice solno-siarczane, z zawartością jodu. W bliskości pokazują grotę Galatei i jaskinię Polifema.

Acis, z mitol. grec., ob. Akis.

Ackere Maria Drolaeghe, * 1803, † 1884 r., poetka flamandzka, córka garncarza. Utwory jej: „Madalieren“ („Króliki,“ 1840), „De avond Lamp“ („Lampa wieczorna,“ 1850), „Winterbloemen“ („Kwiaty zimowe,“ 1868) i „Gedichten“ (1873).

Ackermann Konrad Ernest, znany aktor komiczny i przedsiębierca teatralny, * 1712 w Szwerynie, † 1771 w Hamburgu; 1765 r. otworzył, pod kierunkiem Lessinga w Hamburgu, teatr, jeden z najpierwszych w Niemczech, poczem dawał przedstawienia po różnych miastach niemieckich. Jego małżonka, Zofja Karolina **A.,** była znakomitą aktorką i kierowniczką sceny, † 1792.

Ackermann Rudolf, * 1764, † 1834 w Saksonji, rysownik i właściciel największego składu rycin w Londynie. Wprowadził do Anglji litografję i był twórcą annałów, wydawanych na wzór niemieckich almanachów. Wydał znaczną liczbę dzieł ozdobionych pysznemi rycinami, które się rozchodziły po całym świecie. On także pierwszy wynalazł środek nadania nieprzemakalności papierowi, skórze i materjom wełnianym.

Ackermann Ludwika Wiktorja, z domu Choquet, poetka francuska, * 30 listopada 1813 w Paryżu, żona niemieckiego teologa Pawła **A.** † 3-go sierpnia 1890 w Nicei; ogłosiła: „Contes“ (1855), „Poésies“ (1862), „Poésies philosophiques“ (1885), „Pensées diverses d'une solitaire“ (1883). Por. N. Hirszbanda „Dwie poetki“ (w *Ateneum*, r. 1885, t. II). Wybitną cechą poezji **A.** jest gorzki pesymizm o podkładzie filozoficznym.

Acollas Emil, prawnik i autor socjalistyczny franc., * 1826. W r. 1867 brał udział w kongresie genewskim, gdzie wygłaszał ultra-radykalne poglądy, za co go w Paryżu skazano na więzienie. W 1870 wodzowie republikańscy nie chcieli mu dać żądanego stanowiska w wojsku, więc **A.** wyjechał do Szwajcarji i wykładał w Bernie prawo francuskie. Potem wrócił do Paryża. W r. 1883 został generalnym inspektorem więzień. Pisał między innemi: „La République et la contrerévolution“ (1871), „Loi générale de l'évolution de l'humanité“ (1876), „Le mariage, son passé, son présent et son avenir“ (1880), „Manuel de droit civil“ (3 t., 1869—1874). Wydaje „Bibliothèque du droit mis à la portée de tout le monde,“ oraz miesięcznik *La science politique.*

Aconcagua v. **Aconcahua,** wielce urodzajna prowincja w rzeczyposp. Chili, 16,126 klm. kw. i 156,636 m. (1891), z miastem głównem San Felipe, z najlepszemi w kraju kopalniami złota i wygasłym wulkanem Nevado-de-**A.,** 6,970 m. wysok.

A condition (frc. warunkowo), termin handlowy, oznacza przyjęcie towaru z prawem zwrotu w razie niezużytkowania w danym okresie czasu. Najczęściej nakładcy oddają księgarzom wydawnictwa à condition.

Aconitum, rodzaj roślin, ob. Tojad.

Aconquija (Sierra de), pasmo gór w Peru, ze szczytem 5.200 m. wysokości.

A conto, wyrażenie włoskie, znaczy: na rachunek, to jest zaliczenie części należytości na dług zaciągnięty.

Acorus, ob. Tatarak.

Acosta Gabrjel, Portugalczyk żydowskiego pochodzenia, * w Oporto 1581, gdzie, choć wychowany w religji katolickiej, oddając się badaniom teologicznym, zwątpił o boskiej prawdzie wiary Chrystusowej i w Amsterdamie, przybrawszy imię Uriel, wrócił do wiary swych przodków. Niezadowolony i z judaizmu, pisał przeciw rabinicznej nauce i przeciw nieśmiertelności duszy, za co Żydzi oskarżyli go o ateizm przed urzędem chrześcijańskim. Skazany na konfiskatę majątku, więzienie i 7-letnią klątwę, pogodził się znowu z synagogą, poddawszy się hańbiącej karze i pokucie. Unikając ciągłych prześladowań, zakończył życie wystrzałem z pistoletu w r. 1640. Żywot jego dostarczył Gutzkowowi treści do pięknej tragedji p. t.: „Uriel Acosta," przetłómaczonej na polski przez Antoniewicza (1850) i Kaplińskiego, oraz do nowelli „Die Sadducäer von Amsterdam." Por. H. Jellinek „**A**—s Leben und Lehre" (1847).

Acotyledonia, ob. Bezliścieniowe.

A'court Sir William, ob Heitesbury.

Acrostichum, *Paprotnik*, rodzaj paproci z rodziny Polypodiaceae, obejmuje liczne gatunki zwrotnikowe, rosnące na drzewach i skałach, o liściach pojedynczych. **A.** *alcicorne* hoduje się u nas w cieplarniach.

Acqs lub **Dax,** miasto we Francji, w departamencie Arièges, słynne od najdawniejszych czasów swemi cieplicami, które Rzymianie zwali *Aquae Augustae* lub *Tarbellicae*. Źródła siarczane, w liczbie 53, zalecane są na cierpienia stawów, wyrzuty skórne, zołzy, nerwobóle i blednicę.

Acqui, włoskie źródła mineralne w prowincji Alessandria. Z 8 źródeł siarczanych najsławniejszem jest La Bolleute; temperatura 39°—51° C. Kąpiele skuteczne na reumatyzm, choroby kości i stawów, choroby skóry, syfilis i zołzy.

Acquit, francuskie wyrażenie: *Pour acquit* lub *per acquit*, używane bywa w handlu i znaczy pokwitowanie z odbioru przypadającej komu należytości.

Acre lub **Saint-Jean d'Acre,** ob. Acca.

Acri, miasto włoskie w prowincji Cosenza w Kalabrji, liczy 10,300 m.

Acrocomia, *Wybłocznia*, rodzaj palm z plemienia kokosowych, o trzonie ciernistym; ma piękne liście pierzaste, a owocem jest pestczak kulisty z pestką grubą. **A.** *sclerocarpa*, *makawa* lub *makahuba*, jest drzewem wysokiem na 6—9 metrów w Ameryce połud. Owoce są jadalne i wydają tłusty olej, używany na wyrób mydła (olej palmowy). Młode liście używają się na pokarm, jako kapusta palmowa.

Acrocomia. A. kolby kwiatowe.

Acrodynia, nazwa choroby, przypisywanej zjedzeniu chleba ze zboża zarażonego sporyszem; wybucha epidemicznie. Poprzedzona zwykle ostremi przypadłościami gastrycznemi, objawia się zapaleniem skóry, początkowo na kończynach, następnie zaś na tułowiu, w połączeniu z uczuciem bólu, mrowienia i kłócia.

Acromion, wyrostek barkowy łopatki, przyczyniający się do utworzenia stawu barkowego; kształt ma haka trójkątnego.

Acron Helenius, żył w końcu IV w. i zostawił szacowny komentarz dzieł Horacego, wydany w Medjolanie r. 1474.

Acs (czytaj Acz), wieś madziarska w komitacie Komorneńskim nad Dunajem, pamiętna kilku utarczkami w wojnie węgierskiej 1849; 4,000 m.

Act, w języku praw. angielskim każda uchwała parlamentu zwie się *act of parliament*, dalej ob *Akt*.

Acta, ob. Akta.

Acta, zwano u Rzymian wszelkie rozprawy publiczne i rządowe, jak niemniej raporta urzędowe codzienne, **acta diurna,** obwieszczające mieszkańcom ważniejsze wypadki w kraju. Założycielem tego prototypu dziennikarstwa był Juljusz Cezar (59). **A.** diurna zawierały ustępy z *acta senatus*, doniesienia prywatne, rozporządzenia cesarskie, sprawozdania z czynności wyższych urzędów, procesów i nowiny miejscowe. Redakcją zajmowali się początkowo konsulowie, później urzędnicy skarbu, **A.** diurna umieszczano na placach publicznych, gdzie je czytano, przepisywano i rozsyłano na prowincję. **A. d.** przestały wychodzić z chwilą przeniesienia stolicy do Konstantynopola.

Acta Apostolorum, ob. Dzieje Apostolskie.

Acta Eruditorum, pierwsze, czasowe pismo w Niemczech, założone r. 1682 przez prof. Mencke w Lipsku, którego współpracownikami byli: Leibnitz, Thomasius i inni znakomitsi uczeni, upadło ono w r. 1776, a zbiór jego całkowity doszedł do 117 tomów.

Acta est fabula (łac.) = sztuka odegrana. W ten sposób ogłaszano w teatrach rzymskich koniec przedstawienia. Te słowa wyrzekł podobno cesarz August na łożu śmierci.

Acta Latomorum, tytuł dzieła, wydanego r. 1815 przez Thory w Paryżu (2 tomy). Ważny przyczynek do dziejów wolnomularstwa.

Acta literaria, ob. Micler.

Acta Martyrum, nazywano opisy męczeństwa i śmierci prześladowanych chrześcijan, zbierane z dokumentów urzędowych.

Acta Sanctorum, czyli zbiór Żywotów Świętych. Ogromne to dzieło rozpoczął około r. 1630 Jezuita, Jan Bolland, i przy pomocy innych uczo-

nych wydał za życia swego pięć wielkich tomów. Po jego śmierci dalsi kontynuatorowie tej pracy, zwani od niego Bollandystami, posunęli je (z przerwą od 1794—1846) do r. 1870 aż do 60 tomów. Pomienione dzieło, dotąd jeszcze nie ukończone, zawiera w sobie, oprócz żywotów świętych, starożytne legendy, podania, dokumenty historyczne i t. p., a nadto objaśnione uczonemi przypisami i rozprawami, jest najobfitszem źródłem dla historji kościoła i pomocą dla umiejętności teologicznej. Drugie wydanie 54 pierwszych tomów tego dzieła 1863—1869. Por. Pitra: „Etudes sur la collection des Actes de Saints.“ (Paryż, 1850).

Acta Synodalia, ob. Synody.

Acta Tomiciana, ob. Tomicki.

Actaea, ob. Czerniec.

Actinophrys, zwierzątko z gromady korzenionogów (ob.).

Actium, Akcjum, dzisiaj **Azio,** miasto z przylądkiem na zachodnim krańcu Grecji, nad cieśniną Ambracyjską, pamiętne wielką bitwą r. 31 przed Chr., skutkiem której Oktawjan August, zwyciężywszy Antonjusza, osiągnął najwyższą władzę w Rzymie.

Activa, ob. *Aktywa.*

Activitas, w daw. Polsce: możność wykonywania praw obywatelskich.

Acton Józef, Anglik, pierwszy minister króla neapolitańskiego Ferdynanda IV, * 1737 r. w Besançon. Rozpocząwszy służbę w marynarce francuskiej, oddawał następnie swe usługi kolejno dworowi toskańskiemu i neapolitańskiemu. W r. 1804 pozyskał godność książęcą, ale został oddalony na żądanie Francji. Wrócił jednak niebawem do Neapolu i dopiero w r. 1806, po wejściu wojsk francuskich, uciekł z całą rodziną monarszą na Sycylję, gdzie umarł w Palermo r. 1811, znienawidzony przez wszystkie stronnictwa.

Acton sir John Emeryk Edward Dalberg, wnuk poprz., *1834, odebrał wykształcenie w kolegjum katolickiem w Oscott, następnie w Monachjum pod kierunkiem Döllingera. W 1869 został parem W. Brytanji. Występował jako przeciwnik dogmatu nieomylności Papieża („List otwarty do jednego z biskupów niemieckich,“ 1870). Odznaczył się także jako znawca literatury historycznej niemieckiej (w „*The Engl. Histor. Review*“).

Actopan, miasto w rzeczypospolitej Meksykańskiej, nad rzeką t. n., liczy 12,000 mieszk.

Actor, 1) w pr. rzym. powód rozpoczynający proces; 2) *actores ecclesiae*, ob. Advocatus, Advocatus ecclesiae.

Actum ut supra, działo się jak wyżej (A. u. s.), formuła używana dawniej przy końcu protokółu, a potem spolszczona w głoskach: *d. j. w.*

Acuna Ferdynand, † 1580, pisarz hiszpański, autor poematu: „El Cavallero determinado“ (1553), będącego alegoryczną przeróbką biografji Karola Śmiałego. Prócz tego napisał „Poesias“ (1591), zbiór poezji lirycznych.

Acunha, don Antonio Osorio d', biskup i wojownik. Po wstąpieniu na tron hiszpański Karola V, w powstaniu, znanem pod imieniem ś. Ligi, opuściwszy stolicę swego biskupstwa, Zamorę, połączył się ze stronnictwem komunerów i stanął na czele 5,000 korpusu powstańców, z którymi zdobył m. Tordesillas i wziął do niewoli królową matkę, Joannę. Mianowany przez lud Toledu arcybiskupem i prymasem Hiszpanji, byłby może zmienił losy całego kraju, lecz utrata m. Tordesillas i klęski zadane powstańcom przez armję królewską, obaliły jego potęgę. Chcąc uciec do Francji, został schwytany i ścięty w zamku Simancas.

Acunha Tristan, marynarz portugalski, który w podróżach swoich 1506—1508 odkrył wyspy, od jego nazwane imienia.

Acunha, don Alfons Covilla d', arcybiskup Toledo, minister Henryka IV, króla Kastylji, pamiętny dwukrotnym buntem, podniesionym r. 1464 i 1478 przeciwko swoim monarchom, za co pozbawiony godności, † w klasztorze 1482.

Acunha don Rodryg, arcybiskup lizboński, jeden z najczynniejszych członków spisku, który w r. 1640 wyniósł na tron rodzinę Braganza, w osobie don Juana IV.

Acyanoblepsja, ślepota na barwy zieloną i niebieską, ob. Achromatopsja.

Acynety (Acinetae), grupa wymoczków (ob.).

Acza, nazwa wielu wsi w Węgrzech, zwanych przez Niemców *Atsch.* **A.** (lub Jacza), wieś słowacka w komitacie Peszteńskim. kościoły rz.-kat. i ew.-augsb., stary i nowy zamki. Siedziba baronów Pronayów. Bibljoteka tutejsza, bardzo zasobna, była skarbnicą dla tamtejszych uczonych słowiańskich, właściciele jej bowiem byli opiekunami oświaty narodowej.

Aczarja, po sanskr. nauczyciel, tytuł bramina, kształcącego młodszych braminów.

Aczewicz Wojciech Aleksander, akademik krakowski, autor panegiryka dla 10 kandydatów, p. t. „Victrices eruditi certaminis primae laureae candidatis“ (Kraków, 1672).

Aczykułak-Dżembułukowcy, nieliczne plemię Nogajskie w gubernji Stawropolskiej, liczące 4,700 dusz.

Aczyn, ob. Atszin.

Aczyńsk, m. powiatowe gub. Jenisejskiej nad rz. Czułymą, założone r. 1641 przez Chabarowa. Handel przewozowy do Syberji Wschodniej znakomity, tu bowiem stawają całe karawany, liczy 5,200 mieszk. (1890). Powiat **Aczyński** obejmuje 50,240 klm., liczy 82,402 m., obfituje w kopalnie złota, rudy żelaznej, miedzi i soli.

A. D., skrócenie *Anno Domini*, roku pańskiego, (t. j. od urodzenia Chrystusa), używane w dawnych aktach kościelnych i prawnych, **a. d.** skrócenie kupieckie zamiast: *a dato.*

Ad (z greckiego *Hades* czyli *Ades*), znaczy u Rusinów: piekło. Wyraz ten był używany

w traktatach teologicznych wyznania greckiego, pisanych po polsku.

Ada, córka Hekatomna, siostra Mauzola, królowa Karji w Azji Mniejszej. Wygnana przez brata Pyksodora, osiadła w Aulidzie, którą oddała w r. 334 p. N. Ch. Aleksandrowi W., za co dostała tron Karji.

Ada, miasto w komitacie Bacs-Bodrog w Węgrzech nad rz. Cisą, liczy 11,000 miesz.

Ad absurdum, ob. Absurd.

Adach, jedna z wysp Aleuckich, obfitująca w foki i bobry.

Ad acta: 1) biurowe wyrażenie znaczące: odesłanie sprawy do archiwum na zawsze, lub tymczasowo, 2) niezaspokojenie prośby lub żądania.

Adagia, ob. Przysłowia.

Adagio, z włoskiego znaczy: zwolna. Wyraz ten, umieszczony na czele utworu muzycznego, przepisuje dla niego ruch powolny i poważny, powolniejszy od *Andante*, lecz szybszy od *Largo*. W dziełach symfonicznych i kameralnych **Adagio** bywa II, lub III ustępem.

Adair, Robert sir, dyplomata angielski, * 1763, † 1855 w Londynie. Jako poseł w Konstantynopolu, przeprowadził traktat przyjaźni między Anglją i Portą 1809 r. Napisał: „Historical Memoir of a mission to the court of Vienna in 1806“ (1844), „The Negociation for the place of the Dardanelles, 1808—9“ (1848).

Adaj, jeden z rodów mniejszej hordy kirgiskiej, koczujący około jezior Komysztawarskich i nad morzem Kaspijskiem, liczył około 2,500 mężczyzn i 600 kibitek.

Adaj-Goch, góra w gub. Tyfliskiej (4,640 m.).

Ada-Kale, czyli Nowa Orsowa, warownia na wyspie rzeki Dunaju tegoż nazwiska, 12,000 m. Na kongresie berlińskim w r. 1878 oddana w posiadanie Austro-Węgrom.

Adal, Adhal lub **Adel,** wybrzeże Abisynji, ob. Adol.

Adalberg, Samuel, * w Warszawie 1868, autor najkompletniejszego z dotyczasowych zbioru przysłowi polskich (łącznie z gwarowemi, kaszubskiemi, szląskiemi), p. t.: „Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich,“ Warszawa, 1889—1894. W „Bibliotece pisarzów polskich,“ wydawanej przez Akademję Umiejętności w Krakowie, wyszło pod jego redakcją kilka przedruków rzadkich wydawnictw polskich, między innemi: „Historja trojańska“ z r. 1563, oraz „Historja o Euryalu i Lukrecji“ z drugiej połowy wieku XVI.

Adalbert, imię osobiste, to samo co *Adelbert*, *Adelbrecht*, *Albert* i *Albrecht* lub *Adalbero* i *Albero*, *Alberich* i t. p., u nas *Albrycht*, *Albracht* i *Olbracht*, a u Czechów *Alesz*; tłómaczy się także na Wojciech.

Adalbert ś. biskup praski, ob. Wojciech ś.

Adalbert, lub **Adelbert i Klemens,** nazywani *episcopi vagabundi*, żyjący w VIII w. w Niemczech. Klemens, jako racjonalista, zaprzeczał powagi ojców kościoła i soboru, głosił niezgodne z nauką kościoła rzym. kat. zasady. **Adalbert** odrzucał cześć świętych i spowiedź. Obaj zostali wyklęci na soborze w Soissons r. 745.

Adalbert, pierwszy arcybiskup magdeburski, (* na początku X w., † 21 maja 981 r.). Wychowywany od młodości w klasztorze św. Maksymina w Trewirze, został mnichem tegoż klasztoru. W r. 961 otrzymawszy godność biskupa, wysłany był przez cesarza Ottona Wielkiego na wyspę Rugję, celem nawrócenia bałwochwalczych i słowiańskich jeszcze wówczas jej mieszkańców. Nie osiągnąwszy jednak zamierzonego celu, powrócił do Niemiec. W r. 966 obrany opatem klasztoru Weisenburskiego pod Spirą. Założenie arcybiskupstwa Magdeburskiego ze stolicą w słowiańskim wtedy jeszcze Dziewinie, oraz biskupstw w Międzyborzu (Merseburgu), w Życu czyli Cyticach (Zeitz) i Miśni, miało na widoku okoliczne ludy słowiańskie, dlatego też Niemcy Adalberta nazywają *apostołem słowiańskim*. Jako arcybiskup był bardzo czynny; starał się o oświatę podwładnych księży przy pomocy M. Othericha, sławnego w swoim czasie nauczyciela, zakładał szkoły i t. d. W spisie arcybiskupów magdeburskich mieści się pod imieniem Alberta I. Co o nim utrzymują niektórzy pisarze, jakoby apostołował także i na Rusi, jest mylne, a dowodem tego świadectwo cesarza Ottona. O stosunku **A.** ze ś. Wojciechem (ob. ś. Wojciech).—**Adalbert,** drugi arcybiskup bremeński, (1045—1072), rządził w Niemczech podczas małoletności cesarza Henryka **IV**, jako jego opiekun. Był powszechnie pomawiany o żądzę sławy, srogość i chęć rozszerzenia swej władzy kościelnej na całą Europę północną, w celu utworzenia oddzielnego drugiego papiestwa. † w Goslarze 1072. Por. „Geshicchte des Erzbistums Hamburg-Bremen von Dehio,“ Berlin, 1887.

Adalbert, Henryk Wilhelm, ks. pruski, syn ks. Wilhelma, * 1811 w Berlinie; od 1849 r. szef marynarki pruskiej, 1854 admirał; położył wielkie zasługi w organizacji marynarki pruskiej i związku północno-niemieckiego. Napisał: „Aus meinem Reisetagebuche,“ 1842—43, i ogłosił pamiętniki tworzenia się floty niemieckiej. † 1873 w Karlsbadzie.

Adalbert święty, z rodu hr. Dillingen. opat Benedyktynów w Ellwangen, a następnie biskup augsburski, był nauczycielem Ludwika, syna cesarza niemieckiego, Arnolfa, wywierał przeważny wpływ na sprawy kościoła w Niemczech. Jego relikwje znajdują się w kościele śś. Ulrycha i Afry w Augsburgu.

Adalja, starog. Atalja, główne miasto paszaliku Teke w Anatolji, położone nad odnogą **A.,** w okolicy, hojnie zroszonej wodami i obfitującej w płody sfery południowej; 5,000 m.

Adam (po hebr. „człowiek“), imię pierwszego człowieka, stworzonego z mułu ziemi. Przestąpiwszy zakaz boży pożywania owocu z drzewa wiadomości dobrego i złego, wygnany został z raju ziemskiego wraz z towarzyszką swoją, pierwszą niewiastą, Ewą, z którą miał trzech synów: Kaina, Abla i Seta.

Adam Bremeński, wsławił się jako autor dzieła „Historia Ecclesiastica,“ obejmującego dzieje kościołów północnych od 788 do 1072. Jest to bardzo ważne źródło do dziejów ówczesnej Słowiańszczyzny nadodrzańskiej i nadbałtyckiej. † około roku 1076 w godności kanonika katedry w Bremie. Por. Wattenbach „Deutschlands Geschichtsquellen in Mittel“ (1877—1878).

Adam de la Hale, zwany inaczej: *le bossu d' Arras*, poeta (trouvère) i muzyk. On pierwszy układał muzykę na kilka głosów w stylu odrębnym od kościelnego. Dzieło jego: „Le jeu de Robin et de Marion“ jest najdawniejszą operą komiczną. Dzieła jego wydał Coussemaker (Oeuvres complètes du trouvère A. d. l. H., Paryż, 1872 roku).

Adam, Polak z Bochini, doktor filozofji i medycyny, autor trzech najdawniejszych djalogów czyli dramatów łacińskich, grywanych na dworze Zygmunta I, którego był lekarzem nadwornym. Rektor Akadem. krakow. (od 1510—1511), gdzie zaprowadził ważne reformy.

Adam z Łowicza, prof. Akademji krakowskiej. Stopnie naukowe uzyskał w r. 1488 i 1492. Za panowania Aleksandra Jagielończyka mianowany fizykiem królewskim.

Adam (Orłowski) od Najświętszej Trójcy, Trynitarz, wydał r. 1783 w Warszawie: „Zebranie wszystkich redempcji, które Prowincja Polska zakonu N. Trójcy od wykupienia niewolników w krajach tureckich i tatarskich od r. 1688 do 1783 czyniła.“

Adam, trzech braci rzeźbiarzy. Najstarszy z nich Lambert Sigisbert, (* 1700, † 1759 w Nancy), wysłany kosztem królewskim do Rzymu, po powrocie został członkiem, a potem profesorem akademji sztuk pięknych w Paryżu. Znakomitsze jego dzieła są: grupa Neptuna i Amfitryty w Wersalu, tudzież dwie grupy bronzowe: Polowanie i Rybołówstwo w Berlinie.—**Adam** Mikołaj Sebastjan, (* 1705, † 1778 roku), był również w Rzymie, a następnie został członkiem akademji paryskiej. Najważniejszem jego dziełem jest pomnik małżonki króla Stanisława Leszczyńskiego. — **Adam** Franciszek Kacper, * 1710, † 1759. Odznaczywszy się naprzód w Rzymie, a potem w Paryżu, wezwany został do Berlina na dwór Fryderyka W., gdzie przez lat kilka pracował.

Adam Wiktor, litograf i malarz francuski, (* 1801 r., † 1867). Do najlepszych prac jego należą sceny z rewolucji i wypraw Napoleońskich.

Adam Robert, * 1728 niedaleko Edymburga, † 1792, sławny architekt. Jako budowniczy królewski przyczynił się niemało do upowszechnienia w Anglji dobrego gustu w sztukach pięknych. Zostawił kilka ważnych dzieł o budownictwie. Pospołu z bratem swoim, Jamesem († 1794) stworzył surowy styl klasyczny, który później pod nazwą stylu „empire,“ zapanował we Francji i Europie całej.

Adam Adolf Karol, znany powszechnie kompozytor muzyczny, * 1803, † 1856, w Paryżu. Wykształciwszy się ostatecznie w konserwatorjum paryskiem, napisał kilkanaście oper, posiadających wszystkie przymioty i wady muzyki francuskiej, to jest: obok świetności i lekkości, brak głębokości uczucia. Słynniejsze z nich są: „Le Postillon de Longjumeau“ (1836), „Le brasseur de Preston“ (1839), „Le fidèle berger“ (1842). Por. A. Pangin. **A.** sa vie etc. (Paryż, 1877).

Adam Kwiryn Franciszek Lucjan, filolog francuski, * 31 maja 1833 r. w Nancy, był urzędnikiem sądowym, pracował nad językami azjatyckiemi i amerykańskiemi, napisał: „Grammaire de la langue mandschou“ (1867); „Grammaire de la langue tongouse“ (1874); „Etudes sur les six langues américaines“ (1878) i in.

Adam, książę wirtemberski, syn Ludwika, brata króla wirtemberskiego, Fryderyka, i pierwszej jego żony, księżniczki Maryi Czartoryskiej. Przeszedłszy ze służby wojskowej Cesarsko-Rosyjskiej do b. wojska polskiego, został wkrótce generałem. W r. 1830 opuścił Królestwo Polskie z W. Księciem Konstantym i w następnej wojnie dowodził brygadą jazdy rosyjskiej. Później przeniósł się do Niemiec, gdzie † r. 1847.

Adam Aleksander, (* 1741, † 1809), znakomity filolog, był rektorem uniwersytetu edymburskiego. Zostawił kilka ważnych dzieł, z których: „O starożytnościach rzymskich,“ tłómaczone było na wszystkie prawie języki.

Adam Albrecht, malarz historyczny, (* 1786 w Nördlingen, † 1862). Wziąwszy udział w r. 1809 w wojnie z Austrją, na polu bitwy malował pierwsze swoje obrazy. W czasie wojny z Rosją, znajdował się przy boku wice-króla Eugenjusza. Powróciwszy do Niemiec, wykończył znaczną liczbę obrazów bitew. z których najsławniejszy jest obraz bitwy pod Moskwą, będący własnością króla bawarskiego. Zostawił czterech synów: Benona, Franciszka, Eugenjusza i Juljusza, którzy zasłynęli również jako zdolni malarze, rysownicy i litografowie. — **Adam** Emil, syn Benona, (* 1843), malarz zwierząt, a specjalnie scen myśliwskich i sportowych. Mieszka w Monachjum. Ob. „Das Werk der Münchener Künstler-Familie Adam“ (Norymberga, 1890).

Adam Julja, literatka francuska, z domu Lamber, * 1836, żona adwokata La Messine, następnie Edmunda Adama. Ogłosiła pod nazwiskiem Julji Lamber „La papauté dans la question italienne“ (1860), skierowane przeciw świeckiej władzy Pa-

pieża, „Garibaldi, sa vie d'après les documents inédits," „Le mandarin," i inne. Owdowiała w r. 1877. W r. 1879 założyła czasopismo „Revue Nouvelle," posiadające we Francji wielką wziętość. Jej przypisują autorstwo głośnych w swym czasie prac polityczno-społecznych: „Société de Vienne," „Société de Londres," „Société de Madrid," wydanych pod pseudonimem hr. Wasyla. Najlepszym jej utworem beletrystycznym jest „Payenne." Napisała nadto biografję generała Skobelewa. Redakcję „Revue Nouvelle" w r. 1886 odstąpiła Coyonowi, sama zaś pisuje w feljetonie, gdzie wygłasza swe poglądy polityczne, społeczne i filozoficzne. W salonie p. **A.** zbierają się wszystkie znakomitości literackie i polityczne republikańskiego Paryża.

Adam Julia.

Adam z Rościszewa, ob. Rościszewski Adam.

Adama, jedno z 5-u miast w dolinie Siddim, spalonych ogniem Sodomy i Gomory.

Adama, słone jezioro w gub. Turyckiej, warzelnia soli.

Adamana albo **Fumbina,** jedna z najpiękniejszych krain w Sudanie, obejmująca około 131,000 klm. kw. i po raz pierwszy przez Bartha (1851 roku) zwiedzona; zaludniona przez drobne plemiona pogańskie Negrów, zostaje pod rządem namiestnika sułtana Soboły Ziemię tę, żyzną i obficie zroszoną wodami, zamieszkuje lud inteligentny i przemyślny. Główne m. Jola v. Yola 12,000 m.

Adama szczyt, Adama most, ob. Adamowy.

Adamaszek, tkanina, na której tle atłasowem wyrabiane są rozmaite wzory, jako to arabeski, liście, kwiaty, owoce, i t. p. Nazwisko to pochodzi od m. Damaszku, gdzie przedmiot ten najpierwej był wyrabiany i stąd do Europy sprowadzony. Pierwiastkowo tkanina ta była wyrabianą tylko z jedwabiu, obecnie fabryki dostarczają jej z jedwabiu, lnu, konopi, wełny i bawełny.

Adamczewski Jakób, * 1763 w Poznańskiem, † 1812, za Księstwa Warszawskiego regent kancelarji Komisji Rządzącej, a następnie Rady Stanu i Ministrów. Obok zatrudnień urzędowych, oddany naukom, był jednym z najczynniejszych literatów w epoce ówczesnej. Poprzednio jeszcze od 1801—1805 był wydawcą *Wyboru Pisarzów Polskich*, pod kierunkiem i nakładem Tadeusza Mostowskiego. Później, jako członek Dyrekcji Teatru Narodowego, zbogacił jego repertoar licznemi przekładami, lub naśladowaniami z rozmaitych języków. „Wybór powieści moralnych i romansów" w XX tomikach. 1804—1805, oraz „Wybór podróży," zawierają wiele prac Adamczewskiego. (Por. Bibliogr. Estreichera, I, 399).

Adamec Karol, poeta, nowelista i gorliwy patrjota czeski, * 1838 † 1865. Był nauczycielem w Lokce. Najwybitniejszemi jego utworami są „Pieśni wiosenne," „Nauczyciel z Tachowa," „Jezara," „Pękło jej serce."

Adamec Franciszek, brat poprzedniego, poeta i powieściopisarz czeski, * 1846, † 1868. Utwory jego cechuje współczucie dla niższych warstw społecznych: ważniejszemi z nich są: „Pani kupcowa," „Dwie babusie", „Kawał życia ludzkiego'" „Dwojaka miłość," „Jan," „Drogi żywota," „Romans wielkomiejski," komedja „Wdowiec."

Adamek Karol, współczesny pisarz czeski, * 1840 r. Posłował w radzie państwa i sejmie czeskim; od r. 1865 jest starostą rodzinnego okręgu Hlinieckiego. Bardzo czynny na niwie pracy społecznej, oprócz mów w sprawach ekonomicznych i szkolnych, ogłosił: „Nasze rolnictwo," „Krzysztof Harant z Polžyc," „Wiek XIV," „Wit Stwosz," „Zniesienie poddaństwa," „Czechy i Włochy w w. XIV," wiele wrażeń ze swych licznych podróży po Europie i t. d.

Adamek Bogumił, brat poprzedniego, * 1848, dramaturg czeski, autor tragedji historycznych wierszem: „Salomena" i „Heralt," nagrodzonych na konkursach 1883 i 1887 r. „Salomenę" przełożył na język polski Br. Grabowski.

Adamello, grupa gór w Alpach Ortlerskich, pomiędzy Val Camonica i Val Rendena, ze szczytem 3,554 m. wysokim.

Adami, Rudolf dell, prawnik węgierski, * 1850 z ojca Włocha i matki Polki z domu Nedeczko. Traktuje naukę prawa jako dział socjologji ze stanowiska etycznego, ekonomicznego, społecznego i politycznego i jest autorem wielu dzieł naukowych i agitatorskich.

Adami Fryderyk, * 1816, beletrysta niemiecki, współpracownik „Kreuzzeitung." Jest zdeklarowanym patrjotą pruskim i konserwatystą.

Adami Reinhold, ułożył i wydał r. 1628 „Prawa dla szkół słuckich."

Adamici, sekta chrześcijańska, powstała w II wieku, zwana od Adama, z powodu że jej zwolennicy odbywali swoje nabożeństwo bez żadnej odzieży, dopuszczając się przy tem jakoby bezwstydnej rozpusty. Powtórnie zjawili się w Paryżu w XIII w., a w Czechach w XV w., gdzie zwani byli także Mikulaszeńcami (Nikolaitami). Wytępieni jednak zostali przez Żyżkę r. 1421. Powstali na nowo r. 1849 w obwodzie Chrudimskim i głosili zasady komunistyczne (ob. Abrahamici). Świeżo zjawili się Adamici wśród amerykańskiej sekty perfekcjonistów w New-Yorku.

Adamiuk Emiljan, oftalmolog (* 1839 w Bielsku w gub. Grodzieńskiej), został w r. 1872 prof. okulistyki w Kazaniu. Oprócz wielu rozpraw, ogłoszonych w pismach rosyjskich, francuskich i niemieckich, wydał w jęz. rosyjskim „Podręcznik oftalmologji" (1884).

Adamkiewicz Albert, lekarz polski, syn le-

karza Adolfa **A.,** * 1850 w Zerkowie w W. Ks. Poznańskiem; nauki gimnazjalne pobierał w Bydgoszczy, medycynę studjował w Królewcu, Wrocławiu i Würzburgu. W r. 1873 objął asysenturę w instytucie fizjologicznym w Królewcu, następnie przy klinice chorób wewnętrznych, a zarazem został docentem djagnostyki fizjologicznej, poczem był docentem w Berlinie. W r. 1879 objął katedrę patologji ogólnej i doświadczalnej w uniwersytecie Jagielońskim i zajmował ją do r. 1889. Rozprawy jego mieszczą się w różnych pismach lekarskich niemieckich i polskich, jak: „Studien über thierische Wärme“(1876–7),„O peptonie“ (1881), „O naczyniach rdzenia kręgowego u człowieka“ (1881), „Die Nervenkörperchen des Menschen,“ „O budowie ciała jądra zwojowego,“ „O uwiądzie rdzenia pacierzowego,“ „Ueber multiple Sklerose“ i w. innych.

Adamo Maks. malarz niemiecki (* 1837 w Monachjum) kształcił się pod kierunkiem Foltza i Piloty'ego. W Narodow. Muzeum Bawarskiem malował złote czasy Norymbergji, później: „Upadek Robespierre'a“ (1870), „Egmont i Książę Oranji,“ „Karol I i Kromwel“ i t. d. W stylu rodzajowym: „Złotnik,“ „Płatnerz.“ Zasłynął także jako ilustrator Szekspira (1876).

Adamović Juljan, filolog chorwacki, * 1857 w Karłowcu, obecnie nauczyciel w Zagrzebiu. Napisał między innemi obszerny wstęp do wydania dzieł Platona w przekładzie chorwackim, oraz rozpr. „O pierwiastku pedagogicznym u Platona.“

Adamovius Chryzostom, Paulin, autor dwóch dzieł, wydanych w Częstochowie: „Pabulum animae christianae,“ 1700 i „Abecedarium vitae spiritualis,“ 1720.

Adamowe jabłko *(Jabłko rajskie, Pomum Adami)*, owoc pewnej odmiany drzewa cytrynowego, *Citrus pomum Adami*, kształtu jajowatego lub gruszkowatogo; na skórce znaki, jakby od nagryzienia, stąd podanie, że to właśnie był owoc zakazany Adamowi w raju. Owoców tych pod nazwą *Esrogim* używają Żydzi w czasie świąt namiotów, trzymając je w ręce wraz z liśćmi palmowemi i mirtowemi przy modlitwie, prawdopodobnie jako wspomnienie dawnego kraju swego. Ojczyzną tych owoców jest Korfu, Włochy płd. i Sycylja, skąd sprowadzają się w skrzyniach, zawierających po 20—25 sztuk. — **A. J.** także nazwa ludowa silnie występującej u wielu mężczyzn krtani.

Adamowicz Monwid, syn Gedymina, w. ks. litewskiego, przyjął na sejmie horodelskim herb polski Leliwa od walecznego w boju męża imieniem Adam, od czego potomkowie jego nazywali się Adamowiczami.

Adamowicz Antoni, pułkownik, posłany przez Bogdana Chmielnickiego 1656 r. z 10,000 wojska w pomoc Karolowi X, królowi szwedzkiemu i księciu siedmiogrodzkiemu Rakoczemu. Brał udział w zdobyciu Warszawy przez Szwedów.

Adamowicz Adam Ferdynand, doktor medycyny, uczony i zasłużony profesor wileński, * 1802, † 1881; średnie wykształcenie odebrał w gimnazjum w Wilnie, poczem w temże mieście odbył studja uniwersyteckie na wydziale filozoficznym i lekarskim. Był asystentem Franka i Bojanusa. W roku 1834 mianowany został profesorem nadzwyczajnym, a w rok później profesorem zwyczajnym epizoocjologji i anatomji porównawczej w medyko-chirurgicznej akademji wileńskiej; od roku 1838 prócz tych przedmiotów wykładał jeszcze historję i literaturę medycyny. Od roku 1841 był prezesem towarzystwa lekarskiego w Wilnie. Napisał wiele dzieł lekarskich i weterynaryjnych, z których ważniejsze są: „O kuciu koni i obchodzeniu się z kopytami tak zdrowemi, jak choremi“ (1827). „O poznawaniu i leczeniu chorób zwierząt domowych“ (1838). „Krótki rys początku i postępu anatomji w Polsce i Litwie“ (1855), „Rozróżnienie krwi ludzkiej od zwierzęcej pod względem sądowo-lekarskim“ i in. Do przekładu historji nauk przyrodzonych Cuviera (przekład Kremera i Belkego) dołączył „Dzieje anatomji w Polsce.“

Adamowicz Aleksander, pseudonim Karola Wojdy.

Adamowski Tymoteusz, muzyk polski, * 24 marca 1857 r. w Warszawie, uczył się w konserwatorjum warszawskiem, a następnie paryskiem, w 1879 wyjechał do Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, gdzie w r. 1883 został nauczycielem w konserwatorjum muzycznem w Bostonie. W roku 1886 koncertował w Warszawie, poczem ponownie wyjechał i osiadł w New-Yorku.

Adamowski Józef, wiolonczelista, * 4 lipca 1861 w Warszawie, kształcił się w konserwatorjum warszawskiem, był profesorem konserwatorjum krakowskiego.

Adamowy most, nazwa szeregu ławic piaszczystych i skał, ciągnących się między wyspami Cejlon i Rameswarom, zamykający zatokę Manaar. Trzy kanały tylko otwierają drogę dla drobniejszych statków. Nazwa ta wiąże się z nazwą Adamowego szczytu (ob.).

Adamowy szczyt, *Adamspik*, góra na Cejlonie, przez krajowców uważana za świętą; znajduje się pod 6°51′ szer. płn. i pod 80°35 dług. wschod., i wznosi się do wysokości 2,290 metrów. Syngalezi zowią ją *Samanala Kand*, t. j. górą Boga Samana. Na płaskim szczycie znajduje się mała świątynia, a przed nią zagłębienie gruntu, które buddyści uważają za ślad stopy Buddy, mahometanie zaś na ślad stopy Adama, który tu, na jednej nodze stojąc, przez tysiąc lat utratę raju opłakiwał.

Adamów, miasteczko, obecnie osada w powiecie Łukowskim, przeszło 1,000 mieszkańców.

Adamówka, niegdyś osada tatarska, od roku 1843 przedmieście miasta Brzeżan w Galicji. Pamiętne porażką, jaką tu poniósł od Sasów 1709 r.

Adam Śmigielski, sławny partyzant Stanisława Leszczyńskiego.

Adampol, założona w 1835 przez zakon Lazarzystów osada polska w Azji Mniejszej, liczy około 300 m., trudniących się rolnictwem.

Adams, miasto w północno-amerykańskim stanie Massachusetts, w hrabstwie Berkshire; 10,000 m., fabryki wyrobów bawełnianych i inne.

Adams John, drugi prezydent Stanów Zjednoczonych, od 1797—1801; * 1735 r. Wybrany 1774 roku członkiem kongresu, występował bardzo czynnie w obradach zgromadzenia. On to pierwszy podał myśl ogłoszenia rzeczypospolitej, która też wkrótce została urzeczywistnioną. † 1826 w Nowym Jorku. Por. John T. Morse: „John Adams“ (1885).

Adams John Quincy, syn poprzedzającego, szósty prezydent Stanów Zjednoczonych (1825—1829), * 1767 r. Najprzód poseł w Berlinie, następnie profesor wymowy przy uniwersytecie w Harvard, i znowu minister pełnomocny w Rosji i Anglji. W r. 1817 został sekretarzem stanu, a w 1825 obrany prezydentem. Po czteroletniem urzędowaniu zasiadł w izbie reprezentantów, i popierał stronnictwo abolicjonistów. † roku 1848 w Waszyngtonie. Amerykanie uważają go za jednego z najznakomitszych swoich dyplomatów. Por. John T. Morse: „John Quincy Adams“ (1883).

Adams Karol Franciszek, syn Johna Quincy, prezydenta St. Zjedn., mąż stanu, * 18 sierpnia 1807 r. w Bostonie; w r. 1854 został wybrany do kongresu, w r. 1861 został posłem Stanów Zjednoczonych w Londynie, gdzie pozostał do 1868. W 1871—2 reprezentował Stany Zjednoczone podczas sądu polubownego w Genewie w sprawie Alabamy (ob.). Ogłosił obszerne życiorysy swego dziada i ojca, prezydentów Stan. Zjednoczonych. † 21 listopada 1886 r.

Adams Samuel, * 1722 r. w Bostonie. Obrany r. 1762 członkiem zgromadzenia prawodawczego, stanu Massachusetts, występował żarliwie w sprawie o niepodległość. Później jako deputowany w kongresie, miał przeważny udział w akcie ogłoszenia niepodległości narodowej. Gwałtowny i namiętny, często stawał w opozycji z rozważnym Washingtonem. Mianowany r. 1794 gubernatorem Massachusetts, zrzekł się tego urzędu we trzy lata potem i osiadłszy w Bostonie, † 1802. Por. I. K. Hosmer „Samuel **A.**“ (1886).

Adams John Couch, astronom angielski, * 1816, † 1892. Był profesorem matematyki w Cambridge. Badania nad przyczynami zboczeń w biegu Urana wprowadziły go na domysł, że zjawisko to przypisać należy dalszej, nieznanej dotąd planecie; sława więc odkrycia Neptuna (ob.) winna być podzielona między niego i Le Verrier'a; towarzystwo też astronomiczne londyńskie rozdzieliło między nich obu doroczną swą nagrodę w r. 1848. Rozprawa jego w tym przedmiocie: „The observed irregularities in the motion of Uranus“ ogłoszoną została dopiero w r. 1851 w *Nautical Almanac*. Zbiorowe wydanie prac jego: „The scientific papers of J. C. **A.**“ wychodzi obecnie w Cambridge (dotąd t. I, 1896).

Adamski Maksymiljan, lekarz * 1796, † 1830. Mieszkał w Kościanie i gorliwie zajmował się badaniem flory Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W przedmiocie tym wydał „Diss. inaug. sistens prodromum hist. rei herbariae in Polonia.“ (Wrocł., 1825).

Adamski Michał, leśnik, * 1802, † 1856 r. Położył niewątpliwe zasługi w kraju jako profesor leśnictwa w instytucie marymonckim, oraz intendent lasów rządowych. Rozprawy swe ogłaszał w piśmie *Sylwan*.

Adams pik, ob. Adamowy szczyt.

Adamsthal, Hamry, Adamów, wieś w Morawji nad rzeką Switawą, zamek letni księcia Lichtensteina, park, huty żelazne. W okolicy wspaniałe skaliska i pieczary, a między temi sławna Skała Bycza.

Adana, główne miasto prowincji tureckiej t. n., graniczącej od północo-zachodu z Syrją, 45,000 m., prowadzi znaczny handel.

Adanson Michał, słynny botanik francuski, * 1727, † 1806 r. Oddawszy się głównie historji naturalnej, udał się w r. 1748 do Senegalu, gdzie przez pięć lat zajmował się badaniem przyrody i ludów tamecznych. Dostrzeżenia swe opisał p. t.: „Histoire naturelle du Sénégal“ (1757), a zaciekawienie zwłaszcza wzbudził wiadomością o baobabie. Dzieło jego „Familles de plantes“ (1763, wyd. 2, 1764, 2 t.) zawiera pomysł nowego układu roślin, który wszakże, jako zbyt zawiły i nieudatny, przyjęty zgoła nie został. Natomiast zawdzięcza mu botanika mnóstwo nowych dostrzeżeń. Z pism jego wyszły jeszcze: „Cours d'histoire naturelle“ (2 t., 1844—5), „Histoire de la botanique“ (2 wyd., 1864). W r. 1856 ustawiono posąg jego w „Jardin de Plantes“ w Paryżu. (Por. Cuvier: „Eloge historique,“ 1819).

Adansonia. Kwiat i owoc.

Adansonia, rodzaj roślin z rodziny ślazowatych, obejmuje drzewa w Afryce i Australji, mające

liście złożone, palczaste, o 3—9 listkach, kwiaty zwieszające się pojedynczo z kątów liści i owoce niepękające, z miazgą mączystą i licznemi nasionami postaci nerkowatej. **A.** *digitata*, zwana w Afryce zachodniej *baobab*, w innych okolicach Afryki *mbuju*, *mowana*, *winka*, *diuna*, rośnie na pobrzeżach Afryki. Pień jej wysoki jest tylko na 12—22 m., ale obwód dosięga 47 metrów i więcej. Pień jest bardzo gałęzisty, a każda gałąź bywa na 20—30 m. długa, gałęzie boczne dotykają ziemi i pokrywają przestrzeń na 40—50 m. średnicy, tak, iż całe drzewo zdaleka podobne jest do ogromnego zielonego budynku. Liście palczaste 5 lub 7 listkowe, kwiaty pojedyncze, nadzwyczaj wielkie, białe, na łokciowych szypułkach ku ziemi zwieszone. Owoc podobny w budowie do owocu roślin ogórkowatych; ziarna otoczone mięsistą miazgą czerwonawą. Owoc ten mieszkańcy Afryki nazywają *chlebem małp*. Baobab żyje, według oceny Adansona, 5—6 tys. lat. Miazga owocu ma smak kwaskowaty, przyjemny i łagodzi pragnienie, a owoc nadpsuty służy do robienia mydła, zaś kora ma posiadać własność uśmierzania febry; zawiera substancję gorzką, *adansoninę*. Kora dostarcza też włókien na tkaniny. Drzewo jest wszędzie w Afryce przedmiotem czci krajowców. **A.** *Gregorii* w Australji półn. jest od baobabu mniejsza.

Adar, miesiąc dwunasty kalendarza żydowskiego, przypadający w czasie lutego i marca. **A.** *szejni* albo *Weadar* jest to miesiąc przybyszowy, powtarzający się 7 razy w ciągu okresu 19-letniego (ob. Kalendarz). Dzień 13 adar jest dniem „postu Estery“ *(Taanet Ester)*, dzień 14 obchodzi się jako święto *Purim* (ob.).

Adasa lub **Adarsa,** miasto w ziemi pokolenia Efraim, pamiętne zwycięstwem Judasza Machabeusza nad Nikanorem, wodzem syryjskim.

Adaszew, ród szlachecki rosyjski; znakomitsi z nich: 1) Aleksiej Fedorowicz, ulubieniec Iwana Groźnego, był duszą rządu wraz z Sylwestrem; dyplomata; obwiniony o otrucie cesarzowej Anastazji, zesłany do Dorpatu, gdzie zmarł 1561 r. — 2) Daniel Teodorowicz, brat poprzedniego, wojewoda, 1553 zdobył Narwę, 1559 spustoszył brzegi Krymu, † 1561 na szafocie razem z 12-letnim synem.

A dato, oznacza w aktach urzędowych: od wskazanego dnia; skrócenie: *a. d.*

Ad augusta per angusta (łac.)=na wyżyny przez wązkie ścieżki; do wielkości — przez trudy i znoje.

Ad bestias *damnare*, *dare* w Rzymie, skazać na rozszarpanie przez dzikie zwierzęta w cyrku; kara, której podlegali złoczyńcy niższego pochodzenia (humiliores) za zabójstwo, kradzież i t. p.

Ad calendas graecas, odłożyć na czas nieograniczony. Przysłowie rzymskie, wyrażające postanowienie niespełnienia obietnicy lub zobowiązania. *Calendae* nazywano w kalendarzu rzymskim pierwszy dzień każdego miesiąca, który, w stosunkach wierzyciela do dłużnika, był zarazem dniem wypłaty. A ponieważ Grecy w kalendarzu swoim nie mieli *calendae*, przeto wyrażenie to oznaczało odpowiedź odmowną, lub niechęć uiszczenia należności. Analogiczne przysłowie polskie: Na święty Nigdy.

Ad causam, A. w pr. rzym. *ad causam decedere*, do sprawy przystępować; **A.** w dawnej Polsce w protokółach rozróżniano ustęp *ad generalia*, w ogólności, gdy pytano się świadka, oskarżyciela, oskarżonego: jak się nazywa, gdzie mieszka, czem się trudni, ile ma lat i t. p., i *ad causam*, w szczególności, w samej sprawie, gdy zadawano pytania, tyczące się przedmiotu sprawy.

Ad coram, do obecności, gdy spór, sprawę odsyłają przed czyjąś obecność.

Adcytacja, przypozew, zawezwanie do sądu osób, nie powołanych pierwotnie przez powoda; ob. Cytacja.

Adda (łac. Addua), rzeka włoska, wypływająca z kantonu szwajcarskiego Gryzonów; przepływa jezioro Como, Lombardję i ubiegłszy 298 klm., wpada do Po, blizko Kremony. Pamiętna zwycięstwem, odniesionem w d. 11 października 490 r. przez króla Teodoryka nad Herulami pod dowództwem Odoakra, i w r. 1796 pod Lodi przez Francuzów nad Austrjakami.

Adda d' Girola, * 1815, † 1881, archeolog i bibljograf włoski, napisał wiele rozpraw i monografji.

Addictio bonorum, 1) w Rzymie przyznanie, przysądzenie rzeczy, przedawanej wyrokiem pretora, 2) *addictio annorum* w Rzymie, w daw. Polsce, przydanie lat, czyli uznanie kogo pełnoletnim; dziś nazywa się usamowolnieniem; i mogło być tylko przez dekret panującego; 3) *addictio hereditatis* uznanie kogoś spadkobiercą; 4) *addictio in diem* sprzedaż pod warunkiem, jeśli w pewnym okresie czasu nikt nie zgłosi się więcej dający.

Addington Henryk, ob. Sidmouth.

Addison Józef, * 1672 w Milston w Anglji, † 1719, znakomity poeta i pisarz angielski. Pisma perjodyczne *Tatler* i *Spectator* zawierają wiele jego celniejszych prac, a tragedja „Katon“ (przerobiona przez Aleksandra Chodkiewicza), zjednała mu powszechne uznanie. Głośnym był także jego traktat p. t.: „Evidence of the christian religion.“ Wszystkie pisma jego są zebrane w sześciotomowem wydaniu londyńskiem z 1855. W r. 1717 był sekretarzem stanu, lecz nie czując w sobie odpowiednich zdolności, usunął się do życia prywatnego. We dwa lata potem pochowany został w opactwie Westminsterskiem. Por. Hettner: „Historja literat. angielskiej,“ 1660—1770, przekł. Chmielowskiego i Grabowskiego; „Dzieje lit. powszechn.,“ tom IV; „Literatura angielska XVII-go i XVIII w.,“ przekł. Feliksa Jezierskiego (str. 400); Macaulay „Life and writings of A.“ (Lipsk, 1885).

Addisona choroba, choroba opisana po raz pierwszy przez lekarza angielskiego Tomasza Addisona, * 1793, † 1860, objawia się mocnem, bron-

zowem zabarwieniem skóry, stopniowo wzrastającem osłabieniem, zakłóceniami gastrycznemi, a w końcu zaburzeniem czynności układu nerwowego w postaci drgawek, śpiączki. Przyczyna tej choroby dokładnie nie jest zbadana, najczęściej znajdowano przy niej zmiany gruźlicze w obu nadnerczach; zejście zawsze śmiertelne.

Adductor, *ksobny*, nazwa mięśni, których działaniem członki zostają przybliżone ku środkowej linji ciała; mięśnie, w przeciwnym działające kierunku, zowią się *odsiebnemi (abductor)*.

Adefagia, żarłoczność, wrodzona lub nabyta, nie chorobliwa; ob. Bulimja.

Adel v. **Adhal,** niewielkie królestwo we wschodniej Afryce w XVI w., obejmowało całą przestrzeń nadbrzeżną od Abisynji do przylądka Guardafui; mieszkańcy (mahometanie) trudnią się handlem i rozbojem morskim. Wybrzeże to nosi dziś nazwę krainy Somalów, posiada szczyty 2,000 m. wysokie, porty Harrar i Berbera.

Adel v. **Adil,** po arabsku sprawiedliwy, przydomek, dany kilku monarchom muzułmańskim, jak np. *Malek-Adel*, ob.

Adelaer, przydomek żeglarza duńskiego Kurda Siverstena, * 1622 w Norwegji, † 1675. Odznaczył się w służbie holenderskiej i weneckiej 1654 r., kiedy, otoczony przez 67 galer tureckich, rzucił się z jednym tylko okrętem na nieprzyjaciela, zatopił 15 galer, kilka spalił i do 5,000 Turków wytępił. W 1661 objął dowództwo nad flotą duńską, którą przekształcił na wzór holenderskiej. Nadzwyczajna biegłość i bystrość w obrotach morskich była powodem, że go przezwano *Adelaer*, t. j. orzeł. Por. Bruun: „Curt Sivertsen A.“ (1871).

Adelajda (święta), córka Rudolfa II-go, króla Burgundji, * 931. Owdowiawszy po 3-letniem pożyciu z Lotarjuszem, królem Włoch, gdy odmówiła swej ręki Adalbertowi, synowi Berengarjusza II, który po śmierci jej męża nad Włochami panował, była więziona w zamku Garda, skąd uciekłszy, kryła się po lasach i jaskiniach, aż nareszcie znalazła schronienie w zamku Canossa. Po ucieczce Berengarjusza, gdy cesarz Otton I został królem Włoch, zaślubił piękną **A.**, która jako cesarzowa, gorliwie popierała misję ś. Adalberta (Wojciecha) między Słowianami. Wywierała ona wpływ na swego syna, cesarza Ottona II, dopóki żona jego, Teofanja, nie poróżniła go z matką. Po jego śmierci sprawowała regencję i opiekę nad małoletnim wnukiem Ottonem III. † 999 r. w Selz w Alzacji. Kościół święci jej pamięć d. 10 grudnia. Por. Giesebrecht: „Geschichte der deutschen Kaiserzeit,“ 1881, t. I; Wimmer „Kaiserin A.“ (1889).

Adelajda, córka Ziemomysła, siostra Mieczysława I-go, ks. polskiego, była drugą żoną Gejzy, króla węgierskiego. Umarła bezdzietnie. Kronikarze zwali ją „białoknieginią“ (alba domina). Miała być gwałtowną i lubiła męskie rozrywki, polowanie, jazdę konną etc.

Adelajda, krewna cesarza Fryderyka, była od 1158 żoną Mieczysława Starego. Smolka („Mieszko stary i jego wiek“) nie godzi się z Długoszem i nie uznaje **A.** za żonę Mieszka.

Adelajda, córka Berengara, falegrafa na Sulcbachu, zaślubiona w r. 1167 Bolesławowi Wysokiemu, księciu wrocławskiemu, była matką Henryka Brodatego, Adelajdy i Jana. † 1201.

Adelajda, Domicea, córka Kazimierza II Sprawiedliwego, fundowała kościół i klasztor Dominikanów w Sandomierzu, gdzie ją pochowano, † 1211.

Adelajda, córka Sambora, księcia Pomorza, była drugą żoną Bolesława Łysego Rogatki, księcia wrocławskiego. Wypędzona przez męża, znanego z dziwactw.

Adelajda Heska, druga żona Kazimierza W., córka Henryka II Żelaznego. Zaślubiona Kazimierzowi w r. 1341, cnotliwa, ale bez urody, nie pozyskała miłości i przywiązania męża, który osadziwszy ją w Żarnowcu zdaleka od siebie, zatruł jej życie niezasłużoną wzgardą. Po piętnastoletnim pobycie w Polsce, powróciła do ojczyzny r. 1356, gdzie, nie doczekawszy się rozwodu, † 1367.

Adelajda Eugenja Ludwika, * 1777, † 1847 r., siostra Ludwika Filipa, księcia Orleańskiego, późniejszego króla Francuzów, zwana „Egerją“ brata, na którego wywierała wpływ w duchu liberalnym i wskutek tego cieszyła się wielką popularnością wśród ludu paryskiego.

Adelajda, stolica kolonji, założonej r. 1817 dla angielskich deportowanych zbrodniarzy, na południowym brzegu Nowej Holandji; liczy 142,663 m. (1894) i znaczny prowadzi handel. Od niedawnego czasu zakwitnął tu znakomity chów owiec, a w okolicy znajduje się miedź, ołów i złoto.

Adelajdy ziemia, ob. Antarktyczne kraje.

Adelard lub **Adalard** (święty), * około 753, wnuk Karola Martela. Wychowany na dworze stryja, króla Franków, Pepina, poświęcił się następnie życiu zakonnemu w opactwie Korbejskiem w Pikardji, a potem na górze Kasyno. Stąd powołany przez Karola W. na pierwszego ministra jego syna, Pepina, króla Włoch, wysłany był w r. 809 do Rzymu dla załatwienia kwestji co do pochodzenia Ducha Św. Jako opat korbejski, przepisał statuta dla tego klasztoru; † 826.

Adelburg August, * 1833, † 1873, muzyk węgierski, autor opery „Zrinyi“ (1866), popularnej dotąd i grywanej na scenie peszteńskiej.

Adelfos, filozof grecki, który z nauki Gnostyków i Platona stworzył jedną całość. Jego przeciwnikiem był Plotyn.

Adelhauser Jan Hausen, malarz niemiecki, przebywał w Polsce w drugiej połowie XVI w. Znany jest sztych Matei Züntena, wykonany w r. 1568 w Norymberdze z jego obrazu: „Widok Grodna z wjazdem poselstw moskiewskiego i wołoskiego w czasie tamecznego sejmu r. 1568.“

Adelheidsquelle *(zdrój Adelajdy)*, ob. Heilbrunn.

Adelja, ziemia odkryta r. 1840 przez admirała Dumont d'Urville na oceanie Południowym pod 36° szer. płd. i 138° dł. wsch.; nieprzystępna jest dla okrętów. Wyżyna, pokryta śniegiem.

Adelinów, wieś w pow. Lucyńskim, gub. Witebskiej, posiadająca źródło mineralne, którego główne składniki są: węglan żelaza, wapna i magnezji, siarczan wapna, tlenek glinu i kwas węglany. Por. Dubickiego „O wodach min. w gub. Witebskiej" w *Moskow. Medic. Gaz.* z r. 1860.

Adelofagowie, sekta w IV w. w Efezie; twierdzili, że chrześcijanie nie powinni jeść razem z niechrześcijanami, oraz zaprzeczali boskości Duchowi Św.

Adelsberg (Postojna), m. w Krainie, słynne z wielkiej jaskini stalaktytowej, przez którą przepływa rz. Poik, 4,172 m. długa. Zwiedzać wolno tylko w towarzystwie przewodników przysięgłych. Odznacza się niesłychanie ciekawemi utworami stalaktytowemi, z których najosobliwszą jest t. zw. zasłona, biała, pół przezroczysta ściana, z fałdami jak najdelikatniejszemi. Opodal jest druga jaskinia Magdaleny. Tu znaleziono proteusza (ob.). Por. Schmidl „Zur Höhlenkunde des Karstes"(Wiedeń, 1854), tegoż „Wegweiser" (1858), Costa „Die Adelsberger Grotte" (2 wyd., Lublana, 1863).

Adelstan (Atelstan, Etelstan), ósmy król Anglo-Saksonów od r. 925—940. Przez cały ciąg panowania prowadził nieustające wojny ze swymi nieprzyjaciółmi. Pamiętna jest 30-godzinna bitwa, stoczona na polach Brunnaburh przeciwko Szkotom, Piktom, Norwegczykom, Duńczykom i Brytanom, w której poległo 5 królów i 7 wodzów ze strony przeciwnej. Słynnym jest również jako prawodawca anglo-saksoński.

Adelt Marcin, pastor ewangelicki i inspektor szkoły w Szmiglu w Polsce. Żył od 1686—1742. Napisał „Historia de Arianismo Olim Smiglano infestante etc." (Gdańsk 1741).

Adelung Jan Krzysztof, znakomity filolog niemiecki, * 1732, naprzód profesor gimnazjum w Erfurcie, następnie od r. 1787 pierwszy konserwator bibljoteki publicznej w Dreźnie, gdzie † r. 1806. Ważniejsze jego dzieła są: „Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hoch-deutschen Mundart" (2 ed., 1793—1801), „Glossarium mediae et infimae latinitatis" (1772—1784), „Umständliches Lehregebäude der deutschen Sprache" (1781—1782), „Deutsche Sprachlehre (1781), „Ueber der deutschen Styl" (1782 — 1784), „Directorium," przyczynek do dziejów południ. Saksonji (1802), „Mithridates," dzieło nieukończone, w którem miał pomieścić wszystkie swoje badania językowe. Dzieło to prowadził dalej Vater w Halli, a ukończył synowiec **A.** Por. Benfey: „Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland" (1869).

Adelung Fryderyk, synowiec Jana, uczony filolog i archeolog, * 1768 r. w Szczecinie, † 1843 w Petersburgu. Był dyrektorem instytutu Orjentalnego przy ministerjum spraw zagranicznych, oraz nauczycielem Wielkich Książąt Mikołaja i Michała Pawłowiczów, od 1825 prezesem Akademji umiejętności. Dzieła, wydane przez niego, są: „Bibliotheca Sanscrita" (1837), „Stosunek, zachodzący między językiem sanskryckim a rosyjskim" (po franc., 1811), „Biografja bar. Zygm. Herbersteina" (1818), „Podróż bar. Mayerberga w 1661 r. po Rosji" (1827), „Kritisch-literarische Übersicht der Reisender in Russland bis 1700 r.," wyd. pośmiertne 1846. Najważniejsze są 3 ostatnie jego prace, w których poczynił ważne studja nad zagranicznemi źródłami do historji Rosji.

Ademi, plemię czerkieskie, osiadłe na północ Kubania.

Ademollo Aleksander, historyk i krytyk włoski, * 1826 we Florencji, † 1891 w Rzymie, poświęcał się naprzód dziennikarstwu, a następnie historji. Ogłosił „Lucrezia Borgia e la Verità," „Le morti dei papi" i inne.

Adempcja, *ademptio*, od *adimere*: **A.** odjęcie, odwołanie pewnego prawa, np. zapisu lub donacji (ademptio legati); **A.** *ademptio civitatis* u Rzymian, pozbawienie obywatelstwa wskutek dokonanej zbrodni.

Aden, należący od r. 1839 do Anglji półwysep na południowym krańcu wybrzeża Arabji, położony pod 12°17′ szer. półn. i 45°10′ dług. wschod., ma 24.2 klm. obwodu i połączony z lądem stałym nizkim pasem ziemi 1,233 m. szerokim. Posiadłość ta, obejmująca nadto: wyspę Perim, nagą, wulkaniczną skałę, 13 klm. kw. powierzchni, w cieśninie Bab-el-Mandeb, wyspę Komaran i 5 wysp Kuria-Murea, podlega politycznemu rezydentowi angielskiemu, zależnemu od gubernatora Bombaju. Miasto Aden, znane już w starożytności i wiekach średnich z ożywionego handlu i cudnego klimatu, liczy 42,000 m. i z położenia swego tem jest pomiędzy Afryką a Azją, czem Gibraltar pomiędzy Europą a Afryką. Por. Hunter „Account of the British settlement of A." (Londyn, 1878).

Adenanthera, *Gruczołkowiec*, *Musielina*, rodzaj roślin z rodziny czułkowych; obejmuje drzewa o liściach podwójnie pierzastych i kwiatach zebranych w grona lub kłosy; ojczyzną ich są Indje wschodnie. **A.** *pavonia*, drzewo podobne nieco do akacji, ma nasiona czerwone, które w Indjach używają się na ozdobę, jak korale.

Adenina, związek chemiczny, $C_5 H_5 N_5$, otrzymany z trzustki, śledziony, a również i z liści herbaty; rozpuszczalny w wodzie, zachowuje się jak zasada i z kwasem azotnym wydaje hypoksantynę.

Adenitis, zapalenie gruczołów.—**A.** *limphatica* —*bubon* (ob.).

Adenium, rodzaj roślin z rodziny toinowatych.—**A.** *obesum* ma pień mięsisty, kwiaty podobne do oleandrowych, dorasta wysokości 3 metrów przy znacznej grubości; rośnie na wybrzeżu wschodniem Afryki i w Arabji, gdzie ma nazwę *aden*. Wyrasta tam na niedostępnych stokach skał,

które pokrywa kwiatami, w sposób tak uderzający, że roślina ta nadała nazwę miastu Aden. Z soku mlecznego **A.** *boehmianum* w Afryce południowo-zachod. wyrabiają krajowcy truciznę do strzał.

Adenocarpus, *Szczodrzyn*, rodzaj roślin motylkowatych; krzewy z kwiatami żółtemi, zebranemi w grona, w Europie południowej.

Adenoidalne wyrośle, rozrost nadmierny tkanki limfatycznej na stropie gardzieli, a szczególnie t. zw. gruczołu Luschki. Przerosty te przedstawiają się pod postacią mniejszych lub większych guzów miękkich, przybierających kształt sopli rozmaitej długości, lub też bardziej płaskich guzów. Cierpienie to, dość częste, spotyka się przeważnie u dzieci; zatykając w części tylne otwory nosa, utrudnia oddech, wywołuje sapanie i zmienia głos. Drogą operacyjną daje się łatwo i zupełnie usunąć.

Adenologja (z greck. *aden* gruczoł), część anatomji, traktująca o budowie gruczołów.

Adenoma, chorobliwie przerosły gruczoł; nowotwór sam, z siebie nie złośliwy, może jednak niekiedy przechodzić w stan raka.

Adenophora, rodzaj roślin z rodziny dzwonkowatych; trwałe zioła syberyjskie; niektóre gatunki stanowią rośliny ozdobne.

Adeodatus, Rzymianin, papież, nastąpił po Witaljanie r. 672, rządził kościołem lat 4.

Adept (łaciń. od adipisci, osiągać), wtajemniczony do jakiej nauki, sztuki, lub sekty i odznaczający się wyróżniającemi go, z pośród innych, wiadomościami i przymiotami psychicznemi. W alchemji **A.** znaczył posiadającego sztukę transmutacji metalów. Dzisiaj oznacza obeznanego z arkanami jakiejkolwiek nauki lub sztuki.

Aderbidżan (ziemia ognista, w starożytności *Atropatene*). prowincja perska w stronie półn. zach., między Armenją, Kurdystanem i Irakiem. Kraj górzysty, podlegający częstym wybuchom wulkanicznym, lecz urodzajny, obfituje w srebro, miedź i żelazo, sól, marmur, alabaster; przerzyna go rzeka Araks, obejmuje 104,000 klm. kw. i liczy około 500,000 m. Znaczniejsze miasta są: Tauris albo Tabris, stolica, oraz Ardebyl, Maraga, Khoi i Urmja.

Aderer, ob. Adrar.

Aderklaa, wieś w Austrji Niższej, w okręgu Kornneuburskim o godzinę drogi od Wagram; właściwie tutaj odbyła się bitwa d. 6 lipca 1809 r.

Aderno, miasto na wyspie Sycylji, w prowincji Catania, u podnóża Etny, liczy 19,200 m.; starożytne *Adranum*.

Adersbach, wieś w Czechach, u stóp gór Olbrzymich (Kerkonoskich), w bliskości Landshutu. Słynne tu są jaskinie i skały piaskowcowe, a między niemi tak zwana *Głowa cukru*, w kształcie wywróconego ostrokręgu. Lud nazywa je „zaklętem miastem."

Adesenczycy, *Adesenarze*, wierzyli wprawdzie w obecność Jezusa Chrystusa w Sakramencie Ciała i Krwi, ale jedni twierdzili, że ciało Chrystusa znajduje się w chlebie; drudzy: około chleba; trzeci: pod chlebem, inni wreszcie, że na chlebie.

Ad exemplum principis, za przykładem panującego. Przysłowie, wyrażające brak indywidualnych przekonań jednostek, objawiający się w naśladownictwie czynów, sposobu życia, ubierania się, myślenia i t. p. osób wysoko postawionych, albo imponujących stanowiskiem, rozumem lub bogactwem. Analogiczne przysłowie polskie: Za panią matką pacierz.

Ad feliciora tempora, do lepszych czasów. Projekty, prace, czyny, nie mogące być dzisiaj z powodu jakich przeszkód wykonanemi, odkładają się *ad feliciora tempora*, t. j. do czasów, w których dogodniejsze warunki i okoliczności dozwolą na ich urzeczywistnienie.

Ad generalia, ob. *Ad causam*.

Adhemar Alfons Józef, matematyk (* 1797 w Paryżu, † 1862 r.), autor rozmaitych traktatów matematycznych elementarnych, z których najważniejsze zawarte są w dziele p. t. „Cours de mathématique à l'usage de l'ingénieur civil" (14 t., 1832—1856). W dziele „Révolutions de la mer ou déluges périodiques" (1842, 3 wyd., 1872 r.), starał się wykazać perjodyczność okresów lodowych, naprzemian na północnej i na południowej półkuli ziemi, a to z powodu zmiany mimośrodu drogi ziemskiej, oraz obiegu punktu przysłonecznego.

Adherbal I, starszy syn Micepsy, króla Numidji; prześladowany przez Jugurtę, nadaremnie szukał opieki w Rzymie, skąd powróciwszy do Afryki, zamordowany został z rozkazu Jugurty w r. 112 przed Chryst.

Adhezja (adhaerere), dodatek, przydatek, wyraz mało używany u nas, a tylko w pochodnej formie przymiotnikowej, ob. *Adhezyjny;* **A.** we Francji *adhésion*, potwierdzenie aktu, w którym ktoś nie brał udziału, zgodzenie się na propozycję, żądanie małżonka, aby współmałżonek połączył się z nim celem wspólnego pożycia (art. 213 i 214 Kod. Nap.); **A.** w Niemczech: Adhäsions-Process, Adhäsionsverfahren—udział w procesie karnym strony cywilnej.

Adhezja, w fizyce, ob. Przyleganie.

Adhezyjny proces (wyraz w Galicji używany, z niemieckiego: Adhäsions-process), postępowanie przed sądami karnemi z udziałem powoda cywilnego, t. j. poszkodowanego, który dochodzi swej pretensji materjalnej; w Galicji nazywają tę część procesu *przydatkowem postępowaniem*.

Ad hoc, „do tego," np. komisja *ad hoc*, wyznaczona do pewnej (tej) sprawy; opiekun *ad hoc* wybrany, w razie sprzeczności interesów opiekuna głównego z interesem nieletniego i t. p.

Ad hominem, „do człowieka," wyrażenie łac., oznacza dowód, zastosowany do osobistych pojęć i poglądów przeciwnika.

Adiafon, przyrząd muzyczny, zbudowany przez Fischera i Fritzscha r. 1882; jest to właściwie fortepian, w którym zamiast strun użyte są widełki stalowe.

Adiantum, *złotowłos*, rodzaj paproci z rodziny paprotników *(Polypodiaceae)*, mający liście pierzasto, dwu lub trzykrotnie rozdzielone, a na ich brzegach rozłożone kupki zalążni, właściwy głównie okolicom zwrotnikowym. **A.** *Capillus Veneris* (Matki Bożej Włoski), o wiotkiej łodyżce, skąd nazwa, rośnie na skałach i murach połudn. Europy; dawniej używany był w medycynie. Niektóre gatunki hodują się w szklarniach, jako rośliny ozdobne, z powodu ich delikatnych liści.

Adi-Buddha, (po sanskr. *pierwszy Budda*), u buddystów nazwa istoty najwyższej, pierwotnej; zowią ją także *Swayambu*, czyli istniejący sam przez się. Jest ona pierwiastkiem wszystkiego, przenika wszystko i utrzymuje byt wszechświata. **Adi-Buddha** odpowiada do pewnego stopnia bramińskim nazwom wewnętrznej istoty świata (Absolutu): Atman, Brahman, Parabrahm (ob.). Porów. Dawids: „Buddhism," Oldenburg „Buddha," ks. Dębicki „Filozofja Nicości."

Adige, ob. Czerkiesi.

Adigetto, kanał spławny pomiędzy Adygą a Padem, w prowincji Rovigo we Włoszech.

Adika lub **Dika,** tłuszcz roślinny, ob. Mangifera.

Adil-Girej, syn Budajszan-hana, zawisły od Persji, poddał się Rosji z zarządzanym przez siebie krajem, za co szczodrze nagrodzony przez cesarza Piotra I; w r. 1725 za namową Turcji napadł na warownię Św. Krzyża w 30.000 wojska; pobity przez Krepotowa i wzięty do niewoli, † w Kole.

Ad impossibilia nemo obligatur, nikt nie może być zmuszony do pracy, przechodzącej jego siły. Sentencja łacińska, mająca swe źródło w formule prawa rzymskiego: *Impossibilium nulla obligatio est.*

Adipinowy kwas, $C_6H_{10}O_4$, powstaje przy utlenianiu tłuszczów kwasem azotnym; tworzy kryształy bezbarwne, topiące się przy 148°.

Adipocir, *tłuszcz trupi*, jest to tłuszcz białożółtawy, podobny do wosku, powstający przy gniciu trupów, a składający się z amonji i wapna w połączeniu z kwasami tłuszczowemi, zwłaszcza palmitowym. Powstaje on przez gnicie utworów białkowatych, i dlatego przytacza się go jako dowód, że tłuszcze powstawać mogą z białka.

Adirondak, grupa gór w stanie New-York, gałąź wielkiego łańcucha Aleganów. Wierzchołek *Mount-Marcy* 1639 met. Z żelaza tutejszego przygotowują stal wyborowej dobroci.

Aditi (niezmierzona), bogini indyjska, wyobrażająca nieskończoność. Jedna z dwóch małżonek Kasjapy (jasność); druga zowie się Diti (ciemność), córka Dakszy i matka **Aditjasów**, czuwających nad porządkiem świata. Por. Hildebrandt „Ueber die Göttin **Aditi** (1876)." Schroeder „Indiens Litteratur und Cultur."

Adjabatyczny. W fizyce nazywa się **a—ą** taka zmiana stanu ciała, przy której ono z zewnątrz ciepła nie otrzymuje, ani go nie traci. Jeżeli powietrze w takich warunkach się rozszerza, temperatura jego obniża się, a linja krzywa, wyrażająca ten przebieg temperatury, jest *krzywą adjabatyczną.*

Adjafora (z greckiego *adiaphoros*, obojętny) w ogólnem pojęciu oznacza to wszystko, co samo przez się żadnego wpływu na nic wywrzeć nie może, co więc wolno uznawać, albo nie uznawać, robić, albo nie robić. W teologji protestanckiej **A.** nazywano pewne, mniej ważne, ceremonje i przepisy kościelne.

Adjaforyści, teologowie ewangeliccy, mianowicie Melanchton, Bugenhaben, Cygner i Meyer, którzy, zgadzając się na naukę M. Lutra, zatrzymywali obrzędy kościoła rzymsko-katolickiego.—**Adjaforystyczny** *spór* miał miejsce w kościele ewang. saskim i trwał przez lat 20 od r. 1549, dotykał zaś istoty obrzędów kościelnych.

Adjudykacja (adjudicatio), przysądzenie, szczególnie nieruchomości na publicznej licytacji sądowej, najwięcej dającemu.

Adjudykata, *przysędy*, *przysądy*, w dawnej Polsce opłaty od wyroków dla sądu i dla pisarza, zwano je *luitami* (od luere, płacić) i płacone były przez patronów (obrońców), którzy brali je od klientów w formie *vadimonia* (vol. l. VI 437). Odróżnić należy przysędy od kar sądowych zwanych *grzywnami.*

Adjunkt (łac. adjunctus, od: adjungo, przyłączany): **A.** pomocnik przy urzędniku, **A.** *policyjny*, *sądowy*: **A.** w uniwersytecie profesor trzeciego rzędu: *profesor adjunkt*; **A.** w Niemczech wikarych nazywają adjunktami.

Adjuracja, od adjuro, zaklinam, zaklinanie, celem skłonienia kogoś do uczynienia tego, czego żądamy, np. adjuro te per Deum vivum i t. p.

Adjutant, oficer przyboczny dowódcy, dawniej dodawany tylko generałom, lub przy boku monarchy zostający; ci ostatni noszą nazwę *flügel-adjutantów*, jeśli są niżej stopnia generalskiego, oraz *generał-adjutantów*. Dziś rozróżniają jeszcze: adjutantów *pułkowych*, *bataljonowych*, pełniących obowiązki administracyjne w wojsku.

Adjutum, Adjutorium, pomoc, zasiłek.

Ad latus, do boku: **A.** w Austrji tytuł generałów, dodawanych do ciągłej obecności przy głównodowodzącym, lub namiestniku prowincji; **A.** tytuł biegłego dyplomaty, znajdującego się przy boku ambasadora z wysokiego rodu.

Adler Fryderyk, budowniczy niemiecki, * 1827 roku w Berlinie, jest starszym radcą budowlanym w ministerjum, wybudował kościoły: świętego Tomasza i Chrystusa w Berlinie; ogłosił „Mittelälterliche Backsteinbauwerke des preus. Staats" (1859—69); „Baugeschichtliche Forschun-

gen“ (1870—79); „Die Weltstädte in der Baukunst“ (2 wyd., 1882); „Berichte über die Ausgrabungen in Olimpia.“

Adler Gwido, pisarz muzyczny, * 1 listop. 1855 na Morawach, od r. 1885 profesor umiejętności muzycznych w uniwersytecie w Pradze, wydawca czasopisma „Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft.“

Adler, rzeka, ob. Orlica.

Adlerberg Włodzimierz Teodorowicz hr., generał rosyjski, * 1790. Odznaczył się w wojnach Rosji 1812—1814. Mianowany 1816 adjutantem przy w. k. Mikołaju, towarzyszył mu we wszystkich podróżach. Znajdował się również przy osobie monarchy w czasie wojny tureckiej 1828. Ostatecznie od 1841 był główno-zarządzającym wydziałem poczt, następnie ministrem dworu i dóbr cesarskich od 1852—72, oraz kanclerzem orderów rosyjskich, † 10 marca 1884. Synowie: Aleksander **Adlerberg,** * 1819 roku, najbliższy przyjaciel cesarza Aleksandra II, minister dworu 1872—81, † 1888. Mikołaj **Adlerberg**, 1866—71 generał gubernator Finlandji, ogłosił opis podróży pod tyt. „Z Rzymu do Jerozolimy“ (Petersb., 1852). † 1892.

Adlercreutz Karol Jan hr., generał szwedzki, * 1757, † 1815. Odznaczył się w wojnach z Rosją 1788 i 1808; po wzięciu w niewolę naczelnego wodza Löwenhielma, objął główne dowództwo i wsławił się kilku walnemi bitwami. Za powrotem do Sztokholmu, stanął po stronie przeciwników Gustawa IV i aresztował króla (13 marca 1809 r.), który abdykował na rzecz księcia Sudermanji, Karola XIII. **A.** był szefem sztabu przy następcy tronu Karolu Bernadotte i brał udział w wojnie z Napoleonem w Niemczech (1812) i w wyprawie norweskiej (1814).

Adlerfeld Gustaw, * 1671, dziejopis wojen Karola XII, któremu towarzyszył w wyprawie do Polski aż do bitwy pod Połtawą, gdzie walcząc, poległ przy boku królewskim (1709). Dzieło Adlerfelda, wydane przez jego syna r. 1740 w 4 tomach p. t. „Histoire militaire de Charles XII, Roi de Suède, depuis l'an 1700 jusqu'à la bataille de Poultava en 1709“ i t. d., zawiera wiele szczegółów, dotyczących ówczesnych dziejów Polski.

Adlersparre Jerzy hr., generał, mąż stanu i literat szwedzki, za Gustawa III i Gustawa IV, * 1760, † 1835 r. Przyczynił się do upadku Gustawa VI. Jego syn, Karol August, znany jest jako poeta i historyk szwedzki; pisywał pod pseudon. *Albano;* wydał: „Handlingar rörande sveriges äldreoch nyare historia.“

Ad libitum, do woli, według upodobania. Formuła, wyrażającą nieograniczoną swobodę we wszelkich czynnościach, oraz obfitość jakichkolwiek przedmiotów; używa się szczególnie jako napis w dziełach muzycznych nad częściami, które mogą być wykonywane prędzej, lub wolniej, albo też zupełnie opuszczone.

Ad limina apostolorum. Do progów apostolskich, do Rzymu, do papieża. Figuryczna nazwa Rzymu, mająca swe źródło we wspomnieniu pobytu w tem mieście apostołów, śśw. Piotra i Pawła.

Ad litteram (łac.)=literalnie, dosłownie.

Ad majorem Dei gloriam (łac.)=ku większej chwale Boga. Dewiza zakonu Jezuitów, skracana zwykle: *A. M. D. G.*

Admetos, syn Feresa, króla Tesalji, uczestnik wyprawy Argonautów. Mając poślubić Alcestę pod warunkiem, że pierwej zaprzęże lwa i dzika do jednego wozu, wykonał to zadanie przy pomocy Apollina, wdzięcznego za doznaną po wygnaniu z nieba gościnność. Apollo skłonił także Parki do przedłużenia jego żywota, z zastrzeżeniem, że ktoś z rodziny poświęci się za niego; spełniła to wierna małżonka Alcesta, którą jednak wzruszona Prozerpina zwróciła mu napowrót; według innych, Herakles przemocą wydobył ją z piekieł.

Administracja, (administrare, prowadzić, sprawować, zachęcać): **A.** zarząd, zawiadowanie sprawami bądź osoby prywatnej, bądź instytucji; **A.** zarząd kraju całego, lub pewnej grupy jego interesów, stąd nazwy: *administracja krajowa, prowincjonalna, departamentalna, gubernjalna, wojewódzka, powiatowa, okręgowa, obwodowa, gminna, parafjalna, cywilna*, tycząca się ogólnych spraw wewnętrznych państwa lub pewnego okręgu; *wojskowa*, odnosząca się do różnych potrzeb wojska, *djecezjalna* w razie śmierci, przeniesienia, lub rezygnacji biskupa i t. p.; **A.** ze względu na zawiadowanie prywatnemi interesami osób pojedynczych, lub instytucji, może być: *administracja dóbr, domu, funduszów małoletnich, bankowa, poręczająca, kolei żelaznej, administracja sądowa* (sekwestr), *gospodarcza* (dóbr ziemskich); **A.** wyraz Administracja używa się w znaczeniu nauki, *traktującej o sztuce i sposobach rządzenia krajem*, lub *prawa administracyjnego* (ob.) *Zarząd, Prawo;* zgodnie z podobnemi pojęciami był stopień uniwersytecki: *Magister prawa i administracji.*

Administrator, A. rządca, zawiadowca, wykonawca zlecenia cudzego: *administrator kraju, dóbr, domu*; **A.** zastępca w jakim obowiązku, nim rzeczywisty urzędnik będzie wybrany. *Administrator parafji*—zastępca proboszcza.

Administrator djecezji oznacza u nas kapłana, zarządzającego djecezją w zastępstwie biskupa, z powodu śmierci, choroby albo dłuższej nieobecności tego ostatniego. Por. Zaleczewski, „Jus capituli seu tractatus novus et absolutus de potestate capituli, sede episcopi vacante, in quinque partes distributus (Poznań, 1709).

Administracyjna Rada, ob. Polskie Królestwo.

Administracyjne Sądy, sądy, których zadaniem rozstrzygać spory pomiędzy władzami krajowemi a osobami prywatnemi, toczące się

w przypadkach, wyraźnie prawem wskazanych. Takiemi sądami były u nas Rady prefekturalne, późniejsze Komisje Wojewódzkie, teraźniejsze Rządy Gubernjalne. Wyższą instancją dla rozstrzygania takich sporów była pierwotnie Rada Stanu, a później Ogólne Zebranie Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu. Czuwać nad interesami rządu i ich bronić jest zadaniem Prokuratorji.

Administratorowie Sakramentów, ob. Sakramenta.

Administratorowie krakowscy byli to rządcy dóbr własności tego miasta, wybierani z pośród rajców miejskich.

Administratorowie Kościoła Utrakwistowskiego w Czechach, istnieli od 1436 do r. 1620; zarządzali tym kościołem wspólnie z radą, złożoną z 11 członków.

Administratorowie czeskiej metropolji rz. kat., ustanowieni 1421 r. wskutek przyjęcia przez arcybiskupa praskiego, Konrada, nauki husyckiej, istnieli do r. 1561, w którym przywrócono dawny zarząd.

Administratorowie w Węgrzech, przed rokiem 1848, byli to naczelnicy urzędów nadżupańskich w żupach, czyli komitatach, których rząd ustanawiał w miejsce właściwych nadżupanów, aby w myśl jego przewodniczyli w zgromadzeniach komitatowych i kierowali sprawami sądowemi. Płacę pobierali większą niż żupanowie. Było to początkiem sporu opozycji narodowej z rządem, zakończonego dopiero na sejmie w roku 1848.

Admiralicja: A. we Francji (admirauté), dawniej sąd wojenny morski, rozpatrujący sprawy, tyczące się marynarki państwowej i żeglugi kupieckiej; dziśm a znaczenie, jak wRosji; **A.** w Anglji (admiralty), kolegjum t. z. lordów admiralicji, będące władzą administracyjną i sądową w przedmiotach marynarki; **A.** w Rosji, ogół wydziałów marynarki i zakłady do budowania, naprawy i opatrzenia statków.

Admiralicji wyspy, gromada wysp na północo-wschód Nowej-Gwinei, należąca do archipelagu Bismarcka; odkryte zostały 1616 roku przez Schoutena; zamieszkane są przez Negrytosów. Obejmują 2,276 klm. kw. Od r. 1885 pozostają pod protektoratem Niemiec.

Admirał: A. początkowo w Europie tak się zwał książę Saracenów, potem wódz morski; 2) dowódca floty lub eskadry; **A.** w Rosji rozróżniają: a) *general-admirał*, t. j. wódz naczelny, b) *admirał*, odpowiadający generałowi pełnemu armji, c) *vice-admirał* równy generał-lejtenantowi, d) *kontr-admirał* równy generał-majorowi.

Admiral Henryk, * 1744 w Anzelot we Francji. Oburzony postępowaniem rewolucjonistów, Collot'a d'Herboi i Robespierre'a, postanowił odebrać im życie. Nie mogąc atoli dostać się do Robespierre'a, w nocy 22 maja 1794, strzelił dwukrotnie do Collot'a d'Herbois, nie zraniwszy go wcale. Stawiony przed sądem, zginął na rusztowaniu, patrząc poprzednio na śmierć 51 osób, obwinionych o wspólnictwo w jego zamachu.

Admirał, motyl, ob. Rusałka.

Admont (Ademundis vallis), miast. styryjskie nad rz. Enns, 1200 m., sławne najbogatszem w Austrji opactwem benedyktyńskiem i piękną bibljoteką, złożoną z mnóstwa inkunabułów i rękopisów. Por. Wiehner „Geschichte Admonts" (1876—1884, t. 4).

Admonicja (admonitio): **A.** przypomnienie, reprymanda, napomnienie, przestroga dana przez zwierzchnika podwładnemu; **A.** kara sądowa udzielana publicznie za drobne wykroczenia; **A.** kara dyscyplinarna.

Ad multos annos, do wielu lat. Formuła łacińska, używana najczęściej przy toastach, lub składaniu życzeń w jakiejkolwiek okoliczności. Ma zastosowanie również w obrzędzie Kościoła katolickiego przy konsekracji biskupa.

Adnotacja (adnotatio): **A.** w pr. rzym. a) uwaga, b) zapisanie oskarżonego w poczet osób wezwanych do stawienia się, lub skazanych na wydalenie, c) własnoręczny podpis lub reskrypt cesarski, d) dokument prywatny, pismo; **A.** wzmianka uboczna, uwaga, dopisek.

Ado (święty), żyjący w IX w. arcyb. Vienne. Brał udział we wszystkich politycznych i kościelnych wypadkach swego czasu i celował wielką uczonością. Jego „Chronicon de sex aetatibus mundi" jest najważniejszem źródłem do historji królów frankońskich.

Adolf Nassauski, syn Walrama, hr. Nassau, obrany 1292 r. królem niemieckim przez elektorów, którzy obawiali się silnego i bogatego monarchy. Gdy później obietnic nie dotrzymał i przez to stronników swoich utracił, a nadto przez zbytnią powolność dla papieża, zniechęcił książąt niemieckich, ci postanowili złożyć go z tronu i wybrali na jego miejce Albrechta Austrjackiego. Powstała stąd wojna domowa, w której Adolf zginął 1298 r. Por. Roth, Gesch. des röm. Königs A. v. Nassau. (1879), Domeier, Die Absetzung A. v. N. (1889).

Adolf Fryderyk, książę Holstein-Gottorp, * 1710 r., wybrany następcą tronu szwedzkiego 1743, został królem w 1751. Pozbawiony przez arystokrację wszelkiej władzy, zostawał w ustawicznych z nią zatargach. Przy końcu panowania, zagroziwszy abdykacją, odzyskał wprawdzie wydartą sobie przez szlachtę władzę, ale niedługo się nią cieszył, gdyż wkrótce umarł w 1771, zostawiwszy tron synowi swemu, Gustawowi III.

Adolf, ostatni ks. Nassauski, a panujący w. książę luksemburski, * 1817 r. wstąpił na tron 1839. Po wojnie austrjacko-pruskiej, 1866 roku, księstwo jego zostało wcielone do państwa Pruskiego, za co otrzymał wynagrodzenia 9 milionów talarów. W 1885 pogodził się ze zmianami

w ustroju państwa Niemieckiego i z domem cesarskim. W 1888 zjechał się z cesarzem Wilhelmem II w Mainau. Podczas ciężkiej choroby króla holenderskiego Wilhelma III, objął regencję w Wielkiem Księstwie Luksemburskiem, a po śmierci Wilhelma III został, jako najbliższy potomek męski domu Nassau-Orańskiego, wielkim księciem luksemburskim (23 listopada 1890 r.). Następcą tronu jest ks. Wilhelm (* 1852 r.), jedyny syn **A.**

Adolphi Henryk, superintendent i pastor w Mitawie w Kurlandji, † 1686. Napisał gramatykę języka łotewskiego, wydaną w Mitawie 1685 r. Przed nim pisał już podobną gramatykę Krzysztof Fürecker.

Adonai, wyraz, którego Żydzi przez uszanowanie używają na oznaczenie Boga tam, gdzie w Starym Testamencie wymieniony jest *Jehowa* (Jahwe); jest to właściwie liczba mnoga od „*Adon*“ =Pan.

Adoniczny wiersz, składa się z daktylu i spondeju, lub trocheju (— ◡ ◡ — ⏑), np.: *zasiadł na tronie;* najczęściej bywa używany na zakończenie czterowierszowych zwrotek.

Adonidja, ob. Adonis.

Adonis, syn króla asyryjskiego Tejasa i jego córki Mirry, młodzieniec cudnej piękności, w którym się Afrodyta zakochała. Zginął ofiarą zazdrości Aresa, który przemieniwszy się w dzika, śmiertelnie go zranił na polowaniu. Afrodyta, śpiesząc na pomoc umierającemu, przedzierała się przez cierniste krzaki róż białych, które pod jej zranionemi stopami zamieniły się w czerwone. Wyjednała u Zeusa, że Adonis jedną połowę roku przepędzał u niej, drugą u Prozerpiny. Na cześć jego obchodzono wiosną w Fenicji i Grecji uroczystość, zwaną Adonja. Pieśni na cześć jego śpiewane zwano Adonidja. Kult A-a rozpowszechnił się z czasem w Egipcie i Romie.

Adonis, roślina, ob. Miłek.

Adonja, ob. Adonis.

Adonjasz, syn Dawida i Haggithy. Po śmierci starszych braci Ammona i Absalona rościł pretensje do tronu i zaczął już dwór królewski utrzymywać, ale Dawid kazał ogłosić Salomona królem Izraela. Po śmierci Dawida, gdy zażądał ręki Abizai, obudził przez to podejrzenie Salomona i został z jego rozkazu zabity r. 1010 przed Chrystusem.

Adopcja, *adoptacja:* **A.** usynowienie, przysposobienie prawne cudzego dziecięcia za swoje, ob. *Przysposobienie;* **A.** w Rzymie i wiekach średnich miasta przyjmowały za syna lub córkę kogoś, tak, jak dziś nadają honorowe obywatelstwo; **A.** *adopcja wojenna*, czyli *braterstwo* oręża, znane było w Grecji, u Skandynawów i w wiekach średnich; był to ślub, związek wzajemnej przyjaźni i pomocy między wojownikami i rycerzami; **A.** *adopcja herbowa* (adoptio per arma), przyjęcie do własnego herbu w dawnej Polsce, jak w roku 1413 przez szlachtę koronną rycerstwa litewskiego. Pojedyncze adopcje herbowe trwały długo aż do konstytucji z 1601 r., zabraniającej przyjmować nieszlachtę; jednakże jeszcze w XVIII w. nadawano w ten sposób herby neofitom.

Adopcjanie, lub **Adoptanci,** sekta chrześcijańska, powstała z arjanizmu w Hiszpanji przy końcu VIII w. Założyciel jej Elipand, arcybiskup toledański i Feliks, biskup urgelski, utrzymywali, że Chrystus według swojej natury boskiej jest prawdziwym synem Bożym, zaś co do natury ludzkiej, jest tylko synem jego przybranym. Nauka ta zmusiła teologów hiszpańskich i francuskich do ocknięcia się z zastoju i wzięcia się do studjów dogmatycznych.

Adoracja, uwielbienie; zwyczaj klasztorny w zakonie Panien Sakramentek, które, zmieniając się co godzina, zanoszą modły do N. Sakramentu. Przy kościele Sakramentek w Warszawie istnieje Arcybractwo Nieustającej **A.** Przenajświętszego Sakramentu, zaprowadzone za wstawieniem się Marji Kazimiery, żony króla Jana Sobieskiego, która ten klasztor i kościół założyła na pamiątkę szczęśliwego powrotu rycerstwa polskiego po oswobodzeniu Wiednia. — **Adoracja** zowie się także uroczystość, podczas której kardynałowie składają cześć nowo wybranemu papieżowi. Jeżeli podczas elekcji dwie trzecie kardynałów w konklawe upadnie do nóg jednego z pośród siebie, wybór jest stanowczym i dalsze głosowanie zbyteczne. W ten sposób, t. j. przez „adorację,“ wybrano Sykstusa V.

Adorf, m. saskie w pow. Zwickau nad Elsterą Białą; wyroby wełniane i lniane, instrumenty muzyczne; liczy 4,500 m.

Adorno, znakomita rodzina genueńska, ob. Genua.

Adour, rzeka we Francji; wypływa z gór Pirenejskich około Bagnères, a przebiegłszy depart. Wyższych i Niższych Pirenejów, wpada do oceanu Atlantyckiego pod Bajonną, 335 klm. długa.

Adowa, ob. Adua.

Adoxa, Piżmaczek, rodzaj roślin, zaliczany do rodziny dzięglowatych, łomiankowatych lub też do bzowych; jedyny gatunek jest **A.** *moschatellina*, roślinka kilkocalowa, pospolita u nas na miejscach wilgotnych, ciemnych; świeża wydaje słaby zapach piżma; kwiaty ma zielonawe, w główkę zebrane, owocem jest pestczak o pięciu drobnych pestkach.

Ad patres, łacińskie wyrażenie znaczące przejście do ojców, czyli śmierć człowieka.

Ad perpetuam rei memoriam, na wieczną rzeczy pamiątkę. Formuła łacińska, wyrażająca potrzebę zachowania jakiegoś faktu historycznego, lub przedmiotu, w przekonaniu, iż pokolenia przyszłe mogą z niego czerpać naukę lub korzyść. Od tych słów rozpoczynają się zwykle wszystkie bule papieskie, zwane *doctrinales*, ogłaszające wyrok stolicy apostolskiej o jakiej nauce.

Od nich rozpoczyna się słynna bula Klemensa XIV, mocą której papież ten zniósł zakon Jezuitów w r. 1773. W dawnych pamiętniczych księgach polskich, zwanych *Silva rerum*, każde oddzielne opowiadanie, lub notatka, często miały zagłówek: *Ad perpetuam rei memoriam*, albo: *Pro perpetua rei memoria*, *Pro perpetua memoria notatur*, *Notatur pro memoria* i t. p.

Ad pias causas, do pobożnych czynów, formuła w testamentach, oznaczająca zapisy na cele dobroczynne i naukowe.

Adra albo **Rio Grande,** rzeka w hiszpańskiej prowincji Andaluzji, mająca źródło w górach Alpuhary, wpada do morza Śródziemnego pod m. Adra.

Adra, miasto w hiszpańskiej prowincyi Almeria, przy ujściu rz. t. n. do morza Śródziemnego, posiada port, liczy 11,400 m.

Adragant albo **Tragant,** guma, jaką wydaje przez krzepnięcie sok z krzewów, należących do rodzaju traganka; złożona jest z poplątanych nitek smaku słodkiego, rozpuszczalna we wrzącej wodzie. Używaną bywa w aptekarstwie, cukiernictwie, tkactwie i farbierstwie.

Adramelech, w II ks. Król., roz. 18, bóg asyryjski, któremu, równie jak Anamelechowi, palono na ofiarę dzieci. *Melech*=asyr. malik=książę, król. **Adra**—nie jest dotychczas wyjaśnione.

Adramelech, syn króla Asyrji, Sanheriba, którego pospołu z bratem, Saracerem, zamordował (680 przed Chr.) w świątyni Nisrocha (II Król., roz. 19). Według tekstów klinowych, Saracer nie brał prawdopodobnie udziału w zbrodni.

Adrar, *Aderer*, oaza w Afryce zachodniej pod 19° szer. płn. i 12° dług. zach., wzniesiona na 300 metrów nad poziom morza. Uprawia się tu zboże, a handel daktylami jest ożywiony. Liczne trzody wielbłądów, owiec i kóz. Główne osady handlowe są: Szynget (30,000 miesz.), Wadan (12,000 m.), Walata (8,000 m.). Francja zawarła w r. 1892 z szeikiem Adraru traktat handlowo-polityczny.

Adrasteja, bogini grecka sprawiedliwości, pokrewna z Nemezys, wyobrażana z godłami miary, lub jarzma, jako symbolami miarkowania i powściągania czynów ludzkich.—Takież miano nosiła nimfa kreteńska, córka króla Meliseosa, której Rea oddała na wychowanie Zeusa, gdy był niemowlęciem.

Adrasteja, miasto w Mizyi nad Granikiem, gdzie była świątynia i wyrocznia Apollina i Djany.

Adrastos, król Argosu, teść Polinika, syna Edypa. Niosąc pomoc zięciowi swemu, wygnanemu z Teb, przedsięwziął wyprawę, znaną pod nazwiskiem: *Siedmiu wodzów przeciw Tebom*. Powróciwszy z niej sam jeden, panował jeszcze lat dziesięć. † z żalu po stracie syna swego, Ajgjaleosa, poległego w powtórnej wyprawie na Teby. Jako bohaterowi, wzniesiono mu w Sykjonie świątynię.—Imię to nosili nadto: syn Meropa, król Adrastei, uczestnik wojny Trojańskiej, oraz syn króla frygijskiego, Gordiosa (p. Herodot. I, 35).

Ad referendum, „do zdania sprawy," t. j. odesłanie dokumentu właściwemu urzędnikowi do wyjaśnienia stanu rzeczy i wyprowadzenia stosownego wniosku, rozstrzygnięcie zaś zależy od wyższej władzy.

Ad rem, do rzeczy. Jeżeli autor, mówca, lub opowiadający nie czyni luźnych wycieczek, nie zaczyna opowiadania od przyczyn, lub okoliczności zbyt odległych, nie zbacza do kwestji pobocznych, lecz trzyma się przedmiotu i rozumuje logicznie, mówimy wtedy, iż przystąpił **ad rem.**

Adres: pismo korporacji, lub pewnej grupy ludzi do panującego, lub władzy wyższej, z wyrażeniem uczuć wdzięczności, dziękczynienia, lub objaśniające, usprawiedliwiające pewien fakt, ale bez wniosków i żądań; tem więc różni się od *petycji*; **A.** odpowiedź na *mowę tronową* sejmu lub parlamentu w państwach konstytucyjnych; **A.** określone miejsce zamieszkania.

Adrets, Franciszek de Beaumont, baron des, * 1513 † 1587, głośny w dziejach francuskich, a nawet w podaniach ludowych pamiętny ze swoich okrucieństw. Wstąpiwszy do wojska w 19 r. życia, po śmierci Franciszka I został pułkownikiem. Obrażony przez gubernatora Monteratu, protegowanego przez Gwizjuszów Lotaryńskich, postanowił się zemścić i w tym celu przeszedł do stronnictwa tak zwanych *Hugonotów* (ob.); gdy mu tu jednak odmówiono gubernatorstwa Lugduńskiego, przeszedł znowu do przeciwnej partji. Ostatnie lata swego życia przepędził zdala od spraw publicznych.

Adritura (z włosk. **a drittura**, wprost): **A.** odebranie wprost od dłużnika należności z wekslu; **A.** wprost i bezpośrednie płacenie towaru.

Adrja, miasto w okręgu Rovigo, założone przez Etrusków, kolonizowane w IV w. przed Chr. przez Koryntyjczyków, następnie zdobyte przez Rzymian, liczy dziś 7,640 m. i zawiera w sobie wiele pamiątek starożytnych z czasów etruskich i rzymskich. Morze Adrjatyckie od tego miasta otrzymało swą nazwę. W starożytności leżało nad samem morzem, obecnie zaś od najbliższego punktu wybrzeża jest oddalone o 22 i pół klm., a o 40 klm. od ujścia rz. Po. Jeszcze w XII wieku było kwitnącem miastem nadmorskiem.

Adrjan (Publius Aelius Hadrianus), piętnasty cesarz rzymski, * 76, † 138, nastąpił po Trajanie, który go adoptował w r. 117. W młodości oddawał się z wielkim zapałem naukom i sztukom. Wiódł żywot niezmiernie czynny; odbywał mnóstwo podróży, w celu poznania państwa, zwiedził, przeważnie pieszo, 25 prowincji w ciągu lat 11, usuwając wszędzie nadużycia, zaprowadzając reformy i budując gmachy i miasta (Adrjanopol). Specjalnie opiekował się Atenami. Głównem jego staraniem było utrzymanie pokoju, przymuszony był jednak wojować z Alanami, Dakami, Sarma-

tami i Żydami, którzy zbuntowali się z powodu założenia na gruzach Jerozolimy kolonji rzymskiej (Aelia Capitolina). Zgniótłszy powstanie, kierowane przez Barkocheba, wywiódł Żydów z Palestyny do prowincji europejskich, a specjalnie Hiszpanji (132); odjął właścicielom prawo życia i śmierci nad niewolnikami, nie prześladował chrześcijan, wydał *edykt wieczysty*, czyli kodeks praw i ozdobił państwo wielu wspaniałemi budowlami, z których w Rzymie pozostał olbrzymi grobowiec, zamieniony później na twierdzę, zwaną zamkiem S-go Anioła. (Por. Gregorovius: Der Kaiser Hadrianus, 1884).

Adrjan, nazwisko 6 papieżów: **Adrjan I,** 772—795. Jako przyjaciel Karola W., doznał niejednokrotnie jego pomocy w obronie państwa od nieprzyjaciół zewnętrznych. **Adrjan II,** 867—872. Zwołał w Rzymie r. 868 sobór przeciwko Focjuszowi i zostawił 37 listów w sprawach kościelnych. **Adrjan III,** 884—885. **Adrjan IV,** 1154 — 1159, ubogi chłopak, Mikołaj Breakspear z St. Albans w Anglji, przeniósł, otrzymawszy tiarę, stolicę papieską do Orvietto, a potem do Anagni, z powodu zaburzeń, wywołanych przez Arnolda z Brescji (ob.), którego później kazał spalić na stosie. Rozpoczął walkę z Hohenstaufami. **Adrjan V,** Geueńczyk, wybrany 1276 r., † po obiorze w 38 dni. **Adrjan VI,** (* 1459), syn rzemieślnika z Utrechtu, był profesorem uniwersytetu w Lowanjum, a później nauczycielem Karola V, cesarza, nareszcie posłem w Hiszpanji, którą zarządzał po śmierci króla Ferdynanda wspólnie z kardynałem Ximenesem; wybrany papieżem 1522, w następnym roku †, zostawiwszy kilka dzieł teologicznych. Pragnął zaprowadzić reformy i ukrócić nadużycia, ale śmierć przerwała jego szlachetne plany. (Por. Höfler, Hadrian VI, 1880).

Adrjan, Dominikanin, spowiednik króla polskiego Zygmunta I, słynny swojego czasu kaznodzieja, † 1539.

Adrjan, Franciszkanin, wydał w Krakowie 1545 roku „Naśladowanie Chrystusa Pana," ksiąg czworo.

Adrjan Romanus, Adrjan v. Roomen, matematyk niderlandzki, * 1563 † 1615. Był profesorem w Würzburgu, a od r. 1610 w akademji Zamojskiej. Ogłosił „Canon triangulorum sphaericorum" (1609) i inne.

Adrjan Albin, Łużyczanin, słynął w Krakowie około 1532 ze swych poezji, rozproszonych w dziełach współczesnych autorów polskich.

Adrjan, dziesiąty i ostatni patrjarcha rosyjski, * 1636 † 1700. Po jego śmierci cesarz Piotr I zjednoczył w osobie monarchy władzę duchowną i cywilną.

Adrjan, skazany na śmierć w Kijowie 1004 r., pierwszy skopiec w Rosji; jak się zdaje, podzielał zdania Bogumiłów.

Adrjanici, sekta chrześc., istniejąca w XVI wieku, tak nazwana od Adrjana Hamstediusa. Zwolennicy jej podzielali zdania Anabaptystów, utrzymując, że Chrystus nie był Bogiem, lecz synem niewiasty, jak każdy inny człowiek, że dzieci należy chrzcić dopiero w wieku dojrzałym, i t. p.

Adrjanopol (Drynopol u Słowian, a po turecku Edirne), druga stolica Turcji nad r. Marycą, liczy 70,886 mieszkań. Posiada dwa pałace sułtańskie, 40 meczetów, a okolice słyną mnóstwem kwitnących róż, z których wyrabiają znany olejek różany; pod względem handlu i przemysłu jedno z ważniejszych miast w Turcji.

Adrjanopolskie traktaty: w r. 1713 pomiędzy Piotrem W. i Turcją, z korzyścią dla tej ostatniej; **A.** 7 września 1829, gen. Dybicz otrzymał po licznych zwycięstwach uznanie Prutu i prawego brzegu Dunaju za granicę, Rosja zyskała prawo żeglugi handlowej po całym Dunaju, oraz w Azji miasta Achałcyk, Anapę, Achałkałaki z ich okręgami. Prócz tego zapewniono Rosji wolny handel w całej Turcji, oraz zawarowano wszystkim państwom, nie będącym w wojnie z W. Portą, wolny przepływ przez Dardanele. Przyznano księstwom Naddunajskim swobodniejsze warunki bytu, a Grecję uznano za niezależną; **A.** 31 stycznia 1878 zawieszenie broni pomiędzy Rosją a Turcją.

Adrjatycka wyprawa r. 1806 i 1807, złożona z 10 okrętów i 34 statków rosyjskich pod dowództwem Sieniawina przeciwko Francuzom, zajmującym prowincje wenecką, dalmacką i Boca di Cattaro, które zajęte z początku przez Rosjan, po ich ustąpieniu znowu zwrócono Francuzom.

Adrjatyckie morze, część morza Śródziemnego od przylądka Otranto na południo-zachodzie aż do zatoki Tryjesteńskiej na północy, obejmuje 132,000 klm. kw. powierzchni, ma długości 850—960 klm., szerokości 120—180 klm., długość wybrzeża wynosi 1980 klm. Głębokość pomiędzy Brindisi a Raguzą do 1,030 m., a na zachód od wyspy Lissa tylko 311 m. Cieśnina Otranto, łącząca morze **A.** z morzem Jońskiem, ma 70 klm. szerokości. Leży między Turcją europejską, Austrją i Włochami; wybrzeże zachodnie miałkie i prawie bez portów (Wenecja, Ankona v. Brindisi), wschodnie zaś strome, skaliste, pełne wysp, zatok i portów (Tryjest, Fiume, Pola, Zara, Kattaro, Raguza). Tryjest najważniejszy punkt tak dla handlu lądowego, jak morskiego. Znaczniejsze wpadające do niego rzeki są: Adyga, Po i Rubikon; przypływ i odpływ morza mało się w nim czuć daje, a woda jego jest bardziej słona, niż w morzu Śródziemnem. Por. Wolf i Luksch *Physische Untersuchungen im Adriatischen und Sizilisch-Jonischen Meer* (Wiedeń, 1881); Oesterreicher i Imbert *Generalkarte des Adriatischen Meers* (Wiedeń, 1879, 4 ark.).

Adstringentia, ob. Ściągające środki lekarskie.

Adua, Adowa, miasto w kraju Tigre w Abisynji, 3,000 m., liczne kościoły. Główny punkt

handlowy między wybrzeżem a wnętrzem kraju. W r. 1890 zajęte było przez Włochów.

Adula, grupa górska w Alpach Gryzońskich, składająca się z części centralnej i dwu odnóg bocznych, Camotsch-Scopi (3,200 metrów wysokości) i Tambohorn (3,276 metrów). Pień centralny ma najwyższy wierzchołek Rheinwaldhorn (3,398 m.).

Adular, spat lodowy, minerał z rodzaju spatu polnego, najcelniejsza odmiana ortoklazu (ob.), czyli spatu polnego potasowego. Występuje w kryształach bezbarwnych, przezroczystych, często zrosłych, w granitach i gnejsach alpejskich, na górze św. Gotarda, a także w Szkocji, Syberji, Brazylji. Złotnicy używają go do pierścieni i innych ozdób; **A.** barwy białawej zowie się kamieniem księżycowym, słonecznym zaś, gdy okazuje czerwonawą grę kolorów.

Adulis, starożytne miasto Etjopji nad morzem Czerwonem, niegdyś handlowe, dziś *Zulla*.

Ad usum Delphini, na użytek delfina. Wyraz delfin (dauphin), oznacza następcę tronu francuskiego, słowa zaś powyższe weszły w powszechne użycie z powodu następującego: Ludwik XIV, pragnąc dać synowi swemu, delfinowi, wykształcenie wyższe, pomieścił w programie nauk klasyków greckich i łacińskich. Ale, ponieważ literatura starożytna zawiera w sobie wiele utworów, lub ustępów, obrażających moralność, z polecenia więc króla, nauczyciele młodego księcia, Bossuet i Huet, przygotowali oddzielną edycję, złożoną z 64 tomów *in quarto*, która wyszła w l. 1674—1730. W wydawnictwie tem utwory wybranych pisarzów uległy znacznym zmianom, wszelakie bowiem ustępy, obrażające owoczesne pojęcia o moralności, zostały wyrzucone. Ta właśnie edycja, jako sporządzona na użytek delfina, nosi nazwę: „ad usum Delphini.“ Z postępem czasu słowa te nabrały zastosowania ogólniejszego i oznaczają dzisiaj nie tylko jakąkolwiek książkę, oczyszczoną z niewłaściwych słów, wyrażeń i myśli, ale wszelki frazes, mowę, dzieło, pracę, przedmiot, działalność lub agitacyę, przeznaczone na rzecz i korzyść pewnej sprawy, stronnictwa lub osoby.

Advocati ecclesiae, albo **Defensores, actores ecclesiae,** nazywani byli obrońcy sądowi spraw kościołów i klasztorów, tudzież zarządzający ich dobrami. Tytuł ten dawano także honorowo fundatorom, niekiedy nawet kobietom.

Adwaita, dosł. „nie—dualizm,“ oznacza w filozofji indyjskiej monizm, czyli naukę o jedności wszechbytu: wszystko, co istnieje, jest identyczne z odwieczną przyczyną bytu (Brahman). Wykład tej doktryny znajduje się w *Upaniszadach* (ob.) i w opartym na nich systemie *Wedanty* (ob.). Por. Straszewski „Historya filozofji,“ t. I, Schroeder: Indiens Litteratur und Cultur.

Adwent, w rzym.-katol. kościele 4-tygodniowy czas przed Bożem Narodzeniem. Z pierwszą sobotą adwentową rozpoczyna się rok kościelny. Podczas adwentu odbywa się właściwe nabożeństwo zwane *Roraty*, to jest msza śpiewana przed świętem na cześć Boga Rodzicy, poczynająca się od słowa *Rorate*. Nabożeństwo to obchodzi się uroczyście tylko w kraju polskim, mniej więcej od w. XII.

Adwentyści, sekta, założona w New-Yorku, w r. 1833 przez Wiljama Müllera (* 1782 w Massachusetts, †1849), przepowiadającego koniec świata. Opierając się na 8 rozdz. proroctwa Daniela, obliczył on koniec świata na rok 1843, a gdy przepowiednia ta nie sprawdziła się, na rok 1847. Jakkolwiek i po raz wtóry spotkał go zawód, liczba członków sekty wzrastała i obecnie liczy około 80,000 osób i posiada własny organ p. t. „Advent-Herald.“

Adwersarz (adversarius), przeciwnik w sporze, w procesie.

Adwokacja (advocatio Voglei): **A.** rzecznictwo, pomoc prawa, stan obrończy; **A.** wójtowstwo; **A.** opieka; **A.** *prawo adwokacji* (jus advocatiae), prawo opieki.

Adwokat (od *advocare* wezwać, przywołać, przyzywać, stąd advocatus, dosłownie: przyzywany, powołany; *advocatio* rzecznictwo, pomoc prawna): **A.** obrońca, rzecznik, prokurator (procurator), patron (patronus), defensor, orator, clamator, mecenas; **A.** w Rzymie pierwotnie prawnik patrycjusz, opiekujący się i broniący na forum swoich klijentów bezpłatnie, w późniejszych czasach Rpltej i za Cesarstwa pobiera wynagrodzenie, i zmienia się pierwiastkowa rola patrona, opiekuna na przyzwanego i płatnego obrońcę, oratora; **A.** w wiekach średnich, w kapitularzach Karola W-go, adwokaci noszą nazwę *clamatores*, tytuły jednak w różnych krajach przybierają rozmaite formy, i tak: **A.** w społeczności kościelnej nazywają są *defensores*, *actores ecclesiae advocati* (patrz wyżej), *procuratores*; **A.** we Francji ustawy rozróżniają: *Stagaires*, mający uniwersytecki stopień doktora lub licencjata i prawo stawania w sądzie, ale obowiązani przez lat trzy uzupełniać wykształcenie specjalne, aby stać się rzeczywistymi adwokatami, *avocats inscrits au tableau*. Rola ostatnich polega na obronie klijentów ustnej, stojąc z nakrytą głową przed sądem cywilnym lub karnym. Wielu z adwokatów ogranicza swą działalność do udzielania rad co do kierunku„ jaki sprawie dać należy *(avocat consultant)*. Zastępstwo zaś strony interesowanej w procesie tak co do instrukcji, postawienia żądania, jak i technicznych względów, t. j. to, co się nazywa po francusku: „postuler et conclure,“ należy do urzędnika ministerjalnego, zwanego dawniej *procurator ad lites*, a dziś tak we Francji, jak w Belgji: *avoué*. Tak avocats, jak avoués, mają ustrój korporacyjny, wybierają rady, mające nadzór i władzę dyscyplinarną *(conseil de l'ordre* pod prezydencją *battonier* i *chambre des avoués)*; **A.** w Anglii także stan obrończy ma oddawna charakter korporacyjny.

Każdy adwokat musi być zapisany do jednej z czterech *Inn of Court* (dosłownie: hotel prawniczy), a temi są: *Innez Temple*, *Middle-Temple*, *Lincolns-Inn* i *Grays-Inn*. Każda *Inn* jest szkołą przygotowawczą do zawodu i stowarzyszeniem. Studenci słuchają wykładów prawa, uczęszczają do kancelarji obrońców, zachowują zwyczaj obiadowania (keep-terms) sześć razy na kwartał w refektarzu korporacji w przeciągu lat trzech i składają egzamin dopuszczenia do „kratek" (Called to the bar), aby dostać godność właściwego adwokata: *barrister*, który w zupełności odpowiada francuskiemu *avocat*. Zastępstwo strony pełni w Anglji *attorney*, *sollicitor*, jak *avoué*. W każdej *Inn* zarząd, sąd koleżeński i radę dyscyplinarną tworzą członkowie z wyboru z *barristerów*, zwani *beuchers*. Wszystkie zaś cztery korporacje (Inns of Court) jednoczą trzy wspólne instytucje: rada palestry (barcommittee), rada wychowania prawnego i kasa pomocy. Na przedstawienie barristerów kanclerz mianuje t. zw. *radców królowej (Queens' counsel*, inaczej *serjeants of law)*; jest to tytuł honorowy z pewną odmianą w stroju. Z pośród wybitniejszych barristerów mianowani są przez panującego sędziowie i najwyżsi urzędnicy sprawiedliwości: *Attorney generalny*, *Sollicitor generalny* i *kanclerz*. Każdy adwokat angielski ma *klerków* (dependentów); **A.** w Niemczech i w Austrji zastępstwo strony (avouat) i obrona połączone są w jednej osobie *Rechtsanwalt*, a tu i owdzie pełnią jednocześnie obowiązki notarjuszów (rejentów); **A.** w dawnej Polsce, pilnujący obcych interesów nosili nazwę *rzeczników*, *przymówców*, *pełnomocników*, *prokuratorów*, a od XVII w. *patronów*, *patronizantów*, *mecenasów*. W sądach asesorskich rozróżniano także od patronów *agentów*, będących rodzajem sekretarzy adwokackich i niższych obrońców. **A.** w Król. Pol. do 1876 r. były cztery stopnie adwokatury: a) *obrońców przy sądach pokoju*, *patronów przy trybunałach*, *adwokatów przy sądzie apelacyjnym* i *mecenasów* przy sądzie najwyższej instancji, później zwano ich *obrońcami* przy Rządzącym Senacie; **A.** w Cesar. Rosyjskiem od 1866 r. i w Król. Pol. od r. 1876 ustawa zapewnia charakter korporacyjny adwokaturze, w praktyce jednak wyjątkowo tylko w kilku miejscowościach stosowany. Zastępcą i obrońcą strony zarazem jest *adwokat przysięgły*, inaczej *pełnomocnik przysięgły*, prawnik, mający stopień uniwersytecki i pięcioletnią przygotowawczą praktykę sądową, zapisany przy Izbie sądowej (apelacyjnym krajowym sądzie). Kandydaci do tego stopnia z dyplomem uniwersyteckim noszą nazwę *pomocników adwokatów przysięgłych*; mają prawo samodzielnej obrony przed kratkami sądowemi, o ile otrzymają upoważnienie od danego sądu. Wreszcie *adwokaci* lub *pełnomocnicy prywatni*, których Zjazd sędziów pokoju mianuje po złożeniu egzaminu; ci ostatni pełnią obowiązki przy instytucjach pokojowych. Prywatnych pełnomocników mianować także może Sąd okręgowy lub Izba. Wyższa kwalifikacja naukowa nie jest wymagana. *Rady adwokackie* podług ustawy stanowią zarząd i sąd dyscyplinarny korporacji. Ze względu jednak, że istnieją tylko w kilku okręgach sądowych, przeto rolę ich zastępczo pełni Sąd okręgowy.

Adwokat Boży i Adwokat Djabli (Advocatus Dei et Advocatus Diaboli), dwaj obrońcy, konieczni przy procesie kanonizacyjnym w kościele rzym.-katol. Jeden z nich przemawia na korzyść mającego być kanonizowanym, a drugi stara się zniweczyć przytaczane przez pierwszego dowody; ob. Kanonizacja.

Adye (wym. Edy), sir John Miller, * w roku 1819, generał angielski, szef generalnego sztabu Wolseleya podczas wojny egipskiej r. 1882, następnie gubernator Gibraltaru. Brał udział w wojnie krymskiej, w Indjach i Afganistanie; opis bitew pozostawił w dziełach: „A review of the Crimean war" (Londyn, 1860); „The defense of Cavnpere" (1858), „Litana, a mountain campaign on the borders of Afganistan" (1867).

Adyga (po niem. **Etsch**), rzeka włoska, bierze początek w Tyrolu, w Alpach Retyjskich, na północ od Ortles; po 569 klm. biegu cokolwiek na północ od Po, wpada kilku odnogami do morza Adrjatyckiego. Dorzecze jej obejmuje 13,896 klm. kw.

Adynamja, osłabienie znaczne, stan chorobliwy organizmu, objawiający się upadkiem sił, do wysokiego stopnia posuniętym. Polega albo na niedostatku materjału do pracy, albo tylko na właściwem przeistoczeniu czasowem organów pracy, t. j. mięśni, w gorączkach silnego natężenia.

Adyton, tak nazywano w świątyniach greckich miejsce dostępne dla samych tylko kapłanów, w którem na wywyższeniu znajdował się posąg boga.

Adżałyk wielki, Bujuk A., czyli liman-Dolimowski, słone jezioro u brzegu morza Czarnego, oddzielone od niego wązkim pasem ziemi, stanowiącym trakt z Odesy do Mikołajewa; długość jeziora wynosi 7 wiorst, szerokość $1\frac{1}{2}$. **A.** mały, *Kuczuk A.*, czyli liman Grygorjewski, jezioro słone, mniejsze od poprzedniego, tak samo położone i na tem samem wybrzeżu m. Czarnego.

Adżanta, wieś w prowincji Hajderabad w Indjach Wschodnich, słynna ze swych 24 klasztorów i 5 świątyń buddyjskich, wykutych w skałach, ze ścianami, ozdobionemi starożytnemi freskami. Czyt. Fergusson „History of Indian Architecture" (Londyn, 1876).

Adżarskie góry, pomiędzy Kurą a Araksem na Kaukazie, prawie zawsze pokryte śniegiem, lesiste, wysokość 11,000 stóp.

Adżem, po arabsku: cudzoziemiec, barbarzyniec. Tem mianem Arabowie nazywają wszystkie narody prócz własnego, szczególnie zaś Persów.

Adżem oglan, t. j. „cudze dzieci." Tak się nazywała szkoła janczarów i paziów serajowych

w Stambule, porywanych podczas najazdów na kraje chrześcijańskie, kupowanych od handlarzów niewolnikami i od poddanych Turcji rodzin chrześcijańskich chłopców siedmioletnich, jako podatek „deszme," t. j. dziesięcina. Dzieci te, wychowywane fanatycznie w wierze mahometańskiej, turczyły się i stawały się później wrogami chrześcijaństwa. W szkole obchodzono się z niemi łagodnie i ćwiczono głównie w sztuce wojennej. Czyt. Zinkeisen „Geschichte des Ottomanischen Reiches in Europa" (Gotha, 1854).

Adżmir, ang. Ajmeer v. Ajmere, prowincja w Indjach zagangesowych, od 1818 należąca do Anglików; obejmuje 7,021 klm. kw. (127.5 m. kw.) i liczy 542,358 m. (1841). Główne m. **A.,** w romantycznej dolinie z 68,843 m. (1891), ożywiony prowadzi handel.

A. E. I. O. U. Pierwsze litery sentencji: *Austriae est imperare orbi universo* (Austrja panuje nad całym światem). Te same litery również tłómaczone być mogą: *Austria erit in orbi ultima*, t. j. Austrja trwać będzie do końca świata. Literami temi niedołężny, lecz dumny cesarz z domu Habsburgów, Fryderyk III (1440—1493), znaczył sprzęty w swym pałacu.

Aeby Krysztof Teodor, antropolog (* 1835 w Lotaryngji, † 1885), był od r. 1863 prof. anatomji w Bernie, od 1884 w Pradze. Wprowadził nowy podział czaszek przez zastosowanie odpowiedniego układu spółrzędnych i sprowadzenie wszystkich wielkości do pomiarów długości podstawy czaszki; wykazał też wpływ ciśnienia powietrza na wszystkie stawy pomiędzy kośćmi. Ogłosił: „Eine neue Methode zur Bestimmung der Schädelformen" (1862); „Die Schädelformen des Menschen und der Affen" (1867); „Der Bronchialbaum der Säugethiere und des Menschen" (1880).

Aecidiomycetes, dział grzybów (ob.).

Aecius, sławny wódz rzymski, * 395 w Mezji Niższej, był naprzód w przybocznej straży cesarskiej, następnie zakładnikiem u Alaryka, króla Wizygotów, w końcu u Hunnów. W r. 424 sprowadził ich na Rzym. Po otrzymaniu naczelnego dowództwa nad wojskami, zwyciężył Wizygotów w r. 420 i 430, w r. 428 i 431 wojował przeciw Frankom nad dolnym Renem, a w 430 bronił prowincji naddunajskich. Wywołał intrygami walkę z wielkorządcą Afryki, Bonifacjuszem, który w niej zginął i której rezultatem była utrata Maurytanji, Numidji i Afryki Kartagińskiej, zaś **A.** musiał uciekać do Hunnów. W r. 433, powróciwszy z nimi, odzyskał dawne stanowisko, a nadto otrzymał tytuł patrycjusza i konsula. Przez lat dwadzieścia rządził państwem, ludy germańskie utrzymał w spokoju, w r. 435 i 436 z pomocą Hunnów pobił Gondicara, króla burgundzkiego, stłumił powstanie Gallów w Armoryce, w 445 zwyciężył króla Franków, Klodjona. Gdy król Hunnów Attyla najechał cesarstwo rzymskie, **A.** wyruszył przeciwko niemu z legjonami i z pomocą Wizygotów, Burgundów i Franków zmusił go do odwrotu i na polach Katalaunickich (Châlon sur Marne) w strasznej „bitwie narodów" pobił ich (451). Ale w r. następnym Hunnowie wkroczyli do Italji, zburzyli Akwileę, Medjolan i Pawję, i tylko papież Leon Wielki wymową swoją powstrzymał ich od dalszego pochodu. Attyla cofnął się do Panonji, gdzie wkrótce (455) †, **A.** zaś został zabity przez cesarza Walentynjana. Por. Amadée Thierry, *Attila*; Wieterchesin „Geschichte der Völkerwanderung" (Lipsk, 1880) i Dahna „Könige der Germanen."

Aëdon, córka Pandareosa, żona Zetosa, matka Ityosa. Zazdrosząc licznego potomstwa swej bratowej Niobie, która miała siedmiu synów i siedm córek, chciała zamordować jej najstarszego syna, lecz przez omyłkę zabiła własnego. Z rozpaczy odebrała sobie życie; bogowie, ulitowawszy się nad jej losem, przemienili ją w słowika (po grecku *aëdon*), w którego postaci boleść swą opiewała.

Aegilops, *twalek*, rodzaj roślin trawiastych z plemienia jęczmion, z budowy kwiatów zbliżony do pszenicy. Gatunek **A.** *ovata*, we Francji płd., wydaje przez zapłodnienie pyłkiem pszenicy gatunek **A.** *triticoides*, który jest jedynym mieszańcem w rodzinie traw, a przez dalsze krzyżowanie z pszenicą wyprowadzono z niego inny gatunek, **A.** *speltaeformis*, dający się używać jako zboże. Wysuszone kłosy **A.** *cylindrica* używają się do bukietów suchych.

Aegineta Paulus, Paweł z Eginy, znakomity lekarz i akuszer grecki w pierwszej połowie siódmego wieku. Zostawił dzieło: „Hypomnema," w którem w siedmiu księgach objął wszystkie działy nauki lekarskiej: hygjenę, patologję, dermatologję, nowotwory, toksykologję, chirurgję, farmakologję i ginekologję. Wykład części chirurgicznej przez kilka wieków był podstawą nauki operacyjnej. Dzieło to było tłómaczone na wiele języków, ostatnio na angielski przez Fr. Adamsa p. t.: „The seven books of Paulus Aegineta" (Londyn, 1845—47).

Aegle, *Niedan*, rodzaj roślin rutowatych; drzewa cierniste, wydające owoce kuliste lub gruszkowate, podobne do pomarańcz, z łupiną drzewiastą. **A.** *marmelos* w Indjach Wschodnich uprawia się dla owoców; wysuszone w stanie niedojrzałym używają się w medycynie pod nazwą *Fructus Belae.*

Aegopodium, rodzaj roślin baldaszkowatych, obejmujący jedyny gatunek. **A.** *podagrycznik, śnitka, kozia stopa*, w umiarkowanych okolicach Europy i Azji; ma korzeń pełzający, łodygę rozgałęzioną, liście 2 lub 3-krotnie pierzaste, kwiaty białe w wielkich baldaszkach, owoc jajowaty, ziarno bez pokryw. Pospolity chwast, do wygubienia trudny; niegdyś używany przeciw podagrze. Ma być dobrą paszą dla świń.

Aegos-Potamos, mała rzeczka w Chersonezie Trackim, pamiętna zwycięstwem, odniesionem

r. 405 przed Chr. przez Lizandra, wodza lacedemońskiego nad flotą ateńską, a które położyło koniec wojnie peloponeskiej.

Aelfryk, Aelfric, pisarz anglo-saski, ob. Alfric.

Aelia Capitolina, nazwa miasta, wzniesionego na gruzach zburzonej Jerozolimy, z rozkazu cesarza Aeliusa Adrjana. Żydom niewolno było zbliżać się tutaj pod karą śmierci. Dopiero za Konstantyna miasto to odzyskało dawną nazwę Jerozolimy.

Aelius Donatus, znakomity gramatyk, żyjący w połowie IV wieku po Chr., nauczyciel św. Hieronima. Jego gramatyka łacińska była także wydaną w Krakowie r. 1795.

Aelst (flam. *Aalst*, fran. *Alost*), stolica okręgu t. n. w Belgji, ma 26,000 m. (1890), starodawne pomniki, wiele zakładów naukowych i przemysłowych; znaczny handel.

Aelst Evert, van, malarz holenderski, (* 1602, † 1658).—**Aelst** Willem, van, synowiec i uczeń poprzedniego (1620—1679). Obaj słynęli jako malarze t. zw. natury martwej (zastaw stołowych, owoców i t. d.).

Aeneas Sylvius, ob. Pius.

Aepinus Franc. Ulryk Teodor, fizyk niemiecki (* 1724 w Rostock, † 1802 r. w Dorpacie). Był profesorem w Berlinie, a później w Petersburgu. Przypisują mu wynalazek kondensatora elektrycznego i elektroforu. Ogłosił: „Tentamen theoriae electricitatis et magnetismi“ (1759).

Aepiornis, A. *maximus*, olbrzymi ptak zaginiony z rodziny strusiowatych, którego jaja, znalezione na Madagaskarze, kilkakrotnie przechodzą wielkością jaja strusie; ze znalezionych kości wnosić można, że skrzydłami mógł objąć 28 łokci. Madagaskarczycy utrzymują, że dotąd w ich lasach żyje ptak olbrzymi, ale się rzadko ludziom pokazuje.

Aër, pseudonim Adama Rzążewskiego (ob.).

Aere perennius, (łac. Horacy)=trwalszy od śpiżu (pomnik).

Aërides, *pienisława*, rodzaj roślin storczykowatych; są to rośliny, rosnące na drzewach w lasach wilgotnych Azji południowej, o liściach dwurzędowych, skórzastych i o wielkich kwiatach, purpurowych lub żółtych, zebranych w grona lub kłosy. **A.** *odoratum* hoduje się w pokojach.

Aerjusz i **Aerjanie.** Aerjusz rodem z Pontu, ksiądz i mnich w Sebaście w Armenji w IV wieku. Występował przeciw zwierzchnictwu biskupów, uważając ich za równych innym kapłanom, potępiał obrządki kościelne, obchód świąt, a zwłaszcza Wielkanocy, modlitwy i jałmużny za umarłych, tudzież odrzucał wszelkie stałe posty. Zwolennicy jego, zwani Aerjanami, zgromadzali się w lasach i jaskiniach. Czytaj: Pisma Epifanjusza.

Aërobia, drobne organizmy, nie mogące żyć bez powietrza, gdy podobne istoty, które życie swe utrzymać mogą nawet przy zupełnym braku powietrza, nazywają się *anaërobia*, *anerobje*.

Aerobomby, *bomby powietrzne*, pociski wybuchające, rzucane z balonów na miasta oblegane. Używane były w r. 1849 przez armję austrjacką przeciw Wenecji.

Aerodynamika, nauka o ruchu gazów, w szczególności powietrza. Ruchy mas wielkich stanowią wiatry (ob.), ruchy falowe powietrza wydają głos (ob.), **A.** zaś rozważa głownie wypływ gazów z naczyń do próżni, albo w miejsca o mniejszej prężności gazu. Wypływ ten ulega w ogóle tym samym prawom, co wypływ cieczy, zatem prawu Torricellego: jeżeli ciśnienie, pod jakiem gaz zostaje, obliczymy w wysokości słupa gazu tejże gęstości, to szybkość wypływu jest proporcjonalna do pierwiastku kwadratowego z tej wysokości; wynika stąd, że gazy lżejsze wypływają prędzej, aniżeli cięższe; wodór, 16 razy lżejszy od powietrza, wypływa 4 razy prędzej. Wpływ rur dodatkowych do otworów jest podobny, jak u cieczy (ob. Hydrodynamika). W miarę jak w przestrzeni, do której gaz wpływa, ciśnienie przez nagromadzenie gazu się powiększa, szybkość wypływu wskutek oporu się zmniejsza i wypływ nakoniec ustaje. **A.** rozważa też podnoszenie się gazów w cieczach: kształt pęcherza gazowego zależy wtedy od jednostajności lub niejednostajności ciśnienia, pod jakiemi cała masa gazu zostaje (Melde, Guthrie, 1865). Ciekawem zjawiskiem, dotyczącem ruchu powietrza, jest unoszenie powietrza przez szybko przypływający strumień cieczy lub gazu; strumień taki porywa przylegające cząstki powietrza, lub też, gdy przez wązkie rury przepływa, popycha je przed sobą, tak, że wokoło tego strumienia następuje rozrzedzenie powietrza, którego następstwem będzie ciągły dopływ powietrza z miejsc otaczających. Ssące to działanie strumienia cieczy lub gazu objaśnia wiele zjawisk i jest podstawą wielu przyrządów, jak miechów, wentylatorów, a nawet przyrządów do podnoszenia i zdmuchiwania ciał stałych, jak zboża, pyłu węglowego. Na tej też zasadzie polegają rozpryskiwacze cieczy, czyli refreszysery (ob.).

Aerofobja, *obawa powietrza*, objaw patologiczny, polegający na skurczu mięśni oddechowych i połykowych za najmniejszym ruchem powietrza; spotykamy ją w pewnych chorobach nerwowych, a głównie w histerji, jak również u chorych na wściekliznę.

Aerofon, przyrząd mający służyć do przesyłania głosu na znaczną odległość, w szczególności zaś do przesyłania sygnałów akustycznych na okrętach, zbudowany w r. 1878 przez Edisona. **A.** jest połączeniem płyty telefonicznej z tubą akustyczną; za pośrednictwem takiego przyrządu wyrazy wymawiane mogą być słyszane podobno z odległości 6—7 kilometrów.

Aerofor, przyrząd doprowadzający powietrze nurkom, do oddychania im potrzebne.

Aërogamae, t. j. powietrzopłciowe, toż co rośliny *jawnokwiatowe*, stąd, że zapładnianie ich dokonywa się w powietrzu.

Aerografja albo **Aerologja,** dawniejsze nazwy nauki o powietrzu.

Aeroklinoskop, przyrząd do sygnalizowania burz, zbudowany przez Buys-Ballota, składający się z osadzonego na wysokim słupie ramienia, które można pod różnemi kątami pochylać względem poziomu, a wielkość pochylenia odpowiada różnicy ciśnień barometrycznych na stacjach meteorologicznych. **A.** zaprowadzony został w Holandji.

Aerolity, t. j. kamienie powietrzne, ob. Meteory, meteoryty, gwiazdy spadające.

Aeromancja, w starożytności wróżenie ze zjawisk powietrznych.

Aeromechanika, nauka o warunkach równowagi i prawach ruchu gazów, w szczególności powietrza; stąd dzieli się na aerostatykę i aerodynamikę (ob.). Przedmiotem jej są też objawy pochłaniania (ob.) gazów przez ciała stałe i ciekłe, oraz dyfuzja gazów (ob.).

Aeronauta, żeglarz powietrzny, wznoszący się w górę balonem.

Aeronautyka, sztuka wznoszenia się w powietrze i poruszania się w niem w żądanym kierunku. W obecnym stanie **A**-i wyróżniają się dwa odrębne jej kierunki, **A.** *aerostatyczna* i *dynamiczna;* pierwsza posługuje się *balonami*, druga pragnie cel ten osiągnąć przy pomocy maszyn i przyrządów, bez użycia ciał od powietrza lżejszych. Stare podanie greckie o nieszczęśliwym losie Dedala i syna jego Ikara świadczy, że człowiek od najdawniejszych czasów marzył o locie w powietrzu na wzór ptaków, a matematyk Archytas z Tarentu w IV wieku pr. Chr. zbudować miał gołębia z drzewa w powietrzu bujającego. Nie brak też i w Europie podań o ludziach latających za pomocą skrzydeł, zwłaszcza w wiekach XV—XVII; między innymi za Władysława IV Łukasz Piotrowski, profesor akademji krakowskiej, przedstawiając w djalogu swoim genjusza, na skrzydłach przez dach bursy Nowodworskiej na teatr przyleciał (Wójcicki „Teatr starożytny w Polsce"). Wszystkie te wieści są bardzo niejasne, a naiwne pomysły ówczesne ograniczały się przypinaniem skrzydeł do grzbietu żeglarza. Ostatnim zaś z takich ludzi latających był zegarmistrz Jakób Degen w Wiedniu, † 1808 r., którego skrzydła miały rusztowanie z trzciny bambusowej, powleczone papierem, a nadto opatrzone były mnóstwem klapek dla przepuszczania powietrza przy ruchu skrzydeł; tym sposobem wzniósł się na 50 stóp w górę. Dopiero gdy poznano własności powietrza, jego ciężar i ciśnienie, zrozumiano, że w górę wzbijać się mogą ciała od powietrza lżejsze, ale pomysł ten urzeczywistnił zaledwie w r. 1783 Stefan Montgolfier. Odtąd przez stulecie całe wszelkie usiłowania **A**-i tyczyły się wyłącznie budowy i doskonalenia balonów (ob.), ale z kolei dążenia do wynalezienia sposobów kierowania balonami i napotykane tu trudności zwróciły znowu uwagę na **A**-kę dynamiczną, a olbrzymi rozwój techniki w czasach na-

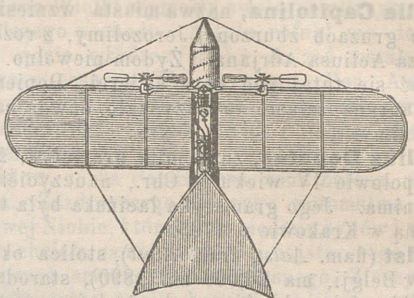

Fig. 1. Helikopter.

szych do prób w tym kierunku zachęcił. Z podniety Nadara zawiązało się w Paryżu towarzystwo, które za dewizę swą wzięło: „*plus lourd que l'air*," co miało znaczyć, że żegluga powietrzna osiągniętą być może jedynie przy pomocy przyrządów od powietrza cięższych. Od tego czasu powstało mnóstwo projektów maszyn do lotu i zbudowano nawet wiele takich przyrządów, a pomimo wszelkich trudności, które się dotąd nieprzezwyciężonemi wydają, **A.** dynamiczna ma obecnie znaczną liczbę stronników. Wszystkie w ogóle pomyślane maszyny do lotu sprowadzić się dają do kilku typów. Jedne z nich starają się na-

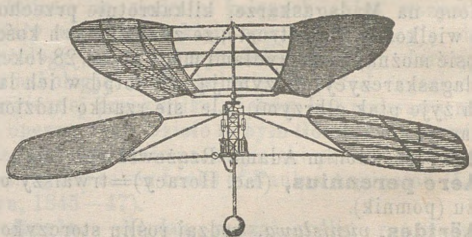

Fig. A. Aeroplan.

śladować lot ptaków *(awiacja)*, polegający na ruchu skrzydeł (Trouvé, Penaud, Hargrave), bądź też lot ptaków, które posuwają się z rozpostartemi nieruchomo skrzydłami, opierając się o wznoszące się prądy atmosfery (ob. Lot ptaków); do odlotu wymagają one punktu wzniesionego, lubo wynalazcy sądzą, że do pierwotnego podniesienia da się zastosować i motor pomocniczy. Najdoskonalszy tego rodzaju przyrząd zbudował w Berlinie Lilienthal, który przy jego pomocy zlatywał z góry na odległość 300 metrów; ostatecznie jednak spadł ze znacznej wysokości 1897 r. i zmarł skutkiem doznanych obrażeń. Przyrząd ten zresztą w istocie rzeczy sprowadza się do udoskonalonego spadochronu (ob.).—Inny typ przedstawia za-

stosowanie szruby, która przy obrocie wkręca się w powietrze, jak szruby statków wodnych posuwają się w wodzie; pierwszą taką szrubę powietrzną wynaleźć miał Leonard da Vinci. Podobne przyrządy szrubowe nazwano *helikopterami*, a jako przykład ich przytoczyć można helikopter Forlaniniego (1878 r.), podnoszący się pod działaniem motoru parowego (fig. 1). W r. 1842 połączył Henson szrubę poziomą z płaszczyzną pochyłą, podtrzymywaną przez wiatr, co zatem polega na zasadzie latawca (ob.), i połączenie takie nazwał *aeroplanem*. Aeroplan, zbudowany przez Tatina (1879), przedstawia fig. 2.—Na większą skalę zbudował machinę latającą Horatio Phillips w r. 1893, najpotężniejszy zaś ze zbudowanych dotąd statków powietrznych jest statek Hirama Maxima (fig. 3); poruszany był machiną parową, która wprawiała w obrót dwie szruby. Przy doświadczeniu 18 czerwca 1894 r. wraz z trzema ludźmi ważył 3625 kilogramów, a z szyn, na których był

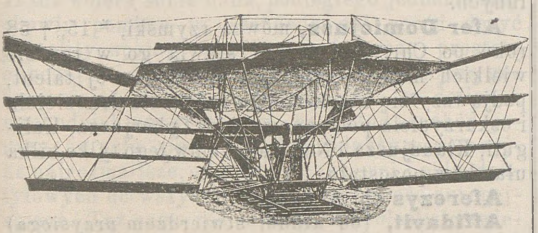

Fig. 3. Statek powietrzny Hirama Maxima.

umieszczony, wzniósł się w górę na przestrzeni 100 metrów. Pomimo tych częściowych powodzeń, **A.** dynamiczna zaledwie w słabym pozostaje zawiązku; w czasie całej podróży motor nie może ustać ani na chwilę, grożąc w razie zatrzymania się natychmiastowym spadkiem. Dla tego niektórzy technicy proponują zastosowanie drogi pośredniej, t. j. połączenie takich maszyn latających z balonem.—Co do rozwoju **A**-i aerostatycznej i literatury tego przedmiotu ob. Balon.

Aeroplan, ob. Aeronautyka.

Aeroskop, przyrząd służący do zbierania pyłu z powietrza, by mógł być następnie poddany badaniu mikroskopowemu.

Aerostat, toż co balon (ob.).

Aerostatyczna prasa, *prasa powietrzna*, przyrząd używany w aptekarstwie do otrzymywania wyciągów czyli ekstraktów z różnych substancji. Woda, alkohol lub inna ciecz pod ciśnieniem powietrza zgęszczonego przeciska się przez daną substancję w stanie rozdrobnionym, a w ten sposób wyciąganie z niej ciał rozpuszczalnych szybko się dokonywa.

Aerostatyka, nauka o warunkach równowagi gazów, w szczególności powietrza. Gazy, jako ciała ciężkie i złożone z cząstek ruchliwych, mają też własności wspólne z cieczami; wywierają więc ciśnienie na podstawy i na ściany naczyń. Do mierzenia ciśnienia atmosfery służy barometr (ob.). Do gazów stosuje się również prawo Archimedesa (ob. Archimedesa prawo, Balon).—Oprócz własności wspólnych z cieczami gazy posiadają nadto własność rozprężliwości czyli prężność, t. j. usiłują zająć największą możliwą przestrzeń, stąd **A.** zajmuje się też zależnością objętości gazów od ciśnienia, pod jakiem zostają, i od ich temperatury. (Ob. Gazy, Atmosfera). Na zasadzie własności gazów polega budowa znacznej liczby przyrządów, jak syfony czyli lewary, sikawki, pompy wodne i powietrzne, pulsometr, wytrysk Herona, volumenometr, manometry, gazometry, miechy, wiatrówki (ob. te wyrazy).

Aerostjerzy, oddział aeronautów wojskowych pierwszej rzeczypospolitej francuskiej. Ob. Balon.

Aeroterapja, metoda leczenia chorób za pomocą odpowiedniego danej chorobie powietrza, tak pod względem składu jego, jak i temperatury, ciśnienia i t. p. warunków.

Aerotonometr, przyrząd do mierzenia prężności gazów, w krwi zawartych, zbudowany przez Pflügera.

Aerroe (Arrö), wyspa, położona w południowej części Małego Bełtu, mająca 88 kilometrów kwadr. (1.6 m. kw.) obszaru i 12,000 m. Główne miasta są: Aeroeskjöbing, 1,600 m. i Marstal, 2,800 mieszkańców.

Aesopus, aktor rzymski z ostatnich czasów Rzeczypospolitej, przyjaciel Cycerona.

Aetes, syn Heliosa, ojciec Medei, królował w Kolchidzie, strzegąc złotego runa, które posiąść pragnęli Argonauci (ob.).

Aethusa, ob. Blekot.

Aetion, malarz grecki, współczesny prawdopodobnie Apellesowi. Głośnym był jego obraz, przedstawiający zaślubiny Aleksandra z Roksaną, opisany przez Lukjana.

Aëtios, lekarz grecki z Amidy w Mezopotamji. Żył w połowie VI wieku po Chr. i był lekarzem przy dworze konstantynopolskim. Napisał rys całej ówczesnej medycyny: „Biblia iatrika“ w 16 księgach. Przekład łaciński tego dzieła sporządzili Cornarus i Montanus (1533—1549).

Aëtosaurus, A. *ferratus*, krokodyl kopalny, znaleziony pod Sztutgardem, w piaskowcu, należącym do średniego piętra kejprowego. Szkielet miał przeszło ½ metra długości, a czaszka jego zbliżona była do ptasiej.

Aetyt, odmiana rudy żelaznej, zwanej żeleziakiem brunatnym, występująca w postaci mas nerkowatych lub eliptycznych, częstokroć zawierających wewnątrz jądro ruchome. Zowie się też *kamieniem orlim*, sądzono bowiem, że pochodzi z gniazd orlich i przypisywano mu cudowne własności lekarskie. U nas znajdowano go w okolicach Tychowa i Wąchocka.

Afajrezis, Aferezys, oznacza skrócenie wyrazów przez odjęcie im pierwszej sylaby albo

głoski, np.: *temnere* zamiast *contemnere* (gardzić), *ostać* zam. *zostać;* niektóre wyrazy, skrócone w ten sposób, wyparły z użycia pierwotne, pełniejsze, np. *radło* zam. *oradło*, *mienie* zam. *imienie;* czasem obie formy istnieją obok siebie, ale z różnem znaczeniem: *igrać* i *grać*, *imam* i *mam*.

Afanasij, metropolita moskiewski, rodem z Perejasławia, † 1566. Za niego wydrukowaną została pierwsza książka rosyjska, obejmująca Dzieje Apostolskie p. t. „Apostoł.“ On uzyskał od cara Joana przywilej, nadający wszystkim duchownym pewne swobody.

Afanasjew Aleksander, beletrysta i etnograf rosyjski i małoruski, * 1817 r., w gubernji Półtawskiej, † 1875 r. Od r. 1838 pisał pod pseudonimem: „Czużbiński.“ Wydał słownik języka małoruskiego (1855) i kilka tomów dzieł Kraszewskiego i Korzeniowskiego pod tyt.: „Galerja Polskich Pisarzów.“ Po rosyjsku wydał opis swej podróży po Ukrainie, po małorusku zbiorek utworów lirycznych p. t.: „Szczo buło na serci.“

Afanasjew Aleksy Mikoł., współczesny archeolog rosyjski, * 1826. Głównym przedmiotem jego zajęć było zbadanie pomników ustnej literatury ludowej, rozpoznanie spornych kwestji w mitologji słowiańskiej, a nadto historja ros. literatury w związku z bibljografją. † 1871. Napisał: „Wozzrienia Sławian na prirodu,“ „Zoomorficzeskija bożestwa u Sławian,“ i inne.

Afanezyt, odmiana arsenjanu miedzi, ob. Klinoklaz.

Afanit, odmiana zbita djabazu (ob.).

Afazja, *niewysłowność*, *niedomowność*, rozstrój mózgu, pociągający za sobą ograniczenie lub zupełną utratę zdolności mowy bez jakiegokolwiek mechanicznego braku w zewnętrznych organach mowy, bez paraliżu ich nerwów, któryby przeszkadzał ich działalności, i bez naruszenia zdolności myślenia. Człowiek, dotknięty tą chorobą, rozporządza zaledwie kilku wyrazami, których używa bezustanie i powtarza przy każdej próbie wyrażenia swych myśli. Zjawisko to dowodzi, że w mózgu istnieje specjalny ośrodek, który kieruje wyborem i wymawianiem słów, odpowiadających danemu pojęciu. Jak dowiodły badania, znajduje się on w *wyspie Reil'a* i czynniejszym jest z lewej strony, gdyż w większości wypadków **A.**-i spotykamy zmiany chorobowe po lewej stronie. Jeśli niema ważnych zmian w mózgu, **A.** stopniowo zniknąć może, gdyż wtedy czynnym się staje taki sam ośrodek po prawej stronie, który zwolna się ćwicząc, lewy zastąpić może.

Afekcja, obojętne zachowywanie się względem wrażeń zewnętrznych; także skłonność, upodobanie do pewnych przedmiotów. W medycynie oznacza **A.** jakikolwiek stan chorobliwy ciała lub organu, bliżej nieokreślony.

Afekt (łać.) oznacza stan duszy, powstający jako reakcja na wrażenia silne i nieprzewidziane, stanowiący afekty: gniewu, radości, zemsty i t. p. W dawnej polszczyźnie, afekt znaczył to samo, co miłość. Por. Clark Murray (przekł. Wernica i Dawida, 1887).

Afelium, *aphelium*, *punkt odsłoneczny*, punkt drogi planety, najbardziej oddalony od słońca, w przeciwieństwie do punktu tejże drogi, najbliższego słońca, zwanego *punktem przysłonecznym*, *perihelium;* są to więc końce osi wielkiej drogi, którą planeta około słońca obiega. (Ob. Planety).

Afenduljew, właściwie Michał Komnenos, Grek, był urzędnikiem przy poselstwie rosyjskiem w Madrycie i Lizbonie. W czasie wojny Greków z Turcją walczył pod Ypsylantim, silnie agitował w Grecji i starał się, aby Kreteńczycy obrali go królem.

Afenowie, Ofenowie. Tak nazywają w Rosji przedających książki i drobny towar, który roznoszą lub wożą po wsiach. Zajmują się tem głównie mieszkańcy gub. Włodzimierskiej; **A.** mają swój własny sztuczny język kupiecki, niezrozumiały dla innych.

Afer Domicjusz, mówca rzymski, * 15, † 58 roku po Chr. Kwintyljan stawia go w rzędzie wielkich mówców, chociaż zhańbił swój talent, podjąwszy się nikczemnego rzemiosła donosiciela i oskarżyciela pod panowaniem Tyberjusza, Kaliguli, Klaudjusza i Nerona. Z mów jego tylko kilka ułamków pozostało.

Aferezys ob. Afajrezis.

Affidavit, (od affido, stwierdzam przysięgą) w prawie angielskiem znaczy skrypt, którego treść jest sądownie zaprzysiężoną, np. kapitan okrętu winien przy każdem wyładowaniu lub odbieraniu nowych frachtów odnowić *affidavit*, to jest pismo stwierdzające, że innego ładunku nie ukrywa.

Affilito Rodolfo margr., książę Castropignano (* 1819 † 1872), mąż stanu włoski. Był prefektem w Cefalo na Sycylji, ale nie sprzyjał rządowi, dostał więc dymisję i wróciwszy do Neapolu, utrzymywał stosunki z Cavourem, a gdy Garibaldi wszedł do Neapolu, **A.** zorganizował powstanie pomocnicze i starał się o przyłączenie ojczyzny do Włoch północnych. Był później gubernatorem Neapolu, 1861 prefektem w Genui, 1869 prefektem w Neapolu.

Affirmative, potwierdzenie, poparcie przychylne wniosku lub wyboru. Na sejmikach, sejmach głosowano *affirmative* lub *negative*.

Affre Dyonizy August, arcybiskup paryski, sławny zgonem bohaterskim, * 27 września 1793 w St. Rome de Tarn, od 1840 arcybiskup. W czasie rewolucji r. 1848, dnia 25 czerwca, chcąc zapobiedz strasznemu przelewowi krwi bratniej, zjawił się na barykadzie, wzniesionej na przedmieściu św. Antoniego, i w chwili, kiedy do ludu przemawiał, kula wypadła z szeregów gwardji i śmiertelnie ugodziła go w plecy, skutkiem czego zakończył życie 27 czerwca.

Affry Ludwik Augustyn Filip, hr. d', pierwszy

landaman w Szwajcarji, * w Fryburgu 1743, † 1810. Wstąpiwszy do wojska francuskiego, w r. 1784 był już generałem brygady, lecz w czasie rewolucji francuskiej wrócił do kraju, gdzie został członkiem wielkiej rady, a w r. 1798 miał sobie powierzone dowództwo nad wojskiem związkowem. Następnie mianowany przez Napoleona pierwszym landamanem Szwajcarji, piastował tę godność od r. 1803 aż do śmierci, 1805 starał się u Napoleona o neutralność dla Szwajcarji.

Afganistan, kraj Azji środkowej, stanowiący część wyżyny Irańskiej, zamieszkany przez Afganów, leży pomiędzy Indostanem i Persją, obejmuje 550,000 klm. kw. i liczy około 5,000,000 m. Góry, zalegające Afganistan w rozmaitym kierunku, są odnogami Himalajów, a jedyną rzeką większą i spławną jest Kabul, dopływ Indu. Znaczniejsze miasta są: Kabul, Gasnah, Kandahar i Herat. Mieszkańcy, wyznania mahometańskiego, podzieleni są na mnóstwo oddzielnych plemion, z których każde obiera sobie hana, podległego jednemu szachowi; pomimo to, stanowią oni naród dosyć jednolity, spojony wspólnością interesu, prostotą obyczajów, duchem wojowniczym i uprzejmą gościnnością. Klimat niejednostajny, w dolinach wschodnich umiarkowany, na połud.-zachód gorący, na półn. zimny. Stąd i produkty wegetacyjne najrozmaitsze, od trzciny cukrowej i palm daktylowych do wszystkich gatunków zboża europejskiego. Taż sama rozmaitość i w królestwie zwierząt. Tygrysy, hyjeny, szakale, niedźwiedzie, wilki, lisy, znajdują się tu obficie. Handel ogranicza się głównie na hodowaniu pięknych koni, oraz sprzedaży futer, szalów i t. p.

Historja. Terytorjum, zwane **A.,** zajęte zostało w IV w. przez Afganów, lud pochodzenia irańskiego, który za dynastji Ghasnawidów (961—1140) robił zdobycze w sąsiednich krajach i od 1193—1525 panował w Dehli. Za dynastji Abdalli, założonej przez Achmeda szacha (1747—1773), państwo afgańskie rozpadło się po detronizacji Mahmuda w 1823, tak, że syn jego Sudża zatrzymał Herat, a w reszcie kraju panował Dost Mohamed. Tego ostatniego wypędzili Anglicy w 1840 i zrobili szachem Sudżę, ogólne powstanie jednak, w zimie 1841—2, wyparło z kraju Anglików, których wojska prawie w pień wycięte zostały. Tym sposobem Dost Mohamed odzyskał władzę w Kabulu, w Kandaharze i od 1862 w Heracie. Po jego śmierci (9 czer. 1803) państwo pozostało synowi jego Szyr Alemu, który zaraz miał do czynienia z podburzonymi przez Anglję braćmi swoimi, Azim Chanem i Afzul Chanem. Kabul i Kandahar zostały zajęte przez tego ostatniego, od 1867 zaś po jego śmierci przez Azima Chana, którego w 1868 zwyciężył i wygnał Szyr Ali. Zostawszy niepodzielnym władcą Afganistanu, nie zdołał się w nim utrzymać wskutek intryg Anglji, która niezadowolona z przyjaznych stosunków Szyr Alego z Rosją postanowiła pozbawić go władzy i w tym celu wysłała 3 armje, ogółem 34,730 ludzi, które pobiły wojska afgańskie, a Szyr Ali umarł nagle 1879. Następca jego i syn, Jakób Chan, został emirem **A.** Gdy jednak ten ostatni sprawował słabo rządy i dozwolił wymordować w Kabulu poselstwo angielskie, generał ang. Roberts wziął go do niewoli, zwyciężywszy brata jego Ejuba Chana z Heratu, pod Kandaharem 1880. Emirem ustanowiony został wtenczas Abdurrahman, wnuk Dost Mohameda. Ten pobił 1881 Ejuba Chana, który uciekł do Persji. Zajęcie Merwu (1884) przez Rosję i przyjęcie opieki nad Turkomanami stepowymi wywołało nieporozumienia, a 1885 wojska rosyjskie pod dowództwem generała Komarowa wkroczyły do spornego okręgu, pobiły wojska Afganów i zajęły Pendżab, poczem komisja mieszana rusko-angielska wytknęła nowe granice (1886) wzdłuż Murgabu, przyznając Rosji zajęte terytorja. Część Afganistanu od wąwozu Chaib przyłączona została przedtem do cesarstwa indyjskiego.

Język afgański (pusztu) jest blizko pokrewny hinduskiemu, stał się literackim w XV w., kształcił się na wzorach perskich. Najbardziej znanym poetą jest Abdurrahman. Gramatyki języka afgańskiego istnieją: Darna (1847), Raverty (2 w. 1867, skróc. 2 w. 1889), Trumppa (1873).—Źródła: Elphinstone: „Account of Cabool“ (2 w., 1842). Podróże: Burne'a, Vambery'ego, Bellew'a (1879, „Races of **A.**“) Jaworskiego (1885), Yate'a (1887—1888). Historja: F. Walter (1883—5, t. 2); o wojnach ostatnich czasów: Hue (fran., 1885), Hensman (1881), A. Forbes (1892), Rodenbough (1885). Por. Kaye „History of the war in Afghanistan“ (4 wydania, Londyn, 1878); Malleson „History of Afghanistan“ (2 wyd., Londyn, 1879).

Afiljacja, przysposobienie za syna, adopcja, przyjęcie osoby świeckiej do zakonu. W rozmaitego rodzaju stowarzyszeniach lub towarzystwach uczonych, korporacje mniej liczne albo podrzędne łączą się z liczniejszemi lub główniejszemi, i to nazywa się także *afiljacja.* U masonów przyjęcie członka do innej loży.

Afinacja, w chemji i technologji oczyszczenie pewnego ciała od obcych domieszek. Najczęściej tycze się oddzielania złota od srebra przez użycie kwasu siarczanego; srebro wtedy utlenia się, przyczem kwas siarkowy uchodzi i tworzy się siarczan srebra rozpuszczalny, gdy złoto nie ulega wpływowi kwasu. Następnie srebro strąca się miedzią.

Afinger Bernard, jeden z najznakomitszych współczesnych niemieckich rzeźbiarzów. * roku 1813 w Norymberdze, gdzie przy bystrem rozwinięciu zdolności wielki okazał talent, oddając się całkowicie sztuce średniowiecznej. Pod przewodnictwem Raucha w Berlinie, starał się bogatą treść sztuki staroniemieckiej połączyć ze szlachetnością formy greckiej i pracując w tym kierunku, głośne zyskał sobie imię. Główne prace:

„Krucyfiks“ (w Sagan), posąg Arndta (w Bonn), posąg Newtona (w Peszcie), „Penelopa“ (w Elberfeld), nadto nagrobki, popiersia, medaljony i in. † w r. 1882.

Afinogen, biskup rozkolnik. Wskutek nieporozumień z władzami wywędrował do Mołdawji, a później do Polski i, przyjąwszy katolicyzm, wstąpił do wojska, gdzie się dosłużył rangi pułkownika. Już będąc w wojsku, udzielił święceń zakonnikowi sekciarskiemu Antimowi.

Afisz (fr. affiche). Ogłoszenie, pomieszczane w miejscach publicznych, o jakiemkolwiek widowisku, przedstawieniu teatralnem, koncercie, zabawie i t. p., zawierające szczegóły co do miejsca i dnia wykonania, oraz biorących w niem udział osób, ceny miejsc i t. p. Rozlepiany bywa na ścianach domów, lub wznoszonych umyślnie w tym celu kolumnach, szafkach i kioskach. Afisze znane już były w starożytności; dziś jeszcze na domach w Pompei można widzieć ogłoszenia o widowiskach cyrkowych.

Afium-Karahissar v. Karahissar, (star. Apomea Kibotos v. Prymnesia), m. w Azji Mniejszej; fabryki broni, kobierców, wyrobów wełnianych, plantacje marzanny i maku, przygotowywanie opjum; cytadela i ożywiony handel; 20,000 miesz. W okolicy leżała star. *Synnada*, słynna łomami pięknego, białego marmuru.

A fonds perdu: A. umowa, której mocą dający pewien kapitał lub majątek odbiera w terminach stałych, przez oznaczony okres czasu, pewien dochód (rentę), a zobowiązany do płacenia tych dochodów, staje się właścicielem kapitału lub majątku; **A.** sam kapitał lub majątek oddany pod powyższemi warunkami; **A.** zapomoga państwowa, dana jakiemuś przedsięwzięciu bez obowiązku zwrotu.

Afonin Maciej, naturalista rosyjski, † 1810. Był pierwszym profesorem nauk przyrodniczych w uniwersytecie moskiewskim od r. 1769 do 1777. Pozostawał w blizkich stosunkach z Linneuszem i Pallasem. Ogłosił rozpr. o pożytku czarnoziemu.

Afonja *(aphonia)*, objaw chorobowy utraty głosu, chociaż mowa szepcząca pozostaje; różni się więc od niemoty, przy której głos wydobywa się z krtani, ale nie może być urabianym. Zdarza się przy chorobach krtani; głównie w osłabieniu, zniszczeniu, lub mocnem spulchnieniu i paraliżu stron głosowych, w krupie, tudzież przy chorobach nerwowych, niekiedy następuje po mocnem nadwerężeniu przyrządu głosowego; zjawia się także czasowo, przemijająco u histeryczek. Leczenie jej zależy od przyczyn, które ją wywołały.

A fortiori (łac.), tembardziej.

Aforyzm (grec.), oznacza krótkie i treściwe zdanie, mające podobieństwo z przysłowiem lub określające ważniejszą zasadę jakiej nauki.

Aforystycznie, w oderwanych krótkich zdaniach, jędrnie wypowiedzianych.

Afra św., rodem z Cypru. Była z młodości rozpustnicą, ale nawrócona przez Narcyza z Gerony zmieniła tryb życia i umarła śmiercią męczeńską w Augsburgu, za czasów Djoklecjana (304 r.). W 1064 uznano ją za świętą.

Afraates św., rodem Pers, żył w IV w. w Antjochji i zwalczał błędy heretyckie Arjanów.

Afrancesados albo **Josefinos,** tak nazywano Hiszpanów, którzy w r. 1808 przyjęli konstytucję, nadaną im przez Józefa Bonapartego, i bronić jej przysięgli. Później zwano tak w ogóle przychylnych Francji, wypędzonych z kraju 1813 roku.

Afranius Lucius, rzymski poeta komiczny, żyjący na 100 lat przed Chr. Pierwszy porzucił naśladownictwo Greków, przedstawiając życie i obyczaje Rzymian, malując często najniższe warstwy społeczeństwa (Fabula togata). Z 40 jego komedji tylko ułamki pozostały. Wyjątki wyd. Ribbeck (2 w., 1873).

Afranius Lucius, wódz rzymski i przyjaciel Pompejusza, w r. 60 przed Chr. został konsulem wespół z Metellusem Celerem, a w r. 54 namiestnikiem w Hiszpanji. Podczas wojny domowej pomiędzy Cezarem a Pompejuszem w r. 49, z Warronem i Petronjuszem dostał się do niewoli, lecz uwolniony, wziął udział w bitwie pod Farsalą, skąd po porażce uciekł do Afryki. Ujęty powtórnie w nieszczęśliwej bitwie pod Tapsus, został zabity przez żołnierzy Cezara.

Afri Mikołaj, biskup chełmiński, † 1325 r., należał do zakonu kaznodziejskiego. Odebrał Krzyżakom przywłaszczone przez nich dobra kościoła chełmińskiego.

Africanus Sekstus Juljusz, dziejopis rzymski III wieku, chrześcijanin, rodem z Emaus w Palestynie. Z rozkazu cesarza Aleksandra odbudował miasto Emaus, przezwane później Nikopolis. Napisał „Pentabiblion chronologicum,“ kronikę od stworzenia świata do trzeciego roku panowania Heljogabala, którą wcielił do swojej historji Euzebjusz. Fragmenty (spis zwycięzców olimpijskich, wyd. Rutgers, 1862). Twórca chronologji chrześcijańskiej. Por. Gelzer (1880).

Africanus, ob. Scypjon.

Afridi, albo **Apridai,** plemię góralskie w Afganistanie, na północo-zachodniej granicy Indji angielskich, liczy przeszło 5,000 mężczyzn zbrojnych. Są wysokiego wzrostu, barwy jasno-bronzowej. Oddzielne plemiona walczą wciąż między sobą. Przyjmują chętnie służbę w granicznej armji angielskiej.

Afrodisia, p. Afrodyta.

Afrodisiaca *(aphrodisiaca)*, środki djetetyczne i apteczne, mające przywrócić lub wzmocnić popęd płciowy i możność płodzenia. Tu należy użycie pokarmów białkowych (jaja, kawior, ostrygi), jako dostarczających materjału dla wydzieliny gruczołów płciowych. Ze środków aptecznych zalecają z bardzo niepewnym skutkiem

wanilję, szafran, piżmo, środki drażniące moczopędne, zwłaszcza kantarydy (mucha hiszpańska). Dawniej sprzedawano wiele tajemniczych napojów miłosnych pod nazwiskiem *philtra*.

Afrodyt, ob. Anafrodyt.

Afrodyta, Afrodite, Afrogeneja, Anadjomene, grecka nazwa Wenery, znacząca dosłownie: powstała z piany morskiej. Bogini miłości, typ piękności kobiecej. Córka Zeusa i Djony, stąd zwana Dionaia a. Dione, małżonka Hefajstosa, kochanka Aresa, miała syna Erosa, który z jej polecenia miotał pociski miłosne. Z ludzi kochała Adonisa (stąd zwana Adonaia, Adonias), Anchizesa, z którym miała syna Eneasza. Kult jej był wielce rozpowszechniony w Grecji i Azji Mniejszej; uroczystości na jej cześć, zwane *Afrodisia*, odbywały się wiosną i były niejednokrotnie połączone z rozpustą; najbardziej czczono ją na Cyprze, skąd otrzymała miano Cyprydy. Z wielu posągów starożytnych, wyobrażających tę boginię, głośnym jest znaleziony w r. 1820 na wyspie Milo, obecnie znajdujący się w Luwrze paryskim, następnie Wenus kapitolijska, oraz znaleziona przy Schliemanna, Afrodyta cypryjska, obecnie w Berlinie przechowywana.

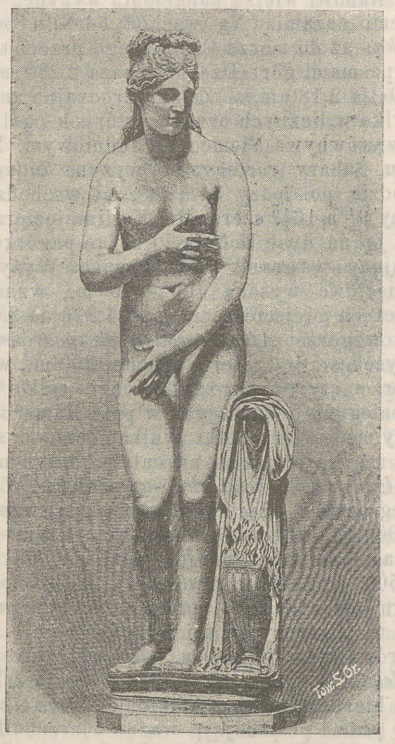

Wenus kapitolijska

Afryka jedna z trzech części kontynentu starożytnego, z którym łącząc się przez międzymorze Suez (115 klm. szerokości), ze wszystkich stron ma granice morskie. Na północy oblewa ją morze *Śródziemne*, na wschodzie morze *Czerwone* i *Ocean Indyjski*, na południu i zachodzie ocean *Atlantycki*. Znaczenia nazwiska jej dotychczas nie znaleziono, po raz pierwszy zaś użył go Ennius przed drugą wojną Punicką, stosując je początkowo tylko do samej Kartaginy i obejmującej ją całej prowincji rzymskiej; następnie nazwę tę nadano całemu kontynentowi. Grecy kraje na zachód od Egiptu leżące nazywali Libją. Ogólna przestrzeń **A.,** razem z małemi wyspami u wybrzeża zachodniego (Senegambja) i w wielkiej wschodniej zatoce Zanzibarskiej, obejmuje 29,207,100 kilometr. kwadrat. (530,530 mil kwadr.), a razem z wyspami, położonemi na oceanie Indyjskim, 29,883,100 kilometr. kwadrat. (541,800 mil kw.). *Konfiguracja* **A.** pod względem układu poziomego jest bardzo prostą. Jest to pień bez rozgałęzień. Średnica północno-południowa między najskrajniejszemi punktami na północy, przylądkiem *Blanco* (pod 37°20′ szer. północ.), i na południu, przylądkiem *Agulhas* (34°51′ szer. połud.), wynosi 8,000 klm., a średnica wschodnio-zachodnia, między najwięcej oddalonemi od siebie punktami: na wschodzie przylądkiem *Guardafui* (pod 51°16′ dług. wsch. Gr.) i na zachodzie przylądkiem *Verde* (pod 17°34′ dług. zach. Gr.), wynosi niewiele mniej, gdyż 7.500 klm. Ogólny kształt **A.** bardziej jest zaokrąglony i bardziej niż każdej innej części świata zamknięty w sobie. Nizina północna stanowi szeroki owal, zwężający się ku południowi w trójkąt z przyciętym wierzchołkiem. Ale trójkąt ten jest tak wysunięty ku wschodowi, że jego wschodni wierzchołek (kraj Somala z przylądkiem Guardafui) tworzy półwysep, gdy tymczasem na stronie zachodniej wielka odnoga Gwinejska, wrzynając się w ląd, stanowi jedyne załamanie kontynentu. Rozwój brzegów **A.** daleko jest słabszy, aniżeli w innych częściach świata. Niema tu ani głęboko zachodzących w kontynent zatok (jak w Azji lub Europie), ani żadnego znaczniejszego półwyspu. Linja brzegowa wynosi 27,638 klm. (1 klm. wybrzeża na 1,067 klm. powierzchni, gdy w Europie 1 klm. na 278 klm. powierzchni), z której to cyfry na morze Śródziemne wypada 5,254, na ocean Atlantycki 10,840, na ocean Indyjski 8,584, na morze Czerwone 2,960 klm. Ten nadzwyczajnie słaby rozwój brzegów jest jednym z powodów, dlaczego **A.** później niż każda inna część świata została zbadaną. i to nie w całości. Środek **A.,** pomimo wyspiarskiego jej położenia, żadnej prawie z oceanem nie ma styczności, przeciwnie całkiem jest niedostępny. — Ilość *wysp* okrążających **A.** równie nader jest szczupłą. U wybrzeża północnego brak ich zupełnie. Na oceanie Atlantyckim istnieją tylko Madera, wyspy Kanaryjskie i Zielonego Przylądka, Fernando Po, św. Tomasza, Annobom, św. Heleny,

Wniebowstąpienia i Tristan da Cunha. U wybrzeża wschodniego: wyspy Komoreńskie, Madagaskar, Maurycego, Rodriguez, Réunion, Amiranty, Seszele, Zanzibar, Pemba, Sokotora i niezamieszkane, wulkanicznego pochodzenia wysepki: Nowy Amsterdam i św. Pawła, Crozet i Kerguelen. I liczba *zatok* jest mała. Oprócz wymienionej już na oceanie Atlantyckiem zat. *Gwinejskiej*, której składowemi częściami są zatoki: *Benin* i *Biafra*, zasługują na uwagę jeszcze na morzu Śródziemnem *Gabes* albo mała Syrta na granicy Tunetanji i Trypolitanji, *Wielka Syrta*, na południowo-zachodnim wybrzeżu zatoka *Wielorybia* i *Angra Pequena*, na wybrzeżu kraju Przylądkowego: *Stołowa*, *Fałszywa* i *Mosel*, na wybrzeżu wschodnim: *Delagan* i *Tadżura*.—Z mnóstwa przylądków, po większej części sławnych w historji odkryć, prócz wyżej wskazanych wymienić jeszcze należy: *Spartel* (na wybrzeżu marokańskiem), *Num* (naprzeciwko wysp Kanaryjskich), *Bojador* i *Blanco* (na wybrzeżach Sahary), *Palmos* (w Gwinei Wyższej), *Lopez* (na granicy między Niższą i Wyższą Gwineją), *Negro* (w Niższej Gwinei), *Dobrej Nadziei* (w ziemi Kapskiej), *Corientes* i *Delgado* (oba na brzegach wschodnich). Pod względem *układu pionowego* **A.** nie przedstawia tak wielkiej rozmaitości, jaką widzimy w Europie, Azji i Ameryce. Niema tam rozległych kotlin, ani wielkich łańcuchów gór. Średnią wysokość Afryki oblicza Chavanne na 661,8, de Lapparent na 612, Murray na 573, Heiderich na 673 m., gdy tymczasem średnia wysokość kontynentu Azjatyckiego wynosi 500 m., a Europejskiego 300. Powodem tego jest wyjątkowa przewaga wyżyn i prawie zupełny brak dolin. Okolice południowe są wyższe od północnych. Za płaskowzgórzem południowem, mającem 1,200 m. wysokości, ciągnie się kotlina Ngami 800 m., międzyrzecze Schari i Nilu 600 m., Sahara 500 m., pustynia Libijska 20 m. Jeszcze większa różnica istnieje pomiędzy wschodem i zachodem. Prawie wszystkie większe wzniesienia **A.** znajdują się na zachód od 25° dług. Na zachodzie tylko góry Kameruńskie i Atlasu dosięgają 4,000 m. Zarówno jak Azja, posiada **A.** wklęśnięcia niżej poziomu morza, jak w Algierji El-Melhir—31 m., Gharsa—21 m., na północnej krawędzi pustyni Libijskiej oaza Aradż 70 m., Siwah—30 metrów, Uttiah—20 m., jezioro Sittra—25 m., Birkel-el-Kerun w Fayum—40 m., Bahr-Assal—174 m., jezioro Alalebadd, oraz słony step Deghed—61 m. na wschodniej granicy Abisynji. Stan *orograficzny* **A.** wykazuje nam przedewszystkiem system gór *Atlasu*, następnie płaskowzgórze Sahary i Sudanu, w końcu wyżyny: podrównikową, środkową, wschodnią i połud. Co się tycze *Atlasu* (ob.), jest on jednolitem pasmem gór, lecz rozpada się na wschodzie na 3 części: północną, mały Atlas i południowe pasmo Wielkiego czyli Saharskiego Atlasu. Ale podział ten istnieje tylko w Algierji, w Tunisie bowiem i Marokko brak wyżyn stepowych. Najwyższe szczyty w systemie tym są: Dżebel-Ajaszi (4,500 m.), Tamjurt (4,700 m.), Dżebel-Lalla (2,308 m.), Chelia (2,300 m.). Przez pustynię *Sahary* (ob.), pod względem obszaru prawie wyrównywającą Europie, ciągną się oddzielne pasma gór, poprzedzielane wyżynami, stepami, piaskami i oazami. Sahara w zachodniej części kraju Tuaregów aż do oaz, Senegalu i Nigru, stanowi płaskowzgórze poprzedzielane stepami piaszczystemi; w środku Sahary rozpościerają się okolice górzyste, tworzące od Tibesti (2.700 m.) i jej odnóg niejako granicę pomiędzy Saharą zachodnią i pustynią Libijską. Południowo-wschodnia część tej ostatniej stanowi wielką kamienistą wyżynę, usianą licznemi oazami. Na wschód od Nilu *pustynia arabska*, aż do morza Czerwonego przecięta licznemi pasmami gór (Dżebel Sebara 2,280 metrów, Um-Delfa 2,180 m.). Ziemia urodzajna znajduje się tylko w licznych oazach, których ogólny obszar wyrównywa Niemcom południowym. Na południu Sahary rozciąga się wyżyna *Sudanu*, na zachodzie pomiędzy 5½ a 14°, na wschodzie pomiędzy 9½ a 16½° szer. półn. Kotlina jeziora Czad dzieli ją na dwie połowy. Kraj to pagórkowaty, obfitujący w granit i piaskowiec. Wyżyna ta, przecięciowo wysoka 400—570 m., wznosi się w czterech miejscowościach od 1,830 do 3,000 m. Płaskowzgórze *Afryki środkowej*, *podrównikowej* ma wysokości w części północnej 800 m., w pasie zaś przeciętym przez rzekę Kongo tylko 500 m. Gdzieniegdzie jednak, jak w pniu Kameruńskim, pojedyńcze wierzchołki wulkaniczne dosięgają 4,000 m. Najwyższem na całym kontynencie **A.** jest *płaskowzgórze wschodnio-afrykańskie*. Wschodnia jego część, obejmująca Abisynję, wznosi się do 3,000 m., w kraju Galla aż do Kenia obniża się, następnie ku południowi podnosi się znowu od 1,500 do 2,000 m., w końcu u wschodniego brzegu jeziora Nyasa ma w przecięciu przeszło 2,000 m. Ze szczytów tej wyżyny sięgają: *Kenia* (pod równikiem) 5,600 m., *Kilima Ndżaro* 6,100 m., *Gelei* 4,200 m. I na zachód od jeziora Rudolfa, w kierunku jeziora Wiktorja Nyanza ciągnące się pasma posiadają poważne wierzchołki, jak *Lekakisera* i *Elgon* (4,290 m.), *Ruwenzori* (5,000 m.), *Gordon Bennett* (4,600 m.) i *Msubiro* (3,000 m.). Płaskowzgórze *południowo-afrykańskie* rozciąga się od doliny Zambezi aż do południowego krańca kontynentu. Na przestrzeni tej, stanowiącej piątą część Afryki, wznoszą się wyżyny 1,000—1200 m. nad poz., rozpościerające się w kształcie tarasów. Większa część tego obszaru nie jest dostatecznie zbadaną. Od ujścia rz. Oranje ciągnie się naokoło kraju Przylądkowego wązki i nizki brzeg, do którego, ażeby dostać się na wyżynę ostatnią, należy przejść trzy stopnie. Pojedyńcze ich części noszą różne nazwy. Pierwszy z tych tarasów (80—100 m. wysok.) obejmuje góry 1,000—1500 m., drugi *Wielki Karroo*

sterczy jak mur forteczny i dostępny tylko przez wąwozy. Grzbiety jego sięgają 1,200—1,500 m., a jeden z nich Seven Weeks Poort 2,325 m. Trzeci stopień tylko w swej zachodniej części od strony południowej przedstawia się jako góra, lecz przybiera jej charakter w miarę posuwania się ku wschodowi. W wierzchołku swoim Kompas sięga 2,440 m., w Champagne Castle i Mont-aux Sources (Kathlamba) 3,160 m. Na zachód od tych potężnych gór rozpościera się wyżyna Boerów, sięgająca 1,200—1,500 m. Otaczające **A.** *wyspy* są wogóle górzyste, a leżące na oceanie Indyjskim, okrążone rafami koralowemi, jak Komoreńskie, na których dotychczas czynny jest wulkan, 2,350 m. wysokości. Płaskowzgórze Madagaskarskie wznosi się na 1,400 m., lecz ku południowi opada do 1,100—1,200. ku północy 800—900 m., a w szczycie Ankaratra sięga 2,630 m. Wyspy Maskareńskie są pochodzenia wulkanicznego, Amiranty zaś stanowią wytwór koralowy.

Rzeki. Klimatyczne różnice w związku z budową powierzchni wytwarzają w **A.** sprzeczności w stosunkach hydrograficznych. System gór Atlasu zezwala na powstawanie tylko rzek małych, jak Medjerda, Szeliff, Muluja, Sebu, Tensift i wiele innych, zjawiających się perjodycznie i ginących częścią w jeziorach słonych i błotach, lub jak Waadi Draa i Sagiet el Hamra, wpadających do oceanu Atlantyckiego, naprzeciw wysp Kanaryjskich. Strumienie te podczas burzy wzbierają gwałtownie, lecz wkrótce giną. Inne zjawisko przedstawia się w okolicach, w których podrównikowe deszcze dają opady perjodyczne. Tam potworzyły się rzeki potężne i jeziora tak wielkie, jakich nie ma żadna inna część świata. Za strefy tej płynie ku morzu Śródziemnemu jeden tylko Nil, wszystkie zaś inne rzeki wpadają do oceanów: Indyjskiego i Atlantyckiego. *Nil*, mający długości 5,900 klm., jest najdłuższą rzeką w Afryce, a na całej kuli ziemskiej ustępuje tylko Mississipi-Missouri. Wypływa on pod 5° szer. połud., poniżej Chartumu przerzyna się przez góry pustyni Nubijskiej, pod Kairem dzieli się na kilka odnóg i wpada do m. Śródziemnego. Z wyżyny abisyńskiej, wysyłającej pewną liczbę strumieni do Nilu, płyną na wschód i południo-wschód liczne i mało znane rzeki, jak Hawasz, Doboi i Dżubb. Z Kenii wypływa Tana, z Kilima-Ndżaro Sabaki i Pangani. Rowuma i inne. Wszystkie te rzeki obfitują w wodospady, utrudniające żeglugę. To samo należy powiedzieć i o rzekach wybrzeża wschodniego, jak Zambezi, Okawango, gubiących się w błotach lub jeziorach. Wypływająca z Transwalu *Limpopo* albo *Inhampura* wpada w pobliżu zatoki Delagoa. W kraju Przylądkowym znajdujemy rz. *Tugela*, następnie wpadającą do oceanu Atlantyckiego rz. *Oranje*. Olbrzymia rz. *Kongo*, z powodu wodospadów dostępna dla żeglugi na niewielkiej tylko przestrzeni, przyjmuje wielką liczbę wielkich dopływów. Do zatoki Gwinejskiej wpadające *Ogowe*, *Njong*, *Mbam*, *Kamerun*, nie mają wielkiego znaczenia. Do tejże zatoki wpada *Niger*, którego ilość wód większą jest od Nilu, lecz mniejszą od Kongo. Następnie wpadają do oceanu Atlantyckiego *Rio Grande*, *Gambia* i *Senegal*, z których dwie ostatnie obfitują w wodospady.

Jeziora. Cała wielka wschodnio-afrykańska wyżyna zawiera w sobie wielką liczbę jezior i błot. Te ostatnie leżą często w otoczeniu pozbawionych dopływów jezior i są wskazówką ich powolnego zanikania i przechodzenia w stadjum błot. W takim stanie znajdują się: *Szirwa* albo *Kilwa* na wschód od rz. Szire, północne przedłużenie jeziora *Rikwa*, *Bangweolo*, *Manjara*, *Stefanji* i in. Największe z jezior afrykańskich jest jezioro *Wiktorja Nyanza*, obejmujące 75,000 klm. kw. powierzchni, następnie *Tanganika* 40,000 klm. kw., *Nyassa* 27,000 klm. kw., *Bangweolo* 10,000 klm. kw., jezioro *Rudolfa* 9,000 klm. kw., *Moero* 6,000 klm. kw., *Alberta* 5,000 klm. kw., *Tana* i *Alberta Edwarda* po 2,980 klm. kw. Na płaskowzgórzu północnem, na wysokości 244 m. nad poz. morza, leży jezioro *Czad*, błotna laguna wód słodkich, zmieniająca swój obszar: przy nizkim stanie wód obejmuje 27,000 kilom. kwadratow. powierzchni, a po wezbraniu dwa razy tyle. Na wschód w Wadai leży wielka laguna *Fitri*, a na południo-wschód od niej w Bagirmi laguna *Iro*. U południowego wybrzeża rz. Kongo leżą jeziora *Mantumba* i *Leopolda II.*

Geologja.—**A.,** o ile jest znaną, wskazuje uderzający rozwój skał pierwotnych, łupków krystalicznych i granitu. Należy przyjąć, że w czasie tworzenia się tak zwanych pokładów pierwotnych wielkie części **A.** sterczały jako wyspy nad morzem otaczającem, gdzie tworzyły się pokłady paleozoiczne; ale już w końcu perjodu przejściowego, wskutek podniesień, utworzyła się największa część tego lądu, która już prawdopodobnie potem morzem nie była zalaną. Silna działalność wulkaniczna w **A.** południowej wyniosła wspaniałe utwory porfirowe, na których rozwinęła się flora pokładów węglowych; liczne skamieniałości okazują zabytki zwierzęce, tak różne od zwierząt domowych europejskich, gdyż ląd **A.** był wówczas oddzielony. Po długim perjodzie spoczynku nastąpiło zniżenie części północnej, na której utworzyły się pokłady kredowe. Pokłady wapienne wewnętrzne noszą cechy osadów wód słodkich i powstały z jezior. Wybrzeża **A.** wschodnie dotąd zwolna się podnoszą, jak to okazuje obwód ich utworzony z wapienia koralowego. Do bogactw mineralnych **A.** połudn. należy żelazo, miedź, sól; obszar Zambezi i krajów sąsiednich jest bogaty w złoto. Djamenty znajdują się na południu; bardziej na północ liczne łomy dostarczały Egipcjanom, potem Rzymianom, doskonałych materjałów do robót architektonicznych i rzeźbiarskich (syenit, granit czerwony, porfir

i in.), góry Nubijskie zawierały w sobie kopalnie ołowiu, miedzi, i aż do epoki kalifów, złota. W Algierji południowej i zachodnim Egipcie studnie artezyjskie dawno były już znane.

Klimat. Położenie i ukształtowanie **A.** czynią ją najgorętszą częścią ziemi; $^4/_5$ należy do strefy gorącej, $^1/_5$ tylko do ciepłej umiarkowanej strefy; z 900 mil długości, w których równik przecina ląd stały, 500 przypada na **A.** Linja najwyższej średniej temperatury rocznej (27° C.) przebiega o kilka stopni na północ równika. Z powodu jednak czystego nieba silne jest promieniowanie ziemi, tak, że różnica w temperaturze dziennej wynosić może 45° Cel. (10° C. rano i 55° po południu). Pod względem rozkładu wiatru i deszczu, w okolicach międzyzwrotnikowych deszcz idzie ze słońcem, t. j. deszcze padają, kiedy słońce dochodzi najwyższego stanu; w okolicach pozazwrotnikowych, przy najniższym stanie słońca padają deszcze zimowe; tylko w wązkiej strefie równikowej, w tak zwanym pasie ciszy, deszcze padają we wszystkich czasach; zresztą następują naprzemian susza i deszcze, które obumarłą roślinność rychło do życia budzą. Na wybrzeżach pod wpływem wiatrów morskich klimat ulega korzystnym zmianom. Śnieg jest dość pospolity na wyżynach, wieczny wszakże śnieg na lądzie **A.** znany jest tylko na wysokich szczytach zachod. Zanzibaru.

Flora **A.** w okolicach północnych przedstawia ogólne cechy roślinności krajów, leżących nad m. Śródziemnem; po ubogiej florze pustyni rozciąga się flora zwrotnikowa, zajmująca całą okolicę stałych deszczów letnich; przedewszystkiem jednak bogactwem odznacza się roślinność w Afryce południowej. Dostarczyła ona dotychczas około 1,200 gatunków. Najbardziej godne uwagi z roślin **A.** są baobab, drzewo gumowe, hebanowe, wiele gatunków palm i roślin czułkowych, drzewa gumowe, farbierskie, rośliny pieprzowe i korzenne, różne gatunki aleosu, drzewo kawowe, rosnące dziko w Abisynji. Uprawiają się: bawełna, latorośl winna, różne gatunki zbóż i owoców europejskich.

Fauna. Oprócz półn. części, gdzie świat zwierzęcy ma wiele podobieństwa z płd. Europą, i Madagaskaru, noszącego typ indyjski, jedne niemal gatunki rozchodzą się od granicy pn. deszczów zwrotnikowych aż do Przylądka. Zwierzęta **A.** wyróżniają się w ogóle większą siłą i dzikością od zwierząt azjatyckich i amerykańskich. Faunę **A.** cechują następujące zwierzęta: słoń afr., nosorożec, hipopotam, świnia murzyńska (phacochoerus), bos caffer, girafa, zebra, pawjan, koczkodan (cercopithecus), pies latający (pteropus), dalej lwy, lamparty, szakale. Z ptaków: struś, długoszyjny plotus, flamingo, gęsi i kaczki (gęś czarna, g. egipska), kukułki (k. miodowód, indicator), gajówka krawczyk (sylvia sutoria), papugi, sępy (sekretarz, gypogeranus); z gadów: krokodyl, kameleon, okularnik (naja haye). Dalej tarantule i skorpjony znacznej wielkości, szarańcze, wielkie mrówki, których mrowiska do 20 stóp dochodzą; niebezpieczny robak gwinejski (filaria, vena medinensis). Rozkład tych zwierząt po całej **A.** wskazuje jasno, że nie jest ona żadnem pasmem gór zupełnie przecięta. Obfitość zwierząt jest niezmierną i dla myśliwego **A.** największe pole przedstawia. Co do zwierząt domowych, najważniejszem jest bydło, zwłaszcza na płd. Najbardziej rozpowszechnionemi są kozy i owce; znacznie mniej koń i dromader (wielbląd jednogarbowy). Afryce zawdzięcza Europa kota domowego i perlicę.

Ludność. Kultura. Religja. Północną część **A.** i wzgórza Abisynji zamieszkuje plemię kaukaskie, pochodzenia semickiego, brunatniejące pod wpływem słońca **A.** (Libijczycy Herodota); do tego dodać należy przybyszów arabskich i euro-

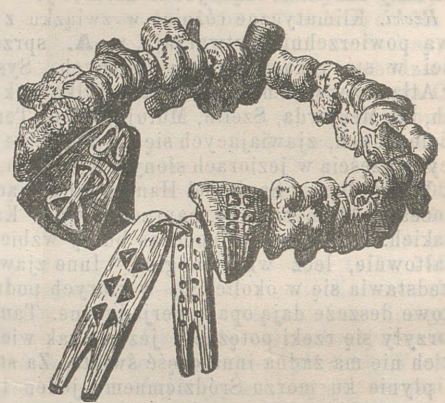

Fig. 1. Amulet lekarzy kafryjskich.

pejskich. Czarną rasę etjopską podzielono na Hotentotów, Kafrów i Negrów. Hotentoci, żółtobrunatni z grubemi wargami, panują na pd.-zach., Kafrowie, ciemniejszej barwy, silni, z nosami orlemi, z pd. zach. rozszerzyli się daleko ku półn. i zachodowi, Negrzy zamieszkują **A.** zwrotnikową, przedstawiając niesłychaną mieszaninę narodów i języków (*A. polyglotta*); Wład. Magyar rozróżnia 4 rodziny języków (Bunda, Kalabar, Munijaneka, Moluwa). Barwa ich ma wiele odcieni: od czarnej błyszczącej u Joloffów, aż do jasno-brunatnej Fulbów; wzrost również zmienny, od wysokości wyżej 6 stóp u różnych Negrów Sudańskich, aż do Aków, pozna-

Fig. 3 Amulet z Ubudszwe.

Fig. 3. Amulet z Ubudszwe.

AFRYKA

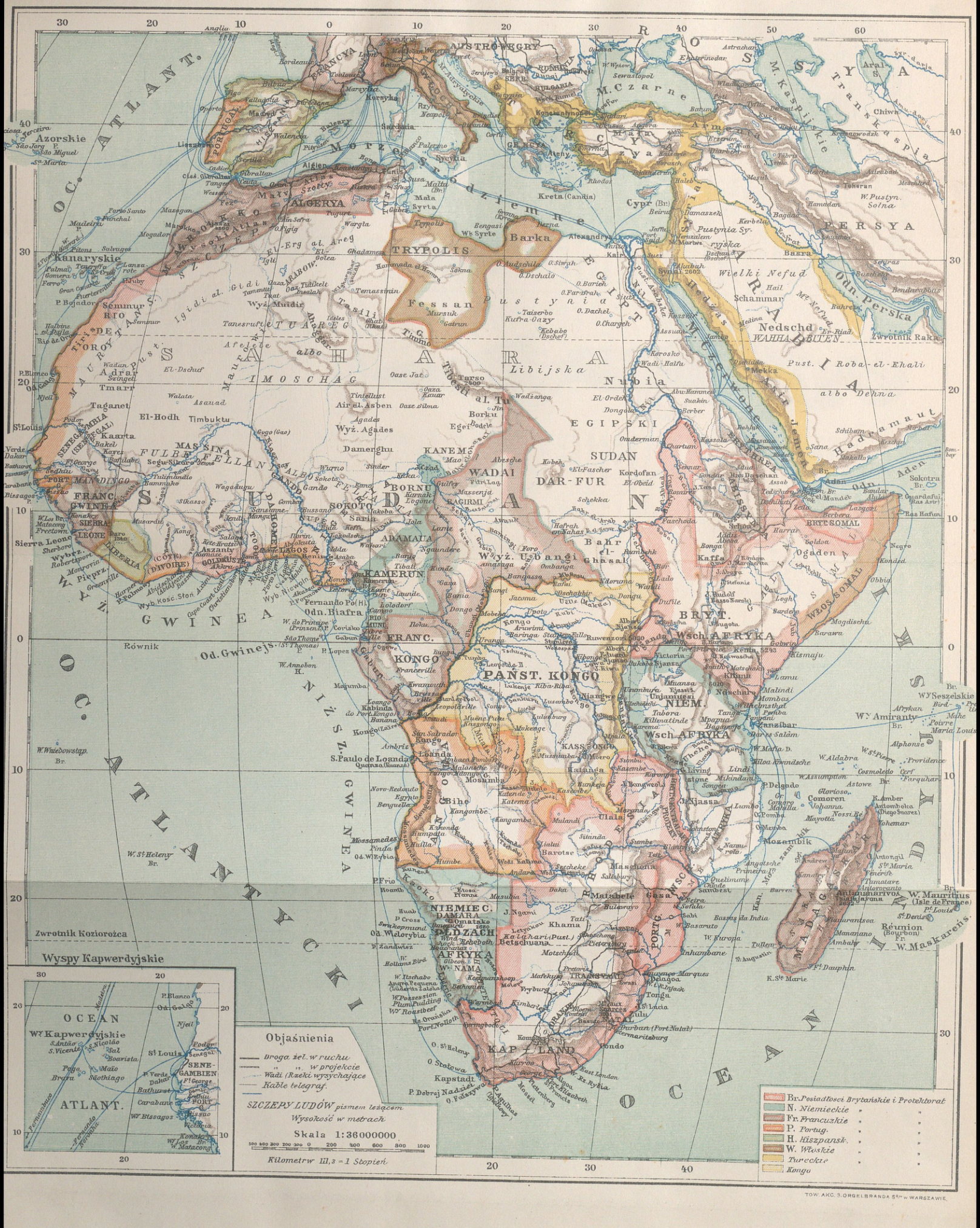
OC. ATLANT.
MOROKKO
ALGERYA
TRYPOLIS
Barka
EGIPT
Fessan
pustynia
SAHARA
Libijska
Nubia
EGIPSKI
SUDAN
DAR-FUR
WADAI
KANEM
BORNU
BAGIRMI
SUDAN
Wyż. Adamaua
Wyż. Ubangi
Bahr el-Ghasal
Bahr el-Arab
Bahr el-Abiad
ABYSSYNIA
ERYTREA
Wielki Nefud
Pust. Roba-el-Ehali
albo Dehna
Hadramaut
Asir
Jemen
Hedżas
Mekka
Medina
Nedschd
WAHHABITEN
Zwrotnik Raka
PERSYA
Pustynia Syryjska
Mezopotamia
Kurdystan
Armenia
M. Czarne
M. Kaspijskie
Transkaspia
Aral
AUSTRO-WĘGRY
RUMUNIA
SERBIA
BUŁGARIA
GRECYA
Kreta (Candia)
Cypr (Br.)
Rodos
Azorskie
Kanaryskie
Madeira
Porto Santo
Wyspy Kapwerdyjskie
Zwrotnik Koziorożca
Równik
Od. Gwinejs.
GWINEA
Taganet
El-Hodh
Timbuktu
Kaarta
Wyż. Agades
Air
Tintellust
Asaouad
Aoussa
Damerghu
Gando
Sokoto
Gwandu
Nupe
Saria
Kano
Zaria
Bautschi
Yola
Adamaua
Ngaundere
Tibati
Kamerun
Fernando Po (H.)
Odn. Biafra
Gabun
Loango
Kongo
Franc.
Kongo
Franceville
Państ. Kongo
Leopoldville
Stanleyville
Albertville
Ruwenzori 5030
Kenia 5293
Kilima
Ndscharo
Kismaju
Mogadischa
Barawa
Brytsomal
Ogaden
Somali
Włoskie Somali
Bryt. Wsch. Afryka
Nairobi
Mombas
Wilhelmsthal
Tanga
Zanzibar
Dar es Salam
Niem. Wsch. Afryka
Unjamwezi
Tabora
Kilimatinde
Mpapua
Bagamoyo
Usambara
Uzaramo
Ukami
Uhehe
Ugogo
Unyanyembe
Ujiji
Urundi
Ruanda
Karagwe
Uganda
Albert Nyanza
Albert Edward
Victoria Nyanza
Kagera
Nil Wiktoryi
Nil Albertowy
Nil Białe
Nil Błękitny
Sobat
Gambela
Fazoglo
Kassala
Chartum
Sennar
Fazoglo
Kordofan
El-Obeid
Darfur
Schekka
Kobbe
El-Fascher
Omderman
Dongola
Berber
Abu-Hammed
Suakin
Sawakin
Massaua
Keren
Asmara
Adua
Adigrat
Aksum
Adowa
Makalla
Sana
Aden
Golf Aden
Odn. Aden
Sokotra
Bandar Abbas
Bombay
Hafun
Ras Hafun
Lasgori
Berbera
Zeila
Harrar
Schoa
Addis Abeba
Goldea
Negro
Kondod
Obbia
Lamu
Malindi
Mombas
Pemba
Sansibar
Dar es Salam
Kilwa
Mozambik
Lindi
Mikindani
Songea
Nyassa
Tanganika
Kongo
Lualaba
Lomami
Kasai
Sankuru
Lulua
Kassai
Kwango
Kwa
Loanda
S. Paulo de Loanda
Benguella
Novo-Redondo
Egito
Mossamedes
Pinda
W. St. Heleny
Br.
Walfisch B.
Kapstadt
P. Dobrej Nadziei
Agulhas
Przylądek Igielny
Port Elizabeth
East London
Port Natal (Durban)
Pietermaritzburg
Kapland
Oranje
Transwal
Johannesburg
Pretoria
Lydenburg
Delagoa
Inhambane
Beira
Sofala
Sabi
Quelimane
Zambezi
Shire
Nyassa
Tanganika
Rudolf
Turkana
Stefanie
Rudolf
Omo
Ogaden
Somali
Włoskie Somali
Br. Wschodnio-Afrykańskie
Niemiecko-Wschodnio-Afrykańskie
Portug. Wschodnio-Afrykańskie
Niemiecko-Południowo-Afrykańskie
Br. Południowo-Afrykańskie
Damara
Namaqua
Betschuana
Matabele
Maschona
Barotse
Angola
Portug. Zachodnio-Afrykańskie
Br. Zachodnio-Afrykańskie
Francuskie Zachodnio-Afrykańskie
Hiszpańskie Zachodnio-Afrykańskie
Niemiecko-Zachodnio-Afrykańskie
Kamerun
Togo
Dahomey
Aszanty
Fanti
Akra
Elmina
Cape Coast Castle
Christiansborg
Wybrzeże Złota
Wybrzeże Kości Słoniowej
Liberia
Monrovia
Pieprzowe Wybrzeże
Sierra Leone
Freetown
Sherbro
Wybrzeże Ryżowe
Bissagos
Bissao
Bathurst
Gambia
Senegambia
Senegal
St. Louis
Podor
Bakel
Kayes
Medine
Kita
Segu-Sikoro
Timbuktu
Mopti
Niger
Bani
Bandiagara
Hombori
Gurma
Mossi
Yatenga
Wagadugu
Sansanne-Mangu
Kete-Kratschi
Salaga
Gambaga
Bussanga
Gurunsi
Kong
Bonduku
Grand Bassam
Assinie
Dabakala
Bobo-Dioulasso
Sikasso
Bamakoo
Kulikoro
Nioro
Kayes
Medine
Bakel
Podor
St. Louis
Senegal
Gambia
Bathurst
Carabane
Bissagos
Bissao
Farim
Geba
Rio Grande
Rio Cacheu
Portugalskie Gwinea
Hiszpańskie Gwinea
Rio Muni
Fernando Po
Corisko
Cabo Lopez
Gabun
Ogowe
Lambarene
Loango
Kabinda
Banana
Boma
Matadi
Leopoldville
Stanleyville
Kongo
Kwamouth
Kwango
Kassai
Lulua
Sankuru
Lomami
Lualaba
Tanganika
Albert Edward
Albert Nyanza
Victoria Nyanza
Kagera
Ruanda
Urundi
Karagwe
Uganda
Unjamwezi
Ujiji
Tabora
Kilimatinde
Mpapua
Bagamoyo
Sansibar
Dar es Salam
Usambara
Uzaramo
Ukami
Uhehe
Ugogo
Unyanyembe
Kilima
Ndscharo
Kismaju
Mogadischa
Barawa
Brytsomal
Ogaden
Somali
Włoskie Somali

Fig. 4. Rzeźbiona pokrywka do miski z Gwinei.

nych niedawno przez Schweinfurtha, nie dochodzących 1½ metra. Układ twarzy od typu małpiego u Buszmanów zbliża się do rasy kaukaskiej u Joloffów, Aszantów i innych. Różnice te zresztą uległy złagodzeniu w skutek istnych wędrówek narodów, które w **A.** od wieków zachodzą. Wszystkie narody oszpecają się w ogóle tatuowaniem, nacinaniem twarzy, odcinaniem kawałków uszu, szlifowaniem i wybijaniem zębów. W środkowej **A.** ludożerstwo istnieje dotąd, zwłaszcza w plemieniu Nyam-Nyam, które zresztą jest od typu Negrów odmienne. W ozdobach znajdują dziecinne upodobanie; odzieży jednak używają tylko tam, gdzie mahometanizm przeniknął, lub wymaga tego zimniejszy klimat górski. Wyobrażenie o sztuce różnych plemion afrykańskich dają załączone rysunki fig. 1—9. Bronią główną są dzidy i łuki, nauczyli się jednak używać doskonale broni ognistej; już w r. 1866, w walce Bassutów z osadnikami holenderskimi, naczelnik ich Moszesz użył armat. Chaty nędzne, bądź z gliny, bądź ze słomy plecionej, bądź też z gałęzi, ozdabiane są często czaszkami zabitych nieprzyjaciół. Ustrój społeczny od zupełnej równości u Buszmanów przechodzi w panowanie arystokracji i najdzikszy despotyzm (Abomey, Kazembo), gdzie władca uważa się za pana wszystkiej własności swoich poddanych. Religję stanowi zupełny fetyszyzm, cześć zwierząt, w połączeniu z wiarą w czarodziejstwa, która jest przyczyną niesłychanych zbrodni. Są narody, nie mające pojęcia o Najwyższej Istocie; gdzieniegdzie okazują się kapłani, wszędzie zaś są cudotwórcy, mający sprowadzać na żądanie deszcz; mahometanizm stanowi tu żywioł cywilizacyjny, misjonarze chrześcijańscy powodzenia wogóle nie mają. Pierwotni chrześcijanie są w Egipcie (Kopci) i w Abisynji. Ogólną ludność Afryki obliczają na 168,000,000 dusz.

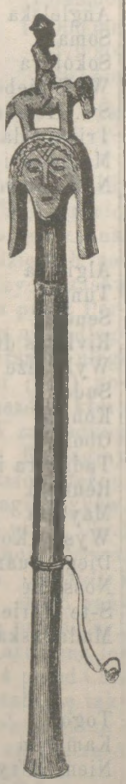

Fig. 5. Maczuga z Lunda.

Przemysł i handel. Polowanie i pasterstwo stanowi przedmiot największego zajęcia, wiele jest jednak narodów rolniczych. Z przemysłu wymienić można garncarstwo, garbowanie i przerabianie skór; obrabianie metali do kilku tylko ogranicza się narodów; kowale są wszędzie w poważaniu. Handel utrzymują karawany; dla wewnętrznego ważnym przedmiotem jest sól; wywozowy stanowią: guma, soda, drzewa farbierskie i stolarskie, kość słoniowa, wosk, pióra strusie. Najbardziej jednak dotąd jeszcze ożywiony handel jest niewolnikami; władcy sprzedają swych poddanych, rodzice dzieci, bezustannie dla zyskania jeńców toczą się walki, niszczące całe okolice. Drobny handel jest rozwinięty, każda wieś ma swój targ. Monety najrozmaitsze: tafelki soli, muszle, kawałki materji bawełnianej, perełki szklane, piasek złoty: moneta istotna głównie na wybrzeżach. Cło w towarach stanowi główny dochód naczelników plemion. Główne wewnętrzne miejsca wymiany towarów są: Timbuktu i Kano w Sudanie, oazy Kordofan, Darfur i Murzuk w Fezzanie.

Fig. 6. Laska mosiężna Negrów Ogbóni z Lagos.

Stan polityczny. Większa część ludów afrykańskich nie stanowi państw we właściwem znaczeniu, lecz tworzy tylko związki familijne, gminne albo plemienne, pod osobnymi naczelnikami z władzą despotyczną, jak np. Tuaregowie, Teku, Galla, Somali, Hotentoci, Beczuanowie, Kafrowie. Najznaczniejsze są: Marokko 812,300 kilom. kw., 8,000,000 m.; Sahara 6,180,000 kilom. kw., 2,850,000 m.; Wadai 444,550 klm. kw., 2,600,000 m.; Baghirmi 183.400 k. kw., 1,500,000 mieszk.; Bornu 148,000 klm. kw.

Fig. 7. Miecz w pochwie z Gabon.

5,000,000 mieszkańców; Kanem 56,660 kilometrów kw., 100,000 m.; Sokoto 224,100 klm. kw. i Adamana 137,330 klm. kw., oba razem 12,570,000 m.; Gando 203,300 klm. kw. i 5,500,000 m., Massina 166,900 klm. kw., 4,500,000 m., rzeczpospolita Liberja 37,200 klm. k., 767,500 m.; Dahome 10,000 klm. kw i 250,000 m.— Podział Afryki w latach ostatnich uczynił szybkie postępy, chociaż zajęcie większych przestrzeni figuruje przeważnie na papierze tylko, usiłowania zaś mocarstw mają na celu zabezpieczenie się od konkurencji obcych. W tym celu współubiegające się państwa wytknęły granice sfery interesów swych, jak Francja i Anglja w Sudanie do jeziora Czad, Niemcy i Anglja nad zatoką Gwinejską i w Afryce wschodnie, a po długich sporach Portugalja i Anglja w w Afryce południowej. Niemcy ustąpiły Anglji w Afryce wschodniej kraj Witu, razem z położonem na północ wybrzeżem aż do południowej granicy należącego do sułtana zanzibarskiego Kismaju, rozszerzyły za to przez założenie stacji w głąb kraju swe zdobycze nad Kamerunem i w kraju Togo. Rozległość obu tych kolonji, nieobliczona ściśle z powodu niepewnej granicy północno-zachodniej, wynosi: wschodnio-afrykańskiej 964,000 klm. k., południowo-afrykańskiej 810,000 klm. kw. Gdy Niemcy pretensje swoje na rzecz Anglji tak znacznie ograniczyły, ta ostatnia rozszerzyła sferę swoich interesów w czwórnasób. Wschodnia i zachodnia granica wybrzeża Złotego głęboko w głąb kraju została wsuniętą, terytorjum nad Nigrem w górę rzeki aż do zachodniego brzegu jeziora Czad rozszerzono, na południu od Portugalji znaczne przestrzenie zajęto, na wybrzeżu Afryki wschodniej ogromne przestrzenie do Wiktorya Nyanza, jeziora Alberta aż do granic państwa Kongo wciągnięto w sferę interesów angielskich, co w przyszłości ułatwi Anglji połączenie tych ogromnych przestrzeni z Egiptem. Granica posiadłości włoskich w skutek klęsk wojennych uległa ograniczeniu w kraju Galla i Abisynji. Francja rozszerzyła swe posiadłości afrykańskie jeszcze więcej niż Anglja. Nie tylko przez pomyślne wyprawy zbrojne, ale i za pośrednictwem swych eksploatatorów i podróżników, którzy zawierali traktaty protekcyjne, zajęła ona terytorja położone poza wschodnią granicą Liberji, połączyła posiadłości swe nad Nigrem z wybrzeżem Kości Słoniowej, rozszerzyła sferę swych interesów na wschód do jeziora Czad i stara się posunąć ją do Kongo. Do jakich rozmiarów europejskie kolonje rozwinęły się w Afryce od czasu międzynarodowej konferencji w Brukseli r. 1876, wykazują cyfry następujące:

	w r. 1876:	*w r. 1893:*	
Francja	733,479	3,338,216	klm. kw.
Anglja	761,381	4,659,091	„
Niemcy	—	2,168,100	„
Król. belgijskie	—	2,241,250	„
Portugalja	1,799,364	2,336,416	„
Turcja	3,367,930	2,027,300	klm. kw.
Włochy	—	815,817	„
Hiszpanja	9,480	709,689	„
Razem	6,671,634	18,295,879	klm. kw.

A ponieważ całkowita przestrzeń Afryki wynosi 29,833,100 kilometrów kw., więc pozostaje tylko 11.537,221 klm. kw., z których sama Sahara obejmuje przeszło 6 miljonów kil. kw.

Kolonje i posiadłości.

	klm. kw.	ludności
Angielskie:		
Gambia	6,993	50,000
Sierra-Leone	38,848	180,000
Wybrzeże Złote	120,689	1,905,000
Lagos i Joruba	285,070	3,000,000
Ziemia Kapska	574,800	1,524 888
Niger protekt.	151,070	17,000,000
Zatoka Wielorybia z wysp.	1,250	851
Pondo	11,120	150,000
Basuto	30,420	218,903
Beczuan	248,630	50,000
Zambezi i Nyassa	1,604,480	1,350,000
Natal	45,830	543,913
Zulu i Tonga	34,238	180,000
Zanzibar i Pemba	2,560	210,000
Angielska Afryka wschod.	634,520	5,600,000
Somala	77,700	240,000
Sokotora	3,579	12,000
W. Wniebowstąpienia	88	140
Św. Helena	123	5,300
Tristan da Cunha	116	97
Maurycy i zależne	1,914	372,664
N. Amsterdam i św. Paweł	73	—
Razem	4,659,091	32,654,132
Francuskie:		
Algierja	667,100	3,855,700
Tunis	116,300	1,500,000
Senegal	132,000	146,518
Rivières du Sud		47,503
Wybrzeże Złote i Benin	19,400	250,000
Sudan	1,231,500	8,800,000
Kongo	570,000	2,500,000
Obok	6,000	7,770
Tadzurra i Kubbet		14,600
Réunion	1,980	165,915
Mayotta	366	12,270
Wyspy Komoreńskie	1,606	53,000
Diego Suarez	591,964	4,607
Nossi Bé		7,567
S-te Marie de Madagascar		7,667
Madagaskar		3,500,000
Razem	3,338,216	20,873,117
Niemcy:		
Togo	41,400	500,000
Kamerun	336,700	2,600,000
Niem. Afryka połud.-zach.	835,800	250,000
„ Afryka wschodnia	955,000	2,900,000
Razem	1,168,100	6,250,000

Portugalja:		
Madeira	815	132,223
W. Zielonego Przylądka	3,851	110,926
Gwinea	69	6,538
Sao Thomé i Principe	1,081	20,971
Angola	1,339,450	12,400,000
Mozambik	991,150	800,000
Razem	2,336,416	13,470,598
Włochy:		
Erytrea	145,034	660,000
Abisynja	489,490	4,500.000
Somala	181,293	210,000
Razem	815,817	5,370,000
Hiszpanja:		
Presidios w Maroko	35	15,798
Rio de Oro	700,000	100,000
Wyspy Kanaryjskie	7,624	291,625
Fernando-Po	1998	25,000
Annobom	17	3,000
Corisco, Eloby etc.	15	2,000
Razem	709,689	437,423
Turcja:		
Egipt	994,300	6,848,000
Tripolis i Barka	1,033,000	1,000,000
Razem	2,027,000	7,848,000
Państwo Kongo	2,241,2500	14,000,000
Rzeczp. południ.-afryk.	294,300	679.200
Rzeczpospolita Orange	130,700	207,503

Historja, podróże i odkrycia. Dzieje Afryki wcale nie są bogate. Do XI-go w. znano jedynie północne wybrzeża, t. j. 10-tą część całej **A.** Tu jeno istniały historyczne państwa, powstałe w odległej już starożytności, w półn.-wschod. stronie, Etjopja i Egipt. Historja Etjopji mało jest znana. Egipt ważne zajął stanowisko w dziejach powszechnej cywilizacji. Od najdawniejszych czasów (3,000 lat przed Chr.) aż do podbicia przez Persów (525 przed Chr.) zachował swoją niepodległość. R. 332 (przed Chr.) razem z Persami uległ berłu Aleksandra W. Po jego śmierci (323) powstało niepodległe państwo Ptolomeuszów, które 31 r. przed Chr. zdobyli Rzymianie. W zachodniej stronie wybrzeża z fenickiej osady Kartaginy (Carthago), założonej w IX w., powstało potężne, poświęcone kupiectwu państwo Kartagińczyków. Po długoletnich bojach uległo (146 przed Chr.) zaborczej Romie; zamienione w prowincję *Africa*, miało w sąsiedztwie dwa królestwa: *Numidję* i *Maurytanję*, które również weszły w skład państwa Rzymskiego—pierwsza 106 roku przed Chr., druga 44 po Chr. Między Egiptem i Kartaginą leżała w kwitnącym stanie już od r. 614 przed Chr. osada grecka *Cyrene*, a 97 po Chr. dostała się także w moc Rzymian, którzy tym sposobem opanowali całą znaną wówczas **A.** R. 429 na gruzach Rzymu założył Genzeryk w dzisiejszej Berberji krótkotrwałe państwo *Wandalów*. Już r. 533 zdobył je Belizar dla państwa Wschodnio-Rzymskiego, do którego od r. 395 należał i Egipt. Od r. 640 szybko przechodzi **A.** pod panowanie Arabów. W imieniu kalifów rządzili pojedyńczemi prowincjami namiestnicy, którzy zmieniwszy się z czasem w niezależnych władców, potworzyli państwa *Tulunidów* (IX w.), *Fatymidów* (X w.), *Ajubidów* (XIII w.) i *Mameluków* (r. 1250). Od 1517 r. wszystkie te ziemie przeszły jedna za drugą w posiadanie Turków, tak, że niepodległemi państwami pozostały jeno *Marokko* i *Abisynja*. Reszta **A.** przez cały ten czas była Europie zupełnie nieznana. Tradycja o opłynięciu **A.** przez Fenicjan, z rozkazu egipskiego króla Nekona (617—601), pobudzała w XIII i XIV w. do poszukiwań żeglarzów genueńskich,portugalskich i francuskich. Na początku XIV w. odkryli Genueńczycy znane już starożytnym wyspy *Kanaryjskie*. Dopiero za popędem, nadanym przez infanta Don Henryka (1416—1460), zaczęli Portugalczycy ważne czynić odkrycia na wybrzeżach zachodnich. R. 1416 dosięgli przylądka *Bojador*, 1418 odkryli wyspę *Porto Santo*, 1419 *Madeirę*, w r. 1434 opłynęli przylądki Bojador, *Blanko* i *Verd* (1445), 1456—1462 odkryli wyspy *Zieloneyo Przylądka*, a niebawem wybrzeża Senegambji i Gwinei, zajęli wyspy *św. Tomasza*, *Annabom* i *Książęcą*. Za przedsiębierczego Jana II-go odkryli 1484 r. wybrzeża Niższej Gwinei, posunęli się o 300 mil niżej równika (*Kongo*, *Angola* i *Benguela*), i zniszczyli przesąd (istniejący od czasów Ptolomeusza), że **A.** ku południowi coraz się rozszerza. Dla naocznego o tem przekonania się popłynął śmiały Bartłomiej *Diaz* i odkrył, nazwany przez siebie, przylądek *Burzliwy*, a przez Jana II zamieniony nazwą *Dobrej Nadziei*. Dzielny żeglarz *Vasco da Gama* (za Emanuela W.), opłynął go 20 listopada 1497, i odkrył krainy *Sofala* i *Mozambik*, gdzie zastał podejrzliwych i nieprzychylnych sobie Arabów, a w końcu przez ocean Indyjski dotarł do *Calicut* (20 maja 1498). Odtąd zakładali Portugalczycy osady w pomienionych ziemiach wschodniej **A.** A kiedy Estevan da Gama na m. Czerwonem dotarł 1540 r. Suezu, dokonali Portugalczycy wielkiego dzieła — opłynęli bowiem **A.** Za Portugalczykami puścili się

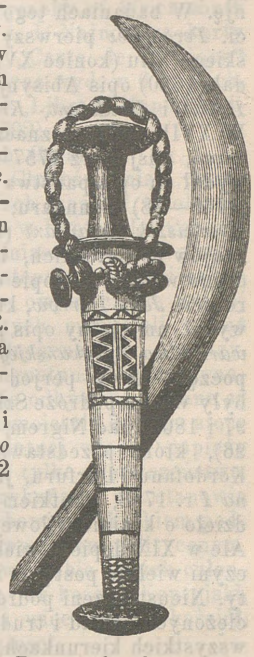

Fig. 8. Sztylet w pochwie i bumerang z Darfur.

w zawody Hiszpanie, Francuzi, Anglicy, Holendrzy i Duńczycy.—Również ważną i ciekawą jest historja poszukiwań *wewnątrz* **A.** Wzmianka u *Ptolomeusza* (120 po Chr.) o dwu jeziorach, jako źródłach Nilu, każe przypuszczać, że już starożytni odbywali w tym kierunku podróże. Nie wspominając o wyprawie Rzymian (za Nerona do 9° szerok. półn.), o kupieckich podróżach Kartagińczyków (prawdopodobnie w okolice Timbuktu), a nawet o zdobyczach Arabów (w VII—XIII w.) w Sudanie i Senegambji, przyznać i tu należy zasługę Portugalczykom, którzy w XVI w., poszukując państwa *Arcypasterza Jana*, zwiedzili Abisynję. W badaniach tego kraju zasłużyli się Jezuici. *Pero Paez* pierwszy doszedł do źródeł Niebieskiego Nilu (koniec XVI w.); *Hieronim Lobo* wydał (1630) opis Abisynji; godni także uwagi oo. *Poncet* i *Bredevent*, *Krump* i *du Roule* (do 1705). W XVIII wieku odznaczył się Jezuita *Moriz Thomann*, misjonarz 1757—1759, we wschodniej **A.**; wydał on opis państwa Monomatape; *James Bruce* (1768—78) Sennaaru; *Piotr Kolbe* Hotentotów; *Franciszek Levaillant* (1781—84), którego opisy krajów hotentockich, buszmańskich i kafryjskich długo w całej Europie chciwie rozczytywano; nareszcie *John Barrow*, który w końcu XVIII wieku wydał umiejętny opis południ. **A.** Założenie *Towarzystwa Afrykańskiego Londyńskiego* (1788) rozpoczęło nowy perjod poszukiwań. Szczególnie były ważne podróże Szkota *Mungo Park'a* (1795—97 i 1805) nad Nigrem; *W. G. Browne'a* (1793—96), który przedstawił najdokładniejszy obraz Kordofanu i Darfuru, jako też wyprawa *Napoleona I* r. 1798, skutkiem której wydano wspaniałe dzieło o krainie Nilowej z jej starożytnościami. Ale w XIX dopiero wieku badanie środkowej **A.** czyni wielkie postępy i osiąga pożądane rezultaty. Nieustraszeni podróżnicy, mimo nieprzezwyciężonych zawad i trudności, przebiegają **A.** we wszystkich kierunkach, a mozolnemi pracami znakomicie wzbogacają nauki przyrodnicze, geografję i etnografję. Liczne podróże dla łatwiejszego przeglądu, zestawiamy tu w kilku grupach: 1) Podróże od północy ku południowi: r. 1821 przedsięwziął wielką wyprawę kapitan szkocki *Hugh Clapperton* z majorem *Denham'em* i naturalistą *Oudney'em* przez Fezzan do *Bornu*, *Kano*, *Sokkotu* i *Katungha* w *Sudanie*, gdzie † 1827 r. Dziennik jego uratował *Ryszard Lander* i zwiedził krainy Nigru (1834). Mnóstwo podróżników pociągały szczególnie krainy Nilowe. *Jan Ludwik Burckhardt* zwiedził (1809—12) Egipt, Dongolę i pustynię Nubijską; opisy jego jeszcze wysoko szacują. Wiele cennych wiadomości podał o Nubji *Holroyd* (1837). *Mehmed Ali*, wice-król Egiptu, dla poszukiwania źródeł Nilu i złota, wyprawił trzy ekspedycje 1839—42 pod przewodnictwem inżynierów francuskich; *Edward Rüppel* 1822 i 1836 dotarł do Kordofanu; *Ryszard Lepsius* (1842—46) wydał we wspaniałem swem dziele opis swych podróży po Egipcie; *Józef v. Russeger* zwiedził (1837—1838) Egipt, Nubję i krainy sąsiednie, a *Teodor Kotschy* Kordofan. Od 1846 roku dokonano z Chartumu, gdzie Grzegorz XVI założył szkołę misjonarską, wiele b. ważnych wypraw w okolice Gornego Nilu. Odznaczyli się szczególnie *Ignacy Knoblecher* i *Mosgan*. Prócz tego wymienić należy: *Rochet d'Héricourt* (1839—45); książę *Pückler-Muskau* (1839), *J. G. Bell* (1840—42); *Adalbert v. Barnim* (1859); *A. E. Brehm* (1862); botanik *G. Schweinfurth* (1864) i *White Baker* (1861—62) zwiedzali krainy Niebieskiego Nilu. Brzegi Białego Nilu badali: *Brun-Rollet* 1856 otworzył drogi handlowe z krajami nad Bahr-er-Ghasal; *G. Lejean* 1860; *Fran. Morlang* 1859; Holenderka *Tinne* 1860; *Speke* i *Grant* 1863 odkryli źródło Białego Nilu w wielkiem jeziorze Ukerewe (Victoria Nyansa), a *Baker* drugie źródło w jeziorze Luta Nzige (Albert Nyansa) 1863, *John Petherik* (1863) zbadał kraj między Białym Nilem i rz. Dżur, a zoolog *Wilh. v. Harnier* (1860) Gondokaro. 2) Po-

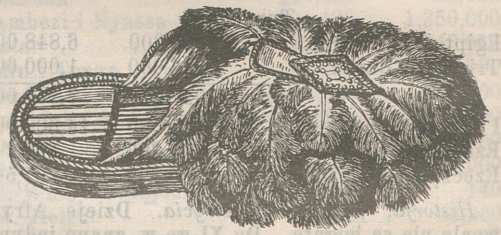

Fig. 9. Sandał kobiety z Kano.

szukiwania we wschodniej i południowej **A.**: *Jan Ludwik Krapf* w towarzystwie *Rebmanna* i *Ehrhardta* (od 1853) odkrył jezioro *Unamiezi*, i zwiedziwszy liczne krainy, poczynił ważne spostrzeżenia nad pokrewieństwem języków afrykańskich. *Karol v. d. Decken* (od 1859) zwiedził Zanzibar, Kilmandżaro i rz. Dżuba (1865), gdzie został zamordowany; podobnegoż losu doznał przed nim w okolicach jeziora Nyassa *Albrecht Rocher* (1869). Najznakomitszym wszakże badaczem wschodniej i południowej **A.** jest angielski misyonarz *Dawid Livingstone*. W r. 1840 głosił ewangelję Beczuanom, 1846 przebywał nad rz. Kolobeng, 1849 na brzegach jeziora Ngami i pustyni Kalahari, potem w okolicach Linyanti; 1854 pociągnął w poprzek **A.** do Loanda, stąd wracając ku wschodowi zbadał rzekę Zambezi i odkrył olbrzymi wodospad Mozywatunja, r. 1858 znowu podróżował nad rz. Zambezi, jez. Szyrwa i Nyanda; r. 1863 przebywał na wyżynie Warawi (15° południowej szerokości). Zasłużyli się także: *Stanley*, który odszukał Livingstona, zwiedził północne dorzecze Kongo i założył nad niem wiele stacji, *Ryszard Brenner* (1866—67 i 1870 w Galla i nad rz. Duna) i *Kinzelbach* († 1868 w Somali), *Cameron*, *Pogge*, *Serpa Pinto*, *Buchner*, *Brazza*, *Emin-basza*, *Casati*, *Peters*. Wnętrze południowo-wschodniej **A.**

zwiedzili: *Gust. Fritsch* 1864—66 (Oranje, Natal i Beczuanów); *Manch* odkrył przy źródłach Umfale i Umniati, nowy kraj złotonośny (1866), dokąd 1868 udała się ang. ekspedycja *Tom. Baine'a; James Chapman*, 15-letni podróżnik w ziemi Kapskiej (1849—64), *Holub*, *Nachtigal*. Zachodnią stronę południ. **A.** badali: botanik dr *Welwitsch* (1854—57), dr *Bastian* (1857), *Andersson* († 1867 r. niedaleko Cunene); *Wład. Magyar* (1848—57 i 1864 † w Bengueli); *Wiliam Balfor Baike* († 1864 w Sierra Leone i t. d. 3) Sahara, Sudan i jezioro Czad. W r. 1850 przedsięwzięli tu wielką wyprawę *James Richardson*, *Adolf Overweg* i *Henryk Barth*. Po śmierci swych towarzyszów, podróżował dalej sam Barth do r. 1855 i wydał szczegółowy opis Sudanu w 5-u tomach. *Edward Vogel* (1850—56, zabity na rozkaz sułtana Wadai) wielkie położył zasługi w dziedzinie geografji. *Wyprawa Heuglińska* (1861—63), w której pod przewodnictwem *Teod. v. Heuglin* (podróżnika, 1850—56) po krajach Nilowych brali udział: *Steudner*, *Teodor Kinzelbach*, *Ludwik Hansal*, *Herman Schubert*, *Werner Munzinger* i *Maurycy v. Beuermann*, chociaż z powodu zabójczego klimatu nie powiodła się, to jednakże ważnych dostarczyła wiadomości o wschodnich częściach środkowej **A.** Najbardziej się odznaczył Beuermann. 4) Berberja. Podczas wyprawy francuskiej do Algieru 1830 i wojny hiszpańsko-marokańskiej 1859 była już w znacznej części zbadana. Z uczonych podróżników zasługują na szczególniejszą pamięć: *Maltzan*, *H. Duveyrier* (1859—60), *E. Mage*, *Quintin* (1863—66) i *Gerald Rohlfs*, który przebiegłszy Maroko i zbadawszy Atlas, pierwszy z Europejczyków zwiedził kraje na południe od Maroko położone (1861—1867). Tym więc sposobem karta **A.** środkowej ma już dzisiaj wcale inną postać, aniżeli przed kilku dziesiątkami lat, a spodziewać się należy, że i reszta wnętrza dotąd jeszcze nieznana, niedługo już przestanie być zakrytą.—Z dzieł, traktujących geografję i historję odkryć **A.**, przytaczamy następujące: *Ritter* „Allgemeine vergleichende Geographie“ (Berlin, 1822); *Mac Queen* „A geographical Survey of Africa“ (Lond., 1840); *Petermann*, *Hassenstein* „Inner Africa nach dem Stande der geogr. Kenntniss in den Jahr 1861—1863“ (Gotha, 1863); *Vivien de Saint Martin* „Le Nord de l'Afrique dans l'antiquité“ (Paryż, 1863). O krainach nad Nilem, oprócz prac: *Ruppel'a*, *Russegger'a*, *Wernera*, *Knoblechera*, *Hartmanna*, bardzo ważne z nowszych: *Beke* „The sources of the Nile“ (Londyn, 1869); *Speke* „Journal of the discovery of the source of the Nile“ (Edymburg, 1863); *Baker* „Albert Nyansa“ w tłóm. niem. *Martina* (1867); *Mage* „Voyage dans le Soudan occidentale“ (1868); *Heuglin* „Ost-Sudan und Chartum“ (1867), „Gebiet des weissen Nil“ (1869), *Kersten* „Die Reisen des Barons von der Decken in Ost-Afrika“ (1869), *Maltzan* „Tunis und Tripolis“ (1870), *Rohlfs* „Reisen in Marokko“ (2 wyd. 1870), *Du Chaillu* „Equatorial **A.**“ (1862), *Livingstone* „Missionary travels and researches in South Africa“ (2 t., Londyn, 1857), *Magyar* „Reisen in Süd-Africa“ w tłóm. niem. *Hunfaldy'ego* (Peszt, 1859), *Fritsch* „Drei Jahre in Südafrica“ (1869), *Chavanne* „Africas Ströme und Flüsse“ (1883), tenże „Africas Bodengestalt und geologischer Bau“ (1886), *Hartmann* „Die Völker Áfricas“ (1879), tenże „A. in Einzeldarstellungen“ (1883—85), *Johnston* „África“ (1884), *Reville* „Les religions des peuples non civilisés“ (1883), *Schneider* „Die Religion der afrikanischer Naturvölker“ (Monaster, 1891), *Robert* „A. als Handelsgebiet“ (Wiedeń, 1883), *Greswell* „Geography of Africa south of the Zambesi“ (1892) i t. d. Najnowsze karty **A**-i są: Lannoy de Bissy: „Carte de l'Afrique“ (1:200000, 68 kart, 1890, oraz wyd. w 6 kartach, 1:8000000, 1892); Stanford: „Library Map of Africa“ (1:5977382, 4 karty, 1892).

Afrykańska wojna, ob. Cezar.

Afrykański kościół. Chrześcijanizm zaraz w samych swoich początkach znalazł zwolenników w Egipcie, mianowicie w Pentapolu, Cerenai i Aleksandrji. Ostatnie to miasto stało się wkrótce ogniskiem oświaty. Następnie chrześcijanizm rozkrzewił się po całej w owym czasie znanej Afryce. Liczba znakomitych myślicieli wciąż wzrastała, jak: Klemens, Orygenes, św. Atanazy, Tertuljan, Cyprjan, św. Augustyn. Liczne synody, zwłaszcza w Kartaginie odbywane, znane są w dziejach; działały one samoistnie do tego stopnia, że nie uznawały absolutnej władzy papieży rzymskich, przyznając im tylko pierwszeństwo. Obecnie chrześcijanie afrykańscy nie stanowią już jednego kościoła, ten bowiem skutkiem podboju mahometan, tak pod względem politycznym, jak i religijnym, zmalał w liczbie swych członków i rozpadł się na kilka, jak kościół Koptyjski, a nawet Abisyński. Nazwa więc ta—**A.** kościół, stosuje się tylko do przeszłości.

Afrykańskie towarzystwa, stowarzyszenia, mające na celu badanie wnętrza Afryki. Pierwszem takiem towarzystwem było „Association for promoting the discovery of the interior of Africa,“ założone w Londynie 1788 r.; w r. 1830 zamieniło się w towarzystwo geograficzne.—W Berlinie istniało od r. 1873 „Deutsche Gesellschaft zur Erforschung Aequatorialafrikas,“ które 1878 r. przybrało nazwę „Afrikanische Gesellschaft“ i ogłaszało swe sprawozdania; rozwiązało się w r. 1891. — Z podniety króla belgijskiego powstała w r. 1876 w Brukseli „Komisja międzynarodowa do badań i cywilizacji Afryki,“ która prócz badań naukowych i handlu, ma na celu także zniesienie niewolnictwa. Obok tego zaś stowarzyszenia międzynarodowego powstały w różnych państwach oddzielne jego filje lub komitety niezależne.

Aftartodokietowie, heretycy, twierdzący, że ciało Jezusa Chrystusa, jako nie ulegające zepsuciu, było przez to samo nieczułem. Por. „Diction

universel des hérésies“ par. l'abbé Guyot (1855).

Aftonios, sofista i mówca w Antjochji, na początku IV w. po Chr., ułożył popularny kurs retoryki „Progymnasmata.“ Por. Schaefer „De Aftonio Sophista“ (1854).

Afty lub **Pleśniawki,** cierpienie, występujące najczęściej u dzieci, przeważnie u ssawców. Polega na tworzeniu się drobnych, biało-szarawych nalotów na różnych miejscach błony śluzowej jamy ustnej, a szczególnie na błonie warg, podniebienia twardego i na języku; w następstwie naloty te wytwarzają powierzchowne owrzodzenia, pokryte szaro-białawą wydzieliną. Wszystkie te objawy zazwyczaj po kilku dniach giną, jeśli nie towarzyszą chorobom ogólnie wyniszczającym. Cierpienie to wywołane jest przez rozwijający się w nabłonku grzybek *Saccharomyces albicans.*

Afwasaksa, góra nad rzeką Torneo w Finlandji, na której wierzchołku w dniu, trwającym najdłużej w roku, słońce nie zachodzi, i dlatego tutaj Lapończycy w tym dniu odbywają swoją narodową uroczystość.

Afzelius Adam, botanik, * 1750, † 1837; wykładał literaturę wschodnią i botanikę w uniwersytecie upsalskim, zwiedził w celach przyrodniczych Sierra Leone, a od r. 1812 był profesorem materji medycznej w Upsali. Ogłosił „Genera plantarum guinesianum“ (1804).

Afzelius Arvid August, poeta i pisarz szwedzki, * 1785, † 1863, był pastorem w Enkoeping. Wspólnie z Geijerem wydał pieśni ludu szwedzkiego (Svenska Folkvisor) i w ogóle zasłużył się jako badacz literatury i historji staroskandynawskiej. Z jego utworów poetycznych znane są najbardziej romanse „Necken.“

Ag, w chemji symbol jednego atomu srebra (Argentum).

Aga v. **Agha** (tur. głowa, w starotur. starszy brat), turecki tytuł dla uczczenia pewnej osoby, albo dla oznaczenia pewnych urzędów tak cywilnych, jak i wojskowych, np. *Kislar*-**A.,** nadzorca czarnych rzezańców w seraju, *Kapu*-**A.,** nadzorca białych rzezańców. Używa się dla osób nieposiadających wykształcenia, które otrzymują tytuł Efendi.

Agacz (perski *farsang*), mila turecka = 5,001 metrom.

Agades, stolica oazy Air w środkowej Saharze. Ważny punkt handlowy na drodze z Trypolisu do Kaszny, 10,000 m.

Agadir, miasto marokańskie nad oceanem Atlantyckim, niegdyś kwitnące; z powodu powstania r. 1773, zburzone z rozkazu sułtana, a mieszkańcy przeniesieni do Mogadoru.

Agady, trzy wyspy przy zachodnich brzegach Sycylji. Największa z nich *Favignana*, posiada dogodną przystań i 4,000 m., *Levantio* obfituje w zboże, a *Maretimo* znana jest z chowu pszczół i uprawy kaparów.

Agag, król Amalecytów, zwyciężony i wzięty do niewoli przez Saula, który wbrew woli Pana Boga, zachował go przy życiu. Samuel prorok, uniesiony gniewem za to nieposłuszeństwo, kazał go rozsiekać w kawałki roku 1074 przed Chr. **A.** znaczyło prawdopodobnie „król.“

A'gai Adolf, pisarz humorystyczny węgierski, * 1836, redaktor „Borszem Janko.“

Agalić Jan, od r. 1617 biskup seński, † 1649, zasłużył się wydaniem ksiąg kościelnych pismem głagolickiem.

Agalmatolit, *pagodyt* albo *obrazkowiec*, minerał z rzędu krzemianów, krzemian wodny glinu i potasu. Ma odłam muszlowy, twardość 2—3, ciężar właściwy 2,8, barwę żółtawą lub szarą, albo też mięsno-czerwoną, połyskujący, w dotknięciu tłusty. Znajduje się w Chinach i Siedmiogrodzie. W Chinach wyrabiają z niego drobne posążki bóstw i przedmioty ozdobne, dawniej obficie do Europy przywożone.

Agamede albo **Perimede,** najstarsza z córek króla Elidy, Augeosa, żona Muljasa, znała wszystkie zioła lecznicze. Wspomina o niej w tym charakterze „Iljada.“ Z Posejdonem miała trzech synów: Aktora, Bela i Diktyosa. Preller w swej „Mitologji greckiej“ mniema, iż pierwotnie była to bogini księżyca.

Agamedos, syn króla Orchomenu, Erginosa, brat Trofonjosa, z którym zbudował świątynię Apollina w Delfach, Posejdona w Arkadji, skarbiec podziemny Hyrjeosa w Beocji, talamos Amfitrjona w Tebach. **A.,** według Pauzanjasza, zginął przy wykradaniu skarbów Hyrjeosa, a według podań elidzkich, zmarł wespół z bratem w siedem dni po zbudowaniu świątyni delfickiej, co miało stanowić nagrodę ich zasług, z łaski Apollina.

Agamemnon, król Myken i Argosu, syn Atreusza, brat Menelausa. Zaślubił Klitemnestrę, siostrę Heleny, z którą miał syna Oresta, oraz dwie córki: Ifigenję i Elektrę. Pobudziwszy Grecję do wojny Trojańskiej, został wodzem wojsk greckich; ażeby przebłagać Djanę, która flotę grecką przeciwnemi wiatry od wyprawy wstrzymywała, poświęcił jej w ofierze córkę swą, Ifigenję. Po powrocie z wyprawy za namową niewiernej żony, padł z ręki Ajgistosa. Jako bohater, był czczony w wielu miastach greckich.

Agami *(Psophia)*, rodzaj ptaków z rzędu brodzących, z pokrewieństwa czaplowatych, żyje w Ameryce południowej; upierzenie ma czarne, z połyskiem fijoletowo-zielonem, dziób zielonawy, nogi żółtawo-czerwone. Osobliwy tem, że do człowieka przywiązuje się jak pies, stąd czyniono starania o zaaklimatyzowanie go w Europie. Hodowany z drobiem, obejmuje nad niem władzę i strzeże go w polu. Najpospolitszy gatunek **A.** *crepitans*, zwany *trąbą* z powodu ostrego dźwięku, jaki często wydaje; wielkości jest koguta.

Agamja, z grec. bezżeństwo, w botanice toż co skrytopłciowość; rośliny *agamiczne*—zarodnikowe, skrytopłciowe.

Aga-Mohamed, * 1743, założyciel dynastji kadżarskiej, dotąd panującej w Persji. Jego ojciec, władca kilku prowincji, został zabity z rozkazu szacha Kerima, a młody Mohamed zamieniony na eunucha. Po śmierci Kerima, owładnął tronem perskim w r. 1779 i przeniósł stolicę do Teheranu, zdobył Gruzję, naszedł Bucharę. Poległ z ręki niewolników, 1797.

Agamy, *Strasznice*, *Agamidae*, rodzina gadów, z rzędu jaszczurkowatych, z grupy grubojęzycznych. Należy tu około 20 rodzajów, żyjących w Azji, Afryce i Nowej Holandji. Zwinne jak jaszczurki, dochodzą 48 cali długości, lecz są brzydsze od nich i żyją na drzewach, lub też w norach między kamieniami.

Aganipe, córka bożka rzecznego Permesosa pod Helikonem w Beocji, była nimfą źródła t. n., którego woda obudzała wieszcze natchnienie.— Takież imię nosiła małżonka Akrisiosa, matka Danai, zwana inaczej Eurydyką.

Agapant, *Zielipan (lilja afrykańska, Agapanthus)*, rodzaj roślin z rodziny liljowatych, pochodzący z Afryki; ma piękne kwiaty błękitne lub białe, ułożone w pojedyńczy baldach, **A.** *umbellatus* utrzymuje się w lecie pod gołem niebem, w zimie w cieplarniach.

Agapenor, syn Ankajosa, króla arkadyjskiego; dowodził Arkadyjczykami w wojnie Trojańskiej i za powrotem z Troi założył m. Pafos na wyspie Cyprze ze świątynią Wenery.

Agapety, panny i wdowy, które w pierwszych wiekach kościoła mieszkały wspólnie z kapłanami dla niesienia im pomocy i usługi. Później, skutkiem wynikłych stąd nadużyć, sobór lateraneński r. 1139 zniósł ten zwyczaj. Agapetami zwano także sektę gnostyków, istniejącą w końcu IV w. po Chr., złożoną z niewiast i młodych mężczyzn, nauczającą: że dla czystego sumienia niemasz nic nieczystego.

Agapit I (święty), papież od 535—536 r., występował przeciwko zasadom Eutychesa i pośredniczył bezskutecznie pomiędzy cesarzem Justynjanem a królem Ostrogotów Teodatem.

Agapit II, papież od r. 946—956 wezwał do Włoch cesarza niemieckiego Ottona I przeciwko Berengarowi, królowi włoskiemu, który oderwał część Państwa Kościelnego, uporządkował stosunki kościelne we Francji i krajach północnych.

Agapy (grec. „uczty miłości"). Tak nazywała się u pierwszych chrześcijan wspólna biesiada, poprzedzająca Komunję świętą, w której na znak braterskiej miłości, uczestniczyli ludzie wszystkich stanów, pod przewodnictwem kapłana. Od czasów jednak cesarza Konstantyna W. wkradły się do tych uczt nadużycia gorszące, skutkiem czego sobór Kartagiński zniósł je (397 r.); pomimo tego dotrwały one w kościele afrykańskim aż do czasu św. Augustyna (430 r.). Obecnie zwyczaj ten przechowuje się u t. zw. Braci Morawskich.

Agar lub **Hagar,** Egipcjanka, którą Sara, widząc się bezpłodną, dała za nałożnicę swemu mężowi Abrahamowi. Sara, urodziwszy Izaaka, wygnała Agarę razem z jej synem Izmaelem, którego **A.** z głodu chciała porzucić w pustyni, gdy usłyszała głos boży, zwiastujący jej, że syn stanie się ojcem wielkiego narodu. O pięć godzin drogi od Kadem, na drodze od Birseby ku Egiptowi, istnieje studnia, która miała być tego wypadku świadkiem.

Agar-agar, wysuszone wodorosty wschodnioindyjskie i chińskie, znajdujące się od r. 1840-go w handlu w kilku gatunkach. *Mech cejloński* albo *dongi-dongi*, żółto-biały, pochodzi z wodorostu *Gracillaria lichenoides;* **A.** *makasarski*, żółty, z *Euchenma spinosum;* **A.** *japoński* albo *tian-tian* z *Gelidium cartilagineum.* W Azji wschodniej używa się **A.** na pokarm w postaci galarety, otrzymywanej przez wygotowanie, w Europie służy on do gumowania tkanin, oraz na podłoże przy hodowli bakterji.

Agardh Karol Adolf, botanik szwedzki, * 1785, † 1859. Kolejno był profesorem matematyki, botaniki i ekonomji w uniwersytecie lundzkim. W r. 1816 przeszedł do stanu duchownego, a w r. 1834 został biskupem w Karlstadt. Zajmował się głównie badaniem wodorostów i dziełami swemi: „Synopsis algarum Scandinaviae" (1817), „Icones algarum europaearum" (1828—35) i „Systema algarum" (1824), znacznie dział ten botaniki udoskonalił. Nadto ogłosił: „Lärobok i botanik" (2 t., 1832) i inne.

Agardh Jakób Jerzy, syn poprzedniego, również botanik, * 1813, był 1854—79 profesorem w Lund. Z dzieł jego najcenniejsze: „Species, genera et ordines algarum" (3 t., 1848—80), „Theoria systematis plantarum" (1858).

Agerenjanie, chrześcijanie odstępcy, którzy w VII w. przyjęli wiarę Mahometa. Zaprzeczali oni Trójcy Przenajświętszej i twierdzili, że Bóg nie mógł mieć syna, bo nie miał żony. Porównaj: „Diction. Univer. des hérésies," par l'abbé Guyot.

Agarejczycy albo **Agrenowie,** pokolenie Arabów, koczujących na wschód Jordanu, wyrugowane za czasów Saula ze swoich siedzib przez pokolenie Rubena. Starożytni Grecy nazywali tak północne plemiona arabskie; następnie przeniesiono tę nazwę na wszystkich muzułmanów.

Agaricus, nazwa rodzajowa *bedłki* (ob.), *Agaricus albus*, *A. chirurgorum*, ob. Huba.

Agarycyna, *Kwas agarycynowy*, substancja znajdująca się w hubie *(Polyporus officinalis)*, tworzy proszek drobnokrystaliczny, bezbarwny i bezwonny, rozpuszczalny w alkoholu; używa się przeciw poceniu nocnemu.

Agassiz Ludwik, znakomity naturalista szwajcarski, * 1807 w kantonie Frejburskim, † 1873 r. w New-Cambridge. Ukończywszy pierwsze nauki w akademji lozańskiej, uczył się medycyny w Zurichu, Heidelbergu i Monachjum, gdzie został doktorem 1830 r. Poświęciwszy się historji

naturalnej dał się najpierw poznać jako ichtjolog w kilku dziełach, z których: „Histoire naturelle des poissons d'Europe centrale“ (1839—45) była rezultatem jego podróży po Europie. Następnie zwrócił się ku zwierzętom kopalnym (ryby, jeżowce, mięczaki), a dzieła jego o lodnikach „Etudes sur les glaciers“ (1840) i „Système glaciaire“ (z Guyotem i Desorem 1847) zmieniły wiele poglądów geologicznych. W r. 1846 przeniósł się do Ameryki, gdzie przyjął katedrę zoologji i geologji w New-Cambridge pod Bostonem; owocem badań jego nad fauną amerykańską były: „Przyczynki do historji naturalnej Ameryki pn.“ W r. 1865 podjął wielką wyprawę naukową do Brazylji, która wydała doniosłe rezultaty. W ostatnich latach życia wystąpił jako przeciwnik Darwina, zwłaszcza w traktacie „Essays on the classification.“ Z innych dzieł jego wymienimy: „Principles of zoology“ (z Gouldem 1846), „The structure of animal life“ (1866, 2 wyd., 1874), „Scientific results of a journey in Brazil“ (1870). Por. Holder: „Louis **A.** (1892).

Ludwik Agassiz.

Agassiz Aleksander, syn poprzedniego, * 1835 w Neuchâtel, objął po ojcu katedrę w New-Cambridge i założył stację zoologiczną w Newport w stanie Rhode-Island. Zajmował się badaniem jeżowców i ryb amerykańskich, fauną głębi morskich, oraz rozwojem niższych zwierząt. Ogłosił: „Embryology of Starfishes“ (1865), „Embryology of the Ctenophora,“ „Revision of the Echidni“ (2 t., 1872), „Three cruises of the steamer Blake 1877—80“ (2 t., 1888), i inne.

Agat (nazwa starożytna, zapewne od rzeki *Achates* w Sycylji), minerał utworzony z osadów krzemionki, której oddzielne warstwy posiadają

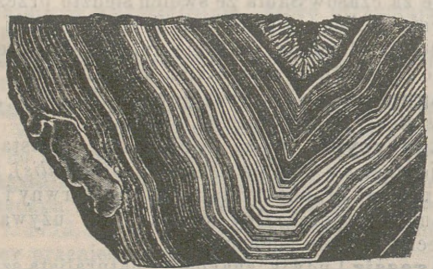

Fig. 1. Agat wstęgowy.

rozmaitą barwę i gęstość; są to przeważnie różne odmiany chalcedonu, zatem krzemionki drobnokrystalicznej, której warstwy są niekiedy tak cienkie, że kilkaset ich na 1 milimetr przypada. Różne zabarwienie pochodzi najczęściej od różnych związków żelaza i manganu; *onyksy* (warstwy czarne i białe), oraz *sardonyksy* (czerwone i białe), są najczęściej zabarwione sztucznie. Między chalcedonem znajdują się często warstwy ametystu. W przyrodzie występuje **A.** zwykle w postaci *migdałów* różnej wielkości w melafirze, skale ogniowego pochodzenia, głównie w Księstwie Oldenburskiem nad rzeką Nahe i w Urugwaju, skąd przybywają **A.** brazylijskie. Często wewnątrz takiego migdała jest przestrzeń wydrążona, w której znajdują się zeolity, spat wapienny

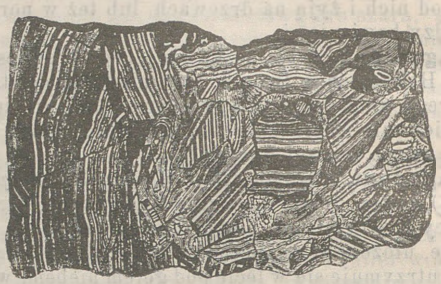

Fig. 2. Agat okruchowy.

i inne minerały. Przy szlifowaniu **A**-ów dostrzedz często można kanały, któremi przelewały się do wnętrza roztwory krzemionkowe, z których osadzały się warstwy agatu. Różne odmiany **A**-u biorą swe nazwy od występującego na przecięciu ich rysunku, jak np. **A.** *wstęgowy* (fig. 1), *okruchowy* (fig. 2), *fortyfikacyjny*, *koralowy*, *obłoczkowy* (fig. 3), *mchowy*, zawierający smugi rozgałęzione drobnych kryształków tlenniku manganu, *tęczowy*, dający na powierzchni barwy pierścieni Newtona.—

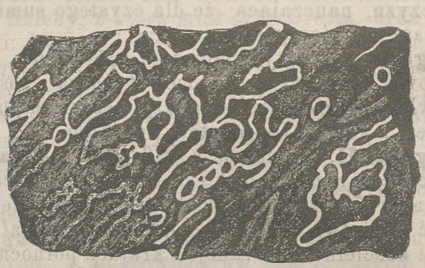

Fig. 3. Agat obłoczkowy.

A-y były już w starożytności obrabiane, jako kamienie ozdobne; obecnie wyrabiają się z nich miseczki, kamee, różańce, gałki do lasek, broszki, bransolety, moździerze chemiczne i t. p. Często bywa sztucznie barwiony; tak np. dla otrzymania onyksu ogrzewa się **A.** w roztworze cukru przez 2—3 tygodni, a potem gotuje w kwasie siarczanym, przyczem cukier się zwęgla, tak, że warstwa dziurkowata barwi się na czarno, a warstwa nieprzenikliwa pozostaje biała. Do szlifowania **A**-ów

służą teraz odpowiednie maszyny. **A**-y wydobywają się i szlifują obecnie w Ekaterynburgu, na Szląsku, w Uragwaju, a także w Chinach i Japonji, głównie jednak przemysł ten rozwinięty jest w okolicach Idaru i Obersteinu. Por. Lange „Die Halbedelsteine der Familie der Quarze und die Geschichte der Achatindustrie“ (1868).

Agata (święta), panna, urodzona w Palermie, poniosła śmierć męczeńską 5 lutego 251 r. za panowania Decjusza cesarza, z rozkazu Kwincjana, rządcy Sycylji, który nie mógł pozyskać jej miłości. Sycylijczykowie poczytują ją za patronkę od wybuchów Etny.

Agata po ros. **Agafja,** córka księcia Świętosława, żona Konrada I, księcia Mazowieckiego. Kobieta wyniosła i niespokojna, ustawicznie kłócąca męża z okolicznymi książęty, za której podobno głównie sprawą Krzyżacy byli sprowadzeni do Polski w roku 1225. Ona to była przyczyną zguby kanclerza Czapli, na którym jeszcze po śmierci się mściła. Długosz zowie ją: *plena furiae*, pełna złości. Por. Wojciechowski: „Podział i zakres dziejów polskich,“ Lwów, 1884.

Agata, córka Ziemowita III, księcia Mazowieckiego, zwana także Ofką (Eufemją), żona Władysława Opolskiego, namiestnika Polski za króla Ludwika.

Agatarchos, malarz grecki z wyspy Samos, malował dekoracje do jednej z tragedji Eschylosa. Odznaczał się perspektywą.

Agathangelos, ob. Akacjusz.

Agathangelus *a S. Teresia*, Karmelita, Polak, żyjący w drugiej połowie XVIII w., autor dzieł treści religijnej, pisanych po łacinie, jak „Rozmyślania o Najświętszej Pannie i Józefie św.“ i „Napomnienia duchowne św. Teresy.“

Agathias Scholasticus, historyk i poeta grecki, rodem z Miryny w Etolji, żył w VI w. po Chr., * około 536, słynął jako prawnik, dziejopis i poeta. Zostało po nim pięć ksiąg historji panowania cesarza Justynjana od 552—58 i około 100 epigramatów. (Lejda 1594, Bonn 1828). Por. L. Dindorf „Historici graeci minores“ (1871).

Agathophyllum, *Gryzłok*, rodzaj roślin z rodziny wawrzynowatych. **A.** *aromaticum*, wielkie drzewo na Madagaskarze, wydaje owoce znane w Europie pod nazwą orzechów gwoździkowych, które posiadać mają własności lekarskie.

Agatina wstęgowa.

Agathosma, *Pośwież*, rodzaj roślin z rodziny rutowatych; krzewy Ameryki płd., z pięknemi i wonnemi kwiatami, zebranemi w baldachy i główki. Niektóre gatunki hodują się, jako rośliny ozdobne.

Agatina, Achatina, Achatek, mięczak z grupy brzuchonogich płucnych, lądowych; w krajach gorących szkodzi drzewom, jak u nas ślimaki. Nazwa pochodzi od blasku muszli, przypominającego agat. Muszla ta ma postać jajowatą lub wieżyczkowatą; amatorowie poszukują głównie muszel gatunków **A.** *madagaskarskiej* (1½ decymetra długości) i **A.** *wstęgowej* (½ dec., ob. fig).

Agatinus, lekarz grecki, Spartańczyk, żyjący w drugiej połowie I-go wieku ery chrześcijańskiej; jest on twórcą t. zw. szkoły eklektycznej (episyntetycznej), do której zaliczali się później najsłynniejsi lekarze z Galenem na czele. Jest on autorem ważnego w literaturze medycznej pisma „O kąpielach ciepłych i zimnych,“ znanego z urywków, zachowanych przez Oribasa.

Agatodajmon, w mitologji greckiej, dobry duch przyrody, sprzyjający szczególnie urodzajom na polu i w winnicach. Posiadał świątynie w kilku miastach. Wyobrażano go z czarą w prawej ręce, z makiem i kłosami w lewej, czasem z rogiem Amaltei. Nadawano też to miano Djonizosowi (Bachusowi).

Agatokles, tyran syrakuzański, syn garncarza, * 361 przed Chr. Dzielny żołnierz, następnie przywódca buntowników, doszedł najwyższej władzy około r. 316, zniszczywszy okrutnie stronnictwo arystokratyczne, ustalił się na tronie, przez poświęcenie znakomitszych obywateli, przez zniesienie odpowiedzialności za długi, rozdział gruntów, ustanowienie niektórych praw i korzystne prowadzenie wojny z Kartagińczykami, panującymi nad pewną częścią Sycylji. W 310 r. przedsięwziął śmiały zamiar przenieść teatr wojny w posiadłości kartagińskie, gdzie istotnie wylądował, ale mimo całej energji i waleczności, musiał bezskutecznie wracać do Sycylji, zagrożony rokoszem swych poddanych. Po zadaniu mu trucizny przez swego wnuka, kazał się żywcem spalić na stosie 289 r. Por. Schubert „Geschichte des **A.**“ (1887).

Agatologja, nauka o dobru, stanowiąca część etyki (ob. Etyka), uprawiana szczególnie przez filozofów greckich.

Agaton, po Eschylosie, Sofoklesie i Eurypidesie, pierwszy tragik grecki, * 446 przed Chr. Pisał tragedje, za które był uwieńczony na igrzyskach olimpijskich. W znanem dziele Platona p. t. „Uczta“ *(Symposion)*, **A.** figuruje jako jeden z główniejszych współuczestników. Wieland wziął go za bohatera swego romansu filozoficznego. Fragmenta **A.** zebrał Nauck (2 wyd., 1890).

Agaton (święty), * w Palermo w VII w., papież od 679—682. Zapewnił biskupowi rzymskiemu supremację w sporach religijnych. Na szóstym soborze w Konstantynopolu potępił monotelitów, gdzie także ogłoszono dogmat o dwojakiej naturze i woli w Jezusie Chrystusie, jednej boskiej, drugiej ludzkiej. Kościół rz.-kat. obchodzi jego pamiątkę 10 stycznia.

Agatyrsowie, naród scytyjski, mieszkający według Herodota w dzisiejszym Siedmiogrodzie.

Agau albo **Agow,** lud górnej Abisynji, należący do etjopskiej rodziny Chamitów, prawdopodobnie pierwotni mieszkańcy tego kraju; odróżniają się od innych ludów tamtejszych mnóstwem gardłowych dźwięków i urządzeniami klanowemi.

Agaunum, dzisiaj St. Maurice, miasto w szwajcarskim kantonie Wallis, pamiętne wytępieniem przez cesarza Teodozjusza legji rzymskiej, wskutek czego biskup medjolański, św. Ambroży, zabronił cesarzowi wstępu do świątyni. Dzisiejsza nazwa miasta pochodzi od przywódcy legji, św. Maurycego.

Agawa (*Agave*, z grec. *agauos* wspaniały), rodzaj roślin z rodziny amarylkowatych, obejmujący około 20 gatunków w cieplejszych okolicach Ameryki. Są to rośliny trwałe, o korzeniach włóknistych; liście mięsiste, po brzegach cierniste, osadzone są na łodydze krótkiej, tworząc rozetę, ze środka zaś tej rozety wystrzela w górę szypułka kwiatowa, która rozwija się nader szybko, dochodząc w krótkim czasie wysokości kilku metrów, i dźwiga w postaci kandelabra rozmieszczone kwiaty dzwonkowate i wonne, w ilości kilkuset. Szypułka kwiatowa rozwija się rzadko i dopiero gdy roślina dochodzi 10 lub 12 lat wieku, skąd powstała legenda, że **A.** kwitnie raz tylko na sto lat, a przy zakwitaniu wydaje huk, podobny do strzału armatniego. U wielu gatunków szybki rozwój kwiatów tak wyczerpuje roślinę, że po zakwitnięciu obumiera. **A.** *americana (maguey)* pochodzi z Meksyku, skąd rozpowszechniła się w Ameryce środkowej i w Europie płd. Liście jej dochodzą 1—3 metrów długości i 20 centymetrów szerokości, a szypułka kwiatowa wyrasta do wysokości 10 metrów; owoce podobne są do daktylów. U nas w cieplarniach kwitnie **A.** często dopiero w wieku 40—60 lat. Uprawiana była już przez dawnych Meksykanów, głównie dla soku mlecznego, jaki wydaje. Po ścięciu wierzchołka łodygi, w powstałem stąd zagłębieniu sok ten zbiera się wciąż przez kilka miesięcy; zawiera on cukier, kwas jabłkowy, gumę i białko, a przez fermentację wydaje napój ulubiony w Meksyku, zwany „pulque.“ Liście jadalne, używają się na pokrycie dachów, a ich ciernie służą jako gwoździe; największego wszakże znaczenia są dobywane z nich włókna bardzo wytrzymałe. Włókna te, zwane *nićmi aloesowemi*, *konopiami domingo*, *tampiko*, *sizal*, *henequen*, *kampeszowemi*, *meksykańskiemi*, otrzymują się także z **A.** *rigida* i innych gatunków w Ameryce, Indjach wschodnich i Algerji; wytrzymalsze od konopnych, są mało giętkie i opierają się działaniu wody. Używają się głównie na wyrób lin okrętowych, a także na worki, dywany, papier. Podobne włókna wydają i liście aloesu.

Agawa amerykańska kwitnąca.

Agazjas, syn Dositeosa z Efezu, żyjący w I wieku pr. Chrystusem, domniemany twórca słynnego posągu, wyobrażającego „Szermierza Borgezyjskiego,“ znajdującego się w Luwrze paryskim pod nazwą „Gladiateur combattant.“ Posąg ten, znaleziony w XVII wieku w Campo d'Anzio (star. Antium), był własnością rodziny Borghesów i stąd otrzymał nazwę. Do Paryża przeniesiony został w r. 1808. Por. Baumeister „Denkmäler des klas. Alterthums,“ str. 22; Salvage „Anatomie du Gladiateur combattant“ (Paryż, 1812) i Rathgeber „Androklos, bisher Borghseescher Fechter genannt“ (Lipsk, 1862).

Agde (Agatha Narbonensis), starożytne miasto dep. Hérault we Francji, założone jeszcze przez Greków, liczy przeszło 6,600 m. Ma katedrę z X w., szkołę żeglugi i trybunał handlowy; prowadzi nader ożywiony handel.

Agdistis albo **Angdistis,** podług podania frygijskiego, istota dwupłciowa, zrodzona przez ziemię, czy też przez skałę Agdos. Bogowie zmienili ją w drzewo migdałowe. Córka bożka rzecznego Sangarjasa, zjadłszy owoc z tego drzewa, zrodziła Attesa (ob.). **A.**, jak się zdaje, znaczyło dawniej to samo, co Cybele (ob.).

Age albo **Aksyna** *(axin)*, tłuszcz ciemnożółty, wyrabiany przez Indjan meksykańskich z czerwca *Coccus axin;* gotują go w wodzie i tłuszcz zbierają. Ma on woń przyjemną, a rozpostarty na cielę tworzy na niem błonkę na wzór collodium

i stąd w Meksyku używa się w medycynie. Składa się z glicerydów kwasu wawrzynowego i *aksynowego* ($C_{18}H_{28}O_2$).

Ageladas, grecki rzeźbiarz z Argos w VI i V w. pr. Chr., jeden z lepszych przedstawicieli szkoły argolidzkiej, nauczyciel Fidjasza, Mirona i Polikleta.

Agelaos, miano kilku postaci mitycznych: 1) syn Herkulesa i Omfalji, z którego rodu miał pochodzić Krezus; 2) syn Temena, który przy pomocy Tytanów zgładził swego ojca za wydziedziczenie go na korzyść Deifonta; 3) syn Eneksa i Altei, zginął w walce o głowę i skórę dzika kaledońskiego.

Agema, oddział wyborowy wojska macedońskiego, liczący około 1000 jeźdźców, rodzaj gwardji królewskiej.

Agen (star. Aginum), stolica dep. Lot-et-Garonne nad Garonną, przeszło 21,000 m. (1891); miejsce urodzenia Scaligera i Lacepede'a. Posiada starożytną katedrę i kilka budowli z dawnych czasów rzymskich; fabryki bawełniane i sukienne. Okolice Agenu słyną z wybornych śliwek i wina czerwonego.

Agencja, v. ajencja, urząd, kantor, biuro, obowiązek agenta.

Agenda, tak się nazywa książka, w której władza kościelna przepisuje formy obrzędów, tudzież czynności duchownych, dopełnianych z urzędu, a mianowicie przy udzielaniu Sakramentów. W kościele ewangelickim **A.** oznacza także i formę zarządu kościelnego. Najlepszą Agendą dla polskich ewangelików jest wydana w Toruniu 1636 r., wskutek uchwały synodów generalnych, Orlańskiego z r. 1633 i Włodawskiego z r. 1634, mocą których ułożoną została na podstawie dotychczasowych trzech oddzielnych: Jednoty Wielkopolskiej, Małopolskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a na wzór Agendy, wydanej przez ks. Krzysztofa Krasińskiego, superintendenta zborów małopolskich. Por. Köstlin „Geschichte des christl. Gottesdienstes“ (1887).

Agenor, nazwisko kilku osób mitologicznych, z których dwie, najwięcej znane, są: 1) syn Posejdona, król Fenicji, brat Belosa. Córką jego była Europa, porwana przez Jowisza, a synem Kadmos, założyciel Teb. Ponieważ był pradziadem Didony, Kartagina była nazywana: *Agenoris urbs.* 2) Syn Antenora i Teany, jeden z najwaleczniejszych obrońców Troi, ranił w boju Achillesa, przed którego natarczywością był ocalony przez Apollina. Poległ z ręki Neoptolema, syna Achillesa.

Agenorja, Agerona, rzymska bogini czynności, działalności, inicjatorka. Na górze Awentyńskiej miała świątynię.

Agent, (od agere, mającego między innemi znaczenie: działać, uskuteczniać, kierować, prowadzić): 1) *agentes in rebus* za ces. rzymskiego urzędnicy, mający dozór nad pocztami i podatkami; 2) we Francji: utrzymujący agencję lub pilnujący cudzych interesów, agent rządowy, urzędnik w pojęciu powszechnem; 3) *w ogóle:* pośrednik, wyręczyciel, zastępca; 4) *agent dyplomatyczny* — sprawujący interesa dworu, monarchy w obcem państwie; w rangach prawa międzynarodowego zajmuje 3-ci najniższy, stopień (p. Dyplomata); 5) agent wymiany (agent de change) przy giełdach (ob. *Mekler przysięgły;* 6) *agent upadłości* (agent de faillité), p. *Kurator masy upadłości;* 7) *agent handlowy*, pośrednik w interesach kupieckich, i tu mogą być różne nazwy i charakter, albo nadany przez jaką instytucję (banku, zarządu kolei żelaznych i t. p.), albo prywatny przedsiębierca; 8) *agent policyjny* niższy, lub wyższy oficjalista i urzędnik policji, i tutaj rozróżniają jawnie spełniających swe obowiązki, i tajnych, do szczególnych, wymagających tajemnicy, poruczeń; 9) *agent prowokacyjny* (w Gal. *znęcacz, znęciciel*), tajny policjant wywołujący zamieszki, rozruchy publiczne w interesie stronnictwa, będącego u steru lub chcącego przyjść do władzy; 10) w daw. Polsce aplikant, jurysta, adwokat niższego rzędu, sekretarz patrona.

Ager (Eger) rzeczka, 24 klm. długa, wypływa z Atter-See i pod Lambach wpada do Trauny; stanowi część granicy między Austrją a Bawarją.

Ageratum, *żeniszek*, rodzaj roślin amerykańskich z rodziny złożonych, z plemienia *Eupatoriaceae.* Z gatunku meksykańskiego **A.** *febrifugum* otrzymują się aromatyczne przyprawy do tytuniu. **A.** *conyzoides* hoduje się jako roślina ozdobna.

Agerona, ob. Agenorja.

Agesander, rzeźbiarz z wyspy Rodos, w II wieku pr. Chrystusem, twórca słynnej po wszystkie czasy grupy Laookona, którą wykonał ze swymi synami: Atenodorem i Polikratesem.

Agesilaos II, król Sparty, * 444 pr. Chrystusem, jeden ze znakomitszych wodzów starożytności, panował od 399 do 361 r. przed Chrystusem. Najważniejszym czynem jego była wyprawa do Azji przeciwko Persom (395). Spustoszywszy Frygję, Karję i Lidję, zwyciężywszy w kilku bitwach nieprzyjaciół, zamierzał już dotrzeć do samego serca ich państwa, gdy odwołany został na pomoc Sparty, zagrożonej przez Teby, Argos, Korynt i Ateny, których wojska pokonał w walnej bitwie pod Koroneją (394). Następnie sam zwyciężony przez Epaminondasa pod Leuktrami r. 371, a później pod Mantyneją 362. Zginął w czasie gwałtownej burzy, powracając z wyprawy do Egiptu przeciw Persom. Por. Hertzberg „Das Leben des **A.**“ (1856), Buttmann (1872).

Agesipolis, syn Pauzaniasa, król Sparty, panował od r. 394 pr. Chr.; sławny jest zniszczeniem kraju Argiwów, zburzeniem Mantynei, wyprawą na Olint, podczas której † r. 380.

Agetorje, uroczystości greckie na cześć Hermesa, Apollina i Zeusa.

Ageusja, brak lub utrata smaku; spotyka się przy pewnych stanach patologicznych błony

śluzowej języka lub nerwów smaku, a także bywa objawem chorób mózgu lub systemu nerwowego przy histerji.

Aggerhuus, powiat w okręgu Christjańskim w Norwegji, z miastem t. n., które do r. 1815 było fortecą; obejmuje 5,372 klm. kw. i liczy 100,000 mieszkańców.

Aggeusz, jeden z dwunastu proroków mniejszych, przyczynił się do odbudowania świątyni w Jerozolimie. Żył za czasów Zorobabela.

Aggiustamento, wyraz włoski, znaczący w muzyce: *dokładnie, ściśle.*

Aghrim, wioska w Irlandji, gdzie wybrany przez parlament królem Wilhelm III pokonał Jakóba II Stuarta 1691 r.

Agidowie, potomkowie Agisa I, króla Sparty, syna Eurysteusza, jednego z przywódców wyprawy Heraklidów do Peloponezu w XII wieku pr. Chrystusem.

Agier Piotr Jan, prawnik francuski, * 1748, † 1823. Deputowany i wice-prezes trybunału apelacyjnego. Zostawił po sobie rozmaite pisma prawne, tudzież tłómaczenia Proroków i Psalmów.—**A.** Franciszek Marja, brat stryjeczny poprzedzającego, prawnik, bronił oskarżonych w sprawie Moreau (1804). On to podał w r. 1815, na czele rojalistów, petycję drukowaną do izby reprezentantów o przywrócenie Burbonów, a później należał do redakcji pisma *Le Conservator.*

Agila, Agil, król Wizygotów w Hiszpanji, okrutnik i prześladowca chrześcijan. Pokonany i zamordowany przez Atanagilda, 554.

Agiles de, inaczej Aguilers albo Arguilliers Rajmund, kanonik w Puy, świadek i uczestnik pierwszej wyprawy krzyżowej r. 1096—1099, opisał jej historję wytworną łaciną p. t. „Historia Francorum qui ceperunt Hierusalem.“ Dzieło to uważane jest za jedno z najlepszych źródeł historycznych. Por. Sybel „Geschichte des ersten Kreuzzugs“ (2 w., 1881).

Agilofingowie, dawni książęta bawarscy, potomkowie Agilolfa, który w r. 533 wyłamał się z pod jarzma Ostrogotów i Bawarję uczynił niezależną. Ostatnim z tego rodu był Tassil III, pokonany przez Karola Wielkiego w 788.

Agin, Aleksander Iwanowicz, utalentowany współczesny rysownik rosyjski, uczeń Briułowa i Bruniego.

Agincourt, Jan Baptysta Ludwik Jerzy Seroux d', archeolog francuski, * w Beauvais 5 kwietnia 1730, † 1814. Pierwotnie oficer kawalerji; jako dzierżawca generalny za Ludwika XV, zrobił wielki majątek i poświęcił się odtąd badaniom sztuk i starożytności. Zwiedziwszy kraje zagraniczne, r. 1778 osiadł we Włoszech, gdzie napisał znakomitą historję sztuki średniowiecznej, która wydaną została po jego śmierci p. t. „Histoire de l'art par les monuments,“ etc. (Paryż 1810—1822) w 6 tomach, i należy do najlepszych prac o sztuce średniowiecznej.

Agiński step, w kraju Zabajkalskim, pomiędzy rzeką Agą a Ononem, 300 wiorst długości, nawodniony, posiada kopalnie malachitu.

Agio, p. **Ażio.**

A giorno (z włosk.), jak we dnie; oświetlić **a giorno**, t. z. silnie, dać blask równy światłu dziennemu.

Agioskop, przyrząd do rzucania obrazów niknących, — do celu tego zastosowana latarnia czarnoksięska (ob.).

Agira, miasto na wyspie Sycylji, na zachód od Etny, starożytne Agyrium, miejsce rodzinne historyka Djodora Sycylijskiego. W średnich wiekach zwało się San Filippo d'Argiro. Posiada ruiny twierdzy normandzkiej; liczy 15,000 m.

Agis, imię czterech królów spartańskich, z których szczególnie dwaj zasługują na uwagę: **Agis III,** syn Archidama III od 338—330 przed Chrystusem, prowadził zacięte wojny z Aleksandrem Macedońskim i poległ r. 330 przed Chr. **Agis IV,** w 20 roku król (245 przed Chr.), bezskutecznie usiłował uchronić Spartę od grożącego jej upadku, skutkiem zniewieściałości Spartan. Po niepomyślnej wyprawie przeciw Achajskiemu związkowi, oskarżony przez Leonidasa o zdradę kraju, skazany na śmierć przez zaduszenie, którą poniósł r. 240 przed Chr.

Agitacja, właściwie ruch ciała, stąd przenośnie: niepokój, wzruszenie umysłu, a dalej podniecanie ogółu do pewnej czynności, jak np. **A.** wyborcza.

Agitator, działacz, wywierający wpływ na innych w dodatnim lub ujemnym znaczeniu i celu; w XVII wieku w Anglji agitatorami zwano wybranych oficerów dla czuwania nad kierunkiem spraw krajowych.

Aglabici, dynastja arabska w Tunisie i Kairwanie, panująca od r. 800 do 909, i wywodząca ród swój od *Aglaba.* Założona przez Ibrahima, syna Aglaba, opanowała Maltę, Sycylję i Sardynję; ostatni emir Ziadal, pokonany 909 przez Obeida, który założył dynastję Fatymidów.

Aglaja, najmłodsza z trzech Charyt (Gracji), córka Zeusa i Eurynomy.

Aglar, ob. Akwileja.

Aglauros, Agraulos, córka Kekropsa, króla ateńskiego, i Aglaury, kochanka Aresa. Za przekroczenie zakazu Ateny, której była kapłanką, popadła w szaleństwo i rzuciła się ze skały Akropolu. Według innego podania, Hermes zamienił ją w kamień. Na Akropolu był gaj, jej czci poświęcony. Na cześć jej i Ateny obchodzono też uroczystość Agraulia, w Atenach i na Salaminie. W świątyni Aglaury wojownicy składali przysięgę, udając się na wojnę.

Aglio Józef, poeta włoski (w 1827): „Il convito dei Borgia,“ „La notte di Gethsemani,“ „Orteo“, „Giordano Bruno,“ przekład poezji Shelleya i t. d.

Aglomerat albo **konglomorat,** z łac. zle-

pek, w geologji i mineralogji masy utworzone z ciał różnorodnych, które pod wpływem różnych przyczyn z sobą się spoiły, jak np. spojone między sobą bomby i lapilli wulkaniczne.

Aglutynacja (z łac. *agglutinatio*), jedna z metod leczenia ran: rozdzielone brzegi rany zbliża się i utrzymuje w połączeniu, aby wywołać zrośnięcie brzegów i prędkie zagojenie rany, stąd *Aglutinantia*, środki do tego celu służące, jak lepkie plastry, *collodium*.

Aglutynacja językowa (od łacińskiego *agglutinare*, sklejać), mechaniczne przyczepianie do pierwiastku wyrazowego cząstek głosowych, oznaczających różne względy i stosunki pomiędzy pojęciami, a nie zmieniające wcale samego pierwiastku. Np. po madziarsku owca, znaczy *juh*, owcarz = *juh-asz*, owcarzowi=*juh-asz-nek*. Po turecku *aghâ*=pan, *aghâ-lar*=panowie. Ob. takie *fleksja* i *fleksyjne* języki.

Aglutynacyjne języki, t. j. takie, w których wyrazy tworzą się z pierwiastków jednozgłoskowych, *niezmiennych*, przez przyczepianie do nich nowych zgłosek, wyrażających rozmaite względy i stosunki pomiędzy pojęciami. Do nich należą języki północnej i środkowej Azji, Afryki, w części Ameryki, wysp Australskich, oceanu Wschodniego, w Europie zaś języki Rosji północnej i wschodniej, język turecki i węgierski, oraz kaukaskie. Por. Schleicher *Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht* (Bonn, 1850), Steinthal *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues* (Berlin, 1860), W. D. Whitney *Die Sprachwissenschaft*, Vorlesungen, bearbeitet von I. Jolly (Monachium, 1874); W. D. Whitney *Życie i wzrost języka*, przełożył A. Dygasiński. A. Hovelaque *La linguistique* (Paryż, 1877).

Agłona, miasteczko w gubernji Witebskiej, na prawym brzegu Dźwiny. W kościele katolickim znajduje się obraz Matki Boskiej Agłońskiej, do którego corocznie zdążają liczni pielgrzymi.

Agnacja: 1) w pr. rzym. *agnatio*: a) urodzenie się w t. zw. *scius heres*, t. j. po śmierci spadkodawcy lub po sporządzeniu testamentu, b) związek pokrewieństwa, polegający na wspólnej władzy ojcowskiej, której podlegają agnaci, albo podlegaliby, gdyby wspólny rodzic żył jeszcze; 2) pokrewieństwo po *mieczu*, w linji męskiej, pochodzenie wspólne od jednego przodka, w przeciwstawieniu do *kognacji*, pokrewieństwa po *kądzieli*, w linji żeńskiej.

Agnadel albo **Agnadello,** miasteczko w pobliżu Medjolanu, pamiętne zwycięstwem 1509 r., odniesionem pozez Ludwika XII nad wojskiem weneckiem, skutkiem którego Wenecja utraciła dotychczasowy wpływ swój na Włochy. W roku 1705 bitwa między księciem Vendôme a księciem Eugenjuszem Sabaudzkim.

Agnano, dawne jezioro w okolicach Neapolu, od roku 1870 wysuszone, było bowiem ogniskiem malarji. Wypełniało ono dawny, wygasły krater. Tuż obok znajduje się słynna *Psia grota* (ob.) i źródło siarczane *San-Germano*.

Agnel, Karmelita, żyjący w końcu zeszłego wieku, kaznodzieja w kolegjacie warszawskiej, autor licznych kazań, drukowanych od r. 1780 do 1795, np. „O życiu miękkiem i rozkosznem“ (1785), „Kazania postne i t. d.“ (1780), oba w Berdyczowie. i innych.

Agneli Ludwik, Dominikanin, autor dzieła teologicznego, w Zamościu r. 1619, p. t.: „Theatrum mundi“ etc.

Agnello Salvator, kompozytor włoski, * w Palermo 1817, autor licznych oper, grywanych we Włoszech, np. „Lazaroni neapolitańscy,“ „Straż nocna“ i in.

Agnesa lub **Adelajda,** córka W. Ks. Wsiewołoda Jarosławowicza, żona cesarza Henryka IV, (r. 1089), skutkiem niesprawiedliwych podejrzeń męża, porzucona przez niego, prowadziła życie dość naganne, ale otrzymawszy od papieża rozgrzeszenie na Soborze w Piacenzy (r. 1095), gdzie oskarżała swego męża, zakończyła życie w klasztorze w Kijowie, około roku 1109. Por. Schlosser „Weltgesch.“ V. 120.

Agnesi Marja Gaetana, autorka włoska (* w Medjolanie r. 1718, † 1799), słynna ze znajomości języków starożytnych i matematyki. W r. 1770 mianowaną została przez papieża Benedykta IV profesorem matematyki przy uniwersytecie bolońskim, w zastępstwie chorego jej ojca, ale wkrótce porzuciła katedrę i wstąpiła do klasztoru. Praca jej matematyczna: „Instituzione analytiche“ (2 t., 1748), była tłómaczona na języki obce.

Agni, bóg ognia, w mitologji indyjskiej, władca południowej części świata; jeździ na baranie.

Agnicja (agnitio, przyznanie, uznanie), przyznanie autentyczności dokumentów, tożsamości osób, rzeczywistości długu i t. p. (ob. Rekognicja).

Agnieszka, księżniczka szląska (1223—1273), córka Henryka II Wrocławskiego, poległego w bitwie z Tatarami pod Lignicą r. 1241, była ksienią trzebnicką.

Agnieszka, córka Bolesława II Łysego, Rogatki, księcia Lignickiego, żona Ulryka IV, hr. Wirtemberskiego.

Agnieszka święta, młoda dziewica z Salerny, nie chcąc zaślubić syna prefekta rzymskiego, została oddana do domu publicznego, gdzie pozostawała nietkniętą, i za to, jako czarownica, umęczona 303 r. za Djoklecjana. Kościół rz. katolicki obchodzi jej pamiątkę 21 stycznia. Ma kościół w Rzymie przy Porta Pia, malowana przez Andrea del Sarto, Pawła Veronese i in.

Agnieszka, hrabina Orlamünde, z książęcego rodu Meran, żona Ottona hr. Orlamünde, † 1293 r. Zakochana w Albercie Pięknym, burgrabi Norymberskim, zamordowała własnych dwoje dzieci w nadziei łatwiejszego poślubienia Alberta.

Umarła w więzieniu Hof w Bawarji. Jest o niej podanie, że pod postacią *Białej damy* (ob.), zwiastuje panującej rodzinie w Prusiech wszelkie ważniejsze wypadki domowe. Historja o niej jest niezgodna z faktami: księżniczka Merańska miała imię Beatrix i nie była współczesną Albertowi Pięknemu, inna zaś hr. Orlamünde z tych właśnie czasów miała imię Kunegundy.

Agnieszka, córka Leopolda III, margrabiego Austrji, żona Władysława II, księcia Krakowskiego. Jako kobieta dumna i przewrotna, siała ustawiczną niezgodę pomiędzy mężem a jego braćmi, synami Bolesł. Krzywoustego. Z jej to przyczyny Piotr Włostowic Dunin, jakoby za fałszywe oskarżenie księżny, poniósł okrutną karę urznięcia języka i wyłupienia oczu. Skutkiem wojny domowej w Polsce i zanoszonych na nią skarg, została wyklętą przez papieża Eugenjusza, a po ucieczce męża do Czech, została wygnaną do Niemiec r. 1148, gdzie wichrząc ustawicznie przeciwko Polsce, † około r. 1153. Ob. Bonicecki „Książęta Szląscy“ (1874), Smolka „Mieszko Stary i jego wiek“ (1881).

Agnieszka Austrjacka, córka króla niemieckiego Albrechta I, * 1281 r., żona Andrzeja III, króla węgierskiego, pomściła morderstwo swego ojca (1308), cesarza Alberta I, przez wymordowanie około tysiąca osób, krewnych lub powinowatych, podejrzanych o zabójstwo. † roku 1364. Ob. Liebenau (1868—9).

Agnieszka Sorel, albo **Soreau,** córka hr. S. Gerard Clermont, * 1409, słynęła równie z rozumu, jak i piękności, zwana „Panną z Fromenthalu“ od miejsca urodzenia. Podbiwszy serce Karola VII, kr. fran., 1443, umiała go przebudzić z odrętwienia i zapalić do wojny przeciw Anglikom. Powodzenie w tej wojnie podniosło w oczach Karola wartość Agnieszki, którą obdarował hrabstwem Penthièvre i między innemi zamkiem Beauté, skąd przybrała nazwę *Dame de Beauté* (pani piękności). Zmarła, jak mówią, przez otrucie r. 1449. Por. Du Frense de Beaucourt („Histoire de Charles II,“ 1885), Steenackers „Agnès Sorel et Charles VII“ (1868).

Agno, rzeka, ob. Frassine.

Agnoeci (nieświadomi), tak zwano przez szyderstwo sektę, twierdzącą, że Jezus Chrystus o wielu rzeczach nie wiedział. Powstała ona w połowie VI, a istniała do VII w. Założycielem jej był monofizyta Temistjusz z Aleksandrji. Ob. Monofizyci.

Agnolo, Baccio d', budowniczy i rzeźbiarz florencki, (* 1460, † 1543 r.). Wybudował we Florencji pałac Bartolini, pałac Seristori, oraz w. in., tudzież dokonał wielu rzeźb z drzewa; był przyjacielem Michała Anioła. Por. Vasari IX „Di Baccio d'A.,“I. Burhhardt's „Cicerone“(4 w., 1878).

Agnolo, Gabryel d', budowniczy neapolitański, † 1510; wystawił w Neapolu pałac Grarina i kościoły: Maryi Egipskiej i św. Józefa.

Agnone, miasto w królest. Neapolitańskiem, 11,100 m., fabryki wyrobów miedzianych i broni.

Agnostycyzm, pogląd filozoficzny, rozwinięty głównie przez Huxleya i Spencera, według którego umysł nasz zajmować się może badaniem jedynie tego, co poznać możemy dokładnie. Badanie zaś tego, czego rozum nasz ująć nie może, jak przyczyny ostatecznej wszech rzeczy, istoty Boga i t. d., **A.** od rozważania filozoficznego usuwa zupełnie. Stronnicy tego poglądu są *agnostycy*. Ob. Grosse: *Spencers Lehre von dem Unerkennbaren* (1890).

Agnus Dei, Baranek Boży, tkliwe przyrównanie Zbawiciela do baranka, mającego zgładzić grzechy świata. Obecnie w kościele rzym. katol. jest to krótka modlitwa, odmawiana przez kapłana w czasie mszy, przy trzykrotnem uderzeniu się w piersi, pomiędzy Ojcze Nasz a Komunją. Także poświęcony medaljon z wosku, pomieszanego z chryzmem i balsamem, ze złota i srebra, na którym znajduje się postać baranka z chorągiewką lub św. Jana Chrzciciela, z barankiem i chorągiewką z krzyżem. Baranek ten przedstawia Zbawiciela, a poświęcony bywa przez samego papieża. W kościele wschodnim **Agnus Dei** znaczy chustę, opatrzoną wizerunkiem Baranka Bożego, służącą do przykrycia kielicha podczas wieczerzy Pańskiej (Patiriokalymma).

Agnus scythicus, ob. Baranek.

Agnusek, baranek z wosku, poświęconego w Rzymie; przeszedł do Polski za Zygmunta III. Przypisywano agnuskom moc przeciwko pożarom, powodziom, burzom; każdy niemal dom szlachecki na wsi miał agnuska. Zawieszano je często jako wota na obrazach cudownych; oprawiano je w srebro, bursztyn, kryształ, po większej części w kształcie serca.

Agobard, uczony arcybiskup Ljonu, * około 779, † 840. Za udział w powstaniu synów Ludwika Dobroduszngo, złożony był czasowo z arcybiskupstwa, na które jednak później został przywrócony. Pisał przeciw Adopcjanom i Żydom, był przeciwnikiem czci obrazów, sądów bożych i wiary w czarnoksięstwo; dzieła jego wyszły r. 1666, wydanie Baluziusa; por. Blügel „De Agobardi, arch. Lugd., vita et scriptis“ (1865).

Agon (po grecku: bitwa), w ogóle wszelkie walki i zapasy bądź fizyczne, bądź umysłowe, staczane przez starożytnych, podczas igrzysk i uroczystości. Stąd zwano *agones* zjazdy ogólne z różnych państewek greckich na obrzędy religijne i igrzyska. Przewodniczący zapasom i przyznający nagrody zwał się: *Agonarcha*, v. *Agonoteta*.

Agona, izogona (ob.) o zboczeniu zero, czyli linja, łącząca na kartach miejsca, w których igła magnesowa nie zbacza z płaszczyzny południka geograficznego.

Agonales ludi, Agonalia, Agonia, igrzyska ustanowione w Rzymie, przez Numę Pompiljusza na cześć Janusa i Marsa.

Agonalia, ob. Agonales ludi.

Agonarcha, ob. Agon.

Agonia, ob. Agonales ludi.

Agoniklici, sekta z VIII w., która modły swoje odbywała tańcząc.

Agonistycy, sekta ascetów w IV w., w Afryce północnej; nazwę tę dawali Donatyści tym ze swoich zwolenników, którzy przebiegali prowincje i rozszerzali swoje zasady, walcząc z katolikami. Fanatycy ci, pragnąc dostąpić zbawienia duszy, umyślnie szukali śmierci i w tym celu znieważali pogańskie świątynie; jeżeli zaś nie mieli ku temu sposobności, to i samowolnie rzucali się w ogień lub w wodę.

Agonja (z grec. *agon* walka), konanie, dłuższa lub krótsza walka organizmu z czynnikami go niszczącemi; występuje tu szereg zjawisk, które, okazując stopniowe gaśnięcie wszystkich działalności organizmu, bezpośrednio poprzedzają śmierć. Rodzaj jej zależy od przyczyny śmierci.

Agonoteta, ob. Agon.

Agora, wyraz grecki, oznaczający prawodawcze zgromadzenie ludu w starożytnej Grecji, w którem brali udział wszyscy obywatele dorośli, od 30 roku życia,—i plac tych zgromadzeń, będący najczęściej rynkiem targowym.

Agorafobja, *obawa przestrzeni*, polegająca na uczuciu zawrotu głowy wobec większego miejsca pustego; występuje często u chorych nerwowych wespół z innemi objawami nerwowemi u histeryczek, neurasteników.

Agosta *(Augusta)*, miasto warowne na wschodnim brzegu Sycylji, 13,286 miesz. (1881). Prowadzi znaczny handel solą morską, winem, lnem i oliwą; ma wygodny port, do którego jednak przystęp jest dosyć trudny. Roku 1676 zaszła tu bitwa pomiędzy flotą hiszpańsko-holenderską a francuską, przyczem admirał Ruyter, pobity przez Francuzów, poległ.

Agostini Mikołaj, poeta włoski, kontynuator „Orlando inamorato“ Bajarda (1550 r.).

Agostini Paweł, muzyk włoski. * 1593, † 1629, skomponował „Magnificat“ i „Antyfon.“

Agostini Leonard, * 1606, archeolog włoski, kustosz zbiorów papieskich, † 1669. Nap. „Le gemme antiche“ (1636) i in.

Agoub Józef. znakomity orjentalista, * w Kairze 1795, † w Marsylji 1832, gdzie był profesorem języka arabskiego, w kolegjum Ludwika W. Mnóstwo prac jego, dotyczących historyi, krytyki, jak równie poezji i powieści, zamieszczanych było w rozmaitych przeglądach i czasopismach francuskich owej epoki.

Agoult, Karol-Konstanty d', (* 1747, † 1824), biskup w Pamiers. Twórca nieszczęśliwej ucieczki Ludwika XVI. Skutkiem następnych wypadków wyniósł się do Anglji, skąd pozwolono mu wrócić w r. 1801, pod warunkiem zrzeczenia się godności biskupiej. Zostawił po sobie kilka dzieł, po większej części treści politycznej: „Principes et reflexions sur la constitution française,“ wyd. bezimiennie, „Lettres à un Jacobin sur la constitution anglaise“ (2 t., 1816), „Essai sur la legislation de la presse“ (bezimiennie) 1817 i in.

Agoult, Marja de Flavigny hr. d', * 1805 we Frankfurcie n. M., córka wicehr. de Flavigny i Marji Bethmann z Frankfurtu n. M., zaślubiła hr. d' Agoult w r. 1827, wkrótce jednak rozeszła się z nim i bawiła długo w Szwajcarji, Niemczech i Włoszech. Ze stosunku z Lisztem miała 3 córki, z których Casima zaślubiła naprzód pianistę Bülowa, a później Ryszarda Wagnera. Jako autorka zamieszczała swoje artykuły literackie w rozmaitych pismach perjodycznych pod pseudonimem Daniela Sterna. Oddzielnie zaś wyszły następujące jej dzieła: „Nelida“ (1845), „Lettres républicaines“ (1848), „Esquisses morales et politiques“ (1849) „Histoire de la révolution de 1848“ (1851), „Trois journées de la vie de Marie Stuart“ (1856), „Florence et Turin, études d' art et de politique“ (1862), „Dante et Goethe, dialogues“ (1866) i uwieńczone dzieło: „Histoire de la république aux Pays-Bas, 1581 — 1625“ (1872). † 1876 r. w Paryżu. W r. 1877 wyszły: „Mes souvenirs, 1806 — 1833.“ Por. Pommier „Profils contemporains. Madame la comtesse d' A.“ (1867), H. Hillebrand „Profile“ (1878). Myślą przewodnią we wszystkich jej pismach jest obudzenie współczucia dla ludu i podniesienie jego bytu.

Agra, miasto stołeczne prowincji tegoż imienia w prezydencji Kalkuty w Indjach Przedgangesowych, na prawym brzegu rzeki Dżammy, 169,000 miesz. (1891). Niegdyś kwitnące, jako stolica państwa Mogołów, dzisiaj zawiera wiele ruin, świadczących o dawnej jego świetności. Prowadzi handel szalami, końmi, wielbłądami, bawełną i towarami, pochodzącemi z Indostanu południowego. Tu poległ w r. 1857 generał angielski Thompson w krwawej potyczce z powstańczem wojskiem Indjan. Prowincja **Agra** obejmuje 26,290 klm. kw. i liczy 4,834,064 m.

Agrachański przylądek, między odnogami rzeki Kojsu, Agrachanem i Sułakiem. W bliskości leży grupa drobnych wysepek, przytulisko rybaków astrachańskich. Między północną stroną tego przylądka a lądem znajduje się *Zatoka Agrachańska*, wystawiona na wiatry północne.

Agrafa, w budownictwie, połączenie istotne lub też pozorne, służące tylko do ozdoby, dwóch oddzielnych części budynku. W chirurgji cążki do zestawiania brzegów rany. W życiu pospolitem, to samo co spinka.

Agrafja, przypadłość idąca prawie zawsze w parze z afazją (ob.) i wyrażająca się niezdolnością wypisania swych myśli, a nawet słów dyktowanych, pomimo zupełnej przytomności umysłu i nienaruszonej władzy w ręce.

Agrafit, ob. Turkus.

Agram (po chorwacku Zagreb), ob. Zagrzeb.

Agranje, ob. Agrionia.

Agrarjusze, tak nazywają stronnictwo polityczne rolników, domagających się uwzględnienia przedewszystkiem interesów właścicieli ziemskich.

Agrarne prawa, prawa regulujące rozdział gruntów publicznych pomiędzy obywateli rzymskich, powstały pierwotnie za sprawą trybunów Cajusa Liciniusa i Luciusa Sekstusa 376 — 377 przed Chr. i miały na celu zapewnienie plebejuszom udziału w gruntach, będącego dotąd przywilejem patrycjuszów tylko. Wydane jednak wtedy prawa poszły po 300 latach w zapomnienie, i dopiero trybunowie ludu, Cajus i Tiberius Grakchowie, wystąpili do senatu z żądaniem uchwalenia reform i praw, określających sprawiedliwy i równy rozdział gruntów pomiędzy patrycjuszów i plebejuszów. Postanowienia, w tym przedmiocie wydane, zwały się *leges agrariae*. Z biegiem czasu władanie ziemią, pierwotnie należącą całkowicie do państwa, stało się prywatnem (Lex Thoria z roku 111), a Cezar rozdzielił resztę dóbr państwowych pomiędzy osoby prywatne.

Agrarne stronnictwo w Niemczech, utworzone pierwotnie przez Niendorfa († 1878) i Elsnera v. Gronow, przy wyborach 1874, i ukonstytuowane 1876 r., wychodzi z założenia, że nowoczesne prawodawstwo faworyzuje kapitały pieniężne, a szkodzi własności gruntowej i rolnictwu, i ma za cel następujące reformy ekonomiczne: zniesienie podwójnego opodatkowania, polegającego na opodatkowaniu ziemi, budynków i pracy przemysłowej, zaprowadzenie podatku giełdowego, polityka wolnego handlu, upaństwowienie dróg żelaznych i zniesienie ceł różniczkowych, emisja banknotów tylko przez rząd, przekształcenie prawa o towarzystwach akcyjnych i ustawy przemysłowej, ograniczenie prawa dziedziczenia i obdłużania własności gruntowej. Wpływ stronnictwa agrarnego zreformował w 1879, 1885 i 1887 prawodawstwo celne i sprawił wprowadzenie i podwyższenie ceł zbożowych, na bydło i drzewo. W polityce stronnictwo to jest przeważnie konserwatywnem.

Agraryjczycy, stronnictwo w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północ., żądające zniesienia sprzedaży gruntów publicznych, ustanowionej dla umorzenia długu, zaciągniętego na prowadzenie wojny, i domagające się podziału ich na cząstki po 160 akrów, które ma być wolno każdemu brać w wieczystą dzierżawę, z zostawieniem jednak państwu prawa własności. Systemat ten jest naśladownictwem rzymskich praw agraryjnych, popieranych przez Grakchów.

Agrate Marco, rzeźbiarz włoski, z końca XV i początku XVI w., twórca znajdującego się w katedrze medjolańskiej posągu marmurowego św. Bartłomieja, wyobrażonego w postaci naturalnej, lecz odartego ze skóry. Muskuły, odrobione ze ścisłością anatomiczną, robią na widzu wrażenie przykre. W podobnym stylu jest i obraz jego „Egzekucja wyroku“ (w Bruges).

Agraulia, ob. Aglauros.

Agraulos, ob. Aglauros.

Agraviados (prześladowani, malkotenci), takie nazwanie przybrali w XVIII wieku ci magnaci hiszpańscy, którzy po przywróceniu Burbonów, nie chcieli łączyć się z dworem i mieli sobie odjęte tytuły i godności za sprzyjanie Habsburgom. Za Ferdynanda VII nazwę tę otrzymali biorący udział w powstaniu 1826—1828 r., mającem na celu przywrócenie absolutyzmu w kościele i państwie. Dzisiaj tem samem mianem zowią wszelkich malkontentów politycznych.

Agreda Marja, Hiszpanka, * 1602, przełożona klasztoru w Agreda, † 1665. Napisała po hiszpańsku Żywot Bogarodzicy, niby wskutek kilkakrotnego objawienia, p. t.: „Mistica ciudad de Dios,“ wielokrotnie drukowane i przekładane na rezmaite języki; na polski zaś p. ks. Stefana Staniewskiego r. 1730 p. t.: „Mistyczne miasto Boskie“ i t. d., oraz przez Jezuitę Piotra Kwiatkowskiego roku 1732, p. t.: „Miasto święte.“ Bossuet wytknął liczne niewłaściwości tej legendy, a kurja Rzymska zamieściła ją na indeksie.

Agregat, właściwie skupienie cząstek jednorodnych; stan agregacji toż, co stan skupienia: stały, ciekły lub lotny.

Agrell Jan, kompozytor szwedzki, (* 1701 r.) w Löth, jeden z najlepszych pianistów swego czasu, autor licznych symfonji i koncertów na fortepian i skrzypce.

Agrell Alfhild, (* 1849 r.), z domu Marfin, współczesna dramatopisarka szwedzka (dramaty: Räddad, 1883, Dömd 1884, Eusam 1886); z powieści jej zasługują na uwagę „Czego nikt nie widział,“ 1885, i „Obrazki wiejskie“ (1884—1887), w stylu realistycznym.

Agren Sven, profesor wojskowej akademji w Karlbergu w Szwecji, autor nowej metody uczenia geografji, zwanej *konstrukcyjną*, t. j. ułatwiającej uczniowi rysowanie map. Nap.: „Allgemeines Lehrbuch der Erdbeschreibung“ (1832).

Agrest, gatunek rodzaju Porzeczka (ob.).

Agrestnik czyli **Grosular**, odmiana granatu (ob.).

Agricola Gnaejus Julius, znakomity wódz rzymski, teść Tacyta, który życie jego opisał, (* 37, w Forum Julium w Galji Narbońskiej, † 93 roku po Chr.). Jako konsul i rządca Brytanji, rozszerzył tam, począwszy od 59 r. panowanie rzymskie aż do granic górnej Szkocji, 76 został konsulem, 77 r. legatem w Brytanji. Śród świetnego powodzenia cesarz Domicjan, zazdrosny o jego sławę, odwołał go do Rzymu 84 r., gdzie wkrótce po swoim powrocie życie zakończył.

Agricola Rudolf, właściwie *Roelef Huisman*, inaczej *Frisino*, albo *Rudolf Grönningen*, (* 1443, w Lafło pod Groningen, † 1485), uczeń Tomasza a Kempis i najznakomitszych mistrzów w Paryżu

i Włoszech, jako nauczyciel wpłynął wiele na podniesienie nauk i wymowy w Niemczech. Głośny humanista, nap. dzieło: „De inventione dialectica“ (1539, 2 t.). Był również malarzem i muzykiem. Por. Bezold (1884).

Agricola Rudolf młodszy, zwany *Hydroburgius Raetus*, * w Wasserburgu, pobierał nauki w akademji krakowskiej 1509 r.; w akademji wiedeńskiej wykładał retorykę, po powrocie do Polski był nauczycielem synowców Konarskiego, biskupa krakowskiego; słynął z poezji łacińskich i ogłosił drukiem wiele swych utworów, wyliczonych przez Janockiego i Juszyńskiego. Tłómaczył na łacinę i wydał 1518 Arystotelesa, Kratesa, Ptolemeusza. † w Krakowie 1521.

Agricola Jerzy, właściwie *Bauer*, założyciel nowej mineralogji i metalurgji (* 1494 w Głuchowie, † 1555 r.), nauczyciel w Żwikawie, 1518—1522; we Włoszech otrzymał godność doktora, od r. 1527 mieszkał w Jachimowie (Jachimsthal), a od roku 1531 w Chemnicy (Kamienicy), gdzie sprawował urząd burmistrza i lekarza miejskiego, a nadto zajmował się mineralogją i hutnictwem. Oprócz wielu innych, najważniejsze jego dzieło jest: „De re metallica libri XII“ w Bazylei r. 1546, później, z licznemi drzeworytami, tłómaczone na język niemiecki, oraz: „De mensuris et ponderibus Romanorum atque Graecorum“ (1533 i 1550). Jako mineralog, utorował drogę do klasyfikacji minerałów, polegającej na ich cechach zewnętrznych. Por. Becher (1819), Jacobi „Mineralog Georg **A.** und sein Verhältniss zur Wissenschaft seiner Zeit“ (1889).

Agricola z Eisleben, właściwie **Schnitter,** zwany także *Jan Eisleben*, lub *Magister Islebius*, (* 1492, † 1566), teolog protestancki. Pobierał nauki w Wittenbergu, gdzie zostawał w bliższych stosunkach z Lutrem. Jako nauczyciel szkoły w Eisleben i kaznodzieja kościoła ś. Mikołaja, odznaczał się świetną wymową; zaś jako teolog, znany jest ze sporu swego z Melanchtonem w przedmiocie pokuty, który to spór zwano antinomistycznym, czyli przeciw-zakonowym. W końcu był kaznodzieją dworu i superintendentem gener. W literaturze niemieckiej położył znakomite zasługi, pozostawił zbiór 300 przysłowi narodowych (1529). Por. Kawerau (1881).

Agricola Marcin, * w Zarowie (Sorau) w Prusiech 1485, † 1556, muzyk i autor, kantor i dyrektor muzyki kościelnej w Magdeburgu, był jednym z pierwszych, co wprowadzili do muzyki nuty dziś używane. Pisma jego są ważne dla dziejów muzyki: „Musica instrumentalis“ (Wittenberga, 1519 i 1545) z rycin., wybornie określa historję narzędzi muzycznych, nadto: „Musica choralis“ (1532), „Musica figuralis“ (1532) i i.

Agricola Jan Fryderyk, * 1720, uczeń Sebastjana Bacha, organista i muzyk, był dyrektorem kapeli Fryderyka II, aż do swej śmierci 1774 r. Nap. opery: „Achilles w Scyros,“ „Ifigenia w Taurydzie“ i inne. Oprócz tego, jego przekład „Wstępu do nauki śpiewu“ Tosi'ego (1757), zaleca się gruntownym wykładem starożytnej solmizacyi. Żonaty był z Benedettą Emilją Molteni (* 1722, † 1780 r.), słynną śpiewaczką opery włos. w Berlinie.

Agricola, pseudonim Mikołaja Akielewicza.

Agrigentum (grec. Akragas), dziś Girgenti, starożytne m. Sycylji, liczące niegdyś do 200,000 miesz. Dziś ma około 15,000 ludności. Tu panował niegdyś sławny tyran Falaris i urodził się filozof Empedokles. Oblężone i zburzone przez Kartagińczyków na lat 400 przed Chr., zdobywane było dwukrotnie przez Rzymian r. 262 i 210. Ze wspaniałych ówczesnych budowli pozostały dotąd zwaliska, a mianowicie: Świątyni Jowisza, Junony, Konkordji (Zgody), Herkulesa, Kastora i Poluksa, oraz Eskulapa. Por. Siefert „Akragas und sein Gebiet“ (Hamburg, 1845); Serradifalco „Antichità della Sicilia“ (Palermo, 1836); Schubring „Topographie von Akragas“ (Lipsk, 1870).

Agrimonia, *Rzep*, *Rzepik*, rodzaj roślin różowatych, zbliżony do róży, tak, że można go uważać jako jej typ zmniejszony. **A.** *officinalis v.* **A.** *Eupatoria*, w całej Europie, u nas pospolita przy drogach, w zaroślach, koło płotów, niegdyś używana w medycynie jako *Herba* **A**-ae. Młodą roślinę kozy i owce chciwie zjadają.

Agrion, owad, ob. Łątka.

Agrionia, Agranie, uroczystości, obchodzone co trzy lata w zimie, przeważnie przez kobiety, na cześć Djonizosa, zwanego w Orchomenie *Agrionios* (dziki). Uwieńczone bluszczem, wieczerzały wspólnie, poczem zadawały sobie zagadki i dopuszczały się rozmaitych zbytków.

Agrippa I Herod, wnuk Heroda Wielkiego, syn Arystobula, spędził burzliwą młodość w Rzymie, gdzie w tułactwie zjednał sobie względy Tyberjusza i mianowany był przewodnikiem jego synowca Kaliguli, który zostawszy następnie cesarzem, naznaczył go królem Judei r. 37 po Chr. Na tronie umiał pozyskać przychylność Żydów prześladowaniem chrześcijan. † r. 43 po Chr., dotknięty obrzydliwą chorobą robactwa.—**Agrippa II Herod,** syn poprzedniego. Nie odziedziczywszy po ojcu państwa, zamienionego już w prowincję rzymską, otrzymał tylko od cesarza Klaudjusza księstwo Chalcys. W czasie powstania Żydów przeciwko uciskowi rzymskiemu, walczył z cesarzem Tytusem przeciw swoim rodakom. Ostatni ten potomek rodu Herodów † r. 94 po Chrystusie.

Agrippa Nettesheim Henryk Korneljusz, lekarz, dyplomata, alchemik i filozof kabalistyczny, * 1486 w Kolonji, jeden z najsłynniejszych zwolenników magji. Życie jego było niezmiernie burzliwe; 1507 pojechał do Paryża i założył tam pospołu z Landulfem i Gabianem Towarzystwo tajemne. W r. 1510 powrócił do Niemiec, poznał się z opatem Trithemiusem (ob.), znanym okultystą.

za jego radą napisał głośne swoje dzieło magiczne „De occulta philosophia," drukowane dopiero 1531, chociaż przedtem rozeszło się w rękopiśmiennych kopjach. Książkę tę poświęcił **A.** arcybiskupowi katolickiemu Hermanowi von Wied, i to go uchroniło na razie od napaści inkwizytorów. W 1509 wykładał w Dôle teologję, lecz nie podobał się mnichom; potem wykładał ten sam przedmiot w Kolonji, następnie wyjechał z cesarzem Maksymiljanem do Włoch na wyprawę wojenną, podczas której był pasowany na rycerza. Po wojnie osiadł w Pawji, następnie w Metz, ale obrona niewinnych czarownic naraziła go władzom kościelnym nanowo. Później przebywał krótko w Kolonji, a dłużej w Szwajcarji (do 1524), gdzie trudnił się praktyką lekarską z wielkiem powodzeniem, które mu zyskało miejsce przybocznego lekarza u matki Franciszka I-go. Nie chcąc oddać ukoronowanej pacjentce swoich magicznych wiadomości na usługi, poróżnił się z nią i wyjechał do Holandji, gdzie napisał „De incertudine et vanitate scientiarum" (1527), satyrę na owoczesny stan nauki. Oskarżony przed Karolem V schronił się do Lugdunu, gdzie go uwięziono; wypuszczony na wolność udał się do Grenobli i tam zakończył życie, nie w szpitalu, jak mówią, lecz w domu głównego poborcy Delfinatu (1535). **A.** nie był umysłem pospolitym i pomimo skłonności do mistycyzmu przewyższał swoich współczesnych na wielu punktach. Dzieła **A.** wyszły w Lugdunie 1550 i 1600. Przekład niemiecki zjawił się w Sztutgardzie u Scheiblego (1855). Por. Morlay „The Life of **A.**" (1856) O mistyczno-okultystycznej działalności i poglądach **A.** patrz Kieseweter „Geschichte des neueren Occultismus"(1—40), Ign. Matuszewski „Czarnoksięstwo i Medjumizm" (1896). Obecnie wskutek zajęcia się medjumizmem poczęto na nowo studjować dzieła **A.**, uważając go słusznie za jednego z najpierwszych badaczów tej dziedziny. Po polsku wyszło jego „Contra pestem" p. t. „Krótka nauka rządzenia ku ustrzeżeniu od zarażenia powietrza, a gdyby kto już zachwycił, jako się ratować z Bożą pomocą" (Kraków, 1543).

Agrippa z Nettesheimu.

Agrippa, Menenius Lanatus, konsul rzymski r. 502 przed Chr. Pokonał Sabinów i za to był zaszczycony tryumfem. Gdy w r. 494 plebejusze, uciśnieni przez wierzycieli patrycjuszów, podnieśli bunt i udali się na górę Świętą, Menenius Agrippa ułagodził ich i skłonił do powrotu bajką o żołądku i członkach. Umarł tak ubogim, że go publicznym kosztem pochować musiano.

Agrippa, Marcus Vipsanius, * w 63, † w 12 r. przed Chr., plebejusz, który doszedł najwyższych godności w państwie rzymskiem i ożenił się z córką Oktawjana Augusta, który zrobił go trybunem. Karjerę swą rozpoczął 43 jako oskarżyciel morderców Cezara, następnie walczył w Galji, Ilirji, Dalmacji, w 37 został konsulem, 34 edylem. Dowodził flotą w bitwie pod Actium i odniósł kilka zwycięstw nad Pompejuszem. Zbudował sławny Panteon rzymski i wodociągi. Za niego dokonany został ogólny pomiar państwa rzym., opisany w „Commentarii Agrippae," oraz mapa ówczesnego świata. Por. Frandsen (1836), Motte (1872).

Agrippina, dzielna Rzymianka, żona Germanika, córka Vipsaniusa Agrippy i Julji, córki Augusta, słynna cnotami i męskim hartem, towarzyszyła swemu mężowi we wszystkich wyprawach i przywiozła jego popioły z Syrji do Rzymu. Tu ścigała zawzięcie mordercę swego męża, Pizona, który unikając jej zemsty, śmierć sobie zadał. Przez nienawidzącego ją Tyberjusza skazana na wygnanie na wyspę Pandaterja, zamorzyła się głodem r. 33 po Chr. Ma słynny posąg, znajdujący się w muzeum Kapitolińskiem w Rzymie. Por. Burkhard (1846).

Posąg Agrippiny w muzeum Kapitolińskiem.

Agrippina, córka poprzedzającej i Germanika, * w Kolonji r. 16 po Chr. Znana w historji jako najohydniejsza kobieta swego czasu, zarówno w obyczajach, jak i z udziału w spiskach (przeciw Kaliguli 40 r.) i ówczesnych intrygach. Zaślubiwszy Klaudjusza, zniewoliła go do adoptacji syna swego Nerona (z małżeństwa z Domicjuszem Ahenobarbusem); z rozkazu syna swego, ces. Nerona, została zamordowana 59 po Chr. Od niej poszła nazwa miasta Kolonji (Colonia Agrippinensis). Najsłynniejsze jej statuy znajdują się w willi Albani w Rzymie i w Neapolu. Por. Beulé (1869), Stahr (1880), Schiller (1872).

Agrippinianie, fanatyczni zwolennicy nauk biskupa Kartagińskiego, *Agrippina*, poprzednika Anabaptystów.

Agron, książę iliryjski, † 322 z radości po zwycięstwie odniesionem nad Etolczykami. Jego żona *Teuta* była słynną rozbójniczką morską.

Agronomja, nauka o własnościach roli, jej częściach składowych i jej uprawie; w dalszem znaczeniu ogólna znajomość rolnictwa, gospodarstwa wiejskiego. *Agronom*—znający się na uprawie roli, w ogólności rolnik.

Agropyrum, ob. Perz.

Agrostemma, ob. Lychnis.

Agrostis, *Mietelnica*, *Miotła*, rodzaj roślin trawiastych; kłoski zawierają tylko po jednym kwie-

cie, którego krótka szyjka dźwiga znamię, podczas kwitnięcia wystające; niektóre gatunki dostarczają dobrej paszy; wśród zboża często szkodliwe. **A.** *elegans* i niektóre inne gatunki używają się na na bukiety.

Agrumen (z włos. *agro* kwaśny), w handlu nazwa przybywających z Włoch cytryn i pokrewnych im owoców.

Agrykola, pseudonim Hen. Merzbacha.

Agrypiny poród, *partus agrippinus*. Tak nazywają w akuszerji poród, przy którym dziecię nogami na świat przychodzi.

Agrypnja, bezsenność, brak snu. Zależeć ona może albo od wzmożonej wrażliwości układu nerwowego, albo od przygnębionego stanu psychicznego, silnego bólu, lub wreszcie gorączki; zawsze przy dłuższem trwaniu jest szkodliwą, gdyż osłabia organizm i prowadzi do rozstroju nerwowego.

Agtelek, wieś madziarska, 600 m., w komit. Komorneńskim, na drodze z Budy do Koszyc, sławna obszerną jaskinią stalaktytową, odkrytą r. 1856.

Agua, olbrzymi wulkan w Ameryce środkowej w Gwatemali, 4,023 m. wysokości, z kraterem o średnicy 27 metrów.

Aguado, Aleksander Marja, jeden z najbogatszych bankierów nowoczesnych, pochodzenia żydowskiego, * się w Sewilli 1784, † 1842 r. Za czasów hiszp. wojny o niepodległość walczył po stronie Afrancesadasów (ob.), w armji fran. doszedł do stopnia pułkownika i adjutanta marszałka Sault'a, 1815 założył w Paryżu dom bankierski. **A.** negocjował pożyczki hiszp., których papiery zwane były Aguados. Osuszył bagna przy ujściu Gwadalkwiwiru i zostawił po sobie przeszło 60 mil. fran. majątku i sławną galerję obrazów. Por. Gavard „Gallerie Aguado“ (1839—47, 4 tomy).

Aguas-Calientes, miasto nad rz. t. nazwiska w Meksyku, liczy 32,000 m. (1890), sławne wody mineralne ciepłe (do 40°), kopalnie srebra, znakomity handel. Jest stolicą stanu t. n., obejmującego 6,095 klm. kw. ze 140,000 m. Uprawa zbóż i roślin strąkowych, na zachodzie trzciny cukrowej.

Aguesseau, Henryk Franciszek d', jeden z najznakomitszych prawników Francji, * 1668 w Limoges, † w Paryżu 1751. W 22-m roku życia był adwokatem, wkrótce potem prokuratorem generalnym parlamentu. Zajmował się gorliwie odwróceniem pauperyzmu i zaprowadził ważne ulepszenia w administracji szpitali. Jako obrońca praw kościoła galikańskiego, odrzucił postanowienia Ludwika XIV, na korzyść bulli papieskiej *Unigenitus*. W r. 1717 mianowany był kanclerzem przez regenta, księcia orleańskiego, lecz za opór, stawiany finansowym projektom Law'a, popadł w niełaskę. Przywrócony potem do swej godności, powtórnie został złożony z urzędu w r. 1722 przez kardynała Dubois, jako niesprzyjający jego niedorzecznym projektom i rozporządzeniom, i dopiero w r. 1737 kardynał Fleury przywrócił go do kanclerstwa. W całem życiu swojem tylko dobro publiczne miał na celu. Dzieła jego obejmują 13 tomów, wydanych w Paryżu (1759—1790). Por. Monnier (1864).

Aguila, m. i rz. w prowincji Habat, królestwie Fezu, prowadzi handel bydłem, woskiem i miodem.

Aguila (d'), oficer inżynierji, podróżnik i historyk, † w Paryżu 1815. Zwiedził Amerykę i całą Europę północną. Jako świadek śmierci Gustawa III, zostawił po sobie dzieło: „Histoire des événements mémorables du règne de Gustave III“ i t. d.

Aguilar Gracja, autorka angielska, wyznania żydowskiego, * 1816, † 1847 we Frankfurcie. W młodzieńczym wieku napisała dramat „Gustavus Vasa,“ nadto „The Martyrs“ (1850), „The Spirit of Judaism“ (1842), „Israel Defended,“ „The Jewish faith“ (1847) i wiele innych. Dzieła jej wydane w 1861 w 8 tomach.

Aguilar Gaspard, dramaturg hiszp. z pierwszej połowy XVII w.; ważniejsze dzieła jego są: „El mercader amante,“ „Venganza heurosa.“

Aguilar de la Frontera, miasto hiszpańskie w prowincji Cordova, 12,500 m., posiada wyborne wino, rośliny aromatyczne i kopalnie miedzi.

Aguilas, m. hiszpańskie w prowincji Murcji, 10,000 m. (1889), wygodna przystań, znaczny handel.

Aguillera, Ventura Ruis (* 1820 † 1881), poeta hiszpański. Ogłosił: „Elegias,“ „Ecos nacionales,“ „Satyras.“

Agujari lub **Ajugari,** Lukrecja, znakomita śpiewaczka, * 1755 w Ferrarze, † 1783 w Parmie. Zaślubiwszy kompozytora Colla, czyniła z nim wycieczki artystyczne. Posiadała fenomenalną skalę, rozciągającą się od wielkiego *b* do *g* trzykreślnego, i mogła śpiewać barytonem, tenorem, altem i wysokim sopranem.

Agulhas, przylądek na wybrzeżu kraju Przylądkowego (Kaplandu), stanowiący południową kończynę Afryki.

Agurczyńskie wyspy, rozciągają się na 35 wiorst wzdłuż i 12 w. wszerz, na połud.-wschod. stronie morza Kaspijskiego; zamieszkane przez Truchmeńców. Należą do Rosji od 1743 r.

Aguti *(Dasyprocta)*, rodzaj ssących z rzędu gryzących, wielkości zająca, do którego w zwyczajach bardzo jest podobny i którego miejsce niejako zastępuje w Ameryce podzwrotnikowej. Pazury podobne ma do małych kopyt, skąd należy do rodziny *kopytkowatych (Subungulata)*. Pyszczek ostro zakończony, uszy stojące, ogon krótki. *D. aguti*, długości 40 centymetrów, ma futro gęste, brunatne. W dzień kryje się w dziuplach drzew; żywi się roślinami i jest często szkodliwy w plantacjach. Mięso jego jest mało cenione; schwytany młodo, łatwo się oswaja.

Agynjanie, odrośl sekty chrześcijańskiej gnostyckiej w VII w. Twierdzili, że Bóg nie ustanowił małżeństwa i w ogólności, że należy umartwiać ciało wszelkiemi sposobami.

Ahacel Maciej, pedagog i pisarz słowieński, * 1779, † 1845. przyczynił się wiele do rozwoju ekonomicznego Słowian chorutańskich. Od r. 1807 do śmierci był profesorem matematyki, nauk przyrodniczych i gospodarstwa w liceum w Celowcu (Klagenfurt). Był członkiem wielu stowarzyszeń rolniczych, redagował pisma rolniczo-przemysłowe; w majątku swym założył w r. 1813 stację meteorologiczną; dzięki temu mało który kraj alpejski jest tak zbadany pod względem meteorologicznym, jak Korutanja. Podarował na użytek publiczny część gruntu na rozmnożenie drzew pożytecznych. Rozpowszechniał książki słowieńskie, był jednym z założycieli Towarzystwa literackiego w Celowcu, oraz szkoły realnej, jednej z pierwszych w całej Austrji. W r. 1833 wydał zbiorek swych pieśni, używany przez czas długi w szkołach jako śpiewnik.

Ahad, emir Buchary (1858), wstąpił na tron po ojcu Muzaffara-chanie (1885).

Ahaggar (kraj Hogar), kraina górzysta w środkowej Saharze, położona pomiędzy krańcami Tuat Fezzan i Air, zamieszkana przez Tuaregów; gł. miasto *Ideles* na węzłowym punkcie dróg karawanowych.

Ahanta, afrykańska kraina w Kolonii Brytańskiej Złotego Wybrzeża (ob.).

Ahasverus, imię, albo raczej tytuł wielu królów medyjskich i perskich. wspominanych w Biblji. Najbardziej znanym jest mąż Estery, przez którego prawdopodobnie rozumieć należy pers. kr. Kserksesa. **A.** jest także nazwą *Żyda wiecznego tułacza* (ob.).

Ahenobarbus, ob. Domicjan.

Ahlbeck, kąpiele morskie w obwodzie Szczecińskim w Prusiech, na wyspie Usedom, 1,500 m.

Ahlefeld Karolina, córka pułkownika hanowerskiego Seebach, * 1781, † 1847. W 10 roku życia próbami poetycznemi zwróciła na siebie uwagę Goethego. Zaślubiła magnata holsztyńskiego, Jana Ahlefelda, z którym rozłączywszy się wkrótce, wydała pod imieniem *Elizy Selbig* i *Natalji*, kilkadziesiąt romansów i powieści, z których celniejsze są: „Liebe und Trennung“ (1797), „Maria Müller,“ „Felicitus,“ „Hedwig, Koenigin von Polen,“ „Der Stab der Pflicht.“

Ahlfeld Jan Fryderyk, teolog ewangelicki, * 1810. Pobierał nauki w uniwersytecie halskim, od r. 1861 pastor w Lipsku. Autor wielu dzieł religijnych, kazań i powieści moralnych, a od 1847 wydawca dziennika *Missionsfreund.*

Ahlgren Ernest (pseud. Wiktorji Benedictsson), literatka szwedzka, † 1888 przez samobójstwo. Pisała powieści realistyczne: „Pani Marjanna,“ „Współcześni,“ „Pieniądz“ i inne, nadto nowele i dramaty. Autobiografja (pośmiertna).

Ahlquist August Engelbert, lingwista fiński, * 1826, † 1889, od r. 1862 prof. języka i liter. fińskiej przy uniwersytecie helsingforskim. Ogłosił: „De vestfinska spräkens kultur-ord“ (1871), w przekładzie niemieckim „Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen“ (1875), „Ueber die Sprache der Nordostjaken“ (1880); założył czasopismo *Zeitschrift für finnische Sprachforschung und Litteratur.* Wydał zbiór poezji fińskich „Säkeniä“ (1881).

Ahlström Olof, * 1756, † 1835, kompozytor szwedzki, autor wielu popularnych pieśni, oraz kwartetów smyczkowych.

Ahlwardt Chrystjan Wilhelm, znakomity filolog niemiecki, * 1760 r. w Greifswaldzie, gdzie był także profesorem. Najważniejszemi z prac jego są: metryczny przekład Ossjana i „Gramatyka gaelicka.“

Ahlwardt Teodor Wilhelm, syn poprzedniego, * 1828, zasłużony orjentalista, prof. i bibljotekarz w Greifswaldzie (do r. 1865), zajmuje się głównie badaniem języków semickich, w szczególności arabskiego i jego literatury. Napisał: „Ueber Poesie und Poetik der Araber“ (1856), wydał „The divans of the six ancient arabic poets“ (1870), oraz „Elfachri, Geschichte der islamischen Reiche vom Anfang bis zum Ende des Chalifats“ (1860, źródło historyczne), tudzież „Gesammtkatalog aus den Gebieten der Poesie i t. d.“ (dotąd 2 t., 1887—9) i inne.

Ahm albo *tierce*, duńska miara do cieczy = $^1/_3$ pibe=4 ankry=154,5 litra; również dawna miara szwedzka=157 litrów.

Ahmed, ob. Achmet.

Ahmedi, † 1412, uczony i poeta turecki, pochodzący z krwi królewskiej, autor „Iskendername“ („Księga Aleksandra“), gdzie zawarł całe dzieje Wschodu. Porównaj: Hammer-Purgstall, „Geschichte der Osmanischen Dichtkunst.“

Ahmedabad, starożytne miasto indyjskie w prezydencji Bombaj, liczy 148,000 mieszk. (1891). Wspaniałe zwaliska świadczą o dawnej jego świetności. Fabryki tkanin jedwabnych i bawełnianych. Jest stolicą obwodu t. n., obejmującego obszar 9,897 klm. kw. z ludnością 856,000 m.

Ahmednagar, miasto indyjskie w prowincji Bombaj, 37,492 m. Posiada znaczne fabryki bawełny i słynie z wyrobów złotniczych. Anglicy opanowali je w r. 1803. Jest stolicą obwodu t. n., 18,215 klm. kw. z 751,000 m.

Ahmed-Szach, założyciel państwa Kandahar w Afganistanie w XVIII w., * około 1724. Kilkakrotnie ponawiał wojnę z wielkim Mogołem i zajął dolinę Kaszmir, zdobył Dehli i podbił Pendżab. Wojował następnie z Marattami, których pokonał 1760 i 1761. Następcą jego (od r. 1773) był Timur-Szach, z plemienia Abdali. Uwolniony 1738 r. przez Nadir-Szacha z niewoli u Husseina, ks. Kandaharu, towarzyszył mu w wyprawach, a po jego śmierci wrócił do Afganistanu. Tam ka-

zał się w Kandaharze ogłosić królem Afganów i nazwał się Durr-i-Durran (perła pereł), skąd i Afganie nazwali się Durrami. W r. 1748 zhołdował Gildżów (Ghilzai) i ruszył do Indji.

Ahn Jan Franciszek, zasłużony pedagog i autor mnóstwa podręczników do nauki języków żyjących, * 1796 w Akwizgranie, † 1865, pierwotnie kupiec, później geometra, 1824 r. został nauczycielem języków w gimnazjum w Akwizgranie. W r. 1826 założył zakład naukowy dla młodzieży handlowej. Tak nazwaną od swego nazwiska *metodę* zastosował naprzód w swoim: „Praktischer Lehrgang zur schnellen und leichten Erlernung der französischen Sprache“ (1 kur. 1834 r., a 167 wyd. 1869 r.). Jego metoda, prawie we wszystkich językach europejskich naśladowana, powszechne znalazła uznanie. U nas pierwsze wydanie, p. t.: „Kurs praktyczny języka francuskiego,“ wyszło we Lwowie 1848 r.

Ahoarangi (Mount Cook), góra na południowej wyspie Nowej Zelandji, 4,024 m. wysoka.

Ahorn Andrzej, Jezuita, słynny malarz fresków, któremi ozdobił kościół jezuicki w Piotrkowie r. 1741. („Nawrócenie Indjan przez św. Ksawerego,“ „Walka Polaków z Turkami“). Porówn. *Biesiada Literacka*, 1882, str. 340.

Ahowai, drzewo, ob. Thevetia.

Ahr, rzeka, ob. Aar.

Ahrens Henryk, profesor filozofji, prawa i umiejętności politycznych w Gracu Styryjskim, * 1808 w Hanowerskiem, † 1874 w Salzgitter, pobierał nauki w Wolfenbütel i Getyndze. Skutkiem wypadków politycznych opuścił Niemcy i schronił się do Paryża (1831), gdzie miewał odczyty publiczne o filozofji niemieckiej. Powołany 1839 na profesora do Brukseli, wydał w ciągu lat kilku dwa ważne dzieła: „Cours de psychologie“ i „Cours de droit naturel.“ W r. 1848 obrany został deputowanym do zgromadzenia narodowego we Frankfurcie, gdzie był jednym z zaciętszych przeciwników wykluczenia Austrji i supremacji Prus. Po wystąpieniu ze zgromadzenia, nie wrócił już do Brukseli, lecz w r. 1850 przyjął katedrę profesora w Hradcu, gdzie naprzód wydał: „Organische Staatslehre auf philosophisch-anthropologischer Grundlage,“ a następnie dzieło: „Juristische Encyklopedie auf Grundlage der Moralphilosophie;“ tłómaczenie polskie wyszło u Ohryzki w Petersburgu. Od r. 1859 był prof. w Lipsku.

Ahreweiler, miasto w regencji Koblenckiej nad rz. Aar, ma fabryki sukna i znakomite winnice; starożytna katedra gotycka; liczy 4,850 m. (1891).

Ahuitzotl (około 1486—1502), jeden z najpotężniejszych władców meksykańskiego narodu Azteków (ob.). Por. Gaston Routier „L'histoire du Mexique“ (1895).

Ahryman, ob. Aryman.

Ahumada don Pedro Giron, margr. de las Amarillas, książę d', * 1788 w San Sebastian, od 1809—14 szef sztabu wojsk hiszp. pod Wellingtonem, podczas wojny o niepodległość Hiszpanji. Po rewolucji 1820 r. krótko minister wojny, jako członek regencji, podczas małoletności królowej Izabeli, był zawziętym przeciwnikiem gwałtownych środków, używanych przez ministra Martineza de la Rosa, celem uśmierzenia zbuntowanych prowincji. W r. 1835 był powtórnie ministrem wojny, lecz z powodu buty arystokratycznej stał się tak dalece niepopularnym, że był zmuszony porzucić zawód publiczny; wyniósł się z kraju i osiadł r. 1837 w Bordeaux. † 1842 r. w Madrycie.

Ahura-Mazda, ob. Ormuzd.

Ai, ob. Leniwiec.

Aiblinger Józef Kacper, niemiecki kompozytor, * 1780, † 1867, w swoim czasie poważne zyskał sobie imię różnemi kompozycjami na organy i orkiestrę.

Aicard Jan, * 1843, poeta francuski, napisał: „Jeunes croyances“ (1867), „Les rebellions et les appaisements“ (1871), „Poèmes de Provence“ (1874 — uwieńczone przez Akademję), „La chanson de l'enfant“ (1876), „Miette et Norée“ (1880), poemat „Lamartine,“ „Le Dieu dans l'homme“ (1885), „Don Juan“ (1889), oraz pracę historyczno-estetyczną „La Venus de Milo“ (1874).

Aicha metal *(Aichmetall)*, stop składający się z 60 części miedzi, 38,2 cynku i 1,8 żelaza; z wejrzenia podobny do mosiądzu, jest od niego twardszy; używa się na panwie do osi.

Aichach, m. w Bawarji Górnej (2,600 m.), posiada ogromne browary, gorzelnie, warzelnie potażu i prowadzi znaczny handel lnem. W pobliżu zamek Wittelsbach, siedlisko panującej w Bawarji dynastji.

Aidé Hamilton, autor angielski, * 1830 w Paryżu, pochodzenia ormiańskiego, z matki Angielki, córki admirała sir George Collier. Służył wojskowo w Anglji, 1852 opuścił służbę. Poezje jego: „Poems“ (1854), „The romance of the scarlet leaf and ather poems“ (1865), „Songs without music“ (1882, 3 w. 1889), odznaczają się w kierunku opisowym i baladowym i mają pewne pokrewieństwo z Shelleyem i Tennysonem. **A.** napisał też szereg pieśni salonowych i powieści: „Rita“ (1859), „Confidences“ (1859), „In that state of life“ (1871), „The Marstons“ (3 t., 1868), „Morals and mysteries“ (1872), „Introducet to society“ (1884), „The Cliff mystery“ (1888) i inne, w których traktuje z zajęciem niezwykłe problematy psychologiczne epoki. Jego dramacik „Incognito“ (1888) dawany był z powodzeniem w Londynie.

Aideizm (brak pojęć, wyobrażeń), termin używany w nauce o hypnotyzmie i oznaczający stan zupełnego braku myśli, wywołany u hypnotyzowanego subjekta.

Aide toi, le ciel t'aidera (pomagaj sobie, a Bóg ci dopomoże), nazwa towarzystwa politycznego we Francji, zawiązanego w r. 1824 w redak-

cji gazety *Globe*, którego celem było zespolenie wszelkich usiłowań i dążności na drodze legalnej ku zniweczeniu reakcyjnych wpływów ówczesnej władzy, a do którego należeli: Rémusat, Thiers, Guizot, Cavaignac i inni. Towarzystwo to przestało istnieć w r. 1832.

Aidin, turecki wilajet w Azji Mniejszej, obejmuje 54,000 klm. kw., 1,350,000 m., z m. głównem **A.,** które liczy 30,000 m. i prowadzi handel figami. W pobliżu ruiny starożytnego m. Tralles.

Aidoiomania, chorobliwy popęd płciowy.

Aidos, grecka bogini wstydu. Jeszcze w wieku żelaznym opuściła ziemię i uleciała w białej szacie na Olimp, gdzie zasiada obok Zeusa. Za najgorliwszą jej czcicielkę uchodziła Penelopa.

Aigle, stacja klimatyczna z kuracją winogronową i zakładem hydropatycznym w kantonie Waadt w Szwajcarji nad Rodanem, wzniesiona na 539 metrów nad poziom morza, 3,500 m.

Aigner Piotr, znakomity budowniczy polski, * około 1746 r., w końcu zeszłego i na początku bieżącego wieku wystawił wiele wspaniałych gmachów w różnych stronach Polski, studja odbywał w Rzymie, do służby polskiej wszedł 1782, w 1817 r. został prof. architektury w Warszawie, przebudował fronton kościoła Bernardynów (1788) tamże, dokończył gmachu Obserwatorjum, zbudował świątynię Sybilli w Nowej-Aleksandrji (Puławach) i pierwotny kościół św. Aleksandra w Warszawie. Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, wydał „Cegielnia nowa“ (1788), „Budownictwo wiejskie“ (1791), „O świątyniach u starożytnych i słowiańskich“ (1811), „Rozprawa o guście“ (1812), „Budowy kościołów“ (1825). W końcu życia mieszkał we Florencji, gdzie † 1841.

Aigner Karol, brat poprzedniego, * 1786, wysłany kosztem Stanisława Augusta do Rzymu celem doskonalenia się w malarstwie, pozyskał trzykrotnie nagrodę akademji kapitolińskiej. Umarł w młodym wieku.

Aigueperse (star. *Aqua Sparsa)*, m. francuskie w departamencie Puy-de Dôme, posiada starożytny kościół Marji i piękne posągi Ludwika św. i królowej Blanki; 2,400 mieszkańców.

Aigues-Mortes (star. *Aquae mortuae)*, miasto francuskie w depart. Gard, liczące do 4,000 m. Niegdyś portowe; stąd Ludwik św. dwukrotnie r. 1248 i 1270 wypływał na wyprawy krzyżowe do Palestyny. W okolicy kopalnie soli *Peccais*, którą mieszkańcy znaczny prowadzą handel. Pomnik Ludwika św. Por. Pietro „Histoire d'**A.**“

Aiguille (franc.) igła, nazwa wielu szczytów górskich w Alpach zachodnich, np. **A.** du Dru (3,815 m.), **A.** du Géant (4,010 m.), **A.** de Lachaux (3,780 m.), **A.** du Moine (3,418 m.), Aiguilles rouges (3,205 m.), **A.** verte (4,127 m.) i inne.

Aiguillon (łac. *Acilio)*, starożytne miasto i zamek w departamencie francuskim Lot-et-Garonne, ma 2,000 mieszkańców, którzy prowadzą handel winem. Henryk IV-ty podniósł je do godności księstwa.

Aiguillon Armand Vignerot-Duplessis-Richelieu, ks. d', * 1720 r., słynny z samowoli, z jaką sprawował gubernatorstwo Bretanji (1760), gdzie wydał przez 3 lata 130 lettres de cachet. Przez wpływy pani Dubarry mianowany 1770, po upadku Choiseula, ministrem przez Ludwika XV, odznaczył się słabością i nieudolnością w polityce zagranicznej, szczególnie podczas podziału Polski. 1774 r. dymisjonowany przez Ludwika XVI, † w pogardzie i zapomnieniu 1782. Por. Jobez „La France sous Louis XV“ (t. 6, 1873).

Aiguillon Armand, książę de, syn poprzedzającego, * 1750, deputowany na sejm r. 1789, połączył się z mieszczaństwem i pierwszy zrzekł się swoich godności i przywilejów. W r. 1792 zmuszony był opuścić Francję i umarł na wygnaniu w Hamburgu r. 1800.

Aikin Jan, lekarz i literat angielski, * 1747, † 1822. Zajmował się początkowo medycyną w Yarmouth, lecz z powodu sprzyjania rewolucji francuskiej, ściągnąwszy na siebie niechęć swoich klijentów, przeniósł się do Londynu, gdzie wyłącznie poświęcił się literaturze. Ważniejsze jego dzieła są: „Bibljografja powszechna,“ tomów 10, „Dzieje Jerzego III-go,“ tudzież „Listy ojca do syna.“

Aikin Łucja, córka poprzedzającego, * 1781, † 1864 w Hampstead, wydała ciekawe pamiętniki dworu królowej Elżbiety, p. tyt.: „Memoirs of the court of Queen Elisabeth“ (1818), tudzież „Memoirs of the court of James I“ (1822) i i., które zjednały sobie uznanie Macaulay'a, nadto „Life of Addison“ (1843). Ważną jest dla polityki współczesnej korespondencja jej z Channingiem (1874). Por. „Le Breton“ (1864).

Ailhaud Jan, słynny szarlatan, † 1756, dorobił się znacznego majątku, sprzedając lekarstwo na wszystkie choroby, pod nazwą *proszek Ailhaud'a.* Dzieło jego p. t. „Traité de l'origine des maladies,“ tłómaczono na język polski w r. 1778-m, p. t.: „Lekarstwo powszechne“ i t. d.

Ailly, Piotr d', znakomity teolog i dygnitarz kościelny francuski, przezwany *Orłem doktorów Francji* i *Młotem na heretyków*, * w Compiègne 1350, † 1425. Od r. 1384 był profesorem i przełożonym kolegjum Navarry w Paryżu, gdzie uczniami jego byli Gerson i Clemangis. Mianowany przez Jana XXIII kardynałem, wysłany był jako legat do Niemiec (1413), gdzie na soborze Konstancjeńskim występował jako zawzięty przeciwnik Jana Husa i obrońca zasady o wyższości soboru powszechnego nad papieżem, tudzież koniecznej potrzeby zaprowadzenia reformy w kościele, poczynając od samej głowy kościoła. Z ważniejszych dzieł jego są: „Libellus de emendatione ecclesiae,“ „Tractatus de anima“ (podług Arystotelesa) i inne w „Zbiorze pism“ jego (Strasburg, 1490). Oddawał się też badaniom

astronomicznym; dzieła: „Cosmographiae tractatus II," „De correctione calendarii" i inne. Por. Aubrelicque „Le cardinal P. d'**A.**" (1869), Schaekert „Peter von Alliaco" (1877).

Aimard Gustaw, * 1818 r. w Paryżu, młodość przepędził między dzikimi w Ameryce i Oceanji, przebiegł Hiszpanję, Turcję, Kaukaz, mieszając się do wojen i spisków; 1848 wrócił do Paryża i wydał szereg romansów, dotyczących głównie życia Indjan, jak: „Les trappeurs de l'Arkansas" (1858), „Les fils de la Tortue" (1864), „Les bisons blancs" (1878), „Les pirates de la prairie" (1859), „Les rôdeurs de frontière" (1861), „Les nuits mexicains" (1864), „Les scalpeurs blancs" (1876), „Un duel au désert" (1884) i w. innych. W początkach wojny 1870 r. zorganizował batalion ochotników, pod nazwą wolnych strzelców prasy, nad którym objął dowództwo, lecz wkrótce z powodu nieporozumień z podwładnymi, zrzekł się go. Ped koniec życia dotknięty chorobą umysłową, † 1883 roku w szpitalu dla obłąkanych. W przekł. polskim „Mściciele" (1881), „Awanturnicy" (1879). W romansie „Valentin Guillois" (1862) odmalował podobno przygody swego życia.

Aimé-Martin, ob. Martin.

Aimoin, kronikarz francuski, * 950, † 1008, Benedyktyn, autor „Historji Francji" (De gestis Francorum); dzieło to jest tylko niedokładną kompilacją, pełną najdziwaczniejszych baśni; za to „Vita Abbonis" jest cenną, jako źródło historyczne.

Aimon Pamphile Leopold Franciszek, * 1779, † 1866, kompozytor francuski.

Ain, dopływ Rodanu, źródła ma w departamencie Jura.—Ain, departament Francji wschodniej. Powierzchnia jego obejmuje 5,825 klm. kw., kw., a ludność wynosi 356,907 m. (1891). Jest to kraina obfitująca we wszelkiego rodzaju piękności natury, lecz mimo to uboga i niezdrowa. Mieszkańcy prowadzą handel bydłem, rybami i serem, fabryki zaś są głównie sukna i innych wyrobów wełnianych, oraz fajansu. Rozpowszechniona także uprawa wina. Stolicą departamentu jest miasto Bourg. Por. Vincent: „Géographie du departament de l'Ain" (Bourg, 1872).

Ain, znaczy w języku arabskim: oko, źródło; spotyka się często w złożonych nazwach różnych miejscowości, z których najznakomitsza Ain-Musa, źródło Mojżesza, o dwie godziny drogi od Suezu, przy drodze do Synai; podług podania Beduinów, tu właśnie za dotknięciem laski Mojżeszowej wytrysnęło źródło.

Ainhum, choroba, ob. Dactylosysis.

Ain-Madhy, oaza w pustyni algierskiej, na południe Maskary. Położona jest na skale śród piaszczystej równiny, na wielkiej drodze karawanowej u stóp Dżebel Amur, liczy 2,000 m.

Ainmiller Maksymiljan Emanuel, mistrz nowszego niemieckiego malarstwa na szkle, * 1807 w Monachjum, † 1870 tamże. Po ukończeniu pracowitych studjów doprowadził swą sztukę do najwyższej doskonałości. Pracami swemi ozdobił tumy: regensburski i koloński, kościoły w Monachjum, Sztutgardzie i Glasgowie. Nadto jeszcze zyskał sobie głośne imię w malarstwie architektonicznem olejnem. — Syn jego Henryk **A.**, również malarz na szkle, * 1837, wykonał wiele okien w katedrach w Glasgowie, Londynie i in.; przebywa w Salzburgu.

Ainos, ob. Ajnowie.

Ain-Salah (święte źródło) lub *In-Salah*, miasto w środkowej Saharze, na drodze karawanowej pomiędzy Berberją, północnym Sudanem i krzyżującej się z nią drodze, wiodącej od Tripoli do Timbuktu. Jest pośrednikiem handlu i głównym składem towarów.

Ainsworth William Harrison, znakomity powieściopisarz angielski, * 1805 r. w Manchester, † 1882. Pozpoczął zawód literacki szkicami, zamieszczanemi w rozmaitych przeglądach, i jednym tomem poezji, wydanych pod pseudonimem Cheviot-Tichebourne, poczem wydał mnóstwo powieści, po większej części osnutych na tle historji angielskiej, np. „Saint James or the court of Queen Anne" (1864), „The constable of the Tower" (1861) i inne, z których wiele miało ogromne powodzenie, a mianowicie: „Yack Scheppard" (3 t., 1839), tłóm. na polski przez Wojc. Szymanowskiego (Warsz., 1852), „Guy Fawkes" (3 t., 1841), „The Tower in London" (1840) i wiele innych. Później był dyrektorem kilku przeglądów miesięcznych, które własnemi wzbogacał utworami. Styl jego obrazowy i pełen życia, szczególnie odznacza się dokładnem malowaniem obyczajów przedstawianej epoki, w późniejszych dziełach wyzyskuje okropności i tematy kryminalne. Pisał też powieści historyczne z dziejów Francji, np. „John Law, the projector" (1864) i „The Constable of Bourbon" (1866), tudzież z życia współczesnego angielskiego, np. „Old Court" (1867), „Hilary St. Jacs" (1870), „The good old times" (1873), „Stanley Brereton" (1881) i wiele innych, oraz balady: „Ballads, romantic, phantastic and humorous" (1855).

Ainsworth William Franciszek, synowiec poprzedniego, geolog i lekarz, * 1807 r. w Exeter. W dwudziestym roku życia otrzymawszy dyplom doktorski, poświęcił się z zamiłowaniem podróżom i badaniu przyrody. Po powrocie z wycieczki geologicznej po Owernji i Pirenejach miewał publiczne odczyty o geologji w Edymburgu. W r. 1835 udał się na nową wyprawę naukową; zwiedził Indje, Kurdystan, Taurus, Azję Mniejszą i dotarł aż do kraju Nestorjanów. Przy tej sposobności zbadał drogę odwrotu 10,000 Greków pod Ksenofontem. Wróciwszy do Anglji w r. 1841, opisał swe podróże w kilku dziełach i rozmaitych pismach perjodycznych; znaczny rozgłos zyskała rozprawa jego o cholerze, którą badał w Londynie i Irlandji w r. 1832 i 1833. Dzieła jego: „Researches in Babylonia" (1838), „Travels in

Asia Minor, Mesopotamia etc." (1842), „Travels in the track of the 10,000 Greeks" (1844) i inne.

Aïntab, miasto w Syrji północnej, 104 klm. od Aleppo, nad rz. Sadżur, posiada rozwinięty przemysł bawełniany i jedwabniczy, liczy 20,000 m. (Turkmenów) i jest siedzibą północno-amerykańskiej misji ewangelickiej.

Ain-Warka, klasztor Maronitów na Libanie.

Air v. **Asben,** oaza w południowej Saharze, 60,000 m., z miastem głównem Agades.

Aira, *Śmiałek*, rodzaj roślin trawiastych, obejmujący trawy europejskie, zbliżone do owsa; kłoski dwukwiatowe, zebrane w wiechy. U nas rośnie jeden tylko gatunek **A.** *caryophyllea*, niezbyt zresztą pospolity. W ogólności są to rośliny drobne; niektóre gatunki dają paszę dla owiec, niewielkiej wszakże wartości.

Aird Tomasz, poeta szkocki, * 1802 w Bowden, † 1876 w Castle Bank, pobierał nauki w uniwersytecie edymburskim, zawód pisarski rozpoczął w tygodniku *Weekly Journal*, którego później został redaktorem. W r. 1835 został redaktorem gazety *Dumfries Herald.* Obok tego wydał: „Religious Characteristics," rozprawy metafizyczne (1827), „The old Bachelor in the old scotish village" (1845) i inne z życia ludowego Szkocji, oraz poezje: „The devil's dream" i „Poetical Works" (1848), znakomitej wartości. Biografja Wallace'a przy wydaniu tych ostatnich z 1888 r., w 5 tomach.

Airdrie, miasto szkockie w hr. Lanark, 19,200 m. (1891). Ma wielkie browary, kopalnie węgla i żelaza.

Aire, ufortyfikowane miasto franc. w dep. Pas de Calais, 5,100 m. Posiada piękne kościoły gotyckie, oraz starożytny ratusz. Mieszkańcy prowadzą znaczny handel zbożem, winem i wódką.

Aire-sur-l'Adour, m. franc. w dep. Landes, 3,000 m. Katedra biskupia, założona w V wieku. Wizygoci zdobyli to miasto w VI w. i Alaryk II uczynił je swoją rezydencją; w r. 1814 bitwa między Francuzami i Anglikami.

Airolo, miejscowość w szwajcarskim kantonie Tessin, położone na południowym stoku drogi przy wylocie tunelu św. Gotarda, wzniesiona na 1,179 metrów nad poziom morza. Okolica malownicza, ze wspaniałemi widokami, licznie nawiedzaną jest przez turystów.

Airy Jerzy Biddell, astronom angielski, * 1801, † 1892; kształcił się w Cambridge, gdzie r. 1828 otrzymał katedrę fizyki i astronomji i zarząd nowo wzniesionego obserwatorjum; w roku 1836 mianowany został astronomem królewskim, objął zarząd obserwatorjum w Greenwich i stanowisko to zajmował do r. 1881. Prace **A**-ego tyczą się się różnych działów astronomji, głównie jednak należą do mechaniki niebieskiej; w szczególności zajmował się biegiem księżyca, oraz własnym ruchem gwiazd stałych, a dalej badaniami biegu planet, ich wielkości i powierzchni, obserwował zaćmienia słońca, komety i t. d. W teoretycznych swych badaniach okazał się bystrym matematykiem, a nadto pracował nad kwestjami optyki teoretycznej, zajmował się magnetyzmem ziemskim i obserwacjami meteorologicznemi. W roku 1855 przeprowadził doświadczenia nad oznaczaniem ciężaru ziemi. Z dzieł jego ważniejsze: „Obserwacje astronomiczne" (1858), „Katalog 2,156 gwiazd" (1849), „Algebraiczna i liczebna teorja błędów w obserwacjach" (1861), „O teorji undulacyjnej światła" (1866), „Grawitacja, czyli wykład elementarny perturbacji układu słonecznego" (1834, 2 wyd., 1884).

Ais, w muzyce, ton *a*, o pół tonu podwyższony.

Aisne, departament w półn. Francji, położony między dep. Ardennes, Marne, Seine et Marne, Oise, La Somme, Nord; m. st. Laon. Klimat jego jest umiarkowany i zdrowy, ziemia urodzajna. Liczy około 545,000 m. (1891) i zajmuje 7,352 km. kw. przestrzeni. Przemysł polega głównie na fabrykacji tkanin bawełnianych, cukru i wyrobów szklanych.

Aisne (star. *Axona)*, rzeka fr., poczyna się w depart. Meuse i wpada do Oisy, powyżej Compiègne, 280 klm. długa. Od niej pochodzi nazwa departamentu.

Aistulf, król Longobardów 749—756, nastąpił po bracie swym Ratchisie. Chcąc panowanie swoje rozszerzyć nad całemi Włochami, zmusił papieża Stefana II do szukania pomocy u króla francuskiego Pepina, który skutkiem dwóch wypraw (754 i 755) odebrał zdobycze Aistulfa, przeznaczył je dla stolicy rzymskiej i tym sposobem przyczynił się do ustalenia świeckiej władzy papieżów. Gotując się do nowej wojny, **A.** zginął na łowach, nie zostawiwszy potomków męskich. Por. Abel „Der Untergangdes Longobardenreichs" (1859), Knaake „**A.**, Kön. der Long." (1880).

Aisze, ob. Ajesza.

Aitalewicz (pseudonim pisarza rusko-galicyjskiego), ob. Witoszyński Anatol.

Aitken, lekarz angielski, * 1825, † 1892. Podczas wojny krymskiej był lekarzem wojskowym i złożył w r. 1856 sprawozdanie o chorobach żołnierzy; w r. 1860 został prof. patologji w „Army Medical School." Ogłosił liczne prace z anatomji, fizyologji i patologji, a głównem jego dziełem jest: „Handbook of science and practice of medicine" (1858, 7 wyd. 1890).

Aiton William, botanik ang., * 1731, † 1793, od r. 1759 dyrektor ogrodu botanicznego w Kew. Opisał w dziele p. t. „Hortus Kewensis" 6,000 gatunków roślin, znajdujących się w pomienionym ogrodzie, a w tej liczbie około 500 gatunków nowych. Nowe wydanie „Hortus" (5 t., 1810—13) ogłosił syn i następca jego, William Townsend **A.** * 1766, † 1849 r. Od nazwiska jego ma nazwę krzew *Aitonia capensis*, z Przylądka Dobrej Nadziei, zaliczany do rodziny zapianowatych *(Sapindaceae).*

Aitvaras albo **Atvaras,** w mitologji litewskiej, istota, odpowiadająca naszemu chobołdowi, gospodarczykowi, latawcowi, niedopadowi, smokowi i t. p. Wspomina go już Łasicki w dziele swem o bogach żmujdzkich, mylnie wywodząc jego nazwę od płotu, za którym miał przebywać. Lud litewski opowiada o nim dotychczas, że właścicielowi domu, w którym zamieszkuje, znosi pieniądze i zboże; obrażony lub niekarmiony, podpala dom; Perkun stale go prześladuje i gromami weń ciska. Dr. Jan Karłowicz mniema, iż **A.** litewski jest w związku z Oćwiarą, Oćwiernicą i Poczwarą polską (*Prace fil.*, I), niemieckiemi nazwami bociana: adebär i im podobnemi, a nawet „aeifarem“ Konstantyna Porfirogenety. Por. Atwor.

Aitzema, Lieuwe van, historyk holenderski, * 1600 w Dokkum, † 1669 w Hadze. Od 1645 był rezydentem miast hanzeatyckich w Hadze. W dziele p. t. „Historie of Verhael van Saken van staet, en oorlogh, in ende omtrent de Vereenighde Nederlanden“ (15 tomów, 1757—1671) opisał ze szczególną troskliwością wszystkie ważniejsze współczesne wypadki, zamieściwszy w nim także wiele ciekawych wiadomości o Polsce.

Aiwalyk (gr. *Kydonia*), m. w tureckim wilajecie Chodawendikjar w Azji Mniejszej, nad zatoką Edremidzką, dawniej z własnym samorządem, liczy 35,000 m.; znaczny handel oliwą. W r. 1821 za udział w wojnie o niepodległość Grecji było zniszczone przez Turków.

Aix, wysepka (560 mieszk.) przy ujściu rzeki Charente w zatoce Biskajskiej, posiada silne fortyfikacje, broniące przystępu do portu Rochefort, zniszczone w czasie wojny 7-letniej przez Anglików (1757 i 1761). Tu także flota angielska zadała porażkę francuskiej 1809.

Aix-la-Chapelle, ob. Akwizgran.

Aix-les-Bains (star. *Aquae Gratianae* v. *Allobrogum*), cieplice sabaudzkie, miasto położone w okręgu Chambery, w pobliżu jeziora Bourget, liczące 4,000 m. Dwa źródła tutejsze sodowo-siarczane (45° i 46°), znane już za czasów rzymskich, używane są przeciwko reumatyzmowi, zadawnionym wysypkom, ku gojeniu ran i wrzodów uporczywych.

Aix (en Provence), m. fran. w dep. Bouches du-Rhône, 23,000 m. Ma katedrę arcybiskupią, trybunał, akademję i bibljotekę publiczną; prowadzi znaczny handel jedwabiem, oliwą, winem i wódką. Założone zostało r. 122 prz. Chr. przez Konsula Sextiusa, który z powodu źródeł mineralnych nazwał je *Aquae Sextiae;* źródła te (21° i 37°), posiadające węglan wapnia i magnezję, zalecane są przeciwko chorobem skórnym, artretyzmowi, reumatyzmowi i cierpieniom macicy. Tu odniósł Marjusz zwycięstwo nad Teutonami r. 102 pr. Chr.

Aizelin Eugeniusz Antoni, współczesny rzeźbiarz francuski, * 1821 w Paryżu. W r. 1852 wystawił pierwsze swe dzieło „Safo.“ Wielka ilość wykonanych przez niego statuetek odznacza się wdziękiem, jak np. „Idylla“ w marmurze (Luwr w Paryżu), „Agar i Izmael,“ grupa marmurowa, uosobienie „Tańca“ na fasadzie cyrku w Paryżu (1861) i inne.

Aj, nazwa różnych rzek w gub. Orenburskiej; główna z nich wpada do rzeki Ufy; brzegi skaliste, długa 270 wiorst, na wiosnę spławia wyroby poblizkich zakładów górniczych.

Aj-Aj, ob. Leniwiec.

Ajaccio, stolica wyspy i dep. Korsyki, liczy do 19,000 m. (1891). Jest siedzibą biskupa, posiada akademję i kolegjum handlowe. Klimat **A.** z powodu swego czystego powietrza, pozbawionego kurzu, i jednostajny, zalecanym bywa chorym na piersi. Tu się urodził Napoleon I-szy 15 sierpnia 1769. Por. Biermann „Die Insel Corsika, mit besonderer Berücksichtigung von **A.,** als climatischer Curort“ (Hamburg, 1868), Geiber „**A.** als Wintercurort“ (Zurich, 1883).

Ajaguza, rzeka w stepie Kirgiskim, w okręgu Semireczyńskim, długa 300 wiorst, wypływa z gór Tarbagatajskich, wpada do jeziora Bałchasza.

Ajaguski zarząd *(Prykaz)*, osada licząca, oprócz zabudowań rządowych, przeznaczonych dla administracji, kilkadziesiąt chałup, leży w środkowym punkcie na drodze karawanowej między Semipałatyńskiem a Czuguczakiem.

Ajahli Keman, instrument muzyczny turecki, o trzech strunach, podobny do wiolonczeli.

Ajaks, ob. Ajas.

Ajalon, miasto Amorytów w Palestynie, na zachodnim stoku gór, obecnie wioska Jalo. Tu i w przyległej dolinie zaszła owa pamiętna bitwa Jozuego przeciw pięciu królom chananejskim, w której wódz ten wykrzyknął: „Słońce, stój!“ (Joz. 10, 12). Miejscowość ta zowie się dziś Merdż Ibn Omer.

Ajan cz. **Adżan,** dawna nazwa nadmorskiej krainy wschodniej Afryki, piaszczystej i prawie pustej, rozciąga się od Zangwebaru do przylądka Guardafui i dziś nosi nazwę Somali. Okolice tej krainy, więcej sprzyjające życiu społecznemu, zamieszkane są przez pokolenia niepodległych Negrów wyznania mahometańskiego w liczbie około 150,000, prowadzących handel kością słoniową, ambrą i piaskiem złotym.

Ajan (Ajańsk), miasteczko portowe nad morzem Ochockiem, założone w r. 1845, około 600 ludności. Prowadzi dosyć znaczny handel.

Ajanteja, ob. Ajaks.

Ajapana, nazwa miejscowa rośliny brazylijskiej z rodzaju *Eupatorium*, *E. ayapana*, rosnącej w Brazylji i Indjach zachodnich; jest to piękne ziele, dochodzące metra wysokości, z kwiatami purpurowemi i liśćmi bezogonkowemi; ma zawierać w sobie kwas galasowy i nieco benzoesowego. Odwar liści ma pewne podobieństwo z herbatą, przypisywano jej wszakże niesłusznie własności

leczenia cholery i żółtej gorączki. Krajowcy używają jej głównie jako lekarstwa przy ukąszeniu przez jadowite węże.

Ajas, Ajaks, imię dwóch wodzów greckich, którzy się odznaczyli w wojnie Trojańskiej: 1) **A.** syn Oileosa, króla Lokrów, zwany „mniejszym;“ za wzięcie Kasandry po zburzeniu Troi ze świątyni Pallady, zatopiony przez tę boginię w morzu. 2) **A.** syn Telamona, króla Salaminy, zwany „wielkim,“ uniesiony gniewem za przysądzenie zbroi Achillesa chytremu Ulisesowi, przebił się własnym mieczem, co jest przedmiotem tragedji Sofoklesa p. t.: „Ajaks szalony.“ Jako bohaterowie, mieli swe świątynie i uroczystości, zwane Ajanteja, pierwszy w Opuncie, drugi na Salaminie.

Ajchinger, herb, ob. Achinger.

Ajchler Stanisław, po polsku zwał się *Żołądek*, a z łacińska *Glandinus*, rodem z Krakowa. Nauki pobierał w kraju, później podróżował za granicą, gdzie poznał się z Erazmem Roterdamczykiem i żył z nim w przyjaźni. Uczeń Budeusa i Wawrzyńca Campegi, uzyskał w Bononji stopień doktora obojga praw, wrócił do Krakowa i był mianowany sekretarzem miasta, a następnie adwokatem tamtejszego sądu magdeburskiego. Pod orędownictwem Piotra Kmity wydał z własnemi przypisami dzieło: „Pomponii Laeti de Romanorum magistratibus, sacerdotiis, jurisperitis et legibus“ (Kraków, 1544), tudzież „Epithalamium“ na zaślubiny Izabeli, córki Zygmunta I (1539). Oprócz tego są jeszcze jego wiersze łacińskie, rozrzucone po rozmaitych współczesnych dziełach.

Ajchun, ob. Ajgun.

Ajchuński v. **Ajguński traktat,** ob. Ajgun.

Ajdabut, jezioro bardzo rybne, leżące w północno-zachodniej części stepu Kirgiz-Kajsackiego, o 55 wiorst na południe od prykazu Kokczetońskiego, pastwiska nadbrzeżne.

Ajdanil, osada w pow. Jałckim, w gub. Taurydzkiej, słynna z winnic ks. Woroncowa, obejmujących przeszło 160,000 winnych krzewów.

Ajdar, rzeka, poczyna się w gub. Woroneskiej i wpada do północnego Dońca w gub. Charkowskiej.

Ajdukiewicz Tadeusz, malarz polski, * 1858 w Witkowicach pod Bochnią w Galicji, kształcił się w Akademji krakowskiej, monachijskiej i wiedeńskiej, mieszka w Wiedniu. Maluje przeważnie obrazy batalijne i portrety, wykonał wielki portret artystki Heleny Modrzejewskiej (Kraków) i na zamówienie rządu austrjackiego portret arcyksięcia Wilhelma, feldmarszałka Pejacewicza, arcyksiążąt Rudolfa i Albrechta i cesarza Franciszka Józefa, nadto „Manewra cesarskie w Galicji“ dla arcyksięcia Rudolfa, „Stado koni“ dla sułtana i wiele innych.—Brat jego *Zygmunt* **A.** * 1861, jest również malarzem, znanym z kilku obrazów rodzajowych i rodzajowo-historycznych, z których główniejsze: „Oddanie do konwiktu,“ „U regenta,“ „Stary sługa,“ „Powrót z jarmarku,“ „Pachciarz“ i inne.

Ajer, ob. Tatarak.

Ajessa, Aisza, córka Abubekra, żona Mahometa, wysoko wykształcona, nieprzyjaciółka kalifów Alego i Omara, była pojmaną przez tego ostatniego (656), lecz później odesłaną do Medyny, gdzie † 680 po Chr. Turcy uważają ją za prorokinię.

Ajetes (łać. *Aeetes*, *Aeeta*), syn Heljosa i oceanidy Perseidy (inaczej Persy lub Antjopy), z Koryntu przeniósł się do Kolchidy, gdzie został królem. Z nimfą kaukaską Asterodeją miał syna Apsyrta, który znów miał z Idyją, córką Okeonosa, córki Medeę i Chalkjopę. Brat jego Perses pozbawił go władzy. Znany jest głównie z powieści o wyprawie Argonautów. Według świadectwa Ksenofonta, jeszcze za jego czasów imię **A.** było mianem dziedzicznem wszystkich królów kolchidzkich.

Ajgun, Ajchun, miasto w Mandżurji, na prawym brzegu rzeki Amuru, rezydencja rządcy kraju, rozciągającego się wzdłuż tej rzeki. Mieszkańcy w liczbie 15,000 trudnią się żeglugą i rolnictwem. Tu w 1858 r. był zawarty traktat między Rosją i Chinami, mocą którego kraj Nadamurski przeszedł w posiadanie Rosji.

Ajlant (*Ailantus*), rodzaj roślin zaliczany do rodziny *Simarubeae*, drzewa w Azji południowej i wschodniej, mające kwiaty mieszanopłciowe, a owoce skrzydlaki. **A.** *glandulosa*, drzewo piękne, wyniosłe, o liściach pierzastych, kwiatach wonnych i owocach brunatnych, pochodzi z Chin, u nas łatwo się aklimatyzuje, ale nasion nie wydaje. Zyskało w ostatnich czasach znaczną ważność stąd, że liście jego służą za pokarm dla nowego rodzaju jedwabników *Bombyx cynthia* (ob. Jedwabnik). Drzewo piękne, używane na wyroby; sok żywiczny z kory ma stanowić część składową wernikśw japońskich. Jedwab, otrzymywany z powyższego jedwabnika, zowie się *ajlantiną*.

Ajmakowie, naród mongolski, stanowiący odgałęzienie zachodnie plemienia Hazara w Iranie południowo-wschodnim, między Heratem a Kabulem, stanowią oazę tatarsko-turecką śród Persów i Afganów. Liczbę ich oceniają na 250,000; zajmują się hodowlą bydła i rolnictwem i mają być potomkami wojska, które Mang, wnuk Dżengis-chana, posłał bratu swemu Hulagu na pomoc przeciw Indjom.

Ajmarowie, Aymara, Indjanie południowo-amerykańscy, zamieszkujący rozległą wyżynę między jeziorem Titikaha a Oruro; pokrewni plemieniu Keszua. Niegdyś podlegali państwu Inkasów, prześladowani byli następnie przez Hiszpanów. Obecnie też żywią nieułagodzoną nienawiść względem białych, a jakkolwiek w Boliwji i Peru uznani są za wolnych, w istocie jednak ulegają jarzmu poddaństwa. W Peru pracować mu-

szą bezpłatnie przy budowie dróg, mostów i kościołów, w Boliwji opłacają pogłówne. Ogólna ich liczba wynosi około 500,000. Barwę skóry mają brunatną, z różnemi jednak odcieniami, przytem zawsze są brudni, nigdy się bowiem nie myją. W nizinach utrzymać się nie mogą. Przed przybyciem Europejczyków należeli do najbardziej ucywilizowanych plemion Ameryki południowej.

Ajnon (Mały i Wielki), wyspy położone na oceanie Lodowatym północnym u wybrzeża Murmańskiego, należące do gub. Astrachańskiej, niezaludnione i pokryte tundrami; obfitują w wielką ilość jeżyn.

Ajnowie, Ainosy *(ainu* — człowiek), naród wschodnio-azjatycki, zamieszkujący obecnie wyspy Kurylskie, Sachalin, kraniec południowej Kamczatki i wybrzeża wyspy Jezo. Niegdyś także żyli na lądzie azjatyckim, nad Amurem, skąd wszakże przez Tunguzów usunięci zostali; na wyspach japońskich, również coraz bardziej ku północy wyciskani przez Japończyków, są przez nich doprowadzeni do stanu niewolnictwa. Jest to plemię pozostające na najniższym stopniu cywilizacji i należy do narodów wymierających. Liczba ich jest niepewna; na Jezo ma ich przebywać 25—60,000. Mieszkają w wioskach, rozrzuconych między japońskiemi. Wzrost mają nizki, skórę barwy ciemno-brunatnej, która z wiekiem bieleje; rysy twarzy prawidłowe, wejrzenie dobroduszne, twarz szeroka, czoło nizkie, nos wielki, ale krótki, wargi grube; włosy proste, grube, u obu płci obfite. Kobiety są brzydkie i wcześnie się starzeją. Ubiór u obu płci jednaki, składa się ze skór lub łyka wiązów. Kobiety tatuują sobie twarz, co je jeszcze brzydszemi czyni; wielożeństwo jest podobno dozwolone tylko naczelnikom. Są bardzo brudni i nigdy się nie myją. Chaty budują na krótkich palach, żyją z rybołóstwa i polowania. Wiara w duchy jest powszechna, zresztą obrzędów religijnych prawie nie posiadają. Język ich przedstawia pewne pokrewieństwo z mową Samojedów, inni wszakże uważają go za gałąź odrębną; należy do kategorji języków przyczepkowych czyli aglutynacyjnych. Słownik ajnowsko-rosyjski ogłosił Dobrotworski (1876); o **A**-ach zresztą pisano w ostatnich czasach bardzo wiele, jak Siebold „Ethnologische Studien über Ainos," Batchelor „The Ainu of Japan" (1892). Por. Radlińskiego „Ajnowie" *(Wszechświat*, 1891).

Ajnowie.

Ajo, pseudonim Józefa Rogosza.

A jour, ob. Ażur.

Ajpytos (łac. Aepytus): 1) **A.,** syn Elatosa, króla Arkadji, zmarł od ukąszenia żmii na górze Kileńskiej; od imienia jego nazwano część kraju— Ajpytis. 2) **A.,** syn króla Meseny, Kresfonta, i Meropy. Zemścił się na Polifoncie za śmierć ojca i braci, i powrócił do dziedzictwa swego. Potomkowie jego, zamiast należnego im miana Heraklidów, nazywali się Ajpytowcami.

Ajrer Jerzy Henryk, * r. 1702 w Meiningen, † 1774. Profesor prawa w Getyndze, następnie tajny radca sprawiedliwości i prezydent instytutu historycznego. Pisma jego: „Animadversiones ad Historiam Lechi" zamieścił Józef Aleksander ks. Jabłonowski w trzeciej części swego dzieła p. t. „Lechi et Czechi " (Lipsk, 1771). Oprócz tego jest on autorem dzieła: „Opuscula varii argumenti" w 2 tomach (Getynga, 1746—7).

Ajudah v. **Góra Niedźwiedzia,** góra i przylądek na półwyspie Krymskim, 1,900 st. wysoka, na wierzchołku zwaliska warowni genueńskiej. Stąd pochodzi tytuł jednego z Sonetów Krymskich Adama Mickiewicza.

Ajuga, *gądziel, dąbrówka, iwa*, rodzaj roślin z rodziny wargowych; zioła jednoroczne lub trwałe, kwiaty o kielichu rurkowatym, z wargą górną mniejszą od dolnej, trójdzielnej; liczne gatunki, pospolite w Europie południ., rosną i u nas na łąkach, w lasach trawiastych i t. d. **A.** *Chamaepitys* używany był w medycynie.

Ajudhia, dawna stolica Sjamu nad rz. Menam, 50,000 m., domy po większej części pływające.

Ajwazowski Gabrjel, arcybiskup i uczony ormiański. * 1812 w Teodozji na Krymie, † 1880 r. w Tyflisie. Pochodził ze starożytnej rodziny ormiańskiej Ajwazów, osiadłej w Galicji wschodniej. W 14 roku życia wstąpił do klasztoru Mechitarystów św. Łazarza pod Wenecją, gdzie po wyświęceniu na kapłana był profesorem języków europejskich i wschodnich, tudzież filozofji i teologji. W r. 1848 mianowany prefektem studjów w kolegjum ormiańskiem Samuela Moorat w Paryżu. Skutkiem nieporozumień w zgromadzeniu Mechitarystów, sam później założył nowe kolegjum ormiańskie w Grenelle pod Paryżem. Przeszedłszy z katolicyzmu na łono kościoła ormiańsko-gregorjańskiego, założył w Teodozji szkołę i osiągnął najwyższe godności. Członek wielu towarzystw naukowych, napisał w jęz. ormiańskim krótką historję Rosji (Wenecja, 1836) i historję państwa Otomańskiego (1843). Założył i wydawał przez lat sześć *Pazmaweb*, przegląd literacki ormiański, który dotychczas wychodzi w Wenecji, tudzież przegląd ormiańsko-francuski, *La Colombe de Massis*, w Paryżu, 1855.

Ajwazowski Jan Konstantynowicz, * 1817 w Teodozji, znakomity malarz rosyjski, uczeń Tonnera, 1847 profesor i członek akademji sztuk pięknych w Petersburgu. Obrazy jego, wyobrażające widoki morza i bitwy morskie, należą do najcelniejszych utworów tego rodzaju, chociaż

inne jego prace, jak np.: „Zima ruska,“ „Stepy,“ „Zachód słońca“ i wiele innych zapewniły mu sławę genjalnego artysty. Z wojny rosyjsko-tureckiej 1877 r. namalował całą serję obrazów, w r. 1892 udał się do Ameryki i wymalował w New-Yorku „Ocean Atlantycki,“ „Wodospad Niagary“ i inne. Oprócz wymienionych, celniejsze jego obrazy są: „Wyspa Capri,“ „Potop,“ „Stworzenie świata,“ „Burza,“ „Chaos,“ „Widoki morza Czarnego,“ „Góry Kaukaskie.“ W 1880 wystawił serję obrazów z życia Kolumba. Razem z J. E. Riepinem namalował obraz „Puszkin na brzegu morza.“

Aka, ob. Akowie.

Akaba, odnoga morza Czerwonego w stronie północno-wschodniej, na wschód góry Synai, zachodząca w głąb Arabji.

Akaba, forteczka na wschodnim brzegu odnogi tegoż nazwiska. Załoga jej ma obowiązek czuwania nad bezpieczeństwem podróżnych i karawan, udających się z Mekki do Medyny.

Akaba Debut, wąwóz w Nubji, przy dziesiątej katarakcie Nilu.

Akacja, *Ostostręczyna (Acacia)*, rodzaj roślin z rodziny czułkowych, obejmujący drzewa, a rzadko zioła, gładkie lub też uzbrojone igłami albo cierniami, o liściach podwójnie pierzastych, albo też zredukowanych tylko w liściaki, czyli w spłaszczone ogonki liściowe. Kwiaty drobne, najczęściej żółte, zebrane w główki kuliste lub w kłosy walcowe, z koroną o pięciu płatkach, częściowo zrosłych, i z licznemi pręcikami; owocem jest strąk rozmaitej postaci, już to otwierający się w dwie łupiny, już niepękający. Około 450 gatunków w okolicach zwrotnikowych i podzwrotnikowych, zwłaszcza w Afryce i Australji; wszystkie w ogólności zawierają w liściach, owocach i korze, a niekiedy i w drewnie, taninę, stanowią więc rośliny garbarskie, a prócz tego dostarczają gumy i innych produktów. **A.** *pycnantha*, **A.** *melanoxylon*, **A.** *decurrens* (fig. 1), wszystkie z Australji, wydają różne rodzaje gumy katechu, drewno ich używa się na wyroby. **A.** *farnesiana* uprawia się w Europie południowej dla wonnych kwiatów, używanych w perfumerji, pod nazwą *kwiatów Kassji*. **A.** *arabica* (**A.** *vera*, *nilotica*, *sont*, *babul*,

Fig. 1. Acacia decurens. Obok kwiat.

Fig. 2. Acacia arabica. Obok kwiat i strąk.

fig. 2) tworzy lasy w Abisynji, także w Egipcie i Azji południowej, dostarcza gumy brunatnej; kora i strąki *(bablach, garrat)* używają się w garbarstwie. **A.** *seyal (sofar)* i **A.** *stenocarpa (talcha, suak, kakul)*, w Nubji i Senaar, wydają gumę czerwoną. **A.** *senegal*, nizkie drzewo, o długich kłosach kwiatowych, zajmuje rozległe lasy w obszarze Nilu Białego, dostarcza gumy arabskiej. **A.** *catechu*, z długiemi liśćmi, w Indjach wschodnich, dostarcza drewna, kory i katechu. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne. — Drzewo, u nas pospolicie *akacją* zwane, **A.** *rzekoma*, należy do rodzaju *Robinia* (ob.).

Akacjusz, imię wielu biskupów z pierwszych wieków chrześcijaństwa; sławniejsi z nich są: **Akacjusz** Jednooki, arcybiskup cezarejski od r. 340, naczelnik zgromadzenia arjańskiego, które od niego zwało się Akacjanami, główny sprawca odrzucenia na synodzie w Seleucji (359) składu wiary nicejskiego, do którego później znowu powrócił, lecz wykładał go dwuznacznie, † 363 r.— **Akacjusz,** patrjarcha konstantynopolitański od r. 471. On to doradził cesarzowi Zenonowi *Henotikon* (ob.), za co skutkiem zatargów z Rzymem był wyklęty przez papieża Feliksa III, † 484 r.

Akademicki, prócz zwykłego związanego z instytucjami akademickiemi znaczenia, posiada jeszcze przenośne. Oznacza więc najpierw pewną przewagę strony teoretycznej nad praktyczną. Wykład **A.** będzie wykładem czysto naukowym, systematycznym, trzymającym się wyżyn wiedzy, a dalekim od popularności. W ujemnem znaczeniu oznacza **A.** przewagę strony formalnej nad rze-

czową, hołdowanie — zwłaszcza w poezji i sztukach pięknych — uznanym przez konserwatywne korporacje ideałom i przepisom. W skutek tego epitet **A.** stał się synonimem sztuki regularnej, sumiennej, lecz chłodnej i pozbawionej cech życia rzeczywistego.

Akademickie legjony, uzbrojone oddziały studentów uniwersyteckich, odgrywające znaczną rolę w r. 1848 w Niemczech; wsławił się zwłaszcza legjon **A.** wiedeński, złożony ze studentów uniwersytetu, politechników i artystów.

Akademicy, tak w historji filozofji zowią filozofów, należących do akademji platońskiej. Dzisiaj *akademikami* nazywają profesorów, tudzież członków akademji nauk lub sztuk pięknych. U nas także pospolita nazwa studentów uniwersyteckich.

Akademja (grec. Akademia v. Akadamia), tak się nazywała od ateńskiego bohatera Akademosa miejscowość w półn.-zachod. stronie Aten, przeznaczona przez Hipparchosa na gimnazjum, a przez Cymona znakomicie ozdobiona. Stała się później ulubionem miejscem przechadzek, gdzie Platon od 338 r. rozpoczął wykłady swej filozofji i utworzył szkołę, którą z tego powodu nazywano *szkołą akademiczną*, albo po prostu *Akademją*.

Akademja, w hist. star. filoz., jest nazwą stronników filozofji Platona (ob.). Rozróżniają trzy akademje: *Starą*, którą stanowią bezpośredni uczniowie Platona: *Speusippos*, kierownik szkoły (347—339), *Ksenokrates* z Chalcedonu (339—314), *Heraklides* z Pontu, *Filippos* z Pontu, oraz ich uczniowie: *Polemo*, następca Ksenokratesa, *Krantor*, *Krates*; **A.** *średnią*, która miała kierunek sceptyczny: tu należą: *Arkesilaos* i *Karneades*; **A.** *nową*, zwracającą się znowu do dogmatyzmu; do niej należą: *Filo* z Larysy i *Antiochos* z Askalonu († 69 pr. Chr.). Nauka ostatniego jest już zwrotem do Nowo-Platonizmu (ob.). Inni rozróżniają 5 akademji: średniej odpowiada druga i trzecia, nowej zaś czwarta i piąta. Co do przytoczonych imion patrz odpowiednie artykuły. Por. Zeller „Die Philosophie der Griechen" (1888), Lewes „Historja filozofji" I, przekład Dygasińskiego (1885), C. A. Brandes „Gesch. der Entwick. der Griech. Philosophie," I, 266—384 (1862). W epoce odrodzenia studjów klasycznych (w. XV) nazwa **A.** weszła w użycie i od tej pory służy dla oznaczenia *towarzystw*, lub wyższych zakładów naukowych, w tem ostatniem pojmowaniu ma **A.** w ogólności znaczenie takie samo, jak uniwersytet, częściej zaś tycze się szkół, w których wykładają się tylko pewne oddzielne gałęzie wiedzy, jak np. **A**-e *rolnicze*, *handlowe*, *techniczne*, *wojskowe*, **A.** *sztuk pięknych* i t. d.—U nas pod nazwą tą istniały w ostatnich czasach szkoły duchowne i lekarskie.

Akademja Krakowska. Kazimierz W., chcąc odpowiedzieć wszystkim potrzebom i wymaganiom oświaty swego wieku, założył 1364 r. nieopodal Krakowa, we wsi Bawole, wyższą szkołę czyli uniwersytet, zwany u nas Akademją Krakowską. Fundacja ta skutkiem niedbalstwa następcy Kazimierzowego, Ludwika, w samych zaraz początkach przyszła do upadku. Dopiero po 36-letniej przerwie odnowiła ją troskliwość Jadwigi, żony Jagiełły. W 1400 roku przeniesiono Akademję ze wsi Bawoła do Krakowa i urządzono, za zgodą papieża, na wzór dzisiejszych uniwersytetów. W ciągu XV w. były już wszystkie cztery fakultety, ale teologja i filozofja przeważały. Opiekunem czyli kanclerzem Akademji był biskup krakowski; rektora obierało co rok, a później co półtora roku, 9 elektorów, wydelegowanych przez Wydziały i młodzież akademicką. Rektor miał władzę sądowniczą niezależną. Najpiękniejszy rozkwit Akademji przypada na wiek XV i pierwszą połowę wieku XVI. Wywierała wielce zbawienny wpływ na ogólną oświatę i wydała mężów, którzy się stali jej i narodu chlubą. W drugiej połowie XVI w. poczyna **A.** tracić już dawne znaczenie. Zasklepienie się w teologji i czczych formułkach scholastycyzmu, odstrychnięcie od wielkiego umysłowego ruchu w XVI w. i wsteczne względem tego ruchu stanowisko **A.** pozbawiły ją sterownictwa w ogólnej oświacie, a własna niemoc i spotężnienie Jezuitów przywiodły w ciągu XVII i XVIII w. do zupełnej martwoty i bezwładności. Z tego uśpienia wydobyła **A.** w końcu XVIII w. powszechna dążność ku lepszemu zarodowi. Komisja Edukacyjna powierzyła Kołłątajowi zreformowanie **A.**, jakoż prace tego męża mimo wielu przeszkód, postawiły **A.** na dawnym stopniu świetności. Tak zreformowaną **A.** nazywano powszechniej *Uniwersytetem Jagiellońskim*, i nazwa ta do dziś się utrzymuje. Por. J. Sołtykowicz „O stanie Akademji Krakowskiej" (Kraków, 1810—1812); Jan Śniadecki „Żywot literacki Hugona Kołłątaja z opisaniem stanu Akademji krak., w jakim się znajdowała przed rokiem reformy 1780" (Wilno, 1814); Hugo Kołłątaj „Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III" (Poznań, 1841); Wiszniewski „Historja literatury polskiej," mianowicie tom III i IV; Józef Łukaszewicz „Historja szkół w Koronie i w W. X. L." 4 t. (Poznań, 1849—1851) i w. in.; Jan Leniek „Uniwersytet kazimierzowski na tle stosunków uniwersyteckich w wiekach średnich" (Kraków, 1881, w 1-m tomie „Przeglądu akademickiego"), Chmielowski, artyk. w Wiel. Encyk. Powsz. Illust.

Akademja Lwowska. Jezuici, wprowadzeni do Lwowa w r. 1590, urządzili tu szkołę w roku 1606, którą następnie starali się podnieść do zaszczytu akademji, atoli skutkiem przeszkód, stawianych im ze strony akademji krakowskiej, dopiero za wpływem małżonki Augusta III uzyskali stosowny na to przywilej. Akademja ta była przez nich urządzoną jak każde kolegjum jezuickie, z dodaniem wydziałów teologji, filozofji, prawa i medycyny. Odtąd też Jezuici doktoryzowali swoich uczniów na doktorów filozofji i obojga

prawa i robili ich bakałarzami świętej teologji. Po upadku zakonu i podziale Polski, rząd austrjacki otworzył we Lwowie dnia 16 listopada 1782 r. szkołę główną, zwaną od imienia panującego *Universitas Josephina* albo *Uniwersytetem lwowskim*, w którym wykłady odbywały się w jęz. niemieckim. (Por. Łukaszewicz, „Historja szkół w Polsce“).

Akademja Połocka powstała z dawniejszego kolegjum jezuickiego, założona w r. 1812 na mocy ukazu Cesarza Aleksandra I, otwarta zaś w d. 8 stycznia r. 1813. Składała się z trzech wydziałów: **A.** języków, **A.** nauó wyzwolonych, filozoficznych i innych naturalnych i cywilnych umiejętności, **A.** teologji. Pod zarządem akademji zostawały szkoły w Połocku, Dynaburgu, Orszy, Mohylowie, Mścisławiu i Witebsku, oraz szkoła hr. Ilińskiego w Romanowie. Akademja istniała tylko lat siedm, i byt jej skończył się wraz z wydaleniem Jezuitów z Rosji na mocy ukazu z d. 15 marca 1820 r. Profesorami Akademji byli Jezuici, organem zaś *Miesięcznik połocki*. Patrz: Michał Baliński „Dawna Akademia Wileńs.“ (Peters., 1862). Tenże „Pamiętnik o Janie Śniadeckim“ (Wilno, 1865); P. Chmielowski „Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi“ (w Ateneum, 1883, tom I-szy), wreszcie „Miesięcznik połocki,“ 1818, trzy tomy; w ogóle wyszło 12 zeszytów, w r. 1819 nie wychodził wcale, w roku 1820 wyszły dwa zeszyty, a w marcu druk przerwano.

Akademja Wileńska, założona 1578 r., a właściwie przemieniona z dawniejszego gimnazjum jezuickiego przez Batorego i powierzona kierownictwu Jezuitów, całkiem nie odpowiedziała życzeniom króla. Zamiast bowiem wpływać na ożywienie literatury i podniesienie oświaty, co było jej właściwem zadaniem, stanęła do zawziętej walki z różnowiercami, i tym sposobem minąwszy się z celem, wlokła nędzny żywot z Alwarem na czele do końca XVIII w. Po zniesieniu zakonu Jezuitów r. 1773, równocześnie z Akademją Krakowską poddana była reformie, którą tu przeprowadził uczony astronom Poczobut. Tak zreformowana **A.,** przezwana później *Uniwersytetem Wileńskim*, przetrwała aż do 1832 roku, przyniósłszy krajowi w stosunkowo krótszym czasie daleko więcej pożytku, aniżeli **A.** jezuicka w ciągu dwuwiekowego istnienia. W 1832 r. zamknięto częściowo uniwersytet wileński, dwa bowiem wydziały: lekarski i teologiczny, przekształcono w oddzielne akademje. Por. Michał Baliński „Historja uniwersytetu wileńskiego;“ „Pamiętniki o Janie Śniadeckim;“ Władimirskij—Budanow „Wstęp do historji uniwersytetu w Kijowie;“ Żmigrodzki Michał „Historja uniwersytetu wileńskiego za czasów kuratorji księcia Czartoryskiego“ w „Przewodniku Naukowym i Literackim“ z roku 1887, wychodzącym jako dodatek do *Gazety Lwowskiej*).

Akademja Zamojska, założona w r. 1595 przez Jana Zamojskiego, hetmana wielkiego koronnego, potwierdzona przez papieża Klemensa VII-go. Miała cztery główne wydziały: teologiczny, prawny, filozoficzny i lekarski, który tylko był na planie, gdyż w rzeczywistości nigdy nie istniał. Uposażona ubogo, bo tylko staraniem jednego człowieka, a nadto ulegając zgubnym wpływom Jezuitów, garnących zamożniejszą młodzież do siebie, nie podniosła się ona nigdy do wielkiego znaczenia. Największa jej świetność trwa od 1595 do 1630 roku. Opiekunem i najwyższym kierownikiem był biskup chełmski. Przetrwawszy lat 190, akademja Zamojska była zwiniętą po pierwszym podziale Polski przez cesarza Józefa II-go, a fundusze przeznaczone na liceum w Szczebrzeszynie. Por. Łukaszewicz „Historja szkół,“ Maciejowski „Piśmienictwo.“

Akademja Duchowna Rzymsko-Katolicka w Warszawie. Po zamknięciu wydziału teologicznego w b. uniwersytecie Aleksandryjskim i zwinięciu dawnego Seminarjum głównego w Warszawie, ustanowiono w roku 1836 Akademję Duchowną Rzymsko-Katolicką, ze stosownem uposażeniem dla 40-tu uczniów; Akademja nadawała stopnie naukowe: studenta, kandydata, magistra i doktora, ostatnie jednak nie prędzej, niż we dwa lata po otrzymaniu poprzedniego stopnia. Zniesiona 1868 roku.

Akademja Duchowna Rzymsko-Katolicka w Petersburgu, ob. Ak. Duch. Rzymsko-Katol. w Wilnie.

Akademia Duchowna Rzymsko-Katolicka w Wilnie. Wydział teologiczny przy uniwersytecie Wileńskim istniał od 1803 r. pod nazwą *Seminarjum Głównego*, które po zniesieniu uniwersytetu 1832 r. zamieniono na *Akademję Duchowną Rzymsko-Katolicką*. W r. zaś 1842 zamknięto ją i przeniesiono 1844 r. do Petersburga, gdzie do dziś istnieje, posiadając te same prawa i przywileje, jak i Wileńska. Por. „Academiae Ecclesiasticae Romano-Catholicae Petropolitanae origo et fata“ w Roczniku Akademji petersburskiej z roku 1885, oraz artykuł jej ówczesnego rektora ks. Simona.

Akademje duchowne prawosławne istnieją w Rosji 4 (w Kijowie, Petersburgu, Moskwie i Kazaniu), rozwinęły się stopniowo z różnych szkół duchownych i przygotowują wychowańców do stanu duchownego, czuwając współcześnie nad innemi szkołami duchownemi. Nazwę Akademji zastosowano do nich po raz pierwszy w r. 1701. W r. 1814 wprowadzano organizację jednakową dla wszystkich. W r. 1870 hr. Tołstoj, ober-prokurator Synodu, zreformował **A.** na sposób uniwerstyetów. W 1884 zaprowadzono nowy statut, do dziś obowiązujący.

Akademja Medyczno-Chirurg. w Wilnie. Utworzoną została na mocy Ukazu Najwyższego z d. 31 sierpnia 1832 z dawnego wydziału lekarskiego przy Uniwersytecie Wileńskim, zamknię-

tym w dniu 1 maja t. r. Uważaną była na równi z uniwersytetami rosyjskiemi, korzystając ze wszystkich praw i przywilejów, uniwersytetom służących, a uczniowie jej dzielili się na studentów medycyny, studentów farmacji i uczniów weterynarji. Zamknięto ją w styczniu 1842 roku, wszystkie zaś jej zbiory naukowe przeszły na własność cesarskiego Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie. Szczegółową jej historję podał Baliński w „Pamiętniku Tow. Lekarskiego warszawskiego."

Akademja Medyko-Chirurgiczna w Warszawie, otwartą została 1 października 1858 r. Miała dwa oddziały: lekarski i farmaceutyczny. Po założeniu 1862 r. Szkoły Głównej Warszawskiej wcielono do niej Akademję jako wydział tej Szkoły. Por. Girsztowta „Rys historyczno-statystyczny Akad. Med. chir." (1865).

Akademja medyko-chirurgiczna w Petersburgu istnieje od r. 1799, a od r. 1838 zostaje pod zarządem ministerjum wojny, ma zatem na celu głównie przygotowanie lekarzy wojskowych. W Moskwie istniała Akad. med. chir. od r. 1799, aż do wcielenia jej do uniwersytetu, założonego w r. 1840.

Akademje Sztuk Pięknych, zakłady naukowe, poświęcone sztukom plastycznym, budownictwu, malarstwu, rysunkom i rzeźbie, istnieją: W *Berlinie*, założona w r. 1694; w końcu zeszłego wieku dyrektorem jej był znakomity w swoim czasie rytownik polski, Daniel Chodowiecki. W *Dreźnie*, założona w r. 1697. W *Düsseldorfie*, od roku 1767, dyrektorami jej byli znakomici malarze Kornelius i Kaulbach. We *Florencji*, akademja św. Łukasza, założona w r. 1563, lecz właściwą organizację zakładu naukowego otrzymała w r. 1784. W *Monachjum*, kształci w malarstwie historycznem, rzeźbie, architekturze i rytownictwie; zaopatrzona jest we wszelkie pomoce naukowe, jak muzea starożytności, ubiorów, uzbrojeń, bibljoteki i t. p. W *Petersburgu*, powstała w r. 1758, utrzymywana jest kosztem dworu cesarskiego, udziela stopni naukowych, dających pewne prerogatywy, jak: artysty, odpowiadający X klasie w hierarchji urzędowej i dający prawo do obywatelstwa honorowego dziedzicznego, stopień drugi—akademika, t. j. członka Akademji, i trzeci—profesora; w r. 1894 Akademja otrzymała ustawę nową. W *Pradze czeskiej* składa się tylko z jednej szkoły malarskiej. W *Rzymie* Akademja św. Łukasza, założona w r. 1577, a zorganizowana 1702, składa się z dwóch wydziałów: malarstwa, oraz rzeźby i architektury, wykładane są nadto: geometrja, anatomja, historja, mitologja i t. d. W *Wiedniu*, założona w r. 1723, obejmuje architekturę, rzeźbę, medaljerstwo i rytownictwo, nadto nauki pomocnicze, jak anatomję, perspektywę i t. d. Na wydziałach malarstwa i rzeźby nauka trwa lat 5, na wydziale zaś budownictwa lat 3. W *Wenecji*, założona w r. 1750, zreorganizowana w 1807, dopełniona zmianami w 1874; kursa dzielą się na dwie sekcje; do pierwszej należą: malarstwo, rzeźba i sztycharstwo, do drugiej architektura i ornamentyka z naukami pomocniczemi, perspektywą i anatomją. Por. Feuillet de Conches „Histoire de l'école anglaise de peinture" (Paryż, 1882); L. Vilel „L'Académie royale de peinture et de sculpture" (Paryż, 1880); „Lehrplan u. Bestimmungen über den Besuch de königl. Akademie der Bildenden Künste zu Berlin," 1880; „Satzungen für die Schüler in München," 1886; Olenik „Krótka wiadomość historyczna o stanie Cesarskiej Akademji sztuk pięknych z r. 1746—1829;" „Insigne Acc. romana di San Luca," 1884.

Akademje, jako towarzystwa naukowe, zawiązywane wyłącznie dla podniesienia nauk, są albo *wolne* **A.** (t. j. prywatne zakłady), albo *publiczne*, kosztem państwa utrzymywane. W takiem znaczeniu Akademjami były: Aleksandryjska w Egipcie, talmudyczne w Palestynie, Mezopotamji i Babilonji, arabskie na dworze kalifów, Alkuina na dworze Karola W. W następnych wiekach niema żadnej wzmianki o Akademjach. Dopiero w połowie XV w., z odrodzeniem literatury klasycznej, poczęły powstawać towarzystwa uczonych mężów, dla wywalczenia sobie swobody myślenia. Pierwszą taką humanistyczną **A.** była *Akademja Pontaniana* w Neapolu, 1433 r. założona przez Beccedellę (Panormita), a ulepszona przez Pontana. Bardziej jednak wpływową była *Akademja Platonica* (około 1470—1521), założona przez Wawrzyńca Medici, która, zajmując się filozofją platońską i uszlachetnieniem ojczystej mowy (studja nad Dantem), posłużyła za wzór dla wielu tego rodzaju **A.**, które powstały w ciągu XVI w. w różnych miastach włoskich. Największe zasługi we względzie udoskonalenia języka położyła *Academia della Crusca*, założona we Florencji 1582 r. przez poetę Grazziniego, w celu oczyszczania mowy włoskiej z naleciałeści („crusca"—otręby"). Wraz ze studjami humanistycznemi rozpowszechniły się Akademje i w innych krajach europejskich. W Wormacji powstała *Sodalitas Celtica* v. *Rhenana*, założona 1490; w Wiedniu *Sodalitas literaria Danubiana* 1498, oraz, także za sprawą Celtesa, Sodalitas litteraria Vistuliana w Krakowie. Por. Gisperti „Storia delle Academie d'Italia" (1747), Tiraboscha „Storia della literat. italiana" (1822—24). W ciągu XVII w. powstały w Niemczech liczne **A.** językowe na wzór *della Crusca*, gdy tymczasem **A.** *Royal society of London* (1545), jako towarzystwo prywatne, poświęciła się badaniom nauk przyrodzonych, dając początek innym tego rodzaju towarzystwom. We Francji nabrała **A.** większego jeszcze znaczenia, kiedy Richelieu towarzystwo prywatne przemienił 1635 r. w narodowy zakład pod imieniem *Académie française*, który, złączony później z pokrewnemi sobie zakładami, otrzymał nazwę *Institut de France* i wywierał stanowczy, już to korzystny,

już szkodliwy wpływ na rozwój literatury francuskiej w epoce klasycyzmu.—Z *Akademji* nauk i umiejętności istniejących obecnie zasługują na uwagę:

W Państwie Austrjackiem: *Akademja umiejętności w Krakowie*, powstała z krakowskiego Towarzystwa naukowego, w r. 1871, lecz działalność swą rozpoczęła w roku 1873. Składa się z wydziałów: 1) filologicznego. 2) historyczno-filozoficznego i 3) matematyczno-przyrodniczego. Członkowie **A.** dzielą się na zwyczajnych i nadzwyczajnych, zwyczajni zaś na czynnych i korespondentów. Czynnych członków krajowych powinno być najmniej 24, najwyżej zaś 42, pozakrajowych i zagranicznych najmniej 18, najwięcej 30, korespondentów najwyżej 36. Por. „Pamiętnik piętnastoletniej działalności **A.**“ (1873—88). *Cesarska Akademja nauk w Wiedniu*, założona w r. 1846, ma 2 wydziały: historyczno-filologiczny i matematyczno-przyrodniczy, liczy 60 członków zwyczajnych, 24 honorowych i korespondentów liczbę nieokreśloną. *Akademja lekarska w Wiedniu*, założona w r. 1652. *Akademja nauk w Peszcie*, powstała w r. 1830, dzieli się na 3 wydziały: 1) językoznawstwa i estetyki, 2) filozofji, socjologji i historji 3) matematyki i przyrodoznawstwa. Członków zwyczajnych może mieć 60, honorowych 24, korespondentów bez ograniczenia. *Akademja nauk w Pradze*, utworzona w r. 1890. *Akademja południowo-słowiańska w Zagrzebiu*, utworzona w r. 1866, dzięki ofiarności biskupa Strosmajera. Ma dwa wydziały: 1) nauk ścisłych i 2) językoznawstwa, historji, literatury, praw i fizjografji ludów południowo-słowiańskich.

W Belgji: *Akademja nauk i sztuk pięknych* w Brukseli (Académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts), utworzona w r. 1872.

W Danji: istniejąca akademia nauk w Kopenhadze posiada nazwę Towarzystwa.

We Francji: *Instytut francuski* (Institut de France) dzieli się na 5 akademji (od r. 1832), a mianowicie: 1) *Académie française* składa się z 40 członków dożywotnich, t. zw. ironicznie „nieśmiertelnych,“ mają bowiem stanowić kwiat inteligencji narodu francuskiego. Członkowie muszą stawiać sami swoje kandydatury i poddają się balotowaniu. **A.** redaguje Słownik języka francuskiego i rozdaje odznaczenia i nagrody ze specjalnych funduszów. Publikuje „Mémoires et discours“ (Por. Mesinard): Hist. de l'A. tr. depuis sa fondation (1857). 2) *Académie des inscriptions et belles-lettres*, składa się również z 40 członków zwyczajnych, 8 zagranicznych, 10 wolnych i 60 korespondentów. Zajmuje się: historją, archeologją, lingwistyką nowożytną i filologją klasyczną. 3) *Académie des sciences*, składa się z 65 członków zwyczajnych, 10 wolnych, 8 zagranicznych i 92 korespondentów, dzieli się na dwie sekcje: przyrodniczą i matematyczną. 4) *Académie des sciences morales et politiques*, składa się z 40 członków zwyczajnych, 6 wolnych, 5 zagranicznych i 44 korespondentów. Dzieli się na 5 wydziałów: filozofji, etyki, prawodawstwa i sądownictwa, ekonomji i statystyki, historji powszechnej i historji filozofji. 5) *Académie des beaux arts*, opiekuje się malarstwem, rzeźbą, architekturą, rytownictwem, konserwacją pomników sztuki, teatrem, muzyką i rękodziełami; składa się z 40 członków. Oprócz powyższych we Francji istnieje wiele akademji w miastach prowincjonalnych. *Akademja lekarska w Paryżu*, utworzona z założonej w r. 1731, a zniesionej w 1793 *Academji chirurgicznej*, zorganizowana w r. 1820, składa się z 40 członków stałych i dzieli się na 11 wydziałów: anatomji i fizjologji, patologji lekarskiej i chirurgicznej, terapji, medycyny operacyjnej, anatomji patologicznej, hygeny publicznej, medycyny sądowej i policji lekarskiej, fizyki z chemią i farmacji.

W Hiszpanji: *Królewska Akademja hiszpańska* w Madrycie (Real Academia española), założona w r. 1714; *Królewska Akademja historyczna* (Real Academia de la historia), założona w r. 1738; *Akademja nauk w Madrycie* (Real Academia de las cieńcias) założona w r. 1847; *Akademja nauk moralnych i politycznych* (Real Academia de las cieńcias morales y politicas), założona w r. 1858.

W Holandji: *Akademja nauk* (Koninklijke **A.** van wetenschappen) w Amsterdamie, założona w r. 1852, dzieli się na dwie sekcje: matematyczną z naukami przyrodniczemi i filologiczną.

W Niemczech: *Akademja nauk w Berlinie* (Königliche preussische **A.** des Wissenschaften), postanowiona w r. 1700, uorganizowana w 1711, nazwę Akademji otrzymała w r. 1744. Posiada dwie klasy: fizyczno-matematyczną i filozoficzno-historyczną. *Akademja nauk w Erfurcie*, założona w r. 1758. *Akademja nauk w Monachjum*, założona w r. 1759, dzieli się na trzy sekcje: filozoficzno-filologiczną, historyczną i matematyczno-fizyczną. *Akademja badaczów przyrody*, mająca siedzibę zmienną, stosownie do miejsca zamieszkania prezesa, założona w r. 1652.—W Lipsku od 1768 Tow. Nauk im. ks. Jabłonowskiego.

W Portugalji: *Akademja nauk w Lizbonie* (Real Academia das sciencias), założona w r. 1779, posiada dwie sekcje: matematyczno-przyrodniczą i historyczną.

W Rosji: *Akademja nauk w Petersburgu*, utworzona w roku 1841 z dwóch dawniejszych akademji: *Akademji nauk* i *Akademji rosyjskiej*, z których pierwsza założoną była w r. 1726, druga w 1783.

W Rumunji: *Akademja nauk w Bukareszcie*, powstała w r. 1879 z towarzystwa naukowego, utworzonego w r. 1867. Dzieli się na 3 sekcje: literacką, historyczną i przyrodniczą.

W Serbji: *Akademja nauk i sztuk w Belgradzie*, utworzona w r. 1866, z towarzystwa naukowego, założonego w r. 1864. Dzieli się na 4 sek-

cje: przyrodniczą, filozoficzną, socjologiczną i sztuk pięknych.

W Szwecji: *Akademja nauk w Sztokholmie*, utworzona w r. 1741, dzieli się na 6 sekcji: polityki i ekonomji rolniczej; handlu i przemysłu; fizyki i przyrodoznawstwa krajowego; fizyki i przyrodoznawstwa obcego; matematyki; filozofji i literatury pięknej.

We Włoszech istnieje wielka liczba akademji w różnych miastach prowincjonalnych: *Academia delle science* w Bolonji, *Academia etrusca* w Cortonie, *A. della Crusca* we Florencji, utworzona w r. 1582; *A. virgiliana* w Mantui; *Instituto Lombardo di scienze, lettere ed arti* w Medjolanie; *A. escolana* w Neapolu; *A. di scienze, lettre ed arti* w Padwie; *A. dell' Arcadia* w Rzymie; *A. di scienze, lettre ed arti* w Modenie; *A. dei Lincei* w Rzymie (ob. Lincei); *A. di scienze* w Turynie; *Instituto veneto di scienze, lettre ed arti* w Wenecji; *A. d'agricoltura, arti e comerzio* w Weronie.

Akademia Mickiewicza w Bolonji (A. Adamo Mickiewicz, di storia e letteratura polacca et slava in Bologna), założona w r. 1879 przez prof. Dominika Santagato. Por. Tyg. ilustrowany z r. 1879, Nra 180 i 182; z r. 1881, Nr 262; z r. 1883, Nr 13.

W Meksyku: *Academia mexicana*, założona w r. 1824.

W Anglji niema żadnej Akademji w zwykłem tego wyrazu znaczeniu, ale „Royal Society of London" jest instytucją, odpowiadającą do pewnego stopnia akademjom lądu stałego. Od r. 1665 wydało owo Towarzystwo królewskie 175 tomów „Philosophical transactions." W Dublinie istnieje „Royal Irish Academy of science." w Edymburgu „Royal society of E.," podobne ustrojem od londyńskiego.

W Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej: *American Academie of arts and sciences* w Bostonie, założona w r. 1780; *Californian Academie of natural sciences* w San Francisco założona w 1853; *Academie of natural sciences* w Devenport, założona 1867; *A. of. natural sciences* w Filadelfji, założona 1817; *Connetcicut A. of art's and sciences* w Now. Hawanie, założona 1799; *Wisconsin A. of sciences, arts and letters* w Madison, założona 1870; *A. of sciences* w Now. Jorku, założona 1870; *Peabody A. of sciences* w Salem, założona 1867; *A. of sciences* w Saint-Louis, założona 1856; *National A. of sciences* (główna) w Waszyngtonie, zał. 1863; *New-Orleans A. of sciences*, zał. r. 1853 i w. in. *Smithsonian Institution* w Waszyngtonie.

Akademje zowią się rysunki uczniów w szkołach lub akademjach sztuk pięknych, oraz figury lub części ciała, używane za wzory dla uczących się. Malarze zowią *figurą akademiczną* kontur postaci ludzkiej, z natury rysowany. Podobnież *akademjami* nazywają niekiedy koncerta lub inne posiedzenia artystyczne, np. deklamatorów i improwizatorów.

Akademos, bohater ateński, który naprowadził Kastora i Poluksa na ślad przechowywanej przez Tezeusza Heleny; wdzięczni za to Grecy czcili jego posiadłość Akademję, pod Atenami, jako miejsce poświęcone.

Akadja (fran. *Acadie* v. *Cadie*), dawna nazwa wielkiego półwyspu w Ameryce Północnej, oddzielonego od kontynentu zatoką ś. Wawrzyńca i obejmującego w części Niższą Kanadę, stan Maine i dzisiejsze kolonje angielskie, Nowy Brunświk i Nową Szkocję. Kraina ta stanowiła przedtem tak zwaną *Nową Francję* w Ameryce Północnej; pierwsi koloniści francuscy przybyli 1604 r., a 1713 pokojem Utrechckim **A.** ustąpioną została Anglji.

Akadyjski łańcuch gór *(Acadian Mountains)*, obejmuje płaskowzgórze między oceanem Atlantyckim, zatoką i rzeką ś. Wawrzyńca; najwyższy wierzchołek *Mount Washington* (1917 m).

Akafist (*Akathistos* grec.), nabożeństwo, odbywane w kościele grec.-katol., stojąco, na cześć Boga Rodzicy. Są także nabożeństwa pod nazwą *Akafistów*, ułożone na cześć im. Jezusa i świętych.

Akakia. Pseudonimu tego użył Wolter w swojem satyryczno-krytycznem pisemku przeciwko członkowi akademji, Maupertuis, p. t.: „Diatribe du docteur **A.**, médecin du pape," w którem zjadliwą okrył go śmiesznością.

Akakia Roger, był sekretarzem ambasady francuz. w Polsce i brał udział w układach, przygotowujących pokój w Oliwie (1660). Umarł podobno w Polsce (Bayle). Wogóle nazwisko to nastręcza dużo wątpliwości.

Akakia Roger, przypuszczalny pseudonim mówcy francuskiego *Fléchier'a*, tłómacza dzieła Ant. M. Gracjana, napisanego po łacinie p. t.: „O życiu Jana Fr. Comendoniego" (1689), mieszczącego w sobie wiele ciekawych szczegółów o Polsce.

Akalefy, *Krążkopławy, Żegawnice (Acalephae, Symphomedusae)*, rząd zwierząt jamochłonnych, obejmujący zwierzęta morskie rozmaitej wielkości, o ciele galaretowatem, tarczowatem, często rozmaicie zabarwionem; po wydobyciu z wody wysychają w cienką błonkę. Brzegi ciała czyli krążka, mającego postać dosyć rozmaitą, powycinane są w klapy; gęba, najczęściej otoczona ramionami, mieści się na dolnej powierzchni ciała, jama wewnętrzna, żołądko-naczynna, rozgałęzia się po całem ciele. W wieku młodocianym przyrosłe są do skał, jako polipy *(Scyphistoma)*, które następnie dzielą się na płaskie, tarczowate odcinki, czyli meduzy, zamieniające się dalej na dojrzałe **A.**

Rozwój akalefy.

Scyphistoma zaś rozwija się prócz tego dalej przez pączkowanie, tak, że z jednego jajka mnóstwo osobników rozwinąć się może. Niektóre wydają światło fosforyczne, a za dotknięciem sprawiają uczucie sparzenia, jak pokrzywy. Rodzaj *Spongicola* żyje w postaci rozgałęzionego polipa wewnątrz gąbek. Ob. Meduzy. Załączona rycina przedstawia gatunek *Aurelia aurita*. A jest scyphistoma, rozwijająca się przez pączkowanie. B i C —kolejny rozwój meduz—D, polip, złożony już z pięciu tylko odcinków.

Akan-Burłuk, rzeka w stepie Kirgiz-Kajsackim, wypływa z Jeziora Jachszy-Jangiz-Tan i wpada do r. Iszyma. Dolina tej rzeki obfituje w dobre pastwiska i lasy brzozowe.

Akant, ob. Acanthus.

Akantyt, odmiana błyszczu, czyli siarku srebra, ob. Srebrne rudy.

Akaparacja jest to spekulacja, polegająca na wykupowaniu w danem miejscu lub czasie jak największej ilości towarów, celem następnej odprzedaży za dowolną cenę. Niewłaściwie nazwą tą mianują nagromadzenie poszukiwanego towaru w ilości przechodzącej potrzeby rodzinne.

Akar lub **Akara,** forteca turecka w Kurdystanie, na południo-zachód góry Akra, o dwie doby od ruin Niniwy, liczy 2,000 miesz.

Akaraidowa żywica, czyli *żywica z Botany-bay*, szelak ziemny, żywica pochodząca z kilku australijskich gatunków rodzaju *Xantorrhoea*; jest żółta i czerwona. Po ostatniej wojnie amerykańskiej była w ogromnych ilościach sprowadzana dla zastąpienia podrożałej amerykańskiej kalofonji, do czego się jednak nie nadała. Zawiera kwas cynamonowy, nieco kwasu benzoesowego i olejek eteryczny. Obecnie używa się w Anglji do fabrykacji kwasu pikrynowego, do fabrykacji laku i werniksów barwnych.

Akardja—brak serca; anomalja ta samodzielnie nie spotyka się prawie wcale, często natomiast występuje u potworków bezgłowych.

Akarnanja, prowincja Grecji starożytnej, leżąca na północy morza Jońskiego i oddzielona od Etolji rzeką Acheloos (dziś Aspropotamos). Mieszkańcy toczyli częste walki z Etolami i Rzymianami nawet; słynęli doskonałem ujeżdżaniem koni. W starożytnej Grecji nigdy znacznej nie odgrywali roli. W dzisiejszem król. Greckiem **A.** razem z Etolją składa jedną nomarchję; 7,489 klm. kw. i 162,000 miesz. (1889). Główne miasto Missolungi.

Akasa, akas'a, akasza, termin filozofji indyjskiej, oznaczający najwyższy i najsubtelniejszy z żywiołów (kwintesencję, eter, światło astralne i t. p.), z którego przez polaryzację powstają 4 inne elementy, po sanskr. vayu, agni, apas i prithivi), a z kombinacji wszystkich pięciu rodzi się cała gama sił i materji świata. Por. Rama Prasad: „Nature's fines forces" (1890).

Akastos, syn Peljasa, brał udział w wyprawie Argonautów. Po powrocie, wypędziwszy Jazona i Medeę z Jolkosu, sam został królem i urządził na cześć ojca szeroko sławione igrzyska.

Akatafazja, niezdolność gramatycznego wyrażania zdań, objaw pewnych chorób mózgowych.

Akatalektyczny wiersz, dokładny, zupełny, t. j. obejmujący w sobie całkowitą liczbę miar (stóp), z jakich powinien być złożony.

Akatolik. Tym wyrazem w państwie Austrjackiem, aż do niedawnych czasów, a w Polsce do czasów Księst. Warszawskiego, katolicy rzymscy, mówiąc lub pisząc, nazywali wszystkich chrześcjan, nie należących do kościoła rz.-kat., a następnie tylko ewangelików. Rozporządzeniem jednak rządu używanie tej nazwy w aktach urzędowych, z uwagi, że wszyscy chrześcijanie bez różnicy wyznania stanowią w ścisłem znaczeniu kościół katolicki czyli powszechny, zakazane zostało, a natomiast kazano, aby każde wyznanie było nazywane właściwą sobie urzędową nazwą.

Akatuja, wieś w okręgu Czyty w obwodzie Zabajkalskim na Syberji, między rzekami Akatujem i Kulgundżą, kopalnie rudy srebrnej.

Akbar (Dżelal-eddin Mahomed), cesarz mongolski w Indostanie, czyli wielki Mogoł, potomek Timura, * 1542 r., wstąpił na tron 1556 po swym ojcu Homajunie. † 1605. Był to jeden z najzdolniejszych książąt tatarskich, panujących, w Indostanie. Przymuszony ustawiczne prowadzić walki, bądź z buntującemi się prowincjami, bądź z czyhającymi na jego posiadłości sąsiadami, głównie odznaczył się jako mądry administrator rozległego i z różnorodnych żywiołów złożonego państwa, dla którego pod jego rządem nowa zakwitła era. Wspierał uczonych i artystów, rozwijał przemysł i handel. Był niesłychanie tolerancyjnym: księgi Hindusów kazał przetłómaczyć na perski, sprowadził misjonarzy portugalskich z Goa i pozwolił im nawracać na chrześcijanizm syna swego, Murada. Sam rozmyślał o wprowadzeniu nowej wiary państwowej, „Boskiej." Ciało jego spoczywa w mauzoleum w Skindarze. Por. Wheler, Hist. of India, vol. IV (1876). Dzieje panowania **A.** opisał ulubiony wezyr jego, Abul-Fazel.

Akbar Chan, syn emira Afganistanu, Dost-Mohameda, zabił w roku 1841 posła angielskiego Macnaghtena w powrocie jego do Indji; sprawca klęski wojsk angielskich w roku 1842, w której z 15,000 ocalało tylko 270 ludzi.

Akbarabad, toż co *Agra* (ob.).

Akcelerometr, *akcelerograf*, przyrząd służący do mierzenia ciśnień, jakie w lufie strzelby wywierają gazy, ze spalenia prochu powstające; pod działaniem tych gazów posuwa się tłok, a rylec z nim połączony kreśli linię krzywą, która pozwala odczytywać w każdej chwili ciśnienie gazów, skąd dalej ocenić można szybkość pocisku, przez ciśnienie to wyrzuconego.

Akcent (językowy), ob. Przycisk.

Akcept, akceptacja, przyjęcie daru, daro-

wizny, zaofiarowania, zezwolenie na wzięcie rzeczy, zgodzenie się na zapadły wyrok, u dawnych pisarzów polskich oznacza wziętość, poważanie, zdanie; **A.** wekslu, t. j. zobowiązanie się wskazanego przez podpis na przodzie wekslu położony, do zapłaty w czasie wymagalności sumy wekslem ciągnionym objętej. **A.** rozróżniają: wyraźną i konieczną lub milczącą.

Akceptacja wekslowa, piśmienne zgodzenie się osoby, na którą weksel był wystawiony, na zapłacenie waluty, czyli sumy tym wekslem objętej, a uskutecznione przez napisanie na przodzie wekslu wyrazu *akceptuję* i nazwiska trasanta (wystawiającego weksel), vid. K. Hand., art. 118 i następne; ob. *Weksel.* **Akceptant,** zowie się osoba przyjmująca wypłatę wekslu, wydanego na jej imię.

Akceptylacja, w pr. rzymskim, uwolnienie się od zobowiązania przy użyciu pewnej formuły. Dłużnik zapytywał wierzyciela: „Acceptum ne fers?"—a ten odpowiadał: „Acceptum fero." **A.** pokwitowanie wierzyciela, dane dłużnikowi co do długu faktycznie niezapłaconego, **A.** zwrócenie tytułu przez wierzyciela dłużnikowi. Kodeks Napoleona, art. 1282. **A.** w pr. pol. acceptilatio seu imaginaria solutio — przepuszczenie długu.

Akces (łac. *accedere*, przystępować), wyraz często używany w historji polskiej; oznacza przystąpienie do czego, np. do konfederacji, do aktu jakiego.

Akcesja (droit d'accession, rzym. accessio), *przybycie*, *prawo przybycia*, *przybytek*, czyli, że kto włada nieruchomością lub ruchomością, ma prawo do przychodu z niej i do wszystkiego, co z nią się łączy w sposób naturalny lub sztuczny. Por. *Przybytek.*

Akcesorjum, przydatek rzeczy mniej ważnej do głównej. **A.** w prawie polskim, wszelka wstępna formalność w procesie, jak np. sprawdzenie, czy pozew wręczono, czy jest upoważnienie do prowadzenia sprawy, ekscepcja niewłaściwego wpisania sprawy do regestru, niewłaściwego sądu, żądanie przypozwania osoby trzeciej, wejście do procesu interwenjenta i t. p. Słowem, *akcesorjami* zwano wstępne rozprawy stron, inaczej *punkta incydentalne.*

Akcja (actio, od agere działać), w ogólnem znaczeniu: działanie, działanie prawne, żądanie przed sąd wniesione, skarga; **A.** rozprawa z nieprzyjacielem, utarczka, potyczka; **A.** w ściślejszem znaczeniu w pr. rzymskiem odróżniano: *a)* akcję jako *prawa żądania*, co nam się należy; *b) akcja sądowa*, t. j. wykonanie powyższego prawa. wniesienie skargi przed sąd. Ze względu na źródło rozróżniano: *akcje cywilne*, wypływające z ustawy, i *pretorjańskie* z edyktów pretora, i stąd różne były nazwy np.: *actio mandati* od mandatu, *actio pro socio* od spółki, *furti* od *kradzieży*, lub od nazwiska pretora i t. d. We współczesnej nauce prawa dzielą akcje na *osobiste*, biorące początek w umowie lub czynie pozwanego, *rzeczowe*, wypływające z prawa, jakie mamy na samej rzeczy i w rzeczy (jus in re), niezawiśle od umowy, lub obowiązków osoby, która tą rzeczą włada. nie jest to więc samo prawo do rzeczy (jus ad rem), jak w osobistych akcjach; *akcje mieszane*, będące tylko rodzajem osobistych przywiązań do rzeczy (personales in rem scriptae). W rzeczowych akcjach odróżniają *petytoryjną* i *posesoryjną* podług tego, czy prawo własności, czy tylko prawo posiadania rzeczy ma na celu.

Akcja, znaczy prawidłowe podług zasad sztuki rozwinięcie przedmiotu, stanowiącego treść utworu poetycznego, a składa się z trzech części: ekspozycji czyli wstępu, węzła i rozwiązania czyli katastrofy. W krasomówstwie, w sztuce scenicznej i deklamatorskiej, akcja oznacza poparcie słowa stosowną postawą, gestem, oraz ruchem ciała i twarzy czyli mimiką.

Akcja, w handlu i przedsiębierstwach jest dokumentem poświadczającym albo osobie, na której imię jest wystawionym, albo okazicielowi, że wniósł pewną sumę w jakieś przedsiębierstwo i tym sposobem uzyskał w niem stosunkowe prawo własności i udział w korzyściach i stratach. Właściciele takich dokumentów zowią się akcjonarjuszami. Akcje, będąc zamiennemi, są przedmiotem handlu na giełdach. Można je uważać za udział w kapitale zakładowym stowarzyszeń udziałowych i w *spółkach bezimiennych* czyli *stowarzyszeniach akcyjnych* (ob. *Spółka*). Wartość **A.** jest dwojaka: nominalna, oznaczona na akcji i rzeczywista (kursowa), notowana na giełdach i po takiej cenie krążąca w handlu. Ta ostatnia zależy od stopnia pewności danego przedsiębierstwa i wysokości spodziewanego z niego zysku, od specjalnego położenia, zarządu i stosunków, w jakich przedsiębierstwo się znajduje, wreszcie od położenia kraju i ogólnego stanu politycznego. Cząstka zysku z przedsiębierstwa, przypadająca na każdą **A.,** nazywa się *dywidendą.* Wysokość dywidendy bywa rozmaitą; często wcale jej niema. Akcjonarjusze w spółce bezimiennej, w razie niepowodzenia, ulegają tylko stracie swojego wkładu do spółki (Kod. Handl., art. 33), chociaż przedtem w niektórych krajach, jak w Anglji przed r. 1856 i 1857, akcjonarjusze odpowiadali całym majątkiem za zobowiązania i długi towarzystwa.

Akcjakatura, znaczy w grze fortepjanowej najkrótszy forszlak (ob.).

Akcjusz ob. *Accius.*

Akcydens, Akcydensa (z łac.) — przypadek, okoliczność uboczna. Dochód niestały parafjalny z opłat od chrztu, ślubu i t. p.; **A.** dochód postronny, często nieprawny, z pełnienia urzędu wypływający; **A.** leśny, udział służby leśnej w dochodach z lasu przyznawany przez właściciela albo zakazany, jako kolędy, kopowe, pniowe honorarjum i t. p.— W drukarstwie *roboty akcydensowe* — roboty wykonywane dla handlu i przemy-

słu, jak akcje, formularze, okólniki, etykiety, cenniki, afisze, w ogólności druki, nie tyczące się książek i gazet.

Akcyjne towarzystwa, podług pr. francuskiego w Królestwie Polskiem obowiązującego, do spółek handlowych są zaliczone. Noszą one nazwę towarzystw lub stowarzyszeń *bezimiennych*, *anonimowych* (sociétés anonymes), ponieważ nie ustanawiają się pod firmą, a nazwisko oznacza zwykle tylko przedmiot przedsiębierstwa. Spólnicy są właściwie dostarczycielami kapitału, rozdzielonego na udziały, zwane akcjami, nie są odpowiedzialni solidarnie za czynności stowarzyszenia, w najgorszym razie tracą wkład, i tworzą *spółkę kapitałów*. **A. t.** jest zarządzane przez pełnomocników czasowych, odwołalnych, wybranych z grupy akcjonarjuszów, lub osób postronnych. Administratorowie pobierać mogą odpowiednie wynagrodzenie i odpowiadają w granicach udzielonego im upoważnienia, w zakresie przez statut stowarzyszenia określony. Zarządzający, jakikolwiek noszą tytuł, prezesów, dyrektorów, kierujących i t. p., nie zaciągają względem osób trzecich, ani osobistych zobowiązań, ani solidarnych, obciążają swemi czynnościami całe stowarzyszenie, rozumie się także w granicach szczegółowego statutu. Prawo handlowe wymaga u nas, aby akcyjne towarzystwo zawiązane było koniecznie przez akt notarjalny, a gdzieindziej żądanem jest wniesienie owego aktu do odpowiedniego regestru sądowego (art. 29—37, 40 Kod. Han.). Nadto *towarzystwo akcyjne* musi zyskać upoważnienie władzy, zatwierdzającej statut, wysokość kapitału zakładowego, sposób wpłaty i czas rozpoczęcia czynności. Kapitał spółki bezimiennej dzieli się na akcje *imienne*, lub *na okaziciela*, a nawet na *kupony akcji* równej wartości. Przelew akcji może być przez proste wydanie tytułu, albo zapisanie w księgach spółki. Zaciąganie długów, potrzebnych dla rozwinięcia przedsiębierstwa, odbywa się za pomocą t. zw. *obligacji*, których wypuszczenie zależy od pozwolenia władzy państwowej. Właściciel akcji uważanym jest za spólnika tow. akc., posiadacz obligacji za wierzyciela. Kapitał akcyjny czyli zakładowy w zasadzie nie ulega umorzeniu, choć czasami pojedyńcze statuty postanawiają amortyzację udziałów częściowo z zysków przedsiębierstwa sposobem losowania numerów akcji, a jej właścicielom wydaje się t. zw. *Akcja pożyczkowa*. Obligacje znów muszą być spłacone przedewszystkiem, ale również częściowo, i zwykle także w formie losowania. Zyski rozdzielają się w ten sposób, że część idzie na opłatę procentu od obligacji, część ich obraca się na kapitał rezerwowy, cząstka jakaś na tantjemy i gratyfikacje dla funkcjonarzy, a reszta stanowi dopiero t. zw. *dywidendę* uczestników stowarzyszenia. Prawodawstwa ustalają minimum sumy nominalnej akcji. W Anglji są akcje od 1 funta, w Niemczech od 1,000 marek, we Francji 500-frankowe, w Austrji najmniej 200-guldenowe w Rosji 250-rublowe, a istnieją większe, dochodzące do 25,000 rubli każda. Rozróżniają jeszcze *akcje zwyczajne* i *założycielskie*, albo z *pierwszeństwem* co do dochodów. Te ostatnie zachowują dla siebie inicjatorowie stowarzyszenia, jako nagrodę za trudy i włożony kapitał, często dość znaczny, przy zbadaniu terenu przedsiębierstwa, np. co do budowy kolei żelaznej, wyzysku kopalni i t. p. Najczęściej jednak owe *zał. akcje* dawały powód licznych nadużyć i wytworzyły specjalną klasę *grinderów* i specjalne banki zał. (crédit mobilier), reklamą, przekupstwem prasy, członków parlamentu, obietnicami wielkich zysków, sztuczną grą giełdową, starających się wmówić w publiczność opinję o mniemanej wartości i zyskach nowo tworzącego się **A.** przedsiębierstwa. Nadużycia, przy zakładaniu **Ak. tow.**, sposób rozprzedawania udziałów, gra giełdowa akcjami i obligacjami, sztuczne dywidendy i sposób eksploatacji wywołały w różnych państwach cały szereg ograniczeń, i wszędzie uznaną jest potrzeba państwowej kontroli, aby ochronić publiczność od nadużyć spekulantów. Ponieważ, jak wyżej powiedziano, **ak. tow.** są spółkami kapitałów, dlatego w tej formie i pod tą nazwą są prowadzone wszystkie wielkie przedsiębierstwa, począwszy od znaczniejszych fabryk aż do banków, tow. kolei żelaznych, budowy kanałów, eksploatacji kopalń, tow. asekuracyjnych i t. p. We Francji (od r. 1863 do 1867) i w innych krajach są znane tak zwane spółki z *ograniczoną poręką* (à responsabilité limitée), przeznaczone do handlowych interesów mniejszego rodzaju, i tutaj statut określa odpowiedzialność uczestników i zarządów, ale ta nigdy nie jest solidarną. Dla ostatniego rodzaju stowarzyszeń niewymaganem jest zatwierdzenie wyższej władzy, ale prosta regestracja sądowa, ob. Spółka. W Król. Pol. ta forma spółek dotychczas nie istnieje.

Akcyjskie igrzyska (ludi Actiani) odprawiane były co trzy lata w Akcjum, na cześć Apolina. Po upadku Antonjusza, August zaprowadził takie igrzyska w Rzymie, odprawiane co 5 lat.

Akcyza, w Prusiech Królewskich dawnej Polski zwaną była *cyzą*, jako podatek od piwa, pobierany od karczmarzy i od wyrabiających trunek na swe potrzeby; ob. Czopowe. **A.** dziś oznacza opłatę, podatek skarbowy, pobierany od niektórych towarów wewnętrznej produkcji (cukru, wódki, piwa, tytuniu i t. d.), w przeciwstawieniu do *cła*, które obciąża artykuły przywozu zagranicznego. Akcyzą nazywano dawniej także opłaty od bydła na rzeź i innych przedmiotów, na spożycie ze wsi do miasta sprowadzanych, inaczej *podatkiem konsumpcyjnym*.

Akcyźnik, poborca akcyzy, dozorca celny, strażnik poborczy.

Akczuryno, wieś, o 12 wiorst od Kaługi na

ewym brzegu rz. Oki, posiada kopalnie węgla kamiennego.

Akefalici, bezgłowcy, szyderska nazwa w historji kościoła tych, którzy nie chcieli uznawać nad sobą władzy naczelnika czyli głowy.

A Kempis, ob. Tomasz a Kempis.

Akenside Marek, poeta i lekarz angielski, (* 1721, † 1770). Jako lekarz zostawił między innemi ważne rozprawy o naczyniach limfatycznych i o dysenterji (1764 r.). Jako poeta, znany jest z poematu dydaktycznego: „The pleasures of imagination" (1744). Ostatnie wydanie jego prac poetycznych wyszło w r. 1807.

Akerblat Jan Dawid, archeolog i orjentalista szwedzki, † w Rzymie 1819 r. Sekretarz ambasady szwedzkiej w Konstantynopolu, Hadze i Paryżu do 1804, w którym to czasie porzuciwszy służbę, przeniósł się do Rzymu i tu napisał kilka dzieł ważnych dla paleografji i epigrafiki, a mianowicie: „Inscrizione greca sopra una laména di piombo, trovata in un sepolcro nelle vicinanze d' Atene" (1813), „Sur l'écriture cursive copte" (1801), i t. d.

Akerman, ob. Białogród.

Akiba Ben-Józef, sławny rabin żydowski (* w pierwszym wieku ery chrześcijańskiej, † r. 120). Żydzi uważają go za jednego z ojców Miszny (prawa niepisanego) i mówiono o nim: „Co nie było objawione Mojżeszowi, to zostało objawionem Akibie." Podróżował po rozmaitych krajach, nauczając wszędzie lud żydowski. W Jaffie miał, jako nauczyciel synagogi, tak świetne powodzenie, że słuchało go przeszło 20,000 uczniów. Później wszakże, wiedziony mylną rachubą czasu przyjścia Mesjasza, dał się wciągnąć do stronnictwa Bar-Kocheba, udającego się za prawdziwego Mesjasza, którego nawet sam namaścił i razem z nim podniósł rokosz przeciw ces. Hadrjanowi. Nareszcie zostali obaj pokonani przez Rzymian, i Akiba, wzięty do niewoli, zakończył życie śród najokropniejszych katuszy. Czyt. dr. L. Philippson „Rabi Akiba, ben Josep," *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, za r. 1851, str. 292—294 i 305—308; u Darenberga „Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine" (Paryż, 1867, str. 424); u Graetza „Geschichte der Juden," tom IV, str. 173; Nussbaum „Historja Żydów" (Warszawa, 1889, tom III).

Akielewicz Mikołaj (* 1830 pod Marjampolem, † 1887 w Paryżu), znany pod pseudonimem: „Agricola" lub „Chłop z pow. Marjampol." Wydał w Wilnie: „Elementarz dla chłopców wiejskich," przełożony na język litewski, (Wilno, 1860); „Wykład Modlitwy Pańskiej" (1860, po litewsku); „Kwestarz, jeżdżąc po Litwie, naucza" (1860, po litew.). W rękopisach miał zostawić „Słownik litewsko-polski," „Słownik litewski porównawczy z językami: słowiańskim, greckim, gockim, łacińskim i sanskrytem." W „Dzienniku Poznań." 1866 r. umieścił rozbiór dzieła H. Martin'a „Russie et l'Europe." Przez wiele lat był korespondentem „Gazety Warsz." z Paryża.

Akimow Jan Akimowicz, znakomity malarz rosyjski (* 1764, † 1814 w Petersburgu). Kształcił się w Niemczech, Francji i Włoszech. Dyrektor cesarskiej petersburskiej akademji sztuk pięknych i nauczyciel rysunków wielkich książąt. Najpiękniejsze obrazy jego znajdują się w cerkwi św. Aleksandra Newskiego. Z zapisu jego (15,000 rs.) utrzymuje się dwóch stypendystów. Celniejsze obrazy: „Minerwa i Prometeusz," „Herkules na stosie."

Akindynus Grzegorz, teolog grecki w XIV w., wspólnie z Barlamem powstał przeciwko Hesychjastom czyli Kwietystom, żyjącym w klasztorze Góry Atoskiej, którzy twierdzili, że widzą Boga twarz w twarz. **A.** został jednakże oskarżony i potępiony za to przez synod konstantynopolski.

Akineza (akinesis), termin lekarski, oznaczający objaw patologiczny, w którym jeden lub więcej mięśni nie poddają się impulsom woli, tak, że nie są one w stanie wywołać ściągnięcia, wskutek czego niektóre ruchy nie mogą być wykonywane z siłą normalną (*pareza*), lub są zupełnie niemożliwe (*paraliż*).

Akis, Acis, pasterz sycylijski, syn Fauna i nimfy Simajtydy, kochany przez Galateę. Polifem, uniesiony zazdrością, zgniótł go pod skałą. Bogowie, zdjęci litością, zamienili go w strumyk tegoż nazwiska, poczynający się u stóp Etny.

Akissar, turecki sandżak w Albanji Wyższej Kraj górzysty, zamieszkany przez katolików albańskich. **A.,** m. st. sandżaku; tu się urodził sławny Skanderbeg.

Akissar, m. w Anatolji, na północo-wschód od Smirny, liczy 12,000 m.; w bliskości sławne zwaliska dawnej Tyatiry. Tu pokonał cesarz Walens 366 r. uzurpatora Prokopjusza.

Akiurgja, nauka o wykonywaniu wszelkich operacji chirurgicznych, zatem toż, co chirurgja operacyjna; dawniej oznaczała **A.** tylko dział chirurgji o władaniu instrumentami ostremi. Ob. Chirurgja.

Akiwi lub **Akibi,** według Plinjusza plemię, a zapewne tylko mieszkańcy europejskiej Sarmacji, w okolicy dzisiejszego lasu Wołkońskiego (Okowskiego), z którego wypływają rzeki Dniepr i Dźwina.

Akka, ob. Akowie.

Akkadowie, pierwotni przedhistoryczni mieszkańcy Akkadu, krainy, leżącej pomiędzy Tygrysem i Eufratem, zawojowanej później przez semickie plemiona, które założyły tam monarchję Babilońsko-Asyryjską. **A.,** plemię turańskie, posiadali dość wysoką cywilizację, którą razem z pismem *klinowem* (ob.) przyjęli i rozwijali zwycięscy przybysze, stojący początkowo na niższym daleko stopniu kultury. Wskutek tej niższości właśnie semiccy zdobywcy musieli się zapoznać

dokładnie z językiem, posiadającym już bogatą literaturę. Przez długi czas wszystkie dokumenty były sporządzane w dwojakiem brzmieniu i dzięki temu mowa i szczątki piśmiennictwa **A.** zostały uratowane od zagłady. Por. Maspero: „Histoire ancienne des peuples de l'Orient" (1893, str. 131); Sayce: „Alte Denkmäler im Lichte neuer Forschungen," str. 17; Lenormant „La langue primitive de la Chaldée et les idiomes touraniens." Radliński „Lit. Babil.—Asyryjska," w „Dziej. Lit. Pow.," 1880. Akkadów łączą niektórzy z Sumirami (ob.), chociaż inni uważają tych ostatnich za Semitów (ob. Asyrja i Babilon).

Akkar-Dagh, północny wierzchołek góry Libanu w Syrji, 2,127 m. wysokości.

Akkent, m. chińskie na wschodnim stoku gór Ałtyn-Meil między jeziorami Bałkasz i Issyl-Kul. Od tego miasta rozchodzą się dwie drogi karawanowe, jedna na północ Semipałatyńska, druga na zachód do Turkestanu.

Ak-Kul, jezioro w stepach Kirgisko-Kajsackich mniejszej hordy, w stronie południowowschodniej; jezioro to na wiosnę zlewa się z czterema innemi jeziorami w jedno ogromne, pod nazwą Baz-Aigar; słynie z obfitości ryb.

Aklamacja, w pewnych liczniejszych zgromadzeniach głośne i jeżeli nie jednomyślne przychylenie się do przedstawionego wniosku, to przynajmniej przyjęcie go tak widoczną większością, iż głosowanie byłoby zbyteczne.

Aklimatyzacja, przystosowanie istoty żyjącej do warunków klimatycznych obcej mu okolicy. Różne rośliny i zwierzęta posiadają bardzo różną zdolność **A.;** jedne są skazane na pobyt w ograniczonym tylko obszarze, gdy inne utrzymywać się i rozwijać mogą w krajach, posiadających klimat bardzo odrębny od ich klimatu ojczystego. Koń żył niegdyś w Ameryce, ale wymarł już w czasach przedhistorycznych; wprowadzony wszakże w czasach nowszych tak się rozmnożył, że żyje tam obecnie w wielkich stadach zdziczałych. Podobnież mnóstwo roślin przedostało się z Ameryki północnej do Europy, a z Europy do Ameryki i Australji. Przeniesienie takie dokonywa się niekiedy przypadkowo, przez zawleczenie nasion; często też jest umyślne, w celu przyswojenia użytecznych roślin i zwierząt domowych. Obok różnic klimatycznych, często i inne okoliczności utrudniają **A.;** tak np. rośliny rozmnażające się z nasion nie mogą się w nowej okolicy utrzymać, jeżeli tam brak owadów, które w ojczyźnie ich pierwotnej przy przenoszeniu nasion pośredniczyły. **A.** zwierząt jest jednym z najwyższych tryumfów człowieka, czego dowodem są koń, owca, wół, pies; wogóle jednak przez **A.** zwierzęta ulegają większym lub mniejszym zmianom. **A.** roślin następuje łatwiej, ale i one wymagają pewnego przyzwyczajenia się do gruntu; groch, sprowadzony z Francji na Antylle, dopiero w trzecim zbiorze wydał świetny rezultat. Zboża nasze pochodzą z Azji, kukurydza, kartofle, tytuń z Ameryki, drzewa owocowe z Armenji i Persji, len z Tartarji. Najwyższą zdolność aklimatyzowania się posiada człowiek, różne jednak plemiona w różnym stopniu; najwyżej pod tym względem stoi Europejczyk, potem idą Mongołowie, Murzyni, Malaje; plemiona amerykańskie zgoła w innym klimacie utrzymać się nie mogą. Choroby aklimatyzacyjne, jakim ulega człowiek przy przesiedlaniu się, należą do najcięższych. Pod wpływem różnic klimatycznych, temperatury zwłaszcza i stopnia wilgotności, człowiek również ulega znacznym przeobrażeniom, czego przykład najwybitniejszy dają Amerykanie północni w porównaniu z Anglikami. Zdolność aklimatyzacyjna człowieka nie jest wszakże nieograniczona; Europejczycy z trudnością zaledwie utrzymać się mogą w okolicach zwrotnikowych i często wymierają już w trzeciem pokoleniu; rodziny niemieckie, które się w roku 1821 przeniosły do Chili, o ile pozostały niezmieszane z krajowcami, wygasły już zupełnie. To samo się dzieje w Indjach, w Egipcie. Umiejętne jednak stosowanie się do nowych warunków klimatycznych, zastosowanie odpowiednich środków hygienicznych, w znacznej mierze zmniejsza śmiertelność przybyszów; tak np. z wojska angielskiego, przebywającego w Indjach, umierało w okresie 1800—1830 r. 84,6, w okresie zaś 1879—1887 r. tylko 16,27 na 1,000. *Towarzystwa aklimatyzacyjne*, które się zawiązały w celu wprowadzenia nowych zwierząt do Europy, osiągnęły dotychczas w ogólności raczej korzyści naukowe, aniżeli praktyczne; tak np. nie powiodły się stanowczo usiłowania wprowadzenia nowych jedwabników. Z towarzystw tych najważniejszem jest *Société d'acclimation* w Paryżu, które ogłasza rezultaty swych prac w *Bulletin de la S. d'ac.* Celom **A.** służą poniekąd i *ogrody zoologiczne* (ob.). Por. Treille „*De l'acclimatation des Européens dans les pays chauds*" (1888); Virchow *Ueber Akklimatisierung* (1885); Jousset *Traité de l'acclimatement et de l'acclimation* (1884); Bastian *Klima und A. nach ethnischen Gesichtspunkten* (1889).

Aklina, toż co równik magnetyczny, ob. Izokliny, Magnetyzm ziemski.

Akłan, rzeka w północno-wschodniej części zarządu nadbrzeżnego Ochockiego, wpadająca do Penzyny.

Akme, w medycynie szczyt choroby gorączkowej, chwila najwyższego jej rozwoju. W prawidłowo przebiegającej chorobie gorączkowej rozróżnia się trzy okresy: okres wzrostu, szczytu i upadku; po **A.** następuje przesilenie, prowadzące zwykle do wyzdrowienia. Ob. też Akne

Akmit, minerał z rzędu krzemianów, krystalizuje w szeregu jednoskośnoosiowym, czarny blasku szklistego. Składa się z kwasu krzemnego sody i tlenku żelaza; zawiera też kwas tytanowy Znajduje się w Norwegji i Siedmiogrodzie.

Akmolińsk, miasto powiatowe w obwodzie **A.**, w generał-gubernatorstwie Stepowem, liczy 5,600 miesz., posiada 3 cerkwie i kasę oszczędności. **Akmoliński** obwód, jeden z trzech obwodów generał-gubernatorstwa Stepowego w Azji, zajmuje północną jego część pomiędzy 44 a 55° szer. pn. i 66 a 74° długości wschodniej, graniczy na północ z gub. Tobolską i Tomską, na wschód z Semipałatyńską, na południe z Syr-Daryjską, na wschód z obw. Turgajskim. Obejmuje 479.200 wiorst. kw. i pod względem obszaru prawie wyrównywa Niemcom lub Francji. Na tej ogromnej przestrzeni mieszka tylko 500,180 ludzi, czyli nieco więcej nad 1 miesz. na 1 wiorstę kw. Z minerałów posiada węgiel kamienny i sól. Grunt stepowy, obfituje przeważnie w pastwiska; klimat surowy, lata gorące, zimą mrozy dochodzą do—50° Cel.. Ludność składa się z Kirgizów koczujących (69%) i osiadłych kozaków (29%). Większość ludności wyznaje wiarę mahometańską. **A.** powiat liczy 133,100 miesz. (127,000 Kirgizów), położony nad rz. Iszym.

Ak-Mołły, toż to Akmolińsk.

Akne, Akme (t. j. kwitnienie), *trądzik*, choroba skórna, spowodowana zapaleniem gruczołków tłuszczowych; stąd pospolicie zaczyna się jako zboczenie w wydzielinach tych gruczołków i przechodzi w jątrzenie i tworzenie się krost; występuje nieraz po użyciu bromu lub jodu, szczególnie u ludzi, środków tych nie znoszących; gorszą odmianą jest **A.** *rosacea*. Leczy się środkami chłodzącemi, także kąpielami parowemi, siarczanemi, jodowemi.

Ako, plemię Czeczeńskie, mieszkające na północnym stoku gór Kaukaskich; od r. 1858 przyjęli zwierzchnictwo Rosji.

Akojmeci (nieśpiący), w kościele wschodnim, mnisi dzielący się na trzy chóry i kolejno odprawiający nabożeństwo we dnie i w nocy. Najsławniejszy ich klasztor, założony przez twórcę tego zakonu, Aleksandra Syryjskiego opata, † 430, był w Konstantynopolu i nazywał się *Studium*.

Akolada (fr. *accolade*), ceremonjalne uściśnienie i pocałowanie nowo przyjętego do jakiegoś zakonu, rycerskiego lub towarzystwa tajnego. Zwyczaj ten, dawniej powszechny, wznowiony podczas rewolucji francuskiej 1799, dziś nie ma znaczenia.

Akolici (z gr. towarzysze), jeden z niższych stopni w duchowieństwie chrześcijańskiem, w różnych czasach, miejscach i wyznaniach; różne ich były i są obowiązki. Towarzyszyli zwykle biskupom, usługując im. Obecnie są klerykami czterech pierwszych święceń i posługują przy ołtarzu.

Akologja, dawniejsza nazwa farmakologji (ob.).

Akolutos, tak się nazywał na dworze cesarzów bizantyńskich dowódca straży przybocznej i niewolników pałacowych.

Akolutus, Acoluthus Jan, kaznodzieja wrocławski i wydawca *Kancjonała* polskiego (Brzeg, 1673), żył od 1628 do 1689 r.

Akomat, ob. Achmet Giedik.

Akominatos Michał Choniates, *1140, † 1215, pisarz bizantyński i metropolita ateński, zostawił wiele listów i poezji.

Akominatos Nicetas, † 1206, brat poprzedniego, sprawował najwyższe urzędy państwowe za Komnenów. Napisał historję bizantyńską („Chronikes diegeseos"), oraz wiele dzieł teologicznych.

Akomodacja, własność oka nastrajania czyli przystosowywania się do wyraźnego widzenia przedmiotów, znajdujących się w różnych odległościach. Aby przedmiot był wyraźnie widzianym, obraz jego winien być dokładnie na siatkówce (ob.) odrysowanym, ale odległość obrazu zależy od odległości przedmiotu. W normalnym swym stanie oko usposobione jest do widzenia przedmiotów bardzo dalekich, t. j. na siatkówce jego zbierają się promienie równoległe. Jeżeli zaś widzimy i przedmioty blizkie, dzieje się to dzięki temu, że przednia powierzchnia soczewki wypukla się wskutek czego, załamując silniej promienie, przesuwa ognisko ich ku przodowi, a obraz wtedy rysuje się na siatkówce. Mechanizm skrzywienia soczewki polega na działaniu mięśnia rzęskowego czyli Brückego. Rysunek przedstawia w górnej połowie oko nastrojone na przedmioty blizkie, w dolnej zaś połowie na przedmioty dalekie. (1 rogówka, 2 białkówka, 3 naczyniówka, 4 ciało rzęskowe, 5 włókna podłużne mięśnia rzęskowego, 6 włókna kołowe tegoż mięśnia, 7 tęczówka, 8 i 9 soczewka). Przy rozpatrywaniu przedmiotów blizkich mięsień rzęskowy jest skurczony, a soczewka bardziej skrzywiona; gdy mięsień ten napięcie swe zmniejsza, soczewka dla swej sprężystości spłaszcza się i wraca do stanu normalnego. Odległość najmniejsza, z której przedmiot może być jeszcze wyraźnie widziany, nazywa się *najbliższym punktem wyraźnego widzenia*. Pierwsze wyjaśnienie **A**-i podał Kepler, ostatecznie zbadali ją Cramer, a zwłaszcza Helmholtz (ob. Oko).

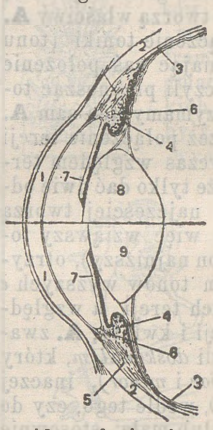

Akomodacja oka.

Akompanjament, jest to w muzyce towarzyszenie czyli wtórowanie jednego lub więcej instrumentów muzycznych lub głosów do pewnej melodji, mającej przeważne znaczenie w kompozycji, lub do śpiewu głównego, czyli solowego.

Akonityna, $C_{20}H_{47}NO_7$, alkaloid odkryty przez Hessego w częściach tojadu *(Aconitum napellus)*, później znaleziony też w innych gatunkach rodziny jaskrowatych. Przedstawia się jako masa biała, bez zapachu, smaku cierpkiego; rozpuszcza się łatwo w alkoholu i eterze; jest to silna tru-

ma układu nerwowego, działająca głównie na rdzeń kręgowy. W ilości 1—2 miligramów sprowadza śmierć. Jest to związek nietrwały; alkalja rozkładają ją na kwas benzoesowy i na nową zasadę *Akoninę* $C_{26}H_{35}NO_7$. W tej samej roślinie, jak również w niektórych innych, w skrzypach, burakach i innych, znajduje się *kwas akonitowy* czyli *skrzypowy* $C_6H_6O_6$, powstający też przez usunięcie cząsteczki wody z kwasu cytrynowego. *Akonityna angielska (nepalina, akrakonityna, pseudoakonityna)*, otrzymywana z *Aconitum ferox*, używa się w Indjach do zatruwania zwierząt drapieżnych.

Akord, w muzyce, połączenie dwóch lub kilku jednocześnie dających się słyszeć tonów; połączenie to czyni mniej lub więcej przyjemne wrażenie na słuch. Ogólny system akordów i prawa, według których one wiążą się z sobą, stanowi oddzielną gałąź sztuki muzycznej, zowiącą się *harmonją*. Z uwagi, że **A.** składać się może z dwóch, trzech, czterech i więcej współbrzmiących tonów, wynika nazwa dwu, trzy, cztero-głosowego **A**-u; lecz tylko trzy złączone tony tworzą właściwy **A.** W *dwugłosie* stanowi **A.** połączenie toniki (tonu zasadniczego) z tercją; zmieniając zaś położenie tych dwóch tonów do siebie, czyli przenosząc tonikę w oktawę wyższą, otrzymamy ten sam **A.** przez przewrócenie, czyli przez połączenie tercji z oktawą; oktawa będzie wówczas względem tercji sekstą. Zatem dwugłos może tylko dać dwie odmiany akordu. Ponieważ **A.** najczęściej tworzą się przez zjednoczenie tercji, więc wziąwszy tonikę, np. ton *c* za podstawę (ton najniższy), otrzymamy, przez połączenie z nim tonów wyższych *e* i *g*, czyli dwóch w górę idących tercji, a względnie do tonu zasadniczego tercji i kwinty, **A.** zwany *trójdźwiękiem głównym* czyli *doskonałym*, który bywa *małym* lub *wielkim (major* i *minor)*, inaczej *twardym* i *miękkim (dur* i *moll)*, wedle tego, czy do niego wchodzi tercja wielka lub mała; stosownie do tego, od jakiego zaczynamy tonu, otrzymujemy tu trzy odmiany **A.** trójgłosowego. Dodając jeszcze dalszą tercję do trójgłosu, otrzymujemy czworogłos, czyli akord septymowy, który wydaje cztery odmiany. Wogóle z takiego prawidłowego łączenia z sobą tonów według zasad harmonji powstaje dziewięć akordów pierwotnych czyli zasadniczych, to jest: dwa dwugłosy, trzy trójgłosy i cztery septymowe akordy, do których najbardziej nawet skomplikowaną harmonję odnieść można. Znajomość akordów datuje się od XVI-go wieku; pierwszy ich system podał Rameau, dalej Tartini, Marx i G. Weber. Pod względem akustycznym układy **A**-ów wyjaśnił dokładnie dopiero Helmholtz („Ueber Tonempfindungen“).

Akord, w malarstwie, znaczy zgodność czyli harmonję użytych w obrazie barw. Ob. Barwy.

Akord, umowa, ugoda, ob. Układ.

Akordjon, ob. Harmonika.

Akorja, oznacza objaw patologiczny, charakteryzujący się utratą uczucia sytości, nienasyconość, ob. Bulimia.

Akowie, *Akka*, naród w Afryce środ., opisany najpierw przez Schweinfurtha (1871); są to ludzie nader nizkiego wzrostu, bo średnia ich wysokość wynosi 1½ metra, wielu wszakże wzrostu tego nie dochodzi. Są barwy czerwonawo-brunatnej, głowę mają stosunkowo wielką. Są dobrymi myśliwcami i jako żołnierze cenieni są przez naczelników plemion sąsiednich. Drobne ich chaty podobne są do ulów. U sąsiadów swoich **A.** zowią się *Tiki-Tiki*. Już poprzednio (1867) Du Chaillou podał wiadomość o narodzie Pigmejczyków w Afryce, ale wiadomość tę przyjmowano z niedowierzaniem.

Akr *(acre)*, rolna miara angielska, obejmująca 4,840 yardów kwadratowych = 0,722 morga polskiego = 0,37 dziesięciny = 40,467 ara.

Akrabatana, obwód w Idumei. Mieszkańcy jego ponieśli ciężką klęskę w wojnie z Judaszem Machabeuszem. To samo nazwisko nosił jeden obwód w Palestynie środkowej.

Akratotermy, źrodła lecznicze, wydające wodę ciepłą, ale chemicznie obojętną, używane jako kąpiele naturalne.

Akredytować, uwierzytelniać, otwierać kredyt. Stąd też mówi się: *Akredytować posła przy obcym monarsze. Otworzyć kredyt swemu klientowi u bankiera zagranicznego.*

Akredytowany, uwierzytelniony, osoba, na której imię akredytywę wydano; **A.** poseł dyplomatyczny, uwierzytelniony w obcem państwie.

Akredytywa (handl.), list kredytowy, pismo, którego mocą wystawca otwiera osobie imiennie wskazanej kredyt do pewnej sumy na pewien czas określony, w jednej lub kilku firmach, w różnych znajdujących się miejscowościach.

Akribja, ścisłość w robotach; *akribometr*, przyrząd do ścisłego wymierzania drobnych przedmiotów.

Akrisios, król Argosu, mąż Eurydyki, ojciec Danai; zgodnie z przepowiednią delficką, zginął z ręki wnuka Perseusza na igrzyskach w Tesalji.

Akrobata, z grec. „pnący się wysoko,“ pierwotnie tancerz na linie, obecnie w ogólności gimnastyk.

Akrokerauńskie góry, góry rozciągające się wzdłuż Epiru i Chaonji do krainy Molosów, nad morzem Adrjatyckiem (obecnie Glossa albo Linguetta). Lokryjczycy założyli tu miasto Thronium nad rzeką Boagrios, a Abantowie, przybyley z Eubei, dali nazwę Abantydy całej krainie.

Akrokorynt, ob. Korynt.

Akroleina *(aldehyd allilowy)* C_3H_4O, albo $CH_2.CH.CHO$, ciecz bezbarwna, nader lotna, smaku palącego, zapachu niesłychanie przykrego. Jest to właśnie ciecz, której nieprzyjemne i gryzące wyziewy powstają z dymiących się lamp i świec. Wre przy 52°. Powstaje przy utlenianiu alkoholu allilowego i przy suchej destylacji gli-

ceryny lub tłuszczów. *Kwas akrylowy* $C_3H_4O_2$, otrzymywany przez utlenienie akroleiny, jest cieczą przyjemnie kwaśną, zapachu octowego.

Akrolity, tak nazywają w historji sztuki zabytki plastyki, stanowiące przejście od snycerstwa do rzeźbiarstwa: tułów i odzież zwykle z pozłacanego drzewa lub bronzu, głowa zaś, nogi i ręce z marmuru.

Akromegalja, rzadko zdarzająca się choroba, objawiąca się rozrostem kończyn górnych i dolnych, który, postępując powolnie, obejmuje w końcu stawy, przedramiona, przedudzia, twarz, nos, język i t. p. Przyczyny choroby dotychczas niezbadane; zejście zazwyczaj śmiertelne.

Akromonogramatyczny wiersz, sztuczny utwór poetycki, w którym każdy wiersz zaczyna się od litery, kończącej wiersz poprzedni.

Akron, m. w Ameryce półn. w stanie Ohio, posiada znaczne fabryki i bardzo ożywiony prowadzi handel, 28,000 m. (1890).

Akroniktyczny, przypadający w początku nocy; **A.** wschód lub zachód gwiazdy jest wtedy, gdy gwiazda wschodzi lub zachodzi w chwili zachodu słońca.

Akropolis, najwyższa część znaczniejszych miast greckich, zwykle obwarowana i w czasach

Akropolis.

wojennych służąca za punkt obrony i miejsce schronienia dla starców, dzieci i kobiet. Akropolis w Atenach był ze wszystkich najcelniejszy. Por. Beulé „L'Acropole d'Athènes“ (2 t., Paryż, 1854). Ob. Ateny.

Akropolita Jerzy, wielki logoteta czyli minister bizantyński, * 1220, † 1282. Napisał dzieje państwa wschodniego od r. 1204 do 1261. W 1272 znajdował się w imieniu swego monarchy, Michała Paleologa, na soborze Lugduńskim, gdzie przystąpił uroczyście do unji z kościołem rzymskim. Syn jego, Konstanty, objął po nim urzędy dworskie i pozostawił wiele pism treści teologicznej.

Akrostoljon, u dawnych Greków, ozdoba przedniej części statku. W statkach handlowych rzeźbione lub malowane **A.** służyło tylko ku ozdobie, oraz za godło; w statkach wojennych mocne, wystające naprzód **A.** służyło też do natarcia na łodzie nieprzyjacielskie. Ob. Akrotery.

Akrostych, utwór poetycki, w którym litery, zaczynające wiersz każdy, albo też go kończące, składają imię własne, albo zdanie. Akrostychow dopatrują się już w Biblji (psalm 33 i 118); komedje Plauta były poprzedzone t. zw. Argumentami akrostychowemi. Autorowie książek ukrywali nieraz swe nazwisko w **A.** wierszowanej przedmowy. Symbol Chrystusa u pierwszych chrześcijan Ichthys (ryba), jest **A.** z wyrazów: **I**esous **Ch**ristos **T**heou **Y**ios **S**oter (Jezus Chrystus, Boga Syn Zbawiciel). Podobnież z **A.** powstał wyraz „Kabała“ (Cabal); utworzono go z inicjałów nazwisk członków rady Karola II, króla angielskiego: **C**lifford — **A**shley — **B**uckingham — **A**rlington — **L**anderdale. Nazwisko kompozytora Verdi było we Włoszech hasłem zwolenników zjednoczenia Włoch, jako **A.** wyrazów: **V**ittore **E**manuele, **R**e **D'I**talia.

Akrotery, w ogólności krańcowe, szczytowe części przedmiotów, jak naprz. dzioby okrętów; w szczególności zaś w architekturze naszczytki, umieszczane na szczytach gzymsów, nad oknami, drzwiami, framugami. W gmachach greckich **A.** często były ozdabiane wyobrażeniami

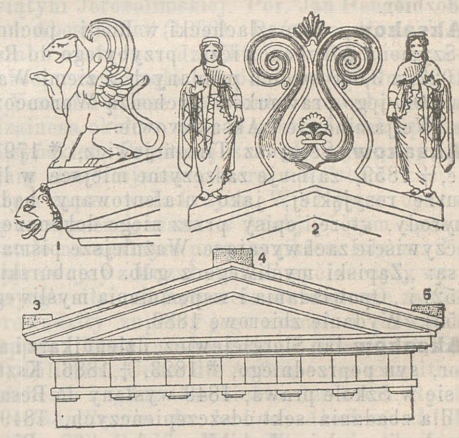

Akrotery greckie.

symbolicznemi, jak np. lirami na świątyniach Apollina, w czasach późniejszych liśćmi palm lub innemi formami roślinnemi. Załączone ryciny dają przykłady takich **A.**-ów greckich. Podobne naszczytki służą do ozdoby nietylko gmachów, lecz także sarkofagów i sprzętów.

Akroza, $C_6H_{12}O_6$, wodan węgla równoskładny z cukrem gronowym i owocowym, otrzymany został syntetycznie przez Fischera.

Akrydyna, $C_{13}H_9N$, znajduje się w smole wę-

gli kamiennych i powstaje przy ogrzewaniu dwufeniljaku z kwasem mrówkowym i chlorkiem cynku. **A.** tworzy kryształy bezbarwne, rozpuszczalne w alkoholu i eterze, topiące się przy 107°. Jest lotna, a para jej drażni silnie organy oddechowe. Przy ogrzewaniu dwufeniljaku z kwasem benzeosowym i chlorkiem cynku powstaje *fenilakrydyna* $C_{19}H_{13}N$, z której otrzymuje się żółty barwnik, *chryzanilina*.

Akrylowy kwas, ob. Akroleina.

Aksaj, odnoga rzeki Donu, wypływa pod Starym, a łączy się znów pod Nowym Czerkaskiem, długa 86 wiorst i tylko na wiosnę spławna na całej przestrzeni, latem zaś tylko na 27 wiorstach.

Aksaj, odpływ rzeki Tereka, wpada do Kargina, długi 160 wiorst.

Aksak (herb), ob. Akszak.

Aksac-Tszyn, jezioro w Tybecie, na wysokości 5,100 m., najwyżej położone na kuli ziemskiej.

Ak-sakał-barby, zbiór jezior w stepach mniejszej hordy Kirgizów, obejmujących około 200 wiorst kwadratowych i pochłaniających w sobie jedną ze znaczniejszych rzek kirgiskich, Turgaj, prócz wielu innych pomniejszych. Leżą one na północo-wschód od jeziora Aralskiego i oddzielone są od niego pustynią piaszczystą, zwaną *Kara-Kum*. Jak niektórzy utrzymują, jeziora te razem z Aralem miały niegdyś stanowić jeden wielki wodozbiór.

Aksakow, dom szlachecki w Rosji, pochodzi od Szymona Afrykanowicza, przybyłego do Rosji r. 1027, z 3,000 swoich poddanych z ziemi Waragów. Od jego prawnuków pochodzą Woroncowowie, Weljaminowie i Aksakowowie.

Aksakow Sergjusz Timofiejewicz, * 1791 w Ufie, † 1859, zajmuje zaszczytne miejsce w literaturze rosyjskiej, jako utalentowany badacz przyrody, której opisy przez niego dokonane są rzeczywiście zachwycające. Ważniejsze pisma jego są: „Zapiski myśliwego z gub. Orenburskiej" (1852) i „Opowiadania i wspomnienia myśliwego" (1855). Wydanie zbiorowe 1886.

Aksakow Jan Siergiejewicz, dziennikarz i agitator, syn poprzedniego, * 1823, † 1886. Kształcił się w Szkole prawa, 1848 wysłany do Besarabji dla zbadania sekt odszczepieńczych, 1849 do Jarosławia, gdzie zbadał i opisał sektę „Biegunów." W r. 1852 wydał „Moskowskij Sbornik," t. I-szy; dalsze nie nastąpiły. W r. 1857 redagował nieoficjalnie dziennik „Russkaja Biesieda." W 1859 zaczął wydawać gazetę „Parus," którą musiał zawiesić po wydaniu trzech numerów. Zwiedziwszy kraje słowiańskie, zaczął w r. 1861 wydawać gazetę „Dzień," którą także zawiesić był zmuszony. W roku 1867 założył pismo codzienne „Moskwa," również wkrótce wstrzymane. W ostatnich latach życia wydawał gazetę „Ruś," z kierunkiem słowianofilskim, organ stronnictwa „samobytników" (zwolenników odrębności cywilizacji rosyjskiej). Był prezesem komitetu dobroczynnego słowiańskiego w Moskwie i agitował wiele za wojną z Turcją, która nastąpiła 1877. Protestował przytem uroczyście przeciw traktatowi Berlińskiemu. Napisał „Izsliedowanie o torgowle na ukraińskich jarmarkach" (1859).

Aksakow Konstanty Siergiejewicz, brat poprzedniego, dziennikarz i dramaturg rosyjski, * 1817, † 1860 na wyspie Zante, był współpracownikiem pism: „Teleskop," „Mołwa," „Russkaja Biesieda" i innych. Napisał dramaty: „Oswobodzenie Moskwy," „Książę Łupowicki," „Oleg pod Konstantynopolem."

Aksakow Aleksander Mikołajewicz, rzeczywisty radca stanu, * 1832 w Repjewce w gub. Penzeńskiej, wybitny działacz na niwie badań psychicznych i medjumizmu. Oprócz wydawnictwa miesięcznika „Psychische Studien" w Lipsku, oraz wielu tłómaczeń dzieł z tego zakresu, napisał: „Animizm i spirytyzm" (1893, 2 cz., po niemiecku, rosyjsku i francusku, najważniejsze, źródłowe), „Predwiestniki spirytyzma" (1895, historyczne), „Pozitiwizm w obłasti spiritizma" (1884), „Razobłaczenja" (1883).

Aksamit z Liderowic, a później z *Kossowa*, Piotr, szlachcic czeski, gorliwy husyta. Około r. 1440 zebrawszy swych przyjaciół i znajomych, udał się do Węgier, gdzie za przykładem Jana Iskry (ob.) zorganizował zbrojny hufiec, znany w dziejach pod nazwą *Braci*. Rozłożywszy się obozem w górach Karpackich, dotkliwie dał się uczuć okolicznym mieszkańcom. Gdy na naleganie Jana Hunyada, król Ładysław uddalił Iskrę ze swej służby, rozpuszczone jego wojsko zwiększyło siły **A.** tak znacznie (1453 r.), że sam król Ładysław postanowił był wystąpić przeciwko niemu osobiście; wysłał jednak tylko Ładysława, syna Hunyada, lecz bez skutku, i dopiero za pośrednictwem Jerzego z Podiebrad i Jana Iskry nastąpiło porozumienie: **A.** przyjęty został do służby królewskiej z całem wojskiem, oraz mianowany starostą grodu Pławnickiego na Węgrzech. Po śmierci króla Ładysława, poparł wybór Matyjasza na tron węgierski, atoli później stanął przeciwko niemu i w bitwie pod Szaroszpatakiem śmiertelnie raniony, † 1458 r.—W pismach Eneasza Sylviusa o **A.** bardzo mało prawdy.

Aksamit, tkanina jedwabna, bawełniana, wełniana, a czasem bawełniana z dołączeniem nici lnianych, miękka w dotknięciu, najczęściej z jednej strony kosmata. Indje są kolebką tego wyrobu, stamtąd bowiem przyszły do nas pierwsze aksamity. W Europie najpierwsze fabryki aksamitu były założone we Włoszech, a mianowicie w Genui; dzisiaj Francja, Niemcy, Holandja posiadają najsławniejsze tego rodzaju rękodzielnie. Aksamit bywa gładki i ozdobny, ten ostatni wyrabiany jest najwięcej w fabrykach ljońskich. Fabrykacja **A.** tem się wyróżnia, że przy pojedyńczej osnowie posiada wątek podwójny; jedna nitka

wchodzi do składu osnowy, druga zaś, składająca się z 2, 3, 4 włókien, nawijając się na druty, daje włosistość, i stosownie do tego, czy oczka na drucie są przecięte lub nie, **A.** jest strzyżonym lub nie. Różne odmiany **A**-u są: *ljoński*, *manchester*, *welwet*, *plusz* lub *felpa*, **A.** *wytłaczany*, *utrecht*. Ten ostatni wyrabia się z konopi albo lnu, włosistość zaś nadaje się za pomocą wełny; służy on do obijania mebli. Jeżeli się **A.** przez użycie spłaszczył, można go nastroszyć miękką szczotką, jeżeli stronę tylną umieścimy go na tafli metalowej rozgrzanej, podłożywszy wilgotne prześcieradło lniane.

Aksamita Pieczary. Na południowej stronie Karpat, we wsi Haligowcach, nad starym gościńcem od Szczawnicy ku południowi, śród nagich skał znajdują się jaskinie, zdumiewające swoim ogromem i pięknością przyrody. Nazwa ich pochodzi od Piotra Aksamita (ob.).

Aksamitek, Aksamitka *(Tagetes)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, mający okrywę kwiatową pojedynczą, osadnik kwiatowy płaski, a w koszyczku kwiatowym wpośrodku kwiaty rurkowate, dwupłciowe, na brzegu zaś językowate, żeńskie. Rośliny zielne, pochodzące z Ameryki. W naszych ogrodach dość pospolita jest **A.** rozpostarta *(T. patula)*, o liściach pierzastych, ząbkowanych, kwiat brunatny lub żółty, którego zapach jest nieprzyjemny; inny gatunek *T. erecta* sprawia nawet ból głowy.

Aksamitowski Wincenty, wyższy oficer legjonów polskich. Zwątpiwszy o sprawie, dla której walczył, przyczynił się do wyprawienia legjonistów na St. Doimngo. Później został generałem.

Aksaycatl (około 1469—1481), sławny monarcha Azteków (ob.). Por. Gaston Routier: „L'histoire de Mexique“ (1895).

Akselbanty są to sznurki plecione, wełniane, jedwabne, lub też pozłacane albo posrebrzane, służące za odznakę lub jako przynależność munduru wojskowego pewnych stopni, broni lub pułków, a spadające z ramienia na plecy. W Rosji noszą akselbanty adjutanci, oficerowie sztabu generalnego i feldjegrzy, oraz żandarmerja; w wojsku polskiem nosili je adjutanci, kwatermistrzostwo i żandarmerja.

Aksentowicz Teodor, ob. Axentowicz.

Aksenow Jan, poseł w r. 1506 od w. ks. Wasila Joanowicza do w. ks. litewskiego Aleksandra, z doniesieniem o wstąpieniu na tron i z poleceniem doręczenia narzeczonej jego Helenie złotego pierścienia z relikwjami.

Akseraj (Biały zamek), ruiny pałacu, zaliczanego niegdyś do siedmiu cudów świata, wzniesionego przez Tamerlana, położone pod miastem Kitab, nad wpadającą do Amu-Darji rzeką Kaszką.

Aksjomat (z greck.), ob. Pewnik.

Aksolot, kijanka rodzaju płazów Amblystoma (ob.).

Aksonometrja, dział geometrji wykreślnej, rozważający rzuty figur na płaszczyzny, pochyłe względem głównych kierunków tych figur, a zwłaszcza względem ich krawędzi. Rzuty tak otrzymane nazywają się *aksonometryczne*.

Aksu (Achsu), bogata wieś w gub. Bakińskiej, winnice i sady morwowe nad rzeką tejże nazwy, wypływającą z południowego stoku gór Kaukaskich i ginącą w błotach i jeziorach solnych.

Aksu, m. w Małej Bucharze, prowincji zachodniej państwa Chińskiego, nad rzeką **A.** Leży w punkcie przecięcia się licznych dróg karawanowych, gdzie spotykają się kupcy chińscy, rosyjscy, turkestańscy, indyjscy; przeszło 50,000 m. Przemysł bardzo znaczny.

Aksum, miasto w abisyńskiej krainie Tigre, na zachód od Aduy, ma 5,000 mieszk., na płaszczyźnie 6,000 st. wzniesionej; niegdyś było stolicą państwa tegoż nazwiska w Etjopji, o czem dotychczas świadczą wspaniałe zwaliska. Między niemi odznaczają się opisane przez Salla, Rüppela i Heuglina obeliski, w liczbie 40—60; pokryte są ornamentami, niektóre z nich, stojące, mają 20—25 metrów wysokości. Oprócz tego są zachowane ołtarze, tablice z napisami greckiemi i staroetjopskiemi, monety i t. d. Kościół tutejszy, zbudowany w r. 1657 przez Portugalczyków, jest najsławniejszym w Abisynji; chroniący się w nim jest bezpiecznym od poszukiwań; w nim także przechowuje się prawdziwa, wedle mniemania Abisyńczyków, arka przymierza, ukradziona ze świątyni Jerozolimskiej. Por. Jan Heuglin „Reise nach Abessinien“ (1868). Państwo *Aksumskie* powstało około narodz. Chr. ze szczątków państwa Meroe, rozciągnęło wkrótce swoją władzę aż po za Yemen i morze Czerwone; za wpływem króla Aizainesa około r. 330 i nauką dwóch apostołów abisyńskich, Frumencjusza i Edysjusza, przyjęło wiarę chrześcijańską, która w krótkim czasie nad całym zapanowała krajem. W VI-ym w. ujmowało się za chrześcijanami w Arabji i tym sposobem zostało naturalnym przeciwnikiem Islamu. Uporczywe wojny z Muzułmanami wycieńczyły wszystkie jego siły, aż nareszcie wewnętrzne zamieszki sprowadziły zupełny jego upadek i rozwiązanie. Rüppel „Reise in Abessinien“ (Frankfurt 1838—40), Dillman „Ueber die Anfänge der axumitischen Reiches“ i „Zur Geschichte der axum. Reiches“ w *Abhandlungen der berliner Akademie d. Wiss.* (1878—80), Rohlfs „Meine Mission in Abessinien“ (Lipsk, 1883).

Aksumici, Aksumskie państwe, ob. Aksum.

Aksyna, ob. Age.

Aksynit, minerał składu bardzo zawiłego, złożony z krzemionki, kwasu bornego, glinki, wapna, magnezji, tlenników żelaza i manganu. Krystalizuje w postać słupa rombowego ukośnego i długo był jedynym przedstawicielem trójskośnoosiowego szeregu krystalicznego; brzegi kryształu są cienkie i zaostrzone, skąd nazwa *(aksine*—siekiera). Twardość 6,5, c. wł.=3,3. Blask ma szklisty

barwę fioletową lub zielonawą. Występuje w skałach krystalicznych.

Akszak.

Akszak a. **Aksak** (po litewsku: *obrona*), nazwa herbu polskiego: w polu czerwonem serce strzałą przeszyte i z nią na bok obrócone.

Akszak, rodzina szlachecka, z której *Jan*, sędzia ziemski kijowski, znany z zasług rycerskich i sprawiedliwości w sądach; wyroki wydawane przez niego, nigdy uchylane nie były. Wysyłany był przez Stany Rzeczypospolitej r. 1608, 1611 i 1613 na Ukrainę, celem upatrzenia miejsc, stosownych do wystawienia twierdz dla obrony granic. Por. Siarczyński „Obraz wieku Zygmunta III“ (I, 7).

Akszer, stolica wilajetu w Turcji azjatyckiej, 15,000 m., pamiętne zwycięstwem Fryderyka I nad Seldżukami 1190 r. i śmiercią Bajazeta, który tu umarł r. 1402, więziony przez Tamerlana.

Akszyńska twierdza, założona w r. 1755, w obw. Zabajkalskim, okr. Czytyńskim, na południo-wschód o 1,050 wiorst od Irkucka, naprzeciwko ujścia rzeki Jakszy do Ononu. W okolicy koczują Burjatowie; źródła mineralne.

Akt, zowie się w dramacie ta część akcji, która się kończy spuszczeniem zasłony; zależnie od obszerności, bywają utwory dramatyczne jedno, dwu, trzy i więcej aktowe.—W malarstwie i rzeźbiarstwie *Aktem* zowią pozycję czyli pozę, nadawaną żyjącemu modelowi lub manekinowi, stąd rysunek zdjęty z takiego modelu nazywa się *rysunkiem aktu*.

Akt (actus, czynność, akt). Jest to pismo, stwierdzające pewną czynność urzędową lub prywatną (takie pojęcie jest we Francji i u nas), stąd akt może być: *urzędowy* t. j. *oficjalny*, czyli *publiczny*, *administracyjny*, *sądowy*, *notarjalny* v. *rejentalny*, oraz *prywatny*, inaczej zwany „z podpisem prywatnym,“ *formalny*, *nieformalny*, *ważny*, *nieważny*. Ze względów na przedmiot rozróżniają: *akt stanu cywilnego* (ob. Akta), *handlowy*, *spółki*, *kupna i sprzedaży*, *najmu*, *przysposobienia*, *udziału*, *ugody*, *pojednania*, *uposażenia*, *zajęcia*, *zastawu*, *pożyczki*, *składu (depozytu)*, *darowizny*, *donacyjny*, *aljenacyjny*, *znania*, *zeznania*, *działowy*, *podziału*, *rozdziału*, *pokwitowania*, *zapowiedzenia*, *zajęcia*, *uszanowania*, *intromisyi*, *nadawczy*, *dobrej woli i pod wpływem błędu*, *omyłki*, *przymusu* i t. p. — W Anglji znaczy on prawo uchwalone przez Parlament (bill) i zatwierdzone przez koronę. Bill staje się *aktem* (act) w chwili zatwierdzenia go przez koronę. Najdawniejszym znanym aktem jest sławna Magna Charta.

Akt dodatkowy, prawo nadane Francji przez Napoleona I-go w d. 22 kwietnia 1815 r. w formie dodatku do konstytucji cesarstwa, mocą którego władzę prawodawczą podzielono między cesarza i dwie izby: izbę parów dziedziczną i izbę deputowanych, wybieraną na lat pięć.

Akt nawigacyjny, prawo uchwalone dnia 9 października 1651 r. przez parlament angielski pod protektorem Oliwierem Cromwellem; mocą tego **A.,** celem zniszczenia handlu morskiego Holendrów, a podniesienia marynarki angielskiej, zaprowadzono rozmaite utrudnienia dla marynarek zagranicznych. Akt ten obowiązywał blizko lat dwieście i zniesiono go, jako przeciwny systematowi wolnego handlu, prawem uchwalonem d. 26 czerwca 1849 r., a wprowadzonem w wykonanie d. 1 stycznia 1850 roku.

Akt oskarżenia, pismo wręczone obwinionemu i wyłuszczające, kto i o co jest oskarżony, na mocy jakich faktycznych i prawnych okoliczności, przed jakim sądem sprawa toczyć się będzie i t. d.

Akta. A. w Rzymie: *a)* Rozprawy publiczne i rządowe, oraz ważniejsze wydarzenia, obwieszczane ludowi codziennie *(acta diurna)*; *b)* zwano też aktami spisanie czynności urzędowej, zaświadczenie, że czynność się odbyła.— **A.** w daw. Polsce księgi oprawne, w które wpisywano czynności urzędowe albo porządkiem dziennym, albo do każdego przedmiotu była oddzielna księga. W dawnych sądach polskich np. były 3 księgi: *regestr*, czyli spis spraw, *sentencjonarz*, t. j. protokół sesji czyli kontrowersje stron, i *dekretarz* (libri decretorum) oryginały wyroków. W aktach grodzkich rozróżniano księgę zwaną *protokółem* v. *protokółem potocznym* lub *oryginalnym* (protocollon originale), gdzie wpisywano samą treść główną, zeznania strony interesowanej; czynność tę zwano susceptą, a w innej księdze później sporządzano akt opatrzony we wszystkie formuły, i ta zwała się *indukta* (inductio). Susceptę i indukcję nazywano *aktykacją* lub *ingrosacją* (acticatio i ingrossatio). Oprócz tego były księgi grodzkie i ziemskie, rozmaicie segregowane i nazywane ogólnem mianem *akta*, w których zapisywano czynności dobrej woli, i ta czynność zwała się *zapis* (nie znaczy to bynajmniej legatu w dzisiejszem znaczeniu). Jeżeli zeznawany był akt osobiście, nazywano *rekognicją* (zeznanie), napisany zaś akt gdzieindziej, a w sądzie przyznany lub potrzebujący umocnienia, *roboracją*; jeżeli akt przeniesiony z aktów niewłaściwych do właściwych, w całości wpisywano—*oblatą* v. *oblatacją*. Wszystkie pozwy, pisma publiczne relacje, testamenty i inne ważniejsze akta robiono w całości w formie oblaty. Inne uproszczone znaczenie tym terminom nadaje Oswald Balzer w rozprawie „Kancelarje i akta grodzkie.“ Akta podług różnicy sądów były: *akta ziemskie* sądu ziemskiego, *grodzkie* sądu grodzkiego, *trybunalskie*, *kanclerskie*, czyli *metryki koronne* i *litewskie*, *magdeburskie* czyli *ra-*

dzieckie, t. j. *miejskie*. Aktami wieczystemi zwano te, które dotykały praw do nieruchomości, gdyż własność nazywano *wiecznością*, stąd *acta perpetuitatis*. Tylko podczas kadencji sądowej akta były otwarte, i to nazywało się *leżeniem ksiąg (positio actorum)*. Jeszcze rozróżniano: *akta inkwizycji*; były to podług statutu litewskiego protokóły zbadania świadków; akta *kalkulacji*, obliczenie stron, i akta *weryfikacji*, sprawdzenie spornych przedstawień. W pospolitej mowie w dawnej Polsce aktami lub grodem zwano archiwa i kancelarje grodzkie i ziemskie, gdzie spisywano i chowano *akta*. Dziś wyraz **A.** oznacza zeszyty pism urzędowych lub prywatnych, dotyczących pewnego przedmiotu; przechowują się one albo w biurach, archiwach, lub u obrońców i w instytucjach prywatnych.

Akta Apostołów, ob. Apostolskie Dzieje.

Akta stanu cywilnego. Wiadomo, że najobfitsze źródła nabywania praw cywilnych w kraju wypływają ze stanu cywilnego mieszkańców krajowych, albowiem ten stan jest główną podstawą wszelkich stosunków i zobowiązań prawem urządzonych, na której opiera się cały ogół praw i obowiązków wielu pokoleń. Z chwilą urodzenia, człowiek wchodzi w stosunki z rodzicami, familją i staje się członkiem ciała społecznego. Z małżeństwa wynikają rozległe i ważne skutki cywilne. Śmierć wreszcie człowieka otwiera dla żyjących rozmaite obowiązki i prawa. Narodzenie więc, małżeństwo i zejście ze świata każdego człowieka, te trzy najważniejsze chwile w życiu, uwydatniające stan cywilny osób, silnie obchodzą całe społeczeństwo, i dlatego ważnem jest dla ogółu mieć gruntowną pewność, tak pod względem bytności, jako też i daty tych trzech wypadków, znamionujących stan cywilny osób. Kościół pierwszy uznał potrzebę posiadania dokładnych wiadomości o chrzcie, małżeństwie i śmierci swych członków, i dlatego polecił proboszczom utrzymywać księgi metryczne. Korzystało z tego prawodawstwo cywilne; urodzenie, małżeństwo i śmierć mieszkańca kraju zapisywane są według prawem przepisanej formy w oddzielnych księgach, i właśnie to zapisanie zowie się sporządzeniem aktu stanu cywilnego. W wyznaniach chrześcijańskich u nas, obowiązki spisywania tego rodzaju aktów sprawują duchowni parafjalni, dopełniający obrządków religijnych, w wyznaniach zaś niechrześcijańskich burmistrze miast lub oddzielnie mianowani do tego urzędnicy, zwani urzędnikami stanu cywilnego. Przepisy o aktach stanu cywilnego we Francji wydano w r. 1639. Rozszerzono je i uzupełniono w ordonansach z r. 1579 i 1667, Kodeks Napoleona mówi o nich w Tytule II, ks. I. Kodeks Cywilny Polski w Tytule IV, ks. I. Obok tego w Dzienniku Praw t. XI, str. 15, Dz. Praw t. XIII, str. 174 i w procedurze cywilnej, obowiązującej w Królestwie Polskiem od 13 lipca 1876 r. są rozporządzenia uzupełniające.

Akta synodalne, ob. Synod.

Ak-Tagh, pasmo gór wysokich, najdalej posuniętych ku zachodowi, między rzekami Syr-Darją i Kohik czyli Szerefszan w Azji środkowej, należące do wielkiego górnego systematu Tian-Szan (Gór Niebieskich).

Aktamar, wyspa na jeziorze Wan w Armenji, dawna rezydencja królów ormiańskich, z kościołem, zbudowanym w r. 653.

Aktasz (Oktanskoje oziero), jezioro słone w Krymie, u wybrzeża morza Azowskiego, 42 klm. obwodu, mniejsze latem wskutek parowania, co ułatwia wydobywanie soli.

Akte, piękna wyzwolenica grecka, którą Neron chciał pojąć za żonę i w tym celu zmuszał poważnych Rzymian do zaprzysięgania faktu, iż pochodziła z krwi królewskiej. Później, zaprzestawszy ją kochać, zatrzymywał jednak na dworze. **A.** pozostała wierną swemu kochankowi do śmierci i razem z mamkami Nerona, Eklogą i Aleksandrą, sprawiła pogrzeb zamordowanemu i przeklinanemu przez wszystkich imperatorowi. Por. Swetonjusz „Nero“ XXVIII, L. — Sienkiewicz wprowadził postać **A.** do powieści „Quo vadis,“ Dumas (ojciec) zrobił ją bohaterką romansu.

Akteon (Aktajon), syn Arystajosa, wnuk Kadmosa, przez Chejrona wyuczony myśliwstwa. Pewnego razu zeszedł Djanę, kąpiącą się w krynicy ze swoim orszakiem, za co rozgniewana bogini przemieniła go w jelenia, którego własne psy, nie poznawszy pana, rozszarpały.

Akteon.

Aktor, ob. Artysta dramatyczny.

Aktor, strona pozywająca do sądu, występująca z powództwem, strona powodowa, powód.

Aktorat: A. wnoszenie aktu czyli sprawy przed sądy; **A.** w statucie litewskim, krótka treść sprawy, wpisana do rejestru spraw sądowych.

Aktorstwo, prawo skarżenia u sądu.

Aktuarjusz (w Rzymie pisarz, który rozdawał w wojsku żywność); **A.** sekretarz, pisarz, regestrator, protonotarjusz, urzędnik utrzymujący w porządku papiery urzędowe, akta; **A.** urzędnik w Austrji, wydający kopje aktów, zgodne z oryginałem i przechowujący je w porządku i całości; **A.** w Królestwie Polskiem przed reformą włościańską, urząd wójta w kilku połączonych gminach z wyboru właścicieli ziemskich po zatwierdzeniu przez władzę; ob. Wójt.

Aktykować, w prawie polskiem wnieść, podać,

wpisać do akt, czyli do ksiąg urzędowych; ob. Akta.

Aktyniczny, nazwa tych promieni widma słonecznego, które wywołują działania chemiczne, a zatem głównie promieni fijoletowych i pozafijoletowych, jakkolwiek i inne promienie w pewnej mierze podobną działalność ujawniają (ob. Widmo, Światło, Fotografja). — *Zjawiska aktynoelektryczne*, objawy elektryczne, przez działanie światła powodowane.

Aktynje, *ukwiały* albo *anemony morskie*, *pokrzywy morskie* (*Actinidae*), rodzina polipów z rzędu wieloprzegrodowych (*polyactinia*). Ciało mają mięsiste, walcowate lub stożkowate, silnie kurczliwe; górna część ciała opatrzona jest długiemi walcowatemi czułkami, rozchodzącemi się promienisto i posiadającemi organy parzące. Powierzchnia ciała jest gładka, albo też pofałdowana, lub żeberkowata. Czułki swe mogą wciągać do wnętrza ciała lub też roztaczać je dokoła. W lecie przebywają przy brzegach mórz, a z powodu wielkiej rozmaitości barw czynią okolicę morską, którą w wielkich ilościach pokrywają, podobną do łąki, ubarwionej różnorodnem kwieciem. Rozmnażają się z jaj i przyczepiają się silnie do skał, mogą się jednak dowolnie z jednej takiej podpory na inną przenosić. Liczne gatunki żyją i na wybrzeżach europejskich. Gatunek *Anthea cereus*, barwy zielonej, jest we Francji jadalny, dochodzi 15 centymetrów wysokości. *Sagartia parasitica*, czyli *pustelnica* albo *powożnica*, osiada na małżach lub skorupiakach, które ją z miejsca na miejsce przenoszą, ma około 500 ramion. *Sagartia rosea*, *Actinia corallina*, *Actinoloba dianthus* (gwoździcznik) należą do bardziej znanych gatunków. **A.** są często ozdobą akwarjów morskich.

Aktynje: a) Actiaoloba dianthus; b) Actinia cari; c) Actinia equina.

Aktynolit, Aktynolitowy łupek, ob. Aktynot.

Aktynograf, ob. Aktynometr.

Aktynometr, przyrząd służący do mierzenia energji promienistej słońca. Pierwszym **A**-em był *pyrheliometr* (ob.), zbudowany przez Pouilleta w r. 1837. Obecnie używany **A.** Violle'a składa się z termometru, którego kulka, uczerniona sadzą, znajduje się w środku naczynia, opróżnionego z powietrza; ze wzrostu temperatury termometru ocenić można ilość ciepła, jaką on od słońca w ciągu czasu obserwacji otrzymał. Zamiast termometrów zwykłych niektóre **A**-y zawierają ogniwa termoelektryczne. Do kategorji **A**-ów należy też i *bolometr* (ob.).—**A.** *samopisz...*, t. j. tak urządzone, że wskazania swe automatycznie notują, nazywają się *aktynografami*; najdogodniejszym z nich jest aktynograf braci Richard (ob. Samopiszące przyrządy). Inne aktynometry, służące do oceny działalności chemicznej promieni słońca, były urządzone przez Becquerela, Vogla, Bunsena; w przyrządach tych na działanie promieni słonecznych wystawiony jest pasek papierowy, pokryty chlorkiem srebra, lub inną substancją chemiczną, na działanie światła wrażliwą; pasek ten za pośrednictwem przyrządu zegarowego przesuwa się zwolna przed otworem, przepuszczającym promienie słoneczne, a ze stopnia zczernienia papieru w różnych punktach wnosić można o natężeniu działania chemicznego promieni. **A**-em nazywa się też przyrząd Pouilleta, służący do oznaczenia nocnego promieniowania ciepła z ziemi w przestrzeń, a stąd do wnioskowania o temperaturze przestrzeni świata. Główną jego częścią jest termometr, ochroniony od postronnego ogrzewania się.

Aktynot, *Aktynolit*, *Kamień promienisty*, *promieniec*, minerał, jest odmianą amfibolu (ob.), podwójny krzemian wapna i magnezji, gdzie pewna ilość tej ostatniej jest zastąpiona tlenkiem żelaza; jest koloru jasno-zielonego, występuje zwykle w postaci promienistego skupienia długich, słupowatych kryształów. — *Aktynolitowy łupek* jest to skała złożona z długich i cienkich igieł **A**-u, z pewną domieszką spatu polnego lub kwarcu. Występuje w Alpach, w Szkocji, w Stanach Zjednoczonych, w górach Kruszcowych.

Aktywum (Activum), wierzytelność, własność stanowiąca gotowiznę, nieruchomość, towary, należności u osób trzecich lub ruchomości. *Stan czynny* majątku w przeciwstawieniu do stanu biernego, ob. Pasywum, stąd *masa czynna*, *masa bierna*; **A.** w daw. Polsce: *activa* i *passiva* znaczyły krótko wierzytelności i długi, a nadto: *activa testamenti factio* możność rozrządzania przez testament, zaś *passiva testamenti facti* możność nabycia z testamentu.

Akulina Iwanówna, jedna z trzech t. zw. „matek boskich" w sekcie „Chłystów" w gminie proroka Filimowa, w połowie XVIII wieku; około r. 1770 połączyła się z założycielem sekty Skopców, Seliwanowem, który uchodził za Piotra III, i nazwała się cesarzową Elżbietą Piotrówną. Dalsze losy jej nieznane.

Akumetr, przyrząd służący do badania siły słuchu; **A.** *elektryczny* Chevala (1890) polega na zastosowaniu mikrofonu.

Akumulacja, nagromadzenie, czyli zaoszczędzenie przedmiotu użyteczności społecznej.

Akumulator, przyrząd służący do gromadzenia energji, którą następnie dowolnie rozporządzać można; głównie stosuje się nazwa ta do **A.** mechanicznych i elektrycznych.

Akumulatory mechaniczne, w znaczeniu

najogólniejszem wszelkie przyrządy, mające na celu gromadzenie energji mechanicznej, jak np. nakręcona sprężyna zegarka lub ciężar na pewną wysokość wzniesiony, przy spadku bowiem wykonać on może pewną robotę użyteczną. W szczególności wszakże rozumie się pod tą nazwą **A**-y *hydrauliczne*, działające za pośrednictwem wody, zostającej pod znacznem ciśnieniem. Ponieważ słup wody na 10 metrów wysoki wywiera ciśnienie 1 atmosfery (ob. Atmosfera), by przeto woda własnym swym ciężarem potężne ciśnienie wywierać mogła, musiałaby zajmować wysokość nader znaczną; dla uniknięcia więc wysokości tak nadmiernej Armstrong poddał wodę w zbiorniku ciśnieniu obciążonego silnie tłoka. **A**-y takie mają różne wymiary, a ciśnienie, jakie za pomocą nich osiągnąć można, wynosi 50 do 150 atmosfer. W **A**-ch *parowych* obciążenie tłoka zastąpione jest działaniem pary, a korzystniejsze jeszcze są **A**-y o *powietrzu zgęszczonem*, w których ciśnienie na tłok wywiera powietrze zagęszczone, posiadające prężność około 50 atmosfer. Ponieważ zaś powierzchnia tłoka, na który ciśnienie powietrza działa, jest zwykle prawie 10 razy mniejsza, aniżeli powierzchnia tłoka, za którego pośrednictwem woda ciśnienie to dalej przenosi, wywiera ona przeto ciśnienie około 500 atmosfer. **A.** takie mają liczne zastosowania; w portach są używane do ładowania towarów na okręty. Por. Robinson: „Hydraulic power and hydraulic machinery," 1887.

Akumulatory elektryczne, czyli *stosy wtórne*, służą do gromadzenia czyli zaoszczędzania elektryczności galwanicznej, tak, że zebraną w nich energję elektryczną można przechowywać, przewozić i w danej chwili do żądanego celu stosować. Polegają one na tejże zasadzie co stos gazowy Grovego (ob. Polaryzacyjny prąd), którą do celów praktycznych zastosował Planté w 1860 r. **A.** Plantégo składają się z dwóch płyt ołowianych, spiralnie skręconych i zanurzonych w rozcieńczonym kwasie siarczanym; końce płyt połączone są z prętami metalowemi, które sterczą nad pokrywą naczynia i tworzą bieguny stosu. Jeżeli przez **A.** ten przepuścimy prąd elektryczny, łącząc bieguny jego ze zwykłym stosem lub machiną dynamo-elektryczną, to ciecz jego ulega rozkładowi, tlen gromadzi się na jednej z płyt ołowianych, łączy z ołowiem i tworzy nadtlenek ołowiu. Pomiędzy obiema płytami powstaje więc różnica elektryczna, a jeżeli następnie połączymy je drutem, płynąć po nim będzie prąd elektryczny, przeciwny pierwotnemu, który do ładowania **A**-a był użyty. Zdolność przyjmowania ładunku elektrycznego przez **A.**, czyli jego *pojemność elektryczna* albo *elektrojemność*, jest tem większa, im więcej tlenu przybrać może płyta ołowiana, stanowiąca biegun dodatni; trzeba więc, aby miała powierzchnię jak największą, aby zatem stała się dziurkowatą, gąbczastą, co osiągnąć można przez kilkakrotne naładowanie i wyładowanie **A**-a. Takie *formowanie* go wszakże jest mozolne i kosztowne; by tego więc uniknąć, pokrył Faure płyty ołowiane warstwą czerwonego tlennika miedzi czyli minji, która pod działaniem prądu ulega redukcji i płyty pokrywa bardzo gąbczastą warstwą ołowiu. Pomysł ten Faure'a jest zasadą prawie wszystkich **A**-ów, które odtąd budowano. Każde ogniwo **A**-a, napełnione rozcieńczonym kwasem siarczanym, zawiera zwykle większą lub mniejszą liczbę płyt dodatnich lub ujemnych, połączonych między sobą oddzielnie za pomocą taśm metalowych, jak wskazuje fig. 1; końcówki + P i —P tworzą biegun dodatni i ujemny **A**-a. Siła elektrowzbudzająca **A.** wynosi około 2 woltów; ponieważ wszakże różne zakłady elektrotechniczne wymagają prądu o napięciu 65 woltów co najmniej, potrzeba przeto pewną liczbę ogniw zestawić w szereg, co tworzy *baterję* **A**-w (fig. 2). **A.** różnej konstrukcji, jak Faure-Sellon-Volkmara, Krzyżyka, Khotiskyego i innych, w szczegółach tylko różnią się między sobą; względna ich wartość zależy od ich elektrojemności, natężenia prądu ładującego i wyładowywanego, od straty energji, jaka przy użyciu ich zachodzi, czyli od spółczynnika ich efektu; spółczynnik ten w nowszych **A**-ch przechodzi 90 odsetek. Po wyładowaniu, **A**-y na nowo ładowane być mogą, a dostarczające je fabryki przyjmują ich utrzymywanie za opłatą 4—5 odsetek ich ceny. **A**-y mają już rozległe zastosowanie, jak np. do zasilania lamp elektrycznych na kolejach żelaznych. Maszyna dynamo-elektryczna wprawianą być może w ruch razem z kołami lokomotywy; gdyby jednak użytą była bezpośrednio do oświetlania, jasność lamp byłaby chwiejną, zależnie od wszelkich niejednostajności biegu; jeżeli wszakże maszyna dynamo-elektryczna służy do ładowania **A**-ów, a te dopiero do zasilania lamp, to pośrednictwo takie niedogodności tej zaradza. Gdy **A**-y służyć mają do poruszania wagonów i statków elektrycznych, znaczną przeszkodę stanowi ich ciężar; Tho-

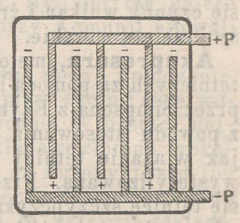

Fig. 1. Akumulator elektryczny.

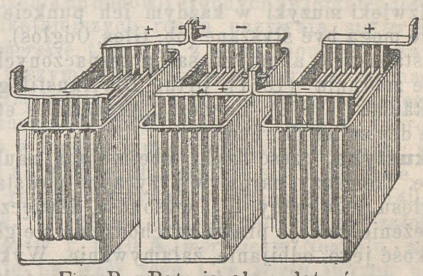
Fig. B. Baterja akumulatorów.

masi zmniejszył ten ciężar przez zastosowanie podziurawionych rur ołowianych. Użycie zamiast ołowiu metali lżejszych, jak np. cynku, nie okazało się korzystnem. Por. Hoppe: „Die Akkumulatoren für Elektrizität“ (wyd. 2, 1892), Zacharias „Die Akkumulatoren“ (1892), Elbs „Akumulatory“ (2 wyd., 1897, przekład polski Służewskiego, Łódź, 1897).

Akun, jedna z wysp Aleuckich, z gromady Lisich; na północno-zachodnim brzegu znajduje się czynny wulkan i źródła gorące. Obfituje w lisy i cielęta morskie.

Akupresura, metoda tamowania krwotoków tętniczych za pomocą igły, wynaleziona w 1860 r. przez Simpsona z Edynburga, nieużywana dzisiaj z powodu stosowania środków skuteczniejszych, jak wiązanie tętnicy nicią jedwabną, starannie wysterylizowaną. Przed przewiązaniem chwyta się tętnicę szczypczykami Pean'a, które natychmiast zakrywają światło jej i krwotok przerywają.

Akupunktura, postępowanie lekarskie, mające obecnie znaczenie już tylko historyczne, za pomocą którego przez nakłuwanie igiełkami żelaznemi, srebrnemi lub złotemi, próbowano leczyć newralgje, choroby reumatyczne, paraliżowe. Początek **A**-y pochodzi od Chińczyków i Japończyków; w nowszych czasach nabrała znów większego znaczenia, gdy połączoną została z elektrycznością i galwanizmem; ob. Elektropunktura.

Akustyczny, tyczący się akustyki, jak np. *przyrządy akustyczne;* odpowiadający wymaganiom akustyki, jak *budynki akustyczne, sale akustyczne,* t. j. zabudowania tak urządzone, że głos mówcy lub dźwięki muzyki w każdym ich punkcie wyraźnie mogą być słyszane (ob. Głos, Odgłos). Por. Przystański „O akustyce sal przeznaczonych na liczne zebrania“ (1861); Orth: „Die Akustik grosser Räume“ (1872); Lachez: „Acoustique et optique des salles de réunion.“

Akustyka, część fizyki, obejmująca naukę o głosie. Tłómaczy najpierw przyczynę powstawania głosu, jego cechy, t. j. wysokość, dźwięczność i natężenie, podaje prawa rozchodzenia się głosu, szybkość jego, odbijanie, załamywanie. Wykłada prawa wydawania tonów przez struny, fujarki, i w ogóle obejmuje teorję narzędzi muzycznych. Nakoniec mówi o powstawaniu głosu ludzkiego i o fizycznem znaczeniu części ucha (ob. poszczególne wyrazy). Gdy głos jest objawem drgania cząstek ciała, wykład **A.** winien być poprzedzony nauką o ruchu drgającym. O naturze głosu mieli już dosyć jasne pojęcie Pitagoras i Arystoteles; naukowe, a zwłaszcza matematyczne jej podstawy położyli: Galileusz, Newton, Laplace. System naukowy **A.** utworzył Chladni w roku 1810. W dalszym jej rozwoju ważniejsze zasługi położyli: Savart, Cagniard-Latour, Weber, Faraday, Tyndall, Helmholtz, König i inni. Porównaj Helmholtz „Ueber Tonempfindungen“ (4 wydanie 1877 r.); Rayleigh „Theory of sound“ (1880); Zöllner „Vorträge uber Akustik“ (2 t. 1892). Wykłady popularne: Tyndall „Sound,“ Radau „Die Lehre vom Schall“ (2 wyd. 1880).

Akusza, plemię czerkieskie w okręgu Dargińskim, gub. Derbendzkiej.

Akusza, odnoga rzeki Kury, poczynająca się od m. Saljan, a wpadająca mnóstwem małych odnóg do zatoki Kuzył-Agackiej; obfituje w ryby.

Akuszer, lekarz zajmujący się specjalnie podawaniem pomocy w wypadkach, w zakres położnictwa wchodzących. Poród wszakże i połóg nawet w normalnym przebiegu przedstawiają stany niezwykłe, skłonne do rozlicznych zboczeń i wymagające koniecznie umiejętnej opieki lekarza specjalisty. Kobiety, zajmujące się obsługą rodzących położnic, teoretycznie i praktycznie wykształcone w odpowiednich zakładach, nazywają się *akuszerkami;* przy prawidłowo przebiegających porodach służy im prawo samodzielnie obsługiwać położnice i dziecko na świat się rodzące przyjąć. Niektóre akuszerki zjednały sobie pewną sławę w nauce, jak Marja Lachapelle.

Akuszerja czyli *Położnictwo,* ma za przedmiot kobietę zajętą sprawą porodową, od chwili zapłodnienia do wyrównania wszystkich zmian, przez ciążę i poród wywołanych, zarówno jak dziecię w łonie matki zawarte i nowonarodzone. Ma ona z jednej strony cel czysto naukowy, zbadanie i wyjaśnienie wchodzących w jej zakres przedmiotów; powtóre zaś, jako sztuka, zajmuje się udzielaniem odpowiedniej pomocy w razie potrzeby. Dzielą **A.** na część fizjologiczną i patologiczną. Pierwsza opisuje właściwości organizmu niewieściego, o ile one na sprawę porodową wpływać mogą; następnie opisuje i bada samą ciążę, poród i połóg w normalnym przebiegu; zarazem podaje wskazówki właściwego zachowania się ciężarnych, rodzących i położnic. Przedmiotem drugiej części **A.** są zboczenia, jakie w każdym z tych okresów wydarzyć się mogą, i sposoby ich usuwania ze szczególnem uwzględnieniem operacji położniczych. Pierwsze wiadomości o **A.** znajdują się już w pismach Hipokratesa, następnie dzieliła ona przeciwne albo pomyślne losy całej medycyny. Przez długi czas panowały wyłącznie podania starożytnych autorów, przepisywane tylko i zbierane przez lekarzy arabskich i innych. W XVI wieku dopiero obudził się żywszy ruch w licznych nowo założonych akademiach; wprowadzono wiele operacji położniczych, z których najważniejsze jest cięcie cesarskie. W XVIII w. wynalazek kleszczy porodowych, prace Deventera, a zwłaszcza Smelliego (w Anglji) i Levreta (we Francji) zbogaciły naukę bardzo cennemi spostrzeżeniami, do czego pomogły znakomicie specjalne zakłady położnicze. Od czasów Boëra (w Wiedniu) w bieżącem już stuleciu datuje się dla **A.** okres prawdziwie umiejętny. Jakkolwiek

postępy **A.** w ostatnich czasach szybko się dokonywają, trudność wszakże przedmiotu i zawiłość należących tu objawów życiowych sprawiły, że **A.** pod względem naukowym mniej się rozwinęła, aniżeli niektóre inne gałęzie medycyny; jako sztuka wszakże doszła wysokiego stopnia rozwoju. Historję położnictwa napisał Siebold. Ważniejsze dzieła o akuszerji ogłosili: Naegele, Braun, Spiegelberg, Scanzoni, Cazeaut, Schröder, Zweifel i Tarnier, prócz tego praca zbiorowa w Sztutgardzie przez P. Müllera pod tytułem: „Handbuch der Geburtshülfe“ (1888). Z polskich autorów: Czerwiakowski (około 1780), Pfau, Fijałkowski, Frey, Thieme. Dzieła ich po większej części przeznaczone były dla akuszerek. Poważniejsze są: Tyrchowskiego „Rys położnictwa“ (Kraków, 1862) i Neugebauera „Akuszerja,“ wchodząca w skład Bibljoteki Umiejętności Lekarskich. niedokończona. Ob. też Zieleniewskiego „Przyczynek do historji **A**-i w Polsce“ (1858).

Akutne *choroby*, ob. Ostre.

Akuzacja, ob. Oskarżenie.

Akuzacyjny, od akuzacji, oskarżenia, oskarżeniowy, skargowy; **A.** system w procesie karnym, ob. *Skargowy System.*

Akwadukty, ob. Wodociągi.

Akwaforta (franc. *Eau forte*, niem. *Radierung*), sposób rytowania na miedzi i stali działaniem kwasu azotnego. W tym celu płytę miedzianą pokrywa się warstwą wosku, w której wycina się rysunek tępym rylcem, a następnie otacza się ją odpowiednią ramą i polewa kwasem, który odsłonione rylcem punkty miedzi nagryza i zagłębia, pozostawiając nietknięte miejsca woskiem zakryte. Pozostawiając różne kreski rysunku na działanie kwasu przez krótszy lub dłuższy przeciąg czasu, otrzymujemy na płycie rysy rozmaitej grubości, a w ten sposób płyta, po poprawieniu drobnych szczegółów igłą, jest gotową do odbijania rysunku na prasie. Słynne są metodą tą otrzymane rysunki mistrzów takich, jak Dürer, Rembrandt, Van Dyck, Chodowiecki. U nas **A.** wprowadził Piwarski, a w ostatnich czasach pozostawił Redlich znakomite tego rodzaju prace, zwłaszcza zaś reprodukcję obrazu Matejki „Kazanie Skargi.“

Akwamaryn, zielona i niebieska odmiana berylu, jakby barwy wody morskiej, ob. Beryl. **A.** *wschodni* ob. Korund.

Akwapin, żyzna kraina na Złotem Wybrzeżu w Górnej Gwinei, gł. m. Akropong, 17 godzin drogi od morza.

Akwarela (z włoskiego), znaczy obraz malowany farbami wodnemi, który naprzód albo rysuje się sepją, tuszem i t. d., a potem pokrywa przezroczystemi farbami, albo też cieniuje się bez podtuszowania łamanemi farbami na transparencie. Do takich obrazów zwykle używa się farb roślinnych, chociaż używają się także i mineralne, a mianowicie te, które tarciem i szlamowaniem można zbliżyć do roślinnych. Łącznikiem tych farb bywa guma arabska. Główną zasadą jest to, że w **A.** nie miesza się kolorów z farbą białą, jak w mal. olejnem, lub gwaszem, lecz siła tonu zależy od większego lub mniejszego rozcieńczenia wodą. Najznakomitszymi akwarelistami u nas są: Juljusz Kossak, Juljan Fałat, S. Tondos i Franciszek Tepa.

Akwarjanie, *Aquarii*, *Encratici*, *Hydroparastaci*, nazwa zwolenników sekty gnostyków, założonej II w. przez Tacjana. Byli oni tak dalece wstrzemięźliwi, że nawet przy Komunji używali tylko wody.

Akwarjum (z łac. *zbiornik wody*), urządzenie, dozwalające utrzymywać przy życiu i obserwować zwierzęta i rośliny wodne. W postaci najprostszej jest to waza szklana ze złotemi rybkami, wprowadzonemi z Chin do Europy przed 150 laty. Rozpowszechnione obecnie *akwarja pokojowe* czyli *akw. słodko-wodne* są to skrzynie szklane, o dnie kamiennem, na którem zwykle osadzona jest bryła skalista, wynurzająca się nad wodę, podobnie jak dno pokryta odpowiedniemi roślinami. Dohodowli w takich akwarjach nadają się rybki złote czyli karasie złote, różanki, cierniki, wielkopletwy (*Polycanthus*), piskorze, uklejki; dalej trytony, niektóre ślimaki, błotniarki. żyworodki, skójki, żaby, a zwłaszcza ich kijanki, owady wodne i t. d. Do karmienia ich służą opłatki, drobne owady, poczwarki mrówek, czyli tak zwane jajka mrówcze. Jeżeli w akwarjach znajdują się rośliny, których liście pozostają w wodzie, a zwłaszcza jeżeli rośnie tam obficie *Elodea*, wodę rzadko tylko zmieniać potrzeba. Odpowiadające **A**-om urządzenia do hodowli drobnych zwierząt lądowych i delikatniejszych roślin nazywają się *terraria*. **A**-a *morskie*, t. j. **A**-a z wodą morską, dozwalające utrzymywać zwierzęta morskie, wymagają już urządzenia na znaczną skalę, połączonego ze znacznemi kosztami. Pierwsze takie **A.** zaprowadzono w londyńskim ogrodzie zoologicznym, a jedno z największych znajduje się w Berlinie, którego roczne utrzymanie wynosi około 140,000 marek. W celach czysto naukowych założone zostało w r. 1870 **A.** *morskie* w Neapolu, a następnie na wzór tego i w wielu innych miejscowościach nadmorskich powstały *stacje zoologiczne*, umożebniające zoologom badanie istot morskich. O urządzeniu i prowadzeniu **A**-w pokojowych ob. dzieła Rossmässlera (5 wyd. 1892); Hessa (1885); Lutza (1892); J. Nussbauma „**A.** pokojowe i jego cuda“ („Wszechświat“ z roku 1886 i 1888). O **A**-ch morskich ob. „The book of Aquaria“ (1891); Hoffmann „Seewasseraquarien im Zimmer“ (1887).

Akwatynta, naśladowanie za pomocą rytownictwa rysunków tuszowych i sepjowych. Ob. Rytownictwo.

Akwileja czyli **Aglar,** miasto w wyższych Włoszech nad Adrjatykiem. Za czasów rzym-

skich bardzo handlowe, było twierdzą i przedpiersiem Rzymu z nazwą *Roma secunda*. Roku 452 zdobyte i zburzone przez Attylę, a mieszkańcy przenieśli się na wyspy, gdzie zbudowali Wenecję. Dziś jest to miasteczko liczące 2,000 m. (1890), bogate w starożytności rzymskie.

Akwilon (łac.), grecki *Boreas*, burzliwy wiatr północno-wschodni, w mitologji uosobiany.

Akwin, ob. Tomasz z Akwinu.

Akwino (star. Aquinum), miasto w prowincji Caserta we Włoszech, nad rzeką Gargliano, miejsce urodzenia satyryka Juvenalisa i św. Tomasza Dominikanina. W VI wieku zburzone było przez Longobardów, liczy 2,200 m.

Akwitanja (łac. Aquitania), części Galji pomiędzy Pirenejami, Garonną i Sewennami. Prowincja ta przechodziła rozmaite koleje. W r. 412 zdobyli ją na Rzymianach Wizygotowie, którym w r. 508 wydarł ją Klodoweusz, król Franków, Później książęta jej stali się niepodległymi, i dopiero Karol W., podbiwszy Akwitanję, oddał ją jako królestwo swemu synowi, Ludwikowi Pobożnemu, 781. W XII w. z ręką Eleonory, dziedziczki Akwitanji, kraj ten dostał się królowi angielskiemu, Henrykowi II, i dopiero po długich wojnach r. 1451 Karol VII przyłączył ją znowu do korony francuskiej pod nazwą Gujenny.

Akwizgran (Taca Civitas Aquensis, Aquisgranum, po fr. Aix-la-Chapelle, po niem. Aachen), w Prusiech, główne m. obwodu t. n. (4,155 klm. kw. i 564,566 m.) w prowincji Nadreńskiej nad rz. Wurm, 107,000 m. (1891). Punkt przecięcia dróg żelaznych belgijsko-niemieckich, znaczne fabryki igieł i szpilek, chustek i kortów, dorównywających w dobroci angielskim. Pod względem historycznym jedno z najgodniejszych pamięci miast niemieckich. Niegdyś ulubiona rezydencja Karola W. i miejsce koronacji cesarzów niemieckich aż do 1558 r. Od 1815 r. należy do Prus. Tutaj zawarte zostały dwa pamiętne *traktaty:* 1) w r. 1668 (2 maja) ukończył wojnę rewolucyjną pomiędzy Francją a Hiszpanją, mocą którego Flandrja dostała się Francji; 2) 1748 (18 paźdz.), którym była ukończoną wojna o sukcesję austrjacką. Kongres akwizgrański r. 1818 uwolnił Francję od zajęcia przez obce wojska. Tutejsza *katedra*, której budowa była rozpoczęta przez Karola Wiel., jest jednym z najpiękniejszych pomników średniowiecznej architektury; wewnątrz mieści się mnóstwo relikwji, mających związek z życiem Bogarodzicy i Chrystusa, oraz doskonale zachowane zwłoki Karola W., ze wszystkiemi insygnjami królewskiemi. Drugą pomnikową budowlą jest *ratusz* z olbrzymią salą koronacyjną, w której 37 cesarzów niemieckich i 11 cesarzowych było koronowanych. Przed ratuszem stoi wspaniały wodotrysk z bronzowym posągiem Karola W. Por. Quix, „Gesch. d. St. A." (1841); Benrath „**A.**" 1865; Lersch „Gesch. des Bades **A.**" (1870); Reumont „Die Termen von **A.** und Burtscheid" (4 wyd. 1877), Haagen „Gesch. Aachens" (1874, t. 2). *Akwizgrańskie wody mineralne* wydobywają się z kilku źródeł, z których najważniejsze jest *cesarskie*. Są to źródła przeważnie gorące (do 56°C). Dzielą się na górne i dolne źródła, z których pierwsze są gorętsze i bogatsze w części składowe. Wydzielają obficie siarkowodór; zawierają: chlorek, węglan i siarczan sody, siarczan potażu, węglan wapna, magnezji, małą ilość żelaza, jodu, bromu i t. d.; działają przeważnie na gruczoły, błony śluzowe. Zalecane bywają w podagrze, w zastarzałych reumatyzmach, syfilisie, w przewlekłych zatruciach metalami, w katarach chronicznych dróg oddechowych, pokarmowych i moczowych, w chronicznych wysypkach skóry, w chorobach wątroby.

Akyab, Akjab, główne miasto i port. prow. Arakan w Indjach Zagangesowych, 34,000 mieszk. Handel znaczny—głównie wywożą ryż i sól.

Al (aluminium), w chemji symbol glinu.

Al lub **El,** przedimek arabski (np. Al-Koran), aztrzymany w wielu wyrazach przeniesionych z arabskiego do języków europejskich: np. Algebra, Alchemja, Alkalja i t. p.

Al, według mitologji indyjskiej, olbrzymie drzewo w ogrodzie Bramy, na którem rosną wszystkie owoce całej ziemi.

Alabama, rz. w Ameryce Północnej, 109 mil długa, bierze początek w najbardziej północnej części Georgji, przerzyna stan Alabama; o 8 mil od m. Mobile, połączywszy się z rz. *Tombigbee*, tworzy rzekę *Mobile*, uchodzącą do odnogi Meksykańskiej.

Alabama, od r. 1819 jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, graniczy na północ ze Stanem Tennessee, na wschód z Georgją, na południe z Florydą i zatoką Meksykańską, na zachód z Mississipi. Powierzchnia jego obejmuje 135,320 klm. kw., z ludnością 1,513,017 miesz. (1890); stolicą rządu jest m. Montgomery. Jest to kraj płaski w części południowej, a górzysty na północy, gdzie przechodzi pasmo gór Alleganów. Główniejsze rzeki są: Mobile, Tombigbee, Alabama (od której nazwa kraju), Chattahoochee i Tennessee. Klimat w północnej części dla cudzoziemców niezdrowy, ziemia urodzajna, wydaje ryż, kukurydzę, wszelkiego rodzaju zboża, a w części północno-wschodniej i złoto. Stan **A.** dzieli się na 9 okręgów i 51 hrabstw i daje 9 głosów przy wyborze prezydenta. Ważniejsze miasta są: Mobile, Blakety, Florence, Tuskumbia i Huntsville.

Alabama (kwestja, spór, *The Alabama Claims*). Po wybuchu wojny domowej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, Anglja d. 13 maja 1861 r. ogłosiła się neutralną i przyznała Stanom Skonfederowanym prawo strony wojującej. Jednocześnie prasa i opinja angielska popierały sprawę Południowych. Wkrótce potem z portów angielskich zaczęły wypływać statki, budowane dla stanów południowych unjonistów. Przeciwko takiemu naruszaniu neutralności napróżno pro-

testował poseł Unjonistów w Londynie, p. Adams, który odbierał zawsze odpowiedź, że prawo nie dozwala rządowi angielskiemu występować na drodze administracyjnej przeciwko działalności prywatnej. Dopiero groźba wojny skłoniła rząd angielski w roku 1863 do sumienniejszego przestrzegania prawa międzynarodowego. Ze wszystkich okrętów korsarskich Skonfederowanych „Alabame," statek zbudowany w Liwerpolu, dowodzony przez kapitana Semmes'a i zatopiony dnia 19 czerwca 1864 roku przez korwetę Unjonistów „Kearsarge," zrządził handlowi amerykańskiemu największe szkody, i dlatego spór o wynagrodzenie tych szkód między Stanami Zjednoczonemi i Anglją powstały, nazwano sporem lub kwestją Alabamy. Spór ten, rozpoczęty depeszą Sewarda, ministra amerykańskiego, domagającą się wynagrodzenia od Anglji za zrządzone przez korsarskie statki Skonfederowanych szkody. W 1863 r. Anglja odmówiła wynagrodzenia i odrzuciła propozycję sądu polubownego. W 1865 r. ponownie odrzuciła stanowczo propozycję sądu polubownego, jako uwłaczającą jej godności, a natomiast proponowała utworzenie komisji mieszanej anglo-amerykańskiej, któraby zadecydowała o wszystkich pretensjach, wynikłych w czasie wojny. Dnia 21 listopada 1865 r. rząd amerykański projekt ten odrzucił, poczem spór pozostał w zawieszeniu aż do objęcia władzy przez ministerjum torysowskie, które czyniło pewne starania, acz bezskuteczne o załatwienie tej sprawy. Nowy poseł amerykański Jones, po przybyciu w 1868 r. do Londynu, zaczął działać w duchu pojednawczym i nawet zdołał porozumieć się ze Stanleyem, ministrem angielskim. Skutkiem tego porozumienia była umowa z d. 23 listopada 1869 roku, zmieniona jeszcze d. 14 stycznia 1869 roku na korzyść Stanów Zjednoczonych przez ministra Clarendona, następcę Stanleya. Według tej umowy, mieli być dla załatwienia sporu mianowani dwaj komisarze z każdej strony, rozstrzygający większością głosów. W razie równości zdań winni komisarze wybrać sędziego polubownego, a jeśliby się i na tego wybór zgodzić nie mogli, to zostaje on wybrany losem. Wyrok sędziego jest ostateczny; pretensje wszystkie w ciągu 2 lat rozstrzygnięte, a w 1½ roku od ich rozstrzygnięcia załatwione być winny. Umowy tej jednak 13 kwietnia 1869 roku nie potwierdził amerykański senat 54 głosami przeciw 1, przez co sprawa nie posunęła się naprzód. Dopiero wojna francusko-niemiecka 1870 r., zmuszając Anglję do zwrócenia całej uwagi na sprawy europejskie, a zwłaszcza na trudne położenie Belgji i Turcji, skłoniła ją do szukania sposobu rozwiązania rąk z tamtej strony Atlantyku przez pogodzenie się ze Stanami Zjednoczonemi. Skutkiem tego gabinet wigowski Gladstone'a zgodził się na długo odrzucany przez Anglję sąd polubowny, złożony z przedstawicieli kilku naczelników państw w Genewie, i w tym duchu komisja mieszana w Waszyngtonie wypracowała traktat, który też obie strony podpisały i ratyfikowały. Atoli Stany Zjednoczone, korzystając z rozmyślnej zapewne niejasności niektórych punktów traktatu, wystąpiły przed sądem genewskim z domaganiem się od Anglji wynagrodzenia nietylko za szkody, zrządzone wprost przez statki korsarskie, zbudowane w Anglji, lecz i za szkody pośrednie, spowodowane paraliżowaniem handlu amerykańskiego wogóle i przedłużeniem wojny domowej. Anglja, uznając się po dawnemu za niewinną pogwałcenia neutralności, lecz zgadzając się na zapłacenie szkód bezpośrednich, jeżeli sąd polubowny tak zawyrokuje, stanowczo się oparła nietylko przypuszczalnemu wynagrodzeniu szkód pośrednich, lecz nawet wniesieniu ich przed sąd genewski, w razie zaś niecofnięcia tych roszczeń przez Stany Zjednoczone, zagroziła wyłamaniem się z pod traktatu waszyngtońskiego i sądu polubownego. Nowa korespondencja dyplomatyczna między ministrami spraw zagranicznych, angielskim Gladstonem i amerykańskim Fischem, doprowadziła do tego, iż Stany Zjednoczone nie mają domagać się wynagrodzenia szkód pośrednich, lecz nie chcą cofnąć skargi o te szkody, zaniesionej już przed sąd polubowny. Po długich rozprawach zapadł wreszcie 15 września r. 1872 wyrok, zasądzający na korzyść Stanów Zjednoczonych 15½ miljona dolarów, na co obie strony przystały. Sprawa **A.** jest ważną, jako jedna z pierwszych prób załatwiania spraw międzynarodowych drogą bezkrwawą. Por. Prodier-Fodéré: „La question de l'A. et le droit de gens" (1872). Geffken, Die A. Frage.

Alabanda, starożytne miasto w Karji w Azji Mniejszej, niegdyś prowadziło znaczny handel i słynęło z wielkiej rozwiązłości obyczajów.

Alabanda lub **Albalant,** herb polski. Na tarczy w polu czarnem lub szarem, księżyc na nowiu, dwoma rogami do góry zwrócony, a między niemi końska głowa; na hełmie 3 lub 5 piór strusich.

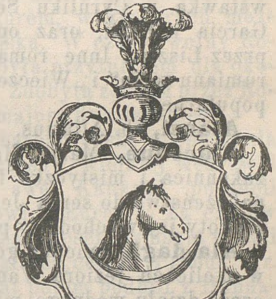

Alabanda.

Alabandyn, *błyszcz manganowy*, *blenda manganowa*, rodzimy siarek manganu, minerał barwy ciemnoczerwonej, krystalizuje w słupy czworościenne układu foremnego, częściej w postaci zbitej. Nazwa jego pochodzi od m. Alabandy w Karji; znajduje się dosyć rzadko w Siedmiogrodzie, Saksonji, Meksyku i Brazylji.

Alabaster (od miasta *Alabastron* w Egipcie górnym), minerał zwykle koloru białego, śnieży-

stego, czasem z odmianami nieco zabarwionemi, miękki tak dalece, że paznogciem daje się rysować. Dwa są gatunki alabastru: **A.** *właściwy*, to jest siarczan wapna, czyli gips ziarnisty, podobny do marmuru posągowego, różni się od niego tylko silnem przeświecaniem, i ten znajduje się we Włoszech; u nas w Krakowskiem, Sandomierskiem, Galicji i na Podolu. Barwa czysto biała, przechodzi niekiedy w różową; odłam nierówny, czasem zadziorowy. Łatwo obrabia się na tokarni i używa na wazy, płyty stołowe i t. p. Poleruje się mokrą słomą, papierem szklanym, sproszkowaną macicą perłową; oczyścić go można wodą wapienną lub olejkiem terpentynowym. **A.** *wapienny*, czyli *starożytny (antico)*, jest to węglan wapna włóknisty, twardszy od poprzedzającego, i dlatego znacznie droższy; występuje często w postaci stalaktytów.

Alabastrowe szkło, *szkło opalowe*, szkło bogate w krzemionkę, w masie swej zawierające drobne mikroskopowe cząstki, które w chwili krzepnięcia szkła były niestopione; zamącone niemi szkło traci przezroczystość i staje się przeświecającem tylko. **A. s.** wyrabia się w ten sposób, że część stopionej masy szkła skrapia się wodą, a tak oziębioną i zakrzepłą miesza znów z masą stopioną i obrabia w temperaturze jak najniższej, by cząstki w masie tej rozproszone stopić się nie zdołały. **A. s.** używa się na klosze do lamp i t. p. wyroby, często tlennikiem kobaltu zabarwione na niebiesko.

Alabatis, według Łasickiego, bóstwo litewskie, opiekujące się uprawą lnu. Oprócz tego źródła, żadne inne o bóstwie tem nie wspomina. Patrz rozprawę **A.** Mierzyńskiego o J. Łasickim, (Kraków, 1870).

Alabiew, Aleksander Mikołajewicz, kompozytor, * 1802 r. Z romansów jego największej popularności nabył „Sołowiej,“ śpiewany jako wstawka w Cyruliku Sewilskim przez Viardot Garcia i Patti, oraz opracowany na fortepian przez Liszta. Inne romanse jego „Wieczerkom rumianu zoriu“ i „Wieczernij zwon“ również były popularne.

Alacci, ob. Allatius.

Alacoque, Marja Małgorzata (1647—1690), zakonnica i mistyczka francuska, zaprowadziła nabożeństwo do serca Jezusowego (Sacré-Coeur). Żywoty jej wychodziły po polsku kilka razy.

Ala-dagh, łańcuch gór w Turcji Azjatyckiej, w okolicach jeziora Wan, 3,300 m. wys., tworzy część działu wodnego między zatoką Perską i m. Kaspijskiem. Tę samą nazwę nosi kilka innych łańcuchów gór, lub szczytów pojedyńczych, w Persji, Azji Mniejszej i w Turcji europejskiej.

Aladin, grupa wysp niezamieszkanych w zatoce Bengalskiej.

Aladyn (właściwie Ala-ud-din), jeden z bohaterów arabskich powieści „Tysiąca i jednej nocy,“ syn ubogiego krawca; stał się wskutek nadzwyczajnych okoliczności posiadaczem lampy czarodziejskiej, której podwładny był duch (dżin), spełniający wszelkie życzenia posiadacza. Bajkę o **A.** opracował dramatycznie poeta duński Oehlenschläger.

Aladża-Kisar, ob. Kruszewac.

Alagoas, miasto w Brazylji, z portem nad oceanem Atlantyckim, 40,000 m., słynie z uprawy wybornego tytuniu. Miasto **A.** było do 1839 stolicą prowincji, obecnie jest nią m. Maceio, liczące 15,000 miesz. Prowincja tej n. obejmuje 54,491 klm. kw. i liczy 459,490 m., trudniących się głównie uprawą trzciny cukrowej, bawełny i wywozem drzewa farbierskiego.

Alagon, lewy dopływ Tagu (ob.).

Alagowicz Aleksander (* 1760, † 1837), biskup zagrzebski, który zdziałał bardzo wiele dla swoich ziomków. Zwolennik trójjedynego królestwa (Chorwacji, Sławonji i Dalmacji).

A la grecque, ozdoby architektoniczne i malarskie, używane na opaski ścian, szlaki w obrazach, mające postać linji łamanych pod kątami prostemi.

Ozdoba à la greque.

Alahmar (Mohamed Aben), arabski władca Grenady w Hiszpanji w XIII wieku. Rządził sprawiedliwie, sprzyjał rolnictwu, przemysłowi i sztukom pięknym, założył liczne szkoły i dobroczynne instytucje. Sławny pałac Alhambra jest podobno jego dziełem. † 1273 r.

Alai, płaskowzgórze w Afganistanie, 4,500 m. nad p. m., graniczące na północ z Ala-daghem, przez który przechodzi droga z Jarkandu do Buchary i Kabulu; obfituje w rozległe pastwiska bydła.

Alaid (Ujakużacz), jedna z wysp Kurylskich pomiędzy Kamczatką a Japonją, długa 10, a sz. 7 w.; góry jej buchają dymem.

Alais (dawniej *Alesia*), m. fr. w dep. Gard, o 11 mil od Nîmes, 19,000 ludności (1891 roku). W czasie wojen religijnych za Ludwika XIII mieszkańcy tutejsi wystąpili zbrojnie przeciwko królowi. Znajduje się tu szkoła górnicza, piękny kościół gotycki i znaczne fabryki wyrobów jedwabnych, szkieł dętych, gisernia, garbarnia i t. d. Tu 27 czerwca 1629 r. była zawartą ugoda między Hugonotami i Ludwikiem XIII, który potwierdził edykt Nantejski.

Alaja, sandżak turecki w Azji Mniejszej i m. t. n. (star. *Caracesium*), niegdyś bardzo warowne, dziś podupadłe, 2,000 m. W wojnie Pompejusza z rozbójnikami morskimi służyło tym ostatnim za bezpieczne schronienie.

Alajuela, miasto w rzeczypospolitej Costarica w Ameryce środkowej, liczy 10,000 miesz.

Alakananda, ob. Ganges.

Alaktaga, ob. Skoczek.

Ala-kuł czyli **Ałaktuguł,** gorzko-słone jezioro w stepie Kirgi-Kajsackim, 365 m. nad p. m., obejmuje 1674 wiorst kw.; na jednym jego brzegu, wysuniętym w formie półwyspu, znajduje się kilka wulkanów. Tamże drugie jezioro z wodą słodką (zwycz.) tejże nazwy.

Alalja, niezdolność mówienia, wskutek paraliżu organów mowy.

Alaman Łukasz, meksykański mąż stanu i historyk, * 1775 r. Przyczynił się wielce do podniesienia w swym kraju rolnictwa, przemysłu i oświaty. Zwolennik i pomocnik prezydenta Santa-Anny, † 1855. Najcenniejszem z dzieł jego jest: „Historia de Mexico“ (5 t., 1849—52).

Alamani Luigi, poeta florencki, * 1495, † w Amboise 1556. Wygnany z Florencji za udział w spisku przeciwko kardynałowi Juljuszowi Medici, (późniejszemu papieżowi Klemensowi VII), schronił się do Francji i przebywał na dworze Franciszka I, który wysoko go ceniąc mianował swoim ambasadorem przy Karolu V. Potem Henryk II używał go także do różnych spraw dyplomatycznych. Najznakomitszem jego dziełem jest poemat dydaktyczny „La coltivazione“ (1546) i poemat bohaterski w 24 pieśniach: „Girone il Cortese.“ Komedja „Flora“ i inne jego utwory, zebrane są w 2 tomach pod tyt., „Opera Toscane“ (Lion, 1532). Pisma jego odznaczają się lekkością, jasnością i poprawnością stylu, chociaż brak im siły i polotu poetycznego.

Alamanowie (nie **Alemanowie),** pierwotna nazwa kilku sprzymierzonych z sobą narodów germańskich: Kwadów, Hermandurów, Markomonów, Taifalów, Jazygów, przybyłych w okolice rz. Menu, na początku III w. naszej ery. Odpierane kolejno od granic państwa rzymskiego przez Karakallę 211, przez Aleksandra Sewera w kilka lat później, Maksymina 236, przez Postumjusza, przez Probusa 282, zdołali nareszcie usadowić się pomiędzy Menem a jeziorem Konstancjeńskiem. Zwyciężeni potem przez Juljana, zjednoczyli się w V wieku z kilku innemi ludami, a mianowicie ze Swewami, i rozpostarli się aż do Renu i Wogezów, lecz pobici przez Klodoweusza około 500, w części poddali się Frankom, w części zaś przeszli do Ostrogotów, a kraj ich w północnej części dostał się na własność prywatną królom francuskim, reszta bowiem utworzyła księstwo Alemanji (ob.). Por. Merkel: „De republica Alamannorum,“ Berl. 1849. Birlinger „Rechtsrheinisches Alemanien“ (1890). Schubert „Die Unterwerfung der **A.**“ (1884).

Alamo, twierdza w stanie Texas, stała się pamiętną w ostatnich wojnach tego kraju z Meksykiem (1835 i 1836), przez to, że Meksykanie, zdobywszy ją pod dowództwem Santa-Anny, całą załogę wyrznęli, lecz następnie sami zostali zwyciężeni.

Alamos, miasto w Meksykańskiej prowincji Sonora, ma 6,000 m., posiada bogate kopalnie srebra i znaczny prowadzi handel; pamiętne morderczą walką, na ulicach miasta, między Meksykanami a Francuzami (1865 r.).

Alan, napisał: „List O. Alana lektora i wikarego konwentu Krakowskiego do O. Mateusza Borowickiego przeora,“ zawierający wiadomości o napadzie Szwedów na Kraków w r. 1656.

Aland (D. G.), autor pisma: „De imperii erga Poloniam auctoritate,“ Lipsk 1752.

Alandus Jan, jezuita, spowiednik i przyjaciel Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, zwanego Sierotką, którego synów wychowywał, † r. 1641. Zostawił dzieła: „Cuda śś. Aniołów Bożych w kościele św. Michała w Nieświeżu,“ Wilno, 1630; „Soliloquia s. Augustini;“ przełożył na język polski „Pamiątka Mikołajowi Radziwiłłowi,“ Wilno, 1617; „Devotio hebdomadaria ad s. Michaelem“ (1630) i „Żywot Księcia Mikołaja Radziwiłła,“ przekład z łacińskiego.

Alandzkie wyspy (Oe-land po szwedzku, a po fińsku Agwenan-Maa), na morzu Baltyckiem, u wnijścia do zatoki Botnickiej. Archipelag ten składa się z wyspy *Aland* i 200 innych większych i małych, z tych jednak tylko 80 zamieszkanych; należy do Rosji i zaliczony jest do gub. Abosko-Biörneborskiej, obszaru 1,211 klm. kwadr., przeszło 16,000 m. pochodzenia szwedzkiego, trudniących się głównie połowem ryb i psów morskich, tudzież hodowlą bydła i uprawą roli, o ile na to nieurodzajne skały pozwalają. Wyspy te są ważnem stanowiskiem wojennem dla Rosji. Na głównej wyspie Aland znajduje się twierdza Bomarsund, która w czasie wojny Krymskiej roku 1854 poddała się wojskom sprzymierzonym francusko-angielskim, dnia 18 sierpnia. Mickiewicz upamiętnił ten wypadek odą, po łacinie napisaną.

Alandża, obwarowana skała w gub. Tyfliskiej, o 30 wiorst na wschód od m. Nachiczewanu. Opatrzona podwójnym murem, w koszarach może pomieścić do 2,000 wojska. W czasie wojny Rosji z Persją w r. 1827 była przytułkiem dla okolicznych mieszkańców. Zdobytą została przez Rosjan pod dowództwem majora Kuszlańskiego.

Alanowie, naród barbarzyński pochodzenia scytyjskiego, znany z czasów wielkiej wędrówki narodów. Z ojczyzny swej Kaukazu posunęli się Alanowie ku Donowi w Europie. Za czasów Adrjana wdarli się w posiadłości rzymskie w Azji Mniejszej, skąd wygnał ich cesarz Probus w r. 280 przed Chr. W sto lat potem podbili z Hunnami państwo Hermanricha, króla Ostro-Gotów, a pomykając coraz dalej, w r. 406 wtargnęli do Galji, a 409 do Hiszpanji; w 418 pobici przez Wizygotów, złączyli z Wandalami. Późniejszemi czasy rozdzielili się na kilka części, które wśród innych narodów zaginęły. Szczątki tego narodu istnieją dotychczas na Kaukazie, pod imieniem Osetyńców.

Alant, herb polski: tarcza, wpoprzek przepoło-

wiona, dolna jej połowa lazurowa, na niej trzy ryby głowacze (po niem. Alant), górna połowa złota.

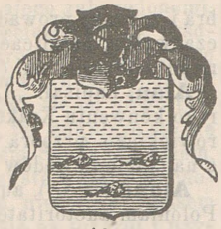
Alant.

Alantol, $C_{10}H_{16}O$, substancja otrzymywana przez dystylację z wodą korzenia rośliny *Inula helenium*. Jest to ciecz bezbarwna, woni miętowej, używana w chorobach płucnych.

Alantoina, $C_4H_6N_4O_3$, ciało odkryte w roku 1800, krystaliczne, łatwo rozpuszczalne, znajduje się w płynie omocznej *(allantois)* u płodu, w moczu cieląt i w pewnych, mało znanych warunkach w moczu człowieka; otrzymuje się przez utlenienie kwasu moczowego.

Alantyaza *(Allantiasis)*, zatrucie kiełbasą zepsutą.

Alanus ab insulis (Alain de Lille), znakomity teolog pierwszego okresu filozofji scholastycznej, z powodu obszernej nauki zwany *Doctor universalis*, * 1114. † 1202. Pozostawał w ścisłej zażyłości ze św. Bernardem, opatem z Clairvaux. Dzieło jego poetyczne; „Anticlaudianus," libri IX (Antwerpia, 1611), nazywane jest encyklopedją, jako zawierające w sobie wszystko, co człowiekowi wiedzieć należy. Por. Dupuis „Alain de Lille" (1859), Migne „Patrologie latine," t. CCX.

Alańskie góry, pasmo gór lasu Wołkońskiego w europejskiej Sarmacji Ptolemeusza.

Alapić (Jan), głośny w swoim czasie bohater chorwacki XVI w., odznaczał się szaloną odwagą, jak niemniej przebiegłością w razach krytycznych, ku czemu wielce mu dopomagała jego nędzna powierzchowność, był bowiem małego wzrostu i garbaty. Podczas oblężenia Sygietu przez Turków, pod dowództwem samego Solimana będących, uderzywszy w nocy na przednią ich straż, liczącą 15,000 wojska, w 1,500 ludzi, odniósł świetne zwycięstwo. Gdy Zryński z W. Juraniczem poświęcili się na śmierć, mianowany został wodzem. Następnie był przez lat 16 dowódcą w Kaniżu i zastępcą bana. Najważniejszem było jego zwycięstwo nad Ferhodem baszą pod Rakowcem (1557).

Alarcon Don Pedro Antonio, * 1833 w Guadix, współcz. powieściopis. hiszpański: „El final de Norma," „El coro de Angeles" (Chór Aniołów), „El amigo del muerte" (Przyjaciel śmierci), „El sombrero de los picos" (Kapelusz trójgraniasty). Próbował sił na scenie, ale bez powodzenia. Odbył jako prosty żołnierz kampanję marokańską i wydał „Dziennik uczestnika wojny afrykańskiej" (Diario de un festigo de la guerra d'Africa). W r. 1865 zasiadał w izbie, broniąc działalność o'Donnella. W r. 1877 wybrany został do Akademji. Utwory **A.** odznaczają się raczej żywą fantazją, aniżeli pogłębieniem. Przekład niemiecki nowel — Lili Lauser (1878).

Alarçon y Mendoza Don Juan Ruiz de, dramatyczny poeta hiszpańsko-amerykański, urodzony w Meksyku przy końcu XVI w. † 1639. W r. 1622 przybył do Madrytu, gdzie pozyskał urząd w królewskiej radzie Indji. Niesłychana duma stworzyła mu wielu nieprzyjaciół. Jednakże jego komedje są pełne siły i oryginalności; najlepsze z nich są: „Prawda podejrzana" i „Tkacz z Segowji." Celował głównie w komedji charakterystycznej. Por. J. A. Święcicki „Hist. lit. hiszp." w *Dziejach lit. powsz.* z illustr.

Alard Jan Delfin, tegoczesny znakomity skrzypek, * 1815 w Bajonnie, członek konserwatorjum paryskiego. Wydał szkołę na skrzypce, poczytywaną za jedną z najlepszych, i napisał mnóstwo duetów, koncertów, symfonji i t. p. Jego „symfonja na dwoje skrzypiec," wykonana na konkursie r. 1855, wielce jest cenioną. † 1888 w Paryżu.

Alarm (z włoskiego *all'arme*), znaczy znak wojsku lub mieszkańcom przez odgłos bębna, trąby, dzwonu lub wystrzał z działa, celem śpiesznego zgromadzenia się w przypadku nagłej trwogi. **Alarmiści**—głosiciele fałszywych wieści, szerzących trwogę i popłoch.

Alary v. Alari Juljusz Abraham Eugenjusz, kompozytor włoski, * 1814 r., ułożył kilka oper, z których ważniejsze: „Sardanapal" (w 5 akt., 1852 r.), „Piękność Djabelska," opera komiczna (1 akt. 1861 r.), „Głos ludzki" (2 akt. 1862).

Alaryk I, król Wizygotów, ze szlachetnego rodu Baltów, * około r. 375 po Chr. W młodości służył w wojsku rzymskiem. Po śmierci Teodozjusza wtargnął r. 396 do cesarstwa wschodnio-rzymskiego i spustoszył Panonję, Macedonję i Grecję. Arkadjusz, cesarz wschodni, z nienawiści ku Stylichonowi, wodzowi cesarza zachodu Honorjusza, zawarł z **A.** przymierze i mianował go wielkorządcą Ilirji i wodzem jazdy (magister equitium), skutkiem czego stał się **A.** potęgą niebezpieczną obu państwom. Już 409 r. rzucił się na Italję i mimo klęski, poniesionej (402) pod Polentja od Stylichona, napadł na Weronę, ale został odparty. Po śmierci Stylichona (408 r.) dwukrotnie oblegał Rzym, który tylko złotem okupić mu się zdołał. Gdy następnie Honorjusz nie dotrzymał traktatu, Alaryk mianował cesarzem Attala (ob.), ale poróżniwszy się z nim, obległ Rzym po raz trzeci, zdobył po krótkim szturmie i oddał na łup barbarzyńcom (410 r.). Następnie przedsięwziął wyprawę do Sycylji, lecz w drodze umarł niespodzianie w Cosenza (w Kalabrji) r. 412. Gotowie, odwróciwszy koryto rz. Busento, pochowali w niem zwłoki swego monarchy razem z ogromnemi skarbami, a następnie zamordowawszy wszystkich jeńców, użytych do pracy około grobu Alaryka, rzekę do dawnego zwrócili kierunku. Por. Simonis „Kritische Untersuchugen über die Geschichte Alarichs" (Getynga, 1858); Dalm: „Urgeschichte der germanischen Völker" (1888); von Eicken „Der

Kampf der Westgothen und Römer unter **A.**"

Alaryk II, syn Euryka, ósmy król Wizygotów (484—507), panował w Hiszpanji, w części Gallji pomiędzy Rodanem i Pirenejami. Stolicą jego państwa była Tuluza. Klodoweusz, król Franków, wystąpił zbrojnie przeciwko niemu i w bitwie pod Vouylé w Poitou własną zabił go ręką. Jego staraniem ułożone zostały prawa z kodeksu Teodozjańskiego, znane w południowej Francji pod nazwą *Kodeksu Alarika* („Breviarium Alaricianum).

Alaska, wielki półwysep na północo-zachodnim pobrzeżu Ameryki, ciągnie się od 122° do 150° zachodniej długości i od 54° do 40′ północnej szerokości aż do oceanu Lodowatego, stanowi terytorjum, zwane dawniej *Ameryką Rosyjską*, którą 1867 roku ustąpiła Rosja Stanom Zjednoczonym za 7,200,000 dolarów. Obejmuje razem z sąsiedniemi wyspami 1,376,700 klm. kw., a ludności liczy około 31,700 (1891) Eskimosów, Aleutów (na wyspach t. n.) i Indjan. Śnieżyste, wulkaniczne góry przerzynają półwysep, a najwyższe ich szczyty są: *Fairweather* (4,483 m.), *św. Eljasza* (5.520 m.) i *Ilyamna* (3,678); ten ostatni jest dotąd wulkanem czynnym. Zarząd terytorjum mieści się w *Sitchu* (New-Archangiel) na wyspie t. n., gdzie jest twierdza i przystań z 1,200 m. Mieszkańcy trudnią się rybołówstwem, myśliwstwem i ogrodnictwem. Na południu znajdują się wygodne porty. Wydry, lisy, niedźwiedzie czarne, rysie, rosomaki i mnóstwo jeleni przynoszą myśliwcom znakomite korzyści. Por. Dall. „**A.** and its resources" (Boston 1880); Jackson „**A.**" (New Jork 1880): Wardman „A trip to **A.**" (1884); Woodman „Pictoresque Alasca" (Boston, 1890).

A Lasko Jan, ob. Łaski.

Alassio, stacja klimatyczno-lecznicza nad morzem Śródziemnem we Włoszech, pomiędzy Genuą i Ventimiglią. Por. Schneer „Alassio und seine Umgebung" (1886).

Alastor (gr.=mściciel). duch pomsty u dawnych Greków, prześladujący szczególnie zabójców. Jedni ze starożytnych uznawali w nim ducha zamordowanej ofiary, inni istotę samodzielną. Bywa też ten wyraz używany jako przydomek Zeusa.—Miano to nosili też: jeden z wodzów greckich pod Troją, syn Nestora; jeden z wnuków Posejdona; jeden z czterech koni Plutona.—Poeta angielski Shelley zatytułował tak jeden ze swych najznakomitszych poematów.

Alasz, likier kminkowy, tak nazwany od wioski **A.** w pobliżu Rygi.

Alaszer, dawna *Filadelfja*, siedlisko jednego z kościołów apokaliptycznych pierwotnego chrześcijaństwa, dziś miasto tureckie w Azji Mniejszej, w wilajecie Aidin, o 16 mil na wschód Smirny. liczy 15.000 mieszkańców.

Alatagh v. **Alatan,** góry śnieżyste i ciągnące się na południowej granicy Syberji. nad rzeką Iłą (dopływem jeziora Bałkasz), która je dzieli na *Dżungarski* albo *Cisileński Alatan*, zbadany przez Szrenka (1840), Semenowa (1857), i *Transileński A.* zbadany przez Semenowa (1857) i Gołubiewa (1859). Najwyższy wierzchołek 4,679 m. — *Alatauński obwód* obejmuje kraj wielkiej hordy Kirgizów czyli Burutów.

A latere, powstały w XVI w. tytuł wysłańców od boku papieskiego (missi a latere), czyli posłów, naznaczanych do spełnienia pewnych obowiązków. Kardynałowie, wysyłani przez papieży, ze szczególną władzą do dworów panujących i otrzymujący instrukcje wprost od samego papieża, nazywają się legatami przybocznymi, *ad latus* albo *a latere*, lub nuncjuszami. Jednym z przywilejów takich posłów jest ten, iż w ich obecności arcybiskupi i biskupi mogą udzielać błogosławieństwa ludowi tylko za ich zezwoleniem. Poseł *a latere* w hierarchji kościelnej zajmuje stanowisko wyższe od t. z. legatów urodzonych, *legati nati*, którymi np. w Polsce byli zwykle arcybiskupi gnieźnieńscy. Również ambasadorowie monarchów otrzymują niekiedy do pomocy zdolnych dyplomatów *ad latus*. Generałami *ad latus* w Austrji są ci, którzy bywają dodawani dowódcom korpusów lub rządcom prowincji.

Alatri, miasto we Włoszech w prowincji Rzymskiej, 5,500 m. Rezydencja biskupa posiada fabryki sukna, oraz trudni się uprawą wina i oliwy. W pobliżu klasztor Kartuzów Trisulti i piękna, wielka jaskinia stalaktytowa.

Alauńskie góry, toż co Alańskie góry (ob.).

Alaux Jan Piotr, * 1783, † 1858, malarz dekorator francuski, wynalazca „Neoramy," czyli ulepszonej djoramy.—**Alaux** Jan, * 1786, † 1864, brat poprzedniego, malarz historyczny i religijny, dyrektor Akademji francuskiej w Rzymie.—**Alaux** Jan Paweł, * 1788, † 1856, brat poprz., pejzażysta i litograf, wyd. z Lesueurem „Vues choisies de monuments antiques de Rome" (1826).

Alaux Juljan Emil, filozof francuski, * 1828, prof. Inst. fil. w Algierze. Napisał: „La Religion à XIX s." (1857), „La Raison, essai sur l'avenir de philosophie" (1860), gdzie dowodzi konieczności zlania metafizyki z religią, „La religion progressive" (r. 1868), „L'analyse métaphysique" (1871), „De la metaphysique considerée comme une science" (1879), odznaczone przez Akademję nauk moralnych i politycznych, „Le problème religieux au XIX s." (1890). Prócz tego napisał sporo utworów beletrystycznych i poetycznych, oraz studjów estetyczno-literackich.

Alava, jedna z trzech prowincji Baskijskich w Hiszpanji, liczy przeszło 100,0000 m. na 3,045 klm. kw., z miastem St. Victoria. Kraj górzysty, lecz urodzajny, obfituje w zboże, szczególnie pszenicę, wino i drzewa oliwne.

Alava, don Miguel Ricardo de, generał hiszpański, * 1771, † 1843. Po abdykacji Ferdynanda VII żarliwy stronnik konstytucji, nadanej przez Józefa Bonaparte. W r. 1811, widząc chwiejący

się tron jego, przeszedł do obozu Anglików. Po powrocie króla został uwięziony, wkrótce atoli uwolniony, mianowany był posłem przy dworze holenderskim. Następnie był rządcą Aragonji. Jako zwolennik nowej konstytucji, popadł w niełaskę i spędził lat kilka na wygnaniu; nareszcie regentka Marja Krystyna powróciła go do kraju i wysłała w charakterze ambasadora do Londynu w r. 1834. Zniechęcony ciągłemi przemianami rządu, złożył urząd i przeniósł się do Francji. Umarł w Bareges.

Alazanowie, pokolenie Scytów, zamieszkałe na obu brzegach Dniepru, opisane przez Herodota w księdze IV, 17. Stałe ich siedziby znajdować się miały między Dnieprem a Bohem.

Alba, biała (symbol czystości), płócienna, długa szata, okrywająca całego kapłana, służąca w kościele rzym.-katol. do ubioru liturgicznego pod ornat. Dawniej kładli na się **A.** jedwabną cesarze niemieccy podczas aktu koronacji.

Alba (star. *Alba Fucentia*), nad jeziorem Facinus, miasto włoskie w prowincji Aquila, 2,500 mieszkańców, dawna stolica krainy Marsów; posiadało amfiteatr i godne uwagi pomniki, których szczątki dziś jeszcze istnieją. Było ono zwykle miejscem pobytu znakomitych jeńców, wziętych do niewoli przez Rzymian. Przebywali tutaj: Perseusz, król Macedonji, po zwycięstwie Pawła Emiljana, Syfaks, król Numidji, i Bituitus, król Arwernów. Por. Promis „La antichità di **A.** Fucense“ (Rzym, 1836).

Alba (star. *Alba Pompeja*), miasto we włoskiej prowincji Cuneo, nad rz. Tanaro, na południe od Turynu, 9,000 m. (1890), stolica biskupa, posiada wspaniałą katedrę i prowadzi znaczny handel bydłem.

Alba, willa i wieś pod Nieświeżem, gdzie książę Karol Radziwiłł (Panie Kochanku) z towarzyszami swymi i przyjaciółmi chętnie przebywał. Nazwa Albańczyków, przyjaciół i stronników Radziwiłłowskich, pochodzi od tego miejsca. Nosili oni specjalny strój: słomiano-żółty kontusz i niebieski żupan. Por. Syrokomla „Wędrówki po moich niegdyś okolicach,“ Kotłubaj „Galerja Nieświeska.“

Alba de Tormes, miasteczko w prow. hiszp. Salamanka, pamiętne zwycięstwem Francuzów pod Kellermanem, odniesionem 28 listopada 1809 nad Hiszpanami pod ks. del Parque; 2,800 m.

Alba longa, starożytne miasto w Latium, na południe Rzymu, zbudowane jakoby przez Askaniusza, syna Eneasza, zburzone przez Tullusa Hostyliusza. Jest to dzisiejsze Albano (ob.).

Alba, Ferdynand Alvarez de Toledo książę, minister i wódz Karola V i Filipa II, królów hiszpańskich, * 1508, † 1582, znany z czynów wojennych i niesłychanego okrucieństwa, spełnionego na tysiącach niewinnych ofiar. W młodości odznaczył się już w wielu bitwach, a szczególnie zwycięstwem, odniesionem pod Mühlbergiem nad elektorem saskim (1547). Później był wicekrólem Neapolu i walczył z papieżem Pawłem IV (1557); następnie reprezentował króla w Bajonnie (1565) na zjeździe królowej Elżbiety z Katarzyną Medicis i tu doradzał wytępienie hugonotów. Powstanie Niderlandów przeciwko uciskowi Filipa II-go, którego Alba był doradcą, nastręczyło mu sposobność rozwinięcia całej srogości swego charakteru i przedstawienia się w historji jako potwór rodzaju ludzkiego, jako hańba narodu, który go na świat wydał. Przybywszy w r. 1566 z tytułem wielkorządcy do Niderlandów, celem uśmierzenia powstania, oddał cały nieszczęśliwy naród na pastwę wszelkiego rodzaju okrucieństw, wymierzanych bądź z jego rozkazu, bądź z jego porady. Zaprowadził Radę zaburzeń, zwaną Radą krwawą, w której sam prezydował i która skazywała na śmierć każdego obywatela, podejrzanego o najmniejsze przewinienie religijne, i konfiskowała majątki osób skazanych. Sam chełpił się bezwstydnie, że podpisał 18,000 wyroków śmierci. Skutkiem takiego prześladowania 100,000 Niderlandczyków opuściło kraj rodzinny, a reszta, przywiedziona do rozpaczy, rzuciła się do broni, wojsko zaś poczęło się buntować, z powodu nieotrzymania żołdu. Nareszcie opuścił **A.** Niderlandy (1573), odwołany przez króla. Potem, po kilku latach niełaski (1580), wysłany został z wojskiem dla uśmierzenia Portugalji, gdzie również smutną zostawił po sobie sławę. Imię jego aż dotąd jest w obrzydzeniu u Niderlandczyków, a głos historji potwierdził sąd narodu, przedstawiając tego bohatera Hiszpanji jako typ, jako przedstawiciela krwawego fanatyzmu i ślepego tyraństwa Filipa II-go. Por. Motley „The rise of the Dutch republic“ (1856), Forneron „Histoire de Philippe II“ (1892), Prescott „Dzieje panowania Filipa II“ (przekład polski 1874).

Albacete, prowincja południowo-zachodnia Hiszpanji, stanowiąca większą część dawnego krolestwa Murcji, 14,863 klm. kw. i 229,105 m. **A.** miasto głowne prowincji, 21,000 m. (1887), prowadzi znaczny handel wyrobami nożowniczemi.

Albach Józef Stanisław, Franciszkanin, * 1795, † 1853 w Preszburgu (Brzetysław), słynął z kazań swoich w Peszcie. Porzuciwszy ambonę, poświęcił się naukom, a głównie geografji, i napisał „Geographie von Ungarn“ (Peszt, 1834), oraz „Mathematisch-physische und politische Geographie“ (tamże).

Albacini, Albagini, Karol, rzeźbiarz, mający wzięcie w Rzymie, autor pomników Czackich i Krasińskich w Dunajowcach z r. 1810.

Albadory Abul-Abas-Ahmed, historyk arabski, † 895, nauczyciel synów kalifa Almotawakkela, napisał obszerne dzieło: „O zdobyciu świata i wprowadzeniu islamizmu w Afryce i na wyspach morza Śródziemnego.“ Por. A. Kremer „Cultur des Orients unter d. Chalifen“ (1877).

Albalant (herb), ob. Alabanda.

Alban (święty), pierwszy męczennik Anglji, ścięty około r. 303. Miasto angielskie St. Albans wzięło swą nazwę od klasztoru, wybudowanego tu na jego pamiątkę, która jest obchodzona d. 22 czerwca.

Albaneńczykowie, Albanensowie, odcień sekty manichejczyków. Por. „Dict. universel des héresies, par l'abbé T. H. Guyot."

Albani, nazwisko sławnej i bogatej rodziny rzymskiej, która przybyła podobno r. 1464 z Albanji, wydała wielu kardynałów, uczonych, ministrów, z których nawet jeden, kardynał *Jan Franciszek* **Albani,** został papieżem, pod imieniem Klemensa XI (1700—1721). — Kilku członków tej rodziny weszło w bliższe stosunki z Polską i dwóch synowców papieża Klemensa XI-go było kolejno w ciągu XVII wieku protektorami spraw rzeczypospolitej przy stolicy papieskiej, a mianowicie: kardynał *Annibal*, * 1682, † 1751, wielki miłośnik literatury i sztuk pięknych, którego liczne zbiory znajdują się wśród osobliwości Watykanu. Dzieło jego „Memorie sopra la città d'Urbino" świadczy o wysokiej jego nauce.—Kardynał *Aleksander*, * 1692, † 1779, znany jako zapalony zwolennik Jezuitów i śladem brata, miłośnik sztuk i nauk, który dla pomieszczenia zbiorów rodzinnych, wybudował wspaniałą willę przed Porta Salara, zwaną Villa Albani, w której znajdowała się sławna na całą Europę bibljoteka. Przyjaciółmi i doradcami jego byli Winckelman (ob.) i Menys (ob.).—**Albani** Jan Franciszek, kardynał, synowiec poprzednich, * 1720, † 1804, był trzecim z tej rodziny i ostatnim protektorem Polski, i z tego tytułu mianowany był opatem błędowskim zakonu Cystersów w Polsce.—**Albani** Józef, książę, synowiec ostatniego, * 1750, † 1834. Po śmierci ojca Horacego, objął księstwo dziedziczne i za Piusa VII mianowany został kardynałem djakonem r. 1801. Kiedy w 1796 znajdował się w Wiedniu, dla spraw kościoła rzymskiego, jako gorliwy stronnik Austrji przeciw Francji, Francuzi, przejąwszy przypadkiem jego listy, pisane do kardynała Cusca, zerwali zawieszenie broni i zbrojno zajęli Państwo Papieskie, przyczem Albani stracił swoje wszystkie dobra, a pałac jego zrabowano. Podczas rozruchów w Legacjach (1831) wysłany z wojskiem do Bolonji wezwał na pomoc Austrjaków. — W bibljotece Albanich mieszczą się ważne materjały do historji polskiej. Porównaj Al. Przezdziecki „Wiadomości bibljograficzne," str. 93.—**Albani** Filip, brat poprzedniego, † 1852, był ostatnim z rodu. Por. „La villa Albani ora Torlonia descritta" (1869).

Albani Franciszek, malarz szkoły bolońskiej, * w Bononji 1573, † 1660. Znany współzawodnik Guidona Reni'ego, zostawił przeszło 50 obrazów kościelnych, później wszakże zwrócił się do przedmiotów mitologicznych: z najcelniejszych są jego obrazy czterech pór roku. Por. „Die Malerschule von Bologna" (1879).

Albanja (Szkipenja), prow. cesarstwa Tureckiego, nad m. Adrjatyckiem, obejmuje 93,710 kil. kw. i liczy 1,400,000 m. Pod względem położenia geograficznego dzieli się na północną, środkową i południową. Najwyższe góry *Kucz* 7,000 st., *Prokletyje* 7,600 st., *Lubatr* 7,900 st. i inne mniejsze; jeziora: *Pławskie*, *Ochrydzkie* (dawniej *Lychniss)* obejmujące 100 kilometrów kwadratowych, oraz *Janińskie* i wiele innych; rzeką główną jest *Dryn Biały* i *Czarny*, oraz *Bojana* (spławna) i inne pomniejsze. Klimat bardzo rozmaity; w górach nad 7,000 st. wieczny śnieg. W Janinie bywa śnieg w styczniu, a potem afrykański *sirocco;* w Meszowie śnieg taje dopiero w maju. W dolinach ciepło dochodzi do 28° R. w cieniu. Grunt formacji kredowej; mnóstwo strumieni niknie pod ziemią. Bywają silne trzęsienia ziemi. Roślinność bogata: w dolinach grecka, na wzgórzach alpejska. Rola uprawiana bywa aż do wysokości 3,000 st., rolnictwo jednak stoi na bardzo nizkim stopniu: oprócz zboża, uprawia się: kukurydza, ryż, tytuń, wino, melony, jabłka rajskie, morwa, figi, szafran i bawełna. Ogrodnictwo lepsze, niż w całej Turcji. Lasów obfitość. Na brzegu morskim poławiają korale; ryb mnóstwo, także rozmaitych gadów, żółwi i ptactwa wodnego dostatek. Ludność **A.** złożona z różnych narodowości. Turcy w liczbie 20,000 mieszkają w miastach (urzędnicy, wojskowi, kupcy, rzemieślnicy), na północy i wschodzie Słowianie: na granicy czarnogórskiej Serbowie, na pograniczu zaś macedońskiem Bulgarowie (około 150,000). W **A.** południowej Grecy i Cyncarowie (Rumunowie), Cyganie i Armeńczycy; w środkowej zaś przeważnie właściwi Albańczycy, pierwotni mieszkańcy, zwani Arnautami przez Turków, a sami zowiący się Szkipetarami (góralami), przeszło półtora miljona, uważani za potomków dawnych Illirów. **A.** pozostaje pod zarządem dwóch gubernatorow: Janińskiego i Monastyrskiego. Pomimo to są jednak jeszcze prawie niezależne dwie miejscowości w części północnej, zamieszkane przez *Mirydytów* i *Klimentinów*, oraz *Malisorów*, rządzonych przez własnych książąt i podwładnych im starostów w każdej osadzie. Porów. Gopcewicz „Oberalbanien und seine Liga" (Lipsk, 1881), Knight „Albania" (Londyn, 1880), Roukis „Ethnographische und statistische Mittheilungen" (w Pettermanna *Mittheilungen*, 1884, zesz. 10).

Dzieje tego kraju są tylko szeregiem wojen, najazdów i okrucieństw. Od najdawniejszych czasów, począwszy od Pyrrusa, króla Epiru, **A.** była podbijana przez wszystkich sąsiadów, Greków i Rzymian, którzy tu założyli bogate miasta, przez Bulgarów, których królowie w IX-ym w. przemieszkiwali w Ochrydzie, Normanów, przybyłych z Włoch, i królów serbskich, z których Szczepan Duszan zawładnął całym tym krajem, jak niemniej przez Turków; w wojnie przeciwko nim wsławił się w XV w. narodowy bohater Skanderbeg (1404—1467); następnie przez Wenecjan i

znów przez Turków, z których w naszych czasach wsławili się: basza Janiński *Ali* (1831), *Osman* (1852) i *Awdi* (1857). Przeciwko tym wszystkim mężnie walczyli Albańczycy. W wojnach zaś o oswobodzenie Serbji, Grecji, Epiru i Czarnogórza walczyli także, ale już tylko po tej stronie, która im większy żołd płaciła. Z tej też przyczyny, dotąd Albańczycy mahometańscy są tylko narzędziem w rękach tureckich przeciwko Słowianom i Grekom. Około 100,000 **A**-ów przebywa we Włoszech, dokąd się schronili przed okrucieństwami Turków. Miastem głównem jest Skader (Skodra v. Skutari), oraz: Bar (Antivari), Ochryda, Dracz (Durazzo), Janina. Traktat berliński r. 1878 przyznał niektóre terytorja albańskie Czarnogórzu, Albańczycy jednak w r. 1880 zbrojnie wystąpili z ich obroną, stawiając opór nawet władzom tureckim, które im wszakże potajemnie sprzyjały. W d. 15 września potężna flota sześciu wielkich mocarstw pod dowództwem wice-admirała Seymoura stanęła pod Raguzą i dopiero pod groźbą bombardowania ustąpili Albańczycy, i wojska czarnogórskie d. 26 listopada wkroczyły do Dulcigna. Od tego czasu Albańczycy kilkakrotnie jeszcze podnosili powstania, jak w r. 1881, 1884 i 1885, które za każdym razem były stłumione. Por. Robert „Les Slaves de la Turquie“ (Paryż, 1844), Bopp „Ueber das Albanesische“ (Berlin, 1855), Hacquard „Histoire et description de la haute Albanie et Guegarie“ (Paryż, 1859), Diefenbach „Völkerkunde“ (1880).

Albańska literatura jest bardzo ubogą. Alfabetu powszechnego niema; używają greckiego, łacińskiego lub tureckiego, stosownie do okolicy. Pierwsze druki albańskie wyszły z Rzymu z kongregacji Propagandy. W XIX w. poczęto pisać po albańsku w osadach albańskich na ziemi włoskiej, gdzie istnieje silnie rozwinięta świadomość odrębności narodowej. Tam się zjawił poeta Hieronim de Rada (Poesie albanese), który wydaje także pisma: *Fiamuri Arberit* (Chorągiew **A.**) i *Dituria* (Cywilizacja) w Konstantynopolu. Prócz tego Kristoforidis drukuje tłómaczenia Biblji i książki szkolne w Konstantynopolu. Język albański, pokrewny iliryjskiemu, należy do tej samej rodziny, co litewsko-słowiańskie i przeładowany jest wyrazami greckiemi, tureckiemi, słowiańskiemi, oraz włoskiemi i łacińskiemi; rozpada się na dwa djalekty: północny (gegów) i południowy (tosków). Gegowie piszą alfabetem łacińskim, toskowie — greckim. Porówn. Meyer „Albanesische Studien“ (1883—40), Dora d'Istria „Gli scriptori albanesi dell'Istria Meridionale“ (1867). Istnieje, założone w Konstantynopolu, ale w skutek prześladowań rządu tureckiego przeniesione do Bukaresztu (1885) Albańskie Towarzystwo literackie; kierują niem bracia Naum i Sami bej.

Albano, miasto nad jeziorem t. n., o parę mil od Rzymu, otoczone pięknemi willami, liczy 6,500 m. (1891). Znajdują się tu starożytne zwaliska, między któremi są grobowce Askanjasza, Horacjuszów i Kuracjuszów. Jezioro *Albańskie* (star. *lacus Albanus*), którego kotlina, na 170 metrów głęboka, jest wygasłym wulkanem, również otoczona jest willami, między któremi w Castel-Gandolfo wznosi się wspaniały pałac papieski. *Albańskie góry*, pochodzenia wulkanicznego, z bogatą wegetacją (Monte-Cavo, 955 m. wys.) i cienistemi lasy, ciągną się wzdłuż wschodn. brzegów jeziora t. n.; w okolicy rodzi się dobre, t. zw. *Albańskie* wino.

Albans (Saint), miasto angielskie w hrabstwie Hartford, niedaleko rzymskiego Verulamium, ma 10,000 m. i posiada starożytny (od 793 r.) klasztor Benedyktynów, kościół z epoki Normanów i grób Bacona werulamskiego.

Albany lub **Albain,** pierwotna nazwa Szkocji, a potem kilku książąt szkockich, młodszej linji domu panującego, między którymi znakomitsi byli: *Robert Stuart*, regent, † 1420; *Aleksander Stuart*, syn Jakóba II, zmarły na wygnaniu we Francji 1485, i *Jan Stuart*, który towarzyszył królom Francji: Ludwikowi XII i Franciszkowi I-mu do Włoch, † 1536. Po objęciu przez Stuartów tronu angielskiego tytuł ks. d'**A.** był nadawany bardzo często książętom krwi. Ostatnio nosił ten tytuł 4 syn królowej Wiktorji, zmarły nagle w r. 1884 w Cannes ks. Leopold, który przekazał go swemu synowi Karolowi Edwardowi (* 1884).

Albany, miasto w Ameryce Północnej, stolica stanu Nowego Jorku, nad rzeką Hudson, 94,923 m. (1890). Miasto to jest jednym z najważniejszych punktów handlu wewnętrznego Stanów Zjednoczonych. Posiada akademję lekarską, kilka towarzystw naukowych i sztuk pięknych, dwa banki, muzeum i arsenał, oraz kilka pięknych gmachów, między któremi Kapitoljum tutejsze jest najpiękniejszem po waszyngtońskiem.

Albany, okrąg w Afryce południowej, na przylądku Kap, należący do Anglji, obejmuje 4,747 klm. kw. i liczy 16,500 m., wyłącznie prawie białych mieszkańców. Prowadzi handel skórami, kością słoniową, końmi i t. p. Miasto gł. Grahamstown.

Albany Ludwika Marja Karolina, hrabina, córka ks. Gustawa Adolfa v. Stolberg-Gedern, * 1753, zaślubiła 1772 pretendenta Karola Edwarda Stuarta, wnuka Jakóba II, który wtedy przyjął tytuł hr. Albany. Z powodu nieszczęśliwego pożycia z mężem, człowiekiem złych obyczajów, rozłączyła się z nim i przeniosła się do Florencji, gdzie po jego śmierci (1788), żyła w ścisłych stosunkach z poetą Alfierim, a ten w swoich dziełach unieśmiertelnił jej imię. † tamże w r. 1824. Pochowana w kościele Santa Croce obok poety. Por. Reumont „Die Grafin von A.“ (2 t., 1860).

Albarede Jose Luis, * 1825, publicysta i mąż stanu hiszpański. Był kilkakrotnie ministrem, a ostatnio ambasadorem w Paryżu.

Albarello, dawne naczynia aptekarskie, postaci walcowej, z gliny lub fajansu. Wyrabiane

były w Hiszpanji i we Włoszech; przechowane **A.** opatrzone są niekiedy napisami arabskiemi.

Albarracin, forteca hiszpańska w Aragonji nad rzeką Gwadalkwiwir; ma 2,000 m. i fabryki sukna. W bliskości znajduje się na 1,610 m. wysoka kulista góra Muela-de-san-Juan, pod względem hydrograficznym niezmiernie interesująca, z pomiędzy 4 bowiem strumieni, wytryskujących z niej, trzy przezwyciężają ogromne przeszkody, torując sobie koryta, byle tylko uniknąć właściwego i więcej naturalnego biegu.

Albatani lub **Albategnius** (Mohamed-ibn-Szabir-al-Battani), najznakomitszy astronom arabski, * w drugiej połowie IX w., † 929. Dostrzeżenia swe prowadził w Rekka w Mezopotamji, gdzie był namiestnikiem kalifa. Oznaczył dokładnie długość roku słonecznego i dostrzegł ruch punktu przysłonecznego. Dzieła jego były tłómaczone na język łaciński i wydane w r. 1537 p. t.: „Scientia stellarum." Najważniejsza jednak zasługa jego jest w trygonometrji, pierwszy bowiem użył wstawy zamiast cięciwy.

Albatros, *(Żaglośćig, Diomeda)*, rodzaj ptaków płetwonogich z rodziny petreli, cechuje się dziobem grubym, od głowy dłuższym; skrzydła ma długie i wązkie, ogon krótki, zaokrąglony. Żyje na morzach południowych; lot ma wytrzymały, znosić może największe burze i nawałnice na pełnem morzu i najgwałtowniejsze wichry w powietrzu. Najbardziej znany gatunek **A.** *wędrowny (D. exulans)*, biały, tylko lotki i koniec ogona ma czarne, długi na 1,2, szeroki na 3 do 4 metrów, karmi się głównie nieżywemi rybami. Mięso do jedzenia prawie niezdatne.

Albay, nazwa prowincji, miasta (13,000 m.) i wulkanu na wyspie Luzon, należącej do archipelagu Filipińskiego.

Albazyn, niegdyś miasto nad Amurem, wystawione r. 1665 przez Polaka Nicefora Czernihowskiego, zburzone przez Chińczyków w r. 1685, odbudowane na nowo przez księcia Własowa, ustąpione zostało Chinom, układem zawartym przez Gołowina r. 1689 z posłami chińskimi w Nerczyńsku; poczem zostało na nowo przez Chińczyków zburzone. Od r. 1859 na mocy pokoju zawartego w Ajgunie należy do Rosji. Liczy 604 m. (1890). Dziś wioska. W okolicy poławiają perły i sobole.

Albedo, z łac. *białość*, zdolność różnych ciał odbijania większej lub mniejszej ilości światła. Tak np. **A.** białego papieru wynosi 0,7, t. j. papier odbija 0,7 części padających nań promieni. Różne planety posiadają różne **A.**, księżyc 0,17, Mars 0,27, Jowisz 0,62.

Albedyll Emil Henryk Ludwik, pruski generał kawalerji, * 1824, jako ochotnik wstąpił do wojska w r. 1841, w 1843 został oficerem, w 1848 odbył kampanję przeciw Danji, w 1856 mianowany dowódcą szwadronu, w 1863 majorem. W wojnie prusko-austrjackiej miał udział w bitwie pod Königgrätz. W 1868 został pułkownikiem, a podczas kampanji francuskiej pod Gravelotte, St. Privat, Beaumont, pod Sedanem i w oblężeniu Paryża. W r. 1872 został generałem brygady, a w następnym generał-majorem, w 1876 adjutantem cesarza, zaś w 1886 generałem kawalerji, następnie szefem gabinetu wojskowego, zależnym tylko od cesarza, w 1888 dowódcą 7-go korpusu armji, w r. 1893 opuścił służbę, jako emeryt.

Albedyński Piotr Iwanowicz, generał rosyjski, * 1825, brał udział w wojnie sewastopolskiej, w roku 1860 był agentem ambasady rosyjskiej we Francji, 1874 został generał gubernatorem wileńskim, w 1880 warszawskim. † 1883 w Warszawie, gdzie zjednał sobie powszechną sympatję.

Al-Bekri, pisarz arabski, † 1094, autor dzieła „Drogi i okolice," zawierającego między innemi wiadomości o Słowianach i o Mieczysławie I-ym. Wyjątki te ogłoszone zostały w dodatku do 32-go tomu pamiętników Cesarskiej Akademji nauk w Petersburgu p. t.: „Izwiestija Al-Bekri i drugich awtorow o Rusi i Sławianach" (Petersburg, 1878).

Albemarle, wyspa w archipelagu Gallapagos, leżąca pod samym równikiem, o 150 mil od zachodniego wybrzeża rzeczypospolitej Ecuador, obszaru 4,350 klm.

Albemarle, zatoka oceanu Atlantyckiego, na wybrzeżu Karoliny w północnej Ameryce, od 9—22 klm. szeroka, 90 klm. długa.

Albemarle Jerzy Tomasz Keppel, hr., * 1799 w Londynie; służył początkowo w armji, od 1851 członek izby wyższej, w r. 1858 występował przeciwko przyłączeniu królestw indyjskich do państwa Wielkiej Brytanji, ogłosił „Podróż po Bałkanie," „Podróż z Indji do Anglji" i „Pamiętniki margrabiego Buckingham."

Albendorf (Wamberzyce), wieś na Szląsku pruskim, w regencji Wrocławskiej, pow. Kladzkim 1,800 m., zwiedzana corocznie przez tłumy pielgrzymów (do 100,000) z powodu cudownego obrazu N. Panny.

Albenga, miasto włoskie w okolicy Genui, nad morzem Środziemnem, 3,087 m. Ma piękną katedrę, ruiny i starożytności rzymskie, oraz wyborny port, ale powietrze niezdrowe.

Alberdi Jan Chrzciciel, * 1812 w Ameryce południowej, dyplomata, przeciwnik dyktatury Rozasa, wydał mnostwo pism politycznych, służących za podstawę dzisiaj obowiązującej konstytucji w rzeczypospolitej Argentyńskiej, i ekonomicznych, przedstawiających jasno i dobitnie sprawy argentyńskie. Koniec życia spędził we Francji, gdzie † 1884.

Alberdingh Thijm Józef Aleksander, współczesny literat i estetyk holenderski, przedstawiciel literatury katolickiej w Holandji, 1820 r., profesor akademji sztuk pięknych w Amsterdamie, oprócz wielu mniejszych utworów i artykułów dziennikarskich, napisał: „De la littérature néerlandaise à ses differents époques" (1854) i „De heilige linie" (1858), nadto wydał cenny zbiór na-

rodowych zabytków średniowiecznych, od r. 1150 do 1655 (Amsterdam, 1850—52), oraz dzieła Voudela, którym specjalnie się zajmował.

Alberès, odnoga gór pirenejskich, przytykających do Francji. W bliskości, lecz na ziemi francuskiej (w dep. Pirenejów wschodnich), leży wieś Alberès, pamiętna zwycięstwem, jakie Francuzi pod dowództwem Dugommier'a odnieśli tu w r. 1794 nad Hiszpanami.

Albergati Capacelli Franciszek, oraz **A.** Hugo Vezza, margrabiowie d', rodem z Bolonji, pozyskawszy względy Stanisława Augusta, mianowani byli szambelanami i generał-adjutantami tego króla. — **Alb. Cap.** Franciszek, był komedjopisarzem włoskim, * w Bolonji około 1728, † 1804; napisał 12 tomów rozmaitych utworów scenicznych, chociaż nie odznaczają się one oryginalnością pomysłu, jednakże dla wybornego języka, dotychczas jeszcze niektóre z nich mile są widziane na scenach włoskich.

Alberich albo **Elberich,** siwobrody karzeł, występujący w sagach niemieckich, zwyciężony przez Zygfryda, oddał mu czapkę niewidkę (Tarnkappe), oraz skarby Nibelungów.

Alberoni Juljusz, kardynał i minister hiszpański, * 1664 w Firenzuola. Był synem ubogiego ogrodnika, a zdolności wrodzone doprowadziły go do wysokiego znaczenia. Filip V mianował go pierwszym ministrem i grandem Hiszpanji. Pycha atoli i zbyteczna usłużność względem królowej Elżbiety, pragnącej wszystkich synów swoich widzieć na tronach europejskich, wplątała go w głośne naówczas intrygi polityczne, skutkiem których Filip skazał go w r. 1720 na wygnanie. Wróciwszy za papieża Innocentego XIII do wszystkich godności duchownych, † 1752 w Rzymie, zostawiwszy swemu stryjowi Cezarowi Alberoniemu ogromny majątek. Por. Bersani „Storia del card. A." (1872).

Albers Jan Fryderyk Herman, lekarz niemiecki, * 1805, † 1867. W r. 1831 uzyskał w Bonn katedrę patologji, anatomji patologicznej i farmakologji, a wkrótce potem dyrektorstwo szpitala obłąkanych. Z wielkiej liczby dzieł jego ważniejsze: „Atlas der pathologischen Anatomie" (1837—1862), „Lehrbuch der Arzneimittellehre" i „Handbuch der allgemeinen Pathologie."

Albert, prowincja w Afryce południowej, na południe rzeki Orange, mająca 9,930 klm. kw. obszaru i 14,000 mieszkańców, trudniących się hodowlą owiec, z miastem głównem Burghersdorp.

Albert, imię niemieckie, to samo co *Adalbert* (ob.).

Albert (Wieniawita), biskup kujawski przez lat 8, † 1283. Od Mestwina, ks. pomorskiego, otrzymał liczne w ziemiach nadania, z których, gdy Krzyżacy skutkiem zajść politycznych je zabrali, musiał zrzec się dziesięcin.

Albert, wójt krakowski, pamiętny w r. 1311 oporem, na czele niemieckich mieszczan krakowskich przeciwko powrotowi Władysława Łokietka do Krakowa. Kiedy Władysław zdobył zamek, Albert zbiegł, stronnicy zaś jego ulegli bardzo surowym karom, a dobra ich zostały skonfiskowane. Od tej pory żywioł niemiecki w Polsce nigdy już nie podniósł głowy. Por. Bobrzyński „Bunt wójta krakowskiego Alberta," *Biblioteka Warszawska*, 1877. St. Kozłowski osnuł na tem tle dramat (1886).

Albert (Olbracht), kanclerz księstwa Dobrzyńskiego, proboszcz bocheński, dyplomata z czasów Kazimierza W-go. Należał w r. 1339 do sądzenia sporu pomiędzy królem polskim i Krzyżakami, a r. 1352 wyprawiony był w poselstwie do Awinjonu, do papieża Klemensa VI z prośbą o rozgrzeszenie za śmierć Baryczki i w innych sprawach kościoła polskiego.

Albert Wojciech, Jastrzębiec, arcybiskup gnieźnieński, kanclerz królowej Jadwigi i koronny za panowania Władysława Jagiełły. Brał udział w wojnie z Krzyżakami 1410 r. Przeszkodził oddaniu Ziemi Spiskiej Zygmuntowi Luksemburskiemu. Zgromadził dwa synody w Łęczycy 1425 i 1435 r. Z Krzyżakami prowadził układy w Płońsku, które wywołały wojnę r. 1433. R. 1435 zawarł pokój z Krzyżakami. Stał na czele stronnictwa przychylnego zawarciu przymierza ze stronnictwem narodowem w Czechach. Założył m. Jastrzębie pod Iłżą i kilka zamków. Na biskupstwie siedział lat 37; † 1436.

Albert Jan, przyrodni brat Władysława IV, króla polskiego, ur. z Konstancji austrjackiej, biskup krakowski i kardynał. Umarł w podróży do Włoch w 23 roku życia 1634 r.

Albert Kazimierz (Albrycht), syn Augusta III-go, króla polskiego i Marji Józefy austrjackiej, * 1738. Jako generał austrjacki, wielkorządca Węgier i zięć Marji Teresy, miał nadzieję wstąpienia po Stanisławie Auguście na tron polski. Podczas rewolucji francuskiej, będąc wielkorządcą austrjackich Niederlandów, brał udział w wojnie sprzymierzonych przeciw Francji 1792, lecz pobity pod Jemappes, wrócił do Wiednia, gdzie † 1826 r. Pozostawił po sobie piękne zbiory obrazów szkoły włoskiej, niderlandzkiej i niemieckiej, które razem z innemi dziełami sztuk pięknych, przekazał jako majorat arcyksięciu Karolowi.

Albert Starszy, pierwszy książę pruski, syn margrabiego Anspaskiego, Fryderyka i Zofji Jagiellonki, siostry Zygmunta Starego, * 1490, obrany wielkim mistrzem Krzyżaków w r. 1510. Znany jest z długich zatargów z królem Zygmuntem I-ym o wykonanie hołdu, którego się ten ostatni, jako od lennika swego, domagał. Ze sporów tych przyszło nawet do wojny, przerywanej dwukrotnym rozejmem 1520 i 1521, poczem nareszcie zniewolony był, przyjąwszy luteranizm, sekularyzować swój zakon na księstwo świeckie, jako lenność Polski. Hołd wykonał, a uroczystość in-

westytury lenniczej odbyła się 8 kwietnia 1525 r. publicznie i świetnie na rynku krakowskim. W ugodzie tej rozszerzono prawo dziedzicznego lennictwa na całą linię brandeburską i anspaską, aż do zupełnego jej po mieczu wygaśnięcia. 1526 r. ożenił się z Dorotą, królewną duńską, a po jej śmierci powtórnie z Anną Marją, księżniczką brunświcką. Przez resztę życia, będąc wiernym lennikiem Polski, zajmował się usilnie rozkrzewianiem oświaty i wyznania ewangelickiego, oraz urządzeniem nowego swego państwa. Założył uniwersytet w Królewcu 1543 r. i napisał dziełko: „Von der Krieges Ordnung oder der Kunst Krieg zu führen," przypisane królowi polskiemu 1555 r., tłómaczone przez Macieja Strubicza. † 1568. Por. Joh. Voigt „Briefwechsel der berühmten Gelehrten des Zeit-alt der Reform mit **A.** v. Preussen" (1891).

Albert Fryderyk, syn poprzedniego, * 1553, przez ciąg rządów swoich był równie jak ojciec, wiernym lennikiem Polski. Chwilowo cierpiał obłąkanie i zostawał pod opieką Jerzego Fryderyka z Anspachu, który w jego imieniu wykonał hołd na sejmie warszawskim r. 1578. Po śmierci Jerzego sam objął rządy w r. 1604.

Albert Fryderyk August, król saski, * 1828 w Dreźnie. W r. 1849 jako kapitan artylerji brał udział w wojnie duńskiej w Szlezwig-Holsztynie; jako generał-lejtnant, dowodząc pod Benedekiem jednym korpusem w wojnie prusko-austrjackiej 1866 r., walczył pod Giczynem i Königgrätz (Kralovy Hradec); w wojnie zaś francusko-niemieckiej 1870—71 dowodził 12 korpusem armji północno-niemieckiej pod Gravellotte, Rézonville i Sedan, a przy końcu wojny otrzymał za zasługi główne dowództwo nad nowo utworzoną czwartą armją. W r. 1873 (29 października) po śmierci ojca swego, króla Jana, wstąpił na tron saski. Żoną jego jest ks. Karolina v. Waza od r. 1853.

Albert Franciszek August Karol Emanuel, syn ks. sasko-koburskiego Ernesta I, * r. 1819. Nauki odbył w uniwersytecie w Bonn, następnie podróżował i po otrzymaniu w r. 1840 obywatelstwa angielskiego, zaślubił w d. 10 lutego tegoż roku królową Wiktorję angielską. Uważając się tylko za małżonka królowej, zrzekł się wszelkiego wpływu na politykę i sprawy krajowe, nie przyjął nawet ofiarowanego mu naczelnego dowództwa nad armją w r. 1850. Był wielce religijnym i przywiązanym do protestantyzmu. W 1857 otrzymał od królowej tytuł księcia-małżonka (Prince Consort) i mianowany został regentem na wypadek śmierci za małoletności ks. Walji; † 1861. Królowa Wiktorja dotychczas nosi po nim żałobę. Por. Sir Th. Martin „The life of H. R. H. the Prince Consort" (5 t., 1875—1880).

Albert Edward, ks. Walji, następca tronu angielskiego, najstarszy syn królowej Wiktorji i ks. Alberta, * 1841 r. Studja uniwersyteckie odbywał w Edymburgu, Oksfordzie i Cambridge. Otrzymawszy po powrocie z podróży tytuł ks. Cornwall, zasiadł w r. 1863 w izbie lordów. Tegoż roku zaślubił księżniczkę Aleksandrynę, córkę duńskiego króla Chrystjana IX. W r. 1860 odbył podróż do Kanady, w 1861—2 podróżował po Grecji, Ziemi św., Egipcie. W r. 1875 objął godność wielkiego mistrza masonerji angielskiej, a w następnym udał się z misją polityczną do Indji angielskich, w celu przygotowania opinji publicznej do przyjęcia przez królową Wiktorję tytułu cesarzowej indyjskiej. W roku 1891 miał udział w procesie pułkownika Gordon Cuminga. Miał dwóch synów: Alberta Wiktora księcia Klarencji, * 1864, † nagle 1892, oraz Jerzego księcia Yorku, * 1865, ożenionego z księżniczką Teck (1893).

Albert Büxhöwden z **Apoldenu,** kanonik bremeński, biskup inflancki od r. 1198, założyciel m. Rygi (1200). Pod pozorem krzewienia wiary wśród pogan inflanckich zajmował się głównie polityką, zwabiał ze wszystkich stron Niemców i sprowadził do kraju Kawalerów Mieczowych 1205 r., którym ustąpił trzecią część Inflant i z którymi potem w ciągłych był sporach i nieporozumieniach. Z Rusią prowadził częste wojny, w których nawet osobiście brał udział. W 1224 obległ i zdobył Dorpat. † 1229 r.

Albert Saubeer, piąty biskup, a później pierwszy arcybiskup ryski w Inflantach, z tytułem legata dla Prus, Litwy i Rusi, mianowany około r. 1253. Występował często w sporach zakonu Teutońskiego ze Żmujdzią i Litwą 1272 r.

Albert z Medjolanu, kanonik raweński, przydany był r. 1309 Janowi, arcybiskupowi bremeńskiemu, jako drugi legat do Polski, dla rozsądzenia sporu Władysława Łokietka z Krzyżakami.

Albert (z Kamenka) Mikołaj, † 1617, współtłómacz i wykładacz „Biblji Czeskiej," zwanej *Kralicką*, orjentalista, * w połowie XVI w. na Szląsku, inspektor szkół tamże i w marg. Morawskiem. Około r. 1590 udał się do Niemiec, gdzie trudnił się nauczycielstwem i pracami literackiemi. W r. 1609 powołany do zorganizowanej akademji praskiej, na profesora języka hebrajskiego. Potem został rektorem nowo-założonej szkoły *(Pedag. academici trilinguis)*, a w r. 1612 dziekanem wydziału filologicznego praskiego.

Albert (z Kamenka) Katarzyna, córka poprz., odznaczała się wysoką nauką, znajomością języków: niemieckiego, łacińskiego, greckiego i hebrajskiego, w których prowadziła rozprawy naukowe z uczonymi.

Albert Edward, chirurg, * 1841 w Senftenberg u w Czechach; od r. 1873 był profesorem chirurgji w Insbruku, od 1881 jest profesorem i dyrektorem kliniki chirurgicznej w Wiedniu. Napisał: „Lehrbuch der Chirurgie" (4 wyd., 4 t., 1889), „Diagnostic der chirurgischen Krankheiten" (5 wyd., 1890), „Zur Theorie der Scoliose" (1890).

Albert Józef, fotograf, * 1825 w Monachjum, † 1886. Kształcił się na architekta, ale w r. 1850 otworzył zakład fotograficzny w Augsburgu, w r.

1858 w Monachjum. On pierwszy zastosował fotografję do reprodukcji rysunków i miedziorytów i dał początek fototyji (albertotypia). Syn jego, *Eugeniusz*, * 1856, wynalazki ojca dalej rozwinął.

Albert Eugenjusz, * 1864 w Glasgowie, pianista i kompozytor współczesny. Występował z powodzeniem we wszystkich miastach europejskich, a między innemi i w Warszawie (1884 i 1888). Napisał suitę na fortepian, dwie uwertury na orkiestrę i kilka drobniejszych utworów.

Albert Henryk, * 1604 w Lobensteinie, † roku 1651, kompozytor i poeta religijny niemiecki.

Albert Paweł, literat francuski (* 1827 w Paryżu, † 1880), naprzód prof. retoryki w Dijon, następnie w Paryżu, zaś od r. 1878 profesor literatury i języka francuskiego w Collége de France. Napisał: „La littérature française des origines au XVII siècle," (wyd. VII, Paryż, 1888); „La littérature fr. au XVII s." (wyd. VII, 1886); „La littérature fr. au XVIII s." (wyd. VI, 1885); „La littérature fr. au XIX siècle" (wyd. IV, 1887); „Poètes et poésie" (wyd. II, 1884); „La poésie" (wyd. VIII, 1889); „La prose" (wyd. VI, 1884); „St. Jean Chrysostome" (1858) i „Histoire de la littérature romaine" (wyd. IV, 1885).

Albert I i dalsi. ob. Albrecht.

Albert Wielki, ob. Albertus.

Albert Wojciech, pseudonim Teofila Wiśniowskiego.

Alberta Edwarda Jezioro *(Mwutan Nsige, Ngesi)*, jezioro w Afryce środkowej, na południe równika, pod 30° dług. wsch., odkryte zostało przez Stanleya 1876 r. Należy do jezior, które są źródłami Nilu, najdalej na połud.-zachód położone, jak to się okazało z badań Stanleya i Emina Paszy w r. 1889. Samo zaś zasilane jest mnóstwem drobnych strumyków, ale w żadnym związku nie pozostaje z jeziorem Tangaryjka, jak poprzednio sądzono. Przypada na wysokości 875 m. nad poz. morza.

Alberta jezioro *(Mwutan Nsige)*, wielkie jezioro w Afryce środ., na 150 klm. długie, zajmujące obszar 5,500 klm. kw., wzniesione na 700 m. nad poziom morza. Jest ono położone na północ względem jeziora Alberta Edwarda i przyjmuje rzekę Semliki, stanowiącą odpływ tego ostatniego. Wpada tu też rzeka Somersetnil, która wypływa stąd ku północy, już pod nazwą Nilu. Jezioro to odkryte zostało przez Bakera 1864 r., a dokładniej zbadane przez Emina-baszę.

Alberta, prowincja w Kanadzie, graniczące na południe ze Stanami Zjednoczonemi, na zachód z Kolumbją Brytańską, na północ z prowincją Atabasca, na wschód z Saskatchewanem, mająca 274,800 kil. kw. obszaru i 26,123 miesz. (1891 r.). Posiada grunt urodzajny i wielką obfitość pastwisk. Góry skaliste, których stoki, pokryte lasami, zawierają miedź, żelazo, srebro i złoto. Główne miasto jest Regina.

Alberti, zamożna rodzina mieszczańska we Florencji, pamiętna w rozterkach rzeczypospolitej w XIV w., walcząc o władzę z Medyceuszami i Albizzami.

Alberti Leon-Battista (* we Florencji 1404, † 1471 r.), był znakomitym malarzem, muzykiem, a przedewszystkiem budowniczym; on wynalazł perspektywiczno-optyczne malowidła i napisał: „De pictora," „Della Statua." Znakomitsze wzniesione przezeń budowle są: we Florencji „pałac Ruccellai i chór w kościele „La Annunziata S. Maria Novella" w Rzymie, „fontanna Trevi," w Rimini „kościół ś. Franciszka," w których starał się formy starożytno-klasyczne zjednoczyć z gustem i wymaganiami nowoczesnemi. Nadto, zostawił po sobie ważne dzieło, na wszystkie niemal języki tłómaczone: „De re aedificatoria" (Florencja, 1485; Strasburg 1541). Pisał również rozprawy moralne, dramaty i komedje łacińskie i włoskie i zajmował się muzyką. Por. Vasari, „Vite;" Regnier „L. B. A. e Agnolo Pandolfini" (1882).

Alberti Cherubino, zwany także od miejsca urodzenia *Berghegiano*, malarz historyczny i sztycharz (* 1552, † 1615); ryciny jego dziś jeszcze są poszukiwane.

Alberti Luigi, komedjopisarz włoski, * 1822 r., autor wielu cenionych utworów, jak: „La madre," „Piedro o la gente nuova." „Il conte el'ostriere," „Virtùd'amore," „La donna per bene," „La contessa di Santafiore" (1884), „Alla regina d'Italie," nadto drukował satyry, pieśni i artykuły. W wydanym w roku 1880 zbiorze poezji i artykułów: „Guido," wystąpił przeciwko naturalistycznemu kierunkowi w poezji.

Alberti Zofja, z domu Mödinger, pisząca pod pseudonimem Sophie Verena, powieściopisarka, * 1826 r. w Poczdamie, † 1892, napisała: „Ein Sohn des Südens," „Ueber alles die Pflicht" i in.

Alberti Fryd. Aug., geolog i górnik niemiecki, (* 1795, † 1878). Jako zawiadowca salin we Friedrichshall, pracami swemi oddał wielkie usługi całym Niemcom. Z dzieł jego najważniejsze: „Halurgische Geologie" (2 t., Sztutg. 1852) i „Ueberblick über die Trias" (1864).

Albertina, nazwa uniwersytetu królewieckiego, założonego przez księcia pruskiego Alberta, oraz bibljoteki w Wiedniu, założonej przez księcia Alberta sasko-cieszyńskiego, syna Augusta III, króla polskiego. Bibljoteka ta słynna jest z bogatego zbioru rysunków, szkiców i miedziorytów. Fotografie cenniejszych numerów wydał Jägermeyer p. t.: „Albrechtsgalerie" (r. 1863—1866). Thausing „La Collect. **A.** à Vienne, son histoire etc." (1870).

Albertinelli Mariotto, znakomity malarz włoski (* 1475, † 1512, lub też 1520), współuczeń, przyjaciel i naśladowca Fra Bartolommeo. Prace ich były tak do siebie podobne, że trudno było ich pendzel rozróżnić; często pracowali razem. *Nawiedzenie Najświętszej P.* (w pałacu Ufizzich we Florencji) uchodzi za arcydzieło pod wzglę-

dem kompozycji, wybornego rysunku i kolorytu.

Albertini Dominik, (* 1705, † 1740), śpiewak i kompozytor włoski. Wynalazł t. zw. „bas albertyński," t. j. figurację basową, będącą rodzajem bardzo prostego akompanjamentu do melodji. Bas albertyński zowie się także basem arficznym.

Albertini Joachim, napisał dwie opery: „Circe" i „Virginia;" był w 1784 mistrzem kapeli króla polskiego Stanisława Augusta. † 1812 r. w Rzymie (według innych w Warszawie 1811).

Albertini Jan (* 1769. † 1831), botanik, kaznodzieja Braci Morawskich w Nisku, następnie biskup w Ochranowie; wydał: „Kazania i pieśni kościelne" (w języku niemieckim), oraz dotychczas cytowane przez botaników dzieło o grzybach na Łużycach.

Albertini Mikołaj Wikentjewicz, współczesny publicysta ruski, * w Ostrej, gub. Czernihowskiej. W 1851 został profesorem prawa i historji w drugim korpusie kadetów. Pisał przeglądy polityczne, feljetony i artykuły wstępne. Jest przedstawicielem mieszczańsko-liberalnego kierunku.

Albertis Ludwik Marjan, podróżnik włoski, * 1841, miał udział w roku 1860 w wyprawie sycylijskiej Garibaldiego, następnie w czterokrotnej podróży zbadał Nową Gwineę pod względem zoologicznym i etnograficznym i rezultaty zebrane opisał w dziele: „Esplorazione della Nuova Guinea" (1880).

Albertoni Giovanni, rzeźbiarz włoski, * 1806, uczeń Thorwaldsena, przebywał głównie w Turynie, gdzie stoi kilka pomników i posągów jego dłuta.

Albertotypia, ob. Albert Józef i Fototypia.

Albertowskie talary, także zwane *Krzyżowe* lub *Brabanckie*, najpierw bite przez arcyksięcia Alberta (Albrechta) VII. Szło ich $9^1/_4$ na grzywnę zł. Weszły w powszechne użycie w krajach słowiańskich i w Turcji.

Albertrandy Jan Chrzciciel, * w Warszawie 1731, † w temże mieście r. 1808. Nauki pobierał u Jezuitów i w 19 roku życia wstąpił do ich zakonu. Nadzwyczajną obdarzony pamięcią, z łatwością wyuczył się obcych języków starożytnych i nowożytnych. Założoną przez biskupa kijowskiego Józefa Załuskiego bibljotekę publiczną w Warszawie uporządkował i spisał jej katalogi. Potem zajmował się wychowaniem Feliksa Łubieńskiego, wnuka prymasa, dla którego napisał „Historją Rzymską" i „Dzieje Polski," a następnie towarzyszył mu do akademji w Siennie i do Rzymu, gdzie z zapałem oddawał się badaniom starożytności, a specyalnie numizmatyce. Po powrocie do kraju w r. 1773, ze znakomitym zbiorem medalów greckich i rzymskich, nabytym od Łubieńskiego przez Stanisława Augusta, mianowany został lektorem króla i był zarazem zawiadowcą jego bibljoteki i zbioru rycin, dla których uzupełnienia wysłany został do Włoch, z poleceniem przejrzenia ważniejszych księgozbiorów i wydobycia z nich rzeczy, dotyczących dziejów ojczystych. Powrócił po trzech latach z bogatym plonem, gdyż własną ręką przepisał 110 woluminów, za co otrzymał medal z napisem: *Merentibus*. W roku 1789 wysłany znowu w tymże samym celu do Szwecji, gdzie również ciekawe zebrał materjały, i te w kilkadziesięciu woluminach pomieścił. W nagrodę tak gorliwej pracy i zasług król nadał Albertrandemu godność szlachecką, ozdobił go orderem ś. Stanisława i przedstawił na biskupa, skutkiem czego konsekrowany był na biskupstwo zenopolitańskie roku 1796. Po utworzeniu się Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, był wybrany jego prezesem. Ważniejsze jego prace drukiem ogłoszone są: 1) „Dzieje Królestwa Polskiego, krótko porządkiem lat opisane," 1768 r.; 2) „Dzieje rzeczypospolitej rzymskiej, od założenia Rzymu aż do cesarzów," tłómaczenie z francuskiego; 3) „Zbiór wiadomości gospodarskich;" 4) „Zabytki starożytności rzymskich" i t. d.; 5) „Panowanie Henryka Walezjusza i Stefana Batorego," ogłoszone drukiem 1823 roku przez Onacewicza; 6) „Panowanie Jana Kazimierza, Jana Alberta i Aleksandra Jagiellończyków," 1826, przez tegoż; 7) „Dwadzieścia sześć lat panowania Władysława Jagiełły" (ed. Raczyńskiego, Wrocław, 1854); 8) „Relacje Nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce, od 1549—1690 r." (ed. Rykaczewskiego, Berlin, 1864, 2 t.); prócz wielu rozpraw, zamieszczonych w rozmaitych pismach perjodycznych, i rękopisów, rozproszonych po całym kraju. W r. 1858 wyszły także w Warszawie jego „Kazania i nauki."

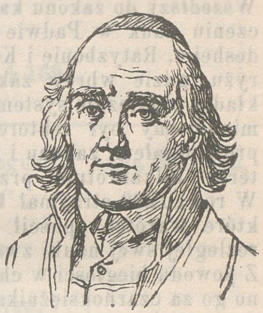

Albertrandy Jan Chrzciciel.

Albertrandy, Antoni d', brat poprzedzającego, Włoch, osiadły w Polsce, mieszczanin warszawski; nadworny malarz Stanisława Augusta, malował wiele obrazów kościelnych i portretów, wydał poemat „Wiersz o Malarstwie" (Warszawa, u Grölla, 1790); na końcu dziełka znajduje się krótki wykład „Anatomji," zastosowany do potrzeb malarstwa; rozprawa ta napisana była w celu objęcia wykładu anatomji w szkole sztuk pięknych, projektowanej przez Stanisława Augusta. Pozostawił: „S. Karol Boromeusz" (u S-to Krzyża w Warszawie), portret króla Stanisława Augusta, portret cesarzowej Katarzyny II, portret Jana Albertrandiego, biskupa, portret Konarskiego.

Albertus. Tą nazwą oznaczano w Polsce w XVI i XVII wieku żołnierza tchórza i niedołęgę, nie odpowiadającego swemu przeznaczeniu. **A.** był to śmieszny „klecha" w stroju żołnier-

skim i występował jako stała figura pierwotnej komedji polskiej, od r. 1590. („Wyprawa plebańska," „Albertus Rotmistrz," „Albertus z Wojny" —przedrukowywane wielokrotnie). Por. W. Wójcicki „Stare gawędy i obrazy" (1840, tom III, str. 133 — 158). Kraszewski w „Powiastkach i obrazkach" artyk. p. t.: „Albertus (1596—1625)," Ig. Matuszewski „Bohaterowie Jasełek" (*Tygod. Illustr.* 1897).

Albertus Bohemus, † 1258, kanonik, dziekan pasawski, stronnik papieży, prześladowany za to przez partję cesarską. Zostały po nim pamiętniki, spisywane przez jego sekretarza po niemiecku, z czeskiemi notatami samego Albertusa, posiadającemi obok wartości historycznej ważne znaczenie, jako jeden z najdawniejszych zabytków czeszczyzny.

Albertus Magnus, Albert hr. Bollstädt, uczony średniowieczny (* 1193 w Lauingen, † 1280). Wszedłszy do zakonu kaznodziejskiego po ukończeniu nauk w Padwie r. 1223, nauczał w Hildesheim, Ratyzbonie i Kolonji, a następnie w Paryżu, gdzie wbrew zakazowi kościelnemu wykładał publicznie systemat Arystotelesa. R. 1249 mianowany był rektorem akademji kolońskiej, prowincjałem zakonu i w tym ostatnim charakterze kilkakrotnie przysyłany był do Polski. W roku 1260 otrzymał biskupstwo ratyzbońskie, które wkrótce opuścił i wrócił do zakonu. Dla rozległej swej nauki zwany był *doctor universalis*. Z powodu biegłości w chemji i mechanice uważano go za czarnoksiężnika i przypisywano mu budowę wielu osobliwych automatów. Dzieła jego w 21 tomach wydał Piotr Jammy w Lugdunie roku 1651; składają się one w części z traktatów teologicznych, w części zaś z prac z dziedziny fizyki, alchemji i historji naturalnej. Niektóre z dzieł jego były i w Polsce drukowane. Z pism przyrodniczych największą wartość ma traktat: „*De vegetalibus*," wydany na nowo w roku 1867. Por. d'Assailly „*A. le Grand*" (1870); Hertling *Albertus magnus* (1889).

Albertus Serpcius, *z Sierpska* (Sierpski), profesor akademji krakowskiej, wykładał księgę astronomiczną Jana Sacra de Bosco, a potem zwrócił się ku klasycyzmowi. Wydał „Annotationes in M. T. Ciceronis declamationem in C. Verrem i t. d." r. 1578,, powtórzone w r. 1585.

Albertville, główne miasto okręgu t. n. w Sabaudji nad rz. Arly, dopływem Izery, o 60 kil. od Chambery, 5,854 m.

Albertyn, wieś w pow. Słonimskim, gub. Grodzieńskiej, będąca własnością Władysława Puszłowskiego. Znajdują się tu fabryki sukna, kortów, dywanów i wiele innych zakładów, którym ruch nadaje staw, utworzony przez rzekę Issę, a zwany jeziorem Albertyńskiem.

Albertyńska linja, panująca dzisiaj młodsza linja domu saskiego, Wettinów. Synowie elektora Fryderyka Łagodnego, Ernest i Albrecht, panowali wspólnie od r. 1464 do 1480, później atoli nastąpił między nimi rozdział kraju, a skutkiem dalszych wypadków następcy Albrechta utrzymali się przy wszystkich prawie posiadłościach starszej linji Ernesta, przyjęli tytuł królewski, 1806 r., a od czasu elekcji w Polsce wyznają katolicyzm.

(Drzewo genealogiczne na stronie następnej).

Alberus Erazm, uczony niemiecki, * na początku w. XVI w Wetterau, † 1553; prof. teologji w Witenberdze; napisał „Buch des Tugend und Weisheit" (1550), „Die Barfüssermönche, Eulenspiegel u. Alkoran" (1542).

Alberyk I, margrabia Spoleto i Camerino, mąż Marocji, córki sławnej Teodory, był świeckim władcą Rzymu w końcu IX i na początku X w. Wypędzony przez sprzymierzeńca swego, papieża Jana X, został zamordowany przez Rzymian w r. 925. Pozostała po nim wdowa zaślubiła Hugona z Prowancji, króla Włoch.

Alberyk II, syn poprzedniego, † 954, zmusił ojczyma swego Hugona, króla włoskiego, do opuszczenia rządów i sam panował w Rzymie z tytułem wielkiego konsula przez lat 23. Jego syn, *Oktawjan*, wybrany papieżem pod imieniem Jana XII, połączył w swej osobie władzę świecką z cywilną. Por. Giesebrecht „Geschichte der Kaiserzeit."

Alberyk z Besançonu, poeta prowansalski z w. XI-go, pierwszy opracował poemat o Aleksandrze W. Por. Schmidt „Ueber das Alexanderlied de **A.** v. B." (1866).

Alberyk (Albericus, Aubry), † 1250 zakonnik reguły Cystersów w opactwie *Trium Fontium* w Szampanji, żyjący w połowie XIII-go wieku. Napisał „Kronikę" od stworzenia świata do r. 1241, wydaną przez Leibnitza (1698).

Albi lub **Alby**, stolica departamentu Tarn we Francji, nad rz. Tarn, około 17,400 m. (1891), była rezydencją niegdyś książąt, posiada starożytną katedrę i wiele pięknych budowli i pomników. Okolica nosi nazwę *Albigeois*, kraina Albigensów.

Albigensowie, pochodzące od m. Albi nazwisko sekty manichejskiej, rozpowszechnionej od w. XI we Francji południowej i w zasadach zbliżonej do katarów i waldensów. **A.** występowali przeciwko papiestwu, a prowadząc żywot skromny i pracowity, otrzymali od ludu nazwę: „Les bons hommes." Wierzyli, że świat widomy został stworzony przez zbuntowanego ducha ciemności, z którym walczy Jezus Chrystus, stworzony i wysłany na to przez Boga Najwyższego. Dusze są upadłymi aniołami, zamkniętymi w ciałach ludzkich; zbawić je mogą modlitwy, posty i chrzest duchowy. Kościół katolicki był, według **A.**, na złej drodze, a sakramenta jego za szkodliwe dla zbawienia. **A.** można uważać za odmianę manichejskiego dualizmu. Koncyljum tuluskie 1119 r. potępiło ich, nazywając „Tuluskimi kacerzami," a Inocenty II wyklął r. 1139. Opiekę znajdowali

Fryderyk II-gi, elektor, * 1428, † 1464.

Ernest, elektor, † 1486. — Albrecht, ks., † 1500.

Fryderyk Mądry, † 1525. — Jan Stały, † 1532. — Jerzy, † 1539. — Henryk, † 1541.

Jan Fryderyk jeńcem 1547. — August, elektor, 1586. — Maurycy, elektor, 1547—1553.

Chrystjan, † 1591.

Jan Jerzy I-szy, † 1656. — Chrystjan, † 1611.

Jan Jerzy II-gi, † 1680.

Jan Jerzy III-ci, † 1691.

Fryderyk August I-szy (August II, król polski), † 1733. — Jan Jerzy IV-ty, † 1694.

Fryderyk August II, (August III. król polski), † 1763. — Maurycy, maréchal de Saxe. — Fryderyk August (Rutowski). — Anna Orzelska.

Ksawery, † 1806. — Karol ks. kurlandzki, † 1796.

Fryderyk August III, elektor, od 1806 król saski, od 1807 r. ks. warszawski, † 1827. — Antoni, król saski, † 1836. — Maksymiljan, † 1838.

Marja Augusta Nepomucena. — Fryderyk August, król, † 1854. — Jan Nepom. Marja Józef, król od r. 1854.

Albert, król od r. 1873. — Jerzy, książę na Saksonji.

Linia ernestyńska (protestancka) starsza panuje w: 1) Sachsen-Weimar-Eisenach; 2) Sachsen-Meiningen: 3) Sachsen-Altenburg i 4) SachsenCoburg-Gotha.

w bogatym panu Rajmundzie VI, hr. Tuluzy. Kiedy Piotr Castelnau, legat papieski i inkwizytor, nie mogąc wytępić kacerstwa, został nawet zamordowany, Inocenty III ogłosił r. 1209 krucjatę, która pod kierownictwem legatów: Arnolda i Milona, i pod naczelnem dowództwem Szymona de Monfort, miała wytępić heretyków, a właściwie zniszczyć posiadłości przychylnego im Rajmunda. Wojna trwała do 1229 r., w zdobytem m. Bèziers wymordowano do 20,000 ludzi, a w następnych latach całą okolicę zamieniono w pustynię, srożąc się przeciw bohaterskim i uczciwym Albigensom. Syn Rajmunda, Rajmund VII, po walecznych, ale bezskutecznych usiłowaniach, uległ wreszcie i 1229 r. zawarł pokój, na mocy którego większa część ziemi jego przeszła w posiadanie Ludwika IX, króla francuskiego. Zakon Dominikański i wprowadzona inkwizycja swemi okrucieństwami tak gorliwie nawracali kacerzów, że już w XIII w. imię Albigensów znikło, a resztki ich szukały przytułku w Bośni. Por. Fauriel: „La Croisade contre les Albigeois“ (Paryż, 1838), „Dictionnaire universel des héresies“ par l'abbé Guyot, Peyrat „Histoire des Albigeois“ (1880—1882).

Albignac Maurycy hr. de Castelnau, * 1775, † 1824 r. Adjutant, generał i minister Hieronima, króla westfalskiego. Zniechęcony intrygami dworu, wrócił do służby wojskowej we Francji. Za Burbonów był generalnym sekretarzem ministerjum wojny, dowódcą szkoły wojskowej w Saint-Cyr i nareszcie marszałkiem Francji.

Albik, lekarz i kapłan, * 1347, w Uniczowie, w margrab. Morawskiem, † 1427; początkowo był medykiem nadwornym króla Wacława IV (1396—1419), oraz profesorem uniwersytetu praskiego.

W r. 1411 powołany został na stanowisko arcybiskupa praskiego, ale wkrótce je opuścił. Z dzieł jego najważniejsze jest „Tractatus de regimine hominis“ (1404); był przeciwnikiem alchemji, ale dla astrologji większą względność okazywał.

Albin, minerał, ob. Apofilit.

Albin Stanisław z Nowego Miasta, podkanclerz akademji krakowskiej, napisał: „Exordia Epistolarum recollecta ad modum epistolandi Joann. Sacrani per Stanisl. a Lowicz“ (Cracoviae, 1521).

Albinagii jus, prawo, mocą którego skarb zabierał majątek cudzoziemca, zmarłego bezpotomnie. We Francji znane pod nazwą *droit d'aubaine*, ale tak zwano niewłaściwie, gdyż potem pobierano tylko opłatę od spadku.

Albini Józef, fizjolog, * 1823 w Medjolanie. Kształcił się w Pawji i Wiedniu, gdzie został asystentem Brücka. W r. 1857—9 był profesorem fizjologji w Krakowie, następnie w Parmie, od r. 1860 w Neapolu. Ogłosił: „Guida allo studio della fisiologia normale e sperimentale“ (1878, 2 w. 1878), „Sulla transfusione del sangue“ (1872) i in.

Albini-Bisi, * 1856, powieściopisarka włoska. Napisała: „Nel vano d'una finestra,“ „Le nozze d'argento,“ „L'amico di Camillo,“ etc.

Albinizm, ob. Albinosy.

Albinosi *(biali murzyni, kakerlaki, dondos)*, ludzie, posiadający skórę zupełnie pozbawioną barwnika, skutkiem czego jest ona mleczno-biała; włosy również są białe, tęczówka blado-różowa, a źrenica silnie czerwona; wszyscy są krótkowidzami, w ogóle słabej konstytucji. Znajdują się we wszystkich klimatach, ale najczęściej między murzynami, gdzie są przedmiotem odrazy. Niegdyś utrzymywano, że **A.** stanowią jakieś oddzielne plemię i opowiadano o nich dziwy. Od nazwy **A.** wrodzony brak barwnika skóry nazywa się w medycynie *albinizmem* albo *leukopatją;* zdarza się, że białe plamy zjawiają się w różnych miejscach ciała i za życia, co szczególnie zdarza się po niektórych chorobach (głównie u murzynów), a także w chorobach nerwowych, przy wzruszeniach i atakach. Nierzadko białe takie plamy, zwykle symetrycznie umiejscowione, widzieć można u kobiet na bocznej powierzchni brzucha nad kośćmi miednicy, co może zależy od ucisku, jakiemu okolice te podlegają z powodu przytwierdzania sukien. Albinizm występuje i u zwierząt (białe króliki, myszy, kruki). Białe słonie stanowią odmianę blizko z albinizmem graniczącą.

Albinovanus (C. Pedo), przyjaciel Owidjusza i autor epopei, opiewającej świetne czyny Germanika, z której zaledwie kilkanaście wierszy doszło do naszych czasów. Por. Bernhardy: Grundriss der Römischen Litteratur, 441.

Albinus (Decius Clodius Septimus), wódz rzymski, który znajdując się w Galji, po śmierci Pertynaksa (193) przywdział purpurę cesarską. Septimus Severus, ogłoszony współcześnie imperatorem, uznał **A.** początkowo za współregenta, lecz potem poróżnił się z nim i zwyciężył pod Trinurtium (Trevoux) niedaleko Lugdunu. A. z rozpaczy sam się pozbawił życia (197).

Albinus Jerzy, herbu Trzy Kraje, doktor obojga praw, wydał w Krakowie 1537 r. mowę Cycerona za Archjaszem i pisał wiersze łacińskie. Poświęciwszy się później stanowi duchownemu, przeniósł się do Litwy, gdzie został sufraganem wileńskim i biskupem metońskim (1550). Posądzony był o zamiar zaprowadzenia liturgji polskiej. † 1570 r., zostawiwszy po sobie dziełko, wydane w Krakowie 1560, p. t.: „Piae meditationis stichologia.“

Albinus Bernard, znakomity lekarz, * 1653, † 1721, był profesorem medycyny we Frankfurcie nad Odrą i w Lejdzie. Jego wykłady ściągały młodzież ze wszystkich uniwersytetów niemieckich. Syn jego, Bernard, * 1679, † 1770, był również profesorem, a z wielu jego dzieł słynne były zwłaszcza tablice anatomiczne: „Tabulae sceleti et musculorum“ (1747—1753). Bracia jego, Zygfryd i Chrystjan Bernard, również byli profesorami medycyny, pierwszy w Lejdzie, drugi w Utrechcie.

Albion, zięć Witekinda, wódz saksoński, który w roku 785 podał się Karolowi W. i przyjął chrzest w Attigny. Protoplasta książęcego rodu Anhalckiego.

Albis, grzbiet górski w Szwajcarji, na zachodniej stronie jeziora Züryskiego; najwyższy wierzchołek jest Bürglenstutz 918 m., skrajny zaś Uetli 873 m., z którego najpiękniejszy rozpościera się widok; u stóp góry zakład leczenia zimną wodą, *Albisbrunn* założony r. 1839.

Albisbrunn, ob. Albis.

Albissola, nazwa koronek, wyrabianych w miasteczku Albissola pod Genuą.

Albistan, miasto w Azji Mniejszej w sandżaku Maresz (3,000 m.), w urodzajnej i obficie wodami zroszonej równinie, pamiętne wielkiem zwycięstwem, jakie tu odniósł 1277 roku sułtan Egiptu Bibars nad Turkami i Mongołami.

Albit *(tetartyn, peryklin, feldspat sodowy)*, minerał z klasy krzemianów, barwy przeważnie białej, stanowi część składową wielu granitów, diorytów i trachitów; jest podwójnym krzemianem glinki i sody. Kryształy, podobne do kryształów ortoklazu, tworzą zwykle zrostki, czyli formy bliźniacze. Występuje też w postaci ziarnistej i zbitej. Jest przezroczysty, twardość=6, c. wł.=2,6. Przez zwietrzenie wydaje kaolin.

Albitte Antoni Ludwik, rewolucjonista francuski, słynny z zaciętości i gwałtów, Za Napoleona był inspektorem rewji (inspecteur aux revues). † 1812 r., w czasie odwrotu z Rosji.

Albizzi, znakomita rodzina florencka, odznaczyła się w zamieszkach swej ojczyzny XIV i XV wieku, rywalizując z Medyceuszami.

Albizzia, rodzaj roślin z rodziny czułkowatych, obejmujący drzewa i krzewy o liściach po-

cwójnie pierzastych i białych lub czerwonych kwiatach, zebranych w główki lub kłosy; strąki szerokie i spłaszczone. **A.** *lophanta*, drzewo w Australji, jest ulubioną w Europie rośliną pokojową. **A** *saman (drzewo deszczowe, guango)* w Ameryce połud., znane jest stąd, że w nocy krople deszczu przez rozłożystą jego koronę przechodzą, pierzaste bowiem liście zwijają się w nocy. Różne gatunki dostarczają gumy, drzewa i kory garbarskiej.

Albjon, starożytna nazwa Wielkiej Brytanji, przed przybyciem Brytów. Pochodzi ona od celtyckiego *alb*—wyżyna, oraz *inn*—wyspa.

Albjon Nowy, dawna nazwa wybrzeża zachodniego Ameryki płn., należącego obecnie do stanu Oregon i terytorjum Washington.

Albjoński metal, ołów cyną platerowany.

Albo Józef, rabbi rodem z Soria w Hiszpanji, sławny w historji judaizmu udziałem swoim w kongresie żydowsko-chrześcijańskim odbytym 1413—14 w Tortoza, a z powodu którego napisał dzieło p. t.: „Sefer Ikkarim," to jest księgę dogmatów zasadniczych, w której bronił judaizmu przeciwko chrystjanizmowi.

Alboid, ob. Brytański metal.

Alboin, założyciel królestwa Longobardów (561—574), panował w Noryce i Panonji. Gdy wezwany został przez Narsesa, popadłego w niełaskę u dworu konstantynopolitańskiego, aby przeprawił się z wojskiem do Włoch, opanował wkrótce cały półwysep z wyjątkiem Rzymu, Rawenny i Wenecji, i założył nowe państwo, którego stolicą uczynił Pawję, zabiwszy przedtem Kunimunda, króla Gepidów. Zginął, zamordowany z rozkazu swej żony Rozamundy, którą, będąc pijanym, zmusił do wypicia wina z czaszki ojca.

Albokarbonowa lampa, ob. Gaz oświetlający.

Albolit, ob. Cement.

Alboni Marietta, sławna śpiewaczka włoska, * 1824 w Cezenie, † 1894 r. występowała na wszystkich prawie głównych scenach Europy i Ameryki, zachwycając wszędzie swoim kontraltowym głosem. W roku 1853 zaślubiła margrabiego włoskiego Pepoli.

Albordż (po arabsku: góra), w mitologji perskiej, ojciec wszystkich gór na świecie. Na szczycie **A.** przebywa Ormuzd.

Albornoz Egidjusz Alvarez Carillo, wojowniczy arcybiskup Toleda, * w Cuença około 1300 r., † w Viterbo 1367. Przed Piotrem Okrutnym schronił się do Awinjonu, pod opieką papieża Klemensa VI, który go mianował kardynałem. Następnie papież Inocenty VII wysłał go 1353 r. do Rzymu w charakterze legata, celem powrócenia Włoch pod władzę papieską. Tu rozumem swoim, nie tylko jako mąż stanu, ale jako i wojownik, zjednawszy na swą stronę sławnego trybuna Rienzi, przywiódł do posłuszeństwa tyranów feudalnych, a mianowicie kondotjera Malatestę, i osadził na tronie Urbana V. Napisał: „Historia de bello administrato in Italia per annos XV" (wyd. w Bolonji, 1623 r.), oraz ułożył zbiór praw: „Aegidianae constitutiones."

Albow Michał Niłowicz, * w Petersburgu 1851 r., jeden z wybitniejszych współczesnych beletrystów ruskich. W 1877—1878 znajdował się przy armji Naddunajskiej, jako brat miłosierdzia. Napisał wiele powieści i opowiadań; pierwszem dziełem, które wykazało jego talent, był „Dień itoga." Jest naśladowcą Dostojewskiego, najlepiej obrazuje sfery psychopatyczne drobnego życia petersburskigo i duchowieństwa. Oprócz powyższego napisał: „Koniec niewiadomej ulicy," „Riasa" i in.

Albrecht I Jagielończyk, ob. Jan Albert.

Albrecht Niedźwiedź lub **Piękny,** syn hr. v. Ballenstaed, protoplasty domu askańskiego, pierwszy margrabia Brandeburski, * 1106 r., † 1176. Wygnany z Saksonii przez Henryka Dumnego Bawarskiego, zdobył na Słowianach w północnej Saksonji ich posiadłości, a uzyskawszy na to potwierdzenie cesarza niemieckiego, został pierwszym margrabią Brandeburgu 1134 roku. W bitwie pod Chlumem przeciwko Sobiesławowi I czeskiemu dostał się do niewoli. Miał udział w wyprawie krzyżowej przeciwko Słowianom baltyckim, a następnie odbył do Palestyny pielgrzymkę, z której powróciwszy w r. 1159, oddał się wyłącznie germanizacji swego kraju, krzewiąc ogniem i mieczem chrześcijaństwo między Słowianami. W roku 1168 marchię Brandeburską objął najstarszy syn Otto, młodszy Bernard zaś kraje środkowej Elby. Syn Bernarda Henryk przybrał tytuł ks. Anhalt i Askanji; potomkowie jego panują do dziś dnia w drobnych księstewkach anhalckich. W Brandeburgji ród Albrechta Niedźwiedzia wygasł 1320. Por. Droysen: „Geschichte der preuss. Politik," Wilhelm Bogusławski „Historja Słowian Nadelbiańskich."

Albrecht Achilles, elektor Brandeburski, trzeci syn Fryderyka, pierwszego elektora Brandeburskiego z familji Hohenzollerów; * 1414 r., sławny zwycięzca turniejowy, odziedziczył po ojcu (1440) Ansbach, po bracie (1464) Baireuth, a po synowcu (1470) marchje z godnością elektorską. † 1486. Ustanowił porządek sukcesyjny, zwany „Dispositio Achillea" (1473).

Albrecht Alcybiades, margrabia Brandeburski, * 1522 r., znany powszechnie intrygant polityczny, a przez pochlebstwo dworzan zwany Alcybiadesem. Niestały w swoich przedsięwzięciach, był naprzód stronnikiem cesarza Karola V, potem przeszedł do elektora Maurycego, którego znowu porzucił i zbrojnie przeciw niemu wystąpił. Błąkał się w końcu po rozmaitych dworach i umarł u swego szwagra, margrabiego Badeńskiego r. 1557.

Albrecht Odważny, * 1443, założyciel saskiej dynastji albertyńskiej, syn elektora Fryd

ryka Łagodnego. Za pomoc, daną cesarzowi Fryderykowi III, był wodzem wojsk cesarskich w Niderlandach i rządcą tego kraju. Następnie cesarz Maksymiljan I nadał mu godność dziedzicznego namiestnika Fryzji, ale nie zjednawszy sobie miłości Fryzów, przymuszony był kraj ten opuścić. † r. 1500.

Albrecht I, król niemiecki od 1298 do 1308 r., starszy syn cesarza Rudolfa I, * 1248 r. Po śmierci ojca elektorowie wybrali na tron Adolfa Nasauskiego, którego Albrecht podczas wojny domowej własną ręką zabił, i tym sposobem utrzymał się przy koronie. Upokorzywszy się papieżowi Bonifacemu VIII, który wybór jego na tron uważał za nielegalny, prowadził nieszczęśliwie wojny z Holandją, Węgrami, Czechami i Turyngją, a następnie zamierzał podbić Szwajcarję, wtem Jan (Parricida), syn Rudolfa młodszego, brata Albrechta, obrażony za nieoddanie Szwabji, przypadającej mu z dziedzictwa po ojcu, zawiązał spisek przeciwko cesarzowi i zabił go 1 maja 1308 r.

Albrecht II, cesarz niemiecki, V jako książę austrjacki, 1438—1439, syn księcia austrjackiego Albrechta IV, * 1397, obrany królem węgierskim 1437, czeskim 1438, ale nie przez wszystkie stronnictwa, narodowcy bowiem ofiarowali koronę czeską 13-letniemu Kazimierzowi Jagielończykowi, co dało powód do wojny, zakończonej rozejmem w Namysłowie, gdyż cesarz musiał śpieszyć przeciwko Turkom. † w Langendorf, pochowany w Białogrodzie. Por. Prochaska „Polska a Czechy podczas wojen hysyckich" (Rozp. i spr. Akademji umiejętn.); Kurz: „Oesterreich unter Kaiser Albrecht II".

Albrecht II, książę austrjacki, syn króla Albrechta I, * 1298, † 1358.—**A. III** z Warkoczem (mit den Zopfe), syn poprzedzającego, * 1349. Po śmierci dwóch braci podzielił się z najmłodszym Leopoldem ziemiami ojcowskiemi 1379 r., po długich sporach, w ten sposób, że Leopold otrzymał Styrję, Karyntję, Tyrol i posiadłości Szwabskie, a **A.** właściwą Austrję. Założył a właściwie rozszerzył i obdarzył przywilejami (1384) uniwersytet w Wiedniu.

Albrecht VII, arcyksiążę austrjacki, trzeci syn cesarza Maksymiljana II, * 1559 r. Wychowany na dworze króla hiszpańskiego, Filipa II, w 18 r. życia został kardynałem, później arcybiskupem Toleda, a od 1594 do 1596 był wicekrólem Portugalji. Wysłany następnie do Niderlandów, dla uśmierzenia tego kraju, porzucił stan duchowny i ożenił się z córką Filipa, Izabellą. W r. 1599 prowadził nieszczęśliwą wojnę z Maurycym Nasauskim, i po zawarciu pokoju osiadł w Brukseli, gdzie † 1621. Por. Ch. D. Hist. d'Albert et d'Isabella. Liège, 1847.

Albrecht Fryderyk Rudolf, syn arcyksięcia Karola, * 1817, † 1895 r., feldmarszałek porucznik wojsk austrjackich. W 1848 miał sobie poruczone uśmierzenie powstania w Wiedniu, lecz polecenia tego nie spełnił, gdyż wkrótce po nominacji złożył dowództwo. W wojnie włoskiej dowodził dywizją pod feldmarszałkiem Radeckim i przyczynił się do zwycięstwa pod Nawarą. W roku 1850 mianowany był naczelnym wodzem armji w Czechach, a następnie gubernatorem generalnym Węgier, aż do 1860 r. Podczas wojny 1866 roku otrzymał naczelne dowództwo nad armją południową i 24 lipca zwyciężył Włochów pod Custozzą, skutkiem zaś niepomyślnego obrotu wojny w Niemczech, zajął miejsce Benedeka, lecz rozejm, a potem pokój praski, położył koniec działaniom wojennym. Od r. 1866 był generalnym inspektorem armji austrjackiej, pisał wiele o kwestjach wojskowych.

Albrecht Fryderyk Wilhelm Mikołaj, książę pruski, syn Fryderyka Henryka Alberta, ks. pruskiego, ks. Fryderyka Wilhelma III, * 1837, dowodził 1870 r. dywizją kawalerji, w 1871 walczył pod Bapaume i St. Quentin, w r. 1885 wybrany przez sejm brunświcki na regenta Bruświku, w r. 1888 został general-feldmarszałkiem; ożeniony w 1873 z ks. Marją Sasko-Altenburską.

Albrecht, arcybiskup magdeburski i elektor moguncki, syn Jana Cycerona, kurfirsta brandeburskiego, * 1490, † 1545 r., powołał sławnego Tetzela do ogłaszania odpustów, co stało się początkiem reformacji kościelnej w Niemczech.

Albrecht Wilhelm Edward, * 1800 w Elblągu, pobierał nauki w Królewcu i Getyndze, gdzie w r. 1830 został profesorem prawa i obowiązki te sprawował do r. 1837, kiedy za protest przeciwko aktowi z 1 listopada, znoszącemu konstytucję hanowerską, otrzymał dymisję i udał się do Lipska, gdzie wkrótce poruczono mu znowu katedrę prawa, a w roku 1848 przez połączone rządy niemieckie, mianowany został *mężem zaufania* z poleceniem ułożenia zasad ogólnej ustawy dla Niemiec. Następnie wybrano go na posła do zgromadzenia frankfurckiego, skąd powróciwszy do Lipska, objął dawniejsze obowiązki profesora. Ważniejsze jego dzieła są: „Commentatio juris Germanici antiqui, doctrinam de probationibus adumbrans" (Królewiec, 1827) i „Die Gewehre, als Grundlage des altdeutschen Sachenrechts" (Królewiec, 1828). † 1876, zapisawszy majątek uniwersytetowi lipskiemu (Albrechts Stiftung).

Albrechta ludzie, albrechtowcy, sekta protestancka, będąca odmianą metodyzmu, założona przez Jakóba Albrechta z Pensylwanji, w r. 1800. Patrz Plitt „Die Albrechtsleute" (1877).

Albrechtsberger Jan Jerzy, znakomity kontrapunkcista muzyczny, * 1736. Był naprzód organistą przy kościołach, a od r. 1792 kapelmistrzem katedry św. Szczepana w Wiedniu, aż do śmierci 1809. Prócz wielu kompozycji kościelnych, napisał: „Naukę kompozycji muzycznej." (Lipsk, 1790—1821) i „Teoretyczne pisma o harmonji, generałbasie i t. d." (1826), wydane przez

jego ucznia Seyfrieda. Nieśmiertelny Beethoven był jego uczniem.

Albreda, miasto handlowe i portowe na zachodnich brzegach Afryki w Gambji, ustąpione Anglji przez Francję r. 1857, w zamian za prawo handlu w okolicach fortu Portendick; liczy 7,000 m.

Albret, starożytny dom książęcy we Francji, którego początki sięgają XI wieku i którego znakomitsi potomkowie byli: Karol d' **Albret**, nieszczęśliwy wódz w bitwie pod Azincourt (1415), gdzie też poległ.—Jan d' **Albret,** który zaślubiwszy Katarzynę de Foix (1484). został przez to królem Nawary;—Joanna d' **Albret** (1528—1572), jego wnuczka, wyszła za mąż za Antoniego Bourbon ks. Vendôme, urodziła Henryka II, króla Nawary, który później został królem Francji, jako Henryk IV. — Cezar Febus d'**Albret,** marszałek Francji w r. 1654. Na nim wygasła linja męska d'**Albret.** Por. Luchaire: „Notice sur les origines de la maison d'**A.**" (1873). De Ruble: „Antoine de Bourbon et Jeanne d'**A.**" (1881).

Albucasis, ob. Abul-Kacem.

Albuera albo **Albuhera,** wioska hiszpańska, w blizkości Badajoz, pamiętna morderczą bitwą pomiędzy Francuzami, pod dowództwem marszałka Soult'a, a połączoną armją angielsko-portugalsko-hiszpańską, 16 maja 1811 r.

Albufera, jezioro niedaleko Walencji, kanałem połączone z morzem, obfituje w ryby i ptastwo; pamiętne zwycięstwem marsz. Suchet'a nad Anglikami 9 stycznia 1812 r., za co otrzymał tytuł ks. Albufera.

Albuginea, *białkówka*, ob. Oko.

Albula, dawna nazwa Tybru. Tegoż nazwiska jest wąwóz w Szwajcarji pomiędzy górami Piz Kesch i Piz d'Err (2,313 m.), w kantonie Gryzonów, należący do łańcucha Alp Retyckich. Tu wypływa źródło rzeki **A.,** wpadającej do Renu.

Album. Tak nazywano u Rzymian tablice białe, gipsem pociągnięte, służące do zapisywania obwieszczeń publicznych—W uniwersytetach wyraz ten oznacza księgę, obejmującą spis uczniów, tablicę zawieszoną w przedsionku, na której przylepiają się rozporządzenia władzy uniwersyteckiej.—Nareszcie **A.** znaczy także książkę, zawierającą zbiór różnych krótkich artykułów, albo zbiór szkiców jakiego malarza, albo nakoniec książkę, zawierającą w sobie rozmaite pamiątki, fotografje, sztychy i t. d.

Albumen, bielmo, ob. Nasiona.

Albumin, ob. Białko.

Albuminoidy, ciała proteinowe (ob.), najbardziej do białka zbliżone.

Albuminurja, *białkomocz*, odchodzenie białka rozpuszczonego w moczu; bardzo rzadko spotyka się przejściowo u ludzi zdrowych, najczęściej jest objawem stanu chorobliwego; zależeć może od wodnistości krwi, od wzmożonego ciśnienia w układzie naczyniowym, co się zdarza w chorobach serca, dróg oddechowych, albo też od zaburzeń zapalnych w samych nerkach, jak w chorobie Bright'a (ob.); ten ostatni przypadek jest najpospolitszy.

Albunea lub **Albuna,** nimfa źródła blizko Tyburu (Tivoli), słynna wyroczniami, których udzielała udającym się do niej o poradę, zsyłając na nich senne marzenia.

Albuquerque, twierdza w Estremadurze hiszpańskiej, 7,000 miesz.

Albuquerque, miasto w Nowym Meksyku, na wschodnim brzegu Rio del Norta, w blizkości Santa-Fé, 6,000 miesz.

Albuquerque Alfons, Wielki, zwany *Marsem portugalskim*, * 1452 r. w Lizbonie, założyciel potęgi Portugalczyków w Indjach. Mianowany wice-królem Indji, udał się z flotą i garstką lądowego wojska na wybrzeże Malabarskie, zdobył Goa 1510, i uczynił to miasto środkowym punktem handlu i władzy portugalskiej, pod którą następnie podciągnął resztę Malabaru, Cejlon, wyspy Sundzkie, półwysep Malakę. Genjuszem i wysoką szlachetnością umiał wzbudzić uszanowanie i ufność we władcach indyjskich, którzy niejednokrotnie szukali jego rady i opieki. Mimo wielkich zasług, oczerniony przez nieprzyjaciół przed królem Emanuelem, został odwołany z Indji, a w jego miejsce pasłano Lopeza Soareza, jego osobistego wroga. Z żalu i zgryzoty † 1515 r. **Albuquerque** Błażej, syn naturalny poprzedniego, opisał życie swego ojca w dziele: „Comentarios del grande Affonso de Albuquerque," 1576. Por. Peschel Histor. wiel. odkryć geogr. w XV i XVI w., w tłóm. polsk. (1878).

Albuquerque Mathias, generał portugalski, † w Lizbonie 1646 r. Miał czynny udział w rewolucji, skutkiem której Portugalja wybiła się z pod władzy hiszpańskiej; zwycięstwem, odniesionem pod Campo-Mayor 1644, utwierdził nowego króla Jana IV na tronie.

Alburnum, ob. Biel.

Albus, *fenig biały*, dawna moneta zdawkowa srebrna w Niemczech; w niektórych okolicach przetrwała, jako moneta rachunkowa, aż do roku 1850. Wartość miała różną, od 6 do 10 fenigów pruskich.

Alby Ernest, powieściopisarz, * w Marsylji 1809, autor powieści historycznych: „Katarzyna z Nawary," „Hafciarki Królowej," „Jeńcy Abd-el-Kadera" i innych. Należał do sekty Saint-Simonistów. Pisywał pod pseud. **A.** de France. † 1868.

Alcabala, *alcavola*, wyraz arabski, odznaczający podatek od sprzedaży, obciążający handel w Hiszpanji, gdzie go zniesiono ostatecznie dopiero w XIX w. Zaprowadzenie **A.** przez księcia Alby w Niderlandach przyśpieszyło powstanie.

Alcaçar Baltazar (1540—1606), sławny hiszpański pisarz epigramatów w XVI wieku.

Alcaçar Quivir, miasto w królestwie Fezu, założone przez kalifa Al-Mansora, pamiętne bitwą z Maurami, 4 sierpnia 1578, nieszczęśliwą dla Por-

tugalczyków, tu bowiem poległ król ich Sebastjan.

Alcala, nazwisko wielu miast hiszpańskich; najważniejsze z nich jest *A. de Henares* w Nowej Kastylji, nad rz. t. n., posiada sławny niegdyś uniwersytet, założony 1499 przez kardynała Ximenesa; pamiętne jako miejsce urodzenia Michała Cervantesa; 16,000 miesz.

Alcala, don Pedro Ribera, książę, wice-król Neapolu, za Filipa II, króla hiszpańskiego, † 1571. Odparł Turków, którzy wylądowali w Neapolitańskiem i uśmierzył buntowników, zamierzających obalić rządy hiszpańskie w tym kraju. Mądrość jego i sprawiedliwość były wielce przez Włochów cenione. Oparł się wprowadzeniu inkwizycji do kraju.

Alcamo, miasto w prowincji Trapani na wyspie Sycylji, 38,000 miesz. (1891). W okolicy leżą wspaniałe zwaliska starożytnej Segesty. W miejscowym kościele piękny obraz Fiesolego.

Alcantara, warowne m. hiszpańskie w Estremadurze, 3,814 miesz., siedlisko zakonu duchowno-rycerskiego, założonego w XII w. przez braci Suero i Gomeza, pod imieniem *św. Juljana od Gruszy*, który następnie od miasta przyjął nazwę zakonu Alkantara. Istniał on niezależnie aż do r. 1495, kiedy Ferdynand V godność wielkiego mistrza do korony przyłączył. Dzisiaj kawalerstwo Alcantara jest tylko zwyczajnym tytułem, który każdy, należycie wylegitymowany szlachcic hiszpański pozyskać może za zasługi wojskowe i stanowi jedną z ozdób orderowych, gdyż sam zakon zniesiony został w r. 1835. Rzeczpospolita zniosła ten order 1872, ale przywrócił go Alfons XII w r. 1874.

Alcazar de San-Juan, przemysłowe miasto hiszpańskie, w prowincji Ciudad-Real, 9,557 m. Fabryki saletry, wyrobów jedwabnych i wełnianych.

Alcedo, Zimorodek (ob.).

Alces, ob. Jeleń.

Alces, pseudonim bar. Marji Hagen.

Alcejska zwrotka, ob. Alkajos.

Alcesta, Alkestis, z mit. gr., ob. Admetos.

Alcester Fryderyk Beauchamp Paget Seymour, baron, marynarz angielski, * 1821 roku w Londynie, wstąpił do marynarki 1834, w 1852—53 walczył w Birmanji, 1854 podczas wojny Krymskiej służył w eskadrze na morzu Bałtyckiem i mianowany był kapitanem. Następnie przebywał na wodach oceanu Spokojnego, 1870 został kontradmirałem, 1876 wiceadmirałem i dowodził eskadrą, wysłaną dla dokonania demonstracji pod Dulcigno (1880). Po dwóch latach mianowany był admirałem i na tem stanowisku działał przeciwko Arabiemu baszy w Egipcie, zażądał wydania fortów Aleksandrji, a otrzymawszy odpowiedź odmowną, zbombardował ją 11 lipca 1880. Następnego dnia opanował forty i zawiesił żeglugę na kanale Sueskim. Po objęciu dowództwa przez generała Wolseley'a powrócił do Anglji, gdzie otrzymał tytuł barona Alcester d'Alcester, podziękowanie parlamentu, krzesło w izbie lordów i nagrodę w sumie 25,000 fun. szt. † 1895 r. w Londynie.

Alceusz, ob. Alkajos.

Alchemilla, *Przywrotnik*, *Gwiazdosz*, rodzaj roślin z rodziny różowatych, obejmuje zioła o kwiatach zielonawych. Pospolity u nas gatunek **A.** *vulgaris*, zwany *lwią łapą* z powodu dłoniastego kształtu liści, u ludu naszego także *gęsią łapką;* korzeniowi jej przypisywano niegdyś znakomite własności lekarskie. Alchemicy uważali rosę, zbieraną z liści tej rośliny, za korzystną przy otrzymywaniu kamienia filozoficznego, stąd jej nazwa. Gatunek **A.** *arvensis* u nas rzadszy.

Alchemilla.

Alchemja, nazwa dawnej chemji, a w szczególności mniemana sztuka zamiany metali w złoto. Pochodzenie wyrazu tego nie jest znane; niektórzy wyprowadzają go od nazwy Egiptu *Chemi*, jakoby ziemi Chama, Hoffmann od wyrazu egipskiego *chemi*, barwa czarna, co się może wiąże z czarnem ciałem Ozyrysa, do którego alchemicy często się odwołują. **A.** występuje właściwie dopiero w czasie upadku państwa Rzymskiego i od początku przybiera charakter mistyczny. Najdawniejszy z autorów alchemicznych, Zosimos z Panopolis w III wieku po Chrystusie, wyprowadza początek jej od aniołów, którzy, wypędzeni z nieba za miłość do kobiet, zapoznali ludzi z dziełami przyrody. Pod tą osłoną mistyczną pochodzenie **A**-i z Egiptu jest niewątpliwe, co się okazało zwłaszcza ze znalezionych i odcyfrowanych w ostatnich czasach papirusów. Według tradycji egipskiej wynalazcą sztuk i nauk miał być Hermes Trimegistos, skąd **A.** nazywa się też *nauką hermetyczną*. Obok źródeł egipskich **A**-i napotykamy wszakże i chaldejskie, w Babilonji bowiem posiadano również znajomość metalów, umiejętność wyrabiania szkła i farbowania tkanin. W Babilonji też zrodziło się pojęcie o pokrewieństwie metalów z planetami; alchemicy przypisują ołów Saturnowi, electrum (stop złota i srebra) Jowiszowi, żelazo Marsowi, złoto słońcu, miedź Wenerze, cynę i rtęć Merkuremu, srebro księżycowi. Widoczny jest także związek **A**-i z podaniami ży-

dowskiemi: różne traktaty magiczne i chemiczne miały pochodzić od Mojżesza. Od alchemików egipsko-greckich przenosi się **A.** w VIII stuleciu do Syryjczyków i Arabów, którzy wyrobili teorje, długo potem panujące. Podstawą pojęć alchemicznych była nauka o czterech żywiołach czyli elementach (ob.), uzupełniona pojęciem materji pierwotnej Platona, którą następnie zaczęto identyfikować z *rtęcią filozofów*, dającą się otrzymać z rtęci zwykłej, przez usunięcie z niej obcych przymieszek: metale uważano jakby za związki rtęci i siarki. Wszystkie błędy alchemików stąd głównie płyną, że wyróżniali oni materję samą od jej własności, a te ostatnie pojmowali jako istoty odrębne, które można dodawać lub usuwać; przez odpowiednie więc barwniki można metalom nadawać własności złota i srebra; barwniki te stanowiły *kamień filozoficzny* czyli *proszek projekcyjny*. Wszystkie metale zamieniać miała na złoto *tynktura czerwona*, *lew czerwony*, *eliksir wielki*, czyli *magisterjum wielkie*, a tynktura ta miała być zarazem lekarstwem powszechnem. Do zamiany metali nieszlachetnych na srebro starczyć miała *tynktura biała*, *lew biały*, czyli *magisterjum białe*. Kto zgłębił wszelkie tajemnice **A**-i, zwłaszcza utrzymywał, że posiadł kamień filozoficzny, przybierał nazwę *adepta*. Najznakomiszym alchemikiem arabskim był Geber (Al-Dżabar), w końcu VIII w., autor dzieła „Summa perfectionis magisterii" i wielu innych. Badania alchemików arabskich doprowadziły ich do wielu odkryć praktycznych; wykryli metody otrzymywania witryolu, alkoholu, wyrabiali kamień piekielny i sublimat, zbudowali alembik i t. d. Do Europy zachodniej przedostała się **A.** w czasie wojen krzyżowych. Zajmowali się nią i pisali o niej Wincenty z Beauvais, Albert Wielki, św. Tomasz z Akwinu, Rajmund Lullus, Roger Bakon, Arnold de Villanova. W wieku XIV i XV alchemicy są liczniejsi; wielu jest między nimi szarlatanów, ale doświadczenia innych, chociaż niejasne, stały się następnie źródłem dalszych odkryć chemicznych. Do tych należą: Bazyli Valentinus, dwaj Izaakowie—ojciec i syn, Bernard Trevisanus i in. W wieku XVI ukazują się osobistości dziwaczne, zarazem uczeni i szarlatani, jak Korneljusz Agrippa, Paracelsus, Michał Sędziwoj. Do ostatnich autorów poważnych, którzy wierzyli jeszcze w kamień filozoficzny, należą: Glauber, Becher, Kuncker, a nawet Stahl, ale zwolna mrzonki alchemiczne gasły, chociaż długo jeszcze szarlatani wyzyskiwali łatwowierność ludzi bogatych, nudząc ufność podstępnemi doświadczeniami. Tak np. napajali węgiel roztworami soli złota i srebra i proszku tego używali do projekcji na przedmioty, które przedstawiali jako srebro lub cynę, a po wyżarzeniu odzyskiwało ono swą barwę. Ostatnie doświadczenia alchemiczne wykonywał w Londynie lekarz Price w r. 1782, ale obarczony zarzutami o fałszerstwo, otruł się. Rojenia alchemików rozwiały się ostatecznie wraz z rozwojem chemji, która nadała człowiekowi potężniejszą władzę nad przyrodą i wyższe bogactwo przemysłowe, aniżeli o tem marzyć mogli achemicy. Podobnie jak astrologja, należy **A.**, jak spirytyzm dzisiejszy, do rzędu nauk bałamutnych, rzekomych. Por. Berthelot „Origines de l'alchimie" (1885), oraz „Introduction à la chimie des anciens et du moyen âge" (1889); Kopp „Die **A.** in älterer und neurer Zeit" (2 t., 1886).

Alchimowicz Kazimierz, współczesny malarz polski, * 1840 w gub. Wileńskiej, uczeń Gersona i akademji monachijskiej. Wykonał: „Sceny życia na Uralu," „Śmierć Margiera," „Lizdejko na gruzach świątyni Perkuna," „Ostatnie chwile ks. Michała Glińskiego," „Niewinna zabawa" „Cyganka," „Dożynki na Litwie," „Żniwa na Litwie," „Wnętrze chaty litewskiej," „Pogrzeb Gedymina," „Kacper Karliński w obronie Olsztyna," „Pogrzeb," „Katastrofa w kopalni," „Przy płocie," „Po nabożeństwie," „W pocie czoła," „Dziewczynka," „Sieroty," „Turczynka" i bardzo wiele innych.

Alciat Andrzej, prawnik włoski, * w Medjolanie 1492, † 1550. Wykładał naukę prawa z wielkiem powodzeniem w Avignon, Bourges, Medjolanie, Bolonji i Ferrarze. Był on jednym z pierwszych, który usiłował naukę prawa objaśnić przez historję, języki i literaturę starożytną. Wprowadzona przez niego innowacja przyśpieszyła upadek dawnych glosatorów i otworzyła drogę Cujatiusowi. Od jego epoki nie ograniczano się już niewolniczem tłómaczeniem praw rzymskich, lecz zaczęto szukać ich zasad, wiązać je w jedną całość i pojmować stosunek, istniejący między prawodawstwem a obyczajami i instytucjami krajowemi. Cała więc chwała zwrotu na tę drogę słusznie należy się **A.** Z dzieł jego najważniejsze: „Paradoksa Prawa Cywilnego," „Praetermissa" i rozprawa „De Verborum significatione."

Alciato, Alciati Jan Paweł, rodem z Pjemontu lub Medjolanu, zwolennik arjanizmu, schronił się przed prześladowaniem w r. 1558 do Genewy, gdzie z innymi podpisał wyznanie wiary podług zasad Kalwina. Następnie przeniósł się do Polski w r. 1565, stąd do Siedmiogrodu, a wreszcie do Turcji. Resztę życia przepędzał w Gdańsku i tu † 1562. Oprócz udziału w przekładzie Biblji Radziwiłłowskiej, znane są dwa jego listy, pisane do Grzegorza Paula r. 1564—5.

Alcira, miasto okręgowe w prowincji hiszpańskiej Walencji, na wyspie rzeki Jucar, 18,500 m., którzy uprawiają owoce południowe i zajmują się jedwabnictwem. W starożytności była to osada kartagińska.

Alcis, według Narbutta, półbożek litewski, olbrzym czyniący wszelkiego rodzaju szkody ludziom.

Alcjon, ob. Zimorodek.

Alcjona, gwiazda, ob. Plejady.

Alcjone, ob. Alkione

Alcock, sir Rutherford, orjentalista angielski, * 1809, po ukończeniu studjów medycznych, był najprzód naczelnym chirurgiem w legjonie angielskim w Portugalji (1835—37), konsulem, a następnie posłem Wielkiej Brytanji w Chinach i Japonji, w końcu prezesem londyńskiego Towarzystwa geograficznego. Napisał: „Elements of Japonese grammar" (1861); „Familiar dialogues in Japonese" i „The capital of the Tycoon" (1863), oraz „Artandart-industries in Japan" (1868).

Alcott Ludwika Marja, * 1832, † 1888, autorka amerykańska; pisała głównie książki dla młodzieży.

Alcolea, miejsce obronne w hiszp. prow. Cordova nad Gwadalkwiwirem. Tu Francuzi odnieśli zwycięstwo nad Hiszpanami 1808 r., a w wojnie domowej 28 września 1868 generał Serrano, dowódca armji liberalnej, nad wojskiem królewskiem.

Alcoy, miasto w hiszpańskiej prow. Alicante, w przepysznem położeniu, na stoku Sierra Mariola; b. przemysłowe, papiernie, fabryki sukna, wyrobów wełnianych i lnianych. 30,000 m. (1887).

Alcudia Manuel de Godoy, książę Pokoju, * w Badajoz r. 1767. Młodo wszedł do służby wojskowej, gdzie przymioty fizyczne zjednały mu względy u królowej Ludwiki Marji i słabego króla Karola IV; w parę lat potem już był generał-adjutantem, w rok znowu księciem Alcudia, pierwszym ministrem 1792 i kawalerem orderu Złotego Runa. W kilka lat później ożeniony z infantką Teresą de Bourbon, stryjeczną siostrą królewską, zjednoczył w swojej osobie wszystkie najwyższe dostojeństwa Hiszpanji z dochodami, wynoszącemi do 5 miljonów piastrów, i wywierał stanowczy a szkodliwy wpływ na losy swej ojczyzny. Atoli wypadki polityczne, a mianowicie pokój z Francją (1795), za którego zawarcie otrzymał tytuł „Principe de la Paz" (ks. Pokoju), następnie sojusz z temże państwem (1796), a stąd nieszczęśliwa wojna z Anglją, potem chęć wycofania się z tego przymierza, a stąd znowu układy z Napoleonem, waśnie z następcą tronu, późniejszym Ferdynandem VII—wszystko to obudziło ku niemu nienawiść narodu i strąciło go ze szczytu niezasłużonych dostojeństw 1808, żył wówczas w Paryżu z pensji, wyznaczonej mu w drodze łaski przez króla Ludwika Filipa. W r. 1847 powrócił do części dóbr swoich i niektórych tytułów, † 1851. Por. Pamiętniki (po niem. 1836).

Alcyata Jan, emigrant polski z r. 1831, pisarz polityczny, † 1855 w Paryżu. W r. 1845 jako wysłaniec Tow. Demokr. agitował w Poznaniu i był wybrany członkiem projektowanego rządu. W r. 1846 bawił w Krakowie; tam w jego mieszkaniu zapadła uchwała z d. 18 lutego. Ogłosił: „Rzecz o rozumie stanu w Polsce" (Lipsk, 1849, 2 wyd., 1864) i „Kilka słów o wypadkach 1848 z notatami od 1831 r." (Lipsk, 1850), oraz wiele artykułów w duchu krańcowo-demokratycznym.

Alcybjades, wódz i mówca ateński, * około 450 r. przed Chr. Sierota po stracie ojca Kliniasa, poległego pod Koroneą, wychowywał się u swego wuja Peryklesa i od pierwszej młodości już nadzwyczajne okazywał zdolności, które zjednały mu przyjaźń Sokratesa. Około r. 420 wziął udział w sprawach politycznych i od tej chwili został współzawodnikiem Nikiasa, który niedawno co zawarł pokój ze Spartanami. Otóż zerwać ten pokój, a wpływem swoim dostarczyć żywiołu niepohamowanej dumie, było głównym celem Alcybjadesa. I powiodło mu się, albowiem wciągnąwszy Ateńczyków do nowej wojny, uzyskał dowództwo nad wyprawą do Sycylji. Nienawiść przeciwników, obwiniających go o obrazę religji (potłuczenie perm 415 r.) i poniesione klęski wywołały taki gniew przeciwko niemu, że go na śmierć skazano, czego unikając, schronił się do Sparty, którą namawiał do zbrojnego wystąpienia przeciwko Atenom; lecz dowiedziawszy się, że znakomitsi Spartanie, powodowani gniewem za uwiedzenie żony króla Agisa, godzą na jego życie, uszedł stąd do Tysafernesa, satrapy perskiego (412), którego znowu nakłonił do przymierza z Atenami przeciwko Sparcie. Jednocześnie wszakże nie zaniedbywał wszelkich starań i intryg, by uzyskać dozwolenie powrotu do kraju. Zabiegi te nie były bezskuteczne, lud przebaczył mu dawne urazy i oddał dowództwo nad armją, działającą przeciwko Spartanom i świeżo sprzymierzonym z nimi Persom, których poraził pod Abitos (411) i Cyzykiem (410 r.). Wróciwszy do Aten, wysłany został wkrótce na czele floty do Azji, gdzie klęski, poniesione przez jego zastępcę w dowództwie Antjocha, wywołały przeciwko niemu oskarżenie o zdradę kraju i powtórny wyrok śmierci. Unikając kary, schronił się naprzód do Tracji, skąd, nie sądząc się dosyć bezpiecznym, poszedł szukać przytułku u satrapy Farnabaza, który wskutek tajnego porozumienia ze Spartanami, postanowił go zamordować. Jakoż podpaliwszy dom, w którym przebywał, gdy ten ratując się od płomieni, oknem wyskoczył, nastawieni żołdacy strzałami go przeszyli r. 404 przed Chr. Plutarch i Cornelius Nepos, Tucydydes, Ksenofont opisali jego życie. Hertzberg, **„A.,** der Staatsmann und Feldherr" (Halla, 1854). Filleul „Le siècle de Pericles (1873)."

Alcybjades.

Alcydes, Alkides, Alcyd, ob. Alkajos.

Alcynous, ob. Alkinoos.

Alcyonaria, ob. Korale.

Aldabra, grupa wysp na oceanie Indyjskim, należących do Wielkiej Brytanji, położona na pół-

noc wysp Komoreńskich, posiadająca klimat zdrowy i 243 klm. kw. obszaru.

Aldebaran, gwiazda pierwszej wielkości, barwy czerwonej, w konstelacji Byka. Zowią ją także *Okiem byka*.

Aldegonde, Filip de Maruix, baron de Sainte, znakomity literat i dyplomata, * 1538 w Brukseli, † 1598 w Lejdzie; przyjaciel Kalwina. Należał czynnie do powstania Niderlandczyków, a potem do ułożenia głośnego aktu kompromisowego (1566), zapewniającego krajowi wolność wiary i sumienia i obalającego inkwizycję, a odrzuconego przez regentkę Małgorzatę. Za przybyciem okrutnego Alby, **A.** uciekł do Niemiec i przebywał tam do r. 1572. Następnie był ambasadorem rzeczypospolitej holenderskiej w Londynie i Paryżu. Zostawił kilka dzieł treści religijnej, pedagogicznej i satyrycznej, pisanych doskonałą prozą (De Byenkorf der H. Roomsche Kerke), oraz przekład Psalmów i pierwszej księgi Mojżesza. Por. Schneider-Hellwald „Gesch. der Niederländischer Litteratur," 314, 315.

Aldegrever Henryk, zwany także *Albertem, z Westfalji*, * 1502, † między 1556 i 1570; uczeń Alberta Dürera, znakomity malarz i rytownik. Utwory jego pendzla są dzisiaj bardzo rzadkie; za to drobnych jego rycin jest przeszło 350, które wykończone z największą starannością stawiają go w liczbie t. zw. „Kleinmeistrów." Reprodukcje jego tablic ornamentacyjnych dał Obernetter w Monachjum (1897).

Aldehyd, *A. octowy, acetylowy, etylowy,* C_2H_4O czyli $CH_3.CHO$. Ciecz bezbarwna, c. wł.=0,8, bardzo lotna, woni eterycznej, duszącej; miesza się z wodą, alkoholem i eterem, wre przy 21°, pali się płomieniem kopcącym. Powstaje przy utlenianiu alkoholu, znajduje się w produktach destylacji melasy, w winie i w winach owocowych. Pochłania tlen i przechodzi w kwas octowy. Z amonjakiem tworzy związek krystaliczny, podobnież z kwaśnym siarkonem sodu, a ze związków tych może być znów wydzielony przez destylację z kwasami. **A.** jest to alkohol C_2H_6O pozbawiony wodoru, skąd nazwa *al(cohol) dehyd(rogenatus).* **A.** używa się do fabrykacji farb anilinowych, chloralu, jako dodatek do eterów owocowych. Jeżeli do **A**-u dodamy nieco amonjaku, a następnie azotanu srebra, to z roztworu wydziela się srebro, stąd **A.** służy do srebrzenia przedmiotów szklanych. **A.** łatwo ulega polimeryzacji, t. j. pewna liczba cząsteczek jego zbija się w jedną; tak np. w obecności kwasu solnego przechodzi w *paraldehyd* $C_6H_{12}O_3$, używany w medycynie jako środek nasenny.

Aldehydy, grupa związków chemicznych, wzoru ogólnego $C_nH_{2n}O$, które powstają z alkoholów przez wystąpienie wodoru, a przez przybranie tlenu przechodzą w kwas, odpowiadający alkoholowi; tak alkoholowi etylowemu C_2H_6O odpowiada aldehyd (ob.) C_2H_4O i kwas octowy $C_2H_4O_3$. Są to więc stopnie pośrednie utleniania między alkoholami i odpowiedniemi im kwasami. Niektóre tworzą się w organizmach roślin, powstają z ciał białkowych i żelatyny przez utlenianie; najczęściej otrzymują się przez utlenianie alkoholów, gdyż tlen zabiera dwa atomy wodoru, tworząc wodę. Składają się z rodnika alkoholowego i grupy CHO; tak np. **A.** octowy $CH_3.CHO$. Są to w ogólności ciecze lotne, bezbarwne, przyjemnej woni, w wodzie trudno rozpuszczalne. Łączą się z siarkonami kwaśnemi alkaljów i z amonjakiem; amalgam sodu w obecności wody redukuje je w alkohole; z silnym roztworem alkalicznym dają w połowie kwas, w drugiej połowie odpowiedni alkohol. **A.** mają doniosłe znaczenie w życiu roślin i zwierząt. Cukier gronowy uważać można jako sześciokrotnie spolimeryzowany **A.** mrówkowy, a stąd przypuszczają niektórzy, że kwas węglany, przyjmowany przez rośliny, przechodzi najpierw w ten **A.**, z którego dalej tworzy się cukier przez polimeryzację.

Aldenhoven, miasteczko w Prusiech Nadreńskich, pamiętne dwiema bitwami: 1 marca 1793 r., w której Austrjacy pobili Francuzów, i 2 października 1794 r., w której Austrjacy byli zwyciężeni przez Francuzów pod dowództwem Jourdan'a.

Alderman, tytuł pewnych urzędników municypalnych w Anglji i w Stanach Zjedn. Ameryki Północnej, odpowiada radnym urzędów municypalnych w innych krajach. Obecnie wybieranym bywa z ciała aldermanów na rok jeden major (burmistrz), a w Londynie lord-major; trzej najstarsi aldermani pełnią obowiązki, odpowiadające pod względem sądowniczym urzędowi sędziów pokoju, reszta zaś ma nadzór policyjny nad cyrkułami. Wszystkich **A.** w Londynie jest 26, urząd ich wybieralny i dożywotni.

Alderney (fran. Aurigny), wyspa angielska na kanale La Manche, 8 klm. kw. z 2,100 mieszk. Wyborne pastwiska karmią słynną rasę krów Alderney.

Aldershot, warowna miejscowość w angielskiem hrab. Hamp, gdzie podczas wojny wschodniej r. 1854 urządzono stały obóz dla ćwiczeń wojskowych. Od r. 1855 zaczęło w pobliżu powstawać miasto **A.**, liczące już 25,000 m. (1891).

Aldhelm albo **Adhelm,** mnich anglo-saski, † 709, królewskiego rodu i wielkiej, jak na swój czas, nauki; autor wielu dzieł, przeważnie łacińskich. Dzieła jego wydał Giles: „**A.** opera quae exstant omnia."

Aldini Antoni, hrabia d', mąż stanu, * 1756 w Bolonji, † 1826, profesor prawa w Bolonji; podczas rewolucji prezes rady starszych w rzeczypospolitej Cyzalpińskiej, następnie członek konsulty lugduńskiej w r. 1801, później prezes rady stanu królestwa włoskiego i minister sekretarz stanu. Napoleon I-szy mówił o nim zawsze z wielkim szacunkiem.

Aldo Manuzzi, * 1448, † 1516, znany uczony i zasłużony drukarz wenecki. W r. 1494 wydał

pierwszą książkę „Hero i Leander" Muzeusza, następnie wiele innych, a zwłaszcza Arystotelesa (1495—1498).

Aldo Paweł Manuzzi, * 1515, † 1574, syn poprzedniego, prowadził wydawnictwa ojca i miał stosunki z uczonymi polskimi.

Aldo Manuzzi, * 1547, † 1597, syn poprzedniego, więcej położył zasług na niwie naukowej, aniżeli na niwie wydawniczo-drukarskiej, chociaż tłocznia, założona przez dziada, funkcjonowała dalej, pod kierunkiem *Mikołaja* Manuzzi.

Aldobrandini, znakomita rodzina toskańska, której sławniejsi członkowie byli: **Aldobrandini** Sylwester, prawnik, * 1499 we Florencji, † 1558 w Rzymie. Zostało po nim kilka dzieł i komentarzy o instytucjach Justynjana, tudzież rozprawa o lichwie. — **Aldobrandini** Hipolit, syn poprzedniego, został papieżem pod nazwą Klemensa VIII-go (ob.). — **Aldobrandini** Tomasz, * 1540, sekretarz brewów za Piusa V, umarł w młodym wieku, zostawiwszy niedokończony przekład „Życia starożytnych filozofów Djogenesa Laertesa." Ród ten wygasł 1681 r.

Aldobrandini willa, zbudowana przez kardynała Piotra **A.**, synowca papieża Klemensa VIII, według planu Jakóba della Porta we Frascati (Tusculum) pod Rzymem; freski d'Arpina.

Aldobrandyńskie wesele, obraz al fresco, odkryty w r. 1606 w pobliżu dawnych ogrodów Mecenasa. Podług Winkelmanna, obraz ten, przedstawiający grupę dziesięciu osób wyobrażać ma wesele Tetydy i Peleusza, według Biondiego — Manljusza i Julji. Do czasu odkrycia zwalisk Pompei, obraz ten był uważany za najszacowniejszy pomnik starożytnego malarstwa. Przeniesiony zrazu do willi Aldobrandinich, sprzedany następnie został przez rodzinę Borghesów, dzisiaj znajduje się w Watykanie. Słynną jest kopja zrobiona z niego przez Poussin'a w pałacu Doria w Rzymie. Böttiger „Die Aldobrandinische Hochzeit."

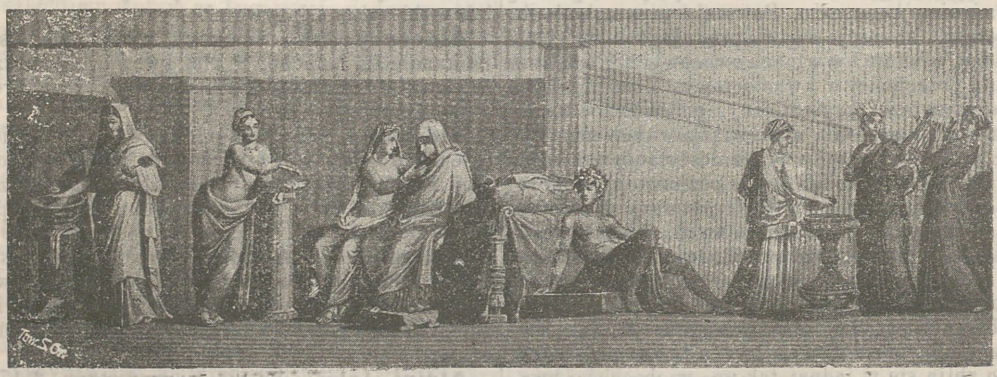

Aldobrandyńskie wesele.

Aldol, $C_4H_8O_2$, substancja, powstająca z aldehydu działaniem kwasu solnego; ciecz gęsta, bezbarwna i bezwonna, z amonjakalnym roztworem srebra wydaje zwierciadlany osad srebra.

Aldoma, rzeka w Ochockim zarządzie nadmorskim, wypływa z gór Stanowych; na 93 wiorstach długości przyjmuje 29 mniejszych rzeczek. Spław drzewa.

Aldona (Anna), córka w. ks. litewskiego Gedymina, od 1325 żona Kazimierza W., króla polskiego, koronowana 1333, † 1339 w Krakowie, po czternastoletniem pożyciu z małżonkiem swoim. Niewiasta zacna, miłosierna, przychylna i posłuszna mężowi, ale obok tego lubiąca żywe i huczne uciechy, właściwe jej narodowi. Pozostawiła córkę Elżbietę, zaślubioną ks. szczecińskiemu, Bogusławowi.

Aldrich Tomasz Bailley, * 1836, poeta, powieściopisarz i humorysta północno-amerykański. Debiutował 1855 zbiorem poezji p. t. „The Bells." Od r. 1866 wydawał w Bostonie tygodnik *Every Saturday*, a od 1880 miesięcznik *Atlantic Monthly* Wydał pomiędzy innemi: „Story of a bad boy" (1869), „Marjorie Daw." „Tom Bailley's adventures" (1877), „Stillworter tragedy" (1880), oraz poezje: „Cloth a Gold" (1874), „Later Lyrics" (1884), etc. Por. Engel „Geschichte der Litteratur Nordamerikas."

Aldridge (Ira), zwany Roscjuszem afrykańskim, murzyn, znakomity aktor tragiczny, * 1808 w środkowej Afryce. Przybył do Ameryki razem z ojcem i przyjął katolicyzm. Wysłany do uniwersytetu w Glazgowie r. 1835, dla przysposobienia się do stanu duchownego, rozbudził w sobie wielki zapał do sztuki dramatycznej i wystąpił w roli Otella. To pierwsze wystąpienie postawiło go odrazu w liczbie genjalnych aktorów, i odtąd stał się ulubieńcem publiczności angielskiej w wielu głównych rolach tragedji Szekspirowskich. Zwiedzał główniejsze miasta Europy i podczas podróży zmarł w Łodzi w r. 1867.

Aldringer Jan, baron na Koszycach, hr. de

Ligma, generał i dyplomata austrjacki, * 1584, pochodząc z najniższego stanu, dobił się najwyższych godności w cesarstwie. W r. 1631 zdobył Wirtemberg. Po śmierci Tillego objął dowództwo nad armją i z Wallensteinem oblegał Norymbergę. W r. 1630 na czele 8,000 ludzi był wysłany do Polski przeciw Gustawowi Adolfowi, w r. 1633 mianowany feldmarszałkiem, zginął w wojnie ze Szwedami 1634 r. pod Landshut, broniąc przejścia przez Izerę. Nazwisko jego i tytuły odziedziczyli siostrzeńcy, których potomkowie (Clary-Aldringen) posiadają do dziś dnia obszerne majątki w Czechach.

Aldrovanda, *A. vesiculosa*, *Szumotlina*, drobna roślina z rodziny rosiczkowatych, żyjąca w jeziorach i stawach Europy południowej i środkowej, u nas w kilku miejscowościach napotykana. Ma łodygi nitkowate i drobne liście, zakończone pęcherzykami; kwiaty drobne, białe. Sądzono, że pęcherzyki na liściach, wypełnione powietrzem, służą roślinie do utrzymywania się na wodzie, poznano wszakże, że nie zawsze są zamknięte, ale często są otwarte w dwie klapy i zamykają się za podrażnieniem, chwytając owady i raczki. **A.** należy więc do kategorji *roślin owadożernych*.

Aldrovandi Ulisses, naturalista włoski, * 1522 w Bolonji, † 1605. Studjował prawo, następnie medycynę, a oskarżony o herezję, więziony był w Rzymie. Po uwolnieniu zajął się zbieraniem ryb i roślin, w 1561 r. został docentem historji naturalnej w Bolonji i założył tam ogród botaniczny, w 77 roku życia wydał pierwszą część wielkiego swego dzieła zoologicznego, w którem sam opracował tylko ptaki: „Ornitologiae libri XII" (3 t., 1599—1603, ost. wyd. 1861), owady (1602, 1638) i zwierzęta niższe: „De reliquis animalibus exsanguinibus libri IV" (1606, 1654). Inne tomy (1613 do 42) opracowali Uterverius, Dempster i Ambrosinus. Oprócz tego **A.** ogłosił: „Dendrologiae naturalis libri II" (1668, 3 wyd. 1690) i „Pomarium curiosum" (1682). Życiorys jego napisał Fantuzzi (1774).

Aldudes, wioska francuska w dep. Niższych Pirenejów, leżąca na drodze z Francji do Hiszpanji, pamiętna bitwą 5 czerwca 1794 r., w której 1.500 Francuzów opanowało przemocą tameczny wąwóz, broniony przez Hiszpanów i wychodźców francuskich.

Aldyny, tak zowią książki, wyszłe z drukarkarni sławnej rodziny Manucjuszów, a mianowicie Alda Manucjusza († 1515). Edycje te są wysoko cenione przez uczonych i bibljofilów, już to z powodu wewnętrznej treści dzieł, już też z powodu wielkiej staranności i czystości drukarskiej. Obejmują głównie klasyków greckich i łacińskich, tudzież niektórych nowoczesnych pisarzów włoskich. (Ob. Aldo).

Ale (el), piwo angielskie, ob. Piwo.

Alea (=ciepło słoneczne), pod tem imieniem czczono Atenę w Arkadji. Jedna z uroczystości na cześć Ateny zwało się Aleaja. Miasto Alea w Arkadji stąd również miało otrzymać swe miano. Świątynia jej w Tegei, wzniesiona przez Aleosa, uczestnika wyprawy Argonautów, była najwspanialszą w Peloponezie.

Alea jacta est: *kości zostały rzucone*. Znane słowa Cezara, wyrzeczone po przejściu Rubikonu wbrew rozkazowi senatu. Zdanie to symbolizuje dzisiaj każdą śmiałą i poważną decyzję, przedsięwziętą po długiem wahaniu i rozmyśle.

Aleaja, uroczystość na cześć Ateny, ob. Alea. O uroczystości tej pisze obszernie Pauzanjasz.

Aleander v. **Aleandro** Hieronim, uczony i biegły leksykograf, * w Lombardji 1480 r. Profesor filologji i rektor uniwersytetu paryskiego. Później mianowany bibljotekarzem za Leona X. Trzykrotnie nuncjusz papieski w Niemczech, występował gwałtownie przeciw Lutrowi. Po bezskutecznych usiłowaniach, mianowany kardynałem, wrócił do Rzymu, gdzie † 1542 roku, skończywszy właśnie swój traktat: „De Concilio habendo." Ułożył także słownik grecko-łaciński i wydał kilka pism lingwistycznych, dziś zapomnianych. Por. Friedrich „Der Reichstag von Worms nach den Briefen Aleanders" (1872).

Aleander Hieronim, zwany *Aleander Junior*, wnuk brata poprzedniego. * 1574 we Friulu, † r. 1629; słynął jako prawnik, archeolog i wierszopis. Był jednym z założycieli Akademji „degli Umoristi."

Aleardi (Aleardo), znakomity współczesny poeta włoski, * 1812 w Weronie, † 1878, syn naturalny Jerzego **A.** i pani Canal. Na uniwersytecie w Padwie oddawał się z zapałem naukom przyrodzonym i prawnym, a lekturą Dantego potęgował w sobie miłość ojczyzny. Z powodu swoich poezji satyrycznych doznawał licznych prześladowań od policji austrjackiej. Utworem „Lettera a Maria" zajął poczesne miejsce w gronie poetów narodowych. W r. 1848 był gorliwym pomocnikiem Manina. Jako przedstawiciel tymczasowego rządu rzplitej Weneckiej, bawił jakiś czas w Paryżu, gdzie żył w blizkich stosunkach z Mickiewiczem. Po upadku Wenecji, wielkodusznie znosił ciężkie więzienie w Mantui. W tej porze napisał: „Rafaelo et la Fornarina" (1857), „Ciulle" (1858), „Triste drame" (1859) i inne. Podczas wojny włoskiej 1859 znowu uwięziony w Josephstadt, po zawarciu pokoju otrzymawszy wolność, wybrany został do parlamentu włoskiego i napisał: „I sette soldati" (poświęcone Garibaldiemu), oraz „Canto politico" (1862). Talent poety, przeważnie opisowy, zbliża się do jego ulubieńca Katulla, ale go przewyższa gorącą, nieziemską miłością. Korespondencję **A.** wydał Trezza „Epistolario" (1879). Por. Daneo „**A. A.**" (1879), Anguisola „Di **A. A.**" (1889).

Aleatico, słodkie wino aromatyczne, pochodzące z Toskanji i wyspy Elby.

Alecsandrescu Grzegorz Michał, * 1812,

† 1885, poeta rumuński, kształcił się w Bukareszcie, służył w wojsku, które porzucił, gdy na tron Wołoszczyzny wstąpił Aleksander Ghika (1834). Pisał wiersze patrjotyczno-satyryczne („Fabulele i Satirele"), za które dostał się do więzienia, gdzie przebywał do r. 1842, t. j. do upadku Ghiki. Po połączeniu Multan i Wołoszczyzny wszedł do komisji, opracowującej prawa zjednoczonej Rumunji. Pod koniec życia zapadł na chorobę umysłową. Zbiorowe wydanie: „Elegii, epistole etc." (1866).

Alecsandri Bazyli, * 1821 w Raca, poeta rumuński, kształcił się w Jassach i Paryżu, oddając się początkowo prawu, później medycynie, a w końcu literaturze. W r. 1842 wydał „Poesii popolara ale Romanilor" (1853). Od r. 1844 wydawał w Jassach pismo *Progressul*, które musiał zawiesić. Po r. 1848 uciekł z kraju i powrócił dopiero 1855; założył czasopismo *România literara*, którą mu rząd znowu zamknął. Po połączeniu Multan z Wołoszczyzną był w r. 1859 ministrem spraw zewnętrznych, ale po roku ustąpił z urzędu i począł wydawać *Convorbiri literare* (1865). Od 1885 r. był posłem rumuńskim w Paryżu. Wydał kilka zbiorów poezji lirycznych („Doine si lacrimiori," „Margaritoarele," „Pasteluri"), tudzież kilka utworów treści epicznej („Mariora," „Floria," „Vladu Tepes," „Dumbrara Rosie"); pisał także dla sceny.

Alecz (Aletsch), wielki lodownik w kantonie Wallis w Szwajcarji, na południe góry Jungfrau. Na wschodnim grzbiecie **A.**, na wysokości 2,350 m. leży jezioro Alecz, wpadające częścią do Viesch, częścią w podziemne groty lodowe.

Alef, pierwsza litera alfabetu hebrajskiego א. Nazwę tę nadał Wroński pewnej funkcji matematycznej, która miała posiadać ważne znaczenie w jego metodzie rozwiązywania równań.

Alegacja, *alegat* v. *allegat:* miejsca przytoczone z jakiego pisarza; dowód na poparcie twierdzeń.

Alegambe Filip, Jezuita, * 1592 w Brukseli, nauki pobierał w Rzymie i był profesorem filozofji w Hradcu Styryjskim. Ostadłszy ostatecznie w Rzymie, pomnożył dzieło Ribadeneiry o pisarzach zakonu jezuickiego, które wydał w Antwerpji r. 1643, a które później uzupełnił jeszcze Natanael Sotvell i ogłosił w Rzymie p. t. „Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu." Znajdują się tu i biografje pisarzy polskich tegoż zgromadzenia aż do r. 1765. Alegambe † w Rzymie 1652.

Alegorja (z gr.) oznacza dobitne, obrazowe przedstawienie jednego przedmiotu lub czynności za pomocą innego. Jest to jedna z przenośni (ob.) różna wszakże od metafory (ob.), obejmującej tylko sferę pojedyńczego zdania, gdy tymczasem alegorja może obejmować cały szereg metafor, użytych do obrazowania pewnej idei. Do wyobrażeń alegorycznych wchodzić mogą nie tylko pojęcia oderwane i duchowe, lecz także pojęcia uosobione, jak np. cnota i występek, albo osoby rzeczywiste. **A.** wykształciła się w czasach już najdawniejszych u narodów wschodnich (np. 80 psalm Dawida i księgi Proroków), u Greków (Platona „Faedon") , u Rzymian (Wirgiljusza „Enejda," ks. IV; Owidjusza ks. XI „Metamorfozy"). Najpopularniejszemi utworami alegorycznemi są bajki; w naszej literaturze celował w **A**-ch Krasicki. Całe poematy bywały pisane w formie alegorji, np. niektóre komedje Arystofanesa, „Pantagruel" Rabelais'go, „Myszeis" Krasickiego. **A.** ważne także zajmuje miejsce w sztukach plastycznych, oraz w balecie i pantominie.

Alegować v. **allegować,** pokładać dowody, przytaczać ustawę.

Aleipty, tak starożytni Grecy nazywali tych, którzy, przygotowując atletów do zapasów szermierskich, namaszczali ich oliwą, a po odbytej walce też oliwę z ich ciała ścierali.

Alej, rzeka w Syberji, 505 w. dł., poczyna się w okręgu Bijskim, z odnogi gór Tygireńskich śnieżnych, i wpada w okręgu Barnaulskim do rz. Obi. Na prawym jej brzegu, o 130 wiorst od źródła, jest kopalnia srebra i huta Łoktiejewska.

Aleko - basza, książę Aleksander Bogorides, mąż stanu turecki, * 1810, z rodziny greko-bułgarskiej, kształcił się na Zachodzie, następnie wstąpił do służby dyplomatycznej tureckiej i 1876 r. był posłem w Wiedniu. W roku 1877 za rządów wielkiego wezyra Edhema-baszy popadł w niełaskę i przebywał w Paryżu do r. 1879, w którym przez sułtana mianowany został naczelnym gubernatorem Rumelji Wschodniej, gdzie pozostawał do r. 1884, poczem wycofał się z życia publicznego.

Aleko-basza.

Aleksander, syn Pryjama, ob. Parys.

Aleksander I, król macedoński, syn Amyntasa I, panował od roku 497 do 454 przed Chr.

Aleksander II, król macedoński, syn Amyntasa II (od 371 do 368).

Aleksander Wielki, król macedoński i wódz najsławniejszy w starożytności, syn Filipa macedońskiego i Olimpji z Epiru, * w Pella, 356 lat przed Chr. Wielkie przymioty jego duszy objawiały się w nim już od lat najmłodszych. Słysząc o zwycięstwach Filipa, mawiał: „Ojciec nic mi już nie pozostawił do zrobienia!" Śmiały i zręczny, uważał polowanie i wszelkie ćwiczenia fizyczne za najmilsze dla siebie rozrywki; on jeden zdołał ujeździć rumaka *Bucefała*. Od 13 roku

życia, ojciec powierzył go wychowaniu Arystotelesa, pod którego okiem przeszedł cały szereg nauk wyższych z największym dla siebie pożytkiem. Roku 336, mając lat 20, po śmierci ojca, wstąpił na tron i ukarawszy winowajców śmierci rodzica, silną dłonią ujął rządy państwa. Zdawało się, że śmierć Filipa zachwiała przewagę państwa Macedońskiego; podbite przez Filipa ludy zaczęły już przemyśliwać o zrzuceniu włożonego na nie jarzma. Grecja, podbudzona mowami Demostenesa, poczęła się ruszać. **A.** z szybkością błyskawicy ujarzmił Traków, Getów, Trybalłów i zawarł przymierze z Celtami, osiadłymi na brzegach Adrjatyku. Potem wyruszył przeciwko powstającej Grecji; mimo bohaterskiego oporu zdobył Teby, zburzył je z wyjątkiem domu Pindara poety i 30,000 mieszkańców zaprzedał w niewolę. Z całego miasta ocalił tylko dom poety Pindara i jego rodzinę. Ta barbarzyńska surowość przeraziła inne miasta Grecji. Ateny poddały się i uzyskały przebaczenie. Na zgromadzeniu w Koryncie powierzyli mu Grecy, niepomni swej niewoli, a uległi jego rozkazom, naczelne dowództwo w zamierzonej wyprawie perskiej (335). W Koryncie to, kiedy cała Grecja się przed nim korzyła, odwiedziwszy Djogenesa miał wyrzec: „Gdybym nie był Aleksandrem, chciałbym być Djogenesem.“ Z wiosną r. 334 rozpoczął dwudziestodwuletni wódz ową godną pamięci wyprawę przeciwko Persji z wojskiem, liczącem 30,000 piechoty, 5,200 jazdy i żywnością, wystarczającą na jeden miesiąc. Dziwnem poczuciem genjuszu wiedziony, ocenił należycie słabość i zniewieściałość nieprzyjaciela, przeciwko któremu występował. Flota perska nie wzbroniła mu nawet przeprawy przez Helespont, wylądował więc w Troadzie i pośpieszył do przylądku Sigeum, by uwieńczyć kwiatami grób Achillesa, mówiąc: „Szczęśliwy Achillesie, który znalazłeś w swem życiu takiego przyjaciela, jak Patrokles, a po śmierci takiego piewcę, jak Homer!“ W kilka dni potem zniósł nad rz. Granikiem pierwszą armję perską, a to zwycięstwo oddało w jego ręce całą Azję Mniejszą. Dla zabezpieczenia sobie brzegów i komunikacji z Antypatrem, namiestnikiem w Macedonji, zajął z kolei Lidję, Karję, Jonję, Licję, Pamfilję, Pizydję i Frygję *(węzeł gordyjski*, 333). Następnie zdobył Kapadocję i Paflagonję, przeszedł Taurus, dostał się do Cylicji i zdobył Tarsus, gdzie po kąpieli w rz. Cydnus, w ciężką popadł chorobę. Wyleczony przez swego lekarza Filipa, pobił Darjusza Kodomana na równinach Issus i zabrał w niewolę: matkę, żonę i dwie córki króla perskiego (333). Nie zważając na odwrót Darjusza, który poszedł za Eufratem nowe gromadzić siły, **A.** postępuje za pierwotnym planem, wkracza do Syrji, Fenicji i Judei, zdobywa wszystkie miasta bez żadnego prawie oporu, z wyjątkiem Tyru, broniącego się przez 7 miesięcy, i Gazy, walczącej pod dowództwem Betysa, które przecież w końcu uledz musiały. Następnie zająwszy Jerozolimę i Sydon, zdobywa Egipt i zakłada tu miasto Aleksandrję. Teraz już wszystkie prowincje nadmorskie Persów znajdowały się w jego ręku. Przebywszy potem pustynie Libji, wszedł do pustyni Ammona, gdzie kapłani, hojnie przez niego obdarzeni, witali go uroczyście, mianując synem Jowisza. Wróciwszy do Azji, odrzucił świetne warunki pokoju, ofiarowane przez Darjusza. „Przyjąłbym je, rzekł wódz Parmenjon, gdybym był Aleksandrem.—„I jabym przyjął, odpowiedział król, gdybym był Parmenjonem.“ Urządziwszy zarząd krajów podbitych, rozgromił po raz trzeci ogromną armję Darjusza za Tygrem między Arbelą i Gaugamelą (331). Od tego czasu wszystkie ważniejsze miasta stały przed nim otworem: Babilon, Suza, Persepolis, Ekbatana i Pasargada.— W czasie, kiedy ścigał Darjusza w Medji, a potem w Baktrjanie, monarcha ten został zabity przez jednego ze swoich satrapów, którego **A.** surowo za to ukarał. Tym sposobem państwo Perskie upadło, a zdobywca Macedoński, uzupełniając swoje podboje, naprzód ukorzył niektóre plemiona góralskie nad morzem Kaspijskiem, potem zaś wkroczył w dziedzinę Scytów azjatyckich, poczuwających za rz. Jaksartem, i tu założył nowy gród swego imienia, Aleksandrję (329).— Jednocześnie, obok tylu i tak ważnych zatrudnień wojennych, wszystkie zdobycze swoje i zabory urządzał z troskliwością mądrego i przezornego monarchy, znającego doskonale wszystkie warunki prawdziwej cywilizacji. Zmieniał urządzenia Persów, obalając to wszystko, co nosiło na sobie cechę anarchji i despotyzmu, uwzględniając jednak wszędzie instytucje religijne; zakładał nowe osady i twierdze; budował drogi i zaprowadzał porządek grecki, wreszcie jednoczył rozmaitość wyobrażeń i obyczajów trwalszemi związkami rodzinnemi i moralnemi, pragnąc w całem państwie zaprowadzić pewną jednolitość i wspólność przyszłych celów życia narodowego. W tej to myśli sam poślubił Statyrę, córkę Darjusza, a później Roksanę; podarunkami zachęcał swoich wojowników do żenienia się z kobietami narodów zwyciężonych, przypuszczał tak Medów, jak i Persów do cywilnego i wojskowego zarządu kraju. — Na nieszczęście atoli, **A.** był człowiekiem dwoistej natury: był to uczeń filozofów greckich, zdobywca, cywilizator, i dziecię ludu napół dzikiego, dziecię powierzchownie ułożone polorem greckim, w którem tlały zawsze dzikie namiętności i niepohamowana duma. Stąd też widzimy w nim ową mieszaninę czynów wzniosłych

Aleksander Wielki.

a napół szalonych, natchnień szlachetnych i despotycznych wybryków, licznych cnót i samowolnych występków. Z pijaństwa dochodził do szaleństwa, którego ofiarą padli najwierniejsi przyjaciele: Filotas, sędziwy Parmenjon, Klitos, zbawca z nad Graniku. W r. 327 przedsięwziął wyprawę do Indji. Wyprawa ta, równie jak i poprzednie, była tylko jednym pochodem wielkiego tryumfu. Rzeczywistego oporu doznał dopiero nad Hydaspem, gdzie pokonał w krwawej bitwie Porusa, lecz zwrócił walecznemu królowi jego krainy. Ta wspaniałomyślność była w zupełnej zgodzie z jego polityką, gdyż zobowiązała potężnego lennika. Założył on tu dwa miasta: Niceę i Bucefalę; wśród zwycięstw posuwał się jeszcze dalej w głąb Indji, ale znaglony oporem znużonych żołnierzy, wstrzymał dalszy pochód. Kazał zbudować flotę i na niej rzeką Hydaspem i Indusem dostał się do oceanu, podbijając w drodze nowe ludy, zakładając miasta, porty, słowem zostawiając wszędzie ślady wszechstronnej działalności. Przybywszy do oceanu, dowództwo floty oddał Nearchowi, z poleceniem zajęcia wszystkich brzegów aż do odnogi Perskiej, sam zaś na czele wojska lądowego, puścił się przez pustynie Gedrozji (Beludżystan), gdzie zarówno z żołnierzem podzielał wszystkie trudy uciążliwego marszu. Wróciwszy do Suzy, kojarzył małżeństwa z Azjatkami, karał występnych satrapów i stracił wiernego przyjaciela Hefestjona. Przybywszy do Babilonu (324), przyjmował posłów ze wszystkich części świata, przynoszących mu hołdy. Tu zajmował się olbrzymiemi planami założenia uniwersalnej monarchji ze stolicą w Aleksandrji, gdy niespodziewanie śmierć przecięła wątek krótkiego, ale w wielkie czyny bogatego żywota. † r. 323 przed Chr., przeżywszy lat 32. Ciało jego przeprowadził do Aleksandrji Ptolemeus. Kiedy w ostatnich chwilach jego życia wodzowie i współtowarzysze trudów umawiali się o jego dziedzictwo, umierał bowiem, nie wyznaczywszy po sobie następcy, zapytany, komu po sobie rządy pozostawia, odpowiedział: „Najgodniejszemu," jakby przeczuwając, że nie uznaje nikogo, coby go zastąpić zdołał, i że ogromne jego państwo rozpadnie się na zawsze. Brat jego, niedołężny Arideus, i małoletni syn Aleksander, uznani za królów pod opieką Perdikkasa, niezadługo gwałtowną zginęli śmiercią. Państwo po długich walkach poszło w podział między jego wodzów i następców (diadochowie, ob.): Antygona, Seleuka, Lizymacha i Ptolemeusza.—Co do osobistego charakteru, jest **A.** niewątpliwie największym i najgenjalszym bohaterem starożytności, ale burzliwej jego naturze zbywało na męskiej dojrzałości i roztropności, dwu czynnikach, zapewniających zwykle trwałość wszelkim politycznym kreacjom. Powszechno-dziejowe znaczenie **A.** polega na tem, że, chociaż nie zdołał urzeczywistnić swego ideału, jednakże wprowadził w ruch ogromny wszystkie prawie ludy Wschodu i Zachodu i zaszczepił na dalekim Wschodzie helenizm, który miał się stać podstawą nowego zupełnie typu państw rozwoju. Jakoż w królestwach diadochów, kultura grecka mniej lub więcej wszędzie dobroczynny swój wpływ wywierała. Historję **A.** w starożytności pisali Curtius i Arrianus. Fragmenta współczesnych historyków zebrał Gejer w dziele: „Alexandri Magni historiarum scriptores aetate suppares" (Lipsk, 1844). Z nowszych Droysen „Geschichte A. d. Grossen von Macedonien," Meyer „**A.** le Grand," Joubert, „**A.** le Grand" (1889). W epoce średniowiecznego rycerstwa wyprawy **A.** dostarczały bogatej treści fantastycznym romansom. Źródłem dla wszystkich podań cyklu Aleksandryjskiego był tak zwany Pseudo-Kallisthenes (ed. Müller Par., 1846). Także i na Wschodzie stał się **A.** ulubionym bohaterem romantycznego eposu. Obrabiali jego życie poeci: Firdusi, Nizami, Emir Chosru, Mewlana Dżami (poeci persey), Ibn Mufsik (Arab). Por. Gobdelas Hist. d' **A** le G. (1822), Spiegel, Die Alexandersage bei den Orientalen (1851). Nie brak także poematów bulgarskich, serbskich, chorwackich i rumuńskich. U nas istniała „Polska historja o żywocie i znamienitych sprawach **A. W.**" (1701). We Francji obrabiał te dzieje Alberyk z Besançonu, oraz wielu innych: „Le roman d' **A.**," rozpoczęty przez Aleksandra z Bernay wierszem aleksandryjskim (ob.) Sławną była również „Alexandreis" Gautiera z Chatillon, oraz „Histoire du noble et très vaillant roy, **A.** le G." (1552). W Niemczech i innych krajach przerabiano głównie opracowania francuskie, a specjalnie Alexandreis Gautiera. Por. P. Meyer „**A.** le G., de la légende d'**A.** dans les pays romans" (1886).

Aleksander IV Aegus, syn pogrobowiec Aleksandra W. i Roksany, ogłoszony królem macedońskim, nie panował jednak wcale, gdyż wydany dzieckiem jeszcze Kasandrowi, był z jego rozkazu w więzieniu zamordowany 310. Por. Droysen: „Geschichte der Nachfolger **A.**"

Aleksander V, trzeci syn Kasandra, panował z bratem swoim Antypatrem (297—294), zamordowany przez Demetrjusza Poliorketesa (ob.), który został sam królem macedońskim.

Aleksander, najmłodszy syn Perseusza, (ob.), ostatniego króla Macedonji, z dynastji Demetrjusza Poliorketesa. Wzięty do niewoli razem z ojcem przez Pawła Emiljusza (168 r.), zajmował stanowisko pisarza sądowego w Alba Fucentia i oddawał się snycerstwu.

Aleksander, tyran z Fere w Tesalji, wstąpił na tron 370 r. przed Chr., po zamordowaniu stryja Polidora. Nieprzyjaciół swoich kazał żywcem zakopywać, lub oddawał ich na pożarcie dzikim zwierzętom. Pragnął zawładnąć całą Tesalją, ale zwyciężony przez Epaminondasa, w kilka lat potem był zamordowany przez własną żonę Tebe (357) i dwóch jej braci, Likofrona i Tisifrona.

Por. Diodor (XV). Plutarch, Cornelius Nepos.

Aleksander Severus, cesarz rzymski, * 208 po Chr., jako przysposobiony syn Heljogabala, objął po nim rządy 222. Monarcha cnotliwy i troskliwy o dobro państwa, które usiłował z upadku podźwignąć, kochany był i szanowany przez obywateli. Walczył 231 r. z Artakserksesem, królem Persów, z nowej dynastji Sassanidów, przedsięwziął wyprawę przeciwko Germanom; lecz zaledwie z wojskiem wyruszył nad Ren, jego następca Maksymin podburzył nań żołnierzy, i ci go zamordowali r. 235, razem z matką Julją Mammeą, która wywierała wielki wpływ na syna. Przyjacielem A. S. był prawnik Ulpjan, zamordowany przez Pretorjanów (228). Por. Duruy „Histoire des Romains."

Aleksander I, cesarz bizantyński, syn włościanina z Panonji, zamordowany przez wodza Maksencjusza roku 306.—**Aleksander II,** cesarz bizantyński (od 911—912); okrutny i wszeteczny, był hańbą rodu ludzkiego.

Aleksander I Balas, król syryjski. Kiedy Demetrjusz Soter popadł w niełaskę narodu, **A.** za przyzwoleniem Rzymu, zajął po nim tron syryjski (151—147 pr. Chr.), w skutek czego prowadził wojnę z Demetrjuszem, w której ten ostatni został pobity i w ucieczce umarł. Wkrótce potem **A.** ożenił się z Kleopatrą, córką Ptolemeusza Filometora, i oddał się najwszeteczniejszej rozpuście. Demetrjusz Nikator, syn Sotera, strącił go z tronu i kazał zamordować.

Aleksander II, Zabina (niewolnik), samozwaniec, udający syna Antjocha Sidetesa, a będący właściwie synem kupca Protarcha z Aleksandrji. Rządził Syrją od 126 do 121.

Aleksander (święty), biskup Kapadocji. Wybrany po śmierci Narcyza biskupem jerozolimskim, założył bibljotekę z dzieł wyborowych, a prześladowany za wiarę pod Sewerem, Karakalą i Decjuszem, † więziony w Cezarei około roku 251.

Aleksander (święty), biskup aleksandryjski, około r. 326, na soborach aleksandryjskim i nicejskim, żarliwy przeciwnik Arjanów, przeciwko którym występował i piśmiennie w dwóch listach, pisanych do wszystkich biskupów.

Aleksander (święty), pierwszy biskup Konstantynopola (317—340). Znajdował się na soborze nicejskim (325); żarliwy przeciwnik Arjusza. Kościół grecki obchodzi jego pamiątkę 30 sierpnia, łaciński 28 t. m.

Aleksander, imię ośmiu papieżów. **A.** I, święty, (109—119), szósty papież, Rzymianin, miał zaprowadzić w kościele wodę święconą, oraz opłatki i wino do Komunji św. **Aleksander II,** (1061—73), Medjolańczyk, de Baggio, albo Badagio. Jako biskup Lukki, śmiało powstawał przeciw symonji, czyli świętokupstwu. Spólność uczuć i dążności połączyła go z Hildebrandem, późniejszym Grzegorzem VII, przy pomocy którego, wybrany był po śmierci Mikołaja II papieżem, pod imieniem Aleksandra II. Zasiadłszy na stolicy apostolskiej, nie zaprzestał walczyć przeciwko zepsutym obyczajom duchowieństwa, a za radą kardynała Hildebranda dążył do upokorzenia Henryka IV, króla Niemiec, odmówił mu rozwodu z Bertą i powołał go nawet do Rzymu; umarł r. 1073, nim Henryk zdołał stawić się na to wezwanie. Był to pierwszy papież, obrany nie przez lud rzymski, lecz przez kolegjum kardynalskie. **Aleksander III,** 1159—81, Bandinelli, obrotny i dzielnego charakteru człowiek. Jako naczelnik ligi lombardzkiej i nieprzyjaciel Fryderyka I, miał przeciwko sobie kolejno trzech antypapieżów, t. j. Wiktora III, Paschalisa III i Kaliksta III, z którymi przez cały prawie ciąg swego panowania musiał się ścierać. On to zatwierdził w r. 1180 ustawy zjazdu łęczyckiego i pisał list do Kazimierza Sprawiedliwego, chwaląc jego pobożność. Por. Reuter **A. III,** und seine Zeit. **Aleksander IV,** Rinaldi hr. Segni (1254—61), dobrze myślący, ale słaby człowiek. Wśród zatargów i wojny z Manfredem księciem Tarentu, wśród walki Gwelfów i Gibelinów we Włoszech i zawichrzeń w Niemczech, nie zdołał mimo szlachetnych usiłowań, naprawić obyczajów duchowieństwa i wytępić nierządu, zatwierdził raku 1157 donacje, uczynione Krzyżakom przez Konrada księcia mazowieckiego. **Aleksander V,** 1409—10, ubogi Greczyn z wyspy Kandji, nazwiskiem Piotr Philargi, musiał równocześnie dwu zwalczać antypapieżów: Benedykta III, popieranego przez Hiszpanję i Szkocję, i Grzegorza XII, popieranego przez cesarza Ruprechta i Władysława króla neapolitańskiego. Przewodniczył soborowi pizańskiemu. † nie dokonawszy nic ważnego. — **Aleksander VI** Rodryg-Lenzuolo *Borgia*), (1492—1503), * 1431 r. w Hiszpanji, po matce pochodzić miał od dawnych królów aragońskich. Bez wątpienia najsławniejszy t. im. papież, ale najbardziej osławiony ze wszystkich książąt swego wieku. Od młodości odznaczał się już przedwczesną dojrzałością rozumu i gwałtownością namiętności. Student prawa, potem żołnierz, przez wuja swego Kaliksta III mianowany był kolejno arcybiskupem Walencji, kardynałem i wice-kanclerzem kościoła. Żyjąc w tajemnych, cudzołożnych stosunkach z panią rzymską Rosa Vanozza, miał z nią 5-ro dzieci, z których dwoje: Cezar i Lukrecja Borgia szczególnie wsławili się swemi występkami. Po śmierci Ino-

Aleksander VI.

centego VIII, obrany został papieżem, zjednawszy sobie, prócz pięciu, wszystkich kardynałów, bądź złotem, bądź obietnicami dostojeństw kościelnych (1492). Od chwili wstąpienia na tron, usadowił rodzinę swoją w Rzymie, której istnienie nie było już dla nikogo tajemnicą. Cezar został mianowany kardynałem. **Aleksander VI** zajął się wyłącznie zarządem świeckim we Włoszech i postanowił zniszczyć znakomitsze rodziny, przewodzące w państwie Kościelnem, jak również owych potężnych baronów rzymskich, zwanych *kajdanami* papieżów. W tych ustawicznych zapasach **A.,** nie tyle groźny władzą, ile środkami, w których nie przebierał, nie wzdrygał się na żadną zbrodnię, byle tylko zbogacić swe dzieci. Rodziny Malatesta, Manfredi, Colonna, Orsini, Vitelli, padły kolejno ofiarami jego przewrotności, której głównem narzędziem był jego syn Cezar, a do uskutecznienia swych zamysłów używał morderstwa, przekupstwa, zdrady, kłamstwa i t. p. Całe jego życie jest nieprzerwanem pasmem wszelkiego rodzaju występków, i dlatego też urzeczywistnił w dziejach ideał księcia, którego nam Machiaveli tak ohydny przedstawił obraz. W polityce zewnętrznej podobnież postępował. Zniewolony upokorzyć się przed orężem Karola VIII, zawarł z nim pokój, robiąc mu wielkie ustępstwa i wydając księcia tureckiego Gem (Zizim), którego jak mówią, przekupiony złotem Bajazeta, naprzód otruć kazał. Potem zachęcał do wymordowania Francuzów w Rzymie, sprzymierzył się przeciwko Francji z Wenecją i Maksymiljanem, a następnie związał się znowu z Ludwikiem XII, którego już zamierzał zdradzić, gdy r. 1503 †, otruty podobno napojem przygotowanym dla jednego z kardynałów, którego majątek chciał zabrać. Jednakże ten ostatni wypadek zaprzeczony jest przez nowszych badaczów, utrzymujących, że śmierć jego była naturalną, z powody febry. On to rozstrzygnął spór o Amerykę między Hiszpanją i Portugalją nakreśleniem linji demarkacyjnej (ob.). Za jego panowania zaprowadzono cenzurę książek i spalono szlachetnego Savanarolę (1498). Por. Gregorovius: „Geschichte Roms“ i „Lucrezia Borgia.“ **Aleksander VII** Fabio Chigi, (1655 — 67 r.), * w Siennie 1599, mąż uczony i cnotliwy. Potwierdził bullę Inocentego X, swego poprzednika, przeciwko pięciu wnioskom Jansenjusza i przepisał sławny formularz z r. 1665. Doznał wielu upokorzeń od Ludwika XIV i kardyn. Mazariniego, a ulubiony jego plan—połączyć wszystkie chrześcijańskie narody przeciw Turkom—pozostał bez skutku. **Aleksander VIII,** Piotr Ottoboni, (1689 —1691), * w Wenecji 1610 r. Ogłosił bullę *Inter multiplices* przeciwko czterem artykułom swobód galikańskich. Stał on się także pamiętny nabyciem księgozbioru Krystyny, byłej królowej szwedzkiej; wcielono ją do bibljoteki watykańskiej, jako Bibliotheca Ottoboniana.

Aleksander I, król Szkocji, syn Malkolma III, panował od 1107—1124; uśmierzył powstanie szlachty, założył wiele kościołów i klasztorów. **Aleksander II,** syn Wilhelma Lwa, panował od 1214—1249. Dopomagał Janowi, królowi Anglji, w uśmierzeniu powstania. **Aleksander III,** syn poprzedniego; w wojnie ze swymi wasalami był wzięty przez nich do niewoli i przez kilka lat więziony w Stirlingu. Prowadził szczęśliwą wojnę z królem Norwegji, Hakonem. † 1286 r. Był ostatnim z rodu Kennethów.

Aleksander Narymuntowicz, syn Narymunta, wnuk Gedymina; w r. 1338 był namiestnikiem w Orzechowie. Jest on przodkiem książąt Różyńskich.

Aleksander Korjatowicz, syn Korjata, wnuk Gedymina, książę na Podolu, utraciwszy księstwo, przeszedł na stronę polską i otrzymał kilka grodów wołyńskich, a między innemi Olesk. Pod Siną Wodą pobił trzech książąt mongolskich. Założył miasta: Smotrycz, Bracław. Winnicę, Chmielnik, Kamieniec Podolski i inne. W r. 1370, po śmierci króla, wyzuty ze swoich posiadłości, podobno powtórnie przy końcu życia zarządzał Podolem. Był katolikiem i popierał na Podolu katolicyzm; zginął w bitwie z Wołochami.

Aleksander Wigunt. najmłodszy brat Władysława Jagiełły, przyjął chrzest razem z królem w Krakowie 1386, a potem ożeniwszy się z Jadwigą, córką Władysława Opolskiego, był księciem kiernowskim. W r. 1388 walczył z krzyżakami nad Wilją i Niewiażą i traktował z nimi o pokój w r. 1389. † bezpotomnie r. 1392.

Aleksander, książę mazowiecki, syn Ziemowita, księcia płockiego, i Aleksandry Olgierdówny, siostry Jagiełły; w roku 1422 był rektorem akademji krakowskiej i proboszczem metropolitalnym kapituły gnieźnieńskiej, później biskupem trydenckim, a nareszcie r. 1440 kardynałem i posłował do Niemiec i Polski w sporze Eugenjusza IV papieża z Feliksem V. † r. 1444. Cesarz Fryderyk dał mu probostwo św. Szczepana w Wiedniu. Prócz tego był **A.** patryarchą akwilejskim i administratorem biskupstwa Chur w Szwajcarji.

Aleksander Jagielończyk, czwarty syn Kazimierza Jagielończyka i Elżbiety, córki cesarza Albrechta, * 5 sierpnia 1461 r. w Krakowie; wstąpił na tron wielko-książęcy w Litwie po śmierci ojca 1492, a po śmierci brata Olbrachta, r. 1501, objął i tron polski: † 19 sierpnia 1506 roku w Wilnie. Żonaty od 1495 z Heleną, córką Iwana Wasilewicza, ks. moskiewskiego, żadnego nie zostawił potomstwa. Zalecony Litwinom ostatnią wolą umierającego ojca, bez żadnej trudności zasiadł na tronie wielko-książęcym, rozrywając tym sposobem unję z Polską, gdyż wedle traktatów, Litwa sama nie mogła obierać książąt. W wydanym po obiorze dla W. Ks. przywileju, obiecuje **A.** nic nie działać bez zezwolenia panów, i Polskę uważa na równi z państwami po-

stronnemi. Możnowładztwo litewskie, żądne swobód polskich, ale przeciwne unii, stanowcze otrzymało zwycięstwo. Zgubny tego postąpienia skutek dał się w następstwie dotkliwie uczuć Litwinom. Największe niebezpieczeństwo groziło od strony Moskwy. Panujący tam Iwan Wasilewicz, zostając w porozumieniu ze Stefanem wojewodą wołoskim, Tatarami perekopskimi, a nawet z cesarzem Maksymiljanem, rozpoczął wojnę 1493 r. Tatarzy i wojska moskiewskie kraj pustoszyły. Pokojem, zawartym w Moskwie 1494, ustąpiono Iwanowi Wiaźmę, Mścisław, Torusę, Oboleńsk, Kozielsk, Odojew, Woteńsk i cały kraj aż do rz. Uhry. Dla umocnienia wzajemnej przyjaźni, dał Iwan **A.** za żonę swą córkę Helenę. Przyjaźń ta wszakże niedługo trwała. Litwini, nowemi zagrożeni niebezpieczeństwy, sami teraz dopraszają się unji z Polską. Naprzód odnowiono przymierze między trzema Jagielończykami: Władysławem kr. czesko-węgierskim, Olbrachtem król. polskim i **A.**, a następnie układem, zawartym w Wilnie (24 lipca 1499), potwierdzono akt horodelski, mocą czego nastąpiło w istocie silniejsze zjednoczenie obu narodów. Nowa wojna rozpoczęła się 1500 r. Mengli Girej, chan tatarski, zapuszczał się aż na Ruś Czerwoną i pod Brześć, roznosząc straszne spustoszenia. Wojna wogóle była nieszczęśliwa. W stanowczej bitwie nad Wiedroszą (d. 14 lipca) hetman książę Konstanty Ostrogski (ob.), mając 4,000 ludzi, zwyciężony przez 40,000 wojska Iwana, dostał się z wielu litewskimi panami do niewoli, wiele miast stracono. **A.** tymczasem wchodził w sojusze z Szach-Achmetem, chanem Tatarów zawołżańskich, i z zakonem Kawalerów Mieczowych, za pośrednictwem zaś królów węgierskiego i polskiego starał się, ale daremnie, o zawarcie pokoju. Wśród tego † Olbracht (17 czerwca 1501 r.). Skutki wzmocnionej unji zaraz się uwidoczniły. Wbrew zabiegom stronnictw Władysława, króla czesko-węgierskiego, i Zygmunta, ks. opawsko-głogowskiego, powołano na tron polski Aleksandra. 10 grudnia 1501 r., koronował go w Krakowie brat Fryderyk kardynał. Akt unji, wydany 1501 r., łączy Polskę z Litwą „w jedno niepodzielne ciało, aby był jeden ród, jeden naród, jedno braterstwo, spólne narady.“ Ale senat polski postarał się otrzymać przywilej na wzmocnienie swojego stanowiska kosztem władzy królewskiej. Z powodu nieukończonej z Moskwą wojny, wrócił **A.** na Litwę, zostawiwszy wielko-rządcą Polski Fryderyka kardynała. Wojna rozpoczęła się znowu (roku 1502). Sprzymierzeńcy Iwana, Tatarzy perekopscy zapuścili się aż pod Sandomierz, Wołosi zdobyli Pokucie, Szach-Achmet pokonany; ale na Litwie nie był Iwan szczęśliwym; odparty z pod Smoleńska, zwyciężony przez Kawalerów Mieczowych pod Pskowem, zgodził się wreszcie na pokój, który zawarto 1503 roku. Litwa straciła Mceńsk, Sierpiejsk, Brańsk, Dorohobuż i Putywl. Po zabezpieczeniu się z tej strony, odebrano Stefanowi Pokucie (1504 roku); na sejmie w Piotrkowie (1504), przyznano nadal udzielność Mazowszu i zażądano od w. mistrza krzyżackiego złożenia hołdu, czego wszelako tenże uczynić się wzbraniał. Na Litwie tymczasem przewodził ulubieniec królewski, kniaź Michał Gliński (ob.), który, korzystając z powolności **A.**, przyszedł jego łaską do wielkiego znaczenia, a nadęty pychą, podżegał słabego króla do gwałtownych przeciw swym nieprzyjaciołom środków, czemu przeszkodził tylko kanclerz koronny, Jan Łaski. Co się tycze spraw wewnętrznych, to najważniejszym wypadkiem w panowaniu **A.** są prace kodyfikacyjne, dokonane przez Jana Łaskiego, który z polecenia króla, zebrawszy statuty: wiślicki i wszystkie jagielońskie, ułożył je systematycznie w jedną księgę, zwyczajom miejscowym dawną moc zostawił i ogólne prawodawstwo nowemi uzupełnił postanowieniami. Kodeks ten, znany w historji naszej pod nazwiskiem *statutu Łaskiego* (ob.), *radomskiego* albo *króla Aleksandra*, otrzymał na sejmie radomskim 1505 moc obowiązującą w Koronie. Z pomiędzy nowych uchwał najważniejszą jest ta, która opiewa, że *odtąd na zawsze nic nowego nie może być ustanowione bez powszechnej rad i posłów ziemskich zgody*. Uchwała ta (nihil novi), uznana za prawo kardynalne, stała się punktem wyjścia dla *liberum veto*. — Po śmierci Stefana, wojewody wołoskiego, syn jego Bohdan, nie otrzymawszy ręki Elżbiety, siostry królewskiej, zajął (1505) Pokucie, ale je wkrótce zwrócić musiał. Napaści Tatarów, po części skutkiem nierozsądnej polityki króla względem więzionego w Trokach Szach Achmeta (ob.), ciągle się powtarzały. W roku 1505 spustoszył Mengli Girej okolice Witebska, Połocka i Mińska, 1506 zapuścił się aż pod Kleck, gdzie go w 7,000 ludzi zniósł do szczętu Gliński. Wiadomość o tem zwycięstwie zastała króla już konającego. Zwłoki **A.** pochowano w Wilnie obok brata jego, św. Kazimierza; nie przewieziono ich wedle zwyczaju do Krakowa, z obawy przed Glińskim, aby ten, świeżemi zdobny laurami, nie zachciał pod nieobecność panów litewskich, przywłaszczyć sobie godności wielkoksiążęcej.—Następcą **A.** był brat jego *Zygmunt*. Ze wszystkich Jagielonów najsłabszego umysłu był **A.** Nie celował ani zdolnościami wojennemi, ani siłą charakteru, ani bystrością rozumu. Rozrzutny aż do marnotrawstwa, które

Aleksander Jagielończyk.

nawet sejm piotrkowski (1504) musiał powściągnąć wzbronieniem dalszego szafunku królewszczyznami; zgubnym wpływom Glińskiego ulegał do tego stopnia, że stał się poniekąd przyczyną zamieszania Litwy; brakiem energji dał wybujać uprzywilejowanej wolności szlacheckiej; tym sposobem w ciągu krótkiego panowania ani na zewnątrz, ani na wewnątrz powagi swojej utrzymać nie umiał. Ob. Albertrandy „Panowanie Kazimierza, Jana Alberta i Aleksandra Jagielończyka i t. d...“ (Warszawa, 1827, 2 t.), M. Wiszniewski „Pomniki historji i literatury polskiej,“ tom IV. Plater „Zbiór Pamiętników,“ t. I. Bobrzyński „Sejmy polskie za Olbrachta i Aleksandra,“ Borzemskiego „Sprawa Pokucka“ *(Przegląd Powszechny)*. Bostel. Elekcja Aleks. Jag. Przeg. n. 16, 1887).

Aleksander, Karol Waza, królewicz polski i szwedzki, syn Zygmunta III i Konstancji Austr. * 1614, † 1634. Miał być bardzo zdolnym, Władysław IV w nim widział swego następcę. Wróciwszy do Warszawy, by wziąć udział w wojnie z Turkami, pojechał z królem do Lwowa, na zjazd rycerstwa, a wracając stamtąd, zapadł na ospę, którą się prawdopodobnie od brata Jana Kazimierza zaraził. † we wsi Wielgie; pochowany w Krakowie, gdzie mu w kaplicy Wazów postawiono nagrobek.

Aleksander Benedykt Sobieski, syn Jana III, króla polskiego, i Kazimiery d'Arquien, * 1677 w Gdańsku. Po śmierci ojca, w czasie wojny szwedzkiej, było jakieś prawdopodobieństwo, że w miejsce obranego królem polskim elektora saskiego, Aleksander Sobieski na tron wyniesiony będzie, ale nie ziściło się to, gdyż Karol XII zmienił poprzedni swój zamiar i posadził na tronie Stanisława Leszczyńskiego. Najwięcej przebywał we Wrocławiu, później przeniósł się do Rzymu i tam życie zakończył r. 1714.

Aleksander Wszewołodowicz, książę bełski i czasowo włodzimiersko-wołyński, syn Wszewołoda Mścisławowicza, teść Leszka Białego. Kiedy Polacy z Węgrami w czasie małoletności Daniela Romanowicza, księcia halickiego, kraj jego najechali, **A.** przy pomocy Leszka opanował Włodzimierz Wołyński, skutkiem jednak przymierza zawartego w r. 1217 między Andrzejem, królem węgierskim a Polakami, ustąpić musiał zawojowane ziemie Danielow jego bratu. W r. 1234 zmówiwszy się z Węgrami, opanował Bełz i Czerwień, lecz wkrótce pokłóciwszy się z Węgrami, a następnie i ze swymi braćmi, pojmany w podróży przez Daniela, w niewoli życie zakończył.

Aleksander Newski święty, drugi syn Jarosława Wszewołodowicza, wielkiego księcia włodzimierskiego, * 1219, † 1263. Od r. 1228 książę nowogrodzki. W r. 1240 pobił Szwedów przy ujściu Iżory do Newy, za co otrzymał przydomek „Newskiego.“ W r. 1242 wspierając Pskowian, poraził Krzyżaków nad jeziorem Czudzkiem. W r. 1248 jeździł do tatarskiego obozu Batego, przy ujściu Wołgi, a stąd przez stepy Tatarji do Wielkiego Chana i otrzymał w zarząd Kijów z całą Rusią południową. W r. 1252 wyniesiony został przez Batego na godność wielkiego księcia włodzimierskiego, zachowywał się względem Tatarów bardzo spokojnie i łagodnie. Zwłoki jego przeniesione w roku 1724 z Nowogrodu do Petersburga przez Piotra Wiel., który ustanowił wtedy order św. Aleksandra Newskiego. Por. Kostomarów.

Aleksander Michajłowicz, syn Michała Jarosławicza, książę twerski, * 1301. Od r. 1326 w. książę włodzimierski. Gdy w r. 1327 poseł chana Szawkał zamordowany został w Twerze, chan Uzbek wysłał na ukaranie Aleksandra Jana Kalitę, ks. moskiewskiego. **A.** schronił się do Pskowa, a stąd do Litwy, następnie do Pskowa, gdzie panował 10 lat. Zyskawszy przebaczenie chana, miał sobie zwrócone księstwo twerskie; lecz skutkiem niezgody z Janem, księciem moskiewskim, oczerniony przed chanem, i wezwany do hordy, został tam z synem Teodorem zabity r. 1339.

Aleksander, książę połocki, przedsięwziął r. 1374 z Pskowianami wyprawę pod warowne miasto Neuhausen w Inflantach, lecz został przez Krzyżaków pobity.

Aleksander Olelko, († 1454), syn księcia kijowskiego Włodzimierza a wnuk Olgierda. Dowodził pułkami kijowskimi Witolda przeciwko kniaziowi moskiewskiemu Wasilowi w r. 1408, służył potem Świdrygiellc i miał udział w spisku przeciwko niemu, w nadziei dostania się na wielkie księstwo litewskie. Gdy wszakże zamysły te na niczem spełzły, albowiem księstwo pozyskał Zygmunt Kiejstutowicz, Olelko osiadł na Kopylu i Słucku, skąd Zygmunt zabrał go do niewoli i więził aż do swej śmierci r. 1440, poczem wstąpił na księstwo kijowskie i na niem się utrzymał aż do zgonu.

Aleksander I, cesarz Wszech Rosji, król Polski, w. ks. finlandzki, starszy syn ces. Pawła i cesarz. Marji Teodorówny. * 12 grudnia 1777. W 16 roku życia na życzenie babki swej wstąpił w związek małżeński z 14-letnią księżniczką badeńską Ludwiką, która przyjęła imię Elżbiety Aleksiejewny. Głównym nauczycielem jego był Szwajcar Laharpe. Wstąpił na tron d. 12 marca 1801. W tymże roku powołał do życia Radę Nieustającą dla rozpatrzenia spraw kraju. Zniósłszy tajną kancelarję i uwolniwszy wielu zesłanych, ustanowił w 1802 roku 8 ministerjów: armji, floty, spraw zagranicznych, sprawiedliwości, spraw wewnętrznych, finansów, handlu i oświaty, oraz określił prawa i obowiązki senatu. Wezwawszy w 1807 Sperańskiego, polecił mu ułożyć projekt Rady Państwa, mającej zastąpić Radę Nieustającą, co też nastąpiło w r. 1810.

A. I starał się ulepszyć byt włościan ograniczeniem poddaństwa przez zniesienie rozdawnictwa włościan rządowych w nagrodę za okazane państwu zasługi. Ustanowienie stanu wolnych rolników i zachęcanie obywateli ziemskich do zawierania umów z włościanami nie miało jednak poważnych rezultatów. W prowincjach nadbałtyckich zniósł poddaństwo bez nadania atoli włościanom ziemi. Za panowania **A.** I zreorganizowano uniwersytet w Dorpacie, założono uniwersytety w Kazaniu i Charkowie, oraz szkołę inżynierji (1804), wydana została ustawa cenzuralna, łagodząca dotychczasowe prawa, założony uniwersytet w Petersburgu (1819), akademie: Rosyjska i sztuk pięknych, otrzymały nowe ustawy i środki, zreorganizowano szkoły. Wmieszanie się Rosji do spraw europejskich pociągnęło za sobą wojnę austr.-ros.-francuską 1805 r. Kiedy po bitwie Austerlickiej Austrja zawarła pokój z Napoleonem, miejsce jej w przymierzu z Rosją zajęły Prusy. Wojna 1806 — 1807 zakończyła się niepomyślnie klęską Prus pod Jeną i wojsk rosyjskich pod Friedlandem, poczem zawarto pokój w Tylży. Współcześnie prowadzona była wojna z Turcją, którą Kutuzow zakończył pokojem w Bukareszcie 1812. Oprócz tego od 1804 — 13 trwała wojna z Persją, zakończona przez pokój w Giulistanie 1813. W maju 1812 wtargnęła do Rosji armja Napoleona I; po bitwie pod Borodinem i in. nastąpiło zajęcie i spalenie Moskwy, odwrót Francuzów i bitwy pod Tarutynem, Małojarosławcem, Krasnem i in. Armja rosyjska szła w ślad za Napoleonem i w styc. 1814 ces. **A.** I wszedł do Paryża. 1815 zebrał się kongres monarchów w Wiedniu, który ustalił granice państw europejskich i główną część Księstwa Warszawskiego (ob.) przyłączył do Rosji na zasadzie unji osobistej pod nazwą Królestwa Polskiego (ob.). Po powrocie Napoleona z wyspy Elby wojska **A.** I ruszyły znów na Paryż. 14 wrz. 1815 r. zawarte zostało między Rosją, Prusami i Austrją t. zw. „Święte Przymierze." W 1823 W. Ks. Konstanty Pawłowicz zrzekł się praw następstwa do tronu, wskutek czego następcą mianowany został W. Ks. Mikołaj. **A.** I † w Taganrogu 1 grud., 1825. Por. M. Bogdanowicz „Historja panowania **A.** I" (1869, t. 6), Pypin „Ruch społeczny za panowania **A.** I" (1871), Tatiszczew „Alexandre I et Napoléon" (1891), Créhange „Histoire de la Russie depuis la mort de Paul I" (1882), Choiseul-Gouffier „Mémoires" (1829 i 1862), Soyneville (biogr. po ang., 1875, t. 3), Ciechanowski (biogr., 1828), Czartoryski („Mémoires et correspondance," 1801—1823), Grecz (biogr. 1843).

Aleksander I-szy.

Aleksander II, cesarz Wszech Rosji, król polski, w. ks. finlandzki, syn ces. Mikołaja I i małżonki jego Aleksandry Teodorówny, córki Fryderyka Wilhelma III króla pruskiego, * 17 (29) kwiet. 1818, wstąpił na tron 19 lut. (2 mar.) 1855 podczas wojny Sewastopolskiej. Upadek Sewastopola (27 lipca 1855) położył koniec wojnie i doprowadził do pokoju paryskiego 18 (30) marca 1856, podpisanego przez 7 mocarstw. Rosja otrzymała nowe granice, morze Czarne ogłoszone zostało za neutralne, część Besarabji z ujściami Dunaju odstąpiona Turcji. W dzień koronacji 26 sierpnia (7 września) 1856 wydany manifest nadał ulgi w powinności wojskowej dzieciom żołnierskim i zniesione zostały bataljony kantonistów. Drugi tejże daty manifest ułaskawił skazanych z r. 1826 i biorących udział w powstaniu 1831. W drugim roku panowania **A.** II-gi zwrócił uwagę na sprawy włościańskie i ustanowił 1857 komisję dla ich rozpatrzenia i zaprojektowania nowych ustaw. Wkrótce ustanowione zostały (1858) osobne w tym celu komitety. W 1861 r. 19 lutego (2 marca) wyszedł Najwyższy manifest znoszący poddaństwo. Właściciele ziemscy utrzymali się przy prawie własności ziemi, włościanom zaś nadano osobistą swobodę i grunta w oznaczonych rozmiarach. W tymże czasie zorganizowane zostały urzędy gubernjalne dla spraw włościańskich, oraz mianowani po powiatach „mirowi pośrednicy," z których formować się miały zjazdy „mirowe" powiatowe. Włościanie rządowi otrzymali ukazem z 1858 prawa osobiste i własności, a Żydzi zniesienie poboru do kantonistów. W 1863 zniesiono odkupy wódczane i zastąpiono je akcyzą od trunków. Ustanowiono jawność sądów i złagodzono cenzurę. 1 (13) styc. 1864 ogłoszono prawo o t. zw. ziemstwach i oddano im w zawiadowanie drogi, nauczanie elementarne i pomoc lekarską w guberniach i powiatach. 16 (28) czerw. 1870 wydana została ustawa miejska. W sądownictwie, 1860, ustanowiono sędziów śledczych, 1864 zaś zatwierdzono nowe ustawy sądowe. Zreorganizowana też została oświata publiczna, 1863 wyszła nowa ustawa uniwersytecka, w 1864 otwarty uniwersytet w Odesie i postanowiony uniwersytet w Tomsku, (1869) zniesienie dziedziczności w stanie duchownym. Średnie zakłady naukowe otrzymały, 1871, teraźniejszy swój

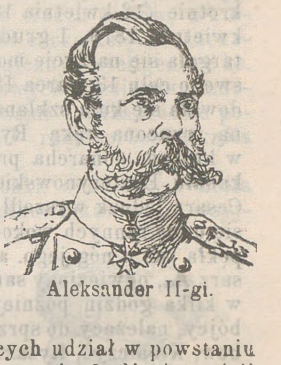

Aleksander II-gi.

ustrój. W armji nastąpiły reformy, zniesiono karę cielesną, zaprowadzono powszechną służbę wojskową (1874) i in. Budowa dróg żelaznych na wielką skalę i powstanie wielu instytucji kredytowych ożywiło handel i przemysł. Monarchja powiększyła się przez przyłączenie w 1858 kraju Amurskiego, w 1860 Usuryjskiego, zdobycie Turkestanu w 1865, oraz przez przyłączenie większej części chanatów: Chiwańskiego (1873) i Kokańskiego (1876). W 1864 został uspokojony Kaukaz i Królestwo Polskie. Przez wojnę turecką 1877—8 zyskała Rosja część Besarabji, a w Azji Kars i Batum. W dniu 1 (13) marca 1881 **A.** II padł ofiarą zamachu. Ręka spiskowców niejednokrotnie (16 kwietnia 1866, 16 września 1867, 14 kwietnia 1879, 1 grudnia 1879, 17 lutego 1880) targała się na życie monarchy i nakoniec dopięła swego celu 13 marca 1881. Bomba, w której znajdowała się kula szklana, napełniona nitrogliceryną, rzucona ręką Rysakowa, uderzyła powóz, w którym monarcha przejeżdżał przez ulicę obok kanału Ekaterynowskiego. Powóz został rozbity, Cesarz jednak wyszedł bez szwanku i rozpytywał się o los rannych wokoło osób, gdy druga bomba pękła tuż u nóg jego, a straszliwie poraniony cesarz **A.**, odwieziony saniami do pałacu Zimowego, w kilka godzin później życie zakończył. Królobójcy, należący do sprzysiężenia nihilistów, Żelabow, Kibalczyc, Rysakow, Michajłow, Perowska, ponieśli karę śmierci przez powieszenie. Helfmann, jako będąca w ciąży, pozostawiona została w więzieniu. Cesarz **A.** zakończył życie po 26-letniem panowaniu, upamiętnionem licznemi reformami. Cesarzowa Marja Aleksandrówna † 31 lipca 1880. Por. Anatol Leroy-Beaulieu „L'Empire des Tsars" (1881), Gołowin (1870), Laferté (1882).

Aleksander III, Cesarz Wszech Rosji, król Polski, w. ks. finlandzki, 2 syn ces. Aleksandra II i ces. Marji Aleksandrówny, * 26 lut. (10 mar.) 1845, zaślubił 28 paźdz. (9 list.) 1866 Zofję Fryderykę Dagmarę, córkę króla Duńskiego, Krystjana IX, która przyjęła imię Marji Teodorówny. Wstąpił na tron 2 (14) mar. 1881, koronowany w Moskwie 15 (27) maja 1883. Za panowania ces. **A.** III założony został bank włościański (1882), oraz bank szlachecki (1885), w oświacie publicznej ustawa uniwersytecka z 1 (13) sier. 1884 zastąpiła dawniejszą, gimnazja wojskowe zamieniono na korpusy kadetów, oraz postanowiono rozwinąć w szkołach średnich wykształcenie zawodowe. W sądownictwie zreformowano sądy przysięgłych i wprowadzono nowe ustawy sądowe do kraju Nadbałtyckiego. Wydane zostały 22 lipca (1 sierp.) 1889 nowe przepisy dla zarządu ziemskiego. W skarbowości ustanowiony został podatek procentowy od dochodu z kapitałów oraz podatki na przedmioty zbytku. Zaczęto budować dr. żel. Środkowo-Azjatycką i Zakaspijską, tudzież rozpoczęto wykup prywatnych dr. żelaznych, tak, że na 1 stycz. 1890 w administracji rządu było już ich 5,127 wiorst. Otwarto też drogę żel. Samarsko-Ufimską, oraz wiele innych i podniesiono cyfrę wiorst eksploatowanych do 28.906. Powiększono taryfę celną na wiele towarów, 1882 w maju urządzoną została w Moskwie wszechrosyjska wystawa przemysłowa. W czasie panowania **A.** III przyłączony został do cesarstwa Merw, i władza Rosji rozciągnięta na Afganistan w drodze aneksji pokojowej, gdyż starcie generała Komarowa z Afgańcami przy rzece Kuszku było bez znaczenia. Zachodnie kresy państwa zostały wzmocnione przez wybudowanie twierdz w Osowcu, Goniądzu, Kownie i Dubnie. Warszawę otoczono wieńcem fortów i zamieniono w twierdzę pierwszego rzędu. Ogólny ton polityki zewnętrznej był stanowczy, lecz pokojowy, dlatego też po śmierci Aleksandra III (2 listopada r. 1894 na chorobę nerkową) zmarłego monarchę uczczono mianem „Twórcy Pokoju."

Aleksander III-ci.

Aleksander Jan, król bulgarski, wyniesiony na tron r. 1332 przy pomocy cara serbskiego, Stefana Duszana, z obowiązkiem płacenia mu haraczu. Prowadził wojnę z cesarzem greckim Andronikiem, po której ukończeniu ożenił swego syna Michała z córką cesarza Marją, wspomagał wdowę Andronika w zatargach jej z zięciem Janem Kantakuzenem. † 1365, podzieliwszy państwo między trzech synów. Por. Jireczek „Geschichte der Bulgaren"(1876).

Aleksander, syn ostatniego cara bulgarskiego, Szymona III, † 1418. Po zdobyciu Tyrnowy przyjął mahometanizm i został namiestnikiem sułtana w Azji Mniejszej. Por. Iireczek „Gesch. der Bulgaren" (1876).

Aleksander I, książę bulgarski, * d. 5 kw. 1857 r., drugi syn księcia Aleksandra Hesko-Darmsztadzkiego, brata wielkiego księcia Ludwika III; matką jego była księżna Julja, córka ministra wojny Król. Polskiego, generała Maurycego Haukego, która przy wstąpieniu w związki małżeńskie otrzymała tytuł księżny Battenberg, a tenże tytuł otrzymali jej synowie (starszy jego brat jest oficerem marynarki wielkobrytańskiej). Służył pierwotnie w pułku dragonów heskich, następnie miał udział w wojnie turecko-rosyjskiej, poczem służył w korpusie gwardji pruskiej. Służba jego w armji rosyjskiej, oraz blizkie pokrewieństwo z Dworem Cesarsko-Rosyjskim, spowodowały wybór jego na księcia nowo utworzonego państwa bulgarskiego, w kwietniu 1879 r. W Liwadji, gdzie przez cesarza Aleksandra II mianowany został generał-majorem, przyjął de-

putację bulgarską, a odbywszy podróż po stolicach europejskich i przedstawiwszy się sułtanowi, przybył w lipcu do Warny. W Tyrnowie złożył przysięgę na wierność konstytucji i objął rządy. Zniechęcony opozycją sobranja, składającego się z członków stronnictwa narodowo-demokratycznego, rozwiązał je i w odezwie do narodu oświadczył zamiar złożenia korony. Opozycja ucichła, i książę złożył nowy gabinet (1889), w którym zasiedli dwaj generałowie ruscy, Sobolew, jako minister spraw wewnętrznych, oraz prezes ministrów, i Kaulbars, jako minister wojny. Zamiar księcia Aleksandra uchylenia wprowadzonych zmian w konstytucji skłonił obu ministrów do wyjazdu z Bulgarji. Dnia 18 września wybuchło powstanie w Filipopolu, a d. 20 t. m. ks. **A.** wydał proklamację, w której ogłosił unję wschodniej Rumelji z Bulgarją. Ale nowa ta organizacja księstwa, niezgodna z berlińskim traktatem z r. 1878, wymagała uznania Turcji i wielkich mocarstw, książę zaś uzyskać jej nie mógł, naraził się bowiem rządowi rosyjskiemu i z listy oficerów rosyjskich został wykreślony. Oficerowie rosyjscy w armji bulgarskiej opuścili szeregi i wrócili do Rosji. Tymczasem Serbja wypowiedziała wojnę Bulgarji, lecz ks. **A.** pobił wojska serbskie pod Śliwnicą. Zawarty w d. 3 mar. 1886 r. traktat w Bukareszcie położył koniec wojnie. Zwycięskiemu pochodowi ks. **A.** w głąb Serbji przeszkodziła Austrja. Dnia 21 sierpnia t. r. ks. **A.** został przez powstańców pochwycony i odwieziony do rosyjskiego miasta Reni nad Dunajem, skąd udał się do Austrji. Powołany ze Lwowa napowrót do Bulgarji, wrócił do Sofji, lecz nie widząc możności utrzymania się na tronie, zrzekł się go i w d. 7 września opuścił Bulgarję na zawsze. W r. 1889 ożenił się ze śpiewaczką Joanną Loisinger i przybrał tytuł hr. Hartenau, następnego zaś r. wstąpił do służby austrjackiej w stopniu pułkownika. † 5 list. 1893 w Hradcu. Por. Huhn „Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit“ (Lipsk, 1886); Koch „Mitteilungen aus dem Leben des Fürsten **A.** von Bulgaren“ (Darmszt. 1887).

Aleksander Karadżordżewicz, książę serbski, syn sławnego Jerzego Czarnego, * 1806 r. † 1885 w Temeswarze. Po śmierci ojca 1817 r. udał się z matką do Wołoszczyzny. Po pozbawieniu władzy Miłosza, syn jego Michał powołał go do kraju i mianował swoim adjutantem. Gdy nareszcie w r. 1842 i ten ostatni musiał ustąpić, zgromadzenie narodowe powołało go na księcia. Przy pomocy gorliwego męża stanu Garaszanina, przedsiębrał zbawienne dla kraju reformy. Zakładał szkoły, budował drogi, zachęcał przemysł. W czasie wojny wschodniej (1853), uznając sułtana tureckiego za swego zwierzchnika, potrafił utrzymać neutralność, poczem traktatem z d. 30 marca 1856 wielkie mocarstwa pojedyńczą gwarancję Turcji zastąpiły swoją gwarancją zbiorową. Neutralność ta nie podobała się jednak większości narodu i w r. 1857 uknuty został spisek na zgubę księcia przez stronników i agentów Miłosza, do którego należeli senatorowie i wyżsi dygnitarze: Radowan Damjanowicz, Paweł Jankowicz, Stefa'. Stefanowicz i Cwetko Rajowicz. Mimo zmiany ministerjum i ulepszeń, zaprowadzonych w statucie organicznym, naród burzył się, żądając zwołania sejmu, nie zwoływanego od roku 1848. Zebrany sejm 1858 pozbawił go rządów, wybrał w jego miejsce 80-letniego Miłosza Obrenowicza, a jego syna, Michała, dziedzicznym następcą ogłosił. Aleksander osiadł r. 1859 w Temeswarze. W r. 1871 oskarżony o udział w zamordowaniu Michała Obrenowicza, stawiony był przed sądem w Peszcie i skazany na lat 8 ciężkiego więzienia. Zostawił trzech synów, z których starszy Piotr zaślubił córkę księcia czarnogórskiego. Ambitny, energiczny, inteligentny ks. Piotr nie ukrywał nigdy swych zamiarów wznowienia walki z Obrenowiczami i kilkakrotnie pogróżkami swemi niepokoił rząd serbski i króla Milana.

Aleksander, król serbski, syn Milana króla i Natalji Keszko, córki pułkownika wojsk rosyjskich, * d. 14 sierpnia 1876 r., po abdykacji ojca d. 6 marca 1889 r. wstąpił na tron pod opieką regencji. W d. 13 kwietnia 1893 r. dokonał zamachu stanu, ogłosił się pełnoletnim, objął rządy, usunąwszy regentów i ministerjum i wydał do narodu manifest, w którym wskazując przyczyny zamachu, przyrzekł rządzić według konstytucji, nadwerężonej przez rządy regencji i walkę stronnictw. W styczniu 1894 król Milan zjawił się w Belgradzie i nakłonił swego syna do zniesienia konstytucji z 1888 r.

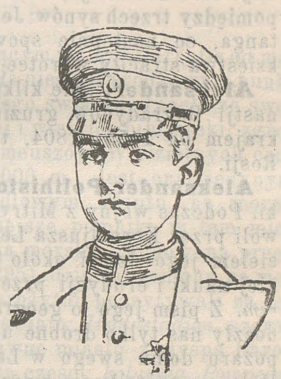

Aleksander. król serbski.

Aleksander I Dobry, hospodar mołdawski, wojewoda ziemi wołoskiej (r. 1401—1433), pułkownik polski. Pomagał dzielnie przeciwko Krzyżakom pod Malborgiem (1422). Por. A. Jabłonowski: „Sprawy wołoskie za Jagielonów.“

Aleksander Jan I, (pułkownik Couza), hospodar Multan i Wołoszczyzny, * 1820 w Galaczu. Ukończywszy edukację w Paryżu (1854), był prezesem trybunału cywilnego w Galaczu, a w roku 1850 gubernatorem tegoż miasta. Jako urzędnik umiał sobie zjednać powszechną wziętość. Zapisany młodo do wojska, mianowany był w r. 1857 adjutantem kajmakana Vogoridesa w stopniu pułkownika i powtórnie wysłany na gubernatora do Galaczu. Podczas wojny krymskiej, będąc za-

wziętym przeciwnikiem okupacji austrjackiej, podał się do dymisji i występował odtąd jako przywódca narodowej opozycji, pragnącej zjednoczenia obu księstw. Gdy konwencja paryska powołała Mołdawian do wyboru zgromadzenia, celem elekcji hospodara, Couza, już wtedy minister wojny, został w Jasach 17 stycznia 1859, jednogłośnie wybrany hospodarem multańskim, a 5 lutego t. r. i hospodarem wołoskim. Za jego staraniem wyjednano 1861 r. sułtański firman, potwierdzający faktycznie istniejącą już obu księstw unję, którą też ogłoszono pod nazwiskiem *Rumunji*. W następnych latach, kiedy otoczony dworakami czynił wszelkie usiłowania dla zaprowadzenia rządów absolutystycznych i starał się za zgodą Porty i państw opiekuńczych zmienić konstytucję, popadł w wielką u ludu nienawiść i sprowadził rewolucję, która bez żadnego krwi rozlewu, pozbawiła go tronu 23 lut. 1866 r. Odtąd przemieszkiwał jako człowiek prywatny w Wiedniu. † 1873 w Heidelbergu.

Aleksander I, car gruziński (1417—1442), znany w kronikach rosyjskich pod imieniem *wielkiego cara Iberskiego;* w r. 1427 rozdzielił Gruzję pomiędzy trzech synów: Jerzego, Dymitra i Wachtanga, co następnie spowodowało, że słabe te księstwa straciły wkrótce swoją niepodległość.

Aleksander, imię kilku królów Imeretji z dynastji Bagradydów gruzińskich, która rządziła krajem od 1455—1804, t. j. do przyłączenia do Rosji.

Aleksander Polihistor, uczony pisarz grecki. Podczas wojny z Mitrydatem, wzięty do niewoli przez Korneljusza Lentulusa, został nauczycielem jego dzieci około 80 r. Z powodu głębokiej nauki i erudycji przezwany został *polihistorem*. Z pism jego o geografji, historji i filozofji, doszły nas tylko drobne ułamki. Zginął podczas pożaru domu swego w Laurentum, a żona jego Helena powiesiła się z rozpaczy.

Aleksander Afrodisius, najdawniejszy i najsławniejszy komentator Arystotelesa, żył przy końcu II i na początku III w. ery chrześcijańskiej. Był ulubieńcem cesarza Septyma Sewera. Prócz „Komentarzy nad Arystotelesem“ (Monachjum, 1842), napisał: „O wolności woli,“ „Kwestje fizyczne,“ „O losie *(De fato)*“ i O „duszy.“

Aleksander z Tralles, sławny lekarz grecki. * w VI w. w m. Tralles w Lidji. Uważany był za najbieglejszego lekarza po Hipokratesie. Dzieło jego „Therapeutica,“ ksiąg XII, traktuje o wszystkich chorobach, poczynając od głowy aż do nóg, i niejednokrotnie było przedrukowywane już to po grecku, już po łacinie. Nowe wydanie ogłosił Puschmann (2 t., Wiedeń, 1879).

Aleksander z Bernay, lub *Aleksander z Paryża*, poeta z XII wieku. Wierszem 12-zgłoskowym (aleksandryny) napisał dalszy ciąg poematu „Aleksander Wielki,“ rozpoczętego przez Lamberta le Court.

Aleksander ze Szreńska her. Dołęga († 1156), biskup płocki od 1129; wybudował w Płocku katedrę murowaną, gdzie w r. 1139 pochował ciało Bolesława Krzywoustego. Por. Lelewel „Polska, dzieje i rzeczy jej,“ I, 386. Krzyżanowski „Katedra Płocka“ (1879).

Aleksander, biskup Forli, wysłany był r. 1470 od stolicy apostolskiej, jako legat do króla Kazimierza Jagielończyka w sprawie Jerzego z Podiebradu, króla czeskiego, z zleceniem skłonienia Kazimierza do połączenia się ze Maciejem, królem węgierskim, przeciwko Jerzemu, który, jako naczelnik Husytów, nie mógł być mile widzianym na dworze rzymskim. Poselstwo Aleksandra żadnego nie osiągnęło skutku.

Aleksander z Hales, Franciszkanin, znakomity teolog angielski, zwany: *Doctor irrefragabilis*, † 1245. Wykładał w uniwersytecie paryskim filozofję i był jednym z pierwszych, który zaczął używać arabskich tłómaczeń Arystotelesa. Najważniejsze jego dzieło: „Summa universae theologiae“ (Wenecja, 4 t., 1576).

Aleksander a Puero Jesu, Karmelita Bosy, syn Marcina Kochanowskiego, * 1618, † 1667. Pozostawił 8 kazań pogrzebowych, napisanych dobrą polszczyzną.

Aleksander Farnèse. Ob. Farnèse.

Aleksander grabia ze Wścieklic, pseudonim hr. Aleks. Fredry (ojca).

Aleksander Janneus. Ob. Machabeusze.

Aleksander Natalis. Ob. Natalis.

Aleksander Wirtemberski (hr. Krystjan Fryderyk). Ob. Wirtemberg.

Aleksandra, córka Pryjama, ob. Kasandra.

Aleksandra, siostra króla Jagiełły, żona (od 1388) księcia mazowieckiego, Ziemowita. Z bratem utrzymywała bardzo serdeczne stosunki i pomagała mu w łagodzeniu zatargów politycznych, zwłaszcza z Krzyżakami, u których wielkie miała poważanie. Synowie jej: Aleksander był biskupem trydenckim i kardynałem, Ziemowit księciem rawskim, Władysław płockim, a Kazimierz bełskim. Z córek, bardzo pięknych, Cymbarka poślubiła Ernesta austrjackiego i była matką Fryderyka III, Ofka wyszła za Wacława cieszyńskiego, Emilja za Bogusława słupskiego, Anna za Michała, syna w. ks. litewskiego.

Aleksandra Teodorówna, Najjaśniejsza Cesarzowa Wszech Rosji, Alicja Wiktorja Helena Ludwika Beatrix, w. księżniczka Heska, córka Ludwika IV (* 12 wrześ. 1837, † 13 marca 1892), w. ks. heskiego i Alicji księżniczki angielskiej, (* 25 kwiet. 1843, † 14 grud. 1878), siostra panującego obecnie Ernesta Ludwika, w. ks. heskiego, * w Darmsztacie 6 czerwca 1872, od 21 paźdz. (2 listop.) 1894 w. ks. Aleksandra Teodorówna (prawosławna), od 26 listop. 1894 małżonka Najjaśniejszego Cesarza Wszech Rosji Mikołaja II.

Aleksandra Bitwa, najpiękniejszy i największy obraz z czasów starożytnych, znaleziony

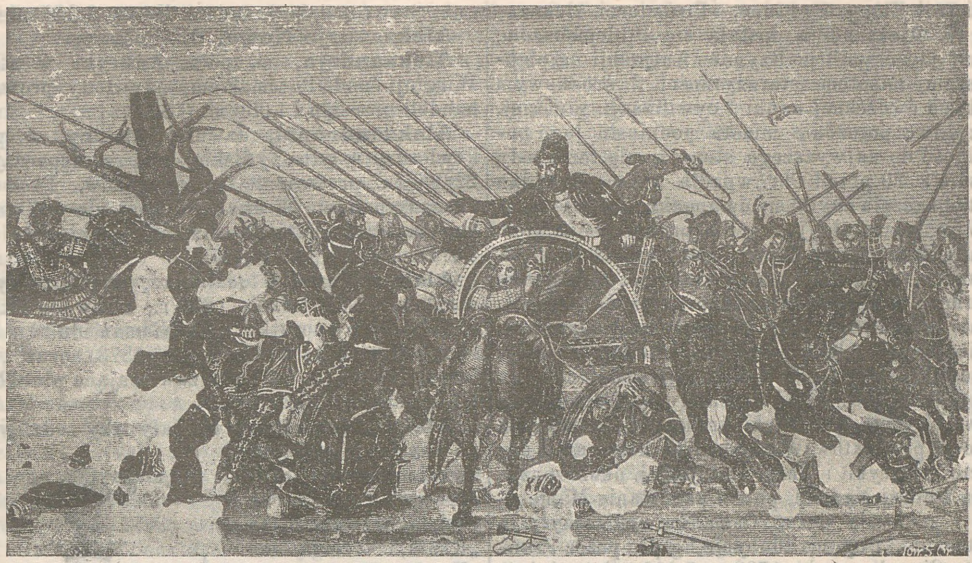

Aleksandra bitwa.

1831 r. w domu Fauna w Pompei. Jest to mozaika, mająca 20 stóp długości, a 12 szerokości; wprawdzie w trzeciej części uszkodzona, lecz obejmuje jeszcze 22 postaci ludzkie i 16 koni. Ma wyobrażać bitwę wojsk Aleksandra z Darjuszem pod Issos (333 po Chr.). Przypuszczalną autorką oryginału tej mozaiki była podobno Helena, córka Tymona z Egiptu. Por. Hettner „Vorschule zur bildenden Kunst der Alten;“ Kremer „Podróż do Włoch“ tom IV, str. 507 (wyd. 1861).

Aleksandra Newskiego order. Jeden z wyższych ord. cesar. Ros., założony przez Piotra I 1712 r., potwierdzony przez Katarzynę I, 1725 r. Posiada tylko jedną klasę i udzielanym bywa urzędnikom cywilnym i wojskowym, mającym rangę generała. Insygnia orderu stanowią: 1) złoty, czerwono-emaljowany krzyż o 8-iu ramionach z obrazem **A. N.**, po środku i po rogach 4 orły złote, wokoło dewiza „Za pracę i ojczyznę.“ Krzyż ten nosi się na wstędze czerwonej przez lewe ramię; gwiazda z lit. **A. N.** pod czerwoną mitrą książęcą.

Aleksandra, terytorjum w Australji środkowej, oddzielone 1865 r. od terytorjum północnego, posiada ludność mało liczną, złożoną z krajowców.

Aleksandreta (Iskenderun), miasteczko na granicy Syrji i Anatolji, z wygodną przystanią, założoną przez Aleksandra W. na pamiątkę bitwy pod Issos (333 pr. Chr.).

Aleksandrja, grecka stolica Egiptu, zwana przez Turków i Arabów *Iskanderje* lub *Skanderje*, założona 331 pr. Chr. przez Aleksandra W., na przesmyku, oddzielającym jezioro Mareotis od morza Śródziemnego; była niegdyś środkowym punktem handlu starożytnego świata i słynęła ze swojej szkoły filozoficznej i wielkiej bibljoteki, zgromadzonej przez Ptolemeuszów. W świetnych czasach liczyła do 600,000 m. Jest ona jedynym wielkim portem handlowym Egiptu na morzu Śródziemnem. Ważniejsze pomniki w tem mieście są: *Faros*, latarnia morska, zbudowana przez Sostratesa z Knidos (295), dziś zamieniona na meczet i pałac, którą starożytni poczytywali za jeden z siedmiu cudów świata; *Heptastadion*, szeroka grobla, łącząca dawne miasto z wyspą Faros i dzieląca port na dwie części; *kolumna Pompejusza* albo raczej *Djoklecjana*, wycięta z jednej sztuki granitu różowego, 101 stóp wysoka, na której szczycie wznosił się niegdyś jakiś olbrzymi posąg; *Igły Kleopatry*, dwa obeliski z 16 wieku przed Chr., zdobiące zapewne wejście do *Caesareum* (świątyni J. Cezara), to jest dwa monolity z granitu różowego; obecnie wszakże już ich tam nie ma, jeden bowiem przewieziony został w r. 1878 do Londynu, drugi w r. 1880 do New-Yorku; *kanał Kanopy*, ciągnący się od Nilu do Aleksandrji, mający podwójne przeznaczenie: opatrywania miasta w wodę i dźwigania statków z towarami i produktami. Inne jeszcze pomniki starożytnej Aleksandrji były: *Posidium* czyli świątynia Posejdona (Neptuna), *Caesareum*, świątynia Juljusza Cezara; *Sebasteum*, świątynia Augusta, *Sema* czyli grób Aleksandra W., *Homerion*, pomnik Homera, *Dikasterion*, pałac sprawiedliwości, *Amfiteatr*, *Stadjum*, *Claudium*, pałac zbudowany na przyjęcie zgromadzenia uczonych, *Mauzoleum*

czyli grób Klecyatry i inne.—Po śmierci Aleksandra W. Aleksandrja dostała się Ptolemeuszom, którzy ją uczynili po Rzymie i Antjochji najpiękniejszem miastem starożytności i środkowym punktem ówczesnej nauki i cywilizacji greckiej. Szczęśliwe położenie miasta podniosło jego pomyślność do najwyższego stopnia: ale też wtedy właśnie r. 29 przed Chr. wpadła w ręce Rzymian i odtąd zaczęła chylić się do upadku, tak dalece, że w IV w. pozostała już tylko prawie pomnikiem architektonicznym. Zapasy chrystjanizmu z pogaństwem wywołały krwawe starcia, a zdobycie szturmem w r. 389 Serapeum przez chrześcijan zadało stanowczy cios konającemu pogaństwu, zamieniwszy Aleksandrję na stolicę teologji chrześcijańskiej aż do r. 641, to jest do zdobycia jej przez Arabów. Pod kalifami podniosła się ona znowu i przez całe wieki średnie była wielkim składem produktów Wschodu i Zachodu, atoli odkrycie Ameryki i drogi indyjskiej około przylądka Dobrej Nadziei, potem panowanie Mameluków i zdobycie przez Osmanów, zniszczyły ją ostatecznie. Dopiero zdobycie Egiptu przez Francuzów (liczyła wtedy, 1798 r., 5,000 m.), podniosło ją nieco z ruin, a pod Mechmedem Alim, który tu założył swą rezydencję, doszła do tego stopnia, że jest jednem z najważniejszych miast portowych morza Śródziemnego. Dnia 1 lipca 1798 szturmowana była przez Bonapartego, a 11 i 13 lipca 1882 zbombardowaną przez flotę angielską pod wodzą Seymoura (ob. Alcester) i w części spaloną przez Egipcjan, sfanatyzowanych przez Arabiego baszę (ob.).—Dzisiejsze miasto Aleksandrja niezupełnie stoi na dawnem miejscu, przeniosło się bowiem na Heptastadion, które skutkiem namuleń morskich zamieniło się w szeroki przesmyk, łączący dawne dwa porty. Obecnie liczy 250,000 mieszk. (1894), większa część Europejczyków) i przybiera coraz bardziej charakter miasta europejskiego. Kolej żelazna łączy ją z Kairem i Namle (star. Nikopolis). **A.** posiada komunikację parowozową ze wszystkiemi portami m. Śródziemnego. W r. 1895 zawinęły do portu 2,393 statki objętości 2,21,6667 ton; wypłynęło 2,339 statków objętości 2,194,964 ton. Wartość wywozu w tymże roku wynosiła 12,194,964, przywozu 7,202,146 funtów egipskich. Por. Baujany: „Alexandrie à la Basse Egypte“ (1888).

Aleksandrja, willa cesarska w Peterhofie, zbudowana przez Cesarza Mikołaja I, nazwana imieniem Cesarzowej Aleksandry Teodorówny.

Aleksandrja, miasto powiatowe w gubernji Chersońskiej, przy kolei Charkowsko-Mikołajewskiej, liczy 10,800 m., położone na lewym brzegu Ingulca, posiada fabryki świec, mydła i tytuniu. *Powiat Aleksandrowski* obejmuje 8,620 w. kw. i liczy 897,979 m. (1892).

Aleksandrja, miasteczko na Wołyniu nad rz. Horyniem, 1,700 m.

Aleksandrja, stanica w pow. Piatyhorskim gub. Stawropolskiej, nad rz. Kumą, 3,200 mieszk.

Aleksandrja Nowa. Ob. Puławy.

Aleksandrja, m. półn. Ameryki w stanie Wirginji nad Potomakiem, ożywiony prowadzi handel; przeszło 14,000 m. (1890).

Aleksandropol, dawniej **Gumry,** m. pow. i twierdza w gub. Tyfliskiej, nad rz. Arpaczajem, 22,000 m., przeważnie Armeńczyków. Prowadzi znaczny handel. W bliskości Rosjanie pod wodzą księcia Baratyńskiego odnieśli zwycięstwo nad Turkami d. 30 paźdz. 1853.

Aleksandrow Włodzimierz, współczesny pisarz ukraiński, * około 1830 r., z zawodu lekarz, napisał dwie operetki: „Za Niemań idu,“ i „Nechody Hryciu na weczernyci“ (1873), oraz „Małoruśki spiwanki“ (1880), zawierające przekłady z Lermontowa i Kozłowa.

Aleksandrowicze. Istniały trzy rodziny tego nazwiska: jedną używała herbu „Śreniawa,“ druga herbu własnego, zwanego też „Kruki,“ trzecia zaś „Kosy.“ Ta ostatnia gałąź wywodziła się od Wielk. Ks. Lit. Witolda i używała przydomku „Witold,“ oraz tytułu kniaziowskiego. Rozpadła się z czasem na dwie linie, z których jedna wojewodzińska otrzymała tytuł hrabiowski. W herbie **A.** v. Kruki pole tarczy czerwone, w niem dwie kosy na krzyż, w złączeniu ich schodzą się z góry i z dołu dwa miecze.

Aleksandrowicz v. Kruki.

Aleksandrowicz Stefan, herbu Kosy, r. 1674 poseł z powiatu Grodzieńskiego; w r. 1683 mianowany był podkomorzym grodzieńskim, 1690 r. delegowanym na trybunał skarbowy W. Ks. Litewskiego, a 1698, zajął krzesło senatorskie jako kasztelan nowogrodzki, † 1700 roku. Por. Wolff, Senatorowie i Dygnitarze, oraz Bartoszewicz w Encyk. Powsz. S. Orgelbranda.

Aleksandrowicz Dominik, pisarz ziemski lidzki przez lat 20, był posłem na sejmach, ostatni raz na konwokacyjnym w r. 1764, i marszałkiem trybunału litewskiego 1770 r. Służył także wojskowo, ostatecznie jako regimentarz dywizji litewskiej. Jego nakładem było przedrukowane dzieło Modrzewskiego o poprawie rzeczypospolitej r. 1770 w Wilnie. Por. Wolff, Senatorowie i Dygnitarze, Bartoszewicz w Enc. Pow. S. Orgelbranda.

Aleksandrowicz Tomasz Walerjan de Witold, za Augusta III, pułkownik wojsk koronnych i szambelan, za Poniatowskiego wojewoda podlaski. W młodości zajmował się literatura i przełożył dwie tragedje Kornela, oraz „Kleomi-

rę.“ Lubiony szczególnie przez Stanisława Augusta, wyprawiony został przez niego w poselstwie do Turcji r. 1765, gdzie w czasie pobytu swojego ustanowił w Carogrodzie dla czterech Polaków szkołę języków orjentalnych. Po powrocie z poselstwa, pełnił rozmaite urzędy i zasiadał w Radzie Nieustającej, w departamencie sprawiedliwości. † r. 1794 w Warszawie. Pozostawił syna Stanisława, który był senatorem kasztelanem Król. Polskiego. Por. Smoleński: „Szkoła orjentalna w Stambule“ (Kwar. Histor., 1887). Bartoszewicz: „Pogląd na stosunki Polski z Turcją“ (1860 r.).

Aleksandrowicz Jan Aloizy (1728—1781), brat Tomasza, biskup dardański, a od 1780 roku chełmski.

Aleksandrowicz Antoni Feliks, brat poprzedzającego, kanonik lwowski, opat hebdowski, pisarz Rady Nieustającej (1780—82). † 1786.

Aleksandrowicz Franciszek, pierwszy i ostatni kasztelan lidzki, gdyż urząd ten, ustanowiony w styczniu 1793, został zniesiony w grudniu t. r. Ob. Wolff, Senatorowie i Dygnitarze, Matuszewicz „Pamiętniki,“ Bartoszewicz w Encyk. S. Orgelbranda.

Aleksandrowicz Stanisław, † 1826 r., syn wojewody podlaskiego i Marjanny z Ledóchowskich, starosta łosicki (1794 r.), szambelan austrjacki, poseł na sejmie Ks. Warszawskiego. W r. 1800 otrzymał od cesarza Franciszka II tytuł hrabiowski. W 1824 r. był kasztelanem Król. Polskiego.

Aleksandrowicz Stanisław hr., syn poprzedniego. Był członkien rady stanu Król. Polskiego (1861 r.), i wzorowym gospodarzem wiejskim. Napisał: „Kuniza klucz do klasyfikacji owiec“ (1876).

Aleksandrowicz, uczeń Smuglewicza, malarz portretowy w Warszawie w zeszłym wieku, † młodo. Znany jest jego portret Ledóchowskiego, marszałka konfederacji Tarnogrodzkiej r. 1715.

Aleksandrowicz Jerzy, (według własnej pisowni **Alexandrowicz),** botanik polski, *1819 w Komieciszkach, w pow. Kalwaryjskim, † 1894. Po ukończeniu gimnazjum w Sejnach, studjował nauki przyrodnicze w uniwersytecie petersburskim, gdzie uzyskał medal złoty za rozprawę „O rodzinie wrzosowatych okolic Petersburga.“ W r. 1843 został nauczycielem gimnazjum realnego w Warszawie, a zarazem 1844 nauczycielem anatomji w szkole sztuk pięknych. Od roku 1855 był profesorem botaniki i zoologji wraz z anatomją porównawczą w akademji medyko-chirurgicznej warszawskiej, od r. 1862 profesorem botaniki w szkole głównej, a od 1869 do 1873 w uniwersytecie warszawskim. W tymże okresie, od r. 1862, był też dyrektorem ogrodu botanicznego. W r. 1864 za jego staraniem założony został ogród pomologiczny w Marymoncie, przeniesiony w r. 1874 na folwark Święto-Krzyski w Warszawie. Jako dyrektor tego ogrodu do r. 1886, położył **A.** znaczne zasługi dla rozwoju ogrodownictwa w kraju, zwłaszcza przez założenie szkoły ogrodniczej, która istniała od r. 1879—86. Miał czynny udział w założeniu towarzystwa ogrodniczego i był jego pierwszym prezesem. Brał udział w redakcji *Wszechświata*, *Pamiętnika fizyograficznego*, *Encyklopedji rolniczej*, *Wielkiej Encyklopedji ilustrowanej*, a prócz wielu artykułów w tych pismach, ogłosił: „O powstawaniu zarodka w roślinach bez poprzedniego upłodnienia“ w *Pamiętniku Tow. Lekar.*, 1859; „O chorobie pszenicy“ w *Pam. Tow. Rolniczego*; „O budowie i rozwoju śluzowców“ (rozprawa napisana dla uzyskania stopnia doktora w uniwersytecie petersburskim, 1872).

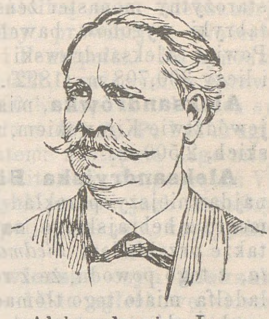

Aleksandrowicz Jerzy.

Aleksandrowicz Adolf, farmaceuta, † 1875 w Krakowie. Ogłosił rozbiory wód mineralnych galicyjskich, jak wody krynickiej (1858), iwonickiej (1866) i in.

Aleksandrowicz Benedykt, rolnik i ekonomista, * 1796 w Białej Radziwiłowskiej, † 1881; poświęcał się naprzód rolnictwu, od r. 1829 krótko pracował w Banku Polskim. Wydał znaczną liczbę rozpraw, zamieszczonych w rozmaitych pismach czasowych, oraz dzieł osobnych, dotyczących rolnictwa, leśnictwa, przemysłu i handlu. Najważniejsze z nich są: „O drzewie i jego użytkach“ (Warszawa 1855) i „O zakładaniu fabryk cukru z buraków“ (Warszawa, 1853); „Projekt do oczynszowania włościan“ (1858).

Aleksandrowicz Witold, śpiewak, * 7 lutego 1848, w Krystycze, w pow. Rzeczyckim, gub. Mińskiej, gimnazjum ukończył w Mozyrzu, studjował prawo w uniwersytecie petersburskim, następnie kształcił się w śpiewie w Petersburgu i za granicą. W r. 1874 występował w Warszawie w kilku operach, odbył artystyczną podróż za granicą, w 1880 osiadł w Warszawie, od 1892 r. prowadzi szkołę śpiewu; napisał: „Głos i jego kształcenie w sztuce śpiewu“ (1893).

Aleksandrowo pograniczne, osada w pow. Nieszawskim, stacja kolei Bydgoskiej, komora celna. W sierpniu 1879 odbył się tu zjazd cesarza Aleksandra II z ces. Niemiec, Wilhelmem.

Aleksandrowsk, miasto powiatowe gub. Ekatarynosławskiej, na lewym brzegu Dniepru, 16,111 m., niegdyś handlowe. Powiat Aleksandrowski obejmuje 8,526 w. kw. i liczy 1,756,854 m. (1892).

Aleksandrów, zwany *Fabrycznym* albo *Łę-*

czyckim, dziś osada, dawniej miasto w pow. Łódzkim; założona w roku 1818; 6,000 m. trudniących się wyrobem sukna.

Aleksandrów, dawniej zwane *Słobodą Aleksandrowską*, m. powiatowe gub. Włodzimierskiej, nad rz. Szarą, wpadającą do Klaźmy, liczy 6,500 m. (1892). Czasowa rezydencja Iwana Groźnego, starożytny monaster żeński; kościół katedralny; fabryki wyrobów bawełnianych i płóciennych. Powiat Aleksandrowski obejmuje 2,886 w. kw. i liczy 300,708 m. (1892).

Aleksandrówka, miasteczko w dawnem województwie Kijowskiem, niegdyś własność Pilawskich, 2,500 m.

Aleksandryjska Biblja, tak się nazywa najdawniejszy przekład Pisma S. Starego Testamentu z hebrajskiego na język grecki; zowią go także przekładem *Siedmdziesięciu* albo *Septuaginta*, z tego powodu, że z rozkazu Ptolemeusza Filadelfa miało tego tłómaczenia dokonać 72 uczonych Żydów w przeciągu 72 dni na wyspie Faros. Jednakże wiarogodność tego podania podlega wątpliwości, jak to okazali L. de Vives, Usher, Voss i Hody.

Aleksandryjska Bibljoteka, była założona przez Ptolemeusza Sotera, króla Egiptu, a oddana w zarząd wygnanemu z Aten Demetrjuszowi Falereuszowi, mając już wtedy 50,000 zwojów. W najświetniejszych czasach doszła ona do 700,000 tomów i obejmowała w sobie całą literaturę rzymską, grecką, indyjską i egipską; połowa jej mieściła się w gmachu Bruchium obok pałacu królewskiego; uzupełniona przez Marka Antonjusza dziełami biblioteki pergamskiej, spalona podczas oblężenia miasta przez Juljusza Cezara. Druga zaś połowa znajdowała się w Serapeum, istniała do czasów Teodozjusza W. Wtedy to wspaniała świątynia Serapisa została zniszczoną przez fanatyczny tłum chrześcijan pod przywództwem arcybiskupa Teofila (391), a z nią zgorzał po większej części i cały ten szacowny księgozbiór, z czego okazuje się, że kalif Omar niesłusznie jest obwiniony o popełnienie tego barbarzyństwa. Por.: Ritschl *Die Alexandr. Bibliotheken* (1838). Weniger „Das Alex. Museum."

Aleksandryjska epoka, czyli czasy rozkwitu literatury i nauki greckiej pod opieką Ptolemeuszów w Egipcie, a mianowicie w Aleksandrji. Dzieli się ona na dwa okresy: pierwszy z nich obejmuje dynastję Ptolemeuszów, od 323—30 r. przed Chr., drugi od 30 przed do 640 po Chr., to jest od upadku Ptolemeuszów do wtargnięcia Arabów. Pierwszy Ptolemeusz Soter ściągnął do Aleksandrji wielu uczonych greckich, a jego następca Ptolemeusz Filadelfos rozszerzył *Muzeum*, przez jego poprzednika założone, gdzie uczeni utrzymywani byli kosztem publicznym i z którem połączona była bibljoteka (ob. **A.** bibljoteka). Do uczonych aleksandryjskich należeli Egipcjanie, Żydzi, Grecy, a później i Rzymianie. Z pomiędzy poetów, gramatyków, filologów i literatów najznakomitsi są: Zenodot z Efezu, Eratostenes z Cyreny, Arystofanes z Bizancjum, Arystarch z Samotracji, Apolonjusz Sofista i Zoi'us. Ci połączonemi siłami zbierali, roztrząsali, sądzili i dla późniejszych pokoleń przechowywali istniejące pomniki oświaty i literatury. Najsławniejszymi poetami tej epoki byli: Apolonjusz z Rodu, Likofron, Aratus, Nikander, Euforipon, Kalimach, Teokryt, Filetas, Fanokles, Tymon, Skymnos, Djonizjusz i siedmiu tragików zwanych *Plejadą Aleksandryjską*. Epoka aleksandryjska odznacza się charakterem zupełnie odmiennym od dawniejszego greckiego życia umysłowego; staranność bowiem, z jaką studjowano język i formy stylowe, wpłynęła na wykwintność i poprawność mowy, chociaż brakło tam ducha oryginalności i natchnienia poetycznego, których nic zastąpić nie potrafi. Pisarze aleksandryjscy przejęli się większą sztuką kompozycji, a miejsce genjuszu zastąpiła krytyka. Nierównie ważniejszemi były prace aleksandryjskich uczonych w naukach ścisłych. Tutaj to, w III w. przed Chr., napisał Euklides swoje klasyczne dzieło o geometrji, zaś astronomowie, przez usunięcie wszystkich spekulacji hyperfizycznych, podnieśli swą naukę do wysokiego szczytu. Najsłyniejsi matematycy i astromonowie aleksandryjscy byli: Arystyl, Tymocharys, Eratostenes, Arystarch z Samos, Ptolemeusz, Ktezibios, Heron. Kwitła tam również medycyna, zwłaszcza anatomja i chirurgja. Filozofowie tej epoki stanowią tak zwaną *Aleksandryjską Szkołę* (ob.). Pod naciskiem rozwijających się prądów chrześcijańskich i wzbudzonych stąd sporów religijnych nauka grecka zwolna zamierała, a ostateczny cios zadało jej zdobycie i zburzenie Aleksandrji przez Arabów. Por. Simon „Histoire de l'école d'Alexandrie" (2 tomy, 1845); Weniger, „Das alexandrinische Museum" (1875).

Aleksandryjska szkoła filozoficzna powstała w końcu II w. po Chr., pod kierunkiem Amonjusza Sakkasa (175—250), chociaż podstawę jej rozwoju położył dopiero jego uczeń i następca Plotinus, † 270 r. Zasadą jego nauczania była filozofja Platona, która przy krzewieniu się języka i wiedzy greckiej nabyła znakomitego wpływu i znaczenia. Najwybitniejszym charakterem szkoły aleksandryjskiej jest mistycyzm, oraz eklektyzm, oparty na gruncie filozofji Platona, dla czego też członkowie tej szkoły zowią się *neoplatonikami*. Na tej postępując drodze, szkoła traciła coraz więcej charakter samodzielny, bo jej brakowało tchnienia jakiejś wyższej jednostki, mogącej jej nadać znamię odrębne. Uganiając się więc za wszystkiemi tajemnicami religijnemi, badając wszystkie szkoły i metody, dlatego tylko, aby wszędzie w najrozmaitszym objawie wynaleźć i wskazać ten sam i jedyny po wszystkie czasy grunt prawdy wiecznej, w koń-

cu szkoła musiała poprzestać na komentowaniu i erudycji, która zastąpiła brak pomysłu, i stąd powstaje takie mnóstwo prac filozofów aleksandryjskich, tylu komentatorów i gramatyków, którzy sami nic nowego nie budowali. W tej tendencji eklektycznej, szkoła aleksandryjska uderza na dwóch nieprzyjaciół: na Arystotelesa i na chrześcijanizm. Arystoteles bronić się nie mógł, zwolenników nie miał, bo platonizm ogarnął był wszystkie umysły; więc też walka nie mogła być długą. Inaczej rzecz się miała z chrześcijanizmem: walka była długa, bo się toczyła na polu krytyki, na które obie strony występowały z bronią szlachetną, bronią dyskusji. Szermierze tej szkoły wyczerpali się w zapasach i upadli, a sama szkoła, w r. 529 wyparta edyktem Justynjana z granic cesarstwa, tułała się jeszcze po rozmaitych krajach, aż nareszcie w połowie X w. zupełnie zniknęła. Saint-Hilaire „De l'école d'A." (Par. 1845); Simon „Hist. de l'école d'Al." (Par. 1845); Vacherot „Hist. critique de l'école d'Al." (1855). Lewes, Historja filozofji, I (przekład Dygasińskiego). Ob. Ammonjusz Sakkas, Plotin.

Aleksandryjska szkoła teologiczna starała się przeciwstawić gnostycyzm (ob.) ortodoksyjny gnostycyzmowi heretyckiemu i za pomocą środków filozoficznych ugruntować dogmaty wiary. Głównymi przedstawicielami **A. S. T.** byli św. Klemens Aleksandryjski i Orygenes (szkoła starsza), oraz św. Atanazy i Cyryl (szkoła młodsza). Ci ostatni brali gorący udział w walkach z heretykami o istotę Trójcy św. i naturę Chrystusa.

Aleksandryjska szkoła katechetów. Biskupi aleksandryjscy w gorliwości swojej o rozkrzewienie wiary w Chrystusa, starali się usilnie, aby przyjmujący chrzest święty Żydzi i poganie obznajmiali się dobrze z nauką wiary; stąd powstała tu już w 2-ej połowie II w. szkoła katechetów. Najznakomitszymi jej nauczycielami byli: Klemens biskup, Aleksander z Jerozolimy, Orygenes i Herakles. Kwitnący stan jej trwał do r. 305. Por. Vacherot (1846—1851), Kingsley (1854).

Aleksandryjska wojna, tak się nazywa wyprawa, w której Juljusz Cezar po bitwie farsalskiej r. 48 przed Chr., ścigając Pompejusza doszedł aż do Aleksandrji w Egipcie. Wdanie się Cezara w sprawę Kleopatry, siostry Ptolemeusza Djonizjusza, króla Egiptu, wywołało powstanie Egipcjan, które Cezar dopiero z pomocą Mitrydatesa z Pergamu uśmierzył. Król Ptolemeusz poległ w bitwie. Aleksandrja przymuszoną była poddać się i uznać Kleopatrę za rządczynię Egiptu. Por. Duruy „Hist. Rzym."

Aleksandryjski djalekt, tak się nazywa używany dawniej powszechnie w Aleksandrji i Egipcie djalekt, pomieszany z macedońsko-doryckiemi formami i wyrazami języka greckiego

Aleksandryjski kodeks, jeden z najdawniejszych rękopisów Pisma Swiętego, sięgający V lub VI w., który patrjarcha konstantynopolitański (poprzednio aleksandryjski), Cyryl Lukaris, r. 1628 podarował królowi angielskiemu Karolowi I, i który obecnie w Muzeum Brytańskiem się przechowuje.

Aleksandryjski patrjarchat był niegdyś najwyższym urzędem kościoła katolickiego krajowego w Egipcie, ze stolicą w m. Aleksandrji; składały go zaś cztery prowincje: właściwy Egipt, Tebaida, Libja i Pentapolis. Na synodzie aleksandryjskim roku 321, zwołanym w sprawie Arjusza, zebrało się 100 biskupów. Od czasu synodu nicejskiego aż do r. 451 **A. P.** był drugim z porządku patrjarchatem; następnie jego miejsce zajął konstantynopolitański. Na początku VII w., gdy się ustalił w tych prowincjach monofizytyzm, stał się metropolją kościoła koptyjskiego (ob.).

Aleksandryjskie wiersze czyli **Aleksandryny,** zowią się 12—14-to zgłoskowe wiersze jambiczne, ze średniówką po trzeciej stopie i rymem na przemian w każdej parze, męskim i żeńskim. Nazwa ich pochodzi od bohaterskiego poematu o Aleksandrze Wielkim, p. t.: „Roman d' Alexandre," z w. XII. Długo był w użyciu, ulegał różnym zmianom, ale skutkiem zbytniej monotonności zarzucony. Ponieważ nadawał się szczególnie do epopei, Ronsard nazwał go „heroicznym." Obszernie mówi o A-ch Maksymiljan Kawczyński w „Rozpr. i Pamiętn. wydz. filol. Akad. Um. w Krakowie," r. 1886—1887.

Aleksandryt, minerał, ob. Chryzoberyl.

Aleksanor, bohater mityczny grecki, zmieszany z kultem bożka Asklepjosa, jako niosący pomoc cierpiącym, syn Machaona. W świątyni Asklepjosa pod Sykjonem miał posąg sobie poświęcony.

Aleksiejew Piotr, protojerej, członek rosyjskiej akademji, * w Moskwie 1727, † 1801 roku. Oprócz kilku dzieł wydał: „Słownik cerkiewny," czyli objaśnienia wyrażeń dawnych słowiańskich i innych cudzoziemskich, użytych w Piśmie Św. i księgach kościelnych (Moskwa 1773 i Petersburg, 4-a edycja, 1817). Brał udział w opracowaniu słownika ros.

Aleksiejew Aleksander Siemienowicz, prof. prawa państwowego w uniwersytecie moskiewskim. * w Moskwie 1851 r. Od 1879 profesor, napisał: „Makiaweli kak politiczeskij myslitel" (1880), „Etiudy o Ż. Ż. Russo" (1887) i drukował artykuły w *Ruskim Wiestniku* 1877 i w *Juridiczeskim Wiestniku*, 1879—86.

Aleksiejew, Mikołaj Michajłowicz, malarz, akademik. Obrazy jego, oraz mozaiki znajdują się w soborze Izaaka, tamże i ośm jego obrazów historycznych ze Starego i Nowego Testamentu.

Aleksifarmaka, u lekarzy greckich, środki przeciw truciznom, odtrutki powszechne; zawierały oleje eteryczne, opjum, piżmo.

Aleksikakos, z greckiego, znaczy: „Chronią-

cy od złego.“ Przydomek ten nadawano Apolinowi (za uśmierzenie zarazy morowej), Posejdonowi (za opiekę nad sieciami rybackiemi) i Heraklesowi (jako strzegącemu od zbójców).

Aleksin, m. powiatowe gub. Tulskiej o 74 mili od Tuły, opodal rz. Oki i Mordówki, 5,485 m. (1892). Znaczny spław budulcu. Za czasów Dymitra Samozwańca zostało zburzone przez Polaków. Powiat Aleksiński obejmuje 1,742 w. kw. i liczy 181,542 m.

Aleksinacz, twierdza w płd. Serbji, w pobliżu Morawy, ma 5,086 mieszkańców. W październiku 1876 zdobyta przez Turków, została wkrótce zwróconą Serbji. W pobliżu pomnik dla poległych ochotników rosyjskich.

Aleksjanie albo **Cellici,** ob. Lollhardowie.

Aleksota, według Narbutta, bogini miłości w mitologji litewskiej, prawie to samo co Milda (ob.) W osadzie Aleksota, w gub. Suwalskiej, nad Niemnem, naprzeciw Kowna, znajduje się góra, na której miała stać świątynia tej bogini.

Aleksy święty, Rzymianin z V wieku. Nad grobem jego na górze Awentyńskiej w Rzymie, wznosi się kościołek pod jego wezwaniem. Kościół łaciński obchodzi jego pamiątkę 17 lipca, grecki 17 marca. O św. **A.** istnieje dużo legend, opracowywanych przez poetów w. XV, XVI i VII. Gaston Paris napisał monografję poematów francuskich. Por. Blau „Zur Alexislegende“ (Germanja, 33 tom, 1888).

Aleksy I Komnenes, * 1048 w Konstantynopolu, najmłodszy syn Jana Komnena, a synowiec cesarza Izaaka Komnena, służył wiernie i szczęśliwie cesarzowi Michałowi Dukas i jego następcy Niceforowi Botaniates, przeciwko wewnętrznym i zewnętrznym nieprzyjaciołom. Kiedy się atoli wahał objąć dowództwo przeciwko zbuntowanemu szwagrowi w Azji, uważał właściwem schronić się do wojska, zgromadzonego przeciwko Turkom, które r. 1081 cesarzem go ogłosiło. Zawarł niezwłocznie pokój z Turkami, by tem prędzej przeciwko Normandom wystąpić. Całe prawie panowanie jego zeszło na ustawicznych zapasach z Normandami, Krzyżowcami, których zawsze oględnie traktował, i z Turkami, którym w latach 1115 i 1117 ciężkie zadał klęski. † r. 1118. Życie jego opisała córka, Anna. Por. Wilken „Rerum, ab Alexio I Comnenis etc., gestarum, libri IV“ (1811).

Aleksy II Komnenes, cesarz bizantyński, * 1168, syn Manuela i Marji, księżniczki antjochijskiej. Wstąpił na tron w 12 roku życia, lecz panował krótko, bowiem krewny jego Andronik, pozyskawszy sobie lud nienawiścią do łacinników, t. j. Francuzów, Włochów, zwłaszcza Wenecjan, zamieszkałych w osobnej dzielnicy nad Złotym Rogiem, podniósł bunt i wymordowawszy ich, z pomocą sprowadzonych Paflagończyków, oślepił regenta państwa, imieniem również Aleksego, i zgładził cesarza i jego matkę w r. 1183. **A.** był zaręczony z Agnieszką, córką króla francuskiego, Ludwika VII. Por. Tafel „Comnenen und Normannen“ (Ulm, 1852); Pervanoglu „Historische Bilder aus dem Bysantinischen Reiche. Andronicus Comnenus“ (Lipsk, 1879—1880).

Aleksy III, Anioł (Angelos), cesarz bizantyński, po strąceniu z tronu i oślepieniu brata swego Izaaka, objął panowanie w r. 1195, walczył nieszczęśliwie z Seldżukami i Bulgarami, a po oblężeniu Konstantynopola przez Wenecjan i Krzyżowców, uciekł ze skarbami do Azji (1203). Pokonany w r. 1210 przez Teodora Laskarysa nicejskiego, dostał się do niewoli i † w klasztorze.

Aleksy IV, Anioł (Angelos), syn Izaaka II, cesarz bizantyński przez krótki czas w r. 1203. Wstąpił na tron z pomocą Krzyżowców po zobowiązaniu się do wypłacenia im 200,000 grzywien srebra i do przeprowadzenia unji z kościołem łacińskim, ale gdy zobowiązań tych nie mógł dotrzymać, jeden z krewnych jego, Aleksy Dukas, korzystając z oburzenia ludu, zamordował go podstępnie.

Aleksy I Komnenes, cesarz Trebizondy, wnuk cesarza bizantyńskiego Andronika Komnena, * około r. 1180. Po zdobyciu Konstantynopola przez Krzyżowców, w r. 1204, wraz ze swymi stronnikami ogłosił Trebizondę za niepodległe cesarstwo i zasiadł na jego tronie. Prowadził walki z Turkami i cesarzem Nicei, Teodorem Laskarysem.

Aleksy II Komnenes, cesarz Trebizondy, * 1283, wyzwolił się z pod wpływu Konstantynopola, walczył pomyślnie z Turkami i Genueńczykami (1319—1320) i † 1330.

Aleksy III, Jan Komnenes, cesarz Trebizondy, syn Bazylego I i drugiej jego żony, Ireny. * 1337, † 1390, wstąpił na tron po strąceniu cesarza Michała, przez całe panowanie walczył z Turkami i Genueńczykami.

Aleksy IV Komnenes, cesarz Trebizondy, wnuk Aleksego III, a syn Manuela III, * 1382, wstąpił na tron w r. 1417, walczył z Turkami niepomyślnie, w r. 1426 uwięziony był przez własnego syna Jana i następnie z jego namowy zamordowany w r. 1445, czy też 1449.

Aleksy V Komnenes, cesarz Trebizondy, * 1454, wstąpił na tron po ojcu Janie IV w r. 1458, lecz tegoż roku został usunięty przez stryja swego Dawida, który ogłosił się cesarzem i następnie po zdobyciu Trebizondy przez Turków, w r. 1470, został z rozkazu sułtana Mahomeda II, zamordowany. Por. Fallmerayer „Geschichte des Kaiserthums von Trapezund“ (Monachjum, 1827).

Aleksy V Dukas, Murzuflos, cesarz bizantyński, przywłaszczył sobie tron po zamordowaniu cesarza Aleksego IV, lecz w walce z Krzyżowcami w r. 1204 został pojmany i po zdobyciu przez nich Konstantynopola w d. 13 kwietnia, skazany na śmierć przez cesarza Baldwina.

Aleksy (samozwaniec), który w XII w., korzy-

stając z podobieństwa swego z Aleksym II. synem Manuela Komnenesa, usiłował przywłaszczyć tron cesarza Izaaka Anioła. Nie dopiąwszy swego celu, zamordowany 1191 przez własnego kapelana.

Aleksy Michajłowicz, drugi car ros. z domu Romanowych, syn cara Michała Fiodorowicza, * 1629, panował od 1645. † 1676 roku. Zebrał prawa pod nazwą: „Ułożenie“ (1648), 1653 przyjął w poddaństwo Małorosję od hetmana Chmielnickiego, 1653—65 w wojnie z Polską zdobył Smoleńsk, Czernihów i miasta Siewierskie, 1671 uśmierzył bunt Steńki Razina. 1655 zhołdował Kałmuków. Za **A. M.** Rosja posunęła się na wschód przez przyłączenie Syberji, założone zostały miasta Nerczyńsk, Irkuck i i., wojsko urządzono na sposób europejski, oraz przedsięwzięto urządzenie poczt i floty. Za jego panowania wzięło początek odszczepieństwo religijne (raskoł), wskutek poprawy ksiąg świętych przez patrjarchę Nikona. Z drugiego małżeństwa **A. M.** z Naryszkinówną urodził się Piotr Wielki. **A. M.** był ostatnim „carem Moskiewskim.“

Aleksy Piotrowicz, syn Piotra W. i Eudoksji Łopuchinówny, * 1690. W 16 roku życia ożenił się z Karoliną księżniczką Brunświk-Wolfenbüttel. R. 1717 opuścił kraj i udał się do Wiednia i Włoch. Po powrocie do kraju, obwiniony o zamach przeciwko urządzeniom, wprowadzonym przez ojca, skazany był na śmierć, ułaskawiony wprawdzie, ale zmarł nagle, przed wykonaniem aktu łaski roku 1718, zostawiwszy syna, który później panował pod imieniem Piotra II.

Aleksyny, według Buchnera, ciała białkowate surowicy krwi, które działać mają zabójczo na bakterje i stąd stanowią dla organizmu ochronę od zarazy.

Alekto (nigdy nie odpoczywająca), jedna z trzech Eumenid (ob.).

Alektoromancja, ob. Alektryomancja.

Alektryon, sługa Aresa, stawał na straży podczas schadzek tego boga z Afrodytą. Gdy raz zasnął, Heljos tajemnicę podpatrzył, a rozgniewany Ares zamienił sługę w koguta (po gr.: ἀλεκτρυών). Stąd kogut pieje, gdy tylko poczuje zbliżanie się słońca.

Alektryomancja, Alektoromancja, sposób wróżenia w starożytności przy pomocy koguta. W tym celu kreślono koło, podzielone na 24 części, na każdej z nich wypisywano kolejno litery alfabetu, na które kładziono ziarnka zboża i wpuszczano koguta do środka koła. Z liter, z których zjadł ziarna, układano wyrazy i wyprowadzano z nich wróżbę. Podobny sposób wróżenia praktykuje się dotychczas w Rosji. Wróżono też i wróżą z piania koguta.

Alektryonomachja, walka kogutów, czyli rodzaj igrzysk, ustanowionych przez Temistoklesa na pamiątkę zwycięstwa jego nad Persami. Igrzyska te odbywały się uroczyście na początku jesieni w teatrze ateńskim.

Aleluja (wyr. hebrajski Hallelu—Jah: „*chwalcie Pana*“). Okrzyk radosnego religijnego uniesienia, który z judaizmu przeszedł do religji chrześcijańskiej i został przyjęty we wszystkich językach. Kościół katolicki używa go tylko w obchodzie wielkanocnym i w niedziele, w które pamiątka Zmartwychwstania Pańskiego jest powtarzaną, śpiewając go we mszy świętej po Graduale.—Rej napisał pieśń „Aleluja,“ do której muzykę dorobił Wacław Szamotulski.—*Aleluja*, tytuł rocznika religijnego, wydawanego w Warszawie 1840—43, przez Adama Rogalskiego.

Aleman (Mateo), pisarz hiszpański, * w Sewilli, † w Meksyku około 1620. Wmieszany jako urzędnik celny do sprawy defraudacyjnej, przesiedział kilka lat w więzieniu, z którego wyszedłszy, poświęcił się literaturze. Sławny jego romans złodziejski: „Guzman de Alfarache,“ czyli „Atalaya de la vida humana“ (Latarnia życia ludzkiego, (1599), doznał niesłychanego powodzenia nietylko w Hiszpanji, lecz i za granicą. Tłómaczony na wiele języków, doczekał się mnóstwa naśladowań („Justina“ Ubedy etc.). Na francuski przełożył go, w skróceniu, Lesage (1732). Romans Alemana pospołu z dawniejszem dziełem Mendozy (ob.) „Lazarillo de las Tormes“ wprowadziły do literatury typ „romansu łotrowskiego“ (novella picaresca). Por. J. A. Święcicki „Literatura Hiszpańska,“ III tom Dziejów Lit. Pow., str. 354.

Alemani, herb włoski, przeniesiony do Polski przez Dominika Alemani, stolnika lubelskiego, udarowanego indygenatem 1556. Tarcza z góry na dół przepołowiona, w prawej części dwa wręby, w lewej dwa pola, a z tych w górnem dwie kule armatnie, w dolnem jedna. Na hełmie panna z jedną koroną laurową na głowie, a drugą w ręce.

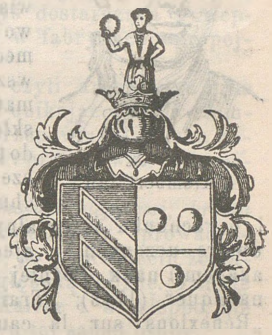

Alemani.

Alemanja, księstwo utworzone pod opieką Teodoryka, króla Ostrogotów, przez Alamanów, pomieszanych ze Swewami, w nizinie Renu, rozciągające się od góry Św. Gotarda do Menu i od Wogezów aż do Alp. Kraina ta przechodziła rozmaite koleje, tworząc państwo samoistne pod zarządem własnych książąt, albo też wchodząc w skład sąsiednich mocarstw Frankonji i Bawarji, i dlatego była ona powodem długich wojen między rozmaitymi książętami. Nareszcie w XI w. podzieliły ją między siebie domy Hohenstaufen i Zaehringen. Posiadłość Hohenstaufów zwała się Szwabją. Por. Huschberg, „Geschichte der Alem. und Franken.“

Alemanowie, ob. Alamanowie.

Alemański język. Ob. Niemiecki język.

Alemański Kodeks (Lex Alamanorum), ułożony po łacinie z polecenia króla Austrazji, Dagoberta, zbiór praw i zwyczajów dawnych Alamanów. Odznacza się wielką łagodnością i ludzkością, w porównaniu z innemi staro-germańskiemi prawami, i widoczny na nim silny wpływ prawa rzymskiego.

Alembek Fryderyk, teolog rzym. kat., kanonik przemyski, † 1672. Ze znanej rodziny patrycjuszów lwowskich, piszących się także: *Alupek*, *Alupech*, *Alembeg* lub *Alempek*. Jest autorem kilkunastu dzieł, dotyczących religji lub kościoła, pisanych w języku łacińskim. Najważniejsze: „Trzebiniana," zbiór przywilejów i dokumentów, dotyczących biskupstwa i katedry przemyskiej, oraz wiersz p. t. „Xeniolum inclytae Civitati Leopoliensi, bonarum artium propagatrici, patriae suae charissimae bono omine oblatum" (Kraków, 1619).

Alembert, Jan le Rond d', jeden z najsławniejszych matematyków i pisarzów zeszłego wieku, * w Paryżu 1717, † 1783. Był naturalnym synem kawalera Destouches i pani de Tencin, porzuconym przez matkę w kościele, a wychowanym przez żonę biednego rzemieślnika. Oddany przez dobroczynne osoby do Collège Mazarin, okazywał zadziwiające zdolności. Początkowo poświęcał się prawu i medycynie, z wielkiem wszakże zamiłowaniem do matematyki, aż nareszcie skłonił się prawie wyłącznie do tej ostatniej. Dwie pierwsze rozprawy jego: o ruchu ciał stałych w płynach i o rachunku integralnym, zwróciły na niego uwagę uczonych i zjednały mu członkostwo akademji nauk. Później napisał: „Traité de dynamique" (1743); „Traité des fluides" (1744); „Réflexions sur la cause des vents" (1747); „Traktat o czystej analizie;" „Traktat o drganiu strun" i przedstawił akademji nauk rozwiązanie zagadnienia, tyczącego się zboczeń w biegu eliptycznym planet naokoło słońca, spowodowanych wzajemnem ich przyciąganiem. Zajmując się temi badaniami, jednocześnie wydał mnóstwo innych rozpraw w kwestjach astronomicznych i fizycznych. Nareszcie łącznie z Diderotem przedsięwziął wydawnictwo sławnej Encyklopedji, do której, prócz części matematycznej, sam napisał wstęp (Discours préliminaire). To ostatnie wydawnictwo oderwało go już od poprzednich badań i prac i sprowadziło więcej na drogę czysto literacką, na której również znakomite położył zasługi, napisawszy: „Essai sur les gens de lettres;" „L'art de traduire;" „Reflexions sur le style;" „Eléments de Philosophie et de Littérature;" „Eclaircissements des éléments de Philosophie," „A Frédéric II sur le demembrement de la Pologne" i wiele innych. W r. 1772 obrany został dożywotnim sekretarzem akademji francuskiej. Przywiązany do kraju rodzinnego, skromny w potrzebach a hojny dla żądających jego pomocy, wdzięczny, jak najcnotliwszy syn, dla przybranej matki, która go wychowała, pędził życie w ustawicznej pracy przy nader szczupłych dochodach, nie chcąc nigdy korzystać z najświetniejszych widoków, jakie mu przedstawiały nawet obce dwory, a mianowicie cesarzowa Katarzyna II, powołując go do kierowania wychowaniem w. ks. Pawła z płacą 100,000 fr. Zmarł na chorobę kamienia, nie chcąc zezwolić na operację. Prace jego matematyczne nigdy nie były wydane zbiorowo, literackie zaś i filozoficzne wydał Bastien w 18 tom. (Paryż, 1805) p. t. „Oeuvres philosophiques et littéraires," a później Didot w 5 tomach, r. 1821. Biografję jego napisał J. Bertrand (1889).

d'Alembert Jan.

Alemberta (d') **zasada,** w mechanice, metoda dozwalająca rozwiązywać zadania, tyczące się ruchu układu ciał, w jakikolwiek sposób między sobą związanych, podana przez d'Alemberta w r. 1742.

Alembik, przyrząd używany do dystylacji cieczy, składa się z *kotła*, obejmującego ciecze, mające uledz dystylacji, z *hełmu*, pokrywającego kocieł i łączącego się swoim *dziobem* z *oziębialnikiem*, umieszczonym w *chłodnicy*. Ciecz ogrzewana uchodzi z kotła w postaci pary, skrapla się w oziębialniku i oczyszczona zbiera się w chłodnicy (ob. Dystylacja).

Alembroth, albo *sól mądrości*, tak alchemicy nazywali produkt sublimacji kalomelu z chlorkiem amonu, chlornik podwójny rtęci i amonu (ob. Rtęć).

Alemona, Alimona, bogini rzymska, czuwająca nad zasilaniem płodu przed urodzeniem.

Alemtejo ob. Alentejo.

Alencar, Jose Martiniano de, * 1829, romansopisarz brazylijski. Zbiór jego dzieł: „Alfara bios e chronicas coloniales"—32 tomy, zawiera opowiadania oparte na motywach ojczystych, a specjalnie indyjskich i pod wielu względami przypomina Coopera. Najlepsze romanse: „O Guarany" (1857, tłómacz. na niemiecki), „Iracema," „O Gaucha;" sztuki dramatyczne: „Demonio familiar" (1858) etc. **A.** był ministrem sprawiedliwości od 1867—68. † w Rio Janeiro 1877.

Alençon, stolica francuskiego departamentu Orne, nad rz. Sarthe, 17,000 m. (1891). Posiada piękny kościół Panny Marji, wystawiony w stylu gotyckim, ze wspaniałym portykiem i pięknemi na szkle malowidłami, tudzież fabryki płótna, tkanin wełnianych i sławnych koronek; te ostatnie znacznie podupadły.

Alençon (hrabiowie i książęta d'). Rodzina ta była gałęzią królewskiego domu Valois i pochodziła od Karola de Valois, poległego 1346 pod Crécy. Wnuk Karola *Jan III*, stronnik Armagnaców zginął 1415 pod Azincourt. Jego następca *Jan IV*, niechętny dworowi, był dwukrotnie na śmierć skazany, ale ułaskawiony († 1476). Jego syn *Réné* († 1492), ściągnął również na siebie podejrzenie Ludwika XI i r. 1481 był trzymany przez niego w klatce żelaznej i pozbawiony godności i majątku, które mu jednak Karol VIII powrócił. Syn Renego *Karol IV* zaślubił Małgorzatę, siostrę króla Franciszka I. Ten, sprawiwszy się walecznie w kilku poprzednich rozprawach, w bitwie pod Pawją, podawszy tył nieprzyjacielowi, ze wstydu i zgryzoty umarł bezdzietnie r. 1525 w Lugdunie. Na nim więc wygasł starożytny dom książąt d' Alençon, a posiadłości jego przeszły do korony francuskiej. Małżonka jego Małgorzata rządziła księstwem do 1549 r. Od 1559—1566 ks. d'**A.** była Katarzyna Medici. Później Karol IX oddał ks. d'**A.** swemu bratu ks. d'Anjou, po którego śmierci znowu złączyło się z koroną. Henryk IV oddał ks. d'**A.** w zastaw księciu Wirtemberskiemu (1605). W 1608 odziedziczył je syn jego, od którego w 1612 odkupiła księstwo królowa francuska Marja Medici. Od tej pory tytuł ks. d'**A.** udzielany był często młodszym potomkom domu Bourbonów. Ostatnio ks. d'**A.** zwał się drugi syn ks. Nemours, Ferdynand Filip (* 1844).

Alençon Zofja, księżna, córka Maksymiljana ks. bawarskiego, * 22 lutego 1847, była siostrą książąt: Karola Teodora i Ludwika, Elżbiety cesarzowej austrjackiej, królowej neapolitańskiej i hrabiny de Trani. 28 września zaślubiła drugiego syna księcia de Nemours, ks. d'Alençon. Wielce miłosierna, była dyrektorką Bazaru *Charité*, w którym znalazła śmierć podczas pożaru w d. 4 maja 1897. W katastrofie zginęło 117 osób, należących przeważnie do arystokracji francuskiej.

Aleni Giulio, Misjonarz (1582—1649) w Chinach, autor wielu prac religijnych po chińsku. Por. Bartoli Sotwel „Bibliot. Soc. Jesu“ (1825).

Alensońskie koronki (Points d' Alençon), koronki wyrabiane w Alençon, dokąd w r. 1675 przeniesiono siedlisko przemysłu tego, przed 10 laty przez robotników weneckich do Francji sprowadzonego. Słynne z bogactwa i piękności wzorów, wyszywane są wyłącznie igłą.

Alentejo lub **Alemtejo** (t. j. za Tagiem), prowincja portugalska, 24,390 klm. kw. i 367,169 m., z m. s. Evora, liczącem 13,000 m. (1891); leży między Hiszpanją, oceanem Atlantyckim i Estremadurą, od rz. Tagu aż do gór Algarbji. Powierzchnia przedstawia rozległą równinę, poprzerywaną niezbyt wysokiemi górami i gdzieniegdzie bagnami. Klimat ma ciepły i bardzo suchy, obfite urodzaje pszenicy, jęczmienia, oliwy, win i owoców południowych, nadto liczne stada bydła rogatego i kóz, a z rzeczy kopalnych: torf, marmur, miedź i żelazo. Sery tutejsze słyną ze swej dobroci. Jest tu kilka warowni, z których znaczniejsze: Elvas i Campo-Major.

Aleotti Vittoria, uczennica Pasquina, około połowy XVI w.; znakomity talent muzyczny. Znane są jej kompozycje, wydane przez jej ojca architekta w Wenecji r. 1593, złożone z 21 sztuk wielkiej wartości, p. t. „Ghirlanda de Madrigalia a 4 voci.“

Aleotti Jan Baptysta, budowniczy i inżynier włoski (1546—1636). Cytadela w Ferrarze i Teatr W. w Parmie są jego dziełami.

Alep, Aleppo lub **Haleb,** stolica wilajetu w północnej Syrji, nad rz. Kuek, na granicy syryjsko-arabskiej pustyni, dokoła otoczona skałami wapiennemi. Fran., Angl. i Austr. mają tu swoich konsulów. Miasto ma charakter czysto arabski, a handel między Europą, Indjami, Persją i Armenja głównie tu się koncentruje. W r. 1850 Alep był widownią powstania i strasznych okrucieństw, popełnionych na chrześcijanach, które uśmierzył Kerim-basza, z pomocą generała Bema i Guyona. Liczy 120.000 b. przemysłowej ludności. Fabryki **A.** zaopatrują cały Wschód w tkaniny jedwabne, bawełniane, wełniane i wyroby ze złota i srebra.

Alepin, tkanina podobna do barchanu i kamlotu, posiadająca osnowę z grubego jedwabiu, a wątek wełniany. Niegdyś dostarczana z Alepo, obecnie wyrabia się w fabrykach europejskich.

Aleps, ostatni krywe, czyli arcykapłan Prus pogańskich, około 1263 r. unikając zemsty Sambijczyków za to, że im przepowiadał blizką zagładę, uciekł do Królewca i przyjął wiarę chrześcijańską.

Alepska choroba *(malum aleppense, krosta alepska)*, choroba wysypkowa skóry, sprowadzająca długotrwałe ropienie; po wyschnięciu zostawia strup, a następnie głęboką bliznę. Panuje endemicznie głównie w Kairze i w Aleppo; nie powtarza się kilkakrotnie u tej samej osoby.

Aler Paweł, Jezuita niemiecki, * 1656, † 1727, przyczynił się wiele do podniesienia szkół w krajach Nadreńskich i był autorem znanego powszechnie dzieła: „Gradus ad Parnassum“ (1702), którego mnóstwo wyszło wydań.

Alesia, miejscowość w dzisiejszym departamencie Doubs. Gallowie z plemienia Mandubii, pod dowództwem Vercingetorixa 52 r. przed Chr. pobici przez Cezara, zamknęli się w Alesii, która wówczas była silną fortecą. Cezar obległ miasto i, mimo najdzielniejszego oporu Gallów, zmusił ich do poddania się. Z ówczesnego miasta śladu dzisiaj niema, jest tylko wieś *Alise*, na zachód od Dijon, której okolice wskazują, że dawna *Alesia* rzeczywiście tutaj leżeć musiała, chociaż kwestja stanowczo dotąd jeszcze nie rozstrzyg-

nięta. Por. Desjardins „Géogr. hist. et administr. de la Gaule Romaine“ (1878).

Alesio Maciej Piotr, malarz i rytownik włoski, uczeń Michała Anioła, * 1547 w Rzymie, † 1660. Osiadłszy w Sewilli, wymalował w tamecznej katedrze al fresco olbrzymi obraz św. Krzysztofa. Zwano go także Matteo de Leccio.

Alessandri Innocenty, zdolny rzeźbiarz wenecki, * około 1742 w Wenecji. Liczne jego dzieła są wielce cenione; pomiędzy niemi na szczególną zasługują uwagę figury, przedstawiające cztery sztuki wyzwolone (Astronomję, Muzykę, Geometrję i Malarstwo), wykonane podług Dominika Majottiego.

Alessandria, przezwana *della paglia* (słomiana), forteca i stolica prowincji t. n., (4,937 klm. kw. i 801,462 m. (w r. 1890) w górnych Włoszech nad rz. Tanaro; dawniej nazywano *Caesarea*, 64,000 m. (1891). Posiada liczne fabryki wyrobów lnianych, jedwabnych, wełnianych i innych, jest oraz środkowym punktem handlu między Genuą, Turynem i Medjolanem. Jako ważny punkt strategiczny, zbudowana 1163 r. przez miasta lombardzkie przeciw Ferdynandowi I, rozmaite przechodziła koleje. Roku 1796 przeszła w ręce Francuzów; w r. 1821 zajęli ją Austrjacy, a po bitwie pod Nowarrą (23 marca 1849) znowu była w zastawie austrjackim i dopiero po zawarciu pokoju, wróconą została Sardynji.

Alessi Galeazzo, znakomity architekt, * w Perugji 1512 r. Głównem polem jego działania była Genua i Medjolan, gdzie wystawił kilka pałaców, willi i kościołów. † 1572 r. Por. Gurlitt „Geschichte des Barokstils in Italien.“

Alessio, (po serbsku *Lesz*), miasto w Albanji 4,000 m. z portem przy ujściu rz. Dryny; grób sławnego Skanderbega Jerzego Kastrjoty, zmarłego tutaj r. 1468.

Alessio Giulio (* 1853), ekonomista włoski: „Dei limiti della divisione del lavoro nell'opera scientifica“ (1875), „Il dazio di consumo i suoi effeti e la sua riforma“ (1879), „Di alcuni criterii dell'insegnamento superiore dell economia politica“ (1880) etc.

Aleszki (dawniej *Dnieprowsk*), miasto powiatowe w gubenji Taurydzkiej, 10,000 mieszkańców, przy ujściu Dniepru do morza, siedlisko Zaporożców, po zniesieniu ich siczy nad rz. Kamionką w r. 1711 przez Piotra W. Mieszkańcy tutejsi mają szczególne usposobienie do marynarki. W powiecie znajduje się 70 jezior solnych, okolica bezleśna; słynie z hodowli silnych koni, bydła, wielbłądów i owiec, oraz starannej uprawy kapusty, kawonów i melonów.

Aleta, w budownictwie płyta pionowa, pomiędzy pilastrem lub kolumną a otworem arkady.

Aletawybo, pseudonim Jakóba Hoffmana.

Aleteja, w mit. grec. uosobienie prawdy, córka Zeusa; w mit. rzym., ojcem jej był Saturn. Takież imię nosiła jedna z mamek Apollina.

Aleuadowie, potężna rodzina w Tesalji, pochodząca od Aleuasa; stanowiła ona przeważnie stronnictwo arystokratyczne. Miała znakomity udział w rozterkach politycznych i wypadkach dotykających Tesalję, aż do czasów Filipa Macedońskiego. Herodot nazywa ich królami całej Tesalji; ale byli oni właściwie tylko królami Larysy i dziedzicznymi naczelnikami związku miast tesalijskich.

Aleuas, potomek Heraklesa, za młodu pasał trzodę pod Ossą, gdzie go umiłował wąż ogromny, wciąż koło niego pełzał i różne dary mu przynosił.

Aleuckie wyspy (około 150), w północnozachodniej części Ameryki, rozciągają się od Kamczatki aż do półwyspu Alaski. Odkryte r. 1741 przez Beringa, mają 27,000 kilometrów kw. obszaru i przeszło 3,500 ludności (1890), składającej się po większej części z pierwotnych mieszkańców, pokrewnych Eskimosom, i z przemysłowców rosyjskich. Znajduje się na nich mnóstwo źródeł mineralnych, mają drogie kamienie, rudę miedzianą, bursztyn i obfitują w lisy, bobry, lwy i cielęta morskie. Wyspy **A.**, w 1867 sprzedane przez Rosję Stanom Zjednoczonym, należą do terytorjum Alaska.

Aleurites, *Kroplan*, rodzaj roślin z rodziny ostromleczowatych. **A.** *moluccana*, drzewo na wyspach oceanu Spokojnego, uprawiane też w Ameryce połud., ma liście biało omszone i owoce zielone, mięsiste, mające po dwa nasiona, podobne do drobnych orzechów włoskich. Nasiona te zawierają olej, zwany *bankul*, *kekune* lub *kukui*, jadalny, używany też do oświetlania i w malarstwie. **A.** *cordata*, w Chinach i Japonji, zwana *drzewem tung*, wydaje też olej zwany *olejem drzewnym chińskim*, w Japonji zaś *abwagiri* albo *jami-giri*, używany do oświetlania, do werniksów i w medycynie.

Aleurometr, przyrząd zbudowany przez Bolanda do oceny jakości zawartego w mące glutenu; polega na tem, że gluten ogrzewa się do 150°, a różnice w wydymaniu się jego dają miarę zdolności panifikacyjnej badanej mąki.

Aleuron (*mąka glutenowa*), substancja białkowata, występująca w postaci uorganizowanej w komórkach nasion roślinnych. **A.** tworzy ziarna rozmaicie zabarwione, okrągłe, jajowate, o średnicy 0,001 do 0,5 milimetra. Obfite są zwłaszcza w nasionach oleistych. Niekiedy wewnątrz *ziarn aleuronowych* znajdują się jeszcze pewne zawartości, bądź kuliste—*globoidy*, złożone z fosforanu magnezji i wapna, bądź też *krystaloidy*, utworzone z substancji proteinowej.

Aleuskie solne jeziora, w gub. Tomskiej, dostarczające około 300,000 pudów soli.

Alewjacja (z łac. ulżenie ciężaru) znaczy darowanie lub zmniejszenie podatków skarbowych za pewien czas mieszkańcom, którzy ulegli klęsce pożaru, wylewu wody lub gradobicia.

Alexander pseudonim Aleksandra Rembowskiego.

Alexander, James Edward, ang. podróżnik i pisarz wojskowy, * 1803, † 1885. W r. 1829 brał udział w wojnie rosyjskiej w Turcji; 1854 walczył pod Sewastopolem. Zwiedził krainy na północ od rz. Orange i napisał: „Expedition of discovery into the interior of Africa“ (2 t. Lond. 1838); „Incidents of the last Maori war“ (1863) i inne.

Alexandersbad, źródło mineralne pod miastem bawarskiem Wunsiedel; woda jego zawiera kwas węglany i żelazo, skuteczną jest w chorobach, pochodzących z niedokrwistości, osłabienia nerwów, w blednicy. Por. „**A.** in Fichtelgebirge“ (Lipsk, 1874).

Alexandre, Aaron, * 1766 † 1850, znakomity szachista i autor: „Encyclopédie des Echecs“ (1837), „Collection de plus beaux problèmes d'echecs.“

Alexis Paweł (* 1847), współczesny powieściopisarz francuski drugiego rzędu. Fanatyczny zwolennik Zoli, o którym napisał książkę „Emil Zola, notes d'un ami.“ Napisał: „Le besoin d'aimer“ (1885), zbiór nowel, oraz kilka dramatów.

Alexis Wilibald ob. Häring Jerzy Wilhelm Henryk, powieściopisarz niemiecki.

Alexisbad, kąpiele żelazne w pięknej dolinie Selki, w części anhalt-bernburskiej Harcu, urządzone w r. 1810 przez księcia Aleksego. Znajdują się tu dwa źródła: *Selkebrunnen* (8°), którego woda używaną jest do kąpieli, i *Alexisbrunnen* (9°), do picia. W bliskości znajduje się sławny Maegdesprung, jeden z najznakomitszych zakładów górniczych na Harcu. Por. Kothe „**A.** als Stahlbad“ (1883).

Alexwang Marcin, obywatel elbląski, wydrukował w Krakowie 1572 r. wiersz, p. t. „Gratulatio de felice e Polonia adventu Michaelis Fridevalde, Instigatoris Regii contra rebelles subditos,“ mogący posłużyć za objaśnienie historji rozruchów pruskich.

Alf, Alph, sławny w historji litewskiej ułatwieniem Kiejstutowi ucieczki z więzienia krzyżackiego w r. 1360. Był on rodem Litwin, wzięty za młodu w niewolę przez Krzyżaków, został przez nich ochrzczony i otrzymał imię Adolf. O nim to pisze Mickiewicz w „Konradzie Wallenrodzie.“

Alf Alfons Alexander, rysownik i sztycharz aqua-tintą. Słynniejsze jego ryciny są: książę Józef Poniatowski konno, wskazujący ręką prawą, jakby dowodził wojskami, tudzież 13 tablic, przedstawiających ubiory wojska za Księstwa Warszawskiego.

Alf, pseudonim Alfreda Szczepańskiego.

Alfa, nazwa różnych traw, rosnących w Afryce płn. i Hiszpanji, używanych do wyścielania materaców, na wyroby koszykarskie i t. p. Głównie należy tu *Stipa tenacissima* (ob. Stipa), oraz niektóre gatunki żarnowca (ob.).

Alfa i Omega, dwie litery, które, jako pierwsza i ostatnia w alfabecie greckim, wyrażają w symbolice biblijnej i kościelnej naturę boską Chrystusa, jako prawdziwego Boga, jako tego, który jest początkiem i końcem wszystkiego.

Alfabet, albo **Abecadło,** jest to zbiór znaków graficznych czyli liter, mających oznaczać na piśmie wszystkie dźwięki, z których składa się dana mowa ludzka. Wyraz *Alfabet* składa się z nazw dwóch pierwszych liter greckich *(alfa* i *beta); abecadło* zaś powstało z połączenia nazw trzech pierwszych głosek w mowie polskiej: *a, b* i *c*. Z porównania alfabetów różnych języków widzimy, że zarówno w ich kształcie, jak nazwie zachodzą znaczne nieraz podobieństwa, i to tem większe, im dalej w przeszłość sięgamy. Stąd przypuszczenie o wspólnem ich źródle, stwierdzone przez paleografję (ob.). Okazuje się, iż najpierwotniejszem pismem było pismo tak zwane obrazowe (ob.), wyrażające pojęcia, nie zaś dźwięki, za pomocą rysunku, obrazu, przypominającego przedmiot, odpowiadający danemu pojęciu. Stopniowo z jednej strony zacierała się dokładność rysunku, z drugiej zaś jego znaczenie stawało się symbolicznem, wreszcie głosowem. Takie koleje przechodziło pismo egipskie: z hieroglificznego, obrazowego, stało się hieratycznem, uproszczonem. Na *fig. 1* wiersz dolny jest napisany hieroglifami, górny pismem hieratycznem; podobieństwo między niemi jest widoczne; oba znaczą to samo: Semet-f po tehuti (Przewodnikiem jego jest bóg Tehuti). Rougé w rozprawie na temat, zadany na 1859 przez Akademję francuską, wyjaśnił, że pismo fenickie *(fig. 2*, litery fenickie: *a; b; g; k* lub *c; d* lub *t; e*) powstało z hieratycznego. Praca Rougé'go wyszła dopiero w r. 1874 p. t.: „Mémoire sur l'origine égyptienne de l'alphabet phénicien.“ Z tegoż pisma wytworzyły się, prócz fenickiego, abecadła semickie, jak: hebrajski, syryjski, arabski, etjopski. Podług podania, Kadmus zastosował do mowy greckiej **A.** fenicki. Od osadników greckich w Italji przyjęli **A.** Etruskowie *(fig. 3*: dwa górne wiersze *a* w różnej postaci, trzeci: *b;* czwarty: *c, k, g;* piąty: *d, t;* szósty: *e*. Od tych znowu przeszedł on do Rzymian, za każdym razem ulegając zmianom graficznym i w znaczeniu. Od Rzymian przyjęli **A.** Gallowie. Podobnież starożytnemi, jak **A.** egipski i fenicki, są sanskrycki w Indjach, mający kilka odmian, i runiczny w Europie płn.

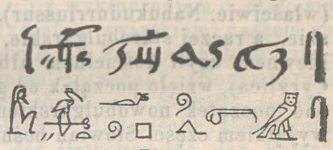

Fig. 1.

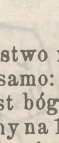

Fig. 2.

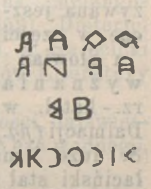

Fig. 3.

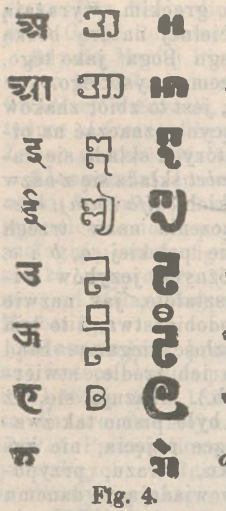

Fig. 4.

Fig. 4 podaje kilka liter samogłoskowych, w 1-m szeregu pionowym sanskryckich, w dwóch innych tak zwane *pali*; *fig. 5* daje wzór pisma runicznego, na tak zw. kamieniu uplandzkim. Od tego drugiego, na podstawie greckiego (z IV w.), wziął początek **A.** staro-gocki, utworzony przez Ulfilasa *(fig. 6)*. **A.** koptyjski powstał z hieroglifów egipskich, a raczej z pisma ludowego Egipcjan. (Podług zdania Klaprotha, **A.** *chiński*, *indyjski* i *semickie* miały dać początek **A**-m wszystkich języków europejskich). Odrębnem pismem jest t. zw. klinowe, używane niegdyś w Babilonji. Na *fig. 7* widzimy tem pismem skreślone nazwisko króla Nabuchodonozora (właściwie: Nabukudurriussur). **A.** starosłowiańskie, a raczej starobulgarskie, [zwane także cerkiewnem czyli kościelnem albo cyrylickiem (ob. Cyrylica), wzięło początek od greckiego, dało zaś ono początek nowobulgarskiemu, serbskiemu, z wyjątkiem części Słowian bośniackich, będących mahometanami, którzy używają **A.** tureckiego, i rosyjskiemu, powstałemu za czasów Piotra W., a zwanemu *grażdańskim*. Są jeszcze dwa inne **A.** słowiańskie: *Bukwica* (odmiana Cyrylicy), używana od XVI w. u bośniackich Serbów wyznania rz.-kat. i *Głagolica* (ob.), używana jeszcze w części u Słowian wyznania rz.-katol. w Dalmacji *(fig. 8*: duże i małe litery *a, b, w, g, d, e)*.— Alfabet łaciński stał się podstawą języków romańskich, germańskich, madziarskiego, rumuńskiego i słowiańskich zachodnich, a w tej liczbie i polskiego. — **A.** łaciński był już oddawna niewystarczającym dla własnej mowy, tembardziej nie mógł wystarczyć potrzebie innych języków, a zwłaszcza słowiańskich, które składają się z większej liczby dźwięków. Z tego powodu wszystkie narody, które wzięły za podstawę **A.** łaciński, dopełniły go to za pomocą dodawania do liter łacińskich różnych dodatków i znaczków, jak np.: *á, ą, ď, ą, é, ę, ó, ő, í, ï, ú, ü, û, b', ć, ç, d', ł, ń, ś' z, ż, ź;* to znów przez łączenie dwóch lub więcej liter z sobą, jak np.: *ie, ch, cz, dz, dż, dź. rz, sz; cs, gy, ly, ny, zs; sch, tsch*, i t. d. Wszystkie te przeróbki i dopełnienia nie odpowiadają rzeczywistej potrzebie. Dowodem tego przeróżne usiłowania i próby, mające na celu udokładnienie całego **A.**, lub jego

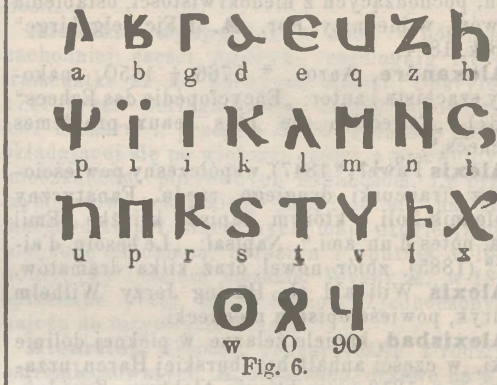

Fig. 6.

pojedyńczych cząstek czyli głosek, praktykujące się nietylko dawniej, ale obecnie jeszcze, u wszystkich narodów. Najpierwszym u nas twórcą **A.** był ks. Jakób Parkosz, który 1440 r. za przykładem Jana Husa, twórcy **A**-u czeskiego, ułożył pierwszy systematyczny **A.** polski. Obliczył on, że mowa polska ma 48 dźwięków, t. j. 11 samogłoskowych: *a, á, o, ó, e, é, i, y, u, ę, ą,* i 37 spółgłoskowych (Por. „Jacobi Parkossii de Żórawice antiquissimus de Ortographia Polonica libellus" Poznań, 1830). Miał on dość dokładne pojęcie o dźwiękach naszego języka, jakkolwiek w oznaczeniu ich źle sobie poradził, a zwłaszcza pobłądził, nie odróżniwszy także *dz, dź* i *dź*. Nie używa znaków djakrytycznych nad spółgłoskami. W r. 1518 ks. Stanisław Zaborowski ułożył **A.** z 52 głosek, a w tych jak u Parkosza 11 samogłosek („Ortographia," wyd. w Krakowie, oraz przekład polski, wydany w Warszawie 1825 r., przez Andrzeja Kucharskiego). Sprzecznie z Parkoszem, użył on nad spółgłoskami znaków djakrytycznych. W 33 lata potem, wystąpił Jan Seklucjan z Bydgoszczy z nowym **A.**, złożonym z 31 liter i obejmującym także, jak u poprzednich, 11 samogłosek („Nauka

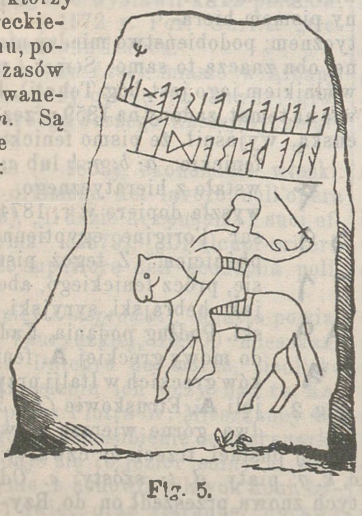

Fig. 5.

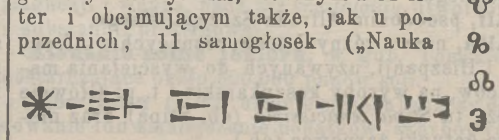

Fig. 7. Fig. 8.

Czytania i Pisania języka Polskiego“ — przy Nowym Testamencie, w Królewcu 1551 roku). Jako znawca mowy nie dorównał on swoim poprzednikom, pomimo to stał się po części pierwowzorem dla ówczesnych pisarzów i drukarzów, a tym sposobem jego **A.** jest podstawą obecnego naszego sposobu pisania. W utworzeniu **A.** polskiego pracowali głównie drukarze krakowscy, zasięgając w tym względzie rady ówczesnych uczonych: ks. Stanisława Orzechowskiego (zdania jego nie bardzo gruntowne), Piotra Stojeńskiego, Jana Zamojskiego, Jana Kochanowskiego, Łukasza Górnickiego, Jana Januszowskiego i innych. Najczynniejszym z takich drukarzów był Łazarz Andrysiewicz. Prace trzech ostatnich odznaczają się gruntowną znajomością natury naszego języka; zgadzają się oni z Parkoszem, że liczy brzmień, różniących się pomiędzy sobą fonetycznie, nie mniej niż 48. Tym sposobem oprócz 11 samogłosek, ustanowili 37 spółgłosek, na których oznaczenie dostarczył im **A.** łaciński, z Zaborowskiego głoską *ł*, postaci 17, resztę zaś 20 otrzymali przy pomocy stosownej modyfikacji i przez włączenie do nich litery *j*. Kochanowski nie sprzyjał djakrytycznym znakom. Od czasu wyjścia „Nowego Karakteru Polskiego“ ks. Januszowskiego, t. j. od r. 1594, nikt nie wdawał się ściślej w urządzenie **A.** polskiego. Dopiero ks. Trąbczyński w swojej gramatyce, napisanej po francusku (Warszawa, 1778). i ks. Onufry Kopczyński. w swojej gramatyce (1817 r.), dotknęli tego przedmiotu: pierwszy, życząc sobie liter bez znamion nad spółgłoskami i samogłoskami; drugi zaś, radząc pisać zamiast *w* (niemieckiego) *v* (łacińskie), a zamiast *ch*—przekreślone u góry *h*. Następnie, i to już zmianą całkowitego **A.**, zajął się Józef Mroziński w „Zasadach Gramat. języka polskiego,“ oraz „Odpowiedzi“ (Kucharskiemu i Adrjanowi Krzyżanowskiemu na ich recenzję swojej Gramatyki), wyszłych w Warszawie (1824). **A.** Mrozińskiego składa się z 45-iu głosek. Aczkolwiek nie zbadał on przyrody samogłosek, jednak wyśledził rzeczywisty ich stosunek do spółgłosek, oraz wygłosił kilka ogólniejszych prawd doniosłego znaczenia. Z nowszych prób udokładnienia **A.** wspomnieć należy londyńskie wydanie Banzemera „Marji“ Malczewskiego, oraz zawarte w dziełku Waśniewskiego (1847) i Skrzypińskiego (1855), a zwłaszcza w „Zasadach i Prawidłach Pisowni Polskiej“ ks. Fr. Ks. Malinowskiego (Roczniki Towarzystwa Przyj. Nauk Poznańskiego, t. I, str. 1). W 1848 r. Dobromysł Łazowski podjął sprawę niedokładności naszego **A.** w swej „Gramatyce języka polskiego“ (Kraków). Głównie zajmuje się tu niedokładnością głosek skombinowanych, i podobnie jak niegdyś Seklucjan, pragnie pojedyńczych znaków na *rz* i *dz*, ze względu na wyrazy, jak: *marznąć*, *obmierzły*, *podziemny* i t. p. W 10 lat później Morzycki w swych rozprawach („Rys Gramatyki Języka Polskiego,“ 1858), tak jak Parkosz i inni, liczy 11 samogłosek i 37 spółgłosek. W r. 1859 ks. J. Stecki w rozprawie o grafice polskiej („Uwagi nad pisownią polską), jakkolwiek podaje **A.** z 50 znaków, mieści w nim tylko 10 samogłosek, oraz projektuje, aby zamiast *rz* pisać *ż* (!). W tymże roku Fr. Zagórowski w rozprawie p. t.: „Sposób skrócenia pisma polskiego“ i t. d., podaje **A.** z 55-iu głosek, w których mieszczą się zmiękczone. Pracowali także w tym przedmiocie Suchecki i Kudasiewicz, oraz Zochowski, który w swej „Mowni“ zajmuje się głównie literą *j*. Ostatnią i najnowszą pracą (czterdziestoletnią) tego rodzaju jest „Krytyczno-porównawcza gramatyka języka polskiego“ (Poznań, 1869), napisana przez ks. Fr. Ks. Malinowskiego. Nieocenionych zasług badacz naszej mowy, obliczywszy jak Parkosz, liczbę dźwięków na 48, projektuje nowe pojedyńcze znaki, **na zasadzie A.** łacińskiego, nie tylko dla języka polskiego, lecz i dla wszystkich innych słowiańskich, z odpowiedniemi do ich istotnej potrzeby literami.— **A.** Seklucjanowskie, stosownie poprawione przez drukarzy krakowskich (Szarfenbergierów i Łazarzów), ustaliło się w drugiej połowie XVI w. Z przydaniem zaś litery *j*, a odrzuceniem kreski nad spółgłoskami przed samogłoską *i*, i z wykluczeniem *á*, stało się w gruncie rzeczy (z małym wyjątkiem) naszem po dziś dzień używanem **A.** — Por. „Alphabete orientalen u. occidentalen Sprachen“ (Norymberga, 1880), Wuttke „Geschichte der Schrift“ (Lipsk, 1872), E. Kałużniacki „Historische Uebersicht dor Graphik und der Orthographie der Polen“ (Wiedeń, 1880), Ignacy Radliński „Abecadło“ w „Encyklopedji wychowawczej“ t. I, str. 1—46). Wielką rozmaitość alfabetów poznać można między innemi z wydawnictw Tow. Biblijnego angielskiego, np. z wydanego w r. 1878 w Londynie wersetu ewangelji św. Jana, III, 16, w 215 językach.

Alfader, Alfadir (wszechojciec), w mitologji skandynawskiej przydomek Odina (ob.).

Alfani August, * 1844, autor włoski, zwolennik Comte'a; „Dialoghi educativi in lingua e modi proverbiali parlati.“ Wydawał pismo pedagogiczne *La scuola*, wydał poezje humorystyczne „Gente allegra Iddio l'ajuta“ (1885).

Alfarabi, jeden z największych filozofów mahometańskich, żył w X w.; komentator Arystotelesa. Zostawił wiele prac. Por. Munk „Mélanges de philosophie juive et arabe“ (1859), Dieterici „**A.** philosoph. Abhand.“ (1890), J. A. Święcicki „Literatura arabska“ (II tom Dziejów Literatury powszechnej, 406).

Alfaraid, gwiazda drugiej wielkości, najświetniejsza w konstelacyi Hydry czyli Węża wodnego.

Alfenid, ob. Argentan.

Alfeus, główna rzeka Peloponezu, dziś Alfeo, albo Rufias, płynie z Arkadji do Elidy i wpada do Morza Jońskiego.— Alfeus bożek tej rzeki, był synem Okeanosa i Tetydy. Uciekając przed gwałtowną miłością jego, nimfa Aretuza

schroniła się na wyspę Ortygję pod Syrakuzami i tam przemieniła się w źródło; wtedy Alfeus przeistoczył się w rzekę i, przepłynąwszy morze, połączył się z kochanką.

Alfieri Vittorio, hrabia, znakomity z nowszych poetów włoskich, * 1749 r. w Asti w Pjemoncie, † 1803 we Florencji, początkowo zostawał w służbie wojskowej, potem od r. 1788 żył ze swoją przyjaciółką hrabiną Albany w Rzymie, Florencji, Paryżu, a w chwili wybuchu rewolucji francuskiej, którą powitał radośnie („Parigi sbastigliato"), powrócił znowu do Florencji (1792), gdyż w stolicy Francji groziło mu niebezpieczeństwo utraty życia. Znienawidziwszy Francuzów, napisał przeciwko nim 17 satyr („Misogallo," 1798). **A.** poświęcił się prawie wyłącznie dramaturgji, napisał 21 tragedji, 6 komedji, tramelogedję „Abel," kilkanaście satyr, nadto poematy liryczne i epiczne. Wyborem przedmiotów historycznych starał się podnieść szlachetną stronę charakteru swoich rodaków. Celował głównie w tragedji. Z celniejszych są następujące: „Wirginja," „Agamemnon," „Tymoleon," „Antygona," „Marja Stuart" i „Pazzi;" zasługują na uwagę i rozprawy prozą: „Della Tirannide," „Del Principe e delle Lettere," oraz autobiografja („Vita di V. **A.**"), niesłychanie ciekawa i oryginalna. Jego dzieła: „Opere" (Padwa i Brescia, 1809—1820) obejmują 37 tomów. Najlepsze wydanie jego prac dramatycznych uskutecznił Milanesi (2 t., Florencja, 1855). Kilka jego tragedji przełożonych jest na język polski, między innemi „Radomint" i „Zenobja" przez Aloizego Felińskiego, oraz „Saul" przez Wojciecha Bogusławskiego (1809). Książę Adam Czartoryski w r. 1798 należał do stałych gości w domu **A.** Por. Tedeschi „Studie sulla tragedia di **A.**" (1876), Marrantini „Lettere edite et inedite di **A.**" (1890), Sauer „Gesch. der Ital. Litt."

Alfieri Cesare, margr. di Sostegno, liberalnych zasad i wielce zasłużony włoski mąż stanu, * 1799 w Turynie, † 1869. Początkowo służył w wojsku, potem przerzucił się na drogę dyplomatyczną; absolutystyczne rządy Karola Feliksa nie znajdowały w nim poplecznika. Szeroką działalność rozwinął dopiero za Karola Alberta — jako członek towarzystwa rolniczego (założonego przez Cavoura), które stało się ogniskiem prac socjalnych i politycznych, jako prezes komisji reformistowskiej; na tem stanowisku wiele dobrego uczynił dla kraju w rzeczach oświaty, ekonomji, prawodawstwa i administracji. W roku 1856 był prezesem senatu.— **Alfieri** Karol, syn poprzedniego, * 1827, współpracownik i redaktor kilku czasopism, następnie poseł do parlamentu (1857), przyjaciel Cavoura, członek senatu i inicyater w sprawie założenia we Florencji szkoły nauk społecznych (Scoula di scienze sociali) i jej dyrektor. Ogłosił: „Riforma e revoluzione," „L'Italia liberale" (1872), „Transformismo nella politica" (1874).

Alfit, ob. Polenta.

Alföld, nizina dolno-węgierska, ob. Węgry.

Alfons I-szy, Katolicki, król Asturji i Leonu (739—757), prowadził z Maurami uporczywą wojnę i wyparł ich zupełnie z Galicji, Leonu i Kastylji; odbudował zburzone miasta oraz wystawił mnóstwo kościołów i klasztorów.

Alfons II, Wstydliwy, król Asturji (791—835), odniósł kilka zwycięstw nad Arabami, założył stolicę swą w Oviedo. Za jego panowania znaleziono w Compostelli zwłoki, które Hiszpanie poczytują za zwłoki św. Jakóba Starszego.

Alfons III, Wielki, król Leonu i Asturji (866—910). Prowadził długie wojny z buntującymi się panami i odznaczył rządy swoje przeszło trzydziestu wyprawami wojennemi i zwycięstwami, odniesionemi nad Maurami; podbił królestwo Leonu, część Portugalji, oraz prowincję Starej Kastylji, w końcu ustąpił koronę zbuntowanemu synowi Garciasowi i † 912.

Alfons IV, Mnich, wnuk poprzedniego, król Leonu i Asturji (924—927), zrzekł się korony na rzecz brata Ramira; chcąc wrócić powtórnie do tronu, został zamknięty w klasztorze, gdzie życie zakończył r. 932.

Alfons V, król Leonu i Kastylji (999—1027), poległ w bitwie przeciwko Maurom portugalskim.

Alfons VI, król Galicji, Asturji, Leonu i Kastylji (1065—1109), syn Ferdynanda I, który podzielił państwo między troje swych dzieci. Pozbawił braci rodzonych wyznaczonych przez ojca dzielnic, i tym sposobem pod swojem berłem zjednoczył wszystkie prowincje. Następnie rozpoczął zawziętą wojnę z Saracenami w Hiszpanji, odebrał im Toledo, które uczynił swą stolicą. Strata tego miasta tak dalece przeraziła wrogów, że wezwali na pomoc Almorawidów z Afryki, którzy wylądowali 1086 i pokonali Alfonsa w krwawej bitwie, stoczonej między Meridą i Badajoz. Mimo to walczył dalej z rozmaitem powodzeniem, aż nareszcie z powodu śmierci syna, zabitego w bitwie pod Uclez (1108), smutek i żal wtrąciły go do grobu.

Alfons VII, tenże sam co *Alfons I-szy*, król Aragonji.

Alfons VIII, król Galicji, Leonu i Kastylji (1126—1157), odniósł nad Maurami zwycięstwo pod Jaën. W roku 1156 ustanowił sławny zakon, znany pod nazwą Alcantara.

Alfons IX, Szlachetny albo **Dobry,** król Kastylji (1158—1214), całe życie walczył z Maurami, nie zniechęcając się nigdy klęskami. Pobity w nieszczęśliwej bitwie pod Alarcos (1196), która o mało Hiszpanji do zupełnego nie przywiodła upadku, pomścił się w bitwie pod Tolozą (1212), gdzie muzułmanie ponieśli klęskę, po której się już nigdy podnieść nie zdołali. Opiekował się też chętnie naukami, i założył pierwszy uniwersytet hiszpański w mieście Walencji w roku 1208.

Alfons IX, spółczesny poprzedniemu, panował

w Leonie od 1188 do 1229, założył uniwersytet w Salamance.

Alfons X, Mądry v. *Astronom*, król Kastylji i Leonu (1252—84). Na wezwanie książąt niemieckich nadaremnie występował przeciw cesarzowi Rudolfowi Habsburskiemu. Strącony z tronu przez swego syna Sanszę, umarł ze zgryzoty. Był to jeden z najoświeceńszych książąt swego czasu. Hiszpanja zawdzięcza mu wskrzeszenie uniwersytetu w Salamance i pierwszy kodeks praw *Leyes de las Partidas*. On także kazał ułożyć tablice astronomiczne zwane *alfonsynami* (ob. Alfonsa tablice astronomiczne). Za jego współudziałem napisana pierwsza historja Hiszpanji i przetłómaczona Biblja na język hiszpański. Pisał także sam poezje („Tesoro," „Cantigas"), oraz „Historję wojen krzyżowych."

Alfons XI, Bitny, król Kastylji od 1312 do do 1350, wygrał wielką bitwę z Maurami pod Taryfą (1340), umarł na morową zarazę przy oblężeniu Gibraltaru.

Alfons I, Bitny (El Batallador), król Aragonji i Nawarry od 1104—1134. Przez żonę Urakę król Kastylji, o którą to prowincję imieniem Alfonsa VIII daremnie dobijał się lat siedm, w końcu zwrócił swój oręż przeciwko Muzułmanom, zabrał im Saragossę i odniósł nad nimi kilka walnych zwycięstw.

Alfons II, król Aragonji (1162—1196), zdobył Russillon i Bearn, oraz prowadził wojnę z hrabiami Tuluzy. Protektor trubadurów i sam układał wiersze w języku prowansalskim.

Alfons III, król Aragonji, wstąpił na tron r. 1285, † 1291 po zawarciu haniebnego pokoju, do którego był zniewolony przez królów Francji, Neapolu i Kastylji.

Alfons IV, król Aragonji, 1327—1336, prowadził nieszczęśliwą wojnę z Genuą o posiadanie Sardynji, na co od papieża otrzymał inwestyturę. Za słabość charakteru przezwano go *dobrodusznym*.

Alfons V, Wspaniałomyślny, król Aragonji, Neapolu i Sycylji (1416—1458), nastąpił po swoim ojcu Ferdynandzie Sprawiedliwym, wezwany przez Joannę II-go, dziedziczkę Neapolu, przeciw Ludwikowi Anjou, obiecującą mu tron po swej śmierci. Gdy jednak królowa zmieniła swój zamiar, rozpoczął po jej zgonie (1435) walkę, a choć pod Gaetą zwyciężony i wzięty do niewoli, potrafił ostatecznie utrzymać w swej władzy Neapol. Dwór jego był siedliskiem najsławniejszych uczonych owej epoki; przyjmował chętnie tych wszystkich, którzy po zajęciu Konstantynopola przez Turków, stamtąd uciekali. Zarzucają mu płochość obyczajów i rozrzutność, z powodu której poddani byli podatkami przeciążeni. Po nim nastąpił w Neapolu syn Ferdynand, a w innych państwach dziedzicznych brat, Jan III, król Nawarry.

Alfons XII, Alfonso Francisco de Assis Fernando Pio Juan Maria-de-la-Conception Gregorio Pelayo, król hiszpański, syn Izabelli II i infanta Franciszka d'Assis, * 1857. Po rewolucji 1868 r., **A.**, wówczas książę Asturji, udał się z matką do Paryża, następnie kształcił się w *Theresianum* w Wiedniu. W r. 1870 Izabela abdykowała na jego korzyść, mimo protestacji ks. Montpensier, męża siostry Izabeli. W r. 1874 był uczniem w kolegjum wojskowem w Sandhurst w Anglji, d. 29 grudnia t. r. przez niespodziany zamach stanu generała Campo Martineza ogłoszony został królem w Walencji, wśród okrzyków armji, a już d. 14 stycznia 1875 r. odbył wjazd do Madrytu. Młody król powierzył utworzenie gabinetu Antoniemu Canovas, dawnemu ministrowi Izabeli. Pomimo smutnych przepowiedni i obecności u steru spraw państwa mało sympatycznego ministra, **A.** umiał połączyć około siebie stronnictwa monarchiczne, umiarkowane i liberalne, a wytępienie karlizmu w początkach 1876 r. rządy jego umocniło. Nawet częściowe zniesienie przywilejów prowincji północnych *(fueros)* przeszło bez zaburzeń. W październiku 1878 r. dokonanym był nań zamach bezskuteczny przez Moncasi'ego. **A.** ożenił się z kuzynką swoją, księżniczką Mercedes, córką księcia Montpensier, która wszakże po kilku miesiącach, skutkiem poronienia, † 1878 roku. Ożenił się powtóre z arcyksiężniczką austrjacką Marją Krystyną, córką arcyksięcia Karola Ferdynanda w 1879 r. Dnia 30 grudnia t. r. strzelał do niego z pistoletu Gonzalez Otero, 19-letni cukiernik z Galicji. W jesieni 1883 r. odbył podróż do Austrji i Niemiec, a mianowany przez cesarza niemieckiego szefem pułku ułanów, w powrocie przez Paryż został przyjęty obelżywemi okrzykami przez ludność, jako pułkownik niemiecki. Wywołało to chwilowe nieporozumienie między Francją a Hiszpanją. W r. 1885 zwiedził prowincje dotknięte cholerą (Granada i Malaga), dając dowody odwagi i poświęcenia, za co ludność Madrytu zgotowała mu gorące przyjęcie. W sprawie o wyspy Karolińskie z Niemcami zachowywał się bardzo dyplomatycznie i spokojnie. † 1885 r. w Prado, pozostawiając dwie córki. Regencję objęła królowa, która w r. 1886 (17 maja) urodziła syna *Alfonsa XIII-go*.

Alfons XIII, Leon Ferdynand Santjago Maria Izydor Paskal Antoni de Bourbon, król hiszpański, syn poprzedniego i arcyksiężniczki austrjackiej Marji Krystyny, urodził się po śmierci ojca w dniu 17 maja 1886 r.

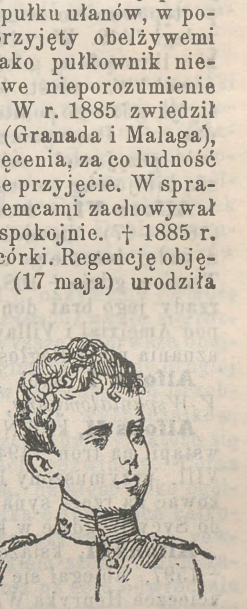

Alfons XIII.

Alfons I, *El Conquistador (Zdobywca)*, hrabia, później król portugalski, * 1110, syn Henryka Burgundzkiego, po którym nastąpił r. 1112, jako hra-

bia portugalski, pod opieką niegodnej matki, Teresy Kastylskiej, w r. 1128 przezeń wypędzonej. Roku 1839 zwyciężywszy Maurów w bitwie pod Ourique, został na placu boju królem okrzyknięty. Kortezy i papież zatwierdzili go na tej godności. Prowadząc potem dalszą wojnę z Maurami, opanował przy pomocy Krzyżowców Lizbonę 1147 i zajął się urządzeniem założonego przez siebie państwa. † 1185.

Alfons II, król portugalski (1211—1223), wnuk poprzedniego, przyczynił się do zwycięstwa, odniesionego nad Maurami pod Alcaçar-do-Sal; nadał swemu krajowi nowe prawa i ograniczył wielkie dochody duchowieństwa.

Alfons III, król portugalski (1248—1279), syn poprzedniego, zdobył na Maurach Algarbję.

Alfons IV, Waleczny, król Portugalji (1325 do 1357). Powstawał kilkakrotnie przeciw swemu ojcu Djonizemu Szczodremu; w początkach swego panowania dla namiętnego zamiłowania w myśliwstwie, gnuśny i niedbały regent. Lecz silne przedstawienia i upomnienia jego doradców, sprowadziły go wreszcie na drogę obowiązków, a sprzymierzywszy się z zięciem swoim, królem Kastylji, z którym poprzednio długą i uporczywą prowadził wojnę, miał świetny udział w bitwie pod Tarifą przeciwko Maurom 1340 r. Splamił się zamordowaniem pięknej Inez-de-Castro, zaślubionej potajemnie jego synowi don Pedrowi.

Alfons V, Afrykański (1438—1481), król Portugalji. Panował z początku pod opieką stryja don Pedra, którego później niesprawiedliwem postępowaniem zmusił do jawnego buntu, i który poległ 1449. W r. 1458 **A.** wyprawił się do Afryki z liczną flotą, gdzie po krwawych walkach opanował kilka miast. Mniej był szczęśliwym w Kastylji, gdzie go pobito pod Torą (1476). Za jego panowania Portugalczycy odkryli brzegi Gwinei. Jako przyjaciel nauk, założył w Koimbrze pierwszą bibljotekę portugalską.

Alfons VI, z domu Braganza, król Portugalji (1656—67). Nieudolność jego i rozpusta spowodowały złożenie go z tronu i wygnanie na wyspę Teceirę, gdzie † 1683. W zastępstwie sprawował rządy jego brat don Pedro, którego zwycięstwa pod Ameixial i Villaviciosa zmusiły Hiszpanję do uznania niepodległości Portugalji.

Alfons I, król Neapolu, ten sam co *Alfons V Wspaniałomyślny*, król Aragonji (ob.).

Alfons II, król Neapolu, syn Ferdynanda I-go, wstąpił na tron 1494. Napadnięty przez Karola VIII. przymuszony był w roku następnym abdykować na rzecz syna Ferdynanda II i schronił się do Sycylji, gdzie w kilka miesięcy potem umarł.

Alfons II, książę Ferrary i Modeny, * 1533, † 1597, ubiegał się daremnie o koronę polską po ucieczce Henryka Walezjusza. Był ostatnim prawym potomkiem domu Este i bratem sławnej Leonory, uwielbianej przez Tassa.

Alfons (don, de Bourbon y Este), brat don Carlosa (Karola VII), * 1849 w Londynie, służył w armji austrjackiej i żuawach papieskich. W 1871 ożenił się z księżną Marją de las Nievas, córką Miguela, b. króla portugalskiego. W grudniu 1872 **A.** objął dowództwo wojsk karlistowskich w Katalonji. Wsławił się okrucieństwem podczas oblężenia Cuenca. Po upadku powstania opuścił Hiszpanję i zamieszkał w Hradcu.

Alfons, pogardliwe miano, nadawane w Paryżu mężczyznom, żyjącym jako erotyczne pasożyty kobiet upadłych. W Berlinie podobne indywidua zowią się „Louis.“

Alfons Marja Liguori św., ob. Liguori.

Alfonsa tablice astronomiczne, *alfonsyny (tabulae alfonsinae)*, tablice astronomiczne, opracowane 1252 r. kosztem Alfonsa X, króla kastylskiego, przez rabina Izaaka Aben Said, zwanego Hassan, wespół z kilku innymi astronomami, chrześcijańskimi i arabskimi. Stanowiły one jakby poprawę i uzupełnienie tablic Ptolemeusza i w wiekach średnich bardzo były cenione. Wydrukowane zostały w r. 1483, następnie kilkakrotnie wydawane, a w ostatnich czasach wydane przez rząd hiszpański w r. 1863—67. p. t.: „Libros del Saber de astronomia“ dla uczczenia pamięci Alfonsa X, zwanego Mądrym *(el Sabio)*.

Alfonsyny (Alphons d'or), złota moneta hiszpańska, wartości 25 pesetas.

Alfort, zamek i wieś o 7 klm. od Paryża, w departamencie Sekwany, nad rzeką Sekwaną i przy kolei ljońskiej, liczy 9,000 m.; słynna szkoła weterynarji, założona w r. 1766, z bogatemi muzeami anatomicznemi i historji naturalnej.

Alfred Wielki, król angielski, młodszy syn króla Etuwulfa, * 849. Po śmierci starszego brata swego Etelreda, mając 22 lata wieku (871), został przez naród ogłoszony królem. Złamał potęgę Normandów, zwanych w Anglji Duńczykami, a jako monarcha swego kraju, odznaczył się poprawą dawnych praw i urządzeń, gorliwem wspieraniem nauk, które sam własnemi zachęcał tłómaczeniami, wysyłaniem wypraw w okolice północne, celem odkrycia nowych krajów, zawiązaniem obszernych, aż do Indji sięgających stosunków handlowych i politycznych, słowem, był to monarcha wyższy nad swój wiek i czasy, uważany jest za „ojca“ marynarki angielskiej. Obok tego pod względem moralnym i obyczajowym można go postawić jako wzór pobożności, sprawiedliwości i wspaniałomyślności. Przekładał i opracowywał sam wiele łacińskich dzieł teologicznych i historycznych („Cura pastoralis, de consolatione philosophiae“ etc.), † r. 901. Por. Pauli König „**A.** und seine Stellung in der Geschichte England“ (Berlin, 1851), J. B. Weiss „Geschichte **A.** der G.“ (1852).

Alfred Ernest Albert, drugi syn królowej Wiktorji, książę Edymburski (* 1844), żonaty z W. Ks. Marją, córką Aleksandra II-go. Po śmierci stryja Ernesta II-go, księcia Sachsen-Koburg-

Gotha (w r. 1893), wstąpił na tron tego księstwa.

Al-fresco, ob. Freski.

Alfric, Alfrich, Aelfric i **Elfric,** jeden z najznakomitszych uczonych i pisarzy anglo-saksońskich, opat enshamski, † pomiędzy 1015—1020. **A.** ważne położył zasługi w udoskonaleniu języka anglo-saksońskiego za pomocą gramatyki, słownika i rozmaitych przekładów. Dla uczczenia jego imienia powstało r. 1843 towarzystwo zwane *Alfric Society*, które 1847 wydało 2 tomy jego homilji. Por. Dietrich w „Zeitschrift für hist. Theologie."

Alfurowie albo *Harafora*, nazwa najdawniejszych mieszkańców wyspy Celebes, którzy obecnie zamieszkują tylko część jej środkową, jako też wyspy Moluckie. Należą do rasy malajskiej, ale są silnie pomieszani krwią z Papuasami, mają rysy Papuasów, ale barwę jaśniejszą Malajów. Są na bardzo nizkim stopniu cywilizacji. Chaty budują na palach, zajmują się rolnictwem, hodują konie i woły. Mowa ich rozpada się na kilka djalektów. Por. Baer „Ueber Papuas u. Alfuren" (1859).

Alfy. Podług Eddy skandynawskiej Snorrona są to istoty fantastyczne, bóstwa niższego rzędu. Dzielą się na *białe* (dobre przymioty), mieszkające w niebieskim pałacu Alfheime, i *czarne* (złe przymioty), przebywające na ziemi; ob. Elfy.

Algae, ob. Wodorosty.

Algarbja (Algarve), najmniejsza i najbardziej na południe wysunięta prowincja Portugalji, obejmuje 4,850 klm. kw. i liczy 204,037 m. (1891), graniczy na południe i zachód z oceanem Atlantyckim, na północ z Alentejo, na wschód z Hiszpanją. Ma dwie rzeki spławne, Gwadjanę i Zadao, prócz kilku pomniejszych. Klimat wogóle jest bardzo przyjemny, lecz grunta górzyste i mało urodzajne nie wydają plonów, wystarczających na potrzeby miejscowe. Owoce południowe, wino i ryby stanowią tu ważniejsze produkty. Znaczna liczba portów, między którymi: *Faro* 8,600 m., *Lagos* 14,000 m., *Albufeira* i *Tavera* 11,000 m. (1891) najważniejsze, przyczynia się do nader ożywionego handlu morskiego. Prowincja ta była jedną z pierwszych zdobyczy Arabów w Europie, jakoż panowanie ich trwało w Algarbji od VIII w. aż do r. 1253, t. j. do chwili, kiedy Alfons III przyłączył ją do korony portugalskiej. Por. Maltzan „Reise durch das Königreich Algarbien" (Frankfurt, 1880).

Algardi Alessandro, rzeźbiarz, * 1602 w Bolonji, † 1654. Szczególnie odznaczył się umiejętnem naśladowaniem nagiego ciała. Najcelniejszym jego utworem jest płaskorzeźba w kościele św. Piotra w Rzymie, przedstawiająca ucieczkę Atylli, oraz pomnik Leona XI. Wybudował także barokowy kościół św. Ignacego w Rzymie.

Algaroba, drewno drzewa Hymenaea Courbaril.

Algarobilla, strąki obfitujące w garbnik, pochodzące z kilku drzew Ameryki południowej, *Caesalpinia melanocarpa*, *Acacia guayenis*, *Balsamocarpum brevifolium*.

Algarota proszek, ob. Antymon.

Algarotti Franciszek d', pisarz i uczony włoski, * 1712 w Wenecji, † 1764 w Pizie. W młodym już wieku okazał się znawcą sztuk pięknych, oraz anatomji i fizyki. Przebywał w Paryżu, Berlinie i Dreźnie, wysoko ceniony przez Fryderyka W. i Augusta III, króla polskiego. Ulegał wpływowi Woltera, a w dziele „Neutonianismo per le donne" spopularyzował naukę Newtona. Z innych pism jego ważne jest: „Saggi sopra le belle arti" (3 t., Livorno, 1763—5). W przekładzie polskim Marji Maliszewskiej posiadamy jego „Sejm walny Cyterski" („Congresso di Citera").

Algau, Algawia, południowo-zachodnia część bawarskiej Szwabji, z graniczącemi częściami Wirtembergu i Tyrolu, przecięta rzeką Iller i Alpami Algauskiemi, między rz. Renem i Lech, słynna z rasy bydła; miasto gł. Kempten.

Algauskie Alpy, część Alp Retyckich, między jeziorem Bodeńskiem a źródłami rzeki Lech, ze szczytami: Mädeler Gabel (2,637 metr. wys.), Hochvogel (2,596 m.), Säuling (2,104 m.), Krottenkopf (2,097 m.) i in.

Algawia, ob. Algau.

Algazali, filozof i mistyk arabski (1059—1111). Zostawił wiele dzieł, a między innemi „O wzajemnem zwalczaniu się filozofów," oraz o „Odrodzeniu umiejętności religijnych." Por. Gosche „Ueber Ghazzalis Leben und Werke" (1858), J. A. Święcicki „Literatura arabska" (t. II Dziejów Literatury powszechnej, 408).

Algazella, ob. Antylopy.

Algebra (z arabskiego), część matematyki czystej; właściwie jest nauką o równaniach, pospolicie jednak nadaje się tę nazwę nauce o działaniach na ilościach ogólnych, t. j. głoskach, coby słuszniej należało nazywać arytmetyką ogólną; często nazywają ją też analizą, jakkolwiek **A.** jest jej tylko pierwszą częścią. Każdy rachunek, wskazany na głoskach za pomocą znaków działań ($+, -, \times, :, \sqrt[n]{}$ i t. d.), nazywamy *formułą* czyli *wyrażeniem algebraicznem*. Zwykło się rozróżniać **A**-ę elementarną i wyższą. Pierwsza obejmuje zakres wykładany w gimnazjach; do drugiej należy teorja równań i rozwiązywanie ich liczebne, teorja determinantów czyli wyznaczników, teorja szeregów i inne jeszcze działy, które się w ostatnich dopiero czasach rozwinęły. Coraz bardziej zresztą staje się **A.** działem tylko ogólnej teorji funkcji, jako nauka o funkcjach całkowitych i racjonalnych; rozwiązywanie zaś równań staje się tylko przypadkiem szczególnym zadania ogólniejszego, które ma na celu odwrócenie zależności wielkości z sobą związanych. *Historja* **A**-y rozpoczyna się właściwie od Diofantesa, który około r. 350 po Chr. napisał traktat o równa-

niach, gdzie podaje już ogólne rozwiązanie równania stopnia drugiego. Nauka ta przeszła jednak do Europy przez Arabów, u których zwała się: *Al dżebr wal mokabala*, to jest uzupełnienie i porównanie. Zasługa wprowadzenia jej do Europy należy się kupcowi włoskiemu Leonardo Fibonaci około 1200 roku. Rozwiązanie równania trzeciego stopnia podał w r. 1505 Scypio Ferreo w Bolonji, Tartaglia i Cardanus uzupełnili te metody, a Ferrari rozwiązał równanie stopnia czwartego. Szczególnie zasłużeni w tej gałęzi nauki są: Viète († 1603), który wprowadził do **A.** znaki ogólne, Descartes, który przystosował **A.** do geometrji. wyrażając naturę linji krzywych za pomocą równań, dalej wielki Newton, Maclaurin, Moire, Taylor, Euler, Lagrange, Gauss, Abel, Cauchy, Fourier, Serret, Galois, Kronecker, Sylvester, Clebsch, Riemann, Weierstrass i inni.— Z dawniejszych podręczników polskich szczególnie ważny jest wykład **A**-y z polecenia komisji edukacyjnej napisany przez L'Huilliera i przełożony przez księdza Gawrońskiego. Z podręczników późniejszych ważniejsze: Wyrwicza (1828), Hreczyny (1830), Wrześniowskiego (1845). Algebrę wyższą obejmują dzieła Steczkowskiego (1852), Sągajły (2 t., 1873—4). J. Sochockiego „Rozwiązywanie równań liczebnych," Babczyńskiego (kurs litografowany), Baranieckiego „Teorja wyznaczników" (1879), K. Hertza „Pierwsze zasady kwaternionów" (1887). Najnowsze podręczniki **A.** szkolnej są: Zajączkowskiego (1889), Todhuntera, przekład Kwietniewskiego (1890), Baranieckiego (1893). Z dzieł obcych przytoczymy: Cantor „Vorlesungen über Geschichte der Mathematik" (2 t., 1888—92), Serret „Cours d'algebre supérieure" (5 wyd. 1885), Petersen „Theorie der algebraischen Gleichungen" (1878), Netto „Substitutionstheorie" (1882). Ob. Matematyka.

Algebraiczne działania, toż co arytmetyczne działania.

Algebraiczne ilości, A. wyrazy, ob. Ilość, Liczba.

Algebraiczne krzywe, ob. Krzywe linje.

Algebraiczne znaki, ob. Matematyczne znaki.

Algeciras, Algesiras, Algeziras, portowe miasto hiszpańskie w prowincji Kadyksu, nad cieśniną Gibraltarską, liczy 12,500 m. i prowadzi znaczny handel nadbrzeżny. Było to pierwsze miasto, jakie w r. 711 Maurowie zdobyli na półwyspie Iberyjskim i władali niem do roku 1344. W r. 1801 d. 6 i 12 lipca zaszły tutaj dwie bitwy morskie pomiędzy flotą angielską a francusko-hiszpańską, z których w pierwszej Francuzi, w drugiej Anglicy zwycięstwo odnieśli.

Algenib, gwiazda najjaśniejsza (α) w konstelacji Perseusza; także gwiazda γ w konstelacji Pegaza.

Algezymetr, zbudowany przez Björnströma przyrząd do oceny natężenia bólu. Fałd skóry chwyta się cęgami i ciśnienie powiększa się stopniowo, aż do sprowadzenia uczucia bólu. W ten sposób porównywać można wrażliwość na ból różnych części ciała.

Alghero, miasto w prowincji Sassari, na wyspie Sardynji; 10,200 m. (1891) i wygodny port dla mniejszych statków. W okolicy tutejszej poławiają się najlepsze korale na m. Śródziemnem.

Algia, *algesia*, ból w ogólności; zwykle używa się w znaczeniu nerwobólu (ob.).

Algier (fran. *Alger*, hiszp. *Argel*, arab. *Al-Dżezair*, u Rzymian *Icosium*), od 1831 r. stolica francuskiej kolonji Algierji na morzem Śródziemnem, ma 83,000 m. (1891), z których połowa Europejczyków. **A.** jest siedzibą gubernatora generalnego, władz cywilno-wojskowych, biskupa katolickiego, ma akademję wojskową, cztery fakultety, liceum, obserwatorjum, dwa teatry, kilka towarzystw naukowych i t. d., oraz piękny i ważny arsenał morski. Port tutejszy i fortyfikacje były z ogromnym kosztem założone r. 1530 przez Barbarossę. Na wysokiem wzgórzu leży Kasbah, dawna cytadela i rezydencja deja algierskiego. Miasto prowadzi znaczny i coraz bardziej ożywiający się handel, zwłaszcza, że liczne i dobrze urządzone drogi łączą je ze wszystkiemi ważniejszemi punktami kolonji. W ostatnich latach **A.** stał się stacją klimatyczną, gromadzącą podczas zimy licznych przybyszów z Europy. Por. Schneider: „Der klimatische Kurort **A.**" (Drezno, 1869—78, 3 t.). Departament **A.** obejmuje 170,801 klm. kw. z ludnością 1,468,000 m.; dzieli się na 5 obwodów.

Algierja (fr. Algérie), do r. 1830 hołdownicze państwo tureckie, obecnie kolonja francuska, na północnym brzegu Afryki, między 30°—37° szer. półn. i 16°—26° dług. wschod., graniczy na północ z morzem Śródziemnem, na wschód z Tunisem, na południe z wielką pustynią Sahary, na zachód z Marokiem. Charakter geograficzny **A.** taki sam, jak i całej Berberji. Powierzchnia jej obejmuje ok. 667,000 klm. kw. i jest bardzo górzysta; wzdłuż pobrzeża morskiego ciągnie się pasem 23 mil szeroki łańcuch gór Atlasu; dalej w głąb kraju idą obszerne rozłogi, zwane Sebcha, pełne jezior słonych, za któremi wznosi się drugi łańcuch gór Dżebel-Aures, ze szczytami 2,310 m. wys. Do tych gór przytyka pustynia Sahara. Francuska część pustyni Sahary obejmuje około 320,000 klm. kw. z 50,000 miesz. Śród pasma gór nadbrzeżnych znajdują się rozległe równiny, po większej części otwarte od strony morza, jak w okolicach Bony, Algieru, Oranu, Telatu, Egris i Szelifu. Te żyzne i obfitujące w wodę płaszczyzny składają tak zwaną ziemię Tell zdolną do uprawy. Więcej ku południowi, bezwodne i piaszczyste okolice przerywane są niewielkiemi oazami; dalej zaś kraj przybiera naturę Sahary. Główniejsze rzeki są: Budszyma, Tafna, Szelif, Wad-el-Kebir, Sejbuz i Maza-

tran. *Klimat* Algierji jest zdrowy i umiarkowany na północnym stoku Atlasu, z wyjątkiem niektórych okolic bagnistych; wielkie upały zwykle krótko trwają, od lipca do listopada, deszcze padają w grudniu, styczniu i lutym; najbujniejsza roślinność poczyna się od lutego, a wszelkie plony dojrzewają już z końcem maja. Góry pokryte są lasami, w których najpospoliciej rosną: dęby, sumaki, dzika oliwa, palma, cyprys i mirt. Z królestwa zwierząt są: lwy, lamparty, pantery, hyjeny, szakale, strusie i t. p.; ze zwierząt domowych: konie, osły, muły, wielbłądy i owce; brzegi obfitują w ryby, a głównie w korale. Z minerałów znajdują się: żelazo, miedź, ołów i sól. Mieszkańcy, których liczba 4,174,700 (1891), składają się: z Turków, Maurów, Arabów, Kabylów, Żydów i Europejczyków. Głównym zwierzchnikiem zarządu kraju jest od r. 1871 gubernator generalny, łączący w swej osobie władzę wojskową i cywilną; w zarządzie cywilnym ma do pomocy radę, złożoną z najwyższych urzędników i obywateli. Z trzech departamentów, Algieru, Oranu i Konstantyny, rozpada się każdy na terytorjum wojskowe i cywilne, które dalej dzieli się na obwody, gdy terytorja wojskowe dzielą się na dywizje i poddywizje. Terytorja cywilne obejmowały w 1891 roku 124,941 klm. kw., z 3,637,000 m., wojskowe zaś 352,972 klm. kw., z ludnością 488,000 m. Ludność arabska tworzy jeszcze *duary* i *ferki* (gminy), *ule* (pokolenia) i *araliki* (związki kilku pokoleń). Dla pośrednictwa między władzami, a naczelnikami plemion istniały 24 „biura arabskie,“ zniesione w roku 1871. Katolicko-kościelny zarząd należy do biskupa Algierji, mahometański zaś do muftych dwu ich głównych meczetów. Siła wojskowa, która aż do ostatnich czasów ciągle się zwiększała, wynosi obecnie 55—60,000 ludzi; wydatki preliminowane na r. 1896 czynią 74, dochody 53 miljony franków. Ogólna liczba Europejczyków w Algierze wynosi do 270,000 miesz.— *O przemyśle* fabrycznym w Algierji nic jeszcze powiedzieć nie można, gdyż rolnictwo pochłania tu dotąd wszystkie siły mieszkańców; wszystkie materjały surowe wychodzą po większej części do Francji, a zbyt mała liczba zakładów specjalnych przerabia je na miejscu. Mimo to jednakże zaprzeczyć nie można, że rząd francuski stara się wszelkiemi sposobami podnieść nietylko handel, lecz i produkcyjne zasoby tego kraju. Rolnictwem w 1894 zajmowało się 3,481,286 m., razem z 201,000 Europejczyków. Zebrano w 1893/4 r. 7,177,107 setek kilogramów jęczmienia, 5,517,733 pszenicy, oprócz mniejszych ilości innego zboża. Na 6,300 hektarach zebrano w 1892 r. przeszło 6 mil. kg. tytuniu, a na 113,810 ha. w 1895 r. 3,797,693 hektolitrów wina. Ważnym produktem rolniczym jest też alfa. Lasy obejmują przeszło 3 mil. hektarów. Koni i mułów jest 360, wielbłądów 268, bydła rogatego 1,193, owiec 9,502, kóz 3,829 tysięcy sztuk.—Ogólna wartość wywozu w 1894 r. czyniła 242, przywozu zaś 260 miljonów franków. Drogi żelazne d. 1 stycznia 1896 wynosiły 2933 klm., biur pocztowych było 476 w r. 1893.

Historja. Za rzymskich czasów, Algierja, której wschodnia część (Numidja) należała do prowincji Afrykańskiej, część zachodnia stanowiła prowincję, zwaną Mauritania Caesariensis, znajdowała się w stanie kwitnącym, z którego skutkiem najścia Wandalów, a potem Arabów, w ciągu trzech następnych wieków zniżyła się do zupełnej dzikości i barbarzyństwa. Książę arabski Zeiri około 935 wybudował miasto Al-Dżezair, dzisiejszy Algier. Do 1148 panowali tu potomkowie Zeira, po nich Almonadowie do 1269. Potem rozpadło się państwo na drobne księstewka. W r. 1492 zajęli cały kraj wygnani z Hiszpanji Maurowie i Żydzi. Po nich objęli rządy Hiszpanie za czasów Ferdynanda Katolickiego (1510). Roku 1520 sławny wódz korsarski Chair-ed-din, otrzymawszy kraj ten po bracie Horuku Barbarossie, poddał się sułtanowi Selimowi i był mianowany przezeń baszą Algieru; on też, odebrawszy Hiszpanom wszelką władzę nad tym krajem, urządził ów system despotyzmu wojskowego i rozboju morskiego, z którego Algierja słynęła aż do r. 1830. Od r. 1600 basza Algieru miał przy swym boku wybieranego zwykle przez janczarów deja, jako głównego naczelnika siły zbrojnej. Późniejszemi czasy, państwa chrześcijańskie, niepokojone ustawicznemi rozbojami i okrucieństwy Algierczyków, próbowały niejednokrotnie ich skarcić, lecz wszelkie usiłowania w tej mierze były po większej części bezskuteczne. Nareszcie dej algierski usunął zostającego przy swym boku baszę, wyłamał się r. 1708 z pod władzy tureckiej i założył tu pewien rodzaj rzeczypospolitej żołnierskiej. W r. 1775 Hiszpanja przedsięwzięła ostatnią wielką wyprawę przeciwko Algierji, ale i ta, prócz ciężkich klęsk, żadnego nie odniosła skutku. W r. 1815 flota Zjednoczonych Stanów Ameryki Północnej poraziła flotę algierską pod Kartageną i wymogła nawet pokój, mocą którego flota amerykańska została uznaną za nietykalną, Wkrótce potem, kiedy dej Omar odmówił żądaniu Anglji oswobodzenia jeńców wojennych i uszanowania praw międzynarodowych, flota angielsko-holenderska, pod dowództwem lorda Exmouth, stanęła 27 sierpnia 1816 pod Algierem, zbombardowała miasto i zmusiła Algierczyków do przyjęcia podanych im warunków, to jest do wydania jeńców chrześcijańskich i zupełnego zaprzestania rozbojów morskich. Mimo to jednak rozboje nie tylko że nie ustały, ale przeciwnie, z większem niż dotąd prowadzone były zuchwalstwem. Kilkokrotne zatargi z Francją i zniewaga, wyrządzona konsulowi francuskiemu w r. 1817 przez deja Husseina, skłoniły rząd francuski do przedsięwzięcia wielkiej wyprawy przeciwko Algierowi. Pod dowództwem wice-admirała Duperré

i generała Bourmont'a stanęła flota francuska 13 czerwca 1830 pod Sidi-Ferusz w bliskości Algieru, a 5 lipca miasto już się znajdowało w ręku Francuzów i odtąd na zawsze przy nich pozostało. Wskutek rewolucji lipcowej generał Bourmont był zastąpiony przez Clauzela, który, zająwszy Oran, Bonę i Bugja, pobił beja z Titeri, a potem zdobył Blidę i Medeah. Po nim nastąpił Berthezène (do grudnia 1831), za którego już się zaczęło powstawanie Arabów przeciwko obcemu panowaniu, a wkrótce po nim Savary, książę Rovigo, (do marca 1833), z powodu okrutnej surowości powszechnie znienawidzony. Nareszcie jako najniebezpieczniejszy nieprzyjaciel Francuzów wystąpił waleczny i szlachetny Abd-el-Kader (ob.), który, ogłoszony przez 30 plemion emirem Maskary, odciął Francuzom od południa i zachodu wszelkie komunikacje i dowozy i po uporczywych, z rozmaitem szczęściem prowadzonych walkach, traktatem z d. 26 lutego 1834 uznany został przez Francuzów, jako władca wszystkich plemion zachodnich, a przez Arabów godnością sułtana Maskary zaszczycony. Wkrótce atoli rozpoczęły się nanowo krwawe walki, którym ani klęska, poniesiona przez generała Drouet d' Erlon (od września 1833 do sierpnia 1835) pod Makta (28 czerwca 1835), ani zwycięstwa Clauzel'a (do lutego 1837), końca położyć nie mogły. Dopiero Damrémont (3 kwietnia do 12 października 1837), zawarł z Abd-el-Kaderem 30 maja 1837 traktat nad rz. Tafną, mocą którego temu ostatniemu zachodnią część prowincji Maskara i Titeri w zupełności oddano. Otóż, od tego dopiero czasu poczyna się prawdziwe zdobycie tej części kraju przez Francuzów, gdy tymczasem w części wschodniej, dopiero ze zdobyciem Konstantyny (5—13 października 1837), cała ta kraina, ale jeszcze nie odrazu, przeszła w posiadanie zdobywców. Następny gubernator, generał Valée (12 października 1837—1841) uspokoił 1837—8 wschód i południe i pierwszy przedsięwziął uprawę gruntów zdobytych, na większą skalę. Gdy atoli Abd-el-Kader, jednocząc w osobie swojej talenta znakomitego wodza i najwyższą władzę religijną, zerwał w końcu 1838 r. traktaty, rozpoczęła się wojna nanowo. Lubo armja francuska liczyła wtedy 70,000 ludzi, nie śmiano przecież stanowczych przedsiębrać kroków. Dopiero z przybyciem generała Bugeaud (22 lutego 1841—46) i objęciem przez niego gubernatorstwa, wojna pomyślniejszy przybrała kierunek. Z powodu pomocy, jaką państwo marokańskie dawało naciskanemu zewsząd Abd-el-Kaderowi, Francuzi wplątali się (1844) i z tem państwem w wojnę, która wszakże skutkiem zbombardowania Tangeru (6 sierpnia) i zwycięstwa Bugeaud'a nad Isly (14 sierpnia), doprowadziła Francję do korzystnego pokoju z Marokiem i do pozostawienia Abd-el-Kadera własnym siłom. Z tem wszystkiem emir umiał jeszcze tę walkę przedłużyć, aż nareszcie zaczepiony przez Maroko i przez Francuzów jednocześnie, zniewolony był poddać się generałowi Lamoricière i księciu Aumale, który (wrzesień 1847) został generał-gubernatorem Algierji. Kraj został tedy wogóle uspokojony, i zaprowadzono wkrótce administrację wewnętrzną; mimo to jednak nie ustały jeszcze pojedyńcze rozprawy z drobnemi plemionami, zawsze do rokoszów pochopnemi. Jakoż ostatni jeszcze generał-gubernatorowie, jak: Charron (9 września 1848 do maja 1851) i Randon (od 11 grudnia 1851—58), musieli przedsiębrać wojenne wyprawy, skutkiem których ukorzenie Małej Kabylji przez St. Arnaud (1851), a potem reszty plemion kabylskich przez Randona (1857), na uwagę zasługuje. Odtąd, na mocy dekretów z 24 czerwca i 31 sierpnia 1858 zaprowadzone zostały najważniejsze zmiany w zarządzie tego kraju, oddanego pod zawiadowanie nowo utworzonego ministerjum osad, które jednakże już 1860 r. dekretem z 11 grudnia zniesiono, a naczelny zarząd kolonji powierzono generał-gubernatorowi marszałkowi Pélissier († 1864). Za jego administracji, jak również jego następcy marsz. Mac-Mahon'a (od 1865), wybuchały cząstkowe powstania Arabów (1864 w prowincji Oran, 1865—67 w Oran i Tell), które jednak szczęśliwie przytłumiono. Nieszczęśliwa wojna francusko-niemiecka (1870—71) znowu obudziła w Arabach nadzieję wyswobodzenia się, ale rokosz zbrojny został stłumiony przez następcę Mac-Mahona, generała Durieu i wysłańców Rzeczypospolitej, która udzieleniem żądanych dawno swobód obywatelskich przyłożyła się ostatecznie do pacyfikacji kolonji. W lipcu roku 1876 zarząd **A.** podzielonym został na trzy departamenty: spraw wewnętrznych, skarbu i robót publicznych. Gubernatorem od r. 1873 był generał Chanzy, lecz odwołany został w r. 1879, a miejsce jego zajął brat prezydenta rzeczypospolitej, Albert Grévy. Pod zarządem cywilnym jednak rozpoczęły się częściowe powstania Arabów, mianowicie też w prowincji Oran, pod dowództwem Bu-Amemy, który zniszczył wiele kolonji europejskich, zwłaszcza hiszpańskich i odniósł nawet zwycięstwo nad pułkownikiem Innocenti w czerwcu 1881 r. Dopiero środki wojenne, przedsięwzięte przez generała Saussiera, wysłanego przez rząd do Algierji, zmusiły Bu-Amemę do ustąpienia na terytorjum marokańskie. W listopadzie 1881 r. miejsce Grévego zajął Tirman, z władzą jednak ograniczoną, sprawy bowiem wojenne oddane zostały gen. Saussier. Bu-Amema ostatecznie był pokonany dopiero w kwietniu roku 1882. Z pośród rozmaitych dzieł o Algierji zalecamy przedewszystkiem następujące: „Exploration scientifique d' Algérie," pismo wychodzące od r. 1844, wydawane przez cząstkową komisję, wyznaczoną do naukowego zbadania tego kraju; „Reisen in die Regensschaft Algier 1836—38," przez Wagnera (3 t., Lipsk. 1841); „Expé-

dition du général Cavaignac dans le Sahara algérien en Avril et Mai 1847“ (Paryż, 1849); „Tableau de la situation des établissements français dans l'Algérie“ (Paryż, 1838—46); „Sur la guerre en Afrique“ przez generała Jussufa (Algier, 1850 roku); „L'Algérie française“ przez Berteuil'a (2 tomy, Paryż, 1856 r.); „Reise in das innere von **A.**“ Hirsch'a (Berlin, 1862); „A travers la Kabylie“ Farine'a (Paryż, 1865), wspaniała edycja; Bystrzanowski „L'Algérie,“ 1846; Leroy-Beaulieu „L'Algérie et la Tunisie“ (1887); Villot „Algérie“ (moeurs, coutumes, 1875); Houdas „L'Ethnographie de l'Algérie“ (1886); Burdeau „L'Algerie en 1891“ (1892); Piesse „Algérie et Tunisie“ (1891). Wielka karta **A**-i, 1: 50000 wydaje ministerjum wojny od r. 1884. Najnowsze karty 1: 1.000,000 ogłosili Gaultier i Lacoste w r. 1889.

Algierski metal, ob. Brytański metal.

Algieryt, minerał, krzemian glinu, wapnia i sodu, kryst. w długie słupy rombowe. Znajduje się w Ameryce płn.

Algietka, rzeka w gub. Tyfliskiej, wpadająca do rz. Kur.

Algimunt, legendarny książę litewski, syn Trojnata, a wnuk Skirmunta, który porobić miał obszerne zdobycze na Rusi. **Algimunt,** jeden z synów Holszy Romuntowicza, który pochodził z drugiej dynastji książąt litewskich, panującej po dynastji Ryngolda i Mindowy. Brat Algimunta pierwszy z tego domu przyjął religję chrześcijańską jeszcze za Gedymina i zarządzał podobno mias. Kijowem. W r. 1321 walczył nad rz. Pierną z Rusią i miał udział w owem sławnem zwycięstwie, które Kijów ostatecznie Litwie oddało; ob. Holszańscy książęta.

Algina, substancja otrzymana z wodorostów morskich, jako produkt uboczny przy otrzymywaniu jodu. Polecana jest jako materjał do apretury, oraz na wyrób papieru fotograficznego.

Algis, w mitologji litewskiej, według Łasickiego, miał być posłannikiem bogów (aniołem).

Alglave Emil, * 1842, publicysta francuski, profesor szkoły prawa w Paryżu, redaktor: „Revue politique et littéraire,“ autor wielu rozpraw treści ekonomiczno-prawnej.

Algoa, zatoka na południowo-wschodniem wybrzeżu Przylądka Dobrej Nadziei (Kaplandu), w Afryce.

Algodonit, minerał, odmiana arsenku miedzi.

Algol, gwiazda β w konstelacji Perseusza, słynna ze swej zmienności. Przez 60 godzin jest ona gwiazdą 2 wielkości, następnie w ciągu $4\frac{1}{2}$ godzin opada do 4 wielkości, poczem znowu przez $4\frac{1}{2}$ godziny wraca do normalnej swej jasności. Zmienność tę dostrzegł Montanari w r. 1667, ale okres jej oznaczył dopiero Goodricke w r. 1782. Dla wyjaśnienia tego zjawiska przypuszczano już dawniej, że dokoła **A**-a krąży ciemny towarzysz, który go w stałych odstępach czasu przysłania, a badania spektroskopijne Vogla, 1889, wniosek ten potwierdziły i pozwoliły nadto ocenić, że odległość towarzysza od gwiazdy głównej wynosi 5 miljonów kilometrów, a masy ich czynią $^2/_9$ i $^4/_9$ masy słońca. Podobny charakter zmienności przedstawia kilka innych gwiazd, które stąd zaliczają się do „typu Algola.“ Ob. Gwiazdy zmienne.

Algonkinowie, niegdyś wielka grupa plemion indyjskich w Ameryce północnej, na płn.-zachód od zatoki Hudsońskiej, obecnie zredukowana do liczby 40,000; należą do nich plemiona Mikmak, Kri i kilka innych. Trudnią się polowaniem i rybołówstwem. Zachowały się u nich podania o obcem pochodzeniu i o podróży morskiej, która ich do Ameryki doprowadziła, a głównym bohaterem tych podań jest bóg Glukap. Mowa ich ma być spokrewniona z języków Azteków.

Algorytm, zbiór wszystkich znaków, używanych w jakimkolwiek rachunku. Tak mamy **A.** rachunku różniczkowego, **A.** proporcji. Wyraz ten pochodzi od nazwiska matematyka arabskiego Alkaresmi, † 820, którego dzieło w przekładzie łacińskim miało tytuł *Algoritmi* (t. j. *Alkaresmi*) *de numero Indorum.*

Algrafja, metoda reprodukcji pisma, polegająca na zastąpieniu kamieni litograficznych płytami glinowemi, skąd nazwa *(Al*—symbol chemiczny glinu. *aluminium).* Metoda ta, wynaleziona przez Schmidta w Moguncji, zaleca się zmniejszaniem kosztów oraz ciężaru płyt.

Algreen-Ussing Tage, 1797—1872, prawnik i mąż stanu duński, przeciwnik konstytucji i głosowania powszechnego, autor „Handboog i den danske criminalret“ i t. d.

Alguazil (z arab. Alguacil), wykonawca wyroków sądowych w Hiszpanji. Istnieją **A.** *mayores* i **A.** *menores*=wyżsi i niżsi. Jako symbol władzy noszą laskę (vara de justicia).

Alhagi, *Bożodajnia,* rodzaj roślin z rodz. strąkowych, obejmujący krzewy cierniste z drobnemi liśćmi i czerwonemi kwiatami, w okolicach stepowych Azji i Egiptu. *Alhagi mannifera* wydaje biały sok gęstniejący, smaku słodkiego, ze wszystkiemi własnościami *manny,* używanej w lekarstwach. Arabowie mają używać jej zamiast cukru.

Alhama, m. hiszp. w prow. Granady, 8,000 m., znajdują się tu licznie zwiedzane wody mineralne; było niegdyś jedną z najważniejszych twierdz maurytańskich i zarazem skarbcem królów Granady. To samo nazwisko *Alhama* nosi też kilka innych miejsc kąpielowych w Hiszpanii, a to z arabskiego *El-Hammam,* cieplica.

Alhambra (po arab. Kelat-al-hamrah, czerwony dom), maurytański pałac królewski, będący zarazem cytadelą miasta Granady w Hiszpanji, jest najpiękniejszym w całej Europie pomnikiem arabskiego panowania i architektury. Cały ten gmach otaczają dwa dziedzińce, z których w pierwszym

znajduje się wspaniały wodotrysk, spoczywający na 12 lwach z czarnego marmuru. Prześliczne galerje, obszerne komnaty i sale, zdobne malowaniami i złoceniem, ogromne sklepienia, świadczą o guście i biegłości maurytańskich budowniczych. W roku 1890 uszkodził ją pożar.

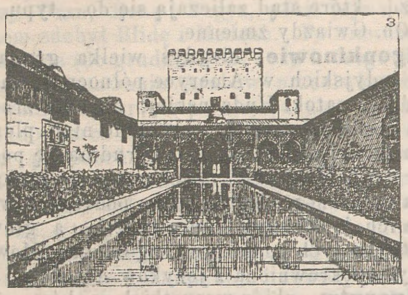

Alhambra. Dziedziniec Mirtów i wieża Comares.

Por. Owen Jones, „Plans, elevations, sections and details of the Alhambra“ (2 tomy, Londyn, 1842—45); Gosche „Die A.“ (Berlin, 1854); Conde „Historia de la dominacion de los Arabes en Espagna (Barcelona, 3 t., 1844); P. Sédille „Monuments, Musées et Paysages de l'Espagne“ (Paryż, 1875); Girault et Prangey „Souvenirs de Grenade et de l'Alhambra“ (Paryż, 1839); Bisson „Choix d'ornements arabes de l'Alhambra“ (Paryż, 1855).

Alhazen, znakomity optyk arabski, żyjący około r. 1000, inaczej zwany *Abu Ali al Hasan Alhaitham*, ur. prawdopodobnie w Al-Basra. Jest on autorem optyki, która p. t. „Opticae thesaurus Alhazeni Arabis libri VIII“ wydaną została, razem z optyką Ciołka czyli Vitellona, w Bazylei 1572. W dziele tem podał metodę oznaczania wysokości atmosfery. Błędnie uważają za jedną osobistość **A**-a i Alkhaziniego (ob.).

Alhenna, ob. Lawsonia.

Alherunt, tkanina robiona z szychu, naśladownictwo złotogłowiu, inaczej zwana *nędzą*; dawniej była używaną w Polsce.

Alhoy Filadelf Maurycy, literat francuski, * w Paryżu 1802, † w Rouen 1856. Za czasów Restauracji założył mnóstwo drobnych pism perjodycznych, a mianowicie *Figaro*, które miało świetne powodzenie, i dostarczał teatrom francuskim mnóstwa wybornych na owe czasy sztuk dramatycznych. Oprócz tego ogłosił jeszcze: „Grande biographie dramatique“ (1824) z podpisem *Pustelnika z Luksemburgu;* „Biographie des représentans du peuple“ (1848); „Physiologies de la Lorette et de l'Etudiant,“ jak również kilka pism ilustrowanych, niezmiernie wziętych: *les Bagnes; les Brigands et Bandits célèbres; les Prisons de Paris* i t. d. Jeden z jego utworów przetłómaczono na polski p. t. „Fizjologja wierzyciela i dłużnika“ (Warszawa, 1843).

Ali (po arab. wspaniały, wyniosły), jedno z najużywańszych imion mahometańskich, oznaczających zarazem pewną cześć lub godność.

Ali, basza Janiny, * 1740 w Tebelenie w Epirze, pochodził z rodziny naczelników plemienia Arnautów Tosków. Po śmierci ojca rozpoczął walkę ze swymi nieprzyjaciołmi; mimo początkowych niepowodzeń, świetne odniósł zwycięstwo i przy pomocy rządu tureckiego odzyskał zabrane ojcu posiadłości i został baszą Delwińskim, a po ukończeniu wojny turecko-rosyjskiej, baszą Trykalskim 1787. Podstępem owładnął Janiną i otrzymał godność baszy tego miasta 1788, a po upokorzeniu Suljotów 1803, gubernatora (seraskiera) Rumelji. Porozumiewał się tajemnie z Rosją, Francją i Anglją. Porta postanowiła odebrać mu wielkorządztwo. Mimo to jednak, korzystając z powstania greckiego, trzymał się jeszcze do r. 1822, w którym po bohaterskiej obronie w twierdzy Janińskiej poddał się Kurszyd baszy. Pomimo zapewnionego mu życia, został stracony 5 lut. t. r. Był to człowiek znakomitych zdolności i odwagi, lecz charakteru nikczemnego, a w srogości swojej tak był bezczelnym, że się nawet jawnie lubił chlubić licznemi zabójstwami. Por. Lerfbeera „Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali-pacha.“

Ali-basza, dyplomata turecki, * około r. 1835; zdolności swoje dał poznać jako sekretarz Fuada baszy na konferencjach paryskich 1856 r., co do księstw naddunajskich. W r. 1861 został pierwszym sekretarzem poselstwa w Paryżu, a w roku 1862 komisarzem w Serbji po bombardowaniu Belgradu, gdzie udało mu się załatwić wiele trudności. W r. 1865 objął kierunek polityczny wilajetu bośniackiego. W r. 1870 został gubernatorem Erzerumu, potem Trebizondy, a w 1872 prefektem Konstantynopola. W 1873—6 był posłem w Paryżu, w 1876 mianowany został gubernatorem Hercegowiny w czasie powstania, a wkrótce potem Albanji; w r. 1877 został ambasadorem w Paryżu, lecz krótko pozostawał na tem stanowisku, gdyż w roku następnym mianowany był prezesem rady stanu, i ten urząd pełnił do d. 19 września 1879.

Ali-Bej, przybrane nazwisko podróżnika hiszpańskiego *Domingo Badia y Leblich*, * 1766, † 1819; pozostawił znakomity opis podróży po Wschodzie. Por. Józefa Sękowskiego rozprawę w *Dzienniku Wileńskim* (rok 1818, t. 1).

Ali-Bej, bej Memeluków, ob. Egipt, Historya nowa.

Ali-Bek, ob. Bobowski Albert.

Ali-ben-Abi-Taleb, * około 600, czwarty kalif, najwierniejszy i najwaleczniejszy towarzysz Mahometa, którego córkę Fatymę miał za żonę. Założyciel sekty szyitów, którzy wspaniały grób jego w Kufie dziś jeszcze licznie odwiedzają. Zamordowany 661. Przypisują mu także zbiór zdań, których najlepsze wydanie wyszło w Lipsku 1837

przez Fleischera. Jego, po większej części treści religijnej, „Dywan“ drukowany był w Bulaku (1840). Poi. G. Flügel „Geschichte der Araber“ (Lipsk,1867); „Sententiae Ali-ebn-Abi-Talebi arabicae et latinae“ wyd. Cornelius van Waenen, Oksford, 1806.

Ali-Munsinsade, kapudan basza (admirał), znakomity marynarz za panowania Selima III. Odebrał Wenecjanom wyspę Cypr i dowodził flotą otomańską w krwawej bitwie pod Lepantem (1571), gdzie też i poległ.

Ali-Mustafa-Czelebi, * 1542, † 1599, poeta, historyk i moralista turecki (Kunh-ul-achbar= zbiór wiadomości).

Ali-Svavi, † 1878, pisarz postępowy turecki. Dobrze widziany na dworze Abdul-Hamida, stracił jego łaski i za spiskowanie skazany został na śmierć.

Ali-Szir (Mir Ali-Szir), znakomity mąż stanu i poeta perski XV w. Jako wezyr sułtana Husseina Mirzy w Korassanie, założył w Heracie meczet, akademję, klasztor, szpital i t. d.; budował drogi, wspierał artystów i uczonych. Z dzieł jego wymieniają: „Meczales ennefais,“ t. j. historja poetów dżagatajskich; „Arusi Turki“ prozodja turecka i „Dywan perski,“ zbiór poezji. Por. Hammer, „Gesch. der schönen Redekünste Persiens.“ J. A. Święcicki, „Liter. Nowoperska,“ (II t. Dziejów Lit. Powsz., 560—561).

Alianus, zwany Taktykiem, grecki pisarz o sztuce wojennej, żył w Rzymie od 100—140 po Chr. Dzieła jego były wydane w Lejdzie przez Arcerjusza (1613). Tłómaczenie Rüstowa i Köchly wyszło w ich zbiorze: „Griech. Kriegsschriftsteller“ (Lip., 1855).

Alianus, Klaudjusz, z Prenesty pod Rzymem, zwany Sofistą, żył w połowie II w. po Chr. i pisał po grecku: „Opowiadanie mieszane“ (Paryż, 1805), oraz „O naturze zwierząt“ (2 tomy, Jena 1832). Kompletny zbiór wydał Hercher (Par., 1858, oraz Lipsk, 1864—6).

Alias (łac.: inaczej, czyli) używa się przy imionach podwójnych, mogących być używanemi jedno za drugie.

Aliattes, z dyn. Mermnadów, król Lidji, (617—560 przed Chr.), ojciec Krezusa. Walczył z Cyaksaresem i Milezyjczykami. Grobowiec jego pod Sardes, ogromna piramida na szerokiej kamiennej podstawie, był ostatniemi czasy przedmiotem licznych naukowych badań. Por. Schubert „Gesch. der Könige von Lydien“ (1884).

Alibaud Ludwik, * w Nimes 1810; był naprzód kopistą w rodzinnem mieście, a następnie zaciągnął się jako ochotnik do wojska francuskiego, z którego wystąpił w r. 1834 i udał się do Barcelony i Perpignan. We dwa lata powrócił do Paryża; 25 czerwca 1836 w chwili wyjazdu Ludwika Filipa z pałacu Tuileries, strzelił do niego i chybił, za co ukarany śmiercią 11 lipca 1836.

Alibei, Szczagany i Mortaza, jeziora słone na brzegu m. Czarnego, w pow. Akermańskim, dł. do 25 w. a 7 wiost szerokie.

Alibert Jan Ludwik, baron, sławny lekarz francuski, * 1766 w Villefranche, † 1837 w Paryżu. Był profesorem w paryskiej szkole lekarskiej i nadwornym lekarzem Ludwika XVIII. Ogłosił: „Précis théorique et pratique sur les maladies de la peau“ (2 t., 1822); „Physiologie des passions“ (1825, 2 wyd. 1861).

Alibi, wyraz łaciński, znaczący: gdzieindziej, używany w prawie karnem jako sposób obrony przy zarzuconej obwinionemu zbrodni lub występku, a zależący na dowiedzeniu, że oskarżony znajdował się na innem miejscu, w chwili kiedy zbrodnię spełniono, a zatem fizycznie dokonać jej nie mógł.

Alibone Samuel, * 1716 roku, pisarz amerykański. Napisał wiele prac bibljograficznych; najważniejsza: „A critical dictionary of english literatur and british and american authors (1870—1871).

Alicante, m. gł. prowincji t. n. (5,660 klm. kw. i 433,050 m.) w Hiszpanji nad m. Śródziemnem; dobry port, potężna cytadela, sławne winnice, fabryki wyrobów bawełnianych, handel bardzo ożywiony, szczególnie winem, 40,115 m.

Alicata albo Licata, twierdza i port w Sycylji nad morzem Śródziemnem, 15.000 m.

Alidada (z arab. *liczyć*), narzędzie, składające się z linjału metalowego, obracającego się około osi jakiegokolwiek przyrządu, służącego do mierzenia kątów. Do końców linjału przymocowane

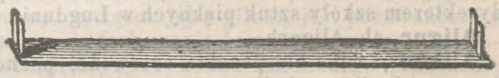

Alidada.

są *celowniki*, przez które patrzy się na przedmioty przy zdejmowaniu planów. W przyrządach ściślejszych zamiast **A**-y używa się lunety, w której ognisku rozciągnięta jest siatka nitek pajęczych.

Alidowie, ob. Fatymidzi.

Alien-Bill, prawo o cudzoziemcach przebywających w Anglji, uchwalone przez parlament podczas pierwszej rewolucji francuskiej, dla uchronienia się od emisarjuszów, wysyłanych z Francji do wszystkich krajów monarchicznych. Prawo to dziś już nie obowiązuje.

Alieni juris (homo) oznaczało w prawie rzymskiem człowieka zależnego od władzy czyjej, który nie jest panem własnej woli, lecz poddany jest cudzej, *alieno juri subjectus*.

Alievo Józef, współczesny filozof i literat włoski, * 1830. Pisał wiele w kierunku spirytualistyczno-teistycznym: „L'Hegelianismo la scienza e la vita“ (1868); „Il problema metafisico studiato nella storia della filosofia“ (1877). Zabierał także głos w kwestjach pedagogicznych, bro-

mając indywidualizmu i krytykując państwowo-militarny kierunek wychowania: „La riforma della educazione moderna mediante la riforma dello stato“ (1879); „Delle pedagogia in Italia dal 1846—1866“ etc. Por. Karol Werner „Die Italienische Philos. des XIX Jhts.“ (1884—86).

Aligacyjny rachunek, toż co reguła mieszaniny. ob. Mieszanina.

Aligarh lub **Aligur,** miasto w północno-zachodnich prowincjach Indji Brytańskich, na wielkiej drodze między Agra i Delhi, 60.370 m., Hindusów i Mahometan. Silny fort, kolegjum anglo-indyjskie, fabryki powozów pocztowych. Jest stolicą okręgu tejże nazwy, obejmującego 5,063 klm. kw. z 1,021,000 mieszkańców.

Aligator, albo Kajman, ob. Krokodyle.

Aligerowanie, z niem. *legiren*, przymieszka jednego kruszcu do drugiego, wyrób stopów metalicznych; wyraz obecnie nieużywany.

Alighieri, ob. Dante.

Alighieri Francesco, uczony włoski z XVI w., ostatni po mieczu potomek rodziny Dantego. Napisał „De Architectura.“ W Weronie w kościele San-Fermo wystawił mauzoleum dla „ostatnich“ Alighierich.

Aligny, Klaudjusz Feliks Teodor Caruselle d', znakomity pejzażysta francuski, * 1798, † 1871, uczeń Watelet'a i Regnault'a. Obrazy jego od r. 1822 zajmowały znakomite miejsce na wszystkich wystawach, a z nich godniejsze uwagi są: „Rzeź Druidów,“ „Okolice Neapolu,“ „Prometeusz,“ „Śmierć Dugesclin'a,“ „Bachus dziecięciem,“ „Tarantella,“ „Wiosna“ i wiele innych. Od 1861 był dyrektorem szkoły sztuk pięknych w Lugdunie.

Aligur, ob. Aligarh.

Alikant, wino hiszpańskie czerwone, pochodzące z winnic w okolicy miasta Alicante. Dla ciemnej barwy nazywa się też *vino tinto* i używa głównie do zabarwiania innych rodzajów wina.

Alikwotowe tony, t. j. wielokrotne tony, ob. Nadtony.

Alikwotowy fortepjan, ob. Fortepjan.

Alilat, bogini, czczona u pogan arabskich.

Alima lub *Mikeneh*, prawy dopływ rzeki Kongo, wpadający do niej pod 1°32′ szerokości płd. Rzekę tę odkrył Brazza w r. 1878.

Alimenta, w prawnem rozumieniu oznaczają środki do utrzymania konieczne, których z obowiązku jedna osoba udzielać musi drugiej, mającej prawo do takiego utrzymania. Obowiązek prawny płacenia alimentów wypływa głównie z urodzenia i z małżeństwa. Ojciec, po nim matka, a po nich wstępni ojca i matki, powinni alimentować swoje dzieci i zstępnych; dzieci zaś ze swej strony winne są dać alimenta rodzicom swoim i wstępnym, skoro ci potrzebują ich pomocy. Małżonkowie mają także wzajemny obowiązek dawania sobie alimentów. Zresztą alimenta prawne dawane są tylko w miarę potrzeb tego, który ich żąda, i możności tego, który ich ma dostarczać. — Wierzyciel, osadzający dłużnika swego w więzieniu, obowiązany jest również płacić alimenta na jego utrzymanie.

Alimentator, każdy przyrząd, służący do zasilania wodą kotła parowego, a zatem zbiornik wyżej umieszczony, pompa, injektor, pulsometr (ob.).

Alimosz, ob. Sępy.

Alimpicz Ranko. * 1836, † 1882, generał serbski. Był ministrem komunikacji, rektorem akademji wojskowej, a podczas wojny z Turcją wodzem armji dryńskiej, która się odznaczyła kilku zwycięstwami.

Alin Oskar, historyk i polityk szwedzki, * 1846 w Falun, w r. 1872 został docentem, w r. 1882 profesorem nauk państwowych w Upsali. Od r. 1889 jest członkiem izby panów, gdzie należy do stronnictwa konserwatywnego i występuje gorliwie przeciw roszczeniom Norwegji. Ogłosił znaczną liczbę dzieł historycznych, jak „Svriges historia 1521—1611“ (1778), „Den svensnorska unionen“ (1889—91).

A linea (z łac.), w druku i piśmie nowy ustęp, rozpoczynający się od nowego wiersza.

Aliot, gwiazda drugiej wielkości, w gwiazdozbiorze Wielkiej Niedźwiedzicy, pierwsza w jej ogonie.

Alipius z Aleksandrji, sławny filozof i logik za czasów Jamblicha (około r. 300). Będąc bardzo małego wzrostu, zawsze dziękował Bogu, że duszę jego obarczył tak małą cząstką znikomej materji. Napisał „Eisagoge Mousike,“ dzieło ważne dla dziejów muzyki, ale przechowane tylko w szczątkach, wydanych przez Meibomiusa (1652).

Aliquis, pseudonim Tadeusza Czapelskiego.

Alischer Sebastjan, napisał w XVII w. „Piastus octo saeculorum princeps“ (Lignica, 1653).

Alise, ob. Alesia.

Alisma, rodzaj roślin, ob. Żabieniec.

Aliso, łacińska nazwa rzeczki Ahse, wpadającej do Lippy. Aliso, warownia rzymska w Niemczech, nad Lippą, założona przez Druzusa, obecnie wieś Eilsen, o 1½ mili od Paderbornu.

Alison Archibald, * 1792, † 1867, prawnik, napisał powszechnie szacowane dzieła: „The principles of the criminal law of Scotland (Edymburg, 1832), „Practice of the criminal law“ i „History of Europe from the fall of Napoleon to the accession of Louis Napoleon“ (Londyn, 1863), w którem mieści się rozdział o wojnie w Polsce 1830—31 r.; największą atoli, europejską sławę zjednało mu dzieło: „History of Europe from the commencement of the french Revolution to the Restoration of the Bourbons“ (Edymburg, 1833—42, t. 10). Zostawił autobiografję „Some account of my life and writings“ (1882). — Syn jego, *Archibald*, jest generałem wojsk angielskich. Napisał „On army organisation.“

Alison William Pulteney, młodszy brat Archibalda, * 1790, † 1859, prof. medycyny w Edym-

burgu; oprócz dzieł lekarskich, jak „Outlines of human physiology,“ ogłosił też znaczną liczbę prac z zakresu ekonomji społecznej.

Alison Aleksander, * 1812, przemysłowiec, znany jest jako literat i podróżnik po Europie i Azji; z pism jego najważniejsze jest „Philosophy and history of Civilisation“ (Londyn, 1860).

Aliszan Leon, poeta i historyk ormiański, * 1830 w Erzerumie. Napisał „La physiographie de l'Arménie“ i „Haik et sa période,“ zaś po ormiańsku „Szirak,“ etnograficzno-archeologiczny opis tej prowincji, „Cylicja“ i wiele innych. Tłómaczył Szyllera i Bajrona na język ormiański i wydał narodowe opowieści i śpiewy (1847—67).

Aliteracja, w dawnej poezji, powtórzenie najczęściej trzykrotne tych samych spółgłosek, zwykle na początku wyrazów, w jednym wierszu. Szczególnie była używana, zamiast późniejszego rymu, w poezjach staroniemieckich, skandynawskich i anglo-saskich; w poezjach staroniemieckich przetrwała do połowy wieku IX, w islandzkich dotychczas jest używana. Spotyka się też w ludowych utworach słowiańskich i ich naśladowaniach. Oto kilka przykładów: O Tite, tute tati, tibi tanta tyranne tulisti (Ennjusz). — Ergo aegre rastris terram rimantur (Wirgiljusz).—Welaga nû waltant got, wêwurt skihit (Pieśń o Hildebrandzie). Poeta angielski Robert Langelande używa jej stale w „Vision of Piers Ploughman,“ dość często jego współczesnik Chancer, niekiedy i Szekspir. Używano jej w onomatopei (ob. wyżej przykład z Wirgiljusza). Gdy jest nierozmyślną i bezcelową stanowi wadę stylu i wywołuje kakofonję. Bürger i Schlegel w niektórych swych utworach starali się wskrzesić ten pierwotny sposób rymowania. Wilhelm Jordan uciekał się do niego w swych „Nibelungach.“

Alityros, aktor mimiczny z epoki Nerona, Żyd z urodzenia; miał wielkie łaski Sabiny Poppei, która wogóle sprzyjała Żydom, i wyrobił przez nią uwolnienie kapłanów izraelskich.

Aliwal-North, obwód w angielskiej kolonji Ziemi Przylądkowej, na granicy z rzecząpospolitą Oranje; obejmuje 3,380 klm. kw., z ludnością 10.000 m., między którymi 5,000 białych. Miasto główne **A.** połączone jest koleją z portem East-London.

Alix Celestyn, * 1820, † 1870, autor francuski i tłómacz licznych dzieł treści religijnej („Cours complet de chant ecclesiastique“ 1854). Wydane przez niego pośmiertne dzieło ks. Ambrożego Guillois „Katecheta na kazalnicy.“ wyszło w tłómaczeniu polskiem, 1859. — **Alix** Akkursjusz, młodszy brat poprzedniego, wydał kilka tomów poezji religijnych: „Harmonies“ (1838) i „Poésies“ (1842), a nadto razem z bratem przełożył teologję seraficzną św. Bonawentury (1853).

Alix de Champagne, żona Ludwika VII-go, matka Filipa Augusta, króla Francji. Podczas wyprawy krzyżowej syna (1190) rządziła krajem mądrze wewnątrz, a zręcznie nazewnątrz, co postawiło ją w rzędzie najznakomitszych kobiet. † 1206.

Alizaryna, barwnik zawarty w wyciągu korzeni marzanny farbierskiej, czyli w krapie, a zwłaszcza w odmianie, przybywającej ze wschodu pod nazwą *alizari*. Skład jej wyraża się wzorem $C_{14}H_8O_4$ i może być uważana jako produkt rozkładu kwasu ruberytrynowego, zawartego w świeżych korzeniach marzanny *(Rubea tinctorum)*, który pod wpływem fermentów i kwasów rozpada się na cukier i **A**-ę. **A.** wydzielona została z marzanny w r. 1826, a w r. 1868 podali Graebe i Liebermann sposób sztucznego jej otrzymywania z antracenu, zawartego w smole, powstającej przy suchej dystylacji węgla kamiennego. Odkrycie to stało się źródłem ważnej gałęzi przemysłu, tak że obecnie produkcja roczna sztucznej **A**-y wynosi przeszło 23,000 ton, głównie w Niemczech. Wyrób **A**-y na tem polega, że najpierw utlenia się antracen działaniem kwasu chromnego w chinon antracenowy, który z kwasem podsiarczanym daje kwas dwusulfoantrachinowy, a z kwasu tego działaniem sody i kwasów strąca się wreszcie **A.**, która pod względem chemicznym jest dwuoksychinonem antracenowym. **A.** czysta tworzy kryształy czerwono-żółte, topiące się przy 290°, rozpuszczalne w alkoholu i eterze, trudniej w wodzie wrzącej; roztwór jej w kwasie siarczanym jest czerwony, w alkaljach purpurowy. Z tlenkami metalicznemi wydaje związki barwne, i na tem polega zastosowanie jej w farbierstwie. Przez działanie kwasu azotnego przechodzi **A.** w *nitroalizarynę*, która stanowi *barwnik pomarańczowy alizarynowy;* związek jej z glinką jest pomarańczowy i służy do farbowania bawełny i wełny. Działaniem gliceryny i kwasu siarczanego przechodzi nitroalizaryna w *błękit alizarynowy*. Liczne barwniki alizarynowe są to związki **A**-y z metalami czyli *lakki* **A**-we; *czerwień alizarynowa* jest to lakka glinowa, a związek jej z kwasami tłuszczowemi daje *czerwień turecką;* lakka żelazna jest czarno-fioletowa, lakka chromowa jest brunatna.— *Alizarynowy proszek*, czyli **A.** *karmin* powstaje z **A**-y działaniem kwasu siarczanego i sody; przy użyciu różnych środków dodatkowych barwi on wełnę rozmaicie, a zwłaszcza zabarwienie czerwone zaleca się szczególną trwałością.

Alizarynowe barwniki, ob. Alizaryna.

Alizarynowy atrament, ob. Atrament.

Alizejskie wiatry, ob. Wiatr.

Aljans, związek, przymierze; rozróżniają aljanse oparte na wspólnych przekonaniach, ideach i interesach: *prywatne* i *międzynarodowe;* ob. Przymierze. *Alians protestancki* v. *ewangelicki*, zawiązany w r. 1846 przez przedstawicieli 50 różnej narodowości zborów, celem stwierdzenia jedności kościelnej, mimo różnic w formie urządzeń i obrzędach. Na zjazdach późniejszych uczestnicy ograniczają się do przemówień o celach ogólno-chrześcijańskich.

Aljaż, ob. Stop.

Aljenacja *(alienatio)*. Jest to wszelki sposób zbycia praw, przeniesienia własności nie tylko przez akta między żyjącymi: sprzedaż, darowiznę, lecz i przez testament. **A.** w prawie polskiem: zakazy oddalania dóbr ziemskich od stanu świeckiego na rzecz duchowieństwa (Vol. l., t. VII, 819); *Alienatio in fraudem creditorum*, zbycie podstępne majątku przez dłużnika ze szkodą wierzycieli.

Alka *(Alca)*, rodzaj ptaków pływających, mających dziób krótszy od głowy, nożowaty, skrzydła krótkie; **A.**-i przebywają na morzach północnych i odznaczają się postawą ciała pionową. Lot mają niezgrabny, ale pływają wybornie, szybko się zanurzają i chwytają ryby. Cenione są ich pierze i jaja, oraz mięso młodych. **A.** *zwyczajna*, *pingwin (A. torda)*, długości 42 centymetrów, jest biała, głowa tylko, wierzch ciała i szyja czarna; zamieszkuje wybrzeża Europy północnej, ale często zalatuje na brzegi Niemiec.—**A.** *bezlotna* czyli *wielka (A. impennis)*, długości 90 cm., była bardzo pospolita na brzegach Islandji i Grenlandji, ale od r. 1840 żaden jej okaz żywy nie był widziany, uważać ją więc należy za gatunek zaginiony. Jajka jej, długości 12—13 cm., dochodzą teraz ceny kilkuset funtów sterlingów. Rodzina *Alcidae* obejmuje kilka jeszcze rodzajów; stanowi ona niejako przejście od ptaków do ryb; usposobione do życia wodnego nurzają się zręcznie i karmią się rybami; chód mają niezgrabny.

Alka zwyczajna.

Alkad, urzędnik w Hiszpanji, znaczy tyle, co mer we Francji, burmistrz lub wójt w Niemczech i u nas, podesta we Włoszech. Przedtem obowiązki jego były większe; miał bowiem jeszcze atrybucje sędziego pokoju.

Alkahest, według Paracelsa, rozpuszczalnik powszechny, t. j. ciecz rozpuszczająca wszelkie substancje.

Alkajos, Alceusz, imię kilku postaci mitologicznych, między innemi: 1) syn Perseusza i Andromedy, ojciec Amfitrjona, a dziad Heraklesa, od którego ten ostatni zwał się także Alcydem. 2) **A.,** syn Heraklesa.

Alkajos, Alceusz, grecki poeta liryczny, żyjący około r. 600 przed Chr. w Mitylenie, współczesny i wielbiciel Safony. Jako żołnierz nie odznaczał się odwagą, gdyż w kilku potyczkach uciekł z pola bitwy. Jako poeta poświęcał swą muzę namiętnościom politycznym; swemi szyderstwy ścigał Pittakosa i demokratów, łączących się często z tyranami miasta przeciwko stronnictwu arystokratycznemu, do którego należał poeta. Napisał wiele hymnów, od i pieśni erotycznych, bardzo zmysłowych, językiem pełnym wdzięku i słodyczy. Fragmenta jego utworów (w narzeczu eolskiem) zebrał i wydał Bergk w Lipsku (1878). Od niego pochodzi nazwa *Alcejskiej zwrotki*, która się składa z 2 wierszy 11-zgłoskowych, 9-zgłoskowego jambicznego i 10-zgłoskowego alcejskiego, zwanego wierszem *logedycznym*.

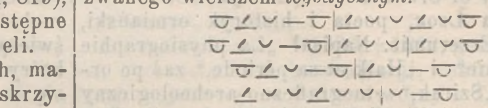

Z poetów rzymskich używał tej miary Horacjusz. Por. Kock „**A.** und Sapho“ (Berlin. 1862).

Alkalia *(ługowce)*, ogólna nazwa tlenków *metali alkalicznych*, t. j. potasu, sodu, litu, rubidu i cezu, do czego zaliczyć jeszcze należy *alkali lotne* czyli amonję. Wyraz **A.** jest pochodzenia arabskiego, gdzie poprzednio oznaczał sodę, otrzymywaną z popiołu roślin morskich. Nazwano je gryzącemi w odróżnieniu od ich węglanów. Uważano je za pierwiastki aż do r. 1807, kiedy Davy otrzymał z potażu i sody metale: potas i sód. W r. 1816 odkryto lit, w ostatnich latach za pomocą analizy spektralnej odkryto cez, rubid, tal; ten ostatni już od metali al. odstępuje. **A.** są to najsilniejsze zasady (ob.); one i ich sole są łatwo rozpuszczalne w wodzie, smak mają ostry, ługowy, na tkanki organiczne działają gryząco, kolor żółty kurkumy zamieniają na brunatny, papierkowi lakmusowemu, czerwienionemu przez kwas, wracają barwę niebieską. **A.** *ziemne*, toż co ziemie alkaliczne (ob.), **A.** *organiczne*, ob. Alkaloidy, *Alkaliczne ługi*, roztwory potażu i sodu.—W medycynie należą **A.** do środków najczęściej używanych. Na zewnątrz użyte niektóre ich preparaty działają bardzo silnie, gryząco (**A.** gryzące, wodany alkalji); służą do niszczenia nowotworów, wrzodów nieczystych, w żołądku łączą się z kwasami i dla tego przy nadmiarze kwasów żołądkowych bywają używane (węglany). Sole obojętne (siarczany, fosforany) powodują obfity przesięk cieczy z krwi do kiszek i stąd sprowadzają obfite, płynne wypróżnienia. Na krew działają roztwarzająco, czynią ją bardziej płynną, mniej „plastyczną,“ zarazem zwalniają bicie serca i stąd używane bywają jako środki chłodzące w gorączkach (saletra, zwłaszcza potażowa). Z powodu takich zmian we krwi wydzielania, zwłaszcza moczu, stają się obfitsze (octany i winiany) i bardziej alkaliczne, dlatego masa krwi się zmniejsza, co ma znaczenie przy zastojach i t. p. Środki te sprowadzają więc wydzielanie moczu alkalicznego *(alkaluretika)* przy kamieniach pęcherza albo miedniczek, **A.** bowiem rozpuszczają moczany, część składową wielu kamieni moczowych. Dla tej ostatniej własności węglany alkaliczne używają się jeszcze przy nagromadzeniu kwasu moczowego we krwi i przy złogach moczowych w tkankach, to jest w reumatyzmie, podagrze. Wreszcie wydzieliny kataralne pod działaniem **A.** stają się obfitszemi,

płynnemi, oddzielają się z łatwością, i stąd **A.** (węglany) stanowią ważny środek przeciwkataralny. **A.** wchodzą w skład większej części wód mineralnych, jako najważniejsze ich części i w tej formie często bywają używane. Ważniejsze z tych wód są: Karlsbad, Marienbad, Ems, Vichy, Selters, Szczawnica.

Alkalimetrja, zbiór metod, służących do oznaczania ilości czystego potażu lub sody, stanowiących główną wartość potażu lub sody handlowej, które je zawierają w zmiennej ilości. Najbardziej używana w tym celu metoda polega na wynalezieniu objętości kwasu, potrzebnego do zobojętnienia alkali, znajdującego się w pewnej oznaczonej wadze potażu lub sody. Kwas użyty do tego powinien być *mianowany*, t. j. oznaczonej mocy. Przy dochodzeniu objętość kwasu oznacza się za pomocą *Alkalimetru*, t. j. stosownej rurki, opatrzonej podziałką (ob. fig.). Dla oznaczenia chwili, w której nastąpiło zobojętnienie badanej zasady alkalicznej, używa się barwnika lakmusowego, dodanego do tej zasady, która ją barwi na niebiesko. Skoro zobojętnienie nastąpiło, jedna kropla kwasu w nadmiarze zamieni barwę niebieską roztworu w czerwoną. Odwróceniem **A**-ji jest *Acidimetrja*, t. j. oznaczanie zawartości czyli stopnia koncentracji w kwasach sprzedawanych w handlu, a to przez oznaczenie, jaka ilość mianowanego roztworu sody potrzebna jest do zobojętnienia kwasu badanego.

Alkalimetr.

Alkaloidy, *alkalia organiczne*, *zasady roślinne*, są to związki organiczne, zawierające azot i posiadające charakter zasad, t. j. zdolność łączenia się z kwasami; niektóre okazują nawet w wysokim stopniu własności alkaliczne. Wiele **A**-ów otrzymano sztucznie, przez podstawienie w amonji zamiast wodoru rodników organicznych, a te się zowią amonjakami złożonemi (ob.). Niektóre znajdują się już gotowe w roślinach, inne są produktem działań pewnych środków chemicznych na istoty roślinne. W ostatnich czasach znaleziono niektóre i w organizmie zwierzęcym. **A.** nie zawierające tlenu są lotne i po większej części w temperaturze zwyczajnej płynne, mają zapach mocny, przenikający i smak bardzo ostry, — inne zaś, zawierające tlen, są nielotne, po większej części krystaliczne, bardzo gorzkiego lub ostrego smaku. **A.** zwykle w wodzie mało, łatwo zaś w alkoholu, a niektóre w eterze i chloroformie są rozpuszczalne; sole zaś ich są bardziej rozpuszczalne i dlatego bardziej gorzkie. W ogóle **A.** i ich związki są silnemi truciznami, w małych zaś ilościach dzielnemi lekarstwami. Do więcej znanych alkaloidów należą z pomiędzy lotnych: *nikotyna* w tytuniu, *koniina* w pietraszniku *(Conium maculatum)*; z pomiędzy nielotnych: *solanina* w gatunkach psianki, *chinina* w korze chiny, *strychnina* i *brucyna* w rośl. wroniem oku, *morfina* w opjum, *kafeina* w kawie, *kreatyna* i *mocznik* w organizmie zwierzęcym, i t. d. Przez sztuczną syntezę otrzymano dotąd kilka **A**-ów, jak koniinę (Ladenburg, 1885), piperynę, atropinę i kilka innych; poznano też kilka **A**-ów *sztucznych*, t. j. związków chemicznych spokrewnionych z **A**-mi, lubo nieznajdujących się w roślinach; do tych należy *antypiryna* (ob.).— **A**-mi *zwierzęcemi* albo *trupiemi* nazywają się niekiedy *ptomainy* czyli *leukomainy* (ob.). Por. H. Silbersteina „Synteza alkaloidów“ (Lwów, 1886), Dupuy „Alcaloides“ (2 t., 1887—9), Pictet „Die Pflanzenalcaloide“ (1891).

Alkaluretika, ob. Alkalia.

Alkama-al-Fal, poeta arabski († 620). Poezje jego wydał Socin: „Die Gedichte des **A.**“

Alkamenes, znakomity rzeźbiarz grecki, współczesny Fidjaszowi, żył około r. 400 przed Chr., twórca wielu posągów, między niemi „Ateny“ i „Heraklesa,“ ofiarowanych przez Trazybulusa Tebom, na pamiątkę wyzwolenia Aten z pod władzy 30 tyranów. Por. Overbeck „Geschichte der Griech. Plastik,“ Brunn „Geschichte der Griechischen Künstler.“

Alkan Karol Henryk Walenty Morhange, * 1813 w w Paryżu, † 1888. Jako muzyk i kompozytor, jest autorem rozmaitych dzieł na fortepjan, między któremi jego koncerta, marsze, warjacje, etiudy i t. p. są słusznie cenione. Był przyjacielem i naśladowcą Chopina.

Alkanna, rodzaj roślin z rodziny ogórecznikowatych, niekiedy włączany do rodzaju *Anchusa*, obejmuje drobne zioła trwałe, z korzeniem czerwono farbującym i kwiatami niebieskiemi. Około 40 gatunków w krajach śródziemnomorskich. **A.** *tinctoria* uprawia się dla korzenia, który zawiera alkaninę (ob.) i służy do barwienia na czerwono likierów, pomad i t. d. Dawniej nazwą *korzenia alkanowego* oznaczano też korzeń Lawsonii (ob.).

Alkanina, *czerwień alkanowa*, *anchuzyna*, $C_{15}H_{14}O_4$, barwnik znajdujący się w korzeniu alkanny, z którego wydobyć go można działaniem rozpuszczających go środków, jak dwusiarku węgla, alkoholu, eteru. Jest to masa bezkształtna, ciemno-czerwona, z połyskiem metalicznym. Używa się do farbowania olejków wonnych, werników, proszków do zębów, rzadziej w farbierstwie tkanin. Z alkaliami daje związki niebieskie, a najdrobniejsze ślady alkaliów zamieniają czerwoną jej barwę na niebieską, stąd zabarwiony nią papier używa się w rozbiorach chemicznych, jak papier lakmusowy.

Alkapton, ciało znajdowane w moczu w pewnych stanach chorobliwych, przedstawia się jako złoto-żółta, przezroczysta, niekrystalizująca masa; jest to właściwie kwas uroleucynowy.

Alkar, pseudonim Aleksandra Kraushara.

Alkarazas, *alcarazzas* (z arabskiego *dzbanek)*, naczynia wyrabiane w Hiszpanji z gliny piaszczystej i wapiennej, lecz ogniotrwałej, które po

wypaleniu są drobno dziurkowate; woda w **A.** zawarta przez te otworki występuje na zewnątrz i zwolna się ulatnia, zabierając ciepło naczynia, tak, że woda utrzymuje się w niem wciąż zimna. Podobne naczynia wyrabiają się też i w innych krajach; we Francji mają nazwę *hydroceramicznych*.

Alkarsin, ob. Kakodyl.

Alkatifa (arab.), kobierzec zdobny haftem złotym lub srebrnym.

Alkatoe, córka Minjasa, króla Orchomenu, podobnie jak jej siostry, przez Bachusa przemieniona w nietoperza za to, że nie brała udziału w bachanaljach, na cześć jego odprawianych.

Alkatoos, syn Pelopsa i Hippodamei, zabił lwa, który rozszarpał syna Megarosa, króla Megary, zaślubił córkę tego króla i po nim tron objął. Apollo pomagał mu w odbudowaniu Megary, a kamień, na którym w czasie tej roboty złożył swą lutnię, wydawał potem harmonijne dźwięki. Wyprawiano na cześć Alkatoosa igrzyska zwane Alkatoja.

Alkazar w Sewilli

1. Dziedziniec wewnętrzny. 2. Wejście główne.

Alkazar, nazwa wielu pałaców królów maurytańskich, zwykle obwarowanych. **A**-y takie istnieją w kilku miastach hiszpańskich; najwspanialszy jest w Sewilli, pochodzący z XII wieku, powiększony następnie budowlami w stylu gotyckim.

Alkekengi, ob. Physalis.

Alkestis, ob. Admetos.

Alkhazini, fizyk arabski z XII wieku, dawniej uważany za jedną osobistość z Alhazenem (ob.). Dzieło jego „Księga o wadze mądrości," przełożona na język francuski przez Khanikowa (1857), traktuje głównie o wadze, ale obejmuje też rys całej ówczesnej mechaniki.

Alkid, Alcyd, ob. Herakles.

Alkidamos, retor grecki, żył na początku V w. przed Chr. Pozostały po nim tylko dwie rozprawy: jedna przeciwko współczesnym mu retorom i sofistom, druga zawiera oskarżenie Palameda przez Ulisesa o zdradę.

Alkiermes, ob. Kiermes i Koszenilla.

Alkierz, oznaczał właściwie pokój w narożniku budynku, lub ganek zewnętrzny, osłoniony dachem; następnie zwano też **A**-mi boczne, ustronne izdebki.

Alkifron, powieściopisarz grecki, żyjący w II, według innych w V wieku po Chr. Opisywał sceny obyczajowe i erotyczne. Wydanie Meineckego (Lipsk, 1853).

Alkimos, tak zwano figurę lwa, umieszczoną przy wejściu do portu Pirejskiego w Atenach. W r. 1687 zabrali go Wenecjanie i ustawili przed Arsenałem, na lewo.

Alkindi, właściwie *Abu Jussuf Jakub ibn Izaak al Kindi*, filozof, matematyk i lekarz arabski, * około 810 w Bassorze, † 873 w Bagdadzie, uważany jest przez Arabów za założyciela ich filozofji i stąd zwany przez nich krótko „filozofem." Wielbiciel Arystotelesa, komentował gorliwie jego dzieła, zwłaszcza „Organon," a za podstawę filozofji uważał matematykę. Dla swobodnych swych poglądów na Koran uległ prześladowaniu. Z 34 jego traktatów filozoficznych i 22 lekarskich niewiele się przechowało. Por. Flügel „**A.** genannt der Philosoph der Araber" (1857); Loth „**A.** als Astrolog" (1873).

Alkinoos, Alcinous, król Feaków, ojciec pięknej Nauzyki. Podejmował gościnnie Ulisesa, gdy ten wracając do ojczyzny, rozbił się na brzegach jego państwa. Poprzednio gościł też Argonautów.

Alkinoos, Alcinous, filozof szkoły platońskiej, żyjący w II w. po Chr. Jego „Wstęp do filozofji Platona" był drukowany po łacinie w Lipsku (1787) i po francusku w Paryżu (1800). Por. Zeller „Die Philosophie der Griechen."

Alkione, Alcione, według jednych córka Eola, według innych jedna z Atlantyd, przemieniona za karę w ptaka zimorodka (po gr.: *alkyone*). — Od tego wyrazu pochodzi nazwa dni alkiońskich, w liczbie 14-tu (7 przed i 7 po przesileniu zimowem), podczas których ptak ten, poświęcony Tetydzie, ściele sobie gniazdo na morzu.

Alkioneus, w mit. grec., olbrzym, miał rabować stada Heljosa; pokonał go Herakles i zawlókł poza Pallene, czyli granicę świata. Istniało potem podanie w Neapolu, iż jest pogrzebany pod Wezuwjuszem. Preller widzi w nim uosobienie zimy.

Alkmaar, m. w półn. Holandji, liczy 15,500 m., przemysłowe i handlowe; miejsce urodzenia poety Henryka Alkmaar'a (ob.), pamiętne kapitulacją, zawartą 18 października 1799 r. przez księcia Yorku (ob.), zwyciężonego na czele armji anglo-rosyjskiej przez francuskiego generała Brune.

Alkmaar, Henryk d', poeta holenderski, był ochmistrzem u księcia Lotaryńskiego w końcu XV w. Przerobił stary epos niderlandzki (Reinaert) o lisie i zwierzętach, a z tej przeróbki dokonano w 1498 przekładu na język dolno-niemiecki p. t.: „Reineke-Vos," który stał się prototypem późniejszych opracowań, a pośrednio poematu Goethego „Reinecke-Fuchs."

Alkmajon, syn Amfiaraosa i Eryfili, za śmierć swego ojca, który, podmówiony przez żonę,

wziął udział w wyprawie Epigonów przeciwko Tebom i w niej poległ, pomścił się przez zamordowanie swej matki. Ścigany za tę zbrodnię przez Erynje, znalazł chwilowy odpoczynek na wyspie rzeki Achelousa, gdzie wygnawszy swą żonę Arsynoę, ożenił się z córką bożka wód tamecznych Kallirrhoą, lecz wkrótce był zabity przez braci Arsynoi. Los jego opiewali w zaginionych tragedjach Sofokles, Stesichoros i Euripydes.

Alkmajon, poeta, ob. Alkman.

Alkman, Alkmajon, poeta grecki, syn niewolnicy lidyjskiej, rodem z Sardes, został obywatelem Sparty, żył około 670—640 przed Chr. Pisał w djalekcie doryckim pochwalne pieśni dla dziewic, peany i hymny, które były śpiewane przy ucztach; pierwszy zastąpił poważny heksametr lżejszym i powabniejszym daktylicznym wierszem, który nazwano: *Alcmanicum genus*, a który składa się z trzech daktylów i jednego spondeju lub trocheju, podług następnego wzoru:

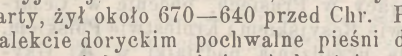

Najlepsze wydanie pozostałych po nim fragmentów sporządził Bergk w „Poëtae lyrici Graeci“ (4 ed., Lipsk, 1878—1882).

Alkmene, córka Elektrjona, króla Miceny, żona Amfitrjona, któremu urodziła Ifiklesa, a później matka Heraklesa, którego Jowisz był ojcem. Grecy opiewali ją wielokrotnie w swoich poezjach, jako matkę Heraklidów.

Alkmeon, filozof grecki, * w Krotonie około r. 500 pr. Chr. Był uczniem Pytagorasa. Wsławił się szczególnie jako anatom. On jeden z pierwszych robił sekcje na zwierzętach i miał już niektóre wiadomości o budowie oka i anatomji ucha. Por. Zeller „Philos. der Griechen,“ I Theil.

Alkohol, A. *etylowy*, *zwyczajny*, *winny*, *wyskok*, *spirytus*, $C_2H_6O=C_2H_5HO$, jest to ciecz bezbarwna, bardzo lotna i łatwo palna, ciężaru właś. 0,79; zapach ma przenikający, przyjemny, smak ostry i i mocno palący; wrze w + 78° C. Stanowi najważniejszą część składową napojów spirytusowych, jak piwa, wina, miodu, araku i wszelkiego rodzaju wódek. Z wodą miesza się chciwie, przyczem się ogrzewa, a nawet z powietrza ją przyciąga, stąd **A.** bezwodny dla istot żyjących jest trucizną, niszczy tkanki, pochłaniając chciwie wodę w nich zawartą, a prócz tego wywiera jeszcze inne działania chemiczne. Wstrzymuje gnicie, i z tego powodu alkohol mocny, mało zawierający wody, używa się do zachowania od psucia ciał organicznych, jak np. przedmiotów zoologicznych, preparatów anatomicznych i t. d. **A.** bezwodny krzepnie dopiero w temperaturze —130°; dlatego używa się do termometrów, służących do oznaczania bardzo nizkich temperatur, w których rtęć zamarza; rozpuszcza w sobie bardzo wiele ciał, i dlatego w laboratorjach, w farmacji i technice liczne znajduje zastosowania. Tynktury aptekarskie, wódki pachnące, są roztworami lub wyciągami rozmaitych ciał w alkoholu; wiele lakierów szybko schnących, werniksy, politury, są roztworami żywic w alkoholu. Otrzymuje się na wielką skalę w zakładach zwanych gorzelniami, przez fermentację cukru owocowego, który przytem rozpada się na alkohol i kwas węglany, a ten jako gaz ze wzburzeniem z cieczy fermentującej uchodzi. Materjałami, które służą do wyrabiania alkoholu, są albo ciała zawierające cukier gotowy, jak buraki cukrowe, melasa i t. p., albo też materjały zawierające mączkę, t. j. rozmaitego rodzaju zboża, kartofle i t. p. Powstaje stąd tak zwana okowita, a **A.** mocniejszy otrzymuje się przez kilkakrotną dystylację. Ob. też Fermentacja.

Alkoholany albo *Alkoholaty*, ob. Alkohole.

Alkohole, grupa związków chemicznych, mających rożne własności fizyczne, ale pod względem chemicznym zbliżonych do alkoholu (ob.) zwykłego. Powstają z węglowodorów, przez zastąpienie w nich jednego lub kilku atomów wodoru hydroksylem (HO). Grupa hydroksylowa związana być może z grupą CH_2, a wtedy **A.** nazywa się *pierwszorzędowym*, albo z grupą CH, co wydaje **A.** *drugorzędowy*, albo wreszcie wprost z węglem—**A.** *trzeciorzędowy*. Jeżeli jeden tylko atom danego węglowodoru zastąpiony jest przez hydroksyl, **A.** nazywa się *jednowartościowym* albo *jednohydroksylowym;* gdy dwa atomy wodoru są zastąpione przez dwie grupy hydroksylowe, **A.** jest *dwuwartościowym;* podobnież znane są **A.** *trójwartościowe* aż do *sześciowartościowych*. **A**-e uważać należy za tlenki węglowodorów, a raczej za wodany rodników alkoholowych. **A.** jednowartościowe są to ciecze lotne i bezbarwne, przy wyższym ciężarze cząsteczkowym tworzą w ogólności ciała stałe, krystalizujące; **A.** dwu i trójwartościowe są również płynne, ale już trudniej lotne, **A.** o większej liczbie hydroksylów są wszystkie ciałami stałemi. **A**-e wydają z kwasami etery złożone czyli estry, z zasadami czyli z tlenkami metalicznemi tworzą *alkoholany*, tak, że wodór hydroksylu zastąpiony zostaje przez metal. Przy utlenianiu **A**-ów powstają aldehydy (ob.), które znów przez przybranie tlenu przechodzą w kwasy. **A.** jednowartościowe są to **A.** we właściwem znaczeniu, jak **A.** *metylowy*, *etylowy*, *propylowy*, *butylowy*, *amylowy* (ob. te wyrazy). **A.** dwuwartościowe nazywają się *glikolami* (ob.), **A**-em czterowartościowym jest *erytryt* (ob.), sześciowartościowym *mannit* (ob.); ten ostatni jest najbogatszym w grupy hydroksylowe alkoholem. *Rodnikiem danego alkoholu* albo jego *alkylem* nazywa się grupa atomowa, jaka pozostaje, gdy z formuły tego alkoholu wytrąci się hydroksyl; tak np. alkohol etylowy czyli zwykły jest C_6H_5OH, rodnikiem jego przeto jest C_6H_5, t. j. etyl.

Alkoholizm, zatrucie alkoholem, stan organizmu, sprowadzony użyciem alkoholu. Przy użyciu alkoholu bezwodnego następuje podrażnienie żołądka, dochodzące do zapalenia i gangreny

a dalej śmierć w skutek porażenia systematu nerwowego. Zwykle przyjmuje się alkohol w rozcieńczeniu w różnych napojach spirytusowych (wino, piwo, wódka i t. d.). Przy miernej ilości trawienie się przyśpiesza i ułatwia, wszystkie funkcje organizmu zostają podniecone, myśl i wyobraźnia się ożywiają. Przy użyciu napojów w nadmiernej ilości, różnej dla różnych osób, występuje stan upojenia: zaburzenia w trawieniu (mdłości, wymioty i t. d.), zajęcie umysłu (majaczenie, omamy), niewyraźna mowa, chód niepewny, co się kończy snem twardym. Gdy stan taki często się powtarza, sprowadza zatrucie przewlekłe; organizm przyzwyczaja się do alkoholu, upicie trudniejsze, trawienie wciąż mocno upośledzone (wymioty ranne pijaków), ogólny upadek sił, drżenie członków, upośledzenie władz umysłowych. Przytem tłuszcz wytwarza się w nadmiernej ilości, twarz nalana, rozwija się tłuszczenie serca, wątroby, mięśni, zapalenie przewlekłe nerek, wątroby (zapalenie śródmiąższowe, marskość, cirrhosis), zapalenie błony wewnętrznej naczyń (atheroma), opon mózgowych i t. d. Alkohol w części we krwi się utlenia, w części z moczem wydzielonym zostaje. Opisane zmiany tłómaczą się po części utrudnioną przemianą materji pod działaniem **A.** (niezupełne utlenianie tłuszczu, nagromadzenie się jego), po części może bezpośredniem podrażnieniem tkanek przez **A.** we krwi krążący (zapalenie przewlekłe). Przy tych objawach występuje czasami właściwy obłęd, połączony z drżeniem członków (delirium tremens). Zmiany raz powstałe prowadzą do coraz dalszych; każda przypadkowa choroba w tych warunkach niepomyślny obrót przyjmuje i otrucie ostatecznie śmiercią się kończy. Użycie alkoholu w małej ilości jest korzystne, dla klasy uboższej z wielu względów konieczne. Często też przy ogólnym upadku sił, głównie przy chorobach ostrych, zakaźnych, nadaje się **A.** do celów leczniczych. O alkoholizmie z punktu widzenia lekarskiego i społecznego pisano wiele. Por. Rothe „Otrucie wyskokowe“ (1882); Bunge „W sprawie alkoholu“ (przekład polski Flauma, 1889); A. Baer „Der Alcoholismus, seine Verbreitung und seine Wirkung auf den individuellen und socialen Organismus, so wie die Mittel ihn zu bekämpfen“ (Berlin, 1878); Bergeret „L'alcoolisme,“ Monin „L'alcoolisme; étude médico-sociale“ (Paryż, 1889).

Alkoholometr, ob. Alkoholometrja.

Alkoholometrja, zbiór metod, mających na celu oznaczanie ilości alkoholu, zawartego w danym spirytusie, w wódce (gorzałce), albo też w innym napoju spirytusowym, jak w piwie lub winie. Jeżeli idzie o wódkę, ilość alkoholu oznacza się z jej ciężaru właściwego, dana bowiem wódka zawiera tem więcej alkoholu, im jest lżejsza. Do oznaczania zaś ciężaru właściwego cieczy służy *areometr* (ob.), który, gdy jest zastosowany do oznaczania ilości alkoholu, nazywa się *alkoholometrem* (*spirytusomierzem*). Alkoholometr (fig. 1) zanurza się w wódce tem głębiej, im więcej zawiera ona w sobie alkoholu, różne zaś takie przyrządy różnią się między sobą głównie urządzeniem podziałki. Pierwsze pod względem naukowym miejsce zajmuje alkoholometr stustopniowy Gay-Lussac'a, używany we Francji, a który jakiś czas był obowiązujący w Królestwie Polskiem. Obok niego stoi probierz Tralles'a (1811), również stustopniowy, obowiązujący w Prusiech, obecnie w Cesarstwie Rosyjskiem i Królestwie Polskiem. Dla urządzenia podziałki w **A.** Gay-Lussac'a przygotowują się dokładne mieszaniny alkoholu z wodą, zawierające 10%, 20% do 100% alkoholu, i oznacza się na **A**-e punkty, do których się w tych różnych roztworach zanurza, przyczem punkt zanurzenia w alkoholu oznacza się liczbą 100, a w wodzie zerem. Ponieważ temperatura wpływa na zmianę gęstości, przeto wskazania probierza służą tylko dla tej temperatury, przy której były oznaczone, dlatego alkoholometr połączony jest zwykle z termometrem. Skala Guy-Lussac'a służy dla temperatury 15° C. (12° R.), Trallesa zaś dla 12°,44 R. Guy-Lussac wypracował szczegółowe tablice, służące do sprowadzania wskazań **A.** przy jakiejkolwiek temperaturze do temperatury normalnej, skąd wyższość tego probierza nad **A.** Tralles'a, gdzie niema tablic równie dokładnych. Przy wprowadzeniu tego **A.** do Rosji Mendelejew rozszerzył tablice Tralles'a, ale prace jego były poddane ostrej krytyce. Gay-Lussac nadto wygotował drugą tablicę, podającą, ile dolać wody do alkoholu dla otrzymania spirytusu oznaczonej tęgości.—W Królestwie Polskiem 1820 Antoni

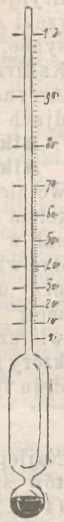

Fig. 1. Alkoholometr.

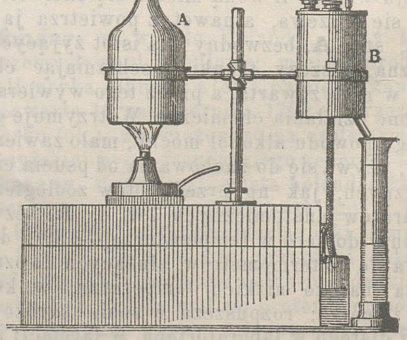

Fig. 2. Przyrząd do dystylacji wina przy użyciu alkoholometru.

Magier wprowadził w użycie *probierz* do wódek, swego własnego pomysłu, znany pod nazwą *probierza ekonomicznego*. Przy ówczesnym stanie gorzelnictwa w kraju naszym otrzymywano spirytusy najwyżej 78° według Trallesa. Punkt, do którego się w tym spirytusie zanurzał probierz, Magier oznaczył 10, punkt zaś zanurzenia w wodzie 0. Robiąc stosowne mieszaniny tego spirytusu z wodą, otrzymał podziałkę. Wódka szynkarska (szumówka) miała $6\frac{1}{2}^0$ Magiera. Tak zwane magierki długo były w użyciu; po wprowadzeniu jednak przyrządów Pistorjusza, gdy zaczęto otrzymywać spirytusy wyższej procentowości nad 78° Trallesa, fabrykanci warszawscy, już po śmierci Magiera, przedłużyli jego podziałkę o 2 stopnie, oznaczając stopniem 12 spirytus $88\frac{1}{2}^0$ T.; przestrzeń między 78° a $88\frac{1}{2}^0$ T. podzielono na dwie równe części i tam położono stopień 11; w ten sposób urządzono probierz, może najniedorzeczniejszy w świecie. Rząd, wprowadzając podatek konsumpcyjny w Warszawie od wódki w r. 1834, pobierał go również według tej nowej próby 12-o stopniowej. Dopiero w r. 1842 został wprowadzony probierz Gay-Lussac'a jako urzędowy, który przetrwał aż do wprowadzenia nowych urządzeń akcyznych, przyczem został wprowadzony **A.** Tralles'a. W Cesarstwie przed Trallesem używany był **A.** Hessa, zbyt skomplikowany, urządzony według **A.** angielskiego Atkins'a. W Austrji obowiązuje alkoholometr Guy-Lussaca, w Anglji zaś *hydrometr Sike'go*, który wskazuje, o ile dana wódka ma alkoholu więcej lub mniej, aniżeli wódka normalna, 57-procentowa, *proof spirit*.— Ponieważ wino i piwo zawierają, prócz alkoholu, inne jeszcze substancje, jak cukier, wpływające na ich ciężar właściwy, ilości alkoholu nie można przeto bezpośrednio oznaczać za pomocą alkoholometru, ale trzeba najpierw ciecz przedystylować, przyczem przechodzi tylko mieszanina wody z alkoholem; nadto jednak uwzględniać tu należy, że alkohol szybciej paruje, aniżeli woda. Przyrząd do celu tego służący wskazuje rysunek (fig. 2). Obmyślono wszakże przyrządy, które takiej dystylacji nie wymagają. *Waporymetr Geislera* polega na oznaczaniu prężności pary, powstającej przez ogrzewanie cieczy badanej; prężność ta jest tem większą, im więcej alkoholu ciecz zawiera. *Dylatometr Silbermanna* jest to rodzaj termometru, który się zapełnia cieczą badaną; ciecz rozszerza się pod wpływem ciepła tem bardziej, im więcej jest w niej alkoholu. *Ebulioskop* wreszcie oznacza zawartość alkoholu w danej cieczy z temperatury, przy której ciecz ta wrzenie przechodzi. Por. Kupffer „Handbuch der Alkoholometrie“ (1865), Hamann „Das Gewichts-alkoholometer.“ (1889). W piśmiennictwie naszem posiadamy tylko w tym przedmiocie broszury, bez istotnej wartości naukowej.

Alkon, Kreteńczyk, towarzysz Heraklesa w wyprawie jego na Eryteję, łucznik tak znakomity, że trafiał w pierścień, na głowie ludzkiej umieszczony, oraz węża, który owinął się około jego syna zabił strzałą, żadnej szkody synowi nie zrządziwszy. Por. legendę o Wilhelmie Tellu.

Alkor, gwiazda, ob. Niedźwiedzica.

Alkoran, ob. Koran.

Alkowa (z arabskiego namiot, sklepienie), początkowo nisza przeznaczona na pomieszczenie łóżka, następnie sypialnie, wspaniale urządzone; dziś oznacza powszechnie izdebki, które nie otrzymują światła bezpośrednio z zewnątrz, ale z innych pokojów, za pośrednictwem okien lub drzwi oszklonych.

Alkuin, mnich anglo-saski zakonu św. Benedykta, * około 735, † 804 w Tours. Zasłużony w sprawie szerzenia oświaty w wiekach średnich, zaproszony przez Karola W. w r. 781, był jego nauczycielem i doradcą w sprawach szkolnych, oraz kierownikiem szkoły pałacowej. Dla uczniów swych układał podręczniki szkolne. Na starość objął opactwo w Tours i zorganizował tamtejszą szkołę. Pozostawił: „De fide Trinitatis,“ „De virtutibus et vitiis,“ „De ratione animae,“ „De patribus, regibus et sanctis Euboricae,“ napisana wierszem historja arcybiskupstwa Yorskiego i w. innych. Dzieła jego wydał Jaffé w r. 1873. Por. Monnier „**A.** et Charlemagne“ (Paryż, 1864), K. Werner „Alcuin und sein Jahrhundert“ (Paderborn, 1879).

Alkwifa *(Alquifoux)*, błyszcz ołowiany, materjał służący do polewy wyrobów garncarskich niższej wartości.

Alkyl, rodnik alkoholowy, ob. Alkohole.

Alla breve, wyrażenie oznaczające w muzyce ruch skrócony, to jest rodzaj taktu na dwie półnuty.

Alla ottava, all'ott. lub 8-va, znaczy w muzyce, że jedna nuta, albo cały ich rząd, na którym znak ten jest położony, ma być brany oktawą wyżej, niż napisano. Pod basem znowu oznacza, że należy grać o oktawę niżej.

Alla polacca, znaczy w muzyce, że rzecz ma być wykonana w tempie i charakterze poloneza.

Alla zoppa (po wł. *kulawo*), znaczy przeniesienie wartości jakiej nuty w takcie na część nuty pośledniejszą, szczególnie zaś tę postać nuty, według której między dwiema jednakowej wartości stoi trzecia, mająca wartość podwójną, np. między dwiema półćwierciowemi jedna ćwierciowa. Używa się do wydobywania efektów komicznych.

Allagit, minerał, zbita mieszanina rogowca i krzemianu albo węglanu manganu.

Allah (wyraz arabski *al* i *iláh*, istota godna uwielbienia, hebr. *Elohim*), nazwa jedynego Boga, do którego czci Mahomet obowiązywał wiernych wyznawców islamizmu. Rozmaite przymioty Allaha wyrażone w 99 nazwach, uszykowane w pewnym porządku linijnym, tworzą tak zwany różaniec muzułmanina, kończący się nazwą Allah, jako wyrazem setnym.

Allahabad, stolica prowincji t. n. (35,599 klm. kw. i 5,754,855 m.), w Indjach angielskich, u spływu dwóch świętych rzek Gangesu i Dżamny, miejsce pielgrzymki pobożnych Indjan, przybywających tutaj używać kąpieli oczyszczających, 175,246 m. (1891), ważny punkt handlowy i militarny; zajęte ostatecznie przez Anglików 1773.

Allah-Akbar, po arabsku: *Bóg jest wielki.*

Allain Targé Franciszek Henryk René, literat i polityk francuski, * 1832 w Angers, gdzie po ukończeniu studjów prawnych był urzędnikiem sądowym; w roku 1864, przeniósłszy się do Paryża, pracował przy kilku dziennikach, a od założenia *République Française* (1871), organu Gambetty, jej był redaktorem. Za rządu obrony narodowej był prefektem departamentu Maine et Loire, następnie Girondy. W 1876 roku był wybrany do zgromadzenia narodowego; był jednym z wybitniejszych członków lewicy; okazał zwłaszcza kompetencję w sprawach finansowych. W r. 1876 bronił energicznie, lubo bezskutecznie, wniosku przez siebie stawionego amnestji powszechnej. Po objęciu przez Gambettę w d. 14 listopada 1881 steru gabinetu, otrzymał tekę ministra skarbu, której się zrzekł w roku następnym, ustępując razem z Gambettą W ministerjum Brissona był ministrem spraw wewnętrznych do d. 7 stycznia 1886 r.

Allainval, Soulas d', * około 1700, † 1753, autor wybornych komedji, p. t.: „L'école des bourgeois," „L' embarras des richesse" i innych. Całe życie przepędził i zakończył w nędzy.

Allamanda, rodzaj roślin z rodziny *toinowatych*, krzewy w Ameryce płd., często pnące się. Liście ma lancetowate i kwiaty dzwonkowate. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne, a nazwa pochodzi od przyrodnika szwajcarskiego Jana Allamanda (1713—1787).

Allan Dawid, malarz historyczny i rytownik, * w Allan w Szkocji 1744, † w Edymburgu 1796 r., zwany jest także Hogartem szkockim.

Allan Wiliam, * 1782, † 1850 w Edymburgu, jako prezydent tamecznej akademji sztuk. W młodości bawił w Zofjówce i Tulczynie, skąd wysłał na wystawę londyńską obraz: „Wesele polskich Żydów." Oprócz tego utworzył kilka obrazów, obchodzących nasz kraj, np. „Tatarzy dzielący się łupem." Przy francuskiem tłómaczeniu poematu Trembeckiego „Zofjówka," znajduje się także sześć jego widoków Zofjówki. Inne jego obrazy historyczne, dotyczące Szkocji, tudzież Wschodu, zjednały mu niemałą sławę.

Allan Kardec. Założyciel spirytyzmu francuskiego. Właściwe jego, ale zapomniane prawie dzisiaj nazwisko *Hipolit Denisard Rivail* (* 1804, † 1869). Kształcił się u Pestalozziego w Yverdun, w roku 1830 założył instytut pedagogiczny w Paryżu, studjował języki nowoczesne, prawo i medycynę, napisał gramatykę, oraz podręcznik arytmetyki. Około r. 1850 zajął się magnetyzmem (mesmeryzmem) i pospołu z Wiktorynem Sardou i jego ojcem, wstąpił do kółka, badającego objawy t. zw. dzisiaj medyumizmu. To, z czem się tam zetknął, wpłynęło silnie na umysł Rivaila, który ujął szereg nieobjaśnionych dotąd fenomenów psychicznych w ramy dowolnej mistyczno-animistycznej hypotezy i stworzył naiwny i płytki systemat filozoficzno-moralny, zawarty w szeregu książek: „Livre des Esprits" (1859), „Livre de Mediums" (1861), „L'Evangile selon le spiritisme" (1864), „La Genèse etc selon les spirit." (1868), i t. d. Dzieła te wydawał pod pseudonimem *Allana Kardeca*, takie bowiem miano miał nosić w jednej z poprzednich egzystencji. Prócz tego założył (1858): istniejące dotychczas pismo „Revue spirite," oraz księgarnię „Librairie spirite." Teorje **A. K.** opierają się na wierze w Boga, życie pozagrobowe, w reinkarnację, oraz w możność obcowania z duszami zmarłych za pośrednictwem specyalnych osobników, zwanych „medjami" (ob. Spirytyzm i Spiritualizm). Doktryny **A. K.** liczyły mnóstwo zwolenników zwłaszcza we Francji i Belgji. Następcą **A. K,** jest P.-G. Leymarie. W ostatnich czasach pod wpływem zwrotu ku poetycznej metafizyce indyjskiej, średniowiecznej kabalistyce, oraz badaniom naukowym nad medyumizmem, spirytyzm Kardekowski zeszedł na drugi plan, i wyznawcy jego rekrutują się przeważnie ze sfer mało wykształconych, inteligentni mistycy bowiem szukają pokarmu dla swego umysłu i serca w szlachetniejszych i głębszych doktrynach. Por. Kiesewetter „Gesch. des neueren Occultismus" 415. Ob. Okultyzm, Teozofia, Medyumizm.

Allanit, ob. Ortyt.

Allantoidea, zwierzęta kręgowe, posiadające omocznię—gady, ptaki i ssące.

Allantois, *omocznia*, ob. Płód.

Allard Hugo, rytownik, rysownik i wydawca, * 1637 w Amsterdamie. Jego dziełem jest rycina, wyobrażająca Jana Kazimierza z Marją Ludwiką w ogrodzie na przechadzce, oraz popiersie króla Michała Wiśniowieckiego.

Allard Carel, rytownik z XVII wieku. Znaną jest jego rycina portretu króla Jana III Sobieskiego, z herbem w ręku i podpisem w języku holenderskim.

Allard Jan Franciszek, generał francuski, * 1785. Opuścił Francję za czasów Restauracji, został naczelnym wodzem wojsk króla Lahory, wykształcił i uorganizował armję na sposób Napoleoński. Przybywszy w roku 1835 do Paryża, mianowany został przez króla Ludwika Filipa francuskim „Chargé d' affaires" w Lahorze, gdzie † 1839 r.

Allarde Piotr Gilbert Leroi, baron d', synny swego czasu finansista francuski, * 1749, † 1809. Jako członek zgromadzenia konstytucyjnego, zajął się wyłącznie finansami, bankami i wszelkiemi ze skarbowością mającemi związek

kwestjami, pod którym to względem, jako człowiek specjalny, ważne swemu krajowi wyświadczył usługi. W roku 1803 mianowany był dzierżawcą podatków Paryża, przy czem stracił ogromny swój majątek.

Allart Hortensja, autorka francuska, * 1790, wydała następujące powieści: „La Conjuration d' Amboise“ (1821); „Gertrude“ (1827) „l'Indienne“ (1832); „Listy o pani Stael,“ tudzież studja historyczne: „Laurent de Medicis,“ „Rienzi,“ „Historja rzeczypospolitej Florenckiej“ (1837—43), oraz pamiętniki „Les enchantements de Prudence“ (1873, 1874 w kilku serjach), ciekawe ze względu na szczegóły, dotyczące wielu znakomitych osób.

Allatius lub **Alacci** Leon, * 1586 na wyspie Chios, przybył w młodym wieku do Włoch, gdzie ostatecznie był dyrektorem bibljoteki watykańskiej w Rzymie, i † tu 1669. W r. 1622 otrzymał polecenie od papieża Grzegorza XV przewiezienia bibljoteki hejdelberskiej do Rzymu. Z pism jego najważniejsze: „De Ecclesiae occidentalis et orientalis perpetuo consensu“ (Kolon. 1648); „Poeti antichi raccolti“ (Neapol, 1661).

Alle (Ława, Łyna), rzeka w Prusiech wschodnich, wpadająca do Pregla pod Welawą; 220 klm. długa, żeglowna na 175 klm.

Alleghany lub **Apalachy,** długie na 2,500 klm. i szerokie na 200 do 300 klm., pasmo gór w Ameryce północnej, ciągnące się równolegle do oceanu, od zatoki ś. Wawrzyńca aż do stanu Alabamy. Wysokość tego pasma nad powierzchnią morza wynosi w przecięciu 900 m., tylko w części północno-wschodniej dochodzi miejscami do 2,044 m., np. Black Dome w półn. Karolinie, najwyższy wierzchołek w całym systemie. Części pojedyncze Alleghanów rozchodzą się prawie równolegle od siebie. Najwięcej ku północy leżą góry Albany; dalej na południe Green-Mountains (góry Zielone). Najwyższym 1916 m. z całego pasma jest łańcuch White Mountains (góry białe) w Newhampshire. W Nowym Yorku góry zamieniają się już na płaskowzgórza, z których główniejsze części są: góry Niebieskie, właściwe Aleghany, góry Cumberland i Cherokee. Obfitują one w złoto, żelazo, sól i węgiel kamienny, a w wielu okolicach znajdują się grunta b. urodzajne. Por. Credner „Die Geognosie und Mineralreichtum des Alleghanysystems“ (Petermana „Mitteilungen“ 1871).

Alleghany, rzeka w Ameryce północnej; poczyna się w hr. Potter w północnej części stanu Pensylwanji i pod Pittsburgiem łączy się z Monongahelą, tworząc r. Ohio. **A.** na 320 klm spławną jest nawet dla statków parowych.

Alleghany-City, miasto fabryczne w Pensylwanji, nad rzeką t. n., 105.287 m. (1890). Jest tu obszerne więzienie, seminarjum prezbiterjańskie i liczne fabryki.

Allegrain Krzysztof Gabrjel, rzeźbiarz, * w Paryżu 1710, † 1795. Najważniejsze jego dzieła: „Narcyz,“ „Djana“ i „Wenus, wchodząca do kąpieli,“ znajdują się obecnie w Luwrze.

Allegranza Józef, archeolog, * w Medjolanie, 1715, † tamże 1785, jako przeor klasztoru Dominikanów. Liczne jego dzieła archeologiczne dotychczas są bardzo cenione.

Allegri Grzegórz, śpiewak i kompozytor muzyki kościelnej, * w Rzymie około 1580, † 1652. Wsławił się kompozycją swoją „Miserere.“ dotychczas jeszcze wykonywaną we środę Wielkiego tygodnia w kaplicy Sykstyńskiej. Kopjowanie tego znakomitego utworu było najsurowiej zabronione, mimo to jednak Mozart wynotował go ze słuchu, a następnie wydał w Londynie.

Allegri Antonio, ob. Corregio.

Allegro, po włosku: wesoło, żwawo, znaczy w muzyce ruch szybszy od zwyczajnego, trzymający środek między *presto* i *andante*. Rozmaite dodatki do tego wyrazu bliżej jeszcze oznaczają stopnie prędkości; np. **A.** *assai*, bardzo prędko; **A.** *con brio*, *con fuoco*, *con spirito*, prędko, z ogniem i t. p.

Allegretto, wolniej od Allegro, a prędzej od Andante.

Allemand, Zacharjasz Jakób Teodor hr., wiceadmirał, * w Port-Louis 1762, † w Tulonie 1826, miał udział w wojnach morskich w czasach rewolucji francuskiej i cesarstwa.

Allemand Fryderyk L', 1812, † 1866, malarz batalista austrjacki.

Allemand Zygmunt * 1840, synowiec poprzedniego, również malarz batalista i portrecista.

Allen *(Bog of Allen)*, tak się nazywa w Irlandji wielka przestrzeń bagien, poprzecinanych gruntami urodzajnemi.

Allen Ethan, 1738—1789, jeden z założycieli stanu Vermont w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej i jeden z najdzielniejszych generałów, podczas wojny o wyswobodzenie Ameryki z pod władzy Anglików. Wysłany w roku 1777 do Kanady, wzięty w niewolę i w kajdanach odwieziony do Anglji, skąd dopiero po wymianie jeńców wrócił do Nowego Yorku. † 1789 w Wermont, zostawiwszy opis swej niewoli i traktat gwałtowny przeciwko religji objawionej, p. t.: „Reason the only oracle of Man“ (1784).

Allen Karol Ferdynand, * 1811, † 1871, historyk duński, profesor uniwersytetu w Kopenhadze, autor wielu dzieł, między innemi: „De the nordiske rigers historie,“ 1497—1536 (t. 5, 1862—1872). Pisał także przeciwko niemieckim prawom do Szlezwigu.

Allen Grant, przyrodnik i powieściopisarz angielski, * 1848 w Kingston (Kanada), kształcił się w Oksfordzie i wystąpił w dziełach swych jako gorliwy wielbiciel Darwina. Ogłosił: „Physiological aesthetics“ (1877); „Colour sense“ (1879); „The evolutionist at large“ (wyd. 2-ie, 1885); „Force and energy“ (1888); „Charles Dar-

win“ (1888). Oprócz tego napisał pewną liczbę romansów.

Allen Henryk, podróżnik amerykański, porucznik w armji Stanów Zjednoczonych; był na czele wyprawy, która w r. 1885 zwiedziła Alaszkę. Opis tej podróży ogłosił w r. 1887.

Allen Łukasz, ob. Wasselrodt.

Allenberg, miasto pruskie w obwodzie Królewieckim, liczy 1,000 m. i posiada zakład obłąkanych.

Allenburg, pols. *Alemborg* albo *Alberga*, miasto pruskie w obwodzie Królewieckim nad rz. Alle, 2,000 m. (1890), razem z zamkiem odzyskane 1410 przez Władysława Jagiełłę na Krzyżakach.

Allendorf, miasto w powiecie Witzenhausen, w dolnej Hesji nad Werą, 2,770 m. (1890), ze sławną warzelnią soli na przedmieściu Soden.

Allenstein, ob. Olsztynek.

Allentown, stolica hrabstwa Lehigh w Pensylwanji, nad rz. Lehigh, 25,000 m. (1890), posiada wielkie zakłady żelazne.

Alleppi, miasto w prowincji Travankor, w Indostanie, w prezydenturze Madraskiej, liczy 25,754 miesz.

Aller, prawy dopływ Wezery, poczyna się w pruskim obwodzie Magdeburskim w okolicy Sechausen, a złączywszy się z rzekami: Ocker, Ilse, Leine, Orze i Böhme, od m. Celle zaczyna być spławną. Długość jej wynosi 162 klm.

Alletz Pons Augustyn, pracowity kompilator, * w Montpellier 1703, † w Paryżu 1785 r. Jest autorem następujących dzieł: „Dictionnaire portatif des conciles,“ „L'Histoire de France“ i „Abrégé de l'histoire grecque.“ Jedno z dzieł jego pod tyt.: „Albert nowy czyli teraźniejszy, albo sekreta nowe doświadczone i opróbowane“ i t. d., wydane w tłómaczeniu polskiem (Wilno i Warszawa, 1790).

Allevard, miasto francuskie w dep. Izery, 2,800 m., źródła siarczane, kopalnie miedzi i żelaza.

Allgaier Jan (1763—1823), szachista niemiecki. Napisał: „Theoretisch-praktische Anweisung zum Schachspiel“ (1841). Wynalazł „gambit **A.**“ Por. Bilgnera „Handbuch des Schachspiels.“

Allia, teraz *Aja*, rzeczka wpadająca powyżej Rzymu do Tybru, pamiętna klęską, jaką tu Rzymianie 18 lipca 390 przed Chr. ponieśli od Brennusa, wodza Gallów. Stąd *Alliensis dies* znaczy to samo, co dzień nieszczęśliwy.

Alliance Israélite universelle, stowarzyszenie żydowskie, założone w r. 1860 w Paryżu, którego zadaniem jest praca nad wyzwoleniem i postępem moralnym Izraelitów, niesienia im pomocy i popierania wydawnictw, dążących do tych celów. Posiada komitet centralny i filje w różnych krajach europejskich, oraz w Afryce i Azji, stowarzyszenie dla dzieci żydowskich, szkoły z warsztatami rzemieślniczemi, kolonje rolnicze etc. Związkiem zarządza komitet, złożony z 60 członków, wybranych ze wszystkich państw. Z Francji **A. I.** przeszło do Włoch, potem do Turcji (1864) i państw Skandynawskich. Od 1868 powstały filje w Węgrzech, Anglji, Belgji i Szwajcarji; od 1869 wzmogła się agitacja na korzyść **A. I.** w Niemczech. W Rosji działalność związku jest wzbroniona. W r. 1890 liczyła **A. I.** 31,000 członków. Pierwszym prezesem był Königswarter (do 1863), drugim Crémieux (do 1866), potem Munk (do 1867), następnie znowu Crémieux, a później Goldschmidt. W związku z **A. I.** stoją *Anglo-Jewish Association* (1871 w Anglji), oraz *Israelitiche Alianz zu Wien* (1873), popierające gorąco interesy judaizmu w świecie.

Alliaria, ob. Czosnaczek.

Allil, *Allyl* C_3H_5, rodnik związków allilowych, znajdujących się w czosnku, cebuli, chrzanie, rzodkwi i w innych roślinach liljowych i krzyżowych. Związki te cechują się wonią czosnkową (stąd nazwa—od *allium*, czosnek).—*Alkohol allilowy* powstaje przy dystylacji gliceryny z kwasem szczawiowym; aldehydem jego jest *akroleina* (ob). *Rodanek* czyli *siarkocyanek allilu*, pod nazwą olejku z czarnej gorczycy, używa się w medycynie do drażnienia skóry, zamiast synapizmów. Olejek ten znajduje się w chrzanie; w nasionach gorczycy zaś tworzy się dopiero z zawartej w nich myrozyny. po zarobieniu ich letnią wodą. W ten mniej więcej sposób postępując przy robocie musztardy, wyrabiamy w niej olejek, nadający jej znaną ostrość.

Allier (star. Elaver) lewy dopływ Loary, bierze początek w dep. Lozère.—Nazwany od tej rzeki departament *Allier*, leżący w samym środku Francji, ma rozległości 7,380 klm. kw. i 424,382 miesz. (1891); dzieli się na cztery okręgi: Moulins, Gannat, Montluçon i La Palisse, z miastem stołecznem Moulins.

Allier Antoni, rzeźbiarz francuski, * w Embrum (wyższe Alpy) 1793, † 1870. Od 1822 do 1835 prace jego znajdowały się na corocznych wystawach, a z tych godniejsze uwagi są: *Kamil przeważający szalę Gallów*, *Adrjana*, *Filopomen*, *Wymowa*, *Odilon-Barrot* i inne. Od 1839 do 1851 deputowany swego departamentu, należał do krańcowej lewicy.

Allier (Achilles), rytownik i antykwarjusz, * 1807, † 1836. Rozpoczął bardzo piękną pracę, dotyczącą starożytnych pamiątek swej prowincji (Dawne Bourbonnai), którą ukończyli 1833—37 Ad. Michel i L. Batissier na 125 tablicach.

Alliey Fryderyk, archeolog francuski, * 1790. Zbierając od lat kilkudziesięciu z największą troskliwością wszystko, co jest w związku z grą w warcaby i szachy, przyszedł do nader bogatej w tym rodzaju kolekcji. Wydał: „Bibliographie complète, analytique et raisonnée de tous les ouvrages connus en toutes les langues sur le jeu

de dames“ (1852), oraz „Zbiór poematów o grze w szachy.“

Allihn Fryderyk Henry Teodor, * 1812, † 1885 filozof niemiecki, zwolennik Herberta, redaktor „Zeitschrift für exacte Philosopie im Sinne eines neueren philosophischen Realismus“ (od 1860).

Allingham William, * 1828 w Dublinie, poeta angielski. Tworzy w duchu Byrona, Shelleya i Tennysona. Najoryginalniej traktuje opisy natury, zwłaszcza irlandzkiej. Napisał „Poems“ (1850). „Lawrance Bloomfield in Ireland or the new landlord“ (nowe wyd. 1890). „Fifty modern poems“ (1870). „Irish songs and ballads“ (1890). Od 1874 redag. „Frasers Magazin,“ † 1889. Wydał również zbiór staroangielskich i szkockich ballad ze wstępem krytycznym (1871). Żona jego, *Helena* **A.**, znana jako akwarelistka i ilustratorka.

Allioli Józef Franciszek, * 1793, † 1873 roku, profesor teologji w Landshut i Monachjum. Jeden z najuczeńszych teologów katolickich, z którego licznych pism najważniejsze: niemieckie tłómaczenie Biblji Wulgaty (6 tomów, Norymberga, 1830, 6-te wydanie 1839—45), z przypisami wydanemi w Monachjum 1856 r., oraz „Handbuch der biblischen Alterthumskunde“ (1841—44).

Allioni Karol, botanik włoski, * 1725, † 1804. Najważniejszem z dzieł jego jest: „Flora pjemoncka,“ (1785, t. 3).—Rodzaj jeden z rodziny *Nyctagineae* otrzymał nazwę *Allionia*.

Alliot Piotr, dworzanin króla Stanisława Leszczyńskiego, † 1779. Napisał dwa dzieła, dotyczące historji tego monarchy: „Recueil des fondations et établissements faites par le Roi de Pologne“ i t. d. (Nancy, 1758) i „Compte générale de la dépense des édifices et bâtiments, que le Roi de Pologne a fait construire dans Nancy“ (1762, Nancy).

Allium, ob. Czosnek.

Allman, Georges James, naturalista angielski, * 1812, od r. 1855—70 profesor w Edymburgu. Opracował zbiory polipów, sprowadzone przez wyprawę amerykańską, podjętą dla zbadania Golfstromu, oraz przez wyprawę okrętu „Challenger,“ i ogłosił „Monograph of the freshwater Polyzoa“ (1856); „Monograph ot the Gymnoblastic Hydroids.“

Alloa, m. fabryczne i wyborny port w Szkocji w hrabstwie Clackmannan nad rz. Forth; 12,000 m. (1891).

Allochroit, odmiana granatu, ob.

Allodoksja, w przeciwstawieniu do ortodoksji (ob.), oznacza błędne, fałszywe mniemania religijne.

Allofan, minerał z grupy glin, zwany także *reinmannitem*, po większej części barwy niebieskiej, postaci nerkowatej, gronowej lub stalaktytowej, c. wł.=2, twartość=3. Jest to krzemian glinki z domieszką krzemianu miedzi, znajduje się w Turyngji, Saksonji, we Francji i u nas w Miedzianogórze.

Allofanowy kwas, $C_2H_4N_2O_3$, nie jest znany w stanie wolnym; jego eter etylowy powstaje pod działaniem pary kwasu cyannego na alkohol.

Allogamia ob. Kwiat.

Allogeny, *Allogeniczne skały*, ob. Antygeny.

Alloksan, ob. Moczowy kwas.

Alloksantyna, ob. Moczowy kwas.

Allomorfit, odmiana siarczanu baryty.

Allon Edward, * 1820, adwokat i polityk francuski. Wsławił się wielu procesami, a zwłaszcza w sprawach żony Augusta Comte'a, przeciwko wykonawcom testamentu filozofa (1870). Od 1882 jest członkiem senatu. Por. Allon „Discours et plaidoyers“ (1885).

Alonż.

Allonge (z franc.), przydłużek, oznacza pasek papierowy, którym przedłuża się weksel zapisany na odwrotnej stronie, jeżeli na nim więcej dopisków robić jeszcze trzeba.—Ta sama nazwa służyła noszonym za Ludwika XIII i XIV-go perukom z workami. — W laboratorjach chemicznych nazywają się *alonż*, *przedłużalniki* czyli rury, używane do łączenia retort z odbieralnikami. (Ob. fig.).

Allonim, ob. Pseudonim.

Allopatja (z gr. *allos* różny, *pathos* cierpienie). Homeopaci opierają swą naukę na podstawie, że podobne leczą się podobnemi, *similia similibus curantur*, i dla odróżnienia tej metody nadali nazwę *allopatji* wszystkim innym metodom, jakoby opartym na zasadzie, że przeciwieństwa najlepiej skutkują. Nazwa ta, nadawana medycynie niehomeopatycznej, jest bardzo niewłaściwą; sztuka lekarska szuka w doświadczeniu wskazań do użycia środka, albo dla znanego fizjologicznego działania danego środka stosuje go w potrzebie, bez względu na pozorne podobieństwo lub przeciwieństwo między następstwami działania środka i objawami chorobnemi.

Allori Aleksander, malarz włoski, * we Florencji 1535, † 1607, uczeń Bronzina, szczególnie zasłynął w rysunkach anatomicznych. Słynne są dwa jego obrazy: *Ojara Abrahama* i *Cudzołożnica*, znajdujące się we Florencji. Syn jego **Allori** Krzysztof, * 1577, † 1621, trudnił się głównie malowaniem krajobrazów, chociaż zostawił także kilka prac historycznych, między któremi szczególnie *Judyta* i *św. Juljan* wielce są cenione.

Allotmen (ang.), systematyczna dążność do zapewnienia klasom niższym społeczeństwa, przedewszystkiem robotnikom, własności kawałka ziemi dla jej uprawiania.

Allotrja (z gr.), przedmioty poboczne, nie należące do rzeczy głównej. *Allotrjologja*, wadliwe plątanie obcych rzeczy i myśli, nie mających związku z przedmiotem, o który głównie idzie.

Allotrjofagja, chorobliwa skłonność jedzenia rzeczy niezwyczajnych, często nawet szkodliwych dla zdrowia, zdarzająca się u kobiet, najczęściej u dojrzewających dziewcząt, tudzież u obłąkanych.

Allotrjogeuzja, halucynacja smaku, nieprawidłowe zmiany w uczuciu smaku.

Allotropja, własność przedstawiania się w różnych formach. *Allotropiczne* są ciała jednakiego składu, które pomimo to posiadają różne własności fizyczne, jak np. fosfor biały i czerwony, albo różne odmiany węgla,— węgiel roślinny, zwierzęcy, antracen, grafit, djament.

All right (ang.) = wszystko w porządku, wszystko dobrze, jak się należy.

Allston Washington, amerykański malarz i poeta, * 1779 w południowej Karolinie, † 1843. Piękne obrazy jego są po większej części treści biblijnej, jak: „Sen Jakóba," „Eljasz w pustyni" i inne. Z poezji ogłoszonych drukiem najważniejsze są: „The sylphs of the seasons" (Londyn, 1813) i „Monald" (Boston, 1842). Por. Döhn „Der Maler-Dichter Washington" (Unsere Zeit, 1881).

Alluaudit, fosforan tlenniku żelaza, minerał drobnoziarnisty, zielony, w okolicach Limoges.

Alluvio, *alluvium*, jest to przyrost, tworzący się stopniowo i nieznacznie na gruntach nadbrzeżnych wszelkich rzek. Dawniej nazywano taki przyrost przysepem, odsepem, odsypem (Czacki), przysepiskiem lub odsepiskiem (Ostrowski), obecnie *przymuleniem*. K. N., art. 538, 556—560. Ob. Przybytek, oraz Napływy.

Allyl, ob. Allil.

Alma, rzeka w Krymie, wpadająca pomiędzy Eupatorją i Sewastopolem do zatoki Kałamickiej, długa 156 w. Pamiętna zwycięstwem, odniesionem 20 i 21 września r. 1854 przez Francuzów i Anglików pod dowództwem St. Arnauda i lorda Raglana nad Rosjanami, dowodzonymi przez księcia Menszykowa.

Alma mater (matka karmiąca, żywicielka), nazwa często przez rzymskich poetów nadawana przyjaznym dla ludzi bogom, jak Cererze, Wenerze, Temidzie i t. d., a także ziemi, światłu i t. d. Później wychowańcy akademji i uniwersytetów zaczęli tak nazywać pomienione zakłady naukowe, jako dostarczające im pokarmu umysłowego.

Alma lub **Almud,** turecka miara objętości, używana do oliwy,=5,205 litra czyli 1,301 garnca warsz.

Alma-Dagh (*Almanus*), łańcuch gór w Azji Mniejszej, ciągnący się od Taurusa na południe, średnio 1,800 metrów wysoki.

Alma Tadema Wawrzyniec, słynny malarz, * 1836 w Dronryp we Fryzji w Holandji, kształcił się w akademji antwerpskiej i zyskał rozgłos obrazem „Wychowanie synów Klotyldy" (1861). Słynniejsze jego obrazy są: „Tarkwinjusz Pyszny," „Taniec pyrrjski," „Cesarz Klaudjusz," „Siesta rzymska," „Pracownia rzeźbiarza," „Pytanie." „Mumia," „Winobranie w Rzymie," „Safo" i inne. Od r. 1870 mieszka stale w Londynie. Obrazy jego zalecają się nietylko indywidualnością artystyczną swego twórcy, lecz i wiernością archeologiczną. Rodzajem talentu **A. T.** przypomina Siemiradzkiego. Żona **A. T.,** *Laura Epps*, maluje obrazy rodzajowe.

Almacks, teraz *Willis*, nazywają w Londynie pewne bale, dawane tylko dla wyższej arystokracji w porze zimowej, których gospodyniami bywają zwykle najznakomitsze damy (ladies patronesses). Nazwa ta pochodzi od poprzedniego właściciela salonów, przeznaczonych na tego rodzaju bale; dzisiaj jest nim niejaki Willis.

Almada, miasto portowe w prowincji portugalskiej Estramadura, leży naprzeciw Lizbony, na lewym brzegu Tagu. Prowadzi znaczny handel winem, 6,000 m. Tu w 1833 r. Billaflor otrzymał zwycięstwo nad Miguelistami.

Almaden, miasto hiszpańskie w prowincji Ciudad Real, wśród gór Sierra-Morena, 10,000 m., posiada szkołę górniczą i najbogatsze w Europie, a znane już Rzymianom, kopalnie rtęci, której produkuje 25,000 centnarów rocznie.

Almagest (z gr. *megistos*, największy), tak Arabowie nazywali wielkie dzieło Ptolemeusza o astronomji, napisane około 140 po Chr., a w XIII wieku przełożone z języka arabskiego na łaciński. Oryginał grecki wykryto dopiero w XV wieku. Ob. Astronomja.

Almagra, glina czerwona, u alchemików jedna z nazw kamienia filozoficznego.

Almagro, miasto okręgowe w prowincji hiszpańskiej Ciudad Real, 8,712 m., posiada fabryki koronek i tiulów, miejsce urodzenia Almagro Diego (ob.).

Almagro, Diego d', podrzutek, znaleziony w r. 1475 pod miastem Almagro, udał się do Ameryki, gdzie w krótkim czasie wzniósłszy się nad innych, zebrał ogromne skarby, połączył się z Pizzarem 1524 celem podbicia Peru, w dziesięć lat potem został namiestnikiem tej krainy, następnie przedsięwziął podbicie Chili; lecz kiedy zaczął działać przeciwko Pizzarowi, pokonany przezeń 1538 r. w bitwie pod Salinos, niedaleko Cuzco, i wzięty do niewoli, w więzieniu został uduszony. Syn jego, *Diego d'* **A.** (z matki Indjanki) pomścił śmierć ojca zamordowaniem Pizzara, lecz kiedy chciał przywłaszczyć sobie najwyższą władzę, zwyciężony przez Vaca de Castro, został w r. 1542 skazany na śmierć. Por. Prescott „Gesch. der Eroberung von Peru" (przekład niem., 1848).

Almahdi Abu-Mohammed Obeidallah, założyciel dynastji Fatymidów w Afryce i Egipcie, * 872, † 935 po Chr.

Almakanda, dawna nazwa blejwasu.

Almamun, siódmy kalif z dynastji Abbasydów, syn Harun-al-Raszyda, panował 813—834, był wielkim miłośnikiem nauk i kunsztów, uczynił Bagdad ogniskiem literackiego życia Arabów.

Za jego rządów Chorosan, Marokko i Jemen wybiły się z pod władzy kalifów.

Almanach, z hiszp. *Almanaque*, pochodzące od koptyjskiego *almenichiaka*, przyswojone i rozpowszechnione przez Arabów, tak nazywano w średnich wiekach efemerydy (ob.) astronomiczne, czyli tablice układane w rodzaju kalendarzy, z astrologicznemi uwagami. Dzisiaj wyraz ten zastępuje nazwę kalendarza, a często także używany jest za tytuł ozdobnej książki noworocznej. U nas zjawił się **A.** lubelski 1815 „dla amatorów literatury ojczystej," wydany przez Urmowskiego. Zamiast **A.** używano nazwy: „Noworocznik" „Jutrzenka" (1824), „Melitele," „Noworocznik litewski," „Znicz," „Biruta," „Rimembranza," „Bojan," „Rusałka," wydana przez Aleksandra Grozę, „Pierwiosnek," wyd. przez Paulinę Kraków (od 1838—44), „Wianek" (1836—37), „Album literackie" Wójcickiego (1836—7, 44), „Noworocznik dla kobiet" Dzwonkowskiego (1861—67), „Niezabudka" (od 1841—44 w Petersburgu), „Rocznik literacki" Podbereskiego. W Niemczech słynęły „Musen-Almanach," we Francji „Almanach de Muses" (1765 do 1833), „**A.** de prosateurs" (1801—9), „**A.** de la litterature du théâtre et des beaux arts" (1853—1869), w Anglji „Nautical Almanach" (od 1707).

Almanach de Gotha, wydawany w języku niemieckim i francuskim kalendarz gotajski, założony w r. 1763 i będący najlepszym podręcznikiem dla dyplomatów, statystów i dziennikarzy. Zawiera genealogje rodzin panujących i wogóle znakomitszych osób europejskich, skład ministerjów i wyższych urzędników każdego państwa, oraz ambasadorów i konsulów, i wykazy statystyczne przestrzeni, ludności, liczby wojska i t. d., dział handlowy, komunikacyjny, w ogóle obraz każdego państwa w cyfrach, czerpanych ze źródeł ściśle urzędowych. Podobny do **A.** de **G.** jest *Club* **A.**, wychodzący w Paryżu od 1883 r.

Almandyn, ob. Granat.

Almansa, miasto hiszpańskie w prowincji Albacete (Murcja), 9,686 m., posiada pomnik wzniesiony na cześć zwycięstwa, odniesionego w wojnie o sukcesję hiszpańską przez wojsko francusko-hiszpańskie Filipa V-go (25 kwietnia 1707 r.) nad angielsko-holendersko-portugalskiemi siłami Karola III-go.

Almanzara, mała rzeczka w Estremadurze, pamiętna zwycięstwem Francuzów odniesionem pod wodzą Sebastianiego nad Hiszpanami, 4 listopada 1810 r.

Almanzor Abu-dżafar-Abdallah-ben-Mohammed-al-Mansur, drugi kalif z dynastji Abbasydów, panował 754—775; był wielkim nieprzyjacielem chrześcijan w Syrji i Egipcie, obok tego wszakże sprzyjał naukom i sztukom pięknym. Sam obyczajów czystych, potępiał surowo wszelkie zbytki i nadużycia. Założył i ozdobił Bagdad kosztem ogromnych nakładów; umarł w 58 roku życia podczas pobożnej pielgrzymki do Mekki.

Almańskie góry, grupa gór w Alpach Appenzelskich, które rozchodząc się z pnia centralnego *Säntis*, wypełniają cały kanton Appenzel; główny wierzchołek Bachtel ma wysokości 1,119 m.

Al-marco (z wł.), podług wagi grzywny, t. j. podług wagi czystego złota i srebra.

Almas, rzeka bardzo rybna w Węgrzech w komitacie Sumegh. Także nazwa kilkunastu miejscowości w Węgrzech: W komit. Komorneńskim, cieplice, marmur i starożytności: w Peszteńskim winnice, hodowla ryb. w Serbji i Siedmiogrodzie (sławne pieczary). Między niemi najznaczniejsze jest miasteczko Almas w komitacie Bakszy, 8,500 mieszkańców.

Almazan, miasteczko hiszpańskie w Starej Kastylji, nad rzeką Duero, pamiętne pokojem, zawartym między Henrykiem Transtamare a Piotrem Okrutnym 1375 r.

Almee, Almeh, Alimeh, w liczbie mnogiej *Awalim*, klasa kobiet w Egipcie, niby śpiewaczek i tancerek, które są przedmiotem rozkoszej zabawy muzułmanów, podczas wielkich uczt i uroczystości. Taniec **A.** zowią Francuzi „La danse du ventre." Tancerki, występujące publicznie na placach, zowią się „Ghasieh," l. m. „Ghawasi."

Almeida, silna twierdza portugalska w Beirze, nad rzeką Coa, pamiętna wypadkami z czasów wojny hiszpańsko-portugalskiej i z czasów najścia Francuzów. Massena pokonał tu (w r. 1810) Hiszpanów, a 3 i 4 maja 1811 sam był pokonany przez Wellingtona.

Almeida don Francesco d', bohater z rodziny Abrantès, odznaczył się chlubnie w wojnach z Maurami, za co król Emanuel I-szy mianował go 1505 pierwszym wice-królem Indji Wschodnich. Na tym to urzędzie podbił dla Portugalji Quiloa, Bombaza Cananor, Malakkę i kilka innych prowincji. Jego syn, *Wawrzyniec*, walczył pod rozkazami swego ojca, a w r. 1500, wyprawił się do Cejlonu, odkrył wyspy Maledywskie i Madagaskar; zginął w bitwie morskiej. *Franciszek* **A.** powziął wielki plan uczynić Portugalczyków panami wód Indyjskich i zamknięciem odnóg Perskiej i Arabskiej wydrzeć Egiptowi, a pośrednio Wenecji handel wschodnio-indyjski. Ale wśród przygotowań nieufny rząd portugalski postanowił usunąć go od urzędu i w tym celu wysłał do niego (1507) Alfonsa d'Albuquerque; Almeida odmówił mu posłuszeństwa, uwięził go nawet, wyruszył przeciwko sułtanowi egipskiemu, zdobył w r. 1508 Goa i pod Diu zniszczył do szczętu flotę egipską. Naglony przez Portugalję do opuszczenia swego stanowiska, w powrocie r. 1510 do kraju rodzinnego zginął w bitwie z mieszkańcami przylądka Dobrej Nadziei. Por. Peschel „Historja wielkich odkryć geogr.," przekład polski, 1879.

Almeida Emanuel, Jezuita, * 1580 w Vizeu, † 1656 w Goa, żył na dworze sułtana Abisynji i odznaczył się szczególnie swoją „Historją Etjopji" i „Listami historycznemi."

Almeida Mikołaj, * 1748 w Lizbonie, † 1811, poeta portugalski. Najcenniejsze jego utwory, t. j. satyry, zostały wydane razem z innemi poezjami, p. t. „Obras poeticas“ (2 t., Lizbona, 1822).

Almeida Jan Ferreira, duchowny portugalski, który przyjął kalwinizm i przełożył Biblję na język portugalski (1681).

Almeida Franciszek, * 1838, pisarz portugalski, redaktor „Wielkiej Encyklopedji“ portugalskiej od r. 1882.

Almeida Józef Karol, fizyk francuski, * 1822, † 1880, ogłosił kilka prac doświadczalnych, z których najważniejsza jest o przyleganiu gazów (1870). Wspólnie z Boutan'em wydał podręcznik gimnazjalny fizyki „Cours de physique“ (Paryż, 1862). Podczas wojny 1870 r. był członkiem naukowej komisji obrony narodowej.

Almeida Candido Mendez, * 1818, † 1881, geograf brazylijski. Wydał wyborny „Atlas do imperio do Brazil,“ złożony z 27 kart (1868).

Almeida-Garret João de Baptista, mąż stanu i najznakomitszy poeta narodowy portugalski XIX w., * 1799 r. w Oporto, † 1854 r. w Lizbonie. W r. 1820 brał czynny udział w demokratycznym ruchu armji, po rewolucji r. 1821 minister oświaty; podczas reakcji 1823 r. wygnany, pracował w kantorze domu Lafitte; po śmierci Jana VI-go (1826) wróciwszy do kraju, poświęcił się publicystyce; za Dom Miguela znowu wygnany, wrócił z ekspedycją Dom Pedra (1832), zorganizował ministerjum spraw wewnętrznych, 1834 był posłem w Brukseli, a po rewolucji wrześniowej 1836 r. wybrany do ustawodawczych kortezów, odznaczył się jako wytworny i zręczny mówca. Wszechstronną działalnością literacką stanowi epokę w historji literatury portugalskiej. W młodym jeszcze wieku, jako zwolennik pseudo-klasycyzmu, napisał tragedje: „Xerxes,“ „Lucrecia“ i „Merope.“ W r. 1820 wydał tragedję „Catão,“ jeden z najlepszych utworów w literaturze portugalskiej. Niezadługo wszakże uwolnił się zwięzów pseudo-klasycznych, a pod wyływem romantyzmu, oceniając trafnie wartość poezji ludowej, umiał nowe tchnąć życie i w poezję sztuczną. W duchu już romantycznym napisał w 10-u pieśniach poemat „Camoês“ (Paryż, 1825), opiewając losy najznakomitszego wieszcza swego narodu; „Dona Branca“ (Paryż, 1826), utwór epiczno-liryczny z charakterem satyrycznym; „Adozinda“ (1828) i „Bernal Francez“ (1829), w których obrobił stare ludowe romance. W tymże kierunku dalej pracując, wydał zbiór oryginalnych i opracowanych romanc p. t. „Romanceiro“ (3 t., Lizbona, 1851—53), najcelniejsze z dzieł jego. Odrodziciel, a raczej twórca romantycznej epiki, starał się **A.** stworzyć także i narodowy teatr. Jego „Auto de Gil Vicente“ (1838) uchodzi za pierwszy czysto narodowy dramat, a „Frei Luiz de Sousa“ (1844) największe zyskał powodzenie. Z dzieł prozaicznych najwyżej stawiają „Viagens na minha terra“ (1837). Kompletna edycja jego „Obras“ (16 t., Lizbona, 1854—65) wyszła już po śmierci poety. Porównaj Garret „Memorias biographicos“ (1880—82).

Almelo, m. niderlandzkiej prow. Over-Yssel 8,260 m.—Znaczny handel zbożowy i fabryki bawełniane.

Almeloveen Jan, rytownik holenderski, * 1614 lub 1624, żył jeszcze w 1683. Z prac jego najbardziej są cenione cztery pory roku na wzór Saftleevena.

Almendingen, Ludwik Harscher von, * 1766, znakomity prawnik niemiecki, którego dzieła prawne p. t. „Juridische Schriften“ zebrane w 10 tomach (Giessen, 1803—1819), odznaczają się głęboką prawością uczuć i wielkiem bogactwem myśli, i który z Feuerbachem i Grohmanem czynny miał udział w reformie prawodawstwa kryminalnego. Sprawował on w Nasauskiem wyższe urzędy sądowe, został w r. 1816 wiceprezydentem sądu w Dillenburgu, a wkrótce potem radcą stanu. Pismem p. t. „Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość Niemiec“ ściągnął na siebie niechęć wielu wysoko położonych osób; gdy następnie ogłosił historję bardzo zawiłego sporu między starszą i młodszą linją Anhalt-Bernburską, który był toczony przed sądem wyższym w Berlinie, rząd pruski tak się tem uczuł dotkniętym, że autor został skazany na rok więzienia. Rząd nasauski wyroku tego jednak nie wykonał, i jedynie usunął go od obowiązków. Napisał wprawdzie świetne usprawiedliwienie, ale dla ówczesnego surowego prawa prasowego w Niemczech, nie znalazł na nie nakładcy, popadł w melancholję i † 1827 w Dillenburgu.

Almeria, star. *Margis* v. *Portus magnus*, miasto hiszpańskie, stolica prowincji t. n. (8,704 klm. kw. i 339,452 m., 1887 r.), port nad zatoką t. n. i rezydencja biskupa, ma 36,200 m. Dostawszy się w XI w. w ręce Maurów, było ważnem miastem handlowem i przemysłowem. Ferdynand katolicki zdobył je 1489. W pobliżu bogate kopalnie ołowiu i źródła mineralne, cieplice obojętne, o temperaturze 52°.

Almerode, miasteczko w dolnej Hesji nad rzeką Gelster, sławne wyrobami garncarskiemi, a w szczególności tak zwanemi tyglami heskiemi.

Almers Herman, (1821), poeta niemiecki, wydał Marschenbuch (1858), „Dichtungen“ (1860), „Hauptmann Böse“ (1884) i in.

Almesfea nazwa daniny, który Anglja składała w d. 8 sierpnia papieżowi.

Almess, pseudonim Aleksandra Messynga.

Almo, rzeczka wpadająca do Tybru w Latium, w której w czasach pogańskich corocznie 12 kwietnia kapłani Cybeli obmywali posąg tej bogini. Dzisiaj nazywa się ona Almone.

Almodovar del Campo, m. w hiszpańskiej prowincji Ciudad Real, z zaniedbanemi kopalniami srebra, 12,000.

Almodovar, Don Ildefonso Diaz de Ribera, hr. de, generał i mąż stanu hiszpański, * 1777 w Granadzie, † 1846 w Walencji. Schroniwszy się do Francji po upadku stronnictwa liberalnego r. 1823, powrócił do kraju i po śmierci Ferdynanda VII, wybrany deputowanym do kortezów i przywrócony do służby wojskowej, był gubernatorem Walencji i ministrem wojny do 1836. Przyjaciel Espartera, za jego regencji objął kierunek spraw zagranicznych. Od r. 1843, epoki połączenia się umiarkowanych z postępowymi, **A.** usunął się zupełnie od spraw publicznych.

Almohadowie, ob. Almorawidowie.

Almon Jan, księgarz i pisarz polityczny angielski, * w Liverpool 1738, † 1805, należał do stronnictwa wighów i był wydawcą i autorem rozmaitych pamfletów przeciwko rządowi. Wydał sławne „Listy Juniusa“ i założył w r. 1774 dzisiaj jeszcze istniejący *Dziennik parlamentarny*.

Almonacid, miasteczko hiszpańskie w Nowej Kaledonji nad Tagiem, w prowincji Toledo; pamiętne zwycięstwem, odniesionem 11 sierpnia 1809 przez armję francuską pod wodzą Sebastianiego nad Hiszpanami, do którego przeważnie przyłożyła się dywizja polska, a mianowicie dowódca 7-go pułku piechoty linjowej, pułkownik Sobolewski, który tu poległ.

Almondbury, miasto angielskie w hrabstwie York, 15,454 m. (1891); liczne fabryki wyrobów bawełnianych i lnianych.

Almonde, Filip van, marynarz holenderski, * 1646, † 1711. Służył pod rozkazami Ruytera i zręcznemi manewrami przyczynił się głównie do zwycięstwa pod La Hogue 1692.

Almonte Jan Nepomucen, generał i mąż stanu meksykański, pochodzenia indyjskiego, * 1804 w Walladolid w Meksyku. W młodym jeszcze wieku, walczył jako pułkownik przy boku ojcu, walecznego wodza w wojnie z Hiszpanami o niepodległość. Od śmierci ojca przebywał w Nowym Orleanie do 1822 r. Po oswobodzeniu Meksyku wróciwszy do kraju, był 1824 attaché poselstwa meksyk. w Londynie, 1832 posłem tamże i w Peru; następnie jako adjutant prezydenta Santa Anny dostał się w bitwie pod San-Jacinto 1836 do niewoli, po powrocie był ministrem wojny pod prez. Bustamente, a 1841 posłem w Waszyngtonie. Dowodząc korpusem pod prezyd. Santa Anną złożył w wojnie z półn. Ameryką 1846 dowody wielkiej waleczności. Od 1853—56 poseł w Waszyngtonie, od 1857 w Paryżu jako stronnik Miramona, prezyd. reakcyjno-klerykalnego stronnictwa; a kiedy 1860 r. Juarez, naczelnik stronnictwa liberalnego, został prezydentem, **A.** skutkiem stronniczej nienawiści stał się sługą polityki francuskiej i niemało się przyczynił do franc.-ang.-hiszp. interwencji w Meksyku. Z ekspedycją franc. stanął 1862 w Veracruz i pod opieką bagnetów franc. ogłoszony na miejsce Juareza dyktatorem Meksyku. Kiedy z rozkazu gener. Forey'a. Meksykanie mieli sobie wybrać rząd narodowy, znienawidzony od ziomków **A.** złożony został z urzędu, ale już 1863, po zajęciu stolicy Meksyku, mianowany został przez zwycięzców prezydentem rządzącej junty, która przyjęła tytuł „regencji cesarstwa meksykańskiego.“ 1864 mianowany przez cesarza Maksymiljana wielkim marszałkiem i rządcą państwa, udał się 1866, jako minister pełnomocny do Paryża, gdzie po upadku meks. cesarstwa przebywając, † 1869.

Almorawidowie i **Almohadowie,** dwie maurytańsko-hiszpańskie dynastje. Arab pewien Abdallah-ben-Yasin, utworzywszy w północno-zachod. części Afryki sektę walczącą, nazwaną przezeń El-Mora-bitami, postawił na jej czele Abu-Bekra, który r. 1062 założył Maroko, i którego następca Jusuf-ben-Tasfen podbił całą prawie Hiszpanję maurytańską 1100. Jednocześnie atoli powstała nowa sekta *Muahedinów* albo *Almohadów*, którzy 1146 pod dowództwem Abd-ul-Mumena zdobywszy Maroko, pod Jakóbem Almanzorem 1195 zwyciężywszy Kastylczyków, pod jego następcą Mohammedem el Nassir 1212, od królów Kastylji, Aragonji i Nawary, Alfonsa VIII, Piotra II i Szanszy VII, na równinach Tolozy zupełną ponieśli klęskę. Druga także armja, która pod wodzą Abu Jusufa z Afryki do Hiszpanji wkroczyła, została przez Sanszę, syna Alfonsa X, pokonaną, a tym sposobem panowanie Almohadów 1273 na zawsze ustało. Por. Aschbach „Gesch. Spaniens und Portugals zur Zeit der Herrschaft der Almoraviden und Almohaden“ (1833—1837). Dozy „Gesch. der Mauren in Spanien“ (1874).

Almquist Karol Jonasz Ludwik, płodny poeta i powieściopisarz szwedzki, * 1793. Pisał on w rozmaitych kierunkach i zawsze z talentem. Z licznych dzieł jego matematycznych, geograficznych, historycznych i filologicznych, wielce cenionych w kraju, mało jest znanych za granicą, gdzie tylko jego pisma beletrystyczne, a między niemi „Księga róż cierniowych,“ wielu znajdują wielbicieli. Nieporównanym humorem jaśnieje w „Ormuzd i Aryman“ i w „Uwagach nad zwierzętami domowemi.“ Podejrzany o otrucie lichwiarza, uszedł w r. 1851 do Ameryki; w r. 1865 wrócił do Europy, osiadł w Bremie jako prof. Westermann i † 1866. Por. Ph.-Schweitzer, „Geschichte der Skandinavischen Liter.“ III, 168.

Almud, miara objętości w Maroko, w Fezie = 14,387 litra.—Także to samo, co alma (ob).

Almuda, dawna miara hiszpańska do zboża, ma różną wielkość w różnych prowincjach. W Portugalji używa się do płynów,=16,95 litra czyli kwarty warsz.

Almukantarat, nazwa arabska kół sfery niebieskiej, równoległych do poziomu, mających zatem względem poziomu takie samo położenie, jak równoleżniki względem równika. Zowią je także *równoleżnikami wysokości* lub *kołami wysokości*, dla tego, że wszystkie punkty jednego takiego koła

znajdują się w jednakowej wysokości nad poziomem. **A.** nazywa się też przyrząd, zbudowany przez Chaudlera do oznaczania wysokości gwiazd.

Almunecar, miasto portowe w hiszpańskiej prowincji Granadzie, 9,000 m., wywóz trzciny cukrowej i rodzynek. Posiada dawny zamek maurytański.

Almus, Almos lub **Alom,** podług podania pierwszy książę narodu madziarskiego i założyciel państwa w Węgrzech, ojciec Arpada. Był synem Ugieka. Jeszcze w czasie pobytu w Azji śniło się jego matce, że porodzi syna, którego wszystkie plemiona madziarskie uznają za króla i że będzie protoplastą całego szeregu królów. W r. 884 na czele siedmiu pokoleń przeszedł przez Don i Dniepr, zajął Kijów i Ruś Halicką. Założył miasto Munkacz i zdobył m. Ung (Użhorod), gdzie rządy zdał Arpadowi 886 r.

Almuzja, tak nazywano dawniej kożuszek, czyli futro popielicowe z kapturem. Wspominana przez Kromera. Nosili ją przeważnie duchowni (kanonicy).

Aln, dawny łokieć szwedzki=59,38 centymetra. W Danji był **A**=62,771, w Norwegji 62,753 centymetra.

Alnpech Jan, żył za czasów Zygmunta III, prócz wierszy łacińskich napisał historję Lwowa, tłómaczoną przez Jana Bąkowskiego i wydaną w „Pamiętniku Lwowskim“ 1816. Ob. Alembek.

Alnpech Fryderyk, Lwowianin, akademik krakowski, ob. Alembek.

Alnpeke Dittlib, napisał w XIII w., w języku niemieckim, wierszowaną kronikę Inflant, od czasu przybycia Niemców do tego kraju, aż do roku 1296. Wydrukowaną ona została w Rydze 1817 p. t. „Fragment einer Urkunde der ältesten Livländischen Geschichte in Versen.“

Alnus, ob. Olsza.

Alnwick, miasto angielskie w hr. Northumberland, nad Alną, 6,746 m. (1891). W bliskości leży wspaniały zamek, rezydencja księcia Northumberland; niegdyś ważna pograniczna forteca.

Alobrogowie, górskie celtyckie plemię, które mieszkało w *Galji Narbońskiej* (półn. część dziś. Delfinatu i Sabaudji), między Rodanem, Isarą (Isère), lacus Lemanus (jez. Genewskie) i Alpami grajskiemi, z gł. m. *Genewa* i *Vienna* (Vienne). Po uporczywych walkach z Rzymianami, zostali nareszcie przez nich pod dowództwem *Quintusa Fabiusa Maximusa* (zwanego stąd: Allobrogicus) 121 przed Chr. ujarzmieni.

Aloch Stefan, kanclerz księstwa austrjackiego, plenipotent w r. 1453 do układów małżeńskich między królem Kazimierzem Jagiellończykiem a Elżbietą córką cesarza Alberta II.

Alochirja, chorobliwa zmiana wrażliwości na bodźce zewnętrzne, polegająca na tem, że dotknięcie np. wielkiego palca ręki prawej odczuwa człowiek w wielkim palcu ręki lewej.

Alodium, Alod, wyraz pochodzący z języka dawnych Germanów (*all* wszystko i *od* własność), znaczy w starych prawach germańskich już to ogólny, wolny od wszelkich ciężarów majątek jakiej osoby, już też majątek dziedziczny tylko, nie nabyty; później używano go w znaczeniu przeciwnem lenności (feudum), skąd powstało nowsze znaczenie wyrazu **A.**, to jest majątek wolny od obowiązków lennych, majątek dziedziczny, swobodny. *Alodjalny* znaczy to samo co wolny od lennności, dziedziczny; *alodyfikować* zaś, znieść lenność pewnego majątku, zamienić go na wolny, dziedziczny, przez przyznanie i uiszczenie panu lennemu pewnej części wartości, to jest okupu, lub zapewnienia mu rocznej stałej daniny, kanonu.—**A.** w dawnych dyplomach polskich znaczy: dwór, folwark, *curia*.

Aloë d'Aloy, Aloi, rodzina obcego pochodzenia, odgrywająca w Polsce znaczną rolę w drugiej połowie XVIII w. Panna Aloë, zamężna Potocka, propagowała wolno-mularstwo.

Aloë, *Aloes*, rodzaj roślin z rodziny liljowatych, obejmujący zioła i drzewa, o gałęziach pojedyńczych lub widlasto rozdzielonych. Liście grube, mięsiste, wyrastają z nasady łodygi lub głąbika, a na głąbiku dosyć długim mieszczą się

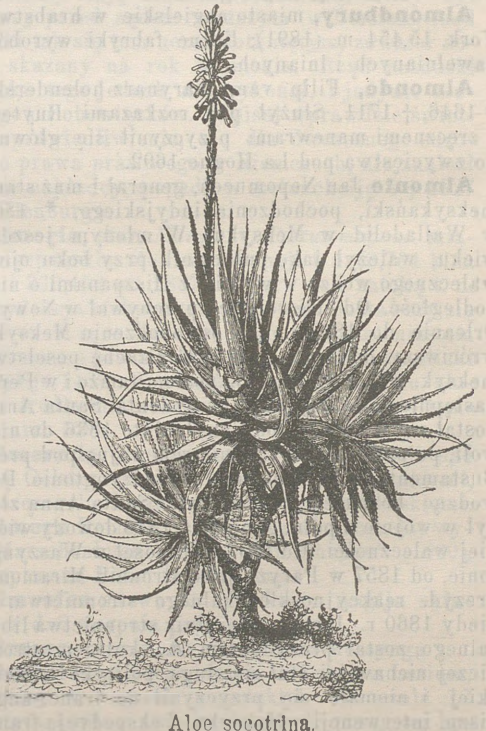

Aloe socotrina.

kwiaty, w podłużny kłos albo w grona ułożone. Owocem jest torebka trzykomórkowa o licznych na

sionach. Liczne gatunki rosną tylko w krajach gorących, a głównie na Przylądku Dobrej Nadziei; utrzymują się także w cieplarniach. Z roślin należących do tego rodzaju otrzymuje się gumę aloesową (ob. Aloes).—**A.** *socotrina* ma pień widlasto-gałęzisty, wysokości 1 do 1,75 metra, z kwiatami purpurowemi, w Afryce, ale nie na wyspie Sokotora, gdzie raczej rośnie **A.** *Perryi*.—**A.** *vera*, z kwiatami żółtemi, rośnie dziko i w Europie połud.; zielone jej liście używają się jako środek domowy do okładania ran. Liście aloesów dostarczają użytecznych włókien (ob. Aloesowe konopie). Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne. Tak zwany **A.** *stuletni* jest to *agawa* (ob.).

Aloes, jest to wysuszony sok gorzki, który się znajduje w mięsistych liściach różnych gatunków aloesu. Stosownie do sposobu otrzymywania i zagęszczania tego soku są różne gatunki **A**-u, bądź ciemne i nieprzezroczyste (**A.** *(hepatica)*, bądź też jaśniejsze, w cienkich skrawkach przezroczyste (**A.** *lucida)*. **A.** *koński* (**A.** *caballina)* jest to gatunek czarny, nieczysty. W alkoholu rozpuszcza się **A.** zupełnie; w wodzie rozpuszcza się również, ale zwolna z roztworu tego wydziela się *żywica aloesowa*, a pozostały roztwór po odparowaniu daje *wyciąg aloesowy*. **A.** zawiera olejek eteryczny i substancję krystaliczną, bladożółtą, bardzo gorzką, *aloinę*, składu nieco różnego w różnych gatunkach; przez działanie kwasu azotnego aloina przechodzi w kwas chryzantemowy. **A.** używa się w medycynie jako środek przeczyszczający; sprowadza też napływ krwi do dolnych części organu trawienia i przy ciąży użycie jego jest szkodliwe. Używa się też do bejcowania drzewa. W czasach dawnych stanowił **A.** część składową różnych lekarstw, jak *Elixir ad longam vitam*, *Elixir proprietatis Paracelsi*.

Aloesowe drzewo, *(drzewo rajskie, drzewo orle, Lignum aloes, Agalochi veri, Calambac)*, wonne drewno, pochodzące z różnych roślin. **A. d.,** sławione jako kadzidło w Biblji, ma pochodzić z *Aquilaria agallocha*, lub też z mało znanego drzewa *Aloexylon agallochum*, z rodziny motylkowatych, rosnącego w Indjach wsch.—*Aquilaria malaccensis*, z Malaki, dostarcza również wonnego drzewa aloesowego, żółtego lub zielonawego, które się używa na wyroby stolarskie.

Aloesowe konopie, włókna z liści różnych gatunków aloesu, zwłaszcza *A. perfoliata*. Są to włókna białe, połyskujące, używane na wyrób lin i tkanin. W handlu przez **A. k.** rozumie się zwykle włókna agawy (ob.).

Aloesowe talary, talary bite w Brunświku 1701 na pamiątkę zakwitnięcia aloesu, a raczej agawy, z wyobrażeniem tej rośliny.

Aloesowy kwas, ob. Chryzaminowy kwas.

Aloexylon, toż co Aloesowe drzewo.

Alogjanie, Alogowie, heretycy (179), przeciwnicy słowa (logos). Zaprzeczali, aby Chrystus był *słowem* wcielonem i odrzucali Ewangelję św. Jana. W Holandji Alogami zwano socynjanów, którzy nie uznawali bóstwa Jez. Chr. Por. *Merkel* „Histor. Kritische Aufklärung der Streitigkeiten de Aloger.“

Aloidowie v. **Aloadowie,** tak się nazywali od swego ojczyma Aloesa, dwaj synowie Neptuna i Ifimedei, Otys i Efjaltes, olbrzymi nadzwyczajnej wielkości i siły, którzy z Tytanami dobywali nieba. Strąceni przez Apollina, za karę przywiązani w Tartarze do słupa, gdzie sępy ustawicznie szarpały ich wnętrzności, a sowa krzykiem swoim wtórowała ich bólowi.

Aloina, ob. Aloes.

Aloizy Gonzaga, ob. Gonzaga.

Alokacja, (z łac.) wyrażenie prawne, znaczące przyznanie jakiej pozycji w rachunku lub budżecie.

Alokucja (allocutio), uroczyste przemówienie papieskie; niegdyś odezwy wodzów do żołnierzy.

Alombrados, albo Iluminanci, nazwa sekty chrześcijańskiej, która się zjawiła w Hiszpanji 1575. Zwolennicy jej tłómaczyli Pismo S. sprzecznie z kościołem rz. kat. i wyznawali zasady bardzo niebezpieczne pod względem małżeństwa i posłuszeństwa starszym. Por. „Dict. des Hérésies par l'abbé Guyot,“ art. *Illuminés*.

Alompra, Alunq-P'Hura lub **Alomandra-Prau,** * 1710, założyciel państwa Birmanów i dotąd panującej tam dynastji. Panował od 1752 do 1760. Po nim wstąpił na tron syn Naungdoagyi.

Alonzo Martinez, don Manuel, hiszpański mąż stanu, * 1820 w Burgos studjował prawo, został naprzód adwokatem, w r. 1854 członkiem kortezów, 1855 ministrem robót publicznych. Po rewolucji wrześniowej w r. 1868 był w gabinecie Sagasty i w 1874 w gabinecie Serrano ministrem sprawiedliwości i następnie od r. 1881 do 1883 i od 1886 do 1888. Jego dziełem była reforma prawa karnego. W r. 1889 został prezesem izby, † 1891. Był wybitnym prawnikiem i autorem kilku cennych dzieł.

Alonż, ob. Allonge.

Alopa, Lorenzo Francisci de, znany także pod imieniem *Francisci de Venetiis*, lub pod łacińskiem mieniem *Laurentius Francisci de Alopa*, drukarz florencki w końcu XV w., którego greckie edycje odznaczały się nadzwyczajną pięknością druku i papieru. Wprowadził pospołu z Janem Laskarysem reformę czcionek i drukował *kapitalikami*

Alope, córka Kerkjona, kochanka Posejdona, ukarana za to przez ojca śmiercią i zamieniona w krynicę w Eleuzydzie. Synem jej był Hipotoon. Eurypides osnuł na tej legendzie tragedję, której ułamki tylko do nas doszły.

Alopecias, *A. vulpes, lis morski*, ryba z grupy rekinów, ciemno-niebieska, dorastająca 4 metrów długości, z czego połowa przypada na ogon. Żyje w morzu Śródziemnem i oceanie Atlantyckim; dla człowieka nie jest niebezpieczna. (Ob. rys.).

Alopecja (z grec. *alopeks*, lis, z powodu, jakoby lisy często łysieniu ulegały), *Alopecia*, *Dermatol*, wypadanie włosów. Może to być wrodzony brak włosów (*atrichia*), na większej lub mniejszej przestrzeni, ale wypadanie włosów, czyli łysienie, poprzedzone zwykle siwieniem, należy ono do spraw fizjologicznych w wieku podeszłym (*calvities, a. senilis*); sprowadza je zanik brodawek włosowych. Łysienie przedwczesne zdarza się, jako zboczenie odziedziczone, przy rozmaitych chorobach skóry (parchy, trądzik, i t. d.) i jej gałązek nerwowych, jak również wskutek ciężkiej pracy umysłowej, trosk i zmartwień, albo też życia rozpustnego. Przyczyną wypadania włosów u syfilityków są przeważnie choroby skóry, wywołane zakażeniem syfilitycznem. Wreszcie wypadają włosy po tyfusie, przy nieodpowiedniem żywieniu. Włosy albo giną bezpowrotnie, albo po pewnym czasie odrastają na nowo, stosownie do przyczyny, powodującej ich wypadanie. Leczy się przedewszystkiem chorobę pierwotną, syphilis, choroby skóry, upadek odżywiania i t. d.; włosy obcina się krótko; stosuje się miejscowe zimno, środki lekko ściągające, pobudzające i t. d. Prócz tego podają wiele wątpliwej wartości specyfików.

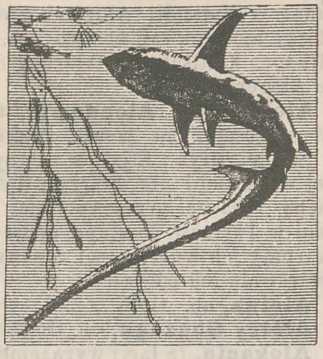

Alepecias, Lis morski.

Alopecurus, ob. Wyczyniec.

Alopeus Maksymiljan, baron, dyplomata rosyjski, * r. 1748 w Wyborgu w Finlandji, † 1822 we Frankfurcie, pobierał nauki w Abo i Getyndze. W młodym wieku był już dyrektorem kancelarji Rady Państwa, a następnie posłem w Berlinie, później w Londynie, w czasie sporu rządu angielskiego z Napoleonem I.—**Alopeus** Dawid, hrabia, młodszy brat poprzedniego, * 1769, poświęcał się również zawodowi dyplomatycznemu. Od. r. 1800 ambasador w Sztokholmie, gdzie w r. 1808 z powodu wojny więziony był przez trzy miesiące. W r. 1813 był generalnym komisarzem wojsk sprzymierzonych, 1815 generał-gubernatorem Lotaryngji, † jako poseł w Berlinie 1831 z tytułem hrabiego Królestwa Polskiego, który otrzymał za uregulowanie granic tegoż królestwa z Prusami.

Alos, miasto w Achai, słynne z tego, że się w nim długo utrzymywały obrządki stare, a między innemi krwawe ofiary z ludzi.

Alost albo **Aalst**, miasto w Belgji, nad rz. Denderą, 26.000 m., posiada kościół św. Marcina z malowidłami Rubensa, tkalnie lnu i jedwabiu.

Aloza (*Alosa*), rodzaj ryb z rodziny śledziowatych, żyje na brzegach Europy i Ameryki północnej. **A.** *pospolita.* **A.** *vulgaris*, długości 60 centymetrów, ma mięso delikatne, lecz nieco ciężkie. Na wiosnę wchodzi do rzek, gdzie składa ikrę, a młode wyruszają do morza w roku następnym. **A.** *finta* ma mięso mniej delikatne, od poprzedniej mniejsza.

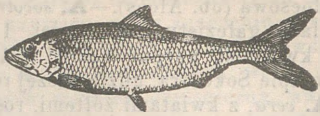

Aloza.

Alp lub **Alb** (także *Dzikie* v. *Szwabskie Alpy*, *Szwabska Jura*), pasmo gór długie 20, szerokie 4—5 m., między Nekarem i Dunajem, stanowi wodną granicę między tym ostatnim a Renem; ciągnie się od połud.-zachodu ku półn.-wschod. i należy w całości prawie do kr. Wirtemberskiego, przecięciowej wysokości 2,000 st. Góry te obfitują w skamieniałości i jaskinie. Niektóre szczyty Alp pokryte są malowniczemi zwaliskami starożytnych zamków. Stoki tych gór wydają wino i owoce, wyższe zaś ich części zdatne są tylko do uprawy żyta, owsa, lnu i ziemniaków.

Alp morskich departament (*Alpes Maritimes*), departament we Francji płd.-wschodniej nad morzem Śródziemnem; obejmuje 3,916 klm. kw. Wybrzeże na zachód Nicei otoczone jest niziną, szeroką na kilkanaście kilometrów, na wschód zaś tego miasta góry zbiegają aż do wybrzeża, czyniąc je stromem i niedostępnem. Przez departament przepływa Var. Wybrzeże posiada klimat morski, okolice górskie mają tylko krótkie lato, a długą i surową zimę. Ludność wynosi 238,000 m., (61 na 1 klm. kw.), w tej liczbie znaczna odsetka cudzoziemców, co się tłómaczy obfitością stacji klimatycznych, jak Nicea, Mentona, Cannes. Głównym przedmiotem uprawy jest oliwka, winorośl i owoce; ważne też znaczenie ma hodowla kwiatów. Stolicą departamentu jest Nicea.

Alp niższych departament (*Basses-Alpes*), departament we Francji płd.-wschodniej, utworzony z płn.-wschodniej części dawnej Prowancji, graniczy na wschód z Włochami i obejmuje obszar 6,987 klm. kw. Jest bardzo górzysty, główną jego rzeką jest Durance, klimat dosyć zmienny, doliny wysoko położone mają tylko cztery miesiące ciepłe. Ludność 125,000 miesz., jest to więc departament najsłabiej zaludniony we Francji (18 m. na 1 klm. kw.). Czwarta tylko część powierzchni gruntu nadaje się do uprawy, na południu jednak udaje się wino, oliwki i trufle. Dosyć silnie rozwinięte też jest jedwabnictwo i hodowla bydła. Departament dzieli się na

ALPY

22 Dł. wd. od Ferro
od Greenw.
Alpy Liguryjskie
Alpy Prowansalskie
Alpy Delfińskie
Alpy Pennińskie
Alpy Lepontyńskie
Alpy Retyckie
Alpy Berneńskie
Alpy Lombardzkie
Alpy Julijskie
Alpy Noryckie
Alpy Tyrolskie
Alpy Kamieńskie
Alpy Austryackie
Alpy Południowo-Polskie
Alpy Północno-Polskie
Jura Szwabska
Jura Frankońska
Jura Szwajcarska
Jura Francuska
Wyżyna Langres
Wyżyna Burgundzka
Wyżyna Szwabska
Wyżyna Bawarska
Wyżyna Czeska
Las Czeski
Las Bawarski
Las Turyński
Las Frankoński
Las Szwabski
Las Burgundzki
Las Langres
Las Vogezy
Las Ardeny
Las Hercyński
Las Wiedeński
Las Morawski
Las Karpacki
Las Dunajski
Las Bakoński
Las Styryjski
Las Karyncki
Las Tyrolski
Las Salzburski
Las Bawarski

pięć arrondissements: Barcelonnette, Castellane, Digne, Forcalquier i Sisteron. Stolicą departamentu jest Digne.

Alp wyższych departament *(Hautes-Alpes)*, departament w płd.-wschodniej Francji, utworzony z kilku części dawnego Delfinatu, dotyka od wschodu Włoch i obejmuje 5,642 klm. kw. Departament zapełniony jest odgałęzieniami Alp Kottyjskich, których szczyt najwyższy (Les Cerins), sięga 4,103 metrów. Z rzek najważnie są: Durance z dopływami Guil i Buech, oraz Drac, dopływ Izery. Klimat ma charakter alpejski. Ludność wynosi 115,522 (20 m. na 1 klm. kw.). W dolinach uprawia się głównie pszenica; lasy ofitują w zwierzynę. Przemysł słabo rozwinięty. Departament dzieli się na trzy arrondissements: Briançon, Embrun i Gap; stolica jest Gap.

Alpaka, ob. Lama.

Alpaka, posrebrzany argentan.

Al-pari, z włoskiego równia, kurs giełdowy papieru lub weksla, albo monety, równy nominalnej, stąd wyrażenie *wyżej* lub *niżej pari*.

Alp-Arslan, drugi sułtan z tureckiej dynastji Seldżukidów. Wstąpiwszy na tron 1064 po swoim stryju Togrul-Begu, odznaczał się odwagą i chęcią zaborów. Zdobył Georgję i Armenję i odniósł świetne zwycięstwo nad cesarzem wschodnim, Romanem Djogenesem, którego wziął do niewoli, a potem udarował wolnością. 1072 zabity został przez Jusufa, dowódcę warowni Berzem w Turkestanie.

Al pesso, wyraz handlowy, oznacza na wagę.

Al pezzo, znaczy w handlu: na sztukę.

Alpejscy strzelcy (włos. Cacciatori delle Alpi), tak nazwał Garibaldi partyzanckie oddziały, utworzone we włoskiej wojnie 1862 r. z Włochów i cudzoziemców, z którymi wkroczywszy do Lombardji, oddał wielkie usługi swej ojczyźnie. Jego wyprawy 1860 (do Sycylji) i 1862 (zakończone pod Aspromonte) były z nich uorganizowane.

Alpejska kolka *(Alpenstich)*, tak nazywają występujące endemicznie na górach Szwajcarji zapalenie przepony, powodujące często gorączkę tyfoidalną. Powstaje zwykle na wiosnę i rozszerza się czasem na kraje okoliczne.

Alpejska mysz *(Hypudaeus alpinus)*, zwierzę z rzędu gryzących, 12 cm. długości, z ogonem długim na 7 cm., barwy ciemno-szarawej. Żyje w Alpach, powyżej wysokości 1,300 metrów. W zimie karmi się nagromadzonemi zapasami, oraz korzonkami roślin, które z pod śniegu wygrzebuje.

Alpejska roślinność, ob. Alpy.

Alpejska róża, ob. Rhododendron.

Alpejska zorza, albo raczej *świecenie Alp*, czyli gór w ogólności, zjawisko optyczne, polegające na tem, że śnieżne szczyty gór pokrywają się blaskiem po zachodzie lub przed wschodem słońca. Jest to następstwo oświetlenia tych szczytów przez promienie słońca, już lub jeszcze pod poziomem ukrytego. W miarę, jak słońce zachodzące coraz się bardziej pod poziom obniża, zmienia się natężenie i barwa blasku; w szczególności zaś obserwatorowie rozróżniają *zabarwienie pierwsze* i *drugie*; przy pierwszem są szczyty oświetlone jeszcze bezpośrednio promieniami słonecznemi, przy drugiem już tylko światłem przez górne warstwy powietrza rozproszonem.

Alpejski fjołek, ob. Cyclamen.

Alpejski róg, niem. *Alphorn*, instrument muzyczny dęty, długości 1,5 do 1,8 metra, budowany z wązkich klepek drewnianych przez pasterzy alpejskich.

Alpejskie drogi, w ogóle, ob. Alpy.

Alpejskie gospodarstwo, gospodarstwo rolne w okolicach górzystych, w których dla krótkiego, wilgotnego i zimnego lata uprawa zboża jest podrzędną, a głównym celem jest osiągnięcie największych korzyści z paszy. Na wysokich górach Szwajcarji, Tyrolu, również na wyniosłościach Karpat, uprawa zboża zupełnie ustaje i obszary przeznaczają się wyłącznie na pastwiska (hale, polaniny w Galicji). Na dostępniejszych miejscach pasie się bydło, na bardziej stromych kozy i owce, z miejsc dla bydła niedostępnych zbiera się siano; chów świń jest ubocznym. Głównym produktem **G. A.** są sery (sery szwajcarskie, bryndza góralska). Por. Steinmüller: „Beschreibung d. schweitzerichen Alpen und Landwirtschaft“ (1802). Emminghaus: „Die Schweizerische Volkswirtschaft“ (1860). Miaskowski: „Die Verfassung der Land-Alpen und Forstwirtschaft der deutschen Schweiz“ (1878).

Alpejskie koleje. Nieocenione korzyści dróg żelaznych jako środków przewozowych, potrzeba ułatwienia komunikacji między portami morza Śródziemnego a wnętrzem Europy, zwróciły już około 1840 uwagę na przeprowadzenie kolei przez Alpy. Zaledwie ukończoną została droga Wiedeńsko-Glognicka (1842), wygotował Ghega projekt przedłużenia tej drogi przez Semmering; droga ta ukończona 1854 r. stanowi jedną z najśmielszych i najbardziej malowniczych prac tego rodzaju. Między Glognitz a Mürzzuschlag, na długości 5,4 mil austr., posiada ona 15 tunelów i 27 wiaduktów, wznosi się na wysokość 880 m., a koszta budowy wynosiły 15 mil. zł. reń. Droga ta ustala związek między Wiedniem a Trjestem i przerzyna Alpy wsch. w niezbyt znacznej wysokości, ale powodzenie jej ośmieliło wykonanie projektów przeprowadzenia drogi żelaznej przez Alpy środkowe i zachodnie. W r. 1867 ukończona została kolej Brennerska, między Insprukiem a Bozen, która przy 122.5 klm. długości posiada 22 tunele (najdłuższy 855 m.), i 18 wiaduktów, a punkt jej najwyższy jest wzniesiony na 1367 m. Kolej przez górę Cenis, ukończona w 1871, przechodzi tę górę tunelem długim na 13.45 klm.

przy średniem wzniesieniu 1,200 metrów. Istotnie olbrzymia ta praca czyni zbyteczną drogę przechodzącą górę Cenis na wysokości 6,354 st., otwartą od 1867. Dla ułatwienia komunikacji między Niemcami zach. a Szwajcarją i Włochami zbudowano kolej przez górę św. Gotharda, która na wysok. 1,137 metr., przechodzi tunel długości 14.9 klm. Budowa tej drogi, rozpoczęta 1872 r., ukończoną została w maju 1882. Kolej przez górę Arlberg, otwarta w r. 1884, łączy sieć austrjackich kolei żelaznych ze szwajcarskiemi, wznosi się do wysokości 1,310 m. tunelem 10.27 klm. długim. Por. „Nivellement de précision de la Suisse (Genewa i Bazylea 1870). Memminger „Die Alpenbahnen und ihre Bedeutung“ (2 w., 1878).

Alpejskie towarzystwa, *kluby alpejskie*, stowarzyszenia mające na celu badanie Alp i gór w ogólności. Najdawniejszem z nich jest *Alpine Club* w Londynie, od r. 1857, który ogłosił „Peaks, passes and glaciers“ (4 tomy, 1860—62), oraz wyborny „Alpine Guide“ (2 wyd., 3 t., 1872—74), a od r. 1863 wydaje „Alpine Journal.“ W r. 1862 powstało *Stowarzyszenie alpejskie austrjackie*, które założyło sobie nadto ułatwianie podróży po Alpach, a sprawozdania swe ogłaszało w roczniku „Jahrbuch des österreichischen Alpenvereins“ (9 t., do r. 1873). W roku 1863 zawiązał się *Klub szwajcarski*, który założył dotąd 34 schroniska (Buss „Die ersten 25 Jahre des Schweizer Alpenclubs“, 1890), oraz *Klub włoski (Club alpino Italiano)*, którego organem jest obecnie „Rivista mensile.“ W Niemczech powstało stowarzyszenie alpejskie w. r. 1869, a w. r. 1874 połączyło się z austrjackiem pod wspólną nazwą *Deutscher und Österreichischer Alpenverein*, który w końcu 1892 posiadał 27,105 członków i rozpada się na 200 sekcji. Wydaje on swoje „Mittheilungen“ i bardziej popularne roczniki „Zeitschrift,“ a przytem ogłosił kilka dzieł, tyczących się podróży po Alpach, ich flory i geologji. Utorował znaczną liczbę dróg, założył około 150 schronisk, oraz liczne stacje meteorologiczne. We Francji utworzył się *Club alpin français* w r. 1874, który liczy około 5,400 członków, wydaje „Bulletin mensuel,“ działalność zaś swą poświęca głównie Pyrenejom.—Istnieje kilka innych jeszcze podobnych towarzystw, mają one wszakże znaczenie bardziej ograniczone i lokalne. Co do *Towarzystwa tatrzańskiego*, ob. Tatry.

Alpharts Tod, śmierć Alpharta, poemat niemiecki, osnuty na staro-germańskich podaniach o Teodoryku W., zwanym w legendzie Dietrichem z Bernu. Autor nieznany z XII w. Wyd. Martin'a 1861

Alphen, Hieronim van, poeta holenderski, * 1746 w Gonda, † 1803, w Hadze; odznaczył się jako teolog, prawnik i historyk, najwięcej jednakże jako estetyk i poeta. Pomiędzy jego utworami celuje kantata p. t.: „Gwiaździste Niebo;“ wybarne także są jego poezje dla dzieci, przekładane na wszystkie niemal obce języki. Dzieła poetyczne wydane przez Neppena (1856). Por. Gesch. der Niederl. Litt. von Hellwald-Schneider.

Alphen, Michał van, * 1840, współczesny historyczny malarz holenderski.

Alpheus, rodzaj raków z rzędu dziesięcionogich, długoogonowych; ciało spłaszczone, głowotułów przedłużony ponad szypułki oczne; znanych jest kilka gatunków, żyjących w różnych morzach.

Alphonse del'Ambra, pseudonim Jana Amborskiego.

Alpini Prosper, botanik włoski * 1553, † 1628. Jako lekarz konsula weneckiego w Egipcie zbadał tameczną florę i w dziele „De plantis Aegypti“ (Padwa 1640) opisał wiele nieznanych dawniej roślin, między niemi drzewo kawowe i krzew papirusowy. W roku 1584 został lekarzem floty Andrzeja Doria, a następnie profesorem botaniki w Padwie. Z innych jego dzieł ważniejsze: „De plantis exoticis“ i „De medicina Aegyptiorum.“

Alpinia, rodzaj roślin z rodziny imbierowatych, tak nazwany na cześć botanika Alpiniego (ob.), obejmuje piękne zioła w krajach zwrotnikowych; niektóre gatunki hodowane są u nas w doniczkach, jak **A.** *nutans*, z kwiatami pięknie ubarwionemi. **A.** *galanga (Galgan)*, na wyspach oceanu Indyjskiego, wydaje *korzeń galganowy (radix galangae)*; jest to łodyga podziemna, z powodu znacznej ilości olejku lotnego i miękkiej żywicy należąca do lekarstw rozgrzewających i drażniących; używa się jednak głównie w krajach gorących. Lepszy gatunek tego korzenia pochodzi z **A.** *officinalis* na wyspie Hainan.

Alpuharra *(Alpujarras)*, pasmo gór w hiszpańskiej prowincji Granadzie, ciągnie się wzdłuż brzegów morza Śródziemnego prawie równolegle z górami Sierra-Nevada. Wschodnia część tego pasma, rozdzielonego przez Adrę na dwie części, nazywa się Sierra de Gador i dochodzi 2,325 m. wys.; zachodnia zaś, Sierra Alhemilla 1446 m. Mieszkańcy, podobno arabskiego pochodzenia, odróżniają się obyczajami od reszty Hiszpanów. Nasz wieszcz Adam Mickiewicz uświetnił imię tych gór śliczną baladą w Konradzie Walenrodzie.

Alpy, najobszerniejszy system gór w Europie, rozłożony na powierzchni 240,000 klm. kw., w równej odległości między równikiem i biegunem północnym (44°—48° szer. półn. i 22°—37° wschod. długości), rozpościera się od brzegów morza Śródziemnego ku północy, a następnie w kierunku półn.-wschod., wielkim łukiem 1,036 klm. długości, a 75 do 300 klm. szerokości, i zapełnia swemi rozgałęzieniami Francję, Szwajcarję, Włochy, Niemcy i Węgry. Olbrzymi ten system, to podłużnemi, to poprzecznemi poszarpany dolinami, rozpada się na oddzielne pasma, grupy i grzbiety, przedstawiając jak największą rozmaitość tak w ułożeniu poziomem, jako i pionowem. Średnia

wysokość **A.** wynosi 1,400 m. a najwyższy wierzchołek *Montblanc* sięga 4,810 m.—Ze względu na układ poziomy dzielą się **A.** na 3 części: *A. Zachodnie*, *A. Środkowe* i *A. Wschodnie*.—*A. Zachodnie*, rozciągają się od m. Śródziemnego do Montblanc, dolin rz. Arwy i Dora Baltea, zapełniając płd.-wschod. Francję i półn.-zachod. Włochy 70.000 klm. kw. powierzchni. Dzielą się na: 1) Alpy *Nadmorskie* od średniej Duransy i Poquelle ku południowi do brzegów liguryjskich; najwyższe ich szczyty są — Argentera 3,300 m. i Cima dei Gelas 3,188 m., 2) Alpy *Kottyjskie*, między średnią Izerą, Arkiem, Rodanem i Duransą, ze szczytami: Monte-Viso 3,836 m. Mont-Genèvre 1860 m., Mont-Pelvoux 4,103 m., Scolette 3,500 m.; 3) Alpy *Grajskie* w stronie północno-wschodniej poprzedzających do doliny Arwy i Dora Baltea, ze szczytami: Mont-Cenis 3,500 m., Grand Paradis 4,052 m., Montblanc 4,810 m. Mały Bernard 2,192 metrów. — **A.** *Środkowe*, 360 klm. długie, pokrywają przestrzeń 77,000 klm. kw. i rozciągają się od dolin Arwy i Dora Baltea na zachodzie, do półn.-połud. linji, przechodzącej przez wierzchołek Dreiherrn, albo raczej do łamanej linji, idącej od Kufsteinu przez Brenner ku Auronzo i Belluno. Obejmują zatem góry szwajcarskie, tyrolskie, połud.-niemieckie (Bawarja) i półn.-włoskie (Piemont, Lombardja, Wenecja) i układają się w 3 szeregi: *północny*, *południowy* i najwyższy *środkowy*. W szeregu środkowym leżą: 1) Alpy *Pennińskie* albo *Walliskie* od Mont Blanc do Simplon, pomiędzy równinami Lombardji i Rodanu, ze szczytami: Wielki Bernard 3,371 m., Monte Rosa 4,638 m., Fletschhorn 4,016 m. i Simplon 3,518 m.; 2) *Leponłyjskie* od Simplonu i doliny Toce aż do Splügen i Renu tylnego, ze szczytami: św. Gotarda 3,671 m., Rheinwaldhorn 3,398 m., Monte Leone 3,566 m.; 3) Alpy *Retyckie* czyli *Graubündeńskie* pomiędzy Innem, Addą i górną Adygą, ze szczytami: Piz Kesch 3,422 m., Scesaplana 2,967 m., Bernina 4,052 m., Brenner 2,100 m. i Piz Linard 3,416 m.— W szeregu północnym: 1) Alpy *Berneńskie*, pomiędzy Rodanem i Aarem, ze szczytami: Finsteraarhorn 4,275 m., Jungfrau 4,181 m. i Schreckhorn 4,080 m.; 2) Alpy *Czterech Kantonów* pomiędzy Aarem i Reuss, ze szczytem: Titlis 3,230 m.; 3) Alpy *Glaruskie* i *Szwyckie*, pomiędzy Renem, Reuss i jeziorami Zurychskiem i Walleskiem, ze szczytami: Tödi 3,623 m., Glärnisch 2,920 m., Scheerhorn 3,296 m., Mythenberg 1,903 i Rigi 1,800; 4) Alpy *Appenzelskie* między jeziorami Zurychskiem i Boden z wyżyną Säntis 2,504; 5) Alpy *Algauskie* między Illem, Innem i płaskowzgórzem bawarskiem, ze szczytami: Rote Wand 2,701 m., Alberg 1,699 m.—W szeregu południowym: 1) Alpy *Ortlerskie* pomiędzy Addą i Adygą ze szczytem Ortler 3,905 m.; 2) Alpy *Tryentyńskie* między Adygą i Piawą, w których jest wierzchołek Verdetta-Marmolatat 3,360 m.—**A.** *Wschodnie* 415 klm. długie, rozlegają się głównie w ziemiach państwa austrjackiego od Dreiherrn aż do równiny węgierskiej i, ciągle obniżając się w kierunku wschod., tracą powoli charakter alpejski, gdy tymczasem rozszerzając się w kierunku półn.-połudn., zapełniają cały obszar między Dunajem i Adrjatykiem. Dzielą się na: 1) Alpy *Noryckie* pomiędzy Drawą i równiną Dunaju, które znowu szczególnemi nazwiskami są oznaczone, jak: Alpy *Salzburskie*, *Styryjskie* i t. p., w których znajdują się szczyty. Thörl 2,386 metrów, Grossglockner 3,797 metr., Wiesbachhorn, Watzmann 2,714 metr., Dachstein 2,996 metrów, Stangalp, Schneeberg 1,696 i Oetsches-Berg 2) Alpy *Karnijskie* pomiędzy Drawą i Sawą z Dobrakiem 2,167 m.; 3) Alpy *Julijskie* pomiędzy Sawą, Kułpą i morzem Adrjatyckiem, śród których najwyższy szczyt Terglu 2,864 m.—Pod względem układu pionowego dzielą się **A.** na *przednie*, *średnie* i *wysokie*—przyczem zauważyć należy, że strona południowa, względnie do temperatury i wegetacji, w nierównie przyjaźniejszem znajduje się położeniu, aniżeli północna, własne swe stoki ocieniająca. Stoki północne **A.** wogóle są łagodne, południowe zaś bardzo spadziste. **A.** przednie leżą wyłącznie w stronie półn. i wznoszą się do wysokości 1,800 m., to jest do granicy, w której drzewa rosnąć przestają; **A.** *średnie* do 2,700 m., czyli do linji śniegów, *wysokie*, wznoszą się ponad tę linję. W Alpach godnemi są uwagi tak zwane doliny alpejskie, które postaciami swemi i sposobem uporządkowania odróżniają Alpy od innych krajów górzystych. Najważniejszą jest postać rozległych dolin podłużnych, leżących u stóp głównych łańcuchów, które ze strony wschodniej Alp otwierają się bezpośrednio na równiny, ze strony zaś północnej łączą się z równinami za pomocą wązkich dolin poprzecznych, a w Alpach środkowych zamknięte są przez jeziora. Doliny poprzeczne zdarzają się najczęściej po stronie południowej Alp, gdzie za pomocą *chodników*, mających ściany spadziste od wschodu i zachodu, wychodzą na równiny Lombardji, tworząc na znaczną długość rozciągające się jeziora. Doliny zachodniej strony Alp są rozmaicie pokręcone, tworzą doliny podłużne i poprzeczne, które nie kończą się, jak w Alpach wschodnich, u podnóża gór jeziorami. Z dolin podłużnych ważniejsze: górnego Rodanu, górnego Renu, Innu, Salzachu, Ennsu, Muru, Drawy i Sawy; z poprzecznych doliny Reussu i Tessynu.—Pod względem *geognostycznym* w **A.** należy odróżnić przestrzeń środkową od obocznych. **A.** środkowe, zwane pierwotnemi, składają się głównie ze skał krystalicznych, gnejsowych, łupku mikowego i gliniastego. Po obu stronach pasma środkowego napotykamy pasy utworów osadowych; są to Alpy wapieniowe, których pokrzywienia faliste i olbrzymie poszarpania dowodzą, że powstanie tych gór przypisać należy gwałtow-

nemu parciu, które od pasma środkowego rozchodziło się współcześnie ku pn. i pd. Górnictwo i hutnictwo są w stanie bardziej kwitnącym na wschodzie, niż na zachodzie Alp; złota, srebra, miedzi bardzo niewiele, ołów około Villach, żelazo w Karyntji i Styrji, rtęć w Idrji,—sól kuchenna, węgiel kamienny. Liczne źródła mineralne (Aix, Chambery, Gastein, Ischl, Reichenhall i w. i.). Pod względem *hydrograficznym* mają **A.** dla Europy zachod. ogromne znaczenie, jako centralny zbiornik, który w porze tajania śniegów i lodów zasila górskiemi potokami znaczniejsze rzeki i rozsyła swe wody we wszystkie strony Europy. Do alpejskich rzek należą z mnóstwem swych dopływów: Ren, Rodan, Dunaj, Po i Adyga. Najpiękniejszą ozdobą **A.** jest wieniec jezior, okalających z obu stron **A.** środkowe. Na pochyłości półn. leżą jeziora: Genewskie, Tuńskie, jezioro Czterech Kantonów, Zugskie, Zuryskie, Bodeńskie (w Szwajcarji); Walch, Tezern, Chiem, Atter, Hallstätter (w Bawarji i Austrji); na stronie połud.: Lago Maggiore, Lugano, Como, Iseo, Garda (we Włoszech) z przerywającemi je alpejskiemi rzekami: Ticino v. Teessino, Tresa, Adda, Oglio i Mincio.

Klimat **A.** Najciekawszem zjawiskiem pod względem klimatu, jakie przedstawiają wysokie góry, jest zniżanie się temperatury w miarę podnoszenia się w górę. Obserwacje okazują, że w **A.** zniżenie się średniej temperatury rocznej wynosi 0,58° na każde 100 metrów, linja śnieżna przebiega w **A.** środkowych na wysokości 2,700 metr., w **A.** pn. nieco niżej, w pd. wyżej. Zniżanie to wszakże temperatury jest szybsze w lecie niż w zimie. Również zniża się temperatura źródeł: na wysokości 2,000 m. temperatura ich wynosi 1—2°. W miejscowościach, gdzie wielkie masy gór są nagromadzone, przy równej wysokości, temperatura jest wyższa, niż w górach niższych i odosobnionych; tłómaczy się to wpływem większej rozległości gruntu. Ilość wody atmosferycznej jest w **A.** b. znaczna, w większej atoli ilości pochodzi ona ze śniegu, niż deszczu; do tego przybywa często rosa i szron; do zjawisk niebezpiecznych należy szybkie topienie śniegu przez wiatr południowy.—*Roślinność* **A.** U spodu Alp, z pd. strony panuje roślinność włoska; aż do 700 m., rozciąga się *strefa pagórkowa*, która do 400 metr., w niektórych miejscach jeszcze dobre wino wydaje. Następnie idzie *strefa górska niższa*, czyli strefa orzecha włoskiego (drzewa owocowe, pszenica); w strefie *górskiej wyższej*, czyli strefie buku, do 1,200 m. już rolnictwo zaczyna ustępować miejsca gospodarstwu alpejskiemu, a w strefie *podalpejskiej*, do 1,800 m. kultura zbóż jest wyjątkową i nędzną; w jej niższej części istnieją jeszcze rozległe lasy iglaste. Z właściwej flory **A.** występuje tu fijołek alpejski *(cyclamen europaeum)*. Następna strefa *alpejska* (1,800—2,300 m.) jest główną okolicą gospodarstwa alpejskiego; tu występuje sosna karłowata, różodrzew *(rhododendron)*, liczne krzewy i zioła właściwe **A.**,—goryczka *(gentiana)* łomikamień *(saxifraga)*, pierwiosnek, właściwe krzyżowe i trawiaste i t. d. *Strefa podśnieżna* (2,300—2,800 m.) obejmuje już pastwiska mniej rozległe, i tu zaczyna się granica wiecznego śniegu, linja śnieżna, która przypada z temperaturą średnią—4°. Jednak i w *strefie* jeszcze *śnieżnej* ukazują się rośliny, nędzne wprawdzie, głównie skrytopłciowe, na wysokości 3,500 m.—W miarę podnoszenia się w górę, napotykamy stałe opóźnianie życia roślinnego, tak, że na każde 300 m. rozwija się ona o 11 dni później.—Królestwo *zwierzęce* **A.** przedstawia mniej właściwości; ryby poławiają się jeszcze w jeziorach na 2,000 m. wzniesionych, z ptaków najwyżej się gnieżdżą orły, sępy, sowy; wilki prawie wytępione, natomiast niedźwiedzie, rysie i dzikie koty; wyższe okolice zamieszkują gemza (koza skalna), gazela, świszcz alpejski *(marmotta)*; w miejscach wystawionych na działanie słońca wiele owadów, zwłaszcza motyli. Małe owady żyją jeszcze w ogromnych wysokościach (do 4,000 m.), a według Desor'a w kanałach lodowców porusza się jeszcze mała pchła lodnikowa *(Desoria glacialis)*. Co do zwierząt domowych ob. Gospodarstwo alpejskie.—Doliny alpejskie są zarazem *drogami komunikacji*, utworzonemi bądź przez naturę, bądź przez sztukę. Ważniejsze z takich dróg są: 1) Droga Cenis, sięgająca wysokości 2,609 m. (obecnie od 1871 droga żelazna, sięgająca 1,294 m. z tunelem przebitym przez g. Cenis, mającym długości 13.45 klm.), łącząca Francję z Pjemontem, pomiędzy Lanslebourg i Suzą; 2) droga przez Genèvre od Briançon nad Duransą do wyższego Padu, wznosząca się do wysokości 1860 m., i nadmorska od Nizzy przez Col-di Tenda do Turynu (kolej żelazna); 3) droga z Niższego Wallisu do doliny Aosty i do Turynu, sięgająca 2,472 metr., przez szczyt Wielkiego Bernarda; 4) droga z Wyższego Wallisu przez Simplon do Lago Maggiore i Medjolanu 2,010 m.; 5) droga św. Gotarda 2,114 m. (w r. 1882 otworzono kolej żelazną o wzniesieniu 1,155 m. z tunelem 14.9 klm. długim); 6) droga przez Splügen 2,117 m., idąca z Graubünden do jeziora Como; 7) droga przez Mały Bernard, sięgająca 2,157 m., wiodąca z Graubünden do Lago-Maggiore; 8) droga z Tyrolu do Włoch nad wyższą Adygą; 9) droga z Landeck ku nizinie Adygi i do Werony; 10) przejście przez Brenner, łączące Tyrol z Włochami; 11) kolej żelazna z Wiednia do Włoch przez Semmering i kilka innych. Ob. Alpejskie koleje.

Ludność alpejska dochodzi liczby 8 miljonów, a mianowicie: na północy Niemcy 3½ mil., na zachód i południe Francuzi i Włosi 3½ mil., na południo-wschód Słowianie (Słowieńcy), których liczba wynosi 1 miljon; mową, obyczajami i sposobem życia wszystkie te plemiona stanowczo

się między sobą różnią. W Sabaudji, Delfinacie i Prowancji narzecza francuskie; w południ. dolinach środkowych **A.** włoskie; na półn. i półn. wschod. stronie germańskie; w dolinach Sawy, Drawy, Kulpy, słowiańskie. Pasterzy 1½ mil.— Porów.: Schlagintweit: „Untersuchungen über die physicalische Geographie der Alpen“ (Lipsk, 1850). Schaubach: „Die deutschen Alpen“ (5 t., Jena, 1845—47). Studer: „Geologie der Schweiz“ (2 t. Bern, 1851—53) i „Geschichte der physik. Geographie der Schweiz“ (Zürich, 1863). Tschudi: „Das Thierleben der Alpenwelt“ (3 wyd., 1892). Umlauft: „Die österr, Alpenländer in Wort und Bild“ (2 t. Wiedeń, 1881). Noe: „Deutsches Alpenbuch“ (Głog.. 1885); Berlepsch: „Die **A.**“ (Jena, 1885). Umlauft: „Die **A.**“ (Wiedeń, 1885). Obermüller: „Die Alpenvölker“ (Wiedeń, 1874). Pfaff: „Die Naturkräfte in den Alpen“ (Monach., 1877). Peyer: „Schweiz“ (1885); Mayrs: „Atlas der Alpenländer“ (Gotha, 1870). Steinhauser: „Alpenkarte“ (Wiedeń, 1875). Raymond: „Carte topographique-militaire des Alpes.“ Dokładną kartę geologiczną Alp (1: 1,000,000) wydał Noë (1890).

Alpy Skandynawskie, ob. Skandynawja.

Alqueira, dawniejsza miara zbożowa portugalska i brazylijska, w Lizbonie = 13,84, w Rio-Janeiro=40 litrom.

Alquié de Rieupeyroux, * 1848, autorka francuska, pisuje pod kryptonimem *Louise d'Alq...* o kwestjach wychowania i zatrudnienia kobiecego. Jest także autorką przewodnika towarzyskiego „Le savoir vivre en toutes les circonstances de la vie“ (1874) i „Le nouveau savoir-vivre“ (1885).

Alroi Dawid, zagadkowa osobistość, która się zjawiła w drugiej połowie XII-go wieku między Żydami perskimi, w charakterze Mesjasza. **A.** przejęty apokaliptycznemi proroctwami Kabały, dla położenia końca uciemiężeniu Żydów, zwrócił się do swoich współwyznawców w Bagdadzie i Mossulu, oraz do Żydów-górali w Aderbeidżanie, przywykłych do broni, którzy też zaczęli się zbierać około niego. Powołany przez sułtana i uwięziony, zdołał się wyswobodzić, co jeszcze bardziej podniosło jego urok. Nagła śmierć **A.** położyła koniec całemu ruchowi.

Alruny, nazwa u dawnych Germanów kobiet, trudniących się wróżbiarstwem i leczeniem chorych.— Alrunami zwano także korzeń Mandragory, mający przynosić szczęście posiadaczowi.

Al secco, wyraz włoski, oznaczający sposób malowania na ścianie suchej farbami mineralnemi, używany tylko wewnątrz budynku, gdyż malowidło takie wystawione na wilgoć prędko niszczeje.

Alsen, wyspa na małym Bełcie, najpiękniejsza i najurodzajniejsza ze wszystkich wysp na morzu Baltyckiem, oddzielona od lądu stałego cieśniną **A.**, obejmuje 312 klm. kw. powierzchni i 26,000 m., niezmiernie ważna pod względem strategicznym; m. gł. Sonderburg. W drugiej wojnie duńskiej 1864 została na Duńczykach zdobytą przez Prusaków. Wiadomo z dziejów naszych, że Stefan Czarniecki w r. 1658, przebywszy wpław cieśninę od Szlezwigu, zdobył miasta Sonderburg i Norburg i całą wyspę zajął w posiadanie. Por. Döring „Führer von der Insel **A.** und Sundewith“ (2 wyd., Sonderburg, 1884).

Alsgrafito (z wł.), malarstwo jednokolorowe, w którem cienie oznaczają się tylko grubszem nałożeniem farby; w tym rodzaju odznaczył się głównie Caravaggio.

Alsine, ob. Stellaria.

Alsineae, *mokrzycowate*, rodzina roślin, wydzielona z rodziny goździkowatych, ma cechy następujące: kielich 4 lub 5-listkowy, płatków korony tyleż, pręcików 4, 5 lub 10; owocem jest torebka wielonasienna. Zioła lub podkrzewy, niepozorne i bez szczególnych własności; w sferach umiarkowanych i zimnych.

Al-Sirat (z arab.), znaczy u muzułmanów most, prowadzący przez środek przepaści, oddzielającej życie doczesne od życia wiecznego; most ten jest tak wązki, jak ostrze brzytwy, a wszyscy zmarli przebywać go muszą. Sprawiedliwi przechodzą go szczęśliwie, występni i niewierni spadają z niego w bezdeń otchłani.

Alsophila, *Lasówka*, rodzaj paproci z rodziny *Cyatheaceae*, obejmujący paprocie drzewiaste w okolicach podzwrotnikowych Ameryki i Azji, mające trzony podobne do palm, uwieńczone koroną listowia wielokrotnie pierzastego. Niektóre gatunki hodują się w cieplarniach.

Alster, rzeka w księstwie Holsztyńskiem, która w Hamburgu tworzy wspaniały wodozbiór, zwany Binnen-Alster, a stąd wpada do Elby, przebiegłszy tylko 52 klm. długości.

Alstonia, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, tak nazwany na cześć botanika i lekarza szkockiego Karola *Alstona*, * 1683, † 1760; obejmuje drzewa i krzewy o liściach przeciwległych i kwiatach białych, drobnych, zebranych w grona, w Azji zwrotnikowej i Australji. **A.** *scholaris*, zwana *drzewem djabelskiem*, dostarcza kory *dita*, która podobnież jak kora **A.** *constricta* zastępować ma w Australji chinę. Kory obu drzew zawierają kilka alkaloidów, jak: *ditaninę*, *alstominę* i inne.

Alstroemeria, rodzaj roślin z rodziny amarylkowych, nazwany na cześć naturalisty Karola Alstroemera, † 1794, obejmuje gatunki zielne, pochodzi z Peru i Chili. Kielich kolorowy, złożony z 6 nierównych listków, pręcików 6, owoc torebka trzykomórkowa. Hodują się u nas dla pięknych kwiatów. Z główek przykorzeniowych niektórych gatunków wyrabiają w Peru mąkę.

Alszwangen, miasto w Kurlandji, w powiecie Hazenponckim, odległe o 25 wiorst od Goldyngi, ma ruiny niegdyś obronnego zamku.

Alt, po włosku *Alto*, zowie się nizki głos kobie-

cy lub dziecinny, drugi po sopranie z 4 klas głosu ludzkiego. Alt dzieli się na niższy i wyższy, odpowiadający prawie mezzosopranowi. Rozległość tego głosu sięga od tonu *a*, a nawet od *f* lub *e*, do *e''* i *f''*, a wyjątkowe i wyżej. W kompozycji instrumentalnej czterogłosowej narzędzia zastępujące głos drugi oznaczają się wyrazem *Alt*, np. Alt-viola, Alt-puzon i t. p. *Kluczem altowym* zowie się odpowiadające rozległości głosu altowego użycie klucza C, na trzeciej linji systemu nutowego.

Alt Rudolf, * 1812 w Wiedniu, akwarelista. Malował specjalnie wnętrza budowli i widoki miast.—**Alt** Franciszek, brat poprz., * 1821, maluje również akwarelą. Cykl: „Wiedeń niegdyś i teraz.“ jest w posiadaniu cesarza austrjackiego.

Alta, Olta, ob. Aluta.

Altair lub **Atair,** gwiazda pierwszej wielkości, w konstelacji Orła. Jest to gwiazda biała, czyli typu pierwszego; jasność jej czyni 0,45 jasności Vegi. Paralaksa jej wynosi około 0,2″, skąd wnosić można, że jest ona słońcem 40 razy od naszego słońca jaśniejszem.

Altaja, Altea, córka bożka rzecznego Testiosa, siostra Ledy, żona Ojneosa, króla Karidonu, matka Meleagra i Dejaniry. Za zabójstwo, spełnione przez Meleagra na jej braciach, wrzuciła w ogień drzewo, do którego było przywiązane życie syna, i tym sposobom o śmierć go przyprawiła, poczem sama pozbawiła się życia.

Altamenes, założyciel osady greckiej na wyspie Rodos, zaludnionej przedtem przez Karyjczyków z Azji. Był czczony na tej wyspie. Według jednych pochodził z Krety, według innych był Doryjczykiem. Jedna z legend mieni go nieumyślnym zabójcą własnego ojca, zgodnie z przepowiednią wyroczni.

Altamonti Marcin, malarz włoski, * 1657. Przebywał w Polsce za króla Jana III, pracami swojemi ozdobił Wilanów, oraz wiele zamków królewskich i kościołów. Oprócz obrazów świętych, znajdują się w kościele farnym w Żółkwi trzy jego obrazy historyczne ogromnych rozmiarów, a mianowicie: „Bitwa pod Chocimem,“ „Bitwa pod Wiedniem“ i „Bitwy pod Ostryhoniem (Strigonium) i Parkanami.“ Opuściwszy kraj nasz, **A.** zakończył życie w Wiedniu 1745 r. Por. Rastawiecki „Słownik malarzy polskich,“ t. I. — **Altamonti** Bartłomiej, syn poprzedniego, także malarz, * 1702 w Warszawie, † 1779 w Linzu. Kształcił się we Włoszech. Najcelniejszy jego obraz jest: „Jutrzenka, budząca Morfeusza;“ inne jego prace znajdują się w kościołach: w Linzu, Herzogenburgu i w Admont w Styrji.

Altamura, m. neapolitańskie w prowincji Terra di Bari; ma wspaniałą katedrę, wzniesioną przez cesarza Fryderyka II i 20,000 m. (1891).

Altana (z włos.), przystawka na kolumnach, część budowli zewnętrzna, mniej lub więcej otwarta, skąd bezpośrednie jest wyjście nazewnątrz; także osobny budynek w ogrodzie, dający cień w każdej chwili.

Altaroche Marja Michał, literat francuski, * 1811 w Issoire (Puy de Dôme), † 1884. Od r. 1830 pracował w różnych dziennikach republikańskich, 1837—48 redagował dziennik *Charivari*, w którym pod pokrywką humoru i śmieszności prowadził zaciętą wojnę z rządem Ludwika Filipa. Jednocześnie ogłaszał pieśni republikańskie, powieści demokratyczne, pisma polityczne, a nawet brał udział w napisaniu kilku sztuk dramatycznych. W r. 1848 wysłany był jako komisarz Rzeczypospolitej do departamentu Puy-de-Dôme, skąd wybrany reprezentantem do Konstytuanty, zwykle głosował z republikanami umiarkowanej lewicy; nie powołany następnie do żadnych obowiązków publicznych, zajmował się pracami teatralnemi. Napisał „Chansons et vers politiques“ (1835, 1838), „Contes démocratiques“ (1837), „Aventures de Victor Angerol,“ romans w stylu „Faublas'a.“

Altarja, fundusz lub zapis przeznaczony na utrzymanie szczególnego ołtarza w kościele. **Altarysta,** kapłan przy pewnym ołtarzu, opłacany z funduszu, przeznaczonego na utrzymanie tegoż ołtarza.

Altata, dawniejsza nazwa rzeki Uzeń (ob.).

Altazymut, przyrząd astronomiczny, służący zarazem do mierzenia wysokości gwiazd i ich poziomołuków, zastępujący więc koło południkowe

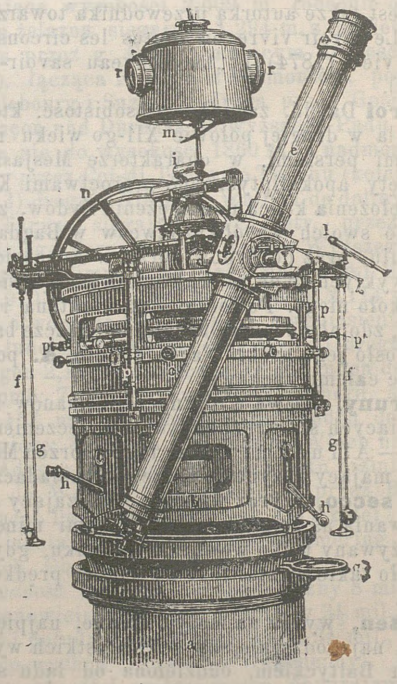

Altazymut.

i teodolit, a stąd nazywany też *kątomiarem ogólnym* lub *instrumentem uniwersalnym*. Jest on różnej konstrukcji, a załączona tu rycina przedstawie wyborny **A.** obserwatorjum w Strasburgu. Wspiera się on na filarze *a*, a walce żelazne *b* i *c* są podporą dla osi pionowej *d*, na której wspiera się luneta *e*. Do obracania różnych części przyrządu służą korby *h* i rękojeści *f*, *g*, a do sprawdzania położenia poziomego osi libela *i*, którą obserwuje się przez małą lunetę *l*. Podziałki oznaczone są na kole poziomem *o* i na kole pionowem *n*, a do odczytywania ich służą mikroskopy *pp*. W walcu *rr* wreszcie znajduje się lampa, oświetlająca różne punkty przyrządu. W ten sposób można lunetę nastawić na którąkolwiek gwiazdę nieba i położenie jej na obu kołach odczytać.

Altcelle, ob. Altenzelle.

Altdorf v. **Altorf,** miasteczko bawarskie, 2.978 m. (1890). Niegdyś sławne uniwersytetem, który istniał tu od 1622—1809 r. Są tu liczne fabryki zabawek dziecinnych i wyr. drewnianych.

Altdorfer Albert, uczeń Alberta Dürera, malarz i rytownik, * przed 1480 w Altdorf, † 1548 w Ratyzbonie. Na szczególną uwagę zasługują jego obrazy: „Zwycięstwo Aleksandra nad Darjuszem,“ znajdujący się w Monachjum, i „Narodzenie Zbawiciela“ w galerji cesarskiej w Wiedniu. Por. Friedländer „Albrecht **A.**“ (1888), Duplessis „Merveilles de la Gravure.“

Altels, szczyt górski w zachodnich Alpach Berneńskich, 3,630 m. wysoki.

Altembas, turecka materja jedwabna, grubo tkana złotem, używana u nas w XVII wieku.

Alten Karol August, hrabia von, generał hanowerski, * 1764, † 1840. Po kapitulacji Hanowerczyków w Lauenburgu, przeszedł do służby angielskiej, w r. 1812 był komendantem lekkiej dywizji w Portugalji i brał chlubny udział we wszystkich ważniejszych bitwach w Hiszpanji; r. 1814 dowodził Hanowerczykami pod Quatresbras i Waterloo i pozostał aż do r. 1818 we Francji. Później był hannowerskim ministrem wojny. Por. Sillcort „Geschichte der Königl. hannov. Armee“ (1866—1871).

Alten. fjord na wybrzeżu zachodniem Norwegji, pod 70° szer. półn. Nad jego brzegiem około miasta Alten rozwija się dosyć bujna roślinność; jest to najbardziej na północ położona okolica, w której jeszcze istnieje uprawa roli.

Altena, stolica powiatu t. n. w obwodzie pruskiej regencji Arnsberg, przy ujściu Netty do Lenny, w bardzo pięknej okolicy; znaczne fabryki wyrobów stalowych i żelaznych; 11,147 m. (1890).

Altenau, miasto górnicze w Hannowerze, nad rzeką Ocker, wielka huta srebra, 2,800 m.

Altenberg, w księstwie Berg, regencji Koblenz, niegdyś opactwo Cystersów, sławne bogactwami i wpływem, zniesione 1803 r.; jest tu wspaniały kościół wystawiony 1255 w najczystszym stylu gotyckim.

Altenberg, miasto górnicze w górach Saskich; w pobliżu znajdują się największe w Saksonji kopalnie rudy cynowej, 2,000 m.

Altenburg, miasto pruskie w obwodzie Królewieckim, nad Allą. To miasto razem z warownym zamkiem odzyskał r. 1410 Władysław Jagiełło na Krzyżakach.

Altenburg, stolica i rezydencja księstwa Sasko-Altenburskiego, $5\frac{1}{2}$ mili od Lipska, siedlisko najwyższych władz krajowych, 31,439 m. (1890). Posiada gimnazjum i seminarjum nauczycielskie. Tutejszy zamek książęcy pamiętny jest porwaniem stąd synów Fryderyka Łagodnego, elektora saskiego 1455, przez Kunza von Kaufungen. Por. Huth „Geschichte der Stadt **A.**“ (Altenburg, 1829), Braun „Die Stadt **A.** in der Jahren 1350—1525“ (1872), tegoż „Erinnerungsblätter aus der Geschichte Altenburgs, 1525—1826“ (1876).

Altenburg, miasto w Węgrzech, po madziar. *Mozzon*, *Magyar-Owar*, po niem. *Moozburg*, w komitacie Wizelburskim, przy ujściu Litawy do Dunaju Małego, 3,000 m., ze starożytnym zamkiem, rozydencją króla Salamona; w blizkości znajduje się słynny instytut agronomiczny.

Altendorf, miasto w Hesji elektoralnej, pamiętne bitwą 6 sierpnia 1796 r., w której Kleber poraził Austrjaków.

Altenessen, gmina w prowincji Düsseldorfskiej w Prusiech, w obwodzie Essen, przy kolei żel. Berlin-Hannower-Kolonja, liczy 18,068 m. (1890), posiada kopalnie węgla.

Altenheim Gabrjela Soumet, pani Beuvain d', córka Soumeta (ob.), autorka francuska, * 1814, † 1886; napisała wspólnie z ojcem dwie tragedje: „Gladjator“ i „Joanna Grey.“ Oprócz tego wydała w r. 1856 „Récits de l'histoire d'Angleterre,“ „Les Anges d'Israel,“ „Les quatres siècles littéraires“ i t. d.

Altenkirchen, miasteczko na wyspie Rugji i główne miasto na półwyspie Wittow, liczy 800 m., pomniki z czasów pogańskich i grób poety Kosegartena, który był tamże proboszczem od r. 1792—1808.

Altenkirchen, w Prusiech Nadreńskich, okręgu Koblenckim nad Wiedą. 1,827 m. (1890). pamiętne zwycięstwem, które odniósł 4 czerwca r. 1796 Kleber nad Austrjakami.

Altenstein, zamek i rezydencja letnia księcia Sasko-Meiningeńskiego, w ślicznem położeniu, na południowo-zachodnim stoku lasu Turyngijskiego, pamiętny trzyletnim pobytem św. Bonifacego, pierwszego apostoła Niemców (724—727), tudzież tem, że Fryderyk Mądry kazał tu pojmać Lutra (4 maja 1521 r.) i osadzić w Wartburgu. Posiada jaskinię dolomitową 200 m. długą, odkrytą 1799.

Altenstein Karol, baron von Stein, pruski statysta, * 1770, † 1840. W r. 1806 miał czynny udział w organizacji państwa i, po usunięciu się Steina, objął zarząd finansów, 1813 był cywilnym gubernatorem Szląska, a 1817, objąwszy ministe-

rjum spraw duchownych i oświecenia, powołał do Berlina Hegla i gorąco popierał kierunek wykształcenia na podstawie filozofji.

Altenzelle, Altzella, Altcelle, niegdyś klasztor Cystersów, w Saksonji, blizko Nossen, założony r. 1162 przez margrabiego Miśnji Ottona Bogatego; wyborna w XIV w. szkoła i bogata bibljoteka, która po sekularyzacji klasztoru 1544 r., przeszła na własność uniwersytetu lipskiego. Są tu jeszcze groby dawnych książąt tego kraju.

Alter Franciszek Karol, Jezuita, filolog, * 1749 na Szląsku, † 1804 w Wiedniu. Był nauczycielem gimnazjum w Pradze, a potem w Teresianum wiedeńskiem. Mianowany 1779 r. kustoszem bibljoteki uniwersyteckiej, wykładał dyplomatykę. Z licznych jego dzieł filologicznych, drukowanych w Wiedniu, celniejsze są: „Novum Testamentum ad Codicem Vindobonensem graece expressum“ (2 t., 1786), „Ueber Gregorianische Literatur“ (1798), „Beiträge zur praktischen Diplomatik für Slaven, insbesondere für Böhmen“ (1801) i wiele innych.

Altera pars, druga część, strona przeciwna.

Altera pars Petri, przysłowie żartobliwe używane na oznaczenie rozsądku, stąd pochodzi, że filozof XVI w. Petrus Ramus napisał sławną w swoim czasie logikę, której druga część mówiła o rozsądku. Otóż, chcąc się wyrazić szydersko o kim, że nie ma rozsądku, mówiono: *Caret altera parte Petri* (brak mu piątej klepki).

Alteracja, zmiana, zwykle na gorsze; podniecenie umysłu. W muzyce podwyższenie lub też zniżenie kilku tonów, wchodzących w skład akordu.

Alterantia, *środki przeistaczające*, środki lekarskie, bardzo często używane w praktyce, choć sposób ich działania jest w wielu punktach niejasny. Pod ich działaniem krew staje się płynniejszą, ilość wydzielin się powiększa, a wsysanie do naczyń ułatwia. Używa się ich: dla przyśpieszania opieszałej przeróbki materji w reumatyzmie, artretyzmie, podagrze, otyłości; dla rozpędzenia nowotworów patologicznych, w przewlekłych zapaleniach, połączonych z obrzmieniem organów, przy syfilisie, skrofułach, ażeby ułatwić wessanie nagromadzonych wysięków zapalnych i t. d. Zakres więc chorób, przy których **A.** używane bywają, i to skutecznie, jest bardzo rozległy. Należą tu głównie: jod, brom, rtęć i ich przetwory. Arszenik, zadawany w ilościach bardzo małych, posiada te same własności. Wiele z tych środków znajduje się w wodach mineralnych.

Alter-ego (z łac.), drugi *ja*, tak nazywano w niektórych krajach osobę umocowaną przez rządzącego, do pełnomocnego działania w jego imieniu (zwyczaj przyjęty z Hiszpanji).

Alterius non sit, qui suus esse potest, kto może należeć do siebie, ten nie powinien należeć do innego; kto może być swoim własnym panem, nie powinien mieć innego pana (dewiza Paracelsa)

Altermann, grzbiet górski pomiędzy Appenzell a St. Gallen w Szwajcarji, 2,435 m. wysoki.

Alternat, zwyczaj dyplomatyczny zapisywania z pominięciem porządku alfabetycznego na pierwszem miejscu tego państwa, dla którego się egzemplarz zawartego traktatu przeznacza.

Alternata, tak się nazywało w Polsce prawo, określające władzę przy sporze dwu władz czysto równych, lub też dygnitarzy i urzędników, oraz czas, miejsce i władzę wykonywania ich atrybucji lub urzędu. Alternatą sejmów zwano przepis, określający miejsce, gdzie się odbywać miały, w Koronie, czy na Litwie.

Alternatywa, rzecz do wyboru; albo jedno albo drugie.

Alternatywne zobowiązanie, ob. Zobowiązanie.

Alterum tantum (łac.) = drugie tyle.

Alth Alojzy, mineralog i geolog polski, * 1819 w Czerniowcach, † 1886. Gdy w ówczesnych stosunkach Austrji protestantom ciężki był dostęp do nauczania publicznego, **A.,** pomimo zamiłowania do nauk przyrodniczych, poświęcił się prawu w uniwersytecie lwowskim i został adwokatem w Czerniowcach, a od r. 1855 w Krakowie. Obok tych zajęć jednak gorliwie zajmował się badaniem budowy geologicznej Galicji, czego owocem było kilka ważnych rozpraw, które mu zjednały katedrę mineralogji i geologji w Krakowie w r. 1862. Liczne jego rozprawy mieszczą się w specjalnych pismach niemieckich, oraz w rocznikach towarzystwa naukowego krakowskiego. Z prac jego przytoczymy: „Ein Ausflug in die Mermoresser Karpathen in Sommer w r. 1855,“ „Geognostich-paläontologische Beschreibung der nächsten Umgebung von Lemberg“ (Wiedeń, 1849), „Rzecz o bryłach kulistych w okolicy Kałusza i Ladawy na Podolu“ (Kraków, 1861), „Zasady mineralogji“ (Kraków, 1869), stanowiące podręcznik uniwersytecki, „Rzecz o ropie i wosku ziemnym w Galicji“ (1870), oraz „Mapę geologiczną Galicji.“

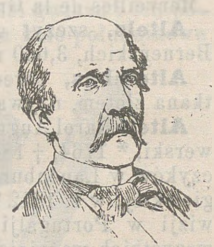

Alth Alojzy.

Althaea, ob. Prawoślaz.

Althaldensleben, wieś pruska w regencji Magdeburskiej, 3,741 m. (1890), ogromne rolnicze i przemysłowe zakłady, własność (od r. 1806) Nathusius'a.

Althann, niemiecka rodzina hrabiów, osiadła w Czechach i Austrji, pochodząca od hrabiego Thann i Winterstetten.

Althaus, ob. Stary Dwór.

Althaus Teodor, * 1822, † 1852, literat niemiecki, pisał w duchu radykalno-demokratycz-

nym: „Märchen aus der Gegenwart“ (1848), „Aus dem Gefängniss“ (1850).—Brat Teodora *Fryderyk* **A.** napisał jego biografję p. t.: „T. **A.**, ein Lebensbild“ (1888).

Althorp, ob. Spencer.

Altica, owad, ob. Haltica.

Altichiero da Zevio, albo **Aldighiero, Altichieri,** malarz włoski z XIV wieku. Malował wspólnie z Jakóbem **Avanzi** freski w kościele padewskim św. Antoniego i wiele innych. Porównaj Burckhardt „Der Cicerone“ (1879), Waltmann „Geschichte der Malerei“ (1879).

Altieri, rzymska rodzina książęca, z której wyszło kilku kardynałów, a z nich **A.** Emilio był papieżem pod imieniem Klemensa X (1670—76); ostatni z rodu, przelał swe imię na przysposobioną przez siebie rodzinę Pauluzzi.

Altieri Ludwik, * 1805, arcykanclerz uniwersytetu rzymskiego, dyrektor studjów i nuncjusz w Wiedniu. Od r. 1849—50 członek nadzwyczajnej komisji rządzącej, która zawiadowała Państwem Kościelnem aż do powrotu (w m. kwietniu) Pjusa IX z Gaëty; r. 1851 powtórnie nuncjusz w Wiedniu, † 1867 w Albano.

Altieri (fałszywy), zręczny oszust, właściwie Ludwik Berutti, z fałszywemi pełnomocnictwami ukazał się w r. 1850 jako pełnomocnik papieski w Niemczech, Węgrzech i W. Ks. Poznańskiem, pełniąc czynności kapłańskie i rozdając ludowi błogosławieństwo apostolskie, przyczem zbierał znaczne sumy pieniężne. Aresztowany w marcu r. 1851 w Warszawie i odstawiony do Rzymu, gdzie mu wytoczono proces.

Altilik, moneta srebrna turecka, wartości 6-iu piastrów.

Altimetrja, mierzenie wysokości; wyraz rzadko używany.

Alting Henryk, * 1581, † 1644, sławny teolog i kontrowersista, rodem z Fryzji, miał udział w tłómaczeniu Biblji na język holenderski.— *Jakób*, syn poprzedzającego, * 1618, † 1679, biegły filolog, zostawił 5 tomów in folio p. t.: „Opera“ (Amsterdam, 1686), był naczelnikiem stronnictwa teologicznego, które od niego przyjęło nazwę Altingianów.

Altipolita Leonard, niewiadomego polskiego nazwiska, rodem z Mazowsza; teolog króla Zygmunta I i kaznodzieja katedralny krakowski. Jego pisma zamieszczone są w dziele Stanisława z Łowicza p. t.: „Mariae Immaculata conceptione gloriosae“ (Kraków, 1538).

Altius tollendi v. **non tollendi,** prawo wznoszenia wyżej swego domu lub też niedozwolenie takiego podwyższenia. Jest to rodzaj służebności światła, przyznanej jednej nieruchomości na korzyść drugiej.

Altmann, biskup pasawski, zaliczony w poczet świętych, syn hrabiego Meinharli z Lambachu; jako gorliwy stronnik Grzegorza VII-go, występując czynnie przeciw Henrykowi IV-mu, był skazany na wygnanie z kraju, † 1091.

Altmark (Stara Marchja), nazwisko dawnej prowincji w elektoralnej Marchji brandeburskiej obejmowało ziemię, złożoną z dzisiejszych powiatów: Stendal, Salzwedel, Osterburg i Gardelegen, w dzisiejszej regencji Magdeburskiej, w pruskiej prowincji Saksonji, 4,515 klm. kw. (82 m. kw.) i 195,000 m. Główne miasto było Stendal. Kraina ta tworzyła 1807—13 część królestwa Westfalskiego; przy nowym podziale Prus 1815 r. została wcielona do regencji Magdeburskiej.

Altmeyer Jan Jakób, literat belgijski, * 1804 w Luksemburgu, † 1877. Jako znakomity profesor historji i starożytności greckich i rzymskich przy uniwersytecie brukselskim, napisał kilka bardzo szacownych dzieł, a mianowicie: „Introduction à l'étude philosophique de l'histoire l'humanité,“ „Marguerite d'Autriche, sa vie, sa politique et sa cour,“ „Histoire des relations commerciales et politiques des Pays-Bas avec le Nord de l'Europe pendant le XVI siècle,“ „Résumé de l'histoire moderne“ i t. d. Pozostawił w rękopisie „Dzieje Niderlandów w XVI w.“ Z pracy tej, nabytej przez państwo, wydano dotychczas „Les précurseurs de la Reforme aux Pays-Bas“ (1885).

Altmühl (star. *Alcimona*), lewy dopływ Dunaju; poczyna się pod Rotenburgiem, od Beilngries staje się spławną, i ubiegłszy 165 kil., głównie w Bawarji, wpada pod Kehlheim. Por. Weiniger „Führer durch Altmühlthal“ (Regensburg, 1867).

Alto (święty), † 770, pochodzeniem Szkot czy Irlandczyk, otrzymawszy od króla Pepina las Alto, zbudował tam klasztor i kościół *Altomünster*, do którego dziś jeszcze liczne odprawiają pielgrzymki.

Alto-Amazonas, lub tylko **Amazonas,** prowincja w Brazylji, nad górną Amazonką, 1,897,020 klm. kw. i 80,654 m. Porosła dziewiczemi lasami i mało uprawna, z m. gł. Barro de Rio Negro v. Manaos.

Alto-Douro, część prowincji Traz-os-Montes, przerznięta górnym biegiem rzeki Duero; najznakomitsze winnice portugalskie, dostarczają wybornego wina Porto, którem wielki handel prowadzi m. Oporto; 45,000 m.

Altobasso, dawny instrument muzyczny, mający kształt skrzynki, na której naciągnięte były struny; dźwięki wydobywano przez uderzanie drewnianemi młoteczkami.

Alton, miasto w stanie Illinois, w Unji północno-amerykańskiej, nad rzeką Mississipi, liczy 10,300 m. (1890).

Alton, rodzina szlachecka niderlandzka, której kilku członków zostawało w służbie austrjackiej. **Alton** Ryszard, hrabia d', * 1732, doszedł za panowania Marji Teresy do najwyższych godności wojskowych. R. 1787 miał uśmierzyć rozruchy w Niderlandach, ale użyciem surowych środków wywołał przeciwny skutek, dlatego odwołany, † w drodze 1790.— **Alton** Edward, hrabia d',

brat poprzedniego, * 1737, odznaczył się w służbie austrjackiej podczas siedmioletniej wojny i podczas wojny tureckiej, walczył przeciwko Francuzom w Niderlandach i poległ pod Dunkierką r. 1793.

Alton Edward Józef d', anatom. archeolog i rytownik, * 1772 w Akwilei, † 1840. Od r. 1818 był prof. archeologji i historji sztuki w Bonn. Napisał „Historję naturalną konia“ (Bonn, 2 tomy, 1810—17), wygotował miedzioryty do Pandera „Beiträge zur Entwickelungsgeschichte des Hühnchens“ (Würzburg, 1817). Z Panderem również opracował „Osteologję porównawczą,“ Bonn, 1821—31. — **Alton** Edward, d', syn poprzedniego, * 1803 w St. Goar, † 1854, był od r. 1843 profesorem anatomji w Halli. Wydawał w dalszym ciągu „Osteologję porównawczą.“ swego ojca (Bonn, 1827—38) i napisał „Podręcznik anatomji porównawczej człowieka“ (Lipsk, 1859).

Alton-Shée Edmund, hrabia d', mąż stanu francuski, * 1810. Wszedł do izby parów 1836 r. i przez kilka lat odznaczał się pomiędzy mówcami monarchicznymi. Przy końcu panowania Ludwika Filipa zmienił dotychczasowe opinje i przeszedł na stronę demokratów, objawiając bez ogródki swoje zasady w izbie. Podczas rewolucji lutowej 1848 r. stanął w szeregach gwardji narodowej w obronie praw ludu, a mianowany pułkownikiem gwardji, miał czynny udział we wszystkich wypadkach powstania, został jednym z najważniejszych członków komitetu demokratycznego i socjalistowskiego. Jego talent, zapał, obszerne wiadomości zdawały się przeznaczać go do jednej z najznakomitszych ról politycznych ówczesnych, lecz szybki bieg wypadków i okoliczności inaczej zrządziły. Od 2 grudnia zniechęcony i wierny swym zasadom, wrócił do życia prywatnego.

Altona, najludniejsze i najhandlowniejsze m. w pruskiej prowincji Szlezwicko-Holsztyńskiej, na prawym brzegu Elby, pod samym Hamburgiem, od którego jest tylko oddzielona szerokością drogi, tworzącej dawniej granicę kraju, 148,944 m. (1895). Ma gimnazjum, wielką bibljotekę, obserwatorjum, mennicę i rozmaite inne zakłady. Przez Hamburg połączona z wielką siecią niemieckich kolei żelaznych, przez bezpośrednie koleje z miastami Elmshorn, Glückstadt, Neumünster, Rendsburg i Kiel, przez rozległą żeglugę, szczególnie z Anglją, Francją, morzem Śródziemnem, Indjami Zachodniemi i innemi zamorskiemi krajami, utrzymuje z. wszechstronne stosunki handlowe i na mniejszą stopę równa się niemal Hamburgowi. I pod względem przemysłowym panuje tu nadzwyczajne życie i ruch we wszystkich gałęziach sztuk, rękodzieł i handlu.

Altoona (wym. Altuna), miasto w Pensylwanji w Unji północno-amerykańskiej, na zachodnich stokach Aleganów, liczy 30,370 m. (1890).

Altorf, m. gł. szwajcarskiego kantonu Uri, nad rz. Reuss, w bliskości jeziora Czterech Kantonów, 1,553 m. (1890).

Altówka, narzędzie muzyczne smyczkowe, budowy takiej, jak skrzypce, ale od nich większe. Nuty piszą się w kluczu altowym, a struny strojone są o kwintę niżej, aniżeli skrzypce, w tonach *c*, *g*, *d*, *a*.

Altranstädt, wioska w Saksonji pruskiej, pomiędzy Lipskiem i Merseburgiem, gdzie król szwedzki Karol XII wkroczywszy do Saksonji, 20 września 1706, założył główną kwaterę i gdzie 24 września podpisany został pokój pomiędzy nim a Augustem II królem polskim, ogłoszony dopiero 26 listopada. Mocą tego traktatu August zrzekł się korony polskiej na rzecz Leszczyńskiego, wydał Szwedom Patkula, wyrzekł się przymierza z Piotrem Wielkim i obiecał opiekować się gorliwie kościołem luterańskim w Saksonji. Po przegranej przez Karola XII walnej bitwie pod Połtawą (1709), August II ogłosił pokój ten nieważnym, przypisując go nadużyciu zaufania swoich pełnomocników Imhofa i Pfingstena; wszedł powtórnie w przymierze z Piotrem Wielkim, ogłosił Stanisława Leszczyńskiego za przywłaszyciela korony polskiej i po raz drugi był wyniesiony na tron polski.

Altrincham, miasto w Cheshire w Anglji, 12,424 m. (1890).

Altruizm (łac. *alter*, drugi, inny), uczucie wprost przeciwne egoizmowi (*ego*, ja), oznaczające miłość innych, a właściwiej stawienie interesów ludzkości ponad interesy osobiste, a tym sposobem gotowość do zaparcia się i poświęceń. Wyrażenie to wprowadził August Comte, który cały ustrój społeczny opiera na tem uczuciu (Théorie systématique du cerveau et de l'âme). Por. A. Comte „Cours de philosophie positive“ (Paryż, 1869); E. Littré „De la méthode en psychologie“ (La philosophie, Paryż, 1867, t. I); H. Spencer „The Data of Ethics“ (Lond. 1879); L. Arréat „Sexualité et altruisme“ (Rev. phil. 1886, zeszyt 10. str. 621—632).

Altstätten, miasto w kantonie szwajcarskim St. Gallen, 8,400 m.; znaczne ognisko handlowe, rozwinięty przemysł wełniany i bawełniany.

Altstedt, lub **Altstedius** Jan Henryk, teolog protestancki, * 1588 † 1638, profesor w ziemi Siedmiogrodzkiej w Weissenburgu. Należał do kalwinistów, którzy się podpisali na zjeździe w Dordrechcie. Autor trzydziestu kilku dzieł teologicznych, z których „Theologia naturalis“ (Frankfurt, 1615), uznane przez Jezuitów za ateuszowskie, doznało smutnego u nas rozgłosu, bo było przyczyną męczeńskiej śmierci Kazimierza Łyszczyńskiego (ob.).

Altum Bernard, zoolog, * 1824 w Münster, poświęcał się teologji i filologji, ale następnie zwrócił się do nauk przyrodniczych; został w r. 1859 docentem akademji w Münster, a w r. 1869 prof. zoologji w akademji rolniczej Eberswalde. Ogłosił

„Der Vogel und sein Leben“ (5 wyd. 1875); „Lehrbuch der Zoologie“ (razem z Landois, 5 wyd. 1883); „Forstzoologie“ (2 wyd. 4 t., 1876—82); „Waldbeschädigung durch Thiere und Gegenmittel“ (1889).

Altum silentium (łac.) = głębokie milczenie.

Altvater (Pradziad, po czesku Pradied), zwana dawniej Schneeberg, najwyższa góra w pasmie Sudetów, na granicy Morawji i Szląska. 1,490 m. wysokości. Na południe od niej Mały Altvater, 1,335 m. wysokości.

Altwasser, wieś pruska w powiecie Waldenburskim w regencji Wrocławskiej, tylko górą oddzielona od Salzbrunn, leży w pięknej dolinie, 9,549 m. (1890). Kopalnie węgli i liczne fabryki. Źródła mineralne z powodu rozwoju górnictwa zapieczętowano, a zakład kąpielowy zniesiono.

Altzella, ob. Altenzelle.

Alucita, drobny motyl, zbliżony do zwykłego mola; znanych jest kilka gatunków, żyjących w całej Europie; gąsiennice są niesłychanie szkodliwe, zwłaszcza dla zbóż. We Francji niszczą znaczną część zbiorów, wiele też tu pracowano nad środkami jej wyniszczenia.

Aludel, naczynie gliniane, postaci gruszkowatej, z obu stron otwarte; połączone końcami, służyły alchemikom przy sublimacji, a obecnie jeszcze używają się przy otrzymywaniu rtęci.

Alumbay, zatoka na północnem wybrzeżu wyspy Wight; latarnia morska.

Alumbre, Sierra del, pasmo gór w Argentynie, w prowincji Yuqui i Salta, około 2,000 m. wys.

Aluminit, halit, websteryt, minerał znany oddawna w okolicach Hall w Saksonji, w 1813 znaleziony także przez Webstera w pokładach kredowych w New-Hawen, na brzegach Suseksu, a później jeszcze i we Francji. Jest biały, ziemisty i wala palce jak kreda. C. wł. = 2,6, twardość 4. Jest on siarczanem glinki wodnym, z pewną ilością wodanu glinki.

Aluminium, metal glin (ob.).

Alumnat, zakład, w którym uczniowie kształcący się do stanu duchownego (alumni) otrzymują bezpłatnie, kosztem rządowym lub z zapisów prywatnych, stół, mieszkanie i naukę. W mieście Tykocinie istnieje także pod t. n. zakład dobroczynny, ustanowiony 1638 testamentem marszałka wielk. księstwa litewskiego Wiesiołowskiego, dla przytułku i utrzymania inwalidów ze stanu szlacheckiego, a zwłaszcza z rodu fundatora. Instytucja ta znajduje się pod zarządem gub. rady miejskiej dobroczynności.

Alumokalcyt, minerał, gatunek pospolitego opalu, mleczny z odcieniem barwnym; połysk szklisty, słaby, czasem maciczno-perłowy, znajduje się w Saksonji.

Alunit, *kamień ałunowy, spat ałunowy*, minerał z grupy siarczanów. Jest bezbarwny, biały, żółtawy, czerwonawy lub szary, z połyskiem szklistym, przeświecający. C. wł. = 2,7, twardość 3,5—4; krystalizuje w szeregu romboedrycznym, zwykle jednak bywa zbity, albo też w skupieniach drobnoziarnistych lub ziemistych, pomieszanych z kwarcem, rogowcem lub felzytem. Występuje w piaskach oligocenicznych. Składa się z ałunu i wodanu glinki i jest wytworem działania kwasu siarczanego lub siarkowodoru i wody na trachit. Znajduje się w dawnem państwie Kościelnem, w Owernji, na Węgrzech i in. Przerabia się na ałun.

Alunno Nicolo, zwany także Nicolo da Fuligno, malarz włoski, ze szkoły umbryjskiej, 1430—1502. Utwory jego pendzla znajdują się w katedrze w Assisi, w kościele św. Augustyna w Fuligno. Por. S. Frenfanelli Cibo, „N. A. e la scuola umbra“ (1872).

Aluta, Alta lub **Olta,** u starożytnych *Tiarantus*, rzeka, poczynająca się w Siedmiogrodzie, płynie przez Wołoszczyznę i naprzeciwko Nikopolis (już spławna) wpada do Dunaju; długość jej wynosi 556 klm.

Aluzja (z łac. *napomknienie, przytyk*), figura retoryczna, przez którą w umyśle za pośrednictwem jednego wyobrażenia budzi się drugie. **A.** używa się wtedy, gdy nie chcemy zbyt jawnie wynurzać naszych myśli, aby nie obrazić skromności lub miłości własnej innych, lub gdy pozwalamy czytelnikowi samemu domyślić się tego, co rzeczywiście zamierzamy powiedzieć.

Aluzjan XXIX, król bulgarski. Panując z drugim królem Dedijanem, r. 1041, wyprawił się z licznem wojskiem na opanowanie Tesaloniki; lecz pobity, po powrocie rozpoczął spory z Dedijanem, którego zwabiwszy do siebie, oślepić kazał, a sam uciekł do cesarza greckiego. Ten go przyjął łaskawie i odesłał do Konstantynopola, sam zaś udał się do Bulgarji, pojmał Dedijana i Bulgarję w prowincję grecką zamienił.

Alva, inaczej Alba de Tormes (ob).

Alvar, Alvares lub Alvarus Emanuel, filolog, Jezuita, * 1526 na wyspie Maderze, † 1582. Rektor kolegjum w Koimbrze i Eworze, oraz Domu profesorów w Lizbonie, jest autorem znanej powszechnie gramatyki łacińskiej: „De institutione grammatica libri III“ (Lizbona, 1572), używanej przez długi czas w szkołach jezuickich. U nas odrzucili ją dopiero Pijarzy.

Alvarado Piotr de, jeden ze znakomitszych oficerów Fernanda Cortez'a, * w Badajoz (Hiszp.) 1483, † w Ameryce 1541. Odznaczywszy się znakomicie podczas zdobycia Meksyku, zawojował następnie w środkowej Ameryce prow. Mixtecapan, Loconusco, Guatemalę i Cuzcatlan; założył także kilka miast.

Alvarado Alfons d', awanturnik hiszpański, * w Burgos, towarzyszył Pizarrowi w wyprawie do Peru i oddał mu znakomite usługi. Po zamordowaniu Pizarra **A.** pozostał zawsze wiernym królowi i 1531 wysłany został jako generał-gubernator do prowincji la Plata i Potosi, gdzie

okrucieństwem swojem wywołał powstanie. Zwyciężony przez krajowców, wkrótce potem † ze zmartwienia (1553).

Alvarenga Manuel Ignacio da Silva, poeta brazylijski, † 1814. Przybywszy do Lizbony, był adwokatem, wkrótce atoli porzucił ten zawód i oddał się literaturze. Wróciwszy do swej ojczyzny, wydał (1801 roku) tom swych poezji p. t.: „Glaura“ (1799). Późniejsze jego prace literackie i poetyczne zapewniły mu jedno z najchlubniejszych miejsc w literaturze krajowej.

Alvarenga Peixoto, Ignacy Józef de, pisarz brazylijski, * 1748 w Rio Janeiro. Liczne jego dzieła odznaczają się wzniosłością myśli i pięknością stylu. Jako ofiara rewolucji 1792, † 1793 na wygnaniu w Angola, na brzegach zachodniej Afryki. Dzieła jego wyszły w Paryżu 1866 (Obras Poeticas i t. d.).

Alvares de Acevedo Emanuel Antoni (1831—1851), poeta brazylijski, bardzo popularny w ojczyźnie swojej: „Lyra dos vinte annos“ (5-te wyd. 1884), „Crepuscolo do mar,“ „A minha mãe.“ **A.** był romantykiem w stylu Byrona i Wiktora Hugo. Dzieła **A.** wyszły 1862 w „Biblioth. dos melhores autores.“

Alvares do Oriente, poeta portugalski, * 1540 w Goa, † 1599, zostawił: „Lusitania transformada“ (drukow. 1607 i 1781), romans pasterski, pisany nawpół prozą i nawpół wierszem, zawiera wiele pięknych elegji i sonetów w stylu Camoensa.

Alvares Don José, rzeźbiarz hiszpański, * 1768 r. w Priego, ustalił swą sławę w Paryżu (1804) śliczną statuą gipsową „Ganimeda;“ następnie pracował w Rzymie, gdzie wykonał wysoko cenioną grupę „Obrona Saragosy“ (1808—9). Za powrotem do kraju, † 1827 w Madrycie, jako rzeźbiarz nadworny. Prace **A.** odznaczają się jasnością myśli, wspaniałą prostotą wykonania, prawdziwą naturalnością i głębokiem uczuciem.

Alvarez (de Castro Moriano), generał w wojnie o niepodległość hiszpańską, * 1775 roku w Osma, odznaczył się prawdziwie bohaterską obroną twierdzy Gerona, którą Francuzi dopiero po sześciotygodniowem, uciążliwem oblężeniu, wytępiwszy załogę, do kapitulacji zmusili, i to wbrew woli walecznego wodza, który wzięty do niewoli, w kilka dni potem † w więzieniu w Figueras 1810 r.

Alvarez Juan, generał meksykański, * 1780, z rodziny indyjskiej, † 1863, przywłaszczył sobie nad dzikiemi pokoleniami Indjan rodzaj władzy feudalnej, a chociaż żył zdala od ruchu politycznego, dał się poznać światu, jako zawzięty wróg Santa Anny; gdy ten przybrał tytuł dożywotniego prezydenta (1854), **A.** wygnał Santa Annę, utworzył rząd tymczasowy (1855—56), ale nie dokonawszy przedsięwziętej reformy, złożył swą władzę w ręce Comonfort'a i usunął się do swego zacisza w Acapulco.

Alvarez de Paz Jakób, Jezuita, * w Toledo, 1560, † 1620. Z licznych jego dzieł duchownych, jedno p. t.: „De vita religiose instituenda“ przełożył na język polski i wydał Jezuita Szymon Wysocki, p. t.: „O żywocie zakonnym,“ (Kraków, 1613).

Alvensleben, dawny pruski ród, mający swoje posiadłości w Starej Marchji i w okolicach Magdeburga. Najznakomitszy tej rodziny członek: *Albrecht hrabia von Alvensleben*, * 1794 r., wszedł do służby wojskowej jako ochotnik i odbył kampanje 1813—15. Następnie objął po śmierci ojca zarząd pozostałego majątku wraz z urzędem dyrektora magdeburskiego towarzystwa ogniowego; 1823 został członkiem rady stanu, 1834 drugim deputowanym na wiedeńskie konferencje ministrów, 1835 ministrem skarbu; 1851 znajdował się jako pruski reprezentant na konferencjach drezdeńskich; † 1858.

Alvensleben Konstanty von, pruski generał * 1809; brał udział w wojnach: duńskiej 1864, prusko-austrjackiej 1866 i francusko-niemieckiej 1870—71, podczas której dowodził 3-im korpusem armji i uczestniczył w pierwszych krwawych bitwach.

Alvensleben, Gustaw von, pruski generał piechoty, * 1803, † 1881; w wojnie francusko-niemieckiej 1870—71, dowodził 4-m korpusem armji i pod naczelnem dowództwem następcy tronu saskiego brał udział w bitwach pod Beaumont, Sedanem i Paryżem.

Alvensleben Gustaw Herman, generał pruski, * 1827, został oficerem w pułku kirasjerów 1844, w r. 1859 kapitanem, w 1857 przeniesiony do pułku ułanów, a w 1863 jako major przeszedł do sztabu głównego. Brał udział w wojnie duńskiej w r. 1864, a następnie w austrjackiej 1866. Jako pułkownik uczestniczył w kampanji francuskiej, i odznaczył się w kilku bitwach. W roku 1873 został dowódcą brygady kawalerji w Hanowerze, a r. 1880 komendantem 10-ej dywizji poznańskiej, nakoniec w 1886 dowodzącym 13-ym karpusem armji w Sztutgardzie. Ostatnie to stanowisko utracił w październiku r. 1890, z powodu licznych skarg na zbyt surowe obchodzenie się z żołnierzami, lecz jednocześnie nagrodzony został orderem Orła Czarnego.

Alveoli, z łac., puste przestrzenie, jama, głównie nazwa *zębodołów* (ob.). Także pęcherzyki płucne, jak również woreczki w gruczołach i nowotworach. Budowa *alweolarna*, toż co komórkowa.

Alverna, Piotr de, razem z Andrzejem de Verulis, nuncjusze wysłani do Polski w roku 1325 przez papieża Jana XXII, celem pobrania świętopietrza.

Alwernja, *Lubernja*, miasteczko w okolicy Krakowa, ma kościół z klasztorem Bernardynów na wysokiej górze, pokrytej lasem, założony przez Krzysztofa Korycińskiego, kasztelana wojnickiego, który tu został pochowany r. 1636.

Alviano Bartłomiej, generał wenecki, * w połowie XV w. Zadał straszną klęskę wojskom cesarza niemieckiego Maksymiljana w bitwie pod Cadora w Alpach (1508). W następnym atoli roku król francuski Ludwik XII pokonał go pod Agnadel i zabrał do niewoli, z ktorej wydobył się dopiero po zawarciu traktatu między Wenecją i Francją (1513); tego samego roku pobity został przez Hiszpanów pustoszących Viccutin, lecz wkrótce potem odznaczył się znowu w walkach z nimi i Austrjakami pod Kremoną, Lodi i Marignano. Nareszcie strudzony i okryty ranami † w Bergamo roku 1515. Miłośnik nauk i sam poeta, obrócił cały swój majątek na założenie akademji w Pordenone.

Alvin Ludwik Józef (1806), poeta i uczony belgijski. Pisał utwory liryczne, tragedje (Sardanapal), komedje (Le folliculaire anonyme), oraz studja estetyczne i wydawał: „Annuaire de la biblioth. royale de Belgique“ (1851—1856).

Alvinczy Józef, baron de Barberek, feldmarszałek austrjacki, * 1735. Odznaczając się w wojnach: siedmioletniej, o sukcesję bawarską i przeciw Turkom, szybko przechodził stopnie hierarchji wojskowej; 1790 r. wysłany przeciwko powstającym Belgom, musiał z powodu ciężkiego upadku z konia powrócić do Wiednia. W latach 1792 i 1793 dowodził dywizją i przyczynił się wiele do zwycięstwa pod Neerwinden. Mianowany jenerałem-feldcejgmejstrem, objął 1795 dowództwo nad Renem, a 1796 we Włoszech, gdzie po kilku szczęśliwych utarczkach został zupełnie pobity przez Napoleona pod Arcole i Rivoli. Mimo to, otrzymał potem naczelne dowództwo w Węgrzech, a 1808 podniesiono go do godności feldmarszałka, † w Budzie 1810 roku jako ostatni potomek rodziny Alvinczy de Barberek.

Alvisi Edward, historyk włoski, * 1858, napisał: „Le partecipanze“ (Bolonia, 1876), o obyczajowych prawach rolniczych w wiekach średnich; „La Romagna ai tempi di Dante Alighieri,“ „Cesare Borgia“ (Imola, 1878); jest to obrona papieża Aleksandra VI i in.

Alwar lub *Macherry*, jedno z księstw Radżputów, zostających od 1818 roku pod opieką Anglji, w Indjach Przedgangesowych; 7,832 klm. kw. i 682,926 m., z m. gł. t. n., liczącem 90,880 m. (1891).

Alxinger Jan Chrzciciel von, * 1755 w Wiedniu, † tamże 1797, jako sekretarz teatru nadwornego; należy do liczby lepszych poetów epoki klasycznej i do liczby rzadkich ludzi, poświęcających się sprawie polepszenia losu ubogich. Jego sławę ustaliły dwa rycerskie poemata: „Doolin von Mainz“ (1787) i „Bliomberis“ (1791). Cały zbiór pism jego wyszedł w 10 tomach (Wiedeń, 1812).

Alyssum, *smagliczka*, *opoczylec*, *kamienne ziele*, rodzaj roślin z rodziny krzyżowych; zioła lub podkrzewy o liściach omszonych, drobnych kwiatach białych lub żółtych; niektóre gatunki znane jako ozdobne, jak **A.** *saxatile*, o kwiatach fjoletowych, zwana *corbeil d'or*. U nas przytrafiają się **A.** *montanum* i **A.** *calycinum*. Zbytek wilgoci wogóle tym roślinom szkodzi.

Alytes, ob. Żaby.

Alyxia, rodzaj roślin z rodziny toinowatych; z licznych gatunków krzewiastych, rosnących w Azji pd., niektóre mają własności lekarskie, jak **A.** *laurina*, i **A.** *aromatica*; aromatyczna ich i gorzka kora używa się w medycynie i w perfumerji.

Alzacja, łacin. Alsatia, fran. Alsace, niem. Elsass, piękna i wielce urodzajna prow. francuska do 1871 r., między Wogezami, Lauter, Renem i Burgundją. Obejmuje przestrzeni 8,289 klm. kw. i liczy 1,116,038 m. (1895). Dzieli się na: *Górną A.* dawny dep. wyższego Renu 3,507 klm. kw. i 477,636 m., z m. gł. Colmar 33,146 m. (1895), Mühlhausem 82,986 m., i fortecą Neubrissach; *Niższą A.* (depart. Niższego Renu), 4,782 klm. kw. i 638,402 m. (1895), z m. gł. Strasburg, 135,608 m. (1895) forteca, Hagenau 17,039 m. (1895) forteca, Schlettstadt (forteca) i Weissenburg.—Alzacja i Lotaryngja, stanowiące państwową prowincję niemiecką (Reichsland), obejmują 14,507 klm. kw. i liczą 1,621,220, czyli po 114 m. na jeden klm. kw. (1895). Południowa część **A.** zapełniona jest odroślami Jury, poprzerzynanej pięknemi i żyznemi dolinami, półn. pokryta stokami Wogezów i lesistemi błoniami, mnogiemi winnicami i wybornie uprawnemi polami; wschodnależy do obszernej równiny Renu niezmiernie urodzajnej, z rozległemi łąkami i mnóstwem bogatych i przemysłowych miast. Rzeki Ill, Bruche, Lauter, i kilka kanałów (Rodańsko-Reński najgłówniejszy) zraszają **A.**, a wraz z siecią dróg żelaznych ułatwiają komunikację i ożywiają potężny handel. Rolnictwo na wysokim stopniu. *Przemysł* ogromny: gisernie, fabryki maszyn, tkactwo wełny i bawełny, papiernie, gorzelnie i browary, cukrownie, garbarnie i t. d. *Produkty* mineralne: żelazo, miedź, ołów, węgiel kamienny.

Historja. Najdawniejszymi historycznymi mieszkańcami **A.** byli Celtowie. W roku 72 p. Chryst., przybył do **A.** Ariovistus z Germanami, ale pobity został w 52 r. przed Chr. przez Cezara, który Alzację wcielił do państwa Rzymskiego. Po upadku Rzymu zajęli kraj Alamanowie, których podbili Frankowie (około 500 pr. Chr.). Od VII—do połowy VIII była **A.** księstwem zależnem od Austrazji. W VIII Karol Martel zniósł księstwo i oddał zarząd kraju hrabiom z rodu Etichona. W r. 870 **A.** weszła w skład państwa Niemieckiego i była rządzona przez nunejuszów (nuntii camerae), których później zastąpił książę dziedziczny. Ostatnim był Konradyn z rodu Hohenstaufów (ob.). Następnie administrowali **A.** Landgrafowie. Wreszcie Habsburgowie, którzy byli dziedzicznymi Landratami Wyższej Alzacji,

przyłączyli ją do swoich dóbr osobistych. 1648 na pokoju westfalskim przyznano **A.** Francji, z którą dzieliła chętnie swe losy do r. 1871, t. j. do pokoju frankfurckiego. Wbrew woli mieszkańców przyznano wtedy **A.** wraz z częścią Lotaryngji zwycięskim Niemcom. Por. Lorenz i Scherer „Geschichte der Elsass“ (1871), Boyer „Histoire d'**A.**“ (1867).

Alzey, m. okręgowe w Hesji Nadreńskiej, nad Selzą, w urodzajnej równinie; przemysł garbarski i tkacki znaczny, 6.066 m. (1890).

Alzog Jan, * 1808, † 1878, doktor teologji, profesor w seminarjum poznańskiem, wydał w języku niemieckim „Historję powszechną kościoła,“ której wyszły dwa tłómaczenia w języku polskim: J. Belejowskiej (Warsz. 1855, 6 tom) i ks. J. W. Sch. Piar. uzupełnione przez biskupa Stan. Krasińskiego (Petersburg, 1855, 6 t.). Napisał także „Grundriss der Patrologie.“

Ałabaszka, wieś położona w pow. Ekaterynburskim, gub. Permskiej, posiada w okolicy obfite pokłady miki w postaci płytek i topazy przezroczyste.

Ałaktu-Kul albo **Ałaktuguł,** ob. Ala-Kuł.

Ałandski Paweł Iwanowicz (1844—1883), filolog rosyjski, prof. uniwer. kijowskiego, pisał głównie o przedmiotach z dziedziny języka i literatury greckiej.

Ałapajewsk, miasto w powiecie Wierchoturskim, w gub. Permskiej, nad rzeką Nejwą, ma wielkie hamernie i huty; z powodu ich założenia zbudowane r. 1701; liczy 6,951 m. (1892).

Ała-tau lub **Ała-Tagh** góry, ob. Alatagh.

Ałatyr, rz. w gub. Niż.-Nowogrodzkiej, długa przeszło 200 wiorst wpada do Sury, w gub. Symbirskiej, pod miastem Ałatyrem. Na wiosnę rozlewa się na 3 wiorsty.

Ałatyr, m. powiatowe gub. Symbirskiej, o 91 m. od Symbirska, przy ujściu rzeki Ałatyra do Syry; ma 15 cerkwi, 2 monastery, 14,632 m. (1892).

Ałatyrski powiat obejmuje około 4,832 w. kw. i 50,334 m. (1892), zamieszkany w znacznej części przez Mordwinów i Tatarów. Jest to najżyźniejszy powiat w guberuji, spławiający zboże swoje rzeką Sura do Wołgi.

Ałatyrska albo **Milutyńska sekta,** odrośl skopców, założona w m. Ałatyrze, przez kupca Milutyna.

Ałazeja, rzeka w Syberji Wschodniej, w obwodzie Jakuckim, poczyna się w górach Ałazejskich i przepływa około 500 w.; wpada do morza Lodowatego, pomiędzy Indygirką a Kołymą, pięciu odnogami. Znajdują się w niej czeczugi, miętusy i inne ryby w wielkiej obfitości; brzegi mało są zaludnione.

Ałdan, rzeka żeglowna w Syberji, blizko granicy chińskiej, wypływa z gór Jabłonowych i poniżej Jakucka wpada do Leny z prawej strony. Długość jej wynosi 2,200 w., a szerokość przy straży Ałdańskiej 750 sążni. Znaczniejsze do Ałdanu wpadające rzeki są: Maja i Amga.

Ałdańskie góry, stanowią odnogę gór Stanowych, pomiędzy rzeką Ałdan a Indygirką w Syberji Wschodniej, z najwyższym szczytem, wynoszącym 4.200 m. Obfitują w złoto, rudę srebrną, żelazną i ołowianą.

Ałdoma, rzeka w Syberji, wypływająca z gór Stanowych i pod miastem Ajanem uchodząca do morza Ochockiego.

Ałferjew, Hieronim Wasiljewicz, syn poety, dziennikarz, * 1849, † 1886 r. Pierwotnie urzędnik, od 1871 r. brał udział w redakcji *Ruskiej Prawdy, Ruskiego Kurjera, Sowriemiennych Izwiestji, Nowego Wremieni, Nowosti i in.*, pisząc o najrozmaitszych przedmiotach będących na dobie.

Ałkas, w mitologji litewskiej, gaj święty, w którym odprawiano modły, niekiedy chowano zmarłych i ucztowano na uroczystościach żałobnych; tu wreszcie znajdowały się wyrocznie.

Ałmazow Borys Mikołajewicz, poeta-humorysta ruski, * 1827 w Wiaźmie, † 1876, pisał od 1851 głównie parodje humorystyczne.

Ałowsza, jezioro w pow. Wiłkomierskim, pod miastem Sudejki, 5 klm. długie.

Ałta lub **Ołta,** rzeka w guberuji Półtawskiej, powiecie Perejasławskim, poczyna się w błotach, i ubiegłszy 10 mil, wpada do Trubieży pod Perejasławiem.

Ałtait, minerał znaleziony na Ałtaju, jest tellurkiem ołowiu, z małą ilością tellurku srebra. Nieprzezroczysty, z połyskiem metalicznym; ma barwę cyny z żółtawym odcieniem. C. wł.=8,1, twardość=3. Krystalizuje w szeregu foremnym.

Ałtaj, po mongolsku *Ałtajin-Oała* (Złote góry), nazywa się tak w rozleglejszem znaczeniu wysoki łańcuch gór w Syberji od Irtysza do brzegów morza Ochockiego. Wielki ten systemat górny w północnej Azji, rozciągający się pomiędzy 48° a 52° szerokości półn. i 99° a 107° dł. wschodniej, wdzierającemi się weń dolinami Irtyszu, Jeniseja, Selengi i Amuru w kierunku wschodnim, podzielony jest na trzy wielkie grupy: na właściwy Ałtaj, na góry Khanggaj i Kentej. Grupa zachodnia, Ałtaj w ściślejszem znaczeniu, ciągnie się od Irtyszu w kierunku północno-wschodnim do wyższego Jeniseja i tu nagina się ku południowi aż ku źródłom Selengi i Diabellanu. Na lewym brzegu Irtysza rozchodzą się wschodnie dżungaryjskie stepy kirgiskie; na prawym zaś brzegu, od Dżajsangu aż do ujścia Buchtarmy, wznoszą się pojedyńcze grzbiety wielkiego Etag-Ałtaju, który z północo-zachodu ku południo-wschodowi wciska się głęboko w kraj górzysty, gdzie, będąc pokryty wiecznym śniegiem, mało jest zbadany. W stronie północnej od Buchtarmy rozciągają się z zachodu ku wschodowi ałtajskie góry kruszcowe (Ałtajskie Biełki), ze śnieżystemi szczytami, do 3,352 m. wysokości. Dalej jeszcze ku północy wysokie grzbiety zamieniają się na wyniosłe płaszczyzny, w których kopalnie rozmaitych

kruszców i zakłady hutnicze coraz większe objawiają życie. Nareszcie w stronie wschodniej łańcuch rozchodzi się na dwa pasma, obejmujące wyższą dolinę Jeniseju, to jest pasmo Tangun-Oała ku południowi i pasmo Sajańskie na północy, stanowiące granicę między Rosją a Chinami. P. Szczurowski „Putieszestwje po Ałtaju“ (1846), Helmersen „Reise in d. Ałtai“ (1834), Cotta „Der Altai, sein geologischer Bau etc.“ (Lipsk, 1871).

Ałtajskie ludy, grupa narodów, zamieszkujących przestrzeń ziemi od zatoki Ochockiej aż do Laponji europejskiej, która, według Castrena, obejmuje pięć odgałęzień: Tunguzy, Mongołowie, Turcy, Finowie i Samojedzi. Budowa ich ciała przedstawia przejście stopniowe od cech czysto mongolskich do typu Europejczyków. Barwa skóry żółta, włosy sztywne i czarne, zarost brody słaby, oczy ukośnie osadzone, kości jarzmowe wyskakujące, czaszka szeroka i nizka. Im dalej posuwamy się wszakże na zachód, tem bardziej ustępują cechy mongolskie. Języki ludów **A.** należą do typu języków aglutynacyjnych, czyli przyczepkowych.

Ałtuchow Michał Iwanowicz, * 1851, główny inżynier towarzystwa wodociągów petersburskich. Napisał: „O charakterystycznych rysach urządzeń wodociągowych w miastach Anglji i Szkocji“ i inne.

Ałtyn, dawna moneta rosyjska, wartości sześciu groszy.

Ałtyn-Nor, Złote albo Tieleckie lub Ałtajskie jezioro, pośród gór Tieleckich, pomiędzy gubernją Tomską a Jenisejską; długość jego wynosi około 60 wiorst, szerokość zaś od 4 do 7 wiorst. Wielka w niem jest obfitość ryb; daje początek rzece Bii.

Ałun (łac. *alumen*), *ałun potażowy*, sól podwójna, złożona z siarczanu potażu i siarczanu glinki. W przyrodzie **A.** znajduje się rzadko gotowy, najczęściej jako produkt rozkładu łupku ałunowego, a wszystek **A.** handlowy otrzymywany jest sztucznie. Materjały służące do wyrobu **A**-u zawierają go już gotowym, jak pewne lawy zwietrzałe, które przez proste wyługowanie dają roztwór **A**-u (**A.** *neapolitański*). Alunit (ob.) czyli kamień ałunowy po umiarkowanem wyżarzeniu przez wyługowanie wodą wydaje roztwór **A**-u, z którego przez odparowanie otrzymuje się **A.** w kryształach (**A.** *rzymski*). Ważniejsze są wszakże właściwe rudy **A**-we, ałunowy łupek (ob.) i ałunowa ziemia (ob.). Rudy te wystawia się przez 2—3 lata na powietrzu, skąd przez utlenianie zawartego w nich siarku żelaza powstaje kwas siarczany i siarczan żelaza; kwas siarczany rozkłada glinę czyli krzemian glinki i tworzy siarczan glinki. Często wszakże samo wietrzenie nie wystarcza, i trzeba jeszcze rudy przez 4—6 miesięcy prażyć, by siarczan glinki wytworzyć. Tak przygotowana ruda poddaje się ługowaniu, z roztworu przez krystalizację wydziela się siarczan żelaza, a gdy ług od witryolu tego jest oswobodzony, dodaje się do niego siarczanu potażu, który się łączy z siarczanem glinki i z ługu osiada **A.**, jako *mąka ałunowa*, która po oczyszczeniu daje **A.** rafinowany (**A.** *woskowy*). Często też otrzymuje się **A.** z gliny, o ile można czystej, którą się wytrawia kwasem siarczanym, a wytworzony stąd siarczan glinki zamienia się na **A.** przez dodatek soli potażowej. — **A.** potażowy tworzy wielkie, ośmiościenne kryształy bezbarwne (ob. fig.), chociaż można też otrzymać i kryształy sześcienne (**A.** *kostkowy* czyli *sześcienny*); c. wł.=1,9, smak ma

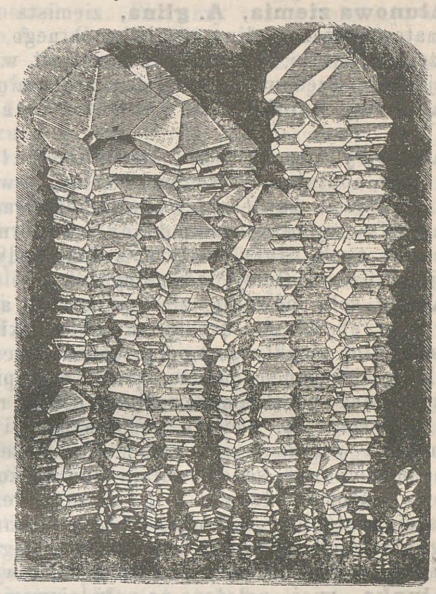

Kryształy ałunu.

słodko ściągający; w wodzie zimnej rozpuszcza się słabo, ale obficie w wodzie gorącej; przy 92° topi się czyli rozpuszcza w swej wodzie krystalizacji, a przy 100° traci ją zupełnie i pozostawia masę gąbczastą, zwaną **A**-em *palonym*. — **A.** *amonjakalny* $Al_2 3SO_4(NH_4)SO_4 + 24H_2O$, w naturze rzadko się znajduje i otrzymuje się jak **A.** *potasowy*, przez dodatek siarczanu amonji do siarczanu glinki. Jego c. wł.=1,63, w wodzie nieco łatwiej się rozpuszcza. **A.** *sodowy* dla silnej swej rozpuszczalności trudniej daje się otrzymywać, na powietrzu wietrzeje i nie ma znaczenia praktycznego. Natomiast **A.** potasowy i amonjakalny ma znaczne zastosowanie w przemyśle, najwięcej w farbierstwie i drukowaniu perkalików, do utwierdzania barw na tkaninach; glinka ich bowiem łączy się z barwnikami i wydaje związki nierozpuszczalne w wodzie (laki farbierskie); dalej w białoskórnictwie, w fabrykacji papieru i t. d.— W *medycynie* stanowi silny środek ściągający, używa się w krwotokach, słabych zapaleniach i obfitych wydzielinach. **A.** palony używa się jako

środek gryzący, podobnie jak kamień piekielny. Używa się też do klarowania wody i wytapianego łoju, gdyż rozpuszczony w wielkiej ilości cieczy osadza galaretowaty wodan glinki, który zabiera z sobą męty. Starożytni **A**-u nie znali, *ałumen* ich był to witryol żelazny; w XIII wieku jednak istniały już *ałuniarnie* pod Smirną i pod Neapolem. **A.** *skoncentrowany* albo *aluminat* jest to siarczan glinki w stanie mniej lub bardziej czystym. Ob. Ałuny.

Ałunowa mąka, ob. Ałun.

Ałunowa ziemia, A. glina, ziemista masa brunatna, złożona z gliny, węgla brunatnego, siarku żelaza i siarki; rozpowszechniona jest w formacji trzeciorzędowej i służy do wyrobu ałunu.

Ałunowy kamień, A. spat, toż co alunit (ob.).

Ałunowy łupek, *łupek koperwasowy*, łupek glinkowy, obfitujący w węgiel i bitumy, a wskutek zwietrzenia zawierający ałun i koperwas żelazny. Tworzy uławicone pokłady śród formacji paleozoicznych. Służy do wyrobu ałunu; gdy obfituje bardzo w bitumy, jest palny.

Ałuny, sole podwójne, złożone na wzór ałunu zwykłego (ob. Ałun) i krystalizujące w taki sam sposób. Ałun zwykły jest połączeniem siarczanu glinki z siarczanem potażu; przez zastąpienie w nim potasu sodem, amonem, litem, cezem, rubidem, powstaje **A.** sodowy, amonjakalny i t. d. W miejsce wszakże glinu może wstąpić żelazo, mangan lub chrom, skąd powstaje ałun żelazo-potasowy, chromo-sodowy i t. d. Kwas siarczany wreszcie zastąpiony być może kwasem selennym. **A.** glinkowe i żelazowe są bezbarwne, manganowe ametystowe, chromowe czerwono-fioletowe.

Ałupka, wieś, położona na południowem wybrzeżu Krymu, o 15 wiorst od miasta pow. Jałty, słynie z należącego do ks. Woroncowych wspaniałego pałacu, zbudowanego w stylu maurytańskim. Wzniesiony on jest na 155 stóp nad poziom morza i otoczony pięknemi ogrodami, z grotami, kaskadami i t. p.

Ałuszta (Ałuston), miasteczko na południowym brzegu Krymu w pow. Jałckim, o 7 mil od Symferopola, liczy 1,000 m. Ma szczątki fortyfikacji z VI w., wzniesionych przez Justynjana. Prześliczne jego położenie podało Adamowi Mickiewiczowi treść do jednego z jego Sonetów krymskich; posiada winnice i piękne ogrody; stacja klimatyczna.

Ałwa, ob. Hałwa.

A. M. lub **a. m.,** skrócenie, oznaczające: *anno mundi*, roku od stworzenia świata, albo też *artium magister*, nauk i sztuk wyzwolonych magister, znaczy także *ante meridiem* (przed południem).

Am, w chemii symbol cząsteczki amonu (ob.).

Ama, w narzeczach afrykańskich — naród, stąd wyraz ten napotyka się w nazwach różnych plemion, jak np. ama-zulu.

Amabilis insensia (łac. Horacego), przyjemny, rozkoszny obłąd.

Amade, ród hrabiów węgierskich, wywodzących się od Samuela *Aby*, króla węgierskiego. Z rodu tego odznaczyli się: 1) **Amade,** który za Karola I-go na początku XIV w. był palatynem i nadżupanem ziemi Spiskiej. Gdy król polski, Władysław Łokietek, zmuszony opuścić kraj, schronił się do Węgier, **A.** dał mu przytułek w swym zamku pod Gencem, w komit. Abaujwarskim, aż do r. 1306. Następnie wspierał go zbrojnie. W r. 1311 zamordowany został w Koszycach przez tamtejszych osadników niemieckich. Czterej jego synowie zjednoczyli się z Maciejem Trenczańskim przeciwko Karolowi I; pobici jednak w bitwie nieopodal Koszyc, a gród ich dziedziczny pod Gencem na rozkaz króla zburzony. — 2) **Amade** de Varkony Antoni, poeta religijny węgierski XVIII w.—3) **Amade** de Varkony Władysław baron, syn poprzedniego, * 1703, † 1764, poeta liryczny bardzo popularny, chociaż drukiem ogłoszono jego utwory dopiero w r. 1836 (Peszt). Por. Schwicker „Gesch. der Ungar. Litteratur“ (1889).

Amadej, herb: w polu czerwonem orzeł biały bez ogona, w złotej koronie, dziób na lewo zwrócony, w niem pierścień złoty. Przyszedł podobno z Węgier do Polski za czasów Łokietka.

Amadej.

Amadeo Giovanni Antonio, znakomity rzeźbiarz i architekt włoski szkoły lombardzkiej, * 1447 pod Pawją, † 1522. Z utworów jego wysoko cenią pomnik prawnika Antoniego Mellio w kościele św. Wawrzyńca w Kremonie i pomnik Bartłomieja Colleoni, sławnego dowódcy kondotyerów, w kościele S-ta Maria Maggiore w Bergamo. Brał także udział w budowaniu katedry medjolańskiej.

Amadeusz (po polsku Bogumił), imię najczęściej napotykane w domu Sabaudzkim. — **Amadeusz I,** najstarszy syn hr. Humberta na początku XI w.—**Amadeusz II,** szwagier cesarza Henryka IV, któremu pomagał w pojednaniu się z papieżem w Kanosie. — **Amadeusz III,** panował od 1108—49, † wracając z krucjaty. — **Amadeusz IV,** * 1197, panował 1233—53, mianowany był przez cesarza Fryderyka II księciem Aosta i Chablais.—**Amadeusz V,** Wielki, * 1249, † 1323, jeden z najwaleczniejszych i najmędrszych monarchów swego czasu, pozyskał godność księcia państwa. Był protoplastą panującej obecnie we Włoszech linji domu Sabaudzkiego.—**Amadeusz VI,** zwany „zielony hrabia,“ * 1334, † 1383, zdobył

Faussigny, Gex, znaczną część Pjemontu i Valrency, założył order „Zwiastowania“ (Annunziata). Zasłużył się mądremi prawami i dobrą administracją.—**Amadeusz VII,** * 1360, † 1391, przyłączył do swych posiadłości dwa miasta: Coni i Nizzę. — **Amadeusz VIII,** * 1383, objął rządy 1398, zakupił hrabstwo Genewskie i wyjednał uznanie Sabaudji za księstwo udzielne. W r. 1434 złożył rządy i w towarzystwie sześciu rycerzy osiadł w pustelni Ripaille nad jeziorem Genewskiem. Wybrany 1439 przez sobór bazylejski papieżem, wstąpił na stolicę apostolską pod imieniem *Feliksa V*, lecz zniechęcony niepowodzeniem i sporami z przeciwnikiem swoim antipapieżem Mikołajem V, zrzekł się tjary (1440), † 1451 w Genewie.— **Amadeusz IX,** * 1435, jako człowiek słaby i niedołężny, powierzył rządy swojej żonie, Jolancie, córce Karola VII, francuskiego, z tytułem regentki, † 1472.

Amadeusz Ferdynand Marja, książę Aosty, król hiszpański od r. 1870—73, drugi syn Wiktora Emanuela, króla włoskiego, * 1845. W bitwie pod Custozzą lekko raniony, później zajmował się marynarką, mianowany kontradmirałem, r. 1867 ożeniony z bogatą księżniczką włoską dal Pozzo di Cisterna († 1876). Po rewolucji wrześniowej w Hiszpanji 1868 i wypędzeniu królowej Izabeli, kiedy różni kandydaci ofiarowanego tronu przyjąć nie chcieli, za staraniem generała Prima wybrany został przez kortezy 16 listopada 1870 królem Hiszpanji i koronował się pod imieniem Amadeusza I. Odznaczał się prostotą i otwartością charakteru, odwagą i energją, a odrzuceniem przesadnej, dworskiej etykiety, zyskał u ludu popularność; zniechęcony jednak trudnościami i walkami stronnictw, złożył koronę 11 lutego 1873 r. i przybrał dawny tytuł ks. Aosty. Wróciwszy do Włoch, zajął miejsce w senacie włoskim, a izba deputowanych wróciła mu listę cywilną. W Hiszpanji pozostawił wspomnienie sympatyczne. † 1889, pozostawiwszy trzech synów: Emanuela Filiberta Wiktora Eugenjusza Alberta Józefa Marję, obecnego księcia Aosty, Wiktora Emanuela Jana Marję, hr. Turynu (wsławionego pojedynkiem z ks. Henrykiem Orleańskim, który obraził armję włoską), i Ludwika Amadeusza Józefa Marję Ferdynanda Franciszka księcia Abruzzów. Z drugiego małżeństwa ks. **A.** z Letycją Bonaparte (1888) pozostał Humbert hr. Salemi. Por. Manfredi i Cisotti „**A.** duca d'Aosta“ (1890).

Amadeusza jezioro, słone, położone we wnętrzu Australji, odkryte r. 1872 przez Gilesa.

Amadoki, Amadoka, lud, miasto, góra i jezioro w Sarmacji Ptolemeuszowej, nad Dnieprem, w stronie północno-zachodniej względem dzisiejszego Nowo-Moskiewska, w gub. Ekaterynosławskiej. Góry Amadoka leżały na północ Chersonezu Tauryckiego, w dzisiejszej gubernji Charkowskiej.

Amadori Józef, kompoz. dawnej szkoły rzymskiej, w śpiewie uczeń sławnego Bernachi. Z dzieł jego pozostały: oratorjum „Il Martiro di San Adriano“ (1702) i kantata „Pria che giunge a godere.“

Amadys, w poezji rycerskiej imię kilku bohaterów, na których czele stoi *Amadys Galijski* (z Galji, a właściwie Walji). Powieść o nim jest nietylko najdawniejszym romansem rycerskim i wzorem wszystkich innych, ale także najlepszym z t. zw. romansów Amadysowych. Źródłem jego były prawdopodobnie poematy o rycerzach Okrągłego Stołu, zmodyfikowane w duchu religijno-moralnym i sentymentalnym. Pierwszy raz wymieniają romans o **A.** *z G.* w r. 1379 w Hiszpanji, ale opracowanie to zaginęło, zrodziwszy naśladowanie w języku portugalskim (pióra Vasca de Ribeiry, † 1403), uważane niesłusznie za pierwowzór gatunku. I z tego dzieła nie doszło nic do naszych czasów, na niem jednak oparł się pisarz hiszpański Ordonez de Montalvo i stworzył (pomiędzy 1492—1502 książkę, która doczekała się mnóstwa wydań i tłómaczeń (pierwsza edycja w r. 1508, ostatnia r. 1857 w „Biblioteca de autores espańoles“). Prócz przekładów powstawały przeróbki i „dalsze ciągi“ przygód **A.** W ten sposób zrodził się olbrzymi cykl romansów, z których na uwagę zasługują prace Paeza de Ribera („Przygody Florizanda“ 1510), Juana Diaza („Lisuart z Grecji“ i „Perion z Galji), de Silvy („**A.** z Grecji,“ „Floryzel z Nicei“ i „Anaksartes), oraz do spółki z Pedrem de Lujan (1546) „Roger z Grecji,“ „Silves de la Selva,“ dalej niewiadomych autorów „Sferamund z Grecji“ i „Penalvos.“ Wszystkie te romanse powiększyły pierwowzór, do którego już Montalvo dorobił księgę V („O Esplandjanie, synu **A.**), z 4 na 14 ksiąg, Francuzi dodali jeszcze dziesięć, tak, że obecnie całość obejmuje ksiąg 24, wydanych (w r. 1626—1629) przez Gilberta Saunier de Verdier p. t.: „Romans des Romans.“ We Włoszech Bernardo Tasso przerobił romans Montalva wierszem p. t.: „Amadigi di Francia“ (1560). W Niemczech i Anglji opracowywano poetycznie **A.** jeszcze w XVIII i początkach XIX w. W Hiszpanji zabił ten rodzaj literatury Cervantes (ob.) „Don Kiszotem.“ O ile naśladownictwa **A.** jednak były ckliwe, o tyle sam pierwowzór posiadał niemało wdzięku i niesłusznie popadł w zapomnienie. Treść „**A.**“ zapełniały fantastyczne przygody bohatera, zakochanego w Orjanie, córce króla angielskiego, Lisuarta. Por. Baret „De l'**A.** de G. et de son influence sur le moeurs et la littér. au XVI i XVIII siècle“ (1873), Brauenfels „Kritischer Versuch. über den Roman des **A.** von G.“ (1876).

A majore ad minus (łac.) z większego o mniejszem (wnioskować); *a minore ad majus* = z mniejszego o większem (wnioskować).

Amak (duńsk. *Amager*), wyspa na Sundzie, mająca 63 klm. kw. powierzchni, oddzielona od Zelandji wązką cieśniną Kalwebod, 16,000 mieszk., w większej części pochodzenia holenderskiego.

Cześć Kopenhagi zbudowana jest na tej wyspie, której mieszkańcy uchodzą za wybornych marynarzy.

Amakoza v. **Amaksa,** jedno z plemion Kafrów (ob.).

Amakuki lub **Amaxichi,** ob. Leukas.

Amalaryk, * 502, † 531, syn i następca Alaryka II, króla Wizygotów. Jako arjanin prześladował żonę swą Klotyldę, królową frankońską, przywiązaną do katolicyzmu, która wezwała na pomoc brata swego Childeberta. Pobity pod Narboną, **A.** uciekł do Hiszpanji, gdzie został zamordowany przez własnych poddanych (531). Por. Dahn „Urgesch. der roman. und german. Völker.“

Amalaryk v. **Amaury I,** król Jerozolimski 1162—1173. Szczęśliwy w początkowych wojnach z Egiptem, w końcu, mimo waleczności, został pokonany.

Amalaryk v. **Amaury II** (de Lusignan), król Cypru i ostatni tytularny król Jerozolimski, 1197—1205, zięć Amalaryka I-go, pochowany w Nikozji na Cyprze.—Prawnuk **A.** Hugo, * 1253, † 1267, był ostatnim *męskim* potomkiem rodu. Por. Herquet „Cyprische Königsgestalten des Hauses Lusignan“ (1881).

Amalazunta, córka Teodoryka W., słynna z rozumu i piękności, żona Euthariche z rodu Amalów, matka Atalaryka. Podczas małoletności syna, przeznaczonego na tron przez Teodoryka, rządziła od r. 526 państwem jako regentka, mądrze i łagodnie. Po śmierci syna oddała swą rękę Teodatowi, siostrzanowi Teodoryka, nadając mu tytuł królewski, pomimo że rządy miały przy niej pozostać. Teodoryk kazał żonę swą udusić r. 534, a zbrodnia jego dała powód Justynjanowi do długiej wojny, której następstwem był upadek państwa ostrogockiego.

Amalecyci, naród edomicki, osiadły w płd.-zachod. stronie Palestyny, pomiędzy Egiptem, Filistją i pustynią Synajską; waleczny nieprzyjaciel Izraela. Zwyciężony przez Saula i Dawida, nie zjawia się już od tego czasu w historji. *Agag* imię, które wszyscy prawie królowie **A.** nosili, oznacza niekiedy cały naród Amalecytów.

Amalek, wnuk Ezawa, protoplasta Amalecytów.

Amalfi, miasto portowe we Włoszech, nad zatoką Salerno, 7,000 m. Tworzyło ono przez pewien przeciąg czasu oddzielną rzeczpospolitą, a prowadząc znaczny handel ze Wschodem, było w wiekach średnich jednem z największych i najbogatszych miast włoskich. Pizanie zniszczyli potęgę **A.** w XII w. Miejsce urodzenia Mazaniela i Flavia Gioja, wynalazcy kompasu.

Amalfitana tabula. Ważny zbiór prawa morskiego, wzmiankowany przez kronikarzy XV i XVI w., znaleziony w zbiorze doży Foscariniego w cesarskiej bibljotece dworskiej w Wiedniu przez Tomasza Gara, który go wydał w „Appendice all archivio stor. ital.“ Właściwy tytuł tego zbioru jest: „Capitula et ordinamenta curiae maritimae nobilis civitatis Amalfae, quae in vulgari sermone dicuntur: la tabula di Amalfi.“

Amalgamat, nazwa aljażów różnych metali z rtęcią. Uważać je można za związki chemiczne, przy ich tworzeniu bowiem wywiązuje się ciepło. **A.-y** mają pozór metali; gdy rtęć jest w nadmiarze, przybierają postać ciastowatą lub ciekłą. Pod wpływem ciepła **A.** się rozkładają, przyczem rtęć się ulatnia; na tej zasadzie **A.-y** złota i srebra służą do złocenia i srebrzenia, **A.** cyny służy do podlewania zwierciadeł, **A.** kadmu do plombowania zębów, **A.** cyny i cynku do pokrywania poduszek maszyn elektrycznych. *Amalgamacją* nazywa się w hutnictwie sposób otrzymywania czystego złota lub srebra; przez dodanie rtęci do rudy tworzy się **A.,** z którego następnie oddziela się czysty metal. Sposób ten znany jest od XVI w. W przyrodzie znajduje się jedynie rodzimy **A.** *srebra*, stanowiący minerał koloru srebrzystego, z połyskiem metalicznym. Krystalizuje w 12-ściany rombowe. Twardość ma 3, ciężar wł. 14. Znajduje się w Bawarji, Węgrzech, Hiszpanji, Francji.

Amalja, ob. Amelja.

Amalowie, bohaterska rodzina Gotów (nazwana tak od króla Amala), z której Ostrogoci wybierali swoich władców. Spokrewnionem z Amalami imieniem *Amelunga*, t. j. potomka Amala, w starych poezjach niemieckich nazywają Teodoryka W., * 475, † 526, zwanego przez poetów. Dietrich von Bern (Werona).

Amalteja, Amaltea, nazywała się koza, która ukrytego przed Kronosem Jowisza na wyspie Krecie karmiła i przezeń później wśród gwiazd była umieszczoną. Według innych, Amaltea była nimfą, córką Rei i Melisseusa, która Jowisza koziem mlekiem wypielęgnować miała. Jowisz podarował oderwany róg kozi córkom Melisseusa z tem błogosławieństwem, że z niego wszystko co im do utrzymania potrzebne, czerpać będą. Dostawszy się niewiadomym sposobem Acheleosowi (ob.), przeszedł następnie na własność Heraklesa. Stąd wyrażenie: *róg Amaltei*, czyli *róg obfitości* (cornu Amaltheae, cornu copiae).

Amalteja.

Amalteo Pompejusz, malarz szkoły weneckiej, * 1505, † 1584, uczeń i zięć sławnego Pordenone. Wyborny kolorysta i dobry rysownik. Katedra w Trewizie posiada jeden z najznakomitszych u-

tworów tego artysty „Krzyż niesiony przez aniołów.“ Inne jego obrazy, również na chlubną zasługujące wzmiankę, znajdują się w kościołach w Udinie i w Cenadzie.

Amalwa, jezioro w gminie Podawinie, w pow. Kalwaryjskim w Królestwie Polskiem, mające 2 wiorsty długości i wiorstę szerokości.

Amałajewa, rzeka w Syberji, przechodząca przez powiat Żygański w gub. Jakuckiej, wpada do morza Lodowatego, dług. 200 wiorst.

Amambara, lewy dopływ dolnego Nigru.

Amambazi, pasmo gór w Ameryce południowej, oddzielające dorzecza Parany i Paragwaju.

Aman lub **Haman,** sławny w Piśmie św. ze swej bezbożności i dumy, minister i ulubieniec króla perskiego Aswerusa. Powziął gwałtowną nienawiść przeciw Żydowi Mardocheuszowi, za to, że ten wzbraniał się klękać przed nim, i wyjednał u króla rozkaz wytracenia wszystkich Żydów, lecz Estera, siostrzenica Mardocheusza, odwróciła gniew króla przeciwko samemu ministrowi, który został powieszony na szubienicy, przygotowanej dla Mardocheusza.

Aman, wykrzyknik arabski, znaczący: biada, litość! Stąd w bitwie: prosić amanu, jest to samo co prosić o pardon.

Amanat, wyraz tatarski: zakładnik wzięty od nieprzyjaciela na pewność wiernego dotrzymania ugody międzynarodowej.

Amand (Saint) lub **Saint-Amand-Mont-Rond,** m. okręgowe w depart. Cher, niedalako Bourges, 8,673 m. Znaczny handel i przemysł.

Amand (Saint) lub **A. les Eaux,** francuskie m. okręgowe depart. Nord, nad Skarpą, 12,000 m. Ma znaczne fabryki nici batystowych, sukna i inne, oraz piękne szczątki opactwa Benedyktynów; wody mineralne siarczane, skuteczne w cierpieniach artretycznych i wrzodach długotrwałych.

Amand (święty) biskup Bordeaux w V w. Drugi **St. Amand** był biskupem w Tongres i apostołem w Belgji († 684).

Amandusa Żywot, zabytek języka polskiego z początku w. XVI, znaleziony w Gnieźnie i będący własnością ks. Polkowskiego. Wydany przez tegoż w r. 1884 w Krakowie, w „Sprawozdaniach komisji językowej Akad. Umiejęt.“ tom III, str. 198—331, pod tyt. „Żywot ojca Amandusa zakonu św. Dominika.“ Jest to właściwie przekład z łacińskiego dzieła Feliksa Fabera († 1502); ważny jedynie pod względem filologicznym.

Amandyna, ob. Emulsyna.

Amanita, *Podsadka*, ob. Bedłka, Muchar.

Amanityna, ob. Muchar.

Amante Henryk, pisarz i patrjota włoski, * 1816, brał udział w rozruchach 1848 r., więziony do r. 1860, zwolennik unji wszystkich ludów romańskich, w tym duchu napisał: „Sulla nuova carta d'Europa in relazione colle razze latine“ (Turyn 1867); „Sul riordinamento degli studii nazionali in Roma capitale“ (1870) i inne.—*Brutus* **A.** syn pop., * 1852, włoski pisarz ludowy, sekretarz przy ministerjum oświaty, napisał: „La rivolutione francese e l'ultimo dei pretesi Luigi VII“ (Macerata, 1874); „Manuale di legistatione scolastica vigente, ovvere raccolta di Leggi, Regolamenti etc. sulla publica istruzione, emessi dal 1880 a tutto il 1883 e coordinati alla legge fondamentale del 13 novembre 1859.“ (Dzieło to zawiera dzieje szkolnictwa włoskiego 1883).

Amantes—amentes (łac. Terencyusza), zakochani—nieprzytomni, bezrozumni.

Amanuensis, tak się nazywał u Rzymian niewolnik, używany do zatrudnień naukowych, jako to: do pisania, przepisywania, dyktowania, czytania i t. p. I dziś jeszcze nazwa ta, jak również nazwa famulusa, oznacza w uniwersytetach niemieckich ucznia, który profesorowi, zostając pod jego ręką, wyświadcza niektóre drobne usługi.

Amanus, Amańskie góry, starożytna nazwa północno-zachodniego pasma gór Taurus w Azji, 2,000 m. wys., które oddzielały Syrję od Cylicji. Znajdują się tu sławne wąwozy Amańskie, któremi Aleksander W. przeszedł do Syrji. Obecna ich nazwa jest *Gjaur Dagh*, a dalej ku płn. *Elma* i *Kyzyl Dagh*.

Amanvillers (obecnie Amanweiler), wieś położona na wschód od Metzu, pamiętna bitwą, stoczoną z Niemcami w d. 18 sierpnia 1870 r. Bitwa ta nazywa się też bitwą pod Gravelotte.

Amapola, m. z wybornym portem nad zatoką t. n. na oceanie Wielkim, w rzeczypospolitej Honduras, w środkowej Ameryce, liczy 2,000 m.

Amar Andrzej, * w Grenobli 1750, † 1816 w Paryżu. Przed rewolucją adwokat parlamentu w Grenobli, 1792 delegowany do konwencji, zasiadł w „Górze“ i głosował za śmiercią Ludwika XVI bez apelacji; przyczynił się do upadku Żyrondystów, był prezesem komitetu bezpieczeństwa publicznego, a po zwaleniu Robespierre'a 9 Termidora, zostawał w chwilowem niebezpieczeństwie, jednakże zdołał się ocalić. Czasy cesarstwa przepędził na uboczu i tej tylko okoliczności zawdzięczał, że nie uległ ani karze, ani prześladowaniu za rządów Restauracji.

Amar Duvivier Jan Augustyn, uczony francuski, * w Paryżu 1765, † 1837. Bibljotekarz akademji i jeden z pierwszych profesorów w kolegium Henryka IV. Z dzieł jego na szczególną zasługuje uwagę: „Cours complet de Rhétorique.“ Oprócz tego pisał jeszcze poezje i dramata.

Amara (remedia), środki *gorzkie* ob.

Amara-Sinha, albo Amara-deva, indyjski gramatyk, żyjący prawdopodobnie w VI w. po Chr. na dworze Vikramadityi. Napisał najsławniejszy słownik sanskrycki „Amara Kosha“ — wydane w r. 1808 przez Colebrooke'a. Edycja francuska z przekładem wyszła w r. 1839—45 staraniem Loiseleur-Deslongchamps'a. Por. Schröder „Indiens Litterateur und Cultur“ (1887).

Amarant, *szarłat (Amarantus)*, rodzaj rodziny *amarantowatych*. Wszystkie gatunki roczne. o kwiatach zebranych w kłosy lub grona wierzchołkowe. Ojczyzną ich jest pas zwrotnikowy Azji, w naszych ogrodach hodują je dla piękności kwiatów purpurowych. Główne gatunki ozdobne są: *A. caudatus*, zwany u nas *lisim ogonem*, ma kwiaty zebrane w długie kłosy ciemno-czerwone, zwieszające jakby puszysty ogon zwierzęcy. *A. tricolor* ma liście zabarwione na zielono, żółto i czerwono. Niektóre, jak *A. blitum*, *A. frumentaceus* i in., zawierają mączkę i są jadalne; na pokarm używają się łodygi, liście, lub nasiona. **A.** był u starożytnych oznaką żałoby, hodowano go na grobach. W ogrodach nazywają się też **A**-mi niektóre gatunki rodzaju *Celosia*, jak *C. cristata*, zwana *Kurzym grzebieniem*.

Amarant.

A. Kurzy grzebień.—B. Lisi ogon.—C. Kwiat pręcikowy.—D. Kwiat słupkowy.

Amarantowate *(Amaranthaceae, szarłatowate)*, rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca rośliny zielne lub podkrzewy; liście naprzeciwległe, kwiaty drobne w kłos lub wiechę zebrane, kielich jednolistny, trwały, 5 razy głęboko wcięty, pręcików 3 do 5, owoc najczęściej niełupka. Gatunków około 200, znaczna większość zwrotnikowych. Monografje ich podali: Wildenow 1790, Jussieu 1803, Martius 1825.

Amarantowa barwa, ciemno-czerwona barwa, z odcieniem fioletowym.

Amarantowa kora, ob. Mahoń.

Amarantowe drzewo, zwane też *drzewem fioletowem*, *purpurowem*, *fiołkowem* albo *hebanowem niebieskiem*, piękne i twarde drewno, barwy ciemno-krwistej, przybywające z Brazylji i Indji zachodnich; pospolity surogat mahoniu. Pochodzi z drzewa *Copaifera bracteata*.

Amarantowy Order, utworzony przez Krystynę szwedzką na cześć celibatu (1653). Oznaki składały się z wieńca laurowego ze złota z podwójną literą **A** we środku. Prócz tego noszono wstęgę niebieską z dewizą wyszytą złotem: *Dolce nella memoria*.

Amarapura v. **Ummerapura,** m. indyjskie w dawnem państwie Birmanów, na lewym brzegu Irrawaddy, założone 1783 i przeznaczone na stolicę, liczyło za świetnych swoich czasów 170,000 m. Po przeniesieniu stolicy do Awy (1823), oddalonej o półtorej mili, zaczęło szybko upadać, tak, że w r. 1855 liczyło 26,720 m., obecnie jeszcze mniej ludności.

Amaretti Franciszek, poeta włoski, * 1829 w Turynie, gdzie żyje jako bibljotekarz. Ogłosił „Conti e ballate“ (1874) i inne.

Amari Michał, mąż stanu i znakomity historyk włoski, * w Palermie 1806, † 1889. Najważniejszem jego dziełem jest historja „Nieszporów sycylijskich,“ która wielkie miała powodzenie i była tłómaczoną na rozmaite języki. Wygnany z powodu swoich opinij liberalnych, szukał schronienia we Francji, skąd podczas rewolucji 1848 powrócił do Sycylji i mianowany był członkiem parlamentu oraz ministrem finansów. 1849 wrócił do Paryża i zajmował się dalej ulubionemi studjami. Podczas rewolucji 1859 rzucił się znowu na pole czynu i pod dyktaturą Garibaldi'ego był ministrem spraw zagranicznych; po ukonstytuowaniu się się królestwa włoskiego mianowany senatorem, a 1863 ministrem oświecenia; 1864 usunął się do życia prywatnego i pracował nad historją zdobycia Sycylji przez Muzułmanów, którego to dzieła tom pierwszy wyszedł 1853, a drugi 1858.

Amari Emeryk, mąż stanu i publicysta włoski, * w Palermo 1810, † 1870 tamże. 1841 był dyrektorem domu obłąkanych i profesorem prawa karnego przy uniwersytecie, a następnie dyrektorem nowego więzienia w Palermie; 1848 przed samym wybuchem rewolucji uwięziony; lecz wkrótce uwolniony, został powołany do komitetu bezpieczeństwa, a potem jako członek izby odznaczał się wielką wymową. Wysłany z misją do króla Karola Alberta i do księcia Genui, powrócił do Palermo jednocześnie z rozpoczęciem kroków nieprzyjacielskich pomiędzy wojskami neapolitańskiemi i sycylijskiemi (w marcu 1849). Skutkiem poniesionej klęski wydalił się z kraju do Sardynji; 1861 wrócił do ojczyzny, wstąpił do zarządu nowo utworzonego namiestnictwa Sycylji, a następnie został wybrany do parlamentu Włoskiego. Był także członkiem akademji filozofji. W pracach swoich zajmował się głównie prawem karnem i ekonomją polityczną. Wykłady jego w Palermie miały nadzwyczajne powodzenie. W 1838 założył w temże mieście *Dziennik statystyczny*, w trzy lata potem wydał dzieło p. t. „Essai sur la théorie du Progrès.“ Obok tego wydał jeszcze broszurę „O postępie przemysłu.“

Amaru, poeta indyjski z pierwszego wieku naszej ery, autor stu poezyi p. t. „Amaru szatakam,“ czyli „Sto strof Amaru.“ Są to subtelne, ale mocno zmysłowe erotyki. Wydane wraz z przekładem francuskim przez A. L. Apudy p. t. „Anthologie érotique d'Amarou“ (1831). Por. Schrö-

der „Indiens Litteratur und Kultur“ (1887), s. 568—572. Böhtlingh „Indische Sprüche“ (1807—1874).

Amarylkowate (*Amaryllidaceae*), rodzaj roślin jednoliścieniowych; okwiat jednolistny, rurkowaty, 6-o-działkowy; pręcików 6 wolnych lub zrosłych nitkami. (Ob. fig.) Owocem jest torebka lub jagoda, jedno lub trzyziarnowa. Korzeń cebulkorodny lub włóknisty. Od liljowatych różnią się kwiaty zalążnią dolną. Znanych jest 650 gatunków w krajach gorących i w Europie płd. Wiele gatunków hoduje się jako ozdobne; główniejsze rodzaje: *Crinum*, *Amaryllis*, *Narcissus*, *Alstroemeria*, *Agave*. Monografję **A.** ogłosił Herbert.

Amarylkowate. Kwiat gatunku Narcissus pseudonarcissus w przecięciu.

Amaryllis, *Amarylka*, *Nadobnia*, *Lilja narcyzowa*, rodzaj rodziny Amarylkowatych, obejmuje gatunków znanych około 150; mają korzeń cebulkorodny, kwiaty wielkie, bardzo ozdobne, rozwijające się z jednolistnej pochwy; okwiat mają sześciodzielny, pręciki wystające; zebrane są w baldachy, rzadko pojedyncze na szczycie głąbika. Pochodzą głównie z Ameryki płd.,—w naszych zaś ogrodach znane są: **A.** *formosissima* z kwiatami ciemnowiśniowemi i **A.** *reginae*. **A.** *belladonna*, *lilja meksykańska*, z kwiatami różowemi, wonnemi. Cebule jej są trujące.

Amaryllis belladonna.

Amaryna, $C_{21}H_{18}N_2$, substancja powstająca przez ogrzewanie równoskładnego z nią hydrobenzamidu. Tworzy krystały bezbarwne, pryzmatyczne, rozpuszczalne w alkoholu i eterze; ma własności alkaliczne i jest trująca.

Amarynt, miasteczko na wyspie Eubei, gdzie szczególną cześć oddawano Djanie, podczas uroczystości zwanych *amaryntjami* lub *amaryzjami*.

Amasia, ob. Amazja.

Amaski, Zamaski Bazyli, napisał po łacinie książkę, wydaną w Wilnie 1581, „O pochodzeniu Ducha św.“ W r. 1583 przełożono to dzieło na język słowiański.

Amat Féliks. * 1750 † 1824, hiszpański historyk kościoła, autor dzieła: „Historia ecclesiastica“ (w 12 tomach 1793—1803), potępionego przez inkwizycję. Prócz nauki słynął **A.** olbrzymim wzrostem (7 stóp 2 cale).

Amat, waga handlowa w Batawji = 2 pikolom = 123 kilogramom.

Amata, żona Latinusa. Powiesiła się, czy też zagłodziła z rozpaczy, nie mogąc przeszkodzić małżeństwu Eneasza ze swą córką Lawinją, którą, poprzednio przyrzekła Turnusowi.

Amathus lub **Amathunt,** teraz Palão Limisso, miasto fenickie na południowym brzegu Cypru, sławne świątynią Wenery, czczonej tu wraz z Adonisem, którą od tego miasta zwano także *Amathusia*. Niegdyś bogate kopalnie miedzi.

Amati, rodzina słynna z wyrobu skrzypiec w Kremonie w XVI i XVII w. *Andrzej* **A.** jest najdawniej wspominanym. Synowie jego: *Antoni* i *Hieronim* doprowadzili wyrób do największej świetności 1590—1620. Najsłynniejszy z rodu jest *Mikołaj* **A.** syn Hieronima, * 1596, † 1684, nauczyciel Stradivariusa. Syn jego *Hieronim*, † około 1730, ostatni przedstawiciel rodziny, znacznie już ojcu ustępował. Zwane od nich skrzypce *Amati* albo *Kremońskie* bywają bardzo poszukiwane i drogo płacone, lecz prawdziwe są dzisiaj niezmiernie rzadkie. Por. Wasilewski „Die Violine und ihre Meister“ (2 wyd. 1883).

Amati Karol, * 1776, † 1852, znakomity architekt; wybudował część fasady kościoła katedralnego św. Karola Boromeusza w Medjolanie, oraz napisał kilka dzieł o budownictwie, między innemi „Antichità di Milano“ (Medjol. 1822).

Amatitlan v. *San Juan de A.*, m. w Gwatemali, nad jez. t. n., w kwitnącym stanie; hodowla koszenili, plantacje trzciny cukrowej i gorące źródła mineralne, 10,000 m.

Amaun Justynjan, * w Zurich 1539, † 1591 w Norymberdze, znakomity rytownik. Drzeworyty jego było u nas użyte do Biblji Szarffenbergerowskiej. Jest także jego roboty na blaszce portret Stefana Batorego z r. 1576 i drugi większych rozmiarów na drzewie.

Amaurosa, ob. Ślepota.

Amaury I, Amaury II, ob. *Amalaryk I*, *Amalaryk II*.

Amaury (Amalricus de Chartres), filozof i teolog francuski, * w Bena XII w. W dziele „Physion“ głosił naukę panteizmu mistycznego, poczerpniętego w pismach *Scot'a Erigeny*. Potępiony został przez Inocentego III 1207 r. musiał odwołać swą naukę i † w Paryżu 1209. Po śmierci **A.** wyszło na jaw, że istnieje całe stronnictwo zwolenników jego doktryny, zwanych *Amalrykanami*. Synod Paryski 1209 roku potępił ich doktrynę, głoszącą, że „Bóg jest wszystkiem, wszystko jest Bogiem.“ Jako konsekwencje tego twierdzenia odrzucali mnóstwo dogmatów (Trójcę Św., zmartwychwstanie ciał, i t. d.). Koncylium laterańskie (1215) poleciło wydobyć ciało **A.** z ziemi poświęconej. Por. Jundt „Panthéisme populaire au Moyen Age“ (1875).

Amaury Duval Eug. Emanuel, malarz, * Montrouge pod Paryżem 1808, † 1885, uczeń sławnego portrecisty Ingresa. Z licznych prac jego historycznych i religijnych na szczególną zasługują uwagę „Pasterz grecki odkrywający starożytną płaskorzeźbę,“ malowidła fresko w kościele Saint-Germain en Laye, Saint-Germain l'Auxerrois i w Saint-Merry, oraz „Dziewica wychodząca z kąpieli,“ podziwiana powszechnie na wystawie 1864. Por. Delaborde „Des oeuvres et de la manière de M. A. D.“ (Gazette de Beaux-Arts, XVIII).

Amazar czyli **Amazyr** (rus. Gołbica, mong. Kerbeczi), rz. w Syberji, wpada do Amuru z lewej strony, źródła w górach Jabłonowych; 300 w. dł.

Amazja, starożytne miasto w Turcji Azjatyckiej, w wilajecie Siwas, nad jez. Jeszlill Irmak (Iris), 30,000 m. Posiada mnóstwo dawnych pomników (groby królewskie, wodociągi i t. p.), tudzież wspaniałe budowle z czasów Seldżuków; ogromny handel jedwabiem, piękne winnice i sady. Niegdyś rezydencja królów Pontu, licząca 200,000 m., miejsce urodzenia geografa Strabona.

Amazjasz, * 863, † 809 pr. Chr., syn i następca Joasa, króla Judy. Zwyciężył Idumejczyków i zdobył ich stolicę Petra, gdzie złożył ofiarę miejscowym bogom. Wyzwawszy Joasa, króla izraelskiego, został przez niego pobity pod Bethsames i wzięty do niewoli, a mury Jerozolimy zburzone (IV król 14, 1—20. II Paralip. 25 1—28). Wkrótce odzyskał jednak wolność i panował jeszcze lat 15. Uciekając przed spiskiem, który przeciw niemu uknuto, został dognany i zabity w Lachis.

Amazonas, ob. Alto Amazonas.

Amazonka, rzeka, dlatego tak nazwana, że pierwsi przybyli do Ameryki Europejczykowie poczytywali konnych Indjan, z powodu ich ubioru, za rzeczywiste Amazonki. Pod względem obszaru dorzecza, 7,160,000 klm. kw., i obfitości wody największa rzeka na kuli ziemskiej. Powstaje z dwu rzek: *Tunguragua*, biorącej początek z jeziora *Lauricocha* w Andach Peruwjańskich na wysokości 3,653 m., i *Ucayale*, płynącej z Wyższego Peru. Ogromne masy wód swoich toczy najprzód przez Kordyljery, tworząc 13 wodospadów, a następnie, przedarłszy się przez skaliste czeluście *Manseriche*, po ljanosach wschod.-połud. Ameryki do oceanu Atlantyckiego. Od przyjęcia Rio Negro do Ucayale nosi nazwę *Maranon*, do spotkania się z Madeiro *Solimoes*, a odtąd zaś aż do ujścia do oceanu przybiera właściwe nazwisko Amazonki. Przy ujściu dzieli się na mnóstwo rozbiegających się odnóg, a dwa jej główne ramiona: *Rio Maranon* i *Rio-Para* tworzą wyspę zwaną *Isla de las Juanos* albo *Marajo*. Długość jej biegu wynosi 5,500 klm., z których 4,000 dostępne są dla największych parowców, a linja prosta, poprowadzona od początku do ujścia, 2,710 klm. Wydobywszy się z średniego łańcucha Andów, w ciągu swego biegu w kierunku wschodnim przez niziny Ameryki południowej, przez żyzne krainy Peru, Ekwatoru i Brazylji jest spławną. Pośród wpadających do niej przeszło 200 rzek, z tych przeszło 100 spławnych, znajduje się przeszło 60 takich, które długością swoją przewyższają Ren i Wisłę, a 18 mających od 1,500 do 3,000 klm. długości. Główniejsze jej dopływy od północy (poczynając od źródła) są: Pante (400 kil.), Pastaza (520 kil.), Tigre (550 kil.), Napo (700 kil.), z których 200 spławne), Putumayo albo Içа (1,600 kil.), Cagueta (1,400 kil.), Rio-Negro z czarnemi jak atrament wodami i lasami wolnemi od moskitów (1,400 kil.). Od strony południa: Huallaga (1,000 kil.), Ucayali (1,900 kil.), Jauari (1,500 kil.), Purus (3,000 kil.), Madeira utworzona z połączenia się Mamore i Guapore 2,550 kil. długości, Tapajoz (1,680 kil.), Xingu (800 kil.). Brzegi Amazonki okryte są olbrzymią roślinnością i nieprzebytymi lasami, obfitującemi w jaguary, węże, mnóstwo rzadkiego ptactwa i niezliczone stada małp; wody zaś jej, prócz wszelkiego rodzaju ryb, zawierają w sobie krokodyle, dochodzące do 10 metrów długości, i żółwie, słynne z dobrego smaku. **A.** odkrył przy ujściu Wine. *Pinzon* 1,500 roku, przepłynął ją towarzysz Pizzara *Orellana* (1540—41). W późniejszych czasach badali **A.** Pedro *Texeira* (1637—39); Jezuita Samuel *Fritz* (1743—44); *Condamine* (1743—44); *Spix* i *Martius* (1820); *Maw* (1829); *Pöppig* (1831—32); *Castelnau* (1846 r.); *Herndon* i *Gibbon* (1850—52); *Wallace* (1852); *Bates* (1861); *Agassiz* (1866—60) i w. in. Por. Agassiz: „A journey in Brazil“ (Boston, 1868); oraz „Scientific results of a journey in Brazil“ (1870); Mathews „Up the Amazon and Madeira rivers“ Londyn, 1879); Avé-Lallement „Reise durch Nord-Brasilien“ (Lipsk, 1860); Marcoy „Voyage à travers l'Amerique du Sud de l'Ocean Pacifique'a l'Ocean Atlantique“ (Paryż, 1867); Orton „The Andes and the Amazone“ (3-e wyd., 1877).

Amazonki, z greckiego bez piersi, tak dawne greckie podania nazywają kobiety, które miały sobie wypalać lewą pierś, by w rycerskich wyprawach mogły lepiej z łuku strzelać. Miały pochodzić od Aresa i Harmonji. Mieszkały na brzegach morza Czarnego, w Scytji, a nawet w Afryce i niejednokrotnie potykały się z bohaterami wojny Trojańskiej. Zostawały pod rządem własnej królowej, w państwie swojem nie cierpiały mężczyzn i tylko dla utrzymania rodu wchodziły w stosunki z bliższymi sąsiadami, zabijając męskie potomstwo. Amazonki

Amazonka.

i ich walki z rycerzami bywają często przedmiotem sztuki malarskiej i rzeźbiarskiej. — Dzisiaj imieniem tem nazywają kobietę śmiałą i odważną, albo też kobietę jeżdżącą konno, a stąd nazwano

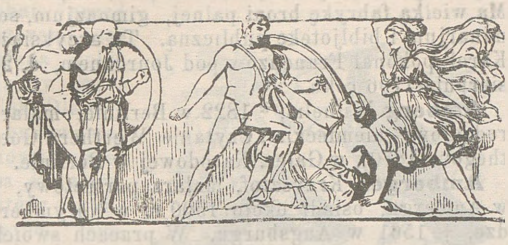

Amazonki.

amazonką i ubranie służące niewiastom do konnej jazdy.—Por. Steiner „Amazonenmythus in der antiken Plastik“ (Lipsk, 1857). Nagel „Geschichte der Amazonen“ (Sztutgard, 1838); Mordtmann „Die Amazonen“ (Hanower 1857); Stricker „Die Amazonen in Sage und Geschichte“ (Berlin, 1875); Michaelis „Jahrbuch des archäol. Instituts“ (1886); Baumeister „Denkmäler des klassisch. Altershums.“

Amazonki czeskie. Podług opowieści kronikarskiej, w Czechach, po śmierci księżny Libuszy, dziewice jej dworu postanowiły wybrać sobie na księżnę jedną z pomiędzy siebie, imieniem **Właste**, a przytem tak się urządzić, aby nie potrzebowały ulegać woli mężczyzn. W tym celu wystawiły sobie na lewym brzegu Wełtawy, niedaleko od Pragi, warowny gród Diewin, gdzie wkrótce zgromadziło się około 600 innych dziewic. Właste rozdzieliła towarzyszki na trzy części: mądrzejszym poruczyła straż grodu i uczyła tego, co było potrzeba, aby były zdolne zasiadać w sejmie; piękniejszym kazała się doskonalić w sztuce upiększania, oraz w wymowie i dowcipie, ażeby mogły ich używać przeciwko mężczyznom; pozostałe, miały poleconem ćwiczyć się w rzemiośle wojskowem. Potem napadły na sąsiedni gród rycerza Metoda i zabiły go. Był to początek ich wojennych działań, Właste bowiem postanowiła wytępić wszystkich mężczyzn. Ci, pomimo przestrogi księcia Przemyśla, lekceważąc sobie dotychczasowe przygotowania na Diewinie, usłyszawszy o owym napadzie i mordzie, oblegli dziewiczy gród, lecz zupełnie pobici, zostawili trzystu poległych. Postanowiono się zemścić. Diewin oblężono, a jednocześnie w nocy pod dozorem samego Przemyśla, wystawiono na prawym brzegu Wełtawy, tuż naprzeciwko Diewina, drewnianą warownię Wyszehrad. Walczono pięć lat; mężczyznom ciągle źle się wiodło, będące bowiem u nich niewiasty o wszystkich ich zamiarach tajemnie zawiadamiały Właste, przytem jej polecenie, aby żony zabijały swych mężów, odnosiło także swój skutek. Działając zawsze podstępnie, wezwały pewną liczbę młodzieży, jakoby celem ułożenia warunków przymierza; następnie „najpiękniejsze“ zwierzyły się swoim wybrańcom, że radeby wyswobodzić się z tej niewoli i umówiły się, w jaki sposób mają być uwolnione. Mężczyźni stawili się, lecz w zasadzce ich wymordowano. Razu pewnego dowiedziawszy się, że znakomity Ctirad udaje się w podróż, za pośrednictwem jednej, najurodziwszej z pomiędzy siebie imieniem Szarka, **A.** wzięły go do niewoli, wszystką jego czeladź wymordowały, a samego wbiły na pal. W tym czasie sejm dziewiczy uchwalił: aby Właste rządziła całym krajem i aby mężczyźni pracowali tylko w roli; że każdemu nowonarodzonemu chłopcu ma być ucięty prawy palec i wyłupione prawe oko, aby nie był zdolny na żołnierza; wszystkie dziewczęta mają pozostawać przy książęcym dworze i wybierać sobie mężów wedle swojej woli. Od tego czasu mężczyźni zaczęli wojować drobnemi podjazdami w okolicy Diewina, zabijając każdą schwytaną; później, pod pozorem zawarcia przymierza, udało się im sprowadzić na Wyszehrad pewną liczbę najznakomitszych **A.**, które jako pozbawione czci za pomocą podstępu, nie wróciły już do Diewina. Właste, chcąc się zemścić za zdradę, oblegla Wyszehrad, i poległa w czasie boju, który się skończył pośpiesznym odwrotem **A.** ku Diewinowi; dognane jednak pod samym grodem, nie zdołały odeprzeć pogoni, która razem z niemi wpadła do grodu, wymordowała je co do jednej i gród spaliła.—Opowieść ta posłużyła za osnowę S. Hniewkowskiemu do poematu „Diewin“ (w języku czeskim); K. E. Ebert użył jej do swego poematu w języku niemieckim pod tyt.: „Wlasta.“

Amazonki ptaki, ob. Papugi.

Amazoński kamień, *Amazonit*, minerał z grupy spatu polnego, odmiana zielona mikroklinu (ob.); znaleziony został najpierw w korycie Amazonki, następnie w Syberji i innych miejscowościach. W Ekaterynburgu wyrabiają z niego pieczęcie, wazy i t.p.

Amazys, właściwie *Ahmos*, *Ahmus*, *Ahmes Ames*, imię 2-ch faraonów egipskich.—**Amazys I**, król Egiptu, następca Kamosa, w XVII w. przed Chr. Był założycielem dynastji XVIII, oswobodzicielem Egiptu od jarzma Hyksosów (ob.). Poślubił Nofritari, córkę króla Kamosa. Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient,“ (5-te wyd., str. 169—172).—**Amazys II,** faraon egipski, z dynastji XXVI (od 569—526), ogłoszony królem przez wojsko zbuntowane przeciwko Apreyesowi (Uahibri), poślubił wnuczkę Psametyka I, Onknas-Nofiribri, by umocnić swoje prawa do tronu. Rządził szczęśliwie, budował wiele świątyń, kanałów i t. d., opiekował się Grekami, ale pod koniec życia wplątał się w wojnę z Kambizesem, który zawojował Egipt (w 526 r. przed Chr.). Porównaj Maspero „Histoire ancienne

de peuples de l'Orient" (stronica 560—596).

Amba, tak się nazywają w Abisynji wyniosłości pośród równin, stromo wspinające się w górę i zakończone płaszczyznami, zwykle zamieszkanemi i dobrze uprawnemi.

Ambaca (Pamba), miasto w portugalskiej kolonji Angoli (Afryka zach.), blizko brzegu prawego rzeki Lucalla; ważna stacja handlowa; w okolicy plantacje orzechów ziemnych i tytuniu.

Ambalaż, fr. *emballage*, sztuka opakowywania przewożonych towarów, lub też samo opakowanie.

Ambalema, miasto w rzeczypospolitej Kolumbji, w Ameryce południowej nad rzeką Magdalena, 18 klm. na zachód od Bogoty, 8,700 m. W okolicy uprawiają tytuń, sławny ze swojej dobroci.

Amballa v. Umballa, miasto w półn.-zachodniej stronie Indji Przedgangesowych, w prowincji Pendżab, 79,270 m. (1891), po większej części mahometan; pamiętne *konwencją ambalaską*, zawartą 1869 r. pomiędzy wicekrólem Indji lordem Mayo i Szyr-Alim, emirem Afganistanu, skutkiem której ten ostatni został sprzymierzeńcem Anglji.

Ambargo, hiszp. *embargo*, znaczy to samo co sekwestr, przyaresztowanie statków lub towarów, stosowane często przez państwa po wybuchnięciu wojny.—Dziś prawo to nie jest tak surowe; najczęściej bowiem zostawiają okrętom państwa nieprzyjacielskiego pewien czas do schronienia się do portów swoich lub neutralnych.

Ambarkacja, ogólna nazwa statków wiosłowych, dodanych do posługi wielkiemu okrętowi.

Ambarkader, lub *debarkader*, budowla tak urządzona, ażeby z łatwością kłaść i zdejmować można towary przywożone na statkach.

Ambarvalia, u Rzymian procesja, odbywana w końcu maja śród modłów i śpiewów po polach na cześć Cerery i innych bóstw dla uproszenia ich opieki i odwrócenia klęsk wojennych. Trzykroć okrążano pola, poświęcano Marsowi wieprza, barana i wołu.

Ambasada, poselstwo dyplomatyczne, urząd lub orszak poselski; dom, w którym poseł zamieszkuje.

Ambasador (wyraz ten wyprowadzają z łaciny średniowiecznej: *ambactia*, polecenie, stąd: ambascia, ambasciare, ambasiata i inne; łac. *ambactus*, posługacz); poseł pełnomocny pierwszej rangi, przedstawiciel monarchy swego u dworu obcego naczelnika państwa. Ambasadorowie dzielą się na zwyczajnych i nadzwyczajnych, wysyłanych w specjalnym celu; ob. *Dyplomata*.

Ambassa (Ambassis), rodzaj ryb, z rodziny okuniowatych. Gatunek **A.** *Commersona* na wyspie Burbon i w Indjach Wschodnich, mała ryba, 2 decym. długości, wydaje mięso wysoko tam cenione.

Ambauba, ob. Cecropia.

Ambelakia, tur. Embelek, miasto fabryczne w greckiej eparchji Larissa (Tesalja), w okolicy obfitującej w winnice, u stóp góry Ossa, liczy 3,000 m.

Amberg, miasto bawarskie, niegdyś stolica Wyższego Palatynatu, nad rz Vils, 21,000 m. Ma wielką fabrykę broni palnej, gimnazjum, seminarjum i bibljotekę publiczną. Tu arcyksiążę Karol pokonał Francuzów pod Jourdanem, d. 24 sierpnia 1796 roku.

Amberg Wilhelm, * 1822 w Berlinie, malarz rodzajowy niemiecki: „Czytanie Werthera Goethego" (1870), w Galer. Narodowej w Berlinie.

Amberger Krzysztof, malarz portretowy, * w Ambergu, osiadł około 1500 r. w Norymberdze, † 1561 w Augsburgu. W pracach swoich znakomicie naśladował Holbeina młodszego.

Amberska ziemia, ob. Ochra.

Ambert, okręgowe miasto franc. w dep. Puy de Dôme, 7,707 m.; wielka papiernia, fabryki wełniane i płócienne, wyborne sery. Znajduje się tu piękny kościół św. Jana, zbudowany z granitu 1471 r. w stylu odrodzenia.

Ambigu-Comique, teatr paryski, przy ulicy Bondy i bulwarze św. Marcina, założony przez aktora Audinot w roku 1769, i przedstawiający przeważnie melodramaty i komedye.

Ambiorix, bohater w wojnie Gallów z Rzymianami, książę Eburonów w północno-wschodniej Galji, 55 r. przed Chr. Zimujący w kraju Eburonów legjon rzymski wytępił; inne plemiona galijskie przeciwko Rzymianom podburzył; wyciężony przez Cezara, zdołał uniknąć jego zemsty. Por. Thonissen: „Biografie Nationale Belge."

Ambit, z łac. *ambitus*, t. j. obejście, w ogólności korytarz, krużganek, galerja, zwłaszcza zaś korytarz zewnętrzny, okalający zabudowania klasztorne.

Ambitus (crimen ambitus), ubieganie się nieprawe za pomocą przekupstwa, lub podstępu o dostojeństwo w Rzymie. **A.** nazywa się też miejsce obok kościoła, przeznaczone do chowania zmarłych.

Amblève, prawy dopływ rz. Ourthy, w prowincji belgijskiej Liège, 85 klm. długi. Nad rzeką tą w r. 716 odniósł zwycięztwo Karol Martell nad królem Chilperychem III.

Ambliafja, *Amblyaphia*, przytępienie zmysłu dotyka.

Ambligonit, minerał z rzędu fosforanów, złożony z fosforanu glinki, sody i lityny z fluorkami tychże metali; barwy jasno-zielonej. Krystalizuje w szeregu trójskośnoosiowym; twardość=6. Występuje w granicie, w Saksonii, w Norwegji, w Stanach Maine i Connecticut.

Amblycephalus, wąż niejadowity z rodziny wężów drzewnych, nocnych; **A.** *boa*, na Borneo i Filipinach, długości 50 centymetrów, ma ciało brunatne z żyłkami purpurowemi.

Amblyopia, ob. Niedoślep.

Amblyornis, rodzaj ptaków wróblowatych, z rodziny ptaków rajskich, o upierzeniu skromnem. **A.** *inornata*, w Nowej Gwinei, *tukan kobon* krajowców, t. j. *ptak ogrodnik*, słynny jest z budowy gniazd, podobnych do małych budek lub chat, przed któremi zakłada sobie jakby ogródek. Dla wybudowania domku obiera krzew, który jest filarem, podpierającym stożkowo nagromadzoną trawę, słomę i mech. Domek ten ma pół metra wysokości i metr obwodu. Obszar przed domkiem wyścieła mchem, w który zatyka kwiaty i owoce żywych barw, oraz owady; w ogródku tym para ptaków przepędza swą porę godową, jajek wszaże w domku nie znoszą. Opis ten podał Beccari.

Amblyornis i jego gniazdo.

Amblypoda, grupa zaginionych zwierząt kopytowych; szczątki ich znajdują się w pokładach eocenicznych.

Amblypterus, rodzaj ryb zaginionych, bliskich jesiotra, znajdowany w dolnych ogniwach formacji permskiej.

Amblyrhynchus, rodzaj jaszczurek z rodziny *legwanów*. **A.** *cristatus*, jaszczurka długości 85 centymetrów, cechuje się głową krótko przyciętą. Żyje na wyspach Galagos i pływa w morzu w pobliżu brzegów, karmiąc się wodorostami morskiemi. Jest to jedyna jaszczurka, w morzu przebywająca.

Amblystoma, rodzaj płazów, pokrewny salamandrom, żyjący w Ameryce płd. Najlepiej znanym gatunkiem jest **A.** *mexicanum*, barwy ciemno-brunatnej, z plamami czarnemi i żółtawemi, długości 15—20 centymetrów. Płaz ten ciekawy jest z powodu przemian, jakim ulega i jakie w ostatnich dopiero czasach poznano; kijanki jego, hodowane w akwarjach pod nazwą *aksolotów (axolotl)*, uważane były za gatunek jaszczurki, *Siredon pisciformis*. W wodzie aksolot nie ulega przeobrażeniom i znosi jajka, z których wylęgają się podobne kijanki; hodowany wszakże bez wody, traci skrzela oraz ciągnący się wzdłuż ciała grzebień z fałdy skórnej utworzony, i przeobraża się w **A.**-ę. Przeobrażenie to poznał Dumeril.

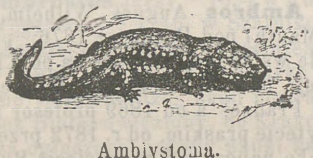

Amblystoma.

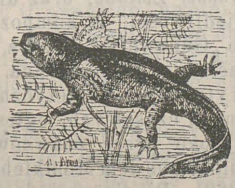

Aksolot.

Am. B. M., znaczy w łacińskich napisach: *Amico bene merenti* (Dobrze zasłużonemu przyjacielowi).

Ambo, kombinacja dwóch liczb, zwłaszcza wylosowanych razem w loterji liczbowej. Prawdopodobieństwo wyjścia danego amba w loterji złożonej z 90 liczb, jeżeli się wyciąga 5 numerów, jest 10 : 4005.

Amboina, jedna z wysp Moluckich, położona pod 3°40′ szer. połud. i 146° dług. wsch., razem z położonemi na wschód drobnemi wysepkami Uliasser obejmuje powierzchni 947 klm. kw. i liczy 58,000 m. Amboina należy do Holendrów, którzy tu hodują drzewo gwoździkowe, kajeputowe i drzewo sagu, zastępujące zboże. Klimat **A.** należy do najzdrowszych na całym archipelagu Indyjskim. Odkrytą została około 1515 przez Portugalczyków, którzy ją zajęli 1564; Holendrzy opanowali ją w r. 1697, Anglicy odebrali r. 1796, poczem znowu została odprzedaną Holendrom. Amboina v. Ambon jest stolicą wyspy tegoż imienia i wszystkich posiadłości holenderskich na wyspach Moluckich, 9,000 m.

Amboinowe drzewo, drewno pewnego gatunku palmy z wyspy Amboiny, czerwonawo-żółte, bardzo twarde, używa się na wyroby stolarskie.

Amboise, miasto franc. w dep. Indre et Loire, na lewym brzegu Loary, 4,480 m. Nad miastem panuje piękny warowny zamek, miejsce urodzenia i śmierci Karola VIII i więzienie emira Abdel-Kadera (1848—1852). Pamiętne sprzysiężeniem (1560) Hugonotów przeciwko Gwizjuszom, od którego poczęły się krwawe wojny religijne we Francji.

Amboise Grzegorz, kardynał i minister Ludwika XII, króla franc., * 1460, † 1510. W 14 roku życia już biskup Montauban, później arcybiskup narboński, następnie roueński, nareszcie kardynał i minister. Pośród kłopotów, wywołanych wojną włoską, umiał zręcznie prowadzić ster rządu, nie powiększając podatków, ale przeciwnie zmniejszając je o $^1/_6$. Zaprowadził ważne zmiany w prawodawstwie i procedurze, ukrócił sprzedaż urzędów i zasłużył sobie na imię męża prawego i bezinteresownego patrjoty. Będąc jednocześnie legatem papieskim we Francji, starał się o tjarę po śmierci Aleksandra VI, lecz został oszukany przez kardynała la Rovère, który skutkiem zabiegów swoich zasiadł na stolicy apostolskiej. **A.** umarł, zostawiwszy rodzinie swojej 11,000,000 liwrów majątku. Por. Hardouin „Le Cardinal d'**A.**“ (1875).

Amboise d', dworzanin Henryka Walezjusza; wydał w Paryżu 1573 dzieło p. t. „La description

du royaume de Pologne et pays adjacens, avec le statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux," z tablicą genealogiczną Jagiellonów.

Ambo meliores, jeden godzien drugiego. Przysłowie łacińskie, stosowane zarówno do ludzi, jak i do przedmiotów jednakowej wartości, znaczenia, celu, użytku, wad, przymiotów. U nas dawniej mówiono: Jeden 18, a drugi 20 bez dwóch.

Ambona, wywyższone miejsce w środku nawy kościoła, czyli *kazalnica*, na której miewane są kazania, oraz czytane wszelkie obwieszczenia kościelne. W kościołach pierwotnych były takie dwa wzniesienia, w końcu podłużnego czworokąta, otoczonego przegrodą. Zabytek tej formy pierwotnej pozostał w bazylikach.

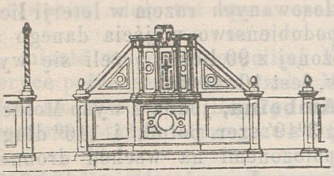

Ambona.

Amborski Jan, współczesny pedagog i dziennikarz, * 1838 w pow. Lubelskim. Kształcił się w gimnazjum lubelskiem, a następnie w uniwersytecie kijowskim. Po wyjeździe do Francji, naprzód osiadł na południu, gdzie był redaktorem dziennika, a po przeniesieniu się do Paryża, został kierownikiem księgarni i redagował tygodnik p. t. „Le Bibliophile français" i miesięcznik „Le Bibliophile illustré." W roku 1872 był mianowany profesorem języka i literatury francuskiej w szkole politechnicznej we Lwowie, a następnie w uniwersytecie. Wydał: „Gramatykę języka francuskiego na podstawie języka polskiego" (Lwów, 1875), „Wypisy francuskie, opatrzone słownikiem" (Lwów, 1876). „Praktyczny kurs języka francuskiego do nauki domowej i szkolnej" (Lwów, 1878) i „Książkę do nauki języka francuskiego" (Lwów, 1893—95, cz. 3); wiele artykułów i przekładów pomieszczał w czasopismach, w r. 1876 redagował „Ruch literacki" we Lwowie, następnie pismo ludowe „Nowiny."

Amboten, wieś i zamek nad rz. Koją w Kurlandji, pamiętny bitwą 1247, w której krzyżacy pobili Litwinów. Zamek wzniesiony przez w. mistrza Ditricha z Greningi.

Ambra, A. *szara*, rodzaj tłuszczu, przedstawiający się w postaci jednorodnej, nieprzezroczystej masy, spójności wosku, barwy szarej z jasnemi i ciemnemi prążkami. Znajdują **A.** pływającą na powierzchni morza lub na nadmorskich brzegach krajów gorących i w kiszkach potfisza (Physeter macrocephalus), gdzie się wytwarza zapewne, jako objaw pewnej choroby zwierzęcia. Nierozpuszczalna w wodzie, rozpuszcza się z łatwością w eterze: ogrzana, topi się i paruje. Dawniej służyła jako lekarstwo w rozmaitych cierpieniach nerwowych; dziś prawie zupełnie zaniechana. Z powodu przyjemnego, aromatycznego zapachu używają jej do kadzenia, do pachnideł sztucznych, w Turcji przy paleniu tytuniu. Główną jej częścią składową jest *ambraina*, tłuszcz krystaliczny, topiący się przy 36°. Cena jej jest bardzo znaczna, około 8,000 franków za kilogram. *Ambra* starożytnych był to zapewne wonny balsam ambrowca (Liquidambar styraciflua). **A.** płynna, toż samo co storaks, **A.** żółta—bursztyn.

Ambracja, m. w Epirze, ob. Arta.

Ambracyjska odnoga *(Ambracicus sinus)*, zwała się w starożytności dzisiejsza zatoka Arta.

Ambraina, ob. Ambra.

Ambras lub **Amras,** zamek w Tyrolu, nad rz. Inn, blizko Inspruku, niegdyś siedlisko hrabiów Andechs; w XVI w. własność i rezydencja arcyksięcia austrjackiego Ferdynanda. Zgromadzona przez niego bibljoteka podarowaną została przez Marję Teresę uniwersytetowi w Inspruku, a znakomite zbiory starożytności historycznych i broni przeniesiono w r. 1806 do Wiednia. Znajduje się tam zbroja Stefana Batorego i jego portret, oraz portrety trzech Mikołajów książąt Radziwiłłów: Rudego, Czarnego i Sierotki. Obecnie zamek Ambras zamieniony został na koszary Por. Von Sacken „Die verzüglischsten Rüstungen und Waffen der k.-k. Ambraser Sammlung" (Wiedeń, 1879), Ilg i Böheim „Das Schloss **A.**" (1882).

Ambretta, ob. Hibiscus.

Ambriz, prowincja w Niższej Gwinei, należąca do Portugalji, prowadzi handel gumą i kością słoniową. Miasto **A.** przy ujściu rz. Losche, stanowiące port dawnego królestwa murzyńskiego Quibanza, zajęte było przez Portugalczyków w r. 1855.

Ambroid, ob. Bursztyn.

Ambronowie, naród celtycki, osiadły u źródeł Renu i Saony, który z Cymbrami i Teutonami walczył przeciwko Rzymianom i został pobity przez Marjusza (102 pr. Chr.).

Ambros August Wilhelm, * 1816 w Mycie (Mauth) pod Pragą, † 1876; prawnik z zawodu, ale wsławiony głównie na polu literatury muzycznej; od r. 1850 członek dyrekcji konserwatorjum w Pradze, a od 1869 profesor muzyki w uniwersytecie praskim, od r. 1872 przebywał w Wiedniu, jako nauczyciel arcyksięcia Rudolfa i feljetonista *Wiener Zeitung*, oraz urzędnik ministerjum sprawiedliwości. W kompozycjach swoich: uwertura do „Genowefy," „Otella," tudzież tria, pieśni i t d., naśladuje Mendelsohna. Oprócz wielu artykułów krytycznych i estetycznych, umieszczonych w pismach czasowych, ogłosił też następujące dzieła, wysoko przez znawców cenione: „Culturhistor. Bilder aus dem Musikleben der Gegenwart" (Lipsk, 1860), „Die Gränzen der Musik und Poesie" (Lipsk, 1855) i „Geschichte der Musik" (4 t., Wrocław, 1879).

Ambrosch Jan Juljusz Atanazy, * 1804 w Berlinie, od r. 1834 profesor we Wrocławiu, i tamże † 1856, znakomity archeolog, zasłużył się wyjaśnieniem stosunków religijnych dawnych Rzymian. Z dzieł jego celniejsze: „De Charonte Etrusco, Commentatio antiquaria“ (Wrocław, 1837), „Studien und Andeutungen in Gebiete des altrömischen Bodens und Cultur“ (Wrocław, 1839).

Ambroski lub **Ambroscius** Maciej, znakomity filolog i erudyt, * 1600 w Ostrogu, † 1646. Jako minister Braci czeskich, sprawował obowiązki duchowne przy zborach w Żychlinie i Parcicach. Posiadał wielką sławę z biegłości w językach: hebrajskim, greckim i łacińskim; wiersze greckie zamieszczone są w różnych panegirykach. Dowody uczoności złożył w dziele „Psalmi XV Analysis exegetica didactica adjuncta parafrasis poëtica tum graeca tum latina“ (Bytom, 1622). Zostawił podobno w rękopisie „Opis herbów i rodów szlacheckich.“ Por. Wiszniewski „Hist. literatury polskiej,“ VII, 523.

Ambrosoli Franciszek, filolog i literat włoski, * 1797, † 1868; był profesorem filozofji klasycznej w uniwersytecie w Pawji i prezesem akademji nauk i sztuk w Medjolanie. Wydał cenne studja nad pisarzami klasycznymi „Letteratura greca e latina“ (Medjolan, 1878).

Ambrosowszky Michał, ob. Ambrozowski M.

Ambros lub **Ambrosius** Samuel, * 1748 w Selnicy, † 1806 r., kaznodzieja słowacki gminy ewangelickiej. Pisał poezje łacińskie, poprawił śpiewnik słowacki Trzanowskiego i wydał prócz innych, obszerne dzieło: „Annales novi ecclesiastico-scholastici Evangelicorum Augustinae et Helvetiae Confessionis in Austriaca Monarchia“ (1793—1803, t. IX). Dzieło to wyszło kosztem stowarzyszenia przyjaciół oświaty, istniejącego jakiś czas w końcu z. w., którego **A.** był członkiem.

Ambroszkiewicz, pseudonim Józefa Korzeniowskiego.

Ambrowiec, ob. Liquidambar.

Ambrozi lub **Ambrosius** Jerzy, * 1694 w Kubinie Dolnym na Węgrzech, † 1746 w Szatniku, autor religijny, kaznodzieja słowacki i superintendent ewangelicki. Nauki pobierał w Kežmarku i Preszowie, następnie Witemberdze, skąd powracając do kraju przez Białę, uwięziony, do Krakowa odstawiony, i za ogłaszanie jakoby nauki kacerskiej na śmierć skazany, w skutek jednak reklamacji żupana komitatu Orawskiego uwolniony. Wydał między innemi „Katechizm,“ jego objaśnienie i wykład nauki ewangelickiej (1745). Układał i przekładał z niemieckiego pieśni nabożne.

Ambrozja (z gr.), pokarm bogów, dający nieśmiertelność i wieczną młodość, podawany Jowiszowi przez gołębie (ob. Nektar). Była to także maść wonna, użyczająca bogom piękności i chroniąca ciało od zgnilizny

Ambrozja, jedna z Hyjad, nimfa dodońska, mamka Djonisosa, którego obroniła od prześladowań króla Likurga.

Ambrozja (*Bożybyt*, *Ambrosia*), rodzaj roślin z rodziny złożonych (Compositae); kwiaty oddzielno-płciowe, owoce okryte przysadkiem kolczystym. Zioła lub krzewy, głównie z Ameryki pn. Hodują się dla miłego zapachu. **A.** *artemisiaefolia* używa się w Ameryce przeciw febrze i wnętrzakom. **A.** *maritima*, z okolic morza Śródziemnego, jest środkiem tonicznym i pobudzającym trawienie.

Ambrozjanki, zakon żeński, założony w Pawji 1408 r. pod regułą św. Augustyna przez trzy niewiasty: Morosini, Cantarini i Duodi.

Ambrozjańska bibljoteka, tak nazwał kardynał i arcybiskup Fryderyk Boromeo, na cześć św. Ambrożego, patrona Medjolanu, założoną przez siebie tamże r. 1609 bibljotekę dla użytku publicznego, składającą się z 60,000 dzieł drukowanych i 15,000 rękopisów. Pośród rzadkich rękopisów znajdują się tu sławne palimpsesty ogłoszone z przypiskami kardynała Mai, Castiglione i Mazzuechelli. Połączona z biblioteką galerja sztuk pięknych zawiera karton do „Szkoły ateńskiej“ Rafaela, studja Leonarda da Vinci, oraz dawniejsze kopje jego „Wieczerzy.“

Ambrozjański śpiew. Przed reformą muzyki kościelnej, podjętej przez Grzegorza W. w VI w. po Chr., znaną była w kościele katolickim tylko hymnologja, zaprowadzona przez św. Ambrożego, biskupa medjolańskiego, który, opierając się na wzorach greckich, ujednostajnił śpiew kościelny i ujął go w pewne karby. **Ś. a.** był, ile się zdaje, rodzajem deklamacji rytmiczno-melodyjnej. Później ustąpił miejsca śpiewowi Gregorjańskiemu (ob.) i zanikł prawie zupełnie.

Ambrozjaster, albo *Pseudo-Ambroży*, nazwa niewiadomego autora komentarza do listów św. Pawła. Komentarz ten, zalecający się gruntownością i dokładnością, przypisywany był początkowo św. Ambrożemu, a czyj jest właściwie, rzecz dotąd nierozstrzygniona.

Ambrozowski Michał, * 1702 w Galancie na Węgrzech, † 1797 w Jagrze, gdzie był proboszczem. Napisał po łacinie dzieje książąt i królów węgierskich, oraz kilka dzieł w przedmiotach historycznych, dotyczących swego kraju.

Ambrożewski Marek, Wielkopolanin, rodem z Ostroga poznańskiego, kształcił się jako sztycharz w Paryżu za panowania Zygmunta Augusta, i tu wydał po łacinie dziełko, p. t.: „Arma sive insignia Regni Poloniae, ejusque principuarum famillarum.“ Dziełko to należy do wielkich rzadkości bibljograficznych. Jeden egzemplarz posiadał w swej bibljotece Załuski, a drugi znajduje się w bibljotece Bedlejańskiej w Oksfordzie.

Ambroży Aleksandryjski, w początkach III w. zwolennik sekty gnostyków, nawrócony przez Orygenesa na wiarę katolicką, poświęcił wielki swój majątek wspieraniu Orygenesa w olbrzy-

miem jego przedsięwzięciu „Hexaplów“ (dzieło o stworzeniu świata), † męczennikiem 251 czy 252.

Ambroży (święty), jeden z czterech wielkich doktorów kościoła łacińskiego, * 340 w Trewirze, † 397. Był synem prefekta rzymskiego w Galji; wcześnie rozpoczął zawód urzędniczy i został konsulem, oraz rządcą Ligurji i Emilji, których stolicą był Medjolan. Przejęty zasadami chrześcijańskiemi, chociaż chrztu świętego jeszcze nie przyjął, kierował się niemi w zarządzie swoją prowincją. Po śmierci arcybiskupa medjolańskiego, Auxencjusza 374 r., mimo swej woli, obrany został jednozgodnie przez ludność Medjolanu arcypasterzem. W imieniu cesarza Walentynjana bronił Italji przeciw Maksymowi. Przeciwko cesarzowi Teodozjuszowi wystąpił z energicznym listem za rzeź tesalonicką, a za przybyciem jego do Medjolanu, zabronił mu wstępu do kościoła. Walczył też przeciwko Arjanom i naukę ich potępił na koncyljum akwilejskiem. Wogóle oznaczał się z jednej strony łagodnością, delikatnością i szlachetnością, a z drugiej nieugiętym charakterem i wielką mocą duszy. U ludu posiadał nieograniczoną miłość i zaufanie. Cnotami swemi przyświecał całemu chrześcijaństwu. **A.** był pisarzem równie obfitym, jak kaznodzieją porywającym. Z 29 większych dzieł jego, ważniejsze są: „O pannach,“ „O obowiązkach kapłanów.“ „Przeciwko lichwie,“ „O wierze,“ „O Duchu Świętym,“ nareszcie listy, których jest 92, i mowy, oraz kilkanaście rozmaitych hymnów, chociaż wątpliwą jest dotąd rzeczą, czy śpiewany dotąd w całem chrześcijaństwie hymn dziękczynny „Te Deum“ jest rzeczywiście jego utworem. Najlepsza edycja dzieł św. Ambrożego jest t. zw. Benedyktyńska, p. t. „Opera“ (Paryż, 1686—90). Por. Th. Förster „**A.** Bischof von Mailand“ (1884).

Ambroży Kameduła, właściwie *Ambroży Traversari*, * 1386, † 1439, był generałem Kamedułów, starał się przywrócić surową karność w swoim zakonie i wsławił się na soborze bazylejskim (1435), jako gorliwy obrońca Eugenjusza IV i gorliwy opiekun nauk. On to ułożył na soborze w Ferarze w języku greckim formułę unji między kościołami wschodnim i zachodnim. Przełożył z greckiego na łaciński wielką liczbę Ojców Kościoła i sam napisał kronikę góry Kasynu, historję swoich czasów i kilka żywotów świętych.

Ambroży z Hradcu, † 1439, kaznodzieja czeski i jeden ze słynniejszych przywódców husyckich.

Ambrym, jedna z wysp Nowych Hebryd na oceanie Wielkim, 645 klm. kw. powierzchni, dobrze uprawna i zaludniona. Znajduje się na niej wulkan, dotąd ogniem buchający, 1,065 m. wysokości.

Ambrysos (dziś *Distomo*), warowne, starożytne miasto w Focydzie, na południowym stoku Parnasu.

Ambubaje, tak nazywali Rzymianie artystki syryjskie, w rodzaju bajaderek, które podczas uroczystych zabaw tańczyły, śpiewały i grały na piszczałkach w miejscach publicznych. Były to kobiety złych obyczajów.

Ambuella, plemię w Afryce płd.-zach., należące do grupy plemion Bantu i zamieszkujące okolice nad rzeką Kubango. Wioski ich, budowane w bagniskach na palach, mają po 200—300 mieszkańców, którzy zajmują się rolnictwem i rybołówstwem. Por. Serpa Pinto „Wanderungen durch Afrika“ (1881).

Ambulans, szpital ruchomy, towarzyszący wojsku na polu bitwy. Część lekarzy z odpowiednio uzdolnionymi żołnierzami udaje się między walczących, aby zbierać rannych i na odpowiednich noszach odsyłać do ambulansu. **A.** stały w postaci namiotu, z powiewającą chorągwią międzynarodową, rozkłada się opodal; zaopatrzony on jest w bandaże, narzędzia operacyjne i t. d. W **A**-e robi się łatwe albo konieczne operacje, nakłada się opatrunki potrzebne do drogi i rannych odsyła do stałych lazaretów. Znaczne ulepszenia zaprowadzono w **A**-ch podczas ostatnich wojen; większa liczba lekarzy, pomoc uorganizowanego na olbrzymią skalę międzynarodowego towarzystwa i znacznie udoskonalone przyrządy pozwoliły otrzymać rezultaty daleko lepsze, niż

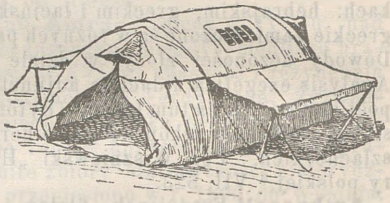

Namiot ambulansowy.

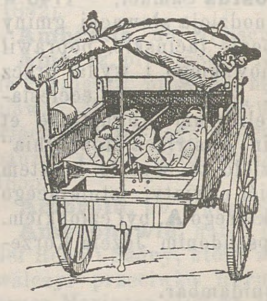

Mały wóz dla rannych.

Wielki wóz dla rannych.

Muł z noszami.

w czasie wojen poprzednich. Wzory do nowych **A**-ów wzięły wszystkie państwa od Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej. — Na wzór **A**-ów urządzono w Warszawie w r. 1897, dzięki inicjatywie hr. Przezdzieckiego, t. zw. „Pogotowie ra-

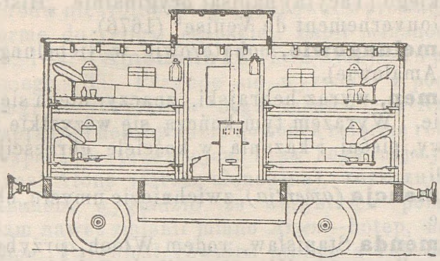

Wnętrze wagonu sanitarnego.

tunkowe“ w celu niesienia pomocy w nieszczęśliwych wypadkach lub w razie nagłej choroby; po udzieleniu doraźnej pomocy chory odwożonym zostaje przez lekarza „pogotowia“ do szpitala, w specjalnej, bardzo wygodnej karecie. Urządzenie **A**-ów objaśniają załączone ryciny.

Ambulatorjum, miejsce, gdzie chorzy niemiejscowi przychodzą do lekarza lub szpitala po radę. We wszystkich szpitalach w ogólności urządzone są podobne **A.**, gdzie lekarze różnych specjalności udzielają ubogim porady bezpłatnie. Ob. Poliklinika.

Ambur, miasto w prezydenturze madraskiej w Indostanie, u stóp wąwozu Kadapanam, liczy 10,500 m.

Amburbialia, Amburbium, takiż pochód jak Ambarvalia (ob.), tylko że zamiast obchodzić pola, okrążano mury miasta, podczas klęsk wielkich.

A. m. c. = *a mundo condito* (łac.), od stworzenia świata.

A. M. D. G. Dewiza Towarzystwa Jezusowego, wyrażana zwykle przez powyższe inicjały, oznaczające: *Ad majorem Dei gloriam* (na większą chwałę Boga) i oznaczająca, iż wszelkie czyny tegoż zakonu pochodzą z pobudek zbawiennych i i mają na celu nie żadne korzyści ziemskie, lecz tylko chwałę Boga. Słowa te, lub ich skrócenie, można często widzieć na książkach, wydawanych przez Jezuitów, lub na frontonach kościołów.

Ameba *(Amoeba)*, zwierzątko organizacji najniższej, zaliczone do gromady korzenionogów. Jest to istota jednokomórkowa, złożona z samej tylko protoplazmy (ob.), przedstawiająca się jako masa biaława lub szarawa, półpłynna lub galaretowata, w której zawarte są jądra; co do własności chemicznych jest to substancja białkowata. Ruchy ich polegają na ciągłem wysuwaniu wyrostków, które umożebniają przenoszenie się z miejsca na miejsce i wywołują ciągłe zmiany istoty, skąd nazwa (z greckiego *zmienność*). Żywienie się ich polega również na wysyłaniu wyrostków: jeżeli mianowicie **A.** zbliża się do jakiegoś organizmu obcego, który przed nią uciec nie może, to za pomocą owych wyrostków rozlewa się dokoła niego, tak, że organizm zostaje otoczony protoplazmą, dopoki soki pożywne nie zostaną z niego wyssane. Rozradzanie najpospolitsze bezpłciowe, przez zwężanie i następnie dzielenie się istoty i jej jądra. Być też może, że jądra mają znaczenie zarodków. Ciało niekiedy otoczone lekką błonką, wewnątrz jedna lub kilka jamek pulsujących. Rozróżniono liczne gatunki, żyjące w wodach i wilgotnej ziemi, wszystkie mikroskopowe, o średnicy ciała 0,02 do 0 008 milimetra.

Ameba w dwóch postaciach, bardzo powiększona.

Ameilhon Hubert Paschalis, erudyt francuski, * 1730 w Paryżu, † 1811. Jako członek akademji napisów znakomite położył zasługi w dziedzinie historji, badając sumiennie dzieje starożytne. Napisał dalszy ciąg dzieła p. t.: „Histoire du Bas-Empire,“ rozpoczętego przez Le-Beau. Będąc konserwatorem bibljoteki arsenału, ocalił od zniszczenia mnóstwo dzieł i rękopisów, skonfiskowanych przez rewolucję. Z innych dzieł jego najwięcej cenią: „Histoire du commerce des Égyptiens sous les Ptolémées“ (Paryż, 1766).

Ameiwy *(Ameivae)*, rodzina jaszczurek amerykańskich, cechująca się zębami ustawionemi u-

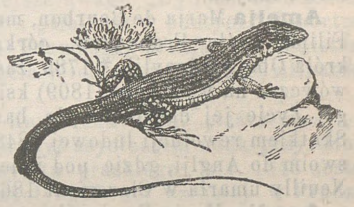

Ameiva.

kośnie na zewnątrz i wielkiemi tarczami czworokątnemi spodu ciała. Należy tu kilkanaście rodzajów, których typem jest *Ameiva*, wyróżniająca się od innych ogonem zaokrąglonym. *Ameiva vulgaris*, zielona, w Brazylji i Gujanie, 50 cm. długa, z czego na ogon przypada 35 cm. **A.** *major*, w Kajennie, brunatno-oliwkowa.

Amelanchier, *Świdośliwka*, rodzaj roślin z rodziny różowatych, niegdyś łączony do rodzaju *Pyrus;* obejmuje niewysokie drzewka z białemi kwiatami; rośnie po największej części w Ameryce półn. Niektóre gatunki hodują się w ogrodach europejskich, niektóre wydają owoce jadalne, jak **A.** *vulgaris* w Europie płd.

Ameland, wyspa holenderska, należąca do prowincji Fryzji, 7 klm. od wybrzeża, obecnie

z niem połączona groblą. Obejmuje 49 klm. kw. i 2,250 m., którzy się zajmują rybołóstwem i hodowlą bydła.

Amélie les Bains, wieś francuska w departamencie Pirenejów Wschodnich, ma wody mineralne gorące, siarczano-jodowe, znane jeszcze za czasów rzymskich. Wieś ta, podarowana przez Karola W. Benedyktynom r. 728, zostawała w ich posiadaniu aż do czasów rewolucji. Wody zalecane w reumatyzmach, skrofułach i t. d.

Amelius Gentilianus, filozof ze szkoły Nowoplatońskiej (w. III po Chr.), uczeń Plotyna. Por. Zeller „Die Philosophie der Griechen."

Amelja, miasto w prowincji włoskiej Perugia, w stronie północno-wschodniej Spoletto, słynie wybornem winem, 2,384 m. Dawna *Ameria*, jedno z najstarożytniejszych miast włoskich (381 lat starsze od Rzymu); miejsce urodzenia Roscjusza, klijenta i przyjaciela Cyceronowego.

Amelja, wyspa Stanów Zjedn. na oceanie Atlantyckim, na wschodnich brzegach Florydy, ma ziemię bardzo urodzajną i wyborny port.

Amelja (święta), pochodzi z królewskiego domu frankońskiego, umarła w klasztorze. Kościół obchodzi jej pamiątkę 10 lipca.

Amelja Anna, księżna Sasko-Wejmarska, * 1739, † 1807; córka Karola, księcia Brunświk-Wolfenbüttel, zaślubiła 1756 Ernesta Augusta-Konstantyna księcia Sasko-Wejmarskiego. Owdowiała 1758 i rządziła krajem w imieniu swego syna Augusta do 1775. Zamiłowana w naukach i sztukach pięknych, była założycielką owej poetyckiej świetności Wejmaru i duszą wszystkich prac podjętych tam na drodze umysłowego wykształcenia. W pałacach swoich w Tietfurcie i Ettersburgu, podejmowała gościnnie Herdera, Wielanda, Goethego, Seckendorfa, Knebla, Szyllera i innych.

Amelja Marja de Bourbon, małżonka Ludwika Filipa, króla Francuzów, córka Ferdynanda I, króla Obojga Sycylji, * 1785, zaślubiła żyjącego wówczas na wygnaniu (1809) księcia Orleańskiego. Życie jej domowe było bardzo szczęśliwe. Skutkiem rewolucji ludowej 1848 uszła z mężem swoim do Anglji, gdzie pod imieniem hrabiny de Neuilly umarła w Claremont 1866 r.

Amelja Marja Fryderyka Augusta, księżniczka saska, najstarsza siostra króla Fryderyka Augusta II, * 1794 † 1870 w Pillnitz. Odebrała z siostrami swemi jak najtroskliwsze wychowanie i wystąpiła 1829 pod imieniem Amelji Heiter z dwiema komedjami: „Dzień koronacji" i „Mesru." Późniejsze jej utwory: „Stryj" „Narzeczona księcia" „Kłamstwo i Prawda" „Nuzyn Henryk" „Pierścionek ślubny" i inne, przyjmowane były na wszystkich scenach z prawdziwym zapałem, a nawet były tłómaczone na inne języki. Dzieła jej, w jedną całość zebrane, wydane były w Dreźnie 1837—42, a powtórnie w Lipsku 1854, pod tytułem: „Originalbeiträge zur deutschen Schaubühne." Skomponowała także kilka oper i pieśni kościelnych, wykonywanych tylko u dworu.

Amelot de la Houssaye Abraham Mikołaj, historyk francuski, * w Orleanie 1634, † 1706 w Paryżu. Obok kilku tłómaczeń z włoskiego i łacińskiego (Tacyta) napisał oryginalnie „Histoire du Gouvernement de Venise" (1676).

Amelungowie, bohaterowie w Niebelungach (ob. Amalowie).

Amen, wyraz hebrajski, znaczy: niech się tak stanie. Wyrazem tym kończą się wszystkie modlitwy, pieśni i kazania w kościele chrześcijańskim.

Amencja *(amentia)*, zwichnięcie umysłu, obłąkanie.

Amenda Stanisław, rodem Włoch, przybywszy za Zygmunta III z Austrji do Polski, otrzymał za wierność królowi indygenat i dzierżawił od 1608—1614 olborę srebra i ołowiu w Olkuszu, gdzie swoim kosztem kościół wystawił. Jak herb jego, nadany przez Maksymiljana VI, a zatwierdzony przez Zygmunta III, wyglądał, niewiadomo. W r. 1664 ród ten wygasł w Polsce w linji męskiej.

Amenemhat, imię kilku faraonów egipskich. **Amenemhat I,** założył dynastję XII (około 2380 przed Chryst.), połączył pod swoją władzą drobne księstewka egipskie. Walczył z Libijczykami i Etjopami i zaprowadził porządek w państwie. Pod jego imieniem istniała w Egipcie książka „Instrukcje **A.** dla syna swego Usurt-Sena I." Z jego czasów pochodzi również bajka egipska „Przygody Sineha." Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient." **Amenemhat II,** wnuk poprzedniego. **Amenemhat III,** prawnuk poprzedniego (około 2220 pr. Chr.) wstąpił po ojcu swoim Usurt-Senie III. Zbudował, między innemi, słynny Labirynt i wykopał olbrzymie jezioro Merys, służące do regulacji wylewów Nilu. (Porów. Maspero „H. a. d. de peuples de l'Orient"). **Amenemhat IV,** syn poprzedniego, prowadził dalej roboty rozpoczęte przez ojca, specjalnie świątynię w Sebek, zwaną Labiryntem (Lape-ro-hunt).

Amen-Mossu albo **Amen-Meses,** faraon egipski z XIX dynastji, jak się zdaje, uzurpator, chociaż z królewskiego rodu: zabrał tron Setiemu II, który dopiero po śmierci syna **A.** odziedziczył należne sobie godności i władzę. Por. Maspero „H. a. des peuples de l'Orient."

Amenofis (po egip. Amen-Hotep), imię kilku faraonów egipskich.—**Amenofis I** († około 1650 r. przed Chrystusem). Syn i następca Amazysa, założyciela 18-ej dynastji; dobrą administracją i prawodawstwem dał początek świetnej epoce Egiptu; mumię jego znaleziono w grobach pod Drak-abul-nega.—**Amenofis II,** 1565—1555 pr. Chr., syn sławnego Tutmesa czyli Tutmozisa III, odznaczył się głównie upiększeniem Teb i budową

kolosów w Karnaku.—**Amenofis III** (około 1500 roku przed Chr.), najznakomitszy z królów starożytnego Egiptu, znany u Greków pod imieniem *Memnona* (ob. *Memnona posągj*); wielki wojownik i krzewiciel nauki i sztuki. Za niego wzniosły się pałace w Tebach i w Luksorze. Zaślubił Tiję z rodu niekrólewskiego, próbował wprowadzić reformę do religji egipskiej. Zabił własnoręcznie 102 lwy.—**Amenofis IV** (Kun-aton), syn poprzedniego i Tii. Pragnąc się wyzwolić z pod przewagi arcykapłanów boga tebańskiego Ammona, zapragnął doprowadzić do końca reformę religijną, rozpoczętą przez ojca i za boga najwyższego uznał Atona (tarczę słoneczną), rozkazując imię Ammona wygładzić ze wszystkich pomników. Sam nawet zmienił miano *Amen*—hotep, na Kun-*Aton*. Przeniósł również stolicę z Teb do nowo założonego miasta Kutnaton. Po śmierci Amenofisa kapłani Ammona odzyskali dawną siłę i stanowisko w państwie i zniweczyli owoce panowania wrogiego im Faraona. Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient," Lepsius „Königsbuch der Alten Aegypter," Wiedemann „Geschichte der XVII ägipt. Dynastie bis zum Tode Tutmes III."

Amenorea, *Amenorrhoea*, brak miesiączki u kobiet z powodu wpływów chorobliwych, a więc po nastąpionej dojrzałości płciowej, przed czasem płciowego przekwitu i niezależnie od ciąży, połogu i karmienia; brak bowiem miesiączki w tych razach jest stanem normalnym. **A.** powstaje skutkiem ubóstwa krwi w organizmie przy choroach wyniszczających: blednicy, suchotach i t. d., albo w skutek najrozmaitszych chorób organów, biorących udział w miesiączkowaniu: jajników i macicy; wreszcie wskutek wpływów psychicznych. W pierwszym razie zatrzymanie krwi działa dobroczynnie; w drugim razie następuje zbyteczna pełnokrwistość, stąd zaburzenia w krążeniu: przekrwienia, zapalenia, krwotoki rozmaitych organów (miesiączka zastępcza).

Amentaceae, rodzina roślin, ob. Kotkowe.

Amenthes, Amenti (dosłownie *ukrywający*) u Egipcjan piekło, grecki Hades. Anubis odprowadzał dusze, wylatujące ustami w kształcie ptaka z ciała ludzkiego, przed tron Ozyrysa, który w towarzystwie 42 sędziów wyrokował o czynach nieboszczyków.

Amerbach albo **Emmerpach** Jan, drukarz bazylejski, sławny wydawca dzieł św. Augustyna, * 1443 † 1513; wydania jego są poszukiwane.—**Amerbach** Bonifacy, jego syn, * 1495, † 1562, był przyjacielem Erazma, profesorem prawa w uniwersytecie bazylejskim, a następnie gorliwym zwolennikiem reformacji.—Syn tego ostatniego *(Bazyli)*, był także uczonym prawnikiem.

Amerigo Vespucci, podróżnik włoski, * 1451 we Florencji, † 1512 w Sewilli; jako kupiec udał się do Hiszpanji, skąd, zachęcony powodzeniem Kolumba, wziął udział w wyprawie admirała Hojeda, który 10 maja 1497 wypłynął z Kadyksu i po 37 dniach żeglugi stanął w Ameryce. Później jeszcze, częścią na portugalskich, częścią na hiszpańskich okrętach, zwiedzał po kilkakrotnie nową część świata. Opis jego podróży, zawartej w 4 listach, przełożył z francuskiego Marcin Waldseemüller, księgarz niemiecki w St. Dié, pod pseudonimem Hylacomylusa w dziele „Cosmographiae introductio etc., in quatuor Americi Vespucii navigationes" (St. Dié 1507), w którem zaproponował, aby odkrytą przez Kolumba część świata nazwać od imienia **A.** Jakoż propozycję tę powszechnie przyjęto i już na karcie z r. 1522, wydanej w Metz, znajdujemy nazwisko *Ameryki*. W ostatnich czasach chciano dowieść, że nazwa Ameryki pochodzi od indyjskiego plemienia Ameryków, Vespucci zaś później dopiero imię Amerigo przyjął; przypuszczenie to wszakże okazało się nieuzasadnionem. Por. Varnhagen „Amerigo Vespuzzi" (1865); Ruge „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen" (1882).

Amerigo Vespucci.

Amerling Fryderyk, znakomity portrecista, * w Wiedniu 1803, † 1887. Uczeń wiedeńskiej akademji sztuk pięknych podróżował po Anglji i Francji, gdzie przez jakiś czas pracował pod okiem Horacego Vernet'a. Z historycznych jego obrazów godniejsze uwagi: „Dydona opuszczona przez Eneasza" i „Mojżesz w pustyni." Z portretów: „Cesarza Franciszka Józefa," „burmistrza Seilera," „księcia Windischgrätza," „Grillparzera" i t. p.

Amerling Karol Slawomil, pisarz czeski, * 1807 r., † 1884. Był asystentem nauk przyrodniczych uniwersytetu praskiego; w r. 1848 został dyrektorem szkoły głównej czeskiej w Pradze. Stanowisko to opuścił w r. 1868; w r. 1869 założył towarzystwo fizjograficzne czeskie, a 1871 r. został dyrektorem zakładu dla idjotów. Pracował głównie nad rozpowszechnieniem nauk przyrodniczych, technologji, oraz oświaty narodowej i ogłosił: „Ogadach," „Rośliny na Alpach," „Chemja rzemieślnicza," „Rośliny jadowite w Czechach," „Przyroda czeska," „Fauna czeska" i t. d.

Ameryka, wielki ląd stały półkuli zachodniej, stanowiący pod względem obszaru drugą z kolei część świata, znany początkowo pod nazwą *Świat Nowy*, następnie przez drukarza niemieckiego Waldseemüllera, zbyt przeceniającego odkrycia i sprawozdania z nich Florentyńczyka, *Ameriga Ves-*

puc. (ob.), nazwany **A.** Wyróżnia się ona ze wszystkich innych części świata swą rozciągłością od północy ku południowi, wskutek czego, z wyjątkiem południowej zimnej, należy do stref wszystkich. Odległość najwięcej na północ wysuniętego znanego punktu Roddbai, na półwyspie Boothia Felix, pod 73°54′ szer. półn. i 91°10′ dług. zach. Gr., od najdalej na południe położonego przylądka Froward, pod 53°54′ szer. południ. i 71°18′ dług. zach., wynosi około 14,850 klm. Niektóre części archipelagu arktycznego, zbliżonego bardziej ku biegunowi północnemu, aniżeli Ziemia Ognista ku biegunowi południowemu, zwiedzone zostały do 83° szer. półn. Najwięcej na wschód wysuniętym punktem lądu jest przylądek Branco w Brazylji, pod 7°8′ szer. połud. i 34°48′ dł. zach.; takim zaś punktem na zachodzie jest przylądek Księcia Walii, 150°20′ dł. zach. i 65°33′ szer. półn. **A.** oddzielona jest na wschodzie od Europy i Afryki oceanem Atlantyckim, na zachodzie zaś od Azji i Australji oceanem Wielkim. Powierzchnia **A.**, nie licząc wysp arktycznych i Grenlandji, wynosi 38,334,100 klm. kw. (696,187 m. kw.), wraz z niemi zaś 41,804,930 klm. kw. (759,218 m. kw.), ludność zaś około 123 i pół miljona dusz. Morze, głęboko się w ląd wrzynające, dzieli **A.** na dwie połowy: *Północną* i *Południową*, połączone z sobą międzymorzem i mające kształt trójkątów z wierzchołkami zwróconemi ku południowi. Obszar **A.** Północnej (nie licząc krajów biegunowych) wynosi 19,810,200 kl.kw. (346,614 m. kw.). Linia brzegowa, poszarpana głęboko wdzierającemi się zatokami i daleko wystającymi półwyspami, wynosi 45,625 kl., czyli na 430 kl. kw. powierzchni wypada 1 klm.linji brzegowej. W **A.** *Południowej*, przy 17,732,130 klm. kw. (322,036 m. kw.) powierzchni, wypada 710 klm. kw. na 1 klm. linji brzegowej. Z *półwyspów* najważniejsze: Melville, Labrador, Nowy Brunświk z Nową Szkocją czyli Akadją, Maryland, Floryda i Yucatan na wschod. stronie; Alaska i Kalifornia na zachod. str. Ważniejsze *zatoki* i *cieśniny*: 1° należące do oceanu Lodowatego Północnego: zatoka Kotzebuego, cieśnina Davis i północne jej przedłużenie, zatoka Baffińska, Smitha i kanał Kennedy; dalej zund Lancastra, kanał księcia Regenta, cieśniny Fury i Hekla, morze Grenlandzkie, tudzież rozmaite kanały, tworzące przejście północne zachodnie; 2° należące do oceanu Atlantyckiego, zatoki: Hudsońska, św. Wawrzyńca z cieśniną Belle-Isle, zatoki Fundy, Massachusetts, zund Long-Island, zatoka Dalaware, Chesapeak, zund Albemarle, zund Pamlico z zatoką Raleigh'a, kanał Florydzki, zatoki: Meksykańska, Apalache i Campèche, morze Antylskie z zatokami Yucatan, Honduras, Moskito, Daria, Maracaibo, Triste, Cariaco, Paria, Wszystkich Swiętych, Rio-Jeneiro, Jerzego; cieśnina Magelana pomiędzy południowym krańcem stałego lądu a Ziemią Ognistą, która w swojej 81-milowej długości tworzy przejście z oceanu Atlantyckiego do oceanu Wielkiego. Do tego ostatniego oceanu należą: zatoki Penas, Guaiteca, Guayaquil, Choco, Panama, Tehuantepec, wielka zatoka Kalifornijska, cieśnina Fuca, zund Pugeta, przejście Dixona, zund Cross, zund księcia Wiliama, przejście Cook'a, morze Beringa z zatoką Bristol, zund Norton i cieśnina Beringa. — *Wyspy*. **A.** nie posiada tak wykształconego systemu wysp, jak Azja lub Europa; zachodnie brzegi zupełnie prawie są ich pozbawione. Najważniejsze leżą po stronie wschodniej. Cały obszar wysp, należących do Ameryki, złożony jest z sześciu grup. 1) Pierwsza składa się z wielkiego archipelagu Arktycznego na północy stałego lądu Ameryki, do którego należą ważniejsze: Grenlandja, Kumberland, Southampton, Cockburn, wyspy leżące na północ cieśniny Barrow, wyspy Parry, Nordcornwall, Wiktorja, Wollaston, Ziemia Alberta i Beringa 2) Na południe tej grupy w zatoce św. Wawrzyńca leżą wyspy Antikosti i księcia Edwarda, przed nią Newfundland, i Kap-Breton. 3) Dalej zaś na wschód, na otwartym oceanie, wyspy Bermudas, Fernando do Noronha, Falkland, Juan Fernandez naprzeciw brzegów Chili. San Ambrosio i San Felix, położone pod równikiem wyspy Galapagos, Revilla-Gigedo i in. 4) Indje Zachodnie czyli archipelag Kolumbijski, który jakoby most łączy Amerykę północną z południową. Indje Zachodnie rozpadają się na kilka mniejszych grup, a mianowicie: Wielkie Antylle, Małe Antylle, wyspy Bahama lub Lukajskie, i nareszcie wiele innych u brzegów położonych wysp. 5) Archipelag, rozsiany około południowego krańca lądu stałego, składa się z wysp Ziemi Ognistej, wysp położonych w cieśninie Magelana, Patagońskich i Falklandzkich. 6) Archipelag Vancouver, Quadra i Aleucki.

Orografja. Pod względem *rozwoju pionowego* przedstawia **A.** wybitną różnicę względem kontynentu wschodniego. Występują tu w olbrzymich obok siebie rozmiarach z jednej strony łańcuch gór, z drugiej nizina, ciągnąc się prawie nieprzerwanie w kierunku południkowym. Główny system gór stanowią *Andy*, *Kordyljery*, właściwie *Cordilleras de los Andos*,—ciągnące się z małemi przerwami od przylądka Froward aż do wybrzeży północnych i wywierające wpływ przeważny na całą przyrodę i ludność tej części świata. Jeżeli do tego systemu dołączymy przedłużenie ich podmorskie, aż do gór Nowej Szkocji południowej, otrzymamy linję długości 15,000 klm., czyli przeszło 130 stopni szerokości. Szerokość Andów płd. ma się do ich długości, jak 1:60, płn. — jak 1: 50. Jednakowoż mniemanie, jakoby Kordyliery stanowiły jeden tylko łańcuch i nosiły wspólny charakter, utrzymać się nie da. Na międzymorzu Panama przy gwałtownem zwężeniu lądu następuje też zniżenie jego powierzchni, stanowiące granicę między oddzielnemi systemami, a takich stystemów oddzielnych należy przyjąć 5:

AMERYKA PÓŁNOCNA.

MORZE LODOWATE PÓŁNOCNE
OCEAN WIELKI ALBO SPOKOJNY
OCEAN ATLANTYCKI
AZYA
GRENLANDYA
Ziemia Wrangla
W. Ks. Patryka
W. PARRY
Baffina
Cieśnina Davisa
Cieśnina Hudzońska
ODNOGA LABRADOR
HUDZOŃSKA
Góry Skaliste
Góry Alaska
ALASKA
Wyżyna Missouri
Wyżyna Meksyku
Sawanny
Prerye
Pampasy
Odnoga Kalifornijska
Półwysep Kalifornijski
ODNOGA MEKSYKAŃSKA
Cieśn. Jukatan
WIELKIE ANTYLE
MAŁE ANTYLE
ANTYLSKIE
Kuba
Haiti, S. Domingo
Jamajka
Honduras
Nikaragua
Mosquito
Kostaryka
Panama
Florydy
Nowa Fundlandya
Labrador
Kanał Foxa
Cieśnina Davisa
Cieśnina Hudzońska
Zatoka Baffina
Zatoka Hudzońska
Jez. Wielkie
Jez. Winnipeg
Jez. Wyższe
Jez. Michigan
Jez. Erie
Jez. Ontario
Jez. Huron
Jez. Superior
Jez. Niedźwiedzie
Jez. Wielkie Niewolnicze
Jez. Atabasca
Jez. Wollaston
Jez. Winnipegosis
Jez. Manitoba
Jez. Athabasca
Jez. Nicaragua
Jez. Managua
Jez. Amatitlan
Jez. Izabal
Jez. Petenxil
Jez. Chapala
Jez. Parras
Jez. Mayrán
Jez. Tescuco
Jez. Chalco
Jez. Xochimilco
Jez. Pátzcuaro
Jez. Cuitzeo
Jez. Tequisquiapan
Jez. Tecocomulco
Jez. Zumpango
Jez. Texcoco
Jez. Chiconahuapan
Jez. Tochac
Jez. Tlahuac
Jez. Xaltocan
Jez. Zacapu
Jez. Yuriria
Jez. Pascuaro

AMERYKA POŁUDNIOWA

Skala 1:30 000 000.
Kilometrów III.s-l°.
Stopniowanie wzniesienia i głębokości
Wzniesienie ponad 2000 Metrów
" " 1000-2000 "
" " 500-1000 "
" " 200- 500 "
" " 0- 200 "
Głębokość " 0-1000 "
" " 1000-3000 "
" " 3000-5000 "
" " popod 5000 "
Liczby wzniesienia i głębokości wyrażone są w metrach. Linie równogłębokości w oceanach poprowadzone są co 1000 m. w głąb.
MORZE KARYBSKIE
Małe Antylle
Wyspy pod wiatrem
Wyspy pod wietrem
Odn. Mosquito
Odn. Honduras
Odn. Panamska
Odn. Darjeńska
Cord. de Merida
Cord. de Mérida
Die Concha 4700
Cord. Oriental
Llanos
Llanos de Apolobamba
Llanos de Mojo
Ll. de Guayaro
Llanos de Chiquitos
Wyżyna Matto Grosso
Wyżyna Diamantino
Wyżyna Cuyaba
Wyżyna Despoblado
Chaco Boreal
Chaco Central
Chaco Austral
Gran Chaco
Pampas
Sierra de Aconquija
Sierra del Volcan
Sierra del Diablo
Sierra Gral
Sierra Geral
Cord. Real
Cord. Occidental
Cord. Central
Cord. Oriental
Cord. Patagońska
Andy
Andy Patagońskie
Andy Ognista Ziemia
Andy Ziemia Ognista
Andy Falklandzkie
Andy Malwiny
Andy Południowe
Andy Wschodnie
Andy Zachodnie
Andy Amerykańskie
Andy Amerykańskie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie
Andy Amerykańskie Zachodnie
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Wschodnie Południowe
Andy Amerykańskie Zachodnie Południowe
Andy Amerykańskie Południowe Wschodnie Południowe Południowe Południowe Południowe Południowe Południ

1) System Andów płd., od 54° szer. płd. do 10°21′ szer. płn., z najwyższemi wierzchołkami Aconcagua 6,970 m., Sorata 6,500 m. i Sahama 6,415 m. Przynajmniej dziesięć wierzchołków w Chili, Peru, Boliwji i Ekwadorze dochodzą wysokości 5,500 m. Zachodni spadek tego łańcucha ku oceanowi Wielkiemu jest prawie spadzisty, wschodni zaś o wiele łagodniejszy, okazuje wiele tarasów i wyżyn. Cechujące dla Kord. płd. jest uporządkowanie wulkanów, częścią czynnych, częścią wygasłych, które, zwłaszcza między 1° a 2° szer. płd., przebiegają w dwóch równoległych szeregach (wulkany Quito). Andy płd. stanowią istny mur graniczny, rozdzielający florę i faunę wschodnią od zachodniej. 2) *Kordyljery międzymorza Panama*, między 7°15′ a 9°26′ szer. płn., system wązki i nizki: kierunek linji grzbietowej idzie tu od płd. wsch. ku płn. zach., a nawet przy 80° długości wsch. (paryskiej) przybiera zupełnie bieg równoleżnika, co warunkuje uderzającą zmianę kierunku wybrzeży lądowych; pomimo wązkości biegną one w łańcuchu podwójnym z wązkiemi lesistemi dolinami, spadającemi do 300, a nawet niżej 100 m. nad p. m.; kulminacyjny punkt panamskiej kolei żelaznej leży zaledwie na wysokości 80 m. nad p. m. 3) *Andy Am. środkowej* rozciągają się między 8°15′ a 18° szer. płn., z najwyższym szczytem 4,261 m.; idą w łańcuchu podwójnym w kierunku płd.-wsch. ku płn.-zach., tworząc wyżyny, przedstawiające rozmaitość klimatu i płodów, zależną od wysokości; wiele też wulkanów czynnych i wygasłych; nie są nakoniec tak ścisłym przedziałem dla klimatu, flory i fauny, jak Andy płd. 4) *System gór meksykański*, bardziej od poprzedniego zbliżony do kierunku południkowego, rozciąga się między 16° i 34° szer. płn., z najwyższemi szczytami: Popocatepetl 5,420 m., Orizaba 5,450, Iztaccihuatl 5,205 m.; od poprzedniego oddzielony znowu zniżeniem, występującem w postaci wzgórz bazaltowych i trachitowych. Przedewszystkiem atoli cechuje te góry tworzenie obszernych wyżyn, a raczej jest to tylko obszerna, falisto się rozchodząca wyżyna; wulkany mają tu w ogólności uporządkowanie poprzeczne względem łańcucha; między przyrodą niziny nad zatoką Meksykańską a wązkiego wybrzeża oceanu Spokojnego stanowią znowu te góry stanowczy przedział. 5) *System gór Am. płn.* rozpada się na dwa łańcuchy; łańcuch wsch., zwany górami Skalistemi, czyli Rocky-Mountains, oddzielony od systemu meksykańskiego wyżyną Rio-Gila, od 36° szer. płn. ciągnie się w jednym kierunku niemal do brzegów morza płn; łańcuch zach., Sierra Nevada kalifornijskie, od krańców półwyspu kalifornijskiego zdąża również do brzegów oceanu Lodowatego; oba te łańcuchy zbliżają się najbardziej w Am. angielskiej; szczytami najwyższymi w łańcuchu wsch. zdają się być Mount Hooker 5,105 m. i Mount Elias 5,448 m., w łańcuchu zachodnim Mount Hood. Łańcuchy brzeżne odgraniczają leżące między niemi wyżyny, a spadek gór Skalistych jest ku wschodowi spadzistszy, niż ku zachodowi; zapory przez te góry stawiane mogły przebyć tylko najruchliwsze organizmy. Działalność wulkaniczna występuje tylko w łańcuchu zachodnim.—Ustrój pionowy **A**-i uzupełnia sześć oddzielnie stojących systematów, wogóle nie przechodzących wymiarów gór średnich. W Am. płd. *Sierra Nevada de Santa Marta*, najmniejsze co do rozciągłości, ale najwyższe, wpośród dwóch odnóg Andów, między rzeką św. Magdaleny a zatoką Maracaybo, ze szczytem el Picache przeszło 5,000 m. *Łańcuch gór Wenezueli* z najwyższym szczytem Silla de Caracas 2,630 m. Góry *Sierra Parime* w Gujanie na znacznej przestrzeni, szczyt najwyższy 2,500 m. *Góry brazylijskie* zajmują niemal szóstą część powierzchni A. płd., najwyższe szczyty około 2,712 m., wnętrze zaś tej okolicy stanowi wyżynę na 300 m. wzniesioną. W Ameryce płn. system *appalacho-akadyjski*, którego wysokość średnia wynosi 880 m., a najwyższy szczyt Black Dome dochodzi 2,044 m. Szósty nakoniec z tych systematów oddzielnych stanowią góry, wznoszące się na wielkich Antyllach między Ameryką północną i południową, ale w swej najniższej części pokryte morzem. — Na wschód wielkiego systemu południkowego rozciągają się w tymże kierunku niezmierne równiny, między sobą często połączone i między nizkiemi systemami gór wschodnich dochodzące często do oceanu; równinami takiemi w Ameryce południowej są: *Pampas de la Plata*, obejmujące najpiękniejsze łąki, *Llanos* (stepy) Amazonki i Orenoko, niziny Gujany i rzeki św. Magdaleny, w północnej zaś wybrzeża oceanu Atlantyckiego, *sawanny* Mississipi i obniżenie ku oceanowi Północnemu.

Rzeki i jeziora. Na rozległych równinach Ameryki rozpościera się obfitsza, aniżeli w jakiejkolwiek innej części świata, sieć rzek i jezior. Z wyjątkiem rzek Jukon, Fraser, Kolumbji i Kolorado, które dążą do oceanu Spokojnego, i Mackensie, wylewającej się do oceanu Półn., wszystkie ważniejsze rzeki A-i wpadają do oceanu Atlantyckiego. Działy wodne przeważnie są tak nieznaczne, że często ustala się łączność różnych systemów rzecznych. Do zatoki Hudsońskiej wpadają rzeki Nelson i Churchill, z których pierwsza przepływa jezioro Winnipeg, druga pozostaje w łączności z jeziorem Atabasca. Bogaty system jezior tej okolicy znajduje odpływ w rzece św. Wawrzyńca. Jeziora Kanadyjskie, zajmujące obszar 253,300 klm. kw., połączone są między sobą wązkiemi kanałami, a w szczególności jezioro Erie z niżej położonem jeziorem Ontario łączy się rzeką Niagara, długą na 45 klm, która w pośrodku swego biegu tworzy słynny wodospad Niagary. Do zatoki Meksykańskiej uchodzi potężna Mississipi-Missuri, która wraz z dopływami swemi tworzy drogi wodne długości 4,130 klm. Bardziej na za-

chód płynie Rio Grande del Norte. W Ameryce płd. największe rzeki są: Orinoko, La Plata, a zwłaszcza Amazonka (rzeka Amazonek), najpotężniejsza na ziemi rzeka.

Budowa geologiczna A-i znana jest bardzo niejednostajnie, gdy bowiem okolice jedne zbadane już są szczegółowo, inne zgoła przez geologów tknięte nie zostały. Na wschodzie przeważają skały krystaliczne w połączeniu z przedjurajskiemi; nowsza działalność wulkaniczna jest tej stronie lądu obca zupełnie. Na zachodzie natomiast, w Kordyljerach i Andach, napotykamy skały nietylko krystaliczne, paleozoiczne i tryasowe, ale także utwory okresów nowszych, jurajskie, kredowe i trzeciorzędowe, a obok tego potężne masy wyrzutowe wulkanów czasów obecnych. Olbrzymia ta ściana górska, ciągnąca się wzdłuż całego lądu, wzniosła się już wprawdzie w końcu okresu paleozoicznego, ale dopiero w okresie trzeciorzędowym pokłady osadowe ułożyły się w fałdy, które wytworzyły tak rozległe łańcuchy górskie, gdzie na wielu punktach dotąd utrzymuje się działalność wulkaniczna. W A-ce północnej pokłady krystaliczne występują w ogólności w silnym rozwoju, znaczna wszakże część lądu tego utworzona jest i z osadów morza paleozoicznego. Ze skał wybuchowych napotykają się tu porfiry. Z początkiem okresu dewońskiego ląd znacznie się rozszerzył przez stopniowe podniesienie. Formacja węglowa zajmuje znaczne obszary między Aleganami a Mississippi; silnie także rozwiniętą jest formacja kredowa. Okres lodowy pozostawił znaczne ślady w utworach dyluwjalnych, ciągnących się aż do 39° szerokości płn., dokąd sięgają głazy narzutowe. Nowego zwłaszcza pochodzenia jest półwysep Florydzki, utworzony z napływów, złożonych na podstawie skał koralowych. Obecnie jeszcze w wielu miejscach wybrzeża ulegają przeobrażeniom przez powolne podnoszenia i zniżania.—W **A**-ce płd. podłoże skał krystalicznych rozprzestrzenione jest głównie w Brazylji, pokłady paleozoiczne zajmują w **A.** płd. drobne tylko przestrzenie, natomiast rozległe rozprzestrzenienie posiadają średnie i nowsze utwory tryasowe. Działalność wulkaniczna miała też udział nader znaczny w ukształtowaniu powierzchni; najwyższe szczyty są pochodzenia wulkanicznego. Wzdłuż całego wybrzeża wschodniego wyraźne są ślady znacznego podniesienia lądu.

Bogactwa mineralne **A**-i są nader obfite. W licznych miejscach znajdują się pokłady złoto i srebronośne, które od czasu odkrycia **A**-i dostarczyły dotąd 6,000,000 klg. złota i przeszło 167,000,000 klg. srebra. Również rozprzestrzeniona jest miedź, dalej rudy żelaza, cyny, ołowiu; rtęć znajduje się w Kalifornji i Peru. W napływach Brazylji znajduje się djament, korund, topaz i inne drogie kamienie, szmaragdy i opale w Kolumbji. Niemniej słynie **A.** z obfitości węgli kamiennych, oleju skalnego, guana; siarka występuje w wielu okolicach wulkanicznych; sól kamienna znajduje się głównie w Stanach Zjednoczonych, saletra, siarczan sody, boraks i inne sole w Kalifornji, Chile, Nevadzie.

Klimat. Rozkład wód i lądu, jako też ukształtowanie powierzchni wywiera w **A**-ce wpływ na klimat nader wyraźny. Kierunek gór dozwala na przebieg swobodny prądów atmosferycznych z płn. na płd. Obie części **A**-i, północna i południowa, mają postać trójkątów, ale różnice ich klimatyczne są bardzo znaczne. stąd głównie, że **A.** północna zajmuje rozległość największą w okolicach biegunowych i umiarkowanych, południowa zaś w zwrotnikowych. Ciągnąc się przez wszystkie strefy klimatyczne naszej planety, z wyjątkiem jedynie zimnej strefy południowej, rozpada się **A.** na kilka naturalnych obszarów klimatycznych. Obszar klimatu biegunowego sięga do izotermy 0°, która na zachodzie przebiega pod 60° szerokości, ale na wschodzie obniża się aż do 50°. Zimy nie są wprawdzie tak mroźne, jak na północy azjatyckiej, ale chłodne lata sprowadzają nizką temperaturę średnią roku. W obszarze umiarkowanym **A**-i północnej, od izotermy 0° do 20°, wyróżnić można trzy strefy podłużne. W pasie zachodnim lata są skwarne, a zimy mroźne; sprzeczności tej nie łagodzi powietrze morskie, w zimie bowiem panują tu wiatry płn.-wschodnie, w lecie płd.-zachodnie. Opady atmosferyczne wzmagają się ku płd., najobfitsze są w zatoce meksykańskiej; obszar cały prawie należy do regjonu leśnego. Pas drugi, po za 100° długości zach. względem Greenwich, ma charakter stepowy, przechodzący stopniowo w istne pustynie; opady tu słabną, stoki bowiem Sierra Nevada i gór Skalistych zatrzymują wilgoć sunących po nich prądów powietrznych. Pas trzeci obejmuje wybrzeża oceanu Spokojnego, zbliżone pod względem klimatu do Europy zachodniej; na płn. obfite opady przypadają przeważnie na jesień, na płd. panują deszcze podzwrotnikowe zimowe, a lata są suche.—Meksyk, **A.** środkowa i Indje zach. przedstawiają klimat zwrotnikowy, mają okres deszczów przy najwyższym stanie słońca, ale pasaty, sunące po wschodnich stokach gór, przez rok cały utrzymują opady dostateczne; stąd po stronie tej napotykamy lasy nieprzebyte, gdy po stronie zachodniej lasy poprzerywane są sawanami.—Brazylja południowa, Argentyna i Patagonja należą do strefy umiarkowanej płd. W lecie między 30° a 40° szer. płn. panują na wybrzeżu wiatry południowe i płd.-zachodnie, dalej ku płd. głównie płn.-zachodnie i zachodnie; w zimie są wiatry co do swej siły i kierunku bardzo zmienne. Na wybrzeżu wsch. ciepłe wiatry północne usuwane są przez suche i chłodne wiatry płd.-zachodnie, albo wilgotne wiatry płd.-wschodnie. Od 4° do 30° szer. płd. rozciąga się obszar prawie bezdżdżysty, do czego przyczynia się nie tylko tama Andów, nie dopuszczająca rozległego

krążenia wiatrów, ale i zimny prąd morski peruwjański, ponad którym wiatry morskie stygną, a następnie, rozgrzewając się ponad rozpalonem wybrzeżem, stają się niezdolne do wylewania deszczu. Jedynie gęste mgły (garuas) utrzymują tam skąpą roślinność. Poza 30° szer. płd. ciągnie się obszar płd.-chilijski z obfitemi deszczami zimowemi, aż do 40°, gdzie na wybrzeżu Patagonji panują wiatry zachodnie; jest to jedna z najobfitszych w deszcze okolic ziemi, skąd też wybrzeże zachodnie pokryte jest lasami, gdy na wschodzie ciągną się równiny suche i jałowe.

Flora. Taka rozmaitość klimatów sprawia też, że na lądzie amerykańskim występują wszelkie typy, jakie wyróżniać możemy w roślinnej powłoce ziemi. W Ameryce północnej odróżniamy florę strefy arktycznej i umiarkowanej, lasów i prerji, florę nadbrzeżną kalifornijską i część flory neotropikalnej. Flora arktyczna rozciąga się mniej więcej do 65 stopnia szerokości północnej, od cieśniny Beringa do oceanu Atlantyckiego. Jest to obszar tundrów, czyli stepów mchem porosłych, zupełnie do uprawy niezdatnych. Gdzieniegdzie tylko spotyka się tu karłowate brzozy, olchy i wierzby; znajdujemy też tu różne gatunki jagód i różę alpejską. Lasy, które charakteryzują sferę umiarkowaną, dochodzą z jednej strony do ujścia rzeki Kolumbji, a z drugiej dosięgają ujścia Mississipi. Lasy te przedstawiają w ogólności większe urozmaicenie, aniżeli europejskie, a chociaż przeważnie są to też same rodzaje drzew, co w Europie, różne są jednak ich gatunki. Na południe względem równoleżnika 43° szer. płn. przeważają drzewa szerokolistne, zawsze zielone, między któremi uderzają szczególnie olbrzymie drzewa mamutowe (Sequoja gigantea), dalej drzewa oliwne, tuje, cyprysy, platany, magnolje, katalpy. Obszar stepów i prerji **A.** północnej ciągnie się na południe od obszaru lasów i sięga prawie do zwrotnika; odpowiada on stepom Europy wschodniej i Azji środkowej. Zima jest tu surowa, wiosna krótka i dżdżysta, a lato suche; rośliny rozwijają się tu od maja do lipca i składają się z nizkiej i suchej trawy, śród której gdzieniegdzie rosną kaktusy (Opuntia missoriensis), najwybitniejsi przedstawiciele tego obszaru. Obszar kalifornijski obejmuje wązki pas nadbrzeżny, między górami S. Newada i oceanem, a warunki tameczne sprzyjają rozwojowi roślinności; z pomiędzy drzew liściastych, zawsze zielonych, zasługują na uwagę laury id ęby, lipy, jesiony, kasztany, oraz odwieczne olbrzymie drzewa mamutowe. Obszar flory neotropikalnej obejmuje prawie cały Meksyk, Florydę, Antylle, Amerykę środkową i większą część Ameryki południowej aż do źródeł Urugwaju. Flora Meksyku i A-i środkowej zmienia się zależnie od wysokości i natury gruntu. Rozróżniają tu pas gorący z roślinnością zwrotnikową, pas umiarkowany, gdzie dęby wiecznie zielone mieszają się z roślinami zwrotnikowemi, i pas chłodny (na wysokości 2,800 m. do 3,000 m.), gdzie rosną dęby i drzewa iglaste. W pasie gorącym znajdują się palmy, kaktusy, dosięgające ogromnych wysokości, agawy i ananasy; jest tu więcej niż 500 gatunków storczyków, z których najważniejszą jest wanilja. Ameryka środkowa i wyspy Antylskie posiadają florę zwrotnikową nader bogatą, która ma wiele wspólnego z florą meksykańską. Na Antylach uprawiają rośliny pierwszorzędnej wagi, jak kawę, trzcinę cukrową, tytuń, bawełnę. A. południowa przedstawia najbogatszą i najbujniejszą wegetację na świecie. Od 2° szer. płn. do 33° szer. płd. istnieje flora zwrotnikewa. Rosną tu niezmierzone lasy dziewicze, wykazujące niesłychaną rozmaitość obok nadzwyczajnej bujności wzrostu. Śród olbrzymów leśnych dosięgających 70 m. wysokości, napotykamy orzech amerykański, różne gatunki palm, drzewa gumowe, chinowe i chlebowe. W Andach zwrotnikowych pasy roślinne zmieniają się zależnie od wysokości. W niezmierzonych lasach Brazylji rośnie kakaowiec, orzech para v. amerykański, krzak ipekakuany, ananas i maniok. We wnętrzu przeważa forma stepu (sawanny) albo lasu, zwanego „catingas," którego drzewa tracą liście w czasie suchej pory roku. Pampasy są prawie wyłącznie pokryte trawą, t. zw. pampasową. Chili przedstawia obszar przejściowy od flory neotropikalnej do południowej; uprawa zbóż, wina i owoców stoi tu na wysokim stopniu. Obszar flory południowej i antarktycznej zaczyna się przy 40° szer. płd.; dzięki wilgotnemu klimatowi i łagodnej temperaturze gęste lasy tego obszaru złożone są przeważnie z drzew wiecznie zielonych, jak buk południowo-amerykański lub araukarja.

Świat zwierzęcy Ameryki daje się ugrupować w dwa wielkie obszary: jeden obejmuje **A.** północną, od strefy podbiegunowej do Meksyku (obszar nearktyczny), drugi zaczyna się w Meksyku i ciągnie aż do przylądka Horn (obszar neotropikalny). Fauna obszaru nearktycznego przypomina bardzo faunę europejską. Wśród ssących znajdujemy tu: niedźwiedzia, borsuka, kunę, tchórza, wilka, żbika, jelenia i t. d. Niektóre jednakże gatunki tutejsze nie spotykają się nigdzie więcej i stanowią wyłączną właściwość **A.**; takimi są, na północy, wół piżmowy (Ovibos moschatus), a bardziej na południe bizon, czyli żubr amerykański, największe zwierzę lądowe Ameryki; niedawno jeszcze olbrzymie stada bizonów zajmowały przestrzenie stepowe na zachód od rz. Mississipi, lecz dziś użyteczne to zwierzę jest już prawie zupełnie wytępione. Dalej charakterystycznemi są mięsożerne z rodzaju śmierdziela, gryzonie, jak piżmoszczur, świstak stepowy, wiewiórka czarna, która szybko się rozmnaża i staje się niekiedy plagą rolników, urson czyli jeżoświń; nakoniec, workowate mają swego przedstawiciela w dydelfie v. opossum. Wśród

ptaków znajdujemy orła, myszołowa, kruka, kosa, drozda, wróbla, ziębę—w odmianach, zbliżonych do europejskich. Do charakterystycznych ptaków zaliczyć tu należy: indyka, żyjącego w lasach w stanie dzikim, jarząbka kupido (Tetrao Cupido), kolibra (Trochilus colubris) i zieloną papugę (Conurus carolinensis). Dział gadów i płazów jest bardzo bogaty i zawiera wiele gatunków charakterystycznych, jak grzechotnik, aligator w dorzeczu Missisipi, żółw jaszczurowaty, olbrzymie żaby, żmije i salamandry. Ryby reprezentowane są bardzo obficie w rzekach i jeziorach; jest ich tu przeszło 900 gatunków. Organizmy niższe, jak mięczaki, owady, robaki i t. d., również wykazują bardzo wiele gatunków, które przeważnie zbliżone są do odpowiednich europejskich.— Obszar neotropikalny obejmuje Meksyk, Antylle, Amerykę środkową i południową. Ta część **A.** przedstawia ogromną rozmaitość powierzchni; jeżeli zaś dodamy tu jeszcze, że **A.** południowa, przy swojej dalekiej rozciągłości ku południowi, rozpościera się też szeroko w strefie umiarkowanej, to zrozumiemy, że w miarę tego i świat jej zwierzęcy jest niezwykle charakterystyczny, urozmaicony przez posiadanie typów, sobie tylko właściwych. Z ssących znajdujemy tu przeszło 50 gatunków małp, które zamieszkują drzewa i dlatego obdarzone są długimi ogonami, służącemi im do czepiania się konarów; małp antropomorficznych niema tu zupełnie. Ogromnie rozpowszechnione są tu bezzębne, które znajdują obfity pokarm w licznych i rozmaitych owadach; przedstawicielami ich są mrówkojady, pancerniki i leniwce. Drapieżne mają swoich przedstawicieli w sześciu gatunkach kotów, z których najważniejsze są jaguar i puma. Przeżuwające są tu reprezentowane bardzo słabo; wołów i owiec niema tu prawie wcale, są tylko małe jelenie, lamy, guanaco na wysokich płaskowzgórzach Andów. Fauna ornitologiczna obszaru neotropikalnego pod względem wielości i rozmaitości gatunków przewyższa wszystkie inne obszary na całej kuli ziemskiej. Jest tu 58 rodzajów kolibrów, które na południe dosięgają Ziemi Ognistej, a w powietrzu przekraczają śnieżną linję Andów. Z drapieżników spotykamy tu orła, sępa, jastrzębia, sokoła i sowę; szczególnie zasługuje na uwagę sęp królewski, czarny urabu i słynny kondor andyjski. Jedynym wielkim ptakiem biegającym jest struś południowoamerykański, zwany nandu. Wężów liczą tu do 16 rodzin; ogromem wyróżnia się szczególnie boa dusiciel. Z jaszczurek żyje tu legwan i bazyliszek. Mnóstwo gatunków żółwi przynosi mieszkańcom różne korzyści, jak Testudo arrua, którego jaja stanowią ulubiony przysmak. Ryb w samem dorzeczu Amazonki znamy daleko więcej gatunków, aniżeli w całym oceanie Atlantyckim; szczególnie charakterystyczne są: węgorz elektryczny i ogromny Arapaima gigas, który dosięga 3 metrów długości i 100 klg. wagi. Bogaty jest także świat owadów; nigdzie nie spotykamy tak rożnobarwnych motyli, tak żywo świecących owadów jak w **A.** południowej; lecz zarazem mnóstwo wstrętnych skorpjonów, stonogów i pająków, jak również i dokuczliwych moskitów stanowi tu istną plagę mieszkańców. Jako cechę ogólną fauny amerykańskiej, przytoczyć jeszcze należy, że zwierzęta tameczne co do wielkości i siły ustępują typom zwierzęcym lądu starego. Największemi zwierzętami **A.** są niedźwiedź brunatny i bawół; niema tu ani słonia i wielbłąda, ani żyrafy i nosorożca. Wspaniałemu lwu afrykańskiemu odpowiada tu trwożliwa puma, a królewskiemu tygrysowi—jaguar. Natomiast gady i płazy nowego świata odznaczają się ogromną siłą.

Ludność **A.** według obliczeń, dalej przytoczonych, wynosi 123,000,000 miesz., co daje 3 mieszk. na 1 klm. kw. Ludność ta dzieli się na *mieszkańców pierwotnych* i *przybyszów*. Do pierwszych należą: *Indjanie*, stanowiący osobną rasę amerykańską i rozpadający się na mnóstwo plemion z 400 przeszło narzeczami; słynny fizjolog Morton dzieli ich na 2 główne szczepy: a) *Tolteków* (obejmujących cywilizowane ludy Meksyku, Peru i Nowej Grenady); b) *Amerykanów* (do których należą gałęzie: Apalachska, Brazylijska i Patagońska); *Eskimosowie* (rasa Mongolska) w Grenlandji, Labradorze i na całym półn. wybrzeżu oceanu Lodowatego. Do drugich należą: 1) *Europejczykowie* czyli *biali*, którzy panują nad całą **A.**; w południowej części *szczep romański* (Hiszpanie i Portugalczycy), w półn. zaś *germański* i to przeważnie brytański (Anglo-Amerykanie), Niemców tylko 5 miljon.;—Europejczycy zrodzeni w płd. i środkowej **A.** z rodziców europejskich nazywają się kreolami; 2) *Mieszańcy* czyli *Kolorowi* (20 mil.), do których należą: Metysowie, Mulatowie, Zambos v. Chinos, Quarteronowie i t. d.; 3) *Negrowie* (11 mil.), należą do rasy Etjopskiej; sprowadzeni przez Europejczyków do robót z Afryki jako niewolnicy, są w Stanach Zjednoczonych od 1865 r., a w Brazylji od 1871 wolni, na Haiti założyli niezależną respublikę; 4) *Chińczycy* i wschodnio-indyjscy *Kulisi* w wielkiej ilości sprowadzani w ostatnich czasach do robót. Liczba mieszkańców, pierwotnych zmniejsza się z każdym rokiem, a za to liczba przybyszów z innych części świata wzrasta nieustannie. Główne zatrudnienia Indjan ograniczają się prawie wyłącznie rybołówstwem i myśliwstwem. Że pośród innych mieszkańców Ameryki wszystkie gałęzie kunsztów, wiedzy i przemysłu w rozmaitym stopniu rozwoju troskliwie są uprawiane, o tem, zdaje się, że i nadmieniać niema potrzeby. — *Języki*. Z europejskich najbardziej rozpowszechnione są: angielski, portugalski i hiszpański; mniej francuski i niemiecki. Co się tycze języków pierwotnych narodów amerykańskich, ob. Indjanie.—*Re-*

ligja. Kościół Rzymsko-Katolicki w południ. **A.**; protestancki z mnóstwem sekt (Luteranów, Reformowanych, Baptystów, Metodystów i t. d.) w półn. **A.** (ob. Amerykańskie wyznania religijne, Żydzi (miljon) i poganie (3 mil.), których liczba coraz bardziej się zmniejsza.

Handel wszystkich krajów amerykańskich z pozostałą resztą świata oceniany jest na 12 miljardów rocznie. Najważniejsze punkty handlowe w Ameryce półn.: Kwebek, Montreal, Boston, New-York, Filadelfja, Baltimore, Nowy Orlean, San Francisco, Veracruz; w Indjach Zachodnich: Hawana; w Ameryce południ.: Rio Janeiro, Montevideo, Buenos Ayres, Valparaiso, Callao. Dla handlu wewnętrznego, ze wzrastającą jednak dążnością do wywozu za granicę, ważne znaczenie mają: Chicago, St. Louis, Cincinnati, Louisville, Milwaukee, Cleveland, Pittsburg, Buffalo i in. **A.** połączona jest z Europą wieloma linjami żeglugi parowej, jak również z Australją i Azją. Liczne koleje żelazne łączą wybrzeża wschodnie z zachodniemi; w **A.** środkowej od wielu lat istnieje panamska kolej żelazna, gdy tymczasem projekt kanału panamskiego nie został urzeczywistniony. Pod względem długości linji kolei żelaznej **A.** prześcignęła Europę, posiada bowiem 350,000 klm., z których 270,000 wypada na same Stany Zjednoczone. Związek telegraficzny z Europą utrzymuje 6 linji telegrafów podmorskich, z Azją jedna.

Przestrzeń i ludność państw amerykańskich.

	klm. kw.	mieszk.	na 1 klm. kw.
Ameryka północna:			
Ameryka podbieg.	524,080	—	—
Grenlandja	2,169,750	10,516	—
Półn. Amer. ang.	9,189,170	5,035,722	0.6
Bermudy (ang.)	50	15,013	300
Posiadłości francuskie	235	5,983	25
Jeziora Kanadyjskie	238,971	—	—
Stany Zjednoczone	9,212,300	62,982,244	7
Meksyk	1,946,523	11,885,607	6
Razem	23,281,079	79,935,085	3
Ameryka środkowa:			
Honduras (ang.).	21,475	31,471	1.5
Guatemala rzeczp.	125,100	1,452,003	12
Honduras „	119,820	381.938	3
Salvador „	21,070	777,895	32
Nicaragua „	123,950	312,845	2
Costarica „	54,070	262,700	4
Razem	465,485	3,218,852	6
Indje Zachodnie:			
Wielkie Antyle:			
Kuba i w. sąsiednie (hiszpańskie)	118,833	1,631,687	14
Haiti	28,678	960,000	33
Dominikańs. rzeczp.	48,577	417,000	9
Jamaika (ang.).	10,859	639,491	59
Caymana wyspy (ang.).	584	2.400	4
Puerto Rico (hiszp.).	9,314	798,566	86
Razem	216,843	4,449,144	20
Bahama (ang.).	13,960	47,565	3
Caicos i Turks wyspy (ang.).	575	4,744	8
Razem	14,535	52,309	4
Wirgińskie w. (ang.).	165	4,639	28
Ś-ty Krzyż (duńsk.)	218	19,783	90
Św. Tomasza (duń.).	86	12,019	140
St.-John (duń.)	55	984	18
Razem	524	37,425	70
Małe Antyle:			
Anguilla (ang.).	91	3,609	41
Św. Marcina (fran. i holend.)	99	7,463	75
Św. Bartłomieja (franc.).	21	2,674	127
Saba (holend.)	13	1,883	145
Św. Eustachy (holend.)	21	1,588	75
Św. Krzysztof (ang.)	176	30,876	175
Nevis i Redonda (ang.)	118	13,087	111
Barbuda (ang.)	189	36,699	83
Antigua (ang.)	251		
Montferrat (ang.)	83	11,762	142
Gwadelupa (fran.)	1,603	142,294	89
Marie Galante (franc.)	149	14,268	96
La Désirade (fran.)	27	1,398	50
La petite Terre (fran.)	3	—	—
Les Saintes (fran.)	14	1,624	92
Dominika (ang.)	754	26,841	35
Martynika (fran.)	988	175,863	178
Św. Łucji (ang.)	614	41,713	68
Św. Wincentego (ang.)	381	41,054	107
Grenada (ang.)	430	58,209	124
Barbados (ang.)	430	182,306	424
Tabago (ang.)	295	18,353	62
Trinidad (ang.)	4,544	208,030	46
Razem	11,294	1,021,684	90
Wyspy „Pod wiatrem:“			
Aruba (holend.)	165	7,743	47
Curassao (holend.)	550	26,245	48
Bonaire (holend.)	335	3,821	11
Wyspy Ptasie, Los Roques, Orchilla i Blanquilla	231	—	—
Razem	1,281	37,809	30
Indje Zachodnie:	244,477	5,598,371	23
Ameryka południowa:			
Wenezuela	1,043,909	2,323,527	2
Gujana angielska	229,600	284,887	1
„ holenderska	129,100	68,873	0.5
„ francuska	78,900	29,637	0.4
Brazylja	8,361,350	14,602,335	2
Paraguay	253,100	330,000	1
Urugnay	186,920	706,524	4
Argentyna	2,789,400	3,793,800	1
Chili	776,000	3,267,000	4
Boliwia	1,334,200	1,434,800	1
Peru	1,137,000	2,980,000	3

	klm. kw.	mieszk.	na 1 kl. kw.
Ekwador	307,243	1,204,400	4
Kolumbia	1,330,875	3,320,530	3
Razem	17,957,588	34,646,213	2
Ameryka	41,948,630	123,398,521	3
Posiadłości europejskie:			
Anglja	9,474,750	6.724,179	0.7
Hiszpanja	128,147	2,430,253	19
Francja	81,993	377,330	4
Niderlandy	130,230	124,035	0.8
Danja	88,459	56,257	0.6
Razem	9,903,579	9,702,054	0.9

Historja. Czy **A.** była rzeczywiście znana starożytnym, jak niektóre wskazówki u pisarzów greckich i rzymskich dowodzić się zdają, żadnej dotąd niema pewności. Rownież nie ostało się wobec nowszej krytyki twierdzenie, jakoby Chińczycy od V w. po Chr., znali już **A.** Za to nie ulega wątpliwości, że Normanowie w X już w. odkryli podbiegunowe krainy **A.**; 983 zwiedził Grenlandję islandzki kolonista *Eryk Rudy*, a 986 zagnany burzą *Bjarne Herjulfson*. Syn Eryka *Lejf* przedsięwziął 1000 r. umyślną podróż, podczas której odkryte przez siebie ziemie dokładnie opisał i odpowiedniemi do ich natury oznaczył nazwiskami: *Helluland* (Newfundland) *Markland* (Nowa Szkocja i okolice przy ujściach św. Wawrzyńca) i *Vinland* (wybrzeże między Bostonem a New-Yorkiem). Vinland (kraina radości) stała się główną kolonją Normanów. Kolonja ta istniała do końca XV stulecia, kiedy przez napady Eskimosów i czarną śmierć do szczętu zniszczona została, a równocześnie zginęła i pamięć o niej w Europie. Takim sposobem odkrycia i wyprawy Normanów (ostatnia w r. 1347) nie miały poważnych rezultatów. Por. *Antiquitates Americanae* (Kopenhaga, 1845). Właściwe odkrycie **A.** zawdzięczamy *Krzysztofowi Kolumbowi*, który w dwu pierwszych podróżach (1492—1493 roku) odkrył Indje Zachodnie, w trzeciej 1498 okolice ujścia Orinoko, w czwartej 1502 część wschod. wybrzeża środkowej **A.** Równocześnie i później odkryli: Cabot Newfunlandję (1497), Alonzo de Hojeda i Amerigo Vespucci Gujanę (1499), Portugalczycy: Cabral Brazylję (1500) i Cortoreal Labrador (1500—1501). Hiszpanie: Yanez Pinzon i Diaz de Solis Yucatan (1507), Ponce de Leon Florydę (1508), Balboa Panamę i ocean Wielki (1513), Diaz de Solis La Piata (1516), Grijalva wschod. Meksyk (1515), podbity (1519—21) przez Ferdynanda Corteza, Magellan, Portugalczyk w hiszpań. służbie, w pierwszej podróży około świata nazwaną od niego cieśninę (1520), Pizzaro, Almagro i Ferdynand de Luque zdobyli Peru i Chili (1526—34), Grijalva Kalifornję (1533), Francuz Cartier r. ś. Wawrzyńca i Kanadę (1534—1535), Hiszpan Fernando de Soto krainę Mississipi (1539—43), a Orellana przejechał rz. Amazonek (1541). W tym samym czasie różni awanturnicy hiszpańscy przebiegają **A.** środkową i południową, gdy tymczasem Portugalczycy próbują zwiedzić Brazylję, a Jakób Cartier dopływa po rzece św. Wawrzyńca aż do miejsca, gdzie się znajduje miasto Montréal (1535). W pięćdziesiąt więc lat po odkryciu Nowego Świata brzegi jego były już mniej więcej znane i określone przez Europejczyków; wyjątek stanowiła jedynie północna i północno-zachodnia część jego. Po okresie odkryć nastąpił okres kolonizacji, a raczej bezgranicznej eksploatacji kopalnych bogactw **A.** Plemiona indyjskie ginęły pod naciskiem Hiszpanów i Portugalczyków, którzy, powodowani zazdrością, starali się wszelkiemi siłami wydalić z granic Nowego Świata Francuzów i Anglików, lecz nie mogli im jednak przeszkodzić w opanowaniu Kanady i Stanów Zjednoczonych. Francuzi zostali tylko usunięci z Brazylji przez Portugalczyków, a z Florydy przez Hiszpanów, i dwa te narody podzieliły same między sobą całą Amerykę środkową i południową.— W ciągu XVII i XVIII wieku rezultaty odkryć i badań były o wiele szczuplejsze; naprzód posunięto głównie badania brzegów północnych Ameryki i okolic podbiegunowych. Podróżnicy angielscy Baffin i Hudson odkryli morza, które noszą dziś ich nazwiska; Quadra i Vancouver, a później Cook, sprostowali wiadomości żeglarzy hiszpańskich, dopełnili rezultatów badań Beringa i dowiedli zupełnego oddzielenia lądu Starego od Nowego. Co się tycze poznania wnętrza Nowego Świata, to myśliwi i misjonarze francuscy XVII wieku, prowadząc dalej dzieło rozpoczęte przez Cartier'a i Champlain' a, dotarli aż do wielkich jezior Kanadyjskich i zbadali rzekę Mississipi aż do jej ujścia. Na południu proces badania nieznanych krain postępował daleko wolniej i dopiero znakomitemu Humboldtowi (1799—1804) zawdzięczamy dokładne i gruntowne zbadanie charakteru i stanu całej północnej części Ameryki południowej. Prace Humboldta otworzyły drogę innym badaczom i pozwoliły spojrzeć jasno w przyrodę i dzieje Nowego Świata. Pierwsza połowa XIX stulecia szczególnie obfitowała w wyprawy naukowe, których celem było wszechstronne zbadanie Ameryki i sporządzenie dokładnych jej map. Spix i Martius swoją wyprawą w głąb Brazylji (1817—1820) dali początek całemu szeregowi podróży, które po nich przedsiębrali: Alcide d'Orbigny, do rzeczypospolitej argentyńskiej, Chili i Boliwji (1826—1833), Pentland w Andy (1826—1828), hrabia de Castelnau do źródeł Paragwaju i do Peru (1843—1847). W drugiej połowie naszego stulecia wyprawy naukowe były o wiele rzadsze; szczególnie ważne położył w tym okresie zasługi Crevaux, który po kolei zbadał kraje w dorzeczach rzek Amazonki, Orinoko i Laplaty (1877—1882). W badaniach Ameryki północnej osiągnięto jeszcze większe rezultaty. Podczas, gdy w pierwszych latach XIX stulecia

kraje, położone na zachodzie tego kontynentu, zaledwie umiano oznaczać na mapach,—dziś są one już doskonale poznane i jak najdokładniej zbadane. Badania, rozpoczęte w roku 1803 przez Lewisa i Clarka, były prowadzone dalej przez Pika, który zwiedził kraje, położone między źródłami rzeki Mississipi i rzeką Arkanzas (1805—1807). Dzięki narodowym interesom wielkiej rzeczypospolitej amerykańskiej i ogromnemu napływowi kolonistów, którzy wciąż posuwali się ku zachodowi, terytorjum Stanów Zjedn. jest dziś lepiej zbadane, aniżeli wiele krajów europejskich.

Rozwój cywilizacji inną poszedł drogą na północy a inną na południu. Różnica zaś ta polega na różnicy, jaka zachodziła między cywilizacją przybyszów germańskich a cywilizacją przybyszów romańskich. Hiszpanie i Portugalczycy, poddani katolickich i absolutnych monarchów, nęceni chciwością skarbów, osiadają pod nowym, osłabiającym ich klimatem; kierunki panujących tu wiatrów oddzielają ich na zawsze od Europy, krajowców zmuszają do przyjęcia (częstokroć pozornego) katolicyzmu; wyższą kulturą panują wprawdzie nad nimi, ale wychowańcy nadpsutej cywilizacji nie mogą silnych i zdrowych na obcej ziemi zaszczepić korzeni; więc chociaż związkami krwi łączą się z tuziemcami, to jednak samolubnemi prawami krępują wzajemne stosunki różnych narodowości, tamują normalny ich rozwój i nieznośnym uciskiem sprowadzają w końcu i ich i swój własny upadek. W 1810 r. rozpoczyna się walka, skutkiem której na gruzach kolonji powstały niepodległe państwa z formą rządu republikańską. Osadnicy zaś angielscy, reprezentanci pracy, przemysłu i wolności, osiadają pod klimatem podobnym swemu rodzinnemu; nie znajdują złota, ale ziemię, która ich trudy szczodrze opłaca; z macierzystym krajem swobodną utrzymują komunikację i nie mieszają się ani z tuziemcami, ani negrami; piękne nasiona przywiezione z Europy wydają błogie owoce, ujawniające się w wolnych instytucjach, powszechnej oświacie, przemysłowości i handlu; wreszcie, nie mogąc znieść nadużyć metropolji, zrzucają nienawistne jarzmo (1783), tworzą naród wolny i stanowią potężny związek państw republikańskich pod nazwą Stanów Zjednoczonych, a nowemi teorjami poczęły nawet oddziaływać silnie na starą Europę. W jednym tylko punkcie zachodzi wspólność między **A.** germańską i romańską: w jednej i w drugiej nie ma stanów uprzywilejowanych. Tem się tłómaczy zasadniczy charakter politycznego rozwoju Nowego Swiata, wyróżniający go tak stanowczo od Europy. Mimo tej ważnej wspólności przeciwne skądinąd żywioły obu cywilizacji utrzymują między niemi ciągły antagonizm i tworzą historyczne prawa konieczności, które zupełnie inaczej rządzą i rządzić będą obiema połowami amerykańskiego kontynentu.

Bibljografja: Humboldt „Examen critique de l'histoire de la géographie du Nouveau Continent“ (5 t., Paryż, 1836—39); Macgregor: „The progress of America i t. d.“ (2 t., Londyn, 1847); Andree: „America“ (2 wyd., Brunświk 1851); Peschel: „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen“ (Sztutgard, 2 wyd. 1877); Cortambart: „Tableau général de l'Amérique“ (Paryż, 1860 r.); Kohl: Geschichte der Entdeckung von **A.**“ (Bremen, 1861), Ampère: „Przejażdżka po Ameryce,“ tłómaczenie Swietlickiej (Warszawa, 1862, 2 tomy); Morton „American ethnography“ (Filadel. 1839); Waitz. „Anthropologie der Naturvölker“ (Lipsk, 1862—64, t. 4); Hellwald „Die amerikanische Völkerwanderung“ (Wiedeń, 1866); Williams: „History of the negro race in America“ (Boston, 1882, t. 2); Brinton: „The american race“ (New-York, 1891); De Costa: „The Pre-Columbian discovery of America by the Northmen“ (Albany, 1869); Gravier: „Decouvertes de l'Amérique par les Normands“ (Paryż, 1874); Winsor: „Narrative and critical history of America“ (Boston, 1886—89, t. 8); Payne: „History of the New World called America“ (Londyn, 1892); Ruge: „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen“ (Berlin, 1881); Prescott „History of the conquest of Mexico“ (1844, 3 tomy) i „History of the conquest of Peru;“ Bancroft: „History of the Pacific States“ (24 tomów); Laboulaye: „Historja Stanów Zjednoczonych“ przekład polski (Warszawa, 1880); Maréchal: Histoire contemporaine“ (Paryż, 1890); Baldwin: „Die Culturländer der alten America“ (1887); Thiersch: „Ursprung und Entwickelung der Kolonien in Nord A.“ (1880); Tocqueville: „De la démocratie en Amerique“ (1835); Ball „Notes of a naturalist in South-America“ (1887); Bancroft: „The natives races“ (1875); Andree: „Der Kampf um den Nordpol“ (1881); Cronau „America“ (1890).

Amerykanizmy, właściwości języka angielskiego w Ameryce północnej. Por. John Russel Barttlet „Dictionary of Americanisms“ (New-York, 1858).

Amerykańska rasa, ob. Indjanie.

Amerykańska zieleń, ob. Chromowa zieleń.

Amerykańskie religijne wyznania. W żadnym kraju na świecie niema tyle i tak rozmaitych wyznań, jak w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, choć oprócz zupełnej wolności i równouprawnienia, wyznania te żadnej nie doznają od rządu opieki i wszystkie utrzymują się tylko własną siłą. To także jest powodem, że jako nie będących pod dozorem rządowym, nie wiadoma jest ich liczba, i dlatego wykaz ich nie może być zupełny. Więcej znane są: 1) *Rzymsko-katolickie*, którego wyznawcy najpierwsi (przed Rogierem Wiliamsem) w stanie Marylandzkim uznali i ogłosili wolność i równość wszystkich wyznań; w roku 1789 miało ono już w Baltimorze swojego biskupa, a od r. 1808 arcybiskupa. 2) *Episkopal-*

ne czyli *Kościół Wolny Amerykański*, utworzony 1785 roku zaraz po ogłoszeniu rzeczypospolitej Ameryki północnej. Obecnie biskupów wybierają księża i świeccy na synodzie zgromadzanym co lat trzy i złożonym z dwóch izb: biskupiej i drugiej, której członkami są księża i świeccy. 3) *Kongregacjonaliści* albo *Niepodlegli*. Każda ich gmina stanowi samoistny kościół i trzymają się wyznania *Westminsterskiego* (Ewang. Reformowanego). 4) *Presbiterjanie*, bardzo blizcy pierwszych i dlatego wzajemnie się wspierają. Zarząd kościelny synodalny. Są także *Presbiterjanie Zjednoczeni*. 5) *Metodyści*. Między nimi są i *Episkopalni*. 6) *Baptyści*, najliczniejsi z pomiędzy wszystkich innych; dzielą się na *Zjednoczonych* (Kalwiniści), *Niezjednoczonych*, *Wolnej Woli* (Autonomjanie), *Sabbatorjanie* (od r. 1866), oraz *Tunkierowie*, i wiele in. 7) *Unitarjusze*, powstali z Kongregacjonalistów. 8) *Uniwersaliści*, zaprzeczają kary i nagrody po śmierci. 9) *Swedenborgjanie*. 10) *Ewangelicy Reformowani Holenderscy*. 11) *Ewan. Refor. Niemieccy*. 12) *Ewang. Augsburscy Niemieccy*. 13) *Hernhuci*, głównie w Pensylwanji. 14) *Kwakrowie: Prawowierni i Unitarjusze*, zwani także *Hicksytami*. 15) *Chrześcijanie prostoty pierwotnego kościoła*. 16) *Unjoniści* (powstali z połączenia Ewang. Augsbur. z Reform.). 17) *Kościół Wolny*. 18) *Shakers*, wierzący w tysiącletnie Królestwo Boże i mający wspólne mienie. 19) *Rappistowie*. 20) *Baumlerystowie* (od r. 1818), majątek mają wspólny. 21) *Mormonowie*. 22) *Spirytualiści*, odpowiadający europejskim spirytystom, i t. d.

Amerykańskie starożytności. Tak nazywają powszechnie architektoniczne i rzeźbiarskie szczątki po pierwotnych mieszkańcach Ameryki, sięgające czasów poprzedzających przybycie Europejczyków, a które dla badaczów stanu oświaty tamecznych narodów rzeczywiście nader są ważne. Pomniki w Ameryce północnej, a mianowicie w nizinie Mississipi, nie przedstawiają żadnych zwalisk wielkich budowli, lecz składają się tylko ze schodów, prowadzących bądź do rzek, bądź w góry, z grobel, a najwięcej z rozległych oszańcowań, służących do celów wojennych lub religijnych. Dosyć także często znajdują tutaj rozmaite sprzęty, broń, ozdoby, niekiedy nawet kształtów nadobnych, wyrabiane z miedzi, gliny, muszli, świadczące o znakomitym rozwoju handlu pomiędzy żyjącymi tu niegdyś narodami, a których świetna epoka przypada może na jakie lat tysiąc przed Chrystusem. Te nader liczne pomniki były w nowszych czasach przedmiotem gorliwych badań w Ameryce północnej; najdokładniejsze o nich wiadomości można znaleźć w dziele: „Ancient monuments of the Mississipi walley“ (Washington, 1848), przez Squiers'a i Davis'a. Nierównie wyższej oświaty i większego rozwoju cywilizacyjnego dowodzą pomniki Ameryki południowej, a mianowicie w Peru, Boliwji i Ecuador, w dawnej krainie Inkasów. Najgodniejszemi uwagi są ogromne z olbrzymich brył kamiennych wzniesione mury pod Tiahuanuco, ruiny świątyni bożka Pachacamaca, a nade-

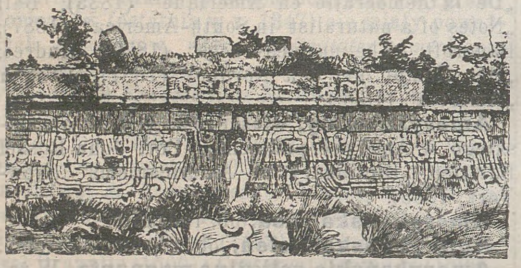

Piramida z Xochicaico (Meksyk).

Miseczka gliniana meksykańska.

Fałszywa głowa mumji peruwiańskiej.

Figura kamienna z Meksyku.

Lama gliniana z grobowca peruwiańskiego.

Naczynie gliniane z Peru.

Figurka złota z Costa-Rica.

wszystko wspaniała droga Inkasów. Czyt. pod tym względem prócz podróży Humboldta, d'Orbigny, Castelnau, Schumburgk, szczególniej Tschudirgo i Rivera „Antiguëdadas peruanas“ (Wiedeń, 1852). Do innej znowu epoki oświaty należą starożytności w Cundinamarca, gdzie za czasów hiszpańskiego podboju naród Maiscasów kwitnące państwo założył. Por. Uricoechea: „Memoria sobre las antiquëdades Neo-Granadinas“ (Berlin, 1854). Najciekawsze i najważniejsze pomniki starożytnej Ameryki przedstawiają się podróżnemu w górzystych krajach Ameryki środkowej, w starożytnym Meksyku, Gwatemali i Jukatanie, częścią odosobnione w blizkości istniejących jeszcze siedzib, częścią w nagromadzonych masach zwalisk całych wielkich miast. Główną podstawą budownictwa środkowej Ameryki jest piramida, co szczególnie widzieć się daje w pomnikach religijnych, to jest w Teokallach (domach bożych). W połączeniu z pomnikami architektonicznemi, znajdują się tu także rozmaite utwory rzeźbiarstwa, już to jako płaskorzeźby, już jako odosobnione posągi. Hieroglificzne malowidła dawnych Meksykanów, kopje i opisy meksykańskich pomników znajdują się po rozmaitych muzeach europejskich, jak np. w królewskiej bibljotece Drezdeńskiej; jednym z najpiękniejszych zbiorów starożytności meksykańskich jest gabinet Uhde'go w Handschuchsheim pod Hejdelbergiem. Załączone ryciny dają przykłady wyrobów różnych plemion amerykańskich. Por. Kingsborough „Antiquities of Mexico,“ (4 t., Londyn, 1829); Nebel „Voyage pittoresque et archéologique en Mexique“ (Paryż, 1834 roku); Squier „Nicaragua“ (2 tomy New York, 1852 roku); Waldeck „Voyage pittoresque et archéologique en Yucatan“ (Paryż, 1834). Norman „Rambles in Yucatan“ (New York, 1843); Bastian „Die Kulturländer des Alten Amerika,“ a zwłaszcza wydawnictwo: „Annual Report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution,“ Waszyngton, od 1879 r.

Figurka gliniana plemienia Totonaka.

Fajki z Ohio.

Bóg deszczu na obłokach. Rysunek Indjan z Pueblo.

Amerykański pojedynek polega na dobrowolnem samobójstwie osoby, wskazanej przez los, np. za pośrednictwem ciągnienia węzełków. Nazwa ta jest niewłaściwą podwójnie, gdyż sposób ten rozstrzygania sporu nie pochodzi z Ameryki, a powtóre nie można go nazwać pojedynkiem, t. j. walką na równą broń.

Ames, Amezjusz Wilhelm, teolog angielski, * 1578, † 1633. Prześladowany za purytanizm, uszedł do Holandji, na synodzie w Dortrechcie wystąpił gorliwie przeciwko remonstrantom i napisał dzieło przeciw Bellarminowi p. t.: „Bellarminus enervatus,“ tudzież teologję moralną, p. t.: „Medulla theologica.“

Ames, *Ahmes*, imię Faraonów egipskich, ob. Amazys.

Ames, *Ahmes*, matematyk egipski, żyjący między r. 2000 a 1700 przed Chr., autor najdawniejszego rękopisu matematycznego, który do nas doszedł. Rękopis ten, zwany *papirusem Rhind*, znajduje się w Muzeum brytańskiem. Obejmuje on działania z liczbami całkowitemi i ułamkami, zadania „hau,“ t. j. z niewiadomą, odpowiadające równaniom stopnia pierwszego. Autor oblicza też powierzchnię najprostszych figur geometrycznych, chociaż nie zawsze dosyć dokładnie. Ob. Meyerson: „O matematyce starożytnych Egipcjan“ (Ateneum, 1883, t. IV).

Amersfoort, miasto holenderskie, w prowincji Utrecht, 11,000 m. (1889); fabryki tytuniu i wyrobów wełnianych, znaczny handel.

Amethystea, *Modrastka*, rodzaj roślin z rodziny Witułkowatych. Jedyny gatunek, **A.** *coerulea*, jednoroczna, rośnie dziko w Syberji; kwiaty drobne, błękitne; u nas hoduje się jako roślina ozdobna.

Ametropia, stan oka, przy którym ognisko w takiej od siatkówki przypada odległości, że przedmioty przy akomodacji normalnej widziane są niewyraźnie; do **A**-i należy zatem zarówno krótkowzroczność, jak i dalekowzroczność.

Ametyst, minerał, odmiana fijoletowa kwarcu szklistego, krystaliczna; u szczytu kryształu barwa jest ciemniejsza; jest to drogi kamień rzędu drugiego, dosyć pospolity. Przez wyżarzenie staje się żółtym, a wreszcie się odbarwia, i w tym stanie stanowi surogat akwamarynów i topazów. Najpiękniejsze okazy pochodzą z Cejlonu. W starożytności uchodził za amulet przeciw pijaństwu, skąd nazwa. **A.** *wschodni*, z Birmy, jest to odmiana fijoletowa korundu, znacznie droższa, aniżeli **A.** zwykły. Ob. rysunek (na str. 234).

Amfiaraos, syn Oiklesa, podług niektórych Apollina, i Hypermnestry, obdarzony od bogów duchem wieszczym, miał udział w wyprawie Argonautów i łowach kaledońskich. Zginął pochłoniony przez ziemię podczas wojny tebańskiej.

Po śmierci wzniesiono mu świątynię, której wyrocznia była w wielkiem poważaniu.

Amfiartrosis (anat.), ob. Staw.

Amfibiczne rośliny, rośliny wodne, które mogą przystosowywać się i do życia lądowego, jak np. rdest wodny *(Polygonum amphibium)*.

Amfibje *(Amphibia)*, ob. Płazy.

Ametyst.

Amfibol, ogólna nazwa grupy krzemianów, obejmującej minerały krystalizujące w słupy jednoskośnosiowe, często też występujące w masach zbitych lub włóknistych. C. wł.=2,9—3,3, twardość=3—4. Barwy rozmaitej, blask szklisty tub jedwabisty. Główne typy są: **A.** *biały, tremolit, gramatyt* — podwójny krzemian wapna i magnezji; często włóknisty, wtedy stanowi rodzaj azbestu. **A.** *czarny*, czyli *hornblenda*, **A.** żelazisty, pospolitszy od poprzedniego. Gdy kryształy są długie, iglaste, **A.** naz. *aktynol* albo *kamień promienisty*. **A.** stanowi część składową wielu skał: syenit jest granitem amfibolowym, dioryt albitem amfibolowym.

Amfibolit, skała krystaliczno-łupkowa, utworzona prawie wyłącznie z hornblendy, czyli z amfibolu ciemno-zielonego lub czarnego. W zbitej masie często występują piękne kryształy hornblendy. Często też **A.** zawiera domieszki innych minerałów, jak spatu polnego, kwarcu, miki, granatu czerwonego, epidotu. **A.** znajduje się głównie w gnejsach, w postaci pokładów lub kłębów. Jeżeli **A.** przedstawia budowę łupkową, nazywa się *łupkiem amfibolitowym* lub *hornblendowym*.

Amfibolitowy łupek, ob. Amfibolit.

Amfibolja, Amfibologja, Amfilogja, dwuznaczność, powstająca z niejasnego szyku lub rozmaitego znaczenia wyrazów. Jedną z jej zmian jest kalambur. W filozofii znaczy ona zamianę i pomieszanie pojęć.

Amfibrach, grec.: *z obu stron krótki*, tak się nazywa trzyzgłoskowa miara wiersza: ⏑ — ⏑, np. korona.

Amficyon, *Amphicyon*, rodzaj zaginionych zwierząt drapieżnych z rodziny psów; były to zwierzęta różnej wielkości, stanowiące ogniwo pośrednie między rodziną psów i niedźwiedzi.

Amfidamas, syn Buzyrysa, króla egipskiego, który wszystkich cudzoziemców zarzynał bogom na ofiarę; zabity, pospołu z ojcem, przez Herkulesa, gdy mu gotowali zasadzkę.

Amfidamas, król Eubei, poległy w bitwie z Erytrejczykami. Na jego pamiątkę synowie ustanowili igrzyska, na których Hezjod otrzymał pierwszą nagrodę poezji, złoty trójnóg, poświęcony przezeń muzom Helikońskim.

Amfidasys, motyl, ob. Miernica.

Amfidromja (z gr.), uroczystość familijna u dawnych Greków, odpowiadająca chrzcinom, obchodzona najczęściej 5 dnia po urodzeniu dziecięcia; akuszerka obnosiła dziecię wokoło ogniska domowego, zbierając podarunki od krewnych i przyjaciół. Wówczas też nadawano imię dziecięciu.

Amfigen, ob. Leucyt.

Amfiktjon, syn Deukaljona i Pyrry, zięć Kranausa, króla Attyki, którego tronu pozbawił, a sam potem, za sprawą Erychtonjosa, takiemuż uległ losowi.

Amfiktjoński związek, związek polityczno-religijny w starożytnej Greeji, założony podobno przez króla Amfiktjona. Składał się z 24 deputowanych (po 2 z 12 państw Grecji), którzy zasiadali w Delfach, a później w Anthela, rozstrzygali wzajemne spory między miastami, nakładali kary (pieniężne) za pogwałcenie prawa międzynarodowego lub świątyni w Delfach, a w razie konieczności wyroki swoje egzekwowali orężem. Związek ten istniał jeszcze pod panowaniem cesarzów rzymskich i dopiero utracił swój byt po upadku wyroczni delfickiej. Por. Gerlach „Historische Studien“ (Hamburg i Gotha, 1841), Dubois „Les ligne étolienne et achéenne (1885).

Amfilochos, syn Amfiaraosa i Eryfili, uczestniczył w wyprawie Epigonów przeciwko Tebom i w wyprawie Greków na Troję. Słynął jako wieszcz i po śmierci odbierał cześć boską. Ustanowiona przez niego wyrocznia w Mallas w Cylicji miała w swoim czasie wielką powagę.

Amfilochjusz (święty), * w Kappadocji w IV. w., biskup Ikonjum (375) i metropolita Lykaonji; występował silnie i skutecznie przeciwko arjanizmowi. Dzieła jego, o których ojcowie kościoła wspominają, zaginęły, prócz niewielu ułamków, zebranych przez ks. Combefis i wydanych w Paryżu r. 1644. Kościół obchodzi jego pamiątkę 23 listopada

Amfilogja, ob. Amfibolja.

Amfimacer (z gr. *z obu stron długi*), nazwa trzyzgłoskowej miary wiersza, — ⏑ —, np. wielki pan.

Amfimedon, syn Melantjosa, współbiesiadnik Agamemnona i Menelaosa na wyspie Itace, kiedy ci Ulisesa na wojnę trojańską namawiali; później był jednym z ubiegających się o rękę Penelopy; zabity przez Telemaka.

Amfioksus, *Amphioxus lancelotus*, *Branchistoma lubricum*, *lancetnik*, *pomrównica*, zwierzę uważane pierwiastkowo za gatunek robaków, następnie uznane za najniedoskonalsze z kręgowych i umieszczone na końcu gromady ryb. Serce prawie nie istnieje, a krew, prawie bezbarwna, poruszana jest wprost przez kurczliwe ściany naczyń;

Amfioksus. Wielkość naturalna. Z lewej strony głowa, z prawej ogon.

za cały szkielet ma strunę grzbietową, którą napotykamy u zarodków kręgowych doskonalszych; nakoniec mózg jest prostym węzłem nerwowym. Rozwój zarodka okazuje znaczne podobieństwo do rozwoju zarodka pewnych małż (ob.), co z tego względu przedstawia ważność, że zdradza się w tem powinowactwo mięczaków bezkręgowych ze zwierzęciem kręgowem. Ma wygląd małej rybki (5 centym. długości), z obu stron ostro zakończonej. Gęba opatrzona rodzajem wąsów, niesłusznie uważanych za skrzela. Żyje zagrzebany w piasku, w morzach umiarkowanych i podzwrotnikowych.

Amfipoda (*obunogie*), rzęd skorupiaków tęgoskórnych. Ob. Skorupiaki.

Amfipolis, miasto w Tracji, przy ujściu rzeki Strymon, za czasów rzymskich było stolicą wschodniej Macedonji.

Amfiprostyl, świątynia grecka, posiadająca kolumnadę, zarówno w przedniej, jak i tylnej części fasady. Załączona rycina przedstawia plan świątyni bogini zwycięstwa w Atenach. Ob. Prostyl.

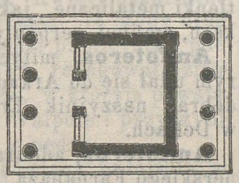

Amfiprostyl.

Amfisbena, rodzaj jaszczurek beznogich, z rodziny jaszczurek obrączkowych, których ciało niemal jest walcowe; ogon prawie tak gruby, jak głowa. Karmią się mrówkami i najczęściej w mrowiskach bywają znajdowane. W Europie żyje tylko **A.** *cirenea* w Hiszpanji. **A.** *alba*, w Brazylji, zwana tam *ibijara*, dochodzi długości 52 centymetrów. W Grecji starożytnej **A**-ą nazywano legendowego węża dwugłowego, posiadającego głowy na obu końcach ciała.

Amfisbena brazylijska.

Amfisbena mitologiczna.

Amfiscii, Amphiscii, ob. Dwucienni.

Amfissa, albo *Salona*, miasto greckie, stolica nomarchji Ftjocji i Focydy, nad zatoką tegoż nazwiska; rezydencja biskupa i głównego urzędu celnego; ma dobry port i prowadzi znaczny handel, 5,200 m. (1889). Dawna Amfissa była r. 340 pr. Chr. przez Filipa Macedońskiego za wyrokiem sądu amfiktjońskiego zburzona, lecz za czasów rzymskich podniosła się nanowo.

Amfiteatr, u Rzymian budynek bez dachu, opatrzony dokoła miejscami dla widzów, podnoszącemi się coraz wyżej, przeznaczony na igrzyska dla gladjatorów i dzikich zwierząt; w pośrodku był plac duży i owalny, murem oddzielony, zwany areną, która, podobnie jak cały gmach, była okrągłą lub eliptyczną. Dolny szereg krze-

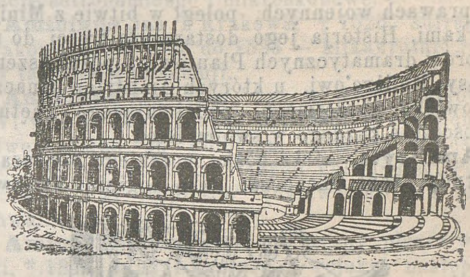

Amfiteatr (Colosseum w Rzymie). Widok ogólny

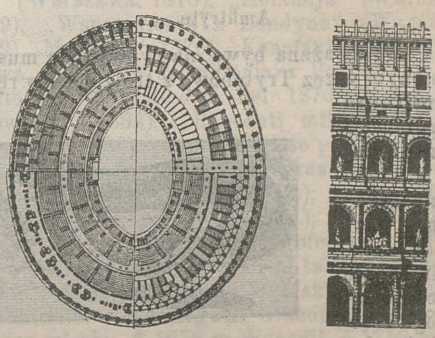

Amfiteatr (Colosseum w Rzymie). Plan (na wysokości różnych piątr) i część gmachu odrestaurowana.

seł, przeznaczony dla sędziów, nazywał się *podium*. Za rzeczypospolitej widzowie wszystkich stanów zajmowali miejsca bez różnicy, następnie dla każdego stanu wyznaczano osobne rzędy ławek *(cavea prima, media et summa)*, oddzielone między sobą korytarzami *(cunei)*.— Od czasu Cezara zaczęto budować **A**-y z wielkim zbytkiem, okryte zasłonami *(velarii)*, dla ochrony widzów od deszczu i słońca. Gdy za czasów Wespazjana przedstawiać zaczęto bitwy morskie *(naumachje)*, zamieniono arenę na jezioro. Pod areną urządzone były korytarze i drogi podziemne, wokoło zaś znajdowały się klatki z drapieżnemi zwierzętami. Przechowały się wieści lub szczątki 270 **A**-ów, Za czasów Plinjusza sam Rzym posiadał 9 wielkich **A**-w; ale i każde większe miasto posiadało **A**-y. Największy z nich, *Colosseum* w Rzymie, zbudowany przez Wespazjana i Tytusa, mógł pomieścić 85,000, a według nowych obliczeń przynajmniej 50,000 widzów. Najlepiej przechował się **A.** w Weronie. Por. Friedländer „De Amphiteatris“ (1860—63).

Amfitrjon, król Tyryntu, syn Alkajosa i Hiponomy, wnuk Perseusza, mąż Alkmeny, która w jego nieobecności spłodziła z Jowiszem Herkulesa. Biorąc udział w rozmaitych awanturach i wyprawach wojennych, poległ w bitwie z Minijczykami. Historja jego dostarczyła treści do utworów dramatycznych Plautowi, a późniejszemi czasy Molière'owi, u których Amfitrjon oznacza człowieka uprzejmego, podejmującego chętnie i gościnnie każdego w swoim domu.

Amfitryte, córka bożka morskiego Nereusa i Dorydy, żona Okeanosa. Jako bogini i królowa

Amfitryte.

morza, wyobrażana bywa na rydwanie z muszli, ciągnionym przez Trytonów, z trójzębem w ręku.

Amfiuma *(Amphiuma)*, rodzaj płazów, z rzędu ogoniastych, podobny bardzo do salamandr. Ciało wrzecionowate, nogi krótkie i bardzo odległe, mają

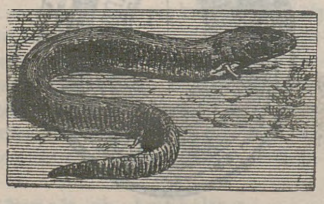

Amfiuma.

po 2 lub 3 palce. Dochodzi metra długości, żyje w wodach stojących Ameryki północnej.

Amfjon, znany jako najdawniejszy muzyk grecki, syn Zeusa i Antyopy, mąż Nioby, wychowany przez muzy. Ulepszył lirę i sam tak pięknie na niej przygrywał, że kamienie oczarowane jego dźwiękami, złożyły się w mur okalający miasto Teby. Z rozpaczy po śmierci swoich dzieci życie sobie odebrał.

Amfodelit, minerał z gromady krzemianów, stanowiący tylko odmianę anortytu.

Amfora, (grec. *Amphoreus*), naczynie gliniane u Greków i Rzymian, nakształt dzbana z dwoma uchami, służące do przechowywania cieczy, a

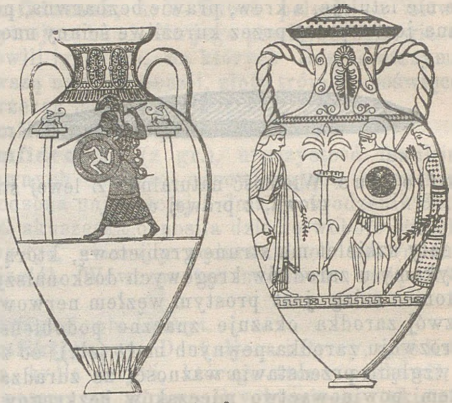

Amfory.

głównie wina. Zdobne były malowidłami, które na wyrobach dawniejszych są czarne na tle czerwonem gliny (fig. 1), w późniejszych zaś czerwone na tle czarnem (fig. 2).— **A.** była także miarą do cieczy w Grecji = około 40, w Rzymie = 26¹/₄ litra.

Amfoterolity, w klasyfikacji Naumanna grupa minerałów, obejmująca krzemiany, w których zasady ziemiste zastąpione są najczęściej przez tlenki metaliczne, jak np. turmalin, epidot, piroksen, amfibol, serpentyn.

Amfoteros, mityczny brat Akarnana, z którym udał się do Arkadji pomścić śmierć ojca i odebrać naszyjnik Eryfili, zawieszony później w Delfach.

Amfoteros, admirał grecki, zwycięzca wodza perskiego Farnabaza (332).

Amfoteryczne, t. j. dwustronne, w chemji ciała, które nie okazują własności wybitnych kwasowych ani zasadowych, jak np. mleko. **A** *utwory*, w geologji, skały, które powstały pod działaniem wody i ognia, jak tufy wulkaniczne.

Amga, rzeka w Syberji, w obwodzie Jakuckim, przepływa około 1,000 w. i wpada do Ałdanu. Nad **A.** leży słoboda, 7,800 m., której mieszkańcy zapomnieli ojczystego (rosyjskiego) języka i obecnie mówią tylko po jakucku Tamże Am-

gińskie góry (200 m. wys.), oddzielają rzekę Amgę od rz. Ałdanu.

Amguń albo **Chanmum,** rzeka w Syberji, wpada do Amuru, około 700 w. długa.

Amgućy albo **Mangućy,** plemię nad rzeką Amurem.

Amhara *(Amara),* kraina w Abisynji, pomiędzy Nilem Niebieskim i Takazze. Do r. 1871 tworzyła ona kraj oddzielny z miastem stoł. Gondar, którego chrześcijańscy mieszkańcy odznaczają się łagodnością obyczajów i wyższą kulturą.

Amharski język, narzecze abisyńskie, które stało się od XIV w. językiem ogólnym i usunęło dawny język abisyński, używający alfabetu koptyjskiego i zatrzymany w obrzędach i śpiewach kościelnych. Słownik amharsko-francuski ogłosił Abbadie (1881), gramatykę Guidi (1889).

Amherst, miasto nadbrzeżne w Birmanji Brytańskiej, nad rz. Wakaru, 3,000 m., było 1826—7 stolicą prowincji; gdy siedlisko zarządu przeniesione zostało do Maulmain, znacznie podupadło.

Amherst, miasto w północno-amerykańskim stanie Massachusetts, hrabstwie Hampshire, liczy 4,300 m.; kolegjum założone w r. 1821, znaczna bibljoteka i bogate zbiory historji naturalnej.

Amherst William Pitt, hrabia d', angielski mąż stanu, ze stronnictwa torysów; * 1773, † 1857. W r. 1816 wysłany przez kompanję indyjską do Chin, celem wyjednania niejakich dogodności handlowych, zrobił już pewne ustępstwa mandarynom chińskim w interesie swej misji, ale obrażony upokarzającym ceremonjałem, jaki mu nałożyć chciano, zerwał rozpoczęte układy i powrócił do kraju. R. 1823—28 generalny gubernator w Indjach Wschodnich, za jego to rządów przypadła pierwsza wojna Anglików z potężnem państwem Birmanów. W pięć lat potem wrócił do kraju i został szambelanem króla Jerzego IV.

Amherstia, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, z podrodziny Caesalpinieae. Jedyny gatunek, *A. nobilis,* jest drzewem okazałem w Birmanji, gdzie je nazywają *thoka.* Kwiaty szkarłatne, zebrane w grona, liście pierzaste, 1½ stopy dług.

Amhurst Mikołaj, angielski publicysta i poeta satyryczny, * 1700, † 1742; redagował dziennik polityczny *The Craftsman,* w którym powstawał przeciwko ministerjum Walpole i przyczynił się do jego upadku. Umarł w nędzy.

Amia, rodzaj ryb, stanowiący przejście od ryb kostołuskich (Ganoidei) do kościstych. Kręgosłup jest skostniały, a łuski są okrągłe; ciało wydłużone, z długą płetwą grzbietową i płetwą ogonową zaokrągloną. Pęcherz pławny jest podzielony na komórki, co przypomina budowę płuc. Szczątki kopalne znajdują się w formacji kredowej i następnych; obecnie żyje tylko *A. calva,* dochodząca 60 ctm. długości w wodach bagnistych Ameryki płn. Żywi się drobnemi zwierzętami, a porę gorącą przepędza zagrzebana w mule.

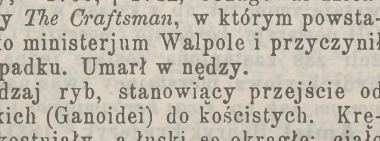
Amia.

Amicabiles numeri, to jest *liczby sprzyjaźnione,* nazwa dwóch liczb, mających tę własność, że suma wszystkich dzielników jednej, jest równa drugiej liczbie. Liczbami takiemi są 284 i 220, w których suma dzielników pierwszej 1+2+4+71+142=220, a suma dzielników drugiej 1+2+4+5+10+11+20+22+44+55+110=284. Podobnеż pary liczb są: 17296 i 18415, oraz 9363538 i 9437056.

Amici Jan Chrzcjciel, astronom i optyk włoski, * 1786 w Modenie, † 1863. Był w mieście rodzinnem profesorem matematyki, a później dyrektorem obserwatorjum we Florencji. Największą zasługę **A.** stanowi ulepszenie i wynalezienie doskonałych narzędzi optycznych; jego mikroskopy przewyższyły wszystkie poprzednie, udoskonalił ciemnię optyczną, urządził doskonały przyrząd polaryzacyjny, podał pomysł stereoskopu „à vision directe" i inne. Prowadził też liczne obserwacje astronomiczne i mikroskopowe.

Amicinus Jan z Krakowa, † 1526, sufragan krakowski i od 1503 do 1526 — kilkakrotnie rektor tamecznej akademji.

Amicinus Stanisław, żył w drugiej połowie XVI w. i wydał: „Elegia in solennem electionem adwentumque in Poloniam Henrici Valesii," etc.; „In coronationem Henrici Valesii Reg. Pol." (1574); „Fax Nuptialis" (dziewosłąb dla Jana Chwalibogowskiego, 1578).

Amicis Edmund de, współczesny pisarz włoski, * 1846, służył naprzód w wojsku, następnie był redaktorem czasopisma *Italia militare.* W r. 1872 osiadł w Turynie, gdzie napisał szereg opisów podróży i opowiadań przeznaczonych dla młodzieży. Prace jego cieszą się wielką poczytnością i tłómaczone były na wiele języków europejskich, a między innemi i na polski, jak: „Hiszpanja" (Warszawa, 1878), „Holandja" (Warszawa, 1879), „Wspomnienia z Londynu" (Warszawa, 1879), „Marokko" (1876), „Konstantynopol" (Warszawa, 1879), „Wspomnienia z Paryża" (1878). Nadto wydał: „Ricordi del 1870—71" (1872), „Nowelle" (1882), „Racconti militare" (1881); „Il cuore" (1888), w przekładzie polskim wyszło p. t. „Pamiętniki chłopca" (Warsz., 1888) i w. in.

Amico Hugo Antoni (1834), poeta włoski: „Liriche" (1853); „Versi" (1861); Ore Solitarie" (1868); „Lusus" (1884). Był profesorem w Turynie, później w Palermie. Pisał także studja literackie i tłómaczył poetów łacińskich na włoski.

Amiconi v. **Amigoni** Giacomo, znakomity malarz włoski, * 1675 w Wenecji, † 1752 w Madrycie. Najlepsze jego obrazy mieszczą się w kościołach weneckich; bardzo wysoko także cenią

gromne freski w pałacu Aranjuez w Hiszpanji.

Amicus Plato, sed magis amica veritas, przyjaciel Plato, lecz większą przyjaciółką prawda, czyli: kocham Platona, lecz więcej prawdę. Słowa Arystotelesa, któremi ten najznakomitszy filozof starożytności wyraził stosunek swój do swego nauczyciela, Platona. Arystoteles, przybywszy w 17 roku życia do Aten, dla słuchania wykładów Platona, wkrótce sam stał się równie sławnym z nauki, jak jego nauczyciel. Rozeszli się więc, nie zrywając stosunków przyjacielskich. Słowa te, oznaczające cześć dla prawdy i stawiające ją wyżej nad wszelkie względy i uczucia osobiste, weszły następnie w przysłowie i stosowane są dzisiaj w razach, gdy chcemy wypowiedzieć, iż powaga jakiegoś uczonego, jakiegoś sławnego nazwiska, na które ktoś się powołuje, jest niedostateczna dla przekonania nas o słuszności wygłaszanego twierdzenia.

Amicus est tamquam alter idem, słowa Cycerona: Przyjaciel jest to niejako drugie „ja." To samo znaczy wyrażenie *alter ego*, użyte na określenie przyjaciela przez stoika Zenona (340 pr. Chr.).

Amicus certus in re incerta cernitur (Ennjusz). Przyjaciela pewnego w niepewnej poznaje się sprawie.

Amicus populi Romani, przyjaciel narodu rzymskiego, tytuł nadawany przez Rzymian zaprzyjaźnionym monarchom, oraz narodom.

Amid lub **Amida,** ob. Diarbekir.

Amid Abufadl-Mohamed-Ben-Hussein-Ben-Amid, wezyr sułtana buidzkiego Rokkedulat, wielki mąż stanu, mówca i poeta arabski, który ulepszył charaktery pisma arabskiego, † 971.

Amida, u budystów japońskich stwórca i najwyższy rządca niebios i raju, zwany także *Gokurakus*, czyli wieczna wesołość, ojciec błogosławionych, obrońca wszystkich duchów, nie mający ni początku, ni końca.

Amida.

Amidobenzol, ob. Anilina.

Amidogen, *amidożen*, materjał wybuchowy, podany przez Gemperle'a, składa się z saletry, węgla, mąki, siarki i soli gorzkiej.

Amidokwasy, kwasy organiczne, w których wodór rodnika alkoholowego jest zastąpiony przez grupę amidową NH_2. Tak np. kwas octowy jest CH_3. COOH, *kwas amidoctowy (glikokol)* zatem CH_2. NH_2 COOH = $C_2H_5NO_2$. Podobnie jak kwas octowy, tak też kwas amidooctowy tworzyć może sole, ale grupa NH_2 nadaje mu też własność łączenia się z kwasami. Z tych **A.**-ów pierwszorzędnych powstają **A.** drugo i trzeciorzędne, jeżeli wodór zastąpiony zostanie dalej przez rodnik alkoholowy lub kwasowy. Tak np. kwas metylamidoctowy jest CH_2. NH (CH_3) COOH, a kwas dwumetylamidooctowy CH_2N (CH_3)$_2$ COOH.—**A.** mają ważne znaczenie w organizmie zwierzęcym, gdzie powstają z rozpadania się ciał białkowatych, jak np. kwas amidokapronowy czyli leucyna (ob.).

Amidon, toż co Mączka (ob.).

Amidowe związki, wogólności ciała, pochodzące z amonjaku NH_3 przez zastąpienie w nim atomów wodoru rodnikami organicznemi (ob. amidy, amidokwasy, amonjaki złożone). *Amidowe substancje* są rozpowszechnione w świecie roślinnym i pozostają w blizkiej łączności z ciałami proteinowemi, od których dawniej ich nie odróżniano. Najbardziej z ciał tych rozpowszechnioną jest *asparagina*.

Amidy, grupa związków chemicznych, dających się wyprowadzić z amonjaku NH_3, jeżeli w nim jeden lub kilka atomów wodoru zastąpione będą przez rodnik kwasowy. Tak np. *amid octowy* czyli *acetamid* jest C_2H_3O. NH_2; związek ten uważać można też jako kwas octowy C_2H_3O. OH, w którym grupa hydroksylowa OH zastąpiona jest przez grupę amidową NH_2. Jeżeli w amonjaku i druga cząstka wodoru zastąpiona zostanie przez rodnik, powstają *amidy drugorzędowe* czyli *imidy*, jak np. *dwuacetamid* (C_2H_3O)$_2$ NH, a wreszcie *amidy trzeciorzędowe* jak *trójacetamid* (C_2H_3O)$_3$ N. Można też amid octowy uważać jako octan amonjaku $C_2H_3O_2$. NH_4, pozbawiony jednej cząsteczki wody, i w samej rzeczy otrzymuje się on przez suchą dystylację tej soli. **A.** pierwszorzędowe są przeważnie ciałami krystalicznemi, zachowują się zarazem jako słabe zasady i słabe kwasy, a przy gotowaniu z kwasami lub alkaliami rozpadają się na odpowiednie kwasy i amonjak. **A.** drugorzędowe nie mają już własności zasadowych, a **A.** trzeciorzędowe zachowują się, jak bezwodniki kwasowe. Jeżeli w kwasach dwuzasadowych, które zawierają dwie grupy hydroksylowe, obie zastąpione zostaną przez NH_2, powstaje amid; tak np. z kwasu węglowego CO. OH. OH powstaje *karbamid (mocznik)* CO (NH_2)$_2$; jeżeli zaś zastąpioną zostaje jedna tylko grupa hydroksylowa, powstający kwas nazywa się *aminowym*, jak np. *kwas karbaminowy* CO. OH. NH_2.

Amiel Henryk Fryderyk * 1821, † 1881, poeta francusko-szwajcarski, krańcowy pesymista. Wydał: „Penseroso" (1858); „La part du Rêve" (1863); „ Jour à jour (1880). Po śmierci wyszły jego pamiętniki: „Fragments d'un journal intime" (1883—4), które dopiero zwróciły uwagę na ich autora i jego poprzednie dzieła. Wszyscy znakomici krytycy francuscy poświęcili **A.** większe lub mniejsze studya. Sława ta jednak trwała niedługo, i w kilkanaście lat potem przestano

się nim zajmować. Por. Bourget „Nouveaux Essais de Psychologie contemp.“ (1887). **A.** był profesorem estetyki w Genewie; pisał, prócz poezji, studja literackie „Du mouvement littéraire dans la Suisse romane“ (1879).

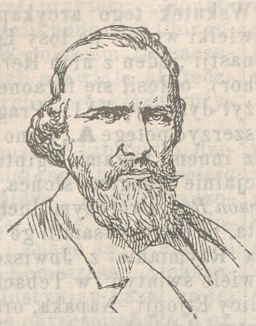

Amiel Henryk Fryderyk.

Amiens, star. Samarobriva, stolica departamentu Somme, nad rz. Somme, forteca i jedno z najbardziej przemysłowych miast Francji, 76,000 m. (1891). Piękna katedra gotycka, akademja i kilka towarzystw naukowych, bibljoteka, galerja obrazów, ogród botaniczny, znaczne fabryki aksamitu, zwanego utrechckim, fabryki dywanów i innych tkanin; miejsce urodzenia Piotra Pustelnika, Ducange'a, Delambra i kilku innych znakomitości. Pamiętne również pokojem zawartym 27 marca 1802 pomiędzy Francją, Anglją, Hiszpanją i rzecząpospolitą Batawską. 27 listopada 1870 r. zwycięstwo Prusaków nad Francuzami.

Amilkar, ob. Hamilkar.

Amimia, niezdolność wyrażania i rozumienia mowy migowej; łączy się z afazją (ob.).

Amin Al, szósty z rzędu kalif z dynastji Abassydów, syn Harun-al-Raszyda, panował od roku 808 do 813.

Amina, żona Abdallaha, matka Mahometa proroka, † około r. 573.

Aminek, *Ammi*, rodzaj roślin baldaszkowych; rozgałęzione zioła dwuroczne lub trwałe, o liściach trzykrotnie pierzastych. Owoce gatunku **A.** *majus*, z Europy płd., używane były w medycynie. Drzewiaste i wonne promienie szypułek baldaszkowych **A.** *visnaga* używają się na wykałaczki do zębów i jako przedmiot handlu sprowadzają z Afryki i Wschodu.

Aminowy kwas, ob. Amidy.

Aminy, ob. Amonjaki złożone.

Amipsjasz, starożytny komedjopisarz grecki, współzawodnik Arystofanesa (około 420 przed Chr.). W utworach swoich, których tylko szczupłe fragmenta pozostały, przedrwiwał Sokratesa i wogóle filozofów.

Amiranty, lub *wyspy Admiralskie*, gromada 11 mało zaludnionych wysp, od r. 1814 należących do Anglji, na oceanie Indyjskim na połud.-zachod. archipelagu Seszelów, 83 klm. kw. Stacja dla połowu ryb i żółwi szyldkretowych.

Amisja, utrata prawa osobistego lub rzeczowego; w dawnym procesie litewskim, w sądzie eksdywizorskim niestawający wezwany pozwem wierzyciel tracił możność poszukiwania należności przez wyrzeczoną na niego sądowną *amisję*.

Amisos, starożytne miasto handlowe w Poncie nad zatoką Amizeńską (dziś Samsun), na morzu Czarnem. Było ono z miastem Synopą kolejną rezydencją Mitrydatesa; po zdobyciu przez Lukulusa upadło, lecz podniosło się na nowo za Augusta.

Amiternum, starożytne miasto Italji w ziemi Sabińskiej, nad rz. Aternus, niegdyś udzielne, od r. 293 przed Chr. własność rzymska; miejsce urodzenia historyka Salustjusza.

Amjant, min. ob. Azbest.

Amlwch (wym. Amluk), angielskie miasto portowe na wyspie Anglesey w księstwie Walji, 2,664 m. W poblizkich górach Parys-Mountain znajdują się bogate kopalnie miedzi, wydające niegdyś rocznie do 70,000 ton, obecnie zaledwie 4,000 ton.

Amman, dawna stolica ziemi Ammonitów, położona na wschód od Jordanu; zdobyta przez Dawida, zniszczona przez Asyryjczyków, odbudowana za Ptolemeusza Filadelfa, jako Filadelfja, której ruiny do dziś istnieją.

Amman Jost, malarz i rytownik, * 1539 w Zurychu, † 1591 w Norymberdze, gdzie przepędził większą część życia. Malował olejno i na szkle; największą przecież sławę zjednał sobie jako drzeworytnik i rysownik, celujący wielką poprawnością.

Amman Jan Konrad, lekarz, * 1669 w Szafuzie, † 1724; przebywał w Amsterdamie i w Harlemie, a dziełami swemi *Surdus loquens* (1747) i *Dissertatio de loquela* (1700) dał początek później rozwiniętej nauce głuchoniemych.

Ammanati Bartłomiej, * w Florencji 1511, † 1592 tamże, rzeźbiarz i architekt, był uczniem sławnego Sansovina i Bandinelli. Główniejsze jego prace znajdują się w jego rodzinnem mieście. Z architektonicznych ważniejsze są: most „Santa Trinità“ na rz. Arno i pałac Pitti we Florencji (rozpoczęty przez Bruneleschiego), który przez **A.** został wykończony. Z robót snycerskich celuje Neptun z trytonami, zdobiący wodotrysk na Piazza del Granduca. Żona jego, Laura Bottiferri, dała się poznać jako poetka. Por. Burckhardt „Gesch. der Renaissance,“ Perkins „Toscan Sculptors.“

Ammer lub **Amber,** rzeka w Bawarji, poniżej Moosburgu wpadająca do Izary. W biegu swoim przepływa jezioro tegoż nazwiska i dotyka wsi Ober- i Unter-Ammergau, znanych z dramatycznych przedstawień męki Chrystusowej, odprawianych co lat 10, wobec widzów schodzących się tu z dalszych i bliższych okolic. Mieszkańcy doliny **A.** (szczególnie w pomienionych wioskach) odznaczają się biegłością w robotach snycerskich.

Ammergau, ob. Ammer.

Ammi, ob. Aminek.

Ammianus Marcellinus, rzymski historyk, * około połowy IV w. po Chr. w Antjochji w Sy-

rji; służył wojskowo w kilku wyprawach, lecz później porzucił rzemiosło wojenne i osiadł w Rzymie, gdzie się naukom poświęcił. Napisał tu wielce szacowne „Dzieje Państwa Rzymskiego“ w 31 księgach, od 91 do 378 po Chr., z których pierwsze 13 ksiąg (do r. 352) zaginęły. Najlepsza edycja tego dzieła jest Wagnera i Erfurdta (3 tomy, Lipsk, 1808). Wyjątki z XXII ks., użyte jako argument przeciw Naruszewiczowi, umieścił Lelewel w swem dziele: „Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski“ (Poznań, 1853, str. 295—312).

Ammirato Scypjon, * w Neapolitańskiem 1531, † 1601 we Florencji. Napisał bardzo cenioną „Historję Florencji,“ sięgającą aż do r. 1574. Pierwsza jej część wyszła we Florencji 1600 r., koniec wydany został dopiero we 40 lat po śmierci autora, w opracowaniu Ammiraty młodszego, który był adoptowanym przez **A.**, a zwał się właściwie Krzysztof del Bianco (1582—1646).

Ammobium, *wiekuistka* albo *susz*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmujący dwa gatunki australijskie, z których **A.** *alatum* hoduje się często u nas w ogrodach. Posiada łodygę skrzydlatą, a przykwiatki płatkowe suche, zwykle białe. Kwiaty wysuszone używają się na bukiety trwałe.

Ammocoetes, ob. Minóg.

Ammodytes (z grec. przebywający w piasku), *węgorek*, rodzaj ryb miękkopłetwych, z rodziny wężowatych; ma ciało podłużne, walcowate, o płetwie grzbietowej pojedyńczej, długiej, i podogonowej także przedłużonej; płetwa ogonowa wyraźna, widlasta; płetwy piersiowe małe, brzusznych zaś zupełnie niedostaje. Ryby te zagrzebują się w piasku, z którego z trudnością przychodzi je wydobywać. **A.** *tobłanus (tobiaszowa rybka)*, długości 15—20 cm., i **A.** *lanceolatus*, długości 25—40 cm., są jadalne; małe używają się jako przynęta do wędek.

Amodytes.

Ammon, syn Lota, brat Moaba, był według Biblji protoplastą ludu Ammonitów, prowadzącego następnie ciągłe walki z Izraelitami.

Ammon, Ammi, na pomnikach hieroglificznych, zwany także *Amen*, bóg egipski. Był on właściwem bożyszczem Teb i wyobrażano go siedzącego na tronie i dzierżącego w ręku symbole życia i władzy, z właściwą mu ozdobą głowy, złożoną z dwóch piór wysokich nad dolną częścią korony i zawieszoną u nich wstęgą, z tyłu aż do nóg sięgającą. Symbolem jego był baran, z rogami w dół. Dominujące stanowisko w religji egipskiej zajął **A.** dopiero za dynastji XVIII, która zrobiła z Teb stolicę całego państwa, a miejscowe bóstwo uczyniła głównym bogiem kraju. Wskutek tego arcykapłani Ammona wywierali wielki wpływ na losy Egiptu, a nawet za XX dynastji jeden z nich Herhor (Hrihor), ogłosił się faraonem i założył dynastję XXI. Pragnąc rozszerzyć potęgę **A.**, zlano go powoli z innemi bogami Egiptu, a specjalnie z bogiem słońca, *Ra (Ammon Ra)*, twórczym duchem świata. Grecy utożsamili go z Zeusem, a Rzymianie z Jowiszem. Miał wiele świątyń: w Tebach, w stolicy Etjopji, Napaka, oraz na pustyni Libijskiej, na oazie Siwah, z wyrocznią.

Amon-Ra.

Ammon, Krzysztof Fryderyk von, jeden z najznakomitszych teologów i kaznodziejów protestanckich, * 1766 w Bajreuth. Będąc poprzednio profesorem w Erlangen i Getyndze, powołany został w 1813 roku na kaznodzieję nadwornego w Dreźnie, gdzie † 1850 r. Z licznych dzieł jego, w których hołduje racjonalnemu supernaturalizmowi, opartemu na zasadach filozofji i uczuciu religijnem, celniejsze są: „Handbuch der christlichen Sitlenlehre“ (3 tomy, Lipsk, 1838). „Fortbildung des Christenthums zur Weltreligion“ (4 tomy, Lipsk, 1833—40). Do polskich dziejów wydał przyczynek: „Casimir Łyszczyński, ein Beitrag zur Geschichte des idealischen (u Estrejchera błędnie: deutschen) Atheismus,“ 1802, Götting. Przedruk u Breyera: „Historisches Magazin,“ Jena, 1805. Czyt. „Dawna Polska“ Krzyżanowskiego.

Ammon Karol Wilhelm, znakomity weterynarz niemiecki: * 1777 w Trakehnen, † 1842 r., ogłosił „Praktische Abhandlungen über die Krankheiten der Pferde und des Rindviehs“ (Augsburg, 1821), „Ueber Verbesserung und Veredelung der Landespferdezucht durch Landesgestütanstalten“ (3 tomy, 1829—31).—**Ammon** Jerzy Bogumił, brat poprzedniego, * 1780, † 1839 r., inspektor pruskiego stada rządowego koni w Vesra, wydał również kilka ważnych dzieł o hodowli koni.

Ammon Fryderyk August, syn Krzysztofa, lekarz, * 1799 w Getyndze, † 1861. W roku 1822 pozyskał stopień doktora medycyuy, następnie przeniósł się do Drezna, w 1829 został profesorem akademji drezdeńskiej, a później lekarzem królewskim; wsławił się jako okulista i chirurg. Zostawił wiele dzieł, z których ważniejsze są: „Klinische Darstellungen der Krankheiten und Bildungsfehler des menschlichen Auges“ (3 tomy, Berlin, 1838—41); „Behandlung des Schielens durch Muskelschnitt“ (Berlin, 1840); „De Iritide“ „Die angebornen chirurgischen Krankheiten des Menschen in Abbildungen“ (Berlin, 1839—42); „Die ersten Mutterpflichten“ (Lipsk, 8-e wy-

danie 1859 roku). Wydawał przytem: „Monatschrift für Medicin, Augenheilkunde und Chirurgie (Lipsk, 1838—1840). W polskiem tłómaczeniu wyszła „Djetetyka, czyli prawidła skuteczne używania wód mineralnych," przekład Cyprysińskiego (Warsz. 1827).

Ammona oaza, oaza w pustyni Libijskiej, dzisiejsza *Siwah*, sławna wspaniałą świątynią *Jowisza Ammońskiego* i wyrocznią, której, gdy się radzono, obnoszono bożka w złotej łódce, przyozdobionej drogiemi kamieniami. Znane są w historji wyprawy do tej świątyni: Kambizesa, Aleksandra W. i Katona. Cesarz Justynjan kazał na jej miejscu wystawić świątynię chrześcijańską. Por. Parthey, „Das Orakel und die Oase des Ammon" (Berlin, 1862).

Ammona róg (Cornu Ammonis), ob. Mózg.

Ammonici, naród, którego ojcem był Ammon, syn Lota, mieszkał w półn.-wschod. stronie Judei, ze stolicą *Rabba* (dziś Amosur). Ammonici miewali częste spory z Izraelitami i kilkakrotnie ponosili od nich, szczególnie za Dawida, klęski; za czasów Antjocha pomagali jeszcze Syryjczykom przeciwko Machabeuszowi: Bóstwo ich *Milkom v. Malkom* nierzadko wspominane w Starym Testamencie.

Ammonius z Aleksandryi, perypatetyk, którego uczniem był Plutarch, żył w I w. po Chr.

Ammonius, syn Hermiasa, przy końcu V. w. po Chr., filozof aleksandyjski, jeden z najlepszych komentatorów Arystotelesa.

Ammonius, gramatyk aleksandryjski w IV w.; napisał „Słownik synonimów, wydany po raz pierwszy przez Valkenaera w Lejdzie 1732; poprawna edyc. Schaefera wyszła w Lipsku 1822.

Ammonjusz Sakkas (175—250) filozof grecki, * w Aleksandrji z rodziny ubogich chrześcijan. W młodości był tragarzem worków (stąd Sakkas). Poznanie filozofji greckiej zniechęciło go do do chrystjanizmu. Wykłady **A.** zjednały mu mnóstwo zwolenników i uczniów, którzy utworzyli szkołę „Nowoplatońską." Dzieł własnych **A.** nie pozostawił i prawdopodobnie to, co jego uczniowie samodzielnie głosili, zostało złączone z osobą **A.**, którego uważano za jakąś wyższą, natchnioną przez bóstwo istotę. Por. Vacherot: „Histoire critique de l'Ecole d'Alexandrie" (1846—51); Zeller „Die Philos. der Griech." Ob. Aleksandryjska szkoła.

Ammophila, *szczerklina*, *piaskownica*, rodzaj roślin trawiastych, najbardziej zbliżony do ostrzycy (Calamogrostis). *A. arenaria* i *A. baltica* rozprowadzają się umyślnie w piaskach na wybrzeżach Europy dla utrwalenia wydm piaszczystych.

Ammophila, rodzaj os z rodziny kopiących. Ob. Osy.

Amnestja, (z grec. *zapomnienie*), ob. *Ułaskawienie.*

Amnezja, brak albo zupełna utrata pomięci, może być wynikiem poważnej sprawy patologicznej w mózgu, lub też następstwem zaniku starczego. Częściowa utrata pamięci występuje często, jako pierwszy objaw poczynającej się choroby umysłowej; stale widzimy ją u kretynów i idjotów.

Amnjon, błona owodna. Ob. Jaje płodowe.

Amnjomancja (z grec.), u starożytnych przepowiadanie przyszłości z położenia błon opłodowych w chwili przyjścia na świat dziecięcia. Błony te, okrywając np. główkę dziecięcia, wskazywały mu przyszłość pomyślną; stąd i u nas przysłowie o człowieku, któremu się w życiu wiedzie: *W czepku się urodził.*

Amnon, starszy syn Dawida i Achinoam; za zniesławienie swej siostry Thamary zabity z rozkazu brata Absalona. (Księgi Samuela).

Amoeneburg, m. w prow. Kassel, nad Ohmem. Pamiętne bitwą (28 czerwca 1646) Szwedów z Niemcami, tudzież bitwą w siedmioletniej wojnie 1762 pomiędzy Francuzami a Prusakami, w ciągu której nadeszła wiadomość o podpisaniu przedugodnych warunków pokoju.

Amok albo *amuk*, także *mataglap*, rodzaj szaleństwa, występujący u niektórych plemion malajskich, zwykle przez nadużycie opjum. Szaleniec, uzbrojony sztyletem, biega po ulicach i rzuca się na każdego przechodnia, dopóki sam zabitym lub poskromionym nie zostanie. Ob. Metzger „Einiges über Amoc und Mataglap" (*Globus*, 1887).

Amol lub **Amul,** m. perskie w prowincji Mazenderan nad rz. Heras 10,000 m.; ruiny starożytnego pałacu szacha Abbasa i fabryka żelaza.

A mol, *A moll, la minore*, w muzyce ton z małą tercją, tonacja minorowa pierwsza; *akord a-mol*=a. c. e.

Amomum, *Amomek, Ormusz*, rodzaj roślin z rodziny Zdziebłowatych (Zingiberaceae); zioła aromatyczne w krajach podzwrotnikowych starego lądu, liście całe, kwiaty zebrane w kłos, owoc torebka. *A. melegueta* i *A. grana paradisi* dostarczają *ziarn rajskich*, używanych dawniej w medycynie, na Wschodzie zaś za przyprawę do pokarmów. *A. cardamomum*, z Sumatry i Jawy, wydaje owoce okrągławe, których nasiona, dawniej bardzo używane, dziś napotykają się rzadziej jako *kardamon sjamski;* nasiona zaś *A. maximum* stanowią *kardamon jawański*, gdy kardamon zwykły pochodzi z rodzaju Elettaria. Znaczną część jego gatunków oddzielono do rodzaju Zingiber. (Ob. Imbier).

Amomum.
A. kwiat. B owoc.

Amon, ob. Amonjak.

Amoniemia, przeładowanie krwi węglanem amonu, występuje przy chorobach nerek i pęcherza, gdy wydalanie moczu jest zatrzymane. Węglan amonu jest wtedy produktem rozkładu mocznika.

Amonit, materjał wybuchowy, podany przez Faviera, złożony z saletry amonjakalnej i dwunitronaftaliny.

Amonity. *Rogi Amona*, grupa mięczaków wymarłych z rzędu *głowonogich*, których muszle kopalne mają postać płaską, spiralną, i są budowy komorowatej. Są one rozmaitej wielkości, od powozowego koła, aż do kilku linji w średnicy. Bardzo zbliżone do dzisiejszych żeglarków, mogły pływać po wodzie, są zatem wskazówką pokładów morskich, głównie występują w pokładach jurasowych i kredowych. Gatunków ich znanych jest kilka tysięcy, ujętych w 100 rodzajów i 15 rodzin. Klasyfikacja opiera się na przebiegu *szwów*, t. j. przecięć przegród ze skorupą. Według nich oznacza geolog względny wiek pokładów. Główniejsze rodzaje są: *Goniatites*, *Ammonites*, *Ceratites*, *Trachyceras*, *Crioceras*, *Toxoceras*, *Ancyloceras*, *Baculites*, *Agoceras*, *Scaphites*. Nazwa pochodzi prawdopodobnie z gr. ammos, piasek. Mnóstwo amonitów napotyka się w okolicach Wielunia, w kopalniach kamienia wapiennego, które lud prosty uważa za skamieniałe węże,

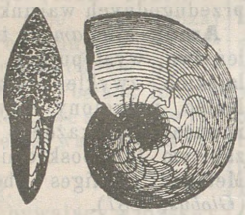

Amonity: Goniatites.

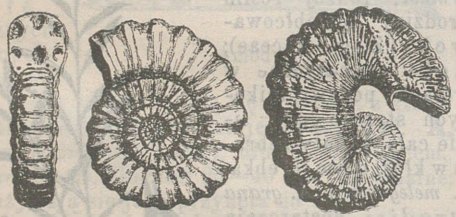

Agoceras. Scaphites

na które tutaj św. Wojciech z Krakowa, do Gniezna się udając, klątwę miał rzucać. Por. Reynès „Monographie des ammonites“ (1879).

Amonius, patrjarcha zakonników z V wieku. Przeżywszy lat 18 w braterskiej czystości z żoną swoją, udał się na pustynię Nitrys w dolnym Egipcie, i tu założył kilka zgromadzeń, które przy końcu V w. liczyły 5,000 braci. Był przyjacielem ś. Antoniego. † w 62 roku życia.

Amonja, ob. Amonjak.

Amonjak (*Kali alkalicum volatile* u dawnych), NH_3, związek gazowy azotu z wodorem. W stanie swobodnym wyjątkowo tylko w przyrodzie występuje, ale związki jego z kwasami, czyli *sole amonjakalne*, bardzo są rozpowszechnione w gruncie i w wodach. Gaz bezbarwny, woni silnie drażniącej; c. wł.=0,59, od wodoru cięższy 8,5 razy; przez oziębienie do —40° lub pod ciśnieniem 7 atmosfer przy 16° skrapla się, przy —75° przechodzi w ciało stałe. Przy wysokiej temperaturze i pod wpływem iskier elektrycznych rozpada się na azot i wodór; rozkład ten okazuje, że **A.** składa się z 1 objętości azotu i 3 obj. wodoru, które się zgęszczają w **A**-u na 2 obj. Woda rozpuszcza **A.** w wielkiej ilości; przy 15° 1 obj. wody pochłania 727 obj. tego gazu; roztwór ten (amonja) posiada woń gazu, oddziaływa silnie alkalicznie i zachowuje się wogóle jak roztwory gryzące. Pod nazwą cieczy *amonjakalnej* albo *amonji (liquor ammonii caustici)* znajduje on liczne zastosowania; w chemji jako odczynnik i do zobojętniania kwasów; w medycynie używa się w wielu razach, z powodu woni silnie drażniącej nerwy, do cucenia omdlałych i pozornie zmarłych; używa się też w wielu przetworach działających zewnętrznie (mazidło kamforowo-amonjakalne, opodeldok). **A.** otrzymuje się przez ogrzewanie salmiaku (chlorku amonu) z wo-

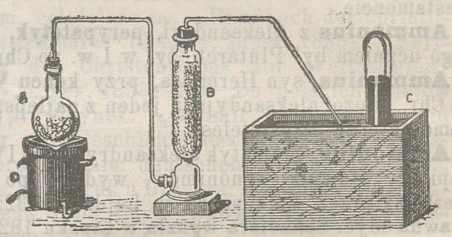

Otrzymywanie amonjaku.
A — balon zawierający salmjak i wapno. B — rura z wapnem palonem. C—zbiornik z rtęcią. D—piecyk.

danem tlenku wapna, przyczem powstaje **A.**, tlenochlorek wapna i woda; dla osuszenia przeprowadza się **A.** nad wapnem palonem, poczem zbiera się nad rtęcią (ob. fig.). W naturze powstaje przy gniciu ciał organicznych, głównie w związku z kwasem węglanym; tworzy się też przez bezpośrednie łączenie azotu z wodorem, zwłaszcza gdy ten ostatni świeżo się wywiązuje, lub też pod działaniem wyładowań elektrycznych.—Roztwór wodny **A**-u obecnie otrzymuje się na wielką skalę z *wody amonjakalnej*, która tworzy się przy fabrykacji gazu oświetlającego i zawiera znaczną ilość siarku i węglanu amonu. Przez destylację z potażem sprowadza się rozkład tych związków; służą do tego przyrządy, odpowiadające aparatom rektyfikacyjnym do spirytusu, a używanym jest zwłaszcza przyrząd Grüneberga. Para wodna obładowana **A**-em przechodzi do oziębialnika i skrapla się. Ciecz amonjakalna handlowa zawiera 20—30 odsetek **A**-u i zachowuje się pod względem chemicznym, jak ług potażowy. Według więc

składu wodanu potasu KHO przyjąć można w cieczy amonjakalnej związek NH_4HO, t. j. wodan hypotetycznego rodnika NH_4, zwanego *amonem*. Za dodaniem ługu potażowego do soli amonjakalnej oswobadza się ten wodan amonu, ale rozpada natychmiast na amonjak i wodę: $NH_4HO = NH_3 + H_2O$. Amon zatem w stanie wolnym otrzymany nie został, ale znany jest jego amalgamat, t. j. związek z rtęcią. — **A.** i jego sole są głównemi źródłami azotu dla roślin, stąd konieczność ich obecności w ziemi ornej. *Chlorek amonu* jest to salmjak (ob.) *Jodek* i *bromek amonu* używają się w fotografji, *Rodanek amonu* NH_4CNS przy drukowaniu tkanin farbami anilinowemi. *Węglanów* **A.** istnieje kilka, najpowszechniejszy jest półtorowęglan **A.**; tworzy się przy gniciu ciał organicznych, np. moczu, przy ich suchej destylacji, także jako produkt uboczny przy fabrykacji gazu z węgla kamiennego; są one głównem źródłem otrzymywania związków amonjakalnych. *Fosforan* **A.** głównie stanowi wartość użyźniającą guana. Wszystkie sole **A.** w wyższej temperaturze ulatniają się, lub rozkładają. — Z **A**-u wyprowadzają się liczne związki pochodne, jak *amidy*, *amidokwasy*, *amonjaki złożone* (ob.). Nazwa **A**-u pochodzi od salmjaku, który się pierwotnie nazywał *sal armeniacum* lub *amoniacum;* otrzymał go Priestley w r. 1774 i nazwał powietrzem alkalicznem, nazwę **A**-u nadał mu Bergmann 1782. Por. Arnold „Ammoniak und Ammoniakpräparate“ (1888).

Amonjakalna ciecz, ob. Amonjak.

Amonjakalna woda, ob. Amonjak.

Amonjakalne sole, ob. Amonjak.

Amonjakalny ałun, ob. Ałun.

Amonjaki złożone albo *aminy*, *zasady organiczne*, związki organiczne, zachowaniem chemicznem zbliżone do amonjaku. Znaczna ich ilość występuje w świecie roślinnym jako alkaloidy (ob.), inne znajdują się w ciele zwierząt, lub też powstają w różny sposób, jak np. przy suchej destylacji, stąd obfite są w smole węgli kamiennych. Można je uważać jako amonjak, w którym 1, 2 lub 3 atomy wodoru zastąpione są przez rodniki alkoholowe. W przypadku najprostszym, gdy 1 atom wodoru zastąpiony jest przez rodnik jednowartościowy, powstaje *A. złożony pierwszorzędowy* czyli *zasada aminowa* albo *amidowa*, jak np. etylamin albo etyljak $NH_2.C_2H_5$; gdy i drugi atom wodoru zastąpiony jest przez etyl, powstaje *A. drugorzędowy*, albo *zasada imidowa*, dwuetyljak $NH(C_2H_5)_2$, zawierający grupę imidową NH. Gdy wreszcie i trzeci atom wodoru zastąpiony jest przez etyl, powstaje trójetyljak, $N(C_2H_5)_3$, który jest A-em trzeciorzędowym, albo *zasadą nitrylową*. W tworzeniu amonjaków drugo- i trzeciorzędowych brać mogą udział różne rodniki alkoholowe, jak np. metyletyljak $NH(CH_3)(C_2H_5)$. Oprócz tych A-ów istnieją też związki, wyprowadzające się z typu 2 NH_3, 3 NH_3. A. pierwszorzędowe zbliżone są własnościami swemi do amonjaku; drugo- rzędowe, a zwłaszcza trzeciorzędowe odstępują już od nich znacznie.

Amontons Wilhelm, fizyk francuski, * 1663, † 1705. Był członkiem akademji nauk; zasłużył się wprowadzeniem ulepszeń w budowie termometru, barometru i w ogóle narzędzi meteorologicznych. Ważne są też badania jego nad tarciem ciał (1699).

Amor, ob. Eros.

Amor vincit omnia (łac.), miłość zwycięża wszystko.

Amorficzny z gr., czyli **bezkształtny stan** oznacza budowę ciał, których najdrobniejsze cząstki nie zdołały się ułożyć w formy prawidłowe, krystaliczne, jak siarka prędko studzona, szkło, krzemień; stąd *amorfizm*—bezkształtność.

Amorgos, jedna ze wschodnich Cyklad na morzu Egejskiem, obejmuje 127 klm. kw. i liczy 4.000 m. Główne miasto Kastron, liczy 2,000 m. Płótna tutaj wyrabiane słynne były niegdyś w Atenach. Miejsce urodzenia poety Symonidesa.

Amorici, Amorejczycy, plemię chananejskie, osiadłe po obu brzegach Jordanu, już za czasów Mojżesza częściowo przez Hebrajczyków pokonane. Zupełnie podbite zostało dopiero w epoce od Jozuego do Salomona.

Amorim, Franciszek Gomez de, † 1827, poeta portugalski. Po ciężko przebytej młodości, dopiero w r. 1858 zyskał uznanie za dzieło „Memorias d'Almeida Garetta,“ w którem opisał życie swego przyjaciela i mentora Garetta. Praca ta otworzyła mu progi akademii. **A.** pisał wiersze liryczne „Cantos da manhâa“ (1848), „Ephemeros“ (1866). Tworzył także dla teatru: „La viuva (wdowa),“ „A l'independencia dos mulheres,“ („Niezależność kobiet),“ Dom Sancho II; „Odio das Raças“ (Nienawiść ras). Napisał także kilka bardzo dobrych romansów: „Os selvagens“ (Dzicy) „Amor di Patria“ i t. d.

Amorka, ob. Viola d'amore.

Amoros Franciszek, generał hiszpański, * 1769 w Walencji, † 1848 w Paryżu. Rozpocząwszy służbę wojskową, szybko dosłużył się rangi generała. Po skończonej wojnie (1793 r.), powołany do rady stanu, zakładał szkoły wojskowe podług metody Pestalozzego i w 1805 objął kierunek wychowania infanta don Franciszka a Paulo. Za Napoleonidów był generalnym intendentem policji i z kolei gubernatorem kilku prowincji Następnie, unikając prześladowania Ferdynanda VII, przeniósł się do Francji, gdzie niemałe wyświadczył usługi, zaprowadzając w całym kraju tak cywilne, jak i wojskowe szkoły gimnastyki.

Amoroso z włosk., oznacza w muzyce tkliwe pieszczotliwe wykonanie danego tematu.

Amorpha, *Niedoszla*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych; w budowie kwiatu niedostaje niektórych części, właściwych tej rodzinie. Pochodzą z Ameryki półn., niektóre gatunki hodują

się jako ozdobne. Liście **A.** *fruticosa*, zwanej *indychtem krzewinkowym*, wydają pewien gatunek indyga.

Amorphophallus, rodzaj roślin z rodziny obrazkowatych; zioła o kłączu krótkim, z którego rozwija się jeden tylko liść dwukrotnie pierzasty, oraz kwiatostan, zakończony wyrostkiem stożkowatym. Pochodzą z Indji wsch. i hodują się jako rośliny ozdobne, jak **A.** *Rivieri* z liściem długości 1 metra.

Amorphophallus.

Amortyzacja, *umorzenie*, czyli spłacanie zaciągniętego długu za pomocą spłat dokonywanych w pewnych odstępach czasu czyli rat; państwo umarza swe długi pospolicie przez wycofywanie z obiegu za pomocą losowania pewnej liczby papierów publicznych z premjami lub bez nich, albo też przez proste ich wykupowanie po cenach kursowych. U nas **A.** zaprowadzoną została 1816 roku przez ks. Lubeckiego. Ob. Dług publiczny, a co do rachunków, tyczących się **A**-yi, ob. Annuity.

Amortyzacyjne kasy, tak się nazywają kasy i urzędy nad niemi przełożone, a mające na celu spłacanie, umarzanie długu publicznego. Fundusze potrzebne do spłacenia tego długu otrzymują kasy amort. albo z kasy państwa pod nazwą *dotacji*, albo też same pobierają je z pewnego źródła, np. ceł lub dóbr państwa. Kasy **A.** powstały w bieżącem stuleciu we Francji 1816, Austrji 1817, Bawarji 1811 r. i t. d.

Amos, jeden z 12-u proroków mniejszych, * około 800 r. przed Chrystusem w Thekue, w pokoleniu Judy, gdzie pierwotnie był pasterzem. Występował jako prorok pod panowaniem Jeroboama II i Ozeasza, powstając głównie na zmysłowość, upadek wiary i przemagające bałwochwalstwo w Izraelu.

Amos Comenius, ob. Komeński Amos.

Amos ze Sztiekna, ob. Amosjanie.

Amosjanie, stronnictwo kościelne w Czechach, powstałe z odłączenia się od tak zwanej Jednoty Braci Czeskich zwolenników *Amosa ze Sztiekna* (Sztiekieńskiego), potępionego przez synod rychnowski (1494 r.) za zasady (na tymże synodzie głoszone), że chrześcjanom nie godzi się przysięgać, sprawować urzędów płatnych i służyć w wojsku, oraz że bogacze nie powinni być przyjmowani do jednoty. **A.** znani są w dziejach czeskich także pod nazwą *Mała* albo *Menszi Stranka*. Byli oni dosyć liczni, mianowicie w południowych okolicach królestwa czeskiego oraz w Pradze i w różnych miejscowościach margr. morawskiego. *Amos ze Sztiekna*, pomimo sędziwego wieku, był bardzo czynnym jeszcze w r. 1520.

Amosow Fiodor, podróżnik rosyjski, odbył 1723—1728 podróż po oceanie Lodowatym w celu odkrycia wyspy, leżącej między ujściem rzek Jany i Indigirki, i dotarł do 1-ej wyspy Niedźwiedziej.

Amoy v. **Emui** (tak nazywane przez Europejczyków, przez Chińczyków zaś *Hiamum* v. *Hiamenho)*, m. chińskie na wyspie t. n., pomiędzy lądem stałym a wyspą Formozą, posiada warownię, wyborny wolny port,, od 1843 otwarty dla Europejczyków; ogromny handel morski i sławna świątynia Fo-hi; 96,000 m.

Ampelidae, ob. Winoroślowate.

Ampelis, rodzaj ptaków, ob. Bławatnik i Jemiołuszka.

Ampelius Lucjusz, pisarz łaciński z IV w. po Chr., autor „Liber memorialis," obejmującej w 50 rozdziałach treściwe opowiadanie ważniejszych wypadków dziejowych, zebranych z dawnych pisarzy.

Ampell Melchior, rzeźbiarz włoski, był około 1640 wezwany do ozdobienia kościoła radziwiłłowskiego w Ołyce.

Ampelopsis, *Brzestan*, rodzaj roślin z rodziny Winoroślowatych; krzewy w Azji i Ameryce. *A. quinquefolia v. hederacea, Dzikie wino*, z liśćmi palczasto-dzielnemi, które się w jesieni czerwienią; łatwo znosi nasze zimy i używa się do ocieniania altan i ubierania murów.

Ampelos, w mit. greckiej uosobienie krzewu winnego, w postaci pięknego młodziana, przyjaciela Bachusa.

Amper, jednostka natężenia prądu, tak nazwana na cześć Ampère'a, ob. Elektryczne jednostki.

Ampère Andrzej Marja, znakomity fizyk i matematyk francuski, * 1775, † 1836. W dzieciństwie już tyle okazywał zdolności do matematyki, że w 12 roku życia mógł rozpocząć naukę analizy wyższej. Śmierć jego ojca pod gilotyną na długo zwichnęła siły jego umysłowe; przez długi czas utrzymywał się w Ljonie, zajmując się nieco botaniką, a dzieła Lavoisiera skłoniły go do sumiennego zajęcia się fizyką i chemją; w r. 1801 został profesorem tych przedmiotów w Bourg. Pierwsza rozprawa jego: „Essai sur la théorie mathématique du jeu" (1802) i kilka następnych zjednały mu profesurę w liceum ljońskiem, skąd

Ampère Andrzej.

w roku 1805 powołany został na repetytora w szkole politechnicznej paryskiej; w r. 1809 został prof. analizy i mechaniki tamże, w r. 1814 członkiem akademji, w r. 1824 prof. fizyki w Collége de France. Znany był z roztargnienia i dziwactw. Najważniejsze prace jego tyczą się elektryczności i magnetyzmu. Wkrótce po nadejściu wiadomości o spostrzeżeniu Oersteda, tyczącem się zboczenia igiełki magnesowej pod wpływem prądu, **A.** ogłosił całą teorję elektrodynamiki i elektromagnetyzmu, oraz podał przyrządy do ich doświadczalnego sprawdzenia. Z powodu tych badań nazwał go Maxwell „Newtonem elektrodynamiki.“ Prace te zebrane są razem p. t. „Théorie des phénomènes électro-dynamiques.“ Wiele rozpraw w „Annales de physiqne“ i w żurnalu szkoły politechnicznej. W ostatniej swej pracy „Essai sur la philosophie des sciences“ podał klasyfikację wszystkich nauk. Por. Balson: „La vie et les travaux d'A. M. Ampère“(1886).

Ampère Jan Jakób Antoni, syn poprzedniego, literat i historyk, * 1800 w Lyonie, † 1864 w Paryżu. Od 1833 profesor historji literatury francuskiej w Collége de France, a od 1847 członek akademji paryskiej. Podróżując wiele po Europie, Wschodzie i Ameryce północnej, owoce swoich spostrzeżeń drukował po większej części w *Revue des deux Mondes*, i zebrał je potem w osobnem dziele p. t. „Littérature et voyages“ 2 tomy, Par. 1834—1850). Z prac jego najważniejsze: „Histoire littéraire de la France avant le XII siécle“ (3 t. Par. 1839); „Sur la formation de la langue française“ (3 t. 1841); „La Grèce, Rome et Dante“ (Par, 1850); „L'histoire romaine à Rome“ (t. 1 i 2 Par. 1585—61, a 3 i 4 1864); „César, Scènes historiques“ (Par. 1856). We wszystkich jego pismach przeważa zdrowa krytyka i gruntowne badanie, połączone z jasnem i artystycznem rzeczy przedstawieniem. Wydał także: „Heures de poésies“ (2 ed. 163). „Przejażdżka po Ameryce“ wyszła w tłómaczeniu polskiem Swietlickiej. Por. St. Beuve „Portraits littérairs,“ IV.

Ampère'a reguła, ob. Elektromagnetyzm.

Amperometr, ob. Galwanometr.

Ampfing, wieś w wyższej Bawarji w okręgu Mühldorf, nad rz. Isen, gdzie 1322 r., cesarz Ludwik Bawarski wziął do niewoli Fryderyka Pięknego austrjackiego. Tu generał Morcau, zaczepiony przez przemagające siły Austrjaków, wykonał sławny swój odwrót, po którym w kilka dni później nastąpiło świetne zwycięstwo pod Hohenlinden.

Amphеja, starożytne meseńskie miasto warowne na granicy Arkadji. W bliskości znajdowała się świątynia Djany Limnatis; skąd porwanie dziewic lakońskich przez młodzież meseńską dało powód do pierwszej wojny meseńskiej.

Amplexus, koral kopalny, napotykany w wapieniach węglowych.

Amplifikacja (łac.), figura retoryczna, gdy pewne pojęcie, sąd lub wniosek, dla tem dokładniejszego i wyrazistszego przedstawienia, rozwijamy, podając istotne ich znaczenia lub części: czytamy np. u Reja: „On król nad królmi etc. obstąpiony dziwnemi tłumy *rozlicznych, a mocnych, a poważnych, nie ziemskich, ale niebieskich sług swoich*,“ t. j. Archaniołów i Aniołów.

Ampljacja, w prawie rzymskiem odroczenie sprawy, wyrzeczone przez pretora, dla bliższego jej rozpoznania; obecnie wyrazu tego używa się niekiedy na oznaczenie kopji aktu administracyjnego lub innego, poświadczonej przez osoby mające do tego prawo.

Ampullaria, mięczak z rzędu brzuchonogich czyli ślimaków, odznacza się muszlą okrągłą, baniastą; otwór skorupy zamykany jest denkiem ruchomym. Liczne gatunki zamieszkują wody słodkie krajów gorących.

Ampułka (łac. ampulla). U Rzymian gliniane, szklane lub z innego materjału wypukłe naczynie do przechowywania płynów, a szczególnie oliwy, używanej do namaszczania w kąpielach. W kościele rzym.-katol. małe naczynie szklane lub metalowe, w którym przynoszą do ołtarza wino mające być użyte przy Mszy Świętej. W ampułce przechowują się także oleje święte. *Ampułka święta, sacra ampulla*, była to bańka z olejem świętym, przyniesiona przez gołębicę biskupowi Reims, św. Remigjuszowi, kiedy chrzcił króla Franków Klodoweusza, a z której następnie aż do Karola X namaszczano przy koronacji królów francuskich.

Ampułkowe rośliny, rośliny nadające się, dla długich i wiotkich, zwieszających gałązek, do hodowli w doniczkach zawieszonych, czyli ampułkach. Do takiej hodowli pokojowej przydatne są: *Saxifraga sarmentosa, Fragaria indica, Tradescantia guyanensis, Pelargonium pellatum, Achimenes cupreata* i inne.

Amputacja, odjęcie od ciała członka pewnego, albo części członka, np. **A.** języka, piersi kobiecej i t. p. Najczęściej **A.** oznacza odjęcie członków w kości zaopatrzonych, t. j. kończyn. Odróżniają tu amputację w zetknięciu dwóch kości, t. j. w stawie (in contiguitate), czyli wyłuszczenie kości ze stawu, i **A.** na przebiegu kości (in continuitate), zatem z przepiłowaniem kości połączoną. **A.** kończyn składa się z następujących momentów: a) przecięcia części miękkich, jak skóra, mięśnie, naczynia, nerwy i t. p.; b) oddzielenia na przestrzeni przepiłowania kości okostnej, t. j. błony, kość pokrywającej; c) przepiłowania samej kości; d) spojenia przeciętych części miękkich w celu ich zrośnięcia; e) nałożenia stosownego opatrunku. Aby uczynić operację jak najmniej krwawą, co ułatwia działanie chirurgowi i zabezpiecza chorego od upływu krwi, co największem niebezpieczeństwem mu zagraża, uciekano się od bardzo dawna do przeróżnych środków, jak przyżegania otrzymanej rany (starożytna Grecja),

podwiązywania krwawiącej tętnicy, uciskania naczynia za pomocą specjalnego przyrządu, t. z. turniketu (wynalazek Morela 1674 r.) i t. p. Najdogodniejszym jednakże i dziś wyłącznie używanym jest sposób prof. Esmarch'a z Kielu, polegający na przewiązywaniu kończyny powyżej miejsca proponowanej amputacji opaską gumową, która, uciskając naczynia w skórze i mięśniach przebiegające, czyni operację prawie bezkrwawą. Po przepiłowaniu kości i opłókaniu rany operator ujmuje większe tętnice w specjalne szczypczyki i przewiązuje wysterylizowanym jedwa-

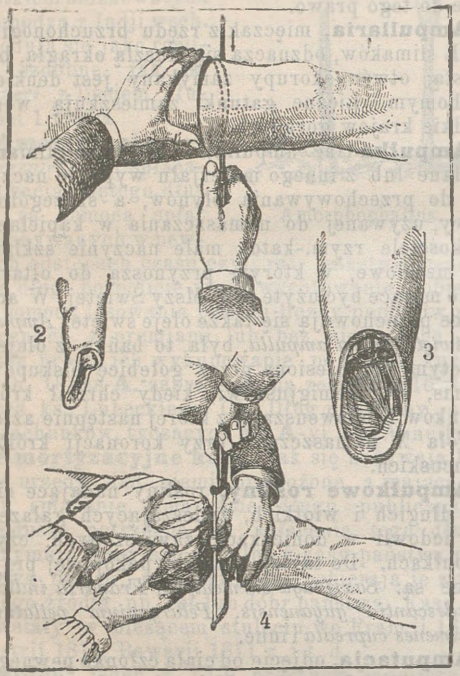

Amputacja.

1. Metoda kolista. — 2. Wyłuszczenie częściowe palca — 3 Cięcie eliptyczne, bardzo ukośne. — 4. Przepiłowanie kości.

biem, poczem dopiero opaskę Esmarch'a zdejmuje. W okresie pooperacyjnym, drugim niebezpiecznym momentem dla chorego jest stan zapalny i ropienie w ranie, co może wywołać ogólne zakażenie krwi (ropnicę) i o śmierć go przyprawić. Komplikacja ta była dawniej przyczyną kolosalnej śmiertelności u amputowanych; dziś dzięki aseptyce i antyseptyce (ob.), gojenie ran przebiega prawie bez ropienia, i chory zamiast kilku miesięcy po 3—4 tygodniach do zupełnego zdrowia powraca. **A.** wykonywa się zwykle przy uśpieniu chloroformem i wymaga pomocy kilku lekarzy. Części miękkie przecina się w ten sposób, aby można było obnażone kości w zupełności zakryć: przecina się więc powyżej miejsca przepiłowania kości, przyczem części miękkie w postaci rękawa pozostają (metoda kolista, najstarsza); albo pozostawia się te części w postaci jednego albo dwóch płatów kwadratowych, lub zaokrąglonych (metoda jedno i dwupłatowa); prócz tego istnieją metody owalna, kolista. Po przecięciu części miękkich przepiłowuje się kość, podwiązuje się krwawiące tętnice i nakłada odpowiedni opatrunek. Odjęte członki często zastąpić można sztucznemi (ob. Członki sztuczne). Robi się **A.** przy zmiażdżeniu kości, gdzie na zrośnięcie liczyć nie można, przy obszernem próchnieniu kości, gdzie inne sposoby leczenia pozostaną bez skutku, przy guzach znacznych rozmiarów albo złośliwych, przy gangrenie i t. d.—Pierwsze opisy **A.**, i to tylko w częściach zgangrenowanych znajdują się u Hippokratesa; Galen zaleca już wyłuszczenie ze stawu. Ambroży Paré w XVI wieku w prowadził podwiązanie tętnic, przez co znacznie operacje polepszył. Następnie metody doskonaliły się i mnożyły; mnóstwo chirurgów połączyło swoje nazwisko z tą operacją. O amputacjach traktują wszystkie podręczniki chirurgji. Ob. Chirurgja.

Amra, rodzaj żywicy, ob. Spondias.

Amrawati, Amarawati, w mitologji Indusów, nazwa miasta niebieskiego, gdzie przebywa król bogów niższych, Indra.

Amr ben Kultum et Taglebi, książę i poeta arabski VI wieku. Jako poeta Amru używał ogromnej sławy u spółczesnych. Bohaterski jego poemat pod tytułem: *Muallakat* (zawieszony) uchodzi za jeden z najpiękniejszych w literaturze arabskiej; wyd. przez Kosegartena (1815) i Arnolda w zbiorze zwanym „Muallakât" (Lipsk, 1850). Por. J. A. Święcicki: „O poetach i poezji arabskiej przed Mahometem" (1878).

Amri albo **Omri,** bezbożny król Izraela (918—907 przed Chr.). Będąc wodzem, na wiadomość o śmierci Elu, zamordowanego przez Zamrego, został ogłoszony wodzem przez wojsko; poczem uderzył na mordercę i zmusił go do spalenia się z całą rodziną. Zbudował Samarję i zostawił po sobie następcą syna Achaba.

Amrit, gruzy miasta Marathos na wybrzeżu starożytnej Fenicji, na południe od miasta portowego Tartus, w czasach nowszych zbadane i opisane przez Renana.

Amritsar, ob. Amrytsar.

Amru-Ben-El-Ass, wódz arabski, jeden z najgorliwszych krzewicieli islamizmu, † 663. Służył pod rozkazami Omara, zdobył wybrzeża Syrji i Egiptu. Jako wielkorządca Egiptu założył miasto Fostat (dzisiejszy Kair) i słynął z dobrej administracji.

Amrum, mała wysepka duńska na zachodniej stronie Szlezwigu, obejmuje 28 klm. kw. i liczy 800 m. Odbywa się tu obfity połów ostryg; latarnia morska.

Amryta, w mitologji indyjskiej to samo prawie, co w greckiej ambrozja: napój, dający nie-

śmiertelność. Wydobyty został z morza mlecznego (do którego przedtem wrzucono wszelkie zioła lekarskie), w ten sposób, że dokoła góry Mandara okręcono węża, Wasuki, i za pomocą tego olbrzymiego tłuczka mącono morze, skąd poczęły wychodzić rozmaite cudowne istoty i rzeczy, a w końcu ukazał się genjusz Dhanwantara z na-

Wydobywanie Amryty przez bogów (Dewów) i demonów (Asurów) indyjskich. Na szczycie góry siedzi bóg Wisznu. Słoń, krowa, koń etc., — są to cudowne czarodziejskie zwierzęta, wydane przez morze mleczne.

czyniem, napełnionem Amrytą, o którą bogowie z demonami wiedli spór, zakończony upadkiem ostatnich. Por. Kuhn „Herabkunft des Feuers und des Göttestrankes," Wurm „Geschichte der indischen Religion." **Amryta** oznacza także resztki pozostałe z ofiar, których spożywanie zapewnia odpuszczenie grzechów.

Amrytsar, *Umritsir* (staw nieśmiertelności), v. *Ramdaspur*, m. okręgowe prow. Lahora w Pendżabie, 137,000 m. (1891). Jest to święte miasto sikków, gdzie się znajduje ów staw nieśmiertelności ze wspaniałą świątynią *Darbar-Sahib*, w którego wodach zmywają się wszystkie grzechy ludzkie. Znaczne fabryki szalów i wyrobów jedwabnych, obszerny handel. Por. Schlagintweit „Indien" (Lipsk, 1882).

Amsdorf Mikołaj, * 1483, † 1565 roku w Eisenach 1511 roku, profesor teologji w Wittenbergu, 1524 roku superintendent w Magdeburgu, 1541 biskup w Naumburgu. skąd, wygnany po bitwie pod Mühlbergiem, 1547 powrócił znowu do Magdeburga i został superintendentem w Eisenach. Jako przyjaciel i pomocnik Lutra był zawsze gorliwym jego zwolennikiem i miał czynny udział we wszystkich jego przedsięwzięciach. Łącznie z Pontanusem założył uniwersytet w Jenie.

Am...ski, pseudonim Adama Niemirowskiego.

Amsler Samuel, * 1791 w Szwajcarji, od 1828 profesor rytownictwa w akademji sztuk pięknych w Monachjum, gdzie 1849 roku życie zakończył. Wsławił się wybornemi miedziorytami utworów największych mistrzów, jak Michała Anioła. Rafaela i Thorwaldsena. Ostatniem jego arcydziełem była rycina z obrazu Overbecka: „Tryumf religji w sztukach pięknych."

Amstel, rzeczka w Holandji północnej, przepływa przez Amsterdam i wpada do zatoki Y (Ej); od niej pochodzi nazwa Amsterdam.

Amsterdam stolica (ale nie rezydencja) królestwa niderlandzkiego, jedno z najhandlowniejszych miast w Europie, leży nad zatoką Y (Ej) przy ujściu rzeczki Amstel, o 3 mile od rezydencji król. Haagi; liczy 456,324 m. (1895). Miasto to, zbudowaue w kształcie półksiężyca na 90 wyspach, utworzonych przez rzekę Amstel, ze swojemi 300 mostami i wieżami licznych kościołów przedstawia śliczny widok, skąd nazywanem bywa Wenecją północną. Pośród wielu gmachów publicznych dawny ratusz, od 1808 na pałac królewski przemieniony, zajmuje najpierwsze miejsce. Zbudowany on był pod kierunkiem słynnego architekta Jakóba van Kampen (1648—55) na 13,659 masztach, wbitych w ziemię dla wzmocnienia fundamentów; w nim wspaniała sala tronowa, w której się królowie niderlandzcy koronują, uchodzi za jedną z najpiękniejszych sal w Europie. Z innych budowli zasługują szczególnie na wzmiankę: nowy ratusz, muzeum, giełda, dom Indji Wschodnich, arsenał morski, kościół św. Katarzyny z nagrobkami Ruytera, van Galena i innych; kościół św. Mikołaja z pomnikami wojowników: Heemskerka, van der Zaana, Sweerta i van der Hulsta, oraz wielka synagoga. W mieście znajduje się wielkie mnóstwo wszelkiego rodzaju zakładów publicznych. **A.** jest jednem z głównych ognisk handlowych. Cała strona północna miasta zamieniona jest na wielki port, z licznemi dokami czyli basenami, z których najważniejsze są Oosterdok i Westerdok. Od zatoki Y oddzielone są długiemi tamami, które chronią zarazem miasto od zalewów morskich. Trudności, jakich doznawała dawniej żegluga, z powodu wzmagającej się wciąż płytkości cieśniny Pampus, łączącej zatokę Y z Zuidersee, zostały usunięte przez przeprowadzenie (1819—25) wielkiego kanału północno-holenderskiego; od r. 1876 kanał ten zastąpiony jest kanałem krótszym, który łączy **A.** bezpośrednio z morzem Północnem. **A.** posiada akademję nauk, uniwersytet (oko-

1,000 studentów), akademję sztuk pięknych, szkołę przemysłową żeńską, obserwatorjum, ogród botaniczny, ogród zoologiczny (r. 1838) z muzeum etnograficznem. Muzeum państwowe, w nowym gmachu zbudowanym 1877—85, zawiera obrazy, pierwszorzędnej wartości. Z 5 teatrów największy jest teatr miejski, po pogorzeli 1890, odbudowany 1894 roku z 1200 miejsc.—W początkach XIII wieku Amsterdam był lichą jeszcze wioską rybacką, własnością niejakiego van Amstel, która później podniesioną została do rzędu miasteczka, a nareszcie, przeszedłszy w posiadanie hrabiów Holandji, już w XVI w. była pierwszem miastem handlowem w Niderlandach. Skutkiem wojny z Anglją w XVII w. handel Amsterdamu znacznie podupadł, w następnem atoli stuleciu znowu znakomicie się podniósł. Zmiana rządu 1795 także wpłynęła szkodliwie na pomyślność miasta, a przymusowe przymierze Holandji z Francją jeszcze niekorzystniej oddziałało na jego pomyślność. Od roku 1813, na mocy nowo przyjętych i ustalonych zasad handlowych, Amsterdam znowu zakwitł pełnem życiem. Czystość tego miasta nie ma równej sobie na całym świecie. Amsterdam pamiętny jest jako miejsce urodzenia filozofa Spinozy (1632), sławnego malarza kwiatów Huysusna (1682), naturalisty Swammerdama (1637) i poety Bilderdijk'a. Por. Ter Gouw: „Geschiedenis van **A.**“ (1880—91, 7 t.).

Amsterdam, miasto założone przez Holendrów w Unji północno-amerykańskiej, w stanie New York nad kanałem Erie, liczy 17,336 miesz. (1890).

Amsterdam lub **Nowy-Amsterdam,** wyspa na oceanie Indyjskim, o 13 mil od wyspy św. Pawła, odkryta 1633 przez Holendrów, ale dopiero r. 1696 zajęta, ma mnóstwo gorących źródeł mineralnych i słynie między rybakami z wielkiej obfitości ryb; obejmuje 66 klm. kw.

Amstetten v. **Amstädtten,** miasteczko w arcyksięstwe austrjackiem, 2,600 m.; bitwa 5 list. 1805, w której austrjacko-rosyjskie wojska pod Bagrationem zostały zwyciężone przez Francuzów pod Muratem.

Amszaspandy (u Persów w Zendaweście *Amesha-spenta* t. j. święci nieśmiertelnicy, mędrcy), w religji Zoroastra siedm świetlanych duchów, z pomiędzy których najwyższym jest sam *Ormuzd* (ob.). Obok niego, jako swego stwórcy, siedzi na złotych tronach pozostałych 6 Amszaspandów. Od nich pochodzą wszystkie widome, dobre rzeczy, za ich postanowieniem wszystko doskonałe i dobre wchodzi w życie i egzystuje, w nich personifikuje Zendawesta wszystkie najpiękniejsze cnoty i dobra niebieskie. Namiestnikiem Ormuzda i najstarszym jego synem jest Bahman (w Zendaw. *Vohu-mano*). Sługami i wykonawcami **A.** są *Izedy* (w Zendaw. *Jazatas*). W Karpatach, na Krępaku, górale, chcąc odkryć zakopane skarby, oprócz innych duchów wzywają podobno Amszaspanda i Bahmana.

Amszejewicz M., wydał w Warszawie „Dykcjonarz wyrażeń z obcych języków, polskiemu przyswojonych“ (1859). „Słownik rusko-polski“ (1866) i „Tablicę mechaniczną mnożenia.“

Amu lub **Amu-Darja,** u Arabów Gihon, w starożytności Oxus, rzeka w Turanie, bierze początek u zachodniej granicy państwa chińskiego na płaskowzgórzu Pamirskiem, z alpejskiego jeziora Sari-Kul i przyjmuje w swoje łono rzeki wypływające z gór Turkestanu i Hindukusza; przepływa przez Balk, Bucharję i Chiwę, gdzie rozdziela się na kilka ramion, i ubiegłszy 2,200 klm., wpada do jeziora Aralskiego. Porzecze **A. D.** zajmuje przestrzeń 660,000 klm. kw. Spławna jest na długości około 150 mil i obfituje w ryby.

Amu-Daryjski obwód, ob. Turkestan.

Amulet (z arab. *hamalet*, wisiadełko), przedmiot opatrzony różnemi napisami lub znakami

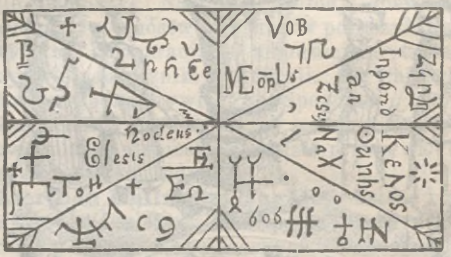

Amulet: Tabliczka ołowiana, pokryta napisami i znakami z XVII w. (Według Lammertz'a „Volksaberglauben in Bayern).

mistycznemi, a często i bez takowych (kamień, metal, papier, ziele i t. p.), noszony na szyi,

Amulety: 1) Zapinka przepaski egipskiej.—2) Święty skarabeusz egipski.—3) Oko mistyczne.—4) Symbol milczenia.—5. Pierścień grecki, ozdobiony skarabeuszem.—6 Odłamek łańcucha etruskiego, złożony ze skarabeuszów.—7. Odłamek łańcucha, znalezionego w grobowcu w Kerczu na Krymie.

lub też jako pierścień, celem odwrócenia choroby albo nieszczęścia, mogącego spaść na osobę, po-

kładającą w nim zaufanie. Ludy wschodnie szczególną do amuletów przywiązywały wiarę. Por. J. F. Arpe: „De prodigiosis operibus, Talismanes et Amuleta dictis“ (Hamburg, 1717); Emmele: „Ueber Amulette“ (Moguncja, 1827); U. F. Kopp: „Palaeographia critica“ (Mannheim, 1829); Reichelt: „Exercit. de Amuletis;“ Lenormant: „Mélanges d'archéologie;“ Fischer und Wiedemann: „Babylonische Talismane“ (Stuttgard, 1881).

Amuljusz, król Alby, syn Prokasa, potomek Askanjasza. Pozbawił tronu swego brata Numitora i zmusił siostrzenicę, Reę Sylwję, do zostania kapłanką Westy. Mimo to jednak miała ona z Marsem dwu synów Romulusa i Remusa, którzy zabiwszy Amuljusza, przywrócili na tron Numitora około 754 przed Chr.

Amulo lub **Amolo,** arcybiskup lugduński, najznakomitszy teolog swego czasu, † 852. Brał czynny udział w sporach o predestynacji przeciw Gottschalkowi. Dzieła jego zamieszczone są w „Bibljotece Patrum Lugdun.,“ tom IV.

Amunategui Michał Ludwik, * 1826, autor chilijski, profesor historji na uniwersytecie w Sant Jago. W 1876—9 był ministrem spraw zagranicznych. Napisał: „La reconquista española“ (1851) „Una conspiration en 1780“ (romans historyczny). Wydał także życiorys Ignacego Domeyki (1867).

Amund Bröt, syn Yngwara, król szwedzki (725—760), zwany ojcem ludu, wielbiony przez naród jako założyciel licznych dróg i kanałów.

Amund Jakób, król szwedzki, † 1036 z dynastji Iwarów, prowadził wojnę z królem duńskim Kanutem W. Sprawiedliwy, miłośnik pokoju, gorliwy krzewiciel religji chrześcijańskiej.

Amunicja, wszystkie potrzeby, zapasy i materjały wojenne, służące do obsługi wszelkiej broni palnej.

Amur, właściwie *Tamur*, wielka rzeka we Wschodniej Syberji, około 4,700 klm. długa. W górnej swojej części, aż do połączenia się z Songarą, nazywaną jest przez Tunguzów Szylkar, przez Mandżurów Sachalin-Ula, t. j. czarna rzeka, a przez Chińczyków Sze-long-kiang (rzeka czarnych smoków). Powstaje z połączenia się pod stanicą Strełoczna z Szyłką i Argunią albo Ker-ulun, z których pierwsza przybywa z Zabajkalskiej Syberji, druga z Mongolji; potem wielkim łukiem przepływa przez Mandżurję, przyjmuje do siebie z lewej strony Dżinkiri (albo Dzeja), Niuman (albo Buryję), dalej Goryn i Amgun, z prawej Soungari-Ulę i Usurę, i nareszcie wpada do morza naprzeciwko wyspy Sachalin. Amur jest aż w głąb Syberji spławny i przystępny nawet dla statków parowych, i dlatego, nietylko, że tworzy nader dogodną komunikację między Syberją Wschodnią a oceanem Wielkim, ale nadto z powodu licznych wpadających do niego rzek bocznych, również spławnych, jest niezmiernie ważnym dla dalszej kolonizacji Mandżurji i całego kraju Amurskiego. Wszelako żegluga na nim możliwa jest tylko przez pół roku, przez drugą połowę bowiem **A.** pokryty jest lodem. Od r. 1886 istnieje na **A.** rosyjska żegluga parowa. Por. Middendorf „Sibirische Reise“ (Peters. 1850); M. Schmidt „Reise in Amurland“ (Peters. 1868); M. Przewalski „Amurski Kraj;“ Stachiejew „Za Bajkałom i na Amurie“ (1869); Atkinson „Travels in the region of the Amoor“ (Londyn, 1867).

Amurat I, albo **Murad,** jeden z najznakomitszych sułtanów tureckich, * 1319, panował po ojcu swym, Orkanie, 1358—1389. Aż do jego czasów Turcy chwilowe tylko czynili napady na Europę, Amurat zaś zdobył na Grekach: Trację, Gallipolis i Adrjanopol, który uczynił stolicą swego państwa; podbił następnie Macedonję, Albanję i pokonał na Kosowem polu 1389 r. sprzymierzonych przeciw sobie Serbów, Węgrów, Bułgarów. W chwili, kiedy przeglądał pobojowisko, został śmiertelnie raniony przez jednego z jeńców chrześcijańskich. On pierwszy ustanowił korpus janczarów (ob.).

Amurat II, syn i następca Mahometa I (panował 1421—1451). W pierwszych chwilach panowania miał przeciwko sobie samozwańca, Mustafę, który się udawał za brata Bajazeta i którego, pojmawszy, na śmierć skazał. Zabrawszy Grekom i Wenecjanom niektóre prowincje i miasta tak w Azji, jako i w Europie, i zająwszy Belgrad, wywołał przeciwko sobie połączone siły: Węgrów, Serbów i Siedmiogrodzian, na których czele stanął młody król polski i węgierski, Władysław Jagiellończyk. Gdy przyszło do bitwy, Władysław, zawiedziony w obiecywanych posiłkach, zginął pod Warną 1444 r., podobno z własnej ręki sułtana. Następnie Amurat wyruszył przeciw Skanderbegowi, którego wygnał z własnego kraju, lecz w nowej wyprawie na chrześcijan umarł nagle nad Dunajem w r. 1451.

Amurat II.

Amurat III, starszy syn Selima II, (panował 1574—1595), rozpoczął rządy zamordowaniem swoich 5 braci, z których najstarszy miał zaledwie lat 8. Wszystkie wojownicze przedsięwzięcia jego były źle obmyślane, a jeszcze gorzej wykonane; mimo to jednak udało mu się zwyciężyć Persów i zdobyć miasto Tauris.

Amurat IV, (1622—1640), podniósł potęgę państwa Ottomańskiego do najwyższego stopnia świetności. Prowadził wojny z Polską i Persją, przyczem zabrał miasto Bagdad w roku

1638. Zbytki i rozpusta przyśpieszyły śmierć jego.

Amurat czyli **Murad V,** trzydziesty trzeci sułtan ottomański, * 1841; jest on synem Abd-ul-Medżida, synowcem Abd-ul-Aziza, poprzedniego sułtana, którego był urzędowym następcą.— Abd-ul-Aziz, pragnąc jednak zapewnić następstwo synowi swemu, trzymał **A.** w pełnem odosobnieniu, rozpuszczając niekorzystne o nim wieści. Pomimo to **A.** nabrał pewnego wykształcenia i posiada kilka języków.—Sułtanem ogłoszony został 30 maja 1876 r. przez softów, którzy byli zapewne narzędziem kilku członków gabinetu. Pierwsze wieści o nowym sułtanie były dla niego bardzo pochlebne i budziły pewne na przyszłość nadzieje, wkrótce zaczęto jednak mówić o jego chorobie umysłowej, której zarody rozwinąć się miały w skutek odosobnienia, w jakiem żył dotąd, i w trzy miesiące po wstąpieniu na tron **A.** uległ losowi swego poprzednika i został złożonym z tronu w skutek prostej fetwy szeika-ul-islama. Następcą jego został Abd-ul-Hamid II (ob.)

Amurat-Bej, albo **Murat-Bej,** * około 1750 w ziemi Czerkiesów, dostał się jako niewolnik do Egiptu, gdzie umiał się wznieść na stanowisko jednego z 24 bejów mameluckich, którzy pod panowaniem tureckiem rządzili Egiptem; stanął po stronie Muhameda i dopomógł mu do osiągnięcia najwyższej władzy w Egipcie, po jego zaś śmierci, pokonawszy innych bejów, podzielił się z Ibrahimem-bejem władzą nad Egiptem i, pokonawszy admirała tureckiego, trzymał się do 1798 roku, w którym przypadła sławna wyprawa Bonapartego. Pobity przez niego kilkakrotnie, uciekł wraz z Muhamedem do Egiptu górnego. Z Kleberem **A.** zawarł pokój i został zatwierdzony na namiestnikowstwie Asuanu. Na tem stanowisku w ciągłej walce z mianowanym przez Portę wice-królem Mechmedem-Ali, pozostał do śmierci, 1811.

Amurski obwód, w Syberji wschodniej nad rz. Amurem, powstały w r. 1858 z prowincji, nabytych od Chin w skutek traktatu ajguńskiego, obejmuje 447,667 klm. kw. powierzchni i liczy 65,500 mieszk. (1890) Miasto stołeczne jest Błagowieszczeńsk. **A.** obwód tworzy wraz z obwodem Zabajkalskim, obw. Przymorskim i wyspą Sachalinem generalne gubernatorstwo amurskie, utworzone w r. 1884, i obejmujące 2,991,472 klm. kw. z ludnością 695,000 dusz. Klimat tego kraju rozmaity; lato gorące, a zima mroźna. Roślinność bujna; ma podobieństwo z amerykańską. Zwierza dzikiego obfitość; znajduje się nawet tygrys (mandżurski).—Ze strony rosyjskiej kraj ten po raz pierwszy zwiedził 1643—46 r. Bazyli Pojarkow. Zajęty przez Chabarowa w r. 1658. Odebrany przez Mandżurów i znowu zdobyty 1665 r. przez zesłańców pod dowództwem Nicefora Czernihowskiego. W r. 1689 z mocy traktatu nerczyńskiego oddany Chinom. W r. 1848—51 zajęte zostało przez Rosjan ujście Amuru. W roku 1854 zaprowadzona żegluga, a od r. 1867 komunikacja telegraficzna. Telegraf, idący wzdłuż Amuru, wszedł od r. 1871 w skład komunikacji wszechświatowej, która przez San Fancisco, Amerykę, ocean Atlantycki, Europę i Azję północną dochodzi do oceanu Spokojnego. Por. Schrenck „Reisen u. Forschungen im Amurlande“ (Petersburg, 4 t. 1854—56); Maksymowicz „Flora d. Amurlandes;“ D. Romanow „Przyłączenie **A.** kraju do Rosji;“ Atkinson „Travels in the region of the Amoor River“ (Londyn, 1860); Andree „Das Amurgebiet (2 wyd. 1876).

Amussat Jan Zulema, chirurg francuski, * 1796, † 1856. Chirurgja zawdzięcza mu wynalazek kilku pożytecznych narzędzi, a między innemi sondy prostej, za pomocą której wprowadza się przez kanał moczowy do pęcherza narzędzia, służące do kruszenia kamieni. Z licznych pism jego wymienimy: „Mémoires sur la torsion des artères,“ „Recherches sur le système nerveux.“

Amuzetta, armata o małym wagomiarze 2,75 cm., używana w zeszłym wieku głównie w górach, z której strzelano jedno lub półtorafuntowemi kulami żelaznemi. Miała być pomysłu Maurycego Saskiego.

Amygdaleae, Migdałowcowate, podrodzina roślin różowatych (ob.).

Amygalina $C_{20}H_{27}NO_{11}$, ciało obojętne, krystaliczne, znajduje się w gorzkich migdałach, w pestkach wiśni, brzoskwiń i w częściach wielu innych roślin migdałowych i jabłkowatych. **A.** pod wpływem emulsyny, znajdującej się również w gorzkich migdałach, przechodzi w pewnego rodzaju fermentację i wydaje kwas pruski, olejek gorzkich migdałów i cukier; stąd to pochodzi trujące działanie migdałów gorzkich.

Amyklas (w mit. grec.), królewicz, syn Lakedajmona i Sparty, wnuk Zeusa, brat Eurydyki, mąż Djomedy, założyciel miasta Amykle.

Amykle, m. w Peloponezie nad rz. Eurotas, milę od Sparty odległe; miejsce urodzenia Tyndara, Dioskurów, Heleny i Klitemnestry, Sławne pomnikami z epoki Pelopidów i świątynią Apollina Amyklejskiego.

Amykos, w mitol. grec., syn Posejdona, król Bebryków.

Amyl albo *pentyl*, C_5H_{11}, rodnik alkoholu amylowego; w stanie wolnym istnieje jako dwuamyl $C_{10}H_{22}$, a więc jest identyczny lub izomeryczny z decylowodorem.

Amylen, *pentylen*, C_5H_{10}, węglowodór dwuatomowy, t. j. łatwo przyłączający do siebie 2 atomy chloru, bromu lub jodu, otrzymany po raz pierwszy przez Balarda działaniem chlorku cynku na alkohol amylowy. Jest to ciecz bezbarwna, bardzo ruchliwa i lotna, dosyć przyjemnego eterycznego zapachu, wre przy 35°. Płonie białym, świetnym płomieniem. Jakiś czas używany w medycynie, jako środek anestetyczny, zupełnie dzisiaj zarzucony z powodu niebezpieczeństw,

jakie anestezya nim dokonana za sobą pociąga.— *Wodan amylenu*, $C_5H_{12}O$, jest cieczą bezbarwną, ostrej woni i smaku; używa się niekiedy jako środek nasenny.

Amylobacter, ob. Bacillus.

Amyloidowe zwyrodnienie, ob. Mączkowate przeistoczenie.

Amylowodór, C_5H_{12}, węglowodór nasycony, znajduje się w łatwo wrzących produktach suchej destylacyi węgla, oraz w nafcie. W zwykłej temperaturze płynny, zapachem przypomina chloroform, wre w 30°.

Amylowy alkohol, *pentylowy alkohol*, $C_5H_{11}HO$, towarzyszy alkoholowi etylowemu jako produkt uboczny w większej liczbie przypadków fermentacji. Bardzo obficie znajdowany w olejku niedogonowym wódki, otrzymywanej z kartofli, buraków, owsa i t. p., mianowicie w części wrzącej pomiędzy 128°—132°. Jest cieczą bezbarwną, niemieszającą się z wodą, palny, ma zapach silny, wywołujący ściskanie w piersiach i silny kaszel. Alkohol ten skręca płaszczyznę polaryzacji na lewo. W przemyśle używany jest do otrzymywania jodku i chlorku amylu, które mają bezpośrednie zastosowanie w fabrykacji sztucznych barwników; wreszcie etery jego z kwasem walerowym i octowym, rozcieńczone alkoholem, dają sztuczne zapachy gruszkowy i jabłkowy, znane w handlu pod nazwą *pear and apple oils*, używane do naśladowania soków owocowych i wyrobu cukierków angielskich.

Amylum, mączka (ob.).

Amymone, jedna z Danaid.

Amyn Mohammed, szósty z Abassydów, syn i następca Harun-al-Raszyda, * 787; panował 809—813; książę słaby i nieudolny, strącony z tronu przez swego brata Mamuna, zamordowany przez jego żołnierzy.

Amyntas, imię trzech królów macedońskich: **Amyntas I,** * 546, † 498 przed Ch.— **Amyntas II,** * 394, † 369, był ojcem Filipa.—**Amyntas III,** † 336, wnuk poprzedniego, a syn Perdykasa, złożony z tronu przez wuja, opiekuna swego, Filipa, ożenił się z jego córką i zginął z polecenia Aleksandra Wielkiego, gdyż był prawnym spadkobiercą tronu macedońskiego.

Amyntor Gerhard, pseudonim Gerharda Dagoberta (ob.), pisarza niemieckiego.

Amyostenja, brak siły mięśniowej.

Amyot Jakób, biskup w Auxerre, znakomity francuski tłómacz klasyków greckich, * 1513 r. w Melun, † 1593. Był wychowawcą synów Henryka II. Najcelniejszą jego pracą jest przekład Plutarcha „Żywotów sławnych ludzi," najcenniejszy pomnik języka francuskiego w XVI wieku.

Amyot Józef, Jezuita, * 1718 w Tulonie, † 1794 w Chinach; będąc misjonarzem w Pekinie, przyczynił się niemało do rozszerzenia dokładniejszych o tym kraju wiadomości. Większa część prac jego zawiera się w „Mémoires, concernants l'histoire, les sciences et les arts des Chinois," (t. 15, Paryż, 1776—91). Napisał także: „Dictionaire tatar-mantchoou-français," wydany przez Langles'a, 1789, w 3 tomach.

Amyraldus lub **Amyraut** Mojżesz, sławny teolog kalwiński, * 1596 w Bourgeuil, † 1664; był pastorem w Saumur i profesorem przy tamtejszym uniwersytecie; odznaczył się na synodach w Charenton. Zmodyfikowana przez niego nauka kalwińska o łasce bożej, wywołała zacięte spory pomiędzy kalwinistami całej Europy i uczyniła mu wielu nieprzyjaciół. Z pism jego zasługuje szczególnie na uwagę „La morale chrétienne" (6 t., 1652—60). Por. Sabatier „Etude historique sur l'universalisme hypothetique de M. A." (1877).

Amyris, *Omirnia* albo *Balsamowe drzewo*, rodzaj roślin z rodziny *Amyridaceae*, powstałej z rozczłonkowania rodziny sumakowatych; drzewa i krzewy Ameryki środkowej; owoc pestczak z pestką pergaminowatą i 1-nasienną, liście składane, kwiaty białe, w wiechy ułożone. **A.** *elimifera* dostarcza żywicy *elemi*, **A.** *balsamifera* wydaje wonne drzewo, używane na wyroby tokarskie, zwane drewnem cytrynowem.

Amyrteusz I, wódz powstańców egipskich, obrany królem, walczył pospołu z Inarosem, królem Libji, przeciwko Persom, pragnąc zrzucić ich jarzmo, ciążące nad Egiptem, ale został pobity i musiał się ukrywać w bagnach Delty (455 pr. Chr.).

Amyrteusz II, wnuk poprzedniego, ogłosił r. 405 zupełną niepodległość Egiptu, i wypędziwszy Persów, ufundował dynastję XXVIII, narodową, która zaczęła i skończyła się na nim w r. 399. Po **A.** wstąpił na tron Neforit, założyciel dynastyi XXIX. Por. Maspero „Hist. anc. des peuples de l'Orient."

An, nazwa dwóch miast egipskich: An północny (Heliopolis) i An południowy (Hermonthis).

Ana, przyimek grecki, znaczy: *pod górę, napowrót, znowu;* używa się bardzo często w wyrazach złożonych i oznacza: powtórzenie, przekształcenie, powrót, cofanie i t. d.—**Ana,** jako zakończenie imienia własnego osoby, oznacza zbiór anegdot, zdań i wszelkiego rodzaju wiadomości, dotyczących owej osoby; np. *Scaligerana*, *Baconiana*, *Washingtoniana* i t. d.—**Ana** albo *aa* w receptach lekarskich oznacza „po równej części" wymienionych środków.

Anaa, jedna z wysp należącego do Francyi archipelagu Tuamotu czyli wysp Nizkich, w Australji, obejmująca 20 klm. kw. powierzchni i licząca 1,000 m.

Anabaena, rodzaj wodorostów, pospolity w wodach słodkich Europy, bliski bardzo trzęsidła *(Nostoc)*. Ob. Wodorosty i Azolla.

Anabaptyści, nawochrzczeńcy, sekciarze, którzy opierając się na dowodach, czerpanych z czasów apostolskich, utrzymują: że ponieważ apostołowie dzieci nie chrzcili, przeto należy

chrzcić dopiero dorosłych, udzieliwszy im pierwej nauki religji, aby mogli mieć pojęcie o chrzcie. Około r. 1520 stanął na ich czele Münzer, a następnie Jan z Lejdy (właściwie Jan Bockelson), który ogłosił się królem w Monasterze (Münster), ale zwyciężony przez biskupa monasterskiego, zginął 1535 pod mieczem kata. Niedobitki sekty przyjęły złagodzoną doktrynę Mennona Simonsa i istnieją dotąd jako *Mennonici* (ob.). W Holandji i Anglji nowochrzeńcy trzymali się długo. W Anglji za Kromwella prześladowano ich surowo, w skutek tego wywędrowali do Ameryki, gdzie dzisiaj zowią się *Baptystami*. W r. 1811 gminy Baptystów złączyły się w jeden związek „odrodzonych przez chrzest.“ Por. C. A. Cornelius „Das Reich der Wiedertäufer“ (Lipsk, 1860), Ranke „Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation,“ Wiegand „Gesch. der Wiedertäufer“ (1852).

Anabara, rzeka w Syberji wschodniej, odgranicza gubernję Jenisejską od okręgu Jakuckiego; wypływa z gór Bajkalskich, i ubiegłszy 1,000 wiorst, wpada do odnogi morza Lodowatego, zwanej zatoką Anabarską.

Anabas, *suchwa* albo *łaziec*, rodzaj ryb z rzędu *cierniopłetwych*, z rodziny labiryntowatych, których cechą jest blaszkowa budowa kości gardzielowych, tak, że powstają stąd zawoje, mogące zatrzymywać pewną ilość wody, służącej rybom do wilżenia skrzeli, a w skutek tego utrzymywać się one mogą przez pewien przeciąg czasu bez wody i często oddalają się na dość znaczną

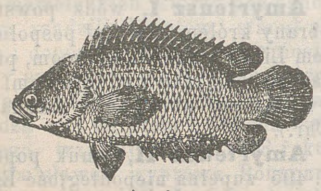

Anabas.

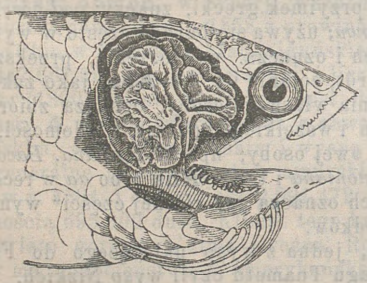

Przyrząd oddechowy ryby Anabas. Komórki wodne, umieszczone powyżej skrzeli.

przestrzeń od rzek i stawów. Jeden jej tylko znany gatunek, **A.** *scandens*, długości 20—30 cm., żyje w wodach słodkich w Indjach Wsch. Mała ta i niesmaczna rybka jest poszukiwaną przez krajowców którzy jej przypisują cudowne własności lekarskie, słynna zaś stąd, że wychodzi na ląd i pełza po nim; ma nawet wdzierać się na krzaki przy pomocy kolców brzusznych.

Anabasis, *kłaczel, solanka*, rodzaj roślin z rodziny komosowatych, drzewa i krzewy w Azji wschod. i środkowej, oraz na wybrzeżach wschodnich morza Śródziemnego, najczęściej bezlistne. Z popiołu gatunki **A.** *tamariscifolia* otrzymuje się soda.

Anabasis (greckie „wstępowanie wyżej“), wyprawa wojenna z niższych okolic w wyższe, np. od morza w głąb kraju. Pod takim tytułem znane są dwa historyczne dzieła starożytności, a mianowicie: **A.** Cyrusa Młodszego przeciw bratu kr. Artaxerxesowi, przez Ksenofonta, i 2) **A.** Aleksandra W. do Persji, przez Arrjana.—W medycynie Anabazys oznacza rozwijanie się i wzrost choroby.

Anabaton, Anabathron, w kościołach greckich wzniesione przed ołtarzem miejsce, przeznaczone dla ministrującego djakona.

Anabioza, zdolność powrotu do życia zmarłych napozór roślin i zwierząt. *Anabiotycznemi* są np. nasiona roślin, albo wymoczki zasuszone, które po zwilgoceniu do życia wracają.

Anableps, rodzaj ryb z rzędu miękkopłetwych, z rodziny karpiowatych. **A.** *tetrophtalmus*, pospolity w Gujanie, ma osobliwą budowę oczu: są one bardzo wypukłe i rogówką podzielone na dwie części, z których każda posiada inną krzywiznę, ryba zaś pływa po wodzie w taki sposób, że górna połowa oczu wystaje nad wodę, gdy dolna jest w niej zanurzona; widzi więc zarówno przedmioty będące w wodzie i zewnątrz niej się znajdujące.

Anableps.

Anacanthini, *bezcierniowe*, ob. Ryby.

Anacardium, *nerkowiec*, rodzaj roślin z rodziny *sumakowatych*, drzewa i krzewy z wielkiemi, skórzastemi liśćmi; kwiaty dwudomowe, zebrane w grona. **A.** *occidentale (Acajou)*, w Indjach zachodnich i Ameryce południowej, drzewo o liściach owalnych, kwiatach małych, pięcio-płatkowych; owoc nerkowaty, na szypułce gruszkowatej, od niego większej. Owoce, znane jako orzechy mahoniowe, albo orzechy *akużu*, zawierają w łupinie ostry sok, używany w Ameryce do wypalania brodawek, jądra zaś są jadalne i używają się do pewnego rodzaju czekolady. Również jadalne są szypułki owocowe, jako jabłka mahoniowe; sok ich wydaje pewien rodzaj wina i octu. Z pnia starych drzew wysiąka guma, zmana *gumą akażu*. która się często używa w miejscu gumy arabskiej. Sok nasion wydaje czarny barwnik.

Anacharis, roślina, ob. Elodea.

Anacharsis, filozof scytyjski, brat króla Scy-

tów, Sauljusza, wiedziony żądzą nauki przedsiębrał dalekie podróże, przybył także z przyjacielem swoim Toksarysem do Grecji za czasów Solona, z którym w ścisłych zostawał stosunkach. Po powrocie do ojczyzny miał zostać zabity z powodu chęci hellenizowania swych rodaków. Zaliczano go do 7-iu mędrców. Autor francuski Barthélemy uwiecznił jego pamięć w znanem powszechnie dziele: „Voyage du jeune Anacharsis en Grèce“ (Paryż, 1788), przełożył Łukasz Gołębiowski (7 t., Wilno, 1819—25).

Anachoreta (z greck.), pustelnik, samotnik, żyjący w odosobnieniu od ludzi i poświęcający się wyłącznie obcowaniu z Bogiem. **A.** zjawili się w końcu III wieku. W początkach IV wieku, w Egipcie, zaczęli się gromadzić około **A.** zwanych „ojcami pustyni,“ uczniowie, którzy pod ich kierunkiem prowadzili życie ascetyczne. Niektórzy z **A.** umartwiali swe ciało łańcuchami i kajdanami, wyszukiwali najdziksze okolice na pobyt, pościli surowo i odziewali się niedostatecznie, lub też przyjmowali nienaturalne postawy, w których pozostawali latami (ob. Stylici). Powoli przeminęła pierwotna gorliwość i zapał, i kościół sam ustanowił łagodniejsze formy życia w odosobnieniu dla „Cenobitów,“ czyli mnichów. Wogóle religie wschodnie wszystkie, nie wyjmując żydowskiej, mają coś podobnego.

Anachronizm (z grec.), omyłka, błąd popełniony w chronologji, kiedy wypadek jaki lub okoliczność, bądź z niewiadomości, bądź z innej jakiej przyczyny zamieszcza się w innej epoce. **A.** używane bywają często w humorystyce i wogóle dla wywołania komicznego efektu.

Anacyclus, *pierściennik*, *bertram*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, z plemienia rumianów; zioła gładkie lub nieco omszone, o liściach 2 lub 3-krotnie pierzasto wcinanych; kwiaty promieniowe są zwykle białe, środkowe zaś żółte Z gatunku **A.** *officinarum (zębne ziele)* w Europie południowej i Niemczech zachodnich pochodzi *korzeń bertramowy* czyli *zębownik (radix Pyrethri) rzymski*, niegdyś dość używany w medycynie. **A.** *pyrethrum* w Europie południowej wydaje tenże korzeń *swojski*.—Wiele gatunków hoduje się jako ozdobne, jak **A.** *pulcher*, pochodzący z Litwy, Wołynia i Bawarji, **A.** *radiatus* z Afryki pn.

Anacykliczne wiersze. Tak są nazywane kilkuwierszowe utwory poetyckie, które można czytać również, poczynając od końca, przyczem treść albo pozostaje ta sama, albo też zmienia się na zupełnie odwrotną w porównaniu z pierwotną. Np.: „Hippocrates hominum est columen, decus, aura salutis“— i naodwrót: „Salutis aura, decus, columen est hominum Hippocrates.“ Znana fraszka Jana Kochanowskiego „Raki,“ jest też wierszem anacyklicznym.

Anadoli, ob. Anatolja.

Anadyomene (z gr. *wynurzająca się)*, przydomek Afrodyty (Wenus), tłómaczący jej urodzenie z piany morskiej. Obraz Apellesa, przedstawiający boginię w chwili, kiedy wyszedłszy z morza, mokre włosy rękoma osusza, zakupił cesarz August od mieszkańców wyspy Kos za 100 talentów podatku i umieścił go w Rzymie w świątyni *Venus genitrix*.

Anadyr, rzeka w północno-wschodniej Syberji, wypływa z jeziora Iwaszkina, leżącego w górach Stanowych, i przebiegłszy około 740 klm., wpada do zatoki Anadyrskiej, na morzu Kamczackiem. Prowincja Anadyrska, przez którą przepływa, liczy 200,000 m., składających się z Jukagisów, Samudów, Korjaków, Kamczadałów i Czukczów.

Anafesto Paweł Łukasz, pierwszy doża wenecki (697—716), twórca godności, która istniała przez jedenaście wieków; rozszerzył posiadłości rzeczypospolitej, poskromił rozbójników morskich i ustalił granice Wenecji.

Anafi lub **Namfio,** wyspa grecka. jedna z Cyklad południowych, obejmuje 47 klm. k. powierzchni i 658 mieszkańców; ma kopalnie marmuru i słynie z wielkiej obfitości kuropatw.

Anafielas, jakoby *góra żywiczności* u pogańskich Litwinów, na którą cienie zmarłych, przechodząc do innego życia, wdzierać się musiały. Zdaniem A. Mierzyńskiego, jest to wymysł późniejszy, obcy istotnej mitologji litewskiej. Pod tym tytułem J. I. Kraszewski napisał poemat, opiewający Litwę pogańską.

Anafora (z greck.), figura retoryczna, powtarzanie kilkakrotne tych samych wyrazów na początku zdań, dla wywołania większego wrażenia. Wiele przykładów tej figury można znaleźć u poetów naszych, szczególnie u Pola, Konopnickiej.

Anafrodyt albo **Afrodyt,** człowiek, a w ogólności każde zwierzę, którego przyrządy płciowe są w stanie silnego zaniku. Zupełna bezpłciowość (afrodytyzm) zachodzi nader rzadko.

Anagallis (z gr. *anagelao* — śmieję się, gdyż roślina ta uchodziła za wzbudzającą wesołość), *Kurzyślad*, rodzaj roślin z rodziny pierwiosnkowatych, głównie zioła jednoroczne; owocem jest puszka z licznemi nasionami, osadzonemi na łożysku środkowem. Rycina przedstawia puszkę otwartą z nasionami *g*, gdy pokrywka *o* oddzieliła się już od części dolnej *p*, otoczonej kielichem trwałym *c*. Pospolity u nas między zbożem gatunek **A.** *phoenicea* z kwiat. ciemno-ponsowemi, rzadszy **A.** *coerulea* z kwiat. błękitnemi. Zresztą oba te gatunki uważają się dziś za odmiany gatunku **A.** *arvensis*, którego ziele niegdyś używane było jako środek przeciw wściekliźnie.

Owoc Kurzyśladu (Anagallis). *c*—kielich trwały, *o*—pokrywka owocu. która się już oddzieliła.

Anaglíptoskop, ob. Pseudoskopijne zjawiska.

Anaglipty, dzieła plastyczne w rodzaju płaskorzeźby, o bardzo wydatnych figurach.

Anagni (st. *Anagnia*), dawna stolica Herników, zdobyta przez Rzymian. **A.** wiele ucierpiała podczas wojen z Hannibalem i Pyrrhusem. Obecnie rezydencja biskupa, 9,000 m. Miejsce urodzenia Bonifacego VIII-go. Źródła siarczane i kopalnie siarki.

Anagnostes, tak nazywano u dawnych Greków i Rzymian ukształconych niewolników, lub wyzwoleńców, używanych do obowiązków lektorskich. W starożytnym kościele chrześcijańskim **A.** zwano lektorów, odczytujących wyjątki z Biblji podczas nabożeństwa.

Anagogja (greck.), wykładanie tekstu biblijnego w ten sposób, że we wszystkich faktach i okolicznościach upatruje się wyższe, boskie znaczenie, np. narzeczony i narzeczona w „Pieśni nad pieśniami“ miały znaczyć Chrystusa i Kościół; **A.** powstała w szkole żydowsko-aleksandryjskiej, której głową był Filon (ob.).

Anagogje (greck.), uroczystość „odjazdowa,“ odprawiana szczególnie na górze Eryks w Sycylji; polegała na tem, iż wyobrażano sobie, jakoby czczona tu Afrodyta odjeżdżała na pewien czas do Libji, skąd po 9 dniach miała powrócić; na wyspie Delos odbywały się **A.** na cześć Apollina. Takąż nazwę miały hymny, podczas tych uroczystości śpiewane.

Anagram, odwrotne czytanie lub przekładnia liter w jakim wyrazie. np. *kara, arak; sum, mus; Nil, lin.* Kalwin (Calvinus) podpisywał swe dzieła anagramem swego nazwiska: Alcuinus; z wyrazów: „La revolution française“ zrobiono **A.**: „Un Corse élu la finira;“ z nazwiska „Poniatowski“ — „on okpi świat.“ Słynny był u nas anagram, ułożony przez rektora szkoły w Lesznie, Daniela Jabłońskiego, na cześć Stanisława Leszczyńskiego: „Domus Lescinia — Ades incolumis; Omnis es lucida; Omne sis lucida; Mane sidus loci; Sis columna Dei; I, scande solium. Niemiec, G. Froben († 1612), wydał p. t.: „Anagrammatopaeia,“ wykład sztuki układania **A**-ów.— To samo rozumie się o całem zdaniu, wtedy zwłaszcza, kiedy zdanie to zupełnie inne, przeciwne przybiera znaczenie. Mnóstwo **A.** znajdujemy w naszych panegirykach z XVII i początku XVIII wieku. Co do liczby **A**-ów, jakie z danego wyrazu otrzymać można, ob. Permutacje.

Anagyris, *Wyżygin*, rodzaj roślin z rodziny motylkowych, drzewa i krzewy o kwiatach żółtych, zebranych w grona. Nad brzegami morza Śródziemnego rośnie **A.** *foetida (drzewo śmierdzące)*, krzew dochodzący 3 metrów; liście za potarciem wydają niemiłą woń, działają przeczyszczająco; nasiona sprawiają wymioty.

Anahuak, południowa część wielkiego płaskowzgórza Nowej-Hiszpanji w Ameryce, stanowiąca jądro państwa meksykańskiego.

Anaitis, Anahita, Tanais, bóstwo azjatyckie czczone w Armenji, Kapadocji, Poncie, Medji i Persji, identyfikowane z Wenerą i Astartą. W Zendaweście zwane Ardvi sura ana hita, t. j zbawienna czysta Ardvi. **A.** była boginią wód niebieskich, zapładniających ziemię. Uosabiano ją w postaci pięknej, tęgiéj dziewicy, otulonej w futro bobrowe, na wozie ciągnionym przez cztery białe konie. Kult jej był kultem hieradulicznym. Por. Windischmann „Die pers. Anahita“ w „Abhandlungen der Bayrischen Akademie der Wissenschaften“ (1856).

Anakahuitowe drzewo *(lignum anacahuit)*, drzewo sprowadzane z Meksyku, ma pochodzić z pewnego gatunku rodzaju Crescentia; wysławiane było, jako znakomity środek w chorobach płucnych; doświadczenia jednak, robione w Europie, owych pochwał nie potwierdziły.

Anakamptyka, dawna nazwa katoptryki (ob.).

Anakaona, w czasie odkrycia Ameryki królowa na wyspie Haiti, zamordowana (1501) przez Hiszpanów, z rozkazu Mikołaja Ovando, wice-króla, który zaprosiwszy **A.** z orszakiem na turniej, kazał ją schwytać i udusić, a świtę spalić żywcem.

Anakefalajozis, znaczy w retoryce sumaryczne przypomnienie wszystkiego, co poprzednio było powiedziane, szczególnie w mowach przed sądem, np. u Cycerona „Contra Verrem.“

Anakes, Anaktes, nazwa ogólna bogów mitologicznych, rządzących światem lub jego pojedyńczemi dziedzinami. Nazywano też tak Kastora i Poluksa; świątynia ich w Atenach zwała się Anaktejon, a uroczystość na ich cześć wyprawiana — Anakeja.

Anaklastyka, dawna nazwa djoptryki (ob.).

Anaklet I (święty), według innych św. Klet, trzeci biskup rzymski, 79—91, umęczony za czasów Djoklecjana. Pamiątkę jego obchodzą d. 13 lipca.— **Anaklet II,** właściwie Pietro Pierleoni, pochodzenia żydowskiego, antypapież Inocentego II. Pod opieką księcia Rogera Sycylijskiego, utrzymywał się w Rzymie od 1130—1138.

Anaklja, osada nad morzem Czarnem, w gub. Kutaiskiej, przy ujściu rzeki Ingury, 1,800 m.; dawniej miasto i forteca, zburzona podczas wojny wschodniej 1855.

Anakojnosis (z grec.), figura krasomówcza, polegająca na pozornem naradzaniu się ze słuchaczami, oponentami lub sędziami, np.: „Jakbyście postąpili w takim razie?...“ „Każdy z was przyzna, że...“ „Czyż potrzeba więcej dowodów?...“

Anakoluton v. **Anakolutja**, z greck. w gramatyce i retoryce, brak szyku logicznego, w skutek zmiany lub przerwania konstrukcji po użyciu mianowicie kilku nieco dłuższych zdań pobocznych, gdy piszący, a częściej mówiący, zapomina o początku okresu.

Anakonda, *Eunectes murinus*, wąż olbrzymi w Brazylji i Gujanie, z rodzaju połoza, róż-

niący się od dusiciela ciemniejszą tylko barwą i plamami ciemniejszemi, lecz mniej okrągłemi na grzbiecie. Obejmuje największe żyjące węże, 4,5 do 8 metrów długości; przebywa w pobliżu wód i niebezpieczny jest dla zwierząt tam się zbliżających. Ob. Boa.

Anakreon, grecki poeta liryczny, śpiewak miłości i wina. * w Teos około 550 przed Chr., † wkrótce po 495 w Abderze. Powołany przez Polikratesa na wyspę Samos na nauczyciela muzyki jego syna, pozostawał na jego dworze. Po upadku Polikratesa 522 powołany do Aten przez Hiparcha, żył w ówczesnych lepszych towarzystwach z Ksantypem, ojcem Peryklesa, i innymi. W Atenach postawiono mu statuę w postaci pijanego winem śpiewaka. Sławne popiersie **A.** znajduje się w Muzeum kapitolińskiem w Rzymie. Z pieśni jego (5 ksiąg) szczupła tylko pozostała liczba, a i z tych jeszcze wiele jest podrobionych. Pieśni **A.,** po części wierny obraz rzeczywistego życia poety, aż dotąd niezrównany wzór w zakresie liryki erotyczno-bachicznej, celują wykwintnością wyrażenia, zwięzłością i czystością języka, wdziękiem i zapałem. Pierwsze wydanie francuskie Henryka Estienne zjawiło się w Paryżu 1574. Polskich przekładów Anakreonta mamy kilka. Naruszewicza p. tyt. „Anakreon, poeta grecki“ (Warszawa, 1774); Fryderyka Skarbka: „Pieśni Anakreonta“ (Warszawa, 1846); oraz Kochanowskiego i Kicińskiego, w wyjątkach. Tak zwane *Anacreontea*, zbiór ok. 60 pieśni, pochodzą z czasów aleksandryjskich i rzymskich, (tłóm. niem. Uschnera 1864 i in.) i różnią się budową wiersza i językiem od właściwych ułamków pieśni **A.** Por. Weissel (1886), Kayser (1890).

Anakreon.

Anakreontyczny wiersz składa się z krótkich wierszy trochaicznych, poprzedzonych jedno lub kilkozgłoskową anakruzys, zwykle w następującej formie:

$$\overset{\smile}{\underset{\smile\smile}{\times}} \mid - \smile - \smile \mid - \overset{\smile}{\times}$$

Anakruzys, Anákryzis, z greck., oznacza w muzyce i metryce pierwszą sylabę, poprzedzającą takt lub stopę wierszową. U Greków **A.** znaczyła pierwsze dobycie tonu z instrumentu, celem obznajmienia śpiewaka z nastrojem tegoż instrumentu. Nazywano też tak u Ateńczyków śledztwo sądowe, prowadzone przed osądzeniem sprawy.

Anaksagoras, filozof grecki, * około 500 r. przed Chryst. w Azji Mniejszej w Klazomenie Zwiedziwszy Egipt i inne kraje, osiadł po wojnach perskich w Atenach, gdzie, żyjąc w przyjaźni z Peryklesem, Eurypidesem i innymi, wywierał wielki wpływ na współczesnych. Obwiniony o ateizm zaledwie staraniem Peryklesa od śmierci ocalony, przeniósł się do Lampsaku, gdzie † 428 roku. Przyjmuje on dwa pierwiastki: martwą, przedwieczną masę chaotyczną, której każda cząstka zawiera w sobie pierwiastki wszech rzeczy; cząstki te zowie „nasionami,“ albo homeomerjami (t. j. częściami jakościowo jednakowemi), i również odwieczną siłę idealną (νοῦς), która ożywiła i w ruch wprawiła chaos. Działaniem tej siły idealnej z chaosu powstaje cała mnogość rzeczy. Z dążności materji do powrotu do chaosu i z ciągłego działania siły idealnej powstaje śmierć i zanik rzeczy istniejących i powstawanie coraz nowych. Przypuszczając siłę idealną, Anaksagoras wyróżnia się stanowczo od swoich poprzedników. W rozwoju historji greckiej filozofji (ob) Anaksagoras kończy szereg jońskich filozofów i toruje drogę uczniom Sokratesa. System **A.** znany nam jest tylko z dzieł Platona, Arystotelesa, Plutarcha i innych, dzieła jego bowiem zaginęły; z najwięcej zaś rozpowszechnionej pracy „O naturze“ przechowywały się tylko ułamki, wydane przez Schaubacha 1827 i Schorna 1829. Pisali o nim Schleiermacher 1815, „Uber **A.** Philosophie,“ Hemsen 1821, „An. Clazomenius,“ Schaubach: „Anaxagorae Clazomenii fragmenta“ (Lipsk, 1827), Cousin: „De la metaphysique d'Aristôte“ (Paryż, 1835), Fr. Breier: „Die Philosophie des **A.** nach Aristoteles“ (Berlin, 1840), Zivort: „Dissertation sur la vie et la doctrine d'Anaxagore“ (Paryż, 1844), Lewes „Historja filozofji“ (przekład Adolfa Dygasińskiego).

Anaksander, komedjopisarz grecki z czasów Arystofanesa. Z dzieł jego nie pozostało nic.

Anaksandrydes, sławny komedjopis. z wyspy Rhodos, a według innych z Kolofonu, żył około 350 przed Chr.; autor 65 sztuk dramatycznych, z których szczątki tylko doszły naszych czasów; pierwszy począł wybierać za treść do swych utworów sprawy miłosne. Por. Meinecke: „Comicorum Graecerum bibliotheca.“

Anaksandrydes, król Sparty (około 560). Ponieważ nie mógł się doczekać potomstwa z żony swojej, pozwolono mu wyjątkowo zaślubić drugą żonę, z którą miał syna Kleomenesa, następcą tronu. Pierwsza żona powiła mu później troje dzieci.

Anaksarchos z Abdery, filozof grecki z IV w. przed Chr., przyjaciel Aleksandra W. O nauce **A.** wiadomo tyle tylko, że był poprzednikiem sceptyków i mistrzem Pyrrona. Sławnym zrobiła **A.** śmierć męczeńska (tłuczenie w olbrzymim moździerzu), na którą go skazał tyran Nikokreon

a której **A.** poddał się z niesłychanym spokojem i męstwem.

Anaksylaos, tyran w Regjum, z pochodzenia Meseńczyk, zdobywszy w Sycylji m. Zankle (497 przed Chr.), zaludnił je Meseńczykami i przezwał *Messaną* (dziś Mesyna).

Anaksylas, filozof szkoły pitagorejskiej z Larysy w Tesalji, słynny jako zwolennik i uprawiacz magji, o której napisał dzieło: „Paignia seu Ludicra," cytowane przez Plinjusza.

Anaksylas, poeta z epoki średniej atyckiej komedji, autor 18 sztuk dramatycznych, z których pozostały tylko tytuły i fragmenta. Por. Meinecke „Hist. crit. comic. graec."

Anaksymander, filozof szkoły starojońskiej * około roku 611 w Milecie, † wkrótce po 546 przed Chr.; podług jednych historyków współczesny Talesowi, twórca nowego kierunku, według innych uczeń jego. On pierwszy użył wyrazu ἀρχή na oznaczenie pierwiastku wszechrzeczy, którym nie jest woda, jak u Talesa, lecz nieoznaczona i nieograniczona zasada (το ἄπειρον); z niej wszystko powstaje przez rozszczepienie się i do niej wraca wszystko. Ponieważ dzieło jego „O naturze," jedno z pierwszych po grecku prozą pisanych, zaginęło, dziś stanowczo powiedzieć nie można. czy przyjęta przez **A.** zasada jest wprost mieszaniną mechaniczną istniejących przedmiotów, czy też materją, z której *może* powstać cała rozmaitość świata widzialnego. **A.** zajmował się wiele matematyką, jemu przypisują wynalazek globusu, map, zegarów słonecznych. Por. Schleiermacher „Über **A.**" w rocznikach berlińskiej akademji umiejętności 1815. Por. Neukäuser (1883), Lewes: „Historja Filozofji" (przekład A. Dygasińskiego).

Anaksymenes, filozof szkoły starojońskiej, * w Milecie w drugiej połowie VI-go wieku przed Chr., uczeń Anaksymandra. Według niego pierwiastkiem wszechrzeczy jest wszystko obejmujące i przenikające powietrze, z którego, przez zgęszczanie i rozrzedzanie, wszystko powstaje; rozrzedzenie takie sprawia ogrzanie a zgęszczenie oziębienie się. Pierwiastek ten jest zarazem bóstwem, duszę również za coś powietrznego uważa. Przypisują mu także wynalazek niektórych astronomicznych przyrządów. R. Seydel: „Der Fortschritt der Metaphisik unter den ältesten ionischen Philosophen" (Lipsk, 1861), Zeller: „Die Philosophie der Griechen" (Lipsk, 1876), Paul Tennery: „Anaximène et l'unité de substance" (Revue philosophique, 1883, VI), Lewes: „Historja Filozofji," przekł. Dygasińskiego.

Anaktes, mit. grec., ob. Anakes.

Anaktorjon, przylądek w Akarnanji na krańcu zatoki Ambracyjskiej i m. portowe t. n., którego mieszkańców po bitwie pod Akcjum przesiedlił August do Nikopolis.

Analcym (z grec. *analkis*), bezsilny, słaby, dlatego, że przez tarcie słabo się tylko elektryzuje), minerał z rzędu krzemianów, krystalizujący z sześcian; twardość=6, biały, przezroczysty, lub przeświecający. Podwójny krzemian glinki i sody. Znajduje się w skałach pochodzenia ogniowego, w Tyrolu, na wyspach Faroë i Cykladach.

Analekta (z grec.), wybór celniejszych miejsc i zdań z jednego lub kilku pisarzów, a szczególnie z poetów. W obszerniejszem znaczeniu zbiór rozmaitych urywków lub rozpraw kilku lub kilkunastu autorów.

Analemat, w astronomji rzut prostokątny wszystkich kół sfery niebieskiej na płaszczyznę południka, zatem obraz sfery niebieskiej dla oka, umieszczonego w odległości nieskończonej od południka. Także toż samo, co *astrolabium* (ob.).

Analepsja, wzmocnienie w chorym sił utraconych, ocucenie z omdlenia. *Analeptyczne środki analeptica*, środki *orzeźwiające*, albo *ocucające* przeważnie ciała lotne, służące do pobudzania systematu nerwowego; używają się więc w omdleniach, przy znacznym upadku sił, w czasie konwalescencji. Tu należą: wino, eter, kamfora, piżmo, amonja.

Analfabeta (grec.), nieumiejący czytać i pisać. Odpowiednie spisy statystyczne są wielkiego znaczenia przy ocenianiu stopnia rozwoju cywilizacyjnego narodów i dokonywane bywają: 1) przy spisach ogólnych ludności, 2) przy poborze do wojska i 3) przy zawieraniu małżeństw. Następująca tablica podaje rezultaty, otrzymane w 1881 metodą 2-gą:

Danja	0,36%	Belgja	15,99%
Szwecja.	0,39 „	Austrja	38.90 „
Cesarstwo Niemiec.	1,59 „	Włochy	47,74 „
Szwajcarja	2,50 „	Węgry	50,80 „
Holandja	10,40 „	Rosja	79,04 „
Francja	14,91 „	Serbja	79,31 „

Analgja lub **Analgezja,** brak bólu, nieczułość danego miejsca na bodźce, ból sprowadzające, pomimo zachowania wrażliwości na dotyk. Podobne zjawisko spostrzegamy przy narkozie chloroformowej, podczas której chory czuje dotknięcie noża chirurga, nie doznając przytem żadnego bólu; jest objawem wielu chorób mózgu lub nerwów, jak np. histerji, zwyrodnienia mlecza pacierzowego.

Analityczna chemja, ogół metod służących do rozbioru czyli do analizy chemicznej (ob.).

Analityczna geometrja, ob. Analiza matematyczna i Geometrja.

Analityczna mechanika, ob. Mechanika.

Analityczna metoda, ob. Analiza.

Analityczne języki, ob. Języki.

Analityczny, rozbierający, rozkładający, polegający na analizie (ob.). W szczególności *analitycznym* nazywa się sąd, który wypływa jedynie tylko z rozbioru danego pojęcia, a zatem o danej rzeczy to tylko wypowiada, co już się w pojęciu jej zawiera.

ANALIZA SPEKTRALNA.

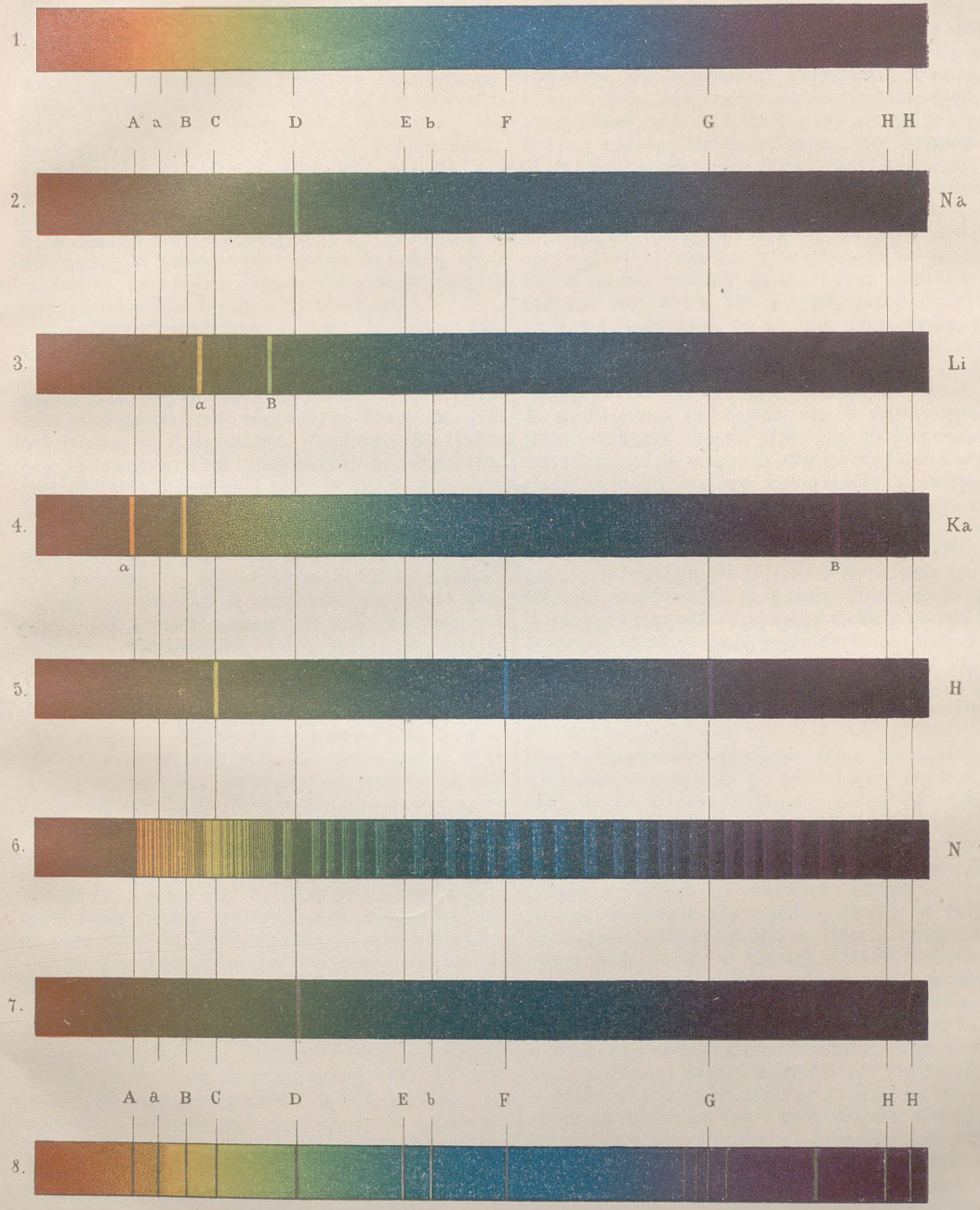

1. Widmo ciągłe. 2. Widmo sodu. 3 Widmo litynu. 4. Widmo potasu. 5. Widmo wodoru. 6. Widmo azotu. 7. Widmo sodowe odwrócone. 8. Widmo słoneczne.

BIBLIOTEKA OSPW. W.P. WARSZAWA

Analityka, u Arystotelesa zasadnicza część logiki, traktująca o prawdach apodyktycznych.

Analiza, z grec. *analysis*, *rozbiór*, *rozkładanie*, w filozofji oznacza metodę przeciwną *syntezie*, rozkład pojęcia na składowe jego części, Drogą **A**-y otrzymane pojęcie zowie się *analitycznem*, samo zaś postępowanie *wywodem analitycznym*, który ma na celu, nietylko wykazanie części składowych pojęcia ogólnego, ale i wzajemną ich między sobą łączność. Ponieważ pojęcie znane najczęściej jest pojęciem złożonem, pojęcia zaś proste, z których się ono składa, dopiero wyprowadzone być muszą, można przeto określić, że **A.** jest to przejście od rzeczy znanych do nieznanych.—W gramatyce nazywa się **A**-ą czyli *rozbiorem* oznaczenie stosunków gramatycznych wszystkich oddzielnych wyrazów zdania.

Analiza chemiczna, *rozbiór chemiczny*, jest to dochodzenie części składowych danego ciała, przy czem idzie bądź tylko o wskazanie tych części składowych, bądź też o oznaczenie stosunków ilościowych; w pierwszym razie **A.** jest *jakościową*, w drugim zaś *ilościową*. **A.** jakościowa zawsze musi poprzedzać **A.** ilościową. Rozróżnienie i poznanie pierwiastków może być dokonane na zasadzie już samych ich własności fizycznych, w większej jednak liczbie przypadków uciekać się trzeba do cech czysto chemicznych, to jest do zachowania się ciała danego z pewną liczbą związków dokładnie znanych, jak kwasów, zasad lub soli, nazywanych ogólnie *odczynnikami*. Odczynniki, zmieniając chemicznie dane ciało, prowadzą w ślad za tem zmianę właściwości fizycznych, jak barwy, rozpuszczalności lub stanu skupienia, czyli wywołują reakcje, dające się zmysłowo obserwować. Niekiedy wystarcza już **A.** *drogą suchą*, czyli *dmuchawkowa* (ob. Dmuchawka), oparta na różnym zachowaniu się ciał w temperaturach wysokich, przy współczesnem użyciu odczynników w formie ogniopłynnej; tak np. topiąc boraks z tlenkami rozmaitych metalów, otrzymujemy szkła kolorowe, barwa więc boraksu stopionego z tlenkiem metalicznym wyróżnia odpowiedni tej barwie metal. Ten sposób postępowania zaleca się szybkością rezultatów, ograniczoną liczbą instrumentów, i dlatego to znalazł i po dziś dzień znajduje zastosowanie w badaniach, dokonywanych w czasie podróży, w pracowniach chemiczno-górniczych i t. p. Niezbyt dawno metoda ta udoskonaloną została przez wprowadzenie badania optycznego (ob. Analiza spektralna).—Zwykle wszakże droga ta jest niedostateczna i odwołać się trzeba do **A**-y *drogą mokrą*, która polega na badaniu danego ciała w roztworze. Dla przeprowadzenia tej formy postępowania niezbędną jest całkowita, lub przynajmniej częściowa rozpuszczalność danego ciała w wodzie lub kwasach. Przygotowany roztwór traktuje się kolejno różnemi oddczynnikami, w szczególności zaś siarkowodorem, siarkiem amonu i węglanem amonu, a tworzenie się przytem osadów daje wskazówki o naturze cieczy badanej. W ogólności co do zachowywania się względem przytoczonych odczynników pierwiastki chemiczne dają się zestawić w pięć grup, a mianowicie: Grupa piąta, strącalna siarkowodorem z roztworu kwaśnego i rozpuszczalna w siarku amonu: platyna, złoto, cyna, arsen, antymon; grupa IV, strącalna z roztworu kwaśnego siarkowodorem i nierozpuszczalna w siarku amonu: srebro, rtęć, ołów, miedź, bizmut, kadm; grupa III, strącalna z roztworu obojętnego siarkiem amonu: kobalt, nikiel, żelazo, mangan, cynk, chrom, glin; grupa II, strącalna węglanem amonu z roztworu obojętnego: baryt, stront, wapień; grupa I-sza, niestrącalna żadnym wspólnym dla jej członków odczynnikiem, a zawierająca: potas, sód, lityn, amon, magnez. Wyliczenie sposobów rozdzielania każdej grupy na pojedyńcze ich członki, obszernością swoją przekracza granice niniejszego dzieła.—**A. c.** *ilościowa* dokonywa się w różny sposób; jeżeli oznaczyć chcemy ilość danego pierwiastku metalicznego na wagę, należy go wydzielić w postaci związku stałego i czystego, a następnie zważyć; tak np. żelazo zawarte w rudzie żelaznej może być oznaczone przez wydzielenie z rudy czystego tlenniku żelaza, wysuszenie powstałego osadu, zebranego na filtrze, i wypalenie go do ciemnej czerwoności, przyczem filtr zostaje spopielony; ważąc tak otrzymany tlennik żelaza i odejmując od niego wagę popiołów filtra (ob.), znajdujemy ilość tlenniku żelaza, zawartą w użytej do doświadczenia ilości rudy żelaznej, skąd obrachować się da jej skład procentowy. Inaczej tenże rezultat otrzymać się daje inną drogą, metodą *objętościową*. Ruda żelazna, rozpuszczona w kwasie siarczanym, po zamienieniu jej w siarczan tlenku żelaza, miesza się z roztworem nadmanganjanu potasu, dolewanym z naczynia, podzielonego na centymetry sześcienne i ich dziesiętne podziały. Różowy roztwór nadmanganjanu potasu, wpadając do roztworu siarczanu tlenku żelaza, odbarwia się w jednej chwili w skutek chłonięcia tlenu przez tlenek żelaza, który natomiast przechodzi w tlennik. Jeżeli jednak to utlenianie jest zupełnie skończone, wówczas każda kropla nowa nadmanganjanu potasu zabarwia badany płyn na kolor różowy. Przerywając w tej chwili dodawanie odczynnika, można, czytając podziałki naczynia, w którem się znajduje, dowiedzieć się, jaka ilość płynnego nadmanganjanu do tej przemiany użytą została. Jeżeli podobne temu doświadczenie uprzednio dokonanem zostało na rozpuszczonym w kwasie siarczanym druciku żelaznym, którego waga oznaczoną została, to wiemy, jaka ilość nadmanganjanu potasu zabarwia znaną ilość żelaza, czyli możemy stąd znaleźć, jaka ilość żelaza w rudzie odpowiada użytemu w pierwszem doświadczeniu nadmanga-

njanowi potasu. Podobne metody służą też do oznaczania ilości kwasów lub zasad (ob. Acidimetrya, Alkalimetrya).—Powyższe metody znajdują zastosowanie w analizie związków mineralnych; skład związków organicznych dokonywa się przez *analizę elementarną*. Materje organiczne prawie zawsze są jakościowo jednakie, t. j. składają się z węgla, wodoru i tlenu, a dla oznaczenia ilości tych pierwiastków ogrzewa się dana ilość materji organicznej w nadmiarze czystego tlenu i tlenniku miedzi. W tym celu do rurki szklanej, napełnionej tlennikiem miedzi, wprowadza się odważoną ilość materji do **A.** przeznaczonej i ogrzewa, wyprowadzając produkty jej spalenia, t. j. kwas węglany i wodę, przez odważone rurki z potażem i chlorkiem wapna. Postępowanie to wskazuje fig. 1. Rurka szklana *a*, zawierająca substancję badaną, pomieszaną z tlennikiem miedzi, ogrzewa się do czerwoności, a produkty lotne spalenia przechodzą kolejno przez rurkę *A*, przez kulki *B* i rurkę *C*. Rurka *A* zawiera chlorek wapna albo pumeks napojony kwasem siarczanym, zatrzymuje więc parę wodną. Szereg kulek *B*, zwany przyrządem kulkowym Liebiga, napełniony jest roztworem potażu, zatrzymuje zatem kwas węglany, wyrywający się z rurki *a*. Rurka *C* wreszcie zawiera potaż suchy, który pochłania drobne ilości pary wodnej i kwasu węglanego, jakieby mogły przedrzeć się przez rury *A* i *B*. Przybytek na wadze rur *A* i *B* daje więc ilość pary wodnej i kwasu węglanego, jakie powstały przez spalenie badanej substan-

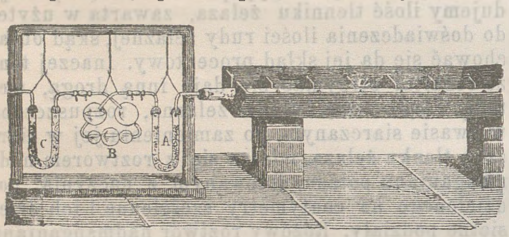

Fig. 1. Analiza elementarna substancji organicznej.

cji organicznej. Z liczb tych dadzą się łatwo obrachować wartości węgla i wodoru; odejmując zaś ich sumę od wagi ciała badanego, otrzymamy na różnicę ilość tlenu, który z węglem i wodorem w związku był połączony.—Jeżeli badana substancja ograniczna. oprócz węgla, wodoru i tlenu, zawiera nadto azot, oznacza go się przez powtórne spalenie tej substancji z nadmiarem tlenniku miedzi. Węgiel znowu przechodzi w kwas węglany, wodór w wodę, a azot wywiązuje się swobodny i zbiera w epruwetce *E* (fig. 2), napełnionej rtęcią i umieszczonej w miseczce *C*, również z rtęcią. Działaniem potażu usuwa się kwas węglany, gaz więc pozostały jest azotem, a z objętości jego obliczyć można i jego ciężar. W ten sposób poznajemy ostatecznie skład elementarny czyli pierwiastkowy danego związku organicznego. Inna metoda oznaczania ilości azotu polega na tem, że wszystek azot, w danym związku zawarty, przeprowadza się w amonjak, a z ilo-

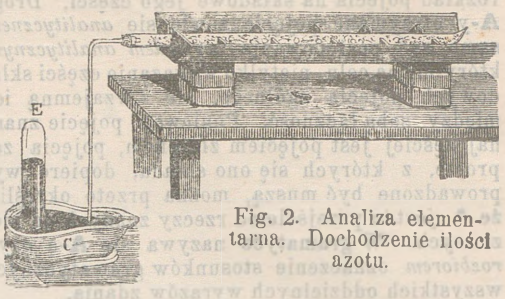

Fig. 2. Analiza elementarna. Dochodzenie ilości azotu.

ści jego pośrednio oblicza się ilość azotu.— Do rozbioru gazów służą metody oddzielne, objęte nazwą gazometrji, *eudjometryi* (ob.). Inne metody analizy chemicznej mają znaczenie bardziej specjalne, służą bowiem w pewnych tylko szczegółowych przypadkach, jak polarymetrja (ob.), kolorymetrja (ob.). Por. Schramm „Podręcznik do analizy chemicznej jakościowej“ (wyd. 2, Kraków, 1893); „Tablice do analizy jakościowej“ Treadivell'a i Meyera, przekł. Kossakowskiego (Warsz., 1892); Lemberger: „Podręcznik do jakościowego rozbioru chemicznego“ (Kraków, 1892); Pawlewski: „Podręcznik chemicznej analizy miarowej“ (Lwów, 1883); Classen: „Przewodnik do chemicznych rozbiorów jakościowych ciał organ.“ (Przekł. Pawlewskiego, 1876); F. E. Polzeniusz „Chemja analityczna ilościowa“ (Kraków, 1896 roku); Fresenius: „Anleitung zur qualitativen Analyse“ (wydanie 15-te, 1886 roku); tegoż: „Anleitung zur quantitativen **A.**“ (6 wyd., 1878—87); Bolley: „Handbuch der chemisch-technischen Untersuchungen“ (6 wyd., 1888); Bunsen: „Gasometrische Methoden“ (2 wydanie, 1877); Hempel: „Gasanalytische Methoden“ (2 wyd., 1890); Post: „Die chemisch-technische **A.**“ (2 wyd., 1888—1890).

Analiza Diofantesa, *A. nieoznaczona* albo *zagadnienia nieoznaczone*, część algebry, obejmująca rozwiązanie zagadnień nieoznaczonych w liczbach całkowitych. Zagadnieniem zaś nieoznaczonem nazywa się takie, które prowadzi do mniejszej liczby równań, niż jest niewiadomych. Takiem np. będzie zadanie: oznaczyć trójkąt prostokątny, któregoby wszystkie boki wyrażone były przez liczby całkowite; na zadanie to odpowiadają liczby 3, 4, 5; 8, 15, 17; 5, 12, 13; i t. d. Nazwa **A. D.** pochodzi stąd, że najdawniejszą w tym przedmiocie pracę pozostawił matematyk grecki, Diofantes, żyjący w IV w. po Ch. Co do literatury ob. Teorja liczb.

Analiza matematyczna. W zastosowaniu do matematyki metoda analityczna uważaną być może za jednoznaczną z dedukcyjną; chcąc bo-

wiem twierdzenia założonego dowieść tą metodą, przypuszczamy, że jest ono prawdziwe, i wyprowadzamy z niego możliwe następstwa, dopóki nie dojdziemy do prawdy znanej; w metodzie syntetycznej, przeciwnie, stopniowo z rzeczy znanych dochodzimy do nieznanych; tak różnicę tę rozumieli matematycy starożytni, którzy wszelako, bardziej ograniczeni w środkach badań, głównie używali metody syntetycznej. U matematyków nowożytnych jednak zatarło się to etymologiczne pochodzenie wyrazu *analiza;* wyrazem tym obejmuje się obecnie metoda rozwiązywania zagadnień rachunkiem ogólnym. **A.** jest więc niejako synonimem rachunku, algebry; używa się nawet niekiedy tej nazwy w różnicy od geometrji, która w ten sposób stała się jakby synonimem syntezy *(metoda analityczna, metoda geometryczna);* w ten też sposób mówimy: *mechanika analityczna, geometrja analityczna*, dla oznaczenia, że te nauki prawd swych dowodzą za pomocą rachunku. Jakkolwiek metoda analityczna rozległością i potęgą przewyższa niesłychanie metodę dawnych geometrów, pozwalając zarazem rozumowaniu oprzeć się na stałych zasadach, przyznać jednak należy, że metoda geometryczna zaleca się wytwornością, którą nie zawsze osiągnąć może droga algebraiczna. Szybkiemu rozwojowi **A.** od czasu Newtona i Leibnitza zawdzięczamy to niesłychane znaczenie, jakie matematyka zyskała w badaniu przyrody (astronomja, optyka i t. d.). Por. Duhamel „Des méthodes dans les sciences de raisonnement.“—Łącząc więc pod nazwą analizy całą część matematyki, polegającą na rachunku ogólnym, zwykło się ją dzielić na algebrę i na analizę właściwą; ta zaś rozpada się na **A. ilości** skończonych albo teorję funkcji (ob.), obejmującą naukę o szeregach, logarytmach, kombinacjach i t. d., i na **A.** wyższą, infinitezymalną, **A.** ilości nieskończenie małych, która obejmuje rachunek różniczkowy, rachunek całkowy, rachunek różnic, rach. różnic odwrotny i rachunek przemienności (warjacyjny). — Za istotnego założyciela systemu naukowego **A.** uważany być może Euler, w pamiętnem dziele „Introductio in Analysin infinitorum“ (Lozanna, 1748), rozwinął ją genjalny Cauchy w „Cours d' Analyse“ (Paryż, 1821), a prowadzili dalej Lagrange, Lacroix, Fourier, Cauchy, Riemann i wielu innych. Co do literatury i bliższych wyjaśnień ob. Matematyka, Geometrja, Algebra, Rachunek różniczkowy i całkowy.

Analiza spektralna, *rozbiór widmowy*, rozbiór chemiczny ciała na podstawie wysyłanego przez nie światła, albo raczej widma barwnego (spectrum), jakie z rozszczepiania światła tego powstaje. Wiadomo już było od dawna, że tlenki metaliczne, wprowadzone w płomień wyskoku lub gazu (w lampce Bunsena), ulatniając się, nadają temu płomieniowi zabarwienie, z którego naturę ciała poznać można; tak soda barwi płomień na żółto, lityna na różowo, potaż na fjoletowo. Droga ta badania zyskała ścisłość nadzwyczajną, gdy płomień zaczęto rozpatrywać nie wprost, ale za pomocą pryzmatu. Promień światła, mianowicie, przechodząc przez pryzmat (ob.), rozszczepia się na barwy pojedyńcze, z których jest złożony, stanowiące tak zwane *widmo* (ob. Światło, Rozszczepianie, Widmo). Ciała stałe i ciekłe, rozżarzone, dają widmo ciągłe, w którem barwy bez przerwy przechodzą stopniowo jedne w drugie (№ 1 tablicy widm). Ciało rozżarzone do czerwoności wydaje tylko smugę czerwoną i pomarańczową; gdy temperatura wzrasta, przybywają promienie żółte, zielone, niebieskie, a dopiero, gdy ciało rozżarzone jest do białości, występują i promienie fijoletowe, a widmo staje się pełnem, obejmuje wszystkie barwy widmowe czyli tęczowe. Płonące zaś pary i świecące gazy wydają widma innej natury; wiązka światła, wychodząca z płonącej pary i przechodząca przez pryzmat, rozszczepia się na niewiele barwnych wiązek, jednakowej postaci, tak, że widmo to składa się tylko z pewnej liczby wązkich smug. Przyczyny tej różnicy widm ciał stałych i ciekłych od widma ciał lotnych szukać należy w ich budowie cząsteczkowej (ob. Widmo). Widmo ciał stałych i ciekłych zowie się *ciągłem*, widmo par i gazów *prążkowem* albo *linijnem*. Widmo ciągłe nie przedstawia u różnych ciał różnicy i dlatego do poznania natury chemicznej ciał stałych i ciekłych nadać się nie może. Przeciwnie, każda para, gdy jest w stanie świecącym, wydaje linje jasne, widmo prążkowe, zależne od swej natury i dla niej charakterystyczne. Tak para sodowa wysyła tylko jeden rodzaj światła, polegający na 520 tryljonach drgań na sekundę, światło jednorodne żółte; widmo zatem pary sodowej przedstawiać będzie tylko jedną (podwójną) linję żółtą, przypadającą ściśle w tem miejscu, gdzie się znajduje linja ciemna D widma słonecznego (№ 2 tablicy); wodór, gdy jest w stanie świecącym pod bardzo nizkiem ciśnieniem (3—6 milimetr.) wysyła potrójne światło, czerwone o 470, niebiesko-zielone o 640 i niebieskie o 720 tryljonach drgań na sekundę, zatem widmo wodoru składa się z linji czerwonej, niebiesko-zielonej i niebieskiej (№ 5); podobnie, widmo litu składa się z linji czerwonej i słabej żółtej (№ 3); potasu z czerwonej i fijoletowej (№ 4); pary żelaza z 1000 około linji; widmo azotu bardziej jest zawiłe (№ 6). Liczba tych linji ulega wprawdzie zmianie, przy znacznych zmianach temperatury lub ciśnienia, każda jednak para wydaje linje ściśle ją cechujące. Można przeto nawzajem z liczby, położenia i barwy tych linji, t. j. z widma pary, poznać, do jakiego metalu, do jakiego pierwiastku należy. Jeżeli np. widmo pary składa się z linji żółtej, położonej na miejscu linji D widma słonecznego, można wnieść, że w parze znajduje się sód. Sposób ten rozpo-

znawania ciał zowie się *analizą spektralną*. Metoda ta jest już stąd niezmiernego znaczenia, że dozwala poznać tak małe ilości materji, których już żaden środek chemiczny wykazać nie zdoła: $^1/_{400000000}$ grama soli kuchennej wydaje żółtą linję. Do dogodnego obserwowania widma używa się przyrządu, zwanego spektroskopem (ob.), a którego główną częścią składową jest pryzmat. Rozszczepianie przez pryzmat nie jest zresztą jedyną drogą otrzymywania widma, można je bowiem wywołać i przez dyfrakcję czyli uginanie (ob.) światła; widmo tak otrzymane nazywa się *dyfrakcyjnem*. Dla otrzymania danej pary w stanie rozżarzonym można perełkę soli danego metalu wprowadzić w płomień lampki Bunsena lub w płomień tlenowodorny, albo wywołać ją według Becquerela (1868) przez to, że drut idący od jednego biegunu stosu galwanicznego zanurzamy w roztwór soli metalicznej, gdy drugi drut trzymamy w pobliżu roztworu; można też urządzić końce biegunów z samychże metali (Willingen 1859), albo do obu drutów przyczepić kawałki węgla i w wyżłobieniu jednego z nich umieścić kulkę badanego metalu, lub też przeprowadzamy strumień wodoru przez rozgrzaną daną substancję i następnie go zapalamy (Mitscherlich 1864). Przy podwyższaniu temperatury pary wogóle przybywają nowe linje, to atoli godna uwagi, że pewne właściwości jednej linji danego metalu powtarzają się i w nowo przybywających; na tem oparł Lecoq de Boisbaudran (1870) nową teorję ruchu obrotowego cząsteczek ciał; usiłował on też wykazać związek między widmami pierwiastków pokrewnych; w ten sposób, na zasadzie **A. S.**, może się z czasem uda odsłonić tajemniczą dotąd budowę cząsteczkową ciał. Świecące gazy okazują zjawiska bardziej zawiłe; aby je doprowadzić do świecenia, zamyka się je w wązkie rurki i przepuszcza przez nie prąd iskier albo z induktora Ruhmkorff'a, albo z machiny elektrycznej Holtza, której iskry przez wtrącenie butelki lejdejskiej bardziej jeszcze wzmocnić można. Plücker i Hittorf (1863) poznali, że gazy wydawać mogą po kilka różnych widm, zależnie od temperatury i od ciśnienia; nazwano widmem rzędu 1-go widmo ciągłe, poprzerywane ciemnemi polami, jakie występuje przy niższej temperaturze, widmem zaś rzędu 2-o widmo prążkowe, które powstaje przy wyższej temperaturze; przy wzroście temperatury prążki przybierają na jasności i szerokości i zwolna widmo przechodzi w ciągłe. Wüllner, Angström, Ciamician i inni fizycy badali zależność zmian, zachodzących w widmach, od temperatury i ciśnienia, pod jakiemi pozostają gazy świecące; kwestja ta wszakże dotąd wyjaśnioną nie została stanowczo. W ogólności, im mniej zawiłą jest budowa cząsteczki ciała, tem prostszem jest jego widmo; ponieważ zaś nasze, tak zwane pierwiastki chemiczne posiadają jeszcze widma mniej lub więcej zawiłe, wniósł więc stąd Lockyer, że ciała, których dotychczasowemi metodami chemicznemi rozłożyć nie zdołano, ulegać mogą dalszemu rozszczepieniu w wyższej temperaturze, w atmosferze słońca i gwiazd. W widmach niektórych metali dają się dostrzedz pewne linje wspólne, co zdradza, że pierwiastki te posiadają pewne części składowe wspólne. W ogóle wszakże zjawiska te są bardzo zawiłe, a Vogel, Liveing i inni sądzą, że objawy przez Lockyera badane wyjaśnić można i w inny sposób, nie odwołując się do hypotezy rozkładu pierwiastków w atmosferze gwiazd. Oprócz widma ciągłego i linijnego mamy jeszcze *widmo absorbcyjne*, to jest powstające w skutek pochłaniania światła przez pewien środek (ob. Pochłanianie). Każda wogóle para, gdy przez nią przechodzą promienie światła, ma dążność pochłaniania tychże samych promieni, które wysyła, będąc

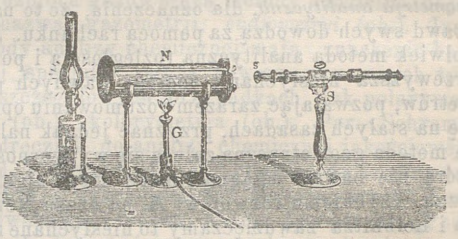

Odwracanie linji żółtej sodowej.

w stanie rozżarzonym. Zasadę tę okazał w bardzo ścisły sposób Kirchhoff (1860), dowiódłszy, że stosunek między zdolnością wysyłania a zdolnością pochłaniania jednego i tegoż samego rodzaju promieni dla wszystkich ciał w jednakiej temperaturze jest jednaki. Znaczy to, innemi słowy, że każda para z promieni przez nie przechodzących pochłania te właśnie, który wysyła, gdy sama świeci. I tak, para sodowa ma własność wysyłania promieni żółtych; gdy więc światło złożone przechodzi przez parę sodową, ta pochłania z niego promienie żółte, też same, które wysyła, będąc w stanie rozżażonym. Objaśnia to fig. Jeżeli światło lampy *L* rozpatrujemy bezpośrednio przez spektroskop *S*, widzimy widmo ciągłe (№ 1 tablicy widm). Aby promienie tej lampy przepuścić przez parę sodową, umieszczamy między lampą a spektroskopem rurę szklaną *N*, która, w atmosferze wodoru, zawiera pewną ilość sodu metalicznego. Przez ogrzanie rury lampką *G* sód się ulatnia; wtedy w barwie żółtej widma ciągłego ukazuje się natychmiast linja czarna, a widmo przedstawia obraz № 7 tablicy widm. Porównanie widma tego z widmem pary sodowej (№ 2) wskazuje, że linja czarna przypada w temże miejscu, jakie zajmuje linja jasna świecącej pary sodowej, co potwierdza, że para pochłania też same promienie, które wysyła, gdy świeci. Ponieważ więc w doświadczeniu tem linja jasna zamienia się na ciemną, zjawisko to nazywa się *odwróceniem widma;* wid-

mo 7 jest to odwrócone widmo 2. Słońce i największa liczba gwiazd wydają podobne widmo z linjami ciemnemi, które zowią się Fraunhoferowemi, chociaż bowiem dostrzeżone zostały po raz pierwszy przez Wollastona (1802), opisane zostały dokładnie dopiero przez Fraunhofera (1814). № 8 tablicy przedstawia widmo słońca. Obecność linji ciemnych w widmie słonecznem świadczy więc, że słońce posiada jasne jądro, otoczone atmosferą ciemną, a raczej mniej jasną; nadto gdy te linje ciemne wypadają w tychże miejscach, co linje jasne różnych par, możemy wnioskować o składzie chemicznym atmosfery słonecznej. W ten sposób poznano, że atmosfera słońca złożona jest głównie z pary żelaza i wodoru, oprócz tego zawiera sód, wapń, magnez i inne znane nam na ziemi pierwiastki, a w ogólności wszystkie ciała niebieskie z jednakich zbudowane są materjałów.—**A. S.** znalazła liczne zastosowania: *a)* w astronomji jest jedyną drogą badania natury ciał niebieskich, jak widzimy z poprzedniego (ob. Astronomja, Słońce, Gwiazdy, Komety, Mgławice); posłużyła nawet do zbadania ruchów gwiazd stałych (ob. Dopplera zasada); *b)* w meteorologji, w badaniu błyskawicy i zorzy północnej (ob.); *c)* w fizjologji i medycynie: do badania krwi, do rozpoznania, jak prędko materja przyjęta w pokarmie rozchodzi się w ciele (Bence Jones), do djagnozy żółtaczki (Fudakowski), do wykazania zatrucia kwasem węglanym, do okazania białka w krwi (Hoppe-Seyler); *d)* w technice i przemyśle: przy fabrykacji stali sposobem Bessemera (ob. Stal); do rozpoznawania fałszowań pokarmów za pomocą ciemnych smug, jakie te materjały wywołują (w rozpuszczeniu) w świetle przez nie przepuszczonem, np. piwo, wino, masło, szafran i t. d. (Sorby 1869).—Istotnymi twórcami **A. S.** są Kirchoff i Bunsen (1860); liczny szereg pracowników w ciągu krótkiego czasu znacznie tę gałąź nauki rozwinął, zwłaszcza dzielnie przystosowano ją w astronomji fizycznej. Por. H. Schellen: „Die Spectralanalyse“ (2 t., z atlasem widm, 3-cie wyd., 1883). H. E. Roscoe: „Die Spectralanalyse in einer Reihe von sechs Vorlesungen“ (przekład z ang., wyd. 3, 1890).

Analizator, ob. Polaryzacja światła.

Analogja (grec.) zgodność dwóch, lub kilku rzeczy pod pewnemi względami. Różna od tożsamości, która tylko między równemi zupełnie rzeczami zachodzić może. W logice **A.** albo wnioskiem analogicznym zowie się wniosek z jednego o drugiem, t. j. mniemanie, że, ponieważ jedno ma te same cechy, co drugie, więc zachowywać się będzie wsposób podobny. **A.** jest zatem podstawą indukcji i opiera się na przypuszczeniu, że przy jednakich warunkach wspólnych zawsze te same powstają skutki. Dlatego **A.** nie jest ścisłym dowodem, służy jednak do zwrócenia uwagi na następstwa zrazu niewidoczne, mogące jednak być sprawdzonemi w miarę rozszerzającego się kręgu doświadczenia. We wszystkich naukach nieopartych na ścisłych podstawach (np. w gramatyce, krytyce filozoficznej i hermeneutyce, medycynie praktycznej) i w życiu praktycznem **A.** jest najpospolitszym sposobem wnioskowania. Por. J. Hoppe „Die Analogie“ (1873); Ernest Laas „Kants Analogien der Erfahrung“ (Berlin, 1876).

Analogja w matematyce oznaczała dawniej toż samo, co proporcja. *Analogje Nepera* są cztery wzory trygonometrji kulistej, przez Nepera podane, a przez Vallisa dowiedzione, okazujące związki między bokami i kątami trójkąta sferycznego.

Analogja w prawie. Prawodawstwo obowiązujące nigdy nie jest, a nawet nie może być tak zupełnem, żeby przewidywało wszystkie wypadki, pod rozstrzygnięcie sądowe przychodzić mogące, życie społeczne bowiem ma tyle rozmaitości, że wszystkich faktów najlepsze ustawy nie ogarniają, a jednak sąd *musi* rozstrzygać spory. Jeśli więc wypadek, nieprzewidziany ustawą, pod zawyrokowanie przychodzi, to sędzia musi się starać odszukać zasady, mające nim kierować przy postanowieniu wyroku, albo drogą *interpretacji* czyli *wykładni rozszerzającej*, albo drogą *analogji*. Analogja różni się tem od interpretacji, że ta ostatnia prostuje, t. j. pojmuje szerzej myśl ustawy. Drogą analogji postępuje sędzia wtedy, kiedy stara się zapełnić lukę w prawie obowiązującem i wyprowadzić zasadę dla rozstrzygnięcia wypadku przez prawo nieprzewidzianego, już to z ducha całego prawa i z organicznego związku różnych artykułów (Rechtsanalogie), już to z ukazania przyczyn, motywów prawa, tak zwanego *ratio legis* (Gesetzesanalogie). **A.** dozwoloną jest tylko przed sądami cywilnemi; sędzia kryminalny ze względu na porządek publiczny, interesy obywateli i politykę karną unikać jej powinien.

Analogja wiary, tak się nazywa w dogmatyce harmonijny stosunek, w jakim zostają między sobą artykuły wiary wyłożone w Piśmie Świętem, tak, iż żaden z nich nie jest w sprzeczności z drugimi, lecz owszem, wszystkie wzajemnie się uzupełniają i objaśniają. Wniosek przez analogję, którego często teologowie używają przy wykładzie Biblii, zowie się także *Analogja hermeneutyczna*.

Anam albo **Annam,** państwo położone na wschodnim brzegu Indji Zagangesowych, graniczące na północ z Chinami, na zachód z krajem Laos i Sjamem, na południe z morzem Chińskiem, na wschód z zatoką Tong-King. Obejmuje 230,000 klm. kw. i 6,000,000 mieszkańców (1891), tworzy górzysty pas nadbrzeżny, 1,200 kil. długości i 150 klm. średniej szerokości, z wielu zatokami i stromemi skałami, dochodzącemi 2,175 m. wysokości. Główna rzeka tego kraju Me-Kong płynie w kierunku południkowym i przy ujściu do morza Chińskiego tworzy rozległą deltę. Klimat umiarkowa-

ny, przyjemny, sprzyja bardzo żyzności gruntu. Pośród rozmaitych płodów znajdują się z minerałów: złoto, srebro, miedź, żelazo, cyna; z królestwa roślinnego: wszelkiego rodzaju owoce południowe i drzewa szlachetne, cynamon, pieprz, ryż, bawełna, kukurydza; z królestwa zwierząt: słonie, nosorożce, piżmowce, bawoły, tygrysy, konie, jedwabniki. Mieszkańcy zwani *Anamitami* lub *Anamczami*, należą po większej części do rasy mongolskiej; dzielą się na rozmaite pokolenia i wyznają jedni religję Konfucjusza, drudzy religję Tao, a inni są wyznawcami buddyzmu. Liczba chrześcijan wynosi 420,000; dyecezji 6. Teraźniejszy cesarz, panujący od 1889, zowie się Tham-Thai, a forma rządu jest naśladownictwem rządu chińskiego. Handel, przemysł i inne stosunki również idą za wzorami chińskiemi. Stolicą kraju jest miasto Hue. Język anamicki, jednozgłoskowy, używa liter chińskich; literatura jest bez znaczenia, tem więcej, że w książkach i pismach używanym jest powszechnie język chiński.

Historja. Od I wieku po Chr. należał **A.** do Chin; w wieku X zdobył niepodległość, chociaż najczęściej królowie przyjmowali od cesarza chińskiego inwestyturę i pieczęć i płacili mu haracz. W r. 1787 król Gia Long, zdetronizowany przez Chińczyków, za podnietą misjonarzy francuskich, zawarł przymierze z Francją i przy pomocy oficerów francuskich odzyskał tron i jako cesarz panował do r. 1820. Następcy jego jednak zmienili politykę względem Francji, a często wznawiane krwawe prześladowania chrześcijan wywołały w r. 1858 połączoną wyprawę francusko-hiszpańską, która usadowiwszy się w Turonie, zajęła 1859 ważne miasto handlowe Sajgun. Druga wyprawa francuska nastąpiła 1861 r., skutkiem której traktatem w Sajgunie (1862) zyskała Francja ziemie: *Sajgun*, *Bien-hoa* i *My-tho;* prowincje te, zorganizowane na sposób francuski, otrzymały nazwę *Kochinchiny francuskiej*. Gdy okazało się, że rzeka Mekong dla utrudnionej żeglugi nie może stanowić dogodnej komunikacji z wnętrzem kraju, zwrócili Francuzi uwagę na Tonkin. W r. 1873 przedsiębierczy awanturnik Dupuis popłynął z oddziałem wojska w górę rzeki Songka i zajął twierdzę Hanoi, poczem zawarty został w roku 1875 między Francją i Anamem traktat handlowy, który nadał Francji prawo zajęcia ujść Songki i oczyszczenia ich od piratów. Następnie jeszcze prowadziła Francja walki z tak zwanemi „flagami żółtemi i czarnemi," czyli piratami chińskimi, a w r. 1883 admirał Courbet zajął Hue i zawarł traktat, którym **A.** uznał zwierzchnictwo Francji i ustąpił jej Tonkin. W samej stolicy kraju twierdza zajęta jest przez Francuzów (ob. Tonkin). Por. Luro „Le pays d'**A.**" (1877); Bouinais i Paulus „L' Indochine française" (2 wyd. 1886, t. 2); Hellwald „Hinterindische Länder und Völker" (2 wyd. Lipsk, 1880); Lemire „Cochinchino française" (3 wyd. 1884); Launay „Histoire ancienne et moderne d'Annam" (1884); Sylvestre „L'empire d'Annam et le peuple annamite" (1889).

Anambas, grupa wysp niderlandzkich na południowem morzu Chińskiem, pomiędzy Borneo a półwyspem Malakka, z dobremi portami; obejmuje 523 klm. kw. i liczy 3,200 m.

Anamezyt, ob. Bazalt.

Anamirta, *rybitrutka*, rodzaj roślin z rodziny miesięcznikowatych, obejmujący rośliny pnące się o wielkich zwieszających gronach i owocach nerkowatych. *A. paniculata* v. *A. cocculus*, w Indjach wschodnich, ma korę korkowatą, liście skórzaste i drobne kwiaty białe; wydaje pestczaki czerwone, które po wysuszeniu są prawie kuliste; posiadają one jądro oleiste, gorzkie i narkotycznie trujące. Zawierają trującą *pikrotoksynę* czyli *kokulinę*, gdy w łupinach owoców zawarta *menispermina* jest nieszkodliwa. Ziarna te, niegdyś używane w medycynie, obecnie służą do fałszowania piwa w celu oszczędzenia chmielu. W Indjach używane są przy połowie ryb, rzucone bowiem do wody ogłuszają ryby, które na powierzchnię wypływają i łatwo łowić się dają.

Anamnezys, Anamneza (z grec. przypomnienie), w retoryce, to samo, co *Anakefalajozis*, czyli rekapitulacja, streszczenie wszystkiego, co było poprzednio powiedzianem.—**A.** w medycynie, historja poprzedniego stanu zdrowia chorego; przystępując do chorego, lekarz zebrać musi dokładną **A**-ę, co mu znacznie ułatwia rozpoznanie.

Anamorfoza (z grec. przekształcenie), rysunek dziwaczny, umyślnie przeinaczony, który widziany z pewnego oznaczonego punktu, albo za

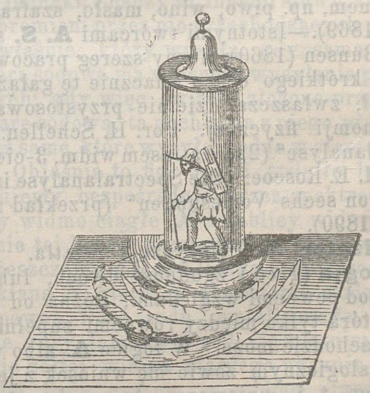

Anamorfoza rozpatrywana w zwierciedle walcowem.

pośrednictwem szkieł, przedstawia rzecz w kształtach właściwych. Rozróżniają: **A.** *optyczne*, które wymagają oznaczonego punktu widzenia; **A.** *katoptryczne*, gdzie kształty rozrzucone i niejasne rysunki, łączą się w całość przy użyciu w pomoc

zwierciadeł walcowych, stożkowych lub piramidalnych; nakoniec **A.** *dioptryczne*, kiedy dla otrzymania obrazu z danych nieokreślonych rysunków potrzeba na nie patrzeć przez wielościany szklane oszlifowane. Fig. przedstawia **A**-ę, której właściwą postać odtwarza zwierciadło walcowe. Do kreślenia **A.** katoptrycznych podał dwie machiny Leupold r. 1714. Sposoby otrzymywania tych rysunków znaleźć można w dziełach, poświęconych perspektywie i w traktatach geometrji wykreślnej.—W botanice **A**-ą nazywa się przeobrażenie wsteczne części kwiatów, zatamowanie ich rozwoju, jak np. przekształcenie pylników w płatki korony, skąd powstają kwiaty pełne.

Anamur, dawne *Anemurium*, przylądek w Azji Mniejszej, naprzeciwko wyspy Cypru, zakończony wyniosłą skałą z obronnym zamkiem starożytnym, od którego ciągnie się mur z basztami aż do brzegów morza. Są tu jeszcze zwaliska dwu teatrów i wiele grobowców.

Anan ben Dawid, założyciel sekty karaitów, uznającej jedynie pierwotny tekst Biblji (Starego Testamentu) i odrzucającej tradycje, mianowicie Talmud. **A.** żył w Babilonie 751—880 r. po Chr. Wtrącony do więzienia za utworzenie sekty, uwolniony został przez kalifa Almanzora. Gmina religijna, utworzona przez niego w Babilonie, przeniosła się potem do Jerozolimy.

Ananas, *Ananassa*, rodzaj roślin z rodziny zapylcowatych, którego gatunkiem typowym jest **A.** *sativa*, oddawna uprawiany w Azji i Ameryce, u nas hodowany tylko w szklarniach bardzo ciepłych. Korzeń główkowaty, szarawy, z którego wyrastają liście grube, długie, zaostrzone. Około trzeciego roku ze środka liści wyrasta łodyga 6 cali wysoka, pokryta u góry kwiatami fijoletowemi, tworzącemi gęsty kłos, nad którym wyrasta wieniec liści krótkich. Owoc **A.** składa się ze wszystkich zawiązków owocowych, które się zrastają z sobą i stają mięsistemi; owoc wtedy podobny jest do szyszki sosnowej, koloru złoto-żółtego, wielkością czasem dwóch pięści dochodzący, smaku słodko-kwaskowatego, winnego, i bardzo miłego zapachu; należy do najsmaczniejszych owoców. **A.** rozmnażają się albo z wieńca liści, nad owocem będącego, albo też z bocznych wypustków. Sztuczna hodowla wydała liczne odmiany. Liście wydają włókna zwane *konopiem* albo *jedwabiem ananasowym*, używane w Ameryce i Indjach wschodnich na tkaniny. Pierwszy ananas sprowadzono do Europy w r. 1514 na dwór Ferdynanda Katolickiego.

Ananas.

Ananasowy eter, *olejek ananasowy*, jest to roztwór *etyloeteru masłowego* (maślanu tlenku etylu) w 8—10 razy większej ilości czystego alkoholu, z dodatkiem pewnej ilości aldehydu, chloroformu i gliceryny. Zapach jego podobny jest do woni ananasów, i dlatego używają go do rozmaitych wyrobów cukierniczych.

Ananchites, rodzaj jeżowców kopalnych, znajdujący się w pokładach górnych formacji kredowej.

Ananda, po sanskrycku „wesoły," imię indyjskie, spotykane często w mitologji, legendach i poezji indyjskiej. Najsławniejszy był **A.,** uczeń i bratanek Buddy.

Ananias, liryk grecki z V wieku po Chr.

Ananjasz, kapłan żydowski 48—59 po Chr., wystąpił przeciw Pawłowi apostołowi w Jerozolimie i Cezarei (Dzieje Apost. 23,2; 24,1) i panował despotycznie w Jerozolimie, przy wybuchu wojny żydowskiej (66) zamordowany jako stronnik Rzymian.

Ananjasz i Safira, małżonkowie, którzy za kłamstwo. popełnione wobec św. Piotra i ukrycie prawdziwej ilości pieniędzy, wziętych za sprzedaną rolę, byli nagłą śmiercią ukarani (Dzieje Apostolskie, 5, 1—11). Śmierć **A.** przedstawia karton Rafaela (w muzeum South Kensington w Londynie).

Ananjew, stolica powiatu tegoż nazwiska w gub. Chersońskiej, 14,000 m. Ananjewski powiat ma 9,041 wiorst kw. i 187,226 mieszk.

A. N. A. N. I. S. A. P. T. A., *ananisapta*. Początkowe litery wyrazów: *Antidoton Nazareni, Auferat Necem Intoxationis Sanctificet Alimenta Pocula Trinitas Alma.* Słynny amulet średniowieczny, przeciwko bólowi zębów noszony. Pisano go w kwadrat.

A. N. A. N. I. S. A. P. T. A.
N i r i t a m a i **T**
A r ä p i n i m a **P**
N i p a n a r i m **A**
I t i n e t a n a **S**
S a n a t e n i t **I**
A m i r a n a p i **N**
P a m i n i p ä r **A**
T i a m a t i r i **N**
A. T. P. A. S. I. N. A. N. A.

W ten sposób ułożony służył przeciwko febrze. Jak się zdaje, **A.** pochodzi z czasów przedchrześcijańskich i używaną była przez kapłanów Hekaty; zdanie łacińskie, przytoczone wyżej, zostało dopasowane do gotowych liter.

Ananke (z greck. *konieczność*), nieuniknione Fatum, małżonka Chronosa (czasu), albo Herakle-

sa (siły), matka Pepromeny v. Hajmarmeny (los, przeznaczenie). Cechą charakterystyczną jej posągów były ogromne gwoździe, kliny, dyby i t. p. Miała świątynię w Koryncie, wspólnie z Bią (siłą).

Ananta (po sanskr. *nieskończoność*). W mitologji indyjskiej oznacza (w rodzaju żeńskim) ziemię, (w rodzaju nijakim) niebo, atmosferę. Prócz tego jest nazwą węża *Sesza*, na którym spoczywa Wisznu, albo też imieniem króla wężów (Wasuki).

Anapa *(Bugur-Kale)*, forteca w kraju Zakaukaskim, na wschodnim brzegu morza Czarnego przy ujściu rzeki Bugura, 7,600 m. Od r. 1828 należy do Rosji. W r. 1855 wojska rosyjskie spaliły **A.** i cofnęły się na linję Kubani, poczem natychmiast ją zajęli Czerkiesi. Po zawarciu pokoju, generał Murawjew odzyskał **A.** w sierpniu 1856 po żywej walce. Od r. 1857 wzmocniona jest fortyfikacją Gastingaj i warownią Rajewski. Port tutejszy i zatoka są miejscem znacznego handlu zamiennego z góralami. W r. 1860 część mieszkańców przeniesiono do m. Tiemruk.

Anapale, taniec w starożytnej Grecji, odpowiadający rzymskiemu *tripudium*.

Anapest, nazwa trzyzgłoskowej miary wierszowej, złożonej z dwu sylab krótkich i jednej długiej (⏑ ⏑ —). Najdawniej był używany **A.** w pieśniach wojennych spartańskich.

Anaphrodisia, zmniejszenie popędu płciowego, niemożność spełniania funkcji płciowej, ob. Niemoc płciowa.

Anaphrodisiaca *(Anti-aphrodisiaca)*, środki zmniejszające podniecony nadmiernie popęd płciowy: tu należy zimno, usunięcie wszystkiego, co podnieca popęd; zo środków farmakologicznych używają kamfory, lupuliny, bromu.

Anaplastyka, chirurgja plastyczna, ob. Chirurgja.

Anar, Annar, Onar, w mitologji skandynawskiej karzeł, drugi mąż Nocy, ojciec ziemi. **A.** symbolizuje popęd twórczy.

Anarchja (z greckiego), bezrząd, stan społeczeństwa, gdzie panowanie prawa i właściwej władzy ustało. Anarchji towarzyszą zwykle silne starcia stronnictw, i dlatego długo ona istnieć nie może, a w każdym razie złe zostawia po sobie następstwa: umniejsza poszanowanie prawa, podkopuje bezpieczeństwo osób i własności, niszczy kredyt, sprowadza nędzę i często despotyzm. Teoretyczna **A.,** jako jeden z kierunków nowoczesnego radykalizmu, polega na zniesieniu władzy człowieka nad człowiekiem i zaprowodzeniu nieograniczonej wolności indywidualnej w prawnych, socyalnych i ekonomicznych stosunkach. Podstawą owej **A.,** a właściwie **Anarchizmu** jest zniesienie państwa i systemu pracy najemnej. Ojcem **A.** był William Godwin w dziele swem „Enquiry concerning political justice“ (1793), właściwa jednak jego historja zaczyna się od Proudhona, autora sławnego dzieła „Qu'est ce que la propriété?“ etc. (1840) i słynnego hasła: „Własność jest kradzieżą.“ Początkowo jednak, wpływ Proudhona odbił się w kierunku czysto socjalistycznym tylko; chwilowy wpływ mieli także w Niemczech i Szwajcarji Hess (1812—72), Grün (1817—87), Marr (1842—5), Stirner (1806—56), autor „Der Einzige und sein Eigenthum“ (1845) i inni. Dopiero w początkach szóstego dziesiątka bieżącego wieku znalazł **A.** przyjaźniejszy grunt w ruchu robotniczym międzynarodowym i wszedł w nową fazę swego rozwoju za sprawą Michała Bakunina. Później największą czynność rozwinął Paweł Brousse, przywódca „Fédération jurassienne,“ w Niemczech zaś Artur Mühlberger (* 1847) (autor pracy o kwestji mieszkań 1872), w złagodzonej jednak formie. Silny impuls ruchowi **A.** nadał w Niemczech i wogóle, Jan Most, redaktor „Freiheit“ (od 1878 w Londynie, od 1882 w Ameryce). Program **A.** Mosta, w skutek wystąpienia przeciw niemu demokratów socjalnych niemieckich, nie ostał się w Niemczech, w Austrji natomiast rozwinął się pod kierownictwom Józefa Peukerta (* 1856), przytłumiony jednak został przez rząd. We Francji głośnemi stały się zamachy Ravachola (1892), Vaillanta (1893), Henry'ego (1894), oraz zabójstwo prezydenta rzeczyp. francusk. Carnota, przez Włocha Caseria (1894). W Hiszpanji doszło w r. 1873 do powstania **A**-ów, którzy opanowali kilka miast na południu, zostali jednak uśmierzeni, a Kartagena wzięta 12 stycznia 1874 r. Mimo to agitacja i zamachy nie ustają, a ofiarą ich padł prezes ministrów Canovas, zabity przez Włocha Angiolilla (1897). **A.** znalazł wstęp do Włoch, gdzie bardzo licznych zjednał sobie stronników. Zamachy kierowane są przeciwko królowi Humbertowi, jak dotąd bezskutecznie. Za to w innych krajach (Francji, Hiszpanji) anarchiści włoscy zdołali zamordować kilka wysoko postawionych osobistości. W Belgji, Holandji i krajach skandynawskich jednak nie znalazł dla siebie gruntu, podobnie jak i w Anglji, gdzie zagraniczni **A**-i założyli tylko swoją główną kwaterę (dzienniki „Freiheit,“ „Autonomie“). Działalność Mosta, który w r. 1883 przeniósł się do Ameryki, wydała tam owoce i doprowadziła do zaburzeń w Chicago, po których stłumieniu straceni zostali czterej przywódcy **A.**: Spies, Parsons, Fischer i Engel r. 1887. W r. 1896 (we wrześniu) odkryto w Europie wielki spisek anarchistyczny. Podnoszono projekt międzynarodowego przeciwdziaiania **A.** Por. Thun (1883), Laveleye (1884), Adler (1885), Sartorius van Waltershausen (1890), Diehl (1888—90), nadto „Handwörterbuch der Staatswissenschaften,“ 1 t. (1890), Lombroso „Die Anarchisten,“ (przekł. niem. 1895), Zeuker „Kritik und Gesch. der anarch. Theorie.“

Anarrhichas, *Zębacz*, rodzaj ryb z rzędu cierniopłetwych; nazwa **A.** pochodzi z greckiego *anarrichomai*—wdrapywać się, gdyż sądzono, że wdziera się na skały. Skóra gładka i ślizka, płetwy: grzbietowa i ogonowa zaokrąglone, piersiowe

nie istnieją; gęba uzbrojona ostremi, stożkowatemi zębami, które stanowią straszną broń. Jest to jedna z najniebezpieczniejszych ryb dla istot morskich. Gatunek najpospolitszy **A.** *lupus*, zwany *wilkiem morskim*, żyje w morzach północnych, dochodzi 2 metrów długości. Islandczycy używają jego mięsa i skóry.

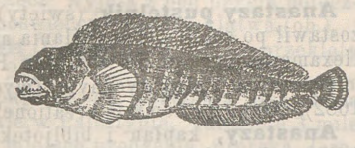

Anarrhichas. Wilk morski.

Anartowie, gałąź celtyckiego plemienia Bastarnów lub Peukinów, przebywająca w III wieku przed Chr. nad Dunajem, wytępiona przez Getów, Rzymian, a na ostatku przez Gotów.

Anas, dawna nazwa rzeki Gwadjany (ob.).

Anasarka, obrzęk tkanki łącznej podskórnej na całem ciele, ma miejsce przy chorobach sprowadzających obrzęk (ob.) wogóle. Objętość ciała przytem powiększona, sprężystość skóry zmniejszona; po nacisku palcem zostaje zagłębienie. Sprowadza czasem pęknięcie skóry, zapalenie, gangrenę. Leczenie ogólne skierowane jest przeciwko przyczynom, obrzęk wywołującym. W razie zbytniego napięcia nacina się zlekka skórę, aby ułatwić odpływ nagromadzonej cieczy.

Anaspadja, wada wrodzona, polegająca na tem, że otwór cewki moczowej przypada na grzbiecie członka, nie na wierzchołku. **A.** prowadzi za sobą zwykle niepłodność; może być czasem usuniętą na drodze operacyjnej.

Anastasiana lex. Prawo wydane przez cesarza Anastazego, a zabraniające cesjonarjuszowi (nabywcy cudzych praw) wymagać więcej od dłużnika nad sumę, daną cedentowi, za ustąpienie jego praw z dodaniem prawnych procentów, chociażby pretensje pierwotnego wierzyciela były daleko większe. Prawo to niedobre, bo utrudnia zbywanie wierzytelności pewnych, a uniemożebnia prawie zbycie niepewnych.

Anastasiewicz Bazyli, członek Towarzystwa przyjaciół nauk i uniwersytetu wileńskiego, * 1775 roku, † 1845 w Petersburgu; tłómacz na język rosyjski „Statutu litewskiego,“ oraz wielu rozpraw Tadeusza Czackiego. W 1811—12 wydawał w Petersburgu po rosyjsku pismo perjodyczne *Ul.* Tłómaczył na język rosyjski Strojnowskiego „O ugodach dziedziców z włościanami.“

Anastatica, *zmartwychwstanka*, rodzaj roślin krzyżowych, obejmujący jeden tylko gatunek **A.** *hierochontica*, zwany *różą jerychońską*. Jest to roślina drobna, roczna, łodyga przy podstawie gałęzista, a na wierzchołku kwiaty białawe w kłos ułożone; rośnie w Egipcie, Syrji, Palestynie i Berberji. Po okwitnieniu cała roślina usycha i skupia się w kłębek wielkości pięści; w tym stanie często jest wiatrami na dalekie unoszona przestrzenie; gdy atoli wystawioną będzie na działanie wilgoci, pozornie zmarłe jej komórki w skutek swych własności hygroskopijnych chciwie pochłaniają wodę, i cała roślina na nowo się rozwija. Stąd to pochodzi jej nazwa i stąd miała znaczenie w średniowiecznej medycynie i wieszczbiarstwie; odgadywano z niej zwłaszcza szczęśliwy lub nieszczęśliwy przebieg porodu.

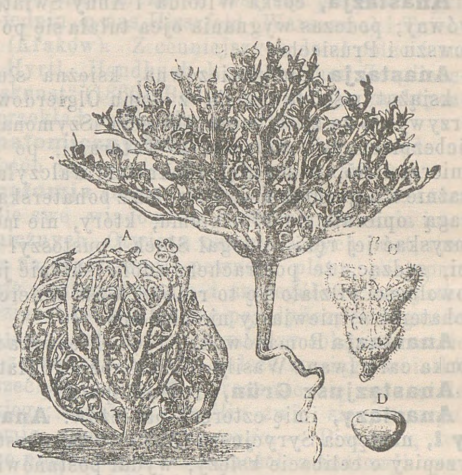

Anastatica. Róża jerychońska.
A—roślina skupiona w kłębek, B—rozwinięta, C—owoc, D—nasienie.

Anastatyczne drukarstwo, sposób, wynaleziony przez Rudolfa Appela, kopjowania za pomocą prostych środków chemicznych dawnych druków, sztychów i t. d., przyczem oryginał sam nie ulega uszkodzeniu. Polega na tej zasadzie, że słaby kwas azotny nie działa na tłuszcze; jeżeli więc rysunek dany napoimy rozcieńczonym kwasem i następnie naciśniemy go na wygładzoną taflę cynkową, to miejsca białe rysunku wygryzają taflę, gdy tymczasem miejsca czarne (tusz litograficzny jest tłusty) na taflę nie działają; otrzymujemy więc taflę wypukłą, dogodną do odbijania.

Anastazja (święta). Sławna z piękności Greczynka; uchodząc przed nagabaniem cesarza Justynjana, schroniła się do klasztoru w Aleksandrji, gdzie przebrana za mnicha, przeżyła lat 28. † 567, pamiątkę jej obchodzi się 10 marca.

Anastazja, córka Mieczysława Starego, była żoną Bogusława I, księcia Pomeranji Szczecińskiej. Por. Smolka „Mieszko Stary i jego wiek.“

Anastazja, córka Włodzimierza, księcia halickiego, żona Bolesława Kędzierzawego, † 1158, miała dwóch synów: Bolesława († 1161) i Leszka, z których ostatni panował na Mazowszu i Kujawach.

Anastazja, żona Ziemowita, księcia kujawskiego na Dobrzyniu, † 1335. Miała trzech synów:

Władysława, Bolesława i Ziemowita, w których imieniu panowała po śmierci męża, tytułując się księżną łęczycką i dobrzyńską. Por. Wojciechowski „Podział i zakres dziejów polskich“ (1884).

Anastazja, córka Witolda i Anny Światosławówny; podczas wygnania ojca tułała się po Mazowszu i Prusiech.

Anastazja Olelkowiczówna, księżna słucka, z książąt mścisławskich, z domu Olgierdowego. Przywykła za życia męża, księcia Szymona, do niebezpiecznych zapasów z Tatarami, po jego śmierci 1505, sama niejednokrotnie walczyła odważnie z najezdnikami. Również z bohaterską odwagą opierała się Glińskiemu, który, nie mogąc pozyskać jej ręki, oblegał Słuck i pustoszył włości, sądząc, że postrachem zdoła skłonić ją do powolności. Działo się to r. 1508. Czas śmierci tej bohaterskiej niewiasty niewiadomy.

Anastazja Romanówna, † 1560. Pierwsza małżonka cara Iwana Wasiljewicza Groźnego (lat 13).

Anastazjusz Grün, ob. Auersperg.

Anastazy, imię czterech papieżów: **Anastazy I,** następca Syrycjusza (398—402), obostrzył przepisy o celibacie księży, wydał postanowienie o słuchaniu Ewangelji podczas Mszy św. stojąc i potępił niektóre błędy dogmatyczne Orygenesa. Zabronił przyjmować do stanu kapłańskiego ułomnych i kalek, oraz usunął schizmę, trwającą lat 17 między Rzymem i kościołem antjocheńskim.— **Anastazy II,** następca Gelazjusza (496—498).— **Anastazy III,** następca Sergjusza III-go (911—913).— **Anastazy IV,** nastąpił po Eugenjuszu III (1153—1154), zostawił dzieło o Trójcy Przenajświętszej i 9 listów.— **Anastazy,** antypapież, wybrany r. 855 przeciw Benedyktowi III, złożył władzę dobrowolnie.

Anastazy I, Dikoros, cesarz bizantyński (491—518), * 430. Jako małoznaczący urzędnik pałacowy i ulubieniec cesarzowej Arjadny, po śmierci Zenona zaślubił, mając lat 60, jego wdowę, i tym sposobem został cesarzem. Sprzyjał monofizytom i przez to był powodem krwawych zamieszek w Konstantynopolu. Prowadził wojny z Persami, Gotami, Bulgarami i Hunnami; dla obrony Konstantynopala od Bulgarów, zbudował (512) linję fortyfikacji od morza Marmara do morza Czarnego; umarł zabity od piorunu. Por. Rose (1882), tenże (1888).

Anastazy II, poprzednio Artemjusz, nastąpił po cesarzu Filipikusie (713), mądry i energiczny; bronił państwa od Arabów, lecz w skutek powstania, we dwa lata potem, został zrzucony z tronu i osadzony w klasztorze. Gdy w r. 719 pokusił się o odzyskanie korony, wydany przez zdrajców, został ścięty z rozkazu Leona Izauryjczyka, ówczesnego przywłaszczyciela tronu po Teodozjuszu III-im.

Anastazy (święty), patrjarcha antjocheński, * 561, † 599, wygnany przez cesarza Justyna młodszego 572, jako przeciwnik herezji aftardoketów, wrócił na stolicę 595. Pozostało po nim kilka kazań, oraz „Hodegos“ albo po łacinie „Dux viae“ (wyd. Gaetter, 1606).

Anastazy pustelnik (święty), † około 678; zostawił po sobie „Rozmyślania anagogiczne nad Hexameronem,“ gdzie wykłada Pismo w duchu mistycznym i alegorycznym (wyd. łac., Londyn, 1682), „Opus de hominis creatione“ (1596) i inne.

Anastazy, kapłan i bibljotekarz Watykanu, † 886 w Rzymie; napisał „Historję kościoła“ według Nicefora, Syncetusa i Teofanesa (Paryż, 1649, Wenecja, 1729), nadto tłómaczył Akta koncyljów: Nicejskiego i Konstantynopolitańskiego na łacinę.

Anastazy (*Anastrikus*, właściwie *Radła*), arcybiskup ostrzygomski (w Węgrzech), rodem Czech, pierwszy nauczyciel św. Wojciecha, a następnie jego towarzysz w Magdeburgu (972—981) i podczas podróży w Węgrzech, gdzie był obecnym przy chrzcie św. Szczepana, króla węgierskiego; podobnież towarzyszył św. Wojciechowi do Rzymu. W r. 992 udał się razem z innymi do św. Wojciecha, celem zniewolenia go do powrotu na biskupstwo praskie. W r. 993 został opatem nowo-założonego klasztoru benedyktyńskiego w Brzewnowie, przybrawszy imię *Anastazy*. Z powodu nowych sporów pomiędzy Werszowcami a Sławnikami, ściągnął na siebie gniew Bolesława II-go i r. 995 uciekł z kilku mnichami do Węgier, gdzie chętnie przyjęty, założył klasztor, którego został opatem; następnie mianowany był biskupem kołockim, a później arcybiskupem węgierskim w Ostrzygomiu; był doradcą króla Szczepana we względzie zakładania klasztorów. W owym czasie zaczęto go nazywać *Astricus*.

Anastomoza, w anatomji połączenie pni naczyniowych albo nerwowych między sobą; ma miejsce szczególnie w naczyniach mniejszego kalibru, daleko obszerniejsze i liczniejsze pomiędzy żyłami, niż między tętnicami. Ważną przysługą, jaką natura oddaje organizmowi za pośrednictwem A-y, jest ułatwienie obiegu krwi w razie rozmaitych przeszkód, tamujących go w pewnem miejscu. W wypadkach chorobowego zatkania się jakiejś gałązki tętnicy, podwiązania jej przy operacjach chirurgicznych i t. p., część ciała, gdzie dopływ krwi z tego powodu ustaje, podlegałaby zgorzeli (gangrenie), gdyby nie połączenie naczyń, które pozwala na dopływ krwi z sąsiednich gałązek tętniczych i do pewnego stopnia przywraca normalne odżywianie się zagrożonych tkanek.

Anastrofa, figura gramatyczna i retoryczna, polegająca na tem, że dla dźwięczności lub zwrócenia uwagi na pewien wyraz, kładzie się go w zdaniu wbrew zwyczajnemu szykowi.

Anataz, minerał z rzędu bezwodników; jest to kwas tytanny, od rutylu różniący się postacią krystaliczną, którą tu stanowi słup kwadratowy; twardość 5,5, c. wł.=3,8—3,93; barwa ciemno-bru-

natna, czasami błękitno-indygowa; prawie nieprzezroczysty, z blaskiem djamentowym. We Francji, Bawarji, Norwegji, na Uralu i w Brazylji.

Anatema, rzecz wyjęta z pod użycia potocznego, jako dar poświęcony bogom; klątwa (ob.).

Anathema sit (łac.) = niech będzie przeklęty (I Korynt. XVI, 22).

Anathoth, odpadłe od pokolenia Benjamina miasto kapłańskie w Palestynie, odległe o 3 mile od Jerozolimy; miejsce urodzenia proroka Jeremjasza.

Anatocismus, Anatocyzm (z greck. *ana*— podług, *toko*—lichwa), umowa, zapewniająca wierzycielowi procenta od procentów. Pobieranie procentów składanych było zabronione w prawie rzymskiem.

Anatolja (tureck. *Anadoli*), toż samo co Lewant, t. j. Wschód, kraj wschodni; w szczególności nazwa ta oznacza część zachodnią Azji Mniejszej.

Anatoljusz z Aleksandrji, ojciec Kościoła, jeden z najuczeńszych ludzi swego czasu, otworzył w Aleksandrji pierwszą szkołę chrześcijańską filozofji Arystotelesa i jako biegły matematyk wprowadził dla ułatwienia obrachunku Wielkanocy cykl dziewiętnastoletni, oświadczając się przeciw wschodniej rachubie dnia Zmartwychwstania Pańskiego. Od r. 270 biskup Laodycei, † 282. Z pism jego pozostały tylko ułamki.

Anatoljusz, filozof neoplatoński z III wieku, nauczyciel Jamblicha, autor fragmentu „o Sympatjach i Antypatjach," drukowanego w Fabrycjusza *Bibliotheca Graeca.*

Anatoljusz, pierwszy patrjarcha konstantynopolski od r. 449, odznaczył się na czwartym soborze chalcedońskim, jako nieugięty przeciwnik monofizytów; wsławił się także usiłowaniem zjednania patrjarchatowi Konstantynopolitańskiemu supremacji nad wszelkiemi innemi biskupstwami krajów wschodnich, † 458.

Anatoljusz z Berytos, był około 530 jednym z tych uczonych prawników, którzy pod przewodnictwem Tribonjana, kompilowali Pandekta.

Anatomiczne preparaty, organy lub narządy szczegółowe, zdjęte z trupów ludzkich lub zwierzęcych, starannie oddzielone i oczyszczone od sąsiednich części; w celu uchronienia ich od zepsucia, jak również możności zachowania przez czas dłuższy, zasusza się je lub umieszcza w specjalnych płynach, gniciu zapobiegających i w najdrobniejszych szczegółach formę organu zachowujących. Uprzystępniają one dokładne i wierne poznanie każdego organu lub narządu, jak również wzajemny ich stosunek w organizmie ludzkim, i służą do demonstracji na wykładach anatomji opisowej; aby ułatwić dokładne odrobienie preparatów anatomicznych, miękkie części przez pewien czas poddaje się działaniu płynów t. zw. twardniejących, do naczyń (tętnice, żyły) wstrzykuje się gorącą masę, szybko stygnącą i krzepnącą, kości zaś suszy się na słońcu, a niekiedy i bieli. Prawidła należytego preparowania podaje anatomja praktyczna, stanowiąca osobny dział anatomji opisowej. Wykonaniem znakomitych preparatów anatomicznych zasłynął profesor Hyrtl w Wiedniu, u nas Hirszfeld (Warszawa) i Teichman (Kraków). Z cenniejszych dzieł polecić należy: Hyrtl, „Handbuch d. praktischen Zergliederungskunst" (1860); Budge: „Anatomja praktyczna" przekład polski Mayzla (1871).

Anatomiczny teatr, audytorjum urządzone w sposób odpowiedni do wykładów anatomji.

Anatomja (z grec. *temno,* kraję), nauka, która czerpie swe wiadomości z rozczłonkowania istot organicznych. Otwiera ona ciała tych istot, rozdziela na części wedle pewnego planu, następnie opisuje systematycznie i szczegółowo wszystko znalezione: kształt, barwę pojedyńczych organów i wzajemny ich stosunek między sobą; nareszcie z tak zebranych faktów dalsze wyciąga wnioski. Powszechnie przez **A**-ę rozumie się opis ciała ludzkiego; anatomja roślin zwie się *fitotomja,* anatomja zwierząt — *zootomja.* — Pierwsze, acz bardzo niedokładne wiadomości z anatomji spotykamy w indyjskiej księdze Ayuz-veda Susruta, która, jak głosi podanie, była ułożona przez samego Brahmę; w księgach egipskich znajdujemy również opisy anatomiczne, które niezbędne były przy balsamowaniu zwłok. Już znacznie dokładniejsze wiadomości z anatomji posiadał Hypokrates (460—337 pr. n. Chr.), o czem przekonywa nas dzieło jego: „De ossium natura, de articulis, de fracturis;" lecz najwyższego rozwoju w czasach starożytnych dosięgła **A.** za panowania Ptolemeuszów, kiedy rozczłonkowywanie ciał ludzkich dozwolonem zostało lekarzom; najsłynniejszymi anatomami ze szkoły aleksandryjskiej byli podówczas *Herophilus* i *Erisistrates* (300 r. przed n. Chr.). Szczegółową ich anatomję uzupełnił i poprawił *Galen* (II w. po n. Chr.) w dziele: „De anatomicis administrationibus." Na tym poziomie bez zmiany pozostawała **A.** aż do XIV wieku, częścią z powodu, że w epoce medycyny arabskiej (od VIII—XIV wieku) lekarze, przepisami Koranu skrępowani, sekcji na trupach dokonywać nie mogli, częścią dla bałwochwalczej czci dla dzieł Galena. Dopiero pierwszy *Mondino de Lucci,* profesor boloński (1275—1326) w dziele swem: „Anatomia omnium humani corporis interiorum membrorum" błędy Galena wytknął i nową cegiełkę do gmachu anatomji dołożył. W tym mniej więcej czasie zaprowadzono wykłady anatomji na uniwersytetach różnych miast: w Montpellier w roku 1376, w Wiedniu 1433, w Pradze 1460. Od XIV w. zaczyna się szybki okres rozwoju anatomji dzięki pracom wielu znakomitych anatomów, szczególnie włoskich. Pierwszym i najznakomitszym był Andreas Vesalius (1513—1564) profesor w Padwie; napisał on: „De corporis humani fabrica, libri septem" (1543), gdzie znajdujemy

bardzo szczegółowe i wierne opisy wszystkich prawie części ciała ludzkiego, jak również niezwykle dokładne rysunki. Z kolei wiele odkryć wnieśli do **A**-i: Fallopjusz, Eustachjusz, Varoli, Cesalpini (krążenie krwi w płucach), Wiljam Harvey (odkrycie prawidłowego krążenia krwi w r. 1619). W XVII w. zasłynęli: Casp. Aseli wykryciem naczyń limfatycznych 1629, Pequet, Glisson (budowa wątroby), Malpighi (budowa gruczołów, zastosowanie mikroskopu do badań anatomicznych). W XVIII w. zyskują sławę: Morgani, prof. z Padwy (twórca anatomji patologicznej), Winslow w Paryżu, Albin w Lejdzie i w. in. W bieżącem stuleciu rozwój wiedzy anatomicznej ściśle zespolony jest z następującymi znakomitymi anatomami: M. Fr. Ks. Bichat (twórca anatomji ogólnej), Cooper, K. Bell, Cruveilhier, Richet, Meckel, Weber, Henle, Müller, Hirszfeld, Kölliker, Hyrtl, Gruber, Reichert, Teichman i w. in.—Stosownie do treści i zadania anatomji, dzielimy ją na **A.** opisową, porównawczą, topograficzną, mikroskopową czyli histologję i patologiczną (ob. te nazwy).

Anatomja mikroskopowa, A. *tkanek*, ob. Histologja.

Anatomja opisowa (człowieka), *Anatomja fizjologiczna*, zajmuje się normalną budową człowieka. Wszystkie organy zbiera w pewne grupy, przeznaczone do jednego celu fizjologicznego, w *układy*, i wedle tego porządku opisuje ciało. Jest więc podstawą fizjologji, która ma za zadanie przedewszystkiem objaśnić funkcje organu anatomiczną jego budową. **A.** dzieli się na kilka części: anatomję organów ruchu, t. j. naukę o kościach—*osteologja*, stawach i więzach—*artrologja* i *syndesmologja*, mięśniach i powięziach—*miologja* i *aponeurologja*; naukę o wnętrznościach czyli trzewiach—*splanchnologja*, naukę o przyrządach krążenia *angjologja*, wreszcie o układzie nerwowym i zmysłach—*neurologja i estezjologja*. Do badania anatomicznego służą noże, piły, nożyczki i wiele innych narzędzi; odkrywanie, uwydatnianie rozmaitych organów ciała dla celów anatomicznych nazywa się *preparowaniem*. Do preparowania wybiera się ciała odpowiednie, zachowuje się je od gnicia przez właściwe injekcje. Dla ułatwienia preparowania naczyń, wypełnia się je masą zabarwioną (nastrzyka). Preparowanie anatomiczne odbywa się wedle przepisów oddzielnych dla każdego preparatu; przepisy te, są przedmiotem *Anatomji praktycznej*. Jako pomoc naukowa służą atlasy anatomiczne, preparaty gotowe, zachowane czy to po zasuszeniu, czy w cieczach chroniących od gnicia; wreszcie preparaty sztuczne z mas rozmaitych robione, czasem powiększone, często bardzo dokładnie oddające naturę. Preparaty są zebrane w *muzeach* czyli *gabinetach anatomicznych*. **A.** opisowa zwierząt pojedyńczych nosi nazwę *zootomji*.—W literaturze obcej na wyszczególnienie zasługują następujące dzieła z anatomji opisowej: Hyrtl: „Lehrbuch der **A.** des Menschen“ (1846 i kilkanaście wydań następnych, przełożone na język polski przez drów Neugebauera i Nowakowskiego, 1865). Aeby: „Der Bau des menschlichen Körpers“ (1871). Quain: „Lehrbuch der Anatomie“ (1871), przełożone na język polski przez Gurbskiego pod tytułem: „Anatomia opisowa ciała ludzkiego (1875). Henle: „Handbuch der systematischen Anatomie“ (1871). Cruveilhier: „Traité d'Anatomie descriptive“ (1878). C. Gegenbauer: „Anatomie des Menschen“ (1888). Do anatomji praktycznej: dzieła Hyrtla, Budgego (przekład polski Mayzla wchodzi w skład Bibljoteki um. lek).— W Polsce anatomja ma tylko oddzielnych, rozproszonych przedstawicieli. Ciołek w XIII w. opisał dokładnie oko. W 1464 r. wyszedł *Tractatus de anatomia*. Następnie przytoczyć można nazwy profesorów i autorów: Niedźwiecki (1593), Ochocki (1629), Wadowski, Badurski, Kostrzewski (1740). Z nowszych, krótką anatomję napisał Natanson. Teichman, profesor krakowski, jeden z najznakomitszych preparatorów, znany ze swych prac nad naczyniami limfatycznemi. Najsławniejszym z anatomów polskich jest Ludwik Hirszfeld, wsławiony przez swe odkrycia naukowe, znakomity atlas i dzieła; wydał on: „Anatomję opisową ciała ludzkiego“ (tomów 4, Warszawa, 1870), oraz „Nevrologie, ou description et iconographie du système nerveux“ (1850).

Anatomja patologiczna ma za przedmiot ciało zmienione w skutek procesów chorobowych, używa ona zarówno oka, jak i mikroskopu. Nie poprzestając na prostym opisie, jak anatomja opisowa, stara się wyjaśnić istotę procesu chorobowego i w tym celu posiłkuje się nietylko anatomicznem badaniem, ale obserwacją na chorych, doświadczeniami na zwierzętach i prawami fizjologji. Jest więc podstawą patologji i medycyny praktycznej. Choroby wogóle są nieskończenie rozliczne; można jednakże odróżnić pewne formy ogólne, mogące zjawiać się wszędzie, ze swojemi charakterystycznemi rysami, choć w każdym organie przedstawiają pewne szczególności; dla tego **A. p.** dzieli się na ogólną i szczegółową. **A. p.** *ogólna* zajmuje się ogólnemi formami chorobnemi. Tu należą: zboczenia w odżywianiu, mianowicie: *przerost*, *zanik*, *przeistoczenia wsteczne*; zaburzenia w krążeniu krwi: *przekrwienie*, *niedokrewność*, *zakrzep*, *zator*, *krwotok*, *obrzęk* i *wodna puchlina*; zboczenia w twórczych procesach pierwiastków tkankowych, natężone rozmnażanie tych pierwiastków: *nowotwory*, *zapalenia*, procesy zawiłe, w których skład wchodzić mogą wszystkie poprzednio wyliczone zboczenia; *pasożyty* i zmiany, jakie one w organizmie sprowadzają; nakoniec zboczenia budowy wrodzone — *potworności* (ob. pod odpowiedniemi wyrazami). **A. p.** ogólna nie tylko opisuje te zboczenia, ale bada ich istotę, szuka przyczyn, które zmiany takie w normalnych tkankach spowować mogły. **A. p.** *szcze-*

gółowa zajmuje się każdym z kolei organem; opisuje, które z ogólnych zboczeń i w jakiej formie napotykają się w organie danym i jakie zmiany w reszcie organizmu prowadzą za sobą; tym sposobem **A. p.** szczegółowa jest podstawą dla zrozumienia klinicznego obrazu choroby.—**A. p.** jest nauką dość świeżą; do zeszłego wieku istniały tylko słabe jej początki. Rzeczywistą, naukową podstawę, dały jej prace uczonych francuskich, Laenec'a, Broussais'go, Cruveillhier'a i innych; od tego czasu **A. p.** postępuje ciągle i szybko. Rokitański objął wszystkie procesy chorobne ogólną teorją. Każda choroba według niego polega na zakażeniu krwi: materja zanieczyszczająca krew odkłada się w jednym albo drugim organie i powoduje chorobę miejscową; choroba więc była niejako zbawienną dla organizmu, stanowiła środek oczyszczania krwi. Teorja ta trwała do wystąpienia Virchowa, który najważniejszą rolę w powstawaniu chorób przypisywał odkrytym przez siebie komórkom tkanki łącznej; zmiany chorobne, wedle niego, przy zapaleniach, nowotworach i t. d. są czysto miejscowe i dopiero w następstwie wywołać mogą chorobę ogólną. Virchow zbogacił naukę bardzo wielu pracami; przy każdym niemal procesie chorobowym spotykamy się z jego nazwiskiem. Prace Conheima, Thierscha i wielu innych okazały, że Virchow przecenił bardzo znaczenie komórek tkanki łącznej. Obecnie, na polu tej nauki odbywa się ruch bardzo ożywiony. Ważniejsze dzieła są: Rokitańskiego, Virchowa, Klebsa, Förstera i wielu innych. Z polskich: Brodowskiego: „Rys anatomji patologicznej człowieka“ (dzieło wchodzące w skład Bibljoteki umiejętności lekarskich).

Anatomja porównawcza wykłada podobieństwa i różnice, zachodzące w organizmach różnych zwierząt, biorąc pospolicie ustrój człowieka za podstawę, do której porównania stosuje. Stanowi ona najistotniejszą i najbardziej racjonalną podstawę zoologji. Słabych jej śladów odszukać można w dawniejszych czasach; o stanie ówczesnej wiedzy anatomicznej uczą nas pisma Arystotelesa: „De partibus animalium,“ „De historia animalium“ i „De generatione animalium.“ Za twórców istotnych **A. p.** uważani być mogą: Vicq d'Azyz (1748—1794) i Daubenton, a Cuvier Jerzy (1769—1832) wzniósł ją na stopień poważnej nauki; badając wzajemny związek organów, zdołał on ze szczątków kopalnych istot zaginionych odczytać cały ich ustrój i opowiedzieć warunki ich życia. Opierając się na wynikach swych poszukiwań, stworzył on system zwierzęcy, który, zmodyfikowany następnie przez Leuckarta i Huxleya, stał się podwaliną współczesnej systematyki (ob. Zoologja). **A. p.** łączy się z embrjologją i teratologją (ob.), stara się odkryć prawa, które rządzą kształtowaniem i rozwojem organizmów, usiłuje sprowadzić do kilku ogólnych zasad tę nieskończoną rozmaitość form, jakie nam przedstawiają różne przyrządy, składające ciało zwierzęce, i stąd nadają jej często nazwę **A.** filozoficznej. Po Cuvierze nauka ta zawdzięcza swój rozwój licznym pracownikom (Blumenbach, Dumeril, Blainville. Agassiz i w. in.), lecz epokę w niej, jak w ogóle w całej biologji, stworzyła teorja doboru naturalnego, ogłoszona przez Darwina w roku 1859; dowiódł on zmienności gatunków, co rzuciło potężne światło na biologiczne procesy w całem państwie zwierzęcem. Dalszy rozwój tej wiedzy prowadzili: Müller, Haeckel, Schwann, Kölliker, Weisman, Oskar i Ryszard Hertwigowie, Lancaster, Wejdowski, Cienkowski, Balbiani, Miecznikow i w. in. Z dzieł, tej gałęzi wiedzy poświęconych, wyszczególniamy główniejsze. Meckel: „System der vergleichenden Anatomie“ (Halle 1821—1823). Milne Edwards: „Leçons sur la physiologie et l'anatomie comparée de l'homme et des animaux“ (Paryż, 1857—70). Owen: „On the anatomy of vertebrates“ (Londyn, 1866—68). Huxley: „The anatomy of vertebrated animals“ (Londyn, 1871). Gegenbauer: „Grundzüge der vergl. Anatomie“ (Lipsk, 1870). Lang: „Lehrbuch der vergleichenden Anatomie“ (Jena, 1888). Vogt und Jung: „Lehrbuch der praktischen vergleichenden Anatomie“ (Braunschweig, 1888). U nas **A. p.** rozwijała się szczególnie pomyślnie w uniwersytecie wileńskim, pod kierunkiem Bojanusa.

Anatomja roślin, obejmuje pospolicie tylko budowę mikroskopową roślin; gdy bowiem największa część organów roślin rozmieszczona jest na ich powierzchni i do ich poznania mało tylko do przecięć uciekać się należy, najczęściej naukę o organach roślin obejmuje się nazwą *organografji*. Ob. Botanika.

Anatomja topograficzna, *anatomja okolic*, ma przedmiot wspólny z anatomją opisową, t. j. ciało człowieka w stanie zdrowia, ale opracowuje go z innego stanowiska: nie zważając na fizjologiczny związek pojedyńczych organów, zajmuje się wyłącznie stosunkiem ich do sąsiednich. W tym celu dzieli ciało na okolice i w każdej opisuje warstwami napotykane organy. **A.** ta jest ważną dla każdego lekarza, największe jednak znaczenie ma dla operatora i z tego stanowiska, znaną jest jeszcze, jako *Anatomja chirurgiczna*. Ważniejsze dzieła: „Traité d'anatomie chirurgicale“ par Malpaigne (1859).—„Manuel d'anatomie chirurgicale générale et topographique,“ par Velpean et Berard (1862). — „Handbuch der topographischen Anatomie und ihrer practischen med. chir. Anwendungen,“ v. J. Hyrtl (1865).—„Traité pratique d'anatomie medico-chirurgicale“ par A. Richet“ (1866)—przełożone na język polski przez Lewińskiego: „Anatomja chirurgiczna“ (1871). „Położenie organów piersiowych człowieka“ (przełożone na język polski przez Dobrskiego z oryginału: „Die Brustorgane des Menschen in ihrer Lage“ v. H. Luschka, 1857). „Traité d'anatomie topographique avec

applications à la chirurgie“ par Tillaux (1875). „Rys anatomji stosowanej“ Paulet'a, przekład z francuskiego dokonany przez Kowalewskiego i Matlakowskiego (1877).—W części z tą gałęzią **A.** łączy się osobne opracowanie **A.** *dla potrzeby sztuk pięknych* (malarstwa i rzeźby), która winna opisać nietylko postać zewnętrzną istoty organicznej, ale także zmiany, wywoływane przez grę namiętności w twarzy, oraz przez położenia i ruchy w innych częściach ciała. Meduo: „Anatomia per uso dei pittori e scultori“ (Rzym, 1809), przełożona i atlasem zaopatrzona przez W. Gersona w r. 1877 p. t. „Anatomja dla użytku malarzy i rzeźbiarzy.“ E. Harless: „Lehrbuch der plastischen Anatomie“ (Stuttgard, 1876). J. Fau: „Anatomie des formes du corps humain“ (Paryż, 1866). Łuszczkiewicz „Nauka o budowie kształtów zewnętrznych ciała ludzkiego“ (1882). Krótki traktat takiej **A.** napisał też po polsku Antoni Albertrandy (ob.).

Anbari, Muhamed Ibn-ul, * 885, † 940, uczony gramatyk, leksykograf i egzegeta arabski.

Ancachs, departament rzeczypospolitej Peruwjańskiej, położony na wybrzeżu oceanu Spokojnego, obejmuje 49,898 klm. kw. (906.2 m. kw.) i liczy 285,000 m. Gł. m. Haeraz nad rz. Rio Santo, 17,000 m. (1891), posiada wielce nawiedzane kąpiele morskie.

Ancelet Gabryel August, budowniczy francuski, * 1829 w Paryżu, kształcił się w szkole sztuk pięknych tamże, następnie studjował architekturę we Włoszech. Po powrocie do Francji był architektem konserwatorjum sztuk i rzemiosł (1872), profesorem rysunku ornamentacyjnego w szkole sztuk pięknych (1873), mianowany członkiem Akademji sztuk pięknych w 1892. Wyrestaurował pałac w Pau, wzniósł budynki w willi cesarskiej w Biarritz, pałac Arteaga dla cesarzowej Eugenji, galerję Vaucanson w Konserwatorjum sztuk i rzemiosł i in. † 1895 w Paryżu.

Ancelot, Jakób Arsenjusz Franciszek, poeta franc. * 9 lut. 1794 w Hawrze, 1819 wystąpił z tragedją rojalistyczną „Louis IX,“ zwyciężywszy Delavigne'a z jego „Vêpres siciliennes.“ 1825 bibljotekarz arsenału. Klasyk, zbliżający się jednak niekiedy ku romantyzmowi. Największem uznaniem cieszył się jego „Fiesque“ (1842, podług Szyllera). Był płodnym wodewilistą i obrabiał głównie anegdoty z XVIII w.: „Mme Du Barry,“ „La comtesse d'Egmont“ i in. 1841 został członkiem akademji, † 1854 roku w Paryżu. Napisał nadto: „Les familières, épîtres en vers“ (1842) gryząca satyra, „Six mois en Russie“ (1827), powieść „L'homme du monde“ (1862).—Tłóm. pols. „Chwila zalotności“ (w *Gabinecie powieści* Dmochowskiego, 1835). Por. Frère (1862).

Ancelot, Małgorzata Ludwika Wirginja, małżonka poprz., * 15 mar. 1792 w Dijon, † 21 mar. 1875 w Paryżu. Jej „Théatre complet“ (4 t. 1884) zawiera 20 sztuk; za najlepszą uchodzi: „Marie ou les trois époques“ (1836). Z powieści jej najwięcej uznnaia dostąpiły: „Renée de Varville“ (2 t., 1853) i „La nièce du banquier“ (1853). Późniejsze: „Une famille parisienne au XIX siècle“ (1856), „Une route sans issue“ (1857), „Antonia Vernon“ (1863), „Un salon de Paris de 1824 à 1864“ (1865) i in. W polskiem tłómaczeniu mamy komedję „Córka adwokata“ w 2 aktach, przez F. M....ą. (Warsz. 1841). „Karolina czyli źle dobrane małżeństwo,“ dramat w 4 aktach (Warszáwa, 1833) i „Marja czyli trzy epoki,“ dramat w 3 aktach przez S. Kassyjanowicza (Warsz., 1857).

Ancenis, miasto francuskie departam. Niższej Loary, na prawym brzegu Loary, znaczny handel winem, liczy 5,400 m. Pamiętne bitwą 15 grudnia 1793, w której republikanie pod dowództwem Westermana rozproszyli armję wandejską.

Anceps, po łac. podwójny, wątpliwy, tak w prozodji nazywają sylabę, która stosownie do woli piszącego, może być długą lub krótką i oznacza się ⏑̄.

Anceusz (mitol.), ob. Ankajos.

Anchialos, miasto portowe w Rumelji wschodniej (Bulgarja), nad zatoką Burgas, liczy 6,000 m.; rezydencja arcybiskupa.

Anchieta Józef, Jezuita, apostoł brazylijski * na Teneryfie, 1533, † 1597. Wysłany (1558) przez swój zakon do Brazylji, odznaczył się wielostronną działalnością, wielce dla tubylców zbawienną. Osiadłszy wpośród dzikich Indjan, bronił ich przeciw okrucieństwom Portugalczyków, a wyuczywszy się języka krajowców, czynem i piórem, mimo wielkich trudności, szerzył dokoła światło Chrystusowej nauki i liczne zakładał szkoły. Napisał dramat, wymierzony przeciwko wadom panującym między osadnikami, z intermedjami w języku brazylijskim. Wiele przyczynił się do założenia Rio de Janeiro po wypędzeniu Francuzów. Dokonał wielu cudów, dla których nazwano go taumaturgiem nowożytnym. Z pism jego ważniejsze: „Żywoty zakonników zgromadzenia Jezusowego, wysłanych do Brazylji“ i rozprawa o „Historji naturalnej Brazylji.“ — Por. Beretarius'a „Vita Anchietae“ (Lugduni, 1617 r.) i Vascancellos (portug).

Anch' io sono pittore (włosk.)—I ja też jestem malarzem. Według legendy, okrzyk ten wydał Correggio, patrząc na obrazy Rafaela.

Anchizes, Trojańczyk, władca Dardanu, kochanek Afrodyty, ojciec Eneasza, który z palącej się Troi, wyniósł go na własnych barkach, a później pochował na wyspie Sycylji, gdzie podczas podróży umarł. Według innego podania, Anchizes miał być przez Jowisza piorunem zabity, za to, że rozgłaszał o swoich stosunkach miłosnych z Afrodytą.

Anchovis (franc. *Anchois*), nazwa handlowa rybek, stanowiących gatunek *Engraulis encrasicholus*, z rodziny śledziowatych. Mieszane często z sardynkami, mają grzbiet zielonawy, brzuch biały, boki niebieskie; wielkość 15—18 cm. Ży

ją w morzu Śródziemnem i oceanie Atlantyckim, mniej obficie w morzu Północnem i Baltyckiem; w czasie tarcia, w maju do lipca, gdy się do brzegu zbliżają, poławiają się w sieci, najczęściej w nocy przy blasku pochodni, i albo solą się w ba-

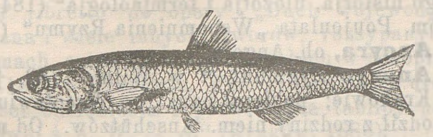

Anchovis

ryłkach, lub jak sardynki przechowują się w oliwie w małych skrzynkach. U francuskich jest głowa oderwana, czego nie widzimy u włoskich i angielskich. Ob. Sardynki.

Anchusa, *Czerwieniec, Miodunka*, rodzaj roślin z rodziny ogórecznikowatych, krzewy z porostem szczecinowatym, na starym i nowym lądzie. Kwiaty zebrane w wierzchnotki jednostronne, liście owalne, szorstkie. U nas b. pospolite gatunki są: **A.** *officinalis*, zwana *wołowym językiem*, z kwiatkami błękitnemi, i **A.** *arvensis*. Niegdyś używana była w medycynie jako *herba buglossi*.—**A.** *italica* i **A.** *sempervirens* hodują się w ogrodach.

Anchylostomum, robak pasożytny, ob. Dochmius.

Ancien Régime, dawny rząd, wyrażenie wprowadzone przez Tocqueville'a, a spopularyzowane przez Taine'a. Oznacza dawną monarchję francuską, obaloną przez rewolucję.

Ancile (lm. mn. *ancilia*), mała owalna tarcza, która według zapewnienia Numy Pompiljusza z nieba spadła w jego ręce i miała być zakładem pomyślności państwa Rzymskiego. Dla zabezpieczenia jej, Numa kazał zrobić jeszcze jedenaście tarcz zupełnie podobnych i straż ich polecił 12 kapłanom, zwanym *Salii*. Przechowywano je w świątyni Marsa i tylko raz na rok obnoszono w uroczystej procesji po mieście.

Ancillaria, rodzaj mięczaków brzuchonogich, z rzędu grzebieniasto-skrzelowych, blizki porcelance; rodzaj ten obejmuje około 40 gatunków, których muszle są przez amatorów wysoko cenione; wiele gatunków zaginionych.

Ancillon, protestancka rodzina z Metz, przymuszona emigrować do Prus, po odwołaniu edyktu nantejskiego.—**Ancillon** Karol, * 1659 w Metz, † 1715 w Berlinie. Przybywszy z ojcem do tego miasta po odwołaniu edyktu nantejskiego (1685), otrzymał tu urząd sędziego i dyrektora emigrantów, a następnie został adwokatem. Później wysłany był w misji do Szwajcarji. Od 1695—1699 zostawał w służbie margrabiego Baden Durlach, skąd, wróciwszy do Berlina, mianowany został historjografem króla i dyrektorem policji; napisał: „Histoire de l'établissement des Français refugiés dans le Brandebourg“ (Berlin, 1690) i „Mélanges de littérature“ (Bazyl., 1698); „Histoire de la vie de Soliman II“ (1706) i i.—**Ancillon** Jan Piotr Fryderyk, prawnuk poprzedniego literat i mąż stanu, * 1767 w Berlinie, † 1837, rozpocząwszy zawód swój kaznodziejstwem (1790), został w 25 roku życia profesorem akademji wojskowej i 1810 r. nauczycielem następcy tronu. Następnie przyjęty do wydziału spraw zagranicznych, był od r. 1818 radcą legacji, a w r. 1832 mianowany ministrem. Jako mąż stanu, **A.** był przeciwnikiem wszelkich rewolucyjnych dążności, sądząc, że oświeceniem ludu i troskliwością o polepszenie jego bytu może sobie rząd wszystko zjednać. Z licznych jego dzieł historyczno-politycznych i filozoficznych najważniejsze są: „Tableau des révolutions du système politique de l'Europe depuis la fin du XV siècle“ (4 tom., Berlin, 1803—5) n. w. 1823 „Mélanges de littérature et de philosophie“ (Berlin, 1801, n. w. 1823) i „Essais de philosophie, de politique et de littérature“ (4 tomy, Paryż, 1822): „Pensées sur l'homme, ses rapport et intérets“ (1829) i i., wydawane po niem. i franc.

Ancitia (mitol.), ob. Angitia.

Anckarström Jan Jakób, * 1762; kapitan wojsk szwedzkich, namiętny obrońca przywilejów szlachty, pałając nienawiścią przeciw Gustawowi III, szczególnie po rozszerzeniu władzy królewskiej (1789), wziął udział w spisku, i kiedy zamiar zgładzenia króla na sejmie w Gefle spełzł na niczem (1792), na balu maskowym, wystrzałem z pistoletu dokonał zamachu d. 16 marca 1795 roku, za co ukarany został śmiercią, nie zdradziwszy sprzysiężonych mimo trzydniowej chłosty. Por. Nervo: „Gustave III, roi de Suède et Anckarström“ (1876).

Anckarswärd Karol Henryk hr., szwedzki mąż stanu, * 1782 w Sweaborgu. Jako major brał udział w wojnie norweskiej (1808); 1809 r. uwikłany w rewolucję przeciwko Gustawowi IV; następnie mianowany adjutantem następcy tronu (Bernadottego), towarzyszył mu do Niemiec (1813), lecz z powodu sympatji dla Francji został uwolniony. Od r. 1817 występował na sejmie jako naczelnik opozycji szlachty przeciwko rządowi; przekonawszy się atoli o bezużyteczności swoich usiłowań, podał się do uwolnienia; przez to ściągnął na siebie tak wielkie niezadowolenie stronnictwa liberalnego, że ani dzieło jego p. t.: „Wyznanie wiary politycznej“(1833), ani ułożony przezeń projekt nowej organizacji sejmowej nie zdołały mu powrócić utraconego w narodzie zaufania. W 1863 r. wystąpił przeciwko adresowi, podanemu do króla przez stany szwedzkie na korzyść Polski. † 1865 w Sztokholmie.

Ancona, Aleksander d', * 1835 w Pizie, historyk literatury włoskiej, oraz wydawca wielu starych zabytków. Jest profesorem w uniwersytecie pizańskim. Wydał: „I precursori di Dante“ (1874); „Le origini del teatro in Italia“ (1877); „La poesia popolara italiana“ (1878); „La leggenda di Maometo in Occidente“ (1889).

Ancre, baron de Lussigny, marszałek d', właściwie Concino Concini, Florentyńczyk z rodu senatorskiego, przybył z żoną w orszaku Marji Medicis, drugiej małżonki Henryka IV, 1600 na dwór francuski. Kiedy królowa, po zamordowaniu Henryka objęła regencję, ulubieniec jej został wszechwładnym ministrem i rzeczywistym regentem, 1613 roku mianowany marszałkiem. Dumnem i zuchwałem postępowaniem, nawet względem młodego następcy tronu, Ludwika XIII, wywołał spisek panów, skutkiem którego 24 kwietnia 1617 r. został zamordowany przez kapitana gwardji Vitry'ego. Ciało jego lud włóczył po ulicach Paryża, potem porąbał na sztuki i spalił. W kilka miesięcy później, jego żona Eleonora Dori, zwana Galigai, obwiniona o czarodziejstwo, skazaną została na ścięcie.

Ancuta.

Ancuta, herb polski z XIV w., w polu błękitnem, długa strzała złota, żeleźcem do góry obrócona; na prawej jej stronie złota gwiazda ośmiorożna, na lewej księżyc, również złoty, na nowiu, rogami do strzały obrócony. Nadany przez Witolda 1394 r. za waleczność Leonowi Ancucie.

Ancuta Maciej Józef, naprzód proboszcz w Szatach, potem kanonik inflancki, smoleński, wileński, towarzyszył biskupowi Brzostowskiemu 1695, na sejm do Warszawy; w r. 1705 został referendarzem litewskim. 1710 otrzymał sufraganję wileńską z tytułem biskupa mesjonopolitańskiego, a nareszcie 1722 r., po śmierci Brzostowskiego, sam został biskupem wileńskim; † 1723. Był to kapłan niezmiernie czynny, budował i naprawiał kościoły, lecz przy wielkiej pobożności chciwy dostojeństw i bogactw. Por. Bartoszewicz w wielkiej Encyklopedji Orgelbranda.

Ancuta Jerzy Kazimierz, brat poprzedniego i przez niego promowany, zajmował z kolei wszystkie po nim urzędy, doszedł aż do sufraganji wileńskiej. Był jednym z najuczeńszych teologów i kaznodziejów, z tytułem biskupa antypatreńskiego; † 1737 r. Jako nieprzyjaciel dysydentów napisał dziełko: „Jus plenum religionis catholicae in regno Poloniae et M. Ducatu Lithuaniae“ etc. (1719). Dziełko to, niszczone przez dysydentów, już za Stanisława Augusta było w oryginale wielką rzadkością. Przełożone przez Leona Pruszanowskiego, wyszło w r. 1767 p. t.: „Prawo zupełne wiary katolickiej w Koronie i W. Ks. Litewskiem“ i t. d.

Ancyporowicz Zenon Ludwik, * 1814, † roku 1866; urzędnik kolejowy, a następnie komory celnej, napisał: „Czytelnia chrześcijańska dla dzieci“ (Warsz., 1845); „Opowiadania historji polskiej dla dzieci“ (Warsz., 1847); „Rys powinności chrześcijanina“ (Warsz., 1845); „Preferans, jego historja, filozofja i terminologja“ (1845) i i., tłóm. Poujoulata „Wspomnienia Rzymu“ (1844).

Ancyra, ob. Angora.

Anczyc Zygmunt, * w Wilnie 1783, † 1855 w Krakowie; pobierał nauki we Wrocławiu. Pochodził z rodziny niem. Anschützów. Od młodości zamiłowany w sztuce dramatycznej, poświęcił jej się z całym zapałem; od 1826 występował ciągle w Krakowie. Scena narodowa z chlubą wspomina znakomitego artystę, celującego w rolach charakterystycznych dawnych Polaków. Tłóm. i przerabiał wiele sztuk z niem., jak: Nestroya, Rajmunda, Raupacha. Przerobił: „Tymona“ Szekspira p. t.: „Dwie uczty,“ napisał oryginalnie „Powrót więźniów z Kufsteinu w r. 1848.“

Anczyc Władysław Ludwik, syn poprzedniego, literat i autor sceniczny, znany pod pseudonimem *Kazimierza Góralczyka*, * 1824 roku w Wilnie. Porzuciwszy zawód farmaceutyczny, oddał się całkowicie pracom literackim, z początku w Krakowie, następnie w Warszawie, i znowu w Krakowie. Pisał pierwotnie w *Świstku* (Kraków, 1848), a 1848 wydał pierwszą swą pracę sceniczną, p. t.: „Biurokracja, czyli młockarnia wiedeńska,“ krotochwila okolicznościowa. W komedjach, a raczej w komicznych farsach, po większej części osnutych na tle ludowem, z których najlepsze: „Chłopi arystokraci“ (1851) i „Łobzowianie“ (1854), błyszczy wesołym dowcipem i niewymuszonym humorem. Pod koniec życia napisał dramat ludowy „Emigracja chłopska“ (1876, w Warsz.), grany z ogromnem powodzeniem. Z drobnych jego utworów poetyckich, rozrzuconych po pismach czasowych, najpiękniejszy „Tyrteusz.“ Wielką ma A. zasługę, jako autor i tłómacz książek dla dzieci i ludu, szczęśliwie popularyzujący rzeczy naukowe. Najważniejsze z tych prac: „Nauka o ziemi i świecie“ (Warsz., 1862); „Księga najpamiętniejszych odkryć geograficznych“ (Warszawa, 1865); „Przypadki Robinsona Kruzoe“ (Warsz., 1868), „Dzieje Polski w 24 obrazkach“ (Warsz., 1863). Redagował także: „Kmiotka“ (1861—1866); „Przyjaciela Dzieci“ (1865—1867). Wydał: „Zbiór celniejszych po-

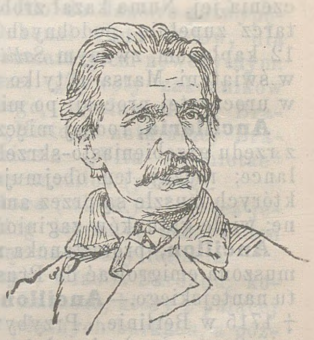

Anczyc Władysław.

wieści z literatury angielskiej dla młodocianego wieku," wolny przekład (Warsz., 1871), a w *Kłosach* zamieścił z niemieckiego tłómaczenie tragedji (5 akt.). Conradiego „Fedra," tłómaczył nadto „Drahomirę" Weilena, „Ruy Blasa" W. Hugo, napisał libretto do opery „Duch wojewody" Grosmana i wiele innych utworów, rozsypanych po pismach czasowych i pozostałych w rękopiśmie. † 1883 w Krakowie. Por. „Upominek z uroczystości odsłonienia i poświęcenia tablicy pamiątkowej ś. p. *W. L. A.*" (Kraków, 1886).

Anda, *Pomorzyca*, **A.** *Gomesii*, drzewo z rodziny ostromleczowatych, w Brazylji, którego słodkie nasiona używane są jako środek rozwalniający. Wydają olejek szybko schnący, który działa jak olejek rycynowy.

Andaluzja, w starożytności część rzym. prow. *Baetica*, pod panowaniem Wandalów *Vandalusia*, skąd dzisiejsza nazwa; później przeszła w posiadanie Arabów, obejmując 4 maurytańskie królestwa: Sewilli, Korduby, Jaen i Granady, obecnie część południ. Hiszpanji, 87,571 klm. kw. i liczy 3,431,555 m. Dzieli się na 8 prowincji: Huelva, Kadyks, Sewilla, Malaga, Almerja, Granada, Jaen i Korduba; graniczy na półn. z Estremadurą i Nową Kastylją, na wsch. z Murcją, na płd. z Atlantykiem i morzem Śródziem., na zach. z Portugalją. Ziemia, rozłożona po obu brzegach rz. Gwadalkwiwiru, niezmiernie urodzajna, w stronie zaś zachodniej, za rz. Xenil, rozciągają się obszary nieuprawne, do piaszczystych pustyń podobne. Góry Sierra Nevada stanowią najpotężniejsze i najwyższe na półwyspie pasmo górskie, długości 80 i szerokości 40 klm.; z nich wierzchołek *Mulahacen* wysoki 3,841 m. i *Veleta* 3,470 m. Lodowiec tego ostatniego, wyniesiony na 2,845 m. nad p. m., jest lodowcem położonym najwięcej na południe w Europie. Klimat Andaluzji stanowi przejście od klimatu europejskiego do afrykańskiego, a w dolinach i południowych okolicach nadmorskich uchodzi za najgorętszy w Europie. Hodowla bydła rogatego i koni stoi na wysokim stopniu. Wyrabiają słynne z dobroci tkaniny jedwabne, skóry, cygara. Mieszkańcy używają narzecza kastylskiego, lecz bardzo maurytańskiemi wpływami zepsutego; śród innych Hiszpanów odznaczają się świeżością umysłu, rozumem i żywą wyobraźnią. We krwi ich, szczególnie u mieszkańców gór Alpuhary, jest znaczna przymieszka krwi arabskiej. Przebywają tu też liczni, przeważnie koczujący Cygani (Gitanos).

Andaluzyt, minerał z rzędu krzemianów, tak zwany od Andaluzji, znaleziony następnie i w innych miejscowościach, Postacią jego krystaliczną jest słup rombowy prosty; twardość jest 7,5, a c. wł. 3,1—3,2, barwa jest czerwono-mięsna, czasami szara, a nawet czarna. Niektóre kryształy są przezroczyste, zwykle wszakże tylko przeświecające na brzegach, z połyskiem szklistym. Jest to krzemian glinki.

Andamany, gromada górzystych wysp, we wschodniej części zatoki Bengalskiej, na morzu Indyjskiem, składa się z 4 większych i kilkunastu mniejszych, 6,497 klm. kw. i 22,000 miesz., negritosów, odznaczających się nadzwyczajną brzydotą i zwierzęcą niemal dzikością; angielskie osady: *Port-Cornwallis i Port-Blair* (16,000 m.), łagodzą charakter krajowców i powoli wciągają ich w stosunki handlowe; od 1858 istnieje angielska kolonja karna dla indyjskich przestępców politycznych. Z powyższej cyfry ludności 11,738 stanowią deportowani przestępcy (1891). Por. Liebig: „Die Andamaneninseln (w „Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft zu München," 1871).

Andante (z włosk.), spokojnie; jest to jeden ze stopni tempa muzycznego, środkujący między Allegro i Adagio. *Andantino*, wykonywa się nieco prędzej niż Andanto, wyjąwszy wszakże w Anglji, gdzie idzie wolniej niż Andante,

Andchui, miasto w Afganistanie, w prowincji Muimana, niegdyś rezydencja chanatu zależnego od Buchary, 15,000 m.; ważna stacja dla handlu karawanowego.

Andeer, wieś kościelna w szwajcarskim kantonie Graubünden, nad Renem, ma 1,000 m. i wody szczawiowe.

Andegawenski książę, ob. d'Anjou.

Andegawja, ob. Anjou.

Andelot, miasteczko francuskie w departamencie Wyższej Marny, nad rz. Rognon, 1,120 m., pamiętne traktatem, zawartym r. 587 między Chilbertem II, królem Austrazji, jego matką Brunhildą i Gontranem, królem burgundzkim. Traktat ten jest ważny jako pierwszy dokument, dowodzący dziedziczności feudalnej.

Andelys (Les), m. (właściwie dwa miasteczka, *wielkie* i *małe* Andelys) w dep. Eure, we Francji, 6,040 m., fabryki sukna, fałszywych pereł, przędzalnie bawełny i garbarnie; miejsce urodzenia sławnego malarza Poussin'a (1594).

Andenne, m. przemysłowe w Belgji, na prawym brzegu Mozeli, w prowincji Namur, 7,419 m. (1890). Znaczne papiernie, fabryki fajansu i fajek.

Anderab, miasto w Turkestanie afgańskim, nad rzeką t. n., 6,700 m. W poblizkich górach znajdują się obfite kopalnie lazulitu.

Anderdon William, Jezuita angielski, * 1816 w Londynie, synowiec kardynała Manninga, kształcił się w Oksfordzie i Rzymie, następnie wstąpił do stanu duchownego, od 1856 do 1864 był profesorem w Dublinie, następnie został misjonarzem w Ameryce; w 1869 wstąpił do zakonu Jezuitów, † 1890. Napisał z języku angielskim „Św. Franciszek i Franciszkanie," „Bonneval, epizod z czasów Frondy" (1857), Owen Ewans „Robinson katolicki" (1862), „W śniegach na górze św. Bernarda" (1866) i „Luter" (1884).

Aderlecht, miasto belgijskie w południowej

Brabancji, tuż obok Brukseli, 39,099 m. (1891), znaczny handel masłem; pamiętne zwycięstwem Francuzów, 12 listopada 1792 r., nad armią sprzymierzonych.

Anderledy Antoni, generał Jezuitów, * 1819 w Brieg w Szwajcarji, † 1892 w Fiesole pod Florencją. W 19 roku życia wstąpił do zakonu Jezuitów i studjował filozofję w Rzymie i Frejburgu. W r. 1853 został rektorem jezuickiej akademji teologicznej w Kolonji, w 1856 rektorem kolegjum teologicznego w Padeborn, w r. 1859 prowincjałem, w 1865 profesorem teologji moralnej w Maria Laach, w 1869 rektorem tamże, r. 1870 asystentem generała Jezuitów Beckxa w Rzymie, 1883 jego wikarym i nakoniec 16 maja 1884 jego następcą.

Anderlind Ottomar Wiktor Leo, ekonomista, * 1843 w Turyngji. Kształcił się na leśnika, w r. 1870 został docentem w Tharant, a w r. 1874 nauczycielem ekonomji i prawa rolniczego w akademji rolniczej w Pruszkowie (Proskau). Dla zbadania stosunków rolniczych w różnych krajach odbywał od r. 1881 liczne podróże. Ogłosił „Plan über die Einrichtung der Forststatistik“ (1874), „Nationalökonomie“ (1881), „Die Umgestaltung des Landwirtschaftsbetriebs durch die Zweierntenwirtschaft“ (1889).

Anderloni Pietro, * 1784 w St. Eufemia pod Brescią, † 1849, znakomity miedziorytnik, był uczniem Longhi'ego, po którego śmierci (1831), objął kierunek szkoły rytowniczej w Medjolanie. Sztychy jego odznaczają się wybornem oddaniem kolorytu, najznakomitsze są: portrety L. da Vinci, Canovy, Szekspira, Piotra W., oraz sztychy z Poussina, Tycjana („Chrystus i cudzołożnica“) i Rafaela („Heljodor,“ „Ucieczka Attyli); najlepszym ma być „Przenajświętsza Rodzina“ podług Rafaela. — **Anderloni** Faustyn, * 1766, † 1847, brat poprzedniego, rytownik włoski.

Andermatt, wioska szwajcarska w kantonie Uri, 1,440 m. nad p. m., stacja klimatyczna w zimie, 1,300 m., żyjących po większej części z przenoszenia pak i towarów przez góry św. Gotarda i Furkę. W bliskości, na rzece Reuss, znajduje się sławny „*most djabelski*,“ wzniesiony nad głęboką przepaścią.

Andernach (star. *Antenacum*), miasto w Prusiech nadreńskich poniżej Koblencji, na lewym brzegu Renu, 6,153 m. (1890). Jedno z najdawniejszych miast nadreńskich, opatrzone murami basztowemi, wzniesionemi po większej części przez Rzymian. Posiada wspaniały kościół starożytny, prowadzi handel sławnemi reńskiemi kamieniami młyńskiemi i kamieniem tufowym; niegdyś twierdza, potem rezydencja Merowingów, od r. 1496 posiadłość arcybiskupów kolońskich, od r. 1815 należy do Prus. Pamiętne bitwą między Karolem Łysym a Ludwikiem II niemieckim, 8 października 876 r.

Anders Ludwik, lekarz współczesny, * 1854 w Warszawie, gdzie też i studja uniwersyteckie odbywał; w r. 1878 brał udział w służbie lekarskiej podczas wojny wschodniej. Ogłosił: „O pasożytach roślin pokojowych“ (*Zdrowie*, 1878), „Przyczynek do kazuistyki krwotoków płucnych“ (Książka jubileuszowa prof. Hoyera), „Porażenie wrodzone, obwodowe nerwu twarzowego“ (*Gaz. Lek.*, 1889).—**Anders** Teodor, brat poprzedniego, również lekarz, * 1857, † 1886. Napisał: „Wiewiór zgorzelinowy“ (Książka jubileuszowa prof. Hoyera).

Andersen Hans Krystjan, jeden z najbardziej utalentowanych poetów duńskich, * w Odensee na wyspie Fionji 1805, † 1875 r.; syn szewca, przybył w 14 roku życia do Kopenhagi, gdzie znakomity talent poetycki zjednał mu dobroczynnych protektorów, którzy zajęli się wyższem jego wykształceniem. W 1828 ustalił swą sławę utworami poetycznemi: „Umierające dziecię,“ „Podróż do Amak,“ po których ukazały się: „Poezje“ (1830), „Fantazje i szkice“ (1831), następnie „Sylwetki z podróży.“ Od r. 1833 odbywał częste podróże, przebywając jednak głównie w Kopenhadze. Z innych dzieł jego zasługują szczególnie na uwagę: „Improwizator,“ największy jego utwór (1834), przeł. Hieronim Feldmanowski (Pozn., 1857), „Tylko grajek“ „(1837), tłóm. F. H. Lewestam (Warszawa, r. 1858), „Książka obrazkowa bez obrazków“ (1840), „Bazar poety“ (1842), „Powieści mojego życia“ (1847), dramat mityczny „Ahasver,“ „Powieści“ (1851), romans „Być lub nie być“ (1857), „Bajki“ (1843), tłómaczył M. Chr. (Leszno, 1862), opracował p. t.: „Powieści moralno-fantastyczne“ F. H. Lewestam i w. i. Cały zbiór dzieł Andersena wyszedł w Kopenhadze 1853—62, w 22 t., tłóm. niem. w 50 tomach. (1853—72). Dzieła jego tłómaczone są na wszystkie prawie języki europejskie. Stanowisko swoje nie tylko w literaturze duńskiej, lecz i powszechnej, zawdzięcza **A.** swoim „Baśniom,“ odznaczającym się fantazją, humorem i artystycznem obrobieniem. Por. Colin „H. C. **A.**“ (Kopenhaga, 1882), C. A. Mayer w „Jahrbücher der Gegenwart“ (1846), autobiografja „Baśń mojego życia“ (1855—1877), Brandes „Moderne Geister.“ Wybór bajek Andersena wyszedł w bezimiennym przekładzie polskim u Paprockiego (1893), „Królowa śniogu“ w przeróbce Ig. Matuszewskiego (1892).

Andersen Hans Krystjan.

Anderson, herb polski z indygenatu. Na tarczy w polu błękitnem, krokiew czerwona, szczy-

tem zwrócona w górę, oraz trzy krzyże złote równoramienne. Otrzymał go w 1673 r. kapitan Benedykt Anderson, przybyły z Anglji.

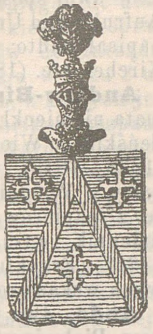
Anderson.

Anderson Wawrzyniec, kanclerz szwedzki, za panowania Gustawa Wazy, * 1480, † 1552. Za jego to poradą i staraniem zaprowadzono w Szwecji reformację i ogłoszono króla głową kościoła na sejmie w Westeras 1527 r. Jemu zawdzięczają Szwedzi pierwszy przekład Biblji na język narodowy 1526. Za udział w spisku przeciw królowi pozbawiony godności, żył do końca życia zdala od spraw publicznych. **Por.** Gayer „Geschichte Schwedens," II.

Anderson James, proboszcz parafji szkockiej w Londynie, znakomity historyk, * 1662, † 1728. Napisał: „Diplomata Scotiae" i „Royal Genealogies," oraz ustawę wolnomularską, p. t.: „The Constitution of the Free-Masons" (1723).

Anderson Artur, ekonomista i finansista angielski, * 1792 na jednej z wysp Szetlandzkich, † 1868. Dorobiwszy się znacznego majątku na rybołówstwie i rozmaitych przedsięwzięciach, został dyrektorem wielkiego towarzystwa: „Peninsular and oriental steam navigation Company." Bronił skutecznie usiłowań tak zwanej „Corn-law-league," ligi naczelników i stronników manczesterskiej szkoły reformistowskiej (Cobden, Bright i inni), przeciwko systematowi protekcyjnemu i zakazowemu, w którym to celu pisał liczne broszury i artykuły w gazetach. Jako członek parlamentu 1847—1852, głosował zawsze ze stronnictwem liberalnem.

Anderson Rasmus Björn, pisarz półn.-amerykański, * 1846 w Albionie w stanie Visconsin, z rodziny kwakrów, syn pierwszego norweskiego kolonisty w Ameryce, był profesorem języków skandynawskich uniwersytetu w Wisconsln, gdzie zebrał słynną bibliotekę skandynawską „Mimers library." W r. 1883 opuścił stanowisko profesora i zestał ministrem rezydentem, oraz generalnym konsulem Stanów Zjednoczonych w Kopenhadze. Ogłosił „Den norske Maalsag," dzieło obejmujące historyczny rozwój języka norweskiego, „Norske mythology" (1875), „America not discovered by Columbus" (1874, 3 w. 1883, niem. 1888).

Andersonville, miasto w stanie Georgji w Stanach Zjednoczonych, pamiętne z powodu nieludzkiego postępowania z jeńcami wojennymi, wziętymi do niewoli podczas wojny secesyjnej z 1864 r. W przeciągu 15-tu miesięcy z liczby 44,882 zmarło ich 12,462. Dozorca więzienia, kapitan Wirz, skazany został na śmierć przez powieszenie.

Anderssen Adolf, słynny szachista, * 1818 we Wrocławiu, † 1879. Był nauczycielem matematyki we Wrocławiu, a w r. 1851 objął w Berlinie redakcję pisma „Schachzeitung." W tymże czasie wysłany został na turniej do Londynu, jako przedstawiciel szkoły niemieckiej, i otrzymał tam piorwszą nagrodę. Podobnież wyszedł zwycięsko na turniejach międzynarodowych 1862 w Londynie i i 1870 w Baden; natomiast, na kongresie wiedeńskim r. 1873 zadowolić się musiał trzecią, a 1878 w Paryżu szóstą nagrodą. Ogłosił: „Aufgaben für Schachspieler" (2 wyd., 1852). Gra **A**-a, zalecająca się głęboką kombinacją i lekceważeniem drobnych korzyści, jest typem t. zw. starej szkoły.

Andersson Nils Jan, botanik, * 1821 w Gardserum w Szwecji, † 1880 w Sztokholmie. R. 1846 został docentem w Upsali, następnie uczestniczył w wyprawie szwedzkiej dokoła ziemi (1851—3), w r. 1856 został profesorem i intendentem zbiorów botanicznych w Sztokholmie. Ogłosił: „Plantae Scandinaviae" (1849), „En Verldsomsegling" (1853), „Conspectus vegetationis Lapponiae" (1846), „Inlending till botaniken" (3 t., 1851—3).

Andersson Karol Jan, podróżnik afrykański, * 1827 w Szwecji, † 1867. W r. 1850 udał się, jako towarzysz podróżnika angielskiego Galtona do Afryki południowej, zwiedził krainy Damara i Owambo, dotarł (1853 i 54) do jeziora Ngami i za powrotem do Europy r. 1855 ogłosił „Lake Ngami or explorations and discoveries etc." (2 t., Londyn, 1855). W powtórnej podróży (1858—59), zbadawszy okolice rz. Okawango, wydał „Ocavango river" (Londyn, 1861). Następnie zajął się handlem kością słoniową i osiadł w Otjimbingue, w ziemi Damarów, u których zyskał znaczny wpływ, a dowodząc nimi w bitwie z plemieniem Namaka w r. 1864, stracił nogę. Pomimo to, w r. 1867 udał się raz jeszcze nad rzekę Kunena, ale w drodze powrotnej zmarł skutkiem choroby. Notatki jego z tej ostatniej podróży wydane zostały w r. 1875.

Andezyn, minerał z grupy spatu polnego; bardzo podobny do albitu, ale od niego łatwiej topliwy i różniący się składem chemicznym, jest to bowiem krzemian glinki z krzemianem sodu i wapna. Występuje często w skałach wulkanicznych Andów, w syenicie, w porfirze, w dolerytach i bazaltach.

Andezyt, skała wulkaniczna nowszego pochodzenia, pod względem zawartości krzemionki zajmująca miejsce pośrednie między trachitami i bazaltami. **A.** składa się z masy szklistej i z wydzielonego z niej plagjoklazu, hornblendy, augitu, a stosownie do przewagi jednego z tych minerałów, rozróżnia się **A.** *hornblendowy* i *augitowy.* Hypersten i mika rzadziej w **A**-e występują, a w niektórych odmianach znajduje się też kwarc. **A.** hornblendowy, zawierający kwarc, nazywa się *dacytem.* Odmiany szkliste **A**-u podobne są do obsydjanu i pumeksu. **A.** jest wytworem lawy wulkanów dawniejszych, trzeciorzędowych i dy-

łuwjalnych, ale i wulkany nowe wyrzucać mogą podobną *lawę andezytową*, jak to się zdarzyło przy wybuchu wulkanu Antisana w Ekwadorze, gdy lawa wydała **A.**, zawierający kwarc. Podobnież lawa Santorynu należy do kategorji andezytowej.—*Profilit* jest to skała podobna, ale pochodzenia dawniejszego; również skała, zwana dawniej *trachydolerytem*, włącza się obecnie do andezytów.

Andidżan, m. położone w obwodzie Fergańskim, przyłączone do Rosji w r. 1875, liczy 34,907 mieszk. (1890).—Andidżański powiat liczy 207,000 m. (1890).

Andielowie z Ranowca, staroszlachecki ród czeski, wywodzący się od Jeszka z Tetina, lub ze Zlichowa (1342—1392). Rodzina ta wygasła w końcu XVIII w.

Andira, *Czerwimór*, rodzaj roślin z rodziny motylkowych; krzewy Ameryki zwrotnikowej, mające liście nieparzysto-pierzaste, kwiaty różowe lub fijoletowe zebrane w grona; owocem jest pestkowiec jajowaty, jednonasienny. Owoce i kora różnych gatunków używają się jako środek przeciw robakom, zwłaszcza **A.** *retusa* w lasach surynamskich i **A.** *arraroba* w Brazylji.

Andlau Gaston Józef Hardouin, hr., generał francuski, * 1824, ukończył szkołę w Saint-Cyr, oficerem został w r. 1844, w kampanji krymskiej odznaczył się pod Sewastopolem. W r. 1859 wysłany był jako *attaché* wojskowy do Wiednia. W r. 1870 jako pułkownik zaliczony został do sztabu armji nadreńskiej, brał udział w bitwie pod Metz i po kapitulacji internowany był w Hamburgu. Ogłosił wtedy dwa pisma: „Lettre d'un colonel d'état-major sur la capitulation de Metz“ (1871) i „Metz, campagne et negociations“ (1871), w których winę kapitulacji Metzu i armji nadreńskiej przypisał Bazainowi. Pisma te zaszkodziły wiele Bazainowi podczas procesu. **A.** w roku 1876 został senatorem, 1879 generałem brygady, 1886 r. zaliczony do rezerwy. Nadto ogłosił „De la cavalerie dans le passé et dans l'avenir“ (Paryż, 1869) i „Organisation et tactique de i'infanterie française depuis son origine“ (Paryż, 1872). **A.** † 1892 w Ameryce południowej.

Andlaw, starożytna rodzina szlachecka w Alzacji, pochodzenia rzymskiego; rozmnożyła się w Niemczech, Francji i Szwajcarji. Z członków tej rodziny zasługuje na uwagę: **Andlaw** *Herman Piotr*, profesor prawa kanonicznego w uniwersytecie w Bazylei, napisał 1460 ważne dzieło p. t.: „De imperio Romano-Germanico“ (wyd. w Strasburgu 1603 i 1612).

Andlaw, Henryk Bernard baron von, Badeńczyk, * 1802. Jako członek izb od 1833, występował zawsze w obronie katolicko-arystokratycznego systematu i w bezskutecznej opozycji przeciwko reformom liberalnym. Wypadki badeńskie w latach 1848 i 1849 uważał jako następstwo poprzednio przedsiębranych środków i wypowiedział swój sposób widzenia w dziele p. tyt.: „Der Aufruhr und Umsturz in Baden“ (Frejburg, 1850); napisał nadto: „Gedanken über den Einfluss der Kirche“ etc. (1859) i inne.

Andlaw-Birseck Franciszek, baron, dyplomata niemiecki, * 1799, † 1876; był posłem badeńskim w Wiedniu (1826—1830), w Monachjum (1838—1843), w Paryżu (1843—1847), a potem znów w Wiedniu. Dzieła jego: „Pamiętniki wyjęte z papierów dyplomaty“ (1857), oraz „Mój dziennik, wyciąg z mych notatek z lat 1811 do 1861“ (Frankfurt, 1862), zawierają wiele ciekawych wskazówek do dziejów XIX wieku.

Ando, dwa jeziora: 1) w gub. Nowogrodzkiej, pow. Biełozierskim, przez które przepływa rzeka Andoga, dł. 15 w., sz. 4½ do 1 w.; 2) na granicy gub. Archangielskiej i Ołonieckiej, dł. do 70 w., sz. do 26. Bardzo rybne. Do niego wpada rzeka Anda, a wypływa Andoga.

Andö, najdalej na północ położona wyspa z grupy Lofodów przy brzegach Norwegji, na morzu Lodowatem północnem, górzysta, mająca obszaru 650 klm. kw. i 1,600 mieszkańców, trudniących się rybołówstwem; stacja węglowa.

Andocydes, Andokides, mówca ateński, * około 440 przed Chr. w Atenach; dowodził flotą ateńską przeciwko Koryntowi, lecz uwikłany w sprawę wytoczoną Alcybiadesowi, przymuszony był uciekać 415. Po upadku 30 tyranów, powrócił wprawdzie do kraju, mimo to jednak, oskarżony o bezbożność, znowu porzucił ojczyznę i umarł na wygnaniu 394 przed Chr. Z mów jego tylko cztery doszły naszych czasów; wydał je Becker (Kwedlinburg, 1832).

Andoga, rz. w gub. Nowogrodzkiej, wpada do Szeksny z prawej strony; z wiosną spławiają na niej budulec, drzewo opałowe, żelazo i dziegieć.

Andoma, rzeka wypływająca z jeziora Andzkiego i wpadająca do jeziora Onegi, dł. 120 wiorst, o 15 wiorst od ujścia jest spławną. W pobliżu ujścia znajduje się płaskie wzgórze, zwane Andomska Góra, na której jest sześć wsi.

Andora (fr. *Andorre*), mała chłopsko-pasterska rzeczpospolita na południowym stoku wschodnich Pirenejów, pomiędzy Francją (dep. Arriège) i Hiszpanją (Lorida), w dolinie **A.** 452 klm. kw. i 6,000 mieszk. **A.** uznaną została jeszcze przez Karola W. za neutralną i dzisiaj uważaną jest za taką przez Hiszpanję i Francję, z warunkiem tylko prawa protektoratu dla ostatniej, oraz opłacania dla obu małego czynszu rocznego, a mianowicie 960 fr. Francji i 460 fr. biskupowi urgelskiemu. Powierzchnia kraju górzysta, otoczona wysokiemi szczytami, z których Siguer ma 2,914 met., Campiardos 2,910 m. Mieszkańcy wyznają religję katolicką i mówią językiem katalońskim, który jest narzeczem prowansalskiego. Rzeczpospolita ma własną organizację polityczną, wojskową, sądową i handlową, opartą na zasadach czystej demokracji. Rządy sprawuje rada złożona z 24 człon-

ków, obierająca syndyka dożywotniego, do którego należy władza wykonawcza i kierunek sprawami zewnętrznemi, oraz konsulów do zarządu wewnętrznego. Sądownictwo zostaje w ręku 2 urzędników *viguierów*, t. j. wikarych, z których jednego mianuje Francja, drugiego biskup hiszpański w Urgel. Od 16—60 lat wieku każdy mężczyzna jest żołnierzem, a każda gmina ma swego kapitana i 2 poruczników. **A.** dzieli się na 6 gmin, do których należy 40 wiosek. Lasów i pastwisk jest podostatkiem, wino i owoce znajdują się w obfitości, są kopalnie żelaza i źródła mineralne, lecz zboże nie wystarcza na potrzeby miejscowe. Siedliskiem rządu jest miasto Andorra la Vieja (franc. A. la vieille) nad Balirą, 2,000 m. Naczelnikiem władzy wykonawczej od r. 1888 jest syndyk A. Molus. Por. Dalman de Baquer „Historia de la republica de **A.**“ (Barcelona, 1849), Bladé „Etudes géographiques sur la vallée d'Andorre“ (Paryż, 1875), Berthet „Le val d'Andorre“ (tamże. 1879).

Andover, m. w północno-amerykańskim stanie Massachusetts, 6,142 m. (1891); oprócz założonej przez Franklina 1778 „Franklin Academy“ i „Philips Academy,“ znajduje się tu sławne seminarjum kongregacjonistów, oraz wielka biblioteka.

Andover, m. bardzo przemysłowe w angielskiem hrabstwie Hampshire, 5,852 m.; w okolicy szańce z czasów wojen rzymskich. W pobliskiej wsi Weyhill odbywa się corocznie w październiku sławny na całą okolicę jarmark.

Andoziero, lub Andzkie jezioro, ob. Ando.

Andrada, Jose Bonifacio d'A. e Silva, * 1765 w Brazylji, † 1838; jeden z najznakomitszych brazylijskich statystów, pobierał nauki w szkole górniczej we Frejburgu w Saksonji, został 1800 profesorem geognozji w Koimbrze. Brał następnie udział w wojnie o niepodległość Portugalji i powrócił 1819 do Brazylji, gdzie razem z braćmi walczył znowu za sprawę rodzinnego kraju. Mianowany 1822 ministrem spraw wewnętrznych, został wygnany, lecz wkrótce przywołany, wyznaczony został 1831 na opiekuna Dom Pedra III-go. W skutek powstania ludowego 1834 znowu usunięty, opuścił zupełnie zawód publiczny. Oprócz prac naukowych, pisał i poezje.— Brat jego **Andrada** Antonio Carlo, prawnik, zasiadał w kortezach portugalskich; jako sprawujący interesa Brazylji, po wybuchu rewolucji w ojczyźnie pośpieszył do Rio, gdzie był członkiem zgromadzenia konstytucyjnego, a 1840—41 ministrem skarbu. † 1844.—Najmłodszy z nich **Andrada,** Francisco d', profesor mineralogji w Brazylji, w latach 1822—23 minister skarbu, a r. 1840—41 minister spraw wewnętrznych, † 1844. Dwaj synowie ostatniego, José Bonifacio i Martin Francisco, znani są jako poeci.

Andrade, Diego Payva d', uczony teolog portugalski, * 1528, † 1575. Odznaczył się na soborze trydenckim wymową; napisał pomiędzy innemi: „Defensio tridentinae fidei catholicae“ (1578). — **Andrade,** Franciszek d', historjograf króla portugalskiego Filipa III-go, † 1614; autor dzieła „Chronica del rey don Joao“ (Lizbona, 1630). — **Andrade,** Antonio d', * 1580, Jezuita, misjonarz w Chinach, odkrył Tybet i opisał go. Umarł prowincjałem swego zakonu w Goa 1633. Jego opis Tybetu wyszedł w tłómaczeniu francusk. 1627.— **Andrade,** Hiacynt Freire d', * 1597, † 1657, wsławił się jako patrjota i pełen dowcipu pisarz. Jego dzieło „Vida de dom Joao de Castro“ (Lizbona, 1651 i 1736) uważane jest za jedno z arcydzieł literatury portugalskiej.

Andrade Caminha Pedro de, * 1520, † 1589, poeta portugalski, nieprzyjaciel Camoensa. Poezje jego wydała akademja lizbońska w r. 1791.

Andragoras, Pers rodem, mianowany przez Aleksandra W. satrapą kraju Partów, uchodzi za protoplastę dynastji *Arsacydów*. Por. Gardner „Greek coins of Bactria.“

Andral Gabrjel, lekarz, * r. 1797 w Paryżu, † 1876. Był synem Wilhelma **A.,** * 1769, † 1854, który był lekarzem armji francuskiej i lekarzem dworu króla neapolitańskiego Murata. Gabrjel **A.** kolejno zajmował od r. 1827 katedry hygieny i patologji wewnętrznej, w r. 1824 mianowany był członkiem akademji lekarskiej, a w r. 1830 jednomyślnie przez swoich kolegów obrany został jako następca Broussais'go do wykładu ogólnej patologji i terapji. Pracował nad wykazaniem różnicy w składzie chemicznym krwi w warunkach fizjologicznych i przy rozmaitych chorobach, dążąc do wyszukania naukowych zasad dla patologji humoralnej Hipokratesa. Starał się o uogólnienie faktów, i dlatego każde prawie z dzieł jego stanowi epokę w nauce. Najważniejsze z nich są: „Clinique médicale“ (1824 i następnie w kilkakrotnych wydaniach), oraz „Traité élémentaire de pathologie et de thérapeutique générales,“ „Précis d'anatomie patologique“ (1829), „Essais d'hématologie pathologique“ (1855).

Andrassy de Csik Szent-Kiraly *es Krasznohorka* (błędnie *Andrauszi*), ród węgierski, znany już na początku XI wieku. Praojcem jego ma być *Andoras*, jeden z wodzów madziarskich w epoce zajęcia Węgier.

Andrassy Karol, * 1792, † 1844 w Brukseli, gorliwy członek opozycji na sejmach 1839 i 1844 tak ustnie, jak i piśmiennie. Napisał „Umrisse einer möglichen Reform in Ungarn“ (1833).

Andrassy Jerzy, hr., głowa młodszej linji Andrassych, * 1797, † 1872, szambelan cesarski, należał do stronnictwa konserwatywnego. Położył ważne zasługi w górnictwie i agronomji, był dyrektorem akademji węgier., 1862 Judex Curiae.

Andrassy Juljusz (Gyula), syn poprzedniego, * 1823, † 1890 r.; poseł na sejm w Preszburgu 1847—8. Po wybuchu powstania węgierskiego walczył pod Görgeyem, brał udział w rządzie rewolucyjnym i reprezentował go w Konstanty-

nopolu, gdzie przeszkodził żądanemu przez Austrję wydaniu wychodźców węgierskich. Skazany na śmierć i powieszony *in effigie*, udał się do Paryża, gdzie przebywał jako emigrant. W r. 1860 powrócił do Węgier, pojednał się ze stronnictwem umiarkowanem (Deaka) i został posłem sejmowym, w r. zaś 1867 prezesem ministerjum peszteńskiego, a 1871 ministrem spraw zagranicznych ministerjum wspólnego monarchji austro-węgierskiej. W wojnie Prus z Francją 1870—1 był za neutralnością Austrji i starał się w następstwie o porozumienie i przyjaźń z Niemcami, wywierając przeważny wpływ na politykę zagraniczną Austro-Węgier. Podczas wojny tureckiej 1876—8 również neutralny, wystąpił przeciw Rosji dopiero po traktacie w San-Stefano (1878) i spowodował zebranie się kongresu w Berlinie, na którym wyjednał dla Austrji mandat okupacji Bośni i Hercegowiny. W r. 1879 ustąpił z ministerjum, przeprowadziwszy przedtem sojusz obronny niemiecko-austrjacki, i pozostał członkiem izby panów, oraz delegatem do spraw wspólnych monarchji. Por. Kakay Aranyos „Ein Buch vom Grafen **A.**“ (1879).

Andrassy Juljusz.

Andrassy Emanuel, hr., starszy brat Juljusza, * 1821, † 1891. W r. 1848 był deputowanym; wsławił się w tym czasie rysowaniem karykatur ówczesnych rewolucjonistów, które z powodu dowcipu podobały się obu stronom. W r. 1849 udał się w podróż do Bengalu, na Cejlon i Jawę, a stąd zwiedził pobrzeżne miasta Chin. Podróż tę opisał p. t.: „Relet-Indiakon.“ Na polu politycznem wybitniej nie występował.

Andraszek Edmund, uczony Pijar, filolog i obeznany z historją naturalną, członek b. Towarzystwa przyjaciół nauk, * 22 paź. 1784 we Fredenthalu na Szląsku aust., † 1837 w Warszawie; nauczyciel języków: łacińskiego i greckiego w Łukowie, Radomiu i b. konwikcie warszawskim; od r. 1822, będąc prefektem b. szkoły wojewódzkiej w Warszawie, zajmował się gorliwie przyprowadzeniem do porządku bibljotek zakonnych warszawskich. Prócz wielu ód łacińskich okolicznościowych, np. na koronację cesarza Mikołaja I, rozpraw pomieszczonych w ówczesnych pismach perjodycznych, a drukowanych zwykle pod imieniem całego zgromadzenia, wydał pierwszą księgę poezji Sarbiewskiego z obszernym komentarzem. (Warszawa, 1830). Wiele innych dzieł jego, jak: kazania, pisma moralne i dotyczące nauki języków, pozostały w rękopismach, z których *gramatyka języka łacińskiego*, przetłómaczona na język polski przez S. J. Presiowskiego, wyszła w Warszawie 1839; przy niej zamieszczony jest i życiorys autora.

Andrault de Buy, herb polski z indygenatu. Na tarczy dwudzielnej, o trzech polach, w polu prawem, czerwonem, pół orła białego z koroną królewską, w łapie trzyma złoty snopek zboża: w polu lewem górnem, błękitnem, trzy gwiazdy złote; w lewem dolnem, czerwonem, trzy srebrne rzeki, a przez nie na ukos pas błękitny z trzema złotemi liljami. Otrzymał ten herb w roku 1658 od Jana Kazimierza Franciszek Andrault de Buy, generał wojsk niemieckich na żołdzie polskim; odniego mają pochodzić Antonowicze litewscy.

Andrault de Buy.

André (brat Jan), Dominikanin, malarz francuski, * 1662 w Paryżu, † tamże 1753. Kształcił się w Rzymie, poświęciwszy swój talent malarstwu religijnemu, ozdobił swemi pracami kościoły w Lionie, Paryżu i Bordeaux. Dzieła: „Św. Wincenty a Paulo“ (Paryż, kościół św. Małgorzaty), „Zmartwychwstanie“ (w Salpetrière w Paryżu); reszta zniszczona podczas rewolucji.

André Yves Marja, Jezuita, filozof i teolog francuski, * 1675 w Chateaulin, † 1764. Zajmował przez 39 lat katedrę profesora matematyki w Caen. Znane jest szczególnie jego dzieło: „Essai sur le Beau“ (1741), będące rozwinięciem filozoficznem myśli św. Augustyna, że piękno ma za formę jedność. Oprócz tego napisał „Traktat o człowieku,“ w którym stara się przedstawić wpływ duszy na ciało. Dzieła „Metaphysica seu theologia naturalis“ i „Vie de Malebranche,“ którego był zwolennikiem, zaginęły w rękopisie. Dzieła jego wydał w roku 1766 ksiądz Guyot w 5 t., oraz W. Cousin z komentarzami (1843). Por. Charma i Mancel (1843—4), Krantz (1882), Ingold (1886).

André John, major angielski, adjutant generała Clintona w czasie północno-amerykańskiej wojny o niepodległość. Zostając w stosunkach z amerykańskim generałem Arnoldem, który postanowił zdradzić ojczyznę i wydać Westpoint Anglikom, udał się celem dalszych porozumień do obozu amerykańskiego, gdzie niespodzianie ujęty, został jako szpieg na śmierć skazany i powieszony 2 paźd. 1780 r. Anglja uczciła jego pamięć pomnikiem w kościele westminsterskim.

André Jan, niemiecki kompozytor i nakładca

muzyczny, * w Offenbachu 1741, † 1799. Autor mnóstwa pieśni i 30 oper, które niegdyś miały świetne powodzenie, między niemi celniejsza: „Erwin i Elwira.“ Utwory jego odznaczają się melodją, świeżością i naturalnością.—Jego syn **André** Jan Antoni, * 1775, † 1842 również zasłużony kompozytor. Napisał wysoko ceniony „Lerhbuch der Tonkunst“ (ukończony przez Henkla, 4 t. Offenbach, 1832—43); wydał dziennik Mozarta i zakupił od wdowy wszystkie pozostałe po nim rękopisy.

André Krystjan Karol, pedagog i rolnik * 1763 w Hildburghausen, * 1831 w Sztutgardzie. Był nauczycielem instytutu w Schnepfenthal, następnie od 1798 dyrektorem szkoły ewangelickiej w Bernie i sekretarzem towarzystwa rolniczego morawskiego. Redagował kilka gazet: „Hesperus“ „Oekonomische Neuigkeiten“ (od 1811—31) „Patriotisches Tegeblatt.“ Z dzieł ważniejsze: „Hausbuch für Familien“ (1821) „Kompendiöse Bibliothek der gemeinnützlichen Kentnisse“ (120 zeszytów, 1790—98).—**André** Emil, leśnik, syn poprzedniego, * 1790, † 1869 w Kisber w Węgrzech, gdzie był administratorem rozległych dóbr. Ogłosił: „Versuch einer zeitgemässen Forstorganisation“ (2 wyd. 1830), oraz redagował „Neue oekonom. Zeitschrift.“

André d'Arbelles, publicysta francuski, * 1770 używany był przez Talleyranda do pisania artykułów gazeciarskich i broszur w duchu rządowym, a następnie mianowany historjografem ministerjum spraw zagranicznych. Za restauracji, prefekt departamentów Mayenne i Sarthe, † 1825. Ciekawsze pisma jego są: „Réponse au manifeste du roi de Prusse“ (1807); „Que veut l'Autriche“ (1809); „Tableau historique de la politique de la cour de Rome“ i t. d.

André Antoni Józef Maurycy, baron d', generał francuski, * 1789, jako syn emigranta służył w armji austrjackiej, później 1809 przeszedł do armji francuskiej, z którą odbył ówczesne kampanje. Sprzyjając Burbonom, służył Ludwikowi XVIII i Karolowi X. Nareszcie przyłożywszy się znowu czynnie do wykonania zamachu stanu Napoleona III w r. 1852, otrzymał godność senatora, † 1860.

André Juljusz, pejzażysta francuski; * 1804, † 1869 w Paryżu. W r. 1831 wystąpił na wystawie z obrazem: „Wejście do lasu,“ a we dwa lata potem za prace, świadczące o prawdziwym talencie i wysokiej znajomości sztuki, otrzymał medal klasy 2. Późniejsze jego utwory, których mnóstwo rozrzuconych jest po całej Francji, postawiły go w rzędzie pierwszych artystów tegoczesnych. 1845—56 zawiadował malarnią fabryki porcelany w Sèvres.

André Jan Franciszek, ksiądz i literat francuski, * 1810, pisał wiele dzieł treści religijnej. Prace zaś jego historyczne dotyczą głównie dziejów hrabstwa Venaissin. Najcelniejsze: „Histoire politique de la monarchie pontificale au XV siècle, ou la papauté à Avignon (1845).

Andrea Girolamo, margr. d', znany ze swej opozycji kardynał rzymski, * 1812. Poświęciwszy się teologji i dyplomacji, był nuncjuszem Grzegorza XVI w Szwajcarji, 1849—nadzwyczajnym komisarzem w Perugji, a 1852 został kardynałem, 1859 wystąpił za liberalnemi reformami i unją włoską pod przewodnictwem papieża, 1864 opuścił Rzym, wystąpił ostro przeciw encyklice papieskiej (1864) i ogłosił się zwolennikiem jedności włoskiej. Gdy za to dwór rzymski użył dyscyplinarnych przeciw niemu środków, **A.**,zmieniwszy sposób myślenia, za pozwoleniem papieża wrócił do Rzymu 1867, gdzie poddany kościelnej pokucie, umarł nagle z 14 na 15 maja 1868 r., straciwszy wszelki szacunek w opinji publicznej. Zostawił bogatą bibljotekę.

Andrea da Murano, malarz włoski z końca XV wieku, rodem z wysepki Murano pod Wenecją. Wobec współczesnej szkoły weneckiej przedstawiał dawny kierunek malarstwa i przestarzałą technikę. Najważniejszem jego dziełem jest ołtarz kościoła św. Piotra w Murano, przechowany częściowo w Akademji weneckiej. Por. Moschini „Guida di Venezia.“

Andrea de Castagno, * 1390, † 1457, malarz florencki, kształcił się pod kierunkiem Ucellego, a potem poddał się wpływowi Donatella. Podanie mówi, że poznawszy sekret malowania olejnego od Dominika Veneziano, zabił go potem dla ukrycia tajemnicy. **A.** hołdował krańcowemu realizmowi, i dlatego nazwany został „Andreino degli impiccati“=**A.** wisielców, gdyż malując egzekucję naczelników spisku Paziego, oddał postacie powieszonych bardzo brutalnie i wyraziście. Z innych dzieł zasługują na uwagę: Portret Nicola di Tolentino (W S. M. delle Fiore), S. Jan Baptysta i S. Franciszek (w S. Croce), wieczerza Pańska (w S. Apolonia). Stanisław Kozłowski zrobił A. d. C. bohaterem dramatu „Turniej.“

Andrea del Sarto, ob. Sarto.

Andreae Mikołaj, malarz i rytownik z Flensburga w Szlezwigu, pracował w Konstantynopolu, Wiedniu i w Polsce, gdzie zostawił po sobie portrety: radnego Konstantego Ferbera z Gdańska i Stanisława Sabinka (Glaubicz), wójta wileńskiego; ostatni sztych należy obecnie do wielkich osobliwości. Por. Bartch, „Le Peintre-Graveur“ (IX, 512).

Andreae Jakób, teolog ewangelicki, * 1528 w Waiblingen w król. Wirtemberskiem, † 1590; od 1557 nadworny kaznodzieja księcia Krzysztofa wirtemberskiego, później profesor teologji, a od 1562 kanclerz uniwersytetu w Tübingen. On to głównie starał się przywieść do porozumienia niezgodne pomiędzy sobą stronnictwa (1577), przedstawiając ku temu znaną „Formula concordiae.“ Por. Mosapp (1890).

Andreae Jan Walenty, jeden z najoryginal-

niejszych pisarzów niemieckich; wnuk poprzedniego, * 1586 w Herrenburgu w król. Wirtemberskiem, † 1654 w Sztutgardzie. Pełniąc rozmaite obowiązki duchowne, był w końcu generalnym superintendentem w Adelburgu. Skutkiem niezrozumienia niektórych pism jego, a szczególnie „Chymische Hochzeit Christiani Rosenkreuz“ (1616), uważali go współcześni, za założyciela, czy też wskrzesiciela tajnego marzycielskiego towarzystwa pod nazwą: *Krzyża Różanego*. Tymczasem kierunek jego ducha nawskroś praktyczny pokazuje się w wielu innych pismach, gdzie bronią nauki i dowcipu walczy przeciw wszelkiej przewrotności w religji, nauce, moralności, polityce i wychowaniu. Najznakomitsza jego praca „Menipus s. satyricorum dialogorum centuria“ (1617); jest to zbiór 100 rozmów, pełnych epigramatycznie wypowiedzianej prawdy. Porów. Hossbach „A. und seine Zeitalter“ (Berl., 1830).

Andreaeaceae, rodzina mchów (ob.).

Andreani Andrzej, zwany *Il Mantuano*, * 1560, † 1623 w Rzymie, jeden z najsławniejszych sztycharzy szkoły włoskiej. Celniejsze jego prace są: „Wizerunek posadzki mozaikowej“ w katedrze w Siena, „Śmierć Faraona,“ „Tryumf Cezara,“ „Złożenie do grobu,“ „Tryumf Chrystusa, „Porwanie Sabinek“ Por. Malpé: „Notices sur les graveurs.“

Andreanus Jan Chrzciciel, Jezuita, * w Orvieto 1601. Naprzód uczył retoryki w Rzymie, później wykładał filozofję w Wilnie, był przełożonym domu profesów prowincji litewskiej w Warszawie i kaznodzieją włoskim Władysława IV i Jana Kazimierza, † 1675 w Rzymie. Napisał kilka dzieł treści teologicznej w językach łacińskim i włoskim.

Andreas, dowódca gwardji Ptolemeusza Filadelfa (około r. 250), protektor Żydów, którym wyrobił przywileje i postarał się o przełożenie Biblji na język grecki przez 70 uczonych Żydów (t. zw. Septuaginta).

Andreasberg, (*Sankt* **A.**), miasto górnicze i stacja klimatyczna w pruskim okręgu Hildesheim, liczne fabryki; kopalnie srebra, miedzi, żelaza, ołowiu i kobaltu, słynne też z hodowli kanarków; 3,600 m. Z powodu bogactwa minerałów nazywa się **A.** gabinetem mineralogicznym Harcu.

Andreasz Michał, ob. Andrejasz.

Andree Karol Teodor, geograf i publicysta niemiecki, * 1808 w Brunświku, † 1875 w Wildungen. Studjował nauki historyczne, w r. 1830 był uwięziony za udział w ruchach burszenszaftów, a po uwolnieniu był redaktorem kilku z kolei gazet. Od r. 1855 oddał się wyłącznie badaniom geograficznym, przebywając w Lipsku, a następnie w Dreźnie. Z dzieł jego ważniejsze: „Polen in geogr., geschicht. und kulturhistor. Hinsicht, nach Malte Le-Brun und Chodźko,“ z mapą (Lipsk, 1831); „Nordamerika in geographischen und geschichtlichen Umrissen“ (Brunświk, 1854); „Buenos Ayres und die Argentinische Republik“ (Lipsk, 1856); „Geogr Wanderungen“ (2 t., Drezno, 1859) i „Geographie des Welthandels“ (Stutg., 1863). W roku 1861 założył pismo geograficzno-etnograficzne „Globus.“

Andree Ryszard, etnograf, syn poprz., * 1835 w Brunświku, studjował nauki przyrodnicze w Lipsku, a w r. 1859—60 przebywał w Czechach jako górnik, poczem osiadł w Lipsku. Ogłosił „Abessinien“ (1869); „Nationalitätsverhältnisse und Sprachgrenze in Böhmen“ (1871); „Tschechische Gänge“ (1872); „Wendische Wanderstudien“ (1874); „Physikalisch-stat. Atlas des deutschen Reiches“ (razem z Peschlem, 1877); „Der Kampf um den Nordpol“ (4 wyd., 1883); „Ethnographische Parallelen und Vergleiche“ (1878, 1889). Wydał nadto atlas geograficzny (3 wyd., 1892), a od r. 1891 redaguje *Globus*.

Andrée, aeronauta, głośny z wyprawy do bieguna północnego, * 1854 roku w Grenna w Szwecji. Z zawodu inżynier, z zamiłowania aeronauta, widząc niepodobieństwo dotarcia do bieguna północnego okrętem, postanowił dostać się tam balonem. Przygotował wszystko do podróży w r. 1896 i udał się z balonem na Szpicberg, ale wiatry niepomyślne nie dozwoliły mu wznieść się w górę. Nie zrażony wszakże tem niepowodzeniem, zamiar swój urzeczywistnił w r. 1897. Dnia 28 maja wyruszył z Gothenburga na okręcie wojennym szwedzkim Swenksund i wylądował na małej wysepce Dunskeen, na wybrzeżu płn.-zachodniem Szpicbergu, pomiędzy 79° a 80° szer. płn., odległej o 1127 klm. od bieguna. Balon, nazwany Oernem, t. j. Orzeł, miał 5100 metrów sześciennych objętości, starannie zbudowany, posiadał łódkę dwupiętrową, wysokości 2 metrów, zaopatrzoną w zapasy żywności i przyrządy obserwacyjne. Już d. 1 czerwca balon był do podróży przygotowany, ale czekano jeszcze na wiatr pomyślny, tak, że dopiero 11 lipca **A.** mógł się wzbić w górę z dwoma towarzyszami swymi, inżynierem Fraenklem i 25-letnim młodzieńcem Strindbergiem, zabierając z sobą 32 gołębie pocztowe. Około dnia 20 lipca majtek z załogi statku rybackiego „Alken“ zabił gołębia, dźwigającego depeszę do gazety *Aftonbladet* w Sztokholmie: „Przebyliśmy 82 stopień; podróż nasza odbywa się w warunkach korzystnych ku północy. Andrée.“ Dalszej wiadomości dotychczas (wrzesień 1897 r.) nie otrzymano, a losy tej zuchwałej wyprawy są nieznane.

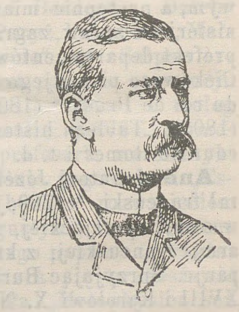

Andrée.

Andrejanowskie wyspy, grupa złożona z 14 większych i mnóstwa mniejszych wysp w archipelagu Aleuckim. Odkryte zostały 1760 r. przez Andrzeja Tołstego.

Andrejanowszczyna, sekta odszczepieńcza (rozkolnicza) ros., inaczej sekta Stranników, założona przez mnicha Andrejana, * 1701, † 1768, nie uznająca rządu, jako przedstawiciela Antychrysta.

Andrejasz Michał (Andreasz), poeta słowiński, * 1762 r. w Bystrzycy (Feistritz) w Korutanji, † 1821 r., syn włościanina, tkacz, sam nauczył się czytać i pisać. Napisał mnóstwo pieśni świeckich i nabożnych i sam podłożył pod nie muzykę; był także dobrym śpiewakiem. Pieśni jego mają poetyczną wartość. Poeta niemiecki, Seidel, przełożył niektóre jego pieśni na język niemiecki i napisał jego życiorys („Ost u. West," 1841); podobnież życiorys i ocenę poezji **A**-a napisał Ahacel (ob.).

Andrejczykow Józef, pseudonim Józefa Podmilszaka (ob.).

Andrejew Aleksander, dramaturg i poeta rosyjski, * 1830. Napisał około 400 powieści, sztuk scenicznych, obrazów z podróży i t. d. Autor popularnych piosnek ros., np. znanej piosnki: „Mówią, żem kokietka" i in.

Andrejewski Jan Efimowicz, współczesny prawnik ros., * 1838; w 1854 prywat-docent w uniwersytecie petersburskim, 1855 prof. w szkole prawa i dyr. instytutu archeologicznego Kałaczewa. Napisał „Ruskoje gosudarstwiennoje prawo" „Policejskoje prawo," zwolennik samorządu. W ostatnich czasach redaktor *Słownika Encyklopedycznego*, wyd. Efrona i Brockhausa.

Andrejewski Sergjusz Arkadjewicz, poeta ros., * 1847. W r. 1878 adwokat, zjednał sobie sławę znakomitego obrońcy w sprawach kryminalnych. Tłómaczył Musseta, Richepina, Baudelaire'a, Sully-Prudhomme'a, Hamerlinga, Edgara Poe i in., tudzież pisał oryginalnie: „Na utrie dniej," „Mrak," „Obruczennyje" i i., wyd. 1886, pod tyt.: „Stichotworenija." W ostatnich czasach oddał się krytyce (studjum o Baratyńskim).

Andrejewskie jezioro, leży o 2 mile od Tiumenia, w gub. Tobolskiej, między rzekami Pyszmą a Turą, 12 w. dł., a 6 sz.

Andréossy Antoni Franciszek hr., generał i dyplomata francuski, * 1761 w Castelnandary, † w Montauban 1828. Służąc w wojnach rzeczypospolitej francuskiej we Włoszech i w Egipcie, doszedł stopnia generała. Po powrocie do Francji, miał czynny udział w zamachu stanu 18 Brumaire'a, i mianowany został ministrem wojny, a 1802 r. posłem w Londynie, potem w Wiedniu i Konstantynopolu. Podczas stu dni, został parem, a po bitwie pod Bella Alliance, wysłany został w charakterze komisarza do obozu nieprzyjacielskiego, następnie oświadczył się za restauracją, jako deputowany jednak należał do opozycji. Z dzieł jego ważniejsze: „Histoire du canal de midi" (1800—1); „Constantinople et le Bosphore de Thrace" (1828); „Description de l'Egypte" i inne.

Andrepolitanus Marcin, nadworny muzyk Zygmunta Augusta (ok. 1566); bliższe szczegóły jego życia nieznane.

Andres, miasto w prowincji Santander, w rzeczypospolitej Kolumbijskiej w Ameryce, liczy 10,000 miesz.

Andrés Jan, Jezuita hiszpański, * 1740, † 1817 w Rzymie. Po wygnaniu Jezuitów z Hiszpanji, przeniósł się do Włoch, gdzie wyłącznie poświęcił się pracom literackim, pisząc po włosku. Najważniejsze jego dzieło: „O początku, postępie i teraźniejszym stanie literatury" (1782—99, 7 t.), napisane pięknym stylem, świadczy o wielkiej erudycji autora. Wydanie skrócone: Narbone (1838—46, 10 t.).

Andresen Andrzej, estetyk niemiecki, * 1828 † 1871, autor wielu dzieł z historji sztuki, a głównie sztycharstwa: „Deutscher Peintre-Graveur" (t. 1—3, 1864—6); „Handbuch für Kupferstichsammler" (t. 1. 1870) i in.

Andrews *(Saint)*, starożytne miasto portowe w Szkocji, w hr. Fife, 7,800 miesz. Było niegdyś głównem siedliskiem stronnictwa katolickiego i licznym z tego powodu ulegało prześladowaniom. Posiada najdawniejszy uniwersytet szkocki, założony 1411 r. przez biskupa Henryka Wardlaw'a, z bogatą bibljoteką.

Andrews, miasto w Kanadzie, w prowincji N. Brunświku, nad zatoką Passamaquoddy, liczy 16,000 m., stacja okrętowa.

Andrews Józef, rytownik amerykański (1806—1873), rytował portrety dla wersalskiej: „Galerji historycznej," „Widok Plymouthu w roku 1620."

Andrews Tomasz, fizyk, * 1813 r. w Belfast, † 1885; kształcił się w Glasgowie i Paryżu, w r. 1835 uzyskał stopień doktora medycyny, a w r. 1845 został prof. chemji w Queens College w Belfast. Najważniejsze z jego badań tyczą się skraplania gazów; doprowadziły go do odkrycia tak zwanej *temperatury krytycznej*, to jest do okazania, że gazy powyżej pewnej, dla każdego gazu właściwej temperatury, nawet pod najwyższem ciśnieniem w stan płynny przeprowadzić się nie dadzą. Zasady te ogłosił w r. 1869, p. t.: „On the continuity of the liquid and gazeous states of matter." Ob. Skraplanie.

Andria, miasto we włoskiej prowincji Bari, ma 36,795 m. (1891), wspaniałą katedrę, założoną 1047 r., i fabrykę majolików.

Andrian-Werburg, Wiktor baron, * 1813 pod Gorycją, rozpoczął 1834 roku służbę rządową w Wenecji i wydał 1841 r. znakomite dzieło p. t.: „Austrja i jej przyszłość," w którem niemiłosiernie wychłostał biurokrację i finansowość austrjacką. Porzuciwszy urzędowanie 1846, miał czynny

udział w ruchach politycznych 1847, wydał drugą część pomienionego wyżej dzieła. W r. 1848 wybrany został deputowanym do sejmu frankfurckiego, a wkrótce potem mianowany ambasadorem w Londynie. Po upadku Schmerlinga, opuścił Londyn 1849. W następnym roku wydał nowe dzieło: „Centralizacja i decentralizacja Austrji," odbył kilka podróży na Wschód i † w Frankfurcie 1858 roku.

Andrias, *A. Scheuchzeri*, szkielet kopalny, znaleziony w łupku kamiennym trzeciorzędowym i opisany przez Scheuchzera w roku 1726, jako szkielet człowieka, który był świadkiem potopu: *homo diluvii testis*. Należyte znaczenie tej skamieniałości wykazał dopiero Cuvier, gdy poznał w niej szkielet jaszczurki, która była pokrewną żyjącej dotąd w Ameryce płn. i Japonji, wielkiej salamandry *Cryptobranchus*.

Andrieu Bertrand, * 1761, † 1822, medalier mennicy paryskiej. Wykonał w ogóle 100 medali; najpierwszym, który go wsławił, był medal na pamiątkę zdobycia Bastylji. Oprócz tego wykonał prawie wszystkie medale pamiątkowe swojej epoki. Ilustrował nadto wydanie Wirgiljusza (1797). Por. „Trésor de numismatique et glyptique" (1836) i „Médailles de l'empire français" (1840).

Andrieux Franciszek Wilhelm Jan Stanisław, komedjopisarz francuski, * 1759 w Strasburgu, * 1833 w Paryżu. Jako republikanin zajmował w czasie rewolucji rozmaite ważne stanowiska. Usunięty przez Napoleona I w r. 1802, poświęcił się literaturze i był kolejno profesorem szkoły politechnicznej w Collège de France. Od r. 1816 członek, a od 1829 sekretarz dożywotni Akademji. Z dzieł jego dramatycznych najwięcej są cenione: „Molière avec ses amis" (1804), „La Comédienne" (1816) i tragedja „Brutus," napisana 1794 i dawana jeszcze w 1830 r. Zbiór jego prelekcji estetycznych wyszedł p. t.: „La philosophie des belles lettres" (4 tomy, Paryż, 1824); mają one za przedmiot walkę z romantyzmem, którego wpływu na literaturę **A.** się obawiał.

Andrieux Ludwik, mąż stanu francuski, * 1840 w Trévoux (Ain), był adwokatem w Lionie, gdzie bronił obwinionych w sprawach politycznych i za obrazę cesarza Napoleona III skazany został na trzy miesiące więzienia. Po upadku cesarstwa został prokuratorem republiki w Lionie, gdzie odznaczał się umiarkowaniem i roztropnością, po upadku Thiersa wziął dymisję. W roku 1876 obrany do parlamentu, w r. 1879 został prefektem policji w Paryżu i wykonawcą dekretu przeciw zgromadzeniom religijnym; na tem jednak stanowisku ściągnął na siebie nienawiść radykalistów i w 1881 r. urzędowanie opuścił. W tymże roku został powtórnie deputowanym. Jako sprawozdawca komisji co do kwestji wyboru z listy, przyczynił się głównie do upadku ministerjum Gambetty wstyczniu 1882 r. W tymże roku był mianowany przez Freycinneta posłem w Madrycie, poczem znów powrócił do izby deputowanych. W roku 1881 wydawał dziennik *Le Jour*, w 1884 był współpracownikiem dzienników *Nation* i *Matin*, następnie założył organ własny *La Ligue*, w którym pomieścił „Souvenir d'un ancien prefet de police" (wydane następnie oddzielnie); nabył dziennik „La petite Republique française;" w r. 1890 usunięty z Izby; w r. 1891 brał udział w intrygach Boulangera, w r. 1893 w odkryciach dotyczących procesu panamskiego.

Andriolli Michał Elwir, jeden z najznakomitszych rysowników i ilustratorów polskich, * 1837 w Wilnie, † 1893 w Nałęczowie. Ojcem jego był Włoch, matką Polka. Po ukończeniu gimnazjum w Wilnie, pojechał do akademji medycznej w Moskwie, ale przeniósł się wkrótce do tamtejszej Akademji sztuk pięknych i po jej ukończeniu w roku 1857 złożył ostateczny egzamin w Akademji sztuk pięknych w Petersburgu. W r. 1859 wyjechał do Rzymu, gdzie w Akademji św. Łukasza prowadził dalej studja, uzupełnione w Paryżu. Na jednym z konkursów malarskich w Rzymie otrzymał wielki medal srebrny. W roku 1862 powrócił do kraju, później jeździł po Francji, Anglji, Włoszech, Turcji, zatrzymując się na pewien czas w Paryżu i Londynie, gdzie pracował jako ilustrator, a nawet jako drzeworytnik i akwaforcista. Pierwsze jego ilustracje w wydawnictwach polskich spotykamy w r. 1858. W r. 1866 zdecydował się wrócić do Wilna, skąd wyjechał do Wiatki i malował tam przeważnie obrazy religijne. Od r. 1871 zamieszkał w Warszawie, zasilając wszystkie niemal warszawskie pisma ilustrowane swojemi rysunkami. Robił także ilustracje do celniejszych poematów i powieści polskich: „Pana Tadeusza," „Marji," „Lilli Wenedy," „Starej Baśni," „Kunigasa," „Deboroga," „Pamiętn. kwestarza," „Meira Ezofowicza," „Branek w Jasyrze" Deotymy, „Dziurdziów" Orzeszkowej, „Trzech legend" Pługa i t. d. Nakreślił galerję bohaterek poezji polskiej. Prócz tego robił ilustracje dla wydawców angielskich i franc.: powieści Coopera, „Romeo i Julja," „Kupiec wenecki," „Joanna D'Arc," „Historja wieków średnich." Wypracował 5 wielkich kartonów „Polonez Jankla," „Uczta," „Alf, słuchający Halbana," „Śmierć Konrada Wallenroda," „Jubileusz Kraszewskiego." Podróżując wiele od lat młodych po różnych okolicach kraju, nakreślił wiele

Andriolli Michał Elwir.

widoków miejsc, pamiętnych w historji lub odznaczających się malowniczem położeniem, oraz scen rodzajowych i obrzędowych. Około r. 1880 nabył grunta pod Otwockiem i przyczynił się do ożywienia tej okolicy, wzniósłszy tam mieszkania letnie i innych do tego zachęciwszy. Pod koniec życia malował obrazy religijne do kościołów w Karczewie i Wilnie i podróżował po kraju. W roku 1893 wyjechał do Dalmacji i Czarnogórza, a wróciwszy z tej podróży, zapadł na zdrowiu i † tegoż roku.

Andriskos, samozwaniec, mieniący się być synem Perseusza, ostatniego króla Macedonji. Wystąpił w II w. przed Chr. po pierwszem zajęciu Macedonji przez Rzymian, jako oswobodziciel kraju. Zwyciężywszy kilkakroć wojska rzymskie, pokonany został pod Pydną (146) przez Kwinta Cecyljusza Metella i zaprowadzony w tryumfie do Rzymu, poniósł śmierć 148 roku przed Chrystusem.

Andrlik Franciszek, * 1852, pedagog i literat czeski, autor wielu powieści dla młodzieży. Napisał też dramat p. t.: „Sokynie,“ oraz kilka szkiców podróżniczych. W r. 1887 redagował *Literarni Viestnik*.

Androfagi, ob. Ludożercy.

Androfobja, wstręt do mężczyzn, objaw chorobliwy.

Androgeos, syn Minosa, króla kreteńskiego. Przybywszy do Aten, doznał tak świetnego powodzenia na igrzyskach Panatenajskich, że z zazdrości król Egeos zabić go kazał. Minos, mszcząc się za śmierć syna, wystąpił zbrojno, zdobył Ateny i nałożył na mieszkańców ów ohydny haracz, składający się corocznie z siedmiu młodzieńców i tyluż dziewic, wysyłanych do Krety na pożarcie Minotaurowi.

Androgin (grec.), mityczna istota ludzka, połączenie mężczyzny z kobietą, zrosłych plecami, z jedną głową o dwóch twarzach. **A.**, jak Tytany, pragnęły zdobyć Olimp, za co Zeus ukarał ich rozdwojeniem, i tym sposobem miały powstać dwie płcie ludzkie osobne, ciągle odtąd dążące do połączenia się.

Androginja, obupłciowość, toż co hermafrodytyzm (ob.).

Android (z grec.), automat, mający postać ciała ludzkiego, ob. Automaty.

Androklea, córka Antipojnosa, siostra Alkidy, Tebanka, poświęciła się podczas wojny Teb z Orchomenem na ofiarę bogom, ponieważ wywyrocznia orzekła, że ta strona zwycięży, z której popłynie krew najszlachetniejsza.

Androkles, syn Kodrusa, króla ateńskiego, założył miasto Efez i zdobył wyspę Samos.

Androkles, mówca ateński, zawzięty wróg Alcybjadesa, po którego wydaleniu był naczelnikiem demokratów (około 412 przed Chr.), później zamordowany przez stronnictwo oligarchiczne.

Androkles, sławny niewolnik rzymski, oddany na pożarcie dzikim zwierzętom, został oszczędzony przez lwa afrykańskiego, który, zamiast się nań rzucić, okazał mu w cyrku pieszczotliwą wdzięczność. Stawiony przed cesarza, **A.** oświadczył, że zbiegłszy niegdyś od swego pana, spotkał w pustyni tego samego lwa, wydobył tkwiący mu w nodze cierń i trzy miesiące razem z nim w jego jaskini przepędził. Na żądanie ludu tak niewolnik, jak i lew zostali obdarzeni wolnością. Por. „Noce attyckie“ Aulusa Gelliusa.

Andromacha, córka Eetjona, króla Teb w Cylicji, żona Hektora, matka Astjanaksa, jedna z najszlachetniejszych postaci niewieścich u Homera. Po zdobyciu Troi dostała się synowi Achillesa, a w końcu była żoną Helenosa, brata Hektora; po śmierci ostatniego męża osiadła w Pergamie, gdzie jej wystawiono mauzoleum.

Andromanja, toż co Nimfomanja (ob.).

Andromeda, córka króla Etjopji, Cefeusza, i Kasjopei, która piękność swej córki stawiała wyżej nad piękność Nereid, czem rozgniewany Neptun zalał powodzią kraj Cefeusza i nasłał nań potwora morskiego, grożącego mu zniszczeniem. Przykuta do skały, Andromeda miała być oddaną na pastwę potworowi, lecz Perseusz przybiegł jej na ratunek, zabił potwora i zaślubił oswobodzoną przez siebie dziewicę, którą później Minerwa pośród gwiazd zamieściła.

Andromeda, gwiazdozbiór na półkuli północnej nieba, między Pegazem a Perseuszem, w sąsiedztwie Cefeusza i Kasjopei, rozciągający się od 22° do 53° zboczenia płn. i 343° do 34° wzniesienia prostego. Zawiera on 139 gwiazd widzialnych gołem okiem, między któremi są trzy drugiej wielkości: *Alamak* (γ), *Mirach* (β) i *Sirach* (α); ta ostatnia tworzy z trzema gwiazdami Pegaza kwadrat, łatwo dający się na niebie rozpoznać. Alamak w wielkich lunetach przedstawia się jako gwiazda potrójna. Na płn.-zachód względem gwiazdy Mirach znajduje się słynna mgławica, zwana *mgławicą* **A**-y, widzialna nawet okiem nieuzbrojonem, opisana po raz pierwszy przez Mariusa w r. 1612, chociaż znana była już dawniej Arabom. Ma ona postać eliptyczną i nader wielkie wymiary, 4° na długość i 2,5° na szerokość. W sierpniu 1885 roku ukazała się wpośród tej mgławicy nowa gwiazda 7-ej wielkości *(Nova Andromedae)*, która wszakże szybko na blasku traciła i znikła już w początku 1886.

Andromeda, *Modrzewnica*, *Rozmarynek*, rodzaj roślin z rodziny wrzosowatych, obejmuje nizkie krzewy o koronie kwiatowej dzwonkowatej lub kulistej i torebce pięcio-komórkowej, wielonasiennej; głównie w okolicach północnych. U nas się przytrafia **A.** *polifolia* na łąkach torfowych, błotnistych, z pięknemi, blado-różowemi kwiatami; jest narkotyczno-trująca i ma być szkodliwą dla jagniąt i koźląt. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne.

Andromedotoksyna albo *Azebotoksyna* $C_{31}H_{50}O_{10}$, substancja trująca, zawarta w liściach wielu roślin wrzosowatych. Tworzy igły bezbarwne, łatwiej rozpuszczalne w wodzie zimnej, aniżeli w gorącej. Działa silnie nawymiotnie i paraliżuje oddech.

Andronicjanie, uczniowie Andronika, który przyjął błędy Sewerjanów. Wierzyli, że górna połowa kobiety jest dziełem Boga, dolna zaś dziełem djabła.

Andronicus Livius, pierwszy dramatyczny poeta rzymski, rodem Grek z Tarentu, z początku niewolnik konsula M. Liwjusza Salinatora, który mu powierzył wychowanie swych dzieci i udarował go wolnością. Obeznany z dramatycznemi utworami Greków, przeszczepił je na ziemię łacińską. Tłómaczył „Odyseję“ i zaprowadził w Rzymie teatr. Z 19 jego sztuk dramatycznych pozostały tylko ułamki, zebrane przez Sagittariusa i Jansoniusa (Altenburg, 1672 i Amsterdam, 1686). Por. Düntzer „Livii Andronici fragmenta“ (1835), Daellen (Dorpat, 1838).

Andronikos z Cyrros w Syrji, budowniczy grecki, żył około r. 100 przed Chr., albo, jak inni utrzymują, około roku 150 po Chryst. Wystawił w Atenach istniejącą dotąd jeszcze wieżę wiatrów, t. j. ośmiokątny marmurowy pomnik z wizerunkami w płaskorzeźbie ośmiu głównych wiatrów; widać na zewnątrz szczątki zegara słonecznego, a wewnątrz przyrządy do zegara wodnego. Por. Gailhabaud „Monuments anciens et modernes“ (1878).

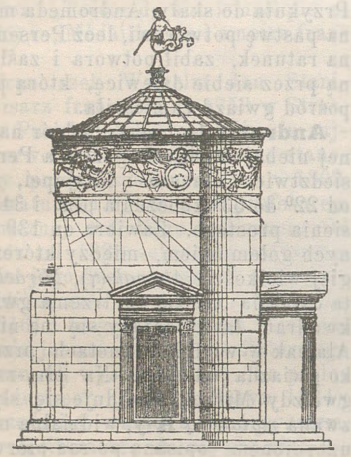

Wieża wiatrów.

Andronikos Rodyjski, filozof perypatetyk, żyjący w Rzymie za czasów Cycerona. On pierwszy obznajmił Rzymian z dziełami Arystotelesa i Teofrasta, uporządkowawszy bibljotekę Arystotelesa, przewiezioną do Rzymu przez Sullę, jako zdobycz wojenną, i wydawszy pisma Arystotelesa i Teofrasta. Jego własne pisma zaginęły bez śladu.

Andronikos, imię kilku cesarzów bizantyńskich: **Andronikos I** (1183—1185), syn Izaaka Komnena, więziony lat 12 przez cesarza Manuela I-go, uciekł do Kijowa i za pośrednictwem w. ks. Jarosława pogodził się z Manuelem I, po którego śmierci 1183, kazał zamordować pozostałą po nim wdowę i ogłosił się cesarzem. Skutkiem swych okrucieństw został zamordowany. Por. Wilken w „Histor. Taschenbuch Raumera“ (1831). Na nim wygasł cesarski dom Komnenów. — **Andronikos II** (1282—1328), syn Michała Paleologa. Panowanie jego pamiętne ustawicznemi napadami Turków i innych barbarzyńców; 1307 wyklęty przez papieża Klemensa V-go za niedopuszczenie unji kościoła greckiego z łacińskim. Powiększaniem podatków i wybijaniem fałszywej monety przyczynił się do upadku handlu. Po krwawej domowej wojnie (1321—28), zrzucony z tronu przez swego wnuka Andronika, zakończył życie w klasztorze 1332. — **Andronikos III,** Paleolog Młodszy (1328—1341), obok zajęcia sprawami teologicznemi, okazywał niejakie zdolności wojenne w niepomyślnych wszakże bojach z Bulgarami i Turkami (1326—30). — **Andronikos IV,** wnuk poprzedniego, wygnany przez swego ojca Jana V, sprzymierzył się z synem sułtana Amurata I-go przeciw niemu, lecz został wzięty do niewoli, oślepiony i uwięziony; 1389 uwolniony przez Genueńczyków, przy pomocy sułtana Bajazeta strącił go, ale już 1381 dobrowolnie odstąpił mu władcy. † 1385.

Andronikos Tranquillus Parthemino, filozof i publicysta rodem z Dalmacji. Zwiedziwszy obce kraje, przybył do Polski 1545, gdzie w czasie pobytu swego napisał rozprawę p. t.: „Dialogus philosophandum ne sit?“ tudzież dziełko: „Ad optimates polonos admonitio,“ wydane w Krakowie, 1545 (powt. 1584).

Andronikow Jan Małchazowicz, książę, generał rosyjski, * 1801 w Tyflisie, od r. 1829 brał udział we wszystkich wojnach przeciwko Persom, Turkom i w Dagestanie, oraz na Kaukazie przeciw góralom. Od 1849 był wojennym i cywilnym gubernatorem tyfliskim. W wojnie z Turkami r. 1853 zwyciężył ich pod Suplisą opodal Achałcychu i wyparł za granicę. W roku 1854 dowodził wszystkiemi wojskami w Gruzji, Imereccji, Mingrelji i Achałcychu. Z początkiem r. 1855 złożył obowiązki gubernatora wojennego i dowództwo nad wojskiem.

Andronow Teodor, pierwotnie kupiec, później djak i drukarz. Znajdował się w liczbie 42 Rosjan wysłanych 1610 przez Samozwańca do kr. Zygmunta III z propozycją oddania tronu mosk. Władysławowi IV-mu. Podczas zajęcia Moskwy przez Polaków **A.** przyjął wiarę katolicką i był skarbnikiem państwa. Po wyjściu Polaków schwytany i powieszony przez cara Michała Teodorowicza.

Androny, *Andrykuły*=brednie, głupstwa, niedorzeczności, banialuki. Niektórzy wyprowadzają ten wyrnz od Andronika z Dalmacji, autora książki „Ad optimates polonos“ (1545), w której było wiele przykrych prawd, za co mszcząc się, Polacy zrobili imię autora synonimem niedorzecz-

ności. (Biskup Krasiński w „Słowniku synonimów“). Inni sądzą, że **A.** pochodzą od *Androna*, w średniowiecznej łacinie rozdroże, gdzie jakoby schodzą się tłumy i plotą niedorzeczności. Ostatecznie o pochodzeniu wyrazu **A.** nic pewnego nie wiadomo.

Andropogon, *Palczatka*, *Trawa brodata*, rodzaj roślin trawiastych, mający kłosy palczasto połączone, lub też ułożone w wiechę. Że 100 przeszło gatunków w Europie przytrafia się **A.** *ischaemum*, który może być wyborną paszą dla koni i owiec. Ważniejsze jednak są gatunki z obcych części świata: **A.** *muricatum (P. nastroszona)* w Indjach wschodnich; korzeń, pod nazwą korzenia Wetiweryi lub Iwarankuzy, ma własności pobudzające, ma także być dobrym środkiem na mole i t. p. owady. **A.** *schoenantus. trzcina pachnąca*, *trawa cytrynowa*, w Indjach wsch. i Arabji, gdzie jest szacowną paszą dla wielbłądów. Jako *siano wielbłądzie* używa się w medycynie, jako środek pobudzający. Przez destylację otrzymuje się z niej wonny olejek.

Andros lub **Andro,** grecka wyspa z gromady Cyklad, najbardziej wysunięta ku północy, oddzielona kanałem Doro od Eubei, 405 klm. kw. i 22,562 m., obfituje w płody południowe i jedwab. Gł. miasto Andros na wschodnim brzegu wyspy, 2,000 m., w małym porcie wyborne stanowisko dla okrętów; przędzalnie jedwabiu i fabryki kobierców. Por. Hopf „Geschichte der Insel **A.** und ihrer Beherrscher von 1207 bis 1566“ (Wiedeń, 1855).

Andros, należąca do Anglji wyspa w grupie Bahamskich w Indjach zachodnich, nizka i błotnista, pokryta lasami mahoniowemi, obejmuje 5,286 klm. kw. (96 m. kw.) i liczy 1,400 mieszk., zajmujących się rybołówstwem.

Androsace, *Andruszek*, *Nieradka*, rodzaj roślin z rodziny pierwiosnkowatych, obejmujący około 40 gatunków; są to zioła drobne, o liściach ułożonych w rozety; korony kwiatów tacowate lub lejkowate, zebrane w wierzchnotki lub baldaszki na końcu długiej szypułki. **A.** *helvetica*, **A.** *villosa*, należą do roślin alpejskich i używają się do ozdabiania sztucznych skał. U nas przytrafia się tylko **A.** *septentrionalis*.

Androsaemum, *Pochybek*, rodzaj roślin, oddzielony od rodzaju *Hypericum* (ob.).

Androssow Bazyli Piotrowicz, statystyk rosyjski, * 1803, † 1841, profesor szkoły rolniczej moskiewskiej. Nap. „Statystykę gospodarską Rosji“ (1827) i inne.

Androti albo **Androzi** Fulvio, Jezuita włoski, * 1523, † 1575 w Ferrarze. Wydał kilka dzieł treści teologicznej; niektóre z nich były tłómaczone na język polski, a mianowicie „Ścieżka pobożnego chrześcijanina“ przez Stan. Grochowskiego (Kraków, 1608) i „Rozmyślanie o drogiej męce Pana naszego Jezusa Chrystusa“ przez ks. Szymona Wysockiego (Kraków, 1611).

Androuet du Cerceau Jakób, * 1530, † 1600, budowniczy króla francuskiego, Henryka III-go. Głównemi jego dziełami są: Galerja Luwru i Pont Neuf, rozpoczęty 1578, którego jednak nie ukończył, zmuszony jako hugonot opuścić Francję. Jest on autorem kilku dzieł o budownictwie.

Andruszewioz Jan, biskup kijowski, od 1545; w roku 1555 przeniesiony na biskupstwo łuckie i brzeskie, † 1579.

Andruszkiewicz Bogdan, rotmistrz królewski, był jednym z panów litewskich, którzy podczas wojny z Krzyżakami w bitwie pod Chojnicami 1454, nie odbiegł króla Kazimierza.—Dom Andruszkiewiczów, żyjący na Litwie i Żmujdzi, używał herbu Mogiła.

Andruszów albo **Andruszowa,** wieś w dawnem województwie Mścisławskiem, dziś guberuji Smoleńskiej, przy ujściu Horodni (Horodeńki) do Wiekry, pamiętna zawieszeniem broni na lat 13½, pomiędzy Polską a Rosją, zawartem 30 stycznia 1667 r., mocą którego Smoleńsk, Siewierz, Starodub, Czernihów i inne miasta za Dnieprem pozostały przy Rosji, Siecz Zaporoska obu państwom podlegać miała, a Kijów do r. 1669 miał zostawać w ręku Rosji. Rozejm ten przedłużono 17 sierpnia 1678 r. na następne lat 13.

Andryane Aleksander, * 1797 we Francji, † 1863 tamże. Za pierwszego cesarstwa służył wojskowo, ale skutkiem wypadków 1814 i 15 r. porzucił karjerę militarną. Bogaty, ale nie wykształcony, udał się dla uzupełnienia swej edukacji do Genewy (1822). Tu zawiązał stosunki z tajnem stowarzyszeniem Karbonarów i wysłany został w tajnej misji do Medjolanu, gdzie aresztowany przez policję austrjacką, zachował się z całą godnością, nikogo nie kompromitując. Skazany na śmierć i ułaskawiony, przepędził 9 lat najcięższego więzienia w kazamatach spielberskich, gdzie zabrał bliższą znajomość z Silviem Pellico (ob.). Uwolniony 1832 r. wrócił do swych dóbr we Francji. Podczas rewolucji lutowej (1848), opatrzony rozległą władzą, przyczynił się wiele do utrzymania porządku w Paryżu. Podczas wojny włoskiej 1859, pełnił obowiązki generalnego komisarza armji francuskiej. Po powrocie ze Spielbergu, ogłosił „Mémoires d'un prisonnier d'Etat“ (1837—38, 4 ed. 1862).

Andrychiewicz Władysław, współczesny prawnik polski, * 1848 w Warszawie, gdzie ukończył gimnazjum i wydział prawny w Szkole Głównej w r. 1869. W r. 1878 mianowany został sędzią sądu handlowego w Warszawie, w 1889 powołany został do wykładu prawa handlowego w warszawskiej szkole handlowej. Ogłosił: „O karze zesłania“ (w „Przeglądzie sądowym“ r. 1871), „Firma“ i „Księgi jawności handlowej.“ Był redaktorem „Bibljoteki umiejętności prawnych“ i współpracownikiem „Encyklopedji handlowej.“ W r. 1893 opuścił sądownictwo i objął dyrektorstwo Towarzystwa ubezpieczeń „Przezorność.“

Andrychiewicz Zygmunt, malarz, * r. 1861 w Płońsku, studjował malarstwo w Krakowie i Paryżu (1887); wykonał: „Podpatrzona“ (1886), „Widok z okolic Paryża“ (1887), „Jesień“ studjum, oraz wiele portretów.

Andrychów (Jędrzechów), m. w Galicji, w pow. Wadowickim, w pięknem położeniu nad rz. Wieprzówką; 3,500 m., niegdyś słynęło wyrobami drelicharskimi, któremi obszerny za granicą prowadziło handel. Por. „Rozprawy c.-k. Galicyjsk. Towarzystwa gospodarczego.“ T. II, str. 36.

Andrykuły, ob. Androny.

Andrysowic Łazarz, ob. Łazarz.

Andrysowicz, pseud. Józefa Łukaszewicza.

Andrzej, apostoł i święty, brat Piotra, rodem z Betsaidy, uczeń Jana Chrzciciela, od którego przeszedł potem do Chrystusa. Opowiadał Ewangelję w Scytji, Azji Mniejszej, Tracji i Grecji. Poniósł śmierć męczeńską w Patras, w Achai, 62 czy też 70 r., ukrzyżowany na poprzecznym krzyżu w kształcie ×, skąd tego rodzaju krzyż zowią powszechnie krzyżem św. Andrzeja. Pomiędzy apokryfami pierwotnego kościoła znajdowały się także „*Acta Andreae*,“ których szczególnie używała sekta Enkratystów i które miały być dziełem gnostyka Leuciusa Charinusa. Por. „Acta apostolorum apocrypha“ (1851). Noc z 29 na 30 listopada zowie się *nocą św. Andrzeja* i od niepamiętnych czasów ludy wszelkich krajów spełniają w niej rozmaite obrządki zabobonne. Św. Andrzej jest patronem Rosji i Szkocji i w obu tych krajach istnieje order na jego cześć. Por. Lipsius „Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden“ (t. 1, 1883).

Andrzej, piąty biskup kruszwicki, obrany w r. 1051, * 1081.

Andrzej, herbu Gryff, biskup płocki od 1238 do 1249.

Andrzej, herbu Ciołek, biskup płocki od 1254 do 1260. Bronił silnie karności i praw kościelnych.

Andrzej, herbu Zaremba, biskup poznański, 58-my z kolei, od 1299—1311. Za ucisk dóbr duchownych nałożył klątwę na Władysława Łokietka, skutkiem czego Władysław ustąpił, a Wacław, król czeski, był obrany królem polskim. Gorliwy około oświaty, pozwolił mieszczanom poznańskim założyć szkołę przy kościele Marji Magdaleny, 1300 r.

Andrzej Wasiło, herbu Jastrzębiec, pierwszy biskup rz. kat. wileński za Jagiełły, początkowo zaś biskup cereteński (serecki) na Wołoszczyznie. W r. 1376, zasiadał na synodzie prowincjonalnym w Uniejowie i używany był do rozmaitych spraw dyplomatycznych tak w Polsce jako i w Węgrzech. Po wstąpieniu na tron Władysława Jagiełły, do którego wyniesienia wiele się przyczynił, mianowany biskupem wileńskim 1387. Pod koniec życia jeździł 1398 w orszaku Witolda i książąt litewskich, na wyspę Salin do układów z wielkim mistrzem krzyżackim o pokój. W Wilnie zbudował kaplicę swego patrona ś. Andrzeja, w której postanowił osobnego altarystę. Podług Bartoszewicza † 1399, zaś podług Kraszewskiego (Wilno, t. II, str. 497) w 1398 r. już nie żył.

Andrzej, biskup kamieniecki, czwarty z kolei od 1411—13.

Andrzej, piąty biskup kijowski od 1426—34.

Andrzej ze Spławki (Spławski), herbu Leliwa, pierwszy biskup łucki, † około 1436.

Andrzej, herbu Szeliga, ósmy biskup wileński, od 1481—91.

Andrzej, ośmnasty biskup praski (1214—1224), najwyższy kanclerz król. Jego staraniem wprowadzone zostało do Czech bezżeństwo księży; on także pierwszy starał się o wyłączenie księży z pod sądownictwa ustaw cywilnych wraz z ich poddanymi, zaprzeczał obowiązku płacenia podatków z majątków kościelnych oraz pobór dziesięciny rozciągnął do całego kraju. Wszystkie te żądania i usiłowania spowodowały, że w r. 1216 musiał opuścić kraj, za co rzucił klątwę i zawiesił wszystkie czynności kościelne, znaczna jednak część księży nie usłuchała tego interdyktu, a w końcu i arcybiskup moguncki zniósł go (1207 roku). Sprawa, wytoczona przed papieża Honorjusza, znalazła w królu Otokarze I silnego obrońcę przeciwko **A.** i trwała aż do r. 1222, zakończona wzajemnemi ustępstwami. **A.** powrócił do Czech, lecz widząc ogólne na siebie oburzenie, z obawy o swoją osobę wyjechał do Rzymu, gdzie † 1224 r.

Andrzej, arcybiskup kraiński, występował w Rzymie jako reformator i za to, uwięziony przez papieża Sykstusa IV, 1482. Uwolniony, na wstawienie się cesarza niemieckiego, starał się zgromadzić w Bazylei synod, dla poprawienia nauki i zarządu kościoła rzymsko-katolickiego, i w tym celu wyprawił do wszystkich dworów chrześcijańskich pismo, potępiające rozmaite nadużycia w Rzymie. Wyklęty wraz z miastem Bazyleą i stawiony przed sąd, został uwięziony w Bazylei i tam zaduszony. Czyt. Burckharda „Andreas Erzbischof v. Krain“ i t. d. (Bazylea, 1852).

Andrzej z Konstantynopola, legat papieski do Władysława Jagiełły, znajdował się na zjeździe łuckim 1429 i namawiał Polskę do wojny z heretykami.

Andrzej, lub **Wigunt** albo **Wingolt,** syn Olgierda i Marji, księżniczki witebskiej, starszy przyrodni brat Jagiełły. Przyjął wiarę grecką w Pskowie, podobno około 1342; panował w Połocku, prowadził wojnę z Pskowem, później przeniósł się na służbę do Dymitra Iwanowicza, w. ks. moskiewskiego, który go używał w wojnie przeciwko Litwie. Następnie, sprzykrzywszy sobie żywot tułaczy, znosił się z Krzyżakami Inflanckimi, prosząc ich o pomoc do odzyskania Połocka, i w tym celu zapisał im księstwo połockie, które

po zdobyciu miał trzymać prawem lennem od Krzyżaków. Dostawszy się do niewoli w tej wyprawie 1387, więziony był **A.** przez Jagiełłę 3 lata w chęcińskim zamku, wreszcie wypuszczony na wolność, przebywał czas jakiś w Polsce, a zginął w wyprawie przeciw Tatarom nad Worsklą 1399.

Andrzej I, król węgierski, z linji bocznej Arpadów, syn Ładysława, brata Giejzy, r. 1032 wygnany z kraju przez Stefana I schronił się z bratem Lewentem na Ruś, gdzie przebył aż do wybuchnięcia powstania przeciwko królowi Piotrowi 1046 r. Przy pomocy wojska rosyjskiego wkroczył do Węgier i ogłoszony został królem. Powstrzymał prześladowania chrześcijan; wojował przeciwko Henrykowi III, który usiłował przywrócić na tron Piotra. W r. 1053 zawarł przymierze z Niemcami, potwierdziwszy im posiadanie ziemi aż do Litawy w zamian za zrzeczenie się przez Henryka zwierzchnictwa nad Węgrami. W r. 1056 wojował z Chorwatami. Gdy chiał oddać tron synowi swemu Salomonowi z pominięciem brata, Beli, Bolesław Śmiały wysłał do Węgier wojska (1060 r.) celem osadzenia Beli na tronie. **A.** poległ, w jednej ze stoczonych gdzieś nad Cisą bitew.— **Andrzej II,** król węgierski, syn Beli III, powstawał kilkakrotnie przeciwko starszemu swemu bratu Emerykowi, od którego otrzymał Chorwację i Dalmację, mimo to Emeryk przy śmierci (1204 r.), mianował go opiekunem swego syna. Wypędziwszy swego synowca, Ładysława, do Austrji, po jego śmierci (1205 r.), sam wstąpił na tron. Jego krzyżowa wyprawa r. 1217, oraz marnotrawstwo, i niedbalstwo, zrządziło wiele szkody krajowi; z powodu tego, syn jego Bela stanął na czele niższej szlachty i wymógł na ojcu (1221 r.) niektóre reformy, ujęte w tak zwaną Bulę Złotą, stanowiącą prawa zasadnicze Węgier. Wprowadził 1224 r. syna swojego, Kolomana, na tron Halicki; na zasadzie tego faktu Austrja, jako dziedziczka praw królów węgierskich, zakładała tytuł i pretensje swoje do Galicyi, podczas pierwszego rozbioru Polski 1772, † 1235. — **Andrzej III,** Wenecjanin (1290—1301), syn Stefana Pogrobowca, wstąpił na tron po zamordowaniu Ładysława IV, z trudnością zdołał się utrzymać przy władzy, przemógłszy uroszczenia Rudolfa I i papieża Mikołaja IV; † 1301, jako ostatni z rodziny Arpadów.—**Andrzej**, syn króla węgierskiego Karola II, * 1327 r. dzieckiem wywieziony do Neapolu, gdzie w siódmym roku życia, zaślubiony z księżniczką Joanną, swoją ciotką, w roku 1343, został z jej wiadomością uduszony 1345 r. Por. Horvath „Geschichte der Ungarn“ (1851).

Andrzej Jurjewicz Bogolubski, wielki książę suzdalski, * około 1110, syn Jerzego Włodzimierzowicza Dołgorukiego, począwszy od 1157, dokonał wszelkich starań do zaprowadzenia jednowładztwa i zniesienia księstw udzielnych. Objąwszy po ojcu 1158 r., księstwo suzdalskie, zaczął się mianować w. księciem włodzimierskim, a po 5 latach władał już Moskwą, Dmitrowem, Suzdalem, Włodzimierzem, Rostowem i Bogulubowem, przez niego samego założonem. Nareszcie 1169 na czele ogromnego wojska 11 sprzymierzonych książąt zdobył Kijów i oddał go swemu bratu, księciu łuckiemu Hlebowi. Zamordowany 1174 r. w Bogolubowie, przez sprzysiężonych bojarów, niezadowolonych z jego surowości. Czyt. M. Pogodina „Kniaź Andr. Jur. Bogolubski“ (M. 1850).

Andrzej Iwanowicz, książę sierpuchowski, trzeci syn w. ks. Jana Daniłowicza Kality, * 1327, † 1353 w Nowogrodzie. Zostawił po sobie testament na papierze, który wtedy zaledwie co zaczął być znany w Rosji. Jego syn Włodzimierz, urodzony z Marji, córki ks. lit. Kiejstuta, miał udział w wojennych wyprawach Dymitra Dońskiego.

Andrzej Dymitrowicz, trzeci syn Dymitra Dońskiego, * 1382, książę na Możajsku, Werei, Miedyniu, Kałudze i Biełoziersku. W latach 1409 i 1426 walczył przeciwko Mongołom. † w Moskwie 1432.

Andrzej Wszewołodowicz, książę drucki, posyłany był 1422, przez Witolda w. ks. litewskiego z innymi wojewodami na pomoc Betsabule, hanowi kapczackiemu.

Andrzej Mirosławicz, wielki ks. chlumski. Ob. Hercegowina.

Andrzej a Spiritu Sancto, Trynitarz, napisał ważne dla dziejów kościoła polskiego: „Casus conscientiae pro Regno Poloniae ex declarationibus Pontificum collecti,“ (Warsz. 1776), oraz „De bello in Europa.“

Andrzej Lubelczyk z Bochni, kanonik Lwowski, wydał 1540 w Krakowie polemikę z różnowiercami: „Tumultuaria rensponsio in libellum Philippi Melanchtonis nuperrime de Ecclesiae auctoritate et veterum scriptis impie editum.“

Andrzej z Jaszowic, teolog akademji krakowskiej, proboszcz, w Nowem Mieście Korczynie, około połowy XV w., kapelan królowej Zofji, czwartej żony Władysława Jagiełły. Przełożył na jej żądanie Biblję Starego i Nowego Testamentu na język polski. Rękopis istnieje w Szarosz-Pataku na Węgrzech, stąd nazwa: „Biblji Szaroszpatackiej.“ Wydał go Małecki 1871 p. t. „Biblja królowej Zofji.“

Andrzej z Kokorzyna, profesor i rektor akademji krakowskiej, uczony teolog i dziejopis. Dysputował 1431 z husytami czeskimi i napisał: „Tractatus super officio missae contra novos Bohemorum errores etc.“ (Krak. 1425); „Determinationes contra articulum de Communione sub utraque specie“ (rękopis w bibljotece Watykańskiej), oraz „Historia ecclesiastica sui temporis,“ (rękopis był niegdyś w bibljotece Jagiellońskiej).

Andrzej z Łabiszyna, doktor teologji i prawa kanonicznego, napisał około 1480 r. mowę o uczonych mężach i losach akademji krakowskiej. Wykładał tamże fizykę Arystotelesa i logikę tegoż. Zaprowadził tak zwane Liber diligentiarum (lekcje i dysputy akademickie), której część (od 1487—1563) wydał Wisłocki (1886).

Andrzej z Poznania, zwany Grzymała, żył w XV w. Akademja krakowska posiada jego rękopis: „Canones resolutarum tabularum."

Andrzej ze Słupia Słopuchowski, poeta polski z drugiej połowy XV w., Benedyktyn, pięć jego hymnów w języku polskim zamieścił A. W. Maciejowski w swojem „Piśmiennictwie Polskiem."

Andrzej, Ratyzbończyk, zwany także Andrzejem Magistrem, † 1438; napisał kronikę powszechną, od narodzenia Chrystusa Pana do 1422 r. Oprócz tego zostawił: „Chronicon de ducibus Bavariae usque ad annum 1438."

Andrzej de Pallatio, ob. Pallatio.

Andrzej z Kobylina, ob. Glaber.

Andrzej z Rzeszowa, pseudonim Andrzeja Krygera.

Andrzeja Św. Order, order rosyjski, ustanowiony przez Piotra I w 1699 r., dawany wogóle za nadzwyczajne zasługi, a tylko wielkim książętom przy chrzcie. Ma jedną klasę, stanowią go: 1) krzyż niebieski na orle czarnym dwugłowym o 3-ch koronach, na krzyżu św. Andrzej, a po rogach S. A. P. R. (Sanctus Andreas Patronus Russiae). Na odwrotnej stronie wstęga z napisem: „za wiarę i wierność," 2) gwiazda srebrna w środku orzeł i św. Andrzej, naokoło w polu niebieskiem dewiza, u dołu dwie gałęzie lauru, 3) wstęga niebieska przez prawe ramię. Święto orderu 30 listopada.

Andrzeja Św. Order szkocki, ustanowiony 819 przez króla szkockiego Achajusa dla zakonu rycerskiego tej nazwy, na pamiątkę ukazania się temu królowi po bitwie, św. Andrzeja na białym krzyżu. Za Jakóba IV i Anny 1534 nosił nazwę orderu ostu (ordo cardui). Wznowiony 1703 przez królową Annę. Dewiza „Nemo me impune lacessit," forma medaljon owalny.

Andrzeja Św. Krzyż, krzyż w kształcie X, często używany w heraldyce francuskiej i angielskiej.

Andrzeja Św. Order wojskowy, ustanowiony w r. 1608 przez Wincentego Gonzagę, ks. Mantui.

Andrzejkowiczówna Butowt Helena, współczesna malarka polska, * 1852, sztukę studjowała w Monachium (1873—1877). Z obrazów jej znane są: „Kochanowski przy zwłokach Urszulki," „Kardynał Medyceusz, oglądający wykopaliska etruskie," „Branka tatarska" „Król Łokietek, ukrywający się w grocie Ojcowskiej" (1881); „Chrystus, uzdrawiający ociemniałego" (1882); „Jadwiga, spełniająca uczynki miłoserne" (1885).

Andrzejowczyk Maciej, drukarz krakowski, wydawał od r. 1615 książki w drukarni Łazarzowej, a od 1618—1640 we własnej. Po jego śmierci, drukarnia utrzymywała się jeszcze lat kilkanaście. Por. Bandtkie: „Historja Drukarń krakowskich."

Andrzejowski Karol, Benedyktyn, spowiednik panien tegoż zakonu przy kościele ś. Katarzyny w Wilnie, wydał dzieła: „Kalendarz benedyktyński na każdy dzień całego roku etc." (2 t., Wilno, 1768); „Uwagi na regułę S. S. Ojca naszego Benedykta, etc." (tamże, 1765), oraz „Zwierciadło dla ustanowienia dobrych obyczajów, etc." (tamże, 1762).

Andrzejowski Antoni, znakomity botanik polski, * 1785 r. na Wołyniu, † 1868. Zmuszony, po wczesnej śmierci ojca, opuścić szkoły w Międzyrzecu Koreckim, uczył się jakiś czas, kosztem hr. Chodkiewicza, rysunków w Wilnie, uczęszczając współcześnie na wykłady historji naturalnej w uniwersytecie; następnie, po kilkoletnim pobycie na dworze Chodkiewiczów, udał się o własnych siłach do Krzemieńca w r. 1806, gdzie ukończył szkoły. Mianowany adjunktem zoologji i botaniki w liceum wołyńskiem, w licznych ekskursjach obeznał się dobrze z florą Wołynia, Podola i Ukrainy, głównie zaś zajął się badaniem roślin krzyżowych, gdzie wiele rodzajów zdeterminował. Od r. 1833 był adjunktem uniwersytetu kijowskiego, od r. 1839 prof. w nieżyńskiem liceum księcia Bezborodki, dosłużył się emerytury w roku 1856; osiadłszy następnie w Stawiszczach, pow. Taraszczańskim, założył tam z pomocą hr. A. Branickiego ogród botaniczny dla roślin krajowych ukraińskich. Z dzieł jego ważniejsze: „Nauka wyrazów botanicznych i t. d." (Krzemieniec, 1825); „Rys botaniczny krain między Bohem a Dniestrem i t. d." (Wilno, 1823); „Czackia, genre determiné" (Krzemieniec, 1818); wiele rozpraw naukowych zamieszczał w języku francuskim w rocznikach towarzystwa naturalistów w Moskwie. Po śmierci zaś jego wyszła: „Flora Ukrainy i t. d." (Warszawa, 1869). Oddawał się też i pracom literackim pod nazwą starego Detiuka: „Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu" (4 t., Wilno, 1851—62); serja druga tych „Ramot" (Kraków, 1862) obejmuje w t. I: „Synowie Władysława Hermana," w tomie II: „Dobiesław."

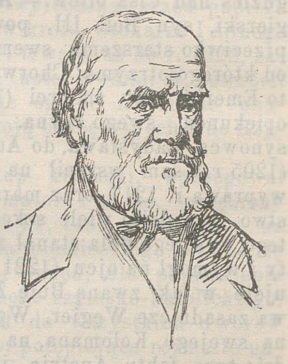

Andrzejowski Antoni.

Kilka prac pozostało w rękopisie. Por. Tygod. Ilustr. № 77, r. 1869.

Andrzejowskia *(Andreowskia)*, rodzaj roślin *krzyżowych*, utworzony przez de Candolle'a na cześć botanika polskiego Andrzejowskiego w Krzemieńcu, zawiera 3 gatunki syberyjskie, oddzielone z rodzaju *Rukiew (Sisymbrium)*.

Andrzejów, dawniej miasto powstałe ze wsi 1528, dziś osada nad rz. Broczkiem, gub. Łomżyńskiej, powiat Ostrowski, 7 mil od Ostrołęki, 1,200 m. Szlachta, osiedlona w tutejszej okolicy przez dawnych książąt mazowieckich, obowiązane było bronić kraju od napadów Jadźwingów. **A.** w gub. Kieleckiej, ob. Jędrzejów.

Andujar, m. w hiszpańskiej prowin. Jaen, nad rz. Gwadalkwiwir, 15,214 m. (1887), znaczne fabryki mydła, skór i naczyń glinianych do chłodzenia wody. W pobliżu, 20 czerwca 1808, generałowie francuscy, Dupont i Vedel poddali się Hiszpanom pod dowództwem Castanosa.

Andwari, w mitologji skandynawskiej karzeł, grający rolę w powieś. o Nibelungach. Loki schwytał go i zażądał od niego złota, które było potrzebne, by Asowie mogli się opłacić Hreidmarowi za zabójstwo jego syna. **A.** oddał złoto, z wyjątkiem zaczarowanego pierścienia, a gdy i ten zabrał mu Loki, karzeł przeklął cały skarb, który od tej pory przynosił posiadaczom nieszczęście. Mit ten w zmodyfikowanej formie zużytkował Wagner w swojej tetralogji: „Pierścień Nibelungów."

Andy, ob. Kordyljery.

Andyjskie góry, północno-wschodnia odnoga gór Kaukaskich, na granicy Górnej Czeczni i Dagestanu w obwodzie Dagestańskim; szczyty pokryte wiecznym śniegiem, północne stoki lesiste, południowe zaś obnażone i kamieniste. Andyjski okrąg, w obwodzie Dagestańskim, obejmuje 2,922 w. kw. i liczy 49,661 m. (1890).

Anegdota, tak nazywali starożytni wszystko, co pismem ogłoszone nie było; w takiem znaczeniu Prokopjusz z Cezarei, historyk VI w., pracę swą: „Dzieje tajemnicze" (z czasów Justynjana) zatytułował nazwą: „Anecdota." Od wynalezienia druku, oznacza się tym wyrazem pisma starożytne, lub ich fragmenta, po raz pierwszy wydane; np. „Anecdota graeca," wydane przez Boissonnade'a. **A.** znaczy także krótkie opowiadanie interesującego zdarzenia, brane z tradycji ustnej, np. anegdoty historyczne, z życia wielkich mężów, z wojen i t. p., o treści, która zajmuje przez dowcipne, często nieprzewidziane rozwiązanie. Zbiory **A.** „Noctes Atticae" Geljusza, „Motte facezie" Arlota (1600), „Moyen de parvenir" przypisywane Rabelemu: „Anecdotes de la cour de Louis Philippe," Paolego: „Scherz mit der Wahrheit" i wiele innych, z polskich: „Fraszki" Kochanowskiego, „Facecje polskie żartowne a trefne powieści biesiadne" (1650).

Anel Dominik, chirurg francuski, * w Tuluzie 1679, † 1725. Wynalazł nową metodę leczenia fistuły łzowej, którą wydoskonalił Hunter. Wprowadził też kilka innych nowych metod operacyjnych.

Anelektrotonus, ob. Elektrotonus.

Anelektryczne ciała, ciała, które przez tarcie nie dają się naelektryzować, jak metale. Innemi słowy, są to przewodniki elektryczności, i gdy są odosobnione, można je naelektryzować. Ob. Elektryczność.

Anelli Angelo, poeta włoski, * w Desanzano 1761, † 1820; 1793 sekretarz generała Augerau, a 1797 komisarz przy zarządzie departamentu Monaco. Zniechęcony uciskiem Francuzów, porzucił urzędowanie i poświęcił się naukom; od 1802 profesor wymowy i historji w Brescia, a od 1809 w szkole prawa w Medjolanie. Ważniejsze jego dzieła są: „Odae et elegiae" (Werona, 1780); „L'Argene, novella morale in ottava rima" (Wenecja, 1793) i „Le Cronache di Pindo" (Medjol., 1811), dowcipna charakterystyka dawniejszych i nowszych, a szczególnie włoskich pisarzów.

Anelli Luigi, ksiądz i historyk włoski, * 1813, był profesorem filozoji w liceum w Lodi, a podczas powstania w Lombardji w r. 1848 członkiem rządu tymczasowego. Napisał: „Storia d'Italia dal 1815 al 1867" (6 tomów); „Storia della Chiesa," dzieło zabronione przez cenzurę kościelną.

Anemja, ob. Bezkrwistość.

Anemochord, instrument muzyczny, klawiszowy, o 5 pełnych oktawach, wynaleziony 1789 w Paryżu przez Jana Schnell'a. Wewnątrz znajdują się rurki mosiężne, połączone z dwoma miechami, z których wiatr, wychodząc przez naciśnięcie klawiszów, uderza o struny i wywołuje tony. Pomysł ten podjął następnie Henryk Hertz, który podobny przyrząd zbudował pod nazwą *fortepianu Eola (piano éolien)*.

Aneomograf, ob. Anemometr.

Anemologja, nauka o wiatrach.

Anomometr (z grec. *wiatromierz)*, przyrząd do mierzenia siły wiatru. Ocena siły wiatru polegać może bądź na oznaczeniu jego prędkości, bądź też wywieranego przezeń ciśnienia; stąd też rozróżniamy dwie kategorye **A.**-ów. Do mierzenia ciśnienia wiatru dogodny jest **A.** Wilda (fig. 1), złożony z chorągiewki, ponad którą zawieszona jest płyta blaszana, obracająca się wraz z tą chorągiewką, a zatem ustawiająca się zawsze do kierunku wiatru prostopadle; kąt, o jaki się płyta pod naciskiem wiatru odchyla, odczytuje się na łuku podzielonym, a stąd siłę wiatru ocenić można. W **A.**-e Bouguera płyta podobna połączona jest ze sprężyną; wiatr więc, naciskając płytę, ugniata sprężynę. **A.** Linda składa się z rury zgiętej w kształt głoski **U**, której jedno ramię ma przedłużenie poziome; wiatr, cisnąc na ciecz w rurze poziomej, podnosi jej słup w rurze zgiętej, a podniesienie to daje miarę ciśnienia wiatru.—Wskazania dokładniejsze

dają **A.** drugiej kategorji, oznaczające szybkość wiatru. Są to w ogólności młynki, obracające się pod naciskiem wiatru, z których najkorzystniejszą konstrukcję posiada **A.** Robinsona (fig. 2). Krzyż, osadzony na osi pionowej, dźwiga na swych ramionach cztery wydrążone półkule z blachy miedzianej lub mosiężnej, które otworami zwrócone są w jedną stronę. Podczas wiatru krzyż przechodzi w ruch, a dla zaznaczenia liczby obrotów, dokonanych w ciągu oznaczonego czasu,

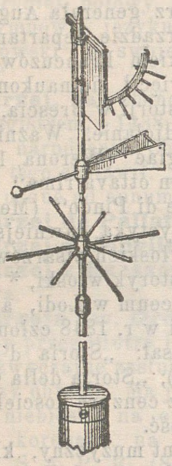

Fig. 1. Anemometr Wilda.

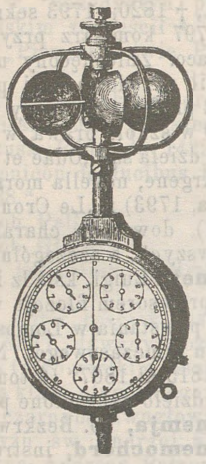

Fig. 2. Anemometr Robinsona.

przyrząd połączony jest z urządzeniem zegarowem, t. j. z szeregiem zahaczających się wzajemnie kółek zębatych, opatrzonych skazówkami. Często **A.** urządzone są tak, że same zapisują automatycznie kierunek wiatru i ilość obrotów dokonanych; przyrządy tego rodzaju nazywają się *aneomografami* (ob. Samopiszące przyrządy). **A.** nazywają się także przyrządy do mierzenia szybkości przepływu gazów przez rury kominowe.

Anemone, *wietrznica* albo *zawilec*, rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, rośnie w całym pasie umiarkowanym. Cechy jego są: okrywa trzylistkowa, od kwiatu nieco oddalona, okrycie kwiatowe 5—15 listkowe, do płatków korony podobne. Owoce, torebki jednoziarnowe. Gatunki liczne, z których kilka rośnie u nas. **A.** *nemorosa*, *niestrętek*, z kwiatami białemi, kwitnie wcześnie na wiosnę. Młode liście i kwiaty zawierają lotną *amoninę* $C_{15}H_{12}O_6$, która ma smak palący i używana

Anemone.

jest w chorobach płucnych. **A.** *ranunculoides*, z kwiatami żółtemi, ma własności podobne. **A.** *sylvestris*, od poprzednich u nas rzadsza, ma kwiaty białe. Niektóre gatunki są roślinami ozdobnemi, zwłaszcza **A.** *hortensis*, która przez uprawę wydała około 300 odmian, **A.** *coronariu.* **A.** *narcissiflora.*

Anemonina, ob. Anemone.

Anemony morskie, ob. Aktynje.

Anemophilae, rośliny, w których przenoszenie pyłku na znamię słupka dokonywa się za pośrednictwem wiatru (ob. Kwiat, Pyłek).

Anemos, pseudonim J. Wichrowskiego.

Anemoskop, t. j. *wiatroskaz*, wszelkie narzędzie służące do oznaczenia kierunku wiatru, zatem chorągiewka na dachu, którą można połączyć ze wskazówką, umieszczoną w pokoju na suficie.

Anemoskopja, u starożytnych sztuka odgadywania przyszłości z kierunku wiatru.

Anencefalja *(anenkephalia)*, wrodzony brak mózgowia, lub też słaby jego rozwój; połączony jest zawsze z wadliwem ukształtowaniem czaszki (acefalja, hemicefalja). Potwory takie nie są do życia zdolne.

Anepigrafy (z grec.), pisma lub dzieła sztuki niemające tytułu.

Anerio Feliks, * 1560 w Rzymie, † około 1630 r., kompozytor muzyczny, nastąpił po Palestrinie 1594, jako kompozytor kaplicy papieskiej, jeden z największych mistrzów szkoły rzymskiej. Pozostała po nim znaczna liczba dzieł muzycznych kościelnych; jego „Stabat Mater“ i „Adoramus te“ uchodziły długo za dzieła Palestriny. Wydania: Proske w „Musica divina“ i w „Selectus novus missarum.“

Anerio Jan Franciszek, brat poprzedniego, znakomity kompozytor dzieł muzycznych kościelnych, * około 1567 w Rzymie. Był mistrzem kapeli nadwornej króla polskiego Zygmunta III, potem przy katedrze w Weronie, a następnie przy rozmaitych kościołach w Rzymie do 1603. Zostawił po sobie 20 dzieł muzycznych, treści religijnej, przeważnie motety, jak „Vari motetti“ (1616), nadto „Salva armonica“ i inne.

Anerobje, ob. Aërobia.

Aneroid, ob. Barometr.

Anerytropsja, przypadek achromatopsji (ob.), gdy oko nie rozróżnia barwy czerwonej.

Anestezja, paraliż czucia, nieczułość danego miejsca skóry na ucisk, gorąco i t. d., może być zupełną albo niezupełną. Trojaka może być przyczyna tego objawu chorobowego: 1) zniszczenie odpowiednich nerwów przez zapalenie ich, guzy, ucisk i t. p.; 2) choroby rdzenia kręgowego, przez który włókna nerwowe do mózgu przechodzą i którędy po nerwach przeprowadzanem jest wrażenie od bodźców zewnętrznych do mózgu; 3) wreszcie choroby samego mózgu. Stąd patologja rozróżnia znieczulenie obwodowe (na przebiegu nerwów)

i ośrodkowe (w rdzeniu lub mózgu). Czasami z **A.**-ą łączy się bezwład, czyli utrata ruchu w odpowiedniej części ciała. Brak odczuwania bólu przy zachowaniu czucia wogóle nosi nazwę *analgezji*. Stosownie do siedliska choroby, **A.** zajmuje większą albo mniejszą przestrzeń skóry. Leczenie stosuje się zawsze do podstawowego cierpienia; jeżeli po jego ustąpieniu czucie nie wraca, można miejscowo drażnić skórę rozmaitemi środkami aromatycznemi, elektrycznością i t. d.—**A.** oznacza jeszcze ogólne znieczulenie (ob.) pod wpływem odpowiednich środków, jak eteru, chloroformu.

Anet, miasto w departamencie francuskim Eure et Loire, 1,500 m. Znajduje się tu wspaniały zamek, arcydzieło sztuki francuskiej, z epoki odrodzenia, wystawiony z rozkazu Henryka II, 1552, dla Djany de Poitiers, przez sławnych budowniczych, Philiberta i Jana de Lorme; zburzony 1795 podczas rewolucji, został w części odnowiony.

Anethou, Pic d' **A.,** najwyższy wierzchołek w górach Pirenejskich z grupy Maladetty, na granicy Francji i Hiszpanji, mający wysokości 3,404 metry.

Anethum (bot.), ob. Koper.

Aneurin, bard cymbryjski w Walji, który jakoby dowodził Celtami, przeciwko Anglosasom w bitwie pod Cattraeth i wypadki tej walki opisał w poemacie: „Gododin," † około 570 po Chr. Przekład francuski: Villemarqué „Poèmes des bardes bretons" (1860).

Aneuryzmat, ob. Tętniak.

Anfilada, szereg otworów, drzwi lub arkad, rozmieszczonych w jednym kierunku.

Anfossi Paskal, kompozytor włoski, * 1797 w Rzymie, uczeń Sacchiniego i Picciniego. Przebywał najwięcej w Paryżu, potem przez krótki czas był dyrektorem opery włoskiej w Londynie. Jego „Avaro" „Isabella e Rodrigo," tudzież „I viaggiatori felici," „La finta giardiniera" i „Il gelosocimento" (dwie ostatnie grane po polsku w Warszawie, 1787 i 1790), należą do najlepszych oper komicznych. Układał także muzykę kościelną, do tekstów Metastasia.

Anganguco, miasto górnicze w Meksyku, wzniesione na 2,805 m. nad poziom morza; leży w południowo-zachodniej stronie od miasta Meksyku, bogate kopalnie złota i zakłady hutnicze; liczy 10,000 miesz. (1890).

Angara, rzeka syberyjska, wypływa z kraju Zabajkalskiego, wpływa do jeziora Bajkalskiego w krańcu jego płn.-wschodnim i opuszcza je, blizko krańca płd.-zach.; jako **A. dolna** przepływa obok Irkucka, zwraca się na zachód i niedaleko m. Jenisejska wpada do rz. Jeniseja; długa 2,080 klm., sz. od 1 do 3 klm. Posiada prąd bardzo bystry i z tego powodu pokrywa się lodem dopiero wtedy, gdy tworząca się na dnie kra wypłynie w dostatecznej ilości na powierzchnię i utworzy zatory; jednocześnie rzeka występuje z brzegów, zalewa niziny, co następuje zwykle w końcu grudnia przy 30° niżej zera. Z powodu licznych porohów żegluga na **A.** wielce utrudniona. Przyjmuje dopływy: Irkut (360 w. dł.), Kitaj (240 w. dł.), Biała (260 w.), Oka (800 w.), Ija (606 w.), Uda (400 w.), Kuda (170 w.), Ilim (380 w.).

Angarja v. **Angary,** wyraz podobno perski, znaczy powinność dostarczania podwód, wogóle powinności i ciężary (p. *Angarus);* później oznaczał posługi, usługi względem panującego, obowiązek przewożenia jego broni, sprzętów i sukien. W tem znaczeniu używany w prawie rzymskiem i kapitularzach Karola W. W Polsce dawanie podwód było jedną z dawnych powinności, i angarja znaczyła pierwiastkowo *podwodę*, idącą wielkim gościńcem, a *perangarja* podwodę w drodze pobocznej. Później wyraz ten oznaczał obowiązek przewożenia broni, sprzętów i koni panującego. W przywilejach od XIII do końca XV w. ciągłe są wzmianki o uwolnieniach od angarjów i perangarjów i z owej epoki pozostało imię angarji, nadawane wszelkiemu uciskowi. W uniwersałach poborowych za Zygmunta III, obowiązek wożenia listów przez bojarów nosi imię *angarji*, a Czacki pisze, że każdy ucisk chłopa nazywa się w języku prawniczym *angaryzacją*. Zamiast angarji, odbywanej w naturze, spotykamy z czasem opłatę pieniężną, nadto akta Metryki litewskiej zawierają też przywileje miast, zwolnionych od ciężaru dawania podwód. Powinność ta wszakże, nakładana na ludność, coraz bardziej zmniejszała się, a z ustanowieniem poczt stała się ciężarem państwa. W Polsce więzienie prywatne na przechowywanie poddanych i dłużników zwano też angarją (Czacki: O lit. i pol. prawach, wyd. Turowskiego, I, 71, Burzyński: Prawo polskie prywatne, I, 389).

Angarskie solanki (Usole), położone na dwóch wyspach, odległych od Irkucka o 68 w.; dają do 150,000 pudów soli.

Angarus, w starożytnej Persji posłaniec konny, używany od czasów Darjusza do rozwożenia po całym kraju korespondencji królewskiej z satrapami. Posłańcy ci mieli prawo dla pośpiechu w podróży swojej zabierać po drodze ludzi, konie i okręty. Z tego powstała później u Rzymian służebność zwana *jus angariae*, t. j. posługi, do których zobowiązani byli poddani swemu panującemu, a szczególnie obowiązek dostarczania podwód pańszczyźnianych, szarwarkowych.

Angryzacja, ob. Angarja.

Anagdistis (mitol.), ob. Agdistis.

Angeleri Franciszek, filozof włoski, * 1321, od r. 1845 prof. filozofji i teologji moralnej w Rovigo, a od 1853 prof. historji w liceum werońskiem. Napisał „La legge dubia non obliga" (Padwa, 1852); „Della liberta del pensiero" (Werona, 1864); „Religione e fede" (Werona, 1866); „Trattato di filosofia elementare" (1868) i in.

Angeli Jakób de Scarparia, filolog, * w drugiej połowie XIV wieku, uczeń sławnego Chryzolorasa, autor biografii Cycerona, p. t.: „Historica narratio de vita rebusque gestis M. T. Ciceronis“ (Berlin, 1553).

Angeli Pietro Degli, inaczej Angelio, humanista i poeta łaciński, * 1517, w Barga w Toskanii, stąd zwany Bargaeus, † 1596, w Pizie, dokąd wezwany był przez Kosmę I-go Medyceusza na prof. literatury, moralności i polityki. W 1554 bronił walecznie Pizy, na czele uczniów uniwersytetu przeciwko wojskom Sienny, dowodzonym przez Piotra Strozzi. Z pism jego ważniejsze jest „Cynegeticon,“ poemat o myśliwstwie i „Syrias,“ poemat, w którym traktuje ten sam przedmiot, co Tasso. Por. Vogel (1834).

Angeli Filipo Neapolitano, znakomity malarz bitew i pejzażysta. Na dworze Kosmy Medyceusza, zaprowadził nową manierę malowania krajobrazów. Obrazy jego są dzisiaj bardzo rzadkie. † 1640.

Angeli Henryk von, malarz historyczny, rodzajowy i portrecista, * 1840 r. w Odenburgu, kształcił się w Wiedniu i Düsseldorfie. 1862 roku osiadł w Wiedniu, 1870 oddał się zupełnie malarstwu portretowemu, 1876 roku został profesorem w Akademji wiedeńskiej. **A.** odznacza się świetnym kolorytem i żywą charakterystyką. Główniejsze dzieła: „Marja Stuart, podczas czytania wyroku“ (1857); „Ludwik XI i św. Franciszek a Paulo“ (1859); „Antonjusz i Kleopatra,“ „Joanna Gray,“ „Mściciel honoru“ (1869, najwięcej mający powodzenia). Portrety: Grillparzera (1864), Dumasa (1865), Moltkego (1884), cesarza Fryderyka (1885), wielu osób z rodzin panujących: austrjackiej, rosyjskiej i niemieckiej; królowej Wiktorji (1875,) oraz osób ze sfer arystokracji angielskiej, zapewniły mu wysokie w malarstwie współczesnem stanowisko. Por. Seubert „Allgemeines Künstlerlexikon“ (1882).

Angelica, ob. Dzięgiel.

Angelica salutatio (łacin.), Pozdrowienie Anielskie (Ave Maria).

Angelico Fra Giovanno, da Fiesole, malarz, ob. Fiesole.

Angelicy, mało znani heretycy z III wieku, mnożyli się we Frygji i Pisydji, wierzyli, że świat stworzony przez aniołów i z tego powodu oddawali im cześć, prawie bałwochwalczą. Synod laodycejski potępił ich około 362.

Angelika, dawny instrument muzyczny, rodzaj lutni o 17 strunach.

Angelini Tytus, rzeźbiarz włoski, * 1806—1878, dyrektor szkoły rysunkowej w Neapolu: „Posąg Ferdynanda II,“ „Religia“ (grupa), „Cztery postacie mitologiczne,“ „Amor łamiący łuk.“

Angelis, Mikołaj de, Rzymianin, sprowadzony do Polski w r. 1823, przez Ludwika hr. Paca, przyozdobił malowidłami pałac jego w Dowspudzie, gdzie wykonał także wiele obrazów treści historycznej. Następnie zajmował się przyozdobieniem pałacu Paca w Warszawie. W r. 1828 opuścił Polskę i wkrótce potem umarł w Rzymie.

Angeln, pierwotna ojczyzna Anglów czyli Anglosasów, zdobywców Anglji; dziś jeszcze zowie się tak część kraju w księstwie Szlezwickiem, między miastami Flensburgiem a Szlezwigiem, mająca 826 klm. kw. i 55,000 ludności.

Angelolatrja, cześć oddawana aniołom, której, jak również modłów do aniołów, zabronił synod laodycejski 363, koncylja zaś nicejskie (787) i trydenckie znowu dozwoliły. Por. *Angelicy.*

Angelologja, część dogmatyki, traktująca o aniołach.

Angelotus, Rzymianin, fałszywie przez niektórych uważany za pierwszego biskupa płockiego (966—982). Por. Kętrzyński w „Przewodniku nauk. i liter.“ (1886).

Angelus, † 1721. Dominikanin, rodem z Mazowsza, był misjonarzem w Armenji, gdzie też otrzymał infułę biskupią. Był posłem od szacha perskiego do króla polskiego Augusta II. Zmarł we Lwowie. Pochodził podobno z rodziny Smoleńskich, herbu Zagłoba. Por. ks. Smoleński „Cztery kościoły w ziemi Dobrzyńskiej.“

Angelus Krzysztof (właściwie Engel), uczony Prusak, który zwiedziwszy Rosję za czasów Zygmunta III, wydał o niej dwa dzieła po łacinie: „Enchiridion de statu religionis Russicae Christophori Angeli“ (Gdańsk, 1595) i „Moscovia, hoc est commentarius de origine, situ, regionibus ac republica, etc.“ (Gdańsk, 1613).

Angelus Silesius (właściwie **Jan** Scheffler), poeta religijny, * 1624 we Wrocławiu, 1649—52 lekarz nadworny księcia Sylwiusza Nimroda w Oleśnicy, później (1654) cesarza Ferdynanda III, r. 1653 przyjął wyznanie rzymsko-katolickie, a przy końcu życia wstąpił do klasztoru we Wrocławiu, gdzie † 1677 r. „Cherubinischer Wandersmann“ (Glatz, 1674) jest najkompletniejszym zbiorem jego prac; odznaczają się one wyraźnym panteizmem i naśladowaniem Bonawentury i Jakóba Böhmego. Pieśni **A.** są pełne prawdziwej poezji, mimo mistycyzmu i przesady, które je cechują. Rosenthal wydał jego poezje w 2 tomach w Regensburgu, 1862. Por. W. Schräder „Angelus Silesius und seine Mystik“ (1853), Kahlert „Angelus Silesius, eine literar histor. Untersuchung“ (Wrocław, 1853), Treblin (1877), Lindeman (1876).

Angely Ludwik, aktor i komedjopisarz niemiecki, * 1780 albo 1788 w Berlinie z rodziców emigrantów francuskich. Pierwotnie był komikiem teatru niemieckiego w Petersburgu, r. 1828 przeniósł się do Berlina. Opuścił scenę 1830 i został oberżystą; † 1835 w Berlinie. Napisał mnóstwo komedji i wodewilów, przeważnie lokalizowanych z francuskiego, odznaczających się humorem, między któremi „Siedm dziewcząt pod bronią“ i „Uroczystość rzemieślników“ niesłychane miały powodzenie. Wydanie zbiorowe „Vaudevil-

łes und Lustspiele“ (3 tomy, 1828—34).

Angera, miasteczko w prowincji włoskiej Como, nad Lago Maggiore. Godny widzenia kościół i mnóstwo rzymskich starożytności. Niegdyś miasto gł. hrabstwa t. n.

Angerapa, *Angerapp, Węgrza*, rzeczka w Prusiech Wschodnich, w regencji Gumbińskiej, wpadająca pod Insterburgiem do Pregoły, 144 klm. długa.

Angerboda, w mitologji skandynawskiej małżonka złego Lokego, jedna z najszkaradniejszych Jotunek czyli olbrzymek, zwiastunka wszelkiego nieszczęścia, matka trzech potworów: bogini piekła Heli, wilka Fenrisa, oraz węża Midgardu (ob.).

Angerburg, ob. Węgobork.

Angermair Krzysztof, snycerz niemiecki XVII wieku, † 1632 w Monachjum.

Angerman-Elf, rzeka w Szwecji, bierze początek na granicy Norwegji, i upłynąwszy około 400 klm., wpada pod Hernösand do zat. Botnickiej.

Angermanja (Angermanland), jedna z prowincji szwedzkich dawnego podziału, leży nad zatoką Botnicką, przerznięta rzeką Angerman; jest to jedna z najbogatszych prowincji szwedzkich w piękności przyrody i dziko-romantyczne okolice. Starannie uprawna, obfituje w bujne pastwiska. Obejmuje 19,929 klm. kw. obszaru i liczy 115,000 m. Główne miasto Hernösand na wyspie, przy ujściu rz. Angermany, liczy 6,000 m.

Angermayer Jan Albert, malarz czeski, * r. 1674, † 1740, malował sceny z życia zwierzęcego.

Angermünde, stolica powiatu t. n. w pruskiej regencji Poczdamskiej, 6,712 m. (1890).

Angerona, bogini rzymska, bliżej nie określona ani przez dawnych pisarzów, ani przez późniejszych badaczów. Preller w swej „Römische Mythologie“ podaje różne o niej domysły. Wiadomo wszakże, iż obchodzono w Rzymie jej uroczystość, Angeronalia, dnia 21-go grudnia (przesilenie zimowe).

Angers (star. *Juliomagus* v. *Andegavi*), stolica dawnego księstwa Anjou, teraz zaś departamentu francuskiego Maine et Loire, nad Maine, 72,669 m. (1891); ma znakomity przemysł; akademja, szkoła przemysłowa, kolegjum, seminarjum, instytut głuchoniemych, ogród botaniczny, galerja obrazów, bibljoteka publiczna, wspaniała katedra i ratusz, pomniki króla René i rzeźbiarza Dawida d'Angers. W pobliżu obfite kopalnie łupku.

Anghiera Petro Martire, zwany zwyczajnie *Petrus Martyr Anglerius*, * 1457 w Aronie, † 1526 w Granadzie. Pierwotnie 1492—1502 nauczyciel na dworze Ferdynanda i Izabeli, 1504 wstąpił do stanu duchownego, 1510 mianowany kronikarzem Nowego Świata. Zyskał znakomite imię kilku dziełami treści historycznej, z których najważniejsze: „De rebus oceanicis et orbi novo decades,“ pierwsze 3 dekady ukazały się 1516 r., a całe dzieło w 8 dekadach wyszło dopiero 1530 (Alcala) i 1536 (Paryż); zawiera historję Ameryki od pierwszej podróży Kolumba do r. 1525. „Opus epistolarum“ (Amsterdam, 1670, Alcala, 1530) zawiera dane co do odkryć Kolumba. Por. Schumacher (1879), Bernago (1891).

Angielska choroba, *Rhachitis, Krzywica* (ob.).

Angielska czerwień, tlennik żelaza, mniej lub więcej czysty, różnych odcieni, używany jako farba czerwona lub czerwono-brunatna, a także za środek do polerowania metali. Odróżniają jej różne gatunki: 1) *Czerwień indyjska, perska*, używana na farbę malarską, sprowadzana jest z Bengalu. 2) *Kolkotar (caput mortuum)*, otrzymywany jako produkt uboczny przy fabrykacji witryolu nordhauzeńskiego, używa się do polerowania złota, srebra, stali, silniej wyżarzony jako farba malarska; im wyższa jest temperatura tego żarzenia, tem bardziej wzrasta gęstość i twardość tego przetworu i tem ciemniejszą staje się jego barwa. 3) *Czerwień chemiczna, francuska, neapolitańska, pruska*, są to różne odmiany tlennika żelaza, otrzymywane w różny sposób. Najdelikatniejsza czerwień do polerowania szkła i metali otrzymuje się przez wyżarzenie świeżo strąconego szczawianu tlenku żelaza.

Angielska konstytucja, w znaczeniu prawa państwowego, ustrojowego, nie stanowi jednej ustawy zasadniczej, a składa się z wielu królewskich nadań, uchwał parlamentarnych i zwyczajów, sięgających bardzo odległych stuleci. Główne podstawy konstytucji znajdują się w następujących aktach: *Charta libertatum* z r. 1101, *Magna charta* z r. 1215, *Petition of right's* z r. 1627, *Habeas corpus* 1679, *Declaration of right's* 1689, *Acts of setlement* 1701, *Akt unji ze Szkocją i Irlandją*, *Septennial act* 1716, *Akta reformy* 1832, 1867, 1884; *Municipal Corporation Act* 1835, *Redistribution of Seatsact* 1885, *Localgovernemant Act* 1888 i t. d., i t. d.— Władza prawodawcza należy do panującego, Izby lordów, czyli wyższej, i Izby gmin, czyli niższej. *Korona* jest dziedziczną w dynastji hanowerskiej z pierwszeństwem pierworodztwa i płci męskiej przed żeńską, która wtedy tron obejmuje, gdy w starszej linji niema mężczyzn. Przedstawiciel korony nosi tytuł króla Wielkiej Brytanji i Irlandji, a od roku 1876 cesarza Indyjskiego. *Izba Wyższa* składa się z parów, którzy są albo potomkami starych rodów lordowskich, albo takimi, którym panujący nadał godność dziedziczną. Król może mianować także i dożywotnich parów. Książęta krwi mają też prawo zasiadania w Izbie wyższej. Na mocy zajmowanego stanowiska członkami tej Izby są: dwaj arcybiskupi i 24 biskupów wyznania anglikańskiego. Parowie irlandzcy wybierają 28 członków Izby wyższej, dożywotnio biorących w niej udział. Parowie zaś szkoccy wysyłają 15 ze swego grona, ale tylko na jeden okres parlamentarny.— *Izba niższa* powstaje z członków wybieralnych na lat siedm, przez wyborców mężczyzn, mających obywatelstwo angielskie i niepodlega-

jących prawnemu wyłączeniu (np. niepełnoletni, obłąkani, skazani sądownie na pewne kary, otrzymujący publiczne wsparcia i t. p.). Kto posiada prawo wybierania, jest zarazem wybieralnym (z wyjątkiem: sędziów, urzędników, duchownych, bankrutów, lordów i t. p.). Ograniczenia co do katolików i Żydów zostały zniesione, jak również dawny wysoki cenzus majątkowy. Obie izby stanowią *parlament*, w wyższej prezyduje lord-kanclerz albo lord strażnik pieczęci, w niższej wybierany mówca, t. zw. *speaker*. Korona nie ma inicjatywy prawodawczej, a wniosek do prawa uchwalony być musi przez obie Izby i zyskać sankcję panującego, który od r. 1797 nie korzysta z możności *veto*. Oprócz ustaw, parlament stanowi podatki i budżet państwowy, a nadto jest sądem do pewnych spraw politycznych. Panujący zwołuje i rozwiązuje parlament, którego członkom służy wolność słowa, na żądanie tajemnica obrad i nietykalność osobista.—*Naczelnikiem władzy wykonawczej* jest panujący, ale pełni te obowiązki za pośrednictwem *gabinetu*, t. j. rady ministrów, odpowiedzialnych za jego rozporządzenia. W zasadzie król mianuje na urzędy, udziela dostojeństw, godności, tytułów, jest najwyższym wodzem armji i głową kościoła anglikańskiego. Pewne czynności panujący wykonywa przy pomocy *Tajnej Rady* („Privy Council“) złożonej ze 150 osób mianowanych, ale do ważności uchwał potrzeba tylko 6 członków i sekretarza. W posiedzeniach Rady biorą udział jedynie wezwani przez lorda-prezydenta, i wnioski są z góry przygotowane przez ministrów, aby w formie *Orders in Council* stały się postanowieniem administracyjnem w celu właściwego wykonania ustaw, lub tyczące się kolonji i spraw, w zakresie władzy królewskiej i Tajnej Rady będących. *Gabinet* tworzą wybitniejsi członkowie stronnictwa, które ma większość w parlamencie i składa się z pierwszego ministwa (premiera), lorda-kanclerza, pięciu sekretarzy stanu, zarządzających: wydziałem spraw wewnętrznych (Home Departament), spraw zagranicznych (Foreign Office), wojny, kolonji i Indji. Nadto do gabinetu należą: lord-prezydent Tajnej Rady, pierwszy lord administracji, prezes departamentu handlu, lord strażnik pieczęci prywatnej, generalny dyrektor poczt, kanclerz hrabstwa Lancaster, generalny kasjer, sekretarze do spraw irlandzkich i do spraw szkockich. Gabinet rządzi dopóki ma większość w parlamencie, w razie jej utraty, żąda od króla dymisji, a panujący wzywa przywódcę opozycji do utworzenia nowego gabinetu. Jeśli nowy rząd nie może zyskać większości w Izbie gmin, wtedy radzi królowi rozwiązanie parlamentu i nowe wybory.— *Samorząd* Anglji dotycze spraw administracyjnych hrabstwa, parafji kościelnej, szkoły, dobroczynności, zdrowia publicznego i komunikacji. Dawniej najważniejszym organem w każdem hrabstwie były zjazdy kwartalne *(Quarterly Session)* i małe zebrania *(petty session)* sędziów pokoju *(justices of the peaces)*, będących przeważnie urzędnikami administracyjnymi. Milicją miejscową hrabstwa dowodzi *Lord Lieutenant*. *Coroner* prowadzi śledztwo pierwiastkowe w razie dochodzenia przyczyny nagłej śmierci, rozbicia okrętu, zabójstwa, samobójstwa i przestrzega praw korony. *Szeryf* spełnia wyroki sądowe, układa listę przysięgłych; bierze udział w wyborach. Zarząd parafji oprócz spraw kościelnych zajmuje się opieką dobroczynną nad biednymi i w tym ostatnim celu wiele parafji jednoczy się w okręgi, mające wspólną władzę, *Boards of Guardians*, i w obwody szkolne *(School districts)* do spraw elementarnego wychowania. Od r. 1888 centralnym organem w hrabstwie jest rada *County Council*, zawiadująca interesami administracyjnemi i finansowemi z przewodniczącym *(chairman)*, *aldermanami* i *radcami* z wyborów. Wiele dawniejszych atrybucji zjazdów kwartalnych sędziów przeszło do rady hrabstwa. Ustawa z 1888 zastosowana została w części do *miast*, a nawet Londyn z wyjątkiem City, uważany za oddzielne hrabstwo, w części znów miasta rządzą się na zasadzie prawa o korporacji municypalnej z r. 1835.

Angielska literatura. Rozwój angielskiego języka i literatury jest bardziej skomplikowany, aniżeli u innych narodów europejskich. Pierwiastki: rzymski, celtycki, anglo-saski, duński i normandzki wyrobiły zarówno świetną narodowość, jak pstrokaty język dzisiejszy i pełną zdrowych soków literaturę angielską. Swoją drogą, głównym charakterem literatury angielskiej jest *germanizm*, bo element anglo-saski tak był jędrny, że nie uległ wpływowi zwycięskich Normandów.

I. Literatura piękna. Literaturę angielską dzielą zwykle na 4-ry okresy: 1) od najdawniejszych czasów do początków XVI wieku. 2) do środka XVII w. 3) od powrotu Stuartów na tron angielski do końca XVIII w. 4) od wystąpienia Burnsa aż do naszych czasów.

Okres I-szy. Poezja ludowa. Pieśni irlandzkie i szkockie. U plemion *Celtyckich* (w Irlandji—Irowie, w Szkocji—Galowie), krzewicielami duchowej kultury byli *Bardowie*, duchowni śpiewacy, stanowiący odrębną w narodzie klasę, której założycielem mienią bajecznego Merlina. Ułamki ich śpiewów, dochowane w ustnem podaniu, wydał w r. 1738 Macpherson, niby jako oryginalny zbiór starożytnego barda Osjana; właściwie zaś tylko obrobił i przerobił pieśni podaniowe (na polski tłómaczyli: Krasicki, Tymieniecki, Ostrowski, Szydłowski i t. d.). Autentyczne zabytki balad irlandzkich znajdują się w dziele Walkera „Historical Memoirs of the Irish Bards“ i Miss Brooke „Reliques of Irish poetrix.“ Ostatnim pieśniarzem celtyckim był ślepy Turlough Okarolan (1670—1738). — Pieśni *Walijskie*. Kimrowie, przybysze z Belgji, wyparci przez Anglo-Sasów (449) do Walji i Kornwalji, za panowania króla

Artura w Cardygnan, posiadali znakomitych bardów, których pieśni pełne gorącego patrjotyzmu, uczucia narodowości, żalów i skarg po utracie swobody i samodzielności, zawarte są w dziele „Mywyrjan Archajology," wydanem 1801 r. przez Jonesa, Wiljama i Owena, jak również w dziele Ewansa „Specimens of the Ancien welsch poetry" (Londyn, 1764). Pieśni *anglo-saskie*, których charakterem jest skandynawsko-germańska ponurość i popędliwość, w szczupłej nader przechowały się ilości; mianowicie: pieśń religijna mnicha Caedmona († 630), legendy Cynewulfa (X w.) i bohaterska powieść o Boewulfie, ze wszystkich germańskich najstarsza. *Normandzkie pieśni*, pełne ducha rycerskości i jej podań, są utworem śpiewaków ludowych, *minstrelów*, którzy wraz z zakonnikami przyczynili się do sztucznego urobienia dzisiejszego języka angielskiego. Najpiękniejszym zaś wyrobem ówczesnego języka były angielsko-szkockie ludowe *balady*, opiewające walki graniczne między Anglją a Szkocją, zebrane przez Percy'ego w dziele „Reliques of ancient english poetry" (Londyn, 1765). Najpiękniejszemi perłami są balady: „Polowanie Chewy," „Robin Hood," „O królowej Eleonorze" i „Żale wdowy."— *Poezja artystyczaa* w I-ym okresie podlegała prawie wyłącznie wzorom cudzoziemskim. Romantyczność półn. francuskich *Trubadurów* i poeci włoscy byli prawie niewolniczo naśladowani.— Trubadurowie przybywszy z Normandami układali swe pieśni w narzeczu staro-francuskiem. Mieszanym już językiem napisał w 1280 r. Robert of Gloucester rymowaną kronikę: „Chronicle of England." Wyraźniej jeszcze wydatnieje staro-angielskie narzecze w mistyczno-satyrycznym poemacie „Vision of Pierce Plougham" i „Vision de Dowelle, Dobel and Dobest," napisanym podobno przez Wiliama Langland około 1370 r. Gower pisał po angielsku i po francusku. Najznakomitszym przedstawicielem tego okresu jest Geoffrey Chaucer (1340—1400), zwany ojcem literatury angielskiej, gdyż on pierwszy nadał językowi angielskiemu stały charakter i uczynił go zdolnym do zastąpienia języka francuskiego, dotąd wyłącznie panującego. Najgłówniejsze jego dzieło „The Canterbury Tales." Następcy Chaucera: Tomasz Occleve, Jan Lidgate, Ryszad Hampole i t. d., ledwie warci wzmianki; szkoccy za to poeci: Tomasz Lermont, Jan Barbour, minstrel Harry, a szczególnie William Dunbar, o wiele przewyższają swych angielskich kolegów.

Okres II-gi. W XVI w. poczyna się historyczne znaczenie Anglji. Ze wszystkich wojen tak domowych, jako i zagranicznych, wyszła Anglja zwycięską i potężną. Potęga ta, zarówno wewnątrz, jak i zewnątrz doszła punktu kulminacyjnego pod panowaniem Elżbiety, która postawiła Anglję w szeregu państw pierwszorzędnych. Taka świetność w połączeniu z rozległemi swobodami i materjalnym dobrobytem, oddziałały dobroczynnie i na rozwój literatury. Życie ludowe wesołe, pełne fantazji, ożywione romantycznemi podaniami starej wiary i poezji, a z drugiej strony życie dworskie swobodne, ale zdrowe, lubujące się w rozmaitych grach i widowiskach, nie ścieśnione prawidłami etykiety, złożyły się na tak piękny rozkwit literatury, że okres ten nazywają *złotym*. Do takiej świetności przyczyniło się i to, że średniowieczne scholastyczne formułki poczęły ustępować miejsca prawdziwej nauce, opartej na humanizmie, i że nowy ten duch czasu wzmagał się coraz potężniej i coraz swobodniej. Przykładem tego Tomas Morus (1480—1535), przedstawiający w swej „Utopji" ideał nowych urządzeń społecznych i Fran. Bacon Werulamski, uważany za ojca nowszej filozofji. W poezji przyjęto formy włoskie, szczególnie Petrarki, i światową, ale nie bez uczucia ogładę. Najznakomitsi przedstawiciele tego okresu są następujący: Henryk Howard Surrey (1516—1547) i Tomasz Wyatt, lirycy; Tomasz Sackwille of Dorset (1536—1608), Filip Sydney (1554—86) i Edmund Spenser (1553—99) epicy alegoryczni. Zasługują jeszcze na pamięć: Walter Raleigh pieśniarz, Michał Drayton naśladowca Spensera, Tomasz Nash dowcipny żartowniś, Jan Tylor, ludowy humorysta, Jan Donne, satyryk, i Szkot, Dawid Lindsay, poeta satyryczno-alegoryczny. W ogóle poeci tego okresu są uczonymi naśladowcami starożytnych i renesansowych wzorów. — Dopiero dramatyczna poezja z Szekspirem (1564—1616) na czele, podnosi literaturę do największej świetności. Początków teatru angielskiego należy szukać w przedstawieniach religijno-legendowych (Miracle-plays), z których za reformacji rozwinęły się sztuki moralne (Moral-plays), oraz t. z. „interludy," wprowadzone przez Johna Heywooda († 1565). Z interludów, traktujących postacie w sposób nie alegoryczny, lecz ogólno-ludzki, narodziła się komedja. Najpierwszym komedjopisarzem był Mikołaj Udall, autor „Ralph Royster Doyster." Sackville napisał pierwszą foremną tragedję (1562), Tomasz Uhges, także tragik.— Elżbieta i jej następcy rozmiłowani w teatrze, wpłynęli znakomicie i na rozwój dramatu, i na wykształcenie znakomitych aktorów. Obok dworskich dramatyków, jak Jan Lily (ob.), który wprowadził zwyczaj pisania sztuk dworskich prozą, ważne zajmują miejsce dramatycy ludowi, którzy posiadając wszechstronne wykształcenie, starali się oczyścić teatr ludowy z różnych naleciałości i stworzyć prawdziwie angielski dramat narodowy. Takimi prawdziwymi poprzednikami Szekspira byli: Tomasz Kyd († 1580), Tomasz Ledge, Jerzy Peele, Robert Green (1560 — 1594), wreszcie namiętny i genjalny Krzysztof Marlowe (1563—93). Po nich zjawił się Szekspir (Wiliam Shakespeare—ob.), który nietylko jest najznakomitszym nowożytnym dramatykiem, ale także uniwersalnym dla nowożytnego świata poetą. W kwitnącym okresie angielskiego dramatu stwo-

rzonym przez Szekspira, wyrobiły się dwie szkoły dramatyczne. Pierwsza narodowa, trzymała się tradycji teatru ludowego, druga przechodziła w sferę klasycznej uczoności, naśladowała Włochów i Francuzów. Do pierwszej należą: Munday, Cheltle, płodny Heywood, Dekker, Champan, Midleton, Rowley i Webster; do drugiej Ben Johnson)1573—1635), naczelnik tej szkoły i zawzięty przeciwnik Szekspira, Beaumont i Fletcher (ob.). Po strąceniu Stuartów, religijny i polityczny purytanizm zwarzył bujne kwiecie dramatu. W końcu tego okresu zjawiają się jeszcze niepospolite talenta: Edmund Walle (1605—1687) liryk, Abraham Cowley (1618—1667), epik i elegik, Jan Denham sielankarz i dydaktyk, wreszcie najznakomitszy po Szekspirze w tym okresie republikański poeta Jan Milton (1608—1674) liryk, publicysta, a przedewszystkiem epik. Drugim wybitnym poetą purytańskim był Bunyan (1628), początkowo kotlarz z zawodu, później kaznodzieja i pisarz mistyczny (ob.).

Okres III. Po upadku dramatu, literatura z narodowej stała się dworską, ślepo naśladującą cudzoziemskie, a mianowicie francus. wzory pseudoklasycznej sztuki. Całowiecznemu naśladownictwu położyła dopiero koniec przy schyłku XVIII wieku, wskrzeszona poezja ludowa i nowa romantyczność. Twórczą fantazję zastąpiła w tym okresie z jednej strony moda a z drugiej sceptycyzm i krytyka. Typem dworskiej (za Karola II), swawolnej literatury jest Wilmont Karol Rochester (1647—80), piosenkarz i satyryk, oraz Samuel Buttler, * 1612, † 1680, autor „Hudibrasa.“ W drugim obozie stoją wolnomyślni filozofowie, którzy wywarli ogromny wpływ nietylko na cywilizację Anglji, ale i całej Europy. Do takich należą: Tomasz Hobbes, Jan Locke, twórca nowożytnego empiryzmu i materjalizmu; Izaak Newton, matematyk; Toland, Collins, Tindal, Wollaston, Morgan, Mandeill, Chubbs, moraliści i deiści.—Antoni Ashley, Cooper, Shafterbury i Henryk st. John Bolingbroke, lekkiemi pismami wprowadzili liberalną krytykę w sferę świata arystokratycznego. *Z poetów*, celujących szkolnem wygładzeniem i poprawnością najznakomitsi: Jan Dryden (1631—1701) (ob.), bajkopis i słaby dramatyk; Wiljam Dawenant, Otway († 1685), Natan Lee (1657—1693) i Mikołaj Rowe (1673—1718), dramatycy, usiłujący wskrzesić teatr w duchu Szekspira, czego wszelako trudno było całkowicie dokonać w obec skandalicznych sztuk Shadwella, Afry Benh, Zuzanny Centlivre i innych. Delikatniejszy od nich Wiljam Wycherley (1640—1715) i G. Lillo (1693—1739), twórca tragedji mieszczańskiej.—Przedstawicielami liryki i epopei są: Mateusz Prior, Jan Gay (1688—1732) i Tomasz Tickel, jako poprzednicy, najbardziej utalentowanego i eleganckiego Aleksandra Pope'go (1688—1744). Ze współczesnych Pope'mu i późniejszych, najwięcej mają znaczenia dla narodowej literatury angielskiej: Thomson, usiłujący konwencjonalnej poezji Pope'go przeciwstawić poezję natury, opartą na prawdziwem pięknie. W kierunku opozycyjnym, celując nadto poczuciem prawa i wolności, poszli także dwaj znakomici dydaktycy Edward Young i Wiljam Cowper (1731—1800), dobry epik Glower i wyborny liryk Tomasz Gray. Prozę w tym okresie wyrobili: Witelocke i Edward Hyde hr. Clarendon, annaliści; Tillotson mówca; Wiljam Temple, dyplomata; wyżsi od nich Ryszard Steele i Józef Addison (1672—1719), jako redaktorowie dzienników literacko-krytycznych: *Tatler* (Gaduła) i *Spektator* (Widz). Do większego jeszcze znaczenia i doskonałości podnieśli prozę wielki humorysta Jonatan Swifft (1676—1745) i Samuel Johnsohn (1709—1784) dziennikarz, historyk i satyryk, reprezentant prawdziwego *John-Bullizmu* w literaturze angielskiej. *Z mówców* politycznych najsławniejsi: Edmund Burke, Wiljam Pitt, hr. Chatam, Karol Fox, Henryk Grattam i Ryszard Brinslej Sheridan (1751—1816), wybitny komedjopisarz i wogóle bardzo wszechstronny w Anglji talent. Do zbogacenia angielskiej literatury, znakomicie się przyłożyła proza artystyczna w formie *romansu*, którego najznakomitszymi wyobrazicielami są: Daniel Defoe (1661—1731), twórca romansu podróżniczego, Samuel Richardson (1689—1761), autor „Clarissy,“ „Pamelii Grandisona,“ Henryk Fielding (1707—1754), realista i głęboki znawca serca ludzkiego, Tobjasz Smollet (1721—71), humorystyczny realista, Sterne, oryginalny humorysta (1713—68), Oliwer Goldsmith (1728—1774), autor „Wikarego z Wackefield“ i mnóstwa pieśni, ballad, listów i elegji, wreszcie Marja Edgeworth (1764—1849) i Horacy Walpole (1717—1797) zwiastun romantyczności angielskiej.—*Historycy:* Dawid Hume, Wiljam Robertson, Adam Ferguson, Mitword, Edward Gibbon (1737—94), najznakomitszy w tym okresie dziejopis; Wiljam Roscoe (1753—1831) i inni.

Okres IV. Rewolucja 1688 r. i panowanie Anny, podniosłszy znowu Anglję z chwilowego upadku, przywróciły jej, po domowych burzach, wewnętrzną świetność i zewnętrzną potęgę, pod dynastją zaś hanowerską utrwalił się rząd arystokratyczno-republikański, a arystokracja, wystąpiwszy energicznie, przeciw duchowi XVIII w., przedzierającemu się i do Anglji, podjęła walkę w obronie przywilejów przeciwko równości i prowadziła ją szczęśliwie tak z rewolucją francuską, jako i z Napoleonem. Arystokratyzm ten przy końcu XVIII w., przeniknął wszystkie stosunki wewnętrznego żywota Anglji, a tem samem, oddziałał w znacznej części na rozwój literatury i na nowe pchnął ją tory. Sfrancuziały formalizm Pope'go już się zużył, potrzeba było nowego żywiołu, coby przebudził z uśpienia drzemiącą literaturę: żywiołem tym była *romantyczność*, która, wyrósłszy ze starych ludowych podań, wykształ-

ciła się przez zgłębienie wielkich narodowych poetów, a szczególnie Szekspira, i świetnym otoczyła blaskiem literaturę tego okresu.—Pieśni Macphersonowego Osjana, Göthe i Schiller niemało także wpłynęli na nowy kierunek literatury angielskiej.—Chwilę przejściową z okresu III do IV stanowią oprócz wspomnianego już Walpola, Szkot James Beattie i Tomasz Chatterton (1752—1770), znakomity balladzista. Aktorowie: Samuel Foote, głównie swemi komedjami, a Dawid Garrick genjalną grą, wypierali z teatru wpływ francuski, wskrzeszając Szekspira, do czego przyłożył się też niepoślednio swemi dramatycznemi pracami Ryszard Sheridan. Główny wszakże w nowym kierunku popęd wypłynął ze Szkocji, gdzie kwiecie ludowej poezji pięknemi jaśniało barwami. Twórcami też nowej w literaturze epoki są dwaj Szkoci: Robert Burns (1759—1796), potężny liryk, z mnóstwem naśladowców (Joanna Baille † 1851, Robert Tonnahil, James Hogg i t. d.) i Walter Scott (1771 — 1832), poeta epiczny i twórca romansu historycznego. Przy blasku bardów szkockich i poeci angielscy, wstępując z razu w ślady Cowpera i Goldsmitha, poczęli mieszać do poezji filozoficzne, polityczne, rewolucyjne i romantyczne pierwiastki. Pierwszy z taką dążnością wystąpił Jerzy Crabbe (1754—1832), poeta rzeczywistości najniższych warstw ludu; wyraźniej jeszcze objawił tę samą tendencję Wiljam Wordsworth naczelnik *Szkoły Jezior.* Do tego obozu „Lakistów“ należą: Samuel Taylor Coleridge (1772—1834), oryginalnością i fantazją prześcigający obu poprzednich, Robert Southey (1774—1843), mistrz formy, Jan Wilson (1785—1854), wyborny liryk i autor pięknych powieści poetycznych. Zasługują też na pamięć Samuel Rogers (1763—1855) i Tomasz Campbell (1777—1844), nawróceni do romantyczności z dawnej szkoły dydaktycznej. Dalej Keats (1796—1821), Leigh Hunt (1784—1859). Wyżej nad tych i wielu innych jeszcze stanęli: Irlandczyk Tomasz Moore (1779—1852), liryk, satyryk i epik, Jerzy Gordon Byron (1788—1824), jeden z największych wieszczów nowożytnych, mistrz współczesnych sobie i wielu późniejszych poetów, i Percy Shelley (1792—1822), panteista przejęty gorącą dla świata miłością. Z nimi doszła poezja angielska zenitu i dotąd w nowe jeszcze nie weszła stadjum. Z wielu nowszych poetów celniejsi: Elżbieta Browning, Felicja Hemens, Elżbieta Landon, Ebenezer Elliot i Alfred Tennyson, * 1809, † 1892. W ostatniem 30-leciu zjawiły się nowe talenty, znakomicie wzbogacające literaturę angielską, mianowicie: Algernon Charles Swinburne, * 1837, autor „Poems and ballads,“ „Sang of Italy“ i „Songs before Sunrise;“ pomimo, że celują mistrzowską formą i miękkiem, melodyjnem uczuciem, surowej jednak doznały krytyki z powodu wolnomyślnych, rewolucyjnych tendencji, panteizmu i kolorytu zmysłowego; pokrewnym mu, choć nie namiętnym, jest Wiljam Morris, znany z epicznych poematów: „The life an death of Jason“ (1867) i „The earthly paradise;“ Gabrjel Rosetti, który jednym tomem swoich „Poems“ (1870), zajął od razu wysokie stanowisko w szeregu angielskich poetów. Irlandczyk A. O'Shaughnessy, którego „Epic of Women“ (1870), przypomina talent Swinburne'a. Poeci tej grupy wraz z teoretykiem szkoły, Johnem Ruskinem (The Poems of J. R., 1891) zostali nazwani satanistami przez wrogów, a prerafaelitami przez życzliwych. Wielu z nich, jak Rosetti, uprawiało współcześnie poezję i malarstwo. Por. J. Maccarthy: „History of our own imes“ (1880). Między nowymi angielsko-amerykańskimi poetami najwybitniejsi: Allston, Piermont, Brygant, Dana, Halleck, Longfellow, Edgar Poe i t. d., oraz kobiety: Sigourney i dwie siostry Lukrecja i Małgorzata Dawidson. *Dramat*, lubo ma znakomitych przedstawicieli i wybornych aktorów, mimo to nie odzyskał dawnej świetności. Między dramatykami tego okresu celniejsi: Ryszard Shiel, tragedje, James Sheridan Knowles, dramata bohaterskie, Henryk Milman, dramata biblijne, Talford tragedje i Bulwer komedje salonowe. Z najnowszych dramatyków celniejsi: wzmiankowany już Swinburne („Atalanta in Calydon“ 1865, grecko klasyczny dramat, i „Chastelard“); Tomasz Taylor, historyczne dramata: „Twixt axe and crown“ i „Joan of Arc“ i T. Robertson komedje „Caste,“ „Schol,“ „Ours,“ „Society“ i inne. *Romans* największą dotąd posiada w Anglji popularność i ma też pierwszorzędnych reprezentantów. Należą do nich. Amerykanie: James Fenimore Cooper * 1789, † 1851, najsamodzielniejszy i najznakomitszy następca Walter Scotta, Washington Irwing, * 1783, † 1859, Beecher Stove, Brawn, Neal, Bird, i t. d. Anglicy: Maryat, * 1792, † 1884, Chamier, Wilson i t. d. uprawiali romans morski. Ze szkoły Walter Skotta, jako powieściopisarze historyczno-romantyczni, celniejsi: James Horacy Smith, Jan Banin, Tomasz Grattan, Jan Galt, lady Morgan (romanse irlandzkie) i inni. Romans zbójecki uprawiał Ainsworth. Romansowi geograficznemu i etnograficznemu poświęcali się: Tomasz Hope, Madden, Morirer i Trelawney. Ponad tych wszystkich wystrzelają wszakże trzej najznakomitsi w nowszych czasach powieściopisarze: Edward Lytton Bulwer, * 1805, † 1873, zapatrujący się na życie ze stanowiska filozoficznego, Karol Dickens znany pod pseudonimem Boz, * 1812, † 1870, i Wiljam Thackeray, * 1811, † 1863, obaj realistyczni humoryści. W ostatnich czasach, oprócz miss Braddon, Edmunda Yates, Whyte Melville i Karola Reade, uprawiających romans uczuciowy, odznaczyli się: Anthony Trollope, Kingsley i Dr. Dasent, który w swoich „Annals of an eventful life“ (1870), złożył dowody wysokiego talentu. George Elliot (Anne Evans), * 1820, † 1880, uprawiała z talentem romans realistyczno-

psychologiczny, Disraeli, lord Beaconsfield, * 1805, † 1881, Broute, * 1816, † 1855, Wilkie Collins, * 1824, pisał powieści sensacyjne. W. Black, Blackmore, Ouida, Bellamy (Amerykanin), Besant, Rhoda Broughton, James Payn, Stevenson, Marja Corelli, mrs Word, Rudjard Kipling. *Historja* ma również w tej epoce znakomitych reprezentantów. Do takich należą: Sharon Turner, Jan Lingard, Macaulay, (1800—1858), Makintosh i Kneightey opracowywali historję Anglji; Hallam. Palgrave d'Israeli i Godwin historję angielskiej konstytucji i angielskiej rewolucji; Tytler, hist. Szkocji; Malcolm (1769—1833), historję Persji i Indji; Napier hist. wojny na półwyspie Pirenejskim; Alison i Carlyle (1795—1881) rewolucję francuską; lord Henryk Brougham, najznakomitszy angielski biograf; Jerzy Grote hist. Grecji; Tomasz Buckle (1822—1862) w hist. „Cywilizacji Anglji" pokazał się największym dziejopisem angielskim; wreszcie Amerykanie: Washington Irwing, Prescott, Bancroft i Mothley. W najnowszej historjografji zasługują na uwagę z prac zbiorowych, wydawnictwo archiwalnych dokumentów do dziejów angielskich XVI i XVII w. pod tyt. „Calendar of State Papers," zawierające mnóstwo szacownych materjałów: z historyków zaś: Tronde dokończył 12-tomową historję Anglji, od początku reformacji do śmierci Elżbiety; Freeman „History of the Norman conquest of England;" Burton „History of Scotland;" Gilbert „History of the viceroys of Ireland;" Talboy Wheeler, Dawson i Marshman opracowują źródłowo historję Indyi wschodnich. Lecky, który w dwu swych dziełach: „History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe" i „History of European morals," ogromem badań i samodzielnością opracowania śmiało może stanąć obok Buckle'a. Na szczególną uwagę zasługują dzieła biograficzne Boswella „Life of Samuel Johnson," Lewesa „Goethe," Carlyle „Shiller," Besanta „Life of Edwar Palmer," Lyttona „Life of Bulwer-Lytton" Froude „Life of Th. Carlyle," Gross „George Eliot's Life," Doowdena „Life of Shelley." Następnie z literatury pamiętnikowej: „Dziennik królowej Wiktorji," Autobiografja J. S. Milla, „Reminiscences" Carlyle'a, oraz „Letter and Memorials Mrs. Carlyl." Ważne są także prace zbiorowe: „Biographia Britannica" (1746—66), „General biography" (1799—1815), „New biographical dictionary" (1857) oraz „Dictionary of National Biography" Leslie'go, Stephen'a i Sidney'a Lee (do 1893 r. wyszło 37 tomów).—W mnogich literackich i krytycznych czasopismach, tak zwanych „Przeglądach," np. *Edinburgh Review* od 1802, *Quarterly Review* od 1809, *Westminster Review* (radykalne), *Fortnightly Review*, *Contemporary Review*, *National Review*, *Nineteenth Century*, *Academy*, *Athenaeum*, *Examiner*, oraz *Magazyny* (*Blackwood's Magazine*") pomieszczają znakomici pisarze artykuły estetyczne, literackie i krytyczne pod nazwą „Szkiców" (essay), skąd autorowie ich zwą się *esseistami*. Do najlepszych esseistów należą: Wiljam Hazlitt, lady Jameson, a szczególnie Collier i Donlop, obaj niepospolici estetycy. Epokowe znaczenie posiadają prace estetyczne Johna Ruskina (Modern Painters (1844—60), The Seven Lamps of Architecture (1849), The Stone of Venise (1851 — 1853), Giotto and hiswork (1853—1860), The Laws of Fiesole (1877—1887). Z amerykańskich esseistów znakomitsi: Channing, Evreret, Emmerson, Hudson, Tuckerman, Tiknor (napisał wyborną historję literatury hiszpańskiej) i inni.—Dla uzupełnienia dodamy, że Anglicy posiadają najlepsze dzieła encyklopedyczne, jak np.: „Encyklopaedia Metropolitana," „Encyklop. Britanica," „Edinburgh encyklopaedia," „Library of useful Knowledye," „Family library" etc.— Bliższe szczegóły o literaturze angielskiej znajdzie czytelnik w naszej encyklopedji pod nazwiskami autorów. Z dzieł, traktujących o literaturze angielskiej, przytaczamy najlepsze: Collier: „Hist. of English dramatic poetry" (1831 i nast.); Cunnigham: „Hist. of english literature from Johnson to Scott" (1833); Chambers: „Hist. of the English language and literature" (1835); Tewie: „Cyclopaedia of English literature, a history critical and biographical etc." (1844); Hazlitt: „Literatury remains" (1836); Tuckerman: „Toughts of the poets" (1845); Cary: „Lives of English poets" (1846); Thackeray: „English humorists;" Talvj: „Versuch einer charakteristik der Volkslieder germanisher Nationen" (1840, str. 473—611); Ellissen: „Polyglotte der europ. Poesie" (1846, str. 10—54); Herrig: „Handbuch der engl. Nationalliteratur von Chaucer bisauf die jetzige Zeit" (1850); Scherr: „Geschichte der engl. Littératur" (1859 i nast.); Taine: „Histoire de la litérature anglaise" (5 t. Paryż, 1894—95); Morley: „History of English Literature;" Bleibtreu: „Gesch. der Engl. Litter.;" Chambers: „Cyklopedia of english literature" (New-York 1882 t. 2); Welsk: Developpement of eng. lit. and language" (Chicago, 1882 t. 2); Leslie Stephen: „History of eng. thougkt in the eighteenth century" (Loudyn, 1881 t. 2); Filon: „Histoire de la littérature anglaise" (Paryż, 1883); G. Körting: „Grundriss der Geschichte der engl. Lit." (Münster, 1887); G. Brandes: „Naturalismus in England" (Berlin, 1876—stanowi t. IV w jego dziele: „Hauptströmungen der Lit. XIX Jahrhunderts"). W języku polskim: „Historja literatury angielskiej" przez Feliksa Jezierskiego w dziele, wydawanem zbiorowemi siłami; „Historja literatury powszechnej;" przekład Hettnera: „Literatura angielska w XVIII wieku," oraz przekład Brandesa IV tom „Głów. Prąd. Literatury." Jasiński, Powieściopisarze angielscy.

Piśmiennictwo naukowe. Nauka *prawa* w Anglji nosi na sobie czysto narodowe piętno. Prawa zwyczajowe wcześnie były zbierane, i już za Edwarda I widzimy ich zbiór „Common Law."

jeszcze dziś obowiązujący, który się składa z pojedyńczych rozporządzeń i statutów, wydanych w rozmaitym czasie, a nawet wyjątkowo z prawa rzymskiego. Prawo angielskie było jedyną gałęzią prawa, pielęgnowaną przez niewielu uczonych prawników, podczas gdy prawo rzymskie, chociaż używane w sądach admiralicji i marszałkowskich, a nawet niektórych duchownych, nie znalazło uprawiaczów. E. Littleton napisał kompendjum a E. Coke „Instytucje angielskiego prawa,“ Selden zajmował się naprzód prawem morskiem, prawo państwowe było przez Folmera i Th. Hobbesa w monarchicznym, a przez A. Sidneya, J. Locke i J. Miltona w republikańskim opracowane duchu.—Najbardziej cenione dzieła prawne zeszłego stulecia są: W. Blacstone'a, Woodsona Burns v. Boewes—o prawie handlowem i morskiem pisali Holt i Chitty, o asekuracyjnych instytucjach Park. Większość dzieł prawnych, angielskich stanowią albo zbiory praw i postanowień parlamentu, albo proste kompilacje decyzji rozmaitych władz sądowych lub znakomitych prawników: Demnau'a, Albingera, Lyndhursta i Brughama.—Wyjątek stanowi dzieło Willa „On the rationale of circumstantiele evidence“ Lond., 1838. Teraz jednak szerzy się chęć i potrzeba poznania prawodawstw i literatury prawnej stałego lądu, dowodem tego są tłómaczenia na język angielski wielu dzieł naukowych prawnych.—Ale Anglicy, stojący niżej państw stałego lądu pod względem prawa prywatnego, wyprzedzili wszystkich pod względem prawa publicznego i stali się w tym kierunku niejako nauczycielami Europy. Nauki ekonomiczne znalazły w Anglji znakomitych przedstawicieli, jakimi są: Steward, Adam Smith, Price, Thornton, Ricardo, Mill, Malthus, Sadler, M'Culloch. Jako popularyzatorka nauk prawnych i społecznych odznaczyła się, opierając swe wywody na zasadach Benthama, miss Harriet Martineau.—*Filologja.* Poważne studja w dziedzinie filologji klasycznej, rozpoczęte w XVI w., wydały następnie świetne owoce w pracach takich uczonych, jak: Maittaire, Toup, Barker, Baxter, Bentley, Gatacker, Gale, Hudson, Creech, Wakefield, Dodwell, Pearce, Hearne, Clinton, Barnes, Clarke, Johnson, Musgrave, Parr, Blomfield, Dobree, Monk, Knight, Arnold i Donaldson. Anglicy to europejskiej nauce rozwarli wrota starożytnej Hellady. Podróżnicy, wspierani przez poselstwo angielskie w Konstantynopolu, z pismami starożytnych Greków w ręku, ważne poczynili na miejscu spostrzeżenia ze względu na sztukę, geografję i topografję, a rezultaty swych badań w niezmiernie kosztownych złożyli dziełach. Dziś jeszcze, mimo wszelkich napadów na studja klasyczne, praktyczni Anglicy z zapałem się im przecież poświęcują. W nowszych zaś czasach, rozbudzone zamiłowanie do studjów nad językami orjentalnemi, zawdzięczać głównie należy Anglikom, którzy tak pojedynczo, jako też wspólnemi siłami, skoncentrowanemi w „Asiatic society,“ wiele na tem polu zdziałali, (Colebrooke, J. Crawford, Monier, Wiliam, Muir). Lingwistyka porównawcza, dla której interes obudził w Anglji swemi dziełami: „Lectures on the science of language“ i „Chips from a German workshop,“ Niemiec, Max Müller, znajduje gorliwych uprawiaczów w osobach Cox'a, „Mythology of the Aryan nations,“ Farraxa „Chapters on language,“ „Families of speech“ i innych.—Z prac starożytniczych cenią: Sir John Lubbock'a „Pre-historic times“ i Stephensa „Old Northern Runic monuments of Scandinavia and England,“ obie z przedostatniego dziesięciolecia. Z prac poświęconych badaniu rozwoju religji mitologji, lub cywilizacji wogóle zasługują na uwagę dzieła Max Müllera, A. Langa, Tylora, Bageta, M. Lennana, Lubbocka. Historję literatury ojczystej zaczął uprawiać w XVIII w., Warton: „History of English poetry“ (1755—1781). Po nim żaden z pisarzów nie odważył się na dzieło tak szerokiej miary. Craik zrobił to w mniejszym zakresie: „History of english literature and of the english langage“ (1871). Więcej daleko spotkać można opracowań monograficznych (Lockharda, Massona etc.). Zbiór monografji stanowi rozpoczęte niedawno przez firmę Macmiliana w Londynie wydawnictwo p. t. „English Men of Letters.“ Mniej cenione są prace Anglików nad literaturami narodów obcych, chociaż i tu zasługują na wyróżnienie dzieła: Symonsa, Lewesa v. Launa, Talfourda, Browne'a i Posnera.—*Filozofja.* Do XVII w. panuje w Anglji, podobnie jak w reszcie Europy scholastyka; cały ten czas zajęty jest sporami nominalizmu i realizmu. Przedstawicielami ostatniego są: Anzelm Kanterburyjski i Jan Duns Scotus, pierwszego zaś Wilhelm Occam. Dopiero z początkach XVII w. poczyna się nowy zwrot w filozofji, wywołany przez Bakona Werulamskiego, twórcę metody indukcyjnej. Odtąd filozofja angielska staje się empiryczną, a przez Hobbesa materjalistyczną, co wywołało reakcję w kierunku deistycznym (Herbert Cherbury — później Toland, Collius i Tindal). W końcu XVII w. wysuwa się naprzód John Locke, który zwraca się do badań nad źródłami nowego poznania i w przeciwieństwie do Kartezjusza, odrzuca doktrynę idei wrodzonych, sprowadzając całą wiedzę do stosunku pomiędzy wyobrażeniami wywołanemi przez doświadczenie wewnętrzne i zewnętrzne. U Berkley'a, filozofja przybiera formę idealizmu, u Hume'a zaś skeptycyzmu, przeciwko któremu występuje Reid. Filozofja ostatniego rozszerzyła się głównie w Szkocji, staraniem Dugalda Stewarta. W Anglji zaś upowszechniła się najwięcej nauka Loka. Oprócz wymienionych tu głównych przedstawicieli różnych kierunków, pracowali nad filozofją moralną, przez którą należy wogóle rozumieć filozofję ducha ludzkiego: Brown, Addisson, Chesterfield, Paley, Gisborn, Makintosh, Whewell. Większość

ich sprzyjała szkockiej filozofji zdrowego rozsądku, *Common sense*, głoszonej przez Reida i Dugalda Stewarta. Jako przeciwnik tego kierunku wystąpił Ferrier, który pragnął zlać z sobą stary idealizm Berkeleya z nowym Fichtego. Usiłowania te zrodziły szkołę neo-Berkelyonistów, której głową był Fraser z Edymburga. Współcześnie W. Hamilton starał się pogodzić filozofję szkocką z krytycyzmem Kanta. W ostatnich czasach wpływały na filozofję angielską kolejno doktryny Herberta, Hegla i eklektyzm Cousin'a, ale najusilniej oddziałał pozytywizm Comte'a w połączeniu z rodzimą teorją ewolucji Darwina. James Mill. John Stuart Mill, Aleksander Bain i Herbert Spencer reprezentują współczesny kierunek filozofji angielskiej.—W *naukach przyrodniczych* Arystoteles, nie zawsze zrozumiany, był do XVI wieku źródłem wszystkich wiadomości, na tle tej pomroki odbija tylko słabo Roger Bacon; istotny atoli początek odrodzenia się nauk w **A.** (i w znacznej części w całej Europie) dał Bacon Werulamski, który wyłożył zasady metody doświadczalnej badania przyrody. Król. towarzystwo nauk w Londynie wiele się do rozwoju różnych gałęzi tych nauk przyczyniło; od r. 1665 wydaje ono słynny swój organ *Philosophical Transactions*. Odkąd genjalny Newton położył podstawy umiejętnej filozofji natury, nauka w **A.** zawsze pierwszorzędnych miała przedstawicieli, których możemy tu wymienić tylko nazwiska: W *fizyce* Gilbert, Hawksbee, Pristley, Gray, Watson położyli podstawy nauki o elektryczności, Leslie (prawa promieniowania ciepła), Young Herschel i Brewster w optyce, Joule, Rankine, Faraday, Tyndall, Maxwell, Proctor, W. Thomson są wyrazem dzisiejszego stanu fizyki w **A.**—Przedstawicielami *astronomji* w **A.** są: Wollaston, Maskelyne, Pond, Ferguson, Bradley, Herschel ojciec i syn, Biddel, Airy, Huggins, Lockyer. Podstawą postępu tych gałęzi nauk był rozwój *matematyki*.—oprócz Newtona, wynalazcy rachunku różniczkowego, z dawniejszych występują: Harriot, Nepper, Wallis, Barrow, ze współczesnych Hamilton, Salmon, Adams, Sylvester, Cayley.—W **A.**, jako kraju przedewszystkiem przemysłowym, *chemja* najgorliwiej jest opracowywaną; dosyć przytoczyć nazwy takie jak Cavendish, H. Davy, Dalton, Turner, Daniell, Faraday, Graham, Roscoe.—W *botanice* zajmowano się głównie częścią opisową, mało zrobiono dla części jej fizjologicznej, za to zaleca się ta gałąź literatury angielskiej istotnie wspaniałemi dziełami z botaniki opisowej, już to florami pewnych krajów, już monografjami: Soverby (*flora angiel.*), Wallich, Horsfield, Lambert, Roscoe, Bentham, Lindley. Również wspaniałemi dziełami zaleca się *zoologja:* Latham, Ellis, Gould, Smith i t. d. Owen jest pierwszorzędnym anatomem porównawczym. Pomijając zresztą, cały zastęp znakomitych badaczów, przypominamy Darwina, jako prawdziwego twórcę nowego kierunku w tej nauce, Wallace'a, Lubbock'a, Huxleya, Romanesa; *Mineralogja i geologja* znalazła w ostatnich czasach znakomitych przedstawicieli, którzy nietylko **A.**, ale i wiele innych krajów pod względem geologicznym ściśle zbadali, jak Buckland, Murchison, a zwłaszcza Lyell, który uzasadnił pojęcie o stopniowem rozwijaniu się ziemi bez kataklizmów biblijnych.—*Medycyna* angielska długo nie wyrównywała rozwojowi jej w innych krajach; najważniejsze odkrycie naukowe jest Harvey'a, wyjaśnienie krążenia krwi; wśród długo występujących empiryków, zaniedbujących wszelką teorję, odznacza się tylko postać Sydenhama, który medycynę z wielu przesądów oczyścił. W nowszych czasach występują: Hunter, Cruikshank, Monro, Bell, Brown, Abercrombie, Abernethy, Cooper, Grant, Clark, Todd, Scudamore, Johnson, Combe, Lister.—*Podróżopisarstwo*. Żaden naród nie posiada tak bogatej literatury podróżniczej, jak Anglicy. Niema może zakątka ziemi, któregoby nie zwiedzili. Ross, Parry, Franklin, Back, Richardson, Hayes, M'Clure i t. d. podróżowali do bieguna północnego; Wedell, Biscoe, Ross, Crozier do bieguna południowego; Mungo Park, Denham, Beke, Harris, Livingstone, Burton, Grant, Speke, Baker, Stanley, Cameron zbadali wnętrze Afryki; Beechey, Wilson, Belcher, Darwin, Walpole, i inni ocean Indyjski; Mitchell, Stuart, Eyre, Stanley, Strzelecki, Woods kontynent australski; Hamilton, Murray, Trollope, Dickens, Beaufort, Ainsworth, Abbot, Bawring i wielu innych Amerykę; Palgrave Arabję; Layrd i Rawlinson pomniki starożytnej Niniwy. Z nowszych dzieł, chciwie są czytane H. Dixon'a. — Bardzo ważne też stanowisko zajęli uczeni angielscy jako badacze początków cywilizacji ludzkiej, jak Tylor i Lubbock.

Angielska skóra, mocna i zbita tkanina bawełniana, najczęściej biała, używana na spodnie, kamizelki i t. p. Ob. Barchan.

Angielska sól albo *Sól gorzka*, siarczan magnezji (ob. Magnezja). *Solą angielską* zowią także mieszaninę 1 cz. salmjaku i 2 cz. wapna gryzącego, zwilżoną małą ilością wody; amonja, wywiązująca się z tej mieszaniny, służy do cucenia osób omdlałych.

Angielska sztuka. Umysł angielski, głównie do praktycznego wykształcenia zwrócony, nie dozwalał Anglikom zająć wydatnego stanowiska w rzędzie narodów, pielęgnujących sztuki piękne. Najważniejsze zasługi położyli Anglicy w *budownictwie*. Po ciężkich, ale imponujących wielkością budowlach z czasów anglo-saskich, zjawił się w Anglji po podboju normandzkim (1066), systemat bazylik sklepionych i utrzymał się do tej chwili, kiedy w połowie XII w. przyszedł z kontynentu właściwy styl gotycki. Styl ten, wkrótce zapanował przeważnie na ziemi angielskiej i przybrał właściwe sobie cechy, które go, jako *styl angielsko-normandzki*, widocznie od

budowli gotyckich stałego lądu odróżniają. Budowle tej epoki, noszą na sobie piętno potęgi i dumy; w masie ciężkie, w szczegółach bogato uczłonkowane, odznaczają się pstrą rozmaitością;

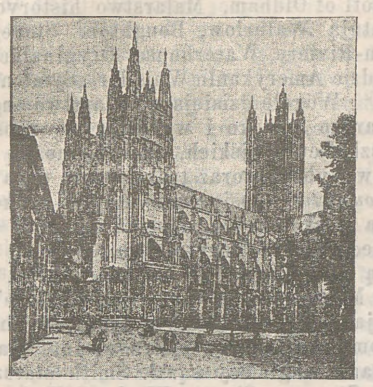

Katedra w Canterbury.

przykładem tego jest kościół katedralny w Norwich, wzniesiony w XII w.; około połowy zaś tego stulecia, występuje w Anglji styl germański, zrazu tylko w ornamentach. Obok stylu francusko-germańskiego, trzymającego się nieokrzesanej formy zasadniczej, ukazuje się w stylu angielsko-germańskim wykształcenie i ciężkość form szczegółowych; charakterystyczną jego cechą jest znaczna długość, rzadko mu wystarcza

Katedra w Peterborough.

jedna nawa poprzeczna, a od strony wschodniej przyczepianą bywa tak zwana kaplica dla dam *(lady chapel)*. Wewnątrz są lekkie grupy filarów, arkady bogato członkowane, a na frontach przeładowane przepychem i najczęściej nieodpowiedniemi dekoracjami. Anglicy dzielą swoje budownictwo na następujące epoki: do 1274 styl narodowy (Early English); do 1377 styl dekoracyjny (Decorated styl), który przechodzi później w t. zw. „Perpendicular styl," a następnie w „Tudor styl." Budowa zamków w Anglji, w swoim rodzaju doskonała, pod niektóremi względami korzystnie oddziałała na budowę kościołów. Najlepszym przykładem stylu angielsko-germańskiego są katedry w Salisbury (1220—58) i Yorku. Po wojnach Róży Czerwonej i Białej, wyrobił się świecki styl gotycki, ze swoją malowniczą powagą, czem szczególnie odznaczają się wnętrza przedsionków po zamkach, domach wiejskich i kolegjach, oraz urządzenie pułapów. W końcu XVI w. gust włoski opanował Anglję, a jego pomnikami są kościoły św. Pawła i św. Szczepana w Londynie, oraz Longleat House (1567—1579), Wollaton House (1580), Holland House (1607), Hartfield House (1611). Budynki te trzymane są w bogatym renesansowym stylu, który otrzymał w Anglji nazwe stylu królowej Elżbiety (Queen

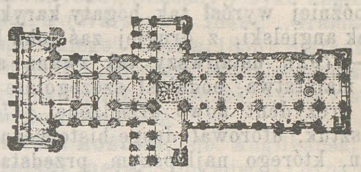

Plan katedry w Darham.

Elizabeth styl). Wreszcie pod koniec XVIII w., kiedy klasyczność wszędzie brała górę nad stylem rokoko, Anglja także poszła za powszechnym ruchem (Queen Anna styl). I styl grecki, wbrew wszystkim warunkom klimatycznym, znalazł tu obszerne zastosowanie, jak o tem przekonywają dzieła architektoniczne Roberta Smirke, Jerzego Maddoni, Adamsa i in., którzy przez zwrot ku klasycznym formom wytworzyli ów spopularyzowany przez Francuzów styl, zwany powszechnie stylem Cesarstwa (Empire), chociaż w ostatnich już czasach znowu wszedł w użycie świecki styl gotycki, co widzimy w nowych gmachach parlamentu wystawionych przez Barry'ego. Styl gotycki, przystosowując się do wymagań nowoczesnych, przybrał dość oryginalne formy (Queen Victoria styl). Mistrzami tego stylu byli: Barry Pugin, Scott, Street, Waterhouse, gdy inni (Digby Wyatt, Owen Jones, Fergusson) dążyli do wyzyskania i zużytkowania twórczości architektonicznej wszystkich narodów. Obok gotyku więc i renesansu włoskiego, zjawił się renesans wczesny, zmodyfikowany japońskiemi motywami i t. p. Prócz dzieł monumentalnych rozrosła się olbrzymia architektura pożytkowa (mosty, banhofy etc.), gdzie na wielką skale stosują materjał żelazny i szklany („Pałac kryształowy").

W rzeźbiarstwie, aż do końca wieków średnich, Anglja nader małe położyła zasługi i szła przeważnie za Francją. Dopiero na schyłku XVIII wieku wywołał Flaxman (1755—1826) pewne życie na polu plastyki, chociaż i on nie zdołał nadać sztuce prawdziwie idealnego kierunku. Jego uczniowie i następcy, jak: Chantrey, Nollekens, Westmacotl, Wyat, Carew i inni, głównie tylko odznaczyli się w portretach. Więcej polotu miała szkoła Gibsona, naśladowcy Thorwaldsena. W nowszych czasach dzięki wpływowi „prerafaelityzmu“ podniosło się rzeźbiarstwo angielskie. Do znakomitszych należą: Armsteaed, Marshall, Steel, Mac Dowell, John Bell, Stevens (1818—1875), Stevanson, oraz najnowsi Thornycroft, Onslow, Lawson Ford etc.

W *malarstwie* prace Anglików także nie ujawniały długo nic uderzającego; pewna samoistność tej sztuki zaczęła się dopiero wtedy rozwijać, kiedy z jednej strony Hogarth (1697—1764), wystąpiwszy przeciwko wprowadzonemu przez Thornhilla zamiłowaniu do francuskich obrazów historycznych, stworzył na zasadzie surowego realizmu nowy rodzaj moralno-humorystyczny, z którego później wyrósł tak bogaty karykaturalny rysunek angielski, z drugiej zaś John Reynolds (1723—1792), ustaliwszy tak zwaną angielską szkołę malarstwa, podniósł szczególnie koloryt, i jako prezydent nowo urządzonej (1768) Akademji sztuk, utorował drogę historycznemu malarstwu, którego najlepszym przedstawicielem jest B. West (1738—1820). Rywalami Reynoldsa byli Ramsay (1709—1804), Romney, oraz najzdolniejszy Gainsborough (1727—1788), znakomity zarówno jako malarz rodzajowy, jak i portrecista i pejzażysta. Wybornym pejzażystą był również Wilson, naśladowca Claude Lorrain'a, za którym nowszemi czasy poszli genialny Turner i Lee. W malarstwie rodzajowem odznaczył się Castlake, jako malarz architektoniczny Roberts, zaś jako malarz portretowy Lawrence. Dawid Cor i liczni jego następcy, uczynili malarstwo akwarelowe przedmiotem powszechnego zamiłowania w Anglji. W połowie XIX nastąpił w malarstwie angielskim gwałtowny i głęboki zwrot, zwany „Prerafaelityzmem“(ob.), t. j. dążeniem do przeduchowienia sztuki, w sposób, przypominający twórczość malarzy włoskich z czasów przedrafaelowskich. Teoretykiem szkoły był znakomity filozof poeta i krytyk, John Ruskin, który cały swój miljonowy majątek, oraz olbrzymią pracę poświęcił urzeczywistnieniu reformy w poglądach na sztukę i jej zadanie społeczne. Na czele tego ruchu stali: Rosetti, Holman Hunt i Millais, dalej: Burne Jones, Watts, Poynter, Madox Brown, Richmond, Crane. Millais jednak począł się przechylać nieco ku realizmowi a za nim poszli: Walker, Mason, Holl, Herkomer. W duchu zbliżonym do klasycyzmu pracowali i pracują: Leighton, Prinsep Calderon, Paynter. Pejzaż w stylu prerafaelistycznym uprawiają: Watts, Holl, Oulles. W Edymburgu powstała specyalna szkoła z kierunkiem kolorystycznym (Douglas, Orchardson, Pettie, Reid, Mac Whirter, Graham, Murray). Do kierunku francuskiego skłaniają się: Stanhope, Forbes, Hunter, Stotl of Oldham. Malarstwo historyczne reprezentują Waterlow, Boughton, Stone, Long. Britton-Riviere, Waterhouse. Oryginalnemi drogami idzie Amerykanin Whistler „Symfonista kolorów.“ Wogóle dzisiejsze malarstwo angielskie stoi bardzo wysoko i wyróżnia się zpośród innych szkół europejskich, samodzielnością w technice i w wyborze, oraz traktowaniu tematów.

Rytownictwo dosięgło w Anglji znakomitego stopnia doskonałości, chociaż niektóre gałęzie, jak miedzio i drzeworytnictwo, stały się niejako gałęzią przemysłu. Co do pierwszego, sposób zwany Mezzotinto, używany przez White'a, miał w Benjaminie i Walentym Green, w Sherwinie i Carlom prawdziwych mistrzów. Inni znakomitsi sztycharze angielscy są: J. Smith starszy, Hogarth, Strange, Sharp, Woolett, Kath, Prestel i inni, do których przyłączyć należy w nowszych czasach: Landseer'a, Freeman'a, Burnet'a, dwu Findów, Fox'a, Cagleheart'a, Lewis'a, Rolls'a i innych. Rytownictwo na stali, które w Anglji rzeczywiście początek wzięło (1820), doszło w ręku Karola Heath dzisiejszej doskonałości; drzeworyt zaś, wskrzeszony w zeszłem stuleciu pod wpływem praktycznego zmysłu Anglików, podniósł się pod rylcem Johna Bewick i jego szkoły do tego wykończenia, na jakiem go dzisiaj widzimy. Do tego tak znakomitego postępu przyczynili się także nie mało: Haroey, Nesbit, John Jackson, Laudells, a ostatniemi czasy prócz Johna i Karola Thompson, prawdziwych mistrzów w swoim zawodzie, Orrin Smith, Powis, Andrew, Best, Folford, Slader, Williams, Stolhard i inni. Organem miłośników sztuki i artystów jest od 1839 *Art Journal*. Por. Allan Cunningham: „Lives of British paintres, sculptors and architects“ (5 tom., Londyn, 1829); Passavant: „Kunstreise durch England und Belgien“ (Frankfurt, 1833); Waagen: „Kunstwerke und Künstler in England“ (2 tomy Berlin, 1837—38); tegoż „Treasures of art in Great Britain“ (3 tomy, Londyn, 1854—56); Richard Muther: „Geschichte der Malerei in XIX Jakrh“ Chesneau: „la Peinture anglaise“ (1882); Gurlitte: Geschichte des Barockstils“ (1888); Sizeranne „La peinture anglaise contemporaine“ (1895); Sizeranne: „John Ruskin“ (1897).

Angielska trawa, ob. Phalaris.

Angielska Wschodnio-Indyjska Kompanja, ob. Indje Wschodnie.

Angielska zieleń, toż co zieleń Schweinfurcka; także mieszanina chromianu ołowiu, błękitu berlińskiego i bieli barytowej.

Angielska ziemia, *terra angelica*, to samo co *angielska czerwień*, (ob.).

Angielski błękit, toż co błękit górski, albo

też mięszanina błękitu berlińskiego z indygiem.

Angielski język. Narzecza plemion celtyckich *kimryckie* w Anglji i Walji, a *gaelickie* w Szkocji i Irlandji są pierwotnym gruntem, na którym wyrosła dzisiejsza mowa Anglików. Z przybyciem do Anglji Rzymian, język *łaciński*, używany w sądach i kolonjach, pozostawił dość znaczne między celtycyzmem ślady. W połowie V w. plemiona germańskie Anglów i Sasów, przybyłe z nad Baltyku, tubylczych Celtów częścią wytępiły, częścią wyparły w góry, a język ich *anglosaski*, stał się pod koniec VI-go wieku językiem krajowców w całej Anglji z wyjątkiem Kornwalji i Devonu. Zaprowadzone równocześnie chrześcijaństwo znowu wniosło z sobą nieco elementu łacińskiego; językiem kościelnym wszakże był anglosaski, a od VII i VIII wieku obok łacińskiego był także językiem literatury. Żywioł germański przez napady i osiedlenie się Duńczyków (780—1016) pokrewnym wzmocniony pierwiastkiem, większej jeszcze nabrał mocy. Podbój normandzki (1066), siłą miecza wprowadził język *francuski*, uczyniwszy go organem dworu szlachty i literatury. Lud zachował w czystości, narodowe narzecze anglosaskie. Pod koniec XIII-go w., skutkiem wzajemnego oddziaływania i zlewania się dwu tych narzeczy, powstaje język *mieszany*, zwany *staro-angielskim*, który począł się szybko upowszechniać nawet między szlachtą, a za Edwarda III (1327—77) stał się panującym i na dworze i w całym narodzie, tak, że na schyłku XIV w., element francuski zupełnie został z Anglji wyparty. Pod piórem Chaucera, jego współczesnych i następców język angielski wyrobił się już na język piśmienny, a za Henryka VIII przybrał taką postać, jaką posiada obecnie. Tym sposobem wykształcony język, rozwijając się dalej, dla wyrażenia nowych idei zapożyczył się u Francuzów i Włochów; w sztuce i umiejętności znać wpływ literatury klasycznej, a w handlu i przemyśle zbogacił się nabytkami językowemi wszystkich narodów. Prosty w tworzeniu wyrazów, łatwy w budowie gramatycznej, trudnym jest tylko w wymowie; ta ostatnia trudność czuć się nawet daje samemu Anglikowi, skutkiem czego powstało mnóstwo ortoepistów między którymi Walker i Busehmann najznakomitsi. Pośród narzeczy ludowych najcelniejsze szkockie; posiada ono własną dawniejszą i nowszą literaturę, a od końca XV w. było przez pewien czas używane w parlamencie; najlepiej je obrobił Jameson. Celniejsze dzieła, dotyczące języka angielskiego, są: Halliwella: „Dictionary of arcaie and provincial words“ (2 t., Londyn, 1858); Wright'a „A dictionary of absolute and provincial English“ (2 t. Londyn, 1857); Murray „English Language“ (w Encyclopaedia Britannica); Lounsbury „History of the english Language.“ Z licznych gramatyk, jakie od czasów Bullokar'a (1856) się zjawiły, najlepsze znalazły przyjęcie: Johnson'a, Bailey'a, Lowth'a, Sheridan'a, Murrey'a (od 1795), Brown'a „Grammar of English grammars“ (Boston, 1851); Fidler „Wissenschaftliche Grammatik der englischen Sprache“ (Lipsk, 1877); Edward Mälzner: „Englische Grammatik“ (3 t., Berlin, 1882—5); C. F. Koch „Historiche Grammatik der englischen Sprache“ (Kassel, 1881); I. Fölsing: „Lehrbuch für den wissenschaftlichen Unterricht in der englischen Sprache“ (Berlin, 1878). Pod względem słownikarskim godnemi wzmianki są: Johnson'a „Dictionary“ (2 t., Londyn, 1755); słownik nowo opracowany przez Todda (4 tomy, Londyn), który ma wartość klasyczną; oprócz tych ważne są: „Słownik Richardson'a“ (2 t., Londyn, 1835 i 1860); Wobster'a (New-York); Worcestera (1864). Z polskich dzieł pomocniczych do nauki języka angielskiego wymienić możemy: ks. Antoniewicz „Gramatyka języka angielskiego (Wilno, 1788); Haustein „Sposób łatwy uczenia się czytać podług reguł Sheridana i Walkera“ (Wilno, 1806) i „Wypisy angielskie“ (Wilno, 1813); Krystyn Lach-Szyrma: „Wypisy angielskie ze słownikiem“ (Warszawa, 1828); „Zasady języka angielskiego“ przez Bull'a (Warszawa, 1849); „Gramatyka języka angielskiego“ (Berlin, 1853). Starannie opracowanym jest: „Słownik angielsko-polski i polsko-angielski“ Aleks. Chodźki, wydany nakładem Behra w Berlinie, 1852.

Angielski kościół, ob. Anglikański kościół.

Angielski metal, stop miedzi i cynku, odmiana mosiądzu, złożona z 81,5% miedzi i 10,5% cynku, jest barwy białej, używa się na nakrycia stołowe.

Angielski plaster, czarna lub cielista kitajka jedwabna, powleczona roztworem karuku (ob.) z jednej strony, a z drugiej skropiona tynkturą benzoesową. Plaster taki używany jest do pokrywania lekkich ran i skaleczeń.

Angielski pot, tak nazwano w Anglji chorobę, która 1485 po bitwie pod Basworth wybuchła, a która obok innych symptomatów, jak ogromnego osłabienia, drżenia, bicia serca, uczucia strachu, objawiała się gwałtownemi potami. Dotykała szczególnie młodych i silnych ludzi, trwała od 1 do 3 dni i prawie zawsze kończyła się śmiercią. Taż sama choroba grasowała jeszcze w Anglji 1506 i 1517, a 1528 rozszerzyła się na Niemcy, Holandję, Skandynawję i Polskę. Po XVI wieku choroba ta nie powróciła, choć postrzegano epidemje z podobnemi nieco objawami. Por. Hecker, „Der englische Schweiss,“ 1854. Türk: „De la suette miliaire,“ 1841.

Angielski proszek, *proszek Algarota*, chlorek antymonu, ob. Antymon.

Angielski róg, instrument muzyczny dęty, drewniany, podobny do zgiętego oboju, dziś mało używany.

Angielski trank, ob. Arnica.

Angielski werniks, ob. Werniksy.

Angielskie kolonje, ob. Wielka Brytanja.

Angielskie miary i wagi. Układ miar angielskich uproszczony został aktem parlamentarnym z dnia 17 czerwca 1824; pomimo to bardzo jest jeszcze niejednolity i niedogodny, a od roku 1864 dozwolone też jest użycie miar metrycznych. Podstawą *miar długości* jest *yard (imperial yard)*, związany z długością wahadła sekundowego w Londynie. Długość ta wynosi 39,1393 cala ang., a takich cali 36 stanowi 1 yard. Yard dzieli się na 3 stopy (*foot*) po 12 cali *(inches)*; cal dzieli się bądź na 10 linji, bądź na 8 ósemek *(eigths)*, bądź na 3 ziarna jęczmienne *(barley corns)*. Stopa angielska, toż samo co stopa rosyjska = 0,304797 metra,=1,058 stopy warszawskiej czyli nowopolskiej. Yard=0,91439179 metra=1,587 łokcia warsz.,=1,28571 ($1^2/_7$) arszyna. W miernictwie sążeń *(fathom)*=2 y.=6 stopom. *Furlong*=220 y. Mila urzędowa *(statute mile, british mile)*=8 furlongs=1609, 3295 metra; mila londyńska, zwykle zwana anglelską *(english mile)* = 5000 stóp= 1523,986 metra; mila morska czyli ang. m. geograficzna *(sea mile, geographical mile)*=2028, 633 y.= 1854, 865 m.—*Miary gruntowe*: *Akr (acre, acre of land)*=4 *roods*=4840 y. kwadratowych=40,4678 arów; 640 akrów=1 *mile of land*, t. j. urzędowej mili kwadratowej.—*Miary sześcienne*. Tonna okrętowa *(ton of schipping)*=40 stóp sześc.—Jednostką miar objętości jest *gallon (imperial-gallon)*, który przy stanie barometru 30 cali ang. i w temperaturze 62° F zawierać ma 10 funtów handlowych wody dystylowanej. 1 gallon=4,54358 litra czyli kwarty warsz. Dalsze miary są: Do ciał sypkich: 1 quarter=8 bushels po 8 gallonów. Do ciał ciekłych: 1 tun=4 hogsheds (oksefty) po 63 gallony, po 4 quarts, po 2 pints, po 4 gilss.— *Wagi* są dwojakie: jedne do ważenia metali, drogich kamieni i materjałów aptecznych, których jednością jest *Imperial-troy pound* (funt), drugie handlowe, do ważenia wszystkich towarów, których jednością jest funt avoir-du-poids (pound). 1 Troy-funt dzieli się na 12 uncji *(oz)*, 240 penny *(dwts)*, 5760 granów,=373,24 gramów =0,92 funta warsz.=0,91 funta rosyjs. *Funt handlowy (avoir du poids)* dzieli się na 16 uncji, 256 drachm, 768 skrupułów i 7680 granów,=453,59 grama=1,12 funta warsz.=1,11 funta ros. Centnar (Hundredweight) dzieli się na 4 kwartery po 28 funtów, więc równy jest 125,44 f. warsz. czyli 124,32 funt. ros. Beczka wagi (Ton) ma 20 centnarów ang., 1 kamień (stone) liczy się wszędzie po 14 funtów, 44 funtów avoir du poids czynią 175 troy-funtów. Są też w użyciu różne wagi obyczajowe przy handlu różnemi towarami.

Angielskie monety. Według prawa z 1816 r. przyjęta jest jedynie waluta złota, której jednostką jest *funt sterling (livre sterling, £)*, dzielący się na 20 *szylingów (sh)* po 12 pensów *(penny, d)*. Jako moneta złota nazywa się funt sterling *suwerenem (sovereign)*. Z troy-funta złota mennicznego ang. (ob. próba) bije się $46^{29}/_{40}$ suwerenów, skąd funt sterling przedstawia wartość 6,268 rubla = 25,22 franka,=20,429 marki. Dawniej były w obiegu *gwinee* po 21 szylingów. Moneta srebrna ma znaczenie jedynie monety zdawkowej; biją się *korony (crowns)* czyli sztuki 5-szylingowe, półkorony, szylingi, półszylingi *(sixpences)*, oraz sztuki mniejsze, głównie dla Indji.—Moneta drobniejsza bije się obecnie z bronzu (95 części miedzi, 4 cyny, 1 cynku), w sztukach: *pennies* po 1 penny, ½ penny i szelągi *(farthings)*=$^1/_4$ penny. Bicie monety złotej zostaje pod zarządem banku ang., bicie zaś monety srebrnej i bronzowej jest przywilejem państwa. Moneta papierowa jest tylko prywatna, głównie noty banku angielskiego, które mają obieg przymusowy.

Angielskie ogrody, ob. Park.

Angielskie Panny. Pobożna Angielka Marja Ward założyła około 1620 w Gravelines w Niderlandach klasztor, dla swoich katolickich współrodaczek, zmuszonych opuścić Anglję z powodów religijnych, poświęcony wychowaniu dziewcząt. Zgromadzenie przyjęło regułę ś. Klary, a następnie miało jeszcze oddzielne własne klasztory w Saint-Omer i 1627 w Monachjum. Zniesione 1630, potwierdzone bullą Klemensa XI. 15 czerwca 1703, rozszerzyło się szczególnie na Zachodzie. Wstępujące do niego panny nie są właściwie zakonnicami, nie zostają bowiem pod klauzurą, ani wykonywają ślubów uroczystych, czynią tylko roczne lub 3-letnie śluby czystości, posłuszeństwa i ubóstwa.

Angielskie płótno, ob. Gingan.

Angielskie prawodawstwo. Prawo angielskie tem się głównie od innych odróżnia, że prawo rzymskie z wyjątkiem spraw małżeńskich i testamentowych w sądach duchownych załatwianych, nigdy nie zyskało w Anglji powszechnego uznania. Anglja dotychczas nie posiada zupełnego kodeksu, a cały rozwój systematu prawa pozostawiony jest w tym kraju głównie orzeczeniu sędziego; niektóre tylko pojedyńcze, ważniejsze punkta są wyraźnemi prawami określone. Angielski więc systemat prawny opiera się na dwojakiej podstawie, to jest na prawie powszechnem, zwyczajowem *(Common law)*, t. j. prawie, jakie się w praktyce sądów jako naturalne i uznane rozwinęło, tudzież na prawie postanowionem *(Statute law)*, zawartem w wyraźnych nowszych ustawach, wydanych przez parlament. Najważniejszem dziełem o prawodawstwie angielskiem jest między innemi W. Blackstone'a „Commentarie on the laws of England."

Angielskie rolnictwo. Od czasu kiedy A. Thaer w dziele swojem „Einleitung zur englischen Landwirthschaft" wykazał prawdziwy stopień doskonałości **A. r.**, stało się ono wzorem dla całego świata. Podstawą płodozmianu **A. r.** jest system norfolski, czteropolowy (rośliny okopowe,

jęczmień z koniczyną, koniczyna, pszenica), który zamieniono też na płodozmian pięcio lub sześciopolowy. Obfitość paszy, zwiększona hodowla bydła i zużytkowanie ogromnej ilości nawozów, dokładne spulchnianie roli, oczyszczanie zasiewów z chwastów, udoskonalona budowa pługów, bron, używanie powszechne siewników, rozpowszechniona uprawa rzędowa—są to cechy **A. r.** Ciepły i wilgotny klimat Wielkiej Brytanji sprzyja rozwojowi roślin okopowych i pastewnych, które są podstawą silnie rozwiniętej hodowli zwierząt domowych; słynne są konie angielskie (pełnej krwi i pół krwi); bydło rogate (rasy dewońska, aldernejska, horefordzka, lub krótkoroga, najpospolitsza); owce hodowane są więcej dla mięsa, niż dla wełny; słynne są też świnie angielskie. Stan hodowli zwierząt i przyrost jej wskazują liczby, tyczące się całej Wielkiej Brytanji:

	w r. 1871	w r. 1892
Konie	1,649,946	2,067,549
Bydło	9,346,216	11,519,417
Owce	31,403,500	33,642,808
Świnie	4,136,616	3,265,898.

Własność ziemska znajduje się tu w szczególnych stosunkach. Właścicieli ziemskich jest rzeczywiście niewielu, a ci po większej części puszczają w dzierżawę swoje grunta. Znakomity i niezmiernie korzystny wpływ wywierają na gospodarstwo liczne, po całym kraju rozpowszechnione towarzystwa rolnicze i urządzane przez nie wystawy zwierząt i płodów rolniczych, stacje doświadczalne, tudzież udzielane przez pomienione towarzystwa nagrody. Pomimo wszakże tak silnego rozwoju i potężnych środków pomocniczych, i Anglja nie mogła uniknąć przesilenia, które spowodowało w ostatnich latach znaczne obniżenie cen zboża, a to skutkiem olbrzymiej produkcji Ameryki i Indji Wschodnich. Wielu dzierżawców musiało gospodarstwa swe zwinąć i szukać nowego pola pracy, na dalekim zachodzie Stanów Zjednoczonych i Kanady. Por. „Kodeks rolnictwa i zarazem uwagi, dotyczące ogrodów, sadów, lasów i plantacji," przekład z angielskiego (Warszawa, t. I, 1849, t. II, 1856), Rogers „History of agriculture and prices in England" (6 t., 1866—88), Fream „Landwirtschaft in England" (przekł. niemiecki, 1893).

Angielskie sądownictwo, tak jak wszystkie instytucje angielskie, wyrobiło się historycznie, dlatego próżnem byłoby szukanie tam takiej systematyczności organizacji sądowych, jaką znajdujemy na stałym lądzie. Szczegóły, dotyczące sądownictwa angielskiego znajdzie czytelnik pod wyrazem Wielka Brytanja.

Angielskie towarzystwo historyczne, zawiązane zostało r. 1836, w celu zbierania i krytycznego wydawania starych kronik, żywotów świętych, rozpraw synodalnych, listów, bull papieskich i wszelkich najdawniejszych pomników literackich.

Angielskie ziele, ob. Eugenia.

Angiełłowicz Antoni, arcybiskup metropolita lwowski gr.-kat. obrządku, * 1756, pobierał nauki naprzód u Jezuitów lwowskich, następnie w Wiedniu, skąd wrócił do Lwowa r. 1780, jako profesor seminarjum. W r. 1783 został rektorem tegoż seminarjum, kanonikiem katedralnym lwowskim, asesorem konsystorza, profesorem teologji i rektorem akademji, a r. 1796 biskupem przemyskim. Przy wznowieniu metropolji ruskiej w Galicji, powołany został na pierwszego metropolitę i arcybiskupa lwowskiego 1806. Bibljoteka kapituły tamecznej zawdzięcza mu znakomity dar, złożony z 8,000 tomów; † 1814. Napisał: „Uwagi patrjoty austrjackiego nad niektóremi artykułami gazet zagranicznych" (Lwów, 1809) i tłómaczył „Kto jest stroną zaczepiającą: Austrja czy Francja?" (Lwów, 1805).

Angilbert lub **Engelbert,** minister Karola W., którego córkę Bertę miał za żonę. Zniechęciwszy się później do świata, wstąpił do zakonu za zgodą żony i teścia; umarł opatem klasztoru Benedyktynów w Centulle, r. 814. Lubił nauki, a zwłaszcza poezję, i dlatego cesarz nazywał go swoim Homerem. Poezje jego wydał Migne w „Patrologia latina" (t. 99). Por. Althof (1889).

Angilram lub **Ingelram,** biskup Metzu od r. 787 do 791. Miał przywieźć z Rzymu r. 785 zbiór dekretaljów przeciw biskupom i księżom *(Capitula Angilramni)*, dany mu przez papieża Adrjana I-go, a przypisywany przez niektórych krytyków pseudo-Izydorowi. Wydanie Hinschiusa (1863).

Angina (z gr. *zwężenie*), zapalenie błony śluzowej albo podśluzowej gardła. Zapalenie błony śluzowej bywa tu, jak w każdem innem miejscu, kataralne, krupowe i błonicowe; może ono zajmować błonę całego gardła, albo niektórych tylko jego części (**A.** migdałkowa).—**A.** *catarrhalis, zapalenie kataralne* (ob. Katar) bywa ostre albo przewlekłe; często towarzyszy chorobom żołądka; wywołują je podrażnienia miejscowe, np. spirytusem (katar u pijaków), zaziębienie, choroby ogólne, najczęściej szkarlatyna. *Ostre* występuje z niewysoką gorączką, chory czuje ból gardła, zwłaszcza przy połykaniu; utrudnione, czasem niemożliwe połykanie, mowa z odcieniem nosowym, zależą od utrudnienia ruchów mięśni gardzieli. Przez rozszerzenie procesu na sąsiednie organy powstaje obłożenie języka, smak nieprzyjemny, ból kłujący w uchu. *Przewlekłe* zapalenie powoduje potrzebę częstego chrząkania, sprowadza niewielkie swędzenie, małą zmianę głosu, utrudnione nieco połykanie i tym podobne objawy słabego natężenia, ale dokuczliwe przez swoją uporczywość. Przy ostrym katarze gardła ochrania się je tylko od podrażnień, okłada się szyję ciepłą, albo też w zimnej wodzie zmoczoną chustką, gardło tuszuje się lapisem i t. d. Po kilku dniach choroba kończy się wyzdrowieniem; w leczeniu kataru chronicznego najważniejszą rolę gra lapis i środ-

ki ściągające. Przy chorobie syfilitycznej (ob. Syfilis), jako jeden z pierwszych jego objawów występuje katar gardzieli, rozwijający się zwolna, bez wyraźnych przyczyn, opierający się miejscowemu leczeniu; jakkolwiek w istocie od zwyczajnego kataru nie różni się wcale, nosi on nazwę **A.** *syphilitica.*— **A.** *crouposa*, bez porównania rzadsza, prawie nigdy jako choroba pierwotna, zdarza się najczęściej przy krupie krtani (ob. Krup) i przy szkarlatynie, czasem przy tyfusie i tym podobnych chorobach. Nie różni się ona od krupu na innych błonach śluzowych; objawy podobne są do objawów silnego kataru, choć często mało wydatne wśród ogólnej choroby.—**A.** *diphteritica (błonicowa)* zdarza się prawie wyłącznie przy szkarlatynie i dyfterycie epidemicznym. — Zapalenie tkanki podśluzowej zajmuje najczęściej migdałki (**A.** *tonsillaris*, *Amygdalitis);* wywołać je mogą te same przyczyny, które sprowadzają katar; ostre prowadzi do zropienia (ob. Ropa), przewlekłe do przerostu migdałków. Przy ostrem objawy dla ostrego kataru opisane dosięgają b. wysokiego stopnia, dołącza się do nich silna gorączka, duszność, ból głowy i t. d., po kilku dniach sprawa kończy się wyzdrowieniem; utworzona ropa wylewa się po pęknięciu ropnia. Proces przewlekły prowadzi do przerostu migdałków, skąd mowa nieco utrudniona, czasem lekka duszność i przykre uczucie w gardle. Ostre zapalenie leczy się zimnem, nacięciem migdałków, wypuszczeniem ropy, gdy się już utworzyła. Migdałki zbyteczne przerosłe można usunąć na drodze operacji (ob. Tonsillotomia). — *Angina Ludovici*, zapalenie tkanki komórkowatej podskórnej na szyi pod dolną szczęką, występuje ostro z gwałtownym nieraz bólem i gorączką. Zapalenie to bardzo często i szybko przechodzi w ropienie, które posuwając się ku dołowi, może przejść na śródpiersie, stając się wtedy bardzo groźnem ze względu na sąsiedztwo tak ważnych organów, jak serce i płuca. Leczenie na drodze operacyjnej. — *Angina pectoris*, *stenocardia*, *dusznica bolesna*, choroba, charakteryzująca się napadami silnych bólów w okolicy serca i dolnej części mostka, dochodzących do lewego ramienia, raptowną dusznością przy jednoczesnem uczuciu nieopisanej trwogi, biciem serca, zmianą rysów twarzy i t. p. Napad trwa kwadrans lub więcej, zwykle po tym czasie przechodzi, lecz niekiedy powoduje śmierć. Choroba ta spotyka się najczęściej u ludzi wiekowych i wtedy zależy od zmian w aorcie, arterjach wieńcowych (naczynia mięśnia sercowego), lub samym mięśniu sercowym. W czasie napadu stosować należy środki pobudzające, jak eter, strój bobrowy, walerjana itp.

Angiograf, przyrząd zbudowany przez Langlois, do graficznego zapisywania uderzeń tętna.

Angioleucitis, zapalenie naczyń limfatycznych, zdarza się około ran, zwłaszcza złośliwych, nieczystych; objawia się w postaci pasm czerwonawych, wyniesionych nieco nad skórę i dość twardych. Zwykle zapalenie mija bez śladu; czasami pozostaje ropienie, i gdy ropa do wnętrza naczynia się dostanie, może sprowadzić groźne objawy ropnicy. Leczy się ciepłem, wcieraniem maści szarej.

Angiologja, część anatomji opisowej, mająca za przedmiot przyrządy, do krążenia krwi i limfy służące, to jest serce, tętnice, żyły i naczynia limfatyczne (ob. te wyrazy).

Angiomat, ob. Naczyniak.

Angioneuroza, *nerwica naczyniowa*, porażenie lub podniecenie nerwów, kierujących obiegiem krwi w naczyniach; w pierwszym razie następuje nadmierne rozszerzenie, w drugiem zwężenie naczynia. Oba te stany połączone są z przykrem uczuciem, a często z bólem, jak np. przy migrenie.

Angiopteris, rodzaj paproci z rodziny Marattiaceae, wyróżniający się olbrzymiem listowiem

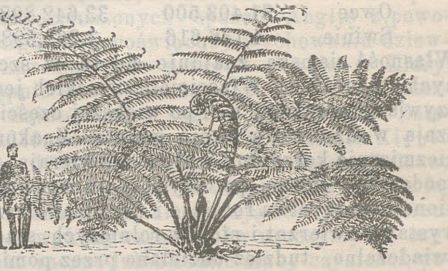

Angiopteris.

w Indjach wschodnich i Polinezji. **A.** *evecta* ma listowie na 4 metry długie. Krajowcy Tahiti używają młodych jej pędów na pokarm.

Angiosarkomat, *naczyniomięsak*, złośliwy nowotwór naczyniowy, ob. Mięsak.

Angiospermae, *okrytonasienne*, nazwa roślin, których nasiona okryte są powłoką owocową, w różnicy od *nagonasiennych (gymnospermae)*, do których należą głównie rośliny iglaste, gdy przeważna część roślin jawnokwiatowych są okrytonasienne.

Angiostenoza, zwężenie naczyń krwionośnych.

Angitia, Ancitia, bogini staro-italska u Marsów w okolicy jeziora Fucinus. Przebywała w gaju nad jeziorem, nauczyła mieszkańców używać środków przeciw truciźnie i czarami zaklinać węże. Późniejsi mienili ją siostrą Medei i Kirki.

Angiotis, zapalenie naczyń, t. j. tętnic (arteritis), żył (phlebitis), albo naczyń limfatycznych (angioleucitis).

Angiulli Andrzej, filozof włoski, * 1837, profesor antropologji w Bolonji, a od r. 1876 w Neapolu. Propagator współczesnego pozytywizmu we Włoszech, napisał: „La filosofia e la ricerca positiva“ (Neapol, 1869). „La pedagogia e la filosofia

positiva“ (Neapol, 1871), „Quistioni di filosofia contemporanea“ (Bolonja, 1873), „La pedagogia ló stato e la famiglia“ (Neapol, 1877) i in. † 1890 r. w Neapolu.

Anglaryt, ob. Wiwjanit.

Anglerius Petrus, ob. D'Anghiera.

Anglesey albo **Anglesea,** wyspa na morzu Irlandzkiem, stanowi jedno z hrabstw księstwa Walji i odzielona jest od niego kanałem Menai, przez który prowadzą dwa mosty. Obejmuje 783 kilometry kw. i liczy 50,079 mieszk. (1891). Główne miasto Beaumaris, a najważniejszy port Holyhead, 8,700 m., leżący na małej wysepce t. n. Poprawne rolnictwo, wyborna hodowla bydła i bogate kopalnie miedzi. W starożytności siedziba druidów, po których przechowały się dotychczas godne uwagi pomniki.

Anglesey, od wyspy tegoż imienia nazwane parostwo angielskie, nadane było naprzód Krysztofowi *Villiers*, bratu księcia Buckingham, którego jednak potomstwo męskie wygasło na synu jego Karolu († 1659). To samo stało się z nową rodziną hrabiów Anglesey, której głową był *Artur* **A.,** a która wygasła 1761. Dzisiejszy hrabia Anglesey ma tytuł rodzinny Pagetów, pochodzący od Williama Paget, urzędnika City londyńskiej, którego syn, także William, podniesiony został 1550 do godności lorda. Jeden z jego potomków *Henryk*, siódmy lord Paget, mianowany był r. 1719 hrabią Uxbridge. Jego linja męska wygasła, a hrabstwo Uxbridge wróciło do korony, zaś tytuł barona Paget przeszedł na syna Karoliny Paget, synowicy szóstego lorda Paget, zaślubionej z baronetem Mikołajem Bayli. *Henryk Bayli*, który się teraz lordem Paget nazywał, pozyskał także i tytuł hrabiego Uxbridge, † 1822.— Jego syn, *Henryk William Paget*, * 1768, † 1854, odznaczył się w służbie wojskowej, jako dzielny dowódca jazdy, którą dowodził pod Waterloo. Mianowany 1812 hrabią Uxbridge, a 1814 margrabią d'Anglesey; członek ministerjum Canninga i namiestnik Irlandji 1828—32. Od 1842 pułkownik i szef konnej gwardji grenadjerów, tudzież królewskiego pułku artylerji, 1846 r. feldmarszałek, lord namiestnik Staffordshire. Po nim nastąpił w godności para syn jego *Henryk* margrabia d'**A.,** * 1797 r., który był lordem namiestnikiem hrabstwa Anglesey i jako członek parlamentu trzymał stale ze stronnictwem liberalnem.

Anglez, jest taniec charakteru żywego o lekkich i zwinnych ruchach w $^2/_4$ i $^3/_8$ takcie, używany we Francji i Niemczech w drugiej połowie XVIII i początkach XIX w. Pochodzi od francuskiego tańca rigaudon. Francuzi utworzyli z narodowego tańca angielskiego inny taniec anglezem zwany, wykonywany przez jednego tancerza w ubraniu majtka ze szpicrutą w ręku, którą w rozmaity sposób wywija.

Anglezyt, minerał z grupy siarczanów, krystalizujący w słupy rombowe. Jest bezbarwny, lub też żółtawy albo brunatny, przezroczysty lub przeświecający; blask ma djamentowy lub tłusty. Twardość=3, c. wł.=6,29—6,35. Jest to siarczan ołowiu i występuje zwykle w pokładach błyszczu ołowianego, jako produkt jego rozkładu. W niektórych miejscowościach, jak na wyspie Anglesea i w Syberji, razem z innemi rudami przerabia się na ołów.

Anglikański kościół, albo episkopalny, po angielsku „The Church of England,“ zowie się panujący kościół w Wielkiej Brytanji i do niedawna w Irlandji. Powstał na gruncie katolicyzmu i ruchu religijnego reformatorskiego, rozpoczętego w XIV wieku przez Wiclifa. Powody jednak zerwania z Rzymem były czysto osobiste. Henryk VIII (1509—47), początkowo gorliwy zwolennik kościoła rzymsko-katolickiego, w roku 1534, z powodu odmówienia mu przez papieża zezwolenia na rozwód, z małżonką, Katarzyną Aragońską, i na zaślubienie Anny Boleyn, wypowiedział posłuszeństwo papieżowi, zakazał opłacać świętopietrze, zniósł klasztory i oznajmił, że odtąd w Anglji nie papież, lecz on, Henryk VIII, jest głową kościoła. Uczynił to za radą Tomasza Cranmera, który wraz z Tomaszem Cromwellem starał się sprotestantyzować nowy kościół, trafił jednak na opór króla, który w „6 artykułach“ (1539) pozostał przy sakramentach, transubstancjacji, bezżeństwie księży, mszy cichej i spowiedzi. Dopiero po śmierci Henryka (1547) za Edwarda VI (1547—53), protektor Somerset (ob.) rozpoczął reformę kościoła aglikańskiego na dobre. 42 artykuły wiary z 1542 r. zawierają już doktryny ewangelickie. Nowy ten kościół za panowania Elżbiety (1558—1603), otrzymał właściwą organizację i nazwę „High Church,“ t. j. *wysoki kościół*, oraz ustawę z roku 1558—9; synod zaś londyński z r. 1562 ułożył akt wiary „Uniformitas“ w duchu zasad wyznania ewang.-reformowanego. Akt ten został zatwierdzony przez parlament 1571 r. Obejmuje on 39 artykułów. Niektóre z pomienionych artykułów tudzież liturgja, nadają kościołowi anglikańskiemu zupełnie odrębną cechę. Zostający pod władzą króla, jako „najwyższego rządcy kościoła,“ i mianowani przez niego biskupi są głowami kościoła i pierwszymi baronami państwa. Wyższe duchowieństwo składa się z dwóch arcybiskupów (Canterbury, jako prymas, i Yorku), oraz 28 biskupów. Władza biskupia nadaje kościołowi angielskiemu pewne podobieństwo do rzymskiego katolicyzmu. Kościół anglikański nie pozostał bez przeciwników. Już za Elżbiety powstali przeciw niemu Purytanie (ob.), a za Karola I przyszło do wojny domowej (1642), która sprowadziła też rozłam Purytanów na prezbiterjanów i independentów (ob.). Z Oliwierem Cromwellem doszedł kościół independentów do władzy, musiał jednak ustąpić przy restauracji monarchicznej za Karola II (1660—85). Mimo wyłączności i nietolerancji

A. K., szczególnie względem katolicyzmu, ten ostatni od kilku dziesiątków lat znaczne czyni w Anglji postępy, nadto sam **A. K.** uległ wewnętrznemu rozkładowi przez wystąpienie Whitefielda i Wesleya, którzy wytworzyli t. zw. sektę metodystów, następnie Puseya (około 1833), i przez utworzenie t. zw. „Broad Church“ kościoła szerokiego, mającego pojednać **A. K.** z sektami. Wobec tego **A. K.** faktycznie znajduje się w mniejszości i przybiera kierunek, zbliżający się obrzędowo do kościoła katolickiego, a idea pozbawienia go naczelnego stanowiska, jakie zajmuje, znaczne robi postępy. Stronnictwo np. radykalne włącza ją do swego programu. Por. Stoughton „Ecclesiastical history of England“ (2 t., 1867): Hardwick: „History of the articles of Religion“ (1859); Bailley: „Jurisdiction and mission of the anglican episcopate“ (1871); Dixon: „History of the church of England“ (3 t., 1878—1885); Cutts: „Dictionary of the church of England“ (1887); Weber: „Geschichte des Kirchenreformation in England“ (1856); M'Carthy: „History of our own times“ (1 t., 1879) i wiele innych.

Anglizowanie jest to z Anglji przyjęty i upowszechniony zwyczaj ucinania koniom wierzchowym i powozowym ostatnich kręgów ogonowych, przez co ogon staje się krótszym. Zwyczaj ten, usprawiedliwiany niektóremi podrzędnemi powodami, w istocie jest głównie rzeczą mody.

Anglja *(England)*, południowa część wyspy Wielkiej Brytanji, wraz z wyspami nadbrzeżnemi Sheppey, Wight i Scilly, a pod względem politycznym także i z księstwem Walji, na zachód względem niej położonem. Ob. Wielka Brytanja.

Anglja Nowa (New-England), pierwotna nazwa kraju nadbrzeżnego w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, początkowo obejmowała prowincje: New-Jersey, New-York, Rhode-Island, Connecticut, New-Hampschire i Massachussets. Po rewolucji angielskiej 1688 rozdzieliła się na części, a w czasach późniejszych składały ją tylko cztery prowincje: New-Hampshire, Massachussets, Rhode-Island i Connecticut, które 1788 weszły do Unji północno-amerykańskiej, jako stany niepodległe. Por. Palfrey: „History of New-England“ (nowe wyd., 5 t., Boston, 1859—90).

Anglomanja, upodobanie w naśladowaniu zwyczajów i obyczajów angielskich.

Anglo-rosyjska wyprawa 1769 r., kiedy wojska rosyjskie razem z austrjackiemi działały we Włoszech pod dowództwem Suworowa, wysadzona została na wyspie Teksel w Holandji 30,000 armja, pod dowództwem ks. York, złożona z wojsk angielskich i rosyjskich, i zajęła miasta Bergen i Alkar. Po porażce pod Kastrikum, zadanej jej przez Francuzów, pod dowództwem Brune'a, zawarta została t. zw. konwencja Alkmarska, mocą której sprzymierzeni opuścili wyspę Teksel i Holandję.

Anglosaski język i literatura. Język anglosaski, najbliżej spokrewniony ze starosaskim, staroholenderskim i starofryzyjskim, jest gałęzią niższo-niemieckiego szczepu języków germańskich. Dzielił się na 2 djalekty: *północno-angielski* (w ziemiach zajętych przez Anglów) i *południowo-angielski* albo *saski* w państwach założonych przez Sasów. Narzecze to, z północnych Niemiec na wyspy Brytanji przeniesione, w nowej ojczyźnie bujnie się rozkrzewiło i wzmogło tak, że już pod koniec VI w., wyparłszy stąd język celtycki i rzymski, zyskało w całej dzisiejszej Anglji prawa języka krajowego, z początkiem IX w. zostało językiem kościelnym, a nawet obok łaciny i językiem literatury. Po zwycięstwie Normandów pod Hastings 1066 r., chociaż wyparty przez język północno-francuski (anglo-normandzki) z dworu, sądów i literatury, a pozostawiony tylko w ustach ludu, posiadał jednak tyle jeszcze żywotności, że zmieszawszy się z narzeczem francuskiem, wykształcił się pod koniec XIII w. na dzisiejszy język angielski. Gramatycznie J. Grimm, słownikowo zaś: Luc, Boswerte i Estmüller najdokładniej go opracowali. Z licznych, po większej części niedrukowanych jeszcze zabytków literatury anglosaskiej, stoją na czele szczątki poetyczne (wydane przez Grein'a w *Bibljotece poezji anglosaskiej* (2 tomy, 1857—8). Epopeje narodowe osnute są częścią na podaniach ludowych, jak w Beowulfie, częścią na Biblji i legendach. Typem tego ostatniego rodzaju jest przypisywana Caedmonowi (VII w.) „Parafraza Genezy“ (wydana przez Thorp'e 1832). Ze zbioru poezji, znalezionych w Ekseter i Wercell, a wydanych przez Thore'a (Londyn, 1837), godnemi uwagi są Cynewulfa (VIII w.), „Andreas,“ „Elene,“ „Christ,“ Layamona przekład (1200) ze starofrancuskiego „Roman de Brut“ (wydany przez Maddena w Londynie, 1847), oraz „Orumlum“ (Oksford, 1852), przedstawiają już język anglosaski w przejściu do angielskiego. Z pomników prozy najważniejsze są dawne prawa świeckie i kościelne, wydane przez Thorpe'a w dziele „Ancient laws and institutions of England“ (Londyn, 1840); śród dzieł historycznych stoją na czele „Anglosaxon chronicle,“ oraz króla Alfreda przekład Boecjusza i Bedy. Teologja posiada najwięcej pism. Do tych należą, oprócz rozpoczętych przez Alfryka przekładów Biblji i wielu legend, np. o Apolonjuszu z Tyru (wydanie Thorpe'a, Londyn, 1834), mianowicie „Homilje“ biskupa Alfryka. Astronomiczne, fizyczne i lekarskie pisma z owych czasów ogłosił Wright p. t.: „Treatises on sciences writen during the middle-age“ (Londyn, 1841). Por. Wright „Biographia britannica literaria“ (Londyn, 1841); Brink: „Geschichte der engl. Litteratur“ (t. 1, 1877); Walcker: „Grundriss zur Geschichte der angelsächsischen liter.“ (1884); Taine: „Hist. de la littérat. anglaise“ I; Edward Grabowski: „Literatura Wieków Średnich“ (w „Dziejach litera-

ANGLIA I WALIA

tury Powszechnej“ z ilustracjami); Sweet: Anglosaxon Reader in Prose und Verse, with Gramatical Introduction, Notes and Glossary“ (Oksford, 1886); R. Wülker: „Grundriss zur Geschichte der angelsächsischen literatur“ (Lipsk, 1885); E. Sievers: Angelsächsische Grammatik“ (Halle, 1886); F. Groschop: „Kleines angelsächsisches Wörterbuch“ (Kassel, 1883); Ebert: „Allgemeine Geschichte der Litteratur des Mittelalters“ (3 t., 1887) i in.

Anglosasowie, ogólne miano trzech ludów germańskich: Anglów, Sasów i Jutów, którzy po wyjściu legjonów rzymskich 410, wezwani przez tubylców Brytanji na pomoc przeciwko Piktom i Szkotom, w połowie V w. po Chr. (449), pod wodzą Hengista i Horsy, od ujść Elby i Wezery, tudzież z półwyspu Cymbryjskiego, przybyli do Brytanji i kraj wraz z mieszkańcami celtyckiego pochodzenia stopniowo ujarzmili. Wzmocnieni często nadciągającemi do nich, posiłkami współrodaków, zakładali liczne gminy, z których połączenia powstało z biegiem czasu 7 królestw: Kent, Susseks, Wesseks, Northumberland, Esseks, Mercja i Wschodnia Anglja, znanych w historji pod imieniem *anglosaskiej Heptarchji*. Wszystkie te królestwa Egbert z Wesseksu połączywszy w jedno państwo pod swoją hegemonią (829), pod nazwiskiem Anglji (*Angeln-land*, to jest kraj Anglów), stał się założycielem *dynastji anglosaskiej*, która dopiero 1066 roku na Edwardzie III wygasła. W pierwszych wiekach północne państwa, szczególnie przez Anglów zaludnione, miały wyższe od innych znaczenie polityczne, i dlatego też, najpierwej królowie Mercji zaczęli używać tytułu *Bretwalda* (władca Bretonów), który później przeszedł na potężniejsze królestwo Wesseks. Ustrój społeczny Anglosasów, przez Alfreda Wielkiego (871—902), największego ich króla, po wojnach duńskich przywrócony i przekształcony, opiera się na tych samych zasadach, co innych narodów germańskich, i na jego podstawie wyrobił się dzisiejszy angielski. Lubo chrześcijaństwo, które w końcu VI w., przysłany przez papieża Grzegorza, I Augustyn święty, arcybiskup kanterburski opowiadał królowi Kentu, Etelbertowi, szybko się w kraju krzewiło, jednakże kościół anglosaski aż do czasów Dunstana (X w.), był niezawisłym od Rzymu, i duchowieństwo tutejsze, szczególnie w pierwszych wiekach, odznaczało się wyższem ukształceniem i zamiłowaniem nauk, czego dowodem sławny Beda. *Kanut* czyli *Kund Wielki* (1017—1035), syn Swenona duńskiego, króla Anglji od 1004—13, siostrzan Bolesława Chrobrego, drugi znakomity władca Anglosasów, wznosił kościoły i miasta, panował mądrze i umiarkowanie. Ostatnim królem Anglosasów był *Edward Wyznawca* (1042—1066), prawodawca mądry, syn Etelreda II; po jego panowaniu Anglja zdobyta została przez *Wilhelma I Zdobywcę* (1066—1087), z którym rozpoczął się nowy okres historji tego kraju. Co do dziejów Anglosasów i społecznych u nich urządzeń, najważniejsze dzieła: Kemble'a: „The Saxons in England“ (2 tomy, Londyn, 1838); Lopenberga „Geschichte von England“ (Hamburg, 1834); Green: „The Malting of England“ (1882) i „The Conquest of England“ (1881).

Ango lub **Angot** Jan, bogaty armator z Dieppe, pod koniec XV w., w r. 1526 kupił sobie tytuł wice-hrabiego de Dieppe. Kiedy Portugalczycy w czasie pokojowym (1530) zabrali i zrabowali jeden z jego okrętów, uzbroił własnym kosztem flotę i blokował port lizboński. Król portugalski przymuszony był zapłacić szkodę mieszczaninowi z Dieppe. Ango pomagał Franciszkowi w uzbrojeniu floty przeciwko Anglji, udzielił mu znacznej pożyczki, † r. 1551, przywiedziony prawie do nędzy. Por. Pigeonneau: „Histoire du commerce de la France“ (1889); Villet: „Histoire de Dieppe.“

Angola, kolonja portugalska w Niższej Gwinei, na zach. wybrzeżu Afryki, między 6° a 17°51′ szer. płd. i 12° a 26° dług. wschodniej względem Greenwich, graniczy na zach. z oceanem Atlantyckim, na płn. z Kongo, na wschód z Kongo i krajem Nyassa, na płd. z krajem Beczuanów i płd. zachodnią kolonją niemiecką. Powierzchnia obejmuje 1,315,460 klm. kw., a ludność wynosi 12,400,000. Miasto główne St. Paul de Loanda, rezydencja portugalskiego generał-gubernatora; 11,000 m., między którymi jest około 1,600 Europejczyków. Kraj poprzerzynany jest kilku pasmami niezbyt wysokich gór i licznemi rzekami,

Typy mieszkańców Angoli.

z których wszakże spławne są tylko Kongo, Kuena i Koanza; obfituje we wszystkie płody południowe, jak: trzcina cukrowa, kawa, bawełna, palmy oliwne, maniok, banany i t. d., góry zaś dostarczają złota, miedzi i żelaza; podostatkiem także wosku i kości słoniowej. Wartość wywozu

wynosiła w 1891 r. 4 miljony, przywozu zaś 3,3 miljona rubli. Kolej żelazna, której budowa rozpoczętą została w r. 1886, ma połączyć Loandę z Ambaca; dotąd (1895) otwartą jest na długości 303 kilometrów. Projektowane są jeszcze dwie inne drogi, od Mossamedes do Stella i od ujść Kuneny do wnętrza kraju. Długość linji telegraficznych wynosi 428 km. Kolonja dzieli się na 3 obwody, Loanda, Benguela i Mossamedes. Dochody kolonji wynosiły w 1892 r. 1,156,756, wydatki 1,271,903 milrejsów. Ludność należy do wielkiej rodziny Bantu i rozpada się na liczne plemiona murzyńskie; na południu żyją negrowie z plemienia Herero, na płd.-zach. Barotse. Przeważna ich część zachowała niepodległość pod własnymi naczelnikami. W części wszakże przyjęli język portugalski i życie ucywilizowane, zajmują się handlem, a nawet są urzędnikami; tacy murzyni ucywilizowani nazywają się: „pretos.“ Wybrzeża Angoli odkryte zostały 1486 przez żeglarza portugalskiego Diego Cao; wkrótce potem Portugalczycy założyli swoje osady w rozmaitych punktach i zbudowali 1578 St. Paolo de Loanda. Por. Valdez „Six years of a traveller's life in Western Africa“ (2 t., Londyn, 1861); Monteiro: „**A.** and the river Congo“ (2 t., New York, 1875); Lux: „Von Loanda nach Kimbundu“ (Wiedeń, 1880); Serpa Pinto: „Quer durch Afrika“ (Lipsk, 1881).

Angola, *Angolowe drzewo*, sandał afrykański (ob.). *Grochem* **A.** nazywają się nasiona rośliny *Cajanus indicus* (ob.).

Angora (star. *Ancyra*) stolica wilajetu t. n. (67,000 klm. kw. i 775,000 mieszk.), jedno z najhandlowniejszych miast Azji Mniejszej, 35,000 m., między którymi 12,000 Ormian. Oprócz maku dostarcza z angorskiej kozy (ob.) bardzo wysoko cenionej skóry i wełny. Starożytna *Ancyra*, zbudowana według podania przez Midasa króla Frygijczyków, była pod panowaniem Rzymian środkowym punktem na drodze wojskowej z Bizancjum do Syrji, oraz głównem targowiskiem całego handlu wschodniego. Cesarzowi Augustowi przez wdzięczność za przyozdobienie **A.** zbudowali mieszkańcy marmurową świątynię z napisami, opiewającemi jego czyny wojenne. Napisy te zostały odkryte 1553 przez Busbecq'a, a zbadane przez Turnefort'a i Chishull'a, znane są pod nazwą *Monumentum Ancyranum;* b. ważne źródło do dziejów starożytnych. Wydał je w opracowaniu Zumpt (Berlin, 1845). Por. Humann: „Reisen in Kleinasien und Nordsyrien“ (Berlin, 1890); Vivien de Saint Martin „Description historique et géographique de l'Asie Mineure.“

Angornu, v. *Ngornu*, miasto w państwie Bornu, w Afryce środkowej, na zachodnim brzegu jeziora Czad; 30,000 m., znaczny handel; tygodniowe targi, na które się zbiera do 100,000 ludzi.

Angorska koza, odmiana kozy pospolitej, odznaczająca się włosem delikatnym, długim na 8 do 9 cali, białym lub popielatym. Żyje w okolicach Angory, gdzie ją stadami, jak u nas owce, chowają, głównie dla szerści, zwanej *wełną angorską*, z której wyrabiają najdelikatniejsze kamloty, sukno bardzo miękkie i kapelusze. Są też odmiany angorskie psów, kotów i królików, odznaczające się długiemi włosami.

Angorska wełna, ob. **A.** koza.

Angostura, *kora* **A.**, kora drzewa *Cusparia trifoliata* (ob.), używaną jest w medycynie, oraz na wyrób *likieru angosturowego.* **A.** *fałszywa* jest korą *Strychnos nux vomica (wroniego oka).*

Angostura, dawniej St. Tomé-de-Guayana, albo San Tomé d'Angostura, obecnie zwane *Ciudad-Bolivar*, stolica prowincji Guayany, w południowo-amerykańskiej republice Wenecueli, 11,000 miesz. (1893). W korzystnem zbudowana miejscu, **A.** szybko się wznosi i prowadzi znaczny handel bawełną, indygiem, tytuniem i kakao.

Angot Jan, ob. Ango.

Angoulême, stolica francusk. departamentu Charente, nad rz. Charente, 36,690 m. (1891). Posiada katedrę w najpiękniejszym stylu romańskim, starożytny zamek, wspaniały ratusz, giełdę, bank, wielkie fabryki papieru, fajansu, wyrobów wełnianych i prowadzi ożywiony handel wódką i winem. Okolica, w której leży Angoulême, niegdyś hrabstwo, później wyniesione do godności księstwa, po wygaśnieniu 1218 na Aymarze Taillefer domu książęcego, dostało się koronie w r. 1307 i było własnością Filipa Pięknego, a nareszcie weszło w skład posiadłości panującego domu królewskiego. Od czasów Ludwika XIV książęta starszej linji Burbonów używali tytułu ks. **A.**

Angoulême, Karol de Valois, książę d', * 1573, † 1650, naturalny syn Karola IX, króla francuskiego. Początkowo stronnik Henryka IV, wdał się później w zgubne przeciwko niemu knowania i był 1605 na śmierć skazany, lecz kara ta została zamienioną na dożywotnie więzienie. Uwolniony 1616 przez Ludwika XIII, tak pod jego panowaniem, jako i za Ludwika XIV, był czynnym, jako wojskowy, 1628 dowodził pod Roszellą. Walczył z powodzeniem we Flandrji i w Niemczech, dał się także poznać jako dyplomata. Przypisywane jego piórу pamiętniki są co najwięcej, czerpane z ustnych jego opowiadań. Wyszły 1662.

Angoulême, Ludwik Antoni de Bourbon, książę d', najstarszy syn hrabiego d'Artois, a gdy ojciec jego, jako Karol X, wstąpił na tron francuski, aż do rewolucji lipcowej „Delfin,“ * 1775, emigrował z ojcem 1789. Ożeniwszy się 1799 w Mitawie z córką Ludwika XVI, przebywał naprzód w Warszawie, następnie 1805 r. w Rosji, a nareszcie w Anglji. R. 1814 przybył do głównej kwatery angielskiej i pod jej opieką, stanął w Bordeaux, gdzie w imieniu króla poczynił obietnice reform. Po restauracji był generałem kirasjerów i dragonów i admirałem Francji. Za powrotem Napo-

leona, wystąpił przeciwko niemu z Tulonu, lecz opuszczony przez wojsko, został pojmany, i po sześciu dniach uwolniony, 1823 działał jako generalissimus armji interwencyjnej w Hiszpanji, za co otrzymał tytuł księcia Trocadero. Pozbawiony ducha przedsiębierczego, bez zmysłu politycznego, abdykował wraz z ojcem swoim 2 grudnia 1830, na rzecz księcia Bordeaux; udał się z nim do Holyrood, potem do Pragi, a 1836 przeniósł się do Goricy w Ilirji, gdzie 3 czerwca 1844 życie zakończył. Jego małżonka *Marja Teresa Karolina, księżna d' Angoulême*, * 1778, córka Ludwika XVI, po skazaniu na śmierć swoich rodziców była jeszcze więzioną w Temple, skąd uwolnioną została 25 grudnia 1795 r. i odesłaną do Wiednia. Zaślubiwszy potem blizkiego krewnego, księcia Ludwika, dzieliła z nim losy do końca jego życia i † 1851 r. we Frohsdorf pod Wiedniem. Charakteru silnego, nazywana była przez Napoleona „jedynym mężczyzną w rodzie Burbonów." Por. Villeneuvre (1889), o księżnie Imbert de St. Amand (1887); Kraushar: „Burboni na wygnaniu w Mitawie i Warszawie" (*Tygod. ilustr.*, 1897).

Angoumois, dawna prowincja francuska, z m. st. Angoulême, składa dzisiaj departament Charente i część dep. Dordogne.

Angra, na południowym brzegu Terceiry, warowna stolica portugalskich wysp Azorskich; ma 13,000 m., piękne kościoły i akademję wojskową. Prowadzi znaczny handel.— Angra, zatoka w Afryce, pomiędzy ujściem rz. Gabun i przylądkiem św. Jana. — Angra Fria, zatoka u przylądka tegoż nazwiska.— Angra Junta, zatoka położona na południe od poprzedniej.

Angra-Pequena, port na zachodniem wybrzeżu Afryki południowej, nabyty r. 1883 przez bremeńskiego kupca Lüderitza i oddany pod protektorat państwa Niemieckiego. Położony pomiędzy 26° szer. południowej i ujściem rzeki Oranje. W d. 7 sierpnia r. 1884 kapitan Herbig zatknął tam flagę niemiecką i ogłosił protektorat Niemiec nad całem wybrzeżem zachodniem, począwszy od ujścia rzeki Oranje aż do Cabo Frio na północ. Zawarty z Portugalją r. 1886 traktat odsunął tę granicę jeszcze dalej, aż do Eunene. Terytorjum należące do Niemiec ma 160 klm. szerokości.

Angraecum, *angurek, drzewiwęsta*, rodzaj roślin z rodziny storczykowych; głównie na wyspach afrykańskich. **A.** *fragrans* z wyspy Bourbon dostarcza aromatycznych liści, których napar używa się w cierpieniach piersiowych; używa się też jako surogat herbaty, a zwłaszcza do nadawania im woni.

Angri, miasto w obwodzie Salerno we Włoszech, na południo-wschód od Wezuwjusza, ma 12,000 m., przędzalnie bawełny i fabryki wyrobów jedwabnych. Pamiętne klęską zadaną przez Narsesa Ostrogotom w r. 553.

Angrywarjowie, plemię germańskie ze szczepu Ingsowonów, osiadłe między Wezerą i Ems, znane po wędrówce ludów pod nazwą *Angarjów* v. *Engrów*. Wraz z Saksonami podbici i nawróceni przez Karola Wielkiego.

Angström Auders Jöns, fizyk i astronom szwedzki, * 1814 w Madelpad, † 1874 w Upsali. W r. 1842 został obserwatorem w dostrzegalni upsalskiej, a w r. 1853 prof. fizyki tamże. Badania jego tyczą się przewodnictwa ciepła, natury iskry elektrycznej, przebiegającej między zbliżonemi biegunami stosu, a głównie analizy spektralnej. Wyznaczył położenie linji ciemnych w widmie słonecznem, badał też widmo zorzy północnej i błyskawicy, o czem ogłosił: „Recherches sur le spectre solaire" (1868), „Sur les spectres des gaz simples" (1881).

Anguier Franciszek i Michał, bracia rzeźbiarze, * w Eu 1604 i 1614 r.; uczniowie Szymona Guillain w Paryżu. Wykształciwszy się później w Rzymie, wrócili do Francji i pracowali głównie dla Ludwika XIII. Z wielu pięknych prac obu, godniejsze uwagi są: pierwszego Mauzoleum ks. Montmorency (por. Perrot, 1882); drugiego „Matka Boska" i „Św. Józef," obecnie w kościele św. Rocha w Paryżu. Por. Ruprich-Robert „L'Eglise etc. du Val-de-Grâce" (1875).

Anguilla (*Snake Island* czyli *Wyspa wężowa*), wyspa angielska, jedna z małych Antylów, ma 91 klm. kw. obszaru i liczy 3,700 m., przeważnie murzynów, rozsypanych w kilkunastu wioskach, z których główną jest *Anguilla*. **A.**, położona bardzo nizko, jest piaszczysta, nieurodzajna i pozbawiona wody słodkiej; mimo to jednak wydaje bawełnę, tytuń i trzcinę cukrową. Opanowana przez Anglików 1659, pozostaje dotąd w ich posiadaniu.

Anguilla, ob. Węgórz.

Anguillula (*węgorzyk*), rodzaj robaków z rzędu *nitkowatych* (*Nematoidea*), obejmuje robaczki bardzo drobne, żyjące wolno na wilgotnej ziemi, w wodzie, w gnijących materjach, na roślinach lub zwierzętach, niegdyś mieszane z wibrjonami.

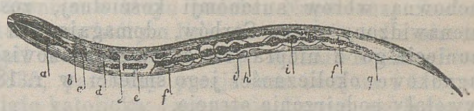

Samica węgorzyka *Anguillula stercoralis*, bardzo silnie powiększona.
a, *b* — nabrzmienie żołądkowe, *c* — klapki, *d* — żołądek (?), *e* — wątroba, *f* — jajnik, *g* — odbyt (?), *h* — otwór płciowy, *i* — jajka.

A. *tritici* sprawia chorobę ziarn zbożowych; inne gatunki pospolite są: **A.** *aceti* (*Rhabditis aceti*) w psującym się occie, **A.** *glutinis* w klajstrze, dochodzi 1 do 2 milimetrów długości. W ostatnich czasach odkryto dwa nowe gatunki, **A.** *stercoralis* (milimetr długości) i **A.** *intestinalis* (2,2 mm.), w odchodach osób chorych na djarję kochinchiń-

ska. Niektóre z tych robaków mają własność wysychania bez utraty życia; gdy się je zwilży, mają wracać do życia.

Anguis, ob. Padalec.

Anguis in herba (łac.), żmija w trawie, zło ukryte pod pozorami dobra.

Anguisciola v. **Augussola** Sofonisba, znakomita portrecistka włoska i od 1559 nadworna malarka Filipa II, króla hiszpańskiego, * około 1535 w Kremonie, † 1625 w Genui. Prócz malarstwa poświęcała się także naukom i muzyce, dom jej był długi czas ogniskiem artystów i uczonych. Prace jej znajdują się w galerjach: Uffizi we Florencji, Lomellini w Genui, Raczyńskich w Berlinie i w galerji Wiedeńskiej, główną jest „Trzy siostry przy szachach“ (1560) w zbiorze Raczyńskich.

Angus, hrabstwo szkockie. Od tego hrabstwa poszła nazwa rodziny szkockiej hrabiów **A.,** której członkowie od XIV do XVI wieku w dziejach rodzinnego kraju niejednokrotnie ważne zajmowali stanowisko. Ostatni z tego domu Archibald, † 1588 r. bezdzietnie.

Angus William, rytownik angielski, * około 1760, † 1821; wydał mnóstwo pejzażów, między któremi pierwsze zajmuje miejsce „Zbiór rezydencji wyższej i niższej szlachty.“

Angusticlavii, u Rzymian, mający prawo nosić na tunice ozdobę, składającą się z jednego lub dwóch pasków materji purpurowej *(angustus clavus).* Według niektórych autorów, był to rodzaj kokardy, kształtem podobnej do głowy gwoździa.

Angwa, birmańska nazwa Awy.

Angyelics *(Angjelić)* German, patrjarcha kościoła wschodniego karlowieckiego, * 1822. Po ukończeniu kursów prawnych, został adwokatem, lecz w r. 1844 wstąpił do szkoły teologicznej w Karlowcach, po ukończeniu której mianowany był profesorem w seminarjum miejscowem. W r. 1869 został biskupem Baczki, a w 1882 patrjarchą-metropolitą karlowieckim. Jako stronnik rządu węgierskiego i wyniesiony na najwyższą godność duchowną wbrew autonomji kościelnej, został znienawidzony przez Serbów, domagających się usunięcia go z nieprawnie zajętego stanowiska. Zagadkowe okoliczności jego śmierci w r. 1888 wywołały podejrzenia otrucia.

Anhalt, księstwo należące do państwa niemieckiego, powstałe w r. 1863 z połączenia dwu księstw: *A.-Dessau-Köthen* i *A.-Bernburg.* Składa się z dwu głównych części: wschodniej i zachodniej, rozdzielonych Saksonją pruską, tudzież pięciu mniejszych przyległości, ze wszystkich stron prawie otoczonych powiatami pruskiemi, od zachodu tylko na niewielkiej przestrzeni styka się z Brunszwikiem. Powierzchnia całego kraju obejmuje przeszło 2,294 kilometrów kw. Grunt bardzo urodzajny i uprawiany starannie. Z rzek ważniejsze: *Elba,* z dopływami *Muldą* i *Saalą,* do której płyną jeszcze z zachodniej części kraju *Wipper* i *Bode* z *Selką.* Główną gałęzią przemysłu krajowego jest rolnictwo, w którem hodowla bydła ważny stanowi przedmiot; górnictwo tylko w wyższej części dawnego księstwa Bernburg przynosi niejakie korzyści. Ważniejsze płody przemysłu krajowego są: cukier, odlewy żelazne, wyroby wełniane i lniane, skóry i t. p. Jedną ze znaczniejszych gałęzi przemysłu są także gorzelnie i browary. Rzeki Elba i Saala, nadto koleje żelazne: do Magdeburga, Lipska, Berlina i innych miast, jak również drogi bite, ułatwiają handlowi odbyt na wszystkie strony. Głównym punktem handlowym jest m. Dessau, gdzie od r. 1847 założono bank krajowy. Ludność wynosi 293,123 (1895), wyznania po większej części ewangelickiego. Z miast najważniejsze Dessau (42,375 m.), Bernburg (32,370 m.), Köthen (20,467 m.) i Zerbst (16,967). Ustawa państwa (od r. 1859) monarchiczno-konstytucyjna. Sejm składa się z 36 deputowanych, z których 2 mianuje książę, 8 z wyboru większych właścicieli ziemskich, 2 od kupców i przemysłowców, 14 z miast i 10 z gmin wiejskich. We względzie administracyjnym dzieli się na pięć okręgów: Dessau, Köthen, Bernburg, Zerbst i Ballenstedt, posiadających autonomiczny zarząd w sprawach okręgowo-komunalnych. Okręgi te, przed zjednoczeniem w r. 1865, były oddzielnemi księstwami. Władze centralne mieszczą się w Dessau, stolicy księstwa. Wszystkie departamenty: finansów, spraw wewnętrznych, oświaty i konsystorz zjednoczone są od r. 1870 w ręku jednego ministra stanu. Zakłady naukowe, między któremi cztery gimnazja (Dessau, Zerbst, Köthen, Bernburg), doskonale są urządzone.

Historja. Pierwotnymi mieszkańcami **A.** byli oprócz szczepów niemieckich i Słowianie (Wendowie, Sorbowie) którzy z końcem XIII w. ulegli zupełnej germanizacyi. Jako historyczny przodek domu Anhalt, uważany jest Esico z Ballenstedt około r. 940, posiadacz znacznych dóbr alodjalnych między Elbą i Saalą. Jeden z jego potomków, hrabia Otto, na krótki czas, pod panowaniem cesarza Henryka V, książę saski, mianował się hrabią Askanji, i dołączył do swoich dziedzicznych majątków część posiadłości Billungów, jako posag swej żony Eliki. Jego syn, Albert Niedźwiedź, który r. 1134 otrzymawszy Łużyce, oraz Marchję Soltwedel, po szczęśliwych wojnach z Wendami, został pierwszym margrabią brandeburskim, zdobył nadto Pletzkow, Orlamünde i rozległe dobra w Turyngji, a po śmierci ojca (1170) pozyskał tak posiadłości rodzinne, jak i zdobyte na Słowianach (Serbach, stąd Zerbst) okręgi nad środkową Elbą. Po usunięciu Henryka Lwa, otrzymawszy część jego krajów, przyjął tytuł księcia saskiego. Z dwu jego synów, młodszy Albrecht otrzymał Saksonję, starszy Henryk, posiadłości rodowe z tytułem księcia Anhalt i posiadłości te pod nazwiskiem Anhalckich, pozostały już w ręku jednej, oddzielnej dynastji. Trzej sy-

nowie Henryka: Henryk II, Bernard i Zygfryd, byli 1251 założycielami aszerslebeńskiej, starej bernburskiej i zerbsko-desauskiej linji, z których pierwsza 1315, druga 1468 wygasły, trzecia zaś, gdy gałąź zerbska wymarła 1526, w gałęzi desauskiej dalej kwitła i r. 1570 pod Joachimem Ernestem kraje anhalckie zajęła w swoje posiadanie. Po jego śmierci 1586, nowy nastąpił podział. Jan Jerzy, najstarszy z synów, otrzymał Dessau, drugi, Krystjan—Bernburg, czwarty, Rudolf—Zerbst, piąty, Ludwik — Köthen. Trzeci zaś, za sumę 300,000 talarów zrzekł się swego udziału, lecz już w roku 1665 sukcesorowie jego, stosownie do warunków układu, weszli w prawa wygasłej linji kötheńskiej. Z tych czterech linji wygasła znowu linja zerbska 1793 na Fryderyku Auguście, a posiadłościami jej podzieliły się trzy pozostałe. Księstwa **A.**-Dessau i **A.**-Köthen 1853 połączyły się w jedno księstwo pod rządem Leopolda Fryderyka, który 1863 po śmierci Aleksandra Karola ks. **A.**-Bernburg, nabywszy i to ostatnie, panował nad zjednoczonemi już w jednolite państewko ziemiami. Pod koniec XVI wieku książęta anhalccy przeszli do kościoła reformowanego; w r. 1635 zaprowadzony został między nimi senjorat, a w drugiej połowie XVII w. prawo starszeństwa. Roku 1807 przystąpiły wszystkie trzy domy książęce do ligi reńskiej, r. 1814 do związku niemieckiego, a 1823—26—28 za przykładem Bernburga do związku celnego. Podczas wojny austrjacko-pruskiej 1866 wystąpiło ks. **A.** ze związku niemieckiego, wojska swe połączyło z pruską armją Menu, a po ukończonej wojnie weszło w skład nowo-utworzonego związku północno-niemieckiego, wysyłając na sejm dwu deputowanych. Zawarło także z Prusami, na wzór innych państewek niemieckich, konwencję wojskową. W 1871 zaś weszło w skład nowego cesarstwa niemieckiego. Por. oprócz dawniejszych, Beckmanna (1790), Bertrama i Krausego (1780—82), Stenzel „Handbuch der Anhalt. Geschichte“ (Dessau, 1720), Lindner „Geschichte und Beschreibung des Landes **A.**“ (Dessau, 1833), Siebigk „Das Herzogthum **A.**,“ Himly „La Formation territoriale des états de l'Europe centrale“ (Paryż, 1879), Bertram „Geschichte des Hauses und Fürstenthum Anhalt“ (Halla, 1879—82), Heine „Geschichte des Landes **A.** und seiner Fürsten“ (Köthen, 1866).

Anhalt-Bernburg. Książęta tej linji od r. 1586 są: *Krystjan I*, † 1630, który jako namiestnik Pragi, walczył w sprawie Fryderyka Palatyna i z tego powodu z kraju uciekać musiał, dopóki za pośrednictwem Saksonji i Brandeburga nie pojednał sią z cesarzem; *Krystjan II*, † 1656, pod którym powstała poboczna linja hartzgerodzka (1635—1709); *Wiktor Amadeusz*, † 1718, który znów zjednoczył kraj cały; *Karol Fryderyk*, † 1721, od którego z pobocznego łoża pochodzą hrabiowie Bärenfeld, a którego brat *Bebrecht*, założył istniejącą aż do r. 1812 poboczną linję Anhalt-Bernburg-Szaumburg-Hoym; *Wiktor Fryderyk*, † 1765; *Fryderyk Albrecht*, † r. 1796; *Aleksy Fryderyk Krystjan*, † 1834, bardzo roztropny i oszczędny książę, podniósł od r. 1806 Anhalt do godności księstwa wyższego rzędu (Herzogthum); *Aleksander Karol*, po którego śmierci 1863, państewko jego przeszło w posiadanie *Leopolda Fryderyka* ks. **A.**-Dessau-Köthen.

Anhalt-Dessau. Książęta tej linji od ostatniego podziału (1586) są: *Jan Jerzy*, † 1618; *Jan Kazimierz*, † 1660, pod którym kraj podczas wojny trzydziestoletniej wiele ucierpiał; *Jan Jerzy II*, † 1693, założyciel Oranjenbaumu; *Leopold*, stary Desauczyk, † 1747; *Leopold Maksymiljan*, † 1751; *Leopold Fryderyk Franciszek*, † 1817, inteligentny i wykształcony opiekun sztuki; *Leopold Fryderyk*, * 1794. Zaślubił 1818 Fryderykę, córkę Ludwika księcia pruskiego, która † 1850, zostawiwszy następcę *Leopolda Fryderyka*, * r. 1794. Rządy jego, w których głównie zwracał uwagę na urządzenie szkół, podniesienie muzyki, sztuki ogrodniczej i rozszerzenie kolei żelaznych, podźwignęły dobrobyt kraju; mimo to jednak wstrząśnienia 1848 roku wywołały i tutaj zupełny przewrót, a skutkiem tego sprowadziły nową konstytucję (29 października 1848), która patentem książęcym z 4 liptopada 1851 została zniesioną. Wprawdzie po połączeniu księstw Köthen i Dessau, nadaną im została wspólna ustawa w r. 1859, ale ta niezupełnie odpowiedziała nadziejom narodu. *Leopold Fryderyk* † 1871, pozostawiając tron synowi tegoż imienia.

Anhalt-Köthen. Książęta tej linji od r. 1586 są: *Ludwik*, † 1650; *Wilhelm Ludwik*, † w młodym wieku 1665 bezpotomnie; *Lebrecht* i *Emanuel*, założyciele młodszej linji kötheńskiej albo plötzkauskiej, † 1669 i 1670; *Emanuel Lebrecht*, z powodu sprzyjania luteranom w liczne uwikłany spory, † 1704; *Leopold*, † 1728; *August Ludwik*, † 1755; *Karol Jerzy Lebrecht*, † 1789, jako feldmarszałek cesarski w bitwie pod Semlinem; *August Krystjan Fryderyk*, † 1812, pamiętny zaprowadzeniem w kraju kodeksu Napoleona; *Ludwik*, † 1818, na którym linja ta wygasła. Po nim nastąpił *Ferdynand*, z linji Anhalt-Köthen-Pless, † 1830, pamiętny przejściem swojem i żony na religję katolicką; i nareszcie *Henryk*, gorliwie popierający w swem księstwie koleje żelazne. Z jego śmiercią (23 listopada 1847), wygasła linja kötheńska, a kraj przeszedł prawem dziedzictwa pod wspólne rządy linji Desauskiej i Bernburskiej. Wspólność atoli ta została zniesiona układem z 1 stycznia 1853, i księstwo Köthen połączono z księstwem Dessau, na zasadzie patentu, wydanego 22 maja 1853 r.

Anhalt-Zerbst, linja ta wygasła w r. 1793, a księstwem podzieliły się trzy pokrewne domy.

Anhima, ptak, ob. Aniuma.

Anhinga, ptak, ob. Wężówka.

Anholt, wyspa należąca do Danji, w cieśninie

Kattegatu, położona pomiędzy Szwecją a półwyspem Jutlandzkim, mająca 20 klm. kw. obszaru i i 200 mieszkańców, zajmujących się rybołóstwem; grunt piaszczysty i mało urodzajny.

Anhur, *Onuris*, bóg egipski, czczony głównie w Tini. W Paprymis, jak opowiada Herodot, odbywały się na cześć **A.** wielkie uroczystości. **A.** był, jak większość bogów Egiptu, uosobieniem jednego z pożytecznych przymiotów słońca. Zwano go: „ten, który ciągnie niebo za sobą.“ Por. Maspero „Histoire ancienne de peuples de l'Orient (t. II, 31).

Anhydroza, *anidroza*, brak potu, objaw zboczenia chorobowego w czynnościach skóry.

Anhydryt, *gips bezwodny*, *murjacyt* lub *karstenit*, mineralogiczna nazwa siarczanu wapna bezwodnego; znajduje się on pod trzema postaciami: jako **A.** krystaliczny, włóknisty i ziarnisty. Twardość ma 3,5, większą, niż marmur posągowy, c. wł. 2,899; zwykle jest biały, często z fioletowym lub błękitnawym odcieniem. Połysk ma słabszy, niż gips blaszkowy, w ogóle przeświecający, a przezroczysty tylko w cienkich blaszkach. Forma pierwotna krystaliczna — słup prostokątny. W Wieliczce przytrafia się odmiana włóknista, tworząca małe masy pozaginane w kształt kiszek, skąd nazwa *kamienia kiszkowego*. Najważniejsza odmiana **A.** jest ziarnista, podobna utkaniem do marmuru posągowego, w Vulpino blizko Bergamo; zawiera ona w sobie nieco krzemionki, skąd jest bardzo twardą i nosi tam nazwę *wulpinitu;* używają jej jako marmuru na wyroby artystyczne, pod nazwą „Bardiglio de Bergamo.“

Ani, w dzisiejszej Armenji rosyjskiej, nad rz. Arpaczajem, starożytna stolica Bagrytydów (od r. 961), było w wiekach średnich jednem z najwspanialszych królewskich siedlisk Azji. Zdobywane kilkakrotnie przez Byzantynów (1040), Seldżuków i Georgjan, nareszcie 1319 w czasie gwałtownego trzęsienia ziemi zostało zupełnie zburzone. Jak wieść niesie, miało się tu znajdować 100,000 domów i 1,001 kościołów. W każdym razie, pozostałe dotąd zwaliska świadczą o znakomitej niegdyś wielkości i przepychu tego miasta. Por. Brosset: „Les Ruines d'Ani“ (Petersburg, 1860—61, 2 t.).

Ani, *Kleszczojad*, *Crotophagus ani*. ptak z rzędu łażących, pokrewny kukułce, żyje w Ameryce zwrotnikowej. W kolonjach francuskich zowią go *czarną papugą* lub *ptakiem djabelskim;* ubarwienie ma czarne, pióra obwiedzione smugą niebieską lub zieloną. Ptaki te żyją bezustannie gromadnie i gniazda budują na kilkanaście rodzin. Żywią się owadami, małemi jaszczurkami, nasionami, często siadają na zwierzętach i chwytają pasożyty na nich żyjące.

Ani.

Anianus, sekretarz króla Wizygotów, Alaryka II, znany jest jako autor „Breviarium Alaricianum,“ jedynego, znanego dawniej źródła prawa przedjustynjańskiego. Stąd też wszelkie błędy i sprzeczności z prawami rzymskiemi zowią się w ogóle *Anianizmami*.

Anianus, astronom XV w., jest twórcą znanego wiersza o znakach zwierzyńcowych:

„Sunt Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo,
Libraque, Scorpius, Arcitenens, Caper, Amphora, [Pisces“—

oraz „Computus manualis Magistri Aniani“ (1488).

Anicet (święty), papież, z pochodzenia Syryjczyk, nastąpił 157 po Piusie I. Starał się o utrzymanie w czystości wiary Chrystusowej, występując przeciw gnostykom Walentynowi i Marcjanowi, † 168 lub 171; kościół obchodzi jego pamiątkę 17 kwietnia.

Anicet-Bourgeois August, autor dramatyczny, * 1806 w Paryżu, † 1871. Od 1825 zaczął pracować dla teatru i utworzył niesłychane mnóstwo sztuk dramatycznych, po większej części fars, wodewilów i melodramatów, z których wiele miało i ma jeszcze nadzwyczajne powodzenie. Celował wyborną techniką dramatyczną i mistrzowstwem w melodramatach. Celniejsze z nich są: „Po północy“ (1839), „Trzech kramarzy“ (1840), „Job i Jan,“ „Bakałarz,“ „Paskal i Chambord.“ Z rzeczy poważniejszych, bardziej znane są: „Wenecjanka“ (1835), najlepsze z jego dzieł; „Grenadjer z wyspy Elby,“ „Heloiza i Abelard,“ „Nabuchodonozor,“ „Perinet Leclerc,“ „Lalude,“ „Krwawa mniszka,“ „Gaspar Hauser,“ „Sieroty z mostu Nôtre-Dame“ i wiele innych, pisanych częstokroć wspólnie z innymi, jak: Barbier, Ducange, d'Ennery, Féval i inni. Pomagał również Dumasowi (ojcu).

Anicettta, *Anizeta (anisette)*, likier wyrabiany z anyżu.

Anicetus, niewolnik, któremu oddano wychowanie Nerona, pedagog, w następstwie narzędzie cezara do różnych zbrodni, np. zabójstwa Agrypiny (59). Z rozkazu Nerona złożył fałszywe zeznanie, jakoby był kochankiem jego żony Oktawji, wygnany potem na wyspę Sardynję.

Anich Piotr, kartograf, * 1723 pod Insbrukiem, † 1765. Początkowo zajmował się rolnictwem i tokarstwem. W 28 roku życia zaczął się uczyć matematyki u Jezuitów; odznaczył się dokładnością w wykonywaniu globusów i kart. Główną pracą jego jest wzorowa karta Tyrolu, wykonana w 21 sekcjach i wydana już po jego śmierci przez współpracownika jego, Hübnera (* 1735, † 1814), również włościanina. **A.** wykończył też wielki globus niebieski o 3 stopach średnicy i podobnejże wielkości globus ziemski, które znajdują się obecnie w Ferdinandeum w Insbruku.

Anichini Luigi, znakomity rzeźbiarz kamei, medalier XVI w., * w Ferrarze, o którym Michał Anioł mówił, że swoją sztukę do doskonałości doprowadził. Jego medale Henryka II, króla francuskiego, i papieża Pawła III, są wielce cenione.

Aniczków, Wiktor Michałowicz, generał major, prof. akademji sztabu generalnego, * 1830, † 1877. Nap. „Opis oblężenia i obrony Sewastopola“ i inne.

Aniela albo **Angelina,** de Corbara (święta), * 1377, † 1435, założycielka zakonu żeńskiego trzeciej reguły św. Franciszka. Kanonizowana przez Leona XII. Por. Helyot „Histoire des ordres monastiques.“

Aniela Marici (Aniela z Brescii), rodem 1470 z Desenzano, założycielka 1536 zakonu Urszulinek, które za jej żywota żyły pośród świata, w domu swoich rodziców, i dopiero po jej śmierci (1540), zaczęły prowadzić życie klasztorne.

Anielska Dolina, w gub. Mińskiej, powiecie Mozyrskim, pośród dwu gór urocza dolina (Kimbarówka), gdzie się wznosi kościół św. Michała z klasztorem Cystersek.

Anielski doktor, ob. Tomasz z Akwinu.

Anielski proszek, angielski proszek, toż co proszek Algarota (ob. Antymon).

Anielskie pozdrowienie, ob. Zdrowaś Marja.

Aniene, *Teverone* (staroż. *Anio* v. *Anien*), 110 klm. długa rzeka w b. Państwie Kościelnem, wypływa z góry Cantaro powyżej Trevi, przerzyna dolinę Subiaco, a złączywszy się z drugą rzeczką Digentia, tworzy pod Tivoli piękną kaskadę, o 3 mile od Rzymu wpada do Tybru; na pięknych jej brzegach znajdują się jeszcze w wielu miejscach, szczątki starożytnych rzymskich budowli, oraz wspaniałe wille nowoczesne.

Anigros, w starożytności rzeczka w Elidzie, brała początek w górach Arkadji i pod Samikon wpadała do morza Jońskiego; identyczna z Homerową rz. Minyejos. Wody jej miały uzdrawiać wszelkie wyrzuty.

Anil, ob. Indygo.

Anilidy, ob. Anilina.

Anilina, *amidobenzol*, *feniljak*, *krystalina*, *kyanol*, *benzidam*, $C_6H_7N=C_6H_5.NH_2$, związek chemiczny, znajdujący się w smole węgli kamiennych (0,3 do 0,5 odsetki) i w oleju zwierzęcym, powstającym przez destylację kości; powstaje przy destylacji indyga z potażem gryzącym, przy ogrzewaniu fenolu z amonjakiem i kwasem solnym w temp. 310° i in. W przemyśle otrzymuje się **A.** z nitrobenzolu, $C_6H_5.NO_2$, który powstaje przez działanie kwasu azotnego na benzol. Ten ostatni jest częścią składową smoły węgli kamiennych i wydziela się z niej przy destylacji, przyczem wszakże otrzymuje się nie benzol czysty, ale mieszanina jego z dwoma równoskładnemi toluolami C_7H_8. Przez działanie kwasu azotnego mieszanina ta wydaje nitrobenzol i nitrotoluol, a z tej znów mieszaniny otrzymuje się *olej anilinowy*, złożony z **A**-y i toluidyny, służący do fabrykacji barwników czerwonych (*olej czerwony*); jeżeli zaś poprzednio toluol usunięty został przez zmudną destylację z mieszaniny, tak, że pozostał tylko benzol, to otrzymuje się stąd **A**-a czysta (*olej błękitny*). Dla otrzymania jej wprowadza się nitrobenzol do walca żelaznego z dodatkiem żelaza i kwasu solnego; działaniem wodoru, który żelazo z kwasu solnego wydziela, nitrobenzol odtlenia się i powstaje chlorowodan aniliny, który działaniem wapna gaszonego rozkłada się na kwas solny i **A**-ę, a ta ostatnia wreszcie wydziela się przez destylację. Pozostałość złożona z żelaza, jego tlenków i chlorków, oraz substancji smolnych, przerabia się na żelazo lub witryol żelazny, który z cementem magnezjowym służy do wyrobu sztucznych kamieni.—Czysta **A.** jest olejem bezbarwnym, c. wł. 1,036, woni aroma-

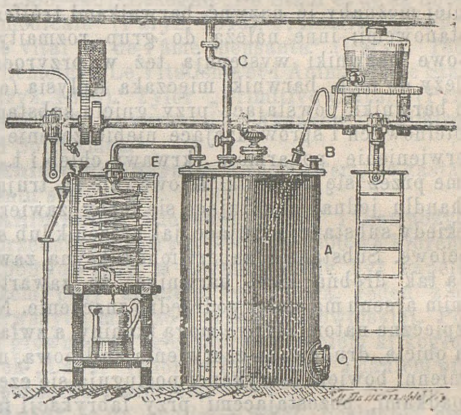

Wyrób aniliny.

A—walec żelazny, B—otwór do wprowadzania materjałów, C—rura doprowadzająca parę, E—wężownica odprowadzająca anilinę, O—otwór do usuwania pozostałości.

tycznej, przypominającej zapach miodu, smaku palącego, krzepnie przy—8°. W wodzie rozpuszcza się trudno, ale sama rozpuszcza indygo, siarkę, fosfor, kamforę; ulatnia się w zwykłej temperaturze, wre przy 182° i płonie płomieniem jasnym, kopcącym. Z kwasami wydaje sole bezbarwne, oddziaływające kwaśno i barwiące drzewo sosnowe na żółto, skąd mogą służyć do wykazania substancji drzewnej w papierze. O jej działaniu fizjologicznem ob. Anilizm.—**A.** na powietrzu barwi się na żółto, czerwono, brunatno; z nadmanganjanem potasu wydaje azobenzol, z kwasem arsennym barwniki fioletowe. Siarczan **A**-y wydaje z kwasem chromnym *czerń anilinową*; **A.** zawierająca toluidynę wydaje z kwasem chromnym lub chlorkiem wapna *mauweinę*, z kwasem arsennym *rozanilinę* czyli *fuksynę*. Z licznych zresztą produktów, z **A**-y otrzymywanych, wy-

mienić zwłaszcza należy *anilidy*, które powstają przez zastąpienie wodoru grupy amidowej (NH_2) różnemi rodnikami organicznemi. Są to związki trwałe, krystalizujące i ulatniające się bez rozkładu. *Acetanilid*, $C_8H_9NO = C_6H_5.NH.C_2H_3O$, powstaje przez gotowanie **A**-y z kwasem octowym; tworzy kryształy połysku jedwabistego, smaku słabo palącego, topi się przy 114° i wre przy 235; pod nazwą *antyfebryny* słynie jako środek przeciw gorączce i nerwobólom. Do anilidów należy też *dwufeniljak* $C_6H_5.NH.C_6H_5$, którego roztwór w kwasie siarczanym barwi się niebiesko w obecności najsłabszych śladów kwasu azotnego i stąd używa się jako odczynnik na ten kwas i jego sole. W ogólności **A.** łatwo ulega rozmaitym przemianom chemicznym i wytwarza stąd liczne barwniki, które obejmuje się nazwą *barwników anilinowych*. Po większej części są one pochodne pewnego węglowodoru, *trójfenilmetanu*, i dlatego słuszniej możnaby je nazwać barwnikami trójfenilmetanowemi; inne należą do grup rozmaitych. **A**-owe barwniki występują też w przyrodzie; należy do nich barwnik mięczaka Aplysia (ob.), lub barwniki, powstające przy gniciu substancji proteinowych i sprowadzające niebieszczenie lub czerwienienie pokarmów (krwawy chleb i t. p.), Same przez się barwniki **A**-owe nie są trujące, w handlu jednak znajdujące się farby zawierają niekiedy substancje trujące, jak arszenik lub sole rtęciowe. Substancje, zabarwione fuksyną, zawierają tak drobną ilość barwnika, że zawartość w nim arsenu ma nader podrzędne znaczenie. Niebezpieczne natomiast być mogą tkaniny, a zwłaszcza obicia, drukowane czerwienią anilinową, niesumienni bowiem fabrykanci posługują się często odpadkami, pozostającemi przy fabrykacji farb anilinowych, a zawierającemi znaczną ilość arsenu. W życiu pospolitem zresztą rozciąga się zwykle nazwę barwników **A**-ych do wszelkich farb ze smoły wydobywanych, między któremi są też związki niewątpliwie trujące.—**A.** odkrytą została przez Unverdorbena między produktami suchej destylacji indyga, który ją nazwał *krystaliną*; w r. 1833 Runge w oleju smoły węgli kamiennych znalazł zasadę, której dał nazwę *kyanol* z powodu, że z ciałami odtleniającemi zabarwia się na błękitno. Oba te związki zostały przez późniejsze prace chemików uznane za też same, zarówno jak i przetwór otrzymany przez Zinina z nitrobenzolu (1842) i nazwany przez niego *benzidam*. Dla przetworu tego nakoniec przyjętą została powszechnie nazwa **A.** (anil=indygo), nadana mu przez Frietsche'go (1841). Pod względem naukowym **A.** zbadaną została przez Hofmana, który okazał, że jest to amonjak organiczny (ob.), w którym za 1 atom wodoru podstawiony został *fenyl*, C_8H_5, rodnik alkoholu fenylowego; naukowa jej nazwa jest więc *feniljak*. Wyrób farb **A**-wych w krótkim czasie niesłychanie się rozwinął; ogólna wartość produkcji rocznej wynosi około 30 miljonów rubli, a pierwsze miejsce w tej gałęzi przemysłu zajmują Niemcy, które produkują rocznie oko o 4 mil. kilogramów farb **A**-ych. Produkcja dzienna oleju anilinowego wynosi w Niemczech 10, 00, we Francji 6,000, w Anglji 3,000 klg. Barwniki **A**-owe górują ponad innemi farbami blaskiem i pięknością, co wraz z taniością sprowadziło silne ich rozpowszechnienie w farbiarstwie, zwłaszcza jedwabiu, na którym utrwalają się bez pomocy jakiejkolwiek bejcy; pod wpływem światła wszakże łatwo się niszczą. Znaczne także ich ilości znajdują zastosowanie do farbowania likierów, cukierków, skóry, kości słoniowej i t. d. Do malarstwa olejnego nie nadają się, ale różne ich przetwory używają się w malarstwie akwarelowem. Por. Heumann „Die Anilinfarben und ihre Fabrikation;“ Weyl „Die Teerfarben“ (1889).

Anilinowa czerń, $C_{30}H_{25}N_5$, barwnik czarny, powstający łatwo przy utlenianiu soli anilinowych, zwłaszcza działaniem chloranu potasu w obecności małych ilości soli miedzianych lub wanadowych. Zwykle otrzymuje się na samych tkaninach. Jest to farba bardzo trwała, pod działaniem wszakże kwasów przyjmuje odcień zielonawy. Por. Nölting, „Histoire scientifique et industrielle du noir d'aniline“ (1889).

Anilinowa czerwień, ob. Rozanilina.

Anilinowa z eleń, *zieleń aldehydowa*, $C_{22}H_{27}N_3S_2O$, pow taje przy traktowaniu rozaniliny aldehydem i kwasem siarczanym; jest to proszek zielony, rozpuszczalny w alkoholu przy obecności kwasu siarczanego. Obecnie barwnik ten mało jest używany.

Anilinowe barwniki, ob. Anilina.

Anilinowy barwnik brunatny, *barwnik manchester*, *bismarck*, *wezuwin*, *canelle*, chlorowodan trójamidoazobenzolu, $C_6H_4.NH_2.NN.C_6H_3(NH_2)_2$, jest to proszek ciemno-brunatny, rozpuszczalny w wodzie, używa się do barwienia wełny, skóry, bawełny, oraz preperatów mikroskopowych.

Anilinowy barwnik pomarańczowy, ob. Krezol.

Anilinowy barwnik różowy, ob. Safranina.

Anilinowy barwnik żółty, ob. Azobenzol.

Anilinowy błękit, *trójfenilorozanilina*, powstaje przy ogrzewaniu do 180° rozaniliny z nadmiarem aniliny i kwasem benzoesowym, przyczem trzy grupy fenilowe C_6H_5 wstępują do cząsteczki rozaniliny, a grupa amidowa NH_2 aniliny (ob.) wydziela się w ostaci amonjaku. *Jednofenilorozanilina* jest czerwono-fioletowa, *dwufenilorozanilina* niebiesko-fioletowa, a *trójfenilorozanilina* wreszcie $C_{20}H_{18}N_3(C_6H_5)_3O$ czysto niebieska. **A**-y błękit, strącony działaniem kwasu solnego, jest chlorowodanem $C_{20}H_{18}N_3(C_6H_5)_3HCl$ i znajduje się w handlu jako *błękit gencyanowy*, *opalowy*, *bleu de nuit*, *bleu lumière*; barwi bawełnę na zielononiebiesko. *Błękit alkaliczny*, *błękit Nicolsona*, *błękit rozpuszczalny* jest związkiem sulfonowym

$C_{38}H_{30}N_3SO_3Na$, utrwala się z roztworu na wełnie i jedwabiu; sole zaś kwasu trójsulfonowego, jak $C_{38}H_{28}N_3S_3O_9Na_3$, zwane *błękitem wodnym, opalowym, bleu marine*, służą głównie do farbowania bawełny.

Anilinowy fiolet, ob. Mauweina.

Anilinowy olej, ob. Anilina.

Anilizm, zakłócenie zdrowia, sprowadzone działaniem na organizm pary anilinowej, dające się często dostrzedz u robotników w farykach aniliny. Początkowo ujawnia się to zabarwieniem błękitnem warg i usuwa się szybko po opuszczeniu powietrza, parą anilinową przejętego. W wyższym stopniu następuje zawrót głowy, osłabienie coraz znaczniejsze, tak, że chorzy padają i tracą świadomość. Najskuteczniejszym środkiem ochronnym jest dokładne przewietrzanie fabryki; przy zatruciu chronicznem działa dobrze sól karlsbadzka.

Anima mundi (łac.), dusza świata.

Animalizacja, w technice napajanie materji dziurkowatych ciałami pochodzenia zwierzęcego, jak np. napajanie węgla odchodami ludzkiemi (rodzaj nawozu). W znaczeniu filozoficznem toż co asymilacja, upodobnienie, przetwarzanie pokarmów we własną substancję zwierzęcą.

Animarum dies (łac.), dzień zaduszny.

Animalkuliści, ob. Rozwój płodu.

Animamque vocamus herois — I duszę bohatera wzywamy. Z tych słów Wirgiljusza, wziętych z Enejdy, ks. V w. 98, Stanisław August utworzył dewizę medalu na cześć Jana III, odbitego w setną rocznicę oswobodzenia od Turków Wiednia i na pamiątkę postawienia pomnika w r. 1788 przy moście na kanale przed pałacem Łazienkowskim w Warszawie. Medal przedstawia głowę króla Jana Sobieskiego, uwieńczoną laurem, widzianą z prawej strony. W otoku u góry napis: Joannes III rex Poloniae. Na stronie odwrotnej dwie kopje używane do gonitwy, przechodzące przez wieniec laurowy. U góry dewiza: „Animamque vocamus herois," a w odcinku: „Statuam dicavit magno decessori 14 septembris 1783. S(tanislaus) A(ugustus) R(ex)."

Anime, żywica używana do kadzideł i lakierów. Sądzono, że pochodzi ona z drzewa Ameryki Południowej Hymenaea Courbaril, w istocie wszakże **A.** prawdziwa pochodzi z drzewa *Icica icicariba*, które też dostarcza elemi (ob.). **A.** w handlu znajduje się w kawałkach blado-żółtych, szklistych w odłamie. Zapach ma dosyć przyjemny, szczególnie za ogrzaniem. W gorącym alkoholu rozpuszcza się zupełnie. Obecnie wychodzi z użycia.

Animizm, nauka fizjologiczno-medyczna, która wszystkie zjawiska życia i choroby tłómaczy wyłącznem działaniem duszy, jako pierwiastku i pierwszej przyczyny życia. Twórcą tego systemu był profesor w Halli, G. K. Stahl, a jego zwolennicy zwali się Witalistami albo Animistami. Wszystkie czynności normalnego życia były, wedle tej szkoły, bezpośrednim wynikiem duszy, choroba była walką między wpływami szkodliwemi a opierającą się tym wpływom duszą.— Jako doktrynę metafizyczną, uważającą duszę (anima) za podstawę istnienia, spotykamy animizm bardzo dawno, bo jeszcze w Grecji starożytnej. W nowszych szkołach **A.** zlewa się z szerszemi koncepcjami idealistycznemi, lub materjalistycznemi metafizyków. W etnologji oznacza Animizm niższe szczeble wiary religijnej (Tylor). W medjumizmie współczesnym zowią *Animizmem* teorję, objaśniającą zjawiska działaniem specjalnej siły psychicznej samego medjum. W tem znaczeniu przeciwstawia się *animizm—spirytyzmowi*, który uznaje hypotezę „duchów," czyli istot ze świata nadludzkiego. Wundt „Grundzüge der physiologischen Psychologie" (Lipsk, 1887 t. II 358—40); Lasegne „De Stahl et de sa doctrine médicale" (Paryż, 1846); F. Bouiller „Du principe vital et de l'âme pensante" (Paryż, 1863); A. Lemoine „Le Vitalisme et l'Animisme de Stahl" (Paryż, 1864). Tylor „Primitive Cultur" (Przek. polski Z. A. Kowerskiej); Aksakow „Animismus und Spirtismus."

Animo deliberato, z rozmysłem, po zastanowieniu się.

Animuccia Giovanni, muzyk i kompozytor, poprzednik Palestryny, * około 1500 we Florencji, † 1569 lub 1575 w Rzymie, gdzie był kapelmistrzem przy kościele św. Piotra. Jeden z najpierwszych mistrzów szkoły starowłoskiej. Położył główną zasługę, zaprowadzeniem kilkogłosowych „Laudi" (chórów ludowych) i daniem przez to początku oratorjom.

Anioł, (z gr. *angelos* = poseł, posłaniec, zwiastun), posłaniec Boży. W takiem znaczeniu wyraz ten użyty jest w Piśmie św. Starego Zakonu 30 razy, w Nowym zaś Testamencie 65. W Starym Zakonie **A.** są pośrednikami między Bogiem a ludźmi, jego posłami, istotami duchowemi wyższemi od ludzi. Według nauki kościoła chrześcijańskiego, Aniołowie stworzeni zostali przez Boga w niezliczonej mnogości, na samym początku stworzenia świata, czyli jak się sobór lateraneński wyraził „przed światem materjalnym." Są to istoty duchowe, bezcielesne, nieśmiertelne, obdarzone doskonałą wiedzą i wolą, wyższemi niż człowiek siłami, świadome siebie, zjednoczone z sobą nieograniczoną miłością i szczęśliwością. **A.** mają możność działania źle i dobrze; dlatego niektórzy **A.** wkrótce po stworzeniu nie wytrzymali próby wolności i z przyczyny pychy jednego, którego Pismo św. nazywa Lucyferem, księciem djabelskim, Belzebubem, Beljalem, wpadli w grzech, zbuntowawszy się przeciwko Bogu, za co zostali strąceni w otchłań. Pomiędzy **A.** Pismo św. czyni różnicę, co do ich podziału i stopnia ważności posłannictwa. Dlatego wymienia Cherubinów, Serafinów, Aniołów i Archaniołów

oraz innych, różne im dając nazwy. Oddziały te nazywają się *chórami anielskiemi*. W późniejszych czasach zaczęto liczyć tych chórów dziewięć (za Djonizjuszem Aeropagitą), w trzech kategorjach; od najniższych, Cheruby, Serafy i Trony, Państwa, Mocarstwa i Władze, Księstwa, Aniołowie i Archaniołowie, porządek zaś ten, w którym podług swojej ważności są uszeregowani, nazywa się *anielską hierarchją*. Pod względem stopni dostojeństwa **A.** św. Augustyn mówi: „Wierzę, że różnią się, ale czem, tego nie wiem.“ Św. Ireneusz uważa za błąd gnostycki chcieć twierdzić coś pewnego o **A.** i ich hierarchji. Z tem wszystkiem utrzymują teologowie katol., że **A.** niżsi są najliczniejsi, a zaś Serafinowie najmniej liczni. Wielu Ojców kościoła kat., tak jak św. Ambroży mniema, że liczba **A.** jest w stosunku do ludzi jak 99 do 1.—Czem **A.** są i co czynią w ogólności dla rodu ludzkiego, tem jest i to czyni dla ludzi w szczególności *Anioł Stróż:* chroni i odwraca człowieka od złego, lub kieruje jego duszą, za pomocą tajemnych natchnień, przestróg i pociechy. Raduje się, gdy grzesznik się poprawia; smuci się, gdy człowiek grzeszy. Niektórzy przypuszczają także, że Bóg powierzył straży ich niektóre narody i miasta, oraz że opiekują się także różnemi działami przyrody, np. roślinami, zwierzętemi. Opierając się na wywodach i wnioskach ze słów Pisma św., a oraz tradycji kościelnej, zaczęto oddawać **A.** cześć z zastrzeżeniami jednak, że ta nie stosuje się do nich bezpośrednio z tego powodu, iż nie są istotą boską, tylko pośrednikami pomiędzy Bogiem a ludźmi. Pierwsi szczególnie Ojcowie kościoła zalecali wielką z tem ostrożność z obawy, aby oddawanie czci nie zamieniło się z czasem w cześć pogańskich genjuszów i duchów. Jednakowoż drugi sobór nicejski 787 wyraźnie już uświęcił to ze względu, że często objawiali się pod postacią ludzką. **A.** są przedstawiani w postaci męskiej, chociaż jako duchy czyste, są bezpłciowi, tylko celem wyrażenia ich mocy; w postaci zaś pięknych młodzieńców dla tego, aby wskazać ich przymioty: wesołość, szczęśliwość i wiekuistość, Mają przytem, dodawane sobie odpowiednie symboliczne znaki, jak arfy, trąby, kadzielnice, krzyże i t. p.—Kościół ewangelicki w nauce o świecie niewidzialnym czyli duchowym, uczy tylko o **A.** tyle, ile znajduje się o tem w Piśmie św., a mianowicie, że są **A.** światłości czyli dobrzy (Żyd. 1,14; Łuk. 15,10; Mat. 18,10) i **A.** ciemności czyli źli, których głową jest szatan czyli djabeł (królestwo szatana, ciemności; Jan 8,14; 1 Jan 3,8; 1 Piotr 5,8 i 9; 2 Piotr 2,4; Jak. 4,7; 1 Jan 5,18). Wiara w **A.** istnieje i w mahometanizmie w którym jest mieszaniną wierzeń żydowskich, staroarabskich i chrześcijańskich.

Anioł Marcin, rodem z Jarosławia, autor wierszy, p. t. „Rzym stary, wykonterfektowany roku Pańskiego 1630 we Lwowie,“ przypisanych Maciejowi Hajderowi, radcy lwowskiemu, gdzie opisuje znaczniejsze pamiątki rzymskie.

Anioł morski, *Squatina*, rodzaj ryb pospolitych w morzu Śródziemnem, z rzędu żarłaczów, pośredniczący między niemi a płaszczkami (rajami). Nazwa poszła od barwy białej spodniej strony ich ciała i od wielkich płetw piersiowych, które porównano do skrzydeł aniołów. Chropowata ich skóra używa się do polerowania drzewa.

Anioł od św. Teresy, Karmelita Bosy, biegły w historji i genealogji domów polskich, pisał w latach 1650—51 panegiryki rodzin Myszkowskich, Daniłowiczów i Grudzińskich.

Anioł Pański, modlitwa do N. Panny, zaczynająca się od słów: *Anioł Pański zwiastował Pannie Marji* i t. d., i ustanowiona 1316, przez papieża Jana XXII. Odmawia się trzy razy dziennie: z rana, w południe i wieczorem, na trzykrotny odgłos dzwonu kościelnego.

Anioł Szlązak, ob. Scheffler Jan.

Anirydja (irydoremja), brak tęczówki w oku, bywa zupełna lub częściowa, albo też następuje wskutek operacji. Dotknięte nią osoby nie znoszą jasnego blasku i widzą lepiej przy zmierzchu. Jedynym środkiem są okulary ochronne, niebiesko zabarwione, które powstrzymują oślepiające promienie światła.

Anisoplia, *Nałanek*, rodzaj owadów tęgopokrywych, z rodziny blaszkorożnych, podobny do drobnych chrabąszczów. Ciało ma krótkie, spłaszczone, nogi silne. Żyją na roślinach, zwłaszcza zbożowych, i często sprawiają znaczne szkody. **A.** *fruticola*, *kłośnik*, w przedniej części ciała ciemno-zielony, w tylnej brunatny, 9—10 mm. długi, w czerwcu zjada pylniki żyta i pszenicy. **A.** *crucifera*, *krzyżowiec*, większy od poprzedniego, na pokrywach krzyżowych ma plamy białe, w postać krzyża ułożone; pospolity na Podolu.

Anisoplia

Anisson Dupérron Aleksander Jakób Wawrzyniec, potomek sławnej rodziny drukarzy, ekonomista, dyrektor drukarni królewskiej, deputowany i par Francji, * 1776, † 1852. Za cesarstwa był prefektem dep. Arno, zreorganizował drukarnię cesarską w 1809 i został jej dyrektorem. W r. 1815, podczas okupacji wojsk obcych ocalił piękne wzory wschodnie, lecz w 1827, po zaprowadzeniu cenzury, opuścił urzędowanie. W 1830 deputowany z Puy-de Dôme, mianowany był 1844 parem. Znane jest jego dzieło p. t. „De l'affranchissement du commerce et de l'industrie.“ (1829).

Anisson Dupérron, Roger Leon, * 1829 polityk francuski, deputowany (od 1871 r.) konserwatysta.

Aniuma, *Anhima*, *Palamedea cornuta*, ptak z rzędu brodzących, z rodziny kurodziobów (skrzydło-

szponów lub zbunów). Długość jego wynosi 80 cm., nogi podkasałe, na skrzydłach rogowe, szponiaste wyrostki, na głowie zagięty również rogowy wyrostek, długości 10 do 15 cm. Ubarwienie ciemno-brunatne, szyja i piersi szarawe, brzuch biały. Żyje towarzysko w lasach Brazylji; w niewoli daje się trzymać razem z kurami

Aniwa, wielka zatoka na południu półwyspu Sachalin, na morzu Ochockiem.

Anizometropja, niejednaka odległość widzenia obu oczu, jest następstwem bądź niejednakiej zdolności załamywania promieni w obu oczach, bądź też niejednakiej zdolności akomodacji (ob.). Oczy takie wymagają okularów z różnemi soczewkami.

Anizotropja, ob. Izotropja.

Anjalski związek (Anjala Förbundet), związek szlachty szwedzkiej przeciwko Gustawowi III (12 sierpnia 1788), skierowany przeciwko wojnie z Rosją i liczący 12,000 uczestników. **A.** związek został zniesiony przez sejm 1789 r.

Anjer, *Anżer*, miasto portowe na wyspie Jawie, nad cieśniną Sundzką, należące do Holandji; w sierpniu r. 1883 przez potężną falę morską, wywołaną wybuchem wulkanu Krakatoa, zostało prawie zupełnie zniszczone, ale potem odbudowane, liczy 3,000 m.

Anjon, ob. Elektroliza.

Anjou, *Andegawja*, u dawnych Rzymian *Andegavum*, niegdyś prowincja północno-zachodniej Francji, około 9,000 klm. kw. powierzchni. Główną jej część stanowi dzisiaj departament Maine et Loire i części przyległych. Zdobyta przez Rzymian przyjęła wiarę chrześcijańską w IV w., a w V w. połączyła się z Frankami (po 471). Stolicą prowincji było m. Angers. Starożytny, prowincją tą rządzący, dom hrabiowski wygasł 1060, na Gotdfredzie II Martelu; dziedzictwo atoli przez jego siostrę przeszło na rodzinę Gatinais, z której pochodził Godfryd V, przodek Plantagenetów. Kiedy syn jego 1154, pod imieniem Henryka II, na tron angielski wstąpił, Anjou wliczone było w poczet posiadłości korony angielskiej na ziemi francuskiej, lecz 1204 zostało znowu przez Francję odzyskane i oddane Filipowi, synowi Ludwika VIII, a następnie bratu jego Karolowi, 1246. On to był założycielem domu Anjou, którego potomkowie byli królami Neapolu, Sycylji i Węgier. Karol II, król neapolitański, nadał księstwo Anjou córce swojej Małgorzacie w wianie za Karolem Walezjuszem. Syn jej, Filip VI, powrócił je 1328 znowu koronie. Karol Jan podniósł je do godności księstwa udzielnego i darował swemu drugiemu synowi, Ludwikowi, który później (1360) także zasiadł na tronie neapolitańskim. Po upadku domu Anjou w Neapolu, Ludwik XI wcielił księstwo **A.** do Francji, 1480, i odtąd nadawane już tylko było jako tytuł członkom domu królewskiego, jak np. Henrykowi III, przed wstąpieniem jego na tron polski, i Filipowi V, później królowi hiszpańskiemu. Por. Bodin „Recherches historiques sur l'Anjou“ (1821—2), Port „Dictionnaire historique, géographique et biographique de Maine et Loire“ (1879).

Anjou Franciszek, książę d', Herkules Valois piąty, syn Henryka II i Katarzyny Medicis, * 1554, † 1584, nosił z początku tytuł księcia d'Alençon, aż do wstąpienia na tron swego brata, księcia Anjou (Henryka III, Walezjusza, króla polskiego), którego powrotowi do kraju starał się wszelkiemi siłami przeszkodzić. Uwięziony czasowo, okupił wolność, poświęcając swego ulubieńca La Mole, który został stracony. Słabość umysłu i zmienność cechowały wszystkie jego przedsięwzięcia. W wojnach domowych walczył przeciwko protestantom, łudząc ich poprzednio swemi obietnicami, potem stanął na czele Flamandczyków, zbuntowanych przeciwko Filipowi II. Koronował się jako książę Brabantu i hrabia Flandrji (1582). W 1583 starał się owładnąć Antwerpią, lecz bezskutecznie, powrócił więc do Francji i umarł na suchoty 1584. Był jednym z pretendentów do ręki Elżbiety angielskiej.

Anka, ptak mitologiczny u Arabów, z twarzą ludzką, długą szyją i barwnemi piórami. Obdarzony był mową, rozumem i olbrzymią siłą. Wedle podania istniał jeszcze przed Adamem. Kiedy zamiast zwierzęcia chwycił raz dziecię, wyklęty został przez proroka Hanzalę-ben Safwana. Żył lat 2,000.

Ankajos, Anceusz, syn Posejdona i Astypalai. Wróciwszy z wyprawy Argonautów, osiadł, jako król Lelegów, w Samos, gdzie poświęcił się rolnictwu i hodowli wina. Gdy mu pewien wieszczek przepowiedział, że nie skosztuje wina swego chowu, zaprosił go po winobraniu do siebie i trzymając w ręku czarę zebranego napoju, urągał jego proroctwu. Wieszczek wówczas wyrzekł zdanie, które stało się przysłowiowem: „Wiele jeszcze (stać się może) między czarą a ustami.“ Wtem dają znać, że ogromny dzik pustoszy jego pola: Ankajos porzucił puhar, wybiegł na spotkanie dzika i przez niego został zabity. Niewłaściwie bywa brany za Ankajosa, syna Likurga (od niżej).

Ankajos, syn Likurga i Eurynomy, bohater tegejski, uczestnik wyprawy Argonautów, padł w boju z dzikiem kaledońskim. Bywa wyobrażany w skórze niedźwiedziej z siekierą obosieczną.

Anker Maciej, geolog, * 1771 w Hradcu Styryjskim, † 1843 tamże. Był chirurgiem okręgowym, w r. 1824 został prof. mineralogji w Hradcu. Wydał mapę geognostyczną Styrji (1832 r.), oraz dzieła „Kurze Darstellung einer Mineralogie v. Steirmark“ (1809) i „K. D. der min.-geognostischen Gebirgsverhältnisse der St.“ (1835).

Ankershofen Bogumił, baron, von, * r. 1795, w Klagenfurcie (Celowcu), † 1860; sekretarz tamecznego sądu apelacyjnego i konserwator budowli pomnikowych w Karyntji, członek akademji

wiedeńskiej. Odznaczył się jako dziejopisarz Karyntji. Ważniejsze jego dzieła są: „Handbuch der Geschichte des Herzogthums Kärnthen“ (Klagenfurt, 1850—51, 2 t.), „Kärnthens älteste Kirchliche Denkmalbauten“ (Wiedeń, 1859).

Ankeryt, minerał z rzędu węglanów, występuje w kryształach romboedrycznych, częściej w skupieniach ziarnistych, żółtawy, z połyskiem perłowym lub szklistym; twardość 3,5—4, c. wł. 3. Jest to węglan wapnia i żelaza z dodatkiem węglanu manganu i magnezu. Znajduje się głównie w Salzburgu i Styrji.

Ankier albo *ankra*, w budownictwie nazwa sztab żelaznych, służących do wiązania i wzmacniania wysokich murów, wież, sklepień. Sztaba taka na końcach opatrzona jest otworami, przez które przesunięte są pręty poprzeczne, zwane *szplintami*. Fig. 1 przedstawia **A.**, którego ramię poziome przytwierdzone jest do belki, szplint zaś

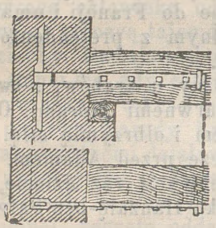

Fig. 1. Ankier, przytwierdzający belkę do muru, w przecięciu poprzecznem i podłużnem.

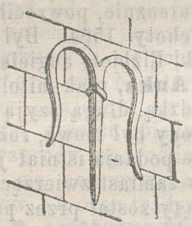

Fig. 2. Szplint ankra, osadzony zewnątrz muru.

pionowy tkwi w murze. Szplinty bywają zresztą osadzane i zewnątrz murów, a w budowlach dawniejszych posiadały często i formy ozdobne (fig. 2). Gdy **A.** służy do połączenia fundamentów z górną częścią budowli, sztaba ma kierunek pionowy, szplinty zaś umieszczone są poziomo; ankry takie niezbędne są zwłaszcza przy wysokich wiaduktach dróg żelaznych, by budowle te opierać się mogły naciskowi wichrów. Ankrowanie może być i zewnętrzne, jak przy budowie pieców hutniczych i wysokich kominów fabrycznych, których ściany ściskają się dokoła prętami żelaznemi, co je chroni od rozstępowania się pod działaniem żaru. Nazwa **A.**-ów poszła od podobieństwa ich do kotwicy; wyraz bowiem ankier właściwie oznacza kotwicę (ob.). — Ankier w zegarach, ob. Wychwyt.

Ankier, *anker*, dawna miara niemiecka do wina i wódki, w różnych okolicach bardzo różnej wielkości; czyniła w ogólności $^1/_6$ część oksefta.

Ankieta, komisja, rozpoznająca (w Galicji nazywana: rozpoznawcza) pewien przedmiot lub daną kwestję.

Ankiewicz Juljan, współczesny budowniczy, * 1820 w Rodzankowie. Wystawił kilka pięknych gmachów w Warszawie i na prowincji. Kształcił się w domu, później pod kierunkiem Idzikowskiego studjował budownictwo i zdał egzamin na architekta 1849. Wybudował: bibliotekę Zamojskich, willę Kruze (ul. Piękna), willę własną (ul Instytutowa), budynek Tow. kredytowego m. Warszawy, gmach Rządu gubernjalnego w Lublinie i i. t. d. Hołduje kierunkowi klasycznemu. Wydał drukiem: „O piękności w sztuce“ (1847), „O architekturze gotyckiej“ (1848), „O szpitalach i domach podrzutków“ (1867). Przemieszkuje we wsi Grzegorzewicach.

Anklam, stolica powiatu tegoż nazwiska w pruskiej regencji szczecińskiej, 12,917 m. (1890), nad rz. Peeną (Pianą), żeglowną dla mniejszych statków; prowadzi znaczny handel. Jest to miasto starożytne; przyjęte r. 1319 do związku miast hanzeatyckich, wzrosło znakomicie, lecz po wystąpieniu z Hanzy (1628) szybko upadać zaczęło. Istniejące tu fortyfikacje zostały zniesione 1762. W r. 1806 poddał się tu Francuzom cały korpus Prusaków.

Ankober, dawna stolica królestwa Szoa w Abisynji, leży na górze 2,800 m. wys.; 7,000 mieszk.

Ankona, m. w dawnej marchji **A.** (państwo kościelne), obecnie miasto gł. prowincji t. n., (2,040 klm. kw. i 290,367 m. 1890), wznosi się amfiteatralnie na przylądku wybrzeża Adrjatyckiego; 48,000 m., cytadela, najlepszy port na m. Adryatyckiem i wspaniałe, tak dawne, jak nowsze budowle (łuki tryumfalne Trajana i papieża Klemensa XII, katedra św. Cyrjaka, ratusz, arsenał, giełda, teatr i t. d.). Ożywiony handel z Tryjestem, Wenecją, Grecją i Turcją i znaczny przemysł. Miasto starożytne, założone około r. 400 przed Chr. przez Syrakuzan, źle i ciasno zbudowane. Od r. 1832—38 miało załogę francuską. W rewolucji r. 1848 Ankona żywy brała udział, lecz dnia 18 czerwca 1849 zmuszoną była poddać się Austrjakom. W r. 1860 (29 września), po krótkiem oblężeniu, została zdobyta przez Piemonczyków a 17 grudnia 1861 r. wcielona wraz z Umbrją i Marchjami do królestwa Włoskiego.

Ankori *(Nkole, Uzagura)*, państwo w Afryce równikowej, na wschodnim brzegu jeziora Alberta Edwarda; jest to kraj górzysty, urodzajny i gęsto zaludniony, zostający pod władzą naczelników z plemienia Wahuma, z których najwyższy rezyduje w mieście Antaris. Kraj ten poznany został po raz pierwszy przez Stanleya i Emina-baszę, którzy go przekroczyli 1889 r. w pochodzie swym ku wybrzeżu. W r. 1891 przeszedł go kilkakrotnie Lugard, a następnie kraj poddał się pod opiekę władz angielskich w Ugandzie.

Ankudinow Tymoszka, samozwaniec, ogłaszał się za carewicza Jana Wasilewicza, syna cara Bazylego Szujskiego (1634). Był zaś synem Damjana, kupca płótna z Wołogdy. Strwoniwszy znaczny majątek, zebrany w zarządzie dochodami pobieranemi od trunków, spaliwszy własny dom, a w nim swą żonę, zabrał kasę urzędową i

uciekł z nią do Polski 1643. Obawiając się wydania, uszedł stąd do Bohdana Chmielnickiego, potem do Turcji, stamtąd do Wenecji, Wiednia, Siedmiogrodu, następnie do Szwecji i Niemiec, zmieniając w każdym prawie kraju religję i podając się wszędzie za syna Bazylego Szujskiego, mającego prawo do tronu. Nareszcie wydany przez księcia Holsztyńskiego, mimo okropnych męczarni, nie przyznawszy się do samozwańswa, został stracony w Moskwie 1655 r.

Ankus Marcjusz, według podań, czwarty król rzymski, 640—616 pr. Chr., z matki Pompilji, wnuk Numy, nastąpił po Tullusie Hostyljuszu, założył port Ostia, pokonał sąsiednie ludy Latynów, obwarował Rzym i Janiculum, podniósł instytucje religijne i opiekował się rolnictwem.

Ankwiczowie, rodzina polska herbu Abdank, pochodząca od Skarbków z Góry. **Ankwicz** Hieronim, był kasztelanem zawichojskim, † 1746.—**Ankwicz** Stanisław, * 1720, stolnik krakowski, posłował na sejm elekcyjny r. 1764 z księstwa Oświecimskiego, później był kasztelanem bieckim, a od r. 1771 do 1782 sandeckim, złożywszy z powodu słabego zdrowia senatorstwo, † 1784.—**Ankwicz** Józef, syn poprzedniego, z deputata trybunalskiego, kasztelan sandecki od 1782; jeździł w poselstwie dwukrotnem do Danji, po powrocie wysługiwał się za pieniądze sąsiednim państwom, uwięziony w kwietniu, skończył na szubienicy życie pełne przewrotności i łotrowstw 9 maja r. 1794.—**Ankwicz** Andrzej Alojzy, hr. austrjacki, syn poprzedniego, arcybiskup lwowski i prymas Galicji. Podniósł zwolnioną karność w duchowieństwie i pracował energicznie nad szerzeniem oświaty ludu, organizując szkółki miejskie i wiejskie. W r. 1833 przeniósł się na arcybiskupstwo do Pragi i tam też † 1838; ogłosił kilka listów pasterskich i „Książkę, zawierającą modlitwy i i pieśni“ (Lwów, 1821). Nie cieszył się sympatją narodu.

Ankwiczówna Henryka Ewa, znana z życia Mickiewicza pod nazwą „Ewuni,“ córka Stanisława, * 1810, † 1879. Podczas pobytu w Rzymie r. 1829 poznała się z A. Mickiewiczem i prawdopodobnie chętnie oddałaby mu swą rękę, lecz stosunek ten został zerwany przez pychę ojca. Wyszła naprzód za hr. Sołtyka, a powtórnie za hrabiego Kuczkowskiego. Por. Siemieński „Ewunia“ (Lwów, 1888); Chmielowski „Adam Mickiewicz,“ Odyniec „Listy.“

Ankwiczówna Henryka Ewa.

Ankylo, z grec., w wyrazach złożonych znaczy—krzywy, skrzywiony. *Ankylometr*—promień krzywizny. Ob. Krzywizna.

Ankyloblepharon, w oftalmologji zrośnięcie powiek w całości, albo w części (zwykle w kącikach), przyczem ruchy powiek zostają upośledzone i widzenie cierpi. Wada ta czasem bywa wrodzoną, daleko częściej powstaje wskutek zapalenia, zranienia, oparzenia brzegów powiekowych, silnych zapaleń powiek i łącznicy oka, i dlatego wikła się z przyrośnięciem powiek do gałki ocznej *(simblepharon)*, z zaciemnieniem rogówki. Leczenie polega na rozcięciu zrosłych powiek.

Ankyloglossum, przyrośnięcie języka do dna jamy ustnej za pośrednictwem zbyt długiego i szerokiego wiązadełka językowego, utwierdzającego język; jest to najczęściej wada wrodzona i przeszkadza mówieniu, połykaniu, u dzieci ssaniu. Usunięta być może tylko na drodze operacji (podcięcie wiązadełka).

Ankyloza *(Ankiloza)*, sztywność stawu, zniesienie w nim ruchów, przyczem kości zachowują względem siebie stale jedno położenie, którego zmienić nie można. Przyczyna **A.** nie leży w bliznach, ściągających skórę nad stawem, ani w skurczeniu mięśni (ob. Kontraktura), ale w częściach do składu samego stawu (ob.) należących. Jest to zejście procesów zapalnych, odbywających się w stawie (ob. Arthritis), najczęściej wytwarza się ona po zapaleniu ropnem lub grzybowatem stawu, chociaż spotyka się i w następstwie surowiczo-włóknikowego zapalenia. Wyrosła wskutek zapalenia tkanka łączna może połączyć końce kości *(syndesmosis)*, może następnie ściągnąć się w bliznę, nawet skostnieć *(synostosis)*, a bywają zrosty i za pomocą chrząstki, t. zw. chrzęstne *(synchondrosis)*. W innych razach skurczona zostaje torebka stawowa, zrastają się z sobą części błony maziowej, albo kostne wyrostki łączą kości od zewnątrz. Łatwo pojąć, że ruchomość stawu w jednych razach będzie zniesioną zupełnie, w innych tylko mniej lub więcej upośledzoną; członek zwykle wtedy podlega zanikowi *(atrofii)*. Utraconą ruchomość rzadko można przywrócić stawowi, przez powolne i długotrwałe działanie ręką *(masaż)*, lub maszynami *(ortopedja)*. Leczenie ogranicza się zwykle do tego, ażeby zesztywniałemu członkowi nadać położenie jak można najkorzystniejsze, jakiem będzie dla ręki np. zagięcie jej mocne, dla nogi zupełne wyprostowanie. Już w czasie istniejącego zapalenia stara się lekarz utrzymywać chory członek stale w takiem położeniu. Dla naprawienia zgięć nieodpowiednich służy kilka metod, najczęściej używaną jest *brissment forcé*. Polega ona na wyprostowaniu członka przez użycie znacznej siły, poczem nadaje mu się odpowiednie położenie i nakłada opatrunek gipsowy, aby sprowadzić nowe zrośnięcie w żądanem położeniu członka. Operacja ta, dawniej barbarzyńska, stała się daleko

łatwiejszą i niebolesną po wprowadzeniu chloroformu. Jeżeli **A.** jest kostną i złamać się nie daje, chirurg uciekać się musi do przepiłowania kości, lub nawet wypiłowania stawu.

Anna, żona Elkana z Ramataim w pokoleniu Efraima, była długi czas bezdzietną, uczyniła więc ślub, że, jeżeli mieć będzie syna, poświęci go służbie Boga. Jakoż powiła potem syna, któremu dała imię Samuel, „pożądany."—**Anna,** żona Tobjasza z pokolenia Neftali, która, gdy mąż zubożał i ociemniał, wyrzucała mu czynione przeżeń jałmużny i jego ufność w miłosierdzie Boże.— **Anna,** córka Fanuela z pokolenia Aser, po 7 latach małżeństwa, poświęciła się służbie Bożej. W 84 roku życia oglądała przyjście Zbawiciela i odbierała natchnienia Ducha św., stąd zwano ją prorokinią.

Anna (święta), z hebr. channah „łaska," matka N. Panny, małżonka św. Joachima. Zwłoki jej przeniesione były 710 z Palestyny do Konstantynopola. Kościół obchodzi jej pamiątkę 26 lipca; jest patronką stolarzy. Na cześć św. Anny utworzyło się bractwo Annitów w XIII wieku, które w XVIII w. znikło zupełnie.

Anna, córka Wacława, księcia mazowieckiego na Płocku, małżonka Henryka V Żelaznego, księcia szląsko-głogowskiego na Żeganiu. Jej córka, Jadwiga, była ostatnią żoną Kazimierza W.

Anna, córka Przemysława, króla czeskiego, była żoną Henryka Pobożnego, księcia wrocławskiego, poległego pod Lignicą; † 1265, zostawiwszy liczne potomstwo. Podczas małoletności syna Bolesława Łysego, Rogatki, sprawowała rządy kraju.

Anna, córka Bolesława Łysego Rogatki, księcia lignickiego, była mniszką w Trzebnicy.

Anna, córka Bolesława Pobożnego, księcia kaliskiego, rodzona siostra Jadwigi, żony Władysława Łokietka, umarła panną.

Anna, córka Przemysława III Otokara, króla czeskiego, a siostra Wacława, króla czeskiego i polskiego, była drugą żoną księcia Bolesława mazowieckiego, zmarłego 1313.

Anna, córka Henryka II, księcia świdnickiego, od 1353 trzecia żona cesarza Karola IV, skutkiem czego księstwa świdnickie i jaworskie dostały się Czechom, † 1362.

Anna, przed chrztem Danuta, córka Kiejstuta, księcia trockiego, była żoną Jana, księcia mazowieckiego, panującego na Warszawie około 1360. Jej staraniem kościół Panny Marji w Warszawie ozdobiony został (1411) czworoboczną wieżą; † 1429, pochowana w Warce. Syn jej, Bolesław, kandydował o tron polski po śmierci Władysława Jagiełły.

Anna, † 1428, księżna mazowiecka, żona Bolesława. Uposażyła szpital św. Ducha w Warszawie rozmaitemi dochodami, zatwierdzonemi 1441 przez biskupa poznańskiego, Jędrzeja z Bnina, i 1446 przez jej syna Bolesława IV, kandydata do tronu polskiego po śmierci Władysława Warneńczyka.

Anna, księżna mazowiecka, córka Mikołaja II Radziwiłła, zwanego Starym, trzecia żona Konrada II Rudego, panującego w Warszawie do r. 1503; troskliwa opiekunka dwu osieroconych zgonem ojca synów: Janusza i Stanisława; podczas regencji okazała wiele energji i zabiegliwości; wbrew prawom korony, potrafiła na sejmie piotrkowskim 1504 wyrobić sobie u króla Aleksandra przywilej, mocą którego otrzymali książęta Mazowsze prawem lennem w dożywocie. Różnemi wymaganiami, dążącemi do zupełnej niezawisłości Mazowsza, naprzykrzała się i Zygmuntowi Staremu, który postanowieniem z d. 12 maja 1518 r. od opieki nad synami usunął ją wreszcie. † 1522, pochowana w Warszawie, w kościele Bernardynów. Za jej rządów Warszawa bardzo się wzniosła, mianowicie kościoły, na które nie szczędziła wydatków. Zarzucają jej rozwiązłość obyczajów i złe wychowanie synów. Por. Kozłowski „Dzieje Mazowsza," Wójcicki „Szkice historyczne," Bartoszewicz, art. w „Wielkiej Encyklop." Orgelbr.

Anna, małżonka Ferdynanda I, króla czeskiego, a córka Władysława II Jagiellończyka, króla czeskiego i węgierskiego, * 1503, † 1547. Jako o dziedziczkę dwóch królestw już w r. 1504 Maksymiljan I umówił się o nią z Władysławem, że poślubi arcyks. Ferdynanda. Ugodę tę zatwierdzono r. 1515 na zjazdach presburskim i wiedeńskim, a w r. 1521 nastąpił ślub w Lincu. W dziejach czeskich **A.** zajmuje poczesne miejsce, była bowiem przychylną narodowi, który z jej śmiercią stracił jedynego pośrednika między sobą a królem. Odznaczała się nauką; ma być także autorką dzieła: „Clypeus pietatis."

Anna, młodsza córka Konrada II, księcia mazowieckiego i Anny Radziwiłłówny, ostatnia po kądzieli z rodu książąt mazowieckich. Po śmierci dwóch braci: Janusza i Stanisława, gdy księstwo Mazowieckie wcielono do korony, wydaną została za senatora Stanisława Odrowąża (około roku 1530), z którym miała córkę Zofję, małżonkę Jana Tarnowskiego, a później Jana Kostki. Portret **A.** znajduje się w magistracie warszawskim. Por. A. Pawiński „Ostatnia księżna Mazowiecka."

Anna Mazowiecka.

Anna, córka króla duńskiego Krystjana III-go, * 1532, † 1585. Zaślubiła 1548 późniejszego elektora saskiego Augusta I, którego sposób myślenia i postępowania zupełnie podzielała. Gospodarna, cnotliwa, dobroczynna, powszechnie była nazywana „matką Anną." Urządziła aptekę dworską w Dreźnie i zostawiła po sobie książeczkę „Erznei-

büchlein," obejmującą rozmaite, wynalezione przez siebie leki. Z 15-ga jej dzieci, tylko jeden syn i trzy córki pozostały przy życiu. Por. Weber (1865).

Anna Aldona, ob. Aldona.

Anna Austrjacka, * 1573, † 1598, pierwsza żona Zygmunta III, Wazy, córka arcyksięcia Karola Ferdynanda, matka Władysława IV.

Anna Boleyn, ob. Boleyn.

Anna Bretońska, królowa francuska, córka Franciszka II i Małgorzaty de Foix, * 1476 roku, † 1514. W roku 1489 zaślubiła *per procuram* Maksymiljana austrjackiego, wywdzięczając się za pomoc w wojnie domowej. W szesnastym roku życia, zerwawszy to małżeństwo, wyszła za króla francuskiego Karola VIII-go, któremu w posagu wniosła Bretanję, po jego śmierci (1498), weszła po raz trzeci w związki małżeńskie, mając dopiero lat 21 z Ludwikiem XII. Zostawiła po sobie pamięć opiekunki uczonych i gorliwej orędowniczki narodowości bretańskiej.

Anna Cylejska, córka Kazimierza Wielkiego i Jadwigi głogowskiej na Żeganiu. Wywieziona po śmierci ojca przez króla Ludwika do Węgier, wydaną została za Wilhelma hr. Cylejskiego, po którego śmierci, weszła w powtórne związki z hr. Dekiem. Jej córka z pierwszego małżeństwa, także **Anna,** została 1401 drugą żoną Władysława Jagiełły, który, po śmierci Jadwigi, chciał przez zaślubiny wnuczki Kazimierza W. umocnić swoje prawa do korony polskiej. Za jej czasów wróciły klejnoty koronne, wywiezione do Węgier przez Ludwika, do Krakowa. **A.** miała jedną córkę Jadwigę, zmarłą w stanie bezżennym. Do polityki się nie mieszała.

Anna de Foix (de Candale), księżniczka gaskońska, hrabianka d'Angoulême, druga żona (od r. 1502) Władysława II Jagiellończyka, króla czeskiego i węgierskiego. W sprawach politycznych brała czynny udział i starała się o powiększenie dochodów królewskich. † 1506. Matka ostatniego Jagiellona na tronie Czech i Węgier, Ludwika, poległego pod Mohaczem.

Anna Francuska albo **de Beaujeu,** córka Ludwika XI, * około 1462, † 1522. Była regentką podczas małoletności swego brata, Karola VIII, i rządziła energicznie, opierając się wichrzeniom stronnictwa panów. Zakończyła szczęśliwie tak zwaną *Wojnę szaloną*, wziąwszy księcia Orleańskiego (późniejszego Ludwika XII) do niewoli.

Anna Iwanówna, cesarzowa rosyjska 1730—40, druga córka cara Jana Aleksiejewicza i Praksedy Fedorówny, a żona księcia kurlandzkiego Fryderyka Wilhelma (od r. 1711), * 1693, † 1740. Owdowiawszy po dwumiesięcznem pożyciu z mężem, przemieszkiwała w Mitawie aż do śmierci Piotra II, po którym na żądanie członków senatu wstąpiła na tron, zgodziwszy się na przedstawione sobie przez nich warunki, ograniczające władzę monarszą, które jednak wkrótce uchyliła i ogłosiła się samowładną cesarzową. Zawarła z szachem perskim Tahman-Kuli-Khanem korzystny traktat; w Polsce zbrojnie popierała sprawę Augusta II przeciw Stanisławowi Leszczyńskiemu (1735). W następnym roku rozpoczęła wojnę z Turcją, która przecież nie przyniosła Rosji spodziewanych korzyści. W ogóle świetne było panowanie Anny nazewnątrz i wewnątrz, atoli Rosja wiele ucierpiała z powodu chciwości i samowolności powiernika cesarzowej, Jana Birona, którego wyniosła na godność księcia kurlandzkiego i regenta państwa na czas małoletności swego wnuka Iwana III.

Anna Jagiellonka, córka Zygmunta Starego i drugiej żony jego Bony, * 18 października 1523, † 9 września 1596 r. w Warszawie, pochowana w kaplicy Jagiellońskiej w Krakowie 12 listopada. Mimo ubiegania się o jej rękę kilku książąt europejskich, czyhających po większej części na koronę polską w posagu, żyła w panieństwie aż do 54 roku życia. Zygmunt August nie był rad konkurentom do ręki swej siostry, bo między nim a **A.,** pomimo wzajemnej miłości, istniały pewne niesnaski, Anna wyrzucała bratu postronne miłostki, brat zaś, sam ubogi, czasem i siostrę zostawiał w niedostatku Żyjąc zdala od dworu, najczęściej w Płocku, lub Łomży, do rządów się nie mieszała. Za to po śmierci Zygmunta Augusta wpływ jej urósł. Podczas obu pierwszych elekcji była **A.** najważniejszą w narodzie osobistością, jako ostatnia z rodu Jagiellonów. Wszystkie stronnictwa na nią oczy zwracały, starając się pozyskać jej rękę dla bliskiego kandydata. Jakoż Henryk Walezy, lubo niechętnie, przyrzekł w podanych mu warunkach zaślubić Jagiellonkę. W drugiem bezkrólewiu, kandydatura **A.** do korony staje się jeszcze widoczniejszą. Stronnictwo szlacheckie z Janem Zamojskim na czele, wbrew partji senatorskiej, forytującej Austrjaka, przeprowadziło wybór Piasta, t. j. *Anny*, przydając jej za męża Stefana Batorego. Koronacja odbyła się w Krakowie 1 maja, a ślub 2 maja 1576 roku. Zrzekłszy się spadku po matce w Koronie, Litwie i Mazowszu, otrzymała bogatą oprawę na Mazowszu. Małżeństwo, lubo nie harmonijne, było jednak przykładne. **A.** mieszkała zwykle zdala od króla, najczęściej w Warszawie i Ujazdowie. Po śmierci Batorego nakłoniła stany stany koronne do obrania na tron swego siostrzeńca, Zygmunta III, ale na zcudzoziemczałym jego dworze później niechętnie przebywała. Warszawa i Kraków mają wiele po niej pamiątek

Anna Jagiellonka.

łatwiejszą i niebolesną po wprowadzeniu chloroformu. Jeżeli **A.** jest kostną i złamać sią nie daje, chirurg uciekać się musi do przepiłowania kości, lub nawet wypiłowania stawu.

Anna, żona Elkana z Ramataim w pokoleniu Efraima, była długi czas bezdzietną, uczyniła więc ślub, że, jeżeli mieć będzie syna, poświęci go służbie Boga. Jakoż powiła potem syna, któremu dała imię Samuel, „pożądany."—**Anna,** żona Tobjasza z pokolenia Neftali, która, gdy mąż zubożał i ociemniał, wyrzucała mu czynione przezeń jałmużny i jego ufność w miłosierdzie Boże.— **Anna,** córka Fanuela z pokolenia Aser, po 7 latach małżeństwa, poświęciła się służbie Bożej. W 84 roku życia oglądała przyjście Zbawiciela i odbierała natchnienia Ducha św., stąd zwano ją prorokinią.

Anna (święta), z hebr. channah „łaska," matka N. Panny, małżonka św. Joachima. Zwłoki jej przeniesione były 710 z Palestyny do Konstantynopola. Kościół obchodzi jej pamiątkę 26 lipca; jest patronką stolarzy. Na cześć św. Anny utworzyło się bractwo Annitów w XIII wieku, które w XVIII w. znikło zupełnie.

Anna, córka Wacława, księcia mazowieckiego na Płocku, małżonka Henryka V Żelaznego, księcia szląsko-głogowskiego na Żeganiu. Jej córka, Jadwiga, była ostatnią żoną Kazimierza W.

Anna, córka Przemysława, króla czeskiego, była żoną Henryka Pobożnego, księcia wrocławskiego, poległego pod Lignicą; † 1265, zostawiwszy liczne potomstwo. Podczas małoletności syna Bolesława Łysego, Rogatki, sprawowała rządy kraju.

Anna, córka Bolesława Łysego Rogatki, księcia lignickiego, była mniszką w Trzebnicy.

Anna, córka Bolesława Pobożnego, księcia kaliskiego, rodzona siostra Jadwigi, żony Władysława Łokietka, umarła panną.

Anna, córka Przemysława III Otokara, króla czeskiego, a siostra Wacława, króla czeskiego i polskiego, była drugą żoną księcia Bolesława mazowieckiego, zmarłego 1313.

Anna, córka Henryka II, księcia świdnickiego, od 1353 trzecia żona cesarza Karola IV, skutkiem czego księstwa świdnickie i jaworskie dostały się Czechom, † 1362.

Anna, przed chrztem Danuta, córka Kiejstuta, księcia trockiego, była żoną Jana, księcia mazowieckiego, panującego na Warszawie około 1360. Jej staraniem kościół Panny Marji w Warszawie ozdobiony został (1411) czworoboczną wieżą; † 1429, pochowana w Warce. Syn jej, Bolesław, kandydował o tron polski po śmierci Władysława Jagiełły.

Anna, † 1428, księżna mazowiecka, żona Bolesława. Uposażyła szpital św. Ducha w Warszawie rozmaitemi dochodami, zatwierdzonemi 1441 przez biskupa poznańskiego, Jędrzeja z Bnina, i 1446 przez jej syna Bolesława IV, kandydata do tronu polskiego po śmierci Władysława Warneńczyka.

Anna, księżna mazowiecka, córka Mikołaja II Radziwiłła, zwanego Starym, trzecia żona Konrada II Rudego, panującego w Warszawie do r. 1503; troskliwa opiekunka dwu osieroconych zgonem ojca synów: Janusza i Stanisława; podczas regencji okazała wiele energji i zabiegliwości; wbrew prawom korony, potrafiła na sejmie piotrkowskim 1504 wyrobić sobie u króla Aleksandra przywilej, mocą którego otrzymali książęta Mazowsze prawem lennem w dożywocie. Różnemi wymaganiami, dążącemi do zupełnej niezawisłości Mazowsza, naprzykrzała się i Zygmuntowi Staremu, który postanowieniem z d. 12 maja 1518 r. od opieki nad synami usunął ją wreszcie. † 1522, pochowana w Warszawie, w kościele Bernardynów. Za jej rządów Warszawa bardzo się wzniosła, mianowicie kościoły, na które nie szczędziła wydatków. Zarzucają jej rozwiązłość obyczajów i złe wychowanie synów. Por. Kozłowski „Dzieje Mazowsza," Wójcicki „Szkice historyczne," Bartoszewicz, art. w „Wielkiej Encyklop." Orgelbr.

Anna, małżonka Ferdynanda I, króla czeskiego, a córka Władysława II Jagiellończyka, króla czeskiego i węgierskiego, * 1503, † 1547. Jako o dziedziczkę dwóch królestw już w r. 1504 Maksymiljan I umówił się o nią z Władysławem, że poślubi arcyks. Ferdynanda. Ugodę tę zatwierdzono r. 1515 na zjazdach presburskim i wiedeńskim, a w r. 1521 nastąpił ślub w Lincu. W dziejach czeskich **A.** zajmuje poczesne miejsce, była bowiem przychylną narodowi, który z jej śmiercią stracił jedynego pośrednika między sobą a królem. Odznaczała się nauką; ma być także autorką dzieła: „Clypeus pietatis."

Anna, młodsza córka Konrada II, księcia mazowieckiego i Anny Radziwiłłówny, ostatnia po kądzieli z rodu książąt mazowieckich. Po śmierci dwóch braci: Janusza i Stanisława, gdy księstwo Mazowieckie wcielono do korony, wydana została za senatora Stanisława Odrowąża (około roku 1530), z którym miała córkę Zofję, małżonkę Jana Tarnowskiego, a później Jana Kostki. Portret **A.** znajduje się w magistracie warszawskim. Por. A. Pawiński „Ostatnia księżna Mazowiecka."

Anna Mazowiecka.

Anna, córka króla duńskiego Krystjana III-go, * 1532, † 1585. Zaślubiła 1548 późniejszego elektora saskiego Augusta I, którego sposób myślenia i postępowania zupełnie podzielała. Gospodarna, cnotliwa, dobroczynna, powszechnie była nazywana „matką Anną." Urządziła aptekę dworską w Dreźnie i zostawiła po sobie książeczkę „Erznei-

büchlein," obejmującą rozmaite, wynalezione przez siebie leki. Z 15-ga jej dzieci, tylko jeden syn i trzy córki pozostały przy życiu. Por. Weber (1865).

Anna Aldona, ob. Aldona.

Anna Austrjacka, * 1573, † 1598, pierwsza żona Zygmunta III, Wazy, córka arcyksięcia Karola Ferdynanda, matka Władysława IV.

Anna Boleyn, ob. Boleyn.

Anna Bretońska, królowa francuska, córka Franciszka II i Małgorzaty de Foix, * 1476 roku, † 1514. W roku 1489 zaślubiła *per procuram* Maksymiljana austrjackiego, wywdzięczając się za pomoc w wojnie domowej. W szesnastym roku życia, zerwawszy to małżeństwo, wyszła za króla francuskiego Karola VIII-go, któremu w posagu wniosła Bretanję, po jego śmierci (1498), weszła po raz trzeci w związki małżeńskie, mając dopiero lat 21 z Ludwikiem XII. Zostawiła po sobie pamięć opiekunki uczonych i gorliwej orędowniczki narodowości bretańskiej.

Anna Cylejska, córka Kazimierza Wielkiego i Jadwigi głogowskiej na Żeganiu. Wywieziona po śmierci ojca przez króla Ludwika do Węgier, wydaną została za Wilhelma hr. Cylejskiego, po którego śmierci, weszła w powtórne związki z hr. Dekiem. Jej córka z pierwszego małżeństwa, także **Anna,** została 1401 drugą żoną Władysława Jagiełły, który, po śmierci Jadwigi, chciał przez zaślubiny wnuczki Kazimierza W. umocnić swoje prawa do korony polskiej. Za jej czasów wróciły klejnoty koronne, wywiezione do Węgier przez Ludwika, do Krakowa. **A.** miała jedną córkę Jadwigę, zmarłą w stanie bezżennym. Do polityki się nie mieszała.

Anna de Foix (de Candale), księżniczka gaskońska, hrabianka d'Angoulême, druga żona (od r. 1502) Władysława II Jagiellończyka, króla czeskiego i węgierskiego. W sprawach politycznych brała czynny udział i starała się o powiększenie dochodów królewskich. † 1506. Matka ostatniego Jagiellona na tronie Czech i Węgier, Ludwika, poległego pod Mohaczem.

Anna Francuska albo **de Beaujeu,** córka Ludwika XI, * około 1462, † 1522. Była regentką podczas małoletności swego brata, Karola VIII, i rządziła energicznie, opierając się wichrzeniom stronnictwa panów. Zakończyła szczęśliwie tak zwaną *Wojnę szaloną*, wziąwszy księcia Orleańskiego (późniejszego Ludwika XII) do niewoli.

Anna Iwanówna, cesarzowa rosyjska 1730—40, druga córka cara Jana Aleksiejewicza i Praksedy Fedorówny, a żona księcia kurlandzkiego Fryderyka Wilhelma (od r. 1711), * 1693, † 1740. Owdowiawszy po dwumiesięcznem pożyciu z mężem, przemieszkiwała w Mitawie aż do śmierci Piotra II, po którym na żądanie członków senatu wstąpiła na tron, zgodziwszy się na przedstawione sobie przez nich warunki, ograniczające władzę monarszą, które jednak wkrótce uchyliła i ogłosiła się samowładną cesarzową. Zawarła z szachem perskim Tahman-Kuli-Khanem korzystny traktat; w Polsce zbrojnie popierała sprawę Augusta II przeciw Stanisławowi Leszczyńskiemu (1735). W następnym roku rozpoczęła wojnę z Turcją, która przecież nie przyniosła Rosji spodziewanych korzyści. W ogóle świetne było panowanie Anny nazewnątrz i wewnątrz, atoli Rosja wiele ucierpiała z powodu chciwości i samowolności powiernika cesarzowej, Jana Birona, którego wyniosła na godność księcia kurlandzkiego i regenta państwa na czas małoletności swego wnuka Iwana III.

Anna Jagiellonka, córka Zygmunta Starego i drugiej żony jego Bony, * 18 października 1523, † 9 września 1596 r. w Warszawie, pochowana w kaplicy Jagiellońskiej w Krakowie 12 listopada. Mimo ubiegania się o jej rękę kilku książąt europejskich, czyhających po większej części na koronę polską w posagu, żyła w panieństwie aż do 54 roku życia. Zygmunt August nie był rad konkurentom do ręki swej siostry, bo między nim a **A.,** pomimo wzajemnej miłości, istniały pewne niesnaski, Anna wyrzucała bratu postronne miłostki, brat zaś, sam ubogi, czasem i siostrę zostawiał w niedostatku. Żyjąc zdala od dworu, najczęściej w Płocku, lub Łomży, do rządów się nie mieszała. Za to po śmierci Zygmunta Augusta wpływ jej urósł. Podczas obu pierwszych elekcji była **A.** najważniejszą w narodzie osobistością, jako ostatnia z rodu Jagiellonów. Wszystkie stronnictwa na nią oczy zwracały, starając się pozyskać jej rękę dla bliskiego kandydata. Jakoż Henryk Walezy, lubo niechętnie, przyrzekł w podanych mu warunkach zaślubić Jagiellonkę. W drugiem bezkrólewiu, kandydatura **A.** do korony staje się jeszcze widoczniejszą. Stronnictwo szlacheckie z Janem Zamojskim na czele, wbrew partji senatorskiej, forytującej Austrjaka, przeprowadziło wybór Piasta, t. j. *Anny*, przydając jej za męża Stefana Batorego. Koronacja odbyła się w Krakowie 1 maja, a ślub 2 maja 1576 roku. Zrzekłszy się spadku po matce w Koronie, Litwie i Mazowszu, otrzymała bogatą oprawę na Mazowszu. Małżeństwo, lubo nie harmonijne, było jednak przykładne. **A.** mieszkała zwykle zdala od króla, najczęściej w Warszawie i Ujazdowie. Po śmierci Batorego nakłoniła stany stany koronne do obrania na tron swego siostrzeńca, Zygmunta III, ale na zcudzoziemczałym jego dworze później niechętnie przebywała. Warszawa i Kraków mają wiele po niej pamiątek

Anna Jagiellonka.

(kaplica na Wawelu). Pobożna, miłosierna, kochająca swój naród, pozostała wzorem polskiej matrony. Najznakomitsi ludzie w kraju w ścisłych z nią zostawali stosunkach i składali hołd wysokiej cnocie. Z nią, jak mówi Bielski, ustąpił stary obyczaj z dworu polskiego. Por. Ambrożego Grabowskiego w dziele „Starożytności;“ J. U. Niemcewicza „Zbiór Pamiętników,“ t. I i II, Przezdzięckiego „Listy Jagiellonek,“ Szujski „Ostatnie lata Zygmunta Augusta i Anny Jagiellonki,“ Bartoszewicz „Anna Jagiellonka,“

Anna Katarzyna Konstancja Waza, córka Zygmunta III, króla polskiego, i Konstancji, arcyksiężniczki rakuskiej, * 1620, † 1651 bezpotomnie. Austrja kilkakrotnie dobijała się o jej rękę dla swoich arcyksiążąt, lecz starania te były bezskuteczne, głównie z powodu małoletności kandydatów. Dopiero r. 1642 **A.** wyszła za mąż za Filipa Wilhelma, syna palatyna Renu, z którym żyła lat dziewięć.

Anna Kliwijska, † 1557, czwarta żona Henryka VIII, córka Jana III, księcia Kliwji. Zakochawszy się w portrecie penzla Holbeina, a nie znalazłszy w oryginale spodziewanych wdzięków, rozwiódł się król Henryk VIII z **A.** po czterech miesiącach (1540); żyła potem w Anglji, jako „przybrana siostra królewska,“ pobierając 3,000 funtów rocznie.

Anna Komnena, księżniczka bizantyjska, córka cesarza Aleksego, * 1083, † po 1148. Wychowaną była we wszystkich naukach, ale też zarazem i we wszystkich intrygach dworu konstantypolitańskiego. Spiskowała przeciwko własnemu bratu, Janowi, celem pozbawienia go korony i umieszczenia jej na głowie swego męża, Nicefora Bryenniusa. Po śmierci męża wstąpiła do klasztoru, gdzie napisała dzieje swego ojca p. tyt.: „Annae Comnenae Alexiados libri XIX,“ dzieło liczące się do lepszych w historycznej literaturze bizantyjskiej. Wydał je Höschel (Augsburg, 1610) i Schopen (Bonn, 1839, 1878). Por. Oster (1868—71).

Anna Konradówna, księżna Oleśnicka, żona Władysława I, księcia płockiego, panującego od 1426—55. Była opiekunką dwu małoletnich synów: Ziemowita VI na Płocku i Władysława II na Rawie, z pomocą biskupa płockiego Giżyckiego, wiernego jej doradcy.

Anna Krakowianka, ob. Libera Anna.

Anna Leopoldówna, Elżbieta Katarzyna Krystyna, córka księcia meklemburskiego, Karola Leopolda, i Katarzyny, siostry cesarzowej rosyjskiej Anny, żona Antoniego Ulrycha, księcia brunszwik-wolfenbütelskiego (od r. 1739), * 1718, † 1746 w Chołmogórach. Wydała na świat syna Jana, który po śmierci Anny ogłoszony został cesarzem Wszech-Rosji. Ogłosiwszy się, po usunięciu Birona, regentką państwa (1740) w imieniu syna swojego, Anna przymuszona była w r. 1741 ustąpić tronu Elżbiecie Piotrównie. Por. Brückner (1876), Bilbasow „Historja Katarzyny II“ (t. 1, 1890).

Anna Marja Austrjaczka, najstarsza córka króla hiszpańskiego Filipa III, * 1601, † 1666 r. Mądra i piękna, zaślubiła r. 1615 Ludwika XIII, króla francuskiego, po którego śmierci 1643, w imieniu małoletniego syna Ludwika XIV objęła regencję i sprawowała ją roztropnie i energicznie wraz z kardynałem Mazarinim, z którym w bliższych pozostawała stosunkach, do r. 1661. Wojna domowa pod imieniem Frondy (ob.) była powodem ciężkich dla niej kłopotów. Por. Freer „Anne of Austria“ (1866), Loiseleux (1876).

Anna Perenna, rzymska bogini roku; uroczystość jej obchodzili Rzymianie 15 marca na polu Marsowem wśród żartów i wesołych biesiad. Obdarzała długiem życiem, szczęściem, zdrowiem i dostatkiem. Jak się zdaje, powstała z pomieszania dwóch bóstw: Anna (roku bieżącego) i Perenna (ubiegłego).

Anna Piotrówna, druga córka Piotra Wielkiego, z drugiej jego żony Katarzyny I, * 1708, † 1728. Zaślubiona w 17 roku życia Karolowi Fryderykowi, księciu holsztyn-gottorpskiemu, przebywała z mężem początkowo w Petersburgu, a następnie przeniosła się do Kielu, gdzie powiła syna Karola Piotra Ulrycha, który potem wstąpił na tron rosyjski pod imieniem Piotra III i był mężem cesarzowej Katarzyny II. Ku pamięci Anny, mąż jej 1735 ustanowił order ś. Anny, który był z początku holsztyńskim, a od 5 kwietnia 1797 zaliczony został w poczet orderów rosyjskich. Anna, obdarzona wysokim rozumem i nadzwyczajną pięknością, była ukochaną córką Piotra W.

Anna Rakuska, córka arcyksięcia Ferdynanda, pierwsza żona Zygmunta III, króla polskiego, * 1573, † 1598, po sześcioletniem tylko pożyciu małżeńskiem. Roztropnością i cnotami, umiała sobie pozyskać serdeczne przywiązanie męża i szczery żal narodu, opłakujących przedwczesną jej stratę. Zostawiła po sobie dwoje dzieci: Władysława, który później panował w Polsce, i córkę Marję Annę, zmarłą w siódmym roku życia. Życie jej opisał Fabjan Quadrantinus, Jezuita, w dziele: „Speculum pietatis etc. Annae Austriae“ (1605).

Anna Stuart, królowa Wielkiej Brytanji i Irlandji (1702—14); ostatnia na tronie z domu Stuartów, * 1664 w Twickenham, córka księcia York, późniejszego króla Jakóba II i Anny Hyde, była wychowaną w zasadach kościoła anglikańskiego i zaślubioną 1683 Jerzemu, księciu Duńskiemu. Podczas rewolucji 1688, zmuszona przez lorda Churchill (późniejszy hr. Marlborough), opuściła ojca, Jakóba II i przeszła na stronę zwycięzcy, Wilhelma ks. Oranji. Po śmierci Wilhelma III (1702), wstąpiła na tron, który zwycięstwa Marlborough'a w wojnie o sukcesję hiszpańską, taką otoczyły świetnością i sławą, że przy zawieraniu

traktatu Utrechckiego (1713), mogła dyktować warunki pokoju. Mimo wszelkich usiłowań, nie zdołała przecież rodziny swojej na tron powrócić, ani też przelać dziedzictwa korony na swego brata Jakóba. Jakkolwiek była słabego i zmiennego charakteru, panowanie Anny liczy się do najświetniejszych w Anglji. Dwa najważniejsze wypadki polityczne z epoki jej rządów są: zdobycie Gibraltaru i ostateczne przyłączenie Szkocji do Wielkiej Brytanji; za jej czasów również żyli: Newton, Swift, Addison i Bolingbroke. Por. Burton (3 t., 1880).

Anna Waza, królowa szwedzka, siostra Zygmunta III, * 1568, † 1625, pochowana w Toruniu. Przybywszy z bratem do Polski 1587, jako żarliwa dysydentka, unikała dworu, gdzie ją daremnie usiłowano na wiarę katolicką nawrócić, przesiadywała najwięcej w nadanych jej przez króla bogatych starostwach brodnickiem i gołubskiem w Prusiech. Zajmowała się naukami, szczególnie botaniką i chętnie wspierała w tym kierunku przedsięwzięcia naukowe.

Anna Witoldowa, druga żona Witolda Kiejstutowicza, córka Światosława Iwanowicza, ks. Smoleńskiego. Oswobodziwszy zręcznem podejściem męża swojego, osadzonego przez Jagiełłę w więzieniu, podzielała wiernie dolę i niedolę jego życia, wspomagając go niejednokrotnie roztropną radą w rozmaitych położeniach, w jakich się ten książę znajdował, † 1418, pochowana w katedrze wileńskiej.

Anna z Krakowa, pseudonim Anny Terleckiej.

Anna albo **ana,** moneta rachunkowa w Indjach angielskich $^1/_{16}$ rupji, zwykle liczona za 1 penny.—W Bombaju waga do pereł=12,15 miligrama, a także miara soli=2634 litrów.

Annaberg, miasto górniczo-fabryczne w saskich górach Kruszcowych, w okręgu Zwickau, liczy 14,960 miesz. Skutkiem zmniejszenia się wydajności kopalni i przeniesienia stąd urzędu górniczego (1856) do Marienberga, obecnie kwitną tu głównie fabryki wyrobów jedwabnych, niciannych, wstążek, koronek.

Annabergit, ob. Niklowy kwiat.

Annabon, właściwiej *Annobon* v. *Annobom*, górzysta i najmniejsza z wysp Gwinejskich; niegdyś własność Portugalczyków, od 1778 Hiszpanów; pełna bazaltowych, trachitowych i wulkanicznych gór, odznacza się wielką malowniczością, obejmuje 17 klm. kw. i liczy 3,000 m., odkrytą została w dzień nowego roku 1498, skąd nazwa.

Annaburg, miasteczko do 1573 zwane Lochow, w pow. Torgau, regencji pruskiej Merseburskiej, 2,014 m. (1890); ma zamek, instytut dzieci wojskowych i zakład stada królewskiego koni. W bliskości leży Lochowska albo Annaburska łąka, na której 1547 Jan Fryderyk Wspaniałomyślny, elektor saski, jako reprezentant protestantów, przez Karola V i Maurycego Saskiego po bitwie pod Mühlbergiem do niewoli był zabrany.

Annales, Annały, ob. Kronika.

Annalina i **Annalit,** ob. Gips.

Annalista Franciszkanin, kronikarz, opowiadający dzieje Polski od 913—1340 i 1426, zapełnione głównie wiadomościami o kapitułach zakonu franciszkańskiego i kanonizacji świętych tego zakonu.

Annalista gnieźnieński, ob. Janek z Czarnkowa.

Annalista krakowski, w kronice p. t.: „Recapitulatur brevius cronica polonorum“ (w Zbiorze Sommersberga, tom II, str. 79), objął lata od Dąbrówki do 1135, zajmując się wyłącznie prawie okolicami Krakowa.

Annalista kujawski, zaczyna dzieje Polski od 1249 do 1309, powtarzając roczniki Boguchwała. Od 1270 zajmuje się szczególnie sprawami kujawskiemi.

Annalista polski, poczyna opowiadanie od Dąbrówki, a kończy na r. 1247. Tylko zdarzenia tego ostatniego roku są tu nieco obszerniej traktowano.

Annalista sandomierski, zaczyna dzieje od 913, a kończy na 1430; nieznany przypisywacz dociągnął treść do 1464 r., p. t.: „Gesta cronicalia,“ a późniejszy *Annalista trzemeszeński* doprowadził ją do 1512 r. Obaj trzymają się po większej części Galla.

Annały, ob. Kronika.

Annam, ob. Anam.

Annapolis, stolica stanu Maryland w Ameryce północnej, blizko ujścia rzeki Severn do zatoki Chesapeake; ma doskonały port, uniwersytet założony 1784 i akademję żeglarską (Naval Academy); 7,600 m. (1890).

Ann-Arbor, miasto w północno-amerykańskim stanie Michigan, nad rzeką Huron, 9,500 m.; posiada od r. 1837 t. zw. Michigański uniwersytet i głośne obserwatorjum.

Annasz, syn Setha, najwyższy kapłan żydowski, do czasów panowania Tyberjusza, a więc w epoce, poprzedzającej mękę Jezusa Chrystusa. Pojmanego w ogrodzie Oliwnym Zbawiciela przywiedziono naprzód do Annasza, jako wpływowej podówczas osobistości, a od niego do Kajfasza.

Annaty, inaczej *annalia* lub *vacantiae*, tak się nazywało prawo, jakie miał zwierzchnik, pan lenny większych posiadłości duchownych, jak biskupstw, opactw i t. p., pobierać jednoroczne dochody z tych posiadłości (beneficjów), przy ich zajęciu przez nowego dostojnika kościoła. Prawo to powstało prawdopodobnie w wieku IX, bo istnienie jego w dziesiątym jest rzeczą dowiedzioną. W wieku XIV papieże zdołali prawo to przyswoić sobie, co następnie było powodem wielu sporów z władzą świecką. U nas, wskutek postanowień Zygmunta I. Zygmunta II i konsty-

tucji sejmowej z 1607 r. za Zygmunta III, pierwszorzędne intraty z beneficjów były używane na obronę kraju. We Francji zniosła je rewolucja w 1789 r.

Annecy, od 1860 r. francuskie m. okręgowe w depar. Wyższej Sabaudji nad jeziorem t. n., 11,500 (1891) m. Niegdyś stolica hrabiów Genévois, dziś najbardziej przemysłowe miasto Sabaudji. W okolicy urodził się św. Franciszek Salezy i sławny chemik Berthollet, któremu w mieście pomnik wystawiono.

Anneks (z łac.), dodatek do pisma jakiego, dowód, świadectwo i t. d., gruntowniej objaśniający sam przedmiot lub dowodzący jego prawdziwości.

Anneksja (z łaciń. *przyłączenie*), przyłączenie do państwa pewnego kraju, okolicy.

Annelidy, robaki, ob. Pierścienice.

Annenkow Paweł Wasiljewicz, ros. krytyk i historyk literat., * 1813, † 1887, autor dzieła „Zamieczatielnoje diesiatiletie“ (1840—50), malującego polityczno-literackie sfery rosyjskiej, przebywające za granicą (Hercen i in.), „Wspomnienia,“ „A. S. Puszkin, Materjały dla biografji i ocienki proizwiedienij“ (1874).

Annenkow, Michał Mikołajewicz, generał rosyjski, * 1868, naczelnik transportów wojskowych na drogach żelaznych, specjalista w budowie i stosowaniu dróg żel. do celów wojskowych. Budował drogi Poleskie, 1885 drogę żelazną Zakaspijską.

Annenkowa, Barbara Mikołajówna, poetka rosyjska, * 1796. Napisała: „Stichotworenija 1854,1855 i 1856,“ poświęcone obrońcom Sewastopola; dramat: „Szarlotta Korde“ i in., odznaczające się podniosłym tonem i patosem.

An nescis, mi fili, quantilla prudentia mundus regatur? — Czyż nie wiesz, mój synu, jak mały rozum rządzi światem? Słowa hr. Aksela Oxenstierna, * 1583, † 1654, kanclerza króla szwedzkiego, Gustawa Adolfa, jednego z najznakomitszych polityków, administratorów i mężów stanu. Nikt lepiej od niego nie znał ludzi i sprężyn polityki. Gdy pewnego razu syn jego wyrażał obawę, iż nie zdoła przezwyciężyć przeszkód, jakie spotyka w zawarciu pokoju z r. 1648, odrzekł mu powyższe słowa.

Annese (Gennaro), przywódca ludu, jeden z następców Mazaniela w powstaniu neapolitańczyków przeciwko rządowi hiszpańskiemu (1647). Był puszkarzem, ogłosił rzeczpospolitą, zręcznie wyjednał dla niej opiekę Francji i uznał Henryka Gwizjusza za naczelnika wojskowego, gdy tymczasem sam przyjął na siebie zarząd cywilny. Wkrótce atoli, zazdrosny o władzę, jaką sobie książę coraz bardziej przywłaszczał, porozumiał się z Hiszpanami i otworzył im bramy Neapolu (6 kwietnia 1648), co przecież, mimo ogłoszonej amnestji, nie uwolniło go od kary śmierci, którą poniósł na rusztowaniu.

Annibal, ob. Hannibal.

Annibal ante portas!—Hannibal przed bramami (miasta). W krwawej bitwie pod Kannami, w 216 r. przed Chr., Kartagińczycy zadali Rzymianom tak straszną klęskę, jakiej ci ostatni nigdy jeszcze przedtem nigdy nie doznali. Przeszło 40,000 żołnierzy pieszych, 2,700 jeźdźców i 80 osób z rodzin senatorskich wraz z konsulem Pawłem Emiljuszem, legło pod mieczem nieprzyjaciół. Wtedy to pierwsi gońcy w przekonaniu, iż wojska kartagińskie, nie znajdując żadnego oporu, mogą lada chwila podstąpić pod Rzym, wiadomość o klęsce i trwogę swą wyrazili słowami: *Annibal ante portas!* Wyrażenie to używa się jako okrzyk trwogi na widok grożącego nieprzyjaciela.

Annibal di Capua, nuncjusz w Polsce, syn Wincentego księcia Termoli, pobierał nauki w Padwie, przykładając się głównie do prawa. Mianowany przez Grzegorza XIII referendarzem i podkomorzym (*Camerario secreto*), został naprzód nuncjuszem w Wenecji, a za położone tam zasługi arcybiskupem neapolitańskim. Po odwołaniu Hieronima Bovio, Sykstus V, wysłał go 1586 w charakterze nuncjusza do Polski z poleceniem skłonienia Stefana Batorego do wojny przeciwko Turkom. Niespodziewana śmierć Stefana zmieniła dane mu instrukcje. Jakoż, nie wojna turecka, ale czuwanie nad przyszłą elekcją króla polskiego, a mianowicie staranie o wprowadzenie na tron domu austrjackiego, było głównem jego zadaniem. Przebywszy pierwszych dni lutego 1587 granicę polską, wszelkie czynił usiłowania, by zawiązać blizkie stosunki ze wszystkiemi stronnictwami. Sprzyjał i schlebiał każdemu, a wszystkich starał się oszukać i posadzić na tronie arcyksięcia Maksymiljana. Mimo wszelkich jednak zabiegów wybrany został Zygmunt III królem polskim. Annibal bawił jeszcze dwa lata w Polsce, zajmując się sprawami kościoła, to jest wichrząc pomiędzy katolikami i dysydentami. Wyjechawszy 1590 roku niezmiernie odłużony, miał być ozdobiony purpurą kardynalską, lecz nie doczekał się tej godności, † 1595. Por. „Listy Annibala z Kapui“ (1852).

Anni defectionis v. *decrepitus*, lata starości, zgrzybiałości, podług praw saskich zaczynały się z 60-ym, a podług polskich z 70 rokiem życia.

Annihilować, unieważnić, kasować, np. annihilować umowę, zobowiązanie, rozporządzenie.

Annikeris Młodszy, hedonista (ob.), około r. 300 przed Chr.; uszlachetnił moralny system Arystyppa. Jego zwolennicy połączyli się wkrótce ze szkołą epikurejczyków.

Annikeris, spółczesny Platona, miał według podania wykupić go z niewoli, w jaką był popadł, z rozkazu Dionysiosa I.

Annius Viterbiensis czyli z **Viterbo**, Jan Nanni, Dominikanin, intendent pałacu świętego za Aleksandra VI, * 1432 w Viterbo † 1502,

podobno otruty przez Cezara Borgia, którego otwartością swoją obraził. Znany jest ze swego zbioru „Antiquitatum variarum volumina XVII“ (Rzym, 1498), w którym zgromadził mniemane ułamki ze starożytnych autorów, jak to: Manetona, Beroza, Fabjusza Pictora i innych. Długa polemika wywiązała się z tego powodu pomiędzy erudytami XVI i XVII wieku. Mniemają, że sam Annius był oszukany przez nieznanych fałszerzy.

Annolied, pieśń o św. Hannonie, arcybiskupie kolońskim, poemat niemiecki z XI i XII wieku, traktujący działalność polityczną i religijną arcybiskupa. Wydane z rękopisu 1639 r. przez Opitza (Gdańsk), nowsze Rotha 1848 i Kehreina 1865.

Annominacja lub **Paronomazja,** figura retoryczna, polegająca: 1) na igraszce słów, powstającej częstokroć ze zmiany tylko jednej głoski, w jakim wyrazie lub nazwisku, np. w łacińskim *amans*, kochanek, *amens*, warjat; 2) na grze wyrazów, pochodzącej skutkiem powtarzania się w zdaniu dźwięków tego samego pierwiastku; *np.* Tu po*stęp* wy*stęp*kiem, owdzie wy*stęp*ek po*stęp*em. Przykładem annominacji jest znane zdanie z Ewangelji św. Mateusza: „Tu es *Petrus*, et super hanc *petram* aedificabo ecclesiam meam“ (XVI, 18).

Annon (święty), ob. Hannon.

Annona, właściwie plon roczny; jako personifikacja jest **A.** boginią rzymską, opiekującą się dorocznemi zbiorami pól; wyobrażano ją z kłosami w prawej i rogiem obfitości w lewej ręce.

Annonay, miasto francuskie w depart. Ardèche, przy zbiegu rzeczek Cance i Déaume, 15,000 m. (1891); znaczne fabryki papieru, sukna, sławnych tkanin jedwabnych i t. d., obszerny handel; miejsce urodzenia Montgolfiera, wynalazcy balonów.

Annopol, dawniej miasto, dziś osada w guber. Lubelskiej, pow. Janowskim, nad rz. Korczukiem. Ma piękny pałac z angielskim ogrodem książąt Jabłonowskich; 1,040 m.

Annopol, miasto w pow. Ostroskim, w gub. Wołyńskiej, liczy około 2,000 m., posiada zamek. Dawniejsze Glinniki, w 1761 po przejściu w posiadanie ks. Jabłonowskich otrzymało nazwę **A.** od ks. Anny Jabłonowskiej.

Annuaty, annuata, w pr. pol. renta v. dochód, corocznie opłacany za kapitał, który już przechodził na własność płacącego annuatę.

Annuity, spłaty równe, wnoszone w jednakich odstępach czasu (rocznie, półrocznie), przez co kapitał dany się umarza (umarzanie długu publicznego, pożyczki), albo też oznaczony kapitał się wytwarza (zabezpieczenie na życie i t. p.). Obliczenia tego rodzaju odbywają się na zasadzie wzorów, podawanych w traktatach algebry lub rachunkowości handlowej. Tak np. jeżeli dług zaciągnięty umorzyć chcemy spłatami rocznemi, czyli annuitami w ciągu lat n, to annuita ta czyni:

$$a = \frac{Ar\ (1+r)^n}{(1+r)^n - 1}$$

gdzie r oznacza procent od jednostki kapitału za rok, czyli setną część stopy procentowej. Jeżeli zaś corocznie wnosimy kwotę a na procent składany, to po latach n utworzy się kapitał:

$$A = \frac{a\ (1+r)\ \left[(1+r)^n - 1\right]}{r}$$

Przy zastosowaniu takich wzorów niezbędnem jest użycie logarytmów; dla ułatwienia rachunków zresztą podane są stosowne tablice amortyzacyjne, jak tab. Juljana Bajera. Bardzo dogodne są „Formules et tables,“ wydane przez Vintéjoux i Reinacha (1879). Ob. Amortyzacja, Procent składany.

Annulacja, wyraz prawny, oznaczający unicestwienie, zniesienie, unieważnienie sądowe wyroku, małżeństwa, lub jakiegobądź aktu.

Annularia, rodzaj skrzypów zaginionych, o łodygach i gałązkach rurkowatych i stawowatych; szczątki ich znajdują się we wszystkich piętrach formacji węglowej, co świadczy, że główna epoka ich rozwoju przypada na okres węglowy.

Annulata, ob. Pierścienice.

Annulus piscatoris (pierścień rybitwa), mniejsza pieczęć papieska, wyobrażająca św. Piotra w łódce, wyciągającego sieć, używana od III wieku do pism, wychodzących z podpisem kardynała sekretarza.

Annunzio Gabriele d', właściwie, jak twierdzą jego przeciwnicy polityczni, Gaetano Rapagnetta, * 1864 na statku, na morzu Adrjatyckiem, głośny romansopisarz i poeta współczesny włoski. Wychowywał się w Abruzzach, kształcił w Prato. W 15 roku życia, pod wpływem Carducciego, napisał i wydał zbiór poezji: „Prima vera,“ który swoją świeżością i szczerością zwrócił uwagę powszechną. Marc Monnier napisał o młodocianym poecie: „Gdybym był jego nauczycielem, dałbym mu medal i—rózgi.“ Po wyjściu z kolegjum prateńskiego, wstąpił d'**A.** do uniwersytetu w Rzymie i złączył się z grupą literatów, wydających „Cronaca bizantina.“ Wydał „Terra Vergine,“ „Canto nuovo“ (1882), „Intermezzo di rime“ (1883), gdzie opiewał rozkosze miłości fizycznej w prześlicznych, pod względem formy, utworach. Dzieła te zrobiły poetę modnym; za powodzeniem literackiem poszło powodzenie salonowo-buduarowe; z wiru tego wyrwał się młody pisarz w porę, i wróciwszy do domu rodzicielskiego, napisał: „I libro delle vergini“ (1884) i „San Pantaleone“ (1886); dwa zbiory erotycznych nowel. Erotycznym również, ale niesłychanie subtelnym i wyrafinowanym pod względem analizy psychologicznej, jest romans: „Il pia-

cere“ (Rozkosz, 1889 r.), gdzie autor traktuje miłość zmysłową, jak artysta XVI w., a zarazem jak dekadent końca XIX w. W „Episcopo et C°“ (1892) i w romansie „Inocente“ (1892); zwrócił się **A.** do manjery Dostojewskiego i Tołstoja. W „Trionfo della Morte“ (1894) doszedł, jak się zdawało, do punktu kulminacyjnego w swoim dotychczasowym kierunku, gdy wtem w „Vergini delle rocce“ (1895), zwrócił się w inną zupełnie stronę i dowiódł, że umie być nie tylko analitykiem, lecz i syntetykiem w poezji. W dodatku zerwał zupełnie z literaturami Północy, na których dotąd po części się wzorował i wystąpił, jako stanowczy hołdownik sztuki włosko-latyńskiej, jako uczeń Michała Anioła i Leonarda da Vinci, a zarazem zdecydowany indywidualista i arystokrata, pogardzający dzisiejszym demokratycznym ustrojem społecznym. Ten zwrot uwydatnił także pewien mistyczny podkład duszy poety, objawiający się zresztą i dawniej z pod żaru zmysłowego poprzednich utworów, które d'**A.** ujął w tryady zwane: „romansami Róży,“ („Niewiniątko“ „Rozkosz,“ „Tryumf śmierci“), romansami: „Lilji“ („Dziewice ze Skały,“ oraz projektowane: „Łaska“ i „Zwiastowanie).“ Trzecią trylogję mają stanowić romanse „Granatu.“ Prócz wymienionych napisał d'**A.** jeszcze (od 1891—1893): „Elegie romane“ (1892); „Odi navali“ i „Poema Paradisiaco“ (1893). Romanse d'**A.** więcej są cenione we Francji, niżeli w ojczyźnie autora. W r. 1897 wybrany do parlamentu włoskiego.

d'Annunzio Gabrjel.

Annus carentiae, *rok niedostatku*, tak nazywano całą lub pewną część dochodu, której beneficjarjusz zrzec się musiał przy objęciu prebendy, mimo obowiązku rezydowania w niej, na rzecz papieża lub biskupa. Odstępowanie takie było praktykowane i przy obejmowaniu innych posad.

Annus claustralis, nazywano obowiązek beneficjarjusza przebywania nieodstępnie, w nadanej mu prebendzie, przez cały pierwszy rok po jej objęciu.

Annus confusionis, rok zamieszania, rok 46 przed Chr., kiedy z rozkazu Juljusza Cezara przy uregulowaniu kalendarza wtrącono trzy miesiące, ob. Kalendarz.

Annus decretorius, tak nazwany jest rok 1624, z powodu, że przy zawieraniu traktatu westfalskiego wzięty był za normę, do uregulowania wielu ważnych kwestji religijnych w Niemczech.

Annus deservitus, rok, w którym zakończył życie duchowny, a dochody jego musiały być dzielone w odpowiedniej proporcji pomiędzy spadkobierców, oraz następcę na urzędzie.

Annus discretionis, *rok rozeznania*, rok dojrzałości czyli wiek, oznaczony dla pragnących przejść z jednego wyznania na drugie, np. 21 lat u nas, w Bawarji i Saksonji, 18 w Badenie, Hesji i t. d. 14 w Prusiech, Wirtembergu i t. d.

Annus gratiae, rok łaski, w którym spadkobiercom duchownego odstępuje się część dochodów beneficjum za czas, w jakim zmarły nie spełniał już swoich obowiązków. Zwyczaj ten praktykuje się głównie w kościele protestanckim ze względu na blizką rodzinę, pozostawianą przez duchownych.

Annus jubileaus, miłościwe lato, rok jubileuszowy.

Annweiler v. **Anweiler,** bardzo przemysłowe m. w bawarskim palatynacie Reńskim nad rz. Queich, liczy 2,615 m.; garbarnie, farbiarnie, papiernie, fabryki sukna i szczotek.

Anny świętej bractwo. Na pamiątkę Anny Jagiellonki żony Stefana Batorego, arcybiskup lwowski, Jan Dymitr Solikowski, ustanowił w Polsce bractwo św. Anny (1578), które papież Sykstus V zatwierdził. Pierwszym jego członkiem i opiekunem był hetman Jan Zamojski. Cechą bractwa był medal złoty, srebrny, lub bronzowy, na złotym, lub jedwabnym łańcuszku noszony, z wizerunkiem św. Anny i N. Panny z Dzieciątkiem Jezus na ręku i napisem z jednej strony: *Sanctae Annae societas*, z drugiej zaś strony tylko napis w trzech słowach: *Fructus charitatis salus.* Bractwo to, kwitnące w XVII w., dzisiaj istnieje tylko przy kościele św. Anny w Krakowie, wznowione przez ks. Jana Machalskiego, prof. liceum św. Anny.

Anny św. order, ustanowiony przez Faustyna I, cesarza Haiti (1816), przestał istnieć w 1859.

Anny św. order, ustanowiony w roku 1735 przez Karola Fryderyka ks. Szlezwig-Holsztyńskiego, na pamiątkę swej małżonki, Anny córki Piotra W., wcielony następnie do orderów cesarsko-rosyjskich składa się z krzyża czerwono emaljowanego, w którego środku jest wyobrażenie św. Anny, na drugiej zaś stronie łacińskie litery, stanowiące jej cyfrę. Liczył początkowo jedną, później trzy klasy. W r. 1815 utworzono klasę czwartą dla samych wojskowych, którzy noszą go przy rękojeści szpady lub szabli. Kawalerowie klasy trzeciej noszą go w dziurce od guzika, drugiej—na wstążce, opasującej szyję i spływającej na piersi, pierwszej zaś—na wstążce czerwonej z szeroką żółtą wypustką, przepasującej piersi przez lewe ramię do prawego boku. Kawalerowie klasy pierwszej mają na prawej stronie piersi gwiazdę ośmiopromienną, w której środku znajduje się w złotem polu krzyż z czerwoną dokoła obwódką, na której wypisana dewiza: *Amantibus pietatem, justitiam et fidem*

(kochającym pobożność, sprawiedliwość i wierność). Do orderu tego przywiązane są pensye, z których najwyższą wynosi rs. 800, najniższa zaś rs. 100 rocznie. Święto orderu d. 3 lutego.

Anobium owad, ob. Kołatek.

Anod, *elektroda dodatni*, biegun dodatni stosu galwanicznego. Ob. Elektrod.

Anodonta, *Skójka*, *Szczeżuja*, mięczak z gromady małż blaskoskrzelnych, o skorupie podłużnej, złożonej z dwu części symetrycznych, połączonych więzem dość silnym, na powierzchni wewnętrznej blasku perłowego. Liczne gatunki zamieszkują wody słodkie różnych okolic ziemi. U nas żyją: **A.** *celensis*, długości 11—15 cm., w stawach i jeziorach, oraz **A.** *anatina*, bardziej wydęta, nieco mniejsza, w rzekach i strumieniach. Dla smaku zbyt mdłego nie są jadalne.

Anodonta.

Anodyna, nazwa wszelkich środków ból zmniejszających lub uśmierzających; przedewszystkiem więc są to środki narkotyczne: opium i jego przetwory, beladona, lulek i t. d. Prócz tego środki odurzające, zuieczulające ogólnie: eter i chloroform. Pospolicie zaś pod nazwą **A.** rozumie się *Krople Hoffmana (Liquor anodynus Hoffmani);* jest to mieszanina eteru siarczanego ze spirytusem, czyli wyskok eteryczno-siarczany.

Anoftalmja, wrodzony brak gałek ocznych. Zdarza się najczęściej przy niezupełnem wykształceniu mózgu.

Anogeniczny, t. j. tworzący się ku górze. Terminem tym oznaczają niektórzy geologowie przeobrażenia skał, dokonywające się pod wpływem żaru wewnętrznego ziemi, lub też wyrywających się z wnętrzna gazów i par; natomiast zaś przeobrażenia, którym skały ulegają z góry ku dołowi, pod wpływem atmosfery i wody, nazywają się *katogeniczne*. W tem samem znaczeniu *skały anogeniczne*, toż co skały wybuchowe, *katogeniczne* zaś, toż co osadowe.

Anomala, *Nierówienka*, rodzaj owadów tęgopokrywych z rodziny blaszkorożnych, podobny do małego chrabąszcza o ciele wypukłem. Gatunki jego należą do szkodników ogrodowych i leśnych. **A.** *horticola*, czerwono-brunatny, z głową zielonawą, objada liście i kwiaty róż i drzew owocowych. **A.** *Frischii*, z wierzchu zielonawy, pospolity na drzewach liściastych.

Anomala. (Wielkość naturalna).

Anomalistyczny rok, ob. Rok.

Anomalja, w ogólności wszelkie zboczenie od pewnego prawidła, od pewnej normy, zatem *anomalny* oznacza toż samo, co nieprawidłowy. Wszelkie więc odstępstwa w naturze, w rozwoju istot, stanowią **A.**-ę, jak np. tworzenie się potworów (ob.). Nie należy wszakże zboczeń takich uważać za objawy nadprzyrodzone, wyłamujące się od ogólnych praw przyrody; świadczą one tylko, że zachodziły tam pewne niezwykłe okoliczności uboczne.—W *astronomji* **A.** oznacza kąt, jaki promień wodzący planety tworzy z osią wielką jej drogi, czyli z linją apsydów. Rozróżniamy **A.**-ę *prawdziwą*, *średnią* i *mimośrodową* czyli *ekscentryczną*. Na fig. oznacza elipsa $AP'A'$ drogę planety lub komety, AA' oś wielką tej drogi, O jej środek, S ognisko drogi, w którem się słońce mieści, A przeto punkt przysłoneczny czyli perihelium; jeżeli więc planeta znajduje się w punkcie P, to linja SP jest promieniem wodzącym, a kąt $ASP = \varphi$ **A.**-ą *prawdziwą* tej planety. Jeżeli na linji AA', jako na średnicy, zatoczymy okrąg koła i z punktu P wyprowadzimy do AA' prostopadłą, która przecina okrąg w punkcie Q, to kąt $AOQ = \Theta$ jest **A.** *mimośrodową*. **A.**

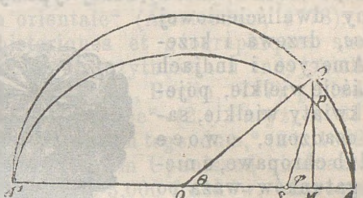

Anomalja.

średnia wreszcie jest to kąt, jakiby w tejże chwili tworzył z linją apsydów promień wodzący planety, gdyby planeta poruszała się biegiem jednostajnym po okręgu koła. Różnica między **A.**-ą prawdziwą a średnią nazywa się *równaniem środka*. Gdyby planeta posuwała się po drodze swej biegiem jednostajnym, położenie jej, czyli **A.**-ę średnią, łatwo byłoby w każdej chwili oznaczyć; znając zaś **A.**-ę średnią, można stąd obliczyć **A.** prawdziwą na podstawie związku, który się nazywa *równaniem Keplera*, a przy obliczeniach tych pomocną jest **A.** mimośrodkowa. W ten sposób wielkości te służą do oznaczenia położenia planety w każdej chwili (ob. Planety).—W *meteorologji* **A.** *cieplikowa* czyli *termiczna* znaczy różnicę między temperaturą średnią danego miejsca a temperaturą normalną równoleżnika, na którym miejsce to przypada.

Anomalurus, (z gr. *anomalos* nieforemny i *ura* ogon), rodzaj ssących gryzących, podobny

Anomalurus.

do polatuchy, ale różni się od niej obecnością twardych wyrostków pod nasadą ogona, skąd nazwa. Znanych jest kilka gatunków, jak **A.** *Fraseri*, **A.** *leniger*, wszystkie w Afryce.

Anomejczycy, sekta czysto arjańs. (ob.) utrzymująca, że Chrystus, chociaż wyższy nad wszystkie stworzenia, nierównym był Bogu Ojcu zarówno pod względem natury, jak i wszystkiego. Nauczycielami anomejczyków byli: Aecjusz, † 370, i Eunomjusz, † 392. Zwano ich także: Aecjanami, Eunomjanami. Różnili się od semi-arjan, którzy twierdzili, że Chrystus niepodobny pod względem substancji do Boga Ojca, podobny jest atoli do Niego na wszystkich innych punktach.

Anomia, *Oskrobla*, ob. Ostrygi.

Anomodonta, ob. Gady.

Anomopteris, rodzaj paproci zaginionej, z okresu węglowego, z rodziny Pecopterideae. Ob. Paprocie.

Anomura, *raki bezogoniaste*, ob. Skorupiaki.

Anona, *Flaszowe drzewo*, rodzaj typowy roślin z rodziny dwuliścieniowej *Anonaceae*, drzewa i krzewy w Ameryce i Indjach wsch. Liście wielkie, pojedyncze, kwiaty wielkie, samotnie osadzone, owoce gładkie lub chropawe, u niektórych gatunków ważą po 6 do 8 funtów, białe i soczyste, bardzo smaczne, a które w Europie udają się tylko przy bardzo troskliwej uprawie. Owoce **A.** *squamosa*, w Peru, nazywają się *ate;* owoce **A.** *muricata*, w Ameryce, dostarczają napoju, używanego zamiast wina.

Anona.
Przekrój owocu.

Anonaceae, *Flaszowcowate*, rodzina roślin dwuliścieniowych, pokrewna bobrownikowatym (*Magnoliaceae*). Obejmuje około 620 gatunków w krajach zwrotnikowych. Typem jest *Anona* (ob.). Gatunki kopalne napotykają się w pokładach trzeciorzędowych.

Anonim (z greckiego *bezimienny*), wyraz często używany, stosuje się głównie do autorów, wydających swoje pisma bezimiennie. Znajomość takich pism należy do najtrudniejszych zadań bibljografji. Wyborne pod tym względem dzieła posiada literatura francuska, a mianowicie: „Dictionaire des ouvrages anonymes et pseudonymes“ przez Barbier'a (3 wyd., 4 t., 1872—9, suplem. 1889). W literaturze polskiej: „Słownik pisarzy polskich“ Hipolita Skimborowicza, bibljografja Estreichera (1880). W angielskiej „Dictionary of the anonymous and pseudonymous literature of Great Britain“ Halketta i Lainga (4 t., 1882—8), Melzi „Dizionario di opere anonime etc“ (3 tomy, 1848—59, supl. 1887). **A.** zowią się też pisma prywatne, zwykle zawierające doniesienia skandaliczne lub szkodliwe.

Anonim, pseudonim J. U. Niemcewicza.

Anonim, pseudonim Walerego Pruyborowskiego.

Anonim Dzirżwa (v. *Dzierzba* v. *Miorsz*), pierwszy z rocznikarzów polskich, który zaczyna historję naszego narodu od początku świata. Doprowadził swe roczniki do 1238; Bielowski uważa je za płód XI w., późniejszemi kontynuacjami powiększony. Wydany razem z kroniką Galla Kadłubka po raz pierwszy przez Lengnicha w Gdańsku 1749, a powtórnie przez Kownackiego wraz z Kadłubkiem w Warszawie 1824. Kownacki wydał także tłómaczenie Dzirżwy oddzielnie (Warszawa, 1821).

Anonim szląski, pisał swą kronikę między 1333 a 1398 r., w której głównie kompilując rozmaitych poprzednich autorów, a szczególnie Galla, zajmuje się sprawami książąt szląskich i doprowadza je do 1385 r. (Ed. Sommersberga, Wrocław, 1729). Zygmunt Węclewski „Monumenta Poloniae historica“ (Lwów, 1878).

Anons (z franc.), ogłoszenie o jakimkolwiek interesie prywatnym, bądź przez pisma czasowe, bądź też przez oddzielne prospekty, afisze i doniesienia. **A.** poświęcone bywają nieraz całe pisma czasowe, np. niemieckie: *Intelligenztblatty*, polska *Gazeta Anonsowa* (1871) i wiele innych. Rozwój życia ekonomicznego w bieżącem stuleciu spowodował olbrzymi rozrost **A.**, które stały się czasowo przedmiotem opodatkowania (w Anglji do 1853, w Austrji do 1874), tudzież powstanie osobnych instytucji pośredniczących, t. zw. biur ogłoszeń, np. Haasensteina i Voglera w Niemczech, Cerf & Co w Paryżu, Fred. Algar w Anglji, Repetti i Bellini w Medjolanie i wiele innych.

Anophtalmus, rodzaj owadów tęgopokrywych z rodziny szczypawek. Pozbawiony jest zupełnie oczu, co pochodzi stąd, że żyje w ciemnych jaskiniach, oczy przeto uległy zanikowi. Różki ma długie, pokrywy skrzydłowe, owalne. W Europie płd. i Ameryce północnej.

Anophtalmus (4-krotnie powiększony).

Anoplotherium, rodzaj zwierząt zaginionych, stanowiący przejście od przeżuwających do gruboskórnych. Żyło ono w okresie trzeciorzędowym, było ciężkie, silne,

Anoplotherium.

z długim, do wydrzego podobnym, ogonem, z 44 zębami, bez żadnych przerw. Dwa jego najpospolitsze gatunki są **A.** *commune*, wielkości małego osła, i **A.** *secundarium*, wielkości świni; oba zamieszkiwały bagna. Kości jego znaleziono w pokładach gipsu w okolicach Paryża, następnie w innych miejscach; z kości tych odrestaurował Cuvier postać całego **A.**, które, jak można przypuszczać, było zwierzęciem wodnem, jak dzisiejszy hipopotam.

Anopsja, toż co ślepota (ob.).

Anorchja, brak jąder u mężczyzny.

Anordja, nazwa gwałtownego wiatru północnego, używana głównie w Indjach Zachodnich.

Anoreksja, czasowy brak apetytu w mniejszym albo większym stopniu; wynika najczęściej skutkiem innej jakiej choroby, jak kataru żołądka, chorób gorączkowych, nerwowych. Pod nazwę **A**-i nie należy pociągać zjawiska spotykanego w pewnych formach chorób umysłowych, w których chory przez bardzo długi czas odmawia przyjmowania wszelkich pokarmów.

Anorganiczny, ob. Nieorganiczny.

Anormalność (z łac.), nieprawidłowość, zboczenie od prawa, porządku istniejącego w naturze i naukach, ob. Anomalja.

Anortoskop, przyrząd zbudowany przez Plateau (1836 r.) do wywoływania złudzeń optycznych. Dwie tarcze, osadzone na wspólnej osi, obracają się z różną prędkością; przednia z nich, nieprzezroczysta, posiada wycięcia, przez które widzieć można dziwaczne malowidła na tarczy tylnej, przezroczystej i z tyłu oświeconej. Wskutek niejednostajnej szybkości obrotu obu tarcz każdy rysunek przedstawia się w innem miejscu, i z powodu trwania wrażenia w oku (ob. Oko), przy oznaczonym stosunku obu prędkości, dziwaczne figury okazują się prawidłowemi.

Anortyt, *Chrystjanit*, *Indjanit*, *Biotin*, minerał z grupy spatów polnych, znajdujący się w postaci kryształów wyścielających jamy w kamieniach dolomitowych, na stokach Wezuwjusza. Krystalizuje w szeregu trójskośnosiowym, tworząc często formy bliźniacze; jest najczęściej przezroczysty, z połyskiem szklistym, podobnym do kwarcowego, rzadko nieprzezroczysty. C. wł. 2,76, twardość znaczna, chociaż kruchy. Jest to podwójny krzemian glinki i wapna, w którym małą ilość wapna zastępuje magnezja, potaż lub soda. Ob. Spat polny.

Anosmja, brak powonienia, bywa czasem wrodzoną, często idzie w parze z brakiem smaku. Może być skutkiem choroby rozgałęzień nerwu węchowego po błonie śluzowej jam nosowych, lub też zależy od zmian anatomicznych w odpowiednim ośrodku mózgowym. Częściej jest następstwem chorób samej błony śluzowej, mianowicie kataru; zdarza się przy histerji, ciężkich zimnicach i t. d.

Anotto, farba roślinna, toż co orlean (ob.).

Anquetil Ludwik Piotr, mierny, ale pracowity historyk francuski, * w Paryżu 1723, † tamże 1806, z kilku obszernych prac jego najważniejszą jest: „Histoire de France depuis les Gaules jusqu'à la fin de la monarchie," (t. 14, Paryż, 1805—1820), kontynuowana przez Banillet'a do 1862 (t. 6, Paryż, 1862), przez Gallois i Grégoire do 1875 (14 t. 1876). Wszystkie dzieła mało krytyczne i dlatego bez wartości.

Anquetil-Duperron Abraham Hjacynt, znakomity uczony orjentalista, brat poprzedniego, pierwszy badacz Zendawesty w Europie, * 1731 w Paryżu, † tamże 1805; celem wynalezienia świętych ksiąg Persów, udał się 1755 jako prosty żołnierz do Indji. Mimo wielu przeszkód wrócił 1762, posiadłszy 180 rękopisów i wiele osobliwości, do Paryża, gdzie został mianowany tłómaczem języków wschodnich przy bibljotece królewskiej. Wkrótce też potem wydał następujące dzieła: „Tłómaczenie Zendawesty" z życiorysem Zoroastra (3 tomy, Paryż, 1771); „Législation orientale" (Amsterdam, 1778); „Recherches historiques et géographiques sur l'Inde," z listem o starożytnościach indyjskich i wielką mapą Indji (2 t., Berlin, 1787); „L'Inde en rapport avec l'Europe" (2 t. Paryż, 1798) i „Oupnek'hat," „Secretum tegendum," (2 t., 1802—4), będące tłómaczeniem Upaniszad hinduskich. **A. D.** odrzucił pensję 3,000 franków, ofiarowaną przez Ludwika XVI, jakoteż 6,000, dawane mu przez Towarzystwo oświecenia publicznego, i żył, jak nędzarz, oddany nauce. Anglicy (William Jones) ogłosili go początkowo za fałszerza.

Anrep, von, Wasili Konstantynowicz, profesor medycyny sądowej, * 1852 w Petersburgu, 1884 docent w Charkowie, 1887 profesor instytutu klinicznego W. Ks. Heleny Pawłówny. Nap. „O ptomainach i znaczeniu ich w chirurgji sądowej" i inne.

Ansaldo Giovanni Andrea, malarz włoski, * w Voltri 1584, † 1638; szczęśliwy naśladowca Pawła Veronese, głównie odznaczył się w malowidłach *al fresco*. Najwięcej jego obrazów jest w Genui w kościele Annunciaty i w Akademji.

Ansarjowie v. **Nossairowie,** Nazarejczycy, zarabszczone plemię staro-syryjskie, mieszkające w północnej części gór Libanu, na wybrzeżu m. Śródziemnego, od ujścia Nahr-Kadiża (pod Tripolis) do ujścia Orontesu; pod względem religijnym stanowią sektę, wyrosłą ze starożytnego sabeizmu, przypominającą jedną z najdawniejszych sekt chrześcijańskich, manicheizm; czczą słońce i wierzą w metempsychozę; odznaczają się miłością kraju i wolności, a nienawiścią do islamu i Turków, długo byli uważani na Wschodzie za rozbójników i oszustów; europejscy zaś podróżnicy nie znajdują w nich tych wad, owszem chwalą gościnność, szczególnie dla cudzoziemców; liczbę ich podają na 120—180,000. Nie łączą się z innemi plemionami, i często napotyka się u nich

niebieskie oczy i jasny zarost, świadczące o odrębnem ich pochodzeniu.

Ansarjowie, miano pierwszych stronników Mahometa (od *Ansar* pomocnik), mieszkańcy Jathrebu.

Ansary, poeta perski, przełożony 400 poetów nadwornych sułtana Mahmuda i uczczony przez niego tytułem „króla poetów," † 1039.—Dywan **A.** zawiera 30,000 dwuwierszów ówczesnej poezji. (ob.) J. A. Święcicki „Historja Literatury Perskiej" (Dzieje Lit. Powsz.).

Ansbach v. **Anspach,** (ściągnięte z dawnej nazwy *Onolzbach*, łaciń. *Onoldium*), niegdyś stolica margrabstwa Ansbach-Bayreuth (3,579 klm. kw.; w końcu XVIII w. 300,000 m.), obecnie główne miasto bawarskiego okręgu środkowej Frankonji, nad Rezatem; 13,200 m. (1890), kilka zakładów naukowych, bibljoteka i galerja obrazów (w dawnym zamku margrabiów), fabryki tkanin wełnianych, bawełnianych, tytuniu, wyrobów glinianych, pergaminu, narzędzi chirurgicznych i t. d. Miejsce urodzenia poetów Uza, Cronegka i Platena. Powstało 750 r., od chwili zbudowania tu klasztoru Benedyktynów.— Księstwo Ansbach, w nadawniejszych czasach przez Słowian zaludnione, a później do okręgu frankońskiego należące, obejmowało 60 mil kw. W r. 1362 otrzymał je tytułem lennym burgrat norymbergski Fryderyk V; 1398 podzielone na Ansbach i Kulmbach, późniejszy Bayreuth, a 1564 dostały się oba działy drugiemu synowi Albrechta Achillesa, margrabiemu brandeburskiemu, Fryderykowi. Linje Ansbach i Bayreuth rozdzieliły się znowu, aż nareszcie ostatnia z nich 1769 wygasła; w r. 1791 margrabia Karol Fryderyk, mąż znanej autorki Lady Craven, księstwa dobrowolnie ustąpił Prusom. R. 1806 Ansbach, a pokojem Tylżyckim Bayreuth przeszły w posiadanie Francji, 1810 wcielone ostatecznie do Bawarji. Por. Barth „Versuch einer Landes-und Regentengeschichte der Fürstenthümer Bayreuth und **A.**" (Hof, 1795). Jacobi „Urgeschichte der Stadt und des ehemaligen Fürstenthums **A.**" (Ansbach, 1868).

Ansbach Elżbieta, margrabina, ob. Elżbieta.

Ansbach Jerzy Fryderyk, margrabia, * 1678, panował od 1692—1703, w czasie kampanji nadreńskiej 1695 i w wojnie o sukcesję hiszpańską był generał-feldmarszałkiem; poległ w bitwie pod Schmidmühl w Bawarji.

Anschütz Henryk, * 1785, † 1865, jako aktor teatru cesarskiego w Wiedniu. Występował w rolach bohaterskich i charakterystycznych. Do 1861 był filarem tragedji w teatrze Burgu. Por. „Heinrich **A.** Erinnerungen etc." (1866).—Syn jego *Roderyk* * 1818 † 1888, urzędnik austrjacki, napisał dramata „Brutus und sein Haus" (1857), „Joanna Gray" (1861) i in.

Anschütz Ottomar, fotograf, *1846 w Lesznie, zajął się głównie udoskonaleniem fotografji momentalnej, a otrzymane obrazy zastosował do odtworzenia ruchów zwierzęcych według zasady stroboskopu (ob.), co okazało się użytecznem dla sztuki i dla fizjologji. Obrazy swe przedstawiał w Warszawie w r. 1890.

Anse, francuskie miasto w dep. Rhône, 2,000 m., położone w pięknej dolinie, oblanej przez Saonę. Miasto bardzo starożytne, są tu ślady dawnego obozu rzymskiego, tudzież zwaliska pałacu Augusta. Było rezydencją królewską w X w. i pamiętne jest kilku synodami.

Anselin Jan Ludwik, sztycharz francuski, * 1754, † 1823 w Paryżu; uczeń St. Aubina, odznaczał się wybornym rysunkiem i starannem wykonaniem. Najgłówniejszą jego pracą jest akwaforta „Pani Pompadour en bergère" podług obrazu Vanloo „La belle jardinière." Portrety Boileau, J. B. Rousseau, Delille'a, Ludwika XVIII i innych.

Anselmi Michał Anioł, zwany *Michel Angelo da Lucca* lub *da Sienna*, malarz włoski, * 1491, † około 1554. Znakomitsze jego obrazy al fresko są: „Nawiedzenie" w kościele Fonte-Giusta w Siennie, oraz w Padwie: „Święta Agnieszka wobec swej rodziny" (1526). Kilka pięknych jego obrazów znajduje się także w Parmie. Naśladowca Correggia.

Anselmus de Virgine Maria, Augustjanin, * w Paryżu 1625, † 1694, właściwie *Piotr Guibours*, a powszechnie *Anselmus Parisiensis* zwany. Napisał ważne źródłowe dzieło: „Histoire genéalogique de la maison royale de France" (2 t., Paryż, 1674).

Anserinus, pseudonim St. Gąsiorowskiego.

Ansgary także **Anscharius** (święty), Apostołem Północy zwany, * 801 w Pikardji, † 865 w Bremie, wychowaniec i zakonnik szkoły w opactwie korbejskiem, niedaleko od Amiens, następnie przełożony szkoły klasztornej w Nowej Korbei w Westfalji; od 826—29 głosił Ewangelję w Szlezwigu, od 829 apostołował czas jakiś w Szwecji, 831 r. mianowany pierwszym arcybiskupem hamburskim, a 833 legatem apostolskim u Duńczyków, Szwedów, Słowian i innych narodów północnych; po spaleniu Hamburga przez Normandów (837), przeniósł się do Bremy, skąd zarządzał swą archidjecezją (obejmującą całą północ Europy). Odtąd gorliwie i skutecznie pracował dla trwałego nawrócenia Danji i Szwecji. W 861 r. odbył podróż misyjną do Szwecji, a 862 nawrócił Eryka II, kr. Jutlandji. Bibljografja u Pertza „Monumenta Germaniae Historica" (t. II). Por. Kruse „Lebensbeschreibung Ansgars" (Hannower, 1824) i Klippel „Lebensbeschreibung des heilig **A.**" (Bremen, 1845).

Ansgary, pseudonim malarski Władysława Podkowińskiego.

Ansio Reinier, poeta holenderski * 1622 lub 1626 w Amsterdamie, † 1669 w Perugji, przeniósł się 1649 do Włoch, gdzie przyjął wiarę katolicką. Utwory jego wydał J. de Haas (Rotter-

dam, 1713). Ważniejsze z nich są: jeden z pierwszych jego utworów „Krwawe gody paryskie," „Noc św. Bartłomieja" i najlepszy „Zaraza w Neapolu."

Anson Jerzy, lord, sławny marynarz angielski, * 1697, † 1762. W 1724—1735 miał udział w trzech wyprawach do Karoliny południowej, gdzie założył miasto, dotąd istniejące pod jego nazwiskiem. W chwili zerwania stosunków przyjaznych z Hiszpanją (1740) poruczono mu prowadzenie wojny w osadach tego mocarstwa: zdobył bogate miasto Paita w Peru, zabrał na morzu okręt „Acapulco" i wrócił do Anglji, obciążony łupami hiszpańskimi (1744). W r. 1747 świetne zwycięstwo, odniesione u przylądka Finisterre nad admirałem eskadry francuskiej Jonquière, zjednało mu tytuł para i stopień admirała. Bardzo ważny opis dokonanej przez niego podróży dookoła świata (1740—44) wydany został pod jego kierownictwem przez kaznodzieję okrętowego Waltera, p. tyt.: „Voyage round the world" (Londyn, 1748). Por. Barrow „Life of lord A." (Londyn, 1839).

Anson Jerzy, generał angielski, * 1797, znajdował się w bitwie pod Waterloo, potem wszedł do parlamentu, gdzie do r. 1853, trzymał się zawsze stronnictwa whigów. Mianowany 1851 generał-majorem, służył przez pewien przeciąg czasu w Indjach, w stopniu generała kompanji indyjskiej. Jako dawny adjutant Wellingtona, zarządzał 1846—1852 wydziałem artylerji. † 1857, podczas wyprawy wojennej, skierowanej przeciwko Delhi.

Ansted Dawid Tomasz, geolog, * 1814 w Londynie, † 1880. Był profesorem w kilku kolegjach londyńskich, a od r. 1848 inżynierem górniczym. Ogłosił znaczną liczbę dzieł, jak: „Geology, introductory, descriptive and practical" (2 t., 1844), „The ancien world, or picturesque sketches of creation" (2 wyd., 1848), „Physical geography" (5 wyd., 1871).

Anstett Jan Protazy, syn adwokata w Strasburgu, * tamże 1766, † 1835 we Frankfurcie nad Menem. Wszedł do służby rosyjskiej 1789 w ministerjum spraw zagranicznych. Jako dyplomata niejednokrotnie był używany przy obcych dworach, a mianowicie przy zawieraniu pokoju Schönbruńskiego, w Wiedniu w r. 1794 będąc posłem w Berlinie, towarzyszył królowi pruskiemu w wyprawie do Polski; po abdykacji króla Stanisława Augusta uregulował dług państwowy i granicę pomiędzy Prusami a Austrją, potem w kwaterze rosyjskiej 1813—14, zawarł także konwencję kaliską 1813 r. Brał udział w pracach kongresu wiedeńskiego i drugiego pokoju paryskiego. W końcu mianowany był posłem rosyjskim przy dworze sztutgardzkim i przy związku niemieckim we Frankfurcie nad Menem.

Anstey Krzysztof, poeta angielski, * 1724, † 1806; znany jako autor poematu satyrycznego p. t.: „Nowy przewodnik w Bath" (1766), który w swoim czasie miał wielkie powodzenie. Kilku drobniejszych jego utworów satyrycznych dziś prawie zapomniano.

Ansywarowie, toż co Angrywarjowie (ob.).

Anszlag, kosztorys (ob.).

Antaba (z niem. *Handhabe*), rękojeść, rączka, ucho, każde urządzenie, ułatwiające podnoszenie danego przedmiotu; klamka u bramy.

Antacida, środki lekarskie, zobojętniające kwasy, jak: magnezja, dwuwęglan sodu.

Antagonizm (z grec. *spór*), opór wzajemny dwu przeciwnych sił. — Antagonista — przeciwnik. — W medycynie **A.** oznacza działanie, mocą którego jeden organ powstrzymuje czynność drugiego i sprowadza ją do właściwego zakresu, np. w systemacie mięśni, gdzie niektóre z nich działają wprost przeciwnie drugim, i dlatego nazywane są *antagonistycznemi* czyli przeciwniczemi, i tak: zginacze kolana zginają je, wyprostne zaś działają przeciwnie, a wspólne działanie jednych i drugich nogę wypręża. Skórczenie jednego prostego mięśnia oka jest przyczyną zezowatości, antagonista bowiem nie może wtedy sprowadzić obu do należytego położenia. Podobneż stosunki zachodzą i w układzie nerwowym; nerw sympatyczny przyśpiesza bicie serca, nerw błędny je zwalnia.

Antajos, Anteusz, olbrzym, syn Posejdona i Gei (Ziemia), mieszkał w jaskini w Libji i karmił się lwami. Ktokolwiek zaszedł w jego dziedzinę, zmuszony był do walki, z której olbrzym, podsycany siłą swej matki, Ziemi, zawsze wychodził zwycięsko i z czaszek swoich ofiar budował dom dla Neptuna. Herkules, odgadłszy przyczynę jego siły, uniósł go podczas walki w powietrze i, nie pozwalając mu dotknąć się ziemi, zadusił.

Antakiah v. **Antakia,** ob. Antjochja.

Antalcydas, znany z chytrości, przebiegłości i intryg Spartańczyk, który po zniszczeniu floty lacedemońskiej pod Knidos (349 pr. Chr.), zawarł w imieniu swej ojczyzny z królem perskim pokój t. zw. Antalcydasa (387 pr. Chr.), oddający Persji w haniebny sposób wszystkie miasta greckie w Azji Mniejszej, zrywający wszystkie traktaty, związki, przymierza heleńskie pod pozorem utwierdzenia niezależności miast, w rzeczy zaś samej, celem osłabienia ich rozdziałem i zniweczenia ogniska ich siły zbiorowej. Warunki tego pokoju miały być narzucone siłą tym rzeczompospolitym, któreby się opierać chciały. Kosztem tego pokoju Sparta odzyskała przewagę w Grecji. Okryty powszechną wzgardą, **A.** odebrał sobie życie, zamorzywszy się głodem.

Antałek, beczułka drewniana; dawna miara do cieczy, toż co *achtel*, *ósemka*, $^1/_8$ część oksefta.

Antanaklazys, czyli *Dylogja*, nazywa się w retoryce powtórzenie tego samego wyrazu, ale w innem znaczeniu, lub z przeczeniem, np.: Podobna praca nie jest pracą, Dzieci są zawsze dziećmi.

Antananarivo, *Tananariva*, stolica wyspy Madagaskar, rezydencja królowej, liczy 100,000 m. Wyniesiona na 1,400 m. nad p. m., zbudowana jest na wzgórzach, wpośród otaczającej równiny. Ulice są niedostępne dla wozów, a przez dwie tylko przesuwać się mogą jeźdźcy; w pośrodku miasta znajduje się plac trójkątny z pałacem królewskim i gmachem sądowym. Domy, do r. 1863 wyłącznie bambusowe, obecnie coraz bardziej ustępują kamienicom. Na stronie zachodniej miasta skała *Ampamarinama*, z której strącano przestępców.

Antaphrodisiaca, ob. Anaphrodisiaca.

Antar lub **Antara** ben Schaddad el Abis, sławny wódz i poeta arabski, * w połowie VI w., † około 615 ery chrześcijańskiej, twórca jednej z siedmiu Mu'allaka; złożył dowody wielkiej waleczności, odgrywając znakomitą rolę w wojnie czterdziestoletniej między pokoleniami Abs i Zobjan. Poemat jego, napisany pięknym, chociaż trudnym do zrozumienia, wierszem, miał licznych komentatorów; opisuje w nim **A.** swoje czyny wojenne i namiętną miłość dla niezrównanej piękności Abli. Najlepsze wydanie Menil'a (1816) i w zbiorze Muallakat Arnold'a (Lipsk, 1850). Pod tytułem Antar, istnieje także 12-tomowy romans arabski, w rodzaju epopei rycerskiej, jak się zdaje z VIII w., który miał napisać Asmai (ob.). Osnowa tego romansu poczerpnietą jest ze wspomnianego wyżej poematu Antara; tłómaczenie jego na język angielski rozpoczął Hamilton „Antar a Bedouen romance“ (4 t., Londyn, 1820), a obszerny wyciąg dał Hammer w wiedeńskich „Jahrbücher der Literattur“ (1819), „Diwans of the six anzient Arabic poets“ (1870), tłóm. niem. Wolff „Muallakat“ (1858), częściowo J. A. Święcicki „O poetach i poezji arabskiej przed Mahometem“ (1878).

Antares, gwiazda pierwszej wielkości (α) w konstelacji Niedźwiadka, arab. *Kalb-et-akrab*, t. j. serce niedźwiadka. Jest to gwiazda czerwona, podobna stąd do planety Marsa (grec. Ares), skąd poszła nazwa. Z widma swego należy do gwiazd trzeciego typu.

Antarktyczne kraje, ob. Antarktyczny.

Antarktyczny, t. j. przeciwległy Niedźwiedzicy, wyraz używany na oznaczenie miejscowości, położonych blizko bieguna południowego, w różnicy od *arktycznych*, leżących blizko bieguna północnego, w stronie gwiazdozbioru Niedźwiedzicy, stąd *biegun* **A.**, *kraje* **A.**, *morze* **A.**, t. j. ocean południowy Lodowaty, który otacza puste, niezbadane jeszcze brzegi stałego lądu antarktycznego, a o którego istnieniu wnosić możemy z podróży **A**-ch, odbytych przez Bellingshausena, Weddela, Wilkes'a, d'Urville'a i Rossa, Biscoë'go. W ostatnich dziesięcioleciach tych stron nie zwiedzano; obecnie dopiero (1897) wyruszyła tam wyprawa pod przewodnictwem Gerlacha, w której biorą udział dwaj Polacy—Arctowski i Dobrowolski. Najdalej na południe położoną wyspą jest Ziemia Wiktorji, między 70° a 80° szer. płd., z dwoma wulkanami, Erebus i Terror, odkryta przez Rossa 1841. Inne tam odkryte dotąd wyspy są na południe Ameryki: ziemie Grahama, Aleksandra I, Georgja, Szetlandy i Orkady płd., ziemia Adelajdy, a na południe Australji: ziemie Wiktorji, Wilkesa, Enderby, Kempa. Są to wszystko wyspy jałowe i niezamieszkane.

Ante, przyimek łaciński, znaczy *przed*, daje się często spotykać w wyrazach złożonych, pochodzących z łacińskiego, np. **A.** Christum=przed Chrystusem, **A.** meridiem=przed południem i t. p.

Ante Christum Natum, przed narodzeniem Chrystusa, skracane zwykle: *A. Ch. n.*

Ante diem (łac.), przed dniem, przed czasem, przed terminem.

Ante mare, undae (łac.), przed morzem istniała woda, czyli przed skutkiem przyczyna.

Ante tubam trepidare (łac.), drżeć przed odezwaniem się trąby wojennej, tchórzyć przedwcześnie.

Antecedens, po łacinie *poprzedzający*, wyraz, znaczący w dawnym języku filozoficznym stosunek subjektu logicznego względem predykatu, lub też przyczyny względem skutku.— Antecedentia, znaczy dawniejsze wypadki, uważane w porównaniu z obecnemi. Ancedentia osoby jakiej, czyli dawniejsze jej postępowanie, służyć mogą za podstawę do wnioskowania o teraźniejszem i przyszłem jej postępowaniu.

Antecesor, poprzednik, przodek.

Antechinus, rodzaj zwierząt workowatych w Australji; zwierzęta drobne, z wejrzenia podobne do myszy.

Antedata, ob. Antedatować.

Antedatować, błędnie *antydatować*, wpisać na liście lub na dokumencie datę wcześniejszą, niż jest w istocie, t. j. pisząc w pewnym dniu, oznaczyć dzień, który już minął. Antedatowanie jest wzbronione prawem pod karą za fałsz. Wyraz *Antedata* ma toż samo znaczenie.

Antedon, ob. Liljowce.

Antedyluwjalny, ob. Przedpotopowy.

Antejustynjańskie prawa, tak nazywają w ogólności wszystkie prawa, jakie w państwie rzymskiem do czasów cesarza Justynjana istniały, mianowicie źródła prawne z owej epoki, a więc pisma rzymskich prawników, jak Gajusa, Paulusa i Ulpiana, tudzież inne prywatne prace uczonych prawników rzymskich, i wogóle wszelkie księgi prawne, poprzedzające Justynjana.

Antela, miasteczko u wejścia do wąwozu Termopilskiego, gdzie w świątyni Demetry odbywały się zgromadzenia związku Amfiktjońskiego.

Antemetica, środki służące do powstrzymywania wymiotów (ob.).

Antennae, *różki* czyli *macki*, wyrostki w kształcie rogów, stawowe, ruchome, umieszczone na głowie owadów, skorupiaków i t. p., służące

im za organy dotykania, a być może i za organy węchu. Są one postaci bardzo różnej, jak ząbkowate, grzebieniaste, guzikowate i t. d. Różne ich typy przedstawia załączona rycina.

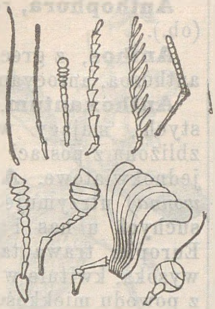

Antennae — różki czyli macki.

Antennarius, *ryba sargasowa*, rodzaj ryb z rzędu ciernioplętwych, z wielką, z boków ściśniętą głową; ciało nagie, śluzowate, płetwa grzbietowa zredukowana do trzech cierni, z których pierwszy przeobrażony jest w wyrostek na głowie. Żołądek mają o ścianach cienkich, skąd może się silnie wydymać; napełniają go powietrzem i unoszą się wtedy na powierzchni morza, lub przyczepiają do przedmiotów pływających, a stąd niektóre gatunki znacznie są rozpowszechnione w oceanie Atlantyckim i Wielkim. Czołgają się po morszczynach morza Sargasowego i budują istne gniazda z wodorostów, zlepiając je wydzielaną przez siebie cieczą śluzowatą; w tych gniazdach składają ikrę. Tycze się to zwłaszcza gatunku **A.** *marmoxatus*.

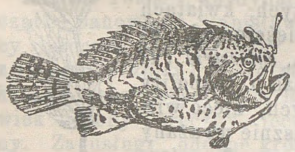

Antennarius.

Antenor, szwagier Hekaby, podług Homera, jeden z najmędrszych starców w narodzie, szlachetny Trojańczyk, którego późniejsze podanie mieni być zdrajcą własnej ojczyzny, ponieważ ciągle doradzał zgodę z Grekami. Po zburzeniu Troi, przeniósł się z paflagońskimi Henetami do Italji, gdzie w ziemi Euganów założył nad morzem Adrjatyckiem miasto *Patavium* (Padua); według innego podania, osiadł w Cyrenie, gdzie potomkom jego pod imieniem Antenorydów oddawano cześć półboską.

Antenor, rzeźbiarz grecki, żyjący w końcu VI w. pr. Chr., był twórcą sławnej grupy, wyobrażającej Hermodyusza i Arystogitona, zabójców tyrana Hiparcha. Por. Petersen „Die Gruppe des Tyrannenmörder“ (Arch. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich; 1879, str. 73—86).

Antepedium, właściwie **Antependium** (łac.), pokrycie dolne ołtarza, zasłona pokrywająca jego część dolną. Kosztowne **A.** z epoki średniowiecznej posiada kościół św. Marka w Wenecji. Z innych z tych czasów pozostały tylko resztki, np. w Akwizgranie, w Bazylei (obecnie w muzeum Cluny w Paryżu).

Antequera, star. *Antiquaria* v. *Anticaria*, m. hiszpańskie w prowincji Malaga, nad rz Guadalhorce, 27,000 m., ruiny wielkiego zamku maurytańskiego, znaczne fabryki papieru, flaneli, skór i wyrobów jedwabnych. W okolicy łomy marmuru.

Anter (święty), rodem Grek, 19-ty papież, następca św. Poncjana (238). Wydany przez niego rozkaz do zbierania aktów męczenników stał się powodem prześladowania, którego sam padł ofiarą.

Anteriora, *priora*, akta poprzednie, poprzednie korespondencje; poprzednie zachowanie się człowieka.

Anteros, syn Aresa i Afrodyty, w późniejszej mitologji greckiej bożek wzajemnej miłości. Podanie mitologiczne opiewa, że Eros, bożek miłości, dopóty nie dorósł, dopóki mu matka nie urodziła brata, co ma znaczyć, że miłość bez wzajemności istnieć nie może. W starożytności stawiano dla obu ołtarze i wyobrażano ich w postaci opierających się o gałązkę palmową.

Antesterje, trzydniowa uroczystość na cześć Djonisosa, odprawiana w Atenach, poczynając od 11 ósmego miesiąca w roku atyckim *(Antheste-rion)*; podobna do rzymskich Saturnaljów.

Anteusz (mitol.), ob. Antajos.

Anthelia, ob. Koła świetlne.

Anthelmintica, *środki przeciwrobaczne*, służące do wypędzenia pasożytów, żyjących w kiszkach człowieka. Są to często środki przeczyszczające, pobudzające ruchy kiszkowe, jak olej rycinowy. Inne służą wyłącznie do tego celu, wypędzają glisty albo tasiemce żywe lub otrute. Do tych środków zaliczają się głównie: paproć, punica granati, cytwar, kousso.

Anthemis roślina, ob. Rumian.

Anthemius, sławny architekt, mechanik i matematyk za Justynjana. Odbudował 531 r. kościół św. Zofji w Konstantynopolu, wzniósłszy nad nim kopułę kulistą na czterech arkadach, co do jego czasów było uważane za niepodobne do wykonania. Napisał „Paradoksy mechaniczne,“ z których pozostały tylko ułamki. Badał działanie zwierciadeł kulistych, tudzież pary wodnej do celów mechanicznych.

Anthera, ob. Pręciki.

Antherea, *Prządka dębowa*, ob. Jedwabnik.

Antheridia, *płodnie*, w roślinach skrytopłciowych komórki, odpowiadające pylnikom roślin doskonalszych, stanowiące zatem ich organy rozrodcze męskie; przechowują się w nich drobne ciałka zwane *plemionkami* albo *spermatozoidami (antherozoidia)*, które obserwowane pod mikroskopem okazują ruch dosyć żywy, przypominający ruch wymoczków; można w nich rozpoznać zgrubienie, odpowiadające głowie, i koniec wydłużony, niby ogon. Budowa organu tego w różnych grupach roślin skrytopłciowych, u grzybów, mchów, wątrobnic, ramiennic, przedstawia znaczne urozmaicenie.

Anthero de Quental, poeta portugalski, * 1842. Wydał „Os sonetos completos“ (1886); „Thesouro poetica da infancia“ (1883). Należy do stronnic-

wa socjalistycznego i redagował: *O Pansamiento social* (1870—72), *Revista occidental* (1875). Napisał broszurę polityczną: „Portugal perante a revoluçâo de Hespanha“ (1868).

Antherozoidia, ob. Antheridia.

Anthim, trzeci i ostatni samozwańczy archihierej rozkolnicki, * 1710, syn kozaka. W r. 1730 został mnichem; w r. 1737 za jakieś sprzysiężenie knutowany i osadzony w Orenburgu, skąd umknąwszy z kilku innymi mnichami, tułał się nad Donem, podburzając lud przeciwko kościołowi prawosławnemu. W r. 1750 uwięziony, umknął i schronił się u rozkolników, następnie w okolicach za Dnieprem udawał biskupa, a u kozaków kubańskich poświęcił kilka cerkwi, wyświęcił dwóch biskupów, którzy ogłosili go arcybiskupem. Tułał się znów długi czas, aż nareszcie mieszkańcy wsi Czeborczy utopili go w Dnieprze. Pozostawił dwoje dzieci z djakoniczek; syn jego, Maciej, był przełożonym klasztoru rozkolnickiego Irgiskiego, około r. 1798.

Anthing Jan Fryderyk, * w Gotha, w połowie XVIII w., † 1805 w Petersburgu, był adjutantem i historjografem Suworowa Rymnickiego. Wydał: „Versuch einer Kriegsgeschihte Suworoffs“ (3 t. z mapami i planami, 1799, przekład rosyjski 1804) Z dzieła tego z ostrożnością czerpać należy. Wkrótce po wstąpieniu na tron Pawła I, oddalony ze służby i oddany pod dozór policyjny.

Anthocerotalae, rzęd gromady grzybów (ob.).

Anthocharis, *żarzynek*, rodzaj motyli (ob.).

Anthocopa, rodzaj owadów z rodziny pszczół (ob.).

Anthoine Mikołaj, sławny fanatyk XVII w., * w Briey w Lotaryngji, wychowany u Jezuitów, przeszedł potem na wyznanie ewangelickie. Studja Starego Testamentu spowodowały, że został potajemnie Żydem, pomimo oporu stawianego mu przez samych rabinów w Metz, w Wenecji i Padwie; wrócił do Genewy, gdzie pozornie udawał chrześcijanina, występując jednak w duchu Starego Testamentu. Wkrótce potem, dostał pomieszania zmysłów, i zamknięto go w szpitalu w Genewie. Odzyskawszy rozum, wzbraniał się uporczywie powrócić do wiary chrześcijańskiej i skazany został przez urząd genewski na spalenie. Wyrok ten wykonano w r. 1632. Por. Haag „La France protestante“ (1846—58).

Anthoine Ignacy, baron de St. Joseph, * 1749 w Embrun, † 1826 w Marsylii. Wysyłany z misją zawiązania stosunków handlowych z Rosją na m. Czarnem, założył w Chersonie kantor handlowy; po powrocie nagrodzony szlachectwom, był za cesarstwa merem Marsylji i członkiem izby deputowanych podczas stu dni. Jego dzieło: „Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire“ (Marsylja, 1805), zawiera ważne wiadomości o przemyśle i handlu Polski w drugiej połowie XVIII wieku.

Anthonomus, ob. Kwieciak.

Anthophora, rodaj owadów z rodziny pszczół (ob.).

Anthos, z grec. kwiat; stąd wyrazy złożone, anthozoa, antocyan.

Anthoxantum, *Tonka*, rodzaj roślin trawiastych, mający wiechę szczupłą, zbliżoną z postaci do kłosa; kłoski jednokwiatowe. **A.** *odoratum* (*T. wonna*) utrzymuje się na łąkach suchych u nas i prawie w całej Europie; trawa ta od 1 do 2 stóp wysoka, kwitnie w maju i czerwcu, z powodu miękkości i słodyczy stanowi wyborną paszę; po wysuszeniu odznacza się przyjemnym zapachem, który łatwo udziela się i sianu.

Anthoxantum.

Anthozoa, t. j. kwiatozwierze, ob. Korale.

Anthriscus, *Trybula*, rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych; zioła o liściach pierzastych, kwiatach białych i owocach ścieśnionych, opatrzonych ością. **A.** *sylvestris* (*T. leśna*), gatunek u nas b. pospolity w miejscach cienistych, nieco wilgotnych, był niesłusznie uważany za narkotyczno-trujący. **A.** *vulgaris* (*T. pospolita*) jest częsta śród zboża. **A.** *cerefolium* (*T. ogrodowa*) pochodzi z pd. Europy, u nas w ogrodach; liście używają się na przyprawę kuchenną, zwana *kierwlem* albo *trybulką*.

Anthropomorphae, t. j. *człekokształtne*, grupa małp starego lądu, najbardziej do człowieka zbliżonych, ob. Małpy.

Anthurium, *Anturek*, rodzaj roślin z rodziny obrazkowatych; liczne gatunki w lasach zwrotnikowych Ameryki mają łodygę prostą lub wijącą się, lub też są łodygi pozbawione; liście skórzaste, piękne kwiaty ciemno-zielone lub pstre, kolby kwiatowe obłe. Są to rośliny bardzo ozdobne i często hodują się w cieplarniach i pokojach, jak **A.** *magnificum*, **A.** *andreanum*, *scherzerianum*.

Anthyllis, *Przelot*, rodzaj roślin motylkowych, którego liczne gatunki, zioła i krzewy o liściach pierzastych i kwiatach zebranych w główki lub kłosy, rosną w krajach cieplejszych. Niektóre gatunki hodują się jako rośliny ozdobne, jak **A.** *barba Jovis (broda Jowisza)*, o liściach srebrzysto-białych. U nas pospolita **A.** *vulneraria* o kwiatach małych, pospolicie żółtych, dostarcza dobrej paszy.

Anti, przyimek grecki, znaczy: *przeciw*. Znajduje się często w wyrazach złożonych łacińskiego, romańskiego lub greckiego pochodzenia.

Antiapex, ob. Apex.

Antiaris, *Złoślina*, rodzaj roślin z rodziny pokrzywowatych, drzewa w Indjach wschodnich, liście pojedyncze, kwiaty drobne, pozbawione korony, owoc—pestkowiec mięsisty. **A.** *toxicaria*

wydaje sok mleczny, z którego pochodzi słynna trucizna *upas-antiar (pohon-upas)*, zawierająca *antyarynę* $C_{14}H_{20}O_5$. Dawniej same wyziewy drzewa uważano za jadowite. Niektóre gatunki dostarczają łyka, używanego na plecionki.

Antiaris.

Antibes (starożytne Antipolis), twierdza i port francuski w departamencie Alp Morskich, 7,400 mieszkańc. W południowo-wschodniej stronie miasta leży zatoka Joan, do której Napoleon zawinął 1815 r., po opuszczeniu wyspy Elby. Na pamiątkę tego wypadku wzniesiono pomnik na wybrzeżu morskiem.

Antici Tomasz, kardynał i margrabia, od początku panowania Stanisława Augusta sprawujący interesa polskie przy stolicy apostolskiej, z tytułem później dopiero mu nadanym ministra króla i rzeczypospolitej w Rzymie. Był to człowiek uczony i zręczny, lecz chytry i przedajny. Za usługi, oddane królowi, otrzymał ordery: św. Stanisława i Orła Białego, indygenat i oprócz stałej pensji 1,200 dukatów, beneficja, a mianowicie opactwo paradyskie. Przewidując upadek kraju, przywłaszczył sobie rozmaite fundusze, przesyłane z Polski do Rzymu w ilości około 350,000 złp. Por. Korzon: „Wewnętrzne dzieje Polski“ (tom III).

Antici, herb, nadany 1768 r. przez Stanisława Augusta kardynałowi Tomaszowi Antici (ob.): na tarczy w polu błękitnem złoty słup, po którego obu bokach po dwie gwiazdy sześcio-promienne, jedna nad drugą. Nad tarczą, w koronie szlacheckiej, na otwartym hełmie pięć szarych piór strusich.

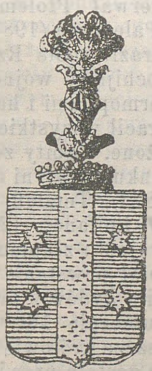

Antici.

Anti-Corn-Law-League (ang.), liga zbożowa; tak nazywało się w Anglji stowarzyszenie, zawiązane w Manchester 1838, przez Cobdena i wielu znakomitszych kupców, celem usunięcia obowiązujących praw zbożowych i wyjednania pozwolenia sprowadzania do kraju zboża zagranicznego, skutkiem czego, spodziewano się pozyskać zniżenie cen pracy i wszelkich zarobków. Stowarzyszenie to rozporządzało olbrzymiemi funduszami agitacyjnemi, wydawało broszury, urządzało mityngi i istniało do 1849, to jest do chwili zupełnego zniesienia ceł zbożowych i oddało wszelkie przysługi sprawie wolności handlu Por. Prentice „History of the Anti-Corn-law-league,“ oraz Trepka: „Studja ekonomiczne“ (1867).

Anticosti, wyspa w Ameryce angielskiej, naprzeciwko ujścia rz. św. Wawrzyńca, należy do Newfoundlandji, obejmuje 8,150 klm. kw. obszaru i liczy tylko 600 m., lecz latem przebywa na niej około 5,000 rybaków; górzysta, zarosła gęstemi lasami, pełna dzikiej zwierzyny.

Antidesma, *Przepotek*, rodzaj roślin z rodziny *Ostromleczowatych*, obejmujący drzewa zwrotnikowe; gatunku malabarskiego **A.** *alexiterium*, zwanego *drzewem konopnem*, owoce i liście dostarczają pożywienia, wywar liści ma być skuteczny w ukąszeniach okularnika; włókna łyka używają się na tkaniny.

Antietam, wązka, lecz głęboka rzeka w Stanach Zjednoczonych Ameryki, w stanie Maryland, wpadająca do Potomaku. Pamiętna krwawą bitwą, stoczoną 17 września 1862 w pobliżu miasta Sharpsburg podczas ostatniej wojny amerykańskiej, pomiędzy federalistami pod dowództwem generała Mac-Clellan a armją skonfederowanych, dowodzoną przez generała Lee, w której pierwsi stracili 14,000, drudzy 12,000 ludzi, wreszcie jednak Mac-Clellan zmusił przeciwników do cofnięcia się za Potomak, czem ochronił miasto Waszyngton.

Antifice, toż co akrotery (ob.).

Antigna Jan Piotr Aleksander, spółczesny malarz rodzajowy, * 1817, w Orleanie, † 1878 r., uczeń Delaroche'a. Z początku zajmował się malarstwem religijnem, następnie zaś oddał się całkowicie krajobrazom i wielkiej używał w swym kraju wziętości. Nędza proletarjatu jest przeważnie treścią jego utworów, stąd główną ich cechą realizm, ale w najszlachetniejszej formie. Cenniejsze z jego obrazów są: „Dzieci sabaudzkie,“ „Dzieci zbłąkane,“ „Szeląg robotnicy,“ „Młoda żebraczka,“ „Scena z wojny domowej,“ „Córki Ewy“ i t. d.

Antignac Antoni, piosenkarz, * 1772, w Paryżu, † 1823; był jednym z najweselszych biesiadników w *Caveau moderne* i współzawodnikiem Désaugiers'a. Był to poeta dowcipny, chociaż bez zapału i uczucia, opiewał uciechy życia i wolnomularstwo („La lumière“). Zbiór jego pieśni wydany został 1809.

Antigoa lub **Antigua,** jedna z Małych Antylów w Indjach Zach.; 251 klm. kw. i 36,500 m., odkryta w 1493 przez Kolumba, a w 1632 zajęta przez Anglików. Bogata we wszystkie zachodnio-indyjskie płody, prowadzi znaczny handel z Europą. Stolicą wyspy, a zarazem środkowym punktem ruchu handlowego i rezydencją angielskiego generał-gubernatora, jest miasto St. John albo St. Johnstown (10,000 m., 1891).

Antilibanon (arab. *Dżebel-esz-szerki*), obfitujący w wodę, wzdłuż Syrji ciągnący się łańcuch

gór, z najwyższym wierzchołkiem Hermon 2,700 m.; od niego poczynając, łączą się z właściwym Libanem. Stoki ich, tudzież niższe okolice, pokryte są bujnemi lasami. Zaludnione przez Druzów.

Antinori Horacy, margrabia, zoolog, w szczególności ornitolog i podróżnik włoski, * 1811 r. w Perugji, † 1882 w Lett Maresia w Szoa. Kształcił się w Rzymie, następnie pomagał księciu Canino w wydaniu jego „Fauna italica.“ Zajmował się też dziennikarstwem, a w roku 1848 walczył przeciw Neapolitańczykom i miał udział w obronie Rzymu, a wkroczenie wojsk francuskich zmusiło go do opuszczenia kraju. W r. 1854 zwiedził Syrję i Azję Mniejszą, w latach 1851—61 okolice Nilu, które opisał w r. 1864, w r. 1867 Abisynję, którą opisał 1874. Po powrocie został sekretarzem towarzystwa geograficznego w Rzymie. W r. 1876 znowu zwiedził obszary górnego Nilu i założył w Szoa osadę włoską Lett Maresia. Znakomite jego zbiory ornitologiczne znajdują się w muzeum turyńskiem. Życiorys jego napisał G. Antinori (1883).

Antioquia, jeden ze stanów rzeczypospolitej Kolumbijskiej w Ameryce południowej, obejmuje 59,025 klm. kw. i liczy 460,000 m. Główne m. Medellin liczy 37,000 miesz.

Antioquia, miasto w stanie powyższym, stolica biskupa, kopalnie złota, liczy 7,900 m.

Antipatharia, ob. Korale.

Antipherna, przywianek, tak się nazywał w prawie rzymskiem podarek, dawany przez męża żonie. Jeżeli żona wnosiła posag, to taki podarek był koniecznym i w miarę możności winien wyrównywać posagowi.

Antipyretica, środki służące do zmniejszenia zbyt podniesionej temperatury w gorączce (ob.).

Antirrhinum, *Wyżlin*, rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, zbliżony do rodzaju *Linaria;* zioła dwuroczne, mające kwiaty o koronie maskowej, samotne lub też zebrane w kłosy albo grona; torebka dwukomórkowa, otwierająca się trzema dziurkami wielozębnemi. Żyją w Europie płd. i Ameryce płn. **A.** *majus*, zwany *lwią paszczą*, o kwiatach purpurowych, rzadziej białych.

Antirrhinum

Antispastus, nazywano tak dawniej stopę wierszową, złożoną z jambu i trocheja: ⏑ — — ⏑. Przez dodanie na końcu zgłoski długiej tworzył się **A.** *dochmius* (⏑ — — ⏑ —).

Antisyphilitica, środki, używane przeciw chorobie syfilitycznej, ob. Syfilis.

Antium, warowne i bogate miasto Wolsków w Lacjum, nad morzem Tyreńskiem, 70 klm. na południe od Rzymu, założone według podania przez jednego z synów Odyseusza, po długich walkach (468 prz Chr. i ostatecznie 338) zdobyte przez Rzymian. Miejsce urodzenia cesarzów Kaliguli i Nerona, tudzież ulubione siedlisko znakomitszych rodzin rzymskich. W czasie napadów saraceńskich w IX i X wieku zupełnie upadło W pobliżu dzisiejszej wioski Porto d'Anzio są wspaniałe ruiny i szczątki rozmaitych dzieł sztuki starożytnej. Apollo belwederski, Szermierz Borghezów i wiele innych pomników tutaj były znalezione. Posiadało słynną świątynię Eskulapa z wyrocznią.

Antivari v. **Bar,** warowne i portowe miasto nad morzem Adrjatyckiem, 1,500 m. (1888), rezydencja arcybiskupa katolickiego; zamieszkane po większej części przez Serbów. W lipcu 1859 r było punktem zbornym floty francuskiej przeciwko Austrji, w r. 1878 zdobyte przez Czarnogórców, traktatem z t. r. przyłączone zostało do Czarnogórza.

Antjoch, wódz Filipa II macedońskiego, ojciec Seleuka Nikatora, założyciel rodu Seleucydów.

Antjoch, imię kilkunastu królów syryjskich z rodu Seleucydów. Znakomitsi między nimi są: **Antjoch I,** 281—261 przed Chr., z przydomkiem *Soter* (Oswobodziciel), zyskanym wskutek zwycięstwa, odniesionego nad Celtami 277 w Azji Mniejszej.—**Antjoch II,** 262—247 przed Chr., *Theos* (Bóg) zwany, za to, że oswobodził Milezyjczyków od tyrana Tymarcha, otruty przez żonę Laonike.—**Antjoch III**, Wielki, także *Hierax* (Jastrząb) nazywany, 224—187 prz. Chr., * 242, usiłował swoje panowanie aż do Europy (Macedonji) rozszerzyć, wojował bezskutecznie z Ptolemeuszem IV Filipatorem, władcą Egiptu (217), oderwał Ptolemeuszowi V Epifanowi Fenicję i Palestynę (198), połączywszy się z Hannibalem, naraził sobie Rzymian i wywołał tak zwaną Antjochijską wojnę, zakończoną 191 klęską pod Termopilami i hańbiącym pokojem, mocą którego stracił wszystkie kraje, z tej strony Taurusu położone. Zabity został 187 przed Chr., podczas rabunku świątyni Jowisza w Elymais. Por. Heyden (1873), Tetzlaff (1874). Jego 2-gi syn **Antjoch IV** Epifanes, 175—164 przed Chr., tyraństwem swojem i złupieniem kościoła w Jerozolimie, wywołał powstanie Machabeuszów; które oswobodziło Żydów z jarzma syryjskiego; usiłował bezskutecznie 168 zdobyć Egipt. Po nim panowali jeszcze królowie rozmaitych imion, dopóki Syrja nie została prowincją rzymską (65 przed Chr.).— Ostatni z Seleucydów, **Antjoch XIII** (Asiaticus), miał sobie nadaną przez Pompejusza krainę Kommageny pod zwierzchnictwem rzymskiem, 63 r. Stracony 29 za zamordowanie posła rzymskiego. Por. Droysen: „Geschichte des Hellenismus“ i „Lagidarum regno“ (1831); Hertzberg: „Griechenland unter der römischen Herrschaft,“ Duruy: „Histoire des Grecs;“ Ewald: „Geschichte des Volkes Izrael.“

Antjoch z Askalonu, ostatni filozof szkoły Platona, przewodnik jej po Filonie. Usiłował naukę Platona pogodzić z nauką Arystotelesa i stoików, żył w Atenach, Aleksandrji i Rzymie; był nauczycielem Varrona Cycerona (79—78) i innych, † około 68 przed Chr. Liczą go do twórców „piątej“ Akademji. Z pism jego żadne nie doszło naszych czasów. Por. Grysar: „Die Akademiker Philo und Antiochus“ (Kolonja, 1849).

Antjocheńska szkoła, szkoła teologiczna, trzymała się od początku IV w., dosłownego wykładu Pisma Św., a w filozofji więcej Arystotelesa aniżeli Platona, była zatem przeciwniczką szkoły aleksandryjskiej. Wydała w V w. sumiennych historyków i uczonych egzegetów. Za założycieli jej uważają prezbitera Doroteusza i Lucjana (311). W IV i V w., głowami jej byli Teodor, biskup Heraklei, † około 358, Djodor z Tharsus i Jan Chryzostom. Por. Hergenröther: „Die A. Schule“ (1866), Kihn (1867).

Anjocheński patrjarchat. Antjochja, miasto w Syrji, już za czasów apostolskich była siedzibą wielu chrześcijan (Dz. Apost. XI, 20—30), i jak mieć chce podanie, była później stolicą biskupią św. Piotra. Następnie została stolicą metropolity, któremu na soborze nicejskim przyznano drugie miejsce po biskupie rzymskim, a w V w. tytuł patrjarchy. Do patrjarchatu **A.** należała początkowo Syrja, Fenicja, Osroene nad Eufratem, Mezopotamja, Arabja, Cypr, Cylicja, Isaurja i Palestyna. Później przez urządzenie patrjarchatu w Jerozolimie, niektóre z tych krajów odłączone zostały od **p. A.** Wskutek rozpadnięcia się kościoła chrześcijańskiego na wschodni i zachodni, patrjarcha **A.** w XI w. poddał się zwierzchnictwu patrjarchy konstantynopolskiego.

Antjocheńskie księstwo, założone podczas 1-ej wyprawy krzyżowej, po zdobyciu Antjochji 1098 r. Istniało do 1268 r. Pierwszym księciem był Bohemund I z Tarentu. Ostatnim—Bohemund VI, który musiał oddać **A.** sułtanowi egipskiemu.

Antjochja, nazwa kilku miast w starożytności, między któremi dwa na szczególną zasługują wzmiankę.—**Antjochja** w *Pizydji (Antiochia ad Pisidiam)*, założona przez Antjocha I, a zaludniona przez osadników z m. Magnezji nad Meandrem, niezmiernie ważna w dziejach chrześcijaństwa, gdyż tutaj śś. Paweł i Barnabasz najpierwsi opowiadali słowo Boże poganom. Ruiny Antjochji, leżące w bliskości miasta Akszer, były kilkakrotnie w nowszych czasach opisywane i zwiedzane.—**Antjochja**, *Antiochia Epidaphnes* (teraźniejsza *Antakieh)*, stolica Syrji, założona około 300 lat przed Chr., przez Seleuka Nikatora nad rz. Orontem, jedno z najpiękniejszych i najbogatszych miast starożytności, było kolejno rezydencją syryjskich królów z rodu Seleucydów, potem siedliskiem namiestnika rzymskiego, następnie patrjarchy azjatyckiego i ogniskiem naukowości, oraz handlu zachodnio-azjatyckiego, do czasów przeniesienia rezydencji cesarskiej do Konstantynopola, była po Rzymie i Aleksandrji trzecią metropolją państwa rzymskiego, posiadała wiele i wspaniałych gmachów. Podczas pierwszej krucjaty, Antjochja została r. 1098 zdobytą przez Krzyżowców i zamienioną na księstwo chrześcijańskie, które się dostało Normandczykowi Bohemundowi I, księciu Tarentu i zostawało w jego rodzinie aż do r. 1268, to jest do czasu zdobycia go przez Bibarsa sułtana Egiptu. Z rąk egipskich mameluków przeszło w moc sułtana Selima I 1516 roku i odtąd pozostaje w posiadaniu Turków. Olbrzymie zwaliska zdobytej twierdzy, dziś jeszcze wspaniały przedstawiają widok. Antjochja często bardzo była nawiedzana trzęsieniem ziemi. Za czasów apostolskich była tu już gmina chrześcijańska i tutaj to wyznawcy Chrystusa po raz pierwszy otrzymali nazwę chrześcijan. Odbyło się tu także kilka soborów, ważnych w dziejach kościoła. Dzisiejsza *Antakieh* w rozkosznej położona okolicy; dość przemysłowa, znaczny handel, 18,000 m., rezydencja kilku biskupów wschodnich chrześcijan. Por. K. O. Müller „Anitiquitates Antiochenae“ (1839).

Antjope, córka króla tebańskiego Nykteosa; zostawszy z Zeusa matką dwu synów: Zetosa i Amfjona, z obawy przed ojcem uciekła do Sykjonu, skąd uprowadzona przez swego stryja Likosa, była przez jego żonę Dirkę w niewoli niemiłosiernie dręczona, za co synowie jej, mszcząc się na Dirce, przywiązali ją do rogów dzikiego byka, który ją rozszarpał. Antjope umarła żoną Fokosa i z nim w jednym złożona grobowcu.

Antjope, amazonka, córka Aresa i Otrery, żona Tezeusza, matka Hipolita, podarowana Tezeuszowi przez Heraklesa, poległa przy boku męża, podczas napadu amazonek na Atykę.

Antochaera, rodzaj ptaków wróblowatych w Australji, podobny do drozda. Upierzenie ma brunatne z plamami żółtemi.

Antocyan, barwnik czerwony lub niebieski, znajdujący się w komórkach płatków kwiatowych.

Antoecjanie, ob. Antypody.

Antofagasta, północna prowincja rzeczypospolitej Chilijskiej, 187,000 klm. kw. obszaru i 36,959 miesz. (1895); kraj górzysty, obfitujący w różne bogactwa mineralne, zwłaszcza w srebro (pod Caracoles), oraz w saletrę i boraks (pod Ascotan). Terytorjum to należało do Boliwji, ale traktatami z r. 1866 i 1874 Chilijczycy otrzymali prawo eksploatacji kopalń. Zerwanie umowy tej w r. 1879 doprowadziło do wojny, skutkiem której **A.** przyłączoną została do Chili traktatem z 4 kwietnia 1884 r. Miasto **A.,** stolica prowincji, założone w r. 1870, liczy 7,588 m., port.

Antofilit, minerał, odmiana amfibolu, tak nazwana od barwy, podobnej do barwy goździków macicznych (anthophylli). Jest to podwójny krzemian magnezji i żelaza, krystalizujący w szeregu rombowym. Znajduje się głównie w łupku

mikowym w Kongsberg i Skutterud w Norwegji.

Antoine Juljusz Dominik, główny przedstawiciel odrębności Lotaryngji po wojnie 1870—1, * 1846 w Metzu, weterynarz. Jako radca municypalny Metzu i członek parlamentu (od 1882), probował przemawiać w nim po francusku. 1888 r. wygnany, osiedlił się po złożeniu mandatu (1889) we Francji i agitował jako mówca patryotyczny i przeciw Boulangerowi. Wynagrodzony za to został urzędem przy zarządzie monopolu tabacznego.

Antoine André, aktor francuski, * 1858, założyciel Teatru „Libre.“ Był początkowo urzędnikiem Towarzystwa gazowego, ale popęd do teatru popchnął go na drogę sceniczną. **A.** postanowił założyć teatr, gdzieby grywano sztuki autorów młodych, którym hołdujące rutynie sceny odmówiły wstępu. Pierwsze przedstawienie odbyło się 30 marca 1887 roku w sali Elysée des Beaux-arts na Montmartre. Później przeniesiono „Théâtre Libre“ do Montparnasse,a następnie (1888), do Menus Plaisirs. **A.** sam zorganizował i wykształcił swoją trupę, która odegrała mnóstwo dzieł, przeważnie nowych, niekiedy krańcowych, zarówno w kierunku naturalistycznym, jak idealistyczno-fantastycznym i zapoznał publiczność i krytykę francuską ze świeżemi powiewami w poezji dramatycznej.

Antoine Andrzej

W sztuce aktorskiej wywołał także przewrót, polegający na dążeniu do gry spokojnej, ale skupionej, ubogiej w gesty i patos, ale bogatej w treść wewnętrzną. U nas systematu Antoine'a trzyma się Gabryela Zapolska, znana autorka i aktorka, która spędziła lat parę w trupie **A.** W r. 1890 napisał **A.** broszurę, gdzie wypowiedział swoje poglądy na sztukę aktorską. Po dziesięciu latach pracy usunął się od kierownictwa „Teatru Wolnego,“ ale w końcu roku 1897 objął je nanowo.

Antokol, przedmieście Wilna nad brzegiem Wilji, ciągnie się na przestrzeni kilku wiorst. Nazwisko jego pochodzi od wyrazów litewskich: *ant te kalna*, znaczących: *na tej górze.* Na **A**-u znajduje się piękny kościół św. Piotra z r. 1668. Ob. Kirkor (Jan ze Śliwina): „Przechadzki po Wilnie“ (1859) i „Przewodnik historyczny po Wilnie“ (1862 i 1880).

Antokolski Marek Matwiejewicz, rzeźbiarz, * 1843 z ubogiej rodziny żydowskiej, kształcił się w Akademji sztuk pięknych w Petersburgu, gdzie 1864 roku otrzymał złoty medal, następnie osiadł w Paryżu. Realista pełen ekspresji. Dzieła: „Iwan Groźny,“ posąg siedzący, uważany za najlepsze jego dzieło (1871), „Pocałunek Judasza“ (1868), „Piotr Wielki“ (1872), „Konne posągi Jarosława i Iwana III“ (1872), „Chrystus przed ludem,“ „Zgon Sokratesa,“ „Umarłe dziecię,“ „Głowa św. Jana“ i in. (do 1878), „Głowa Mefistofelesa“ (1881), „Aleksander II“ (1883), „Jermak“ i in. 1878 otrzymał pierwszą nagrodę na wystawie powszechnej w Paryżu, poczem wybrany do Akademji francuskiej. „Autobjografja“ (*Wiestnik Jewropy*, № 8 i 9, 1887).

Antoksantyna, barwnik żółty kwiatów, występujący najczęściej w postaci ziarnistej.

Antologja (z grec. *zbiór kwiatów*). Wyrazu tego używano często za tytuł do zbioru rozmaitych poezji, zdań, przysłowi i t. p. prac literackich, to samo, co u nas wypisy (ob.); pierwszą **A.** ułożył Meleager w II w. przed Chr. p. t.: „Stefanos“ (wieniec), nazwy zaś Anthologion użył pierwszy Diogenjanus w II w. po Chr.; najsławniejsze ze wszystkich są: „Anthologia graeca,“ ułożona przez Konstantyna Kephalasa w X w. na wzór starożytnych, ale zaginionych antologji Meleagra (60 r. przed Chr.), Diogenianusa, Stratona i Agathiasa, wydana przez Bruncka, pod tyt.: „Analecta veterum poetarum graecorum“ (Strasburg, 1776) i Jakobsa (Lipsk, 1813—17) i „A. latina,“ której dał początek Scaliger (1573), a ułożył Piotr Burmann: „Anthologia veterum latinorum etc.“ (2 t., Amster., 1759—73); obie bardzo ważne źródła dla filologji klasycznej; z polskich: „Antologja grecka“ Jurkowskiego (1815), „Antologja poetów obcych“ (Lwów, 1886), „Skarbczyk poezji polskiej“ (12 t., 1853—7), „Antologja polska“ (Lwów, 1884), „Lira polska“ (8 t., 1882—7), „Złota przędza“ i inne.

Antommarchi Francesco, * 1780 na Korsyce, † 1838 na wyspie Kubie. Od 1812 był prosektorem we Florencji, a 1818 został lekarzem Napoleona na wyspie św. Heleny, po którego śmierci wydał dzieło p. t.: „Les derniers moments de Napoléon“ (2 t., Paryż, 1823). Resztę życia przepędził w podróżach; w r. 1831 przybył do Warszawy, gdzie otrzymał nadzór nad szpitalami wojskowemi. Napisał: „Mémoires et observations sur le cholera-morbus regnant à Varsovie“ (Paryż, 1831). W końcu wyjechał do Indji Zachodnich.

Anton, Karol Gottlob von, * 1751, w Lubani (Lauban) w Łużycach Górnych, † 1818 r. Niemiec, studjował rzeczy łużyckie. W r. 1774 doktoryzował się, a w następnym został adwokatem w Zgorzelcu (Görlitz). Pierwszy zbierał pieśni ludowe łużyckie. Był założycielem i jednym z najczynniejszych członków towarzystwa naukowego w temże mieście. Zwrócił uwagę Niemców na niebezpieczeństwo, jakie im grozi ze strony słowiańskich narodów, i tym sposobem dał początek tak zwanemu panslawizmowi (czyt. *Lausitz. Magazin*, 1843 r., str. 193). Znakomitsze

jego dzieła są: „Diplomat. Beiträge zu den Geschichten u. zu d. deutschen Verträgen“ (Lipsk, 1777); „Ueber die älterem Sitze der Slaven“ (t. 1781); „Ueber Sprachen in Rücksicht auf Geschichte der Menschheit“ (Görlitz, 1799); „Erste Linien eines Versuches über der alten Slaven—Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse“ (1783—1789).

Antonelle Piotr Antoni, margrabia d', rewolucjonista i publicysta francuski, * 1747 w Arles, † 1817, służył z początku wojskowo. W czasie rewolucji z zapałem przyjął jej zasady i wyłożył je w swoim „Katechizmie Stanu Trzeciego“ (1789); zrzekł się tytułu i znacznego majątku. Deputowany (1792) do Zgromadzenia Prawodawczego, przyjął obowiązki w trybunale rewolucyjnym i prowadził proces Marji Antoniny i Żyrondystów (1793). Aresztowany z rozkazu komitetu bezpieczeństwa publicznego, przesiedział w więzieniu do 9 termidora. W latach 1797 i 1799 był członkiem rady pięciuset, lecz dotknięty proskrypcją, opuścił Francję, wrócił potem do kraju 1814 r., napisał: „Le réveil d'un vieillard,“ gdzie witał z zapałem powrót Burbonów. Jest on autorem mnóstwa pism, pamfletów i artykułów okolicznościowych, zamieszczanych w *Journal des hommes libres*.

Antonelli Jakób, * 1806, w Sonnino pod Terracina, † 1876, pochodził z rodziny wieśniaczej. Wychowany w seminarjum rzymskiem, sprawował, jeszcze za Grzegorza XVI, rozmaite wyższe urzędy, a następnie potrafił sobie zjednać względy i nieograniczone zaufanie Piusa IX, który 12 czerwca 1847 ozdobił go kapeluszem kardynalskim i mianował ministrem. Lubo rewolucja 1848 r., pozbawiła go czasowo tego urzędu, mimo to pozostał zawsze tajnym doradcą papieża, i w Gaëta zajął znowu dawne stanowisko, mianowany sekretarzem stanu. Jeszcze przed powrotem Piusa do Rzymu, rozpoczął działania reakcyjne, które z nieugiętą stałością i konsekwencją przeprowadzał. W 1860, podczas pierwszych ruchów narodowych w Państwie Kościelnem, rozwinął na polu dyplomatycznem wielką działalność, obwiniając u dworów europejskich Cavour'a, jako podżegacza tych wstrząśnień. W 1861 energicznie protestował przeciwko przyjęciu przez Wiktora Emanuela tytułu *Króla Włoskiego*. W 1862 r. starał się, ale daremnie, o zawiązanie stosunków z Rosją; 1864 występował przeciwko liberalnej polityce ówczesnego cesarstwa Meksykańskiego, a wkrótce potem żądał od Austrji wojska okupacyjnego dla Państwa Kościelnego; 1865 protestował znowu przeciwko zawartej między Włochami a Francją konwencji wrześniowej (1864); 1866 r. zwalczał zasadę nieinterwencji, w stosunku do Państwa Kościelnego; 1867 starał się we Francji i Austrji o zagwarantowanie posiadłości papieskich, a po niepomyślnej wyprawie Garibaldi'ego (1867), żądał daremnie pomocy hiszpańskiej i oskarżał Włochy o udział w tem przedsięwzięciu; 1870 z okazji ekumenicznego soboru, popierał zasadę supremacji władzy kościelnej nad świecką; po opuszczeniu Rzymu przez Francuzów (w sierpniu 1870 r.), starał się bezskutecznie o pomoc Prus i Austrji, a kiedy do Rzymu wkroczyli Włosi, odwiódł papieża od wyjazdu z wiecznego miasta. Należał do najznakomitszych nowoczesnych dyplomatów. Obdarzony niepospolitemi zdolnościami, celował rzadką przenikliwością i przebiegłością, posuniętą aż do chytrości. Jego tylko zręczności zawdzięczało papiestwo pomoc Napoleona III, i swą świecką egzystencję od 1860 do 1870. W polityce zewnętrznej występował jako stanowczy reakcjonista i nieprzyjaciel zjednoczonych Włoch, ale z drugiej strony, zwalczał nieustannie przeważne wpływy Jezuitów. Po śmierci **A.** pozostał miljonowy spadek, odziedziczony przez synowców, przeciwko którym występowała hr. Lambertini, podająca się za córkę naturalną kardynała, ale przegrała proces (1879).

Antonello do Messina, właściwie *Antonello d'Antonio*, malarz włoski w początkach XV w., kształcony w Rzymie, osiadł około 1473 w Wenecji i rozprzestrzenił tam technikę malarstwa olejnego, nabytą od Jana von Eyck, † 1493 w Wenecji. Obrazy: „Chrystus“ (w National Gallery w Londynie), „Ukrzyżowanie“ (1485) w Antwerpji, „Ciało Chrystusa“ (w Belwederze w Wiedniu) i in. Portrety: w Luwrze i w Berlinie w muzeum.

Antoni (święty), zwany *Wielkim* lub *Tebańskim*, pierwszy założyciel i prawodawca klasztorów, * 251 w Koma pod Herakleą, w wyższym Egipcie; rozdawszy majątek swój pomiędzy ubogich, udał się do pustyni Tebaidy, gdzie założył kilka klasztorów, zaludnionych naśladującymi go ascetami. Ze wzrastającą liczbą uczniów i wynikającą stąd potrzebą tworzenia nowych klasztorów, sam usuwał się coraz głębiej w pustynię, zostawiając sobie zawsze najwyższy zarząd nad wszystkimi klasztorami; † 17 stycz. 356 r., mając przeszło lat 100. Przez lat 20 kuszony był przez szatana, co dało powód do licznych obrazów, przedstawiających „Widzenia św. Antoniego.“ Kościół rz. kat. obchodzi jego pamiątkę 17 stycznia. Życie jego opisał Atanazy Wielki (wyd. 1858).

Antoni, łaciński arcybiskup halicki za króla Ludwika; pierwszy po erekcji (1375) tej stolicy, jak dzisiejsza utrzymuje krytyka, usuwająca Krystyna z Ostrowa, którego na czele stawia Niesiecki.

Antoni, przezwany *Bękart Burgundzki*, syn naturalny Filipa Dobrego, * 1421, † 1504. Był jednym z najwaleczniejszych wodzów swojego czasu, służył sprawie księcia burgundzkiego w wojnie jego przeciwko Leodyjczykom i Szwajcarom, a potem wszedł w służbę królów francuskich Ludwika XI i Karola VIII, którzy mu nadali księstwo

Château-Thierry. Przeprawiwszy się następnie z bratem swoim Baldwinem do Afryki, oswobodził Ceutę, oblężoną przez Maurów.

Antoni Klemens Teodor, król saski, * 1755, † 1836; syn elektora Fryderyka Krystjana i Marji Antoniny bawarskiej; wstąpił na tron, po śmierci swego bezdzietnego brata Fryderyka Augusta I. 1827, jako starzec 72-letni. Ruchy polityczne 1830 sprowadziły pewną zmianę w systemie rządu, skutkiem czego synowiec króla, książę Fryderyk, został współregentem, a wkrótce też potem i Saksonja weszła do liczby państw konstytucyjnych. Zawierał dwukrotnie związki małżeńskie, naprzód z Marją, księżniczką sardyńską, † 1782, powtórnie z Marją Teresą, córką cesarza Leopolda, † 1827. Pierwsze małżeństwo jego było bezdzietne, czworo zaś dzieci z drugiego związku zmarło w młodocianym wieku. Następcą jego był synowiec Fryderyk August II, jako król saski.

Antoni Bourbon, król Nawarry, ojciec Henryka IV, * 1518, syn Karola Bourbona, książę Vendôme, zaślubił 1548 Joannę d'Albret, dziedziczkę Bearnu i Nawarry; mianowany był namiestnikiem królestwa po śmierci Franciszka II. Słaby i niepewny siebie, całe życie wahał się pomiędzy reformą a kościołem katolickim. W końcu jednak został katolikiem i, walcząc przeciwko protestantom, został śmiertelnie raniony przy oblężeniu Rouen 1562. Znienawidzony był przez wszystkie stronnictwa. Por. A. de Ruble (4 t., 1881—6).

Antoni J. Dr., pseudonim Anton. Józ. Rollego.

Antoni od Niepokalanego Poczęcia N. M. Panny, właściwie *Antoni Marzęcki*, pijar, rektor kolegjum warszawskiego, * w Brzezinach 1700, † 1749, napisał: „Oratio pro instauratione studiorum Częstochoviae“ (1721); „Krzywda na pierwszem oku i czele sprawiedliwości położona, kazanie“ (Warszawa, 1731); „Kazanie na solennym akcie egzekwji J. W. Konstancji z Bobrownickich Ożarowskiej, Obożnej Koronnej, generałowej wojsk polskich“ (Warszawa, 1737).

Antoni Padewski (święty), * w Lizbonie 1195, † w Padwie 1231. Przyjąwszy 1220 sukienkę św. Franciszka z Asyżu, popłynął do Afryki, celem nawracania niewiernych, lecz burza wyrzuciła go na brzegi włoskie; tu poświęcił się gruntowniejszej nauce teologji, a potem kaznodziejstwu. Słynął jako znakomity krasomówca, każąc tłumom, nieraz pod odkrytem niebem, w czasie podróży po Włoszech, Francji i Hiszpanji. Przed śmiercią wrócił do Włoch. Kościół rz. kat. obchodzi jego pamiątkę dnia 13 czerwca, kanonizowany 1232, patron zwierząt. Por. Seeböck (1876), At (1878), Scrinzi (1888).

Antoni z Bolechowa, pseudonim Ant. Petrykiewicza.

Antoni z Kobylina, Bernardyn, napisał kilka panegiryków, ważnych do historji rodzin Opalińskich i Grudzińskich, w latach 1659—1673—82.

Antoni z Lebrixa, * 1444 r. w Andaluzji, † 1522. Wykładał przez lat 20 literaturę w Salamance, a potem w Alcala, gdzie go powołał kardynał Ximenes. Znany jest przedewszystkiem jako jeden z najpożyteczniejszych współpracowników nad *Biblia polyglotta*. Pisał wiele dzieł o językach, matematyce, teologji i t. p. Przed śmiercią zajmował się historją Hiszpanji, której nikt nie dokończył.

Antoni z nad Wisły, pseudonim Antoniego Jeziorańskiego.

Antoni z Napachania, znakomity teolog akademji krakowskiej, kapelan Zygmunta Augusta, wymowny i uczony kaznodzieja, syn sołtysa z Napahanic pod Poznaniem, † 1562. Dwa jego niezmiernie dzisiaj rzadkie dzieła są: „Enchiridion“ t. j. „Książki ręczne o nauce chrześcijańskiej, czego się chrześcijański człowiek dzierżeć ma czasu niniejszej różności wiary,“ w Krakowie u dziedziców Marka Szarffenbergera R. od nar. Pańskiego 1558,“ oraz „Loci Communes,“ tamże wydane, zbijające naukę Marcina Lutra.

Antoni Ulryk, książę brunświcko-wolfenbüttelski, * 1633, † 1714. Od 1685 współregent swego brata Rudolfa Augusta, a po jego śmierci (1704), jedyny panujący, przeszedł 1710 na łono kościoła katolickiego. Zamiłowany w przepychu, trudnił się obok tego autorstwem. Oprócz wielu pieśni duchownych napisał dwa, wielce swojego czasu lubiane romanse: „Die durchlauchtige Syrerinn Aramena“ (5 t., Norymberga, 1669 i 1678), oraz „Octavia“ (6 t., Norymberga, 1685—1707). Por. Cholevius „Die bedentendsten deutschen Romane des 17 Jahrh.“ (1866).

Antoni Ulryk, drugi syn Ferdynanda Alberta, księcia Brunświk-Bewern, * 1714, zaślubił 1739, Elżbietę Katarzynę Krystynę, księżniczkę meklembursko-szweryńską, późniejszą Annę Leopoldównę, regentkę Rosji, (ob. Anna Leopoldówna) i dzielił jej losy, † 1776 w Chołmogorach pod Archangielskiem na wygnaniu po rewolucji pałacowej 1741. Por. Brückner „Die familie Braunschweig in Russland im 18 Jahrhundert“ (Petersburg, 1876).

Antonia, *antoniae leges*, nazwa kilku praw rzymskich, ustanowionych pod wpływem Marka Antonjusza: pierwsze (44 pr. Chr.), przywracało dawne prawo Cornelia, odejmując ludowi możność wybierania kapłanów, a przenosząc ją na kolegja duchowne; drugie (99) dodawało trzecią dekurję sędziów do dwu istniejących; trzecie upoważniające apelację do ludu od wyroków o gwałt i zbrodnię stanu; czwarte nareszcie, stanowiące karę śmierci na tego, ktoby zaproponował wybór dyktatora, lub ktoby urząd ten przyjął.

Antonici albo *Antoniści*, zakonnicy reguły św. Antoniego pustelnika, a także szpitalnicy, zorganizowani przez Bonifacego VIII (1308) w odrębny zakon, kierujący się regułą kanoników św. Augustyna.

Antonides Jan, * 1647, † 1684, poeta holenderski, naśladowca Vondella: „Of overrompelt Sina“ (Zdobyte Chiny), dramat (1666), „Bellone aan Bant“ (1667) „Ystroom“ (1671), poemat, opiewający chwałę i wielkość Holandji, a zarazem główny utwór poety. Por. Hellwald i Schneider „Gesch. der Holland. Litteratur.“

Antoniego Krzyż, jest to koło, na którem stoi t. zw. krzyż egipski **T.**

Antoniego ogień, choroba epidemiczna w wiekach średnich, ob. Róża.

Antoniewicz, herb polski: na tarczy w polu srebrnem gałąź z zielonemi listkami i trzema czerwonemi różami. W koronie szlacheckiej nad hełmem otwartym takaż gałązka. Nadany z przydomkiem „Bołoz“ w Galicji przez Józefa II r. 1789 Ormianom, Jakóbowi i ks. Dominikowi Antoniewiczom.

Antoniewicz.

Antoniewicz Bołoz Karol, z zamożnej rodziny ormiańskiej, * w Galicji 1807. Straciwszy ojca w dziecinnych latach, ukończył szkoły w 17 roku i wkrótce potem zaczął drukować swoje młodociane utwory w *Rozmaitościach Lwowskich.* W 24 r. życia zaślubił Zofję Nikorowiczównę i osiadł w dziedzicznych dobrach Skwarzawy, w pow. Żółkiewskim. Straciwszy z kolei wszystkie pięcioro dziatek, a w końcu i ukochaną żonę, złamany nieszczęściem, wstąpił 1839 do zakonu księży Jezuitów i wkrótce zasłynął jako jeden z najcelniejszych tegoczesnych kaznodziejów. W r. 1846 podczas strasznych wypadków galicyjskich, wymową swoją przyczynił się wielce do uśmierzenia zbrodni rozhukanych tłumów, odbywając w tym celu misje, na które po kilkanaście tysięcy ludu się zbiegało. Te prace apostolskie osłabiły bardzo jego zdrowie. Po zniesieniu r. 1848 w Galicji Jezuitów, na wezwanie biskupa wrocławskiego, a następnie i poznańskiego, przeniósł prace apostolskie na Szlązk i do Wielkiego Księstwa Poznańskiego, gdzie 4 listop. 1852, wraz z towarzyszami swymi objął wyznaczony im klasztor w Obrze. W dziesięć dni później, zszedłszy z ambony, dotknięty zarazą, † 14 listopada i pochowany został w grobach klasztornych. Z wielu pism ks. Antoniewicza tak wierszem, jak i prozą ważniejsze są: „Wspomnienia misyjne“ (1849); „Listy w duchu Bożym do przyjaciół“ (1850); „Czytania świąteczne dla ludu naszego“ (1851); „Obrazki z życia ludu wiejskiego“ (1850); „Przez krzyż do nieba“ (1852); „Żłobek, kolęda dla dzieci“ (1857). Zresztą por. Estrejchera „Bibljografja“ str. 32—35 i Pawickiego „Rysy z życia Antoniewicza“ (Poznań, 1853), ks. Ign. Polkowskiego „Wspomnienie o życiu i pismach Karola B. Antoniewicza“ (1861).

Antoniewicz Bołoz Mikołaj, poeta polski * 1801, służył wojskowo w 4 pułku ułanów polskich. † 1885 w Rodziszewie pod Krakowem, wydał: poemat dramatyczny „Anna Oświecimówna“ (1856); „Rymy zbrojne Mikołaja z Pokucia“ (1831); fragment z poematu: „Jan Kazimierz;“ „Dziewczę z Martigni;“ „Władysław Warneńczyk“ (dotychczas w rękopisie); przepolszczoną komedję: „Szlachcic na wystawie“ i przełożył wierszem tragedję Gutzkowa „Uriel Akosta“ (1850).

Antoniewicz Bołoz Jan, współczesny estetyk polski, kształcił się w uniwersytecie krakowskim, następnie w Monachjum, uczeń Bernaysa. Jest docentem przy katedrze historji sztuki w Monachjum. Napisał: „Zur Geschichte des Humanismus und der Renaissance in Polen“ (*Allg. Ztg.* 1886); „Die deutsche Walthersage und die polnische Sage von Walther und Helgunde von O. Knopp“ (w „Zeitschrift für die deutsches Alterthum,“ 1888); „Johann Elias Schlegels aesthetische und dramaturgische Schriften“ (Heilbronn, 1887); „*Ostatni* Z. Krasińskiego“ (Lwów, 1889); „Z nieznanych utworów Z. Krasińskiego“ (Lwów, 1890); „O młodości Z. Krasińskiego“ (1891); „O średniowiecznych źródłach do rzeźb, znajdujących się na szkatule z kości słoniowej w skarbcu katedry na Wawelu“ (1885).

Antonin Marcus Annius Aurelius Verus, filozof, zwykle *Markiem Aureljuszem* zwany, cesarz rzymski, 161—180 po Chr., * 121 w Rzymie, 147 otrzymał udział w rządach, wstąpił na tron p

Antonin (Marek Aureljusz).
(Posąg bronzowy na Kapitolu).

śmierci Antonina Pobożnego, swego teścia i podzielił władzę z Lucjuszem Verusem, adoptowanym również jak i on sam przez Antonina Pobożnego. Największą sławę zjednały mu zwycięstwa odniesione nad Markomanami i Partami. W powtórnej wyprawie przeciwko pierwszym z nich † 180, w Vindobonie (Wiedniu). Był filozofem stoikiem i pozostawił dzieło w języku greckim: „Uwagi nad sobą samym.“ Najlepsze edycje sporządzili z nowszych Dübner (1842) i Stich (1882), tłómaczenia niemieckie Schneidra (4 w., 1891). Potomność liczy go do najlepszych monarchów rzymskich; mimo ciężkich wojen, szczególnie w Germanji (174—5—8), przeprowadził wiele ulepszeń w Zarządzie państwa; ciemną stronę jego panowania było tylko prześladowanie chrześcijan, rozpoczęte już za Trajana. Na uczczenie zwycięstw jego nad Markomanami, senat wzniósł mu *słup Antonina*, który do dzisiejszego dnia zdobi w Rzymie plac, zwany Piazza-Colonna. Por. Noël de Vergers „Essai sur Marc-Aurèle“ (Paryż, 1860). Renan „Marc Aurèle et la fin du monde antique“ (1882), Waldson „Life of A. M. A.“ (New-York, 1884).

Antonin Pobożny, Titus Aurelius Fulvius, cesarz rzymski, * 86 po Chr. w Lanuvium w Galji, przysposobiony syn i następca Adrjana, panował 138—161. Pod jego panowaniem doszło państwo rzymskie do dawno niewidzianej świetności. Podniósł dobrobyt prowincji, szanował przywileje senatu, nadał wyborne prawa, oszczędny względem siebie, szczodry dla poddanych, wspomagał dotknięte trzęsieniem ziemi i głodem miasta azjatyckie i włoskie, przyozdobił Rzym świątyniami, teatrami, mauzoleami, wspierał nauki i sztuki, odznaczał się sprawiedliwością i zamiłowaniem pokoju. Długotrwały pokój przerwały tylko wojny z Maurami i W. Brytanji 140—145. Przydomek „Pobożnego“ (Pius) pozyskał wskutek wielkiej troskliwości o ubóstwienie swego przysposobionego ojca i dobroczyńcy. Córka jego Faustyna była małżonką Marka Aureljusza. Nie mając żadnego syna, przysposobił sobie Marka Aureljusza, który był potem jego następcą. Co się tycze tak zwanych *Itineraria Antonini*, ob. Itinerarium. Por. Bossart'a i Müller'a „Zur Geschichte des Kaisers **A.** Pius“ (1868); Lacour-Gayet „Antonin le Pieux et son temps“ (1888).

Antonin Pobożny (Pius).

Antonin (święty), * ze szlachetnej rodziny Pierrozi w Florencji 1389, † 1459, wstąpił do zakonu św. Dominika 1403. Był przeorem w ośmiu klasztorach prowincji włoskiej, a przez ostatnie 13 lat arcybiskupem Florencji, działał dobroczynnie podczas zarazy i głodu 1448 i trzęsienia ziemi 1453. Sławne są jego dwa dzieła: „Summa theologica“ (4 t., Norymberga, 1477—79) i „Summa historialis“ (3 t., Norymberga, 1448); jest to kronika powszeczna, doprowadzona do 1459 r. Pamiątkę jego obchodzą 2 maja.

Antonin Jan, lekarz królów Zygmunta I i II, * 1509 w Kaszowie, † 1575. W swoim czasie wysoko ceniony, znany z kilku prac lekarskich i innych. Nauki pobierał w akademji krakowskiej, następnie w padewskiej; jego to pośrednictwo wywołało znaną korespondencję między biskupem Tomickim a Erazmem Rotterdamskim; zostawał w przyjacielskich stosunkach z Klemensem Janickim. Z dzieł lekarskich po nim zostały: „De tuenda bona valetudine,“ wierszem heksametrycznym (Kraków, 1535); „O zachowaniu zdrowia człowieczego od zarazy morowego powietrza“ przekład ze Sznebergera (Kraków, 1569). Z nielekarskich: „Elegje po śmierci biskupa Tomickiego“ i kilka innych. Por. Janociana I, 24, 48. Ossoliński: „Wiad. hist. kryt.“ II, 239. Juszyński I, 6, 151, Ciampi, „Notizie“ p. 44.

Antonin z Przemyśla, Dominikanin, niepospolity kaznodzieja, muzyk i śpiewak, † 1619. Sprawując po różnych klasztorach urząd przeora, starał się podnieść sławę zakonu i mimo wielu przeszkód utworzył odrębną prowincję dominikańską na Rusi, której dwukrotnie był prowincjałem. Przełożył z włoskiego ascetyczną książkę: „Różaniec“ (Kraków, 1583) i „Sprawa dobra o zakonnej prowincji Jacka świętego“ (Lwów, 1599).

Antonina, żona Belizarjusza, córka woźnicy cyrkowego, przyjaciółka cesarzowej Teodory, małżonki Justyniana W. Ambitna intrygantka była jednak przywiązaną do Belizarjusza, po którego śmierci (565) założyła z pozostałego po nim majątku klasztor.

Antonina z nad Warty, pseudonim Antoniny Olszewskiej.

Antonini Karol, sztycharz rzymski, * 1750; sztychował z rysunków Fr. Smuglewicza, z których godniejsze wspomnienia są portrety: papieża Klemensa XIV i hr. Pawła Ksawerego Brzostowskiego, referendarza w. k. litewskiego.

Antoninus Liberalis, prawdopodobnie wyzwoleniec Antonina Pobożnego około 147 po Chr., napisał zbiór mitologicznych powieści, czerpanych po większej części z poetów i prozaików jońskich, p. t. „Metamorfozy,“ których najlepsze wydanie jest Westermana w „Mythographi graeci“ (Brunszwik, 1842), tłómaczenie niem. Fr. Jakobsa (1837).

Antoniny, wieś w powiecie Zasławskim, gub. Wołyńskiej, dawniej zwana *Chołodki*, którą Ignacy Malczewski, dziad poety, otrzymał w dzierżawę od Sanguszków i od imienia swej żony, Antoniny Duninówny, nazwał **A.** Obecnie własność Józefa hr. Potockiego. Ogród tutejszy opisany

był wierszem przez J. Głowackiego (Petersburg, 1822).

Antoniny huta (*Antonienhütte*), osada fabryczna na Szląsku pruskim, w pow. Katowickim; kościół katolicki, dwie huty cynkowe, fabryki bieli cynkowej i cegły ogniotrwałej, 5,500 m., prawie wyłącznie katolików.

Antonio, przeor w Crato, * 1531, naturalny syn Ludwika, portugalskiego księcia Belji i Żydówki Jolandy de Gomez, wstąpił do zakonu Joanitów, towarzyszył 1578 ks. Sebastjanowi do Maroko, w r. 1580, po śmierci króla Henryka, wspierany przez Anglję, Francję i papieża Grzegorza XIII, rościł pretensje do tronu portugalskiego, lecz pobity, umarł 1595 we Francji, zrzekłszy się swoich pretensji do tronu portugalskiego na rzecz Henryka IV, króla Francji. Nap. „Psalmi confessionales“ (1592).

Antonio Mikołaj, bibljograf, * w Sewilli 1617, † 1684 w Madrycie. Jego „Bibljoteka autorów hiszpańskich“ jest bardzo ważnym materjałem do historji literatury tego kraju.

Antonio Wenecki (Veneziano), malarz włoski, † 1387. Najważniejszem jego dziełem są freski w Campo Santo pizańskiem.

Antonio, nazwa wielu miejscowości, z których ważniejsze: *Sant' Antonio di Trebbia*, miasto nad rzeką Trebią, blizko jej ujścia do rz. Po we Włoszech. *Sant' Antonio* (Antao), wyspa, należąca do archipelagu Przylądka Zielonego, 720 klm. kw. obszaru i 22,000 m. *San Antao*, miasto na wyspie Książęcej w zatoce Gwinejskiej; *San Antonio de los Banos*, miasto na wyspie Kubie w blizkości Hawanny, 6,000 m.; *San Antonio de Bexar*, miasto w stanie Texas, na ujściu rzeczki San Antonio, jedna z najważniejszych stacji wojskowych Stanów Zjednoczonych, arsenał, kolegjum katolickie, ogród zoologiczny, liczne fabryki, rozległy handel bydłem, 38,000 m. *San Antonio de Areco*, miasto w prowincji argentyńskiej Buenos Ajres, nad rzeką Areco, 3,400 mieszkańców.

Antonio (San), rzeka w Texas, bierze początek na południowym stoku Sierra Guadalupe, i ubiegłszy 325 kilometrów, wpada do zatoki Meksykańskiej: spławną jest ona tylko w dolnym swym biegu. Toż samo imię nosi kilka rzek w Brazylji.

Antonjanie, sekta antynomistyczna, istniejąca w Szwajcarji w końcu XVIII i początku XIX wieku, nazwana tak od Antoniego Unternähera, * 1759, † 1824, który głosił się „synem człowieczym.“ Istniała do r. 1840. Por. Joss „Sektenwesen in Kanton Bern“ (1881).

Antonjusz, Marcus Antonius, z przydomkiem Orator (mówca), dziadek **A.** tryumwira, jeden z najznakomitszych mówców rzymskich, * 143 prz. Chr.; pretor Sycylji, prokonsul Cylicji, skąd wypędził piratów, konsul (88), a następnie cenzor. Podczas wojny domowej, wystąpiwszy przeciw Marjuszowi, został z jego rozkazu zamordowany (87). Obok Gajusa Liciniusa Crassusa był najznakomitszym mówcą i prawnikiem swego czasu. Nap. zaginione „De ratione dicendi.“ Por. Enderlein „De M. **A.** Oratore“ (1882).

Antonjusz, Marek Antonjusz, tryumwir, syn pretora Marka Antonjusza Creticusa. * 83 przed Chr., żył w młodości rozwiązle, 58 udał się, przyciśnięty przez wierzycieli, do Grecji, gdzie słuchał mówców i filozofów; mianowany przez Gobiniusa, prokonsula Syrji, dowódcą jazdy, zjednał sobie miłość żołnierzy i przy protekcji Cezara, z którym 54 udał się do Galji, mianowany (52) kwestorem. W walkach z Pompejuszem, dowodził we Włoszech, a w bitwie pod Farsalą (ob.) lewem skrzydłem. Chwilowo w niełasce u Cezara, mianowany został (44) wspólnie z Cezarem konsulem. Po zamordowaniu tego ostatniego, opanował skarb państwa, gwałtowną mową zapalił lud przeciwko jego mordercom i przez jakiś czas był jedynym władcą Rzymu; wkrótce atoli, ogłoszony przez senat nieprzyjacielem ojczyzny, pobity został (43) pod Mutiną przez współzawodnika swego, Oktawjana. W końcu t. r. zawiązał na wyspie rzeki Reno (albo Lavino) w pobliżu Bolonji tryumwirat z Oktawjanem i Lepidem, mocą którego, cały ówczesny świat pomiędzy siebie podzielili. Setki znakomitych obywateli, 300 senatorów i 2,000 rycerzy, między nimi Cycero, zostało wymordowanych, i rozpoczęto wojnę ze stronnictwem senatu, dowodzonem przez Brutusa i Kasjusza. Zwycięstwo, odniesione nad Brutusem i Kasjuszem pod Filippi (42 prz. Chr.), wzmocniło panowanie tryumwirów, gdy atoli Lepidus wkrótce został usunięty, nastąpił nowy rozdział (40) w Brunduzjum, mocą którego Antonjusz otrzymał cały wschód, a Oktawjan zachód. Występne i rozrzutne życie **A.** z jednej strony, z drugiej dążność Oktawjana do jedynowładztwa, poróżniły obu tryumwirów; przegrana bitwa pod Actium (31) pozbawiła **A.** wszelkiego udziału w rządach państwa rzymskiego. Oczarowany przez Kleopatrę, usunął się do Egiptu, lecz i tu, opuszczony przez flotę i wojsko, nie mógł się już oprzeć Oktawjanowi, i zrozpaczony, przebił się własnym mieczem r. 30 przed Chr. Był **A.** udarowawany wielu wysokiemi przymiotami, dobry mówca, biegły w sprawach państwa, zręczny w stosunkach z ludźmi, ale bez charakteru, pochlebca względem potężniejszych, brutal względem niższych, chwiejny w przekonaniach i marnotrawca. Por. Plutarcha życiorys **A.**; Cycerona „Orationes philippicae,“ Appiana i Diona Cassiusza, którzy dość szczegółowo opisują w swych dziełach czyny **A.**

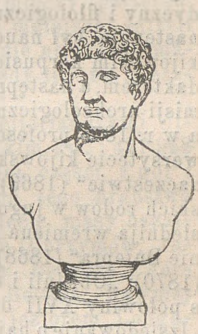

Antonjusz Marek.

Antonomazja (z grec.: *anti*—zamiast i *onoma*—imię), figura retoryczna, w której zamiast imienia własnego osoby, używa się jej przymiotu, dobrze ją określającego i naodwrót, np.: „Syn Afrodyty“ zamiast „Amor,“ „prawdziwy Cyceron“ zamiast „mówca,“ „król chłopków“ zamiast Kazimierz Wielki,“ „zwycięzca z pod Austerlitz“ zamiast „Napoleon I.“

Antonowicz Juljusz, Bazyljanin, autor gramatyki języka angielskiego dla użytku Polaków (Wilno, 1789).

Antonowicz Michał, tłómacz klasyków łacińskich, proboszcz w Osieku, wydał „Auli Persii Flacci Satyrae sex“ (1751—2), oraz Marka Walerjusza Marcjalisa „Widowisków rzymskich książka“ (1759).

Antonowicz Włodzimierz, historyk i archeolog rosyjski, * 1834, ukończył dwa wydziały: medyczny i filologiczny w uniwersytecie kijowskim, następnie był nauczycielem historji rosyjskiej w kijowskim korpusie kadetów. Od r. 1863 był redaktorem, a następnie członkiem rzeczywistym komisji archeologicznej, w r. 1870 został docentem, a w r. 1878 profesorem historji rosyjskiej w uniwersytecie kijowskim. Nap.: „Izsledowanje o kazaczestwie“ (1863); „O proischożdenii szlachetskich rodow w jugo-zapadnoj Rossii“ (1867); „Poslednija wremiena kazaczestwa na prawoj storonie Dniepra“ (1868); „Izsledowanie o krestjanach“ (1870); „Ob Unii i sostojanii prawosławnoj cerkwi s połowiny XVII do konca XVIII stoletja“ (1871); „Izsledowanje o hajdamaczestwie“ (1876); „Oczerk istorii wielikaho kniażestwa litowskaho“ (1877—78); „Kijew“ (1882); pisma swe wydał p. t.: „Monografii“ (1882). Nadto jest redaktorem gazety *Kijewskoje Słowo*.

Antonowicz Afinogen Jakowlewicz, współczesny ekonomista, * 1848. W r. 1879 prof. uniwersytetu warszawskiego. Nap. „Osnowanja polititiczeskoj ekonomii;“ „Teorja bumażnodienieżnawo obraszczenia“ i t. d.; „Kurs politiczeskoj ekonomii.“

Antopol, miasteczko w pow. Kobryńskim, na drodze z Kobrynia do Pińska, miało niegdyś klasztor Bazyljanów, liczy 1,500 mieszkańców; sześć olejarni.

Antosyderyt, minerał, znajdujący się w prowincji Minas-Geraes w Brazylji. Jest to trójkrzemian żelaza, cienkowłóknisty, barwy żółtobrunatnej. Jest to właściwie tylko mieszanina miki magnezjowej z fibronitem.

Antowie, potężna gałąź szczepu słowiańskiego, osiadła nad morzem Czarnem, w okolicach Dniestru i Dniepru, oraz dalszych ku północy i wschodowi, pomiędzy 379—770 rokiem, wspominani naprzód przez Jornandesa (552), Prokopiusa (552), Agatiasza (590), Menandra (594), cesarza Maurycego (582—602), Teofilakta (629), Chronikon paschale (630) i po raz ostatni przez Pawła Djakona (770). Etymologiczny wywód nazwiska **A.** dotąd nie wytłómaczony. Podług przypuszczenia Szafarzyka, było to nazwisko swojskie, u samych Słowian niegdyś używane, od których przeszło do Gotów i innych Germanów. W drugiej połowie IV w. weszli w skład wielkiego państwa Gotów, a po jego rozbiciu przez Hunnów, przeszli pod panowanie tych ostatnich (375). W VI wieku dali się dobrze we znaki państwu wschodniorzymskiemu. Por. „De Getarum sive Gothorum orig. et reb. gestis;“ Dobrowsky „Ueber den ursprung d. Namens Czech.“

Antozon, ob. Ozon.

Antracen (z grec. *anthrax*, węgiel), $C_{14}H_{10}$, węglowodór stały, znajdujący się w smole węgli kamiennych i otrzymywany z oleju antracenowego, t. j. z tej części produktów destylacji powyższej smoły, która wre dopiero powyżej 270°, a po oziębieniu krzepnie w masę zielonawą; z masy tej dobywa się **A.** przez usunięcie innych węglowodorów i oczyszczenie działaniem pary wodnej w temperaturze 220—240°. **A.** czysty tworzy blaszki krystaliczne, bezbarwne i bezwonne, trudno rozpuszczalne w alkoholu, łatwiej w eterze i benzolu; topi się przy 213°, wre przy 360°. Z bromem wydaje *dwubromo-antracen* $C_{14}H_8Br_2$, który z kwasem siarczanym wydaje kwas *antrachino-siarczany*, związek zaś ten przy ogrzewaniu z potażem wydaje *alizarynę* (ob.), a dla otrzymywania tego i innych barwników wyrabia się **A.** fabrycznie w znacznych ilościach. **A.** odkryty został r. 1851 przez Dumasa i Laurenta, zyskał zaś znaczenie praktyczne, gdy Gräbe i Liebermann wykazali, że jest substancją macierzystą alizaryny. Obecnie fabryki dostarczają około 2,500,000 kg. **A**-u. Por. Schultz „Chemie des Steinkohlentheers“ (2 wyd., 2 t., 1886—90).

Antracenowa zieleń, ob. Ceruleina.

Antracenowy fiolet, ob. Galeina.

Antrachinon, $C_{14}H_8O_2$, związek powstający przez utlenienie antracenu (ob.) kwasem azotnym lub chromnym. Tworzy żółte igiełki, topiące się przy 273°; z bromem wydaje *dwubromoantrachinon* $C_{14}H_6Br_2O_2$, który znów przy topieniu z potażem wydaje alizarynę.

Antracyt, najstarszy węgiel kopalny, znajdujący się w formacjach t. zw. przechodowych najdawniejszego pochodzenia; barwy czarnej, szarawej, z połyskiem żywiczno-metalicznym. C. wł. 1,6—2,0, twardość 2—2,5. Płonie z trudnością z powodu zbitości, tylko w bardzo wysokiej temperaturze i w wielkich masach, pojedyńcze zaś kawałki gasną natychmiast. W ostatnich dopiero czasach nauczono się z niego korzystać, w tych zwłaszcza przypadkach, gdzie potrzebny jest żar znacznego natężenia. Rozróżniają dwie odmiany **A**-u: szklisty i pospolity. Znajduje się w formacjach sylurskiej, dewońskiej i węglowej; najgrubszy pokład **A.** znaleziono w Pensylwanji (54 stopy). Ob. Węgiel.

Antraigues, Emanuel Ludwik Henryk Delau-

nay hr., d', dyplomata i publicysta francuski, * 1755 w Ville-Neuve-de-Berg (dep. Ardèche), opuściwszy karjerę wojskową podróżował po Turcji i napisał w duchu liberalnym „Mémoires sur les Etats-Généraux etc." (1788), lecz jako deputowany zgromadzenia narodowego, występował przeciwko przywódcom stanu miejskiego w obronie praw i przywilejów szlachty. W r. 1790 emigrował z kraju i jako agent polityczny Bourbonów podróżował po rozmaitych krajach Europy. Uwięziony przez Bonapartego (1797) w Tryjeście, został uwolniony, wydawszy mu korespondencję gen. Pichegru z Austrjakami. Około 1800 wszedł do służby cesarza rosyjskiego Aleksandra, którego także zdradził, sprzedawszy Anglikom tajne artykuły pokoju tylżyckiego (1807), a 1804 wydał w Dreźnie ciekawe pismo przeciw Napoleonowi „Fragment du 18 livre de Polybe, trouvé sur le mont Athos." Odtąd przebywał w Londynie, zajmując się sprawą Ludwika XVIII. Zdaje się, że ta ostatnia intryga spowodowała śmierć jego 1812 w Barne pod Londynem, gdzie wraz z żoną został zamordowany przez swego służącego Włocha.

Antrakomancja, u starożytnych rodzaj wróżenia przyszłości z rozżarzonych węgli.

Antrakometr, przyrząd do oznaczania ilości kwasu węglowego w powietrzu atmosferycznem.

Antrakonit, *antrakolit, madreporyt*, czarny spat wapienny, zabarwiony węglem.

Antrakoter, *Antracotherium*, zwierzę przedpotopowe, stanowiące rodzaj pośredni między świnią i anoplotherium (ob.). Niedokładne szczątki tego zwierzęcia, znajdowane we Francji i w Indjach, nie dozwoliły jeszcze złożyć całkowitego jego szkieletu.

Antrakoza, choroba zwana też *pylicą węglową*, polega na odkładaniu się pyłu węglowego w tkance łącznej płuc. Płuca i gruczołki oskrzelowe przedstawiają się w przekroju czarno zabarwionemi; do najwyższego stopnia dochodzi **A.** u robotników w kopalniach węgla, choć w płucach prawie każdego człowieka spotykamy ją w pewnym stopniu. Zwykle nie pociąga za sobą żadnych następstw, lecz nieraz prowadzi do stwardnienia płuc wskutek przewlekłego zapalenia ich tkanki łącznej. (Ob. Pneumonia).

Antraks *(Anthrax)* czyli *Czyrak*, jest to ograniczone zapalenie gruczołów łojowych i tkanki podskórnej, jakby wielka wrzodzianka; obrzmienie twarde, koloru ciemno czerwonego, połączone z wielkim, palącym bólem. Zjawia się najczęściej u mężczyzn dorosłych i starców, na karku, plecach, szyi i kończynach ciała; rozpoczyna się małym punktem czerwonym i twardym, który po 8 dniach dochodzi wielkości dłoni lub większej; na wierzchołku mięknie w skutek ropienia i rozpadu tkanki, a podstawa twarda rozszerza się coraz dalej, przyczem skóra pokrywająca go przybiera kolor fioletowo-czerwony; do silnych objawów miejscowych dołącza się niespokojność, wysoka gorączka i bezsenność. Po pęknięciu skóry, nad zropiałem miejscem wydziela się ropa z rozpadłą tkanką i zostawia wrzód nieczysty, trudny do zagojenia. Choroba to, często zabójcza, zwłaszcza dla starców, wskutek wyniszczenia, zakażenia krwi. Najskuteczniejszem leczeniem jest w samym początku krzyżowe przecięcie aż do dna **A.** i następnie opatrywanie wrzodu. Ten rodzaj **A.** zowie się łagodnym, jest bowiem i drugi, złośliwy, powstający wskutek zarażenia, zwany inaczej *wąglikiem* lub *karbunkułem* (ob.).

Antrakt, wyraz przyswojony z języka francuskiego *entre* i *acte*, oznaczający przerwę pomiędzy jednym aktem widowiska teatralnego a drugim.— Pod tą nazwą od r. 1876 do 1878 wydawany był dziennik, założony przez Jana Mieczkowskiego, fotografa, z którego następnie powstał wychodzący obecnie *Kurjer poranny*.

Antresole, pomieszczenia między parterem a pierwszem piętrem, wysokości mniejszej aniżeli inne piętra, przeznaczone głównie na składy materjałów przy sklepach, niekiedy też na mieszkania.

Antrim, hrabstwo w prowincji irlandzkiej Ulster, obejmujące obszar 3,084 klm. kw. i 427,968 m. (1891), składa się w znacznej części z gór i bagien. Na skalistych brzegach tego hrabstwa znajdują się znane w całym świecie masy bazaltu, tworzące tak zwaną Groblę Olbrzymów, tudzież dwa przylądki bazaltowe: Bengore i Forchead. Stolicą hrabstwa jest Belfast. Dawniej było stolicą m. Antrim, nad jeziorem Lough-Neagh (3,500 m.).

Antropofagja, ob. Ludożerstwo.

Antropogenja, ob. Antropologja.

Aniropogeografja, nauka o wpływie klimatu i warunków lokalnych danej miejscowości na człowieka. Badania nad tym przedmiotem najdokładniej zestawił Ratzel: „Anthropogeographie" (2 t., 1891—2).

Antropolatrja, oddawanie ludziom czci boskiej.

Antropologiczna szkoła prawa karnego. I. Pod tą niezbyt ścisłą nazwą rozumieją nowe kierunki w kryminalistyce. Ze względu jednak, że przedstawiciele nowych prądów różnią się bardzo między sobą w poglądach; że przeciwstawiają się dotychczasowej nauce prawa kryminalnego, nazywając ją *szkołą klasyczną*, otrzymali więc naodwrót nazwę *szkoły pozytywnej;* choć i to miano nie jest dość ścisłem, a trzeba odróżnić *antropologiczny* i *socjologiczny* kierunek między zwolennikami najnowszych teorji. Zazwyczaj poczytują włoskiego psychjatrę, Cezara Lombrosa, za twórcę kierunków, zwanych jeszcze *realnemi, materjalistycznemi*. Trzeba jednak nie zapominać, że poglądy na człowieka w społeczeństwie, wyjęte z dzieł Buckle'a, Queteleta, Lamarcka, Darwina, Comte'a, Spencera, dawnych deterministów i t. d., musiały wzruszyć dotychczasowe podwaliny kry-

minalistyki, osnute na pewnikach: wolności woli i odpowiedzialności moralnej.— Już w r. 1868 lekarz Prosper Despine uważa przestępcę za pozbawionego zmysłu moralnego. Człowiek podobny znajduje się w moralnym obłędzie *(folie morale)*. Despine przyznaje, że są przestępcy, mający chwilowo przemijającą nieczułość etyczną pod wpływem gwałtownych uniesień, i tacy powracają do równowagi, gdy pierwsi przez całe życie pozostają w niemocy. Dotychczasowy więc system karny jest bezcelowy. Z kolei szkocki lekarz, Thompson, twierdził, że przestępcy tworzą osobny rodzaj zwyrodniałych fizycznie i psychicznie jednostek, często pod wpływem dziedzicznych zboczeń, i tego rodzaju ludzie *„moral insanity“* tylko w dożywotniem więzieniu przebywać winni. Poglądy Thompsona rozwinął Ruf, Niemiec, który radzi podzielić przestępców na niepoprawnych i zamknąć ich w azylach, a zdolnych do poprawy leczyć w odpowiednich zakładach. Zwolennikami teorji zwyrodnienia moralnego byli: Prichard, Morel, Maudsley, Grohman, Griesinger, Gauster, Schilling i Krafft-Ebing; radzą oni sędziom w każdej wątpliwości zarządzić *exploratio mentalis;* prof. Benedikt znów, zauważywszy w mózgach morderców charakterystyczne zmiany anatomiczne, wytworzył osobny gatunek ludzki. Ostatni uczony spotkał się ze stanowczą opozycją nie tylko wśród pracowników, ale lekarzy i zwolenników nowych prądów.

II. Pod wpływem powyższych studjów i na zasadzie własnych skrzętnych badań, Cezar Lombroso w głośnem dziele „L'uomo delinquente“ (1871—76) daje początek *antropologji kryminalnej* i *szkole antropologicznej*. Autor dostrzega wśród zwierząt i roślin jednostki z usposobieniem zbrodniczem i złemi instynktami. Ludzie „dzicy“ po większej części słabe mają pojęcia o przestępstwie. Wiele czynów kryminalnych poczytują za bohaterstwo, W naszem zaś stadjum cywilizacyjnem niemoc moralną spostrzegać się daje u dzieci, nawet w w pierwszych latach rozwoju umysłowego. Pomiary, czynione na ciałach przestępców, dają wyniki ujemne: mała objętość głowy, nieprawidłowość czaszki, nieregularność linji nosowych, wstrętne fizjognomje, słaby zarost, szczęki wystające, czoło nizkie, zboczenia zwojów mózgowych, odmienna budowa móżdżku, skłonność do stałych chorób nerwowych, np. epilepsji, stąd zmniejszona czułość fizyczna, manja do tatuowania, brak uczuć altruistycznych, nadmierne popędy płciowe, duma, próżność, moralna niemoc i brak odporności w skłonnościach zbrodniczych. Słowem, w dzisiejszem społeczeństwie istnieje *człowiek-przestępca*, podobny wielce do „dzikiego,“ chory fizycznie i nerwowo, etycznie upośledzony, zwyrodniały pod wpływem dziedziczności i atawizmu. W drugiej swej pracy „Sull' Incremento del Delitto in Italia.“ Lombroso oświadcza się za ściślejszą represją karną, zniesieniem jawności rozpraw sądowych, sądów przys., ułaskawień, środków prawnych przeciwko wyrokom, żąda reformy więzień, surowszej dyscypliny, większego opodatkowania alkoholu i całego szeregu instytucji poprawczych dla przestępców, nie należących do powyższego typu. Drugim z kolei prowodyrem i właściwym kierownikiem szkoły antropologicznej jest prawnik Henryk Ferri, który, opierając się na statystycznych danych w dziełach: „Sui limiti fra diritto penale et antropologia criminale“ (1880); „La Toerica dell' imputabilita e la negazione dell libero arbitrio;“ „Cenni critici sulla giuria;“ „I nuovi orizonti del diritto e della procedura penale“ (1884); „La scuola positiva di diritto criminale“ (1883),—naucza, że źródło, liczba i wzrost przestępstw są wypływem fatalizmu socjalnego i zależą od warunków: klimatycznych, rodzinnych, ekonomicznych, religji, obyczajów, dziedziczności, atawizmu. Ferri neguje wolną wolę i odpowiedzialność moralną. Należy przedewszystkiem rozszerzyć środki uprzedzające występność, a gdy te nie wystarczają, uciekać się w imię bezpieczeństwa społecznego do poskramiających lub wykluczających zbrodniarzy; kary w dzisiejszem znaczeniu są bezcelowe. Trzeba porzucić sentymentalizm, sądy przysięgłych, ułaskawienia, a przejść do środków stanowczych, radykalnych.— Trzecim najznakomitszym przedstawicielem szkoły antropologicznej jest Garofalo, autor dzieła p. t. „Criminologia“ (1885). Wykończył on systematycznie i uzupełnił teorje Lombrosa i Ferrego, teorję t. zw. *selekcyjną*, przeniósł na grunt ustaw karnych. Społeczeństwo musi bronić się przed jednostkami szkodliwemi, „eliminując“ je. Karę śmierci i deportację, długotrwałe zamknięcie, należy bezwzględnie stosować. Ważnym środkiem represyjnym jest odszkodowanie materjalne i moralne na korzyść ofiary i jego rodziny; niewypłacalni powinni pracować. Zależnie od mniejszego lub większego rozwoju uczuć altruistycznych, Garofalo odróżnia: przestępcy instynktowni, pozbawieni całkowicie swych uczuć, i ci nie powinni żyć wśród społeczeństwa, i okolicznościowi, zależni od stopnia poprawy. Gdy z jednej strony przeciwnikami włoskich pozytywistów byli nie tylko dawniejsi zwolennicy klasycyzmu w kryminalistyce, ale nawet ludzie, pragnący reform, naukowej krytyce poddali zanadto głośno i namiętnie reklamowany system Włochów (Buccelati, Bruta, Lucchini, Oetingen, Colojani, Spasowicz, Stebelski i t. d.), to z drugiej strony pozorni początkowo zwolennicy antropologicznego kierunku uznali koniecznem wprowadzenie stanowczych zmian i w ten sposób powstała *Szkoła antropologiczno-socjologiczna* lub *socjologiczna*.

III. Adam Prins z Brukseli w dziele „Criminalité et repression“ (1886) dowodzi, że przestępstwo jest zjawiskiem życia społecznego, płodem nienormalnych stosunków i historycznej ewolucji. Państwo musi walczyć ze złem i używać środków

obronnych, odpowiednio do grożącego niebezpieczeństwa. Unikać należy sentymentalizmu w karach. Nałogowych i niepoprawnych przestępców oddzielić od okolicznościowych, surowość, długoletnie lub dożywotnie zamknięcie względem pierwszych, łagodne kary, nagana, grzywna, poręczenia, czasowe wstrzymanie egzekucji wyroku—oto środki względem drugich. Podobne zasady wypowiada Van Hamel z Amsterdamu i Liszt z Marburga.

IV. Jednocześnie ze szkołą antropologiczną włoską i socjologiczną Prins'a, Hamela i Liszta, gdzie w obu kierunkach można zauważyć tendencję ku obostrzeniu i bezwzględności w karach, zjawiły się rozgłośne prace Mittelstädta i Kraepelina, tyczące się tylko ostatniego przedmiotu, i wywołały całą literaturę za i przeciw, rozbierającą poruszoną kwestję. Dr Otton Mittelstädt w małej, o 88 stronicach broszurze p. t.: „Gegen die Freiheitsstrafen," zwraca uwagę, że wzrost przestępstw głównie zawdzięczamy teorji o mniemanej poprawie, w rzeczywistości nie dającej się osiągnąć, i zbytniemu humanizmowi. Państwo nie może stawiać sobie celów bezskutecznych, winno stać na straży bezpieczeństwa społecznego i porządku prawnego. Kara musi być środkiem odstraszającym i wywoływać bojaźń. Wykonywać ją trzeba z całą bezwzględnością. Prof. Dochow oświadczył się też za wyjątkową surowością. Hałas, jaki wzbudziła broszura Mittelstädta, spowodował, że autor w lat kilkanaście wyparł się podsuwanych mu tendencji. Poważne głosy Stelzera, Rödera, Krohne'go, zwłaszcza Kraeplina, oświadczyły się za teorją poprawy. Sąd winien oznaczyć rodzaj czynu i rodzaj kary, a po upływie pewnego czasu następuje nowy wyrok, czy kara osiągnęła swój skutek. Aby wykonać ów projekt, trzeba system i personel więzienny zreformować. Za Kraeplinem oświadczył się Willert, Liszt, przeciw Hälschner.

V. Pod nazwą *Terza scuola* (Trzecia szkoła) utworzyła się grupa kryminologów, zainicjowana przez Carnevale, autora „Una terza scuola di diritto penale." Grupa owa pisarzów upatruje przedewszystkiem sprzeczności w poprzednich teorjach, brak ścisłości, doktynerym, zastępstwo sędziów przez medyków, fatalizm przyrodzony lub socjalny, gdy tymczasem rzeczywiście czynniki społeczne wytwarzają przestępstwo, ale mogą być właściwemi środkami przez państwo zwalczane i sprowadzone do minimum zła. Kara dąży do zachowania porządku za pomocą psychologicznego przymusu. Oprócz Carnevale'a, przedstawiają ten kierunek, nie wyróżniający się od poprzednich, chyba krytycyzmem, Vaccaro („Genesie funzione delle Leggi penale," 1889), Turatti („Il delitto e la questione sociale"), Impallomeni, Alimeno („La riprensione giudiziale e la sospensione della pena"), Dorado i inni.

VI. *Szkoła Liońska* kładzie nacisk na czynniki społeczne, wytwarzające przestępstwo, gdy zaś zachodzą zmiany patologiczne, może być mowa tylko o obłąkaniu. Niema różnic przyrodzonych i organicznych między przestępcą a człowiekiem normalnym. — H. Joly w dziele „Le crime" poddaje surowej krytyce „typy" szkoły antropologicznej włoskiej; niema zbrodniarzy z urodzenia, łączenie typu zbrodniczego z obłąkaniem jest sprzecznością, gdzie bowiem jest zboczenie umysłowe, tam o przestępstwie niema mowy. Przestępstwo jest wytworem historycznym, pojęcia o złem i dobrem zmieniają się, gdy typy obłąkanych są jednakowe zawsze i wszędzie. Są tylko przestępcy: z przypadku, nawyknienia, profesji. W dziele: „Le combat contre le crime" (1892) wskazuje zasady reformy więziennej, uważając zamknięcie jako *malum necessarium*, głosuje za warunkowem uwalnianiem belgijskiem. W końcu Joly w dziele: „La France criminelle," przyjmuje postulat wolnej woli, a przestępność zależy od czynników społecznych, które ulepszać trzeba. G. Tarde, autor „La criminalité comparée" (1886), „La philosophia penale" (1889), „Les lois de l'imitation" (1890), jest zdania, aby kwestję wolnej woli pozostawić na uboczu. Odpowiedzialność ludzka zależy od współczucia, uczucia, naśladownictwa i świadomości. Przestępca posiadający świadomość wie, że czyni źle, wbrew przekonaniom i obyczajom całego ogółu, i posiada dość mocy, aby powstrzymać swe egoistyczne skłonności. Niema osobnego typu zbrodniarza, bo w ciągu wieków zmienne były pojęcia o występku. Lombroso w tem ma rację, że są ludzie impetyczni i nerwowi, pochopni do ekscesów. Zbrodniarz, który nie chciał powstrzymać się w kierunku przestępnym, dopiero po swoim czynie spostrzega otchłań, jaka go dzieli od społeczeństwa, pobudza sam siebie w egoistycznej zawziętości, spełnia nowe występki, i on sam jest wytworem własnej działalności. Tarde podziela zdanie Lacassagne'a, aby przedewszystkiem odróżniać przy podziale przestępców ludność wiejską, odznaczającą się prostotą obyczajów, większem naśladownictwem i tradycją od miejskiej, gdzie panuje demoralizacja otoczenia, swawola i pewne wyrafinowanie w czynach; należy w więzieniach nawet pomieszczać oddzielnie jednostki ze wsi i miast. Obłąkani i manjacy winni być w specjalnych lecznicach; chronicznych i recydywistów nie trzeba mieszać z przypadkowymi; deportację należy stosować tylko do zbrodniarzy bardzo zepsutych. Tarde jest stanowczym przeciwnikiem sądów przysięgłych, oświadcza się za systemem czasowego zwalniania i stowarzyszeniami opieki nad więźniami. Do szkoły lionskiej należą: Garraud, Coutagne, Bournet, Corne („Les criminels," 1889).

VII. *Pisarze rosyjscy* biorą czynny udział w nowych kierunkach na polu kryminalistyki i w zjazdach międzynarodowych, a prace ich od-

znaczają się ścisłością metody indukcyjnej, ale i wielkim radykalizmem we wnioskach. Rozumie się, jest cały szereg uczonych i praktyków, obeznanych z nowym ruchem i stojących przy „klasycznym“ systemie nauki prawa karnego. Dymitr Drill („Pozytywna szkoła w prawie karnem i jej przeciwnicy“ 1886); „Psychologiczne typy w stosunku do przestępności: nerwowi, histerycy, epileptycy“ 1890). Tagancew („Kurs prawa karnego“). — Sergiejewski („Przestępstwo i kara,“ 1879, i inne prace), stara się nadać właściwe granice między zakresem badań socjologji, antropologji i kryminalistyki. — J. F. Fojnicki („O wpływie pór roku na rozdział przestępstw,“ 1872; „Nauka o karze, w związku z nauką o więzieniach,“ 1889; „Nauka o udziale“). Z innych pisarzów rosyjskich wymieniamy: Wulferta, Minclowa, Kozaczkowa, Bielakowa, Kowalewskiego.

VIII. *Pisarze polscy* przedmiotowo zdają sprawę czytelnikom z nowych kierunków i zachowują się krytycznie. Większość piszących o antropologicznej, socjalnej i pozytywnej szkole, trzyma się „klasycznego“ systemu, pozwalając na pewne zmiany. Mamy tłómaczone na język polski główniejsze dzieła Lombrosa i Ferri'ego. Roman Buczyński pomieścił cały szereg prac statystycznych w *Gazecie Sądowej* warszawskiej (1873—1883): „Zarys stanu moralnego społeczeństwa,“ „O wykładzie moralności społecznej,“ Tarłowski wydaje: „Statystykę kryminalną“ (1887); „Statystykę pijaństwa.“ Krzymuski pisze: „Szkoła pozytywna prawa karnego we Włoszech“ *(Gaz. Sądowa* z r. 1888, to samo w *Przeglądzie sądowym* 1889); Rozenblatt: „O obecnych szkołach prawa karnego i ich metodzie“ (1887); Spasowicz „Najnowsze prądy w nauce prawa karnego“ (1892); Stebelski: „Nowe kierunki w nauce prawa karnego“ *(Prz. sąd. i adm.*, 1893). Podejmują przedmiot powyższy w artykułach: Gurwicz, Mauersberger, Kornfeld, Moldenhawer i inni.

IX. W zakończeniu trzeba nadmienić, że począwszy od zjazdu prawniczego w Paryżu i Brukseli, na wszystkich z kolei kongresach antropologicznych i więziennych, nawet socjologowie i rosyjscy uczestnicy wyparli się „typu“ i teorji Lombrosa, uznając, że zbrodnia jest zjawiskiem społecznem. Co do kwestji wolnej woli, pojęcia kary i jej systemów, panują jak dawniej znaczne różnice między uczonymi.

Antropologja, nauka o człowieku, historja naturalna rodu ludzkiego. Przedmiot **A**-i nie daje się wprawdzie dość ściśle określić, można jednak wszystkie nauki, w zakres jej wchodzące, zestawić w trzy działy: **A**-ę *somatyczną*, *psychiczną* i *historyczną*. — **A.** *somatyczna* albo *anatomiczna* zajmuje się budową ciała ludzkiego i różnicami zachodzącemi w różnych rasach, z uwzględnieniem anatomji porównawczej zwierząt najbliższych człowieka. Najważniejszą jej częścią jest nauka o czaszce czyli *kranjologja* (ob.), nie pomija wszakże i okoliczności drugorzędnych, jak właściwości i zabarwienia skóry, oczu, włosów, by na tej podstawie określić cechy różnych ras ludzkich, łączy się zatem w tej dziedzinie z *etnologją* (ob.), materjał zaś do badań swych zbiera z dokładnych pomiarów antropometrycznych (ob. Antropometrja).— **A.** *psychiczna* bada istotę duchową człowieka, starając się stosować metodę przyrodniczą, wchodzi tedy właściwie w zakres *psychologji doświadczalnej;* stosownie zaś do tego, czy rozpatruje istotę duchową człowieka w ogólności, czy też oddzielnych ras, plemion lub narodów, rozróżnić należy **A.** *psychiczną ogólną* i *szczegółową*, która prowadzi do *psychologji porównawczej ludów*, obejmujący też naukę porównawczą religji, lingwistykę porównawczą i etnografję. — **A.** *historyczna* wreszcie zajmuje się stanowiskiem człowieka w naturze, jego pochodzeniem, starożytnością rodu ludzkiego, kwestją powinowactwa z ogólnym światem zwierzęcym, powstawaniem ras i narodów. Pomocniczemi jej naukami są: paleontologja i archeologja, jako też anatomja porównawcza i embrjologja. Najważniejsze materjały do pierwotnych dziejów człowieka dają wykopaliska, szczątki znajdowane w jaskiniach i grobowcach. Na podstawie znalezionych wykopalisk, a głównie materjału, jaki na pierwotne te wyroby był używany, dzieli się dzieje człowieka pierwotnego na okres kamienny, bronzowy, miedziany i żelazny; nie wszystkie jednak trudności i wątpliwości takiego podziału usunięte zostały. Istotne dzieje człowieka rozpoczynają się dopiero od chwili, gdy ślad istnienia swego nauczył się pismem utrwalać. Sama kwestja początku człowieka, stanowiąca przedmiot *antropogenji*, dotąd stanowczo nie jest rozstrzygniętą, nien apotkano bowiem jeszcze śladów rasy pierwotnej, którąby dawała ogniwo pośrednie pomiędzy człowiekiem a najbliższemi mu budową małpami człekokształtnemi, jakkolwiek kilkakrotnie już zdawało się, że zdobyto szczątki takiego bezpośredniego poprzednika człowieka. Tak w r. 1893 Dubois znalazł na Sumatrze kości kopalne, o których wniósł, że należały do istoty chodzącej prosto, na dwu nogach, a budową szczęk zbliżonej do małp. Istotę tę więc uznał za przodka człowieka i nazwał *Pithecanthropus erectus*, ale w ogólności pogląd jego nie został potwierdzony, i ów przypuszczalny przodek człowieka, „*proanthropus*,“ nie jest jeszcze znany. Por. Topinard „L'anthropologie“ (4 wyd., 1884); Ranke „Der Mensch“ (2 wyd., 2 t., 1893), Quatrefages „L'espèce humaine“ (1878); Schmidt „Antropologische Methoden“ (1888); Häckel „Anthropogenie“ (4 wyd., 2 t., 1891); Krzywicki „Kurs systematyczny antropologji:“ I. Rasy fizyczne (1897); tegoż „Ludy“ (1894); dzieła Bastiana, Taylora, Lubbocka, Darwina, Huxleya.—Rozwój **A**-i popierają liczne towarzystwa antropologiczne i pisma specjalne. Kongres międzynarodowy **A**-ji i archeologji

przedhistorycznej co dwa lata posiedzenia swe odbywa. Przy Akademji umiejętności w Krakowie istnieje komisja antropologiczna, która wydaje „Zbiór wiadomości do A-ji krajowej.“

Antropologja kryminalna, ob. Antropologiczna szkoła prawa karnego.

Antropomancja, u dawnych Greków i Rzymian sztuka wróżenia przyszłości z wnętrzności zabitych na ofiarę ludzi.

Antropometrja, ogół metod, służących do pomiarów ciała ludzkiego, które są podstawą badań antropologicznych i etnograficznych, a również ważne dla sztuk plastycznych. Pierwotnie pomiary takie prowadzili tylko artyści, jak Leonardo da Vinci i Dürer, aby stąd wyprowadzić kanon stosunków ciała ludzkiego; w ostatnich dopiero czasach zajęli się niemi antropologowie i archeologowie. Bertillon zastosował **A**-ę do kontroli przestępców, pomiary bowiem antropometryczne są o wiele dokładniejsze, aniżeli zwykły rysopis. Por. Roberts „A manual of anthropometry;“ Krzywicki „Antropologja“ (I, 1897). Ob. Czaszka i Człowiek.

Antropomorfici, sekta z IV w., zwana także od jej założyciela Audiusa, Audjanami, wyznająca antropomorfizm w ścisłem znaczeniu, t. j. przeniesienie cielesnej i duchowej indywidualności człowieka na Boga, i dlatego, zasadzając się na niektórych wyrażeniach Pisma św., utrzymywali, że Bóg ma tak jak człowiek oczy, uszy, ręce, nogi i t. d. Sekta pomieniona znikła w końcu V wieku.

Antropomorfizm, wyrażanie istot nadludzkich pod postacią ludzką, np. anioła pod postacią dziecięcia, Boga pod postacią człowieka, u chrześcijan i w religjach innych ludów, — lub też sił przyrody w religjach pierwotnych. W filozofji **A.** ustępuje przed pojęciem o nieskończoności, w religjach, a szczególnie w ich egzoterycznej formie, występuje w mniejszym lub większym stopniu. Stary Testament np., w wieku proroków, odrzuca uzmysłowienie Boga w postaci ludzkiej, a jeśli to gdzie czyni, to tylko symbolicznie. Natomiast obdarza go ludzkiemi przymiotami myślenia i woli, zmiennością postanowień i namiętnościami, jak: gniew, nienawiść i t. p. Chrześcijaństwo zaś obdarza „Ojca niebieskiego“ miłością, a więc wprowadza do pojęcia Boga również pierwiastki antropopatyczne, czyni go jednak „duchem“ i posiada tym sposobem kierunek filozoficzno-metafizyczny, rozwinięty przez różnych filozoficznie wykształconych ojców kościoła.

Antropopatyzm, przypisywanie uczuć, skłonności i namiętności ludzkich istotom nieludzkim, tak wyższym, np. Bogu i aniołom, jak i niższym, np. zwierzętom. Ob. Antropomorfizm.

Antropopithecus, t. j. człeko-małpa, toż co *proanthropus*, ob. Antropologja.

Antropotechnika, nazwa proponowana na oznaczenie celowej hodowli rodu ludzkiego, polegającej na odpowiednim doborze, t. j. na łączeniu jednostek umysłowo zdolnych i moralnie wyższych, na wzbronieniu zaś związków małżeńskich osobom tępym i upośledzonym. Teorja ta, opierająca się na rezultatach, otrzymywanych przez krzyżowanie doborowych osobników ras bydlęcych, nie posiada dostatecznego uzasadnienia naukowego i nie ma znaczenia praktycznego.

Antrymolit, minerał, ob. Mezolit.

Antwerpia (franc. *Anvers*), stolica położonej między południowym i północnym Brabantem prowincji belgijskiej t. n. (2,832 klm. kw. i 769,634 m., 1895), na prawym brzegu Skaldy, wyborny port, główny skład broni i silna cytadela, liczy 262,255 m. (1895). Z wielu zmakomitych budowli godniejsze uwagi są: wspaniała katedra N. Panny z wieżą wysoką na 120 metr. i najwyższą dzwonicą w Belgji, oraz pysznemi rzeźbami i malowidłami (między któremi sławne „Zdjęcie z krzyża“ Rubensa); kościół św. Jakóba z nagrobkiem Rubensa; giełda, wystawiona r. 1531; ratusz, niegdyś magazyn Hanzy; wzniesiony w r. 1840 na Place-verte pomnik Rubensa. **A.** jest rezydencją biskupa, ma akademję nauk, akademję malarstwa i rzeźby, muzeum (przed którem od r. 1856 stoi posąg van Dyck'a), przebudowane w r. 1889, bogate w rozliczne, rzadkie przedmioty sztuki; słynną szkołę handlową, szkołę morską, arsenał morski i mnóstwo innych zakładów. Ważne i znakomite są tu fabryki i zakłady przemysłowe, tudzież warsztaty okrętów i innych statków. Niegdyś handel tutejszy, a mianowicie przed odpadnięciem Niderlandów, przewyższał o wiele ruch handlowy Amsterdamu. Po licznych przeszkodach, z których ostatnią było oderwanie Antwerpji od Holandji, dźwiga się nanowo i dzisiaj stoi już na wysokim stopniu rozwoju.—**A.**, o której w VIII-ym wieku pierwsze dopiero znajdujemy wzmianki, była już w XII-ym wieku zamożnem i handlowem miastem. W r. 1585 zdobyta przez księcia Parmy, poczęła upadać; zgubniejszym jeszcze był dla Antwerpji pokój westfalski, mocą którego ujścia Skaldy zostały odstąpione Holandji. W XVIII w. cytadela tutejsza była obleganą i szturmowaną przez Francuzów (1746) pod wodzą marszałka saskiego, r. 1792 przez republikańską armję francuską, r. 1793 przez Austrjaków, a r. 1794 przez generała Pichegru. Gdy w r. 1815 Belgja została połączona z Holandją, dobrobyt miasta i handel zaczęły się znowu podnosić. Podczas rewolucji 1830 r. kazał generał Chassé przez siedm godzin bombardować zrewoltowane miasto; w r. 1832 cytadela została po długich walkach przez generała Chassé poddaną Francuzom, i odtąd już Antwerpja należy do Belgji. Od r. 1858 rząd pracuje ustawicznie nad wzmocnieniem twierdzy. Większą część dawnej cytadeli (Citadelle de sud) sprzedano w r. 1870 za 14 miljonów franków; zamiast niej postanowiono wznieść nową cytadelę, co się stało powodem długich zatargów r. 1870 między miastem i rzą-

dem. Por. Gens „Histoire de la ville d'Anvers“ (Antwerpja, 1861); Poitevin „Histoire physique, politique et monumentale de la ville d'Anvers“ (1847). Génard „Anvers à travers les âges“ (1887).

Antwerpski ogień, nieznany materjał wybuchowy, jakim Włoch Gianibelli zniszczył most zbudowany na Skaldzie przez Hiszpanów, podczas oblężenia Antwerpji 1585 r.

Antybachiczny wiersz, v. *Palimbachius*, czyli odwrotny bachiczny, jest to miara trzygłoskowa, złożona z dwu sylab długich i jednej krótkiej: ——⏑.

Antychlor, nazwa ciał służących do zabrania chloru, pozostałego w ciałach nim bielonych. Dawniej używany był do tego podsiarczan sodu, obecnie częściej kwaśny siarkon sodu, które z chlorem tworzą siarczan sodu i chlorowodór, łatwo wodą spłókać się dające. *Antyferacyd*, który z wybielonej masy papierowej usuwać ma zarazem chlor, kwasy i żelazo, składa się z siarkonu i fosforanu sodu.

Antychreza, *autychrezys*, wyraz grecki, według prawa rzymskiego i polskiego zastaw dóbr nieruchomych w tej formie, że zastawnik t. j. dający pożyczkę, miał prawo na poczet procentów pobierać dochody z gruntu zastawianego bez obowiązku rachowania się z nich. (Często jednak sądy dawne polskie pociągały posiadaczów zastawnych do „kalkulacji“). Ob. Zastaw.

Antychryst (z gr.), tyle co przeciwnik Chrystusa. W Piśmie św. Nowego Testamentu oznacza w ogólności każdego, kto nie wierzy w Chrystusa, a mianowicie w to, że jest on Synem Bożym (Jan I, 2, 18, 22, 4, 3. II, 7); głównie zaś rozumie się ów przeciwnik Chrystusowy, który w II Tess. 2, 3, nazwany jest *człowiekiem grzechu* i *synem zatracenia*, a który przed przyjściem Chrystusa na sąd ostateczny, zjawi się na świecie i wytępiać będzie jego wyznawców (Objaw. 13 i 20. 7, 8), dopóki go nareszcie Chrystus Pan nie pokona i nie zniszczy. Kto jednak będzie tym **A.**, gdzie i kiedy właściwie zjawi się na świecie, tego Pismo św. wyraźnie nie wskazuje. Dlatego też różni różnie o tem mówią, a pierwsi chrześcijanie za czasów Nerona mniemali, że to on, jako srogi ich prześladowca, jest owym **A.**, później zaś, że to będzie jeden z pogańskich cesarzów rzymskich. W nowszych czasach przeciwnicy kościoła rzymsko-katolickiego na zasadzie szczegółów, zawartych w Objaw. św. Jana, twierdzili, że pod słowem **A.** należy rozumieć papieża. Kościół gr. kat. uważa Mahometa za **A.**— Mahometanie mają także podanie o **A.**, który z pomocą Chrystusa będzie zwyciężony przez Imana Mahagi, a następnie chrześcijanie połączą się w jedną społeczność z mahometanami. Lud nasz ma wiele podań o **A.**, zowiąc go „Jancykrystem“ lub „Ancykrystem.“ Por. Renan „L'Antechrist“ (1873); Philippi „Die biblische und Kirchliche Lehre vom **A.**“ (1877); Bleck „Vorlesungen über die Apocalipse;“ B. Gould „Curious Myths of the Middle-Ages“ (1869); o dramacie „Ludus de Antechristo“ por. Zerschwitz: „Das Drama vom Ende des röm. Kaisertums und von der Erscheinung des **A.**“ (1878).

Antycypacja, *a)* W filozofji: W ogóle—przypuszczenie, sąd lub twierdzenie, wyprzedzające dowodzenie lub uzasadnienie; założenie, wyprzedzające doświadczenie lub dowody; u Epikura (prolepsis) wrodzona możność poznania czegokolwiek wprzód, nim tego zmysłami doświadczymy, uprzednia świadomość rzeczy; u Kanta—co dane jest przed doświadczeniem i dzięki czemu jedynie doświadczenie jest możebnem. — *b)* Używany dawniej w niektórych państwach rodzaj pożyczki rządowej, opierającej się na tem, że rząd zaciągał ją na rachunek przyszłych podatków lub spodziewanych dochodów, lub też pobieranie podatków na pewien przeciąg czasu naprzód, co jest nadzwyczaj uciążliwe dla kontrybuentów. Niekiedy uciążliwość tego środka bywa łagodzoną przez strącenie odpowiedniego procentu (dyskontowanie) z pobranych naprzód podatków. Oznacza też zaliczkę daną przez komisjonera właścicielowi towaru. — *c)* w muzyce użycie w akordzie nuty, należącej do następnego akordu.

Antycyra (gr. *Antikirrha*), nazwa dwu starożytnych miast w Tesalji, na górze Eta, i w Focydzie nad zatoką Koryncką, w których blizkości rosła najlepsza ciemierzyca *(Helleborus)*, która miała oczyszczać rozum i leczyć głupotę. Stąd urosło w Grecji przysłowie, odnoszące się do ludzi ograniczonych: „Idź do Antycyry.“ **A.** focyjska była szczególnie przez chorych zwiedzaną.

Antydot, odtrutka, ob. Trucizny.

Antydykomarjaniści, przeciwnicy dziewictwa N. P. Marji, matki Chrystusa P., między których liczą się najpierw Ebjonici i Arjanie, później inni; twierdzili, że Marja, porodziwszy Jezusa, żyła w małżeństwie z Józefem, ponieważ w Piśmie św. jest mowa o braciach Jezusa.

Antyfanes z Rhedy, komedjopisarz w epoce średniej atyckiej komedji, żyjący około r. 405 prz. Chr., † około 330 przed Chr.; miał napisać 260, a nawet więcej sztuk, których znaczna liczba tytułów i urywków znajduje się w Meineke'go „Fragmenta comicorum graecorum.“ Znać w nich dowcip i talent dramatyczny. Fragmenta obrobione ostatnio przez Kocka „Comicorum atticorum fragmenta“ (2 t., 1884).

Antyfarmaka, odtrutki, niegdyś środki przeciw czarom.

Antyfebryna, ob. Acetanilid.

Antyferna *(antipherna)*, wzajemny dar, podarunek, zwany w prawie Justynjańskiem *donatio propter nuptias*, przywianek *(dotalitium)*, t. j. darowizna męża na rzecz żony uczyniona. Ob. Przywianek.

Antyflogistyczna teorja, ob. Flogiston i Chemja.

Antyflogistyczne środki, *przeciwzapalne*, środki mające własność przytłumiania sprawy zapalnej w organizmie. Tu zaliczyć należy: upust krwi (metoda Hipokratesa), bańki, pijawki, skaryfikacje, zimna woda, sole czyszczące, emetyk, kwasy i t. p. Ob. Zapalenie.

Antyfon, założyciel szkoły wymowy politycz., * około 480 przed Chr. w Ramnos w Atyce. Jako dowódca Ateńczyków, urzędnik i poseł, miał udział w wojnie peloponeskiej, lecz oskarżony o zdradę, został (411) na śmierć skazany. Jego 15 zachowanych mów, tyczących się wszystkie procesów kryminalnych, zamieszczone są w zbiorach p. t. „Oratores“ Reiskego (t. 1, 1773), Bekkera (t. 1, 1822—3), Baitera i Sauppego (t. 1, 1838), Müllera i Eggera (tom 1 i 2, Paryż, 1847—58), a nadto oddzielnie są wydane przez Mätznera (Berlin, 1858), Blassa (1881) i innych. Jego uczniem był Tucydydes.

Antyfon, tragik, żył w Syrakuzach na dworze Djonizjusza Starszego, na którego rozkaz z powodu swej prawdomówności został zamordowany. Znane są tylko tytuły dwóch jego tragedji: „Andromache“ i „Meleagros.“

Antyfona (z grec.), zowie się w greckim i rzymskim kościele forma śpiewu, intonowanego przez kapłana, któremu odpowiada chór, lub też wykonywanego przez dwa chóry, odpowiadające sobie. Do takich śpiewów należą znane powszechnie: *Ave, maris stella*, *Salve regina* i *Regina coeli*. Przyjęty został od Żydów, którzy w ten sposób śpiewali niektóre psalmy. Do kościoła rzym. kat. wprowadzony został przez św. Ambrożego, biskupa medjolańskiego. Rytuał **A.** ułożony został przez papieża Celestyna I (422—32).— **A.** z czasem ustępowały coraz więcej śpiewowi solowemu, lub chóralnemu. Od XIII w. rozpowszechnił się, znacznie wcześniej powstały, zwyczaj oznaczania dat, a nawet dni tygodnia w dokumentach przez pierwsze wyrazy **A.** (introitus).

Antyfonarz, dawniej księga, zawierająca śpiewy chóralne *(Antiphonarium)*. Później księgę śpiewów świętych nazwano *Graduale*, a śpiewy, należące do innych nabożeństw, zawarto w **A.**

Antyfraza (z grec.), figura retoryczna, oznacza, że się chce wyrazić myśl zupełnie przeciwną temu, co użyty wyraz właściwie oznacza; dalej twierdzenie mówcy, że nic o tem lub owem nie powie, gdy tymczasem, właściwie niby przemilczając, mówi to, czego się zarzeka. Nadto, *Antyfrazą* zowie się epitet sprzeczny z osobą lub rzeczą, o której mowa, np. kiedy kto Erynny (boginie zemsty) łaskawemi, dobroczynnemi nazywa.

Antygon, zwany *Jednookim*, jeden z wodzów Aleksandra W., który w podziale spadku Macedończyka otrzymał 323 Frygję, Lycję i Pamfilję, a wsparty przez Demetrjusza Poliorketesa, swego walecznego syna, posiadłości te znakomicie rozszerzył. Po kilkakrotnie wznawianej wojnie przeciwko Ptolemeuszowi i Kasandrowi, przybrał tytuł królewski (306), a za jego przykładem poszli i inni pozostali jeszcze wodzowie Aleksandra. W ostatniej wojnie z Kasandrem i jego sprzymierzeńcami, utracił w walnej bitwie pod Ipsos we Frygji (301 prz. Chr.), mając lat 81, życie i państwo swoje w Azji. Jego potomkowie panowali aż do Perseusza (168 prz. Chr.) w Macedonji, którą zabrali Rzymianie po bitwie pod Pydną. Syn Perseusza Aleksandros już nie zasiadł na tronie Macedońskim.

Antygon Doson, także *Epitropos* zwany, * 263 przed Chr., † 221 przed Chr., syn Demetrjusza z Cyreny, wnuk Poliorketesa, król Macedonji, którą rządził bardzo roztropnie. Po stłumieniu we własnem państwie powstania, wezwany na pomoc przez Aratusa, stratega związku achejskiego, pokonał Spartan. Za powrotem do Macedonji, odparł napad sąsiednich Ilirów 221 r. przed Chr.

Antygon Gonatas, król Macedoński, syn Demetrjusza Poliorketesa, * 320 przed Chr., † 239 prz. Chr., brał udział w wojnie swego ojca, po którego wypędzeniu z Macedonji (288 prz. Chr.), utrzymał się w miastach peloponeskich. Po śmierci ojca 283, został królem Macedonji, ale wypędzony przez Seleuka, musiał odstąpić swe państwo (280) Ptolemeuszowi Keraunos i dopiero 276 r., napowrót je odzyskał. Pokonał w walnej bitwie hordy napadających Celtów, którzy wtargnęli na półwysep Bałkański 273 r., pokonany przez Pirusa (z Epiru) i pozbawiony królestwa odebrał je znowu podczas wyprawy Pirusa do Peloponezu. Po jego śmierci, chociaż po raz trzeci stracił Macedonję na rzecz Aleksandra z Epiru (syna Pirusowego), wkrótce jednak i własne odzyskał państwo i zdobył nawet Epir. Późniejsze jego walki z Achejczykami były bezowocne.

Antygon Karystjusz, z Eubei, żył w Atenach około 240 prz. Chr. Pozostał po nim zbiór powieści cudownych, zamieszczonych w Westermanna: „Scriptores rerum mirabilium graeci“ (Brunświk, 1839) i Kellera: „Rerum naturalium scriptores graeci minores“ (1 t., 1877). Głównem jego dziełem był zbiór biografji filozofów, jak: Zenona, Pyrrona i innych, niedoszły do nas. Por. v. Willamowitz: „Philos. Untersuch.“ (4 zeszyty, 1881).

Antygona, córka Edypa, króla Teb, i własnej jego matki Jokasty. Wierna towarzyszka swego ojca na wygnaniu w Kolonie, m. atyckiem. W Tebach wyprawiła pogrzeb bratu Polinikowi, poległemu w wojnie przeciw Tebom, wbrew zakazowi panującego tu Kreona, za co skazaną została na zakopanie żywcem w ziemi. Sofokles w dwu tragedjach: „Edyp w Kolonie“ i „Antygona“ przedstawił ją jako ideał poświęcenia niewieściego i miłości dla rodzeństwa. Statuy **A.** i wazy z IV wieku odnoszą się przeważnie do dramatu Eurypidesa „**A.**“

Antygoryt, minerał z grupy serpentynowych,

właściwie odmiana łupkowa serpentynu żelazistego, znajduje się w cienkich, zielonych blaszkach. Pochodzi z doliny Antigorio w Pjemoncie.

Antyk (z łac.), w ogóle wszystko, co należy do sztuki starożytnej, w przeciwstawieniu do sztuki średniowieczno-romantycznej i nowej, w szczególności zaś zabytki klasycznej starożytności Greków i Rzymian. Drobne szczątki sztuki starożytnej, jak pierścienie, monety, zbiera się pod nazwą *anticaglie*, pozostawiając nazwę **A.** głównie zabytkom rzeźbiarstwa, w którem starożytni doszli najwyższego stopnia doskonałości, czego ślady pozostały w wielu posągach; stąd też **A.** mają znaczenie niemal to samo, co klasyczne, wzorowe.

Antyklinalne, w geologji siodłowate zgięcie warstwy, lub układu warstw skorupy ziemskiej.

Antykonstytucjonisci, nazywali się w XVIII w. jansenisci, odrzucający papieską konstytucję *Unigenitus*.

Antykonwulsjoniści, nazwa jansenistów, potępiających egzaltację swoich spółbraci, a także i dziwne objawy epidemji psychicznej, występujące wśród tłumów, zgromadzonych na grobach ks. Rousse w Reims, oraz djakona Paris'a, na cmentarzu św. Michała w Paryżu. Zjawiska te, uważane przez jansenistów za „cuda," a przez prawowiernych katolików za sztuki djabelskie, dadzą się dziś w znacznej części wytłómaczyć działaniem hypnotyzmu, sugestji etc., jako też wysoce rozwiniętą histerją i nadczułością nerwową subjektów, zbierających się na wspomnianych miejscach.

Antykrustator, przyrząd mechaniczny, bądź też przetwór chemiczny, mający powstrzymywać osadzanie się kamienia w kotłach kamiennych.

Antykwa (po franc. *romain*, angiel. *roman*), w drukarstwie pismo łacińskie, w różnicy od pisma gotyckiego i niemieckiego (frakturowego); nazwa nadana przez Manutiusa (1495), który usunął z druku głoski gotyckie i zastąpił je głoskami, naśladującemi starożytne pismo rzymskie. Zaczęła być używaną w piśmie w XIV w. we Włoszech, rozpowszechniła się w XV. Sweynheim i Pannartz, pierwsi drukarze we Włoszech, zaczęli jej używać od 1465. W dzisiejszem drukarstwie rozróżniają: 1) **A.** renesansową albo średniowieczną (antykwa medjawel) i 2) **A.** zwykłą (antiqua). W ostatnich czasach zaczyna przeważać używanie **A.** renesansowej.

Antykwarjusz, starożytnik, archeolog, badacz i miłośnik zabytków starożytności. W księgarstwie **A.** znaczy sprzedającego i kupującego stare dzieła, rękopisy i autografy, oraz ryciny. Handel antykwarsko-księgarski w Anglji i Francji, tudzież w Niemczech, kompletuje swe zapasy przez kupno bibljotek na tak zwanych aukcjach, t. j. licytacjach. Antykwarjat nowoczesny jest gałęzią handlu antykwarskiego, zajmującą się zakupem pozostających zapasów dawniejszych wydań i całych partji od wydawców. Por. Schürmann (1881), Weg. (2 w., 1882). Najznakomitszemi **A.** współczesnemi są: B. Quaritsch (w Londynie), A. Cohn (w Berlinie) i Morgan v. Falent (w Paryżu).

Antylegomena, nazwa niektórych ksiąg Nowego Testamentu, o których prawdziwości wątpiono w IV w., gdy tymczasem te, których autentyczność była niezbitą, nazywały się *Homologumena*.

Antylle, gromada licznych wysp, leżących pomiędzy półn. a połud. Ameryką, ciągnących się obszernym łukiem od wybrzeży Jukatanu aż do ujść Orinoko i otaczających m. Meksykańskie v. Antylskie (Karaibskie) na przestrzeni 12 przeszło stopni szer. geogr., od 10°—23°30′ szer. płn. i 60°—85° dług. zach. wzgł. Greenwich. Odkryte 1492 przez Kolumba, w 1511 zajęte przez Velasqueza, obejmują 229,943 klm. kw. i liczą 5,500,000 m.; dzielą się na 2 grupy: *Wielkie i Małe Antylle*. Do pierwszych należą cztery wyspy: Jamajka, Kuba, San-Domingo albo Haiti i Portoriko, w ogólnej rozległości 216,674 klm. kw. i 4,342,000 ludn. Wszystkie są górzyste; najwyższe wierzchołki na *Kubie* (500 m.) i *Jamajce* (2,262 m.). *Małe Antylle* składają gromadę 40 wysp mniejszych, obejmujących 13,269 klm. kw.; od wiejącego tu półn.-wschod. pasatu dzielą *M. A.* na *wyspy w wietrze (Windwards-Islands)* od Martyniki do Tabago i *wyspy pod wiatrem (Leewards-Islands)* od Portoriko do Dominiki. Bogactwo **A.**, a szczególnie obfitość ich w tak zwane produkty kolonjalne, jest znaną całemu światu, i dlatego też handel, jaki one z Europą prowadzą, jest niezmiernie ważny. Wyspy te, oprócz Haiti, na której znajdują się dwa niezależne państwa, należą do następujących mocarstw Europy: do Anglji: Jamajka, Trinidad, Tabago, Grenada, św. Wincentego, Barbadoes, św. Łucja, Dominika, Antigua, Barbuda, Anguilla; do Francji: Gwadelupa, Martynika, Marie galante, St. Berthélemy; do Hiszpanji, Kuba i Portoriko; do Holandji: Kurasao, św. Marcina, św. Eustachego, Saba; do Szwecji: św. Bartłomieja; do Danji: św. Krzyża; do Stanów Zjednoczonych: św. Tomasza i św. Jana, kupione 1867 od Danji. Nazwa ich pochodzi od bajecznej wyspy *Antiglia*, oznaczonej na bardzo dawnych kartach morskich. Wraz z wyspami Bahama tworzą Indje Zachodnie. Małe Antylle nazywają się też wyspami *Karaibskiemi* od zamieszkujących je Karaibów. Ob. Indje Zachodnie, oraz nazwy wysp oddzielnych.

Antylochos, syn Nestora i Eurydycei, najmłodszy z wodzów greckich pod Troją, przyjaciel Achillesa, waleczny i piękny, poległ z ręki Memnona, kiedy przyciśnionemu przez Parysa ojcu swemu chciał nieść pomoc, za co otrzymał przydomek Filopatora (kochającego ojca). Zwłoki jego pochowano na Sygejskim pagórku, obok zwłok Achillesa i Patrokla. Stawiano go jako wzór miłości synowskiej.

ANTYLLE.

Skala 1:10.000.000.
Angmil morsk. (60 1°)
Kilometrowa (111,3 1°)
Posiadłości Europejskie
Brytańskie (B.)
Duńskie (D.)
Francuskie (F.)
Niderlandzkie (N.)
Hiszpańskie (H)
Drogi żelazne
Linny wiegr podmorskie
Wysokość w Metrach
85 Dług Zach. od Greenwich
80
75
70
65
60
25
20
15
10
OCEAN ATLANTYCKI
MORZE KARYBSKIE albo ANTYLSKIE
WIELKIE ANTYLLE
MAŁE ANTYLLE
Wielka Bahama
Little Guana Cay
Wielka Abaco
Andros
Eleuthera
Cat Island
San Salvador
Exuma
Long Isl.
Crooked
Mariguana
Wielka Inagua
Bahamski
Wielkie Bahamskie
Zwrotnik Raka
MEKSYKAŃSKA
ODNOGA
LA HABANA HAWANA
Ciesnina Florydy
Wielka Cieśnina Bahamska
Pinar del Rio
La Guanaja
Puerto Principe
Sierra Maestra
Santiago de Cuba
Grand Cayman
Cayman Brac
JAMAJKA
Kanał Jamajski
Santiago
La Vega
Port au Prince
DOMINIKAŃSKA RZECZ.
PORTORIKO. PUERTO RICO
Kanał Mona
Wirginskie
Barbuda
St Christopher
Nevis
St John
Antigua
Montserrat
Gwadelupa
Basse Terre
Pointe à Pitre
Marie Galante
Dominika
Martynika
Fort de France
Santa Lucia
St Vincent
Kingstown
Grenada
Barbados
Bridgetown
Trynidad
Port of Spain
HONDURAS
Odnoga Mosquito
Posiadł. Niderlandzkie
Curaçao
Willemstad
Wyspy pod Wiatr
Wyspy pod Wiatr Małe
Polwysep Goajiro
Maracaibo
Barranquilla
Cartagena
Odnoga Daryeńska
Odnoga Panamska
Panama
Portobello
Chagres
Cartago
Puerto Limon
Puerto Cabello
Valencia
Caracas
La Guayra
Barquisimeto
S. Carlos
WENEZUELA
Orinoko
Bolivar
Lit. Tow. S. Orgelbranda Sukc. Warszawa

Antylogarytm, logarytm dostawy, względnie do logarytmu odpowiedniej wstawy, bo w tablicach oba te logarytmy stoją naprzeciw siebie. *Antylogarytmiczne tablice*, według Wallisa (*Canon antilogarithmicus*), są to tablice tak ułożone, że w miejscu liczb zwykłych tablic logarytmicznych stoją logarytmy, i nawzajem, tak, że w nich danego logarytmu szuka się liczby, jak zwykle się szuka logarytmu danej liczby.

Antylogja oznacza sprzeczności, napotykane u jednego autora.

Antylopy (*Antilopina*), grupa zwierząt z rodziny pustorogich (*cavicornia*), w rzędzie przeżuwających, stanowi przejście od jelenia do kozy, owcy i wołu. **A.** mają rogi puste, obrączkowate lub wrzecionowate; do jeleni zbliżają się długo żyją w niewoli. Znanych jest około stu gatunków, i dlatego podzielono je na grupy: Cuvier, wziąwszy za zasadę budowę rogów, utworzył 11 grup, Gervais z dawnego rodzaju **A.** utworzył plemię antylopowych, w którem mieści 15 rodzajów, Carus zaś rozróżnia 24 rodzaje. Ważniejsze z nich są: **A.** *kozojeleń, sassi (Cervicapra bezoartica), fig. 1*, długości 1,3 metra, ciemno-brunatna, podobna do jelenia, rogi tylko u samców; żyje w Indjach wsch., gdzie ją bardzo starannie pielęgnują i tylko braminom wolno jeść jej mięso; bezoary (ob.) z jej żołądka mają tam znaczenie lekarskie. *Suhak* czyli *sajga*, **A.** *stepowa (Antilope saiga), fig. 2*, 1,2 m. długa, szarożółtawa; przed 200 laty żyła jeszcze licznie na Ukrainie, ale ustępuje coraz dalej na wschód; znajduje się już tylko za Uralem, gdzie plemiona

Fig. 1. Antylopa sassi.

Fig. 2. A. sajga czyli suhak.

Fig. 3. Gazela.

Fig. 4. Kozica czyli giemza.

koczujące gorliwie na nią polują. *Gazela (G. dorcas), fig. 3*, 1,1 m. długa, wysmukła i zgrabna, ma dołki łzowe i wielkie bystre oczy,

Fig. 5. Antylopa kudu.

Fig. 6. Antylopa szabloroga.

Fig. 7. Antylopa kama.

Fig 8. Antylopa gnu.

wysmukłością, szybkością, lekkością i miłem wejrzeniem; odznaczają się czułością zmysłów. Bojaźliwe, spokojne i towarzyskie, okazują niekiedy odwagę wobec niebezpieczeństwa, zwłaszcza gdy idzie o obronę potomstwa. Korzysta się z nich mięsa, skóry i rogów; znajdujemy je we wszystkich częściach świata, głównie jednak żyją w Afryce. Są najczęściej towarzyskie, niektóre łączą się w stada, obejmujące do tysiąca osobników. Krótkie włosy niekiedy tylko wydłużają się na szyi w grzywę, lub też pod szyją i brodą. Wielkości są różnej, od wymiarów konia, aż do zająca. Niektóre gatunki dają się oswajać i czerwonawo-brunatna, rogi okrągłe, ku tyłowi zwrócone; żyje w Afryce płn.-wsch., w starożytnym Egipcie Izydzie poświęcona, jest sławiona przez poetów wschodnich; jest to sarna biblijna. **A.** *sassa (Oreotragus saltatrix)*, 95 cm. długa, żyje parami w Afryce wsch., zabarwienie sarny. *Goral (Nemorhoedus goral)*, 1,7 m. długa, podobna do kozy, w Azyi środkowej. *Kozica, koza skalna, giemza* albo *giejza (Rupicapra) fig. 4*, jedyny gatunek europejski, przebywa na wysokich górach, w Alpach, Pirenejach, Tatrach, 1 m. długa, 75 cm. wysoka, rogi małe, haczykowato ku tyłowi zgięte, w porze letniej cisawa, w zimie czarna, pod-

gardle i czoło białe, przez oczy ciemna pręga. Podobna z postaci do kozy, żyje niewielkiemi stadami na szczytach skalistych. W Tatrach schodzą w zimie ku kosodrzewinie i limbie, a nawet poniżej granicy leśnej. Niesłychanie zręcznie wspina się po stromych urwiskach, a przepaście przeskakuje; bojaźliwa i bardzo ostrożna; jedna, pozostawiona na straży, ostrzega stado o niebezpieczeństwie gwizdaniem. W Tatrach polowanie na kozicę jest zabronione. *Kudu (Strepsiceros capensis), fig. 5*, wielkości jelenia, w Afryce wsch., rogi bardzo długie. **A.** *szabloroga, krowa stepowa, algazella (Oryx leucoryx) fig. 6*, żółtawo-biała, w Afryce płn. Większy od niej jest *pasan (Oryx gazella)* w ziemi Przylądkowej. **A.** *nubijska* albo *mendez (Addax nasomaculatus)*, żółtawo-biała, ciało niezgrabne; rogi dawnych bogów egipskich są naśladowaniem jej rogów. **A.** *łososiowata, kanna (Boselaphus canna, Orcas canna)*, 3 m. długa, największa ze wszystkich **A.**, w Afryce płd., ma obyczaje bydła. W niewoli dobrze się rozradza. *Nilgau (Portas pictus)*, ciemno-brunat., opatrzona grzywą: starano się przyswoić ją we Włoszech. *Kama (Bubalix caama, Acronotus caama), fig. 7*, wielkości jelenia, niezbyt zgrabna, w Afryce płd. *Gnu (Catoblepas gnu), fig. 8*, z postaci pośrednia między antylopą, bykiem i koniem, 2 m. długa z długim ogonem, ciemno-brun., z długiemi włosami na nosie i z grzywą, w Afryce południowej, aż do równika, gdzie żyje licznemi stadami. W Ameryce żyje jedyny gatunek *kabri* albo **A.** *widłoroga (Antilocapra furcifer)*, brunatno-czerwona z białemi plamami; trzyma się stadami. Najmniejszą **A**-ą jest **A.** *karłowata* albo *malutka (Nanotragus)*, długości 45 cm., żyje w Afryce.

Antymachos, Trojańczyk, który usiłował zapobiedz wydaniu Heleny Menelausowi i skłonić Trojan do zamordowania posłów greckich, Odyseusza i Menelausa, za co go z rady wykluczono.

Antymachos, z Kolofonu lub też sąsiedniego Klaros, * około 444 przed Chr. napisał obszerną epopeję p. t. „Tebais," opiewającą obie wojny tebańskie, i elegiczny poemat: „Lyde," którego treścią są przykłady nieszczęśliwej miłości z czasów mitycznych. Pierwszy utwór wydał we fragmentach Kinkel w „Epicorum Graecorum fragmenta" (1 t., 1877), z drugiego pozostałe fragmenta wydał w nowszych czasach Stoll (1845) i Bergk w „Poetae lyrici Graeci" (2 t., 4 w., 1882). **A.** zasługuje na uwagę z tego powodu, że jest założycielem uczonej poezji, a więc poprzednikiem poetów aleksandryjskich.

Antymon *(stibium)*, pierwiastek chemiczny trójatomowy, którego symbol jest Sb, ciężar atomowy 119,5; jest to ciało biało-niebieskawe, z połyskiem matalicznym. Ciężar właś. 6,75. Przedstawia budowę blaszkową, kruchy, krystalizuje w romboedry i jest izomorficzny z arsenem. Topi się przy 450° C., w temperaturze czerwonej się ulatnia; w zetknięciu z powietrzem płonie, wydając żywe światło i obfite białe dymy tlenku. **A.** rozpuszcza się tylko w wodzie królewskiej. Główną rudą, z której się **A.** otrzymuje, jest błyszcz antymonowy czyli siarek antymonu; sposoby otrzymywania polegają na zabraniu siarki przez dodanie ciał, które się z nią łączą, albo przez jej spalenie w przystępie powietrza w piecach płomienistych, przyczem utlenia się i **A.**, ale tlenek ten łatwo zredukowanym być może. **A.** handlowy zwykle jest zanieczyszczony innemi metalami. **A.** w technice używa się głównie do śpiżów; wchodzi w skład metalu na czcionki drukarskie, płyt stereotypowych, metalu algierskiego i inych. Z powodu łatwości, z jaką się łączy ze złotem, alchemicy zwali go *regulus* (królikiem). **A.** znany już był dawno, a różne sposoby jego otrzymywania i jego związki opisał mnich Bazyli Valentinus (1460). Alchemicy używali go do oddzielania złota od srebra i jako lekarstwa. W naczyniach z antymonu pozostawiano przez pewien czas wino, którego następnie używano jako środka nawymiotnego; ponieważ wszakże dawało to powód mnichom do nadużyć, przeto Franciszek II wydał rozkaz, zabraniający użycia tego mnichom (*anti monachon*), skąd miała powstać nazwa **A**-u. *Związki* **A.** są bardzo liczne, ale z nich niewielka tylko liczba znajduje zastosowania. Z chlorem wydaje *trój* i *pięcio-chlorek* **A**-u ($SbCl_3$ i SbC_5), z których pierwszy używa się w medycynie i do tak zwanego bronzowania żelaza, pozostawia bowiem na żelazie warstwę **A**-u; jest to masa krystaliczna, miękka, zwana *masłem antymonowem*. Co do związków tlenowych, to właściwych jego kwasów: antymonowego (czyli trójtlenku H_3SbO_3) i antymonnego (H_3SbO_4) nie znamy, znamy je tylko w solach i jako bezwodniki (Sb_2O_3 i Sb_2O_5. Trójtlenek **A**-u, osiadając z roztworów zabarwionych, pociąga ze sobą barwniki i tworzy z niemi nierozpuszczalne laki, skąd ma zastosowanie w farbowaniu bawełny. Z soli **A.** najważniejszy jest *emetyk*, który jest podwójnym winianem potażu i tlenku **A.**, używany w medycynie. Z siarką tworzy **A.** trój i pięciosiarek (Sb_2S_3 i Sb_2S_5), z których pierwszy stanowi najpospolitszą rudę **A.**; z nich wyrabia się tak zwany *kermes mineralny*, znajdowany i w naturze, jako antymonowa blenda, a który w medycynie dawnej używany był częściej, niż obecnie. *Pięciosiarek* **A**-u nazywa się siarką złotą. Obecnie **A.** poznaje się zwykle z pomarańczowej barwy siarku, strącanego siarkowodorem, albo też cechującemi plamami, jakie wydaje w przyrządzie Marsh'a (ob. Arsen).— *Przetwory antymonowe w medycynie* działają gryząco. Wcierane w skórę, sprowadzają krosty podobne do ospowych; drażnią żołądek, kiszki, chociażby pod skórę zastrzyknięte zostały; powodują obfitszą wydzielinę śluzu oskrzelowego. Wskutek podrażnienia nerwu błędnego sprowadzają otrucie. Używane są w medycynie jako środki pryszczące skórę w celu derywacji (ob.), jako środki

wymiotne i wykrztuśne (ob.). Do preparatów najczęściej używanych należą: *emetyk*, *siarka złota*, *kermes minerale*. Dawniej pod nazwą *proszku Algarota* albo *proszku angielskiego* używany był tlenko-chlorek antymonu, proszek biały, składu dosyć zmiennego.

Antymonit, *antymonowy błyszcz*, ob. Antymonowe minerały.

Antymonowe kwiaty, ob. Antymonowe minerały.

Antymonowe masło, trójchlorek antymonu, ob. Antymon.

Antymonowe minerały. A. *rodzimy* rzadko się znajduje w przyrodzie, a występuje najczęściej w związkach z tlenem, siarką i metalami. Rodzimy odkryty został w Szwecji i kilku innych miejscowościach, czasami występuje w związku z arsenem jako *Antymon-arsen*, *alemantyt*, podobny do arsenko-niklu; odkryty został w Andreasbergu, w małych tabliczkach sześciokątnych, bardzo cienkich, częściej wszakże rozsiany jest drobnemi ziarnkami w galenie lub arsenku kobaltu, barwy czerwono-miedzianej. Twardość 5,5; c. wł. 7,54—7,56. *Antymonek niklu*, *breithauptyt*, jasno-czerwony, blask silny, krystalizuje w układzie sześciokątnym. *Antymonek srebra*, *dyskrazyt*, minerał srebrzysto-biały, z połyskiem metalicznym, znajdujący się w kryształach, masach krystalicznych lub bezkształtnych. Postać pierwotna: słup rombowy prosty. Twardość 3,4; c. wł. 9,4—9,8; zawiera od 77 do 84 procentów srebra. Uważa się za jedną z najbogatszych rud srebra, znajduje się w Badeńskiem, na Harcu i w Hiszpanji. *Antymonowa blenda*, *antymon czerwony*, *kermes mineralny*, występuje w igiełkach krystalicznych i masach igiełkowych barwy czerwonej. Postać pierwotna: słup rombowy ukośny, połysk metaliczny. Twardość gipsu, c. wł. 4,5—4,6. Jest to związek jednej cząsteczki kwasu antymonowego z dwiema cząsteczkami siarku antymonowego.—*Antymonowa ochra*, materja ziemista, biało żółtawa, osiadająca na powierzchni siarku antymonu; uważa się ją za kwas antymonowy, z pewną ilością wody. *Antymonowe kwiaty*, *walentenit*, *antymon biały*, *stynarmonyt*, jest to kwas antymonowy, dawniej rzadkość mineralogiczna, dzisiaj przychodzi w wielkich ilościach z Konstantyny w Afryce, gdzie stanowi bogatą rudę antymonową. Przedstawia się w ośmiościanach foremnych, albo w masach włóknistych, barwy jasno-żółtej.—*Antymonowy błyszcz*, *antymonit*, *antimonglanz*, siarek antymonowy Sb_2S_3, jest główną rudą, z której się antymon wytapia; połysk metaliczny, barwa szara z odcieniem niebieskawym. Istnieje w postaci krystalicznej (słup rombowy prosty), tworząc niekiedy kryształy długości stopy (ob. fig.), w masach zbitych, włóknistych i ziarnistych. Twardość 2,0, c. wł. 4,62; bardzo łatwo topliwy. Odmiana pierzasta, złożona z delikatnych włókien stanowi *heteromorfit*.—*Antymonowo-niklowy błyszcz*, *ulmanit*, barwy białej z żywym połyskiem metalicznym; twardość 5,5, c. wł. 6,45. Pierwotna postać—sześcian. Jest to siarek niklu z siarkiem antymonu. *Antymonowo-srebrna blenda*, *pyrargiryt*, ruda srebrna, znana pod nazwiskiem *czerwonego srebra*; występuje w przezroczystych lub przeświecających kryształach, albo też w masach bezkształtnych; miękka i bardzo krucha. C. wł.=5,72 do 5,84; uważać ją można za siarko-antymonjan srebra.

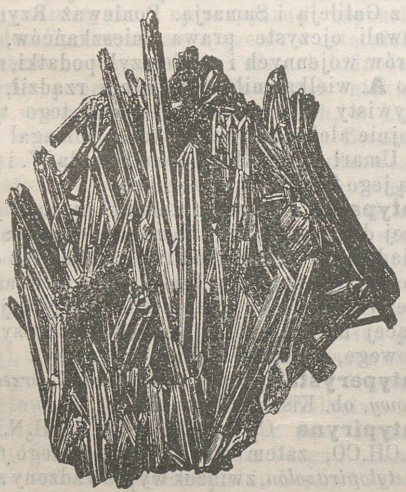

Antymonowy błyszcz.

Antymonowe stopy, związki i mieszaniny antymonu z innemi metalami; dodatek antymonu czyni w ogólności metale bardziej połyskującemi, twardszemi, kruchszemi. Ołów z **A.** daje stop używany na czcionki, cyna z **A.** z dodatkiem miedzi i cynku tworzy stop zwany *metalem brytańskim*. Stop 7 części **A.** z 3 częściami żelaza nazywa się stopem Réaumura; przy obrabianiu pilnikiem wydaje iskry. Stop miedzi ze znaczną ilością **A**-u jest biały. Stop **A**-u z potasem służy do otrzymywania związków organicznych antymonu.

Antymonyl, rodnik SbO, występuje w różnych związkach antymonu, jak np. w tlenkochlorku antymonu (SbO)Cl, który wtedy może być nazwany chlorkiem antymonylu.

Antynomizm (z greck.), sprzeczność z prawem, z zakonem. Nauka, że chrześcijanie nie mają obowiązku wypełniać prawa Mojżeszowego. Zwolennicy jej istnieli już za św. Augustyna. Za czasów jednak reformacji, zasłynął głównie Jan Agricola z Eislebenu (ob.) 1537, twierdzący, że jedynie tylko Ewangelja jest konieczną do zbawienia. Zwolennicy tego twierdzenia, zwani byli burzycielami prawa czyli Antynomjanami. Zdania **A.** zjawiły się i Anglji za czasów Kromwella.

Antynomja (z greck.). Sprzeczność dwóch praw. W filozofji oznacza, podług Kanta, sprzecz-

ność, w jaką wpada rozum teoretyczny z sobą samym, jeżeli ideę absolutną zechce zastosować do świata, jako do zbioru wszystkich objawów umysłowych i fizycznych. Stąd wypływają **A.** w kwestjach; czy świat w przestrzeni i czasie jest skończony, lub nieskończony? czy istnieją realne atomy materji, czy też materja jest podzielną bez końca? Wszystkie te problematy dadzą się rozwiązać w równie ścisły sposób negatywnie i pozytywnie, czyli nie dadzą się rozwiązać wcale. Podobnie się przedstawia kwestja wolności, konieczności, oraz absolutnej pozaświatowej przyczyny bytu. **A.** ustają, jeżeli prawa doświadczalne stosować tylko do doświadczenia, nie zaś do rzeczy samej w sobie, a idee rozumowe uważać za granice, do których zbliżyć się można, nie dosięgając ich nigdy. **A.** służyły Kantowi zatem do stwierdzenia idealizmu transcendentalnego. W nauce prawa wyraz ten oznacza sprzeczność, zachodzącą między dwoma rozporządzeniami tego samego prawa.

Antynous z Klaudjopolis w Bitynji, sławny ze swej piękności ulubieniec cesarza rzymskiego Adrjana, który, po dobrowolnem utopieniu się Antynousa w Nilu, zaliczył go między półbogów, wystawił mu świątynię w Arkadji, zbudował miasto *Antinopolis* w środkowym Egipcie i ustanowił na cześć zmarłego uroczystości *Antinoja*. Cześć **A.** trwała aż do III wieku, ku wielkiemu zgorszeniu ojców Kościoła. Posiadanie portretów **A.** stało się za Adrjana modą wyższego towarzystwa w Rzymie. Stąd wizerunki **A.** (na monetach, w płaskorzeźbach i posągach) ogromnie się rozpowszechniły i niektóre z nich należą do najpiękniejszych dzieł sztuki starożytnej, mianowicie posąg watykański (znaleziony w łaźniach Adrjana) i kapitoliński (znaleziony w willi Adrjana w Tivoli). Por. Lewezow (1808), Dietrichson (1884), Laban (1891), Gregorovius (1884).—W powieściach obrabiali go Ebers (1881), Taylor (1880).

Antinous.

Antynous, konstelacja gwiazd na drodze mlecznej w pobliżu Orła, między 282° i 305° wzniesienia prostego i między 6° płn. a 12° płd. zboczenia; między jej gwiazdami 4 są trzeciej wielkości.

Anty-papież, przeciwnik, współzawodnik papieża, prawnie obranego lub za takiego przez większość uznanego; także naczelnik stronnictwa, zaprowadzającego odszczepieństwo w kościele rzymsko-katolickim. Dzieje wymieniają 30 takich anty-papieżów, poczynając od III w. ery chrześcijańskiej. Pierwszy **A.** był Nowacjan, przeciwnik Korneljusza, ostatnim zaś Feliks V, (ks. sabaudzki Amadeusz VIII), przeciwnik Eugenjusza IV i Mikołaja V. Por. Ludwik Angelus Anastazy „Istoria degli Antipapi“ (1754).

Antyparazytyczne środki, lekarstwa przeciw zwierzętom pasożytnym.

Antyparos, star. Oljaros, jedna z wysp Cykladzkich na Archipelagu greckim, obejmuje 45 klm. kw. i liczy 1,000 m.; sławna jaskinią stalaktytową, mającą 25 metrów wysokości.

Antypasat, wiatr wiejący w górnych warstwach atmosfery od równika ku biegunowi. Ob. Wiatr.

Antypater, wódz i przyjaciel Filipa II macedońskiego, * około 440 pr. Chr. † 319 pr. Chr., którego Aleksander W. podczas wyprawy swojej do Persji 334 mianował namiestnikiem w Macedonji. Po śmierci Aleksandra (323) był łącznie z Kraterem, rządcą wszystkich prowincji europejskich państwa macedońskiego. Prowadził z Grekami t. zw. „Wojnę Lamijską.“ Po zamordowaniu namiestnika Perdikkasa 321 armia wyniosła go na tę godność.

Antypater, wnuk poprzedniego, król Macedonji * 297, † 287, zamordowany przez teścia Lizymacha.

Antypater z Tarsu, filozof ze szkoły stoików (z II w.) pr. Chr. Przeciwnik sceptycyzmu Karneodesa. Por. Waillot „De Antipatre Tarsensi philosopho Stoico“ (1824).

Antypater *(Anipas)*, Idumejczyk, oddał wielkie usługi Rzymianom i zyskał taką przychylność wszystkich wodzów rzymskich od Pompejusza do Cezara, że oddali mu władzę świecką nad Judeją wraz z Galileją i Samarją. Ponieważ Rzymianie szanowali ojczyste prawa mieszkańców, ulżyli ciężarów wojennych i zmniejszyli podatki, zyskał przeto **A.** wielką miłość u ludu i rządził, jakby rzeczywisty król, choć nie nosił tego tytułu. W wojnie aleksandryjskiej (ob.) pomagał Cezarowi. Umarł otruty. Był ojcem Heroda W. i protoplastą jego familji.

Antypatja (z grec.), znaczy niechęć istoty żyjącej do innych istot, lub rzeczy, opartą albo na doświadczeniu o ich szkodliwości, albo też odziedziczoną, albo przejętą, lub płynącą z wrażliwości nerwowej. Najwyższy stopień antypatji, polegającej na szczególnej pobudliwości systemu nerwowego, zowią idjosynkrazją (ob.).

Antyperystaltyczny ruch, *ruch przeciwrobaczkowy*, ob. Kiszki, Trawienie.

Antypiryna $C_{11}H_{12}N_2O$, albo $C_6H_5.NCH_3.CCH_3.CH.CO$, zatem według składu tego *fenylodwumetylopirazolon*, związek wyprowadzony z pirazolu przez Knorra. Tworzy kryształy bezbarwne, smaku gorzkiego, topiące się przy 113°, rozpuszczalne w wodzie, z kwasami wydaje sole. **A.** ma zastosowanie w medycynie, jako środek przeciwgorączkowy, obniża bowiem temperaturę ciała o 1° do 4°, sprowadzając zarazem obfity pot;

w zbyt wielkich dozach wszakże powoduje zakłócenia. Działa skutecznie w niektórych chorobach nerwowych, jak w migrenie; przyjęta dosyć wcześnie, przytłumia w zarodku tak zwane choroby z zaziębienia.

Antypka, cybuch z czereśni tureckiej.

Antypodów wyspy stanowią grupę wysp, położonych na oceanie Wielkim na południo-wschód od Nowej Zelandji; odkryte zostały w r. 1800 przez Waterhouse'a, a nazwane tak z powodu, iż leżą w punkcie przeciwległym względem obserwatorjum w Greenwich; obszaru posiadają 53 klm. kwadr.

Antypody, nazwa dwóch punktow ziemi, przypadających na końcach jednej jej średnicy, oraz mieszkańców tych punktów. Punkty te w długości geograficznej różnią się o 180°; jeden z nich przypada pod szerokością geograficzną północną, drugi pod taką samą liczebnie południową. Mieszkańcy ich są istotnie **A**-ami, t. j. przeciwnożnymi; gdy w jednym z tych punktów jest lato, w drugim jest zima, gdy w jednym jest południe, w drugim północ. Mieszkańcy dwu punktów, oddalonych w długości o 180°, ale położonych na jednym równoleżniku, nazywają *perioeci*, t. j. *obocni*; posiadają oni jednaką porę roku, ale różnią się w czasie o 12 godzin. Mieszkańcy wreszcie dwu punktów, położonych na tym samym południku i pod jednaką liczebnie szerokością geograficzną, ale po obu stronach równika, nazywają się *antoeci*, *antoecjanie*, t. j. *przeciwni*; mają oni godzinę jednaką, ale przeciwne pory roku.

Antyreoskop ob. Pseudoskopijne objawy.

Antyscjanie, *antiscii*, ob. Przeciwcienni.

Antysemityzm, nieprzyjazne usposobienie względem Żydów, objawiające się w ostatnich czasach, zarówno w najniższych sferach ludności, jak w prasie i ciałach prawodawczych niektórych państw europejskich, zwłaszcza tych, w których Żydzi mieszkają w większej liczbie. Zwolennicy antysemityzmu posiadają dziś zorganizowane towarzystwa i własne dzienniki i domagają się ograniczenia praw Żydów lub wydalenia ich z państwa, pragnąc zniszczyć tym sposobem szkodliwy podług nich wpływ ekonomiczny i etyczny Żydów. Ruch antysemicki powstał w Niemczech w końcu 7-go dziesiątka bieżącego stulecia, wywołany w części przez epokę założycielską (gryderską), a w części przez zwrot konserwatywny w polityce wewnętrznej od 1879. W literaturze przygotowały ten ruch pisma: Wilhelma Marra „Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum“ (1873, 2 w. 1869), Otona Glogau „Der Börsen und Gründungsschwindel in Berlin“ (1—4 w. 1876) i „Der Börsen und Gründungsschwindel in Deutschland“ (1877) i Eug. Dühringa „Die Judefrage als Rassen, Sitten und Kulturfrage“ (2 w. 1881). Wielki wpływ wywarły wystąpienia kaznodziei dworskiego, Stöckera, w Berlinie na zebraniach stronnictwa chrześcijańsko społecznego, (por. Stöcker „Das moderne Judentum in Deutschland“ 1—5 w. 1880). Ruch wzrósł ogromnie w 1880, w którym założoną została Liga antysemicka. W następstwie zaś rozdzielił się w kierunku konserwatywnym i chrześcijańsko-socjalnym przez utworzenie się stowarzyszenia Deutscher Volksverein w marcu, 1881 pod przewodnictwem Liebermanna von Sonnenberg i Förstera, i w kierunku radykalnym, opartym więcej na różnicach rasowych, reprezentowanym przez Ernesta Henrici, oraz stowarzyszenie Socialer Reichsverein. 1886 Założone zostało Deutsche Antisemitische Vereinigung. Dla zwalczenia **A.** utworzono 1891 stowarzyszenie z siedzibą w Berlinie. Por. Lehnhardt (1884). W Austrji ruch antysemicki rozwijał pierwszy, narodowiec niem. G. v. Schönerer. Do niego przyłączyli się klerykalni, tak, że ruch antysemicki w Austrji przybrał charakter antyliberalny. Przywódcą jego obecnym jest adwokat wiedeński Lueger (1896 wybrany na prezydenta miasta Wiednia). W ostatnich czasach 1896 **A.** nabrał dla Austrji znaczenia politycznego, wpływając pośrednio na bieg wewnętrznej polityki monarchji. Przeciwko niemu istnieje od 1891 stowarzyszenie w Wiedniu.—W Węgrzech **A.** małego jest znaczenia: zaginięcie w 1882 Estery Solymossy w Tisza Eszlarze i pogłoska, iż Żydzi zamordowali ją dla swych praktyk religijnych, rozbudziła namiętności. We Francji książka E. Drummonta „La France juive“ (1886) stała się punktem wyjścia **A.** francuskiego. W Rosji i u nas **A.** wynikł z przewagi Żydów na polu handlu i przemysłu, do czego przyłączyły się elementy nienawiści religijnej i rasowej. Pierwszym ruchem ludowym tego rodzaju były napaści na Żydów z południ. Rosji i u nas 1881 r. 3 wrz. 1881 ustanowiona została komisja rządowa dla zbadania kwestji żydowskiej, która postawiła 15 mar. 1882 pewne punkta, mające na celu ograniczenie praw Żydów w państwie. Prawa przeciw nim zostały w następstwie coraz więcej obostrzone i zabroniony został pobyt w państwie Żydom zagranicznym oraz wydalono z gubernji rosyjskich znaczną ich liczbę do Królestwa Polskiego i za granicę (1891). Por. Brüggen „Russland und die Juden“ (1882). W Królestwie Polskiem ruch antysemicki w prasie koncentruje się w wychodzącym od 1882 tygodniku *Rola*. Prócz tego krytyczne stanowisko względem Żydów zajmowały *Wiek*, *Głos*, a ostatnio (od 1895) *Niwa;* w Galicji głównym jego przedstawicielem jest T. Merunowicz, publicysta we Lwowie.

Antyseptol, jodosiarczan cynchoniny, proszek brunatny, rozpuszczalny w alkoholu; polecany był jako środek, mogący zastępować jodoform.

Antyseptyka, leczenie ran antyseptyczne czyli przeciwgnilne, jest to szereg usiłowań, zmierzających do zabicia lub niedopuszczenia zarazków, które do rany dostać się mogą i na przebieg jej gojenia zawsze bardzo ujemny wpływ wywie-

rają; dostawszy się zaś z rany do krwiobiegu, wywołać one mogą ogólne zakażenie organizmu, sprawę chorobową niezwykle ciężką i w większości przypadków chorego o śmierć przyprawiają. Przed wprowadzeniem **A**-i każde obrażenie z naruszeniem całości powłok, każda rana chirurgiczna przebiegała z obfitem ropieniem i znaczną gorączką: przypisywano to drażniącemu działaniu powietrza na ranę. Śmiertelność po operacjach w owym czasie była bardzo znaczną i uniemożliwiała takie operacje, jakie dziś do zupełnie prawie bezpiecznych się zaliczają. Dopiero Lister (1865), opierając się na doświadczeniach Pasteura, dowodzących zależności każdego bez wyjątku ropienia od znajdujących się w powietrzu i wodzie fermentów, które właściwie rozkład i ropienie warunkują, przewrót w chirurgji uczynił, wprowadzając postępowanie antyseptyczne. Fermenty owe, jak wykazały następne badania, są drobnemi organizmami żyjącemi, bakterjami (ob.). Wywołując rozkład i ropienie na powierzchni rany, są one jednocześnie powodem gorączki przyrannej i różnych chorób przyrannych, jak: posocznicy, ropnicy i t. p., jeżeli nastąpi wessanie do organizmu substancji rozkładowych.— Pierwszy komunikat Listera o niezwykle pomyślnem stosowaniu kwasu karbolowego przy otwartych złamaniach, spotkał ogólne niedowierzanie. Trzeba było kilku lat, nim metoda Listera uznaną i wprowadzoną do chirurgji została. Postępowanie Listerowskie było dość zawiłe, co wkrótce wywołało cały szereg modyfikacji i ulepszeń, zwłaszcza gdy wynaleziono znaczną liczbę środków, o wiele kwas karbolowy w znaczeniu powyższem przewyższających. Zakażenie rany może nastąpić wskutek zetknięcia się jej z powietrzem, lub z instrumentem, czy też ręką operatora; zadaniem przeto **A**-i jest zapobieganie jednemu i drugiemu. Cel ten osiąga się przez odpowiednie urządzenie sali operacyjnej i pedantyczne niemal przestrzeganie czystości rąk, instrumentów i wogóle wszystkich przedmiotów, które z raną zetknąć się mogą. Od czasu uznania i przyjęcia metody Listera datuje się niepomierny rozwój chirurgji, która z zupełnem bezpieczeństwem wkracza w coraz głębsze, dawniej niedostępne części organizmu ludzkiego.— *Antyseptyczne środki* służą właśnie do zabicia lub niedopuszczenia zarazków do ran. Najnowsze doświadczenia, dokonane w pracowni Pasteur'a, pozwalają ułożyć je pod względem skuteczności w szereg następujący: chlornik rtęci (sublimat), azotan srebra, jod, tymol, siarczan miedzi, kwas salicylowy, chlorek cynku, kwas karbolowy, hydrochinon, kairyna, rezorcyna, kwas borny, alkohol, oleum Eucalypti.

Antyspast, ob. Antispastus.

Antyspazmatyczne środki, lekarstwa używane przeciw kurczom, uspokajające zbyt podrażnione nerwy; tu należą przeważnie środki narkotyczne, aromatyczne, *asa foetida*, oraz środki wymiotne w niewielkich dawkach.

Antystenes, Ateńczyk, * około 440, uczeń Sokratesa, założyciel szkoły cyników (ob.). Pierwotnie był uczniem Gorgjasza i nauczycielem wymowy. W życiu swem i etyce starał się przeprowadzić tę myśl, że człowiek jest tem szczęśliwszy, im mniej ma potrzeb i zalecał ascezę. Był przeciwnikiem Platona i zarazem zwiastunem stoicyzmu, ucząc, że cnota powinna być celem życia; w religji był czystym monoteistą. Do uczniów jego należy Djogenes. „Fragmenta“ wydane przez Winkelmana w Zürychu 1842 r. Por. Dümmler „Antisthenica“ (1882); tenże „Akademika“ (1890); nadto: A. Müller „De Antisthenis Cynici vita et scriptis“ (Drezno, 1860), E. Zeller „Die Philosophie der Griechen“ (Lipsk, 1877).

Antystjusz Publjusz, trybun ludu w r. 88 prz. Chr., we cztery lata potem zamordowany jako poplecznik Marjusza, słynął z wymowy i znajomości prawa. — **Antystjusz Labeo,** członek spisku, uknutego przeciwko Cezarowi; po bitwie pod Filippi sam sobie odebrał życie. — Jego syn **Antystjusz Labeo,** znakomity prawnik, był za panowania Augusta pretorem. Występował energicznie przeciw błędom starych jurystów i, stosując historję do nauki prawa, podniósł znaczenie tej ostatniej.—**Antystjusz L.** Vetus, konsul w r. 55 p. Chr., pragnął pospołu z Neronem połączyć Mozelę z Saoną za pomocą kanału. Unikając prześladowań Nerona, odebrał sobie życie. — **Antystjusz** Sosianus, dygnitarz z czasów Nerona, wygnany za pisanie satyr na cesarza.

Antystrofa, to jest strofa przeciwna, znaczyła w tańcach chórów greckich zwrot przeciwny, odpowiedni ruchowi przeciwnemu, który jednak odbywał się od prawej strony ku lewej, pociągał za sobą antystrofę od lewej ku prawej. W liryce i śpiewach chórów dramatycznych **A**-a znaczy zwrotkę, śpiewaną podczas tego przeciwnego ruchu, a rytmem wierszowym podobną do pierwszej strofy.

Antyszkorbutyczne środki, leki używane przeciwko szkorbutowi (ob.), czyli gnilcowi.

Antytakci, sekta gnostyków, istniejąca w II wieku ery chrześcijańskiej. Przypuszczając Boga sprawiedliwego i dobrego, utrzymywali, że świat wydany był na pastwę ducha złego, który zwiódł ludzi, przedstawiając im za dobre to, co było złem, a za złe to, co było dobrem, a stąd wyprowadzali wniosek, że człowiek winien czynić wszystko wbrew temu, co zalecają prawa boskie i ludzkie.

Antytaumaturgja, zaprzeczanie cudom, odmawianie wiary w cuda.

Antytermina, $C_{11}H_{14}NO_2$, albo *kwas fenylohydrazinolewulinowy*, tworzy kryształy bezbarwne, rozpuszczalne w wodzie gorącej, w alkoholu i eterze, topiące się przy 108°; używa się jako środek przeciwgorączkowy.

Antyteza *(przeciwstawienie)*, w retoryce pod-

noszenie jednej myśli przez przeciwstawienie jej drugiego pojęcia, wprost z nią sprzecznego, np.: Pan Bóg dopuścił pomieszanie rad i rozumów waszych, *iż widząc, nie widzicie; chcąc co czynić, nie czynicie.* (Skarga, „Kaz. sejm.“).

Antytrynitarze, nazywają się ci wszyscy, którzy odrzucają dogmat Trójcy św. Istnieli oni już w drugiej połowie II w., a także w III w. pod nazwą *Unitarjuszów* i *Monarchjanów.* — Znani ich zwolennicy: Teodot (dwóch), Artemon, Paweł Samosateński, Brakseas, Noëtus, Beryllus, Sabelius. Nazwa jednak **A.** weszła w powszechne użycie dopiero w XVI w., od czasów Reformacji, w którym pierwszym zwolennikiem ich był Szwajcar Ludwik Hetzer, po nim Holender Dawid Georgs, Hiszpan Servet, oraz Włosi Lelio i Fausto Socinowie. Ci dwaj ostatni przybyli do Polski, gdzie znaleźli licznych zwolenników, podobnież w Siedmiogrodzie i w niektórych krajach niemieckich. Dogmatycznie Antytrynitaryzm rozwinął się najwięcej w Anglji po Socynach. Do **A.** zaliczają się *Arjanie Unitarjusze* (w Ameryce Północnej, Anglji i Węgrzech), *Melchizedechjanie, Sabeljanie* i inni. Por. Trechsel (2 t., 1839—44); R. Wallace „Antitrinitarian Biography“ (1850); Bonet-Maury „Origines du christianisme unitaire“ (1881).

Anu, *Euhanes, Oes,* po grecku *Oannes,* akadyjsko-babiloński bóg nieba, członek trójcy najwyższej, złożonej z *Anu, Ea* (jego syna) i *Bela* (wnuka). Żoną **A.** była *Anat,* która rządziła ziemią. **A.** posiadał postać człowieka brodatego z ogonem orła i grzbietem ryby, której głowa pokrywa w części głowę bóstwa. **A.** uważany jest za symbol materji, z której wszystko powstało. Teksty klinowe zowią go: „starym, ojcem bogów, panem świata niższego, władcą ciemności i skarbów ukrytych.“ Czczono go specjalnie w Uruk. Por. Maspero „Histoire ancien des peuples de l'Orient;“ Smith „Chaldäische Genesis.“

Anubis.

Anubis, jeden z najprzedniejszych bogów egipskich, na pomnikach hieroglificznych zwany także *Anepu,* albo *Anupu.* Pierwiastkowo był personifikacją czci, oddawanej szakalowi, stąd przedstawiają go w postaci ludzkiej z głową szakala. Główną cześć odbierał w Kynopolis; wedle podania syn Ozyrysa i Neftyzy, spłodzony przez omyłkę ojca, wychowany przez Izydę. Towarzysz i stróż bogów, a także stróż bram świata niebieskiego i podziemnego (Amentes), do którego przeprowadza zmarłych i waży ich czyny z Horusem; wobec Ozyrysa, jest bogiem zmarłych. Z tego powodu identyfikowano go później z greckim Hermesem Psychopompos i zwano Hermanubis; cześć jego rozeszła się za czasów rzymskich szeroko.

Anuncjaty, pod tem nazwiskiem, czyli „od Zwiastowania N. Panny,“ znane są trzy zakony: jeden w Sardynji, świecki, rycerski, ustanowiony wraz z orderem 1362 r. przez Amadeusza VI Sabaudzkiego, i dwa żeńskie, klasztorne, z których pierwszy we Francji, założony przez Joannę de Valois, córkę króla francuskiego Ludwika XI-go, zniesiony w czasie rewolucji, drugi zaś, z przezwiskiem *Anuncjat niebieskich,* założony w Genui r. 1562 przez Marję Wiktorję Fornari, istnieje dotychczas we Włoszech.

Anura albo *Ecaudata,* płazy bezogoniaste czyli żaby (ob.).

Anuradhapura, miasto na wyspie Cejlon, położone na północ od m. Kandy, niegdyś stolica wyspy.

Anurja, t. j. *bezmocz,* brak moczu. Mocz może się wcale nie wyrabiać wskutek choroby nerek, organu wydzielającego; może zatrzymywać się w pęcherzu, gdy sparaliżowane mięśnie pęcherza nie są go w stanie wypędzić; wreszcie może istnieć mechaniczna przeszkoda dla wydalania w kanale wyprowadzającym, czyli cewce moczowej (zwężenie). Jest to bardzo groźna przypadłość; zatrzymanie moczu przez czas krótki sprowadza śmierć przy objawach uremji, mocznicy (ob.). Leczenie musi się stosować do przyczyn. Gdy mocz nagromadzony jest w pęcherzu, trzeba go wydalić za pomocą kateteru, albo nawet przekłucia pęcherza. Częściej, niż zupełne zatrzymanie, zdarza się zmniejszenie tylko jego ilości. Ob. Ischuria.

Anurosorex, rodzaj zwierząt owadożernych, różniący się od sorków ogonem bardzo krótkim, ukrytym we włosach. Obyczajami zbliżony do kretów. **A.** *squamipes,* w Tybecie, z postaci i wielkości podobny do myszy.

Anus, odbyt (ob.).

Anville Jan Chrzciel Bourguignon d', geograf, * 1697 w Paryżu, † 1782. Był geografem królewskim, następnie sekretarzem księcia Orleańskiego. Wydał „Atlas powszechny“ (Paryż, 1737—80) i „Większy atlas starożytny“ (z 12 kart), do którego należy „Skrócona geografja starożytna“ (3 t., 1768). Jego ogólny zbiór kart geograficznych zakupiła bibljoteka królewska.

Anwary Ewhadeddin, jeden z większych poetów perskich, † 1152. Wiele utworów jego pomieścił w przekładzie J. Hammer w „Geschichte des schönen Redekünste Persiens“ (Wiedeń, 1818).

Anyos Paweł Stefan, poeta węgierski, * 1756, † 1784. Poezje jego wydał Bacsyani w Wiedniu, 1798, a powtórnie Abafi w Peszcie (1875).

Anytos, demagog ateński, znany jako uczestnik spisku Trazybula, którego skutkiem było wypędzenie 30 tyranów, oraz jako przeciwnik Sokratesa, którego wspólnie z Melitosem i Likonem oskarżyli, jako wpływającego na skażenie religji

i demoralizację młodzieży. Po śmierci Sokratesa wygnany, schronił się do Heraklei, gdzie znienawidzony przez wszystkich, został w końcu ukamienowany.

Anyż *(Pimpinela anisum)*, roślina z rodziny baldaszkowych, ma liście korzeniowe trzydziałkowe, wcinane, korzeń roczny, długi i wielki, biały; łodyga gałęzista; owoc podłużny, złożony z dwóch małych ziarn wypukłych, szczelnie z sobą zetkniętych. Ziarna te mają właściwy korzenny smak i przyjemny zapach. Dziki rośnie w Egipcie i na wyspach Greckich, uprawny w całej Europie.

Anyż.
a—kwiat, *b*—owoc.

Słodko korzenne jego nasiona używają się w medycynie, w osłabieniu żołądka, błony śluzowej dróg oddechowych. Nazwę **A.** nadają niewłaściwie kilku innym aromatycznym roślinom: **A.** *ostrym* zowią kminek, *gwiaździstym* badjan, *francuskim* koper włoski. **A.** *drzewnym* w Hiszpanji nazywa się krzew *Schinus molle* z rodziny terpentyńcowatych, który wydaje owoce, podobnych do anyżu własności.

Anyżowe drewno, drewno twarde, przywożone w grubych klocach do Europy, ma zapach anyżu i pochodzi z drzewa *Illicium anisatum*. Używa się w tokarstwie.

Anyżowy kwas i **alkohol,** ob. Dragonyl.

Anyżowy olejek, olejek otrzymywany przez destylację wody nad nasionami anyżu (ob.); jest płynny i prawie bezbarwny, zwolna jak inne eterycznе olejki gęstnieje i żółcieje, smak i zapach anyżu; w kroplach na cukrze używa się w medycynie jak anyż. Najwięcej tego olejku dostarcza Turyngja, najwięcej zużywa go Anglja.

Anyżówka, wódka, przez moczenie lub destylację nasycona anyżem.

Anzelm (święty), biskup Lukki, * w Mantui czy Medjolanie 1036, † 1086 w Mantui, z szlachetnej rodziny Badagio, i dlatego zwany także *Anselmus Badiarius*, był synowcem papieża Aleksandra II i spowiednikiem hrabiny Matyldy mantuańskiej, oraz zarządcą jej majątku. W sporach cesarza Henryka IV z papieżem Grzegorzem VII, występował energicznie po stronie tego ostatniego. W końcu wygnany z biskupstwa. Kościół obchodzi jego pamięć 18 marca.

Anzelm, Niemiec z Miśnji, członek zakonu krzyżackiego, pierwszy biskup warmiński, poświęcony 1243. Znany w dziejach kościoła jako gorliwy krzewiciel chrześcijaństwa między pogańskimi Prusakami.

Anzelm, Bernardyn, słynął w początkach w. XVI wymową kaznodziejską w Krakowie. W 1508 był penitencjarzem przy kościele Grobu Chrystusowego w Jeruzalem i po powrocie stamtąd napisał: „Terrae Sanctae et urbis Hierusalem apertior descriptio," dziełko to pomieścił w swym wstępie do kosmografji Ptolemeusza Jan ze Stopnicy (Kraków, 1512); Jerzy Krakiewicz wydał je po polsku w Wilnie 1773.

Anzelm Kanterburyjski (Anselmus Cantuarensis), * 1033 w Aosta we Włoszech północnych. W 15 roku życia, gdy nie otrzymał pozwolenia wstąpienia do klasztoru, opuścił dom rodzicielski i udał się do Normandji, gdzie wstąpił do szkoły klasztornej w Bec. W r. 1060 wstąpił do zakonu Benedyktynów, r. 1063 został przeorem, 1078 opatem klasztoru w Bec w Normandji, 1093 arcybiskupem w Canterbury. Jakkolwiek ostatnią godność przyjął za naleganiem króla, wszelako wywołało to w następstwie spory między władzą świecką i duchowną, które zmusiły Anzelma dwukrotnie opuścić Anglję. Jako arcybiskup bronił kościoła przeciwko władzy świeckiej. Koniec swego życia poświęcił głównie przeprowadzeniu w Anglji celibatu. † 1109 r. Jako filozof należy **A.** do realistów (ob.). Charakterystyczną cechą jego filozofji jest bezwarunkowa uległość dogmatom, wiara, podług niego, powinna poprzedzać poznanie. Obowiązkiem chrześcijanina jest zrozumieć dogmaty, nie tylko w nie wierzyć; nigdy jednak rozum nie powinien mieć przewagi nad wiarą, owszem przyjmować tylko to, co dogmat podaje, wyłączając wszelką krytykę. Wsławił się szczególnie ontologicznym dowodem istności Boga (ob. Bóg), umieszczonym w „Proslogium," oraz rozprawą „Cur deus homo?" w której rozwija naukę o predestynacji i o zadosyćuczynieniu Chrystusa za nas (Satisfactio). Dzieła jego doczekały się licznych wydań: w Norymberdze 1491, 1494, w Paryżu 1544, 1549, w Kolonji 1573, 1612, w nowszych czasach w zbiorze Migne'go (t. 155, Paryż, 1852). Pisali o nim Frank: „**A.** v. Canterbury" (Tybinga, 1842): Hasse „**A.** v. Canterbury" (Lipsk, 1843, 1852); Charles Rémusat „**A.** de Canterberry" (Paryż, 1854); Church (1888); Rule „Life and times of **A.**" (2 t., 1882); Horeau „Histoire de la philosophie scolastique"(Paryż, 1872); Ch. Schmidt „Histoire de l'Eglise d'Occident pendant le moyen âge" (Paryż, 1885).

Anzelm z Hawelbergu, brat Alberta Niedźwiedzia, margrabiego brandeburskiego, biskup hawelberski od r. 1126. Słynął nauką teologji i gruntowną znajomością języka greckiego, używany był przez cesarza Lotarjusza II i papieża Eugenjusza III do rozmaitych poselstw. Znajdując się w poselstwie 1137 r. w Konstantynopolu, miewał liczne konferencje z najsławniejszymi teologami i z rozkazu papieża opisał je w dziele „Dia-

logorum adversus Graecos libri III." † 1159.

Anzelm z Laonu *(Anselmus Laudinensis)*, z przydomkiem: *Doctor scholasticus*, sławny nauczyciel teologji, naprzód w Paryżu, a potem w Laonie, † 1117 r., był jednym z najznakomitszych egzegetów w wiekach średnich. Napisał między innemi: „Glossa interlinearis" (Bazylea, 1502—1508), jako objaśnienia Wulgaty.

Anzengruber Ludwik, dramaturg i powieściopisarz ludowy niemiecki, * 1839, † 1889 r. Od r. 1860 aktor, od 1869 do 1871 urzędnik policyjny w Wiedniu. Napisał: „Der Pfarrer von Kirchfeld" (1870), „Meineidsbauer" (1872), „Die Tochter des Wucherers" (1874), „Der Gewissenswurm" (1874), „Hand und Herz" (1875), „Das vierte Gebot," „Ein Faustschlag" (1878), „Alte Wiener" (1879), „Heimgefunden" (1888), „Der Fleck auf der Ehre" (1889). „Dorfgänge" (1879), „Bekannte von der Strasse" (1881) i wiele innych. „Gesammelte Werke" (t. 10, 1890). — Działalność autorska **A.** polega więcej na treści, niż na artystycznem obrobieniu tematów z życia chłopskiego i ludowego wiedeńskiego. **A.** jest wybitnym realistą, oddającym życie ludu średniej Austrji z jego tragiczno-obyczajowej i komicznej strony. Biografja: Bethelheim (1891). Por. Rosner (1891).

Anzengruber Ludwik.

Anzin, miasto w departamencie Nord we Francji, sławne bogatemi kopalniami węgla kamiennego, wydającemi rocznie około 6 miljonów hektolitrów; eksploatowane od r. 1717, mają 120 klm. kw. obszaru i zatrudniają przeszło 10,000 robotników; 11,538 m.

Aod albo *Eliud*, sędzia Izraela, syn Jery, z pokolenia Benjamina, wysłany przez Izraelitów z darami do króla Moabitów, Eglona, zabił go własną ręką, a potem uderzywszy na Moabitów, położył ich trupem około 10,000.

Aojdowie *(Aojdoj)*, śpiewacy, poeci. W ten sposób zwano pieśniarzy lirników z epoki przedhomerycznej

Aoki-Shuzo, mąż stanu japoński, * 1844 r., studjował od r. 1868 prawo i nauki państwowe w Berlinie, gdzie w r. 1873 został sekretarzem poselstwa japońskiego. Po krótkim pobycie w Japonji, wrócił w r. 1874 do Berlina jako poseł i w r. 1875 ożenił się z baronówną von Rahden. W r. 1885 został powołany do Japonji, gdzie mianowano go ministrem spraw zagranicznych: w r. 1889 po zamachu na Okumę i ustąpieniu jego objął tekę ministra spraw zagranicznych i prowadził układy o rewizję traktatów z państwami europejskiemi, lecz nie dokończył ich, ponieważ w 1891 nastąpiła zmiana całego ministerjum. W r. 1889 był podniesiony do godności wice-hrabiego, a od r. 1890 jest członkiem izby panów.

Aonidy, przydomek muz, nadany im od poświęconych dla nich gór i źródeł w Aonji. — Tytuł **„A."** nosi trzytomowy zbiór utworów poetycznych, wydany pod redakcją Karamzina w Moskwie (1796—1799).

Aonja, dawna nazwa Beocji, spotykana u poetów. — Aonowie, pierwotni mieszkańcy Beocji.

Aorsy, niegdyś potężne plemię sarmackie, zajmujące w I wieku po Chrystusie kraje, leżące między Kaukazem a Donem. Wspominane przez Strabona, Plinjusza i Tacyta.

Aorta, *Tętnica główna*, t. j. główny pień tętniczy, wychodzący z serca i rozprowadzający krew po całem ciele. Wychodzi ona z lewej komórki serca, od której oddzielają ją *zastawki półksiężycowe aorty (valvulae semilunares)*, wznosi się ku górze na prawo, jako *aorta wstępująca (aorta ascendens)*, zagina się następnie łukowato na lewo i ku tyłowi, stanowiąc *łuk aorty (arcus aortae)*, wreszcie spuszcza się na dół, jako *aorta zstępująca (aorta descendens)*. Ostatnia jej część przebiega przed kręgosłupem, zrazu przez jamę piersiową, *aorta piersiowa (aorta thoracica)*, a przebiwszy przeponę, wchodzi do jamy brzusznej, jako *aorta brzuszna (aorta abdominalis)*, gdzie przy czwartym kręgu lędźwiowym kończy się, rozdzielając na dwie tętnice biodrowe wspólne *(aortae illacae communes)* i małą tętnicę krzyżową środkową. Po drodze wydaje bardzo wiele pobocznych gałęzi, zaopatrujących w krew głowę, tułów i górne kończyny. Ważniejsze z tych gałęzi są: tętnice *wieńcowe*, zaopatrujące w krew ściany sercowe, *bezimienna szyjowa* i *podobojczykowa prawa*, *międzyżebrowe* i małego znaczenia *oskrzelowe*, *pień śródbrzuszny*, *krezkowa górna* i *dolna*, *nerkowe*, *lędźwiowe*. Aorta ulega różnym sprawom chorobowym, z których najczęstsze są: zapalenie (ob. Aortitis), tętniaki (ob.), prowadzące czasem

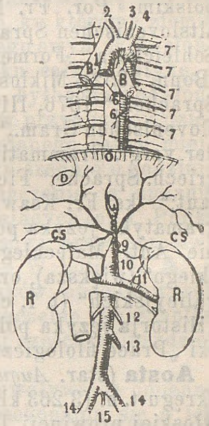

Aorta człowieka i jej gałęzie: 1. Tętnica wieńcowa czyli okrężna serca.— 2. Pień tętniczy głowo-ramieniowy prawy.—3. Tętnica szyjna lewa.—4. T. Podobojczykowa lewa.— 5. T. oskrzelowe.— 6. T. przełykowe.—7. T. międzyżebrowe.—8. T. przeponowa.—9. Pień śródbrzuszny.—10. T. krezkowa górna.—11. T. nerkowa. — 12. T. nasienna.—13. T. krezkowa dolna. — 14. T. biodrowa. — 15. T. krzyżowa średnia. — *O* przełyk, *B* oskrzela, *D* przepona, *R* nerki, *CS* torebki nadnerkowe.

lo pęknięcia, zwężenia i zarośnięcia aorty, jako wada wrodzona. Ob. Naczyniowy układ, Tętnice.

Aortitis, *zapalenie aorty*, zajmować może wszystkie jej błony, albo tylko pojedyńcze części ściany tętnicy; najczęściej zajmuje jej błonę wewnętrzną (ob. Ateromatyczny proces), co głównie spotykamy u ludzi w wieku podeszłym. Stany zapalne aorty, wywołując anatomiczne zmiany jej ścianek, dają początek ciężkim bardzo zboczeniom, jak aneuryzmat aorty, pęknięcie jej, zatorowanie tętnic (ob. Embolia), apopleksja i t. p.

Aoryst (gr. *Aoristos*), czas nieokreślony, w gramatyce forma czasowania nieokreślona, właściwie czas bezwzwględnie przeszły, wskazujący przeszłość w sobie zamkniętą i jedną, bez uwagi na jej trwałość, a więc czas czysto historyczny, używany zwykle w każdem opowiadaniu. Forma ta istnieje w językach starożytnych, jak: sanskrycki, grecki (w tym najdoskonalsza), starosłowiański, staropolski i staroczeski; znajduje się jeszcze w bulgarskim i łużyckim, a po części w polskim. Por. Fr. Miklosicz „Formenlehre der altslovenischen Sprache“ (Wiedeń, 1850); dra A. Schleichera „Formenl. d. kirchenslav. Sprache“ (Bonn, 1852); Miklosich „Vergl. Gramm. der slav. Sprachen,“ 1876, III, 73—89 i „Beiträge zur altslovenischen Gram.,“ 1875; Brugmann „Grundriss der vergl. Grammatik;“ Curtius „Das Verbum der griech. Sprache;“ Fick „Zum Aorist und Perfectablaut;“ ks. Fr. Ksaw. Malinowskiego „Krytyczna gramatyka języka polskiego“ (str. 545), następnie Ant. Małeckiego „Gramatyka języka polskiego“ (większa), oraz „Wypisy polskie dla szkół galicyjskich“ (t. I, cz. 1, str. LVIII—LX); Kalina „Historja języka polskiego“ (I, 358—366); Kryński „Prace filologiczne“ (II. 265—275).

Aosta (star. *Augusta Praetoria*), miasto główne okręgu t. n. (3,263 klm. kw. i 84,000 m.), w górnowłoskiej prowincji Turynu, nad rzeką Dora Baltea, ważny punkt komunikacyjny, tu się bowiem przecinają drogi z wielkiego i małego Bernarda, 5,700 m.; w mieście i okolicy mnóstwo zabytków rzymskich. Obecnie tytuł książąt **A.** noszą młodsi synowie domu Sabaudzkiego, panującego we Włoszech.

Aosta (książę), ob. Amadeusz.

Apacsai-Tsére Jan, * 1625 w Apace w Siedmiogrodzie, skończywszy nauki w Węgrzech, wykładał w Utrechcie i w r. 1653 w Weisenburgu, skąd z powodu zasad kartezjuszowskich i presbyterjańskich wkrótce wygnany; † 1660 w Klauzenburgu (Koloszu). Znakomitsze jego prace są: „Magyar Entziklopediat“ i t. d. (Utrecht, 1653), „Magyar Logika“ (Weissenburg, 1656) i „Disputatio de politia ecclesiastica.“

Apaczowie (*Apaches*), wojowniczy naród indyjski w Ameryce północnej, należący do pnia Atabasków, rozsypany w dolinach górskich około rzek Colorado, Gila i Rio Grande del Norte, w Nowym Meksyku, Aryzonie i w Meksyku północnym; żyją wyłącznie z myśliwstwa, rabunku i łupieży, prowadząc z Europejczykami nieustające walki. W ostatnich dopiero czasach zdołał rząd Stanów Zjednoczonych około 6,000 osiedlić w rezerwacjach. Por. Buschmann „Das Apache als eine athapaskische Sprache erwiesen“ (Berlin, 1860—63).

Apaffy Michał I-szy, książę siedmiogrodzki, * 1632, † 1690; towarzyszył Jerzemu II Rakoczemu r. 1656 w wyprawie polskiej, w której popadł w niewolę tatarską, następnie za wpływem sułtana tureckiego został powołany przez stany Siedmiogrodu na tron 1661 r. Podczas oblężenia Wiednia (1683) znajdował się przymuszony po stronie tureckiej, strzegąc przeprawy przez Dunaj pod Raub. Wskutek zwycięstw Jana III Sobieskiego, księstwo Siedmiogrodzkie przeszło 1686 r. pod protektorat cesarza niemieckiego. **A.** był gorliwym opiekunem kościoła ewangelickiego w Siedmiogrodzie i Węgrzech, oraz oświaty narodowej, czego dowodem jest także bogate uposażenie szkoły w Debreczynie.— **Apaffy** Michał II, syn poprzedniego, * 1677, † 1713, objął rządy pod opieką cesarza i Porty, lecz w kilka miesięcy potem zepchnięty z tronu przez Emeryka Tökölego przy pomocy Turków, w rok później przez cesarza Leopolda przywrócony, podczas małoletności swojej panował pod opieką ustanowionej przez cesarza rady. Obudziwszy potem swojem postępowaniem nieufność, został zabranym do Wiednia, gdzie r. 1697 wzamian za roczną pensję 12,000 złr. musiał się zrzec dalszych rządów.

Apage, satanas! (łac.), precz, szatanie!

Apagoge (z grec.), zowie się w logice zbijanie jakiego zdania przez wykazanie sprzeczności albo w niem samem, albo w wynikających z niego konsekwencjach, stąd dowód apagogiczny—*deductio ad absurdum*.

Apalachicola, ob. Appalachicola.

Apalachska herbata, ob. Ilex.

Apalachskie góry, ob. Alleghany.

Apamea, w starożytności nazwa kilku miast w Azji, nazwanych po większej części na cześć żony Seleuka Nikatora. — Apamea nad Orontesem, miasto główne syryjskiej krainy Apamene, za czasów rzymskich miasto nader ważne.—Apamea Kibotos (dziś Dineir nad Marsjaszem) w Wielkiej Frygji, po Efezie największe miasto handlowe w Azji Mniejszej. — Apamea, przy zbiegu Eufratu i Tygru, wielka twierdza, niegdyś stolica Mezopotamji.—Apamea Myrlion, miasto portowe w Bitynji, nad m. Czarnem. — Apamea Rhagiana, osada grecka na granicy Partji i Medji, stolica prowincji Choarene.

Apanaż, wyraz pochodzący z barb. łac. od *apanare*, dać komuś chleb, stąd: *apanagium*, franc. *apanage*, oznacza dobra lub dochody, wyznaczone na utrzymanie rodziny i krewnych panującego. **A.** w Rosji urządzone są ustawą z r. 1797.

Apandrja, ob. Apogamja.

Aparat, zbiór środków i narzędzi potrzebnych do dokonania pewnej pracy; w tem znaczeniu **A.** *kościelny* obejmuje wszelkie sprzęty i ubiory kapłańskie, używane podczas nabożeństwa. W naukach przyrodniczych i w technice **A.** toż co przyrząd.

A parte, na stronie. W wielu sztukach teatralnych, oprócz dyalogu, aktorowie wypowiadają na scenie pojedyncze wyrazy, lub krótkie zdania, przeznaczone jedynie dla słuchaczów, w przypuszczeniu, iż nie słyszy ich osoba, należąca do djalogu. Takie wyrazy lub zdania nazywają się *a parte*.

Aparytyna, ob. Kolodyna.

Apatelit, minerał stanowiący odmianę siarczanu żelaza; znajduje się w pokładach gliny we Francji, w postaci małych brył nerkowatych i żółtawych.

Apathy Stefan, uczony prawnik węgierski * 1829, profesor uniwersytetu peszteńskiego (od 1875). Pisał wiele, głównie z dziedziny prawa handlowego. W ostatnich czasach brał udział w pracach sejmu i komisji, kodyfikującej węgierskie prawo prywatne.

Apatja, zupełna nieczułość duszy, obojętność na wrażenia bolesne lub na wszelkie inne, stan umysłu, w którym człowiek z jakiegokolwiek zdarzenia nie doznaje radości ani przykrości, ani go pożąda, ani go się obawia. **A.** w najwyższym stopniu występuje, jako wrodzona, u idjotów, lub też, jako nabyta, w różnych chorobach umysłowych, które się kończą zupełnem przytępieniem władz duchowych. W znaczeniu filozoficznem oznacza **A.** oswobodzenie od uczuć i namiętności, które stoicy w szczególności uważali za chorobę duszy. Także i Schopenhauer, zgodnie z zasadami religijnemi budyzmu, wyniósł **A.**-ę do ideału. Jakkolwiek wszakże poskromienie afektów i namiętności jest warunkiem postępowania prawidłowego, to wszakże każda działalność energiczna znajduje pobudkę w afektach, a stąd też **A.** łączyć się musi z unicestwieniem woli, jak to dostrzegamy przy chorobach umysłowych.

Apatura, motyl, ob. Błyszczak.

Apaturje, uroczystość u dawnych Jończyków, obchodzona głównie w Atenach, podczas której obywatele wpisywali dorastających synów do *fratryj* (bractwa).

Apaty lub **Jasz-Apathi,** miasto węgierskie, nad Dunajem w komitacie Backim, 13,000 m., głównie Niemców; wielki handel konopny.

Apatyt, minerał z rzędu fosforanów, występujący w postaci kryształów sześciokątnych, często też w masach ziarnistych, włóknistych lub zbitych, które stanowią odmianę, zwaną *fosforytem* (ob.). Jest bezbarwny, lub też zielony, niebieski, czerwony, blask szklany lub tłusty, przezroczysty, lub tylko przeświecający. Jest to najtwardszy z minerałów wapiennych, gdyż jego twardość=5; c. wł.=3,2. Jest to fosforan wapna, połączony z chlorkiem lub fluorkiem wapnia, skąd rozróżniać należy dwa zasadnicze związki, **A.** *chlorowy* i **A.** *fluorowy*, które zresztą najczęściej wspólnie występują, jako mieszanina izomorficzna. **A.** jest bardzo rozpowszechniony, w ziarnach mikroskopowych wchodzi w skład wielu skał, a często też tworzy samoistnie rozległe pokłady. W stanie zwietrzałym jest źródłem fosforanów w ziemi ornej. Największe bryły **A**-u napotykają się w Kanadzie, ważą często po kilka centnarów. Odmiana zielona **A**-u, zwana *kamieniem szparagowym*, znajduje się w Tyrolu; niebieska, zwana *moroksytem*, w Apendalu i w Finlandji. Odmiana zbita, *osteolit*, podobnie jak fosforyt, używa się na nawóz.

Apega, machina spartańskiego tyrana Nabisa (207—192 p. Chr.), która, w postaci pięknej kobiety, mnóstwem ukrytych sztyletów przeszywała skazane na stracenie ofiary.

Apeks (*apex*), szczyt, ostrze, wierzchołek stożka. Według Schiaparellego nazywa się **A.** ten punkt sklepienia niebieskiego, ku któremu ziemia w danej chwili zmierza w biegu swym około słońca. **A.** przebiega w ciągu roku całą ekliptykę, i gdyby ona była okręgiem koła, byłby stale od słońca oddalonym na 90°, co też w przybliżeniu dzieje się w rzeczywistości; dla danego zatem miejsca znajduje się na południku średnio o godzinie 6 rano. Położenie **A.** ma znaczenie w zmianie godzinnej liczby gwiazd spadających (ob.). Punkt sklepienia niebieskiego, apeksowi wręcz przeciwległy, nazywa się *antiapex*.— W botanice **A.** u Tourneforta był nazwą pręcików; obecnie wyraz ten często się używa na oznaczenie wierzchołka danego organu rośliny, t. j. jej części, najbardziej oddalonej od podstawy.

Apel (z franc. *appel*), wywoływanie imienne żołnierzy z szeregu dla przekonania się o ich obecności. **A.** odbywa się w kompanji lub szwadronie zwykle raz we 24 godziny, o stałej porze, albo też, gdy zatrąbią, lub zabębnią do **A.** Wywoływanie nazwisk jest rzeczą feldfebla lub wachmistrza szwadronu. Kontrapel zowie się powtórny apel, dla sprawdzenia pierwszego.

Apel Jan August, poeta i estetyk niemiecki, * 1771 w Lipsku, † tamże 1816 r., pisał w każdym niemal rodzaju literatury, a z jego powieści: „Der Freischütz“ i „Das stille Kind,“ uważają za klasyczne. Tragedje Apela „Polyidos,“ „Die Aitolier“ i in. mniej są cenione, lecz za to jego: „Metryka“ (Lipsk, 1814—16 i 1834), zjednała mu znakomite imię. Nap. także znaną „Gespensterbuch“ (4 tom., 1810—4) i „Wunderbuch“ (3 t., 1815—17).

Apel Gwido Teodor, * 1811, † 1867; skutkiem nieszczęśliwego wypadku ociemniały, odznaczył się jako poeta dramatyczny. Dwa jego dramata „Nähkäthchen“ (1852) i „Günther von Schwarzburg“ były ze szczególnem przyjmowane zadowoleniem. Napisał nadto „Gedichte“ (2 w., 1848);

epopeję „Melusine“ (1844): „Dramatische Werke“ jego wyszły 1856.

Apelacja jest to środek prawny, mocą którego strona, uważająca wyrok sądowy za uciążliwy dla siebie, odwołuje się do sądu wyższego z żądaniem, aby wyrok zaskarżony niższego sądu skasował, albo poprawił. W ostatnich czasach robiono apelacji wiele zarzutów, i tak np. twierdzono, iż sąd wyższy nie może lepiej poznać sprawy, niż sąd niższej instancji, i że często, zamiast poprawiać, pogarsza wyrok, że uczy pieniactwa, że podkopuje powagę sądu, przedłuża sprawę i wystawia strony na wielkie koszta. Mimo jednak tych zarzutów większość prawników i wszystkie prawie prawodawstwa oświadczają się za zachowaniem apelacji, której nie należy mieszać z kasacją lub restytucją sprawy (ob. te wyrazy). Apelacja może być podawana tak w sprawach cywilnych, jak i karnych, a przez jej podanie wstrzymuje się wykonanie wyroku, wyjąwszy wypadki prawem określone. Rozróżniają apelację *główną* od wyroku w samej sprawie (in merito) i *incydentalną* od decyzji lub wyroków przedstanowczych i innych nierozstrzygających całości sprawy (ob. Wyrok). Terminy do apelacji są różne, zależne od rodzaju i przedmiotu skargi apelacyjnej. Po upływie terminu lub akceptowaniu wyroku, nikt apelacji zakładać nie może. Formy i szczegółowe rozporządzenia, tyczące się apelacji, zawarte są w procedurach sądowych i innych ustawach administracyjnych. Dawne pr. polskie (Vol. leg., I. 42, VII 430—597) odróżniały dwie drogi odwołania się do wyższego sądu: a) drogę *apelationis*, „gdy naganianym,“ oskarżonym był sam dekret, t. j. wyrok, i to zwało się *apelacją*, a odwołujący się *apellans*, b) drogę *gravaminis*, *per gravamen*, i to zwało się *mocją*, *prowokacją*, a skarżący *provocans*, gdy naganiał nietylko wyrok, lecz i sędziego, że się dopuścił uciążenia strony procesującej się. W prawie przeto polskiem apelacją zwała się: *nagana wyroku*, *odzew*, *ruszenie*, *odwołanie się*, *mocja*, a wszystkie te wyrazy jedno miały znaczenie.

Apelacyjny Sąd Królestwa Polskiego. Była to władza sądowa, ustanowiona 1808—10, której atrybucje określone Ukazem Najwyższym, z d. 26 marca 1842 r. i Ustawą przechodnią do Kodeksu kar głównych i poprawczych, z d. 11 listopada v. s. 1847 r. Orzecznictwo jego rozciągało się na całe Królestwo Polskie. Sądził on sprawy z odwołania się od wyroków Trybunałów Cywilnych i Handlowego, a w materji karnej od Sądów Kryminalnych. W sprawach cywilnych i handlowych, których przedmiot nie przenosił rs. 600 lub rs. 30 rocznego dochodu, Sąd Apelacyjny wyrokował ostatecznie, jak również w sprawach tak zwanych posesoryjnych i wymienionych w art. 3 obowiązującego do 1876 r. Kodek. Post Sądowego. We wszystkich innych, wyroki Sądu Apelacyjnego ulegały odwołaniu czyli zaskarżeniu do Senatu Rządzącego Departamentów Warszawskich. Bez względu na przedmiot wyroku Sądu Apelacyjnego, ulegały one odwołaniu do Senatu, gdy szło o niewłaściwość sądu. W sprawach karnych Sąd Apelacyjny wyrokował ostatecznie tam, gdzie w I instancji rozpoznawał Sąd Poprawczy. W innych sprawach wyrokował Sąd Apelacyjny w II instancji z wolnem odwołaniem się dla stron lub prokuratora do Senatu. Wreszcie stanowił Sąd Apelacyjny instancję ostateczną w sprawach karności urzędników sądowych czyli descyplinarnych, oraz instancję ostateczną w przedmiocie tymczasowego przyaresztowania osób o przestępstwa obwinionych. Sąd Apelacyjny zniesiono z chwilą wprowadzenia nowej organizacji sądownictwa w Królestwie Polskiem, w d. 1 (13) lipca 1876 r. Ob. Izba Sądowa.

Apeldern Albrecht, kanonik bremeński, mianowany biskupem liflandzkim, za zezwoleniem sejmu magdeburskiego przedsięwziął wyprawę krzyżową do Liflandji, założył w 1201 r. Rygę, a w 1204 zakon kawalerów krzyżowych.

Apeldoorn, m. fabryczne w prowincji niderlandzkiej Geldrji, 19,000 miesz., szkoła rolnicza i ogromne papiernie; w okolicy letni zamek królewski Loo.

Apelles, najsławniejszy malarz starożytności, rodem z wyspy Kos, a według innych z Efezu, żył w drugiej połowie IV w. (356—308 przed Chr.). Kształcił się początkowo pod mistrzami szkoły jońskiej w Efezie, celując powabem, miękkością i delikatnością kolorytu; następnie w szkole sycjońskiej pod sławnym Pamfilasem, który uczył swej sztuki metodycznie, opierając ją na na ściśle naukowej teorji, u zwłaszcza na studjach geometrycznych. **A.** łączył w sobie zalety obu szkół, usiłując głębiej wniknąć w istotę malarstwa, tchnąć w swe utwory, bijące pełnią i bogactwem, życie, a naturalną prawdę z twórczą zespolić siłą. Celował też niewysłowionym wdziękiem i cudnym kolorytem. Niezrównanym talentem stanął wyżej od wszystkich malarzów greckich i zyskał przyjaźń Aleksandra W. Z utworów jego najsławniejszym jest obraz Afrodyty, zwanej *Anadyomene* (wynurzającej się), kiedy występuje z morza i rozplątuje cudne warkocze; słynny także jest portret Aleksandra W. z piorunem w ręku, pomieszczony w świątyni Djany w Efezie, oraz Artemidy z orszakiem łowieckim i obrazy alegorycznie np. „Oszczerstwo,“ które z opisu Lucjana dało Boticellemu powód do podobnegoż obrazu (w Uffiziach we Florencji). Por. Wustman „Apelles“ (1870); Houssaye: „Histoire d'Apelles“ (1867). C. Plinius Secundus (major): „Naturalis historiae libri XXXVII“ (księga 35); K. Woermann: „Die Malerei des Alterthums“ (Lipsk, 1879).

Apelles, najsławniejszy uczeń gnostyka Marcjona; żył i nauczał w końcu II w. i na począt-

ku III w. w Rzymie, później w Aleksandrji, gdzie zaniechawszy nauki Marcjona, zastąpił ją osobnym systematem (dualizmem), zbliżonym do zasad Walentyna. Zwolennicy jego nauki zwani byli Apellitami.

Apellikon, filozof i bibljoman grecki z I w. p. Chr. Zebraną przez niego bibljotekę, zawierającą rękopisy Teofrasta i Arystotelesa, zabrał Sulla do Rzymu 87 r. p. Chr.

Apellmann Wilhelm, dowódca piechoty pod buławą Stanisława Żółkiewskiego w wyprawach do Moskwy i do Wołoszczyzny, a w roku 1626 komendant floty królewsko-polskiej przeciwko Szwedom, oblegającym miasto Gdańsk. W stoczonej ze Szwedami bitwie, w której sam admirał szwedzki poległ, zabrał im kilka okrętów, a resztę zatopił i rozproszył. Por. Siarczyński: „Obraz wieku panowania Zygmunta III."

Apelt Ernest Fryderyk, filozof, * 1812 w Reichenau w Wyższych Łużycach, † 1859. Od 1839 był profesorem filozofji i matematyki w Jenie. Zwolennik szkoły Friesa. Ważniejsze prace: „Die Epochen der Geschichte der Menschheit" (Jena, 1845—6); „Die Theorie der Induction" (Lipsk, 1854); „Religionsphilos." (Lipsk, 1860, wydane przez Franka); „Metaphysik" (1857); „Johann Keplers astron. Weltansicht" (1849); „Parmenidis et Empedoclis doctrina de mundi structura" (1857).

Apeniny (łaciń. *Apenninus* v. *Montes Apennini*, od celt. wyrazu *Pen*, wierzchołek skalisty), niebardzo strome i niezbyt szerokie pasmo gór z krótkiemi po bokach rozgałęzieniami, zapełniające cały półwysep włoski (Apeniński), w kierunku od półn.-zachodu ku południ.-wschodowi, długie 1,190 klm., szerokie 30—135 klm. Zależnie od okolic, przez które przebiegają, **A.** dzielą się na sześć części, które też zestawić można w trzy grupy; rozróżniamy mianowicie: **A.** Liguryjskie i Etruskie (**A.** *północne*), **A.** Rzymskie i Abruzy (**A.** *środkowe*), **A.** Neapolitańskie i Kalabryjskie (**A.** *południowe*).— **A.** *Liguryjskie* sięgają od Borchetta di Altare, która stanowi odgraniczenie ich od Alp, do wąwozu La Cisa (1,042 m. wys.); stok ich północny pochyla się łagodnie ku dolinie Po, południowy ma spadek gwałtowny; najwyższy ich wierzchołek Monte Bue, wznosi się tylko na 1803 m.—**A.** *Etruskie*, dochodzące do doliny Metauro, biegną w kierunku płd.-wschodnim i stanowią układ pasm, kolejno się wysuwających bez istotnego łańcucha głównego. Najwyższe wierzchołki są w części północnej, Alpe di Succiso (2017 m.), Monte Cusna (2121 m.), Monte Cimone (2167 m.); oddzielne ich odgałęzienie tworzy góry *Apuańskie* ze szczytem Pisanino (1697 m.), zbudowane na zbiegającym ku morzu stoku z czystego marmuru (Carrara), w części płd. grzbiet górski, stanowiący dział wodny, znacznie się obniża (Monte Falterone (1640 m.).—**A.** *Rzymskie* rozpoczynają się od Bocca Trabaria (1100 m.), między dolinami Tybru i Metauro i sięgają do dolin Tronto i Velino; złożone z licznych pasm równoległych, posiadają w części swej północnej szczyt najwyższy Monte Catria (1,702 m.), na płd. zaś w pasmie gór *Sybilińskich* M. Vittore (2.477 m.).—Od doliny Tronto ciągną się Abruzy (ob.), w których **A.** dochodzą najwyższego swego wyniesienia w Gran Sasso (2,921 m.); na płd. potężny pień wapienny Majella wznosi się w Monte Amaro do 2,795 m. Od dolin Sangro i Volturno do doliny Crati biegną **A.** *Neapolitańskie*, od poprzednich niższe; przeważają tu formy zaokrąglone i faliste, a szczyt ich najwyższy na płn. M. Miletto w górach Matese wznosi się na 2,050 m.; na płd. wszakże raz jeszcze wzbijają się **A.** do wysokości znaczniejszej, zwłaszcza w pasmach Monte Pollino i Serra di Dolcedorme (2271 m.), skąd spadzisto zbiegają do doliny Crati. Na wschodnim ich stoku znajduje się wulkan wygasły M. Vulture (1330 m.). Południową wreszcie część półwyspu zajmują **A.** *Kalabryjskie*, przedstawiające skały urwiste i przepaściste wąwozy, a kończące się u cieśniny Mesyńskiej trzonem Aspromonte ze szczytem M. Alto (1,958 m.).—Pod względem geologicznym odpowiadają **A.** Alpom, tworząc łącznik między niemi a górami sycylijskiemi i płn. afrykańskiemi. Materjał ich składa się głównie z wapienia formacji jurajskiej, nad którym zalegają warstwy piaskowca i marglu z licznemi skamieniałościami; obfitują w marmur, którego niewyczerpane zasoby zawierają szczególnie Apeniny rzymskie i neapolitańskie, gdzie często także napotkać można utwory wulkaniczne. Ponieważ **A.** nie dochodzą linji wiecznego śniegu i nie mają lodowców, przeto rzeki, biorące w nich początek, są ubogie w wodę przez znaczną część roku, a w porze letniej, kiedy pada mniej deszczu, po części wysychają. Rzeki wschodnie płyną po większej części przez doliny poprzeczne, mające silny spadek, i po krótkim, lecz prędkim, często nawet bardzo bystrym biegu wpadają do Adrjatyku. Rzeki zachodnie, zwłaszcza największe z nich, Arno i Tyber, mają bieg dłuższy i stąd więcej wody, ponieważ płyną przez doliny podłużne, a dopiero później przedzierają się przez góry dolinami poprzecznemi, dla dostania się do morza. Przez **A.** przechodzi 7 linji kolei żelaznej; 1) z Turynu do Savony, 2) z Alesandrji do Genui, 3) z Bolonji do Pistoi, 4) z Ankony do Foligno (Rzymu), 5) z Neapolu do Foggii, 6) z Neapolu do zatoki Tarenckiej, 7) z Pescary przez wyżynę Aquila do Terni.

Apenrade (duńs. *Aabenraa*), miasto w pruskiej prow. szlezwickiej, z wybornym portem nad zatoką m. Baltyckiego, 6,000 m. Warsztaty okrętów, wielki ruch handlowy. W r. 1848 dnia 30 marca rozpoczęły się tutaj pierwsze kroki nieprzyjacielskie przeciwko Duńczykom; w nocy z 27 na 28 kwietnia wkroczyło wojsko pruskie

pod dowództwem Wrangla. Przeszło rozmaite koleje w ówczesnych wypadkach, a po skończonej wojnie i ustanowieniu linji demarkacyjnej zajmowali Apenrade Szwedzi i Norwegczycy do lipca 1850 r. 9 lutego 1864 zajęli je Prusacy.

Apepsja, zupełna niemożność trawienia pokarmów, spotykana przy wszelkich chorobach żołądka i kiszek, występująca także nieraz w chorobach wątroby, płuc, serca, nerek i innych wyniszczających cierpieniach. Ob. Dyspepsja.

Apercepcja (dosłownie *zrozumienie, objęcie*), jako termin filozoficzny oznacza, od czasów Kanta, objęcie, ogarnięcie różnolitego materjału fenomenów, istniejących w czasie i przestrzeni, w myślową jedność. Jest to więc to samo, co jednolitość świadomości. Leibnitz nazywał percepcją wejście wrażenia do sfery działalności zmysłowej, apercepcją zaś wejście tegoż do świadomości. Wundt nazywa **A.** działalność wewnętrzną duszy, objawiającą się w uwadze oraz bodźcach woli i stanowiącą postawę jedności naszego życia duchowego. Herbert i jego szkoła uważa **A.** za sumę wszystkich objawów duchowych, stanowiących poznanie danego osobnika.

Aperientia, *aperitiva*, środki lekarskie otwierające, t. j. mające przywracać zatamowane wydzielanie, a więc środki przeczyszczające, moczopędne, wydzielające żółć i t. d.

Aperjodyczny, ob. Galwanometr.

Aperto libro (łac.), z otwartej książki bez przygotowania (tłómaczyć).

Apertorium, przyrząd chirurgiczny do rozszerzenia otworu.

Apertura, w narzędziach optycznych średnica osłony pierścieniowej, pokrywającej szkło przedmiotowe lunet dla powstrzymania promieni brzeżnych, powodujących aberację kulistości (ob.). **A.** *liczebna* jest to stosunek powyższej średnicy do odległości ogniskowej. — W medycynie **A.** czyli *jątrznik*, sztuczny otwór na powierzchni ciała, ropę wydzielający, a robiony najczęściej na wyższej części ramienia. Obecnie sposób ten prawie wcale nie jest używany. Ob. Źródełko.

Apetalae, rośliny *bezpłatkowe* (ob.).

Apetyt, uczucie właściwe, wzywające do zaspokojenia niektórych potrzeb organizmu, zwłaszcza do przyjęcia pokarmu. **A.** różni się od głodu (ob.) tem, że jest daleko słabszy, nie sprowadza przykrego uczucia i kieruje się raczej do niektórych potraw, niż do pokarmu w ogólności. Uczucie to ulega zboczeniom przy wszystkich cierpieniach żołądka, jak również przy gorączkowych i nerwowych chorobach; apetyt może być powiększony—*głód wilczy* (*bulimia*), lub też ulega osłabieniu—*brak apetytu* (*anorexia*), albo też zmienia się on jakościowo, t. j. człowiek czuje pociąg silny do pewnych, czasem bardzo niezwykłych rzeczy. Uczucie zmienione bardzo często jest wskazówką rzeczywistej potrzeby organizmu, często jednakże dzieje się przeciwnie; chorzy np. na robaki mają apetyt na pokarmy mączkowe, najbardziej dla nich szkodliwe; kobiety ciężarne, histeryczne, mają pociąg często do ołówków, kredy i innych niejadalnych rzeczy.

Aphagia, *afagja*, zupełna niemożność połykania; zależeć może od różnych stanów patologicznych, zachodzących na języku, łukach podniebiennych, gardzieli, krtani i połyku. Najczęściej przeszkodę tworzą zapalenia, obrzmienia lub nowotwory (rak) tych organów. W histerji **A.** wywołaną być może chwilowym kurczem mięśni połykowych.

Aphaniptera, ob. Pchły.

Aphelandria, rodzaj roślin z rodziny rozdzieńcowatych czyli akantowatych; krzewy o pięknych liściach pojedyńczych i kwiatach czerwonych, okazałych, opatrzonych w barwne przykwiatki. Z licznych gatunków, rosnących w Ameryce zwrotnikowej, niektóre hodują się w cieplarniach jako ozdobne, jak **A.** *aurantiaca* z kwiatami ciemnopomarańczowemi, **A.** *porteana* z kwiatami żółtemi.

Aphidius, rodzaj owadów błonkoskrzydłych, obejmujący owady drobne, długości 2 do 3 mm., które składają jajka swe w ciała mszyc i stąd je wytępiają. Liczne gatunki żyją w Europie środkowej i północnej. **A.** *rosarum*, czarny z nóżkami czerwonemi; gąsienice jego przebywają w ciele mszyc różanych. Bardziej pospolity jest **A.** *varius*, również czarny.

Aphis, *Aphidae*, ob. Mszyce.

Aphodius, rodzaj owadów tęgopokrywych, z rodziny blaszkorogich. Liczne jego gatunki, zwane *plugami*, przebywają w ziemi bogatej w szczątki roślinne, zwłaszcza w gnoju, nawozie. Są to chrząszcze dosyć wielkie, 8—11 mm. długości, walcowate, czarne lub ciemno-żółte, z tarczą grzbietową wyraźną. Pospolite u nas gatunki są: **A.** *fossor*, **A.** *fimetarius*, **A.** *subterraneus*.

Aphodius powiększony 3-krotnie.

Aphrodisius, Egipcjanin, u którego rodzice Chrystusa Pana w czasie ucieczki do Egiptu, przez dwa lata przebywać mieli; podług zaś innej legendy, miał to być uczeń św. Piotra, biskup i męczennik w Bourges około 70 po Chr.

Aphrodite, robak, ob. Kosmatka.

Aphrophora, *pienik*, rodzaj owadów, ob. Cykady.

Aphthardoceci, zwolennicy monofizytów, ob. Aftardokietowie.

Aphtonius, sofista i retor w początkach IV w. po Chr., żyjący w Antjochji; znany ze swego dzieła: „Progymnasmata rhetorica“ (wydanego przez Petzholdta w Lipsku, 1839). Jest to opracowanie Hermogenesa; w XVI i XVII w. jeszcze służyło za główny podręcznik retoryki w szkołach i uniwersytetach. Od niego nazwaną została *Chria Aphtoniana*, wszelka rozprawa, w której podług pewnej formy i podziału, przeprowadzoną jest

jakakolwiek sentencja; dawniej nazywano tem mianem szkolne łacińskie ćwiczenia uczniów. Por. „Rhetores graeci“ Walza (t. 1, 1832) i Spengla (t. 2, 1854).

Apia, główne miasto wysp Samoańskich czyli Żeglarskich, leżące na wyspie Upolu, rezydencja króla, biskupa katolickiego, generalnych konsulów: niemieckiego, angielskiego i amerykańskiego, posiada wygodny port, warsztaty okrętowe i około 6,000 m. Średnia temperatura roczna wynosi 26° Cel., mimo to wyspa wolna jest od febry, za to zarówno ludność miejscowa, jak i Europejczycy, podlegają chorobie zw. *elephantiasis*. Ob. Samoańskie wyspy.

Apianus Piotr, właściwie *Bienewitz* albo *Bennewitz*, astronom, * 1495 w Saksonji, † 1552, od 1533 profesor matematyki w Ingolstadzie; wielce był poważany przez Karola V. Jego „Cosmographicus liber“ (Landshut, 1524) była wielokrotnie przedrukowywana i na różne języki tłómaczona; w „Astronomicum Caesareum“ (Ingolstadt, 1532) pierwszy nadmienia, że ogony komet są odwrócone od słońca. Ulepszył także rozmaite narzędzia astronomiczne.—**Apianus** Filip, geograf, syn poprzedniego, * 1531, † 1589, był profesorem matematyki w Ingolstadzie, ale za odstąpienie od kościoła katolickiego zmuszony to miejsce opuścić, otrzymał podobne stanowisko w Tybindze. Głównem dziełem jego jest karta Bawarji w 24 sekcjach. Por. Günther „Peter u. Philipp **A.**“ (1566).

Apicius Marcus Gabius, sławny i przysłowiowy gastronom za czasów Augusta i Tyberjusza; wykwintna kuchnia pochłonęła ogromny jego majątek, z wyjątkiem tylko pół miljona sestercji (koło 2 miljonów zł. p.); obawiając się, by przy tych szczątkach swej fortuny z głodu nie umarł, odebrał sobie życie. Istniejąca pod jego imieniem książka kucharska „De arte coquinaria seu de obsoniis et condimentis,“ którą prawdopodobnie później dopiero napisał Afrykańczyk Coelius, a według innych Apion, objaśnia wiele ciekawych rzeczy o sztuce kucharskiej u dawnych Rzymian. Wydał ją Lister (Londyn, 1705); Almeloveen (Amsterdam, 1709); Berhold Ansb., (1800) i Schuch (1867, w. 2, 1874).

Apidae, ob. Pszczoły.

Apidome, podług Łasickiego, miał być bóstwem żmujdzkiem „zmiany mieszkania.“ **A.** Mierzyński przypuszcza, że Łasicki podał nazwę mieszkania zam. bóstwa.

Apiina, ob. Pietruszka.

Apikultura, ob. Pszczelnictwo.

Apiokrynity, *Apiocrinus*, zwierzęta zaginione z grupy liljowców, mające kielich walcowy lub kulisty. Żyły zwłaszcza w epoce tworzenia się pokładów jurajskich.

Apion, rodem z Egiptu, dla kilkakrotnych zwycięstw na igrzyskach literackich, zwany *Plistonicesem*; pobierał nauki w Aleksandrji, później osiedlił się w Rzymie, gdzie za czasów Tyberjusza i Klaudjusza, używał wielkiej sławy, jako nauczyciel gramatyki i retoryki. Z pism jego pozostały tylko niektóre ułamki.

Apion, *Nasieniowiec*, rodzaj owadów tęgopokrywych, czterostawnych, z rodziny słoników, obejmuje owady bardzo małe z odwłokiem wydętym, gruszkowatym, a należące do najszkodliwszych; w stanie gąsiennic sprawiają wielkie spustoszenia w polach i ogrodach; **A.** *frumentarium* (*N. zbożowy*), czerwony, **A.** *pomonae* (*N. owocowy*), czarny, żyje na drzewach owocowych. **A.** *apricans* i **A.** *flavipes* niszczą koniczynę.

Apion 3-krotnie powiększony.

Apios, *Wijec*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych; wijące się krzewy płn.-amerykańskie, mające liście nieparzysto pierzaste, kwiaty zebrane w gęste grona i strąki spłaszczone, wielonasienne. Jedyny gatunek **A.** *tuberosa* (*Glyzine apios*) ma korzeń złożony z mnóstwa główek mięsistych, które się jedzą surowe lub gotowane, w tym razie w smaku podobne do ziemniaków; uprawa ich jednak w Europie nie okazała się korzystną.

Apios.

Apiryt, proch bezdymny szwedzki.

Apis (egips. *Hapi*), święty byk, czczony przez Egipcjan. Kult jego podług Manethona, powstał za drugiej dynastji (około 3600 przed Chr.). Pierwotnie był **A.** tylko żywym symbolem Ozyrysa, którego nazywają też *bykiem Amentu* (podziemnego świata); dla ludu zaś był samym bogiem, czyli, jak mówi Strabon, samym Ozyrysem. Jak Ozyrys, tak i **A.** w ścisłym zostaje związku z Nilem. Musiał **A.** koniecznie być czarnym z białym trójkątem na czole, figurą orła na grzbiecie i podobną do żuka, skarabeusza, naroślą pod językiem, oprócz innych jeszcze oznak. Bożek ten, miał w Memfis w świątyni Ptaha, własny święty dziedziniec i liczną posługę, złożoną z kapłanów. **A**-s miał żyć tylko lat 25, poczem topiono go w studni, poświęconej słońcu i chowano uroczyście. Następnie cały Egipt okrywał się żałobą, dopóki nie znaleziono nowego **A**-a i śród wszelkiego rodzaju uroczystości nie wprowadzono znowu do Memfis. Uroczystość wynalezienia **A**-a (Teofanja) była corocznie obchodzoną i zostawała zawsze w związku z wezbraniem Nilu. **A**-s

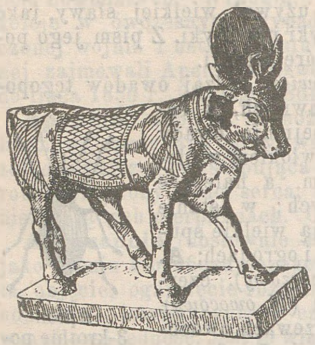

Apis.

był najkompletniejszym symbolem boskości, ukrytej pod formą zwierzęcą. Ojcem jego był promień światła niebieskiego zapładniający jałówkę. Po śmierci zwał się Osor-Hapi. W r. 1855 Mariette Pasza odkrył świątynię podziemną (Serapejon), zawierającą sarkofagi kamienne z mumiami A-ów od XVIII dynastji. Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient."

Apis, pierwotny król Peloponezu, brat Nioby; od niego Peloponez otrzymał nazwę Apia. Był to władca nader surowy; zabity przez Telksyona i Telchina.

Apium, ob. Seler.

Aplacentalia, *Bezłożyskowe*, ob. Ssące.

Aplanatyczny, nazywa się układ soczewek, w którym zniesiona jest zupełnie aberacja (ob.) kulistości.

Aplazja, toż co atrofja, zanik.

Aplerbeck, wieś fabryczna w pruskim obwodzie regencyjnym Arnsberg, okręgu Hörde, przy kolei Hamm-Unna-Dortmund, posiada huty żelaza, walcownie, kopalnie węgla i liczy 6,225 mieszk (1890).

Aplestja, toż co akorja (ob.).

Aplikacja (z łac.), pilność, staranne przykładanie się do czego. W znaczeniu urzędowem pod aplikacją rozumiemy pracę przygotowawczą dla usposobienia się na urzędnika w administracji lub sądownictwie.

Aplikacyjne szkoły, wyższe szkoły wojskowe dla broni specjalnych. W Królestwie Polskiem istniała w Warszawie **A. s.** przeznaczona dla artylerji i inżynierji, od r. 1820 do 1831. Mieściła się przy ulicy Miodowej, pomiędzy szkołą artylerji i kościołem kks. Pijarów. Wykładano w niej fortyfikację, topografję, geodezję, geometrję wykreślną, architekturę, artylerję, taktykę, matematykę, fizykę, rysunki topograficzne, języki: rosyjski, niemiecki i francuski (prof. Mikołaj Chopin, ojciec Fryderyka), fechtunek i t. d. Komendantem szkoły był pułkownik Józef Sowiński, dyrektorem zaś podpułkownik Józef Kołaczkowski. Kurs nauk w szkole początkowo był trzyletni, a od r. 1828 czteroletni. Por. rękopis znajdujący się w Bibljotece Krasińskich p. t. „Rodowód elewów Szkoły Wojskowej z ich charakterystyką;" „Rocznik Wojskowy Królestwa Polskiego" (1821—1830).

Aplikatura, w muzyce, ułożenie palców takie, by one wszystkim potrzebnym poruszeniom wystarczyły. **A.** oznacza też wysokie tony, dla których ręka w pozycję się układa.

Aplit, ob. Granit.

Aplom, odmiana granatu (ob.).

Aplysia (z grec. *brud*). *Ożada*, rodzaj mięczaków brzuchonogich, z rzędu tyłoskrzelnych, zwany przez rybaków morza Śródziemnego *zającami morskiemi* z powodu czułków, z których dwa górne są podobne do uszu zajęczych; skorupa ukryta w płaszczu, skrzela piórkowate. W morzu Śródziemnem pospolita **A.** *depilans* była przedmiotem wielu niedorzecznych bajek. Wydziela z płaszcza płyn purpurowy, przykrego zapachu, skąd pochodzi grecka nazwa. Płyn ten chroni ją od nieprzyjaciół.

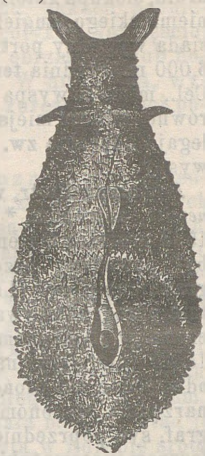

Aplysia.

Apnea (*apnoe*), t. j. bezdech, brak oddechu, duszność (ob.) do najwyższego stopnia dochodząca; widzimy ją w różnych chorobach płuc (rozedma), serca, opłucnej, wątroby, a także w niektórych cierpieniach nerwowych.

Apo, wulkan na wyspie Mindanao, należącej do archipelagu Filipińskiego na oceanie Wielkim, 3,143 metrów wysokości.

Apobates, Anabates v. **Parebates,** w starożytności wojownicy, którzy, uzbrojeni hełmem, pancerzem, tarczą, włócznią i mieczem, na wozach między sobą walczyli; później zwali się Apobates tacy szermierze, którzy z koni lub wozów zeskakiwali i pieszo się ścierali.

A poco a poco (powoli, potrochu), wyrażenie włoskie, używane w muzyce na oznaczenie stopniowego i powolnego przybierania siły lub prędkości.

Apocynaceae (*Toinowate*), rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca drzewa i krzewy, głównie w okolicach zwrotnikowych, z pięknemi, prawidłowemi, często wonnemi kwiatami, których korona, tacowata lub lejkowata, zawiera często wyrostki języczkowate, jak np. Vinca, wskazana na rycinie. Największa część tych roślin zawiera sok mleczny, ostry, często trujący; u wielu gatunków i nasiona są trujące. Stąd wiele gatunków ważnych w medycynie. U niektórych sok jest łagodnego smaku i może być pożyt-

Apocynaceae. Kwiat Vinca herbacea.

wany, u niektórych są też jadalne liście i owoce; inne gatunki dostarczają barwnika błękitnego, włókien podobnych do konopi i oleju przydatnego do palenia. Rodzina ta najbliżej spokrewnioną jest z trojeściowatemi.

Apocynum, *Toina*, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, obejmuje krzewy i podkrzewy głównie w Ameryce, z których kilka gatunków ozdobnych. **A.** *androsaemifolium (muchołówka)*, o kwiatach bladoróżowych, ma nazwę stąd, że niektóre owady, zwabione sokiem słodkim, dostają się do kwiatów, i nie mogąc się z nich wydostać, giną. **A.** *cannabinum* dostarcza włókien, zwanych *konopiem indyjskiem.* Korzeń **A.** *juventus* w Kochinchinie jest w wielkiem poważaniu, ma bowiem starcom siły młodzieńcze przywracać.

Apocynum, Toina.

Apoda, ob. Beznogie.

Apodes, *Niedopletwe*, ob. Ryby.

Apodyktyczny sąd (grec.), w logice twierdzenie, że coś nietylko jest, ale że być musi, oparte niejako na pewnej, domyślnej, zasadzie. Sąd, nie potrzebujący dowodu.

Apofilit, *Ichtyoftalmit*, *Albin*, *Rybie oko*, minerał z grupy krzemianów, znajduje się w masach blaszkowych lub kryształach, których postacią pierwotną jest słup rombowy prosty; biały z lekkim odcieniem różnych barw, przezroczysty, połysku perłowej macicy. Twardość 4,5, c. wł.= 2,355. Składa się z krzemianu wapnia i fluorku potasu. Odmiana zwana *albinem* jest nieprzezroczysta, biało matowa.

Apofora, podatek u dawnych Greków, płacony panom przez niewolników, pracujących na własną rękę.

Apoftegmata (z grec.), krótkie, lecz jędrne zdania, dewizy, lub godła: „Znaj siebie samego," „Praca wzbogaca" itp. Por. Haek: „Apophtegmata etc." (1889). W naszej literaturze znane są apoftegmata od czasów Mikołaja Reja: („Zwierciadło," część II) i Jana Kochanowskiego, który użył tego wyrazu na czele zbioru anegdot krajowych, wydanych w XVII w. Pod takimże tytułem ogłosili zbiór anegdot, wypisanych z innych autorów, Bieniasz Budny, a w nowszych czasach Ambroży Grabowski (Kraków, 1819).

Apogamja, utrata zdolności płodzenia u roślin; jeżeli jest skutkiem zaniku działalności pręcików, nazywa się *apandrja*, jeżeli dotyka słupków—*apogynja*, jeżeli zaś obu organów, męskich i żeńskich, *apogenja.* Gdy u roślin zarodnikowych organy rozrodcze działalność swą tracą, nazywa się to *aposporja.*

Apogenja, *Apogynja*, ob. Apogamja.

Apogeum, *punkt odziemny*, punkt drogi księżyca, w którym ten się najdalej od ziemi znajduje.

Apojkia, tak nazywali Grecy kolonje, zakładane przez prywatnych bez udziału państwa, dla odróżnienia od tak zwanych metojkii, t. j. kolonji, założonych wskutek inicjatywy władzy państwowej i zostających pod opieką metropolji.

Apojovium, punkty największego oddalenia satelitów Jowisza od tej planety,—*perijovium*, punkty najmniejszej odległości. Toż samo znaczenie mają nazwy *aposaturnium* i *perisaturnium.*

Apokalipsa (z grec. *objawienie*). Podług tradycji kościoła, objawienie św. Jana apostoła i ewangelisty, ostatnia księga w zbiorze czyli kanonie ksiąg świętych Nowego Zakonu. Napisana została w 68 i 69 roku za panowania Galby, prawdopodobnie w Efezie, na podstawie wizji, mianych na wyspie Patmos przez autora. Wszystkie wyznania chrześcijańskie uznają ją za kanoniczną. **A.** jest utworem charakteru wybitnie proroczego, w szacie ówczesnego symbolizmu żydowsko-chrześcijańskiego. Por. Bleek „Vorlesungen über die Ap." (Berlin, 1862); Lücke (1848—54), Ewald (1862), Düsterdieck (1887), Vischer (1886), Weyland (Holend., 1888), Völler (1885), Pfleiderer: „Das Urchristenthum" (1887), Sabatier (1888), Weizsäcker (1890).

Apokaliptycy, zwali się marzyciele z początków chrześcijaństwa, którzy w obrazach apokaliptycznych zgłębiali historję rozwoju kościoła Chrystusowego i przyszłych jego losów, starając się objaśnić znaczenie każdego obrazu. Tysiącznoletnie państwo (ob. Chiljazm), Nowe Jeruzalem, były źródłem takich dociekań. W II wieku marzenia apokaliptyków odżyły z Montanistami, i nawet Tertulian († 220), Ireneusz († 202) i Hipolit († 235) byli ich przedstawicielami. Szkoła aleksandryjska była im przeciwną, mimo to, wskutek wykładu św. Augustyna tysiącletniego panowania Chrystusa, oczekiwano ze strachem roku 1000. W zeszłem stuleciu zajmował się szczególnie prałat wirtemberski Bengel 1728 wyjaśnieniem tajemnic apokaliptycznych. W drugiej połowie XVIII w., zajmowali się naukowym wykładem Apokalipsy Herder i Eichhorn; u nas Mikołaj Rej z Nagłowic. Obecnie wykład Apokalipsy utrzymuje się jeszcze u Swedenborgjanów, Irwingjanów i Darbytów.

Apokaliptyczna liczba. Tak nazywają się powtarzane w Apokalipsie liczby: 7,—42, a głównie 666, która ma oznaczać Antychrysta, wspomnianego w Apokalipsie w r. XVIII, w. 13.

Apokaliptyczne postacie, postacie symboliczne w sztuce średniowiecznej, komentujące Objawienie św. Jana, np. „Bestja apokaliptyczna" i „4 Jeźdźcy apokaliptyczni," ilustracja Dürera do Apokalipsy (1498). Karton Corneliusa jest ich

naśladowaniem, symbolizującem: zarazę, wojnę, głód i śmierć.

Apokaliptyka obejmuje część literatury żydowskiej, zajmującą się przyjściem Mesjasza, oraz objaśnieniem proroków co do przepowiadanego Królestwa Bożego. Powstała ona w czasach największej niedoli Izraela pod jarzmem syryjskiem i rzymskiem. Najdawniejszą apokalipsą jest księga Daniela. Z późniejszych księga Henocha i apokalipsa Ezdrasza. W ostatnich czasach odnaleziono jeszcze **A.** Barucha i inne tego rodzaju księgi. W kościele chrześcijańskim, oprócz **A.** Św. Jana, istnieją jeszcze Testamenta 12 patryarchów i inne. Por. Hilgenfeld „Die jüdische Apokaliptik“ (1857); Radliński, Wstęp do literatury Wieków Średnich, w Dziej. Liter. Powsz.

Apokatastaza, przywrócenie pierwotnego stanu rzeczy. Tak np. w astronomji powrót planety do miejsca, na którem się poprzednio znajdowała; w medycynie powrót do stanu normalnego; w chirurgji nastawienie złamań; w historji odrodzenie się narodu, przywrócenie upadłego państwa; u greckich filozofów ruch powszechny natury i działanie sił, utrzymujących w niej porządek; w teologji przywrócenie stanu niewinności rodu ludzkiego, a nawet szatana (naukę tę głosił głównie Orygenes).

Apokope zowie się w gramatyce odrzucenie końcowej litery wyrazu, a czasami całej zgłoski, np. *zgubion*, zamiast *zgubiony; August*, zamiast *Augustus.*

Apokrenowy kwas, ob. Czarnoziem.

Apokryf (z grec.), znaczy pismo podrobione, fałszywe. Wyraz ten, używany w teologji, oznacza niektóre Ewangelje, lub inne księgi, które podawane za prawdziwe, uznane zostały później za błędne i podrobione. Ob. Księgi Apokryficzne.

Apokryzjarjusz, tak się nazywał od IV w. nadzwyczajny, lub stały poseł znakomitszych biskupów, a szczególnie papieżów, którzy używali ich w różnych misjach, głównie zaś do patrjarchów wschodnich; na dworze królów frankońskich najwyższy duchowny, a zarazem wielki referendarz i kanclerz nadworny; u cesarzów bizantyńskich wielki pieczętarz.

Apol Ludwik, współczesny malarz holenderski. Od wystawy w Hadze 1869 znany ze swoich krajobrazów olejnych i akwarelowych. Najlepszemi jego utworami są: „Wieczór styczniowy,“ „Nad rzeką,“ „Późny wieczór“ i „Dzień mglisty.“ Znajdują się w Harlemie i w Amsterdamie w Muzeum sztuki nowożytnej.

Apolda, miasto w w. księstwie Sasko-Wejmarskiem, w pobliżu rz. Ilm, 20,880 m. (1890), posiada największe fabryki w całym kraju, szczególniej pończoch i wyrobów wełnianych, zatrudniające około 8,000 robotników i robotnic. Por. Kronfeld „Geschichte und Beschreibung der Fabrik- und Handelstadt **A.**“ (Apolda, 1870).

Apolinary (święty), biskup hierapolitański we Frygji, żył w II-im w. po Chr., pisał traktaty przeciwko heretykom i przedstawił cesarzowi Markowi Aureljuszowi około roku 180 wymowną *Apologję wiary.* Kościół obchodzi jego pamiątkę dnia 23 lipca.

Apolinary starszy i **Apolinary młodszy,** ojciec i syn, retorowie i gramatycy IV wieku po Chr., napisali kilka dzieł wierszem i prozą, celem zastąpienia książek pogańskich, których używania cesarz Juljan zabronił chrześcijanom. Ważniejsze z nich były: „Parafraza psalmów,“ wierszami greckiemi, i tragedja: „Chrystus cierpiący.“ Starszy był księdzem w Laodycei, młodszy zaś biskupem laodycejskim od r. 372; stał się założycielem sekty *Apolinarystów,* utrzymujących, że Jezus Chrystus przyjął wprawdzie ciało ludzkie i duszę zmysłową (*psyche*), ale bez duszy rozumnej (*noos*) ludzkiej. Zdanie to zostało potępione na soborze aleksandryjskim 363, rzymskim i konstantynopolskim 381—382—390. Zwolennicy jego znikli w V wieku. † 381.

Apollini et Musis (łac.), Apollinowi i Muzom —poświęcony (gmach, poemat, księga etc.).

Apollinopolis, nazwa kilku miast w Egipcie: **A.** *magna*, dziś Edfu w Tebaidzie; wspaniałe ruiny świątyni, dobrze dochowanej na prawym brzegu Nilu; mieszkańcy byli nieprzyjaciółmi krokodylów.— **A.** w Tebaidzie, na lewym brzegu Nilu, prowadziło znaczny handel.

Apollo (grec. *Apollôn*). Podług pierwotnego pojęcia, czysto naturalistycznego, jest **A.** bogiem światła, szczególnie światła słonecznego, ze wszystkiemi jego dobroczynnemi i szkodliwemi skutkami; widać to z jego przydomków: *Fojbos* (świecący, promieniejący, znany już Homerowi), *Lykios* (jasny) i *Ajgletos* (jaśniejący). Uchodzi za syna Zeusa, najwyższego boga niebios, i Lety (Latony), będącej uosobieniem nocnych ciemności. Miał się urodzić na wyspie Delos, dokąd schroniła się jego matka przed gniewem prawej małżonki Zeusa, Hery. Jedni uważają **A.** za pierwotwór szczepu doryckiego, inni jońskiego, inni wreszcie Licyjczyków. Pierwotne naturalistyczne pojęcie **A.** ukazuje się wyraźnie w szeregu kultów, zaprowadzonych mianowicie w państwach jońskich i achejskich, w których występuje jako opiekun różnych zatrudnień fizycznych, mających ścisły związek z naturą. I tak **A.** *Nomios* i **A.** *Karnejos* opiekun trzód, których pomyślność zależy od światła i ciepła słonecznego. **A.** *Delphinios* władający na morzu i chroniący żeglarza przed niebezpieczeństwami nawałnic; **A.** *Thargelios* sprawujący dojrzewanie płodów i zabezpieczający je od myszy, stąd **A.** *Smintheus.* Żadne z bóstw greckich nie otrzymało tylu co **A.** przydomków. Następnie z pierwiastkowego uosobiania sił i zjawisk natury wytwarza się pojęcie bóstwa coraz bardziej duchowe. Występuje więc **A.** jako przedstawiciel i opiekun czystości i światła, w duchowem i moralnem znaczeniu, jako źródło oświaty

i postępu w stosunkach socjalnych i politycznych. Ukazuje się jako łucznik, swemi strzałami wszystko złe karcący; jako śpiewak i wynalazca siedmiostrunnej liry; jako wieszcz, przepowiadający przyszłość, lub objawiający swą wolę ustami wyroczni (*Loxias*); jako przewodnik Muz (*Musagetes*); jako lekarz, uzdrawiający cierpienia ciała (*Pajan*, *Pajeon* u Homera); jako założyciel miast,

Apollo t. zw. Belwederski (Rzym).

Apollo w st. archaicznym (Paryż—Louvre).

prawodawca i w ogóle twórca społecznych i politycznych urządzeń. Tym sposobdm jest **A.** idealnym niejako przedstawicielem narodu greckiogo; odźwierciedla w sobie jego wszechstronną działalność publiczną i prywatną, jego gorącą i świętą w siebie wiarę, połączoną z najszlachetniejszemi uroczystościami; wpływa dobroczynnie na

Apollo Musagetes (prowadzący muzy (Rzym).

Apollo z lirą (Rzym).

rozwój umysłowy i fizyczny, rozlewa dokoła dobro, piękno i prawdę. Niedawno odnaleziono hymn do **A**-a, przypisywany Homerowi. Złożyły się nań dwie legendy, z Delos i Delf, kreślące przeszłość **A**-a i jego chwałę. Przy licznych świątyniach znajdowały się oraz wyrocznie **A.**, między któremi najsłynniejsza Delficka. — Rzymianie przyjęli go także za swego bożka. Na cześć **A.** i siostry jego Djany, obchodzono co wiek tak zwane: *Ludi Saeculares*. Symbolami **A.** są: łuk z kołczanem, cytara i *plectrum*, wąż, kostur, gryf, łabędź, kruk, wawrzyn i trójnóg. W rzeźbie wyobrażano go zwykle jako ideał męskiej piękności, jako młodzieńca bez zarostu, z obliczem najforemniejszego owalu, z czołem wyniosłem i włosami miękko spływającemi. Najpiękniejszym posągiem z czasów starożytnych jest tak zwany *Apollo Belwederski*, znajdujący się w Watykanie w Rzymie, wykopany 1500 r. w Nettuno (Antium), dokąd go Neron z Delf przywieźć rozkazał. Arcydzieło to przypisują jedni Kalamisowi, drudzy Filiskosowi, inni wreszcie Praksytelesowi; ob. Feuerbacha „Der Vaticanische Apollo“ (Norymberga, 1833). Z pomiędzy innych posągów **A**-a wymieniamy: **A.** Orchomeński w Muzeum ateńskiem, **A.** z Tenei w Gliptotece monachijskiej, **A.** z Akcjum w Luwrze paryskim, **A.** Dydymejski, dłóta Kanachosa w Luwrze i British Museum, **A.** Sauroktoński (zabijający jaszczurkę), według Praksytelesa, w Paryżu i Rzymie, **A.** odpoczywający w Uffiziach florenckich, **A.** Likejos w Kapitolu, **A.** Musagetes w Watykanie. Mnóstwo wizerunków **A.** ze wzorów starożytnych mieści się w O. Müllera „Denkmäler der Alten Kunst“ (w opracowaniu Wieselera, (Göttingen, 1860); oraz: Conzes, „Heroen und Göttergestalten der griech. Kunst“ (Wiedeń, 1874). Por. Jahn „Aus der Alterthums Wissenschaft“ (1869); Welcker „Die Griechische Götterlehre;“ Milchhöfer „Ueber den Attischen Apollon“ (Monachjum, 1873); T. Schreiber „Apollon Pythaktonos“ (Lipsk, 1879); Bouché-Leclerq „Histoire de divination dans l'antiquité“ (Paryż, 1879); Overbeck „Grechische Kunstmythologie“ (Lipsk, 1887); Roscher „Ap. und Mars“ (Lipsk, 1873).

Apollo, Apollus albo **Apollonius,** przyjaciel św. Pawła, jeden z 70-iu uczniów Chrystusa, Żyd aleksandryjski, wymowny i biegły w Piśmie św., jak świadczą Dzieje Apostolskie (18, 24—28). Używał pierwszy filozofji aleksandryjsko-żydowskiej do ugruntowania zasad chrześcijaństwa. Przybywszy do Efezu r. 55, ogłosił w synagodze Jezusa Chrystusem. Następnie przyjął chrzest i przebywał w Achai i Koryncie, gdzie był biskupem, według innych w Dyrrachium.

Apollo, *motyl alpejski* (*Parnassius apollo*), owad z rodziny motyli dziennych, mający ze skrzydłami rozpostartemi szerokość 8 cm. Skrzydła zaokrąglone, białe; przednie z plamami czarnemi, na tylnych po dwa oczka czerwone, z obwódkami czarnemi. Żyje w okolicach górzystych, pospolity u nas w Tatrach. Motyle okazują się w końcu lipca i w sierpniu; gąsienice czarne, z plamami czerwonemi, 5 cm. długie, żyją głównie na rozchodniku i rojniku.

Apollo.

Apollodor, filozof grecki ze szkoły Epikura, zwany „Kepotyrannos," czyli tyran ogrodu, gdyż był wszechwładnym mistrzem w szkole, mieszczącej się, obyczajem greckim, w ogrodach. Dzieła jego, między któremi miało się znajdować „Życie Epikura," zaginęły.

Apollodor, malarz ateński około 420 pr. Chr. Udoskonaliwszy zastosowanie kolorytu oraz światła i cieni, stanowi epokę w historji rozwoju malarstwa greckiego i uchodzi pod tym względem za mistrza Zeuksysa i Parrazjasza. Z tych też powodów uważany jest za pierwszego prawdziwego malarza. Por. Brunn „Geschichte der griechischen Künstler" (t. II, 1859); Woermann „Die Malerei des Altertums" (1879).

Apollodor, gramatyk grecki około r. 140 pr. Chr., między innemi napisał jakoby w 3 księgach dzieło mitologiczne „Bibljoteka," obejmujące w sobie wszystkie mity w systematycznym porządku opowiedziane, od najdawniejszych, aż do czasów historycznych. Najlepsze wydanie Westermanna w „Mythographi graeci" (Brunświk, 1842). Inne jego pisma: „Kronika," „Horografja" (oba w jambicznych trymetrach); „Komentarz do spisu okrętów u Homera" (Iliada," ks. II), „Komentarze do kilku starożytnych komedjopisarzów" i obszerne dzieło „O bogach" (w 20 księgach), zaginęły. Por. Münzel (1883), Wagner (1891).

Apollodor z Damaszku, budowniczy cesarza Trajana, który mu poruczył wystawienie forum i sławnego mostu na Dunaju w Węgrzech, 15 kilometrowego, poniżej Wrot Żelaznych. Powiadają, że cesarz Adrjan, urażony za to, iż **A.** ośmielił się zganić zrobiony przez niego plan do świątyni Wenery, zabić go kazał. Zostało po nim dzieło o machinach oblężniczych: „Poliorcetica," zamieszczone w zbiorze: „Mathematicorum veterum opera," wydanym przez Thevenota (Paryż, 1693) i w „Poliorcetique des Grecs" Weschera (1867).

Apollonikon, rodzaj wielkich organów o pięciu klawjaturach, wybudowany w r. 1817 przez Flighta i Robsona, rychło wyszedł z użycia.

Apollonja, nazwa kilku miast starożytnych. Najważniejsze: Apollonja w Ilirji, o 10 klm. od ujścia rzeki Vojussa do morza Adrjatyckiego, osada Koryntjan i Kerkyrejczyków; za Rzymian siedlisko nauk (teraz Polina). — Apollonja w Tracji, osada Milizejczyków, nad brzegami Pontu Euksynu, sławna świątynia Apollona, którego kolosalny posąg przywiózł stąd do Rzymu Lukullus (obecnie Sizeboli). — Apollonja w Cyrenaice, zarazem port Cyreny, miejsce urodzenia geografa Eratostenesa (teraz Marza-Suza).— Apollonja w Palestynie, nad morzem Śródziemnem, pomiędzy Joppą a Cezareą, ruiny twierdzy krzyżowców.

Apolog, ob. Bajka.

Apologeci, ob. Apologja.

Apologetyka, ob. Apologja.

Apologja (z gr.), obrona ustna, lub piśmienna, w której broni się jakieś osoby lub idei, przekonania lub zdania czyjegoś, przeciwko czyimś lub jakimś zarzutom, albo oskarżeniom. Znane są w starożytności greckiej Apologje Sokratesa, przypisywane Platonowi i Ksenofontowi. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa nazywano Apologjami pisma w obronie przeciwko zarzutom pogańskim, lub żydowskim. Jako Apologeci, t. j. obrońcy chrześcjanizmu, odznaczyli się: Quadratus, Arystydes, Justyn Męczennik („Dialogus contra Tryphonem"), Tertuljan („Adversus Judaeos"), Euzebjusz, Minucjusz Feliks, Arnobjusz, Laktancjusz, Augustyn; pierwszymi z nich (w II w.) byli Justyn Męczennik i Atenagoras. Najznakomitszem pismem apologetycznem starożytności chrześcijańskiej jest „De civitate Dei" św. Augustyna. W XV w., gdy filozofja platońska wielkiego nabrała znaczenia, pisali: Marsyljusz Ficinus („De religione christiana," 1475) i Vives („De veritate fidei christianae," 1543). Z późniejszych: Hugo Grotius „De veritate religionis christianae" (1629) i Pascal „Pensées sur la réligion" (1672). Następnie deizm wywołał nową potrzebę obrony i objaśnień, apologetami owych czasów byli: Butler „The analogy of religion natural and revealed" (1736), Addison, Turretin i inni. Nowsi apologeci walczą przeważnie z materjalizmem. Por. Luthardt (1884), Baumstark (1872—9), Ebrard (1874—5). W naszej literaturze mamy Hozjusza (1551), Wargockiego („Apologja przeciwko luteranom" etc., 1605), ze strony zaś przeciwnej Krowickiego (1566), Glicznera (1579) i innych. Z najnowszych „Apologja wiary chrześcijańskiej."

Apologja wyznania Augsburskiego, tytuł dzieła napisanego przez Melanchtona, przyjętego do składu ksiąg symbolicznych kościoła ewangelickiego wyznania augsburskiego. Na sejmie w Augsburgu 1530 teologowie katoliccy z polecenia Karola V, cesarza, złożyli pismo, zbijające wyznanie augsburskie, czyli konfutację, którą przeczytano publicznie 3 sierpnia 1530 r. Melanchton napisał po łacinie przeciw tej konfutacji Apologję swojego wyznania, którą przełożył na język niemiecki Justus Jonas. Por. Plitt (1873).

Apolonja (święta), męczennica za czasów Decjusza (249), która, z powodu wybicia jej zębów przed spaleniem na stosie, wzywaną bywa przez cierpiących na zęby. Kościół obchodzi jej pamięć 9 lutego.

Apolonjusz z Trallesu, syn Artemidorosa, uczeń Menekratesa, sławny rzeźbiarz, żyjący wkrótce po Aleksandrze W., w III lub II w. przed Chr. Łącznie z bratem swoim Tauryskusem, wykonał grupę, znaną pod nazwiskiem „Byka farnezyjskiego" (Muzeum neapolitańskie).

Apolonjusz z Tjany, w Kapadocji, * w połowie I-go w., filozof nowopitagorejski. W krótkim czasie zebrał sobie znaczną liczbę uczniów, zwiedził większą część Azji Mniejszej i przeszedł do Indji, by się tam obznajmić z nauką Braminów. Stamtąd wrócił przez Babilon do Jonji.

Wszędzie poprzedzała go nabyta sława, a lud garnął się do niego, jak do cudotwórcy. W miejscach, które zwiedzał, występował jako nauczyciel moralności, twierdząc, że może przyszłość przepowiadać i cuda czynić. Domicjan kazał go uwięzić, ale **A.**, powiedziawszy imperatorowi kilka słów surowych, znikł jakoby z sali audjencjonalnej. Później otworzył w Efezie szkołę pitagorejską, gdzie też w wieku 100 lat życie zakończył. Oryginalna postać i życie **A.** dało powód do licznych bajek, oraz sprzecznych z sobą przypuszczeń. Wielu przeczyło jego istnieniu, uważając go za wymysł pogan, pragnących przeciwstawić Chrystusowi swojego cudotwórcę. Nowsze badania wykazały, że **A.** istniał, czy jednak wszystko, co o nim napisał Filostrat („Vita Apollonii, 217 po Chr.), jest prawdą, dowieść się nie da. Por. Baur „**A.** v. T. und Christus;“ Baltzer „**A.** v. T., nach dem Griech. des Philostratus“ (Rudolfstad, 1885); Newman „Life of **A.**,“ Chosourey „**A.** de T. sa vie ses voyages“ (1862); Kiesewetter „Der Occultismus des Alterthums“ (Lipsk, 1897).

Apolonjusz z Tjany.

Apolonjusz Dyskolos („mrukliwy“) z Aleksandrji, żyjący około 160 po Chr., używał jako gramatyk znakomitej sławy i pierwszy ujął zasady gramatyczne w pewną systematyczną formę. Z pism jego najważniejsze „De Syntaxi,“ najlepsza edycja Bekkera (Berlin, 1817), tłómaczone i objaśnione przez Butmanna (1878).

Apolonjusz Molo, założyciel szkoły retorów na wyspie Rodos, uczył także w Rzymie; nauczyciel Cycerona.

Apolonjusz z przydomkiem *Sofista*, gramatyk z Aleksandrji, żył za czasów Augusta, napisał „Słownik wyrazów homerycznych,“ wydany przez Villoisona (Paryż, 1773).

Apolonjusz z Pergi, w Pamfilji, obok Euklidesa, Archimedesa i Diophantesa, jeden z założycieli nauk matematycznych, zwany w starożytności wielkim geometrą; nauczał od 250—220 pr. Chr. w Aleksandrji i Pergamie. Z ułamków pism jego najznakomitsze jest o przecięciach ostrokręgowych („De sectionibus conicis libri octo“), którego tylko cztery księgi dochowały się w języku greckim, trzy w tłómaczeniu arabskiem, 8-a zaginęła. Najlepsza ed. Halley'a (Oxford, 1710), Heiberga (1891); tłómaczenia na niemiecki dokonał Balsam (Berlin, 1863). Z innych dzieł **A.** dochowały się tylko tytuły, a jedno „Peri logii apotomes,“ t. j. o podziale linji na części proporcjonalne, tylko w języku arabskim (przekład niem. Richtera, 1836).

Apolonjusz, zwany *Rodyjczykiem*, * około 270 przed Chr. w Aleksandrji, znakomity gramatyk i poeta epiczny, żył za Ptolemeusza Euergetesa i Ptolemeusza Filipatora. Posiadał znakomitą ze swej nauki sławę. Z wielu pism jego znamy tylko „Argonautica,“ które świadczy raczej o wielkiej uczoności i staranności **A.**, aniżeli o poetycznych zdolnościach, jakkolwiek niektóre miejsca prawdziwą celują pięknością. Rzymianie bardzo się niem zachwycali. Publius Terentius Varro przetłómaczył je, Wirgiljusz zaś częściowo (w IV ks. Eneidy), a Valerius Flaccus (w poemacie t. n.), całkowicie naśladowali. Najlepszą edycją z greckiemi scholjami jest Merkla (1853—4), tłóm. niemieckie Osiandera (1837). Por. Weichert „Ueber das Leben und Gedicht des **A.**“ (Meiss., 1821); Michaelis (1875).

Apolonjusz z Tyru, bohater ulubionego w wiekach średnich romansu greckiego, wielokrotnie na rozmaite języki nowsze obrabianego lub tłómaczonego. Treścią jego jest opowiadanie o tem, że książę **A.** z zagadki, którą mu podał król syryjski, Antjoch, wnioskuje, iż córka tegoż, o którą się starał, żyje z ojcem w stosunku kazirodczym. Ścigany przez Antjocha, zyskuje jako marszałek dworu Archestraty, księżniczki Cyreny, jej miłość i rękę. W podróży traci małżonkę przez śmierć pozorną, a córkę uprowadzają piraci, tę ostatnią odnajduje nietkniętą w ręku rufjana w Mitylenie, a żonę jako kapłankę Djany w Efezie. Oryginał grecki tej opowieści powstał w III w. po Chr., istnieje jednak tylko przeróbka łacińska z VI-go wieku (wyd. Riese 1871 i 1887). Por. Hagen „Der Roman vom König **A.** von Tyrus“ (1878).

Apomekometr, toż co telemetr (ob.).

Apomorfina, $C_{17}H_{17}NO_2$, alkaloid organiczny, otrzymany przez Matthiesena i Wrighta r. 1869 z morfiny, a następnie i z kodeiny, przez traktowanie ich kwasem siarczanym lub solnym przy 150°; jest to masa biała, niekrystaliczna, z kwasem solnym daje sól bezwodną, zdolną do krystalizacji, na powietrzu pochłania tlen i barwi się zielono. Od morfiny różni się łatwiejszą rozpuszczalnością. Używa się w medycynie, jako środek sprawiający wymioty, zwłaszcza przez wstrzykiwania podskórne. *Chlorowodan apomorfiny*, $C_{17}H_{17}NO_2HCl$, stanowi również środek podobnie działający.

Aponeurologja, część anatomji, traktująca o powięziach (ob.).

Aponeuroza, powięź (ob.).

Aponogeton, *Onowodek*, rodzaj roślin z rodziny sitowatych; są to rośliny wodne, o kwiatach nagich, zebrane w kłosy jednostronne. **A.** *distachion*, z Ziemi Przylądkowej, z wielkiemi, podłużnemi liśćmi, których brzegi w młodości są skręcone, hoduje się w cieplarniach dla pięknych i

wonnych kwiatów. Bulwy łodyg są jadalne.

Aponogeton.

Apopleksja, w anatomji patologicznej każdy obszerniejszy krwotok, ze zmiażdżeniem tkanek połączony, więc **A.** nerek, płuc i t. d. W praktyce nazywają tak każdą śmierć nagłą w objawach mózgowych *(mors apoplectica*, ob. Śmierć). Dawniej rozróżniano **A.** *surowiczą*, co dziś zowie się obrzękiem mózgu; **A.** *nerwową*, do której zaliczamy obecnie wypadki ostrej bezkrwistości mózgu, i **A.** *krwawą*. W dzisiejszej terminologji **A.** oznacza krwotok mózgowy. Przyczyną **A.** jest pęknięcie naczyń mózgowych w skutek ograniczonego rozszerzenia ich ścian (aneuryzmaty), w następstwie ich zwyrodnienia ateromatycznego (ob.); ścianki takie odznaczają się niezwykłą kruchością i przy wszelkich momentach, wywołujących większy przypływ krwi do mózgu, łatwo pękają. Najczęściej spotykają się one u ludzi w podeszłym wieku (50—60 lat), u których powyższy stan naczyń jest prawie fizjologicznym; **A.** widujemy także nierzadko u syfilityków, a to skutkiem innych, specyficznych już zmian w naczyniach. Ułatwiać powstanie krwotoku w mózgu mogą nadużycia napojów wyskokowych, wzruszenia, wysiłki fizyczne, kaszel i t. p. W czasie wylewania się krwi, skutkiem wstrząśnienia i ucisku na mały mózg wywartego, występuje *napad apoplektyczny:* chory leży bez ruchu, czucia i przytomności, oddychając chrapliwie. Jeżeli napad sam śmiercią się nie zakończy, przemija po kilku minutach, zostawiając paraliż przeciwnej połowy ciała i skłonność do nowych krwotoków. Krwotoki mniejsze z naczyń włoskowatych (**A.** *capillaris)* napadu zupełnego nie sprowadzają i zostawiają paraliż ograniczony do małej liczby nerwów. — Chorzy skłonni do **A.** powinni unikać wszelkich wzruszeń; w czasie napadu zwykle puszczają krew z żyły, aby przez nagłe zmniejszenie ciśnienia krwi dalszemu jej wypływowi zapobiedz, zimne okłady na głowę, środki czyszczące i t. p. Ob. Upust krwi.

Apor de Altorja, Piotr, historyk węgierski, * 1676, † 1752, pochodzący z rodziny magnackiej siedmiogrodzkiej, napisał kilka dzieł, traktujących o historji Siedmiogrodu, między innemi „Metamorphosis Transsilvaniae“ (1736), wydane przez Akademję węgierską w „Monumentach.“

Aporetyk (od *Aporia, niezdecydowanie)*, wątpiący, sceptyk (ob.).

Aposepedyna, ob. Leucyna.

Aposiopesis *(zamilczenie)*, figura retoryczna, kiedy mówca nagle przerywa mowę, jakoby przez niemożność wyrażenia wezbranych uczuć, np.: Wirgiljuszowskie: „Quos ego!...“ lub takie zdanie: „Wolność u mnie nad życie, a kto się na nią targnie!...“

A posse ad esse non valet consequentia (łac.), z możności nie należy wnioskować o istnieniu czegoś.

Apostata, *odstępca.* Tak nazywają każdego, porzucającego jedno wyznanie, a przyjmującego inne. Głównie jednak oznacza chrześcijanina, który przyjmuje inną religję, np. mahometanizm lub judaizm. Takie odstępstwo, czyli Apostazja, karane bywało śmiercią, zwykle na stosie, (u nas w roku 1539 Katarzyna Zaleszowska). Pierwszym znakomitszym apostatą był cesarz rzymski Juljan *(Juljan Apostata)*, który, będąc chrześcijaninem, po wstąpieniu na tron wyrzekł się Chrystusa i pracował nad podźwignięciem wierzeń świata starożytnego. Apostatą nazywają także człowieka, który porzuca pewne przekonania, stronnictwo, zasady polityczne i t. p.

Apostazja, ob. Apostata.

Apostema, ropień (ob.) i wogóle każde niezwykłe nagromadzenie płynu, tworzące wyniosłość, guz.

A posteriori i **A priori,** terminy filozoficzne. Podług Kanta *pojęciami a priori* nazywają się takie, które wypływają z natury samej naszego umysłu i stanowią podstawę wszelkiego rozumowania naszego, np. pojęcia bytu, przestrzeni, czasu, pewności spostrzegania zmysłowego. Sądy zatem w granicach i na podstawie tych pojęć są sądami *a priori*, np. sąd, że oprócz przedmiotów dostępnych zmysłom żadne inne nie istnieją, że wszystko znajduje się w przestrzeni i t. p. Pojęcia nabyte drogą doświadczenia i operacji logicznej nazywają się *a posteriori.* Dowód, oparty na pojęciach *a priori*, nazywa się dowodem *a priori*, oparty zaś na pojęciach *a posteriori*, zowie się dowodem *a posteriori.*

Apostillum, znaczy wszelki przypisek uczyniony na dokumencie, na podanin i t. p. papierach, mający związek z treścią tego dokumentu lub podania.

Apostolicae sedis gratia (z łaski stolicy Apostolskiej), formuła używana przez biskupów przed ich tytułem, np. w listach pasterskich.

Apostolicy, istnieli w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, mianowicie w III i IV w. we Frygji, Cylicji i Pamfilji. Twierdzili, że na wzór Apostołów wyrzekają się wszelkiej własności ziemskiej, co wynikało u nich z wyobrażeń gnostycznych o skazitelności materji, i dlatego też brzydzili się nawet małżeństwem. Odrzucili nadto wszystko, co według ich mniemania, nie było postanowionem bezpośrednio przez Chrystusa lub Apostołów. Podobni tym istnieli także w XII w. w okolicy dolnego Renu i Francji.

Apostolicy albo **Apostolscy bracia.** Zadaniem ich było zwrócić kościół do ideału pierwot-

nej społeczności chrześcijańskiej. Założycielem był 1260 r. Gherardo Segarelli z Parmy, który podróżując po kraju ze swymi zwolennikami i zwolenniczkami, zwanemi Siostrami, wzywał do poprawy obyczajów, za co w r. 1300 został na stosie spalonym. Następnie na czele tego bractwa stanął Medjolańczyk Dolcino, i zaczął działać na większe rozmiary, tak dalece, że w końcu zbrojną ręką uderzył na kościół. Pobity jednak 1307 r. w obwarowanym obozie pod górą Zabello i wzięty w niewolę, został żywcem spalony wraz z innymi. Pomimo to **A.** zjawiali się jeszcze aż do r. 1368 w Lombardji i w południowej Francji. Por. Krone, „Fra Dolcinino und die Pataraner“ (1844).

Apostolscy Ojcowie, zowią się bezpośredni uczniowie i następcy Apostołów z I i II wieku po Chr., których pisma doszły naszych czasów. *Apostolscy mężowie*, ci, którzy, będąc uczniami i pomocnikami Apostołów, żadnych pism po sobie nie zostawili. Do pierwszych należą: Barnabasz, Klemens Rzymianin, Ignacy z Antjochji i Polikarp Smirneński; do drugich: Tymoteusz, Tytus, Apollos, Akwila i Silas. Por. Hilgenfeld „Die Apostolischen Väter“ (1853). Wydania: Hilgenfeld (1876), Dressel (1863), małe wydanie „Patrum apostolicum opera“ Gebhardta (1877).

Apostolska Mość, jest to tytuł, który około r. 1000, był przez papieża Sylwestra II-go nadany królowi węgierskiemu Stefanowi, a r. 1758 przez papieża Klemensa XIII przeniesiony na Marję Teresę, jako królową węgierską i jej następców, obecnych cesarzów austrjackich.

Apostolska stolica. Tak się nazywa stolica biskupa rzymskiego czyli papieża, ustanowiona w Rzymie przez św. Piotra Apostoła, jako stolica świata chrześcijańskiego.

Apostolski kościół, nazywa się w dziejach kościoła chrześcijańskiego, każda gmina, założona i rządzona przez samych apostołów, jak w Jerozolimie, Aleksandrji i t. d. Obecnie tak się nazywa kościół rzymsko-katolicki na tej zasadzie, że w Rzymie pierwszym biskupem był sam św. Piotr, apostoł. Oprócz tego i inne wyznania chrześcijańskie używają tego przymiotnika na oznaczenie, że wyznają taką tylko naukę, jaką ogłaszali Apostostowie.

Apostolski symbol, jest to skład czyli wyznanie wiary chrześcijańskiej, „Credo“ ułożone przez Apostołów, a poczynające się od słów „Wierzę w Boga Ojca i t. d.“ Por. Caspari „Alte und neue Quellen etc.“ (1879), Hahn „Bibliothek der Symbole etc.“ (1877).

Apostolskie błogosławieństwo, nazywają błogosławieństwo, udzielane przez papieży.

Apostolskie dzieje czyli **Akta Apostołów,** spisane i przez św. Łukasza Ewangelistę, stanowiące część Nowego Zakonu, a zawierające najważniejsze zdarzenia rozkrzewiania się chrześcijaństwa aż do 62 r. Oprócz nich istnieje wiele apokryfów tego rodzaju. Por. Lekebusch „Die Komposition und Enstehung der Apostelgeschichte“ (1854), Feine (1890), Sorof (1891).

Apostolskie gminy, gminy założone przez samych Apostołów.

Apostolskie Kanony i **Apostolskie Konstytucje,** ob. Konstytucje i Kanony Apostolskie.

Apostolskie listy, zowią się listy, wchodzące w skład ksiąg kanonicznych Nowego Testamentu, pisane przez Apostołów, bądź do gmin, bądź do osób pojedynczych, np. 13 listów św. Pawła, list do Żydów, 7 tak zwanych listów katolickich.

Apostolskie miesiące, nazywały się miesiące styczeń, marzec, maj, lipiec, wrzesień i listopad, w które na mocy konkordatu wiedeńskiego 1448, papież zastrzegł sobie mianowanie na niższe urzędy duchowne w Niemczech.

Apostolskie stronnictwo, nazwa fanatycznych absolutystów w Hiszpanji za czasów restauracji. Po rewolucji 1819 powstała pod przewodnictwem zbiegłych księży junta apostolska, która, zostając w tajemnych stosunkach z dworem hiszpańskim i wspierana przez Portugalję, orężem rozniecała nienawiść przeciwko *francuskiemu liberalizmowi*. Stronnictwo, reprezentowane przez tę juntę, nazywało się *apostolskiem;* 1822 r. wystawiło pod dowództwem Quesady formalną armję, która jednak zupełną poniosła klęskę. Tegoż roku utworzyła się w Urgel, w górach Katalońskich, *Najwyższa Regencja*, otoczona *Armją Wiary*, nie dopięła jednak pożądanych zamiarów. Za wtargnięciem interwenjujących Francuzów 1823, zmieniła się Regencja w *tymczasową juntę rządową* która, po przywróceniu króla, utworzyła na dworze silną kamarylę. W 1825 i 1826 wybuchały cząstkowe w duchu tegoż stronnictwa powstania pod wodzą Bassières'a i księdza Morino. Toż samo powtórzyło się 1827 r. Kiedy zaś z urodzeniem infantki (1830), późniejszej królowej Izabeli, kwestja polityczna przemieniła się w kwestję sukcesji, **A. s.** przeszło na tak zwane *stronnictwo karlistowskie*, które, działając w tym samym kierunku, niejednem już powstaniem zaburzyło spokój Hiszpanji.

Apostolskość, jedna z czterech niezbędnych cech kościoła prawdziwego, który powinien być: jeden, święty, powszechny, *apostolski*, t. j. oparty na następstwie nieprzerwanem i tradycji, począwszy od apostołów, obdarzonych władzą przez samego Chrystusa.

Apostolstwo (greck. *apostolos*, poseł, posłaniec) znaczy posłannictwo, toż samo co po łacinie *missio*. Wyraz ten używa się głównie, gdy mówi się o kapłanach, wysłanych celem rozszerzania chrześcijanizmu między narodami niechrześcijańskiemi. Obecnie rozciągnięty na wszelką propagandę.

Apostoł (z grec. *posłaniec* albo *wysłaniec*, *rozesłaniec*). Oznacza głównie dwunastu mężów, których Chrystus powołał do ogłaszania swojej

nauki i na cały świat do nawracania narodów rozesłał obdarzonych Duchem św. (Łuk. VI, 13. Dz. Ap. II, 1—4). Pierwszymi byli: Szymon Piotr (po gr. *Kefas*, po łac. *Petrus*, t. j. skała), Andrzej, jego brat, Jakób (większy czyli starszy), syn Zebedeusza; Jan (Ewangelista), jego brat, Filip, Bartłomiej (Natanael), Tomasz (Didymus), Mateusz (celnik), Jakób (mniejszy), syn Alfeusza, i brat jego Juda (Tadeusz albo Lebeus), Szymon Chananejczyk i Judasz Iskarjota, w którego miejsce wybrany był później Maciej. (Dz. Ap. I, 15—26). Następnie powołany był cudownym sposobem Paweł (Szaweł albo Saul).—Oprócz wymienionych nazywa się także **A.** i Barnabasz, a nawet św. Paweł sam nazywa tak i Andronika. W tym wypadku jednak należy wyraz ten brać w szerszem znaczeniu, t. j. rozumieć męża, wysłanego do ogłaszania Ewangelji Chrystusowej, w jakiem to znaczeniu używa się tego słowa, gdy jest mowa i o innych jak np. św. Cyryl i Metody, **A.** Słowian, św. Wojciech, **A.** Prusów, św. Bonifacy, **A.** Niemców, św. Dyjonizy, **A.** Francuzów, św. Augustyn, **A.** Anglików, św. Patryk, **A.** Irlandczyków, św. Ansgar, **A.** Skandynawów, św. Franciszek Xaw., **A.** Indjan i t. d. Por. Lipsius „Dzieje apostolskie apokryficzne“ (1883—90), Seufert „Der Ursprung und die Bedeutung des Apostolats“ (1887).

Apostołów rozesłanie, uroczystość obchodzona przez kościół rz. kat. 15 lipca, na pamiątkę rozejścia się Apostołów, celem opowiadania Ewangelji, co miało nastąpić we 12 lat po Wniebowstąpieniu Pańskiem.

Apostoł, nazywa się w kościele grecko-katolickim księga, obejmująca Dzieje Apostolskie, 14 listów św. Pawła, tudzież 7 listów śśw. Piotra, Jakóba, Jana i Judy. Czasami same epistoły, wyjęte z powyższych pism apostolskich, zowią się także **A.**

Apostoł Daniel, syn Pawła Apostoła, pułkownika mirgorodzkiego, jeden z najznakomitszych mężów Małej Rusi, * 1658, † 1734 r. W 20 roku życia został po śmierci ojca pułkownikiem mirgorodzkim i odtąd ważną już grał rolę w dziejach swojego kraju. Prześladowany przez Mazepę, wysłany był do Moskwy, jako podejrzany, lecz uwolniony wkrótce, wrócił do dawnego dostojeństwa i w latach 1693, 96, 97 odznaczył się w wyprawach przeciwko Turkom i Tatarom. Później, jako hetman nakaźny, przykładał się niemało do zwycięstw wojsk rosyjskich nad Szwedami (1700—1703). W r. 1703 był w korpusie rosyjskim posiłkowym, wysłanym do Polski i niejednokrotne wyświadczył usługi Augustowi II, sprzymierzeńcowi Piotra W. Gdy Mazepa przeszedł na stronę Karola XII, **A.** znajdował się przy nim. W kilkanaście lat potem, wysłany w deputacji Małorosjan o przywrócenie im swobód, zniesionych przez Piotra W., był razem z innymi posłannikami uwięziony, lecz Katarzyna I uwolniła go i wróciła do dowództwa pułku mirgorodzkiego. Nareszcie w r. 1727, wybrany został hetmanem i nadany miał przez cesarzową klucz hadziacki z dożywotnią posiadłością 4,167 chat. Dom Apostołów wygasł po mieczu za panowania cesarza Aleksandra I, a po kądzieli przeszedł na Jana Murawjewa, któremu pozwolono nosić nazwisko Murawjew Apostoł.

Apostrof, znak pisarski (') wskazujący, że w tem miejscu, gdzie się znajduje, wypuszczoną została pewna litera. W języku polskim używany niekiedy przed zakończeniem przypadkowem rzeczowników własnych cudzoziemskich, jeżeli pisownia ich nie jest zmienioną: np. Goethe'go, Delille'a.

Apostrofa znaczy w retoryce przemówienie do nieobecnych, jak gdyby byli obecnymi, albo też przemówienie do przedmiotów nieżywotnych lub nieczułych, jak gdyby miały życie i czucie.

Apotaktycy, nazwa heretyków, którzy wyrzekali się posiadania wszelkich dóbr ziemskich. Zwano ich także inaczej Katharami albo Apostolikami (ob.).

Apotema, prostopadła, spuszczona ze środka wielokąta foremnego do któregokolwiek jego boku, a zatem promień koła wpisanego w wielokąt foremny. Na załączonej figurze w sześciokącie foremnym jest OD apotemą, a OB promieniem okręgu na sześciokącie tym opisanego.—W farmacji nazywa się **A.** osad tworzący się w wyciągu.

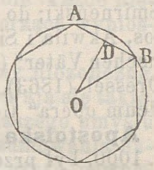

Apotema.

Apoteoza, (grec.) ubóstwienie; u starożytnych uroczystość, podczas której człowieka zamieszczano w liście bogów. Pierwotnie **A.** oznaczała tylko nadanie miana i godności „bohatera.“ Pierwszym „ubóstwionym“ w Grecji był Lizan-

Apoteoza Augusta. Kamea z „Cabinet de France“ w Paryżu.

der, wódz spartański, później Aleksander Wielki i inni, którym cześć boską oddawano. Rzymianie ubóstwili naprzód w legendzie Romulusa; później było zwyczajem, że cesarzom jeszcze za życia oddawano cześć boską, a po ich śmierci zaliczano uroczyście w poczet bogów, odbywano ich apoteozę. Pierwszym był Juljusz Cezar jeszcze za życia, „Divus Julius“ po śmierci.— **A.** była i jest często przedmiotem sztuki np. A. Homera (w British Museum) płaskorzeźba marmurowa, dalej liczne **A.** cesarzy rzymskich, np. **A.** Augusta (w Paryżu), Antonina Pobożnego (w Rzymie), oraz **A.** w malowidłach, jak **A.** Wenecji, Veronese'a (pałac Dożów) **A.** Ludwika XIV (w Wersalu) Lebruna, **A.** Napoleona I, Ingres'a (spalona w 1870) i inne.

Apoteoza Germanika.
Kamea z „Cabinet de France“ w Paryżu.

Apoterapja, leczenie dopełniające, niemieckie *Nachkur*, jak np. pobyt w górach, kąpielach, użycie winogron i t. d.

Apothecium, ob. Porosty.

A potiori fit denominatio (łac.), część najważniejsza rozstrzyga o nazwie.

Apoxyomenes (od greckiego *apoxyein*, oskrobywać) nazwa posągu marmurowego, znalezionego w Rzymie 1849 r. Jest to figura młodzieńca atlety, który za pomocą kawałka żelaza oskrobuje ciało z kurzu i oliwy. **A.** uważany jest za kopię bronzowej statui Lizippa. Por. Küppers „**A.** des Lysippos“ (1874).

Apozema, ob. Odwar.

Apozycja, *dopowiedzenie*, nazywa się w gramatyce rzeczownik, albo też przymiotnik rzeczownie użyty, dodany do innego rzeczownika, w tym samym, co on, przypadku, celem jego objaśnienia, np. „Mój brat, kanonik.“

Appalachicola, rzeka w Stanach Zjednoczonych, wypływa z Georgji pod imieniem Chattahoochee, a złączywszy się z rzeką Flint, przybiera nazwę Appalachicola, wpada do odnogi Appalachskiej w zatoce Meksykańskiej, 150 klm. długa.—Przy ujściu tej rzeki leży miasto Appalachicola, 2,000 m., ważny punkt handlowy Florydy i główny skład bawełny, otrzymywanej z całej prowincji.

Appalachy, *Apalachy* ob. Alleghany.

Apparet id etiam caeco (łac. Liwjusza), nawet ślepy to zobaczy.

Apparent rari nantes in gurgite vasto (łac. z Wirgiljusza, opis potopu). Tylko niewielu pływających widać w olbrzymim wirze.

Apparitores, w starożytnym Rzymie, niższe oficjaliści, używani do posług rządowych i wojskowych u trybunów.

Appel Franciszek, akademik krakowski, napisał: „Primula veris munera,“ drukowane w Krakowie bez daty.

Appel Krystjan, baron von, * 1785 w Neusohl w Węgrzech; wstąpił 1798 jako prosty żołnierz do armji austrjackiej; w czasie wojen napoleońskich posunął się na oficera, a w r. 1843 doszedł stopnia feldmarszałka-porucznika; 1849 dowodził trzecim korpusem we Włoszech i odznaczył się szczególnie pod Olengo. Mianowany dowódcą siódmego korpusu, pozostał z nim we Włoszech, dopóki w r. 1850 nie objął najwyższego dowództwa w Węgrzech. Gdy następnego roku arcyksiążę Albrecht przeznaczony został w jego miejsce, Appel usunął się do Gracu, gdzie † 1854.

Appel Karol, * 1857, w Paryżu, z ojca Juljana i matki Francuzki, wychowany w Polsce, od r. 1880 nauczyciel języka francuskiego w gimnazjum V w Warszawie. Pisał po rosyjsku; „O gwarach języka polskiego,“ „Uwagi o języku staropolskim“ (1880); „O etymologji ludowej słowiańskiej“ (1880); „O narzeczu białoruskiem,“ „Kilka słów o najnowszym kierunku psychologicznym w językoznawstwie“ (1887). Wydał po polsku pospołu z Ad. Ant. Kryńskim: „Przegląd bibljograficzny prac naukowych o języku polskim.“

Appendini Franc. Marja, * 1768, w m. Porino pod Turynem, † 1837, w Zara (Zadarze). Ukończywszy nauki w Rzymie, wstąpił do zgromadzenia Pijarów, które wysłało go do Dalmacji, gdzie był prefektem gimnazjum w Raguzie (Dubrowniku) i poświęcał się z zapałem nauce języka chorwackiego i badaniom historji krajowej. W tym właśnie kierunku wydał wiele dzieł szacownych.

Appendix, dodatek do jakiego pisma lub książki, częstokroć nawet treści odmiennej od samego dzieła.

Appenzell, kanton w Szwajcarji, otoczony całkowicie przez terytorjum kantonu St. Gallen. **A.** jest krainą górzystą, której szczyt najwyższy Säntis wznosi się na 2,504 metry. Obejmuje 420 klm. kw. (7,6 mili kw.) i liczy 67,096 m. (1888) pochodzenia niemieckiego. Od czasu rozdwojenia religijnego 1597 r. rozpada się na dwa półkantony: katolicki Inner-Rhoden i reformowany Ausser-Rhoden. W *Inner-Rhoden* jest w 4 gminach (178 klm. kw.) 12,888 m., z gł. miastem *Appenzell (Abbatis Cella)*, liczącem 4,000 m. Najwyższa władza, od czasu przejrzanej 1872 i 1883 konstytucji, leży w ręku gminy, do której należą wszyscy mężczyźni od 18 roku życia; wielka rada załatwia sprawy wydziału sprawiedliwości w ostatniej instancji, tudzież sprawy poselskie. Mała rada, stanowiąca pierwszą instancję w sądownictwie, składa się z 13 członków. *Ausser-Rhoden* z miastem głównem *Herisau* 14,734 m., obejmuje 242

klm. kw. i liczy 54,100 m. (1888) w 20 gminach reformowanych. Podobnie jak w Inner-Rhoden od czasu przejrzenia konstytucji, 1834, 1858, 1876 i 1880, gmina posiada najwyższą władzę. Obok gminy zbiera się corocznie, do kontrolowania rozporządzeń krajowych, nowe i stare zgromadzenie radców. Posiadająca najwyższą sądową i wykonawczą władzę, wielka rada zbiera się dwa razy do roku; dwie małe rady załatwiają wszelkie drobniejsze sprawy sądowe i policyjne. Każda gmina wybiera swą radę gminną i kapitana.—Lubo jako półkantony są oba te kraje samoistne, przecież w Związku Szwajcarskim stanowią one tylko jedno ciało polityczne. Herbem ich jest czarny niedźwiedź, stojący na tylnych łapach w srebrnem polu. Najgłówniejszem zatrudnieniem mieszkańców jest gospodarstwo alpejskie i przemysł, mianowicie fabryki muślinu, jedwabiu i tkactwo. Appenzell podlegał niegdyś opactwu St. Gallen i dopiero z początkiem XV wieku po ciężkich walkach uzyskał niezawisłość, a w r. 1513 przystąpił do Związku. Por. Zellweger: „Geschichte des Appenzellischen Volks“ (6 t., Trogen, 1830—48); tenże: „Der Kanton **A.**, Land uud Volk, und dessen Geschichte“ (1867).

Appert Benjamin Mikołaj Marja, filantrop francuski, * 1797 roku w Paryżu, poświęcał się głównie ulepszeniu więzień, oraz wprowadzeniu metody wzajemnego nauczania w szpitalach i szkołach pułkowych; w tym celu zwiedził większą część Europy, a spostrzeżenia i uwagi swoje zamieszczał w rozmaitych wydanych przez siebie dziełach, z których ważniejsze są: „Voyage en Prusse“ (Berlin, 1847); po niemiecku: „Więzienia, szpitale, szkoły cywilne i wojskowe zakłady w Austrji, Bawarji, Prusiech“ i t. d. (3 t., Wiedeń, 1851—52); „O dobroczynnych i karnych zakładach“ (Lipsk, 1853); w 1841 założył w Remelsing w Lotaryngji kolonję dla uwolnionych przestępców, których starał się wrócić na drogę prawości nauką, odpowiedniemi zajęciami, troskliwem pielęgnowaniem i rozbudzeniem poczucia prawdziwej moralności. Był przeciwnikiem systemu celkowego.

Appert Franciszek, kucharz francuski, zasłużył się wynalezieniem (1804) sposobu długiego przechowywania pokarmów, † 1840. Ważne jest w tym względzie jego dzieło: „L'art de conserver toutes les substances animales et végétales“ (Paryż, 1810, 5 wydanie 1834; tłómaczenie polskie 1820).

Appert Eugenjusz, malarz francuski, * 1814, † 1867, uczeń Ingresa. Był znakomitym zwłaszcza w odtwarzaniu „natury martwej.“ Ozdabiał ściany pałacu Tuilerjów.

Apperta metoda przechowywania materjałów spożywczych, ob. Konserwacja.

Appia via *(droga Apjusea)*, najstarożytniejszy i najsławniejszy trakt dawnych Rzymian od **Porta Capena** do Kapui, założony 313 przez cenzora Apjusza Klaudjusza, a następnie przedłużony aż do Brundusium. Szczątki jego do dzisiaj istnieją, szczególnie pod Terraciną. 1850—53 odkopano ją na przestrzeni od Rzymu do 11 kamienia drogowego.

Appian Adolf, współczesny sztycharz i pejzażysta francuski, * 1819 w Lyonie. Dzieła jego, przedstawiane na wystawach sztuk pięknych od 1835, zjednały mu chlubne imię pośród artystów.

Appiani Andrzej, * 1754, † 1817, malarz medjolański, studjował dzieła mistrzów Odrodzenia i doszedł do wielkiej biegłości, zwłaszcza w malarstwie *al fresco*. Ozdobił kopułę kościoła Santa Maria presso San Celso w Medjolanie. Malował również portrety i mianowany nadwornym malarzem Napoleona, odtworzył rysy całej rodziny cesarskiej. Po upadku Napoleona umarł w ubóstwie. Thorwaldsen zrobił jego pomnik w pałacu sztuk pięknych w Medjolanie.

Appianus z Aleksandji, w II wieku po Chr., naprzód adwokat w Rzymie, następnie administrator majątków cesarzów: Trajana, Adrjana i Antonina Pobożnego, znany jest jako autor napisanej po grecku „Historji rzymskiej“ od najdawniejszych czasów aż do Augusta, w 24 księgach, z których przecież tylko mała cząstka naszych doszła czasów. Najlepsze i najpóźniejsze jej wydania są: Bekkera (2 t., Lipsk, 1853) i Mendelsohna (1879—81). Tłómaczenia niemieckie Dilleniusa (1828—37) i Zeissa (1837—8). Nieocenione źródło do historji wojen domowych (13—17 ks., zachowane w całości). Jako historyk zapatruje się **A.** na rzeczy ze stanowiska rzymskiego, mimo to znać w nim miłość prawdy. Styl nieozdobny, czasami nawet suchy. Por. Hannak (1869).

Appius (Claudius Crassus), z patrycjuszowskiej rodziny Krassusów; wybrany 452 prz. Chr. na konsula, a 451 na jednego z decemwirów, usiłował jednorocznią władzę decemwirów zamienić na dożywotnią, lecz utracił swój urząd skutkiem nadużyć, ujawnionych szczególnie w gwałtownej miłości dla Wirginji, córki plebejusza Lucjusza Wirginjusza, której wydania domagał się publicznie, pod pozorem, jakoby była córką jego niewolnicy. Ojciec Wirginji, chcąc córkę uratować od hańby, przebił ją własną ręką. To wywołało powstanie i strącenie decemwirów, śmierć Appiusa i wygnanie reszty jego towarzyszów. Śmierć Wirginji jest przedmiotem pięknego dramatu Alfierego, który Alojzy Feliński przełożył na język polski.

Applegat August, mechanik angielski, * 1788, † 1871, wynalazł pierwszą prasę pośpieszną, na której był drukowany „Times“ od 1827 do 1848 r. Miała ona walec-pionowy, dostarczała w czasie godziny 12 do 14,000 odbitek „Timesa.“ Ustąpiła wszakże pierwszeństwa machinom rotacyjnym.

Appogiatura (w muzyce), oznacza nuty przej-

ściowe, służące do upiększenia i urozmaicenia melodji głównej.

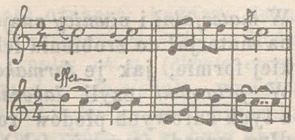

Appogiatura.

Appoint (po francusku), *Apunto* (po włosku), znaczy weksel, pokrywający całkowicie pewien dług, lub uzupełniający pewną sumę.

Appolta piece, ob. Koks.

Apponyi de Nagy Appony, starożytny ród węgierski, zwał się dawniej *Peecs* lub *Peech*; w r. 1392 *Piotr Peecs z Ewru*, posiadł gród Apponji (w komitacie Nitrańskim).—Antoni Rudolf **A.,** * 1782, dyplomata, poseł w Toskanji, Rzymie, Londynie, a od 1826—49 w Paryżu. Był wielkim zwolennikiem polityki Metternicha, a jeszcze większą i niemniej czynną jego żona z hr. de Nogarota de Vesone. Opuściwszy Paryż wskutek rewolucji, † 1852 r.—Antoni Jerzy **A.,** * 1751, † 1817, nadżupan komitatu Tolnajskiego, założył wielką bibljotekę w Presburgu, od 1827 otwartą dla publiczności.—Jerzy **A.,** * 1808, od r. 1844 kanclerz sejmu węgierskiego, działał w kierunku konserwatywnym, później jednak stał się stronnikiem Koszuta, a następnie od r. 1859 ulubieńcem narodu, jako obrońca niezawisłości Węgier. W r. 1861 sprawował urząd *Judex Curiae* i był prezesem izby wyższej do r. 1862. W 1866 przystąpił do stronnictwa Deaka, od 1869 mieszkał w Presburgu, usunąwszy się od polityki.— **A.** Rudolf, * 1812, syn Antoniego **A.,** również dyplomata, był kolejno posłem w Turynie, Londynie i Paryżu. 1876 wycofał się z życia publicznego i † w Wenecji.—**A.** Albert Jerzy, syn poprzedniego, * 1846 w Wiedniu, wychowywał się w kolegjum Jezuitów, prawo studjował na uniwersytecie wiedeńskim i w Peszcie, w 1872 został posłem do sejmu węgierskiego i odznaczył się wymową. Z początku należał do stronnictwa konserwatywnego, następnie przeszedł do opozycji i jest dotychczas jej przywódcą. W r. 1889 wraz z prezesem ministrów Szaparym i ministrem sprawiedliwości Szilagyim, oraz ze swem stronnictwem opozycyjnem utworzył węgierską partyę narodową, której programem jest bezwzględne madjaryzowanie Węgier.

Appret, ob. Bobbinet.

Appulejus, ob. Apulejus.

Appun Karol Ferdynand, przyrodnik i podróżnik, * 1820 w Bolesławiu, † 1872 w Gujanie; zwiedził w latach 1849—67 jako botanik Wenezuelę, Gujanę i Brazylję i ogłosił: „Unter den Tropen“ (1872).

Aprak, ob. Tytuń.

Apraksin, Teodor Matwiejewicz hr., admirał i poufały Piotra W., * 1661, † 1728, 1708 obronił Petersburg od Szwedów.

Apraksin, Stefan Teodorowicz, * 1702, † 1758, feldmarszałek, odniósł zwycięstwo 1757 roku pod Gross Jägernsdorf.

Apraksin, Piotr Teodorowicz, * 1728, † 1811, generał ros., brał udział w wojnie 7-letniej pod Gross Jägernsdorf (1757) i in., 1759 posłany do armji szwedzkiej, 1760 do francuskiej, 1762 był w korpusie rosyjskim na Pomorzu.

Apraksin, Iwan Aleksandrowicz, generał rosyjski, * 1756, † 1815, brał udział z wojnie z Turcją (1789).

A. p. R. c=Anno post Romam conditam, roku od założenia Rzymu.

Après nous le déluge (franc.), po nas może być potop. Dewiza margrabiny Pompadour i Ludwika XV.

Apretura, w technologji każde postępowanie, mające na celu nadanie każdemu, już wykończonemu wyrobowi fabrycznemu, a przedewszystkiem wyrobom tkackim, niezbędnej zewnętrznej piękności; tu więc należy pranie i suszenie, folowanie, gremplowanie, postrzyganie, czyszczenie, gładzenie w maglach i prasach, kalendrowanie, przeprowadzenie między walcami (cylindrami) grawirowanemi, skąd tkanina nabiera wzorzystości, krochmalenie, dekatyzowanie; w wyrobie papieru satynowanie. Do wszystkich robót do **A.** należących służą właściwe, często zawiłe machiny.

Apriłow Bazyli, badacz dziejów i zasłużony patrjota bulgarski, * 1789 w Garbowie, † 1848 w Galaczu. Uczył się w Rosji. W roku 1835 założył i uorganizował w Garbowie pierwszą szkołę, w której nauki były wykładane w języku narodowym, zamiast dotychczasowego greckiego. Oprócz tego, napisał kilka dzieł w języku bulgarskim i greckim.

A prima vista (włoski), na pierwszy rzut oka, od razu, bez przygotowania.

A propos (franc.), przy sposobności, oznacza także coś odpowiedniego, wypowiedzianego lub zrobionego we właściwej chwili.

Aprobata (z łaciń.), znaczy potwierdzenie, uznanie za dobre w charakterze urzędowym. W prawie kanonicznem są dwa rodzaje aprobat: do spełnienia posług religijnych i do uznania za dobre książki treści religijnej.

Aproprjacja, przywłaszczenie; wyraz używany często w znaczeniu *appropriatio feudi*, t. j. przejścia praw pana lennego na wasalów.

Aproprjacyjna klauzula, nazywał się w Anglji projekt do prawa, którego mocą rząd miał pozyskać władzę obracania przewyżki dochodów kościoła anglikańskiego w Irlandji na inne cele, a mianowicie na utrzymanie kościołów katolickich i szkół. Od 1833 niejednokrotnie wznawiano tę kwestję, lecz odrzucana zawsze w izbie wyższej, została na pewien czas zaniechaną, aż nakoniec 23 lipca 1869 przyjęta jako prawo.

Aprosze, ob. Przykopy.

Apryes, po egipsku *Uahibri* albo *Uaphres*, według *Biblji Hofra*, faraon egipski z XXV dy-

nastji, założonej przez **Psametyka**, panował od r. 589—569 prz. Chr. i zakończył dynastję. Prowadził z Nabukodonozorem wojnę o Syrję i Palestynę. Pobity później w wojnie z Cyrenejczykami, został złożony z tronu i zamordowany przez lud, który nie lubił dynastji Psametyka za jej sympatje dla cywilizacji heleńskiej. Następcą **A.** został jego dworzanin i generał Amazys (Ames II), którego wojsko samo okrzyknęło Faraonem. Por. Maspero: „Histor. ancienne des peuples de l'Orient."

Apsaras, w mitologji Hindusów prześliczne nieziasty zamieszkujące niebo Indry. Są one żonami Gandharwów (ob.), z którymi razem odgrywają sztuki dramatyczne, ku zabawie bogów. Niekiedy Indra zsyła je na ziemię, by skłonić do grzechu niebezpiecznego pokutnika. Dzieci, zrodzone z tych związków, **A.** pozostawiają na ziemi. Podobnem porzuconem przez **A.** dziecięciem była Sakuntala, córka **A.** Menaki, bohaterka słynnego dramatu Kalidasy. Inna **A.**, Urwasi, była żoną króla Pururawy. Por. Holtzman w „Zeitschrift der Deutsch. Morgenländischen Gesell.," 33). **A.** Przypominają na wielu punktach greckie nimfy.

Apsydy, *absydy*, punkty eliptycznej drogi planety, w których się planeta ta najdalej i najbliżej słońca znajduje, a które się nazywają *punktem przysłonecznym (perihelium)* i *odsłonecznym (afelium)*. Linja łącząca te punkty nazywa się *linją apsydów* i schodzi się z osią wielką elipsy. Nazwa **A.** stosuje się również do biegu komet i do biegu księżyców dokoła planet. Ob. Anomalja.—W budownictwie Apsyda (Apsis), część budowli kościelnej, przeznaczona na pomieszczenie ołtarza głównego.

Apsymar, ob. Absimarus.

Apsyrtus, ob. Medea.

Apszeroński półwysep, na zachodnim brzegu morza Kaspijskiego, długi 50 w., stanowi część powiatu Bakińskiego. Przez półwysep ten pasmo gór Kaukaskich wrzyna się w morze Kaspijskie, kończąc się przylądkiem *Szachowska kosa*. Na wybrzeżu południowem znajdują się płonące źródła oleju skalnego i wulkany błotne.

Apt, m. okręgowe we francuskim depar. Vaucluse. 5,725 m.; za czasów rzymskich zwało się *Apta Julia*; fabryki konfitur, fajansu i świec.

Apta, ob. Bauhinia.

Apte Markus, lekarz, * 1826 w Warszawie, gdzie ukończył gimnazjum realne; medycynę studjował w Petersburgu, poczem osiadł w mieście rodzinnem, jako lekarz praktykujący. W *Tygodniku lekarskim* i w *Pamiętniku Tow. Lekar.* zamieścił znaczną liczbę rozpraw, mianowicie z kazuistyki pedjatrycznej i ginekologicznej, jak: „Dyzlokacya soczewki" (1855): „Leczenie cierpień rogówki oka" (1854) i inne.

Apteka, zakład, gdzie przygotowują i wydają lekarstwa. Każda **A.** składa się z kilku części. W *materyalni* i *piwnicy* znajdują się surowe płody na materjał do zrobienia lekarstw służące, w takiej formie, jak je *farmakognozja* (ob.) opisuje. W *pracowni* czyli *laboratorjum* przygotowują z tych surowych płodów rozmaite przetwory podług zasad *farmacji* (ob.). Wreszcie właściwa *apteka (officina)*, sklep otwarty, mniej albo więcej wystawnie urządzony, zawiera w szufladkach i rozmaitych naczyniach, w wyraźne napisy opatrzonych, materjały apteczne, czy to jako płody surowe, czy jako przetwory; w tej części **A.** wydaje się gotowe lekarstwa za przepisem lekarza (*recepta*), według zasad *receptury* (ob.) przygotowane. W aptece znajdować się musi zawsze pewna liczba płodów surowych i przetworów objęta *farmakopeją* (ob.) miejscową, stale oznaczonej formy i własności; mogą wszakże znajdować się i niektóre inne ciała, nienakazane przez farmakopeę, ale uznane przez *farmakologję* (ob.) za lekarstwa w jakiejkolwiek chorobie. Ponieważ odpowiednie lekarstwa są warunkiem koniecznym dla zdrowia, a zmiana w ich składzie sprawić może szkody niecofnione, dlatego apteki ulegają częstym rewizjom i wogóle znajdują się pod ścisłym nadzorem policyjno-lekarskim; ten ostatni spoczywa w ręku urzędu lekarskiego, gdzie przedstawicielem zawodu aptekarskiego jest asesor farmacji, wybierany z grona miejscowych aptekarzy. Liczba **A.** jest ograniczona i tylko w miarę potrzeby bywa powiększaną; w miastach stołecznych jedna **A.**-a powinna przypadać na 15,000 mieszkańców. Przygotowaniem i wydawaniem lekarstw w aptece zajmować się może tylko osoba odpowiednio wykształcona, *farmaceuta* (ob.); zarządzać apteką może u nas tylko osoba, posiadająca stopień magistra farmacji lub prowizora.

Aptekarskie wagi, albo *wagi lekarskie*, wagi używane w aptekach, polegają na dawnych podziałach funta w Rzymie (ob. As). *Funt aptekarski* ($^3/_4$ naszego funta cywilnego), dzieli się na 12 *uncji*, uncja na 8 *drachm*, drachma na 3 *skrupuły*, a skrupuł na 20 *granów*. Funt aptekarski w różnych krajach i różnych czasach miał wielkość niejednakową, często wyrównywał $^3/_4$ funta handlowego; w Królestwie Polskiem od r. 1818 czynił 357,8436 grama; w r. 1849 wprowadzony został funt aptekarski rosyjski=358,3226 grama. Obecnie wszakże **A.** wagi z użycia wszędzie wychodzą i zastępują się wagami metrycznemi, t. j. gramem i jego drobniejszemi podziałami. Stosunek dawnych wag do gramowych jest następujący: uncja=29860,8 miligrama, 1 drachma=3732,6 mg., 1 gran=62,21 mg.

Aptekarskie znaki, skrócenia używane na receptach. *Funt* oznacza się przez ℔, *uncja* przez ℥, *drachma* przez ʒ, *skrupuł* przez ℈, *gran* przez *gr*. Liczby całkowite przy tem pisze się wedle porządku rzymskiego, tylko 1 pisze się jak j (j, jj, jjj, v. x i t. d.); ułamki wyrażają się liczbami arabskiemi, tylko zamiast ½ stawia się grecką

literę β lub S; *aa* (**ana**) oznacza: każdego leku weź po..., *Rp*=weź; *q. s.* (*quantum satis*) — ilość dowolna; *gtt* (*gutta*)—kropla; *ch. c.* (*charta cerata*) — papier woskowy; *d. s.* (*da signa*) — wydaj i oznacz; *m. f. p.* (*misce fiat pulvis*) — zrób proszek; № liczba przepisanych proszków. **A. z.** były dawniej o wiele liczniejsze, a różne środki lekarskie oznaczano symbolami alchemicznemi.

Aptekarz, ob. Farmaceuta.

Aptenodytes, ob. Bezlotek.

Aptera, bezskrzydłe (ob.).

Apteryx, *Nielot*, rodzaj ptaków z rzędu biegających; ma on dziób długi i cienki, nozdrza na końcu dzioba, skrzydeł i ogona prawie nie ma pierze włosiste. **A.** *australis* żyje w Nowej Zelandji, ale zdaje się być blizkim wyginięcia; długość jego wynosi 2½ stopy, tylna część ciała znacznie większa od przedniej. Jest to ptak nocny, żyjący owadami i robakami; krajowcy zowią go *kiwi*, a ze skóry jego wyrabiają płaszcze dla naczelników plemion.

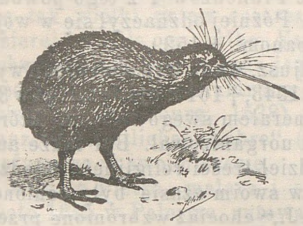

Apteryx.

Aptychus, szczątki kopalne postaci dwóch blaszek trójkątnych, nieco wklęsłych, spojonych z sobą; są to części amonitów (ob.), pokrywki otworów ich skorup, albo też pewne utwory wewnętrzne tych skorup, których znaczenie dotychczas nie jest wyjaśnione; znajdują się w pokładach jurajskich i kredowych. Pokłady wapienne, skamieniałościami temi przepełnione, nazywają się *wapieniem aptychowym*, głównie w Alpach.

Apuchtin Aleksy, utalentowany poeta liryczny rosyjski, * 1849 w Bołchowie, w gub. Orłowskiej, ukończył wydział prawny w Petersburgu, poczem został urzędnikiem w ministorjum spraw wewnętrznych. Poezje jego wyszły w Petersburgu 1886 roku. Za najlepszy jego utwór uchodzi „Pomnik niedokończony.“ Por. K. Arsenjew „Studja krytyczne“ (Petersburg, 1888).

Apuchtin Aleksander Lwowicz, kurator okręgu naukowego warszawskiego od 1879 do 1897, * 1822 w gub. Orłowskiej, ukończył kurs wojskowej Akademji inżynierów w r. 1845; od r. 1855 był kolejno inspektorem w instytucie mierniczym, naczelnikiem szkoły topografów mierniczych. R. 1876 przeszedł na służbę do ministerjum oświecenia. W roku 1890 obchodził jubileusz 50-letniej służby w stopniu oficerskim. Wydana z tego powodu w Moskwie broszura trafnie charakteryzuje jego działalność na stanowisku kuratora warszawskiego. Por. też artykuł o nim w kalendarzu rosyjskim „Nasze życie społeczne i przemysłowe“ na r. 1896, wydanym w Warszawie. W r. 1897, mianowany senatorem, ustąpił ze stanowiska kuratora.

Apulejus Aulus Lucius, * w Madaura w Afryce, retor i filozof rzymski z II w. po Chr., sławny obroną swoją przeciwko zarzutowi o czarodziejstwo; obrona ta doszła naszych czasów pod tyt.: „Apologia de magia.“ Znakomitszem atoli jego dziełem jest: „Złoty osieł,“ romans w 11-u księgach, pełen poezji, dowcipu, humoru i satyry. Szczególniej godnym uwagi jest ustęp o Amorze i Psyche. Dochowały się także i niektóre z jego pism filozoficznych i retorycznych. Najlepsze wydanie wszystkich dzieł **A.** sporządził w nowszych czasach G. F. Hildebrand (2 t., Lipsk, 1842); filozoficzne wydał A. Goldbacher (Wiedeń, 1876).

Apulejus Lucius Caecilius Minutianus, autor pisemka „De ortographia,“ którego daty określić nie można.

Apulja, zwała się w starożytności cała południowo-wschodnia część Włoch od rzeki Tronto do przylądka Japygijskiego czyli Salentyńskiego. Grecy nazywali kraj ten zwykle Japygją. Pierwotnymi mieszkańcami jego byli Japygowie, naród zupełnie różny pochodzeniem i mową od wszystkich Italów. Do r. 317 przed Chr. Apulja podlegała Rzymianom, lecz potem związała się z Samnitami przeciwko Rzymowi i po drugiej wojnie punickiej, toczonej po większej części na jej terytorjum, musiała znowu pójść pod władzę Rzymian. W najdawniejszych czasach Apulja zostawała pod rządem monarchicznym, lecz jeszcze przed podbojem rzymskim miasta: Lucerja, Arpi, Canusium, tudzież nadbrzeżne: Sipontum i Salapia wzniosły się bardzo jako miasta wolne, które przecież pod panowaniem Rzymu znowu podupadły. W r. 1043 Normanowie pod wodzą Guiscarda osiedlili się w Apulji, podnieśli ją do rzędu księstwa i za rządów Ryszarda II-go połączywszy ją z Kampanją, Kalabrją i Sycylją, utworzyli jedną monarchję. Dzisiejsza *Apulja* (Puglia) 18,970 k. kw. i 1,759,396 m. (1890), obejmuje prowincje Foggia (daw. Capitanata), Bari (daw. Terra di Bari) i Lecce (dawniej Terra d'Otranto). Cała ta kraina jest dziś zaledwie cieniem tego, czem była za czasów kolonji greckich, panowania Rzymian lub nawet Normanów. Por. Gregorovius „Apulische Landschaften“ (3 w., Lipsk, 1889).

Apure, lewy dopływ rzeki Orinoko w amerykańskiej rzeczypospolitej Wenezueli, wypływa z gór Sierra Merida w Kordyljerach, na 1,190 kilometrowej długości przyjmuje w swoje łono mnóstwo innych rzek spławnych, z których najważniejsze lewe dopływy: Caparro i Rio de la Portugueza.—Nazwana od tej rzeki prowincja Apure w Venezueli obejmuje 48,945 klm. kw. i 21,112 m., oprócz Indjan niepodległych, których liczba wynosi 2,700; stolicą jest San Fernando de **A.** na prawym brzegu **A.**, 3,000 m.

Apurimac, rzeka w Ameryce południowej, wypływa w miejscu połączenia się Andów peru-

wiańskich z Andami chilijskiemi i połączywszy się z Urabambą, tworzy rzekę Ucayale, która uchodzi do Amazonki. Od tej rzeki nazwana prowincja **A.** w rzeczypospolitej peruwiańskiej obejmuje 15,207 klm. kw. powierzchni i liczy 119,246 mieszkańców; m. gł. Abancay liczy 1,200 mieszk.

Apus, skorupiak z rzędu liścionogich (ob.).

Apyreksja, stan bezgorączkowy; w zimnicy okres od napadu gorączki wolny.

Aq, od *Aqua* woda, znak często używany w chemji i mineralogji na oznaczenie wody.

Aqua, woda. Zbiorowa nazwa wielu środków używanych w medycynie, bardzo rozcieńczonych, różnych składem i własnościami. **A.** *fontana*, woda studzienna lub źródlana.— **A.** *communis*, przefiltrowana woda deszczowa. — **A.** *destillata*, woda destylowana.—**A.** *chamomillae*, woda preparowana z rumiankiem. — **A.** *haemoestatica Pagliari*, mieszanina wody, ałunu i mirry, działa przeciwko krwotokom.—**A.** *antimiasmatica Köchlini*, roztwór węglanu miedzi w kwasie solnym, pomieszany z amonjakiem i wodą. — **A.** *seu liquor Bellostii*, roztwór tlenku rtęci w gorącym kwasie azotnym, a potem w wodzie, środek mocno gryzący, używany do niszczenia małych wyrośli lub miejsc jadem zakażonych, np. po ukąszeniu żmii lub psa wściekłego.—**A.** *calcis*, woda wapienna.—**A.** *chlorata*, *oxymuriatica*, woda nasycona chlorem, używana tam, gdzie grozi skłonność do gangreny.— **A.** *hydro-sulphurata* lub *hydro-thionica*, woda, nasycona gazem siarkowodornym, służąca jako antydot w wypadkach zatrucia ołowiem, gdyż siarek ołowiu jest nierozpuszczalny. — **A.** *phagedaenica*, roztwór sublimatu w wodzie wapiennej, służąca do oczyszczania wrzodów i do poprawy ich brodawkowania.— **A.** *regia (woda królewska)*, mieszanina kwasu azotnego i solnego.— **A.** *Tofana (Acqueta di Napoli*, albo *di Perugia*, *A. della Toffa)*, słynny napój trujący, działający już w kilku kroplach, zwolna wprawdzie, ale zawsze zabójczo, i to wśród objawów, z których nie można było podejrzewać otrucia. Miał być wynaleziony przez Sycyljankę Tofanę czyli Toffę, która dla lepszego utajenia sprzedawała go pod nazwą wody św. Mikołaja z Bari, we flaszeczkach z wizerunkiem tego świętego. W r. 1709 władza powzięła o niej wiadomość, ale trucicielka znalazła schronienie w klasztorze Jezuitów, następnie jednak wpadła w ręce sprawiedliwości i w r. 1720 została ścięta, czy też umarła w więzieniu. Sama ona otruła przeszło 600 osób. O składzie tej trucizny dziwne krążyły pogłoski; według Garelli'ego, lekarza Karola IV, miał to być głównie przetwór arszenikowy.— **A.** *vitae*, woda życia, wogóle wódka, gorzałka. — **A.** *Goulardi*, woda gulardowa (ob.).

Aqua et igne interdictus (łac.), ten, któremu zabroniono dawać ognia i wody: wyklęty.

Aqua haeret, woda wisi, zatrzymała się (w klepsydrze), oznacza, że zaszła jakaś przeszkoda w rozwoju wypadków.

Aquae, u Rzymian nazwa miast posiadających źródła mineralne i kąpiele, jak np. **A.** *Aureliae*— Baden-Baden, **A.** *Sextiae*—Aix w Prowancji.

Aquamanilla, nazwa naczyń miedzianych lub bronzowych, używanych w wiekach średnich do umywania rąk przez kapłanów podczas Mszy św. **A.** były zwykle pięknie zdobione.

Aquaviva, właściwie *Acquaviva*, starożytna rodzina neapolitańska. — **Aquaviva** Andrea Matteo, książę Atri i Teramo, hrabia Conversano, stanął podczas najścia Neapolu przez Karola VIII w r. 1495 po stronie Francuzów i z tego powodu utracił Conversano. Później odznaczył się w wojnie przeciwko Hiszpanom. † 1529.

Aquaviva Klaudjusz, wnuk wspomnianego wyżej Andrea Matteo,* 1543, † 1615; był Jezuitą i w 34 życia czwartym generałem swego zakonu, który na nowo wzmocnił i uorganizował. Był także autorem rozlicznych dzieł treści religijnej, między któremi najwięcej w swoim czasie były cenione: „Ratio Studiorum S. J.," chociaż wzbronione przez Inkwizycję, często jednak było przedrukowywane (po raz pierwszy w Rzymie, 1586); „Directorium exercitiorum spiritualium" i „Industriae ad curandos animae morbos." Pod jego zarządem liczba członków wzrosła do 10,000. Por. Cretineau Joly „Histoire religieuse, politique et littéraire de la Compagnie de Jésus" (1844—45); Huber „Der Jesuiten Orden nach seiner Verfassung, Doctrin, Wirksamkeit und Geschichte" (1873).

A quia, do „ponieważ," doprowadzić przeciwnika do takiego punktu dyskusji, że brak mu argumentów.

Aquifoliaceae, ob. Ilicineae.

Aquila, orzeł. *Aquila alba*, u alchemików kamień filozoficzny, także jedna z nazw kalomelu czyli chlorku rtęci.

Aquila non capit muscas (łac.), orzeł nie chwyta much, człowiek mądry i wielki nie troszczy się o rzeczy drobne.

Aquila, *Aquila degli Abruzzi*, stolica prowincji włoskiej t. n. w dawnem królestwie Neapolitańskiem (6,625 klm. kw. i 389,117 mieszkańców, 1890), nad rzeką Alterno. Dobrze zabudowane i bardzo handlowe; silna cytadela, papiernie, garbarnie, fabryki kapeluszów i pończoch; w okolicy uprawa szafranu; 19,000 mieszkańców.

Aquila *(Akylos)* z Synopy w Poncie, zwany *Ponticus*, żył na początku II wieku, przetłómaczył (około 138) na język grecki Stary Testament, z tego najdawniejszego tłómaczenia jednak tylko szczątki pozostały (u Orygenesa). Poznawszy się z rabim Akibą, przyjął judaizm. Cesarz Adrjan polecił mu, jako znanemu już budowniczemu, odbudować zburzoną świątynię w Jerozolimie, czy też jak chcą inni, całe miasto. Później znów został chrześcijaninem, lecz z powodu oddawania

się astrologji prześladowany, a następnie ekskomunikowany, powrócił do judaizmu.

Aquila Romanus, retor rzymski z końca III w., którego pismo: „De figuris sententiarum et elocutionis," zostało wydane w Lipsku 1831.

Aquila Gaspar, właściwie *Adler*, przyjaciel Lutra, * 1488 w Augsburgu, † 1560 w Saalfeld. W r. 1514 kaznodzieja polowy przy Fran. Sickingen, a następnie nauczyciel jego dzieci, 1524—27 kaznodzieja i nauczyciel w Wittenbergu, wreszcie superintendent w Saalfeld. Był jednym z najgorliwszych współpracowników Lutra w dziele reformacji i pomagał mu w tłómaczeniu Biblji. Za swoje pisma przeciw *Interim*, ściągnął na siebie tak wielki gniew cesarza, że od niechybnej śmierci ocaliła go tylko Katarzyna hrab. von Schwarzburg. Polemiczne jego pisma, jak również „Christliche Erklärung der kleinen Katechismus" (Augsburg, 1538) i „Fragstücke der ganzen christlichen Lehre" (1547), były wielce wpływowe w swoim czasie.

Aquila Pietro, malarz i rytownik włoski, * około 1645 w Palermo, rytował łącznie z Fantettim loże watykańskie podług Rafaela. Podpisywał się P—Aq. albo P—Aqa.

Aquila Franciszek Faraon, synowiec poprzedniego, * 1665, † około 1740, rytownik włoski.

Aquila Ludwik de Bourbon hr. d', książę włoski, * 1824 w Neapolu, † 1897 w Paryżu. Był jednem z dwunaściorga dzieci króla neapolitańskiego Franciszka I-go. W r. 1844 zaślubił w Brazylji Januarję, córkę Dom Pedra I; był admirałem, w r. 1860 dowodził flotą neapolitańską, po kapitulacji Gaety osiadł w Paryżu.

Aquilaria, *Orlan*, rodzaj roślin z rodziny tymiałkowatych, obejmuje drzewa w Indjach wsch. i Chinach, z których **A.** *malaccensis*, drzewo na Malace, na 60 stóp wysokie, z liśćmi owalnemi i kwiatami żółtemi, zebranemi w baldachy, dostarcza *drzewa orlego* (ob.). Z innego gatunku, **A.** *agallocha*, pochodzi *drzewo aloesowe* (ob.).

Aquilegia, roślina, ob. Orlik.

Aquiliam, herb, ob. Mortęski.

Aquilifer, główny chorąży legji rzymskiej, niosący sztandar z orłem.

Aquilio Antonio di Benedetto, zwany Antoniasso, albo Antoniacci, malarz rzymski z XV-go wieku. Malował obrazy treści religijnej.

Aquilius Gallus (Cajus), prawnik rzymski, był przyjacielem Cycerona i jednocześnie z nim pretorem (około 66 prz. Chr.).

Aquilius Nepos Manius, konsul rzymski, kolega Marjusza, pokonał zbuntowanych niewolników sycylijskich. Przekonany o przedajność, miał już być skazanym, kiedy jego obrońca Antonjusz, odkrywszy piersi obwinionego, pokazał wzruszonym sędziom liczne jego rany. Jako prokonsul w Azji Mniejszej, popadł w ręce Mitrydatesa (88 prz. Chr.), który, okrywszy go tysiącznemi obelgami, skazał na okropną śmierć, kazawszy mu lać w gardło złoto roztopione.

Aquilius Sabinus, prawnik rzymski, żyjący w III w. naszej ery. Mądrość jego i rozległa nauka zjednały mu u współczesnych przezwisko **Katona**. Był dwukrotnie konsulem w latach 214 i 216.

Aquino (w star. *Aquinum*, miasto Wolsków), obecnie miasteczko w prowincji włoskiej Caserta, przy kolei Rzym—Neapol, 2,200 m., miejsce urodzenia Juwenalisa i św. Tomasza.

Ar albo **As,** w chemji symbol atomu arsenu.

Ar (franc. *are*), jednostka miar powierzchni w układzie miar metrycznych; **A.** jest to dekametr kwadratowy, zatem = 100 metrom kw.; 100 **A.** czynią 1 hektar. Kilometr kwadratowy zawiera 100 hektarów *(ha)*. 1 *ha* = 1,78612 morga nowopolskiego czyli 535,9 prętów kwadr.=0,9153 diesiatiny.

Ara, rodzaj papug, ob. Papugi.

Ara, wąż, ob. Okularnik.

Araba (Wadi el **A.**), dolina skalista i pustynna, mająca 150 klm. długości, ciągnąca się od południa ku północy, od zatoki Akaba aż do południowego krańca morza Martwego, otaczająca zwaliska miasta Petra i uważana za dawne łożysko rzeki Jordanu.

Araba, wóz dwu lub czterokołowy, używany w zachodnich okolicach Azji; jest on zwykle zaprzężony w jedną lub dwie pary wołów, a pokrycie ma z czerwonego sukna, ozdobionego czę-

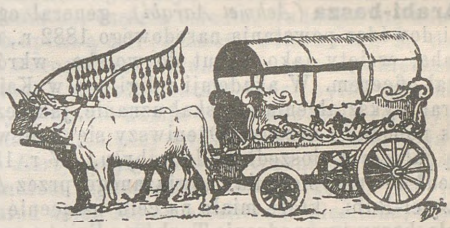

Araba.

sto złotemi frendzlami. Używany jest przez kobiety do przejażdżek. Podobny wóz, pod nazwą *arba*, służy na Kaukazie jako wóz pocztowy.

Arabat, *Arabacka kosa* czyli *strzałka*, wązkie pasmo piasków, oddzielające morze Azowskie od wschodnich wybrzeży Krymu i tworzące lagunę błotnistą, noszącą nazwę „morza Zgniłego" (Siwasz). Pasmo to, mające 110 klm. długości i do 5 klm. szerokości, posiada dwa jeziora słone: Genickie i Czorkackie, oraz ruiny opuszczonej w zeszłym wieku twierdzy Arabat.

Arabeski, ozdoby używane w rzeźbie, malarstwie i architekturze, składające się z postaci roślinnych i zwierzęcych, tak połączonych z sobą, że zawsze, mniej lub więcej, skomplikowana linja krzywa da się ująć, jako podstawa rysunku. Pierwotne **A.** (zwane też w ornamentyce niemieckiej Maureskami) są płaskiemi ornamentami, złożonemi z linji schematycznych i surowo modelowa-

nych kwiatów, właściwemi ludom islamickim, a szczególnie Arabom hiszpańskim i egipskim Turkom, Hindusom i Persom. W XVIw. przeszły do Europy chrześcijańskiej. **A.**-ka w ogóle przez to czyni przyjemne wrażenie, że dopuszcza u patrzącego wielką swobodę myśli w tłómaczeniu i podnieca lekko wyobraźnię. Istotny początek **A.** nowożytnej datować można od prac Rafaela w sławnych lożach watykańskich, jednak i Rafael miał wzór w zabytkach starożytnych, gdzie ozdoby te bardzo były używane. Znakomite są **A.** w kościele św. Piotra w Wilnie na Antokolu, najsłynniejsze zaś, typowe w pałacu maurytańskim Alhambra (ob.), oraz w meczecie w Kordubie.

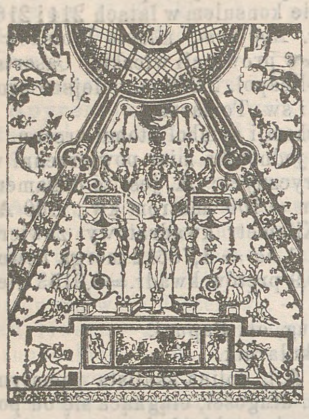

Arabeski.

Arabi-basza *(Achmet Aarabi)*, generał egipski i dowódca powstania narodowego 1882 r., syn fellaha, wzięty jako rekrut do wojska, wkrótce został oficerem. W akademji religijnej w Kairze nabrał wykształcenia i zyskał uznanie, jako człowiek pobożny i uczony. Ożeniwszy się z niewolnicą pałacową, doszedł do dobrobytu. W r. 1876 wszedł do sprzysiężenia, zawiązanego przez Alibaszę-el-Rubi, które miało na celu strącenie Izmaela-baszy i wypędzenie Turków z Egiptu; w lutym 1879 miał udział w rewolucji, która strąciła Nubara-baszę. Za Tewfika-baszy został dowódcą pułku i stanął wtedy na czele agitacji, która miała na celu „obudzenie ducha narodowego.“ Razem z dwoma innymi pułkownikami wystąpił z groźnym listem do ministra wojny o polepszenie losu armji; wskutek tego chwilowo aresztowany, został wkrótce członkiem komisji dla ułożenia nowych praw wojskowych. Gdy jednak zwlekano z ich ogłoszeniem, strącił ministerjum Riaza-baszy, a następnie Szeryfa-baszy, i na godność pierwszego ministra wyniósł przyjaciela swego, Mahmuda-Sami-baszę, sam zaś objął tekę wojny. Wobec słabości chedywa rządził Egiptem samowładnie, powiększył wojsko, odmówił wezwaniu komisarzy sułtańskich udania się do Konstantynopola, o mocarstwa zachodnie nie dbał, nie wierząc w możliwość interwencji. Ośmielony powodzeniem, a przez stronników uznany niemal za proroka, zapragnął nawet zawładnąć tronem egipskim. Gdy wskutek zaburzeń w Aleksandrji i morderstw dokonanych na Europejczykach, Anglja przysłała flotę (20 maja 1882) i zażądała zawieszenia robót fortyfikacyjnych w Aleksandrji, **A.** oparł się temu, a podczas bombardowania miasta (11 i 12 lipca) przeszedł do Kairu, gdzie Tewfik-basza przez ulemów z tronu został złożony. Następnie zajął obronne stanowisko na granicach pustyni w Tel-el-Kebir, skąd 9 września 1882 r. próbował bezskutecznej wycieczki przeciw Anglikom. Gdy 13 września szańce Tel-el-Kebir wpadły w ręce Anglików, pod dowództwem generała Wolseleya, uszedł do Kairu, poddał się Anglikom i przez nich wydany był chedywowi. Przez sąd wojenny skazany na śmierć d. 3 grudnia, został ułaskawiony i razem z towarzyszami przewieziony na wyspę Cejlon.

Arabi-basza.

Arabici, istnieli (240—250) w Arabji, utrzymywali, że dusza razem z ciałem umiera, a dopiero przy zmartwychwstaniu razem z niem z niem wskrzeszoną będzie. Orygenes zdołał odwieść ich od tego zdania.

Arabina, kwas arabinowy, $C_{12}H_{22}O_{11}$, znajduje się w połączeniu z wapnem, magnezją i potażem w gumie arabskiej, w buraku cukrowym i wielu innych roślinach, także w ciele jedwabnika i raka. Jest to substancja amorficzna, bezbarwna i bezwonna; rozpuszcza się w wodzie zimnej, a z roztworu strąca ją alkohol w obecności kwasów mineralnych. Ogrzana do 100° przechodzi w *metarabinę*. Przy ogrzewaniu z rozcieńczonym kwasem siarczanym tworzy arabinozę. Dla swego składu i własności zaliczaną być może do wodanów węgla.

Arabinoza, $C_5H_{10}O_5$, ciało cukrowe, powstające przy gotowaniu gumy arabskiej z rozcieńczonym kwasem siarczanym; tworzy kryształy bezbarwne, smaku słodkiego, rozpuszczalne w alkoholu, z drożdżami fermentacji nie ulega. Przy utlenianiu przechodzi w *kwas arabonowy* $C_5H_{10}O_6$, działaniem amalgamatu sodu zaś wydaje *arabit* $C_5H_{12}O_5$, alkohol pięciowartościowy, tworzący kryształy w alkoholu rozpuszczalne.

Arabis, *Gęsiówka*, rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, cechujący się łuszczyną bardzo wązką; są to rośliny zielne, o kwiatach najczęściej białych, z których kilka rośnie u nas dziko, głównie na miejscach suchych, piaszczystych, jak: **A.** *hirsuta*, **A.** *thaliana*, **A.** *arenosa*.

Arabistan, urzędowa nazwa turecka półwyspu Arabskiego, nazywanego przez krajowców Dżezyreh-el-Arab. Persowie również Arabistanem mianują Arabję.

Arabit, ob. Arabinoza.

Arabja, przez krajowców *Dżezyret-el-Arab* (półwysep Arabów), przez Turków i Persów *Arabistan* zwana, wielki półwysep na południowo-zachodnich brzegach Azji. *Granice:* Morze Czerwone, ocean Indyjski, odnoga Perska, pustynia Syryjsko-Arabska, przez którą się łączy z kontynentem Azji, i kanał Sueski, oddzielający ją od Afryki.— Pod względem położenia, ludności i płodów, Arabja stanowi niejako przejście między Azją i Afryką. Na przestrzeni 3,094,719 klm. kwadr. (między 12°40′ a 34° szer. półn. i między 32°10′ a 59°40′ dług. wschodniej), ludność wynosi zaledwie 4 mil. (podczas gdy dawniej liczbę ludności podawano na 11—12 miljonów). Podział tego półwyspu, przez nowszych geografów jeszcze używany, na Arabję *Skalistą* (Arabia petraea), *Pustą* (A. deserta) i *Szczęśliwą* (A. felix), pochodzi jeszcze od Ptolemeusza, lecz krajowcom wcale nie jest znany.— *Układ pionowy.* Na wschodzie, południu i zachodzie posiada **A.** wybrzeże wązkie i płaskie, tylko w jednym punkcie góry bezpośrednie dotykają morza. Najwyższe wyniosłości półwyspu, Serât zwane, z grzebieniowatemi szczytami o 2,600 m. przeciętnie, znajdują się na wybrzeżu połud. i na krawędzi zachodniej, równoległe do morza Czerwonego. Pasmo krawędziowe zachodnie posiada ukształtowanie tarasowe; północną jego połowę zwykle nazywa się pogórzem Hedżasu. Od zachodniej krawędzi daje się dostrzedz stopniowe pochylenie półwyspu ku wsch., gdzie się on zlewa z niziną nadrzeczną Szat-el-Arabu i pomorską zatoki perskiej. Powierzchnia podnosi się raz jeszcze w krainie Oman, gdzie wysokość jej przewyższa 3,000 m. Kraina Nedżed w północnej połowie **A.** jest krajem wyniosłym, którego wysokość dosięga 1,000 m. Pod względem *geognostycznym* góry **A.** częścią wapienne, częścią porfirowe, dostarczają saletry, smoły ziemnej i oleju skalnego, co już wskazuje ich wulkaniczne pochodzenie; w pobliżu Eufratu występuje bazalt w słupach. Żelazo, miedź i ołów dobywają się w małych ilościach, w metale szlachetne **A.** również jest bardzo ubogą; z drogich kamieni można tu wymienić agat, onix, karnjol i bogate żyły turkusów.

Hydrografja. System wodny **A.** jest niezwykle ubogi; pozbawiona jest ona nietylko jakichkolwiek wodozbiorów wewnętrznych, ale posiada jedynie czasowe, zależne od deszczów, płynące wody, które po ich ustaniu rychło wysychają, zostawiając bezwodne parowy *(wadi).* We wnętrzu Nedżedu łożyska czasowych rzek dochodzą do znacznego rozwoju. Między takiemi pierwsze miejsce trzyma Wadi-el-Rumen, który, przeszedłszy w płn. wsch. kierunku Nedżed, przedostaje się przez piaski Nefudu, i zwróciwszy się na płn., uchodzi do Eufratu.

Klimat wogóle jest gorący i suchy, niebo prawie nigdy żadną niezacienione chmurą. W północnych stronach Arabji wieje duszący Samum. Po dniach skwarnych noce często tak są zimne, że rosa zamienia się w szron. Klimat **A.** jednak jest zdrowy, choć małą liczbę chorób przypisać też można umiarkowanemu życiu Arabów.

Roślinność **A.** wogóle nędzna, lasów wielkich niema; trawiaste stepy, sprzyjające hodowli koni, rozciągają się w okolicach nadbrzeżnych i zastępują miejsce bujnych łąk. Najurodzajniejszemi są południowe, wzgórkowate części kraju; palmy, tytuń, indygo, najlepszy gatunek kawy, durra, główna tu przedstawicielka zbóż, mirra, aloes i t. d. Z królestwa *zwierząt* wielbląd i koń zajmują pierwsze stanowisko. Rasa koni arabskich zaleca się rączością, wytrwałością i pojętnością, ojczyzną jego istotną jest Nedżed. Dalej hodowane są: kozy, bydło, osły i muły. Puszcze, oprócz gazeli, zamieszkują lwy, hjeny, pantery i często strusie; małpy w Jemenie. Klęską kraju są szarańcze; osobliwy owad, zwany robakiem nerwowym, żyje na człowieku pod skórą i sprawia dotkliwą chorobę.

Handel obejmuje głównie daktyle, aloes, wonne smoły, kadzidła i poczęści konie; wywóz kawy z Jemenu spadł do nieznacznej ilości; przemysł nie ma wielkiego znaczenia, zaledwie miejscowym potrzebom podołać może. Na brzegach zatoki perskiej oddawna rozwinięty jest połów pereł.

Mieszkańcy Arabji, częścią plemiona koczujące *(Beduini)*, częścią osiadłe, trudniące się handlem lub uprawą roli *(Hadesi* i *Fellahowie)*, są dobrego wzrostu, cery brunatnej, zwinni, waleczni, gościnni i wierni; charakter ich byłby szlachetny, gdyby go nie kaziła żądza krwawej zemsty i rabunku. Pomiędzy właściwymi Arabami żyją także *Europejczycy*, *Turcy*, trudniący się głównie handlem, *Żydzi* i *Banjanowie* (kupcy indyjscy). Naród dzieli się na niezliczone plemiona, których rząd jest w ogóle patryarchalny. Naczelnicy plemion zowią się *emirami*, *szeikami*, tudzież *imanami*. Geografowie przyjmują siedm następujących działów **A**-i: 1) *Bahr-el-Tor* czyli pustynia Synai, pomiędzy Suezem i Akabah; 2) na zachodzie, nad m. Czerwonem *Hedżas*, który właściwie zostaje pod zwierzchnictwem Turcji i posiada święte miasta Mekkę i Medynę, tudzież miasta portowe Jambo i Dżydda; 3) na południo-zachodzie *Jemen*, najważniejsza kraina, pod zarządem imana, rezydującego w Sana, z miastami handlowemi Mokka i Aden, z których ostatnie owładnęli 1838 Anglicy; 4) *Hadramaut* z miastem Makalla; 5) na południo-wschodzie *Oman*, z miastem Maskat, którego iman przywłaszczył sobie niegdyś władzę nad sąsiedniemi brzegami Persji, nad Zanzibarem i Afryką wschodnią; obecnie przez podział między trzech spadkobierców państwo to upadło i sułtan zostaje w zależności od Anglji; 6) *El-Hasa* nad odnogą Perską z miastami Katif i Hofuf, należy do Turcji; 7) *Nedżed.* Wnętrze **A.** mieści dwa ważniejsze państwa: a) rzeszę Wahabitów,

która zajmuje większą część Nedżedu z przeszło miljonem ludności, i b) sąsiadujące z niem od północy Dżebel-Szamar, w którego skład wchodzi pięć oaz z pół-miljonem ludności.

Historja Arabji przed Mahometem jest bardzo ciemna. Według podań krajowych, pierwotni mieszkańcy *Baidyci* (to jest plemiona wygasłe), pochodzą na południu od *Kahtana*, potomka Sema, na północy od *Izmaela* syna Abrahama. Pierwszym, który używał języka arabskiego, był Jarob, syn Kahtana, i tylko południowa Arabja wytworzyła sobie pewną kulturę i życie społeczne, i z tego powodu ta część jej za Arabję właściwą była uważana. Mieszkańcy zajmowali się rolnictwem i handlem i mieli stosunki z Indjami, Persją, Syrją i Abisynją. Książęta (Tobba) pojedynczych krain należeli do plemienia Kahtana, z którego dynastja *Himjarytów* przez 2000 lat nad Jemenem panowała. Niepodległość kraju zniszczona została 525 po Chr. przez Etjopów, a ostatecznie, po krótkotrwałej restauracji, przez Mahometan 634. Żaden jednak ze zdobywców Wschodu nie zdołał ujarzmić Arabów. Z zamieszania, jakie powstało po śmierci Aleksandra W., który zamierzał i do Arabji się przedrzeć, skorzystali książęta Arabji północnej, podbili oni część *Iraku (Irak-Arabi)* i założyli państwo *Hira*, kiedy jednocześnie inne plemię (z Jemenu) utworzyło w Syrji nad rzeką Ghassan państwo *Ghassanidów*. Z Rzymian tylko Trajan zdołał 107 po Chr. wedrzeć się głębiej do Arabji i zapewnił Rzymianom niejakie zwierzchnictwo nad półn. władcami tego kraju. Chrześcijanizm znalazł tu już wcześnie zwolenników, byli nawet biskupi, zostający pod zwierzchnictwem metropolity w Bosra. Żydzi również, od czasu zburzenia Jerozolimy, przybywali licznie do Arabji i głównie osiedlali się w Jemenie, gdzie ostatni żydowskiego pochodzenia król, Dsu Novas (490—525 po Chr.), utracił tron i życie z powodu prześladowania chrześcijan, które ściągnęło nań wojnę z chrześcijańskim królem Etjopji. Obok *chrześcijaństwa* i *judaizmu* istniała tu jeszcze i dawna religja Arabów, sabeizm czyli cześć gwiazd. Od czasów Mahometa, którego nauka szybko w Arabji się krzewiła, poczyna się nowy rozwój historji tego narodu. Arabowie, po raz pierwszy dopiero uczuwszy się pewną całością, występują zwycięsko z naturalnych swoich granic, by w trzech częściach świata nowe zakładać państwa (ob. *Maurowie* i *Kalifowie*). Kiedy po za Arabją, z upadkiem kalifatu Bagdadzkiego 1258 ustaje panowanie Arabów w Azji, a skutkiem zwycięstw Ferdynanda Katolickiego (1492), kończy się także panowanie Maurów w Europie, wnętrze kraju przedstawia już tylko walki pojedynczych plemion. Z ważnych wypadków w czasach późniejszych, tylko zdobycie Jemenu przez Turków (1570) i wygnanie ich (1630—40), panowanie Portugalczyków nad Muskatem (1580—1659, a przedewszystkiem wystąpienie *Wahabitów* (1770), stanowią ważniejsze fakta w dziejach półwyspu Arabskiego. Postępy Wahabitów (ob.) wstrzymane zostały 1818 przez Ibrahima baszę, przybranego syna Mehmeda Alego, wielko-rządcy Egiptu. Lubo Mehmed-Ali dobijał się usilnie o panowanie w Arabji, jednakże skutkiem wypadków roku 1840, zmuszony był zaniechać swoich zamiarów, a przez to Hedżas, chociaż tylko nominalnie, przeszedł znowu pod zwierzchnictwo tureckie. W ostatnich czasach Anglicy z owładnięciem Adenu rozszerzają coraz bardziej swój wpływ w Jemenie. Zamach, spełniony 15 czerwca 1858 przez mahometan w Dżydda na chrześcijanach, wywołał zbombardowanie miasta przez Anglików (25 lipca) i skazanie na śmierć 11 morderców. Historję **A.** przed Mahometem prócz Marigny'ego, Pocoke'a, Sacy'ego, Rüchle'go, von Lilienstern, opracowali doskonale: Caussin de Perceval „Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme“ (3 t., Paryż, 1847) i Krehl „Ueber die Religion der vorislamitischen Araber“ (Lipsk, 1863); do historji mahometanizmu odnoszą się prace Cardonne'a, Dozy'ego, Hammer-Purgstall'a, Flügel'a „Geschichte der Araber“ (1865), Müllera „Beitrage zur Geschichte der westlichen Araber“ (1868), i Weila „Geschichte der islamitischen Völker“ (1866), oprócz tego: Crichton „History of Araby“ (1852), Zehme „Arabie und die Araber seit 100 Jahren“ (1875).

Bibljografja. Oprócz dawniejszych dzieł podróżopisarskich: Niebuhr'a, Burckhardta, Wellsted'a, Tamisiera, hr. Laborde'a i innych, bardzo są ważne prace nowszych podróżników, rzucające nowe na **A.** światło. Najznakomitsi z nich: W. G. Palgreve „A narrative of a year's journey trough Central and Eastern Arabia 1862—63,“ (2 t., Londyn, 1865, w niem. tłóm. Lipsk, 1867), niezmiernie ważne, Guarmani „Itinéraire de Jérusalem“ i „Neged septentrional“ w *Bulletin de la Société de géographie de Paris* za rok 1865, Sadlier (Bombaj, 1866), Manzoni (Rzym, 1885), Anna Blunt (Londyn, 1881), Karol Huber „Journal d'un voyage en Arabie“ (Paryż, 1891).

Arabonowy kwas, ob. Arabinoza.

Arabscy Chrześcijanie. W samych zaraz swych początkach znacznie się był upowszechnił chrześcijanizm w Arabji, sam bowiem św. Paweł tam apostołował (Galat. I, 17). Wkrótce jednak i tutaj zaczęła się kazić nauka Ewangelji Chrystusowej, życie zaś społeczne i moralność kalać i słabnąć.—Między innemi około r. 240 żył w Bosra biskup Beryllus, który o Chrystusie Panu i Trójcy św. miał własne zdanie (antytrynitarskie) i rozkrzewiał je w swych kazaniach i naukach. Często się także zdarzało, że tak zwani heretycy i herezjarchowie, skądinąd wygnani, chronili się do Arabji i tu swobodnie głosili swoje pojęcia. Z tego powodu niektórzy pisarze nazywali Arabję gniazdem herezji. W kraju tym na

północy i zachodzie rozszerzył się głównie *Nestorjanizm*, na południu zaś jeszcze silniej *Monofizytyzm*. W takim stanie tutejsi chrześcijanie, wśród sporów dogmatycznych, zapomniawszy zupełnie o zasadniczej prawdzie Ewangelji Chrystusowej, zamiast w braterskiej miłości znosić się wzajemnie i pracować nad utwierdzeniem Królestwa Bożego, zaczęli w miarę tego, jak się którzy czuli silniejsi, prześladować słabszych. Stan taki trwał aż do uorganizowania się mahometanizmu, który w krótkim czasie sprawił tyle, że chrześcijanizm w Arabji znikł prawie do szczętu.

Arabska guma, ob. Guma.

Arabska literatura. O cywilizacji i literaturze dawnej Arabji szczupłe nader posiadamy wiadomości. Pewnem jest tylko, że już przed Mahometem miała Arabja swoich wieszczów, którzy walki rozmaitych plemion, ich bohaterów i miłość ich opiewali. Podczas wielkiego zjazdu w Mekce, a w V wieku po Chr. w Okadle, odbywały się już poetyczne zapasy mistrzów. Każdy poeta zawieszał swoją pieśń na ścianie Kaaby, ale wtedy tylko mogła tam zostać, jeżeli autor nietylko piórem, lecz i mieczem zwyciężył współzawodników. Takie pieśni zwano „zawieszone“ *(Moallakat)*, lub „ozłocone“ *(Mods ahhaba)*, gdyż przepisywano je złotemi literami na purpurze. Z pieśni *Moallakat* siedm tylko ocalało (przekł. niem. Welta 1857). Krótko przed Mahometem i za jego czasów, poeci: Taabbata, Szorran, Farys, Szanfary, Muhallhall etc., używali wielkiej między swymi rodakami wziętości. Pieśni tych, jako i innych wieszczów, zebrane są w trzech bogatych pod tym względem antologjach: „Hamasâ,“ sporządzonej przez poetę Abu-Temama około 805—846 roku (tekst wraz z łacińskiem tłómaczeniem wydał Freytag p. t.: „Hamasae Carmina“ (2 t., Bonn, 1828—51); w „Dywanie“ plemienia Hudhaillitów (ed. Kosegartena, 1 t., Greifsfald, 1845) i w „Kitâb-el-anghâni“ (ed. arabska z tłóm. łacińskiem Kosegartena, Greifswald, 1840). Por. Weil „Die poetische Litteratur der Araber vor Mohammed“ (Sztutgard, 1837); Nöldecke „Beiträge zur kenntniss der Poesie der alten Araber“ (1864). Dopiero z Mahometem (571—632) rozpoczęła się najświetniejsza epoka Arabów i ich literatury. Jego zasady wiary i moralności zostały zebrane w Koranie (ob.), który mowie piśmiennej, dążnościom literackim i narodowemu charakterowi Arabów nowy nadał kierunek. Zetknąwszy się zdobyczami swemi z innemi oświeceńszemi narodami, zaczęły się od czasów zwłaszcza Abasydów podnosić nauki i kunszta, które na świetnym dworze Almanzora (754—775), a mianowicie tak wsławionego Harun-al-Raszyda (786—808), silną znajdowały opiekę i podporę. Kiedy Al-Mamum i jego następca Motazen zakładali na Wschodzie szkoły i bibljoteki, Omajadowie postępowali tą samą drogą i w takimże duchu w Hiszpanji. Tutaj była Korduba, tam Bagdad ogniskiem literackiej i naukowej działalności. Znakomitsi poeci po Mahomecie byli: Abu-Nowas († 814), Asmai († 832), Ibn-Doreid († Mutanabbi († 965), Abul-Ala († 1057), Tograi († 1119), Omar-Ibn-al-Faridh († 1234), Issedin-al-Makdisi († 1279), Basiri († 1295). Znakomite zasługi położyli Arabowie w dziedzinie historji, geografji, filozofji, medycyny, fizyki, matematyki, a mianowicie arytmetyki, geometrji i astronomji; mnóstwo arabskich wyrazów w kunsztach, wiele nazwisk gwiazd, a nawet cyfry nasze, przekonywają o wielkim ich wpływie na umysłowe wykształcenie Europy. Wieki średnie najwięcej zawdzięczają Arabom pod względem geografji, i literatura tej gałęzi jest niezmiernie bogata. Znaczniejsi geografowie są: El-Istakhri, Ibn-Haukal około 979, Idrisi † około 1164, Omar-ibn-al-Wardi, Jakób i i. Szacownych opisów podróży dostarczyli: Ibn-Batuta w XIII w., Ibn-Diobar w XII, Ibn-Eoslan, Albiruni w XI w. i wielu innych. Historja były od X stulecia ulubionym przedmiotem badania Arabów. Historje powszechne pisali między innymi: Masudi, Tabari († 922), Hamdany († 945), dalej chrześcijanie: Abul-Faradi, El-Masin, Abul-Feda, Nuvairi, Soyuti, Ibn-Ithiktekah, Bohaeddin († 1235), Ebn-al-Athir-Dżereri († 1233), twórca „Kroniki dokładnej“) i t. d.; En-Nedill († 987), Ibn-Khallikan († 1282), twórcy słowników pisarzów arabskich.

Teologja i ściśle z nią związane *prawoznawstwo*, oboje opierające się głównie na Koranie, składają najważniejszą część wychowania publicznego. Badania nad treścią Koranu poczynają się pod kalifami Omajadami, którzy z rozszerzeniem się filozofji Arystotelesa, spowodowali powstanie rozmaitych sekt, z tych cztery: 1) założona przez 7 mędrców prawa z Medyny: Obeid-Allaha († 720), Orwa († 712), Kosima († 719), Saida († 710), Sulejmana († 725), Abu-Bekra († 712), Kharidża († 718), zwana tradycyjną; 2) założona przez przez Abu-Hanyfa († 767), zwana hanyficzną albo spekulacyjną, odznacza się tolerancją i humanitarnością; 3) ortodoksyjna, założona przez Szafeiego (w r. 817); oraz 4) również przejęta duchem poszanowania dla litery Koranu, założona przez ucznia Szafeiego, Ahmeda-Ibn-Haubala. Te jako prawowierne, a 72 jako kacerskie są uważane. Śród zbiorów tradycyjnych *(Sunny)* najszacowniejszym jest zbiór „Bochari.“ Najsławniejszymi egzegetami Koranu są Samakhszari i Baidhavi; słynną dogmatykę napisał Omar-el-Nasafi w XII w.; najlepszą księgę prawną Szeik Ibrahim z Alepu w XVI w. Kościelne przepisy moslemu ułożył w jeden porządny systemat Al-Szafi. Prawa mahometańskie objaśniają jeszcze „Hedaya“ ze swemi komentarzami, oraz „Fetwas,“ czyli zdania sławnych prawników. — Przy takim postępie w naukach, podnosił się coraz wyżej genjusz arabski w dziedzinie poezji. Odznaczyli się tutaj: Motenebbi, Abul-Ala, Omar-ben-Faredh, Tograi-

Abu-Nuwas (ob.) i Ibn-Doreid w czułych i powabnych sielankach; Buitri w swojej odzie na cześć Mahometa; Hamadari, jako założyciel kunsztownej formy Makamów, którą Haryry († 1121) do najwyższej podniósł doskonałości; Ibn-Arabszah w swoich opowieściach; Azz-Eddin w swoim poemacie alegorycznym: „Ptaki i kwiaty“ i t. p. Bogatą jest literatura arabska w romanse i powiastki, jak np. „Tysiąc nocy i jedna“ (przerobione z baśni perskich, gdzie się dostały z Indji) i t. d. Czarodziejskie i fantastyczne postacie, występujące w wiekach średnich w poetycznych utworach Zachodu, są właśnie płodem wyobraźni arabskiej. Przypisywane Lokmanowi bajki są prostem tłómaczeniem z greckiego. O ile duchowe życie Arabów w wiekach średnich tryskało na wszystkie strony, o tyle znowu późniejsze czasy i teraźniejszość ubogi przedstawiają nam pod tym względem materjał. Literatura nie dostarcza nic godnego uwagi, naukowość ogranicza się na szkolarstwie i komentarzach, na badaniu kwestji dogmatycznych i prawnych, tudzież na pracach gramatycznych, dotyczących starożytnego języka. Wpływ cywilizacji europejskiej oddziałał nieco więcej na nowszych pisarzów arabskich, jakimi są: Michał Sabbagh z Syrji, Szeik Refaa z Kairu i Nasif-Efendi z Bejrutu, Ahmed-effendi-al-zindi. Alkesti, z Arabów, wyznających chrystjanizm Karmanos-ben-Farhata, metropolita Maronitów, autor słownika i gramatyki. Gramatykę również napisał Nosybal-Jasadżi, chrześcijanin, tłómacz Pięcioksiągu na język **A.** W Bejrucie i Egipcie wychodzi kilka dzienników arabskich, w których drukują tłómaczenia powieści europejskich. Kair, Bejrut i Algier są obecnie jedynemi ogniskami życia literackiego Arabów. Por. Hammer-Purgstall „Geschichte der arab. Literatur“ (t. 1—7, Wiedeń, 1850—56), przedstawia wszechstronny obraz rozwoju literatury arabskiej; Schack „Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien“ (1865); Ritter „Ueber unsere Kentniss der arab. Philosophie“ (1844); Wüstenfeld „Geschichte der arab. Aerzte und Naturforscher“ (1840); Kremer „Culturgeschichte des Orients unter dan Kalifen“ (Wiedeń, 1887); Basset „La poesie arabe antiislamique“ (1880); Wenig „Zur allg. Charakter. der arab. Poesie“ (1370); Diercks „Die Araber im Mittelaltter,“ oraz J. A. Święcicki „Historja literatury arabskiej,“ stanowiąca dział „Dziejów literatury powsz.“ (1887). Najdawniejszym pisarzem lekarskim arabskim jest Al-Harun z Aleksandrji (w. VII); znakomitsi z późniejszych byli: Honain (w. IX), Al-Rasi, Awicenna (w. X), Meswe (w. XI), Awenzoar, Awerroes (w. XI).

W *naukach matematycznych* i *przyrodniczych*, podobnie jak w filozofji, byli Arabowie uczniami Greków. W dziejach nauki mają oni znaczenie głównie, jako pośrednicy między dawną a nową nauką europejską; w pewnej jednak mierze i sami przyczynili się do postępu wiedzy. W *arytmetyce* wprowadzili użycie cyfr arabskich, które, być może, przejęli od Indjan; *algebra* przeszła od nich do Europy, najdawniejszym w tym przedmiocie pisarzem arabskim jest Abu-Dżafar-Mohamed-ibn-Muza († 820); Omar-ben-Ibrahim-al-Chajjami († 1123) pisał o równaniach sześciennych. Arabowie wprowadzili użycie wstawy (Al-Batani, 912) i utorowali drogę późniejszemu rozwojowi *trygonometrji*. Inni matematycy słynniejsi są: Mohamed-Behaedin (arytmetyka i geometrja), Ibn-al-Haitham, zwany Euklidesem arabskim (przecięcia stożkowe). Najgorliwiej oddawali się Arabowie *astronomji*, którą przejęli z *Almagestu* (ob.) Ptolemeusza; za kalifa Al-Mamuna astronomowie arabscy dokonali pomiaru południka i opracowali nowe tablice astronomiczne. Zasłynęli zwłaszcza jako astronomowie Albattani, Alfergani, Al-Kindi, Abo-Mazar, Ibn-Junis, astronom kalifa egipskigo. Również i kalifowie bagdadzcy, a następnie chanowie mongolscy popierali astronomję. Astronomowie arabscy byli dobrymi obserwatorami i udoskonalili narzędzia astronomiczne, jakkolwiek teorji nie posunęli. Jak zresztą w ogólności w wiekach średnich, jest astronomja arabska skażona wpływem astrologji. W *optyce* zasłynął Alhazen (ob.), traktat *mechaniki* pozostawił Alkhazini (ob.); ale więcej niż w fizyce, zasłużyli się Arabowie w *chemji*. Znali związki rtęci, otrzymywali przetwory roślinne, od nich nauczyliśmy się przygotowywania syropów, alkoholu; najznakomitszym z chemików arabskich jest Abu-Muza-Dżefar (Geber). *Botanikę* zbogacił zwłaszcza El-Beithar († 1248). Z *zoologów* najsławniejszy Damiry, autor słownika zoologicznego. *Medycyna* grecka została przeniesioną do Arabji przez lekarzy i filozofów szkoły ateńskiej, wypędzonych przez Justynjana. W roku 722 w Bagdadzie powstała akademja, z wielu szpitalami i aptekami. Małe postępy zrobili w anatomji, ale niesłusznie odmawiają im wszelkiego wpływu na rozwój medycyny; oni pierwsi opisali niektóre choroby, jak ospę i odrę. Chirurgję i akuszerję zaniedbywali, ale farmakologję zbogacili nowemi środkami. Por. Wüstenfeid: „Geschichte der arabischen Aerzte und Naturforscher“ (1840); Leclerc „Histoire de la médecine arabe“ (2 t., 1876).

Filozofja arabska wypłynęła w części z wątpliwości dogmatycznych i z niewytępionych dostatecznie pozostałości pogaństwa, zwłaszcza pojęć perskich, przeważnie wszakże z zetknięcia się z dziełami greckiemi. Arabowie ulegli silnie wpływowi Arystotelesa, a działalność ich polegała głównie na pisaniu objaśnień do dzieł tego filozofa i ich tłómaczeniu. Posiłkowali się pracami późniejszych greckich komentatorów, mianowicie nowo-platończyków, stąd wielu z nich zaliczyć należy raczej do ostatnich, niż do zwolenników Arystotelesa; do ożywionego zajęcia się filozofją przyczyniło się to, że począwszy od IX w., a mia-

nowicie od panowania Al-Mamuna, zaczęto tłómaczyć dzieła greckie na arabski. Jak na Zachodzie pod wpływem chrześcijaństwa wyrodziła się scholastyka, tak samo stało się w Arabji pod wpływem islamu. W ogólności w filozofji arabskiej rozróżniamy dwa kierunki. Jedni trzymali się Arystotelesa, a celem ich było dochodzenie prawdy za pomocą djalektyki *(muhabituni* lub *mutakalimuni*, t. j. dysputujący lub djalektycy). Drudzy trzymali się Platona i dążyli głównie do oczyszczenia i udoskonalenia swej duszy *(iszrakjuni*, t. j. idealiści). Stąd też charakter ostatnich jest ascetyczny, podczas gdy pierwsi należeli do stronnictwa prawowiernego. Sławniejsi arabscy filozofowie byli: Alkindi, Alfarabi, Algazali, Awicenna, Awerroes. Szczególnie kwitła filozofja w X wieku, gdy w Basorze zawiązało się „bractwo szczerości," które w 51 rozprawach ułożyło rodzaj encyklopedji przyrodniczo-filozoficznej. W w. XII jednak działalność filozoficzna Arabów obniża się do czczej scholastyki. W ogólności zaś najważniejszą zasługą Arabów w filozofji jest wyrobienie logiki. Silny wpływ wywarła zwłaszcza filozofja arabska na Żydów w Hiszpanji, a przez nich w dalszym ciągu na scholastykę (Ibn-Gabirol, Majmonides). Por. Schmölders „Essai sur les écoles philosophiques chez les Arabes" (1842); Munck „Melanges de philosophie juive et arabe" (1859); Dieterici „Die Philosophie der Araber" (1876).

Arabska muzyka. Muzyka kwitła u Arabów dosyć wcześnie. Właściwie jednak dopiero po zapoznaniu się z muzyką Persów zaczęła się rozwijać na szerszą skalę. Arabowie utworzyli własny system tonów, które następnie przez ich uczonych był nawet rozwijany pod względem naukowym; jedni dzielili oktawę na całe, pół i ćwierć tony, gdy inna szkoła przyjmowała tylko całe tony i trzecie części tonów, co dało powód do licznych sporów i rozpraw. W praktyce używaną bardzo była skala enharmoniczna (ob.), gdyż w przejściu od jednego do drugiego przestanku muzycznego, przebiegano często tony enharmoniczne pośrednie. Łagodne to przesuwanie głosu przez wszystkie możliwe stopnie pośrednie, zgadza się wybornie z wielką giętkością i spadkiem rytmicznym mowy arabskiej. Złoty okres **A. m.** przypada na czasy kalifa Harun-al-Raszyda, zatem na drugą połowę VIII wieku po Chr. Narzędzia ich muzyczne były te same, co używane przez Egipcjan i inne narody wschodnie, jak: arfy, liry, cytry, trąby, rozmaite bębny. Systemu harmonji, jaki my posiadamy, nie mieli Arabowie, ani inne narody wschodnie. Pieśni ludowe dzisiejszych **A.** obracają się głównie koło tonów *moll*, często jednak posiadają ruchliwą rytmiczność. Por. Kiesewetter „Die Musik der Araber" (1892).

Arabska sztuka. Nazwa ta obejmuje wytwory sztuki różnych krajów mahometańskich, znajdujących się pod panowaniem Arabów. Najpiękniejsze pomniki spotykamy w Egipcie (Kair),

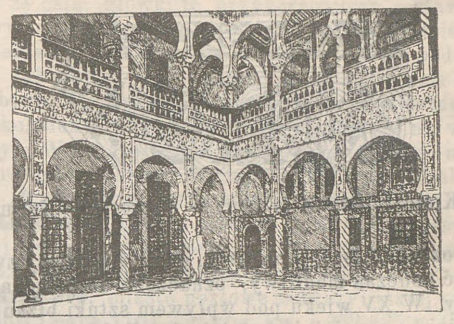

Wnętrze pałacu w Algierze.

Azji Mniejszej, Persji i Indjach. Najwyżej stała architektura, a specjalnie budowa meczetów, któ-

Kopuła grobu kalifów w Kairze

Minaret z meczetu El-Azhar w Kairze.

re składały się najczęściej z wielkiego podwórca, otoczonego arkadami (Mekka, Medyna, Kair, Kor-

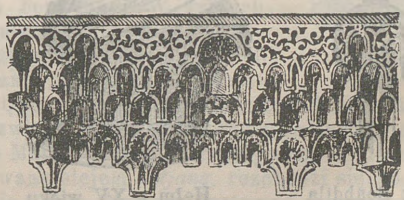

Tak zw. stalaktyty z sali Barca w Alhambrze.

duba). Na środku podwórca znajduje się studnia, albo fontanna. Arkady ze strony Mekki są zwyk-

Krata z drzewa (à jour) w meczecie w Kairuan.

le ozdobniejsze, a miejsce, gdzie się należy zwracać podczas modlitwy, oznaczone za pomocą niszy. W XV wieku pod wpływem sztuki bizantyńskiej, a specjalnie kościoła św. Zofji w Konstantynopolu, otwarty dziedziniec zostaje okryty sklepieniem. Obok meczetu wznosza się smuk-

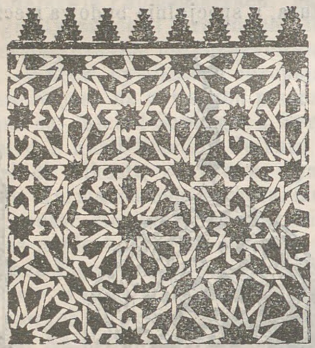

Mozaiki w Alhambrze.

łe minarety. Formy architektoniczne rozwijają się bardzo swobodnie, zwłaszcza łuk przybiera bardzo urozmaicone kształty. Ornament składa się przeważnie z arabesek. Prócz meczetów zasługują na uwagę grobowce (Kair—grobowce kalifów), oraz pałace i zamki królewskie (Alhambra (ob.), Alkazar (ob.), Pałac Wielkiego Mogoła w Dehli etc.). — *Rzeźba*, w skutek niechęci muzułmanów, stała bardzo nizko, równie jak i *malarstwo*, za to wyroby sztuki stosowanej (ceramika, wyroby ze skóry, tkaniny, broń i t. p.) doprowadzone zostały do wielkiej doskonałości estetycznej. Por. Por. Prisse d'Avennes „L'art arabe d'après les monuments du Kaire depuis le VII siècle“ (1869); Le Bon „La civilisation des arabes“ (1883); Franz Pascha „Die Baukunst des Islam“ (1889).

Miecz Boabdila (z końca XV w.).

Hełm z XV wieku.

Arabska zatoka, ob. Czerwone morze.

Arabski język. Język arabski, gałąź szczepu semickiego, dzieli się na dwa główne narzecza: *południowe* albo *sabejskie (hemijarytyckie)*, które już wygasło, i *północne*. Ostatnie z nich, użyte przez Mahometa w Koranie, stało się powszechnem i panującem w piśmie i w mowie potocznej krajów arabskich i dotychczas istnieje z pewnemi tylko odcieniami w Syrji, Egipcie i posiadłościach Berberów. Oprócz tego język arabski jest językiem kościelnym i po większej części językiem naukowym wszystkich ludów wyznających islam (Osmanów, Tatarów, Persów, Afganów, Hindusów, Malajów, Berberów, większej części mieszkańców Sudanu i wschodnich wybrzeży Afryki). Pośród licznych gramatyków arabskich, najdawniejszym jest Abul-Aswad-al-Duli. Najlepsze, dziś jeszcze używane, gramatyki są: „Alfiga“ Ibn-Maleka; „Aladszrumije“ Al-Sandhedżego i „Kafiye“ Ibn-Hadżiba. Najlepsze słowniki są: „Al-Sihah“ Dżanharego. Por. Sacy „Anthologie grammaticale arabe“ (Paryż, 1829). Najlepszy słownik w literaturze arabskiej napisał Mohammed-ben-Takub-al-Firuzabadi († 1414) p. t.: „Al-Kamus.“ Z badaczów, zajmujących się językiem arabskim, najznakomitsi: Sacy (1831), Lumsdem (1813), Ewald (1831) i Caspari (1848 i 59), autorowie gramatyk, z których za najlepszą uchodzi Sacy'ego, uzupełniona przez Fleischera (1886), Castelli (1669), Meniński (1660), Wilmet (1784), Freytag (1830) i Kazimirski (1848) słownikarze; Jahn (1802), Sacy (1826) i Kosegarten (1828), Grangeret de Lagrange (1828), Szeik Ahmed-al-Yemini (1811 i 1818) sporządzili najlepsze wypisy i antologje. Językiem nowo-arabskim zajmują się: gramatycy Caussin de Perceval (1858) i Wahrmund „Praktisches Handbuch der neuarab. Sprache“ (3 t., Giessen, 1891), Cuche (1886), słownikarze: Berggren (1844), Catafago „English-Arabie dictionary“ (Londyn, 1858), Wahrmund (Giessen, 1870—1877). Największe zbiory rękopisów arabskich znajdują się w Madrycie, Rzymie, Paryżu, Lejdzie, Oksfordzie, Londynie, Wiedniu, Berlinie, Kopenhadze, Lundzie, Upsali i Petersburgu. Dość dokładny przegląd wszystkiego, co tylko o Arabji w najobszerniejszem tego słowa znaczeniu napisano, zawiera „Bibliothèque de Silvestre de Sacy“ (3 t., Paryż, 1842—47). W Sycylji i na półwyspie Pirenejskim

pozostawili Arabowie w języku narodowym niemało śladów swojego pobytu.

Arabski rok, rok księżycowy o 354 dniach. Ob. Rok, Kalendarz.

Arabski styl (archit.), ob. Arabska sztuka.

Arabskie cyfry, ob. Cyfry, Arytmetyka.

Arabskie konie, ob. Koń.

Arabskie monety, ob. Kufickie monety.

Arabskie nauki, ob. Arabska literatura.

Arabskie morze (niewłaściwie *Perskiem* zwane), w starożytności *Erytrejskie*, półn.-zach. część oceanu Indyjskiego, zawarta między wybrzeżami wschodniemi Afryki, Arabją, Beludżystanem i Indjami Przedgangesowemi; południową granicę stanowi linja, idąca od przylądka Komorin do przylądka Guardafui. Jego częściami są: morze Oman przy brzegach Beludżystanu, zatoki Cambay i Cuth na brzegach Indostanu.

Arabskie pismo, tak jak wszystkie pochodzenia semickiego, czyta się od prawej ku lewej stronie i najbliższe jest dawnego syryjskiego, zwanego *Estrangelo*, a zowie się w najdawniejszej, niewykształconej swej postaci pismem kufickiem (na starożytnych monetach, napisach i w rękopisach). Pismo to zastąpiono dziś jeszcze używanem *Naschi*, w którem podobne znaki spółgłoskowe odróżniają się punktami, a samogłoski kreskami powyżej lub poniżej liter. Pismo arabskie przedarło się wszędzie zaraz z islamizmem i obok łacińskiego jest najbardziej na kuli ziemskiej rozpowszechnione. Por. Kopp i Möller „Orientalische Paläographie“ (Eisl., 1844). Na załączonym rysunku dajemy pięć liter początkowych arabskich: w pierwszej kolumnie pionowej mamy nazwę litery; w drugiej — kształt litery, napisanej osobno, bez związku z innemi; w trzeciej — gdy się znajdzie na końcu wyrazu; w czwartej — gdy we środku; w piątej — na początku; w szóstej — dźwięk, który wyraża. Podobnie, jak w wielu innych pismach, litery te oznaczają też cyfry (w danym razie od 1 do 5).

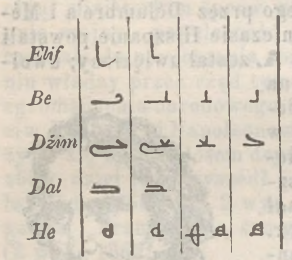

Litery arabskie.

Arab-Tabia, fort pod Sylistrją, w r. 1878 zajęty przez wojska rumuńskie i pomimo opozycji Rosji pozostawiony w ich rękach z postanowienia mocarstw, gdyż w tem tylko miejscu możliwą była budowa mostu, łączącego Rumunję z nabytą przez nich Dobrudżą.

Aracacha, *Arakaczja*, rodzaj roślin z rodziny *baldaszkowatych*; zawiera dwa gatunki rosnące w Ameryce połud. Jeden z nich, **A.** *esculenta*, stanowi ważny artykuł pożywny; korzeń mięsisty dźwiga pewną liczbę główek, z których największe dochodzą 9 cali długości, w średnicy zaś $2\frac{1}{2}$ cala, główki te przykorzeniowe oddawna używane są na pokarm w Ameryce pd., gdzie je przekładają nad kartofle. Mąka ich może, podobnie jak arrow-root, służyć za lekki pokarm dla słabych. Uprawę **A.** nieraz polecano w Europie, jakkolwiek próby pomyślnych rezultatów nie wydały. W Ameryce płd. nazywają też **A.**-ą niektóre inne rośliny, wydające korzenie jadalne, jak **A.** *del Peru*, która należy do rodzaju Oxalis.

Aracaju, główne miasto stanu rzeczypospolitej Brazylijskiej Sergipe (39,090 klm. kwadr. i 232,640 m.), posiadające port i 6,000 m.

Aracaty, miasto portowe w brazylijskiej prowincji Ceara (104,250 klm. kw. i 952,625 m.), na prawym brzegu r. Jaguaribe, o 15 klm. od jej ujścia; prowadzi bardzo ożywiony handel; liczy 10,000 m.

Araceae, Aroideae, ob. Obrazkowate.

Arachowa, star. *Anemoreja*, wieś grecka w eparchji Liwadji, u stóp Parnasu (Liakury), 3,000 m., słynna z winnic i tkactwa dywanów. Tu w roku 1826 Karaiskakis wyciął w pień 5,000 Turków i z głów ich zbudował piramidę w pobliżu ruiny Delf.

Arachan, ob. Arakan.

Arachis, *Orzacha*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, obejmujący kilka gatunków, z których najważniejszy jest **A.** *hypogaea*, zwany *orzechem ziemnym*, *pistacją ziemną*, *bobem* lub *grochem ziemnym*. Jest to roślina roczna, 8 do 12 cali wysokości. Osobliwością jej jest dojrzewanie podziemne nasion; kwiaty żółte, osadzone na długich ogonkach, po okwitnięciu schylają się ku ziemi, a zawiązek owocowy w niej się pogrąża, gdzie dopiero nasienie dojrzewa. Nasiona, wielkości orzecha, mają smak migdałów; gotowane lub pieczone stanowią ulubione pożywienie dla mieszkańców Ameryki środkowej; z cukrem wydają rodzaj czekolady. Zawierają one rodzaj oleju tłustego, arachinę, z której otrzymuje się tłuszcz, pokrewny stearynie, sprowadzany w znacznych ilościach do Europy, gdzie się przerabia na mydło bezwonne. W krajach zwrotnikowych roślina ta rośnie dziko, przyjęła się też w Hiszpanji i Francji południowej. Uprawa **A.** w krajach zamorskich znacznie się rozwinęła z powodu żądania do Europy, głównie do Marsylji, skąd otrzymywana z niego oliwa, zwana olejem *katjang*, rozchodzi się po całej Europie. Sam Madras dostarcza rocznie około 300,000 klg. Olej ten używa się jako surogat oliwy, na wyrób masła sztucznego, mydeł i t. p.

Arachis.

Arachne (po grecku *pająk*), według podań mitologicznych, córka farbiarza purpury Idmona w Kolofonie. Gdy odważyła się stanąć do współzawodnictwa z Ateną w sztuce tkackiej, Atena rozdarła jej tkaninę; A. chciała z rozpaczy się powiesić, lecz Atena zamieniła ją w pająka (Owidjusz, Metamorf., VI).

Arachnitis, zapalenie błony pajęczej (arachnoidea).

Arachnoidea, *błona* albo *opona pajęcza*, jedna z opon mózgowych, ob. Mózg.

Arachnoidy, *Arachnoidea*, ob. Pająki.

Arachnologja, nauka o pająkach; także przepowiadanie zmian powietrza z tkaniny i zachowania się pająków; rzecz ta atoli nie ma żadnej podstawy naukowej.

Arachozja, połud.-wschod. prowincja dawnego państwa perskiego, obejmowała znaczniejszą część dzisiejszego Afganistanu. Aleksander W. założył tu miasto *Alexandria ad Arachotum*, dzisiejszy Kandahar.

Aracuana, poemat epiczny w 37 pieśniach, przez Alonza d'Ercilla, opiewający wojnę Hiszpanów z Arakuanami, w Ameryce południowej (XVI w.).

Arad, miasto w pokoleniu Judy na granicy Idumei. Mieszkańcy tego miasta i jego okolicy, *Aradyci*, zostali przez Izraelitów wygnani do Fenicji, gdzie osiedli na górze Arados.

Arad, m. w Węgrzech, nad rzeką Maroszą, 13 mil od Szegedynu, dawniej silna forteca; stolica biskupa gr. kat., gimnazjum, szkoła realna, szkoła nauczycieli dla Rumunów; 43,682 (1890) m. **A.** jest jednem z najznaczniejszych handlowych i przemysłowych miast węgierskich; na szczególną uwagę zasługują tu największe na Węgrzech gorzelnie i dystylarnie, dalej młyny parowe, fabryki krochmalu, garbarnie. Posiada szereg wykwintnych ulic, zabudowanych pięknemi gmachami. Dzieli się na dwie części: *Stary* i *Nowy* **A.**, połączone mostem Stary **A.** jest stolicą komitatu t. n., 6,443 klm. kw. i 343,868 m. (Madziarów, Rumunów, Słowian i Niemców); na stokach gór Kładowskich grunt lesisty, w ogólności urodzajny; wydaje wino, zwane meneszkiem, w dobrym gatunku; posiada złoto, srebro i żelazo. **A.** nowy należy do okręgu Temeszwarskiego. W XVII w. kilkakrotnie był zdobywany przez Turków. W roku 1849 zajęty przez wojska węgierskie pod dowództwem Wecseya i Gula. Tu także rząd węgierski schronił się, a Kossuth wydał swoją proklamację. Po poddaniu się Görgeya, z jego rozkazu oddano miasto wojsku rosyjskiemu. 6-go października, na rozkaz generała Haynau, stracono tu 13-tu generałów węgierskich. Por. Lakatos: „Geschichte Arads“ (1881).

Arados (biblijne i asyryjskie *Arwad*, egipskie *Aralux*), miasto w starożytnej Syrji, jedno z 6 tamecznych miast fenickich, wspominane już w początku XX wieku przed Chr. Założone było na wysepce Ruad (25 klm. od brzegów) i pozostawało pod władzą własnych królów. Później wpadło w ręce Asyryjczyków, za proroka Ezechiela znajdowało się pod władzą Tyru, a za czasów rzymskich było miastem autonomicznem. Zrównane z ziemią za Kalifa Omara. Obecnie mała osada. Do dziś istnieją szczątki olbrzymiego muru, opasującego miasto niegdyś bardzo kwitnące. Por. Renan „Mission de Phenicie“ (1864).

Aradus, owad, ob. Rozwałka.

Arafat, płaszczyzna na półn.-zachód Mekki, z „górą miłosierdzia“ (Dżebel-al-rahma), gdzie podczas pielgrzymek odbywają się uroczyste ceremonje pątników (Hadżi'ch), które za główny cel mają oczyszczenie z grzechów.

Arafura, część oceanu Indyjskiego między Nową Gwineą i Australją; brzegi niedostępne, usiane mnóstwem skał i raf koralowych.

Arago Dominik Franciszek, znakomity fizyk i matematyk, * 1786 w Estagel pod Perpignan, † 1853. Po ukończeniu szkoły politechnicznej mianowany został sekretarzem *Bureau des longitudes*, a wkrótce potem wysłany z Biotem do Hiszpanji dla przedłużenia do Formentery pomiaru południka, rozpoczętego przez Delambre'a i Méchain'a; ale gdy w tym czasie Hiszpanie powstali przeciw Napoleonowi, **A.** został uwięziony; uwolniony stąd, starał się na statku algierskim dostać do Algierji, ale w podróży powtórnie dostał się do niewoli hiszpańskiej, poczem wpadł w algierską; w 1809 r. na żądanie rządu francuskiego uwolniony, przywiózł ocalone swe narzędzia i rezultaty swych pomiarów i spostrzeżeń, które ogłosił p. t.: „Recueil d'observations géodésiques, astronomiques et physiques i t. d.“ W tym czasie został na miejscu Lalande'a członkiem akademji nauk, a po Monge'u profesorem szkoły politechnicznej, gdzie wykładał analizę i geodezję. Wspólnie z Gay-Lussac'iem objął redakcję *Annales de physiqus et de chimie* i w piśmie tem ogłosił długi szereg prac swoich nad różnemi częściami fizyki: wspólnie z Dulong'iem poddał badaniu doświadczalnemu prawo Mariotte'a, z Biotem dochodził łamliwości światła w gazach, z Fresnelem interferencji światła spolaryzowanego (4 prawa Fresnel-Arago); w r. 1820 dostrzegł, że opiłki żelazne przyciągane są przez drut, po którym płynie prąd elektryczny, co dało początek *elektromagnesom*; w r. 1824 odkrył zjawiska magnetyzmu obrotowego, oprócz wielu innych prac wielkiej doniosłości; wogóle w *Annalach* jest je-

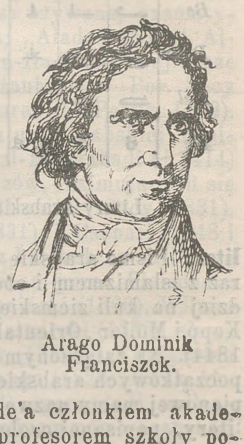

Arago Dominik Franciszek.

go rozpraw około 80. Z prac jego nad geografją fizyczną głośną była „Sur la prétendue detérioration du climat de l'Europe;“ przedmiotem żywych dyskusji była rozprawa: „Le Groenland est-il une île.“ Jako sprawozdawca z postępów nauki zajmuje pierwsze miejsce, bezstronność jego zjednała mu nazwę *mistrza ceremonji wynalazków*. Również nieporównanym jest jako popularyzator, zwłaszcza dziełem: „Cours d'Astronomie“ (4 t., Paryż, 1854—1857). Od r. 1830 był sekretarzem wieczystym akademji nauk i na tem stanowisku ogłosił znaczną liczbę życiorysów akademików (Eloges), wybornie napisanych. Uderzającą przytem jest jego skromność; do błędów chętnie się przyznawał.—Ważną też rolę odegrał na polu politycznem. Będąc deputowanym, występował zawsze jako republikanin i odznaczał się dzielną wymową; gdy rząd po zgnębieniu rewolucji czerwcowej zamierzał Paryż otoczyć siecią fortyfikacji, **A.** śmiało przeciw temu powstał, a gdy szkoła politechniczna poddaną została pod ministerjum wojny, **A.** natychmiast opuścił katedrę. Rewolucja lutowa 1848 powołała go na członka rządu tymczasowego, w którym objął ministerjum spraw wewnętrznych, a następnie wojny; popularność jego nieraz się przyczyniała do uśmierzania rozlewu krwi; po złożeniu władzy przez rząd tymczasowy, jako członek zgromadzenia narodowego stale występował przeciw Ludwikowi Napoleonowi, a po zamachu stanu żywo się ujął za losem deportowanych.—Zupełny zbiór dzieł jego wyszedł pod kierunkiem Barrala (17 t., 1854—62, 2 wyd. od 1865). Por. Audiganne: „François **A.**, son génie et son influence“ (2 wyd., 1869).

Arago Jakób Stefan Wiktor, brat fizyka Dominika, * 1799 w Estagel, † 1855 w Brazylji; odbył 1817—21 pod kierunkiem Freycinet'a jako rysownik, podróż naokoło świata; potem poświęcił się literaturze, pisał wodewile, poezje i romanse, a 1835 objął dyrekcję teatru w Rouen, lecz straciwszy wzrok, usunął się 1837 od tych obowiązków. Mimo kalectwa puścił się 1849 w podróż spekulacyjną do Kalifornji. Jego opisy podróży: „Promenade autour du monde“ (1822), tłómaczone na jęz. polski przez Wojciecha Szymanowskiego (Warszawa, 1846); „Voyage d'un aveugle en Californie et dans les regions aurifères“ (1851, tłómacz. na język polski przez Michała Bohusza Szyszkę, Wilno, 1856) i inne zjednały mu przezwisko „ślepego podróżnika.“—**Arago** Stefan, brat poprzedniego, * 1803 w Perpignan, † 1892; autor dramatyczny, publicysta i niepospolity znawca teatru, był współzałożycielem dziennika radykalnego *La Réforme*, 1848 objął dyrektorstwo poczt, był członkiem zgromadzenia narodowego, lecz z powodu udziału w powstaniu czerwcowem (1849), zmuszony uciekać, skazany został na dożywotnią deportację. Odtąd przebywał w rozmaitych krajach, w końcu w Turynie; 1859 wrócił za amnestją do kraju; 1870 był merem Paryża. Z prac jego najważniejsze: „Spa, son origine, son histoire, ses eaux, ses environs et ses jeux“ (Bruksela, 1851); „Les Blancs et les Bleus“ (2 t. Paryż, 1862), romans historyczny z epoki wojen wandejskich, „Une voix dans l'éxil“ (1860).—**Arago** Jan, brat poprzedniego, * 1788, † 1836. Należał do wojny o niezależność Meksyku (1824), gdzie walczył pod dowództwem Santa-Anny, dosłużył się rangi generała.

Arago Jakób Stefan Wiktor.

Arago Emanuel, syn Dominika Franciszka, spółczesny literat francuski, adwokat i mąż stanu zasad republikańskich, * 1812 w Paryżu, † 1896, wsławił się w procesach politycznych (Barbesa, 1839), był 1848 za rządu tymczasowego przez krótki przeciąg czasu posłem w Berlinie, lecz po spełnionym zamachu stanu wrócił do poprzedniego zawodu, zajął wybitne w adwokaturze stanowisko i należał do najgwałtowniejszych nieprzyjaciół Napoleona III-go; r. 1868 bronił z Gambettą Peyrata w procesie o podpisy na pomnik Baudina. Skutkiem wypadków 4 września 1870 roku. został członkiem rządu tymczasowego; 31 paźdz. t. r. stawił energiczny, ale taktowny opór stronnictwu czerwonych, kiedy ci opanowali ratusz. Od 1876 był senatorem. Pod imieniem Emanuela, łącznie z innymi autorami napisał kilkanaście mniejszych sztuk teatralnych.— Brat jego *Alfred* **Arago,** * 1816 uczeń Delaroche'a, odznaczył się jako malarz obrazami: „Rafael w kaplicy Sykstyńskiej“ (1846), „Petrarka“ (1847) i wielu innemi.

Arago Emanuel.

Aragon, rzeka w Hiszpanji, wypływa z Pirenejów, wpada z lewej strony do Ebro, 192 klm. długości; od niej pochodzi nazwa Aragonji.

Aragona, miasto w prowincji Girgenti (Sycylja), 9,600 m.; w okolicy 150 kopalń siarki i wulkan błotny Maccaluba.

Aragona Tullia di, * 1508, † 1565, córka naturalna kardynała Tagliavia z królewskiej rodziny aragońskiej, pięknością i talentem poetycznym i muzykalnym znakomita, prowadziła w Rzymie i innych miastach włoskich życie dosyć swawolne. Oprócz drobniejszych poezji, jak sonet p. t. „Rime“ (Wenecja, 1548), napisała wierszem ro-

mans rycerski, p. t. „Il Meschino o il Guerino“ (Wenecja, 1560).

Aragonit, minerał z rzędu węglanów, węglan wapna krystalizujący w słup kwadratowy prosty. Znajduje się w kryształach i masach włóknistych; barwę ma biało-mleczną, żółtawą lub szarawą. Twardość nieco większa niż węglanu wapna zwyczajnego=3,75, C. wł. 2,928. **A.** włóknisty przedstawia się w postaci włókien grubych lub cienkich, w ostatnim razie stanowi **A.** *igiełkowaty*; niekiedy w postaci włókien skręconych. Wogóle **A.** zawiera pewną ilość stroncjany. W historyi nauki ważny jest z tego powodu, że na nim po raz pierwszy dostrzeżono zjawisko dwukształtności (ob. Wapień). — Najpiękniejsze kryształy **A**-u znajdują się w Bilinie w Czechach, w Molina w Aragonji, w Węgrzech i Salzburgu. Niekiedy są i stalaktyty utworzone z **A**-u. Odmiana, zwana kamieniem szprudlowym lub grochowcem, znajduje się w Karlsbadzie. Występuje w glinie i gipsie, często też w bazaltach i innych skałach wulkanicznych.

Aragonja (hiszp. *Aragon*), prowincja z tytułem królestwa, w północnej Hiszpanji, graniczy na wschód z Katalonją i Walencją, na zachód z Nawarrą i obu Kastyljami, na północ odgraniczona jest Pirenejami od Francji; obejmuje 47,391 klm. kw. i liczy 883,830 m. (1887). Z naturalnego położenia dzieli się na dwie części: na równiny po obu stronach Ebro i na okolice górzyste północy i południa. Część jej środkowa jest stepem bezwodnym i prawie pustym, a przeciwnie urodzajne grunta nad Ebro obfitują w plantacje ryżu, drzewa pomarańczowe i wina, tudzież wszelkiego rodzaju zboża i rośliny. Z rzeczy kopalnych jest ołów, miedź, żelazo, sól, ałun, saletra i węgle kamienne. Hodowla bydła ogranicza się na owcach. Rolnictwo, handel i przemysł mało rozwinięte. Mieszkańcy są budowy silnej, odważni i dumni. — *Historja.* Naprzód posiadłość rzymska, potem zajęta przez Wizygotów, Aragonja została zdobyta w VIII w. przez Arabów; wkrótce atoli odebrana im była przez chrześcijan. Część Gotów, osiadła w niedostępnych górach Jaca, w połączeniu z miejscowymi mieszkańcami, dała początek hrabstwu Sobrarbe między rzekami Aragon i Gallego, które 1030 przeszło pod władzę Nawarry. W r. 1035 Ramiro I mianował się królem Aragonji; 1137 połączyła się z nią Katalonja, a później jeszcze wcielono do niej Walencję (1238) i wyspy Balearskie, oraz Sardynję. Przez otrzymanie korony król. Sycylijskiej w XV w. **A.** stanęła na szczycie potęgi, która trwała do śmierci Ferdynanda Katolickiego (1516). W r. 1469 nastąpiło połączenie z Kastylją przez małżeństwo Ferdynanda Katolickiego z Izabelą Kastylijską, i położono tym sposobem podstawy monarchji hiszpańskiej. — Pod względem administracyjnym Aragonja dzieli się obecnie na trzy departamenty: Saragosa, Terruel i Huesca ze wspólnem miastem stołecznem Saragosa. Por. Schmidt „Geschichte Aragoniens im Mittelalter“ (Lipsk, 1828); Pidal „Historia de las alteraciones de Aragonen el reinado de Filipe II“ (t. 1 i 2 Madryt, 1862). St. Hilaire „Histoire d'Espagne.“

Araguay, *Araguay*, prawy dopływ Paragwaju, ob. Pilcomayo.

Araguaya, lub **Rio Grande,** rzeka w środkowej Brazylji, wypływa z gór leżących w północno-wschodniej stronie prowincji Parana, tworzy granicę z jednej strony między prowincjami Goyaz i Matto Grotto, i wpada z lewej strony do rzeki Tocantins pod Sao-Joao; 2,200 klm. długa.

Aragwa lub **Arahwi** (w staroż. *Aragos*), rzeka w gub. Gruzyjsko-Imeretyńskiej, wypływa w wąwozie Gudowskim z góry Syrch-Koja (blizko Tereku) i wpada do rzeki Kury z lewej strony pod wsią Mechetem; dł. 100 w., liczne progi. Lewemu brzegowi **A**-y towarzyszy droga wojenna, łącząca Władykaukaz z Tyflisem.

Araisz (*El Araisz*, przez Europejczyków zwane *Larysz*), miasto w północno-zachodniej części cesarstwa marokańskiego, przy ujściu rzeki Ued el Khus do oceanu Atlantyckiego, położone na gruzach fenickiego miasta *Lix*; liczy 10,000. W XVII w. należało do Portugalczyków.

Arak, napój wyskokowy, otrzymywany na wschodzie przez fermentację różnych materjałów, soku palm, jęczmienia, rodzenek, daktyl i in. Napój, znany w Europie pod nazwą **A.**, przybywa z Jawy, Malabaru, Cejlonu i Sjamu, ale o otrzymywaniu jego nie posiadamy wiadomości dokładnych. Na Cejlonie otrzymuje się z soku, wytłaczanego z kolb kwiatowych palmy kokosowej, a zwanego *toddy*, który obok cukru zawiera białko, kwasy organiczne i sole, i szybko ulega fermentacji. Na Jawie wyrabia się z ryżu, melasy i toddy, albo samego tylko ryżu; pewne gatunki zawierają dodatki, które wzmagają upajającą siłę napoju, jak np. sok konopi. Zawartość alkoholu w **A**-u wynosi 58—60 odsetek. W beczułkach dębowych barwi się **A.** żółto, odbarwia się w Europie często węglem kostnym. Najlepszy **A.** pochodzi z Batawji; odmiana żółta nazywa się **A**-em z Goa, choć prawdopodobnie z Goa nie przybywa. Prawdziwy **A.** posiada właściwy aromat i reaguje kwaśno; w handlu zresztą znajduje się często **A.** fałszywy, wyrabiany z alkoholu, chleba świętojańskiego, odwaru herbaty, wanilji, oraz różnych olejków i eterów. Rozbiorem chemicznym trudno jest sprawdzić dobroć araku.

Araka, trunek wyskokowy, otrzymany przez destylację kumysu (ob.).

Arakan, Arachan, u tubylców *Rukheng*, kraj w Indjach Zagangesowych, na wschodnim brzegu zatoki Bengalskiej, w królestwie Birmańskiem, obejmuje 48,000 klm. kw. i liczy 600,000 m. Jest to kraina górzysta, leśna, poprzerzynana tylu rzekami górskiemi, że stanowi jakby nieprze-

rwany łańcuch wysp, półwyspów i przylądków, przerywających ustawicznie komunikację. Klimat niezdrowy z powodu perjodycznych deszczów (od lipca do listopada) i wielkich wylewów; grunt wydaje w obfitości ryż, indygo, pieprz, trzcinę cukrową i owoce. Prowadzi znaczny handel z Europą. Arakan był niegdyś królestwem niezależnem, pustoszonem często przez Mongołów, zdobytem 1783 przez Birmanów, a 1826 przez Anglików. Od 1862 r. wcielony jest do namiestnictwa *Brytańskiej Birmanji;* stolica *Akyab*, 34,000 m.) Arakan, nad rz. t. n., niegdyś ludne i bogate miasto, dziś zupełnie podupadło. Por. Phayre „History of Burma, including **A.**“ (Londyn, 1838).

Arakanga, ob. Papugi.

Arakary, ptak, ob. Pieprzojad.

Arakczejew Aleksy, hr., ulubieniec cesarza Aleksandra I, generał artylerji, * 1769, † 1834. Od r. 1809 minister wojny, a w rok potem członek rady państwa; zreorganizował artylerję w czasie wojny 1812 r. urządził rezerwy dla armji; nareszcie 1817 r., zaprowadził osady wojskowe. W r. 1832 wydalił się za granicę, a następnie wziął uwolnienie.

Arakczejewskie wyspy, grupa wysp, odkrytych 1817 przez porucznika floty Kotzebuego w południowo-zachodniej stronie wysp Sandwickich; składa się z 64 wysp, utworzonych z mielizn koralowych. Od największej z nich, *Kawen*, mieszkańcy tameczni nazywają całą gromadę wyspami Kaweńskiemi.

Arakielowicz Grzegorz, Jezuita, * 1732 † 1798; był profesorem w Przemyślu i Lublinie, a po kasacji zakonu prefektem szkół na Białej Rusi. W dziele „De mundi sistemate dissertatio cosmologica“ starał się pogodzić teorję Kopernika z nauką biblijną.

Araks, ob. Aras.

Aral *(morze Niebieskie* u Rosjan, *Aral-Dingisi*, t. j. obfitujące w ryby, u Kirgizów, w starożyt. *Oxiana*, w średnich wiekach *morze Kowaresmijskie*), po morzu Kaspijskiem największe jezioro w Azji, leży w Turanie, t. j. pustyni dzielącej Syberję od Persji, 48 metr. nad pow. morza, 74 m. nad pow. m. Kaspijskiego. Długość jego wynosi 373,5., szerokość 309 klm., powierzchni 67,769 klm. kw., z czego na wyspy przypada 2,517 klm. kw. Z trzech stron otoczone jest stepami Mniejszej hordy Kirgizów, z czwartej od południa chaństwem Chiwy. Zasila się wodami Amu-Darji i Syr-Darji, lecz powoli wysycha; woda umiarkowanie słona, 1,000 części wody zawierają zaledwie 15 cz. soli. Głębokość jeziora w środku wynosi zaledwie 27 m., ku zachodowi około 160 m. Zimą często bywa pokryte lodem. Por. Rösler „Die Aralseefrage“ (Wiedeń, 1873); Wood „The shores of the Aral-Lake“ (Londyn, 1876).

Aralia, *Dzięgława*, rodzaj roślin z rodziny araljowatych, głównie w Ameryce południowej. Są to wogóle krzewy z drobnemi kwiatami, owoce, pestczaki, uwieńczone są pozostałym kielichem. Z 30 gatunków niektóre dla pięknych liści hodowane są jako rośliny ozdobne, jak **A.** *spinosa*, zwana u ogrodników *dzięglem kolczystym;* korzeń gat. **A.** *nudicaulis* używa się pod nazwą *sasaparyli północno-amerykańskiej*, jak zwykła sasaparylla. Z rdzenia łodygi **A.** *papyrifera* ma się wyrabiać papier ryżowy chiński.

Aralia: *a* kwiat; *b* przecięcie kwiatu.

Araljowate *(Araliaceae)*, rodzina roślin podobna do baldaszkowatych, obejmuje rośliny zielne, trwałe, albo też krzewy a nawet drzewa wyniosłe w Chinach, Indjach wschodnich i Ameryce. Kwiaty (ob. figurę) prawidłowe, pięciodzielne mają osadnik wklęsły; owoc 2—5-komorowy, uwieńczony tyluż szyjkami. Korzeń niektórych jest jadalny, smakiem do pasternaku podobny. Należy tu bluszcz *(Hedera helix)*; korzeń *Panax ginseng* używa się w medycynie.

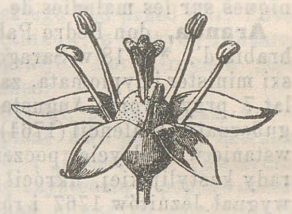

Kwiat Aralii japońskiej.

Aralsk, nieistniejąca już dzisiaj, a wzniesiona w r. 1847 dla zabezpieczenia flotyli, twierdza rosyjska nad rz. Syr-Darją, przy ujściu jej do jeziora Aralskiego.

Aram Eugenjusz, * 1704 w Ramsgill, w hrabstwie York w Anglji, zdolny nauczyciel prywatny, zajmował się wydaniem wielkiego słownika porównawczego, lecz w r. 1745 został z powodu morderstwa popełnionego z zazdrości, mimo swojej świetnej obrony, skazany na śmierć. Wypadki jego życia są przedmiotem jednej z powieści Bulwera p. t.: „Eugenjusz Aram,“ gdzie autor charakter jego wyidealizował i zmienił fakta (tłómaczona r. 1837 przez F. S. Dmochowskiego). Jest także bohaterem poematu Haada „The dream of E. **A.** the morder“ (1829).

Aramea (od *Aram*, oznaczającego w Starym Testamencie Syrję i część Mezopotamji), obejmowała według starożytnych pisarzów całą krainę pomiędzy Fenicją, Palestyną, Arabją, Tygrysem i Armenją, zwaną przez Greków Syrją, Babilonją i Mezopotamją. W ziemi tej używano języka Aramejskiego, który jest gałęzią semickiego. Język ten dzielił się na dwa narzecza: zachodnio-

aramejskie, w którem pisane są niektóre części Starego Testamentu (Ezdreasz, Daniel) i które zwano dawniej błędnie językiem *chaldejskim*, stanowiące też język używany przez Jezusa i jego uczniów, i wschodnio-aramejskie, czyli djalekt edeski, będący językiem literackim chrześcijan syryjskich, zwany stąd językiem syryjskim. Język aramejski choć twardy i ubogi w samogłoski, posiadał wielkie bogactwo wyrazów i nadawał się doskonale do jasnej i płynnej prozy literackiej. Ustąpiwszy miejsca w VII wieku perskiemu i arabskiemu, prawie zupełnie wygasł. Za aramejskie narzecza uważają jeszcze mowę ludu w niektórych zakątkach Kurdystanu i w kilku wsiach syryjskich. Gramatyki: Kautsch (1884), Luzzato (Padwa, 1865, niem. 1873), słowniki: Levy (2 t., 1875—8) i tenże (4 t., 1877—89). Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient."

Aran Franciszek Hamilkar, lekarz, * 1817 w Bordeaux, † 1861. Był profesorem terapji w Paryżu i rozwijał znaczną działalność piśmienniczą. Z licznych dzieł jego najważniejsze: „Leçons cliniques sur les maladies de l'uterus" (1858).

Aranda, don Pedro Pablo Abaraca de Bolea, hrabia d', * 1718 w Saragosie, † 1799, hiszpański minister i dyplomata, za Karola III poseł przez lat 7 przy dworze Augusta III, króla polskiego; gubernator Walencji (1764), przytłumił 1755 powstanie w Madrycie, poczem zostawszy prezesem rady kastylijskiej, ukrócił nadużycia inkwizycji, wygnał Jezuitów 1767 i rozpoczął zbawienne dla kraju reformy. Później, straciwszy łaski dworu przez wpływ Dominikanów, otrzymał poselstwo we Francji, czynny był przy zawarciu pokoju 1783, w 1792 powrócił na poprzednie stanowisko, lecz 1793 był usunięty znowu.

Arandarenko Tymocha, rodem z Kaniowa, był od r. 1630—31 hetmanem Kozaków. Zwołana przez niego w Czerkasach rada generalna wysłała do króla polskiego deputację z prośbą o wynagrodzenie szkód, zrządzonych przez wojsko rzeczypospolitej. Milczenie króla dało powód do zawichrzeń, które stłumił jego następca Petryżycki.

Araneida, pająki właściwe, ob. Pająki.

Aranjuez, miasto i sławny pałac królewski w Hiszpanji, w pięknej i lesistej dolinie o 5½ mili od Madrytu, nad Tagiem i koleją żelazną, idącą z Madrytu do Andaluzji, 9,600 m. (1891), letnia rezydencja dworu hiszpańskiego. Pałac był zbudowany przez Juana Herrerę za panowania Filipa II. Miasto pamiętne traktatem przymierza, zawartym 12 kwietnia 1772 r. pomiędzy Francją a Hiszpanją przeciwko Anglji.

Arany Janosz (Jan), poeta węgierski, * 1817 w Nagy Szalanta, † 1882 w Peszcie; pierwotnie był nauczycielem tamże. W roku 1843 otrzymał pierwszą nagrodę Towarz. Kisfaludyego za epopeję komiczną „Azelveszett alkotmány" („Stracona konstytucja"). W roku 1854 został profesorem języka i literatury węgierskiej w Nagy-Körös, 1860 dyrektorem Towarzystwa Kisfaludy'ego, od r. 1858 członek akademji węgierskiej, został 1864 jej sekretarzem. **A.** jest najznakomitszym węgierskim autorem balad historycznych i mistrzem w tłómaczeniach. Najznakomitszą jest jego poemat: „Śmierć króla Budy" (1864, tłóm. niem. Sturina 1879), legenda Hunnów w 12 pieśniach, jako część pierwsza, „Miłość Toldiego" (1847, niem. Kalbenheyer, 1884) jako część druga i „Wieczór Toldiego" (1848, niem. Kalbenheyer 1847), trzecia. Tłómaczył Tassa, Goethego, Szekspira, Arystofanesa. Zbiór pism jego wyszedł w wielu wydaniach, wybór w tłóm. niem. Kerkbeny (1860), Dux (1851), Karadi (1863) i Spaner (1881),—Syn jego **Arany** *Laszlo*, * 1844 w Nagy Szalanta, dyrektor zakładu kredytu gruntowego węgierskiego, również poeta i tłómacz. Napisał: „Elfryda," opowiadanie poetyckie, „Bitwa Hunnów" i inne. Od r. 1872 członek akademji węgierskiej.

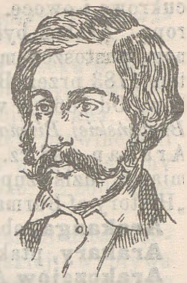

Arany Jan.

Aranyaka czyli *Księgi leśne*, księgi religijne przeznaczone dla ascetów indyjskich, oddających się rozmyślaniu i umartwieniom w lasach. Z **A.** powstały z czasem Upaniszady (ob.), najstarsze traktaty metafizyczne Hindusów.

Aranyes, *Złatna*, rzeka w Węgrzech, wpadająca do Maroszy, 150 klm. długa. Na wielu miejscach są płóczki złota.

Aranyos-Maroth i **A.-Mégyes** (Mały i Wielki **A.**), miasto w Węgrzech, stolica komitatu Bars, 6,090 m., kopalnie złota, srebra, ołowiu, miedzi i rtęci. W **A.** Małym jest urząd i sąd górniczy.

Aranzi Juljusz Cezar (*Arantius*), anatom, * 1530 w Bolonji, † 1380; był w mieście rodzinnem profesorem anatomji i chirurgji. Nazwisko jego nosi jedna z gałęzi żyły pępkowej u płodu, po urodzeniu zarastająca, *przewód Arancjusza;* prócz tego węzełki na zastawkach aorty i tętnicy płucnej—*węzełki Arancjusza;* odkrył on także połączenie u płodu pomiędzy aortą i żyłą płucną, które potem nazwano imieniem Botalla (*ductus Botalli*).

Aranżować (z franc.), znaczy w muzyce przełożyć czyli przenieść kompozycję pewną z orkiestry i głosów ludzkich na jedno lub więcej narzędzi muzycznych i odwrotnie; podobnąż czynnością jest transkrypcja (ob.); wymaga to dokładnej znajomości harmonji i kompozycji. Do znakomitszych aranżerów zaliczają: Hummla, Liszta, Czernego, Meckwitza, Dreischoka i wielu innych, w Warszawie Quatrini'ego i Roessla.

Arapaima, rodzaj ryb z rzędu miękkopłetwych, z rodziny *Osteoglossidae*, pokrewny łososiowatym. **A.** *gigas*, żyjąca w rzekach Gujany i Brazylji,

jest największą z ryb słodkowodnych, dochodzi bowiem 4,5 metra długości i 200 kilogramów wagi. Jest to ryba o cielе niezgrabnem, grubem, barwy ciemnoszarej, z połyskiem czerwonawym. Wielkie, kilkocalowe łuski, ułożone mozaikowato, mają na brzegach wolnych obwódki szkarłatne.

Arapaima.

Arapiles, wioska w Hiszpanji, w okolicy Salamanki, pamiętna bitwą w d. 22 lipca 1812 r., w której Marmont był pobity przez Wellingtona.

Arapow Pimen, autor rosyjski, * 1796, † 1816, wielki miłośnik sztuki dramatycznej, napisał oryginalnie lub przetłómaczył mnóstwo utworów teatralnych, oraz powieści i różnych artykułów; w r. 1830 wydał almanach „Raduga," r. 1850 „Album dramatyczne" i „Kronikę teatru rosyjskiego," w r. 1861 „Historję teatru rosyjskiego" i zbiór portretów aktorek i baletniczek rosyjskich.

Ararat (u Turków *Aghri Dagh*), najwyższe góry natury wulkanicznej na północnym stoku wyżyny armeńskiej, u zbiegu granic: rosyjskiej, tureckiej i perskiej. Właściwie jest ich dwie: Wielki Ararat, wznosi się na 5,156 m. nad poziom morza i Mały Ararat, 4,180 m., połączone przełęczą, wzniesioną na 2,705 m. nad p. m., i oddalone od siebie o 13 klm. Góry te są sławne z Pisma świętego. W jednej z ich dolin leży wioska Aguri, gdzie Noe zasadził pierwszą latorośl winną. U ich stóp jest kilkanaście klasztorów, z których Eczmiadzin jest najdawniejszy w świecie chrześcijańskim, sięga bowiem 303 r. naszej ery. Dla dokonania pomiarów dostał się na wierzchołek Józef Chodźko 1850 r. Por. Wagner „Reise nach dem Ararat und dem Hochlande Armeniens" (1848), oraz opisy podróży Kowalewskiego i Markowa (1889), Leclerca (1892).

Ararat, miasto w prow. australijskiej Wiktorji, w hrabstwie Ripon, liczy 3,200 m., jest ogniskiem handlu zbożem i wełną. Obwód tegoż nazwiska słynie z urodzajnej gleby, 20,000 mieszkańców.

Arare bove et asino (łac.), orać w wołu i osła, czynić coś głupiego, nienormalnego.

Araroba (*arraroba, proszek bahijski, proszek z Goa*), masa brunatna, wydobywana z wydrążeń w pniu drzewa *Andira arraroba*, zawiera 80 odsetek chryzarobiny; działa silnie na błony śluzowe gardzieli, nosa i oczu, a stąd ma pewne zastosowanie w medycynie.

Aras czyli **Araks** (star. *Araxes*), rzeka w Armenji, bierze początek z gór Dewe-Bojuk, w paszaliku Erzerumskim, przechodzi naprzód przez turecką, potem przez rosyjską Armenję (Erywań), dł. 750 klm., wpada do rz. Kura.

Arason Jón, * 1484, † 1550, religijny poeta irlandzki, ostatni biskup katolicki na Islandji, przeciwnik reformacji, ścięty w Skalholt z rozkazu Chrystjana III duńskiego.

Aratos a. **Aratus** z Sycjonu w Achai, syn Klinjasza, * około 272 przed Chr. Skutkiem zamieszek uciekł do Argos, skąd powrócił w 20 roku życia z wielu wygnańcami do ojczyzny, oswobodził rodzinne miasto od tyrana Nikoklesa, przywrócił dawny rząd republikański i wprowadził Sycjon do związku achejskiego, którym jako strateg przez lat kilkanaście znakomicie kierował, zdobył 243 cytadelę Koryntu, będącą pod władzą Macedończyków i zapewnił Sycjonowi przewagę nad całą Grecją. Udzieliwszy pomocy Arkadyjczykom, zagrożonym przez Spartan, poniósł od tych ostatnich klęskę, skutkiem czego szukał ratunku u Antygona Dozona, króla macedońskiego, któremu ustąpił Akrokorynt, a tem samem i cały związek oddał w moc Macedończyków. Umarł otruty z rozkazu Filipa Macedońskiego 213 przed Chr. Pozostawił 30 ksiąg pamiętników, z których Plutarch poczerpnął jego biografję. Por. Droysen „Geschichte des Hellenismus.

Aratus *z Soloi* w Cylicji, poeta grecki, żył około 270 pr. Chr.; napisał dwa poematy astronomiczne: „Phaenomena" i „Diosemaja" (Zwierciadło), odznaczające się czystością i poprawnością języka. Z kilku wydań nowszych ostatnie jest w zbiorze Köchly'ego „Poëtae bucolici et didactici" (2 t., Paryż, 1851). „Fenomena" przełożył na język polski Jan Kochanowski.

Araucaria (*Araukarja, Igława, Sosna andyjska*), rodzaj roślin iglastych, obejmujący piękne i wyniosłe drzewa kształtu piramidalnego; gałęzie naprzeciwległe, na krzyż ułożone, drewno białe, bardzo twarde, liście łuskowate, grube, dachówkowato ułożone, kwiaty rozdzielnopłciowe. Szyszki drzewiaste, wielkie, kuliste lub jajowate, zawierają nasiona o bielmie mięsistem. Wspaniałe ulistnienie tego drzewa czyni je bardzo ozdobnem; w Ameryce i Australji.

Araucaria.
a zakończenie gałęzi, *b* szyszka.

A. *brasiliensis* (*pinheiro*) dorasta 48 metrów wysokości, tworzy całe lasy w Brazylji i wydaje nasiona (*pinhoes*) ja-

dalne. **A.** *imbricata*, drzewo nieco niższe od poprzedniego, obfite w Chili. Szyszki, wielkości głowy ludzkiej, zawierają po 200—300 ziarn, dwa razy większych od migdałów; mają one ważne znaczenie, jako pożywienie tamecznej ludności. W Anglji drzewo to udaje się pod otwartem niebem, u nas tylko w szklarniach. Z gatunków australijskich najwyższa jest **A.** *excelsa*, dorastająca 63 metrów, a w obwodzie u spodu obejmująca 9,5 m. Nasiona nie są jadalne, ale czerwone drewno korzeni używa się na wyroby. Gatunki kopalne, *Araucarites*, występują w pokładach jurajskich.

Araujo de Azevedo Antonio, mąż stanu portugalski, * 1754, † 1817, kształcony w Oporto, został członkiem akademji lizbońskiej, a następnie podróżował po Anglji i Francji, badając handel i przemysł tych krajów. W r. 1787 był posłem w Hadze, później podróżował w tych samych celach po Niemczech. Był później posłem w Berlinie i Petersburgu, skąd powołany został, po ustąpieniu Almeidy, na ministra spraw zagranicznych i wojny. Gorliwie popierał przemysł przez zakładanie fabryk papieru, szkła, wyrobów bawełnianych, sukna i innych. Po najściu Francuzów, przeniósł się razem z rodziną królewską do Brazylji, gdzie 1814 został ministrem marynarki i osad. Założył w Rio de Janeiro szkoły: lekarską i chemiczną, zaprowadził plantacje herbaty, rafinerje cukru i inne zakłady przemysłowe. Zajmował się gorliwie literaturą i sztuką, założył w Rio de Janeiro akademję sztuk pięknych, napisał „Obronę Camoensa," tłómaczył Horacjusza, Drydena i innych.

Araujo Porto-Alegre, Manuel, poeta i artysta brazylijski, * 1806 w Rio Pardo (prow. Sao-Pedro), † 1879 w Szczecinie. Kształcił się w Paryżu w malarstwie i we Włoszech w architekturze. W r. 1837 został profesorem sztuk pięknych, następnie konsulem w Szczecinie. Jako architekt wykonał plany kościoła św. Anny, banku w Rio, przebudował teatr. Głównie jednak oddawał się literaturze. Dzieła dramatyczne jego są mniejszej wagi, natomiast celuje w niedokończonej epopei „Colombo," przedstawiającej w 40-tu pieśniach sceny z natury, historji i cywilizacji Brazylji. W mniejszych poezjach malował wspaniałe krajobrazy przyrody brazylijskiej, naprzykład w „A roz da Natureza" (1835); „A destruiçao das florestas" (1847), drukowanych razem w „Brasilianas" (Wiedeń, 1863).

Araujo y Sanchez Ceferino, współczesny malarz hiszpański, autor dzieła „Los Museos de Espana."

Araukanja (*Arauco*), prowincja chilijska, na zachodnim brzegu Ameryki południowej, od rzeki Biobio do archipelagu Chiloe, leży między prowincjami Conception i Valdivia, obejmuje 11,000 klm. kw. i liczy 92,000 m. (1895). Stolica jej Lebu ma 2,699 m. i port. Mieszkańcy *Araukanie* (*Araucos*), wolne plemię indyjskie, cery miedzianej, w liczbie około 50,000, a według innych zaledwie 10,000 głów, mają własny rząd wojskowo - arystokratyczny. Od niepamiętnych czasów dzieliła się ich kraina na cztery *uthalmapus* czyli księstwa, z których każde zostaje pod zwierzchnictwem jednego *tokwi* i rozpada się znowu na pięć *illarchues*. Mężczyźni żyją w wielożeństwie. **A.** byli oddawna dobrymi rolnikami, użyźniali swe pola i hodowali różne zwierzęta domowe. Od czasu wprowadzenia koni stali się wybornymi jeźdźcami. **A.** zostali naprzód zaczepieni przez Hiszpanów, umieli jednak zawsze utrzymać swą niezależność i nie dopuścili Europejczyków do swego kraju.—W ostatnich czasach **A.** zwróciła na siebie uwagę, gdy pewien adwokat francuski, nazwiskiem Tounens, ogłosił się jej królem. Uchodząc przed władzami chilijskiemi, dostał się śród niepodległych **A.**, zyskał ich zaufanie, nadał im konstytucję na wzór francuski, ustanowił ministerjum i przyjął tytuł króla Aureljusza Antoniego I-go. Wkrótce jednak pochwycony został przez władze chilijskie, które go ogłosiły za warjata i odesłały do Francji. Tam wydał odezwę piorunującą do mocarstw europejskich. **A.** wrócili tym czasem do dawnej swej organizacji, wybrali nowego „wielkiego tokwi" i rozpoczęli z Chilijczykami wojnę, która trwała do r. 1869. W r. 1870 zjawił się niespodzianie znowu „król Aureljusz" z oddziałem gauchów i Francuzów, a wojna rozpoczęła się na nowo, również wszakże z niepowodzeniem dla **A.**-ów. Aureljusz udał się do Francji, by zjednać dla swoich planów Napoleona III, ale wojna francusko-niemiecka pozbawiła go wszelkiej nadziei, popadł w nędzę i umarł w 1878 roku w Tourtoirac. Ogłosił: „Orelie Antoine I, roi d'Araucanie et de Patagonie; son avènement au trône et sa captivité au Chili" (1863), oraz „L'Araucanie" (1878). Por. Ign. Domejki: „Araukakanja i jej mieszkańcy," przekład polski J. Zamostowskiego (Leona Rettela), Wilno, 1860.

Arauzja, Arausio, starożytna nazwa księstwa Oranji (Orange).

Arawakowie, *Arowakowie*, plemię indyjskie, zamieszkałe dawniej w Antylach Wielkich, obecnie wyparte do Gujanny, gdzie przemieszkują między rzekami Mahaika i Surinam. Karaibowie uważają **A.** za plemię obce i prowadzą z nimi ustawiczne wojny. Wielu przyjęło wiarę chrześcijańską; uważani są oni za łagodniejszych i przemyślniejszych od wszystkich otaczających sąsiadów, ale liczba ich nie przenosi już podobno 2,000.

Arawali, pasmo gór w Radszputana i Adszmir-Mairwara, w Indjach wsch., długości 500 klm., z najwyższym szczytem Abu (1714 m.). Góry te bogate są w marmur, złoto, srebro, ametysty, szmaragdy i i., ale dotychczas nie eksploatowane.

Araxes, rzeka, ob. Aras.

Araż, herb tatarskiej rodziny Smólskich, osiadłej w Augustowskiem. W polu czerwonem koń

biały, idący stępa w prawo, przednią lewą nogą trzymający złoty buńczuk; w szczycie hełmu korona, nad którą półksiężyc złoty rogami do góry.

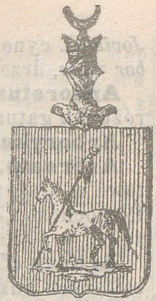
Araż.

Arba, rodzaj wozu, ob. Araba.

Arbaces, rządca Medji 876 przed Chr. Wyswobodził Medję z pod panowania Asyryjczyków i ogłosił się królem około 886 prz. Chr. Panował lat 28. Historycy nie są jednak zgodni co do powyższych szczegółów.

Arban Jan Józef Chrzciciel, znakomity artysta muzyczny francuski, * w Lionie 1825. Doprowadził grę na trąbie do wysokiej doskonałości. W r. 1864 wydał wielce cenione dzieło, p. t.: „Grande méthode complète de cornet à piston et de saxhorn.“ Był członkiem konserwatorjum paryskiego i nauczycielem muzyki w armji francuskiej. Napisał wiele sztuk na kornet.

Arbe, po słowiańsku *Rab*, wyspa dalmacka, z miastem tejże nazwy, nadzwyczaj żyzna, a jednak mało uprawna z powodu strasznych wichrów, ma 193 klm. kw. powierzchni i 4,541 m. (1890).

Arbedo, wieś w szwajcarskim kantonie Tesynu, nad Mansą i Tesynem, 680 m., pamiętna bitwą stoczoną 30 czerwca 1422, w której 3,000 Szwajcarów odparło zwycięsko 24,000 Medjolańczyków.

Arbella, dziś *Arbil*, miasto w Asyrji wschodniej, z tej strony Tygru, sławne zwycięstwem odniesionem w jego bliskości pod Gaugamelą (331 prz. Chr.) przez Aleksandra W. nad Darjuszem III Kodomanem, królem perskim.

Arber, *Arborek* lub *Jawor (Wielki)*, góra w Bawarji na granicy czeskiej (Böhmerwald), w pasmie gór Szumawskich, 1,453 m. nad poz. m. Na północ od niego *Mały A.*, 1,381 m. wysoki.

Arbes Jakób, * 1840, w Pradze, obfity i utalentowany powieściopisarz czeski, z rodziców ubogich, obrał ten zawód pod wpływem Jana Nerudy (ob.). Pracował zrazu, do r. 1877, w redakcjach czasopism, jako współpracownik *Hlasu*, *Politik* i redaktor *Vesny kunohorskiéj* i *Narodnich listów;* to ostatnie stanowisko było przyczyną więzienia go przez rok przeszło (1873—1874). Następnie poświęcił się beletrystyce i odznaczył szczególnie w rodzaju nowel, które nazwał „romanetto.“ Smutne koleje losu w młodości wyrobiły w autorze dość ponury pogląd na życie; czasem przypomina w swych pracach utwory Poego. Oto tytuły niektórych jego utworów: „Św. Ksawery,“ „Siwooki demon,“ „Ukrzyżowana,“ „Djabeł na torturach,“ „Lilja etjopska,“ „Kandydaci do egzystencji,“ „Mesjasz,“ „Epikurejczycy,“ „Romansiki moralistyczne,“ „Idyle cierpienia i nędzy,“ „Nowoczesne upiory“ (przerobione także na dramat). Od r. 1876 do 1879 był kierownikiem repertuaru Teatru Narodowego, 1880—1881 redagował pismo humorystyczne „Szotek.“

Arbiter (arbitrator), w pr. rzym., sędzia wyznaczony przez pretora do sprawdzenia czynu, prowadzenia dowodu i t. p.; w ustawach Justyniańskich był to sędzia polubowny w sprawach prywatnych, albo powołany do rozstrzygnięcia sporu międzynarodowego; w prawie francuskiem są arbitrowie w znaczeniu staro-rzymskiem (art. 429 K. P. S.) i jako sędziowie polubowni; w pr. pol. arbitrem zwał się sędzia polubowny, albo strona lub też postronny słuchacz w sądzie, albo na sejmie.

Arbitralność, z grec., dowolność, samowola, działanie wbrew prawom, lub obowiązkom. Arbitralny, kierujący się w postępowaniu swem samowolą.

Arbitraż, sąd polubowny, używany do załatwiania sporów pomiędzy stronami (ob. Arbiter).— Pod względem handlowym znaczy rachunek, wykazujący, na jakiej mianowicie drodze uiszczenie lub ściągnięcie należności najkorzystniej może być dokonanem; wogóle bowiem, gdy opłatę mamy dokonać w innem miejscu, nie w miejscu zamieszkania, przedstawia nam się po temu nie tylko droga bezpośrednia, ale możemy użyć różnych dróg pośrednich. Dochodzenie, na jakim rynku dany weksel może być najtaniej kupionym, lub najdrożej zrealizowanym, zowie się **A.** *dyskontowym;* dochodzenie zaś, jakiego rodzaju monet użyć można najkorzystniej do danego celu, zowie się **A.** *pieniężnym.* Rachunek uskutecznia się po prostu przez porównanie wypadków otrzymanych z proporcji, lub za pomocą reguły łańcuchowej. Również i przy tranzakcjach papierami publicznemi dochodzi się przez **A.**, na jakim rynku najkorzystniej kupione lub sprzedane być mogą. Por. Haupt: „Arbitrage und Paritäten“ (7 wyd., 1886); Junckerstorff: „Die **A.**“ (1882), oraz dzieła poświęcone rochunkowości handlowej.

Arbitrium *(zdanie, wola)*, w prawie rzym. ocenianie sprawy wedle słuszności; spór podlegający sądowi polubownemu; urząd sędziego polubownego; *Arbitrium sanctissimum*, rozporządzenia cesarskie; w pewnych sprawach, gdy groziła infamia, sędzia pozwanemu, oskarżonemu nakazywał pogodzić się z pokrzywdzonym, i dopiero wtedy wydawał wyrok, jeśli nie korzystano z arbitrium. W pr. pol., *skazanie jednackie*, wyrok sądu polubownego.

Arbitrium Divinum=wyrok Boży, **A.** *judicis*, uznanie sędziego, **A.** *liberum*, wolna wola.

Arbo Piotr Mikołaj, malarz historyczny norweski, * 1831, kształcił się w Düsseldorfie, u Hüntena, oraz w Paryżu. Jest członkiem dyrekcji galerji narodowej w Chrystjanji. Najsławniejsze jego obrazy są: „Walkirje“ (w Chrystjanji), oraz „Asgaardsrej,“ „Szalone polowanie“ (1872).

Arboga, starożytne miasto szwedzkie, nad kanałem Arboga, łączącym jeziora Melar i Hiel-

mar, 4,270 m. (1890), niegdyś ważny punkt handlowy. Było rezydencją kilku królów z rodziny Wazów. Pamiętne jest pięciu synodami w XIV i XV w. i tyluż sejmami w XV i XVI w.; na ostatnim z nich, 1561, skutkiem 43 „Arbogaskiego artykułu“ Eryk XIV ograniczył władzę swych braci. Z rozkazu Gustawa Adolfa wybijano tu metodę miedzianą kwadratową, zwaną *Arbogaklipping*.

Arbogast, rodem Frank, wódz ces. zach. Gracjana i Teodozjusza, 391 dodał go ten ostatni do boku młodemu Walentynjanowi II i zrobił przez to właściwym rządcą Galji. Utrzymywał tam panowanie rzymskie, lecz, zagrożony usunięciem kazał 392 zamordować Walentynjana i posadził na tronie Eugenjusza, kanclerza dworu cesarskiego. Uwikłany z tego powodu w wojnę z Teodozjuszem, został przezeń pobity pod Akwileją i sam odebrał sobie życie 6 września 394. W powieści: „Ostatni Rzymianie“ Choińskiego odgrywa **A.** wybitną rolę. Por. A. Morpurgo: „Arbogaste e l'impero romano dal 379—394“ (1883).

Arbogaste Ludwik Franciszek Antoni, matematyk francuski, * 1759, w Alzacji, † 1803. Był profesorem szkoły artylerji w Strasburgu, następnie rektorem uniwersytetu tamże, deputowanym do zgromadzenia prawodawczego i do konwencji; miał czynny udział w pracach nad wprowadzeniem miar i wag metrycznych. Najważniejszem jego dziełem jest: „Du calcul des dérivations,“ gdzie podał ogólny sposób rozwijania funkcji w szereg, według wykładników jednej lub kilku ilości zmiennych.

Arbois, m. okręg. francuskie w dep. Jura 4,355 m. (1891), znakomite winnice, dostarczające wina, znanego pod nazwą *Arboise*. Jest miejscem urodzenia słynnego w dziejach Francji Pichegru.

Arbois de Jubainville Marja Henryk, historyk i archeolog francuski, * 1827, w Nancy, od r. 1882 profesor języków i literatury celtyckiej w „Collége de France.“ Ogłosił: „Etudes grammaticales sur les langues celtiques“ (1881); „La littérature ancienne de l'Irlande et l'Ossian de Mac-Pherson“ (1881); „Littérature épique de l'Irlande“ (1888); „Cours de la littérature celtique“ (rozpoczęte w r. 1883) i „Les premiers habitants de l'Europe“ (1889); „Recherches sur l'origine de la proprieté foncière et des noms de lieux habités en France“ (1890); „Celtes et Germains, étude grammaticale“ (1886) i inne.

Arbon, miasto w szwajcarskim kantonie Turgowii nad jeziorem Boden; w bliskości znajdują się szczątki obozu rzymskiego, zwanego *Arbor Felix*, zbudowanego przez Alemanów w V w. Stacja klimatyczna i zdroje siarczane.

Arbor, łacin. drzewo; w chemji nazwa kryształicznych osadów metalicznych, które wydzielają się z roztworów w postaci drzewiastej, gałęzistej, jak **A.** *Dianae* (drzewo srebrne), **A.** *Jovis* (d. cynowe), **A.** *Saturni* (d. ołowiane). *Arbor vitae*, drzewo życia, ob. Mózg.

Arboretum, łac. *arbor*, drzewo, zbiór okazów różnych gatunków drzewa.

Arborykultura, hodowla, uprawa drzew.

Arbroath, dawniej *Aberbrothock*, miasto portowe w hrabstwie Forfar w Szkocji, nad morzem Północnem, 23.000 m.; posiada gimnazjum, muzeum; w pobliżu rafa Bell Rock z latarnią morską.

Arbues d'Epila don Pedro, jeden z najsurowszych inkwizytorów hiszpańskich, * 1442, w Epila w Aragonji, nauczał od 1471 filozofji moralnej w Bolonji, 1474 został kanonikiem w Saragosie, 1476 wstąpił do Augustjanów. W 1484 mianowany przez w. inkwizytora Torquemadę, inkwizytorem Aragonji, sprawował ten urząd z fanatycznem okrucieństwem. Wskutek tego znienawidzony przez rodziny osób, skazanych przez niego na śmierć, zamordowany został 15 września 1485 w Saragosie. Na zasadzie cudów, jakie podczas jego pogrzebu i następnie dziać się miały, uznany przez papieża Aleksandra VII (XVII w.) za męczennika i w poczet błogosławionych zaliczony, przez Piusa IX 29 czerwca 1867 ogłoszony świętym. Kaulbach obrał **A.** za przedmiot, jednego z najpiękniejszych swych obrazów. Por. Zirngiebl „Peter **A.** und die spanische Inquisition“ (3 wyd., 1872); Prescott „History of Ferdinand and Izabella“ (1838).

Arbuthnot Jan, Szkot, satyryk i lekarz, * ok. 1666, † 1735, w Londynie. Był od 1709 lekarzem nadwornym królowej Anny. Zostawał w ścisłej przyjaźni z Swiftem, Bolingbrokem i Popem; prócz dzieł treści medycznej napisał: „O użyteczności nauk matematycznych,“ „Tablice monet, miar i wag u starożytnych (1727); „O rodzaju i wyborze pożywienia,“ „Sztuka kłamania w polityce“ i „Proces bez końca czyli historja John Bulla“ (1712), najgłówniejsze z dzieł jego, dowcipna i szczęśliwie przeprowadzona alegorja, której celem było wydrwić Malborougha i whigów, a narodowi zmierzić wojnę przeciw Francji.

Arbutus, *Chróścina*, rodzaj roślin wrzosowatych, obejmuje drzewa i krzewy, mające liście skórzaste, kwiaty białe lub bladoróżowe, owoce kuliste, mięsiste, 5-cio komorowe, o licznych nasionach; głównie na wybrzeżach morza Śródziemnego, jak i na brzegach zachodnich Ameryki. W Europie płd. rośnie **A.** *unedo*, drzewo poziomkowe, krzew dochodzący 10 st.; owoc jest jagodą okrągłą, brodawkowatą, szkarłatnoczerwoną; owoce niedoj-

Arbutus: *a* owoc.

rzałe mają smak ściągający, dojrzałe zaś nieprzyjemny, skąd według Plinjusza pochodzi ich nazwa *unedo*: *unum tantum edo*,— jedno tylko zjem; otrzymuje się z nich cukier, także wódka używana na likiery; drzewo używa się na wyroby.—**A.** *uva ursi*, ob. Arctostaphylus.

Arbutyna, $C_{12}H_{16}O_7$, substancja znajdująca się w liściach roślin wrzosowatych; tworzy igły bezbarwne, gorzkie, łatwo rozpływające się i topiące się przy 170°. Działaniem emulsyny oraz kwasu siarczanego rozpada się na hydrochinon i cukier. Używa się przeciw katarowi pęcherza.

Arbuz, *kawon*, *Cucumis citrullus*, *Citrullus vulgaris* (z perskiego *Cherbuze*), roślina z rodziny ogórkowatych; jest to roślina zielna, o łodydze gałęzistej, czołgającej się, liście 5-klapowe, włosiste. Owoc gładki, bywa zielony, marmurowy, biały lub siwy, wewnątrz zaś mięso czerwone, żółte lub pomarańczowe, waży 10—15 kilogramów. Hodują się głównie dwie odmiany, **A.** *o ziarnach czarnych* i **A.** *o ziarnach czerwonych*; owoce pierwszego są podługowate, drugiego kuliste, mniejszej wartości. Ojczyzną **A.** są Włochy południowe; w południowej Rosji w wielkiej obfitości na polach rosną, w innych okolicach podobnie jak melony wymagają troskliwego pielęgnowania. — Dawniej było w Polsce zwyczajem, że gdy starającemu się o rękę panny zalotnikowi chciano dać grzeczną odprawę, stawiano na stole **A.** i stąd przysłowie *dostać arbuza*.

Arbuzowski, pseudonim Szczęsnego Morawskiego.

Arc, rzeka górska w Sabaudji, wpadająca do Izery pod Chamousset; długa na 150 kilom. Dolina jej, z powodu wytrzebienia lasów, otoczona jest nagiemi skałami; przez dolinę tę idzie kolej przez Mont Cénis.—**A.** jest także rzeczką nadbrzeżną we Francji płd., w dep. Ujść Rodanu, długości 70 klm., która wpada do laguny Berre.

Arc, Joanna d', ob. Joanna d'Arc.

Arca, *arka*, rodzaj mięczaków z gromady małż, typ rodziny *Arcidae*, mający skorupę okrągłą lub owalną z wierzchołkiem mimośrodkowym; brzeg zawiasowy skorupy jest prosty i długi, karbami zazębiony. Stopa, którą się przyczepia do przedmiotów podwodnych, ma postać wstęgi ścięgnistej. Są to mięczaki morskie; przebywają w piasku blizko brzegów. **A.** *tortuosa*, w morzu Śródziemnem, ma muszlę rdzawą lub brudno białą, poszukiwaną przez amatorów.— Szczątki ich kopalne są bardzo obfite, zwłaszcza w pokładach jurajskich.

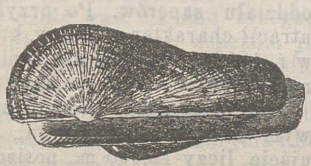

Arca.

Arcachon, zatoka na zachodniem wybrzeżu Francji, w departamencie Gironde, oddzielona od zatoki Biskajskiej wązką wydmą piaszczystą i otoczona dokoła lasami.

Arcachon, miasto położone nad zatoką tejże nazwy, liczące 8,000 m., posiada zdrowy klimat, licznie nawiedzane kąpiele morskie (do 100,000 osób rocznie) i latarnię morską; hodowla ostryg na wielką skalę (rocznie do 200 miljonów sztuk). Por. Labesque: „Arcachon, ville d'été, ville d'hiver." Topographie et climatologie médicales (Paryż, 1886).

Arcades ambo, obaj są Arkadyjczykami. słowa Wirgiljusza, zastosowane przez niego do dwóch pasterzy, Tyrcysa i Korydona, a używane dzisiaj w znaczeniu ironicznem.

Arcanum, ob. Arkana.

Arce Józef, rzeźbiarz hiszpański z XVII w., ślady jego działalności pozostały głównie w Sewilli. Są to przeważnie posągi świętych, traktowane polichromicznie.

Arce don Caledonia, * 1739, † 1785, rzeźbiarz nadworny Karola IV hiszpańskiego, którego posąg na koniu wykonał z kości słoniowej.

Arcelin Godfryd Marja Wiktor Adrjan, współczesny archeolog francuski, sekretarz akademii Mâcon, * 1838 r. Napisał: „L'âge du renne en Mâconnais" (1870); „Etudes d'archéologie préhistorique" (1875); „L'homme pliocène en Californie" i w. in. Pisał pod pseudonimem Adrien Cranite.

Arcella, zwierzątko mikroskopowe organizocji bardzo pierwotnej, zaliczone do gromady korzenionogów; ciało, złożone z protoplazmy, pokryte jest tarczowatą skorupą z otworem centralnym. Engelmann dostrzegł pod mikroskopem ciekawe ruchy tego zwierzęcia, mianowicie gatunku **A.** *vulgaris;* ilekroć **A.** zostaje na spodzie kropli wody położona skorupą ku dołowi, tak, że pseudopodiami (ob.) swemi nie może się schwycić stałej podpory, zbierają się w jej protoplazmie natychmiast drobne pęcherzyki powietrza, które stopniowo się powiększają, dopóki zwierzątko nie staje się gatunkowo lżejszem od wody i wypływa na jej powierzchnię, poczem dopiero, gdy zdoła znaleźć punkt oporu, pęcherzyki powietrzne giną.

Arcemberski, *herb*, tarcza na dwie części nierówne linją poziomą rozdzielona; w wyższej, srebrnej, jeleń biegnący, niższa część w szachownicę czerwono-srebrną podzielona. W koronie szlacheckiej bez hełmu trzy strzały złote, piórka-

Arcemberski.

ni do góry, do połowy tylko widoczne. Herb ten miał pierwszy wprowadzić do Polski Jan Hertzberg z Pomorza w 1630 r.; uzyskawszy indygenat, przezwał się Arcemberskim.

Arcemberski Walenty Maciej, † 1717. W początkach panowania Augusta II był kanonikiem warszawskim i sekretarzem królewskim. Później był kanonikiem gnieźnieńskim i opatem świeckim w Koprzywnicy u Cystersów, skąd przeniósł się na opactwo sieciechowskie do Benedyktynów. W 1700 r. mianowany był komisarzem do uregulowania dóbr królewskich, a mianowicie olkuskich; w 1711 otrzymał biskupstwo kijowskie.

Arcezylaus, filozof grecki, założyciel drugiej szkoły akademickiej, * 315, w Pitane w Eolji prz. Chr., † 241, w Atenach. Zdaniem jego, człowiek nie może prawdy poznać z zupełną pewnością, musi się zatem opierać tylko na prawdopodobieństwie, jako najbliższem prawdy. Ten sposób zapatrywania się zowią *probabilizmem*. Sceptycyzm **A.** zwrócony był głównie przeciw dogmatyzmowi szkoły stoików Zenona. Por. Brachard: „Les sceptiques grecs“ (1887).

Arch Józef, przywódca stowarzyszenia robotników rolnych w Anglji, * 1826, w Barford, w hr. Warwick; syn biednego robotnika rolnego. podobnąż pracą utrzymywał się od młodości; zachęcony do nauki, zaczął przepędzać noce nad książkami i nabrał nieco wiadomości z różnych nauk. Gdy rozpoczął się w Anglji ruch robotników wiejskich, stanął na jego czele i założył 1872 „Stowarzyszenie narodowe robotników rolnych.“ Zwiedził całą Anglję i Kanadę, dla poznania kwestji pracy rolnej i emigracji. Stowarzyszenie to obejmuje całą Wielką Brytanję; corocznie pod prezydencją **A.** zbiera się kongres z 80 przedstawicieli, który obraduje przez 4 dni i pozostawia komisję nieustającą. W r. 1874 stowarzyszenie udzieliło 684,500 fr. zapomogi robotnikom, którzy z powodu oporu właścicieli przeciw podwyższeniu płacy zawiesili pracę; wiele rodzin otrzymało pomoc do emigracji do Ameryki i Australji. W 1885 dopięło swego celu emancypacji politycznej ludu roboczego wiejskiego. Obecnie stowarzyszenie liczy około 60,000 członków i posłużyło za wzór wielu innych podobnym stowarzyszeniom. Por. Heath: „The English peasantry“(1874 i 1883).

Archaeopteryx, t. j. ptak pierwotny, zaginiony rodzaj ptaków, którego jeden tylko znany jest gatunek **A.** *macrura;* szczątki jego znaleziono w łupku litograficznym, należącym do formacji jurajskiej. Znane są dotąd tylko dwa okazy, pochodzące z Solnhofen w Bawarji. Był to ptak wielkości małego koguta, a zdolność

Archaepteryx, odtworzony przez Owena.

lotu miał jeszcze nierozwiniętą. Głowa ptasia, w obu jednak szczękach opatrzona jest zębami; nogi przednie posiadają szpony, któremi się ptak mógł czepiać drzew; ogon długi, ma 20 kręgów. Według tego **A.** zajmuje stanowisko przejściowe między gadami a ptakami. Por. Dames: „Ueber **A.**“ (1884).

Archaeopteryx. Szczątki skamieniałe.

Archaiczne pokłady, najstarsze pokłady geologiczne, zwane też *azoicznemi*, t. j. bezzwierzęcemi, dlatego, że nie zawierają zgoła prawie szczątków zwierząt kopalnych; obejmują one formację laurentyńską i hurońską.

Archaizm (z greck.), znaczy zwykle formy gramatyczne, wyrażenia lub zwroty mowy już przestarzałe i z powszechnego wyszłe użycia, np. *wrzekomo*, zam. niby to, jakoby; *żenąć*, zam. gnać, pędzić.

Archangelica, ob. Arcydzięgiel.

Arhangielsk, osada w pow. Elizawetgradzkim, gub. Chersońskiej, nad rz. Siniuchą, naprzeciwko słynnej Targowicy. Za Rzeczypospolitej **A.** był kresowym warownym posterunkiem. W r. 1753 utworzono tu osadę wojenną ze Słowian tureckich. W czasie konfederacji była tu główna kwatera oddziału saperów. Po przyłączeniu Krymu **A.** utracił charakter wojenny, który znowu odzyskał w r. 1818, jako jedna z główniejszych osad wojennych. Obecnie miasteczko z 5,000 mieszkańców.

Archangielsk, główne miasto gub. na prawym brzegu Dźwiny półn., o 40 wiorst od jej ujścia, liczy 18,000 m., posiada 23 cerkwie, jeden monaster, dwa kościoły anglikańskie, jeden katolicki i ewangelicki, dwa banki, dwa gimnazja (jedno żeńskie), szkołę szyprów i weterynaryjną, seminarjum duchowne i 16 szkół parafjalnych. Jest ogniskiem handlu białomorskiego; podczas jarmarku wrześniowego (Margarytyńskaja jarmarka) obrót handlowy ocenia się na 1½ miljona rubli. Port **A.** szczególnie ważnym był dla Rosji przed zdobyciem pomorza baltyckiego, gdyż tu od Iwana Groźnego koncentrował się cały dowóz i wywóz morski.

Archangielska gubernja, zajmuje północną krawędź Rosji europejskiej i graniczy na północ z oceanem Lodowatym i m. Białem, na płd. z gub. Wołogodzką i Ołoniecką, na wschód z górami Uralskiemi, na zachód z Finlandją. Jest największą z gubernji Rosji europejskiej; powierzchnia jej wynosi 860,000 klm. kw., t. j. przestrzeń równą prawie Francji i Anglji w połączeniu. Mieszkańców posiada tylko 330,000, co daje 0,4 osoby na kilometr kw. Wśród licznych rzek, które wszystkie płyną z płd. ku płn., najważniejsze są: Dźwina, Pieczora, Mezeń i Onega. Jezior znajduje się w gub. przeszło 1,100; wśród nich najwięcej znane: Imandra, Kutnoziero, Topoziero, Pawoziero i Koweloziero. Północna część powierzchni jest ponurym, bezludnym, do kultury niezdatnym stepem, pozbawionym drzew i krzewów i składającym się jedynie z zamarzłych tundrów. W całej krainie znać wyraźne ślady okresu lodowego, pod postacią olbrzymich głazów narzutowych i potężnych bróżd i szczelin. Średnia temperatura roku wynosi—0,1°C. Jedyne przyrodzone bogactwo gub. stanowią lasy i łąki nadrzeczne, które umożebniły zaprowadzenie t. zw. chołmogorskiej rasy bydła. Pierwotną ludność kraju stanowili Finnowie, Lapończycy i Samojedzi, którzy dziś wyparci lub pochłonięci są przez posuwające się wciąż osadnictwo rosyjskie. Samojedzi (4,500 głów) błądzą ze swojemi reniferami po tundrach. Główne zajęcie mieszkańców stanowią, oprócz hodowli bydła i reniferów, rybołówstwo, myśliwstwo i po części powoli rozwijające się rolnictwo. **A.** gub. uważa się za główne siedlisko sekciarstwa, t. zw. raskołu, którego ogniska, skity czyli monastery, kryją się w najmniej dostępnych puszczach. Wskutek tego analfabetyzm mniej tu jest rozpowszechniony, a to tłómaczy zjawienie się tu pierwszego prawodawcy języka rosyjskiego, Łomonosowa, który pochodził z okolic Chołmogor. Administracyjnie gub. dzieli się na 9 powiatów: Archangielski, Chołmogorski, Szenkurski, Oneski, Kemski, kolski, Pineski, Mezeński i Pieczorski. Archangielski powiat zajmuje środkową część gub. na obu brzegach Dźwiny płn., liczy 51,708 m. Lasy znacznie już przetrzebione, gdyż handel drzewem zatrudnia znaczną liczbę ludności.

Archanioł, *anioł* (ob.) wyższego stopnia, Pismo św. wymienia trzech: Michała, Gabryela i Rafała; liczą ich jednak siedmiu.

Archebius, król Baktryany, pochodzenia greckiego ok. 130—125 pr. Chr. Por. Sallet „Nachfolger Alexanders;“ Gardner „Grek Coins of Baktria.“

Archegonium, *rodnia*, organ płciowy żeński wyższych, t. j. naczyniowych roślin skrytopłciowych, wątrobnic i mchów (ob.).

Archegosaurus, gad kopalny, ob. Stagocephala.

Archejon, nazwa gmachów, gdzie się zbierały władze publiczne Aten.

Archelaus Heraklid, postać mityczna, wygnany przez swych braci, schronił się do Macedonji i tu dał początek rodzinie, z której Aleksander Wielki pochodził.

Archelaus, 413—399 pr. Chr., król macedoński, naturalny syn Perdykasa II, budował miasta, popierał usilnie cywilizację grecką i przyjmował chętnie na dworze swoim artystów i poetów.

Archelaus, wódz króla Mitrydata, przegrał bitwy stoczone z Sullą pod Cheroneą i Orchomenos (86 prz. Chr.), poczem skłonił swego monarchę do niekorzystnego pokoju; skutkiem tego popadł w niełaskę i udał się do Rzymu.

Archelaus, syn popr., otrzymał po odniesionem przez Pompejusza zwycięstwie nad Mitrydatem (63 prz. Chr.) godność najwyższego kapłana w Komanie, zaślubił 56 prz. Chr. Berenikę, córkę wygnanego króla egipskiego Ptolemeusza i sam zajął tron jego. Lecz w sześć miesięcy potem, pobity przez Rzymian pod dowództwem Gabinjusza, utracił życie.

Archelaus, wnuk poprzedniego, został za wpływem Antonjusza, królem Kapadocji; August utrzymywał go na tronie; lecz Tyberjusz powołał go do Rzymu, gdzie oskarżony o wzbronione prawem nowe urządzenia, umarł w późnym wieku r. po Chr.

Archelaus, syn króla Heroda z Judei, był mianowany przez Augusta 4 prz. Chr. następcą swego ojca i zarządcą Samarji i Idumei; lecz po dziewięcioletnich rządach, z powodu okrucieństwa został tronu pozbawiony i skazany na wygnanie do Galji. Kraje jego wcielono do rzymskiej prowincji, Syrji.

Archelaus, filozof grecki z Aten albo z Miletu, żyjący w V w. prz. Chr., uważany jest przez niektórych za nauczyciela Sokratesa. Sam był uczniem Anaksagorasa i podzielał jego zasady. Por. Pawlicki „Hist. filozofji greck.“ t. 1 (Lipsk, 1890).

Archelja, dawna nazwa artylerji.

Archena, miasto w hiszpańskiej prowincji Murcji, nad Segurą, 3,800 m.; posiada wody mineralne siarczane, o temp. 52°C., znane jeszcze za czasów rzymskich.

Archenholz Jan Wilhelm, **baron** v., * 1743 w Langenfurcie pod Gdańskiem, † 1812 w Oyendorf w Holsztyńskiem, był 1760 r. do końca wojny siedmioletniej oficerem w armji pruskiej, następnie odbywał długie i dalekie podróże, później oddał się pracom literackim. Ważniejsze jego dzieła są: „England und Italien“ (5 t., Lipsk, 1787, polski przekład w Płocku, 1828) „Annalen der brittischen Geschichte“ (20 t., 1789—98); „Geschichte des Siebenjährigen Krieges“ (2 t., Berlin, 1793 n. w. 1879); Geschichte der Königin Elisabeth“ (1798) i „Geschichte Gustav Wasa's“ (2., Tübingen, 1801); „Die Engländer in Indien“ podług Orme'a (1786—8). Redagował *Literatur und Völkerkunde* 1782—91, oraz dziennik polit. *Minerwa* 1792—1812.

Archeograficzna komisja kijowska, utworzona w r. 1843 przy generał-gubernatorze wojennym gub. Kijowskiej, Wołyńskiej i Podolskiej, wydaje pamiętniki i dokumenty, ściągające się do historji tych prowincyi, przyczem dokumenty polskie zaopatrywane bywają w przekład rosyjski. Por. „Słownik Encyklopedyczny“ (prof. Andrejewskiego). Z wybitniejszych uczonych członkami jej byli: Iwaniszew, Antonowicz i Władimirski-Budanow.

Archeograficzna komisja w Petersburgu powstała r. 1834 przy departamencie oświaty narodowej. Wydaje: 1) utwory słowiańsko-rosyjskiej literatury, zwłaszcza treści historycznej; 2) akta państwowo-prawne, oraz ma się zajmować numizmatyką krajową, a od r. 1839 i wydawnictwem aktów we wszystkich innych językach. Czyt. Sprawozdanie z czynności K. A. z r. 1834—1859 (Petersburg, 1860) i późniejsze. Najznakomitszymi współczesnymi jej członkami są: Byczkow. Majkow, Bestużew-Riumin i Wasilewski. Posiada olbrzymi zbiór rękopismów i wydaje „Ruską bibljoteką historyczną,“ oraz zbiór medalów ruskich XV do XIX wieku.

Archeografja (z grec.) nauka, zajmująca się badaniem pomników starożytności, zwłaszcza piśmiennych.

Archeologiczna komisja wileńska i Muzeum starożytności. Towarzystwo to, założone staraniem hr. Eustachego Tyszkiewicza, zatwierdzone 20 kwietnia 1855, miało za cel zebranie w jedną całość starożytnych ksiąg, rękopisów, monet, medalów, broni, napisów i ich przerysów, obrazów, posągów, zgoła wszelkich przedmiotów, związanych z dziejami prowincji zachodnich, dopomagając zarazem do zachowania pomników starożytności, mogących posłużyć do zbadania kraju pod wszelkiemi względami. Kuratorem muzeum i prezesem komisji zatwierdzony został założyciel. Od 1856 roku Towarzystwo wydawało: „Pamiętniki komisji archeologicznej wileńskiej,“ mieszczące, obok sprawozdań swoich, wiele rozpraw naukowych znakomitej wartości, nie tylko pod względem celu swojego, ale i w ogóle pod względem dziejów Litwy. Posiadało nadto bibljotekę z przeszło 10,000 tomów, zbiory archeologiczne, zbiór portretów i sztychów, zbiór numizmatyczny, gabinet ornitologiczny i mineralogiczny. W 1862 rozpoczęto wydawnictwo: „Musée archéologique à Wilno,“ poprzednio zaś „Zbiór dyplomatów etc.“ (1858), „Skarbiec dyplomatów etc.“ (1860—2) i inne. Po 1863 część zbiorów przeniesiono do Moskwy do Muzeum Rumiancowa, reszta stanowi część bibljoteki publicznej. Sama zaś komisja zamieniona została na komisję archeograficzną.

Archeologiczno-numizmatyczne Towarzystwo w Petersburgu, założone 1846, z celem badania archeologji klasycznej, a w szczególności archeologji i numizmatyki krajów zachodnich i wschodnich. W r. 1849, przemianowane zostało na *Cesarskie* **A.** z obowiązkiem badania archeologji klasycznej, mianowicie, pomników wieków średnich i nowszej numizmatyki wschodniej i zachodniej, oraz monet, medalów, przedmiotów sztuki starożytnej, odkrywanych w Rosji.—Towarzystwo to wydało: „Zapiski C. A. T.,“ „Badania nad dziejami i starożyt. Cherson. Tauryckiego“ i inne.

Archeologja, w najobszerniejszem rozumieniu i podług źródłosłowu greckiego znaczy badanie starożytności w jej pomnikach i autorach, i w tem znaczeniu uprawiali ją już starożytni, np. Djonizjusz z Halikarnasu i Józef; w ściślejszem zaś znaczeniu i tak, jak ją zwykle pojmujemy, archeologja jest to badanie i naukowe objaśnianie tego wszystkiego, co do nas przeszło z czasów starożytnych w przedmiotach dotykalnych czyli materjalnych. Tym sposobem przedmioty, wchodzące w dziedzinę archeologji, dzielą się na dwa rzędy: 1⁰ pomniki architektoniczne, rzeźby i malarstwa; 2⁰ kamienie napisowe, napisy, monety, medale, naczynia i narzędzia do rozmaitych służące użytków. Stąd też wynika podział archeogji: na **A.** *właściwą*, zajmującą się tylko przedmiotami pierwszego rzędu, i **A.** *numizmatyczną*, obejmującą w sobie wszystkie przedmioty drugiego rzędu. Atoli nadmienić tu należy, że niektórzy rozkładają jeszcze tę naukę na trzy działy, a mianowicie: 1⁰ na **A.** *literacką*; 2⁰ **A.** *kunsztów*; 3⁰ **A.** *zwyczajów*, *naczyń i narzędzi*. Archeologja literacka obejmuje w sobie: *paleografję*, która tłómaczy starożytne pisma; *dyplomatykę*, która stwierdza autentyczność rękopisów i dokumentów, i *epigrafikę*, która zbiera i objaśnia napisy. *Archeologja kunsztów* ma za przedmiot badanie *starożytności figurycznej* (upostaciowanej, *antiquitas figurata*), to jest wszelkich płodów materjalnych, mających na sobie piętno pomnikowe, lub artystyczne. Opisuje ona budowle starożytne, objaśnia nam ich przeznaczenie, określa ich styl i wskazuje epokę ich wzniesienia. Obznajmia nas z przedmiotami sztuki malarskiej, lub rzeźbiarkiej, które budowle te ozdabiają; nareszcie, oprócz pomników budownictwa, malarstwa i rzeźbiarstwa zajmuje się monetami i medalami, czyli *numizmatyką*, portretami osób historycznych, czyli *ikonografją*, i kamieniami napisowemi, czyli *gliptografją*.—Archeologja zwyczajów, naczyń i narzędzi rozpoznaje zbroje wszelkiego rodzaju, naczynia, narzędzia i przedmioty do codziennego użytku starożytnych przeznaczone. Początek **A.** w zwykłem jej znaczeniu sięga *epoki odrodzenia;* źródłem jej Włochy, gdzie Dante i Petrarka dali pierwszy popęd do badania starożytności, a Wawrzyniec Medyceusz zaprowadził publiczny wykład tej nauki. Ludwik XVI założył *Akademję napisów i sztuk pięknych;* Maunfaucon, Hardouin, Vaillant, d'Agincourt, Quatremère, Lenormant, de Saulcy, Vitet Didron i Champolion—Figeac przy-

czynili się niemało już to bogatemi kolekcjami, już gruntownemi studjami do potężnego rozwoju **A.** Właściwym wszakże twórcą **A.** jest Winckelman, który nietylko umiejętnie ją uzasadnił, ale wogóle pierwszy z nowoczesnych badaczów, przy rozpatrywaniu dzieł sztuki, łączył artystyczny pogląd z najgłębszem naukowem znawstwem. Ze względu na treść odkrył zasadnicze prawo, że wszystkie dzieła sztuki greckiej (z epoki jej świetności) zapożyczane są z mitologji greckiej; ze względu na formę przeprowadził wyraźnie różnice narodowe i historyczne, t. j. artystyczne różnice stylu. Wyodrębnił i określił egiptyzm, etruscyzm, hellenizm i romanizm, a w tych znowu przedstawił pojedyncze perjody historycznego rozwoju. Na tych zasadach do dziś dnia opiera się **A.** Po Winckelmanie najznakomitszymi archeologami są: Visconti, Fiorelli i Rossi we Włoszech; Raoul Rochette, Lenormant, Royet, Frechner, de Witte we Francji: Zogea i Bronndsted w Danji; Lessing, Heine, Hirt, Meyer, Böttiger, F. G. Welcker, O. Müller, E. Gerhard (założyciel Archeologicznego Instytutu w Rzymie), Anzelm Feuerbach, O. Jahn w Niemczech, Murray w Anglji. Z bogatej literatury archeologicznej najlepsze dzieło Müllera „Handbuch der A." (3 ed. Welckera, Wrocław, 1848). Dla niewtajemniczonych w dziedzinę starożytnej sztuki polecamy: Feuerbacha „Vaticanischer Apollo" (Norymberg. 1833); Hettner „Vorschule zur bildenden Kunst der Alten" (Oldenburg, 1848); Overbeck „Geschichte der griechischen Plastik" (Lipsk, 1857); Westropp „Handbook of archeology" (1867). Do **A.** biblijnej Heneberger „Die religiösen Alterhümer der Bibel" (2 ed., 1869); do północnej pogańskiej **A.** Lubbock „Prehistoric times" (2 ed., 1869). W szczególności zaś do archeologji trojańskiej: H. Schliemann „Ilios;" Böttticher „La Troie do Schliemann, une nécropole à incinération" (1889); Schuchkardt „Schliemanns Ausgrabungen in Troja, Tiryns, Mykene, Orchomenas, Ithaka im Lichte der heutigen Wissenschaft" (1890). Do **A.** babilońskiej i perskiej: Dieulafoy „A Suse" (1888); „L'art antique de la Perse" (1889); do pisma klinowego: „Keilschrifft bibliotek" (2 t., 1890). Do **A.** greckiej: Wachmuth „Die Stadt Athen im Alterthum" (2 t., 1890); Harrison „Mythology and monuments of ancient Athens" (1890); Gregorovius „Die Stadt Athen im Mittelalter" (1889), Do **A.** rzymskiej: Lanciani „Ancient Rome in the light of recent discoveries" (1888). Do **A.** egipskiej: „Egipt Exploration Fund," Erman „Aegypten und ägyptisches Leben im Alterthum" (2 t. 1888) i Maspero „Aegyptiche Kunstgeschichte" (1889) (przekł. z fran.). Do **A.** ogólnej: Perrot i Chipiez „Histoire de l'art dans l'antiquité" (od r. 1881); L. Sybel „Weltgeschichte der Kunst bis zur Erbauung der Sophienkirche" (1889); Dumont Chaplain „Les céramiques de la Grèce propre" (1890); Royet et Collignon „Histoire de la céramique grecque" (1888); Deremberg et Saglio „Dictionnaire de l'antiquité" i Baumeister „Denkmäler des klassischen Alterthums" (od r. 1885); w wydawnictwie tem znajduje się bardzo bogaty zbiór rysunków i artykułów archeologicznych. Do **A.** średniowiecznej: Schnaase „Geschichte der bildenden Künste" (1866—76, tomów 8); Lübke „Grundriss der Kunstgeschichte" (Lipsk, 1887); Lacroix „Le moyen âge et l'époque de Rennaissance" (Paryż, 1878—89); Labarte „Histoire des arts industriels au moyen âge et à la Rennaissance" (Paryż, 1854—66); Weiss „Kostümkunde, Geschichte der Tracht und der Geräthe der Völker der Alterthums, des Mittelalters bis zur Gegenwart" (5 t., Sztutgard, 1883). Do **A.** rosyjskiej: D. J. Samokwasow: „Chronołogiczeskaja klassifikacja mogił jużnoj Rossii" (Warszawa, 1890); „Mogilnyja drewnosti Piatigorskawo okruga," Spasskij „Bosfor Kimmeryjskij i jewo drewnosti" (Moskwa, 1840); A. S. Uwarow „Kamiennyj period" (Moskwa, 1881); Starow „Sławianskij i wostocznyj ornament s drewnich rukopisiej" (Petersburg, 1884) „Istoriczeskija zapiski o diejatelnosti Imperatorskawo Moskowskawo Arheołogiczeskawo Obszczestwa za pierwyja 25 let suszczestwowania" (Moskwa, 1890). Najważniejszemi organami dla **A.** są włoskie *Annali Bulletino* i *Monumenti inediti* (jako organ *Instituto di correspondenza archeologica*) w Rzymie, które 1829—53 wychodziły oddzielnie, a zaś 1853 połączyły się w jedno pismo p. t.: *Monumenti Annali e Bulletino*, i francuski *Revue archéologique. Journal of Hellenie studies* i *Zeitchrift des deutschen archeologischen Instituts.* Na wzór **A.** klasycznej utworzyła się w nowszych czasach, jako oddzielna umiejętność, **A.** sztuki chrześcijańskiej, czyli tak zwana **A.** *Chrześcijańska* albo *Kościelna.* Najlepszy podręcznik wypracował Otte „Handbuch der Kirchlichen Kunstarcheologie des deutschen Mittelalters" (4 ed., Lipsk, 1863 i sq.); bogate wiadomości, dotyczące **A.** *Chrześcijańskiej*, mieszczą się także w Baudira „Organ für christliche Kunst" (Kolonja, 1851 i sq.) i w *Bulletino de Archeologia christiana* (Rzym, 1863 sq.). Najznakomitsze zbiory archeologiczne znajdują się: w Londynie w British Museum, w Paryżu w Luwrze. Dane specjalne o archeologji wszystkich narodów znajdują się pod artykułami o tychże narodach. Wyjątek stanowi archeologja polska (patrz niżej).

Archeologja polska. Badania archeologiczne starożytności słowiańskich i polskich rozpoczęły się u nas dopiero po upadku Polski. Pierwszy Hugo Kołłątaj rzucił w 1802 roku myśl zwrócenia pilnej uwagi na lud i jego podania, tudzież na pamiątki z ubiegłych wieków w łonie ziemi zagrzebane. Adam Czarnocki (ob.), znany pod pseudonimem Zorjana Dołęgi Chodakowskiego, ogłosił w „Ćwiczeniach naukowych" r. 1818 swą rozprawę: „O Słowiańszczyźnie przed chrze-

ścijaństwem.“ Poczęto wynajdować i rozkopywać po dawnych ziemiach Polski kurhany, żalniki, horodyszcza, uroczyska i t. p., zwracać uwagę na budowę i strukturę istniejących dotąd lub leżących w gruzach kasztelów, zamków, kościołów, gontyn, nagrobków, słupów i różnokształtnych głazów, obrobionych ręką ludzką, okopisk (zagony, wały) i t. d. Skutkiem tych badań nastąpiło zbieranie i przechowywanie wynajdowanych zabytków starożytności, służących niegdyś do służby bożej, rynsztunku wojennego, symbolu władzy, oraz przedmiotów przeznaczonych do użytku, wygody lub przyjemności w dawnych czasach i takowe dla wiadomości powszechnej reprodukowano za pośrednictwem lito,-foto, ksylografji i t. p. Czarnockiemu zatem słusznie należy się tytuł ojca archeologji nie tylko polskiej, ale i rosyjskiej, gdyż on pierwszy tę naukę spopularyzował i natchnął zapałem ku badaniom archeologicznym. Jednym z pierwszych archeologów polskich był Wawrzyniec Surowiecki, wybitnie zaś na tem polu odznacza się Joachim Lelewel, zasobny głęboką, rzeczywistą nauką i ogromem wiadomości, nadając nowy właściwy kierunek badaniom archeologicznym. Obok tych dwu imion grupują się: Baliński Michał, Białecki Antoni, Essenwein, Gołębiowski Łukasz, Grabowski Ambroży i Michał, Hanusz, Kirkor Adam, Kremer Karol, Lisch E., Łepkowski Józef, Łuszczkiewicz Władysław, Moraczewski Jędrzej, Muczkowski Józef, Pauli Żegota, Plater A., Przezdziecki Aleksander, Raczyński Edward, Rastawiecki Edward, Rogawski Karol, Sobieszczański Franciszek Maksymiljan, Stronczyński Kazimierz, Tyszkiewicz Eustachy i Konstanty, ks. Dominik Szulc, Ignacy Polkowski, Wawrzyniec Engeström, W. Przybysławski, Żebrawski Teofil i wielu innych Rozbudzony interes rozprawą Chodakowskiego, pełną ognia i nowego poglądu, dokazał, że od roku 1820 pomieszczano różne luźne artykuły w pismach perjodycznych w przedmiocie **A.**, przeważnie zaś w ostatniem dziesięcioleciu, w *Tygodniku illustrowanym* i w *Kłosach*, gdzie obok stosownych opisów i wiadomości, znajdują się zwykle odpowiednie reprodukcje ksylograficzne; **A.**, stawszy się już dzisiaj jednem z ważniejszych źródeł do dziejów ludów, stanowi oddzielną, samą w sobie specjalną naukę i umiejętność, wzbogaconą oprócz prac Lelewela następnemi jeszcze dziełami: „Rzut oka na źródła archeologji krajowej,“ Eustachy Tyszkiewicz (Wilno, 1842). Tegoż: „Badania archeologiczne w Litwie i na Rusi litewskiej“ (Wilno, 1850). „Ukraina domowa“ Michała Grabowskiego. „Wycieczka archeologiczna w niektóre strony gub.

Posąg Światowida.

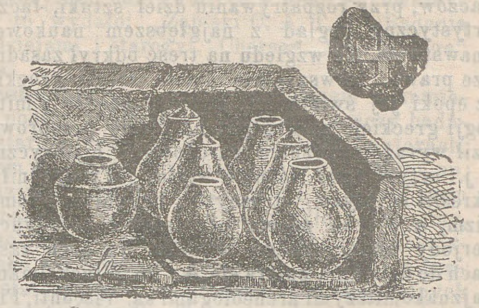

Grób skrzynkowy polski.

Radomskiej“ Franciszka Maksymiljana Sobieszczańskiego (Warszawa, 1852). „Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi litewskiej“ Konstantego Tyszkiewicza Tutaj również należą pomnikowe publikacje: Aleksandra Przezdzieckiego i Edwarda Rastawieckiego: „Słownik malarzy polskich etc.“ (Warsz., 1856—58). „Wzory sztuki średniowiecznej z epoki odrodzenia w dawnej Polsce w tekście polskim i francuskim z chromolitografjami etc.“ (Warsz., 1853—62). „Wiadomości archeologiczne“ (1873—82). Z obcych G. Grewinak: „Ueber die heidnischen Gräber des Russisch-Lithauens“ (Dorpat, 1870); A. Kohn i C. Mehlis „Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa“ (Jena, 1879). Z publikacji perjodycznych: „Dwutygodnik naukowy, poświęcony historji, archeologji etc.“ pod redakcją T. Ziemęckiego (Kraków, 1878—80). „Przegląd archeolog.-bibljogr.,“ pod redakcją C. Wilanowskiego (Warsz., 1882—84). „Zapiski archeologiczne,“ wychodzące w Poznaniu, „Przegląd archeologiczny lwowski“ (1882—5); „Wia-

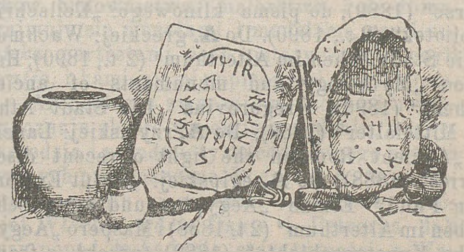

Fig. 1. Wykopaliska z epoki kamienia.

domości numizmatyczno-archeologiczne“ (Kraków). Nadto ważne są opracowania: J. M. Sadowski „O drogach handlowych greckich i rzymskich przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru, Niemna“

(Kraków, 1874); P. B. Podczaszyński: „Przegląd historyczny starożytności krajowych“ (Warsz., 1857); M. Sokołowski i W. Łuszczkiewicz: Ruiny na Ostrowie jeziora Lednicy, studjum nad budownictwem w przedchrześcijańskich i pierwszych chrześcijańskich wiekach w Polsce“ (Kraków, 1874); T. Sobieszczański: „Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce“ (Warszawa, 1847—9); „Sprawozdania komisji do badania historji sztuki w Polsce (Kraków, od r. 1878, 5 t.); J. I. Kraszewski: „O sztuce u Słowian“ (Warsz., 1856). Oprócz pojedynczych prac specjalistów (Cezarego Biernackiego, Zygmunta Glogera, Tadeusza Dowgirda, J. Kopernickiego, Józefa Przyborowskiego, A. Pawińskiego, B. Erzepkiego i t. d.), o których będzie wzmianka we właściwych miejscach, wiele do rozwoju **A.** polskiej przyczynia się działalność korporacji, jak: 1) „Archeologiczna komisja w Petersburgu,“

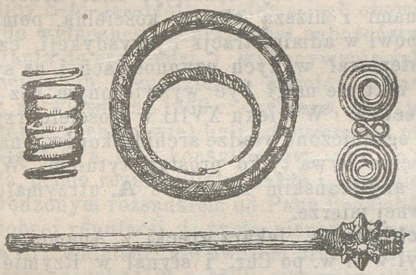

Fig. 2. Wykopaliska z epoki bronzu.

której publikacje dostarczyły nader ważnych materjałów, nietylko do **A.**, ale i hist. polskiej; 2) „Archeologiczna komisja wileńska“ (ob.); 3) „Oddział archeolog. krakowski“ (Tow. nauk. krakowskie), posiadający w swym zbiorze między innemi najważniejszy pomnik z czasów przedchrześcijańskich w posągu Świątowida (ob.). Ważnemi są także różne prywatne zbiory: jak Przezdzieckiego, Bajera i Jana Zawiszy w Warszawie i bogaty zbiór Zielińskiego w Kielcach, obecnie rozproszony, nadto zbiory: w Poznaniu, Lwowie, muzeum Czartoryskich w Krakowie, zbiory w Wilanowie, Łańcucie, Dzikowie, Nieświeżu, Kórniku, Jeżewie (Glogera) i innych mniejszych. Badania powyższe doprowadziły do następujących rezultatów: Epoka kamienia podobna jest u nas zupełnie do analogicznego okresu w Europie Zachodniej. Wszystkie ludy lechickie, zamieszkujące porzecze Wisły, Odry, Warty paliły ciała nieboszczyków i składały ich popioły w urnach glinianych. Groby dadzą się podzielić na 2 grupy *skrzynkowe*, układane z głazów, oraz cmentarzyska zwyczajne, zakładane zazwyczaj na pagórkach. Umarłemu dawano do grobu wszystko, co mogło mu się przydać (strzały, ostrogi, broń etc.). Na Mazowszu przykrywano urny wielkim dzwonem z gliny. Groby skrzynkowe bywały zazwyczaj rodzinnemi i mieściły po kilka (do 8) popielnic. Mogiły zwyczajne, nie skrzynkowe, trafiają się w okolicach, gdzie brakło głazów na budowę grobu.—Wykopalisk, dotyczących mitologji słowiańskiej, posiadamy niewiele. Najważniejszym jest posąg Świątowida, wydobyty z rzeki Zbrucza na Podolu. Na uwagę zasługują ślady okopów, grodzisk, grodków, zwane przez lud okopami szwedzkiemi, a chociaż nie są one tak późne, to jednak do przedhistorycznych zabytków nie wszystkie zaliczyć się dadzą. Większość powstała pomiędzy IX a XIV w. Z innych pomników wspomnimy o włóczni św. Maurycego, o drzwiach katedry gnieźnieńskiej, zdobnych płaskorzeźbą, odtwarzającą żywot św. Wojciecha. Z późniejszych okazów pochodzą insygnia królewskie, wydobyte w roku 1869 z grobu Kazimierza W. i t. d.

Na załączonej fig. 1 widzimy następujące zabytki z czasów przedchrześcijańskich (wyliczamy je kolejno od strony lewej ku prawej): wielka popielnica gliniana, podobna do rzymskiej, wykopana w Galicji, pod Dębicą, wysokość 0,434 m.; popielnica, wykopana w Pałczynie w Wielkopolsce, wysokość 0,148 m., z drutem śpiżowym; kamień granitowy z konikiem, długość brzegu górnego 0,518 m., prawdopodobnie służył za nagrobek, wykopany w Mikorzynie, w Wielkopolsce; berdysz z ciemnego nefrytu, znaleziony na Rugji, średnica guza przy obuchu 0,046 m.; młot z serpentynu, długość 0,615 m., znaleziony w Krakowie; kamień nagrobny, z wyobrażeniem Prowego, z granitu blado-różowego, wyżłobiony nieckowato, znaleziony w Mikorzynie, wysokość 0,720 m.; popielnica gliniana z Pałczyna, kółko śpiżowe, wysokość 0,132 m.—Fig. 2: Naramiennik bronzowy, znaleziony w Sandomierskiem, długość w rozwinięciu 1,93 m.; obręcz śpiżowa, znaleziona w Międzyborzu pod Sandomierzem, średnica 0,232 m.; wewnątrz niej—naszyjnik srebrny, z pod Bydgoszczy, długość w rozwinięciu 0,423 m.; zapinka śpiżowa, z pod Tarnowa, długość 0,167 m.; u dołu: buława bronzowa, z pod Tarnowa, dł. 0,091 m.

Archer John, malarz i akwaforcista angielski; * 1808, † 1864.

Archer Jakób, współczesny malarz szkocki, * 1824 w Edymburgu. Dzieła: „Piękna Rozamunda i królowa Eleonora,“ „Król Artur,“ „Czasy Karola I,“ oraz portrety Wiliama Hamiltona i Tomasza Quincey.

Archermos, rzeźbiarz grecki, żyjący około 600 lat przed Chr., autor skrzydlatego posągu bogini zwycięstwa Nike, znalezionego na wyspie Delos. **A.** pokrewny był w kierunku ze szkołą rzeźbiarzy w Chios.

Archestratus, z Geli, z Sycylji, poeta grecki, żyjący w IV w. przed Chr. Napisał poemat żartobliwy „Hedypatheia“ (dobre życie), w którym jakoby odbywał podróże, celem poznania sposobów, jakiemi się rozmaite narody żywią. Poemat służył za podstawę książki Verchaux:

„La Gastronomie“ (1855). Wydany w „Poet. buc. et didact.“ Didota, 1851. Plutarch nadmienia o drugim jeszcze *Archestratusie*, tragiku greckim, którego utwory miały być przedstawiane podczas wojny peloponeskiej.

Archetti Jan Jędrzej, margrabia, arcybiskup chalcedoński, nuncjusz w Polsce za Stanisława Augusta. Przybył do Warszawy 7 maja 1776 i zostawał tu przez lat 7, poczem udał się do Petersburga, celem kanonicznego urządzenia kościoła katolickiego w Cesarstwie. Podczas pobytu swego w Cesarstwie, ozdobiony został kapeluszem kardynalskim. Uroczystość wręczenia tego kapelusza odbyła się w Grodnie 24 października 1784 r. w czasie mszy, celebrowanej przez biskupa Naruszewicza. Po powrocie swoim do Rzymu (1785), mianowany został legatem bonońskim.

Archetyp, grec., w filozofji idealistycznej, znaczy niematerjalny pierwowzór rzeczy materjalnych, np. u Platona **A.** jest idea; w filozofji hermetycznej **A.** miał znaczenie zupełne podobne, służąc na oznaczenie świata boskiego (mundus archetypus), jednego z trzech światów, składających wszechświat. W filozofji klasycznej Archetypami zwano teksty, odbudowane z kilku rękopisów często z sobą niezgodnych. Najznakomitszymi badaczami tego kierunku są: Bentley w XVII i XVIII wieku, oraz Lachmann.

Archeusz *(Archaeus)*, t. j. rządca, według teozoficznych wyobrażeń Paracelsa i van Helmonta pierwotna przyczyna duchowa, od której zależą wszystkie objawy życia, tak świata wogóle, jak i ludzkiego ciała: odżywianie, uzdrawianie z chorób i t. d. Według van Helmonta była to istota powietrzna, przesiadająca w wejściu do żołądka i rządząca innymi podległymi jej archeuszami. Takie pojęcia utrzymywały się aż do połowy zeszłego wieku.

Archi,-Arche,-Arcy (z grec.), na początku wyrazów złożonych oznacza wyższość i doskonałość, pierwszeństwo, *archi*djakon, *archi*djecezja, archetyp, *arcy*książę, *arcy*biskup i t. p.

Archiac Stefan Juljusz Adolf, wicehrabia, geolog francuski, * 1802, w Rheims, † 1868. Porzuciwszy służbę wojskową w r. 1830, poświęcił się geologji i został prof. paleontologji w muzeum historji naturalnej. Ogłosił: „Histoire des progrès de la géologie de 1834—56“ (8 t., 1847—60), „Géologie et Paléontologie“ (2 t., 1862—4), „Paléontologie de la France“ (1868).

Archias Aulus Licinius, poeta grecki, * około 120 w Antjochji przed Chr.; w 102 przybył do Rzymu i doznał u znakomitych obywateli, a szczególnie u Lukullusa dobrego przyjęcia, oraz otrzymał obywatelstwo miasta Haraklei. Obwinionego o przywłaszczenie sobie prawa obywatelstwa rzymskiego bronił z powodzeniem Cycero w znanej mowie *Pro Archia poëta*. Wymienione przez Cycerona utwory epiczne **A.** o wojnie Cymbryjskiej i wojnie z Mitrydatesem zaginęły, a zaś przypisywane mu w Antologji greckiej 35 epigramatów należą do epoki późniejszej.

Archias, jeden z polemarchów tebańskich, który zgubił przez swoją lekkomyślność całe stronnictwo oligarchiczne i oddał przez to rząd Teb w uczciwe ręce Pelopidasa i Epaminondasa.

Archibald, inżynier, ob. Glower Archibald.

Archidamos, imię czterech królów spartańskich: **Archidamos I,** syn Anaksydamosa, około 686 przed Chr., ukończył drugą wojnę meseńską; za **Archidamosa II** (468—426 przed Chr.), syna Zeuksydamosa, prowadzoną była druga wojsa meseńska i rozpoczęła się wojna peloponeska, której był niechętnym. **Archidamos III,** syn Agezylaosa, panował od 361—338 i pokonał Arkadyjczyków pod Megalopolis; i **Archidamos IV,** syn Eudamidasa I panował około 290 przed Chryst.

Archidjakon (z grec.), pierwotnie najstarszy djakon przy biskupie. Czuwał nad wychowaniem i nauką młodych księży, miał dozór nad djakonami i niższą służbą kościelną, pomagał biskupowi w administracji i jurysdykcji, często go zastępował w tych czynnościach i na synodach, nikt nie mógł być wyświęconym bez jego świadectwa. W wieku XVIII w kościele rzym.-katol. ograniczono władzę archidjakonów, i nazwa ta obecnie bywa tylko prostym tytułem. W kościele anglikańskim znaczenie **A.** utrzymało się w dawnej mierze.

Archigenes, lekarz grecki z Apamei w Syrji, żył w II w. po Chr. i słynął w Rzymie pod panowaniem Trajana. Cieszył się taką u współczesnych wziętością, że Juvenalis używa jego imienia dla oznaczenia znakomitego lekarza. Co się tycze teoretycznych jego zasad, to jedni zaliczają go do *pneumatyków*, drudzy do *metodyków*, inni wreszcie uważają go za założyciela szkoły eklektycznej. Z pozostałych fragmentów okazuje się djalektykiem, w praktyce zaś empirykiem i zwolennikiem złożonych środków lekarskich. Por. Harless „De Archigene medico“ (Lipsk, 1816).

Archijater, t. j. arcylekarz, tytuł, jaki nadał po raz pierwszy cesarz Klaudjusz nadwornemu lekarzowi swemu, Stertyniuszowi Ksenofonowi, następnie wszakże nazwę tę posiadali lekarze urzędowi *(archiatri populares)*, przez państwo opłacani, którzy czuwali nad wykonywaniem praktyki lekarskiej, oraz egzaminowali lekarzy początkujących, stanowili więc jakby kolegjum lekarskie. Podobne urzędy istniały we wszystkich większych miastach. Nadworni lekarze cesarscy przybrali tytuł lekarzy pałacowych—*archiatri sacri palatii*.

Archijerej, *Archihierej*, w kościele prawosławnym biskup. W pierwotnym kościele chrześcijańskim tytuł ten nadawano tylko Zbawicielowi samemu.

Archikonfraternja (Arcybractwo). Początek tego rodzaju stowarzyszeń, czyli bractw, sięga

odległej starożytności, były bowiem u Hebrajczyków, Egipcjan, Greków i Rzymian, a zawsze miały na celu cześć bogów, uczynki miłosierne lub uprawę kunsztów i nauk. Właściwie jednak konfraternje w kościele rz.-kat., w dzisiejszem rozumieniu, zaczęły się rozszerzać od XIII wieku we Włoszech i Francji, a w XIV w Polsce (ob. Bractwa) i po całym świecie. Upoważnione przez papieża i obdarzone przywilejami, przybierały rozmaite nazwiska i stosownie do tych nazw, odpowiednie cele, jak np. wzajemną pomoc, doglądanie chorych, wspieranie ubogich, pogrzeby umarłych, nawracanie grzesznych i t. p.

Archikonfraternja literacka w Warszawie. Nazwa tego arcybractwa powstała od „Maria litterarum“ (Madonna della Lettera — od listu z błogosławieństwem, którym, wedle podania, obdarzyła Najświętsza Panna Meseńczyków; oni też pierwsi utworzyli takie bractwo). W Warszawie bractwo powstało około r. 1540 przy kościele św. Jerzego Kanoników regularnych św. Augustyna (przy ulicy Ś-to-Jerskiej). Ustawa jego obowiązywała do wyłącznego odprawiania nabożeństwa, uczęszczania do spowiedzi i wykonywania śpiewów kościelnych w niedziele i święta. Ustawa bractwa, zatwierdzona 1669 r., wymaga, aby „panowie starsi“ (seniorowie) byli „*de necessitate* pismo umiejący,“ a 12-u konsyljarzów, aby „o ile być może, pismo rozumieli;“ wszakże i „prościejsi, przyrodzonym rozsądkiem od Pana Boga obdarzeni, dobrej reputacji i życia nienaganionego, nie mają być oddaleni, ale owszem braterską miłością przychęceni.“ W r. 1579 staraniem Wojciecha Pruszczyńskiego, proboszcza kościoła św. Ducha, do tegoż kościoła było przeniesione, a mianowicie do istniejącej tamże kaplicy Matki Boskiej, i tu słynęło szczególnie z odprawianych śpiewów kościelnych. Gdy kościół św. Ducha w czasie wojny szwedzkiej złupiono i zniszczono, bractwo przeniosło się 1657 do kościoła św. Jana. We dwa lata potem, skutkiem starań jezuickich, opuścili bracia tę świątynię i usadowili się w kościele Jezuitów (N. M. Panny Łaskawej), gdzie otrzymali osobny ołtarz i miejsce dla siebie przeznaczone. Nieporozumienia jednakże i niezgody w samem łonie bractwa do tego stopnia rozdwoiły umysły, że jedna część bractwa opuściła kościół Jezuitów i znowu przeniosła się do kościoła św. Jana. Zaradzając tym niesnaskom i zgorszeniu, magistrat wdał się w tę sprawę i wyjednał stanowcze przeniesienie całego bractwa do tego kościoła, co też nastąpiło w d. 29 sierpnia 1669 r. Wznowione w ten sposób bractwo i pomnożone przystąpieniem do niego króla Michała, jego małżonki Eleonory, oraz najwyższych dostojników świeckich i duchownych, postarało się o nadanie sobie znaczenia i tytułu naczelnego bractwa, czyli archikonfraternji, co też uzyskało 1673 r. Z postępem czasu i zmianą potrzeb, ustawa archikonfraternji była niejednokrotnie przerabianą i rozszerzaną; radykalna atoli w niej zmiana nastąpiła dopiero w r. 1842, chociaż później, a mianowicie w latach 1845, 50, 52 i 56, dodano jeszcze do niej niektóre uzupełnienia. Przepisy bractwa zwrócone są nietylko do nabożeństwa, ale i do uczynków miłosiernych, a mianowicie obowiązkiem jest: nieść pomoc swym członkom, przypadkowem nieszczęściem bez własnej winy dotkniętym; wspierać potrzebujących zapomogi, a głównie ludzi moralnych i użytecznych: zaspokajać koszta pogrzebu braci i za ich dusze nabożeństwa odprawiać: jednorazowo wspierać wdowy po członkach, zostające w ubóstwie, zajmować się sierotami, pozostałemi po podupadłych członkach. Główny na powyższe cele fundusz przynoszą składki roczne członków.

Archilochos z Paros w Lidji, pierwszy (co do czasu) liryk grecki, żył około 688 przed Chr. Uszczypliwość i satyryczny ton jego utworów poszły w przysłowie u jego współczesnych, mówiono bowiem: „Złośliwość Archilocha,“ „Wiersze paryjskie.“ Starożytni stawiali go na równi z Homerem. Uważanym jest za wynalazcę jambów, jednak nie w tem rozumieniu, aby stworzył wiersz jambiczny, lecz że pierwszy zastosował jamby do satyry. Przypisują mu także wiele ulepszeń w muzyce i budowie wiersza. Autorowie starszej komedji w Grecji, a w Rzymie Horacy, są jego naśladowcami. Od niego także połowiczny pentametr (— ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑), którego często używał, nazywa się *wierszem archilochicznym*. Ułamki jego poezji wydane zostały przez Schneidewina w „Delectus poëtarum graecorum“ (Getynga, 1839) i przez Bergk'a w „Poëtae lyrici graeci“ (Lipsk, 1854). Na niemiecki tłómaczyli je Herder i Passow.

Archilutnia, t. j. wielka lutnia, narzędzie muzyczne, pochodzące z XVII wieku, obecnie już nieużywane. Różniła się od lutni jedynie wymiarami, miała struny dwa razy mniej więcej dłuższe, aniżeli u lutni zwykłej. Zwano ją też *tiorba*, *teorban* (ob.).

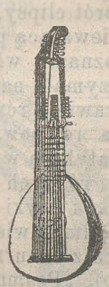

Archilutnia.

Archimandryta, w kościele prawosławnym przełożony klasztoru jednego lub kilku. Z **A.** wybierani są biskupi.

Archimedes, najznakomitszy matematyk i fizyk starożytności, * około 287 w Syrakuzach, † 212 przed Chr. Życie całe przepędził w mieście rodzinnem, pozostała tylko wieść niepewna o podróży jego do Egiptu. Był przyjacielem i krewnym Hierona, tyrana Syrakuz, a zdolnościami swemi i wiadomościami służyć miał krajowi, zwłaszcza budową machin wojennych, o których Plutarch, Liwjusz i Witruwjusz osobliwe i przesadne podają wiadomości; miały one służyć przy obronie Syrakuz, chwytały okręty rzymskie i rozbijały o skały; miał nawet **A.** palić okręty rzym-

skie za pomocą wielkich zwierciadeł wklęsłych, skupiających promienie słoneczne. Legendy te, nieprawdopodobne oczywiście, świadczą, jak **A.** podziwiany był i wielbiony przez starożytnych. Upadek Syrakuz był zarazem chwilą śmierci **A.**, gdy bowiem Rzymianie zdobyli Syrakuzę, żołdak znalazł **A.** pochylonego nad figurami narysowanemi na piasku, i pomimo rozkazu Marcellusa, oszczędzania tego genjalnego męża, zabił go, wołającego: „Noli turbare circulos meos!“ (nie psuj moich figur). Nagrobek jego odszukał Cycero, gdy był kwestorem w Sycylji. Z dzieł **A**-a doszło do nas 5 geometrycznych: O sferze i walcu, o wymierzaniu koła, o konoidach i sferoidach, o liniach spiralnych, o kwadraturze paraboli; jedno arytmetyczne: „O liczbie piasku“ (Psammites), i dwa mechaniczne: „O równowadze płaszczyzn“ i „O ciałach pływających.“— W pierwszem z dzieł powyższych wykazał, że objętość stożka, półkuli i walca, jednakiej podstawy i wysokości, mają się jak liczby 1:2:3; odkrycie to uważał **A.** za tak ważne, że wyraził życzenie, by na jego nagrobku wyobrażoną była kula, walcem opisana. W księdze o mierzeniu koła wyprowadził stosunek okręgu koła do średnicy, mniejszy od $^{22}/_{7}$, a większy od $^{221}/_{71}$; rezultat ten otrzymał „metodą wyczerpywania,“ t. j. rozważając okrąg koła jako granicę, do której zmierzają obwody wielokątów wpisanych i opisanych, gdy liczba ich boków wzrasta przez podwajanie; rachunek doprowadził **A.** do wielokątów o 96 bokach. W dziele o konoidach i sferoidach podaje 40 twierdzeń o powierzchni i objętości brył, powstających przez obrót elipsy, paraboli i hyperboli. Niemniej zdumiewającą pracą jest kwadratura paraboli, oraz poznanie własności linji spiralnej, która też otrzymała nazwę *spiralnej Archimedesa.* — W rozprawie o równowadze płaszczyzn dowodzi **A.** prawa równowagi drążka, czem kładzie podstawy statyki, a w dalszym ciągu oblicza środki ciężkości różnych figur. Niemniej ważnym dla mechaniki i fizyki jest traktat o ciałach pływających, w nim bowiem wykazuje stratę ciała na ciężarze, przez zanurzenie go w cieczy (*prawo Archimedesa*, ob). „Psammites“ jest ciekawem dziełem rachunkowem, w którem **A.** rozważa ilość ziarn piasku, mogących wypełnić świat cały, przyczem podaje ocenę odległości brył niebieskich. — O wynalazkach mechanicznych, które mu przypisywano, **A.** sam nie mówi: praktyczne swe wynalazki mechaniczne cenił może mniej, aniżeli badania teoretyczne. Do wynalazków tych należeć miały: zwierciadła palące, bloki złożone, szruba wodna, szruba bez końca, oraz sztuczna sfera, przedstawiająca bieg planet dokoła ziemi. — Dzieła **A**—a wydane zostały po raz pierwszy przez Geschauffa w Bazylei 1554, a następne wydania sporządzili: Torelli (1792), Heiberg z przekładem łacińskim i objaśnieniami (3 t., 1881). Przekł. franc. ogłosił Peyrard (1808), niem. Sturm (1670) i Nizze (1824).

Archimedesa liczba, ułamek $^{22}/_{7}$, wyrażający stosunek okręgu koła do średnicy; stosunek ten oznacza się zwykle głoską π, jako pierwszą głoską wyrazu greckiego *perymetr*, t. j. obwód.

Archimedesa prawo, zasada, tycząca się ciał zanurzonych w cieczy, według której ciało zanurzone w cieczy traci na ciężarze swym tyle, ile wynosi ciężar cieczy usuniętej, czyli, ile waży ciecz tejże samej, co ciało, objętości. Utrata ta ciężaru jest następstwem ciśnień przez ciecz wywieranych, a doświadczalnie wykazuje się w sposób wskazany na rycinie. Pod talerzykiem wagi zawieszone jest wiaderko *A*, u którego uczepiony jest walec pełny *B*, tak dobrany, że ściśle wnętrze walca wypełnia. Wagę równoważymy ciężarkami na drugim jej talerzyku i walec *B* zanurzamy w wodę w naczyniu *V*; równowaga się wtedy zrywa, ale przywraca się, gdy do wiaderka nalejemy wody do pełna. Walec więc tyle właśnie na ciężarze utracił, ile waży ilość wody dolanej, czyli woda tejże samej objętości.—Według opowiadania Witruwjusza, pochop do tego odkrycia miało dać Archimedesowi polecenie Hierona, wynalezienia ilości srebra, zawartej w koronie, sporządzonej przez złotnika; na tę genjalną myśl miał wpaść, siedząc w kąpieli, z której wybiegł z okrzykiem: *Eureka!* (znalazłem).—**A. p.** stosuje się również do gazów, każde zatem ciało w powietrzu traci na ciężarze tyle, ile waży usunięta przez nie objętość powietrza. O takim ubytku ciężaru ciała w powietrzu przekonać się można za pomocą *dazymetru* (ob.).

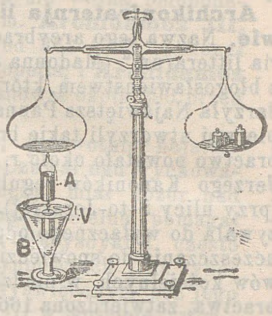

Dowód doświadczalny prawa Archimedesa.

Archimedesa szruba, ob. Ślimak wodny.

Archinti Ludwik, malarz i literat włoski, * 1825 w Medjolanie, pisał pod pseudonimami Luigi Taschini lub Luigi Chirtani, oraz Eliseo Hoppiug. W młodości służył wojskowo, do r. 1871, w 1875 wydał nowelle „Per piglar sonno,“ 1878 „L'arte attruverso ai secoli. Malował: „Bitwę w wiekach średnich“ (w galerji Ravener w Berlinie), bardzo cenioną z kolorytu i ruchu.

Archipelag (wyraz użyty po raz pierwszy w XIII w. w formie włoskiej *Archipelago*), oznacza w geografji pewną liczbę wysp leżących obok siebie i rozpościerających się na znaczniejszej przestrzeni morza. Wspólność pionowego i poziomego układu, oraz pokrewieństwo flory i fauny pomiędzy wyspami należącemi do jednego archipelagu, jako też pomiędzy niemi a przyległemi kontynentami, zdają się dowodzić, że groma-

dy te są szczątkami oderwanemi od sąsiedniego lądu przez siły wulkaniczne lub neptuniczne.— Do znakomitszych archipelagów należą: Indyjski (małe i wielkie Sundy), wyspy Moluckie, Filipińskie i Sulu); Mulgrawski (wyspy Marszalla i Gilberta); Archipelag wysp Markezas; Tonga (wyspy Przyjacielskie), Antylski, Patagoński. Arktyczny i t. d. *Archipelag grecki*, który najpierw nazwę **A**-u otrzymał jest to zapełniona wyspami północno-wschodnia część morza Śródziemnego, leżąca pomiędzy Grecją, Azją Mniejszą i Turcją Europejską, zwana przez Turków Ak-Deniz, t. j. morze Białe, powszechnie zaś morzem Egejskiem. Wyspy pomienione przedstawiają po większej części dalszy ciąg łańcuchów gór, leżących w Azji Mniejszej lub na turecko-greckim półwyspie, i dlatego dają się podzielić na kilka większych grup: 1) wyspy Thasos, Samotrake, Imbros, Lemnos i Agiostrati są przedłużeniem gór Trackich; 2) wyspy nadbrzeżne Azji Mniejszej: Tenedos, Mitilena, Skio, Ipsara, Samos, Sporady, Stanco, Nisari, Piskopi i Rodos, należą do gór Taurus; do ostatnich zaliczają jeszcze idący wielkim łukiem ku południowi szereg wysp, którego punktem środkowym jest Kreta; 3) Eubea, północne Sporady, grupa Skyros i Cyklady stanowią części stałego lądu Grecji. Pod względem historycznym wszystkie te wyspy, dzisiaj bądź do Turcji, bądź do Grecji należące, były po wszystkie czasy, stosownie do położenia swego, związane z losami Grecji lub Azji Mniejszej.

Archipoeta, tak nazywali siebie niektórzy poeci wędrowni średniowieczni. Najznakomitszym z nich jest Walter, który znajdował się na dworze biskupa kolońskiego. Był autorem „Confessio poetae," opiewającej miłość, wino i kości, tłómaczonej na język niemiecki przez G. A. Bürgera.

Archipopos, komedjopisarz grecki z pierwszego okresu komedji. Pozostały po nim ułamki z 5 komedji, przypisywano mu też autorstwo niektórych komedji, za których autora ogólnie uznają Arystofanesa. Por. Meinecke „Hist. crit. Comicorum graec."

Archiprezbiter (gr.), dawniej starszy między prezbiterami przy biskupie; obecnie jeden z kanoników katedralnych, któremu biskup poruca pewne czynności i nadzór w części swojej djecezji, dziś przeważnie czczy tytuł.

Architas, mąż stanu, filozof i matematyk z Tarentu, współczesny Platona, w okresie 400—365 przed Chr. Był siedmiokrotnie strategiem swego miasta ojczystego i wodzem w trzech wojnach. W starożytności poważano go, jako wzór mądrości, ofiarności i łagodności. Jako matematyk rozwiązał zadanie o podwojeniu sześcianu i był wynalazcą metody analitycznej. Przypisują mu też kilka wynalazków mechanicznych, a mianowicie budowę drewnianego gołębia latającego. Jako filozof należał do szkoły pitagorejskiej. Większa część przypisywanych mu pism jest podrobiona. Por. Hartenstein „De Archytae Tarentini fragmentis philosophicis" (Lipsk, 1833); Gruppe „Ueber die Fragmente des **A.** und der ältern Pythagoräer" (Berlin, 1840); Beckmann „De Pythagoreorum reliquis" (1844—50).

Architekt, ob. Budowniczy.

Architektoniczne malarstwo, rodzaj malarstwa, którego przedmiotem są gmachy i ozdoby architektoniczne; ob. Malarstwo.

Architektonika, sztuka zestawiania oddzielnych części budowli w całość należytą. *Architektoniczny*, tyczący się architektury, budownictwa, jak np. *malarstwo architektoniczne. Geologja architektoniczna*, dział geologji traktujący o budowie skorupy ziemskiej z jej części składowych. — **A.** u Kanta oznacza to samo, co metoda syntetyczna.

Architektura, ob. Budownictwo.

Architraw, *tram, epistyl*, w porządkach architektonicznych klasycznych dolna część belkowania, spoczywająca bezpośrednio na kapitelach filarów i dźwigająca dalsze części gmachu.

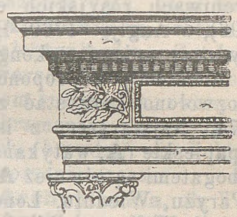

Architraw z Luwru.

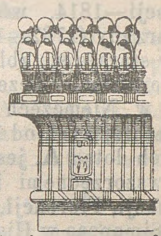

Architraw egipski.

Archiwa w Polsce, ob. Archiwum.

Archiwa w Rosji, ob. Archiwum.

Archiwolta, ozdoba architektoniczna, łukowata, umieszczana nad otworem krzywolinijnie zakończonym, zwłaszcza nad oknami lub drzwiami.

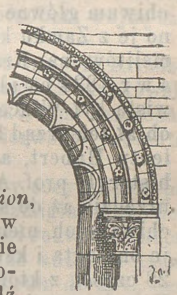

Archiwolta.

Archiwum (włosk. *archivio*, powstało z łac. *archium, archivum*, a to z greckiego, *archeion*, dom rządowy). Nazwa miejsc, w których przechowują się wszelkie papiery, oraz nazwa samych zbiorów zawierających papiery, bądź familijne, prywatne, bądź urzędowe, tyczące się czynności przez władze kraju załatwianych. Potrzebę i ważność **A.** znali już starożytni. Grecy, Rzymianie i Izraelici ważne dokumenty przechowywali w świątyniach; chrześcijanie poszli za ich przykładem i składali je początkowo do świętych naczyń, później zaś chowali razem z relikwjami. Zawiadowcy **A.** nazywają się *Archiwistami* (łac. *archivarius* v. *archivista*). Dla ich wykształcenia służą z jednej strony osobne zakłady, jak np. zorganizowana w r. 1846 *Ecole de chartes* w Pa-

zyżu, z drugiej zaś strony tak zwana *archiwalna niemiejętność*, podaje zasady urządzania, uporządkowania i administrowania **A.** W przedmiocie tym pisali: Oegg „Ideen einer Theorie der Archivwissenschaft“ (Gotha, 1804), Seizinger w „Grundzüge der Bibliothekwissenschaft“ (Drezno, 1863). Höfer, Erhard i Medem założyli „Zeitschrift für die Archivkunde, Diplomatik und Geschichte“ (2 t., Hamburg, 1833—35), a Friedemann „Zeitschift für die Archive Deuschlands“ (2 t., Hamburg i Gotha, 1846—53). Löcher „Archivlehre“ (1890), Holtziger „Katechismus der Registratur une Archivkunde“ (1883). Korzystanie ze źródeł archiwalnych było dawniej osobom prywatnym wzbronione. Dzisiaj większość państw otwiera swoje **A.**, pozwalając robić użytek z akt, ale tylko do pewnego, t. zw. *normalnego* roku. W Prusiech za rok normalny uznano 1840, w archiwum wiedeńskiem — 1830, we Włoszech — 1815, we Francji—1814, w archiwach rosyjskich epoka Katarzyny (1762—1796), w Anglji—1760. Historycy starają się zbliżyć tę granicę i na kongresie w Monachjum uczeni niemieccy zaproponowali, aby w Niemczech pozwolono korzystać z akt wcześniejszych od 1874. Najstarszem z istniejących dotąd **A.** jest papieskie (**A.** watykańskie), pierwszorzędnemi i bogatemi są również **A.** we Wenecji, Florencji, Paryżu, Wiedniu, Londynie i w Simancas w Hiszpanji. W dawnej Polsce najważniejsze archiwum, gdzie przechowywano papiery od królów, senatu lub sejmu pochodzące, nazywano *metryką*. Dzisiaj najważniejszem w kraju archiwum jest *Archiwum główne Królestwa*, które zawdzięcza początek królowi saskiemu, księciu warszawskiemu. Początkowo zwało się „Archiwum główne krajowe.“ W r. 1820 przeniesiono je z Zamku królewskiego do gmachu ks. Karmelitów na Krakowskiem-Przedmieściu № 386, a w r. 1834 na plac Krasińskich. Pierwszym archiwistą był Wincenty Skorochód Majewski, r. 1839 objął ten urząd Feliks Bentkowski, następnie Walenty Hubert, a w 1875 mianowany został znany historyk, prof. A. Pawiński, który pozostawał na urzędzie aż do śmierci, ciągnąc z materjałów archiwalnych niemały dla nauki pożytek. Obejmuje ono akta i księgi różnej treści, dzielące się na 28 części, z których najważniejsze są: 1) Akta v. Księgi metryki koronnej, utrzymywane dawniej przez kanclerzy i podkanclerzy, a w których zapisywano wszelkie od królów wychodzące i pod pieczęcią mniejszą lub większą wydawane, np. nadania, przywileje, darowizny, instrukcje poselstwom, uniwersały. Ksiąg tych jest 411, poczynają się właściwie dopiero od Kazimierza Jagiellończyka, gdyż poprzednia metryka razem z całą kancelarją królewską była podobno zabraną przez Turków pod Warną w r. 1444 i odesłaną do Stambułu. — 2) *Sigillata* są to także księgi kanclerskie, ale zawierające tylko krótkie streszczenie tego, co się zawierało w dyplomatach, nadaniach etc. Jest tych ksiąg 43. 3) *Akta* albo *księgi kanclerskie* stanowią dalszy oddział metryki koronnej, zaczęty za Augusta III, w r. 1742. Akta ważniejsze zapisywano w nich w całości, mniej ważne w streszczeniu. 4) *Akta* albo *księgi metryki litewskiej*, treść taka, jak w metryce koronnej.— Inne działy ściągają się do sądownictwa, administracji i t. p., i stanowią nieoszacowany zbiór do historji kraju. *Archiwum sekretne* (przy archiwum Głównem Królestwa). Powstało ono ze zbiorów dokumentów, przechowywanych na zamku królewskim w Krakowie, i liczyło według inwentarza z r. 1866 dyplomatów 3,110 sztuk, oprócz wielu plik listów. W r. 1764 przeniesione do Warszawy, stąd w r. 1795 zabrane do Petersburga.— W 4 lata później część jego, tycząca się prowincji przypadłych Prusom, została wydana temu mocarstwu, od którego odebrana wskutek pokoju w Tylży, w r. 1807 przewieziona została do Warszawy i wcielona do archiwum Głównego Królestwa. Dyplomatów tu znajdujących się jest sztuk 1,462. Oprócz tego w kraju istniały jeszcze ważne archiwa prowincjonalne: w Kielcach ksiąg 885, plik 490; w Radomiu ksiąg 1,575; w Piotrkowie ksiąg 6,849; w Kaliszu ksiąg 2,748; w Płocku ksiąg 3,655; w Łomży ksiąg 2.230; w Siedlcach ksiąg 1,605; w Lublinie ksiąg 3,356; w Warszawie ksiąg 2,753. Archiwa te po większej części były zapełnione aktami ziemskiemi i grodzkiemi i r. 1880 wcielone zostały do archiwum głównego, wyjąwszy archiwum lubelskiego, przeniesionego do Wilna. Archiwum warszawskie liczy obecnie około 80 tysięcy woluminów.—Z galicyjskich archiwów najbogatsze jest we Lwowie, które do roku 1828 liczyło tomów 15,323. W r. 1825 i 1848 wydano Rosji dokumenty, tyczące się prowincji zachodnich, wskutek czego liczba dokumentów się zmniejszyła. Wogóle wszystkie akta, znajdujące się po różnych miejscowościach, nie stanowią dokładnej chronologicznej całości i przedstawiają mniejsze lub większe braki, które pochodzą częścią z wydarzających się pogorzeli zabudowań władz tamże się mieszczących, do których te akta należały, częścią w czasie wojen, zabierane przez wojska nieprzyjacielskie, jak to się działo w epoce wojen szwedzkich. Tą drogą rozliczne akta z archiwów polskich dostały się do Sztokholmu i Upsali. — Znaczne także archiwum, bo z 2,259 ksiąg i 1,164 fascykułów złożone, posiada Kraków.—Nie można też nie wspomnieć, że były i są u nas bogate archiwa klasztorne i familijne (Działyńskich, Raczyńskich, Świdzińskich, Radziwiłłów, Zamojskich, Potockich, Czartoryskich i t. p.), w których często spotkać można dokumenty, uważane już za stracone. Akta suprymowanych klasztorów znajdują się częścią po różnych archiwach akt dawnych, konsystorzach, rządach gubernjalnych i b. komisji rządowych przychodów i skarbu. O **A.** w Królestwie Polskiem pisali: Bentkowski, Wincenty Skorochód Majew-

ski, Powstański. Pojedynczemi zaś monografjami zajmowali się: Dudik, Ekielski, Gruenhazen (krakowskie), Jabczyński (teologiczne) i wielu innych. Porównaj także: „Spis akt dawnych w głównem archiwum Królestwa Polskiego“ (Warszawa, 1840, litografowane); „Wiadomość o archiwum krajowem Królestwa Polskiego“ (Kraków, 1824); „Die Archive in Königreich Galizien und Lodomerien“ (Wiedeń, 1867); „Krótka wiadomość o archiwach akt grodzkich i ziemskich województwa krak.“ (Kraków, 1868); K. Wiedmann „Archiwum miasta Lwowa“ (1882—1885); S. Smolka „Archiwa w W. Ks. Poznańskiem i w Prusiech“ (Kraków, 1875). — *Archiwa w Rosji.* 1) *Archiwum Państwa*, założone r. 1809 w Petersburgu przy ministerjum spraw zagranicznych. Zawiera akta: *a*) rodziny Cesarskiej, główniejszych przestępców politycznych, oraz zniesionych władz i urzędów, kancelarji tajnej, różnych komisji, delegacji, sekretarzy stanu i t. p.; 2) **A.** *główne moskiewskie ministerjum spraw zagranicznych*, obejmuje wszystkie dokumenty tyczące się stosunków zagranicznych i inne ważniejsze z dawniejszych czasów, oraz dotyczące życia społecznego od wieku XVI do 1801 r.; 3) **A.** *moskiewskie ministerjum sprawiedliwości*, w zabudowaniach senatu rządzącego, w którem mieszczą się liczne materjały, tyczące się bytu społecznego państwa od XVI w., różnych majątków ziemskich, rodów szlacheckich i t. p.; 4) **A.** *centralne kijowskie* przy uniwersytecie św. Włodzimierza, założone 1852 r., posiada 5,815 ksiąg i 453,381 aktów od w. XVI, t. s. gub. Kijowskiej i Wołyńskiej (wydaje zbiór p. t.: **A.** jugo-zapadnoj Rosji); 5) **A.** *centralne wileńskie*, utworzone r. 1853, ma 17,409 ksiąg trybunału głównego litewskiego i sądów grodzkich, ziemskich i magdeburskich; 6) **A.** *synodalne* w Petersburgu; 6) **A.** *kantory nadwornej*, obejmuje akty od r. 1718, tyczące się robót budowlanych i inżynierskich; 7) **A.** *gabinetu Cesarskiego*, zawiera akty gabinetowe i kancelarji ministerjum dworu Cesarskiego od roku 1825—1853 i niektóre z dawniejszych czasów; 8) **A.** *sztabu generalnego* obejmuje 2,000,000 map, planów i t. p., oraz mnóstwo dokumentów, tyczących się działań wojennych z XVII i XVIII wieku; 9) **A.** *Królestwa polskiego* przy ministerjum spraw wewnętrznych i inne specjalne, oraz prywatne.

Archologja, nauka początkowa, zasadnicza.

Archont (z greckiego), najwyższy urzędnik w Atenach po upadku władzy królewskiej, a mianowicie po śmierci króla Kodrusa (około r. 1068 przed Chryst.). Z początku Eupatrydzi (arystokracja ateńska) wybierali jednego tylko archonta dożywotniego, potem od roku 714 czy też 752 urząd ten był dziesięcioletni, zaś od r. 683 zamiast jednego archonta, wybierano 9 i tylko na jeden rok. Reformy Solona 594 r. przyznały prawo wybieralności na **A.** wszystkim Ateńczykom, płacącym najwyższą klasę podatków, a Arystydes 477 r. przyznał ją wszystkim obywatelom bez różnicy majątku. Pierwszy z 9 archontów, stojący na czele ich kolegjum, zwał się *Eponymos*, zarządzał sprawami gminnemi, rozsądzał sprawy małżeńskie, opiekował się sierotami i t. p., i od niego rok brał swoją nazwę; drugi archont *(Basileus)*, który miał tytuł króla i jego ozdoby, zarządzał sprawami religijnemi; trzeci archont, *Polemarchos*, załatwiał sprawy wojskowe i spory krajowców z cudzoziemcami; sześciu pozostałych byli prawodawcami *(Thesmoteci)*, prowadzili głosowania ludowe, zawierali traktaty. Instytucja **A.** trwała ze zmianami do V wieku po Chr., do czasów Teodozjusza II. Por. Curtius „Griech. Gesch.,“ Grote „Hist. of Grece.“ Ostatnimi Archontami honorowymi byli: Domicjan, Hadrjan i Galienus, cesarze rzymscy.—W wiekach średnich *Archontami* zwano wasali w cesarstwie Trebizondy.—U Żydów za panowania rzymskiego, członkowie, zasiadający w sanhedrynie, zwali się **A.**

Archontycy, sekta z II-go wieku, gałąź sekty Walentynjanów. Zwolennicy jej przypisywali stworzenie świata nie Bogu, ale podwładnym mu siłom rozumnym, zwanym Archontami; odrzucali Sakramenta, przeczyli zmartwychwstaniu umarłych, brzydzili się kobietami, które uważali za stworzenie czarta.

Archoplazma, ob. Komórka.

Arcis sur Aube, miasto francuskie w depart. Aube, 2,800 m., pamiętne jest bitwą stoczoną 20 i 21 marca 1814 r. przez Napoleona I-go ze sprzymierzonymi pod dowództwem Szwarcenberga. Drugiego dnia Napoleon cofnął się za rz. Aube i postanowił uderzyć na nich z tyłu. Skutkiem tego powzięli oni niespodziewanie zamiar zwrócenia się wprost na Paryż i tym sposobem wojnę nierównie prędzej ukończyli.

Arciszewski Jakób, * 1470 we wsi Arciszewie, gub. Płockiei, † 1533; kanonik krakowski, był wybierany dwukrotnie rektorem tamecznej akademji. Znany jest jako pierwszy protektor Stanisława Hozjusza.

Arciszewski Eljasz, gorliwy socynjański pastor. Był właścicielem miasta Szmigla, gdzie pełnił do r. 1610 obowiązki pastora i rektora tamecznej szkoły arjańskiej. Jest także autorem dzieła p. t.: „Praefatio in F. Socini Librum de J. C. Servatore“ (Bazylea, 1594). — **Arciszewski** Eljasz, syn poprzedniego, był pułkownikiem w wojsku duńskiem, a potem dworzaninem Zygmunta III.

Arciszewski Krzysztof, brat poprzedniego, * 1592 r. we wsi Rogalinie, † 1656; po ukończeniu nauk szkolnych w Szmiglu, był oddany na dwór księcia Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, z którym odbywał pierwsze wyprawy wojenne przeciwko Tatarom i Szwedom 1621 i 1622. Za powrotem do domu, oburzony wyrządzoną rodzinie swojej niesprawiedliwością, skutkiem której majątek utraciła, dopuścił się zabójstwa na sprawcy Kacprze Jeruzalu Brzeźnic-

kim, z tego powodu skazany na infamję i wieczystą banicję, opuścił kraj (1623) i zaciągnął się do wojska holenderskiego, uczęszczając przytem na akademję w Lejdzie. Przyjął następnie służbę w wyprawie brazylijskiej, wspieranej przez towarzystwo kompanji Indji zachodnich i 1629 r. odpłynął do Brazylji. W r. 1630 mianowany komendantem twierdzy Orange na wyspie Hamararaca. Sława jego czynów wojennych doszła i do Polski, dlatego Władysław IV-ty, wstąpiwszy na tron, postanowił ściągnąć go do kraju, atoli kompanja indyjska, by go zatrzymać u siebie, posunęła go na stopień pułkownika i poruczyła zarazem kierunek najważniejszych wypraw przeciwko Hiszpanom. W r. 1634 zdobył m. Parahibę, 1635 r. zmusił do poddania potężną twierdzę Arrajal i wziął zamek Nazareth; 1636 otrzymał walne zwycięstwo nad Hiszpanami pod Perifuero i wszędy staczał z nimi szczęśliwe boje. Mimo to wszystko, **A.** zniechęcony nieufnością kompanji, która bez względu na jego zdolności i poświęcenie, postawiła nad nim księcia Maurycego de Nassau, jako naczelnego wodza, porzucił Brazylję i odpłynął do Holandji, z zamiarem wrócenia do Polski. Za przybyciem do Amsterdamu, przyjęto go jako bohatera, dyrekcja kompanji udarowała go złotym łańcuchem z medalem, wybitym dla niego umyślnie, mianowała generałem artylerji, żądając zarazem powrotu do służby. Jakoż popłynął znowu do Brazylji, gdzie stanął w marcu 1639, lecz nie mogąc się zgodzić z Maurycym, na stanowcze żądanie tego ostatniego opuścił na zawsze służbę holenderską. Dowiedziawszy się, że w Polsce ustały prześladowania religijne, przybył do kraju w r. 1645 i mianowany został generałem artylerji, czyli starszym od armaty. Na tem stanowisku pełnił energicznie obowiązki swej służby; sporządził inwentarze stanu artylerji w kraju, opisał cekhauzy, amunicje, działa i wszystkie rynsztunki wojenne, urządził dochody i wydatki, zaprowadził regestra i t. d. Wkrótce potem, podczas wojny kozackiej, miał sobie poruczoną obronę Lwowa (1648) i umocnienie zamku w Zbarażu. Następnie otoczył wałami obóz pod Zborowem i zachęcał króla do stoczenia bitwy, lecz gdy przeciwne zdanie przeważyło i skutkiem tego zawarto pokój upokarzający, zażądał uwolnienia od dalszej służby i otrzymał je dnia 4 lutego 1650 r. W sześć lat potem † u krewnych pod Gdańskiem (1656). Uwagi godny jego „Traktat o artylerji," pisany po łacinie, oraz list do Władysława IV z Amsterdamu (1637), jako też elegje (Zbiór Pamiętników). Por. F. M. Sobieszczańskiego „O życiu K. Arciszewskiego" (Warszawa, 1850). W ostatnich latach wykryto obfite materjały, które na życie **A.** nowe rzucają światło. Zużytkował je Aleksander Kraushar w swej monografji dwutomowej o Krzysztofie **A.**

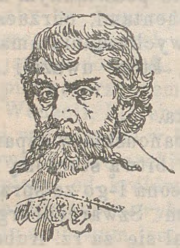

Arciszewski Krzysztof.

Arco (muz.) po włosku: smyczek; *con l'arco* na nutach znaczy, że po przygrywce palcami skrzypek winien znowu wrócić do smyczka.

Arco, miasto w Tyrolu południowym w okręgu Riva, nad rzeką Sarca, położone w pięknej i żyznej okolicy w pobliżu jeziora Garda, liczy 3,800 m., stacja klimatyczna, Por. Malcz „Arco, stacja klimatyczna" (1881).

Arco Karol, hr., * 1799 w Mantui, † 1872 tamże; historyk sztuki włoskiej, kształcił się pierwotnie na malarza, wydał źródłową biografję Giulia Romana (1838, z 60 rycinami, 2 wyd. 1843), nadto „Della arti e degli artifici di Mantova" (2 t., 1857—9), oraz prace, tyczące się historji swego rodzinnego miasta, w którem zajmował urząd podesty.

Arcole, jeden z bohaterów rewolucji 1830 r. zginął w Paryżu przy zdobywaniu mostu, zwanego dotąd jego imieniem.

Arcole, wieś w prowincji włoskiej Weronie, nad rzeką Alpon, wpadającą do Adygi, 2,800 m., pamiętne bitwą, którą Napoleon 15, 16 i 17 listopada 1795 r. wygrał przeciwko austrjackiemu feldmarszałkowi Alvinczy.

Arçon Jan Klaudjusz Eleonor Lemicau, inżynier francuski, * 1733 r. w Pontalier, † 1800. W r. 1755 wstąpił do inżynierji wojskowej, odznaczył się w siedmioletniej wojnie przy oblężeniu Kasselu 1761; szczególnie zaś wsławił się jako wynalazca pływających baterji przy oblężeniu Gibraltaru 1780 r. W czasie wojen rewolucji kierował oblężeniem kilku fortec, a zwłaszcza fortecy Breda. Podczas teroryzmu łączył się z Carnotem i opracował słynną instrukcję dla armji rzeczypospolitej. W roku 1799 był naczelnikiem „Bureau Militaire." Główne dzieło jego wyszło w Paryżu w r. 1795 p. t.: „Considérations militaires et politiques sur les fortifications." Żywot jego opisał Girod-Chantrans (1801).

Arcos, don Rodrigo Ponce de Leon, † 1658. Był od r. 1646 wice-królem neapolitańskim i swoją chciwością i okrucieństwem wywołał powstanie w Palermo i Neapolu, na którego czele stał (wsławiony przez operę Aubera „Niema z Portici") rybak Masaniello. **A.** popadł w niełaskę, a rokosz został stłumiony przez Don-Juana austrjackiego.

Arcos de la Frontera, miasto w hiszpańskiej prowincji Kadyks nad rz. Guadalete, 17,000 m.; leży w okolicy urodzajnej, na stromej skale; słynie hodowlą pięknych koni.

Arcosolium, u chrześcijan pierwotnych nisza grobowa, grób sklepiony dla jednej osoby w katakumbach.

Arctia, motyl, ob. Niedźwiedziówka.

Arctis, rodzaj zwierząt drapieżnych z rodziny niedźwiedziowatych, wyróżniający się od ro-

dzajów pokrewnych pendzelkowatemi kępkami włosów na końcach uszu. Ogon bardzo długi, chwytny. Jedyny gatunek znany **A.** *binturong*, w Indjach Wschodnich, ma szerść czarną, uszy białe; długość ciała wynosi 80 cm., ogon takiejże długości. Prowadzi życie nocne, głos ma podobny do miauczenia kociego.

Arctium, roślina, ob. Lappa.

Arctocyon, zwierzę kopalne, ob. Creodonta.

Arctomys, ob. Świszcz.

Arctophylax, gwiazdozbiór, ob. Wolarz.

Arctopitheci, ob. Małpeczki.

Arctostaphylos *(Mącznica)*, rodzaj roślin z rodziny wrzosowatych, o koronie jajowatodzwonkowatej, z brzegiem 5-wrębnym, pręcików 10, owoc: pestczak 5-pesteczkowy. Pospolity jest u nas gatunek **A.** *officinalis (Arbutus uva ursi)*, zwany pospolicie *niedźwiedziem gronem;* krzewina nizka, gałęzista, kwiaty blado-różowe, owoc pięknie czerwony, wewnątrz mączysty, smaku słodkawo-ściągającego; wyrasta na wzgórkach suchych, piaszczystych. Liście, *folia uvae ursi*, zawierają kwas garbnikowy, jabłkowy, arbutynę, erykolinę i używają się w medycynie, jako środek ściągający, w cierpieniach dróg moczowych, biegunkach zastarzałych i t. p.; używają się też do garbowania skóry safjanowej. **A.** *alpina*, krzew alpejski, oraz w okolicach biegunowych, wydaje owoce jadalne.

Arctotis *(Tlinogorzla, Niedźwiedzie ucho)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmuje podkrzewy i rośliny zielne, o kwiatach żółtych lub pomarańczowych w koszyczkach, których środek jest zwykle purpurowo-brunatny. Znanych jest około 50 gatunków w Afryce płd.; uprawiają się często, jako rośliny ozdobne, jak **A.** *acaulis*, zwłaszcza na szlaki dokoła grzęd kwiatowych.

Arcueil, wieś francuska w departamencie Sekwany nad rzeką Bièvre, 6,080 m., sławna wybudowanym tutaj przez Marję Medicis wodociągiem i zwaliskami podobnegoż wodociągu, założonego przez cesarza Juljana (Arcus Julianus).

Arcus, łac. *łuk*, w znakowaniu matematycznem *arc;* tak np. *arc sinx*, łuk, którego wstawa jest *x*.

Arcus nimium tensus rumpitur (przysł. łac.), łuk zanadto napięty—pęka; odpowiada naszemu: nie należy przeciągać struny.

Arcy, ob. Archi.

Arcybaszew Mikołaj, historyk rosyjski, † 1841 w Kazaniu, wydał „Powiestwowanija o Rossii“ (t. 3), „Swod letopisiej,“ oraz napisał wiele artykułów krytycznych z zakresu historji rosyjskiej.

Arcybiejewicz Józef, rodem z Polski, został arcybiskupem suzdalskim 1630. Zrzucony w trzy lata potem, umarł w monastyrze ziłantowskim, około Kazania.

Arcybiskup (z gr.), pierwszy biskup kraju lub prowincji, któremu inni są podlegli. Do czasów koncyljum w Nicei (325) nie spotykamy tej godności; zaczęto dawać tytuł **A.** pierwotnie znakomitszym biskupom, bez żadnego hierarchicznego znaczenia, a szczególnie biskupom głównych miast prowincji państwa rzymskiego, którzy przewodniczyli na synodach prowincjonalnych, i nazwani zostali na synodzie w Efezie r. 431 metropolitami, jak: jerozolimski, antjocheński, efeski, aleksandryjski, konstantynopolitański i rzymski. W kościele zachodnim pierwszy mówi o **A.** Izydor z Sewilli (560—636). Z czasem otrzymali tytuł patrjarchów, lub niekiedy prymasów. Biskup rzymski zwać się zaczął w VI w. *Papa* (papież). Obecnie tytuł ten, używany jest w kościele rzymsko-katolickim i anglikańskim czyli episkopalnym, oraz w prawosł. *Archijerej*, Władza **A.** w kościele katolickim ogranicza się obecnie do sądzenia w drugiej instancji spraw do kompetencji biskupów należących, do czuwania nad seminarjami i biskupami i t. p., nie mają jednak jurysdykcji karnej nad nimi. Oznakami **A.** są: paljusz (taśma z białej wełny z czerwonemi krzyżykami), oraz krzyż podwójny, niesiony przed nimi w uroczystych okolicznościach.

Arcybiskupstwa rz. kat. w ziemiach dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. 1) **A.** *gnieźnieńskie.* Najpierwsze, według podań kronikarskich, założone przez Mieczysława I, miało mieć czterech arcybiskupów, z których ostatnim był św. Wojciech; jednakże historja przekonywa, że **A.** to ustanowione zostało rzeczywiście dopiero w r. 1000, w czasie pobytu Ottona u Bolesława, jako samoistne, niezależne od **A.** magdeburskiego, i że pierwszym jego **A.** był Gaudenty czyli Radzyn, brat czy towarzysz św. Wojciecha. W późniejszych zamieszkach krajowych **A.** to zaginęło, a ustaliło się dopiero za czasów Bolesława Śmiałego i zostało metropolją. **A.** to podniosło się jeszcze bardziej w znaczeniu, gdy w r. 1360 za Jarosława ze Skotnik, nadano mu godność pierwszego książęcia. Za Władysława Jagiełły, Michał Trąba wyjednał sobie na soborze konstancyeńskim tytuł prymasa. Do r. 1479 kapituła gnieźnieńska posiadała wyłączne prawo obierania **A.**, później zaś król prawo to sobie przywłaszczył, wynosząc na tę dostojność kandydatów z innych niższych biskupstw, najczęściej z biskupstwa kujawskiego. Oprócz prymasowstwa **A.** nosili tytuł *legatus natus*, który pierwszy Jan Łaski, na soborze lateraneńskim, w r. 1515 otrzymał. Od śmierci Zygmunta Augusta nowej powagi przybyło jeszcze prymasom, oni bowiem z czasie bezkrólewia kierowali sprawami publicznemi aż do elekcji nowego króla, a wtedy prymas nazywał się *Interrex*. Takimi byli: Jakób Uchański, Stanisław Karnkowski w roku 1586, Jan Wężyk 1632, Maciej Łubieński 1648, Mikołaj Prażmowski 1668, Kazimierz Florjan ks. Czartoryski 1673, Michał Radziejowski 1696, Teodor Potocki 1733 i Władysław Aleksander Łubieński 1764.

A. przemieszkiwali zwykle w Skierniewicach, które to miasto było jakby stolicą ich Łowickiego księstwa. Najświetniejsza epoka prymasowstwa była w XVIII w. **A.** to składały województwa: Kaliskie, Sieradzkie, Łęczyckie i Rawskie, ziemia Pomorska i Kaszubska. Kolegjat było w niem 12 świeckich i 3 klasztorne. Dzieliło się na archidjakonatów 7, w których r. 1628 liczono kościołów 863, prócz klasztornych. Obecnie **A.** połączone z dawnem biskupstwem poznańskiem, straciło wiele ze swojej świetności. **A.** do r. 1818 zasiadało 78; są oni zarazem i biskupami poznańskimi. Obecnie **A.** jest ks. Stablewski. 2) **A.** *lwowskie* (łacińskie), ustanowione zostało pierwotnie w Haliczu, w 1375 z biskupstwami: przemyskiem, włodzimierskiem i chełmskiem, a następnie w r. 1414, przeniesione do Lwowa. W późniejszym czasie powiększyło się ono nowemi djecezjami: kamieniecką, kijowską i bakońską czyli wołoską, która tutaj z gnieźnieńskiej przeszła prowincji, a za to włodzimierska, późniejsza łucka, przyłączoną została do gnieźnieńskiej. W ostatnich tedy czasach miał arcybiskup lwowski pięć sufraganji, z których jedna *in partibus*, wołoska. Po przejściu Galicji pod panowanie austrjackie granice archidjecezji lwowskiej i liczba należących do niej kościołów znacznie się zmieniły. 3) **A.** *lwowskie* (unickie), czyli metropolja halicko-lwowska, powstała dopiero za czasów Kazimierza IV, gdy Grzegórz, który przyjął był unję z papieżem rzymskim (1461 r.), uznany został przez biskupów południowo-zachodniej Rusi metropolitą kijowskim. Na początku jednak XVI w. za Jonasza II, metropolja kijowska odłączyła się od Rzymu. Skutkiem tego, w zarządzie **A.** trwały spory kościelne, a nawet krwawe bójki między unitami a dyzunitami z powodu wyboru naraz przez obie strony swoich pasterzy. Taki stan rzeczy trwał aż do pierwszego podziału kraju. Za cesarza Józefa II, nastąpła reorganizacja kościoła grecko-unickiego; w r. zaś 1808 mianowany został metropolitą i **A.** lwowskim Antoni Angiełłowicz, † 1814, drugim r. 1816 Michał Lewicki, kardynał od r. 1856, † 1858. Obecnie zasiada na tej stolicy kardynał Sembratowicz. 4) **A.** *lwowskie ormiańsko-unickie*. Kazimierz W. w r. 1367 wyznaczył Lwów na stolicę biskupią, wzniósłszy tam kościół katedralny. Za biskupa Kiljana, mianowanego na tę godność r. 1516, wybuchły spory; jedni pragnęli jedności z Rzymem, drudzy za to się nie zgadzali. Spory te trwały lat 150, aż do pierwszego **A.** Mikołaja Torosowicza (1627), który oświadczył się za unją. Unja ta stanęła w Kamieńcu Podolskim r. 1666. Godność **A.** nadana (jak się zdaje osobiście Torosowiczowi), przeszła na wszystkich jego następów. 5) **A.** *mohylowskie*. Białoruś, stanowiła osobny archidjakonat w biskupstwie wileńskiem i miała od połowy XVII w. biskupów sufraganów. Po przejściu tej prowincji pod panowanie Rosji, sufraganem został Bohusz Siestrzencewicz, a gdy ukazem z dnia 17 stycznia 1782 ustanowione zostało **A.** mohylowskie, wkrótce potem (1784) ks. Siestrzencewicz został rzeczywistym, pierwszym tamże **A.**, następnie zaś pierwszym pomiędzy tamecznymi biskupami obrządku łacińskiego z władzą metropolity wszech kościołów rz. kat. w Cesarstwie. Poczynając od pierwszego **A.**, który jednocześnie został prezesem kolegjum duchownego rzymsko-katolickiego w Petersburgu, wszyscy następcy jego przemieszkiwali zwykle w stolicy państwa Rosyjskiego. Metropolita ma trzech sufraganów: mohylowskiego, połockiego i liflandzkiego, biskupów djecezjalnych sześciu. **A.** to obejmuje gubernje: Mohylowską, Witebską, Czernihowską, Smoleńską, Petersburską, Moskiewską, Liflandzką, Estonję, Finlandję, cały wschód i północ Rosji, aż do Kamczatki. Obecnie metropolitą mohylowskim jest arcybiskup Kozłowski. 6) **A.** *krakowskie*, podług Maciejowskiego („Historja prawodawstwa," t. II, nowe wydanie), już za czasów państwa morawskiego i za Świętopełka był w Krakowie arcybiskup obrządku słowiańskiego; po upadku zaś tego państwa rządzili djecezją krakowską tylko biskupi. Dopiero w 1000 r. miał tu założyć, jak opowiadają nasze kroniki, Bolesław Chrobry pierwsze **A.** łacińskie, które wszakże (podług Maciejowskiego) upadło skutkiem kłótni pomiędzy łacińskimi a słowiańskimi mnichami. Sprzeciwiają się temu kronikarze obcy, którzy, jak Dytmar (Lib. IV, c. 28), oraz Annalista Saxo, i inni wyraźnie mówią, że współcześnie z założeniem arcybiskupstwa gnieźnieńskiego założono *biskupstwo krakowskie*. Po śmierci Rachelina, *Aaron*, opat tyniecki (ob), obrany biskupem krakowskim, wysłany 1046 r. przez Kazimierza I do Benedykta IX, który, jako antypapież po raz drugi z Rzymu wygnany (1044), siedział w Kolonji, wyjednał sobie u niego paljusz arcybiskupi wraz z jurysdykcją na całą Polskę. Nominacja ta, dana przez antypapieża i przywłaszczyciela tyjary, była nieprawną, dlatego też i następca Aarona, Lambert Zula, o godność metropolity nie starał się wcale. Ponieważ bula, mianująca Aarona arcybiskupem, wyraźnie ustanawia *nowe arcybiskupstwo*, może to więc służyć za dowód, że podania naszych kronikarzów, nie poparte źródłami obcemi, są zgoła niepewne i że arcybiskupstwo krakowskie nigdy przedtem nie istniało. Por. Długosz lib. IV pod r. 1046; Friese t. I, 227—283; Baliński t. III, str. 114; Roepell, str. 637 i 639—643. I późniejsze starania Iwona Odrowąża, biskupa krak. (1218—1229), także były bezskuteczne. Podobny zaś zamiar uczynienia z Krakowa metropolii po drugim rozbiorze, nie został spełniony, jedynie z powodu nastąpienia wkrótce trzeciego podziału. 6) **A.** *warszawskie*, najmłodsze z **A.** krajowych, jako archidjakonat, zależało od biskupa poznańskiego, który zawiadował jego sprawami przez swoich oficja-

łów, wybieranych zwykle z prałatów poznańskich, lub czerskich. Sejm czteroletni dopiero powziął pierwszą myśl założenia osobistej stolicy biskupiej w Warszawie. Wykonał to rząd pruski, mianując w r. 1797 pierwszym biskupem proboszcza katedralnego poznańskiego, ks. Józefa Bończę Miaskowskiego. Z utworzeniem Księstwa Warszawskiego ustanowiono pięciu djecezjalnych biskupów z prymasem księciem **A.** gnieźnieńskim. Obecnie arcybiskupem warszawskim jest ks. Wincenty Chościak Popiel. 8) **A.** *ryskie.* Przybylcy z Niemiec założyli w Inflantach pierwsze biskupstwo, naprzód w Uxkulu, a potem w Kircholmie, które dopiero trzeci biskup Albert do Rygi przeniósł. Następnie, papież Grzegorz IX, w roku 1253 urządził tu metropolję i mianował pierwszym **A.** Alberta Saubeera, pod którego władzę poddał wszystkich biskupów inflanckich. Po złączeniu się Krzyżaków z rycerzami Mieczowymi, do metropolji ryskiej wcielone zostały i biskupstwa pruskie, tak dalece, że **A.** miał pod sobą 10—12 sufraganów djecezjalnych. Później skutkiem niezgód z Krzyżakami, **A.** znacznie uszczuplone zostało, aż je w końcu Krzyżacy posiedli. Za nich **A.** zwał się książęciem świętego państwa rzymskiego, prymasem i metropolitą, a pierwszym takim **A.** ryskim z Krzyżaków, był Jan Wallenrod. Taki stan rzeczy przetrwał aż do reformy M. Lutra. Ostatnim jego **A.** był Wilhelm brandeburski, brat Alberta księcia pruskiego, z kolei 24, † 1563 r. Obecnie trzy tylko kościoły rz.-katol. istnieją w prowincjach dawnego **A.** ryskiego, mianowicie: w Rydze jeden, oraz dwie kaplice, w Jurjewie jeden, a trzeci w gub. Estońskiej. Należy ono do archjedjecezji mohylowskiej a dekanatu petersburskiego. 9) **A.** *kijowskie.* Za panowania Zygmunta III, metropolita Michał Rahoza przyjął unję. Arcybiskupi jednak przebywali w Wilnie lub Nowogródku, lub nie mając przystępu do swojej stolicy, błąkali się po różnych biskupstwach w Koronie i Litwie, aż do założenia w Warszawie kościoła Bazyljanów, przy którym późniejsi metropolici najczęściej przesiadywali, dopóki metropolita Jason Junosza Smogorzewski nie urządził zupełnie osobnej djecezji metropolitalnej w Radomyślu na Ukrainie, odtąd bowiem metropolici dzielili się pomiędzy Radomyśl i Warszawę. Metropolitów zawsze nominował król, a prekonizował papież, wybierając ich z Bazyljanów. 10) **A.** *połockie (unickie),* powstało dopiero od czasów unji z Rzymem, arcybiskupi jednak tułać się musieli po całej Litwie, szukając dla siebie schronienia. Dopiero od r. 1579, w którym Stefan Batory wziął do niewoli dyzunitę Cyprjana, zasiadali już tę stolicę sami gorliwi popieracze unji; pierwszym z nich, co ją przyjął, był Herman czy Hermogen Zahorski. Wskutek zniesienia kościoła grecko-unickiego w Cesarstwie Rosyjskiem ostatnim **A.** był Jakób Martusewicz. 11) **A.** *smoleńskie (unickie).* Dopiero od r. 1590 zaczynają tu rządzić nieprzerwanie to biskupi, to **A.**, a od końca XVI w., mianowicie kiedy Zygmunt III roku 1602 zajął Smoleńsk, występuje stanowczo **A.** Ale odtąd też, datuje się rozdwój w djecezji; bywali w Smoleńsku uniccy i dyzuniccy **A.** do czasów Jana Kazimierza, kiedy miasto dostało się pod panowanie Rosji. Ostatnim **A.** unickim był Józef Łepkowski, † 1778. Od połowy już jednak XVII w. **A.** ci posiadali tylko sam tytuł.

Arcybractwo miłosierdzia w Krakowie, założone przez Piotra Skargę 1584, potwierdzone przywilejami królów polskich, połączone z bankiem pobożnym, zwanym *Mons pietatis,* zreorganizowane zostało przez senat miasta Krakowa w r. 1817. Trudni się głównie: *a)* wspieraniem ubogich wstydzących się żebrać, bez względu na wyznanie; *b)* udziela posagów ubogim a cnotliwym dziewczętom; *c)* oporządza sieroty z domu podrzutków, udające się do służby i rzemiosł; *d)* opatruje chorych; *e)* utrzymuje 4 uczniów rzemieślniczych. Podług sprawozdania z okazji 300-letniej rocznicy, wydanego 1884, majątek **A.** i banku pobożnego wynosił 2,586,362 złp. **Por.** „Książka pamiątkowa etc.“ (1884).

Arcybractwo Nieustającej Adoracji Przenajświętszego Sakramentu, przy kościele Panien Sakramentek w Warszawie, założone przez króla Jana III w r. 1688 i istniejące dotychczas.

Arcychrześcijański lub *pierworodny syn kościoła,* tytuł królów francuskich, nadany przez papieża 496 roku Klodoweuszowi przy przyjęciu przez tegoż chrztu, dla odróżnienia go od innych panujących w Galii, trzymających się arjanizmu.

Arcydzięgiel *(Archangelica),* rodzaj roślin z rodziny baldaszkowatych; są to wielkie zioła, mające kwiaty białe, płatki korony podłużne, u góry zagięte; owoc jajowaty, ścieśniony, trzema żeberkami wystającemi opatrzony. **A.** *officinalis* (**A.** *lekarski*) ma korzeń trwały, biały, mięsisty, używany od dawna w medycynie, jako środek pędzący urynę i wzniecający inne wydzieliny, przeciw-kurczowy, oraz przeciw-robakowy. Z własności zresztą zbliżony jest do dzięgla (ob.). Ogonki liści przyprawione octem, oliwą, solą i korzeniami stanowią we Francji przysmak. Rośnie

Arcydzięgiel, *A* owoc.

liziko nad strumieniami w miejscach górzystych Europy środkowej; uprawia się w ogrodach. **A.** *gmelini* w Kamczatce używa się w miejsce pietruszki.

Arcykanclerz, *(archicancellarius, protonotarius)*, niegdyś (za Karolowingów) naczelnik kancelarji cesarskiej. Godność ta za Kapetów stała się czysto honorową. W Niemczech, za cesarstwa, **A.** był arcybiskup moguncki, zastępowany przy dworze przez wicekanclerza, obowiązki jego określała Bulla Złota Karola IV. Napoleon I, organizując pierwsze cesarstwo, ustanowił dwu wielkich dygnitarzy tego nazwiska. Pierwszy, arcykanclerz cesarstwa, na którego mianował Cambacères'a, ogłaszał prawa i uchwały senatu, był wielkim mistrzem pałacu cesarskiego, prezydował w najwyższym sądzie cesarskim i w połączonych wydziałach rady stanu, znajdował się przy sporządzaniu wszystkich aktów rodziny cesarskiej i podpisywał nominacje sądowe. Drugi, arcykanclerz stanu, ogłaszał traktaty przymierza i pokoju i wypowiadał wojny. Był nim Eugenjusz Beauharnais. Urzędy te zniknęły wraz z pierwszem cesarstwem.

Arcykapłan, u Żydów i pogan, zwłaszcza u Rzymian, zwał się kapłan najwyższy, mający dozór nad świątyniami i obrzędami religijnemi.

Arcyksiążę, dawniej tytuł księcia, mającego władzę i pierwszeństwo nad innymi książętami. Na mocy Bulli Złotej (1356), wszyscy książęta cesarstwa niemieckiego byli **A.**; obecnie tytuł ten, nadawany bywa wszystkim książętom i księżnom cesarskiego domu austrjackiego.

Arda, rzeka w tureckiej prowincji Rumelji, wypływa z gór Rodopu i powyżej Adrjanopola, ubiegłszy 192 klm., wpada do Maricy.

Ardahan, starożytna twierdza w Armenji, na lewym brzegu rz. Kury, w blizkości Karsu, zdobyta przez Rosjan w d. 5 maja 1877, położona na 1,800 met. nad p. m., liczy 844 m. *Ardahański* powiat w okręgu Karskim, obejmujący 4,960 w. kw. i liczący 48,603 m., ma klimat surowy, dozwalający na uprawę tylko owsa, jęczmienia i żyta.

Ardalus, syn Hefajstosa (Wulkana) i gracji Aglai, który miał wynaleźć flet i wybudować w Koryncie świątynię dla muz, skąd te ostatnie zwano także Ardalidami.

Ardatow, miasto powiatowe w gub. Symbirskiej, nad rz. Ałatyrem, 6,300 m. **A.** powiat 3,972 w. kw. i 413,823 m. (1892).

Ardatow, miasto powiatowe w gub. Niżnonowogrodzkiej, nad rz. Lemietą 3,216 m. (1892). **A.** powiat 5,288 w. kw. pow., a ludności 146,284.

Ardea, ob. Czapla.

Ardea, wieś pod Rzymem, ruiny starożytnej Ardei, stolicy Rutulów.

Ardeb, miara zbożowa w Egipcie, w Abisynji i Syrji. W Aleksandrji=$\frac{1}{2}$ dariba=6 auibeh czyli webbich=271 litrów czyli kwart warsz.; w Kairze=6 uzbek=170 litrów. Ocenia się także na wagę; w Kairze **A.** pszenicy czyni 100 ok=123,5 kilograma, **A.** jęczmienia=91$\frac{1}{2}$ ok.

Ardebil, twierdza w Persji, w prowincji Aszerbeidżan, na wschód od Tebris, nad rz. Karasu, dopływem Araksu, 10,000 m., ważny punkt handlowy między okolicami nadkaspijskiemi i Persją; wody mineralne i wspaniały grobowiec szeika Sefi, założyciela dynastji Sefidów, zwiedzany przez mnóstwo pielgrzymów. Podczas wojny rosyjsko-perskiej (1822—28) wpadło 1827 r. w ręce Rosjan którzy wywieźli stąd bogatą bibljotekę.

Ardèche, rzeka we Francji, wpadająca z prawej strony do Rodanu, wypływa z gór Seweńskich, 108 klm. długa. Posiada okolice malownicze, most naturalny (Pont d'Arc), oraz szereg słupów bazaltowych (Pavé des Géants).

Ardèche, departament we Francji, obejmujący południowo-wschodnią część dawnej Langwedocji, ma przestrzeni 5,555 klm. kw., z ludnością 371,269 (1891); bogate kopalnie węgla i żelaza, piękne winnice, papiernie, fabryki rękawiczek, wyrobów wełnianych i jedwabnych. Kraina górzysta, przedstawiająca nieprzebrane bogactwo malowniczych widoków i rzadkości geologicznych; dzieli się na trzy okręgi: Privas, Tournon i Largentière, z miastem głównem Privas.

Ardell Jakób Mac, rytownik angielski, * 1710, † 1765. Dzieła jego—przeważnie kopje znakomitych portretów—dochodzą bardzo wysokich cen.

Ardenny (starożytne *Arduenna silva*, franc. *les Ardennes*), zachodnia część lesistego płaskowzgórza, wznoszącego się na północnej granicy Francji i zniżającego się stopniowo ku nizinom Flandrji. Część półn.-wschodnią przerzyna rz. Moza (Meuse), a połud. zachodnią Aisne; kanał Ardeński, długi 105 klm., łączy rzeki Aisne, Bar i Meuse i znacznie ułatwia komunikację. Przestrzeń ta składa się po większej części z wyniosłych płaszczyzn, dochodzących 560 m. wysokości. Głównym przemysłem mieszkańców jest hodowla bydła i górnictwo, którego przedmiotem jest żelazo, cynk i węgiel. Od tej krainy zowiący się departament francuski Ardennes obejmuje 5,252 klm. kw. i liczy 324,923 m. (1891); dzieli się na pięć okręgów (Mézières, Rethel, Rocroy, Sédan i Bouziers) z miastem głównem Mézières. Por. Montagnac „Les Ardennes“ (1875, t. 2); Förster „Chorographie der Ardennen“ (1882).

Ardey, *Ardei* v. *Ardai*, pasmo gór w Westfalji, ciągnie się wzdłuż rz. Ruhr, bogate pokłady węgla i piaskowca, 163 m. wys.

Ardigo Robert, wybitny filozof włoski współczesny, * 1828, z początku poświęcił się stanowi duchownemu, lecz w r. 1871 porzucił go, oddał się pracy naukowej i został profesorem filozofji w uniwersytecie padewskim. Napisał: „La psicologia come scienza positiva“ (1871); „La Formazione naturale nel fatto del sistema solare“ (1877); „La morale dei positivisti“ (Medjolan, 1879); „La

studio della storia della filosofia“ (Padwa, 1881); „La conscienza vecchia“ (1885) i w. prac mniejszych, pomieszczonych w czasopiśmie *Rivista di filos. scient.* „Opera filosofiche“ (7 t. 1888). **A.** jest ewolucjonistą, i wierząc w postęp na podstawie różniczkowania się zjawisk bytowych, zbliża się do Spencera. Por. Espinas „La philosophie experimentale en Italie“ (1880) i Werner „Die italienische Philosophie des neunzenthen Jahrhunderts“ (1886).

Ardisia (*Osmuglina, Konieckwiat*), rodzaj roślin z rodziny Myrsinaceae, przez niektórych zaś zaliczany do pierwiosnkowatych; są to drzewa lub krzewy o liściach pojedynczych i kwiatach białych lub różowych, zebranych w grona; owocem jest jagoda jednoziarnowa, żywo zabarwiona. Niektóre gatunki azjatyckie hodują się jako ozdobne, w pokojach zwłaszcza **A.** *crenulata.*

Arditi Ludwik, skrzypek i kompozytor włoski, * 1822 w Crescentino; kształcił się w konserwatorjum medjolańskiem i już w 1841 przedstawił operę w 2-ch aktach „I briganti.“ W latach 1852—6 był dyrektorem orkiestry w New-Yorku, od r. 1858 jest kapelmistrzem w Londynie, gdzie między innemi dyryguje koncertami w *Covent-Garden.* Robił wycieczki artystyczne do różnych miast europejskich, między innemi był w Warszawie. Oprócz oper ogłosił znaczną liczbę melodji wokalnych, liczne duety, kompozycje na skrzypce i t. d. Słynnym jest zwłaszcza jego śpiew „Il baccio“ i „La stella.“

Arditi Michał, margrabia, * 1745, † 1838, archeolog, a zarazem kompozytor włoski, dyrektor muzeum burbońskiego w Neapolu.

Ardito Piotr, współczesny krytyk i poeta włoski, * 1833, od 1861 profesor gimnazjum. Pisał poezje i studja literackie: „A. Poerio“ (1878); „Th. Körner“ (1870); głównem jego dziełem jest „Artista e critico“ (1880).

Ardizzone Hieronim, * 1824, poeta włoski i redaktor *Giornale di Sicilia.*—**Ardizzone** Mateusz, * 1829, brat poprzedniego, poeta i filolog, profesor uniwersytetu w Palermo.

Ardizzoni Kajetan, * 1837, poeta włoski. Napisał: „Canti“ (1866); „Ore perdute“ (1872).

Ardouin Beabrun, poseł republiki wyspy Haiti przy rządzie francuskim i uczony historyk; ogłosił po francusku cenne prace, dotyczące Haiti, pod tyt.: „Études sur l'histoire d'Haiti“ (t. 1—8, Paryż, 1853—58).

Ardres, twierdza franc. w dep. Pas-de-Calais, ma 2,500 miesz., połączona kanałem z miastami Stomer i Calais. Tu odbyło się r. 1520 pamiętne spotkanie Franciszka I króla franc. z angielskim królem Henrykiem VIII, które, z powodu nadzwyczajnego przepychu, z jakiem było urządzone, przezwano obozem złotym (*Camp du drap d'or*).

Arduini Karol, * 1815; uczony i literat włoski, od 1862 profesor politechniki w Zurychu, autor wielu dzieł treści naukowej i literackiej.

Ardys, drugi król Lidji z dynastji Merumadów około 678—629 po Chr.

Ardżir, nazwisko kilku monarchów perskich, toż samo co Artakserkses (ob).

Ardżir I Babegau lub **Artakserkses IV,** założyciel nowo-perskiego królestwa 227 po Chr. i dynastji Sasanidów (ob.). Por. Justi „Geschichte des alten Persien.“ — **Ardżir II** albo **Artakserkses V,** 10 monarcha z dynastji Sasanidów (380—384).—**Ardżir III (Artakserkses VI)** 24 król z rodu Sasanidów, ogłoszony królem w 8 roku życia, został zamordowany w 629 przez Szeheriara, dowódcę wojsk perskich.

Ardżuna, jeden z pięciu Pandawów (ob.), odgrywających ważną rolę w staroindyjskim poemacie epicznym „Mahâbhârata“ (ob.). Pospołu z braćmi Judisztirą, Bhimą, Nakulą i Sahudewą zaślubił piękną Draupadi i przechodził ciężkie koleje losu, walczył zwycięsko z Kurawami. Był ulubieńcem Kriszny (ob.), w którego wcielił się bóg Wisznu (ob.), i miał z nim długą rozmowę filozoficzną, stanowiącą jeden z najsławniejszych epizodów epopei i znaną pod nazwą „Pieśni świętej“ (Bhagawad Ghita) (ob.). Drugim epizodem, gdzie **A.** główną odgrywa rolę, jest t. zw. „Podróż **A.** do niebios boga Indry,“ który był właściwie jego ojcem i przyjął go bardzo serdecznie. Epizod zawiera mnóstwo ciekawych szczegółów mitologicznych. Por. Schneider „Indiens Litteratur und Cultur,“ „Bhagavad Gita“ przekład francuski Burnoufa. „Obraz Literatury Powszechnej w streszczeniach i przekładach“ ułożony przez P. Chmielowskiego i E. Grabowskiego. Lahor „Histoire de la litteratur Hindoue.“ Kremer „Listy z Krakowa“ tom II.

Ardżysz, miasto w rumuńskim okręgu tegoż nazwiska, na Wołoszczyźnie, nad rzeką t. n. (300 klm. długą), w pobliżu granicy węgierskiej; stolica biskupa. Tutaj jest ogromny i warowny klasztor (*Kurte* **A.,** łac. *Argos*), wystawiony za hospodara multańskiego Niagula Bessaraby 1518 roku z granitu, z gotycką rzeźbą, w r. 1886 restaurowany, groby i stolica hospodarów multańskich; pomieścić się może w tym klasztorze kilka tysięcy ludzi.

Ardżysz (staroż. *Arze, Arzes, Arses,* staroarmeń. *Ardżosz* nad *lacus Arsissa*), miasteczko, silna niegdyś warownia w Armenji, w tureckim wilajecie Wan, na półn. brzegu jez. Wan; w bliskości rozrzucone ruiny, wśród których na 3 trójkątnych tablicach odkryto klinowe napisy.

Ardżysz, *Erdżysz-Dagh* (star. *Mons Argaeus*), sławna góra w tureckim wilaj. Karaman, na wyżynie Kapadockiej; wspaniały, wygasły już wulkan, nadzwyczaj stromy i skalisty, stoi zupełnie od wszystkich gór odosobniony, sięga linji wiecznego śniegu, 3,860 m. wysoki.

Are, jednostka miar powierzchni, ob. Ar.

Area Celsi, wypadanie włosów na ograniczonych, kołowych miejscach czaszki.

Arecibo, znaczne miasto na wyspie Portorico (Antylle) przy ujściu rzeki t. n., posiada port i prowadzi handel cukrem; 25,000 miesz., stolica departamentu t. n. (110,000 miesz.).

Aregio Paweł, malarz włoski XVI w., uczeń Leonarda da Vinci. Przebywał stale w Hiszpanji, zdobiąc tamtejsze kościoły, a specjalnie katedrę Walencką.

Areka (*Areca*), rodzaj roślin z rodziny palm, obejmuje drzewa w Azji zwrotnikowej i Australji, średniej wysokości, z liśćmi pierzastemi; owoc jest jagodą włóknistą, jednonasienną. **A.** *catechu*, *pinang*, w Indjach wschodn., dorasta 10—17 m. wysokości, ma liście długości 4 m. i wydaje owoce jajowate, pomarańczowe, wielkości jaja kurzego; pestka owocu, zwana *orzechem arekowym*, jest stożkowata, posiada skorupę, kruchą i jądro białe, czerwono-żyłkowane. Orzechy te służą do wyrobu *betelu* (ob.). Katechu (ob.), z orzechów tych wyrabiane, zwane *kadivazara*, jest zupełnie różne od katechu z akacji. Młode liście używają się na sałatę, jako kapusta palmowa. Z soku drzewa wyrabiają w Malabarze pastylki upajające. W cieplarniach hodują się niektóre gatunki, zwłaszcza **A.** *rubra*.

Areka: *a* owoc, *b* przecięcie owocu.

Arelat, czyli królestwo Arelackie, nazwa królestwa Burgundzkiego (od stolicy *Arles*, łac. *Arelatum*), założonego 879 przez hrabiego Bozona de Vienne. Obejmowało: hrabstwo Franche-Comté, okręgi Châlons i Mâcon, Vienne i Lion, południowo-wschodnią część Langwedocji, część Sabaudji i Prowancji. Kiedy hrabia Rudolf de Auxerre założył 889 drugie królestwo pod nazwą Burgundji *transjurańskiej*, odtąd państwo Bozona nazywano Burgundją *cisjurańską*. Nazwisko to utraciło swoje znaczenie od czasu połączenia obu państw przez Rudolfa II, w 930 r. Po śmierci Rudolfa III (1032), który małoletnie pozostawił dzieci, wystąpił z prawami po przodkach swoich cesarz Henryk II, a następca jego Konrad II dochodził praw swych (1033) orężem. Odtąd należało królestwo **A.** do państwa niemieckiego, lecz w końcu XIV w. za Karola IV rozpadło się znowu na niezależne państewka i dostała się pod wpływ francuski. Por. Fournier „Le royaume d'Arles 1138—1378“ (1891).

Arellano Jan, malarz hiszpański, * 1614, † 1676, specjalnie malował kwiaty.

Arena (łac. *piasek*), piaskiem zasypana część środkowa amfiteatrów (ob.), stąd w ogólności miejsce walki, zapasów.

Arena Antoni (de la Sable albo Sablon), * 1500, † 1544, poeta makaroniczny francuski. Por. Genthe „Geschichte der makaronischen Poesie“ (1829), oraz „Ant. Arène poete macaronique, sa vie et ses oeuvres“ Dolieule'a (1886).

Arena Józef, rodem z Korsyki, z rodziny szlacheckiej, gorliwy republikanin, służył wojskowo, w 1796 deputowany do ciała prawodawczego. Jawny nieprzyjaciel Bonapartego, po 18 Brumaire'a podał się do dymisji jako dowódca brygady żandarmów i połączył się z kilku malkontentami, którzy postanowili zabić go w teatrze opery. Spisek, do którego należeli: rzeźbiarz Ceracchi, malarz Topino-Lebrun, Diana i Demerville został odkryty, i **A.** w dniu 30 stycznia 1802 ścięty.

Arenal, dokoła wulkanów obszar jałowy, utworzony z popiołu, piasku i rozrzuconych lapill.

Arenaria (*Piaskownica*, *Piaskowe zielc*), rodzaj roślin z rodziny mokrzycowatych (*Alsineae*); kilka gatunków u nas stanowi uprzykrzony chwast, jak **A.** *graminifolia*, **A.** *serpylipholia*. **A.** *peploides*, w Islandji, używa się tam na rodzaj zupy.

Arenaria: *a* kwiat, *b* owoc.

Arenberg lub **Aremberg,** miasteczko w pruskiej regencji Koblenckiej nad rz. Ahr z familijnym zamkiem Arenberg. Hrabstwo t. n. leżało między arcybiskupstwem kolońskiem, księstwem Julich i hrabstwem Blankenheim. W roku 1576 zostało podniesione przez cesarza Maksymiljana II do godności księstwa. Po traktacie w Campo-Formio i Luneville, rodzina Arenberg utraciła swoje posiadłości na lewym brzegu Renu i za to otrzymała prowincję Meppen i hrabstwo Recklinghausen w elektorstwie kolońskiem. Wreszcie 1810, książę Prosper Ludwig Arenberg utracił godność księcia panującego z utrzymaniem go jednak przy wszystkich posiadłościach. Po restauracji został zaliczony pomiędzy książąt medjatyzowanych. Książęta tego domu są religji katolickiej. Rodzina ta dała Hiszpanji i Austryi w XVI, XVII i XVIII wieku znakomitych generałów i dyplomatów.

Arendal, miasto portowe w Norwegji, w okręgu Nedenäs, naprzeciwko wyspy Tromö, 4,600 miesz.; malowniczo położone, ważny punkt handlowy.

Arendarz, lub *arendator*, nazywał się u nas początkowo każdy dzierżawca czy wsi całej, czy jej części, młyna, tartaku, od osób prywatnych.

gdyż dzierżawiący dobra królewskie zwał się *tenutarjuszem*, a dzierżawa tenutą; później wszakże przeszedł wyraz ten na oznaczenie arendującego karczmę i propinację, czy to w jednej wsi, czy w całych dobrach.

Arendalit, minerał, ob. Epidot.

Arends Leopold, stenograf, * 1817 w Rukiszkach, w gub. Wileńskiej, † 1882. Kształcił się w Dorpacie, następnie przebywał w Berlinie, jako literat. Ogłosił kilka dramatów, zbiór poezji, oraz dzieło przyrodnicze „Das Wunderreich der Natur“ (3 t., 1858), ale większy rozgłos zyskał przez wprowadzenie nowego systemu stenograji, który wyłożył w kilku dziełach, jak „Vollständiger Leitfaden“ (wyd. 20, 1891). Największe rozpowszechnienie zyskał system **A**-a w Szwecji. Por. Rätzsch „Das System Arends“ (1884).

Arendsee, miasto pruskie w regencji Magdeburskiej, powiecie Osterburg, 2,200 m. Tuż pod miastem leży jezioro tegoż nazwiska, obejmujące 5½ klm kw., obfitujące w ryby. Jezioro to, z powodu wielkiej głębokości (53 m.), nigdy prawie nie zamarza i wyrzuca rozmaite skamieniałości, a między niemi i bursztyn.

Arendt Marcin Fryderyk, archeolog, * w Altonie 1769, † 1824 w Wenecji, odbywał przez lat 40 niemal podróże naukowe po całej prawie Europie, dla zbadania pomników i ich napisów, żyjąc przy tem ubogo i po większej części tylko wsparciem ludzi obcych. Poczytany mylnie za Ernesta Maurycego Arnta i obwiniony o karbonaryzm, osadzony został 1824 w więzieniu w Neapolu, gdzie srogiego doznawał prześladowania. Część jego rękopisów treści archeologicznej znajduje się w bibljotece kopenhaskiej. Ważne są jego prace nad runami.

Arendt Rudolf, chemik, * 1828 w Frankfurcie nad Odrą. Kształcił się w Lipsku, a w r. 1861 został nauczycielem tamecznej szkoły handlowej. Ogłosił: „Ueber den Unterricht in der Chemie an niedern und höhern Schulen“ (1867); „Der Anschauungsunterricht in der Naturlehre“ (1869); „Technik der Experimentalchemie“ (2 t., 2 wyd., 1891); „Materialien für den Anschauungsunterricht in der Naturlehre“ (4 wyd. 1886), oraz kilka podręczników chemji. Od r. 1862 redaguje pismo *Chemisches Zentralblatt*.

Arendt Otto, ekonomista i polityk niemiecki, * 1854, zajmował się specjalnie kwestją bimetalizmu i pospołu z Kardotem i hrabią Mirbachem jest przywódcą ruchu bimetalistycznego w Niemczech. W 1880 założył związek niemiecki dla międzynarodowego popierania podwójnej waluty.

Arendt (Arent) Wilhelm, * 1864, poeta niemiecki. Był pewien czas aktorem, obecnie zajmuje się literaturą. Napisał „Lieder des Leids“ „Gedichte“ (1884); „Aus tiefster Seele,“ 1885 etc. Wszystko przepojone krańcowym pesymizmem w duchu Schopenhauera. Wydaje obecnie „Die Musen,“ (Berlin).

Arène Paweł August, literat francuski, * 1843, napisał sztuki teatralne: „Pierrot héritier“ (1865); „Le comédiens errants“ (1873); „Lilote“ (1875) i z Afonsem Daudetem libretto opery „Le Char;“ romanse: „Jean de Figues“ (1870): „La gueuse parfumée“ (1876); „La vrai tentation de Saint-Antoine“ (1879); „Au bon soleil“ (1880); „Contes de Noël“ (1881); „Paris ingénu“ (1882); opis podróży „Vingt jours en Tunisie“ (1864); „Contes de Paris et de Provence“ (1888); „La chèvre d'or“ (1889); „Des Alpes aux Pyrenées“ (1891) i wiele innych. **A.** jest jednym z t. zw. „felibrów“ (przedstawicieli odrębności literatury prowansalskiej) i wydaje corocznie „Armana prouvençau“ (Avignon), będące jej organem.—**Arène** Juljusz, brat poprzedniego, * 1850, urzędnik konsulatu francuskiego w Chinach od 1877 do 1880, następnie w Tunisie i Hiszpanji, napisał „La Chine familière et galante“ (1876).

Arenenberg lub **Arenaberg,** zamek z pięknemi ogrodami, 458 metr. nad jeziorem Bodeńskiem w szwajcarskim kantonie Turgowji, kupiony został przez królową holenderską Hortensję po wygnaniu jej z Francji i odtąd przemieszkiwała w nim ciągle z dwoma swoimi synami. Po jej śmierci (1837), zamek został własnością księcia Ludwika Napoleona, który w czasie więzienia swego w Ham sprzedał go w obce ręce. W kwietniu 1855 ex-cesarzowa Eugenja odkupiła znowu **A.** potajemnie i ofiarowała go swemu małżonkowi.

Arenga, *Winosłocz*, rodzaj palm, obejmujący drzewa o trzonie wysokim i grubym, pokrytym pierścieniowemi śladami odpadłych liści, które są pierzaste i zebrane na szczytach trzonów. Kwitną raz tylko w życiu i wydają kłosy zwieszające się, o wielkich, zielonych, jednodomowych kwiatach. Jagoda ziolona, okrągła, jest trójnasienna. Znanych jest pięć gatnnków na wyspach archipelagu Indyjskiego i w Indjach. **A.** *saccharifera*, *palma cukrowa*, *palma gomuti*, dostarcza kapusty palmowej, włókien na liny i tkaniny (włókna *goa*, *gomuti*, *ejo*, *kiloom*), głównym wszakże jej produktem jest *wino palmowe* czyli *toddy*, które otrzymuje się przez fermentację soku, wydobywanego z kolb kwiatowych; z soku tego wyrabia się też cukier brunatny, zwany *saguer*, oraz arak. Rdzeń trzonów wydaje sago. Okrywy nasion zawierają ciecz silnie drażniącą, której Malajczycy używali do obrony przeciw Holendrom (woda piekielna). Obumarłe trzony są zwykle wydrążone i używają się jako rury do pomp i wodociągów.

Arenicola (z łac. *arena* piasek i *colo* mieszkam), *Nalepian*, rodzaj pierścienic (ob.) z rzędu grzbietoskrzelnych; ciało wydłużone, głowa niewyraźna, gębę stanowi trąbka rozciągliwa, bez oczu, szczęk i macek; w dalszej części ciała, złożonej z 7-miu pierścieni, osadzone są dwoma szeregami wiązki szczecin; tylny oddział ciała ma postać ogona. Najpospolitszy gatunek **A.** *maxima*, 12—25 cm.

długości, żyje na brzegach piaszczystych mórz europejskich; rybacy używają go za przynętę do wędek.—**Arenicolae**—także nazwa grupy owadów tęgopokrywych pięciostawnych blaszkorogich (*pentamera lamellibranchia*), które składają jaja w piasku, latają wieczorem i za dotknięciem udają nieżywe; główny tej grupy rodzaj jest *Geotrupes*.

Arensburg (u Estów *Kuresare*), miasto w Liflandji w powiecie Ezelskim, na południowym brzegu wyspy Oesel, 3,460 m. Stary zamek obronny, port i kąpiele morskie. Por. Holzmayer „Das Bad **A.** auf der Insel Oesel“ (1880).

Arentzen, Krystjan August Emil, poeta duński i historyk literatury, * 1823 w Kopenhadze. Zrobiwszy 1852 podróż do Islandji, napisał ze źródeł islandzkich dramata „Gunlög Ormetunge“ (1852) i „Kund der Hellige (1853), pisał poezje pełne uczucia i piękne formą, oraz wydał „Baggesen og Ochlenschlaeger“ (8 t., 1870—8), studja nad rozwojem literatury duńskiej w początkach XIX wieku.

Arenys de Mar, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Barcelony, 4,600 miesz. W sąsiedztwie miasteczko Arenys de Munt, a w odległości 1 klm. źródło mineralne Tytusa (48°C), polecane w reumatyzmie; nieco dalej podobne cieplice Caldetas d'Estrach.

Areografja, opisanie planety Marsa (Ares): *areograficzny*—tyczący się Marsa, jak np. szerokość areograficzna.

Areoksen (*araeoxen*), minerał będący mieszaniną wanadanu i arsenjanu ołowiu i cynku. Występuje w postaci mas gronowych, złożonych z drobnych kryształów barwy czerwonej. Znajduje się w żyłach pstrego piaskowca pod Dahn w Bawarji.

Areola (z łac. zdrobniałe od *area* pole). W medycynie jest to kółko zaognione na skórze, otaczające wrzody, ospę i t. d., także obwódka w około brodawki piersiowej Także koło świetlne otaczające księżyc, tak zwana *lisia czapka*. Ob. Koła świetlne.

Areometr (z greck. *areos*, mało gęsty i *metron* miara, więc *gęstościomierz*), przyrząd, służący do oznaczania ciężaru właściwego ciał stałych i ciekłych, oraz dochodzenia względnej gęstości cieczy; stosownie do tych dwóch celów rozróżniamy **A.** o stałej objętości (a zmiennym ciężarze) i **A.** o stałym ciężarze. **A-y** *o stałej objętości:* **A.** *Fahrenheita* (fig. *C*) składa się z pustej rury szklanej lub metalowej, u dołu obciążonej rtęcią lub szrutem, aby cały przyrząd mógł po wodzie pływać; górna część rury wydłużona jest w szyjkę, zakończoną talerzykiem do umieszczania ciężarków; na szyjce znajduje się punkt stały czyli znaczek, po który **A.** winien się zanurzać (stąd nazwa **A.** o stałej objętości), co się otrzymuje przez dodanie mniejszej lub większej ilości ciężarków. Ponieważ ciało każde, pływające po cieczy, waży tyleż, co ciecz przez nie wypchnięta (ob. Pływanie), więc ciężar **A.** wraz z dodanemi ciężarkami wynosi tyleż, co ciężar cieczy, w której **A.** jest pogrążony, objętości takiej samej, jaką posiada **A.** Jeżeli więc **A.** zanurzymy w opowiedziany sposób raz w wodę, drugi raz w ciecz badaną, np. kwas siarczany, otrzymamy ciężar równych objętości tych cieczy; aby stąd otrzymać ciężar właściwy (ob.) kwasu siarczanego, dosyć jest ciężar jego, w ten sposób otrzymany, podzielić przez ciężar wody. **A.** *Nicolsona* (fig. *A*) różni się od poprzedniego tem, że u spodu posiada koszyczek do umieszczania okruchów ciała stałego, którego ciężar właściwy oznaczyć pragniemy; ciało badane umieszczamy raz na talerzyku górnym, drugi raz na koszyczku dolnym, i za każdym razem dodajemy tyle ciężarków, aby **A.** był zanurzony po stały punkt. W drugim razie, ponieważ ciało jest zanurzone w wodzie, zatem lżejsze, trzeba dodać ciężarków więcej; różnica ta wyrównywa ciężarowi wody tejże co ciało objętości (ob. Archimedesa prawo); znając zaś ciężar ciała danego i ciężar wody tejże objętości, można już, jak wyżej, oznaczyć jego ciężar właściwy. **A.** ten został nieco ulepszony przez Guyton — Morveau, który mu nadał nazwę *grawimetru.*—**A-y** *o zmiennej objętości* służą do porównywania gęstości różnych cieczy, na tej zasadzie, że im ciecz jest gęstszą, tem ciało po niej pływające mniej się zanurzy; są to więc rury szklane z podziałką, u dołu obciążone (fig. *B* i *D*). Nazywają się w ogóle *próbkami do cieczy* czyli *probierzami*, podziałka w nich jest zupełnie dowolną, jak A. Beaumé'go, Cartier'a i t. p. Urządzają się zwykle próbki oddzielne dla cieczy cięższych i dla cieczy lżejszych od wody; w pierwszym razie **A.** winien się w czystej wodzie zanurzyć prawie do szczytu rury (fig. *B*), w drugim punkt, po który **A.** zanurza się w wodzie, przypadać winien u dolnego jej końca (fig. *D*). W **A**-e Beaumé'go (*B*) podziałka urządza się w taki sposób, że najpierw **A.** zanurza się w wodę i punkt, do którego rura się pogrąża, oznacza się zerem; następnie wprowadza go się do roztworu soli kuchennej, zawierającego 15 części soli na 85 wody, a punkt zanurzenia oznacza się liczbą 15, poczem odstęp ten dzieli się 15 równych części i podziałkę tę przenosi niżej.

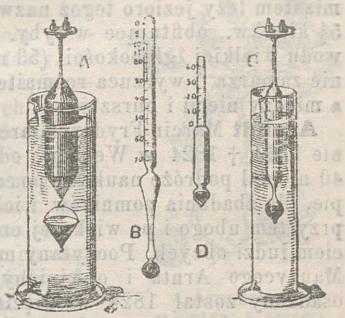

Areometry.

Według podobnych zasad dowolnych urządzone są podziałki i innych takichże probierzy. Racjonalniej urządzone są próbki do alkoholu, *alkoholometry* (ob. alkoholometrja). Można jednak i tych **A.** użyć do dochodzenia ciężaru właściwego cieczy, jeżeli im nadamy stosowną podziałkę: *densymetr* wprost wskazuje ciężar wł. przez liczbę stojącą obok punktu, do którego się **A.** pogrążył; *volumetr* wskazuje objętość części zanurzonej, skąd łatwo c. wł. obliczyć można.—Wynalazek **A**-u o stałym ciężarze przypisują uczonej Hypatji (ob.), prawdopodobnie wszakże znany już był nieco wcześniej i używany przez lekarzy greckich. **A.** o stałej objętości zbudował może Roberval około r. 1664, udoskonalił go Fahrenheit. Wolumetr urządził Gay Lussac.

Areopag, najdawniejszy trybunał w Atenach, rozsądzał z początku tylko sprawy o zabójstwo, otrucia i podpalenia, od czasów zaś Solona (594 przed Chr.) otrzymał i nadzór nad utrzymaniem religji i obyczajów, oraz powagi praw w państwie. W chwilach niebezpieczeństw areopag obejmował samowładnie kierunek spraw publicznych. Inne państwa greckie także poddawały swoje spory pod jego wyroki. Władza **A.**, jako instytucji konserwatywnej, stała się z czasem celem napaści demagogów, i 461—460 Efjaltes i Perykles przeprowadzili ograniczenie jego władzy do pierwotnego zakresu. Po upadku 30 tyranów **A.** powrócił do dawnego znaczenia, którego nie stracił całkowicie nawet za czasów rzymskich. Przestał istnieć prawdopodobnie w końcu I wieku po Chr. Nazwa **A.** pochodzi od miejsca, na którem się zwykle zbierał, to jest od pagórka, leżącego blizko Akropolis, poświęconego Aresowi (Marsowi). Członkowie jego, Areopagici, wybierani byli dożywotnio z zasłużonych archontów. Por. Schömann „De Areopago et Ephetis" (1833); Lange (1874), Philippi (1874).

Areopiknometr, przyrząd służący do oznaczania ciężaru właściwego drobnych ilości cieczy, jest właściwie połączeniem tylko areometru z piknometrem (ob.). Używa się często w celach lekarskich, jak np. do badania mleka kobiecego lub moczu.

Arequipa, stolica depart. t. n. (59,017 klm. kw. i 190,000 m.) w Peru, na zachodnim stoku Andów, 2,540 m. nad p. m., jedno z najpiękniejszych miast w Ameryce połud. liczy 30,000 m. (1889), założone przez Pizara 1530; fabryki wyrobów bawełnianych, złotych i srebrnych, uniwersytet, główny skład towarów europejskich i amerykańskich, handel, któremu porty: Islay (zniszczony trzęsieniem ziemi w sierpniu 1868) i Mollendo wielką są pomocą, bardzo ożywiony. W bliskości znajduje się t. n. wulkan, wysoki na 6,005 m., który już po trzykroć zniszczył to miasto, a ostatni raz w r. 1868.

Ares, bóg wojny u Greków starożytnych, syn Zeusa i Hery. U Homera jest typem bohatera—niszczyciela, półdzikiego, niewiele dbającego o to, po czyjej walczy stronie. Dlatego bywa pokonywany, szczególnie przez Atenę, boginię rozważnej, uszlachetnionej walki; pokonał go też Herakles, Aloidowie zaś trzymali go w „beczce żelaznej" przez 13 miesięcy, w ciągu których świat odetchnął po okropnościach wojny. Wedle podania tebańskiego, był mężem Afrodyty, ojcem Harmonji; wedle innych, był kochankiem Afrodyty, której mąż, Hefajstos, pojmał go raz na gorącym uczynku w misterne sieci żelazne. Dziećmi Aresa, prócz Harmonji, mianują: Erosa, Anterosa, Dejmosa i Fobosa, oraz Pryjapa. W Atenach była mu poświęcona świątynia na Areopagu, od jego imienia tak nazwanym. Co do stanowiska i znaczenia Aresa w mitologji, przynajmniej w czasach pierwotnych, uczeni różne wygłaszają zdania. Preller uważa go za bóstwo nieba burzliwego, Lauer — nieba wogóle, Schwenck — światła, Welcker, Voigt—słońca, H. D. Müller i Stoll—za bożka głębin podziemnych. W mitologji

Mars florencki.

Mars i Amor z willi Ludovisi.

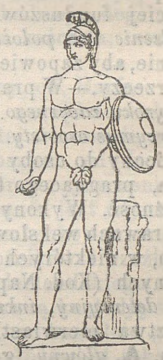

Mars kapitoliński.

rzymskiej odpowiadał greckiemu Aresowi—Mars (ob.); pod tem zwykle mianem są znane jego wyobrażenia i posągi, zachowane w muzeach.

Arèse Franciszek, hrabia, * 1805 w Lombardji, † 1861 w Rzymie; za udział w spisku lombardzkim 1831 skazany na śmierć, więziony był w Spielbergu; zostając w bliskich stosunkach z synami królowej Hortensji po wypadkach r. 1831, wtajemniczony był do wszystkich zamiarów i działań księcia Ludwika Napoleona. Udział jego w ruchach rewolucyjnych lat 1848—49 ściągnął nań wygnanie; schronił się do Pjemontu, gdzie mianowany został senatorem. Niespodziewany pokój, zawarty w Villafranca (1859), oddalił chwilowo

Cavoura od kierunku spraw publicznych; wtedy hrabia **A.** został, jak się zdaje, za wpływem Napoleona III, prezesem gabinetu. Urzędowanie jego było krótkie, Włochy bowiem na inną wstąpiły drogę. W zajściach dyplomatycznych i we wszelkich ważniejszych sprawach hr. **A.** używany był jako posłannik rozjemca do dworu francuskiego, np. w r. 1866 w przedmiocie przymierza włosko-pruskiego, gdzie dawne stosunki zapewniały mu zawsze jak najuprzejmiejsze przyjęcie.

Areszt (z łac. *arrestare, zatrzymywać*), znaczy w języku prawnym przytrzymanie osoby lub funduszu; przenośnie zaś używa się za samo miejsce uwięzienia. Przytrzymanie osoby może nastąpić tylko z powodów prawnych, a wyrzeczenie względem ograniczenia lub pozbawienia wolności osobistej, należy do władz sądowych. Władze policyjne aresztują tylko dla przedstawienia aresztowanego sądom, czy to w sposobie prewencyjnym, czy też wykonawczym. W postępowaniu karnem dwojakie jest zatrzymanie: w ciągu śledztwa i w wykonaniu wyroku, jako kara za mniejsze przestępstwa; pierwsze następuje w przypadkach postępowaniem karnem określonych, kiedy znajdują się dostateczne poszlaki przeciwko obwinionemu i obawa ucieczki, lub nadużycia wolności przez utrudnienie śledztwa. Areszt u osoby trzeciej funduszów lub rzeczy dłużnika v. *zapowiedzenie* lub *położenie aresztu*, t. j. sądowe wezwanie, aby zapowiedziany nie wydawał pieniędzy lub rzeczy.—W prawie polskiem *areszt kondemnaty wyroku zaocznego*. **A.** *dłużników* zwany *cywilny* v. *przymus osobisty*. Jest to środek egzekucyjny, zwrócony do osoby dłużnika na żądanie wierzyciela, pragnącego tym sposobem odzyskać swoją należność. Wykonywany przeciwko handlującym w sprawach wekslowych, albo ze stosunków cywilnych, w niektórych przypadkach prawem przewidzianych (Kod. Nap., art. 2059—2070). **A.** *śledczy, detencyjny, inkwizycyjny*, uwięzienie podczas śledztwa pierwiastkowego przed zawyrokowaniem. **A.** *główny*, gdzie odsiadują karę skazani wyrokiem prawomocnym na krótkotrwałe uwięzienie.

Aresztanckie roty, zakłady karne; kara prawna, postanowiona kodeksem kar głównych i poprawczych z r. 1847, utrzymana w wydaniu z r. 1885, dla osób, z powodu stanu swojego od kar cielesnych nie wyłączonych, szczególnie za przestępstwa przeciwko własności, jako to: ważniejsze kradzieże, oszustwa i t. p. Polega ona na przymusowych robotach w twierdzach, gdzie aresztanci zostają pod karnością wojskową.

Aresztant, zatrzymany przez właściwą władzę i pozbawiony wolności; osadzony w areszcie za karę z mocy wyroku.

Arete, w mitologji greckiej: *a)* uosobienie cnoty i męstwa; *b)* małżonka Alkinoosa, króla Feaków, wysoce poważana przez męża i poddanych; jej wpływom zawdzięczał Odyseusz gościnę i powrót do ojczyzny, a Medea z Jazonem ocalenie od prześladowców.

Areteusz, lekarz grecki z Kapadocji, żył w Rzymie za czasów Trajana i po Hipokratesie uchodził za najbieglejszego w rozpoznawaniu chorób, dowodem czego są dwa znakomite jego dzieła: „O chorobach ostrych i chronicznych“ i „O sposobach ich leczenia;“ najlepsza edycja Ermeriusa (Utrecht, 1847), tłóm. niem. Manna (Halla, 1858). Por. Locher „Araetaeus aus Kappadocien“ (Zürych, 1847).

Arethusa, *Chorost*, rodzaj roślin z rodziny storczykowatych, którego gatunek **A.** *bulbosa* z Ameryki północnej u nas hoduje się jako roślina ozdobna; w Ameryce główki przykorzeniowe przykładają się zewnętrznie przeciw bólowi zębów, oraz na wrzody.

Aretin, * 1706 w Konstantynopolu, podobno syn Basidarara Kaziadura, z rodu królów armeńskich. Przywieziony przez Kunegundę Sobieską, żonę elektora Maksa Emanuela z Wenecji, jako mały chłopiec. Wychowany na dworze bawarskim, dosłużył się stanowiska dyrektora komory celnej w Ingolsztadzie i stał się protoplastą rodu Aretinów.

Aretin Jan Adam, baron, bawarski mąż stanu, * 1769 w Ingolsztadzie, przez wiele lat oddawał krajowi znakomite usługi na rozmaitych urzędach i umarł jako poseł na sejm frankfurcki 1822. Co do kosztownego jego zbioru rycin, por. Bruliota: „Catalogue des estampes du cabinet d'Aretin“ (3 t., Monachjum, 1827). **A.** wydał „Catalogue des estampes gravées par Chodowiecki“ (Monachjum, 1796).—**Aretin** Jerzy, brat poprzedniego, * 1766 w Ingolsztadzie, zajmował podobnież rozmaite wysokie urzędy i jako generalny komisarz dróg i mostów w Tyrolu podczas powstania 1809, wzięty został przez Austrjaków do niewoli. Po uwolnieniu poświęcił się wyłącznie naukom i kunsztom, † 1844 w Monachjum, zostawiwszy po sobie wiele pism treści politycznej i kameralnej.—**Aretin** Krzysztof, brat poprzednich, * 1773 w Ingolsztadzie, † 1824 w Monachjum; był radcą dyrekcji krajowej, odznaczył się jako przeciwnik średniowiecznych nadużyć, nastając gorliwie na zniesienie stanów feudalnych. W r. 1803 przeznaczony był do przejrzenia bibljotek klasztornych, a 1806 mianowano go bibljotekarzem głównym w Monachjum. Stronnik Napoleona, z powodu nieumiarkowanego występowania przeciwko protestantyzmowi i Prusom w piśmie „Die Pläne Napoleons und seiner Gegner in Deutschland“ (1809), przymuszony był złożyć swój urząd. W r. 1811 przeniósł się do wydziału sprawiedliwości. Napisał wiele dzieł prawnych i politycznych. Rozpoczęte przez niego „Prawo polityczno monarchji konstytucyjnej,“ ukończył Rotteck (3 t., 1838—40). —**Aretin** Karol, starszy syn poprzedniego, * w r. 1796, † 1868; położył zasługi w zawodzie dyplo-

matycznym, był 1843 radcą legacji w ministerjum spraw zagranicznych, następnie radcą tajnym i archiwistą państwa. Na ostatniem stanowisku wydał kilka ważnych pism i dokumentów, między któremi ważniejsze: „Geschichte des Kurfürsten Maximilian I“ (Passau, 1842) i „Alterthümer und Denkmale des bair. Herrscherhauses“ (zeszyt 1—9, Monachjum, 1855—71), „Wallenstein“ (1846). Pisał w duchu katolickim.

Aretino Piotr, * 1492 w Arezzo, pochodzenia pospolitego, otrzymał słabe wykształcenie i 1517 udał się do Rzymu, gdzie był na dworze Leona X i kardynała Medici, późniejszego Klemensa VII; poeta pełen talentu, ale obyczajów gorszących, chociaż używał łaski i opieki panów, których zmuszał do tego swemi satyrycznemi wierszami, zwał się sam „biczem na książąt,“ długo jednak z nich korzystać nie umiał, żyjąc w Wenecji w zbytku i rozpuście, † 1556, spadłszy z krzesła podczas wybuchu gwałtownego śmiechu, spowodowanego opowiadaniem o jakiejś awanturze miłosnej swojej siostry. Oprócz gorszących „Sonetti lussuriosi,“ napisał pięć komedji i jedną tragedję, tudzież rozwiązłe „Ragionamenti“ (1535 lub 1536), „Puttana errante“ i „Rime, Stanze, Capitoli.“ Pomimo niemoralności niektórych utworów, dzieła jego, dla czystości języka, śmiałości i mocy stylu, akademja della Crusca zaliczyła do klasycznych. Opere di Pietro **A.** ordinate ed anotate per Massimo Fabi, precedure di un discorso intorno alla vita dell autore ed al suo secolo;“ Luzio „P. **A.** nei suoi primi anni a Venezia“ (1888); Schultheiss „P. **A.**“ (1890); Chasles „L'Aretin.“

Aretino Piotr.

Aretuza, źródło na wyspie Ortygji pod Syrakuzami. Według mitu, jedna z nimf, córka Nereusa i Dorydy, uciekając przed ścigającym ją bożkiem rzecznym, Alfeuszem, rzuciła się w morze i na wyspie Ortygji w źródło zamieniła. To samo imię ma jeszcze kilka innych źródeł w Grecji. W Syrakuzach była czczona jako bóstwo; na monetach syrakuskich głowa jej była częstokroć wytłaczaną.

Aretuza, miasto w Syrji, pomiędzy Epifanją a Emesą; tworzyło za czasów Augusta i Tyberjusza oddzielne księstewko.

Aretyńskie sylaby, tak się nazywają w muzyce nazwy nut: *ut*, *re*, *mi*, *fa*, *sol*, *la*, odpowiadające tonom: *c*, *d*, *e*, *f*, *g*, *a*. Zowią się **A.,** gdyż wprowadził je w użycie mnich Gwido d'Arezzo.

Arezzo *(Aretium)*, stolica prowincji t. n. we Włoszech środkowych (3,206 klm. kw. i 259,018 m. 1890), leży w urodzajnej i pięknej dolinie Chiana, ma 12,000 m., mnóstwo starożytności etruskich i katedrę gotycką z XIII w., podobno najpiękniejszą we Włoszech. **A.** tworzyło jedną z dwunastu rzeczypospolitych dawnych Etrusków, przewyższając wszystkie inne miasta wyrobami garncarskiemi i odlewami bronzowemi *(vasa aretina*, naczynia aretyńskie, były sławnemi jeszcze za cesarstwa rzymskiego); jest to miejsce urodzenia wielu sławnych mężów, jak: Mecenasa, Petrarki, Piotra Aretina, Gwidona z Arezzo, wynalazcy nut, Leonarda z Arezzo, historyka, Cesalpina, botanika, Vasariego, malarza i biografa artystów i innych. W bliskości znajduje się źródło mineralne i kąpiele Montione.

Arezzo Tomasz, kardynał, * 1758 w Orbitello (Toskanja), † 1833 w Ferrarze. Był nuncjuszem papieskim w Petersburgu za cesarza Pawła I-go (1801) i miał traktować o przeprowadzenie unji obu kościołów, a następnie po zerwaniu układów przez śmierć Pawła, używano go do załatwienia nieporozumień zaszłych między Francją a Rzymem; kiedy w r. 1807 Napoleon odkrył mu swój plan zniesienia świeckiej władzy papieża, **A.** zawiadomił o tem Piusa VII i wskutek tego został przez Napoleona uwięziony i wysłany do Korsyki, skąd uszedłszy, otrzymał po r. 1815 kapelusz kardynalski. Następnie był legatem papieskim w Ferrarze, gdzie założył akademję degli Ariostei, a 1830 wice-kanclerzem kościoła; zostawił niewydane pamiętniki.

Arfa, instrument muzyczny, ob. Harfa.

Arfa albo *rafa*, proste narzędzie, złożone z siatki drucianej, naciągniętej w ramach, służące do oddzielania ziarn grubszych od drobniejszych; ma ważne znaczenie przy czyszczeniu rud i zboża; w rolnictwie *arfowanie* jest czynnością pośrednią między wianiem a młynkowaniem.

Arfe, słynna rodzina złotników i rzeźbiarzy hiszpańskich, pochodzenia niderlandzkiego.—**Arfe** Henryk, wykonał 1513 sławną kustodję srebrną dla katedry w Kordubie, w kształcie gotyckiej wieży, wysoką 1½ stopy, 1517—24 takąż dla kościoła w Toledo, 8 stóp wysoką, z 260 posążkami i inne roboty.—**Arfe** Antoni, syn jego, wykonał podobne prace w stylu greckim dla kościołów w Burgos, San Jago di Compostella (1544) i inne. — **Arfe** Juan y Villafane, syn poprzedniego, * 1535, † 1603, znakomity architekt i drzeworytnik, wykonał kustodje znajdujące się w Valladolid, Segowji, Madrycie i innych, oraz najwspanialszą do kościoła w Sewilli (12 stóp wysoką). Był przedstawicielem renesansu późniejszego i jest autorem dzieł o miarach, symetrji, anatomji i pięciu porządkach architektonicznych (Sewilla, 1585—7).

Arffberg Henryk Dusmer, von, od roku 1845 wielki mistrz zakonu krzyżackiego, prowadził wojny z Litwą, szczególnie 1348, w którym z armją, wynoszącą 40,000 ludzi, naszedł Litwę i od-

niósł srogo okupione zwycięstwo przy ujściu Strawy do Niemna. W następnych latach oddał się wyłącznie podniesieniu dobrobytu kraju i wybudował w Prusiech miasto Johannisburg. W r. 1351 złożył godność wielkiego mistrza i umarł komturem.

Arfian Antoni, de, malarz hiszpański z XVI w., uczeń Ludwika de Vargas. Pracował głównie w Sewilli.

Arfvedsonit, minerał, tak nazwany na cześć chemika szwedzkiego *Arfvedsona*, * 1792, † 1841; jest to amfibol, złożony z krzemianu żelaza i sodu, barwy czarnej, nieprzezroczysty, z połyskiem żywicznym, c. wł. 3,5, twardość 6, łatwo topliwy. Znajduje się w Norwegji, Grenlandji i w Colorado.

Argaeus Mons, ob. Ardżysz.

Argali, ob. Owca.

Argand Aimé, fizyk i mechanik, * 1755 w Genewie, † 1803 w Anglji; słynny wynalazca lampy zwanej *argandzką* (ob. Lampy); nazywano je kinkietami od aptekarza paryskiego Quinqueta, który zmienił nieco postać kominków szklanych i z wynalazku **A.** znaczne ciągnął zyski. **A.** wprowadził też ulepszenia w gorzelniach i ogłosił kilka rozpraw w pismach naukowych.

Argania, *Argan*, rodzaj roślin z rodziny zapianowatych *(Sapotaceae)*. **A.** *sideroxylon* jest drzewem ciernistem o pniu nizkim, który wydaje wszakże potężne gałęzie, pochylające się ku ziemi. W Maroko tworzy całe lasy i wydaje drewno bardzo twarde i ciężkie; owoce jednonasienne, kuliste lub jajowate, używają się na paszę dla bydła, z nasion zaś wytłacza się olej, używany na pokarm i do oświetlania.

Argas, rodzaj pająków dychawkowatych, pokrewny kleszczom (ob.). **A.** *reflexus* żyje na łabędziach, których krew wysysa; **A.** *persicus* na Wschodzie, jest niebezpieczny dla ludzi; ukąszenie jego sprowadza, zwłaszcza u cudzoziemców, złośliwe gorączki, nawet śmierć. Porów. Virchowa: „Archiv für pathologische Anatomie“ (tom 19).

Argas (znacznie powiększony).

Argeadzi, „dzieci Argosu,“ pierwsza dynastja władców macedońskich, pochodząca od Heraklidy Temenesa z Argosu w Peloponezie. Wnuk jego, Perdykas I, syn Kazanosa, był pierwszym królem Macedonji. Po nim władali: Argajos, Filip I-szy, Aeropas, Alketos, Amyntas I, Aleksander I, Perdykas II, Anhellas, Amyntas II, Aleksander II, Ptolemajos (zięć Amyntasa II), zamordowany r. 363 przez Perdykasa III, swego szwagra. Po nim wstępuje na tron Amyntas III, trzeci syn Amyntasa II, strącony przez swego stryja, Filipa II-go (359), który podniósł Macedonję na dominujące w świecie helleńskim stanowisko; synem Filipa był Aleksander III Wielki (336—323), którego jedyny prawy potomek Aleksander IV, Egos, urodzony z Roksany, zakończył dynastję Argeadów, ginąc z ręki Kasandra w więzieniu 311 r. Por. Abel: Makedonien vor König Philipp.

Argei, świątynie, wzniesione w różnych punktach Rzymu, do których odbywano w d. 16 i 17 marca uroczyste procesje w celu uczczenia larów, opiekujących się dzielnicami miasta.— Argejami zwano także lalki, plecione z gałązek 15 maja i wrzucane z mostów do Tybru przez westalki, podczas wspomnianych procesji. Był to prawdopodobnie symbol dawnych ofiar z ludzi (Owidjusz, Fast. V, 621). Por. Mommsen „Römische Tribus“ (1844); Hertzberg „De Diis Rom. patriis“ (1840).

Argel, *Arghel*, krzew, ob. Solenostemma.

Argelander Fryderyk Wilhelm August, znakomity astronom, * 1799 w Memlu, * 1875. Syn bogatego kupca, pierwotnie oddawał się w Królewcu naukom kameralnym, a do astronomji zwrócił się, pociągnięty wykładami Bessla, i r. 1820 został przy nim adjunktem obserwatorjum. W r. 1823 został dyrektorem obserwatorjum w Abo, następnie w Helsingforsie, a od 1837 w Bonn, gdzie zarazem objął katedrę astronomji. Jego wyznaczenie drogi komety z r. 1811 jest pracą wzorową. Za katalog 560 gwiazd, posiadających ruch własny widoczny, akademja nauk w Petersburgu przyznała mu całkowitą nagrodę Demidowa. „Uranometria nova“ (Berlin, 1843) zawiera znakomite oznaczenie stosunków wielkości gwiazd, na półkuli północnej widzialnych; „Astronomische Beobachtungen auf der Sternwarte zu Bonn“ (1847) obejmują wykaz położenia około 22,000 gwiazd na półkuli pn. od 45° do 80° zboczenia. Rezultat ostateczny tych badań, zestawiony w wielkiem dziele p. t.: „Durchmusterung,“ obejmuje katalog 324,198 gwiazd półkuli północnej nieba, aż do 9 wielkości. Dopełnienie tego katalogu stanowi atlas niebieski, obejmujący wszystkie gwiazdy od 1 do 9,5 wielkości. Życiorys jego podało pismo *Vierteljahrschrift der astron. Gesellschaft* (t. 10).

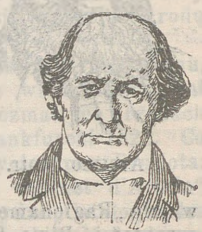

Argelander Fryderyk Wilhelm August.

Argellati Filip, * 1685 w Bononji, † 1755 w Medjolanie, bibljograf i historyk włoski. Wydaniem razem z Muratorim dzieła „Scriptores rerum italiacarum,“ spowodował założenie towarzystwa, zwanego *Societas Palatina*, którego sekretarzem był mianowany. Ważniejsze jego wydania są: „Bibliotheca scriptorum Mediolanensium“ (2 t., Medjolan, 1745), „Bibliotheca dei Volgarizzatori“ (5 t., Medjolan, 1767) i zbiór pism o numizmatyce włoskiej (6 t., Medjolan, 1750—59).— **Argellati** Franciszek, syn poprzedniego, miał udział w wielu pracach literackich ojca i sam jest autorem dzieła podobnego do „Dekameronu“ Bokkacjusza,

które jakkolwiek szanuje obyczajność, dalekiem jest jednak od swojego wzoru.

Argemone, *Bielmok*, *Mak kolczysty*, rodzaj roślin z rodziny makowatych, z Ameryki środkowej; wiele gatunków hoduje się u nas jako rośliny ozdobne, jak **A.** *mexicana* o liściach ciernisto-ząbkowanych i kwiatach żółtych; ziele używa się w Meksyku, jako środek łagodzący ból przy obrzmieniach i wrzodach. **A.** *grandiflora* ma kwiaty białe.

Argemone: a owoc otwarty.

Argenau, ob. Gniewkowo.

Argens, Jan Chrzciciel de Boyer, margr. d', * 1704 w Aix, † 1771; popularny filozof francuski, początkowo służył w wojsku i prowadził życie awanturnicze, potem zaś w Amsterdamie oddawał się literaturze, a następnie 1744 przyjął służbę u Fryderyka W., którego był szambelanem, dyrektorem wydziału sztuk pięknych przy akademji berlińskiej i codziennym towarzyszem. Pismami swojemi: „Lettres juives“ (1766); „Lettres chinoises“ (1748 i 1751), w tej ostatniej edycji znajdują się ustępy o Warszawie i Polakach, tudzież o Moskwie; „Lettres cabalistiques“ (1741) i „Philosophie de bon sens,“ — wielkie podówczas wzbudził zajęcie; 1761 wrócił do Francji i † 1771 w podróży do Tulonu. Z innych dzieł jego ważniejsze są: „Histoire de d'esprit humain“ (14 t., Berl., 1765—8); i „Lettres et Mémoires“ (Londyn, 1735 i Paryż, 1807).—Brat jego Łukasz de Boyer Chevalier **d'Argens**, † 30 maja 1772 roku, był rycerzem maltańskim i napisał: „Réflexions sur l'état et le devoir des chevaliers de Malte“ (Paryż, 1739). Por. Damiron „Mémoire sur d'**A.**“ (1856).

Argensola, Lupercio Leonardo i Bartolomé Leonardo de, dwaj bracia, poeci hiszpańscy, * 1550 i 1562. Pierwszy był sekretarzem, drugi kapelanem Marji Austrjaczki, wdowy po cesarzu Maksymiljanie w Madrycie. Później Lupercio był historjografem Aragonji i żył w Saragosie. Bartłomiej udał się 1603 z Filipem III do Valladolidu, a 1609 do Madrytu, gdzie wydał swoje „Conquista de las Molucas“ (Madryt, 1609) W r. 1610 obaj bracia, znakomici już poeci, towarzyszyli hrabiemu Lemos, wice-królowi neapolitańskiemu, do Neapolu, gdzie Lupercio 1613 życie zakończył. Brat jego powrócił 1618 do kraju i mianowany został na miejsce zmarłego brata historjografem. † 1631 r., zostawiwszy po sobie niezrównane pod względem stylu dzieło: „Primera parte de los Anales de Aragon, que prosigue los del secretario Geronimo Zurita desde el ano 1516“ (Saragosa, 1630). Poezje obu braci, „Rimas,“ były wydane dopiero po ich śmierci (Saragosa. 1634). Obaj kształcili się na wzorach łacińskich, a szczególnie na Horacym. Utwory ich celują raczej zewnętrzną, staranną ogładą i wzniosłym duchem, aniżeli twórczością i bogactwem fantazyi. Bartłomiej należy do klasyków hiszpańskich. Dzieła obu: „Obras sueltas,“ wydał Conde de la Vinaza (2 t., 1889).

Argenson Voyer d', starożytna rodzina francuska, której wielu członków było znakomitymi mężami stanu. **René de Voyer**, hr. d'Argenson, * 1596, używany za czasów Richelieu'go i Mazarin'a do spraw dyplomatycznych, † 1651, jako poseł w Wenecji. Wnuk jego **Argenson** Marek René, * 1652, naczelnik policji w Paryżu, od 1697, wprowadził lettres de cachet, potem prezydent rady skarbowej i wielki pieczętarz, po upadku Law'a, złożył urzędowanie i † 1721.—Jego syn, **Argenson**, René Ludwik, * 1694, sekretarz stanu od 1744—47, poświęcał się naukom i sprawom publicznym, biorąc żywy udział w ówczesnym ruchu umysłowym. Nap.: „Considérations sur le gournevement ancien et présent de la France“ (wyszło 1764), † 1757.—Jego syn **Argenson** Marek Antoni, margrabia de Paulmy, * 1722, † 1787, na urzędzie gebernatora arsenału, urządził bibljotekę arsenału w liczbie 150,000 tomów i kierował wydawnictwem kilku dzieł bibljogracznych. Od 1760 do 1765 był posłem w Warszawie. **Argenson** Marek Piotr, brat Renego Ludwika, * 1696, ulubieniec Ludwika XV, był 1742 ministrem wojny, lecz strącony przez panią Pompodour, którą usunąć pragnął, opuścił urzędowanie, † 1764. On to dostarczył Wolterowi materjałów do dzieła „Siècle de Louis XIV.“—**Argenson** Marek René de Voyer, wnuk poprzedniego, * 1771, przebył czas rewolucji w dobrach swoich, za Napoleona I był prefektem, w r. 1815 deputowanym do parlamentu, a w latach 1817—30 należał do liczby przeciwników reakcyjnej polityki rządu. Po roku 1830, przechylił się stanowczo do stronnictwa radykalnego, lecz z powodu podeszłego wieku usunął się ze sceny politycznej i † 1842, jako nieugięty republikanin i powszechnie szanowany obywatel. Syn jego **Argenson** Karol Marek, René de Voyer * 1796, † 1862. W 1848, jako przedstawiciel demokracji umiarkowanej, zasiadał w zgromadzeniu konstytucyjnem; odznaczył się wybornemi pracami w dziedzinie archeologji, napisał także: „Les nationalités européennes“ (Paryż, 1859) i część pamiętników swego stryjecznego dziada (1825).

Argental, Karol August de Ferriol, * 1700 † 1788, wierny przyjaciel Woltera, głośny ze swego stosunku z Adrjanną Lecouvreur. Por. Sainte-Beuve „Causerie de Lundi“ I.

Argentan, miasto francuskie w dep. Orne, nad Orną, 6,000 m. (1891); kilka starożytnych gmachów pięknej budowy, między niemi dwa godne widzenia kościoły; garbarnie, fabryki rękawiczek i znaczny handel sławnych serów.

Argentan, *nowe srebro*, franc. *maillechort*, stop

z wejrzenia podobny do srebra, złożony z miedzi, niklu i cynku (lub cyny); stosunki tych metalów w różnych fabrykach są zmienne. Do srebra próby 12 najwięcej z pozoru zbliża się śpiż, złożony w stosunku 53,4 miedzi, 29,1 cynku. 17,5 niklu; wogóle można **A.** uważać za mosiądz (ob.) z dodatkiem $^1/_6$ do $^1/_3$ niklu. Od mosiądzu twardszy, do politury doskonale się nadaje i na powietrzu nie ulega zmianie. Przyjmuje dobrze złocenie i srebrzenie galwaniczne; kwasami daleko mniej jest atakowany, niż miedź, dlatego bez niebezpieczeństwa może być używanym na naczynia do przechowywania potraw. Kilka innych stopów do **A.** podobnych znajduje się w handlu, jak metal chiński, christofle, alpaka, alfenid.

Argentario *Monte*, góra wysoka na 635 metrów w prow. włoskiej Grosseto, na półwyspie połączonym z brzegiem jedynie dwoma wązkiemi przesmykami, które wytworzyły się w nowszych dopiero czasach. Nazwa pochodzi od srebrzystego połysku talku łupkowego, składającego tę górę. Dwa portowe sąsiednie miasta *Porto Ercole* i *Porto San Stefano* stanowią razem gminę, liczącą 5,000 mieszkańców.

Argentella, rodzaj koronek genueńskich, wyrabianych w sposób taki, jak koronki alensońskie.

Argenteuil, miasto francuskie, w dep. Seine-et-Oise, na prawym brzegu Sekwany, 13,339 m. (1891) i ruiny klasztoru, w którym Heloiza, żona Abelarda, była przeoryszą; winnice, fabryki octu i machin parowych.

Argenteus Codex (srebrny kodex), nazywa się przechowywany w Upsali rękopis gockiego tłómaczenia Biblji Ulfilasa, pisany srebrnemi literami ze złotemi inicjałami na purpurowym pergaminie. Por. von der Gabelenz i Loebe „Upp-Ströms C. **A.**“ (1860).

Argentiera, wyspa, ob. Kimolos.

Argentina, rodzaj ryb z rodziny łososiowatych, którego jedyny gatunek, **A.** *sphyraena*, żyje w morzu Śródziemnem; pęcherz jej powietrzny wypełniony jest srebrzystą substancją, która pod nazwą esencji wschodniej używa się do wyrobu pereł fałszywych; z tego powodu więcej jest poszukiwaną, niż dla mięsa.

Argentina, jasno szary proszek metaliczny, służący do tak zwanego srebrnego druku na tkaninach; jest to proszek cynowy bardzo delikatny, otrzymywany przez strącanie cyny z roztworów jej soli.

Argentino, moneta złota rzeczypospolitej Argentyńskiej, czyniąca 5 pesos nacionales, wartości 25 franków.

Argenton, miasto francuskie w dep. Indre, nad rz. Creuse, 6,270 m. (1891); w starożytności *Argentomagus*, znakomite m. Biturygów.

Argentum, srebro. **A.** *nitricum* azotan srebra, kamień piekielny, ob. Srebro.

Argentus Jan, Jezuita, rodem Włoch z Modeny, * około 1561. Za Zygmunta III bawił czas jakiś w Polsce i z polecenia generała swego zakonu zwiedzał klasztory jezuickie w Polsce i Litwie, z czego zdał królowi sprawę w dziele: „Argenti S. J. in provincia polona praepositis provincialis de rebus Soc. J. in Regno Pol. ad Sigismundum III“ (1615 i 1620); † generałem zakonu w Rzymie 1626.

Argentyńska Rzeczpospolita, dawniej *Stany Zjednoczone Rio de la Plata*, rzeczpospolita federacyjna w Ameryce południowej, rozciągająca się od 22° do 55° szer. płd. i od 56° 20′ do 70° 20′ długości zach. względem Gr. Graniczy na wschód z oceanem Atlantyckim, Urugwajem i Brazylją, na północ z Paragwajem i Boliwią, na zach. z rzeczp. Chileńską. Obejmuje przestrzeń 2,877,772 klm. kw. i liczy 4,043,000 m. (1895). Składa się z 15 prowincji i 8 t. zw. terytorjów, których rozległość i ludność przedstawiają się, jak następuje:

	klm. kw.	mieszk.	na 1 kl. kw.
I. Miasto Buenos-Ajres	186	663,854	—
II. Prowincje:			
Buenos-Ajres	303,530	921,225	3,0
Catamarca	84,620	90,187	1,1
Cordoba	172,810	351,745	2,0
Corrientes	85,160	239,570	2,8
Entre Rios	74,150	290,994	3,9
Jujuy	51,180	49,543	0,9
La Rioja	81,900	69,228	0,8
Mendoza	148,160	116,698	0,8
Salta	163,610	118,138	0,7
San Juan	95,010	84,251	0,9
San Luis	74,180	81,155	1,1
Santa Fé	132,300	397,285	3,0
Santiago	93,600	160,445	1,7
Tucuman	21,970	215,693	9,8
III. Terytorja (Gran Chaco, Missiones, Pampas. Patagonia)	1,295,406	192,079	0,8
Razem	2,877,772	4,043,900	1,3

Góry i wody. Na zachodniej granicy wznoszą się góry Andy, odznaczające się wulkanicznym charakterem i obfitujące w skarby mineralne; najwyższy ich szczyt, wulkan Aconcagua (około 7,000 m.) uważany jest za najwyższą górę Ameryki. Liczne niższe pasma Andów zalegają północną i północno-zachodnią część konfederacji, gdy tymczasem południowa i południowo-wschodnia jej część rozciągają się na okiem nieprzejrzanych równinach, zwanych *pampasami*. Największa część tych krajów, należy do ogromnego przestworu, na którym La Plata (ob.) i wpadające do niej rzeki nurty swe toczą, nadając mu życie i tworząc rozliczne komunikacje wodne z Atlantykiem. Z innych rzek ważniejsze: Colorado, Rio Negro i Chubut; środkowa część prawie bezwodna. Na wschodnich stokach Andów znajduje się mnóstwo jezior słonych (jak np. Lagunas de Guanacache); w równinie leżą jeziora: Silvero, Bebedero, Laguna Amarga i in.

Ustrój geologiczny i minerały. Daleko w głąb rozciągający się utwór pampasowy zbadany został przez d'Orbigny'ego i Darwina; składa się on głównie z gliny, w której występują ławice wapienne. Znajdują się w niej szczątki olbrzymiego świata zwierzęcego z okresu dyluwialnego: kolosalny glyptodon, koń kopalny amerykański, mastodon, olbrzymie leniwce (*Megalotherium i Mylodon*). Utwór ten pampasowy odznacza się zwłaszcza niezmiernemi pokładami soli; są to wyschłe słone jeziora, które daleko i szeroko pokrywają ziemię, mając wejrzenie niemal pól śnieżnych, nie są jednak eksploatowane. Pod utworem pampasowym rozciągają się potężne utwory trzeciorzędowe ze skamieniałemi muszlami, koralami, jeżowcami, rakami i t. d. Bliżej Kordyljerów występuje działalność wulkaniczna, jak to okazuje melair, migdałowiec; znajdujemy tu skały pierwotne: granit, syjenit, gnejs. Nakoniec, bogato są też reprezentowane napływy (aluwje), a prąd La Platy tworzy bezustannie w swym obszarze znaczne ilości nowego lądu. Bogactwo minerałów i metalów jest olbrzymie, jakkolwiek dotąd niedostatecznie wyzyskiwane, gdyż ludność jest przeważnie pasterska i rolnicza. Kopalnie Rioja zawierają złoto, srebro, miedź, żelazo, nikiel; najbogatsze są w obwodzie Famatina. W prowincji San Juan znajduje się złoto, srebro i ołów. Mendoza i Catamarca dostarczają głównie miedzi; w prow. Cordova znajduje się kopalnia srebra; w Gran Chaco odkryto w 1865 bogate pokłady doskonałego żelaza, zawierającego 10% niklu. Źródła oleju skalnego w Jujuy, węgiel i siarka w San Juan. Gdy do tego dodamy ametysty, agaty, sól glauberską, ałun, marmur i inne wapienie—będziemy mieli przelotny obraz bogactwa mineralogicznego **A.**

Pod względem *roślinności* **A.** podzielić można na trzy pola geograficzne: północne, niemal zwrotnikowe, środkowe, gdzie roślinność pampasowa pomieszana jest z lasami pierwotnemi, i południowe, noszące wybitną cechę roślinności pampasowej. Cechującemi roślinami są tu: drzewo Ombu *(Pircunia dioica)*, Melia Aradarach, Erithrina Crista Galli. Z roślin użytecznych, wprowadzonych tu, zasługuje na uwagę *maté* czyli herbata paragwajska (*Ilex paraguayensis*); mnóstwo drzew owocowych i wszystkie zboża doskonale się tu przyjmują, a rolnictwo wielką ma przyszłość przed sobą. Charakterystycznemi *zwierzętami* są: wiskacha *(lagostomys)*, pokrewna szynszyli, żyjąca tu w niezmiernej ilości i nurtująca grunt podziemnemi przejściami; pancernik *(chlamydophorus)*, bóbr ogoniasty *(myopotamus)*, puma czyli lew południowo-amerykański, jaguar, śmierdziel, agati, w Andach szynszyla, lama. Na rozległych stepach rozwija się tak wspaniała hodowla bydła, jaką oprócz tego widzimy tylko w Australji (średnio 40 sztuk zwierząt na jedną głowę ludzką). Wszystko to bydło pochodzi od zwierząt europejskich; pod względem liczby, nie odznacza się rasą; dopiero w ostatnich czasach zaczęto się krzątać koło jego uszlachetnienia.

Ludność składa się z ucywilizowanych Indjan, niezależnych Indjan, v. Indios bravos (rozbójnicze plemiona), którzy mieszkają na północy w Gran Chaco i należą do szczepu Guaramis, oraz na południu pod nazwą Pampasowych Indjan, albo Pueleches i Tehulches; z Mestysów, do których należą Gauchos, wolni pasterze w pampasach, słynni ze swej zręczności w konnej jeździe, chwytaniu zwierząt i ze swej dzikości; z Kreolów, Zambos, w małej ilości Negrów i Mulatów, wreszcie przybyszów europejskich. Ludność europejską przedstawiają głównie Hiszpanie; język hiszpański, który uległ tu znacznym wpływom obcym, jest językiem urzędowym. Prócz Hiszpanów znajdują się tu emigranci innych narodowości, głównie rasy romańskiej, jak: Włosi, Francuzi, Baskowie. Rząd argentyński długo zaniedbywał kolonizację olbrzymich przestrzeni i dopiero od roku 1881 datuje się znaczny wzrost imigracji. Liczby mieszkańców, należących do poszczególnych narodowości, podać trudno, gdyż wszystkie na miejscu urodzone dzieci cudzoziemskich imigrantów zaliczają się do Argentyńczyków. W roku 1890 dzieliło się 4,068,365 mieszkańców na 3,085,000 Argentyńczyków, 581,000 Włochów, 174,000 Hiszpanów, 104,000 Francuzów, 23,500 Anglików i 79,500 Niemców, Szwajcarów i innych cudzoziemców. Prawie wszyscy biali, a także i nawróceni Indjanie należą do kościoła rzymsko-katolickiego, którego głową jest tu arcybiskup w Buenos Ajres, mający pod sobą pięciu biskupów. Oświata stoi dosyć wysoko. Są tu dwa uniwersytety w Buenos Ajres i Cordobie, 16 szkół wyższych, po jednej w każdej prowincji, dwa seminarja nauczycielskie, dwie szkoły rolnicze, szkoła górnicza, techniczna, wojskowa, handlowa, marynarki, wreszcie 3,500 szkół elementarnych. Dalej akademja narodowa, kilka towarzystw naukowych i słynne obserwatorjum astronomiczne w Buenos-Ajres; czasopism wychodzi przeszło 500.

Rolnictwo, Przemysł, Handel. Rolnictwo jest już w stanie kwitnącym i szczególnie w ostatnich czasach zadziwiające robi postępy; pszenica i kukurydza zajmują naczelne miejsce w produkcji zboża, które **A.** wysyła w poważnej ilości za granicę. Opócz górnictwa, przemysł właściwy jeszcze nie istnieje; w ostatnich czasach powstało kilka fabryk ekstraktu mięsnego według systemu Liebig'a. Przywóz obejmuje wszystkie płody przemysłu europejskiego, głównie z Francji; portem najważniejszym jest Buenos-Ajres; wszystkie inne (Rosario, Correntes i t. d.) przyjmują tylko 30% całego przywozu. Przedmiotem wywozu są skóry, wełna, łój, mięso solone, dalej pióra strusie i ozory wędzone. Handel międzynarodowy, wzrastający z każdym rokiem, przewyższa dziś w ogólnym obrocie miljard franków rocznie.

Rozwojowi handlu, prócz wielu instytucji finansowych, sprzyja bardzo rozgałęziona sieć kolei żelaznych, których ogólna długość w r. 1891 wynosiła 12,000 klm. w eksploatacji i 9,000 klm. w budowie. *Dochody państwowe* w r. 1896 wynosiły 86,678,000 pesos, dług publiczny w złocie 388,471,014, w papierach 46,181,474 pesos (1 peso złoty=5 fr., 1 peso papierowy=1,40 fr.). *Flota kupiecka* w r. 1895 liczyła 75 parowców, obejmujących 21,613 ton, i 125 statków żaglowych, 28,241 ton. *Wojsko* w 1895 liczyło 6,288 piechoty, 3,150 jazdy, artylerja 2,160 ludzi, razem około 12,000 ludzi. *Flota wojenna*: 55 statków wszelkiego rodzaju, obejmujących 41,228 ton, dział 305, ludzi 7,000 (1896).

Konstytucja naśladuje urządzenia Stanów Zjednocz., uznaje równość wszystkich mieszkańców, usuwa przywileje krwi i urodzenia, na wszystkich nakłada jednaki rozkład podatków. Władza prawodawcza pozostaje w ręku senatu, złożonego z 30 członków, wybieranych pośrednio na 9 lat, i izby poselskiej, złożonej z 86 członków, wybieranych bezpośrednio na 4 lata. Władzę wykonawczą posiada prezydent, mający do pomocy wiceprezydenta; obaj wybierani są na 6 lat. Sąd najwyższy składa się z 5 sędziów i prokuratora. Siedliskiem rządu jest Buenos-Ajres.— Herb na tarczy, w dolnej połowie białej, w górnej niebieskiej, wyobraża dwie ręce złożone, trzymające pręt z czapką wolności (ob. fig.). Flaga złożona jest ze smugi białej między dwiema niebieskiemi. Por. Andrée „Buenos-Ayres und die Argentinische Republik“ (3 wyd., 1874); Page „La Plata, the Argentine Confederation, etc.“ (nowe wydanie, 1867); Latzina „Geografía de la Republica Argentina“ (1891); Turner „Argentina and the Argentines“ (1892); Guilaine „La république Argentine“ (1889), oraz opisy podróży Burmeistra (1861), Tschudiego (1869), Modricha (1890). Mapę Argentyny wydał Brackebusch w 6 kartach (1885), Haskold (1895), a większą wydaje instytut geograficzny argentyński (od 1886 r.).

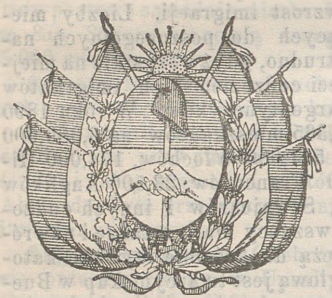

Herb rzeczyposp. Argentyńskiej.

Historja. Części kraju, przerznięte rzeką La Plata, znane są od roku 1512, w którym je odkrył Hiszpan Juan Diaz de Solis, weszły one w skład południowo-amerykańskich osad hiszpańskich i należały do wicekrólestwa Peru. Pierwszą osadą hiszpańską był fort San Espiritu, zbudowany nad rzeką Parana, w 1535 zaś pierwszy gubernator kraju, Pedro de Mendoza, założył miasto Buenos Ajres, wkrótce jednak opuszczone (1537), w którym to roku założono nad Paragwajem miasto Asuncion. Właściwym zdobywcą okolic La Platy był jednak Martinez de Irala (1555), za którego czasów i przy jego następcy Ortiz de Arata (1569) powstało wiele osad. W roku 1576 ówczesny jenerał kapitan kraju, Juan de Garay, odbudował Buenos Ajres i zamknął okres zdobywczy historji tego kraju. Około r. 1610 osiedliły się misje jezuickie nad Paraną (pt. Paragwaj) i rozpoczęły tam swoją obfitą w następstwa działalność. Wprowadzony przez rząd hiszpański monopol, podziałał bardzo niepomyślnie na stosunki handlowe i pozbawił Hiszpanię wielu korzyści wskutek ogromnego rozwoju przemytnictwa. Z wypędzeniem też Jezuitów (1767) kwitnące ich osady upadły i ludność indyjska popadła w nędzę i zdziczenie. 1776 utworzone zostało osobne wice-królestwo ze stolicą w Buenos-Ajres, które oprócz teraźniejszych krajów rzeczypospolitej argentyńskiej, obejmowało Paragwaj, Urugwaj i dzisiejszą Boliwję. W 1806, skutkiem przymierza Hiszpanji z Napoleonem, Buenos Ajres zdobyte było przez Anglików, którzy jednak po kilku miesiącach zostali wypędzeni. Podczas wojny w Hiszpanji 1810 osadnicy usunęli wicekróla hiszpańskiego i 22 maja tegoż roku ustanowili Juntę narodową, która chociaż występowała jeszcze w imieniu Ferdynanda VII, jednakże dążyła stale do utrwalenia niepodległości kraju; jakoż 9 lipca 1816 nastąpiło stanowcze ogłoszenie niezależności *Zjednoczonych Stanów Rio de la Plata* na kongresie w Tucuman. Paragwaj i Urugwaj zaś zostały osobnemi republikami. Kongres 14-tu prowincji położył 1825 podstawy konstytucji, która doszła ostatecznie do skutku 24 grudnia 1826. Aż do ostatnich czasów wewnętrznemi niezgodami stronnictw, *unitarjuszów* i *federalistów*, wstrząsana i w rozwoju swoim wstrzymywana, konfederacja od grudnia 1829 zostawała pod ciężką dyktaturą despotycznego, lecz rozumnego generała Rosas, który w lutym 1852 po bitwie pod Monte Casenos, zmuszony był do ucieczki. Wynikłe potem między zwycięskim generałem Urquiza a stanem Buenos-Ajres zawikłania to wywołały następstwo, że Buenos-Ajres ogłosiło się 1853, niezawisłem i wyłączyło się z konfederacji argentyńskiej. Kilkakrotne usiłowania połączenia rozdwojonych krajów nie odniosły żadnego skutku, i dopiero po bitwie pod Cepada 23 października 1859, w której Urquiza pobity został, Buenos-Ajres, z mocy układu 6 czerwca 1860 połączyło się z pozostałemi 13 stanami i utworzyło tym sposobem nową konfederację, której pierwszym prezydentem został Bartłomiej Mitré (14 października 1862), człowiek zręczny i zdolny administrator, mogący swemu krajowi zapewnić spokój i normalny w przyszłości rozwój. Nowa konstytucja z 25 maja 1862,

ułożona na podobieństwo północno-amerykańskiej, zadowoliła nareszcie zarówno federalistów, jak i unitarjuszów. Mimo to wszystko, wywołana przez Lopeza, dyktatora rzeczypospolitej Paragwajskiej, wojna z Brazylją wciągnęła także i **A. K.** Mitré został sprzymierzeńcem Brazylji pod tym warunkiem, że sam obejmie naczelne dowództwo nad połączonemi armjami. Ale pozbawiony wszelkich zdolności wodza, naraził kraj (1865—68) na stratę 40—50 tys. ludzi i 40 miljonów dolarów, nic stanowczego nie dokonawszy. W r. 1868 października na miejsce Mitré'go, mimo jego oporu, wybrany został prezydentem dr. Domingo Faustino Sarmiento, ówczesny poseł **A. K.** w Stanach Zjednoczonych. Wybór jego stanowić będzie może epokę w historji **A. K.** Sarmiento bowiem ze wszechstronną, gruntowną wiedzą łączył energję, miłość kraju i poświęcenie dla dobra ogółu. Odtąd też materjalny i umysłowy rozwój Argentyny ogromne czyni postępy. Przedmiotem szczególnej pieczołowitości prezydenta była oświata ludu, dla której wiele zdziałał. Nieszczęśliwą wojnę z Paragwajem ukończył pomyślnie 1870 r. zupełnem zniszczeniem Lopezowej potęgi. Przywrócony pokój na zewnątrz, zamąciła wewnątrz 1870 r. rewolucja ultrafederalistów, którzy, zamordowawszy zdradziecko zasłużonego generała Urquiza, chociaż byli pokonani, mimo to na początku 1871 znowu niszczące boje rozpoczęli. Nowe zaburzenia wybuchły z okazji wyboru nowego prezydenta po skończeniu się czasu urzędowania Sarmienty. Po porażce Mitré'go wybrany został 1874 Avellanda, kandydat federalistów, który naprawił finanse państwa, minister zaś wojny, Alsina, rozszerzył granice ku południo-zachodowi na ziemiach Indjan. Po śmierci Alsina, ogólnie lubionego (1877), wszczęła się znów wojna domowa między Stanami, z powodu niezgody na wybór jego następcy. Nareszcie jeden z kandydatów, Julio Roca, po krwawych walkach objął swój urząd 12 października 1880 i uporządkował stosunki z Indjanami, odparłszy ich dalej, przez co pozyskał nowe terytorja. Konfederacja rozwijała się pomyślnie i po ustąpieniu Avellandy (1886), wybór prezydenta po raz pierwszy obył się bez zamieszek. Nowy prezydent dr. Miguel Juarez Celman, zająwszy się z olbrzymią gorliwością robotami publicznemi i takiemiż przedsiębierstwami, wtrącił kraj w opłakane położenie finansowe. Niesłychana deprecjacja waluty (spadek banknotów do 33% nominalnej wartości), wywołała ogólne niezadowolenie i w końcu 26 lipca 1890 powstanie w Buenos Ajres, które obwołało prezydentem, prezesa stowarzyszenia Union Civica, Leandra Allem. Mimo przytłumienia powstania przez ministra wojny Rocę, Celman musiał ustąpić 6 sierpnia 1890 i nastąpił po nim wice-prezydent Pellegrini, za którego przedsięwzięte zostały środki uratowania finansów i kredytu Unji. Przy pomocy wierzycieli europejskich założono 1891 Bank Narodowy z kapitałem 50 miljon. dolarów, dla zlikwidowania aktywów dawnego banku. Kapitał ten jednakże, wbrew radom wierzycieli, stworzono przez wypuszczenie nowych banknotów, nie położono więc końca zgubnemu finansowemu gospodarstwu. W r. 1892 wice-gubernator prowincji Buenos-Ajres, Luis Saenz Pena został wybrany na prezydenta konfederacji (12 października). Powstania, które wybuchły w innych prowincjach, zostały stłumione. Większe rozmiary przybrał wybuch rewolucyjny, wywołany nominacją gabinetu radykalnego Vallego (lipiec 1893), który chciał zwalczać nadużycia administracyjne. Powstanie przerodziło się w wojnę domową i gabinet musiał ustąpić, ale skutkiem tego był zupełny upadek handlu i życia publicznego, tem bardziej, że prezydent nie dorósł do trudnego zadania i 1895 r. podał się do dymisji. Miejsce jego zajął Uriburu. Rozprawy o uregulowanie granicy, grożące wojną z Chili, zostały ułagodzone przez sąd polubowny Anglji 1896. Por. Dominguez: „Historia Argentina“ (Buenos-Ajres, 1861); Kennedy: „La Plata, Brazil, and Paraguay during the present war“ (1869); Schneider: „Der Krieg der Tripelallianz gegen die Republik Paraguay“ (1875), o wypadkach 1890, Ebelat w *Revue de Deux Mondes*, grudzień, 1890; „Historia de las medios de communication y transport en la Republica Argentina“ (1893); „La cuestion de limites entre Chile y la Republica Argentina“ (1895).

Argentyt *(srebro szkliste, błyszcz srebrny)*, minerał szeregu foremnego, najobfitsza i najbogatsza ruda srebra. Ma on barwę szaro-ołowianą lub stalową, zwykle jest bez połysku, a czasami zupełnie czarny wskutek zmiany powierzchni. Twardość 2,5; c. wł. 7,7. Często krystaliczny, forma pierwotna sześcian, częściej jednak bywa w ośmiościanach, lub w kombinacjach tych dwóch form; w kryształach bywa czystym siarkiem srebra (87% srebra i 13% siarki). Częściej jednak występuje w masach bezkształtnych, niekiedy w postaci dendrytycznej, kowalny, nożem można skrawać kawałki w postaci wiórów. Znajduje się w Badenie na Harcu, w Saksonji, w Czechach, Węgrzech, Szwecji, w Anglji, Hiszpanji, na Uralu i w wielu miejscach Ameryki środkowej i południowej.

Argestes, syn Astrajosa i Eos, bożek wiatru północno-zachodniego.

Argias Grafe *(aergia* bezczynność i *grafe* pismo), ustawa przeciw bezczynności, istniała jeszcze w Egipcie, skąd przeniesiona do Grecji. Inicjatywę przypisują Solonowi, Drakonowi i Pizystratowi. Kto nie mógł dowieść, z czego się utrzymuje, ulegał pierwiastkowo podobno karze śmierci, a potem infamji, chłoście i karze pieniężnej. Celem ustaw było ukrócenie próżniactwa i złych jego skutków.

Arginuzy, grupa trzech małych wysp na morzu Egejskiem u wybrzeży Azji Mniejszej, naprzeciw wyspy Lesbos, sławnych wielkiem zwycięstwem odniesionem przez Konona na czele Ateńczyków r. 406 prz. Chr. nad flotą spartańską, której wodzem był Kallikratydas. Dzisiejsza nazwa jest *Adszan.*

Argiraspidowie, wyborowy oddział macedońskiej falangi, tak nazwany od okucia tarczy srebną blachą; po śmierci Aleksandra W. służyli **A.** Eumenesowi, a potem Antygonowi, który ich rozwiązał. Podobnie król syryjski Antjoch III miał **A.**, zaś cesarz rzymski Aleksander Seweras takiż oddział ze złotemi tarczami (Chryzoaspidowie).

Argirodyt, minerał, ob. Germanium.

Argiroid, *argirofan*, toż co argentan (ob.). albo w ogólności stop metaliczny, do nowego srebra podobny.

Argistis v. **Argistes I,** król Alarodjów (780—745). Podbił część Asyrji i założył państwo, znane w napisach klinowych, jako „Urarti“ (Ararat).

Argiwowie (grec. *Argeioi*), w ściślejszem znaczeniu mieszkańcy greckiej prowincji Argos czyli Argolidy. Ponieważ **A.** w wojnie Trojańskiej najpotężniejsze pod wodzą Agamemnona stanowili plemię, przeto Homer w ogóle Helenów nazywa Argiwami.

Argjope, w mitol. greckiej; *a)* nimfa parnaska, matka sławnego w czasach mitycznych śpiewaka Tamira; *b)* inaczej Telefasa, małżonka Agenora, matka Europy, Kadma, Fojnika i Kilika.

Argo, wyspa na Nilu w nubijskiej prowincji Dongola, bardzo urodzajna. Znajdują się tu olbrzymie posągi Memnona.

Argo, nazwa okrętu Argonautów, o 50-ciu wiosłach, zbudowanego przez Argosa, syna Fryksosa, w Pagasach w Tesalji. Był to, wedle podania, pierwszy większy statek wodny. Nazwę uczeni wywodzą od „argos“—szybki.

Budowa okrętu Argo.

Argo, konstelacja, zwana też *Okrętem Argo*, albo tylko Okrętem (ob.).

Argoi lithoi, głazy, którym oddawali cześć najdawniejsi mieszkańcy Grecji. Najczęściej były to aerolity, oraz inne kamienie lub skały, odznaczające się wielkością, kształtem szczególnym i t. p. Pierwotnie czczono je w ich naturalnej postaci, później zaczęto je nieco ogładzać, nadawać kształty mniej więcej regularnych brył geometrycznych; być może, iż stopniowo, z rozwojem poczucia artystycznego, stąd powstały bałwany w postaciach ludzkich, i w ten sposób zrodziło się rzeźbiarstwo. Por. Abadir.

Argolida (greck. *Argeia* albo *Argolike)*, obejmowała w starożytności wschodnią krainę Peloponezu i dzieliła się na królestwa: Argos, Mycene, Tyrynt, Trezena, Hermiona i Epidauros. Przesiedleni z Egiptu potomkowie Inachosa, opanowali tę ziemię na lat 1800 prz. Chr.; później panował tutaj Pelops (od którego cały półwysep miał otrzymać swą nazwę), Agamemnon, Adrast, Eurysteusz i Djomedes. Herkules tutaj się urodził. Od roku 233 przed Chr. kraj ten należał do związku Achajskiego, podzielał jego losy, był prowincją rzymską, później dostał się pod panowanie cesarstwa greckiego; następnie zajmowany był kolejno przez Krzyżowców, Wenecjan i Turków; po ukończeniu wojny o niepodległość Grecji, stanowił aż do r. 1838 jeden z siedmiu departamentów Morei. Teraźniejsza nomarchja Argolidy i Koryntu obejmuje część Peloponezu i dzieli się na 6 eparchji, w których na 5,244 kil. kw. znajduje się 145,000 m., z m. st. Nauplja. Por. Schubert „Argolica“ (Marburg, 1832).

Argon, pierwiastek chemiczny, odkryty 1895 r. w powietrzu atmosferycznem przez lorda Rayleigha i Ramsaya. Odkrycie to wywołało powszechne zdumienie, skład powietrza bowiem oddawna uważano, jako doskonale znany. Oznaczając wszakże starannie gęstość azotu, dostrzegł Rayleigh, że azot otrzymywany z powietrza atmosferycznego ma gęstość o $\frac{1}{2}$% większą, aniżeli azot wzdobyty ze związków chemicznych, jak z tlenków azotu, z azotanu amonu, z mocznika, ciężar bowiem 1 litra azotu „chemicznego“ wynosił 1,2505 grama, ciężar zaś 1 litra azotu „atmosferycznego“ 1,2572g. W dalszych badaniach, jakie Rayleigh przeprowadził wspólnie z Ramsayem, wprowadzono azot do rury u góry zamkniętej i pogrążonej w rtęci; do rury dopuszczano następnie tlen i przez tę mieszaninę gazową przesyłano prąd iskier elektrycznych. Wtedy azot przechodził stopniowo w kwas azotny i azotowy, które pochłaniał wprowadzony również do rury potaż gryzący, nadmiar zaś tlenu usuwano działaniem kwasu pyrogalasowego. Otóż, gdy do doświadczenia tego użyty był azot „chemiczny,“ w rurze nie było żadnej zgoła pozostałości gazowej; przy użyciu natomiast azotu atmosferycznego pozostaje około 1 odsetki pierwotnej objętości gazu, a pozostałość ta okazała się właśnie nową, nieznaną dotąd częścią składową powietrza, której nadano nazwę **A.** Nadmienić tu

zresztą należy, że toż samo dostrzegł już przed stu laty przeszło Cavendish, który też stąd wniósł słusznie, że w atmosferze zawiera się, prócz azotu, inny jeszcze składnik obojętny, ale wzmianka ta nie zwróciła należytej uwagi. Inna metoda otrzymywania **A**-u polega na tem, że azot atmosferyczny przepuszcza się kilkakrotnie ponad rozżarzonym magnezem, który azot pochłania, a **A.** pozostawia. Zamiast magnezu użyć też można litu, który azot łatwiej jeszcze pochłania. Tak otrzymany **A.** jest to gaz o ciężarze właściwym 19,9 (jeżeli c. wł. wodoru=1), skąd wypada ciężar cząsteczkowy 39,8. Stosunek ciepła właściwego przy stałej objętości do ciepła właściwego przy stałem ciśnieniu okazał się 1,67, z czego wnosić można (ob. Ciepło właściwe), że cząsteczka **A**-u składa się z jednego tylko atomu o ciężarze atomowym 39,8, a to potwiedza, że **A.** jest pierwiastkiem chemicznym. W wodzie jest **A.** łatwiej rozpuszczalny niż azot, a stąd powietrze w wodzie rozpuszczone bogatsze jest w **A.**, aniżeli powietrze atmosferyczne. Najwybitniejszą wszakże własnością **A**-u jest jego obojętność chemiczna; nie zdołano go dotąd przeprowadzić w związek z jakimkolwiek innym pierwiastkiem chemicznym. W rurze Geisslera, pod działaniem wyładowania elektrycznego, okazuje dwa różne widma, zależne od gęstości gazu i od rodzaju wyładowania; oba są złożone ze znacznej ilości linji jasnych, ale w jednem przeważają linje czerwone, w drugiem niebieskie. **A.** został skroplony przez Olszewskiego w Krakowie; temperatura krytyczna wynosi—121°, ciśnienie krytyczne 50,6 atmosfer; pod ciśnieniem normalnem **A.** skroplony wre przy—187°; krzepnie przy—190°.—**A.** jest prawdopodobnie przedstawicielem nowej, nieznanej dotąd grupy pierwiastków, cechującej się obojętnością chemiczną; do tejże grupy należy może niedawno również odkryty helium (ob). Dokładny opis własności **A**-u podał *Wszechświat* (t. 14, z r. 1895, № 11 i 12).

Argonauci, żeglarze na okręcie *Argo* (ob.), jest to nazwa bohaterów greckich, którzy około 1350 pr. Chr. pod dowództwem Jazona, połączyli się celem sprowadzenia napowrót złotego runa, uwiezionego przez Fryksa i Hellę do Kolchidy i strzeżonego tamże w gaju, poświęconym Aresowi, przez strasznego smoka. Zadania tego, pomimo licznych przeszkód i niebezpieczeństw, jakie stawiał władca Kolchidy, Ajetes, szczęśliwie dokonał Jazon przy pomocy córki Ajetesa, Medei (ob.). Zdaje się, że podanie to, w rozmaity sposób przez poetów ubarwione, nie jest pozbawione pewnej historycznej podstawy. Między poetami, którzy wyprawę Argonautów opiewali, oprócz Pseudo-Orfeusza, są: Apolonjusz z Rodu (200 prz. Chr.), Rzymianin Walerjusz Flaccus (80 prz. Chr.) i Pindar w długiej odzie.

Argonauta, *Żeglarek*, mięczak z gromady głowonogich z rzędu dwuskrzelnych, cechujący się ciałem zaokrągloném i małą głową; samiec, od samicy mniejszy, skorupy nie posiada. **A.** żyje na pełnem morzu i pływa wybornie. Z kilku gatunków najpospolitszy **A.** *argo (Ż. papierowy)*, perłowo-biały, ma konchę 6 do 4 cali długą, bardzo cienką, spiralnie zwiniętą i delikatnie brózdowaną. Ostatni duży jej zwój podobny jest do okręcika; w nim żyje zwierzę, używając dwóch błonkowatych ramion jakby żagli, sześciu innych, jako wioseł. **A.** zresztą żyje swobodnie w swej konsze, do niej nie przyczepiony, co spowodowało

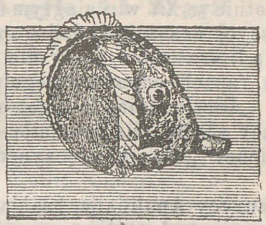

Argonauta—samica.

Argonauta—samiec.

mniemanie, jakoby w niej przemieszkiwał pasożytnie; to zresztą jest obecnie zbite. Orszak **A.**, płynąc na powierzchni morza, sprawia zachwycający widok. Grecy opisywali o nim cuda i sądzili, że człowiek od niego wziął pierwowzór statków żeglarskich; przed burzą zwija ramiona i opuszcza się w głąb morza.

Argonina, związek kazeinowy srebra; jest to biały proszek, używany w medycynie, jako środek zabijający bakterje.

Argonne v. *Argoński las*, leśna okolica górzysta we Francji północno-wschodniej, rozciągająca się od Marny do Mozy po obu stonach rzeki Aire, która ją dzieli na Argonne wschodnią i zachodnią. Z Lotaryngji do Szampanji prowadzi mnóstwo wąwozów, uważanych w historji wojen za Termopile francuskie.

Argos (łac. *Argus*), syn Jowisza i Nioby, następca Foroneusa, jako władca Peloponezu, który od niego otrzymał nazwę Argolidy.

Argos, dawna stolica Argolidy, leżała w głębi zatoki Argolickiej nad rz. Inachos, gdzie dziś jeszcze widzieć się dają ślady jej poprzdniej świetności w pozostałych szczątkach świątyni i wykutego w skale amfiteatru, który mógł pomieścić do 20,000 widzów. Dzisiejsze **Argos**, leżące w północno-zachodniej stronie Nauplji w pięknej równinie Planitza, liczy 10,000 m. W bliskości bagna Lernejskie, znane z podań o Herkulesie. Por. Bursian „Geographie von Griechenland“ (2. t., Lipsk, 1868).

Argos (Panoptes), ob. **Argus.**

Argostoli, stolica jednej z wysp Jońskich, Cefalonji, ma 9,000 m. i wygodny port; rezydencja greckiego arcybiskupa i ożywiony handel. W pobliżu miasta woda morska w dwu punktach wdziera się w głąb ziemi, tworząc istne wodospa-

dy, które zużytkowano do poruszania młynów. Woda ta zapewne zasila dalsze źródła. Por. Wiebel „Die Insel Cephalonia und die Meermühlen von A. (Hamburg, 1873).

Argot (fran. inaczej *langue verte)*, gwara pospólstwa, a w szczególności język złoczyńców, także gwara jakiegoś stanu lub fachu, to samo co „stang“ lub „cant“ w ang., „rothwelsch“ w niem. Nie należy go mieszać z djalektem (patois), oznaczającym języki różnych prowincji kraju. **A.** jest zwykle produktem danej epoki, rozwinął się we Francji pierwotnie w XV w. i ciągłym ulega zmianom. W nowszych czasach wiele jego wyrażeń przeniesiono do literatury i prasy dla nadania jej w pewnych razach odpowiedniego kolorytu. Por. Rigaud „Dictionnaire d'argot moderne“ (1885), Larchey „Dictionnaire historique d'**A.**“ (1985), Estreicher „Gwara złoczyńców“ (Warszawa, 1867).

Argout Antoni Maurycy Apolinary, hrabia d', * 1782 w zamku Veysillieu dep. Isère, † 1858 w Paryżu. Od 1806—19 zajmował rozmaite urzędy, potem był parem Francji, od 1830 kolejno ministrem marynarki, handlu, spraw wewnętrznych, a 5 kwietnia 1834 został prezesem banku francuskiego, 1836 r. ministrem skarbu. Urząd ten sprawował jeszcze 1848 za Ludwika, Napoleona, który po spełnionym zamachu stanu mianował go senatorem.

Argowja *(Aargau)*, kanton związku szwajcarskiego, graniczy na wschód z Zurychem, na południe z kantonami Zug i Lucerną, na zachód z Soloturnem i Bazyleją, na północ Ren oddziela go od W. K. Badeńskiego; obejmuje 1,404 klm. kw. i 193,580 m. (1888) pochodzenia niemieckiego; w tej liczbie 55% reformowanych, reszta katolików. Grunt ma urodzajny, zatem rolnictwo, ogrodnictwo, a mianowicie hodowla bydła są głównemi środkami utrzymania mieszkańców. Pełen życia ruch handlowy, któremu żegluga na Renie i Aarze silnie dopomaga, ułatwia rękodzielniom tego kantonu zbyt rozmaitych towarów. Źródła mineralne w Baden i Schinznach są sławne i licznie zwiedzane. Kanton Argowji przystąpił w r. 1803 za pośrednictwem Napoleona do związku szwajcarskiego i składa się z 3 głównych części: właściwej Argowji, dawnego hrabstwa Badeńskiego i aż do pokoju lunewilskiego należącej do Austrji doliny Frick; dzieli się na 11 okręgów. Wysyła do szwajcarskiej rady narodowej 10 deputowanych. Lud wykonywa najwyższą władzę za pośrednictwem Wielkiej Rady, odnawianej w połowie co 3 lata. Wielka rada rozsądza i decyduje projekty praw, przedstawiane przez mniejszą radę, a ta ostatnia czuwa nad ich wykonaniem. Władza wykonawcza powierzona jest Radzie Rządowej, złożonej z 7 członków, której prezydent ma tytuł *Landammann*, a wybierany jest przez radę wielką. Do wymiaru sprawiedliwości znajduje się w każdym okręgu sąd okręgowy. Każdy okrąg ma nadto wyższego urzędnika administracyjnego na czele, a każda gmina własną radę gminną, w której prezyduje *Ammann*. Główne m. Aarau nad rz. Aarą. Herbem Argowji jest wzdłuż podzielona błękitna i czarna tarcza, w której błękitnej połowie znajdują się 3 złote gwiazdy, a w czarnem polu srebrna przepaska. Por. Bronner „Der Canton A., histor., geograph., statist. geschildert“ (2 t., Gallen, 1844—45), Müller „Der Aargau“] (1870).

Argulles Augustyn, hiszpański mąż stanu zestronnictwa liberalnego, * 1776 r. w Ribadesella w Asturji, † 1844 w Madrycie; był 1812—14 członkiem kortezów, gdzie pracował przy układaniu nowej konstytucji. Po powrocie Ferdynanda VII został 1814 uwięziony, lecz rewolucja 1820 wyniosła go na godność ministra spraw wewnętrznych. W r. 1825 głosował w kortezach za zawieszeniem władzy królewskiej, w tymże r. opuścić musiał kraj i do 1832 przebywał jako wychodźca za granicą. Otrzymawszy amnestję, wrócił do kraju 1832 r. i kilkakrotnie piastował elekcyjną godność prezesa i wice-prezesa izby prokuratorów; przy wyborze regenta otrzymał po Esparterze największą liczbę głosów i został opiekunem królowej Izabeli 1841—43. W 1843 złożył ten urząd.

Argulus, raczek pasożytny, ob. Splewka.

Argument (od *arguere* „wyjaśniać“), prawda, z której inną prawdę jako wniosek wyprowadzamy, a zatem część dowodu, na której opiera się jego siła przekonywająca. **A.** *ad veritatem*, dowód opierający się na prawdach uznanych; **A.** *a tuto*, dowód, którego nieuznanie szkodę przynieść może. Niekiedy argument znaczy dowód (ob.), oraz treść dzieła, lub jego części.—W matematyce i astronomji **A.** oznacza wielkość, od której zależy inna wielkość perjodyczna; tak **A.** *szerokości* jest łuk drogi planety, zawarty między jej położeniem w danej chwili, a jej węzłem wstępującym (ob.). W algebrze dowodzi się, że każde wyrażenie urojone $a+b\sqrt{-1}$ daje się przedstawić przez wyrażenie kształtu

$$r(\cos u+\sqrt{-1}\ \sin u),$$

otóż r nazywa się modułem (zamiennikiem), zaś argumentem tego wyrażenia urojonego.

Argumenta e vaticiniis et miraculis. Dowody opierające się na przepowiedniach i cudach. Termin filozoficzny, używany w djalektyce średniowiecznej i wogóle w teologji. Według tej ostatniej, przepowiednie proroków izraelskich i cuda opowiadane przez Biblję są równie ważnemi dowodami dla przekonania o boskości chrystjanizmu, jak wszelkie pomniki, podania i świadectwa, i dla odróżnienia od tych ostatnich nazywają się dowodami *e vaticiniis et miraculis.*

Argumentum ad crumenam = argument przemawiający do kieszeni, argument brzęczący, łapówka.

Argumentum ad hominem, dowód zastoso-

wany do poglądów lub upodobań danego człowieka.

Argumentum baculinum, A. a baculo. Dowody dotykalne, wyrażone przez zastosowanie kija.

Argumentum e concessis. Dowód wypływający z tego, co już w dyskusji przyznano za prawdę.

Argumentum e consensu gentium. Dowód, który wynika ze zgody wszystkich ludów i wieków. Termin filozoficzny, będący zasadą filozofji Arystotelesa i zarazem kryterjum czyli sprawdzianem jego Logiki. Odpowiada aforyzmowi: *Vox populi, vox Dei* (ob.), i był główną bronią metafizyki średniowiecznej.

Argun, syn Abag-hana, cesarz mongolski (1284—1291),

Argun, palma, ob. Hyphaene.

Arguń, Argunia, rz. odgraniczająca w części Syberję od Chin, poczyna się pod nazwą Kerułyń w pasmie gór Chingańskich, przechodzi przez wielkie jezioro Chulin, z którego już pod nazwą **A.** płynie około 90 mil ku północo-wschodowi, zwraca się na południe i łączy z Szyłką; dł. 800 wiorst.— Druga rzeka Arguń wypływa z Kaukazu, w ziemi Czeczeńców, dł. 150 wiorst, wpada do Tereku.

Arguri, miejscowość w Armenji rosyjskiej, na północnym stoku Araratu, wyniesiona na 650 metr. nad łożysko rzeki Araksu; w r. 1840 przez wybuch wulkaniczny, z większą częścią dwutysięcznej ludności i znajdującym się w blizkości klasztorem, zupełnie zniszczona.

Argus, właściwie *Argos*, postać mitologiczna grecka, wedle jednych z jednem wszystko widzącem okiem, według innych z dwoma oczyma z przodu i dwoma z tyłu, wreszcie ze stu i wogóle mnóstwem oczu, któremi była pokryta bądź tylko głowa, bądź też całe ciało. Stąd nazwano go **A.** Panoptes—wszystko widzący i uważano za symbol baczności; stąd pochodzi i dotychczas używane wyrażenie: oczy Argusowe. Miał być synem Agenora, władcy peloponeskiego; obdarzony niezwykłą siłą, tępił potwory i dzikie zwierzęta w swej ojczyźnie. Bogini Hera (Junona) postawiła go na straży przy Io, zamienionej w krowę; Hermes, chcąc ukraść z rozkazu Zeusa ową krowę, zabił Argosa, według niektórych podań: uśpiwszy go wprzód grą na flecie, a następnie pozbawiwszy go oczu, które Hera umieściła potem w ogonie pawia. Według zdania niektórych mitologów, **A.** miał być pierwotnie uosobieniem nieba gwiaździstego.

Argus, rodzaj ptaków z rodziny bażantów. Jest to ptak bardzo ozdobny, a nazwę otrzymał od mnóstwa plam oczkowatych na rozszerzonych, długich lotkach; zdobią go też dwie długie środkowe sterówki, w końcu zakręcone. Dziki i bojaźliwy, światła nie znosi i w niewoli prędko zdycha. Mięso nie ustępuje bażanciemu, piór używają Indjanie na ozdoby. Największy gatunek **A.** *giganteus*, na Sumatrze, ma długość 180 cm.; samica znacznie mniejsza.

Argus.

Argut, rzeka w Syberji, wpada do Katuni, dł. 250 wiorst.

Arguzoid, ob. Niklowe stopy.

Argyle lub Argyll (wym. *Argajl*), szkocka rodzina książęca, pochodząca od Campbellów, której przodkiem był Anglo-Norman Gillespie de Campobello. Potomek jego, Collin Campbell, otrzymał gaelicką nazwę More (Wielki), i stąd każda głowa rodziny przybierała ten tytuł. Od niego pochodził Collin, pierwszy hrabia Argyle, † 1493. Jego potomek *Archibald*, hrabia Argyle, * 1598 był głową prezbiterjanów szkockich, stronnikiem Cromwella i został 27 maja 1661 r. po restauracji królestwa ścięty. Jego syn, także *Archibald*, był za Cromwella jawnym rojalistą, i z tego powodu Karol II powrócił mu majętności ojca, lecz później, ze względów religijnych, popadł w niełaskę i niewolę, z której wydobywszy się, wziął udział za Jakóba II w buncie księcia Monmouth, za co został ścięty w Edymburgu 1685. — Teraźniejszy książę *Jerzy Jan Douglas Campbell*, ósmy książę Argyle, polityk, przyrodnik i autor, * 1823, nastąpił po swym ojcu, księciu Edwardzie Henryku Campbell, 26 kwietnia 1847. Brał żywy udział w sporach kościoła szkockiego i napisał w tej materji „Presbytery examined“ (Edymburg, 1848), t. j. historyczno-krytyczny przegląd kościoła szkockiego od czasów reformacji. Za ministerjum Aberdeena (1852) i Palmerstona (1859) piastował godność wielkiego pieczętarza. Za Gladstone'a był 1868—76 sekretarzem stanu dla Indji i 1880 znów strażnikiem pieczęci, który to urząd złożył 1881 z powodu różnicy opinji w kwestji irlandzkiej. W parlamencie występował zawsze jako gorliwy obrońca interesów Szkocji. Napisał „The reign of law“ (1870), „Primewal Man“ (1896), „The eastern question from the treaty of Paris 1856 to the treaty of Berlin 1878 and the second Afgan war“ (2 t., 1879), „The unity of nature“ (1883) i inne.—Najstarszy syn jego, sir *John* margrabia of Lorne, * 1845, ożenił się z księżniczką Ludwiką, czwartą córką królowej Wiktorji, był 1878—1883 generalnym gubernatorem Kanady, Opisał swą podróż po Ameryce (1867), wydał również poezje (1875) i „The psalms literally rendered in verse“ (1878).

Argyle v. Argyll, hrabstwo na zachodnich brzegach Szkocji, obejmuje 8,468 klm. kwadrat.

i 80,000 ludności (1891), z m. st. Inverary. Kraj jest górzysty, pusty i natury dzikiej; rolnictwo w niektórych tylko okolicach nadmorskich i w nizinach jest nieco uprawiane; mieszkańcy zajmują się głównie hodowlą bydła rogatego i owiec, oraz rybołówstwem.

Argynnis, motyl, ob. Perłowiec.

Argyreia, *Srebrnolist*, rodzaj roślin z rodziny powojowatych, w Azji wschodniej, niektóre gatunki hodują się jako ozdobne. Liście i korzenie gatunku **A.** *arborea* są używane w Chinach przy zapaleniach wewnętrznych.

Argyria, *Argyriasis, srebrzyca*, szarawe zabarwienie, występujące na odkrytych częściach skóry po długiem używaniu preparatów srebrnych i nie ustępujące żadnemu leczeniu; zależy ono niewątpliwie od odłożenia się w tkance skóry srebra, w postaci białkanu srebra, który pod wpływem światła słonecznego, szczególnie na miejscach zwykle obnażonych, podlega **redukcji,** zabarwiając skórę na szaro.

Argyro-Kastro, miasto w Albanji tureckiej, wilajecie Janiny, blizko rz. Wojucy; ma 8,000 m. i ruiny cytadeli; tutejsze fabryki tabaki dostarczają sławnej fuli, najlepszej z gatunków tureckich.

Argyroneta, *Topnik*, rodzaj pająków właściwych; jedyny gatunek **A.** *aquatica*, jest to istotny pająk wodny, w wodzie żyje i przędzie, jakkolwiek oddycha powietrzem bezpośrednio; sposób, jakiego używa dla utworzenia bańki powietrznej w wodzie, opisał ksiądz Lignac w roku 1749 w rozprawie „Mémoire pour servir à l'histoire des araignées aquatiques."

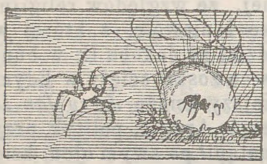

Argyroneta i jej gniazdo (zmniejszona do połowy).

Argyropulos lub **Argyropulo Jan,** sławny helenista, krzewiciel literatury greckiej na Zachodzie, * około 1416, † 1486; przybył około r. 1434 z Konstantynopola do Włoch, żył i nauczał naprzód w Padwie, potem we Florencji, dokąd powołał go 1456 r. Cosimo di Medici, nakoniec w Rzymie, gdzie Reuchlin był jego uczniem. Przyczynił się znakomicie do ożywienia we Włoszech nauk helenistycznych; jako autor położył ważne zasługi łacińskim przekładem kilku dzieł Arystotelesa.

Argyropulos Perykles, jeden z najznakomitszych prawników nowo-greckich, * 1809 w Konstantynopolu; profesor prawa i rektor uniwersytetu w Atenach. W czasopiśmie *Anamorfozis* rozwijał wielką działalność (1843—44) w celu zaprowadzenia konstytucyjnej formy rządu. Po nadaniu konstytucji 1843, występował w izbie jako ognisty członek opozycji, W r. 1854 został ministrem spraw zagranicznych, ale już w następnym roku opuściwszy ministerjum, wrócił na poprzednie stanowisko profesora uniwersytetu. Z jego dzieł najważniejsze: „Administracja Grecji" (3 wyd., 2 t., Ateny, 1859).

Ari Thorgilson, zwany *Frodi* (frodi — „mądry"), * 1067 w Islandji, † 1148, ksiądz; pierwszy dziejopisarz swojej ojczyzny; jego „Islendingabok" najlepiej wydany w *Islendinga sögur* (t. 1, Kopenhaga, 1843). Por. Maurer „Ueber **A. T.** etc" w Pfeiffra „Germania" (t. 15, 1870).

Aria lub **Arias,** zwany *Montanus*, teolog i orjentalista hiszpański, * 1527 w Estramadurze, † 1598. Był na soborze trydenckim z biskupem segowijskim; po powrocie oddał się ulubionym badaniom języków wschodnich. Filip II powierzył mu (1568) główny kierunek nad wydaniem wielkiej „Biblji poliglotty," wydanej w Antwerpji 1569—1573 r.; nie przyjął ofiarowanego sobie biskupstwa; był nadwornym kapelanem. Oprócz wielu innych, napisał także „Starożytności rzymskich" ksiąg dwie, „Starożytności żydowskie" (wielce cenione), oraz Psalmy Dawida i Eklezjastes, wierszem łacińskim.

Aria cattiva, zepsute powietrze, zabijające wyziewy bagien pontyńskich, ob. Malarja.

Ariano di Puglia, stolica okręgu (100,000 m.) w prow. włoskiej Avellino w Apeninach Neapolitańskich. Położone jest na skale na wysokości 763 metrów nad poziomem morza; siedlisko biskupa i słynne fabryki majolik; 13,000 m.

Arias Fernandez Antoni, malarz historyczny hiszpański, † 1684.

Arica, stolica departamentu w prow. chileńskiej Tacna (14,000 klm. kw., 10,000 m.), posiada port nad Pacyfikiem, 4,000 m.

Arici Cezar, * 1782 w Brescia, † 1836; od roku 1810 nauczyciel przy tamecznem liceum, jeden ze znakomitszych poetów włoskich. Pozyskał sobie głośne imię poezjami dydaktycznemi, z których najlepsze są: „La coltivazione degli olivi" (1808); „La pastorizia" (1814); „L'origine delle fonti," „Il Sirmione" i „Il campo Santo" (1843), oraz niedokończony poemat „Gerusalemme distrutta" (1819). Utwory **A.** nie tyle celują oryginalnością lub bogactwem wspaniałych myśli, ile raczej rzadkim wdziękiem, młodzieńczą świeżością, mistrzowską formą, wytwornym stylem i harmonijną budową wiersza. Kompletne wydanie jego „Opere" (6 tomów), ukazało się 1818 w Brescia i 1858 w Padwie. Por. Zanella (1884).

Ariccia, miasteczko we Włoszech, w prowincji Rzymskiej, położone o 2 klm. od Albano, posiada pałac książąt Chigi, wspaniały park, liczy 2,278 m. Jest to starożytna *Aricia*, jedno z najstarożytniejszych miast w ziemi Latynów, u stóp góry Albańskiej, nad drogą apijską; zdobyte przez Rzymian, stało się z czasem grodem kwitnącym. W blizkości znajdowała się sławna świą-

tynia i gaj Djany (zw. Aricina) nad jeziorem Nemoreńskiem.

Ariège, złotonośna rzeka w południowej Francji, wypływa z Pirenejów w Col de Puy-Moren, przyjmuje z prawej strony L'Hers, z lewej Vic-Dessos i Lèze, i ubiegłszy 150 klm., wpada pod Tuluzą do Garonny.—Od niej nazwany jest francuski departament Ariège, obejmujący dawne hrabstwo Foix, na przestrzeni 4,893 klm. kw., z ludnością 227,491 (1891); podzielony jest na trzy okręgi: Foix, Pamiers i St. Girons; na południu zapełniony odroślami Pirenejów (Pic d'Estats 3,141 m. wys.), ma charakter dziki, na północy bardzo łagodny, obfituje w zboże; kopalnie żelaza, fabryki fajansu i szkła; stolicą dep. jest Foix.

Ariel (hebr. *lew boży*, t. j. waleczny, obrońca Boga), nazwa kilku osobistości w Starym Testamencie; nazwa ołtarza całopalenia, a stąd i Jerozolimy (u Izajasza 29, 1). W demonologji kabalistycznej A. jest duchem wody. W Szekspira „Burzy" A. jest dobrym duchem powietrza, którego najwyższem szczęściem jest wolność.

Aries, *Baran*, nazwa gwiazdozbioru, oraz machina do rozbijania murów, ob. Baran.

Arifi-basza, ob. Aarifi-basza.

Arimathia, *Arymateja*, miasto w Palestynie, o 8 godzin drogi od Jeruzalem, ojczyzna Józefa z Arymatei; według podania, dzisiejsza Ramla.

Ariminum, ob. Rimini.

Arinos, rzeka w stanie brazylijskim Mato Grosso, biorąca początek pod Diamantino, w sąsiedztwie źródeł rzeki Cuyaba, dopływu Paragwaju. Płynie ku płn.-zachodowi, a połączywszy się z Jurueną, tworzy rzekę Tapajoz, która wpada z prawej strony do Amazonki.

Arion, *Podróżec, ślimak leśny*, rodzaj ślimaków płucnych. Jest to ślimak nagi, pokryty skórą pomarszczoną, a na dolnej części ciała licznemi ziarnami wapiennemi. U nas żyją A. *subfuscus*, brunatny, A. *brunneus*, barwy ciemniejszej, oraz A. *hortensis*, żółtawy lub popielaty, od poprzednich mniejszy. Najokazalszy zaś z gatunków europejskich jest A. *empiricorum*.

Arion (zmniejszony 4 razy).

Arioso (włosk.), fraza melodyjna w środku, lub na końcu recitatywa.

Ariosti Attilio, Dominikanin, muzyk i kompozytor włoski, * 1660, † 1740. Pierwsza jego opera „Dafne" zjednała mu sławę, w innych naśladował z niewielkiem powodzeniem styl Lullego i Aleksandra Scarlattiego, przepędził kilka lat w Berlinie, skąd (1716) udał się do Londynu, gdzie mistrzowska gra i opery „Korjolan" i „Lucjusz Verus" zjednały mu sławę. Obok talentu kompozytorskiego, odznaczał się piękną grą na wiolonczeli i viola d'amore.

Ariosto Lodovico, jeden z najznakomitszych poetów włoskich, * 1474 w Reggio, † 1533 w Ferrarze. Kształcił się początkowo w Ferrarze, ulegając życzeniom ojca, poświęcał się, ale z wielkim wstrętem, studjom prawnym, które w końcu porzucił i z całej duszy przylgnął do pracy nad literaturą piękną. Stosunki jego ojca z dworem w Ferrarze wcześnie poznajomiły A. ze świetnem życiem i wspaniałemi wystawami dramatycznych utworów Plauta i Terencjusza; ta okoliczność wpłynęła znakomicie na rozbudzenie jego talentu poetycznego. Napisał w tej epoce dwie komedje (pod wpływem Plauta i Terencjusza). „Cassaria" (1508) i „Suppositi" (1509). Liryczne jego poezje w języku włoskim i łacińskim, celujące elegancją i pięknością wysłowienia, zjednały mu względy domu książęcego d'Este. Po 15-u latach, obrażony przez kardynała suchem przyjęciem poświęconego mu poematu („Orlando furioso"), opuścił dwór, ale niezadługo otrzymał miejsce u ks. Alfonsa d'Este (brata kardynała), jako gubernator prowincji Gerfagnana. We trzy lata wrócił jednak do Ferrary, gdzie przy odradzającym się teatrze znalazł dużo ulubionego zajęcia. W latach 1517—31 pisał satyry, w tercynach (tłóm. niem. 1794), malujące w listach poetycznych do przyjaciół, położenie i zapatrywania autora, który, jak z nich widać, nie był człowiekiem czynu, tylko dobrym i prawym obywatelem. Najznakomitszy, nieśmiertelny jego utwór „Orlando furioso" (1516) z czasów walk Karola Wielkiego z królem Saracenów Agramontem, jest dalszym ciągiem „Orlando inamorato" Bojarda (ob.). Jest to skończona epopeja, romantyczno-rycerska w 46 pieśniach, jaśniejąca niewyczerpanym wdziękiem opowiadania, pełnym powabu humorem, zaprawna niekiedy gryzącym sceptycyzmem, dysząca wiecznie młodą, czasem lekką, ale zawsze prawdziwe piękno rodzącą fantazją. Te to zalety uczyniły A. poetą narodowym i zjednały mu u ziomków przydomek Boskiego *(il divino)*. Jako całość, ma „Orland" niektóre wady: romantyczność pozbawiona naiwności i wiary, a rycerskość nie ma ani prawdziwej religji, ani prawdziwej miłości. Bohaterowie nie zawsze są prawdziwymi mężczyznami, a bohaterki, prócz kilku zacnych niewiast, mało są kobietami. Całemu poematowi brak wyższej idei przewodniej, a stąd niedostaje mu epicznej jedności. Mnóstwo wewnętrznie niepowiązanych epizodów tylko niepohamowana fantazja zdaje się łączyć gwałtem w jednolitą całość. Za to jest wiele najpiękniejszych ustępów, np. obrazy

Ariosto Lodovico.

bitew w 1, 2, 9, 14, 17 i 36 pieśniach, ustęp o Ginewrze w pieśni 4 i 6, obudzenie się na odludnej wyspie opuszczonej Olimpji w pieśni 10, wykrycie przez Orlanda niewinności Angeliki w pieśni 23, śmierć Zerbina w pieśni 24. Nadto zostawił **A.** „Capitoli amorosi," zbiór powabnych elegji, satyr, sonetów, kilka komedji i wierszy łacińskich. W 1846 ukazał się wydrukowany z rękopisu (znalezionego przez Giamperi'ego 1845 w Argenta pod Ferrarą) „Rinaldo ardito di L Ariosto, frammenti inediti pubblicati sal manoscritto originale," poemat, opiewający, również jak „Orlando," walki Karola W. i jego paladynów z Saracenami. Z 12 pieśni pozostały tylko 3, 4 i 5 w całości, a 2 i 6 w urywkach. Krytyka ogłosiła „Rinalda" bez porównania niższym od „Orlanda." Por. Fernow „Ariosto's des Göttlichen Lebenslauf" (Zurych, 1809). Pierwsze, niezmiernie dziś rzadkie wydanie „Orlanda" wyszło 1516 w Ferrarze; z pośród niezliczonych późniejszych wydań najlepsze Molini'ego (5 t., Florencja, 1821—22), (3 t., 1823—24), Panizzi'ego (4 t., Londyn, 1834), Gioberti'ego (2 t., Florencja, 1846, 1854, 1870), Caselli (2 t., Florencja, 1877), wydanie ozdobne z rysunkami Dorégo (Medjolan, 1880) i austrjackiego Lloyd'a (2 t., Tryjest, 1857—59). Polski przekład Piotra Kochanowskiego (XVII wieku tylko 23 pieśni), wydał dopiero Jacek Przybylski (2 t., Kraków, 1793), istnieje nadto częściowy przekład F. Faleńskiego (*Tygodnik ilustr.*, 1885). Inne dzieła **A.** „Opere minori in verso e in prosa di L. **A.**" wyd. Polidori (2 t., 1857). Biografje: Barbieri (1773), Barufaldi „La vita de M. L. **A.**" (1803). Por. Carducci „Della poesie latine di L. **A.**" (1875), Mangelli „Dell' Orlando furioso di L. **A.**" (1882), Samosch „**A.** als Satiriker" (1890). Ob. także „Dzieje literatury powszechnej:" „Historja literatury włoskiej w epoce Odrodzenia" E. Porębowicza (Warszawa).

Ariovistus, wódz germańskiego plemienia Swewów (około 71 prz. Chr.), sławny wyprawą do Galji, uczynioną na wezwanie Sekwanów i Arwernów na pomoc przeciw Eduom. **A.** pociągnął za sobą około 120,000 Germanów i 61 prz. Chr. pobił Eduów i ich sprzymierzeńców pod Admagetobriga. Gdy jednak z czasem **A.** żądał dla swoich ludzi części Alzacji, Gallowie udali się pod opiekę Rzymian, a kiedy **A.** nie chciał się porozumieć z Juljuszem Cezarem, ten ostatni wystąpił przeciwko niemu zaczepnie, i Germanowie zostali pod Vesontium (dzisiaj Besançon) stanowczo rozbici (58). Zwyciężony **A.** uszedł ze szczątkami swej armji, i odtąd ślad jego zaginął już w dziejach.

Ariscola Sylwester, inaczej *dell' Aquille*, rzeźbiarz włoski, twórca sarkofagu w kościele św. Franciszka w Aquili, gdzie znajdują się relikwje św. Bernarda Sieneńskiego.

Arista Don Mariano, generał meksykański, * 1802 w San-Louis-Potosi w Meksyku, † 1855 w Hiszpanji, dzieckiem wszedł do wojska, miał udział we wszystkich niemal bitwach wewnątrz kraju i odznaczył się szczególnie w wojnie ze Stanami Zjednoczonemi. W roku 1848 został ministrem wojny i od 15 stycznia 1851 do 5 czerwca 1853 był naczelnikiem rządu w Meksyku. Później wygnany z kraju.

Aristaenetus (greck. *Aristajnetos)* z Nicei, 358 po Chr. zginął w czasie trzęsienia ziemi w Nikomedji, był przyjacielem mówcy Libanjusza i uważany jest za autora 50 erotycznych listów greckich w dwu księgach, wydanych przez Boissonade'a (Paryż, 1822), a ostatnio w „Epistolographi graeci" Herchera (1873). Tłómaczenie niemieckie Herela (Altenburg, 1770).

Aristida, *Ościca*, rodzaj traw, o kłosach rozpostartych, w okolicach cieplejszych obu półkul. **A.** *hygrometrica* jest dla owiec niebezpieczna, ościste bowiem owoce przebijają się przez skórę aż do wnętrzności i sprowadzają zabójcze zapalenie. Niektóre jednak gatunki stanowią paszę pożyteczną, jak **A.** *plumosa* w Arabji i Egipcie.

Aristolochia, roślina, ob. Kokornak.

Aristotelia, *Sanoka*, rodzaj roślin z rodziny lipowatych, obejmujący krzewy do 6 m. wysokości, mające liście podłużne, kwiaty drobne, żółtawe, i jagody czarno-purpurowe. **A.** *Maqui*, pospolita w Chili, wydaje drewno używane na instrumenty muzyczne; owoce kwaskowate są jadalne i używają się jako środek przeciw febrze. Wydają też wino *teku*, cenione przez Indjan, a do Francji sprowadzają się do barwienia wina białego na czerwono.

Aristow Eljasz, kapral, zbiegł z wojska i połączył się z Pugaczewem, który mianował go pułkownikiem. Ujęty, torturowany i knutowany, zesłany został do robót w Rogierwiku.

Arisz, *El-Arisz*, miasto obronne w dolnym Egipcie nad granicą Syrji i przy ujściu *Wadi-el-Arisz* do morza Śródziemnego, 4,000 m.; w średnich wiekach nazywało się *Laris;* tu 1118 roku zginął Baldwin, król jerozolimski; 1123 Wenecjanie wygrali bitwę morską; 1799 **A.** zostało zdobyte przez Klebera, a w kilka miesięcy później odebrane przez Anglików i Turków. Dla nas **A.** jest upamiętniony genezą jednego z najpiękniejszych utworów Słowackiego („Ojca zadżumionych"), który tu w czasie podróży swej w r. 1837 po Wschodzie dwutygodniową kwarantannę odbywał.

Arisz, *El-Arisz*, *El-Araisz*, u Europejczyków *Larasz*, warowne m. w Marokko przy ujściu rz. Luccos do Atlantyku, w bardzo malowniczem położeniu. **A.** jest prawdopodobnie staroż. *Lixus* nad rz. *Lixus*, gdzie leżą jeszcze ruiny wieży i innych rzymskich budowli; Maltsan wykopał tu grobowy kamień z fenickim napisem. Przy ujściu rzeki mieścili starożytni cudowną wyspę i ogrody Hesperyjskie.

Arizona, terytorjum Stanów Zjednoczonych Ameryki płn., między 31°—37° szer. płn. i 107°—

114°,40′ dług. zach. wzgl. Greenwich. Na mocy traktatu, regulującego wzajemne granice, odstąpione zostało 1853 przez Meksyk Stanom Zjednoczonym i stanowiło część terytorjum Nowego Meksyku; w 1863 r. otrzymało osobną organizację terytorjalną; 292,710 klm. kw., ludność wynosi 59,620 m. (1890). Siedziba rządu w m. Tucson, które nadzwyczaj szybko się rozwija. Kraina bogata w kruszce: złoto, srebro, miedź i węgiel.—Por. Hinton: „Handbook to **A.**“ (San Francisco, 1878).

Arja (z włosk.), utwór muzyczny, przeznaczony do śpiewu dla jednej osoby, z towarzyszeniem (lub bez) narzędzi muzycznych, a wywołany już chwilą uczuciową, liryczną, już sytuacją sceniczną w dramacie. Ponieważ żywiołem arji jest melodja, zatem przybiera ona formę to przedłużonej pieśni, to krótkiej sonaty, to ronda. Arje bywają o jednym ruchu (tempie), inne mają ich po dwa, to jest: jeden wolny, drugi prędki; inne nareszcie po trzy: jeden umiarkowany, drugi wolny, trzeci żywy. Są arje wielkie, zapełniające całą scenę dramatu, i są inne małe, lekkiej osnowy, lub krótką tylko liryczną chwilę tłómaczące: *Arjetki* (kuplety). Nareszcie *Arioso* jest to nazwa ustępu miarowo-melodyjnego w recytatywie, gdzie jest widoczny zakrój na arję, a do której jednak nie przychodzi.

Arjadna, córka Minosa, króla Krety, i Pazyfei. Gdy Tezeusz przybył do Krety z ofiarami dla Minotaura, ona ocaliła jego życie, dawszy mu kłębek nici, za którego pomocą wydostał się z Labiryntu. Mając obietnicę Tezeusza, że się z nią ożeni, uciekła z nim, lecz Tezeusz porzucił ją na wyspie Naksos, gdzie Djonysos (Bachus), wróciwszy z wyprawy swej do Indji, pojął ją za małżonkę, a potem umieścił w rzędzie nieśmiertelnych. Dla artystów sztuki plastycznej, chwila zwątpienia, w jakiem pozostawała **A.** na Naksos, opuszczona przez Tezeusza, niejednokrotnie pięknej dostarczała treści, podobnie jak wesele jej z Djonysosem i jazda na panterze w jego i bachantek otoczeniu.

Arjadna. (Rzeźba Danneckera).

Arjadna śpiąca. Rzeźba ze zbiorów watykańskich.

Arjadna, cesarzowa konstantynopolitańska, była córką Leona I, zaślubiła Zenona Izauryjczyka 408. Była wielką pomocą mężowi w uśmierzeniu powstania Bazyliska i umiała potem złagodzić jego okrucieństwo przeciwko buntownikom. Znienawidziwszy męża, utrzymywała przyjazne stosunki z Anastazym Sylencyjarjuszem i postanowiła pozbyć się Zenona. Jakoż, pewnego razu, korzystając z wielkiej choroby męża, Arjadna puściła między służbą pałacową pogłoskę, że Zenon umarł, kazała go okryć całunem i wynieść potajemnie do grobów cesarskich, gdzie ten nieszczęśliwy z głodu i wściekłości życie zakończył. W 40 dni potem **A.** zaślubiła Anastazego, którego cesarzem wybrać kazała; † 515 bezpotomnie.

Arjana, w starożytności wschodnia połowa państwa perskiego, obejmująca dzisiejszy Afganistan, Beludżystan i wschodnią część Persji. Od wyrazu tego pochodzi dzisiejsza nazwa Iranu (Eran).

Arjanie, ob. Arjusz i Socynjanie.

Arjańskie groby. Lud polski nazywa wszystkie prawie mogiły i dawne cmentarzyska słowiańskie z przedchrześcijańskich czasów grobami arjańskiemi lub mogiłkami. Prawdziwe grobowce Arjan, rozkopane przez Tadeusza Czackiego pod Pińczowem, zawierały w sobie zwłoki zmarłych, z których każdy miał w ręku tabliczkę z napisem: *Scio cui credidi* (wiem, w com wierzył), a nadto u boku, w butelce zatkanej, znajdował się opis żywota zmarłego. W 1827 odkopany grobowiec w Krakowie zawierał 3 trumny ze zwłokami Arjan XVI wieku, wyżłobione w drzewie na kształt koryt, wylane żywicą i wyklejone suknem.

Arjarates, nazwisko królów Kapadocji (ob.). Pierwszym z nich był Arjarates, syn Arjamnesa, który jeszcze za życia Aleksandra W. ogłosił niepodległość Kapadocji, ale zwyciężony po długoletniej walce przez Perdykasa, † 322 r. przed Chr. na krzyżu. Ostatni z tej dynastji **A.** IX został 36 r. przed Chr. zabity z rozkazu Antonjusza. Nową dynastję rozpoczął Archelaos.

Arjergarda (z franc. *straż tylna*), oddział wojska, przeznaczony do zakrywania tyłów maszerujących kolumn i do osłaniania odwrotu armji po przegranej bitwie. Do składu jej wchodzi piechota z artylerją, strzelcy i lekka jazda, tak, iżby w rozmaitych okolicznościach jedna broń drugą wspierać mogła. Winna się ona składać z wojska, które najmniej w bitwie ucierpiało, a siła jej liczebna zwykła wynosić część czwartą do trzeciej całego korpusu. **A.** dwa głównie winna mieć względy na oku, aby się nie dała weprzeć na korpus główny, ani od niego odciąć. Stąd utarczki **A.** noszą na sobie odrębną cechę i wymagają wojska dobrze wyćwiczonego; mają one głównie na celu zyskanie na czasie i tak win-

ny być prowadzone, by w każdej chwili można je było przerywać.

Arjetowy wapień, dolne pokłady formacji jurajskiej, tak nazwane od licznych szczątków amonitów (ob.) z rodzaju Arietina.

Arjobarzanes (363—287), król Pontu, syn Mitrydata I. Właściwy założyciel państwa pontyjskiego, które oderwał od Persji.

Arjobarzanes I, król Kapadocji (93—63 prz. Chr.), przyjaciel i sojusznik Rzymian (Filoromeus).

Arjobarzanes II, Eusebes., król Kapadocji, przyjaciel Cycerona. Zamordowany z rozkazu Kasjusza i Brutusa, za sympatje okazywane Cezarowi.

Arjon, sławny śpiewak i cytarzysta z Metymny na wyspie Lesbos, żyjący około 625 prz. Chr., wynalazca dytyrambu. Wysłany przez Perjandra, władcę Koryntu, do Włoch i Sycylji na popisy poetyczne, pozyskał wielką nagrodę w Tarencie. W powrocie do Koryntu postanowili żeglarze zabić go, by sobie przywłaszczyć jego skarby; Arjon uprosił ich wtedy, aby mu pozwolili po raz ostatni ucieszyć się graniem. Jakoż wziąwszy cytrę do ręki rzucił się z nią w morze; delfiny zbiegły się dokoła okrętu słuchać czarujących dźwięków, a jeden z nich, wyniósł go na grzbiecie swoim na przylądek Tenaron, skąd śpiewak szczęśliwie dostał się do Koryntu. Artyści czasów dawniejszych i nowszych często przedmiot ten brali za treść do swych utworów.

Arjon.

Arjowie, ob. Aryjczykowie.

Arjusz, z Libji prezbiter aleksandryjski, silny djalektyk, * 256 albo 270, wystąpił około 318 przeciwko biskupowi miejscowemu Aleksandrowi z powodu jego rozprawy „O istocie Syna Bożego," pomawiał go o *sabeljanizm* (ob.), wiodąc zaś z nim spory teologiczne, rozszerzał jednocześnie zdania swoje, które zjednały mu wielu stronników. Twierdził on, że tylko Bóg jest przedwiecznym, Chrystus zaś, aczkolwiek obdarzony wszystkiemi przymiotami boskiemi, był wprawdzie *przedświatowym*: ale nie *przedwiecznym*, a więc nie współwiekuistym, lecz stworzonym przez Boga Ojca. Zdania **A.** najprzód potępione zostały w roku 321 przez sobór aleksandryjski, następnie i przez sobór nicejski 325 r., jako zaprzeczające bóstwa Jezusowi Chrystusowi. Pomimo to, pozyskawszy licznych zwolenników pomiędzy biskupami Azji zachodniej, starał się ich zyskać i między innymi, za pośrednictwem pism czy listów „do młynarzy, żeglarzy, pątników." Za staraniem swych zwolenników na dworze cesarskim zdziałał tyle, że cesarz Konstantyn, pod wpływem swojej siostry, Konstancji, okazał się mu przychylnym, cofnął wyrok wygnania i przyjął ułożone przez niego *wyznanie wiary*. Wskutek tego nastąpiło prześladowanie biskupów, przeciwnych nauce **A.**, który z rozporządzenia cesarskiego miał być uroczyście przyjęty do społeczności kościoła, lecz zmarł nagle 336 r., jak mówią, właśnie w czasie, gdy szedł do kościoła, gdzie go miano uroczyście rehabilitować. Biskupów, trzymających się nicejskiego symbolu wiary (św. Atanazego, Marcelego z Ancyry etc), złożono z urzędu, zwołano synod do Antjochji (341), gdzie wydano złagodzony symbol, w których opuszczono jednak wyraz „spółistotny Ojcu" *(homoousios)*. Formułę tę potępił sobór zwołany do Rzymu (392) przez papieża Juljusza I. Za Konstansa, który nie sprzyjał Arjanom, nastały w cesarstwie złe czasy dla tej doktryny. Ale kiedy Konstans umarł i brat jego Konstancjusz stał się jedynym władcą państwa, arjanizm znowu zatryumfował. 361 Konstancjusz umarł także, a Juljan Apostata, następca jego, ogłosił swobodę wyznań, prawowierni a wygnani biskupi powrócili do swoich stolic i rozpoczęli propagandę przeciw Arjanom, którzy, podzieliwszy się na sekty, bardzo osłabli, a sobór powszechny konstantynopolitański 381 r. potępił ich stanowczo. Upadłszy w państwie rzymskiem, rozkrzewił się arjanizm między Gotami, Wandalami, Swewami i Longobardami; gdy zaś i tu zaginął z biegiem czasu, około 600 r. zjawił się znowu w w. XVI w całej Europie, a mianowicie w Polsce. Ob. *Socyn* (Leljusz) i *Socynjanie*. Por. Moeller „Athanasius der Grosse und seine Zeit;" Baur „Lehre von der Dreieinigkist und Menschenwerdung Gottes" (1844).

Arka, rodzaj małż, ob. Arca.

Arka Noego, ob. Noe.

Arka przymierza, była to u Izraelitów skrzynia z drzewa setim (akacji), pozłocona wewnątrz i zewnątrz, w której chowano tablice Dziesięciorga Przykazań, będących świadectwem przymierza zawartego między Bogiem a ludźmi, naczynie z manną, zebraną na puszczy, a później i laskę Aarona. Nad arką była ubłagalnia albo wieko z czystego złota, po którego obu stronach stało dwóch złotych cherubinów. W pochodzie

do Ziemi Obiecanej przenoszono ją z sobą, a w Jerozolimie stała w przybytku, miejscu zwanem *Święte świętych*, i była u Izraelitów największą świętością.

Arkabuz, ob. Arkebuza.

Arkada (z łaciń. *arcus*, łuk), w budownictwie wszelki otwór w murze, uwieńczony łukiem; łuk taki, wspierając się na dwóch przeciwległych ścianach lub słupach, może być łukiem okręgu koła, lub innej linji krzywej: elipsy, linji łańcuchowej i t. d.; zwrócony jest wklęsłością ku ziemi. Kształt **A.** zależy od ciężaru, jaki ma unosić, i od stylu architektonicznego;

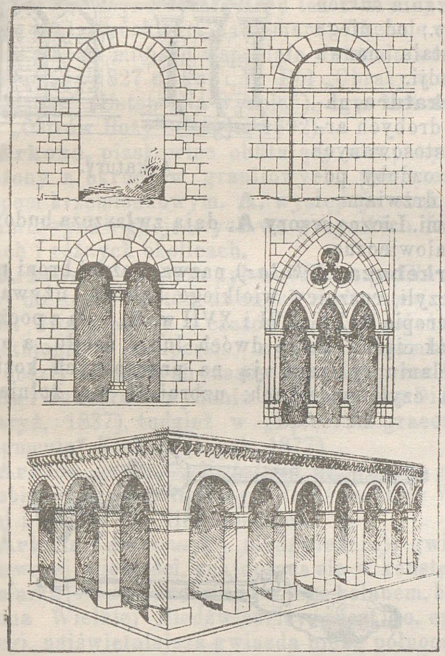

Arkada półkołowa. Arkada ślepa.
Arkada bliźniacza. Arkada potrójna.
Ciąg arkad.

pod tym względem **A.** bywa najczęściej półkołowa (klasyczna), albo dwułuczna (gotycka). Powierzchnia wklęsła łuka, zwrócona ku dołowi, nazywa się *intrados*. powierzchnia górna *extrados*. Niekiedy **A.** jest tylko *ślepa*, t. j. nie stanowi istotnego otworu, a wtedy służy tylko do ozdoby. Mogą też być **A**-y po dwie lub po trzy wpisane w **A**-ę większą, tworząc **A**-y podwójne, czyli bliźniacze, i **A.** potrójne. Wprowadzenie w ostatnich czasach żelaza, jako materjału budowlanego, ułatwia stosowanie zabudowań arkadowych i dozwala formy ich urozmaicać. **A**-ami nazywają się niektóre łukowe części machin. Używa się też terminu tego i w anatomji, tak np. uzębienie składa się z dwu *arkad zębowych*, górnej i dolnej.

Arkadja, środkowa część Peloponezu, kraina poprzerzynana lasami i górami (z nich Erymanthus, Aroanja i Kyllene wysokości od 2,200—2,400 metrów); w której płynie mnóstwo źródeł i rzek (największa z nich Alfeus), nazywała się od pierwotnych mieszkańców *Pelazgją*. Pośród dzikich pasterzy i myśliwców, którzy tę ziemię pierwotnie zamieszkiwali, nastały z czasem łagodniejsze obyczaje, rozszerzyło się zamiłowanie do muzyki i tańca, a błoga spokojność i wesołość niewinna stały się żywiołem tego ludu pasterskiego; stąd poszło, że poeci dawnych i nowszych czasów wysławiają Arkadję jako kraj niewinności, prostej i patrjarchalnej cnoty i niczem niezamąconego spokoju. W historji **A.** małą odrywała rolę; w VIII wieku osiedli tam Słowianie, którzy przyjęli z czasem język grecki, w XIV zaś wieku Albańczycy. Obecnie Arkadja stanowi nomarchję królestwa Greckiego, która obejmuje blizko 4,301 klm. kw. i 148,285 mieszkańców (1889); m. stoł. Tripolica. Por. Schwab „Arkadien“ (1852).

Arkadja, piękny ogród we wsi tegoż nazwiska między Łowiczem a Nieborowem, założony po 1776 r. przez Helenę z Przezdzieckich ks. Radziwiłłową; godne są widzenia budowle, w modno-klasycznym guście owej epoki wzniesione: świątynia Djany, naśladowanie cyrku rzymskiego, amfiteatr i t. d. Z czasem budowle i urządzenia poszły w zaniedbanie. Od 1860 **A.** jest własnością hr. Adlerbergów.

Arkadjusz, gramatyk grecki z III w. po Chr., napisał rozprawę o „Prozodji.“ Wydane przez Schmidta w 1860.

Arkadjusz, syn cesarza Teodozjusza W., * 377 w Hiszpanji, † 408, został po śmierci ojca skutkiem podziału państwa rzymskiego, pierwszym cesarzem wschodnim. Lubiąc rozkosz i lenistwo, powierzył rządy państwa swoim ministrom, a w końcu żonie Eudoksji, pozostawiając cesarstwo w zupełnym rozstroju i wyniszczeniu. Liczne klęski spadły na państwo za jego panowania, a szczególnie wtargnięcie do Peloponezu Gotów pod wodzą Alaryka (395), które spustoszyło kraj i zniszczyło wiele pomników literatury i sztuki greckiej. **A.** był gorliwym chrześcijaninem i usunął pogan od urzędów.

Arkadowie, członkowie akademji Arkadów *(Academia degli Arcadi)* w Rzymie, która powstała 1690 ze stowarzyszenia poetów i lubowników poezji, celem podźwignienia upadającego smaku. Każdy jej członek nosił nazwisko jednego z greckich pasterzy. **A.**, szukając prostoty i naturalności, popadli w śmieszność i stali się przysłowiowymi. Obecnie akademia ta zajmuje się kwestjami naukowemi i „Giornale arcadico“ jest jej organem. Por. Crescimbeni „Le vite degli Arcadi illustri“ (5 t. 1708—25); Bertana „L'Arcadia della scienza“ (1890).

Arkadyjski związek, zawarty po bitwie pod

Leuktrą 371 pr. Chr. za staraniem Epamimondasa pomiędzy różnemi miastami Arkadyi. Z czasem miasta składające go przeszły do związku Achajskiego. Por. Foucart „Mem. sur un décret inédit de la Ligue Arcadienne.“

Arkadyjskie narzecze, mieszanina djalektu eolskiego i doryckiego. Por. Ahrens „Dialecta.“

Arkan (z tatar.), postronek z włosów końskich, służący do zarzucania na dzikie konie w tabunie, aby złowić wybranego konia; kozacy nadzwyczaj byli wprawni do podobnego chwytania koni, w Węgrzech dotąd pasterze koni (czikosi) używają **A**-ów. W czasie wojny o niepodległość 1848—9 r. utworzył się nawet pułk czikosów, uzbrojony w **A.** rzemienne, zakończone kulami ołowianemi, któremi nieprzyjaciół z koni ściągali.

Arkan, taniec męski, narodowy Rusinów i Rumunów na Pokuciu i Bukowinie. Tańczący, dzierżąc w jednej ręce toporek, a drugą trzymając się za pas towarzysza, tworzą długi łańcuch. Pląsy te, z początku podług taktu skrzypiec, żywe w podskokach i tupaniach, zwijają się i rozwijają potem w różnych kierunkach.

Arkana (z łac. *arcanum*, tajemnica), u Rzymian środki tajemnicze, służące do celów zabobonnych, do zaklinania bogów; następnie zaś wyraz ten oznaczał nauki tajemne pewnych szkół filozoficznych, jak Pytagorejczyków, albo też tajemnice kapłanów, przed profanami strzeżone. W alchemji **A.** znaczył toż samo, co kamień filozoficzny, lub też obejmował pewne działania i produkty tajemnicze alchemji, jak **A.** *duplicatum* (siarczan potasu), **A.** *corallinum* tlennik rtęci. Dotychczas wyraz ten oznacza leki tajemne.

Arkanista, posiadacz środków tajemnych, zwłaszcza chemik, znający utrzymywane w tajemnicy sposoby farbowania tkanin.

Arkanzas, rzeka w Ameryce Północnej, poczyna się w górach Skalistych na wysokości 3,050 m. pod 39° szer. płn., przyjmuje do swego koryta kilka znacznych rzek, a ubiegłszy 2,410 klm., wpada w stanie Arkanzas do Mississipi.— Stan Arkanzas, w północno-zachodniej części Unji północno-amerykańskiej, graniczy na północ z Missouri, na południe z Luizjaną, na zachód z Indjaną, a na wsch. z Mississipi i Tennessee; obejmuje 139,470 klm. kw. i 1,128,179 miesz. (1890), nie licząc w to około 60,000 Indjan. Oprócz rzeki **A.**, która środek tej krainy przerzyna, największą jego rzeką jest *White-River*, w stronie płn.-wschod. Wielkie bogactwo rozmaitych płodów natury przyczynia się do nader kwitnącego stanu tej ziemi, Arkanzas dzieli się na 75 okręgów, gubernator i urzędnicy wybierani są na 2 lata, sędziowie na 8 lat; senat składa się z 32, izba reprezentantów z 95 członków. Stolicą stanu jest miasto *Little-Rock*, nad rzeką **A.**, położone w środku kraju, 26,000 mieszkańców. **A.** dostał się Stanom Zjednoczonym wraz z Luzjaną 1803 r., a w roku 1836 przystąpił jako nowy stan do Unji. Najdawniejszą w nim osadą jest *Arkansas-Post* nad rzeką **A.**, założona przy jej ujściu roku 1685 przez Francuzów, pierwszych tu kolonizatorów. Wiosną 1862 półn.-zachodni kąt **A.** był widownią krwawych bojów podczas wojny domowej (bitwa pod Pea-Ridge).

Arkanzyt, minerał, odmiana brookitu (ob.).

Arkas, syn Zeusa i Kallisty. Nauczył Pelazgów, pierwotnych mieszkańców Peloponezu, uprawy roli, przyrządzania sukien i t. p.; od niego powstała nazwa Arkadji.

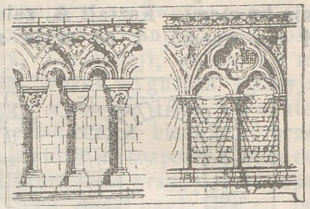

Arkatury.

Arkatura, nazwa drobych arkad, stosowanych jako ozdoby ponad drzwiami i oknami. Liczne wzory **A.** dają zwłaszcza budowle średniowieczne.

Arkebuza (*Arkabaz*), nazwa ręcznej broni palnej czyli rusznicy wielkiego kalibru, używanej w Europie w XV, XVI i XVII w. **A.** była z początku tak ciężką, że ją dwóch ludzi nosiło, a przy strzelaniu opierano ją na przenośnych koziołkach czyli widełkach; uzbrojeni nią żołnierze

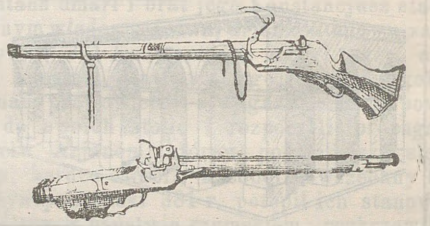

Arkebuza z lontem i Arkebuza z kurkiem.

mieli nazwę *arkebuzjerów*; z początku zapalano proch lontem; następnie wprowadzono kurek, który przez uderzenie o bryłkę pirytu wydawał iskry; od XVIII w. nazwa ta ustępuje miejsca muszkietom, karabinom.

Arkebuząda, *aqua vulneraria*, spirytus przepędzony nad miętą, rozmarynem, piołunem, używany niegdyś do przykładania na rany.

Arkeryt, *arquerit*, ruda srebra, dobywana w bogatych kopalniach Arqueros pod Coquimbo w Chili. Posiada barwę biało-srebrzystą, w ziarnach i masach bezkształtnych, bez żadnego połysku, w kryształach zaś lub blaszkach ma świetny połysk metaliczny. Postać krystaliczna: ośmiościan foremny. Miększy jest od srebra, c. wł. 10,85. Długo uważany był za srebro rodzime; dopiero Żegota Domejko wykazał, że jest amalgamatem srebra.

Arklow, miasto nadmorskie, w irlandzkiem hrabstwie Wicklow, na końcu pięknej doliny Avoca; połów śledzi i ostryg, 4,200 mesz

Arkona lub **Arkon,** północny przylądek na wyspie Rugji (Rany), który z półwyspu, Wittowem dotąd jeszcze zwanego, na 54 m. wysokości nad morzem Baltyckiem wystaje. Na tej wyniosłej górze znajdował się gród **A.,** wśród którego wznosiła się świątynia Światowida, czczonego nietylko przez tamecznych, lecz i innych nadbałtyckich Słowian. Była tu siedziba najwyższego kapłana a zarazem *wyrocznia*, miejsce licznych pielgrzymek pobożnych i zgromadzeń narodowych w ważnych sprawach. Świątynia **A.** sławna ogromnemi bogactwami. Gród ten zburzony 1168 przez króla duńskiego Waldemara. Obecnie wznosi się na tem miejscu wspaniała latarnia morska, zbudowana 1827 r. Por. W Pol „Obrazy z życia i podróży“ (Ustęp „Na wyspie“). Ign. Matuszewski „Ostrów Boży“ (Rugja, 1892).

Arkoza, piaskowiec obfitujący w szpat polny, złożony z okruchów granitowych, powiązanych zlepem krzemionkowym. **A.** występuje obok skał granitowych i gnejsowych we wszystkich formacjach i różnych okolicach.

Arktinos, z Miletu żył w VIII w. po Chr., należy do liczby poetów zwanych *cyklicznymi*. Napisał dwa poematy z czasów wojny Trojańskiej: „Aethiopis“ i „Iliupersis,“ z których ułamki tylko doszły do naszych czasów (zebrane przez Düntzera i Dübnera w wydaniu Homera przez Didot'a, (Paryż, 1837), tudzież w „Epicorum graecorum fragmenta“ Kinkela (Lipsk, 1877).

Arktos, grec. *Niedźwiedzica*, nazwa dwu gwiazdobiorów nieba północnego, Niedźwiedzicy Wielkiej i Małej. Ob. Niedźwiedzica.

Arktur *(Arcturus* t. j. niedźwiednik*)*, gwiazda pierwszej wielkości, znajdująca się w konstelacji Wolarza (*Bootes*) nad prawem jego kolanem, blizko ogona Wielkiej Niedźwiedzicy. Jest to, oprócz Wegi, najświetniejsza gwiazda nieba północnego: paralaksa jej roczna wynosi 0,127," odległość jej zatem wynosi 12 tryljonów kilometrów, a światło na przebieżenie tej drogi potrzebuje 25 lat. Z charakteru swego widma należy do typu II gwiazd, czyli do gwiazd żółtych. Starożytni uważali ją za gwiazdę sprowadzającą burze *(sidus horridum)*.

Arktyczny, położony w tej stronie, gdzie się na niebie znajduje gwiazdozbiór Niedźwiedzicy (Artos), zatem wyrażenie to oznacza toż samo co północny, przypadający w pobliżu bieguna północnego; stąd **A.** *kraje* toż co podbiegunowe kraje (ob.), **A**-e *morze*, ocean Lodowaty północny, **A**-a *strefa*, północna strefa zimna ziemi, **A**-e wyprawy, podróże do bieguna północnego (ob. Podbiegunowe wyprawy). **A.** *flora*, roślinność okolic biegunowych, **A.** *fauna*, świat zwierzęcy najbardziej północnych okolic starego i nowego lądu. Zwierząt ssących lądowych żyje tu kilka tylko gatunków, jak renifer, wół piżmowy, leming, zając północny, lis niebieski, wilk; obfitsze są natomiast zwierzęta morskie, wieloryby, morsy. Z ptaków cechują tę florę mewy, nurki i alki; gadów i płazów niema tam zgoła, a mięczaki i owady nader są nieliczne. Z ryb posuwają się najdalej ku północy niektóre gatunki sztokfisza i rekin północny.

Arkusiński lub **Arkuszyński** Antoni, † 1842; złotnik robót bronzowniczych i rzeźb z drzewa, podał pomysł do pomnika, wystawionego dla Mikołaja Kopernika kosztem księdza Sebastjana Sierakowskiego w Krakowie, i uskutecznił jego odlew z mieszaniny ołowiu i cyny. Oprócz tego, Arkusiński wykończył inne piękne roboty trybowane z blachy miedzianej i wybijane od ręki, dla rozmaitych kościołów w Królestwie.

Arkusz, płaska postać jakiehkolwiek ciał, w szczególności papieru i blachy metalowej. Nazwa poszła zapewne od rulonów czyli zwojów łukowatych (łac. *arcus*).

Arkwright Ryszard, mechanik, * 1732 w Preston, † 1792, wsławiony udoskonaleniem przędzalni bawełny. Syn ubogich rodziców, był do 30 roku życia cyrulikiem; połączywszy się z handlarzem włosów i odkrywszy jakiś sposób ich farbowania, zdołał sobie zebrać mały majątek. Wtedy zwrócił się do przemysłu i wkrótce urządził swą przędzalnię mechaniczną, która wyrabiała nici jednakiej cienkości, przy bardzo małym udziale pracy robotnika; zasadą jest tu użycie walców do przędzenia, a na pomysł ten miał wpaść **A.,** gdy widział, jak pręt żelazny rozżarzony wydłużał się przez przesunięcie go między dwoma walcami. Połączywszy się z zegarmistrzem Kay'em, urządził pierwszą machinę w Preston, przeniósł się jednak wkrótce do Nottinghamu, gdzie otworzył przędzalnię, której maszynerja poruszaną była najpierw siłą koni, następnie kołem wodnem. Pomyślność **A.** zaczęła szybko wzrastać, co wzbudziło zazdrość niechętnych mu, i oskarżony został o przywłaszczenie sobie wynalazku niejakiego Highs'a, przyczem i Kay przeciw niemu występował. Silne jednak dowody przemawiają za **A.** Do końca życia znosić musiał prześladowania nie tylko fabrykantów, lecz i wyrobników, którzy w jego machinie widzieli dla siebie zgubę. Wyniesiony został do stanu szlacheckiego nie za zasługi na polu przemysłu, lecz za to, że jako szeryf w Derbyshire poniósł adres Jerzemu III, gdy ten uniknął zamachu magrabiego Nicholsona.

Arland Jakób Antoni, * w Genewie 1668, † tamże 1743, pracował przez pewien przeciąg czasu w Paryżu i Anglji i był jednym z najsławniejszych i najbardziej wziętych minjaturzystów swojego czasu. Arcydziełem jego była „Leda z łabędziem,“ część jej znajduje się w bibliotece genewskiej, której **A.** zapisał swe zbiory.

Arlberg, Adlerberg, nazwą tą oznaczają

już to wogóle *Arlberskie Alpy*, t. j. gałąź Alp Algowskich, zapełniających *Voralberg*, już to oddzielną górę 1,797 m. w., na granicy Voralbergu i Tyrolu, która stanowi dział między zlewami Renu i Dunaju. Prowadzi tędy droga (1786 założona) na wysokości 1,699 m. w dolinę rz. Ill i dolinę Stancką. W roku 1884 otwartą została droga żelazna, która przebija górę **A.** tunelem 10 klm. długim, na wysokości 1,310 m., pomiędzy St. Anton i Langen. Kolej ta skróciła drogę z Wiednia do Szwajcarji o 130 klm. Por. Koch von Berneck: „Die Arlbergbahn“ (4 wyd., 1890).

Arlekin (z włosk.), jedna z komicznych masek komedji ludowej włoskiej („Commedia dell' arte“). Ubiór jego obcisły, zrobiony z różnobarwnych wycinków, na głowie ma mały trójgraniasty kapelusik i pas czarny; twarz zwykle pokrywa czarna maska, a w ręku prawie zawsze znajduje się drewniana szabla. **A.** grywał róle służących; zwykle głupi, czasem złośliwy, a zawsze wesół i ruchliwy. W r. 1579 przeszedł do Francji, gdzie przyjął się w komedji, w balecie i trwał do początków w. XIX. W końcu XVII w., jako Harlekin wyparł w Niemczech Hanswurta. U nas występował na maskaradach i kuligach. Obecnie istnieje jeszcze we włoskim teatrze marjonetek. Rodowód jego wywodzą od Sania Atellanów (ob.). *Arlekinada* niegdyś sztuka, w której występował Arlekin, obecnie synonim głupstwa i błazeństwa. Por. Ignacy Matuszewski, studjum: „Bohaterowie jasełek“ w książce „Swoi i obcy“ (1898); Charles Magnin „Histoire des marionnettes,“ Maurice Sand „Masques et bouffons,“ Gazeau „Les Bouffons.“

Arlekin.

Arles, starożytne *Arelatum* albo *Arelate*, miasto nad Rodanem, w departamencie Ujść Rodanu, 24,288 mieszkańców, połączone *kanałem Arelateńskim* z morz. Śródziemnem. Za czasów rzymskich było stolicą prefekta, później przez niejaki czas rezydencją króla Gotów, Euryka, a od 880 stolicą królestwa Arelatu. Odbywały się tutaj ważne sobory kościelne, zwane *soborami arelateńskiemi*. Pierwszy, 314, rozstrzygnął spór przeciwko Donatowi; drugi, 354, potępił Atanazjusza; trzeci, 452, ustanowił kilka przepisów względem karności kościelnej i klasztornej; czwarty, 475, potępił naukę prezbiterjana Lucydusa o predestynacji. Mnóstwo zabytków architektury rzymskiej. Por. Fournier „Le royaume d'Arles et de Vienne“ (Paryż, 1891). — **A.** *sur Tech*, miasto w dep. Pirenejów wsch., 1,700 miesz., którzy zachowali obyczaje hiszpańskie.

Arlincourt Karol Wiktor, vice-hrabia d', * 1789 w Mérantris pod Wersalem, † 1856 w Paryżu. Za Napoleona był intendentem wojennym w Aragonji, a od rewolucji lipcowej 1830, występował jako jeden z najgorliwszych legitymistów. Śród licznych pism jego, odznaczających się wogóle dążnością przeciwrewolucyjną, godniejszemi wzmianki są powieści: „Le Renégat“ (1822); „Le Solitaire“ (1821 i 1825), tłómaczony na wszystkie języki europejskie, broszura legitymistyczna: „Dieu le veut“ (której było przeszło 60 wydań, 1850), tudzież dzieło: „L'Italie rouge“ (1850), oraz „Place au droit“ (1850). Po polsku mamy jego: „Samotnik“ (1821, 1822, 1825, 1829), „Renegat“ (1825) i „Nieznajoma“ (1826).

Arloing Seweryn, weterynarz, * 1846 w Cusset (Allier), kształcił się w Alfort, był prof. anatomji i zoologji w szkole weterynarji w Tuluzie, od 1875 w Ljonie, a od 1887 jest dyrektorem tej ostatniej szkoły. Zajmował się głównie badaniem chorób zaraźliwych i ogłosił: „Le charbon bacterien“ (2 wyd., 1887); „Traité d'anatomie des animaux domestiques“ (wespół z Cauveau, wyd. 4-te, 1890).

Arlon, dawne *Orolaunum*, stolica belgijskiej prowincji Luksemburskiej, nad rz. Semoy, 7,915 m., pamiętne zwycięstwem odniesionem 19 kwietna 1793 r. przez Francuzów pod dowództwem Jourdan'a nad Austrjakami.

Arlt Ferdynand, słynny okulista, * 1812, w Obergraupen pod Teplitz, † 1887 r., w Wiedniu. Kształcił się w Pradze i w r. 1849 został tamże profesorem okulistyki, w roku 1856 w Wiedniu. Głównem jego dziełem jest „Die Krankheiten des Auges“ (Praga, 1851—6, 3 t.); wspólnie z Dondersem i Gräfem jest założycielem pisma poświęconego chorobom oczu: „Archiv für Ophtalmologie.“ Po jego śmierci wydaną została autobiografja „Meine Erlebnisse“ (1887).

Arłam, ataman koszowy Kozaków zaporoskich. Nosił tytuł „Starszy wojsk J. K. M. zaporoskich,“ wybrany 1632 r., a w następnym usunięty. Odbył kilka wypraw tak zwanych „chadzek“ na Turcję i Krym, tudzież na m. Czarne.

Arma sunt paria=broń jest równa.

Armada, zowie się w Hiszpanji każda siła zbrojna, a szczególnie flota wojenna. Głównie atoli pod nazwą: „Niezwyciężonej **A.**“ rozumie się potężna flota, pod wodzą ks. Medina-Sidonia i wice-admirała Martineza de Recalde, jaką Filip II, król hiszpański, zebrał w maju 1588 przeciwko królowej angielskiej Elżbiecie, celem zdobycia podarowanej sobie przez papieża Sykstusa V Anglji, głównie zaś dla ukarania Elżbiety za pomoc dawaną Niderlandom. Flota pomieniona, złożona ze 160 okrętów, miała 30,000 ludzi wojska i 2,630 armat, wiozła też wielkiego inkwizytora i 150 Dominikanów. Zaledwie opuściła Liz-

bonę, została zaskoczona przez burzę, a następnie marynarze angielscy: Hawkins, Frobisker i Drake, zadali jej w walkach na morzu ciężkie ciosy, tak, że zaledwo 54 statki z 10,000 ludzi wróciły z powrotem w sierpniu 1586. Por. Duro: „La **A.** invencible“ (2 t., 1884—5), Noble „An historical Essay on the Spanish **A.**“ (1886).

Armadillo, *Kulanka*, rodzaj skorupiaków z rzędu równonogich, pokrewny stonogom. Ciało ma podługowate, wypukłe i łatwo zwijać się może w kłębek. **A.** *officinalis*, brunatny z plamami żółtemi, długości 2 cm.; przebywa pod kamieniami, u nas pospolity, zwłaszcza w Olkuskiem. Był używany w dawnej medycynie.

Armadillo wyprostowany i zwinięty w kłębek.

Armadyl, ob. Pancernik.

Armagh, hrabstwo w irlandzkiej prowincji Ulster, obejmujące 1,328 klm. kw.; 163,177 mieszkańców. Główne miasto hrabstwa, *Armagh*, liczy 10,000 miesz., jest kościelną stolicą wyspy (dwóch arcybiskupów: katolicki i anglikański), oraz głównym punktem handlu produktów rolniczych i wyrobów lnianych.

Armagnac, u Rzymian *Ager Aremonicus*, południowa, obfitująca w wino prowincja francuska, część dawnej Gaskonji, odpowiadająca dzisiejszemu departamentowi Gers; rozciągała się dawniej od stoku Pirenejów aż do Garonny i dzieliła się na wyższy i niższy Armagnac. Stolicą jej było Lectoure nad rz. Gers. Ona to dała nazwę znakomitej rodzinie hrabiów francuskich, którzy w dziejach Francji nieraz ważną odgrywali rolę. —Hrabiowie **d'Armagnac** wywodzili ród swój od Merowinga Klodoweusza i często stawali na czele rozmaitych stronnictw politycznych.—Hrabia *Bernard VII*, za czasów Karola VI, w sporze książąt burgundzkich i orleańskich o regencję, stanął po stronie ostatnich, opanował Paryż, 1413, lecz 1418 pojmany przez Burgundczyków, został 12 czerwca zamordowany.— Wnuk jego *Jan V*, za występne stosunki z Izabelą, najmłodszą siostrą swoją, wyklęty, tułał się po Hiszpanji i Francji, wojował potem z królem Ludwikiem XI, lecz nareszcie w r. 1473 oblężony w Lectoure został zabity przez własnych żołnierzy. Na *Karolu*, bracie Jana V, wygasła rodzina d'Armagnac'ów 1497, i król franc. nadał to hrabstwo swemu szwagrowi księciu Karolowi d'Alençon, którego wdowa wniosła je potem do domu Albret w Nawarze. Z Henrykiem IV powróciło znowu do korony francuskiej.—*Armaniacy* stanowili jądro hufców wojennych hrabiów Armagnacu, które za Karola VI i Karola VII napełniały Francję mordem i pożogą. Aby kraj od nich uwolnić, Karol VII na żądanie władców niemieckich wyprawił ich 50,000 przeciwko Alzacji i Szwajcarji. Ostatnią ocaliła świetna bitwa nad Birsą 26 sierpnia 1444, po której nastąpił pomyślny pokój, zawarty 28 października w Ensisheim. Z Alzacji zaś Armaniacy zostali częścią orężem, częścią układami usunięci, a w końcu rozwiązani (1445). Por. Wülcker (1873), Witte (1889).

Armais, (po egipsku *Harmhabi*), faraon egipski, z XVIII albo XIX dynastji. Odznaczał się wielką pobożnością; zniweczył reformę zaprowadzoną przez Amenhotepa IV (ob.), który usunął Amona tebańskiego do rzędu bogów niższych, i wznowił kult zdetronizowanego boga, a prócz tego zajmował się gorliwie ulepszeniem administracji. Panował, jak się zdaje, długo i szczęśliwie i zostawił dużo pomników.

Armançon, prawy dopływ rz. Yonne we Francji środkowej, 200 klm. długi.

Armand Adolf, lekarz francuski, * 1818 w Die (Drôme). Jako lekarz wojskowy brał udział w licznych wojnach, a od roku 1875 jest naczelnym lekarzem szpitala w Nizzy. Ogłosił: „Histoire médico-chirurgicale de la guerre de Crimée“ (1858); „Traité de climatologie générale du globe“ (1873) i in.

Armand-Delille Emil Ernest, malarz francuski, * 1843 w Marsylji. W młodym wieku zwiedził Indje i brał udział w wyprawie do Meksyku. Od 1873 poświęcił się malarstwu, uczył się u Gérome'a, a potem malował krajobrazy. Ważniejszemi jego pracami są: „Widok Sekwany od strony Asnières,“ „Okolice Montier d'Ahin“ (1877), „Wieczór na wybrzeżach Creusy“ (1878). Krajobrazy pod nazwą „Poranek jesienny,“ „Wrzesień“ i t. p. (1879—82), z ostatnich „Szary horyzont“ (1883).

Armand-Dumaresq, Karol Edward, francuski malarz bitew, urodzony w Paryżu 1826, uczeń Couture'a. Pierwotnie, pod wpływem Couture'a, malował obrazy religijne np. „Św. Bernard nawołujący do krucjaty“ (1852) i inne; później (1855) przeszedł na pole malarstwa batalijnego. Najlepsze jego obrazy: „Cambronne pod Waterloo (1867); „Atak kirasjerów“ (1863). „Bitwa pod Solferino“ (1861). W 1872 r. wystawił: „Obronę St. Quentin.“ Oprócz wielu innych w tym rodzaju, namalował 1873: „Deklarację niezawisłości Stanów Zjednoczonych“ i w 1879 „Bitwę pod Saratogą“ i inne dla Ameryki północnej. Rytował także kopje niektórych swych obrazów i wydał 2. serje umundurowań armji francuskiej (1858 i 1861). Jedna z ostatnich jego prac jest „Eskorta“ (1891).

Armandi Piotr Damian, generał, * 1778 w Fusignano, † 1855 w Saint-Cloud. Służył w armji francuskiej podczas wojen rzeczypospolitej i cesarstwa; po upadku Napoleona był nauczycielem synów Ludwika i Hieronima Bonapartego, a od 1831 miał czynny udział we wszystkich ruchach włoskich. W r. 1849 kierował artylerją podczas obrony Wenecji. Po upadku tego miasta, schronił się do Francji, gdzie przez prezydenta, Ludwi-

ka Bonapartego mianowany był bibljotekarzem zamku Saint-Cloud. Z pośród dzieł jego ważniejszem jest „Histoire militaire des éléphants“ (Paryż, 1843).

Armaniak *(Armagnac)*, ob. Koniak.

Armansperg Józef Ludwik hrabia, von, * 1787 w Kötzting w Niższej Bawarji, † 1853 w Monachjum; jako mąż stanu bawarski od roku 1808 był bardzo pracowitym. Pod panowaniem króla Ludwika był ministrem spraw wewnętrznych i skarbu, potem skarbu i spraw zagranicznych, tudzież miał czynny udział w przekształceniu administracji bawarskiej i usunął deficyt w budżecie. Przy końcu sejmu 1831, na którym ściśle połączył się ze stronnictwem liberalnem, stracił swój wydział, ale już w r. 1832 stanął na czele regencji greckiej (kiedy na tronie heleńskim zasiadał Otto I z domu bawarskiego, od 1832—1867), od czerwca 1835 do 14 lutego 1837 był kanclerzem państwa. Zachowanie się jego w Atenach uczyniło mu wielu przeciwników i został odwołany (1837); przeprowadził jeszcze traktat celny prusko-bawarski. Odtąd żył po większej części w swych dobrach. Na nim wygasła starsza linja domu Armansperg po mieczu.

Armata, ob. Działo i Artylerja.

Armatole i **Klefty**, tak nazywały się milicje chrześcijań kie, datujące z czasów Paleologów, które (1430) po zdobyciu półwyspu greckiego przez Osmanów, w górach Macedonji, Epiru i Tesalji, zdoławszy utrzymać wolność i niezawisłość, najeżdżały albo pod dowództwem swych *kapitanis*, po rozbójniczemu sąsiednie prowincje i takich zwano *kleftami* (rozbójnicy), albo też pod opieką i za pozwoleniem Porty przestrzegały we wsiach i miastach porządku; takich zwano *armatolami* (zbrojni). Odznaczali się odwagą i wytrwałością. W początkach XVII wieku stanowili przeciwwagę janczarów. Gdy jednak w połowie XVIII w. Turcja starała się zastąpić ich Albańczykami, połączyli się ściślej z Kleftami i odtąd ciągłe walki z władzą turecką prowadzili. Uśmierzył ich sławny Ali basza Janiny 1803—1808. W czasie wojny o niepodległość Grecji, stanowili główną podstawę siły zbrojnej Hetarji. Z ich to szeregów wyszedł sławny w tej wojnie przywódca Suljotów, Marko Botzaris

Armator, niegdyś przedsiębierca, trudniący się uzbrajaniem okrętów, które wynajmował w razie potrzeby państwu; nazwa ta przeszła obecnie na przedsiębierców, ekwipujących okręty dla celów handlowych.

Armatura, w dawniejszej wojskowości wszelkie *uzbrojenie* żołnierza lub okrętu.— W technice **A**-ą nazywa się ogół części dodatkowych, niezbędnych do uzupełnienia machiny; tak np. **A**-ę machiny parowej stanowią jej umontowanie, manometry, krany, klapy i t. p. **A.** w fizyce ob. Zbroja.— W heraldyce zbroje i rysunki około herbu.

Armellini Karol, tryumwir rzeczypospolitej rzymskiej w r. 1849, * 1777 w Rzymie. Był profesorem retoryki i literatury, adwokatem, gubernatorem Marchji, w r. 1848 wybrany deputowanym i wice-prezydentem izby. Po wyjeździe papieża objął ministerjum spraw zagranicznych w rządzie tymczasowym, a następnie, gdy została ogłoszona rzeczpospolita, był jednym z trzech naczelników władzy wykonawczej. Po zajęciu Rzymu przez Francuzów, wyjechał do Brukseli, gdzie † 1863 r.

Armeniaca, ob. Brzoskwinia.

Armenini Jan Baptysta, * 1540, † 1609, malarz włoski, a zarazem teoretyk sztuki, autor: „Prawdziwych przepisów dla malarstwa“ (Rawenna, 1587).

Armenja, kraj w Azji przedniej, położony między Kurdystanem, Mezopotamją, Azją Mniejszą i Aderbidżanem. **A.** aż do czasów średniowiecznych rządzoną bywała przez własnych królów, ale później utraciła na zawsze niezależność polityczną i obecnie podzieloną jest między Rosję, Turcję i Persję. **A.** przedstawia wyniosłe płaskowzgórze o 1,500 metrów średniej wysokości nad poziom morza; wśród niej wznoszą się góry stożkowate, na 5,000 m. wysokie, przeważnie wygasłe wulkany. Górującym szczytem jest o zdwojonym cyplu Ararat (Wielki ma 5,156 m., Mały 4,030 metrów), od którego ciągną się łańcuchy: Agri-Dag ze szczytem Perli-Dag (5,769 m.), Ala-Dag (3,520 m.), Bingöl-Dag (3,900 m.) i inne. Główne rzeki: Eufrat, dzielący **A.** na Małą i Wielką, Kur, Arakses, Tyger. Czaruch. Jeziora: Wan, Urmia i Gokcza, z których każde przypada na jedno z władających częścią **A.** mocarstw. Klimat **A.** jest śródlądowy z jego przeciwieństwami—letnim skwarem i natężonym zimowym chłodem; zaleca się zdrowotnością. Flora, zbliżona do alpejskiej, przedstawia rozmaitość okazów. Prócz zboża i owoców, w okolicach niższych udaje się doskonałe wino i bawełna; na żyznych pastwiskach hodują z powodzeniem bydło, szczególnie owce; w starożytności słynęła armeńska rasa koni. Pierwotna ludność, *Armeńczycy (Ormjanie)*, już tylko w mniejszości występuje w swojej ojczyźnie i jest wskutek dziejowych wypadków w znacznej części po za jej obrębem rozproszoną. Odznaczają się oni pojętnością, zamiłowaniem pokoju, dobroczynnością, pracowitością i wstrzemięźliwością. Szczególne uzdolnienie wykazują oni do handlu; tu też tkwi jedna z przyczyn rozproszenia się Ormian po wszystkich prowincjach Turcji, gdzie zajmują wiele urzędów, po Rosji, Persji i Indjach; jest ich też wielu w wielkich miastach handlowych morza Śródziemnego, w Austrji, a nawet na zachodzie Europy, zajmują się bankierstwem, handlem, po części rzemiosłami. Co do Armeńczyków osiadłych u nas, ob. Ormianie w Polsce. Ogólną liczbę Ormian podają na 3 do 4 miljonów, w Armenji mieszka ich około miljona, w Turcji europejskiej około 400,000, z czego po-

łowa w samym Konstantynopolu, w Rosji około 800,000, w Persji do 200,000, reszta rozproszona jest po innych państwach. Przyjąwszy chrześcijaństwo jeszcze w III wieku ery, tworzą oni oddzielny kościół armeński (ob.), którego głową jest Katolikos, mający siedzibę w Eczmiadzinie. Oprócz Ormian zamieszkują Armenję Kurdowie, którzy z południowej krawędzi wcisnęli się do wnętrza pogórza; dalej Turkomani i Turcy, którzy przeważnie zaludniają miasta. Od strony morza Czarnego rozsiedlili się Łazowie, Mingrelowie i Gurjanie, przedstawiający gruziński szczep Ormian. — Pod względem administracyjnym dzieli się **A.** turecka na pięć wilajetów z przedniejszemi miastami: Erzerum, Diarbekir, Wan i Bajezyd. **A.** rosyjska zawiera gubernje Erywańską i Elizawetpolską, niedawno nabyty obwód Karski i część gub. Tyfliskiej, a znaczniejsze miasta są: Tyflis, Kars, Erywań, Nachiczewań, Eczmiadzin. Dział perski **A.** należy do prow. Aderbidżanu, z głównem miastem Taurus.

Typy Ormian perskich.

Najdawniejsze *dzieje* Armeńczyków, czyli jak się sami nazywają Haików lub Haikanów, są bajeczne i tyle tylko z nich domyślić się można, że początkowo mieli własnych królów, później zaś byli hołdownikami Asyryjczyków i Medów. Z królem dopiero Tygranesem I (Diran), który się z pod zwierzchnictwa Medów uwolnił (w poł. VI w. p. Chr.), poczynają się czasy historyczne Armenji. Wahi, ostatni król tej dynastji, która władzę Persów nad sobą uznać musiała, poległ 331 w wojnie z Aleksandrem W., a po jego śmierci **A.** przeszła ostatecznie pod panowanie Seleucydów, lecz za Antjocha W. dwaj namiestnicy, Zarjadres i Artaksjas, wybili się na wolność i utworzyli dwa oddzielne państwa Wielkiej i Małej **A.**, pomiędzy latami 223 i 190 przed Chr. W Wielkiej Armenji Artaksjas założył dynastję, która już w połowie II w. była wygnaną przez jedną gałąź Arzacydów partyjskich, panującą do roku 423. Najsławniejszym księciem tej drugiej dynastji był Tygranes W., którego jednak Rzymianie 63 prz. Chr. wszystkich niemal zdobyczy pozbawili. Nieprzerwany szereg wojen i zamieszek wewnętrznych tak dalece osłabił Wielką **A.**, że za Trajana została prowincją rzymską, a r. 232 po Chr., dostała się na lat 28 w ręce Sassanidów. Za panowania Tiridatesa III, który przy pomocy Rzymian odzyskał swe posiadłości, zaczęło się szerzyć chrześcijaństwo, lecz nie zdołało już odwrócić upadku państwa i w r. 428 Bahram V uczynił Armenję prowincją monarchji Sassanidów. Część jej jednak zatrzymali władcy Byzancjum. W walkach pomiędzy cesarzami bizantyńskimi i kalifami arabskimi, **A.** na ciężką była wystawiona dolę, zostając kolejno pod rządami to bizantyńskich, to arabskich namiestników, dopóki nareszcie Aszad I, potomek dawnej i potężnej rodziny Bagratydów, nie zasiadł na tronie **A.**, zostawszy tym sposobem założycielem trzeciej dynastji armeńskiej Bagratydów (885). Lubo państwo pod jego rządami wkrótce zakwitło, jednak od końca X w. powtórnie upadać zaczęło i nie mogło się już oprzeć jednoczesnemu naciskowi Seldżuków i Greków. Grecy, którzy ostatniego króla z rodu Bagratydów zamordować kazali, zajęli jedną część państwa, gdy tymczasem Turcy i Kurdowie drugą pomiędzy siebie rozszarpali. Wystawiona na częste napady sąsiadów, a w 1242 przez Mongołów zdobyta, Wielka **A.** została r. 1472 prowincją perską, której część zachodnia 1522 zabraną była przez sułtana tureckiego Selima II, wschodnia zaś (Irwan), pozostała w posiadaniu Persów, którzy nowszemi czasy odstąpić ją znowu musieli Rosji. W *Małej Armenji* panowała dynastja Zarjadrów od 190—70 prz. Chr., w którym to czasie zdobył ją Tygranes W., ale wkrótce opanowali ją Rzymianie. Przy podziale państwa rzymskiego przypadła państwu Wschodniemu i podzielała jego losy aż do końca XI w., kiedy Rupen, krewny ostatniego króla Bagratydów, uwolnił ją od jarzma bizantyńskiego i uczynił krajem niezawisłym. Następcy jego zagarnęli nadto Kapadocję i Cylicję i odegrali ważną rolę w wojnach krzyżowych. Władcy egipscy ponawiali od r. 1266 niejednokrotnie wyprawy swoje do Małej Armenji, aż nareszcie sułtan Szaban wziął ostatniego króla Leona VI z domu Lusignan do niewoli i kraj jego zupełnie zagarnął (1375). Odtąd Mała **A.** nie odzyskała już nigdy wolności; w r. 1403 przeszła pod władzę Turkomanów, r. 1508 pod władzę Persów, a wkrótce potem Turków, jęcząc zawsze pod najsroższym uciskiem. W r. 1746 połowę **A.** zabrała Turcja, a drugą połowę (Aderbejdżan i kraje od Araksu do Kuru)—Persja. Unikając prześladowania mahometan w zawieruchach wieków średnich, wielu Armeńczyków rozeszło się po po północno-wschodniej Europie i Rosji, po Azji Mniejszej, Persji, dochodząc nawet aż do Indji. Od czasu wojen Rosji z Persją i Turcją, mnóstwo Armeńczyków emigrowało do prowincji zakaukaskich, gdzie im wyznaczono stosowne siedliska. W r. 1828, po wojnie Rosji z Persją, pierwsza zabrała chanat Erywański, Nachiczewański, step Murjański, oraz przestrzeń pomiędzy Araksem i i Kurem. W r. 1878 dołączono obwód Karski, $^1/_6$ więc kraju należy do Persji, $^3/_6$ do Turcji a $^2/_5$ do Rosji. Po upadku samoistności politycznej,

Armeńczycy rozproszyli się po całej Azji zachodniej i środkowej, po wybrzeżach m. Śródziemnego i południowo-wschodniej Europie. W Afryce, w Indjach Wschodnich, w Persji i sąsiednich krajach azjatyckich, w Rosji, w Austrji (Siedmiogród, Węgry i Galicja), w Londynie, Amsterdamie i Marsylji mają **A.** swe domy handlowe; sławne są kongregacje armeńskie Mechitarystów w Wenecji, Tryjeście i Wiedniu; w Turcji europejskiej, szczególnie w Konstantypolu i jego okolicach i w innych państwach europejskich. Do Polski zaczęli się Armeńczycy, zwani u nas Ormianami, przesiedlać dość dawno. Już Kazimierz W. zastał ich we Lwowie. Po upadku państwa **A.** napływ Ormian wzmógł się olbrzymio; szli z Krymu do Kamieńca, oraz z Multan i Bukowiny do Lwowa. W XVI wieku osiedlili się w Zamościu. W 1670 mieli w Warszawie swego kapelana, ks. Juchowicza. W ostatnich latach, wskutek okropnych prześladowań ze strony ludności tureckiej, **A.** zaczęli stawiać zbrojny opór, rzucać bomby dynamitowe i t. p. Mocarstwa europejskie zwróciły się do Porty z żądaniami reform, i na tem się skończyło, chociaż ferment rewolucyjny wre ciągle wśród Ormian tureckich. Początek ruchu wielko-armeńskiego, dążącego do odbudowania **A.** niezależnej, datują od r. 1887, kiedy generał Loris-Melikow, pospołu z Nubarem, Tigranesem i Boghosem założył, po naradach w Vevey, „Assotiation anglo-arménienne." Współcześnie powstał w Londynie związek rewolucyjny „Dzwon" (Hinczak). Głównymi agitatorami byli: Damardżan i Hamparssun. W r. 1895 patrjarcha armeńsko-gregorjański Ismirlian zwołał w Konstantynopolu zgromadzenie notablów, które uchwaliło żądać udziału **A.** w prawodawstwie i administracji. Mianowicie każdy gubernator turecki powinien mieć chrześcijańskiego pomocnika (muavin), prócz tego żandarmerja winna być złożoną z **A.** i Turków, według % ludności. Anglja popierała te żądania. W 1895 odbyła się na morzu Egejskiem demonstracja flot europejskich. Współcześnie **A.** urządzali demonstracje uliczne w Konstantynopolu, a w Trapezuncie (8 października 1895) wyrznięto około 600 **A.** Zeitun oblegany przez Turków trzymał się dwa miesiące i kapitulował przy pośrednictwie konsulów europejskich w Alepo. W sierpniu 1896 odbył się zamach **A.** na Bank Otomański w Konstantynopolu, co wywołało straszną rzeź ludności **A.** Potem chwilowo nastąpił spokój, ale co czas jakiś zdarzają się nowe rzezie i mordy. Por. Saint-Martin „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie" (2 t., Paryż, 1818); Neumann „Geschichte der Uebersiedelung von 40,000 Armeniern" (Lipsk, 1834); Wagner „Podróż na górę Ararat i płaskowzgórza armeńskie" (Sztutgard, 1848); Strecker „Beiträge zur Geographie Hocharmenien" (1869), Jean VI Kathreikos „Histoire de l'Arménie;" Mekhitaristes „Petite bibliothèque histor. arm." (22 t., 1853—61); Langlois „Histoires anciennes et modernes de l'Arménie:" Curzon „Armenia" (1855); Petersen „Aus Transkaukasien und Armenien" (Lipsk, 1885); Józef Kenig „Armenja i Armeńczycy" (*Biblioteka warsz.*, 1896); Courson „La Rebellion Arménienne" (1895); Lepsius „**A.** und Europa" (1896).

Armeńska literatura, której historja rozpoczyna się dopiero z wprowadzeniem chrześcijaństwa i której stan kwitnący przypada między IV a XIV wiekami, składa się po większej części z dzieł teologicznych i kronikarskich, odbijających wyraźnie późniejsze greckie i bizantyńskie wzory. Znaczna część pism armeńskich jest tłómaczeniem greckich i syryjskich autorów, a nawet niektóre ważniejsze dzieła greckie, jak np. kronika Euzebjusza, pisma Filona i t. d., tylko za pośrednictwem armeńskich przekładów zostały przechowane. Biblja, której tłómaczenie było rozpoczęte przez Mesroba i jego uczniów 411, dziś jeszcze uważana jest za najlepszy wzór języka klasycznego. Największy zbiór dzieł armeńskich posiada sławna bibljoteka klasztorna w Eczmiadzinie. Pośród dziejopisarzy i geografów armeńskich na szczególną zasługują wzmiankę: Agatangelos, w początku IV w., Zenobjusz Asyryjczyk, Faustus z Bizancjum, Elizeusz, Łazarz z Barb, a przed wszystkimi, Mojżesz Choreński, † 487. Do nowszej epoki należą: Michał Czamczyan i Łukasz Indżydżan. Za najznakomitszych teologów i filozofów uważani są: Dawid (w V w.), Joannes Ozniensis (VIII w.), Nerses Klajensis (XII w.) i Nerses Lampronensis. Poetyczna literatura mniej jest bogatą: Grzegorz z Narcy (1003) „Księga elegji świętych;" prócz hymnów kościoła ormiańskiego, znane są tylko poezje wyżej wspomnianego Nersesa Klajensisa; zasługują także na wspomnienie bajki Mechitara Kosza i Wartana. W XIV w. zaczęła literatura armeńska upadać, i odtąd zjawiają się już w niej dzieła mniejszej wagi. Mimo to jednak Armeńczycy do dnia dzisiejszego zachowali żywe współczucie dla swojej literatury narodowej, czego dowodem, że we wszystkich osadach, gdzie tylko losy ich zaniosły, np. w osadzie (od 1717) Mechitarystów (ob.) na wyspie św. Łazarza pod Wenecją, znajdują się drukarnie armeńskie i istnieje prasa perjodyczna. W ostatnich czasach porzucono przestarzały język klasyczny i stworzono nowy, którym się posługują wszyscy literaci. Główne ogniska ruchu umysłowego — to Konstantynopol i Tyflis. Pism wychodzi około 40. Powieść należy do najbardziej poczytnych i uprawianych działów literatury (Rafał Patkanian, Raffi, Proszyanc, Serpuhi). Nie brak także liryków (Parkoman, Beszyktaszlian, Duryan, Aliszan). Dramat reprezentuje Gabrjel Sundukianc. Wielką rolę w rozwoju literatury ormiańskiej odegrał instytut założony przez braci Łazarewów w Moskwie 1816 r. Por. Samal „Quadro della storia litteraria di Armenia" (Wenecja, 1839), przerobiona

przez Neumanna w jego „Versuch einer Geschichte der armen. Litteratur“ (Lipsk, 1826); Patkanin „Catalogue de la litérature arménien“ w „Mélanges asiatiques“ (44 t., Petersburg, 1860); Langlois „Collection des histor. de l'Arménie“ (t. 1 i 2, 1867—69); Mourier „La Bibliothèque d'Etchmiadzin et les Manuscits arméniens“ (Tyflis, 1885); A. Leist „Armenische Skizzen,“ Nève „L'Arménie chretienne et sa littérature,“ Leist „Literatura ormiańska,“ *Ateneum*, 1887.

Armeńska sztuka przypomina bizantyńską, choć różni się od niej cokolwiek. Kościoły budowane są w formie krzyża, którego ramiona popoprzeczne krótsze są od podłużnych. Było to niejako połączenie stylu bazyliki ze stylem bi-

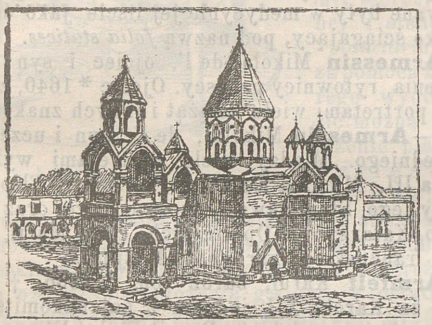

Katedra w Eczmiadzinie

zantyńskim. Na przecięciu ramion wznosi się kopuła stożkowa, nie kulista, podparta 4-ma filarami; okna wązkie. Dokoła gmachu biegnie zwykle cokół, przerywany tylko w miejscach, gdzie są wejścia, niekiedy sklepione kolisto, ujęte w płaski otok. Od cokółu wznoszą się cienkie, półokrągłe słupki, zamknięte podobnemi łukami. Do najważniejszych pomników należą: kościół w Gelathi, Pitkundzie, Achtala, Cubena, Safora, Eczmiadzinie, Achpacie, oraz katedra w Ani. Rysunek i plan katedry eczmiadzińskiej podajemy tutaj. Pochodzi ona z IV wieku, ale ulegała wielu prze-

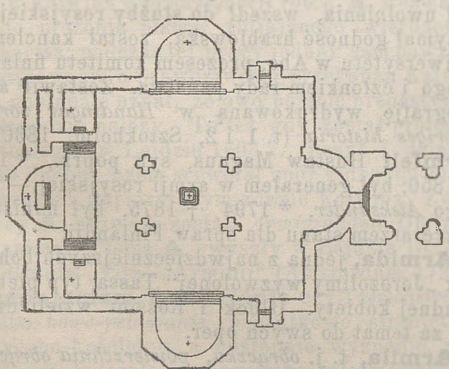

Plan katedry w Eczmiadzinie.

róbkom. Ostatnio zajęli się jej restauracją w w. XVII katolikosowie Sinni i Filippos. Wnętrze jest ozdobione obrazami z życia św. Grzegorza, oraz arabeskami w stylu perskim, pendzla Nagasza-Hownathana, poety i malarza z XVIII w. Wogóle malarstwo **A.** łączyło się ściśle z architekturą i nie występowało prawie jako sztuka samodzielna. To samo można powiedzieć o rzeźbie, która prawie że nie wychodziła po za zakres ornamentacji. Piękne oprawy z kości słoniowej (z IV w.), oraz ciekawe minjatury, zdobiące stare i nowsze rękopisy armeńskie, posiada bibljoteka w Eczmiadzinie. Widać w nich wpływ stylu bizantyńskiego, do którego w XVII w. przyłączył się perski. Por. Grimm „Monuments d'architecture en Géorgie et en Arménie“ (1864).

Armeński język, używający pisma wprowadzonego przez Mesroba, należy do szczepu indoeuropejskiego, i jest pośrednim pomiędzy indoirańskim a litewsko-słowiańskiemi. Język staroarmeński, język literacki, uważany już dzisiaj być może za umarły; zaś nowo-armeński, dzielący się na dwie grupy narzeczy: wschodnią i zachodnią, obfituje w mnóstwo wyrazów obcych, a szczególnie tureckich. Z gramatyk, najlepsza jest Petermanna (Berlin, 1841); słowniki zaś Auchera armeńsko-angielski (2 t., Wenecja, 1821) i armeńsko-włoski Czakczaka (Wenecja, 1867), są najprzystępniejsze. Por. Hübschmann „Armenische studien;“ Hanusz „O języku Ormian polskich;“ „Słownik niemiec.-armeński“ Goljawiana; „Słownik armeńsko-łacińsko-polski“ znajduje się w rękopisie we Lwowie.

Armeński kamień, ob. Lazulit.

Armeński lub **Armeńsko-Gregorjański,** a właściwie **Armeńsko-katolicki kościół.** Pierwszym apostołem chrześcijaństwa w Armenji był św. Tadeusz, który (jak mówi podanie) ochrzcił był króla Abgara i innych. Pewne jednak wiadomości o wprowadzeniu do Armenji wiary chrześcijańskiej sięgają II wieku. Za późniejszych monarchów, chrześcijanie byli prześladowani. Na początku dopiero IV w. ustały prześladowania, gdy patrjarcha św. Grzegorz, zwany *Oświecicielem*, potomek rodu królewskiego (* 275) nawrócił króla Tyrydata W. (301) i większość narodu. Św. Grzegorz stał się rzeczywistym apostołem armeńskim i upamiętnił się zakładaniem szkół. Po jego jednak śmierci kościół **A.** podupadł z powodu zdrożności ówczesnych monarchów. Zakwitnął atoli na nowo za czasów patrjarchy Sahagema (Izaaka) w latach 390—440, głównie za przyczyniem się św. Mesroba, twórcy armeńskiego pisma i piśmiennictwa. Staraniem jego przetłómaczone zostało Pismo św. podług kodeksu greckiego, sprowadzonego z Efezu, oraz pisma ojców kościoła (greckich i syryjskich), a nadto utwory klasyków greckich. W tym czasie jednak wynikły także i spory z powodu *Nestorjanizmu*, którego zwolennicy podobnież przetłómaczyli Pismo św.

na język armeński i rozpowszechniali pisma Djodora z Tarsu i Teodora z Mopsuestu. W r. 521 za patrjarchy Nersesa z Astaragu odbył się synod narodowy w Fejsanie (Fysu), który potępiwszy sobór chalcedoński, jako nestorjański, stanowczo przyjął monofizytyzm i utworzył samoistny kościół, którego głową jest katolikos (ob.), mieszkający od r. 1440 w Eczmiadzinie, gdzie odbywają się także synody, będące najwyższą władzą kościelną. Swoją supremację nad całym klerem armeńskim zawdzięcza katolikos między innemi i temu, że w katedrze eczmiadzińskiej znajduje się prawa ręka św. Grzegorza Oświeciciela. Obecny katolikos zowie się Mikirticz i cieszy się wielką miłością i szacunkiem Armeńczyków.

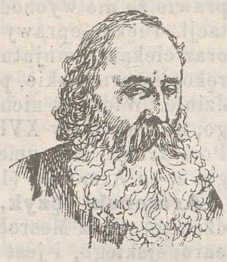

Ks. Mikirticz, katolikos Armeńczyków (1897).

Kościół **A.** naucza, że Duch św. pochodzi tylko od Ojca; uznaje tylko trzy pierwsze sobory powszechne; chrzest odbywa się przez zanurzenie, łączy bierzmowanie z chrztem; ostatnie pomazanie przyjmują tylko księża, inni dopiero po śmierci; czci świętych i zachowuje ścisłe posty; nie wierzy w czyściec; święto Narodzenia Pańskiego obchodzi 6 stycznia, łącznie ze świętem Trzech Mędrców (Króli). Językiem liturgicznym jest staro-armeński. Mnisi trzymają się reguły św. Bazylego; księża świeccy są żonaci z obowiązku, ale nie mogą się żenić po raz drugi; ludzie świeccy zaś tylko dwa razy. Do stolicy katolikosa każdy obowiązany odbyć pielgrzymkę choć raz w życiu. Oprócz katolikosa są jeszcze patrjarchowie: atamarski, aguański, syski, jerozolimski i konstantynopolitański. Katolikosa wybiera synod z zasłużonych arcybiskupów; on zaś wyświęca patrjarchów; oprócz arcybiskupów są i biskupi, a z tych w państwie rosyjskiem: 1) nachiczewański i besarabski, 2) gruziński i 3) astrachański. W ostatnich czasach Porta, pragnąc ukrócić wpływ katolikosa eczmiadzińskiego, rezydującego w granicach państwa rosyjskiego, dodała armeńskiemu patrjarsze konstantynopolitańskiemu radę narodową, złożoną z 12-tu członków świeckich, wybranych z przedstawicieli narodu. Rada ta wzięła wkrótce przewagę w najgłówniejszych sprawach niekościelnych. Por. Dulaurier „Hist. dogmes, tradit. et liturgie de l'eglise Arménienne Orientale“ (Paryż, 1855).—Kościół **A.** o wiele się zmniejszył w XV wieku, wskutek przyjęcia przez niektórych biskupów w r. 1439 na soborze florenckim unji z kościołem rzymsko-katolickim. W Turcji od 1835, za sprawą Francji, nadała Porta **A.** unitom (katoluk milefti) odrębną organizację, pod wodzą prymasa, który ma prawo porozumiewania się z papieżem Ob. Ormiańsko-Unicki Kościół.

Armentières, miasto francuskie w departamencie Nord, nad rz. Lys, przędzalnie i znaczne fabryki wyr. wełnianych i bawełnianych; 28,000 m.

Armer Konrad (dosł. po niem. *biedny Konrad);* taką nazwę nadano związkowi buntowniczemu chłopów niemieckich w Wirtembergji. W 1514 bunt stłumiono, a przywódcę spisku Jana Wollmara z Beutelsbachu ukarano śmiercią.

Armeria, *Zawciąg*, rodzaj roślin z rodziny ołownicowatych *(Plumbagineae)*, obejmuje rośliny nizkie, wąskolistne; główki, na szczytach łodygi, złożone są z kwiatów drobnych, najczęściej różowych. **A.** *maritima* używa się na szlaki do grzęd ogrodowych, głównie w Europie południ. U nas, na miejscach suchych rośnie **A.** *vulgaris;* niegdyś używane były w medycynie jej liście jako środek lekko ściągający, pod nazwą *folia statices.*

Armessin Mikołaj de l', ojciec i syn tegoż imienia, rytownicy paryscy. Ojciec * 1640, zasłynął portretami wielu książąt i innych znakomitości.—**Armessin** Mikołaj, de l', syn i uczeń poprzedniego. Między wielu portretami wykonał Jana III, Michała Korybuta, królowej Eleonory, żony jego, Stanisława Leszczyńskiego, oraz żony jego, Katarzyny z Opalińskich, córki Marji, królowej francuskiej i kardynała Hozjusza.

Armfelt Karol, baron von, * 1666, † 1736; był za Karola XII jednym z najznakomitszych generałów szwedzkich. Bronił Finlandji przeciwko flocie rosyjskiej i pozyskał sławę bohaterską, acz daremną, obroną Helsingforsu (1713). — Syn jego **Armfelt** Gustaw Maurycy, baron, później hrabia, * 1757, † 1814 w Carskiem Siole, odznaczył się jako dzielny wojownik w wojnie szwedzko-rosyjskiej 1788—90, ulubieniec Gustawa III, który testamentem mianował go członkiem regencji, lecz przez regenta, księcia Sudermanji, z powodu braku jakiejś formalności usunięty. Wysłany jako poseł do Neapolu, oskarżony został 1795 o spisek przeciwko regentowi. Wtedy **A.** schronił się do Rosji, skąd przeniósł się do Niemiec. Potem Gustaw IV rehabilitował go 1799 i poruczył mu wyższe obowiązki wojskowe. W r. 1810 zażądał uwolnienia, wszedł do służby rosyjskiej, otrzymał godność hrabiowską, został kanclerzem uniwersytetu w Abo, prezesem komitetu finlandzkiego i członkiem rady państwa. Zostawił autobiografję wydrukowaną w *Handingar rörande Sveriges historia* (t. 1 i 2, Sztokholm, 1830). — **Armfelt** Hustaw Magnus, syn poprz., * 1792, † 1850; był generałem w armji rosyjskiej.— Brat jego *Aleksander*, * 1794, † 1875, był ministrem sekretarzem stanu dla spraw Finlandji.

Armida, jedna z najwdzięczniejszych bohaterek „Jerozolimy wyzwolonej“ Tassa, typ pięknej, ułudnej kobiety. Glück i Rossini wzięli dzieje **A.** za temat do swych oper.

Armila, t. j. *obrączka*, *powierzchnia obrączkowa*, powierzchnia, utworzona obrotem koła około

linji prostej, znajdującej się na tej samej co koło płaszczyźnie.

Armilarna sfera, t. j. *kula obręczkowa*, kula złożona z kilku pierścieni, wyobrażających główne koła astronomiczne. Dwa są jej główne rodzaje, odpowiednio do tego, czy ziemia, czy słońce zajmują środek kuli. W tym drugim razie **A. s.** odpowiada pojęciom dzisiejszej astronomji teoretycznej i stanowi *planetarium*, za pomocą którego wyobrazić można położenie planet względem słońca; w pierwszym zaś należy do astronomji sferycznej i stanowi niejako przezroczystą sieć globusa niebieskiego. Używali jej astronomowie starożytni do oznaczania położenia gwiazd, a ostatnim z astronomów, który się nią posługiwał, był Tycho-Brahe. W **A.** koło główne przypada w płaszczyźnie równika niebieskiego; gdy miało kierunek ekliptyki, nazywało się *astrolabium*.

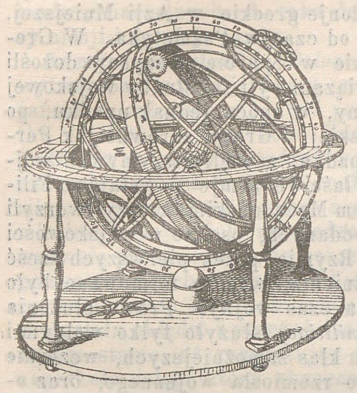

Armilarna sfera.

Armilustrium, uroczystość w Rzymie, odbywana 19 października. Obywatele w pełnym rynsztunku bojowym zbierali się na placu, zwanym także **A.**, na górze Awentyńskiej, odbywali przegląd broni, i przy dźwiękach muzyki składali ofiary.

Arminius Jakób, właściwie *Harmensen* (z łac. *Hermanus*), teolog ewangelicki, * 1560, † 1609 r. Nauki ukończył w Genewie pod przewodnictwem Bezy; w r. 1588 został kaznodzieją w Amsterdamie. Gdy Dirick Volkaerts wystąpił przeciwko zdaniu Kalwina o *predestynacji* (ob.). **A.** wezwany był do ułożenia pisma, zbijającego twierdzenia Volkaertsa; podczas tej pracy jednak sam powziął powątpiewanie o prawdziwości przekonań Kalwina, a następnie uznał, że owo pojęcie predestynacji złagodzić należy. To też gdy został profesorem teologji w Lejdzie 1603 r., uczył i działał w tym duchu, czem wywołał spór z drugim prof. Gomarusem, popierającym zdanie Kalwina. Zwolennicy **A.** nazwani zostali *Arminjanami*. Ob. Arminjanizm. Pisma **A.** wyszły w Lejdzie 1629 r. Por. Branta „Vita J. Arminii“ (Amsterdam, 1724).

Arminjanizm, Arminjanie czyli *remonstranci*, albo *nowo-pelagjanie*, początkowo stronictwo polityczno-kościelne, a następnie wyznanie, powstałe w kościele ewangelicko-reformowanym, w Niderlandach, z powodu sporu o predestynacji, powstałego pomiędzy Gomarusem a Arminiusem (ob. Arminius Jakób). Było to za panowania Hiszpanów. Holendrzy postanowili byli szukać opieki w Anglji przeciwko rządowi hiszpańskiemu. Dało to powód do utworzenia się dwóch stronnictw: *wojennego*, mającego na czele Maurycego Orańskiego, i *cywilnego*, będącego pod przewodnictwem Oldenbarneweldta. Zwolennicy Arminiusa, jako obrońcy wolnego badania Pisma św., byli niechętni zamiarom Maurycego, kalwiniści zaś skłaniali się ku niemu. Arminjanie oskarżeni zostali o *pelagjanizm*. Celem więc odparcia tego zarzutu, przedstawiali 1610 r. stanom holenderskim „*remonstrancję*“ (wskutek czego nazwani *remonstrantami*); przeciwnicy ich zaś, nazwani *gomarystami*, podali także swoją *kontrremonstrancję*“ (stąd przezwani *kontraremonstrantami*). Maurycy Orański, wiedząc, że gomaryści są liczniejsi i silniejsi, postarał się, że spór ten dogmatyczny wniesiony został pod decyzję synodu w Dortrechcie (1618—9). **A.** zostali potępieni i ze społeczności kościoła wyłączeni. We Francji potępił tę doktrynę synod kalwiński w Alais 1630, a zdanie Kalwina o predestynacji za prawowierne uznano. Barneweldt został stracony, a H. Grotius skazany na dożywotnie więzienie. Z powodu takiego prześladowania, część **A.** przesiedliła się do Szlezwigu, gdzie założyli m. Fridrichstadt. Gdy w r. 1630 dozwolono **A.** zakładać szkoły i samoistne gminy, przyjęli do siebie przybyłych z różnych stron wygnanych socynjanów, i uorganizowali oddzielny kościół, mający za podstawę wolność wiary. Naczelną władzą jego jest synod, złożony ze wszystkich pastorów, jednego profesora seminarjum i delegowanych od wszystkich gmin. Sprawy bieżące załatwia komitet, wybrany przez synod. Por. „Historia dogmatum Arminianorum“ (Kiel, 1813); Regenboog „Historja Remonstrantów“ (tłómaczenie niemieckie z holenderskiego, Lem. 1781).

Arminja, stowarzyszenie studenckie w Niemczech, utworzone 1822, frakcja burszenszaftu, stojąca w opozycji ze stowarzyszeniem zwanem Germanja. Celem Arminji było dążenie ku moralnemu, naukowemu i narodowemu wykształceniu, jako podstawie wyższego, politycznego rozwoju Niemiec, bez żadnych wszakże bezpośrednich politycznych zamachów.

Arminjusz, wódz germański za czasów Rzymian, ob. Hermann.

Armiński Franciszek, astronom polski, * 1789 w Tymbarku, † 1848; po ukończeniu szkół gimnazjalnych w Krakowie, uczył się matematyki w Warszawie, w ówczesnej szkole inżynierji. Za oszczędzone z prywatnych lekcji pieniądze udał się do Paryża r. 1812, gdzie zyskawszy pomoc Delambre'a i Araga, tak się wykształcił w astronomji, że już 1814 r. rząd francuski poruczył mu dyrektorstwo obserwatorjum na Isle de France, namowy jednak rodaków skłoniły go do powrotu

Armiński Franciszek.

do kraju, po zwiedzeniu naprzód różnych obserwatorjów europejskich. Wraz z otwarciem uniwersytetu warszawskiego otrzymał w nim katedrę astronomji, na której pozostał aż do zamknięcia uniwersytetu 1831, wykładając zarazem różne działy matematyki. Obserwatorjum warszawskie głównie jego staraniu zawdzięcza swoje powstanie, pod jego kierunkiem też ostatecznie urządzone zostało 1829 roku; obowiązki jego dyrektora sprawował aż do śmierci. Ogłosił: „Krótki rys historyczny, tyczący się umiejętności astronomji“ *(Pamiętnik Tow. Przyjaciół nauk*, 1827); „O aberacji światła i nutacji, oraz o paralaksie gwiazd stałych“ (tamże, 1830). Życiorys jego napisał Bełza *(Bibljoteka Warsz.*, 1848), oraz F. Kucharzewski w rozprawie „O astronomji w Polsce“ *(Pamiętnik Tow. nauk ścisłych w Paryżu*, t. II).

Armitage Edward, * 1817 w Londynie, † 1896. Uczeń Delaroche'a w Paryżu, gdzie wystawił kilka obrazów, między innemi: „Vulcain enchaînant Prométhée“ (1843). Po powrocie do Anglji 1847 r., przystąpił do konkursu dekoracyjnego nowych salonów w Parlamencie angielskim i otrzymał pierwszą nagrodę za „Débarquement de Jules César en Angleterre.“ Od tego czasu wykonał bardzo wiele obrazów historycznych w rodzaju Horacego Verneta. **A.** był członkiem królewskiej królewskiej akademji w Londynie. Główniejsze jego dzieła: „La Bataille de Meane,“ wystawione na wystawie powszechnej (1855), fresk „Tamiza ze swemi dopływami“ w Parlamencie angielskim (1855), „La Bataille de Balaklava,“ „La Bataille d'Inkermann,“ „Le Festin d'Esther“ (na wystawie powszechnej 1867), „Hymn ostatniej wieczerzy“ (1877), „L'Émancipation des Serfs“ (1878), „Miłosierdzie chrześcijańskie“ (cykl obrazów r. 1881) i t. d.

Armitage T. R., lekarz angielski, * 1824, † 1890, znany z działalności swej na korzyść ociemniałych: założył „Stowarzyszenie ślepych brytańskich i zagranicznych“ i na licznych kongresach, w których brał udział, pracował w kierunku uzdolnienia niewidomych do odpowiednich zajęć przemysłowych. Działalność **A.**-a wykazali Peters oraz Mecker w piśmie *Blindenfreund* (1886 i 1890).

Armja (fran. *armée*), oznacza ogół sił wojskowych państwa, w znaczeniu zaś ściślejszem — ogół wojsk przeznaczonych do działań w pewnej okolicy, lub kraju. Starożytne narody koczownicze nie znały armji, dopiero w narodach osiadłych występuje podział na wojskowych i trudniących się spokojną pracą. W Indjach, Etjopji, Egipcie i Babilonie wojskowi stanowili osobną dziedziczną kastę. U Medów i Persów nie było kast, służba wojenna była jednak przywilejem pewnych rodów, uważanych przez to za szlachetne. Fenicjanie, a szczególnie Kartagińczycy, pierwsi zaczęli formować wojska najemne, przeważnie złożone z cudzoziemców, a ten zwyczaj przejęły kolonje greckie w Azji Mniejszej, oraz Egipcjanie od czasów Psametyka. W Grecji, a szczególnie w Sparcie, wszyscy dorośli mężczyźni obowiązani byli do służby wojskowej na wypadek wojny, w epoce jednak upadku, po wojnie peloponeskiej, i Grecy, zarówno jak Persowie, z epoki upadku, zaczęli utrzymywać wojska najemne. Właściwe armje powstają z Filipem i Aleksandrem Macedońskim, którzy tworzyli je z własnych poddanych, osobno w wojskowości ćwiczonych. W Rzymie przez pierwszych sześć wieków jego istnienia, wojsko formowane było z obywateli, na czas wojny. Prawo służenia w wojsku *(jus militiae)* służyło tylko wolnym i było przywilejem klas zamożniejszych, wcześnie zaprawianych do rzemiosła wojennego, oraz otwierało pole do osiągnięcia godności i zaszczytów. Armje rzymskie więc przewyższyły wszystkie współczesne. Z czasem jednak wyższe klasy narodu zaczęły uchylać się od służby, i Marjusz pierwszy zaczął tworzyć legjony z motłochu, Oktawjan August zaś zaprowadził prawidłową konskrypcję zdatnych do służby i sformował gwardję pretorjanów. Za czasów Djoklecjana i Konstantyna powstały wojska, z obcych, t. zw. barbarzyńców, złożone. Z upadkiem Rzymu zapanowały w średnich wiekach zwyczaje germańskie, t. j. czasowe formacje na wypadek wojny, oraz stałe drużyny, pod wodzą udzielnych panów. Karol Martel i Karol Wielki zaczęli jednak tworzyć wojska najemne, a Alfred Wielki, Wilhelm Zdobywca i inni mieli całe armje najemników. Wyrodziło się wtedy tak zwane później kondotjerstwo, t. j. drużyny wojowników, służące raz temu, raz owemu panu. Pierwsze stałe regularne wojsko powstało w Turcji za Urchana II (1330). W sto lat później król francuski Karol VII zaczął zaciągać do wojska stałego swoich poddanych, a cesarz Maksymiljan I werbować piesze pułki lancknechtów i konne rajtarów, mimo to jednak wojska najemne ciągle były w użyciu. Dopiero za czasów Richelieu'go i Ludwika XIV położone zostały podstawy regularnych armji, przekształcone następnie przez Fryderyka Wielkiego, którego system przyjął się powszechnie. Regularna zaś konskrypcja zdatnych do służby obywateli wprowadzona została we Francji 1798 r., ogólny jednak obowiązek służby w wojsku zaprowadzono dopiero w Prusiech 1807, w Austrji 1868, Włoszech 1871, Rosji 1874. Anglja i Szwecja stanowią dotąd wyjątek z tego prawa. Armje nowoczesne dzielą się na trzy klasy: **A.** czynna, rezerwa i pospolite ruszenie, mające w różnych krajach różne nazwy. — Obecnie **A.** oznacza ogół wojsk

lądowych danego kraju (**A.** francuska, pruska), w działaniach wszakże wojennych całość ta rozpada się na kilka **A.** oddzielnych, oznaczanych numerami porządkowemi (**A.** 1, 2, 3), albo biorących nazwę od widowni wojny (**A.** północna, **A.** nadreńska), lub też mianowanych nazwiskami wodzów naczelnych. **A.** taka dzieli się na korpusy armji i dywizje jazdy.

Armja zbawienia *(Salvation army)*, sekta, wytworzona w Anglji z łona metodystów weslejańskich, założona w r. 1865 przez Wiljama Bootha (* 1829) i jego żonę Katarzynę Mumford (* 1829 z rodziców metodystów). Kobieta, ta niezmiernie łagodna w życiu codziennem, przejęta silnem uczuciem religijnem, a przedewszystkiem miłością wszystkich upośledzonych, dowiedziawszy się przed ślubem, że narzeczony jej, którego szczerze kochała, popełnił czyn niegodziwy, zerwała z nim, lecz tak silnie odczuła zawód, że dostała obłędu i przez kilka lat pozostawała w tym stanie, aż rozczytując się w Ewangelji, napotkała ustęp, który skoncentrował jej uczucia i myśli i przeto przywrócił równowagę umysłową. Towarzysząc matce na wszystkie kazania i konferencje metodystów, poznała wymownego kaznodzieję Wiljama Bootha, którego zaślubiła w r. 1855. B., ulegając wpływom żony, zaczął w kazaniach wygłaszać jej przekonania, wskutek czego pozbawiony stanowiska kaznodziei (1861), puścił się razem z nią i kilkorgiem dzieci na życie tułacze, niosąc nieszczęśliwym pociechę religijną i żyjąc z jałmużny. Żona również występowała z kazaniami. Powodzenie ich rosło, i w ten sposób powstała sekta demokratyczna, zbliżona do kwakierstwa Jana Foxa, znana dzisiaj pod nazwą: „New-Connexion.“ W r. 1866 przenieśli się Boothowie do Londynu i osiedli w dzielnicy Whitechapel, siedlisku nędzarzy, włóczęgów i złodziejów. Nie zważając na szyderstwo, apostołowali bezustannie. W r. 1878 Boothowie nadali swym zwolennikom organizację wojskową, zaprowadzając pomiędzy misjonarzami i misjonarkami stopnie, karność i mundury wojskowe. Około r. 1880 armja uczyniła wyprawę propagacyjną do Francji i Szwajcarji, lecz bezskuteczną. Książka Bootha „In Darkest England“ miała wielki rozgłos i daje sekcie znaczny dochód. „Ażeby wydostać człowieka z błota, nędzy fizycznej i moralnej—powiada Booth,—potrzeba przedewszystkiem nakarmić głodnego, dać mu schronienie, następnie pracę i ustalić jego położenie. Wykonać to jedynie można przez rozległą organizację takich instytucyi, jak przytułki czasowe z taniemi kuchniami, biura udzielania pracy, fermy wzorowe i kolonie zamorskie.“ W tym też kierunku zwrócona jest cała działalność Bootha i w bardzo wielu miastach angielskich instytucje te funkcjonują pomyślnie. Przy zakładach takich pozakładał bibljoteki i dzienniki. Sekta pod względem używania trunków zachowuje wstrzemięźliwość i unika czytania książek światowych. Booth Napisał: „Salvation Soldiery,“ „Training of Children,“ „Letters to soldiers,“ „Holy Liting,“ „Orders and Regulations fort the Salvatior Army,“ lecz najważniejszą jego pracą, która sprawiła w Anglji wielkie wrażenie było: „In Darkest England and the Way Out,“ w której odmalował moralną i materjalną nędzę proletarjatu. Żona jego Katarzyna († 1890) ogłosiła „Practical Religion,“ „Agressive Christianity,“ „Goldlessness,“ „Life and Death,“ „The Salvation Army, in relation to Church and State.“ Córka **B.** Katarzyna jest marszałkiem armji i propagatorką we Francji, Belgji i Szwajcarji, w r. 1887 wyszła za pułkownika armji Cibborna, napisała: „Chants de l'armée du salut“ (1884—86), „L'armée du salut et ses relations avec l'Etat“ (1884),—„Il vous la faut“ (1886). W r. 1890 sekta liczyła: 2,937 korpusów czyli stacji w 32 krajach i kolonjach, 9,896 oficerów, mających stopniowe rangi i oznaki ich na mundurach. 15,000 podoficerów i przeszło dwa miljony członków. Wszyscy winni okazywać bezwarunkowe posłuszeństwo generałowi i jego przedstawicielom. Generał naznacza swego następcę i rządzi samowładnie. Roczny dochód armji wynosi do 750,000 fun. st., zaś jej majątek nieruchomy oceniony na 650,000 fun. szt. Oprócz licznych koszar (baraków, czyli sal zebrań) armja posiada przytułki, tanie kuchnie i t. p. Ma własne dzienniki jak *The War Cry*, *The little Soldier* i *The Auxiliary*.

Armonville Jan Chrzciciel, * 1756 w Reims, † 1808; był gremplarzem wełny, kiedy został wybrany z miasta swego deputowanym do konwencji. Zasiadał w Górze obok Marata, głosował za śmiercią królewską bez apelacji i często przemawiał podczas rozpraw. Po zamknięciu posiedzeń Konwencji, nie przyjął żadnego urzędu publicznego i wrócił skromnie do dawnego rzemiosła.

Armoryka (z celtyckiego *are-mor*, t. j. *Pomorze*), nazwa zachodniego pasa Galji wzdłuż oceanu, pomiędzy Sekwaną a Loarą; później nazwę tę przeniesiono na Bretanję, *Britannia Minor*, której mieszkańcy, oderwawszy się (420) od państwa rzymskiego, w 497 r. uznali swym władcą króla Franków Klodoweusza.

Armstead Henryk Hugo, rzeźbiarz angielski, * 1828, syn **A.** Jana znanego rytownika. Brał udział w budowie pomnika ks. Albertowi.

Armstrong Jan, * 1709 w Castleton w Szkocji, † 1779, lekarz i poeta. Pisma jego lekarskie są od dawna zapomniane, lecz za to przechował się dotąd jeszcze jego wiersz dydaktyczny „The art of preserving health“ (Londyn, 1744). Najwięcej czytanym był jego wiersz p. t. „The economy of love“ (1739) z powodu wolnego tonu, w jakim jest pisany.

Armstrong William Jerzy, inżynier, * 1810 w Newcastle, był z początku adwokatem, lecz następnie zajął się naukami technicznemi i założył

w Elswick fabrykę machin; w r. 1854—56 wystąpił z nowem działem, znanem pod jego nazwiskiem, w którem obok rury gwintowanej zastosował nabój od tyłu. Armata ta przyjętą została przez rząd angielski i wywołała zupełną zmianę w artylerji angielskiej; **A.** otrzymał godność baroneta i 10,000 f. st. nagrody, jako też dyrekcję działolejni w Woolwich, którą jednak opuścił 1863, gdy działo Whiteworth'a otrzymało pierwszeństwo. W nauce znanym jest jako wynalazca machiny elektrycznej parowej, której też użył do niektórych ciekawych doświadczeń, ogłoszonych w *Philosophical Magazine* (t. 23, 1843).

Armostronga nabój, mieszanina wybuchowa, złożona z chloranu potasu i fosforu, używana do rakiet.

Armstrong Jan Franciszek, * 1845, poeta angielski, profesor literatury w uniwersytecie dublińskim. Napisał: „Circassia“ (1865); „Ugone“ dramat 1869. „Poetical Works“ 1879, „Stories of Wicklow“ (1886).

Arnaboldi Aleksander, (* 1827). poeta włoski: „Versi“ (1872), „Nuovi Versi“ (1888).

Arnat Jan Gotfryd, * 1713, † 1763, autor historyi Inflant p. t. „Lieflands Chronik“ (1747—1753).

Arnat August Wilhelm, bankier warszawski z epoki Stanisława Augusta. Brał udział w pertraktacjach o pożyczkę genueńską i holenderską. Należał do konsorcjum, które pożyczyło bez procentu skarbowi 1,000,000 złp. na żołd dla wojska. Zbankrutował 1793, jak i inni, wskutek wstrząśnień politycznych.

Arnau albo *Hostinne*, m. pow. Iczyńskiego w Czechach, nad Łabą, 4,124 miesz. (1890); sąd powiatowy, dwie wielkie papiernie, fabryki płócienne, farbiarnie, blicharnie i klasztor Franciszkanów.

Arnauci, toż co Albańczycy, ob. Albanja.

Arnaucki język, ob. Szkipetarski język.

Arnaud Franciszek Tomasz Marja Baculard d', * 1718 w Paryżu, † 1805, poeta francuski, wielce ceniony przez współczesnych, żył w przyjaznych stosunkach z Fryderykiem II, królem pruskim, który go do Berlina powołał. Jego dzieła „Oeuvres“ wyszły 1770 i 1803 (Paryż, 12 t.); kilka jego powieści tłómaczono na język polski. (Por. Estreichera „Bibljografja“ I, str. 40).

Arnaud Franciszek, ksiądz, literat francuski, * 1721 w Aubignan, † 1784, był członkiem akademji napisów i akademji francuskiej. Pisał wiele do rozmaitych dzienników, wspólnie ze swoim przyjacielem Suard'em. Prace obu przyjaciół wyszły p. t. „Variétés littéraires“ (Paryż, 1770). Zapalony miłośnik muzyki, był wielbicielem Glucka, i chętnie występował piśmiennie w jego obronie. Pisał również poważne artykuły o muzyce tarożytnej.

Arnaud Antoni, generał, * 1749 w Grenobli, 1804. W ośmnastym roku życia rozpoczął służbę w pułku gwardji lotaryńskiej, w którym przebył lat 12. Służył w pierwszych wojnach za rewolucji; należąc do armiji północnej, potykał się walecznie w bitwie pod Honschoote, gdzie mu kula prawą rękę strzaskała; następnie odbył kampanję w Holandji, przeszedł w r. VIII do armji reńskiej i odznaczył się świetnie w bitwie pod Hohenlinden, gdzie najwięcej przyczynił się do odniesienia zwycięstwa. Waleczność jego w kampanji hanowerskiej została wynagrodzoną stopniem generała brygady. Następnie, wysłany do Holandji, wkrótce tam życie zakończył.

Arnaud Jakób Leroy de St., marszałek Francji i minister wojny, * w Paryżu 1798. Wszedł do służby 1816; w 1837 był kapitanem legji zagranicznej w Algierji, gdzie też główne zasługi położył i po wzięciu w niewolę sławnego szeika arabskiego Bu-Mazy w r. 1847, pozyskał stopień generała. Powołany 1581 do Francji, został ministrem wojny i w wypadkach grudniowych niósł najczynniejszą pomoc Ludwikowi Napoleonowi, za co otrzymał buławę marszałkowską. W czasie kampanji wschodniej dowodził wojskiem francuskiem i po zwycięstwie odniesionem pod Almą, gdzie go jako już chorego w lektyce noszono, umarł podczas podróży do Konstantynopola 1854.

Arnaud Fryderyk, * 1819, † 1878, polityk francuski, zwany zwykle **A.** de l'Ariège. Deputowany, autor „L'indépendence du Pape et les arrêts du peuple“ (1860); „L'Italie“ (1864); „La revolution et l'Eglise“ (1869) i t. p.

Arnauld Antoni, najznakomitszy adwokat swojego czasu we Francji, * 1560, † 1619; jako żarliwy stronnik Henryka IV i gorliwy obrońca praw uniwersytetu francuskiego w r. 1594 ściągnął na siebie nienawiść Jezuitów i był przez nich aż do śmierci prześladowany. Synowie jego i wnuki tworzyli potem główne jądro jansenistów w Paryżu.

Arnauld Antoni.

Arnauld Antoni, zwany *Arnauld Wielki*, najmłodszy z 20-ga dzieci poprzedniego, * 1612, doktor Sorbonny, żarliwy jansenista i przeciwnik Jezuitów, przymuszony był 1679 uciec i został głową jansenistów w Niderlandach, gdzie po wielu sporach i kłótniach, † 1694. Dzieła jego „Oeuvres“ w liczbie 45 tomów wydane były 1775 w Lozannie przez księdza Hautefege. Do najważniejszych należą: „Théologie morale de Jésuites,“ „De la frequente Communion, „La perpetuité de la foi catholique touchant Eucharistie“ (napisane w Port Royale, gdzie razem ze współwyznawcami przebywał), „La morale pratique de Jésuites,“ „Testament spirituel,“ gdzie protestuje przeciwko oskarżeniom o herezję. Zajmował się także filozofją i napisał

znakomite dzieło: „Logique de Port Royale ou l'art de penser“ (pospołu z Nicolem). Por. St. Beuve „Histoire de Port Royale.“—Starszy brat jego **Arnauld** Robert d'Andilly, * 1588, † 1674, zostawił piękne tłómaczenie „Wyznań św. Augustyna“ i kilka oryginalnych utworów treści budującej; należy do najznakomitszych stylistów francuskich. Por. Varin „La vérite sur les **A.**“ (Paryż, 1847).

Arnault Antoni Wincenty, * 1766 w Paryżu, † 1834, w młodym już wieku odznaczył się jako autor tragedji: „Germanik“ w tłómaczeniu polskiem Wincentego Kiszki Zgierskiego (Wilno, 1819), „Marjusz“ przekład polski F. S. Dmochowskiego (Warszawa, 1821) i „Lukrecja,“ opuścił 1792 Francję, lecz później został pomieszczony przez Napoleona w służbie rządowej, oraz wybrany do Akademji. Po restauracji, wygnany z kraju i z Akademji, powrócił dopiero 1819, został ponownie 1829 r. członkiem akademji. Ogłosił: „Fables“ (2 wyd., 1825, Paryż), najpiękniejsze z dzieł **A.**-a; z pomiędzy nich szczególnie jest znany wiersz: „Listek,“ ulubiony przez Tadeusza Kościuszkę i kilkakrotnie na nasz język tłómaczony, również jak i na inne języki. Wydał też: „Oeuvres“ (8 t., Paryż, 1824); „Vie politique et militaire de Napoléon“ (3 t., Paryż, 1822).—Jego syn **Arnault** Lucjan Emil, * 1787 w Wersalu, † 1863; był za dynastji lipcowej prefektem departamentu i znany jest również, jako poeta dramatyczny; jego tragedja „Regulus“ znalazła w Paryżu dobre przyjęcie.

Arnault Wincenty.

Arnaut, turecka nazwa Albanji (ob.), Arnauci więc też co Albańczycy.

Arnaut albo *Arnold.* **A.** z Marueil (de Marvill), trubadur prowansalski, † około 1200. Pozostałe po nim utwory wydał Mahn w „Werke der Troubadours.“

Arnaut Daniel, głośny pomiędzy 1170—1200 r., był towarzyszem Ryszarda Lwie Serce i umarł w klasztorze. Por. Canello p. t.: „La vita e le opere del trovatore, A. D.“ 1883.

Arnautka, odmiana pszenicy (ob.).

Arnay-le-Duc, miasto we francuskim departamencie Côte d'Or, nad rz. Arroux, 2,876 m., pamiętne zwycięstwem odniesionem 1570 przez Coligny'ego nad katolikami pod dowództwem marszałka Cossé-Brissac.

Arnd v. *Arndt* Jan, znakomity teolog ewangelicki, * 1555, w Ballenstedt (Anhalt), † 1621, jako superintendent w Celle (Zeiz). Z liczby jego dzieł teologicznych najważniejszem jest: „De vero Christianismo,“ księga I, 1605 roku, przeciwko któremu Korwinus i Ozjander w swoim czasie występowali. Dzieło to, jak równie drugie jego pismo p. t.: „Ogródeczek rajski,“ są tłómaczone na język polski, pierwsze 1743, drugie 1736 r. Zbiór wszystkich jego pism wydał Rambach w Lipsku 1791 r. Kazania zaś jego wyszły w przekładzie czeskim w Presburgu 1776 r. Por. Fr. Arndt: „Joh. Arndt“ (Berlin, 1858).

Arnd Karol Edward, * 1802, † 1874, historyk niemiecki. Napisał: „Geschichte des Ursprungs und der Entwickelung des französischen Volks“ (3 t., Lipsk, 1884—46); „Geschichte der franz. Revolution von 1789—99“ (6 t., Brunświk, 1851); „Gesch. der franz. Nationalliteratur von der Renaissance bis zur Revolution“ (2 t., Berlin, 1856); oraz wykończył historję powszechną Beckera, doprowadzoną do r. 1871, w 9 tomach.

Arndt Ernest Maurycy, znakomity niemiecki patrjota, poeta, historyk i publicysta, * 1769, w Szoryc na wyspie Rugji, † 1860 w Bonn, był 1806 profesorem historji w Greifswaldzie, lecz z powodu pisma swojego „Duch czasu“ (Geist der Zeit), musiał uciekać przed prześladowaniem Napoleona i żył do r. 1812, jako wychodziec w Szwecji i Rosji, skąd czynem i słowem przyczyniał się skutecznie do wyswobodzenia Niemiec. Około tego czasu napisał swój: „Katechizm żołnierski,“ tudzież „Ueber Landwehr und Landsturm,“ oraz niektóre poezje, np. „Was ist des Deutschen Vaterland.“ Od 1815 żył nad Renem, gdzie wydawał pismo perjodyczne *Der Wächter.* W roku 1817 był profesorem w Bonn, lecz już w r. 1820 uwikłany w sprawę o demagogiczne knowania, został od tych obowiązków uwolniony. Dopiero w 1840 z polecenia króla Wilhelma IV, został powrócony na swe stanowisko, a nawet wynagrodzony orderem orła Czerwonego. Roku 1848 wybrany do zgromadzenia narodowego niemieckiego, działał w duchu konstytucyjno-dziedziczno-cesarskiego stronnictwa i razem z niem, ustąpił ze zgromadzenia 21 maja 1849. Lubo już w wieku sędziwym, we wszystkich kwestjach i wypadkach brał czynny udział i wypowiadał zdanie swoje zawsze otwarcie. † po uroczystym przez całe Niemcy obchodzie uroczystości jego 91 urodzin. W roku 1865 został mu wystawiony w Bonu pomnik śpiżowy przez Afingera, a w 1873—wieża na wyspie Rugii. Z rozlicznych pism jego treści poetycznej, historycznej i biograficznej, ważniejsze są: „Schwedische Geschichten unter Gustaw III und Gustav IV Adolf“ (Lipsk, 1839); „Schriften für und an seine lieben Deutschen“ (4 t., Lipsk, 1845—55); „Erinnerungen aus dem äussern Leben“ (Lipsk, 1842); „Pro pulo germanico“ (Berlin, 1854); „Meine Wanderungen und Wandelungen mit dem Reichsfreiherrn von Stein“ (Berlin, 1858); nareszcie ogólny zbiór jego poezji: „Gedichte“ (Berlin, 1865). Z pomiędzy mnóstwa pism, ściągających się do biografji i charakterystyki **A.**, ważniejsze: Langenberg. „Ernst

Moritz A., sein Leben und seine Schriften“ (Bonn, 1865); Schenkel: „Ernst Moritz A., ein polit. und religiöser deutscher Charakter“ (Elberf., 1866); F. Schmidt: „Ernst Moritz **A.**, Ein Lebensbild“ (Berlin, 1869). Baur: „**A**-s Leben, Thaten und Meinungen“ (Hamburg, 5 wyd., 1883).

Arndts Ludwik, profesor prawa, * r. 1803, † 1878 w Arnsbergu, pozyskał 1826 stopnie naukowe w Bonn, od 1837 wykładał prawo w Monachjum, a 1855, powołany został na profesora prawa rzymskiego do Wiednia. Główne jego dzieło jest: „Lehrbuch der Pandekten“ (Monachjum 1852, ostatnia ed. 1876). W r. 1848 był członkiem frankfurckiego zgromadzenia narodowego.

Arne Tomasz Augustyn, * 1710 w Londynie, † 1778 tamże, znakomity kompozytor angielski i reformator smaku w muzyce operowej. Znany jest jako autor oper: „Rosamunda,“ „Comis,“ „Opera of Operas“ i innych. Sławny hymn narodowy „Rule Britannia“ jego jest utworem 1740. Należy zaznaczyć, że wprowadził do swych dzieł motywy muzyki ludowej angielskiej, przez co zneutralizował w znacznym stopniu działanie, jakie modna podówczas muzyka niemiecka (Händel) wywierała na artystów brytańskich.

Arnedo, miasto hiszpańskie w prowincji Logrono nad rz. Cidacos, 4,000 m. W bliskości znajdują się kąpiele mineralne Arnedillo.

Arneiro Jose Augusto, wice-hrabia d' (1838), współczesny kompozytor portugalski, autor baletu: „Ginn“ (1866); opery: „Eliksir młodości“ (1876), oraz „Te Deum.“

Arnese Wincenty, oficer wojsk włoskich, napisał: „Avant, durant et après la revolution polonaise de l'année 1863, documents personels, correspondence, articles de journeaux, discours etc., pendant une periode de 20 ans“ (Poznań, 1882).

Arneth Józef Kalasanty, * 1791, w Leopoldschlag w Austrji, † 1863; od 1840 dyrektor gabinetu medali i starożytności w Wiedniu, a od 1847 zwyczajny członek akademji nauk; prócz swojej: „Historji cesarstwa austrjackiego“ 1827 wydał mnóstwo pism, dotyczących numizmatyki, archeologji i kunsztów. Między innemi napisał jeszcze: „Studien über Benvenuto Cellini“ (1859). Por. Kenner: „J. Ritter von **A.**“ (1864).—**Arneth** Alfred, syn poprzedzającego, * 1819, † 1897, historyk, dyrektor archiwów w Wiedniu, od roku 1868 był członkiem niemieckiego parlamentu we Frankfurcie, w 1869 został dożywotnim członkiem izby panów, w 1858 członkiem, a od 1879 prezesem wiedeńskiej akademji umiejętności i członkiem wielu innych towarzystw naukowych. Ogłosił: „Prinz Eugen von Savoyen“ (3 t., 1858—59); „Geschichte Maria Theresias,“ wielkiej wartości dzieło w 10 tomach (1863—79); Geschichte des Siebenjährigen Krieges“ (1875) i in., nadto ogłosił korespondencję między Józefem II a Katarzyną II (1869), Marją Antoniną, Józefem II a Leopoldem II (1866); Marją Teresą a Marją Antoniną (2 wyd., 1886).

Arneth Artur, matematyk i fizyk niemiecki, * 1802 w Heidelbergu, † 1858, był prof. fizyki i matematyki w uniwersytecie heidelberskim. Znany jest jako autor kilku dzieł matematycznych, jak: „System der Geometrie“ (1840); „Die Geschichte der reinen Mathematik in ihrer Beziehung zur Geschichte der Entwickelung des menschlichen Geistes“ (1852).

Arngrimur Jonsson, * 1568, † 1648, uczony historyk islandzki.

Arnheim *(Arnhem)*, miasto stołeczne prowincji niderlandzkiej Geldrji, nad Renem, 54,180 m. (1895), ma port rzeczny, fabryki i prowadzi znaczny handel spedycyjny. Liczne zakłady naukowe, muzeum. Ratusz z powodu charakteru swych ozdób zwany jest domem djabelskim. Było przez długi czas rezydencją książąt Geldrji i miastem hanzeatyckiem.

Arnheim, vel *Arnim von Boytzenburg*, Jan Jerzy, dowódca wojska posiłkowego, które cesarz Ferdynand II przysłał chwilowo królowi Zygmuntowi III, w pomoc przeciwko Gustawowi Adolfowi (1629). Król Zygmunt, widząc nieszczere jego działanie, wyjednał u Wallenstejna odwołanie go, i zastąpienie przez innego dowódcę, t. j. księcia Saxen-Lauenburg. Następnie wstąpił **A.** do służby elektora Saskiego, jako feldmarszałek i walczył po stronie Gustawa Adolfa pod Breitenfeldem (1631), później jako generał-lejtnant cesarski przygowywał się do walki przeciwko Szwedom i Francuzom, ale † 1641 w Dreźnie. Por. G. Irmers „H. G. u **A.** als Feldherr in Pommern und Polen“ (1879).

Arnhem, dawna nazwa krainy, odkrytej w r. 1623 przez żeglarza holenderskiego Arnhema na północnych brzegach Australji, rozciągającej się od zatoki Carpentaria do Arafura.

Arni Magnusson, * 1663, † 1730, uczony duński, który zebrał wiele dokumentów, dotyczących dziejów Islandji.

Arni, ob. Bawół.

Arnica, *Pomornik, Kupalnik*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, z i o ł a trwałe, mające ł o d y g ę zwykle pojedynczą, liście całobrzegie, kwiaty żółte, zebrane w g ł ó w k i na wierzchołku łodygi. U nas i w całej Europie środkowej i północnej pospolity gatunek **A.** *montana* (*trank angielski, kupalnik pospolity*), ziele trwałe z kwiatami ciemno-żółtemi. W medycynie używają się kwiaty, korzeń, rzadziej liście, *flores, radix et folia*

Arnica.

Arnicae, jako środek pobudzający, głównie w silnych gorączkach, w chorobach płuc i przewodu pokarmowego, w gwałtownych stłuczeniach, wstrząśnieniach mózgu i t. d. Do części jej składowych należy garbnik, istota wyciągowa ostra, *arnicyna*, i olejek arnikowy.

Arnim, starożytna rodzina, dawniej *Arnimb*, *Arnem*, *Arnymb*, *Arnheim*, *Arnheimb* zwana, pochodzi z Holandji. Linja tameczna wygasła 1716 na Janie, baronie Rosendahl. Przybyła ona jeszcze w X w. do Brandeburgji, skąd rozkrzewiła się w Prusiech, Saksonji i Bawarji. Dzieje podają Ruperta (1190) i Borharda Henryka **Arnim** 1280. Od tego ostatniego rozpoczyna się szczep tej rodziny, jak również podział jego na dwie gałęzie: Biesentalską i Zedenicką.

Arnim Ludwik Joachim, zwykle *Achim* zwany, pełen oryginałości i bogatej wyobraźni poeta niemiecki szkoły romantycznej; * 1781 w Berlinie, † 1831 w Wiepersdorf pod Dahme, żył długo ze szwagrem swoim Klemensem Brentano w Heidelbergu. Oprócz rozpraw fizycznych, napisał kilka nowel i romansów, a mianowicie: „Armuth, Reichthum, Schuld und Busse der Gräfin Dolores“ (2 t., Berlin, 1810); poemat humorystyczny: „Halle und Jerusalem, Studentenspiel und Pilgerabenteur“ (Heidelb., 1811); „Schaubühne“ (Berlin, 1813); romans: „Die Krönen wächter, oder Bertholds erstes und zweites Leben“ (Berlin, 1817), celujące żywem i oryginalnem obrazowaniem; wspólnie z Brentanem wydał zbiór ludowych pieśni: „Des Knaben Wunderhorn“ (3 t., Heidelberg, 1806—8), czem rozniecił w Niemczech zapał do poezji ludowej. Kompletne wydanie dzieł jego sporządził W. Grimm (19 t., Berlin, 1839—46).

Arnim *Harry*, t. j. Henryk, hrabia, z linji **A.-Suckow**, dyplomata pruski, * 1824 r. w Moitzelfitz na Pomorzu, kształcił się w Berlinie i poświęcił się dyplomacji; w r. 1864 został posłem w Rzymie, gdzie w czasie soboru watykańskiego 1869—70 odegrywał ważną rolę i w r. 1870 został wyniesiony do godności hrabiego. W roku 1871 prowadził układy pokoju frankfurckiego, w r. 1872 został posłem państwa niemieckiego przy rządzie francuskim; tam zawiązał intrygi ze stronnictwem klerykalno-monarchicznem, wbrew życzeniu Bismarka, i wskutek tego po usunięciu się Thiersa i objęciu prezydentury przez Mac-Mahona, został odwołany i mianowany posłem w Konstantynopolu w 1874 r. Wkrótce potem pewien dziennik wiedeński ogłosił jego depesze dyplomatyczne z Rzymu, wskutek tego zawieszonym został w urzędowaniu, a gdy następnie okazał się brak kilku dokumentów w archiwum, a **A.** wzdragał się je wydać, oddanym został pod sąd i skazanym na 3 miesiące więzienia, a sąd apelacyjny podniósł karę do 8 miesięcy. Odtąd mieszkał za granicą, gdzie na obronę swoją ogłosił broszurę „Pro nihilo,“ za którą oskarżony o zdradę stanu, skazanym został (1876) zaocznie na 5 lat ciężkiego więzienia. Wodpowiedzi na ten wyrok **A.** ogłosił broszury: „Der nuntius kommt“ (1878) i „Quid faciamus nos“ (1879). Następnie przebywał we Włoszech. † 1881 w Nizzy, ciężko odpokutowawszy ochotę strącenia Bismarka.—**Arnim** z linji **A.** *Boytzenburg*, syn Adolfa Henryka **A.**, * 1832, został w r. 1870 obranym do parlamentu niemieckiego, a w r. 1875—77 był nadprezydentem Szląska. W r. 1880 obrany został prezydentem parlamentu, jednak w r. 1881 ponownego wyboru nie przyjął.

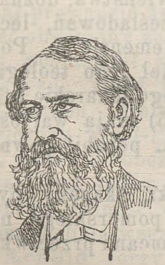

Arnim Harry.

Arnim Adolf Henryk, hr. von, pruski minister stanu, * 1803, † 1868; w służbie rządowej awansował szybko i w latach 1842—45 był ministrem spraw wewnętrznych. Jako członek izby panów połączonego sejmu 1847 r., okazał się zręcznym mówcą i skłaniał rząd do wstąpienia na drogę nieco liberalniejszą. 19 marca 1848, stanął na czele nowego gabinetu, lecz w 7 dni potem usunął się i był przez krótki przeciąg czasu członkiem frankfurckiego zgromadzenia narodowego. Jako reprezentant szlachty gruntowej, występował na ostatnich sejmach w charakterze pośrednika między pomienioną szlachtą a rządem. Od 1854 stał na czele frakcji konserwatywnej, sprzyjającej rządowi, a 1858 zwrócił się do stronnictwa stanowczo reakcyjnego. Napisał: „Das Recht des Herrenhauses bei Festsetzung des Staatshaushalts“ (Berlin, 1862).

Arnim Elżbieta, von, zwykle *Bettiną* zwana, małżonka poprzedniego, a siostra poety Brentana (ob.), przyjaciółka Goethego, * 1785, we Frankfurcie nad Menem, † 1859, w Berlinie; wcześnie już objawiała żywy, do nadzwyczajności i fantastycznych urojeń skłonny umysł i oddawała się, mianowicie od chwili zawiązania blizkich stosunków z panną Günderode, egzaltowanemu kultowi natury. Po tragicznym zgonie towarzyszki (1806), weszła, jak się zdaje w serdeczną przyjaźń z matką Goethego, a potem, w poufną korespondencję z samym Goethem, którego 1807 roku osobiście poznała. Jednakże podczas odwiedzin w Weimarze 1811 roku, przyszło do zupełnego zerwania z Goethem. Odtąd żyła częścią w Berlinie, częścią w dobrach swego męża Wiepersdorf pod Dahme. Jako autorka wystąpiła dopiero po śmierci męża (1831); po pierwszem, najświeższem i najoryginalniejszem dziele: „Briefwechsel Goethes mit einem Kinde,“ które było zręczną przeróbką oryginalnej korespondencji (3 t., Berlin, 1835), nastąpiły: „Die Günderode“ (2 t., 1840); „Dies Buch gehört dem Könige“ (2 t., 1843); poświęcone kwestji pauperyzmu: „Ilius

Pamphilius und die Ambrosia“ (2 t., 1848); w dwu ostatnich zajmuje się gorąco kwestjami socjalno-politycznemi: „Gespräche mit Dämonen“ (Berlin, 1852), są echem prawdziwego humanitaryzmu i głębokiego dla bliźnich współczucia. Ostatnie lata spędziła w Berlinie, oddając się gorliwie pielęgnowaniu biednych i chorych i stojąc w związku z partją demokratyczną. Por. Alberti: „B. v. Arnim“ (1885). Młodsza jej córka **A.** *Gizela*, wydała 1857 dwa tomy „Prac dramatycznych.“

Arnim, wódz z czasów wojny 30-letniej, ob. Arnheim.

Arnim, Traugott Hermann hr., * 1839, kształcił się w Heidelbergu i Berlinie, służył w dyplomacji pruskiej, od 1872—74 był sekretarzem Bismarka, 1875 podał się dymisji z powodu sprawy kuzyna Harry'ego Arnima (ob.), skazany za obrazę Bismarka w druku na 4 tygodnie więzienia. Od 1887 jest deputowanym i zajmuje się specjalnie reformą giełdy, o czem napisał kilka broszur.

Arno, główna rzeka w Toskanji, wypływa z pod szczytu góry Falterona w Apeninach Etruskich, na wys. 1355 m., tworzy piękną dolinę Casentino, przebiega urodzajną równinę Arezzo, potem powabną *dolinę Arno*, dotyka Florencji, i ubiegłszy 120 klm., poniżej Pizy wpada do morza Liguryjskiego. Z prawej strony wpadają do niej Sieve, z lewej Pesa, Elza i Era.

Arnobjusz (starszy), żył około 300 po Chr., retor w Sicca w Numidji, został chrześcijaninem i napisał słynną apologję chrześcijaństwa: „Adversus nationes,“ w której gorąco broni chrześcijanizmu przeciw pogaństwu, ale miesza zarazem do nauki Chrystusowej poglądy platońsko-gnostyczne; najlepsza ed. Oechlera (Lipsk, 1846).

Arnold z Bresecji, uczeń i naśladowca Abelarda, znakomity reformator XII w. Strzegąc we własnem życiu apostolskiej czystości obyczajów i prostoty, występował jako kapłan przeciwko nadużyciom duchowieństwa. Wzniosły i śmiały umysł, nieugięty charakter, ognista wymowa, głęboka nauka jednały mu wszędy wielu stronników. Inocenty II na koncyljum laterańskiem (1139), nakazał mu wieczne milczenie, skutkiem czego musiał **A.** przenieść się do Francji, gdzie go potępiono na synodzie w Sens (1140). Po śmierci Inocentego (1143), gdy tjarę otrzymał opiekun **A**-a, kardynał Gwido (Celestyn II), wrócił do Rzymu i stanął na czele stronnictwa ludowego. Pod następcami Celestyna, † 1144, Lucjuszem II i Eugenjuszem III, Rzym szarpany stronnictwami wystawiony był na pastwę ciągłych zaburzeń. **A.** w powstaniach tych nie brał udziału. Po powtórnej ucieczce Eugenjusza III, wystąpił wreszcie **A.,** pełen uwielbienia dla świetności starego Rzymu, każąc przeciwko świeckiej władzy papiestwa i żądając wznowienia dawnej republiki rzymskiej. Na Kapitolu więc zasiadł senat, który rozpoczął rządy według starożytnych form republikańskich. Ale Rzymianie nie posiadali już ani cnót republikańskich, ani poczucia prawdziwego chrystjanizmu, przy którego pomocy pragnął **A.** uszlachetnić swoje dążności polityczne. Po kilkoletnich zapasach, zdradzony przez *swych republikanów*, wydany został nowemu papieżowi Adrjanowi IV, który jednak śmiercią nie śmiał go ukarać. Oswobodzony niezadługo przez kilku panów kampańskich, znowu, na żądanie Fryderyka Barbarosy, został mu wydany i bez żadnego sądu powieszony, zwłoki spalone, a popioły wrzucone do Tybru (1155). Polityczne dążności **A.** upadły wraz z jego śmiercią, zasady zaś, dotyczące reformy kościoła, znalazły i potem wielu stronników, którzy pod nazwą *Arnoldystów* krzewili myśli swego mistrza. Pomnik jego postawiono w Bresecji d. 14 sierpnia 1882 r. Por. Clavel „**A.** d. B. et les Romains do XII siècle“ (1868); Gregorovius „Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter“ (1—4 t., Sztutgard, 1859—63); Bonghi „Arnoldo da Brescia“ (1885); Giesebrecht: „**A.** v. Brescia“ (1873); Andro di Giovani di Castro „Arnoldo da Brescia et la revoluzione del XII secolo“ (Livorno, 1875); Ch. Schmidt: „Histoire de l'église d'Occident pendant le moyen âge“ (Paryż, 1885). Życie Arnolda niejednokrotnie dostarczało treści do prac dramatycznych; najpiękniejsze są: Bodmera i Niccoliniego.

Arnold z Lubeki, † 1213, Benedyktyn, kontynuator kroniki Helmolda, od roku 1170—1209. Por. Damus: „Die Slavenchronik Arnolds v. Lübek“ (1873).

Arnold lub *Arnald z Villanova*, *Arnoldus Villanovanus*, zwany także *A. Catalonus*, * około 1250 w Villanova w Katalonji (a według innych w Villeneuve w Langwedocji), † 1316 skutkiem rozbicia się okrętu w podróży do Awinjonu, sławny swojego czasu lekarz i alchemik, był profesorem w Barcelonie, Paryżu i Montpellier; śmiało wykazując nadużycia duchowieństwa, doznawał z jego strony licznych prześladowań, lecz znalazł opiekuna w papieżu Klemensie V. Pod papieżem Janem XXII kilka dzieł jego teologicznych jawnie spalono; dzieła jego lekarskie i fizyczne (wydanie najlepsze 1585) mają wartość dla historji chemji, w której **A.** porobił pewne odkrycia.

Arnold, mieszczanin gdański, skazany był 1272 przez Mestwina księcia pomorskiego na śmierć, za spisek knowany z Niemcami przeciwko temuż księciu.

Arnold, biskup chełmiński, † 1416, wspominany w dziejach jako szczególny przyjaciel Krzyżaków, na niekorzyść Polski. W 1404 roku brał udział w układach między Zakonem a Polską, zakończonych pokojem raciąskim. Za rządów mistrza Michała Kuchmeistra, gdy do nowych zajść z Polską przychodziło, wysłał **A.** swych pełnomocników z posłami krzyżackimi, by drogą układów usunąć nieporozumienie. Król poselstwa nie

przyjął i rozpoczął 1414 wojnę, która zniszczyła ziemie zakonu i posiadłości biskupa chełmińskiego.

Arnold Walenty, burmistrz krakowski, autor broszury o zaćmieniu księżyca pod tyt.: „Judici Astrologici summarium in annum Christi 1555."

Arnold Mikołaj * 1618, w Lesznie, gdzie był uczniem Am. Komeńskiego, mianowicie w językach starożytnych, pobierał wyższe nauki w Lejdzie, Gronindze, Utrechcie, był w Anglji, a później zajmował katedrę teologji we Franeckerze (od r. 1651), gdzie wtedy nauczali Makowski (Polak) i Coccejus. † 1680. Jako znakomity teolog ewangelicki, pisał rozmaite dzieła w języku łacińskim treści polemicznej i dogmatycznej oraz przeciwko socjanizmowi: „Religia Socis. s. Catech. Cracov. publi. disput refutata" (1654), przeciwko rz. kat.: „Apologja Arnesii," i przeciwko niektórym mistycznym poglądom Am. Komeńskiego (1660). Wydawał także pisma wspomnianego Makowskiego.

Arnold Krzysztof, wieśniak z Sommerfeldu pod Lipskiem, * 1650, † 1695, znany jako astronom; urządził sobie obserwatorjum, gdzie wsławił się licznemi spostrzeżeniami, a zwłaszcza obserwacją przejścia Merkurego przez tarczę słoneczną 1690, za którą magistrat lipski obdarzył go hojną nagrodą. Korespondencja jego przechowuje się w bibljotece lipskiej.

Arnold Godfryd, uczony teolog XVII wieku, * 1655 w Anaberg, † 1714 jako kaznodzieja w Perlesbergu i Brandeburgu, zjednał sobie chlubne imię, jako autor dzieła: „Unparteische Kirchen und Ketzerhistorie" (2 t. Frankfurt). Oprócz wielu pism mistycznej i ascetycznej treści, pisał także rozmaite śpiewy kościelne.

Arnold Benedykt, generał amerykański, * 1745 w Connecticut, † 1801. W początkach służby swojej odznaczał się niepospolitą zdolnością i męstwem. W r. 1778 jako komendant Filadelfji zaczął prowadzić życie wystawne i rozrzutne, a nawet obwiniony został o przekupstwo. Rozgniewany, postanowił zemścić się, zdradzając własną ojczyznę; jakoż wszedł w układy z angielskim generałem Clinton, z zamiarem wydania mu twierdzy West-Point. Zdrada została odkrytą, **A.** uszedł do obozu angielskiego i walczył potem przeciwko swoim braciom. Po wybiciu się Ameryki na wolność, osiadł w Londynie, gdzie umarł, powszechnie wzgardzony.

Arnold Jerzy Chrystjan, * w Lesznie 1747, † 1827, nadworny lekarz Stanisława Augusta, znany z badań nad historją medycyny w Polsce. Medycyny uczył się w Lipsku, jako lekarz przemieszkiwał w Lesznie i Poznaniu, skąd przeniósł się do Warszawy 1777; tu przyczynił się do zawiązania unji protestantów i kalwinistów i urząd radcy konsystorskiego wypełniał aż do śmierci; w najburzliwszych czasach pozostawał w Warszawie i niósł na Pradze pomoc ubogiej ludności, nie przestając zajmować się pracami naukowemi, czego dowodem jest długi szereg rozpraw jego pisanych po polsku, łacinie i niemiecku. Był członkiem kilku towarzystw naukowych, a 50-letni jubileusz jego doktorstwa ludność warszawska obchodziła w 1818 roku. Z pism jego przytoczymy: „De motu fluidi nervei" (1774), „Observationes de foetu bicipite" (1768), „Observationum phys. med. annus 1772" (1777); prace, tyczące się historji med. w Polsce zamieszczone są w Pamiętnikach Tow. Przyjaciół Nauk (1811, 1817, 1820 i 1822). Ogłosił też kilka rozpraw numizmatycznych. Biografję **A.** ogłosił Czajkowski w Rocz. Tow. N. Krak. (1830).

Arnold Jerzy Daniel, * 1780 w Strasburgu, † 1829, był profesorem prawa tamże. Znany jest nietylko jako autor kilku dzieł o prawie cywilnem, ale nadto, jako poeta w narzeczu alzackiem. Najlepszym utworem jego muzy jest komedja „Pfingstmontag" (2 ed., z ilustracjami i biografją poety. Strasburg, 1850), która wedle oceny Goethego, przez swoją jasność, doskonałość poglądu i mistrzowskie przedstawienie szczegółów, mało znajdzie sobie podobnych. Napisał prócz tego „Notice littéraire sur les poètes alsaciens" (1802).

Arnold Tomasz, wielce zasłużony angielski pedagog, filolog i historyk, * 1795 w Cowes na wyspie Wight, † 1842 w Oksfordzie. W młodości zajmował się studjowaniem starożytnych filozofów i historyków. W 1827 objął dyrektorstwo szkoły w Rugby i urządził z niej wzorowy zakład, wdrażając wychowańców do samodzielnego myślenia i rozbudzając poczucie prawdziwej moralności. Barbarzyński system kar całkowicie usunął, lub o wiele złagodził. Szkoła w Rugby stała się wzorem dla wszystkich gimnazjów angielskich i wywołała szlachetną w tej mierze emulację. Jako kapłan podnosił w swych kazaniach kwestje społeczne, wpływając równocześnie, nie tylko słowem, ale i czynem, na bogatych i ubogich, by zmniejszyć dzielącą ich od siebie przepaść. Z prac jego nieskończona „History of Rome" (t. 1—4) najważniejsza. Sporządził nadto szacowne szacowne wyd. Tucydydesa (3 t., Oxford, 1830—35). W 1841 rozpoczął wykłady na uniwersytecie oksfordzkim, ale zawczesna śmierć je przerwała. Por. Stanley „Life and correspondence of Th. **A.**" (3 t. Lond., 1845) i Zinzow „Thomas Arnold" (1869). —**Arnold** Matthew, najstarszy syn poprzedniego, pedagog i poeta, * 1822, † 1888; z utworów jego cenniejsze: „Empedocles of Etna" (1853); „Poems" (2 t. 1854) i „Merope," tragedja (1858); ogłosił nadto odczyty „On translating Homer" (1861). W 1859—60 odbył z polecenia rządu podróż po Francji, Niemczech, Szwajcarji i Holandji w celu zbadania szkolnictwa w tych krajach. Rezulatem tej podróży był: „The popular education of France with notice of that of Holland and Switzerland" 1861, oraz „Schools and university on the continent" (1868). Prócz

jego „Essays in criticism“ 1875 i 1888. „Lectureson the study of the celtic literatur,“ „News poems“ (1869); „Cultur and anarchy“ (1882); „Civilisation in the United States“ (4 w., 1888). Por. „The Poetry of M. **A.**“ *Bibliothèque universelle et revue suisse.*

Arnold Edwin, syn Tomasza, poeta i publicysta angielski, * 1832, dyrektor kolegjum sanskryckiego w Puna (w Indjach wschodnich), następnie redaktor dziennika *Daily Telegraph*, którego kosztem w r. 1875 wysłany został do Mezopotamji Jerzy Smith dla badania napisów asyryjskich, zaś w r. 1874 z udziałem dziennika *New-York Herald*, Stanley do wnętrza Afryki. Napisał: „The indian song of songs“ (1875); „Indian idylls“ (1883); „Lotus and jawel“ (1887) i poemat „The light of Asia“ 1879), opisujący żywot Buddy, za który od króla sjamskiego otrzymał order „Białego słonia.“ Poemat ten doczekał się 80 edycji i był tłómaczony na kilka języków. Jako uzupełnienie tej pracy, napisał poemat „The light of the world or the great consumation“ (1891). „The secret of death with some collected poems“ (1885) „The palts of Grece“ (1869). Przeciwko **A.**, który należy do zindjanizowanych Anglików wystąpił Wilkinson w piśmie p. t. „E. **A.** as poetizer and as paganizer“ (1884).

Arnold Jan, ksiądz czeski, patryota, * 1785 w Hradziszczu Mnichowem, † 1872, oddał wielkie usługi na polu szkolnictwa i wspieraniu uczącej się młodzieży. Nazywano go ojcem studentów inauczycielem narodu. Założył Miejską Besedę praską (1845—6). W 1848 był uwięziony za odprawianie mszy na końskim targu.—**Arnold** Emanuel, brat poprzedniego, * tamże 1801, † w Pradze 1869, urzędnik ekonomiczny, a następnie handlarz soli w Pradze, czynnie pracował na polu literatury narodowej w kierunku radykalnym. Wydawszy bez cenzury pismo przeciwko wprowadzeniu do kraju Jezuitów i za rewolucyjną propagandę w r. 1848 był wielokrotnie więziony. Wydał „Dzieje Husytów,“ utwór nie tyle historyczny, ile agitatorski. W takimże duchu redagował *Obczanske Noviny*. Wskutek ogłoszenia Pragi w stanie oblężenia (1849), umknął do Lipska, lecz pochwycony i osadzony w więzieniu. Tu tłómaczył różne dzieła rolnicze na język czeski. W r. 1854 skazany na szubienicę. Karę tę zamieniono na lat 20 więzienia w Lublanie. Wskutek amnestji uwolniony w r. 1857, wydał dzieło o gospodarstwie płodozmiennem. Po wieloletniej tułaczce schorzały wrócił do kraju nakrótko przed śmiercią.

Arnold Krzysztof Frydryk Wilhelm, prawnik niemiecki, * 1826 w Borken w Hesji, † 1883; został 1855 prof. w Bazylei, 1863 w Marburgu. Ogłosił „Verfassungsgeschihte der deutschen Freistädte“ (2 t., 1854); „Zur Geschichte des Eigenthums in den deutschen Städten“ (1861), „Kultur und Rechtsleben“ (1865), „Ansiedelungen und Wanderungen deutscher Stämme“ (1875), „Kultur und Recht der Römer“ (1868).

Arnold Franjo, pisarz chorwacki, * 1847 w Biełowarze; dziad jego przybył ze Szwajcarji i pisał się jeszcze Arnault. Studjował prawo w Zagrzebiu, poczem został adwokatem i notarjuszem. W r. 1881—4 reprezentował Biełowar na sejmie zagrzebskim, gdzie odznaczył się mowami w sprawie serbskiej (lex **A.**). Napisał dwa dramaty, grane w teatrze narodowym: „Róża i vrpca,“ oraz „Ljubav žene,“ tudzież „Kamen smutnje.“ **Arnold** Gjuro Jerzy, brat poprzedniego, poeta, * 1854 w Iwanci, studjował prawo, filozofję i historję w Zagrzebiu, 1879 został nauczycielem gimnazjum w Zagrzebiu, 1880 doktorem filozofji i udał się za granicę na dalsze studja. Napisał wiele utworów epickich i lirycznych, pomiędzy któremi odznacza się szczególnie „Damian Juda, knez dubrovaczki.“

Arnoldi Ernest Wilhelm, ekonomista, * w Gotha 1778, † 1841; kształcił się na kupca, założył i podtrzymywał gorliwie niektóre pożyteczne zakłady i wpływał skutecznie na rowój handlu i przemysłu niemieckiego, zwłaszcza fabrykacji cukru z buraków. Główną atoli zasługą jego jest założenie towarzystwa ubezpieczeń od pożarów (1821), tudzież ubezpieczeń na życie (1829) w Gotha.

Arnolf v. **Arnulf** (święty), protoplasta familji Karolowingów, * około 580, † 641. Sprawował rozmaite urzędy na dworze króla Austrazji i został 614 biskupem w Metzu. Był on dziadem Pepina z Heristalu, ojca Karola Martela. Opowiadają o nim historję podobną do historji Polikratesa, a mianowicie o pierścieniu, który miał wrzucić do rzeki Mozeli, a który w kilka lat później znalazł się we wnętrznościach ryby, zastawionej na jego stole.

Arnolfo di Lapo, właściwie **Arnolfo di Cambio,** * 1232, † 1300 w Florencji, znakomity budowniczy i rzeźbiarz swojego czasu, był uczniem Nicola Pisana i wystawił kościół S. Maria del Fiore, w Florencji 1296, oraz Palazzo Vecchio 1298. Z rzeźbiarskich robót jego zasługuje na uwagę pomnik kardynała de Bray w Orvietto.

Arnon, rzeka w Palestynie, stanowiąca granicę między krajem Amonitów i Moabitów, wypływa z góry Milead i wpada do morza Martwego; obecnie zowie się *Wadi-Modszib*.

Arnoszt, z Pardubic, arcybiskup praski, * 1297, † 1364. Kształcił się w Pradze, Bolonji i Padwie. W r. 1343 został biskupem praskim, a w roku następnym—arcybiskupem, gdy biskupstwo praskie wyniesiono do tytułu arcybiskupstwa. Wprowadził wiele pożytecznych reform w urządzeniach kościelnych, obostrzył karność, zniósł „ordalia.“ Zaprowadził „libri erectionum“ i „confirmationum,“ oraz „acta consistorii,“ stanowiące nieoceniony materjał dziejowy. Był najbliższym doradcą Karola IV, jego posłem do Awinjonu, towarzyszem w podróży do Niemiec i zastępcą w rządach w Czechach. Założył uniwer-

sytet w Pradze i był pierwszym jego „kanclerzem," szerzył oświatę, wspierał ubogich, opiekował się sztukami pięknemi. W r. 1362 niektórzy kardynałowie chcieli go wybrać na papieża, ale **A.** nietylko o tem nie marzył, lecz chciał nawet osiąść w klasztorze i w tym celu założył w Kladsku klasztor kanoników regularnych. Nie uskuteczniwszy jednak zamiaru, zmarł w Rudnicy, pochowany w Kladsku. Czesi czczą jego pamięć, jako świętego męża. Por. Balbisa „Vita venerabilis Arnesti" (Praga, 1664).

Arnott Archibald, * 1771 w hrabstwie Dumfries, † 1855; był lekarzem pułku stojącego garnizonem na wyspie św. Heleny, kiedy został wezwany na konsultację przez Napoleona; zdołał sobie zjednać jego zaufanie i był obecnym przy jego śmierci. Napoleon zostawił mu złotą tabakierkę, na której słabnącą już ręką wyrył scyzorykiem głoskę N., oraz zapisał mu 12,000 fr. Ogłosił on w Edymburgu 1822 pismo o śmierci i sekcji ciała cesarza, które uchodzi za bardzo dokładne, chociaż nie wszędzie się zgadza z opowiadaniem O'Méara i Antomarchi'ego.

Arnott Neill, lekarz angielski, * 1783, † 1874. Wydał 1827 „Elements of Physics;" dzieło, które licznych doczekało się edycji, a w r. 1861 „A survey of human progress." Był on lekarzem nadzwyczajnym królowej, członkiem senatu, uniwersytetu londyńskiego i towarzystwa królewskiego, które w roku 1854 obdarzyło go medalem Rumforda za prace, tyczące się poprawy szpitali, oraz za wynaleziony przez niego wentylator i piec hygjeniczny.

Arnott Jerzy, Arnold Walker, botanik angielski, * 1799 w Edymburgu, † 1868. Był dyrektorem ogrodu botanicznego w Glasgowie. Prace jego tyczą się mchów oraz roślin wschodnio-indyjskich.

Arnould Zofja, sławna śpiewaczka opery, * w Paryżu 1744, † 1803. Oznaczała się wielką pięknością, czarującym śpiewem i rzadkim dowcipem; przymioty te zgromadzały do jej zbytkownie utrzymanego domu mnóstwo wielbicieli, między którymi byli d'Alembert, Diderot, J. J. Rousseau. Przez pewien czas miała siedmiu kochanków z różnych narodów, na każdy dzień tygodnia innego. Dowcipy jej zebrane starannie, zostały wydane przez Duclos'a 1809 p. t. „Arnoldiana." Z kilkorga dzieci, spłodzonych bezślubnie, syn jej Konstanty Dioville de Brancas, pułkownik kirasjerów, poległ w bitwie pod Wagram.

Arnould Artur, pisarz i polityk francuski, * 1833 w Dieuze, † 1895; kształcił się w Paryżu, oddał się piśmiennictwu i jako radykalista często ulegał karom za przekroczenia prasowe. W 1870 założył z Rochefortem *La Marseillaise*. W 1871 był członkiem komuny, a po jej upadku opuścił Francję. Ogłosił: „Histoire de l'inquisition" (1869), „Histoire populaire et parlamentaire de la Commune de Paris" (Bruks. 1878, t.—3). Pod pseudonimem Matthey ogłosił romanse socjalistyczne: „La revanche de Clodion" „La Bresilienne" i in. Poznawszy się ze znaną propagatorką teozofji Bławatską, został jej adeptem; redagował pismo mistyczne *Lotus Bleu*. był prezesem towarzystwa teozoficznego w Paryżu i pisał dużo w kierunku mistyczno-metafizycznym.

Arnoult (d') Eug., napisał „Combat de Radziwiłłow" (Paryż, 1864). Wyciąg to z dzieła dwakroć drukowanego: „La guerre de la Pologne en 1863" (Paryż, 1864).

Arnsberg, stolica obwodu w regencji pruskiej prowincji Westfalji, 7,414 miesz. Była niegdyś stolicą oddzielnego hrabstwa i miastem hanzeatyckiem, ma fabryki papieru, sukna i płótna. Są tu ruiny starego zamku, w którego ogrodach pokazują miejsce zebrań tajemniczych trybunałów XIII, XIV i XV w., zwanych *Vehmgericht*. *Regencja Arnsberska* obejmuje 7,695 klm. kw. i liczy 1,342,000 miesz. Dzieli się na 21 powiatów.

Arnstadt, miasto okręgowe w księst. Schwarzburg-Sondershausen nad Gerą, 12,818 miesz. Odznacza się malowniczem położeniem i było miejscem urodzenia wielu sławnych poetów i muzyków, między innymi J. S. Bacha; posiada wysoko rozwinięty przemysł i handel, szczególnie ogrodnictwo i nasiona; słynnym jest starożyny kościół N. P. Marji w stylu romańsko-gotyckim. W bliskości odkryto tutaj niedawnemi czasy kopalnie miedzi i obfite źródło słone, które od r. 1852 używane jest do nader skutecznych kąpieli, mianowicie w chorobach skrofulicznych. Por. Glöckner „Solbad A." (1883).

Arnswalde, miasto okręgowe pruskie w regencji frankfurckiej pomiędzy trzema jeziorami, 7,507 miesz., ma piękny kościół i godną uwagi dzwonnicę, fabryki żelaza i przędzalnie bawełny. Okrąg **A.,** w dorzeczu rz. Noteci, liczy 43,000 m. na 1,246 klm. kw.

Arntzenius, znakomita familja uczonych holenderskich.—**Arntzenius** Jan, filolog holenderski, * 1702 w Wesel, był profesorem historji i wymowy w Utrechcie, gdzie † 1759. Jego edycje Aureljusza Victora, Plinjusza, Pacatusa, Drepanjusza świadczą o wielkiej uczoności. — **Arntzenius** Henryk Jan, syn poprzedniego, * 1735 w Nimwedze, był od 1774 profesorem prawa w Utrechcie i tu † 1797. Ważniejszemi od pism prawnych są jego wydania Seduljusza, Aratora i rzymskich panegirystów.—**Arntzenius** Otto, brat wspomnianego wyżej Jana, * w Arnheim 1703, † 1763 w Amsterdamie, gdzie był nauczycielem gimnazjum, wydał „Distichy" Djonizjusza Katona.—**Arntzenius** Piotr Mikołaj, syn poprzedniego, * w Delff 1745, † 1799 tamże, ceniony jako prawnik i poeta, napisał piękną biografję Pontanusa.—**Arntzenius** Robert Henryk, syn poprzedniego, * 1777 w Amsterdamie, † 1823, odznaczył się jako poeta.—**Arntzenius** Dytrych Jan Agatus, syn poprzedniego, * 1806 w Harlem, † 1848,

był lekarzem w Amsterdamie i zostawił kilka ważnych dzieł treści medycznej.

Arnulf, król niemiecki, potomek Karola W., * 849, † 899, był synem naturalnym Karlomana, króla Bawarji. Po złożeniu z tronu Karola Grubego (888) został wybrany królem, zawarł przymierze z królem Endesem, pobił Normanów pod Louvain, zrobił dwie wyprawy do Włoch i został ukoronowany przez papieża Formoza (896). Umarł otruty, a jego następcą był Ludwik IV, zwany *Dziecię*, ostatni z Karlowingów niemieckich. Por. E. Dümmler „De Arnulfo, Francorum rege“ (1842); Wenek „Die Erhebung Arnulfs“ (1847).

Arnulf I, książę (herzog) bawarski, † 937, syn margrabiego Luitpolda, przybrał godność książęcą za panowania Ludwika IV. Pobił Węgrów 913.

Arnulf św., ob. Arnolf.

Aroideae, rodzina roślin, ob. Obrazkowate.

Arokszállás, miasto węgierskie w komitacie Jasz-Nagy (Kun Szolnok), nad rzeką Gyöngyös, 11,190 m. Rozległy handel i wyrób wina.

Arolas Don Juan, znakomity poeta hiszpański, ksiądz z zakonu Pijarów; * 1805 w Barcelonie, † obłąkany 1849 w Walencji. W pierszej już młodości okazywał pociąg do poezji; poematy jego erotyczne i pasterskie („Libro de amores,“ „Poesias pastoriles,“ „Cartas amatorias“), z tej epoki pokazały już niepospolity talent autora. Później wszakże z wielkiem powodzeniem uprawiał poezję liryczno-epiczną. Jego rycerskie i ojczyste romanse, zwłaszcza maurytańskie *(moriscos)* i poezje wschodnie *(orientales)*, są niewątpliwie najlepsze ze wszystkiego, co w tym rodzaju Hiszpanie stworzyli w ostatnich czasach. Z ognistą fantazją i wspaniałem obrazowaniem łączy **A.** oryginalność, historyczną wierność, nawet w szczegółach, i mistrzowskie władanie formą. *Moriscos* celują wdziękiem i przyjemnem brzmieniem, *orientales* to wspaniałą prostotą, to najbujniejszą wyobraźnią (np. „La Sultana,“ „El harem,“ „La odalisca“ i t. d.). Napisał także większy poemat „La silfide del acueducto,“ osnuty na podaniu narodowem. W 1843 wydał „Poesias caballerescas y orientales.“ Kompletne wydanie jego oryginalnych poezji wyszło w Walencji 1860 r. w 3 tomach.

Arolsen, stolica i rezydencja księstwa Waldek nad rzeczką Aar, 2,620 m. Znajduje się tu wspaniały zamek książęcy z bogatą bibljoteką, pięknym zbiorem rycin i monet, tudzież gabinetem starożytności. Miejsce urodzenia malarza Kaulbacha i rzeźbiarza Raucha.

Aromat, substancja lotna, która roślinom i otrzymywanym z nich przetworom nadaje woń przyjemną, korzenną, *aromatyczną*. Substancjami takiemi są najczęściej olejki eteryczne, niekiedy kumaryna, w winie zaś etery złożone.

Aromatari Józef, lekarz włoski, * około 1586 w Asyżu, † 1660. Najważniejszą jego pracą jest list, będący jakby szkicem wielkiego, niedokończonego dzieła: „De generatione plantarum et seminibus,“ w którem wykazuje podobieństwo zachodzące pomiędzy ziarnem roślinnem a jajem zwierzęcem.

Aromatyczna grupa, ob. Aromatyczne ciała

Aromatyczna tynktura, ob. Aromatyczne środki.

Aromatyczne ciała, A. *związki*, grupa związków organicznych, bogatych w węgiel, a ubogich w tlen, których znaczna liczba cechuje się wonią aromatyczną. Liczne **A. c.** znajdują się w ciele zwierząt i roślin, inne powstają przez suchą destylację związków organicznych. Całą tę grupę naturalną słuszniej należałoby zresztą nazywać grupą benzolową, wszystkie bowiem te ciała dają się wyprowadzić z benzolu C_6H_6, albo też tworzą się z innych węglowodorów, jak naftaliny $C_{10}H_8$, antracenu $C_{14}H_{10}$, które same znów są pochodnemi benzolu. Węgiel jest pierwiastkiem czterowartościowym, co znaczy, że każdy atom węgla do zobojętnienia swego, czyli do nasycenia swej energji chemicznej, wymaga 4 atomów wodoru; ponieważ zaś cząsteczka benzolu zawiera 6 atomów, posiadających 24 jednostki powinowactwa chemicznego, a na zaspokojenie ich przypada tylko 6 atomów wodoru, wypada więc stąd, że pozostałe w liczbie 18 jednostki powinowactwa zużywać się muszą na wzajemne związanie cząstek węgla między sobą. Związanie to zatem cząstek węgla musi być ściślejsze, aniżeli w grupie związków tłuszczowych (ob.), a wniosek ten w samej rzeczy potwierdza się powstawaniem związków **A**-ych w wysokich temperaturach, gdzie układ węglowy powinien być niejako ściślejszym, aby związki z układu tego powstające posiadały dostateczną spójnię na wytrzymanie bez rozkładu warunków fizycznych, w których się wytworzyły. Dla dogodniejszego uzmysłowienia takiej łączności atomów w cząsteczce benzolu nadal jej Kekulé postać sześciokąta czyli pierścienia zamkniętego, zwanego *pierścieniem benzolowym:*

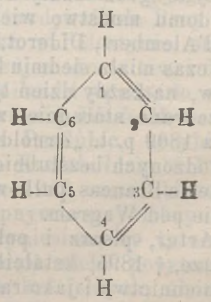

Kreski, oznaczone między atomami węgla *C* i wodoru *H*, wskazują jednostki powinowactwa; widzimy więc, jak z 4 jednostek każdego atomu zużywa się 1 na połączenie z atomem wodoru, 1 na połączenie z jednym i 2 na połączenie z drugim sąsiednim atomem węgla. Benzol jest to najprost-

szy ze związków aromatycznych, a jego atomy wodoru zastąpione być mogą przez halogeny, skąd powstają chloro-, bromo- i jodobenzole, przez grupy nitrowe NO_2 (nitrobenzole), przez grupy amidowe NH_2 (amidobenzole), przez grupy hydroksylowe OH (fenole), przez grupy karboksylowe COOH (kwasy), przez grupy aldehydowe CHO (aldehydy), przez grupy $CH_2.OH$ (alkohole) i t. d. Jeżeli dwa atomy H w benzolu zostają zastąpione przez pewne z grup powyższych, to powstawać stąd mogą trzy związki izomeryczne, mające skład jednakowy, ale mogące się różnić własnościami, rezultat bowiem podstawienia będzie różny, zależnie od tego, jakie stanowisko, czyli które miejsce w sześciokącie zajmują te dwa atomy wodoru. Zastąpione być mogą, mianowicie, atomy wodoru znajdujące się w wierzchołkach sześciokąta 1 i 2, albo w wierzchołkach 1 i 3, albo wreszcie w wierzchołkach 1 i 4; każde więc podstawienie takie prowadzi do trzech odmian izomerycznych (orto-, para- i metazwiązki), więcej zaś takich odmian być nie może, bo wierzchołki 5 i 6 równoznaczne są z wierzchołkami 2 i 3. Wniosek ten o tak ograniczonej liczbie związków izomerycznych potwierdziły dokładnie badania Edwarda Wróblewskiego, co teorji Kekulégo nadało silne poparcie. W ogólności grupa **A.** jest jakby równoległą do grupy tłuszczowej, w obu bowiem związki pochodne otrzymują się przez podstawianie, ale grupa **A.** cechuje się obfitością związków izomerycznych, tak, że prawie zawsze jedna formuła odpowiada pewnej liczbie związków izomerycznych, co, jakkolwiek napotyka się i w grupie tłuszczowej, nie stanowi wszakże dla niej charakteru wyłącznego. Przy związkach pochodnych, które w powyższy sposób z benzolu wynikają, odróżniać zawsze należy *jądro benzolowe*, t. j. grupę 6 atomów węgla pierścieniowo z sobą związanych, od *bocznych łańcuchów* atomów; jądro benzolowe jest bardzo stateczne i pozostaje niezmienionem przy utlenieniach np., gdy łańcuchy boczne przechodzą w grupy karboksylowe, t. j. węgiel ich ulega utlenianiu.— Badanie ciał **A**-ych zajmowało w ostatnich czasach wielu chemików i wywarło wpływ silny na rozwój techniki. Anilina i inne barwniki otrzymywane ze smoły, oraz kwas karbolowy, benzoesowy, salicylowy i t. d., należą do tej grupy. Por., oprócz ogólnych traktatów chemji organicznej, Kekulé „Chemie der Benzolderivate“ (1867); Ladenburg „Theorie der aromatischen Verbindungen“ (1876).

Aromatyczne środki lekarskie, *leki wonne (Aromatica)*, odznaczają się silną zwykle wonią, która zależy od zawartego w nich olejku lotnego. Działają pobudzająco; przyłożone na skórę, sprawiają jej zaczerwienienie, przyjęte do żołądka, przyśpieszają całą sprawę trawienia, dzięki wzmożonemu wydzielaniu się śliny i soku żołądkowego, a skoro przejdą do krwi, podniecają wszystkie czynności nerwowe. Używa się ich do przyciągnięcia większej ilości krwi na skórę przy bólach, zwłaszcza reumatycznych, jako przyprawy do pokarmów przy leniwem trawieniu, jako środka sprowadzającego poty w rozmaitych chorobach, przy gwałtownym, nagłym upadku sił, groźnym dla życia, i jako ostatniego środka w czasie konania. Tu należą przeważnie: *kamfora*, *terpentyna*, *walerjana*, *piżmo*, *strój bobrowy;* jako przyprawy służą: *imbier*, *cynamon*, *gwoździki*, *gałka muszkatołowa*, *kminek* i w. in.; jako napotne używają się kwiaty: *lipowy* i *bzowy*. Prócz tego, olejki aromatyczne wchodzą w skład wielu innych lekarstw, gdzie działanie ich jest tylko podrzędne. Ogólną zaś cechą wszystkich środków aromatycznych jest szybkie, lecz krótkotrwałe, prędko przemijające działanie. Rozmaite przetwory aptekarskie środków **A**-ych mają nazwy: *wody aromatycznej*, *ziół aromatycznych* (mieszanina mięty, tymianku, lawendy, gwoździków, kubeby), *proszku aromatycznego* (cynamon, kardamon, imbier), *tynktury aromatycznej* (wyciąg alkoholowy cynamonu, imbieru, gwoździków, korzenia gałganowego, kardamonu).

Aromatyczne zioła, ob. Aromatyczne środki.

Aromatyczny ocet, ob. Ocet.

Aromatyczny proszek, ob. Aromatyczne środki.

Aromia, *Wonnica*, rodzaj owadów tęgopokrywych z rodziny Koziorogów; przedkarcze o szerokości nieco większej od długości, opatrzone wyrostkami cierniowemi. **A.** *moschata (W. piżmówka)*, z pozoru podobna do kantarydy, zjawia się w końcu czerwca na starych wierzbach, w których żyją gąsienice; wydaje woń piżma.

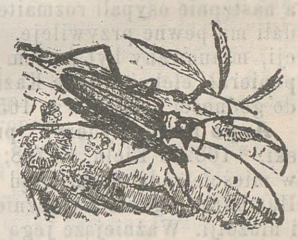

Aromia 2 razy zmniejszona.

Arona, miasteczko w prowincji włoskiej Novara, nad Lago Maggiore, 4,400 m.: prowadzi rozgałęziony handel. Znajduje się tutaj statua św. Karola Boromeusza, kolosalnej wielkości, 24 m. wysoka prócz piedestału, wysokiego na 15 m.; wewnątrz niej znajdują się schody, prowadzące aż do głowy, w której cztery osoby, siedząc przy stole, wygodnie zmieścić się mogą. W okolicy kopalnie marmuru.

Arona laska, nazwa trzech gwiazd w gwiazdozbiorze Orjona, zwanych też pasem Orjona (ob.).

Aronek, *Aronowa broda*, roślina, ob. Obrazki.

Aronowicz, ob. Aaronowicz Izaak.

Aronu Bazyli, poeta rumuński, * 1770, † 1882. Napisał: „Mękę Chrystusa,“ „Róg gniewu,“ „Leonat i Dorofat,“ „Piram i Tysba,“ „Narcyz.“

Arosa, stacja klimatyczna w Graubünden,

w obszarze źródeł rzeki Plessury, 1,892 metry nad p. m.; warunki klimatyczne są podobne, jak w Davos.

Arowakowie, ob. Arawakowie.

Arpaczaj, dwie rzeki, wpadające z lewej strony do Araksu: 1) Mały czyli zachodni **A.** (orm. *Achurjana*), w gub. Tyfliskiej, odgranicza Turcję od pow. Aleksandropolskiego i Erywańskiego, dł. 110 klm., bardzo bystry; 2) Wielki czyli wschodni **A.,** także w gub. Tyfliskiej, przerzyna pow. Nachiczewański, dł. 150 klm.

Arpad, syn Almusa, wódz Madziarów, z którymi przybył w końcu IX w. z nad Wołgi do Panonji i osiadł na brzegach Cisy, podbiwszy Siedmiogrodzian, Chorwatów, Chazarów, Rumunów i inne narody. Około r. 895 walczył z Morawami. Następnie ogłosił się księciem i panował od r. 889 do 907. **A.** stał się tym sposobem protoplastą dynastji Arpadów, wygasłej w linji męskiej na Andrzeju III, † 1301. Por. Engel A. „Geschichte Ungarns“ (1813); Mailath „Geschichte der Magyaren“ (1828).

Arpajon Ludwik, margrabia de Séverac, książę d', * około 1600, † 1679 r.; generał Ludwika XIII. Bił się walecznie z kalwinistami, bronił Pjemontu i Montferratu i jednocześnie niósł pomoc Malcie, zagrożonej przez Turków. Kawalerowie maltańscy oddali mu naczelne dowództwo, a następnie osypali rozmaitemi zaszczytami i nadali mu pewne przywileje. Wróciwszy do Francji, mianowany był posłem w Polsce 1648, gdzie popierał elekcję Jana Kazimierza. Podniesiony do godności księcia w r. 1651.

Arpe Piotr Fryderyk, prawnik i filozof duński, * 1682 w Kielu, † 1748; był profesorem prawa w mieście rodzinnem, stąd przeniósł się 1722 do Hamburga, gdzie wyłącznie oddał się literaturze i filozofji. Ważniejsze jego dzieła są: „Theatrum fati,“ „Laicus veritatis vindex,“ „Feriae aestivales,“ „Apologia pro Caesare Vanino,“ „Themis Cimbrica, sive de Cimbrorum et vicinarum gentium antiquissimis institutis“ i t. d.

Arpeggio, arpeggiato, na podobieństwo harfy, wyrażenie muzyczne, oznaczające uderzenie akordu w ten sposób, aby tony jego kolejne, poczynając od najniższego, z szybkością po sobie następujące, dobrzmiewały wspólnie całą wartość nuty.

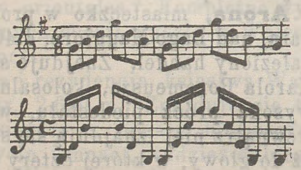

Arpeggio.

Arpeggione, instrument muzyczny smyczkowy, inaczej zwany *gitaro-wiolonczelą*, zbudowany 1823 przez Staufera w Wiedniu, obecnie zapomniany. Posiada sześć strun, nastrojonych na tony *E, A, d, g, h, e'*.

Arpent, mórg francuski. **A.** paryski równy jest 0,34 hektara, a zatem zawiera 182,21 pręta kw. nowopolskiego.

Arpi, starożytne miasto w pobliżu dzisiejszej Foggii, zwane w starożytności *Argos Hippium* lub *Argyrippa*, jak wieść niesie, założone przez Djomedesa, portowe i niegdyś bardzo handlowe; nieprzyjazne zawsze Rzymianom, zostało zburzone w czasie wojny z Marsami 88 pr. Chr.

Arpino, miasto w prowincji włoskiej Caserta, 12,000 m., starożytne miasto Wolsków i Sabinów *(Arpinum)*, pamiętne jako miejsce urodzenia Marjusza i Cycerona. Fabryki papieru, sukna i pergaminu.

Arpino (il Cavaliere d'), ob. Cesari Giuseppe.

Arqua, Arquato, miasteczko w prow. padewskiej, 1,000 m. Jest tu willa, w której Petrarka żył i umarł 1374 r., jak równie grobowiec tego wielkiego wieszcza. W blizkości znajdują się źródła mineralne siarczane, zwane *Bagni di Arqua*.

Arques *(Archiae)*, miasto francuskie w departamencie Niższej Sekwany, nad ujściem rz. t. n. do Betuny, 1,446 m.; pamiętne zwycięstwem Henryka IV nad wojskami Ligi pod dowództwem ks. Mayenne, 21 września 1589 r.

Arquian, Arquien, rodzina francuska, z której pochodziła królowa Marja Kazimiera Sobieska. Ojciec królowej Henryk, ożeniony z Franciszką de la Chatre z Brillebaut, miał 7 dzieci, 5 córek i 2 synów; był naprzód kapitanem gwardji Filipa Franciszka, księcia Orleańskiego, brata Ludwika XIV. Później dopiero, za protekcją córki, królowej, został księciem i parem Francji, a w r. 1695 kardynałem, † 1707 w Rzymie, gdzie przemieszkiwał po śmierci Jana III-go razem z Marją Kazimierą. Najstarsza siostra królowej, Marja Ludwika wyszła za mąż za margr. de Béthune, posła francuskiego w Polsce, najmłodsza zaś jej siostra, Marja, była zaślubiona kanclerzowi Janowi Wielopolskiemu. Dwie córki margrabiny Béthune także były zaślubione w Polsce, jedna za księciem Kazimierzem Radziwiłłem, a po jego śmierci za Aleksandrem Sapiehą; druga zaś za Stanisławem Jabłonowskim. Brat królowej, Ludwik de Lagrange, hrabia de Maligny, był generałem wojsk koronnych i towarzyszył Janowi III pod Chocimem i Wiedniem, a następnie pozyskał indygenat polski za swoją służbę. Czas śmierci niewiadomy.

Arquien, herb z indygenatu, zwany też: de Lagrange. Na tarczy, ze skrajem złotym, w polu błękitnem, podwójna lilja srebrna, trzymana przez dwa jelenie. Herb ten, przyniesiony przez brata królowej Marji Ka-

Arquien.

zimiery Sobieskiej, zatwierdzony 1685 r. Używają go dotychczas de Lagrange'owie, żyjący w Polsce. Por. artykuł poprzedni.

Arracacha, ob. Aracacha.

Arrah, miasto gł. obwodu Szachabad w prowincji Bengalskiej w Indostanie, leży nad Gangesem. 45,000 mieszkańców.

Arran, wyspa szkocka nad ujściem Clydy, obejmuje 525 klm. kw. i 4,800 m. (1890), zajmujących się głównie uprawą konopi. Wysoka na 876 m. góra Goatfell dostarcza oprócz kryształu skalnego, zwanego *djamentem arrańskim*, jaspisów i agatów. Miała niegdyś służyć za mieszkanie Osjanowi.

Arran James Hamilton, * 1575, był wnukiem Jakóba II. Po śmierci Jakóba IV, **A.** został regentem Szkocji i opiekunem Marji Stuart. Regencja jego nie wyszła na dobre Szkocji.

Arraroba, ob. Araroba.

Arras, główne miasto francuskiego departamentu Pas-de-Calais, na prawym brzegu Skarpy, ma 25,700 m., kilka pięknych budowli (ratusz z ozdobną wieżą z r. 1510), bibljotekę, zbiory sztuki i ogród botaniczny. Pod nazwą *Nemetacum* było miasto **A.** dawną stolicą Atrebatów, później stolicą księstwa Artois, które przeszło w posiadanie książąt Burgundji; od r. 1640 należy do korony francuskiej. Pamiętne jest trzema zawartemi tutaj traktatami pokoju, a mianowicie w r. 1414 między Armaniakami i Burgundczykami, r. 1435 między Karolem VII a księciem Burgundji, Filipem Dobrym, i 1482 między Ludwikiem XI a księciem Maksymiljanem, wdowcem po Marji burgundzkiej. Miejsce urodzenia Robespierre'a i Macieja z **A.,** sławnego budowniczego, † 1352 w Pradze Czeskiej.

Arratel, dawniejszy funt portugalski, = 459 gramów,=1,13 funta nowopolskiego,= 1,12 funta rosyjskiego.

Arre, największe, ale płytkie jezioro w Danji, 46 klm. kw. obszaru.

Arrebo Anders Christensen, uważany za twórcę poezji duńskiej, * 1587 na wyspie Arröe, był 1617 biskupem dronthejmskim, lecz z powodu gorszącego życia, złożony z tej godności. Tłómaczył psalmy, a przy tej sposobności objawił swój żal z powodu dawnego postępowania, za co otrzymał urząd kaznodziei w Vordingborg, gdzie † 1637. Najważniejszem jego dziełem jest „Hexaemeron," naśladowanie francuskiego poematu Bartas'a o „stworzeniu świata." Poemat ten zawiera wiele pięknych ustępów, odznacza się świeżością i rzadkim, na owe czasy, zdrowym sądem nad zjawiskami natury. Por. Rördam „Arrebo's Leanet og Skrifter" (2 t., Kopenhaga, 1857).

Arrebol, gra światła przy wschodzie słońca, obserwowana w lasach brazylijskich.

Arrecifes, główne miasto okręgu t. n. (1,745 klm. kw. i 9,000 m.), w rzeczyp. Argentyńskiej, nad rzeką t. n., w stanie Buenos-Ajres, 4,000 m.

Arrée, pasmo wzgórz w departamencie Finisterre (Bretanja) we Francji, 400 m wysokie.

Arrest, Henryk Ludwik d', astronom, * 1822, † 1875 w Kopenhadze. Pracował najpierw w obserwatorjum berlińskiem, następnie objął dyrektorstwo obserwatorjum w Lipsku, a potem w Kopenhadze. Odkrył w 1851 r. kometę, oznaczoną jego nazwiskiem, i czas jej obiegu obliczył na 6,69 roku, a prócz niej odkrył dwie jeszcze inne Za pomocą wielkiego refraktora w Kopenhadze dokonał ważnych obserwacji nad mgławicami i zbiorowiskami gwiazd, których około 200 sam odkrył. Ogłosił: „Resultate aus Beobachtungen der Nebelflecke und Sternhaufen" (1856); „Untersuchungen über die nebulosen Sterne" (1872)

Arrha, inaczej *arrhabo*, wyraz pochodzenia semickiego, znaczy: zadatek przy kupnie, sprzedaży, najmie, dzierżawie.

Arrha sponsalitia *(ante nuptias donatio)*, tak się zwały przedślubne podarunki u Rzymian, dawane wzajemnie po zaręczeniu, przez strony zawierające małżeństwo. Strona zrywająca bez dostatecznych, prawem określonych przyczyn, musiała drugiej zwrócić dwa razy tyle, ile otrzymała w podarunku; jej zaś podarunki nie zwracały się.

Arrheforia, tajemnicza uroczystość w dawnych Atenach odbywana w czerwcu. Cztery dziewczyny (arrheforoi), od 7 do 11 lat, ze znakomitych rodów, tkały nową szatę i przybierały w nią posąg Ateny Pallady, oraz przenosiły do podziemi dane im przez kapłankę naczynia z nieznaną zawartością, inne zaś naczynia z podziemi przynosiły do Akropolu.

Arrhenatherum, *Wysypka*, rodzaj traw, blizki rodzaju owsa, od którego różni się kłoskami; dolny z nich jest męski, górny zaś obupłciowy, bezostny lub krótką tylko ością opatrzony; gatunek najpospolitszy **A.** *avenaceum (Avena elatior)*, w Europie i Ameryce pn., daje dobrą paszę dla koni i bydła i z tej przyczyny do zasiewania łąk sztucznych używany jest pod nazwą *rajgrasu francuskiego;* ustępuje jednak co do pożywności rajgrasowi angielskiemu *(Lolium perenne)*.

Arrhenius Jan, botanik i agronom szwedzki, * 1811 w Jaereda w Kalmar-Län, kształcił się w Upsali, gdzie w r. 1840 został docentem. Od r. 1848 był dyrektorem instytutu rolniczego w Ultuna pod Upsalą, od roku 1862—81 sekretarzem akademji rolniczej w Sztokholmie. Ogłosił: „Wykład botaniki" (5 wyd., 2 t., 1882); „Rys agronomji" (4 wyd., 1890); „Podręcznik rolnictwa szwedzkiego" (5 t., 2 wyd., 1888), oprócz licznych rozpraw w wydawanem przez siebie piśmie zbiorowem: „Smärre samlade skrifter i landthushållningen" (1858—89).

Arrhenius Svante, chemik, * 1859 w Wyk pod Upsalą, gdzie w r. 1884 został docentem, po kilkoletnich zaś studjach za granicą zajął katedrę chemji w Sztokholmie. Badania jego tyczą

się głównie elektrolizy; rozwinął, mianowicie, teorję dysocjacji elektrolitycznej, według której sole, zasady i kwasy w roztworach wodnych rozpadają się mniej lub więcej na składowe swe jony. Ogłosił też rozprawy o przewodnictwie galwanicznem gazów płonących i o wpływie światła słonecznego na objawy elektryczne atmosfery.

Arria, szlachetna matrona rzymska, żona Caeciny Paetusa, obwinionego o spisek przeciwko cesarzowi Klaudjuszowi w r. 42 po Chr. Gdy Paetus nie widział już dla siebie innego ratunku, odważna niewiasta namówiła go do odebrania sobie życia i w tym celu, dając mu przykład z siebie, zatopiła we własnem sercu sztylet, który wyrwawszy podała mężowi z temi słowy: *Paete, non dolet* (Petusie, nie boli). Pod nazwiskiem *Arria i Paetus* znana jest jedna z najpiękniejszych grup starożytności, znajdująca się w willi Ludovisi w Rzymie i mająca wyobrażać ową parę rzymską. Podług gruntowniejszych jednak krytyków, jest to wyobrażenie gallskiego króla i jego żony, ocalających się tym sposobem od niewoli, wykonane przez Asklepjosa z Pergamu, dla uczczenia zwycięstw Attala I i Eumenesa II. Nowsi malarze niejednokrotnie przedstawiali tę chwilę, kiedy **A.** dobywa ze swej rany sztylet. Wilbrandt losy **A.** opowiedział w dramacie p. t.: „Arria i Mesalina."

Arrianus Flavius, * przy końcu I w. po Chr. w Nikomedji; mianowany przez cesarza Adrjana 136 prefektem Kapadocji, otrzymał od Antonina godność konsularną, † za panowania Marka Aurelju sza na urzędzie kapłana Cerery i Prozerpiny w Nikomedji. Był uczniem i przyjacielem Epikteta, jednym z najżarliwszych zwolenników filozofji stoickiej. Z pism jego, w których przedstawia się nam jako wyborny naśladowca Ksenefonta, przechowały się: „Diatribae Epicteti" (z 8 ksiąg pozostały 4; najlepsze wydanie Schweighäusera w „Philosophiae Epictetae monumenta," 3 tomy, Lipsk, 1799, i Koraisa, 2 t., Paryż, 1817); „Encheiridion Epicteti," oraz „Anabasis," najważniejsze dzieło o wyprawach Aleksandra W., celujące wiernem i bezstronnem przedstawieniem wypadków (najlepsze z nowszych wydań Sintenis'a 2 t., 2 ed., Berlin, 1860); najlepsze objaśnienia geograficzne sporządził van der Chys w „Commentarius geographicus in Arrianum" (Lejda, 1828, z wyborną mapą). Również ważne dla starożytnej geografji są: „O opływie Pontu Euxinu" i „Opływ morza Czerwonego," wyd. w Hudsona i Gaila „Geographi graeci minores" (Paryż, 1831); nadto pozostawił „Kynogeticus" (o polowaniu), najnowsza ed. Sauppe'go (Lipsk, 1840); we fragmentach zostały po nim: „Podręcznik taktyki" i „Plan bitwy przeciw Alanom" (ed. Blancarda, Amsterdam, 1863); z dziełem tem łączy się zwykle: „Indica," t. j. historja Indji (wyd. Schmiedera, Halla, 1798).

Arriaza y Superviela, Jan Chrzciciel de, znakomity poeta hiszpański, * 1770 w Madrycie, † 1837 tamże; zwolennik rządów absolutnych, występował silnie naprzód przeciwko Afrancesadom, a potem (od 1812) przeciwko kortezom i stronnikom konstytucji. Mianowany przez Ferdynanda VII radcą i szambelanem. Napisał: „Las primicias, ó coleccion de los primeros fratos poeticos" (1797); „Emilia" (1803), piękny poemat dydaktyczno-opisowy; „Poesias patrioticas" (3 ed., Madryt, 1815), w których zagrzewał swych rodaków do walki za niepodległość, wybór z jego „Poesias liricas" (6 wyd., Madryt, 1829—36) z biograficzno-krytycznemi wiadomościami zawiera Ferdynanda Wolfa „Floresta de rimas modernas castellanas" (2 tomy). Wszystkie utwory **A.** odznaczają się naturalnością, jasnością, czystością i dźwiękiem języka, ozdobną dykcją i łatwą wersyfikacją; brak im jednak głębokości uczucia i pełności myśli.

Arrieta D. Juan Emilio, * 1823, kompozytor hiszpański. Napisał 35 oper, w których liczbie komiczne: „El Domino azul" i inne doznały dobrego przyjęcia. W r. 1857 został profesorem kompozycji, a później dyrektorem konserwatorjum madryckiego.

Arrighi (właściwie Jan Toussaint Arrighi di Casanova), książę Padwy, * 1778 na wyspie Korsyce, † 1853; spokrewniony z Napoleonem przez matkę jego Letycję; waleczny wojownik w służbie francuskiej. Od r. 1801 postępował szybko w stopniach wojskowych, bez osiągnienia przecież ważnego stanowiska. Mianowany 1808 księciem Padwy, odbywał wszystkie kampanje Napoleońskie i w ciągu 100 dni był parem Francji. Wygnany dekretem 24 lipca 1815 z Francji, otrzymał 1820 pozwolenie powrotu, lecz po największej części przebywał we Włoszech i dopiero 1848 r., przybył z kuzynem swoim, Ludwikiem Napoleonem, do Francji. Mianowany przezeń senatorem, a w końcu gubernatorem domu inwalidów. Jedyny syn jego, Ernest, książę Padwy, od 1853 członek senatu; w 1859 minister spraw wewnętrznych, a następnie członek rady generalnej departamentu Seine-Oise. Syn Jana, Ludwik Henryk Hijacynt, * 1814, służył za cesarstwa w administracji, był w 1859 ministrem. W ostatnich czasach był prezesem komitetów bonapartystowskich we Francji.

Arrius Aper, po łac. „dzik," teść Numerjana, żył w III w. po Chr. Towarzyszył cesarzowi Aureljuszowi Carusowi w wojnie przeciwko Persom i przyczynił się do jego nagłej śmierci w r. 283. W wyprawie tej brał udział syn i następca cesarza, późniejszy cesarz, Numerianus, który także, w następnym roku (284) powracając z Azji do Rzymu, był przez swego teścia, Arriusa Apera zamordowany, za co **A.** został skazany na śmierć. Wyrok na nim wykonał Djoklecjan, który urzeczywistnił tym czynem przepowiednię kapłanki galskiej w Leodjum: „Zostaniesz cesarzem wte-

dy, kiedy zabijesz *dzika.*“ „Scriptores historiae Augustae“ (Vopiscus).

Arrivabene Giovanni, * 1787 w Mantui, † 1881, ekonomista. Napisał: „Beneficenza, della citta di Londra,“ „Sui mezzi piu proprii a migliorare la condizione degli operai,“ a wiele innych jeszcze jego dzieł wydał we Florencji Dino Carina p. t.: „Scritti morali ed ecconomici.“

Arrö albo **Aeroe,** należąca do Danji wyspa, położona u końca Małego Bełtu na morzu Baltyckiem, na południe od Fionji, 82 i pół klm. kw. obszaru i 12,000 miesz.

Arroba, dawniejsza waga handlowa w Hiszpanji,=25 funtów (libbra)=11,5 kg., czyni naszych funtów $28^2/_5$; w Portugalji czyni 32 arratelów (ob.), w Brazylji 32 funt., co wynosi naszych $36^1/_5$. Jest to też nazwa miary do płynów w Hiszpanji; **A.** większa używana do wina obejmuje 16,13 litrów czyli naszych kwart, **A.** mniejsza do oliwy równa się 12,564 litra.

Arrogatio, *Adrogatio*, ob. Przysposobienie.

Arronge, Adolf l', * 1838, w Hamburgu, kompozytor niemiecki. Napisał kilka oper komicznych między innemi: „Das Gespeust,“ „Der zweite Jacob“ i t. d.

Arronge l', komedjopisarz, ob. L'Arronge.

Arrowroot, mączka, pochodząca z roślin zwrotnikowych, natury zupełnie tej samej co mączka zwykła, sprowadza się częścią z Indji Wschodnich, częścią z Zachodnich. Zbiera się w główkach korzeniowych różnych roślin, skąd się otrzymuje jak mączka kartoflana; w handel

Arrow-root.

a z maranty. *b* z kurkumy.

rozchodzi się z Anglji, często jednak fałszowana, pomimo wysokiej ceny. Zachodnio-indyjski **A.** pochodzi z *Maranta arundinacea* i *M. indica*, wsch. indyjski, zwany też *tik*, z *Curcuma angustifolia* i *C. leucorrhiza*. Są zresztą różne inne odmiany **A**-u, a między sobą, oraz od innych gatunków mączki, jak to wskazują załączone ryciny, przedstawiające ziarna **A**-u z maranty (*a*) oraz **A**-u z kurkumy (*b*), rozróżnić się dają tylko pod mikroskopem. **A.** prędzej się rozgotowuje, nie wydając właściwego zapachu zwykłej mąki, trudniej tworzy klajster. Przez angielskich zwłaszcza lekarzy poleca się w osłabieniach, głównie na pożywienie dla dzieci, jako łatwiej strawna, zresztą wyższości nad mąką zwykłą zdaje się nie mieć żadnej.

Arrowsmith Aaron, kartograf ang., * 1750 w Winston, w hrabstwie Durham, † 1823. Sam się wyuczył matematyki i geografji, a w r. 1770 przybył do Londynu i został kartografem królewskim. Liczne jego karty są artystycznie wykonane, ale ścisłość naukową posiadają tylko mapy W. Brytanji.—Synowiec jego John **Arrowsmith** ogłosił „London Atlas of universal geography“ (1832—7), oraz opracował karty do wielu dzieł podróżniczych,

Arrydeusz, przyrodni brat Aleksandra W., a syn Filipa Macedońskiego. Umysłowo zupełnie był nierozwinięty, a gdy po śmierci Aleksandra obwołano go królem, władzę monarszą za niego sprawowali Djadochowie. W r. 317 został zabity przez Olimpjadę, matkę Aleksandra.

Arrydeusz, wódz Aleksandra W. W r. 321 po upadku Perdykasa, został regentem państwa, po usunięciu się z tego stanowiska, wskutek różnych intryg, był przez pewien czas zarządcą Frygji nad Helespontem, skąd w roku 319 został wygnany przez Antygona. Por. A. Mierzyńskiego objaśn. do przekładu Korneljusa Neposa („Eumenes,“ rozdz. V).

Ars clericalis. Sztuka czytania i pisania. W wiekach średnich oświata wśród ludów europejskich stała na bardzo nizkim stopniu, a w pewnych epokach nawet nie istniała wcale. Brakło szkół, nauczycieli i książek, miecz rozstrzygał wszelkie sprawy, a siła ręki była ważniejszą od powagi umysłu. Rycerze chełpili się ze swego nieuctwa, a byli nawet królowie nie umiejący podpisać swego imienia. Odrobina ówczesnej nauki kryła się tylko w klasztorach i wśród duchowieństwa, a stąd i sztuka czytania i pisania, jako stanowiąca własność księży, nazywała się powszechnie *ars clericalis*.

Ars longa, vita brevis. Sztuka długa, życie krótkie. Aforyzm Hipokratesa, przytoczony przez Senekę, właściwie wyrażony w słowach: *Vita brevis est, longa ars.* Stosowany jest nie tylko do sztuki, lecz ♦ do wszelkiej umiejętności w tem znaczeniu, iż obszar jej jest tak wielki i trudny do zgłębienia, że na zbadanie wszystkich jej działów, lub choćby tylko jednego, nie wystarcza życie człowieka.

Arsaces, ob. Arsacydowie.

Arsacydowie, nazwa dynastji królów partyjskich, założonej przez Arsaka, albo *Arsacesa I*, 256 prz. Chr. Państwo Partów, oswobodziwszy się z pod jarzma Seleucydów, królów syryjskich, rozszerzyło się stopniowo na zachód do Eufratu, na wschód po za rzekę Indus, i dopiero 226 r. po Chr. pod panowaniem Artabana IV zostało przez Artak-

serksesa, protoplastę Sasanidów zniszczone, a na miejsce państwa partyjskiego powstało państwo nowo-perskie. Królowie familji **A.** prawie wszyscy noszą imię *Arsacesa;* najpotężniejszym z nich był Arsaces VII, Mitrydat Wielki, † 87 przed Chr. Por. Vaillant: „Arsacidarum imperium“ (2 tomy, Paryż, 1725) i Longpérier: „Sur les monnaies des rois Arsacides“ (Paryż, 1854); Justi: „Geschichte des Alten Persiens“ (1879).

Arsacydowie albo **Arsakunowie,** dynastja armeńska (149—428 przed Chr.).

Arsen, pierwiastek chemiczny, którego symbol jest *Ar* lub *As*, ciężar atomowy 74,9; nazwa pochodzi z greckiego *arsen* (męski lub silny), z powodu gwałtowności jego działań. **A.** *rodzimy* nigdy się zupełnie czystym nie znajduje, a zwykle zanieczyszczony antymonem i bizmutem, ze śladami srebra, żelaza, a niekiedy złota; budowę ma blaszkowatą, ziarnistą, niekiedy prętową. Często stanowi masy brodawkowate, utworzone z warstw współśrodkowych, ułożonych nakształt blaszek muszli, skąd nazwa **A.** *muszlowego*; bardzo rzadko znajduje się w kryształach postaci romboedrycznej; twardość 3,5, c. wł. 5,7. Czysty **A.** jest kruchy i daje się łatwo proszkować, w świeżym odłamie okazuje barwę szarawo-białą, prawie z metalicznym połyskiem; na powietrze jednak wystawiony szybko pokrywa się ciemno-szarą powłoką związku tlenowego. Cechą jego wybitną jest woń czosnkowa, jaką wydaje za ogrzaniem, ulatniając się bez topienia. Przy niedopuszczaniu powietrza para **A.** osadza się na zimnych miejscach, jako niezmieniony **A.** metaliczny, w postaci czarnej, błyszczącej plamy, tworząc tak zwane *zwierciadło arsenowe.* Jeżeli zaś przy ogrzewaniu powietrze ma wolny dostęp, to **A.** łączy się z tlenem i spala się na kwas arsenowy. Czysty **A.** otrzymany został w r. 1694 przez Schrödera, następnie 1733 przez Brandta. **A.** stanowi z fosforem i antymonem grupę naturalną i jest pierwiastkiem trójatomowym czyli trójwartościowym. Grecy znali już siarki arsenu (sandarache Arystotelesa), na własności jednak trujące związków **A.**, zdaje się, zwrócili uwagę dopiero Arabowie. **A.** występuje często w pobliżu użytecznych rud, zwłaszcza srebra. **A.** rodzimy w handlu niekiedy znajduje się pod niewłaściwą nazwą *Cobaltum cristallisatum*, co może dawać powód do niebezpiecznych pomyłek. **A.** metaliczny ma zastosowanie w fajerwerkach (ogień indyjski); przy fabrykacji śrótu dodaje się do ołowiu kilka procentów **A.** dla udzielenia mu większej twardości i łatwiejszego nadawania postaci kulistej. Czysty **A.** otrzymuje się przez ogrzewanie kwasu arsenowego z miedzią.—*Związki* **A**-owe są bardzo liczne, wszystkie wogóle trujące. Z wodorem wydaje **A.** *arsenowodór* czyli *arsenjak* AsH_3, złożony z 6 objętości wodoru i 1 ob. pary arsenowej; gaz bezbarwny, silnej woni czosnkowej, bardzo trujący. Chemicy Gehlen i Bullacke, którzy go wetchnęli, zachorowali i po tygodniu umarli. Gaz ten płonie niebieskawo-białym płomieniem. Na zimnej powierzchni, np. na miseczce porcelanowej, trzymanej w płomieniu tego gazu wychodzącego z rurki, tworzy się czarna plama wskutek osadzającego się **A.** metalicznego; rozkłada się też, gdy jest przepuszczany przez rurę szklaną ogrzewaną i tworzy błyszczącą, czarną plamę (zwierciadło arsenowe); tej własności używa się do wykazania obecności **A.**, np. w zwłokach. Do dochodzenia tego, ważnego bardzo w chemji sądowej, używa się *przyrządu Marsh'a:* do naczynia *A*,

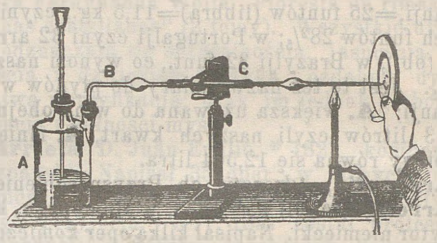

Przyrząd Marsh'a.

wywiązującego w zwykły sposób wodór, dodaje się masa podejrzana, a gaz uchodzący przeprowadza się przez rurę szklaną *B*, *C*, poziomo ustawioną i ogrzewaną; obecność **A.** wykaże się znanem zwierciadłem arsenowem.—Arsenowodorowi odpowiada *chlorek arsenu* $AsCl_3$, olej dymiący na powietrzu i wrzący przy 134°; używa się w medycynie, podobnie jak *bromek* i *jodek* **A**-u.—Z tlenem wydaje **A.** dwa związki, *trójtlenek* i *pięciotlenek*, zwane kwasem arsenowym i arsennym. *Kwas arsenowy* właściwy H_3AsO_3 nie jest znany, jakkolwiek istnieją jego sole; znamy tylko jego bezwodnik AsO_3, zwany pospolicie *arszenikiem białym* albo *arszenikiem*; otrzymuje się obficie, jako produkt uboczny, przy prażeniu rud metalicznych, **A.** zawierających, który oczyszcza się dalej przez sublimację. Materjał surowy umieszcza się w kotle, a para arszeniku, wytworzona działaniem ognia, przechodzi rurą do osobnej kamery, gdzie osiada w postaci białego proszku, zwanego *mąką arszenikową* W stanie krystalicznym tworzy kryształy białe, błyszczące, za ogrzaniem ulatniające się; ogrzewany pod silnem ciśnieniem topi się i przechodzi w szkło przezroczyste *(arszenik szklisty)*, które zwolna mętnieje, staje się mlecznem i samo przechodzi nakoniec w stan krystaliczny; w wodzie dosyć się trudno rozpuszcza. Jest to słaby kwas, z zasadami tworzy sole, *arsenjony*. Jest to jedna z najsilniejszych trucizn metalicznych; jednak tak kwas arsenowy, jak i jego sole znajdują liczne zastosowania: w medycynie (ob. niżej: Arsenowe przetwory w medycynie); do trucia zwierząt szkodliwych; jako środek chroniący od zepsucia w gabinetach zoologicznych; do czyszczenia masy szklanej; przy drukowaniu perkalików, do roboty

niektórych farb metalicznych, jak zieleń Scheelego, szwejnfurcka (ob.). *Kwas arsenny*, H_3 As O_4, otrzymuje się z poprzedniego przez działanie ciał utleniających; silnie ogrzewany traci wodę i przechodzi w bezwodnik As_2O_5; sole jego, *arsenjany*, są izomorficzne z fosforanami. Jest od poprzedniego jeszcze bardziej trujący, wyrabia się jednak obecnie w znacznych ilościach z powodu zastosowań, jakie znalazł przy fabrykacji czerwieni anilinowej (fuksyny).—Z siarką **A.** wydaje trzy związki: *Siarek arsenu* AsS_2 znajduje się jako minerał barwy czerwonej, krystalizujący w słupy rombowe ukośne, pod nazwą *realgaru* lub *czerwonej blendy arsenowej*; otrzymuje się sztucznie przez stopienie kwasu arsenowego z siarką; używa się do ogni sztucznych, mianowicie do ognia białego. *Trójsiarek* **A**-u As_2S_3, minerał barwy żółtej, *aurypigment* lub *blenda arsenowa żółta;* sztucznie otrzymany, przez stopienie kwasu arsennego z siarką, zawiera kwas arsenny i używa się jako barwnik żółty. *Pięciosiarek* **A**-u As_2S_5 zastosowania nie ma. Wszystkie siarki **A.** rozpuszczają się w alkaljach, tworząc właściwe siarkosole.—*Arsenki metalów* niektóre znajdują się w naturze; niektóre śpiże mające techniczne zastosowanie zawierają **A.**—Z rodnikami organicznemi **A.** wydaje związki grające rolę rodników; niektóre z nich zowią się kakodylami (ob.).—*Arsenowe przetwory w medycynie* (*Arsenicalia*) używają się jako lekarstwa dla pewnych chorób, daleko ważniejsze mają jednak znaczenie, jako przyczyny powodujące chorobę, jako trucizny. Zastosowane na skórę gryzą ją, niszczą, do wewnątrz w bardzo małych, stopniowo powiększonych, dawkach przyjmowane znakomicie poprawiają ogólne odżywianie; dlatego to w wielu miejscach, zwłaszcza w Tyrolu, ludność używa arszeniku i dodaje go bydłu do paszy. Dłużej używany, np. u robotników, sprowadza otrucie przewlekłe (wychudnienie, niestrawność, drżenie członków, zaczerwienienie oka, wysypka na skórze i t. d.). W znacznej ilości naraz przyjęty sprowadza śmierć, wskutek mocnego zapalenia żołądka i zajęcia ośrodków nerwowych (drgawki i t. p.).—W medycynie używa się nazewnątrz, jako środka gryzącego dla niszczenia nowotworów na skórze (*proszek Kosmy*, *maść Helmunto*); do wewnątrz najczęściej roztwór arsenjanu potasu (*Solutio Fowleri*, prócz tego *solutio Pearsoni*, *Bietti*), nadto w upośledzonem odżywianiu, daleko częściej w przewlekłych chorobach skóry (wilk, trąd i t. d.), wreszcie jako alterans (ob.), w rozmaitych zakażeniach, szczególnie syfilitycznem (*Solutio Donovani* zawierająca jod, arsen i rtęć). Zatrucia przewlekłe leczą się środkami djetetycznemi; w ostrych używa się środków wymiotowych, mleka; jako właściwe odtrutki służą wodan tlenniku żelaza i wodan tlenku magnezji.

Arsenał (z arab. *dar essana*, dom robót, podług innych z celt. *sanal*, skład, lub z łac. *ars navalis*), budynek albo raczej zakład, przeznaczony do fabrykacji oraz przechowywania broni i wszelkich rynsztunków wojennych. **A.** *morskie* zwykle urządzane bywają w mocno obwarowanych portach i zawierają w sobie, prócz działolejni i składów broni, warsztaty okrętów, fabryki lin, kotwic, żagli i t. p. **A.** *lądowe* dzielą się pospolicie na **A.** składowe czyli zbrojownie i na **A.** budownicze, obejmujące warsztaty do fabrykacyi przedmiotów wojennych, a przedewszystkiem w artylerji potrzebnych.—W dawnej Polsce zbrojownie zwano *cekauzami* (z niem. *zeughaus*). Cekauzy te, w różnych urządzane miejscach, w kwitnącym były stanie za Władysława IV, odtąd wciąż upadały; podlegały one nadzorowi starszego nad armatą czyli armatnego koronnego, który już w XVII w. zaczął przybierać nazwę generała artylerji. Przy organizowaniu wojska polskiego w r. 1815 główny **A.** składowy w Warszawie mieścił się w budynku przy ulicy Długiej, obecnie zajętym na więzienie; działolejni osobnej nie było, a działa sprowadzano z Rosji. Główne **A.** w Rosji są w Petersburgu, Moskwie, Kijowie, morski zaś w Kronsztadzie.

Arsenit, ob. Arsenowe minerały.

Arsenjew, Konstanty Iwanowicz, historyk i statystyk ruski, * 1789 w gub. Kostromskiej, † 1865. W r. 1817 prof. uniwersytetu petersb., nauczyciel historji Aleksandra II, 1835—53 kierował pracami komitetu statystycznego. Pisał: „O statystyce Cesarstwa Rosyjskiego," „Historję narodów i rzeczypospolitych greckich" i wiele innych.

Arsenjusz, zwany *Autorianus*, patrjarcha konstantynopolitański od 1254; wygnany został przez cesarza Michała Paleologa 1266 r. na jedną z wysp morza Marmora, za rzuconą nań klątwę z powodu oślepienia 10-letniego Jana Laskarysa, syna poprzedniego cesarza i prawego następcy tronu, † 1267 r. Napisał „Ecclesiae gr. monumenta" (wyd. w Paryżu 1681). Stronnicy Arsenjusza, pomimo jego śmierci i nowego patrjarchy, Józefa, który ową klątwę zdjął z cesarza, nie zaprzestali uznawać jej za ważną. Z tego powodu, powstały dwa stronnictwa: *Arsenici* i *Józefici*. Jedni i drudzy, nie mogąc się pogodzić, postanowili spór swój oddać pod sąd Boski. Spisali swoje poglądy w dwa oddzielne pisma i złożyli je na ogień. Oba rękopisy zgorzały jednocześnie, i nastąpiła zgoda na pewien czas. Nowy spór skończył się jednak zwycięstwem **A.**

Arsenjusz, Grek, metropolita demonicki i helasiński, przysłany przez patrjarchę Jeremjasza do Lwowa, gdzie przez 2 lata uczył języka greckiego. Za jego pomocą uczniowie napisali we Lwowie 1591 gramatykę tego języka, w języku halicko-ruskim, podług gramatyki greckiej Konstantyna Laskarysa, wydanej w Medjolanie. 1476.

Arsenolit, ob. Arsenowe minerały.

Arsenomelan, ob. Skleroklaz.

Arsenowe kwiaty, ob. Arsenowe minerały.

Arsenowe minerały, minerały zawierające arsen, są bardzo rozpowszechnione w przyrodzie, a nadto arsen często napotyka się jako zanieczyszczenie rud siarkowych różnych metalów; występuje też w stanie rodzimym (ob. Arsen). *Arsenowe kwiaty, arsenit, arsenolit,* jest to kwas arsenowy, krystalizujący w ośmiościan foremny. *Arsenowa blenda czerwona* i *żółta* są to związki arsenu z siarką, znane pod nazwą *realgaru* (ob.) i *aurypigmentu* (ob.) *Arsenek kobaltu (smaltina, skutterudit)* krystalizuje w sześciany. *Arsenek manganu (kaneit)* znajduje się w masach budowy ziarnistej i muszlowej. *Arsenek miedzi (domejkit)* w masach bezkształtnych z odłamem ziemistym. *Arsenek niklu,* najpospolitszy z minerałów niklowych, prawie zawsze bezkształtny; skład jego bywa rozmaity i należy go przyjąć kilka gatunków. *Arsenek żelaza* krystalizuje w słup rombowy. *Arsenek srebra* daje jedną z najbogatszych rud srebra; w masach drobnych nerkowatych, albo w postaci dendrytów, zawiera wiele antymonu i żelaza. *Arsenowo-srebrna blenda, srebro czerwone, proustyt,* jest to siarko-arsenjan srebra, zresztą minerał dość rzadki, ale stanowi rudę srebra, poszukiwaną przez górników. *Arsenjosyderyt,* podwójny arsenjan żelaza i wapna, tworzy masy naciekowe, barwą i postacią ogólną podobny do aurum mussivum. *Arsenjan wapna*— ob. Farmakolit. — Rudy arsenowe znajdują się w wielu miejscach w Europie, całkowita ich eksploatacja wynosi około 52,000 centnarów, głównie z Prus, Anglji, Austrji i Saksonji.

Arsenowe stopy, związki arsenu z metalami, znajdują się często w naturze (ob. Arsenowe minerały). Ołów przez dodatek arsenu staje się bardziej kruchym, a przy zawartości 0,3 do 0,8 odsetki używa się na wyrób śrótu. *Stop arsenu z miedzią, miedź biała, tombak biały, argent haché, petong* Chińczyków, zawiera 37 do 54% arsenu, jest biały, drobno-ziarnisty, dosyć trudny do obrabiania; przed wprowadzeniem argentanu używany był na wyrób przedmiotów srebrnych.

Arsenowe zwierciadło, ob. Arsen.

Arsenowy piryt, ob. Mispikel.

Arsinoe, nazwa wielu miast na Cyprze, w Egipcie i Etjopji, ku czci kilku królewien egipskich tego imienia. Najwięcej znanem z nich było **A.** nad jeziorem Moeris, inaczej Krokodilopolis, z powodu hodowania świętych krokodylów, zwane. Naprzeciw **A.** położony był słynny Labirynt (ob.).

Arsinoë, żona Alkmeona; tegoż samego imienia było kilka księżniczek egipskich z domu Ptolemeuszów.

Arsis i **Thesis.** Pierwszym z tych wyrazów (wzniesienie) oznacza się w metryce część miary czyli stopy, podniesiona przygłosem, najczęściej wyraźnie wskazana akcentem. Część wiersza, nie wzniesiona takim akcentem, zowie się t h e s i s (położenie, zniżenie), a obie tworzą stopę, czyli miarę wierszową.

Arsk, miasto w gub. Kazańskiej, nad rz. Kazanką, 1,500 m.; niegdyś stolica kraju zamieszkanego przez Aryńców, przybyłych z Syberji, których książęta przy zawojowaniu Kazania byli wzięci do niewoli.

Arskie pole, obszerna równina, otaczająca m. Kazań od strony północno-wschodniej, słynna wielu bitwami, stoczonemi tutaj od 1375 do 1552 r., pomiędzy Rosjanami a Tatarami, a także jako targowisko, z którego powstał jarmark niższo-nowogrodzki.

Arson P. J., bankier francuski, znany ze stosunków, jakie miał z Hoene-Wrońskim, a następnie ze sporów, jakie wiódł z nim w r. 1817 i 1818 w Paryżu. Wydał kilka broszur w przedmiocie tego sporu. Ob. Wroński.

Arszenik, ob. Arsen.

Arszyn, rosyjska miara długości, = $^1/_3$ sążnia ros.=16 werszkom=2,47 stopy miary nowopolskiej=0,7111936 metra. W przybliżeniu 4 **A.** =5 łokciom nowopolskim, 7 **A.**=5 metrom.

Arszyński Daniel, Polak czy Litwin, r. 1668 rotmistrz w Tobolsku, mianowany był r. 1669 naczelnikiem w Daurji i sprawował tam zarząd do 1673, † 1676.— Syn jego, **Arszyński** Jan, był r. 1678 mianowany wojewodą w Tiumeniu.

Arta (turec. *Narda*, star. *Ambracja*), miasto główne nomosu greckiego **A.** (1,250 klm. kwadr. i 32,890 m.). nad rzeką t. n., w pobliżu jej ujścia do zatoki **A.**, liczy 7,084 m.; znaczny handel lądowy i morski, stolica biskupa grecko-katolickiego. Do r. 1881 należała do Turcji. Tu 1822 Turcy zwyciężyli Greków.

Arta, miasto na hiszpańskiej wyspie Malorca, liczy 5,000 m., trudniących się produkcją jedwabiu. W górach na północ od **A.** znajdują się groty stalaktytowe.

Artaban, wódz hirkański, dowodził strażą przyboczną Kserksesa (465 pr. Chr.), zamordowawszy tego monarchę i usunąwszy jednego z trzech jego synów, przywłaszczył sobie koronę. Został zabity przez Artakserksesa, drugiego syna Kserksesowego.

Artaban, imię kilku królów partyjskich.— **Artaban I,** panował od 214 do 195 pr. Chr., pobił Antjocha III, króla Syrji.—**Artaban II** (127—124 prz. Chr.), zginął w bitwie przeciwko Scytom.—**Artaban III,** wstąpił na tron około r. 18 naszej ery, strąciwszy swego brata Wononeza. Około r. 36, sam został pozbawiony korony przez Tyberjusza i † 44. — **Artaban IV,** panował od 209; zwyciężony przez Karakallę, zmusił potem Makryna do okupienia pokoju. Artakserkses pobił go i zrzucił z tronu 226; na nim wygasła dynastja Arsacydów. Por. Justi „Geschichte des Alten Persien;“ Th. Mommsen „Röm. Geschichte.“

Artabazos v. **Artabazus,** imię kilku znakomitych Persów. Jeden z nich, **Artabazus,** dowo-

dził Partami w wyprawie Kserksesa przeciwko Grekom i po bitwie pod Plateą wycofał się szczęśliwie z wojskiem swojem do Azji; później używany był przez swego pana za pośrednika w układach z Grekami.—**Artabazus,** wielkorządca Syrji, zbuntował się (356 prz. Chr.) przeciwko królowi perskiemu Artakserksesowi Ochusowi; wróciwszy do łaski, służył jeszcze ostatniemu królowi Persów, Darjuszowi Kodomanowi, któremu nawet towarzyszył w jego ucieczce po bitwie pod Arbelą. Aleksander wynagrodził jego wierność, oddawszy mu namiestnictwo Baktrji.

Artafernes lub **Artafrenes,** w napisach perskich *Artafrana*, brat króla perskiego Darjusza Histaspasa, jako satrapa w Sardes wspierał wygnanego z Aten Hipjasza, a przez to stał się powodem wojen między Persją a Grecją.—Syn jego **Artafernes,** dowodził z Datysem wojskiem perskiem, wysłanem przeciwko Grecji w r. 491 i 490 przed Chr., po niepomyślnej wyprawie Mardonjusza. Por. Herodot.

Artagnan albo **Artaignan,** d', francuska rodzina szlachecka z Montesquiou-Ferenzac w Gaskonji. W 1608 ostatnia z tego rodu, Franciszka. wyszła za hr. Bertranda de Baatz (Baas), hrabiego na Castelmore. Młodszy syn jego, *Karol*, przyjął nazwisko matki i zasłynął nie tyle w historji, ile w literaturze powieściowej, gdyż Aleksander Dumas (ojciec) zrobił go jednym z głównych bohaterów swoich popularnych romansów p. t. „Trzej muszkieterowie“ etc. *Karol* **d'Artagnan,** * 1612, † 1673. Nie posiadając majątku, szukał karjery w wojsku, i przybywszy do Paryża, wsławił się pojedynkami, oraz męstwem na polu bitwy. Mazzarini używał go do sekretnych dyplomatycznych misji 1657. D'Artagnan został podporucznikiem czyli pomocnikiem dowódcy muszkieterów królewskich, r. 1667 otrzymał dowództwo główne z rąk Ludwika XIV. W r. 1672 został marszałkiem polnym (maréchal de champ), 1673 zginął pod Maëstricht w Holandji. Pamiętniki, które uchodzą za utwór d'**A.,** zostały napisane przez Gatien'a de Courtile de Sandras, na zasadzie jakoby autentycznych dokumentów.

Artaksata (armeń. *Artaszat)*, nad Araksesem, niegdyś stolica Armenji, założona 190 przed Chr., została zburzoną 50 prz. Chr. przez rzymskiego wodza Corbulo, odbudowaną przez Tiridatesa 370 po Chr. i nareszcie zdobytą przez Persów, którzy większą część mieszkańców do niewoli pojmali. Zwaliska tego miasta istnieją do dzisiaj jeszcze w blizkości Erywania.

Artakserkses, imię kilku królów perskich.—**Artakserkses I** (Długoręki), drugi syn Kserksesa, pod którego 40-letniemi rządami państwo perskie już upadać zaczęło. Panował od 465 do 425.—**Artakserkses II** (Mnemon), następca Darjusza II, prowadził wojnę ze Spartanami. Panował od 404 do 361.—**Artakserkses III** (Ochus), syn poprzedniego, * 361, † 336, który podbił Fenicję i Egipt. Okrutny w postępowaniu ze swymi poddanymi, został otruty przez wodza wojsk perskich, Bogoasa. — Założyciel państwa nowo-perskiego (226 prz. Chr.), protoplasta Sasanidów, także nazywał się **Artakserkses** albo *Ardżir* (ob.).

Artaksjas, Artaszes, Ardaszes, imię twórcy państwa wielko-armeńskiego, ob. Armenja. To samo imię nosili trzej monarchowie wielko-armeńscy z dynastji Arsacydów.

Artal, funt marokański, ob. Rotal.

Artamonow Gabrjel, rozkolnik, kupiec moskiewski, * około 1690, † około 1770; zostawszy popem jednej gminy w r. 1765, stał się założycielem tak zwanej *Cerkwi Gawryłowskiej* czyli *Artamonowszczyzny.*

Artanthe, ob. Pieprz.

Artaud de Montor Aleks., Franciszek, * 1772 w Paryżu, † 1849 tamże; był za Napoleona sekretarzem legacji w Rzymie i Florencji, za restauracji w Wiedniu i powtórnie w Rzymie, po r. 1830 opuścił służbę. Oprócz tłómaczenia Dantego, wydał kilka znakomitych prac historycznych, między któremi ważniejsze są: „Histoire du Pape Pie VII“ (2 t., Paryż, 1836, kilkanaście edycji), polskie tłómaczenie Dominikanina Snarskiego p. t.: „Dzieje życia Piusa VII“ w 4 t., wyszło w Wilnie 1846 r.; „Macchiavel“ (2 t., Paryż, 1833); „Histoire des souverais pontifes romains“ (8 t., Paryż, 1846—49).

Artaud Mikołaj Ludwik, * 1794 w Paryżu, † 1861; za restauracji profesor w kolegjum Ludwika W., a po 1830 r. inspektor generalny nauk; napisał „Traktat o poezji w XIX wieku,“ tłómaczenie Sofoklesa, Arystofanesa i Eurypidesa, tudzież wiele rozpraw i artykułów naukowych.

Arte, doskonale. Wyraz dosłownie znaczący: *sztuką*, lecz używany w znaczeniu przysłówka, stosowany bywa zwykle w razach, gdy chcemy wyrazić umiejętność, biegłość, zręczność lub wprawę w wykonywaniu jakiejkolwiek czynności tak umysłowej, jak ręcznej.

Artedi Piotr, zoolog, * 1705 w Szwecji, zasłużony przedewszystkiem w ichtjologji. Żył w ścisłej przyjaźni z Linneuszem, w r. 1735 utonął w kanale amsterdamskim, do którego wpadł przypadkowo. Najważniejszem dziełem jego jest „Bibliotheca ichthyologica,“ wydana przez Linneusza (5 t., 1738, wyd. 2 w 2 t., 1789). Od jego nazwiska Linneusz nazwał rodzaj roślin baldaszkowych Artedia, rosnący w Syrji.

Artel (z tatar. *arta*=gmina i *orton*=towarzysz), nazywa się w Rosji stowarzyszenie pewnej liczby osób, które zebrawszy pomiędzy sobą pewien kapitał, wykonywają jakie roboty w charakterze przedsiębiercy przez najemników lub własnoręcznie pod odpowiedzialnością wzajemną wszystkich za jednego. Spółki takie znane są tam od najdawniejszych czasów. Nazwa ta jednak spotyka się w dokumentach piśmiennych dopiero w połowie XVI w. Obecnie istniejące **A.** można

podzielić na następujące kategorje: 1) **A.** *spożywcze*, których członkowie jednoczą się celem wspólnego żywienia się, jak mularze, kopacze i t. p. Takie istnieją także w wojsku. 2) **A.** *wynajdujące dla siebie robotę*. Zwykle taki **A.** godzi się za wynagrodzenie ryczałtowe i dopiero rozdziela je między stowarzyszonych, jak **A.** *burłackie*. trudniące się spławem na Wołdze, oraz **A.** *birżowe* w Petersburgu. zajmujące się wyładowywaniem i naładowywaniem towarów, stróżą składów, opakowywaniem i t. p. 3) **A.** *przemysłowe*. Do tych zaliczyć należy: *rybołówcze* Kozaków uralskich i rybaków na jeziorze Pskowskiem (*łowieckija drużyny)* i inne; oraz **A.** *targowe*, niemałego znaczenia na jarmarkach ukraińskich. 4) **A.** *rzemieślnicze*, założone w ostatnich czasach w Petersburgu, na wzór angielskich i innych zagranicznych, mianowicie **A.** *stolarski*. — *Artelne sumy*. Tak się nazywają w wojsku rosyjskiem fundusze żołnierskie, składane częściowo na wyżywienie i inne drobne przedmioty, potrzebne żołnierzowi do umundurowania i ochędóstwa. Od tej spółki wolni są tylko żonaci. Zajmujący się przechowywaniem tych pieniędzy, oraz zakupem i rachunkowością, nazywa się *artelszczykiem*. Wybierany jest przez wszystkich żołnierzy całej roty, szwadronu lub baterji.

Artem non odit nisi ignarus. Tylko głupiec nienawidzi sztuki. Napis ten położono na frontonie berlińskiego Muzeum sztuk pięknych.

Artemida, ob. Artemis.

Artemidor, geograf grecki z Efezu w I w. pr. Chr., podróżował po morzu Śródziemnem, Czerwonem, a nawet po oceanie Atlantyckim, i podróże te opisał w dziele „Periplos“ (w 11 księgach), którego fragmenty tylko doszły do nas, ogłoszone w zbiorze „Geographi graeci minores“ (1837).

Artemidor z Efezu, żył w II w. po Chr. i zajmował się tłómaczeniem snów, w którym to przedmiocie zostawił dzieło p. t.: „Onejrokritika,“ ostatnia ed. Reiffa (Lipsk, 1805).

Artemidor z Knidos, gramatyk grecki, przebywający w Rzymie. Ostrzegał Cezara o spisku przeciwko niemu.

Artemis, *Artemida*, jedna z 6 głównych bogiń greckich, bogini księżyca, w mitologji rzymskiej zwana Djaną. Córka Zeusa i Latony, siostra Apollina, przyszła na świat na wyspie Delos, u stóp góry Cyntos, gdzie schroniła się jej matka, ścigana przez zazdrosną Herę. Wyobrażana zwykle z łukiem i strzałami, lub pochodnią. Miała mnóstwo przezwisk od miejscowości, rzek i strumieni, lasów i zwierząt. Była uważana za opiekunkę wegetacji roślinnej i zwierząt, szczególnie roślinożernych; na pomnikach często bywa wyobrażana z koźlęciem na ręku. Jeleń był jej poświęconem zwierzęciem. Chętnie oddawała się łowom; walczy z duchami ciemności. W Atenach obchodzono na jej cześć uroczystość elafebolia (od *elafos* jeleń). Jest opiekunką matek i dojrzewającej młodzieży; zsyła za karę szaleństwo i śmierć nagłą. Sama będąc dziewicą, strzeże czystości panieńskiej (por. mit o Akteonie). Kult jej był bardzo po wszystkich prowincjach greckich rozpowszechniony; wiele też jej wizerunków symbolicznych istniało i przechowało się na pomnikach,

Artemis światłonośna. (Neapol).

Artemis efeska. (Neapol).

Artemis z łanią. (Luwr).

Artemis pompejańska. (Neapol).

Artemis strzelająca z łuku. (Neapol).

wazach i t. p. Do najciekawszych zabytków tego rodzaju należą: **A.** efeska (w Neapolu, pochodzenia wschodniego), **A.** pompejańska (w Neapolu, ze śladami malowania na marmurze), **A.** z łanią (wersalska, w Luwrze), **A.** strzelająca z łuku (Neapol), **A.** światłonośna (Watykan).

Artemisia, roślina, ob. Bylica.

Artemisius, pisarz czeski, ob. Czernobyl Mikołaj.

Artemizja, królowa Karji (352—350 przed Chr.), żona Mausolosa, na którego pamiątkę w stolicy swojej Halikarnasie wystawiła wspaniały grobowiec (Mausoleum), uważany za jeden z 7-iu cudów świata.

Artemizja z Helikarnasu, w r. 355 przed Chr. towarzyszyła Kserksesowi w wyprawie jego do

Grecji w r. 480, gdzie odznaczyła się roztropnością i odwagą w bitwie pod Salaminą.

Artemizjon, przylądek i wybrzeże na północy Eubei, naprzeciwko Magnezji, ze wspaniałą świątynią Djany. Miejsce to pamiętne jest bitwą morską, stoczoną pomiędzy Grekami i Kserksesem (480 przed Chr.).

Artemjew Aleksander Iwanowicz, historyk, archeolog, etnograf i statystyk rosyjski, * 1820, † 1874. Od r. 1844—52 był redaktorem *Wiadomości gub. kazańskich.*

Artemjusz, pseudonim Aleksandra Weryhy-Darewskiego.

Artemon z Klazomenu, mechanik, który towarzyszył Peryklesowi przy oblężeniu Samos i miał wynaleźć wtedy różne machiny wojenne.

Artemon Peryforeta, poeta, współczesny Anakreona.—**Artemon,** malarz grecki, którego wybitnemi dziełami są: portret Stratoniki, żony Antygona Jednookiego, „Danae," „Herkules z Dejanirą," „Apoteoza Herkulesa" i „Laomedona z Herkulesem i Neptunem." — **Artemon** z Pergamu, autor dwóch dzieł: „Peri synagoges biblion" i „Peri biblion chreseos."

Artemon lub **Artemas,** żył w Rzymie w III w., twierdził, że Chrystus nie jest Bogiem, tylko człowiekiem wyższym nad proroków, zesłanym przez Boga dla uszczęśliwienia rodu ludzkiego, oraz, że nauka, głoszona przez apostołów, istniała tylko do czasów papieża Zefiryna 202—218. Zwolennicy jego, *Artemonici,* zjednoczyli się później z innymi antitrynitarzami.

Artemowski, ob. Hułak-Artemowski.

Arteński Rafał Kazimierz, pisarz polsko-łaciński z drugiej połowy XVII wieku, autor panegiryku „Triumphans Heraclea," oraz wielu innych wierszy panegirycznych.

Arteriitis, zapalenie ścian tętnicy (ob.), może zajmować każdą ich warstwę; zapalenie zewnętrznej i środkowej błony ściany tętniczej, według Virchowa, nosi nazwę *periarteriitis,* zapalenie zaś wewnętrznej — *endoarteriitis.* Ważne znaczenie ma najczęściej zdarzające się zapalenie błony wewnętrzej, t. zw. zbezkształcające. Ob. Ateromatyczny proces.

Arterja, tętnica (ob.).

Arterjoktaza, rozszerzenie tętnicy.

Arterjoskleroza, stwardnienie tętnicy.

Arterjotomja, przecięcie tętnicy celem upuszczenia krwi; operację tę wykonywano dawniej na małych powierzchownych tętnicach, zwłaszcza na skroniowej, z powodu łatwego ucisku, który mógł zapobiegać następczym krwawieniom; najczęściej uciekano się do tego zabiegu przy cierpieniech mózgu, oczu, ucha, jak również przy wodowstręcie. Obecnie upust krwi z tętnic zupełnie zaniechany został, ustępując upustowi krwi z żył powierzchownych, lecz i ten w wyjątkowych tylko przypadkach stosowanym bywa.

Artern, miasto w pruskiej regencji Merseburskiej, w okręgu Sangerhausen, nad rzeką Unstrut, liczy 4,990 m.; cukrownie, fabryki chemiczne. W pobliżu saliny i kąpiele słone, kopalnie soli kamiennej i węgli brunatnych.

Artes liberales, sztuki wyzwolone. W starożytności wyrazami temi nazywano nauki właściwe tylko ludziom wolnym, więc i takim tylko udzielane, w przeciwieństwie do zajęć niewolników. Wyrażały więc one pracę umysłową, gdyż robota rzemieślników była po większej części ręczną i przeznaczone dla nich nauki zwały się *artes illiberales,* czyli mechaniczne. Według szkoły aleksandryjskiej, było siedm nauk wyzwolonych: gramatyka, retoryka, filozofja, arytmetyka, geometrja, astronomja i muzyka, które w celu łatwiejszego zapamiętania, wyrażano słowami: Lingua, Tropus, Ratio, Numerus, Tonus, Angulus, Astra. Nazwa *artes liberales* utrzymywała się i w wiekach średnich, tylko objęte nią nauki podzielono w ten sposób, że gramatykę, arytmetykę i geometrję nazywano Trivium i wykładano je w szkołach, nazywanych od tego wyrazu *trywjalnemi,* czyli elementarnemi, pozostałe zaś cztery mianowano *Quadrivium* i udzielano ich w zakładach naukowych wyższych. Podział na *Trivium* i *Quadrivium* istniał także i w Polsce. Akademja krakowska z chwilą otworzenia swego r. 1400 posiadała wszystkie cztery wydziały *artium liberalium,* t. j. teologiczny, prawniczy, medyczny i filozoficzny. Wydziały te były od siebie zawisłe w przytoczonym porządku, nie jak dziś, równe sobie.

Artevelde Jakób, van, * 1285, bogaty mieszczanin m. Gandawy, utalentowany, wymowny i energiczny demagog; stanął na czele ludu przeciwko Ludwikowi hr. Flandrji, gdy ten chciał pozbawić obywateli dawnych przywilejów i razem ze szlachtą skłaniał się ku Francji, wbrew interesom bogatych miast flandryjskich, sympatyzujących z Anglją. Wkrótce doszedł do takiego znaczenia, że bez względu na hrabiego, zawarł z Anglikami przymierze. Wylądowanie Anglików i nieznaczne korzyści, odniesione nad Ludwikiem (1335), dodały ducha stronnictwu **A.,** który wciągnął do swej polityki bogate miasta Ypern i Brügge i stał się faktycznym rządcą i władcą *(Ruwaert)* Flandrji. Po 10-letnich rządach zginął (1345) w powstaniu ludowem, spowodowanem zawiścią innych miast i nienawiścią osobistych jego nieprzyjaciół, działających na jego zgubę pod dowództwem Gerarda Denys. — Syn jego, *Filip,* był dowódcą w wojnie, którą Gandawa prowadziła z miastem Brügge i hrabią Ludwikiem II. Zdobył to miasto i został regentem całej niemal Flandrji, lecz kiedy Francuzi przyszli w pomoc wygnanemu hrabiemu, poległ 1382 w bitwie pod Rosbecque.

Artezyjskie studnie, A. *źródła,* **A.** *wodotryski,* źródła wody, którym ujście na powierzchnię ziemi otwiera się drogą sztuczną, przez

świdrowanie. **A. s.** zależą od warunków geologicznych i są możliwe wtedy, gdy woda, przedostająca się w głąb gruntu, napotyka warstwy nieprzemakalne, jak margiel, granit, i spływać musi wzdłuż tych pokładów. Jeżeli warstwa przeprowadzająca wodę jest pokryta pokładem również nieprzemakalnym, to przy dostatecznem pochyleniu tych pokładów woda poddana być może znacznemu ciśnieniu hydrostatycznemu, jak wskazuje figura. Woda przenikająca przy *a* do warstwy *ad* spływa między dwiema warstwami nieprzemakalnemi *b* i *c*, a w punkcie *d*, według hydrostatycznej zasady naczyń połączonych, pozostaje pod ciśnieniem słupa wody wysokości *ef*. Jeżeli więc przy *g* wywierconym zostanie otwór *gd*, woda w otworze tym natychmiast się podnosi, wydobywa na powierzchnię, a przy dostatecznem ciśnieniu wytryska nawet w górę. Najbardziej sprzyjające dla zaprowadzenia **A. s.** warunki są w kotlinach czyli zagłębieniach, których ściany mają kierunek do pionowego zbliżony; wywiercenie ich wszakże powiodło się i w równinach rozległych, gdzie napozór brak zupełnie wysokości, niezbędnych do sprowadzenia znacznych ciśnień, a to tłómaczy się rozległością pokładów, obejmujących często setki mil kwadratowych. Woda więc **A. s.** przybywa niekiedy

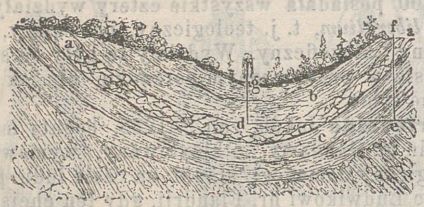

Studnia artezyjska.

ze znacznego oddalenia i zbiera się z wielkiego obszaru, skąd pochodzi znaczna w nich obfitość wody.—Do wiercenia otworów służy *świder ziemny* czyli *wiertniczy*, a otwór sam, jeżeli tego natura gruntu wymaga, winien być wzmocniony rurami żelaznemi. **A. s.** znane już były oddawna Chińczykom i starożytnym Egipcjanom; w Europie wywiercono **A. s.** w Lillers w depart. Pas-de-Calais (dawniejsza *Artois*, *Artezja*, stąd nazwa tych studni), choć prawdopodobnie dawniej już istniały we Włoszech. Niekiedy z otworów świdrowych wydobywają się też wytryski kwasu węglanego, a w podobny sposób niektóre **A. s.** wydają węglowodory palne i olej skalny. Najsłynniejszą jest **A. s.** w Grenelle pod Paryżem, wyświdrowana 1833—41 do głębokości 647 m., która dostarczała na minutę 640 litrów wody o temperaturze 28° C., wznoszącej się w rurze do wysokości 16 m. ponad grunt; obfitość ta wody zmniejszyła się do 430 litrów, gdy zaprowadzono podobną studnię w Passy. Ważność studni **A.** dla okolic w wodę ubogich okazała się zwłaszcza w Algerji, gdzie na granicach Sahary wywiercono studnie bardzo obfite; wylewają one dziennie 100,000 metrów sześciennych wody, a gdzie poprzednio na jałowym piasku trawka nawet się nie ukazywała, rośnie teraz 150,000 palm. Równem dobrodziejstwem są **A. s.** w Kalifornji.— W kraju naszym warunki mało sprzyjają studniom **A.** W r. 1830 z polecenia ministra Lubeckiego rozpoczęto wiercenie studni w Warszawie na Solcu; przebito już 471 stóp war., ale wypadki zaszłe tegoż roku pracę tę przerwały. Również i późniejsze próby na ulicy Chłodnej rezultatu pomyślnego nie wydały. — Ponieważ temperatura wnętrza ziemi wzrasta wraz z głębokością, woda przeto, gdy ze znacznej głębi przybywa, posiadać może wysoką temperaturę, co przy użyciu jej do zasilania kotłów machin parowych jest bardzo pożądanem. Studnia wywiercona pod Pesztem 1879 r. ma 970 m. głębokości i dostarcza dziennie 1,8 miljona litrów wody o temp. 74° C.—Por. Franck „Anleitung zum Gebrauch des Erdbohrers“ (1877, 1885); Tecklenburg „Handbuch der Tiefbohrkunde“ (1890). Ob. Studnia.

Arth, miasteczko w szwajcarskim kantonie Schwyz, u stóp góry Rossberg nad jeziorem Zug, liczy 3,000 m., początek kolei żelaznej na Rigi, otwartej w dniu 3 czerwca 1875 r.

Arthritis, ob. Artrytyzm.

Arthrocace, próchnienie kości (ob. Caries) w skład stawu wchodzących, jako skutek długotrwałego zapalenia stawu.

Arthrodia, *stawy płaskie*, rodzaj stawów (ob.), gdzie powierzchnie stawowe płaskie, pokryte chrząstką, połączone są więzami wokoło nich umieszczonemi; ruchy, w tych stawach ograniczone, dokonywają się przez ślizganie jednej powierzchni stawowej po drugiej.

Arthrogastra, ob. Pająki.

Arthropoda, ob. Stawonogie.

Arthrosis, w anatomji, staw (ob.).

Arthrostraca, dział skorupiaków (ob.).

Arthrozoa, zwierzęta stawowate (ob.).

Arthur Chester A., prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki półn., * 1830 w Troy (w stanie New-York), † 1886 w New-Yorku, z rodziny wychodźców irlandzkich, studjował prawo i 1853 został adwokatem w New-Yorku. Przyjąwszy udział w polityce, przyłączył się do republikanów i w czasie wojny domowej oddawał wojsku usługi staraniem o żywność i odzież, za co 1871 otrzymał korzystne miejsce dyrektora głównej komory celnej w New-Yorku. Jako prezes komitetu republikańskiego zyskał znaczny wpływ i w lipcu 1880 obrany został wice-prezydentem Unji, chociaż był podejrzewany, że na urzędzie swoim nielegalnemi środkami zdobył majątek. Po śmierci Garfielda 22 września 1881 r. objął urząd prezydenta i sprawował go do wyboru na to stanowisko Clevelanda (4 marca 1885). Biografję jego

napisał O. Stoddard w dziele „Lives of Hayes, Garfield and Arthur“ (New-York, 1889).

Articulata, zwierzęta stawowate (ob.).

Articulus mortis, blizkie niebezpieczeństwo śmierci, wobec którego prawo kanoniczne upoważnia kapłanów do dawania rozgrzeszenia (in **A-o m.**) nawet skazanym na pokuty i cenzury kościelne.

Artigas Józef, założyciel rzeczypospolitej Urugwajskiej, * 1746 w Montevideo, † 1826 w Assomption w Paragwaju. Był naprzód kapitanem wojsk hiszpańskich, następnie wraz z bratem Manuelem udał się do gauchów, którzy uznali go swym wodzem, wystąpił zbrojnie przeciwko władzom hiszpańskim w Montevideo w r. 1811, odniósł nad niemi dwa zwycięstwa, obległ wojska hiszpańskie od strony lądu i wziął je po dwóch latach. Zająwszy miasta Santa-Fé i Entro-Rios (1814), wypędził Argentyńczyków i uzyskał uznanie rzeczypospol. Urugwajskiej (1816). Zwyciężony przez połączone siły Argentyńczyków i Portugalczyków brazylijskich, w r. 1820, ustąpił z pola walki i oddał się w ręce dr. Franeza, dyktatora Paragwaju, który kazał go internować w Curugati. Por. l. A. Berra: „Basquejo, historico de la Republica orientale de Uruguay“ (Montevideo, 1881); Bartolome Mitre: „Historia del Belgrand y de la Independencia argentina“ (Buenos-Ajres, 1876).

Artiodactyla, parzystokopytne zwierzęta, ob. Kopytne.

Artiszok *(karczoch)*, ozdoba architektoniczna w postaci szyszki, używana do czdoby gzymsów i sufitów, najwięcej w stylu gotyckim i bizantyńskim.

Artocarpeae, *Chlebowcowate*, rodzina roślin, spokrewniona z pokrzywowatemi i morwowatemi; obejmuje drzewa, krzewy i niewiele ziół, właściwe krajom gorącym. Wydają sok bezbarwny lub zabarwiony, u niektórych łagodny, częściej jednak ostry, niekiedy trujący (drzewo Upas, *Antiaris*); z soku niektórych, otrzymuje się kauczuk. Owoce niektórych zawierają cukier i są jadalne (*Ficus*), inne dostarczają włókien na tkaniny. Typem rodziny jest rodzaj *Artocarpus*, ob. Chlebowiec.

Artois, hrabstwo i prowincja północno-zachodniej Francji, długa na 13, szeroka na tyleż mil według dawnego podziału administracyjnego; odpowiada prawie co do rozległości i położenia dzisiejszemu departamentowi Pas-de-Calais, z dawnem miastem stołecznem Arras. Artois było w 1239 przez Ludwika IX z tytułem hrabstwa nadane bratu jego Robertowi. Później przeszło w posiadanie Flandrji i Burgundji, a nareszcie 1678 wróciło do korony francuskiej. Nowszemi czasy Karol X jako książę, a w końcu po wygnaniu swojem, nosił tytuł *hrabiego d'Artois*.

Artois Jakób van, malarz flamandzki, * 1613 w Brukselli, † około 1670 r. odznaczył się, jako pejzażysta historyczny. Najlepszym jego uczniem był Korneli Huysmans.

Artois d'de Bourneville (A. L. K.), autor kilku sztuk teatr, grywanych i drukowanych w Warszawie, jak: „Papugi naszej babuni“ (1841) i „Handel na żony“ (1820), tł. Dmuszewskiego.

Artomius Piotr, właściwie *Krzesichleb*, * 1552 r. w Grodzisku, w Wielko-Polsce, i dlatego pisał się także *Grodicensis*, † 1609; pobierał nauki w akademjach niemieckich. Był kaznodzieją ewangelickim w Węgrowie, Kryłowie, a od 1578 w Toruniu. Wydał: „Kancjonał,“ to jest pieśni chrześcijańskie,“ odznaczające się piękną i czystą polszczyzną (Toruń, 1568, 1596—1601), oraz kilka dzieł innej treści i kazań, powszechnie cenionych.

Arton Leopold Emil, * 1849. Jeden z główniejszych aktorów słynnego procesu o nadużycia, popełnione przy budowie niedokończonego kanału Panamskiego. **A.** był pośrednikiem przy przekupowaniu deputowanych, mających popierać przedsiębierstwo. Po rozpoczęciu kroków sądowych (1892), wyjechał za granicę Francji i krył się przed pościgiem policji, która mu pozwalała uciekać, gdyż w Paryżu obawiano się jego kompromitujących zeznań. Wreszcie na skutek nacisku opinji publicznej postarano się ująć **A.** w Londynie. Rząd angielski jednak wydał go tylko z pewnemi zastrzeżeniami, wypływającemi z prawodawstwa angielskiego. Skazany na kilkoletnie więzienie, oskarżył **A.** wielu deputowanych i byłych ministrów, przeciwko którym rozpoczęto prowadzić śledztwo sądowe (1896—1897 r.).

Artorytowie, sekta z II w., pożywali przy Komunji ser, na podobieństwo pierwszych patrjarchów, których ofiary składały się z produktów ziemi i owiec. Stąd też pochodzi nazwa ich „Artoryty.“ Na księży wyświęcali i niewiasty.

Artôt Józef Aleksander Montaguey, sławny skrzypek, * 1815 w Brukseli, † 1845. Zawód jego był równie świetny, jak krótki. Cała Europa, a nawet i Ameryka, dokąd towarzyszył pani Damoreau, przyklaskiwały jego talentowi. Synowica jego **Desiré-Artôt,** * 1835 w Paryżu, znakomita śpiewaczka, występowała na główniejszych scenach europejskich, a między innemi także i w Warszawie; 1869 wyszła za mąż za barytonistę Padillę y Romos. Obecnie mieszka w Berlinie i udziela lekcji śpiewu.

Artotypja, toż co fototypja (ob.), nazwa używana głównie w Ameryce.

Artralgja *(arthralgia)*, lub *artroneuralgja*, nerwoból stawowy bez zmian anatomicznych w samym stawie. Cierpienie to spotykamy bardzo często u histeryczek lub wogóle u kobiet bardzo nerwowych, zwłaszcza w połączeniu z bladaczką lub zaburzeniami w miesiączkowaniu. Cierpienie neuralgiczne stawu powstać może także przy zaburzeniach w przewodzie pokarmowym. W roz-

poznawaniu decyduje brak zmian organicznych w stawie i ogólne stygmaty nerwowe; rokowanie względnie dobre. Leczenie skierować należy przeciwko przyczynie.

Artrodynja, ból nieokreślony stawu, bez nabrzmienia i podwyższenia temperatury; zależny od podrażnienia nerwów.

Artrogrypoza, skrzywienie lub skurczenie stawu.

Artroktomja, operacja, mająca na celu usunięcie miękkich części stawu, chorobowo zmienionych, jak również wyskrobanie lub odpiłowanie stawowych końców kości, procesem chorobowym zajętych. Najczęściej stosuje się przy gruźliczem cierpieniu stawów.

Artrolit, *artrytolit*, osady kwasu moczowego, napotykane u osób cierpiących na reumatyzm stawowy *(arthritis deformans)*. Ob. Artrytyzm.

Artrologja *(arthrologia)*, nauka o stawach (ob.), część anatomji opisowej.

Artropatja, choroba stawów.

Artrytyzm *(arthritis, artrytys)*, zapalenie stawu. Dawniej (w dziełach greckich i arabskich lekarzy) pod mianem **A.** rozumiano każdą chorobę stawów bez względu na jej pochodzenie i naturę. Dopiero w XVII w. zaczęto odróżniać reumatyzm od artrytyzmu czyli podagry, dzięki pracom Balloniusa, Sydenhama („De podagra et hydrope“ 1683), Wollastona, Garroda i innych, którzy wykryli istotę złogów podagrycznych i cały ten proces zmianami chemicznemi w składzie krwi wyjaśnili; odtąd zastosowano określenie, ściśle z etjologją związane. *Arthritis urica* (**A.** *moczowy)*, *a. vera*, *podagra*, *dna*, niemoc *dnawa*, zdarza się najczęściej u ludzi zamożnych po 80 roku życia, często przechodzi dziedzicznie. Artrytycy nadużywali pokarmów zwłaszcza mięsnych i napojów spirytusowych, używając przy tem mało ruchu. Z początku rozwija się u nich otyłość, nieporządki w trawieniu. Z powodu obfitych pokarmów bardzo dużo białka we krwi się nagromadza, a tlen z powietrzem wetchnięty nie może go utlenić, zwłaszcza, że z powodu braku ruchu mniej materji się zużywa, a alkohol wprost utlenieniu przeszkadza (ob. Alkoholizm). Dlatego białko utlenia się niezupełnie, zamiast mocznika powstaje z niego tylko kwas moczowy, mniej tlenu zawierający, i gromadzi się we krwi; kwas moczowy jest bardzo trudno rozpuszczalny, odkłada się więc w postaci kryształów w tkankach, zwłaszcza zbitych, najczęściej w stawach i powoduje zapalenie stawu, otaczających tkanek i skóry, połączone z gwałtownym bólem. Napad takiego bólu zjawia się nagle, zwykle w nocy, trwa dni kilka i ustępuje, zostawiając ulgę znakomitą. Ulga zależy zapewne od wypalenia nagromadzonych materji wskutek gorączki, towarzyszącej napadowi. Najczęściej, choroba zajmuje staw wielkiego palca u nogi (*podagra*), daleko rzadziej stawy ręki (*chiragra*), lub inne. Z początku napady powtarzają się co rok albo rzadziej, następnie stają się coraz częstsze, coraz słabsze, przy czem jednocześnie stan ogólny coraz bardziej cierpi. W miejsce zwykłych napadów podagry zdarzają się czasem u artrytyków choroby innych organów, nagle powstające, zapewne od tych samych przyczyn zależne: gwałtowna apopleksja mózgowa, nerwowy ból żołądka, zapalenie gardła i t. d. (**A.** nieprawidłowy). W leczeniu należy zmniejszyć ilość spożywanych pokarmów, szczególnie dużo białka zawierających, i ułatwić ich rozkład. Artrytyk powinien jeść mało, unikać napojów spirytusowych, za to winien używać dużo ruchu, pić dużo wody, która przemianę materji w organizmie ułatwia. Z wód mineralnych zalecają Marjenbad, Karlsbad, Kisingen i t. p. W czasie napadu spokój, środki przeciwzapalne (ob. Zapalenie), przeciw bólowi środki odurzające, zwłaszcza wielką sławą od dawna cieszące się *colchicum*. Oprócz licznych podręczników patologji i terapji szczegółowej, por. Garrod: „Researches on gout. Med. chir. Transact.“ (1848, 1854, 1859); Charcot: „Du rhumatisme noueux et de la goutte.“ Senator: „Krankheiten des Bewegungsapparates.“—Dotkliwszą formą choroby jest *Arthritis deformans, zapalenie stawu zbezkształcające;* jest to jedna z form chronicznego reumatyzmu, zdarzająca się najczęściej u ludzi w średnim wieku i częściej wśród klasy uboższej. Choroba rozwija się stopniowo i przebiega powolnie, przyczem umiejscowić się może w jednym stawie, lub też zająć kilka, a nawet i wszystkie. Chorzy doznają bólów, zwykle do danego stawu umiejscowionych, lecz niekiedy przechodzących i na całą kończynę; do tego przyłączają się często parestezje, jak: mrowienie, uczucie chłodu i t. p. Istota choroby polega na następujących zmianach: chrząstki stawowe miękną i zanikają, końce kości, w skład stawu wchodzących, zmieniają swój kształt, grubieją i wydają rozmaite, niekształtne kostne wyrostki, stąd forma stawu zmieniona, ruchy bardzo utrudnione, bolesność, przy poruszaniu słychać trzeszczenie; na wewnętrznej powierzchni torebki stawowej znajdujemy różnej wielkości wyrostki, po części w głąb stawu przenikające i nieraz całkowicie skostniałe. Wszystkie te zmiany doprowadzić mogą, że użycie rąk i nóg staje się zupełnie niemożebne. Chory bez pomocy ani chodzić, ani jeść, ani się ubrać nie jest w stanie, gdy przytem żyć może 20—30 lat. Jest to choroba bardzo uparta; zaleca się jodek potasu lub arszenik do wewnątrz, częste smarowanie chorych stawów jodyną, latem kąpiele mineralne: Nauheim, Wiesbaden, Teplitz.

Artul, *hartul*, lub *arkul*, kół dębowy z sękiem czyli sochą, na którą się zasadza *odbieg* i zaoruje się w ziemi dla złapania pasa do przystani; narzędzie to jest używane przy spławie drzewa.

Artur v. **Artus,** książę Silurów w Walji po-

ludniowej. Syn Uthera, po którym nastąpił 516, a miał umrzeć 542 na wyspie Avalon; na czele plemion brytańskich bronił dzielnie wiary i wolności ludu przeciwko pogańskim Anglo-Sasom, pod wodzą Cerdyka z Wessexu. Artur historyczny, który po raz ostatni rozbudził w Celtach poczucie narodowości przed ostateczną jej zagładą, stał się źródłem przelicznych *sag*, rozpowszechnianych z Walji i Bretanji po całym ówczesnym germańsko-romańskim świecie i dostarczał średniowiecznym poetom obfitego do ich utworów wątku. Czyny rycerskiego **A.** i dzielnych jego towarzyszów opiewają bardowie walijscy VI w. Por. „Myvirian archaelogy of Wales“ (Londyn, 1801). W kronikach IX w. (np. u Nenniusa) powieści ludowe z cyklu **A.** ukazują się w połączeniu z sagą o czarnoksiężniku *Merlinie*. Podług tych podań, **A.**, staczając w wielu krajach zwycięskie boje, poległ w bitwie z siostrzeńcem *Modredem*, który mu porwał żonę niewierną. **A.** nie umarł, bo dusza jego przeszła w kruka i znowu kiedyś powróci. Przemieszkiwał zwykle w Kaerlleon nad Usk w Walji z piękną małżonką Ginewrą (Gwenhywar), otoczony świetnym dworem, złożonym z kilkuset walecznych rycerzów i najpiękniejszych kobiet. Z tego grona wybierał **A.** 12 najdzielniejszych rycerzów (Gawain, Iwain, Erek, Percewal albo Parsival, Kai, Beduyr etc.) i sadzał przy sobie około okrągłego stołu, stąd ich nazwa: *Rycerze okrągłego stołu Artura*. Rozbiegali się oni po wszystkich krajach, stając wszędzie w obronie honoru, cnoty i sprawiedliwości. Opisanie ich przygód stanowi treść mnóstwa sag tego cyklu, zebranych w XIV w., p. t.: „The mabinogion“ (7 t., Londyn 1833—49). które przeszły naprzód do Francji, stąd do Włoch, Hiszpanji i Niemiec, a z Niemiec do państw skandynawskich i słowiańskich. W poematach niemieckich, osnutych na tle cyklu **A.**, występują obok niego najdzielniejsi rycerze: Parsiwal (w sadze bretońskiej Peredur), Lohengrin, Tristan, Iwein, Erek, Gawein, Wigalois, Wigamur, Gauriel, Lancelot i Titurel. Por. Graesse: „Die grossen Sagenkraeise des Mittelalters“ (Drezno i Lipsk. 1842); San-Marte: „Die Arthursage“ (Quedlinburg, 1842); tegoż „Beiträge zur bretonischen und celtisch-germ. Heldensage“ (Quedlinburg, 1847); Villemarqué: „Contes populaires des anciens Bretons“ (2 t., Paryż, 1842); tegoż „Poëmes des bardes bretons du VI-me siècle“ (Paryż, 1850); Phys: „Studies in to Arthurian legend“ (1890).—*Artura krzesło*, nazwa góry pod Edymburgiem, z której **A.** zwykł był wypatrywać, gdzie się znajdują Saksonowie. *Artura dwór*, tak zwano w średnich wiekach budowle, gdzie rycerze na wzór rycerzów okrągłego stołu zbierali się na uczty i zabawy. W Gdańsku podobny gmach dotąd istnieje, także i w Toruniu, gdzie utrzymuje się saga *o księciu toruńskim*. Z różnych opracowań legendy o Arturze zasługują na uwagę: „Roman dy Brut“ przez trruwera francuskiego Wace'a, oraz poemat Chrystjana z Troyes i innych. Sama legenda rozrosła się przez połączenie z podaniem o św. Gralu (ob.), oraz przez rozwinięcie opowiadań o pojedynczych członkach „okrągłego stołu.“ Jednym z najważniejszych konarów tego pnia mitycznego był „Parsiwal“ Wolframa von Eschenbach.

Artur, książę Bretanji, syn pogrobowy Gotfreda Plantageneta, * 1187, † 1203. Wuj jego, Ryszard I, król angielski, uznał go swym następcą, ale zmienił później postanowienie i testamentem przekazał koronę bratu Janowi *Bez Ziemi*. Francja, wystąpiwszy w obronie praw **A.**, rozpoczęła z Anglją wojnę, podczas której **A.** został pojmany, uwięziony w Falaise a następnie w Rouen i przez samego Jana zamordowany. Nieszczęścia **A.** przedstawił Szekspir w jednej ze swych tragedji. Por. Charles Bémont: „Procès de Jean sans Terre“ (1885).

Artur II, * 1262, † 1312, książę Bretanji, syn Jana II i Beatryczy angielskiej. Panował od 1305.

Artur III, * 1486, † 1502, książę Walji, pierwszy mąż (1501) Katarzyny Aragońskiej, późniejszej żony Henryka VIII, króla angielskiego.

Artusi Jan Marja, muzyk włoski, * w Bolonji, około połowy XVI w. Wykształcony nauczyciel muzyki zostawił po sobie dwa dzieła wysoko cenione: „Kontra-punkt przedstawiony w tablicach“ (1586—1589); „O wadach muzyki nowoczesnej“ (Wenecja, 1600 i 1603).

Artvelt Andries van Artvelt, * 1590, † 1652, malarz flamandzki, współczesny Rubensa. Malował piękne obrazy morskie i pejzaże, które są dzisiaj bardzo rzadkie.

Artykulacja, w anatomji, staw (ob.).

Artykulacja głosu, urabianie głosu, ob. Mowa.

Artykuł *(articulus)*, oddział, część mowy, wyraz, norma prawna, wypadek prawny, oddzielny przepis, oddzielna część pewnej ustawy. **A.** *prawa kodeksu*. **A.** *tajemne*, t. j. punkta tylko stronom umawiającym się wiadome. **A.** *dowodowe* (articuli probandi), w procedurze kanonicznej, a potem w ogólnym systemie śledczym, punkta, pozycje sporne, które strony i świadkowie objaśnić muszą, stąd i badanie nazywa się *postępowaniem artykułowem*. **A.** *organiczne*, ustawa Napoleona I z 1802 r., regulująca stosunki kościelne we Francji, w głównych zasadach dziś jeszcze obowiązująca. **A.** *kościoła anglikańskiego*, z 1549 r. stanowią zasady tegoż wyznania. **A.** cztery *kościoła galikańskiego*, z 1682 roku, zasady stronnictwa religijnego tej nazwy we Francji. **A.** *w handlu* rozmaite gatunki towarów; w pospolitem użyciu *wiktuały*.

Artykuł wiary, każda prawda, którą kościół za taką uznaje i do wierzenia podaje, czyli każde zdanie, zawierające prawdę według orzeczenia władzy kościelnej, *dogma definitum*.

Artykuły grodzkie, w dawnej Polsce występki, których starostowie grodowi dochodzili nie na zaskarżenie, lecz z urzędu.

Artykuły Henrycjańskie, ob. Henryk Walezjusz.

Artykuły hetmańskie, tak zwały się przepisy hetmanów wielkich koronnych w przedmiocie regulaminu obozowego i dyscypliny wojskowej, ostatecznie uporządkowane za Zygmunta III-go i przez sejm warszawski 1609 zatwierdzone. Prawo to wojskowe dzieliło się na dwie części: pierwsza obejmowała w 33 artykułach przepisy dla żołnierza w czasie polowej służby; druga, z 37 artykułów złożona, dotyczyła porządku obozowego, pochodu i bitwy.

Artykuły marszałkowskie. Prawo, według którego wielcy marszałkowie koronni rozsądzali sprawy, do ich jurysdykcji należące, zatwierdzone konstytucją z roku 1678, nazwano **A.** *marszałkowskiemi.* Było tych artykułów dwadzieścia.

Artykuły sejmikowe, ob. Sejmiki.

Artylerja (z łac. *ars tollere*, t. j. sztuka strzelania, dawniej *archelją* zwana), obok piechoty i konnicy stanowi trzecią broń w nowożytnem urządzeniu wojska; obejmuje broń palną większych rozmiarów, czyli działa, które wymagają do swej obsługi siły większej, niż jednego człowieka, i użyte być mogą nietylko przeciw wojsku, ale i przeciw celom stałym, jak szańce, budynki i t. p. Wyrazem **A.** obejmuje się sam materjał, dalej wojsko obsługujące przy działach, nakoniec naukę artylerji. Jako nauka, **A.** obejmuje rzecz o przygotowywaniu dział i amunicji, prawa biegu ciał rzuconych (balistykę), taktykę artylerji w polu, oraz zastosowanie dział w fortecach i przed niemi, urządzenie baterji i t. d. Naukami więc jej pomocniczemi są: matematyka, mechanika, rysunek, fizyka, chemja, metalurgja. Pod względem zastosowania praktycznego **A.** dzieli się zwykle na lądową i morską czyli okrętową. **A.** *lądowa* obejmuje w sobie polową, forteczną, nadbrzeżną i oblężniczą. **A.** *polowa* bywa pieszą, konną i przewoźną; dzieli się ona obecnie na pułki lub brygady, które się dzielą na oddziały, a te znowu na baterje, do czego przy zupełnem uzbrojeniu przybywają jeszcze tabory czyli parki amunicyjne, laboratoryjne i rzemieślnicze. W Niemczech, Francji i Włoszech baterje mają po 6, w Austrji i Rosji baterje konne po 6, przewoźne po 8 dział. Rozróżniano dawniej liczne kategorje dział ciężkich i lekkich, ale doświadczenie nauczyło, że pożyteczniejszem jest ujednostajnienie kalibru czyli wagomiaru dział. W ostatnich wszakże czasach większe armje przyjęły do swej **A.** polowej baterje złożone z ciężkich armat i moździerzy, które stanowią **A.** *pozycyjną.* Od czasu wojny francusko-pruskiej znaczenie **A.** polowej wzrosło, a wszystkie wojska znacznie liczbę baterji w korpusach powiększyły. *Artylerja forteczna* służy do obrony twierdz i składa się ze wszelkiego kalibru armat, granatników i moździerzy, których liczba odpowiednia jest do rozległości i systematu uzbrojonej nią twierdzy. Wagomiar armat fortecznych wynosi 12 do 15 centymetrów, moździerzy 21 cm.; wewnątrz fortec umieszczone działa mają wagomiary do 30 cm. Z **A.** forteczną zostaje w pewnym związku **A.** *nadbrzeżna*, której celem jest zapobieżenie wylądowaniu nieprzyjaciela, z tą wszakże różnicą, że ta ostatnia ma jeszcze cięższe działa od tamtej. Cel i przeznaczenie **A.** *oblężniczej* wskazuje już sama jej nazwa; gatunek jej dział podobny jest do artylerji fortecznej, tylko że one mają łatwiejsze ruchy, a liczba ich stosuje się do rozmiarów obleganej twierdzy i do zamierzonego działania, zresztą **A.** ta od fortecznej się nie różni.—*Artylerja morska*, składająca się z dział po większej części żelaznych wszelkiego kalibru, granatników, moździerzy, armat bombowych i kanonad, służy do uzbrojenia statków wojennych wszelkiego rodzaju i wielkości.—Dawniej przywiązywano wielką wagę do szybkiego strzelania, dzisiaj głównem zadaniem jest dobrze celować. Potrzebne do artylerji pociągi wraz z uprzężą i obsługą zowią się *taborem artylerji.* Działa, potrzebne do nich przyrządy i furgony będące w rezerwie, zowią się *parkiem artylerji*, do którego, prócz zwykłej obsługi, liczą się także potrzebni rzemieślnicy i żołnierze taborowi. *Historja A-i* rozpoczyna się wraz z wynalezieniem prochu strzelniczego, trudno jednak oznaczyć, kiedy po raz pierwszy działa były użyte. W bitwie pod Crecy (1346) posiadać miała armja angielska „bombardy.“ Sądzono z początku, że działa, podobnie jak machiny wojenne starożytnych, dadzą się korzystnie użyć tylko przy oblężeniach. Gustaw Adolf dopiero stworzył **A.** polową swojemi armatami skórzanemi. Fryderyk wielki powiększył jej ruchliwość przez wprowadzenie **A.** konnej, jednak baterje jego były tylko dodane do piechoty. Wreszcie Napoleon I, jako artylerzysta, nadał jej stanowisko samodzielne, wprowadził ją w działanie całą masą i jej zawdzięczał najważniejsze swe zwycięstwa. Również w wojnie francusko-niemieckiej 1870—71 **A.** odegrała świetną rolę; tu stanowczo przekonano się o wyższości dział gwintowanych i z tyłu nabijanych nad nabijanemi z przodu; wojna tu wskazała zresztą, że znaczenie **A.** polega nie tylko na wyższości dział, lecz i na umiejętnem jej używaniu. Udoskonaleniem swej **A**-i, a zwłaszcza uorganizowaniem i uzupełnieniem **A.** fortecznej zajmują się gorliwie wszystkie państwa.—Głównym naczelnikiem **A.** w dawnej Polsce od Władysława IV był armatny koronny, następnie zwany generałem **A.**; pomiędzy artylerzystami polskimi spotykamy nazwy głośne w sztuce wojennej, jak: Przyjemskiego, Krysztofa Arciszewskiego, Wolffa, Marcina Kątskiego, Bartłomieja Nowodworskiego, właściwa jednak

organizacja korpusu **A.** nastąpiła dopiero za Augusta III, staraniem generałów **A.** Henryka i Fryderyka Brühla. W wojsku polskiem po r. 1815 organizacja **A.** była w głównych rysach do rosyjskiej podobna, **A.** rozpadała na garnizonową i polową; w tej ostatniej rozróżniano brygady konnej i pieszej **A.** Brygada konna dzieliła się na baterje, piesza na kompanje; **A.** garnizonowej były dwie kompanje, w Modlinie i Zamościu. istniała też osobna szkoła **A.** Por. „Zasady nauki artylerji“ (z ros., tłómaczenie Kosińskiego, Warszawa 1820); Paszkowskiego: „Nauka praktyczna kanonjera“ (1830); Brodtmann: „Entwickelung der Feuerwaffen seit Erfindung des Schiesspulvers bis zur Neuzeit“ (1868); Brunet: „Histoire de l'artillerie“ Thiroux: „L'instruction théorique et pratique sur l'**A.**“ N. L. Bonaparté (Napoleon III), „Études sur le passé et l'avenir de l'**A.**“ Schubert: „Die Feld und Gebirgsartillerie der europäischen Staaten im Jahre 1890;“ Paszkiewicz: „Ustrojstwo i upotreblenje **A**-i“ (1888). O artylerji polskiej obszerna rzecz mieści się w Przeglądzie Naukowym z r. 1842; liczne wiadomości zawiera też dzieło Korzona: „Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta“ (t. IV).

Artyleryjskie szkoły, zakłady przeznaczone do wykształcenia oficerów w teoretycznej i praktycznej nauce artylerji, często połączone ze szkołami inżynierji. Pierwsza taka szkoła założoną została w Wenecji w początku XVI w., następnie powstały w Hiszpanji, Sycylji, we Francji 1675. Obecnie Francja posiada dwie **A.** szkoły, w Fontenaibleau (do 1870 w Metz) i w Wersalu, Niemcy w Berlinie i Monachjum, Anglja w Woolwich, Włochy w Turynie przy ogólnej akademji wojskowej. W Petersburgu akademja artylerji ma nazwę Michajłowskiej.

Artysta (z łac.), w szerokiem znaczeniu tego wyrazu zowie się tak każdy twórca, umiejący myśl swoją wyrazić zewnętrznemi środkami: słowem, dźwiękiem, barwą i t. p. Głównie wszakże miano to nadawano malarzom, rzeźbiarzom, budowniczym, muzykom, aktorom i tancerzom. W ostatnich czasach atoli zaczęto stosować ten termin i do poetów, a nawet do krytyków i filozofów, o ile ci zdołali ubrać pomysły swoje w piękną szatę, czyli łączyli głęboką treść myślową z „artystyczną,“ t. j. doskonałą i odpowiednią formą. Przez nadużycie nadają niekiedy miano artystów wirtuozom; t. j. biegłym technikom, umiejącym wykonywać cudze, ale niezdolnym do wydania z siebie własnego pomysłu. Por. Guyau „L'art au point de vue sociologique,“ Veron „L'Esthétique“ (przekład polski), Kant „Kritik der Urtheilskraft,“ Taine „Philosophie de l'art,“ przekład polski Sygietyńskiego, Kremer „Listy z Krakowa,“ Tyszyński „Zasady krytyki powszechnej,“ Chmielowski „Artyzm i artyści“ (I tom Studjów), Witkiewicz „Sztuka i krytyka,“ Ign. Matuszewski „Subjektywizm w krytyce“ (w książce „Swoi i Obcy“). (Ob. Estetyka).

Artysta dramatyczny, aktor (od łac. *agere* działać), artysta, który za pomocą akcji, t. j. działania, w połączeniu z dykcją, czyli wymową, ucieleśnia na scenie pomysły poetów i autorów dramatycznych.

Aru, grupa wysp w archipelagu wschodnioindyjskim, na zachód od Nowej Gwinei, pomiędzy 5° a 7° szer. połud., złożona z 80 wysepek, obejmujących razem 6,890 klm. kw. i liczących 15,000 miesz., Malajczyków i Papuasów. Wyspy te, należące do Holandji, są otoczone od wschodu rafami koralowemi, a stąd trudno dostępne. Najważniejszą osadą handlową jest Dobbo na wyspie Wama.

Aruba v. **Oruba,** wyspa w małych Antylach, należąca do Holendrów, ma 165 klm. kw. i 7,743 miesz. (1890); składa się ze skał wulkanicznych, jest uboga w wodę, ale posiada znaczne pokłady fosforanów.

Arum, roślina, ob. Obrazki.

Arundel, starożytne miasto angielskie w hrabstwie Sussex nad rz. Arun, ma 2,644 miesz., posiada wspaniały zamek książąt Norfolk i piękny kościół katolicki z 1873 r.

Arundel Tomasz Howard, **hr.,** marszałek angielski, za Jakóba I i Karola I, gorliwy opiekun uczonych i artystów, dozorował ozdobienia Westminsteru, zgromadził znakomity zbiór marmurów i innych drogich pomników sztuki, * 1592. W r. 1662 skutkiem wojny domowej opuścił ojczyznę i † 1646 w Padwie. Zbiory jego rozdzielili pomiędzy siebie dwaj synowie. Pomiędzy marmurami, zebranemi przez lorda Arundel, znajdowała się sławna kronika z Paros, zawierająca ważniejsze wypadki z historji greckiej od r. 1582, czyli od założenia Aten do 264 prz. Chr. Były tam także i kroniki, dotyczące Prieny, Magnezji i Smirny. Cały ten zbiór obejmował 37 posągów, 128 popiersi i 250 zapisanych tablic marmurowych, nie licząc ołtarzy, sarkofagów, ułamków i drogich kamieni. Wnuk hrabiego, **Henryk** Howard **Arundel,** podarował (1667) wszystkie marmury napisowe uniwersytetowi oksfordzkiemu, które odtąd zwane są: „marmurami oksfordzkiemi“ (*marmora Paria* v. *Arundeliana* v. *Oxoniensia*) albo „Marmurową kroniką.“ Wielu uczonych, a między innymi Selden, Humprey, Prideux, Maittairie i Robertson, kronikę tę badali. Richard Chandler sporządził wspaniałą jej edycję (Oksford, 1763). Gruntowne objaśnienia dał Böckh w „Corpus inscriptionum Graecorum“ (Berlin, 1843); tłómaczenia dokonali: Scypjon Maffei, Lepylet Dufresnoy, Plaifair i Robinson. Niektórzy, chociaż bez stanowczych na to dowodów, powątpiewali o autentyczności tych napisów.

Arundela Stowarzyszenie w Londynie, założone przez lorda Arundela wespół z innymi ama-

torami sztuki. Celem towarzystwa jest rozpowszechnienie dobrych dzieł szkoły włoskiej w doskonałych chromolitografiach. Odtwarzają nietylko obrazy olejne, lecz i freski zwłaszcza, bliskie zniszczenia.

Arundo, ob. Trzcina.

Aruns, brat Tarkwinjusza Pysznego, ożenił się z Tulją, córką Serwjusza Tuljusza. Tulja z przyczyn wygórowanej ambicji, która jej nie pozwoliła doczekać się panowania, zabiła męża swego (536 prz. Chrystusem).

Aruns, syn Tarkwinjusza Pysznego, podzielał wygnanie całej swojej rodziny. Spotkawszy się w bitwie z Brutusem, rzucili się z taką gwałtownością na siebie, że się obaj jednocześnie przebili (509 prz. Chr.).

Arura, żywica, ob. Spondias.

Aruspex, ob. Haruspex.

Aruwimi, prawy dopływ Konga w Afryce; ujście tej rzeki odkrył Stanley 1883, a zbadał ją w r. 1887. Przy licznych skrętach długość rzeki wynosi 1,300 klm. W części dolnej nazywa się Bierro, w środkowej Nowela, w górnej Ituri.

Arva, rzeka i komitat w Węgrzech, ob. Orawa.

Arve, rzeka w Sabaudji, poczyna się pod Colde-Balme, przepływa dolinę Chamounix, przyjmuje z prawej strony Giffre, Arveyron, Ménoge i blizko Genewy, ubiegłszy 100 klm., wpada do Rodanu.

Arvicola, zwierzę szczurowate, ob. Polnik.

Arwalscy Bracia (łaciń. *Fratres Arvales*), w starożytnym Rzymie kolegium 12 kapłanów, których początek sięga czasów Romulusowej karmicielki zwanej Acca Laurentia (ob.). Urząd ich był dożywotni, nie mogli go utracić ani przez wygnanie, ani przez niewolę. Jako oznakę swej godności nosili kłosiane wieńce i białe wełniane około głowy przepaski; corocznie przez 3 dni w maju odprawiali, dla uproszenia żyzności ziemi, uroczystość na cześć bogini *Dea Dia* (prawdopodobnie identyczna z *Tellus*, *Ceres* lub *Ops*), już to w mieście, już za miastem, w poświęconym jej gaju. Pośród licznych ceremonji, godnym uwagi jest taniec, wykonywany przez kapłanów wewnątrz świątyni w gaju przy odgłosie starożytnej pieśni. Zupełnie różne od tej uroczystości *(Sacrificium D. D.)* były *Ambarvales*, które odbywał każdy właściciel na swym gruncie. Kolegjum to istniało do IV w. po Chr. Ową pieśń „Carmen fratrum arvalium," interesujący zabytek starożytnej mowy Rzymian opracował Corssen w „Origines poesis Romanae," (Berlin, 1846). Ułamki corocznych protokółów tego kolegjum, zawarte na kamiennej tablicy i wykopane 1573 w pobliżu dawnej świątyni, objaśnił Marini w dziele „Gli atti e monumenti de'fratelli Arvali" (2 t., Rzym, 1795); Henzen „Acta fratrum Arvalium" (1874).

Arwernowie, w starożytności najpotężniejszy lud Galji południowej, zamieszkały w nazwanej od niego Auvergne (Owernji); 121 prz. Chr. podbity był przez Rzymian, jednakże za czasów Cezara był jeszcze dość silny. Stolicą jego było miasto *Nemossus* albo *Augustonementum*, teraz Clermont.

Arwidson Adolf Iwar, szwedzki literat i poeta, * 1791 w Padasjoki w Tawastlandzie w Finlandji, † 1858 w Wyborgu. W r. 1817, będąc docentem historji w Abo, założył 1821 literacko-polityczny dziennik *Abo Morgonblad*, którego wydawnictwo z powodu swobodnych artykułów po kilku miesiącach zostało wzbronione; w 1822 r. za artykuł umieszczony w *Mnemosyne* uwolniony od obowiązków profesora i z kraju wygnany, przeniósł się do Sztokholmu, gdzie otrzymał urząd nadbibljotekarza bibljoteki królewskiej; w 1858 wrócił za amnestją do ojczyzny. Oprócz wielu mniejszych artykułów wydał: „Ungdoms Rimfrost of Sonen i Ornskog" (Sztokholm, 1832); „Swenska fornsänger" (3 t., Sztokholm, 1834—42), piękny zbiór dawnych pieśni ludu szwedzkiego. „Svenska Konusgar och deras Tidehvarf" (Sztokholm, 1830—43; nowa ed. 1855 i sq.); „Stockholm förr och nu" (Sztokholm, 1837—40); „Handlingar till upplysning of Finlands häfder" (3 t., Sztokholm, 1846—51); przełożył także z islandzkiego „Frithiofsaga" (2 ed., Sztokholm, 1841).

Aryjczykowie, Arjowie, w sanskr. *Arya*, zendzkie *Airya* (t. j. pierwotnie *rolnicy*, potem *wolni*, *szlachetni)*, nazwa, spotykana w najstarożytniejszych pomnikach literatury indyjskiej *(hymny Wedów)*. Dzisiejsza nauka miano **A.** nadaje ludom, które niegdyś zamieszkiwały Iran i północne krańce Indostanu. Należą tu narody, mówiące językami: staroperskim, zendzkim, parskim, pehlewi, nowoperskim, kurdzkim, beludżyjskim, sanskrytem, prakrytem pali, i djalektami nowoczesnego języka hindostańskiego. Siedziba pierwotna **A.** nie jest dokładnie oznaczoną, niewiadomo również kiedy i dlaczego zaczęła się emigracja i rozdział plemion **A.**, które powoli i osiadły się w Azji i Europie, zajmując przestrzeń podobną kształtem do wydłużonej elipsy (Lefèvre). Według Schleichera od pnia rodzimego **A.** oddzieliła się najpierw grupa Germańska, Litewska i Słowiańska, później Celtowie i Grecy, oraz Trako-iliryjczycy i Italowie, a nakoniec dopiero Aryjczykowie indostańscy i irańscy ustalili się w swoich obecnych ojczyznach. Z badań językowych dowiedziano się, że pierwotni **A.** czcili światło i potęgi żywiołowe przyrody, wierzyli w życie pośmiertne, w dobre i złe duchy, posiadali dziesiętny systemat liczenia, mieli wyrobiony ustrój społeczno-rodzinny i znali obróbkę metali, rolnictwo, hodowlę roślin i zwierząt etc. Por. Lassen „Indische Alterthumskunde" (1867); Pösche „Die Arier" (1878); Spiegel „Avesta" (1852—63); Schmidt „Verwandschaftsverhältnisse der indo-germ. Arier." Spiegel „Die arische Periode und ihre Zustände" (1887).

Aryman (w zend. *Angra-maynius*, po starop. *Ahriga-maniyus)* zły, niszczący duch, pierwiastek

złego i ciemności u starożytnych Persów, spłodzony przez czas bez granic, i dlatego końca mieć nie będzie. W religji Zoroastra Aryman jest wrogiem Ormuzda *(Ahura-Mazdy)*, pierwiastku dobra i światła, i z ustawicznego ścierania się z sobą tych dwóch duchów wynika wszelkie dobro i złe na świecie. Każdy z nich ma niezliczone zastępy duchów podrzędnych, spełniających jego wolę i zamiary. Ormuzd stoi na czele *Amszaspandów*, Aryman dowodzi *Dewsami* i *Damdiami*. Aryman nie tworzy sam, lecz zatruwa i psuje dobro, stworzone przez Ormuzda. Aryman daje początek chorobom, gadom, szkodliwym roślinom i zwierzętom etc. Z końcem świata państwo Arymana będzie pokonane, ziemia będzie oczyszczona ze wszystkiego złego i zakwitnie piękna i młoda w całej doskonałości pod panowaniem Ormuzda.

Arymaspowie, według Herodota, scytyjski lud jednooki, żyjący na samym krańcu północy w sąsiedztwie z Isedonami i Hyperboreami, którzy pilnującemu złota gryfowi ten szlachetny kruszec z wielkiem niebezpieczeństwem wykradają. Jest to widocznie wiadomość, pomieszana z bajecznemi podaniami o bogatych kopalniach złota w górach Ałtajskich. Por. Neumann „Die Hellenen im Scythenlande“ (1855).

Arynga, wyraz łaciński ze średnich wieków, znaczy przepisane lub zwyczajem wprowadzone wyrazy, używane zawsze przy pewnych okolicznościach w jednakowym sposobie, a zatem formułę pisania wyrazu ze zwyczaju lub z przepisu władzy, albo też schemat, wzór przy sporządzaniu wykazów, rachunków, aktów różnych i t. d., np. arynga aktu jakiego, wekslu, zapisu obligacyjnego, kontraktu, pozwu i t. p. Sejm w Piotrkowie 1523 r. przepisał **A.** na akta procesowe i inskrypcje, t. j. kontrakty i umowy.

Arys, miasto i jezioro w Prusiech Wschodnich, w regencji Gąbińskiej, ob. Orzysz.

Ary-Scheffer, znakomity malarz francuski, ob. Scheffer.

Arystagoras, tyran Miletu, podległego Persom. Ażeby zasłonić się od odpowiedzialności za nieudaną wyprawę na Naksos, podburzył wszystkie miasta greckie w Azji Mniejszej przeciwko Darjuszowi (500 prz. Chr.) obiecując im demokratyczną konstytucję, spalił Sardes, ale zwyciężony, uszedł do Tracji, gdzie zginął 497 przy oblężeniu Ennei Hodai *(Amfipolis)*. Powstanie jego, wspierane przez Ateny, było bezpośrednią przyczyną wojen perskich.

Arystarch z Samos, astronom grecki, żyjący około 270 prz. Chr., jest uważany za najwybitniejszego przedstawiciela w starożytności poglądu heliocentrycznego, twierdził bowiem, że słońce i gwiazdy są nieruchome i w niesłychanej odległości od ziemi, która wiruje dokoła osi i toczy się dokoła słońca po drodze, ku równikowi pochylonej. Za takie wyobrażenia był podobno oskarżony o bezbożność przez stoika Kleantesa. Do nas doszło wszakże tylko jedno dzieło **A.**-a „O wielkości i odległości słońca i księżyca“ (wyd. łac. 1488, grec. 1688, przekłady niem. 1854 i 1856), w którem wykazuje, że słońce jest od nas 18 razy bardziej oddalone, aniżeli księżyc. Jakkolwiek jest to rezultat bardzo błędny, wypływa to tylko z niedostateczności ówczesnych narzędzi mierniczych, sama bowiem metoda przez **A.**-a obmyślona jest dokładna i świadczy o jego genjalności. (Ob. Księżyc). Od niego ma nazwę góra na księżycu, leżąca pod 23° szer. płn. i 47° dług. zach. księżycowej.

Arystarch z Samotracji, sławny w II w. przed Chr. gramatyk i krytyk w Aleksandrji. Powiadają o nim, że w 72 roku życia umarł dobrowolnie głodową śmiercią na wyspie Cyprze. Ważniejsze jego prace dotykały poetów greckich, a w szczególności Homera, którego tekst krytycznie oczyścił i utrwalił. Z pism jego żadne w zupełności czasów naszych nie doszło. Krytyka jego była tak ostrą, że dziś jeszcze każdego surowego sędziego w rzeczach sztuki zwą Arystarchem. Por. Lehr „De Aristarchi studiis homericis“ (Królewiec, 1833). Krytyczne jego uwagi, rozrzucone są w scholjach do Homera, szczególnie w tych, które wydał Villoison.

Arysteasz, Prokonnezyjczyk (rodem z wyspy Prokonnesos na m. Marmara), bajeczna postać w podaniach ludu greckiego, podobna do Żyda wiecznego tułacza. Uważany był za nauczyciela Homera, Pytagorasa i t. p., błąkał się po wszystkich krajach, tu umarły, tu znowu wskrzeszony, czynił cuda, tak dalece, że w sporach pierwotnego kościoła chrześcijańskiego poganie przeciwko cudom Jezusa Chrystusa stawiali mniemane cuda **A.** Przypisują mu także poemat p. t. „Arimaspeja,“ w którym dziwne rzeczy opowiada o narodach północnych. Por. Pournier „De Aristea Proconnesio,“ (Paryż, 1862).

Arysteasz, według powszechnego podania miał żyć w III w. przed Chr. na dworze Ptolemeusza Filadelfa, za którego rozkazem udał się do Jerozolimy, celem sprowadzenia stamtąd do Aleksandrji 70 (72) uczonych, dla przetłómaczenia Starego Testamentu na język grecki. Wiadomość o tem, jak równie historja o greckiem tłómaczeniu Starego Testamentu znajduje się w mniemanym liście **A.**, który wszakże podług nowszej krytyki jest utworem jakiegoś Żyda aleksandryjskiego, żyjącego na krótko przed narodzeniem Chrystusa. Por. Dole „Dissert. super Aristeo“ (1705).

Arysteasz, rzeźbiarz grecki z r. 100 po Chr. Pozostał po nim „Centaur“ z czarnego marmuru (w muzeum kapitolijskiem).

Arysteusz (grec. *Aristajos*), syn Apollina i Cyreny, według innych Uranosa i Gei. Oddany Horom, podług innych Nimfom Melissy, t. j. pszczołom na wychowanie, był uczniem Chejrona w medycynie i wieszczbiarstwie. W Tebach zaślubił

A. córką Kadmosa i po śmierci swego syna, Akteona, przebiegał wyspy morza Egejskiego, Sycylijskiego i inne, zostawiając wszędzie błogie ślady swojego pobytu. Starożytność czci jego pamięć jako hodowcy pszczół (Melisseus), obrońcę myśliwych (Agreus) i pasterza (Nomios); późniejsi poczytywali go za jedno z Zeusem i Apollinem.

Arystjon, ostatni demagog ateński, † 86 prz. Chr. Chciał pospołu z Mitrydatesem pontyjskim zrzucić jarzmo rzymskie, ale w r. 86 Sulla zdobył Ateny, **A.** schronił się na Akropol, lecz skutkiem braku wody musiał się poddać i zginął.

Arysto, *aristo*, papier pokryty żelatyną napojoną chlorkiem srebra, używany w fotografji.

Arystobul, Żyd aleksandryjski, zwolennik filozofji perypatetycznej za czasów Ptolemeusza VI-go Filometora. W komentarzach swoich nad księgami Mojżesza, które Ojcowie kościoła często przytaczają, starał się dowieść, że Grecy znali już Stary Testament i często z niego mądrość swą czerpali, powołując się na skażone, może przez niego samego, poezje Homera, Orfeusza i Hezjoda.

Arystobul I, Jehuda, król judzki (106—105 przed Chr.), syn i następca Jochanana Hirkana, pierwszy w rodzie przyjął tytuł królewski. Uwięził braci i zagłodził swą matkę. Panował tylko rok jeden. Władzę po nim objął brat jego Aleksander Jannai i ożenił się z wdową po nim. Por. Flavii Josephi „Antiquitatis Judaicae, Bellum Judaicum," opracowanie F. de Sauley „Histoire des Macchabées" (1880).

Arystobul, syn Aleksandra Janneusa, króla Judei, przywłaszczył sobie 69 przed Chr. koronę, która właściwie należała się jego bratu Hirkanowi, lecz wzięty 63 przez Pompejusza do niewoli, uświetnił jego tryumf w Rzymie. Później jednak zdołał uciec z Rzymu do Judei (56 przed Chr.), gdzie zebrał oddział wojska; lecz i tym razem pojmany przez Gabinjusza, został odesłany do Rzymu. Wyprawiony 49 przed Chr. z dwoma legjonami przez Cezara do Judei, celem odwrócenia uwagi Pompejanów, † w drodze otruty 48 pr. Chr.

Arystobul III, arcykapłan judzki, syn Aleksandra, wnuk Arystobula II, utopiony (35 r. prz. Chr.) z rozkazu Heroda w Jerycho.

Arystobul, drugi syn króla judzkiego, Heroda, z żony Marjanny, wnuczki Arystobula II, wychowany w Rzymie, około 23 przed Chr. uduszony w więzieniu z rozkazu przyrodniego brata swego, Antypatra.

Arystodem, syn Heraklesa i Megary, zabity przez własnego ojca w przystępie szaleństwa.

Arystodem, syn Heraklida Arystomacha, zabity od pioruna pod Naupaktos, kiedy przedsiębrał zdobycie Peloponezu.

Arystodem, król Meseńczyków, prowadził zaciętą wojnę ze Spartą (pierwsza wojna meseńska 743—724 prz. Chr.); powiadają, że dla osiągnięcia pomyślnego skutku, za poradą wyroczni własną ręką zabił córkę na ofiarę. Mimo świetnego zwycięstwa, odniesionego nad Spartanami, zwątpiwszy o uratowaniu ojczyzny, odebrał sobie życie na grobie córki.

Arystodem, jedyny Spartańczyk, który, z powodu choroby oczu, pospołu z Eurytosem, opuścił swoich rodaków w bitwie pod Termopilami. Eurytos jednak powrócił do walki, **A.** zaś pozostał w domu, za co otrzymał przydomek „Lejpopsychos" (ten, któremu dusza uciekła w pięty). Rehabilitował się w bitwie pod Plateą, gdzie, walcząc odważnie, zginął.

Arystodem, aktor grecki z czasów Filipa, do którego sprawował poselstwo, z czego wywiązał się tak dobrze, że Demostenes złożył mu publiczną podzięką.

Arystodem, rzeźbiarz grecki z epoki Aleksandra, przypuszczalny autor posągu Ezopa z willi Ludovisi.

Arystofanes, najznakomitszy komedjopisarz grecki, syn Filiposa, * około 444 przed Chr. w Atenach, † tamże około 387. O życiu jego mało wiemy; 427 wystąpił po raz pierwszy jako poeta, szydząc z wszechwładnego wówczas demagoga Kleona, za co po trzykroć przezeń oskarżony, potrafił się zawsze przed sądem usprawiedliwić. Z 54 jego komedji przechowało się 11: „Acharnowie," „Rycerze," „Chmury." „Osy," „Pokój," „Ptaki," „Thesmoforiadzusai" (kobiety, obchodzące uroczystość tesmoforji), „Lisistrata," „Żaby," „Ekklesiadzausai" (sejm niewieści) i „Plutos." **A.** ukazuje się nam w swych utworach, jako koryfeusz i arcymistrz komedji greckiej. Wychowanie i kierunek umysłu uczyniły go wrogiem ówczesnych stosunków społeczeństwa ateńskiego. Na polu więc polityki i moralności jest konserwatystą i arystokratą, z ideałem dawnych Aten w duszy, broni zawzięcie starych obyczajów, karności, nauki i sztuki, nie roztacza wszakże swego ideału, ale go objawia negacją, wyśmianiem teraźniejszości, bronią ironji, dowcipu i szyderstwa niemiłosiernie chłoszcze filozofję szlachetnego Sokratesa (w „Chmurach") i wykręty sofistów, wybryki szalonych demagogów i głupstwa ochlokracji (w „Rycerzach"), retorykę Eurypidesa (w „Żabach") i upadek smaku. Posuwając śmiałość do ostatnich granic zuchwalstwa, nie szczędzi nikogo; jego żart gryzący najwybitniejsze rani osobistości, jego szyderstwo samych bogów kąsa. Przy tem wszystkiem posiada **A.** wielki dar poetycki. Obdarzony bogatą fantazją, zadziwiającą siłą komizmu i niepospolitą przenikliwością, zdumiewa inwencją, rozwija rzecz swoją z niesłychaną łatwością i wdziękiem, błyszczy świetnością stylu, igra z trudnościami języka,

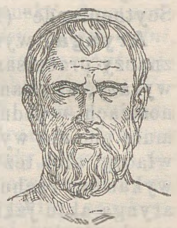

Arystofanes.

przechodząc od najtrywjalniejszych okropności do podniosłej liryki lub patetyczności. Utwory jego są wzorem najczystszego atycyzmu. **A.** jest właściwym twórcą komedji politycznej i głową t. zw. *starej komedji*. Jego „Plutos“ wystawiony 388 r. (już pod cenzurą tyrannidy) różni się od poprzednich utworów zaniechaniem politycznej tendencji. Od **A.**, mistrza w wierszowaniu, pozostał rodzaj anapestycznego wiersza, pod nazwiskiem *Tetrametri catalectici Aristophanici*. Por. Rötscher „**A.** und sein Zeitalter“ (Berlin, 1833). Wydania kompletne: Brunecka (3 t., Strasburg, 1781—83); Invernizzi'ego, Becka i Dindorfa (3 tomy, 1794—1826), Bergka, Meineckego; prócz tego mnóstwo pojedynczych wydań i tłómaczeń na różne języki. U nas przekładali **A.** Zygmunt Węclewski ski „Pokój“ *(Bibljoteka Warsz.*, wrzesień 1864), Marceli Motty „Chmury,“ arcydzieło **A.** (Poznań, 1866); Konarski „Rycerzy,“ Szujski „Rycerzy“ i „Ptaków.“ Na francuski i niemiecki tłómaczono całego **A.** kilkakrotnie.

Arystofanes z Bizancjum, gramatyk i krytyk aleksandryjski, żyjący około 264 przed Chr. Był przełożonym bibljoteki aleksandryjskiej i napisał komentarze do Homera, Hezjoda, Alkajosa, Pindara i Arystofanesa. Jemu przypisują wynalazek akcentów i znaków pisarskich. Razem z Arystarchem sporządził „Kanon,“ t. j. spis najznakomitszych pisarzów greckich, których przed wszystkimi innymi należy czytać, objaśniać i odpisywać. Z pism jego pozostał tylko jeden fragment, wydany przez Boissonade'a razem z „Chimerismami“ Herodiana (Londyn, 1829) i Nauck'a (Halla, 1848).

Arystokracja (z greck., tyle co rząd najlepszych). Wyraz ten ma podwójne znaczenie. Naprzód oznacza wyższe i bardziej wpływowe klasy społeczeństwa, niezależnie od formy rządu, istniejącego w państwie, tak, że w tem znaczeniu arystokracja może istnieć i w monarchji i w rzeczypospolitej demokratycznej. Powtóre, oznacza formę państwa, w której rząd należy prawnie do mniejszości uprzywilejowanej i odznaczającej się pewnemi cechami. Są niemi: *a)* ród, pochodzenie, a wtedy jest arystokracja rodowa, dziedziczna, np. patrycjuszów w Rzymie; *b)* urząd, wtedy pospolicie jest arystokracja z wyboru, wybór zaś może zależeć od uprzywilejowanych, lub od władzy samej; *c)* wiek, tu dostępną jest władza dla ludzi doszłych do pewnego wieku; nazwa wskazuje, że taki początek miał *senat* i *geruzja; d)* inteligencja i wykształcenie—dają szlachetną formę arystokracji umysłowej; *e)* bogactwo, w tej najgorszej formie arystokracji, tylko ludzie najbogatsi mogli posiadać władzę. Nazywają tę formę *plutokracją*. Nowsze czasy widocznie nie są pomyślne dla formy rządu arystokratycznej: osłabła ona w całej Europie, z wyjątkiem Anglji, gdzie arystokracja utrzymuje swe znaczenie przez mądrą politykę, ustępstwa nowym potrzebom i przez przymierze z monarchją. Dziś więc należy pojmować ją wszędzie prawie w pierwszem, t. j. towarzysko-społecznem znaczeniu. Dla lepszego poznania ducha arystokratycznej formy rządu, należy porównać ją z demokracją. Zasadą demokracji jest równość w obliczu prawa, arystokracji — pierwszeństwo znakomitszych. Demokracja mówi: Wszyscy obywatele są równi przed prawem, wszystkim jednaki udział w rządzie. Arystokracja twierdzi: Lepszym obywatelom większe prawa. Demokracja utrzymuje: Większość obywateli przedstawia naród, mniejszość winna się poddać większości. Arystokracja występuje z zasadą: Lepsza mniejszość nie może ulegać gorszej większości. Demokracja chce: aby urzędy i godności były przystępne dla każdego. Arystokracja wymaga, aby do urzędów byli dopuszczani tylko najznakomitsi. Dlatego w krańcowem rozwinięciu tych teorji demokracja chce rozdzielać urzędy losem; arystokracja zrobić je dziedzicznemi. Nawet w formie funkcjonowania władz różnią się te poglądy; demokracja wyłącza wszelki przepych, okazałość, blask, którym chce otoczyć arystokracja rządców narodu. Zwyrodnienie rządu arystokratycznego jest oligarchją (ob.). O arystokracji pisali: Gagern „Resultate der Sittengeschichte“ (t. 2); Zachariä „Vierzig Bücher“ (t. 3); Brougham „Political Philosophy“ (t. 2); Bluntschli „Allgemeines Staatsrecht“ (t. 1).

Arystoksenos z Tarentu, * około 354 przed Chr., filozof, uczeń Arystotelesa i pisarz muzyczny. Przeciwny był teorji Pitagorasa, że podstawą muzyki są liczby i proporcje, i utrzymywał, że muzykę, jako dzieło sztuki, należy oceniać miarą uczucia, a tony uchem. Z pism jego „Fragmenta de Rhytmica“ wydane zostały w r. 1785 w Wenecji przez Morellego, zaś „Harmonicorum Elementorum Libri III“ przez Meursiusza w Lejdzie i przez Meibona w Amsterdamie 1652. Krytyczną edycję sporządził R. Westphal (1883).

Arystol, *jodek tymolu*, $C_{18}H_{24}O_2J_2$, związek otrzymany przez strącenie roztworu tymolu roztworem jodu w jodku potasu; jest to proszek amorficzny, czerwonawo-brunatny, rozpuszczalny w eterze i olejach; pod wpływem światła łatwo się rozkłada. Używa się w medycynie przeciw chorobom skórnym, oraz jako środek antyseptyczny.

Arystomache, siostra Djona, w jednym dniu z Dorydą zaślubiona Djonizjuszowi I; uratowała życie swemu bratu i Platonowi, na których nastawał Djonizjusz.

Arystomenes, król i wódz bohaterski Meseńczyków w drugiej wojnie meseńskiej ze Spartą, w której opierał się walecznie od 645—628 przed Chr.; uległ dopiero skutkiem zdrady. Trzy razy brany do niewoli, trzy razy się wyswobodził i przez lat 11 wytrzymał oblężenie w Ira, nareszcie zwyciężony, schronił się z resztą wojska do Arkadji, a następnie emigrował na wyspę

Rodos, gdzie umarł i odbierał cześć jako *heros*.

Aryston z Chios, filozof stoicki, żyjący około 275 prz. Chr. Mnóstwo przypisywanych mu dzieł, z jednym tylko wyjątkiem („Listy do Kleantesa") mają być pióra perypatetyka Arystona z Ceos, od miejsca urodzenia Julies, zwanego także Julietes, który był uczniem Lykona i po jego śmierci objął kierunek szkoły perypatetycznej. Por. Saal „De Aristone Chio et de Herillo Carthaginicusi stoicis commentarii" (Kolonja, 1852); Krische „Forschungen."

Aryston, automatyczny przyrząd muzyczny, ob. Muzyczne narzędzia.

Arystonikos z Aleksandrji, syn Ptolemeusza, współczesny Strabona, uczony gramatyk, napisał kilka dzieł dotyczących Homera, z których wszakże drobne tylko ułamki doszły naszych czasów; najważniejsza jego praca p. t. „Peri semeion tes Iliados kai Odysseias," gdzie wykazał poprawki Homera zrobione przez Arystarcha. To samo zrobił później Didymos. Wyjątki z tego dzieła o „Iljadzie" wydał L. Friedländer „Aristonici peri semeion Iliados" (1853), a wyjątki o „Odysei" wydał O. Carnuth p. t.; „Peri semeion Odysseias" (1870).

Arystonikos, srogi tyran z Metymny na wyspie Lesbos; schwytany przez admirałów Aleksandra W. na wyspie Chios i wydany Metymneńczykom, okrutnie przez nich zamordowany.

Arystonikos, naturalny syn Eumenesa II, król Pergamu, chcąc odzyskać zapisany przez Attala III (133 przed Chr.) Rzymianom Pergam, został pokonany przez konsula Perpennę, zaprowadzony do Rzymu i uduszony w więzieniu (130).

Arystonikos, głośny cytarzysta, rodem z Korfu, nauczyciel muzyki na dworze macedońskim. Ocalił życie Aleksandrowi Wielkiemu w jednej z bitw, ale sam zginął przytem.

Arystoteles, najsławniejszy filozof grecki, * 384 przed Chr. w Stagirze w Tracji, stąd *Stagirytą* zwany, † 321 w Chalcis na Eubei. Wcześnie straciwszy ojca, który był nadwornym lekarzem i przyjacielem króla macedońskiego, dostał się pod troskliwą opiekę Proksena z Atarny. Młodość **A.** mało jest znana. Posiadamy wprawdzie wiele szczegółów, wystawiających ją w niebardzo pochlebnem świetle, lecz wiadomości te okazały się po większej części oszczerstwami, zmyślonemi przez zawistnych sławie wielkiego filozofa. W 17 roku życia udał się **A.** do Aten, gdzie od 367—347 zajmował się filozofją, z początku pod kierunkiem Platona. Lecz **A.** nie poszedł w ślady swego mistrza, owszem na polu filozofji występuje zawsze, jako jego przeciwnik. Ta okoliczność była powodem, że serdeczny z początku stosunek między mistrzem a uczniem z czasem ostygł zupełnie, choć nie wyrodził się w nieprzyjaźń, jak niektórzy dowodzą, opierając się na tym fakcie, że Platon nigdzie nie wspomina o **A.**, ostatni zaś wszędzie zbija naukę Platona o ideach. R. 347, t. j. w roku śmierci Platona, udał się **A.** do swego przyjaciela, tyrana Atarny Hermjasza; śmierć ostatniego z ręki nasłanych przez Persów siepaczów, zmusiła go do ucieczki do Mityleny, dokąd zabrał z sobą przybraną córkę Hermjasza, którą następnie poślubił. W r. 343 powołanym został na nauczyciela do królewicza macedońskiego Aleksandra. Obowiązek ten spełniał **A.** przez 4 lata, lecz w Macedonji pozostał jeszcze do r. 335, założywszy szkołę w Stagirze. W tymże roku wezwany został do Aten, gdzie założył szkołę w Liceum, zwaną szkołą perypatetyków, od zwyczaju **A.** przechadzania się w czasie wykładów. Wykłady były dwojakie: *ezoteryczne* i *egzoteryczne*. Pierwsze, ściśle naukowe, przeznaczone dla szczuplejszego grona słuchaczów, odbywały się z rana, drugie zaś, popularne, dla publiczności, z wieczora. Na czas tego drugiego pobytu w Atenach (335—322) przypada główna działalność **A.** Znany jako stronnik monarchji i Macedonji, miał **A.** licznych nieprzyjaciół, a obwiniony przez nich o bezbożność, z obawy kary śmierci przeniósł się do Chalcis na Eubei, gdzie zmarł w 63 roku życia, według jednych śmiercią naturalną, według innych zaś sam sobie życie odebrał. Pozostawił córkę Pytję i syna Nikomacha, urodzonego na krótko przed śmiercią ojca, z drugiej żony Herpylli. — Dzieła **A.-a**, których liczbę podają na 400 do 1,000 ksiąg, obejmują cały obszar ówczesnej wiedzy. Z pism jego egzoterycznych, czyli dostępniejszych, doszły nas zaledwie ułamki; natomiast lepiej przechowały się prace ezoteryczne czyli akromatyczne, ściślej naukowe, napisane przeważnie w ostatnich 12 latach życia. Z przechowanych sześciu pism *logicznych*, objętych ogólnym tytułem „Organon," najważniejsze są: „Analityka pierwsza" o wnioskach i „Analityka druga" o dowodach i definicjach. Dalej należą tu pisma „O kategorjach," „O zdaniu," „Topika," o dowodach djalektycznych czyli polegających na prawdopodobieństwie, i „O błędach wnioskowania sofistów." — Do dzieł *przyrodniczych* należy przedewszystkiem fizyka: „Auscultatio physica" w 8 księgach; dalej 2 księgi „O powstawaniu i zanikaniu," 4 księgi „O niebie" i 4 księgi „Meteorologica" o zjawiskach atmosferycznych, oraz zbiór rozpraw filozoficzno-przyrodniczych: „Parva naturalia." O objawach ducha ludzkiego o istocie i własnościach duszy traktują 3 księgi „O duszy." —„Historia animarum" (10 ksiąg) obejmuje całą zoologję w starożytności znaną, z czem się wiąże „O płodzeniu zwierząt" i 4 księgi anatomiczne „O częściach zwierząt." Pismo **A.** „O roślinach" zaginęło; dwie księgi istniejące pod tym tytułem, pochodzą z czasów później-

Arystoteles.

szych „Problemata“ (37 ksiąg) zawierają również wiele dodatków późniejszych.—„Metafizyka“ (14 ksiąg), którą **A.** sam nazywał „pierwszą filozofją,“ otrzymała nazwę swą stąd, że przy zestawianiu rękopisów **A.** umieszczono ją tuż poza fizyką.— „Etyka“ doszła do nas w trzech opracowaniach, z których autentyczna jest prawdopodobnie „Etyka Nikomachosa,“ t. j. nosząca imię syna **A**-a, któremu ją ojciec poświęcił.—„Polityka“ obejmuje w 8 księgach naukę o celach i urządzeniach państwa, o różnych formach rządu, jako też o wychowaniu.— O gospodarstwie domowem traktuje „Ekonomika“ (2 ks.), ale autentyczność jej jest wątpliwa. Traktat „O państwach,“ który miał obejmować urządzenia polityczne i prawne 158, a według innych nawet 250 miast starożytnych, doszedł do nas tylko w drobnych ułamkach; niedawno dopiero (1891) odkryto ustęp, traktujący o ustawie państwowej Aten.— „Retoryka“ (3 ks.) obejmuje rzecz o rodzajach wymowy politycznej, sądowej i retorycznoj.— „Poetyka“ o podstawach sztuki, o tragedji i poezji epicznej.—Dzieła **A**-a wydawane były wielokrotnie; ostatnie wydanie zbiorowe jest Didota (5 t., 1848—74); często też były tłómaczone na języki nowożytne. W języku polskim mamy tylko „Problemata czyli gadki z pism **A**-a“ w przekładzie Andrzeja Glabera z Kobylina (Kraków, 1535, 1893), Seb. Petrycego przekłady „Ekonomiki“ (1601), „Polityki“ (1605) i pięciu ksiąg „Etyki“ (1618).—*Filozofja* **A**-a, obejmując cały ogół wiedzy, dzieli się na teoretyczną, praktyczną i poetyczną. „Logika“ jest propedeutyką metodologiczną do filozofji. Główną rzeczą w logice jest dla **A**-a wniosek naukowy, czyli sylogizm, który prowadzi od pojęć ogólnych do szczegółowych, w sprzeczności z mniej pewną drogą indukcji, lub z dowodami djalektycznemi i sofistycznemi. Logika jako nauka od **A**-a bierze początek. W *metafizyce* przyjmuje **A.**, wbrew Platonowi, że ogół (gatunek, pojęcie) nie ma istnienia samodzielnego poza szczegółami i ze szczegółów tych jedynie się wyprowadza; pojęcie ogólne istnieje w rzeczy, ale jej nie poprzedza. W każdej rzeczy rozróżniać należy formę i materję, jak np. w człowieku duszę i ciało, a obok tych zasad naczelnych dla wyjaśnienia bytu odwołuje się **A.** jeszcze do celowości i przyczyny poruszającej. Ostateczna zaś przyczyna wszelkiego ruchu jest nieporuszona, jest myśl, która sama sobie jest celem, a to prowadzi do pojęcia Boga. W ten sposób **A.** jest twórcą teizmu naukowego. Z temi poglądami metafizycznemi wiąże się podstawa *etyki*, człowiek bowiem dąży do urzeczywistnienia najwyższego celu swego bytu, w czem znajduje zadowolenie i szczęście. Do szczęśliwości tej (eudemonii) doprowadzić może człowieka działalność odpowiadająca wymaganiom rozumu; działalność zaś taka polega na cnocie, która tedy staje się podstawą szczęśliwości. Obok tych cnót etycznych czyli praktycznych, przyjmuje jeszcze **A.** cnoty teoretyczne czyli logiczne, mające na celu prawidłowy rozwój umysłu, jak poezję i sztuki piękne, naukę i mądrość. Istota cnót praktycznych polega na utrzymywaniu rozumnej równowagi między pociągającemi nas ostatecznościami; odwaga jest takim środkiem między tchórzliwością a zuchwalstwem, szczodrość między rozrzutnością a skąpstwem. Najdoskonalszą cnotą praktyczną jest sprawiedliwość.— Przejście do *polityki* stanowią rozważania o przyjaźni, człowiek bowiem jest istotą społeczną, która w państwie tylko znajduje warunki swego moralnego i umysłowego rozwoju. Przy dobrej ustawie państwowej rządzący mają na celu dobro ogółu, a nie swe własne. Idealna forma państwa jest połączeniem form: demokratycznej, arystokratycznej i monarchicznej. — Fizyka **A**-a jest odrębną zupełnie od dzisiejszej, wyróżniając się od niej głównie brakiem metody doświadczalnej. Do rozpatrywania przyrody stosuje **A.** metodę filozoficzną, podaje zasady ogólne, z których drogą dedukcji stara się prawidłowość natury odtworzyć. Przestrzeń jest dla **A**-a w sposób ciągły materją wypełniona; w przestrzeni pustej niemożebny jest ruch, z ruchem bowiem łączy się pojęcie rozmaitości w przestrzeni. Poszukując zasad rzeczy zmysłowych, napotykamy tylko cztery antytezy, dające się wyróżnić czuciem, t. j. ciepło i zimno, suchość i wilgotność; są to elementarne własności materji, skąd powstają cztery elementarne substancje czyli żywioły: ogień, powietrze, woda i ziemia. Ziemia jest to żywioł bezwzględnie ciężki, ogień bezwzględnie lekki, stąd wszystkim ciałom właściwa jest ciężkość lub lekkość, dążą więc na dół ku ziemi, lub w górę, ku niebu. Ruchy te są naturalne, wszystkie zaś inne ruchy są wymuszone czyli gwałtowne i ustają, gdy przerywa się ciśnienie, które je wywołuje. Aby wytłómaczyć podnoszenie się wody w pompie, odwołuje się **A.** do przypuszczenia, że natura lęka się próżni, do sławnego *horror vacui*, chociaż wie, że powietrze posiada ciężar. Jakkolwiek więc obszarem swej wiedzy o przyrodzie góruje **A.** niesłychanie nad poprzednikami swymi, brak należytej metody badań prowadzi go do rezultatów zupełnie błędnych.—Wpływ **A.** na cały rozwój umysłowy wieków średnich był niesłychany; rzec można, że cała filozofja i nauki przyrodnicze przez 15 wieków ograniczały się na pisaniu komentarzy do **A.** Zamiast iść drogą podjętą przez **A.** i dalej naukę posuwać, uczeni średniowieczni obracali się jakby w zamkniętem kole, tamując rozwój swobodnej myśli. Wysokie znaczenie **A.** datuje się już od czasów aleksandryjskich. Komentarze ówczesnych filozofów posłużyły za podstawę do prac Arabów, u których, podobnie jak następnie u chrześcijańskich scholastyków, **A.** był powagą bezwarunkową. Stąd też jedni i drudzy głównie objaśniali wielkiego Stagirytę, przyczem wprowadzili

do systemu jego poglądy obce. Niezrozumiana lub źle zrozumiana filozofja **A.** wziętą została przez kościół pod opiekę, a każde przeciw niej wystąpienie uważane było za występek. Od czasu, gdy odżyły nauki klasyczne, zajmowano się **A**-em głównie w celu oczyszczenia jego nauki od obcych dodatków. Dopiero od wieku XVI rozpoczyna się walka przeciwko **A.** Pierwszym przeciwnikiem był profesor paryski Piotr Ramus. Walkę tę podjęli następnie już w nowożytnej filozofji: Bacon, Lokke, Reid, powstając przeciwko teorji sylogizmu, rozwiniętej głównie przez scholastyków. Od czasu zaś badań Galileusza nad spadkiem ciał, oraz od odkrycia ciśnienia powietrza przez Torricellego, fizyka **A**-a rozpadła się w gruzy, tak, że nie pozostał z niej kamień na kamieniu. Niemniej wszakże **A.** przyświeca nam, jako najwyższe uosobienie nauki starożytnej, jako najbardziej wszechstronny umysł wszystkich czasów. Por. Zeller „Philosophie der Griechen“ t. 3 (3 wyd., 1888); Biese „Die Philosophie des **A.**“ (2 t., 1875—42); Grote „Aristotle“ (2 wyd., 1879): Grant „Aristotle“ (1874), Brentano „Die Psychologie des **A.**“ (1871); Meyer „**A.** Thierkunde“ (1855); Lewes „**A.**, a chapter from the history of sciences;“ Ch. Waddington „De l'autorité d'Aristôte au moyen âge“ (1878); A. Bullinger „Des **A.** Erhabenheit über allen Dualismus“ (1878); J. Frochshammer „Ueber die Principien der aristotelischen Philosophie“ (1881). Z prac polskich: H. Struve „Wykład systematyczny logiki“ (1870, str. 140—174); Jan Sniadecki „Filozofja ludzkiego umysłu“ (wyd. Balińskiego, t. V, str. 316—324, 1837); F. H. Lewestam „Arystoteles“ (w *Wielkiej Encyklopedji* Orgelbranda, t. II, 1859); St. Pawlicki „Arystoteles“ (w *Encyklopedji wychowawczej*, t. I, str. 313—329, 1880); W. Dzieduszycki „Wykład o **A.**“ (w *Bibljotece Warszawskiej*, 1882); St. Pawlicki „Historja greckiej filozofji“ (1890).

Arystotelesa latarnia, ob. Jeżowce.

Arystowszczyzna, odcień sekty roskolniczej. Dał jej początek kupiec petersburski Bazyli Arystow, * 1763, † 1819, który ze swoimi zwolennikami należał do sekty Fedosiejowców. Podług jego przekonania, chrześcijanin obowiązany jest unikać rozporządzeń rządowych, naucza dalej, że zawieranie małżeństwa jest niepotrzebne i t. d.

Arystydes.

Arystydes Sprawiedliwy, jeden z dziesięciu wodzów ateńskich przeciwko Persom pod Maratonem (490 przed Chr.), skutkiem zawiści Temistoklesa ostracyzmem z Aten wygnany (483). Podczas wojny z Kserksesem (480), dowiódł tak świetnie miłości dla ojczyzny, że wyrok, skazujący go na wygnanie, został odwołany. W bitwie przeciwko Mardonjuszowi pod Plateą (479 r.), przyczynił się głównie jako wódz ateński do otrzymania wielkiego zwycięstwa. Na jego wniosek ogłoszono (477) prawo, dozwalające wszystkim bez różnicy obywatelom ubiegać się o publiczne urzędy i godności; dla popierania dalszej wojny z Persami, nakłonił sprzymierzeńców do utworzenia związkowej kasy na wyspie Delos. Kierując najważniejszemi sprawami rodzinnego kraju i posiadając najzupełniejsze zaufanie współobywateli, umarł 467 r. w bardzo sędziwym wieku i tak ubogi, że go kosztem miasta pochować musiano; dwie córki i syna Lizymacha również wyposażyła rzeczpospolita. Biografję **A.** podali nam Cornelius Nepos i Plutarch.

Arystydes, Tebańczyk, syn Arystodema, jeden z najsławniejszych malarzów greckich, współczesny Apellesa, był uczniem Euksenidasa i Nikomacha; odznaczał się szczególnie wiernem przedstawianiem wszelkich wzruszeń duszy i namiętności. Obrazy jego były przepłacane w Grecji.

Arystydes z Miletu, pisał w I czy II w. przed Chr. tak zwane „Powieści miletyńskie,“ czyste utwory fantazji w podobnym rodzaju, jak nasze romanse i nowele. Były one treści swawolnej, ale w starożytności chciwie czytane. Z utworów tych nic nie doszło do naszych czasów.

Arystydes Quintilianus, autor w I w. przed Chr. ważnego i ciekawego o muzyce greckiej dzieła „De musica,“ wydanego przez Meiboma w Amsterdamie, 1652.

Arystydes święty, nawrócony filozof ateński. W r. 125 napisał Apologję chrześcijaństwa.

Arystydes (Aelius), jeden z najznakomitszych retorów i sofistów greckich, * 117 lub 129 po Chr. w Hadrianopolis w Mizji, odbywał długie podróże po Azji, Grecji, Egipcie aż do Etjopji, † 189 po Chr. w Smirnie. Po trzęsieniu ziemi w Smirnie namówił Marka Aureljusza do odbudowania miasta, za co naród wystawił mu śpiżowy posąg i uczcił nazwą „odbudowcy.“ Jako mówca podziwiany był przez swoich współczesnych. Dzieła jego wydał Samuel Jebb w Oksfordzie 1722 po łacinie z objaśnieniami, potem Dindorf w Lipsku 1829, a „Scholia“ Frammel we Frankfurcie 1828. Prócz dwu teoretycznych pism o wymowie, pozostało po nim 55 mów, które wydał Wulz w Stutgardzie r. 1822 w „Rhetores graeci.“

Arystyllos, astronom aleksandryjski z Samos, żyjący około 300 przed Chr., pierwszy z astronomów, który oznaczał położenie gwiazd stałych. Obserwacje jego użyte zostały przez Hipparcha i Ptolemeusza.

Arystyp, filozof grecki, założyciel szkoły hedonistów czyli cyrenejskiej (ob.). Urodził się ok. 435 w Cyrenie. Sława Sokratesa zwabiła go do Aten około r. 416; następnie udał się na wyspę Eginę, a stąd do Sycylji, gdzie współcześnie z Platonem przebywał na dworze Djonizjusza

Starszego, a następnie Djonizjusza Młodszego; około 356 powrócił do Aten. Szczegóły te, podane przez Steina w jego „Vita Arystippi“ (Getynga, 1855), *nie są* zupełnie pewne. Według **A.**, celem człowieka jest ἡδονη (rozkosz), zasadzająca się na przyjemnem, łagodnem uczuciu. Nie przypisuje on wyższości ani fizycznej, ani moralnej rozkoszy, gdyż wartość ich jedynie od stopnia i trwania ich zależy. Dla rozkoszy wszystko człowiek poświęcać winien, dlatego też usunął się **A.** od życia publicznego, by stać się niezależnym od okoliczności i aby to tylko mógł wybierać, co według niego stanowi szczęście. Mimo to, człowiek powinien panować nad sobą, by nie stać się sługą namiętności, burzących jego szczęście. Samowiedza, oświata, umiarkowanie ducha—oto środki wiodące człowieka do panowania nad sobą. Przebijają się w tem ślady nauki Sokratesa, i dlatego jest do liczby pseudo-sokratyków policzony. Arystoteles uważa **A.** za sofistę, gdyż pierwszy z pomiędzy uczniów Sokratesa pobierał pieniądze od słuchaczów za swoje wykłady. Por. Wieland „**A.** u. einige seiner Zeitgenossen“ (4 t., Lipsk, 1800); Thrige „De **A.** philosopho Cyrenaico aliisque Cyrenaicis“ (Kopenhaga, 1828).— **Arystyp** młodszy wnuk poprzedniego, zwany Metrodidaktikos, gdyż przez matkę swoją, Aretę został wykształcony, żyjący około 360, rozwinął system filozoficzny swego dziadka. Ob. Cyrenajska szkoła. Zeller „Die Philosophie der Griechen;“ Lewes „Historja filozofji,“ I, przekład Dygasińskiego.

Arytaenoideus, mięsień, ob. Nalewkowy.

Arytmetyczna proporcja, ob. Proporcja.

Arytmetyczne znaki, ob. Matematyczne znaki.

Arytmetyczny postęp, ob. Postępy.

Arytmetyczny stosunek, ob. Stosunek.

Arytmetyczny trójkąt, A. *wielokąt*, ob. Trójkątne liczby.

Arytmetyka (z greckiego *arithmos* liczba), w ścisłem i najpospolitszem znaczeniu jest to część matematyki, obejmująca naukę liczb; zajmuje się badaniem ich własności, podaje prawa i sposoby ich łączenia z sobą; niekiedy jednak (np. Arytmetyka powszechna Newtona) obejmuje się pod tą nazwą i naukę o ilościach ogólnych, pod algebrą zaś rozumie się wtedy tylko naukę o równaniach. Jeżeli się dzieli **A.**-ę na niższą i wyższą, pod tą ostatnią rozumieć należy *teorję liczb* (ob.). **A.** w pospolitem znaczeniu obejmuje zasady liczenia, naukę czterech głównych działań na liczbach całkowitych i ułamkach, działania dalsze, jak potęgowanie, wyciąganie pierwiastków, logarytmowanie; naukę o stosunkach, proporcjach, postępach; nakoniec zastosowanie proporcji, czyli reguły. Zastosowanie **A.** do potrzeb handlu stanowi *rachunkowość handlową*, do statystyki **A.** *społeczną* czyli *polityczną*.— Najdawniejszy traktat arytmetyczny, jaki do nas doszedł, jest rękopis Amesa (ob.) z 2,000 r. przed Chr.; istotne jednak ukształtowanie naukowe **A.**-i rozpocząć się mogło dopiero od wprowadzenia systemu liczenia za pomocą cyfr dziesiętnych; jest on pochodzenia, jak się zdaje, arabskiego, do Arabów zaś miał przejść z Indji, jakkolwiek utrzymują, że był znany w szkole pitagorejskiej. Grecy zresztą, jakkolwiek genjalni matematycy, lekceważyli rachunek, uważając go za czynność kupcom odpowiednią; rachowali oni często za pomocą abaków (ob. Abakus). Wprowadzenie rachunku na cyfrach z zerem do Europy przypisują Gerbertowi, który następnie został papieżem pod nazwą Sylwestra II, a do rozpowszechnienia tego systemu przyczynił się znacznie Fibonacci czyli Leonard z Pizy w XIII w. Użycie ułamków dziesiętnych, które stanowią tego systemu uzupełnienie, przypisują Regiomontanowi (w XV) lub Stevin'owi (XVI w.), choć podobno Wenecjanie znali je już w XIV w. Działania jednak rachunkowe zyskały na potędze i krótkości dopiero od wynalezienia logarytmów (Nepper 1614). Nazwą **A.** *dwójnej* (dyadyka), **A.** *dwunastnej* (dodekadyka) i t. d. obejmuje się system liczenia za pomocą dwóch, 12 i t. d. cyfr; w każdym jednak systemacie koniecznem jest zero. W dalszym swym rozwoju zlewa się już **A.** z wyższemi działami matematyki, z algebrą, analizą (ob.). Liczba dzieł elementarnych poświęconych **A.**-ce niesłychanie jest wielką. Najdawniejszą **A.**-ą po polsku napisaną jest „Algorithmus, to jest nauka liczby, polską rzeczą wydana przez ks. Tomasza Kłosa“ (1537, 1538, przedruk nowy 1889), lepiej wszakże opracowane jest dzieło Wojewódki (1557, 1574, 1602). Solski wyłożył **A.**-ę wierszem: „Geometry polskiego zabawa o **A.**-ce albo o rachunkowaniu“ (1683, przedruk nowy Bayera 1863). Z polecenia komisji edukacyjnej wydaną została Lhuilliera „**A.** dla szkół narodowych,“ z rękopisu franc. przełożył Gawroński (1778 i nast.). Z późniejszych przytoczymy: Czecha (1807 i nast.), wyborna książka, dla nauczyciela przeznaczona, Radomińskiego (2 t., liczne wyd. od 1821), Barcińskiego (1843), Libelta (2 tomy, 1844), Steczkowskiego (1851) Wrześniowskiego (1853), Niewęgłowskiego (1866, 1872), Jeskego (książki początkowe), Dicksteina (**A.** w zadaniach), Zajączkowskiego (1888), Berkmana (kurs początkowy 1883), Baranieckiego (1882, 1893).—Z zakresu **A.**-i stosowanej: Zubelewicza „Rachunkowość handlowa“ (1843), Kramsztyka: „Wykład **A.** handlowej“ (1879). Historję **A.**-i w Polsce opracował Trybulski w „Encykl. pedagogicznej,“ oraz Baraniecki: „Krótki rys rozwoju **A.**-i“ (1884).

Arytmja, w medycynie, zboczenia w ruchach serca, ujawniające się nierytmicznem, bezładnem uderzaniem tętna.

Arytmomancja (z greckiego), u starożytnych sztuka przepowiadania przyszłości z liczb i nauka o ich ukrytych własnościach.

Arytmometr, ob. Rachunkowe machiny.

Arzachel Abraham z Toledo, astronom, żył około 1080 ery chrz Napisał dzieło o pochyłości zodjaku, oznaczył położenie apogeum słońca z 402 obserwacji, ułożył tablice planet, które posłużyły za podstawę sławnym tablicom Alfonsowym.

Arzamas, m. pow. w gub. Niższo-Nowogrodzkiej, na prawym brzegu r. Teszy, założone przez Tatarów kazańskich w początku XV w., 11,000 m. Znaczny handel płótnem i futrami, 30 cerkwi i 7 monasterów. **A.** powiat, 3,307 w. kw. i 344,490 m., trzecia część obszaru pokryta jest lasami.

Arzamas, nazwa towarzystwa literackiego zwolenników Karamzina w 1815—20 w Moskwie i Petersburgu. Należeli do niego: Wiaziemski, Dawydow, Łukowski, Puszkin, Turgeniew i in.

Arzeu, miasto portowe algierskie, w prowincji Oranu, nad zatoką tegoż nazwiska, 5,607 m. (1891). Ma port najbezpieczniejszy na całem wybrzeżu, a w bliskości znajdują się zwaliska dawnych budowli rzymskich.

As, u Rzymian jednostka zasadnicza wag i monet. Jako *waga*, zwany też *libra*, t. j. funt, miał podział dwunastkowy; $^1/_{12}$ asa czyniła 1 *unica*, t. j. jedność (*uncia*), ale i inne ułamki funta miały swe nazwy, jak: *dextans*=$^5/_6$ **A.**=10 uncji, *bes* = $^2/_3$ **A.** = 8 un., *semis* = $^1/_2$, *triens* = $^1/_3$, *quadrans* = $^1/_4$, *sextans*=$^1/_6$ **A.**, *semuncia*=$^1/_{24}$**A.**=$^1/_2$ uncji. Według Böckha, 1 As czynił 327,45 grama.—Jako *moneta miedziana* miał *As* pierwotnie postać sztabek, które za czasów Serwjusza Tuljusza oznaczać zaczęto wyobrażeniami zwierząt domowych, wołów, owiec, skąd poszedł wyraz *pecunia* (*pecus*—bydło); formę monety otrzymał *as* około 500 r. przed Chr. Ważył pierwotnie 12 uncji, następnie wszakże monety miały najczęściej ciężar 10 uncji i zawierały znaczną ilość cyny i ołowiu. Obie strony monety oznaczane były wizerunkami; na jednej stronie wyobrażony był zwykle przód okrętu (rostrum), na drugiej Janus dwugłowy. Bito również i części asa, z wizerunkami innych bogów: *semis* z Jowiszem, *triens* z Minerwą, *quadrans* z Herkulesem, *sextans* z Merkurym, *uncia* z Minerwą lub Romą, uosabianą jako bóstwo. Wartość tego asa, który, jako jedyna moneta obiegowa, przetrwał aż do epoki wojen Punickich, wynosiła około 28 groszy; z wprowadzeniem monety srebrnej (268 roku przed Chr.) zaczęto bić z funta miedzi 3, a następnie nawet 6 asów, skąd wartość asa obniżyła się do 4 groszy tylko. Por. Budäus: „De asse et partibus ejus“ (1522 i później); Mommsen: „Geschichte des röm. Münzwesen“ (1860); Hultsch: „Griechische und Römische Metrologie“ (2 wyd., 1882).—W wiekach średnich w Niemczech i niektórych innych krajach *As* oznaczał jeden z najdrobniejszych podziałów funta i służył do ważenia monet i t. p.. Kolońska grzywna dzieliła się na 4,020 asów kolońskich i ważyła 4864,68 asa holend., 1 as hol.=0,048063 grama. Po wprowadzeniu do związku celnego niemieckiego funta, równającego się połowie kilograma, *as* oznaczał 0,0001 tego funta. — *As* oznacza także dotąd jedność w kartach i w grze w kości; karta oznaczona jednym tylko okiem, *asem* czyli *tuzem*, zwykle jest najwyższą kartą.

As.

As, w muzyce, ton *a* o półtonu zniżony, co się oznacza znakiem ♭, *La bemol*, La ♭.—*As dur* lub *As major*, tonacja majorowa, mająca ton *as* za podstawę: *be, es, as* i *des; as mol* lub *as minorowy* tonacja minorowa, mająca ton *as* za podstawę.

As, w chemji, symbol atomu arsenu.

As, pseudonim Aleksandra Świętochowskiego.

Asa i Asasel, w Talmudzie dwaj aniołowie, którzy zarzucali Bogu, że stworzył ludzi grzesznych. Bóg nadał im ciała ludzkie, poczem i oni zgrzeszyli. Gdy do nieba powrócić chcieli, strącił ich Bóg w góry wschodnie, gdzie nauczyli człowieka sztuki czarodziejskiej. Według Apokalipsy Henocha zwali się oni Samiaza i Azazel. Por. Ign. Matuszewski: „Djabeł w poezji,“ str. 34. Byron zrobił ich bohaterami pięknego poematu p. t.: „Niebo i Ziemia“ (przekł. polski Odyńca).

Asa dulcis, toż co benzoes (ob.).

Asachi Jerzy, * 1788, † 1869 w Jasach, literat rumuński, przyczynił się bardzo do rozwinięcia ducha narodowego w Multanach. Powróciwszy z Wiednia i Lwowa do kraju, założył pierwszą drukarnię rumuńską, a w r. 1817 utworzył prywatne towarzystwo teatralne, dla którego pisał utwory dramatyczno-historyczne. W r. 1856 zarządzając sprawami oświaty, podniósł szkolnictwo w kraju przez zakładanie gimnazjów i szkół przemysłowych. Wydał podręczniki szkolne, oraz dwa zbiory poezji: „Culegere de poesii“ (1854, wyd. 2) i „Fabule“ (1862). Celniejsze utwory jego prozaiczne wyszły p. t.: „Novele istorice à Romanici“ (1867).

Asadi, z przydomkiem Thusi, * w Thus w Chorozanie, † 1020 po Chr., był nauczycielem Firdusiego i jednym z najdawniejszych poetów perskich. Wydał zbiór pieśni p. t.: „Dywan,“ poemat epicki „Gerszaspnáme“ i ułożył słownik perski Forhang.

Asaf, syn Barachjasza lewity, psalmista i śpiewak z epoki Dawida, autor wielu pieśni.

Asaf ud Daula, władca Audhu w Indjach, * 1775, † 1797, człowiek zdolny, poeta, ale słaby charakter, stał się narzędziem w ręku słynnego

Warrena Hastings'a i doprowadził kraj do ruiny, a siebie do niesławy. Por. Torrens: „Empire en Asie."

Asafja (*Asaphia*), niewyraźność, zwłaszcza niewyraźność mowy.

Asa foetida, *czarcie łajno*, czyli stwardniały sok mleczny korzenia *Ferula scorodosma* i *F. narthex*. Rośliny te, należące do rodziny baldaszkowych, na kilka stóp wysokie, zarastają znaczne przestrzenie w Persji i w krajach sąsiednich. Długi i gruby korzeń nacinają pokilkakrotnie pod pokryciem z ziemi i liści, przyczem mleczny sok swobodnie wypływa, tężeje, brunatnieje i stanowi ważny artykuł handlu w owych stronach. W handlu spotyka się **A. f.** w postaci niewielkich ziarn, najczystszy *w łzach (in granis* v. *lacrymis*), w postaci większych nieco kawałków *(amagdaloidea)* i wreszcie tak z. *kamienista*, najmniej ceniona, w postaci masy różnorodnej, zanieczyszczona częściami rośliny i innemi przymieszkami. Zawiera ona niektóre sole, żywicę, olejek eteryczny, niemiłego zapachu, który wre przy 135°—140°C z wywiązywaniem siarkowodoru. **A. f.** ma smak drażniący i zapach bardzo nieprzyjemny. W pewnych okolicach, jak w Indjach, używana bywa jako pokarm. W medycynie z powodu olejku używaną bywa dla uspokojenia rozdrażnionych nerwów przy kurczach i bólach, występujących mianowicie na tle histerji i hypochondrji, w katarach oskrzelowych z charakterem nerwowym (kaszel, duszność), przeciw pasożytom kiszkowym.

Asagaj *(zagaj)*, broń plemion afrykańskich, tak zwana od drzewa asagajowego (*Curtisia faginea*), z którego wyrabia się trzon broni, mający postać stożkowatą i zakończony grotem żelaznym, mającym 16 do 48 centymetrów długości, zwykle zatrutym substancjami roślinnemi. Murzyni miotają bronią tą celnie z odległości 30 do 40 metrów.

Asagraea, ob. Sabadilla.

Asam Kośma Damjan, malarz monachijski XVIII w.—**Asam** Egidjusz, brat poprzedniego, rzeźbiarz i sztukator, współpracownik brata w ozdabianiu kościołów.

Asamar, substancja gorzka, powstająca przez działanie niezbyt wysokiej temperatury na materje organiczne; tworzy się ona w małej ilości przy pieczeniu rozmaitych ciał na pokarm używanych i nadaje im, wraz z powstającemi przytem olejkami przypalonemi, przyjemny smak właściwy, jak np. przy pieczeniu chleba, mięsa, prażeniu kawy. Prawdopodobnie nie jest to ciało chemicznie jednorodne, ale tylko mieszanina różnych związków.

Asan lub **Asen, Asjen** Jan Wielki, władca bułgarski, około 715—722 r., przezwany przez Greków *Chasan Kasan*. Cesarz bizantyński Leon, za udzieloną sobie pomoc w wojnie przeciwko władcy arabskiemu Skafilowi, nadał **A.** tytuł króla, czyli cara.

Asan, podług źródeł bułgarskich 23, a innych 31 car bułgarski, następca Jana Włodzimierza. Będąc pasterzem łącznie z bratem Piotrem, skłonił 1186 r. cały naród do powstania przeciwko cesarzowi bizantyńskiemu, Izaakowi. W następnej wojnie granice swego królestwa znacznie rozszerzył. Pamiętny także jest jako krzewiciel języka bułgarskiego pomiędzy Grekami, mieszkającymi w jego państwie. W r. 1196 zamordowany został przez możnowładcę Iwanka, kochanka swojej siostry.—**Asan** Jan, syn poprzedniego, panował od r. 1218 do 1241. Zawarłszy przymierze z cesarzem bizantyńskim przeciwko sąsiednim mocarstwom, wyjednał samoistność patrjarchatu bułgarskiego.—**Asan** Michał, syn poprzedniego, panował od r. 1246 do 1258, zabity przez swojego krewnego Kolomana.

Asan Konstanty, * 1258, † 1277, zapadł w chorobę, podczas której niejaki Iwajło przywłaszczył sobie rządy kraju. Po śmierci **Asan** Jan III, uznany został za króla, atoli musiał schronić się do stolicy bizantyńskiej, a następnie zrzec się tronu na rzecz Bojara Jerzego Tertera, który założył dynastję Terterowiczów (1280). Cesarz Michał nadał Janowi III godność *despoty*, która utrzymała się w rodzie *Asenowiczów*, aż do upadku cesarstwa bizantyńskiego. Por. Jireczek „Geschichte Bulgariens;" Grabowski „Bułgarja i Bułgarowie."

Asanczewski Michał, * 1838, rosyjski kompozytor muzyczny. Podczas swego pobytu w Paryżu (1866—70), nabył bibljotekę muzyczną Andersa. W r. 1870 został dyrektorem konserwatorjum petersburskiego, a w 1876 r. usunął się z tego stanowiska i poświęcił się tylko kompozycji. Dotychczas wydał niewiele utworów,— przeważna część znajduje się jeszcze w rękopisie.

Asanczukowicze, ród kniaziowski litewski, pochodzenia tatarskiego. Por. Boniecki „Poczet rodów."

Asander, *Asandros*, jeden z wodzów Aleksandra W., brat Parmenjona, mianowany był rządcą Lidji, około 334 przed Chr., a po śmierci zdobywcy satrapą Karji. Rozszerzył państwo swoje w Kapadocji aż do Pontu-Euksynu, lecz w końcu został zwyciężony przez Antygona.

Asaphus, ob. Trylobity.

Asar (liczba mnoga od *as*), rumowiska głazów w Szwecji, pochodzące z okresu lodowego; tworzą one wały i wzgórza, ciągnące się na długości kilku kilometrów.

Asarhaddon, właściwie **Assur-akhi-idin,** król asyryjski, syn Senacheryba, 681—668 prz. Chr., ostatni z królów wojujących przeciwko Palestynie i Egiptowi. Podbił Arabję wschodnią i Egipt i dodał do owego tytułu miano króla Egiptu (Musuri) i Etjopji (Kusu). W r. 668 prz. Chr. zrzekł się tronu Asyrji na rzecz syna *Asur-Bani-Pala*, i zatrzymawszy tylko władzę nad Babilonem, zmarł tamże w rok potem. **A.** był nietyl-

ko jednym z najdzielniejszych, ale i z najuczeńszych władców Asyrji. Obchodził się łaskawie z jeńcami i dbał o dobro poddanych. Lubił okazałość i wybudował wspaniały pałac w Niniwie. Por. „The history of Esarhaddon, king of Assyria“ (1880); Menant „Annales des rois d'Assyrie,“ Maspero „Hist. anc. der peuples de l'Orient.“

Asarkja (z grec., brak mięsa), szczupłość, chudość.

Asarmoth albo **Hasarmoth,** trzeci syn Jektana. Miasto Asarmoth znajdowało się w Armenji. — „Pieśni Asarmotha, narodów Sarmackich patrjarchy“ (1805 r.) jest to utwór liryczny Jana Woronicza, w którym Asarmoth w duchu wieszczym błogosławi przyszłym pokoleniom. — „Asarmoth,“ zabawa historyczna z dziejów polskich, ułożona dla dzieci przez Klementynę z Tańskich Hoffmanową.

Asarum, *Kopytnik*, rodzaj roślin z rodziny kokornakowatych; okwiat dzwonkowaty, 3-wrębny, z 12 pręcikami; owoc torebka skórzasta, 6-komórkowa. W całej płn. Europie pospolity **A.** *europaeum* (*K. pospolity*), na miejscach cienistych i wilgotnych; liście nerkowate, skórzaste. Korzeń i ziele kopytnika należą do leków bardzo używanych, z powodu zawartej w nich azaryny (ob.), jako środek drażniący drogi pokarmowe, wzbudzający wymioty, podnoszący czynność nerek i skóry; dziś zaniedbane. Pył korzenia wywołuje kichanie i używany był jako dodatek do tabaki. Kilka gatunków zagranicznych posiada również własności lekarskie.

Asarum: *a* przecięcie kwiatu.

Asas, w muzyce, ton *a* dwa razy zniżony; oznacza się przez dwa bemole 𝄫.

Asathor, ob. Azator.

Asauła, urząd w Siczy zaporoskiej. Do tego urzędu dołączali tytuł: „wojskowy,“ albo „pułkowy.“ Asauła „pułkowy,“ była to osobistość podrzędna, zaś „wojskowy“ należał do „starszyzny.“ „Wojskowy“ spełniał czynność szefa policji i adjutanta przy atamanie. Jako znak zewnętrzny swej władzy posiadał laskę; podczas uroczystych przyjęć nosił *pieczęć* siczową, na której wyobrażany był zaporożec z rusznicą w dłoni, w sutym polskim stroju, a w otoku napisane: „Pieczęć sławnego wojska zaporoskiego, Niżowego,“ tak było do roku 1760. Władza wykonawcza należała do **A.,** a także pilnował porządku i rozdawał żołd. Dziś jeszcze w wojsku nieregularnem kozackiem spotyka się tytuł asauła, odpowiadający randze porucznika. W guberniach południowych do ostatnich czasów nazywano dozorcę robót w polu asaułą albo asawułą. Z powodu ich krzykliwości i brutalności powstało przysłowie: „krzyczy jak asawuła.“

Asbest, ob. Azbest.

Asbjörn Ulfsson, jarl, czyli władyka duński, brat króla Svenda Estridsena, dowódca gwardji króla angielskiego Edwarda Wyznawcy (do 1049). Potem dowodził flotą brata swego, był wygnany z Danji, wrócił po śmierci Eryka i zrobił królem swego zięcia Haralda. Po jego śmierci stanął na czele buntu chłopów przeciwko Kanutowi świętemu i przyczynił się do jego zabójstwa w Odensee (1086). W kilka dni potem został, według podania, zjedzony przez szczury, jak nasz król Popiel. Por. Roder „Dannemark under Svend Estridsen“ (1871).

Asbjörnsen Piotr Krystjan, * 1812 w Chrystjanji, † 1885 roku, literat norweski i badacz przyrody. Ważniejsze jego dzieła są: „Norweskie baśni ludowe“ (2 t. Chrystjanja, 1842—43), tudzież „Norweskie podania ludowe.“ Oprócz tego wydał kilka pism w przedmiocie historji naturalnej, książek ludowych i kalendarzy.

Asbolan, minerał, ob. Kobaltowo-manganowa ruda.

Asböth de Nemesco Ludwik, generał węgierskich honwedów, * 1803, † 1882, brał udział w rewolucji r. 1848 i odznaczył się w ataku na Peszt, po ukończeniu zaś wojny, skazany początkowo na śmierć, był następnie ułaskawiony z zamianą na 18 lat więzienia, w którem przebył jednak tylko lat 7 od 1849 do 1856. Po uwięzieniu powtórnem w r. 1861 i rychłem uwolnieniu ogłosił „Pamiętniki“ i w r. 1863 został mianowany członkiem korespondentem Akademji węgierskiej. Ogłosił nadto „Historję północno-amerykańskiej wojny narodowej“ (Az éjszak-amerikai polgárháboru története).

Ascalobates, ob. Gekony.

Ascaris, ob. Glista.

Ascelinus lub **Anzelm** Mikołaj, Dominikanin był 1247 przez papieża Inocentego IV, wysyłany do Mongołów. Opisanie jego podróży do tego kraju zamieścił Wincenty Beauvais w „Speculum historiale.“ Na francuski przetłómaczył je Bergeron w zbiorze: „Voyages faits principalement en Asie“ (1735), na rosyjski Dymitr Jazykow (1825).

Ascension, czyli *Wniebowstąpienia*, wyspa pochodzenia wulkanicznego, o 88 kilometr. kw. powierzchni, leży na oceanie Atlantyckim pomiędzy Afryką i Ameryką południową, pod 7° 55′ szer. płd. 14° 23′ dł. zach., w stronie płn. zach. od św. Heleny, ma wyborny port. Odkryta 1501 w dzień Wniebowstąpienia przez Portugalczyka Juana de Nova-Gallego, zostaje od 1815 w posiadaniu Anglików. Ludność jej, wynosząca około 300 głów, za-

mieszkuje po większej części w Georgetown. Posiada wiele wygasłych kraterów i cała pokryta lawą. Hodowla olbrzymich żółwi, utrzymywanych w dwóch stawach. — **Ascension**, zatoka przy wschodnich brzegach Jukatanu (Meksyk).

Ascetyka (z gr.) oznaczała u starożytnych *sposób życia* atletów, którego zasadą było krzepienie ciała mianowicie przez wstrzymywanie się od gorących napojów i funkcji miłości fizycznej; u żyd. zaś *Esseńczyków*, egips. *Terapeutów* i grec. *Stoików* ćwiczenie się w przezwyciężaniu żądz cielesnych. W późniejszych czasach zaczęto tak nazywać dążność dojścia do doskonałego życia, przez wyrzeczenie się wszelkich przyjemności, za pomocą ograniczenia do największego *minimum* swoich potrzeb na korzyść ogólnego dobra czyli swoich bliźnich. *Ascetyzm* zatem jest tylko środkiem do osiągnięcia powyższego celu, a *Asceta* nigdy nie powinien tracić z uwagi tego, że takie doskonalenie się jest tylko sposobem do pozyskania doskonałości, nie samą w sobie doskonałością. — **A.**, jacy niegdyś na Wsch. zjawiali się i zjawiają się jeszcze tu i owdzie, zasadzają tę doskonałość na ciągłych modlitwach, postach, bezżeństwie, ubóstwie i samotności. Liczne tego przykłady mamy z czasów prześladowania chrześcijan (202—249), mianowicie w Egipcie, gdzie (anachoreci, eremici) osiadali na pustyniach i dali początek pustelnictwu. Pachomjusz zgromadził był, po różnych jaskiniach i ostępach mieszkających **A.** w jedno *coenobium*. To dało początek późniejszym klasztorom. — **Ascetyka**, jako nauka, stanowi część *teologji moralnej*. Ile z **A.** należy przyjąć do moralności, na to niema zgody pomiędzy teologami; niektórzy włączają do niej całą zewnętrzną **A.** Najwięcej pism ascetycznych istnieje z czasów wszechwładztwa Jezuitów. Do starych pism ascetyczny chnależą: „Listy“ św. Klemensa Rzymskiego, św. Polikarpa, św. Ignacego Lojoli i Tomasza z Akwinu, św. Alfonsa Liguori. — Bardzo wysoko rozwiniętą jest ascetyka u Hindusów, którzy posiadają szczególne traktaty o metodach ćwiczeń ascetycznych, mających jakoby rozwijać w człowieku ukryte siły psychiczne i czynić go cudotwórcą. Najdawniejszą księgą jest „Yoga Sutra“ przypisywana Patandżalemu. Przekład angielski wyszedł w Bombaju.

Asceza, to samo co Ascetyka.

Asch Peter, von, * 1603, pejzażysta holenderski. Najsławniejszą jego pracą jest wielki krajobraz z widokiem Delftu na tylnym planie.

Aschabad, miasto w oazie Achal-Tepe w kraju Zakaspijskim, przyłączone do Rosji w r. 1880, u podnóża gór Korosańskich, od r. 1881 miejsce rezydencji gubernatora, liczy 12,000 mieszk. (1891). **Aschabadzki powiat** obejmuje przestrzeni 86,650 w. kw. i liczy krajowców 46,696, przybyszów 14,486, w tej liczbie Rosjan 3,877 i Persów 6,146 (1891).

Aschaffenburg, miasto bawarskie w Niższej Frankonji na południowem podnóżu góry Spessart, nad Menem, ma 14,000 m. (1892) i kilka znakomitych budowli (katedra, zamek Johanisburg z cenną bibljoteką, dom pompejański). Miasto starożytne, posiadało niegdyś obronny zamek rzymski. Pierwotnie należało do księstwa Frankonji nadreńskiej, później przeszło do arcybiskupstwa mogunckiego, a po rozwiązaniu cesarstwa niemieckiego pod władzę arcykanclerza państwa Karola Dalberg; zaś po upadku Napoleona było przez krótki czas w posiadaniu Austryi i dopiero na mocy traktatu z 3 czerwca 1814 stało się własnością Bawarji. Pamiętne jest zborem odbytym 1447, na którym roztrząsano prawa kościoła niemieckiego, a który później zatwierdzony został konkordatem, w Wiedniu podpisanym. Dnia 14 lipca 1866 zaszła tu potyczka pomiędzy dywizją austrjacką a pruską. Porównaj Beilhack „**A.**“ (1878).

Aschbach Józef, znakomity niemiecki historyk, * 1801 w Höchst, † 1882, był naprzód nauczycielem gimnazjum we Frankfurcie n. M., następnie profesorem historji w Bonn, a od 1853 w Wiedniu. Ważniejsze jego dzieła są: „Geschichte der Westgothen“ (1827); „Geschichte der Omaijaden in Spanien (2 t. 1829—30); „Geschichte Spaniens und Portugals zur Zeit der Herrschaft der Almoraviden und Almohaden“ (2 t. 1833—37); „Geschichte Kaiser Sigmunds“ (4 t. 1838—45); Geschichte der Heruler und Gepiden“ (1835); „Die früheren Wanderjahre des Konrad Celtes und die Anfänge der von ihm errichteten gelehrten Sodalitäten.“ On także ułożył plan do ogólnego słownika kościelnego „Allgemeines Kirchenlexikon“ (4 t. 1846—51), do którego znaczną część artykułów sam przygotował. Ogłosił także kilka ważnych prac o krajach naddunajskich za czasów rzymskich, np. „Ueber die römischen Militär-Stationen in Ufer-Noricum.“

Asche Henryk, von, * 1785, † 1841, malarz flamandzki. Malował krajobrazy, a specjalnie wodospady, młyny wodne i t. d.

Asche Bab, lub **Achi**, uczony Żyd, * w połowie IV w. po Chr. Mając lat 14 był już przełożonym akademji w Sora, którą zarządzał przez lat 60, † 427 po Chr. Rabin Asche uważany jest za twórcę Talmudu babilońskiego, który pod kierunkiem jego, oraz jego syna i następcy Mara († 467) został zebrany. Por. Graetz: „Geschichte d. Juden;“ Brüll: „Jahrbücher für jüd. Geschichte und Literatur“ (1876).

Aschenbom Michał, rodem z Bytomia, nauczyciel, a potem rektor szkół w Lesznie i pastor tamecznego kościoła. Pisał ślubne i pogrzebowe wiersze w językach: łacińskim, greckim, niemieckim i polskim, drukowane około 1621—25.

Ascher Wapenstein i syn jego, Izraelici krakowscy, pieczętarze i medaljerzy. Najwięcej robili do zbiorów Sołtyka. Na medalu pamiątko-

wym z 1815 r. jest podpis *Asher*. Bawili pewien czas i w Wiedniu.

Aschersleben, miasto pruskie w regencji Magdeburskiej nad Ejną, 22,865 miesz. Niegdyś było stolicą hrabstwa Askanji. Posiada dwie bogate kopalnie węgla brunatnego i pokłady soli potażowej; produkuje cukier, wyroby wełniane, papierowe, żelazne i blaszane. Jest siedzibą sądu apelacyjnego, ma kilka kościołów i stary zamek. W pobliżu Wilhelmsbad, kąpiele solne.

Ascherson Paweł, botanik, * 1834 w Berlinie, gdzie studjował medycynę. W r. 1860 został tamże asystentem ogrodu botanicznego, a w r. 1873 profesorem botaniki. W r. 1873 towarzyszył Rolfsowi w wyprawie do pustyni Libijskiej, w r. 1876 zwiedził tameczne oazy. Opracował botanikę Afryki wschodniej w opisie podróży Deckena, a wespół z Kanitzem wydał „Catalogus cormophytorum Serbiae, Bosniae etc.“ (1877).

Ascholius Basileus, arcybiskup. Tesalonik, nawrócił 300 r. cesarza Teodozjusza, który stał się gorliwym obrońcą i krzewicielem wiary chrześcijańskiej.

Aschur, ob. Calotropis.

Ascidia, *Ascydje, Żachwy*, rodzina mięczaków z gromady *Osłonic (Tunicata)*, z płaszczem w postaci worka zamkniętego, z dwoma otworami, z których jeden służy do wejścia wody, drugi do wyrzucania odchodów; w młodości ruchliwe, przyczepiają się następnie do skał. Żyją pojedyńczo lub zbiorowo, jak oagregaty osobników osadzonych na wspólnem łożysku. Przebywają we wszystkich morzach, niektóre są jadalne. Płaszcz jednych jest galaretowato-przezroczysty, innych skórzasty i ciemny. Są to zwierzęta dwupłciowe; z jajek rozwijają się poczwarki swobodnie pływające, ogoniaste; następnie **A.** przyczepia się do skały i traci ogon. Ogon poczwarki posiada strunę grzbietową, która istnieje u zarodków zwierząt kręgowych i przechodzi następnie w słup kręgowy; u ascydjów struna grzbietowa następnie ginie, ale w każdym razie wskazuje, że zwierzęta te, tak prostej organizacji, miały wspólny początek z kręgowcami, jakkolwiek te ostatnie daleko je za sobą w rozwoju zostawiły. Z powodu tak przypuszczalnego powinowactwa z kręgowcami budziły **A.** żywe zajęcie oraz spory zoologów, nie wszyscy bowiem pogląd ten podzielali. Odkąd wszakże Semper wykazał podobneż drobne wspólności pierścienic z kręgowcami, utracił też na znaczeniu pogląd, że poczwarki ascydji są przodkami zwierząt kręgowych. Oddzielną grupę **A.** tworzą *Ascydje złożone (Synascidia)*, których typem jest *Botryllus* (ob.).

Ascidia.

Ascidium, w botanice nazwa liści przeobrażonych w postać dzbanków albo lejków, właściwą zwłaszcza roślinom owadożernym, jak *Nepenthes* lub *Sarracenia* (ob.).

Ascidium.
a Saraceni, *b* Nepenthes.

Ascii, ob. Bezcieni.

Ascites (woda w brzuchu), zebranie się płynu w jamie otrzewnej (ob.), jest albo następstwem zapalenia (ob. *Peritonitis*), albo też jako prosty przesięk (ob.) występuje przy utrudnionem krążeniu w wątrobie (ob. *Wrotna żyła*) i w warunkach sprowadzających ogólną wodną puchlinę (ob.). Brzuch powiększa się czasem do znacznych rozmiarów, płyn swobodny układa się do poziomu, co przez opukiwanie oznaczyć się daje i stanowi ważny znak dla ropoznania, przytem czuć chełbotanie (ob.) płynu. Płyn uciska kiszki i inne organy brzuszne, upośledza ich funkcje; wskutek ucisku na żyły sprowadza obrzęk kończyn dolnych, a utrudniając ruch przepony (ob.), mocno szkodzi oddychaniu.—Leczyć trzeba chorobę, która **A.** wywołała; ponieważ jednak samo zebranie płynu przyczynia wiele niedogodności, dlatego wypuszczają go często przez przekłucie ścian brzusznych troakarem.

Asclepias, *Asclepiadeae*, ob. Trojeść, Trojeściowate.

Ascoli Piceno (starożytne *Asculam Picenum*), miasto w prowincji włoskiej t. n. nad rz. Tronto, 11,199 m., port przy ujściu Tronto, cytadela. — Prowincja Ascoli obejmuje 1,995 klm. kw. i liczy 229,477 m. Dzieli się na dwa obwody: **A.** i *Fermo*.

Ascoli Satriano (star. *Asculum Apulum*), m. w prowincji włoskiej Foggia, 6,500 m. Pamiętne zwycięstwem Pyrrhusa nad Rzymianami w 279 r. przed Chr.

Ascoli, *Cecco di*, właściwie *Francesco di Stabili*, nauczyciel matematyki w Bolonji, * 1275, † 1327. Jest autorem komentarza traktatu o kuli J. de Sacro Bosco, oraz poematu „Acerba.“ Był astrologiem księcia Karola Kalabryjskiego. Podejrzany o zajmowanie się magją, spalony został na stosie we Florencji. Por. Bariola „Cecco d'**A.** et l'Acerba.“

Ascoli, Tomasz de, Dominikanin lubelski, przełożył z łacińskiego księgę p. t.: „Historja krótko opisana o przenajświętszem i zbawiennem drzewie Krzyża Pańskiego, jako z Jeruzalem do Carogrodu, a stamtąd do Kijowa, z Kijowa zasie do Lublina przywiezione i ojcom zakonu Kaznodziejskiego cudownie darowane jest“ (Kraków, 1618).

Ascoli, *Graziadio Isaia*, orjentalista, * w Go-

rycji 1829 r.; napisał: „Sull' idioma friulano i sua affinità con la lingua vallaca;“ w r. 1854 zaczął wydawać w Gorycji pismo czasowe *Studii orientali e linguistici*.

Ascones, *Asconidae*, rodzina gąbek (ob.).

Asconius Pedianus Quintus z Padwy, gramatyk rzymski, † 88 po Chr., znany szczególnie ze swoich komentarzy nad mowami Cycerona, których ułamki zostały wydane w cycerońskiej edycji Orellego (t. 5, cz. 2).

Ascortis, rodzaj gąbek z rodziny Asconideae (ob. Gąbki).

Ascot Heath, rozległe pole w hrabstwie Berk w Anglji, odległe o 7 klm. od Windsoru, gdzie corocznie w czerwcu odbywają się słynne wyścigi *(Ascot races)*.

Ascus, t. j. *worek*, w botanice nazwa komórki macierzystej zarodników, rozwijających się w jej wnętrzu. Niektórzy botanicy nazywają też organ ten *theca*.

Ascydje, ob. Ascidia.

Asdrubal, imię kilku wodzów kartagińskich, ob. Hasdrubal.

As dur, ob. As.

Asega, zbiór praw fryzońskich z XIII wieku. Por. „*Asegabuch*, ein altfries. Gesetzbuch der Rüstringe“ (1805).

Aseitas (od *a se esse*, być z samego siebie), w filozofji scholastycznej oznaczało samoistność, samoistnienie, absolut (ob.).

Aseki, tytuł, jaki przybiera żona sułtana, urodziwszy syna.

Asekuracja, ob. Ubezpieczenie.

Aselli Gaspard, sławny anatom, profesor w Padwie, * 1571 w Kremonie, † 1626, zjednał sobie nieśmiertelną sławę odkryciem naczyń limfatycznych; dostrzegł je na psie zabitym w czasie trawienia. Dzieło o tem jego odkryciu „Dissertatio de venis lacteis,“ wydane zostało dopiero po jego śmierci 1627.

Asellio Publius Sempronius, historyk rzymski, * 151 przed Chr.; jako trybun wojskowy uczestniczył w oblężeniu Numancji przez Scypjona Afrykańskiego (133 przed Chr.), i opisał dzieje swojego czasu (ułamki tego dzieła zawarte są w „Historicorum romanorum fragmenta,“ wydane przez Krausego).

Asemityzm, Asemici, stronnictwo, które bez nienawiści do Żydów pragnie uorganizować i wzmocnić społeczeństwo chrześcijańskie, tak, aby wystarczało samemu sobie.

Asemja *(Asymbolja)*, niemożność wyrażania myśli wyrazami, pismem lub gestami, ob. Afazja.

Asen, car bulgarski, ob. Asan.

Asenidzi, carowie bulgarscy, ob. Asan.

Asenizacja (z franc.), uzdrowotnienie, wprowadzenie środków hygjenicznych, w szczególności zaś usuwanie zarazków chorobotwórczych, *dezinfekcja* (ob.).

Aseptol *(kwas sozolowy, sulfokarbol)*, $C_6H_6SO_4$, jest to kwas *ortofenolsulfonowy*, albo raczej $33^1/_3$-procentowy roztwór tego kwasu, używany jako środek antyseptyczny; otrzymuje się przez działanie fenolu na stężony kwas siarczany w nizkiej temperaturze. Jest to ciecz czerwonawa, kwaśna, na powietrzu ciemnieje i przechodzi w kwas parafenolsulfonowy. Jako środek antyseptyczny ma **A.** nad kwasem karbolowym tę wyższość, że nie jest trujący, nad kwasem salicylowym zaś, że łatwo miesza się z wodą, spirytusem i gliceryną.

Aseptyka, w chirurgji ochranianie ran od dostępu zarodków zaraźliwych. Leczenie ran winno być *antyseptyczne*, t. j. skierowane przeciw dopuszczeniu gnicia *(sepsis)*; jeżeli cel ten osiąga się bez użycia środków chemicznych, jak sublimat lub kwas karbolowy, postępowanie jest *aseptyczne*. Podobnież rozróżniać można opaski antyseptyczne i aseptyczne. Te ostatnie nie są zatem napojone środkami chemicznemi, lecz jedynie wyjałowione czyli sterylizowane, t. j. oswobodzone od zarazków, przez ogrzanie ich w strumieniu pary wodnej o temperaturze 100°, lub też w suchem powietrzu w temperaturze 150°.

Aseptyna, roztwór kwasu bornego, środek antyseptyczny. Ob. Bor.

Aser, syn Jakóba i Zelfy, służebnicy jego żony Lii. Pokolenie Aser otrzymało w Palestynie ziemię bardzo żyzną, między Fenicją, Libanem, górą Karmel, pokoleniami Issachar, Zabulon i Neftali.

Aserbeidżan, prowincja perska, inaczej *Aderbeidżan* (ob.).

Asertoryczny sąd, znaczy w logice zdanie twierdzące coś bez powoływania się na podstawy twierdzenia. Jest to więc sąd upewniający *(asserere*—zapewniać).

Aseska-F, faraon egipski z IV-ej dynastji, wstąpił na tron po Menkaurym (Micerynus). Bliższych wiadomości o nim nie znaleziono.

Asesor, współzasiadający. W Rzymie byli to towarzysze (ale nie sędziowie) pretora do narady w kwestjach prawnych, w dawnej Polsce członkowie różnych sądów, ob. Asesorja. Znaczy też współsędzia, współławnik, zasiadający dawniej z głównym sędzią na sądach, np. Asesorowie na sejmikach, Asesorowie marszałków wielkich i nadwornych, gdy ci sądy sprawowali. W nowszem sądownictwie urzędnik współzasiadający z członkami wyższych władz sądowych, np. **A.** *sądu podu poprawczego*, **A.** *trybunału*, *sądu kryminalnego*. Byli także **A.** *administracyjni* w komisjach rządowych Królestwa Polskiego. W gubernjach Cesarstwa urzędnik policji ziemskiej, mający pod swym dozorem część powiatu, *stanowy przystaw*.— **A.** *kolegjalny*, ranga cywilna w Rosji, 8 klasy, odpowiadająca randze majora w wojsku.

Asesor skrzynkowy, zwał się w dawnem sądownictwie polskiem niższy urzędnik przy sądach, którego obowiązkiem było ściągać do skrzynki winy sądowe, czyli grzywny, i mieć dozór nad wszelkiemi sprzętami sądu.

Asesorja lub **Asesorskie sądy,** stanowiące poddział sądów *zadwornych*, lub *królewskich*, a zwane także *kanclerskiemi*, były za dawnych praw polskich władzą namiestniczą królewskiej powagi sądowej, bez apelacji. Datują się w dawnej Polsce od Zygmunta Augusta. Urząd sędziowski sprawowali w nich kanclerze, lub w ich niebytności podkanclerze Korony i Litwy, przy nich zasiadali *asesorowie*, a mianowicie: sekretarze wielcy, referendarze, pisarze wielcy, z głosem stanowczym; zaś instygatorowie, kustosz koronny, regenci metrykalni z głosem doradczym; a pisarze asesorji z głosem informacyjnym, byli *Asessores nati*. W ostatnich czasach przydani byli jeszcze asesorowie: z senatu 2, ze stanu rycerskiego 4. Sądy te rozpoznawały: ważność przywilejów, dekreta miejskie z apelacji i sprawy o dobra królewskie, pozwy zwano tu *mandatami*. Kadencja w nich była tylko jedna od 1 listopada do ostatniego kwietnia. **A.** *koronna* jedynie w Warszawie, zaś *litewska* w Warszawie lub Grodnie odbywała kadencje. Do sądów asesorskich litewskich prócz spraw wyżej wymienionych, należały także i sprawy chłopskie.

Asfalt (*Asphaltum, żywica ziemna, smoła żydowska*), minerał, przedstawiający się jako żywica czarna, błyszcząca, łamliwa, powstała prawdopodobnie przez stopniowe utlenianie oleju skalnego; do niedawna największą część **A.** otrzymywano z morza Martwego, które żywicę tę wyrzuca na brzegi (stąd nazwa: *Asphalites*—morze Martwe starożytnych); obecnie znaleziono go we Francji, Szwajcarji, w Galicji pod Gorlicami, w Baku, w Ameryce. Występuje śród piaskowców i wapieni, które napaja, niekiedy też tworzy samoistne żyły i pokłady. Na wyspie Trynidad osobliwe jest *jezioro Asfaltowe*, całe utworzone z masy asfaltowej, w której rysach znajduje się woda, zajmująca prawdopodobnie dolne części jeziora; w czasie silnego upału powierzchnia jeziora, po którem zwykle chodzić można, staje się do pewnej głębokości płynną. **A.** rozpuszcza się mało w alkoholu, łatwo w oleju skalnym, terpentynowym, benzolu. **A.**, pochodzący z różnych okolic, ma skład niejednakowy; w ogólności składa się z węgla, wodoru, a często i tlenu. Traktowany eterem pozostawia czarną pozostałość *asfalten*, łatwo rozpuszczalną w oleju skalnym. Przy suchej destylacji wydaje między innemi olej łatwo palny, *olej asfaltowy* czyli *petrolen*.—**A.** ma liczne zastosowania. Używa się go do czarnego laku, jako ciemno-brunatny barwnik w malarstwie olejnem; Egipcjanie używali go do balsamowania zwłok. **A.** pomieszany z wapnem i piaskiem znalazł obecnie ważne zastosowanie na chodniki; trwałość i korzyści ich polegają na tem, że pomimo łatwej palności samego **A.**, masa używana na chodniki z powodu zbitości nie zapala się, na upał się rozszerza i ściąga na zimno, nie pękając. Na chodniki asfaltowe używa się głównie *kitu asfaltowego* z Seyssel; masa przygotowana topi się na miejscu, gdzie ma być użytą, i wylewa na stosowne podmurownnie, poczem się ubija i wygładza. Obecnie **A.** używa się też na pokrycie dachów, dla nadania nieprzemakalności murom i t. p. Po wystawieniu na działanie światła staje się **A.** w wierzchniej swej warstwie nierozpuszczalny, a na tem polega zastosowanie jego w fototypji (ob.) i w ogólności w rytownictwie.— **A.** *sztuczny* otrzymuje się przez zagęszczenie smoły z węgli kamiennych, otrzymywanej w fabrykach gazu oświetlającego; po odparowaniu w retortach żelaznych, do pozostałości dodaje się proszku kredowego i masę oziębia się w formach. Sztuczny ten **A.** używa się przy fabrykacji werniksów, jako też na chodniki. Por. Malo „L'asphalte“ (2 wyd., 1888).

Asfaltowe jezioro, ob. Martwe morze.

Asferah (także *Ak-tagh*), łańcuch gór w Azji środkowej, należący do systematu Tian-szan, położony między rzekami Syr-Darją a Serefszan.

Asfi v. **Saffi,** miasto w państwie marokańskiem nad oceanem Atlantyckim, 9,000 mieszkańców, port ma bardzo niebezpieczny. W starożytności Asfi nazywało się Sofia i odznaczało się bardzo ożywionym handlem.

Asfiksja, powstrzymanie dostawy tlenu do krwi i nagromadzenie się w niej kwasu węglanego (ob. Oddychanie), czy to z powodu braku tlenu w otaczającej atmosferze, czy z powodu zatkania, zamknięcia kanałów, któremi powietrze do płuc się dostaje, czy w skutek choroby płuc samych, czy wreszcie z powodu uniemożliwiania ruchów oddechowych. **A.** bardzo prędko prowadzi do śmierci; jest to najczęściej rodzaj śmierci naturalnej, powoduje ją krup, choroby drobnych oskrzeli u małych dzieci, zapalenia i inne zmiany płuc, obrzęk płuc, który w ostatnich chwilach przyłącza się do chorób rozmaitych, paraliż mięśni oddechowych i t. d. Gwałtowna śmierć asfiktyczna może być sprowadzona przez zatkanie ust, nosa, zaciśnięcie szyi (uduszenie), powieszenie, ściśnięcie klatki piersiowej, np. w tłumie, utopienie i zanurzenie w gazach dla oddychania niepożytecznych. Jako bardzo częsty rodzaj samobójstw, zabójstw i śmierci przypadkowych, nie zostawiający przy tem często śladów widocznych, jest bardzo ważna dla medycyny sądowej. **A.** *noworodków*, pozorna śmierć, w jakiej często rodzą się dzieci, może trwać daleko dłużej, niż u dorosłych, często po całych godzinach dopiero dziecię zaczyna oddychać. Jest wtedy skutkiem słabości budowy, zatkania nosa i ust śluzem, zastoju krwi lub też następstwem ugniecenia główki kleszczami albo pępowiny podczas porodu. Jeżeli jeszcze śmierć nie nastąpiła, trzeba się postarać o świeże powietrze, oswobodzić ciało z ubrania, pasów, oczyścić zatkany nos i t. d.; pobudza się ruchy oddechowe przez drażnienie skóry nosa i t. d., ruchy klatką piersiową, elektryczność. Do

najlepszych środków należy sztuczne oddychanie, wykonywane przez drugą osobę. Daleko więcej korzyści z tych środków oczekiwać można u noworodków, niż u ludzi dorosłych. Jednem z najgorszych następstw **A.** jest osłabienie ruchów serca, stąd zastój szkodliwy zwłaszcza dla mózgu; dlatego robią upust krwi ogólny, aby, zmniejszywszy masę krwi, oswobodzić mózg od jej nacisku.

Asgard, ob. Azgard.

Ashanti, ob. Aszantowie.

Asharynjanie, uczniowie Asharego, sekta muzułmańska, utrzymująca, że Bóg jest twórcą czynów ludzkich, źródłem dobrego i złego, które pozostawił ludziom do wyboru, a ci mają wolność pójścia obraną drogą, z obowiązkiem złożenia w przyszłości rachunku z tego wyboru.

Ashavahista, po zendzku bardzo czysty, w mitologji staroperskiej jeden z sześciu Amszaspandów (Ameshaspentas), t. j. genjuszów podwładnych i pomagających Ormuzdowi w kierowaniu światem.

Ashberrego metal, ob. Brytański metal.

Ashburnham John, lord angielski, * 1797, † 1878; głośny bibljofil, który zbierając rękopisy, nabył od francuskiego urzędnika Libri wspaniałą kolekcję rękopisów za 8,000 funtów sterl., skradzioną z księgozbiorów francuskich i włoskich, w liczbie 1,923 numerów, i od handlarza Barrois, również zbiór skradziony, za 6,000 f. st. Gdy po ogłoszeniu katalogu kradzież stała się wiadomą, a syn zmarłego lorda oświadczył chęć sprzedaży zbiorów, administrator bibljoteki narodowej francuskiej Leopold Delisle rozpoczął z nim pertraktacje, lecz gdy te spełzły na niczem, rządy: angielski r. 1883, a włoski w r. 1884 nabyły część kolekcji **A.**

Ashburton, rzeka w Australji zachodniej, dług. 700 klm. Jest to rzeka czysto stepowa, która dochodzi niekiedy 300 metrów szerokości przy 20 m. głębokości, gdy w innych czasach zamienia się na szereg zbiorowisk błotnych.

Ashby Turner, generał brygady w służbie skonfederowanych Stanów Ameryki, * w Rose-Hill (Wirginja), około 1824, poległ pod Harison-Bing 1862. Aż do rozpoczęcia wojny domowej zajmował się wyłącznie handlem. W r. 1861 uzbroił pułk kawalerji i wkrótce okazał się jednym z najlepszych oficerów tej broni w Ameryce północnej. Podczas wtargnięcia Jacksona w dolinę Shenandoah zasłaniał swoją kawalerją poruszenia armji skonfederowanych. Mianowany generałem 1862, został śmiertelnie raniony w jednej z mniejszych utarczek, poprzedzających bitwę pod Crosskeys.

Ashdown, góra, ob. Wantage.

Asher Adolf, * 1800, † 1853, księgarz niemiecki, posiadacz najgłośniejszej firmy antykwarskiej. Jako bibljograf wydał: „Bibliographical essay on the collection of voyages and travels published 1598—1600 by L. Hulsius“ (1839); „Bibliographical essay on the scriptores rerum germanicarum“ (1843) i opracował krytycznie „Itinerary of Rabbi Benjamin of Sudela“ (1840).

Ashiku, Aksobhya, drugi z 5 Buddów japońskich (Nikoraïs). Uosobienie nawrócenia, wiary rodzącej się w sercu, aspiracji ku prawdzie i wiedzy najwyższej. Rządzi Wschodem i tworzy trójcę mistyczną ze swoją emanacją niebieską (Bodhisatwa Kongo Satta) i emanacją ziemską (Budda kanaka Muni), drugi z poprzedników Sakya-Muniego (ob.) na ziemi.

Ashiku.

Ashland, miasto w północno-amerykańskim stanie Pensylwanja, w hrabstwie Schuykill, wśród licznych kopalni węgla, liczy 6,050 m. — Nazwę tę nosi też kilka innych miast w Stanach Zjednoczonych.

Ashley lord, ob. Shaftesbury.

Ashmole Eljasz, * 1617 w Lichfield, † 1692; zostawał w wielkiem poważaniu u Karola II, króla angielskiego, był gruntownym znawcą starożytności ojczystych i zgromadził bogate zbiory literackie, numizmatyczne i starożytnicze, które na nieszczęście w znacznej części pochłonął pożar. Ocaloną resztę zapisał uniwersytetowi oksfordzkiemu. Napisał „Historję orderu Podwiązki,“ mającą dotąd jeszcze wartość historyczną.

Ashmun Jehudi, abolicjonista amerykański, * 1794 w Champlain, † 1828. Pismami i mowami przyprowadził do skutku projekt urządzenia na brzegach Afryki osady z murzynów wyzwolonych. Mając sobie poruczone spełnienie tego przedsięwzięcia, wylądował 1822 u przylądka Montserado i po cudach wytrwałości i pracy założył nareszcie osadę Liberja. Znakomity ten mąż w czasie powrotu do Ameryki, uległ rozbiciu okrętu i † wskutek cierpień, nabytych z tego powodu. Biografję jego napisał R. Garley 1835 r.

Ashton-under-Lyne, miasto fabryczne w angielskiem hrabstwie Lancaster, o 5 klm. od Manchestru, 41,000 m.

Asiani, Asiatici, rycerze rzymscy, którzy w Azji dzierżawili dochody. Zwano także tem imieniem mówców, którzy na wzór Azjatów mowy swoje przepełniali sentencjami i napuszonością.

Asienowie, carowie bulgarscy, ob. Asan.

Asilum, Asylum, schronienie, miejsce, gdzie się chronił człowiek ścigany, bądź to z rozkazu władzy, bądź to przez swych nieprzyjaciół, i gdzie znajdował bezpieczne schronienie. Miejsca takie, nietykalne, święte, były znane już w starożytno-

ści. Były niemi np. świątynie; w wiekach średnich kościoły. Dziś miejscami schronienia dla przestępców, szczególnie politycznych, są posiadłości innego państwa.— **A.** zowią także przytułki sierot i t. p.

Asilus, *Łowik, Wierzchołówka*, rodzaj owadów dwuskrzydłych, pokrewny musze, z odwłokiem wydłużonym, u samic ostro zakończonym; przy końcu lata niektóre gatunki, bardzo pospolite w całej Europie, latają prędko i wydają głośne brzęczenie. Wogóle mają obyczaje drapieżne, polują na drobne owady i wysysają je. Do gatunków najpospolitszych należy **A.** *crabriformis, Ł. szerszeniowaty*, czerwono-żółtawy, z trzema ciemnemi pręgami na odwłoku.

Asilus.

Asimina, roślina, ob. Uvaria.

Asinara (w star. *Insula Herculis*), wyspa, posiadająca ławy koralowe, na północno-zachodnim krańcu Sardynji, obejmująca 50,6 klm. kw., zamieszkana przez 500 pasterzów i rybaków.

Asinari Federigo, hr. Camerano, * 1550 w Asti, w Pjemoncie, sabaudzki wojownik i poeta; oprócz sonetów, kanzon i innych poezji lirycznych, napisał dramat „Il Tancredi“ (1587), który naprzód p. t.: „Gismonda“ zjawił się jako dzieło Torkwata Tassa, a potem przypisywany był ojcu Asinari'ego. Por. Mazzuchelli „Scrittori d'Italia.“

Asine, miasto, ob. Koroni

Asingo, *Ajingo*, jezioro w Afryce zachodniej, w Kongo francuskiem, zasilane wodą rzeki Ogowe i zawierające w pośrodku wielką wyspę. Zbadał je Espinassy w r. 1882.

Asinius Cajus Pollio, * 75 przed Chr., † 4 po Chr. Znakomity republikanin rzymski. Pod bokiem Cezara walczył przeciwko Jubie I, królowi Numidji. W r. 48 towarzyszył Cezarowi w wojnie afrykańskiej i hiszpańskiej. Po upływie 3-ch lat, jako pretor został wysłany przeciwko Sekstusowi Pompejuszowi. Po śmierci Cezara został konsulem, otrzymał prowincję Galję transpadańską i tam się zaprzyjaźnił z poetą Wirgiljuszem. Sprawując godność konsula, zdobył miasto Salonę i otrzymał tryumf (89). Wskutek nieporozumień z Antonjuszem wycofał się z życia politycznego i oddał się nauce i poezji. Otworzył bibljotekę publiczną w Rzymie i dał początek odczytom publicznym. Napisał „Historję wojny domowej“ od r. 60 czyli od konsulatu Metellusa Celera aż do bitwy pod Filipami (42). Umarł w swojej willi pod Tusculum. Por. K. W. Drumann „Geschichte Roms,“ W. S. Teuffel „Geschichte d. röm. Litteratur,“ 5 Aufl., beart. v. L. Schwabe (1890).

Asinius Cajus Pollio, zwany *Gallusem*, syn poprzedniego. W r. 8 po Chr. zaślubił Wispanję, pierwszą żonę Tyberjusza, lecz z powodu swej wolnomyślności został skazany przez tegoż na dożywotnie więzienie, † 33 r. po Chr.

Asinus ad lyram (łac.), osieł przy lutni, to samo co polskie: „wół do karety.“

Asinus asinum fricat (łac.), osieł trze się o osła: oznacza przenośnie, że głupiec głupca chwali.

Asinus asino et sus sui pulcher (łac.), Osieł osłu, a świnia podoba się świni.

Asioli Bonifacy, muzyk i kompozytor włoski, * 1769 w Correggio, † 1832. W ósmym roku życia już zaczął komponować, w 13 został w rodzinnem mieście kapelmistrzem, a w r. 1809 pierwszym inspektorem konserwatorjum w Wenecji. **A.** zbadał doskonale istotę muzyki instrumentalnej, i w większych mianowicie utworach łączył gruntowność z oryginalnością. Z mnóstwa dzieł jego najlepsze; sławne sonaty „La campana di morte,“ 6 mszy, 2 intermezza, 4 opery komiczne, uwertury, śpiewy, sonaty, dramy, odznaczył się także jako teoretyk wydaniem dwu prac: „Zasady elementarne muzyki“ i „Traktat o harmonji i akompanjamencie.“

Asiphonea, mięczaki nieposiadające rurki oddechowej, ob. Małże.

Asir, kraina na zachodniem pobrzeżu Arabji, pomiędzy Hedżas, Jemen i pustynią, obejmująca 8,800 klm. kw. obszaru i 80,000 m., którzy przy swojej dzikości i waleczności dotychczas utrzymali zupełną niepodległość swej ziemi.

Asjen, rodzina carów bulgarskich, ob. Asan.

Askafici, ob. Askofici.

Askalafos, syn Acherona i nimfy Orfiny; świadczył przed Plutonem, że widział, jak porwana Prozerpina pożywała owoc granatu. Rozgniewana Ceres przemieniła go za to w sowę.

Askalafos, syn Aresa (Marsa) i Antjochy, król w Orchomenos, Argonauta, zalotnik Heleny, bohater pod Troją, gdzie poległ.

Askalon, nad morzem Śródziemnem, jedno z pięciu głównych miast filistyńskich, było w czasach przedchrześcijańskich głównem siedliskiem czci bogini Derketo i jednym z najobronniejszych punktów Palestyny. Urodzony tu Herod Wielki ozdobił miasto wspaniałemi pałacami, świątynią i amfiteatrem. D. 12 sierpnia 1099 r. Godfryd de Bouillon pobił pod **A**-em wojsko egipskie; w r. 1192 miasto było zburzone. Dziś **A.** jest tylko wioską, słynną z cebuli zwanej askalońską, i jedynie dla zwalisk zwiedzaną.

Askam albo *Aseham* (także *Askham, Askeham*) Roger, * 1515, † 1568, pedagog angielski. Napisał: „Toxofilus or the school and partitions of schooting“ (1544) i „The schoolmaster“ (1571), w których to dziełach potępia rygor szkolny i nauczanie łaciny. Był nauczycielem królowej Elżbiety angielskiej.

Askanja, w starożytności okrąg i miasto w Bitynji. W bliskości jest obfitujące w ryby jezioro Askanja (teraz *Isnik*), które za pośrednictwem rzeki tegoż nazwiska (obecnie *Aksu*), uchodzi do jeziora Marmara.

Askanja, niegdyś hrabstwo niemieckie i jedna z najdawniejszych dziedzin domu Anhalt. Obecnie hrabstwo to jest w posiadaniu domu brandeburskiego.

Askanjusz, syn Eneasza i Kreuzy, przybył razem z ojcem po zburzeniu Troi do Włoch. Po jego śmierci zostawił macosze swojej, Lawinji, ziemię Latynów, a sam założył miasto Alba Longa i nowe państwo, które jednak po jego śmierci, za panowania Eneasza Sylwjusza złączyło się z Lacjum.

Askański dom, zasiadający dotąd na tronie Anhaltu. Protoplastą rodu był Otto Bogaty, pan na Ballenstedt i Ascherleben, pierwszy hrabia Askanji, potomek markgrafa Gerona, znanego ze swoich walk ze Słowianami. Dom Askański rozdzielił się na trzy linje. Najstarsza panowała do 1320 w Brandeburgji, druga do r. 1460 władała w hrabstwie Orlamünde, trzecia zaś posiadła księstwo saskie. Ta ostatnia rozpadła się z czasem na dwie; starszą, panującą do r. 1422 w Wirtembergji, i młodszą w Lauenburgu (1230—1689). Czwarta gałąź rodu istnieje dotychczas i włada księstwem Anhalt (ob.).

Askari, żołnierze zanzibarscy; obecnie nazwę tę nadaje się w ogólności wojskom, pozostającym w służbie europejskiej w Afryce wschodniej, a złożonym z krajowców.

Askaryda, ob. Glista.

Askelöf Jan Krzysztof, * 1787, † 1848, publicysta i dziennikarz szwedzki, wydawał pisma: *Polifem* (1810—12), *Lifwet och Döden* (1815—16); *Den objudne Gästen* (1829), istniejące potem pod nazwą *Swenska Minerva* (1830—48). Występował w tym dzienniku przeciwko dążnościom i ruchom stronnictwa liberalnego, którego organem był *Aftonbladet*.

Askenazy Szymon, historyk współczesny, * 1867 w Zawichoście w pow. Sandomierskim, kształcił się w uniwersytecie warszawskim i getyngeńskim, w którym otrzymał stopień doktora filozofji. Napisał: „Die letzte polnische Königswahl“ (Getynga); „Studja historyczno-krytyczne“ (Kraków, 2 wyd., 1897); „Działalność ministra Lubeckiego“ (1897); „Ministerjum Wielhorskiego“ (1898). Nadto wiele jego rozpraw znajduje się w *Bibljotece Warszawskiej* i *Kwartalniku historycznym*. Zajmuje się szczególnie dziejami XVIII i XIX wieku. W końcu r. 1897 został docentem historji powszechnej w uniwersytecie lwowskim.

Askenazy Szymon.

Asker, ob. Askur.

Askewold Anders Moussen, malarz norweski, w r. 1834 kształcił się w Düsseldorfie, a potem w Paryżu. Maluje przeważnie zwierzęta.

Asklepjades z Samos, syn Sikelosa, stąd *Sikelides* zwany, współczesny i przyjaciel Teokryta, uchodzi za twórcę 39 po większej części erotycznych epigramów w „Antologji Greckiej.“ Od niego pochodzi nazwa *wiersza asklepjadejskiego*, złożonego ze spondeja, dwu lub trzech choryjambów i jamba, podług następujących wzorów:

⏑ — — ⏑ ⏑ ⏑ — | ⏑ ⏑ ⏑ — | ⏑ ⏓

(wiersz mniejszy asklepjadejski);

⏑ — | ⏑ ⏑ ⏑ | ⏑ ⏑ ⏑ — | ⏑ ⏑ ⏑ — | ⏑ ⏓

(wiersz większy asklepjadejski).

Asklepjades, gramatyk grecki z II w. przed Chr., przebywał długo w Hiszpanji, jako nauczyciel. Wsławił się odkryciami archeologicznemi, mającemi jakoby związek z podróżą Odyseusza.

Asklepjades z Brusy w Bitynji, † 96 przed Chr., najsławniejszy z pomiędzy wielu lekarzy greckich tegoż nazwiska, nauczał w Aleksandrji Atenach i Rzymie. Co do pojęć o życiu, a przedewszystkiem co do sposobów leczenia, różnił się od swoich poprzedników. Nie uznając humoralnych zasad Hipokratesa, głosił on własną teorję, opartą w części na atomistycznej nauce Epikura, w części zaś na stoickiej Zenona. Ciało według niego składa się z drobniutkich atomów, wśród których przebiegają kanaliki (pory), w tych zaś ostatnich krążą soki żywotne. Zwichnięte z jakiegokolwiek powodu krążenie stanowi chorobę. Z tego poglądu wychodząc, dla leczenia jej uciekał się **A.** wyłącznie do środków djetetycznych, używając bardzo skąpo nadużywanych wtedy lekarstw. Pisma **A**-a zaginęły, pozostały tylko niektóre urywki, które wydał Gumpert 1798. Przypisywany jego pióru poemacik „Praecepta sanitatis“ pochodzi prawdopodobnie z XII w. po Chr. Por. Reynaud „De Asclepiade medico et philosopho“ (1862).

Asklepjadowie, rzekomi potomkowie *Asklepjosa* czyli *Eskulapa*, którzy przemieszkiwali w dziedzicznych siedzibach na wyspie Kos i w m. Knidos i pielęgnowali w swym rodzie naukę medycyny. Ponieważ jednak sztuka medyczna była utrzymywana pierwiastkowo w tajemnicy i zostawała w najściślejszym związku z religją, przeto oznaczano wyrazem **A.** rodzaj *zakonu lekarskiego*, podobnego kaście kościelnej, której zadaniem było krzewienie i przechowywanie w dziedzictwie nauk lekarskich. Członkowie zobowiązywali się przysięgą, zwaną *Hippocratis jusjurandum*, pielęgnować starannie tajemnice swej sztuki. Instytucja ta razem z kultem wielu bóstw greckich, a więc i Eskulapa, przeszła z Grecji do Rzymu. Do **A.** z Kos, którzy wyprowadzali ród swój od Heraklesa, należy i Hipokrates. W Rzymie wszystkich

greckich lekarzów nazywano **A.** Por. Uffelmann „Die Entwickelung der altergriechischen Heilkunde“ (1883).

Asklepjeja, Asklepjejon, ob. Asklepjos.

Asklepjodor, malarz grecki, jeden z najznakomitszych. Wymalował 12 figur bogów.

Asklepjos, *Eskulap*, w mitol. greckiej (łac. *Aesculapius*), bóg lecznictwa, syn Apollina i Koronidy, córki Flegjasa, władcy tesalskiego. Wychowany przez centaura Chejrona, który go leczenia wyuczył, **A.**, dzięki Atenie, posiadł możność nawet wskrzeszania zmarłych. W najdawniejszych podaniach greckich (u Homera) **A.** nie jest jeszcze uważany za bóstwo, tylko za genjalnego lekarza, między innemi w wyprawie Argonautów. Za wskrzeszenie Hipolita, miał go Zeus zgładzić ze świata piorunem. Dopiero później powstał kult **A**-a, a główną jego siedzibą było domniemane miejsce jego urodzenie— Epidaurus, oraz wyspa Kos. Świątynie jego nosiły zarazem charakter zakładów leczniczych (Asklepjejon); rolę kapłanów i lekarzy pełnili tam Asklepjadowie (ob.), jakoby potomkowie synów **A**-a, Podalejrjosa i Machaona. Uroczystości na cześć **A**-a, co 5 lat odbywane w Epidaurze, zwały się Asklepjeja. Symbolami tego bóstwa były: wąż, laska, czasem owinięta przez węża; ze zwierząt, oprócz węża, były mu poświęcone: pies, kogut, koza. Typ wizerunków **A**-a, w postaci dojrzałego męża, przypominającego Zeusa, Overbeck przypisuje Alkamenowi. Por. Thraemer w „Lexiconie“ Roschera; A. Eschweiler „Ueber das Wesen und den Namen des griech. Heilgotts“ (1885); Wilamowitz-Möllendorf „Isyllos von Epidauros“ (Berl., 1886).

Asklepjos

Asknazij Izaak Lwowicz, malarz rosyjski, * 1856 w Połocku. W r. 1855 został akademikiem malarstwa historycznego za obrazy: „Kat trzymający głowę Jana Chrzciciela“ i „Mojżesz w pustyni.“

Askoczeński Wiktor, * 1829, † 1879; wydał r. 1856 w Kijowie obszerne dzieło w dwóch tomach, poświęcone tamecznej akademji, p. t.: „Kijew z drewniejszym jeho uczilišczem akademijeju,“ w którem opowiadanie swoje doprowadził do r. 1819. W r. 1854 zaczął wydawać pismo *Domaszniaja besieda* w duchu religijnym. Pisał także poezje.

Askodropici, sekta chrześcijańska, uznawali jedynie tylko za konieczne do zbawienia wewnętrzne przyswojenie sobie prawdy, odrzucali przeto chrzest i komunję, jako niepotrzebne zewnętrzne oznaki.

Askofici, Askafici, istnieli przy końcu II i na początku III w., odrzucali Stary Testament, nie uznawali sakramentów i świętości naczyń, zaprzeczali konieczności dobrych uczynków, twierdząc, że aby być świętym, dosyć jest znać Boga.

Askold (*Oskold, Skald*) i **Dir,** Waragowie, jak się zdaje, niezadowoleni z czynów Ruryka, zebrawszy drużynę r. 864, wyprawili się Dnieprem do Carogrodu, zdobyli na Chazarach Kijów. Następnie w 200 łodzi udali się na morze Czarne, splondrowali Bosfor i oblegli Carogród (866), gdzie rozbici przez burzę, powrócili tylko ze szczątkami swej drużyny do Kijowa. Zabici zostali przez Olega, opiekuna Igora, syna Rurykowego, wskutek czego Igor uznany księciem przez Kijowian.

Askolina (*Glycerinum sulphurosum*), roztwór stężony kwasu siarczanego w glicerynie, używany jako środek lekarski, zwłaszcza w szkarlatynie i dyfterycie.

Askolje (z greck.), drugi dzień uroczystości mniejszych Djonisosa w Grecji, podczas których lud tańczył na jednej nodze na worze ze skóry kozłowej, wewnątrz napełnionej winem, a zewnątrz namaszczonym oliwą; kto nie spadł z woru otrzymywał w nagrodę ów wór. Zabijano nadto kozła, nieprzyjaciela winnic, a lud śpiewał gorszące pieśni i namaszczał się błotem. Uroczystość ta odbywała się zwykle po wsiach w miesiącu Posejdona (grudzień).

Askomicety (*Ascomycetae*), *Workowce*, ob. Grzyby.

Askospory, ob. Zarodniki i Grzyby

Askra, w starożytności miasto w Beocji, na północno-wschodnim stoku Helikonu, miejsce urodzenia Hezjoda.

Askur czyli **Asker** (jesion), znaczy w mitologji skandynawskiej pierwszego człowieka, którego żoną była Embla (Olsza), pierwsza niewiasta; od tej pary pochodzi cały ród ludzki.

Asmai Abd-ul-Malek, uczony gramatyk i teolog arabski, * 739 po Chr. w Basra, † 831 w Bagdadzie, żył na dworze Harun-al-Raszyda; pisał rozmaite dzieła o obyczajach Arabów. **A.** pierwszy miał zebrać i spisać przygody i legendy o beduińskim rycerzu Antarze, lecz praca ta zaginęła.

Asmak, po staro-egipsku ludzie z lewicy króla. Taką nazwę ironiczną przybrała armja Psametyka, zbuntowana z powodu życzliwości, jaką król okazywał swojej gwardji greckiej, postawiwszy ich po prawicy. **A.** wywędrowali z Egiptu do Etjopji i osiedli na półwyspie pomiędzy Białym a Niebieskim Nilem. Grecy nazywali **A.** *Automolami* lub *Sembrytami*.

Asmanit, minerał z rzędu bezwodników, odkryty przez Story Maskelyne'a w meteorycie z Breitenbach w Czechach, a stąd nazwany od

wyrazu indyjskiego A—Sman (skałka piorunowa). **A.**, podobnie jak kwarc i trydymit, składa się z bezwodnika krzemionki, ale krystalizuje w szeregu rombowym; twardość 5,5, c. wł. 2,25. Być może zresztą, że jest on identyczny z trydymitem.

Asmizade, zwany Hulabi, * 1569, † 1630, poeta turecki. Napisał „Dywan“ i „Sakiname,“ oraz wiele prac teologicznych i filologicznych.

Asmodeusz (właściwie *Aszmedai*, burzyciel, niszczyciel), wspominany w pismach żydowskich jako zły duch. Według księgi Tobjasza, on zabił siedmiu mężów Sary, córki Raguela, stąd też uważają go za nieprzyjaciela małżeństw, za symbol nieczystych zapałów miłosnych. W Talmudzie opowiadają o nim, że opierał się mocy Salomona, ale zwyciężony pomagał mu przy budowie świątyni. Le Sage wprowadził **A.** do romansu „Djabeł kulawy.“

As-moll, w muzyce, ob. As.

Asmonejczykowie, rodzina Machabeuszów, pochodzących mianowicie od Judy Machabeusza. albo od brata jego Jonatana (160 przed Chr.). Po Jonatanie byli książęta dynastji, między innymi Hirkan I-szy 135 r. przed Chr.

Asmus, ob. Klaudjusz Mateusz.

A. S. N., skrócenie *Anno Salvatoris Nostri*, roku naszego Zbawiciela.

Asnières, wieś we francuskim departamencie Sekwany, w obwodzie St.-Denis, o 5 klm. na płn.-zachód od Paryża, nad Sekwaną, jest głównym punktem paryskich wypraw wioślarskich, 20,000 m.; posiada warsztaty budowy łodzi i liczne fabryki, zwłaszcza wyrobów stolarskich.

Aśnikowski Jan, polski artysta dramatyczny, * 1800, † 1854; odznaczał się w rolach niższej komiki i występował na scenach niemal wszystkich teatrów prowincjonalnych. Zajmował się także tłómaczeniem i przerabianiem niemieckich dzieł dramatycznych.

Asnyk Adam, pseudonim *E...ly* lub *Stożek*, najcelniejszy z nowszej generacji liryków polskich, * 1838 w Kaliszu, † 2 sierpnia 1897 w Krakowie; w r. 1853 ukończył gimnazjum kaliskie. Od r. 1857 do 1861 studjował medycynę w Warszawie i Wrocławiu, w 1861 wstąpił na wydział filozoficzny w Hejdelbergu, gdzie zajmując się głównie naukami ekonomicznemi, napisał kilka rozpraw w tym przedmiocie (dotąd niedrukowawanych) i w r. 1866 otrzymał dyplom doktorski. W ciągu studjów uniwersyteckich zwiedził Szwajcarję, Francję, Holandję, Anglję i Włochy. W r. 1867 przybył do Lwowa, a od r. 1870 mieszkał w Krakowie. W r. 1864 wydrukował kilka wierszy we lwowskim *Dzienniku literackim*. Po przybyciu do Lwowa napisał piękną, pełną humoru powiastkę „Panna Leokadja“ (drukowaną w *Dzienniku literackim*, 1868). Ogłaszane odtąd utwory liryczne zwróciły powszechną uwagę na młodego poetę, zwłaszcza „Sen grobów,“ pisany cudownemi tercynami w stylu Słowackiego, bardzo się podobał. Zbiór tych poezji, odznaczających się piękną formą i artystycznemi pomysłami, pisanych z melancholijnem, ale niekłamanem uczuciem, a niekiedy wytworną ironją, wydał autor 1869 r. we Lwowie; krytyka i publiczność przyjęły go nader sympatycznie, doczekał się też kilku wydań. Osiadłszy w Krakowie, począł **A.** tworzyć w odmiennym nieco kierunku; dawny romantyk pogodził się z nowoczesnemi prądami i hasłami i głosił, że „trzeba z żywymi naprzód iść, po życie sięgać nowe.“ I teraz jednak, jak dawniej, był **A.** przedewszystkiem artystą, mistrzem formy, rzeźbiącym i cyzelującym swoje wiersze, wśród których znajdują się prawdziwe arcydzieła rytmu i rymu. Nie posiadają tej wartości co liryka, prace dramatyczne **A.**, mianowicie wierszowana komedja „Gałązka heljotropu“ (1 akt, Lwów, 1869) i druga prozą „Walka stronnictw“ (Kraków, 1870). Następnie wydał: „Cola Rienzi,“ dramat historyczny w 5 akt. prozą (Kraków, 1873); „Żyd,“ dramat współczesny w 3 aktach prozą (Kraków, 1875); „Kiejstut,“ dramat historyczny w 5-iu aktach wierszem, nagrodzony na konkursie poznańskim (Kraków, 1878); „Przyjaciele Hioba,“ komedja w 2 aktach, grana na scenie warszawskiej 1880); „Bracia Lerche“ (1886). Objął redakcję dziennika *Reforma*, założonego w Krakowie przez dra Czerwińskiego, a po ustąpieniu z niej w skutek nieporozumień z właścicielem, stanął na czele *Nowej Reformy*, mającej zresztą, podobnie jak i dawna *Reforma*, kierunek liberalny. Pisał rozprawy literackie: „O trubadurach“ (1872); o „Królu Duchu“ Słowackiego; „O Ignacym Krasickim“ (1884). Utwory liryczne wyszły w 3 tomach we Lwowie, czwarty ma wyjść niezadługo. W ostatnich latach **A.** dużo chorował. Odbył dla zdrowia podróż do Cejlonu, skąd przywiózł cały cykl poezji opisowo-lirycznych. W r. 1897, po powrocie z Włoch, położył się do łoża boleści, z którego już nie powstał. Śmierć jego wywołała żal powszechny, gdyż **A.** był nietylko wielce utalentowanym poetą i nadzwyczajnie wykształconym pisarzem, ale i charakterem bez skazy, i obywatelem interesującym się gorąco sprawami kraju. Słusznie też spoczął w grobie zasłużonych na Skałce. Por. Stan. Tarnowski (1872); Józef Tretiak „Asnyk i jego liryka“ (1881); P. Chmielowski (w książce „Współcześni poeci polscy“); A. G. Bem „Wspomnienie pośmiertne“ (*Prawda*, 1897); M. Konopnicka „A. **A.**“ (*Bibljoteka Warszawska*, 1897), oraz pośmiertna notatka autobiograficzna w *Przeglądzie literackim* (1897).

Asnyk Adam.

Asocjacja, stowarzyszenie, związek wielu osób, mających wspólne cele i interesy.

Asocjacja idei, ob. Kojarzenie się pojęć.

Asoka *(Asioka)*, król Pataliputry (w Indjach Wschodnich, 259—222 przed Chr.), wnuk Czandragupty (Sandrakottas Greków). Wstępując na tron, zamordował braci, i rządził bardzo surowo; dopiero kiedy się nawrócił na buddyzm, zmienił życie i stał się jednym z najlepszych monarchów. Zwołał trzecie koncyljum buddystyczne do Pataliputry, na którem ustanowiono kanony buddyjskie. Wysyłał misje do Kaszmiru, etc. Własny syn Asoki, Mahendra, został mnichem i misjonarzem i głosił naukę Buddy na Cejlonie. **A.** zbudował bardzo wiele „stupa'ów," t. j. pomników, gdzie przechowywano relikwje Buddy. Liczbę tych budynków podają na 84,000. Prócz tego kazał na skałach i słupach (Dharmastambha—słup prawa) ryć edykty swoje; są to bardzo ważne okazy epigrafiki staro-indyjskiej, dzięki im bowiem udało się wprowadzić jaki taki porządek do powikłanej i ciemnej chronologji Hindusów. Popierając buddyzm, nie prześladował **A.** jednak braminizmu, i wogóle kierował się zasadami tolerancji, pojętej bardzo szeroko: „Trzeba czcić swoją wiarę, ale nie należy lżyć cudzej. Tylko zgoda jest dobrą." Państwo, odziedziczone po ojcach, wzrosło pod panowaniem Asoki przez przyłączenie Kaszmiru. Utrzymywał on stosunki — jak głoszą napisy — z królami Jawanów (Jończyków—Greków): Antigok (Antyoch), Palamaja (Ptolemeuszem), Antikina (Antygon), Alika-Sandra (Aleksander z Epiru). Edyktów **A.** ocalało 14; zawierają one, prócz danych chronologiczno-historycznych, nauki i przepisy moralne. **A.** zwano także imieniem Pigadasi. Za jego panowania buddyzm doszedł w Indjach do najwyższej potęgi.

A son aise (franc.), wygodnie, swobodnie, bez żenady.

A son goût (franc.), według własnego gustu, upodobania.

Asonancja, podobno-brzmienne zakończenie wyrazów, nie tworzące jednak zupełnego rymu. **A.** tem się różni od aliteracji (ob.), że polega na powtarzaniu się tych samych samogłosek w kilku następujących po sobie wyrazach; używali jej Grecy i Rzymianie, szczególnie zaś dramatycy hiszpańscy, Calderon i Lopez de Vega. F. Schlegel i Gries usiłowali wprowadzić **A.** w swoich przekładach poetów hiszpańskich. Dziś istnieje w poezji kastylskiej, oraz w poezjach ludowych wszystkich krajów.

Asopos, nazwa kilku rzek w starożytności, z których najwięcej znaną jest **A.** pod Sycjonem w Peloponezie.—Asopus, bożek rzeczny, ojciec licznej rodziny, której imiona związane są z wielu miejscowościami geograficznemi. Gdy **A.** szukał swej córki Eginy, uwiedzionej przez Zeusa, i z tego powodu chciał Olimp falami zalać, Zeus zabił go piorunem, i od tego czasu rzeka węgiel zaczęła wyrzucać.

Asortyment, ob. Sortyment.

Aspalotowe drzewo *(drzewo aloesowe fałszywe)*, drewno pochodzące z drzewa Aquilaria malaccensis, szarawe lub zielone, wonne, żywiczne, przychodzi z Chin i Indji Wschod.; używa się do perfum i na wyroby stolarskie.

Aspamitres, eunuch, który pospołu z naczelnikiem gwardji, Artabanosem, zamordował króla perskiego Kserksesa (465 przed Chr.).

Asparagina ($C_4H_8N_2O_3$), substancja roślinna, obojętna, odkryta w szparagach w 1805 r. przez Vauquelin'a i Robiquet'a, znajduje się jednak w wielu innych roślinach w czasie kiełkowania; pod względem składu można ją uważać za amid kwasu amidobursztynowego. Krystalizuje w słupy rombowe, bez barwy i zapachu, smaku mdłego. Otrzymuje się przez zgęszczenie soku wyciśniętego z młodych pędów szparagów, po odbarwianiu go poprzedniem. Roztwór **A.-y**, gotowany w obecności zasad, wywiązuje wodór i wydaje *kwas asparaginowy* czyli *amidobursztynowy* $C_4H_7NO_4$. Proces ten tłómaczy obfite wywiązywanie amonjaku przy wydzielaniu soku buraczanego w cukrowniach i obecność kwasu asparaginowego w melasie.—**A.** tworzy się w roślinach jako produkt rozkładu ciał białkowatych, a w obecności węglowodanów znowu zamienia się w białko. Stosowano ją w medycynie w chorobach serca.

Asparagus, ob. Szparag.

Asparuch, Isperich, wódz Bulgarów w Mezji około połowy VII w., sprzymierzeniec Kobrata, wodza Bulgarów na Wołoszczyźnie. Za jego staraniem Bulgarowie osiedlili się po obu stronach Bałkanu. W r. 679 zwyciężył Greków i stał się założycielem państwa bulgarskiego. Por. Grabowski „Bulgarja i Bulgarowie."

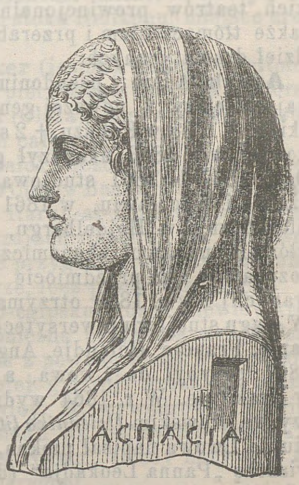

Aspazja.

Aspazja, jedna z najsławniejszych kobiet greckich, córka Aksichosa, * około 470 przed Chr. w Milecie; żyła za czasów Peryklesa i Sokratesa w Atenach, zajmowała się polityką i ćwiczyła w wymowie. Dom jej był miejscem zgromadzenia najznakomitszych mężów ateńskich, których rozumem, pięknością, urokiem i słodyczą wabić do siebie

umiała. Perykles rozwiódł się z żoną, żeby żyć z Aspazją, chociaż zaślubić jej, jako cudzoziemki, nie mógł, gdyż przez to straciłby prawa obywatelskie; wywierała na niego wpływ ogromny i miała nawet być jego mistrzynią w krasomówstwie. Peryklesa zwano Zeusem olimpijskim, **A.** zaś Junoną. Po śmierci jego zaślubiła handlarza wołów Liziklesa, który za jej wpływem przyszedł do wielkiego znaczenia w Atenach. Koniec życia **A.** niewiadomy. Imię jej było tak szeroko sławione, że Cyrus młodszy swą kochankę Milto nazwał Aspazją. Wogóle imieniem **A.** oznaczano celujące wdziękiem i wykształceniem kobiety. Por. Jacobs „Beiträge zur Geschichte des weiblichen Geschlechts“ w jego „Vermischte Schriften“ (t. 4, Lipsk, 1840). Hamerling napisał piękny romans p. t. „Aspazja.“

Aspazja Karolina, * 1772, † 1796, córka laufra księcia Kondeusza, była jedną z najzapamiętalszych kobiet w epoce terroryzmu. Czyny jej nie uszły bezkarnie; zginęła na rusztowaniu 24 Prairial'a III roku rzeczypospolitej. Była ona, jak się zdaje, nawpół obłąkaną i nie zdawała sobie sprawy z tego, co robiła.

Aspazjolit, minerał znajdowany w gnejsie w Norwegji, powstały z dichroitu (ob.) przez zastąpienie 1 równoważnika magnezji 3 równoważnikami wody; przeświecający, ze słabym połyskiem, barwy szparagowej.

Aspe, wysoki na 2,707 m. wierzchołek pirenejski, od którego ciągnie się tegoż nazwiska dolina aż do Oloron. Dolina ma 40 klm. długości i 10,000 miesz.; przez długi czas była rzecząpospolitą, a później jedyną miejscowością, gdzie po odwołaniu edyktu nantejskiego, w gminie Osse, utrzymywał się kościół protestancki przez cały wiek XVIII.

Aspekt (*adspectus*, *configuratio planetarum*), względne położenie planet, słońca i księżyca na kuli niebieskiej. Obecnie w efemerydach astronomicznych obliczają się chwile następnych tylko aspektów: 1) *Konjunkcja* czyli *połączenie*, oznaczana znakiem ☌, pozorne zejście się dwóch ciał niebieskich; 2) *opozycja* czyli *przeciwległość*, ☍, położenie, w którem dwa ciała niebieskie oddalone są o 180° długości, czyli o pół okręgu koła; 3) *kwadratura*, □, położenie, w którem dwa ciała oddalone są o 90° długości, czyli o ćwierć okręgu koła; tak np.: ♃☌♂, znaczy, że Jowisz (♃) jest w połączeniu z Marsem (♂). W astrologji (ob.) te i liczne inne **A.** miały znaczenie wróżbiarskie, stąd powstało wyrażenie: „*dobre i złe aspekty.*“

Aspelenie, bóstwo dawnych Żmujdzinów, opiekujące się domowstwem wiejskiem; zamieszkiwało po kątach domów i stodół. Według niektórych, jedno z nazw bóstwa ognia.

Aspelt albo z **Aspeltu** Piotr, inaczej *Aichspalter*, arcybiskup moguncki, * około 1250, † 1320. Po ukończeniu nauk teologicznych, oddał się naukom lekarskim. Był lekarzem króla Rudolfa (Habsburga); następnie proboszczem trewirskim; jako lekarz poważany także był przez papieża Bonifacego VIII; w r. 1296 otrzymał biskupstwo bazylejskie i probostwo wyszehradzkie w Czechach. Był kanclerzem królestwa czeskiego do r. 1306. Jego staraniem Jan, książę luksemburski, dostał się na tron czeski. W r. 1311—1314 sprawował rządy Czech z hrabią Pertoldem z Hennenburga, a następnie sam w r. 1316—1317. Zarzucają mu, że chętnie zbierał skarby na swoją potrzebę. Por. „Peter v. Aspelt als Kirchenfürst und Staatsmann“ Heidemanna (1875) i Emlera „Die Kanzlei der böhmischen Könige Przemysl, Ottakar II und Wenzels II“ („Abhandlung. der Königlichen böhemischen Gesell. d. Wissensch.,“ 1878).

Asper, ostry, *spiritus asper*, mocny przydech, tak się nazywa w gramatyce greckiej znak (ʿ), zastępujący literę *h*.

Asper (turec. *akcze*), drobna moneta turecka, niegdyś *grosz biały* w krajach otomańskich. Według prawa z r. 1843 *para* (ob.) waluty złotej zawiera 2½, *para* waluty srebrnej 3 **A.** W Egipcie piastr (ob.) zawiera 100 dobrych lub 120 bieżących **A.**, wartości około $^1/_{12}$ grosza.

Aspera linea, chropowate linje i przestrzenie znajdujące się na powierzchniach kości, w miejscach przyczepu więzów i mięśni.

Asperges me, śpiew kościelny rz. kat., którym kapłan rozpoczyna nabożeństwo niedzielne, witając ludzi błogosławieństwem i skrapiając ich święconą wodą.

Aspergil, *aspreol*, *asper*, tak nazywają niektórzy nasi kronikarze pieniądze skórzane (skórki wiewiórcze), jakie miały istnieć w Polsce do czasów Wacława. Naruszewicz poczytuje te pieniądze za bajeczne.

Aspergillum, *Pokropnik*, rodzaj małż z rzędu Siphoniata; ciało stożkowate, płaszcz przedłużony w syfon, noga stożkowata. Skorupa zrośnięta jest z długą rurą wapienną, zamkniętą pokrywką dziurkowatą; tylnym końcem tej rurki tkwią w piasku. **A.** *vaginiferum*, 12 do 15 cm. długości, w morzu Czerwonem.

Aspergillum.

Aspergillus, *Kropidlak*, rodzaj pleśni z rzędu workowców, z rodziny zatwornic (Ascomycetes perisporiaceae), z osadnikami nitkowatemi, na końcach maczugowato rozszerzonemi, z których rozwijają się paciorkowato ułożone konidja czyli zarodniki. Obok tego wszakże płciowego rozradzania, przy obfitem żywieniu zwłaszcza, rozwijają się też pęcherze czyli worki (asci) z zarodnikami, jak w rodzaju *Eurotium* (ob.). Gatu-

Aspergillus.

nek najpospolitszy **A.** *glaucus* rośnie na substancjach gnijących, na konfiturach zwłaszcza. **A.** *fumigatus* rozwija się w płucach ptaków i jest dla nich zabójczym. Nawet dla człowieka jest niebezpieczny; osiedla się łatwo w organie słuchu przy chorobach uszu.

Asperifoliaceae, *Szorstkolistne*, rodzina roślin, ob. Ogórecznikowate.

Aspermia, brak nasienia u mężczyzn, wywołujący zupełną ich bezpłodność.

Aspern lub **Aspry** (Oszpra) i **Esling**, dwie wioski pod Wiedniem, między któremi Austrjacy pod dowództwem arcyksięcia Karola w d. 21 i 22 maja 1809 walczyli z Francuzami, dowodzonymi przez samego Napoleona. W obu tych dniach zdołali Austrjacy utrzymać się w posiadaniu wsi Aspern; lecz za to Francuzi, mając w swych ręku Esling, mieli tym sposobem odwrót swój zabezpieczony. Od tej to ostatniej wsi Massena otrzymał tytuł księcia Esling. Napoleon daremnie usiłował przełamać środek armji nieprzyjacielskiej i cofnął się na wyspę Lobau. Obie strony straciły tutaj po kilkanaście tysięcy ludzi, tak w zabitych, jako i ranionych. Bitwa ta nie przyniosła żadnego stanowczego rezultatu.

Asperugo, roślina, ob. Lepczyca.

Asperula, roślina, ob. Barwica.

Aspetti Ticiano, rzeźbiarz włoski z Padwy, uczeń Sansovina. **Prace** jego znajdują się w Padwie i Wenecji.

Asphodelus, roślina, ob. Złotogłów.

Aspidistra, roślina, ob. Plectogyne.

Aspidium, *Paprotka*, *Tarczownica*, rodzaj paproci z rodziny *Polypodiaceae*; są to paprocie rozpowszechnione na całej ziemi, mające kupki zarodnikowe, okryte osłoną okrągłą, w pośrodku do listowia przyczepioną, a na obwodzie wolną. U nas rośnie jeden tylko gatunek, **A.** *aculeatum*, *T. kolczasta*, w Ojcowie i Złotym Potoku; jest to paproć o listowiu prostowzniesionem, do 2 stóp długości, kolczysto-ząbkowanem. Przydatna jest do upiększania sztucznych skał w ogrodach. **A.** *filix mas* czyli *paproć męska*, albo samcza, zaliczana jest obecnie do rodzaju nerecznicy *(Nephrodium)*.

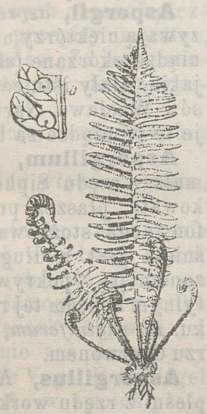

Aspidium: *a* odłamek listowia.

Aspidosperma, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, obejmuje krzewy o kwiatach drobnych i owocach skórzastych lub drzewiastych z nasionami skrzydlatemi; rosną w Ameryce zwrotnikowej. **A.** *quebracho*, krzew wysoki o cienkich, zwisających gałęziach, ma liście drobne, lancetowate, zielonawo-niebieskie z brzegiem żółtym kwiaty żółte i wielkie torebki drzewiaste, w Argentynie. Dostarcza kory *kwebracho*, która zawiera alkoloid *aspidosperminę* czyli *kwebrachinę* $C_{22}H_{30}NO$, oraz pięć innych alkaloidów. Przetwory tej kory używają się w chorobach płucnych.

Aspinwall v. *Colon*, miasto w okręgu t. n., w stanie Panama, w rzeczyposp. Kolumbijskiej, na wyspie koralowej Manzanillo, leżącej przy wchodniem brzegu międzymorza Panamskiego, 3,000 miesz. Zbudowane dopiero w r. 1850, stanowi nader ważny punkt dla komunikacji koleją żelazną z Panamą. Ma piękny port i prowadzi znaczny handel; szybko wzrasta.

Aspiracja (z łac. *aspirare* wdychać), wymawianie samogłosek z przydechem; w znaczeniu dalszem pożądanie czegokolwiek, dążenie do celu upragnionego. W chirurgji usuwanie płynów lub gazów, chorobowo w ciele nagromadzonych.

Aspiracyjne przyrządy, meteorologiczne przyrządy obserwacyjne (termometr, hygrometr, psychrometr), ochronione za pośrednictwem prądów powietrza od wpływu ciepła promienistego. Urządzone zostały przez Assmana dla ustrzeżenia przyrządów tych od błędów, do których prowadzi rozgrzewanie się ich bezpośrednie od promieni słonecznych, gdy wskazywać winny temperaturę jedynie powietrza otaczającego. Prądy powietrza, wywołane za pomocą odpowiednich wentylatorów, usuwają ciepło, które przyrządom doprowadza wpływ bezpośredni promieni słonecznych.

Aspirator, przyrząd służący do wywołania prądu powietrza. Prosty przykład takiego **A.** przedstawia butelka z dwoma otworami, górnym i dolnym; jeżeli woda otworem dolnym wypływa, to górnym wpływa do butelki prąd powietrza. Za pomocą rury kauczukowej można połączyć górny otwór z przestrzenią, przez którą prąd powietrza ma być przeprowadzanym, np. dla osuszenia osadu chemicznego; przyrząd ten służyć też może do przyśpieszenia ulatniania cieczy, przy rozbiorach

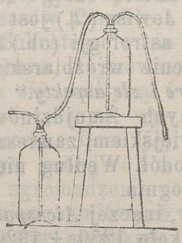

Aspirator fig. 1.

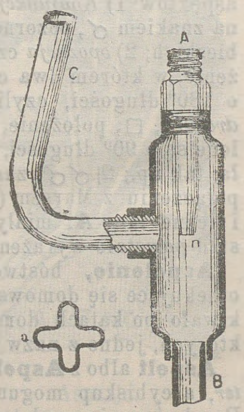

Aspirator fig. 2.

powietrza i t. p. Aby uniknąć częstego napełniania butelek opróżnionych, użyć można dwu butelek, połączonych rurą gumową, jak wskazuje fig. 1, z których każda opatrzona jest rurą zgiętą, przechodzącą przez korek i sięgającą do dna. Gdy jedna tych butelek umieszczona jest wyżej, rura gumowa tworzy syfon, za pomocą którego wywołać można ciągły przepływ wody z butelki górnej do dolnej; skoro zaś butelka ta zostaje napełnioną, przenosi się ją na miejsce górne, a toż samo działanie powtarza się dalej. W ogólności **A-y** polegać mogą na różnych zasadach fizycznych; można do nich zaliczyć pompy (ob.), wentylatory (ob.), kominy (ob.), właściwe jednak **A-y** opierają się głównie na tej zasadzie, że strumień szybko przepływającej wody lub gazu porywa ze sobą otaczające powietrze, co sprowadza ciągły jego napływ z miejsc otaczających (ob. Aerodynamika). Według tej zasady zbudowany **A.** Charpentiera służy do przewietrzania kopalń, zastępuje wentylatory i wielkie kominy. Z zasady tej korzystać też można do rozrzedzania powietrza w zamkniętej przestrzeni, do czego służą *hydrodynamiczne* czyli *wodne pompy powietrzne*, urządzone przez Bunsena i Hagenbacha. Ta ostatnia (fig. 2) składa się z rury *A*, która się przyszrubowuje do rury wodociągu; woda przepływa przez rurę *B*, rura zaś *C* łączy się z naczyniem, z którego powietrze ma być usunięte. Otwór przy *n* ma zwykle postać krzyża, jak to wskazuje rysunek oboczny *a*. Przyrząd podobny, opatrzony dostatecznie długą rurą wypływu *B* (do 13 metrów), jeżeli woda wypływa pod ciśnieniem 3 atmosfer, porywa 34 litry powietrza w ciągu minuty. Nieco inaczej urządzona pompa Körtinga obywa się nawet bez rury tak długiej.—**A.** Dieulafoy, udoskonalony przez Moslera, służy w chirurgji do usuwania cieczy, gromadzących się wskutek pewnych chorób w jamach ciała.

Aspis, ob. Żmija.

Aspis Bogumił, poeta polski, pisuje pod pseud. Teofila Tarczy, Pół-Azyaty, * 1842 r. w Tuszowie. Nauki pobierał w Moskwie i Petersburgu, gdzie otrzymał stopień kandydata filologji. Przez pewien czas był nauczycielem gimnazjalnym w Warszawie, a następnie na prowincji. Poezję uprawiał będąc jeszcze studentem. Napisał wtedy (1859 r.) poemat „Salwator," lecz go nie skończył, a w każdym razie końca nie ogłosił. W utworze tym przebija się wpływ „Don Juana" i „Beniowskiego." W 10 lat potem wydrukował „Sen odrodzenia" (1869), w którym głosi, że rozwiązania zawiłości życia należy szukać w sztuce, a miłość i wiedzę nakazuje jednako czcić. W r. 1871 napisał dwa fragmenty dramatyczne: „Zazdrość" i „Miłość," wypowiadając w nich silnie swoją indywidualność i właściwości stylu. Psychologiczna strona ich nie jest zbyt ciekawą i porywającą. W r. 1874 napisał poemat dramatyczny p. t. „Sulamita," zawierający prześliczne pieśni erotyczne. Co do formy, objawia się w nich brak potoczystości, a i z rymem znać pewną walkę. W r. 1876 wydał: „Na cmentarzu," „Jezioro Tella," „Dwie zdrady" i bardzo dobry wiersz opisowy: „W Walhalli" (pomieszczony w *Ateneum* w r. 1880), w którym spotykamy rzadką u autora równowagę i spokój; jest to rzecz, jeśli nie świetna, to w każdym razie artystyczna. W roku 1891 oprócz wielu innych wierszy ogłosił w *Ateneum* „Pytanie," w którem bez przesady przedstawia los poety trapionego codziennemi, drobiazgowemi kłopotami. **A.** pisał jeszcze poemata prozą, z których na uwagę zasługują „Dzwony" (1871) pod pseud. Kazimierz Mosz. Należy wspomnieć jeszcze o nowelach **A-a** („Signor Polacco," „Śmiertelne wianki" i t. d.), w których nie mógł odtworzyć prawdziwego dialogu rzeczywistości z powodu wprowadzenia do prozy stylu poetyckiego. **A.** z przekonań jest demokratą. Pisywał szeregi artykułów w *Przeglądzie Tygodniewym* pod tytułem: „Grzechy powszednie," a ostatnio drukował pracę publicystyczną o „Księciu Żelaznym" (Bismarku) napisane oryginalnie, ale z pewną pretensjonalnością. Z innych prac **A.** wspomnimy „Urwana powiastka," „Pijany," „Co będzie," „Studjum o Hamlecie."

Asplenium, *Zanokcica*, rodzaj paproci, zwany dawniej *rzęsą skalną*, postaci bardzo urozmaiconej, o listowiu pierzastem lub dłoniasto rozgałęzionem; zarodnie zebrane są na dolnej powierzchni listowia w kupki podługowate, względem nerwu głównego skośne. Najpospolitszy gatunek jest **A.** *trichomanes*, *r. skalna*, w całej Europie, na [illegible]jscach skalistych; bywa używaną w medycynie pod nazwą *ziela zanokcicy skalnej* lub *włosków czerwonych* (*herba Trichomanes* v. *Adianti rubri*), jako środek słabo rozwalniający, w kaszlu, i t. d. **A.** *rura muraria* (*Z. właściwa*), u nas głównie w okolicach południowych kraju, używana była podobnie jak poprzednia pod nazwą *włosków białych* (*herba Adianti albi*). Niektóre gatunki hodują się w ogrodach.

Asplenium: *a* część listowia.

Aspre Konstanty, baron de, austrjacki feldmarszałek, * 1789 w Brukseli, † 1850 w Padwie. Od 1806 do 1815 walczył w wielu kampanjach przeciw Francji, brał udział w wyprawie przeciwko powstańcom włoskim 1820 (w Neapolu) i 1830 (w Romanji). W 1848 walczył w górnych Włoszech obok Radeckiego i przyłożył się do zwycięstw pod Sona, Somma-Compagna, Custozza i Volta, a 1849 pod Mortera (21 marca), Novara (23 marca). Wszystko prawie ówczesne zwycięstwa we Włoszech, zawdzięczają Austrjacy głównie waleczności i moralnym jego wpływom.

Aspredo, rodzaj ryb z rodziny sumów, z głową szeroką i ciałem pokrytem miękką skórą. Żyje w wodach Gujany i znana jest z pieczołowitości o wychowanie potomstwa; samice przyczepiają ikrę do skóry na brzuchu i noszą ją, dopóki się młode nie wylęgną. **A.** *batrachus*, 40 cm. długości.

Aspremont-Linden, rodzina belgijska, pochodzi od Zygfryda d'Este, który w VII w. pozyskał lotaryńskie hrabstwo d'Aspremont. Znakomitszymi członkami tej rodziny są: **Aspremont Linden** Ferdynand Karol, hrabia, cesarski feldcejgmajster, był czynnym w siedmioletniej wojnie, † 1772 w stopniu feldmarszałka.—**Aspremont** Franciszek de la Mothe Villebert, wicehrabia de, był towarzyszem broni Vauban'a w służbie francuskiej, walczył zaszczytnie pod wodzą Turenjusza przeciwko Hiszpanom i sławny jest ze swych dzieł o fortyfikacjach, † 1678.

Aspromonte, góry w Kalabrji nad cieśniną Mesyńską, stanowiącą zakończenie gór Apenińskich, ze szczytem Montalto, 1,958 m. wysokim. Na wzgórzach tych zaszła 29 sierpnia 1862 roku krótka bitwa między garybaldczykami i oddziałem wojsk sardyńskich, w której Garibaldi był raniony i wzięty do niewoli.

Aspronisi, wyspa, ob. Santorin.

Aspropotamos, rzeka w Grecji, ob. Acheloos.

Asquith Herbert Henryk, polityk angielski z partji liberalnej, * 1852, kształcił się w Oksfordzie. W r. 1876 został adwokatem w Londynie i pomagał Russelowi bronić Parnella w procesie przeciwko *Timesowi* (1888—9), 1890 został prokuratorem. Do parlamentu wstąpił dnia 11 sierpnia 1892, przeprowadził wotum nieufności przeciwko Salisburemu i obalił jego gabinet, torując drogę Gladstonowi, w którego ministerjum objął sekretarjat stanu dla spraw wewnętrznych. Zajmował się specjalnie kwestją robotniczą i postawił kilka bilów, mających na celu ochronę klasy pracującej. W 1895 ustąpił ze stanowiska, razem z następcą Gladstone'a, lordem Roseberrym.

Asra, plemię arabskie, ob. Beni-Asra.

A. S. S.=Acta Sanctorum.

Assa Voce, albo **Voce sola,** śpiew bez akompanjamentu.

Assab, zatoka morza Czerwonego na wschodniem wybrzeżu Afryki przy cieśninie Bab-el-Mandeb. Leżące nad nią ziemie są od r. 1880 własnością rządu włoskiego.

Assaf, Asaf, według podań wschodnich wezyr czyli pierwszy minister króla Salomona. Bardzo mądry polityk i administrator.

Assagaj, ob. Asagaj.

Assai, palma, ob. Euterpe.

Assai, po włosku bardzo wiele; w muzyce *largo assai*, bardzo wolno, *allegro assai*, bardzo szybko.

Assaki Jerzy, * 1788 w Jasach, poeta rumuński, kształcił się w Niemczech i Włoszech, w r. 1811 został członkiem akademji rzymskiej pod nazwą *Alviro*. Po powrocie do ojczyzny otrzymał urząd w ministerjum spraw zagranicznych. Od r. 1822—27 był reprezentantem rządu w Wiedniu, a potem w Petersburgu. Od r. 1856 był naczelnikiem wydziału oświecenia publicznego; główne atoli zasługi położył w literaturze ojczystej, jako poeta, historyk i dziennikarz. Z mnóstwa prac jego, ważniejsze: „Teatr," zbiór sztuk dramatycznych po większej części tłómaczonych z niemieckiego i francuskiego; „Historja Rosji" (2 tomy); „Poezje" (1 tom). Redagował nadto kilka przeglądów literackich, jak: *Pszczoła Mołdawska*, *Obraz świata*. Gorliwie się starał o oczyszczenie języka ojczystego z wyrazów obcych i o wyrugowanie z użycia języka greckiego. Uważany jest za twórcę literatury rumuńskiej.

Assal, *Asal*, jezioro słone w Adalu, w Afryce wschodniej, ma 14 klm. długości i 6 klm. szerokości; osadza ciągle na brzegach swoich sól, a z tego powodu też bywa często nawiedzane przez kupców abisyńskich.

Assam lub **Aszam,** prowincja państwa angielsko-indyjskiego po obu stronach rzeki Brahmaputra, między Tybetem, Chinami, Bengalem i państwem Birmanów, obejmuje 126,915 klm. kw. i liczy 5.476,835 m. (1891) rozmaitego pochodzenia, między którymi przecież przeważnie znajdują się Hindusi, mówiący językiem spokrewnionym z bengalskim i po większej części wyznania brahmańskiego. Klimat i płody są tu takie same, jak i całych Indjach, przeważnie jednak uprawianą jest herbata, odkryta tu w stanie dzikim w r. 1823, a po sprawdzeniu tożsamości z herbatą chińską w r. 1883 plantowana na wielką skalę. W r. 1883 znajdowało się pod plantacjami herbaty 250,268 hektarów. Jest tu także ogromna liczba słoni. **A.** stanowił niegdyś samoistne królestwo, które 1822 zdobyte było przez Birmanów, a 1825 odebrane zostało tym ostatnim przez Anglików. Od r. 1874 gł. miasto Schillong, 1,483 m. nad poziom m., liczy około 4,000 mieszkańców. Por. Flex „Pflanzerleben in Indien, kulturgeschichtliche Bilder aus **A.**" (2 wyd., Berlin, 1867); Hunter „Statistical account of **A.**" (Londyn, 1880).

Assamar, ob. Asamar.

Assas Ludwik, kawaler d', * 1733 w Vigan, † 1760; kapitan pułku d'Auvergne. W wojnie holenderskiej 1760, napadnięty w nocy przez oddział nieprzyjacielski i zagrożony śmiercią, jeżeli słowo wyrzecze, krzyknął bez wahania: „*Do mnie, Owernja!*" — i poległ na miejscu. Por. Jules Loiseleur „La Légende du chevalier d'Assas," w *Revue des questions historiques* (1872).

Assassyni (*Haszaszyn*), mistyczne stowarzyszenie sekty Izmaelitów, którego ogniskiem był Kair, założone przez Hassana-ben-Sabbah-el-Homairi († 1124). Hassan, przyjęty około połowy XI wieku przez Izmaelitów do ich tajnego związku i wyświęcony przez nich na *daila* (naczelnika), udał się do Persji, swojej ojczyzny,

zgromadził tu licznych zwolenników i utworzył własny zakon, albo raczej państwo, które od roku 1090 coraz bardziej się powiększało, a wkrótce nawet dla sąsiadów groźnem być zaczęło. Umiał on skrytobójstwem i zbrodniami takiej nabawić trwogi wielu książąt i dostojników, że opanowawszy kilka zamków warownych, utrzymał się przy nich. Na czele dobrze zorganizowanego związku, stał jako niczem nieograniczony władca, t. zw. przez Europejczyków: *Starzec z góry* (Szeik-al-Dżebal), albo *Książę z góry*, któremu wszyscy podwładni ślepe zaprzysięgli posłuszeństwo. Drugim po Hassanie naczelnikiem sekty był Buzury-Umid (1124—1138), trzecim syn jego Mohamed (1138—1162). Dalej rządzili: Hassan II (1162—1166), Mohamed II (1166—1210), Hassan III (1210—1221), Mohamed III (1221—1225), oraz ostatni Rokneddin. Podczas wojen krzyżowych **A.** spotykali się niejednokrotnie z rycerzami Zachodu, a mianowicie z Templarjuszami. W 1256 książę mongolski Hulagu zdobył ich warownie w Persji i zburzył, a w końcu XIII wieku zostali także pokonani i w Syrji. Ostatnią twierdzę **A.**-w zdobył Bibars, wódz Mameluków egipskich (1272). Szczątki tego stowarzyszenia istnieją jeszcze teraz, jako sekta kacerska w Persji, gdzie pod nazwą *Hosseinis* mieszkają około Alamatu, tudzież w Syrji. Straciwszy znaczenie polityczne, stali się **A.** prostymi zbirami, mordującymi za pieniądze, a nazwa ich zrobiła się synonimem mordercy (*Assassin*). Por. Hammer „Geschichte der Assassinen“ (Sztutgard i Tybinga, 1818); Weil „Die Assassinen“ w Sybla *Historische Zeitschrift* (za rok 1863); A. Jourdain w „Histoire des Croisades“ Michaud'a, II, str. 465—484, oraz tłómaczenie perskiego dziejopisa Mirchonda w „Notices et Extraits des Manuscrits;“ T. Walpole „The Ansayrü, or Assassins;“ Guyard „Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis“ (1874).

Asse, pasmo pagórków w brunświckim okręgu Wolfenbüttel, 222 m. wys., porosłych dębem i bukiem. Na jednym z jego szczytów leżą zwaliska starego zamku Asseburg.

Asseburg, von der, rodzina posiadająca majętności swoje w Prusiech i Anhalcie, która nazwę swoją wywodzi od głównego siedliska Asseburg, zamku w Brunświckiem. Zamek ten, wystawiony przez księcia saskiego Ottona, zburzony podczas wojen cesarza Henryka IV, odbudowany znowu został przez Burharda z Wolfenbüttel, który jest zarazem protoplastą dziś jeszcze istniejącego rodu von der Asseburg, podniesionego 1747 do baronowskiej, a 1816 r. do pruskiej godności hrabiowskiej.

Asselin, Asselyn, Jan, sławny holenderski malarz bitew i zwierząt, * 1610 w Antwerpji, † 1652 w Amsterdamie; kształcił się u J. van der Velde, a później w Rzymie u Piotra van der Laar (Bamboccio). Z powodu niekształtnej ręki, przypominającej postać raka, zyskał przydomek *Crabbetje* (rak).

Asseline Ludwik, * 1829 w Wersalu, † 1878 w Paryżu, adwokat i pisarz francuski. W r. 1866 napisał poważne dzieło: „Diderot et le XIX siècle,“ a oprócz tego wydawał czasopismo *La libre pensée*, w duchu filozofji materjalistycznej, a po zamknięciu tego pisma przez rząd (1867), *Le pensée nouvelle*, aż do r. 1869. W r. 1870 w czasie oblężenia Paryża, był merem XIV okręgu, zaś w r. 1874 został członkiem paryskiej rady miejskiej. Opracował jeszcze „Histoire d'Autriche depuis la mort de Marie Thérèse“ (1877).

Asselineau Karol, * 1820 w Paryżu, † 1874, literat francuski. W r. 1859 został bibljotekarzem b. cesarskiej, obecnie narodowej bibljoteki. Artykułami swemi zasilał dzienniki liberalne i pisał monografje archeologiczne i literackie, jak np.: „J. de Schelandre“ (1854); „André Boulle“ (1854); „Histoire de sonet“ (1855); „Charles Baudelaire“ (1866); „Vie de Claire Clémense de Maillé-Brézé, princesse de Condé“ (1872); „Les sept péches capitaux de la littérature“ (1872); „Bibliographie romantique“ (1872).

Assemani, chrześcijańska rodzina syryjska, której kilku członków było znakomitymi orjentalistami.—**Assemani** Józef Szymon, * 1687 w Tripoli w Syrji, † 1768 w Rzymie; jest z nich najstarszym i najuczeńszym. Wysłany przez papieża na Wschód, przywiózł stamtąd różne rękopisy, a między niemi i słowiański, tak zwany *Kodeks* **A.**, pisany głagolicą w Macedonji, w XI lub XIII w., a obejmujący rozkład Ewangelji na cały rok i inne przepisy dla kościoła gr.-kat. Ważniejsze jego dzieła są: „Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana“ (t. 3—4, Rzym, 1719—28); „Italicae historiae scriptores“ (4 t., Rzym, 1751—53) i „Calendaria ecclesiae universae“ (6 t., Rzym, 1755). — Synowiec jego **Assemani** Stefan Ewodjusz, * 1707 w Tripoli, † 1782 w Rzymie, jako bibljotekarz Watykanu, wydał pomiędzy innemi: „Bibliothecae Mediceo-Laurentinae et Palatinae codices manuscripti orientales“ (2 t., Florencja, 1742); „Acta sanctorum martyrum orientalium et occidentalium“ (2 t., Rzym, 1748).— Drugi synowiec pierwszego, **Assemani** Józef Alojzy, * 1710 w Tripoli, † 1782 w Rzymie, wydał „Codex liturgicus ecclesiae universae“ (13 t., Rzym, 1749—66) i „De catholicis seu patriarchis chaldaeorum Nestorianorum“ (Rzym, 1755).—**Assemani** Szymon, * 1749, † 1821 w Padwie, jest autorem dzieł: „Catalogo dei codici manoscritti orientali della biblioteca Naniana“ (2 t., Padwa, 1787 — 92); „Museo Cufico-Naniano illustrato“ (Padwa, 1787—88); „Globus coelestis Cufico-arabicus Veliterni musei Borgiani illustratus“ (1790) i „Descrizione di alcune monete Cufiche del museo di Stefano de Mainoni“ (1820).

Assen, miasto główne prowincji niderlandzkiej Drenthe, 9,183 m. W pobliżu **A.** znajdują się tak zwane „Hünenbetten,“ olbrzymie nagrobki kamienne, znane już Tacytowi.

Assen Jan Walter, van, * około 1490 r., malarz i drzeworytnik holenderski. Pracował w Amsterdamie w pierwszej połowie XVI wieku.

Assen Jan, van, * 1635, † 1695, malarz holenderski. Zdolny był, lecz zbyt powierzchownie sztukę traktował. Kopjował przeważnie ryciny Piotra Molyna, zwanego Tempestą, i jako swoje utwory wysyłał na sprzedaż do Indji Wschodnich. Z portretów jego Kramm cytuje „Portret mężczyzny“ w stylu Terburga, znajdujący się w zbiorach prywatnych w Utrechcie.

Asser, ob. Aser.

Asser, Asserius Menovensis, Walijczyk, † 909, naprzód nauczyciel dzieci króla Alfreda, później opat kilku klasztorów, nareszcie biskup w Sherborne. Napisał po łacinie życie króla Alfreda, wyd. w Londynie 1574 i w Oksfordzie 1722.

Asses, faraon egipski z rodu najeźdźców, Hyksosów, który, obaliwszy dynastję XV, narodową, owładnął ostatecznie całym Egiptem.

Assi Adolf Alfons, * 1841, † 1886 w Numei (Nowa Kaledonja), mechanik-monter, był członkiem komuny paryskiej, brał udział w wyprawie sycylijskiej pod Garibaldim. W r. 1870 po zaburzeniach w Creuzot wstąpił do Międzynarodówki (l'Internationale). W r. 1871 pomimo 58,776 głosów nie otrzymał mandatu; 18 marca został członkiem komitetu centralnego i pułkownikiem gwardji narodowej, a otrzymawszy 19,890 głosów na 25,183 głosujących, obrany był na członka Komuny w XI okręgu; 21 maja zaaresztowało go wojsko wersalskie, a sąd wojenny skazał go na deportację; wywieziony został na półwysep Ducos, gdzie otworzył małą kuźnię. W r. 1880 po amnestji zamieszkał w Nowej Kaledonji, pracując w fabrykach. Śmierć go zaskoczyła na urzędzie radcy municypalnego miasta Numei.

Assiento, wyraz hiszpański, oznaczający traktaty, jakie rząd hiszpański zawierał w XVI w. z mocarstwami europejskiemi lub też stowarzyszeniami, a nawet osobami prywatnemi, celem zaopatrywania osad hiszpańskich w niewolników afrykańskich.

Assing Róża Marja, siostra sławnego pisarza Varnahagena von Ense, * 1783 w Düsseldorfie, zaślubiła w r. 1816 doktora Assing'a z Królewca, i osiadła wraz z mężem w Hamburgu; dom jej był miejscem zebrania najznakomitszych osób miejscowego towarzystwa. Pod imieniem Róży Marji napisała kilka pięknych pieśni i nowel, które po jej śmierci (1810), zebrane przez męża, zostały wydane p. t.: „Rosa Maria's Nachlass“ (Altona, (1841).

Assing Ludmiła, * 1827 w Hamburgu, † 1880 we Florencji; literatka niemiecka, krewna znanego pisarza Varhagena von Ense, u niego w Berlinie poznała się z Al. Humboldtem, Pückler-Muskunem i innemi znakomitościami. Zwróciła na siebie uwagę po wydrukowaniu „Gräfin Elise von Ahlefeldt“ (1857); „Sophie von Laroche, die Freundin Wielands“ (1859); a stała się głośną, gdy po śmierci wuja, z papierów jego wydrukowała: „Briefe A. von Hnmbolds an Varnhagen von Ense aus den Jahren 1827—1858“ (1860); także „Tagebücher von K. A. Varnhagen von Ense“ (1861). W pamiętnikach tych niekorzystnie przedstawiony był król pruski, przeto po wyjściu III i IV tomu **A.** skazaną została na 8 miesięcy więzienia, a za następne dwa tomy na dwa lata. **A.** nie odsiadywała kary, gdyż od r. 1861 zamieszkała we Florencji. We Włoszech napisała: „Piero Cironi, ein Beitrag zur Geschichte der Revolution in Italien“ (1867); „Fürst H. Pückler-Muskau“ (1868); przetłómaczyła Piotra Cironiego „Die nationale Presse und die Kunst der Rebellen“ (1863) i pisma Mazzini'ego (1838).

Assini, terytorjum zostające pod opieką Francji, z fortem wojennym, na brzegach Gwinei północnej w Afryce, przy ujściu rzeki t. n. Ustąpiony 1843 Francji przez Aszantów, prowadzi handel prochem, złotem i kością słoniową; król, który pobiera od Francji płacę roczną 6,000 franków, mieszka w osadzie Kinjado. W r. 1883 zwiedził ten kraj Rogoziński.

Assiniboia, obwód w Kanadzie, graniczący z prowincjami: Manitoba, Alberta, Dakota i Montana, 246,100 klm. kw. obszaru, przecięta rzekami Assiniboine, Saskalczawan, Quapelleriver; miasto gł. Reginna (400 m.).

Assiniboine, rzeka Ameryki północnej w Kanadzie, poczyna się w górach Skalistych, i przepłynąwszy 700 klm., w pobliżu jeziora Winnipeg wpada do Red-river północnej. Nazwa tej rzeki pochodzi od plemienia indyjskiego Assinboins (zwanego także Stone Indians), mówiącego językiem Dakota (albo Sioux).

Assisi (w starożytności *Assisium*) czyli *Asyż*, miasto w środkowych Włoszech, w prow. Perugia, na linji kolei Cortona-Foligno, 5,000 m.; posiada kilka znakomitych pod względem architektonicznym budowli i jest miejscem urodzenia rzymskiego pisarza elegji Propercjusza (48 przez Chr.) i poety Metastasia, oraz św. Franciszka (Franciszek z Asyżu), który tu jest pochowany w krypcie wykutej w skale, nad którą wznoszą się dwa, jeden nad drugim położone, kościoły.

Assizy (dosłownie: *posiedzenie*), zwały się we Francji w wiekach średnich publiczne, uroczyste posiedzenia sądów, zwołanych w ważniejszych sprawach, które zwykle odbywały się co czas jakiś. Pod tą samą nazwą znane były już dawniej w Anglji sądy przysięgłych, które zbierały się dwa razy do roku w oznaczonych terminach i miejscach. Stąd przeszły one do francuskich (cours d'assises) i niemieckich sądów przysięgłych, które w tych krajach odbywały się zwykle co kwartał. **A.** zwały s[illegible] też prawa, niegdyś ogłoszone w Jerozolimie p[illegible] Krzyżowców 1089 r.

Assmann Ryszard, meteorolog współczesny, * 1845, lekarz, profesor meteorologji w Berlinie

i kierownik tamecznej centralnej stacji meteorologicznej, zaprowadził w prowincji Saskiej w Prusiech rozległą sieć stacji meteorologicznych, udoskonalił narzędzia obserwacyjne (ob. Aspiracyjne przyrządy) i wydaje pismo *Das Wetter*.

Assmanshausen, wieś w regencji pruskiej Wiesbaden, nad Renem, 1,000 m.; posiada ruiny rzymskich i średniowiecznych kąpieli, źródła gorące (35° C.); produkcja najlepszego czerwonego wina reńskiego.

Assmayer Ignacy, * 1790 w Salzburgu, † 1862 w Wiedniu; uczeń Haydna, kształcił się od 1815 w Wiedniu, gdzie 1824 został kapelmistrzem tamecznego kościoła szkockiego, a 1825 organistą dworu. **A.** należy do liczby najuczeńszych kompozytorów nowszych czasów. Napisał oratorja: „Die Sündfluth," „Saul und Dawid," „Sauls Tod" etc.

Association littéraire et artistique internationale, stowarzyszenie istniejące w Paryżu i dążące do uregulowania praw własności literackiej na całej kuli ziemskiej.

Assolant Jan Chrzciciel Alfred, spółczesny literat francuski, * 1827 w Aubusson (depart. Creuse), † 1886. Pierwiastkowo nauczyciel historji w Orleanie i Poitiers, jednakże z powodu swobodnego sposobu myślenia usunął się i wyjechał do Ameryki północnej, gdzie nie zbudowany bynajmniej ani kulturą, ani wolnością Yankesów, wrócił do Francji. Po przyjeździe ogłosił pod ogólnym tytułem „Scènes de la vie des Etats Unis" (Paryż, 1859) trzy nowele, które doznały wielkiego powodzenia. Ogłaszane później romanse: „Deux amis en 1792" (1859), „Brancas" (1859), „La mort de Roland" (1860), „Histoire de célèbre Pierrot" (1860), „Marcomir" (1861) i t. d., należą do niewielkiej liczby utworów oryginalnych, jakie duch francuski stworzył ostatniemi czasy w tym rodzaju literatury. Nadto pisał do *Presse*, a potem do *Courrier du Dimanche*, artykuły polityczne, literackie i kroniki, które powszechny zyskały poklask i wydane zostały razem pod tytułem: „D'heure en heure" (1862) i „Verité! Verité" (1863). Główną cechą utworów **A.** jest nieporównana łatwość, z jaką się porusza w krainie fantazji i humorystyki. Nowela „Les amours de Quaterquem," umieszczona w *Journal pour Tous*, może uchodzić za arcydzieło w tym rodzaju.

Assoluto, po włosku: swobodny, niezwiązany. *Prima donna assoluta*, jedyna śpiewaczka, primadonna.

Assonowicz Achmet, w r. 1622 chorąży powiatu Wileńskiego, wojował w Inflantach pod dowództwem księcia Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, przeciw Szwedom.

Assuan, niegdyś *Sjena* lub *Suan*, miasto leżące w południowej kończynie Egiptu, na prawym brzegu Nilu, 6,000 m. Na południe Assuanu jest dziesiąta i ostatnia katarakta Nilu, który tutaj z Nubji przechodzi do Egiptu. W okolicy **A.** ślady łomów granitu czerwonego i brunatnego czyli sjenitu. W bliskości Elefantine i File, wyspy Nilowe, ze szczątkami wielu starożytnych budowli.

Assuay *(Azuay)*, dapartament południowoamerykańskiej rzeczypospolitej Ecuador, położony między rzekami Amazonką i Putumajo; obejmuje 26,800 klm. kw. i liczy 132,400 m., między którymi jest wielu Indjan.

Assur, bóg asyryjski, od którego całe państwo otrzymało nazwę Mat-Assur. **A.** w tekstach klinowych przedstawia się jako bóg miasta El-Assur, pierwotnej stolicy kraju, z czasem stał się

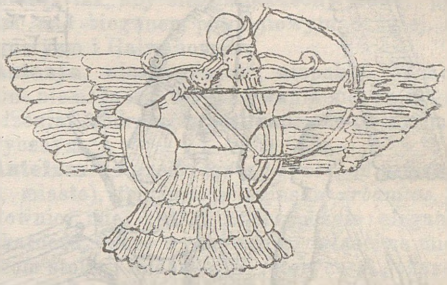

Assur, bóg narodowy Asyryjczyków,

głównym bogiem, „bogiem wielkim," ojcem i panem wszystkich bogów i ludzi. Wyobrażano go w postaci męskiej, z łukiem napiętym w ręku. Żeńskiem dopełnieniem Assura była Beltis (ob.). Ob. także Babilońsko-asyryjska religja i mitologja.

Assur-akhi-idin I, król asyryjski, ob. Asarhadon.

Assur-akhi-iddin II, król asyryjski, zwany przez Greków *Saracos*. Ostatni z dynastji Sargonidów. Walczył nieszczęśliwie z Medami, zwyciężony, zamknął się w Niniwie i spalił razem z pałacem (około 606 przed Chr.). Z jego śmiercią upadła monarchja asyryjska. Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient."

Assur-bani-pal, król asyryjski, syn *Assur-akhiiddina*, czyli Asarchadona, który zrzekł się władzy w Asyrji na rzecz jego 668 pr. Chr. Niekiedy zowią go także *Sin-in-nadin-pal*. Był to jeden z największych wojowników i zdobywców starożytnego świata. Dokończył rozpoczętego przez ojca podboju Egiptu. Następnie stłumił powstanie, wywołane przez brata Salmukina, który po śmierci ojca zarządzał Babilonem i dążył do niezależności. Salmukin, zdradzony przez towarzyszów, zginął w płomieniach. Być może, że ta śmierć tragiczna dała początek legendzie o Sardanapalu. Zgniótłszy rewolucję począł Assur-bani-pal mścić się w straszliwy sposób na powstańcach; wyłupiał im oczy, wyrywał języki, kazał ćwiertować i t. p. Później prowadził wojnę z Elamem i zdobył Suzę, zabierając wielkie skarby i mnóstwo posągów bogów i królów ze złota, srebra i marmuru. Po-

wróciwszy do kraju, oddał się ozdabianiu miasta Niniwy olbrzymiemi budynkami. Wzniósł pałac, którego ściany pokryte zostały napisami i płaskorzeźbami, tworzącemi kronikę panowania **A.** W tymże gmachu znajdowała się bibljoteka, zawierająca zbiór dzieł, spisanych pismem klino-

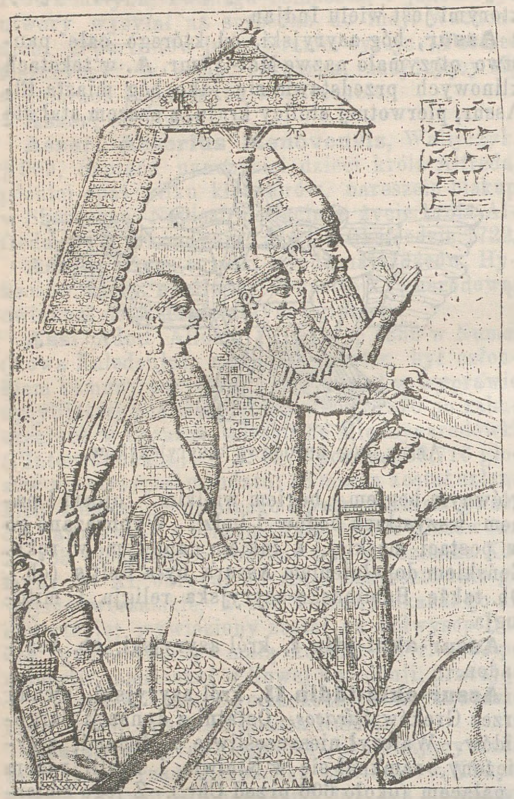

Assur-bani-pal na wozie. (Muzeum Luwru).

wem na tablicach i cegiełkach. Większa jej część ocalała i znajduje się obecnie w Londynie. O dacie śmierci **A.** niema wiadomości, zdaje się, że † 626 przed Chr. Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient;“ Smith „History of **A.**;“ Menant „Annales des rois d'Assyrie;“ Ignacy Radliński „Król Assur-bani-pal i jego bibljoteka.“

Assur-bel-kala, król asyryjski (około 1090 przed Chr.), syn Tuklat-pal-assara, walczył szczęśliwie z Babilonem.

Assur-bel-nisisu, król asyryjski (około 1420 przed Chr.).

Assur-Dan I, król asyryjski (około 1200 prz. Chr.), według tekstów klinowych, „przewyższył wszystko, co istniało przed nim.“

Assur-Dan II, król asyryjski (773—756 prz. Chr.), rządził bez chwały i podbojów.

Assur-Danin-pal, syn Salmanasara, króla asyryjskiego, zbuntował się przeciwko ojcu (około 830 przed Chr.). Pobity, zginął, a tron dostał się młodszemu synowi króla, Samsiramanowi.

Assur, El-Assur, u Żydów *El-Assar*, pierwotne miasto stołeczne Asyrji; leżało nad Tygrysem, na lewym jego brzegu, opodal od ujścia Zabu.

Assur-idil-uk-inni, syn Assur-bani-pala, król asyryjski (od 626—?), za jego panowania państwo zaczęło się chylić do upadku, dzieki zdradzie Nabupalussura, który, wysłany przeciwko Medom, zawarł z nimi sojusz, ogłosił się królem Babilonu i ożenił syna swego Nabukudurussura (Nabuchodonozora) z Amytisą, córką króla medyjskiego Kyaksaresa. Asyrja broniła się mu przez lat 20 i upadła za panowania Assur-akhi-iddina II.

Assur-nazir-pal, król asyryjski 882—857) po Chr.), syn Tuklat-Samdana. Odbudował Kalach i uczynił go stolicą. W gruzach tego miasta odnaleziono jego posąg. Wojował szczęśliwie z Armenją i Medją, dotarł do morza Śródziemnego i zhołdował Tyr i Sydon. Walczył zwycięsko z Babilonem i zostawił tron synowi, Salmanasarowi III, który dalej prowadził podboje ojca. Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient.“

Assur-nazir-pal. (Muzeum brytań.).

Assur-nirari I, jeden z pierwszych królów asyryjskich (około 1500 pr. Chr.).

Assur-nirari II, król asyryjski (752—745 pr. Chr.), za jego rządów państwo osłabło i podbite narody podniosły głowę.

Assur-riz-isi albo **Assur-riz-illim,** król asyryjski (ok. 1150), syn i następca Mutaki-nusku (nebu). Wojował z Babilonem i dwa razy odparł zwycięsko wojska króla Nabukudurinsara I. Podbił wiele plemion ościennych i posunął się w Armenji aż do jeziora Wan. Następcą jego był słynny Tuklat-pal-Assar.

Ast Baltazar, van der, malarz holenderski z w. XVII. Malował przeważnie martwą naturę.

Ast Jerzy Antoni Fryderyk, zasłużony filolog i filozof niemiecki, * 1778 w Gotha, był naprzód profesorem w Landshut, a od 1826 w Monachjum, gdzie † 1841. Główną jego pracą jest edycja dzieł Platona z tłómaczeniem łacińskiem i komentarzem (t. 11, Lipsk, 1819—32), do czego należy: „Lexicon platonicum“ (3 tomy, Lipsk, 1834—39). Prócz tego napisał: „Handbuch der Aestetik“ (Lipsk, 1803); „Grundlinien der Gramatik, Hermeneutik und Kritik“ (Landshut ,1808); „Grundriss der Geschichte der Philosophie“ (Landshut,

1807—12, 2 ed. 1825); „Grundlinien der Philosophie“ (2 ed. Landshut, 1809); „Platon's Leben und Schriften“ (Lipsk, 1816), jedna z najlepszych prac w tym rodzaju.

Astabene, w starożytności kraina azjatycka pomiędzy Hirkanją a morzem Kaspijskiem, dzisiejszy Dagestan.

Astaboras, rzeka, ob. Atbara.

Astacjanie lub **Astatyci,** sekta z IX wieku, zwolennicy Sergjusza, który wznowił zdania Manichejczyków. Przy chrzcie zachowywali obrzędy starego zakonu. Cesarz bizantyński, Michał Kuropalates, wydał przeciw nim prawa bardzo surowe.

Astacus, rak rzeczny, ob. Rak.

Astarte (po hebr. *Asztoret*), nazwa ogólna bogiń lokalnych u Fenicjan, Syryjczyków i Aramejczyków. Po-

Astarte fenicka.

Astarte (typ ogólny).

czątkowo więc istniało wiele Astart (**A.** z Kamosz, z Khiti; **A.** karnaim — rogata, z sierpem księżyca etc.). Z czasem, pod wpływem spekulacji teologicznych, zlano te pojedyncze boginie w jedną figurę Astarty, która jednak nosiła przydomki prowincjonalne Tanity, Aszery, Anati, Naamah (dobra) etc. Świątynie jej znajdowały się w Tyrze i Sydonie, a nawet w Memfis, w Samarji, na Cyterze, na górze Eryks etc. Obok niej stoi Baal jako postać męska. U Hebrajczyków kult jej wznowił Salomon, który (II król. 11) zbudował na górze Oliwnej dla **A.** sydońskiej świątynię, która przetrwała do czasów Josiasza (621 pr. Chr.) (II król., r. XXIII, w. 13). **A.** odpowiada w mitol. asyryjsko-babilońskiej bogini Istar (ob.).

Astarte, rodzaj małż należący do blaszkoskrzelnych, dwumuskułowych, bogaty bardzo w gatunki, o muszli grubej, ściśle zamkniętej, prążkowanej współśrodkowo. Był pospolity w dawniejszych epokach geologicznych, od Sylurskiej począwszy, tak, że pozostawił całe pokłady wapienia; dziś jeszcze żyje w wielu morzach, zwłaszcza północnych.

Astatyci, ob. Astacjanie.

Astatyczny, niestały, niestateczny, łatwo ruchliwy. *Równowaga astatyczna*, obojętna (ob. Równowaga). *Igłą magnesową astatyczną* nazywa się igła magnesowa, utrzymywana przez magnetyzm ziemski w położeniu równowagi siłą bardzo nieznaczną; osiąga się to przez połączenie

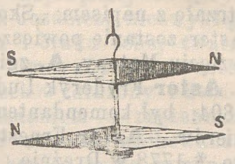

Igła astatyczna.

dwu igieł magnesowych SN i NS na wspólnej osi pionowej, tak, aby biegun północny jednej przypadał nad biegunem południowym drugiej. Ob. Magnetyzm i Galwanometr.

Astazja, niestateczność, niepokój. W medycynie niemożność utrzymywania się na nogach, chodzenia; choroba ta jest zapewne objawem histerycznym.

Asteizm (z greckiego *asteismos*, od *asty*=stolica, miasto), to samo co łacińskie *urbanitas*, t. j. dosłownie „miejskość,“ a przenośnie elegancja, delikatność, dobre wychowanie, właściwe mieszkańcom stolic i miast.— W retoryce **A.** oznaczał przenośnię, w której słowa mówcy należało rozumieć odwrotnie. Była to więc odmiana ironji.

Asten Fryderyk Emil, astronom, * 1842 w Kolonji, † 1878. Kształcił się w Bonn, a od r. 1878 był asystentem obserwatorjum w Pulkowie. Znany jest z ważnych badań nad biegiem komety Enckego.

Astenja, toż co adynamja, t. j. bezsilność, w szczególności wyczerpanie organizmu po długich chorobach. *Gorączka asteniczna*, gorączka połączona ze znacznem wyczerpaniem chorego.

Astenopja (*asthenopia*), zmęczenie mięśni w widzeniu udział biorących; stąd utrudnione ich skurcze. Stosować się może do mięśnia akomodacyjnego (ob. Brückego mięsień),—wtedy oko długo w blizkie przedmioty wpatrywać się nie może, powiększają się one, stają się niewyraźnemi i mgłą zachodzą. Gdy **A.** stosuje się do zewnętrznych mięśni gałki ocznej, wtedy patrzenie na blizkie przedmioty upośledza się także, głoski np. przy czytaniu zaczynają się poruszać, okazują się podwójnemi i t. d. (ob. Horopter); wyższym stopniom **A**-i towarzyszy ból, jak w każdem zmęczeniu mięśni. Przyczyną **A.** bywa wytężenie oka na drobne, blizkie przedmioty, zwłaszcza przy ogólnej słabości, nieużywanie potrzebnych okularów lub używanie niewłaściwych. Leczy się ogólnemi środkami djetetycznemi, oku trzeba dać odpoczynek, część pracy chorych mięśni przenosi się na szkła odpowiednie. Przy **A.** akomodacyjnej przepisuje się okulary wypukłe, przy drugim rodzaju **A.** pryzmaty, które bez pomocy mięśnia w odpowiednim kierunku załamią promienie światła.

Aster z Amfipolis, słynny łucznik, który

mszcząc się za szyderstwo Filipa Macedońskiego, wystrzelił mu oko strzałą, na której był napis: „W prawe oko króla Filipa.“ Filip odesłał mu strzałę z napisem: „Skoro Filip zdobędzie miasto, Aster zostanie powieszony.“ I rzeczywiście po wzięciu Metony, **A.** zginął na szubienicy.

Aster Fryderyk Ludwik, * 1732 w Dreźnie, † 1804; był komendantem saskiego korpusu inżynierów.—**Aster** Ernest Ludwik, syn poprzedniego, * 1778 w Dreźnie, zostawał naprzód w służbie saskiej, lecz w r. 1815 wstąpił w randze pułkownika do pruskiego korpusu inżynierów, 1842 został generałem i † 1855 w Berlinie jako generał-inspektor wszystkich twierdz i naczelnik inżynierów i pjonierów. Pod jego kierunkiem założono i wybudowano kilka fortec, jak Koblencja i Ehrenbreitstein. Pozostałe po nim pisma wyszły w Berlinie w 4 tom. (1856—58).— **Aster** Karol Henryk, brat poprzedniego, * 1782 w Dreźnie, † 1855; w r. 1796 wszedł do artylerji saskiej, awansował do stopnia podpułkownika; w r. 1834 uwolnił się ze służby. Należy do najznakomitszych autorów niemieckich w sztuce wojskowej. Ważniejsze jego dzieła są: „Die Lehre vom Festungskriege“ (3 ed., 2 t., Lipsk, 1850); „Unterricht für Pionier-Sapeur-Artillerie-und Mineur-Unteroffiziere“ (3 zeszyty, Drezno, 1837—41); nadto oprócz innych dzieł wojskowych: „Die Gefechte und Schlachten bei Leipzig im Oct. 1813“ (2 t., Drezno, 1852—53).

Aster, *Gwiazdosz*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, mający następne cechy: pokrywa kwiatowa półkulista, złożona z kilku rzędów listków dachówkowato na siebie zachodzących; dno owocowe bezplewowe, kwiaty promieniste; środkowe kwiaty liczne, rurkowate, dwupłciowe, półkwiatki na obwodzie żeńskie. Rodzaj ten liczy około 180 gatunków; wszystkie wogóle są ziołami trwałemi, głównie należą do flory Ameryki pn., mają znaczenie jedynie z powodu pięknych kwiatów. U nas rośnie tylko w lasach jeden gatunek **A.** *amellus*, z kwiatami niebieskiemi. W ogrodach najpowszechniej uprawiany jest **A.** *chiński* (**A.** *chinensis* lub *Callistephus chinensis*) w licznych (około 4,000) pod względem barwy odmianach, główna ozdoba flory jesiennej. Sprowadzony został z Chin do Francji około r. 1732 przez Jezuitę Incarville. Różne odmiany mają 10 do 60 centymetrów wysokości.

Aster amellus.

Asterabad (*Astrabad*), stolica prowincji t. n., miasto w północno-zachodniej Persji, nad rzeką Aster (Ester), w pobliżu jej ujścia do morza Kaspijskiego, ma 15,000 m., było niegdyś stolicą książąt Kadżarskich, teraz upada. Nowszemi czasy Rosjanie założyli niedaleko od tego miasta nad morzem Kaspijskiem faktorję handlową. — Prowincja asterabadzka zajmuje 14,591 klm. kw. i liczy 80,000 ludności, przeważnie koczującej.

Asterias, *Gwiazda morska*, ob. Rozgwiazdy.

Asteriscus, *Poględa*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, zioła i podkrzewy na Wschodzie, z żółtemi główkami kwiatowemi. **A.** *pygmaeus* (*Odontospermum pygmaeum*), w Saharze, Arabji, Palestynie, zwłaszcza w okolicy Jerycho; po obumarciu otwiera lub zamyka swe główki kwiatowe, jak *Anastatica* (ob.) swe gałązki. Z tego względu roślina ta słuszniej, aniżeli powyższa, uważaną być może za różę jerychońską pielgrzymów średniowiecznych.

Asteriscus: a roślina sucha, *b* kwiat, *c* owoc, *d* nasiona.

Asterja (=gwieździsta), córka tytana Keosa i Fojby, według Hezjoda, żona Perseusza i matka Hekaty. Unikając miłosnych zapałów Zeusa, rzuciła się, przemieniona w przepiórkę, do morza, skąd powstała wyspa, późniejszy Delos.— Asterja oznacza także noc jasno-gwieździstą, przeciwną nocy ciemnej (Nyx).

Asterofility (*Asterophyllites*), rodzina drzew kopalnych, prawdopodobnie zbliżona do palm, odznaczająca się liśćmi ostro zakończonemi i zebranemi w gwiazdę, jak u dzisiejszych skrzypów. Były to najliczniejsze rodziny w epoce wę-

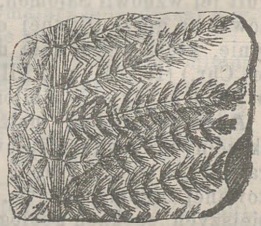

Asterofility.

gla kamiennego i szczątki ich znajdują się wszędzie w pokładach tego węgla. W epokach następnych nie występują.

Asteroidy albo *planetoidy*, nazwa drobnych planet, krążących między Marsem a Jowiszem; ob. Planety. Nazwę **A.** nadaje się też niekiedy drobnym ciałkom planetarnym, krążącym około słońca, które wywołują zjawisko gwiazd spadających (ob.).

Asterolepis, rodzaj zaginiony ryb opancerzonych; miał on przednią część ciała pokrytą wielkiemi płytami kostnami. Ryby te żyły w okresie dewońskim; szczątki znajdują się obficie w Rosji północnej, zwłaszcza na wybrzeżach Onegi.

Asterysk, w ortografji gwiazdka: *), czyli odsyłacz, wskazujący zwykle dopisek, u spodu karty, lub na końcu dzieła, zamieszczony.

Asteryzm, własność niektórych minerałów, jak szafir, granat, szmaragd, mika, polegająca na tem, że w silnem oświetleniu odbijają na swej powierzchni gwiazdkę promienistą. Zjawisko to związane jest z budową krystaliczną minerałów, albo raczej zawisło od cienkich prąg, przerzynających powierzchnię. Od smug tych odbijają się promienie światła, jakby od zwierciadeł.—W dawnej terminologji **A.** znaczył gwiazdozbiór.

Astharoth, w magji: duch wieczoru, przywoływany był tylko we środę; nadawał zdolność zjednania sobie względów wielkich panów.

Asti (rzymskie *Hasta*), miasto we Włoszech północnych, w prowincji Alessandria, w okręgu t. n., przy ujściu rz. Borbore do Tanaro, 20,000 miesz. W okolicy rośnie gatunek wybornego, szumiącego wina muszkatołowego, zwanego *vino d'Asti*. Jest to miejsce rodzinne poety Alfierego; w wiekach średnich było stolicą małej, samoistnej rzeczypospolitej. Kilku książąt domu sabaudzkiego nosiło tytuł *hrabiów d'Asti*.

Astié Jan Fryderyk, teolog francuski, * 1822, † 1894, był pastorem w Ameryce i profesorem uniwersytetu w Lozannie (1866). Napisał: „Le Réveil religieux des Etats Unis“ (1859); „Théologie allemande contemporaine“ (1874) i wiele innych.

Astjages, *Istuvegu*, ostatni król Medji, nastąpił po ojcu Cyaksaresie (595 prz. Chr.), został zwyciężony przez swego wnuka Cyrusa pod Pasargadą (558) i pozbawiony tronu. (Ob. Cyrus). Por. F. Justi: „Gesch. des alten Persiens“ (1879); Rawlinson: „The five great monarchies of the eastern World.“

Astjanaks, v. *Skamandrios*. syn Hektora i Andromachy, według podania Greków, przy zburzeniu Troi był wrzucony w płomienie, ponieważ przepowiednia Kalchasa obwieściła, iż się zemści na Grekach za zburzenie Troi.

Astma, *dychawica*, duszność od przyczyn nerwowych zależna. Skurcz mięśni krtaniowych albo oskrzelowych światło tych kanałów zacieśnia i dostęp powietrza utrudnia, musi więc spowodować duszność (ob.). Stąd **A.** jest *krtaniowa* i *oskrzelowa*. Choroba występuje napadami, w objawach bardzo groźnych, najczęściej w nocy: chory zrywa się ze snu z uczuciem niezwykłej trwogi, ściskania w dołku i braku tchu; twarz sinieje, chory pokrywa się zimnym potem, wdech bywa krótki i szybki, wydech wydłużony i utrudniony, połączony z gwizdaniem i rzężeniem w piersiach; przytomność zawsze zachowana. Chorzy, którzy blizki już koniec życia w napadzie takim upatrują, biegną zwykle do okna i tu za pomocą głębszych wdechów starają się więcej powietrza zaczerpnąć. Atak podobny trwa od kilku minut do kilku nawet godzin, lecz zwykle śmiercią nie grozi: oddech staje się lżejszy, zjawia się kaszel wilgotny, rzężenia w piersiach znikają, i chory z wyczerpania zasypia; po przebudzeniu się nie doznaje żadnych dolegliwości, czując się względnie zdrowym do nowego ataku. **A.** zależy od pewnych zaburzeń w czynności nerwowej, czyli od nerwicy, jakie zaś nerwy tym zaburzeniom ulegają, dotychczas nauka nie rozstrzygnęła. Do dawnej, ogólnie przyjętej teorji skurczu mięśni oskrzelowych, Leyden (1871) dołączył swą hypotezę, że skurcze te zależą od drażnienia błony śluzowej przez ostre kryształki, które on wykrył w plwocinie chorego podczas napadu dychawicy; według Webera (1872), dychawicę wywołuje nagły obrzęk błony śluzowej oskrzeli, wskutek rozszerzenia naczyń krwionośnych, pod wpływem nerwów naczynioruchowych. Zdaje się jednak, że przy różnych bezpośrednich powodach napadów dychawicy astmatycznej, istota choroby polega na zboczeniu czynności nerwowej. Wskutek tego rozróżniamy dwie formy dychawicy: 1) dychawicę pierwotną, esencjonalną, i 2) dychawicę odruchową, przypadową. Przy pierwszej nie znajdujemy żadnych zmian anatomicznych, któreby jakąkolwiekbądź drogą ataki astmatyczne wywołać mogły; przy drugiej wykrywamy zboczenia w bardzo nieraz oddalonych organach, które to zboczenia drogą ośrodkowego układu nerwowego, t. j. odruchowo, drażnią włókna nerwu błędnego i dodatkowego, wywołując skurcz mięśni oskrzelowych i krtaniowych. Jako przykład tej ostatniej przytoczyć można *dychawicę maciczną*, występującą w przebiegu choroby macicznej lub histerji; *dychawicę gastryczną* przy chorobach żołądka i kiszek; *dychawicę idjosynkratyczną*, powstającą przy wzruszeniach psychicznch i w. in. Leczy się ogólny stan chorego i chorobę podstawową, jeżeli ta jest znaną. W czasie napadu podają środki przeciwkurczowe (ob. Antyspazmatyczne), jak wymiotne, chloroform i t. d. Prócz tego, zalecają rozmaite specyfiki.—**A.** nazywają także duszność, jaka często występuje u osób z przewlekłym katarem oskrzeli, w skutek łatwego pogorszenia choroby—**A.** *wilgotna*. Wreszcie, często używają tego wyrazu dla oznaczenia duszności, zależnej od jakiejkolwiek przyczyny.

Por. Riegel: „Handbuch d. Krankheiten d. Respirations-Apparates.“

Astomja, brak ust, jak np. u potworu bezustnego, *monstrum astomum.*

Aston Ludwika, * 1815, † 1871, córka pastora z okolic Halberstadtu; po rozłączeniu się ze swoim mężem, właścicielem fabryki machin w Magdeburgu, wystąpiła jako kobieta emancypowana; miewała liczne zatargi z policją berlińską i innych miast. W r. 1851 wyszła powtórnie za mąż za doktora Meiera z Bremen, z którym 1855 przeniosła się do Rosji. Znaną jest jako autorka kilku romansów i zbiorów poezji, p. t. „Wilde Rosen“ (1846) i „Freischärler Reminiszenzen“ (1850); romans: „Aus dem Leben einer Frau“ i inne dzieła, jak np.: „Meine Emanzipation, Verweisung und Rechtfertigung“ (1846); „Revolution und Contrerevolution“ (1849).

Aston Manor, przedmieście m. Birmingham w Anglji, liczy 69,000 mieszk.; liczne fabryki machin i wyrobów stalowych.

Astor Jan Jakób, miljoner amerykański, * 1763 w Walldorf pod Heidelbergiem, † 1848. W roku 1783 udał się z małym zapasem towarów do New-Yorku, zajął się handlem futer i wkrótce do wielkiego doszedł majątku. W r. 1811 założył w Oregonie nad ujściem Kolumbji obwarowany magazyn Astorja i stąd urządził jak najobszerniejsze stosunki handlowe. W r. 1819 wrócił do prywatnego życia, zostawiwszy majątek, wynoszący 20 miljonów dolarów, z którego miastu New-York zapisał 350,000 dolarów na urządzenie bibljoteki publicznej (obecnie około 300,000 tomów), nazwanej od jego imienia Astor library. W rodzinnej wiosce Walldorf założył instytut wychowania młodzieży i niesienia pomocy ubogim, zwany domem Astora. Wnuk jego *Jan Jakób* **A.** († 1890) pozostawił majątek przeszło 100 miljonów dolarów.

Astorga, miasto w prowincji hiszpańskiej Leon, nad rz. Tuerto, 4,500 mieszk.; wielkl gotycki kościół katedralny. Jest to starożytne *Asturia Augusta,* miasto Celtyberów. W r. 1810 zasłynęła **A.** bohaterską obroną przed Francuzami.

Astorga Emanuel, mianowany zwykle baronem d'Astorga, * 1681 w Palermo, wychowywany był w jednym z klasztorów miasta Astorga i kształcił się w muzyce. Później przebywał na dworach księcia Parmy (1704) i Leopolda I w Wiedniu, a w końcu w domach innych panów; † 1736 w pewnym klasztorze czeskim. Należał do liczby najznakomitszych kompozytorów swego czasu, a z utworów jego, ważniejsze są: mistrzowska kompozycja „Stabat mater“ (1719) i opera pasterska „Dafne,“ wystawiona w Pradze 1726.

Astori Jan Antoni, * 1672 w Wenecji, był jednym z najuczeńszych filologów swojego czasu. Umarł sekretarzem Dei Animosi w Wenecji 1743. Zostawił po sobie wiele dzieł filologicznych i archeologicznych.

Astorja, miasto w Stanach Zjednoczonych w stanie Oregon, 6,200 mieszk. (1891), założone przez Astora (ob.), posiada liczne fabryki i port.

Astrachanit (*blödyt, simonyit*), minerał znaleziony nad ujściem Wołgi, siarczan sody i magnezji; przedstawia się w postaci białych kryształków, należących do szeregu jednoskośnoosiowego.

Astrachań, m. główne gub. Astrachańskiej, na wyspie utworzonej przez Wołgę, a zwanej Zajęczą, o 90 w. od morza Kaspijskiego, liczy 113,000 mieszk. **A.** składa się z właściwego miasta, wzgórza, zwanego Kremlem, i kilkunastu przedmieść. Posiada przeszło 30 cerkwi prawosławnych, a w tej liczbie katedrę, wybudowaną na Kremlu przez Piotra W., kościół katolicki, protestancki, 4 ormiańskie i kilka świątyń innych wyznań. Dalej posiada **A.** gimnazjum męskie i żeńskie, szkołę realną, kilka seminarjów i sporo szkół niższych, 7 szpitali większych, teatr, bibljotekę publiczną i ogród botaniczny. Ludność **A.** należy do najrozmaitszych narodowości wschodnich, co nadaje miastu charakter orjentalny. Leżąc przy ujściu Wołgi do morza, **A.** stanowi jeden z ważniejszych punktów handlowych ze Wschodem. Ważniejszemi produktami wywozowemi są: ryby, kawior, nafta, sól i mydło — do Rosji, a cukier, wyroby metalowe i tkaniny — do Azji; przywozowemi (głównie z Persji) są owoce, ryż, skóry i jedwab. W r. 1889 całkowity roczny obrót wynosił przeszło 30 mil. rubli,—**A.** zdobyty został przez Rosję w r. 1557. W wieku XVII-ym był kilkakrotnie zdobywany przez kozaków, zostających pod dowództwem Zaruckiego i Steńki Razina. — Powiat Astrachański liczy 49,405 w. kw. obszaru i 160,000 mieszk.

Astrachań, handlowa nazwa baranków astrachańskich; także pewien gatunek pluszu, naśladujący baranki.

Astrachańska gubernja, jedna z południowo-wschodnich gubernji Rosji, przerznięta Wołgą, graniczy na południe i wschód z morzem Kaspijskiem, obejmuje 207,193 wiorst kw. z ludnością 860,000 dusz, której mniejszą część stanowią Rosjanie i Armeńczycy, większa bowiem składa się z koczujących w stepach Tatarów, Kałmyków i Kirgiz-Kajsaków, oraz osiadłych Mordwinów, Czuwaszów i innych. Główne zatrudnienia mieszkańców są: chów bydła i rybołówstwo, które się tutaj na wielką stopę prowadzi i może walczyć o pierwszeństwo z rybołówstwem całego świata; wartość ryb dostarczanych do handlu przenosi 10 miljonów rubli rocznie. Liczne jeziora słone lub gorzko-słone dostarczają ogromnej ilości soli (rocznie 18 mil. pudów).

Astrachańskie carstwo powstało jako samoistne państwo po upadku tak zwanej Złotej Ordy. W r. 1533, chan Kasim został zabity, a jego następcy poddali się sułtanowi tureckiemu, lub władcom krymskim. Gdy poseł cara Bazylego

został znieważony i uwięziony, wojska rosyjskie, pod wodzą ks. Jerzego Prońskiego i innych, zajęły Astrachań. W 1554 r. poprzedni chan, będący na wygnaniu, Derbysz, przywrócony na tron. Ten jednak wkrótce wypowiedział wierność swojemu suwerenowi. Pobity atoli przez Czeremizynowa przy pomocy Izmaila, księcia nogajskiego, umknął 1557 r. do Azowa, a carstwo **A.** przyłączone zostało do Rosji.

Astraea, ob. Korale.

Astragalomancja, sztuka wróżenia z rzuconych kości.

Astragalus, w anatomji nazwa kości nadpiętowej czyli skokowej (ob. Stopa).—W botanice nazwa łacińska rodzaju *traganek* (ob.).—W architekturze pasek kończący słup kolumny, dotykający kapitelu; niekiedy bywa on także umieszczony przy podstawie. Bywa gładki lub perłowaty; ten ostatni występuje zwłaszcza w kolumnach jońskich.

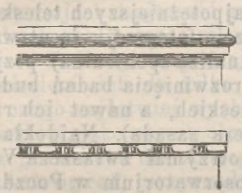

Astragalus gładki i perłowaty.

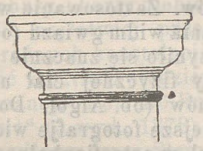

Astragalus oddzielający kolumnę od jej kapitelu.

Astraja, Astrea, córka Zeusa i Temidy, a podług innych Astrajosa i Eosy; bogini sprawiedliwości, zwana także *Dike*, ostatnia w rzędzie bogiń, która w wieku miedzianym opuściła ziemię, a potem osiadła w niebie i tam świeci w zodjaku pod imieniem *Panny*. Sztuka plastyczna wyobraża ją zwykle z szalką w ręku i wieńcem gwiazd nad głową.—Pod tyt.: „Astrea“ wychodziło w Warszawie pismo perjodyczne, pod redakcją Franciszka Grzymały, od r. 1821 do 1825.

Astrajos, syn tytana Kryosa i Eurybji, spłodził z Eosy (łac. *Aurora*) bożków wiatru: Zefira, Boreasa, Notusa i innych. Za udział w wojnie Tytanów, strącony przez Zeusa do Tartaru.

Astralit, ob. Haematinon.

Astralne ciało, *astralne istoty*, *astralny świat*, terminy filozofji okultystycznej, służące do oznaczania tworów pośrednich pomiędzy materją a duchem. Jak we wszechświecie odróżniano: świat materji, świat *astralny* i świat duchowy, tak w człowieku widziano ciało fizyczne, ciało *astralne*, czyli duszę (u spirytystów *perisprit*), oraz nieśmiertelnego ducha. Dusza tedy należała do świata astralnego, do którego wracała po śmierci człowieka, a który zaludniony był istotami demonicznemi, stojącemi na takim samym stopniu rozwoju, t. zn. subtelniejszemi od materji, ale mimo to znikomemi, niedoskonałemi, chociaż mogącemi się doskonalić. Mieszkańcy sfery astralnej wchodzili w stosunek z ludźmi, a o sposobach komunikowania się z nimi traktowała *magja* (ob.). Podobne mniej więcej poglądy na ustrój człowieka i świata wygłasza mistyka indyjska (ob. *Akasa*), na której oparły się współczesne szkoły mistyczne (teozofja anglo-indyjska, okultyzm francuski etc.;) ciało astralne uważane jest przez nie za czynnik dynamiczny, podtrzymujący rozwój organizmu i mogący w pewnych wypadkach działać po za jego sferą, wywołując objawy „magiczne“ i „medjumiczne“ (ob.). Por. Papus „Traité méthodique de science occulte“ (1891); Eliphas Levi „Dogme et rituel de la haute Magie;“ Ign. Matuszewski „Czarnoksięstwo i Medjumizm“ (1895).

Astralne lampy, ob. Lampy.

Astralne światło, t. j. światło gwiaździste, miejsca jaśniejsze na sklepieniu niebieskiem, wynikające z nagromadzenia się mnóstwa drobnych gwiazd, które nawet przez teleskop nie wszędzie dają się oddzielnie rozpoznać.—*Astralne światło* w magji i okultyzmie, ob. *Astralne ciało* i *Akasa*.

Astrantia, *Jerzmanka*, rodzaj roślin z rodziny baldaszkowatych; zioła trwałe o liściach dłoniasto-klapowanych; baldaszki opatrzone w pokrywki z łatek ubarwionych, gwiazdkowato roztoczonych; owoc falisto-żeberkowany. U nas pospolity gatunek **A.** *major*, o kwiatach białych lub różowych, rośnie w miejscach cienistych, wilgotnych; korzeń niemiłej woni, ostry i gorzki, posiada własności przeczyszczające. Zresztą gatunek ten, jak i alpejski **A.** *minor*, hodują się jako rośliny ozdobne.

Astrantia, *a* ziarno.

Astrapia, *Sroka rajska*, rodzaj ptaków z rodziny ptaków rajskich. Szczególnie pięknem upierzeniem zaleca się **A.** *nigra*, ciemno-purpurowa, z metalicznym połyskiem. Dług. 70 ctm., żyje w Nowej Gwinei.

Astrapia.

Astrea (mitol.), ob. Astraja.

Astreusz (mitol.), ob. Astraja.

Astringentia, *Adstringentia*, środki lekarskie *ściągające* (ob.).

Astrocaryum, *Cieniawa*, rodzaj palm południowo-amerykańskich, z plemienia kokosowych, drzewo o trzonach słabo rozwiniętych, lub też cienkich i wysokich, uzbrojonych w czarne ciernie; liście pierzaste, owoce wielkie, jajowate. **A.** *vulgare*, *palma Tukuma*, w Brazylji, dostarcza oleju *tukuma* czyli *aura;* jest to masa półpłynna, czerwona, topiąca się przy 15° i krzepnąca przy 4°, woni przyjemnej, używana na wyrób mydła.

Astrodejktikon albo *Astrognostikon*, przyrząd służący do wynajdowania na niebie gwiazd, oznaczonych na globusie; przyrząd ten, wynaleziony przez Weigla (1699), polega na tem, że po należytem ustawieniu globusa, za naciśnięciem miejsca gwiazdy na globusie pręcikiem, linjał stosowny wskazuje miejsce gwiazdy na niebie, Lepiej do celu tego służy *uranoskop* Böhma (1860).

Astrofilit, rzadki minerał, niedostatecznie zbadany, zaliczany do piroksenów. Kryształy jego mają postać tabliczek sześciokątnych, należących do szeregu rombowego lub jednoskośnoosiowego. Skład jego chemiczny jest dość zmienny; w ogólności jest to krzemian i tytanjan żelaza, manganu, sodu i potasu. Znaleziono go w Norwegji i Grenlandji.

Astrofizyka, część astronomji, która się zajmuje badaniem budowy fizycznej ciał niebieskich.

Astrofotografja, zastosowanie fotografji do zdejmowania obrazów ciał niebieskich. Przyrządem do celu tego służącym jest w ogólności luneta, w której oko obserwatora zastąpione jest przez płytę fotograficzną. Zadanie wszakże jest tu trudniejsze, aniżeli przy zwykłej fotografji, a szkła i przetwory tu używane wymagają szczególnych udoskonaleń; dlatego nietylko astronomja z usług fotografji korzysta, ale i ze swej strony przyczynia się do rozwoju fotografji.—Jeżeli idzie o otrzymanie obrazu słońca i jego plam, z powodu silnego jego blasku, płyta wystawioną być może na działanie promieni najwyżej przez 0,001 sekundy. Przy fotografowaniu gwiazd, stosownie do ich jasności, płyta wystawioną być winna przez czas krótszy lub dłuższy, dla najsłabszych przez kilka godzin. Wskutek ruchu dziennego nieba gwiazdy przesuwają się od wschodu do zachodu; aby więc gwiazda rzucała promienie swe wciąż na jeden punkt płyty, luneta winna być osadzoną tak, aby za pośrednictwem urządzenia zegarowego obracała się wraz z pozornym ruchem dziennym sfery niebieskiej. — Po raz pierwszy otrzymali dagerotyp słońca Fizeau i Foucault w r. 1845; w r. 1850 otrzymał Bond fotografje księżyca i gwiazd jaśniejszych, ale znaczenie praktyczne osiągnęła **A.** dopiero po roku 1870 w skutek ulepszeń wprowadzonych przez Pickeringa, braci Henry, Vogla, Wolfa i in.—Jakie znaczenie ma **A.** dla astronomji, okazuje się z olbrzymiego projektu sfotografowania karty nieba, która składać się ma z 10,000 sekcji, obejmujących po 4 stopnie kwadratowe. W opracowaniu tej karty wzięły od roku 1890 udział ważniejsze obserwatorja całej ziemi; ma ona obejmować wszystkie gwiazdy aż do 14-ej wielkości. Przy pomocy fotografji ukończoną będzie w ciągu lat kilku praca, która bez niej wymagałaby lat kilkudziesięciu.— Bardzo piękne i dokładne fotografje księżyca otrzymali astronomowie z obserwatorjum Licka w Kalifornji, oraz bracia Henry w Paryżu. Wolf i inni odkryli przy pomocy fotografji znaczną liczbę drobnych planet; odkryto też tą drogą już kilka mgławic, które dla słabego blasku nie mogły być okiem dostrzeżone, nawet za pośrednictwem najpotężniejszych teleskopów. Zastosowanie wreszcie fotografji do utrwalania widm gwiazd (ob. Analiza spektralna) przyczyniło się znacznie do rozwinięcia badań budowy fizycznej ciał niebieskich, a nawet ich ruchów (ob. Algol, Dopplera zasada). Najdokładniejsze fotografje widm otrzymał zwłaszcza Vogel w astrofizykalnem obserwatorjum w Poczdamie. Por. Wislicenus „Abriss der Astrophotographie und Astrospektroskopie“ (1896).

Astrofotometrja, dochodzenie jasności różnych gwiazd. Badania te, którym początek dał Lambert (1790), nastręczają znaczne trudności i dopiero w ostatnich czasach zyskały ścisłość naukową, gdy do celu tego stosować zaczęto odpowiednio urządzone *astrofotometry*, z których pierwszy zbudowany został przez Zöllnera (1861). *Astrofotometr polaryzacyjny Zöllnera* polega na tej zasadzie, że daną gwiazdę porównywa się z blaskiem płomienia naftowego, osłabianym za pomocą środków polaryzujących światło tak dalece, dopóki nie dorówna ściśle jasności gwiazdy.— *Astrofotometr południkowy Pickeringa* jest również fotometrem polaryzacyjnym, do oceny wszakże jasności różnych gwiazd nie odwołuje się do płomienia oznaczonej mocy, lecz porównywa je z jasnością gwiazdy biegunowej, która stanowi tu zatem jednostkę blasku. Przyrząd ten jest tak zbudowany, że obserwator dostrzega w lunecie zarazem i gwiazdę badaną i gwiazdę biegunową, a za pomocą znowu środków polaryzacyjnych sprowadza jasność ich do jednakiego natężenia. Obserwacje te dają się prowadzić w chwili, gdy dana gwiazda przechodzi przez południk, skąd nazwa **A**-u południkowego.— *Astrofotometr klinowy Pritcharda* (1885) składa się z klina szklanego, który się ustawia na drodze promieni, od gwiazdy dochodzących; wskutek pochłaniania, jakiemu światło w przejściu przez szkło ulega, jasność gwiazdy słabnie, a wreszcie niknie ono zupełnie, gdy promienie jej przez dostatecznie grubą warstwę szkła przechodzą. Im więc gwiazda jest jaśniejsza, tem dalej trzeba klin szklany zasuwać, by zniknięcie gwiazdy sprowadzić, a stąd jasność jej ocenić się daje.— Do oceny tej służy zresztą obec-

nie i fotografja (ob. Astrofotografja), na zdjęciach bowiem fotograficznych nieba gwiazdy przedstawiają się jako kółka, których średnica od blasku gwiazdy zależy. Metoda ta wszakże służyć może jedynie do porównywania jasności gwiazd jednakiej barwy, światło bowiem czerwone wywiera działanie fotograficzne daleko słabsze, aniżeli światło fijoletowe. — Przy pomocy różnych tych metod przeprowadzono liczne pomiary jasności gwiazd, a o rezultatach tych badań ob. Gwiazdy. Por. Zöllner „Photometrische Untersuchungen“ (1865); „Pritchard wedge photometer“ (1886); Charlier „Anwendung der Sternphotographie zu Heiligkeitsmessungen der Sterne“ (1889).

Astrognozja, część astronomji, której przedmiotem jest znajomość gwiazdozbiorów i gwiazd oddzielnych: pomocą są tu globusy i karty niebieskie. Gwiazdy rozpoznaje się najłatwiej przez odniesienie ich do kilku wyraźnych konstelacji, do czego najłatwiej wychodzić od Niedźwiedzicy Wielkiej, jako powszechnie znanej. Por. Möllinger „Lehrbuch der Astrognosie“ (3 wyd., 1878).

Astrograf, przyrząd obmyślony przez Steinheila do szybkiego i mechanicznego kreślenia kart nieba. Polega on na zastosowaniu zwierciadła, rzucającego obraz nieba gwiaździstego, który za pomocą przyrządu kopjującego utrwala się na papierze. Ponieważ wszakże karty nieba otrzymywać możemy obecnie najdogodniej za pośrednictwem fotografji, **A.** nie posiada już znaczenia praktycznego.

Astrolabe, zatoka na wybrzeżu kraju Cesarza Wilhelma, w Nowej Gwinei, pomiędzy przylądkami Crozilles i Iris.

Astrolabium, przyrząd astronomiczny, wprowadzony przez Hipparcha do oznaczania położeń gwiazd względem ekliptyki; od sfery armilarnej (ob.) różnił się on tem tylko, że główne jego koło przypadało w płaszczyźnie ekliptyki, do czego zastosowane było położenie kół innych.—W czasach późniejszych rozumiano przez **A.** kątomiar, służący żeglarzom do obserwacji astronomicznych; używany dotychczas *sekstans* (ob.) należy do przyrządów mierniczych tej kategorji.

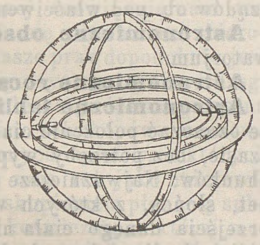

Astrolabium.

Astrolatrja, cześć boska oddawana gwiazdom; ob. Sabeizm.

Astrologja, w znaczeniu dosłownem nauka o gwiazdach, jest wszakże tylko wieszczbiarstwem, na położeniu ciał niebieskich opartem; należy do kategorji nauk rzekomych, jak alchemja i magja w czasach dawniejszych, lub spirytyzm dzisiejszy. Początek swój wzięła **A.** u Chaldejczyków i Egipcjan, gdzie z pojęciami naukowemi wiązały się zawsze pierwiastki mistyczne. Widoczny wpływ słońca na objawy przyrody ziemskiej nasunąć mógł domysł, że podobny wpływ na ziemię, a nawet na losy człowieka, wywierają planety, księżyc, gwiazdy; obserwacje astronomiczne miały znaczenie praktyk religijnych, świątynie były zarazem obserwatorjami. Do Grecji wprowadził **A**-ę kapłan chaldejski Berozjusz, który osiadł na wyspie Kos; astrologowie greccy przenieśli ją do Rzymu, gdzie wszakże miała i zawziętych nieprzyjaciół, jak Cycero i Plinjusz, a „matematycy“ kilkakrotnie byli wypędzani z Rzymu. Wieki średnie natomiast **A**-i osobliwie sprzyjały, jakkolwiek kościół chrześcijański **A**-ę pierwotnie potępiał. Uprawiana przez mistycznych filozofów aleksandryjskich, znalazła następnie gorliwych stronników śród Arabów i kabalistów żydowskich, którzy ją do Europy przeszczepili. W XIV i XV zwłaszcza wieku silnie ugruntowała się wiara we wpływ gwiazd na losy ludzkie; królowie i panowie otaczali się astrologami, szukali ich rady we wszelkich sprawach. Astrologiem Katarzyny Medycejskiej był Michał Nostradamus, którego „Centurje,“ ogłoszone w r. 1565, zawierające mistyczne sentencje, wierszem wyłożone, teraz jeszcze niekiedy są przypominane. Tycho-Brahe hołdował **A**-i, a nawet Kepler ze stawiania horoskopów czerpał środki utrzymania. Z królów polskich szczególnie Zygmunt August wysoko cenił **A**-ę, a akademja krakowska długo z niej słynęła; w ogólności jednak mrzonki astrologiczne mniej się krzewiły, aniżeli na zachodzie Europy, nad czem utyskiwali wydawcy kalendarzy, jak Jan Tenacjusz (1592) i Jan Latosz (1599). Właściwie jednak nauka Kopernika cios stanowczy **A**-i zadała, odkąd bowiem zrozumiano, że ziemia nie jest środkowym punktem wszechświata, pojęcia o wpływie gwiazd na losy ludzkie rozwiać się musiały. Gasły one wszakże zwolna tylko, a w XIX nawet stuleciu ukazywały się pisma astrologiczne, jak „Stein der drei Weisen“ Pfaffa (1821). Na Wschodzie zresztą, w Persji, Chinach i Indjach, **A.** dotąd w wysokiem zostaje poważaniu. W ostatnich latach we Francji i Anglji ukazało się nieco broszur i książek, poświęconych temu przedmiotowi; wiąże się to zapewne z silnie rozbudzonym w tym czasie prądem spirytystycznym. **A.** rozpadała się na *naturalną* i *pozytywną* (**A.** *judicaria*); pierwsza obejmowała przepowiednie pogody i była przeto tylko jakąś meteorologją fantastyczną, której ślady napotykamy jeszcze w przepowiedniach kalendarzowych; druga tyczyła się wpływu gwiazd na osoby i sprawy ludzkie. Według doktryny chaldejskiej, przypisywano gwiazdom i planetom różne właściwości, które one przenosiły na osoby, pod ich wpływem zostające. Gwiazdy zodjaku czyli zwierzyńca (ob.), między któremi przesuwa się słońce w pozornym swym

biegu rocznym, podzielono na 12 *domów:* Baran, Byk, Bliźnięta itd., a ze zmiennego położenia planet względem tych gwiazdozbiorów wypływała rozmaitość *aspektów* (ob.). Aby według zasad **A**-i przepowiedzieć losy człowieka, należało oznaczyć stan nieba w chwili dla niego stanowczej, a głównie w chwili urodzenia, co się nazywało *prognostykiem.* Znaki zodjakalne rozkładane były według załączonej figury, a konstelację zodjakalną, która w chwili stawiania prognostyku właśnie wschodziła, uważano za dom 1-szy; początek tego pierwszego domu nazywano *horoskopem*, dom 1-szy był

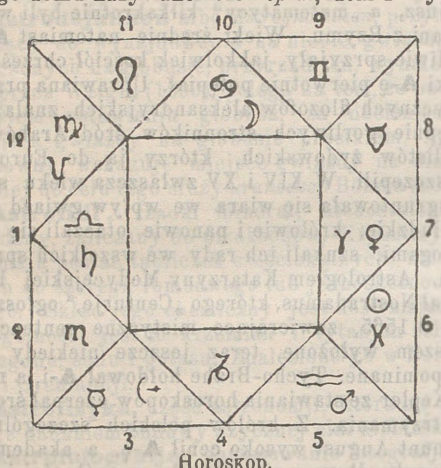

Horoskop.

domem życia, dom 2-i domem bogactwa, 3-i braci, 6-ty zdrowia, 12-ty nieprzyjaciół i t. d. Następnie oznaczano i kreślono rozkład planet między temi gwiazdozbiorami, jaki w tej chwili właśnie zachodził. Na załączonej figurze jest Waga ♎ domem 1-ym, a w tymże domu przypada planeta Saturn ♄; Wenus ♀ znajduje się z Baranem ♈ w domu 7-ym, zatem na przeciwległej stronie nieba, księżyc ☽ w gwiazdozbiorze Raka ♋, który jest w tej chwili konstelacją górującą. Wytłómaczenie takiego prognostyku polegało na kombinacji wpływów, wywieranych przez gwiazdy i planety; odczytywano stąd długość życia człowieka nowonarodzonego, jego przymioty, wady, choroby, wypadki, jakim ulegać będzie, wskazywano dni dla niego pomyślne i dni feralne. Gdy przepowiednia się nie sprawdzała, tłómaczyli to astrologowie niewłaściwą chwilą stawienia prognostyku, lub błędnością obserwacji Dążąc zaś do obserwacji coraz dokładniejszych, przyczyniali się mimowoli do rozwoju astronomji, podobnie jak alchemicy rozszerzyli zakres wiadomości chemicznych. Por. Maury „La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au moyen âge“ (4 wyd., 1877); Mayer „Handbuch der Astrologie“ (1891).

Astromancja, wróżenie z gwiazd, zatem toż co astrologja (ob.). Por. Kiesewetter „Die Geheimnisswissenschaften.“

Astrometr, toż co heljometr (ob.), lub też astrofotometr (ob. Astrofotometrja).

Astroni, dawny krater, ob. Puzzuoli.

Astronomiczne narzędzia mają na celu dokładne oznaczanie położenia ciał niebieskich, są to więc w ogólności kątomiary. do pomiarów na sferze niebieskiej zastosowane. Astronomom starożytnym służyły w tym celu: *gnomon, armilarna sfera, astrolabium*, następnie wprowadzono *kwadranty* czyli ćwiartki okręgów kół, opatrzone w podziałki i przezierniki do mierzenia kątów. W r. 1699 Picard i Auzoux, zamiast przezierników, połączyli koła z lunetami, co umożebniło niedostępną poprzednio ścisłość dostrzeżeń. Lunety, ustawione w płaszczyźnie południka w połączeniu z *kołem południkowem*, pozwalają obserwować gwiazdy w chwili ich przejścia przez południk; aby zaś śledzić gwiazdę w ciągu całego jej przebiegu dziennego nad poziomem, osadzono lunetę *paralaktycznie*, t. j. tak, by za pomocą przyrządu zegarowego mogła się obracać jednostajnie z obrotem pozornym sfery niebieskiej; przy pomocy więc takiego *ekwatorjału* gwiazdę wciąż utrzymywać można w polu lunety. Do mierzenia kątów w różnych kierunkach służą dalej *teodolity, altazymut, przyrząd uniwersalny*; na okrętach ważne usługi oddaje *sekstans.* Do najważniejszych przyrządów astronomicznych należy obecnie też *spektroskop*, oraz *luneta fotograficzna.* Obok pomiaru kątów, równej wagi jest dla astronomji dokładne oznaczanie czasu; *zegary* i *chronometry* astronomiczne posiadają obecnie bieg tak dokładny, że w ciągu doby okazują odstępstwo, nie dochodzące ani 0,1 sekundy. Drobniejsze przyrządy astronomiczne są przenośne, większe stale osadzone w obserwatorjach. Opis wszystkich tych przyrządów ob. pod właściwemi nazwami.

Astronomiczne obserwatorja, ob. Obserwatorjum.

Astronomiczne roczniki, ob. Efemerydy.

Astronomiczne tablice, tablice pozwalające oznaczać położenie ciał niebieskich w danym czasie, bez potrzeby wyprowadzania długich rachunków. Najważniejsze są tablice księżyca, planet, słońca, z których wyczytać można chwilę przejścia danego ciała niebieskiego przez południk, chwile ich wschodu i zachodu, zakrycie gwiazd stałych przez księżyc lub planety, i t. d. Ob. Astronomja.

Astronomiczne znaki, ob. Kalendarskie znaki.

Astronomja, nauka o ciałach niebieskich, o ich pozornych i istotnych ruchach i ich budowie fizycznej. Wykazuje niezmierną liczbę ciał niebieskich i ich wielkość, wymierza odległości ich od ziemi, śledzi drogi, po których się według niezmiennych praw poruszają, bada ich naturę. Co do zastosowań swych, **A.** jest podstawą żeglarstwa, bo daje żeglarzowi możność oznaczenia miejsca, w którem się znajduje: przy jej jedynie

pomocy możliwem jest kreślenie kart geograficznych i badanie kształtu ziemi naszej; ona nakoniec w prawidłowych ruchach ciał niebieskich daje jedyną podstawę ścisłego mierzenia czasu. Ważność **A.** jednak polega w małej tylko części na zastosowaniach dla życia praktycznego; dając nam należyty pogląd na budowę wszechświata, zaspokaja jedną z najistotniejszych żądz umysłu ludzkiego, poznania otaczającego nas świata, a rozwojem swoim, wyprzedziwszy cały ogół nauk przyrodniczych, utorowała drogę, po której się inne umiejętności posuwają, wyrobiła metody badań, które z odpowiedniemi zmianami posłużyły dla innych nauk przyrodniczych.—*Pogląd ogólny* na **A.** Uważne dostrzeganie nieba uczy, że w ogólności gwiazdy nie zmieniają wzajemnej względem siebie odległości i że nie ulegają wyraźnym zmianom co do swego blasku; są to *gwiazdy stałe* albo prosto *gwiazdy* (ob.). Obok nich znajdują się inne ciała niebieskie, które miejsce swe na niebie bezustannie zmieniają i niby się błąkają między gwiazdami stałemi, a w różnych czasach objawiają zmiany w natężeniu swego blasku; są to *planety* (ob.), świecące światłem słonecznem od nich odbitem, gdy tymczasem gwiazdy, równie jak słońce, własne światło wysyłają. Planety są ziemi bez porównania bliższe, niż gwiazdy stałe; zostają ze słońcem w ścisłym związku i wszystkie poruszają się dokoła słońca po drogach zamkniętych, eliptycznych. Gwiazdy zaś stałe są to słońca dalekie, odpowiadające zupełnie słońcu naszemu, i około których prawdopodobnie krążą również planety; my wszakże widzieć możemy tylko planety naszego systemu słonecznego. Wśród pogodnej nocy widzimy na niebie długą, obłoczkowatą, jasną smugę — *drogę mleczną*. Już lunety niewielkiej siły optycznej rozwiązują nam ten blask, i oku przedstawia się niezmierne zbiorowisko gwiazd,—słońce nasze prawdopodobnie jest tylko jedną z gwiazd tego systemu gwiazd drogi mlecznej; oprócz drogi mlecznej, dostrzegamy na niebie za pośrednictwem teleskopów mnóstwo drobnych plam, tak zwanych *mgławic*, z których jedne przedstawiają się nam też jako zbiorowiska gwiazd, gdy inne są skupieniem płonącej substancji gazowej, materji kosmicznej, z której może stopniowo wytwarzają się światy (ob. Mgławice). Dla uzupełnienia ogółu przedmiotów niebieskich, wspomnieć tu musimy o *kometach* (ob.), które z planetami podzielają zmienność swego miejsca, oraz o *meteorach* czyli *gwiazdach spadających* (ob.). Co do odległości ciał niebieskich, ob. Paralaksa; tu wspomnimy tylko, że za jedność dla tych odległości olbrzymich przyjmuje się szybkość światła, które przebiega na sekundę 300,000 klm. Słońce odległe jest od ziemi średnio na 148 miljonów klm., światło potrzebuje zatem dla przebieżenia tej drogi przeszło 8 minut; aby jednak doszło do ziemi od najbliższej gwiazdy stałej, wymaga około $3\frac{1}{2}$ lat. Jeżeli zważymy, że są gwiazdy, od których światło dla dojścia do nas potrzebowałoby setek i tysięcy lat, mieć będziemy wyobrażenie o kolosalnych wymiarach, jakie istnieją we wszechświecie.—Najważniejszem atoli zadaniem **A.** było dotąd zbadanie systemu słonecznego. Słońce niesłychanie góruje masą swoją ponad masą wszystkich razem planet, wraz z ich księżycami; dokoła słońca obiegają planety w drogach eliptycznych zamkniętych (orbitach); ziemia jest jedną z tych planet; z powodu pochylenia osi ziemi ku płaszczyźnie jej drogi *(ekliptyki)* wypływa następstwo *pór roku* (ob.); drogi planet nie leżą na jednej płaszczyźnie, ale są mniej lub więcej ku płaszczyźnie ekliptyki pochylone. Wokoło niektórych planet poruszają się *drabanty* czyli *księżyce* (ob.), a droga ich jest podwójną: około właściwej planety i razem z nią około słońca, skąd wypada, że droga ich jest wężowo zwiniętą.—Opowiedziany ten system słoneczny czyli planetarny w głównych swych rysach poznany został przez Kopernika, który przez to stał się ojcem nowej **A.** Trudność ujęcia tego systemu polegała na tem, że ziemia sama zmienia swe położenie, a stąd ruchy planetarne bardzo zawikłany pozór przybierają. W starożytności uważano ziemię za punkt środkowy wszechświata, a na tej zasadzie oparty *układ świata* Hipparcha i Ptolemeusza (ob. Ptolemeusz) przyjęty został przez kościół chrześcijański i pod jego opieką utrzymał się półtora tysiąca lat, nim Kopernik ośmielił się go skruszyć potężnym swym umysłem. Kopernik jednak uważał jeszcze drogi planet za koła, chociaż słońce umieszczał zewnątrz ich środka; Kepler dopiero, porównywając system Kopernika z wybornemi obserwacjami Tychona i wsparty na mozolnej pracy całego życia, zdołał wykryć prawa rządzące ruchami planet, znane pod nazwą *praw Keplera*: 1) Drogi planet są elipsami, w których wspólnem ognisku znajduje się słońce; 2) Pola opisane promieniem wodzącym (ob.) planety w czasach równych są równe; 3) Kwadraty z czasów obiegu dwóch planet mają się między sobą, jak sześciany ich średnich odległości od słońca. Prawa Keplera obejmują wielką zasadę, rządzącą ruchami wszechświata, genjusz atoli dopiero Newtona zdołał ostatnią uchylić zasłonę i wykazać przyczynę trzech owych praw,— polega ona mianowicie na wzajemnem przyciąganiu się ciał niebieskich *(atrakcja, grawitacja, ciążenie powszechne)*. Newton okazał, że przyciąganie dwóch ciał jest w stosunku odwrotnym kwadratów ich odległości, a w prostym ich mas. Od tego odkrycia rozpoczął się nowy zwrot w **A.** Poznawszy najwyższe prawo rządzące wszechświatem, **A.** może już z niego, drogą matematycznej dedukcji, odgadywać i przepowiadać zjawiska, a znając stan systemu słonecznego w dzisiejszej chwili, zna go już i w najodleglejszej przyszłości; **A.** planetarna z nauki indukcyjnej stała się nauką dedukcyjną. W wieku bieżącym przekroczyła

A. po za zakres systemu słonecznego; wiemy dziś, że i słońce nie pozostaje w spoczynku, ale że i ono przesuwa się w przestrzeni, ciągnąc za sobą orszak swych planet; że zaś prawo ciążenia Newtonowe utrzymuje się i po za systemem słonecznym, przekonywają nas niewątpliwie ruchy *gwiazd podwójnych* (ob.). Wszystkie te jednak wspaniałe odkrycia zawdzięczamy drobnym ale bezustannym obserwacjom zjawisk niebieskich, których początek w najbardziej zamierzchłej ginie przeszłości. Obrót dzienny gwiazd od wschodu ku zachodowi uderzył najpierw człowieka, Wiemy dziś, że jest on pozorny tylko i jest skutkiem ruchu obrotowego ziemi. Wskutek biegu ziemi około słońca stają się w ciągu roku coraz nowe okolice nieba widzialnemi, i wcześnie już zwrócono na te zmiany uwagę; ukazanie się np. Syrjusza zapowiadało Egipcjanom zbliżający się wylew Nilu, inne gwiazdy zapowiadały inne zjawiska; w owych już przeto czasach znane zbiorowiska gwiazd i nadawano im nazwiska, czem oznaczono *konstelacje* czyli *gwiazdozbiory*. Największa część nazw tych konstelacji wziętą jest z zakresu rolnictwa, rybołówstwa i myśliwstwa. Potrzeba ściślejszego zbadania biegu (pozornego) słońca dawała się już uczuć w owych czasach, dlatego najdawniejsze konstelacje są to konstelacje *zodjaku* czyli *zwierzyńca* (ob.), położone w dość wązkim pasie, rozciągającym się po obu stronach *ekliptyki* czyli drogi słońca około ziemi. Dwanaście konstelacji zwierzyńcowych stanowią niby tyleż domów, w które słońce kolejno wchodzi, a znaki ich, używane przez starożytnych, dotąd przetrwały. Za czasów greckich punkt wiosenny przypadał jeszcze w konstelacji Barana, punkt jesienny w konstelacji Wagi; dziś te znaki astronomiczne nie odpowiadają już konstelacjom, punkt bowiem wiosenny zmienia swe położenie w ciągu 2000 lat o 30° na ekliptyce od wschodu ku zachodowi wskutek *precesji* czyli *poprzedzania punktów równonocnych*. Konstelacje pozazwierzyńcowe zostały później już oznaczone, zwłaszcza południowe, co same ich nazwy wskazują. Gdy dawniej chciano oznaczyć położenie planety lub komety w pewnym czasie, mówiono, że się znajduje w tej lub owej konstelacji; rychło jednak poznano niedostateczność takiego wskazywania i musiano obmyślić sposoby ścisłego oznaczanis miejsca jakiegokolwiek ciała niebieskiego. Udało się to przez przyjęcie pewnych kół idealnych na niebie, i jak na ziemi oznaczamy położenie miejsca za pomocą szerokości i długości, tak też wskazujemy położenie gwiazdy za pomocą podobnych łuków. Dla osiągnięcia tego celu obmyślono różne systemy kół; położenie gwiazdy, odniesione do poziomu, oznacza się przez *azymut (poziomołuk)* i *wysokość*, do równika przez *wzniesienie proste* i *zboczenie*, do ekliptyki przez *szerokość* i *długość* (ob. te wyrazy). Koła te na niebie można sobie tylko wyobrażać, należało zatem zbudować przyrządy, opatrzone w koła, podzielone na stopnie i ich części, za pomocą których możnaby oznaczać położenie gwiazd; narzędzia te stopniowo były doskonalone, miejsce pierwiastkowych rur do obserwacji gwiazd zastąpiły lunety i teleskopy, aż doszły do takiej wspaniałości, w jakiej dzisiaj znajdują się w obserwatorjach.—Rozległy i wielostronny zakres **A**-i powoduje podział jej na kilka części. Przedewszystkiem podzielić ją można na **A.** *teoretyczną* i *praktyczną*. Pierwsza rozpada się znów na sferyczną, teoretyczną i praktyczną. **A.** *sferyczna* otrzymała nazwę od sfery niebieskiej, rozważa ona bowiem zjawiska tak, jak nam się wprost przedstawiają na stronie wewnętrznej powierzchni kuli, w której środku znajduje się obserwator. **A.** *teoretyczna* uczy, jak z pozornych ruchów wyprowadzić prawdziwe; wykazuje najpierw ruch ziemi około osi i około słońca, dalej ruchy innych planet i komet na zasadzie praw Keplera, oblicza zaćmienia i im pokrewne zjawiska. **A.** *fizyczna* objaśnia przyczyny tych ruchów na zasadzie Newtonowego prawa ciążenia powszechnego *(mechanika niebieska)*. Badanie natury fizycznej ciał niebieskich stanowi przedmiot *astrofizyki*, która powstała i rozwinęła się dopiero w ciągu ostatnich dziesięcioleci, gdy drogę do tych badań otworzyła *analiza spektralna* (ob.), a w krótkim przeciągu czasu astrofizyka tak się rozwinęła, że można dziś **A.** podzielić na *matematyczną* i *fizyczną*, podobnie jak rozróżniamy geografję matematyczną i fizyczną. —**A.** *praktyczną* można znowu podzielić na *obserwacyjną* i *rachunkową*, z których pierwsza zapoznaje nas z narzędziami astronomicznemi, ich przygotowywaniem, ustawianiem i użyciem, druga zaś uczy, jak należy postępować z wypadkami otrzymanemi z obserwacji, aby stąd dojść do pożądanego celu. O ile **A.** praktyczna posługuje do oznaczania szerokości i długości miejscowości ziemskich, albo do mierzenia czasu, można ją nazywać **A.** *stosowaną*. *Astrognozja* (ob.) obejmuje znajomość konstelacji gwiazd, *Kosmografja* (ob.) jest niejako wstępem do **A.**, *Kosmogonja* (ob.) zaś obejmuje domysły o powstawaniu i rozwoju brył niebieskich.

Historja **A.** Początek **A.** w głębokiej ginie starożytności. Chińczycy już około r. 2300 pr. Chr. budowali gnomony i pozostawili od najdawniejszych czasów spisy zaćmień, komet i aerolitów; wysokiego jednak stopnia **A.** nigdy w Chinach nie osiągnęła. Chaldejczycy, Egipcjanie i Hindusi umieli przepowiadać zaćmienia, co osiągali jedynie przez znajomość perjodu, po którym wracają zaćmienia, nie znając naturalnie ich przyczyny. Grecy wynieśli już więcej **A.** na godność nauki, przyjęli zaś jej początek od Egipcjan (Tales, Pitagoras około 600 przed Chr.); wielu z filozofów greckich miało już może pojęcie o obrocie ziemi. Anaksymander urządzał globusy niebieskie, Meton obliczył ze znanych naówczas obser-

wacji księżyca perjod 19-letni, po którym wszystkie lunacje wracają w tymże porządku. Za czasów macedońskich siedliskiem działalności astronomów była Aleksandrja. Arystyllos i Timocharis sporządzili około 290 przed Chr. katalog gwiazd. Arystarchos starał się oznaczyć odległość księżyca i słońca od ziemi, Eratostenes zbadał wielkość ziemi i oznaczył pochyłość ekliptyki. Hipparch i Ptolemeusz świetnie kończą rozwój **A.** greckiej. Nauka ta podjętą została znowu przez Arabów (ob. Arabskie nauki). Za pierwszą wielką pracę w nowszych czasach uważać można sporządzenie tablic astronomicznych z polecenia Alfonsa X, króla Kastylji, astrologja jednak tamowała rozwój astronomji, a za jej wskrzesicieli w XV w. uważać należy Purbacha i Regjomontana. Zasługi Kopernika wskazaliśmy wyżej; współczesny mu Tycho-Brahe nadał obserwacjom astronomicznym ścisłość dawniej nieznaną, a odkrycie lunety otworzyło nowy świat dla **A.** Galileusz najwięcej się przyłożył do rozpowszechnienia systemu Kopernika, on też odkrył księżyce Jowisza; Kepler i Newton wykończyli w ogólnych rysach system słoneczny, który rozwinęli: Clairaut, d'Alembert, Euler, Lagrange, a zwłaszcza Laplace i Gauss, ostateczne zaś potwierdzenie systemu słonecznego zyskane zostało przez odkrycie planety Neptuna (ob.) jedynie rachunkiem matematycznym, współcześnie przez Leverrier'a i Adamsa.—Pierwszej nocy wieku XIX-go odkrył Piazzi pierwszą z drobnych planet, krążących między Marsem a Jowiszem, których obecnie (1897) znamy około 440. Na koniec wieku XVIII przypada znaczne udoskonalenie teleskopów przez Wiljama Herschla, który przy ich pomocy położył istotne podstawy **A**-i gwiazd stałych, odkrył około 700 gwiazd podwójnych i 2,500 mgławic. Gorliwe poszukiwania paralaksy rocznej gwiazd, prowadzone od czasów Kopernika, zostały uwieńczone powodzeniem Bessla i Struvego ok. r. 1840, a tą drogą zdołano dotychczas oznaczyć odległość kilkudziesięciu gwiazd stałych. Katalogi gwiazd i karty nieba, opracowane przez Argelandera w Bonn i jego towarzyszów oraz następców, obejmują przeszło 100,000 gwiazd aż do 9—10 wielkości. Cechą najnowszego okresu **A**-i jest żywy rozwój astrofizyki; dzięki metodom analizy spektralnej odsłoniła się nietylko budowa fizyczna słońca i gwiazd oraz ich skład chemiczny, ale nadto rozszerzyła się znajomość ruchów gwiazd, a zwłaszcza biegu gwiazd podwójnych (ob. Dopplern zasada). W znacznej już mierze rozjaśniła się także zagadka komet i gwiazd spadających. Przejście Wenery przez tarczę słoneczną w r. 1874 i 1882, wymagające dostrzeżeń współczesnych w różnych punktach ziemi, wymagało porozumień międzynarodowych i dało podnietę do zjazdów astronomów, co wpłynęło dalej na rozwój stowarzyszeń astronomicznych. Rezultatem międzynarodowych prac astronomicznych jest dokładne oznaczenie postaci ziemi (ob. Ziemia), oraz karta fotograficzna nieba; to ostatnie zadanie świadczy, jak ważną pomoc zyskała **A.** w fotografji (ob. Astrofotografja). Nowe obserwatorja wznoszą się przedewszystkiem na wysokich górach, co pozwala usunąć przeszkody, jakie dostrzeżeniom stawia atmosfera, a olbrzymie teleskopy doniosłość wzroku astronoma coraz bardziej wzmagają; przy ich pomocy nietylko poznajemy powierzchnię planet, a zwłaszcza Marsa, ale nawet rozróżniamy szczegóły na powierzchni towarzyszących im księżyców.— Wymienimy tu wreszcie nazwiska astronomów, którzy w ostatnich czasach najbardziej się do rozwoju **A**-i przyczynili. We Francji: Arago, Delaunay, Faye, Foucault, Lamont, Leverrier, Trouvelot, Janssen, Poincaré, Tisserand; w Anglji i Ameryce: Airy, Bond, Burnham, Gould, John Herrschell, Hind, Huggins, Lassel, Lockyer, Newcomb, Proctor, Rosse, Wattson; w Niemczech: Argelander, Bessel, Encke, Hansen, Gauss, J. i K. Littrow, Mädler, Olbers, Oppolzer, Peters, Schmidt, Schumacher, Vogel, Weiss, Zöllner; we Włoszech: Schiaparelli, Secchi, Tacchini; w Szwecji: Angström, Gylden; w Rosji: Struve ojciec i syn, Sawicz, Bredichin, Glazenap.— W Polsce kwitła **A.** w akademji krakowskiej, której profesorami byli: Jan z Głogowy, Michał z Wrocławia, Wojciech Brudzewski, Marcin z Olkusza, a najwyższą chwałą tej akademji jest Mikołaj Kopernik, twórca **A**-i nowoczesnej. W wieku XVII Gdańszczanin Heweljusz wygotował pierwsze karty księżyca; on to nazwał pewien gwiazdozbiór „Tarczą Sobieskiego," wyrażając w ten sposób wdzięczność za pomoc, jaką od króla tego otrzymał. W r. 1753 nakładem księżny Puzyniny powstało obserwatorjum w Wilnie, w którem gorliwe dostrzeżenia prowadził Michał Poczobut. Od r. 1765 istniało pod kierunkiem Jezuitów obserwatorjum w Poznaniu, skąd w r. 1783 przyrządy przeniesione zostały do Krakowa. Nad podniesieniem nauki **A**-i pracował gorliwie Śniadecki, najpierw w Krakowie, a od r. 1807 w Wilnie, gdzie po zamknięciu uniwersytetu obserwatorjum pod zarządem Sławińskiego i Hłuszkiewicza przetrwało do r. 1877. W Krakowie zakwitło znów obserwatorjum pod zarządem Weissego, a następnie Karlińskiego. W Warszawie obserwatorjum założone zostało dopiero w r. 1825; pierwszym jego dyrektorem był Armiński, a następnie Jan Baranowski; adjunkt Prażmowski zasłynął z obserwacji zaćmienia słońca w r. 1860, a Kowalczyk znany jest głównie z obliczenia drogi drobnych planet. Z obserwatorjów prywatnych najważniejszem było w Płońsku, założone przez Jędrzejewicza, który tu prowadził dostrzeżenia gwiazd podwójnych.—*Literatura: Dzieła klasyczne*, epokowe w nauce: Ptolemeusz „Megale syntaxis," u Arabów „Almagest" (najlepsze wydanie, z przekładem francuskim Halma, 1813—16); Kopernik „De revolutionibus corporum coelestium" (1543, przekład polski Baranowskiego „O obro-

tach ciał niebieskich“ 1854), Kepler „Astronomia nova, ... tradita commentariis de motibus stellae Martis“ (1609), oraz „Harmonices mundi“ (1619); Newton „Philosophiae naturalis principia mathematica“ (1687); Laplace „Traité de mécanique céleste“ (4 t., 1799—1803, ost. wyd. 1878—81): Gauss „Theoria motus corporum coelestium“ (1809). — Ważniejsze *podręczniki* mechaniki nieba, **A.** teoretycznej i sferycznej są: Lalande'a, Olbersa, Pontécoulanta, Delambre'a, Oppolzera, Klinkerfuesa, Brünnowa, Gyldena, Tisseranda „Traité de mécanique céleste“ (1889—94); Sławińskiego „Początki astronomji teoretycznej“ (1826); Kowalczyka „O sposobach wyznaczania biegu ciał niebieskich.“—*Słownik* **A**-i „Handwörterbuch der Astronomie“ (t. I, 1897) stanowi część wielkiego dzieła „Encyklopaedie der Naturwissenschaften.“— *Dzieła popularne i podręczniki szkolne* są bardzo liczne; z dawniejszych słynniejsze są Araga i Littrowa, z nowszych Newcomba, przekład niemiecki Engelmanna (2 wyd., 1894).— Z książek polskich pamiętną jest zwłaszcza Jana Śniadeckiego „Jeografja, czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi“ (1804, ostatnie wyd. 1838). Podręczniki nowsze są: Hertza „Kosmografja“ (1880), Jędrzejewicza „Kosmografja“ (1886); Kramsztyka „Ziemia i niebo“ (t. I, 1898).—*Historję* **A**-i opracowali: Delambre, Whewell, Wolff (1877), Clerke (1888). — Historję **A**-i w Polsce skreślił Kucharzewski (w „Pamiętniku Tow. nauk ścisłych w Paryżu,“ 1872); Karliński „Rys dziejów obserwatorjum astronomicznego uniwersytetu krakowskiego“ (1864); Kowalczyk „Obserwatorjum astronomiczne w Warszawie“ („Wiadomości matematyczne,“ t. I, 1897).— Bibljografję ogólną **A**-i zebrali Hanzen i Lancaster „Bibliographie générale de l'**A.**“ (dotąd 3 t., od 1881).

Astropalja (włos. *Stampalia*, tur. *Ustopalia*, w star. *Astypalaea)*, wyspa na morzu Egejskiem, na południo-wschód od Amorgas, 136 klm. kw. i 2,000 m. Składa się z dwu części, połączonych wązkiem międzymorzem, na którem znajduje się miasto **A.**

Astros Paweł Teresa Dawid, d', kardynał, arcybiskup Tuluzy, * 1772, † 1851 w Tuluzie. Od r. 1851 wikarjusz generalny katedry Panny Marji w Paryżu. Zagorzały ultramontanin, spiskował przeciw Napoleonowi I i aresztowany 1810, przesiedział w Vincennes do r. 1814. Po restauracji był arcybiskupem Tuluzy, w r. 1850 kardynałem. Głównem jego usiłowaniem było zawsze, aby duchowni trudnili się wychowaniem. Napisał „Censure de cinquante-six propositions extraites de divers écrits de M. de Lammennais et de ses disciples, par plusieurs évêques de France“ (1835).

Astruc Jan, lekarz, * 1684 w Sauves w Langwedocji, † 1766. Uczył się medycyny w Montpellier, w r. 1703 otrzymał stopień doktora. Był profesorem w Tuluzie, a następnie w Montpellier. W r. 1729 powołał go król polski, elektor saski, na lekarza nadwornego, lecz **A.** wkrótce opuścił dwór drezdeński, udając się do Paryża, gdzie 1730 został lekarzem królewskim i pozyskał katedrę w kolegjum francuskiem. Dzieła jego, prócz medycyny, obejmowały historję naturalną, a nawet filozofję i teologję. Wymienimy z nich: „Traîté de la cause de digestion;“ „Dissertation sur la contagion du peste;“ „Traité des ulcères;“ „Manuel des accouchements.“ Dziełem „Conjectures sur les mémoires originaux, dont il paraît, que Moyse s'est servi pour composer les livres de la Genèse,“ dał początek naukowej krytyce Biblji.

Astruc Zacharjasz, * 1835, literat, malarz i rzeźbiarz francuski. W r. 1859 wydawał dziennik *Le quart d'heure*. Napisał: „Les quatorze stations de Salon“ (1859). Wykonał rzeźby: „Mnich czytający“ (1869); „Carmen,“ „Sprzedający maski“ 1883). Malował wiele akwarelą.

Astura, rzeczka we Włoszech, wpadająca do morza Tyreńskiego, 37 klm. długości. Nad jej ujściem leżało miasto Astura; obecnie wznosi się tam tylko wieża strażnicza. W **A.** schronił się Cycero po ucieczce z Rzymu, Tyberjusz tu zachorował, a Konradyn, szukając tu schronienia, wydany został w ręce nieprzyjaciół.

Asturja, księstwo na północy Hiszpanji, obecnie stanowiące prowincję Oviedo (ob.). Wogóle jest to kraj górzysty, w którym chów bydła, górnictwo, wywóz kasztanów i orzechów włoskich są głównemi źródłami przemysłu. Asturyjczykowie są najdawniejszymi chrześcijanami Hiszpanji i najczystszymi potomkami Gotów. W górach bowiem zamieszkali, bronili się dzielnie przeciwko Maurom, zdobywcom Hiszpanji, potrafili zachować swą niepodległość i w ten sposób byli zawiązkiem późniejszego królestwa hiszpańskiego; budowy są silnej, a obok tego łagodni i odważni w boju, należą do najwierniejszych poddanych królewskich. Uwagi godną między Asturyjczykami kastę tworzą *Vaqueros*, którzy się żenią tylko między sobą i, zajmując się hodowlą bydła, prowadzą życie koczujące, zimą na wybrzeżach morza, a latem w górach Leytariegos. Od 1388 każdy następca tronu hiszpańskiego nosi tytuł *księcia Asturji*, ponieważ tu właśnie rozpoczęła się zwycięska walka Hiszpanji przeciwko jej mahometańskim najezdnikom.

Astydamas, tragik grecki, syn Morsimosa i synowiec Eschilosa, żył około r. 400 przed Chr. w Atenach; miał napisać 540 tragedji, z których wszakże pozostały tylko tytuły.

Astygmatyzm (t. j. brak punktu), wada wzrokowa, polegająca na tem, że łamiące światło powierzchnie rogówki i soczewki nie są częściami kuli; zwykle w pionowem przecięciu krzywizna jest większą, niż w poziomem; w ten sposób, promienie wychodzące z jednego punktu, po załamaniu się w oku, zbierają się w kilku punktach, i obraz przedmiotu tworzy się niedokładnie.

Wada ta w małym stopniu istnieje w każdem oku, nie szkodząc widzeniu, gdyż pokonywamy ją dzięki akomodacji; gdy wszakże dojdzie znacznych rozmiarów, widzenie staje się niewyraźne, oko np. z dwóch linji prostopadłych tylko jedną wyraźnie widzieć może, bo każda przez inne przecięcie rogówki przesyła promienie; patrząc na kilka kół współśrodkowych, albo na linje promieniste nakreślone, widzi w nich ruch bezustanny, bo co chwila dla rozmaitych punktów rozmaicie się nastraja (ob. Akomodacja). Objawy te nikną, gdy oko patrzy przez mały otworek, albo wązką szczelinę, bo wtedy tylko część rogówki jednostajnie łamiąca zostaje dostępną dla światła. Prócz tego bywa **A.** *nieregularny*, gdy powierzchnia łamiąca, w rozmaitych kierunkach bez ładu pogięta, daje obraz przedmiotu zamglony i połamany. Jest to wada wrodzona, albo następstwo rozmaitych chorób oczu. Leczy się przez odpowiednie okulary, które w tym kierunku bardziej są wypukłe, w którym oko jest spłaszczone i w ten sposób wadę kompensują. Por. Donders: „Die Anomalien der Refraction und Accomodation des Auges“ (tłóm. polskie Gepnera).

Astyjskie piętro, pokłady geologiczne, należące do najmłodszych formacji trzeciorzędowych.

Astylospongia, kopalne gąbki krzemionkowe, kuliste lub spłaszczone, o średnicy 2 do 3 centymetrów, z otworkiem lejkowatym na wierzchu. Liczne gatunki występują w górnych pokładach sybirskich, w Europie płn. i Stanach Zjednoczonych.

Astyngowie, naród, który na początku II w. po Chr. pod wodzami Rawem i Raptem przybył do Dacji; podług Naruszewicza, byli to Gotowie.

Astynomoj, urzędnicy w miastach greckich, mający dozór policyjny nad porządkami miejskiemi. U Rzymian odpowiadali im edylowie (ob).

Astynomus, owad, ob. Cieśla.

Asuncion (t. j. Wniebowzięcie), miasto w Ameryce południowej, założone 1536 roku, stolica rzeczypospolitej Paragway, na lewym brzegu rz. Paragway, 34,900 miesz. Prowadzi znaczny handel skórami, tytuniem, woskiem, drzewem i herbatą zwaną *maté*.— **A.** jest też nazwą jednej z wysp Marjańskich, z wulkanem wysokim na 639 metrów.

A suo arbitrio, *a suo ben placito, a suo commodo*, po włosku: według uznania, ochoty. W muzyce swoboda w używaniu tempa i t. p.

Asura, epitet dołączany w starych księgach sanskryckich (Wedach) do imion najwyższych bogów indyjskich, Mitry i Waruny. Odpowiada to zendzkiemu wyrazowi *Ahura* (Ahura-Mazda= Ormuzd, bóg dobry). Z czasem sanskryckie Asura zmieniło swoje znaczenie na wprost przeciwne, i zamiast oznaczać świętość, stało się synonimem złego ducha, demona (Dajtyów, Danawów etc.) i wogóle istoty nieczystej i niedobrej.

Aswad Abul, * 606, † 688, pierwszy gramatyk arabski.

Aswagosza, pisarz budystyczny, autor „Życia Buddy“ (Budda Czarita Kavja), oraz pracy krytycznej o ustroju społeczno-kastowym Indji, t. t.: „Vadżârasuczi.“

Aswameda (sanskr.), ofiara konia, najważniejsza ofiara w rytuale religji staroindyjskiej. Odbywała się z nadzwyczaj zawikłanym ceremonjałem; same przygotowania trwały rok, podczas którego konia przeznaczonego na ofiarę pędzono przez różne kraje, a za nim podążał orszak rycerzy, zmuszających monarchów, przez których ziemie przebiegano, do uznania, formalnego zapewne, władzy zwierzchniczej króla-ofiarnika. Po roku zjeżdżali się bramini oraz lennicy, i konia zabijano, razem z 609 różnemi zwierzętami. Aswameda, która się udała, miała wielki wpływ na bogów i zjednywała ich łaskę. Por. Lassen „Indische Alterthümer“ 1866.

Aswiny, w mitologji indyjskiej synowie Surji, boga słońca, i Suwarny, która, chroniąc się przed żarem uścisków niebieskiego kochanka, zamieniła się w klacz (Aswini). Dziećmi tego związku były bliźnięta: Nasatja (szczery) i Dasra (cudotwórczy). Byli oni towarzyszami Indry i zajmowali się medycyną. **A.** przypominają Dioskurów, Kastora i Poluksa, z mitologji greckiej.

Asy, ob. Azowie.

Asybilacja, przemiana dźwięku językowego w inny, syczący, np. francuska *ch*ose z łacińskiego causa, włoskie citta z civitas czyli kivitas, niem. setzen z got. satjan.

Asydent, ob. Asystencja i Asystent.

Asyderyty, aerolity niezawierające zgoła żelaza rodzimego.

Asygnacja, lub przekaz, termin handlowy, oznaczający piśmienne polecenie jednej osoby (przekazującej, asygnującej), do drugiej (przekazanej, asygnowanej) oddania do dyspozycji trzeciej osobie wymienionej (asygnatarjuszowi) jakiegobądź przedmiotu na rachunek przekazującego, za wręczeniem dokumentu. W teoretycznem znaczeniu jest to przekaz piśmienny wypłacenia sumy pieniężnej, która należy się asygnującemu od asygnowanego, a którą pierwszy przekazuje asygnatarjuszowi. Asygnacje mogą być tak samo jak weksle, ciągnione, przelewane za pomocą indosu z jednej ręki do drugiej i używane jako środek wypłaty. Różnica w skutkach prawnych jest jednak ta, że nie można zniewolić okaziciela (w tym razie asygnowanego) do zaaceptowania, i gdy asygnowany wypłaty odmówi, asygnatarjusz ma wówczas tylko regres do asygnującego.

Asygnaty, z pierwotnego przeznaczenia swego obligacje skarbowe francuskie, czyli pieniądze papierowe, które zgromadzenie narodowe podczas pierwszej rewolucji francuskiej w dniu 19 kwietnia 1790 postanowiło, a król potwierdził,

i których wartość była zabezpieczoną na dobrach narodowych, skonfiskowanych magnatom, szlachcie i duchowieństwu. Ubóstwo ówczesne skarbu francuskiego, po rozmaitych operacjach i przemianach, podniosło liczbę asygnat naprzód do 8, a w r. 1796 do 45 miljardów franków. Skutkiem tego wartość ich tak dalece upadła, że np. za funt świec płacono asygnatami od 8 do 10 tysięcy franków. Nareszcie wartość ich zeszła na zero, tak, że po śmierci Robespierre'a używano ich na papiloty. W Rosji krwawe wojny i potrzeby kraju wywołały również taką ilość asygnat, że wartość ich zniżyła się aż do $^1/_4$ nominalnej wartości, lecz energiczne środki rządu i zręczne operacje finansowe zapobiegły klęsce ogólnej, i wszystkie asygnaty pierwotne zostały w swoim czasie wycofane z obiegu. Nazwa **A.** pozostała dla wszystkich wogóle w obiegu będących papierowych pieniędzy.

Asymbolja, ob. Asemja.

Asymetrja, brak symetrji, niesymetryczność; *układ asymetryczny* kryształów, toż co trójskośnoosiowy, ob. Kryształ.

Asymilacja (z łac. upodobnienie), w gramatyce zamiana spółgłoski poprzedzającej na następującą, lub jej podobną, wówczas, kiedy się zbiegają dwie spółgłoski różnej natury. **A.** ma na celu ułatwienie wymowy organom mownym. Im języki są młodsze, tym **A.** jest częstszą i wydatniejszą. Widzimy to szczególnie w językach romańskich, w stosunku do ich macierzy, łacińskiego. Z łacińsk. *factus* włoskie *fatto;* z łaciń. *ipse* włos. *esso;* z łac. *hymnus*, włos. *inno* i t. d. We wszystkich prawie językach żyjących, jeżeli nie w piśmie, to przynajmniej w mowie, a zwłaszcza w ustach ludu, ma **A.** zastosowanie. W wyrazach języka greckiego złożonych z przyimka σύν wynika **A.** z *praw eufonistycznych* (np. *Symposion).* W wielu językach prawa zamiany nietylko spółgłosek na spółgłoski, ale także samogłosek na samogłoski dają się wytłómaczyć tylko wpływem asymilacyjnym.—W *fizjologji* oznacza to proces stanowiący podstawę odżywiania (ob.), na którego zasadzie przyjęte pokarmy stają się składem swym coraz bardziej zbliżone do tkanek organizmu i wreszcie wchodzą w skład organizmu, zastępując zużyte jego cząstki.—W retoryce znaczy sprowadzenie dwu lub więcej różnorodnych pojęć pod jedną kategorję.— W naukach społecznych **A.** nazywa się wchłonięcie jednego narodu przez drugi w ten sposób, że zostaną zatracone wszelkie różnice pomiędzy nimi.

Asymptota, linja prosta dążąca do zetknięcia się z linją krzywą, rozciągającą się do nieskończoności, której jednak dosięgnąć nie może, tak, że można ją uważać za styczną do linji krzywej w odległości nieskończenie wielkiej, stąd nazywają ją po polsku *ledwo nie styczną.* Najbardziej znany przykład daje **A.** *hyperboli*, ale posiadają ją i różne inne linje krzywe, jak *konchoida, cissoida, strofoida.* **A.** może się z linją krzywą nawet przecinać w wielu punktach, stając się jednak styczną dopiero w odległości nieskończenie wielkiej. Ze współczesnego obrotu hyperboli i jej **A.** około osi tworzy się hyperboloida i jej *asymptotyczny stożek. Asymptotyczny punkt* jest to punkt, do którego

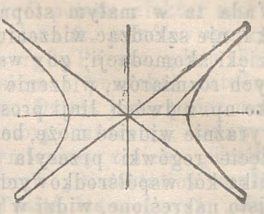

Asymptoty hyperboli.

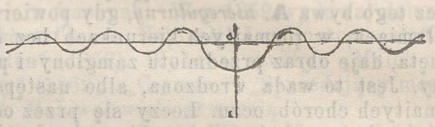

Asymptota przecinająca linję krzywą.

linja krzywa bezustannie się zbliża, nigdy do niego nie dochodząc; taki **A. p.** posiada np. *spiralna logarytmiczna.* Można też mówić o dwóch

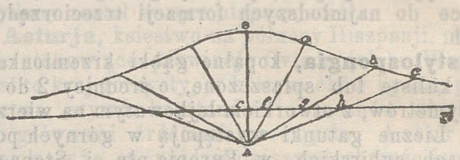

Konchoida i jej asymptota.

linjach krzywych asymptotycznych, jeżeli odnogi ich nieskończone bezustannie się ku sobie zbliżają, jakkolwiek nie posiadają **A.** prostolinijnej.

Asyndeton (z grec. *niepołączone),* figura krasomówcza, polegająca na opuszczeniu spójników, które w zwykłej mowie byłyby potrzebnemi, przez co styl nabiera energji i życia. **A.** zwykle używa się tam, gdzie kilka pojęć, zostających w blizkim z sobą związku, stoją obok siebie w jakiemś stopniowaniu, skutkiem czego, wyraża szybką akcję lub wzruszenie umysłu, jak np. w sławnem doniesieniu Cezara: „Veni, vidi, vici"—„Przyszedłem, zobaczyłem, zwyciężyłem."

Asyrja (po hebr. *Assur*, po staro-persku *Athura),* tak nazywali Grecy i Rzymianie obszerną krainę Azji Mniejszej, obejmującą około 1,600 mil kw., w środku porzecza Tygrysu. Sami mieszkańcy zwali swój kraj „Mat il Assur" (Ziemia boga Assura). Kraina ta ani naturalnemi, ani żadnemi wogóle nie oddzielona od Babilonji granicami, łączy się ściśle w początkowych dziejach swoich z historją tego ostatniego kraju (ob.). W obu państwach ludność, osiadła na żyznej i pod każdym względem przyjaznej ziemi, szybko doszła potężnego politycznego rozwoju, i plemię semickie, do

którego tak Asyryjczykowie, jak i Babilończykowie należeli, wystąpiła tutaj w postaci zdobywczego, panującego i pełnem życiem oddychającego narodu. Z częściowo tylko odczytanych pomników miejscowych, pisma klinowego, jak równie z porozrzucanych wiadomości w Starym Testamencie, w pisarzach greckich i rzymskich, widać, że dzieje Asyrji rozpadają się na dwa wielkie perjody. Pierwszy z nich, obejmuje historję Starej Asyrji. Według Biblji, *Assur*, wnuk Noego, jest fundatorem państwa asyryjskiego, a Nemrod, zapewne ten sam, co u Greków Ninus, zakłada *Niniwę* (asyr. *Ninuah*).

Oznaki królewskie.

Już na 2000 lat przed Chr. hieroglificzne pomniki Egiptu mówią o kwitnącym stanie państwa Assurowego; Semiramida, żona Ninusa, miała je rozszerzyć aż do Baktrji. Podług nowszej krytyki, początek państwa asyryjskiego sięga połowy XVIII w. przed Chr., kiedy państwo semickie, ugruntowane na podboju Akkadów(ob.), składało się z drobnych prowincji, rządzonych przez „Patesi," czyli wicekrólów. Jeden podobny Patesi, imieniem *Isini Dagan*, rządził miastem El-Assur i rozciągnął władzę nad całą Chaldeą. Pomiędzy 1700—1600 r. prz. Chr. Bel-Kapkapi przybrał tytuł króla, „Sar." Właściwym atoli założycielem potęgi Asyrji był Salmanasar I (w 1300 przed Chr.). Po nim przyszedł syn jego Tuklat-Samdan (1270 prz. Chr.). Około r. 1150 prz. Chr. panował Mutaktil-Nebo, dziad słynnego Tuklat-pal-asara I (1120 — 1100 przed Chr.), który prowadził wiele szczęśliwych wojen zaborczych.

Sztandar królewski.

Następcy jego przemieszkiwali ciągle w El-Assur i prowadzili wojny, wywołane odwetem ze strony pobitych przez Tuklat-pal-assara narodów. Wojny te nie były zwycięskie i wywołały zmianę dynastyi (około 1020 przed Chr.). Siódmy czy ósmy król nowej dynastji, Asur-Nazir-Pal (882—857), podniósł znowu potęgę Asyrji do dawnej wysokości. Stolicą państwa było za niego Kalah, w którego ruinach znaleziono jego posąg. Zwycięskie i okrutne wojny ojca prowadził dalej syn jego Salman-Asar III (857—822), przeciwko któremu powstał syn jego własny, Assur-Danin-Pal, ale został zwyciężony przez rodzonego brata. Po szeregu słabych władców, z których na wzmiankę zasługuje Bin-Nirari I, następuje w dokumentach luka. Potem, około 744 prz. nar. Chr. zjawia się Tuklat-Pal-Asar II, identyczny, jak się zdaje, z biblijnym Fulem, i zakłada nową dynastję. Rozszerzył on granice państwa, zbudował mnóstwo wspaniałych gmachów i umocnił swoją władzę nad podbijanym, ale wiecznie gotowym do buntu Babilonem. Walczył także z królami judzkimi i izraelskimi. Po nim nastąpił Salman Assar III (726—721 prz. Chr.). cytowany przez Biblję, gdyż zdobył Samarję po 3-letniem oblężeniu. Tu znowu brak danych, co do upadku jednej i zjawienia się nowej dynastji, Sargonidów, której protoplastą był Sar-Kin (w Biblji Sargon) od 720—705 pr. Chr. Przenosi stolicę do Niniwy i wznawia blask oręża dawnych władców asyryjskich. Całe życie spędził w wojnach, uśmierzając powstania wybuchające, skoro się król oddalił. Podbił znowu Babilon, Medję, Elam etc., i zginął zamordowany. Następcą jego był Sennacherib (705—681 prz. Chr.), równie wojowniczy, jak ojciec, prowadził wojnę z Etjopją, Egiptem etc. Po nim wstąpił na tron Assar-akkiidin (Asarhadon biblijny 681—668), który podbił Egipt, a chcąc utrwalić władzę nad Babilonem, zrzekł się tronu asyryjskiego na rzecz syna i ogłosił się królem Babilonu. Syn Assarhadona, Assurbani-pal (668—?) był ostatnim wielkim monarchą asyryjskim, który po raz drugi podbił Egipt i rozszerzył granice królestwa we wszystkich kierunkach. Kiedy przestał panować—nie wiadomo. Za następców jego, Assur-idil-uk-inni'ego i Assurakki-idina II (Sarakos Greków) nastąpił ostateczny upadek państwa asyryjskiego (606), na którego gruzach wzniosły się monarchja nowo-babilońska i medyjska. Por. Brandis „Ueber den historischen Gewinn aus der Entzifferung der assyr. Inschriften" (Berlin, 1856); J. von Gumpach „Abriss der assyr.—Babylon. Geschichte" (Mannh., 1854); G. Rawlinson „The five great monarchies of the ancient world" (4 t., Londyn, 1862 — 67); Niebuhr „Geschichte Assurs und Babels seit Phul" (Berlin, 1857); Oppert „Les inscriptions assyriennes des Sargonides" (Versailles, 1863); Oppert i Menant „Les fastes de Sargon" (Paryż, 1862); Juynboll „Juda und die assyr. Macht 741—711" (Lejda, 1863); Oppert „Histoire des empires de Chaldée et d'Assyrie etc." (1866); Menant „Annales des Rois d'Assyrie," „Ninive et Babylone" (1888); Maspero „Histoire Ancienne des peuples de l'Orient."

Sztandar asyryjski.

Asyrjologja, nauka obejmująca badania nad pismem, językiem, historją i archeologją Asyrji i Babilonu.

Asyryjska archeologja, ob. Asyryjskie starożytności.

Asyryjska religja i mitologja, ob. Babilońsko-asyryjska religja i mitologja.

Asyryjska sztuka, ob. Asyryjskie starożytności.

Asyryjski język i literatura, ob. Babilońsko-asyryjski język i literatura.

Asyryjskie starożytneści. Pod tem nazwiskiem znamy bogate skarby sztuki asyryjskiej, nagromadzone przeważnie w Luwrze i Muzeum Brytańskiem. Ogromne masy zwalisk starożytnej Niniwy naprowadziły uczonych na myśl, że kryją się w nich pomniki, mogące wzbogacić szczupły zapas wiadomości historycznych. Pierwszy Rich rozpoczął poszukiwania 1810 w Mosulu, za nim poszedł Botta, konsul francuski tamże (1842), delegowany przez rząd francuski do poszukiwań archeologicznych. Prace jego, przedsiębrane głównie w Korsabadzie, dały doskonałe rezultaty. W roku 1844 przysłano mu pomocnika Flandina. W r. 1846 odeszły do Paryża pierwsze zbiory wykopalisk. Jego następca Rouet, a zwłaszcza Place (od 1851), prowadzili dalej rozpoczęte poszukiwania w Korsabadzie i przyległych miejscowościach. Obok Francuzów, największe zasługi położył w tym względzie Anglik Layard. Wspierany przez swego protektora, sir Stratforda Canninga, i Muzeum Brytańskie, robił poszukiwania już od roku 1840 w Mosulu i jego okolicach, zaś 1845—47 i 49 w Nimrud. Pracę jego ciągnęli dalej Ross, Rassam i Loftus, ten ostatni i w Kojundżyku także. Wykopaliska ich, przesłane do Muzeum Brytańskiego, uzupełniły roboty Francuzów. Odkryto i zbadano kilka pałaców: 1) najstarożytniejszy w Kalah-Szergach, zamieszkiwany przez Tuklat-Pi-Assara I; 2) północno-wschodni w Nimrud, zbudowany przez Salmanassara I-go; 3) środkowy w Nimrud, wzniesiony przez Salmanassara III; 4) Sargona w Korsabadzie; 5) pierwszy pałac w Kojundżyku—Sancheriba; 6) południowozachodni w Nimrud—Assarhadona; 7) drugi pałac w Kojundżyku — Assur-bani-pala. Pomniki te dają zupełny i wierny obraz całej kultury Asyryjczyków. Główne miejsce we wszystkich wizerunkach zajmuje *Król* ze swem otoczeniem (urzędnicy dworscy, rzezańcy, kapłani i wojownicy). Czy to w boju, czy na polowaniu, czy podczas ofiar świętych, czy też pijatyk, czy wreszcie, kiedy własną ręką wziętemu do niewoli księciu

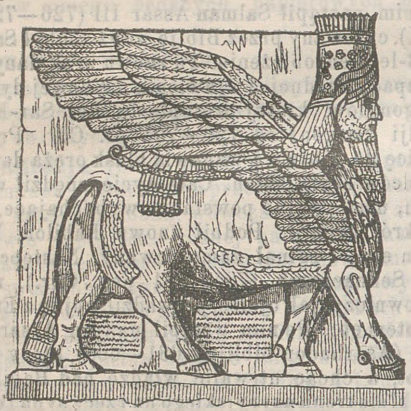

Byk skrzydlaty z głową ludzką. (Luwr).

Cegiełka z pismem klinowem (z pałacu Sennacheriba).

Obelisk Salman-Assara. (Muzeum Brytańskie).

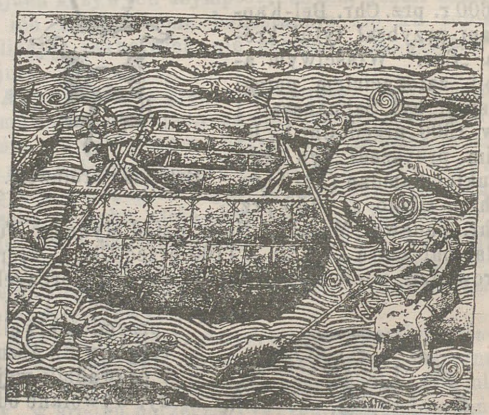

Żegluga po rzece asyryjskiej. (Według starej płaskorzeźby).

wykłuwa oczy, zawsze despotyczna jego władza ukazuje się w całej okazałości i orjentalnym majestacie. *Królewskość* w ścisłym zostaje związku z *mitologją* i *kulturą*. Od bogów bierze często król swoje nazwisko, sam składa im ofiary, w ich imieniu i pod ich orędownictwem dokonywa wszystkich ludzkich i nieludzkich czynów. Rozległy sy-

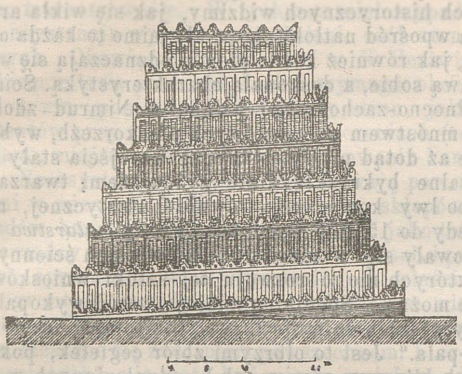

Wieża z pałacu Sargona w Korsabadzie (restauracja).

stem religji asyryjskiej, blizkie wykazuje pokrewieństwo z *babilońską* (ob. Babilońsko-asyryjska religja i mitologja). Wizerunki bóstw są albo personifikacjami zjawisk i sił przyrody, jak gwiazdy, słońce (Szamasz, prawdopodobnie używające powszechnej czci, brodate bóstwo ze skrzydłami i ogonem ptasim), księżyc, ogień (Adur v. Hadad), morze (Marduk), albo personifikacjami pojęć moralnych w połączeniu z pierwiastkami ludzkiemi i zwierzęcemi, jak Nisruk, postać silnego mężczyzny z orlą głową, wyobrażającą twórczą potęgę, kolosalne byki, lub skrzydlate lwy z twarzami ludzkiemi; albo wreszcie personifikacjami kraju, jak Assur, opiekuńcze bóstwo Asyryjczyków. Wogóle religja Asyryjczyków była, o ile się zdaje, rozległym systematem teogonji, w formie syderycznego panteizmu, który ogarniał świat cały i kolejne jego tworzenie się. Zresztą z pozostałych pomników nic pewnego, zarówno o naturze całej religji, jak i bóstw pojedynczych, powiedzieć się nie da. Kult, odpowiednio charakterowi Asyryjczyków, był okazały i pompatyczny. Wyobrażenia *wojen* spotykają się daleko częściej, aniżeli stosunków religijnych. Sam król, we wszystkich sprawach, dotyczących wojny, zawsze bierze udział. Wojsko w różnych ubiorach, niekiedy w pancerzach z rybiej łuski. Główna siła polega na wyborowej jeździe i wozach wojennych; oblężenia, wykonywane za pomocą drabin, taranów, wież i t. d., trafiają się na pomnikach bardzo często. Los zwyciężonych nader smutny, przyczem nie brak i wzruszających

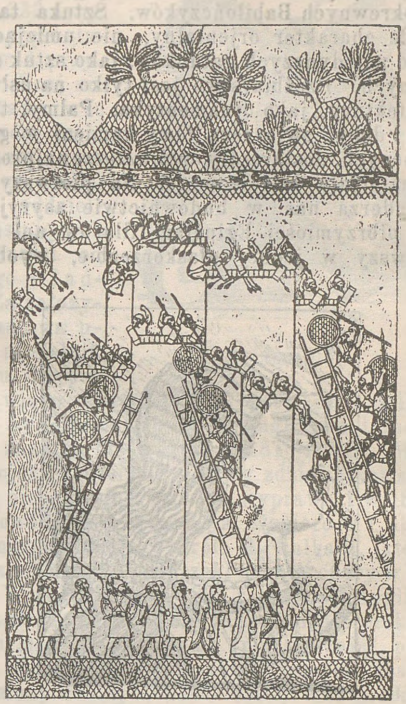

Szturm do twierdzy. (Płaskorzeźba).

rysów. Niebezpieczne *polowania* na lwy i bawoły są ulubionem zajęciem wojowniczych królów i narodu. Z życia prywatnego scen niewiele. Wszystko zresztą odznacza się przepychem i okazałością w ubiorze, draperjach, meblach i innych sprzętach; hafty bardzo kunsztowne; kolczyki, naramienniki i t. p., celują wyborną techniką. Obrazów, dotyczących działalności przemysłowej, dotąd nie spotykano. Rzadkie wyobrażenia biesiad, połowu ryb, jazdy kobiet na mułach, pływania na skórzanych worach, karmienia koni, rzezi owiec, wprowadzają w zakres życia prywatnego. Tkactwo, a zwłaszcza garncarstwo, rozmaitością form i pięknemi o-

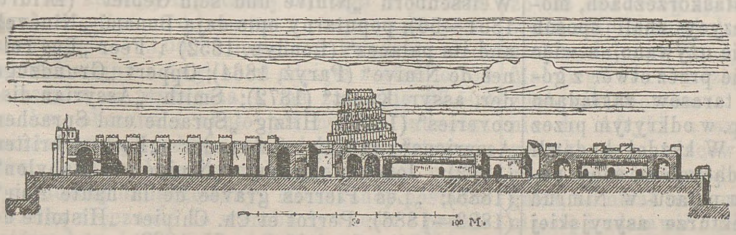

Pałac Sargona (Korsabad).

zdobami wprawia w podziwienie; artyzm zewnętrznego wykończenia i dziś jeszcze może posłużyć za wzór doskonały. Rozwój *sztuki asyryjskiej* nie jest oryginalny i samodzielny. Naśladownictwo Babilończyków było głównem źródłem natchnienia, zarówno w tej, jak i we wszystkich innych dziedzinach rozwoju duchowego Asyryjczyków, którzy byli dzielnymi i okrutnymi wojownikami, ale nie stworzyli nic samoistnie, czerpiąc materjał do swojej cywilizacji od pokrewnych Babilończyków. Sztuka ta nosi wogóle charakter orjentalny, nie umiejąc wyróżnić pojedynczych gatunków, jako sztuk samodzielnych. Rzeźbiarstwo jest tylko na usługach architektury, jako ornamentyka. Palmy, topole, może i dęby, zwłaszcza łomy kamieni w górach północnych, dostarczały *architekturze* najprostszego materjału budulcowego. Na pierwszy rzut oka uderza nas w budownictwie asyryjskiem brak olbrzymiości Egipcjan: filarów ani śladu, wyjąwszy w jednej płaskorzeźbie, wyobrażającej mały pawilon z kapitelami jońskiemi. Z tego braku pochodzi zapewne mała obszerność sal, długich wprawdzie na 120—165 stóp, lecz szerokich 30—60 stóp. W jaki sposób konstruowano sufity i dachy, dokładnie nie wiadomo, gdyż wszystkie prawie odkopane pałace pozbawione są górnych piętr, które stały się pastwą ognia. Z wyobrażeń na płaskorzeźbach, można wnioskować, że Asyryjczycy znali sposób budowania sklepień. Okien nie używano, a więc światło padało prawdopodobnie przez otwór z góry. Fundamenta w kształcie tarasów zakładano głębokie, nieraz na 40 stóp, np. w odkrytym przez Place'a pałacu korsabadzkim. W każdej budowli znajduje się znaczna liczba idących za sobą pokojów; w północno-zachodnim pałacu w Nimrud jest ich 28. Prostej architekturze asyryjskiej wiele efektu i ozdoby dodawało dopiero *rzeźbiarstwo*. Alabaster, kryształ, jaspis, bronz, miedź i t. d., dostarczały materjału podostatkiem. Jednostajne sale nabierają wiele życia dzięki upiększającym je płaskorzeźbom. Artyści nie poprzestają na samych tylko konturach, lecz owszem przedstawiają figury zupełnie wykończone, a przez wyborne odrobienie muskulatury nadają im życie i pełną ruchów swobodę. Na mnogich wizerunkach historycznych widzimy, jak się wikła artysta wpośród natłoku figur, ale mimo to każda osoba, jak również każde plemię odznaczają się właściwą sobie, a doskonałą charakterystyką. Ściany północno-zachodniego pałacu w Nimrud zdobne są mnóstwem alabastrowych płaskorzeźb, wybornie aż dotąd przechowanych; u wejścia stały kolosalne byki skrzydlate z ludzkiemi twarzami, albo lwy kompozycji równie fantastycznej, niekiedy do 15 stóp wysokie.— Próby *malarstwa* zachowały się w niewielu malowidłach ściennych, z których nic o rozwoju tej sztuki wnioskować nie można.—Specjalne miejsce wśród wykopalisk asyryjskich zajmuje t. zw. „Bibljoteka Assur-bani-pala.“ Jest to olbrzymi zbiór cegiełek, pokrytych *klinowem pismem* (ob.), odnalezionych w pałacu Sennacheriba, przebudowanym i rozszerzonym przez Assur-bani-pala. Znajduje się tam przedewszystkiem mnóstwo dokumentów urzędowych, opisów wojen, rozkazów, edyktów królewskich etc. Prócz tego nie brak także tekstów religijnych, liturgicznych, zaklęć magicznych etc. Spotyka się także tabliczki z tekstami, dotyczącemi obserwacji astronomicznych, rolnictwa, nauk przyrodniczych, pedagogji, a także szczątki epopei mitologicznych etc. Większość tych tekstów, z wyjątkiem urzędowych, została skopjowana z bibljotek babilońskich i treścią swoją należy do literatury babilońsko-asyryjskiej (ob.). Asyryjczycy bowiem na punkcie wyższej kultury duchowej odznaczali się zupełną niemocą. To też z całego blasku militarnej despotji asyryjskiej nic się nie przyłożyło do ogólnego rozwoju i postępu ludzkości, i pamięć jej potęgi zatarła się szybko i zginęła całkowicie wpośród następnych pokoleń. Co się tycze historji odkryć, por. Botta i Flandin „Monuments de Ninive“ (5 t., Paryż, 1846—50); Layard „Nineveh and its remains“ (2 t., Londyn, 1849); tegoż „Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon“ (Londyn, 1853) i „Monuments of Nineveh“ (2 t., Londyn, 1849); Weissenborn „Ninive und sein Gebiet“ (Erfurt, 1851—56); popularny opis dają Bonami „Nineveh and its palaces“ (Londyn, 1852) i Feer „Les ruines de Ninive“ (Paryż, 1864); Oppert „Grundzüge der. assyr. Kunst“ (1872); Smith „Assyrian discoveries“ (1875); Hitzig „Sprache und Sprachen Assyriens“ (1871); Schraeder „Keilinschriften (1872); Joachim Menant „Ninive et Babylon“ (1888); „Les Pierres gravée de la haute Asie“ (1883—1886); Perrot et Ch. Chipier „Histoire de l'art dans l'antiquité“ (tom II, 1882).

Głowa eunucha.

Asysta (z łac. *adsisto*), oznacza orszak znaj-

dujący się przy osobie biskupa, lub wogóle kapłana, odprawiającego jakąś ceremonję religijną.

Asystencja, poczet, orszak, towarzyszący osobie pewnej lub obrzędowi. **A.** bywa konieczną dla wiarogodności aktów lub pewnych czynności urzędowych, albo też gdy chodzi o działanie prawne mężatek, małoletnich, ubezwłasnowolnionych, marnotrawców. W tych ostatnich wypadkach asystencja wyraża upoważnienie osób atenstujących. Obowiązująca obecnie w Królestwie Polskiem ustawa post. sąd. karn., wymaga obecności t. zw. „poniatych," świadków stron, jako asystentów przy rewizjach i poświadczeniach (co do stanu, miejsc, osób i t. d.) w postępowaniu karnem. Na asystentów tego rodzaju bywają powoływani w miastach: właściciele domów, sklepów, zakładów handlowych i przemysłowych, jako też ich zarządcy i pełnomocnicy; w miasteczkach i po wsiach, oprócz osób wyżej wymienionych: właściciele gruntów, urzędnicy gminni i starostowie cerkiewni. W przypadkach nagłych również inne osoby, cieszące się zaufaniem powszechnem. Liczba „poniatych" nie może być nigdy mniejszą od dwóch, a gdy zachodzi potrzeba poddania rewizji i poświadczenia stanu osoby płci żeńskiej, winny być wzywane, jako asystentki, kobiety zamężne. (Art. 315—322 ust. post. sąd. kar.).

Asystent, w liturgji kościoła katolickiego kapłan towarzyszący i posługujący przy mszy, lub innych ceremonjach innemu kapłanowi, biskupowi i t. p.—**A.**—należący do pocztu, orszaku czyjego; obecny przy pewnym obrzędzie lub czynności urzędowej.— W Austrji takich asystentów nazywano *asydentami;* ob. Asystencja.

Asystolja, niedostateczna siła skurczów serca, częsta w chorobach jego chronicznych.

Asyż, ob. Assisi.

Asz, miasto czeskie w pow. Chebskim (Egerskim), blizko granicy saskiej i bawarskiej, u podnóża góry Hainberg położone, 16,000 mieszk., po większej części ewangelików; posiada okazałe kościoły ewangelicki i katolicki, pomniki Lutra i cesarza Józefa II; znane z bardzo rozwiniętego przemysłu, mianowicie z wyrobów wełnianych i trykotowych, jest rezydencją superintendenta ewangelickiego.

Aszanti, *Ashanti,* państwo murzyńskie w Afryce zachodniej, graniczące z krajami Gyam i Brono, oraz kolonją brytańską Złotego Wybrzeża. Sięgało niegdyś aż do morza i obejmowało przestrzeń około 193,000 kilometrów kwadrat., lecz w skutek wojny z Anglikami odcięte zostało o 130 kilometrów od wybrzeża i ma zaledwie 27,500 klm. kw. obszaru i około pół miljona ludności. Posiada ziemię urodzajną i wielkie przestrzenie lasów. Klimat od strony wybrzeża gorący, w części północnej umiarkowany. Mieszkańcy posiadają wielką zręczność do wyrobu dywanów i przedmiotów złotych. Kraj ich obfituje w złoto. Z drzew cennych rosną palmy, drzewo gumowe, bawełniane. Handel rozległy. Mieszkańcy, oprócz mahometan, żyjących nad Kongo, są poganami, ludożercami i prowadzą handel niewolnikami. Miastem stołecznem ograniczonego przez arystokrację *(Kabosir)* króla jest Kumasi, liczące 35,000 m. Język Aszantów zowie się Odszi. Wielożeństwo panuje powszechnie, król posiada 3,333 żony, których część stanowi straż przyboczną. Kraj nie jest właściwie państwem jednolitem, lecz związkiem kilku krajów oddzielnych, zostających w zależności od głównego władcy. — Za założyciela państwa uchodzi naczelnik Sai Turu. Na początku wieku bieżącego, **A.** prowadzili kilkakrotnie zwycięskie wojny z Anglikami i zadawali im znaczne klęski, jak w 1816 i 1824. W r. 1863 wojska angielskie zostały zdziesiątkowane, również niepomyślną była ich wyprawa i w 1873 r. pod dowództwem Wolseleya. Dopiero w r. 1874 zdołali nieco uśmierzyć króla **A.** Kalkalli, który ustąpił z wybrzeża i przyrzekł usunąć ofiary w ludziach. W październiku 1895 r. zażądali Anglicy od króla Prempeha, by się poddał pod protektorat angielski. Gdy się temu opierał, zajął pułkownik Scott stolicę Kumasi, Prempeh został przewieziony do Cape-Coast-Castle, a kraj oddany pod zarząd gubernatora Wybrzeża Złotego. Porównaj Weitbrecht „Four years in Ashantee" (1875); Ramzeyer i Kühne „Vier Jahre im **A.**" (1875).

Typy Aszantów.

Aszer Wapenstein, ob. Ascher.

Aszera, u Żydów, to samo co Astarte (ob.).

Aszinow Mikołaj, syn Jana, rodem z Samary, głośny z wypraw swych do Afryki z garstką wychodźców rosyjskich, których chciał rozkolonizować nad brzegiem morza Czerwonego, lecz z powodu nieporozumień z miejscowemi władzami został wydalony. Wtedy przyłączył się do szeregów Mahdiego i brał udział w walce z Anglikami i w zdobyciu Chartumu. W r. 1889 udał się powtórnie do Afryki z archimandrytą Paizjuszem i garstką wychodźców w liczbie 150 ludzi, lecz gdy zajął należącą do Francji starą twierdzę Sa galla, admirał francuski siłą zmusił go do poddania się i odstawił do Rosji.

Aszkenazim, ogólna nazwa Żydów polskich, w odróżnieniu od hiszpańskich: *Sefardim.*

Aszkenazy Salomon (XVI w.), rodem z Włoch, lekarz Zygmunta Augusta.

Aszkenazy Zewi, * 1658, † 1718, uczony rabin rodem z Wilna, przebywał w Turcji, na Węgrzech, w Niemczech i we Lwowie.

Aszmun, Asmun, bóg babiloński (chaldejski), strzegący i kierujący pospołu z *Kummutem* konstelacjami niebieskiemi.

Aszmunen, wioska w Egipcie środkowym, pomiędzy Nilem a kanałem Józefa, z ruinami starożytnej *Hermapolis magna*, która była siedliskiem czci Totha i stolicą Egiptu środkowego, nim cesarz Hadrjan na drugim brzegu Nilu wystawił miasto *Antinoopolis* albo *Antinoe*, tak nazwane od ulubieńca cesarza, Antinoosa, który tu utonął.

Aszperger Wojciech, artysta dramatyczny, * 1790 w Wilnie, † 1847 w Warszawie. Ukończywszy nauki w gimnazjum wileńskiem, służył wojskowo, potem poświęcił się zawodowi dramatycznemu. Jako zdolny artysta, odznaczał się głównie w komedjach Fredry, chociaż występował także z powodzeniem w tragedjach i dramatach. Tłómaczył komedję w 2 aktach „Kominiarczyk."

Aszpergerowa Katarzyna, żona poprzedniego, † 1835 w Warszawie; artystka dramatyczna, zajmowała często pierwsze role w operach polskich i melodramatach. Piękny i miły głos, wyborna gra, czyniły ją bardzo pożądaną i miłą dla publiczności warszawskiej.

Aszpergerowa Kazimiera, córka poprzedniej, * 1811, artystka dramatyczna; grywała w Mińsku, Wilnie i Lwowie.

Aszpergerowa Aniela, z domu Kamińska, jedna z najznakomitszych polskich artystek dramatycznych, * 1816 w Warszawie. Ukończywszy warszawską szkołę dramatyczną, przeniosła się do Wilna i Mińska, skąd po krótkim pobycie wróciła do Warszawy, gdzie występowała przez lat kilka. W r. 1841 wyjechała do Lwowa, którego już nigdy prawie nie opuszczała. W d. 24 września wymienionego roku wystąpiła we Lwowie po raz pierwszy w „Ricie Hiszpance," po której nastąpiły „Ludwika de Lignerolles," „Hortensja," „Syn puszczy" i inne. Po przełamaniu pierwszych lodów, w lat kilka stała się prawdziwą ulubienicą publiczności i pozostała nią do końca swej działalności scenicznej, t. j. do 1884 roku. Początkowo grywała w wodewilach i lekkich komedjach, talent jej jednak dramatyczny rozwinął się i w całej sile okazał w rolach heroin. Z tego rodzaju do znakomitszych jej kreacji należą: „Lady Macbeth," „Barbara Radziwiłłówna," „Marja Stuart," „Marja Tudor," „Adrjanna Lecouvreur," „Lukrecja Borgja" i inne. Z czasem przeszła do ról matek, z tych celowała w „Balladynie," „Urielu Akoście" i t. p. W r. 1884 Lwów obchodził uroczystem, odświętnem prawie przedstawieniem jubileusz jej półwiekowej pracy, i od tego czasu **A.** usunęła się ze sceny. Obecnie mieszka we Lwowie, jako emerytka fundacji Skarbkowskiej. Koleżanka Davisohna, Nowakowskiego i Smochowskiego, była drugą żoną aktora Wojciecha, zmarłego w Warszawie w r. 1847; wnuczka jej, p. Giełgudówna, wyszła za malarza Axentowicza. — **A.** debiutowała w Warszawie w komedji „Zazdrośni w miłości."

Aszpergerowa Aniela.

Aszrat, emir afgański (1725—29), słynny z okrucieństw.

Aszref, miasto w prowincji perskiej Mazenderan, niedaleko morza Kaspijskiego; obecnie nędzna mieścina, była niegdyś wspaniałem miastem, ulubionem siedliskiem szacha Abbasa. Pomiędzy ruinami wyróżniają się zwaliska „suffabad," t. j. obserwatorjum. W r. 1727 zawarty tu był pokój między Turkami a Persami.

Asztagram, obwód w Indostanie, w prowincji Mysore, 12,580 klm. kw., 1,438,000 m., między którymi 5,000 chrześcijan, 52,000 mahometan, reszta bramini. Stolicą obwodu i prowincji jest Mysore.

Aszyk-basza, † 1332, poeta turecki. Napisał poemat „Dywan" w 10,000 dwuwierszy, w którym przebija się silnie skłonność do mistycyzmu, na wzór poety perskiego Dżelaledina-Rumi. Dzieło to należy do najdawniejszych zabytków poezji Turków-Osmanów.

Ata, czwarty faraon egipski, z I dynastji (około 5000 lat przed Chr.).

Atabapo, prawy dopływ rz. Guaviare, w bliskości jej ujścia do Orinoko w rzeczypospolitej Wenecueli. Na brzegu jej leży miasto S. Juan de **A.**

Atabaska, *Athapasca, Rzeka Sarnia,* rzeka w Ameryce płn., wypływająca z górskiego jeziora w górach Skalistych, wpada do jeziora Atabaska (7,300 kil. kw.), a po wyjściu z niego przebywa jezioro Wielkie Niewolnicze i już jako rz. Mackenzie płynie do oceanu Północnego. Długość jej wynosi 1000 klm. Od rzeki tej ma nazwę terytorjum Atabaska w Kanadzie, 261,579 kil. kw. i około 12,000 m., utworzone w r. 1882.

Atabaskowie, *Atapaskowie,* plemię Indjan, mówiących osobnym językiem, osiadłe na całej szerokości północno-amerykańskiego kontynentu od odnogi Hudson do oceanu Wielkiego. Sami nazywają się *Tiune*, t. j. ludzie. Por. Buschmann: „Der Athapaskische Sprachstamm" (1856); Petitot: „Dictionnaire de la langue Déné-Dindjié (1876).

Atabeg lub **Atabek** (tureck. *ojciec księcia*), wyraz turecki, *ata*=ojciec, *beg*=pan, tytuł rządców prowincji perskich, którzy go nosili od upad-

ku Seldżuków do podbicia Persji, przez sławnego Hulagu. Była to w owych czasach najwyższa władza w tym kraju, chociaż bez tytułu sułtana. Z takich atabegów najgodniejszm jest pamięci Omad-Eddin-Zenghi, który 1144 odebrał Krzyżowcom Edesę. Jego syn, Nurredin, miał za wodza wojsk swoich, Saladyna (ob.). Por. C. Quatremère: „Histoire des sultans Mamlouks.“

Atacama, ob. Atakama.

Atadżi Newizade, * 1583, † 1635, poeta turecki, noszący miano „Króla poetów.“ Napisał pięć poematów: „Sahbel-ul-abkar“ (Towarzystwo panien), z tendencyą moralną, „Heft-chan“ (Siedm stołów), w duchu mistyczno-dydaktycznym; „Nafhat-ul-ashar“ (Woń kwiatów), „Saki-name“ (Księga podczaszego) i „Dywan.“ Wydał jeszcze życiorysy 1,022 ulemów i 188 szeików z epoki Selima II, Murata IV, a także Solimana W.; przed nim rozpoczął tę pracę Pasz-Köprüli-Zade.

Atagan, ob. Jatagan.

Atahija Abul, * 750, † 825, poeta arabski. Za młodu pisał poezye światowe, w podeszłym wieku — religijne, które poszukiwali teologowie, a zwłaszcza Namary. Nie odznaczał się stylem wyszukanym.

Atahualpa, syn Huayna-Capac, ostatni Inka peruwjański. Ponieważ matką jego była księżniczka z podbitego państwa Quito, został wyłączony od tronu peruwjańskiego, ale objął rządy nad Quito. To stało się powodem wojny z Inkiem Huaskarem, bratem **A.,** który, odniósłszy zwycięstwo, zajął tron peruwjański 1532. W rok potem jednak, schwytany przez Hiszpanów pod wodzą Pizarra, został skazany na śmierć za „przywłaszczenie korony i bałwochwalstwo.“ Ponieważ pozwolił się ochrzcić, uduszono go przed spaleniem na stosie. Prescott „Conquest of Peru“ (1837); Ruge „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen.“

Atair, gwiazda, ob. Altair.

Atak, miasto, ob. Attok.

Atak (franc. *attaque*), ruch zaczepny wojenny, dokonywający się białą bronią, z wybitnym i śpiesznym naprzód ruchem. Piechota idzie do **A.,** sformowana w kolumnę, z bagnetem w ręku. **A.** jazdy czyli *szarża*, szarżowanie, jest to natarcie oddziału jazdy, pospolicie w zwartym szyku, kłusem lub galopem. Wyjątkowo mówi się i o **A.** artyleryi konnej, kiedy ta, wzorem nacierającej jazdy, z pałaszem w ręku posuwa się ku nieprzyjacielowi, by go chwilowo odeprzeć, a wróciwszy do dział, niebawem kartaczowy rozpocząć ogień.—**A.** w medycynie, ob. Napad.

Atakama, *Atacama*, płaskowzgórze na wybrzeżu zach. Ameryki połud., między rzekami Loa na północy i Copiapo na południu (23°—27° szerok. płd.), należące do rzeczypospolitej Chilijskiej. Powierzchnia gruntu podnosi się stopniowo tarasami, od wybrzeży oceanu, aż do głównego łańcucha Andów i dosięga wysokości 3,500—4,000 m. Całe płaskowzgórze przerznięte jest licznemi rozgałęzieniami gór; tu i owdzie trafiają się obszerne kotliny, wypełnione wodą słoną. Wogóle wyżyna jest bardziej kamienistą niż piaszczystą; roślinność na niej jest bardzo uboga. **A.** obejmuje 200,000 klm. kw. powierzchni i obfituje w bogactwa mineralne, które, pomimo ciągłej suszy, gdyż w przeciągu roku zaledwie kilka dni zdarza się dżdżystych, ściągają licznych osadników. Z minerałów znajduje się tu srebro, miedź, saletra, sól, ołów, rtęć, złoto, cyna, bizmut i t. d.—**A.** zwiedzoną została w roku 1853—4 przez Philippiego i Dalla, którzy podali jej dokładny opis, jako też ludności ją zamieszkującej. Do roku 1879 część północna **A.** należała do Boliwji, ale w roku tym zdobyli ją Chilijczycy i jedną jej część włączyli do prowincji Antofagasta, a z drugiej utworzyli prowincję *Atacama*, obejmującą 73,500 klm. kw. z 157,516 m. (1895).

Atakama, wulkan na wyżynie t. n. w prowin. chilijskiej Antofagasta, zwany także Licancaur, 5,950 m. wysoki.

Atakamit, minerał z rzędu tleno-chlorków, pięknej, ciemno-szmaragdowej barwy, znajduje się w różnych postaciach, rzadko w drobnych kryształach, których formą pierwotną jest słup rombowy prosty; składa się z chlorniku miedzi i wodanu tlenniku miedzi. Twardość 3,0—3,5. C. wł. 3,7. Napotyka się w Saksonji i Ameryce południowej, gdzie sproszkowany używa się do zasypywania pisma pod nazwą *Arenille.*

Ataksja (z greck. *bezład*), dawny wyraz lekarski, którym Hipokrates nazywał każdą niemal chorobę, Gallus tylko nieregularność w pulsie, a Sydenham choroby nerwowe. Obecnie przez **A.** rozumiemy bezład ruchowy, zależny od zaburzeń w czynności koordynacyjnej ruchów. Każdy ruch dowolny odbywa się wskutek kurczenia się odpowiednich mięśni; aby ruch ten był wykonany dokładnie i celowo, potrzeba, by pobudzeniu ruchowemu podlegały tylko mięśnie, ruch ten wywołujące, oraz, by trwało ono tylko przez czas właściwy; stan taki nazywa się *koordynacją.* Gdy dziecko zaczyna chodzić, brak mu koordynacji; chodzi ono bezładnie, *ataktycznie*, i dopiero po pewnym czasie stopniowo uczy się używać celowo odpowiednich dla danego ruchu mięśni. Przy pewnych chorobach układu nerwowego występują właśnie zaburzenia w koordynacji ruchów, przyczem albo nie wszystkie mięśnie kurczą się w odpowiednim czasie lub w odpowiednim stopniu, albo też ilość kurczących się mięśni jest za dużą lub za małą; zaburzenia te stanowią właśnie **A.**-ę. Chory, tą wadą dotknięty, przy zupełnie zachowanej sprawności ruchowej, ruchy pewne wykonywa niezgrabnie, niezręcznie. **A.** rąk objawia się np. tem, że pacjent, mogąc wykonywać niemi wszelkie ruchy dowolne, przy chwytaniu podawanego mu przedmiotu trafia go nie odrazu, lecz po kilku dopiero wahaniach; **A.** nóg

objawia się w niemożności unoszenia nogi odrazu, lecz wyrzucaniem goleni w bok i przed siebie, uderzaniem przy stąpaniu piętą o podłogę; przy stanie chory nogi rozkracza i sam zatacza się nieco w tył.—**A.** zależy najczęściej od uszkodzeń szlaków nerwowych dośrodkowych (czuciowych). Spotykamy ją przy cierpieniach kory mózgowej, móżdżka, rdzenia przedłużonego (**A.** *opuszkowa*, **A.** *bulbaris*), wreszcie najczęściej przy cierpieniach rdzenia, przy jego uwiądzie (ob. Tabes). Por. Jaccoud: „Les paraplégies et l'ataxie du mouvement“ (1864); Kahler i Pick: „Beiträge zur Pathologie des Centralnervensystems.“ Topinard: „De l'ataxie locomotrice.“

Atalanta z *Arkadji*, córka Jazosa i Klimeny, celnie strzelająca z łuku łowczyni, miała udział w łowach na dzika kaledońskiego, zabiła dwu Centaurów.

Atalanta, córka Schojneusa, króla Scyru, sławna z piękności i szybkiego biegu, wyścigała wszystkich ubiegających się o jej rękę i zabijała ich, aż nareszcie Hipomenes z pomocą Afrodyty, rzucając złote jabłka, za któremi uganiając się, Atalanta bieg swój spóźniła, zwyciężył ją i pozyskał. Ponieważ Hipomenes zapomniał o złożeniu podziękowania Afrodycie za tę przysługę, obrażona bogini, przemieniła oboje kochanków w parę lwów i zaprzęgła do swego rydwanu. Mitografowie często mieszają tę **A.** z poprzednią; prawdopodobnie jeden mit posłużył za treść do opowieści o ich obu. Por. Owidjusz w ks. VIII i X „Przemian.“

Atalanti, inaczej *Talanti*, dawne miasto główne Lokrydy, w dzisiejszym nomosie greckim Ftiotis i Fokis, o 6 klm. od cieśniny t. n., dzielącej ląd grecki od wyspy Eubei, liczy 1377 m. Na północo-zachód sławny wąwóz Termopile, gdzie król spartański Leonidas zginął w 480 r. przed Chr.

Atalaryk (około r. 516), król Ostrogotów, panował 516—534 r.; wstąpił na tron po dziadku Teodoryku, pod opieką matki swojej, Amalazunty.

Atalja, córka Achaba, króla izraelskiego, i Izabeli z Sydonu, małżonka króla judzkiego, Jorama; po śmierci syna swego Ochosjasza, wymordowawszy wszystkich książąt z domu Dawidowego, tron sobie przywłaszczyła. Jeden tylko potomek Joas został ocalony przez najwyższego kapłana Joada i osadzony przezeń po 6 dniach na tronie (IV Królewskie i II Paralipomenon). **A.** jest przedmiotem jednej tragedji Rasyna.

Ataman, hetman, wódz naczelny kozaków zaporoskich, przebywający stale w Siczy, czyli „Koszu“ zaporoskim i zwany wskutek tego atamanem „koszowym.“ Wogóle **A.** wybierano na rok tylko, chociaż kilku (Sirko, Hordijenko, Miłaszewicz, Kalniszewski), cieszyło się tą godnością przez kilka lat z rzędu; inni byli wybierani kilkakrotnie, ale nie rok po roku, lecz z przerwami. Wyborcami byli wszyscy członkowie wojska niżowego. Elekcja odbywała się na Nowy Rok, wotowano za pomocą czapek, rzucanych w powietrze. Władza **A.** była niegraniczoną, kontrolowała ją tylko rada wojskowa, złożona ze starszyzny wojskowej. Oznakami godności **A.** były: chorągiew, buława, czapka z kitą, oraz trąby srebrne. W epoce zależności od Rzeczypospolitej, ataman zwał się „Starszym wojsk Jego Królewskiej mości Zaporoskich,“ najwyższa władza atoli spoczywała w ręku hetmana w. koronnego. Ogólnie od początku w. XVI do końca XVIII panowało około 100 **A.** Ostatnim był Piotr Kalniszewski, rządzący powtórnie od 1765—1775. Prócz koronnego był **A.** kurenny, dowodzący kureniem, czyli ogniskiem (z kureni się składało całe Towarzystwo Siczowe). Istniał także **A.** nakaźny, który gospodarował w Koszu podczas wypraw wojennych. **A.** pochodny, dowodzący oddziałem. **A.** szkolny, **A.** sielski, setniczy, stanniczy. Z czasem nazwa **A.** bardzo się spospolitowała, i herszt byle jakiej bandy tak się tytułował. To też od czasów Chmielnickiego **A.** koszowi zwali się chętnie hetmanami, albo wprost „Koszowymi.“ **A.** zowią także na Podlasiu sołtysów i dozorców. W dzisiejszem wojsku kozackiem istnieją tytuły **A.**, ale nie mają dawnego znaczenia.

Atamas, syn Eola, króla Tesalji i Enarety, mąż Nefeli, ojciec Fryksosa i Heli. Z powodu nieurodzaju, jakim kraj jego był dotknięty, za poradą wyroczni zamierzał dzieci swoje poświęcić na ofiarę, lecz Nefela ocaliła poświęcone na ten cel dzieci, uprowadziwszy je na baranie ze złotem runem. W skutku gniewu Junony, przywiedziony do wściekłości dostał pomieszania zmysłów i uciekł do Ftyjotydy, gdzie zbudował Halos i ożenił się z Temisto, córką Hypseosa. Cały ten mit o **A.** jest bardzo ciemny i zawikłany, tragiczni bowiem poeci i późniejsi mitografowie różnostronnie go zmieniali.

Atanacković Bogobój, adwokat w Wojewodzinie serbskiej i autor serbski, † w r. 1858; wydał w 1846 r. 2 t. powieści p. t.: „Darak Srbkinji,“ oraz romans: „Dva idola“ (1852).

Atanackowić Paweł (jako zakonnik przybrał później imię: Platon), pisarz serbski, mecenas i dobroczyńca swego narodu, * 1758, † 1867, został duchownym, a owdowiawszy—zakonnikiem, następnie zaś biskupem. Napisał „Prinos rodoljubnih mislih na žrtvenik narodnog napredka“ (1856), oraz kilka dzieł szkolnych i teologicznych; ofiarował na założenie akademji prawnej 40,000 złr., utworzył stypendja w rodzinnym Zomborze, obdarzył teatr narodowy, założył szkołę serbską w Nowym Sadzie, bibljotekę swą i drukarnię przekazał gimnazjum nowo-sadzkiemu i t. d.

Atanagild, król Wizygotów hiszpańskich (554—556). Córki jego wyszły za mąż za Merowingów, Chilperyka, władcę Neustrji, i Sigeberta, króla Austrazji.

Atanaryk, syn Rodesta, król Wizygotów z dy-

nastji Baltów, prowadził wojnę z cesarzem Walensem, przymuszony był 381 po Chr. z powodu powstania uciekać do Konstantynopola, gdzie zakończył życie.

Atanasia (greck.), nieśmiertelność.

Atanatologja, nauka o nieśmiertelności duszy; wiara w nieśmiertelność.

Atanatyzm (greck.), zrobienie nieśmiertelnym, uwiecznienie, ubóstwienie; także wiara w nieśmiertelność duszy.

Atanazy (święty), zwany Wielkim, pierwszy z tak zwanych ojców kościoła na Wschodzie, ostatnio biskup aleksandryjski (od r. 326), przeciwnik Arjusza i zwycięski obrońca bóstwa Chrystusa P., * w Aleksandrji około 296, † 373. Na soborze nicejskim 325 r. wymową swoją sprawił, że nauka Arjusza stanowczo potępioną została. Prześladowany przez biskupów aryjskich i cesarza Konstantyna W. W r. 335 i 336 potępiony został przez dwa sobory arjańskie i wygnany do m. Trewiru, w Galji, lecz 337 r. napowrót przywołany. Po r. 341 znowu musiał schronić się do Rzymu, skąd powrócił w r. 349. Później trzykrotnie (355, 362 i 367) ukrywał się w pustyniach egipskich. Pisma jego są apologetyczne i polemiczne przeciwko poganom, Żydom, Arjanom i Apolinarystom, dla dziejów kościoła chrześcijańskiego bardzo ważne, wydał je Montfaucon (3 tomy, Paryż, 1698 roku), oraz w *Bibliotheca Patrum* (Paryż, 1706).—Skład wiary, zwany *Symbolem Atanazego (Quicumque)*, nie jest właściwie jego dziełem, chociaż i w jego księgach znajduje się także wykład symbolu. Wszystkie jego dzieła w języku łacińskim ogłosił Nannius i Erazm, a w oryginale greckim Commelianus, w Heidelbergu w 1601 r., potem Montfaucon w Paryżu w 1698. Najlepszy życiorys **A.** napisał Jan Adam Möhler p. t. „Athanasius der Grosse und die Kirche seiner Zeit“ (1828): Voigt „Lehre des Athanasius von Alexandria (1861); Hergenröther „Der heilige Athanasius der Grosse“ (1877 r.).

Atanazy Astafjewicz, posadnik nowogrodzki, był w r. 1437 posłem od mieszkańców Wielkiego Nowogrodu, oddających się pod opiekę Kazimierza Jagielończyka przeciwko wielkiemu księciu moskiewskiemu.

Atanazy Piotr Paweł Verger, rodem z Capo d'Istria, biskup justynopolitański i legat papieski. Ścigany za zdania protestanckie, schronił się do Królewca, gdzie pisał wiele dzieł treści religijno-politycznej pod przybranem imieniem Atanazego: jedna z prac jego pod tyt.: „Ad serenissimum Sigismundum Augustum etc. De legato papae in Poloniam destinato etc.“ (1558), śmiało napisana, jest dzisiaj wielką rzadkością. Żąda w niej autor od króla zwołania soboru narodowego.

Atanazyjskie wyznanie wiary, ob. Wyznanie Wiary.

Atapaska, *Atapaskowie*, ob. Atabaska, Atabaskowie.

Ataraksja (z grec.), stan duszy niczem niezmącony, bezwzględny, żadną troską, lub przykrością zakłócić się nie dający, uważany przez niektóre szkoły filozoficzne (Demokryt) za najpożądańszy cel bytu.

Atargitis, greckie imię bogini *Atarati*, inaczej *Derketo*. **A.** znaczy to samo, co *Astarte* (ob.), czyli dopełnienie żeńskie boga *Ate*. Była to bogini syryjska z Mabug, znana także pod nazwą: „Dea Syria“ lub „Juno z Hierapolis.“ Według legendy miała być ona matką bajeczną Semiramidy; przedstawiano **A.** w postaci pół-kobiety, pół-ryby. Por. Lucianus „De Syria Dea.“

Atar-Samain, bogini arabska. której posąg zabrany został do Niniwy przez króla asyryjskiego Asarhadona (około 676 po Chr.) i na prośby króla arabskiego Khazaila wydany, pod warunkiem, że Tabuja, wychowana w Niniwie, zostanie królową Arabji.

Atarwa Weda, czwarta księga Wed (ob.), t. j. najstarszych ksiąg świętych indyjskich, zwana także Brahma-Weda. Nie jest uważaną jak trzy poprzednie (Rig, Sama i Jadżur-Wedy) za kanoniczną. Treść jej składa się przeważnie z zaklęć, zamawiań, formuł magicznych, modlitw o zdrowie i powodzenie. Powstała prawdopodobnie na północo-zachodzie Indostanu, prawdopodobnie w Kaszmirze, chociaż i w Dekanie była popularną. Wydał ją Roth i Whithney (1856), księgę 1—3 przełożył Weber (Indische Studien), księgę 6-ą Florenz, 1887, ks. 15, Aufrecht (1850). Por. Roth „Der **A.** in Kaschmir.“ Schroeder: „Indiens Litt. und Cultur“ (1887).

Ataulf, król Wizygotów w Hiszpanji, następca Alaryka 410 — 415 po Chr. Od czasu, kiedy pojął w małżeństwo trzymaną w zakładzie Placydję, siostrę cesarza Honorjusza, występował i działał jako zwolennik cywilizacji rzymskiej. Postępowaniem takiem wzbudził ku sobie nienawiść swych poddanych i został zamordowany w Barcelonie 415 r. Por. Dom Devic i Dom Vaissete: „Histoire général du Languedoc“ (1872); Feliks Dahn: „Die Koenige der Germanen“ (1870 r.).

Atawizm (z łac. *atavus*, przodek), wsteczność czyli cofanie się do podobieństwa przodków, występowanie pewnych właściwości u ludzi, zwierząt, roślin, które przez jedno lub kilka pokoleń były zaginione. Prosty przypadek **A.** będzie, gdy dziecię podobne jest do dziadka, nie zaś do ojca. Podobnież, gdy u osłów występują przypadkowo nogi prążkowane, jest to **A.** przypominający pierwotne ich plemię, dzikie osły abisyńskie. Dziczenie roślin i zwierząt także ma pewien związek z **A.**—**A.** ma ważne znaczenie dla darwinizmu, nagłe bowiem zjawianie się pewnych właściwości daje niekiedy wskazówki co do pochodzenia zwierząt i roślin. Tłómaczono poprzednio **A.** tem, że gdy dziedziczenie jest cechą ogólną istot organicznych, charaktery przodków zachowują się niejako w stanie utajonym i w przyjaznych

warunkach mogą na jaw wystąpić. Prościej wszakże dają się objawy te pojmować na podstawie „prawa biogenetycznego," według którego każda istota żyjąca w indwidualnym swym rozwoju przechodzi niejako przez stany swych przodków; przy częściowem zatem zatamowaniu rozwoju pozostaje na jednym ze stopni czyli stanów poprzednich. W tem znaczeniu chciano też i pewne zboczenia potworne uważać za objawy A-u; tak np. występująca niekiedy u człowieka mikrocefalja (ob.) miała świadczyć o pochodzeniu jego od małp; takie wszakże zboczenia chorobowe nie mogą służyć za dowód przekonywający.

Atax, rodzaj pająków z rodziny wodopójek *(Hydrachnidae)*, z rzędu roztoczy, o ciele miękkiem, jajowatem. U nas pospolity **A.** *ypsilophorus*, białawo-żółty, 1,5 mm. długości, żyje jako pasożyt w skrzelach małż.

Atbara, rzeka wypływająca z górzystej okolicy Abisynji i wpadająca powyżej Berberu do Nilu, 1,140 klm. długa. Z początku ma nazwę Goang, dopiero po przebyciu 420 klm. przybiera nazwę Atbara, Z dopływów jej najważniejszym jest Setit czyli Takazza. Jest to star. Astaboras.

Ate, podług Homera córka Zeusa, podług Hezjoda bogini Eris, nieodstępna towarzyszka *Dysnomii* (przekroczenie praw), zgubne, do występku i zbrodni popychające bóstwo; otumaniła samego Zeusa, za co strącona z Olimpu i wyrzucona na ziemię, gdzie szerzy zgubę i bezprawia. Za nią postępują w ślad córy Zeusowe *Litaje*, to jest modły i skrucha, które koją i łagodzą krzywdy, wyrządzone przez siostrę. Tragicy przedstawiają **A.** nie jako przyczynę, lecz jako mścicielkę złego, a więc z przymiotami Nemezys (ob.). Por. Berch: „Bedeutung der **A.** bei Aeschylos" (1876).

Ate, owoce, ob. Anona.

Ateista, Ateusz, ob. Ateizm.

Ateizm (z grec. *bezbożność*), oznacza w ogóle niewiarę w istnienie Boga, czyli właściwie mniemanie, że pojęcie o Bogu, czy to jako istocie osobistej, czy też etycznej, idealnej, nie jest bynajmniej rzeczywistem. *Ateizm sceptyczny* wątpi o możności dostatecznego dowiedzenia istnienia Boskiego; *Ateizm dogmatyczny* zaprzecza zupełnie istnienia Boga; *Ateizm teoretyczny* zaprzecza ogólnej rzeczywistości pojęcia o Bogu, przyznając mu tylko ważność subjektywną i przypuszczając, że pojęcie to rządzić powinno wszystkiemi czynnościami naszego życia i być poniekąd obowiązującym dla nas ideałem; wreszcie *Ateizm praktyczny*, jako opierający się na materjalizmie, odrzuca ideę Boga i wszystko, co jest idealnem.—*Ateistami*, *Ateuszami* nazywali Grecy tych, którzy odrzucali wieloboństwo; w kościele chrześcijańskim dają tę nazwę ludziom, zaprzeczającym Trójcy świętej i bóstwa Jezusa Chrystusa, w nowszych zaś i w najnowszych czasach takim, którzy, jak Spinoza, Fichte i Hegel, nie zaprzeczają istnienia Boga wogóle, ale tylko istnienia jego, jako osobistości od świata odrębnej. Rzeczywistymi ateistami byli tylko materjaliści krańcowi z końca XVIII i środka XIX stulecia. Por. Jabłoński „Stultitia et irrationabilitas Atheismi" (1696); Sylvain Marechal „Dictionnaire des Athées" (1799); Noack „Freidenker in der Religion" (1853—55); Kant „Werke."

Atejus Praetextatus, gramatyk łaciński, żył w I w. przed Chr., sam się nazywał „filologiem" (philologus). Łączyła go przyjaźń z historykiem Salustjuszem, a potem z Asiniusem Pollionem. Por. W. S. Teuffel, „Gesch. der röm. Litteratur."

Atel, stolica Chazarów w IX i X w., była miejscem składowem handlu Europy z krajami Azji i leżała na obu brzegach rzeki Wołgi.

Atelektaza płuc *(Atelectasis)*, t. j. niedokładność rozszerzenia, niedodma płuc, stan, przy którym nie są one napełnione powietrzem. Pęcherzyki płucne, wskutek niewypełnienia ich powietrzem, zapadają się, a ścianki ich stykają się bezpośrednio; płuco przez to ulega zgęszczeniu. Jest to stan normalny u płodu; zostaje jako **A.** *wrodzona* po urodzeniu w stanie śmierci pozornej (asfiksji), przy słabej budowie dziecka. **A.** *nabyta*, *zapad płuc (collapsus pulmonum)* powstaje przy zatkaniu oskrzeli produktami zapalnemi (ob. Bronchitis), zwłaszcza u dzieci, gdy powietrze z zewnątrz do pęcherzyków nie ma dostępu, a zawarte w nich ulega wessaniu, lub też jest skutkiem długotrwałego ucisku płuca z zewnątrz (wysięk w opłucnej, jej guzy, wysięk w osierdziu, przerost serca). Złączone ściany zrastają się po pewnym czasie, i choroba staje się nieuleczalną. **A.** upośledza oddychanie, sprowadza duszność i daje często powód do zapalenia płuc. Dzieci słabe po urodzeniu zmusza się do krzyku, aby zapobiedz **A.** Leczenie **A**-y wrodzonej u dzieci polega na należytem odżywianiu, pielęgnowaniu i ogólnem wzmacnianiu organizmu; przy nabytej, usuwamy zewnętrzne przyczyny ucisku (wysięki, guzy), pobudzamy nerwy oddechowe. Por. Gerhardta: „Podręcznik chorób wieku dziecięcego" (1878 r.).

Ateles, małpa, ob. Czepiak.

Atella, miasto, ob. Aversa.

Atellany *(fabulae atellanae)*, także *widowiskami oscyjskiemi (ludi osci)* zwane, rodzaj farsy czyli komedji mimicznych dla ludu, pochodzących z oscyjskiej miejscowości Atella w Kampanji, które, zaprowadzone w Rzymie od najdawniejszych czasów, przetrwały aż do cesarstwa. Nawet po wprowadzeniu przez Liwjusza Andronika dramatu greckiego, lud nie rozstał się z ulubioną farsą narodową, którą przedstawiano zwykle między tragedją a komedją, lub po dramacie, dla rozweselenia słuchaczów, zasępionych smutnem widowiskiem. W przedstawieniach tych ukazywały się maski charakterystyczne: Bucco (samochwał i głupiec), Pappus (starzec nierozsądny) i Maccus (żarłok, prototyp poliszynela) zwany *civis atellanus*, pełen

dowcipu, żywości i ironji; Sannio (błazen, prototyp Arlekina); Dossenus (garbaty pasożyt i smakosz). Język ludowy staro-łaciński, z przestarzałemi formami i zwrotami, podnosił komiczność widowiska. Osnową jego bywało zwykle życie wieśniaków italskich, porównywane z życiem mieszczan. **A.** były o wiele przyzwoitsze niż *Fesceninny* (ob.) i bardzo stosowne na podstawę dla narodowego dramatu, ale wykształceńsi Rzymianie odwrócili się stanowczo od zaczątków rodzimej poezji, bo jak tylko poznali grecką, poczęli ją zaraz naśladować. Autorami atellanów byli: L. Pomponius Novius i Mummius. Z poezji tych szczupłe tylko posiadamy urywki, zebrane w Bothe'go „Poëtarum latinorum scenicorum fragmenta“ (II t., Lipsk, 1834) i w Ribbecka „Scenicae poësis Romanorum fragmenta“ (II t., Lipsk, 1855). Por. Schober „Ueber die Atellanischen Schauspiele der Römer“ (Lipsk, 1825), i Munk „De fabulis Atellanis“ (Berlin, 1840); Wöllflin „Atellanen und Mimentitel“

Bucco.

Maccus.

Sanio.

Atellany.

(1888); Ign. Matuszewski: „Bohaterowie Jasełek“ (W zbiorze „Swoi i Obcy,“ 1898).

A tempo, wyraz muzyczny, określający, że muzyk, po zmianie tempa, ma powrócić do tego, które się znajdowało na początku kompozycji.

Atena, *Atene*, *Pallas Atene* (w mit. rzym. Minerwa), córka Zeusa, według Hezjoda zrodzona z jego głowy. Niektórzy dawni pisarze wyprowadzają jej pochodzenie z wody, skąd jej miano: Tritogeneja (por. P. Stengel „Die Sagen von der Geburt der **A.** und Aphrodite,“ 1885). Była to bogini mą-

Atena z Velestri. (Muzeum Luwru).

Atena ze świątyni w Eginie (Monachjum).

Atena z naszyjnikiem. (Muz. Luwru).

Atena z Palermo. (M. Luwru).

Atena z Muzeum Luwru.

Atena Promachos. (Neapol).

drości, sztuk i przemysłu, opiekunka przebiegłego Odyseusza, rozważnego Telemaka, pracowitej Penelopy; troszczyła się o uprawę oliwek i pól (ob. Aglauros), wynalazła pług; ma pieczę nad zdrowiem (Hygieja, Pajonia; por. K. Bruchmann „Die Apolline et graeca Minerva, deis medicis,“ 1885, Wrocław); opiekuje się żeglugą, morzem i wogóle wodami, dała pochop do zbudowania pierwszej łodzi, podobnie jak do hodowli i użycia koni. Częstokroć ukazuje się w odmiennej całkiem postaci, jako bóstwo walki, tem różne od Aresa, że walczy z rozwagą i w określonym celu; zwie się wtedy niepokonaną, zwycięską (Atrytona, Nike); pokonywa różne wrogie potęgi (Gigantów, Gorgonę, samego Aresa), prowadzi do zwycięstwa swych bohaterów (Perseusza, Heraklesa, Belerofonta, Djomedesa, Achillesa, Odyseusza). **A.** Nike była czczona szczególnie w Atenach, gdzie miała swoją

świątynię. Jest boginią pokoju, jako skutku zwycięstwa; gimnastyki oraz ćwiczeń wojennych, tańców i muzyki. Wogóle **A.** jest harmonijnem połączeniem mądrości i siły. W czasie pokoju otacza swą opieką miasta i krainy, strzeże praw i sprawiedliwości w sądach i zebraniach ludowych. Świątynie jej wznoszono na akropolu, a na bramach miejskich umieszczano jej wizerunki (palladia). Pomiędzy Erechtejonem a Partenonem w Atenach stała olbrzymia statua **A.** Promachos; wierzchołek jej widać było z łodzi w porcie Pirejskim. Na cześć jej odbywano uroczystości, zwane Wielkiemi i Małemi Panatejami, Arrhoforiami, Oschoforjami, Chalkejami, Kallynteriami, Plinterjami i t. d.

Atenagoras, filozof platoński, nauczał naprzód w rodzinnem swojem mieście Atenach, potem, przyjąwszy relig. chrześcijańską, był jednym z najdawniejszych apologetów chrześcijanizmu i bronił wyznawców tej wiary od zarzucanych im wówczas niesłusznie zbrodni; w roku 177 po Chr. napisał „Legatio pro Christianis," tudzież traktat o zmartwychwstaniu umarłych. Z dzieł jego najlepsze wydanie francuskie, ułożone przez Benedyktynów 1742 r., z niemieckich Ottona w jego „Corpus apologetorum" (1846). W literaturze francuskiej znajduje się romans **A.**-a tłómaczony jakoby, a podobno rzeczywiście przez rzekomego tłómacza napisany p.t.: „Du vray et parfaict amour, escrit en grec par Athénagoras, philosophe athénien, contenant les amours honestes de Theogène et de Charide, de Thérécides et de Mélangénie, traduit par Martin Fumée, seigneur de Gévillé" (1599 i 1612). Por. Clarisse: „Commentatio de Athegora" (1819).

Atenais, córka sofisty Leoncjusza z Aten, ur. 401 r., celująca pięknością i wykształceniem umysłu, żona cesarza Teodozjusza II; ochrzciwszy się, przybrała imię Eudoksji. Wygnana później przez męża, † 460 r. w Jerozolimie. Poezje jej i inne pisma zaginęły, a znane powszechnie: „Homerocentra" (wydane przez Teuchera w Lipsku, 1796 r.), fałszywie jej były przypisywane.

Atene, bogini grecka, ob. Atena.

Ateneum (grec. *Athenajon*, łac. *Athenaeum*). w starożytności oznaczało początkowo świątynię bogini mądrości, Ateny, czyli Minerwy, w której uczeni i poeci odczytywali swe utwory; następnie wyrazem tym nazywano wyższe zakłady naukowe, z których najsłynniejszym był założony około r. 133 — 139 po Chr. przez cesarza Adrjana w Rzymie. W zakładzie tym wykładane były wszystkie umiejętności wyzwolone (ingenuae artes); był to rodzaj uniwersytetu. Pod tą nazwą istniała później (427 r.) szkoła w Konstantynopolu, w Lugdunie i Nimes (Nemausis). Próbowano tę nazwę wznowić za czasów rewolucji francuskiej, lecz nie utrzymała się. Na początku wieku bieżącego zaczęto nazwę tę nadawać czasopismom naukowym; u nas pod tytułem „Athenaeum" wychodziło pismo pod redakcją J. I. Kraszewskiego od r. 1841 do 1851 w Wilnie, a od r. 1877 wychodzi podobne w Warszawie; do połowy r. 1897 redaktorem jego był Piotr Chmielowski, znany a zasłużony krytyk i historyk literatury; od września tegoż roku, wskutek usunięcia się poprzedniego redaktora, reprezentację pisma objęli Włodzimierz Spasowicz, oraz p. St. Wydżga.

Ateneusz *(Athenajos)*, *mechanikiem* zwany, napisał w III wieku przed Chr. traktat o budowie i użyciu machin wojennych (wyd. przez Wescherа, 1867).

Ateneusz *(Athenajos)*, retor i gramatyk grecki, rodem z Naukratis w Egipcie, żył przy końcu II i na początku III w., napisał pomiędzy innemi „Deipnosophistaj" (Biesiada uczonych), dzieło w 15 księgach, obejmujące nader ważne wiadomości, dotyczące życia publicznego i domowego, tudzież obyczajów dawnych Greków. Naszych czasów doszły tylko 2 ks. i początek 3-ej. Znajdujemy tu wzmianki o wielu poetach i pisarzach, o których skądinąd nic nie wiemy. Najlepsze wydanie Schweighäusera (XIV t., Strasburg, 1801—7); z podręcznych Dindorfa (III t., Lipsk, 1827); Meineckego (III t., Lipsk, 1859) i Kaibel (1889).

Atenodoros, rzeźbiarz grecki, który pospołu z Agesandrem i Polydorosem wykonał grupę Lao koona.

Atenodoros, syn Sandona, filozof stoicki, rodem z Tarsu, wykładał filozofję w Apolonji w Epirze, skąd do Rzymu był powołany przez Oktawjana, gdzie miał wielkie znaczenie, jako nauczyciel Tyberjusza i doradca Oktawjana, około 45 r. prz. Chr. Zasłużył się bardzo względem miasta rodzinnego przez zaprowadzenie wzorowych urządzeń. Z pism jego zachowały się tylko ułamki.

Atentat (z łac.), zamach na czyjeś życie lub wolność.

Ateny. *Topografja.* **A.** stolica dawnego królestwa Attyki, a później rzeczypospolitej Ateńskiej; ognisko niegdyś cywilizacji europejskiej, „oko Hellady," albo „Hellada Hellady;" w epoce kwitnącej liczyło około 200,000 m. Według podania, **A.** miały być zbudowane na 1500 lat przed Chr., przez Kekropsa, i dlatego w najdawniejszych czasach zwały się Kekropją, i nazwa ta pozostała później dla samej tylko cytadeli. Starożytne Ateny leżały między rzeczkami Kefissos i Ilissos o 4 godziny drogi od zatoki Saronskiej. Port *Pireus* łączył się z miastem murami. Najdawniejsza część miasta była położona na skalistem wzgórzu, wznoszącem się pośród obszernej równiny, z tego też powodu zwała się *Akropolis* (t. j. miasto wyższe) i zawierała w sobie najpiękniejsze arcydzieła sztuki. Do nich należą *Partenon*, czyli świątynia Pallas-Ateny, ze sławnym posągiem tej bogini, wykonanym przez Fidjasza; *Propileje*, zbudowane z białego marmuru, stanowiły wejście do Partenonu; *Erechtejon* (świątynie: Pallady i Posejdona) i *Pandrosion*. Dokoła Akropolu leżało niż-

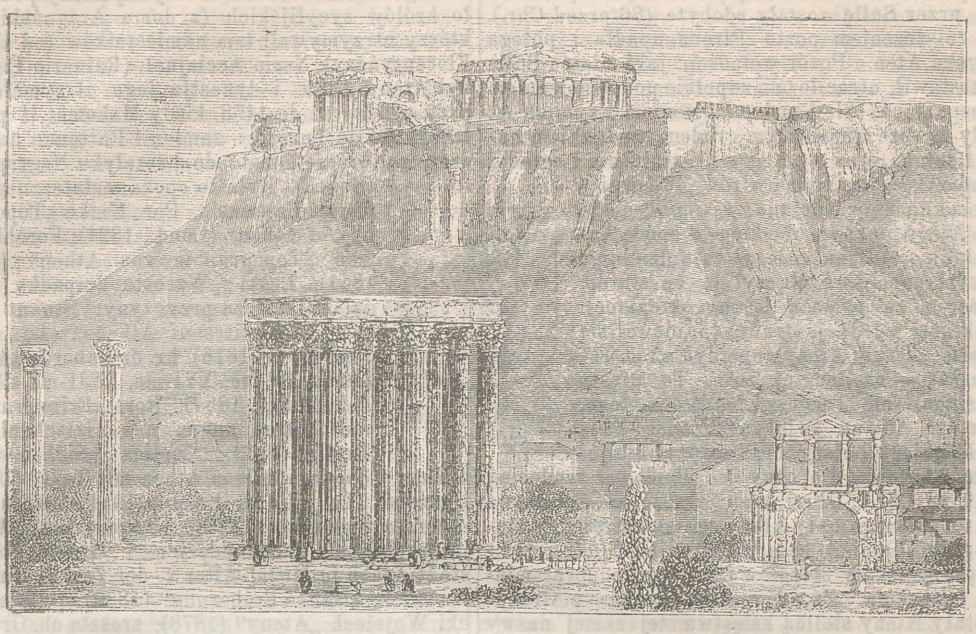

Ruiny świątyni Zeusa (Owisza) w Atenach.

sze miasto *(Katapolis)* z 11 bramami i również wspaniałemi budynkami. Tu leżała *Agora* (plac publiczny), *Poikile* (galerja posągów historycznych); w stronie południowej świątynia *Dionysosa* (dla przedstawień scenicznych), *Odeon* Perykłesa (dla koncertów); stąd ulica *Tripodos* wiodła do *Prytaneum* (pałac senatu); ku północno-zachodniej stało *Anakejon* (świątynia Djoskurów); na placu za rogiem południ.-zachod. cytadeli wznosił się *Panteon* (dokończony przez Adrjana), *Wodociąg* (zaczęty przez tegoż cesarza, a skończony przez Antonina) i *Dydaskolion*, *Arejos Pagos* (zgromadzenia członków areopagu), *Pnyx* (zgromadzenia ludu). Za obrębem murów wznosiły się: *Thesejon* (świątynia Tezeusza), *Olympiejon* (świątynia Zeusa olimpijskiego, przewyższająca pięknością i przepychem wszystkie inne budowle), *Wieża wiatrów* Andronika, pagórek *Musejon*, *Akademja* (szkoła Platona), *Lykejon* (liceum, założona przez Arystotelesa szkoła perypatetyków), *Amazonejon* (świątynia wzniesiona przez Tezeusza na pamiątkę zwycięstwa, odniesionego nad Amazonkami) i t. d. Po upływie przeszło dwu tysięcy lat, kiedy wojny i zniszczenie, kiedy rozliczne zmiany, już ukształconych, już ciemnych i dzikich władców nad tym grodem się przesunęły, zwaliska jego dziś jeszcze budzą w nas podziw i uwielbienie. Z Akropolu, Partenonu i innych wspaniałych gmachów pozostała jeszcze dotąd część znaczna. Z wieży wiatrów i ze świątyni Zeusa ocalały tylko szczątki.—*Historja.* Jak podanie niesie, zawdzięczają Ateny swą potęgę i znaczenie Tezeuszowi, który je uczynił stolicą Attyki. Do 1068 r. przed Chr., kiedy Koddrs dobrowolnie życie swoje pod święcił, Ateny rządzone były przez królów, odtąd zaś przez dożywotnich archontów (1067—753). Od 752 archontów mianowano na 10 lat tylko, od 682 archontowie rządzili tylko rok jeden. Pierwsze, krwawą surowością oburzające, prawodawstwo Drakona 624 przed Chr. zastąpione zostało 594 przed Chr. łagodniejszemi i lepszemi prawami Solona, który pełnił urząd archonta Eponymosa, t. j. przewodniczącego. Potem Pizystrat, przywłaszczywszy sobie najwyższą władzę w 560 sprawował świetne i błogie dla kraju rządy do 527; atoli synowie jego, Hipparch i Hippjasz, utrzymać się przy nich nie zdołali. Zamordowanie Hipparcha (514 przed Chr.) i wygnanie Hippjasza (510) wywołuje zmianę konstytucji, dokonaną przez Klistenesa (509) w duchu jeszcze bardziej demokratycznym. Podczas wojen perskich (500—449 przed Chr.) doszły **A.** szczytu potęgi; epoka dalsza aż do Aleksandra była dla rozwoju ustaw ateńskich najważniejszą. Najwyższym blaskiem otoczyli Ateny Kimon i Perykles (444—429 przed Chr.). Upokorzone wypadkiem wojny poloponeskiej (w 404 przed Chr. ukończonej), odzyskawszy straconą wolność, zaczęły się **A.** dźwigać na nowo, lecz dlatego tylko, by po nieszczęśliwej bitwie pod Cheroneą 338 r. razem z resztą Grecji pod macedońskie pójść jarzmo. Pod Diadochami pozostały Ateny w zawisłości od Macedonji, później oderwały się od niej, przystąpiły do związku achejskiego, związały się z Rzymem przeciwko

Filipowi, aż nareszcie za pomoc daną Mitrydatesowi, przez Sullę zostały zdobyte (86 przed Chr.). Ze zniszczeniem portu Pireus upadła i potęga morska Aten. Pozór wolności, jaki miastu Sulla pozostawił, utraciło ono zupełnie pod panowaniem Wespazjana. Ale i pod panowaniem Rzymian A. były zawsze wspaniałym grodem, siedliskiem nauk i sztuk, oraz wyższego ukształcenia i ogłady. Wsparte opieką tryumwirów, lubownictwem kunsztów Adrjana, zajaśniały jeszcze Ateny pięknym blaskiem w epoce Antoninów. Adrjan założył całą dzielnicę (Hadrianopolis) i złączył ją ze starem miastem za pomocą bramy sklepionej, na której z jednej strony znajdował się napis: „To są Ateny, niegdyś grod Tezeusza“ — na drugiej zaś: „To miasto Adrjana, nie Tezeusza.“ Prócz tego, wzniósł Adrjan świątynię Zeusa panhelleńskiego i Hery, oraz założył bibljotekę, Antonin Pobożny zaś zbudował wodociąg (140 po Chr.). Długi czas jeszcze za cesarstwa bizantyńskiego były Ateny ogniskiem wiedzy starożytnej. Dopiero cesarz Justynjan I (529), zamknąwszy szkoły filozofów i retorów, odebrał miastu znaczenie. Za panowania Franków w Grecji, zostały Ateny stolicą księstwa tej samej nazwy (od 1205). Początkowo pod władzą rodu burgundzkiego de la Roche, później (od 1308) zasiadał na tronie książęcym Walter de Brienne, po którego zamordowaniu dostały się Ateny pod berło królów sycylijskich (z domu Aragońskiego), którzy utrzymywali tam namiestników (od 1311). Florentyńczyk Nerio Acciajuoli (Rainerio I) zdobył Ateny 1385, i dynastja jego utrzymała się przy władzy aż do 1458, kiedy Mahomet II przyłączył A. do Turcji i zamienił Partenon na meczet, zaliczając miasto do paszałyku Negroponte (Eubea). Była to epoka ostatecznego upadku dla miasta. Por. Leake „Topography of Athen“ (Lond., 1821); Forchhammer „Topographie von Athen“ (Kiel, 1841); Łęski „Wzrostu i upadku Aten dalsze i bliższe przyczyny;“ Stuant i Revett „Antiquites of Athens“ (4 t., Londyn, 1762—1816), hr. de Laborde „Athènes au XV-me, XVI-me, XVII-me siècle“ (2 t., Paryż, 1854); Ross „Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland“ (Berlin, 1863); Curtius „Sieben Karten zur Topographie von Athen mit Text“ (1868); Burnouf „La ville et l'Acropole d'Athènes aux diverses époques“ (1877); Gregorovius „Athen in der dunkeln Jahrhunderten“ i „Geschichte der stadt Athen in Mittel-Alter v. der Zeit Justinians bis zur türkischen Eroberung“ (1889); Dzieduszycki Wojciech „Ateny“ (1878); zresztą ob. Grecja.

Herb Aten nowoczesnych.

Dzisiejsze miasto Ateny jest od grudnia 1834 stolicą królestwa greckiego i głównem miastem prowincji Attyki. Przed rewolucją grecką były one

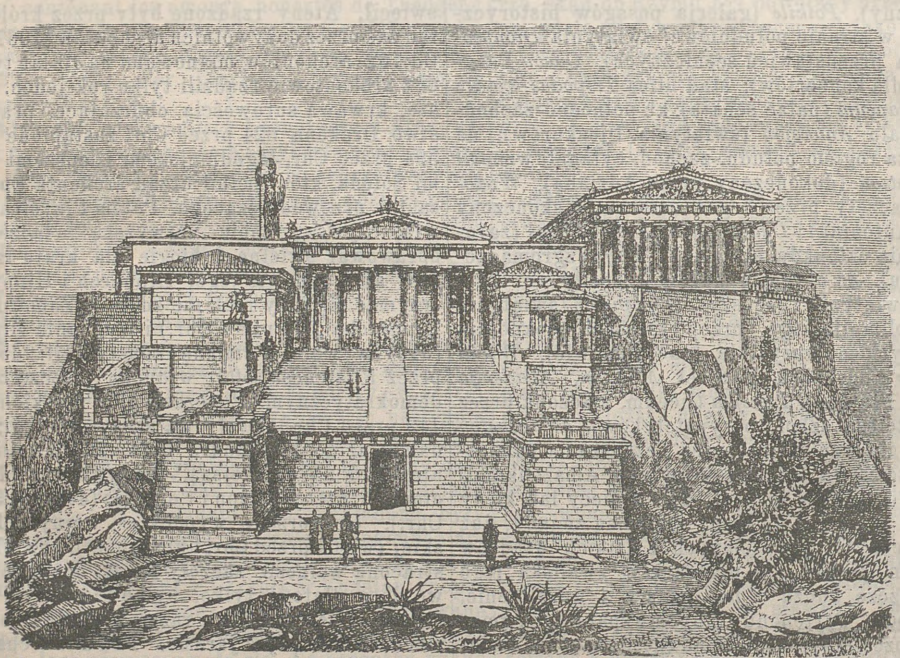

Widok zewnętrzny Akropolu (odbudowa).

zabudowane zupełnie w stylu tureckiego miasta prowincjonalnego. Od 1824 do 1826, kiedy zostawały w posiadaniu Greków, zaczęło się tutaj nowe budzić życie, lecz po zdobyciu znowu 1827 r. przez Turków miasto obrócone zostało w kupę gruzów i popiołów. W takim stanie przetrwało aż do 3 lutego 1830, kiedy zjednoczenie Attyki z Grecją zostało postanowione. Grecy i inni Europejczycy zaczęli budować domy, a z przybyciem króla Ottona dźwigały się Ateny z trudną do uwierzenia szybkością. Główniejsze gmachy publiczne: mennica, koszary, szpital cywilny i wojskowy, uniwersytet, szkoła politechniczna, muzeum zawierające ważne zabytki starożytności, obserwatorjum astronomiczne, akademja, parlament, rezydencja królewska, zbudowana 1834 — 38 roku, kilkanaście świątyń greckich. Kolej żelazna z **A.** prowadzi przez przesmyk korynckí do Patras, druga zaś do kopalni Laurion. **A.** zawdzięczają swój rozwój głównie królowi Ottonowi. Gdy z chwilą wybuchu powstania greckiego 1821 liczyły zaledwie 11,500 m., to w roku 1842 ludność **A.** wynosiła 21,698, w 1853: 31,125, w 1871: 44,510, zaś w roku 1889 wzrosła już do 107,846 mieszk. Z zakładów naukowych posiadają **A.**: uniwersytet założony 1837 r., liczący około 2,000 studentów, instytuty archeologiczne, 10 gimnazjów, obserwatorjum astronom., ogród botaniczny, muzeum anatomiczno-patologiczne, przyrodnicze, bibljotekę narodową, politechnikę, seminarjum. Dla podniesienia znaczenia miasta postanowił rząd urządzić igrzyska międzynarodowe na wzór starożytnych, odbywające się co 4 lata. Po raz pierwszy odbyły się one w kwietniu 1896 roku.

Atermiczny, nieprzecieplający, ob. Ciepło promieniste.

Aterno, rzeka, ob. Pescara.

Ateromat, ob. Kaszak.

Ateromatyczny proces, *ateromat naczyń, miażdżczyca ścian tętniczych*, zwyrodnienie błony wewnętrznej tętnic. Występuje zrazu w postaci niewielkich, płaskich zgrubień, wejrzeniem i budową mało różniących się od tkanki otaczającej; jest to produkt zapalenia tej błony *(endarteriitis)*, rozmnożenie komórek; wkrótce nowo powstałe komórki ulegają przeistoczeniom, w części na tłuszcz się rozpadają, w części wapnieją; napotykamy przytem wiele kryształków cholesteryny (stąd nazwa *zapalenie przeistaczające, endarteriitis deformans);* zgrubienia wtedy przedstawiają się jak półkuliste wyniosłości, zawierające gęstą, ziarnistą masę; postacią i zawartością do kaszaka *(ateromatu)* podobne, zjednały te twory nazwę całemu procesowi. Po pęknięciu błony zawartość dostaje się w strumień krwi, a na obnażonej, owrzodzonej powierzchni odkłada się włóknik (ob. Zakrzep). Stłuszczeniu i zwapnieniu ulegają następnie błona średnia i zewnętrzna tętnicy, tętnica traci sprężystość i kurczliwość, dlatego pod ciśnieniem krwi się rozszerza i krążenie doznaje przeszkody. Często pęka zmieniona ściana, powodując krwotok (ob.).—**A.** rozszerzony jest zwykle na wiele tętnic, puls staje się twardy i pozaginany; grube, twarde i pogięte tętnice skroniowe uwydatniają się mocno. Przedewszystkiem w najwyższym stopniu napotyka się **A.** w aorcie; powstaje wtedy tętniak jej rozlany, krążenie zwalnia się w całym organizmie, powstają wady, przerost serca, zastój krwi i ich następstwa; odżywianie powoli upada. Z mniejszych tętnic ulegają procesowi głównie mózgowe; **A.** jest najczęstszą przyczyną apopleksji mózgowych. **A.** występuje u ludzi w średnim wieku i u starców, najczęściej w skutek alkoholizmu, syfilisu, reumatyzmu i t. d. Rozwija się niepostrzeżenie i dopiero w późniejszych okresach choroba rozpoznaną zostaje. Wyleczenie tego procesu jest niemożliwie.

Atessa, miasto włoskie w prow. Chieti, leży na wzgórzu wulkanicznem, w okolicy urodzajnej, liczy 10,000 m.

Atest, Atestat, świadectwo np. atestat ubóstwa.

Atetoza, objaw chorobowy, przy którym człowiek wciąż, nawet podczas snu, porusza palcami, mięśnie zaś ramion i łydek boleśnie są skurczone. **A.** występuje bądź jako samodzielna choroba nerwowa, bądź też towarzyszy epilepsji, alkoholizmowi i in. Leczy się bromkiem potasu i działaniem prądu elektrycznego. Por. Oualmont: „Etude clinique sur l'athétose" (1878).

Ateuchus, rodaj owadów tęgopokrywych, z rodziny blaszkorogich, pokrewnych żukowi. Jajka składają w kulkach wytoczonych z nawozu, w których rozwijają się gąsienice i zamieniają w poczwarki. Żyją w okolicach morza Śródziemnego. Niektóre gatunki były przedmiotem czci religijnej u Egipcjan, zwłaszcza **A.** *sacer*, *Poświętnik*, czarny i gładki, z krótkiemi rozkami na czole, długości 3 cm.

Ateuchus.

At every word a reputation dies (ang.). Przy każdym słowie kona jakaś dobra sława. Wiersz Pope'a, charakteryzujący lekkomyślne a złośliwe plotkarstwo salonów.

Ath lub **Aeth,** warowne miasto w belgijskiej prowincji Hennegawji nad rz. Dender, 9,700 m.; tu zbiegają się 4 koleje żelazne, liczne fabryki tkackie, odlewów żelaznych, tytuniu.

Athamanta, *Wieprzyniec, Świniak*, rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych, w Europie i Azji zach. Korzeń **A.** *cretensis*, w Alpach, używany był w chorobach oczu; korzeń **A.** *Matthioli*, w Styrji, jest jadalny.

Athelstan, król Anglo-Saksonów (925—941), naturalny syn Edwarda Starego, po którego śmierci objął rządy. Prowadził wojnę przeciwko sprzymierzonym Duńczykom, Szkotom i królikom kornwalijskim; sprzyjał duchowieństwu i założył wiele klasztorów.

Athenaeum, ob. Ateneum.

Athenajon, ob. Ateneum.

Athene, rodzaj sów, ob. Sowa.

Athens, miasto w stanie Georgja, w hrabstwie Clarke, w Unji północno-amerykańskiej, posiada uniwersytet, założony 1795, i liczy 9,000 m.

Atherton, miasto fabryczne w Lancastershire w Anglji, położone o 7 klm. na południe od Boltonu, liczy 16,000 m.

At home (ang.), w domu, u siebie.

Athor, ob. Hathor, bogini egipska.

Athos, staroż. *akte*, nowogr. *Hagion Oros (Góra święta*, po włosku *Monte santo*, tur. *Aineros)*, półwysep górzysty w Macedonji, zwany w starożytności Chalcydyjskim lub Akte, zachodzący w morze Egejskie, między zatoką Strymońską a Syngitijską, długi 50 klm. a 5—10 szeroki. Najwyższy grzbiet, t. j. sama *Góra święta*, wznosi się w stronie południowo-wschodniej na 1,925 metrów wysokości. W starożytności lesisty i górzysty ten półwysep posiadał kilka miast, a w wiekach średnich pokrył się klasztorami, które przez długie lata były głównem siedliskiem greckich nauk i kunsztów bizantyńskich. Już w r. 1385 istniały te same klasztory, które i dzisiaj istnieją w liczbie 2. Oprócz tego, znajduje się tu jeszcze wiele (około 300) pustelni *(Skitis)*, mianowicie na południowej pochyłości półwyspu. Te 20 klasztorów wraz z kilku tysiącami mnichów i pustelników wszelkich narodowości, rządzonych przez dożywotnych lub czasowych przełożonych, wybieranych przez patrjarchę konstantynopolskiego, tworzą pewien rodzaj mniszej rzeczypospolitej, zostającej pod opieką Turcji. Wszystkie klasztory wybierają corocznie swoich reprezentantów w miasteczku Karaisie; wszyscy ci deputowani — czterech archontów *(epistatów)*, oraz sekretarza stałego *(grammatikos)*, który jest istotnie najważniejszą osobą. Dawniej na czele rządu stał jeden urzędnik czyli przełożony, zwany *protos*. Ustawy pojedyńczych klasztorów nie są jednakowe, lecz zasadą wszystkich reguła św. Bazylego. Kobiety są wyłączone z półwyspu. W Karaisie, miasteczku targowem, rezyduje aga turecki, który corocznie ściąga od nich haracz, wynoszący około 190,000 piastrów i z kilkunastu żołnierzami (Albańczykami), czuwa nad bezpieczeństwem i porządkiem. Przy patrjarsze konstantynopolskim rezyduje ciągle pełnomocnik, drugi zaś w soborze przy metropolicie i paszy. Ściany kościołów, pokryte malowidłami, po większej części grubej roboty, a ołtarze zawierają mnóstwo relikwji, bogatych naczyń i ozdób, między któremi zasługują na uwagę starożytne rzeźby z drzewa; dawnych obrazów wartości artystycznej jest mało, zaledwie znajduje ich się kilka w Watopedi. Bibljoteki, najznaczniejsza w Watopedi, Iwiron, Pauli i Dionyssiu są zaniedbane, chociaż znajdują się w nich niektóre dawne i piękne rękopisy. Mnichów słowiańskich obecnie mniej, niż dawniej. Oprócz kilkunastu pustelników, zamieszkują oni klasztory Zagrafski i Chiladarski. Atoscy mnisi i pustelnicy niegdyś zajmowali się naukami; dzisiaj jakoś nie słychać o żadnym uczonym. Trawią tam teraz życie na praktykach formułkowego nabożeństwa, z wyjątkiem niektórych, przemieszkujących oddzielnie w tak zwanych skitach, gdzie zajmują się ogrodownictwem, pszczelnictwem, oraz rozmaitemi rzemiosłami. Początek tej mniszej rzeczy-

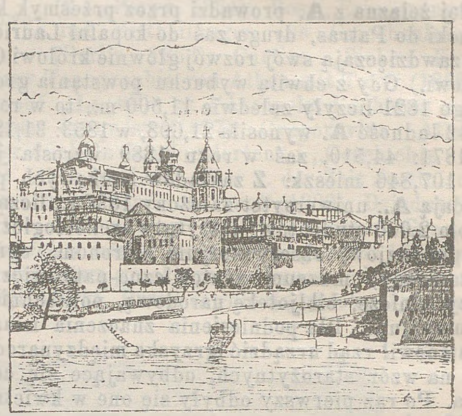

Klasztor na górze Athos.

pospolitej dopiero w nowszych czasach rozświetlony. Dokumenty wiarogodne z IX w. przekonywają, że w tym czasie nie było tu jeszcze żadnego klasztoru, tylko pewna liczba pustelników, których cesarz Bazyli wziął w opiekę, zakazując 885 r. ciąć drzewo i pasać bydło okolicznym mieszkańcom. Z powodu napadów saraceńskich cesarz Romanus Lakapenus wybudował warowny klasztor z kościołem, szpitalem i gościnnym przytułkiem (około 924 r.), a później nadał mu różne posiadłości ziemskie. Za rzeczywistego jednak założyciela tej mniszej gminy należy uważać *św. Atanazego z Trapezuntu*, który przeniósł się tu z Azji Mniejszej i za pieniądze, otrzymane od cesarza Nicefora Fokasa, wybudował klasztor (969) i ułożył klasztorną regułę (*typikon*). Następnie zbudowany Iwiron przez Jana z Iberji (dzisiejszej Georgji). Po śmierci św. Atanazego wybuchły między mnichami silne kłótnie, które uspokoił dopiero cesarz Konstantyn Monomachus. Za Komnenów znacznie zwiększyła się liczba klasztorów i mnichów, oraz ich majątek. Cesarz Aleksy Komnen uwolnił całą św. Górę od wszelkich podatków i zawisłości od patrjarchy kon-

stantynopolskiego, oraz dozwolił mnichom rządzić się przez wybranego przez siebie *Protosa*. W roku 1197 powstał pierwszy klasztor słowiański, założony przez Szczepana Nemanię, wielkiego żupana serbskiego, który, zrzekłszy się rządów 1195 osiadł na Atosie i odbudował zburzony klasztor *Chilandar*. Syn jego *św. Sawa*, który wcześniej już został mnichem w klasztorze *Watopedi*, ułożył *typikon* dla mnichów słowiańskich. Za czasów Aleksego Komnena powstał tu także jeden klasztor rzymsko-katolicki, który naturalnie nie bardzo podobał się mnichom gr.-kat. W końcu XII w. osiedliła się tu także jakaś horda łupieżców, którzy dali się we znaki bogatym mnichom. Mówi o nich bula Inocentego III z r. 1204. Za Michała Paleologa dobrze się powodziło atoskim obywatelom. Odzyskali dawne prawa i przywileje. Cesarz jednak Andronik oddał ich znowu pod zwierzchnictwo patrjarchy, który bliższy dozór nad nimi powierzył biskupowi jeryskiemu. Patrjarcha Filoteus załatwił spory wynikłe pomiędzy klasztorami greckiemi a słowiańskiemi z powodu *Bogumiłów*. Niemniejsze niepokoje wywołane zostały wskutek nauk *Hezychastów* (do roku 1351). Po zdobyciu Carogrodu przez Turków *Góra Athos*, przeszła pod panowanie władców słowiańskich. Po upadku carstwa serbskiego dostała się Turkom, którzy jednak zwykle dosyć względnie zachowywali się w stosunkach z tą mniszą rzeczpospolitą. Okrutny sułtan Selim pogorzały klasztor *Ksiropotam* kazał odbudować i funduszami opatrzyć; podobnież i inne obdarował i od niektóryeh podatków uwolnił, a nawet po pierwszem zwycięstwie nad braćmi swymi odbył i pielgrzymkę na św. Górę. Raz tylko w roku 1534, Turcy dopuścili się tu łupiestwa. Por. oprócz opisów podróży Zachariägo, Falmerayera i Grisebacha, Pischona: „Die Mönchsrepublik des Berges Athos," w „Histor. Taschenbuch" (4 zeszyt, Lipsk, 1860); Gass „Geschichte der Athos-Klöster" (1863), „Voyage pittoresque de la Grèce," w t. II, str. 145 i następ. (Paryż, 1809). Rossman: „Ein Besuch auf dem Berge Athos" (*Deutsche Rundschau*, 1877).

Athoti, trzeci faraon egipski z dynastji I (około 5000 przed Chr.).

Atilia lex, prawo, wniesione w Rzymie przez Publjusza Antyljusza, urządzające opiekę nad małoletnimi.

Atimia (greck.), to samo co łacińskie *infamia*, pozbawienie kogoś praw obywatelskich, częściowe, lub całkowite. Posiadanie tych praw zwało się *epitimią*.

Atitlan, jezioro w Gwatemali, ma 20 klm. długości, 8 klm. szerokości i w pośrodku 600 m. głębokości; bez odpływu, brzegi strome. Wypełnia ono niewątpliwie dawny krater. Na jego brzegu płd.-wschodnim wznosi się czynny jeszcze wulkan tegoż nazwiska, wysoki na 3,572 m.

Atkarsk, miasto pow. w gub. Saratowskiej, przy ujściu rzeki Atkary do Miedwiedicy, 8,580 m., założone przy utworzeniu gub. Saratowskiej 1781 r.—Atkarski powiat 10,999 kw. i 295,492 m. (1892), położenie górzyste.

Atkinson Tomasz Wiliam, * 1799, † 1861 r., angielski malarz krajobrazów, zachęcony został pismami Humboldta do podróży do Azyi środkowej. W r. 1848 razem z żoną opuścił Petersburg, zwiedził Syberję, stepy kirgiskie i okolice sąsiednie; opis jego podróży wzbudził w Europie wielkie zaciekawienie, późniejsze jednak badania okazały, że w tym opisie wiele jest przesady i fantazji.

Atkyns Robert, * 1621, † 1709. Od 1671—79 r. sędzia wyższy, słynny obrońca lorda Russela (1638) i mówcy Williamsa (1684). W r. 1698 przystąpił do stronnictwa rewolucyjnego, lecz w 7 lat potem porzucił życie publiczne. Jego „Parliamentary and political tracts" (Londyn, 1734) są ważnym materjałem do dziejów współczesnych.—Syn jego Sir Robert **Atkyns,** * 1641, † 1711, przeciwnik polityczny swego ojca, ale dla zacnego charakteru powszechnie szanowany, jest autorem „Historji hrabstwa Gloucesther" (Londyn, 1712).

Atlanta, miasto główne północno-amerykańskiego stanu Georgji, w żyznej okolicy, zbieg kilku kolei żelaznych, jarmark bawełniany, 65,533 miesz. (1890). W wojnie domowej amerykańskiej **A.** stała po stronie stanów południ., została ufortyfikowaną i przez Shermana oblężoną. Skonfederowani walecznie się opierali, ale następnie, gdy odsiecz generała stanów skonfederowanych, Harde'ego się nie powiodła, opuścili miasto, po poprzedniem zniszczeniu arsenałów. **A.,** założona 1845 r. posiada kapitol, piękny ratusz, uniwersytet i szkołę medyczną.

Atlanta, rodzaj mięczaków brzuchonogich, z rzędu wręgonogich (Heteropoda), głównie w morzach zwrotnikowych. Skorupa płaska, spiralnie skręcona. W morzu Śródziemnem żyje **A.** *peronii*, długości 8 cm.; ma ciało i skorupę przejrzystą. Niekiedy zjawia się w znacznej ilości.

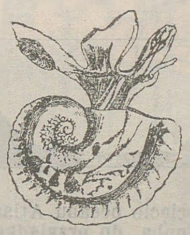

Atlanta.

Atlantic-City, miasto w północno-amerykańskim stanie New-Jersey, 13,000 miesz.; bar-

Atlant (do str. 542).

dzo zwiedzane kąpiele morskie.

Atlantis, ob. Atlantyda.

Atlantosaurus, rodzaj gadów wygasłych, ob. Dinozaury.

Atlanty, *telamony*, w architekturze starożytnej posągi ludzkie herkulesowej

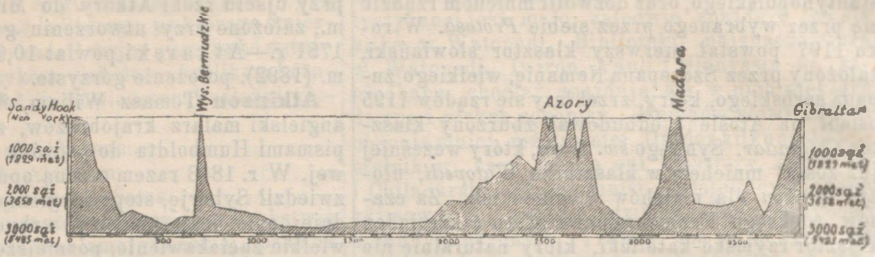

Fig. 1. Przecięcie oceanu Atlantyckiego w części północnej, od Gibraltaru przez Maderę, Azory, Bermudy do New-Yorku. Według pomiarów dokonanych przez okręt „Challenger" od stycznia do lipca 1873. Liczby skali dolnej wyobrażają mile morskie (60 na 1 stopień równika). Stosunek skali długości do skali głębokości 1308 : 1.

struktury, wspierające na swych barkach gzymsy (ob. rys. str. 541). Nazwa pochodzi od Atlasa, dźwigającego ziemię na barkach. Ob. Karjatydy.

Atlantycki Ocean, *Atlantyk*, część oceanu powszechnego, zawarta między lądami Ameryki, Europy i Afryki, odgraniczona od oceanu Wielkiego na południe przylądka Horn południkiem

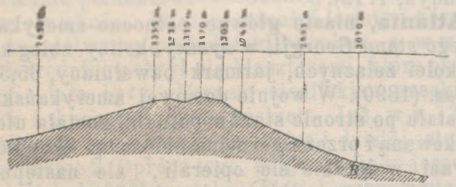

Fig. 3. Profil przeprowadzony przez część południową wzgórza Faradaya. *A* 49°43,5′ szerokości północn., 20°10,6′ dług. zach.; *B* 49°38,5′ szer. płn.,, 29°9′ dług. zach.

przez ten przylądek idącym, a od oceanu Indyjskiego południkiem idącym przez Przylądek Dobrej Nadziei. Obejmuje 79,721,274 klm. kw. i przedstawia postać wielkiej kotliny podłużnej, której najsilniejsze zwężenie przypada w pobliżu równika i wynosi 943 klm., co odpowiada odległości Moskwy od Hawru.—Głębokość **A**-ego oceanu tak dalece w ostatnich czasach zbadano, że mamy obecnie dosyć jasne wyobrażenie o profilu jego dna. Z tego się okazuje, że w kierunku swej długości przecięty jest on dwoma wyniesieniami gruntu, z których północne sięga od morza Lodowatego do 15° szer. płn., południowe zaś od morza Lodowatego do **równika**. Pomiędzy niemi przypada jeszcze trzecia znaczna wyniosłość, ciągnąca się po północnej stronie równika na wschód i na zachód wyspy św. Pawła. Wyżyna środkowa jest po obu stronach oddzielona od lądów kotlinami o głębokościach 4,000—6,000 m., ale w różnych punktach napotykają się też miejsca bardzo płytkie, jak pod 36°30′ szer. płn. i 11°37′ dług. zach. względem Greenwich, gdzie głębokość wody wynosi zaledwie 55 m. (ławica Gorringe). Inną płytką okolicę, 90—150 m. głębokości, poznano na płn. wysp Kanaryjskich (ławica Dacia). W części zachodniej oceanu **A.** znajdują się głębie przechodzące 7,000 m. między wyspami Bermudas i św. Tomasza, a najznaczniejsze, dotąd znane głębokości Atlantyku są: w części półn. u wybrzeży wysp Kurylskich głębia 8,513 m., wysondowana przez okręt „Tuscarora," oraz na płn. Kuby 8,431 m., wysondowana przez okręt „Blake" w r. 1883; w części zaś płd. głębia na płn. wysp Fidżi, zmierzona przez okręt „Pingwin" w roku 1896. Głębokość średnią Atlantyku obliczono na 3,680 m., części jego północnej na 3,810 m., a południowej na 3,590 m. Załączone profile (figura 1 i 2) wyobrażają dwa przecięcia od wsch. ku zach. przez Atlantyk północny i południowy; długości i głębokości są tu oczywiście w zupełnie różnym stosunku podane. Fig. 3 wyobraża przecięcie idące przez część południową „wzgórza Faradaya," to jest wyżyny

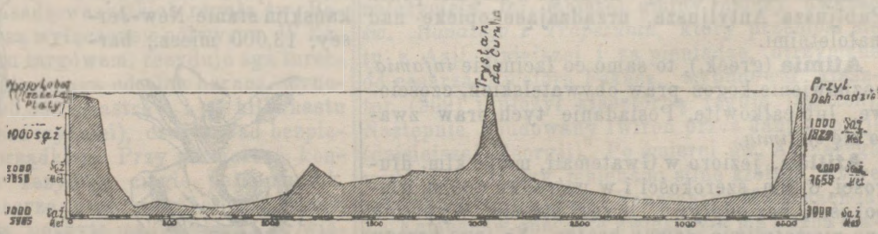

Fig. 2. Przecięcie oceanu Atlantyckiego w części południowej od ujść La Platy, przez Tristan da Cunha do przylądka Dobrej Nadziei. Według pomiarów „Challengera" w październiku 1873 i marcu 1876. Stosunek skali długości do skali głębokości 1200 : 1.

OCEAN ATLANTYCKI.

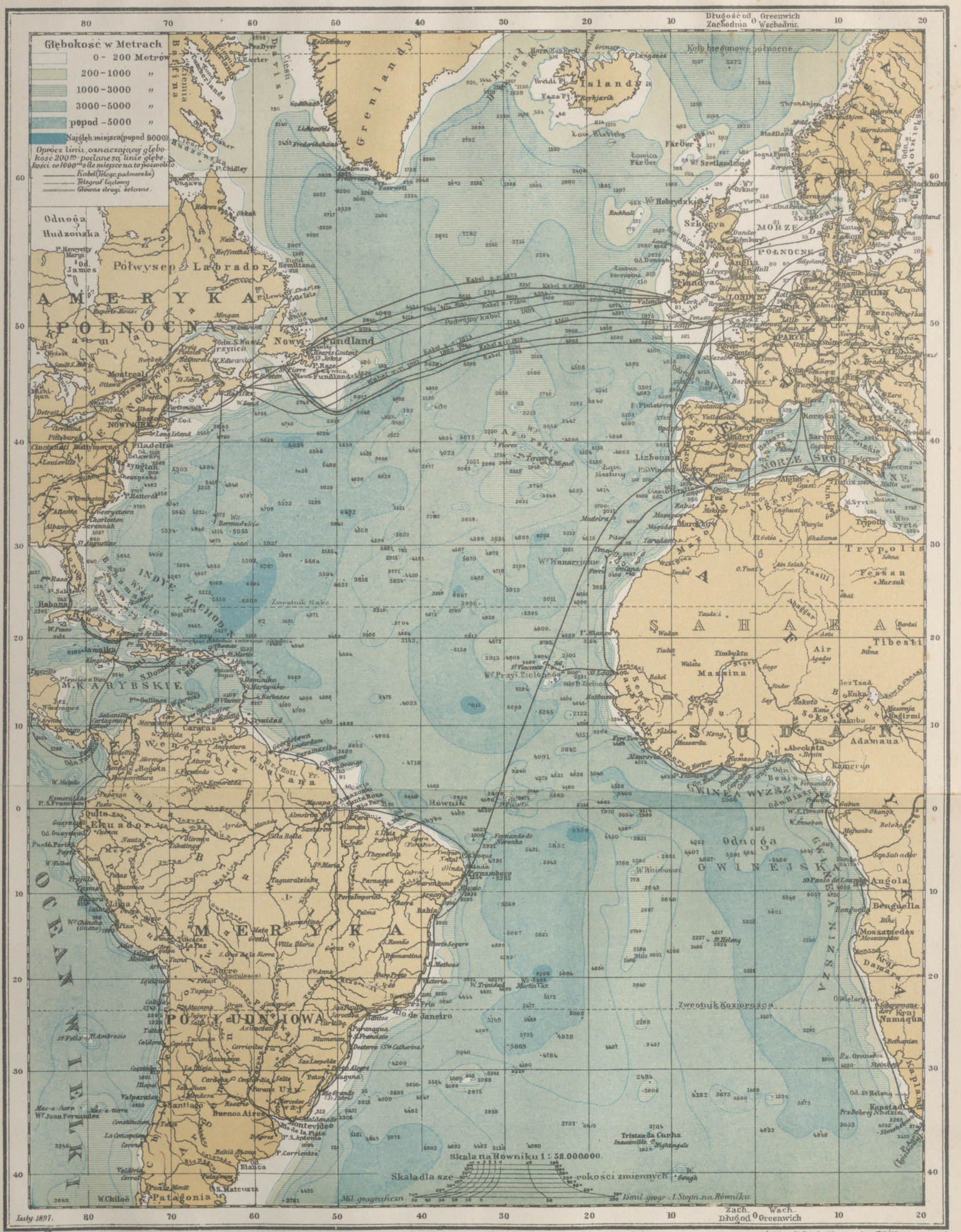

znajdującej się wpośrodku części północnej, pod 49°40′ szer. płn. i 29°10′ dług. zach., której spadziste stoki wskazują gwałtowne podniesienie podwodne.— System *prądów*, panujących na oceanie **A.**, pozostaje w zależności od wiatrów stałych i od ukształtowania linji brzegowej. Główniejsze prądy są: Prąd równikowy od brzegów Kongo w kierunku wschodnio-zachodnim wpoprzek oceanu; prąd ten rozszczepia się u brzegów Ameryki na dwie połowy, jedna wzdłuż brzegów Brazylji ku południowi, druga wzdłuż brzegów Guayany ku wyspom Antylskim; południowo-atlantycki, od Przylądka Dobrej Nadziei, wzdłuż brzegów Afryki, do zwrotnika Koziorożca; w północnej połowie **A.** przebiega wielkiej dla Europy doniosłości prąd Zatokowy czyli Golfstrom (ob.). Do godnych uwagi właściwości oceanu **A.** należy t. z. *morze Sargasso* (ob.), ogromna przestrzeń wodna, pokryta pływającą trawą i roślinami wodnemi. Przestrzeń ta pozbawiona jest zupełnie prądów i prawie zawsze wiatrów silniejszych. O *temperaturze* na powierzchni wód **A**-u daje wyobrażenie rozkład izotermów (ob.), które na półkuli północnej przebiegają w kierunku od płd.-zach. ku płn.-wschodowi; tak np. izoterma zimowa 6°, która wybrzeża amerykańskiego dotyka pod 30° szer. półn., w Europie podnosi się do brzegów Norwegji, co jest następstwem korzystnego dla Europy wpływu prądu Zatokowego. Na półkuli południowej izotermy przebiegają równolegle do równika, obniżanie się więc temperatury powierzchni wód zachodzi zgodnie ze wzrostem szerokości geograficznej od równika ku biegunowi. Od czasu odkrycia Ameryki i wynalezienia drogi morskiej naokoło południowego krańca Afryki, ocean ten stał się ożywionym środkiem komunikacyjnym dla narodów Europy, i obecnie niezliczone mnóstwo statków parowych przesuwa się po jego powierzchni we wszystkich kierunkach. Północna część **A**-u, ograniczona od wschodu przez najbardziej przemysłowe państwa Europy, a od zachodu przez kontynent Ameryki płn., jest najwięcej zwiedzanym obszarem morskim świata. Na przestrzeni tej istnieje 9 angielskich, 8 niemieckich i po jednej francuskiej, holenderskiej i belgijskiej linji parowców. Do Indji zachodnich i Ameryki środkowej idzie 5 ang., 4 niemieckie, 5 francuskich, 2 hiszpańskie i 1 holenderska, do Ameryki płd. 8 angielskich, 8 niemieckich, 5 francuskich, 2 włoskie, 1 holenderska, 1 hiszpańska 1 austrjacka. Dodać tu jeszcze należy 4 linje Stanów Zjednoczonych i 2 brazylijskie. Od strony Afryki ruch jest mniejszy, istnieją tu jednakże 3 niemieckie, 3 francuskie, 3 angielskie i jedna portugalska linja parowców. Ze 151,900 okrętów państw posiadających floty przypada na państwa atlantyckie 90,000 o objętości 16,011,600 ton, a więc trzy czwarte objętości wszystkich okrętów świata. W oceanie **A.** założonych jest 9 transatlantyckich lin telegraficznych, z których 7 angielskich od wyspy Valentia pod Cork, każda 3,034 klm. długa, 1 francuska od Brestu do Newfoundlandu i do Indji Zachodnich, 4,134 klm. długa i 1 portugalska od Lizbony do Ameryki południowej, 10,944 klm. dł. Por. W. Thomson: „The depths of the sea“ (Londyn, 1873); „Atlas des Atlantischen Ozeans“ wydany przez obserwatorjum morskie w Hamburgu w 1882 r.; Bogusławski: „Handbuch der Ozeanographie“ (Sztutgard, 1884—1887)

Atlantyda *(Atlantis)*, bajeczna wyspa, która miała zajmować część oceanu Atlantyckiego. Z pisarzów starożytnych wspomina o niej jedynie Platon, jako o wyspie położonej niedaleko Słupów Herkulesa, czyli dzisiejszego Gibraltaru, bogatej i rządzonej przez królów, a która wreszcie w ciągu jednego dnia i jednej nocy zatonęła. Być może, że w legendzie tej wybijają się ślady wieści, sprowadzonych przez kupców fenickich lub kartagińskich, których burza zapędzić mogła do wysp Kanaryjskich lub Azorskich. — Niektórzy geolowie, jak Unger i Heer, opierając się na podobieństwie szczątków roślinnych, znalezionych w pokładach miocenicznych europejskich, z dzisiejszemi roślinami amerykańskiemi, przypuszczają, że w okresie trzeciorzędowym północna część oceanu Atlantyckiego zajęta była przez ląd pośredniczący między Ameryką i Europą. Oprócz tak słabego wszakże uzasadnienia, innych dowodów na poparcie tego pomysłu przytoczyć nie można. Por. Martin „Etudes sur le Timée de Platon“ (1841); Heer „Urwelt der Schweiz“ (2 wyd., 1879); Clarke „Examination to the legend of **A.** in reference to protohistoric communication with America“ (1886).

Atlantydy, w mit. grec., córki Atlasa, a mianowicie: Plejady, Hyjady i Hesperydy.

Atlantyk, Atlantycki ocean (ob.).

Atlas, tytan, syn tytana Japetosa i Klimeny; z Pleoną, córką Oceanu, spłodził Plejady, Hyjady i Hesperydy. Po bezskutecznym szturmie, przypuszczonym do Nieba, skazany na dźwiganie na swych barkach sklepienia niebios. Według podań późniejszych, **Atl.** miał być potężnym jakimś królem, biegłym w astronomji. Z opinji starożytnych o stosunku nieba do ziemi, a mianowicie, że sklepienie niebieskie musi być oparte na pewnym punkcie stałym, imię Atlasa przeniesiono do geografji. Por. Wormstall „Die Grundlage des Mythus von **A.**“

Atlas. (Neapol).

Atlas, powszechnie przyjęta nazwa zbioru kart geograficznych i astronomicznych, rycin, tablic anatomicznych, zoologicznych, botanicznych i t. p.— **A.** *geograficzne*, a w szczególności **A.** *polskie*, ob. Mapa.—Pierwszy użył tego nazwiska dla oznaczenia takiego zbioru Mercator w XVI w., ponieważ winieta jego wydania wyobrażała Atlasa, dźwigającego świat na swych barkach. Późniejsi geografowie nazwę tę utrzymali.

Atlas, układ górski w Afryce północno-zachodniej, ciągnący się na długości 1,300 klm. od wybrzeży tunetańskich do wybrzeży atlantyckich Maroka. Na wybrzeżu Tunisu poczyna się od przylądka Bon i przylądka Blanc dwoma pasmami, które biegą do granicy algierskiej, nie przechodząc nigdzie wysokości 1,600 metrów. Na zachód Tebessy dzieli się **A.** na trzy części: *Mały* **A.** na północy, *wyżynę „Schottów,“* oraz na pasmo południowe **A**-u *Wielkiego* czyli *Saharskiego*, które w Dżebel-Aures dosięga wysokości 2,310 m. i w zimie pokryty jest śniegiem. Dalej ku zachodowi przebiegają pasma równoległe (Ulad-Nayl, Dżebel-Amour, Ksur), przecięte wąwozami, przez które przeprowadzone są już trzy drogi żelazne do Sahary; szczyt najwyższy tych pasm Dżebel-Tenila wznosi się na 1,380 m. Na terytorjum marokańskiem sięga **A.** południowy w szczycie Seffah 2,140 m., odtąd jednak szybko się obniża. —Obszar Schottów jest to wyżyna o wysokości średniej 800 m., na wschodzie górzysta, wypełniona niewielkiemi kotlinami, w których w lecie tworzą się jeziora słone, zwane *schott*, wysychające w zimie i pozostawiające błotne osady soli; jest to kraina wielkich trzód owiec, wielbłądów oraz koni, a cała wyżyna ma na wsch. szerokości 80, na zachodzie 170 klm. — **A.** Mały czyli *Atlas Tell* rozpada się na kilka grup górskich, w których szczyt Lalla w Kabylji wznosi się na 2,308 m., a szczyt Babor na 2,006 m. Ku zachodowi północne to pasmo zniża się i przechodzi wreszcie w dziką krainę górzystą El-Rif, gdzie w ogólności kierunek pasm **A**-u nagina się ku płn., tak, że przedłużenie jego stanowią za cieśniną Gibraltarską góry Sierra-Nevada w Hiszpanji.—Od źródeł rzeki Wadi-Gir rozpoczyna się **A.** *Wysoki* czyli *Marokański* (w starożytności *Drann*), dążący ku zachodowi do przylądka Gir. Najwyższe wyniesienia stanowią tu Dżebel-Ajaszy (4,500 m.) i Tamjurt (4,700 m.), a całe to pasmo, wznoszące się od strony północnej łagodnie, posiada stoki spadziste ku południowi, gdzie dalej ciągnie się pasmo równoległe, niższe, *Anti-Atlas*.— W różnych miejscach **A**-u napotykają się pokłady rud metalicznych, miedzi, żelaza, ołowiu srebronośnego, dotąd słabo wyzyskiwane. Roślinność jest uboga: w wysokości 2,400—2,700 m. jest granica lasów, ponad którą rozpoczyna się niższa strefa roślinności alpejskiej, z krzewami róży, berberysu, jałowca. Nazwa **A**-u pochodzi z czasów starożytnych, góry bowiem wydawały się żeglarzom jako słupy, dźwigające sklepienie niebieskie. Por. Rohlfs „Reise durch Marokko“ (2 wyd., 1869); Hooker i Ball „Journal of a tour in Marocco and the Great **A.**“ (1879); Blankenhorn „Der **A.**“ (1888).

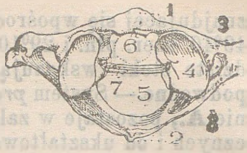

Atlas. 1. Łuk przedni; 2. Łuk tylny; 3. Wyrostek poprzeczny; 4. Dołek stawowy części bocznej — dla kłykcia kości potylicowej; 5. Kanał rdzeniowy; 6. Ząb kręgu obrotowego czyli obrotnika; 7. Wiąz poprzeczny; 8. Dziurka dla tętnicy kręgowej.

Atlas, *krąg szczytowy, podpieracz, dźwigacz*, pierwszy krąg szyjowy, na którym bezpośrednio za pomocą dwóch stawów opiera się czaszka; on sam leży na drugim kręgu, *obrotniku*, tworząc staw z jego wyrostkiem zębiastym. Ma postać pierścienia, obejmującego rdzeń kręgowy.

Atlas *(Saturnia atlas, Attacus atlas)*, motyl z rodziny prządek, pokrewny jedwabnikowi. Jest tu największy motyl, siąg bowiem jego skrzydeł

Atlas.

obejmuje 24 cm., czyli około 10 cali. Skrzydła przednie mają postać sierpowatą; zabarwienie brunatno-cynamonowe, z plamami żółtemi, czerwonawemi i czarnemi. Żyje w Chinach i Indjach Wschodnich.

Atleta (z gr. *Atletes)*, tak nazywano w Grecji każdego, kto w szermierkach gimnastycznych lub na igrzyskach z rzemiosła i publicznie występował. Sztuka, za której pomocą nabierano zręczności w zapaśnictwie, zwała się Atletyką. Sposób życia atletów był zastosowany do ich celu i rzemiosła, a nabyte stąd djetetyczne i chirurgiczne doświadczenie okazało się nader ważnem do późniejszego u-

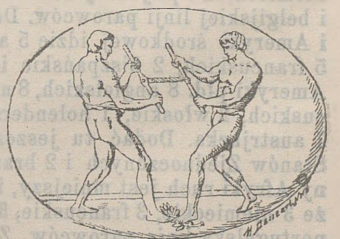

Atleci (ze starej kamei.

doskonalenia medycyny. W Rzymie poczęli występować atleci od r. 168 pr. Chr. Dzisiaj **A.** jest synonimem człowieka silnego.

Atłajbos, Atłajb, Atłaibos, zmyślone przez Narbutta, na zasadzie kilku słów Łasickiego, dobroczynne i pomocne bóstwo, jakoby czczone przez dawnych Żmujdzinów. Por. Antoni Mierzyński w *Roczniku Towarzystwa naukowego krakowskiego*, XLI.

Atłajbos, pseudonim, używany przez Dominika Szulca w *Wiadomościach Brukowych* wileńskich.

Atłas (franc. *satin*), tkanina tem się cechująca, że wątek nie przeplata się jednostajnie z osnową, ale nitka wątku przeskakuje przez kilka nitek osnowy, w sposób wskazany na rycinie, gdzie kratki czarne oznaczają nitki wątku, białe zaś nitki osnowy. Ztąd tkanina ma pozór, jakby składała się jedynie z nitek osnowy, a że one przypadają w jednej płaszczyźnie, nadaje to tkaninie gładkość i połysk. **A.** może być jedwabny, wełniany, bawełniany lub lniany, w ściślejszem wszakże znaczeniu przez **A.** rozumie się **A.** jedwabny. Najpiękniejszy **A.** przybywał dawniej z Włoch pod nazwą *acetuni*, obecnie wyrabia się też we Francji (Lyon) i innych krajach. **A.** *turecki* jest to tkanina bawełniana, przejęta nićmi jedwabnemi, *brokatela atłasowa*, tkanina z deseniami wypukłemi, przez apreturę zyskująca połysk.

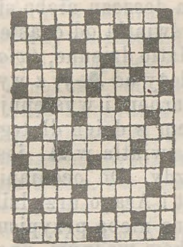

Atłas.

Atłasow Włodzimierz, † 1711, kozak jakucki, który zdobył Kamczatkę i w r. 1700 ofiarował ją Piotrowi Wielkiemu, za co został atamanem kozackim i rządcą zdobytej ziemi.

Atłasowa ruda, ob. Malachit.

Atłasowe drzewo, *drzewo satynowe, jedwabne, drzewo Ferola*, drzewo o połysku atłasowym, używane do robót stolarskich; bywa ono jasno-żółte i czerwone, pochodzi z różnych drzew, jak *Ferolia guianensis* w Ameryce południowej, *Chloryxylon* w Indjach, *Maba guianensis* na wyspach Bahama. Drewno śliwy i jarzębiny może służyć także jak **A. d.**

Atłasowy kamień, *spat atłasowy*, odmiana włóknista wapienia o blasku perłowo-jedwabistym; występuje głównie w Anglji i używa się na wyroby galanteryjne, perły i t. p., które dla miękkości materjału nie są trwałe. Często też nazwę **A. k.** ma jeszcze miększy gips włóknisty.

Atłasowy papier, *papier satynowy*, papier o połysku jedwabistym, który wywołuje się przez nacieranie papieru drobnym proszkiem talkowym.

Atman, znaczyło w sanskrycie początkowo tchnienie, później stało się synonimem duszy, osobistości, „jaźni“ człowieka, a z czasem, jako pojęcie kosmiczne poczęło oznaczać „duszę świata,“ której iskierką, odblaskiem, cząsteczką identyczną jest dusza ludzka, dążąca do połączenia się ze swoim przeczystem źródłem, ową najwyższą „jaźnią“ (paramatman) bytu. Jest to więc przyczyna przyczyn, pierwotna, nieruchoma, niezmienna, przedwieczna istota wszechbytu. To samo oznacza także *Brahman* (ob.). W metafizyce europejskiej pojęciom *Atman* i *Brahman* odpowiada termin *Absolut* (ob.).

Atmiatrja, toż co pneumoterapja (ob.).

Atmidometr, *atmometr, ewaporymetr* (z grec. *athmos* para), przyrząd do oznaczania ilości wody, jaka w pewnym czasie, przy danych warunkach, ulotnić się może w powietrze. **A.** ma głównie służyć do oznaczania ilości wody ulatniającej się w powietrze z powierzchni ziemi, aby z nią porównać ilość wody spadającej z deszczem; zadanie to ma ważność nietylko dla meteorologji teoretycznej, ale i dla rolnictwa i leśnictwa. Trudność jednak urządzenia dobrego **A.** nie dozwoliła dotąd rozwinąć się tej części nauki o własnościach atmosfery. **A.** oznacza ilość wody ulotnionej z danej powierzchni albo na wagę, albo na objętość. Usiłowania Muschenbrocka, Lesli'ego, Saussure'a nie przywiodły do żadnego rezultatu. Dokładniejsze są **A.** Prestla (1869) i Lamont'a. **A.** Wilda (ob. fig.) składa się z wagi skazówkowej *A*, której skazówka *D* przypada na punkt 0 podziałki, gdy pustą miseczkę *C* ustawiamy na pręciku *B*. Przy obserwacji napełnia się miseczkę tę wodą i odczytuje liczbę, przez skazówkę wskazaną, stan zaś skazówki po upływie doby podaje ilość wody wyparowanej w ciągu tego czasu. Naczynie *F* zawiera chlorek wapna, który pochłania wilgoć, mogącą wpływać na niszczenie się przyrządu.

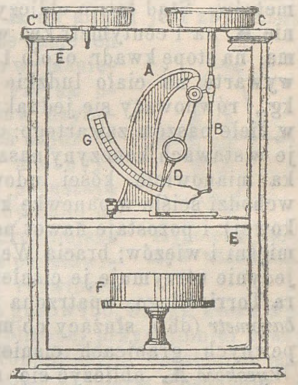

Atmidometr.

Atmoliza, rozdział części składowych mieszaniny gazowej za pośrednictwem przegrody dziurkowatej, przez którą się przeciska mieszanina gazowa.

Atmometr, ob. Atmidometr.

Atmosfera, *Powietrzokrąg*, powłoka ciał gazowych, otaczająca ciała niebieskie, w szczególności naszą ziemię. **A.** jest niezmiernie ważną dla całkowitego życia na ziemi; łagodzi oświetlenie słoneczne, ujednostajnia działanie ciepła, przedłuża trwanie dnia, przeprowadza dźwięki do na-

szego ucha, powoduje i utrzymuje palenie i utlenianie, jest siedliskiem ogółu zjawisk meteorologicznych. *Własności* **A.** *fizyczne.* **A.** jest *ciężką*, co już z tego wypada, że się w przestrzeń nie rozprasza, zatem jest przez ziemię przyciąganą. Jako ciężka, wywiera na powierzchnię ziemi *ciśnienie*, które wielu doświadczeniami jasno się okazuje. Jeżeli ustami wyciągniemy powietrze z rurki z obu stron otwartej i jednym końcem zanurzonej w wodę, woda, pod wpływem ciśnienia **A.** na wodę w naczyniu, podnosi się w rurce i, jak wskazuje doświadczenie, może się podnieść do 10 metrów (ob. Pompy); ponieważ rtęć jest od wody 13,5 razy cięższa, słup rtęci utrzymywany ciśnieniem **A.** będzie 13,5 razy krótszym, co wynosi 760 milimetrów. Okazał to po raz pierwszy Torricelli, za pomocą rurki u góry zamkniętej, napełnionej rtęcią, a dolnym, otwartym końcem pogrążonej w naczyniu z rtęcią. W rurce takiej, pod wpływem ciśnienia **A**-y, wywartego na powierzchnię rtęci w naczyniu, słup jej w rurce sięga (średnio) do wysokości 760 milimetrów. Stąd łatwo obliczyć się daje, że ciśnienie **A.** na 1 centymetr kw. wynosi 1,0328 kilograma, na stopę kwadr. około 1150 klg. Ciśnienie **A.** wywarte na ciało ludzkie wynosi około 15,000 kg., równoważy się jednak prężnością powietrza w ciele naszem zawartego; ciśnienie **A.** utrzymuje w stawach kończyny nasze górne i dolne: główka mianowicie kości udowej (i ramieniowej) wchodzi ściśle w panewkę kości biodrowej (i barkowej) i pozostaje nawet po odcięciu wszystkich mięśni i więzów; bracia Weber przekonali się, że jedynie utrzymuje je ciśnienie **A.** Powyższa rura Torricellego, opatrzona w podziałkę, stanowi *barometr* (ob.), służący do mierzenia zmiennego w pewnych granicach ciśnienia atmosferycznego. *Wysokość* **A.** obliczyć się nie da, bo nie znamy prawa, według którego zniża się **A.** w górnych warstwach; przyjmuje się, że gwiazdy spadające (ob.) zaczynają świecić dopiero w granicach **A.**, a że się ukazują na wysokości 40 i więcej mil, należy przyjąć, że **A.** przynajmniej do tych granic się rozciąga; w każdym razie, ilość powietrza po za wysokością 10 do 12 mil jest nieznaczną cząstką **A.** pozostałej, na wysokości mili oddychanie jest już znacznie utrudnione. Dla wyobrażenia sobie stosunku kuli ziemskiej do jej **A.** posłużyć może kula o 1 stopie średnicy, otoczona powłoką gazową wysoką na 1 linję. Różnemi zresztą sposobami starali się wysokość **A.** oznaczyć Alhazen, Kepler, Arago, Delambre, Gay-Lussac, Schmidt, Wollaston i inni. *Ciężar* **A.** oznaczyć można wprost na podstawie doświadczeń Torricellego; wynosi on olbrzymią liczbę 52.10^{17}, t. j. 52 z 17 zerami; litr powietrza suchego przy temperaturze 0°, pod ciśnieniem 760 mm., waży 1,2932 grama. *Temperatura* **A.** jest bardzo zmienną na powierzchni ziemi, według pór roku i klimatu, ale zmienia się też z wysokością miejsca nad poziomem morza; w klimacie umiarkowanym zniżanie to wynosi 1° na 150 do 200 metrów wzniesienia; we wszystkich szerokościach, nawet zwrotnikowych, istnieje warstwa, gdzie temperatura nie przechodzi 0°; na górach jest to linja wiecznego śniegu. Przyczyną tego słabnięcia temperatury górnych warstw **A**-y jest łatwiejsze przecieplanie (ob.), większe ciepło właściwe (ob.) gazów rozrzedzonych; zresztą warstwy dolne ogrzewają się od ziemi, górne łatwiej promieniują w przestrzeń. Co do rozkładu ciepła w **A**-e, ob. Klimat; niejednostajność ogrzewania **A.** wywołuje ruchy powietrza (ob. Wiatry). **A.** ulega też wpływom przyciągania księżyca, skąd powstają ruchy odpowiadające przypływowi i odpływowi morza. — **A.** nie jest zupełnie przezroczysta; do oznaczania stopnia tej przezroczystości Saussure urządził *diafanometr* (ob.); największą przezroczystość posiada **A.**, gdy po długotrwałym deszczu niebo się nagle rozjaśnia. Rozpraszanie światła od cząstek powietrza wywołuje ogólne światło dzienne, *światło rozproszone*. Błękit nieba zależy od **A**-y; z wysokich gór niebo wydaje się czarnem i występują gwiazdy, nie widzimy ich bowiem w dzień dlatego tylko, że wskutek rozpraszania światła w **A.** jest ona silniej świecącą, niż gwiazdy. Do oceniania błękitu nieba Saussure, Parrot i Arago urządzili *cyanometry* (ob.). Barwą błękitną nieba przypisuje Clausius drobnym pęcherzykom wodnym, unoszącym się w powietrzu, i tłómaczy to zjawisko na zasadzie barw cienkich błon; Tyndall (1870) okazał doświadczalnie, że para wodna i wogóle wszystkie pary, przy przejściu ze stanu pary niewidzialnej w białe pęcherzyki mgły, odbijają najpierwej fale światła najkrótsze, błękitne (ob. Światło), i dopiero w miarę, jak się te pęcherzyki powiększają, zostają odbijane i inne promienie, aż nakoniec w miejsce błękitnego sklepienia, ukazują się na niebie obłoki białe lub zabarwione. Światło nieba błękitnego okazuje zawsze polaryzację, jak to poznał Arago, a płaszczyzna drgań promieni, jakie do nas dochodzą od jakiegokolwiek punktu nieba błękitnego, jest zawsze prostopadłą do płaszczyzny, jaką poprowadzić można przez ów punkt, oko obserwatora i słońce; wskutek ruchu dziennego słońca zmienia się więc położenie owej płaszczyzny dla jednego i tego samego punktu w ciągu dnia. Na tej zasadzie urządził Wheatstone zegar polaryzacyjny. — Pod względem *chemicznym* **A.** jest mieszaniną (nie związkiem chemicznym) głównie tlenu i azotu, w stosunku na objętość 20,8 tlenu i 79,2 azotu, do tego przybywa zawsze pewna ilość kwasu węglanego, w granicach 0,05 do 0,1. W r. 1896 poznano nowy jeszcze składnik powietrza, argon (ob.), a zapewne też w bardzo drobnej ilości występuje w **A**-e i helium (ob.). Zresztą **A.** jest olbrzymim zbiornikiem najrozmaitszych wyziewów: para wodna zawsze w mniejszej lub większej ilości w niej się znajduje, zależnie przede-

wszystkiem od temperatury (ob. Hygrometrja); z innych zaś gazów najpospolitszym jest amonjak. Tlen przechodzi czasem w **A.** w stan ozonu (ob.). Nakoniec w **A.** unosi się zawsze ogromna moc pyłków, które są w części pochodzenia organicznego, w części zaś mineralne, składające się przeważnie z kwarcu. Przypisywano im pochodzenie kosmiczne, prawdopodobnie wszakże wszystek ten *pył atmosferyczny* jest pochodzenia ziemskiego, z niszczenia skał, pyłu wulkanicznego i t. p. Aitken podał sposoby oceniania ilości cząstek pyłu w **A**-e. Co do objawów elektrycznych **A**-y, ob. Elektryczność atmosferyczna.— Słońce, gwiazdy, różne planety posiadają również atmosfery gazowe (ob. nazwy tych ciał niebieskich).

Atmosfera, w mechanice i technice przyjmuje się za jednostkę ciśnień, zwłaszcza w motorach parowych. Jednostka ta oznacza ciśnienie atmosfery, wywierane na jednostkę powierzchni, wyrównywa zatem (ob. Atmosfera) ciężarowi słupa rtęci, mającego powierzchnię tę za podstawę, a wysokość 760 milimetrów. Ciśnienie to wynosi 1,033 kilograma na powierzchnię 1 centymetra kwadratowego, a dla zaokrąglenia tej liczby zgodzono się przez **A**-ę rozumieć ciśnienie 1 kilogr. na 1 ctm. kw.; na powierzchnię zatem metra kw. ciśnienie 1 **A**-y czyni 10,000 kg.—Kocieł, wypełniony parą o prężności 4 **A.**, poddany jest właściwie działaniu tylko 3 **A.**, ciśnienie bowiem powietrza zewnętrznego równoważy prężność jednej **A**-y.

Atmosfera elektryczna, ob. Elektryczne pole.

Atmosferyczne koleje, *koleje powietrzne*, drogi żelazne, na których siłą poruszającą wagony jest ciśnienie powietrza; pomiędzy szynami znajduje się rura żelazna, opatrzona wewnątrz tłokiem, połączonym z pierwszym wagonem pociągu; pompy powietrzne sprawiają próżnię z przedniej części tłoka, ciśnienie więc powietrza na tylną stronę tłoka popycha go wraz z połączonemi z nim wagonami. Dla utrzymania ciągłego połączenia tłoka z wagonami, wzdłuż drogi znajduje się wązka szpara szczelnie zatkana, która się odkrywa w miarę posuwania wagonu dla swobodnego przepuszczania części łączących tłok z wagonem. Koleje te rozpowszechnione nigdy nie były, a wobec kolei elektrycznych straciły wszelkie znaczenie. — Ważniejsze są **poczty atmosferyczne,** służące do przesyłania pakunków: w rurze podziemnej pakunek przesyła się z jednego końca w drugi pod wpływem ciśnienia powietrza; są one urządzone w kilku wielkich miastach.

Atmosferyczne linje, linje ciemne widma słonecznego (ob. Analiza spektralna), powstające w skutek pochłaniania promieni światła w atmosferze ziemskiej. Linje te giną, gdy obserwujemy widmo słoneczne na szczycie wysokiej góry, wtedy bowiem wpływ atmosfery znacznie słabnie.

Atmosferyczne opady, woda wydzielająca się z atmosfery w postaci **rosy, deszczu,** śniegu i gradu.

Atmosferyczny pył, ob. **Atmosfera.**

Atolle, ob. Koralowe wyspy.

Atom (z gr. *atomos, niedziałka*), najdrobniejsza niepodzielna już cząsteczka ciała. Według „poglądu atomistycznego" podział ciała prowadzić można tylko do pewnej granicy, po której cząstki przestają już być podzielne; pogląd zaś przeciwny przyjmuje, że materja wypełnia przestrzeń w sposób ciągły i przypisuje jej podzielność nieograniczoną. Dawne wyobrażenia o **A**-ach miały charakter czysto filozoficzny (ob. Atomizm); w czasach nowszych *teorja atomistyczna* zyskała uzasadnienie doświadczalne w prawach powstawania związków chemicznych (ob. Chemja). Atomistykę starożytną wznowili Gassendi i Boyle, a rozwinął ją Boskowicz (1759), powiązawszy dawne pojęcia o **A**-ch z pojęciem siły według Newtona. Boskowicz uważa **A**-y jako punkty niepodzielne, posiadające pewną masę i obdarzone siłami przyciągającemi i odpychającemi. Według Lesage'a wszakże (1784) obdarzanie **A**-ów siłami jest zbyteczne; przyjmuje bowiem, że same ich ruchy wystarczają do wyjaśnienia własności ciał. Fizyka obecna źródło objawów fizycznych widzi w ruchach najdrobniejszych *cząsteczek* materji czyli *molekuł*, które poruszają się jako całość, choćby dalej obejmowały jeszcze drobniejsze części składowe. Na podstawie tej nowej atomistyki rozwinęła się teorja cynetyczna gazów (ob. Gazy), która wykazała możność przybliżonej przynajmniej oceny wielkości tych najdrobniejszych cząsteczek materji. Ocenę taką podał najpierw Loschmidt, a W. Thomson do rozwiązania tego zadania zastosował kilka dróg różnych, opierając się na objawach rozszczepiania światła, włoskowatości, działań elektrycznych, ruchu gazów. Z obliczeń tych wypada, że średnica oddzielnej cząsteczki niewiele różnić się może od $^1/_{250\cdot000\cdot000}$ części cala; w calu sześciennym powietrza, przy zwykłych warunkach atmosferycznych, mieści się około 3.10^{20} (t. j. 3 z 20 zerami) cząsteczek; gdyby kropla wody narosła do wielkości ziemi, cząsteczki jej przybrałyby wielkość mniej więcej jabłek. Dla wyjaśnienia wszakże pewnych objawów zawiłych teorja syntetyczna gazów przyjąć musi, że niezależnie od ruchów cząsteczek dokonywają się ruchy i wewnątrz nich, jakby były jeszcze złożone z części dalszych, z **A**-ów rzędu drugiego; prowadzi to do wyobrażenia ciągłości materji, a w ten sposób zaciera się sprzeczność między dwoma zasadniczemi poglądami na budowę materji. **A**-y, według pojęć dzisiejszych, są to jakby cegły gmachu, stanowiące najdrobniejsze jego części skła-

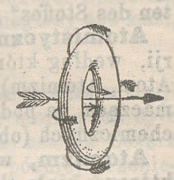

Hypoteza atomów wirowych.

dowe, występujące jako całość, a jednak złożone z cząsteczek drobniejszych. Dla pogodzenia sprzecznych tych pojęć, niepodzielności **A.** i ciągłości materji, obmyślił Thompson teorję **A**-ów *wirowych*, opierającą się na badaniach hydrodynamicznych Helmholtza, że w cieczy, której cząstki poruszałyby się bez wszelkiego tarcia, pierścienie wirowe rozwiązać się nie mogą, pomimo wszelkich przeinaczeń swej postaci; obraz takiego pierścienia dają nam poniekąd kółka dymu, rozbiegające się w powietrzu. Ponieważ zaś najistotniejszą cechą **A**-u jest jego stateczność, można przeto **A.** materjalny pojmować jako wir wytworzony w eterze, czyli substancji wypełniającej świat cały, a nie przedstawiającej żadnego zgoła tarcia (ob. Eter). Hypoteza więc **A**-ów wirowych wskazuje, że dla wyjaśnienia samej istoty materji nie potrzeba odwoływać się do sił szczególnych, wystarczają bowiem pewne ruchy odrębne; hypoteza ta wszakże nie jest wolna od trudności i u ogółu fizyków nie zyskała uznania. Por. Maxwell „Atom“ *(Encyklopaedia Britanica)*; Tait „Vorlesungen über einige Fortschritte der Physik“ (przekł. niem. 1877), oraz tegoż „Die Eigenschaften des Stoffes“ (1885).

Atomistyczna teorja, teorja budowy materji, według której składa się ona z atomów (ob. Atom, Atomizm); w szczególności zaś teorja, tłómacząca na podstawie atomów prawa związków chemicznych (ob. Chemja).

Atomizm, w filozofji natury pogląd, według którego ciała składają się z atomów (ob. Atom). Twórcami tej nauki są Leucyp i Demokryt. Według nich, początkiem wszystkiego jest próżnia i atomy, które znajdują się w ciągłym ruchu wirowym, a stąd przez połączenie się ich powstają ciała, giną zaś przez ich oddzielanie się. Ciała więc nie są wieczne, lecz tylko materja. Atomy nie posiadają żadnych, wyróżniających je między sobą przymiotów, różnią się jedynie kształtem. Różnice ciał zależą tylko od kształtu atomów, oraz porządku i położenia, w jakiem się układają. Dusza, ogień powstają z atomów okrągłych. Wskutek ciągłego drgania atomów, oddzielają się od ciał ich obrazy, które przechodzą do naszej duszy. Tym sposobem poznajemy świat zewnętrzny. Lecz poznanie nasze nie jest pewnem, gdyż obrazy przedmiotów zewnętrznych, przechodząc do duszy, ulegają zmianie, i dlatego poznanie nasze winno ulegać kontroli rozumu. Oddzielnego pierwiastku duchowego Demokryt nie uznaje. Naukę tę w starożytności rozwijali dalej Epikur i Lukrecjusz. Pogląd atomistyczny, wznowiony w nowszych czasach przez Gassendiego, przyjęty przez Descartes'a i Hobbesa, zyskał uzasadnienie dopiero w dalszym rozwoju wiedzy przyrodniczej. Nie brakło mu wszakże i przeciwników śród filozofów; Kant pragnął pogląd atomistyczny usunąć zupełnie i zamiast niego wprowadzić pojęcie ciągłości materji; sprzeczności obu tych poglądów w pewnej mierze przynajmniej usuwa fizyka dzisiejsza (ob. Atom).— Filozofja wszakże w dociekaniach swoich posuwa się dalej; jeżeli, mianowicie, pojmujemy atomy, jako ostateczne elementy wszelkiego bytu, to nasuwa się pytanie, w jakim związku z niemi pozostają pierwiastki duchowe. Dlatego niektórzy filozofowie przypisywali **A**-om pewne właściwości psychiczne *(monady* Leibnitza, *reale* Herbarta); Lotze widzi w **A**-ach tylko ogniwa pośrednie, przechodnie, tak, że mogą one być pojęciem ostatecznem dla przyrodniczego pojmowania świata materjalnego, ale nie są podstawą ostateczną wszelkiego bytu w ogólności. Zdanie zaś Du Bois-Reymonda, że zależność objawów psychicznych od ruchu atomów pozostać musi dla nas na zawsze niepojętą (*Ignorabimus*), wywołało liczne protesty. Por. Lassewitz „Geschichte der Atomisik“ (2 t., 1890).

Atomo, najdrobniejsza miara długości we Włoszech górnych, dawniej $^1/_{12}$ punto, obecnie toż samo co milimetr.

Atomowe ciepło, ob. **Ciepło właściwe.**

Atomowość, ob. Chemja.

Atomowy ciężar, A. objętość, ob. Chemja.

Aton, bóg staro-egipski, był niejako synonimem boga Rà, czyli słońca, i uosabiał specjalnie

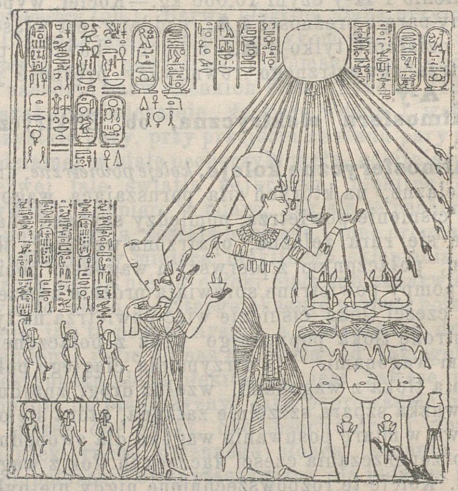

Amenofis IV składa ofiarę Atonowi (tarczy słońca z promieniami w kształcie długich rąk).

tarczę słoneczną. Początkowo odbierał cześć w Heliopolis, później król Amenofis III, pragnąc zniweczyć wpływ arcykapłanów Amona tebańskiego, przeniósł do Teb kult Atona, i uczynił go głównym bogiem państwa. Amenofis IV-ty (ob.) poszedł jeszcze dalej od swego ojca, bo nawet zmienił imię swoje, ku czci ulubionego bóstwa, na Kun-Aton. Jeden z jego następców Harmhabi (Armais) atoli przywrócił kult Amona i usunął Atona z uprzywilewanego stanowiska w panteo-

nie egipskim. Por. Maspero „Hist. ancienne de peuples de l'Orient."

Atonja, brak jędrności, sprężystości w tkankach kurczliwych, lub wogóle w oddzielnych organach; **A.**-ą nazywa się niekiedy i ogólne osłabienie, zależne od zmęczenia, wzruszenia lub innych podobnych czynników.

Atossa, żona króla perskiego Darjusza, matka Kserksesa, którego swoim wpływem wprowadziła na tron (485 po Chr.).

A tous les couers bien nés, que la patrie est chère! (franc.). Jakże drogą jest ojczyzna wszystkim szlachetnym sercom!

Atra bilis, *Żółć czarna*, w medycynie Galena płyn gęstawy, czarny, drażniący, który wydzielać miały nadnercza, albo gruczoł ślinowy brzuszny i który uważano za przyczynę wielu chorób. Jest to żółć, która czasami przybiera kolor czarny, gdyż podobny płyn odrębny wcale nie istnieje.

Atragene, rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, oddzielony od rodzaju powojnika *(Clematis)*, o kielichu barwnym i licznych płatkach korony. **A.** *alpinia (Clematis alpinia)* z wielkiemi kwiatami, białemi lub fioletowemi, rośnie w Alpach i Tatrach.

Atrakcja, ob. Przyciąganie.

Atraks, Atrax, star. miasto w Tesalji, opodal Larysy. Od niej bierze początek wyrażenie: *Ars atracia*, oznaczające sztukę czarnoksięską, gdyż mieszkańcy Tesalji słynęli jako czarodzieje.

Atrament, wszelki przetwór barwny, przeznaczony do kreślenia głosek na papierze, lub na innem ciele. Zwykły **A.** *czarny* składa się głównie z garbnikanu i galasanu tlenku żelaza, zawieszonych w wodzie pomieszanej z gumą, która nadaje cieczy zawiesistość i nie dozwala jej rozlewać się na papierze; na wyrób tego **A.** podane są różne recepty, jak np.: 1 kilogr. tłuczonych galasów (orzechów galasowych) i 150 gramów drzewa kampeszowego (błękitnego) mieszamy z 5 litrami gorącej wody; rozpuszczamy 600 gr. gumy arabskiej w 2½ litrach wody, i osobno 500 gram. siarczanu tlenku żelaza w kilku litrach wody, roztwory te zlewa się razem i po dodaniu kilku kropli olejku lawendowego lub gwoździkowego dolewamy tyle wody, aby cała ilość cieczy wynosiła 11 litrów Jakie przemiany chemiczne zachodzą w podobnej mieszaninie, dobrze nie wiadomo. Ciała garbnikowe z solami tlenku żelaza tworzą osady ciemne, nierozpuszczalne; ciecz złożona z garbnika i koperwasu jeszcze **A**-em nie jest, i trzeba pewnego czasu, by koperwas żelazny utlenił się na związek tlennikowy żelaza. Wyrabia się też **A.** bez żelaza, jak **A** *chromowy*, wyrabiany z odwaru drzewa kampeszowego za dodaniem chromianu potasu. **A.** *alizarynowy*, do którego wchodzi marzanna, w chwili pisania posiada barwę jasno-zieloną, zależną od kombinacji pomarańczowej barwy alizaryny z barwą błękitną indyga. **A.** *do kopjowania* jest to A. zwykły, bardziej zagęszczony i zawierający więcej gumy, oraz cukier. **A.** *wieczysty* do bielizny jest albo roztworem azotanu srebra, albo też czernią anilinową (ob. Anilina), wywołaną na samej tkaninie. **A.** *czerwony* jest roztworem karminu w amonjaku, albo też wyciągiem octowym drzewa brezyljowego. **A.** *niebieski* otrzymuje się z błękitu pruskiego lub indyga. **A.** *żółty* z gumiguty. **A.** *sympatyczny*, jest to **A.**, którym wykonane pismo staje się widzialnem dopiero po użyciu ciepła, wilgoci, lub pewnych czynników chemicznych, i to trwałe lnb przechodnio; tak np. głoski wypisane octanem ołowiu czernieją po zetknięciu z siarkiem wodoru. Są zresztą właściwe **A.** do pisania na blasze żelaznej, cynku i t. d. Co do atramentu litograficznego i drukarskiego, ob. Tusz. U alchemików *atramentum* znaczył niekiedy toż samo, co kamień filozoficzny.

Atramentnica, mięczak, ob. Sepia.

Atramentowy kamień *(Atramentarius lapis)*, u starożytnych siarczan tlenku żelaza.

Atrato, rzeka w Ameryce południowej, w rzeczypospolitej Kolumbijskiej, wypływa z zachodniego stoku Kordyljerów w wysokości 3,220 m., płynie z południa na północ, i ubiegłszy 490 klm., wpada do zatoki Uraba.

Atrax, ob. Atraks.

Atrebaci, pokolenie celtyckie osiadłe w Galji belgickiej, w dzisiejszym Artois; stolicą ich było m. *Nemetocenna* (dziś Arras). Za czasów Cezara wystawili **A.** 15,000 wojownika, później przenieśli się w części do Anglji, gdzie zamieszkali nad górną Tamizą.

Atrek, rzeka odgraniczająca Persję od pustyni turkmeńskiej, należącej do Rosji; wypływa z gór Gulistanu i, ubiegłszy 550 klm., wpada do m. Kaspijskiego. Ujście rzeki od r. 1871 należy do Rosji, a na brzegu morza zbudowany jest fort Czykiczlar, jako punkt operacyjny przeciwko Turkmenom.

Atremograf, przyrząd Maasa dla użytku ludzi cierpiących na kurcz pisarski; umożebnia on trzymanie pióra, przy odmiennem ustawieniu palcy, przez co usuwa. się szkodliwe nieraz występowanie kurczu ręki podczas pisania.

Atreusz, syn Pelepsa, króla Elidy i Hipodamei, wnuk Tantala i brat Tyestesa, który występną zapalił się się miłością ku żonie Atreusza i uwiódł ją. Tu leżał początek licznych występków, popełnionych w domu **Tantala**, które były przedmiotem rozmaitych utworów tragików greckich. Agamnenon i Menelaos byli synami Atreusza, i dlatego zwano ich zwykle *Atrydami*.

Atrezja, brak czyli zamknięcie jakiegokolwiek otworu fizjologicznego w ciele ludzkiem (ust, powiek, nozdrzy i t. p.), który od natury powinien być swobodny. Może to być wada wrodzona, albo powstaje skutkiem zapalenia i następnego zrośnięcia brzegów otworu, jak np. zrośnięcie powiek (ankyloblepharon). W przypad-

kach **A.** wrodzonej, wskutek nienormalnego tworzenia się płodu, pomoc lekarska jest bezskuteczną, gdzie zaś powstała ona wskutek blizny lub wytworzenia się nieprawidłowej błony przy istniejącym kanale, tam operacja chirurgiczna wadę tę usunąć może.

Atri, starożytne *Hadria*, miasto włoskie, w pr. Teramo, liczy 12,000 m., na stromej skale nad rz. Piomba, o 7 klm. od m. Adrjatyckiego; miejsce urodzenia cesarza Hadrjana, posiada wiele zabytków budownictwa starożytnego.

Atri i **Atreya'sowie**, domniemani autorowie V księgi hymnów Rig Wedy (ob.).

Atria mortis, t. j.: „Przedsionki śmierci," organy ciała, w których dokonywają się najważniejsze procesy życiowe, a których obrażenie nagłą śmierć sprowadza, jak mózg, serce, płuca.

Atrimpos, *Atrymp*, *Antrimpus*, jakoby litewski bóg morza i wód wszelkich, patron żeglarzy. Wyobrażano go w postaci młodzieńczej; godłem jego była urna wodą napełniona, przykryta snopem zboża, w której trzymano węża wodnego. Mieszkańcy nad jeziorami zwali go Ezerinis (jeziorowy); w sławnej świątyni w *Romowe* stał obok Perkuna posąg **A.** w postaci węża, spiralnie zwiniętego, z głową człowieka.

Atrio de Cavallo, ob. Wezuwjusz.

Atriplex, roślina, ob. Lebioda.

Atrium, w domu starorzymskim galerja kry-

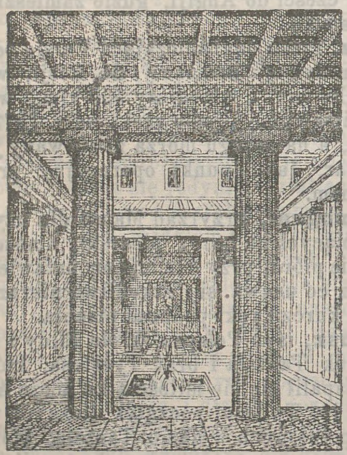

Atrium.

ta, główna komnata, do której wchodziło się przez *ostium* (główne drzwi) z *vestibulum* (sień); **A.** graniczyło z *cavaedium* (dziedziniec) i z *tablinum* (gabinet); światło dochodziło z góry; w **A.** zawieszali Rzymianie obrazy swoich przodków; tu stała naprzeciw drzwi łożnica małżeńska i krosna służebnic; tu się zbierała cała rodzina gospodarza; **A.** było także salą audjencjonalną, a w dawniejszych czasach i jadalną. W niektórych świątyniach bywały **A.** miejscem zgromadzeń senatu. Przy dawnych kościołach chrześcijańskich dziedziniec otoczony murem, cmentarz. — W anatomji **A.** *cordis* przedsionek serca, ob. Serce. **A.** nazywa się wreszcie zagłębienie w wulkanach, między właściwym stożkiem wybuchowym a wałem zewnętrznym, mniej lub więcej pierścieniowym.

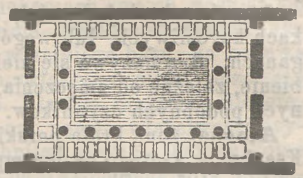

Plan atrium.

Atrocitati mansuetudo est remedium (łac.). Łagodność jest lekarstwem przeciwko okrucieństwu.

Atrofja, ob. Zanik.

Atropa, roślina, ob. Pokrzyk.

Atropaowy kwas, ob. Atropina.

Atropatena, *Media Atropatia*, prowincja dawnego państwa perskiego w Medji północnej, dzisiejszy Aderbejdżan. Nazwa ta pochodzi od pierwszego króla tego kraju, Atropatesa, który około 340 prz. Chr., jako satrapa Darjusza, obronił go przeciw Aleksandrowi Macedońskiemu, a w końcu ogłosił się niepodległym. Jego następcy rządzili tym krajem przez cztery blizko wieki i zwali się Atropatydami. Ostatni z nich, Artuasdes, utracił kraj i koronę w wojnie z Partami. Strabon, a także geograf chiński, Czang-kien podali wiadomości o stosunkach wewnętrznych tej prowincji.

Atropina czyli *Daturyna*, $C_{17}H_{23}NO_3$, alkoloid zawarty w wilczej jagodzie (*Atropa belladona*) i w nasionach bielunia (*Datura stramonium*); otrzymuje się z soku wyciśniętego z nieokwitłej jeszcze belladony. Krystalizuje w cienkie igły jedwabiste, łatwo rozpuszczalne i topliwe, z kwasami wydaje sole (siarczan, chlorek i in.), Przy ogrzewaniu z kwasem solnym lub wodą barytową rozpada się na *tropinę* $C_8H_{15}NO$ i kwas *tropaowy* $C_9H_{10}O_3$, który działaniem kwasu solnego przechodzi dalej w kwas *atropaowy* czyli *fenyloakrylowy*, równoskładny z kwasem cynamonowym. Przeobrażenia te dozwoliły oznaczyć skład racjonalny **A**-y. W większych dawkach jest bardzo trującą, sprowadza bowiem paraliż ogólny. W mniejszych ilościach, wcierana w skórę, lub pod nią wstrzyknięta, łagodzi bóle nerwowe. Najwyraźniejszy jest wpływ jej na oko: czy do żołądka, czy wprost na oko zastosowana, rozszerza źrenicę, znosi możność akomodacji (ob.) oka i stąd powoduje niewyraźne widzenie. Jest to jeden z najważniejszych środków przy leczeniu chorób oczu, używa się też przy rozmaitych newralgjach. Według prac Schmiedeberga i Koppego (1869), **A.** ma być odtrutką na muskarynę,

t. j. pierwiastek trujący mucharów. **A.** odkrytą została w roku 1831 przez Meina; Geiger i Hesse odkryli w r. 1833 daturynę w bieluniu, a Planta wykazał tożsamość obu alkoloidów.

Atropos, imię jednej z trzech Park (ob.), tej mianowicie, która nić życia przecina. Wyobrażano ją w czarnej odzieży. Stoicy oznaczali tem nazwiskiem przeznaczenie.

Atropos.

Atrybucja. Prawo służące pojedyńczemu człowiekowi, urzędowi lub korporacji; przymiot lub zakres władzy, wypływający z obowiązków ustawami wskazanych.

Atrybut, w zdaniu gramatycznem, przydawka, znaczy przymiot, lub własność rzeczy, bądź jednem, bądź kilku wyrażone pojęciami. — **A.** w logice oznacza wszystko, co można o danej rzeczy powiedzieć, objaśniając jej stan lub znaczenie, zarówno ze strony pozytywnej, jak i negatywnej. — **A.** w metafizyce oznacza taką własność przedmiotu, która stanowi jego istotę, której więc nie można od przedmiotu odjąć, nie niwecząc samej jego natury. Np. nieprzenikliwość stanowi atrybut materji, gdyż przenikliwa materja przestałaby być materją. W tem znaczeniu **A.** stanowi przeciwieństwo cech przypadkowych, przemijających, bez których dana rzecz mogłaby istnieć i pozostać tem, czem była.

Atrybuty, znaczą godła mitologiczne, odróżniające bożków i bohaterów; np. atrybutem Jowisza jest orzeł, Neptuna trójząb, Merkurego laska skrzydlata wężem opleciona i t. d. Architektura, zwłaszcza dawniejsza, używała atrybutów we fryzach i ornamentach dla ucharakteryzowania całego gmachu bez pomocy napisów; i tak np. na szczycie świątyni Apollina w Delos była lira; na teatrach—Muzy, albo maski tragiczne i komiczne, i t. p.

Atrydzi, ob. Atreusz.

Atszin, *Aczyn*, *Atjeh*, prowincja holenderska na krańcu północnym Sumatry, obejmująca obszar 53,100 klm. kw. Kraj przecięty jest pasmem górskiem, którego szczyt najwyższy stanowi wulkan Abong-Abong (3,350 m.), a liczne rzeki nadbrzeżne czynią go zdatnym do uprawy ryżu i ogrodnictwa; ważną jest szczególnie uprawa pieprzu i orzecha areka. Ludność wynosi 445,000 m., między którymi jest 250 Europejczyków i 2,000 Chińczyków. Aczyńcycy są dobrymi żeglarzami, ale obyczaje mają rozbójnicze i namiętnie palą opjum. Mowa ich należy do rodziny polinezyjskiej, pisma używają malajskiego. Obok rolnictwa i hodowli bydła zajmują się też tkactwem, obrabianiem metali, rybołówstwem i handlem. Pod względem administracyjnym dzieli się na 3 okręgi; gubernator rezyduje w mieście Kota Radża, nad rzeką Atszin, w pobliżu ujścia jej do portu Oleh-Leh. — **A.** był krajem niepodległym, który na szczycie potęgi stanął w początku XVII wieku, gdy zdobył zwierzchnictwo nawet nad znaczną częścią półwyspu Malaki. Traktatem londyńskim z roku 1824, który uregulował wzajemne stosunki Holandji i Anglji w Indjach wschodnich, Sumatra pozostawioną została Holendrom, z warunkiem zachowania niepodległości **A**-u, ale w r. 1870, za ustąpienie Anglji posiadłości w Gwinei, zyskała Holandja swobodę postępowania z **A**-em. Jakoż pod pretekstem, że sułtan dopuszcza się grabieży morskiej, wytoczył mu gubernator jeneralny Sumatry wojnę w r. 1873, a po początkowych niepowodzeniach zajął wreszcie generał Swieten kraj i 24 stycznia 1874 zburzył twierdzę Kroton, czyli obronny pałac sułtana; utrzymanie wszakże władzy w zdobytym kraju dotąd jeszcze połączone jest z trudnościami. Por. Gerlach: „Atjeh en de Atjinezen;“ Brooshooft: „Geschiedenis van den Atjeh—oorolog 1873—1886“ (1887).

Atszyńsk, ob. Aczyńsk.

Atta Tytus Quinctius, poeta rzymski, † 77 przed Chr., z którego komedji ludowych zaledwie ułamki doszły naszych czasów (zebrane w Ribbeck'a „Scoenicae poesis Romanorum fragmenta,“ Lipsk, 1855).

Atta, *Wędrowiec*, rodzaj owadów błonkoskrzydłych z rodziny mrówek, wyróżniający się wielką głową i czterema ciernistemi wyrostkami na przedniej części ciała. **A.** *cephalotes* w Ameryce płd. jest barwy kasztanowatej, samiec długości 28, a samica 29 milimetrów; buduje mrowisko na 2,5 metra wysokie i wyścieła je liśćmi, z których obdziera drzewa. Często odbywają wędrówki, wciskając się do domów, do których mieszkańcy chętnie je wpuszczają, bo niszczą szczury, myszy i szkodliwe owady; w wędrówkach tych podobno nie powstrzymują ich strumyki.

Attacca, wyraz włoski, używany w muzyce, kładzie się na końcu frazesu muzycznego i oznacza, że do następnego motywu przejść należy bez żadnej przerwy i z większą żywością.

Attaché (z franc.), oznacza urząd dyplomatyczny, sprawowany zwykle przez kandydata do wyższych posad, który dla wprawy, najczęściej bezpłatnie bawi przy poselstwie i zajmuje się pracami kancelaryjnemi; także wogóle osoba pracująca w jednem z biur.

Attaco (włos. muz.), dodatek, motyw fugi, odmienny od motywu głównego i służący jako wstęp. **A.** jest przeciwieństwem *Andamento*.

Attacus, owad, ob. Jedwabnik.

Attaignant Piotr, po łacinie *Attingensis* nazywany, drukarz paryski, który pierwszy ładnemi, ruchomemi czcionkami nuty muzyczne

wybijał. Żył w XVI wieku. Prace jego zaliczają do rzadkości bibljograficznych.

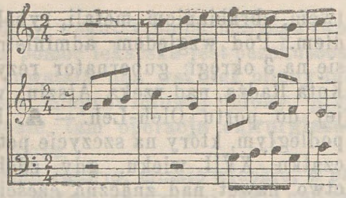

Attaco (art. na str. 551).

Attaignant Gabrjel Karol, de l', francuski poeta satyryczny i liryczny, * 1697 w Paryżu, † 1779, kanonik w Rheims, mieszkał po większej części w Paryżu, gdzie w wyższych towarzystwach poezje jego (4 tomy, 1757) czyniły go nader pożądanym.

Attal I, *Attalos*, król Pergamu od 241 przed Chr., skutkiem świetnych zwycięstw, odniesionych nad Antjochem II, królem syryjskim, rozszerzył znacznie swoje pierwiastkowo bardzo szczupłe państwo; później przyciśniony przez Antjocha III i Filipa III Macedońskiego, sprzymierzył się z Rzymianami i tym sposobem zapewnił sobie spokojność, † 197. Uchodził za założyciela bibljoteki pergamskiej. On pierwszy, jako sojusznik i powolny sługa Rzymian, począł im torować drogę do podbojów w Azji; gorliwość jego była tak wielka, że dla przypodobania się senatowi rzymskiemu, nie wahał się odgrywać roli denuncjanta względem innych władców wschodnich nieprzyjaznych Rzeczypospolitej. To samo czynili jego następcy. Droysen: „Gesch. de Hellen." — **Attal II,** *Filadelfos*, „witający brata," syn poprzedzającego, wstąpił na tron po swoim bracie Eumenesie II, 159 przed Chryst., trzymał się przymierza z Rzymianami, † 138 prz. Chr., otruty przez swego synowca, który pod imieniem **Attala III,** *Filometera*, panował 137—133; popadłszy w pewien rodzaj szaleństwa, dopuszczał się mnóstwa okrucieństw. W końcu zaniechał zupełnie spraw państwa, a zajmował się ogrodnictwem, architekturą i studjami agronomicznemi. Państwo swoje zapisał w testamencie Rzymianom. Wszyscy trzej lubownicy sztuk i nauk, hojnie je wspierali. Por. Wegener: „De aula Attalica, litterarum artiumque fautrice" (Kopenhaga, 1836).

Attal, wódz macedoński, stryj Kleopatry, żony Filipa, przeciwnik Aleksandra W. zrodzonego z Olimpjady, zamordowany z rozkazu tego ostatniego (336 po Chr.).

Attal Flawjusz Priskus, rodem z Jonji, chrześcijanin, był za cesarza Honorjusza prefektem Rzymu. Gdy Alaryk opanował Włochy, mianował go cesarzem, wkrótce atoli poznawszy jego pychę, odebrał mu koronę i wodził z sobą jako niewolnika. Następnie w r. 414, zrobił go powtórnie cesarzem, lecz we dwa lata potem pojmany przez wodza rzymskiego, Konstancjusza, wydany został Honorjuszowi, który kazał mu uciąć palce u prawej ręki i wysłał na wygnanie na wyspy Liparijskie. Por. P. v. Wietersheim „Geschichte der Völkerwanderung" (1881).

Attal, filozof stoicki, nauczyciel Seneki.

Attalea, *Miąglina*, rodzaj palm z plemienia kokosowych: drzewa średniej wielkości z wielkiemi liśćmi pierzastemi; kwiaty żółte, owoce jajowate, lub elipsoidalne, z korą włóknistą i trzema nasionami. **A.** *funifera, piassaba, szykwiszykwi*, w lasach brazylijskich, dostarcza włókien używanych na sznury. Owoce długości 8—10 cm., czarne, bardzo twarde, używają się na wyroby tokarskie. **A.** *magnifica* ma liście często długie na 7 metrów. Owoce **A.** *cohune*, w Honduras, dostarczają tłuszczu, podobnego do oleju kokosowego. Nasiona różnych gatunków są jadalne.

Attar, Ferid-ed-din, * 1119 w Kerken, † 1228 albo 1231 w Szadiachu. Największy i najpłodniejszy poeta mistyczny perski. Za młodu zajmował się handlem korzennym, później usunął się od świata i prawie 80 lat zajmował się praktykami ascetycznemi i studjami religijno-mistycznemi. Napisał: Teskerch-ol-ewlia (żywoty świętych). Poetyczne utwory **A**-a przeważnie poginęły; zostało jeszcze około 100,000 dwuwierszy. Najlepsze są; „Peud-name" (księga rad); „Mantik-et-taib" (rozmowy ptaków); „Dżewakir-es-et" (esencja istności); Biulbiul-name" (księga słowików); „Usztur name" (księga wielbłądów); „Dżewab-name" (księga odpowiedzi). W druku ukazały się i przetłómaczone na francuski: „Peud-name" przez Sylwestra de Sacy (1819), a w przekładzie niemieckim Nesselma p. tyt.: „Geudnameh" (1871), a „Mantik-el-taib" w tłómaczeniu francuskiem Garcina de Passy 1863.

Attemperator, przyrząd do ogrzewania brzeczki parą przy wyrobie piwa.

Attendent, tak u nas zwano dawniej strażników celnych.

Attenhofer Karol, * 1837 w Szwajcarji, kompozytor muzyczny. Teorji muzycznej nauczał go Rychter i Papperitz, gry skrzypcowej Dreischock, a śpiewu Scheinitz—w konserwatoryum lipskiem. W roku 1863 został dyrygentem chóru męskiego w Rapperswylu, a 1867 zawiadował stowarzyszeniami śpiewackiemi w Zurychu. Pisał pieśni, etiudy i utwory fortepjanowe.

Attenuacja, rozcieńczenie, (ob.).

Atter, *Attersee* lub *Kammersee*, jezioro w Austrji Wyższej, blizko rzeki Enns, długie 19,5, szerokie 4 klm., 171 m. głęb. Jest to największe jezioro w Salzkammergut. Przez rzekę Ager odpływa do Trauny.

Atterbom Piotr Daniel Amadeusz, znakomity poeta szwedzki, filozof i przywódca szkoły romantycznej, * 1790, w parafji Asbo w Ostrogocji, † 1855 r., był od 1819 nauczycielem następcy tronu, a 1828 profesorem filozofi w Upsali. Dla oswobodzenia literatury z pęt pseudo-klasycyzmu i akademicznej sztywności, utworzył, pod

nazwiskiem *Związek Aurory*—literacko-krytyczne towarzystwo, które w latach 1810—13 wydawało w Upsali czasopismo *Phosphorus* (stąd *Fosforyści*), walczące przeciw fałszywym estetycznym uprzedzeniom Akademji bronią ironji, nauki i dowcipu. W tymże kierunku wystąpił jako autor wielu znakomitych utworów poetycznych, pośród których ważniejsze: „Samlade Dikter“ (2 t. Upsali, 1836—7), a zwłaszcza „Lycksalighetenes“ (2 cz., Sztokholm, 1824—27). Z innych prac jego godnem jest uwagi: „Sveriges siâre och Skalder“ (6 t.. Upsala, 1841—56), dzieło literacko-historyczne. Był także nauczycielem króla Oskara. Z pośmiertnych jego dzieł, wysoko jest cenione „Poesiens Historia“ (4 tomy, Oerefro, 1862). Jako poeta odznacza się **A.** łatwością stylu i głębokością pomysłów; język jego i wiersze uderzają szczególnie dźwięcznością; jako filozof przechyla się ku poglądom teozofistycznym i usiłuje pogodzić chrystjanizm ze spekulacją. Por. Schweltzer „Geschichte der Skandinav. Litteratur.“

Atterbury Franciszek, * 1662, † 1732, biskup anglikański, członek Izby posłów, należał do spisku Jakobitów, za co został 1722 r. wygnany z Anglji i przemieszkiwał w Montpellier i Paryżu. Jako teolog, popierał dążenia kościoła górnego (High Church); jako filolog, był przeceniony. Por. szkic Macaulaya.

Attes, *Attis* albo *Atys*, syn króla Frygji, Kałausa, przez zazdrość Zeusa wytrzebiony, zmarły, potem wskrzeszony, był odtąd nieodstępnym towarzyszem Cybeli. Prawdopodobnie mit o nim oznacza wypoczynek ziemi w porze zimowej i zbudzenie jej na wiosnę, z której początkiem obchodzono zwykle jego uroczystość. Ob. Agdistis.

Atticus Titus Pomponius, * 109, † 32 przed Chr., jeden z najszlachetniejszych Rzymian; wprawdzie nie sprawował żadnego publicznego urzędu, lecz z powodu obszernych stosunków z najznakomitszymi ludźmi swego czasu, wywierał ogromny wpływ na owoczesne wypadki. Najzaufańszym jego przyjacielem był Cyceron, który napisał do niego 16 ksiąg listów: „Epistolae ad Atticum.“ Z pism **A.**, między któremi starożytni wychwalają szczególnie *Annales*, żadne nie doszło naszych czasów. *Cornelius Nepos* napisał jego życiorys. Por. Hülleman: „Diatribe in T. P. Atticum“ (Utrecht, 1838). M. T. Cicero: „Epistolae ad Atticum;“ Munk: „Geschichte der römischen Litteratur.“

Attigny, miasteczko we francuskim depart. Ardenów, nad rz. Aisne, liczy 1886 m., starożytna stolica królów frankońskich; 785 r. tu się odbył chrzest Witekinda, 822 synod, na którym Ludwik Pobożny odbył pokutę.

Attikos, filozof II w. po Chr. Był gorącym zwolennikiem Platona i przeciwnikiem Arystotelesa.

Attilius, komedjopisarz rzymski, współczesny Plautowi i Terencyuszowi. Utwory jego zaginęły.

Atting, miara do cieczy w Finlandji, dzieląca się na 6 kannor=15,70 litrów czyli kwart warszawskich.

Attiret, brat Jan Dyonizy, * 1702, † 1762 w Chinach, malarz francuski. Uczył się malarstwa pod kierunkiem ojca, a potem w Rzymie. Wstąpiwszy do zakonu Jezuitów, malował obrazy do katedry w Awinjonie. W r 1837 wyjechał do Chin, gdzie został malarzem cesarza. Jego obraz „Pokłon magów“ znajdnje się w pałacu cesarskim. W przeciągu krótkiego czasu **A.** przestał malować po europejsku, a wziął się do malowania klejowego. Wykonał dużo portretów rodziny cesarskiej i magnatów. Po r. 1753—60, King-Long życzył sobie mieć obrazy, odtwarzające jego bitwy zwycięskie i niektóre z nich wykonał Attiret.

Attis, mit. grec., ob. Attes.

Attis, imię jednego z synów Heraklesa i Omfalji; był ojcem Lidasa. protoplasty Lidyjczyków, których z tego powodu zwano *Atjadami*.

Attok, *Atak*, miasto warowne, nad wyższym Indem w Pendżabie; ważna pozycja strategiczna, jako przejście do Afganistanu; w starożytności zwał się Taxyla; ma 4,210 miesz. Przez **A.** i dolinę kabulską odbywały się od czasu Aleksandra W., który nieco na północ od miasta **A.** przekroczył rzekę (326 prz. Chr.), wszystkie najazdy na Indje, jak Timura 1397, szacha Nadira 1738 i in.

Attorney, pośrednik sądowy w Anglji, który bezpośrednio porozumiewa się z klijentem i upoważniony jest do zanoszenia za niego wszelkich podań do sądu; pośredniczy on między stroną prawującą się a jej adwokatem *(barrister)*, który znowu broni klijenta przed sądem, podług instrukcji piśmiennie przez Attorneya wskazanej. Attorneye tworzą w Anglji oddzielne ciało, zostające pod dozorem sądu.—*Attorney generalny* jest to w Anglji mniej więcej prokurator królewski, który w imieniu panującego jest oskarżycielem publicznym w sprawach karnych, a przed izbą skarbową broni spraw korony. Odpowiada urząd ten francuskiemu „avoué,“ z równemi prawie atrybucjami. Ob. Adwokat.

Attractiva, środki lekarskie *przyciągające*, powiększające przypływ krwi do jakiegokolwiek miejsca; celem ich jest działanie miejscowe, albo działanie odciągające na jakikolwiek organ odległy, znajdujący się w stanie chorobowym (ob. Derywacja). Tu należą kataplazmy, środki drażniące, przeczyszczające, moczopędne, emmenagoga i t. d. Nazwa ta zresztą prawie zupełnie wyszła z użycia.

Attus Naevius, augur rzymski z epoki Tarkwinjusza Starego, który na poparcie prawdy swoich proroctw, przeciął brzytwą osełkę kamienną i zyskał przez ten cud uznanie dla swoich zdolności wieszczbiarskich.

Attycka filozofja, filozofja grecka od czasu Anaksagorasa do szkoły aleksandryjskiej, ob. Grecka filozofja.

Attycka sól, dowcipna, lekko-szyderska, ale przytem grzeczna i nieobrażająca nikogo mowa, dowcip w dobrym guście, humor wytworny i elegancki.

Attycki djalekt, najbardziej rozwinięte z narzeczy języka greckiego, którego głównie używano w Atyce. Ob. Grecki język.

Attyckie kolumny, filary cechujące odmianę attycką porządku jońskiego; wyróżniają się one podstawą, złożoną z trzech kręgów, z których środkowy jest walcem wydrążonym; kręgi te spoczywają na płycie czworokątnej.

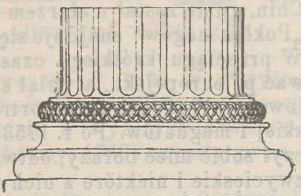

Attycka kolumna.

Attycki porządek architektoniczny, tak jest nazywany jeden z porządków mniejszych, używany zwykle na uwieńczenie większego porządku, jak np. na ozdobienie niezbyt wysokiego piętra, zakończającego wyższą część fasady. Piętro takie nazywają *attyckiem*, z powodu, że proporcje jego zachowane są na wzór gmachów ateńskich, zwykle niewysokich, i na których nie było widać dachu. Właściwie, porządek attycki nie przedstawia żadnych stałych prawideł i jest tylko dowolną zbieraniną rozmaitych ozdób architektonicznych, w których wszystko stanowi wyłącznie dobry smak architekta.

Attycyzm, delikatność mowy, dowcipu i gustu, właściwa starożytnym Ateńczykom. Pisarzów celujących pięknością i czystością języka nazywano Attycystami. Do takich należą: prawodawca Solon, komicy, historycy: Tucydydes i Ksenofont, filozofowie: Platon i Arystoteles, mówca Demostenes i t. d. Dziś attycyzm oznacza styl pisarski, pełen wytworności i czystości języka.

Attyka, właściwie *Aktike*, jedna z ośmiu prowincji właściwej Hellady, składała się z górzystego, nieurodzajnego i ubogiego w wodę półwyspu, zachodzącego w morze Egejskie, którego jądro stanowi odnoga góry Cyteronu. Po obu brzegach głównych rzeczek attyckiego i eleuzyńskiego Cefisu, rozciągają się w okolicach Eleuzys i Aten największe równiny. Już za czasów Solona był ten kraj starannie uprawiany. Głównem miastem Attyki były Ateny, a oprócz tego kraina cała dzieliła się na okręgi (demoj), których liczono 174. Jak podanie niesie, Attyka otrzymała początkową swoją oświatę od Kekropsa, przybyłego z Sais z Egiptu (1550 prz. Chr.). Książę ten prócz Aten założył jeszcze jedenaście miast, czyli państw, które Tezeusz zniewolił do uznania zwierzchnictwa Aten. Na półwyspie Attyckim znajdują się miejsca pamiętne w historji starożytnej, jak np. Maraton (bitwa 490), dziś wieś, Leosina, przedtem Eleuzys, miejsce urodzenia Eschylosa i obchodzenia tajemnic eleuzyńskich. Pentele, wieś na górze Pentelikos, sławnej łomami marmuru i t. p. Dziś Attyka jest wraz z Beocją prowincją (nomarchją) królestwa Greckiego, ma 6,306 klm. kw. i 258,000 miesz. Por. Ross: „Die Demen von Attica und ihre Vertheiligung unter die Phylen“ (Halla, 1846); C. Bursian: „Geographie von Griechenland“ (1862); Curtius E. i I. A. Kaupert: „Karten von Attica mit erläuterndem Text“ (1882); Lake: „On the Demi of Attica“ (1829); Fustel de Coulanges: „La cité antique“ (1885).

Attyka (archit.), nizka ściana, wzniesiona swobodnie ponad górnym gzymsem budynku dla zamaskowania dachu.

Attyla (po niem. *Etzel*), syn Mundzuka, przezwany *Biczem Bożym*. Po śmierci stryja swego Rugilasa (Ruasa), rozpoczął rządy 434 r. wraz z bratem, Bledą, którego 444 zamordowawszy, panował sam jeden do 453. Hunnowie, wyszedłszy z Azji, usadowili się w Scytji i Panonji (Węgry). Stojąc na czele tych barbarzyńców, groźnych i strasznych dla wszystkich ludów Europy, zamierzał on panowanie swoje nad całym rozciągnąć światem. Jakoż wkrótce rozszerzył swą władzę nad całą Scytją i Germanją. Siłą miecza i postrachem swego imienia połączył ludy scytyjskie i germańskie (od Wołgi aż w głąb Niemiec) w jeden olbrzymi związek narodów, które chociaż prawami i obyczajami, pochodzeniem i mową zupełnie różne, uznały go swym panem, składały mu haracz i dostarczały wojska. Ostrogotowie, Gepidowie, Rugjowie, Herulowie, Longobardowie, Turyngowie, Burgundowie, ludy Słowiańskie, Chazarowie i t. d., walczyli pod jego sztandarem. Nawet Persom dał się we znaki. Teodozjusz II musiał haniebnym okupić się od niego pokojem; 447 przeciągnął zbrojnie przez Ilirję, Trację, Macedonję i Grecję. Później rzuciła się cała nawała pobitych przezeń ludów na Galję, gdzie krwawa bitwa na Katalaúńskich polach (obecnie Châlons sur-Marne), r. 451, zmusiła najezdników cofnąć się za Ren. Zwycięski oręż bohaterskiego Aecjusza nie złamał przecież zupełnie potęgi Hunnów. W następnym roku uderzył **A.** na Włochy, zburzył Akwileję, Padwę i inne miasta, spustoszył całą Lombardję, aż nareszcie papież Leon I wyjednał u niego pokój. Cofnął się stąd do swego obozu w Panonji, gdzie † 453 na apoplekśję w dzień ślubu z piękną Ildyką, księżną burgundzką. Zjawisko i cała istota **A.** noszą na sobie piętno mongolskiego plemienia, do którego należał. Był **A.**, podług opisu naocznych świadków, nizkiego wzrostu, niekształtnej postaci, o szerokich plecach, na których sterczała gruba głowa z przypłaszczonym nosem i zapadłemi oczyma. W oczach historyków jest **A.** niezawodnie genjalnym barbarzyńcą, z rozległemi politycznemi planami, działającym samowiednie, ale przy tem wszystkiem,

dzikich hord dzikim wodzem, który tylko ogniem i mieczem rozszerzał swe podboje, a grozą imienia swego utrzymywał w posłuszeństwie upokorzone ludy. Ze śmiercią **A.** runęło i państwo jego, ale srogi zdobywca długo jeszcze żył w podaniach i pieśniach ludu germańskiego pod imieniem *Etzla* lub *Godegisela*. Por. Jan v. Müller „Attila, der Held des 5 Jahrhundert“ (Wiedeń, 1806); Klemm „Attila nach der Geschichte, Sage und Legende“ (Lipsk, 1827); a szczególnie Amad. Thierry „Histoire d'Attila“ (2 t., Paryż, 1856), w tłómaczeniu polskiem: „Historja Attyli etc.“ (1873—4); Wietersheim: „Geschichte der Völkerwanderung.“

Attyla, ubiór narodowy węgierski: krótki płaszcz sznurami ozdobiony; także podobna część umundurowania huzarów.

Atum, bóg staro-egipski, odmiana Râ (słońca), będący uosobieniem słońca przed wschodem. Czczono go w Heliopolis.

Atvaras, mit. lit., ob. Aitvaras i Atwor.

Atwood Jerzy, fizyk angielski, * 1745, † 1807, był profesorem fizyki w uniwersytecie w Cambridge. Jest on wynalazcą słynnej *machiny Atwood'a* (wym. *Atuda*), służącej do okazania praw swobodnego spadku ciał. Z pism jego, ważniejsze są: „Traktat o biegu prostolinijnym i obrotowym ciał“ (1784), oraz „Rozbiór zasad fizyki“ (1804).

Atwor, w Rypińskiem, w gub. Płockiej, oznacza ducha, przenoszącego pieniądze, które jednemu odbiera, a drugiemu daje; robi to podczas spadania gwiazd (*Koresp. płocki*, 1880, № 29). Dr. Jan Karłowicz sądzi („Słownik wyrazów obcego pochodzenia,“ 19), że jest to nazwa tej samej istoty podaniowej, którą w innych okolicach kraju zwą Oćwiarą (ob.), Oćwiernicą, Poczwarą, że nazwa tą przeszła do ludu litewskiego, gdzie przybrała formę: Aitwaras (ob.), Atvaras, i wróciła do nas w postaci zlitewszczonej. Por. „Prace filologiczne,“ I, 180 i 719—720.

Atypus, *Gryziel*, rodzaj pająków z rzędu czteropłucnych, wyróżniający się długiemi i potężnemi szczękoróżkami. U nas żyje **A.** *piceus*, czarny, długości 2 cm. Przebywa w norach, wysłanych pajęczyną, której koniec nad ziemię wystaje. Jajka składa w woreczek soczewkowaty, który do ściany swej nory przyczepia.

Atypus.

Atys, ob. Attes.

Au, w chemji symbol atomu złota (aurum).

Au Juljusz, agronom polski, * 1842, † 1888 w Dublanach. Kształcił się w Hohenheimie i Heidelbergu, gdzie uzyskał stopień doktora filozofji. Był dyrektorem szkoły rolniczej w Żabikowie, a po jej zamknięciu został profesorem nauk polityczno-ekonomicznych i zastępcą dyrektora podobnej szkoły w Dublanach pod Lwowem. W Poznaniu był redaktorem *Ziemianina*, następnie redagował „Roczniki szkoły Dublańskiej“ i „Kalendarz dla gospodarzy.“ Napisał: „Liebig's Lehre von der Bodenerschoepfung, dargelegt und kritisch untersucht“ (Heidelberg, 1868); „Die Hilfsdüngemittel in ihrer volks-und privatwirtschaftlicher Bedeutung für Stadt und Land und ihrer Beziehung zur soziale Frage“ (Heidelberg, 1869); „Wiadomość o szkole rolniczej imienia Haliny w Żabikowie“ (1870); „Socjalizm, jako objaw choroby społecznej, zarys ustroju społecznego i krytyczna odprawa socjalizmu“ (Poznań, (1878).

Aubade, nazwa pieśni trubadurów, odpowiadająca serenadzie, z tą różnicą, że **A.** śpiewano rano, *aube* znaczy jutrzenka.

Aubagne, miasto francuskie w depart. Ujść Rodanu, nad rzeką Huveaune. Posiada 8,000 m.; uprawa wina i owoców; miejsce urodzenia Barthélemy'ego, któremu postawiono tu pomnik.

Aubaine, wyraz franc. z łac. *alibi natus. Droit d'Aubaine*, ob. Albinagii jus.

Aubanel Teodor Józef, * 1886, † 1829, poeta prowansalski, drukarz z zawodu. Od r. 1854 należał do stowarzyszenia *Felibrów* (ob.). Wydał: „La miougrano entreduberto“ („Otwarty granat,“ 1869); „Li fiho d'Avignoun“ („Dziewczęta awinjońskie,“ 1885); dramaty „Lou pan don pecat“ („Chleb grzechu“); „Lou pastre“ („Pasterze“); „Lou raubatori“ („Łupiezcy“). Por. Maneton „Th. Aubabanel“ w *Revue de langues romanes* (1886).

Aubanel Teodor.

Aubanus, ob. Böhme Jan.

Aube, prawy dopływ Sekwany we Francji, poczyna się w depart. Wyższej Marny, na płaskowzgórzu Langres, zaczyna być spławną od Arcis; ubiegłszy 225 klm., wpada blizko Romilly do Sekwany.—Nazwany od tej rzeki departament Aube obejmuje część dawnej Szampanji na przestrzeni 6,025 klm. kw. z ludnością 255,548 (1891) i dzieli się na 5 okręgów (Troyes, Arcis-sur-Aube, Bar-sur-Aube, Bar-sur-Seine i Nogent-sur-Seine) z miastem głównem Troyes, 50,000 m. Północno-zachodnia część departamentu należy do t. zw. *Champagne pouilleuse;* przy formacji kredowej, przedstawia ona bezwodną, bezleśną, pokrytą pyłem kredowym wyżynę, którą zamieszkuje ludność uboga, trudniąca się hodowlą bydła. Południowo-wschodnia posiada urodzajne doliny, a na wyniosłościach uprawiają wino. Przemysł dość ożywiony, departament produkuje żelazo, kredę, papier, wyroby bawełniane i ceramiczne.

Aube Hiacynt Laurenty Teofil, francuski minister marynarki, * 1826; odbył kampanję chińską r. 1840, podczas wojny francusko-niemiec-

ciej walczył w wojsku lądowem, a po jej ukończeniu wrócił znowu do marynarki. W r. 1879 został gubernatorem Martyniki, w r. 1881 kontradmirałem, w 1876 ministrem marynarki i wiceadmirałem. Napisał: „La Chine à la veille de la guerre“ (1859); „Trois ans de compagnie de Sénégal“ (1862); „La reforme de la marine“ (1871); „La guerre navale et les ports militaires de la France“ (1879); w *Revue des deux mondes* opisał archipelag Filipiński.

Aubé Benjamin, * 1826, † 1887, historyk francuski. W r. 1861 napisał „Saint-Justin, philosophe et martyr;“ „Histoire des persécutions de l'Eglise“ (1876). Inne jeszcze jego prace były pomieszczane w *Revue des deux mondes* i *Revue historique*.

Aubé Jan Paweł, * 1837, rzeźbiarz francuski. W r. 1874 otrzymał medal 2-ej klasy za grupę „Syrena“ i od tej chwili rozpoczęło się jego powodzenie. Wykonał: „Pigmaljona,“ „Galateę,“ „Dante Alighieri.“ W r. 1881 rząd zamówił u niego posąg „Rolnictwa,“ a wykonane przez niego posągi: Michała Lalliera, Bailly, Szekspira i Jouberta, umieszczone są w ratuszu paryskim. Rozgłos zyskał za pomysł na pomnik Gambetty, znajdujący się w dziedzińcu Louvru w Paryżu.

Aubenas, miasto we francuskim departamencie Ardèche, liczy 7,824 m. (1891), kopalnie węgla i fabryki jedwabiu.

Auber Daniel Franciszek Esprit, jeden z najznakomitszych kompozytorów francuskich, od r. 1842 dyrektor konserwatorjum paryskiego, * 1782 w Caën (w Normandji), † 1871. Wyższe wykształcenie otrzymał od Cherubiniego. Poświęciwszy się muzyce dramatycznej, hołdował ciągle panującemu smakowi, skłaniającemu się w kierunku Rossiniego. Pod tym wpływem napisał od r. 1822 do 1829 opery: „Leicester,“ „Śnieg,“ „Koncert u dworu,“ „Leokadja,“ „Mularz i ślusarz,“ „Florylla,“ „Narzeczona“ i „Fra-Diavolo.“ Przedstawiona pierwszy raz w roku 1828 opera „Niema z Portici“ jest najznakomitszym jego utworem. Z późniejszych jego kompozycji godniejszemi uwagi są opery: „Napój miłosny,“ „Bóg i bajadera,“ „Fałszerze,“ „Gustaw III czyli „Bal maskowy,“ „Jezioro wieszczek,“ „Koń śpiżowy,“ „Brylanty korony,“ „Cześć djabła,“ „Syrena,“ „Manon Lescaut.“ **A.** jest jednym z najpopularniejszych kompozytorów francuskich. Większa część jego oper komicznych jest pisana jasno, w stylu lekkim i ruchliwym, pełne są one podniecających melodji i rytmów, nie zniżających się bynajmniej do pospolitości, a celujących oryginalnością. Z tem wszystkiem większość ich to tylko nikłe utwory chwili, którym niedostaje szerokiej gry uczuć i namiętności. Umarł za czasów Komuny, ciało jego złożono tymczasem w kościele św. Trójcy, a dopiero po przejściu rozruchów, wyprawiono mu wspaniały pogrzeb. W r. 1883 postawiono mu pomnik w Caën.

Auber Daniel Franciszek.

Auberg Maurier Ludwik, Francuz. Zwiedził Polskę 1687 i napisał po francusku: „Wspomnienia Hamburga, Lubeki, Holsztynu, Danji, Szwecji i Polski“ (Souvenirs de Hamburg etc.), Amsterdam, 1735.

Auberlen Karol August, * 1824, † 1864, teolog ewangelicki, profesor w Bazylei od r. 1851; był przedstawicielem kierunku ortodoksyjnego. Do głównych jego dzieł należą: „Der Prophet Daniel und die Offenbarung Johannes, in ihren gegenseitigen Verhältnissen betrachtet“ (Bazylea, 1854); „Die göttliche Offenbarung“ (1860—4); „Beiträge zur christlichen Erkentniss“ (1865).

Aubert Jan Ludwik, ksiądz, znakomity bajkopisarz francuski, * 1731 w Paryżu, † 1814. Był redaktorem kilku pism perjodycznych, a od 1773 zajmował katedrę literatury narodowej w Kolegjum przez lat 11. Napisał bajki z pewnym nastrojem filozoficznym p. t.: „Fables et oeuvres diverses“ (1775).

Aubert de Bayet Jan Chrzciciel Hannibal, * 1759 w Luizjanie; odznaczył się w wojnie o niepodległość amerykańską, a następnie w wojnach rzeczypospolitej francuskiej, w ciągu których posunął się na stopień generała-porucznika. Za dyrektorjatu był ministrem wojny i na tem stanowisku wyświadczył ważne usługi, jako biegły administrator armji. Skutkiem nieporozumień z Carnotem opuścił ministerjum; wysłany został jako ambasador do Konstantynopola, gdzie † 1797. Posiadał wielką prawość charakteru i w każdem położeniu postępowanie jego było honorowe.

Aubert de Vitry Franciszek Jan Filibert, publicysta francuski i autor kilku broszur politycznych, wydanych w najburzliwszych czasach wielkiej rewolucji, z których powodu był niejednokrotnie prześladowany. Znany jest jako żarliwy przeciwnik systematu Malthusa, przeciwko któremu występował w różnych dziennikach paryskich, † 1849.

Aubert-Roche Ludwik Remigjusz, lekarz, * 1809 w Vitry-le-François. Po ukończeniu nauk w Paryżu (1833) przebywał w Aleksandrji, gdzie napisał „De la peste, ou typhus d'Orient“ (1840), w którem dowodził zależności tej choroby od czynników atmosferycznych i miazmatycznych. W r. 1838 powrócił do Francji, w r. 1850 wespół z A. Latourem i Richelotem założył pismo *Union médicale*. W r. 1854 wydał „Essai sur l'acclimatation des Européens dans les pays chauds.“ Od r. 1857 do samego ukończenia budowy był naczelnym lekarzem tow. budowy kanału Sueskiego.

Aubertin Karol, * 1825, historyk literatury francuskiej, napisał: „L'Esprit publique au XVIII siècle;“ „Les origines de la langue et de la littéra-

rature française au Moyen-âge“ (1870—75); „Origine et formation de la langue et de la métrique française do X an XVI siècle“ (1883).

Aubervilliers, miasto w departamencie Sekwany, w okręgu St. Denis we Francji, o 8 klm. na północ od Paryża, dla którego jest przedmieściem, liczy 25,022 m. (1891); fort, fabryki kauczuku, papieru, szkła, przetworów chemicznych i in.; kościół, odwiedzany przez pielgrzymów.

Au besoin (franc.), w razie potrzeby.

Aubignac Franciszek Hedelin, * 1604, † 1676, poeta, krytyk i kaznodzieja francuski. Wskutek zarzutów, jakie stawiał tragedjom Corneille'a, wszczęła się zacięta polemika literacka. Napisał: „Cynaminde,“ „Pucelle d'Orleans,“ „Zenobie“ i t. d., oraz romans „Macarise.“ W „Pratique du théâtre“ (1657) zebrał dużo materjału do historji teatru francuskiego.

Aubigné Teodor Agryppa, d', z łacińska *Albinaeus* zwany, znakomity historyk i poeta francuski, * 1551 w St. Maury pod Pons, † 1630 w Genewie; powiernik Henryka IV, gubernator wyspy Oleron, a później wice-admirał Guyenny i Bretanji. Za Ludwika XIII, opuścił dwór i udał się do Genewy. Sławną jest jego „Histoire universelle 1550—1601“ (3 t., Amsterdam, 1616—20), która we Francji została spaloną przez kata, jak równie „Histoire secrète par lui même“ (2 t., Kolonja, 1629—35, Amsterdam, 1731). A. zarówno z przymiotów charakteru, jak i zdolności umysłu był człowiekiem niepospolitym i niewątpliwie jednym z najznakomitszych mężów swego czasu we Francji; w swoich „Tragiques“ (nowa ed. Lalanne, Paryż) i „Aventures du baron de Foeneste“ (nowa ed. Merimée, Paryż, 1855), występuje jako gwałtowny, cierpki i kąsający satyryk. — Jego syn Constant **d'Aubigné,** był ojcem margrabiny de Maitenon. Por. Réaume „Etude historique et littéraire sur A. d'**A.**“ (1873); Morillot „Discours sur la vie et les oeuvres d'**A.**“ (1884); Salis „A. d'**A.**“ (1884).

Aubigné Teodor Agryppa.

Aubigny, d', pseudonim, ob. Baudouin J. M. T.

Aubin, miasto w departam. Aveyron w okręgu Villefranche we Francji; ma wielkie hamernie, kopalnie węgla; liczy 9,052 m. (1891). W **A.** odbywają się słynne targi owiec.

Aubin August de Saint, sztycharz, * w r. 1736 w Paryżu. Znane są u nas portrety sztychowane: Karola XII, króla szwedzkiego.

Aublet Baptysta Krzysztof Fusée, botanik francuski, * 1723, † 1778; przebywał w r. 1752 na Ile de France, a w r. 1762 w Gujanie, gdzie zebrał bogaty zbiór roślin, który opisał w dziele „Histoire des plantes de la Guyane française“ (4 t., 1775).

Aublet Albert, malarz francuski, * 1851. W r. 1873 wystawił w Salonie „Rzeźnię“ i „Wnętrze pracowni,“ które zwróciły na niego uwagę. Z późniejszych obrazów zasługują na uwagę: „Umywalnia w koszarach“ i „Sala inhalacyjna w Mont Doré“ (1881).

Aubrac, pasmo gór we Francji południowej, pomiędzy rzeką Lot i jej dopływami: Colagne i Truyère, pochodzenia wulkanicznego, poprzerzynane licznemi wąwozami, obfituje w dobre pastwiska; średnia wysokość 900—1,000 m., szczyt Mailhebiau 1,471 m. wysokości.

Aubriot Hugo, * w Dijon, † 1382 tamże, był burmistrzem Paryża, później, za Karola V, intendentem skarbu. Miłą pamięć zostawił po sobie w Paryżu budową wielu mostów, kanałów i t. p. urządzeń. On także założył pierwszy fundament Bastylji. Obwiniony przez swych nieprzyjaciół o kacerstwo, wtrącony został do więzienia, z którego oswobodził go lud w r. 1381. Por. Leroux de Lincy „Hugues **A.** prevôt de Paris sous Charles V,“ w *Bibl. de l'Ecole des Chartes*, i Limonnet „Notice sur Hugues **A.** bailli de Dijon sous Philippe le Hardi et prevôt de Paris sur Charles V. Memoires de l'Académie de Dijon.“

Aubry Piotr, sztycharz i wydawca, * 1596 w Oppenheim, † 1666 r.; znane są jego portrety Władysława IV, Marji Ludwiki, jego żony, i niektórych wodzów szwedzkich, znanych w historji naszego narodu.

Aubry Jan Chrzciciel, * 1736 w okolicy Epinal, wstąpił do zakonu Benedyktynów, po którego zniesieniu zakończył życie w ciężkim niedostatku w r. 1809. Główniejsze jego prace: „Przyjaciel filozof“ (1776); „Teorja duszy zwierząt“ (1780); „Anti-Condillac“ (1801); „Nowa teorja stworzeń“ (1804); „Listy do PP. Geoffroy i Mongin.“

Aubry Franciszek, * 1750, † 1799 albo 1802, mąż stanu i oficer francuski. Odznaczył się w czasach rewolucji. Ułożył kodeks karny wojskowy, który zyskał powszechne uznanie.

Aubry F. A., † 1878, księgarz paryski, wydawca *Bulletin de bouquiniste*.

Aubry Karol Marja Barbara Antoni, * 1803, prawnik francuski, autor „Cours de droit civil français“ (1869—1876) napisanego pospołu z Rau. Przełożył także „Fausta“ Goethego na francuski.

Aubry de Montdidier, rycerz francuski z czasów Karola V-go, zamordowany zdradziecko w 1371 r. Wierny pies jego zwrócił podejrzenie na Ryszarda de Macaire, a gdy ten zaprzeczał zbrodni, użyto sądu Bożego, to jest nakazano pojedynek między psem a obwinionym; ten ostatni uległ, i przyznawszy się do winy, był powieszony.

Aubry-Lecomte Hiacynt Ludwik Wiktor Jan Chrzciciel, znakomity francuski litograf i rysownik, * 1797 w Nizzy, † 1858 w Paryżu. Prace je-

go, począwszy od r. 1819, na wszystkich prawie wystawach paryskich ogólne zyskiwały pochwały. Celują zaś nadzwyczajną starannością, delikatnością i wytwornością obrobienia. Odtwarzał zwykle dzieła najznakomitszych mistrzów, jak: Rafaela, Leonarda da Vinci, Proudhona, Girodeta, Gérarda i innych, zachowując zawsze z jednej strony wierność oryginału, a z drugiej wykazując samodzielność genjalnego artysty-rytownika. Jego „Vierge au linge“ (1827) i „Święta Rodzina“ (1830) podług Rafaela, „Portret Mony Lizy“ podług Leonarda da Vinci, „Amor i Psyche“ podług Gérarda, należą do arcydzieł sztuki litograficznej.

Auburn, nazwa kilku miast w Stanach Zjednoczonych Ameryki półn. 1) Stolica hrabstwa Cayuga w północno-amerykańskim stanie Nowego-Yorku, nad jeziorem Owasco, 26,500 m.; posiada akademję, seminarjum prezbiterjańskie i słynne więzienie, wybudowane 1820—23 podług systematu zwanego *auburnskim*, inaczej systematem milczenia, w którym więźniowie zamknięci są w nocy w pojedyńczych celkach, a we dnie wspólną odbywają pracę przy najściślejszem milczeniu. 2) Miasto w stanie Maine, liczy 11,250 m., przemysł bawełniany; 3) Miasteczko w stanie Alabama, posiada kolegjum rolnicze i techniczne.

Aubusson, miasto okręgowe w depart. Creuse we Francji, nad rzeką t. n., liczy 6,672 m.; posiada słynne fabryki dywanów i kołder.

Aubusson Piotr, trzydziesty ósmy wielki mistrz zakonu św. Jana Jerozolimskiego, * 1423, † 1503. W młodocianym wieku odznaczał się wielkiemi zdolnościami wojskowemi i walecznością w wojnach Francji z cesarzem Zygmuntem i Amuratem II. Wstąpiwszy do zakonu, odwagą, talentami i skromnem życiem zjednał sobie wielką powagę; przebiegłszy wszystkie stopnie, został obrany 1476 wielkim mistrzem. W r. 1480 wsławił się waleczną obroną wyspy Rodos przeciwko ogromnym siłom Bajazeta II. Por. Bonhours: „Histoire de Pierre d'Aubusson“ (1676); Streck: „Pierre d'Aubusson, Grossmeister des Ritterordens von S. Johannes zu Jerusalem“ (1872).

Aubusson Piotr.

Aubusson Franciszek, marszałek Francji; ob. La Feuillade.

A. U. C.=*anno urbis conditae*, albo *ab urbe condita*, od roku założenia miasta (Rzymu).

Aucassin et Nicolette, nowela staro-francuska, napisana prozą, przeplataną śpiewami. Pochodzi z XII wieku, chociaż zdaje się być opracowaniem dawnego prowansalskiego pierwowzoru. Wydał ją Gaston Paris (1878).

Auch, stolica francuskiego depart. Gers, nad rz. Gers, 14,782 m. (1891); posiada starożytną katedrę z rzadkiej piękności malowidłami na szkle; arcybiskup z Auch nosił dawniej tytuł prymasa Akwitanji; fabryki płótna i wyrobów bawełnianych; handel ożywiony winem i wódką *(eau d'Armagnac)*.

Auchenia, ob. Lama.

Aucher, * 1772, † 1854 na wyspie św. Łazarza pod Wenecją, uczony Mechitarysta, znany z prac swoich około literatury armeńskiej. Ważne są jego słowniki: francusko-armeński (2 t., 1812—17) i angielsko-armeński (2 t., 1821—25).

Aucken, wieś pod Królewcem, pamiętna bitwą 1345 między Olgierdem, wielkim księciem litewskim a Krzyżakami, w której Litwini ponieśli klęskę. Na pamiątkę tego zwycięstwa mistrz krzyżacki, Henryk Dusener von Arfberg, wystawił w Królewcu klasztor panieński Lobenik.

Auckland, miasteczko w angielskiem hrabstwie Durham, od którego biorą tytuł baroneci i lordowie z rodziny Eden. Znakomitszymi członkami tego domu są: *Wiljam Eden* lord **Auckland,** dyplomata i publicysta; * 1744, rozpoczął wcześnie zawód polityczny, sprawował kilka administracyjnych i dyplomatycznych urzędów, został 1789 parem Irlandji, jako lord **A.**; 1793 r. parem Anglji, † 1814. Występował zawsze jako najzawziętszy wróg rewolucji francuskiej; napisał mnóstwo przeciw niej rozpraw, nacechowanych namiętnością. Najważniejsze z prac jego są: „Principles of penal law“ (Londyn, 1771) i „On the population of England“ (Londyn, 1786). Jego drugi syn Jerzy Eden lord **Auckland,** * 1784, w izbie wyższej występował jako przywódca Whigów; 1835 — 38 był generalnym gubernatorem Indji Wschodnich, zostając na tem stanowisku zawarł przymierze z Rundżyt-Singh'em i prowadził nieszczęśliwą wojnę z Afganami; 1839 został hrabią *Auckland*, pierwszym lordem skarbu; † 1849 r.— W parostwie nastąpił po nim brat jego, *Robert John* **Auckland** † 1799, biskup w Sador i Man; z papierów swego ojca wydał „Journal and Correspondence“ (4 t., Londyn, 1860—62), bardzo szacowny materjał do historji owego czasu.

Auckland, miasto na Nowej Zelandji, niegdyś stolica całej prowincji, dziś siedlisko biskupów katolickiego i anglikańskiego. Dzięki swemu położeniu, dla handlu nader dogodnemu, miasto, założone w 1840 r., szybko wzrasta i dziś liczy około 40,000 m. Posiada 6 banków, teatr, muzeum, bibljotekę i kilka kolegjów.

Au courant (franc.), być **au c.**=znać dobrze przebieg spraw, interesów, polityki bieżącej i t. p.

Auct. lub *Aut.*, przy nazwach zoologicznych i botanicznych oznacza, że termin ten użyty był przez wielu autorów.

Auctio, licytacja, sprzedaż przez licytację publiczną. *Auctionis lege*, **A.** *via*—w drodze licytacji publicznej.

Aucuba, *Ospielica*, rodzaj roślin z rodziny dereniowatych, nizkie krzewy, mające liście skórzaste, kwiaty drobne, zebrane w wiechy, owoce jagodowe. **A.** *japonica*, o liściach wielkich eliptycznych, niekiedy żółto-plamistych, wysokości 2 met., hoduje się często jako krzew ozdobny; u nas zimować musi w szklarniach.

Aucuba: *a* kwiat.

Aucuk, auscug, aucużek, **aussztuk,** spis, wypis, wykaz, rejestr towarów, *in aucuk*, ob. faktura.

Audace (włosk.), muz.: śmiało, odważnie.

Audaces fortuna juvat. Szczęście śmiałym sprzyja. Przysłowie, powstałe z wiersza Wirgiljusza (Enejda X. 284): *Audentes fortuna juvat.* Rzymianie naród odważny i rzutki, miał wiele przysłowi wyrażających myśl powyższą. Tak u Cycerona (Tusc.) znajdujemy: *Fortes fortuna adjuvat;* u Salustjusza: *Fortuna meliores sequitur;* u Seneki: *Fortuna fortes metuit, ignavos premit*—Szczęście lęka się silnych, a gnębi trwożliwych; u Owidjusza: *Audentes deus ipse juvat*, śmiałym sam Bóg pomaga.

Audacter calumniare, semper aliquid haeret (łac.), śmiało tylko spotwarzaj, zawsze cokolwiek z tego zostanie. Zdanie wyjęte z Plutarcha (o pochlebstwie), zużytkowane między innemi przez Beumarchais'go w „Cyruliku Sewilskim."

Audaeus, Audius lub **Udo,** rodem z Mezopotamji, w połowie III w. po Chr., dał początek sekcie, zwanej od niego *Audjanami* lub *Odjanami*. Będąc surowych obyczajów, powstawał na zdrożności innych, karcąc ich nawet publicznie, znienawidzony za to; potem, gdy został wyświęcony na biskupa przez innego, będącego pod jakimś zarzutem odszczepieństwa, został wyklęty i do Scytji wygnany. **A.** sam nie uczył niczego przeciwnego wierze, dopiero uczniowie jego głosili, że Bóg ma postać ludzką i że nie stworzył pierwiastków odwiecznych (ognia, wody, ciemności etc.). W końcu V wieku sekta ta wygasła.

Audax Japeti genus, śmiałe potomstwo Japeta. Horacy w odzie do okrętu prosi bogów o opiekę nad Wirgiljuszem, odpływającym do Aten dla dokończenia Eneidy. Przejęty tęsknotą po rozstaniu się z przyjacielem, żałuje prostoty wieku złotego i narzeka za zuchwalstwo ludzi—*audax Japeti genus!*—który, wykradłszy ogień z nieba, stworzyli różne wynalazki i przez nie sprowadzili na ludzkość liczne nieszczęścia. Pod *audax Japeti genus* Horacy rozumie Prometeusza.

Aude, rzeka w południowej Francji; poczyna się w Pirenejach wschodnich u stóp góry Roc d'A., a ubiegłszy 208 klm., wpada do morza Śródziemnego. Biorący od niej swą nazwę departament Aude składa część Langwedocji, na przestrzeni 6,341 klm. kw. z ludnością 317,372 (1891), dzieli się na cztery okręgi (Carcassone, Castelnaudary, Limoux i Narbonne), z m. st. Carcassone (28,235 m. 1891). Podstawą bytu jest rolnictwo, głównie uprawa wina. Urodzajność gruntu i ciepły klimat pozwalają tu dojrzewać oliwkom, figom, a nawet trzcinie cukrowej.

Audebert Jan Chrzciciel, * 1759 w Rochefort, † 1800, malarz francuski, znany z wybornych obrazów, których treścią przedmioty z historji naturalnej, zamieszczone w pysznych zbiorach, wydanych przez niego: „Histoire naturelle des singes, des makis et de galéopithèques" (Paryż, 1800), tudzież „Oiseaux dorés" (Paryż, 1802, ukończone przez Desray'a).

Audebrand Filibert, † 1816, dziennikarz francuski, rozpoczął karjerę od stenografowania posiedzeń izby; redagował *Corsaire*, *Gazette de Paris;* jego prace literackie: „Histoire intime de la révolut. du 18 mars" (1871); „Nos revolutionaires 1830—1880" (1886), „Un café de journalistes sous Napoléon III" (1888), „La clé d'argent" (1890).

Au demeurant le meilleur fils du monde (fran.): „Poza tem, najlepszy chłopak na świecie." W ten sposób w liście do króla zakończył poeta, Klemens Marot, charakterystykę swego służącego, wielkiego nicponia i łotra. Używa się w znaczeniu ironicznem.

Audeneerd, Robert v. Oudenaert, malarz i sztycharz, * w Gandawie 1663, † 1743. Wykonał wiele kopji z obrazów Marattiego, oraz mnóstwo portretów ozdobionych symbolami i rymami (Numismata virorum illustrium de genere Barbadica, 1762) etc.

Audh, Aude, Oude, niegdyś królestwo w północnych Indjach; na przestrzeni 63,983 klm., liczy 12,650,000 mieszkańców, z których mniejsza część mahometan; miasto stołeczne Lakhnau. Od r. 1877 zostaje pod zarządem gubernatora prowincji półn.-zach., który pełni zarazem urząd komisarza generalnego dla prow. **A.,** posiadającej zresztą urządzenia autonomiczne. **A.** dzieli się na 4 dywizje: Lakhnau, Sitapur, Faizabad, Rai Bareli. Kraj ten stanowił w starożytności środkową część państwa Kosala z głównem miastem Ayodhya (skąd Audh); przy końcu XII w. został wcielony do państwa Delhi i był w jego posiadaniu do 1756, kiedy Szudsza-ud-Daulach mianowany został nababem Audh'y. Od 1760 **A.** tytularnie tylko zależne od Wielkiego Mogoła, a od r. 1819 zupełnie samoistne, pod ostatnimi swoimi władcami zaczęło coraz więcej upadać, tak dalece, że 7 lutego 1856 Anglicy, strąciwszy ostatniego nababa Wayid-Ali, wcielili kraj ten do państwa Anglo-Indyjskiego. W wypadkach wielkiego powstania 1857 krai-

na Audh'y była punktem środkowym wszelkich ówczesnych działań. Por. Forgues „La révolte de Cipayes."

Audi, vide, sile! Słuchaj, patrz i—milcz!

Audiat Ludwik, * 1833 roku, poeta i historyk francuski, profesor przy kolegjum w Saintes. Wyjąwszy poezje, napisał: „Les oubliés" (1864); „André Mage de Fiefmelin et Bernard Palissy;" „Bernard Palissy" (1868) i t. d.

Audiatur et altera pars—Należy wysłuchać i strony drugiej. Formuła prawa rzymskiego i zasada wyrokowania w jakiejkolwiek sprawie. Sędzia, mający decydować o losie obwinionego, nie powinien opierać się na samej skardze, ktora może być przesadzoną, lub wprost fałszywą. Dla wydania wyroku sprawiedliwego, obowiązany on jest wysłuchać obrony i dowodów obwinionego i decydować o sprawie po zestawieniu jej z aktem oskarżenia. Formuła: *audiatur et altera pars*, pomieszczona w tragedji Seneki *Medea*, wyrażoną bywa i w formie odmiennej, np. u Lucjana: *Ne causam damnes, partes ni audiveris ambos.* Seneki: *Prius quam exaudias, ne judices* — nie sądź, dopóki nie wysłuchasz.

Audiffredi Giovanni Battista (Jan Chrzciciel), właściwie *Giulio Cesare*, uczony Dominikanin, * 1714, † 1794: był bibljotekarzem kazanatyjskiej bibljoteki w Rzymie; zasłużył się głównie jako bibljograf i autor katalogu tejże bibljoteki (4 t., Rzym, 1761—83), tudzież katalogu rzymskich wydań z XV w. (Rzym, 1783). Astronomiczne jego prace także były w swoim czasie wielce cenione. Wydał: „Phaenomena coelestia" (1753 — 56); „Transitus Veneris ante solem" (1762); „Investigatio paralaxis solis" (1765).

Audiffret Jan Franciszek hr., d', * 1707, służył w gwardji Stanisława Leszczyńskiego w Lotaryngji.—**Audiffret** Karol Ludwik Gaston, margrabia d', wnuk poprzedzającego, * w Paryżu 1787, † 1878 r., człowiek wysokich zdolności, szef biura ministerjum skarbu za pierwszego cesarstwa, od 1837 par Francji; napisał kilka ważnych dzieł, a mianowicie: „Rozbiór dochodów publicznych" (6 t.); „System skarbowy francuski;" „Uwolnienie własności albo Reforma podatków stałych;" „O przesileniu finansowem" i „O reformie hypotecznej."

Audiffret-Pasquier Edmund Armand Gaston, książę, * 20 paźdz. 1823 w Paryżu, syn hr. **A.**, przybrany syn wuja swego ks. Pasquier, wielkiego kanclerza Francji. Mianowany audytorem w radzie stanu 1845, usunął się po rewolucji lipcowej do życia prywatnego. W r. 1871 wybrany do zgromadzenia narodowego, zajął miejsce w prawym środku; w komisjach dał się poznać z wymowy i energji; widząc niemożliwość restauracji monarchicznej, przechylił się do rzeczypospolitej; w 1874 obrany był wiceprezesem izby, a przy utworzeniu ministerjum Buffeta prezesem; w 1875 przystąpił do lewego środka i przez zgromadzenie narodowe obrany został senatorem znaczną większością; w 1875 senat mianował go swoim prezesem; w 1877 stawił swoją kandydaturę do akademji francuskiej, ale zwyciężył go Sardou. Po stanowczem zwycięstwie republikanów przy wyborach do senatu 5 stycznia 1879 r. nie został już obrany prezesem; zastąpił go Martel; natomiast zdołał przeprowadzić kandydaturę swą do akademji francuskiej. W r. 1883 oświadczył się w senacie przeciwko wydaleniu z Francyi książąt.

Audin J. M. V., * 1793 w Lyonie, † 1851, poprzednio adwokat, wydał szereg dzieł traktujących historję reformacji, którą opracowywał z punktu widzenia katolickiego, np.: „Histoire de Léon X" (2 t.); „Histoire d'Henri VIII" (2 t.); „Histoire de Luther" (2 t.); „Histoire de Calvin" (2 t.); „Histoire de la Saint-Barthélemy" (2 t.). Jest także autorem przewodników dla podróżnych, wydanych pod pseudonimem Richarda.

Audius, ob. Audaeus.

Audjencja (z łac.), słuchanie, posłuchanie dawane interesantom przez sądy, destojników państwowych, lub panujących. W Hiszpanji *Audiencia* nazywa się sąd wyższy. **A.** *sądowa* — rozpatrywanie sprawy w sądzie.

Audjometr, ob. Sonometr.

Audley (czyt. *Odli*), angielski ród szlachecki, właściwe ich nazwisko: Touchel, pochodzenia francuskiego. Zasłynął z nich Tomasz **A.**, baron of. Walden, kanclerz Anglji, * 1488, † 1544 r., który swoje wywyższenie zawdzięczał łatwości, z jaką zmieniał przekonania. Był olbrzymem, ale cierpiał na różne dolegliwości, z których wywodził swoją ułomność moralną.

Audouard Olimpja Felicité, autorka francuska, * 1839 w Paryżu, † 1890 w Nizzy. Po zerwaniu nieszczęśliwego małżeństwa odbywała długie podróże, których owocem były dzieła: „North-America," „L'Orient," „Les mystères du Sérail et des harems turcs," „Voyage au pays des Boyards," „Comment aiment les hommes" (3 wyd. 1865); „Les mystères de l'Egypte devoilés" (1865); „Lettres aux deputés" (1869); „Les nuits russes" (1876); „Les mondes des ésprits, ou la vie après la mort" (1874); „L'Amour: le materialiste, le spiritualiste, le complet et divin" (1886). W r. 1860 założyła dziennik *Papillon*, następnie redagowała *Revue Cosmopolite* (od 1867) i in. Głównie zasłynęła z pism socjalnych: *Le luxe effrené des hommes*, *Le luxe effrené des femmes* i in., w których broni praw kobiety i żąda prawa rozwodu.

Audouin Jan Wiktor, zoolog, * w Paryżu 1797, † 1841. Był od 1833 profesorem w muzeum historji naturalnej i jednym z najznakomitszych entomologów francuskich. Z licznych prac jego: najważniejszą jest „Histoire des insectes nuisibles à la vigne" (Paryż, 1842). Opracował również owady w dziele Cuviera „Règne animal."

Audran, sławna rodzina sztycharzy francuskich. Dwaj bracia: Klaudjusz **Audran,** * w Pa-

ryżu 1597, † 1677, profesor rytownictwa akademji w Lyonie, i Karol **Audran,** * w Paryżu 1594, † 1674, sztycharz obrazów włoskich, wsławili się jako znakomici artyści w swoim zawodzie. Pierwszy z nich miał trzech synów, z których średni, *Gerard* **Audran,** * w Lyonie 1640, † w Paryżu 1703, sztychował najznakomitsze dzieła Lebrun'a i innych mistrzów; należy do najcelniejszych miedziorytników w rodzaju historycznym. Z trzech synów Germaina **A.** zjednał sobie głośne imię Klaudjusz **Audran,** * w Lyonie 1658, † 1734, jako malarz ornamentów i groteskow. Drudzy dwaj bracia Jan **Audran,** * w Lyonie 1667, † 1756, i Ludwik **Audran,** * 1670 tamże, † 1712 w Paryżu jako miedziorytnicy, należeli do najzdolniejszych uczniów swego stryja Gérarda.

Audran Gerard.

Audran Edmund, kompozytor, * 1842 r. dyrektor muzyki w kościele św. Józefa w Marsylji; syn Marjana Audran'a, tenora, * 1816, † 1887. Skomponował operety: „Wielki Mogoł," „Maskotta," „Wesele Oliwetty," „Gilette de Narbonne" (Pierścień rodzinny) etc.

Audros, według Łasickiego, bóstwo litewskie, opiekujące się morzem i wszelkiemi wodami. A. Mierzyński w „Roczniku Towarz. nauk. krak." (XLI, 51) przypuszcza, że nie jest to imię własne, lecz drugi przypadek od *audra* fala (z wyrażenia: diewajtys audros—bożek fal).

Audubon John James, ornitolog, * 1780 w jednej z plantacji Luizjany, † 1851 pod New-Yorkiem. Kształcił się w malarstwie w Paryżu, następnie osiadł w Pensylwanji jako rolnik i odbywał liczne wędrówki dla zbadania obyczajów ptaków i malowania ich z natury; główne jego dzieło, do którego potrzebne ryciny sam rysował i malował, nosi tytuł: „The Birds of America" (4 t., Londyn, 1827—38, dalsze 7 tomów New-Yorku, 1840—44), do którego należą jeszcze: „Ornithological biography" (5 tomów, Edymburg i Londyn, 1831—39), oraz „Synopsis of the birds of North America" (Londyn, 1839). Innego jego dzieła „O zwierzętach ssących" (Nowy York, 1846) tylko początkowe wyszły zeszyty. Por. Saint) John: „**A.** the naturalist in the New World"(1856).

Audumbla, krowa mityczna u Skandynawów, z której wymienia płynęły cztery rzeki mleczne na pokarm pierwszego olbrzyma Ymira. Powstała ona z kropli tającego lodu, a liżąc sama lód, wytworzyła istotę ludzką, Buri, której wnukiem był Odyn. Por. Grimm „Deutsche Mythologie."

Audyfon, przyrząd do wzmocnienia słuchu głuchych, wynaleziony przez Graydona, składa się z mikrofonu, z którym za pomocą sznurka połączona jest rączka drewniana. Osoba przytępionego słuchu trzyma rączkę tę w zębach, mówiący zaś głos swój zwraca do mikrofonu. W konstrukcji prostszej jest to tylko płytka ebonitowa, postaci wachlarza, której koniec górny przykłada się do zębów. Pod wpływem rozlegającego się głosu płytka przechodzi w drgania, które za pośrednictwem kości głowy dochodzą do przyrządu słuchowego.

Audyfon.

Audytor (łac. *audire*). We Francji nosili tę nazwę niżsi członkowie sądów, obowiązani wyprowadzać indagacje, czasem odbierać rachunki. W Niemczech są to członkowie sądu bez prawa głosu. W Rosji audytorowie przy sądach wojskowych, pełniąc obowiązki sekretarzy, przestrzegając zachowania wszelkich formalności prawnych. **A.** ci kształcą się w *szkole audytorskiej* ministerjum wojny, pozostającej pod zwierzchnictwem samego ministra. Audytorowie w byłych wojskach polskich pełnili obowiązki sędziów wojskowych. Tacy **A.** mają stopień, jak **A.** pułkowy, jeneralny i t. d.

Audytorjat i **Audytorjat generalny,** za ces. Pawła w Rosji: wyższy sąd wojenny; przed nową organizacją sądowo-wojenną było takich sądów pięć: 1) **A. G.** dla wszystkich wojsk lądowych; 2) **A. G.** dla floty; 3) **A.** dla korpusu górniczego; 4) **A.** dla korpusu leśnego i 5) dla korpusu inżynierów komunikacji. Jest także i **A.** *polowy* przy armji.

Audytorjum, miejsce do słuchania, sala do wykładu nauk w uniwersytetach. Przenośnie, **A.** znaczy także całe grono słuchaczów.

Audziewicz Antoni, biskup wileński, * 1836, † 1895 roku, wyświęcony na kapłana po ukończeniu seminarjum w Wilnie 1859; był przez lat kilka wikarjuszem przy kościele św. Jakóba w Wilnie, nauczycielem religji w Instytucie szlacheckim i nareszcie mieszkał przy kościele kks. Bernardynów na Zarzeczu od 1864 do 1869 r. W tym ostatnim roku powołany na profesora Akademji Duchownej, wykładał w niej dogmatykę, pełnił obowiązki inspektora i otrzymał tytuł doktora teologji. Po wyniesieniu rektora Akademji, ks. Kozłowskiego, na biskupstwo łuc-

Antoni Audziewicz.

ko-żytomierskie r. 1883 pełnił w zastępstwie obowiązki rektora Akademji w Petersburgu. Wkrótce potem otrzymał tytuł kanonika kapituły mohylowskiej, a następnie i prałata tejże kapituły. Biskupem wileńskim mianowany w r. 1890 po tymczasowym administratorze ks. Zdanowiczu.

Aue, miasto górnicze w Saksonji, w okręgu Zwickau nad rz. Muldą, 6,000 miesz. W blizkości była kopalnia gliny porcelanowej do fabryki mejseńskiej, dziś wyczerpana. Fabryki wyrobów żelaznych i blaszanych.

Aue Hartmann, von der, ob. Hartmann.

Auenbrugger Leopold, von *Auenbrugg*, lekarz, * w Hradcu 1722, † 1809 w Wiedniu. Był lekarzem szpitala hiszpańskiego w Wiedniu i wsławił się wynalezieniem metody rozpoznawania chorób piersiowych przez opukiwanie czyli perkusję. Badania kliniczne i doświadczalne w tej kwestji ogłosił w dziele: „Inventum novum ex percussione thoracis humani ut signo morbos detegendi“ (Wiedeń, 1761), które w początkach napotkało silną opozycję; dopiero w 1808 skutkiem prac Corvisarta metoda jego została należycie ocenioną i przez wszystkich przyjętą.

Auer Antoni, * 1777, † 1817, malarz na porcelanie, reformator i założyciel nowej szkoły w tej sztuce. Pracował w Nymphenburgu w Bawarji.

Auer Alojzy, drukarz, * 1813 w Wels, w Austrji Wyższej, † 1869 w Wiedniu. Pierwiastkowo zecer, własną pracą poznał dobrze obce języki i był profesorem języka włoskiego w Lincu, następnie dyrektorem drukarni dworskiej i państwowej w Wiedniu, którą udoskonalił i zaopatrzył czcionkami dla języków wszystkich narodów, mianowicie w 500 europejskich i 100 obcych kształtach alfabetu. Jest wynalazcą rodzaju druku, który nazwał *autoplastyką* (ob.) i kilku pras drukarskich. Od roku 1847 był członkiem akademji nauk w Wiedniu. Oprócz kilku przewodników do nauki języków obcych wydał: „Ojcze nasz“ w 608 różnych językach i narzeczach; „Grammatischer Atlas,“ zawierający tablicowe zestawienie wszystkich języków (1854); „Geschichte der k. k. Hof-und Staatsdruckerei“ (Wiedeń, 1851); „Die Entdeckung des Naturselbstdrucks“ (1856). W dowód uznania położonych zasług podniesiony został do stanu rycerskiego z przydomkiem *von Welsbach*.

Auer Leopold, * 1845, skrzypek węgierski. Kształcił się w konserwatorjum peszteńskiem, a później u Joachima. W 1863 został kapelmistrzem w Düsseldorfie, a 1866 w Hamburgu. W 1868 objął pierwsze skrzypce w kwartecie braci Müllerów, potem został solistą cesarskim i profesorem konserwatorjum w Petersburgu,

Auer Ignacy, demokrata socyalny niemiecki * 1846, siodlarz z rzemiosła, bardzo dobry mówca. Był deputowanym do sejmu 1877—78; 1880—87, oraz na nowo od 1890.

Auera lampa, ob. Gaz oświetlający.

Auerbach. 1) Miasto w Saksonji, w okręgu Zwickau nad rz. Göltzsch, 7,841 m.; posiada znaczne fabryki wyrobów bawełnianych, papiernie i t. d. Prowadzi rozległy handel. 2) Miasteczko w bawarskim okręgu Eschenbach, słynne z pobliskich pieczar z osobliwemi skamieniałościami. 3) Wieś w prowincji heskiej Starkenburg, posiada źródło mineralne i zakład kąpielowy.

Auerbach Bertold, * 1812 w Nordstetten, w wirtemberskim Czarnym Lesie, † 1882, kształcił się początkowo w teologji żydowskiej, historji i filozofji, później atoli pod wpływem Dawida Straussa przerzucił się do filozofji, studja uniwersyteckie ukończył w Heidelbergu. W 1836 wydał broszurę: „Das Judenthum und die neueste Litteratur,“ a później poświęcił się wyłącznie zawodowi literackiemu; powieści w duchu młodych Niemiec (ob.): „Spinoza“ (2 t., Sztutgart, 1837); „Poeta i kupiec“ (2 t., Sztutgart 1839); przychylne znalazły przyjęcie: sławę literacką głównie utwierdził pracą p. t. „Schwarzwälder Dorfgeschichten“ (4 t.), tłómaczoną na rozmaite języki europejskie. Prócz kilku utworów dramatycznych, jak „Andreas Hofer“ (1850); „Der Wahrspruch“ (1856); napisał jeszcze: „Deutsche Abende;“ „Neues Leben;“ „Das Schatzkästlein des Gevatermanns;“ „Barfüssele;“ „Joseph im Schnee;“ „Edelweis;“ „Das Landhaus am Rhein“ (tłóm. J. Pracki w *Kłosach*, 1869), tudzież mnóstwo kalendarzy i powieści ludowych. W ogóle utwory **A.** odznaczają się podniosłością myśli, ale przez zbytek filozoficznego materjału, którego autor nie może wtłoczyć w charaktery osób działających, sprawiają wrażenie rzeczy zmanierowanych, nienaturalnych. Belejowska, Ilnicka i D. Chodźko tłómaczyli: „W pałacu i chatce“ (1869); „Powieści wiejskie“ i „Macocha“ (1860); „Willa nad Renem“ (1869); „Józio Śniegowczyk.“ Pośmiertnie wyszły: „Auerbach's Briefe an seinen Freund“ (1884). Por. H. Mielke, Der Deutsche Roman im XIX Jh.

Auerbach Bertold.

Auerbacha piwnica, Auerbachs Keller, słynna winiarnia w Lipsku na Grimmaische Str. Sławę swą zawdzięcza legendzie, że Faust pospołu z Mefistofelesem był tam na uczcie i później wyjechał na beczce. Podanie to zużytkował Goethe w swoim „Fauście.“

Auerberg, góra w Harcu Niższym, pod Stolberg, w pruskiej regencji Merseburskiej, 576 m. wysoka. Na jej szczycie wznosi się postawiony przez hr. Józefa Stolberga (1833) krzyż 24 m. wysoki, a stąd i sama góra nazywaną jest Josephshöhe.

Auersbach, kaznodz. ewangelicki w Wierzbicy Polskiej pod Wołczynem (Konstadt), † 1850;

wydał w Oleśnicy nową edycję dzieła: „Agenda lub porządek kościołów ewangelickich księstwa Oleśnickiego“ z roku 1593. Jest autorem „Katechizmu“ (1824).

Auersperg (po słow. *Turjak*), miasteczko w austrjackiem księstwie Krainy, 2,000 m., gniazdo książęcej i hrabiowskiej rodziny tegoż nazwiska.

Auersperg (książęta i hrabiowie), starożytna, niegdyś panująca rodzina niemiecka, osiadła w Karyntji austrjackiej, nosi nazwisko od posiadłości i zamku w Krainie. Znakomitszymi członkami tej rodziny są: **Auersperg** Karol, książę von, feldmarszałek austrjacki, * 1740, † 1822, podczas wojny 1805 r., wiadomością o zawieszeniu broni dał się podejść marszałkom francuskim Muratowi i Lannesowi, pozostawiwszy bowiem w całości most na Dunaju pod Wiedniem, ułatwił tym sposobem przeprawę wojskom nieprzyjacielskim. Stawiony za to przed sąd wojenny, skazany został na surową karę, od której jednak go ułaskawiono.—**Auersperg** Karol, książę, von, syn poprzedniego, austrjacki mąż stanu; podpora germanizmu w Austrji, * 1814, † 1890. W 1861 r. wystąpił po raz pierwszy na arenę spraw politycznych, mianowany za ministerjum Schmerlinga prezydentem Izby Panów. Jako deputowany na sejm czeski, występował przeciwko autonomicznym dążnościom Czechów i przyłożył się znacznie do utworzenia niemiecko-czeskiego konstytucyjnego stronnictwa, którego głównem zadaniem jest utrzymać przewagę germanizmu w Austrji. W tym samym duchu postępując ciągle, stawał w zawziętej opozycji przeciwko federalistycznemu ministerjum Belcrediego (1865) i złożył mandat deputowanego; wrócił na dawne stanowisko dopiero po upadku tego ministerjum, a po rozwiązaniu sejmu czeskiego (1867), stanął na czele niemieckiej większości. W początku 1868, został prezesem ministerjum mieszczańskiego, wszczął spory z Beustem, kanclerzem państwa i wziął dymisję (1868), kiedy ten ostatni na własną rękę rozpoczął układy z przywódcami czeskimi dla zawarcia nowej ugody. W sporach między centralistyczną większością a federacyjną mniejszością ministerjum mieszczańskiego (1869—70), stanął po stronie centralistów i prowadził dawną walkę przeciw ministerjum Potockiego, przyrównywając federalizm do zawrotu głowy. W r. 1871, gdy brat jego, Adolf, objął po upadku Hohenwardta prezydjum w ministerjum, książę Karol został marszałkiem Izby Panów do 1879 i marszałkiem krajowym Czech. W roku 1879 wszedł w kompromis z hrabią Taaffem, czego później żałował i zarzucał Taaffemu w izbie nieszczerość (1883 r.). Z sejmu czeskiego ustąpił 1882 roku, zmarł bezpotomnie, przekazując tytuł synowcowi Karolowi.— **Auersperg** Adolf, książę, brat poprzedniego, * 1821, † 1885, służył pierwotnie w wojsku, w roku 1867 obrany został do sejmu czeskiego, następnego roku mianowany marszałkiem krajowym, t. j. prezesem sejmu, okazał się jawnym stronnikiem partji niemieckiej. W r. 1869 został członkiem Izby Panów, a w 1870 gubernatorem Salzburga. Po usunięciu się Beusta 1871 został prezesem ministerjum cislejtańskiego i w tym charakterze przeprowadził nowe prawa wyborcze 1873. Wobec osłabienia partji niemieckiej, położenie jego stawało się corazt rudniejszem i w lutym 1879 r. otrzymał uwolnienie z prezesostwa ministerjum. Mianowany został prezydentem najwyższej izby obrachunkowej. Starszy syn jego Wilhelm w r. 1875 zginął w pojedynku z hr. Kolowratem; młodszy, Karol, odziedziczył majątek stryja, ks. Karola.

Auersperg Karol.

Auersperg Antoni Aleksander, hrabia v., znany poeta pod imieniem *Anastazego Grün*, * 1806 w Lublanie, † 1876, dziedzic hrabstwa Thurn am Hart i majętności Gurkfeld, kształcił się w Teresianum i w uniwersytecie wiedeńskim i hradeckim. W r. 1848 członek frankfurckiego zgromadzenia narodowego, w 1860 członek rady państwa, od 1861 dożywotni członek Izby Panów; występował zawsze, tak na sejmie lublańskim, jako też i Wiedniu przeciwko federalizmowi, popierając już to centralizm, już dualizm z przewagą niemczyzny w Cislitawji. Rozpoczął swój zawód literacki rodzajem epopei romantycznej pod tytułem: „Der letzte Ritter“ (cesarz Maksymiljan I); sławę atoli jego ustaliły poezje polityczne: „Spaziergänge eines Wiener Poeten“ (1831), tudzież następujące po nich: „Schutt“ (1835) i „Gedichte“ (1837), które mu zjednały zasłużone imię jednego z najliberalniejszych liryków nowszych czasów. Inne jego utwory poetyczne są: „Nibelungen im Frack“ (1843); „Pfaff vom Kahlenberg“ (1850); „Volkslieder aus Krain“ (1850) i „Robin Hood“ (1864), przedstawiający w pięknem opracowaniu cykl ballad z angielskiej poezji ludowej. Utwory **A.** należą do najpiękniejszych płodów poetycznej literatury XIX w. Realizm życia kojarzy się w nich z idealizmem w harmonijną całość przez swobodny i głęboki humor, który przybiera nieraz prawdziwie tragiczną barwę. Przyjaźnił się blizko z Lenauem, którego dzieła wydał (1854). Z pomiędzy wszystkich politycznych liryków stawiają Niemcy **A.**

Auersperg Antoni Aleksander.

najwyżej. Zawadzki przełożył i wyd. w Krakowie, 1849 „Strażnicę nadbrzeżną.“ Por. Radics: „**A.** G.“ (1879).

Auerstädt, wieś w powiecie Eckartsberge, w pruskiej regencji Merseburskiej, licząca 550 m., pamiętna bitwą 14 października 1806, w której marszałek Davoust z 33,000 Francuzów pobił księcia Karola Wilhelma Ferdynanda Brunświckiego na czele 60,000 Prusaków; jednocześnie Napoleon drugą część armji pruskiej pod Jeną pokonał. W nagrodę za to zwycięstwo marszałek Davoust pozyskał tytuł księcia Auerstädt.

Auerswald, gałąź starożytnego rodu szlacheckiego w Miśnji, przesiedlonego do Prus Wchodnich. Z rodziny tej zasługują na pamięć: **Auerswald** Hans Jakób, von, * 1757, † 1833; służył od 1770 wojskowo, później przeszedł do służby cywilnej, zajmując najwyższe urzędy. Był od 1811 do 1824 marszałkiem królestwa Pruskiego i od 1806, jako jeden z najznakomitszych patrjotów, ważny miał udział w nowej organizacji kraju.— Starszy jego syn **Auerswald** Hans Adolf Erdmann, * 1792 w rodzinnym majątku Faulen pod Rosenbergiem, od 1813 służył w armji pruskiej, w 1848 jako deputowany do niemieckiego zgromadzenia narodowego we Frankfurcie, gdzie głównie zajmował się sprawami wojskowemi, należał do prawej strony; lecz 15 września 1848 został tamże wraz z księciem Lichnowskim zamordowany przez powstańców.—Brat jego, **Auerswald** Rudolf, * 1795, † 1865; zajmował od 1820 rozmaite urzędy cywilne; od 1840—42 był nadburmistrzem w Królewcu, potem prezydentem regencji Trewirskiej, a od połowy marca do czerwca 1848 nadprezydentem prowincji Pruskiej. Sprawując od 25 czerwca do 10 września 1848 obowiązki prezesa ministrów i ministra spraw zagranicznych, powrócił jako nadprezydent do Królewca, lecz w r. 1848 i 1850 wybrany został na prezydenta izby pierwszej. Od lipca 1850, do początku lipca 1851 był nadprezydentem prowincji Nadreńskiej, poczem jako polityczny przeciwnik ministra Westphalen, żył na uboczu i dopiero 6 października 1858, zajął znowu miejsce w gabinecie, mianowany przez regenta ministrem bez wydziału. W marcu 1862, skutkiem przyjęcia w izbie deputowanych wniosku Hagena, który żądał specjalizowania w budżecie etatów wojskowych, podał się wraz ze swymi kolegami do dymisji i został naznaczony nadburgrafem w Magdeburgu. Odtąd, mimo ścisłych stosunków przyjaźni, jaka go łączyła z królem, nie wywierał już żadnego na politykę wpływu; † 1865 r. Jako mąż stanu ma tę zasługę, że kierując się polityką liberalną, pragnął widzieć państwo pruskie potężnem nie tylko jako administracyjny i militarny organizm, ale także jako ognisko nauk, sztuk i wszystkich interesów ludzkich.—Młodszy brat poprzednich **Auerswald** Alfred, * 1797 w Marienwerder, wszedł 1819 do służby rządowej, w r. 1847, jako członek zjednoczonego sejmu należał do przywódców stronnictwa liberalnego, za ministerstwa Camphausen (29 marca 1848), objął ministerjum spraw wewnętrznych, lecz w czerwcu złożył urzędowanie. Od r. 1849 do 1855 był członkiem izby i należał do opozycji konstytucyjnej. Po 1858 znowu został członkiem izby i należał do opozycji konstytucyjnej. Po 1858 znowu został członkiem izby deputowanych i był nim aż do śmierci, która nastąpiła 3 lipca 1870 r. w Berlinie.

Au fait, franc. być, **a. f.,** być z czem dobrze obeznanym, wiedzieć o co idzie.

Auffenberg Franciszek, generał austrjacki, * 1769 w Wirtembergu, † 1815, za odznaczenie się w bitwie pod Würzburgiem 3 września 1796 mianowany generałem. W r. 1805 mając sobie polecone obserwowanie Murata, napadnięty przezeń 8 października pod Wertingen w Czarnym Lesie, został z połową swego korpusu wzięty do niewoli. Oskarżony o zdradę, skazany został na czteroletnie warowne więzienie i utratę dostojeństw. Po odcierpieniu tej kary w kilka lat umarł.

Auffenberg Józef, podług innych Jan, baron, von, * 1798 we Frejburgu w Badeńskiem, † 1857; od 1815 służył w wojsku austrjackiem, potem w gwardji badeńskiej; następnie był szambelanem i członkiem komitetu teatru dworskiego, a od 1839 marszałkiem dworu wielkiego księcia. Jako poeta dramatyczny szkoły romantycznej, zostawił po sobie 24 sztuki („Das Nordlicht von Kasan,“ „König Erich,“ „Fergus Mac-Ivor“), z których wiele miało w swoim czasie znakomite powodzenie, jak poemat dramatyczny „Alhambra“ (3 t., 1829), pełen dziwnych wyskoków romantyki, oraz ciekawa bardzo „Humorystyczna pielgrzymka do Granady i Korduby“ (1835). Wszystkie jego dzieła wyszły w 22 tomach, 1843—1847 r.

Aufidius Bassus, † około 24 prz. Chr., historyk rzymski, którego kontynuatorem był Plinjusz Starszy. Napisał: „Libri belli Germanici,“ oraz „Dzieje powszechne od czasu i śmierci Cezara.“

Aufrecht Teodor, filolog niemiecki, * 1822 w Leśnicy na Szląsku, studjował w Berlinie, od r. 1862 był profesorem sanskrytu i lingwistyki porównawczej w Edymburgu, od 1875 zajmował podobnąż katedrę w Bonn. Ogłosił: „Katalog der Sanskrithandschriften in Oxford“ (1864), „Hymnen des Rigweda“ (2 wyd., 1877): „The ancient languages of Italy“ (1875) i in.

Auge, w mit. grec. jedna z Hor (ob.).

Auge, w mit. grec., córka Aleosa, króla tegejskiego i Neajry. Wskutek wróżby, iż jej potomek zgładzi synów Aleosa, ojciec zrobił ją kapłanką Ateny, grożąc śmiercią, gdyby straciła niewinność. Wszakże Herakles, upoiwszy **A.** winem, przyprawił ją o to. Wówczas ojciec kazał ją utopić w morzu Naupliosowi. W drodze, na górze Partenji, **A.** wydała na świat Telefa, a Nau-

plios oboje ocalił. Losy ich były przedmiotem wielu utworów poezji greckiej.

Auge, dzielnica północnej Francji, stanowiąca część Normandji w dep. Calvados.

Augendre'a proch, *biały proch amerykański*, mieszanina wybuchająca, podana przez Augendre'a w r. 1849, złożona z 50 części chloranu potasu, 25 części żółtego żelazo-cjanku potasu i 25 części cukru. Działa silniej aniżeli proch zwykły, ale wyrób jego jest niebezpieczniejszy i kosztowniejszy. Używa się do napełniania bomb i torpil.

Auger Edmund, Jezuita, * 1513, z biednych rodziców we Francji, † 1591; dostawszy się o żebranym chlebie do Rzymu, był kuchtą w klasztorze Jezuitów; później wyświęcony na kapłana, został kaznodzieją i spowiednikiem Henryka III. Był to pierwszy Jezuita, który dostąpił tej godności.

Auger Anastazy, ks. rz. kat., znakomity helenista, * 1734 w Paryżu, † 1792 tamże, profesor retoryki w Rouen, potem wikary general. dyecezji w Lescar. Tłómaczył Demostenesa, Eschinesa, Lizjasza i Homilje Chryzostoma. Staranna jego praca: „De la constitution des Romains," była w swoim czasie wielce szacowaną. Wszystkie jego pisma wyszły w Paryżu w 29 tomach.

Auger Ludwik Szymon, krytyk i literat francuski, * 1772 w Paryżu. Był czynnym współpracownikiem naprzód *Journal de l'Empire*, a po powrocie Bourbonów *Journal général de France*. W r. 1816 mianowany członkiem akademji, został 1822 dożywotnim jej sekretarzem. W r. 1826 z niewiadomych powodów sam sobie życie odebrał. Najważniejszą jego pracą jest komentarz Molière'a.

Auger Hipolit Mikołaj Just, * 1797 w Auxerre. Był w wojsku rosyjskiem podoficerem w pułku Izmajłowskim, a wróciwszy do kraju, oddał się literaturze i napisał znaczną liczbę romansów, powieści, kilka komedji i pism moralnych. Jego pięciotomowe dzieło „Physiologie du théâtre" (1839—40), napisane z talentem, posiada wartość, jako zawierające w sobie historję literacką teatrów paryskich.

Augereau Piotr Franciszek Karol, książę Castiglione, * 1757 w Paryżu, † 1816, był naprzód karabinjerem w wojsku francuskiem, potem przeszedł do służby neapolitańskiej, skąd wygnany ze swymi rodakami 1792, wszedł do armji francuskiej i tu w cztery lata później został generałem dywizji. Odznaczywszy się w pierwszej kampanji włoskiej Bonapartego, mianowany został 9 sierpnia dowódcą 17 dywizji wojskowej w Paryżu; zamach 18 fructidora wykonał z całą srogością. W r. 1800 otrzymał naczelne dowództwo w Holandji, 1804 został marszałkiem, a 1805 r. mianowany księciem Castiglione. W kampanjach 1805 i 1806 zaszczytny miał udział; walczył 1809 we Włoszech i 1810 mniej szczęśliwie w Hiszpanji. Roku 1813 był dowódcą 11 korpusu w Berlinie, później generał gubernatorem we Frankfurcie i Würzburgu, skąd przywiódł swój korpus na czas bitwy pod Lipskiem. Abdykację Napoleona (1814), ogłosił wojsku w wyrazach tak rubasznych i ubliżających, że cesarz po powrocie z Elby ogłosił go zdrajcą i już mu więcej nie ufał. Za restauracji, mianowany był parem i członkiem rady wojennej, przeznaczonej do osądzenia Ney'a, lecz wystąpił z niej jako niekompetentny i usunął się do dóbr swoich. Najświetniejsze dowody waleczności żołnierza i zdolności wodza złożył w bitwach pod Castiglione, Lodi, Arcole, Jena, Eylau i Lipskiem. Dumny i chciwy, w obejściu był szorstkim, a charakteru zmiennego i bez stałych zasad.

Augereau Piotr Franciszek.

Augiae cloacas purgare— Oczyścić stajnie Augjasza (Słowa Seneki). Za bajecznych czasów Grecji, Augjasz, król Elidy, posiadał tak wielkie stada bydła i owiec, iż nie mógł już pomieścić ich w oborach. Stajnie nie były oczyszczane przez lat 30. Oczyszczenie stajni Augjasza była jednym z dwunastu czynów Herkulesa. Słowa: *Augiae cloacas purgare*, mają znaczenie zadania trudnego do spełnienia, albo potrzebę usunięcia jakiegokolwiek brudu materjalnego lub moralnego. (Ob. Augjasz).

Augier Emil, spółczesny dramatyczny poeta francuski, * 1820 w Valence, † 1889. Idąc za wrodzonym popędem, porzucił studja prawne i z całym zapałem oddał się pracom literackim. Z pomiędzy wielu komedji, gdyż dramata, np. „Diane" (1852), nie udawały mu się, najcelniejsze: „La Cigue" (1844), pełna świeżości, powabu i wytwornego dowcipu, zjednała młodemu poecie świetny tryumf i uważaną jest przez niektórych za jedno z najbardziej wykończonych dzieł jego; „Un homme de bien" (1845); „L'aventurière" (1848); „Philiberte" (1851); tłómaczona przez Sabowskiego w *Kronice* 1860 i Kaszewskiego osobno w Warszawie 1869; „La pierre de touche" (1853, wespół z Juljuszem Sandeau) stała się dla A. początkiem nowego kierunku, odtąd bowiem dla staro-francuskiej komedji charakterystycznej porzucił uprawianą do tej pory komedję intrygi; „La mariage d'Olympe" (1855); „Le gendre de M. Poirier" (tłómaczona przez Komorowskiego); „Les lionnes pauvres" (1858 r.), śmiała, ale bardzo

piękna i trafna satyra; „Les effrontés“ (1861) i „Le fils de Giboyer“ (1862, tłómaczenie Gwozdeckiej, 1866), zaledwie przy pomocy wysokich protekcji mogły być przedstawione na scenie, celują zaś żywością w przedstawieniu, zuchwałością w przyganach i arystofanesowską wolnomyślnością. W ogóle utwory **A.** odznaczają się nietyle rozmaitością intrygi, lub oryginalnością charakterów, ile raczej świetną dykcją, etycznem pogłębieniem, przyzwoitym dowcipem i sarkastycznem niekiedy szyderstwem. Chociaż początkowo uważano **A.** razem z Ponsardem za główne podpory tak zwanej *Ecole du bon sens* (nowe wyrażenie zamiast dawnego „klasycyzmu“) jednakże w ostatnich swych sztukach zwrócił się on stanowczo do kierunku realistycznego. Zwano go też słusznie *Wnukiem Molière'a*. Od 1858 był członkiem Akademji. Prócz wymienionych, napisał nadto dramaty: „Jean de Thommeray“ (1873); „Madame Caverlet“ (1876); „Le prix Martin“ (1876); „Paweł Forestier“ (1868); „Guérin“ (1864); „Złotą Przepaskę“ (1868); „Rodzina Fourchambault“ i inne. Zbiorowe wydanie jego utworów dramatycznych wyszło p. t.: „Théâtre“ (6 t., 1877). Por. P. de Saint-Victor „Le théâtre contemporain, Emil **A.**“ (Paryż, 1889) i Parigot „E. **A.**“ (Paryż, 1890). W przekładzie polskim znajdują się: „Filiberta,“ „Pani Caverlet“ i „Flecista.“

Augier Emil.

Augila, *Audszila*, oaza na wschodniej granicy Tripolis, sławna przez swoje daktyle, które już Herodotowi pod nazwą *Augiles* były znane; należy do państwa Tripolis. Łącznie z dwiema sąsiednie mi oazami, Dżalo i Leszkerreh, liczy 10,000 m., którzy prowadzą handel między Fezzanem i Kairem. Por. Rohlfsa „Von Tripolis nach Alexandrien“ (2 t., 1871), oraz tegoż „Kufra“ (1881).

Augit minerał, odmiana pyroksenu, a mianowicie pyroksen czarny, wulkaniczny. Postać jego pierwotna jest słup rombowy ukośny, lub częściej słup sześciokątny spłaszczony; nieprzezroczysty, nawet w cieńkich blaszkach. Bywa też w ziarnach, lub zbity (**A.** *muszlowy*). C. wł. 3 do 3,6, twardość 5—6. Jest to krzemian wapnia, magnezu i tlenku żelaza, połączony z krzemianem magnezu, glinu i tlennika żelaza.—**A.** wchodzi w skład wielu skał, jak djabazów, porfirów, andezytów, bazaltów; kryształy **A**-u, występujące w bazaltach, zawierają obficie mikroskopijne igiełki krystaliczne, ziarnka magnetytu i pęcherzyki wypełnione ciekłym kwasem węglanym. Występuje głównie w Owernji, nad Renem, w okolicach Rzymu, Wezuwjusza, Etny i w Arendal w Norwegji.

Augitowa skała, łupek krystaliczny, zawierający augit jako część składową, obok spatu polnego, kwarcu, blendy rogowej, epidotu i t. d. Skała ta występuje dosyć rzadko.

Augitowy porfir, djabaz lub melafir, zawierający kryształy augitu.

Augityt, odmiana bazaltu.

Augjasz, Augejas, syn Heljosa, król Elidy, posiadacz wielkiej ilości bydła, brał udział w wyprawie Argonautów. Usunięcie w ciągu jednego dnia nagromadzonego w jego stajniach nawozu, stanowi jedną z tak zwanych prac Herkulesowych, którą ten bohater wykonał, zwróciwszy bieg dwóch rzek, Peneusa i Alfeusa do pomienionych stajni. Gdy król odmówił mu przyrzeczonej nagrody (dziesiątej części bydła), Herakles wypowiedział mu wojnę, zabił go i osadził na tronie syna jego Fileasa. Augjasza zaliczono po śmierci do grona bohaterów (herosów). Ob. *Augiae cloacas purgare*.

Augment. Tak się nazywa w gramatyce, szczególnie greckiej i sanskryckiej, samogłoska dodana na początku form przeszłych od czasowników: *a* w sanskrycie, zaś *e* w greck.; gdy czasownik zaczyna się od samogłoski, ta się przedłuża.

Augmentacja, zowie się w muzyce przedstawienie jednej myśli lub tematu nutami większej wartości, jak np. zamieniając ósemki na ćwiartki.

Augsburg (star. *Augusta Vindelicorum*), stolica bawarskiego okręgu Szwabji, na wzgórzu, u zbiegu dwu rzek: Lecha i Wertacha, liczy 76,000 m., posiada kilka godnych uwagi kościołów i innych budowli, a mianowicie: dawny książęcy pałac biskupi, w którym ewangelicy 25 czerwca 1530 złożyli cesarzowi Karolowi V wyznanie swej wiary (ob. Augsburskie wyznanie); wspaniały ratusz, wystawiony 1616—18 przez Eljasza Holla z wielką salą złoconą, miedzią kryty, 147 stóp szeroki, 175 wysoki, najpiękniejszy w Niemczech; przy ratuszu wznosi się słynna wieża Perlach z XI stulecia; wspaniała katedra, zaczęta w X w., a ukończona w r. 1484, arsenał, starożytne domy Fuggerów, wodotryski i t. d. Instytuty publiczne i zakłady dobroczynne znajdują się tu w znacznej liczbie, między któremi tak zwane *Fuggeri* (106 mieszkań dla uboższych obywateli katolickich za małą opłatą); z zakładów naukowych są tutaj: szkoła przemysłowa, muzyczna, handlowa, piwowarska, kilka gimnazjów. Bibljoteka miejska liczy 200,000 tomów; dalej muzeum Maksymiljanowskie, królewska galerja obrazów i t. d. Augsburg, po Frankfurcie nad M., uchodzi dotąd za pierwsze miasto handlowe w południowo-zachodnich Niemczech, jest głównym składem towarów południowo-niemieckich i włoskich, oraz środkowym punktem sieci kolei żelaznych w południowych Niemczech. Najważniejszą gałęzią przemysłu są przędzalnie bawełny, fabryki nici, machin parowych, papieru, wyrobów złotych i srebrnych. Jako osada rzymska

(Augusta Vindelicorum), miało już to miasto niepoślednie znaczenie; od r. 1276 było wolnem miastem, a od 1368 do wojny smalkaldzkiej stało na szczycie pomyślności. Odbywało się tu kilka sejmów (np. 1530, 1548, 1555). Podczas wojny Trzydziestoletniej zajęte było w r. 1632 przez Szwedów, w r. 1635 przez wojska cesarskie. W roku 1703 zajął miasto elektor bawarski, ale w roku następnym opuścił je; dopiero od 1806 należy do Bawarji. Por. Jäger: „Geschichte von **A.**“ (1862).

Augsburska Liga, tak nazwano umowę tajną pomiędzy cesarzem Leopoldem I, królami hiszpańskim i szwedzkim, elektorem bawarskim, książętami saskimi nadreńskimi. Umowa ta, do której później przystąpili elektor Palatynatu, oraz książę Holsztyńsko-Gotforpski, zawartą została z inicjatywy Wilhelma III Orańskiego 9 lipca 1686 r. dla utrzymania traktatów Westfalskiego, Nimweskiego i Ratyzbońskiego, którym zagrażała polityka Ludwika XIV. Dowiedziawszy się o lidze, Ludwik XIV, zażądał wyjaśnień od cesarza, a niezadowolony niemi, rozpoczął kroki, które doprowadziły do wojny 1688 r. Por. Erdmannsdörfer: „Deutsche Geschichte vom Westphalischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs des Grossen“ (1888).

Augsburski pokój religijny. Wskutek ugody, zawartej pomiędzy ks. saskim Maurycym a cesarzem Karolem V w m. Passawie, zwołany został sejm do Augsburga na d. 13 listopada 1554 r. Na sejmie tym, który otwarto dopiero 5 lutego 1555 r., przewodniczył brat cesarski Ferdynand. Ewangelicy wystąpili z żądaniem nadania sobie zupełnej wolności sumienia, czyli równouprawnienia, bez odwoływania się do przyszłego soboru powszechnego, od którego naturalnie, nie mogli się spodziewać pozyskania tej wolności. Katolicy rzymscy, widząc, że gdyby trwali w dotychczasowej swojej gorliwości, zmusiliby tem swych przeciwników do połączenia się z zagranicznymi nieprzyjaciołmi cesarza, chętnie zgodzili się na to żądanie. Takim sposobem skasowane zostało *Interim Augsburskie* (ob.) i d. 25 września wydana uchwała, zapewniająca, z pominięciem odwoływania się w tym względzie na przyszły sobór powszechny, zupełną wolność obu wyznaniom, t. j. rzymsko-katolickiemu i ewangelicko-augsburskiemu zarówno, z wyłączeniem atoli z pod tego dobrodziejstwa wszystkich tych, którzy nie przyznają się do tych dwóch wyznań. Swobodę atoli rozumiano tak, że każdy stan: książę, landgraf, hrabia udzielny, magistrat wolnego miasta etc., mógł wybrać sobie wyznanie, poddani jednak musieli iść za władcą *(Cujus regio, ejus religio)*. Por. „Geschichte der deutschen Reformation“ p. Ph. Marcheineke (t. 4, Berlin, 1831). Tekst konstytucji sejmowej znajduje się w wydaniu Lüniga: „Das Teutsche Reichs-Archiv,“ Janssena: „Geschichte des deutschen Volkes.“

Augsburskie Interim. Cesarz niemiecki, Karol V, zjednawszy sobie kurfirsta saskiego Maurycego i zwyciężywszy pod Mühlbergiem wojska książąt ewangelickich, wystąpił był groźnie przeciwko nowo zorganizowanemu kościołowi ewangelickiemu, a gdy i tak zwane stany ewangelickie oznajmiły, że zgadzają się, aby nim się zbierze sobór powszechny, cesarz tymczasowo obmyślił odpowiednie środki celem utrzymania w państwie pokoju, tenże polecił ze strony rz. kat. J. Pflugowi, Erazmowi Roterdamczykowi i M. Heldingowi, a ze strony ewang. Agricoli, ażeby przygotowali projekt ugody. Pismo to, nazwane „Interim Augustanum,“ składało się z 26 artykułów, z których ostatni mówi: „W obrządkach kościelnych i t. d. nie wolno nic zmieniać. Co się tycze małżeństwa księży, lubo życzyćby należało, aby pozostali bezżenni, decyzja ostateczna wyrzeczona być ma przez sobór powszechny... Tym, którzy Komunję św. spożywają pod obiema postaciami, praktyki takiej nie zabraniać.“ Ugoda ta jednak nie zadowoliła ani katolików rzymskich z powodu owego art. 26 i dlatego, że nie zażądano zwrotu dóbr ziemskich, należących poprzednio do tego kościoła, ani też ewangelików, dlatego, iż nie uwzględniła wyznania augsburskiego. Pomimo to jednak, cesarz na sejmie w Augsburgu 1547 r., postanowił, ażeby wszyscy stosowali się do tego *Interim*. Samo atoli m. Augsburg i inne wraz z ks. Wirtemberskiem stawiły temu opór, lecz musiały ustąpić przed siłą wojsk cesarskich. Wszyscy, którzy nie chcieli się poddać warunkom tego aktu ugody, zostali wygnani, i tym sposobem przeszło 400 księży w Wyższych Niemczech straciło swoje miejsca, a między nimi znakomici teologowie, jak Brem, Frecht i Osiander. W roku atoli 1552, ks. Maurycy, korzystając z tego, że cesarzowi niemieckiemu groziła wojna ze strony Francuzów i Turków, zwrócił się przeciwko niemu i skłonił go w m. Passawie, aby obu stronom zapewnioną była zupełna wolność sumienia. Ob. **A.** pokój religijny.

Augsburskie wyznanie *(Confesio augustana)*. Od samego początku reformacji kościelnej w XVI w., której głównymi przedstawicielami byli: Ulryk Zwingli, Jan Kalwin (Chauvin) i Marcin Luter, istniała potrzeba sformułowania: czem jest właściwie reforma? na czem się zasadza? co z ówczesnych dogmatów kościoła rzymsko-katolickiego zatrzymuje, a co odrzuca? Potrzeba ta stała się tem konieczniejszą w Niemczech, gdy na sejmie państwa w Wormacji 1521 roku został potępiony M. Luter i wszyscy jego zwolennicy, a w r. 1529 w Spirze zakazano wszelkich zmian w sprawach religijnych aż do przyszłego soboru powszechnego. W takim stanie rzeczy pozostawało zwolennikom reformacji w Niemczech tylko ustanowić oddzielną społeczność kościelną, łącznie z innemi krajami, lub utworzyć kościół narodowy niemiecki. W tym celu M. Luter spisał 17 artykułów dla konwentu Szwaba-

skiego; następnie zaś dodano jeszcze na zgromadzeniu w Torgawie 15 nowych artykułów. W tym czasie cesarz Karol V-ty, za porozumieniem się w Barcelonie z papieżem Klemensem VII, postanowił był stanowczo stłumić dążności reformacyjne. Zwołał tedy sejm państwa do m. Augsburga na 8 kwietnia 1530 r., celem załatwienia spraw politycznych, a zarazem porozumienia się względem rozdwojenia w kościele. Książę Jan, kurfirst saski, jako członek sejmu, polecił Lutrowi, Melanchtonowi, Jonaszowi i Bugenhagenowi, aby przygotowali akt wyznania ewangelickiego, czego też dokonali, przybrawszy do pomocy jeszcze innych teologów, jak: Agrykolę, Brenzema, Erharda, Schnepfa i t. d. Ostatecznie akt ten wykończony został w Augsburgu w języku łacińskim i niemieckim. Jak starannie był redagowany, dowodzi to, że Melanchton, mając jego ostateczną redakcję, naradzał się także i z kanclerzem saskim Jerzym Brückem, a nawet z biskupem augsburskim Krzysztofem Stadionem i sekretarzem cesarskim Alfonsem Waldesem, bacząc na każde słowo owych artykułów i starając się krótko wyrazić to, czego uczą ewangelicy, i czego się jako zasady trzymać postanowili. Akt ten, podpisany przez kilku książąt i magistraty m. Norymbergi i Reutlingenu, był odczytany dnia 20 czerwca. Czytanie trwało dwie godziny. Egzemplarz łaciński wziął cesarz, niemiecki zaś oddano kanclerzowi państwa, oba jednak, jak się zdaje, zostały zniszczone. Akt ten liczy 28 artykułów i dzieli się na dwie części. W 21 artykułach są zdania dotyczące wiary w Boga, grzechu, osoby Chrystusa, sakramentów, pokuty, spowiedzi, władzy kościelnej i świeckiej i t. d. Następne, od 22-go, stanowią część drugą i zajmują się przedmiotami spornemi. Na powyższe wyznanie, celem jego obalenia, teologowie rzymsko-katoliccy (dr Jan Eck, Jan Faber, Jan Cochlaeus etc.) napisali *Konfutację*, która odczytana była d. 8 sierpnia, a na którą odpowiedział znowu Melanchton w piśmie „Apologia Confessionis," doręczonem cesarzowi d. 22 września, ale nieprzyjętem. W dniu tym cesarz zdecydował, aby ewangelicy do d. 15 kwietnia 1531 r. pojednali się z kościołem rzymsko-katolickim, nauki swojej nie rozgłaszali, nowych zwolenników nie przyjmowali i aby połączyli się z cesarzem przeciwko zwolennikom Zwinglego. Nowe protestacje nie odniosły skutku, i sejm rozszedł się, nic nie zdziaławszy. Rzeczony akt wyznania wydał drukiem Melanchton 1530 r. w Wittenbergu. Po uorganizowaniu się zaś kościoła ewangelickiego w Niemczech, uznany był za księgę symboliczną i dał powód, w późniejszym czasie, dodatkowej nazwy, dla odróżnienia kościoła ewangelickiego *wyznania Augsburskiego* od kościoła ewangelickiego wyznania Genewskiego czyli Helweckiego. Wyznanie to, *Augsburskie*, nosi także miano: *Nieodmiennego (Confessio Augustana invariata)*. Powodem tego dodatku było to, że Melanchton w r. 1540 wprowadził niektóre zmiany w tekście aktu powyższego wyznania, w celu zbliżenia się do wyznania ewangelicko-helweckiego czyli szwajcarskiego, albo genewskiego, mianowicie w artykułach o wierze, uczynkach, a głównie w art. 10 o Komunji św. To odmienione wyznanie zowią po łacinie *Confesio variata*.— *Wyznanie Augsburskie*, zwane w Polsce *Auszpurskiem*, *Saskiem*, lub wprost *Niemieckiem*, celem odróżnienia od wyznania ewangelickiego, zwanego *Polskiem*, lub niekiedy *Helweckiem*, *Szwajcarskiem* lub *Genewskiem*. Wyznanie to wielokrotnie było drukowane w języku polskim. Pierwsze jednak wydanie znane jest dopiero z r. 1540 J. Seklucjana, inne są ks. Stanisława Lubomirskiego 1556, ks. J. Radomskiego 1561, Marcina Kwiatkowskiego z Różyc t. r., i t. d. Por. M. Facius „Gesch. d. Reichst. zu Augsb. etc." (Lipsk, 1830) „Kościół augsburski w Wilnie," kronika, przez A. T. A. (Wilno, 1855); Rinn „Die Entstellung der A. K."

Augst, dwie wsie szwajcarskie, rozdzielone przez rzekę Ergolz; jedna należy do kantonu Bazylejskiego, druga do Argowji. Była tu niegdyś osada rzymska, zwana *Augusta Rauracorum*.

Augurowie (łaciń. *Augures*), u dawnych Rzymian, członkowie kolegjum kapłańskiego, którzy z lotu ptaków i innych zjawisk przepowiadali przyszłość, lub badali wolę bogów. Postrzeżenia swoje (auguria) czynili **A**-wie głównie: 1)

Augur.

ze zjawisk powietrznych: grzmotu, błyskawic i gwiazd spadających; 2) lotu i krzyku ptaków; 3) z jedzenia niektórych kur poświęconych; 4) ze spotkania zwierząt czworonożnych; 5) ze wszelkich innych przypadkowych a nieszczęśliwych

wydarzeń, np. gdy się kto potknął, gdy się zerwał rzemień u obuwia i t. p. Znaczenie **A.** było bardzo wielkie, gdyż ani w wewnętrznych, ani zewnętrznych sprawach krajowych nie przystępowano do żadnej stanowczej decyzji bez uprzedniego ich poradzenia się, czy danemu przedsięwzięciu sprzyjają *Auguria*; czynności swoje odbywali jedynie z polecenia władzy i w obecności jej delegowanych. Sztuka **A.** trzymaną była w tajemnicy, uczono jej tylko w szkole na ten cel przeznaczonej; wyrzeczenia ich *(decreta)* cofały nawet postanowienie ludu lub senatu. Jednakże już w epoce Cycerona *auguria* straciły dawne znaczenie i popadły w śmieszność. Pod królami było trzech **A.**, od 304 przed Chr. dziesięciu, Sulla podniósł ich liczbę do 15. Naczelnik **A.** zwał się *Magister collegii* v. *Magister augurum*. W odleglejszych czasach nazywani byli *Auspices*, a ich obserwacje i przepowiednie zwały się *auspicia*. Por. Hartung „Die Religion der Römer“ (Erlangen, 1836); Mommsen „Röm. Staatsrecht,“ I

Augurus, pseudonim Heftlera.

August (Cajus Julius Caesar Octavianus), pierwszy cesarz rzymski. Syn Cajusa Octaviusa i Attji, synowicy Juljusza Cezara, * 63 pr. Chr., otrzymał świetną edukację i był adoptowany przez Cezara. Bawił właśnie w Apolonji, kiedy się dowiedział o śmierci swego dziadka. Natychmiast powrócił do Rzymu, gdzie doznawszy zaszczytnego przyjęcia u najznakomitszych osób, połączył się z partją arystokratyczną. Antonjusz przyjął go z lekceważeniem. Gdy zaś tego ostatniego ogłoszono nieprzyjacielem rzeczypospolitej, Oktawjan otrzymał wespół z dwoma konsulami dowództwo nad armją i pokonał go *(wojna mutyńska* 44—42) pod Mutina r. 43. Uważając jednak za pożyteczniejsze dla siebie układy, niż wojnę, utworzył tryumwirat (drugi), złożony z niego, Antonjusza i Lepida (43). Tryumwirowie całe państwo podzielili między siebie, a proskrypcjami gnębili wzajemnych nieprzyjaciół. Oktawjan gwoli żądaniom Antonjusza, poświęcił Cycerona, którego nazywał swym ojcem. Partja arystokratyczno-republikańska zniszczona została przez nich pod Philippi 43 *(wojna filipińska)*, gdzie polegli Brutus i Cassius. W wojnie domowej *(peruzyńskiej*, 41—40), pokonał Oktawjan L. Antonjusza, brata tryumwira. Zaraz potem, mocą układów w Brundusium, nastąpił nowy podział. Oktawjan wziął zachód (Italję, Galję, Hiszpanję), Antonjusz wschód (Azję, Egipt, Grecję), Lepidus Afrykę i Sycylję. Ponieważ jednak Sekstus Pompejusz niepokoił południowe prowincje, zawarto z nim umowę, skutkiem której otrzymał Sycylję, Sardynję i Korsykę. Lepidus zaś pozostał przy samej jeno Afryce. Mimo tego układu wybuchła *wojna sycylijska* (38—36), w której Sekstus Pompejusz został przez M. Agrippę, wodza Oktawjanowego, pokonany, a lekceważony Lepidus wykluczony z tryumwiratu. Tym sposobem tryumwirat zmienił się w *duumwirat*. Oktawjan pokonał następnie (35—33) Japydów, Panończyków i Dalmatów; Panonję zamienił w prowincję rzymską. Chociaż Oktawjan siostrę swoją oddał w małżeństwo Antonjuszowi, to jednakże przyjaźń między obu rywalami nie trwała długo. W bitwie pod Akcjum 31 *(wojna akcyjska)*, pokonany Antonjusz sam sobie odebrał życie; Oktawjan pozostał teraz jeden. Za powrotem do Rzymu dokładał wszelkich usiłowań, by zapewnić sobie pozyskane jedynowładztwo. Postępował więc nadzwyczaj oględnie, przebiegle i chytrze; zachował wszystkie instytucje republikańskie, unikał zewnętrznego przepychu despoty,

Cesarz August (Watykan)..

udawał zwolennika dawnej respubliki, gdy tymczasem przywłaszczał zręczną polityką najwyższe godności i wszystkie magistratury uczynił swemi narzędziami, całkowicie od niego zależnemi. Postanowieniem senatu, otrzymał naprzód dożywotni tytuł *Imperatora*, a razem z nim najwyższą władzę wojskową w państwie, później tytuł: *Augustus*, mający mu nadać znaczenie wyższej jakiejś istoty i niejako uprawnić uzurpowaną władzę. Zresztą rozbrajając starych republikanów umiarkowaniem i pobłażliwością, ustalał powoli nową formę rządu, *cesarstwo*, pod którego opieką znikczemniał naród, a potężne niegdyś państwo do zupełnego w kilka wieków przyszło upadku. Całego 44-letniego panowania użył Okta-

wjan na łagodne organizowanie monarchji. Wszelako, ściśle biorąc rzeczy, forma rządu pod jego panowaniem nie wchodzi w zakres zwyczajnych klasyfikacji rządów. Rzym nie był ani rzecząpospolitą, ani monarchją, August nie był ani królem, ani tyranem. Władza ta, nie mająca właściwego nazwiska w języku politycznym, była przejściem od rzeczypospolitej arystokratycznej, zgasłej pod Farsalą, do despotycznego rządu następnych *imperatorów*. *Senat* istniał jako najwyższa rada państwa, ale zupełnie osłabiony. *Lud* zachował także swoje zgromadzenia, ale tylko *dla formy*. Właściwie senat administrował prowincjami wewnętrznemi, w których nie było trzeba trzymać garnizonów wojskowych; prowincje zewnętrzne, obsadzone wojskiem, oraz główne dowództwo nad całą armją zatrzymał August przy sobie. Prócz tego otrzymał przywileje i władzę trybunów (23 przed Chr.). Później (12) został najwyższym kapłanem, *Pontifex Maximus*, łącząc w ten sposób w swojej osobie wszystkie urzędy. Współcześni wszakże wielbili **A.** i niekłamaną okazywali mu wdzięczność, bo zapewniał światu pokój, troszczył się o dobro państwa i starał się gorliwie o podniesienie jego potęgi wewnątrz, ulepszeniem wszystkich gałęzi administracji, wspieraniem oświaty i reformą obyczajów, a zewnątrz rozszerzeniem granic cesarstwa i utrzymaniem w karbach wojowniczych sąsiadów. Granice wschodnie zabezpieczył wyprawą przeciw Partom (20), północne zdobyciem prowincji naddunajskich: Mezji, Recji, Windelicji i Noricum, tak, że Dunaj został drugą graniczną od Germanji rzeką. Usiłowania w celu podbicia właściwej Germanji między Renem a Elbą były bezowocne; klęska Quinctiliusa Varusa w lesie Teutoburskim (9 po Chr.), położyła koniec krótkiemu panowaniu Rzymian. August, wspierając oświatę, dawał opiekę artystom, poetom i uczonym, a imieniem jego oznaczają epokę najświetniejszego rozwoju literatury łacińskiej. Horacjusz, Wirgiljusz, Owidjusz, Tytus Liwjusz, Propercjusz—przyczynili się do blasku jego panowania. Sam **A.** próbował swoich sił w poezji, pisał tragedję: „Ajax i Ulysses," poemat o Sycylji, epigramaty i rys życia swojego. Pozostałe resztki tych pism wydał Wejchert (Grimma, 1841). Ostatek życia przepędził w żałobie i osamotnieniu. Patrzał na śmierć wszystkich bezpośrednich i prawych swych spadkobierców, na niecne intrygi trzeciej żony Liwji, która używała wszelkich środków, by zapewnić następstwo synowi swemu Tyberjuszowi, adoptowanemu w końcu przez Augusta. Umarł **A.** w Rzymie 14 r. naszej ery, a 76 życia. Por. Hück „Römische Geschichte vom Verfall der Republik bis zur Vollendung der Monarchie unter Konstantin" (t. 1—3, Brunświk, 1841—50); Monumentum Ancyranum Beule (w niem. 1873), Gardthausen (1891); Duruy. Z wielu portretów **A.** sławny jest posąg, odnaleziony w r. 1863, a znajdujący się obecnie w Watykanie (ob. rys.); głowa z bronzu w bibljotece watykańskiej i głowa z marmuru w Gliptotece monachijskiej.

August I, elektor saski, jeden z najznakomitszych książąt niemieckich w XVI w., syn księcia saskiego, Henryka Pobożnego i Katarzyny Meklemburskiej, * 1526 we Freibergu, † 1586, po śmierci brata swego, Maurycego (1553), został elektorem saskim. Przyłączył do swego państwa sekularyzowane majątki trzech kapituł: merseburburskiej, naumburskiej i Miśnji; lecz zarzucają mu, że korzystał z nieszczęścia księcia Fryderyka Gotajskiego, który skutkiem intryg Wilhelma Grumbacha, pozbawiony swoich państw i umarł w więzieniu. Początkowo przychylny kalwinistom, prześladował naprzód luteranów, a potem kryptokalwinistów; w r. 1580 przeprowadził konkordat. Zaprowadzając liczne ulepszenia w prawodawstwie i gospodarstwie krajowem, stał się prawdziwym dobroczyńcą swej ojczyzny. Nowe jego ustawy, usuwające dawne barbarzyńskie, zwyczajowe prawa germańskie, opierały się głównie na prawach rzymskich. Uporządkował skarbowość, popierał rolnictwo, przemysł, handel i gorliwie zajmował się wychowaniem. Por. J. Falke „Geschichte des Kurfürsten August v. Sachsen" (1868).

August, drugi syn elektora saskiego, Jana Jerzego I i Magdaleny Sybilli, księżniczki brandeburskiej, * 1614, wybrany został 1625 na koadjutora, a 1628 r. na arcybiskupa magdeburskiego, lecz dopiero 1646 objął arcybiskupstwo i po ożenieniu się z Marją Meklemburską 1647, zarządzał niem jako administrator. Po śmierci ojca 1656, otrzymał testamentem rozmaite posiadłości w Turyngji Saskiej, poczem założył linję Saks.-Weissenfels i przeniósł rezydencję swą do Weissenfels. W Magdeburgu i w księstwie swem starał się usilnie zagoić rany zadane przez wojnę 30-letnią. † 1680, jako ostatni administrator Magdeburga, a pierwszy książę Sachsen-Weissenfels. Por. Flathe „Allgemeine deutsche Biographie."

August Fryderyk, *Mocny*, jako elektor saski, Fryderyk August I, jako król polski, **August II,** drugi syn elektora saskiego Jana Jerzego III, który brał udział w wyprawie wiedeńskiej, i Anny Zofji, księżniczki duńskiej, * 12 maja 1660 roku w Dreźnie; już w młodości swojej odznaczał się nadzwyczajną siłą i słynął galanterją w ówczesnym duchu francuskim, z czem produkował się w rozmaitych, zwiedzanych przez siebie krajach. W r. 1693 ożenił się z Krystyną Eberhardyną brandeburską. Na tron elektorski wstąpił po bracie swoim Janie Jerzym IV (1694) i zaraz udał się do Węgier jako wódz armji austro-saskiej, działającej przeciwko Turkom. W wojnie tej nie wsławił się, i ustąpiwszy dowództwa księciu Eugenjuszowi Sabaudzkiemu, powziął zamiar otrzymania wakującej po Janie III korony polskiej, co mu się też udało przy zręczności zausznika. Jakó-

ba Fleminga i niewielkiej liczby panów polskich, oraz przy pomocy Austrji i przy okazanej chęci przejścia na wiarę katolicką, co też wykonał 23 maja 1697 w Badenie pod Wiedniem. Wybrany 27 czerwca t. r. królem polskim, zaprzysiągł w Piekarach *pacta conventa* 27 lipca, koronowany w Krakowie 15 września. Dnia 21 maja 1698 stronnicy ks. Conti, obranego na Woli, uznają z prymasem na czele, elekcję Augusta. W sierpniu 1698 idzie na Ruś, by walczyć z Turkami, ale spotkawszy się w Rawie z Piotrem W., dał się namówić do prowadzenia polityki anti-szwedzkiej. Szło mu o to, by za pomocą wojsk saskich i rosyjskich zaprowadzić w Polsce rządy absolutne i dziedziczne. Połączywszy się 1700 r. przymierzem północnem przeciwko Szwecji, pobity i ścigany przez Karola XII, przymuszony był mocą traktatu altransztadzkiego 14 września 1706 ustąpić z tronu polskiego, ofiarowanego Stanisławowi Leszczyńskiemu, na który dopiero po bitwie pod Połtawą w r. 1709 powrócił, popierając jeszcze ze swej strony, b e z żadnej dla siebie korzyści, dalszą wojnę przeciw Szwecji. Myślał on wtedy o podziale królestwa i traktował o tej kwestji z Piotrem W., oraz królem pruskim. Korzystając z wojny turecko-rosyjskiej, wprowadził w granice Rzeczypospolitej wojska saskie 1711, w celu wzmocnienia władzy tronu, ale rządy jego ze złemi prowadzone zamiarami, bo w chęci poddania Polski pod panowanie Saksonji, wywołały powszechne przeciwko niemu powstanie narodu (1715) za pośrednictwem konfederacji tarnogrodzkiej. Wojsko saskie, dotąd bezkarnie łupiące Polskę i dopuszczające się w niej wszelkiego rodzaju gwałtów, zniewolone było powrócić do Saksonji, po ugodzie z konfederatami na „sejmie niemym“ 30 stycznia 1717 r., na którym przeprowadzono współcześnie prawo, ograniczające wojska Rzeczypospolitej do 24,000. W r. 1717—1719 stracił **A.** przyjaźń i poparcie Piotra W., który zaczął się skłaniać ku myśli detronizacji **A.** W r. 1718 zamach na Stanisława Leszczyńskiego skompromitował **A.** w oczach Europy. Resztę panowania swego aż do śmierci w Warszawie 1 lutego 1733 r., spędził August na zbytkach i swawoli, któremi całe życie się odznaczał, i które za jego przykładem, na nieszczęście, cały naród naśladował. Saksonja zawdzięcza mu wprawdzie kilka wspaniałych budowli, znakomite zbiory dzieł sztuki i niektóre pożyteczne urządzenia, ale od niego datuje się znaczne powiększenie długów i podatków krajowych. Z prawego łoża zostawił jednego tylko syna, który po nim nastąpił w Polsce i Saksonji pod imieniem Augusta III, lecz za to miał mnóstwo dzieci naturalnych (350), z których głośniejsi są: hrabia Maurycy Saski, hrabia Rutowski i Orzelska, księżna holsztyńska. Pisali o nim: Albani 1733; Arteński 1697; Bachowski 1697; Bartoszewicz 1857 — 1860; Bernauer 1733; Beichlinger 1697; Bielecki 1697; Bizardière 1699; Boerner 1733; Budaeus 1733—35; Conradi 1797; Coste 1733; Curike 1698; Cybonus 1693; Diemer 1804; Fassmann 1733; Foerster 1839; Freytag 1733; Hirke 1734; Horn 1734; Kirchmejer 1727; Koenig 1719; Labarre de Beaumarchais 1733; Lengnich 1735—55; Mackphail 1729; Mittag 1733; Ośliński 1797; Parthenay 1733 i 4 (po polsku 1854, Warsz.); Pasquini 1707; Pietruski (Elektorowie); Poelnitz 1776; Przebendowski 1710; Raczyński (Obraz, t. 17 i 18, 1843); Rinck 1734; Schulz 1753; Schultze 1723; Skrzydelka 1870; Stuebel 1698; Szyler 1733; Wendet 1699; Wiszniowski 1697; Walewski „Dzieje bezkrólewia po Janie III;“ Jarochowski „Dzieje panowania Augusta II;“ „Jan Stanisław Jabłonowski i jego zatarg z królem Augustem II.“ Portretów malowanych i sztychowanych **A.** pozostało bardzo wiele (Silvestre'a, Balechow'a, Deckera, Bernigerotha, Stühr'a, Beck'a, Fritsch'a, Audenarda, Burrigroni'ego, Bodenehr'a, Bianchi'ego, Büsch'a, Desrochers'a, Dievet'a, Heissa, Schmidta, Sysanga, Thomassin'a, Weigla). W powieściach wprowadzał **A.** często Kraszewski, który znał doskonale t. zw. „epokę saską“ i na jej tle stworzył kilka najlepszych swoich utworów.

August II.

August Fryderyk, syn poprzedniego, jako elektor saski Fryderyk August II, jako król polski **August III,** * 7 października 1696. Wychowany był w wierze ewangelickiej, lecz 12 listopada 1712 r. przeszedł potajemnie na łono kościoła katolickiego w Bolonji. Jawnie ogłosił się katolikiem w Wiedniu 1717. Nastąpił po swym ojcu na elektorstwo 1733 r., a na tron polski wybrany 5 października 1733. Tymczasem jeszcze w d. 10 września t. r., pomimo 40,000 wojsk cesarzowej Anny, obrano na Woli królem Stanisława Leszczyńskiego, którego popierała Francja, a który przebrany za kupca, przybył do Warszawy z kawalerem d'Audelot. Ale 6 stycz. 1734 August III zaprzysiągł *pacta conventa*, a 17 t. m. został koronowany w Krakowie. Dnia 9 stycznia kapitulował Gdańsk, gdzie schronił się Leszczyński i przeciwnicy, a w tej liczbie Poniatowski i Czartoryscy, a później i Potoccy przechodzą na stronę **A.** W r. 1736, d. 26 stycznia, Leszczyński podpisał abdykację, i **A.** po sejmie pacyfikacyjnym utrwalił się na tronie polskim. Lubił równie jak ojciec kunszta i przepych, poza tem zaś na wszystko był obojętny. Ociężały ciałem i umysłem, prócz myśliwstwa, niczem się nie zajmował, zostawiając rządy państwa w ręku ulubieńca, ministra hr. Henryka Brühla, któremu ślepo ufał, i który dowolnie nim

kierował. Jego to niedołężne rady sprowadziły na Saksonję klęski szląskiej i Siedmioletniej wojny, w ciągu której **A.**, opuściwszy kraj rodzinny, w Polsce przesiadywał. Pod takim rządem, Polska wprowadzona na złą drogę za Augusta II, postępowała po niej i teraz, nie bacząc na smutne następstwa, jakie ją czekały. Intrygi stronnictw, swawola, zbytki, samolubstwo, zapominające o wszystkiem, co dobro kraju stanowi, to cała treść dziejów tego panowania, które, podkopawszy podwaliny Rzeczypospolitej, przygotowało ostateczny jej upadek. August III-ci, ożeniony 1715 roku z arcyksiężniczką Marją Józefą, córką cesarza Józefa I, żył z nią w przykładnem małżeństwie, z którego zostawił liczne potomstwo. Następcą jego w Saksonji był syn jego, Fryderyk Krystjan; w Polsce Stanisław August Poniatowski. Jedna z córek Augusta III, Marja Józefa, wyszła za delfina Francji, a wnuka Leszczyńskiego. † 5 listopada 1763 w Dreźnie. O **A.** pisali: Ayrmann, Bartoszewicz, Carpzow, Flemming, Fuhrman, Galenius, Hartitzsh, Jarmundowicz, Kapp, Kitowicz, Koenig, Kołłątaj, Mascov, Menke, Moszczyński, Müller, „Nieznajomego Pamiętniki“ (w „Obrazie Polaków“ Raczyńskiego), Poellnitz, Sebotendorf, Siedel, Strunz, Szmitt, Triller, Ziesen, Wojciechowski „O powtórnej elekcji Stanisława Leszczyńskiego;“ Kantecki „Stanisław Poniatowski, ojciec króla Stanisława Augusta“ (1880); Broglie „Le secret du roi“ (1878); Waliszewski „Potoccy i Czartoryscy“ (1887); Szujski „Jerzy Ożarowski i kardynał Fleury.“ — Z wizerunków **A.** ważniejsze: posąg Meissnera w Gdańsku; portrety w stroju koronacyjnym były w trybunale Piotrkowskim, w Willanowie, w Ossolineum.

August III.

August młodszy, książę brunświcko-wolfenbüttelski, * 1579, panował od r. 1634—66. Pod pseudonimem *Gustavus Selenus* wydawał prace, jako to słynne „Das Schach oder Königspiel“ (1616); „Cryptomenyticae et Cryptographiae libri IX“ (1624). Jako władca, położył wielkie zasługi dla kraju, wydał doskonałą ustawę szkolną i kościelną, założył także słynną bibljotekę w Wolfenbüttel.

August Wilhelm, * 1722, † 1758, książę pruski, młodszy brat Fryderyka Wielkiego i protoplasta panującej obecnie linji Hohenzollernów. Z bratem żył w niezgodzie i w dziele p. t. „Relation über Feldzug r. 1757“ (opublikowanem 1769) odzywa się o niem niekorzystnie. Korespondencję obu braci wydano 1887. Synem **A.** W. był król Fryderyk Wilhelm II, oraz słynny książę Henryk pruski, o którym Fryderyk W. napisał „Eloge du prince Henri.“

August Fryderyk Wilhelm Henryk, książę pruski, syn zmarłego 1813 księcia Augusta Ferdynanda, * 1779, walczył już w bitwie pod Jeną; w Prenzlau po dzielnej obronie dostał się do niewoli i musiał przepędzić 13 miesięcy we Francji. Podczas kampanji 1812 dowodził brygadą, a w r. 1815 zdobył kilka twierdz francuskich. Po skończonej wojnie stanął na czele artylerji pruskiej, która jego rozporządzeniom zawdzięcza wiele ulepszeń. Z jego śmiercią (1843), wielki jego majątek powrócił do korony.

August Emil Leopold, książę Sachsen-Gotha i Altenburski, syn księcia Ernesta II i Karoliny Amalji Sachsen-Meiningen, * 1772, † 1822; nastąpił po swym ojcu 1804. Szlachetny i wysoko wykształcony książę, przy mądrej polityce umiał szczupły swój kraik uchronić od grożących mu niebezpieczeństw i klęsk wojennych. Wchodził dwukrotnie w śluby małżeńskie, a ponieważ miał tylko jedną córkę, przeto nastąpił po nim brat jego Fryderyk IV, na którym linja Sachsen-Gotha (11 lutego 1825) wygasła. Z rozmaitych pism Augusta, jedno tylko: „Kyllennion oder Auch ich war in Arkadien“ ogłoszone zostało drukiem (1805). Por. Eichstädt „Memoria Augusti, ducis Saxoniae, principis Gothanorum“ (2 wyd., Gotha, 1823).

August Paweł Fryderyk, wielki książę Oldenburski, starszy syn księcia Piotra Fryderyka Ludwika Oldenburskiego, * 1783, udał się 1811 do Rosji, gdzie młodszy brat jego Jerzy († 1812), zaślubiony był z wielką księżniczką Katarzyną; miał czynny udział w kampanji 1812 r., 1813 został gubernatorem Rewla. W r. 1816 powrócił do Oldenburga, nastąpił po swym ojcu 1829 i przybrał przyznany jego domowi tytuł wielko-książęcy. Cały oddany dobru swego kraju, panował mądrze i szczęśliwie do 1853. Nastąpił po nim w rządach starszy syn, Mikołaj Fryderyk Piotr, * 1827.

August Fryderyk Eberhard, książę Wirtemberski, pruski generał kawalerji, * 1813, † 1885. W 1829 wszedł do służby wirtemberskiej, a 1830 do pruskiej. Od 1858 generał, a potem marszałek polny. W r. 1866 odznaczył się jako komendant gwardji pod Alt-Rognitz i Burgersdorf (24 czerwca), a następnie w bitwie pod Königgrätz natarczywym atakiem na prawe skrzydło Austrjaków i zdobyciem Kulmu przyczynił się znakomicie do stanowczego zwycięstwa. W wojnie 1870—71 r. należał do armji Fryderyka Karola; podczas bitwy pod Gravelotte walczył chwalebnie, ale z wielkiemi stratami pod St.-Privat, później pod Sedanem; w końcu należał do armji oblegającej Paryż.

August Ernest Ferdynand, fizyk niemiecki, * 1792 w Prenzlau, † 1870 w Berlinie, gdzie od r. 1827 był dyrektorem gimnazjum realnego. Znany jest jako wynalazca psychrometru, oznaczonego jego nazwiskiem (ob. Hygrometrja).

Augusta, przydomek nadawany tak małżonkom cesarzów rzymskich, jak i innym kobietom, do rodziny cesarskiej należącym. Następnie nazwę tę nadawano różnym krajom i miastom, zostającym pod panowaniem rzymskiem; tak np. **A.** *Emerita* w Luzytanji, obecnie Merida, **A.** *Taurinorum*, dzisiejszy Turyn, **A.** *Tiberii*—Regensburg, **A.** *Trevirorum*—Trewir, **A.** *Vangionum*—Wormacja, **A.** *Vindelicorum*—Augsburg, **A.** *Nementum*—Spira (Speier), **A.** *Praetoria*—Aosta, **A.** *Rauracorum Augst*, **A.** *Suessinum*—Soissons, **A.** *Trinobantum*—Londyn.

Augusta historia (Historja cesarzów), tytuł zbioru dziejów cesarzów rzymskich od Adrjana do Numerjana, ułożonego w III i IV wieku przez Spartanusa, Vulcatiusa Gallicanusa, Trebelliusa Polliona, Flaviusa Vopiscusa, Eliusa Lampridiusa i Juliusa Capitoliniusa, zwanych: *Scriptores Historiae Augustae.*

Augusta, jezioro w pobliżu Knyszyna, długie pół, a szerokie ćwierć mili, zwane przez miejscową ludność *Czechowizna*, zostało wykopane za króla Zygmunta Augusta, przez jeńców wojennych. Podług tradycji ludowej, wykopał je Twardowski w ciągu jednej nocy przy pomocy czartów.

Augusta, stolica północno-amerykańskiego stanu Maine, nad Kennebec, 11,000 m.

Augusta, miasto w północno-amerykańskim stanie Georgja, nad Sawannah, 33,300 m. Posiada wspaniały ratusz, akademję medyczną, arsenał, ogromne fabryki wyrobów bawełnianych i żelaznych.

Augusta, miasto we Włoszech, ob. Agosta.

Augusta Jan, biskup Braci Czeskich w Litomyślu, * 1500 w Pradze, † 1572. Oskarżony przez Utrakwistów w r. 1547 o nieprzychylność dla cesarza Ferdynanda I, osadzony w więzieniu zamkowem w Pradze 1548, był torturowany ze swoim wikarym Bilkiem. Gdy nie przyznali się do uczestnictwa w powstaniu, odwieziono ich do Krzywoklatu, gdzie **A.** przebył w ciężkiem więzieniu lat szesnaście, Bilek zaś lat 13. Długoletnie ich życie więzienne opisał Jan Blahoslav (wyd. 1837 r.) Po wyjściu z więzienia **A.** sprawował znowu urząd starszego; podróżował po Czechach, Morawji i Polsce. Przemyśliwał nad sposobem zjednoczenia Braci Czeskich z Utrakwistami. Był znakomitym kaznodzieją. Pozostawił po sobie 20 dzieł, obejmujących kazania, pieśni (118), różne komentarze i przekłady, odznaczające się pięknym i jędrnym językiem.

Augusta Marja Ludwika Katarzyna, królowa pruska i cesarzowa niemiecka, córka w. księcia Karola Fryderyka Sasko-Wejmarskiego i w. księżny Marji Pawłówny, * 1811 w Wejmarze, † 1888. Podczas regencji swego męża, a nawet po wstąpieniu jego na tron (1861), oskarżano ją niesłusznie o mieszanie się do polityki. Niemcy wychwalają jej dobroczynność, zamiłowanie i wspieranie nauk, sztuk i literatury. Por. Dr. M. Schmitz „Kaiserin Auguste," Bornbach „Kaiserin Auguste" (1886).

Augusta Wiktorja, cesarzowa niemiecka i królowa pruska, małżonka Wilhelma II, a córka księcia Fryderyka Schleswig-Holstein-Sondenburg Augustenburg, oraz księżniczki Adelajdy Hohenlohe-Langenburg. * 1858 w Dolzig (Łużyce Dolne), i tam spędziła lata dziecinne. Potem przemieszkiwała w Kiel do 1866; następnie w Gotha i w zamku Primkenau, należącym do jej ojca. Odbywała podróże po Francji i Anglji (1875 r.). W 1881 wyszła za mąż za księcia Wilhelma pruskiego, obecnego cesarza Niemiec. Zajmuje się dużo instytucjami dobroczynnemi i kościołami w Berlinie.

Augustale, monety złote bite przez cesarza Fryderyka II, jako króla neapolitańskiego, a naśladujące starożytne monety rzymskie.

Augustalia, *ludi Augustales*, święta ustanowione na cześć Augusta, 735 od założenia Rzymu, gdy dopiero po raz drugi w dziejach państwa rzymskiego drzwi świątyni Janusa były zamknięte; obchodzono je w pierwszej połowie października.

Augustana Confessio, łacińska nazwa, wyznania augsburskiego, ob. Augsburskie wyznanie.

August d'or, dawna moneta złota saska, wybijana w latach 1753—58. **A**-y przeznaczone dla Polski mają herb polski, są pojedyńcze wartości 5, podwójne wartości 10 talarów ośmiozłotowych, a nadto i połowiczne, 2 i pół talarowe.

Augustenburg, miasteczko na zachodniem wybrzeżu wyspy Alsen, 604 miesz. Jest tu zamek, zbudowany 1770—76, własność książąt Holsztyn-Sonderburg-Augustenburg, od których Augustenburska linja wywodzi swój początek. Zamek ten, przedtem należący do Danji, dziś jest w ręku Prus (ob. Holsztyn).

August d'or.

Augustenburg, książęta Szlezwig-Holsztyn-Sonderburg—**A.** Ob. Szlezwig-Holsztyn.

Augustin Lucjan Bessarjon z Mirandoli, biskup sauktuarjeński. Gdy w Czechach zaczął się objawiać brak księży utrakwistowskich, zwłaszcza, że biskupi rz.-kat. zaczęli odmawiać wyświęcania na księży, przybył do Czech z Włoch (1482), przyjął wyznanie utrakwistowskie i spełniał obowiązki biskupa, a zarazem administratora konsystorza praskiego, po śmierci Wacława Korandy. † 1493 r. w Pradze.

Augustin Jan Chrzciciel Jakób, malarz minjatur i emaljer, * w Saint-Dié 1759, † 1832. Delikatność pendzla, doskonały rysunek i uderzające

podobieństwo, stanowią wielką wartość jego portretów.

Augustini Maciej, pisarz słowacki z wieku zeszłego, ksiądz, kształcił się w Wirtemberdze, zasłużył się ojczystemu szkolnictwu. Pisał wiele po czesku.

Augusto felicior, Trajano melior (łacin.), szczęśliwszy od Augusta, a lepszy od Trajana.

Augustodanum, ob. Autun.

Augustonemetum, ob. Clermont.

Augustowska gubernja, z czasów podziału Królestwa Polskiego na 5 gubernji 1837, obejmowała powiaty: Łomżyński, Augustowski, Sejneński, Kalwaryjski i Marjampolski, rozległość jej wynosiła 341,91 mil. kw. Przy nowym podziale administracyjnym Królestwa 1867 r., część jej utworzyła guber. Suwalską (ob.), część weszła w skład gub. Łomżyńskiej (ob.).

Augustowski kanał, kanał łączący Niemen z Wisłą; rozpoczęty w 1824, ukończony 1839, kosztem przeszło 2,000,000 rubli, przechodzi przez część gub. Suwalskiej, a mianowicie od wsi Dębowo do punktu Niemnowo, o 3 mile poniżej Grodna, a 2 od miasta Sopoćkinie. Stąd wielkim przekopem od wsi Kurzyniec wychodzi rzeką Czarną Hańczą, wpadającą do małych jezior, które łączy kanał, przecinając trakt warszawsko-kowieński, z większemi jeziorami: Mikoszewo, Krzywe, Paniewo, Orlewo, Studzieniczne, Białe i Necko, a te pod miastem Augustowem z rzeką Nettą. Stąd od wsi Dębowa ciągnie się rzeką Biebrzą do miasta Wizny, następnie łączy się z rzeką Narwią; dopiero niedaleko Ostrołęki przerzyna gubernję Płocką, gdzie pod Serockiem łączy się z Bugiem i pod Nowogeorgiewskiem (Modlinem) wpada do Wisły. Długość tej drogi spławnej wynosi $438^1/_3$ wiorst (465 klm.), czyli mil $62^1/_2$. Sluz na tym kanale jest 21, zastosowanych do zwyczajnego rozmiaru berlinek, a prócz tego, upustów drewnianych 29, mostów zwodzonych 14, a zwyczajnych 65.

Augustowski powiat, w gub. Suwalskiej, rozległy 1,779 w. kw., ludność wynosi 75,790, ma 1 miasto, 3 osady miejskie—Lipsko, Sopoćkinie i Roszki, i obejmuje 12 gmin.

Augustowskie starostwo, było niegrodowe, leżało w województwie Podlaskiem, w ziemi Bialskiej. Składało się z miasta *Augustowa* z wójtowstwem; z wsi albo obrębów: *Turówka*, *Bernacki*, *Żarnawa*, *Nęta*, *Brzozówka Bazgłowa* i *Jeziorki*. Razem włók 283. W 1771 r., opłacało kwarty 3,003 złp. i 5 gr.

Augustów, od 1817 r. miasto stołeczne pow. Augustowskiego w gub. Suwalskiej nad rz. Nettą, założone 16 maja 1561 r. przez króla Zygmunta Augusta i od jego imienia nazwane, ma 11,000 m., 4 kościoły, kaplicę z cudownym obrazem P. Jezusa, ogród spacerowy, magazyn solny.

Augustówka, tak nazywano karabele, wyrabiane w XVIII w. w szabelniach krajowych w Sandomierskiem i Krakowskiem. Nazwa ta pochodziła od cyfry Augustów — Sasów i Poniatowskiego — którą na nich wyrzynano.

Augustulus, Romulus Momyllus Augustus, przez pośmiewisko przezwany Augustulus (Augustek). syn patrycjusza Orestesa, ostatni cesarz upadłego zachodniego państwa rzymskiego (475—476). Odoakr po bitwie pod Rawenną tronu go pozbawił, a darowawszy mu życie, wyznaczył roczną pensję i wygnał na mieszkanie do zamku Lukullańskiego w Kampanji.

Augustus, tytuł honorowy, który senat rzymski nadał Oktawjanowi po zwyciężeniu nieprzyjaciół państwa r. 29 prz. Chr. Jego następcy używali tego samego tytułu, tak, że **A.** znaczył to samo co cesarz, a ich żony zwały się *Augustae*, ród zaś cały: *Domus Augusta*. Od Konstantyna używali cesarze tytułu: *Semper Augustus* lub *Perpetuus Augustus*, który przeszedł i na cesarzów niemieckich. W Rosji pierwszy go używał Piotr Wielki, co wyraża się po rosyjsku przez Августѣйшій. Grecy tłómaczyli **A.** przez Σεβαστός. Por. Fincke „De apellationibus Caesarum honorificis“ (1867).

Augustus, *sierpień*, ósmy miesiąc w obecnym, szósty w dawnym rzymskim kalendarzu, zwany poprzednio *Sextilis;* nazwę swą otrzymał od cesarza Augusta w r. 7 przed Chr.

Augustusbad, zakład kąpielowy pod Radebergiem w Saksonji, urządzony 1717 r. Posiada 6 źródeł żelazistych, z dodatkiem kwasu węglanego i soli wapiennych; najbogatsze w żelazo *źródło stalowe (Stahlquelle)*. Działanie ich podobne do innych wód żelazistych. Jest tu też zakład hydropatyczny.

Augustjanie, mnisi pustelnicy, utrzymujący, że św. Augustyn jest twórcą ich reguły, chociaż otrzymali ją dopiero w roku 1244, od papieża Aleksandra IV, który wyjął ich z juryzdykcji biskupiej i nadał 1256 generała w osobie Lafranca Septola. Roku 1287 przeznaczeni zostali do obsługi zakrystji kaplicy papieskiej i na spowiedników papieży. Do tego zakonu należał początkowo Luter i Staupitz. **A.** Bosi zreformowani zostali 1574 r. przez Tomasza de Jesus. Urządzenie ich jest więcej arystokratyczne, aniżeli monarchiczne. Generał ich ograniczony jest we władzy przez definitorów (doradców), może być tak wybrany, jak i pozbawiony tej godności przez kapitułę generalną, zbieraną co lat sześć. Rezyduje on w Rzymie.—Są także **A.** Trzewiczkowi. Wogóle, na miejsce pierwotnego utworzyło się w XV w. nowych piętnaście kongregacji, *Obserwanci*, *Obserwanci regularni* i t. d. **A.** regularni kanonicy św. Augustyna rozlicznych nazw, wywodzący podobnież swój początek od św. Augustyna.—Do Polski Augustjanie wprowadzeni zostali w końcu XIII w. i mieli klasztor w Chojnicach na Pomorzu, zbudowany w 1265, następnie w Starogrodzie i Bydgoszczy, w Krakowie, Wieluniu, Olkuszu, Warszawie, Rawie, Ciechanowie, Książu, Pilznie, Re-

szlu (w Warmji), Parczowie, Krasnymstawie i t. d. Na mocy Najwyższego ukazu z d. 27 paźdz. (8 listopada) 1864 r., zniesiono w Królestwie Polskiem klasztory **A.** w Warszawie, Rawie, Ciechanowie, Krasnymstawie, a zamiast nich utworzono w Wieluniu jeden klasztor etatowy. Por. art. w *Encyklopedji Kościelnej*.

Augustjanki, zakonnice reguły św. Augustyna, ustanowione dopiero po założeniu zakonu Augustjanów. Nosiły suknie czarne i pas skórzany. Klasztory ich były liczne w Hiszpanji i Włoszech. W Paryżu posługiwały w szpitalach.

Augustyn (święty), *Aurelius Augustinus*, jeden z najsławniejszych ojców kościoła, * w Tagaście, w Afryce, r. 354, z ojca poganina, a matki chrześcijanki; był naprzód nauczycielem wymowy w Kartaginie, żądny sławy sofista, pogardzał chrześcijanami, przyjął jednak Manicheizm, następnie zaś rozmiłował się w filozofji platońskiej. Napisał rozprawę „De apto et pulchro," która wzbudziła zajęcie ogółu. Pod wpływem matki, udał się r. 383 do Rzymu, skąd powołany został do Medjolanu 384 r. na nauczyciela wymowy. Poznawszy się tu ze św. Ambrożym, nawrócony został 384 r. wraz z synem, Adeodatem, na wiarę chrześcijańską (387 r.). Stamtąd udał się do Afryki, gdzie został księdzem 391 r., następnie pomocnikiem biskupa w Hippo-Regius (Bona), a wkrótce potem jego następcą 395 r., gdzie † 430 podczas oblężenia miasta przez Wandalów. Pod koniec V w. przewieziono jego zwłoki do Sardynji, skąd w VIII w. Luitprand, król Longobardów, wykupił je na wagę złota i przewiózł do Pawji, gdzie przebywały do 1842, kiedy przeniesiono je do Bona (Hippono) w Afryce. Bystrym i przenikliwym obdarzony umysłem, walczył niezmordowanie we wszystkich ówczesnych kościelnych i dogmatycznych sporach i przyczynił się głównie do rozbudzenia nowego odrębnego zapatrywania się na świat chrześcijański. Życie swoje własnoręcznie opisał w dziele: „Confessiones," a wszystkie pisma jego, zebrane w jedną całość, wydane zostały na nowo w Paryżu (11 t., 1835 — 41). Najważniejsze z nich: „De moribus ecclesiae catolicae," „De moribus Manichaeorum," „De quantitate animae," „De musica," „De libero arbitrio," „De magistro," „De vera religione," „De genesi contra Manichaeos," „Liber de fide et symbolo," „De fide rerum, quae non videntur," „Enchiridion de fide et caritate," „De Trinitate libri XV" przeciwko Arjanom, „De gratia Christi et de peccato originali" przeciwko Pelagjanom, równie, jak i „Libri VI contra Julianum Pelagium," oraz „De correptione et gratia," gdzie rozwinął doktrynę o przeznaczeniu, która pojmowana i tłómaczona na rozmaity sposób wywołała mnóstwo polemik, zwłaszcza w epoce reformacji i później (Janseniści). Najpotężniejszą atoli pracą św. **A.** jest „De civitate Dei libri XXII" („O Państwie Bożem" — w przeciwstawieniu do państwa ziemskiego, *civitas huius mundi*). Jest to olbrzymia rozprawa teologiczno-historjozoficzna, napisana z wielką, jak na owe czasy erudycją i pełna oryginalnych poglądów. Wogóle wpływ św. Augustyna na kościół chrześcijański, a pośrednio więc i na ukształtowanie się typu umysłowości europejskiej, był niezmierny. Nietylko kościół katolicki, ale i kościół reformowany zaczerpnął mnóstwo pierwiastków z dzieł św. Augustyna. Na język polski tłómaczyli jego dzieła: król Stanisław Leszczyński (Soliloquia), Krzyszkowski, Pawlicki, Pękalski, Rzewuski, Szyszko, Wawroski i inni. Por. „Der heilige Augustinus" p. Bundemana (1855); Böhringer „**A.** Bischof von Hippo" (1877 — 78); Scipio „De **A.** Methaphysik" (1886); Reuter „Augustinische Studien" (1887).

Augustyn święty.

Augustyn (święty), apostoł Anglo-Sasów, opat benedyktyński w Rzymie, wysłany w r. 596 przez papieża Grzegorza I z 40 innymi do Brytanji celem nawrócenia tamecznych mieszkańców. Z pomocą Berty, królowej Kentu, ochrzcił nietylko Atelberta, lecz i znaczną liczbę jego poddanych. Wyniesiony na godność biskupa kanterburyjskiego, † między 604 a 607-m. Za jego czasów Anglja podzieloną została na 12 biskupstw.

Augustyn Antoni, arcybiskup Tarragony, * 1517, † 1586, jako uczony, ozdoba kościoła hiszpańskiego, którego był przedstawicielem na soborze trydenckim. Używany przez Pawła IV do różnych misji dyplomatycznych, zostawił po sobie kilka dzieł, dotyczących głównie prawa rzymskiego i kościelnego. Najważniejsze z nich „Dialogi de emendatione Gratiani" (1581). Wszystkie jego dzieła prawne zostały wydane w 10 t. w Lukce, 1765—74.

Augustyn, cesarz meksykański ob. Iturbide.

Augustynjanie, nazwa teologów, trzymających się nauki św. Augustyna o łasce, wolnej woli i predystynacji.

Augustynowicz, ród ormiański we Lwowie, znany od XVI w., pochodzący podobno od królów Attabeków. Jedna gałąź tego rodu nobilitowana 1676, uznana została za szlachtę polską w 1780, druga w r. 1795 r. przez rząd austrjacki. Byli to patrycjusze lwowscy, a zajmowali się kupiectwem.

Augustynowicz Jan Tobjasz. * 1664 we Lwowie, † 1781; wyświęcony został na księdza obrządku ormiańskiego 1688, i przechodząc stopnie pośrednie, w 1715 r. mianowany był arcybiskupem lwowskim. Mąż z cnoty i bogobojności swojej znany, powszechnie był szanowanym. Pisał żywoty swoich poprzedników na katedrze ormiańskiej.

Augustynowicz Jakób Stefan, * 1701 we Lwowie, † 1781, synowiec poprzedniego, pobierał nauki w Rzymie, gdzie otrzymał godność doktora teologji i filozofji, w r. 1763 mianowany biskupem oraz koadjutorem we Lwowie, a po śmierci arcybiskupa 1751 r., otrzymał katedrę arcybiskupią. Pisma jego w języku łacińskim treści filozoficznej i teologicznej, pozostały dotąd w rękopismach.

Augustynowicz Tomasz, lekarz z uniwersytetu wileńskiego, ogłosił „Instrumenta chirurgica“ jako podręcznik dla uczących się, z 50 tablicami (Wilno, 1835), oraz „Spis roślin gubernji Półtawskiej“ (Kijów, 1853).

Augustynowicz Aleksander, współczesny artysta-malarz, należy do wybitniejszych portrecistów obecnej doby, * 1865, po ukończeniu gimnazjum udał się do akademji krakowskiej, po której ukończeniu, pod kierunkiem mistrza Matejki, przebył niedługi czas na studjach w Monachjum. Od lat kilku osiadł we Lwowie, gdzie początkowo malował wszystko tak olejno, jak pastelami, obecnie zaś oddał się przeważnie portretowaniu i w tym dziale zdobył sobie już uznanie i sławę. Za portret własny uzyskał na międzynarodowej wystawie sztuk pięknych w Berlinie w r. 1896 mały złoty medal. Oprócz kilku innych płócien portretowych, odznaczających się oryginalnem pojęciem kolorytu, podobieństwem świetnie chwytanem i poprawnem wykonaniem, wybitnie zaznaczył **A.** swój talent i postęp w sztuce ogromnych rozmiarów portretem ks. kardynała Sembratowicza.

Auhadi (Ewhadi) Rukn-ud-din, † 1337, poeta mistyczny perski, autor „Dżami Dżem“ (Puhar Dżema).

Aukcja, ob. Auctio.

Auklandzkie wyspy, niewielki archipelag na Oceanie Wielkim, na południe od Nowej Zelandji, między 50 i 51° szer. płd.; składa się z jednej większej wyspy i kilku mniejszych (wszystkiego 509 klm. kw. powierzchni). Wysepki te, odkryte w r. 1806 przez kapitana Bristona, są do dziś dnia niezamieszkane i służą tylko za stację dla okrętów.

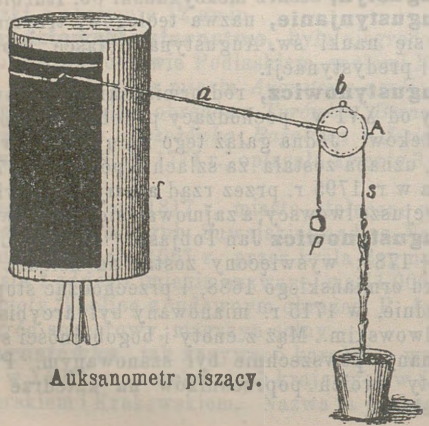

Auksanometr piszący.

Auksanometr, przyrząd podany przez Sachsa do mierzenia wzrostu rośliny. Jest wskazówkowy lub piszący. Do końca górnego młodej rośliny przywiązana jest nitka jedwabna *s*, która przechodzi przez blok *A* i wyprężona jest ciężarkiem *p*. Gdy roślina wzrasta, ciężarek opada i wprawia w ruch blok, a pręcik *a*, do bloka tego przyczepiony, kreśli linję na obracającym się walcu, sadzą uczernionym. W ten sposób uwidocznia się powolny nawet wzrost rośliny.

Auksometr, przyrząd do mierzenia stopnia powiększenia lunet, ob. Dynametr.

Aukstote, Auksztote, Auksztete, Auxtote, Auxtete, nazwa Litwy w XIV w.; nazwa pochodzi od litewskiego wyrazu Auksztas (wyższy—względem Żmujdzi).

Auksyljarowie. Tak nazywają w kościele rzymsko-katolickim czternastu świętych: Błażeja, Jerzego, Erazma, Wita, Małgorzatę, Krzysztofa, Pantaleona, Cyrjaka, Idziego czyli Egidjusza, Eustachego, Djonizego, Katarzynę, Akacjusza, Barbarę, których zadaniem jest nieść ratunek pozostającym w ciężkiej potrzebie. Niektórzy dodają do tej liczby i św. Magnusa lub N. Pannę, wspomożycielkę wiernych.

Aula, w mieszkaniach greckich i rzymskich miejsce próżne pośród zabudowań, dziedziniec; mieszkanie i otoczenie książąt, dwór, miejsce zbierania się domowników; w dawnych bazylikach chrześcijańskich — nawa przeznaczona dla osób świeckich. Obecnie nazywają zwykle **A.** wielką salę zebrań w akademjach i uniwersytetach.

Aulad Soliman, rozbójnicze plemiona arabskie w Afryce, na płn.-wschód jeziora Czad; pomimo niewielkiej swej liczby, panowali nad krajem znacznej rozległości, który w początkach XIX wieku zdobyli w walkach z Tuaregami i innemi plemionami. Por. Nachtigal: „Sahara und Sudan“ (1881).

Aulard Franciszek Wiktor Alfons, * 1849, pisarz i historyk francuski. W r. 1877 napisał rozprawę o Leopardim, za którą otrzymał stopień doktora. Po wydaniu „Les Orateurs de la Révolution“ (1886) ofiarowano mu w Collège de France katedrę historji rewolucji francuskiej. Pod pseudonimem „Sauthonax“ pisuje do czasopisma *La Justice* studja krytyczne i historyczne pod t. „Les lundis révolutionnaires.“ W 1887 zaczął redagować przegląd histyczny *La Révolution française.*

Aulard Franciszek.

Aulejtner Antoni, leśnik polski, * 1801 w Siedlcach, kształcił się w szkole leśnictwa i w uniwersytecie w Warszawie, następnie był urzędnikiem leśnym w Król. Polskiem; oprócz artykułów, zamieszczonych w *Sylwanie*, ogłosił: „Przewodnik leśny, czyli zbiór treściwy najważniejszych działań gospodarczych i t. d.“ (Warszawa, 1850); „Gospodarstwo leśne, czyli proste zasady hodowania, urządzania i użytkowania lasów, oraz niezbędnej tychże ochrony i t. d.“ (1853).

Aulerkowie *(Aulerci)*, naród w dawniejszej Galji Celtyckiej. Dzieli się na 4 szczepy: 1) **A.** Brannovices nad Loarą; 2) **A.** Eburovices ze stolicą Mediolanum; 3) **A.** Cenomani nad rzeką Maine; 4) **A.** Diablintes w obecnym departamencie Mayenne. Pisze o nich Caesar w dziele „De Bello Gallico.“

Aulich Ludwik, rewolucyjny generał węgierski, * 1795 w Presburgu; w chwili wybuchu powstania 1848 r., był podpułkownikiem w pułku austrjackim pieszym cesarza Aleksandra, stojącym podówczas w Węgrzech. Pułk ten złożony po większej części ze Słowian, przyłączył się zaraz do powstania węgierskiego; w r. 1849 został **A.** generałem i dowódcą drugiego korpusu; na tem stanowisku przyłożył się wiele do zwycięstw, odniesionych nad Windischgrätz'em w marcu i kwietniu. 29 kwietnia wszedł do Pesztu, gdzie go przyjęto jako bohatera; w maju brał znaczny udział w oblężeniu Budy; po Görgey'u, gdy go nie mógł skłonić do posłuszeństwa rządowi węgierskiemu, został ministrem wojny, w końcu jednak pod wpływem Görgey'a głosował w Aradzie za wejściem w układy z Rosjanami. Stawiony przez Haynaua przed sądem wojennym, został 6 października 1849 powieszony w Aradzie.

Aulich Manswet, ksiądz Reformat z Krakowa, wysłany był 1831 przez propagandę rzymską, na misję apostolską do krajów wschodnich, skąd powróciwszy, opisał podróż swoją i misję w dziele p. t. „Dziennik dwunastoletniej misji apostolskiej na Wschodzie“ (t. 3, Kraków, 1850).

Auliński Adam, z wieku XVII, akademik krakowski, wydał 1611 panegiryk dla 13 kandydatów, p. t. „Fasciculus Palladis in Almo Athenaeo Jagelloniano“ i t. p.

Au-Lir, pseudonim Teofila Lenartowicza.

Aulis, w starożytności miasto nad rz. Euripos w Beocji, gdzie była świątynia Artemidy; w porcie tutejszym zbierał Agamemnon flotę grecką przeciwko Troi. Tu także miała się odbyć ofiara Ifigenji, a później 396 p. Chr. ofiara Agezylausa, która wywołała protest ze strony Tebańczyków.

Aullagas (Pampa **A.**), jezioro w południowoamerykańskiej rzeczypospolitej Boliwji, położone na wyżynie w prowincji Oruro, 3,880 m. nad poziomem morza, 110 klm. długie, 30—45 klm. szerokie. Wpośrodku leży wyspa Panza.

Aulnoy, lub **Aunoy**, Marja Katarzyna de Berneville, hrabina d', * 1654, † 1705, zjednała sobie dotąd jeszcze głośne imię w literaturze francuskiej swemi: „Contes des fées“ (4. t., Paryż, 1698) i „Contes nouveaux ou les fées à la mode“ (4 t., Paryż, 1715). Prócz tego, napisała kilka romansów, dziś zapomnianych, i pamiętniki, ciekawe tylko jako próbka ówczesnego tonu dworskiego.

Aulos, instrument muzyczny dęty w starożytnej Grecji, zbliżony do dzisiejszego oboju lub klarynetu. Grający na tym instrumencie nazywali się *auletes*, śpiew zaś z akompanjamentem fletu *aulodia*. *Diaulos* był połączeniem dwu **A.**, na których grano zapewne unisono, lub w tonach różniących się o oktawę. Por. Schneider: „Zur Geschichte der Flöte im Altertum“ (1890).

Aulos.

Aulostema, rodzaj ryb z rzędu cierniopłetwych, o ciele szczupłem, wydłużonem; kości twarzowe wydłużone w długą rurkę, płetwa ogonowa czworokątna. **A.** *chinense*, długości 50 cm., w oceanie Spokojnym i Indyjskim.

Aulostoma, 4 razy zmniejszona.

Aulus, miejsce kąpielowe w depart. fran. Ariège, w okolicy górskiej, 776 metrów nad p. m., ze źródłami ciepłemi, zawierającemi sól i żelazo. Por. Assier „**A.** les Bains“ (3 wyd., 1884).

Aulus Gellius, nazywany przez Francuzów Aulu-Gelle, pisarz łaciński, † 150 po Chr. Napisał dzieło „Noctes Atticae“ (libri XX), a także wyjątki z dzieł: Ennjusza epopei, Cecyljasza komedji, P. Syrusa i K. Mattjusza ze sztuk mimicznych, Lucyliusza z satyr i wiele, wiele innych. Por. „Historja literat. rzyms.“ Bernhardego, Teuffla i t. d. Fl. Łagowskiego: „Literatura łac.“ (wyd. Lewentala).

Auł, u Tatarów i innych plemion azjatyckich w Rosji, wszelka osada, wieś; u plemion koczujących osada niestała, składająca się z jurt lub kibitek przenośnych.

AUM, OM, święta sylaba mistyczna Braminów, mająca wyrażać początek, trwanie i koniec stworzenia, czyli najgłębsze tajemnice wszech-

bóstwa. Jest to niejako synonim istności najwyższej, absolutu (Atman, Braman, Parabrahm). Słowo to wymawia się na początku i na końcu każdej modlitwy, pisze się na początku i na końcu każdej książki i t. p. Częste wymawianie tego dźwięku ma zapewniać, przy zachowaniu innych ceremonji, szczęście i powodzenie. Według Max. Müllera: Aum powstało ze ściągnięcia *Avam*, które tłómaczy się dosłownie przez: to, tak (hoc, illud), i używa się w znaczeniu naszego *amen* (niech się tak stanie, po hebr.).

Aumale, niegdyś *Albemarle*, miasto we francuskim departamencie Niższej Sekwany, 2,219 miesz. (1891), było niegdyś stolicą należącego do Lotaryngji hrabstwa, podniesionego następnie do godności księstwa, od którego kilku potomków domu lotaryńskiego nazwę swą przybrało; ma wiele fabryk. W pobliżu, pod nazwą *les Molières*, zimne źródła mineralne. Król Henryk V poniósł tu w styczniu 1592 roku znaczną klęskę w bitwie z Hiszpanami. Porów. Semichon „Histoire de la ville d'**A.**“ (Paryż, 1862, 2 t.).

Aumale, miasto w Algierji, położone o 126 klm. na południo-wschód od Algieru, 5,700 miesz.

Aumale, tytuł hrabiów i książąt d'**A.**, należał do różnych rodów. Początkowo używali go Dammartinowie (do XIII w.), później d'Harcourtowie, a od 1476 książęta lotaryńscy. Klaudjusz (1525—1573), Karol II (1554—1631), syn poprz., jeden z przywódców ligi, za zdradę stanu został wygnany i umarł bezpotomnie w Brukseli. Po jego śmierci tytuł hrabiów d'**A.** przeszedł do rodu Nemours'ów. 1686 nabył to hrabstwo Ludwik XIV dla swego syna naturalnego, ks. de Maine, potem drogą spadku przeszło na książąt de Penthievre, a w 1814 przez matkę Filipa Egalité, ks. Penthievre z domu, do Orleanów. Ostatnim, który nosił ten tytuł, był Henryk Eugenjusz Orleański ks. d'Aumale (ob.).

Aumale, Henryk Eugenjusz Filip Ludwik d'Orléans, książę d', czwarty syn króla Ludwika Filipa, * 1822, † 1897; w 1830 otrzymał w spadku po swoim ojcu chrzestnym, ostatnim z Kondeuszów, ogromny majątek; 1839 wstąpił do wojska; 1840 do 1848 uczestniczył we wszystkich wyprawach algierskich, gdzie złożył dowody wielkiej energji, oględności i męstwa. Najświetniejszym jego czynem wojennym jest zdobycie Smalach na Abd-el-Kaderze 1843. W r. 1847 mianowany przy powszechnem niezadowoleniu wojska i ludu naczelnym wodzem i generał-gubernatorem Algierji zmusił do poddania się Abd-el-Kadera, któremu zapewnił wolny wybór miejsca pobytu za granicami Afryki, czego, wszakże bez udziału jednak w tem **A.**, rząd francuski nie potwierdził. Na wieść o rewolucji lutowej (1848), złożył dowództwo w ręce generała Cavaignac'a i odpłynął do Anglji, gdzie przemieszkiwał w Claremont lub Twickenham. Gruntownie wykształcony, dał się poznać ze swego zacisza szeregiem prac literackich i naukowych. W 1855 umieścił w *Revue des deux Mondes* pod imieniem de Mars dwa artykuły „Les Zouaves“ i „Les chasseurs à pied et les nouvelles armes à feu“ (oddzielna odbitka, Paryż, 1859). Z okazji obelżywej mowy, wypowiedzianej w senacie przez księcia Napoleona (1861) przeciw Orleanom, ogłosił broszurę „Lettres sur l'histoire de France“ (Paryż, 1861), w której nie oszczędza ani księcia, ani Napoleona III. W r. 1869 wydał „Histoire des Princes de Condé pendant les XVI au XVII siècles“ (2 t., Paryż), której wydawnictwo we Francji początkowo było wzbronione. Dla propagandy orleańskiej i zwalczania bonapartyzmu wszedł w stosunki z brukselskim dziennikiem *Etoile Belge*, w którym pod pseudonimem *Verax* umieszczał (1855 — 65) listy o wewnętrznej polityce cesarstwa francuskiego, o wojnie wschodniej, włoskiej i t. p. W r. 1867 ogłosił sławne swe dzieło „Les institutions militaires de la France“ (Bruksela). Po wybuchu wojny francusko-niemieckiej ofiarowanych przezeń usług nie przyjął ani rząd cesarski, ani republikański. Po zawarciu zawieszenia broni (28 stycznia 1871), wystąpił **A.** wraz ze swym bratem ks. Joinville (ob.), jako kandydat do zgromadzenia narodowego w Bordeaux. A chociaż na mocy praw (z 4 kwietnia 1832 i 6 czerw. 1848), obecnie wznowionych, został od kandydatury usunięty, jednak wkrótce wybrany został w departamencie Oise i zasiadał w zgromadzeniu, jako rzeczywisty przywódca stronnictwa orleańskiego, które chciało go gwałtem wypromować po Thiersie na prezydenta rzeczypospolitej. W 1872 r. został, po Montalembercie, członkiem akademji francuskiej. Dekretem z d. 10 marca 1873 zaliczony był na nowo do armji w stopniu generała dywizji; w tymże roku prezydował w radzie wojennej, sądzącej Bazaine'a. Przy wyborach 1876 nie stawiał swej kandydatury. Następnie został prezesem rady generalnej departamentu Oazy, 1879 odebrano mu komendę korpusu, ale mianowano inspektorem generalnym armji. Usunięty i z tego stanowiska dekretem z d. 25 lutego 1883, został następnie, na mocy prawa z d. 23 czerwca 1886, z Francji wydalony. W sporządzonym w tymże roku testamencie zapisał swój zamek Chantilly wraz ze zbiorami sztuki Instytutowi francuskiemu. Wskutek tego, oraz wskutek potępienia bulanżyzmu, pozwolono mu 1889 powrócić do Francji, gdzie do śmierci przebywał, oddany naukom. Żona jego, Marja Karolina Augusta księżna

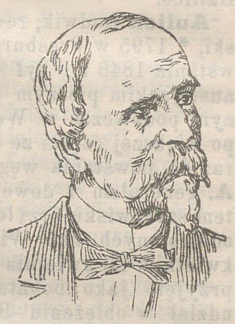

Aumale Henryk.

Salerno z domu Burbonów, * 1822, † 1869. Synowie ich: Ludwik Filip, Marja Leopold d'Orléans, ks. Condé, * 1845, † 1866 w Sydney, a Franciszek Ludwik Marja Filip, d'Orléans, ks. Guise, * 1854, ledwie nie utracił życia na polowaniu 1869, a zmarł 1872.

Au marc, na wagę, według wagi czystego złota, lub srebra.

Aumont, starożytna rodzina francuska, której członkowie od XII w. zajmowali wysokie urzędy tak cywilne, jak i wojskowe, zyskał w osobie **Aumont** Antoniego d', zwycięzcy pod Réthel, tytuł książęcy 1665. Jego wnuk **Aumont** Jakób, * 1732, † 1799, brał udział w rewolucji, a nawet, by sobie zjednać Jakobinów, przyjmował kilkakrotnie dowództwo. — Brat jego **Aumont** Ludwik Aleksander Celestyn, * 1736, otrzymał 1759 tytuł księcia de Villequier, był 1777 gubernatorem prowincji Boulonais, starał się podczas rewolucji o ułatwienie ucieczki królowi, potem emigrował, został 1814 parem, lecz tego samego roku zakończył życie. Syn Jakóba, **Aumont** Ludwik Marja Celestyn, książę d', * 1762, † 1831; za życia ojca książę de Pienne, opuścił ojczyznę 1791 i służył w Niemczech, Hiszpanji i Szwecji przeciwko Napoleonowi. W r. 1814 powrócił do Francji; był bardzo czynnym w sprawie Ludwika XVIII. Pod koniec życia był nadintendentem opery komicznej. Por. De Courcelles „Histoire des Pairs de France" (1826).

A una corda (włosk.), na jednej strunie; w kompozycjach na instrumenty smyczkowe oznacza, że dany ustęp ma być wykonany na jednej strunie, bez przejścia na drugą. W kompozycjach na fortepian znaczy, że należy nacisnąć pedał lewy, który przesuwa klawiaturę tak, że młoteczek uderza w jedną tylko z 3 strun.

Aune albo **Aulne,** rzeka we francuskim departamencie Finistère, wypływa pod Callac, tworzy część kanału z Nantes do Brest, i ubiegłszy 107 klm., wpada do przystani Bresckiej.

Aune, dawny łokieć francuski, różnej długości. **A.** paryski czynił 526,83 linji=1,1884 metra.

Aunis *(Alunisium)*, niegdyś hrabstwo w zachodniej Francji, obejmujące 15,000 klm. kw., zajmuje obecnie północno-zachodnią część departamentu Niższej Charente, leży na północ rzeki Charente, słynie z dobrego czerwonego wina, zwanego Aunis; za Karola V (1363—1380) złączona została z koroną francuską. Najważniejszem miastem jest La Rochelle.

Aupa *(Upa)*, lewy dopływ Elby w Czechach; tworzy się z dwóch rzek, Małej i Wielkiej **A.**, wypływających z gór Olbrzymich, między Brunnenbergiem i Śnieżką (Schneekoppe). Połączenie następuje poniżej wioski Grossaupa (2,600 mieszk.), następnie **A.** płynie przez piękną dolinę (Aupagrund), gdzie tworzy wodospad pod Trutnowem (Trautenau), i wpada do Elby pod Jaromierzem. Długość jej wynosi 82 klm.

Au pair, to samo co *al pari*, po cenie nominalnej, wypisanej na danym papierze, banknocie, akcji.

Au pavé (franc.), na bruku, znaleźć się na bruku, bez chleba, bez środków.

Aupick Jakób, * 1789 w Gravelines, † 1857 w Paryżu; odbywał w służbie wojskowej francuskiej wszystkie kampanje cesarstwa, w r. 1815 był oddalony, lecz 1818 powrócił znowu do służby, walczył 1823 w Hiszpanji, 1830—31 w Algierze, 1847 r. mianowano go generał-porucznikiem, komendantem szkoły politechnicznej; od 1848—53 sprawował kilka poselstw. **A.** razem z Perrotem wydał „Nowy atlas królestwa francuskiego" w r. 1823.

Aupicky Jan, zwany Okurka, * około 1530, pisarz czeski, ksiądz, przechylający się bardziej do luteranizmu, niż utrakwizmu, więziony za to niejednokrotnie. Z dzieł jego godne uwagi: „Svitedlnice duszi" i „Rozmlouvání Jana s Bartolomiejem," w których wiele zdrowych myśli się mieści.

Au porteur, to samo co nasze: na okaziciela; termin handlowy, używany na wekslach i przekazach zagranicznych.

Aura, powietrze, powiew; w medycynie *Aura epileptyczna* jest to uczucie, poprzedzające zwykle napad niektórych nerwic ogólnych, jak: epilepsji, histerji i t. p. Jest to zwykle uczucie powiewu, idącego od nóg ku głowie; w innych razach uczucie odrętwienia, bólu w rozmaitych miejscach. Czasem, zamiast tego występują objawy w sferze psychicznej *(Aura psychiczna)*, w postaci przywidzeń rozmaitego rodzaju. Zauważono, że przewiązanie miejsca, na którem **A.** powstaje, powstrzymuje niekiedy napad. Istota tego objawu jest ciemną, jak w ogólności epilepsja; są przypuszczenia, że zaburzenia w ośrodkach nerwowych, zależne od ich anemji, objaw ten wywołują.

Aura popularis (łac.), powiew, atmosfera popularności.

Auracher v. **Aurach** Józef Krystjan, generał-major austrjacki, * 1755 w Ołomuńcu, † 1831 w Wiedniu. Wydał wiele dzieł o sztuce wojennej, jak „Vorlesungen über angewandte Taktik" (Wiedeń, 1812) i inne, oraz litografował mnóstwo planów perspektywicznych.

Auramazda, to samo co *Ahuramazda*, bóg staro-perski, ob. Ormuzd.

Auramina, $C_{17}H_{24}N_3OCl$, barwnik smołowy, tworzy żółte kryształy mikroskopowe, rozpuszczalne w wodzie gorącej i alkoholu; topi się przy 267°. Używa się do farbowania bawełny, jedwabiu i papieru.

Aurangabad *(Aurungabad)*, miasto w dawnem państwie Nizama w Hyderabadzie, nad rzeką Dudhną, wpadającą do Godaveri. **A.** było niegdyś stolicą ostatniego z wielkich mogołów, Aurangzeba, który ozdobił miasto wspaniałemi pałacami i świątyniami, będącemi dziś w ruinach. Dzięki swemu położeniu, **A.** jest dziś jeszcze

znacznem ogniskiem handlowem i słynie także z wyrobu brokateli, tkanin jedwabnych i przedmiotów złotych i srebrnych; liczy około 30,000 m. —Prowincja **A.** (3,200 klm. kw. i 450,000 m.) przeszła r. 1720 do państwa Nizama, a w r. 1818 dostała się Anglikom, którzy część jej wcielili do rezydencji bombajskiej, resztę zaś uważają za kraj hołdowniczy.

Aurang-Zeb, syn i następca Szach-Dżehana, „Wielki Mogoł," czyli cesarz Indji Mongolskich (1658—1707), odznaczał się okrucieństwem i bezwzględnością, ale także darem administracyjnym i wielką energją. Zamordował trzech braci i uwięził ojca. Objąwszy władzę, doprowadził monarchję do szczytu potęgi. Popierał poetów, chociaż był fanatykiem i nie znosił swobody słowa i myśli. Po jego śmierci państwo raczęło się chylić do upadku.

Aurang-Zeb.

Aurantia, *barwnik żółty cesarski (Kaisergelb)*, barwnik smołowy, powstający przez nitrowanie dwufeniljaku. Jest to proszek ceglasty, rozpuszczalny w wodzie, używany głównie do farbowania skóry na żółto.

Aurantiaceae, ob. Pomarańczowate.

Auray, miasto portowe w departamencie francuskim Morbihan, nad rzeką tegoż imienia, ma 6,236 m. (1891), pamiętne bitwą 1364, skutkiem której Francja pozyskała Bretanję. Mieszkańcy prowadzą handel i trudnią się połowem sardeli.

Aurbacher Ludwik, wielostronny pisarz niemiecki, * 1784 w Bawarji, był 1809—1834 profesorem estetyki w Monachjum, i tu † 1847 roku. Z licznych pism jego najważniejsze są pisma luwe: „Abenteuer der sieben Schwaben" (1846); „Abenteuer des Spiegelschwaben;" „Geschichte des ewigen Juden;" „Büchlein für die Jugend" i t. d., odznaczają się prawdziwą naiwnością i miejscowym kolorytem ludowym. Por. Sarreitner „L. **A.**" (1880).

Aurea, święta i cudotwórczyni w Paryżu, * ok. 633, † 666, pamiątkę jej obchodzą 4 października. Od niej zowią się dotąd istniejące Filles de S-te Aure, założone w r. 1705, do posługi szpitalnej i bezpłatnego nauczania, zreorganizowane w roku 1826.

Aurea bulla (Złota bulla), ob. Bulla Złota.

Aurea legenda, Złota legenda, ob. Legenda Aurea.

Aurea mediocritas (łac.), „złota" mierność, droga pośrednia między nadmiarem a brakiem, szczęśliwa mierność, nie znająca trosk nędzy, ani kłopotów bogactwa. Tej cytaty z Horacego używa się także w znaczeniu przenośnem.

Aurelia, zwierzę, ob. Chełbia.

Aurelia gens, znakomity ród plebejuszowski w Rzymie. Z rodu tego pochodzi Aurelja, matka Juljusza Cezara.

Aureliani Civitas, ob. Orlean.

Aurelianus Lucius Domitius, cesarz rzymski od 270—275, * około 212 po Chr. w Sirmium w Ilirji, syn chłopa, wódz za Walerjana i Klaudjusza II; po śmierci tego ostatniego, ogłoszony przez legjony stojące w Mezji cesarzem, wygnał Markomanów i Alemanów z Włoch; nie zdołał wprawdzie obronić Dacji od Gotów, pobił ich jednak, gdy się przeprawiali przez Dunaj, i odparł ich napaść; potem przedsięwziął zwycięską wyprawę przeciwko Zenobji, królowej Palmiry, i zmusił anty-cesarza Tetricusa w Galji do abdykacji. Surowość jego przywróciła spokój i porządek w państwie rzymskiem. Poległ w wyprawie przeciwko Persom, jako ofiara spisku, uknutego przez jego przybocznego sekretarza. Por. Schiller „Gesch. der röm. Kaiserzeit" (1883); Neumann „Der röm. Staat u. die allgem. Kirche bis auf Diocletian."

Aurelianus Lucius Domitius.

Aurelius Antoninus Marcus, ob. Antonin Marek Aureljusz.

Aurelius *Opillius* lub Opllius, uczony rzymski w końcu I i na początku II w., autor wielkiego dzieła treści gramatyczno-słownikarskiej p. t.: „Musae," oraz innego, p. t.: „Pinax," gdzie znajduje się wykaz sztuk Plauta. Por. Teuffel-Schwabe „Geschichte der röm. Litteratur."

Aurelius Victor Sextus, dziejopis rzymski z IV w. po Chr.; za cesarza Teodozjusza W. dostąpił najwyższych godności. Pod jego imieniem znane są następujące pisma: „Origo gentis romanae" (zachowane tylko częściowo i przez nowszą krytykę uznane za lichą robotę z XV w.); „De viris illustribus Romae" (przypisywane także już to Korneljuszowi Neposowi, już Swetonjuszowi, wreszcie Plinjuszowi Młodszemu, wydał Brohm, Lipsk, 1860); „De Caesaribus" (od Augusta do Juljana); „De vita et moribus imperatorum romanorum epitome;" najdokładniejszą edycję jego pism sporządził Schröter (2 tomy, Lipsk, 1829—1831). U nas wydał z objaśnieniami Muczkowski (Poznań, 1822). Por. Teuffel „Geschichte der röm. Litteratur;" Fl. Łagowski „Liter. łac."

Aurelle de Paladines, generał francuski, przez pewien czas wódz naczelny armji loarskiej,

podczas wojny francusko-niemieckiej 1870—71; * 1803, † 1877. W wojnie krymskiej dowodził brygadą (dywizja Forey) i odznaczył się w bitwie nad Almą (20 września 1854) zręcznością i odwagą. W 1868 dowodził 5 dywizją, należącą do 3 korpusu (Bazaine); po wybuchu wojny francusko-niemieckiej 1870, przeniesiony do rezerwy; po kapitulacji sedańskiej powołany do czynnej służby, otrzymał od rządu tymczasowego w Tours, polecenie zorganizowania t. zw. armji loarskiej. **A.** z całą energją wziął się do pracy i w krótkim czasie utworzył liczebnie potężną armję, na czele jednego oddziału pokonał pod Coulmiers bawarskiego generała von der Tann (9 listop. 1870) i wyparł z Orleanu do Toury, za co mianowany był przez Gambettę naczelnym wodzem tej armji. By nie dopuścić połączenia się ks. Fryderyka Karola z ks. Meklemburskim, staczał niepomyślne acz bohaterskie bitwy pod Ladon i Meizières (24 listopada), pod Beaune-la-Rolande (28 listopada), na linji Orgères-Baigneux (2 grudnia), pod Chevilly i Chilleuses (3 grudnia), w końcu wyparto go z Orleanu (4 grudnia). W walkach tych stracił **A.** 80 dział i kilka tysięcy w zabitych, rannych i jeńcach. Dekretem rządu tymczasowego z 6 grudnia usunięty od naczelnego dowództwa, był mianowany komendantem obozu w Cherbourgu, czego wszakże odmówił. W styczniu 1871 r. ofiarowanego mu na nowo przez Gambettę dowództwa nie przyjął i udał się do Szwajcarji. Po zawarciu rozejmu wybrany do zgromadzenia narodowego w Bordeaux, oponował przeciwko dalszemu prowadzeniu wojny i mianowany był członkiem komisji piętnastu, przydanej Thiersowi i Favre'owi do ułożenia preliminarjów pokoju. Po odejściu Niemców z Paryża, nowa władza wykonawcza mianowała go naczelnym wodzem gwardji narodowej w departam. Sekwany. Chwilowo posądzano go najniesłuszniej o lekkomyślność, niezdolność, a nawet o zdradę; od r. 1878 zasiadał w senacie. Napisał „Campagne de 1870—1871;“ „La première armée de la Loire“ (1872).

Aureola, krąg świetlny nad głowami Swiętych

Aureola.

na obrazach. Gdy obejmuje tylko głowę, zowie się **A.,** jeżeli całą postać—nimbem, jeśli zaś ma kształt podłużny, nosi nazwę *mandorli.* **A.** nazywają się też małe koła, otaczające niekiedy słońce i księżyc (ob. Koła świetlne).

Aureolus Gajus, pierwotnie pasterz, potem żołnierz, nareszcie wódz cesarza Gallienusa i przez krótki przeciąg czasu jego współregent, poróżniwszy się z nim, został pobity pod Medjolanem, a po zamordowaniu Galliena 268 r. po Chr., został powtórnie pokonany przez Klaudjusza II i zabity. Od niego nazwano most na rzece Adda Aureoli pons. Por. Duruy „Histoire des Romains“ (1885).

Aures habent et non audient, uszy mają, a nie słyszą. Wyjątek z „Psalmów,“ charakteryzujący ludzi opętanych namiętnością, albo zaślepionych głupotą do tego stopnia, że nie uznają tego, co jest oczywistem.

Aurès (Dżebel Aurès), część środkowego pasma gór Atlasu w Algierji wschodniej (ob. Atlas).

Aureus, t. j. *złoty,* staro-rzymska moneta złota, bita najpierw za Cezara, wagi $^1/_{40}$ funta. Następnie coraz bardziej traciła na wartości, a za Konstantyna w miejsce **A.** wprowadzony został *solidus.*

Aureus.

Auri sacra fames (łac.), „Przeklęty głód złota, przeklęta żądza bogactw.“ (Cytata z Wirgiljusza „Aeneis“ III, 57).

Auribus lupum teneo (łac.).—Trzymam wilka za uszy.

Aurich, miasto okręgowe w pruskiej prowincji hanowerskiej, dawniej stolica Fryzji wschodniej, ma 5,460 m., gimnazjum, zamek, ratusz, piękną bibljotekę, wiele fabryk; połączone jest kanałem z rzeką Emden. Okrąg Aurichski stanowi północno-zachodnią część Niemiec i składa się z dawnego księstwa Wschodniej Fryzji, oraz ziemi Harling; obejmuje 109 klm. kw. i 212,000 m.

Auricula, rodzaj ślimaków płucnych, o skorupie podługowato-jajowatej; głowa opatrzona czułkami krótkiemi, walcowatemi. Żyje nad brzegami mórz, w krajach gorących. **A.** *Judae, ucho judaszowe,* ma skorupę jasno-żółtą, z podłużnemi kresami, **A.** *auris Midae, ucho Midasa,* w Indjach Wschodnich, skorupa wysoka na 12 ctm.

Auricula, 3 razy zmniejszona.

Auricula, *uszko,* ob. Serce.

Aurifaber Andrzej, * 1512 we Wrocławiu, †

† w roku 1559; był profesorem medycyny w Królewcu.

Aurifaber Jan, * 1517 we Wrocławiu, uczeń Melanchtona, autor meklemburskiego porządku kościelnego (1557), † 1558, jako inspektor kościoła we Wrocławiu.

Aurifaber Jan, z przydomk. *Vinerensis*, właściwie *Goldschmidt*, * 1519 w hrabstwie Mansfeldzkiem, od 1545—46, towarzysz Lutra, potem nadworny kaznodzieja w Wejmarze, od 1566 kaznodzieja w Erfurcie, gdzie † 1575 r. Wydał M. Lutra „Mowy Stołowe“ 1569.

Auriga.

Auriga, u dawnych Rzymian woźnica, który kierował wozem w czasie igrzysk publicznych. Por. Rich „Słown. Starożytności.“

Aurignac, miasto w dep. Wyższej Garonny, w okręgu St. Gaudens; liczy 1,320 m.; w okolicy jest grota, w której w r. 1852 znaleziono 17 szkieletów ludzkich z epoki kamiennej.

Aurillac, miasto stołeczne francuskiego departamentu Cantal, nad rzeką Jordanne, ma 15,824 m. (1891), znaczne fabryki koronek, dywanów, obić, wyrobów z miedzi i jubilerskich. Jest tu muzeum, kolegjum, szkoła normalna i bibljoteka, wiele kościołów i klasztorów. W XIV i XV wieku było zdobywane przez Anglików, w XVI w. podczas wojen religijnych dwakroć rabowane; w miesiącu maju odbywają się tu corocznie wyścigi. Tu urodził się papież Sylwester II, którego pomnik wznosi się na placu przed kościołem.— Okrąg **A.** ma 1,950 klm. kw. i 93,000 m.

Aurispa Jan, * około 1369 w Noto w Sycylji, † 1459, sławny humanista włoski; w r. 1418 przywiózł mnóstwo rękopisów z Konstantynopola do Włoch. Pracował gorliwie nad naukami klasycznemi w Wenecji, Ferrarze, Florencji i Rzymie.

Auro quaeque janua panditur (łac.), złoto otwiera wszelkie drzwi.

Auronzo, wieś w prowincji włoskiej Belluno, w malowniczej dolinie alpejskiej, ma 3,620 m. i bogate kopalnie ołowiu i galmanu. W okolicy leży wielki las San-Marco, dostarczający najlepszego drzewa do budowy okrętów.

Aurora, miasto w północno-amerykańskim stanie Illinois, hrabstwie Kane, na brzegu rzeki Fox, węzeł kilku kolei żelaznych, posiada ożywiony ruch handlowy i przemysłowy i wyższy zakład naukowy; liczy 20,000 m. — Tę samą nazwę mają też dwa mniejsze miasta w stanie Indjana i Missouri.— Wyspy Aurora należą do wysp antarktycznych, na płd. Ameryki; odkryte zostały 1762 przez okręt hiszpański „Aurora.“

Aurora, w mitologji rzym., to samo co grecka Eos (ob.).

Aurszwald, zwany też *Aruszwald*, herb rodziny polskiej, z Prus pochodzącej; na tarczy w polu czarnem dwa lewki srebrne, jeden nad drugim, koło tarczy labry żółte i czarne, na hełmie czarna żubrza głowa z rogami.

Aurszwald.

Aurum igni probatum est (łac.), złoto próbuje się w ogniu.

Aurum recludit cuncta (łac.), złoto otwiera wszystko.

Aurychalcyt, minerał z rzędu węglanów, przedstawiający się w postaci kryształków igiełkowatych lub prętowych i mas włóknistych. Przeświecający, barwy zielonej lub błękitnej. Twardość 2. Jest to węglan miedzi i cynku, z wodanem tychże metalów połączony. Znajduje się w Ałtaju.

Aurykla, ob. Pierwiosnek.

Auryna, *kwas pararozolowy*, $C_{19}H_{14}O_3$, barwnik smołowy, powstaje przy ogrzewaniu fenolu z kwasem siarczanym i szczawiowym. Tworzy bryłki żółto-brunatne z odłamem zielonym, rozpuszcza się w alkoholu, dając roztwór żółty, który za dodaniem ługu sodowego staje się ponsowym. Używa się do farbowania jedwabiu i wełny, oraz przy drukowaniu obić.

Aurypigment *(Operment)*, minerał arsenowy, występuje w drobnych kryształach rombowych, lub też w skupieniach nerkowatych i stalaktytowych, barwy żółtej lub pomarańczowej, twardość =1,5—2, c. wł. 3,5. Jest to trójsiarek arsenu, As_2S_3. Znajduje się w Węgrzech, na Harcu, na Wołoszczyźnie, w Chinach, Meksyku. Używa się jako farba malarska, ale do celu tego częściej wyrabia się sztucznie. Ob. Arsen.

Auryskop lub *otoskop*, przyrząd przeznaczony do badania chorego ucha; jest to worek sprężysty z lejkiem pokrywającym ucho badane, i z końcem stożkowym, który lekarz wprowadza w swoje ucho; można tym sposobem zbadać stan rurki Eustachjusza (ob. Ucho), której zapalenie jest częstą przyczyną osłabienia słuchu.

A. U. S., actum ut supra, działo się, jak wyżej

A usance (fr.), **a uso** (włos.), przyjętym zwyczajem.

Ausbruch, w Niemczech nazwa wina bardzo słodkiego, wyrabianego z jagód zasuszonych na łodydze. Do kategorji win takich w Węgrzech należy Tokaj.

Auschwitz, ob. Oświecim.

Auska, według Łasickiego, litewska bogini promieni słońca wschodzącego i zachodzącego. Jest to zapewne forma zepsuta od Auszra (ob.).

Auskowie (łaciń. *Ausci*), plemię w Galji akwitańskiej, którego stolicą było miasto *Augusta Auscorum*, dzisiejsze Auch.

Auskuć, Auskut, Auscautus, wymyślone przez Łasickiego i Narbutta, bóstwo litewskie, czy łotewskie, nie znajdujące żadnego naukowego potwierdzenia. Miał być bożkiem zdrowia i choroby.

Auskultacja, *wysłuchywanie, przysłuch*, jedna z najważniejszych metod w badaniu chorób (ob. Djagnostyka); przedmiotem jej są rozmaite szmery i tony, w organizmie ludzkim powstające, oraz wnioski, jakie ze szmerów tych i tonów dla stanu organizmu wyprowadzić się dadzą. Szmery i tony w organizmie powstają wszędzie, gdzie ruch cieczy albo gazu napotyka zdolne do drgania przedmioty, więc w organach oddychania, krążenia, przy pewnych warunkach w organach trawienia; szmery powstają w niektórych tworach patologicznych, mianowicie w tętniakach i nowotworach, bogatych w naczynia; wreszcie bardzo ważne znaczenie ma **A.** w rozpoznaniu ciąży (ob.). Bada się te szmery, albo przez bezpośrednie przyłożenie ucha, często nawet zdaleka, albo za pośrednictwem *stetoskopu* (ob.). **A.** zajmuje się przedewszystkiem szmerami normalnie wysłuchać się dającemi i szuka warunków fizycznych, które je powodują, następnie opisuje rozmaite szmery, jakie w chorobach tylko powstają i bada, jaka zmiana warunków fizycznych odpowiadać musi tak zmienionemu auskultacyjnemu objawowi. Jakkolwiek pewne zjawiska przysłuchu znali już i starożytni badacze, lecz **A.** właściwa początek swój datuje od r. 1815, a twórcą jej jest znakomity Laënnec („Mémoire sur l'auscultation," „De l'auscultation médiate," 1819). Nie tylko zwrócił on uwagę na znaczenia **A.**, ale poznał już wszystkie prawie ważniejsze znaki auskultacyjne i wykazał dokładnie znaczenie ich djagnostyczne. J. Skoda zajął się teoryą tych szmerów, zbadaniem fizycznych warunków, śród jakich powstają; tym sposobem położył dla **A.** podstawy naukowe i wykazał, że ze słyszanych szmerów istoty choroby rozpoznać nie można, a tylko fizyczne własności organów, w których szmery powstają. Prócz tego bardzo wielu uczonych pracowało nad szczegółowemi kwestjami nauki. Obecnie **A.** ma niezmiernie ważne znaczenie dla rozpoznawania chorób, zwłaszcza w połączeniu z perkusją (ob.).

Auskultant, nazywa się w Austrji urzędnik sądowy najniższego stopnia, który po rocznej praktyce otrzymuje płacę djetalną.—Dawniej tak zwano praktykantów sądowych bez głosu w radzie. Znaczy także kandydata na profesora. W sądach pruskich zowie się *Askultatorem* taki kandydat, który po pierwszym egzaminie przysposabia się praktycznie do zawodu sądowego.

Auspex, Auspicje, ob. Augur.

Auspitz, miasto, ob. Hustopecz.

Auspitz-Kolar August, * 1843, † 1878; znakomity pianista. Skomponował: „Scherzo fantastique," obrazy leśne, etiudy, pieśni etc.

Auspurger Kazimierz, zakonnik cysterski, proboszcz łobzenicki, wydał 1674 poemat p. t.: „Historja o jedenastu tysiącach dziewic, św. Urszuli towarzyszek," wykazujący zdolności poetyczne.

Aussa, sułtanat w kraju Danakil w Afryce wschodniej, położony na zachód od Tadżura, pozostający od roku 1888 pod protektoratem Włoch.

Aussa, rzeka, ob. Cervignano.

Aussee, miasteczko w styryjskim Salzkammergucie, w okręgu Gröbming, nad rz. Trauną, licznie odwiedzana stacja klimatyczna letnia z mocną solanką, położona na wysokości 662 m. nad poziomem morza, w prześlicznej dolinie alpejskiej, przy drodze żelaznej Attnang-Steinach. Posiada 1500 mieszkańców stałych, warzelnię soli, produkującą rocznie do 10 mil. kilogramów soli, kurhauz, zakład wodoleczniczy i znaczną liczbę pięknych willi. W pobliżu znajdują się jeziora Alt-Ausseer-See, ze wsią Alt-A. (1,500 m.) i Grundelsee, oba otoczone licznemi willami, a dalej Toplitzsee i Kammersee. Por. Pohl: „Der Kurort **A.**" (2 wyd., Wiedeń. 1871).

Aussee, miasteczko w Morawji, ob. **Usów.**

Aussig, miasto, ob. Usti.

Austeja, *Austheja*, według Łasickiego, bogini Żmujdzinów, opiekująca się pszczołami.

Austen Jane, romansistka angielska, * 1775, w Steventon (Hampshire), † 1817 w Winchester, wykończając ostatni swój romans „Persuasion;" oprócz tego napisała: „Northanger Abbey," „Sense and sensibility," „Pride and prejudice," „Mansfield Park" i „Emma." Miss **A.** wysokie zajmuje stanowisko w literaturze angielskiej, jako znawczyni duszy ludzkiej i wyborna malarka obyczajów. Właściwem polem jej romansów jest wyższe towarzystwo angielskie, którego cnoty, przywary i śmieszności mistrzowską kreśli ręką. Trafny pogląd na życie i stosunki społeczne jednoczy zawsze z najczystszą moralnością. Dzieła jej, kilkakrotnie przedrukowywane, wyszły ostatni raz w Londynie 1882 w 5 tomach. Por. Tytler „J. **A.** and her works" (1880).

Austen Antoni Jan, * 1865 w Warszawie, w r. 1883 wstąpił do szkoły rysunkowej w Warszawie, gdzie pracował pod kierunkiem prof. Gersona i A. Kamińskiego. Od r. 1889 zaczął brać udział w wystawach krajowych i zagranicznych. W r. 1889 udał się do Paryża, gdzie odtąd zamieszkuje. W Paryżu od 1889 — 91 studjował w Akademji Juliana, pod kierunkiem profesorów: Benjamina Constant, J. Lefebvra, Roberta Fleury i Douceta. W roku 1892 wystawił w Salonie na Champs-Elysées obraz: „Odpływ po burzy," następnie stale brał udział w Salonach, urządza-

nych przez Towarzystwo *des Artistes Indépentens*. Z pośród prac olejnych i pastelowych ważniejsze są: w roku 1892: „Odpływ po burzy," „Góralka z dzbankiem," „I ja chcę pójść także;" w r. 1893: „Robotnik wydalony," „Po spacerze," „Przed Zielonemi Świątkami;" w r. 1894: „Portret matki autora," „Przestroga doświadczonego" i t. d.; w r. 1895 szereg pejzażów bretońskich, oraz rodzajowe: „Leniuszek," „W kościółku bretońskim;" w r. 1896: „Tualeta poranna," „Widoki z Montmartre," „Zmartwychwstanie," „Na chórze," „Marzenia dziewicze" i szereg pejzażów, z których ważniejsze: „Pierwsze mgły" i „Mgła jesienna w lesie." Malował też różne portrety. Od roku 1880 zasilał różne pisma perjodyczne artykułami i ilustracjami. W r. 1890 *Kłosy* drukowały większy art. p. t.: „Krym," ilustrowany przez autora. Napisał szereg krytyk artystycznych i artykułów polemicznych, sprawozdań z Paryża do *Przeglądu tygodniowego*, *Tygodnika ilustrowanego* i innych pism.

Auster, *Notos*, u Greków, u Rzymian *Notus*, wiatr południowy.

Austerlitz, właściwie *Slawków*, m. w Morawji, 2 mile na południe od m. Berna nad rz. Litawą, 3,900 m. Wspaniały zamek z galerją obrazów i muzeum starożytności. Dawniej zwało się to miasto *Nieosiedlice*. Pamiętne zwycięstwem, odniesionem właściwie pod wsią *Praca*, przez Napoleona I (2 grudnia 1805 roku), nad sprzymierzoną armją austrjacko-rosyjską, dowodzoną przez Kutuzowa, przy której znajdowali się osobiście cesarz Aleksander I i Franciszek. Następstwem tej bitwy było zawieszenie broni z Austrją, usunięcie się Rosjan i pokój zawarty w Preszburgu. Francuzi mieli 70,000 wojska, sprzymierzeńcy 84,000; pierwsi stracili 12,000 (podług Kutuzowa), a drudzy 27,000 ludzi i 80 armat.

Austin, od roku 1844 stolica północno-amerykańskiego stanu Teksas, nad rz. Colorado, 15,000 m. (1890). Wywóz bawełny, wełny i bydła. Piękny kapitol, instytut wojskowy, liczne szkoły.

Austin John, * 1790, † 1859, prawnik angielski. Wystąpiwszy z wojska oddał się nauce prawa, której jako profesor i pisarz bardzo się przysłużył. Słuchaczami jego byli: J. S. Mill, sir G. C. Sevis, lord Rowilly i t. d. Wykłady jego ogłoszone drukiem p. t.: „Lectures on Jurisprudence." **A.,** porzuciwszy katedrę, dużo podróżował, czytał i wiedzę swą rozszerzał. Napisał kilka dzieł rzeczywistej wartości, z pośród których odznacza się „Province of Jurisprudence determined."

Austin Stephen Fuller, * 1793, † 1836, Amerykanin, który założył stan Teksas. W roku 1821 uzyskawszy pozwolenie władz hiszpańskich, począł kolonizować Teksas i w r. 1833 przedstawił w Meksyku nową ustawę do zatwierdzenia, kiedy jednak rząd centralny nie kwapił się z uznaniem ustawy, osadnicy powstali, a Stany Zjednoczone ogłosiły niezależność Teksas, którego prezydentem wybrano generała Houstona, a sekretarzem został **A.**

Austin Sara, zasłużona literatka angielska, z rodziny Taylor, * 1793 w Norwich, † 1863 r. w Londynie. Gruntownie wykształcona, rozpoczęła karjerę literacką tłómaczeniem z niemieckiego: „Listów nieboszczyka" ks. Pückler-Muskau, p. t.: „The travels of a German Prince." Dziełem „Characteristics of Goethe" (3 t., Londyn, 1833), bliżej poznajomiła Anglików z genjuszem tego poety. Z innych jej prac ważniejsze: „Sketches of Germany from 1760 to 1814" (Londyn 1854) i „Considerations on national education" bardzo cenione. W ostatnich latach zajmowała się wydawnictwem dzieł swego męża p. t.: „Lectures on jurisprudence." Córka jej Łucja, zamężna lady Duff-Gordon, tłómaczy wiele z niemieckiego, między innemi Niebuhra, Rankego i t. d.

Austin Alfred, * 1835, poeta angielski i prawnik. W roku 1861 napisał poemat satyryczny: „The seasons," w którym drwi z wyższych warstw towarzystwa angielskiego. Od r. 1871 jest członkiem redakcji *Standarda*. Najlepszy jego poemat: „Madonna's Mild" (1873), a z innych utworów więcej znane: „The human tragedy" (1862), „Interludes" (1872), „Savonarola" (1880), „Soliloquies in song" (1882), „Prince Lucifer" (1887) i „Lowe's widowhood aud others poems" (1889). **A.** jest redaktorem *The national review* i pisuje artykuły polityczne w *Quarterly review*. Napisał także dramat „Wieża Babel." Od r. 1896 został następcą Tennysona na urzędzie poety dworskiego (poeta laureat).

Austin Alfred.

Austragalna instancja. W Niemczech, po osłabieniu władzy cesarskiej, książęta, prałaci, miasta i rycerze kojarzyli się między sobą i ustanawiali sędziów polubownych, którzy rozstrzygali spory pomiędzy nimi. Sądy te zwano *Austraege*. Pierwszy raz występują one w 1241 r., w związku miast nadreńskich; trwały aż do upadku cesarstwa niemieckiego. Po utworzeniu rzeszy niemieckiej, władzę sądową dla załatwiania sporów między członkami związku poruczono zgromadzeniu związkowemu. Strona oskarżona proponowała skarżącej trzech bezstronnych członków rzeszy, z których powód obowiązany był koniecznie jednego wybrać, gdyż w razie przeciwnym zgromadzenie samo do wyboru przystępowało. Sąd taki rozstrzygał sprawę i ogłaszał wyrok, od którego restytucja wtenczas tylko mogła się zdarzyć, gdy powód nowe dowody przedstawił. Zgromadzenie związkowe egzekwowało wyrok na mocy ustawy z 3 sierpnia 1820. Sądy te razem z rozwiązaniem Związku Niemieckiego ustały.

AUSTRALIA.

Skala 1: 16.000.000.
Kilometrów 100 0 100 200 300 400 500
Droga żelazna
Linja Telegraf
Drogi Wozowe
Wysokość w Metrach.
Cr.- Creek (Potok), L.- Lake (Jez.), Mt.- Mount (Góra)
R.- River (Rzeka) Rs.- Range (Pasmo gór). St.- Stacya
Pt.- Point (Przylądl) Spr.- Spring (Źródło)
MORZE TIMOR
POŁN. AUSTRALIA
MORZE KORALOWE
OCEAN INDYJSKI
ZIEMIA ALEXANDRA
QUEENSLAND
AUSTRALIA ZACHODNIA
AUSTRALIA POŁUDNIOWA
NOWA POŁUD.-WALIA
WIKTORYA
Wielka Pustynia Piaszczysta
Pustynia Gibsona
Wielka Pustynia Wiktoryi
Wielka Australska Zatoka
Ciesnina Bassa
TASMANIA albo Ziemia Van Diemena
Skala, jak w mapie gł.
Długo. Wsch. od Greenwich
Lit. Tow. S. Orgelbranda Sn. Warszawa

Australazja, niekiedy używana nazwa na oznaczenie archipelagu Wschodnio-indyjskiego; niektórzy łączą pod tę nazwę i całą Oceanję.

Australen, ob. Terpeny.

Australja, najmniejsza i najpóźniej odkryta część świata, obejmuje lądy rozsypane na oceanie Wielkim, od oceanu Indyjskiego i granic Azji aż do zachodnich brzegów Ameryki, co stanowi przestrzeń 8,958,626 klm. kw., zamieszkaną przez 5,684,600 ludzi. W nowszych czasach nazwę **A.** stosują jedynie do lądu stałego wraz z wyspą Tasmanją, wszystkie zaś części pozostałe noszą nazwę Oceanji lub Polinezji (ob.).—**A.,** w ściślejszem znaczeniu, przez holenderskich żeglarzy w XVII w. Nową Holandją nazwana, leży w zachodniej części oceanu Wielkiego, na południe archipelagu Indyjskiego, od którego jest oddalona na północo-zachodzie o mil 70 od Timor, a na północy o mil 50 od Timor-Laut. Ze wschodu otoczona jest Australja oceanem Wielkim i jego częścią, morzem Koralowem, z innych stron oceanem Indyjskim, od wyspy Van-Diemen v. Tasmanji oddzielona cieśniną Bassa, od Nowej Gwinei cieśniną Torresa.— *Układ poziomy.* Najbardziej wystającemi punktami Australji są: na północ przylądek York pod 10° 47′ szer. połud.; na południe przylądek Wilson pod 39° 10′ szer. półn.; na wschód przylądek Byron pod 153° 34′ dł. wsch.; na zachód Inscription pod 113° 5′ od Greenwich. Tym sposobem **A.** leży cała na półkuli południowej (skąd otrzymała swą nazwę), po obu stronach zwrotnika Koziorożca. Największa długość lądu z zachodu na wschód wynosi 4,300 klm., największa szerokość z północy na południe 3,180 klm. Linja brzegowa ma 12,840 klm., powierzchnia zaś wraz z wyspą Tasmanją 7,695,726 klm. kw., tak, że na 71 mil kw. powierzchni przypada 1 mila brzegu — stosunek dwakroć mniej korzystny, niż w Europie. Z zatok najważniejsze są dwie: na południu wielka zatoka Australska, nie mająca wysp, której pobrzeże stanowi linję bardzo jednostajną, pozbawioną nacięć, zagłębień i portów, i na północy odnoga Carpentaria, dzieląca północną część **A**-i na dwa półwyspy: klinowaty York i czworokątny Arnhemsland. Oprócz tego zasługują na uwagę: na południowym brzegu zatoki: Port-Phillip, Spencera, św. Wincentego i Encounter-bai; wogóle brzeg południowy ma najwięcej portów, jest najkorzystniejszy dla żeglugi i dlatego też najpierwej był miejscem kolonizacji. Na wschodnim: Botany-bai, port Jackson i Moreton-bai, na północy port Essington i zatoka Vandiemen; na zachodzie brzegi są nieprzystępne, bądź to dla skał i raf koralowych, bądź to z powodu piaszczystych ław.

Układ pionowy. Ląd stały **A**-i przedstawia jedno wielkie niewysokie płaskowzgórze, na wschodzie wyższe, na zachodzie niższe, którego krawędzie niekiedy bezpośrednio spadają ku morzu, po większej jednak części oddzielone są od niego to szerszem, to węższem wybrzeżem. Najważniejsze, znane w Australji góry poczynają się u przylądka Wilson w Australji południowej i ciągną się na północ, przerywając Wiktorję i Nową Południową Walję, i dochodzą ostatniemi rozgałęzieniami do przylądka York. Góry te, przez krajowców są zwane *Warragong*, przez kolonistów zaś *Alpami Australskiemi*; niektórzy nazwą tą oznaczają tylko pasmo na południe gór Błękitnych, ciągnące się aż do przylądka Wilson). Alpy te rozgałęziają się znowu, i część ich, najbardziej ku południowi wysunięta i najwyższa, do 35° połud. sz. dochodząca, nosi nazwę gór *Błękitnych*, oddalona jest od morza o 10—20 mil; najwyższej wyniosłości sięgają one w grupie gór *Kościuszki*, tak nazwanej przez Strzeleckiego, Polaka podróżującego po Australji, z powodu podobieństwa z kopcem Kościuszki w Krakowie. Ważniejsze jej szczyty *Mount Townsend* 2,241 m., *Mount Clarke* 2,213 m., *Müllers Peak* 2,196 m., oraz grupa *Bogong* do 1,984 m. Góry Błękitne, tworzące pas graniczny między wschodniemi i zachodniemi wodami Nowej Walji Południowej, są przykre do przebycia, spadziste, pełne przepaści; bardzo one utrudniały, nawet poniekąd czyniły niepodobnem przedarcie się ku zachod. aż do r. 1815, w którym droga przez nie została otwarta; dziś przechodzi przez nie droga żelazna. Od gór Błękitnych na północ leżące, a zwracające się ze wschodu na zachód, idzie pasmo gór Liverpool, o 30 przeszło mil oddalonych od brzegu i wysokich średnio na 1,000 m.; najwyższy ich wierzchołek góra *Sea View* 1,520 m. Stąd znowu zwraca się ten sam łańcuch ku północy, nie mając osobnego nazwiska, albo raczej mając ich kilka. — Od Alp Australskich na zachód, a raczej na północo-zachód, w odległości 20 mil od Melbourne, ciągną się *Australskie Pireneje*, a jeszcze bardziej na zachód idzie z północy ku południowi pasmo gór *Grampjan* z górą *William*, której szczyt nie o wiele przenosi 1,000 m. Góry te nie są tak dzikie, jak Australskie Alpy, pokryte są częstokroć trawą, zarosłe lasami i poprzecinane dolinami. Południowa Australja jest także krajem górzystym; są tu mianowicie pasma *Flinders*, gałąź *Hopoles*, w środku góry *Czarne*, a stąd na zachód i północo-zachód pasmo pustynnych gór *Gawler*. Wysokość ich dochodzi 1,000 metrów. Od Australji Południowej leży na zachód kraj smutny, jałowy, z pobrzeżem nieprzystępnem aż do Australji Zachodniej, z której krańca południowo - zachodniego przylądka Leuwina wznosi się ku północy pasmo *Darling* (średniej wysokości około 500 metr.). Wogóle góry w Australji spotykamy głównie w niedalekiej odległości od brzegów i po za niemi ciągnie się falowaty, trawą pokryty, lekko wzgórkowaty grunt, dalej spotkać można bagna i pustynie, te ostatnie cechują zwłaszcza **A.** zachodnią.

Hydrografja. Ponieważ najwyższe wyniosłości **A**-i znajdują się na wschodniem jej wybrzeżu,

podczas gdy zachodnie niewielkie tylko posiada pagórki, więc i cały systemat wodny mógł się skoncentrować jedynie na wschodzie kontynentu. Na całej południowo-zachodniej części płaskowzgórza, w **A.** południowej i centralnej, rzadkie, ale obfite opady spływają do licznych, prawie wyłącznie słonych jezior, które jednak przez większą część roku przedstawiają tylko bagna. Największe z tych jezior znajdują się w **A**-i połud., jak jezioro *Eyre*, *Torrens* i cała grupa jezior leżących na zachód od ostatniego; w **A**-i zachodniej leżą jeziora: Austin, Moore, Barlee i in. — Wszystkie prawie rzeki **A**-i odznaczają się wielkim brakiem wody; nawet największa z rzek kontynentu Murray (ob.), która obszarem swego dorzecza dorównywa Gangesowi, ilością wody, którą wlewa do morza, nie dorównywa nawet Sekwanie. Rzeki wewnętrzne po większej części giną w piaskach i rzadko kiedy są całkowicie wodą wypełnione. Podobny charakter mają też rzeki **A**-i zachodniej (Blackwood, Łabędzia, Murchison, Gascoyne, Ashburton, Fortescue, De Grey). Wskutek tego rzeki **A.**, jako środki komunikacyjne, bardzo małe mają znaczenie; po jednym tylko Murrayu płaskie statki parowe mogą pływać przez cały rok, lecz na jego dopływach (Darling i Murrumbidży) żegluga pozostaje w zależności od chwilowego stanu wody. Rzeki, wpadające do morza po stronie wschodniej: Hawkesbury, Hunter, Clarence, Brisbane, Fitzroy, Burdekin, są spławne na niewielkiej przestrzeni w górę od ujścia. Rzeki, wpadające do zatoki Carpentaria (Mitchell, Gilbert, Flinders, Gregory) są dłuższe i na dalszą metę żeglowne. Obfitują w wodę i obiecują w przyszłości wiele korzyści rzeki terytorjum północnego: rz. Aligatorów, Daly, Wiktorja i Fitzroy. Właściwością wszystkich rzek **A**-i jest ich gwałtowne i nagłe wzbieranie po ulewnych deszczach, przyczem zalewają one ogromne przestrzenie i często stają się niebezpiecznemi. Ubóstwo wodne **A**-i pochodzi poniekąd stąd, że część wody znika pod ziemią; mieszkańcy starają się skorzystać z owej wody przez kopanie studzien i cystern. Wogóle w ostatnich czasach koloniści starają się przez kopanie kanałów i sztucznych jezior zaopatrywać w wodę wysychające łożyska.

Klimat. Zwrotnik Koziorożca dzieli **A**-ę na dwie nierówne części, mniejszą, północną, leżącą w pasie międzyzwrotnikowym, i większą, południową, w pasie umiarkowanym. Pomimo to klimat **A**-i jest jednostajny (różnica temperatur średnich między skrajnemi punktami na północy i południu wynosi tylko 14° C t. j. 26° — 12°), kontynentalny i przeważnie gorący. Prawie całe wnętrze **A**-i jest objęte izoamplitudą 20°, a absolutne ekstremy wynoszą tu — 9° i + 50°; izotermy roczne wyginają się ku południowi. Co do stosunku wiatrów, to **A.** leży w pasie południowo-wschodniego pasatu letniego, który stosownie do pory roku przerzuca się z północy na południe i odwrotnie, i północno-zachodniego, również letniego musonu azjatyckiego. Osobliwością **A**-i są wiatry palące, wiejące z wnętrza lądu na wybrzeżu południowem. Wiatr taki, unoszący z sobą tumany czerwonego pyłu, wysuszający cysterny i niszczący zupełnie owoce na drzewach, jest najstraszniejszym wrogiem rolnika i pasterza; nazywają go tu ceglarzem (bricklayer). W zależności od wiatrów pozostaje rozkład deszczów, co do których można podzielić **A**-ę na trzy części: w części północnej przeważają deszcze letnie, w środkowej, a głównie na wschodniem wybrzeżu padają deszcze w każdej porze roku, w pasie południowym wreszcie, od Melbourne na północo-zachód, przeważają deszcze zimowe. Ilość opadów, wskutek mało rozwiniętej linji brzegowej i wzniesień na krawędziach, jest bardzo stosunkowo nieznaczna, przytem rozkład ich jest bardzo nierówny, tak, że po długotrwałej suszy następują krótkotrwałe, ale obfite ulewy. Właściwością klimatu są także raptowne zmiany temperatury. Lód i śnieg można spotkać tylko na wysokich szczytach gór. Wogóle klimat **A**-i, przy swej swej suchości, jest uznawany za jeden z najzdrowszych na ziemi, szczególniej w **A**-i południowej.

Stosunki geologiczne. Pod względem budowy geologicznej **A.** jest jeszcze dotychczas mało zbadana. Dobrze znane są tylko wybrzeża i część wschodnia. Występują tu głównie granity i gnejsy, a także sylur, dewon i piaskowiec pustynny. Tak wzdłuż wschodniego wybrzeża, jak i bardziej ku zachodowi spotykamy ogromne pokłady węglowe. Środkową i zachodnią część **A**-i pokrywa głównie formacja trzeciorzędowa, wśród której przeważa piaskowiec. W Wiktorji i Nowej Walji Południowej spotykamy formację dyluwialną, bardzo charakterystyczną ze względu na znajdujące się w niej resztki wymarłej flory i fauny, która jest bardzo zbliżona do dzisiejszej fauny australijskiej. Tasmanja co do swej budowy geologicznej przypomina **A**-ę południową; spotykamy więc tu gnejsy, sylur, pokłady węglowe i bazalt.

Bogactwo mineralne. Z obfitych skarbów mineralnych **A**-i szczególniej zasługuje na uwagę złoto, które w znacznych ilościach odkryto tu w r. 1851. Główne kopalnie złota znajdują się w Wiktorji, Nowej Walji Południowej i Queenslandzie; o wiele mniej złota dostarcza Tasmanja i **A.** południowa. O ilości złota dobywanego w **A.** najlepsze możemy powziąć wyobrażenie z tego, że od 1851 do 1891 r. wywieziono go stamtąd za 342,031,743 funt. sterl. Z innych metalów **A.** bogata jest w miedź, cynę, srebro, żelazo, ołów, bizmut i antymon. W Queenslandzie i N. P. Walji, szczególniej przy New-Castle, znajdują się bogate kopalnie węgla kamiennego. Z innych bogactw mineralnych zasługują na uwagę: marmur, wapień, glina garncarska i porcelanowa, dalej drogie kamienie, jak topazy, szafiry, djamenty, na-

koniec sól, dobywana przez odparowanie solanek.

Roślinność. Charakterystyczną cechą flory australskiej jest posiadanie wielkiej liczby form endemicznych, właściwych tylko **A**-i. Cała roślinność **A.** posiada swój odrębny charakter. Z powodu suchości klimatu i silnego działania słońca, liście roślin są zwrócone pionowo, są sztywne, skórzaste, pozbawione świeżości i blasku i nigdy nie opadają, natomiast ginie kora. Jest tu prawie zupełny brak roślin, dostarczających pożywienia, jak np. owoców jadalnych; drzewa są najczęściej żywiczne i aromatyczne. Formami panującemi są eukalipty i akacje; drzewa te, występując w formie karłowatej, tworzą charakterystyczne krzaki, t. zw. „scrub," które pokrywają ogromne przestrzenie wnętrza lądu. Scrub przedstawia kolące, cierniste, niezwykle gęste zarośla o liściach koloru ciemno-zielonego; przestrzenie „scrubu" tworzą zupełną pustynię, gdyż prawie żadne żyjące stworzenie wśród nich nie przebywa i stanowią nadzwyczaj ponury i monotonny krajobraz. Eukalipty występują tu także i w formie olbrzymich drzew, które dochodzą niezwykłych rozmiarów; tak np. Eucalyptus amygdalina dosięga 400 st. wysokości. Z innych drzew zasługują na uwagę: casuariny, podobne do olbrzymich skrzypów, drzewo trawiaste (Xanthorrhoea) i mangrowe. Drzewa iglaste przedstawiają tu potężne araukarje (Araucaria Bidwilii); palmy i paprocie rosną w miejscach wilgotniejszych, więc na wybrzeżu północnem i wschodniem. Lasy są rzadkie, bezcieniste, z bogatym u spodu rozwojem trawy. Rośliny właściwe **A**-i coraz bardziej znikają, wypierane przez uprawę roślin pożytecznych. Koloniści wycinają i wypalają lasy i sieją zboża i drzewa owocowe, które się wogóle dobrze tutaj przyjmują.

Fauna. Najzupełniejszą właściwość **A.** stanowią zwierzęta workowate, które stanowią $^3/_4$ ze znanych nam dotąd gatunków zwierząt ssących australskich. Najważniejszym przedmiotem myśliwstwa jest kangur, dosięgający wzrostu człowieka i 200 f. wagi (Macropus major). Największem po kangurze zwierzęciem jest ociężały wombat, zwany też borsukiem australskim; dalej zasługują na uwagę: wiewiórka latająca i mrówkojad australski. Z ssących, nie należących do workowatych, najwięcej rozpowszechnionym jest dziki pies dingo; charakterystycznym bardzo jest dziobak, zwierzę ziemnowodne z długim kaczym dziobem. Licznie i pięknie reprezentowane są ptaki: kazuar australski czyli emu, właściwe gołębie i kury, liczne papugi, między niemi czarne kakadu, dalej czarny łabędź. Z jaszczurek osobliwą formą jest Hydrosaurus; ryb mało, natomiast wiele mięczaków rzecznych. Wiele owadów stanowi istotną plagę. Koloniści wprowadzili cały nowy świat zwierzęcy; owce i woły bardzo się szybko po kraju rozszerzyły, a hodowla bydła jest podstawą stanu społecznego kolonistów; wiele innych zwierząt zresztą poszło za kolonistami, jak szczury, owady i t. d.; wprowadzono nawet zwierzynę, ryby i ptaki.

Ludność pierwotna **A**-i przedstawia oddzielną rasę t. zw. Australczyków, pod względem cech fizycznych zbliżonych do Papuasów. Odznaczają się ciemnobrunatną barwą skóry, włosy mają ciemne i kręte, kształt czaszki dolichocefaliczny i prognatyczny, budowę ciała elastyczną, wzrost średni. Żyją oni w stanie zupełnie dzikim i stoją na najniższym może szczeblu rozwoju, tak fizycznego, jak i duchowego, ze wszystkich plemion ludzkich. W braku pokarmów, Australczycy są wszystkożercami; kwitnie tu także i ludożerstwo. Ubranie ich składa się tylko z wązkich pasów skóry; mieszkają w jaskiniach, wydrążonych pniach i szałasach; zajmują się rybołówstwem i polowaniem. Narzędzia swe wyrabiają przeważnie z twardego drzewa, napotykamy wszakże i siekiery kamienne, naczynia z twardej kory, zręcznie plecione sieci, oraz wyroby z kości i muszel. Główną bronią jest włócznia, z ostrzem opalanem i osadzonem krzemieniami i muszlami; osobliwą zwłaszcza bronią jest bumerang (ob.). Do

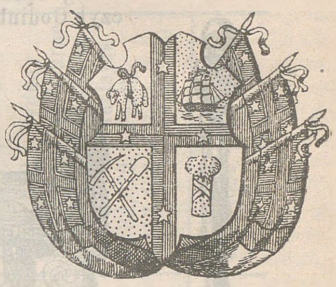

Herb Australji.

Typy Australczyków

obrony służą tarcze z kory i drzewa. Załączone rysunki dają wyobrażenie o tych wyrobach i o sztuce mieszkańców Australji, oraz sąsiednich wysp Oceanu. Rasa australska w obecnych czasach bardzo szybko wymiera, poczęści wsku-

tek trudnych warunków bytu, a poczęści wskutek wpływu Europejczyków, którzy wypierają ich na pustynne obszary i przenoszą na nich swe choroby. Dziś ogólną liczbę krajowców podają tylko na 200,000.

Historja odkrycia i zbadania **A**-i. Odkrycie **A.** zostało dokonane w XVI w.; Magelan odkrył Ladrony 1526 r.; Hiszpan Inigo Ortis de Retes odkrył w r. 1544 północne wybrzeże Nowej Gwinei. Pierwszym Europejczykiem, który ujrzał brzegi stałego lądu **A.**, był Portugalczyk Godinho di Eredia, któ-

Wiosło z Nowej Zelandji, oznaka nacz. plemienia.

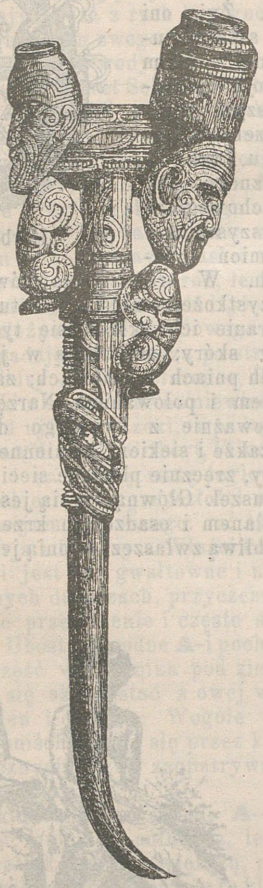

Fajka z Nowej Zelandji.

ry w roku 1601 zwiedził okolicę przylądka Vandiemen; główna jednak zasługa poznania **A**-i należy się Holendrom, od których z początku otrzymała ona nazwę Nowej Holandji; odznaczyli się tu głównie: Carstens, Pieters, Dirk Hartog, a zwłaszcza Tasman. Od roku 1765 zaczęto na nowo gorliwe poszukiwanie nowych krajów na oceanie Wielkim; odznaczyli się wtedy Anglicy Byron, Wellis i Casteret i Francuz Bougainville, ale zaćmił wszystkich swych poprzedników sławny żeglarz Cook, który w swych trzykrotnych podróżach naokoło świata w latach 1768—79 odkrył Sandwich, archipelag Mandżia v. Cooka, Nową Kaledonję i prawie odznaczył granice stałego lądu austr. Po Cooku badali wybrzeża **A**-i: Vancouver, d'Entrecasteaux, Bass, Grant, a w XIX wieku Baudin, Flinders, kapitan King, Wickham, Stokes i in. W badaniach wnętrza lądu **A**-i szczególniej zasłużyli się Sturt, major Mitchell i geolog Strzelecki; ten ostatni w r. 1840 przeszedł piechotą Alpy australskie od Murrayu, nieprzebyte lasy Gipslandu i zwiedził Tasmanję. W drugiej połowie XIX w. przedsiębrali wyprawy w głąb lądu: Burke, Howitt, Mac Kinlay, Mac Douall Stuart, Warburton, Forrest, Giles, Barclay i Winnecke (1878); wszystkie te podróże dały już dostatecznie poznać ogólny charakter **A**-i i pozwoliły ułożyć dokładną mapę tej części świata.

Kolonizacja. Australja, a mianowicie wschodnie pobrzeże było przeznaczone pierwotnie w 1787 r. przez rząd angielski na kolonję zbrodniarzy. Jednakże w kilka lat potem (1790 r.), część deportowanych była przewieziona na wyspy Norfolk, a stamtąd w 1803 r. do Tasmanji. Od r. 1788—1820 przewieziono 25,868 zbrodniarzy. Do 1837 r. liczba ta wzrosła do 100,000. Nowa Południowa

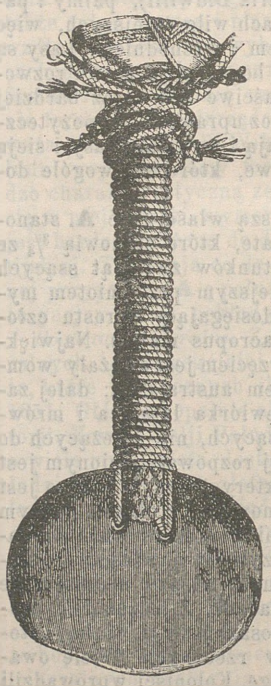

Siekiera kamienna z Nowej Kaledonji, oznaka naczelnika.

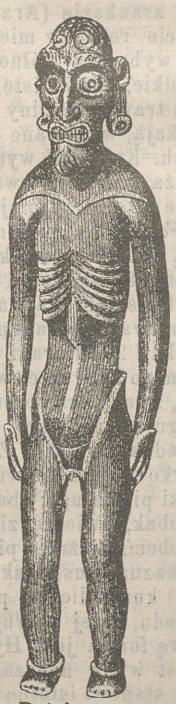

Bożek z wyspy Oster.

Walja otrzymywała rocznie 3—4,000, a Tasmanja 2,000. Deportowani, zsyłani na 7—14 lat, albo na całe życie, rozdzielali się na 3 kategorje: przekonanych (convicts), więźniów (prisoners) i ludzi rządowych (government men). Ci z przestępców, którzy przy śledztwie i w czasie przeprawy dobrze się sprawowali, bywali oddawani do służby wolnym osadnikom, a po odcierpieniu swej kary stawali się wolnymi, emancypowanymi. Jednakże często deportowani, dostawszy się w ręce złych panów, mścili się, dopuszczali nowych zbrodni, co było powodem, że kolonja jakiś czas znajdowała się w bardzo smutnym stanie i tylko surowe środki rządowe przywróciły poszanowanie prawa i wywarły bardzo zbawiennny wpływ na rozwój kolonji. Od r. 1843 zaniechano deportacji do Nowej Południowej Walji; — w r. 1853 karę deportacji ograniczono do najcięższych zbrodni, a w 1857 r. całkowicie ją zniesiono. Olbrzymie jednak skutki pociągnęło za sobą odkrycie w 1851 roku kopalni złota, wskutek czego ludność Australji, w przeciągu 16 lat, więcej niż czterykroć się powiększyła napływem ludzi, śpieszących się zbogacić, przez co rolnictwo, główne źródło dobrobytu australskiego, na jakiś czas podupadło i dopiero po kilku latach wróciło do pierwotnego stanu. Obecnie, na stałym lądzie znajdujemy 5 kolonji: Nową Walję Południową, Wiktorję, Południową Australję, Queensland (Osadę Królowej) i Zachodnią Australję, zostających pod zarządem gubernatora generalnego, mianowanego przez królową Wielkiej Brytanji na lat 7. Prócz tego, każda pojedyńcza kolonja jest zarządzaną przez gubernatorów wspólnie z przedstawicielami narodu, rozdzielonymi na 2 izby. W ostatnich latach kolonje australskie objawiły wyraźną dążność do utworzenia federacji na wzór Unii Stanów Zjednoczonych. Stosunki statystyczne kolonji australskich przedstawiają się jak następuje:

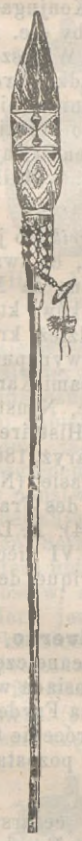

Włócznia z ostrzem obsydjanowem z wysp Admiralicji.

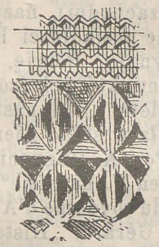

Ozdoby na maczudze z wyspy Hervey.

Maczuga z wyspy Moresby.

Prowincja	Rok założenia	Powierzchnia w klm. kw.	Ludność w r. 1894	Miasto główne
Nowa Walja Połud.	1788	799,139	1,251,450	Sydney
Wiktorja	1851	229,078	1,179,104	Melbourne
Queensland . . .	1859	1,730,721	445,155	Brisbane
Australja Południ..	1836	2,341,611	352,402	Adelajda
Australja Zachodn.	1829	2,527,283	82,072	Perth
Tasmanja. . . .	1854	68,766	157,456	Hobart
		Razem	7,696,598	3,467,639

W r. 1894 przybyło do **A**-i 256,308 kolonistów, a opuściło ją 227,656. Największe miasta **A.** są Melbourne i Sydney; pierwsze liczyło w roku 1891 491,378 miesz., a drugie 386,595. Prawie wszyscy koloniści są pochodzenia brytańskiego; Niemców liczą tu do 100,000 i około 40,000 Chińczyków. Wskutek imigracji liczba mężczyzn w **A**-i znacznie przewyższa liczbę kobiet. Głównemi zajęciami kolonistów są: hodowla bydła, górnictwo i rolnictwo. Pierwsze miejsce zajmuje hodowla owiec, których liczba wynosi tu około 120 miljonów; w r. 1890 wywieziono z **A**-i 604 mil. funtów wełny, wartości przeszło 24 mil. funtów sterl.; prócz tego jest tu wiele bydła rogatego, koni i świń. Ogólna wartość produkcji górniczej **A**-i wyniosła do r. 1891 około 428 mil. funtów sterlingów (ob. wyżej). Rolnictwo z powodu suchego klimatu i wielkich wylewów znajduje się tu w bardzo trudnych warunkach. Na południu uprawiają pszenicę i kukurydzę, a wszędzie owies, jęczmień

i kartofle. W Queenslandzie uprawiają trzcinę cukrową i bawełnę. Z owoców uprawiają pomarańcze, cytryny, figi, jabłka i gruszki, poczęści i wino. Wartość całej produkcji rolnej wynosiła w r. 1891 około 24 mil. funt. ster.

Przemysł. Niektóre gałęzie przemysłu są w **A.** rozwinięte, zwłaszcza młynarstwo, piwowarstwo, konserwowanie mięsa, budownictwo okrętów, tkactwo, mydlarstwo i in.; wiele jednak towarów bywa sprowadzanych z Europy. W r. 1894 *przywóz* wynosił 48,719,000 funtów sterlingów, *wywóz* 62,674,000 funt. st. *Komunikację* z Europą utrzymuje 7 towarzystw żeglugi, z których 5 przez kanał Sueski. *Handlowa* flota **A.** w r. 1891 liczyła 1,835 statków żaglowych i 1,039 parowców. *Koleje żelazne* w **A.** zaczęto budować w r. 1850; w końcu r. 1895 sieć ich wynosiła 22,189 klm. Wszystkie kolonje połączone są *telegrafami*; długość zaś ich w r. 1893 miała 77,714, długość drutów 147,190 klm. *Monety, miary i wagi* angielskie. *Budżet* w r. 1895 (wraz z Nową Zelandją) wykazywał dochodu 27,978,675, wydatków 27,712,205 funt. st. *Wojsko* w r. 1896 liczyło 21,924 ludzi, włączając w tę cyfrę armję regularną (1,301), milicję (6,117), ochotników (12,620) i rezerwę (1886). *Flota* w r. 1895 składała się z 22 statków objętości 23,391 ton, o sile 57,830 koni, 228 działach z załogą 1,633 ludzi. Kolonje australskie posiadały w r. 1891: 7,904 szkół niższych państwowych i 2,425 prywatnych, pewną liczbę szkół wyższych i uniwersytety w Sidney, Melbourne. Adelajdzie, Christchurch, Otago. Bibljotek publicznych posiada **A.** 1,134 z 1,624,813 tomami. Gazet i czasopism wychodzi tu przeszło 800. Por. E. Jung: „Der Welttheil **A.**“ (2 t., Lipsk, 1883); Woods: „History of the discovery and exploration of **A.**“ (2 t., Londyn, 1865); Korzeliński Seweryn: „Opis podróży do Australji i pobytu tamże w latach od 1852—1856“ (2 t., Kraków, 1858); Waitz „Antropologie der Naturvölker“ (5 t., 1871); Wallace „Australasia“ (1880); Wallace i Guillemard „Australasia“ (2 t., 1894); Lendenfeld „Austral. Reise“ (Innsbruk, 1892); Sievers „**A.** und Oceanien“ (Lipsk, 1895); Laurie „The story of **A.**, its discovery, colonisation and development“ (Londyn, 1896); Stanfords „New atlas of Australia“ (1886).

Australscy murzyni, *australscy negrzy*, niekiedy jeszcze używana nazwa na oznaczenie krajowców lądu australskiego i Tasmanji; nazwa ta wszakże ze stanowiska antropologicznego nie ma żadnego uzasadnienia i zastąpiona być winna przez „Australczyków.“

Australskie języki można ująć w kilka grup, pokrewnych sobie, ale wyróżniających się od narzeczy papuańskich i melanezyjsko-polinezyjskich. Budowa języków **A.** jest wielozgłoskowa, na początku każdej sylaby stoją zwykle spółgłoski, na końcu zaś samogłoski, albo spółgłoski płynne. Samogłosek istnieje 5 (*a, e, i, o, u,*) prócz tego są dyftongi, złożone z kombinacji powyższych dźwięków; spółgłosek syczących, powiewnych i przydechowych brak. Wyrazy powstają z pierwiastków przez przyłączanie do nich na końcu sufiksów: *kore* mąż, *kore-ko* mężowi, *kore-ko-ba* męża etc. Wogóle pojęcia zmysłowe przeważają nad umysłowemi tak dalece, że brak rozróżnienia liczb w deklinacji, *kore* np. oznacza mąż i mężowie. Tylko w zaimkach istnieje liczba pojedyncza, mnoga, a niekiedy i podwójna. Za to liczba przypadków jest ogromna. Konjugacja również jest dość bogatą w czasy, tryby etc. Liczebników posiadają **A. j.** bardzo mało. Większość liczy tylko do 3, 4, a najwyżej do 7, rzadko bardzo dochodzą do 20. Literatura piśmienna nie istnieje wcale, ustna składa się z pieśni, i to krótkich, niepowiązanych z sobą w cykle. Legend i bajek znaleziono bardzo niewiele. Por. Fried. v. Müller: „Grundriss der Sprachwissenschaft.“

Austrazja, z germańskiego *Osterrik*, to jest kraj wschodni (dla odróżnienia tego, co zwano Neustrja, t. j. kraj zachodni), nazywano za Merowingów wschodnie posiadłości Franków, które obejmowały Lotaryngję, Belgję, tudzież kraje z prawej strony Renu, których środkowym punktem było miasto Metz. Pod następcami Karola W. Austrazja weszła w skład Niemiec, Neustrja w skład Francji. Por. A. Huguenin „Histoire du royaume Mérovingien d'Austrasie“ (Paryż, 1863). A. Digot: „Histoire du royaume d'Austrasie“ (Nancy, 1863); P. A. F. Gérard: „Histoire des Francs d' Austrasie“ (2 tomy, Bruksella, 1864); A. Longnon: „Géographie de la Gaule au VI siècle“ (Paryż, 1878); tegoż: „Atlas historique de la France“ (1884).

Austriae est imperare orbi universo, albo: *A. e. imperium orbi universi*, skracane często w *A. E. I. O. U.*, znaczy: Austrja posiada władzę nad całym światem. Dewiza cesarza Fryderyka III. Niektórzy czytają powyższe skrócenie tak: *Austria erit in orbe ultima* = Austrja pozostanie do końca świata.

Austrja *arcyksięstwo*, od którego cesarstwo otrzymało nazwę, graniczy na północ z Czechami i Morawją, na wschód z Węgrami, na południe ze Styrją i Salzburgiem, a na zachód z Bawarją. Jest to część Niemiec pomiędzy Innem i Morawą wzdłuż Dunaju ciągnąca się, zawierająca razem 31,808 klm. kw. i 3,447,630 m. (31 grudnia 1890), w tej liczbie prawie wyłącznie (94 proc.) pochodzenia niemieckiego, katolików. Arcyksięstwo **A.** rozpada się na 2 części oddzielone rzeką Enns: na Austrję Dolną poniżej rzeki Enns i Austrję Górną (Wyższą) poniżej tej rzeki.

1) *Austrja Dolna* (*Niższa*), ma 19,824 klm. kw. i 2,661,799 m. (134 na 1 klm. kw.); przerznięta na 2 części Dunajem, do którego uchodzą rz. Enns i Morawa, na granicy Węgier płynie Litawa

(Leitha).—Kraj w $^3/_4$ częściach górzysty; są tu odnogi Alp: góry Śnieżne (Schneeberg) do 2075 metr. wysokie i Wiedeński Las (Wiener Wald), który kończy się nad Dunajem górami: Łysą (Kahlenberg) i Leopolda (Leopoldsberg), do 540 m. wysokiemi, sławnemi obozem i zwycięstwem Sobieskiego, i góry Litawskie. Po obu stronach Dunaju ciągną się piękne równiny—43% powierzchni jest gruntem ornym, 34% zajmują lasy, 1,55% ogrody, 11,6% łąki, 3,19% pastwiska, 2% winnice.— Głównie uprawiają zboże, które jednak z powodu wielkiej ludności na miejscowe nawet potrzeby nie wystarcza; winnice zajmują 44,000 hektarów, szczególniej w okolicach Vöslau i Baden—winogrona kuracyjne. Chów bydła bardzo posunięty; z płodów górniczych dobywają tu: żelazo, grafit i węgiel kamienny.— Pod względem przemysłu prowincja ta najwięcej jest rozwinięta w całej monarchji; szczególnie celuje Wiedeń i jego okolica wyrobami jedwabnemi, galanteryjnemi, maszynami fizycznemi, instrum. muzycznemi, wyrobami chemicznemi, przędziwami, papierem, cukrem, wyrobami żelaznemi, szklanemi, tabacznemi, zwierciadłami i t. d. Pod względem handlu jest **A.** Dolna także pierwszą w państwie. — Pod względem administracyjnym obejmuje 3 miasta i 17 powiatów. Stolica Wiedeń. Sejm **A.** *Dolnej*, oprócz dwu biskupów i rektora uniwersytetu wiedeńskiego, składa się z 69 posłów; do rady państwa wysyła kraj 46 posłów. Herb jest niebieską tarczą z 5 złotemi orłami i kapeluszem wielkoksiążęcym; barwy krajowe są niebieska i złota.

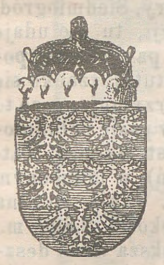

Herb Austrji Dolnej.

2) *Austrja Górna*, 11,984 klm. kw. i 785,831 miesz. (1890,66 m. na 1 klm. kw.), kraj jest po większej części górzysty; północna część Alp Noryckich przechodzi tutaj i obejmuje góry Piekielne (Höllengebirge) 1,862 m., góry Traun do 1691 m. wysokie. Pyrgas 2,244 m., Iszlerskie (Gamsfeld 2,025 m.) i in. Równin tu mało. Do Dunaju wpadają Inn i Traun. Wiele jezior, znaczniejsze z nich są: Atter, Księżycowe i inne. Prowincja należy do najbogatszych i najurodzajniejszych: $^1/_3$ stanowią pola uprawne, $^1/_3$ wspaniałe lasy; większą część reszty obejmują pastwiska i tylko $^1/_{10}$ zajmują nieużytki. Przemysł: Szczególnie dobre tu są wyroby stalowe i żelazne, a obok nich bawełniane, płócienne, papier i t. d. Handel ułatwiony przez żeglugę na Dunaju, Enns, oraz liczne koleje żelazne. — Pod względem administracyjnym obejmuje **A.** Górna 2 miasta i 14 powiatów. Stolica Linz. Sejm **A.** *Górnej*, oprócz jednego biskupa, składa się z 49 posłów; do rady państwa wysyła kraj 20 posłów. Herb przedstawia na prawo złotego orła na polu czarnem, na lewo tarcza podzielona jest trzykrotnie na pasy srebrne i czerwone; barwy krajowe są białe i czerwone. Por. Grassauer: „Das Erzherzogtum Österreich“ (Wiedeń, 1880 r.); Umlauft: „Das Erzherzogtum Ö.“ (2 wyd., Wiedeń, 1893).

Herb Austrji Górnej.

Austrjacko-Węgierska monarchja, dawniej cesarstwem Austrjackiem nazywana, leży pomiędzy 42°07′ i 51°3′ szerok. północ., oraz pomiędzy 9°32′ i 26°30′ dług. wschod. wzgl. Green. i graniczy: na północ z Saksonją, Prusami, Rosją; na wschód z Rosją i Mołdawją; na południe z morzem Adrjatyckiem i Włochami; na zachód z Włochami, Szwajcarją, Lichtensteinem, jeziorem Bodeńskiem i Bawarją. **A.-W.** monarchja składa się z 18 krajów. Po Rosji i Szwecji jest najrozleglejszem państwem w Europie. Obejmują mianowicie:

Kraje	klm. kw.	miesz. (1890)	na 1 klm. kw.
I. Cesarstwo Austrjackie (Cislitawja).			
Austrja Niższa . .	19,824	2,661,799	134
Wyższa . .	11,984	785,831	66
Salzburg	7,152	173,510	24
Styrja	22,428	1,282,808	57
Karyntja	10,327	361,008	35
Kraina	9,956	498,958	50
Tryjest z terytor. .	95	157,466	—
Gorycja i Gradyska.	2,918	220,308	75
Istrja	4,955	317,610	64
Tyrol	26,683	812,696	30
Vorarlberg . . .	2,602	116,073	45
Czechy	51,948	5,843,094	113
Morawja	22,222	2,276,870	102
Szląsk	5,147	605,649	118
Galicja.	78,496	6,607,816	84
Bukowina	10,441	646,591	62
Dalmacja	12,835	527,426	41
Razem I. .	300,013	23,895,413	80
II. Królestwo Węgierskie (Translitawja).			
Węgry	282,804	15,231,527	54
Fiume i terytor. . .	20	30,337	—
Chorwacja i Sławonja	42,500	2,201,927	52
Razem II. . .	325,324	17,463,791	54
Wojskowi po za kraj.	—	25,752	—
Razem. . . .	625,337	41,384,956	66

Góry. Trzy czwarte powierzchni **A.** są górzyste, ledwie że czwarta część przypada na równiny. Najbardzej górzystemi krajami są: Tyrol, Salzburg, Styrja, Kraina, Karyntja, Dalmacja, Pobrzeże, Wyższe Węgry i Siedmiogród; w drugim i trzecim rzędzie co do górzystości stoją Austrja Wyższa i Niższa, Czechy, Szląsk, Morawja, Galicja i Bukowina. Do gór Austrjackich należą na południe i na prawej stronie Dunaju:

Alpy (ob.), a mianowicie: Retyckie, Noryckie, Karnijskie i w części Dynarskie, z wierzchołkami Orteles 3,902 m., Wildspitz 3,774 m., Zuckerhüttel 3,511 m., Grossglockner 3,798 m., Dachstein 2,996 m. Wybiegają z Alp centralnych góry *Litawskie* koło jeziora Neusiedler i *Bakońskí las* między Wielką i Małą Węgierską równiną. Na północ Dunaju i na lewym jego brzegu jest *Czeski las*, stanowiący południowo-zachodnią granicę Czech, do 1,375 m. wysoki.—*Góry Kruszcowe* albo *Śpiżowe* stanowią północną granicę Czech do 1,238 wysok.; dalej ku wschodowi od nich ciągną się góry *Łużyckie*, a na południo-wschód od tych ostatnich góry *Olbrzymie* 1,600 m., odgraniczają Czechy od Szląska, nakoniec zaś ostatnią granicę Czech od Morawji i arcyksięstwa Austrji i tworzą góry *Morawskie*. Dalej na wschodzie ciągnie się łańcuch gór *Karpackich*, które idą łukowato na północy i północo-wschodzie Węgier i Siedmiogrodu i wielokrotnie zapuszczają odnogi we wnętrze tych krajów. Z równin zasługują na uwagę wielka *Węgierska nizina*, ograniczona Karpatami i lasem Bakońskim, na południe ciągnąca się aż do Dunaju; dalej idzie niziua *Chorwacko-Sławońska* między Sawą i Drawą; trzecią równinę, albo raczej płaskowzgórze tworzy *Galicja*, przerznięta wielu szeregami wzgórz, skłaniająca się na północ ku wielkiej nizinie Sarmackiej. Małe równiny, a raczej wielkie doliny są *Tullnerfeld*, *Marchfeld* i *Kamienne pole (Steinfeld)* w Niższej Austrji, *Leibnickie pole* i *Pesawskie pole* w Styrji, *Klagenfurcka* równina w Karyntji.

Hydrografja. Tylko południowa część Austrji oblana jest Adrjatykiem na długości 1550 klm., który tworzy odnogi Tryjesteńską, Fiume i wiele pomniejszych zatok. Z rzek główną jest Dunaj, który przyjmuje z prawej strony: rzeki Inn, Traun, Enns, Litawę, Raab, Drawę i Sawę; z lewej: Morawę (March), Waag, Neutrę, Gran, Asse, Tunes. Dorzecze Dunaju bywa obliczane na 128,951 klm. kw.; Dniestr, uchodzący tak jak Dunaj do m. Czarnego, płynie 597 klm. w Galicji. Do m. Adrjatyckiego należą Adyga w Tyrolu, Isonzo i wiele rzek pobrzeżnych. Do morza Północnego: Ren, który na długości 34 klm., odgranicza Austrję od Szwajcarji, Elba długa na 383 klm. w Austrji; do Bałtyckiego: Odra, 125 klm. płynie w Morawji i Szląsku, Wisła 411 klm. płynie w Szląsku i Galicji.—*Jeziora* znajdują się głównie w krajach alpejskich. Najważniejsze są: Hallstadt, Traun, Wolfgang, Księżycowe w Wyższej Austrji, Klagenfurckie w Karyntji, Cyrknickie w Krainie, jezioro Platen i Neusiedler w Węgrzech. Jeziora Boden i Garda należą tu częściowo. Wielka jest ilość kąpieli i źródeł mineralnych, z których nasłynniejsze: Karlsbad, Gastein, Marienbad, Teplic— Franzensbad, Karlsbrunn, Iwonicz, Krynica, Szczawnica, oraz Baden pod Wiedniem.

Klimat Austrji wogóle jest umiarkowany, ale z przyczyny niejednakowej wysokości gruntu bywają wielkie i tu w tym względzie różnice. Wogóle, możnaby podzielić Austrją pod względem klimatu 3 na pasy: *południowy* od 42° do 46° szer. płn. tu należą: Dalmacja, Pobrzeże, Pogranicze Wojskowe, południowy Tyrol, południowa Chorwacja i Slawonja i południowe Węgry; tu się udaje wino, kukurydza, niekiedy owoce południowe i ryż; 2° pas *środkowy* od 46° do 50° półn. szer., ten obejmuje Austrję właściwą, Salzburg, Styrję, Tyrol północny, Karyntję, Krainę, Węgry, Siedmiogród, Bukowinę, części Czech i Morawji, tu się udaje wino, zboże i owoce; nakoniec 3° pas *północny* poza 50°, reszta krajów Austrji, tutaj rzadko się spotyka wino, zboża mniej się otrzymuje, a za to dużo lnu. Średnia temperatura w pasie południowym 9—11 stopni ciepła (Tryjest, Raguza, Kattaro), w środkowym 7—9 (Wiedeń), w północnym 5—7 (Lwów, Praga, Ołomuniec). Linja śnieżna w Alpach zaczyna się na wysokości 2,800 m., w Karpatach na 1,600 m. Największa ilość deszczu pada w krajach alpejskich, wiatry panują zachodnie; niekiedy na Pobrzeżu wieje sirokko.

Produkty: Minerały. Bogatą jest Austrja w ciała kopalne, dlatego górnictwo austrjackie należy do najlepszych w Europie. W 1894 w samej Austrji, nie licząc Węgier, w górnictwie było zatrudnionych 144,000 robotników, a ilość produktów była następująca: węgla kamiennego 95,729,518 centnarów metr. (po 50 kilogramów), brunatnego węgla 173,325,382 cent., złota 61 klgr., srebra 38,246 klg., rtęci 5,189 cent. metr., żelaza surowego 7,423,719, miedzi 13,410, cynku 68,109, oprócz tego znaczna ilość cyny, antymonu, ołowiu (96,278 cent. metr.), ałunu, arszeniku, grafitu (241,211 cent.), oleju i wosku skalnego 186,733 i t. d.; ale nadewszystko bogata jest Austrja w sól, której produkcja czyniła w 1894 r. 2,695,015 cent. metr., wartości 24 miljonów złotych austrjackich. Znajdują się jeszcze w Austrji granaty, opale, agaty, marmur, asfalt, torf, glinka porcelanowa etc. Dane te statystyczne, jak i następne, tyczą się tylko Austrji; co do drugiej połowy monarchji, ob. Węgry.

Rośliny. Grunt w Austrji w ogólności bardzo żyzny, tak, że w każdych 100 hektarów powierzchni jest produkcyjnych 94,29. Do najbardziej posuniętych w kulturze ziemi należą: Niższa Austrja, Czechy i Morawja. Według rodzaju kultury, wypada ziemi ornej 10,636,872 (35,45%), łąk 3,078,172 (10,26%), ogrodów 372,060 (1,24%), winnic 248,326 (0,83%), pastwisk 2,663,908 (8,83%), lasów 9,777,414 (32,59%), na jeziora, błota i stawy przypada 114,124 (0,38%) hektarów. Czyli przestrzeni produkcyjnej 28,290,056 (94,29%), ziemi nieprodukcyjnej 1,711,782 (5,71%), razem 30,002,483 hekt. Dwie trzecie części ludności zajmują się rolnictwem. Produkcja ważniejszych płodów rolniczych (tylko w Austrji) w przecięciu 1883—1894 wynosiła rocznie: pszenicy 16 mil.

MAPA FIZYCZNA AUSTRO-WĘGIER.

MAPA POLITYCZNA AUSTRO-WĘGIER.

hektolit., żyta 29,4, jęczmienia 19, owsa 36, kukurydzy 6,2, kartofli 104,2, wina 3,9 mil. hektol. Ze *zwierząt* najwięcej chowane jest bydło, którego ilość w Austrji 1890 wynosiła: koni 1,548,197, osłów i mułów 57,932, bydła rogatego 8,643,936, owiec 3.186,787, kóz 1,035,832, świń 3,549,700. Jest także rozpowszechniona hodowla pszczół (w r. 1890 było 920,640 ulów, z produkcją 33,000 cet. metr. miodu i 4,000 cet. metr. wosku), jedwabników i t. d.; w wielu miejscowościach znaczne dochody przynoszą rybołówstwo i polowanie.

Ludność monarchii w d. 31 grudnia 1890 r. wynosiła 41,384,956 miesz., z czego na Austrję przypadało 23,895,413, na Węgry 17,463,791; pod względem pochodzenia, należy ona do 4 głównych plemion, a mianowicie: Niemców 10,569,157, Węgrów 7,434,869, Czechów, Morawian, Słowaków 7,383,150, Polaków 3,719.232, Rusinów 3,488,613, Kroatów i Serbów 3,249.166, Słowieńców 1,271,351, Rumunów 2,801,015, Włochów 697,166, Cyganów 96,497, innych narodowości 112,238, niepoliczonych (w Austrji cudzoziemców, a w Węgrzech wojska czynne) 536,750. Na 1 kilometr średnio wypada 66 m.; najbardziej zaludnioną jest Niższa Austrja (134 na 1 klm. kw), Szląsk i Czechy 118 i 113). *Języki.* Najwięcej rozpowszechnionemi językami w Austrji są: niemiecki, węgierski, czeski, polski. *Religje.* Większość mieszkańców należy do wyznania katolickiego 27,754,936, grecko-katolickiego i ormiańskiego 4,487,365, grecko-wschodniego 3,177,071, ewangelików wyznania augsburskiego 1,519,868, wyznania kalwińskiego 2,345,650, unitarjanów 61,792, Żydów 1,868,527; innych wyznań i bezwyznaniowców 29,602; niepoliczonych (wojska czynne) 114,393.

Przemysł austrjacki szybko wzrasta, a dawno już znaną jest Austrja z produkcji żelaza, szkła, wełny, lnu i mydła; bo też wiele okoliczności sprzyja takiemu stanowi rzeczy, jak np. wielka obfitość płodów surowych i wody, bogactwo materjałów palnych, łatwość zbytu towarów wskutek wielkiej rozciągłości państwa i t. p. Wartość wyrobów przemysłowych w Austrji podają rocznie na 1½ miljarda guld.; liczba robotników wynosi 846,000. Wolność przemysłowa zaprowadzona od 1 maja 1860 r. *Drogi.* Długość dróg żelaznych wynosiła we wrześniu 1896 r. 31,923 klm., a mianowicie 16,747 w Austrji, 14,447 w Węgrzech i 729 klm. w Bośni i Hercegowinie. Oprócz tego posiada Austrja 104,822, a Węgry 46,158 klm. dróg zwyczajnych. Długość ogólna rzek spławnych wynosi w Austrji 6,587, w Węgrzech 4,971 klm., a w tem statki parowe krążą na długości 1,378 klm. w Austrji i 3095 klm. w Węgrzech. *Handel.* Przywóz towarów do monarchji w roku 1895 wynosił 727,437,000 florenów, kruszców drogich 54,147.000, wywóz towarów 742,481,000, kruszców drogich 24,258,000. Główne artykuły handlu wywozowego stanowią: wełniane i bawełniane towary, płótno, szkło, jedwab, żelazo, stal, skóra, instrumenty muzyczne, tytuń, zboże, wino, sól. Przywozowemi artykułami są: bawełna, futra towary kolonjalne i t. d. Znaczny jest także handel przewozowy, szczególnie na Dunaju; morski ogranicza się morzem Śródziemnem i Czarnem. Porty austrjackie najważniejsze: Tryjest, Fiume Spalatro i Raguza. Marynarka handlowa wynosiła na początku r. 1896: 11,912 statków, objętości 264,193 ton, z załogą 33,023 ludzi. *Biur pocztowych* w roku 1894 było w Austrji 5,466, w Węgrzech 4,462. Długość *linji telegraficznych* w 1895 wynosiła w Austrji 30,368 klm., w Węgrzech 21,907 klm., długość drutów telegr. w Austrji 91308 klm., w Węgrzech 66,049 klm., biur telegraficznych w Austrji 4,393, w Węgrzech 2,525; wyekspedjowano depesz w Austrji 12,602,632, w Węgrzech 6,961,643.—*Monety:* gulden austrjacki (złoty reński waloru austrjackiego)=100 krajcarom (centom)=2 markom niemieckim; monety złote po 8 guldenów=20 frankom i po 4 guldeny=10 frankom. W r. 1892 postanowiono w miejsce waluty srebrnej wprowadzić walutę złotą: korona=0,85 marki=100 halerzy. *Miary:* 1 mila austrjacka = 7,585 metr., 1 mila kw.= 57,5 klm. kw. Zresztą obowiązują obecnie miary metryczne.

Co się tycze *duchowej kultury* ludności austrjackie nie wszystkie w niej jednakowo są posunięte; i tu, połowa zachodnia monarchji ma przewagę nad wschodnią. W r. 1890 szkół ludowych było 36,266, z tej liczby w Węgrzech 17,700, 144 zakładów dla nauczycieli i nauczycielek, z tego 74 na Węgrzech, 292 gimnazjów (153 na Węgrzech), 41 gimnazjów realnych (8 na Węgrzech), 119 szkół realnych (41 na Węgrzech), 11 uniwersytetów, a mianowicie: w Wiedniu, Hradcu, Innsbraku, Pradze (czeski i niemiecki), Lwowie, Krakowie, Czerniowcach, Budapeszcie, Klausenburgu i Zagrzebiu; 7 szkół technicznych wyższych, w Wiedniu, dwie w Pradze, Hradcu, Bernie, Lwowie i Budapeszcie, 3 fakultety teologiczne, 88 innych zakładów teologicznych, 10 akademji prawa (w Węgrzech), wyższa szkoła rolnicza w Wiedniu, 3 akademje górnicze: w Leoben, Przibramie i Schemnitz, 18 wyższych i 60 niższych szkół gospodarstwa wiejskiego, 9 szkół górniczych 2 szkoły sztuk stosowanych do przemysłu, 290 szkół rzemieślniczych, 78 innych szkół handlowych, w tej liczbie 6 akademji, 6 szkół żeglarskich, akademja sztuk pięknych w Wiedniu, szkoła sztuk pięknych w Krakowie, akademja krajowa muzyki w Budapeszcie, 173 inne szkoły sztuk pięknych i muzyki, akademje wojskowe w Wiener-Neustadt, Wiedniu, Budapeszcie, akademja marynarki w Fiume. W roku 1894 w ośmiu uniwersytetach austrjackich było 14,193, w trzech węgierskich 4,639, w akademjach technicznych w Austrji 1,346, w Węgrzech 810 słuchaczów. Do szkół ludowych uczęszczało w Austrji 87%, w Węgrzech 79% dzieci w wieku szkolnym.

Austrjacko-węgierska konstytucja, w znaczeniu prawa państwowego, ustrojowego ze względu na różne narodowości, wchodzące w skład monarchji, nie była jednolitą. Każdy kraj na zasadzie ustaw, przywilejów i nadań miał oddzielne urządzenia polityczne i administracyjne, a dziś jeszcze pojedyńcze narody odwołują się do *historycznie* ustalonej mocy obowiązującej owych samoistnych *praw*, np. Czechy, a przed 1867 r. Węgry, w części Galicja; w Koronie św. Stefana — Chorwacja i t. d. Od czasów Marji Teresy i Józefa II datują się ustawy centralizacyjne, wywołujące ciągłe protesty ze strony pojedyńczych narodowości, szczególnie na Węgrzech. Historyczne prawa przedstawiciele rządów w Wiedniu (Niemcy) uchylali jedne po drugich, a represja i samowładność zapanowały w całej monarchji po stłumieniu rewolucji w 1849 r. i powstania węgierskiego. Dopiero nieszczęśliwe rezultaty wojny włoskiej 1859 r. i pruskiej 1866 r. skłoniły sfery wpływowe do ogłoszenia *patentu z 20 października 1860 roku* i *Ustawy z 20 lutego 1861 r.*, przywracającej, lub nadającej sejmy prowincjonalne i wspólną reprezentację (Reichsrath), nie przyjętą przez Węgry. Ministrowi Beust'owi udało się zawrzeć *25 września 1867 r. ugodę z Węgrami*, której mocą cała monarchja dzieli się na dwie połowy, oddzielone rzeką Litawą. *Translitawja* obejmuje kraje korony św. Stefana, t. j. Węgry, Siedmiogród, Chorwację, Sławonię i Banat; — *Cislitawja* zaś wszystkie inne kraje austrjackie. Ustawami z 24 grudnia 1867 r. urządzone zostały zasadnicze stosunki *dualizmu państwowego Austro-Węgier*. Obie połowy monarchji mają instytucje państwowe wspólne i oddzielne. *Ustrój prawodawczy i rządowy w Translitawji, czyli Koronie św. Stefana*, ma następne zasady: król węgierski wraz z sejmem, złożonym z dwu izb, ma władzę prawodawczą. *Izba magnatów* składa się z arcyksiążąt dynastji panującej, członków dziedzicznych oraz dożywotnich, mianowanych przez króla, dziesięciu dostojników koronnych, 50 arcybiskupów wyznań krajowych i wreszcie trzech przedstawicieli sejmu Chorwackiego. Izba deputowanych powstaje z wyboru i prawo elekcji czynne i bierne oznaczone jest drobiazgowemi zasadami cenzusu majątkowego i naukowego. Inicjatywa prawodawcza należy do króla i obu izb. Władzę wykonawczą sprawuje panujący za pomocą ministrów. Obszerny samorząd w komitatach i gminach, oraz prawa obywateli i korporacji, zapewniają obywatelom nietylko ustawy zasadnicze, lecz i szczegółowe, oraz ustalone zwyczaje. Chorwacja i Sławonja mają oddzielny sejm w Zagrzebiu, samoistne instytucje państwowe z *banem* na czele i pewne wspólne z Węgrami. *Ustrój prawodawczy i rządowy Cislitawji* w zarysie jest następny: Historyczne prawa oddzielnych krajów przez system centralizacyjny zniesione, zastąpione są dyplomem październikowym z 1860 r. i patentem lutowym z 1861 r., gdzie określone są atrybucje *Sejmów Krajowych* i prawa wyborcze z czterech tak zwanych Kurji: większych właścicieli ziemskich, miast, izb handlowych i przemysłowych, oraz gmin wiejskich. Cenzus majątkowy rozmaicie jest określany, a w miastach od r. 1866 istnieje jeszcze cenzus naukowy elekcyjny. Posłowie wybierani są na lat sześć; marszałka sejmu i jego zastępcę mianuje cesarz. Członkami sejmu są z urzędu arcybiskupi, biskupi i rektorowie uniwersytetów. Reprezentacje krajowe uchwalają ustawy, tyczące się rolnictwa, dobroczynności publicznej, zdrowia ogólnego, komunikacji, robót i majątków miejscowych, oraz potrzeb gminnych, kościelnych, szkolnych, w granicach, jakie szczegółowe prawa zakreślają, i w tym celu układane są budżety i dodatki do ogólnych podatków. Każdy sejm ma organ wykonawczy, zwany „wydziałem krajowym“ (Landesausschuss), złożony z kilku członków. Pod prezydencją marszałka wydział stale urzęduje i ma zwierzchni nadzór nad podwładnemi instytucjami samorządu. Władzę zaś tak zwaną polityczną, czyli państwową, sprawuje *namiestnik* (Statthalter), tu i owdzie zwany prezydentem, który znów kieruje organami policyjno-administracyjnemi, zależnemi od ministerjów w Wiedniu. Dla całej Cislitawji władza prawodawcza należy do *Rady państwa* (Reichsrath), złożonej z dwu izb: *Izba Panów* (Herrenhaus) składa się z arcyksiążąt i członków dziedzicznych dożywotnich i przedstawicieli wyższego duchowieństwa. *Izba deputowanych* (Abgeordnetenhaus) z posłów, wybieranych do r. 1873 przez sejmy krajowe, a teraz bezpośrednio Kurjami, których do 4 marca 1896 było 4, wyżej wymienionych, a obecnie jest piąta: „głosowania powszechnego“ (72 dep.). Atrybucje Rady państwa, liczącej ogółem 452 deput., oraz 250 „panów,“ szczegółowo są określone i z jednej strony ograniczone przez władzę sejmów prowincjonalnych, a z drugiej przez interesy wspólne obu połowom monarchji. Władza wykonawcza należy do cesarza i sprawowana jest przez 7 ministrów, stanowiących gabinet wiedeński. *Instytucje wspólne Cislitawji i Translitawji*. Tu należą 2 *delegacje*, wybrane przez Sejm Węgierski i Radę państwa i obradujące oddzielnie w przedmiocie spraw zagranicznych, wojskowych, skarbowych, ile dotyczą wspólnych potrzeb handlowych, celnych, systemu monetarnego i t. d. Trzech ministrów wspólnych wykonywa ustawy w zakresie interesów obu połów monarchji austro-węgierskiej.

Austrjacko-węgierska ugoda, zawarta przez rząd austrjacki z Węgrami w dniu 25 września 1867 r., orzeka, że całe państwo będzie podzielone na dwie połowy, rozcięte rzeczką Litawą (Leitha). Translitawja obejmuje kraje korony św. Stefana (Węgry, Chorwacja, Sławonja, Siedmiogród i Pogranicze Wojskowe); Cislitawja obejmuje Austrję i kraje z nią złączone (Czechy, Galicję, Ty-

rol i t. d.). Całe państwo, zamiast dawnego tytułu cesarstwa austrjackiego zwie się Austro-Węgrami, a cesarz w Cislitawji, jest tylko królem w Translitawji (na Węgrzech). Każda z połów monarchji ma swoje własne ministerja, a tylko rzeczy, dotyczące wojska, stosunków z zagranicą, skarbu (o ile to małączność z wydatkami wspólnemi), posiadają zarząd wspólny, ministrów. Władza prawodawcza, względem owych wspólnych kwestji, spoczywa w ręku delegacji od obu sejmów, wiedeńskiego i peszteńskiego (po 40 z izby niższej i 20 z izby panów). Na wspólne wydatki płaciła początkowo Cislitawja 70%, a Translitawia 30%, później (od 27 czerwca 1878) Cislitawja —68,6%, a Translitawja—31,4%. Termin ugody upłynął z końcem roku 1897, i kwestja jej odnowienia stoi na pierwszym planie w Austrji. Połączone jest to z trudnościami raz ze względu na niechęć Austrjaków do ponoszenia zbyt wielkich wydatków, powtóre zaś, ze względu na ogólne położenie polityczne w parlamencie wiedeńskim (ob. niżej, od str. 596, Historja).

Sądownictwo I instancji w Austrji spoczywa w ręku sędziów okręgowych (930) i sądów kolegjalnych (71). Drugą instancję stanowi 9 wyższych sądów krajowych (Oberlandsgerichte: w Wiedniu, Hradcu, Tryjeście, Insbruku, Zadarze, Pradze, Bernie, Krakowie i Lwowie). Trzecią instancją jest Najwyższy sąd kasacyjny (Oberste-Gerichts und Kassations Hof) w Wiedniu. Prócz tego istnieje sąd stanu (Staats Gerichthof), do rozstrzygania spraw, wynikających z oskarżenia ministrów odpowiedzialnych za naruszenie konstytucji, oraz Trybunał Państwowy, rozpatrujący kwestje kompetencji, tudzież konflikty, wynikające z różnego tłómaczenia prawa, oraz Trybunał administracyjny, rozstrzygający kwestje sporne w rzeczach zarządu państwem.

Armja. Od 1863-go roku, wprowadzono powszechny obowiązek służby wojskowej; służba jest 3-letnia w linji, 7-letnia w rezerwie i 2-letnia w landwerze, lub *honwedach* (ob.) węgierskich. Armja na stopie pokoju, w 1897 r., składała się z 25,176 oficerów, 334,717 podoficerów, muzyków i żołnierzy, 47,149 koni, 1048 dział. Na stopie wojennej: z 45238 oficerów, 1,826,940 żołnierzy, 281,886 koni.

Marynarka w r. 1896 liczyła 129 statków, objętości 130,098 ton, o sile 211,855 koni, z załogą 13,214 ludzi.

Finanse. Budżet w r. 1896 dla krajów reprezentowanych w Radzie państwa wynosił: dochody 666,006,190 flor. austr., wydatki 664,569,753 flor. austr., w tymże roku dla Korony Węgierskiej: dochody 473,064,398, wydatki 473,043,173 flor. austr. *Dług* ogólny 2,766,182,875, dług krajów reprezentowanych w Radzie państwa 176,117,156; dług Korony Węgierskiej w roku 1895 wynosił 2,331,939,139.

Austrjacki herb składa się z czarnego orła o dwóch głowach, z rozpostartemi skrzydłami, złotemi dziobami, szponami i koronami, a czerwonemi językami. W prawym szponie trzyma miecz i berło, w lewym—złote jabłko. Ponad głowami unosi się korona cesarska, z pod której wychodzą dwie niebieskie wstęgi, zakończone złotą frendzlą. Na piersi orła znajduje się herb rodziny cesarskiej: tarcza rozdzielona na trzy pionowe części: na prawo w złotem polu lew czerwony w niebieskiej koronie, zwrócony w prawo (Habsburg); w środku srebrna belka w czerwonem polu (Austrja); na lewo w złotem polu czerwona belka ukośna z trzema orłami (Lotaryngja). Dokoła tarczy insygnja orderów: Złotego Runa, Marji Teresy, Stefana, Leopolda, Żelaznej korony i Franciszka Józefa. Na skrzydłach orła są tarcze (11) z herbami ziem, stanowiących Austrję. Kolory państwowe: czerwony i żółty; kolory domu austrjackiego: biały i czerwony.

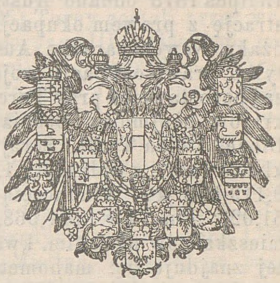

Herb Austrjacki.

Austrjacka flaga wojenna składa się z pasów poprzecznych czerwono-biało-czerwonych. Wśrodku białego pasa znajduje się herb państwa w złotem obramowaniu. Flaga handlowa (od 1808) składa się z trzech pasów poprzecznych: czerwony, biały, oraz czerwono-zielony), z dwiema tarczami na białym pasie: na prawo herb austrjacki, na lewo węgierski. Sztandar cesarsko-królewski, używany w armji, jest żółty z orłem dwugłowym pośrodku. Dokoła chorągwi idzie pas, złożony z wycinków biało-czerwonych i czarno-złotych.

Austrjackie ordery i znaki honorowe. Pierwszych jest 10: *Złotego runa*, ustanowiony przez Filipa, ks. burgundzkiego 1429 r., *Krzyż gwiazdy* (1688), udzielany przez monarchinię znakomitym niewiastom; *Wojskowy Marji Teresy* (1758), 3 klasy, za waleczność; *Węgierski św. Stefana* (1764), 3 kl., za zasługi wojskowe i cywilne; *Leopolda* (1808), 3 kl., udzielany wszystkim bez różnicy stanu uczonym, lub zasłużonym w sprawie dobra publicznego; *Korony Żelaznej* (z r. 1816), 3 kl.; *Franciszka Józefa* (1849), w nagrodę zasług bez różnicy stanu i wyznania; *Wysoki order rycerzów niemieckich* (1190), oraz *Krzyż Marjański* (1871) za opiekę nad rannymi i chorymi; nakoniec *Elżbiety Teresy* (1750), dla zasłużonych a niemajętnych generałów i pułkowników; nadaje on prawo do pobierania płacy. *Znaki honorowe:* 1) *Znak honorowy dla sztuki i wiedzy*, ustanowiony 1877 przez cesarza Franciszka Józefa; 2) *Krzyż zasługi* (zło-

ty i srebrny) dla księży przy wojsku. (Rysunki orderów na str. 602 i 603).

Co się tycze *Bośni* i *Hercegowiny*, to obie te prowincje tureckie, mocą traktatu Berlińskiego z d. 13 lipca 1878 oddano Austro-Węgrom w administrację z prawem okupacji wojskowej. W sandżaku Nowobazarskim Austro-Węgry posiadają tylko prawo okupacji wojskowej, administracja zaś pozostawiona przy Turcji. Powierzchnia tych krajów obejmuje: Bośnia (powiaty Banialuka, Bihac, Dolna Tuzla, Serajewo, Trawnik) 41,909 klm. kwadr. z ludnością 1,348,581, Hercegowina 9,119 klm. kw. z ludnością 219,511, czyli razem 51.028 klm. kw. i 1,568,092 miesz., zatem 31 mieszkańców na 1 klm. kwadr. (1895). W liczbie tej znajduje się: mahometan 548,632, obrządku grecko-wschodniego 673,246, katolików rzymskich 334,142, Żydów 8,213, wyznań innych 3,859. Ludność rolnicza w 1895 wynosiła 88% całkowitej liczby. *Finanse* w r. 1896 wykazywały dochodu 14,413,590, wydatki 14,368,296 flor. *Linja kolei żelaznej* wynosiła w tymże roku 729 klm. *Biur telegraficznych* w r. 1895 było 117, długość linji telegr. 2,845, długość drutów 7,058 klm. *Wojsko.* Na mocy prawa z 26 października 1881, ludność miejscowa obowiązana jest służyć w wojsku po ukończeniu lat 20; czas służby trwa lat 12, t. j. 3 lata w armji czynnej i 9 w rezerwie. Liczba wojska wynosi 5,185 ludzi. Bośnia i Hercegowina zajęte są przez XV korpus armji austr.-węgier., liczący 22,944 ludzi.

Bibljografja. „Osterreichische Statistik," wydawana od 1882 roku w Wiedniu przez centralną komisję statyst., oraz od 1881 roku: „Statistisches Handbuch;" Umlauft: „Die Österreichisch-Ungarische Monarchie" (3 wyd., 1896); Supan: „Osterreich-Ungarn" (Lipsk, 1883); Ulbrich: „Das Staatsrecht der Österreichischen Monarchie" (1892); od roku 1886 wychodzi w Wiedniu, wydawane pod protektoratem arcyksiężny Stefanji dzieło „Die Öster.-Ungar. Monarchie in Wort und Bild" (15 tom.). *Mapy.* Czörnig: „Ethnographische Karte der Öster. Monarchie." „Physikalisch statistischer Handatlas von oster.-Ungarn;" Hickmann: „Geographisch-statistischer Handatlas von oster.-Ungarn" (1895), a zwłaszcza odznaczają się niepospolitą dokładnością mapy, wydawane przez wojskowy Instytut geograficzny w Wiedniu.

Historja. Historycznem jądrem państwa **A.** jest arcyksięstwo austrjackie, a zwłaszcza kraj poniżej Enns położony, z którego utworzyła się z postępem czasu dzisiejsza monarchja. Kraj ten, naprzód przez Taurysków celtyckich (później Noryków), potem od podbojów Rzymian 14 pr. Chr., przez Markomanów i Kwadów, a po wędrówce ludów od 568 przez Słowian i Awarów zamieszkany, został przez Karola W. pod nazwą *Awarji* czyli *wschodniej Marchji* poniżej Enns *(Marchia orientalis, Austria)* do Niemiec przyłączony. W r. 974 hrabia Leopold I z Babenbergu († 994) został pierwszym margrabią „Ostmarku." Za jego syna Henryka I (do 1018), zjawia się po raz pierwszy nazwa *Ostirrichi.* Po Henryku nastąpił brat jego Adalbert I Zwycięzca (do 1055), po nim syn jego, Ernest (do 1075), który w wojnie przeciwko Sasom poległ nad rzeką Unstrut. Po nim nastąpili z kolei: Leopold II (do r. 1095), Leopold III (do r. 1136) i Leopold IV (do 1141); temu ostatniemu cesarz Konrad III dał Bawarję, Henrykowi Pysznemu odebraną, którą atoli brat i następca Leopolda IV, Henryk II Jasomirgott 17 września r. 1156 zwrócił Henrykowi Lwowi, a za to otrzymał kraj (marchję) powyżej Enns. Wtedy obie marchje podniesione zostały do godności księstwa Austrjackiego. Henryk Jasomirgott przeniósł rezydencję swoją do Wiednia (starożytne rzymskie municipium *Vindobona),* rozpoczął budowę kościoła św. Stefana; † 1177. Po tym nastąpił syn jego, Leopold V (do 1194), który Styrję połączył z Austrją. Po synu jego, Fryderyku Katolickim, (do 1198), objął rządy brat jego Leopold VI i wielokrotnie walczył z Węgrami, ciągle powiększając swe kraje († 1238). Na Fryderyku Kłótliwym, który zdobył całą niemal Krainę, lecz 12 lipca 1246 poległ w bitwie z Węgrami, wygasła linja męska Babenbergów. Teraz nastało *Austrjackie bezkrólewie (interregnum,* 1246—1282), podczas którego cesarz Fryderyk II usiłował księstwo Austrjackie przyłączyć do swego państwa, lecz papież przeciwko temu klątwą, rzuconą na niego, zaprotestował. W Wiedniu rządził tymczasem powinowaty Fryderyka, margrabia Herman Badeński. Nareszcie Otokar czeski został wybrany księciem Austrji (1251). Ten zaślubił królową Małgorzatę, wdowę po cesarzu Henryku VII, a siostrę ostatniego Babenberga, Fryderyka, ale później odtrącił ją od siebie i pojął za żonę Kunegundę, wnuczkę króla węgierskiego, Beli (1261), któremu 1260 odebrał Styrję, pozyskał 1262 od króla rzymskiego, Ryszarda Kornwalijskiego, lennictwo i 1269 odziedziczył Karyntję z częścią Krainy i Friulu, lecz przymuszono go 1276 wszystkie posiadłości austrjackie ustąpić nieuznawanemu przez siebie cesarzowi, Rudolfowi z Habsburga; poległ w bitwie na Marchfeldzie 26 sierpnia 1278. W pięć lat potem, 27 grudnia 1282, Rudolf nadał księstwo austrjackie prawem lennem swoim synom, Albrechtowi i Rudolfowi, dołączając do niego Styrję i Karyntję, którą to ostatnią obaj bracia odstąpili Meinhardowi, hrabiemu Gorycyi i Tyrolu. Na mocy układu z r. 1283, Austrja, Styrja i Kraina przypadły samemu tylko Albrechtowi I, który zaczął się nazywać księciem Austrjackim. Zostawszy 1298 cesarzem rzymskim, powiększył swoje posiadłości pozyskaniem margrabstwa Szwabskiego, tak dalece, że przy śmierci jego (zamordowany w roku 1308 przez swego krewnego Jana ze Szwabji) obejmowały już 1,2 4 mil kw. Jego synowie: Fryderyk, Leopold, Albrecht i Otto. przyłączyli Neuburg, lecz walczyli nie-

szczęśliwie ze Szwajcarją i z Ludwikiem Bawarskim, z którym 1314 Fryderyk ubiegał się o koronę. Gdy Leopold 1326, a Fryderyk 1330, umarli, Albrecht II i Otto pogodzili się z cesarzem i odziedziczyli Karyntję. W r. 1349 Albrecht II zjednoczył wszystkie kraje austrjackie, które powiększył jeszcze przedtem 1324 posiadłościami hrabiego Pfirt, a 1326 majętnościami burgundzko-koburskiemi. Z synów jego, Rudolf II założył uniwersytet w Wiedniu. Synowie Rudolfa II podzielili się 1379 państwem w ten sposób, że Albrecht III Austrję, Leopold zaś otrzymał resztę. Ostatni poległ pod Sempach (1386), lecz ród jego kwitnął jeszcze w Styrji. Albrecht III austrjacki zdobył Tyrol i † 1395. Syn jego Albrecht IV umarł otruty w Znaimie 1404 po odniesieniu zwycięstwa nad margrabią Morawji, Prokopem, Albrecht V, jego syn, jako zięć cesarza, Zygmunta, został cesarzem niemieckim (pod imieniem Albrechta II), królem węgierskim i czeskim, ale niezadługo † 1439, a na jego synu Ładysławie wygasła 1457 r. linja Austrjacka. Austrja dostała się wtedy, po długim sporze między braćmi, linji styryjskiej, to jest cesarzowi Fryderykowi III (jako władca Austrji—Fryderyk V), który całemu domowi nadał godność arcyksiążęcą. Jego syn Maksymiljan I pozyskał przez małżeństwo Niderlandy, został cesarzem niemieckim (1493—1519), przyłączył Tyrol i przygotowywał znowu pozyskanie Węgier i Czech (na kongresie wiedeńskim 1515), gdy tymczasem syn jego, Filip, ożeniwszy się z Joanną hiszpańską, wprowadził dom Habsburski na tron Hiszpanji i Nowego Świata tak, że dom Habsburski podzielił się teraz na dwie linje główne: hiszpańską i niemiecką, czyli austrjacką. Syn Filipa, Karol I, król hiszpański, został jako Karol V cesarzem niemieckim, lecz z mocy zawartego układu pozostawił niemieckie kraje dziedziczne, z wyjątkiem Niderlandów, swemu bratu Ferdynandowi I. Ferdynand I (1522—1564), przez małżeństwo z Anną, siostrą króla węgierskiego, Ludwika II, pozyskał Węgry i Czechy wraz z Morawami, Szląskiem i Łużycami; o Węgry jednak przymuszony był prowadzić wojnę z Janem Zapolskim, który 1529 sprowadził Turków pod Wiedeń. Wówczas posiadłości niemieckiej linji domu austrjackiego, który z pozyskaniem koron węgierskiej i czeskiej podniósł się już do godności monarchów europejskich, wynosiły 5,402 mil. kw. Ferdynand I został cesarzem 1556 i † 1564. Jego synowie podzielili się w ten sposób: starszy, cesarz Maksymiljan II (1564—1576), otrzymał Austrję, Węgry i Czechy; Ferdynand dostał Tyrol i posiadłości szwabskie, Karol—Styrję, Karyntję, Krainę i Gorycję. Po Maksymiljanie II, który † 1576, wstąpił na tron cesarski najstarszy syn jego Rudolf II, koronowany w r. 1572 na króla węgierskiego, a 1575 r. na króla czeskiego, po nim 1612, brat jego Maciej, po którego śmierci 1619, gdy Czesi wzbraniali się uznać królem Ferdynanda II (1619—1637), wynikła wojna Trzydziestoletnia (1618—1648), którą dopiero Ferdynand III, panujący od 1637—47 ukończyć zdołał, i w ciągu której odpadły 1635 od Czech Łużyce. Pod panowaniem syna i następcy Ferdynanda III, cesarza Leopolda I (1657—1705) Turcy zostali przez walecznego króla polskiego, Jana III Sobieskiego, pobici i od Wiednia odparci. Siedmiogród im odebrano i całe Węgry podbito. Lecz o dziedzictwo hiszpańskie powstała wojna sukcesyjna (1701—1714), w której ciągu Leopold 1705, a rozumny syn jego Józef I-szy 1711 umarli. Po tym ostatnim nastąpił brat jego Karol VI, który wojnę ukończył, i zyskawszy z sukcesji hiszpańskiej Niderlandy, Medjolan, Neapol i Sardynję (zamienioną 1720 na Sycylję) razem z Mantuą, do swojego państwa je wcielił; tym sposobem własne posiadłości pomnożył do 9,043 mil kw. W wojnie o *sukcesję polską* i *Włochy* (1733—38) przeciw Francji, Hiszpanji i Sardynji, ustąpiła A. na mocy pokoju wiedeńskiego 1735 i 1738 księstwa Lotaryngji i Baru na rzecz Stanisława Leszczyńskiego (a po jego śmierci na rzecz Francji), za które Franciszek Stefan, ks. Lotaryński, otrzymał po wygaśnięciu Medyceuszów (1737) Toskanję; nadto oddano królestwo Obojga Sycylji infantowi don Carlosowi, a część Medjolanu królowi Sardynji, otrzymawszy w zamian Parmę i Piacenzę. — Pokojem zaś belgradzkim r. 1739, zwrócone Turcji znaczne nabytki, poczynione w dawniejszych wojnach. Wszystkie te, a tak wielkie ofiary, poniósł Karol IV, by wyjednać u mocarstw europejskich uznanie *sankcji pragmatycznej*; mimo to jednak jego córce, Marji Teresie (1740—80), przez której męża, Franciszka I (cesarza od 13 września 1745) dom habsbursko-lotaryński wstąpił na tron austrjacki, ze wszystkich stron odmawiano należnego jej dziedzictwa. Z tem wszystkiem wyszła ona z *austrjackiej wojny sukcesyjnej* (1740—48) bez żadnych większych strat prócz Szląska, Parmy, Piacenzy, Gwastalli i kilku powiatów w Lombardji. Daremne były jej usiłowania celem odzyskania Szląska podczas *wojny siedmioletniej* (1756—1763). Po śmierci jej męża 1765, został Józef II, najstarszy jego syn, cesarzem niemieckim i współregentem swej matki w niemieckich krajach dziedzicznych. Drugi syn, Leopold, późniejszy cesarz Leopold II, został W. księciem Toskanji i założył młodszą linję domu Habsburskiego; trzeci syn, Ferdynand, objął tron Modeny. Z pierwszego podziału Polski, 1772, otrzymała Marja Teresa Galicję i Lodomerję, w r. 1777 od Porty Bukowinę, a traktatem cieszyńskim, 1779, niektóre posiadłości Bawarji. Tym sposobem, umierając, zostawiła kraj do 11,070 mil kw. (610,000 klm. kwadr.) zwiększony, a ludność wynosiła 24 miljony. Reformy, wprowadzone przez jej syna, Józefa II, były zbyt szybkie i gwałtowne, to też przy końcu swojego zawodu ujrzał się cesarz uwikłanym w nieszczęśliwą wojnę z Turcją, Niderlandy w

otwartem powstaniu, a Węgry blizkie wybuchu; ciężka stąd zgryzota przyśpieszyła zgon jego (1790). Brat zmarłego, cesarz Leopold II, zaradził złemu rozmaitemi ustępstwami i wytrwałością i zawarł w Sistowie 4 sierpnia 1791 ostateczny pokój z Portą. Przeciwko rewolucji francuskiej sprzymierzył się z Prusami, lecz umarł przed rozpoczęciem wojny 1791; dopiero syn jego, cesarz Franciszek II, wyruszył przeciw republikańskiej Francji. Na mocy pokoju, zawartego w Campo-Formio 17 października 1797, Austrja utraciła Lombardję i Niderlandy, lecz zyskała za to większą część prowincji Weneckiej, a przed tem dwoma laty (przy trzecim podziale Polski) zachodnią Galicję. Traktatem lunewilskim 9 lutego 1801 r., odstąpiła Frickthal, a otrzymała arcybiskupstwa: Trient i Brixen, tak, że obejmowała przeszło 12,000 mil kw. (660,000 klm. kw.). 11 sierpnia 1804 wzmocnił Franciszek II jedność swego państwa przez podniesienie monarchji do godności *cesarstwa dziedzicznego austrjackiego*. W r. 1805, powtórnie wziął się do oręża, lecz zniewolony był przez pokój presburski, zawarty 26 grudnia t. r., okupić się resztą Włoch, ustąpieniem Tyrolu, Voralbergu, Eichstädtu i innych posiadłości na rzecz Bawarji, oddaniem Bryzgowji i resztek Niższej Austrji na rzecz Wirtembergu i Badenu, za co otrzymuł Salcburg i Berchtesgaden. W r. 1806 (6 sierpnia) zrzekł się Franciszek II godności cesarza niemieckiego i przybrał tytuł *cesarza austrjackiego*, pod imieniem Franciszka I. W r. 1809 znowu próbował wojny przeciwko Francji, lecz przymuszony był pokojem wiedeńskim 14 października 1809 r. ustąpić Salzburg z Berchtesgaden, Innviertel, zachodni Hausruck, Krainę, Gorycję, Tryjest, powiat Villach, większą część Chorwacji i Galicji. W r. 1810 zawarła **A.** traktat z Francją, a cesarz Franciszek wydał własną córkę, Marję Ludwikę, za Napoleona I, ale niepowodzenia cesarza Franciszka rychło ten związek rozbiły. Wprawdzie **A.** wystawiła Napoleonowi 1812 korpus posiłkowy przeciwko Rosji, lecz 10 sierpnia 1813 wypowiedziała wojnę Francji i przystąpiła do wielkiego przymierza (zawartego w Teplitz), które następnie pokonało Francję. Na mocy pokoju, zawartego w Paryżu 1814, otrzymała **A.** królestwo Lombardzko-Weneckie i odzyskała odstąpione poprzednio części swoich krajów dziedzicznych wraz z Dalmacją i Galicją; nareszcie pogodziła się 14 kwietnia 1816 z Bawarją co do stosunków terytorjalnych, tak, że wogóle z wojny francuskiej wyszła z państwem powiększonem o 150 mil kw., i to państwem nierównie lepiej zaokrąglonem. Odtąd, pod kierunkiem Metternicha, wywierała zawsze przeważny wpływ w związku niemieckim, tudzież na kongresach: w Opawie (1820), Lublanie (1821) i Weronie (1822). Działając zgodnie z zasadami *świętego przymierza*, tłumiło wojsko austrjackie rewolucje w Neapolu i Pjemoncie (1822), Modenie, Parmie i Państwie Kościelnem 1831 i 1832. W d. 2 marca 1835 wstąpił na tron Ferdynand I. W r. 1845 Austrja wzięła udział w wojnie przeciwko Ibrahimowi-baszy w Syrji, a w r. 1846 powiększyła się znowu wcieleniem do swej monarchji wolnego miasta Krakowa z jego obwodem. Wewnątrz państwa pozostało wszystko na dawnej stopie. Zarząd był słaby i opieszały, wyrafinowany biurokratyzm budził w ludach nienawiść, despotyzm oparty na policji nie mógł zadowolić prawdziwych potrzeb ludności, ani zapewnić państwu pomyślnego rozwoju, tak w zakresie interesów materjalnych, jak i politycznych. Włochy, zniechęcone obcym rządem, burzyły się, Węgry też zamyślały odzyskać samoistność. Taki stan rzeczy wywołał w Wiedniu 13 marca 1848 r. powstanie ludu, które sprowadziło upadek dawnego systemu. Kiedy w Wiedniu panowała aula akademicka i wspierana przez masy ludu rozporządzała ministerjami, we Włoszech, od chwili powstania medjolańskiego (22 marca t. r.), Lombardja połączyła się z Pjemontem, a Wenecja ogłosiła się 23 marca rzecząpospolitą. Węgrzy, którym przyznano oddzielne ministerjum, urządzały się coraz odrębniej i samoistniej, zabierali twierdze i gromadzili wojsko. Po zajęciu Wiednia — gdzie, z powodu wymarszu wojsk na Węgry wybuchła rewolucja, której ofiarą padł minister wojny, Latour, — przez księcia Windischgrätz'a i bana Jellaczyca d. 31 października, zwołano sejm na 15 listopada do Kromierzyc, utworzył się nowy gabinet pod kierunkiem księcia Schwartzenberga, cesarz Ferdynand złożył koronę, a brat jego, arcyksiążę Franciszek Karol, zrzekł się po nim następstwa, skutkiem czego wstąpił na tron syn tego ostatniego, Franciszek Józef. Walka z dobijającymi się bohatersko swej wolności Węgrami (1848—49), ukończoną została zwycięsko 1849, przy pomocy wojsk rosyjskich; poprzednio jeszcze we Włoszech pomyślna kampanja Radeckiego przeciwko Sardynji, uwieńczona zwycięstwem pod Novarrą (23 marca 1849), powróciła Austrji Lombardję, a w sierpniu t. r. zdobycie Wenecji po walecznej obronie Manina, znowu zapewniło Austrji przewagę, przy użyciu najsurowszych przeciw powstańcom środków. W ciągu tych zapasów z rewolucją, Austrja małą tylko mogła zwracać baczność na sprawy Niemiec, chociaż unikała starannie wszelkiego gwałtownego starcia i zawsze starała się zapobiedz, by Prusy nie zajęły tam pierwszego miejsca. W 1850 udało się przywrócenie dawnego sejmu związkowego, ku czemu porozumiała się Austrja z Bawarją i Wirtembergiem w Bregenzie, a do nich przyłączyły się i Prusy w Ołomuńcu 29 listopada t. r. Wewnątrz państwa rozpoczął się ruch pełen życia. Administrację krajową i sądownictwo przeistoczono pod kierunkiem ministra Bacha, pańszczyzna zniesiona, wychowanie zorganizowane, systemat prowincjonalny zastąpiony centralizacyjnym, linja

celna między Węgrami usunięta i konstytucja z r. 1849 z towarzyszącemi jej nowami kreacjami uchylona. D. 5 kwietnia 1852 umarł ks. Schwartzenberg, ów śmiały kierownik zewnętrznej polityki austrjackiej, a następcą jego został hrabia Buol-Schauenstein. Po dłuższych nieco układach, zawarto 19 lutego 1853 traktat handlowy z celnym związkiem, skutkiem czego runął ostatecznie dawny systemat prohibicyjny. Dnia 6 lutego 1853, zerwało się znowu powstanie w Medjolanie, lecz je wkrótce stłumiono, a ze Szwajcarją zaszły spory o Tessyn. Zatargom z Portą położyła koniec misja poselska hr. Leiningena, wysłanego do Stambułu 1853. Przy wszczętych trudnościach kwestji wschodniej Austrja stanęła po stronie państw zachodnich przeciwko Rosji; w porozumieniu z Turcją obsadziła 6 września 1854 księstwa Naddunajskie i zaproponowała Rosji znane cztery punkta, które były podstawą zawartego później pokoju. 26 września 1855 r. nastąpiła ratyfikacja ułożonego z papieżem konkordatu. Po podpisaniu pokoju paryskiego, do którego dyplomacja austrjacka przyczyniła się znakomicie, ciągnęły się jeszcze traktowania o ewakuację księstw Naddunajskich, co nastąpiło z początkiem r. 1857. W końcu 1856 przedsięwziął cesarz podróż po północnych Włoszech, w zamiarze uspokojenia burzących się umysłów. Tymczasem atoli Napoleon III z Cavour'em groźniejsze jeszcze dla **A**-i przygotowali niebezpieczeństwo; kiedy bowiem z wiosną 1859 wybuchła *wojna włoska*, **A.** ujrzała się osamotnioną, i skutkiem klęsk poniesionych od sprzymierzonych wojsk sardyńsko-francuskich pod Montebello, Vercelli, Magenta i Solferino, nie tylko odstąpiła większą część Lombardji, ale nadto, straciwszy na zawsze ów przeważny wpływ, jaki poprzednio wywierała na Włochy, zagrożoną została na przyszłość utratą Wenecji; skarb jej został wyniszczony, a wszystko to sprowadziło wielkie przesilenie wewnętrzne w państwie. Po wojnie włoskiej, oprócz utraty wpływu na półwysep Apeniński, pozostała **A.** nazewnątrz w zupełnem odosobnieniu. Stosunki z Rosją były bardzo wytężone, skutkiem wojny wschodniej, to samo z Prusami, skutkiem nieżyczliwej polityki w sprawach niemieckich. Dopiero zjazd w Warszawie (22—26 października 1860), sprowadził pewne zbliżenie trzech dworów, jednakże bez dalszych następstw politycznych. Bezpośrednim skutkiem katastrofy 1859 r., okazała się niemożliwość utrzymania dotychczasowego systemu i konieczność wewnętrznej reorganizacji państwa. W miejsce ministerjum reakcyjnego hr. Buol-Schauensteina, utworzył się gabinet Rechberg-Gołuchowski (1859), którego zadaniem było właśnie przeprowadzenie potrzebnych reform. Mniejszość w sejmie państwa żądała centralizacji, gdy tymczasem większość zalecała federacyjną organizację monarchji. W myśl tej większości, ogłoszono dyplom cesarski (20 października 1860 r.) jako nieodwołalne zasadnicze prawo państwowe, mocą którego nastąpił rozdział spraw na państwowe i prowincjonalne. Pierwsze (finanse, handel, wojna, sprawy zewnętrzne) należeć miały do kompetencji rady państwa, drugie zaś do kompetencji sejmów krajowych. Kompetencja ministerjum spraw wewnętrznych (czyli t. zw. *ministerjum stanu)* ograniczała się tylko krajami niewęgierskiemi, gdyż dla Węgier i Siedmiogrodu przywrócono dawne kancelarstwa nadworne. Węgrzy otrzymali równocześnie autonomję municypalną i komunalną. Dla różnych ziem koronnych wydano nowe statuty krajowe, ale ułożone krojem feudalnym. Zmiana taka nie zadowoliła żadnej narodowości. Federacyjny gabinet Gołuchowskiego upadł (13 grudnia 1860 r.); miejsce jego zajął Schmerling, przywódca liberalnych centralistów. D. 26 lutego 1861 r. ogłoszono nową konstytucję dla całego państwa i nowe statuty krajowe dla ziem koronnych słowiańsko-niemieckich. Rada państwa składała się podług nowego prawa z dwu izb, izby panów, złożonej z członków dziedzicznych lub dożywotnich, i izby poselskiej, złożonej z 343 deputowanych, wybieranych przez sejmy krajowe. Rada państwa otrzymała, wzbraniane dotąd, prawo inicjatywy i jawności. Tak zwana ścieśniona rada państwa pozostała i nadal, z tą wszakże różnicą, że roztrząsanie przez tę radę spraw wspólnych z krajami niewęgierskiemi postawiono teraz nie jako warunek, lecz jako normę prawną, z czego wypadło, że kompetencja sejmów krajowych została w rzeczywistości ograniczoną. W nowej radzie państwa nie zasiadali deputowani węgierscy, chorwaccy, siedmiogrodzcy i weneccy. Węgrzy, pod przywództwem Deaka, żądając przywrócenia dawnych praw narodowych, utworzyli bierną opozycję, skutkiem której nastąpiło zawieszenie autonomji municypalnej i komunalnej, oraz zaprowadzenie w całym kraju sądów wojennych. To samo działo się w Chorwacji i Wenecji. Tylko Siedmiogród przysłał swoich deputowanych (1863), za których przybyciem ukonstytuowała się rozszerzona rada państwa. Trzy sesje reichsratu od maja 1861 do grudnia 1862, od czerwca 1863 do lutego 1864 i od listopada 1864 do lipca 1865, nie wydały żadnych stanowczych i ważnych rezultatów prawodawczych. Deficyt wzrastał olbrzymio. Starcia, zaszłe z tego powodu między izbami a gabinetem, sprowadziły jego upadek (w czerwcu 1865) i nową zmianę w systemie rządowym. Co się tycze spraw zewnętrznych, zachowała **A.** względem królestwa Włoskiego stanowisko nieprzyjazne, ale pokojowe, strzegąc się nowego wybuchu z powodu Wenecji. W Niemczech dążyła do zwiększenia swego wpływu wobec pretensji pruskich (ob. Niemcy, historja). Po upadku Schmerlinga utworzyło się dnia 27 lipca 1865 roku z żywiołów federacyjnych i starozachowawczych węgierskich ministerjum hr. Ryszarda Belcredi (pre-

zes i minister stanu). Dnia 20 września wyszedł manifest cesarski, zawieszający działalność konstytucji lutowej i przywracający najrozciąglejszy absolutyzm w całej monarchji, celem utorowania drogi do zobopólnego z narodowościami porozumienia. W krajach słowiańskich, szczególnie w Czechach i Galicji, wielkie stąd powstało zadowolenie. Przedewszystkiem starano się pogodzić z Węgrami. Program partji Deaka (11 listopada) żądał: 1) bezwarunkowego przywrócenia dawnej konstytucji krajowej, municypalnej i komunalnej, jak również prawodawstwa z r. 1848, wraz z zatwierdzonem przez cesarza odpowiedzialnem ministerjum węgierskiem; 2) przywrócenia terytorjalnej integralności Korony św. Stefana, t. j. politycznego zjednoczenia Siedmiogrodu, Chorwacji itd. z Węgrami. Po otwarciu sejmów krajowych w ziemiach koronnych słowiańsko-niemieckich (23 listopada 1865), utworzyła się większość słowiańska, której federacyjnym dążnościom zdawał się sprzyjać gabinet Belcrediego. Czesi poczęli się domagać integralności Korony św. Wacława i takiegoż stanowiska (dla Czech, Morawji i Szląska) w monarchji, jak i Węgrzy, skutkiem czego zaprowadzono w kilku okręgach czeskich i Pradze sądy wojenne. Porozumienie z Węgrami także nie doszło do skutku. W mowie tronowej na sejmie węgierskim (otworzonym przez samego cesarza 14 grudnia 1865), przyznano terytorjalną integralność Korony św. Stefana, dawną konstytucję i prawodawstwo z 1848 r. (które mogło wejść w życie dopiero po rewizji), zaś resztę programu Deakowskiego odrzucono.—Tymczasem wytężone stosunki z Prusami sprowadziły wojnę austrjacko-prusko-włoską 1866 r. (ob. *Prusy*, historja, i *Niemcy*, historja), która nad Menem i w Czechach (3 czerwca klęska pod Königgrätz) była dla **A.** niepomyślną, we Włoszech zaś uświetniona zwycięstwem lądowem pod Custozzą (24 czerwca) i morskiem przy wyspie Lissa (20 lipca). Za pośrednictwem Napoleona III (któremu nawet cesarz Franciszek Józef odstąpił 4 lipca Wenecję), rozpoczęto układy w Nikolsburgu, 26 lipca zawarto zawieszenie broni i spisano punkta przedugodne między **A.** a Prusami, a 12 sierpnia rozejm między **A.** a Włochami. 20 sierpnia stanął w Pradze ostateczny pokój między **A.** a Prusami na podstawie układów nikolsburskich. **A.** wystąpiła ze związku niemieckiego, uznała mający się utworzyć związek północno-niemiecki pod sterownictwem pruskiem. 3 październ. 1866 stanął w Wiedniu pokój między **A.** a Włochami. Napoleon III, za zgodą **A.**, odstąpił królestwu Włoskiemu Wenecję, której ewakuacja nastąpiła 19 października, a ostateczne przyłączenie zatwierdzone zostało powszechnem głosowaniem ludu; Austrja uznała przez to królestwo Włoskie. Tym sposobem **A.**, utraciwszy wszelki wpływ na sprawy niemieckie i wyrugowana z półwyspu Apenińskiego, zajęła się ponownie reorganizacją wewnętrzną. Baron Beust, dotychczasowy prezes ministerjum królestwa Saskiego, mianowany w listopadzie ministrem spraw zagranicznych, w lutym 1867 prezesem ministrów, a następnie kanclerzem państwa, postanowił rekonstytuować monarchję na podstawie *dualizmu*. Program Deaka wszedł w wykonanie. Zreorganizowaną wedle tego monarchję podzielono na dwie równouprawnione połowy: 1) kraje z tamtej strony Litawy, należące do korony św. Stefana, zostawiono pod kierunkiem ministerjum węgierskiego (od 13 lutego 1867), którego prezesem został hr. Gyula Andrassy, i sejmu peszteńskiego *(Zalitawja)*; 2) grupę krajów słowiańsko-niemieckich z tej strony Litawy postawiono pod sterem ministerjum i rady państwa w Wiedniu *(Przedlitawja)*; a nad obiema ustanowiono w Wiedniu zarząd centralny, złożony z osobnego ministerjum i tak zwanych *delegacji* od sejmu węgierskiego i reichsratu przedlitawskiego, jako organ do spraw wspólnych (finanse, wojsko, dyplomacja). D. 8 czerwca 1867 nastąpiła koronacja cesarza na króla węgierskiego. Po ukonsytuowaniu się Zalitawji (ob. Węgry), rozpoczęło się życie konstytucyjne i w Przedlitawji. Zasadnicze prawo państwowe (z 21 grudnia 1867) uznaje *równouprawnienie* wszystkich plemion w krajach austrjackich z tej strony Litawy, jak również słuszność ich żądań do zachowania swej *narodowości* i *języka*. Mimo to przecież przewaga Niemców w Przedlitawji nie zmniejsza się bynajmniej. We wrześniu wybuchła agitacja przeciwko konkordatowi, skutkiem której ukazały się adresy zebranych w Wiedniu 25 biskupów za jego utrzymaniem. 30 grudnia utworzono dla Przedlitawji pod prezydencją ks. Karola Auersperga *ministerjum parlamentarne* (Auersperg. Taaffe, Plener, Hasner, Herbst, Giskra, Potocki, Brestel, Berger). 21 marca 1868 r., mimo opozycji klerykalnej, przyjęto w izbie deputowanych *prawo o małżeństwie*, którego mocą zaprowadzono w sprawach małżeńskich prawo cywilne; 31 marca *prawo szkolne*, na którego zasadzie odjęto duchowieństwu patronat nad szkołą; d. 3 kwietnia *prawo wyznaniowe* względem małżeństw mieszanych i inne; 25 maja uzyskały trzy te prawa sankcję cesarską, ale oburzyły kler i spowodowały niezadowolenie kurji papieskiej. Taka, jakkolwiek ściśle konstytucyjna, ale opierająca się zawsze na Niemcach budowa **A.** nie wszystkie zadowoliła narodowości i wywołała w Czechach żywą agitację opozycyjną. Różne ludy zwracają teraz dążenia swoje do tego, aby usunąć konstytucję grudniową i zamienić system dualistyczny federacyjnym w taki sposób, aby wszystkie, posiadając odrębną samodzielność, były jedynie połączone wspólną dyplomacją, finansami i organizacją wojskową. Przeciwko Czechom znowu użyto surowych środków.— W Dalmacji wybuchło powstanie (w październiku 1869), stłumione dopiero w styczniu 1870, pokojem zawar-

tym z insurgentami w Knezlac i udzieleniem amnestji. W kwestjach ugody z Czechami, Polakami i t. d., i w kwestji reformy wyborów do reichsratu nastąpiła między ministrami secysja: mniejszość (Taaffe, Potocki, Berger) pragnęła rozleglejszemi ustępstwami pojednać się z nieprzychylnemi narodowościami; większość zaś (Giskra, Herbst, Hasner i t. d.), nie uwzględniając słusznych żądań ludów słowiańskich, usiłowała z uszczerbkiem autonomji różnych krajów, wzmocnić centralizację i przewagę Niemców. Skutkiem tego, wystąpiła z gabinetu mniejszość 15 stycznia 1870, a większość utworzyła ministerjum *(mieszczańskie)*, które wszakże ze swemi tendencjami długo utrzymać się nie mogło. Jakoż 12 kwietnia musiało się już podać się do dymisji. Mniejszość, pod prezydencją Potockiego, utworzyła nowy gabinet, który rozpoczął układy z różnemi narodowościami, celem przeprowadzenia ugody na podstawie konstytucji. Większość sejmu czeskiego, na czynione od rządu zabiegi, zwleka wybory do reichsratu i żąda ugody z resztą krajów koronnych w duchu federacyjnym (wrzesień). Za tegoż gabinetu nastąpiło (13 lipca), s' utkiem ogłoszenia nieomylności papieskiej, formalne zniesienie konkordatu z 18 sierpnia 1855 r.; gabinet Potockiego, nie mogąc dokonać zamierzonego dzieła, został zastąpiony (4 lutego 1871) przez ministerjum federacyjne Hohenwart-Habietinek-Ireczek-Schäffle, które na podstawach najrozleglejszej autonomji miało zadowolić wszystkie narodowości w Przedlitawji, a przedewszystkiem Czechów. Jakoż reskrypt królewski do sejmu czeskiego (14 września) uznaje prawa korony czeskiej i objawia gotowość króla do stwierdzenia tego uznania przysięgą koronacyjną. Centraliści niemieccy, widząc w tem zatratę swej przewagi w państwie, podnieśli na sejmie niemieckim w Wiedniu gwałtowną opozycję przeciw wszelkim zmianom istniejącej konstytucji. Kiedy więc zwołano na 17 października radę koronną dla zbadania wszystkich projektów do zamierzonych ugód, wpływ niemiecki dokazał tego, że ugoda czeska do skutku nie przyszła, w listopadzie usunięto ministerjum (a zarazem i Beusta) i zaprzestano polityki pojednawczej. Andrassy został ministrem spraw zewnętrznych, a ks. Auersperg prezesem ministerjum przedlitawskiego. Przytem zaznaczyć należy ogromny wpływ Węgier na wszystkie sprawy całego państwa, które odtąd w języku politycznym przybiera nazwę *Austro-Węgier*. Wobec takich usiłowań reorganizacyjnych wewnątrz *polityka zagraniczna* nie przybierała żadnego wyrazistszego kierunku. Wogóle **A.**, kierowana przez swego kanclerza, Beusta, starała się ze wszystkiemi państwami utrzymać dobre stosunki. W *sprawie luksemburskiej* (1867), zachowując ścisłą neutralność, wystąpił kanclerz państwa w roli pośrednika; jego staraniom głównie należy zawdzięczać pokojowe załatwienie tej kwestji. Wizyta Napoleona III w Salzburgu (w sierpniu 1867) i rewizyta cesarza Franciszka Józefa w Paryżu (w październiku 1867) wskazywały pewne przechylanie się ku Francji i dawały powód do głosek o *francusko-austrjackiem przymierzu*, którego istnienie dotychczas jeszcze jest zakwestjonowane. Podczas bowiem wojny francusko-niemieckiej **A.**, jakkolwiek miała chętkę odwetu za Sadowę, zachowała wszakże neutralność. Po klęskach francuskich nastąpiło znowu pewne zbliżenie do Prus, czego wyrazem był zjazd (11 sierpnia 1871) cesarzów austrjackiego i niemieckiego w Ischlu. Pod przeważnym wpływem Węgier zdaje się **A.** umacniać swą przyjaźń z cesarstwem niemieckiem, by w danym razie odegrać znakomitą rolę w kwestji wschodniej. W kwestjach *ekonomicznych* poczyniła **A.** od katastrofy 1866 r. ogromne postępy. Jako dowód służą liczne traktaty handlowe, żeglugowe i pocztowe, pozawierane z Francją, Związkiem północno-niemieckim, Anglją, Grecją, Włochami i rządami Niemiec południowych. Szczególnie zaś pomyślnym w tym względzie był niezmiernie urodzajny rok 1867.— Pod kierownictwem Andrassego **A.** jawnie przystąpiła w r. 1872 do przymierza trójcesarskiego. Ministerjum cislejtańskie Auersperga okazywało wyraźnie zachcianki centralistyczne i w 1873 zdołało przeprowadzić ważną reformę wyborczą, t. j. wybory bezpośrednie do rady państwa, w miejsce poprzedniego wysyłania posłów do tej rady przez rady krajowe, przez co znaczenie tych ostatnich obniżyło się.— Wybory wypadły przeważnie w duchu wierno-konstytucyjnym, t. j. centralistycznym, a ministerjum przeprowadziło cztery prawa wyznaniowe, wymierzone przeciw nadużyciom stronnictwa klerykalnego; prawa te jednak stosowane są bardzo łagodnie przez ministerjum, zresztą i biskupi zachowują się bardzo umiarkowanie. W r. 1873 odbyła się wystawa powszechna w Wiedniu, ale współcześnie z nią rozpoczął się cały szereg bankructw i innych klęsk ekonomicznych, t. zw. krach giełdowy, który nietylko na sfery prywatne nader szkodliwie oddziałał, ale sprowadził też uszczerbek w dochodach państwowych i odwlókł możliwość uregulowania waluty. W r. 1875 rozpoczęły się układy z Węgrami o odnowienie umowy, zwłaszcza co do kwestji celnej i banku. Obustronne ministerja zaledwie w 1877 zdołały pogodzić mnóstwo nastręczających się tu sprzeczności, a trudniej było jeszcze z parlamentami, które wszakże ostatecznie ugodę tę zatwierdziły. Wybuch powstania chrześcijan tureckich (1875) spowodował też **A.** mnóstwo kłopotów wobec demonstracji węgierskich, przyjaznych Turcji i agitacji panslawistycznej w Czechach i Chorwacji. W czasie wojny rosyjsko-tureckiej 1876—7, **A.** starała się zachować zupełną neutralność, przy dosyć wyraźnem poparciu ze strony Niemiec. Kongres berliński 1878 dał **A.** pełnomocnictwo czaso-

wego zajęcia Bośni i Hercegowiny, w celu uspokojenia i zaprowadzenia reformy w tych prowincjach, ale wojska austrjackie pod wodzą Filipowicza napotkały niespodziany i silny opór krajowców, nietylko mahometan, lecz i chrześcijan. Stanowisko Turcji, z którą **A.** co do tego zajęcia nie zawarła żadnego układu, jest niejasne, a **A.** okazuje wyraźną dążność do stanowczego zatrzymania tych prowincji. Wobec kłopotów, jakie sprawa ta **A.** spowodowała, stanowisko Andrassego zostało zachwiane. Zajęcie Bośni i Hercegowiny wywołało silną opozycję stronnictw, głównie niemieckiego, co doprowadziło do upadku ministerjum cislejtańskie Auersperga, w lutym 1879 utworzony został gabinet Taaffego, z dążnością równouprawnienia narodowości. W kwietniu Andrassy zawarł konwencję z Turcją co do nowo zajętych prowincji, władzę zwierzchnią przyznano Turcji, faktycznie jednak prowincje przyłączone zostały do **A.** Wybory do rady państwa 1879 wydały większość federalistyczną, która utworzyła grupę prawicy, złożoną z Polaków i Czechów, z którymi też połączyła się partja feudalna. We wrześniu zajęty został sandżak Nowy-Bazar, a w październiku Andrassy otrzymał uwolnienie ze stanowiska ministra spraw zagranicznych, zawarłszy poprzednio ścisłe przymierze z Niemcami, które starał się utrzymać i następca jego Haymerle. Po otwarciu sejmu, stronnictwo niemieckie okazało się słabem, i Taaffe musiał bardziej zbliżyć się do prawicy, co wywołało w r. 1880 częściową zmianę gabinetu, a ważną tekę finansów otrzymał Dunajewski, który zdołał w finansach austrjackich większy ład zaprowadzić; wzrastające znaczenie prawicy okazało się wyborem Smolki na prezesa rady państwa, w marcu 1881. Znaczną wrzawę wywołał wniosek Lienbachera o zmniejszenie liczby lat obowiązkowego uczęszczania dzieci do szkoły, oraz projekt podziału uniwersytetu praskiego na czeski i niemiecki; oba te wnioski zostały jednak przeprowadzane. Po nagłej śmierci Haymerlego, ministerjum spraw zagranicznych objął Kalnoky, który się okazał stronnikiem zbliżenia do Rosji. Wprowadzenie poboru wojskowego do Bośni, Hercegowiny i Dalmacji, wywołało w jesieni 1881 ruchy powstańcze w tych prowincjach, uśmierzone przez generała Jovanovića. Posiedzenia sejmowe 1882 okazały silniejsze jeszcze rozdrażnienie Niemców przeciwko narodowościom słowiańskim, co się objawiło zwłaszcza z powodu założenia szkoły czeskiej w Wiedniu i przy projekcie reformy wyborczej; nowo utworzone stronnictwo ludowe niemieckie przybrało postawę zgodniejszą, która wszakże do istotnego rezultatu nie doprowadziła. Posiedzenia sejmowe 1883 upamiętnione zostały rządowym projektem nowego prawa szkolnego, będącego ważnem ustępstwem dla stronnictwa klerykalnego i feudalnego; artykuł, stanowiący, że przewodnik szkoły ma być wyznania tego, do którego większość uczniów należy, wywołał najsilniejszy opór stronnictwa liberalnego, które w przepisie tym widziało zapowiedź powrotu do szkół wyznaniowych; prawo to przeszło ostatecznie słabą większością w kwietniu 1883 r. Do Galicji nie ma się ono stosować, a to silniej jeszcze podsyciło nieporozumienia narodowościowe; objawem tych waśni było, że rada miejska wiedeńska nie dopuściła uroczystego obchodu dwóchsetnej rocznicy oswobodzenia Wiednia przez Jana III-go Sobieskiego; natomiast Kraków pamiątkę tę obchodził uroczyście we wrześniu. Jakoby dla uchronienia zagrożonej niemczyzny w państwie austrjackiem, wniósł Wurmbrand w końcu 1883 projekt do prawa o uznaniu języka niemieckiego za państwowy, i po długich dopiero debatach, izba nad wnioskiem tym przeszła do porządku dziennego 1 lutego 1884. Rozdrażnienie stronnictwa centralistycznego doszło do tego stopnia, że z poduszczenia deputowanego Schönerera, rozwijała się agitacja o zupełne wystąpienie tej partji z sejmu; położenie Smolki, jako prezesa izby deputowanych, było nieraz bardzo trudne. Niemniej ciężkie kłopoty sprawiały rządowi agitacje socjalistyczne,

Order Złotego Runa.

Order Niemieckich rycerzy (Krzyż W. Mistrza).

Order Żelaznej korony (I sza klasa).

Order Leopolda (krzyż Wielki).

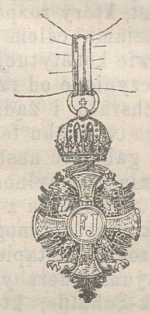

Order Franciszka Józefa (krzyż komandorski).

a dla zwalczania ich rząd przeprowadził w izbie w lutym 1884 r. częściowe ograniczenie swobód osobistych, zawarowanych konstytucją. Co się tycze polityki zagranicznej, to nadawało jej ton przymierze z Niemcami, do którego przyłączyły się i Włochy. — Wybory z r. 1885 dały rezultat korzystny dla prawicy. Słowiańska i klerykalna partja otrzymała 192 mandaty, niemiecko-liberalna 132, antysemici, demokraci, Włosi i inne drobne grupy 29. Lewica podzieliła się na niemiecko-austrjacką, oraz klub niemiecki. Rząd opierał się głównie na prawicy. Czesi domagali się ciągle uregulowania sprawy językowej. Klerykalni dążyli do przeprowadzenia nadzoru kościelnego nad szkołą.— W polityce zewnętrznej atoli trzymano się ciągle przymierza z Niemcami. Z Rosją o mało nie przyszło do wojny z powodu Bulgarji, gdzie zasiadał nieuznany wówczas przez dwór petersburski książę Ferdynand Koburski (1887), burza jednak została zażegnaną. Tymczasem wystąpienie i powodzenie partji młodo-Czechów zmusiło rząd do liczenia się z nią. Namiestnik Kraus dostał dymisję, a jego miejsce objął hrabia Thun (1889).—W r. 1891 rozwiązano parlament, a Dunajewski ustąpił tekę ministerjum skarbu Steinbachowi. Wybory, skierowane głównie ku osłabieniu młodo-Czechów, dały rezultat przeciwny. Partja staro-czeska upadła zupełnie, i rząd, nie mając wśród prawicy większości, próbował ją stworzyć, kokietując z lewicą niemiecką, która go przez czas pewien popierała, zwłaszcza kiedy jej członek, hr.

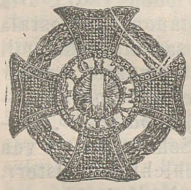

Order Marji Teresy (Gwiazda W. Krzyża).

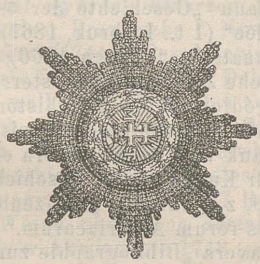

Order Sw. Stefana (Gwiazda Wielkiego Krzyża).

Kuenburg, otrzymał miejsce ministra bez teki. W roku 1892 jednak nastąpiły nieporozumienia, i hrabia Kuenburg wystąpił. Tymczasem w Czechach burzyło się ciągle, tak, że wprowadzono w Pradze stan oblężenia. Hr. Taaffe pragnął uzupełnić prawo wyborcze przez wprowadzenie nowych żywiołów, wyłączonych dotychczas z życia politycznego. Ponieważ prócz partji radykalnej, demokratycznej antysemitów i młodo-Czechów, inne oświadczyły się przeciw projektowi, hr. Taaffe podał się do dymisji (29 października) i ministerjum objął (11 listopada) książę Alfred Windischgrätz, w którego gabinecie tekę oświaty objął Madejski, a Jaworski został ministrem bez teki. Z lewicy weszli do gabinetu Plener i Wurmbrand. Windischgrätz zajął się przedewszystkiem reformą wyborczą, ale nie utrzymał się długo przy władzy. Lewica niemiecka wystąpiła przeciwko niemu z powodu ustanowienia dwujęzykowego (niemiecko-słowiańskiego) gimnazjum w Cylei. Po odejściu jego utworzono tymczasowe ministerjum urzędnicze pod prezydencją Kilmansegga, a w październiku 1895 cesarz powierzył misję utworzenia gabinetu namiestnikowi Galicji, Kazimierzowi hr. Badeniemu (ob.), który sam objął zarazem tekę ministra spraw wewnętrznych. Przeprowadziwszy reformę wyborczą (4 marca 1896), wskutek której liczba deputowanych wzrosła o 72, wybieranych przez głosowanie powszechne, oraz załatwiwszy kwestje budżetowe, pragnął hr. Badeni przystąpić do odnowienia *Austrjacko-węgierskiej ugody* (ob.). D. 22 stycznia 1897 r. skończyła się kadencja, nowe wybory odbyły się na zasadzie reformy, i w ten sposób wybrano Niemców liberalnych 77, Niemców klerykalnych 41, Niemców partji narodowo-ludowej 39, antysemitów chrześcijańsko-socjalnych 28, Niemców narodowo-antysemit. 5, feudałów 21, partji centrum 3, socjalistów 15, Polaków 59, Polaków chrześcijańsko - społecznych (Stojałowczyków) 6, Polaków z partji Lewakowskiego 3, Rusinów umiarkowanych 6, Rusinów radykałów 5, młodo-Czechów 63, Słowieńców 16, Chorwatów 11, Serbów 2, Włochów liberalnych 14, Włochów klerykalnych 5, Rumunów 6. Prawica, złożona ze Słowian i Niemców klerykalnych, postanowiła popierać Badeniego, który, ułatwiwszy się z wyborem Luegera (ob.) na burmistrza Wiednia, pragnął rozpocząć dyskusję nad ugodą z Węgrami. Wydaniem słynnych rozporządzeń, regulujących używanie języka niemieckiego i czeskiego w Czechach, wywołał jednak hr. Badeni szaloną nienawiść Niemców, którym się zdawało, że przyznanie naturalnych praw „niższej“ rasie czeskiej obraża ich przywileje państwowe. Skutkiem tego była taktyka obstrukcyjna, która zmusiła rząd do zawieszenia posiedzeń rady państwa. Kiedy je otwarto we wrześniu 1897 r., Niemcy, stanowiący mniejszość, nie zmienili swojego skandalicznego postępowania i starali się zniweczyć działalność parlamentu za pomocą bezsensownych oskarżeń i interpelacji, oraz ciągłych głosowań imiennych, pochłaniających czas. Prócz tego łżyli ciągle prezydjum i ministrów do tego stopnia, że hr. Badeni zmuszony był wyzwać dep. Wolffa na pojedynek, w którym otrzymał ranę w rękę. Czyn ten obudził dla Badeniego wiele sympatji i uśmierzył cokolwiek brutalność Niemców, którzy jednak nie przestali przeszkadzać działalności parlamentu, domagając się ciągle cofnięcia rozporządzeń

Order Gwiazdy i Krzyża.

językowych, i licząc na to, że ponieważ **A.** musi odnowić w r. b. ugodę z Węgrami, rząd prawdopodobnie ustąpi. Ani cesarz jednak, ani hr. Badeni nie mieli zamiaru tego uczynić, chociaż byli skłonni do uregulowania prawodawczego kwestji językowej w Czechach. Węgry tymczasem oznajmiły, że w razie, jeżeli ugoda nie da się przeprowadzić parlamentarnie, skorzystają z konstytucji, przewidującej tę ewentualność i urządzą się same, jak będą mogły. W końcu października (1897) na wniosek dep. Jaworskiego postanowiono poświęcić posiedzenia wieczorne kwestji ugody, co znowu rozirytowało Niemców, którzy nie chcieli dopuścić do rozpraw i przeciągali przez to posiedzenia do trzydziestu kilku godzin z rzędu. Sytuacja była bardzo naprężoną. Niemcy pragnęli wyłączyć Galicję z państwa Austrjackiego i nadać jej takie same przywileje, jakie mają Węgry, byle usunąć Polaków z Rady państwa i przywrócić hegemonję Niemcom, ale koło polskie, nie chcąc wydawać Słowian na pastwę germanizacji, nie zgodziło się na to. Ostatecznie, posłowie niemieccy w połączeniu z socjalistami zaczęli wyprawiać takie burdy, że przyszło w parlamencie do bójki na pięście. Wtedy prawica, t. j. zjednoczeni Słowianie i Niemcy klerykalni postanowili przeprowadzić zmianę regulaminu (prawo Falkenhayna), pozwalającą prezydującemu usuwać z parlamentu siłą posłów, zachowujących się nieprzyzwoicie. Prezyd. Dawid Abrahamowicz (ob.), który z wielką energją i zimną krwią prowadził burzliwe rozprawy, zastosował uchwalony sumarycznie wniosek Falkenhayna i usunął kilku socjalistów i narodowców niemieckich z izby. To wywołało jeszcze większe skandale, a kiedy w końcu listopada 1897 zaburzenia przeszły z parlamentu na ulice Wiednia, hr. Badeni podał się do dymisji, którą cesarz przyjął (27 list.), podziękowawszy ministrowi serdecznie w piśmie odręcznem. Ster rządu objął prowizorycznie baron Gautsch, utworzywszy gabinet z urzędników, i rozpoczął z partjami układy, które nie doprowadziły jednak do zgody. Wiedeń się uspokoił, ale zawrzała Praga, gdzie Czesi na wieść o dymisji Badeniego, rzucili się na Niemców, którzy swoją arogancją prowokowali rewolucję. Rozruchy ustały po ogłoszeniu w Pradze stanu oblężenia. Parlament odroczono na czas nieograniczony. Prawica wydała manifest, w którym zaznacza solidarność wszystkich Słowian i dążenie do wzmocnienia samorządu wszystkich narodów, składających **A.** (grudzień, 1897). Grupy lewicy wydały również odezwy, świadczące o zupełnym zaniku poczucia sprawiedliwości, oraz o chęci utrzymania nadal uprzywilejowanego stanowiska w państwie. Podobne zachowanie się Niemców wywołało cały szereg manifestacji słowiańskich, jak wymiana serdecznych depesz pomiędzy burmistrzami Lublany, Pragi i Lwowa, owacje na cześć Badeniego w Busku i Krakowie, oraz wiec posłów słowiańskich tamże (12 grudnia 1897 r.), na którym stwierdzono solidarność interesów całej Słowiańszczyzny austrjackiej i konieczność wspólnego działania przeciwko Niemcom. Tym sposobem zapoczątkowana została nowa era w rozwoju politycznym Austrji, tem bardziej, że za przykładem Słowian cisleitańskich pójdą prawdopodobnie i węgierscy, wśród których budzi się ruch w tym kierunku. Polityka zewnętrzna Austrji przy końcu r. 1897 przedstawiała się bardzo pomyślnie, głównie dzięki zręczności wspólnego ministra spraw zagranicznych (od roku 1895) hr. Agenora Gołuchowskiego (ob.), którego mowa na zebraniu delegacji, dotykająca po raz pierwszy kwestji „paneuropeizmu“ w przeciwstawieniu do „panamerykanizmu,“ wywołała w całej Europie potężne i bardzo dodatnie wrażenie. Dnia 31 grudnia 1897 r. cesarz sam, na mocy § 14 konstytucji, przedłużył ugodę austrjacko-węgierską do czasu, kiedy okoliczności pozwolą uchwalić ją w drodze parlamentarnej.— Historja węgierskiej połowy monarchji, ob. *Węgry*. Dzieje pojedynczych krajów, składających państwo, patrz pod temi wyrazami. — Z licznych dzieł, tyczących się historji **A.** por. Mailath „Geschichte des österr. Kaiserstaats“ (5 t., Hamburg, 1834—50); Coeckelberghe de Dutzele „Histoire de l'Empire d'Autriche“ (6 t., Wiedeń, 1845); Tomek „Handbuch der österr. Geschichte“ (2 t., Praga 1858—59); Springer „Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden“ (2 t., Lipsk, 1864—65); Biedermann „Geschichte der österr. Gessammtstaatsidee“ (1 t.. Insbruk, 1867); Palacky „Österreichs Staatsidee“ (Praga, 1866); Thun „Die Staatsrechtliche Zweispaltung Österr.“ (Wiedeń, 1867). Dla źródłowego badania historji ustanowioną została (1847) nieustająca komisja cesarskiej akademji nauk w Wiedniu, która od 1848 wydaje „Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen“ (od 1851—59, z dodatkiem „Notizenblatt“), a od 1849 „Fontes rerum Austriacarum.“ Por. Schmit, Ritter von Tavera „Bibliographie zur Geschichte der Österr. Kaiserstaats“ (Wiedeń, 1853). Nadto wiele cennych prac mieści się w pismach czasowych, jak austrjacki historyczny *Jahrbuch* (od 1865), *Geschichtsfreund* (od 1866) i w wielu innych. „Mittheilungen des Instituts für Oestr. Geschichtsforschung“ (1880); Wurzbach „Biograph. Lexicon des Kaiserthum Oesterreichs“ (60 t., 1857—92); Huber „Geschichte Oesterreichs“ (1886); „Die Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild“ (1887).

Austrjacka wojna sukcesyjna, jest to wojna prowadzona od 1741—1748, po śmierci cesarza Karola VI-go, na którym linja męska Habsburgów 20 października 1740 wygasła, o sukcesję austrjackich krajów dziedzicznych. Jakkolwiek uznaną przez główniejsze państwa Europy *sankcją pragmatyczną* dziedzictwo zdawało się być zapewnionem dla córki Karola VI, Marji Teresy, jednakże król pruski Fryderyk II, po bitwie pod

Mollwitz 10 kwietnia 1741, wznowiwszy dawne swoje pretensje, opanował większą część Szląska. Jednocześnie także Karol Albrecht, elektor bawarski, jako potomek Anny, córki Ferdynanda I, oraz elektor saski, jako mąż starszej córki Józefa I, i nareszcie król hiszpański, powołując się na pierwotny układ spadkowy pomiędzy hiszpańskimi i austrjackimi Habsburgami, zażądali całego lub przynajmniej cząstkowego spadku domu habsburskiego. Wszystkich tych nieprzyjaciół i współzawodników zjednoczyła Francja, od dawnych czasów nieprzyjazna Austrji, w przymierzu zawartem 18 maja 1741 w Nymphenburgu, i wojna rozpoczęła się jednocześnie we Włoszech i Niemczech. Karol Albrecht przy pomocy francuskiej opanował całą Austrję Wyższą i 19 grudnia 1741 ukoronował się królem w Pradze. Niezadługo potem Marja Teresa odzyskała napowrót Austrję, wkroczyła nawet zwycięsko do Bawarji i zajęła Monachjum, kiedy tymczasem elektor Karol Albrecht koronował się cesarzem niemieckim pod imieniem Karola VII. Z drugiej wszakże strony zwyciężona przez Fryderyka II, Marja Teresa zawarła we Wrocławiu 11 czerwca 1742 r. z Prusami pokój, odstąpiwszy Szląsk; do pokoju tego przystąpiła także Saksonja. Austrja wzmocniona następnie przymierzem z Anglją i Sabaudją zwróciła oręż swój przeciwko Francji, Bawarji i Hiszpanji, szczęśliwie walcząc. Po śmierci cesarza Karola VII, syn jego Maksymiljan Józef zawarł 22 kwietnia 1745 pokój w Füssen i mąż Marji Teresy został wybrany cesarzem 13 września 1745 pod imieniem Franciszka I. Nowo wynikłej wojnie z Prusami (1744) położył koniec pokój, zawarty w Dreźnie 25 grudnia 1745. Dalej toczyły jeszcze uporną walkę we Włoszech i austrjackich Niderlandach Austrja, Anglja, Sabaudja i rzeczpospolita Holenderska przeciwko Francji i Hiszpanji. Skutkiem wielu zwycięstw francuskich Anglja pociągnęła jeszcze 1747 Rosję na pomoc Austrji. Wojna ukończoną została ostatecznie na kongresie w Akwizganie 1748 (*pokój Akwizgrański*). Na mocy tych układów, stosunki terytorjalne mocarstw nie uległy zmianie; jedna tylko Austrja ustąpiła infantowi Don Filipowi hiszpańskiemu Parmę, Piacenzę i Gwastallę, za co otrzymała zagwarantowanie sankcji pragmatycznej. Por. Heingel „Der Oesterreichische Erbfolgekrieg und die Kaiser-Wahl Karls VII“ (1877); De Vault „Guerre de la succession d'Autriche, Mémoire extrait de la correspondance de la cour et de généraux, revu par Avers“ (1892).

Ausza, *Auscha*, m. w Czechach, w pow. Litomierzyckim, ob. Uszti.

Auszlawis, według Narbutta, który żadnego źródła nie wymienia, bożek litewski, opiekujący się chorymi i rekonwalescentami.

Auszlawis, pseudonim Michała Balińskiego.

Auszra, po litewsku: zorza, jutrzenka. W Tylży wychodzi pod tą nazwą czasopismo litewskie (od 1883 r.).

Auszrine, po litewsku gwiazda zaranna; w poezjach ludowych częstokroć uosabiana.

Ausztiecky Józef, pisarz i pedagog czeski, * 1823, † 1871 w Pradze. Już podczas studjów uniwersyteckich była mu powierzona redakcja „Slovnika viedeckého názvoslovi.“ Napisał między innemi piękną rozprawę „O duležitosti smyslu.“ Od r. 1868 redagował *Besedę ucitelską*.

Auszus (z niem.), albo *brak*, w terminologji handlowej: towar, przedstawiający pewne niedokładności wykończenia, lub w drobnym stopniu zniszczony.

Auszyńskie v. **Ajszyńskie** *starostwo* grodowe, leżało w województwie Bracławskiem, powiecie Winnickim. W nagrodę zasług nadał je Jan III 1690 r. Marcinowi Oborskiemu, wojewodzie podlaskiemu, staroście liwskiemu. Składało się wówczas z miasta Krasnogórka i dwu wsi: Wiklenicie i Karbówka. Sprawy *grodu* załatwiano w Winnicy.

Aut, aut, (łac.), albo—albo...

Aut bibe, aut abi... albo pij, albo odejdź, (słowa Cycerona). U nas dawniej mówiono: Albo pij, albo idź precz (Knapski), lub: Albo pij, albo się bij.

Aut Caesar, aut nihil, albo Cezarem, albo niczem. Cezar Borgia, syn Aleksandra VI, kardynał, † 1507, znany w dziejach z przewrotnej polityki i wielu zbrodni, używał tych słów jako dewizy, która wypisaną była pod biustem Juljusza Cezara. W zastosowaniu ogólnem słowa te oznaczają człowieka, który nie może kontentować się stanowiskiem podrzędnem, średnim stanem majątku, lub mierną sławą, i pragnie albo być pierwszym w każdym z powyższych względów, albo pozostać nieznanym, być niczem. Słowa te odpowiadają polskiemu przysłowiu: Albo starosta, albo Kapucyn.

Aut fer, aut feri (łac.), albo cierp, albo zgnieć; zasada stosowana w walkach stronnictw politycznych. *Aut vincere, aut mori* — zwyciężyć lub umrzeć.

Aut prodesse volunt, aut delectare poëtae (łac.), poeci pragną albo przynosić korzyść, albo też bawić (czytelnika). Cytata wiersza o sztuce poetyckiej Horacego.

Aut vincere, aut mori (łac.), zwyciężyć lub zginąć.

Autarcha, to samo co autokrata, samowładca.

Autarchja, samowładztwo.

Autarkja (z grec.), wystarczanie samemu sobie. Termin filozoficzny, używany zwłaszcza przez stoików.

Autarys, król Longobardów (584—590), wybrany królem po dziesięcioletniem bezkrólewiu. Poślubił 589 Teodelindę, która po jego śmierci wywierała wielki wpływ na losy Longobardów.

Autenrieth Jan Henryk Ferdynand, lekarz,

* 1772 w Sztutgardzie, † 1835. W 1797 został lekarzem nadwornym, a wkrótce profesorem anatomji, fizjologji, chirurgji i akuszerji w Tybindze, w r. 1819 wicekanclerzem, a 1822 r. kanclerzem uniwersytetu. Słynął ze swoich pism, ze swego wykładu i jako praktyk znakomity. Ogłosił „Der physische Ursprung des Menschen“ (3 t., 1800); „Handbuch der empirischen menschlichen Physiologie“ (3 t., 1801); „Specielle Nosologie und Therapie“ (2 t., wydane bez wiedzy **A.** 1834 r.); „Ansichten über Natur und Seelenleben“ (pośmiertne 1836). — **Autenrieth** Herman Fryderyk, syn poprzedniego, * w Tybindze 1799, † 1874 r. Był profesorem w Tybindze; w r. 1834 proponowano mu katedrę w Wilnie, której nie przyjął.

Autentyczne tonacje, albo Ambrozjańskie tonacje. Tak nazywają w muzyce tonacje djatoniczne *D. E. F. G*, będące podstawą reformy, zaprowadzonej przez św. Ambrożego. Grzegorz Wielki dodał do nich cztery nowe *A. H. C* i *D*, i nazwał je plagalnemi, t. j. zależnemi od dawnych autentycznych.

Autentyczność (z łac.), moc, niewątpliwość, powaga, wiarogodność, prawdziwość dokumentu, papieru, aktu, zabytku sztuki etc. Autentyk, pismo urzędowe, stwierdzone dowodami formalnemi.

Auteri Manzocchi Salwator, * 1845, współczesny kompozytor muzyczny włoski, autor oper: „Dolores“ 1875); „Il negriero“ (1878) i „Stella“ (1880).

Autoroche, astronom, ob. Chappe d'Auteroche.

Auteuil, niegdyś wieś pod Paryżem, od 1860 r. włączona do miasta, obok lasku Bulońskiego, nad Sekwaną. Posiada zimne źródło żelaziste, zakład wodoleczniczy i liczne wille. **A.** było miejscem letniego pobytu wielu znakomitych pisarzów, jak Boileau, Molière, Lafontaine, Racine, w nowszych czasach mieszkali tu Börne, Thiers i inni. W kościele tutejszym są groby Helwecjusza i d'Aguesseau.

Authadia (z grec.) podobanie się samemu sobie, zachwyt nad sobą samym.

Autichamp, przydomek francuskiej szlacheckiej rodziny Beaumont, której znakomitszymi członkami są: Jan Teresa Ludwik de Beaumont margrabia **d'Autichamp,** * 1738 r. w Angers, † 1831; podczas wybuchu rewolucji generał-major i komendant w Longwy, emigrował z Kondeuszem i 1797 wszedł do służby rosyjskiej. Po restauracji, wróciwszy do Francji, mianowany został hrabią i gubernatorem Luwru. — Jego brat przyrodni, Antoni Józef Eulalja de Beaumont, margr. **d'Autichamp,** * w Angers 1744, † 1822, towarzyszył Lafayette'owi do Ameryki, powrócił 1799, został 1815 gubernatorem w Saint-Germain. — Starszy jego syn, Marja Jan Józef Jakób de Beaumont wicehrabia **d'Autichamp,** * 1768, † 1828, po restauracji gubernator w Bordeaux. — Młodszy brat tegoż, Karol de Beaumont hrabia **d'Autichamp,** * 1770, † 1852, był 1792 — 99 r. dowódcą Wandejczyków, poddał się i wszedł do służby Napoleona. Za restauracji był generałem-porucznikiem i parem; po rewolucji lipcowej starał się Wandejczyków przywieść do powstania, skazany został zaocznie na śmierć, lecz otrzymał amnestję i żył potem na ustroniu.

Autlan, pobrzeże nad oceanem Wielkim w meksykańskiej prowincji Jalisco, z miastem powiatowem Autlan de la Grana, 12,000 m. Wydaje w znacznej ilości cukier, koszenilę, kakao i temi produktami prowadzi handel.

Auto (z greck.) sam, samo, używa się na początku wyrazów, mających oznaczać, że coś przez samego wykonawcę zrobionem zostało, albo że istnieje i działa samo przez się, że się porusza bez zewnętrznej przyczyny, że jest prawdziwem odbiciem pierwowzoru i t. p., np.: autokrata (samowładca), autonomja (samorząd), autobiografja, autokrytyka, autoheton (tubylec), autofagja (żywienie się kosztem własnego organizmu), autograf (pismo własnoręczne) i t. p.

Auto da Fe (po łac. *actus fidei* = akt wiary), nazywano w Hiszpanji i Portugalji, zawyrokowane przez inkwizycję św. uroczyste palenie kacerzów, wykonywane zwykle w niedzielę, pomiędzy Zielonemi Świątkami a Adwentem, lub w dzień Wszystkich Świętych. Okrutny ten obrząd, odbywany wśród ścisku tłumów, uświetniali zazwyczaj swą obecnością król i najznakomitsi dostojnicy; ostatnie **A.** zdarzyło się w połowie zeszłego wieku, a po roku 1781 ustało zupełnie, sam zaś trybunał Inkwizycji zniesiony został przez Napoleona I. Wznowiony następnie przez Burbonów, istniał do 1826. Por Llorente „Histoire critique de l'Inquisition d'Espagne, depuis de son établissement par Ferdinand V jusqu'au regne de Ferdinand VII,“ traduite par Alexis Pellier (Paryż, 1818); Forneron „Histoire de Philippe II“ (Paryż, 1881); „Philippson „West-Europa im Zeitalter von Philipp II Elisabeth und Heinrich IV“ (Berlin, 1882).

Czapka kacerza.

Autoallogamja, ob. Heteromezogamja.

Autobiografja (z greck.), opisanie własnego życia. Niezbędnemi przymiotami autobiografów są: dokładna znajomość samego siebie, wielka sumienność i miłość prawdy. Do najznakomitszych autobiografji należą: św. Augustyna, Alfierego i Jana Jakóba Rousseau *(Confessions)*, „Rozpa-

miętywania“ Petrarki, „Autobiography“ J. S. Milla (1873); do najcharakterystyczniejszych polskich należą „Pamiętniki“ J. Chr. Paska i Franciszka Karpińskiego.

Autochirja (z greck.), samobójstwo.

Autochtonowie, łac. *Aborigines*, pierwotni mieszkańcy kraju, *tuziemcy*.

Autodiciae jus, prawo własnego sądu, przysługiwało niegdyś wielu korporacjom. Dzisiaj w niektórych państwach przywilej ten posiadają korporacje oficerskie, mogące wykluczać ze swego grona członków, uznanych za niegodnych.

Autodigestia, trawienie własnego ciała, np. przy braku pożywienia, przy chorobach wycieńczających, lub przy doświadczeniach z głodzeniem zwierząt.

Autodydakt, *samouk*, człowiek, który, bez obcej pomocy, sam przez się zdobył wiedzę, który w kunszcie jakim lub nauce bez pomocy szkolnej nabrał pewnej biegłości. Autodydaktyzm daje często pewną samodzielność umysłu, ale też łatwo prowadzi do jednostronności i przeceniania sił własnych. W braku odpowiednich i dostatecznie licznych szkół potrzebne są wszakże książki, *przewodniki dla samouków*, ułatwiające ogółowi nabycie nauki i niezbędnych w życiu wiadomości. Niekiedy **A.** dochodzą nawet wysokiego znaczenia w nauce, jak w czasach nowszych Franklin lub Faraday.

Autodynamiczny (z greck.), działający sam przez się, własną siłą.

Autogamja, ob. Zapładnianie kwiatów.

Autognozja (z greck.), poznawanie, badanie samego siebie.

Autograf, znaczy pismo własnoręczne. Specjalnie nazwę autografów nadaje się rękopisom, listom i t. p. znakomitych ludzi. **A.** są przedmiotem bardzo poszukiwanym przez bibljofilów i zbieraczów. Pierwszy wielki zbiór autografów założył Loménie de Brienne (1638), sekretarz Henryka IV. Później zbierali Hipolit hrabia Béthune, de Gaignières, Boluze etc. Większość tych zbiorów zo-

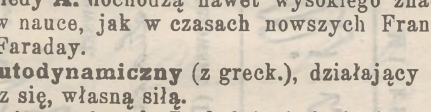

Podobizna autografu „profesji“ św. Wojciecha, dwukrotnie zmniejszona. (Ego adalbertus promitto stabilitatem meam et conversionem morum meorum et obedienciam *iuxta* regulam sancti benedicti coram domino et omnibus sanctis eius et abbate augustino presente — Ja Adalbertus przyrzekam wytrwanie, zachowanie się i posłuszeństwo podług reguły św. Benedykta, wobec Boga i wszystkich Świętych Jego i opata Augustyna).

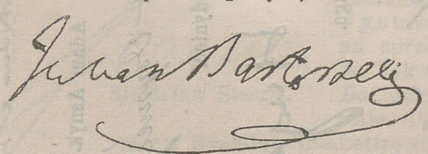

Julian Bartoszewicz.

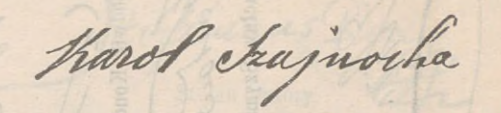

Karol Szajnocha.

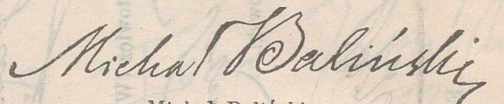

Michał Baliński.

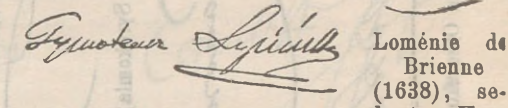

Tymoteusz Lipiński.

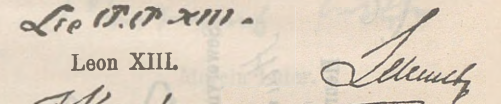

Leon XIII.

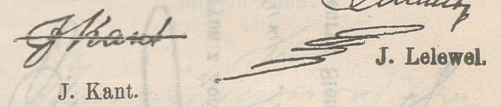

J. Kant.

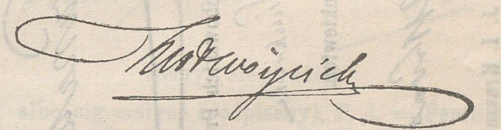

J. Lelewel.

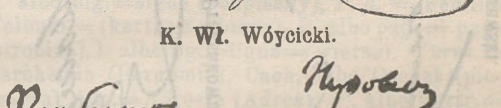

K. Wł. Wóycicki.

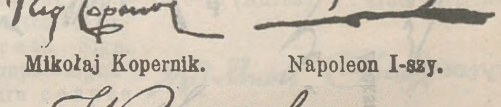

Mikołaj Kopernik. Napoleon I-szy.

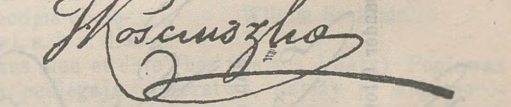

Tadeusz Kościuszko.

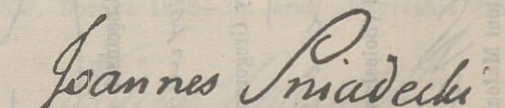

Jan Śniadecki.

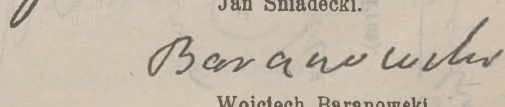

Wojciech Baranowski.

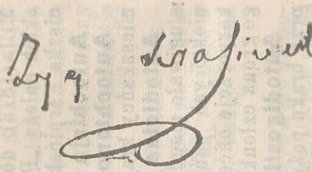

Zygmunt Krasiński.

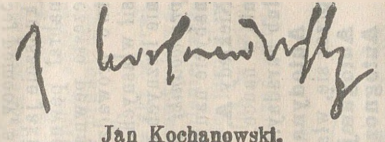

Jan Kochanowski.

Juljusz Słowacki.

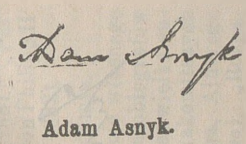

Adam Asnyk.

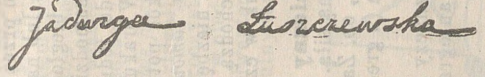

Jadwiga Łuszczewska (Deotyma).

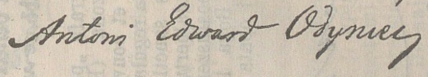

Antoni Edward Odyniec.

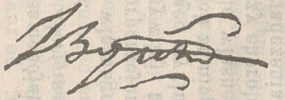

Lord Byron.

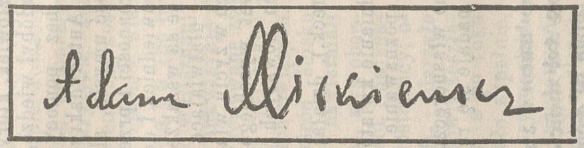

Adam Mickiewicz.

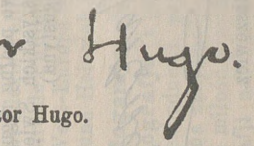

Wiktor Hugo.

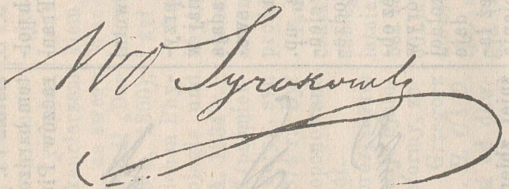

Ludwik Kondratowicz (Wł. Syrokomla).

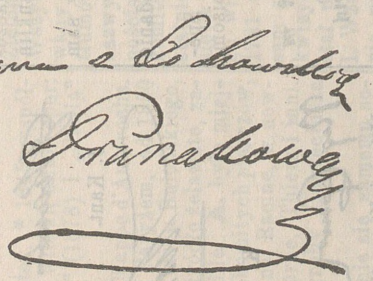

Seweryna z Żochowskich Pruszakowa.

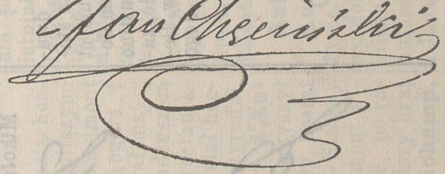

Jan Chęciński.

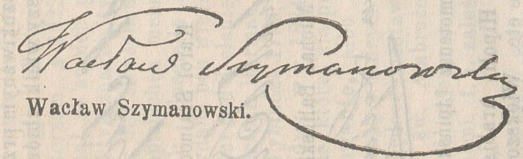

Wacław Szymanowski.

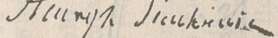

Henryk Sienkiewicz.

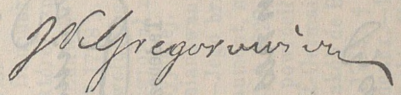

Jan Kanty Gregorowicz.

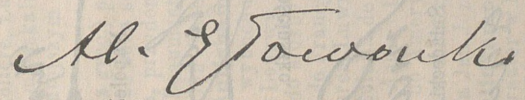

Aleksander Głowacki (Bolesław Prus).

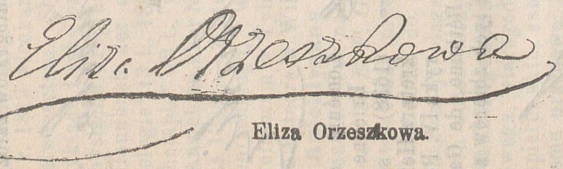

Eliza Orzeszkowa.

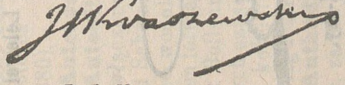

J. I. Kraszewski.

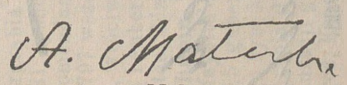

Antoni Małecki.

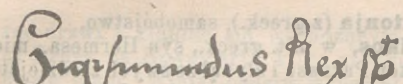

Zygmunt I-szy.

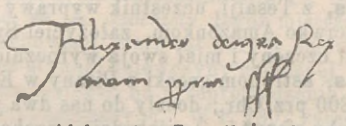

Aleksander Jagiellończyk.

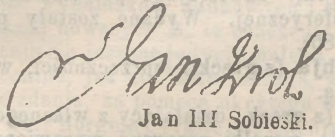

Jan III Sobieski.

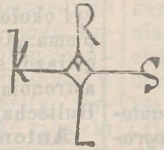

Karol Wielki.

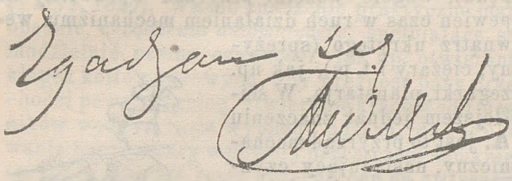

Aleksander margrabia Wielopolski.

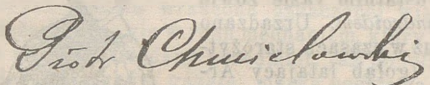

Piotr Chmielowski.

stała nabyta przez bibljoteki paryskie. Z Francji zamiłowanie do zbierania **A.** przeszło do Anglji i Niemiec. Powoli **A.** stały się przedmiotem handlu, i wskutek tego wy-

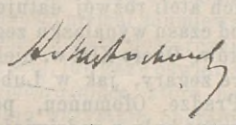

Aleks. Świętochowski.

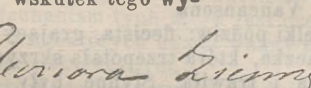

Eleonora Ziemięcka.

tworzył się cały system znaków i skróceń, oznaczających w katalogach wystawiane na sprzedaż **A.** Tak więc *Doc.* oznacza stale Dokument, B=bilet, L=Lettre (list), a = autographe (własnoręczny),

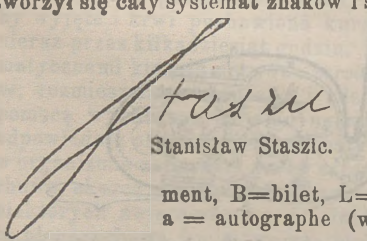

Stanisław Staszic.

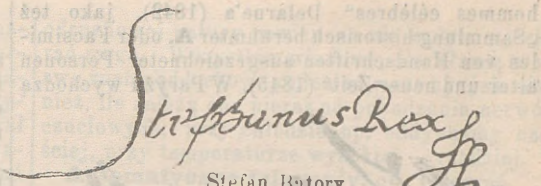

Stefan Batory.

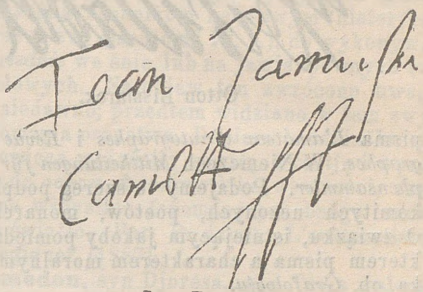

Jan Zamojski.

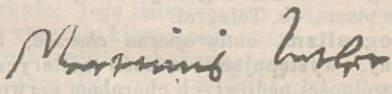

Marcin Luter.

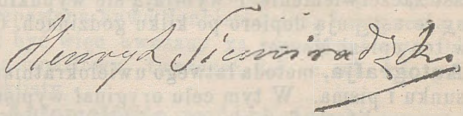

Henryk Siemiradzki.

S. albo sig.=signé (podpisany), **F. d.** = **Feuillet** d'album = (kartka z albumu), **P. albo pag.** = page (stronica), l. albo lig.=ligne=(wiersz), *Parch.*= Parchemin (Pergamin), Cach, albo Cachet (pieczątka), Adr.=Adresse (Adres). P. albo Portr.= Portrait (Portret). Sign. coup.= signature coupée (podpis obcięty), s. l. e. d.= sans lieu et date (bez miejsca i daty). Ponieważ **A.** podlegają fałszerstwu, należy je więc porównywać z podobiznami, zawartemi w specjalnych dziełach (Smith'a 1829, Nathana 1837, Delpecha 1832, Dorowa 1836—38, oraz „Isographie des

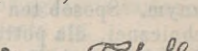

Wiljam Szekspir.

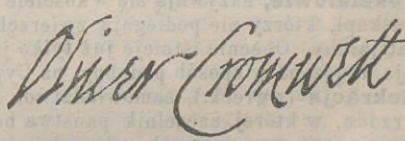

Oliwjer Cromwell.

hommes célèbres“ Delarne'a (1842), jako też „Sammlung historisch berühmter **A.** oder Facsimiles von Handschriften ausgezeichneter Personen alter und neuer Zeit“ (1845). W Paryżu wychodzą

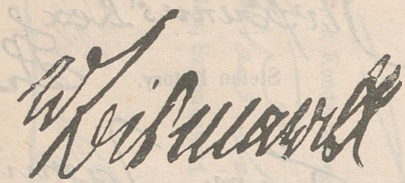

Otton Bismarck.

pisma *L'amateur d'autographes* i *Révue des autographes*. W Niemczech *Mittheilungen für Autographensammler*. Podajemy tu szereg podpisów znakomitych uczonych, poetów, monarchów etc. O związku, istniejącym jakoby pomiędzy charakterem pisma a charakterem moralnym człowieka, ob. *Grafologja*.

Autograficzne telegrafy, telegraty odtwarzające pismo, ob. Telegraf.

Autografizm, *autograficzna choroba*, objaw chorobny, występujący u osób histerycznych lub w ogólności podległych chorobom nerwowym, który ujawnia się tem, że głoski lub rysunki, wypisane na skórze tępym rylcem, wywołują natychmiast zaczerwienienie i wybijają się wypukło, a rysy te ustępują dopiero po kilku godzinach. Objaw ten opisał Mesnet.

Autografja, metoda łatwego uwielokratniania rysunku i pisma. W tym celu oryginał wypisuje się tuszem litograficznym na papierze *autograficznym*, t. j. zaprawionym mieszaniną gumiguty i mączki; następnie odwrotną stronę papieru wilgoci się gąbką, umieszcza stroną zapisaną na kamieniu litograficznym i przesuwa kilkakrotnie przez prasę, skąd tusz przechodzi na kamień, który służyć może do odbić zwykłym sposobem litograficznym. Sposób ten wymaga wszakże wprawy technicznej, dla potrzeb zatem biur lub banków służą inne metody, a najdogodniejsza polega na użyciu *hektografu* (ob.).

Autohypnoza, stan hypnotyczny, występujący bez udziału bezpośredniego osoby hypnotyzującej. Powstaje on pod wpływem wspomnień lub wyobrażeń, wiążących się z poprzednim stanem hypnotycznym, jakiemu osobnik ulegał.

Autoinfekcja, ob. Samozakażenie.

Autointoksykacja, ob. Samozatrucie.

Autokefalowie, nazywają się w kościele greckim biskupi, którzy nie podlegają zwierzchnictwu patrjarchy. Obecnie istnieje już tylko jedna djecezja, rządzona w sposób podobny, na Cyprze.

Autokracja (z greck.), samowładztwo, czyli forma rządu, w której naczelnik państwa bez ograniczenia jednoczy w swych ręku władzę prawodawczą i wykonawczą. Taki naczelnik państwa zowie się **Autokratą.**

Autoktonja (z greck.), samobójstwo.

Autolikos, w mit. greck., syn Hermesa, mieszkał u stóp Parnasu i słynął ze swych złodziejstw i wybiegów, podobnie jak ojciec. I dalszy potomek jego, Odyseusz, jak wiadomo, otrzymał po nim w dziedzictwie przysłowiową przebiegłość.

Autolikos, z Tesalji, uczestnik wyprawy Heraklesa przeciwko Amazonkom, założyciel Synopy, gdzie był czczony i miał swoją wyrocznię.

Autolikos, astronom grecki z Pitany w Eolji, żył około r. 300 prz. Chr.; doszły do nas dwa jego pisma: „O ruchu sfery“ i „O wschodzie i zachodzie gwiazd stałych,“ zawierające prostsze zadania astronomji sferycznej. Wydane zostały przez Hultscha (1885).

Automachja (z greck.), sprzeczności, walka z samym sobą.

Automat (z greck., działający z własnego popędu), wogóle wszelki przyrząd wprawiony na pewien czas w ruch działaniem mechanizmu wewnątrz ukrytego (sprężyny, ciężary i t. p.), jak np. zegarki, planetarja. W ściślejszem jednak znaczeniu **A.** jest to przyrząd mechaniczny, naśladujący czynności zwierząt i ludzi; w tym ostatnim razie zowie się *androidem*. Urządzano **A.** już w czasach starożytnych (gołąb latający Architasa, android Ptolemeusza Filadelfa), istotny ich atoli rozwój datuje się od czasu wynalazku zegarków. Około XIII w. niektóre zegary, jak w Lubece, Pradze, Ołomuńcu, połączone były z zadziwiającemi mechanizmami. Dwa **A.** słynnego Vaucansona wzbudzały wielki podziw: flecista, grający kilka sztuczek, i kaczka, która trzepotała skrzydłami, pływała, jadła i trawiła. Słynne były dalej: android Alberta Wielkiego, który miał otwie-

Flecista Vaucansona z r. 1731.

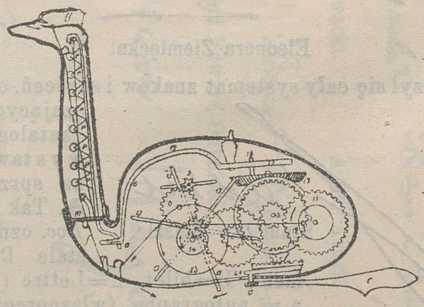

Kaczka Vaucansona z r. 1743, pływająca i jedząca.

rać drzwi i kłaniać się wchodzącym,— automaty Droza ze Szwajcarji, kilka utworów Leonarda de Vinci. Wielki podziw wzbudził **A.** mówiący Kempelena, który wymawiał pewną liczbę wyrazów w różnych językach; płuca zastępował miech, krtań—stosowna fujarka. Nie należy uważać za **A.** *szachisty* tegoż mistrza, bo ruchami szachowemi kierował ukryty człowiek, jak również słynnej dziewczyny mówiącej, której mechanizm polegał na przeprowadzeniu odpowiednich rur akustycznych. W r. 1807 zajęcie ogółu wywołał trębacz Kaufmana z Drezna. Wobec doniosłych wynalazków naukowych i technicznych w czasach nowszych **A.** te znaczenie utraciły; wyrabiają się jeszcze jedynie małe **A.**, jako zabawki dziecinne, jak np. lalka Edisona, wypowiadająca całe zdania, za pomocą ukrytego w nich fonografu. Por. Borgnis „Traité des machines imitatives“ (Paryż, 1820). Ważne znaczenie praktyczne mają obecnie *urządzenia automatyczne*, spełniające samodzielnie pewne czynności, jak np. otwieranie klapek kotłów parowych, gdy prężność pary przechodzi pewną granicę, otwieranie kranów od zbiorników wody w razie wybuchu pożaru, do regulowania temperatury w pewnej przestrzeni zamkniętej i t. p. Bardzo rozpowszechnione są zwłaszcza obecnie *automaty sprzedające*, czyli przyrządy, w których moneta wrzucona oznaczonej wielkości i ciężaru wprawia w ruch mechanizm, który wysuwa na zewnątrz dany przedmiot, jak pudełko zapałek, cukierków, gazetę, markę pocztową i t. p. **A.** takie zaczął budować najpierw Everitt w Londynie, a w krótkim czasie zostały tak udoskonalone, że wykonywają czynności niemal zdumiewające. Za wrzuceniem pewnej monety dostarczają oznaczonej ilości wody gorącej, lub gazu oświetlającego. Są nawet **A**-y *fotografujące*, które bez udziału człowieka spełniają wszystkie operacje fotograficzne i wysuwają obraz gotowy. Rozpowszechnione są też wagi automatycznie działające. Mechanizm tych **A**-ów jest często bardzo zawiły; w niektórych udział ważny przypada przyrządom elektrycznym.

Automatyczne ruchy, w fizjologji i patologji, ruchy, odbywające się w organizmie niezależnie od bodźców, działających na obwodowe rozgałęzienia nerwów czuciowych, jak również bez wpływu naszej woli; najwybitniejszy przykład takich ruchów przedstawia serce, które np. u żaby wyjęte i krwi pozbawione kurczy się jeszcze nieraz przez kilkadziesiąt godzin. Ruchami automatycznemi kierują nerwowe *ośrodki automatyczne*, rozmieszczone w mózgu i rdzeniu, które za pomocą wychodzących stąd nerwów działają na odpowiednie organy. Do automatycznych spraw w organizmie zaliczamy ruchy serca, ruchy oddechowe, skurcz mięśni ścian naczyniowych, skurcz niektórych zwieraczów i t. p. Jakkolwiek **A. r.** są nieodruchowe i mimowolne, bliższa jednakże obserwacja wykazuje, że jak wola, tak i czynniki odruchowej natury pewien na nie wpływ wywierać mogą. Wszystkim wiadomo, ile własną wolą swe ruchy oddechowe zmieniać możemy, jak również, ile zależą one nieraz od pobudzenia nerwów czuciowych; przy chłodzie np. oddychamy częściej, przy temperaturze wysokiej — rzadziej.

Automatyczne telegrafy, ob. Telegraf.

Automatyzm psychologiczny, jest to skłonność właściwa osobnikom nerwowym (histeryczkom, oraz t. zw. „medjom“ i t. p.), do wykonywania *bezwiednie* we śnie, lub na jawie, pewnych ruchów celowych. Na objaw ten zwrócono uwagę bardzo niedawno; przedtem widziano w tem zwykłe usiłowania oszustwa. Dopiero badania Janeta i Ochorowicza wyjaśniły zawiłą kwestję i wprowadziły do oceny **A.** czynnik bezwiedności, rzucający na wszystkie fenomeny podobnego rodzaju nowe światło. Por. P. Janet „L'automatisme psychologique“ (1887).

Automedon, syn Djoresa, pod Troją waleczny woźnica Achillesa, a po jego śmierci giermek Pyrrhusa; jego imieniem nazywają zwykle każdego zręcznie kierującego końmi.

Automobile, ob. Samochody.

Automolit, *gahnit*, minerał, znaleziony 1805 r. w Szwecji, w ośmiościanach foremnych, rozsianych w łupku talkowym, barwy ciemno-zielonej. Jest to glinkan cynku, w którym część cynku zastępowaną bywa tlenkiem żelaza i magnezją, może być więc uważany za *spinel cynkowy*. Odłam ma muszlowy, twardość 8,0, c. wł. 4,4, połysk szklisty.

Automolowie, naród ob. Asmak.

Automorfizm (po grecku *autos*=sam, *morphe*=kształt), toż samo w sferze formy, czem jest subjektywizm, podmiotowość w sferze uczucia i myśli: odciskanie przez artystę na dziele sztuki cech swojej własnej osoby.

Autonomiści, członkowie stronnictw politycznych, dążących do osiągnięcia samorządu danej prowincji, kraju, miasta etc.

Autonomja (z greck. *autos*=filozof i *nomos*=samorząd). Według terminologji Kanta, jest to swoboda rozumu, który sam sobie stanowi prawa w kwestjach moralnych. Wynikiem autonomji jest swoboda czynów. Postępki, wypływające z potrzeb organizmu, lub też przymusu zewnętrznego, podpadają pod prawo *heteronomji*.

Autonomja, w polityce, ob. Samorząd.

Autoplastyka, (*druk autoplastyczny, fizjotypja, samodruk naturalny*), sztuka otrzymywania form drukarskich wprost z samych przedmiotów. Przedmiot, przeznaczony do odbicia (liście, rośliny suszone, tkaniny, skamieniałości zwierząt, kamienie ryte) umieszcza się na tafli stalowej lub miedzianej, należycie wygładzonej, pokrywa się blachą ołowianą i przepuszcza przez dwa walce pod ciśnieniem 800 do 1,000 centnarów; budowa przedmiotu odciska się jak najdokładniej na tafli ołowianej. Z powodu wszakże miękkości oło-

wiu tafli tej nie używa się wprost do odbijania, ale przygotowują się z niej płyty drukarskie na wzór stereotypów. Pomysł **A.** jest dawny, rozwój swój jednak i zastosowanie praktyczne zawdzięcza ona Auerowi. — Por. Auer „Der Naturselbstdruck“ (Wiedeń, 1854).

Autoplastyka, w chirurgji, ob. Plastyczne operacje.

Autopsja (t. j. **obejrzenie** własnemi oczyma), *sekcja pośmiertna*, **otwarcie zwłok** i obejrzenie organów ciała. Odbywa się ona wedle pewnych, prawideł, których zadaniem jest dać możność najdokładniejszego obejrzenia organów przy jak najmniejszem oszpeceniu trupa; dla zrobienia **A.** służą noże, nożyczki, piły i t. d. Robi się **A.** w szpitalach, klinikach, na każdym zmarłym, zwłaszcza, jeżeli choroba należała do rzadszych, lub nie była stanowczo rozpoznaną; częste dokonywanie **A.** stanowi jeden z najważniejszych warunków postępu dla lekarza i medycyny, jest przedewszystkiem podstawą anatomji patologicznej. Często robi się **A.** w sprawach sądowych dla poznania przyczyny śmierci.

Autor (z łac.), to samo co *Auctor*, sprawca, twórca. Oznacza twórcę rękopisu, książki, albo dzieła scenicznego, rzadziej pracy plastycznej, architektonicznej lub kompozycji muzycznej.

Autor Anny, pseud. Michała Czajkowskiego.

Autor dawnego autoramentu, pseudonim Placyda Jankowskiego.

Autor Filozofji praktycznej, pseudonim F. Mańkowskiego.

Autor Kłopotów starego komendanta, pseudonim Alberta Wilczyńskiego.

Autor Kłosów z rodzinnej niwy, pseudonim Antoniego Pietkiewicza.

Autor Listopada, pseud. Henr. Rzewuskiego.

Autor Listów z za granicy, pseudonim Stefana Witwickiego.

Autor Ogrodów północnych, pseudonim Józefa Strumiłły.

Autor Pamiątek starego szlachcica, pseudonim Henryka Rzewuskiego.

Autor Pamiątek z Litwy, pseudonim Antoniego Krumana.

Autor Pana Jana ze Świsłoczy, pseudonim Jana Chodźki.

Autor Pojaty, pseud. Feliksa Bernatowicza.

Autor Sobótki, pseudonim Stef. Goszczyńskiego.

Autor Szwedów w Polsce, pseudonim M. Czajkowskiego.

Autor Świstka krytycznego, pseudonim Stanisława Potockiego.

Autor Wieczorów pod lipą, pseudonim Lucjana Siemieńskiego.

Autor Wizyty w sąsiedztwo, pseudonim Franciszka Morawskiego.

Autorament. Tym wyrazem oznaczano u nas za czasów rzeczypospolitej urządzenie wojska, zostającego w jej służbie; mówiono więc *autoramment polski* i *autorament cudzoziemski*, t. z. wojska urządzane według typu narodowego i obcego. Do pierwszych należeli husarze (pancerni), Kozacy (petyhorscy) i jazda polska; do drugiego: dragoni, rajtarzy i artylerja.

Autorka Henryka i Floretty, pseudonim Joanny Widulińskiej.

Autorka Karoliny, pseudonim Klementyny Hoffmanowej.

Autorka Odwiedzin babuni, pseudonim Anny Nakwaskiej.

Autorka Pamiątki po dobrej matce, pseudonim Klementyny Hoffmanowej.

Autorka Pierścionków babuni, pseudonim Karoliny Wojnarowskiej.

Autorka Ragany, pseudonim Lucji Rautenstrauchowej.

Autorka Wieczorów czwartkowych, pseudonim Marji Zaleskiej.

Autorka W Imię Boże, pseudonim Gabryeli Puzyniny.

Autorka Zofji i Emilji, pseudonim Elżbiety Jaraczewskiej.

Autorskie prawa są to środki dla zabezpieczenia artystom i literatom owocu ich talentu i działalności. Głównym z tych środków jest prawo autora, wyłączne do publikacji swego dzieła. Nowsze prawodawstwa, wogóle wszystkie, zabezpieczają prawa autorskie podczas całego życia autorów i na pewną, 25—50 i t. p., liczbę lat po ich śmierci. W „Zbiorze ustaw cywilnych Cesarstwa Rosyjskiego“ (t. X, cz. I, uwaga 2 do art. 420), prawa autorskie na wzór francuski noszą nazwę *„własności literackiej, artystycznej i muzykalnej.“* Uprawnienie co do dzieł literatury (Ustawa o cenzurze) polega na wyłącznem korzystaniu z wydawnictwa i sprzedaży tych dzieł, a zakaz tłómaczenia na obce języki może być tylko nadany w formie specjalnego przywileju. Własność artystyczna polega na wyłącznem wydawaniu lub reprodukowaniu utworów, muzykalna zaś nadto na udzielaniu pozwoleń na publiczne wykonanie oratorjów i oper. Co do zwykłych utworów muzycznych, trzeba wyraźnie zastrzedz wyłączność. Nie wolno też dzieł dramatycznych przedstawiać na scenie bez pozwolenia autora, ani drukować rękopisów pośmiertnych i listów prywatnych bez zgody spadkobierców. *Przedmiotem praw autorskich* może być nazwa wydawnictwa i rzecz do pewnego stopnia oryginalnie opracowana, choćby nawet tłómaczona lub z cudzych pomysłów zestawiona. Prosta reprodukcja niema opieki prawnej. *Monopol autorski* trwa przez całe życie twórcy i w ciągu lat 50 po jego śmierci. Termin ów dla dzieł bezimiennych, pośmiertnych i wydawnictw towarzystw, akademji i uniwersytetów liczy się od dnia wydania, a w wydawnictwach zeszytowych od dnia wydania ostatniego poszytu. Monopol przechodzi na spadko-

biercow autora testamentowych, lub z samego prawa, podług zasad ogólnych. Tylko obrazy, posągi i inne utwory plastyczne mogą być sprzedane przez licytację za długi artysty, lecz prawo własności artystycznej nie przechodzi na nabywcę dzieła. Jeżeli licytowanym jest księgarz lub wydawca, to nabywca rękopisu obowiązany wypełnić wszelkie zobowiązania egzekwowanego. Autor lub jego spadkobierca może odstąpić swe prawa osobie trzeciej, i tutaj trzeba odróżnić przedewszystkiem formę cesji. Literat i uczony powinien zawrzeć umowę piśmienną, artysta może umówić się słownie. Gdy niema szczegółowych warunków w kontrakcie, autor dzieła po upływie lat pięciu ma prawo wydać nową edycję, a *bez względu* na wszelkie zastrzeżenia (art. 289) nowe, *zmienione* wydawnictwo ogłosić jest władnym. Artysta, tworzący „na obstalunek," traci swe prawa autorskie na rzecz nabywcy, bez różnicy czy zamawiającym był rząd, czy osoba prywatna. Gdy zaś utwór kupuje w zwykłej formie rząd, to zarazem nabywa prawa autorskie, prywatny mecenas sztuki pozbawionym jest przywileju bez oddzielnej umowy. Gdy niema umówionego honorarjum, wydawca może być zmuszonym do uiszczenia w dwu wypadkach: 1) jeśli praca była zamówioną; 2) jeśli autorem jest literat lub artysta zawodowy. Wysokość oznaczy sąd. Kto nie chce, aby dzieło jego były tłómaczone, winien zastrzedz swe prawa i sam je wykonać w ciągu lat dwóch. Wszelki czyn, zmierzający ku szkodzie praw autorskich, ustawa nazywa „samowolnem wydawnictwem," inaczej *kontrefakcją* (ob.).

Autorytet, powaga, znaczenie, przyznane pewnej księdze, osobie, lub opinji, np. człowiek wysokiej nauki poczytywany bywa w tej nauce jako autorytet, t. j. jako najodpowiedniejszy znawca.

Autos (akty), wyraz ten hiszpański oznaczał początkowo działanie sądowe, później zaś publiczne przedstawienie dramatyczne, mianowicie tak zwanych misterjów, czyli dramatów religijnych. Bywały one: *Autos sacramentales*, przedstawienia w dzień Bożego Ciała, i *Autos al Nacimiento*, w uroczystość Bożego Narodzenia, oraz szczegółowe na cześć rozmaitych świętych. Największą mają wartość pisane przez Lopez'a de Vega i Calderona. W połowie XVIII w. były zakazane, jako profanacja świętości. Por. Schack „Geschichte der dram. Litt. und Kunst in Spanien." J. A. Święcicki „Historja literatury hiszpańskiej."

Autos epha (greckie): on sam (Pitagoras) to powiedział. Używane przez Pitagorejczyków.

Autoskopja, toż co autopsja (ob.).

Autosugestja, wyobrażenia i uczucia, występujące niekiedy, jako objawy autohypnozy. W ogólności wmówienie czegoś w siebie samego, poddanie sobie samemu jakiejś idei. Ob. Sugestja.

Autoteizm, ubóstwienie samego siebie. Wynika jako konsekwencja pewnych dedukcji filozoficznych, np. systematu metafizycznego Hegla.

Autoterapja, *autofizjoterapja*, leczenie się własne, własnemi siłami organizmu.

Autotomja, zadawanie własne kalectwa. Niektóre zwierzęta, schwytane przez wroga, odrzucają organ zatrzymany i ratują się ucieczką. Zdolność tę posiadają zwłaszcza pewne robaki, ślimaki, gwiazdy morskie, które pozostawiają swe ramiona, skorupiaki, pająki, szarańcze, które odrzucają swe nogi, a nawet śród zwierząt kręgowych jaszczurki, rzucające na pastwę ogon. Nie jest to wszakże objaw świadomości zwierzęcia, lecz czynność odruchowa, od woli niezależna, mająca znaczenie środka ochronnego dla zwierząt.

Autotransfuzja, ob. Transfuzja.

Autotypja, metoda podana przez Meisenbacha w Monachjum de przenoszenia zdjęć fotograficznych na kamień litograficzny lub na płytę metalową; w tym ostatnim razie przez nagryzanie kwasami otrzymać można obraz wypukły, nadający się do odbić na prasie drukarskiej.

Autotypografja, w ogólności toż samo co *autografja*. Ob. Cynkografja.

Autran Józef, spółczesny poeta francuski, * w Marsylji 1813, † 1877. W 19 roku życia wystąpił po raz pierwszy z odą do Lamartine'a, posiadającą wszystkie cechy prawdziwej poezji. Później wydał 2 tomiki poezji: „La mer" (Paryż, 1835) i „Ludibria ventis" (Paryż, 1838), odznaczających się szczerością i niekłamanym liryzmem. Prócz tego napisał: „L'Italie et la semaine Sainte à Rome" (prozą, Paryż, 1841); epos żołnierskie „Milianah" (Marsylia, 1842), tragedję „La fille d'Eschyle" (1848), za którą otrzymał nagrodę Montyon'a i kilka zbiorów poezji, jak: „Laboureurs et Soldats" (Paryż, 1845); „La vie rurale" (1856); „Epîtres rustiques" (1861); „Sonnets capricieux" (1837); „La légende des paladins" (1875).

Autrean Jakób, malarz i autor dramatyczny, * 1656 w Paryżu. † 1745. Z obrazów jego dwa głównie zwracały uwagę: „Lamotte-Danchet i Fontenelles, zajęci czytaniem," oraz „Djogenes z latarnią," znajdujący człowieka w osobie kardynała Fleury.

Autumnus, w mit. rzym., bóg jesieni i czynności do niej przywiązanych: żniw, winobrania i t. p.

Autun, m. we francuskim dep. Yonny (Burgundja), nad rzeką Arroux, 15,157 miesz. W starożytności zwało się *Bibracte*, później *Augustodunum*; było stolicą Eduów, po których dotąd jeszcze liczne znajdują się tu pamiątki. Również są tu zabytki panowania rzymskiego, jak dwie bramy, kilka grobowców, świątynia Apollina, Minerwy, resztki świątyni Janusa etc. W obecnym czasie, dzięki odkryciu pokładów węgla, przemysł i handel **A.** wzrasta stopniowo. Por. Thomas „Histoire de l'antique cité d'**A.**" (Autun, 1846).

Autygeny, *autogeny*, skały, które powstały w miejscach, gdzie się znajdują, w różnicy od skał *allogenicznych*, *allogenów*, t. j. tych, które utworzyły się nie w miejscach, gdzie obecnie występują.

Auvaijar Aidżar, poetka indyjska, pisząca po tamilsku, (około 900 po Chr.), ur. z bramina i kobiety niższej kasty. Opuszczona przez rodziców, wychowywała się wśród pokolenia Panarów. Pozostawiła po sobie pamięć osoby bardzo mądrej, oraz zbiór aforyzmów, czytanych dotąd w szkołach tamilskich.

Auvergne, *Owernja*, dawna prowincja (hrabstwo) Francji południowej, składa obecnie dwa departamenty: Puy-de -Dôme i Cantal; ma powierzchni 13,760 klm. kwadr., z ludnością około 900,000 mieszk. Jest to kraj górzysty, w którym najwyższe wierzchołki są: Cantal 1,858 m. w., Mont d'Or 1,886 m. w., Puy-de-Dôme 1,465 m. w. Prowincja ta dzieliła się na *Wyższą* i *Niższą Auvergne* z urodzajną doliną Limagne i głównem miastem Clermont. Mieszkańcy są potomkami starożytnych Arwernów celtyckich; trudnią się po większej części pasterstwem i rolnictwem, niewykształceni, zabobonni, ale pracowici i uczciwi. Wina tutejsze nie konserwują się długo i nie mają wielkiej wziętości. Góry Owernji stanowią część Sewennów.—**A.** zdobytą została przez Rzymian w r. 52 przed Chr. i stanowiła część Akwitanji, w r. 415 po Chr. zajęli ją Wizygoci, w roku 507 Frankowie, w r. 630 stała się własnością książąt Akwitanji i była rządzona przez oddzielnych hrabiów, zostających w lennej zależności od tych książąt. Od roku 768 była znów bezpośrednią prowincją frankońską. W r. 1115 rozpadał się na dwie części—hrabstwo **A.** i delfinat **A.**; w końcu XIII przeszło hrabstwo na własność rodziny La Tour, delfinat zaś **A.** r. 1428 na własność rodziny Montpensier, a wreszcie w r. 1610 Ludwika XIII w. Por. Imberdis: „Histoire générale de l'**A.**“ (2 t., Paryż, 1868); Rivière: „Histoire des institutions de l'**A.**“ (1874).

Auvigny Karol d', mieszkał w Warszawie za króla Stanisława Augusta; robił minjatury, akwarele, gwasze. Mając lat 30 wieku, przywidział sobie, że dłużej nad 50 lat żyć nie będzie i rozdzielił mienie swoje na 20 części, które mu do zakreślonego czasu wystarczyć miały; tymczasem żył lat 70, a dawanie lekcji nie wystarczało mu na utrzymanie; umarł w nędzy 1830 w Warszawie.

Au voleur! (franc.): Złodziej, trzymajcie złodzieja!

Auwers Artur, astronom, * 1838 w Getyndze. W roku 1850 został asystentem obserwatorjum w Królewcu, w r. 1862 w Gotha, w r. 1866 astronomem akademji nauk w Berlinie, a od r. 1878 jest sekretarzem klasy fizyko-matematycznej tej akademji. Z prac jego ważniejsze są: oznaczenie odległości gwiazdy 61 konstelacji Łabędzia, obliczenie drogi niewidzialnych towarzyszów gwiazd Syrjusza i Procjona, obserwacja przejść Wenery przez tarczę słoneczną w r. 1874 i 1882, badania nad średnicą słońca. Opracował też sprawozdanie z obserwacji niemieckich przejść Wenery (3 cz., 1886—9).

Auxerre, stolica francuskiego depart. Yonne, nad rz. Yonne, 18,036 m. Ma wspaniały kościół św. Stefana, założony w IV w., przebudowany w ciągu następnych stuleci, uważany za jeden z najpiękniejszych pomników stylu gotyckiego, starożytny pałac biskupi i zamek. Lekkie tutejsze wino uważane jest za jedno z lepszych win burgundzkich. W starożytności zwało się Autisiodorum. Dawne hrabstwo Auxerrois, dziedziczne od X wieku, przechodząc rozmaite koleje, po śmierci Karola Śmiałego 1477 r. przeszło ostatecznie na własność korony francuskiej. W **A.** urodzili się matematyk Fourier, marszałek Davoust i fizjolog Paweł Bert. Tu umarł i pochowany Maurycy Mochnacki.

Auxois, dawne hrabstwo w Burgundji, między rzeką Yonne a Sekwaną. W starożytności zamieszkane było przez Mandubjów, których stolicą była Alesia. Obecnie terytorjum to przypada na departamenty Yonne i Côte d'Or.

Auxonne, miasto warowne we francuskim departamencie Côte-d' Or, na lewym brzegu Saony, ma 6,695 ludności, piękny kościół Panny Marji z XIV w., starożytny zamek, fabryki gwoździ, sukna i oleju, prowadzi handel jarzynami, zbożem i winem. W r. 1815, po zaciętej obronie, musiało kapitulować i dostało się Austrjakom wraz z wielką ilością materjałów wojennych. **A.** posiada ważne strategiczne znaczenie, wskutek swego położenia w środku niziny saońskiej.

Auzonjusz Decjusz albo **Decimus Magnus Ausonius**, najznakomitszy poeta łaciński w IV wieku po Chr., * 310, † 392, w Burdigala (Bordeaux), był profesorem wymowy w Bordeaux, później nauczycielem Gracjana, syna Walentynjana, który go mianował kwestorem i pretorem. Następnie, dawny uczeń mianował go konsulem Galji. Między jego poezjami odznaczają się: „Mozella,“ gdzie opiewa rzekę i połowiane w niej ryby; „Ukrzyżowanie miłości,“ „Parentalia“ i nareszcie: „Centonuptialis,“ utwór ułożony z samych wierszy Wirgiljusza, osławiony ze swej rozwiązłości; najlepsze wydania Scaligera (Lejda, 1575); Tolliusa (Amsterd., 1662—71), i Sanchay'a (Paryż, 1730), Peipra (Lipsk, 1886). Por. Teuffel: „Geschichte de röm. Litteratur,“ Fl. Łagowski „Literatura łacińska.“

Auzonjusz Decjusz

Auzonowie, jedno z pierwotnych plemion italskich, zajmujące późniejszą Kampanję; łacińska gałąź szczepu indo-europejskiego.

Auzout Adrjan, astronom, * w Rouen, w pierwszej połowie w XVII. † 1691. Należał do pierwszych członków akademji paryskiej, a po utra-

cie tego miejsca żył w Rzymie. Znany jest z ulepszenia lunet, do których wprowadził mikrometr, o czem ogłosił: „Traité du micromètre“ (1667).

Auzoux Tomasz Ludwik, anatom, * 1797, † 1880, studja lekarskie odbywał w Paryżu. Wynalazł masę papierową (*papier maché*), z której wyrabiać zaczął modele anatomiczne składane, ułatwiające niezmiernie naukę anatomji. W Saint Aubin założył fabrykę tych modeli, które znane są we wszystkich zakładów naukowych i muzeach. Ogłosił: „Considérations générales sur l'anatomie“ i in.

Av, znaczy na monetach rzymskich i napisach Augur, Augustus lub Augustulus.

Ava, † 1127, autorka niemiecka napisała poematy: „Leben Jesu,“ „Vom Antichrist.“ Wydał je Diemer w „Deutsche Gedichte des XI und XII Jahr.“ Por. Langguth: „Untersuchungen ueber die Gedichte der Ava“ (1880).

Aval, jest to poręczenie za dług wekslowy osoby trzeciej, niezależnie od wystawcy, indosanta, lub akceptanta. Poręczenie to daje się na samym wekslu lub aktem oddzielnym, a dający poręczenie obowiązany jest do solidarnego zapłacenia długu, tak samo jak wystawcy lub indosanci (art. 141—2 Kod. Handl.).

Avallon, miasto okręgowe we francuskim departamencie Yonne, nad rz. Cousin, 6,076miesz. W okolicy rodzi się wyborne czerwone wino, zwane *Avallon*.

Avalokitesvara, jeden z pięciu *Dyani-Bodhisattwas'ów* w buddyzmie, czczony przeważnie w Tybecie, Chinach i Japonji pod imieniem Czanresi, Kuan-Iin, Kuan-On. Uosobienie współczucia i litości, początkowo czysto metafizyczne, z czasem podległo antropomorfizacji.

Avalokitesvara.

Avalon, półwysep na wyspie Newfoundland, mający wiele dobrych portów, między innemi port św. Jana (St. John), przy którym miasto t. n., stolica wyspy. Na południowo-wschodnim krańcu półwyspu jest przylądek Race ze stacją telegrafu podmorskiego.

Avalos, ob. Pescara Fernando.

Avan, *Afvan*, wielkie jezioro w szwedzkiej prowincji Umea, dzielące się na część północną (Horn-Avan) i południową (Stor-Avan), przez rz. Skalletea Elf uchodzi do odnogi Botnickiej.

Avant la lettre, t. j. przed podpisem, nazwa pierwszych odbitek miedziorytniczych, dokonywanych przed umieszczeniem podpisu artysty. Ob. Miedzioryt.

Avanzi Jacopo d', z Werony, następca Giotta, żył około 1370 w Padwie, był jednym z najznakomitszych malarzy swojego czasu; należy do pierwszych przewodników szkoły weneckiej. Malowidła **A.** znajdują się w kościele z Mezaretto, podpisane: „Jacobus pinxit.“ W Padwie w 1373 roku malował freski w kościele św. Antoniego.

Avanzo Dominik, architekt, * 1845 roku w Kolonji, kształcił się u Schmidta w Wiedniu (1870). Zbudował instytuty naukowe w m. Hegelplatzu, oraz instytut anatomiczny w Wiedniu. Od roku 1882 prof. w Muzeum Technologicznem w Wiedniu.

Avaray, Klaudjusz Teofil de Besiade, margr. d', znakomity wojownik i polityk za Ludwika XIV i XV, * 1655, † 1745. Walczył pod Kondeuszem pod Senef, Bouchain, Ypern, Valenciennes. W wojnie o sukcesję hiszpańską mianowany był generałem, później głównym dowodzcą w Neapolu; 1704 zdobył Badajoz, Kartagenę, odniósł walne zwycięstwo pod Almanza; wziął szturmem Tortozę i Leridę,

Avaray Klaudjusz Antoni, książę d', * 1740, † 1826. Jako deputowany szlachty orleańskiej 1789, odznaczył się silną obroną sprawy króla. Następnie był parem Francji.—**Avaray** Antoni Ludwik, syn poprzedzającego, * 1759, † 1810; odznaczył się przy oblężeniu Gibraltaru. Był wiernym towarzyszem hrabiego Prowancji (Ludwika XVIII), którego ucieczkę opisał w dziełku: „Relation d'un voyage à Coblentz“ (Paryż, 1823).

Avaris, *Auaris, Hauaru*, miasto staro-egipskie, na którego ruinach pierwszy król najezdniczych Hyksosów, Szalati, zbudował olbrzymi obóz, gdzie przebywało 240,000 żołnierzy. Ahmos I z dynastji XVII (tebańskiej), zdobył je i wypędził cudzoziemców z kraju (około 1670 r. pr. Chr.). Manethon łączy **A.** z historją biblijną, ale opowiada fakty niezgodne ani z tradycyami żydowskiemi, ani z faktami dziejów egipskich.

Ave! Bądź pozdrowiony! Witaj! Słowo przywitania Rzymian przy spotkaniu się, używane niekiedy i dzisiaj w tem samem znaczeniu. Gladjatorowie w cyrkach przed rozpoczęciem śmiertelnej walki, podstępowali pod lożę cezara, i oddawszy mu głęboki ukłon, wymawiali zwykle: *Ave, Caesar, morituri te salutant!* (Ob. Morituri te salutant). Najczęściej wyraz ten używa się w stylu uroczystym.

Avebury, wieś w angielskim hrabstwie Wilt, 750 m., leży w pobliżu zwalisk kamiennych świętego niegdyś miejsca Druidów.

Aveiro, miasto portowe i główne okręgu t. n. w portugalskiej prowincji Beira, przy ujściu rz. Vouga, z ludnością 7,200 m. W XVI w. było ważnym punktem handlowym, a i teraz jeszcze prowadzi znakomity handel solą morską, owocami, winem i rybami. W XVI w. wyniesione do godności księstwa, wraz z okolicą należało do roku 1720 do rodziny Lancastro.

Aveiro, Don José, Mascarenhas-Lancastre, minister i dziedziczny wielki mistrz dworu por-

tugalski, * 1708 r. Cieszył się ogromną władzą za Jana V; zaś za panowania Józefa I, wpadł w niełaskę przez Pombala i uknuł spisek wraz z Jezuitami przeciw królowi. W roku 1758 po zamachu na króla, gdy **A.** zdradził się nieoględnem słowem, aresztowano go wraz ze wspólnikami, a w r. 1759 został stracony w okrutny sposób. Por. Olfers (1839).

Avellaneda Alonzo Fernandez, pseudonim nieznanego kontynuatora Cerwantesowskiego „Don Kichota“ (z XVI wieku) p. t.: „Segundo Tomo del ingenioso hidalgo Don Quixote de la Mancha.“ Na francuski przełożył to dzieło Lesage (1704) i Germond de la Vigne (1853).

Avellaneda Donna Gertrudis Gomez, de, jedna z najlepszych nowoczesnych poetek hiszpańskich, * 1816 w Puerto Principe, † 1873 na wyspie Kubie. Za drugim przyjazdem do Europy przemieszkiwała w Kadyksie, Sewilli, a od 1840 w Madrycie, gdzie zajęła poczestne miejsce w gronie tamecznych poetów. Oprócz „Poesias liricas“ (Madryt, 1841), kilku nowel, jak „Lab“ (1841), „Espatolino“ (1842), „Guatimociu,“ „La velada del helecho“ (1849) i innych, poświęciła swe pióro głównie dramatowi. Ogłosiła 2 dramata biblijne „Saul“ i „Baltasar“ (1849), tragedje: „Alfonso Munio“ i „El principe de Viana,“ (1844), dramaty: „Recaredo“ (1851), „La verdad vence las apariencias“ (1852 r.), „El donativo del diablo“ (1852), „La somnambula“ (1853), „La aventurera“ (1853) i komedję: „Simpatia y Antipatia“ (1850). Wszystkie te sztuki utrzymują się dotąd w repertuarze na najlepszych scenach hiszpańskich. Obok ogromnej płodności i wielostronności jest **A.** mistrzynią języka i formy. Dzieła jej wydrukowane p. t.: „Obras literarias, coleccion completa“ (1869).

Avellaneda, Don Mikołaj, dr., prezydent rzeczypospolitej Argentyńskiej, * 1836 w Tukumanie, gdzie ojciec jego Markus **A.** był gubernatorem.—Markus **A.,** stanąwszy na czele powstańców przeciw Rosasowi, został pokonany, wzięty do niewoli i zamordowany 1842, a Mikołaj młodość przepędził na wygnaniu. Po upadku Rosasa (1852) wrócił do kraju, studjował prawo w Buenos-Ajres i w 1859 został głównym redaktorem *Nacionala*. W roku 1860 został profes. ekonomji w Buenos-Ajres, w 1868 ministrem sprawiedliwości, wyznań i oświecenia. Założył w Kordubie obserwatorjum i akademję nauk, rozwinął bibljoteki ludowe i był promotorem pierwszej wystawy narodowej w Kordubie. 1874 obrany został prezydentem; obowiązki te objął 12 października t. r. i sprawował je do 1880 r. Jest też autorem kilku dzieł prawnych.

Avé-Lallement Fryderyk Krystjan Benedykt, pisarz niemiecki, * 1809 w Lubece, † 1892 w Marienfelde pod Berlinem. Kształcił się w Jenie; w r. 1834 został adwokatem w Lubece, 1843 naczelnym prokuratorem, a 1851—1868 był najwyższym urzędnikiem policyjnym wolnego miasta. Jako owoc nauki i doświadczenia swego, napisał dzieło p. t.: „Das deutsche Gaunerthum“ (4 t., Lipsk, 1758—62), szacowne jako materjał do historji oświaty w Niemczech. Oprócz tego ogłosił „Physiologie der deutschen Polizei“ i kilka dzieł o reformie policji.

Avé-Lallement Robert, brat poprzedniego, lekarz i podróżnik, * 1815, w Lubece, † 1884 tamże. Studjował medycynę w Berlinie, Heidelbergu i Paryżu od 1837—55, jako lekarz, dyrektor szpitala i członek głównej rady zdrowia położył znakomite zasługi w Rio-Janeiro, skąd następnie odbył naukową podróż po Brazylji, a po powrocie w r. 1859 osiadł w Lubece. Ogłosił „Reise durch Süd-Brasilien“ (2 t., 1859). „Reise durch Nord-Brasilien“ (2 tomy, 1860), „Fata Morgana,“ opis podróży po Egipcie i Włoszech (1872), „Wanderungen durch die Pflanzenwelt der Tropen“ (1881).

Avellino, stolica włoskiej prowincji t. n. (3,034 klm. kw. i 432,949 m.), w okolicy źródeł rz. Sabbato, u stóp góry Vorgine, na której jest słynne z pielgrzymek tam odbywanych opactwo Benedyktynów, 16,000 mieszkańców; sławne jest swemi kasztanami. W pobliżu znajduje się wąwóz kaudyński, pamiętny klęską, doznaną przez Rzymian w wojnie z Samnitami 321 przed Chr.

Avellino Franciszek Marja, archeolog, * w Neapolu 1788, † 1850 r., był profesorem literatury greckiej przy uniwersytecie w Neapolu, jednocześnie od 1809—1813 r. kierował wychowaniem dzieci Murata. Uczone jego rozprawy zamieszczone są po części w „Opuscoli diversi“ (3 t., Neapol, 1831—33). Oprócz tego napisał kilka ważnych i ciekawych monografji archeologicznych i numizmatycznych.

Ave Maria. Bądź pozdrowiona, Marjo. Pierwsze słowa modlitwy, znanej pod nazwą Pozdrowienie Anielskie, lub Zdrowaś Marja, składającej się z trzech części: 1) Słów, które Anioł zwraca się do Marji (Zdrowaś Marja, łaskiś pełna Pan z Tobą); 2) Pozdrowienie św. Elżbiety, matki św. Jana Chrzciciela (Błogosławionaś Ty między niewiastami i błogosławiony owoc żywota Twojego); 3) z wezwania do Matki Boskiej (Święta Marjo, Matko Boża...). Pierwsze dwie części są bardzo starożytne i pochodzą z pierwszego wieku naszej ery, ale trzecia jest nowszą i, jak Baronius zapewnia, dodaną była na koncyljum w Efezie roku 431-go, weszła zaś w użycie dopiero w XVI wieku z polecenia papieża Piusa V.

Avenarius Michał, fizyk rosyjski, * 1835 w Carskiem-Siole, prof. fizyki w Kijowie i dyrektor tamecznego obserwatorjum meteorologicznego. Ogłosił znaczną liczbę rozpraw z dziedziny elektryczności, a zwłaszcza w przedmiocie objawów termo-elektrycznych.

Avenarius Bazyli (1839 r.), pisarz rosyjski. Wydał kilka prac o zakroju satyrycznym, a pó-

żniej przerzucił się na pole literatury dziecinnej i napisał wiele książek dla młodzieży.

Avenarius Ryszard, filozof współczesny, *1843, † 1896, prof. w uniwersytecie w Zurichu. Napisał: „Philosophie als Denken der Welt gemäss dem Princip des kleisten Kraftmasses, Prolegomena zu einer Kritik der Erfahrung“ (Lipsk, 1876). Nadto z W. Wundtem i M. Heinzem wydawał w Lipsku czasopismo kwartalne p. n. „Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie.“ Napisał także „Kritik der reinen Erfahrung“ (1888 — 1890), gdzie próbuje wytłómaczyć świadomość za pomocą analizy zmian w ośrodku nerwowym i stworzyć teorję poznania i działania ludzkiego. Czucie (Empfindung) stanowi, według **A.**, treść, ruch zaś —formę bytu. Por. Falckenberg „Gesch. der Neueren Philosophie“ (przekł. pol. Kozłowskiego). **A.** był przedstawicielem t. zw. filozofji „naukowej.“

Avenches (po niemiecku *Wiflisburg*), miasto w szwajcarskim kantonie Waadt, 1,864 miesz., za czasów rzymskich zwało się *Aventicum* i było jednem z najzamożniejszych miast dawnych Helwetów, lecz po zniszczeniu go przez Alemanów (260 po Chr.) i Attylę (447) podźwignąć się już nie zdołało.

Avenel Paweł, literat francuski, *1823 roku, był redaktorem „Journal de la Jeunesse“ i „Dagueréotypie Théatrale;“ nadto napisał dla teatru: „Monsieur Monaco,“ „Le Pavé d'or,“ „Un homme sur le gril,“ „Le gendre de M. Caboche,“ „Le feu de Luz,“ „l'Antichambre en amour,“ „Les chasseurs des Pigeons,“ „La paysanne des Abruzzes“ i inne; poemat „Le Roi de Paris,“ „Le duc des Moines.“—**Avenel** Mayer Henryk, adoptowany syn poprzedniego, wydał tom poezji (L'Annuaire de la Presse) za 1890—1891 r.

Avenel Jerzy, wice-hrabia, literat francuski, * 1855 r., ogłosił: „Richelieu et la monarchie absolu“ (1884—1890). † 1894 r.

Aventinus Jan, właściwie *Thurmayr*, * 1477 w Abensbergu, † 1534 w Regensburgu, był z początku profesorem literatury greckiej w Krakowie, od 1508 — 17 nauczycielem książąt bawarskich, a od 1517 historjografem bawarskim. Główniejsze jego dzieła są: „Annales Bojorum“ (Ingolst. 1554) i „Chronicon Bavariae“ (Norymberga 1522); gramatyka jego łacińska, równie jak kilka innych prac, były w swoim czasie bardzo cenione. Por. Wiedemann (1858), Döllinger (1877).

Aventura grossa, nazwa jednego z rodzajów handlu; tak mianowicie nazywa się handel, gdy kupiec wysyła własnym kosztem i na swe ryzyko towary, które zakupił za pożyczone pieniądze. Bardzo często, podobnym towarem napełnione statki płyną na wschód do Indji i Chin, a po ich powrocie dopiero kupcy oddają kapitalistom pożyczone pieniądze.

A verbis ad verbera, od słów do razów, od złorzeczeń do bicia (przejść).

Avercamp Henryk van, malarz holenderski (około 1585 — 1635). Tworzył pejzaże, ożywione mnóstwem figur i scen rodzajowych.

Avernus, małe jezioro w dawnej Kampanji, w pobliżu Cumae, mające 3 klm. obwodu i 65 m. głębokości; zapełnia ono krater dawnego wulkanu, otoczone wysokiemi górami i wielkim gęstym lasem, miało wydawać duszące wyziewy, dla czego Wirgiljusz nazwał je bramą do piekieł, lecz Agryppa kazał już las wyciąć, a zasadzić winnice; dzisiejsze jezioro, zwane *Lago Averno*, nie ma w sobie nic strasznego. W jego pobliżu, na północ, jest słynna grota Sybilli; było poświęcone Prozerpinie.

Averrhoa, *Oskomian*, rodzaj roślin z rodziny szczawikowatych, drzewa w Indjach wschodnich, o liściach nieparzysto-pierzastych i kwiatach purpurowych; owocem jest jagoda jajowata, brózdowana, 5-komórkowa. **A.** *bilimbi* i **A.** *carambola* wydają owoce jadalne, kwaskowate.

Averrhoa: *a* kwiat, *b* owoc.

Averrhoes, ob. Awerroes.

Avers, dolina alpejska w szwajcarskim kantonie Graubünden, otoczona skałami i lodami; znajdujące się w niej wioski, Cresta (1,949) i Juf (2,042 metry nad poz. morza), liczące razem 220 mieszkańców, są to prawdopodobnie najwyżej w Europie położone miejscowości zamieszkane. Z dzikiej przepaści w dolinie wyrywa się potok górski, zwany *Renem Awerskim*, który wpada do Tylnego Renu jeszcze w wysokości 1,089 metrów.

Aversa, przednia czyli główna strona monety lub medalu, na której znajduje się popiersie lub obraz jaki alegoryczny. Przeciwna strona zwana jest *Reversa*.

Aversa, miasto we włoskiej prowincji Caserta pomiędzy Neapolem a Kapuą, ma 21,500 mieszk., sławny szpital, dom podrzutków, dom obłąkanych; słynie winem (Asprino) i melonami. W pobliżu znajdują się zwaliska miasta Osków Atella. Aversa, założona 1029 roku przez Normanów, była do 1062 stolicą hrabstwa tegoż nazwiska.

Avertissement (fran.), zawiadomienie, ostrzeżenie.

Aves, wyspy Ptasie, grupa małych wysp na morzu Antylskiem, na wschód od Curaçao, należące niegdyś do Holandji; od r. 1856 są w posiadaniu rzeczypospolitej Wenecueli. Wyspy są niezamieszkane, ale posiadają pokłady guana.

Avesnes, miasto warowne okręgowe w depart. Nord, nad Helpą, 6,500 miesz., posiada łomy marmurowe.

Aveyron, rzeka we Francji południowej, wy-

pływa pod Sévérac, łączy się z rz. Viaur, i ubiegłszy 240 klm., wpada do Tarn. — Od tej rzeki nazwano departament Aveyron, obejmujący część dawnego księstwa Guyenne (Rouergne); na przestrzeni 8,770 klm. kw., liczy ludności 400,467 (1891) i dzieli się na 5 okręgów (Rodez, Millau, Ville-franche, Espalion, St. Affrique) z miastem stołecznem Rodez. Departament ten, zajęty przez góry Owernjackie i Seweńskie, odznacza się surowym i chłodnym klimatem; tylko w dolinach warunki są łagodniejsze. Lasy niewielkie (10% przestrzeni), ale wspaniałe; rolnictwo (różne zboża, kartofle, buraki, kasztany i wino średniego gatunku) w stanie kwitnącym; dzięki wybornym pastwiskom wysoko stoi hodowla bydła. Bogactwa mineralne bardzo wielkie: żelazo, węgiel kamienny, a także ołów, miedź i srebro. Przemysł głównie metalurgiczny; handel mało ożywiony; oświata znacznie niższa, niż w innych dzielnicach Francji.

Avezac *de Castera Macaya* Marja Armand Paskal, geograf francuski, * 1800 w Tarbes, † 1885. Był najpierw adwokatem w Paryżu, ale uzyskawszy urząd w ministerjum marynarki, oddał się geografji, u zwłaszcza badaniom Afryki, oraz historji odkrycia Ameryki. Był prezydentem Tow. geograficznego i należał do założycieli Tow. etnologicznego. Główne jego dzieła są: „Esquisse générale de l'Afrique“ (2 wyd. 1844); „Les îles fantastiques de l'Océan Occidental au Moyen âge“ (1845); „Le Ravennate et son exposé cosmographique“ (1889).

Avezzana Giuseppe * 1797, † 1879, generał włoski. W 16 roku życia wstąpił do armji Napoleona, walczył później w Hiszpanji, Ameryce Północnej, Meksyku. W 1848 r. powrócił do Włoch i został mianowany jenerałem gwardji genueńskiej. W 1860 r. razem z Garibaldim zdobywał Neapol. Wybrany do parlamentu, należał do stronnictwa irredentystów, którego był prezesem.

Avezzano, miasto okręgowe we włoskiej prowincji Aquila degli Abruzzi nad Lago di Celano, 7,500 mieszk. W pobliżu znajduje się kanał podziemny, zbudowany przez cesarza Klaudjusza, prowadzący od jeziora do rzeki Liris, dzisiejszego Garigliano; 1835 został odnowiony; dziś pracują nad osuszeniem jeziora; słynne winnice, muzeum wykopalisk.

Avianus, bajkopisarz rzymski, żyjący pod koniec IV w. po Chr.; przełożył na język łaciński 42 bajek Ezopa, wydanych przez Lachmanna (Berlin, 1845).

Aviarium, wielka klatka do hodowli ptaków przeznaczona.

Avicebron, uważany jest przez scholastyków XIII w. za autora dzieła filozoficznego „Fons vitae“ w języku arabskim, które przecież napisane było przez Żyda hiszpańsko-arabskiego Salamona-ben-Gabirol, † 1070 w Maladze, znanego także, jako autora kilku hymnów; dzieło w hebrajskich wyciągach do naszych doszło czasów.

Avicenna, ob. Awicenna.

Avicennia, *Rościęża*, rodzaj roślin z rodziny witułkowatych *(Verbenaceae)*, niewielkie drzewa w krajach podzwrotnikowych, tworzące tam często gęste zarośle. **A.** *tomentosa*, w Arabji i Afryce zach., zwana *szora*, o kwiatach żółtych; korzeń uważany jest przez lekarzy arabskich za afrodisiacum; z drzewa wyrabiają łodzie, które podobno nie ulegają niszczeniu przez robaki, oraz wykałaczki do zębów, mające dobrze działać na dziąsła. **A.** *resinosa*, w Nowej Zelandji, wydaje gumę jadalną.

Avicula, *Perłowa muszla*, *Perłopław*, rodzaj małż z grupy ostrygowatych, których muszla

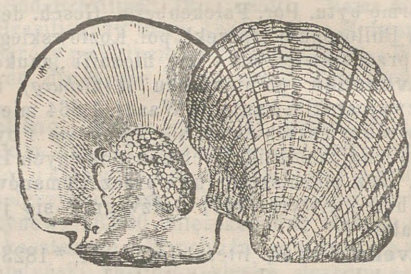

Avicula.

dwuskorupowa ma pewne podobieństwo do ogona jaskółek; wszystkie gatunki morskie. Gatunek najsławniejszy *A. margaritifera* dostarcza macicy perłowej i pereł (ob.).

Aviditas, łac. *żądność*, w chemji, rozmaite powinowactwo chemiczne różnych kwasów, natężenie ich działalności, siła, z jaką kwasy jedne usuwają inne z ich związków z zasadami. Thomson oznaczał to natężenie z ilości ciepła, wywiązującego się przy działaniu danego kwasu na sole innych kwasów; nie daje to wszakże istotnej miary tej własności.

Avienus Rufus Festus, poeta rzymski, żyjący w IV w. po Chr.; oprócz mniejszych poemacików, napisał wierszem dwa dzieła geograficzne „Descriptio orbis terrae,“ tudzież „Ora maritima;“ wszystkie jego utwory zamieszczono w zbiorze Mattaire'a „Opera poëtarum latinorum“ (Londyn, 1713).

Avigliano, miasto włoskie w prowincji Potenza, 14,000 miesz., trudniących się wydobywaniem marmuru i hodowlą bydła; w okolicy posiada źródła mineralne.

Avignon *(Avenio Cavarum)*, *Awinjon*, stolica dep. Vaucluse we Francji południowej, na lewym brzegu Rodanu, miasto kręto i ciasno zbudowane, posiadające mnóstwo kościołów i innych gmachów, między któremi odznaczają się: gotycki kościół katedralny N. Panny, starożytny i obszerny pałac papieży, wieża zwana Glanerc, most św. Benezeta z kaplicą pośrodku i in. Miasto, bę-

dące obecnie rezydencją arcybiskupa, władz departamentowych, posiada wiele rozmaitych instytucji, liczy 43,500 m. (1891), mieści w sobie rozmaite rękodzielnie; prowadzi znaczny handel, szczególnie produktami krajowemi. Pomnik Girarda, wynalazcy przędzalni mechanicznej, od którego ma nazwę Żyrardów.— Avignon, niegdyś stolica Kawarów, posiada w swej okolicy liczne pomniki z epoki rzymskiej. W średnich wiekach było ono, wraz z otaczającym je okręgiem, hrabstwem, które papieże zakupili i posiadali, chociaż królowie francuscy po trzykroć w 1662, 1688 i 1768 r. je zabierali, rozgniewani na papieży, a następnie pogodzeni zwracali. W r. 1791 republikanie francuscy ostatecznie je papieżowi zabrali, który też w r. 1797 prawa swe Francji odstąpił. Od 1308—1377 przemieszkiwali tu papieże, od Klemensa V do Grzegorza XI, a czas ich tu pobytu nazywa się *niewolą babilońską* papieży; w tym też czasie odbywało się tu kilka soborów między r. 1326—37. Petrarka przepędził tu lat kilka, a w kościele franciszkańskim znajduje się pomnik jego ukochanej Laury. Por. Pfeffel „Recherches historiques sur la ville et l'état d'**A.**“ (1768); Abbé Granget: „Histoire du diocèse d'**A.**“ (2 t. Avignon, 1862).

Avila, stolica prowincji tegoż nazwiska (7,882 klm. kw. i 189,926 miesz.) w dawnem hiszpańskiem królestwie Starej Kastylji, 10,935 miesz. Domy tu budowane są z czarnego granitu, piękna gotycka katedra z XII w.; posiadała niegdyś słynny uniwersytet.

Avila Gil Gonzalez, d', * w Avila około 1577, † 1658 tamże, Jezuita i kanonik w Salamance, od 1612 historjograf królewski, napisał kilka dzieł historycznych, między któremi dzieje Henryka III, króla Kastylji, Filipa III, historja Salamanki i pierwszych instytucji kościoła w Indjach Zachodnich wiele ważnych zawierają w sobie wiadomości.

Avila Sancho, generał hiszpański, † 1579, służył pod rozkazami księcia Alby, jako dowódca jego gwardji. Zginął przy oblężeniu Mäestrichtu.

Avila Antonio Jose, ks. d', * 1806, † 1881, mąż stanu portugalski, nizkiego pochodzenia. Ukończywszy uniwersytet w Koimbrze, był nauczycielem na wyspach Azorskich. W epoce rozterki dynastycznej pomiędzy Don Miguelem a żoną jego, królową Marją II da Gloria, stanął **A.** na czele stronnictwa liberalnego i zyskał zaufanie cesarza brazylijskiego Dom Pedra, ojca królowej. Odtąd nie schodził z areny politycznej, czy to jako minister, czy też deputowany. W 1881 mianowano parem, 1864 hrabią, 1870 margrabią, a 1878 księciem d'Avila i Bolama.

Avila y Zuniga Don Luiz, d', * około 1490 w Placencji w Estremadurze, towarzyszył cesarzowi Karolowi V w jego wyprawach do Afryki i Niemiec; opisał wojnę szmalkaldzką pod tyt. „Commentarios de la guerra de Alemanos hecha por Carlos V en 1546 y 1547“ (pierwsza ed. w Hiszpanji 1547, druga w Wenecji 1548). Był kilkakrotnie posłem cesarskim do Rzymu i na sobór trydencki. W Niemczech i pod Metzem dowodził jazdą cesarza. Za czasów klasztornego życia Karola, bywał często jego gościem.

Aviler Augustyn Karol, architekt, * 1653 w Paryżu, † 1700 w Montpellier. Wystawił bramę tryumfalną, zwaną: „la porte du Peyrron,“ i pałac arcybiskupów w Tuluzie; napisał komentarze do Witruwjusza, kurs architektury i słownik „Exposition des termes d'Architecture.“

Aviles, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Oviedo, posiada jeden z najlepszych portów na wybrzeżu asturyjskiem; huty cynku i fabryki szkła, 10,000 miesz. Ruiny wspaniałego mostu kamiennego, prowadzącego niegdyś przez zatokę (Ria Aviles).

Avis, *Aviso*, *Awiz*, w handlu, wiadomość piśmienna o wysyłce towarów, obejmująca szczegóły, jak: numery, ilość, wagę pak, przedmiot, miejsce przeznaczenia, nazwę przewożącego i termin dostawy. **A.** *wekslowe* obejmuje datę wystawienia, termin, nazwisko osoby, na którą weksel jest wystawiony.

Avis au lecteur (franc.), dla wiadomości czytelnika. Używa się często w znaczeniu przenośnem.

Avisio, rzeka. ob. Lavis.

Aviso, awizo małe i szybkie statki wojenne, używane do przewożenia rozkazów i depesz służbowych. Podczas bitwy powtarzają sygnały okrętu admiralskiego.

A vista (z włosk.), **à vue** (z franc), formuła używana na wekslach, mających być wypłaconemi bez żadnej zwłoki, t. j. za ich okazaniem.— W muzyce, grać *a vista*, lub *prima vista*, znaczy to samo, co grać z nut bez poprzedniego przygotowania.

Avitus Flavius Maecilius, cesarz zachodniego państwa rzymskiego, 455—456, rodem z Owernji. Jako waleczny wojownik odznaczył się w Galji pod Aecjuszem w bitwie na polach Katalauńskich. Ogłoszony cesarzem 455 po Chr. w Arelacie, nie zdołał się utrzymać we Włoszech, ustąpił tronu Marcjanusowi; wkrótce potem umarł w powrotnej podróży do Galji.

Avitus Sextus Alcimus Ecdidius, albo święty *Awit*, wnuk poprzedniego, arcybiskup w Viennes (490), † 523; słynął wielką nauką i życiem świątobliwem. Napisał poemat dydaktyczny p. t. „De mundi principio et aliis diversis conditionibus,“ oraz 88 listów, ważnych do historji owoczesnej; tak te, jako i inne pisma jego znajdują się w 10 tomie Gallanda: „Bibliotheca Patrum.“ Dzieła **A**-a wydał Sirmond „Aviti opera“ (1643). Por. Parizel „St. Avite, sa vie et ses écrits“ (1859).

Aviz lub **Avis,** miasteczko w portugalskiej prowincji Alemtejo, ma 2,112 miesz. Jest to gło-

wne miasto, urodzajnej okolicy, zwanej Campo do Benavila, było przez długi przeciąg czasu rezydencją ustanowionego 1143 zakonu duchownego Aviz, którego przeznaczeniem było wojowanie przeciwko Maurom, a który 1789 przemieniony został w order zasługi wojskowej. Oznaką jego jest krzyż zielono emaljowany z liljami na brzegach, noszony na zielonej wstędze. Otrzymują go tylko oficerowie, mający najmniej 20 lat służby.

Avize, miasteczko w depart. Marny we Francji, w okręgu Epernay, 2,445 miesz., posiada wielkie składy wina szampańskiego w piwnicach wykutych w skale.

Avlona (włoskie *Valona* v. *Vallona*, albań. *Vljones)*, miasto portowe w tureckim wilajecie Janiny, nad zatoką t. n., ma 5,000 miesz. Sławne było w wiekach średnich w dziejach Krzyżowców normandzkich, obecnie jest głównem miastem nadmorskiem w Albanji tureckiej, prowadzi handel smołą; w blizkości przylądek Linguetta, leżący naprzeciwko włoskiego miasta Otranto, bywa uważany za punkt, od którego wychodzi linja, odgraniczająca morze Adrjatyckie i Jońskie.

Avoca, rzeka w Irlandji, w hrabstwie Wicklow; wpada pod Arklow do kanału św. Jerzego. Dolina Avoca, wraz z przyległemi do niej nizinami, słynie ze swej piękności; była opiewana przez poetę Tomasza Moore'a.

A voce sola (muz.), na sam, pojedyńczy głos.

Avogador, urzędnik w dawnej rzeczypospolitej Weneckiej, członek trybunału, złożonego z trzech osób, obowiązanego czuwać nad ścisłem wykonywaniem prawa (ob. Wenecja).

Avogadra prawo, zasada podana przez Avogadra w r. 1811, według której wszystkie gazy w jednakiej objętości zawierają jednaką ilość cząsteczek. Zasadę te wyprowadził **A.,** opierając się na prawie Gay-Lussaca, według którego gazy łączą się w związki chemiczne w stosunkach prostych na objętość. Praca A-a nie zwróciła na siebie pierwotnie uwagi fizyków i chemików, tem bardziej, że wprowadzone przez niego rozróżnienie cząsteczek najdrobniejszych fizycznie i najdrobniejszych chemicznie wydawało się wówczas raczej zagmatwaniem, aniżeli wyjaśnieniem teorji chemicznych. Z rozwojem dopiero teorji cynetycznej gazów pogląd A-a zyskał powszechne uznanie. Ob. Gazy.

Avogadro Piotr, malarz włoski, rodem z Brescji (około 1730). Najsłynniejszym jest jego obraz „Św. Kryspin i Kryspinjan."

Avogadro, hrabia Amadeo di Quaregna, fizyk włoski, * 1776 w Turynie, † 1865. Z zawodu prawnik, zajmował się z zamiłowania fizyką i został profesorem tej nauki w liceum w Vercelli, a w r. 1820 prof. fizyki wyższej (fisica sublima) w Turynie. Z dzieł jego najważniejsza jest rozprawa p. t.: „Metoda oznaczania względnych ciężarów cząsteczek pierwiastków, oraz stosunków, według których wchodzą w związki" („Journal de physique" 1811; przedrukowana w zbiorze Ostwalda „Klassiker der exacten Wissenschaften" 1890). Wyłożona w rozprawie tej zasada stała się epokową dla chemji (Ob. Avogadra prawo). Por. Botto „Cenni biografici sulla vita e sulle opere di A. **A.**" (1858).

Avogato, drzewo, ob. Persea.

Avoir, dosł. po franc.: mieć, w terminologji handlowej oznacza stronę kredytową, dobro czyjegoś rachunku.

Avoirdupois *(avoir du poids)*, angielski funt handlowy, w skróceniu *avdp.* Pochodzenie tej nazwy jest nieznane; może od wyrazu łacińskiego *averia*, t. j. towar niższej wartości i franc. *poids* ciężar. (Ob. Angielskie miary i wagi).

Avola, miasto na Sycylji w prowincji Syrakuzańskiej, w okręgu Noto, 13,000 m.; okolice uprawiają trzcinę cukrową i obfitują w wyborny miód. Było w 1696 zniszczone przez trzęsienie ziemi, lecz odbudowało się nanowo.

Avon, dwa dopływy Severnu w Anglji, z których pierwszy, *Upper Avon*, od Stretford jest spławny, i ubiegłszy 185 klm., wpada do Severn pod Tewkesbury, drugi zaś, *Lover Avon*, spławny od miasta Bath, wpada do Severn poniżej Bristolu. Od imienia pierwszej z tych rzek, Shakspeare nazywany bywa przez Anglików: *Łabędziem Awońskim*, gdyż urodził się w Stretford nad rzeką Avon.—**A.** zowie się także rzeka w południowej Anglji, która pod Christchurch wpada do Kanału. Wogóle **A.,** oznaczające w języku celtyckim *rzekę*, spotyka się często w Walji i Irlandji jako nazwa rzek.

Avont Peeter, von malarz flamandzki (około 1600—1652). Malował specjalnie dzieci, amorki, aniołki i t. p.

Avoué, zowie się we Francji urzędnik ministerjalny przy trybunałach pierwszej instancji i przy sądach apelacyjnych, reprezentujący jedną ze stron prawujących się; do niego należy dopełnienie wszystkich formalności, ściągających się do instrukcji procesu, do redagowania aktów i do przestrzegania prawem przepisanych formalności. **A.** staje przed sądem tylko w razach nagłych, lub wtenczas, kiedy zbyt mała liczba adwokatów nie wystarcza do załatwienia interesów (ob. Adwokat).

Avranches, miasto okręgowe we francuskim departamencie La Manche, w normandzkiej ziemi, zwanej *Avranchin*. Handel i przemysł dość ożywione, 7,385 m. Niegdyś było ważną twierdzą i jednem z najdawniejszych miast Armoryki; za czasów rzymskich zwało się *Ingena* lub *Abrinca*. W pobliżu góra św. Michała, warowny zamek na skale, tworzącej przylądek, po dwakroć dziennie oddzielany bałwanami morskiemi od lądu; niegdyś było tu więzienie dla przestępców politycznych.

Avrigny Hjacynt Robillard, d', Jezuita, historyk francuski, * 1675 w Caen, † 1726. Zostawił dwa ważne dzieła historyczne: „Pamiętniki

chronologiczne i dogmatyczne, służące do historji kościelnej od 1600—1716“ (4 t., Paryż, 1720), oraz „Pamiętnik, służący do historji powszechnej Europy od 1660—1716“ (5 t., Paryż, 1725).

Avrigny Karol Józef l'Oenillard, d', * 1760, w Martynice, †1823 w Paryżu; oprócz mnóstwa komedyjek ze śpiewkami, napisał tragedję w 5 aktach „Joanna d'Arc,“ tudzież: „Poezje narodowe,“ „Marynarz“ i „Odjazd la Peyrousa.“ Ważne jest jego dzieło, prozą napisane: „Obraz historyczny początku i wzrostu potęgi brytańskiej w Indjach.“

Avril Filip, Jezuita, podróżnik francuski z XVII wieku. Bawił pewien czas w Warszawie, zwiedził Rosję i Chiny i napisał: „Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie“ (1691).

Avril Adolf, baron, * 1823, pisarz francuski, był konsulem w Rumunji (1866), później (1873) przedstawicielem francuskim w Konstanynopolu przy układaniu taryfy kanału Suezkiego. Napisał: „Le Theâtre français depuis Moyen âge“ (1862); „Document relatifs aux églises d'Orient“ (1869).

Avron, *Mont-Avron*, wyniosłość na wschód Paryża, 115 met. nad poziomem morza, panująca nad przejściem przez rzekę Marne; w r. 1870 silnie ufortyfikowana, zajętą została przez wojsko niemieckie po dwudniowem ostrzeliwanin, d. 29 grudnia.

à vue, ob. A vista.

Awa *(Ratanapura)*, niegdyś kwitnące miasto królestwa Birmańskiego, na półwyspie Indochińskim w Azji, było od r. 1837 stolicą królestwa, która później znajdowała się w Amarapura, a następnie w Mandalay. Liczy dziś tylko 8,000 m. i jest pod wpływem Anglików.

Awa, *Awa-Kawa*, napój odurzający, używany na wyspach Sandwickich i Przyjacielskich, wyrabiany z przeżutych korzeni rośliny pieprzowoj *(Piper methysticum)*, oraz z wody i soku kokosowego; jest on silnie upajający, a użycie jego sprowadza zgubne skutki. Ob. Pieprz.

Awacza, zatoka morska na wschodniem wybrzeżu Kamczatki, pod 52° 51′ szerok. płn. Zatoka ta przedstawia doskonałą przystań naturalną, mogącą pomieścić floty wszystkich państw; w głębi jej leży miasto portowe Petropawłowsk. Między wulkanami, które otaczają zatokę, jest tak zwana Awaczyńska sopka, dosięgająca 2,700 m. wysokości.

Awadana, w księgach buddyzmu północnego oznacza opowiadanie moralne o faktach przeszłości w zastosowaniu do wypadków teraźniejszości. A. dzielą się na *vakâranas*, dotyczące rzeczy przyszłych, i *idżataka*, opowiadanie o faktach, w których Budda brał udział bezpośredni. Por. Burnouf: „Introduction à l'histoire du Bouddhisme.“

Awak Jan, rodem z Kamieńca Podolskiego, bronił walecznie granic Polski przeciwko napadom Tatarów; posiadając języki: wołoski, tatarski i turecki, wyświadczał wojsku znakomite usługi we wszystkich ówczesnych wyprawach, za które Jan Zamojski i Stanisław Żółkiewski przedstawili go 1605 na sejmie warszawskim do nagrody narodowej; skutkiem tego, król nadał mu herb i szlachectwo, zmieniając rodzinne jego nazwisko na Wakowskiego.

Awangarda, z franc., *przednia straż*, oddział wojska, postępujący w marszu przed korpusem głównym, dla zabezpieczenia go od niespodziewanego napadu nieprzyjaciela i usuwający wszelkie drobniejsze przeszkody, mogące tamować lub opóźniać pochód tego korpusu, a w razie napadu dopóty wstrzymujący nieprzyjaciela, dopóki postępująca za nim kolumna nie przygotuje się do przyjęcia z nim walki. W ostatnich czasach dostrzeżono, że zbyt silna **A.** łatwo ulega chęci rozpoczęcia boju, co na plany armji głównej wywierać może wpływ szkodliwy, dlatego nie jest zaopatrywana w silniejsze oddziały artylerji.

Awanturyn, *awenturyn*, odmiana kwarcu, żółta, czerwona lub brunatna, używana do ozdób jubilerskich, zawierająca obficie łuszczki żółtej miki z odcieniem złocistym. Łuszczki te odbijają światło we wszystkich kierunkach, a stąd kwarcaki, po oszlifowaniu, przedstawia w swojem wnętrzu mnóstwo błyszczących, złocistych punkcików. Są też **A.** zawdzięczające swą grę światła wewnętrznego popękaniom, albo drobnym ziarnkom kwarcu, w szklistej masie rozsianym. Znajduje się w Uralu, w Styrji, Hiszpanji i Szkocji. W handlu najczęstsze są **A.** fałszywe, *szkło awanturynowe*, z emalji różnobarwnej, zawierające drobne łuszczki miedzi; wyrabiają się też **A.** sztuczne zielone, których główną częścią składową jest chrom, zwane **A.** *chromowemi*. **A.** sztuczne wyrabiają się głównie w hutach weneckich oraz bawarskich i czeskich. **A**-ami nazywają się też wyroby sztejngutowe, zawierające łuszczki mikowe w masie gliny.

Awanturynowe szkło, ob. Awanturyn.

Awarja v. **hawarja** (franc. *avarie*, niemiec. *Haferei*, *Hawarie*,), w ogólności każde uszkodzenie towaru, głównie jednak oznacza szkody doznane na morzu. Wyrażenie *franco d'avarie* w polisach, czyli kontraktach asekuracji morskiej, oznacza, że ubezpieczonym zwrócone będą szkody na morzu poniesione. **A.** oznacza też opłatę portowego, kotwicznego i inne wydatki w czasie żeglugi.

Awarowie, plemię uralsko-ałtajskiego szczepu, pokrewne z Hunnami i Węgrami, około 555 r. osiedli nad niższym Dunajem, w Dacji. Służyli w wojsku Justynjana, pomagali Longobardom do zniszczenia państwa Gepidów i zdobyli w końcu V w. pod dowództwem potężnego hana Bajana Pannonję. Później zawojowali Dalmację, pustoszyli Germanję i Italję, gdzie walczyli z Longobardami i Frankami, rozszerzyli swoje panowanie nad Słowianami naddunajskimi i północnymi,

jak również nad Bulgarami aż do m. Czarnego. Nad podbitymi ludami dopuszczali się strasznych ucisków i okrucieństw. W 640 wypędzili ich Słowianie z Dalmacji. Ograniczeni na samej Panonji, pokonani zostali przez Karola W. 796, a przez Morawian i Pieczenięgów tak przetrzebieni, że po 827 r. całkowicie już znikają z widowni dziejów. Mieszkania swoje otaczali zwykle wałami ziemnemi i ostrokołem, których ślady, do dziś pozostałe, nazywają *awarskiemi kręgami*. Niekiedy zupełnie błędnie przenoszą nazwisko **A.** na dawniejszych Hunnów, lub późniejszych Węgrów.—Nie zostają w żadnym związku ani pokrewieństwie z tymi **A.** *Awarowie* kaukascy, plemię *szczepu lezgijskiego*. Zamieszkują w górach Dagestanu okrąg, zwany Awarją v. *Awarskiem chańskiem*, liczący 15,3 m. kw. i 25,000 m. Aż do 1863 potrafili utrzymać swą niezależność od Rosjan. **A.** ci mówią narzeczem języka lezgijskiego, opracowanem przez Schiefnera w jego „Versuch über das Avarische“ (Petersburg, 1862). Por. Deckera: „Historja Awarów“ (1889).

Awasaksa, góra, ob. Afwasaksa.

Awatar, *Awatara* (dosłownie: zejście), w religji indyjskiej wcielenie bogów, kiedy ci, zstępując na ziemię, przybierają postać ludzką, albo

Wcielenie (awatar) Wisznu w rybę.

zwierzęcą. Najsłynniejsze są Awatary boga Wisznu, który wcielał się kilkakrotnie w istoty śmiertelne, aby uratować świat od nieszczęść, grożących im ze strony złych potęg, demonów i t. p. Wisznu zstępował na ziemię dziewięć razy: w postaci ryby, żółwia, dzika, człowieka-lwa, karła (ob. Bali), a wreszcie kilkakrotnie człowieka i bohatera: Ramy (ob.) i Kriszny (ob.). Te ostatnie **A.** są najwięcej znane, gdyż poświęcono im dwie olbrzymie epopeje: Ramayana (ob.) i Mahabharata (ob.). Po rozpowszechnieniu się buddyzmu w Indjach bramini ogłosili Buddę za dziewiąte wcielenie Wisznu. W przyszłości ma nastąpić dziesiąty awatar Wisznu, jako Kalki; wcielenie

Wcielenie (awatar) Wisznu w żółwia.

to będzie objawem poprzedzającym koniec świata. Kalki będzie miał postać białego konia; według innych tradycji Wisznu w tym awatarze przybierze na się postać ludzką, ale będzie jechał na białym uskrzydlonym koniu, trzymając w jednej ręce ostre koło (czakra), w drugiej miecz płomienisty. Mieczem tym zgładzi niecnotliwych i, objąwszy władzę nad światem, pocznie rządzić łagodnie i sprawiedliwie. Mniej głośne są Awatary Brahmy, który się wcielał głównie w mędrców i poetów. Walmiki np., autor Ramajany, oraz Wyasa, przypuszczalny autor Mahabharaty, uważani są za Awatary Bramy, podobnie i Kali-

Wisznu, wcielony w dzika, zabija demona Hiranyakszę.

dasa, autor „Sakuntali.“ Pierwszy prawodawca Indusów, Manu, był także Awatarem Bramy, podobnie Narada, wynalazca lutni (vina), oraz Wisma-Karma, budowniczy świątyń w Ellorze i t. p. Niektórzy uważają Naradę i Wisma-Karmę za synów Brahmy. Awatary innych bogów i bogiń, aczkolwiek zapisane w księgach świętych, nie odegrały w mitologji indyjskiej tak wybitnej roli, jak **A.** Wisznu (ob.). Niektórzy uważają Ganeszę (ob.), boga mądrości, Dhermę albo Darmę (ob.), boga sprawiedliwości, Jamę (ob.), boga śmierci, Kuwerę (ob.), boga skarbów, Agni, bóstwo ognia, za synów, inni za Awatary Wielkiego Boga (Mahadewa), Sziwy, który raz występuje jako żywioł niszczący, szkodliwy, innym razem znowu jako pierwiastek płodny, odżywczy (ob. Sziwa).

Awdiejew Michał, autor rosyjski, * 1821 r., w Orenburgu, † 1876. Pierwszym jego nauczycielem był Tomasz Zan. W r. 1842 ukończył instytut inżynierów komunikacji ze stopniem porucznika, a 1852 opuścił jako kapitan służbę rządową. Napisał romans „Tamaryn“ (Petersburg, 1852); powieści: „Jasnyje dni,“ „Nyniesznija lubow,“ „Góry“ „Podwodnyj kamień,“ „W Sorokowych godach,“ „Mieżdu dwóch ogniej“ i t. d., oraz różne artykuły. Poruszał wiele kwestji społecznych, szczególnie t. zw. kwestję kobiecą. W „Sowremenniku“ pisywał pod pseudonimem: *Pustoj czełowiek*. Pisywał także artykuły treści krytycznej, które wyszły w kilku oddzielnych zbiorach pod tytułem: „Społeczeństwo nasze w bohaterach i bohaterkach literatury“ (1877); „Kobiety pisarzy rosyjskich“ (1879).

Awdiejewowa Katarzyna, autorka rosyjska, siostra N. A. Polewoja, * 1789, † 1865. Oprócz artykułów, dotyczących gospodarstwa domowego, w czasopiśmie *Majak*, napisała: „Zapiski i zamieczanija o Sibiri“ (Moskwa, 1837); „Zap. o starom i now. rus. bytie“ (Petersburg, 1842) i „Ruskija skazki dla dietiej“ (Petersburg, 1850). Z mężem wspólnie wydawała „Leksikon ekonomiczeskij.“

Awe, *Loch Awe*, jezioro w szkockiem hrabstwie Argyll, połączone rzeką *Awe* z jeziorem Etive; obfituje w ryby, a przy długości 40 i szerokości 1,5 klm., posiada liczne wyspy.

Awedyk, ród ormiański, zamieszkały we Lwowie, który się z czasem rozdzielił na Awedyków Bernatowiczów i Awedykowiczów. Awedyk Gabrjel był biskupem ormiańskim we Lwowie (1445—1460).

Awedyk, patrjarcha katolików armeńskich dyzunickich, w połowie XVI wieku, * 1711 w Paryżu. Na żądanie ambasadora francuskiego, złożony z urzędu za prześladowania armeńskich unitów i wygnany z kraju. Gdy płynął na wyspę Chios, pochwycony przez swych przeciwników i odwieziony do Marsylji. O nim rozeszła się była wieść, że osadzony w więzieniu nie w Marsylji, lecz w Paryżu, i że to on jest ową sławną *Maską Żelazną*. Pamiętniki jego znajdują się w archiwum paryskiem.

Awedyk Michał Jan, autor teologiczny; pisał panegiryki ku czci św. Jana Nepomucena (1729) i innych świętych, oraz „Pantheon veri numinis“ (1730) i „Conchylium Aristotelici Euripi“ (1728).

Awedyk Konstantyn, * 1708, kaznodzieja jezuicki i profesor filozofji i teologji we Lwowie. Brał udział w nawracaniu Franka i napisał: „Opisanie wszystkich dawniejszych okoliczności nawrócenia do wiary świętej contrtalmudystów, albo historja krótka ich początku i dalsze sposoby przystępowania do wiary świętej wyrażająca“ (Lwów, 1790).

Awedyk Jan Nepomucen, rodem z Krakowa, w r. 1739 został bakałarzem, 1741 doktorem filozofji, w 1749 był profesorem przy akademji krakowskiej.

Awentyńska góra, jeden z siedmiu pagórków, na których był zbudowany Rzym, na południe od góry Kapitolińskiej.

Awenzoar *(Ibn-Zohar)*, znakomity lekarz arabski, * 1070 pod Sewillą, † 1152. Był nauczycielem Awerroesa, któremu w pismach swoich wielką cześć oddaje. Syn jego był również biegłym lekarzem.

Awerkijew Dymitr, dramaturg i powieściopisarz rosyjski, * 1836 w Ekaterynodarze, w uniwersytecie zajmował się głównie chemją i kilka prac w tym kierunku napisał. Od r. 1864 poświęcił się literaturze i ogłosił: „Uniwersitetskije otcy i dieti,“ „Mamajewo poboiszcze,“ libretto „Rogniedy,“ „Komedję o rosyjskim dworianinie,“ „Kaszirskaja starina,“ i wiele innych dramatów, oraz powieści i studjów krytycznych.

Awerroes *(Averrhoes)*, właściwie *Ibn Roszd*, filozof arabski, zwany *Komentatorem* (t. j. Arystotelesa), * 1126 w Kordubie, † 1198 w Maroko. Po swoim ojcu piastował urząd sędziego w Sewilli i Kordubie, a następnie został powołany do Maroko przez kalifa Almanzora, u którego miał wielkie znaczenie. Razem z jego sławą wzrastała liczba przeciwników, przez których oskarżony o herezję, po powrocie do Korduby, pozbawiony został godności i majątku; dlatego opuścił miejsce rodzinne. To jednak nie polepszyło wcale jego położenia. Stawiony przed sądem w Fezie, musiał odwołać swoją naukę, poczem długo żył w nędzy, dopóki następca Almanzora nie wrócił go do urzędu w Maroko. **A.** zajmował się głównie Arystotelesem, który dla niego był najwyższą powagą i różnił się tylko od niego w nauce co do rozumu ogólnego *(ratio universalis)*, wyróżniając go od *ratio particularis*. **A.** jest twórcą filozofji religji u Arabów. U chrześcijan miał wielką powagę; pomiędzy scholastykami utworzyło się nawet

stronnictwo, zwane *Averroistami*. W medycynie występuje **A.** w obronie Arystotelesa przeciwko Galenowi. Zarówno obeznany z astronomją, miał widzieć planetę Merkurego w przejściu przez tarczę słoneczną, co wszakże daje się lepiej tłómaczyć plamą na słońcu. Z dzieł jego, które znamy w łacińskim przekładzie, najsławniejsze są: „Tłómaczenie Arystotelesa“ z syryjskiego na arabski, przez długi czas służyło za podstawę późniejszym tłómaczeniom (pierwsze wydanie w Wenecji w r. 1550); „Parafraza Rzeczypospolitej platońskiej“ (w łacińskiem tłómaczeniu po raz pierwszy w Rzymie, 1539); „Destructio destructionis“ (dzieło polemiczne przeciwko sceptykowi Algazali, pierwsze wydanie po łacinie w Wenecji, 1497). Wielkiej sławy używało jego dzieło medyczne „Koliget“ (właściwie „Kulliat,“ system), którego przekłady na łacinę często się ukazywały (pierwszy w Wenecji, 1482). Por. Renan „Averrhoes et l'averroisme“ (Paryż, 1852); Lasinio „Studii sopra Averroe“ (1865).

Awesta, Avesta, zwana także od czasu Anquetil-Duperron'a *Zend-Avestą*. Księga święta Persów starożytnych, oraz dzisiejszych Parsów, spisana jakoby przez Zoroastra (ob.), składa się z 4 części: 1) *Jasna* (modlitwy), 2) *Vispered* (vispe-ratawo) składa się także z zaklęć i hymnów; 3) *Vendidad* (vidaevodatem), t. j. prawo wrogów złego ducha) zawiera przepisy, dotyczące rytuału i ceremonji pogrzebowych, opieki nad psami, pokuty i t. p. Te trzy części stanowią właściwą Awestę i mogą być czytane tylko przez kapłanów. 4) *Khorda Awesta*, t. zw. Mała Awesta, zawiera 24 hymny, opiewające te właśnie bóstwa, które w religji Zoroastra były pominięte, ale zachowały uznanie u ludu (Mitra, Ardvi-Sura-Anachita etc.). Do tego należy dołączyć inne fragmenty, chociaż właściwie cała obecna Awesta jest tylko fragmentem dawnej, gdyż według tradycji, za Achmenidów, posiadała znacznie większą objętość. Później, pod panowaniem Greków i Partów, wiele części się zagubiło, resztę kazali Sassanidzi przełożyć na djalekt Pehlewi, ale najazd mahometański zniweczył to dzieło, z którego pozostały tylko resztki, znane nam obecnie, a powstałe prawdopodobnie w różnych epokach. Z treścią **A.** zapoznał Europę pierwszy Anquetil-Duperron, ale przekład jego był niedokładny. Później wydawali je i tłómaczyli: Spiegel (1853); Westergaard „Zend-avesta or the religious books of the Zoroastrians“ (1852)—54); Geldner „Die heiligen Bücher der Parsen“ (1895); Darmsteter „Le Zend-Avesta, traduction nouvelle avec commentaire historique et philologique“ (1892—93).

Aweyde Oskar, syn nauczyciela gimnazjum, urodzony, jak się zdaje, w Suwałkach, po skończeniu szkół udał się do uniwersytetu petersburskiego na wydział prawny, jako stypendysta Królestwa Polskiego. Wyszedłszy z uniwersytetu ze stopniem kandydata praw, kosztem ówczesnego rządu był wysłany na dwa lata do Berlina, dla dalszych studjów. Powróciwszy do kraju, otrzymał posadę przy sądzie poprawczym i rzucił się w wir wypadków. Żesłany na Syberję, uwolniony później, osiadł w Wiatce, gdzie zajmuje się adwokaturą.

Awiacja, naśladowanie lotu ptaków, ob. Aerodynamika.

Awicenna (właściwie *Ibn Sina*), sławny lekarz i filozof arabski, * 980 w Afszena, w pobliżu Buchary, † 1037 w Hamadan. Kształcił się w Bucharze, następnie był lekarzem przybocznym kilku sułtanów, przez czas pewien wezyrem w Hamadan, uczył medycyny i filozofji w Ispahanie. Pisał głównie po arabsku, ale kilka poematów napisał w języku perskim. Najważniejszem jego dziełem jest „Kanon medycyny,“ obejmujący w 5 księgach wykład całej ówczesnej medycyny, który przez kilkaset lat był głównym podręcznikiem tej nauki. Dzieło to opiera się zupełnie na Galenie, ale zaleca się wybornem usystematyzowaniem. W filozofji przyjął pierwotnie poglądy Alfaradiego, spokrewnione z nowoplatonizmem, następnie zaś zbliżył się bardziej do Arystotelesa. Życie pędził hulaszcze, a według sądu przeciwników, ani filozofja nie nauczyła go dobrego obyczaju, ani medycyna sztuki przedłużenia życia. Dzieła jego już w XII w. były w znacznej części przełożone na łacinę: „Metafizyka“ wydaną została w r. 1493; „Logika“ 1495; „Canonum medicinae libri V,“ począwszy od r. 1483, miały około 30 wydań. Por. Wüstenfeld „Geschichte der arabischen Aertzte und Naturforscher“ (1840); Mehren „Traités mystiques d'**A.**“ (1889—91); Forgat „La livre des théorèmes et des avertissements d'**A.**“ (t. 1, 1892).

Awizacja, pismo w formie urzędowej, od władzy pochodzące, dla wezwania, zawiadomienia, oznajmienia czegoś osobie prywatnej, np. **A.** celna, magistratu, pocztowa, sądowa i t. d. Ob. Wezwanie.

Awoceta, *Szablodziób* (*Recurvirostra*), rodzaj

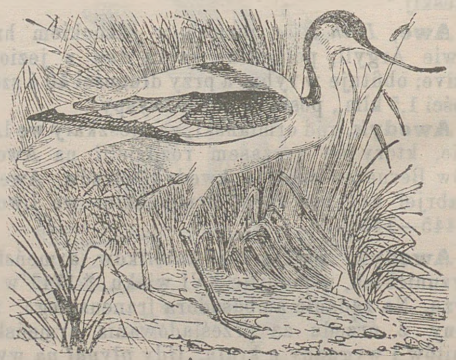

Awoceta.

ptaków z rzędu biegających, z rodziny *Scolopacidae*, cechujący się dziobem długim, wiotkim, zakrzywionym ku górze; szyję ma cienką, średniej długości, głowę wielką, ogon krótki, zaokrąglony. **A.** żyją w okolicach nadmorskich Europy północnej i środkowej, żywią się ikrą, robakami i t. p. Jest to ptak dziki, lękliwy, **A.** *europejska*, *R. avosetta*, 43 centym. długa, 74 cm. szeroka, na grzbiecie i skrzydłach czarna, z dwoma białemi polami na skrzydłach, pozostałe upierzenie białe; w lecie przebywa w Europie środkowej, na zimę odlatuje do Afryki i Azji płd. Przebywa nad brzegiem jezior, głównie słonych; znosi 3 lub 4 jajka, które wysiadują oboje rodzice.

Awraamij Palicyn, † 1626, mnich ławry Troicko-Sergiejewskiej, pochodził z rodziny bojarskiej i za udział w spisku Szujskiego został przez Borysa Godunowa oddany do klasztoru (1588). Potem był posłem do Zygmunta III z propozycją korony dla Władysława IV, następnie organizował w Moskwie zbrojny opór przeciwko Polakom. W r. 1613 należał do deputacji, ofiarowującej koronę Michałowi Romanowowi. Zmarł w klasztorze Sołowieckim i pozostawił w rękopisie opowieść o oblężeniu ławry Troickiej. Por. Gołochwostow (1842), Zabielin (1883).

Awraamij Niżegorodziec, sekciarz (rozkolnik) rosyjski z drugiej połowy XVII w. Uważał patrjarchę Nikona, który reformował nieporządki kościelne, za Antychrysta, i występował przeciwko niemu słowem i pismem. Kilkakrotnie więziony, pozbawiony został wreszcie kapłaństwa i skazany na śmierć na stosie.

Awram, węgierski sekciarz w Rosji, z pochodzenia Żyd z Węgier. Działał głównie na Syberji w Tiumeniu w drugiej połowie XVII w.

Awramowić Dymitry, malarz, * 1815 w Św. Iwanie w Węgrzech południowych, † 1855 w Nowym Sadzie. Nauki pobierał w Peszcie i Nowym Sadzie, a gdy ich nie mógł ukończyć z powodu ubóstwa, zajmował się malowaniem na szkle. W 20 roku życia dostał się do Wiednia, gdzie otrzymawszy wsparcie od metropolity Stankovića, uczęszczał do akademji sztuk. Powołany do Białogrodu z polecenia rządu serbskiego 1848 r., zbierał w całym kraju starożytności kościelne; był w tym celu i na Atosie. Wydał: „Sveta gora“ (Białogród, 1848) i „Opisanje drevnostih serbskih“ (1849), przełożył z niemieckiego „Correggio“ i inne.

Awratyńskie pasmo gór, dawna nazwa odnogi gór Karpackich w południowej części gub. Wołyńskiej, przechodzącej przez Dniestr, Bug i Dniepr, gdzie tworzy tak zwane *Progi*. Oddzielne części tych wyniosłości noszą nazwy: *Miodobory*, *Gołogóry*, *Kozie*, *Woroniaki*.

Awseń, w mitol. ros., ob. Owseń.

Awsiejenko Wasili Grigorjewicz, * w 1842 r., współczesny autor rosyjski, profesor uniwersytetu kijowskiego, potem członek komitetu uczonych przy ministerjum oświaty. Nap. powieści „Mlecznyj put'“ i inne, oraz prace krytyczne. Od 1883 r. był redaktorem *St. Peterb. Wiedomosti*, które obecnie (1897) prowadzi książę Uchtomski.

Awwakum Piotrowicz, * 1620, † 1681 r., protopop w Jurjewie Powołskim. Występował ostro przeciwko reformom Nikona. Pomimo kar i tortur nie chciał odstąpić od swoich przekonań, za które poniósł śmierć na stosie, razem z uczniami Epifanim Łazarzem i Niceforem. Pozostawił ciekawą autobjografję, oraz wiele traktatów teologiczno-polemicznych. Por. Tichonrawow „Życie protopopa Awwakuma.“

Ax, miasto, toż co Acqs (ob.).

Axamenta, pieśni śpiewane w Rzymie na cześć Marsa i Jowisza, dawcy światła (Juppiter Lucetius); autorstwo ich przypisywano królowi Numie. Ułożone rytmem saturnijskim, mową bardzo starożytną, trudną do zrozumienia. Por. Corssen „Orig. poes. rom.;“ H. Jordan „Krit. Beiträge zur Gesch. der latein. Sprache.“

Axamitowski Wincenty, * 1763, † 1828, służył w artylerji koronnej polskiej. W 1794 walczył pod Kościuszką. W 1797 razem z Dąbrowskim i Wielhorskim organizował artylerję we Włoszech. W r. 1800 wysłany był przez Grabińskiego do Medjolanu dla urządzenia legjonów. 1803 wysłany na San-Domingo. Powrócił do kraju 1806 i objął dowództwo I-ej brygady. W 1807 z częścią legji wyjechał do Francji. W r. 1812 dowodził w armji Napoleona brygadą IX i X. Do 1825 służył w wojsku polskiem w stopniu generała brygady. † w Warszawie 1828.—Syn jego *August*, urodzony z Włoszki, Wincencji Stoppani, był porucznikiem w artylerji konnej wojska polskiego.

Axel, ob. Absalon.

Axenberg, góra na jeziorem Czterech Kantonów (1,022 m. wysokości), u której stóp, według podania, Wilhelm Tell śmiałym skokiem wyswobodził się z rąk Gesslera 1308. Na miejscu, gdzie był wykonany skok, jest wybudowana kaplica. Nad brzegiem jeziora leży wspaniały gościniec, wykuty w skale, z tunelami i galerjami, t. zw. Axenstrasse. Zbudowany w latach 1862—5, utracił znaczenie z chwilą otwarcia kolei Gotardzkiej.

Axentowicz Teodor, współczesny artysta malarz, * 1859 w Siedmiogrodzie; gimnazjum realne ukończył we Lwowie, gdzie ojciec jego był urzędnikiem sądowym. Odbywszy studja akademickie w Monachjum w latach 1879—1883, gdzie otrzymał za swe prace trzy srebrne medale, przeniósł się do Paryża, tam zwrócił na siebie uwagę jako bardzo dobry portrecista. Płótna jego przyjmowano i wyszczególniano w Salonie. Prócz portretów, maluje z niemniejszem powodzeniem i obrazy rodzajowe. Z tych ostatnich zasługują na uwagę: „Pogrzeb włościański na Podolu galicyjskiem w zimie,“ „Góral powracający z miasteczka,“ „Przy karczmie“ i inne. Prace **A.** należą do powszechnie cenionych.

Axia, wyspa, ob. Naksos.

Axim, miasto na Wybrzeżu Złotem w Gwinei Wyższej, w r. 1871 ustąpione przez Holendrów Anglikom; posiada 3,500 m.; główne artykuły wywozu: złoto, olej palmowy i kauczuk.

Axiometr, przyrząd żeglarski, wskazujący w każdej chwili kapitanowi kierunek steru; jest to w zasadzie skazówka, w odpowiedni sposób połączona ze sterem.

Axios v. **Axius,** w starożytności główna rzeka Macedonji, obecnie zwana Wardar (ob.).

Axis, ob. Jeleń.

Axmann Józef, * 1793 w Bernie, uczył się w Wiedniu od Bartscha, jest jednym z najznakomitszych miedziorytników i członkiem tamecznej akademji sztuk pięknych. Rytował galerję obrazów w Wiedniu. Wykonał piękne winiety do „Roman-Bibliothek," do dzieł Szyllera i Stolberga, rytował „Venus," „Adonisa" i t. d.

Axpoele albo **Axelpoele,** rodzina artystów malarzy z Gandawy. Najsławniejszym był Geraert **A.,** Wiljam, syn i uczeń Daniela Axpoele (1419). Współpracownikiem jego był Jan Martius.

Axum, w Abisynji, ob. Aksum.

Ay albo **Aï,** miasto w departamencie Marny, w okręgu Reims we Francji; liczy 6,700 m.; produkuje sławne wino szampańskie,

Ayacucho, departament rzeczypospolitej Peru w Ameryce Południowej, między wschodnim a zachodnim łańcuchem Andów, ma 68,692 klm. kw. i 142,205 ludności, z m. st. **A.** albo *Huamanga*, 12,000 m. Dnia 9 grudnia 1824 został tu rozbity hiszpański wicekról La Serna i wywalczona niezawisłość państwa Peru. Od tego to czasu generałowie hiszpańscy, którzy poprzednio byli czynnymi, otrzymali szydercze przezwisko Ayacuchos, które następnie przeszło na stronnictwa, przez nich kierowane, a później i na stronnictwo wojskowe Espartery podczas jego regencji. — **Ayacucho,** miasto okręgowe w prowincji argentyńskiej Buenos-Ayres, 4,000 mieszk.

Ayala Pedro Lopez, de, zwany *el Viejo*, mąż stanu, historyk i poeta hiszpański, * 1332 w Murcji, † 1407 w Calahorra; wielki kanclerz i wielki podkomorzy Kastylji. W swych „Kronikach królów kastylijskich: Piotra, Henryka II, Jana I i Henryka III" (2 tomy, Madryt, 1780), pierwszy w Hiszpanji próbował przedstawić pragmatycznie opisywane przez siebie wypadki. W nowszych czasach wykryto jeszcze jego poezje, między któremi jest poemat o życiu dworskiem („Rimado de palacio"). W literaturze hiszpańskiej zajmuje **A.** stanowisko jako reprezentant epoki przejściowej od kierunku więcej ludowego, oryginalnego, do sztucznego, naśladowczego. Por. Robles y Encinas: Biografja **A.** w „Coleccion de documentos ineditos."

Ayala Sebastjan, * 1744, † 1817, Jezuita, poseł rzeczyposp. Dubrownickiej przy dworze wiedeńskim, przyjaciel Metastasia, którego dzieła wydał w 1785 r. Pisał pamflety przeciwko rewolucji francuskiej.

Ayala Mariano, d', * 1809, † 1877, polityk włoski, oraz autor dzieł wojskowych. Był ministrem wojny w Toskanji, później bibljotekarzem księcia Genueńskiego, generałem gwardji narodowej w Neapolu, deputowanym i senatorem. Napisał „Vocabolario militare," „I Piemontesi in Crimea," „Vita del' Ré di Napoli" etc.

Ayala Adelardo Lopez, * 1829, † 1879, polityk i poeta hiszpański. Należał do unji liberalnej, był ministrem kolonji i przewodniczącym kortezów. Napisał dramaty: „Un hombre de estado" (1851), „Los dos Guzmanes," „Castigo y Perdon" (1854), „La Rioja," „El tejado de vidrio," „El tanto por ciento" („Procenty" 1861), dramat współczesny, pełen życia i prawdy „El nuevo Don Juan" (1863), „Consuelo" (1878). Dzieła jego wyszły w „Coleccion de escritores castellanos" 1881—87.

Ayamonte, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Huelva, położone w pobliżu ujścia rzeki Gwadjany, 6,585 m., fortyfikacje. Mieszkańcy trudnią się połowem sardynek.

Aya-Pana, ob. Aja-pana.

Ayenar, syn boga indyjskiego Sziwy, spłodzony z Wisznu, który przybrał kształty apsary Mogeni, jest opiekunem porządku i policji. Jest to jedyne bóstwo, któremu składają krwawe ofiary.

Aylesbury, stolica hrabstwa Buckingham w Anglji, w stronie północno-zachodniej od Londynu; 18,000 mieszkańców, trudniących się przeważnie hodowlą kaczek i gęsi dla Londynu.

Aymara, ob. Ajmarowie.

Ayodya, Ajodja, miasto mityczne w epopejach, dramatach i legendach Hindusów. Królem jego jego był Rama. Dzisiejsza *Oude* ma być dawną **A.**

Ayr, *Ayrshire*, hrabstwo na zachodnim brzegu Szkocji południowej, nad zatoką Clyde, obejmuje 2,975 klm. kw. i liczy 218,000 m. Leży w kraju górzystym nad rzeką **A.;** obfituje w minerały, jak: węgiel kamienny, rudę żelazną, ołów, grafit, antymon, kamienie młyńskie i in. Miasto stoł. Ayr, nad ujściem rzeki t. n. do zatoki Clyde, ma 25,000 m., dobry port, szkołę handlową, fabryki dywanów, garbarnie.

Ayraud Piotr *(Petrus Aerodius)*, uczony prawnik, * 1536 w Angers, † 1601; adwokat parlamentu paryskiego i lieutenant criminel w Angers. Z dzieł jego prawnych najbardziej są cenione: „De l'ordre et instruction judicaire chez les Grecs et les Romains" (Angers, 1591) i „Traité de la puissance paternelle" (1586). Ostatnie to dzieło napisał z powodu swego syna, którego mu porwali Jezuici i gwałtem zmusili do przywdziania sukienki duchownej, a którego nie mógł wyswobodzić ani za interwencją papieża, ani króla. Kompletne wydanie dzieł jego wyszło w Ljonie w r. 1642.

Ayre Józef, lekarz angielski, * 1781, † 1860,

kształcił się w Edymburgu i był naczelnym lekarzem szpitala w Hull. Znany jest z badań nad cholerą, o czem ogłosił: „Cholera, its nature“ (1849); „A memoir of the treatment of the epidemic cholera“ (1856).

Ayrenhoff Korneljusz Herman, von, poeta dramatyczny, * 1733 w Wiedniu, † 1819, jako wysłużony austrjacki feldmarszałek porucznik; pisał tragedje i komedje, w których, a szczególnie w „Der Postzug“ i „Die grosse Batterie“ wystąpił jako przeciwnik Shakspeare'a i zwolennik nowego, nadanego przez Goethego kierunku. Kompletne wydanie dzieł jego (6 tomów, Wiedeń 1814), zawiera także drobne poezje i listy o Włoszech. Por. Bernd „Cornelius Hermann von **A.**, eine literarische Skizze“ (Wiedeń, 1853).

Ayrer Jakób, po Hansie Sachsie, najznakomitszy dramatyczny poeta niemiecki w XVI w.; był 1594 prokuratorem sądowym w Norymberdze; † 1605. Za życia mało było drukowanych jego komedji; dopiero potomkowie zebrali niektóre z nich p. t. „Opus theatricum,“ obejmujące w ogóle 30 pięknych komedji i tragedji (Norymberga, 1618). Nowe wydanie Kellera 1868. Tieck zamieścił 5 sztuk **A.**, w swojem „Deutsches Theater.“ Por. Schmitt „Jakób Ayrer“ (Marburg, 1851).

Ayrer Justyna, malarka, * 1704 w Gdańsku, † około 1790; malowała portrety miniaturowe i obrazy rodzajowe. Była ciotką sławnego Chodowieckiego i niemało wpłynęła na rozwój jego talentu.

Ayres Piotr, Włoch, rodem z Turynu, uczeń tamecznej akademji. **Na** wezwanie Stanisława Potockiego, ministra oświecenia, pracował w pałacu wilanowskim, jako malarz, nad ozdobieniem niektórych jego części w r. 1816. Jego obraz oryginalny: „Zachód słońca, powrót Sylena z uczty Bachusa,“ znajduje się w galerji wilanowskiej. Por. „Słownik malarzy polskich.“

Ayrton William Edward, fizyk, * 1847 w Londynie; przebywał w Indjach jako urzędnik telegrafu, w r. 1873 został prof. fizyki w Tokio, w 1879 prof. w „City and Guilds of London Institute.“ Wraz z Perrym zbudował znaczną liczbę mierniczych przyrządów elektrycznych, a wraz z Perrym i Jenkinem wynalazł nowy system kolei elektrycznych, zwany telferaż (ob.). Ogłosił „Practical Electricity“ (3 wyd. 1888).

Aytoun William Edmodnstoune, adwokat i poeta szkocki, * 1813 w hr. Five, † 1865. W 1831 wystąpił po raz pierwszy z tomikiem poezji, „Poland, and other poems.“ W *Blackwood's Magazine* niemiłosiernie chłostał spekulantów kolejowych i z wielką gwałtownością zwalczał tendencje szkoły manchesterskiej. Poetyczną sławę ustalił sobie zbiorem oryginalnych ballad „Loys of the scottish cavaliers“ (Londyn i Edymburg, 1848, 13 wyd. 1861), które mimo, że, wysławiając walki Stuartów, pełne są monarchicznych tendencji, były jednak przedrukowywane nawet w republikańskiej Ameryce. W innym już stylu są jego przyczynki do „Bon Gualtier ballads“ (7 ed. Edymburg i Londyn, 1861), wytwornem szyderstwem i kaustyczną ironją przypominające Heinego. Takiż charakter ma „Firmilian, a sposmodic tragedy“ (Edymburg i Londyn 1854), wyszydzająca przesadność najnowszej szkoły poetów angielskich. Z innych prac jego zaznaczyć jeszcze wypada: „Historję Ryszarda I“ (Londyn, 1840); poemat „Bothwel“ (2 ed. Edymburg 1856); romans „Norman Sinclair“ (3 t. Edymburg i Londyn 1863); zbiór staroszkockich pieśni ludowych „Ballads of Scotland“ (3 t. Edymburg i Londyn, 1858). Od 1845 był profesorem retoryki i beletrystyki w uniwersytecie edymburskim, a od 1854 redaktorem *Blockwood Magazine*. Por. Martin „Memoir of. W. E. **A.** (1867).

Ayuntamiento, zowie się w Hiszpanji rada miejska, władza municypalna w miastach. Powstaje ona z wyborów; wyborcami są naczelnicy rodzin. Każda gmina, mająca więcej niż 30 mieszkańców, ma swoje ayuntamiento, w którem liczba członków rozmaita, od 4—48. Liberalne atrybucje tej władzy, ścieśnione od 1521, były przez kortezy 1812 i 1823 wskrzeszone, a przez późniejszą reakcję znowu ograniczone. W r. 1837 powrócono do zasad z r. 1812, a myśl, powzięta w r. 1840, obalenia tej instytucji, wywołała powstanie i wygnanie królowej Marji Krystyny. Od r. 1844 ayuntamienta po raz trzeci zostały ograniczone i urządzone na sposób municypalności francuskich. Rewolucja 1868 powróciła do ustawy z 1823, zaś w r. 1870 zaprowadziła ją z odpowiedniemi modyfikacjami. Członków rady (Concejales) wybierali wszyscy, alkadów zaś członkowie rady z pomiędzy siebie. W r. 1874 ministerjum Canovasa zniosło tę ustawę, pragnąc uczynić rady miejskie zależnemi od rządu. Ministerjum Sagasta (1881) obiecało przedstawić z czasem kortezom nowy projekt organizacji **A.**

Ayuso Francisco Garcia, uczony hiszpański, * 1835, profesor filozofji porównawczej w Madrycie (od 1886). Napisał: „El estudio de la filologia en su relation con el Sanscrit“ (1871 przekład franc. 1884); „Ensyao critico de la gramatica comparada de los idiomas indo-europeos“ (1877—79); przekład „Urvasi“ ze wstępem o teatrze indyjskim. Przekład „Sakuntali;“ Studja geograficzno-histor. o wschodzie; „Iran o del Indo al Tigris“ (1876); „El Afganistan“ (1879).

Ayuthia, inaczej Ajudhia (ob).

Ayzac Felicja, literatka francuska, * 1801, † 1881, napisała „Histoire de l'abbaye de St. Denis en France“ (1861).

Az albo **N,** symbol chemiczny atomu azotu (nitrogenium)

Azais Piotr Hiacynt, filozof-moralista, * 1766 w Sorrèze, † 1845; twórca dwoistego systemu filozoficznego i fizycznego. Prawem kompensacji

tłómaczył przemiany losów ludzkich, a prawem równowagi zjawiska w naturze i świecie; wygnany 18 Fructidora, był za cesarstwa nauczycielem historji w prytaneum Saint Cyr. Usunięty 1815, otrzymał później stałą pensję, która dozwoliła mu żyć na uboczu i stosować w praktyce zasady swego optymizmu filozoficznego. Główne dzieła **A.** są: „Des Compensations dans les destinées humaines“ (180); „Système universel“ (8 t., 1809—12).

Azalea, *Azalja*, rodzaj roślin z rodziny wrzosowatych, krzewy o liściach jajowatych lub lancetowatych, opadających, nieco omszonych, i kwiatach wielkich, lejkowatych, pięknie zabarwionych, pojedyńczych lub zebranych w baldaszkogrony. Obejmuje około 20 gatunków po-

Azalea.

chodzących z Ameryki płn. i Azji; kultura wywołała mnóstwo odmian; hodują się dla piękności kwiatów i miłej woni. **A.** *pontica*, z Azji Mniejszej, ma kwiaty żółte, wydaje zapach przenikliwy, podobny do woni wiciokrzewu. Z powodu zawartości *andromedotoksyny* jest narkotycznie trująca; miód z jej kwiatów przez pszczoły zbierany sprowadzać ma ogłuszenie, a nawet szaleństwo, czego doświadczyć już miało 10,000 Greków w sławnym odwrocie z Azji pod dowództwem Ksenofonta. Niektóre inne gatunki, jak **A.** *sinensis*, **A.** *calendulacea*, **A.** *nudiflora*, **A.** *viscosa*, udają się w naszych ogrodach i wymagają tylko pewnej ochrony w zimie.

Azaleina, czerwień anilinowa, ob. Rozanilina.

Azamgarh, główne miasto okręgu t. n. (5561 klm. kw. i 1,728,600 miesz.), w indyjskiej prow. Benares, nad rzeką Tons, 19,000 miesz.

Azanza Don Miguel José, de, * 1746, † 1826, polityk hiszpański. Służył początkowo w administracji za Józefa Bonapartego, został prezesem Junty, księciem Santa-Fe i kawalerem orderu Złotego Runa. Po detronizacji Józefa wyjechał do Paryża (1813). Później, korzystając z amnestji, wrócił do ojczyzny, ale źle przyjęty, wyjechał z powrotem do Francji (1822) i żył z pensji, wypłacanej przez rząd hiszpański. Napisał pamiętnik (1815), oraz pracę o Ameryce Północnej, która pozostała niewydaną.

Azara Józef Mikołaj, d', hiszpański dyplomata i znawca sztuki, * 1731 w Barbunales w Aragonji, był od 1765—97 posłem hiszpańskim w Rzymie, a następnie do 1801 w Paryżu, gdzie † 1804. Znakomity uczony i lubownik sztuk pięknych, głównie zaś zasłużył się wydaniem dzieł swego przyjaciela Mengs'a (ob.). Posiadał bogatą bibjotekę i piękny zbiór obrazów i antyków.—**Azara,** Feliks d', brat poprzedniego, * 1746 w Barbunales, † 1811 w Aragonji jako generał brygady, odbywał podróże naukowe w Paragwaju, krajach La-Plata od 1781—1801 i napisał: „Voyages dans l'Amérique méridionale“ (4 tomy, Paryż, 1809).

Azarewicz Dymitr, prawnik rosyjski, * 1848, uczył się w Petersburgu, gdzie w r. 1870 otrzymał medal złoty za rozprawę „De mandato,“ stopień magistra za rozprawę o opiece według prawa rzymskiego, któremu głównie się poświęcał. Wykładał w liceum prawnem Demidowowskiem, a od r. 1882 w uniwersytecie odeskim. Główniejsze jego dzieła: „Patrycjusze i plebejusze w Rzymie“ (1875), „Dzieje prawa bizantyńskiego“ (1876—1878), „Świat starożytny i chrześcijaństwo“ (1880). „Szkoła prawna we Włoszech średniowiecznych“ (1882), „System prawa rzymskiego“ (1887). Obecnie jest profesorem w Warszawie.

Azari, Szeik **A.,** poeta perski z sekty suftów, * 1388, † 1460.

Azaria Aristaces, * 1782, † 1855, generalny opat ormiański Mechitarystów w Tryeście. Dbał o rozwój nauk teologicznych, filozoficznych, przyrodniczych i lingwistycznych. Wzbogacił literaturę armeńską. W 1827 został arcybiskupem cezarejskim *in partibus*. W 1854 otrzymał wielki krzyż orderu Żelaznej korony i tytuł radcy tajnego. Biografję jego napisał Fryderyk v. Hurter 1855 r.

Azarjasz, król judzki, ob. Ozjasz.

Azarolowe drzewo, ob. Głóg.

Azarycz Ludwik. Pod tem imieniem Stanisław Trembecki ogłosił 1880 r. przekład komedji Woltera p. t. „Syn marnotrawny.“

Azaryna $C_{12}H_{16}O_3$, substancja roślinna, zawarta w korzeniach kopytnika *(Asarum europaeum)*; podobna do kamfory, ale bez smaku i zapachu, topi się przy 70°, wyżej ogrzewana rozkłada się; w wodzie trudno, łatwo w alkoholu rozpuszczalna. Wewnątrz użyta ma sprawiać wymioty. — Tę samą nazwę ma też żółty barwnik azowy, znajdujący się w handlu w postaci ciasta żółtego, wydającego woń kwasu siarkowego; w wodzie trudno się rozpuszcza.

Azator, Azathor, przydomek Thora, boga skandynawskiego.

Azbejowski, malarz polski XVIII w. Wspominają o nim akta radzieckie Starej Warszawy.

Azben, *Asben*, oaza, ob. Air.

Azbest, *asbest*, nazwa ogólna minerałów, oka-

zujących budowę włóknistą i połysk jedwabisty. Grubość i giętkość tych włókien są różne, tak, że przechodzą już to w igiełkowate kryształy, już w giętkie jedwabne nitki; nazwa pochodzi z greckiego *asbestos*, niepalny; z powodu niewyraźnej postaci krystalicznej trudno im nadać miejsce w klasyfikacji, wogóle można je zaliczyć do amfibolu lub pyroksenu. Pospolicie są to krzemiany żelaza, wapna i magnezji. *Amjantem* zowie się **A.** *giętki*, złożony z włókien bardzo sprężystych. **A.** *zwykły* ma włókna grube, z sobą ściślej połączone i mało giętkie. Są też odmiany, posiadające włókna pilśniowato splecione, zwane *skórą kopalną* lub papierem kopalnym. Znajduje się na Szląsku, w Saksonji, na Harcu, w Pjemoncie, Szkocji, na Uralu i t. d.—Starożytni już wyrabiali z amjantu rodzaj płótna niepalnego *(asbestinum)*, używanego głównie do owijania zwłok przy paleniu ich na stosie. W nowszych czasach wyrabia się z niego tkaniny, które się oczyszcza przez wrzucenie w ogień (nakrycia stołowe Karola V), knoty do lamp i t. p. W Chinach wyrabiają z niego piece, w Como koronki dosyć cienkie, w Syberji rękawiczki, w Pirenejach czapki. Na knoty do lamp dawno już był używany. Fabrykacja wyrobów azbestowych rozwinięta jest głównie w Niemczech; różne tkaniny wyrabiają się bądź z samego **A**-u, bądź z dodatkiem drutów metalowych, nici bawełnianych, kauczuku. Najcieńsze mają grubość zaledwie 0,3—0,75 milimetra (papier azbestowy). Wyroby te używają się na kurtyny teatralne, na odzież hutników, dla ochrony ich od rozpryskującego się, stopionego metalu, na filtry, jako substancja izolująca w elektrotechnice i t. d. Por. Luschin „Asbest, dessen Vorkommen und Verarbeitung“ (1890).

Azbuka czyli **Abecadło** *cyrylskie i głagolickie*. Ob. Bukwica, Cyrylica, Głagolica, Grażdanka.

Azedarach, drzewo, ob. Melia.

Azeglio Roberto Taparelli, margr. d', * 1790, † 1862, popierał politykę króla Karola Alberta i od 1847 wielką cieszył się popularnością. Umarł senatorem i dyrektorem galerji królewskiej obrazów w Turynie 1862. Napisał „Studi storici e archeologici sulle arti del disegno“ (Florencja, 1862), zawierające ważne przyczynki do historji malarstwa i „Ritratti d'uomini illustri dipinti da illustri artefici, estratti dall' antica raccolta dei Reali di Savoja“ (Florencja, 1863).—Syn jego Vittorio Emanuel Taparelli, margr. **d'Azeglio,** * 1815 był od 1850—1869 przedstawicielem Włoch, w Londynie, a w 1871 wybrany do senatu.—Drugi brat Roberta **d'Azeglio** O. Luigi Tapareli † 1862 w Rzymie, Jezuita, główny kierownik *Civitta Cattolica*, zyskał głośne imię jako zręczny obrońca papiestwa.

Azeglio Massimo Taparelli, margr. d', młodszy brat Roberta, znakomity artysta, romansopisarz i mąż stanu włoski, * 1798 w Turynie, † 1866, potomek starożytnej rodziny pjemonckiej, poświęcił się w pierwszej młodości malarstwu i muzyce, przez krótki przeciąg czasu służył w kawalerji sardyńskiej, ożenił się 1830 w Medjolanie z córką Manzoniego. Natchniony patrjotycznemi usiłowaniami rodaków celem wskrzeszenia ojczyzny, napisał dwie powieści „Ettore Fieramosca“ (1833), tłómaczenie polskie Jana Chęcińskiego (2 t., Warszawa, 1856), i „Nicolo de Lapi“ (1841), tłómaczenie Józefa Korzeniowskiego w *Gazecie Warszawskiej* 1859 i Rogosza 1871 r., które, budząc narodowe uczucia Italji, nadzwyczajne miały powodzenie, uczyniły ich autora najulubieńszym pisarzem narodowości włoskiej. W tymże samym duchu działał jako podróżnik i autor rozmitych artykułów, po większej części treści politycznej, umieszczanych w pismach perjodycznych. Najgłośniejszym z tych pism jest: „Degli ultimi casi di Romagna.“ Po wyborze Piusa IX, przybył do Rzymu, wyszedł 1848 z wojskiem papieskiem przeciwko Austrjakom, walczył jako pułkownik w Wenecji, pod Vicenza został na czele legjonu raniony. Powróciwszy do zdrowia, wybrany był na członka sardyńskiej izby deputowanych i 7 maja 1849 stanął na czele gabinetu, który się do 21 maja 1852 bez zmiany utrzymał, gdyż przy zaszłych wtedy modyfikacjach **A.** pozostał jeszcze prezesem. W listopadzie jednakże ustąpił miejsca Cavourowi, a odtąd używany był do rozmaitych poselstw w Rzymie, Paryżu i Londynie. W r. 1859 był przez krótki przeciąg czasu gubernatorem Romanji, a 1860 (luty, wrzesień) gubernatorem Medjolanu. Od tej pory usunął się do życia prywatnego, nie przestając być przyjacielelem i doradcą króla. W 1861 wydał w kwestji rzymskiej broszurę przeciw Cavourowi „Questioni urgenti,“ w której radzi, aby Rzym zmienić w wolne miasto włoskie i zostawić papieżowi, a zaś stolicę przenieść z Turynu do Florencji. W tymże roku powszechną zwróciły uwagę dwa listy **A.** do senatora Matteucci, w których oświadcza się za postanowieniem wolnego wyboru Neapolitańczykom względem nowego królestwa włoskiego. Z malowideł jego wysoko cenią bitwę pod Barlettą. Por. Lang „Massimo d'Azeglio“ (w *Preussische Jahrbücher*, 17 t., 1866) i „Massimo d'A., L'Italie de 1847 à 1865,“ „Correspondence politique par Rendu“ (Paryż, 1866), a szczególnie jego własne „Wspomnienia“ *(I miei ricordi*, 2 t., Florencja, 1867 r.). Vismara „Bibliografia di **A.** dib.“

Azelainowy kwas, *Anchoinowy kwas*, $C_9H_{16}O_4$, powstaje przy działaniu kwasu azotnego na olej kokosowy, rycinowy i na wosk chiński; tworzy kryształy bezbarwne, rozpuszczalne w wodzie gorącej, alkoholu i eterze, a topiące się przy 106°.

Azemmur, miasto w Maroko przy ujściu rz. Um-er-Rbia do oceanu Atlantyckiego, 3,000 m.,

prowadzących handel rybami. Jedyne marokańskie miasto nadbrzeżne, które zachowało zupełnie pierwotny swój charakter; Europejczykom tam nocować nie wolno.

Azer, Atar, Atasz, Adar, u starożytnych Persów duch opiekuńczy ognia, syn Ormuzda. Ogień był symbolem boskości i dlatego odbierał cześć w starożytnym Iranie. Wierzono, że objawia on się w jedenastu formach: jako ogień ziemski, ogień w istotach żyjących, w roślinach, obłokach (piorun) etc. Według innego mitu, ogień pierwotny rozpadł się na 3 części: Azer-Froba, Azer-Gaszont i Azer-Burzin-Mir. Każdy z tych ogniów świętych był opiekunem jednego z 3-ch stanów (kapłańskiego, rycerskiego i ziemiańskiego).

Azevedo Emanuel, ob. Acevedo.

Azgard, Asgard, w mitol. skandynawskiej miejsce pobytu Azów (ob.). Znajduje się w sferach powietrznych i bronione jest przez Thora przed napaściami olbrzymów.

Azhari (al.) filolog arabski, Pers rodem, * 895, † 980 r. Wydał „Tah-zibul-lugati („Oczyszczony język"), oraz „Gabril ul Fikh," poświęcone terminologji prawa.

Azi-Girej, ob. Hadżi-Girej.

Azincourt *(Agincourt),* wieś we francuskim departamencie Pas-de-Calais, gdzie 25 października 1415 r. król angielski Henryk V, przechodząc z wojskiem swojem z Honfleur ku Calais, zaczepiony przez delfina francuskiego z przemagającemi siłami (50,000 przeciwko 14,000), Francuzów pobił na głowę. Poległo tu 10,000 Francuzów, między nimi sam konnetabl i sześciu książąt. Anglicy stracili tylko 1,600 ludzi, a w ich liczbie stryja królewskiego, księcia Yorku.

Azja, najobszerniejsza ze wszystkich części świata, leżąca całkowicie (oprócz niektórych wysp) na półkuli północnej pomiędzy 77° 34′ (przylądek Czeluskin) a $1^1/_4$° szer. półn. (przylądek Buros). Przestrzeń jej od przylądka Baba w Azji Mniejszej do przylądka Wschodniego w cieśninie Beringa wynosi 9,646 klm. (1,300 m.), pomiędzy południowym krańcem Malakki a przylądkiem Czeluskin na północy 8,620 klm. (1,160 m.). Z obszaru **A**-i przypada $^1/_8$ na strefę gorącą, $^3/_4$ na umiarkowaną północną i $^1/_8$ na zimną. Według najnowszych obliczeń H. Wagnera, obejmuje *przestrzeni* 44,142,658 klm. kw. (803,329 mil kw.), z czego przypada 41,480,259 klm. kw. (751,681 m. kw.) na ląd stały i 2,662,399 klm. kw. (48,352 m. kw.) na wyspy. A ponieważ liczy *ludności* 825 miljonów, jest więc częścią świata nie tylko największą, lecz i najbardziej zaludnioną.—Według Kieperta, oznacza *azcu* w napisach asyryjskich wschód słońca, *ereb* zaś (skąd Europa) ciemność czyli zachód słońca. Według tego zatem Azja (Azcu), podobnie jak włos. Lewant i grec. Anatolja, oznacza kraj wschodu słońca.

Granice **A.** stanowią: na północy ocean Lodowaty, na wschodzie ocean Wielki czyli Spokojny, a mianowicie części jego: morze Ochockie, Japońskie, Żółte i Chińskie; na południu ocean Indyjski, czyli jego części: morze Bengalskie i Arabskie; na zachodzie morze Czerwone, międzymorze Suez, morze Śródziemne, łączące się z morzem Czarnem za pośrednictwem cieśniny Dardanelskiej, morza Marmora i Bosfor. Granice lądowe stanowią rzeki Kubań, Terek i Ural, oraz góry Uralskie. *Układ poziomy.* Całą masę lądu azjatyckiego można sobie przedstawić jako olbrzymi trapez, którego wierzchołki wypadają w międzymorzu Sueskiem, w zatoce Tonking, morzu Karskiem i w zatoce Anadyrskiej. Najkrótszym bokiem tego trapezu jest północny, mający długości 4,450 klm., zachodni ma 4,570, wschodni 6,820, południowy od Suezu do Tonkinu 7,550 klm. Nadto do trapezu tego z trzech stron przyczepione są półwyspy, jak na północy kraj Czukczów, na wschodzie Kamczatka i Korea, na południu Indochiny z półwyspem Malakka, Indostan i Arabja, na zachodzie Azja Mniejsza. Linja brzegowa wynosi 57,000 klm., skąd na 105 mil kw. przypada 1 mila brzegu, gdy w Europie 37 m. kw. na 1 m. brzegu; pod tym więc względem **A.** ustępuje nietylko Europie, lecz i Ameryce. Za to liczba wysp otaczających **A.** jest większą, niż w każdej innej części świata. Należy jednak zauważyć, iż tylko niektóre z nich, jak np. położone u wybrzeży Azji Mniejszej, są oderwanemi częściami lądu, większość zaś posiada znaczenie samodzielne. Ze względu na ich wielkość, zgrupowanie, bogactwo produktów, świat zwierzęcy i ludność, można powiedzieć, iż stanowią one oddzielne dla siebie światy.—*Niziny* w Azji obejmują 17,340,000 klm. kw. przestrzeni, t. j. stanowią zaledwie 37% całego obszaru, gdy tymczasem w Ameryce Północnej 45, w Ameryce Południowej 55, w Europie 68%. Z obszaru tego przypada piąta część na Azję środkową, 8,000,000 klm. kw. na Syberję i tylko 3 miliony klm. kw. zwróconych jest do oceanów, mianowicie nizina chińska (6.1 miljon. klm. kw.), indogangesowa, mezopotamska i najmniejsza sjamska. Wszystkie te niziny otaczają kołem wyżynę środkową. *Góry.* **A.** przedstawia najpotężniejszy na ziemi układ wyżyn, który obejmuje dwie piąte całego lądu, czyli 18.72 miljony klm. kw. (340,000 m. kw.). Pod 75° dług. wsch. Gr. łączą się trzy pasma górskie i tworzą wyżyny dzikie: Tienszan, Kuenluen i Himalajską; w pobliżu nich, w południowo-zachodniej Syberji, ciągnie się ze swemi odnogami pasmo gór Ałtajskich. *Himalaje,* najwyższe góry Azji, tworzą granicę pomiędzy bogatą południową florą i fauną Indji, a ubogiemi krajami Azji środkowej. Jeden z ich szczytów, Gaurizankar (Mount Everest) w Nepalu, mający 8,840 m. wysokości, uchodził za najwyższy na ziemi, dopóki Graham nie odkrył w ostatnich czasach szczytów wyższych. Linja śnieżna Himalajów na stoku południowym sięga 4,860 m., na pół-

risson na Formozie 3,290 m., Kini Balu na Borneo 4,175 m.

Hydrografja. W *jeziora* nie jest Azja tak obfitą jak Europa, ale posiada największe jezioro na ziemi, a mianowicie morze *Kaspijskie*, rozciągające się na przestrzeni 438,688 klm. kw. (7,981 mil kw.), położone niżej od Czarnego o 25.5 m. Drugiem co do wielkości w Azji jest jezioro *Aralskie* albo morze *Błękitne* 67,769 klm. kw. (1.217 m. kw.); poziom jego leży wyżej od powierzchni m. Kaspijskiego o 76 m. Do Syberji należy jezioro *Bajkalskie* (w gub. Irkuckiej) 34,180 klm. kw. (585 m. kwadr.) powierzchni, na wysokości 469 m., otoczone stromemi górami, i jezioro *Bałkasz* w okręgu Semipałatyńskim 18,432 klm. kw. (396 mil kw.); dalej na południo-wschód leży jezioro *Issikul* 5,200 klm. kw. powierzchni. W Turcji Azjatyckiej, a mianowicie w południowej jej części, dawnej Palestynie, znajduje się m. *Martwe* (jez. Asfaltowe) 394 m. poniżej m. Śródziemnego. Na północ m. Martwego leży jez. *Genezareth* albo *Tiberias*, inaczej morzem *Galilejskiem* zwane, położone o 191 m. niżej poziomu m. Śródziemnego. W Armenji tureckiej leży jezioro *Wan*, 1,666 m. nad p. m. Do Persji należy jezioro *Urmia* 1,330 m. nad p. m. W Turkestanie wody rzek górskich zbierają się w wielkiem jeziorze błotnem *Łob-Nor;* w Mongolji płd.-wschodniej *Kuku-Nor* (3,070 m. nad p. m.) otoczone jest górami, a na wyżynie Tybetańskiej największem jeziorem jest słone *Tengri-Nor* (4,639 m. nad p. m.).

Rzeki. Azja jest bogatą w wielkie rzeki, szczególnie na północy i wschodzie, jedna tylko wyżyna zachodnia w wielu miejscach cierpi ich brak. Do najważniejszych rzek należą uchodzące do oceanu Północnego: *Obi*, przyjmujący *Irtysz*, ma długości 3,700 klm. *Jenisej* 4,500 klm. z dopływem *Tunguzką*, *Lena* 4,000 klm. długa. Mniej ważne są *Chatonga*, *Anabara*, *Olenek*, *Jana* i *Indygirka*. Rzeki północne po większej części nie przynoszą korzyści, raczej tamują handel, niż mu są pomocne, bardzo często bowiem otoczone są bagnami.—Do oceanu Wielkiego uchodzą: *Anadyr*, *Amur* z dopływami Sungari i Ussuri, 4,700 klm. długi; *Hoangho* albo rzeka *Żółta* 4,100 klm. długa połączona jest przez kanał *Cesarski* z rz. *Jangtsekiang* albo *Niebieską*, 5,340 klm.; obie uchodzą do morza Wschodniego; *Sikiang* albo rz. *Kantońska*, *Menam* 1,500 klm. długi i *Kambodża* albo *Maykoung* uchodzą do morza Chińskiego. Do oceanu Indyjskiego płyną: *Irawaddi* 1,716 klm, *Bramaputra*, 1,500 klm. dł., *Ganges* 2,700 klm., wszystkie trzy do odnogi Bengalskiej; *Indus* 2,880 klm., który przyjmuje do siebie rzeki tworzące Pendżab, uchodzi do odnogi Arabskiej, *Eufrat* 2,600 klm. i *Tigris* 1,850 klm. zjednoczone w jedną rzekę, noszącą nazwę *Szatel-Arab*, uchodzą do odnogi Perskiej. W bezodpływowym obszarze Azji środkowej najrozleglejszy system rzeczny posiada Turkestan wschodni, gdzie wody licznych dopływów przelewa *Tarim* do jeziora Łobnor. W Afganistanie *Hilmend* i *Harud* zlewają wody do jeziora bagnistego *Hamun*. Niektóre rzeki, ginące w piaskach, służą do nawodniania pól i ogrodów. Do morza Czarnego uchodzą rzeki *Sokarja*, *Kyzyl-Irmak* (star. *Halys*), *Jeszil-Irmak* (star. *Iris*), *Czoruk*, oraz przybywające z Kaukazu *Rion* (star. *Phasis*), *Indor*, *Kodur* i *Kubań*, biorący źródła z Elbrusu. Morze Marmora przyjmuje kilka drobnych rzek, a między niemi słynny *Granik* z góry Idy. Do morza Egejskiego wpływa *Hermos (Sarabat)* ze złotonośnym *Paktolem* i *Meander*, do morza Śródziemnego *Geksu*, *Seihun (Saros)* i *Djigan (Pyramos)*. Na wybrzeżu syryjskiem płyną *Orontes* i *Litani*. Na wschód tego pobrzeża morskiego przypada nizina Palestyny z *Jordanem*, który wypływa z Wielkiego Hermonu i wpada do morza Martwego. Główne dopływy morza Kaspijskiego są, oprócz Wołgi, *Emba* ze stepów Kirgiskich, *Ural* z gór Uralskich, *Terek* i *Kur* z Kaukazu, *Atrek* z Turkestanu, a do jeziora Aralskiego *Amu-Darja* i *Syr-Darja*.

Budowa geologiczna Azji nie jest dotąd dokładnie znana, w ogólności wszakże rozpada się **A.** na dwie geologicznie odrębne części. Do części mniejszej, południowej, należą Syrja, Arabja i Indje Przedgangesowe, stanowiące szczątki dawnego lądu Indo-Afryki, który obejmował w okresie paleozoicznym znaczną część oceanu Indyjskiego. Pozostała zaś część lądu azjatyckiego wiąże się pod względem budowy geologicznej ściśle z Europą, tworząc z nią wspólny obszar lądowy, zwany *Eurazją*, młodszy co do pochodzenia swego od Indo-Afryki i oddzielony od niej pasmami górskiemi, również w nowszych okresach utworzonemi. Na rozległym tym lądzie różne formacje rozmaicie są rozłożone, a zaczynając od skał najdawniejszych, pierwotnych, napotykamy skały gnejsowe, rozwinięte zwłaszcza w Indjach, gdzie tworzą wyżynę, ciągnącą się od Cejlonu aż do Assamu, przechodząc przez Madras i Bengal. System huroński występuje w Chinach, gdzie tworzy pokłady olbrzymiej grubości, bez szczątków zwierzęcych. Koralowe formacje sylurskie rozprzestrzenione są w Syberji, w Chinach i Himalajach; formacje dewońskie, a zwłaszcza piętro herceńskie, stanowiące przejście między sylurem a dewonem, występują w Uralu, morze dewońskie obejmować musiało i Azję, skamieniałości bowiem tego okresu znajdują się i w Chinach. Pokłady formacji węglowej ciągną się od Armenji i Persji aż do Chin i Japonji; w Chinach zwłaszcza warstwy węgla kamiennego są silnie rozwinięte. W Hindostanie warstwy tworzące piętro „Gondwana“ zawierają szczątki roślin i zwierząt, cechujące okres węglowy, permski i dolne warstwy drugorzędowe. Morze okresu permskiego pozostawiło ślady w Armenji, Turkestanie i Persji; trias istnieje w Armenji, Syberji Wschodniej, Japonji i Indjach, pokłady

MAPA POLITYCZNA AZYI.

OCEAN ATLANTYCKI
OCEAN SPOKOJNY WIELKI
OCEAN INDYJSKI
MORZE ŚRÓDZIEMNE
MORZE CZERWONE
MORZE ARABSKIE
MORZE POŁUDNIOWO-CHIŃSKIE
MORZE ŻÓŁTE
MORZE JAPOŃSKIE
MORZE OCHOCKIE
MORZE BERYNGA
MORZE BARENTSA
MORZE KASPIJSKIE
MORZE CZARNE
MORZE BAŁTYCKIE
MORZE BENGALSKA ODNOGA
MORZE SYAMSKA ODNOGA
MORZE SULU
MORZE CELEBES
MORZE MOLUCKIE
MORZE TIMOR
MORZE ARAFURA
MORZE KORALOWE
MORZE FILIPIŃSKIE
MORZE CHIŃSKIE WSCHODNIE
MORZE CHIŃSKIE POŁUDNIOWE
MORZE KARAIBSKIE
MORZE LAKKADYWSKIE
MORZE MALEDYWSKIE
MORZE NIKOBARSKIE
MORZE ANDAMAŃSKIE
MORZE MERGUI
MORZE TIMOR
MORZE ARAFURA
OCEAN LODOWATY PÓŁNOCNY
Biegun
Cies Beryngа
Cies Kamczatka
Cies Sachalin
Cies Lombok
Cies Zundzka
Cies Malakka
Cies Sundajski
Cies Torresa
Cies Bonin
Cies Formoza
Cies Kanał Kiu-siu
Cies Kanał Sikoku
Cies Kanał Nagasaki
Cies Kanał Simonoseki
Cies Kanał Korea
Cies Kanał Tsugaru
Cies Kanał Hokkaido
Cies Kanał Matsumaja
Cies Kanał Kunaszyr
Cies Kanał Kamczatka
Cies Kanał Beringa
Cies Kanał Aleucki
Cies Kanał Behringa
Cies Kanał Wiktorii
Cies Kanał Barrowa
Cies Kanał Jenisejski
Cies Kanał Karski
Cies Kanał Nowaja Zemla
Cies Kanał Jugorski
Cies Kanał Waigacz
Cies Kanał Kara
Cies Kanał Matotschkin
Cies Kanał Botnicka
Cies Kanał Kattegat
Cies Kanał Skagerrak
Cies Kanał Sund
Cies Kanał Kanał Angielski
Cies Kanał Gibraltarski
Cies Kanał Sueski
Cies Kanał Bab el Mandeb
Cies Kanał Ormuz
Cies Kanał Perski
Cies Kanał Hadramaut
Cies Kanał Mahra
Cies Kanał Socotra
Cies Kanał Mozambik
Cies Kanał Madagaskar
Cies Kanał Mozambik
Cies Kanał Zwrotnik Raka
Cies Kanał Zwrotnik Koziorożca
Cies Kanał Równik
Cies Kanał Tropik Raka
Cies Kanał Tropik Koziorożca
Cies Kanał Koło biegu nowe Północne
Cies Kanał Koło biegu nowe Południowe
Cies Kanał Koło biegu stare Północne
Cies Kanał Koło biegu stare Południowe
Cies Kanał Koło biegu Północne
Cies Kanał Koło biegu

jurajskie napotkano w Indjach, kredowe w Azji zachodniej. Z utworów nowszych szczególnie jest godny uwagi *less*, rozwinięty zwłaszcza w Chinach, gdzie w niektórych miejscach dochodzi grubości 500 metrów, w stepach, w pustyni Gobi; jest to glinka nader drobna, unoszona przez wiatry. Na Syberji, w gruncie zlodowaciałym, znaleziono liczne i dobrze zachowane szczątki mamutów i nosorożców.

Bogactwa mineralne. Obfitość szlachetnych metali i drogich kamieni w **A.** była już dobrze znana starożytnym. Wypada tu przedewszystkiem wspomnieć o złocie, które dobywano w odgałęzieniach Hindukuszu, w górach południowej Syberji i na Kaukazie; otrzymywano także złoto z piasku, w rzekach Paktolos i Meander. Oddawna też otrzymywano z **A.** srebro, w które szczególniej obfitowała zachodnia część Kaukazu. Obecnie dobywa się złoto w napływach górnego Indu, w Sjamie, na wyspach Sundzkich, w Tybecie, Japonji i Syberji, a także i na Uralu. Całkowita produkcja złota Syberji wyniosła w przeciągu ostatnich 200 lat około 1,2 mil. klg. Rudy srebra, ołowiu i miedzi znajdują się w Azji Mniejszej, Indjach, Japonji, w Nerczyńsku, w Uralu, i zwłaszcza w górach Ałtajskich. W Uralu i na Borneo wydobywają platynę i inne rzadkie metale tej grupy; cyna znajduje się w Chinach, głównie zaś na półwyspie Malakka, żelazo w **A.** Mniejszej, Persji, Chinach, Indjach i Japonji; w tychże krajach są bogate pokłady węgla kamiennego. W Armenji i na Kaukazie znajdują się źródła nafty. Prócz tego wydobywają grafit w Syberji i na Kaukazie, asfalt z morza Martwego, marmur w Azji Mniejszej Z drogich kamieni znajdują się najpiękniejsze djamenty głównie w Dekanie, a niekiedy na Borneo, w Uralu i Sjamie, rubiny w Tartarji i Indochinach, szafiry na Cejlonie, turkusy w Persji. Z innych minerałów godne są uwagi: pianka morska w Azji Mniejszej, kaolin w Chinach, sól kamienna w Pendżabie, Persji, Armenji, a zwłaszcza w stepach i wielu jeziorach, salmjak w Bucharji, boraks i saletra w Tybecie, siarka w Persji.

Klimat. Azja z powodu swej rozciągłości, prawie od bieguna aż po za równik, posiada wszystkie rodzaje klimatów. Strefa zimna przypada na północną część Syberji, leżącą po za linją przeprowadzoną od Tobolska do ujścia Amuru. W Wierchojańsku, w pobliżu Jany, temperatura opada niżej, aniżeli w któremkolwiek innem miejscu ziemi: temperatura średnia stycznia wynosi tam—53°C, a w zimie 1886 roku termometr opadał do—66,5°. Natomiast lato jest nader ciepłe tak, że średnia temperatura wynosi od + 5° do 18° C. Pobrzeża wschodnie są często pokryte mgłą. Silne wiatry Syberji i stepów nazywają się *burany;* śnieżny buran zimowy niweczy niekiedy całe trzody bydła. Dalej ku południowi rozciąga się strefa umarkowana z klimatem ladowym. Cechą jego jest suche i gorące lato i ostra zima. Klimat taki jest przyczyną, że grunt zamienia się w stepy i pustynie. Takie przeciwieństwa między zimą i latem występują w całej tej strefie od Iranu i Arabji aż do oceanu Wielkiego Pekin np., położony bardziej na południe niż Neapol, ma zimę jak Upsala, a lato jak Kair; w maju i czerwcu wieją tu potężne wiatry z wnętrza ku pobrzeżom. Japonja, choć bardziej ku północy położona, ma klimat łagodniejszy, morski, upał letni zmniejszony przez chłodne morskie wiatry, a zimę łagodzoną przez przepływy ku brzegom ciepłych prądów morskich. Chiny południowe tworzą przejście do strefy gorącej, która w miarę różnej ilości deszczu rozdziela się na dwie części: wschodnią i zachodnią, mokro-gorącą i sucho-gorącą. Ostatnia obejmuje południową Arabję, południową Persję i dosięga prawie Gangesu. Gorąco tu tak wielkie, że średnia temperatura roczna w niektórych miejscach, jak np. na brzegach morza Czerwonego, dochodzi + 32°C. Powietrze niezdrowe, a rosa zastępuje niedostatek deszczu. Część wschodnia rozciąga się prawie od miejsca podległego działalności musonów, które w półroczu letniem wieją z południo-zachodu, a w zimowem z północo-wschodu i sprowadzają obfitość deszczów, padających w największej ilości przy górach Kassia, na południe od środkowego biegu Bramaputry (według obliczeń Schlagintweita do 1350 centymetrów rocznie). Temperatura średnia roczna dochodzi w tej strefie do + 25°. W ogólności o klimacie Azji można powiedzieć, że jest on surowszy, aniżeli w Europie, w miejscach leżących pod tą samą szerokością, a łagodniejszy i nie tak palący jak w Afryce, w miejscach leżących pod tąż szerokością.

Ze świata *roślin* przedewszystkiem zasługują na uwagę: ryż uprawiany w strefie gorącej i umiarkowanej, od równika aż do 40° sz. płn., stanowi on główne pożywienie mieszkańców południowej Azji; pszenica w strefie gorącej udaje się tylko na miejscach wzniesionych; kukurydza, żyto i owies są rzadkie, jęczmień dobry w Armenji i północnej Azji do 60°. Spotyka się także różne gatunki prosa i kartofli, których miejsce w strefie gorącej zajmują bataty, yams, maniok. Nasze drzewa owocowe prawie wszystkie pochodzą z Azji, ale oprócz tego ma Azja południowa drzewa i rośliny spotykane tylko w okolicach zwrotnikowych i ważne dla handlu i przemysłu. Szczególniejsze mają w tym względzie znaczenie palmy: daktylowa, sago, karłatka, wachlarzowata, a nadewszystko kokosowa, której uprawa ciągle się powiększa; dalej drzewo kamforowe, chlebowe, smocze, gumowe (gutta-percha). Obecnie także bawełna stała się jednym z głównych produktów tych okolic; jedwab wywozi się w wielkich ilościach z Chin, Japonji i Indji, gdzie także udaje się herbata; z południowej Azji wywozi

się ogromna ilość kawy, cukru, tytuniu, indyga, opjum, korzeni mocnych, jak muszkatelu, pieprzu, goździków i t. p. Wielkie lasy spotykają się na południu, szczególnie w archipelagu, gdzie jest wyborne drzewo budulcowe, a niekiedy sandałowe i orle, oraz na północy, gdzie są olbrzymie lasy iglaste, cechujące się gatunkami, tylko okolicom tym właściwemi, jak modrzew syberyjski i sosna syberyjska. Granica lasów przypada na przestrzeni 64° do 71° szerokości płn., a dalej rozpościera się obszar flory arktycznej, z cechującemi ją mchami i porostami *(tundra)*; jednakże najbardziej północne okolice Syberji posiadają jeszcze około 160 gatunków roślin jawnokwiatowych.

W królestwie *zwierząt* widzimy także wielką rozmaitość. Co się tycze zwierząt domowych, to przedewszystkiem bydło nie jest tak licznie chowane, jak w Europie. Wół jest przeznaczony do uprawy roli i pociągów, bo przesąd religijny zabrania Indusom i buddystom używania mięsa jego na pokarm. Spotykamy za to najpiękniejsze rasy koni: arabską, perską i turkomańską; osły i muły są bardzo cenione w Persji i ku południowi; Tartarja jest ojczyzną wielbłąda dwugarbnego, a Arabja dromadera. Ku południowi Azji znajdujemy jeszcze zebu albo wołu z garbem, używanego do jazdy wierzchem, tybetańskiego bawołu, liczne gatunki najpiękniejszych owiec i kóz. W Chinach tylko chowają świnie (gdziendziej brzydzą się tem zwierzęciem), a na północy renny i psy używane są do jazdy. Ze zwierząt dzikich znajdujemy na północy: niedźwiedzie, sobole, gronostaje, wiewiórki i inne, dające najpiękniejsze i najdroższe futra; w Azji środkowej: szakale, lamparty, hyeny, lwy, kuny; w południowej, a mianowicie w Indjach: słonie (których wielka ilość jest oswojonych), lwy, tygrysy, pantery, nosorożce, olbrzymie dziki, małpy, straszne węże i krokodyle. Wyłącznie są właściwe Azyi: orangutangi, złote i srebrne bażanty, dzikie pawie, indyjskie kazuary. W wielkich jeziorach syberyjskich żyje pies morski; Azja płd. obfituje w gady; owady również w tych okolicach zalecają się wspaniałością ubarwienia.

Ludność Azji, według obliczenia Wagnera, wynosi 825,954,000 dusz. Gęstość zaludnienia, stosownie do strefy, jest bardzo rozmaitą. Obok wielkich przestrzeni wcale niezamieszkanych, znajdujemy okolice z większem niż w każdej innej części świata nagromadzeniem ludności. W Azji północnej, środkowej i zachodniej przypada 2 mieszkańców na kilometr kw., gdy tymczasem w Azji południowej 60.

Podział polityczny	klm. kw.	ludności	na 1 kl. kw.
Chiny	11,115,650	360,250,000	34
Arabja niezależna	2,505,119	2,272,000	0.9
Persja	1,645,000	7,500,000	4.5
Sjam	800,000	9,000,000	11
Afganistan	550,000	4,000,000	7.5
Japonja	382,416	40,453,460	106
Korea	218,650	7,500,000	37
Buchara	205,000	1,250,000	6
Nepal	154,000	3,000,000	19
Kafirystan	71,000	600,000	8
Pamir	66,000	30,000	0.5
Chiwa	60,000	500,000	8
Butan	34,000	200,000	6
Razem	17,806,835	436,555,460	14
Posiadłości europejskie:			
Azja rosyjska	16,662,504	16,925,345	1
Posiadł. angielsk.	5,215,906	295,804,000	59
„ niderland.	1,873,061	32,174,600	16
Turcja azjatycka	1,778,200	15,475,000	9
Posiadł. francusk.	490,000	18,974,000	39
„ hiszpańsk.	296,182	6,985,124	23
„ portugalsk.	19,970	881,000	44
Razem	26,335,823	387,219,069	15
Cała Azja	44,142,658	823,774,529	19

Ludność Azji należy do trzech ras: Kaukaskiej, Mongolskiej i Malajskiej. Prócz tego są jeszcze ślady ludności pierwotnej, jako to: w Chinach Miao-tse, w Indjach Drawida (Sudra), w archipelagu Indyjskim Negrytosi (Papuasi), która przez te trzy rasy została ujarzmiona. Rasa mongolska jest w Azji najliczniejsza ($^7/_{10}$ całej ludności) do niej należą: Mongołowie, koczujący koło Gobi, typowi przedstawiciele tej rasy; Chińczycy, lud powstały ze zlania się wielu pierwiastków, jak pierwotnych Miao-tse, Pesing, a później Mongołów, Turków, Tunguzów i innych; zbliżeni pochodzeniem do Chińczyków są Japończycy i Korejczycy, oraz mieszkańcy Indochin: Annamici, Birmanowie, Sjamczycy, Laos, oraz Tybetańczycy, Mandżu i Turcy, których imię spotyka się po raz pierwszy w VI w. po Chr. Lud ten ostatni dzieli się na Turków wschodnich, którzy budową ciała i językiem bardzo blizkie zdradzają pokrewieństwo z Mongołami, i Turków zachodnich (z których najpotężniejsi Osmanowie rozszerzyli swe panowanie w części Europy, Azji i Afryki), zbliżonych twarzą i mową do ludów rasy kaukaskiej, wskutek pomieszania się z nimi. W Azji centralnej i północnej mieszkają plemiona Fińsko-Tatarskie, do których należą Baszkiry, Basjanowie i inni. Do rasy mongolskiej należą także ludy, zamieszkujące północ **A.**, jak Czukcze, Korjaki, Kamczadale i sąsiednie z nimi ludy północne nieokreślonego stanowiska (Jukaginy, Giliaki, Ajnowie), ludy fińskie i samojedzkie, wreszcie Tunguzi.—Rasa kaukaska rozpada się na dwa poddziały: Aryjski i Semicki. Do aryjskich narodów należą Indowie, około 180 miljonów, z wyjątkiem pierwotnych mieszkańców (Drawida), Persowie wraz z Kurdami, Afgańcami, Beludżami i pierwotnymi mieszkańcami Wielkiej i Małej Bucharji; Armeńczycy i prawdopodobnie Czerkiesi i Lezgijcy. Do szczepu semickiego należą: Ara-

bowie, Żydzi, Chaldejczycy, Druzowie.—Do rasy Malajskiej należą głównie mieszkańcy archipelagu Indyjskiego i półwyspu Malaki, około 35,000,000.—Pod względem *języków* rozdzielają **A.** na sześć wielkich grup: 1) kaukaską, tu należą: języki ludów górskich Kaukazu,—georgijski, lezgijski, mingrelski; języki semickie: syryjski, hemiaratycki i arabski; języki ludów aryjskich, indyjskie i perskie (nowo-i staro-perski, afgański i armeński); 2) grupa języków średnio-azjatyckich składa się z języków staro-ałtajskich, japońskich, korejskich i jednozgłoskowych (chińskich, tybetańskich i indochińskich); 3-ą grupę stanowią języki drawida w Indostanie i syngalezyjski na wyspie Cejlon; 4-ą grupę tworzą języki północno-azjatyckie: kamczadalski, korjacki, Czukczów i Ostiaków; 5) grupa obejmuje języki malajskie, a 6) języki Papuasów. Z języków europejskich najwięcej upowszechnione są: angielski, rosyjski i holenderski.

Religje. Najwięcej rozszerzoną religją w Azji, a nawet na ziemi jest Buddaizm (Buddyzm, 31% ogólnej liczby ludności na ziemi), który w Indochinach i Tybecie (Lamaizm) jest religją państwową, gdy reszta jego wyznawców zamieszkuje Chiny, Japonję, Nepal, Mongolję i t. d.; Bramanizm jest wyznaniem panującem w Indostanie; Islam, panujący w Arabji, Turcji, Persji i częścią w Indostanie, dzieli się na dwie sekty Szyitów i Sunnitów. Oprócz tego jest wielu wyznawców religji chrześcijańskiej, po większej części obrządku wschodniego, dalej idą Żydzi, Parsowie (czciciele ognia), a nawet na półn. Azji są wyznawcy fetyszyzmu. W Chinach przeważnie panuje nauka Konfucjusza i Laotse.

Co się tycze sposobu życia mieszkańców, to

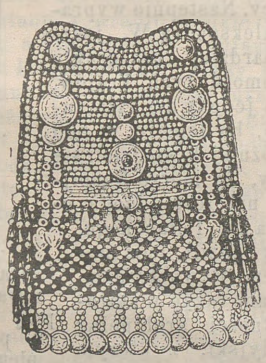

Strój Baszkirów.

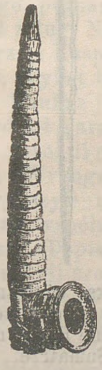

Fajka Jakutów.

Azja jest zaludniona nietylko przez narody osiadłe, lecz i koczownicze, oraz rybaków i myśliwych, żyjących, szczególnie na dalekiej północy, w bardzo dzikim stanie. Rolnictwo najlepiej rozwinęło się w Chinach; chów bydła i koni u Arabów, Kirgizów i Mongołów; jedwabnictwo w Chinach, Japonji, Persji, a częściowo w Turcji Azjatyckiej i Indostanie; w tych wszystkich krajach najwięcej także kwitną przemysł i rzemio-

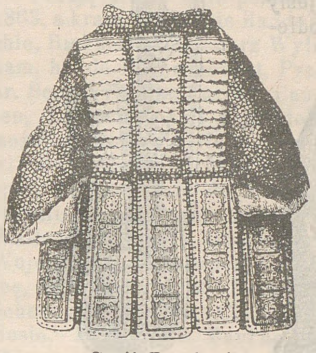

Strój Baszkirów.

Kołczan Ajnów-

sła. Handel azjatycki, po większej części tylko wewnętrzny, bywa dwojaki: lądowy za pośrednictwem karawan i morski tylko na pobrzeżach. W ostatnich czasach handel się zwiększył z przyczyny przymusowego otwarcia w Chinach wielu portów i miejsc, przedtem dla Europejczyków zamkniętych. Nauki i sztuki nie mają wielkiego znaczenia i są na daleko niższym stopniu rozwoju, aniżeli w Europie, jednakże i w tym względzie jest teraz pewien postęp. Słynne zakłady naukowe są: w Bocharze dla wyznawców Islamu i w Benares dla czcicieli religji bramińskiej.— Załączone rysunki dają wyobrażenie o sztuce różnych plemion azjatyckich; co do dalszych szczegółów, ob.

Kocieł japoński.

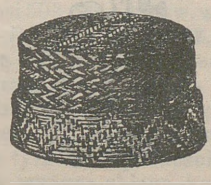

Czapka z Luzon roboty koszykowej.

Naczynie japońskie.

nazwy oddzielnych krajów. — Odróżnia się także uderzająco Azja od Europy i co do formy państw, mianowicie nie spotykamy tam tak rozwijającego się w Europie konstytucjonalizmu, ani formy rządu republikańskiej, natomiast znajdujemy w państwach niepodległych monarchje despotyczne, a u nomadów formę rządu patrjarchalną.

Hełm z Bhuj.

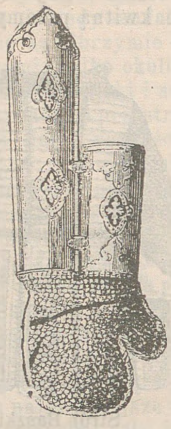

Rękawica z Bhuj, należąca do zbroi.

Historja podróży i odkryć geograficznych. Co do dziejów Azji, odsyłamy czytelnika do oddzielnych krajów azjatyckich; tu nadmieniamy tylko, że Azja, ta kolebka rodu ludzkiego, to źródło pierwotne cywilizacji i ważniejszych religji, miała przeważny wpływ na ludzkość tylko w epoce najstarożytniejszej; już z wystąpieniem na arenę dziejową Grecji, mianowicie w wojnach perskich, wpływ ten był złamany, a później Wschód cały musiał uledz wyższej pytędze cywilizacyjnej żywiołów europejskich, mianowicie Macedonji i Rzymu. Następnie jeszcze po razy kilka zrywały się do walki z Europejczykami ludy azjatyckie, już to Arabowie, już to Turcy, lub Mongołowie, lecz za każdym razem, po niedługich tryumfach, musiały się poddać, uledz większej energji ludów europejskich. Pierwsze wiadomości o Azji zawdzięczamy ludom semickim, Hebrajczykom i Feniejanom. Już Biblja, a mianowicie 1-a księga Mojżesza, rozdział X, mówi nam o Azji Mniejszej, Armenji, Mezopotamji, Syrji i Arabji, a nawet wspomina o Indjach, znanych Feniejanom i Żydom pod nazwą kraju Ofir. Pochód Argonautów był prawdopodobnie pierwszą wyprawą morską ludów greckich do Azji. Ale lepsze pojęcie o Azji mogło powstać u Greków z rozszerzeniem się ich kolonji na brzegach Azji Mniejszej i z podróżami, jakie na wschód przedsiębrali historycy i geografowie grecy. Następnie wyprawy Aleksandra W. jeszcze bardziej rozszerzyły znajomość tych krajów, która jednak nie była zupełną, bo dopiero w 500 lat później dowiedzieli się Grecy, że morze Kaspijskie nie jest odnogą oceanu Północnego, jak sądzili, lecz morzem wewnętrznem. Znano także w starożytności archipelag Indyjski, z którym prowadzono handel korzeniami, a nawet drogę morską do Chin. Średnie wieki przetrawiały tylko wiadomości geograficzne starożytnych; dopiero rzeczywisty postęp spotykamy u Arabów, których podróżnicy i geografowie, Ibn Batuta, Masudi, Ibn Haukal i inni, opisują nam wnętrze Azji aż do Chin, do których znają także drogę

Laska, używana przy tańcu przez plemię Batta na Sumatrze.

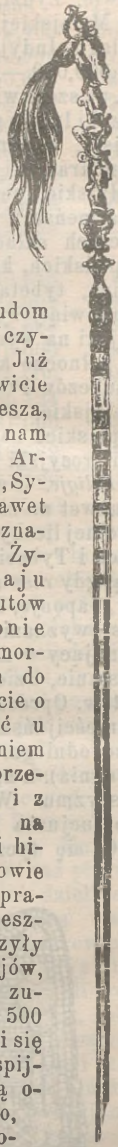

Laska, używana przy tańcu przez plemię Batta na Sumatrze.

Maska Syngalezów.

Figura przodków z Sumatry.

morską naokoło południowej Azji; mniej znaną im jest północ, chociaż wzmiankują o bogatej w drzewo Syberji. Ku końcowi wieków średnich zaczynają się i w Europie ukazywać lepsze wiadomości geograficzne. Zawdzięczamy je głównie wysyłaniu mnichów do następców Dżyngischana, którzy w rzeczach religji bardzo byli liberalnymi. Zakonnikami tymi byli: Jan de Plano Carpino 1246, Dominikanin Ascelenus 1248 i Wilhelm Rubuquis albo Ruysbroek w 1254. Najznakomitszym jednak podróżnikiem wieków średnich, który sam jeden dostarczył więcej wiadomości o Azji, niż wszyscy jego poprzednicy, był Wenecjanin Marco Polo. Ten od r. 1271 do 1295, bawiąc w Azji i będąc w usługach chana Kubiłaja, przebiegł większą część **Azji środkowej**, południowej i wschodniej i po powrocie wydał ich opis p. t.: „Il miglione di Mesere Marco Polo (*De magnis mirabilibus mundi*).“ Po nim odwiedzali znowu Azję Jan de Montecorvino, Odorico de Pordenone 1316 i inni, ale wszystkie te podróże nie dawały dość wiadomości, aby według nich można było narysować mapę Azji. Widoczny postęp jest dopiero po odkryciu drogi morskiej do Indji Wschodnich. Podróże i wyprawy wtedy się szybko mnożyły, w 1511 byli już Portugalczycy na wyspach Moluckich, w 1517 w Chinach, w 1543 w Japonji. Tymczasem nowe wiadomości o Azji przyszły i z północy, bo w 1578 kozak Jermak Timofiejew przeprawił się za Ural i w 1581 swe zdobycze w Syberji oddał Rosji; w 1628 dosięgli już Rosjanie Leny, a w 1648 Deszniew odkrył północo-wschód Azji i cieśninę Beringa. W połowie XVII wieku dokładniejsze wiadomości o Chinach podali Jezuici, którzy pozyskali wielkie znaczenie w tem państwie i w 1760 r. wydali, za panowania cesarza Czian—Lun, mapę Chin na czterech arkuszach. Dla dokładnego poznania Indostanu i Arabji wielkie położył zsługi Niebuhr, a kraje między Indjami i morzem Kaspijskiem leżące zwiedził Jerzy Forster, Tybet był poznany przez Samuela Turnera, a Kaukaz już w bieżącem stuleciu przez Engelhardta i Parrota. W Syberji i na morzu Lodowatem porobili nowe odkrycia: Hedenström, Anjou, Wrangell, Hansteen i Erman; jednakże przewyższyli ich Humboldt, Ehrenberg i Rose, którzy wspólnie 1829 kraj od Uralu do Ałtaju badali. Dopiero potem Humboldt podał fizyczny opis Azji środkowej, a następnie Przewalski i Roborowski, Potanin, Berezowski, Carey, Grąbczewski, Joutghusband, Grum-Grzymało, Ignatjew, Jaczewski, i in. Północne krańce Syberji opisał Middendorf, zaś etnograficzne poszukiwania czynił tam Castrén. Z pomiędzy najnowszych podróżników odznaczają się: Piotr Semenow 1857, Gołubiew 1858, Welichanow, Weniukow i Prozimko 1862. Gustaw Radde dotarł 1859 r. do szczytu Munku Sardik, jezioro Bajkalskie zbadał Meglicki, a następnie Benedykt Dybowski i Godlewski 1868, podczas gdy Cotta zwiedzał góry Ałtajskie, Maidel i Neumann kraj Czukczów, Czekanowski okolice Leny. Siewierow 1867 r., Reinthal i Kaulbars badali środkowę Azją w okolicach gór Niebieskich. Wielkie zasługi położył Hayward w podróży z Indji do Kaszgaru dokonanej w 1868—1869 r. Persję lepiej dała poznać podróż Vamberego 1863, a kraje kaukaskie Radde'go; Richthofen, Michie, Bickmore, misjonarz Wylie, Oxenham, Markham, hr. de Rochechouart, Przewalski, Morrison, hr. Sechenyi, Mac Carthy, Cameron, Baller, Jansen, Lepissier dali nam dokładniejsze wiadomości o Chinach: Helmersen, Szyszmarew, Pawlimow o Mongolji, Willjam Suard, Sladen, Cooper, a szczególnie de Lagrée i Garnier przedstawili Indochiny. Archipelag zwiedzili i opisali Wallace, Bickmore, Guerin, Brooker. W r. 1879 Wojejkow zbadał Japonję, 1881—5 Gotsche Koreę, 1882 Bock, a 1884 Neiss Indochiny, 1887—90 Schechenyi i Kreitner Chiny i Birmanję, w 1882—4 Hosie, a 1885—6 Baurne, dotarli do Chin od płd.-zachodu Bonvalot i książę Orleański przeszli całą Azję, od Syberji do Indochin. W ogólności ląd azjatycki jest już całkowicie znany, potrzeba wszakże dalszych jeszcze podróży, by wiadomości nasze nabrały większej pewności i dokładności. **A.** jest to część świata najdawniej znana Europejczykom, odkrycie jej jednak ukończonem jeszcze nie zostało.

Literatura. Karol Ritter „Asien“ (20 t., 1832—1859). Humboldt, „Asie centrale“ (1843); Plath: „Asien“ w Wappäusa „Handbuch des Geographie und Statistik“ (1864): Keane: „Asia, with ethnological appendix“ (2-e wyd., 1886); E. Reclus: „Nouvelle géographie universelle“ (1881 roku i inast.); Sievers: „Asien eine allgemeine Landeskunde“ (1892). *Mapy:* Grundemann: „Missionsatlas von Asien“ (28 kart, 1868—70); Kiepert „Physikalische Wandkarte von **A.**“ (1:4,000,000, 4 wyd., 1889); Handtke „Generalkarte von **A.**“ (13 wyd. 1889); Haardt: „Uebersichtskarte der ethnographischen Verhältnisse von **A.**“ (1887).

Azja Mniejsza (przez Bizantyńczyków zwana *Anatolja*, t. j. kraj wschodu słońca, tur. *Anadoly*), półwysep Azji zachodniej, między 36° a 42° szer. płn., oraz 26° a 42° dług. wsch. względem Greenwich, położony na zachód Eufratu, między morzem Czarnem a Śródziemnem, aż do morza Egejskiego i Marmora, obecnie stanowiący część państwa Tureckiego. Powierzchnia **A. M.**, wraz z wyspami nadbrzeżnemi, nie licząc Cypru, wynosi 503,608 klm. kw. z ludnością 9,239,000 mieszk. —*Powierzchnia* **A. M.** przedstawia wyżynę falistą o średniej wysokości 800 do 1,200 m., ograniczoną od południa wysokiemi szczytami gór *Taurus;* na północy góry *Pontyńskie*, przerznięte szerokiemi dolinami, wznoszą się nad morze Czarne tylko do wysokości 1,800—2,000 m.; od zachodu wyżyna zbiega ku wybrzeżu tarasami. Wybrzeże zachodnie otoczone jest licznemi wyspami,

jak Rodos, Ikarja, Samos, Chios, Lesbos, Tenedos; Cypr zajmuje położenie oddzielne.—*Rzeki* są tylko nadbrzeżne, w lecie wysychające. Pewną ważność posiada jedynie Kizil-Irmak (Halys). W miejscach, gdzie wyżyna przedstawia zagłębienia, tworzą się bagniska i jeziora, z których najrozleglejsze jest jezioro słone Tuz-Tszelli na półn.-wschodzie, obejmujące 1,000 klm. kw.—*Klimat* na wybrzeżu zbliżony jest do klimatu sąsiedniej Grecji; lata i zimy są łagodne, temperatura średnia stycznia 8,2, lipca 26,7° C.; lata są suche, natomiast deszcze obfite w innych porach roku.—*Roślinność* najbogatsza jest na wybrzeżach, lasy rozległe zarastają Taurus oraz stoki półn. gór Pontyjskich; z drzew iglastych napotykamy tu pinję (Pinus pinea) i cedry, z liściastych zaś—buk, kasztan słodki, dąb (Quercus Libani), storakowiec, drzewo migdałowe. Na wybrzeżu płd. **A. M.** znajduje granicę swą palma daktylowa. Uprawa oliwki odbywa się na południu i zachodzie. Wyżyna wewnętrzna ma florę stepową, w niektórych jednak miejscach uprawia się mak na opjum, zboże, winorośl, tytuń i morwa.—*Fauna* nie przedstawia typów charakterystycznych, obficie występują tu gady; rozwiniętą jest natomiast hodowla zwierząt domowych, zwłaszcza kóz angorskich, owiec i koni. — Kopalnie *minerałów* są bardzo słabo eksploatowane. Węgiel kamienny znajduje się na płn.-zach. pod Ergeli, złoto w górze Astyra przy Dardanelach, antymon, borany, szmyrgiel pod Efezem, pianka morska pod Eskiszer, rudy żelazne, siarka i inne. Znaczne pokłady soli występują w kotlinie rzeki Kizil-Irmak; sól także dobywa się z jeziora Tuz-Tszelli i na wybrzeżach. Źródła gorące wypływają na zachodzie, pod Tambuk. — *Ludność*. Jak niegdyś, tak obecnie jeszcze wybrzeża zajmują Grecy; wraz z Armeńczykami (500,000), rozproszonymi po całym kraju, stanowią oni ludność chrześcijańską (1,548,000), wobec przeważnej ludności mahometatańskiej (7,179,900), złożonej z Turków, ostatnich zdobywców półwyspu. — *Przemysł* zgoła nierozwinięty, wymienić chyba można dywany Smirny i Brussy.— *Rolnictwo*, pomimo gruntu urodzajnego, na nizkim bardzo stoi stopniu, nawozy zupełnie są nieznane. — *Handel* wewnętrzny napotyka tamę w braku dróg; od r. 1865 zbudowano dotychczas około 1,300 kilom. dróg żelaznych, które mają być zawiązkiem rozległej linji Eufratu, projektowanej przez kapitalistów angielskich, która, wychodząc ze Skutari, ma się połączyć, przez Herat i Kabul, z siecią dróg indyjskich. Wybrzeża, prócz płn., obfitują w zatoki, którym brak wszakże urządzeń portowych: handel wywozowy pozostaje w rękach spekulantów europejskich. — Pod względem administracyjnym, prócz wyspy Samos, zostającej pod zarządem księcia hołdowniczego, oraz Cypru, zajętego przez Anglję, **A. M.** zależy bezpośrednio od sułtana. Z częścią Armenji, Mezopotamją, Syrją, częścią Arabji, stanowi ona Turcję azjatycką, a sama dzieli się na 8 wilajetów: Brussa, Smirna, Koniah, Adana, Angora, Kastamuni, Siwas, Trebizonda, do czego przybywa jeszcze wilajet Archipelagu.

Historja. Jako ogniwo pośrednie między Wschodem a Zachodem starego lądu, była **A. M.** oddawna polem walk zbiegających się tu narodów. Państwa samodzielne na półwyspie istniały tylko przemijająco i rychło ulegały zdobywcom. W czasach najdawniejszych potężne były państwa Frygijczyków i Lidyjczyków, na wybrzeżu zachodniem kwitły kolonje greckie. Po upadku państwa lidyjskiego 548 r. została **A. M.** przyłączona do Persji, od której zdobył ją Aleksander. Po jego śmierci 323 r. była ona w części prowincją państwa Syryjskiego, w części powstały tam drobne królestwa, jak: Pergamon, Bitynja, Pontus, Kapadocja. Rzymianie przybyli do **A. M.** po raz pierwszy w wojnie z Antjochem w r. 190, a w r. 133 część jej północno-zachodnią uczynili prowincją rzymską pod nazwą Azji. Nastąpił wtedy nowy okres rozkwitu **A. M.**, który przetrwał i początki ery chrześcijańskiej. Przy podziale państwa rzymskiego (395) przypadła **A. M.** cesarstwu wschodniemu. Mahometańskie hordy arabskie i turańskie zaczęły napadać **A. M.** już w początkach islamu; w XI w. założyli tu Turcy sułtanat Ikonion, a w XIV w. Osman utworzył w Bitynji państwo niezależne. Zdobycie Brussy przez jego syna Murada daje początek nowemu państwu otomańskiemu, a kraj pod panowaniem tureckiem ulega zupełnemu upadkowi. W r. 1400 zalał go jeszcze Timur Mongołami, a odkąd władza turecka utrwaliła się zdobyciem Konstantynopola i Trapezuntu, samowolne rządy paszów kraj wciąż niszczyły, tak, że półwysep, niegdyś pokryty bogatemi miastami, jeden z najpiękniejszych krajów ziemi, znajduje się w stanie zdziczenia i nędzy. Por. Czychaczew „Asie mineure“ (8 tomów, 1853—69); Lennep „Trawels in little known parts of Asia“ (2 t., 1870); Humann i Puchstein „Reisen in Kleinasien und Nordsyrien;“ Vital Cuinet „La Turquie d'Asie“ (1895). — Najdokładniejszą kartę **A** i **M.** opracował Kiepert w stosunku 1 : 250,000 (15 kart, 1890—92).

Azjatyccy bracia, tajne stowarzyszenie, podobne do towarzystwa Różanego Krzyża, powstało 1780 r. w Austrji, rozszerzyło się po Niemczech i zajmowało się alchemją, kabalistyką i teozofją. Por. „Die Brüder St. Johannis des Ewangelisten aus Asien“ (Berlin, 1o30).

Azjatyccy chrześcijanie. W Azji, a zwłaszcza w tak zwanej A. Mniejszej, jako kolebce tej wiary, chrześcijanizm szybko się rozkrzewiał, mianowicie w Galacji, nietylko pomiędzy judaistami, lecz i poganami (ob. Arabscy chrześcijanie). Św. Paweł pisał nawet do nich oddzielny list. W Armenji apostołowali śśw. Bartłomiej i Tadeusz (ob. Armeński Kościół). W Bitynji i Babilo

nie opowiadał Ewangelję św. Piotr. Podobnież w Bitynji i św. Łukasz, gdzie też i umarł. W Jerozolimie zaś nauczał św. Jan Ewangelista, a później i św. Paweł. Odznaczał się także kościół Efeski, który wspomniany jest listem św. Pawła. We Frygji apostołował św. Filip, w Pamfilji i Pizydji śśw. Paweł i Barnaba. Z Listry był rodem apostoł Tymoteusz, pierwszy biskup efeski, do którego pisane są dwa listy przez św. Pawła. W mieście Antjochji wyznawcy Jezusa Chrystusa nazwani zostali chrześcijanami, i tu św. Piotr był biskupem przez lat siedm. Następnie chrześcijanizm rozkrzewił się w Fenicji i Arabji (ob. Arabscy chrześcijanie), oraz w Indjach przez śśw. Pawła i Tomasza (ob. Syryjscy chrześcijanie). Wkrótce jednak (w III w.) jedność chrześcijańska zaczęła się rozdzielać na różne odrębności i tworzyć oddzielne kościoły, i tak powstali: *Chrześcijanie Chaldejscy (Syryjscy)*, czyli *Nestorjanie* (w Chinach istnieli już przed IX wiekiem) i ich przeciwnicy *Melchitowie* czyli *Chrześcijanie Cesarscy;* dalej *Eutychjanie* czyli *Monofizyci* lub *Jakobici* i inni, jak *Monotelici* i t. d. Z powstaniem mahometanizmu chrześcijanizm znacznie podupadł w Azji. Dopiero w XIII w. propaganda kościoła rzymsko-katolickiego zaczęła krzewić chrześcijanizm w dalszych krajach azjatyckich, a w XIV i XV w. doszła ona aż do Chin, Japonji i Cejlonu; w wieku zaś XVIII rozpoczęła się propaganda różnych towarzystw misjonarskich kościoła ewangelickiego. Dzisiaj najwięcej stosunkowo chrześcijan znajduje się w Syberji i Armenji. W Mezopotamji są Nestorjanie, Jakobici i Chaldejczycy. Na pobrzeżach Azji Mniejszej—Grecy. Prócz tego są Maronici libańscy, greko-unici, oraz Melchitowie damascy, uznający papieża za głowę kościoła. W Turanie jest sporo przybyszów prawosławnych. W Indjach istnieją Nestorjanie. Na brzegu Malabarskim i na Cejlonie są resztki misji portugalskich. W Chinach i Indo-Chinach, dzięki propagandzie misjonarzy katolickich i protestanckich, jest spora liczba nawróconych. Ogółem liczba chrześcijan azjatyckich dochodzi do 12 miljonów.

Azjatyckie towarzystwa, stowarzyszenia, zawiązane celem naukowego badania piśmiennictwa, dziejów, geografji, religji i języków Wschodu, istniejące bądź w samej Azji, bądź też w Europie. Najdawniejszem z tego rodzaju stowarzyszeń było: *Bataviansch genootschap van kunsten en wetenschapen*, założone przez Holendrów 1781 w Batawji. Z towarzystw, działających w samej Azji, najważniejszem jest *Asiatic Society of Bengal*, istniejące od 1784 w Kalkucie, które wydawało 1788—1832 sławne *Asiatic Researches* (17 t.), a od 1832 wydaje natomiast *Journal of the Asiatic Society of Bengal;* od 1865 podzielone na dwie sekcje: przyrodniczą i historyczną, w r. 1884 obchodziło setną rocznicę swego istnienia i ogłosiło „Centenary Report.“ Pierwszem towarzystwem azjatyckiem w Europie było towarzystwo paryskie *Société asiatique* (1822), które od 1823 wydaje *Journal asiatique;* w 1823 założone zostało londyńskie *Royal Asiatic society of Great-Britain and Ireland*, z sekcjami w Bombaju, Madras, Colombo i Hongkong, które zamiast wydawanych początkowo *Transactions* (3 t., Londyn, 1824—34), wydaje od 1833 *Journal of the Royal Asiatic Society*, zawierający wiele niezmiernie ważnych wiadomości. Oba te towarzystwa, paryskie i londyńskie, posiadają bogate bibljoteki i muzea. Następnie w 1845 powstało bardzo czynne niemieckie towarzystwo wschodnie: *Deutsche Morgenländische Gesellschaft*, działające głównie w Halli i Lipsku, które do wydawanego od 1845 *Czasopisma*, dołącza (od 1857) *Abhandlungen zur Kunde des Morgenlandes*. Oprócz tych trzech najważniejszych towarzystw istnieją jeszcze w Europie: *Société Orientale de France* w Paryżu, wydające od 1842 *Revue de l' Orient; Syro-Egyptian Society* w Londynie, wydające od 1850 *Original Papers; Koninglijke Institut voor de Taal-Land-en Volkenkunde van Neederlandsch Indië* w Amsterdamie, ogłaszające od r 1853 *Bijdragen; Societa asiatica italiana* wydaje od 1887 *Giornale*. Niemniej pożyteczne usługi oddaje także *American oriental society* (od 1842) w Bostonie. Do towarzystw **A.** zaliczyć też należy i towarzystwa archeologji biblijnej, jak: *Society of biblical archeology* od r. 1870, *Deutscher Verein zur Erforschung Palestinas* od r. 1877. Wymienimy jeszcze towarzystwo wschodnie w Bejrut od r. 1882, towarzystwo azjatyckie japońskie w Tokio, oraz towarzystwo wschodnie w Pekinie. W towarzystwie archeologicznem w Petersburgu powstał też osobny oddział wschodni, który ogłasza swoje *Trudy*, a tameczna akademja nauk wydaje osobną odbitkę ze swego „Bulletynu“ p. t.: „Mélanges asiatiques,“ treści filologicznej.

Azo albo **Azzo** Portius, † po roku 1230, słynny profesor prawa w Bolonji. Napisał: „Summa juris“ (Spira, 1484).

Azobenzol, $C_{12}H_{10}N_2$ albo $C_6H_5N = N.C_6H_5$, powstaje przy redukcji nitrobenzolu $C_6H_5NO_2$ ługiem sodowym, lub przy traktowaniu chlorku aniliny nadmanganjanem potasu. Tworzy kryształy pomarańczowo-czerwone, rozpuszczalne łatwo w alkoholu i eterze, topi się przy 68°, ulatnia przy 293°, a przy nagłem ogrzaniu wybucha. Działaniem stężonego kwasu azotnego wydaje *nitroazobenzol*, który przez siarek amonu redukuje się na *amidoazebenzol* (ob. Azowe związki), tworzący żółte igły, trudno rozpuszczalne w wodzie i topiące się przy 128°; z kwasami wydaje sole żółte lub fioletowe, z połyskiem błękitnym. Chlorek amidoazobenzolu ukazał się w r. 1863 w handlu jako *barwnik żółty anilinowy*, ale się nie utrzymał. Przez traktowanie jednak tej soli kwasem siarczanym powstaje *kwas amidoazobenzolsulfonowy*, w handlu zwany *barwnikiem żółtym kwasowym (Säuregelb)*, który wydaje piękne odcienie jasno-żółte.

Azodwufenilowy błękit, $C_{18}H_{15}N_3$, barwnik niebieski, powstający przy ogrzewaniu azobenzolu z alkoholem i chlorkiem aniliny; należy do grupy indulinów.

Azoflawina, *barwnik żółty azowy* albo *indyjski*, proszek żółty, trudno rozpuszczalny w wodzie, używa się do farbowania wełny; działaniu kwasów silnie się opiera.

Azogues o Cannar, prowincja w rzeczypospolitej Ecuador, w południowej Ameryce, ma 16,590 klm. kw. i 45,000 m.; miasto główne t. n. ma 4,000 mieszkańców.

Azoiczne utwory geologiczne (z greck. bezzwierzęce), najdawniejsze pokłady osadowe skorupy ziemskiej, które nie zawierają żadnych skamieniałości zwierzęcych. Nazwa ta nie jest zupełnie słuszną, szczątki organiczne bowiem, chociaż w postaci zupełnie przeinaczonej, jako grafit lub węgiel, występują w nowszych łupkach utworów **A**-ych. Ob. Eozoiczne utwory geologiczne.

Azoimid, *kwas azotowodorny*, ob. Azot.

Azokokcyna, $C_{18}H_{15}N_2O_4SNa$, barwnik czerwony, znajduje się w handlu w postaci proszku ciemno-brunatnego, trudno w wodzie rozpuszczalnego; używa się głównie do farbowania jedwabiu.

Azolitmina, ob. Lakmus.

Azolla, rodzaj paproci wodnych z rodziny *Salviniaceae*, drobne roślinki pływające, podobne do wątrobnic, o łodyżkach rozgałęzionych; listeczki rozdzielone są poziomo na dwie blaszki, z których górna pływa na powierzchni wody, druga jest w niej zanurzona. Organy rozrodcze rozwijają się na dolnej blaszce pierwszego liścia każdej gałązki, tworząc dwojakie zbiorniki zarodników *(sporocarpia)*, kuliste i stożkowate, od pierwszych mniejsze. Z czterech znanych gatunków żyją dwa w Ameryce, jeden w Egipcie i jeden w Australji, Azji i Afryce. Blaszki liści zawierają pęcherzyki powietrzne, w których żyje wodorost *Anabaena*, pokrewny trzęsidłu *(Nostoc)*, obumierający wespół z liśćmi Azolli. Ciekawą tę roślinę zbadał Strasburger „Ueber **A**-lla.“ (1873).

Azolla microphylla. (Roślina powiększona).

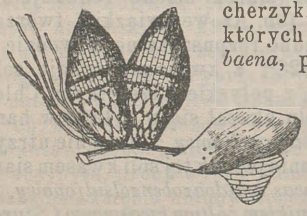

Azolla microphylla (Zbiorniki zarodników).

Azoorselina, $C_{32}H_{20}N_4O_8S_2Na_2$, barwnik czerwono-brunatny, znajduje się w handlu jako ciasto ciemno-fioletowe; w wodzie rozpuszcza się w barwie czerwono-fioletowej i barwi wełnę na brunatno.

Azoospermia, brak ciałek nasiennych w nasieniu. Występuje po zapaleniu rzeżączkowem, przy ostrem zapaleniu przyjądrza i sznurków nasiennych. Powoduje bezpłodność, a leczenie jest bezskuteczne.

Azorskie wyspy (z portug. *Wyspy Jastrzębie)*, albo *Ilhas Terceiras*, grupa wysp leżąca na oceanie Atlantyckim, między 47° i $39^3/_4$° szer. półn., oraz 25° i $31^1/_2$° dł. zach. względem Gr., składa się z 9 wysp, obejmujących 2.388 klm. kw. i 269,400 mieszk., po większej części pochodzenia portugalskiego. Pojedyncze wyspy zowią się: San Miguel, Sta-Maria, Terceira, Graciosa, San-Jorge, Pico, Fayal, Flores i Corvo. Głównemi produktami są: wino, zboże i owoce południowe. Wyspy **A.** zostały odkryte 1431 r. przez Portugalczyków i dotąd są w ich posiadaniu; główne miasto jest *Angra*, 11,000 m., na wyspie Terceira. Pod względem politycznym **A.** stanowią nie kolonję, lecz siódmą prowincję Portugalji, dzielą się na 3 okręgi: Ponta Delgada, Angra i Horta, i zaliczają się do Europy. Do kortezów w Lizbonie wysyłają ośmiu posłów. Zdaje się, że były one znane Kartagińczykom i Normanom. Są one natury wulkanicznej, częste trzęsienia ziemi. Najwyższy szczyt górski *Pico* ma 2,300 m. wysokości, klimat zdrowy i łagodny, roślinność bogata, portów mało. Por. G. Hartung „Die Azoren in ihrer äusseren Erscheinung und nach ihrer geognostischen Natur geschildert“ (Lipsk, 1860); Morelet „Iles Açores“ (Paryż, 1860); Godman „Natural history of the Azores“ (Londyn, 1870); Kerhallet „Description nautique des Açores“ (Paryż, 1865).

Azorubin, *karmezin, echtrot*, $C_{20}H_{12}N_2O_7S_2Na_2$, barwnik czerwony, proszek brunatny, w wodzie rozpuszczalny w barwie fuksynowo-czerwonej.

Azoryt, minerał będący tantalanem wapna, znajduje się w skałach albitowych na wyspach Azorskich, pod postacią drobnych ośmiościennych kryształków, barwy szaro-żółtawej z odcieniem zielonym.

Azot, pierwiastek, odkryty 1772 r. przez Rutherforda, a poznany lepiej przez Lavoisiera, który nazwał go a-zotem, t. j. bez-żywotnym dla oznaczenia, że do oddychania sam przez się służyć nie może; nazwa ta utrzymała się i odniosła dla swej krótkości pierwszeństwo nad proponowaną przez Berzeliusa nazwą *nitrogenium* t. j. *saletroród* (stąd symbol *N*). Jest to gaz bezbarwny, bez woni i smaku, lżejszy od powietrza, 14 razy cięższy od wodoru. Ciężar atomowy zatem jest 14 (ściślej 14,01), w stosunku do powietrza wynosi c. wł. 0,971, woda pochłania go mniej niżeli tlenu, 100 objętości wody rozpuszczają w temperaturze 0°: 2,035, w temp. 15°: 1,478 obj. **A.**

W temp.—150° daje się skroplić w ciecz bezbarwną (Cailletet, Pictet, Wróblewski, Olszewski), która w próżni wre przy—213°, pod ciśnieniem 35 atmosfer przy—146°, a przy dalszem oziębieniu krzepnie w temp. około—200°. Do oddychania jest niezdatny, ale nie truje. Zmieszany z tlenem, łagodzi gwałtowne działanie na organizm. Z borem łączy się przy paleniu go w powietrzu; z tytanem łączy się również dosyć łatwo, z niektóremi innemi pierwiastkami dopiero w bardzo wysokiej temperaturze. Za pośrednictwem zasad ługowych równoważy się w żarze z węglem i tworzy przetwory cyankami zwane (ob. Cyan). Z wodorem łączy się w amonjak (ob.) w stosunku 14 wag czyli 1 objętości swojej na 3 objętości i wagi wodoru. **A.** jest pierwiastkiem 5-atomowym, mogącym dosyć trwale równoważyć 3 atomy wodoru. Dlatego jest przez jednych chemików uważany za trój-atomowy, przez innych za pięcioatomowy. W naturze jest bardzo rozpowszechniony, stanowi blizko $^4/_5$ objętości, dokładnie 79,2 na 100 objętości powietrza oczyszczonego z wilgoci i obcych ciał. Prócz tego wchodzi w skład wszystkich roślin i zwierząt i tworzy niezbędną część składową azotanów i przetworów amonowych. W stanie odosobnionym może być otrzymany z powietrza przez spalenie bryłki fosforu pod dzwonem nad wodą (fig. 1); powstający kwas fosforny rozpuszcza się w wodzie, a pozostałość gazowa pod dzwonem jest **A**-em. W stanie czystszym otrzymuje się za pośrednictwem miedzi metalicznej, w przyrządzie fig. 2. Strumień wody, przepływający z syfona S usuwa z flaszki F powietrze, które przechodzi przez dwie rury zgięte *t* i *t'*, z których pierwsza napełniona jest pumeksem napojonym potażem gryzącym dla zabrania kwasu węglanego, druga pumeksem napojonym kwasem siarczanym dla zabrania pary wodnej. Stąd przechodzi przez rurę zawierającą opiłki miedzi, rozżarzone do czerwoności; miedź łączy się z tlenem powietrza, a **A.** zbiera się w odwróconej epruwetce E, nad rtęcią lub wodą. W większych ilościach otrzymuje się przez rozkład azotonu amonowego w wysokiej temperaturze.—Użyteczność azotu w naturze jest wielka; w sztukach, z wyjątkiem naukowych pracowni chemicznych, nie znajduje zastosowania w swym stanie odosobnionym. Przetwory **A.** odznaczają się nietrwałością i zmiennością, która azot właśnie ożywiającym czyli zdatnym do zmian żywotnych czyni. Użyteczność jego dla jestestw żywotnych leży w obojętności azotu odosobnionego i w łatwości przejścia cyanków w przetwory amonowe, tych w azotany i azotanów pod wpływem środków odtleniających w sole amonowe,

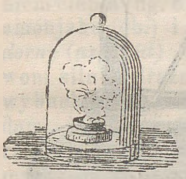

Otrzymywanie azotu.

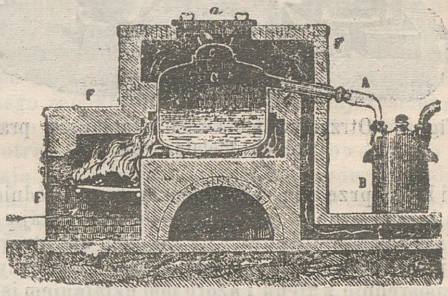

Fig. 3. Wyrób fabryczny kwasu azotnego.

z kolei przechodzące łatwo w cyanki. Żadnemu pierwiastkowi nie przystoi tak wielka zmienność, równa obojętność w stanie odosobnionym, tworzenie z wodorem przetworów silnie zasadowych, z tlenem równie silnych kwasów, a z wodorem, tlenem i węglem równie mnogich i rozmaitych przetworów. **A.**, znajdujący się w roślinach, pochodzi z przetworów amonowych i z azotanów, któremi się rośliny żywią. W ciele zwierzęcem **A.** znajduje się dwojaki, mianowicie odosobniony, wziewany w stanie powietrza, a wyziewany bez doznania zmiany w swej ilości lub jakości, i wchodzący w skład chemiczny ich ciała. Ten znajduje się w ciele zwierzęcem w stanie przetworów białkowatych i innych, które przez ich zużywanie się i rozkład powstają. Ten azot pochodzi wyłącznie z pokarmu, którym się zwierzę zasila. Rośliny potrzebny im do rozwoju **A.** otrzymują w postaci azotanów lub soli amonjakalnych z gruntu, ale nie przyswajają go sobie bezpośrednio z powietrza. Wolny **A.** powietrza zużytkować mogą jedynie pewne bakterje; przeprowadzają go w azotany i produkują ich więcej, aniżeli dla samych siebie potrzebują, skąd przez działalność takich bakterji wzmaga się obfitość azota-

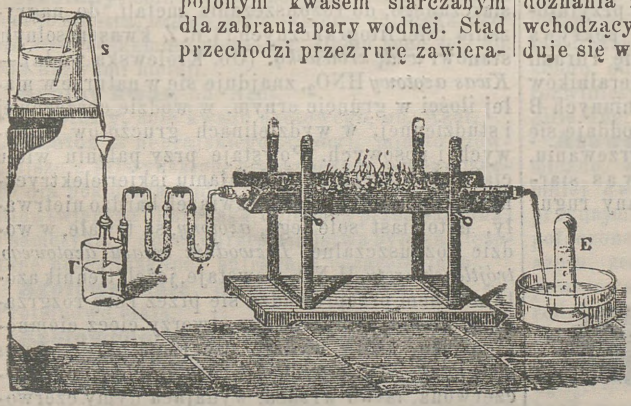

Fig. 2. Otrzymywanie azotu.

nów w gruncie. Szczególnie istnieje pewna symbjoza między takiemi bakterjami a roślinami strąkowemi, tak, że bakterje dostarczają roślinom azotanów, a same otrzymują od nich przyswojone wodany węgla. Rośliny strąkowe uważane są przeto za zbieracze azotu, które po żniwie pozostawiają grunt bogatszy w **A.**, ani-

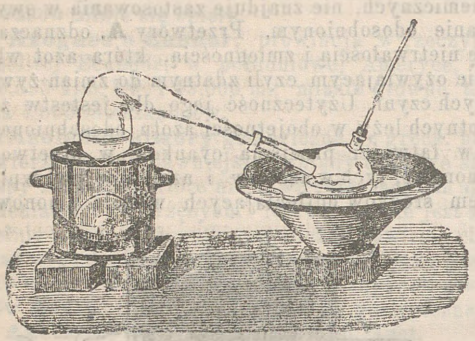

Fig. 4. Otrzymywanie kwasu azotnego w pracowniach chemicznych.

żeli był poprzednio.—Z tlenem **A.** bezpośrednio się nie łączy, wobec jednak wodoru powstają dwa kwasy: azotny i azotowy, z których się otrzymują inne związki. *Kwas azotny*, HNO_3, tworzy się bezpośrednio z tlenu i azotu pod działaniem iskier elektrycznych, także przy paleniu wodoru w powietrzu. Najważniejsze jednak jest tworzenie się jego przez działanie tlenu na amoniak: mieszanina obu gazów spala się z pomocą platyny na kw. azotny (niekiedy azotowy) i wodę; amonjak powstający przez gnicie ciał organicznych pod wpływem tlenu atmosferycznego wobec zasad przechodzi w kwas azotny (ob. Saletra). Otrzymuje się chemicznie przez destylację azotanu sody z kwasem siarczanym (Glauber). Fabrycznie wyrabia się kwas azotny w sposób wskazany na fig. 3. Do kotła z surowca C wprowadza się azotan sodu i kwas siarczany stężony, poczem kocieł zamyka się pokrywą c, szczelnie przylutowaną, a sam piec pokrywą *a*. Kocieł łączy się rurami z szeregiem odbieralników glinianych B i poddaje się ogrzewaniu. Kwas siarczany rugu-

Fig. 5. Otrzymywanie tlenniku azotu.

je z azotanu sodu kwas azotny, który ulega destylacji i gromadzi się w odbieralnikach, a w kotle pozostaje siarczan sodu. Fabrykacja dokonywa się zresztą teraz dogodniej w udoskonalonych przyrządach Gutmanna i Rohrmanna. W pracowniach chemicznych do działania tego służy retorta szklana (fig. 4). Kwas azotny jest to ciecz bezbarwna, na świetle żółkniejąca; należy do najsilniejszych kwasów i stanowi ciało silnie utleniające. Wre przy 86°, w temperaturze czerwonej się rozkłada. Wodę chciwie przyciąga, nawet z powietrza, przyczem wydaje dymy. Słabszy, rozwiedziony wodą i niedymiący, w handlu zowie się *serwaserem*. Rozpuszcza wszystkie metale oprócz złota i platyny, tworząc sole, *azotany*; z nich najważniejsze są *azotan potażu* czyli *saletra* (ob.) i *azotan srebra* (ob. Srebro). Jeżeli kwas azotny działa na ciała organiczne, to często 1 lub kilka atomów NO_2 podstawiają się za wodór ciała organicznego; związki te azotowe są pospolicie żółte, stąd ciała organiczne (skóra, pióra, wełna) przez kwas azotny barwią się na żółto. Przez działanie chloru na

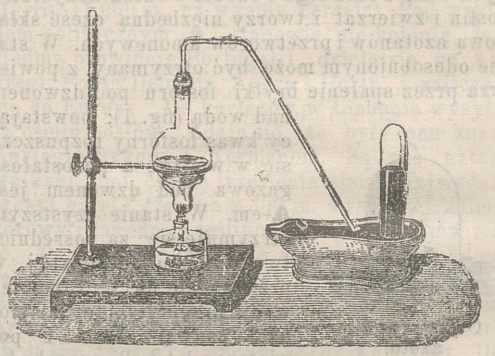

Fig. 6. Otrzymywanie tlenku azotu.

azotan srebra tworzy się *bezwodnik kwasu azotnego*, *pięciotlenek azotu* N_2O_5. Kwas azotny znajduje liczne zastosowania: w fabrykacji kwasu siarczanego, do rozpuszczania metali, do nagryzania tafel litograficznych i t. d. Z kwasem solnym stanowi *wodę królewską*. (Ob. Królewska woda).—*Kwas azotowy* HNO_2, znajduje się w naturze w małej ilości w gruncie ornym, w wodzie deszczowej i studziennej, w wydzielinach gruczołów ślinowych i nosowych. Powstaje przy paleniu wielu ciał w powietrzu, przy działaniu iskier elektrycznych na powietrze. Jest to związek bardzo nietrwały, natomiast sole jego, *azotony*, są trwałe, w wodzie rozpuszczalne. *Bezwodnik kwasu azotowego*, *trójtlenek azotu*, H_2NO_3, powstaje, jeżeli tlennik azotu z tlenem przeprowadza się przez rurę rozgrzaną; w nizkiej temperaturze tworzy ciecz ciemnoniebieską, która wydaje czerwoną parę.—*Kwas podazotny*, NO_2, *czterotlenek azotu*, ciecz ciemnoczerwona, łatwo wrząca, wydająca dymy czerwone; obecność jego w kwasie azotnym sprawia, że ten

wywiązuje dymy czerwone; ciało to niewłaściwie zwane jest kwasem, z zasadami wydaje mieszaninę azotanów i azotonów.—*Tlennik azotu, dwutlenek azotu*, NO, jest gazem bezbarwnym, na powietrzu tworzy dymy czerwone, łączy się bowiem z tlenem i przechodzi w kwas podazotny. W temp. 11° pod ciśnieniem 104 atmosfer skrapla się w ciecz bezbarwną. Mieszanina pary dwusiarku węgla z tlennikiem azotu pali się płomieniem niebieskim, bogatym w promienie chemiczne, tak, że służyć może do fotografowania w braku światła słonecznego (lampa Sella). Otrzymuje się działaniem rozcieńczonego kwasu azotnego na rtęć lub miedź (fig. 5). Odkryty został przez Halesa, a zbadany przez Priestleya.—*Tlenek azotu*, N_2O, gaz bezbarwny, zwany *gazem rozweselającym*, wciągnięty bowiem do płuc sprawia odurzenie; ciała rozżarzone płoną w nim prawie tak silnie, jak w tlenie. W temp. 0° pod ciśnieniem 30 atmosfer skrapla się w ciecz bezbarwną, która krzepnie przy —115°. Używa się niekiedy jako środek znieczulający przy drobnych operacjach. Odkryty został przez Priestleya 1776 r.; własności jego narkotyczne poznał Wells, ale w chirurgji zyskał zastosowanie dopiero od r. 1863 (Schraut „Das Lustgas und seine Verwendbarkeit in der Chirurgie," 1886). Otrzymuje się przez rozkład azotanu amonu działaniem ciepła (fig. 6).—Z wodorem tworzy **A.** oprócz amonjaku (ob.) i hydrazyny (ob.) *kwas azotowodorny (azoimid)* N_3H; jest to ciecz bezbarwna, woni silnie drażniącej, wrząca przy 37°, łatwo wybuchająca. Zachowuje się pod pewnemi względami, jak kwas chlorowodorny; z metalami tworzy sole, w ogólności łatwo wybuchające. Otrzymany został przez Curtinsa 1890 r.—Z węglem **A.** wydaje cyan (ob.). Tworzy też związki z metalami, które powstają bądź przez ogrzewanie metali w azocie, bądź w amonjaku. Sole kwasu azotowodornego uważać też należy jako *azotki metali*, jak azotek sodu NaN_3. Podobne są do chlorków metali, ale w ogólności łatwo wybuchają.

Azotany, sole kwasu azotnego. *Azotan potasu* jest to saletra, *azotan sodu*—saletra chilijska, *azotan srebra*—kamień piekielny. Opisy tych soli ob. pod nazwami metali.

Azotny kwas, ob. Azot.

Azotony, sole kwasu azotowego, ob. Azot.

Azotos (z hebrajskiego *Aszdot*), miasto główniejsze z filistyńskich, przeznaczone przez Jozuego dla pokolenia Judy. Było ono w swoim czasie silną twierdzą filistyńską, obleganą przez Sargona i Psametyka, w epoce chrześcijaństwa było zamieszkane przez biskupa, sufragana cezarejskiego.

Azotowe ciała, ciała zawierające azot, ob. Proteinowe ciała.

Azotowodorny kwas, ob. Azot.

Azotowy kwas, ob. Azot.

Azotowy węgiel, węgiel otrzymywany z wypalenia substancji zwierzęcych, zawierających azot, jak np. węgiel kostny.

Azoturja, *moczówka azotowa*, chorobliwe wzmożenie w moczu ilości wydzielanego mocznika, który za dodaniem kwasu azotnego krzepnie w masę azotanu mocznika. **A.** występuje przy podwyższonem zgorzeniu białka, złożonego w organach ciała, zjawia się zatem przy wielu chorobach gorączkowych. Przebieg choroby jest przewlekły, wyleczenie trudne. Ob. Cukromocz.

Azowa czerń *(Blauschwarz)*, barwnik używany do farbowania wełny na kolor niebieskofioletowy; w handlu znajduje się jako proszek czarno-niebieski, w wodzie rozpuszczalny.

Azowe barwniki, barwniki otrzymywane ze smoły, zawierające w składzie swoim grupę azową N=N (ob. Azowe związki). Przeważnie zawierają raz tylko taką grupę *(barwniki monoazowe)*, niekiedy wszakże występuje grupa ta dwukrotnie *(b. dwuazowe* lub *diazowe, tetrazowe)*, lub nawet trzykrotnie *(b. trójazowe, trisazowe)*. **A. b.** są po większej części w wodzie nierozpuszczalne, dlatego zamiast nich używają się najczęściej sole sodowe ich sulfokwasów. Punktem wyjścia do ich otrzymywania są związki diazowe, które powstają przez działanie azotanu sodu na anilinę, co nazywa się *diazotacją*. Bardzo liczne **A. b.** zalecają się rozmaitością i wspaniałością barw; w handlu mają nazwy empiryczne. Odkrycie ich spowodowało silny rozwój w przemyśle barwników smołowych, łatwo bowiem dają się otrzymywać i na włóknach utrwalać, a farbowane niemi tkaniny nie ulegają wpływowi światła i mydła. Wełna i jedwab przyjmują je łatwiej, niż bawełna, poznano wszakże pewną ich grupę, zwaną *barwnikami kongo*, które łatwiej utrwalają się na bawełnie i w znacznej części usunęły z farbiarstwa alizarynę. Pierwszym barwnikiem **A.**, który się ukazał w handlu 1863 r., był amidoazobenzol (barwnik żółty anilinowy), odkryty przez Griessa w r. 1859. W r. 1865 odkrył Martius barwnik brunatny fenilowy (Bismarckbraun), a Caro w r. 1875 chryzoidynę, która już w roku następnym wyrabiana była fabrycznie. Wkrótce potem zostały **A. b.** otrzymane z naftalenu, a odtąd liczba ich niesłychanie wzrosła. Barwniki kongo odkryte zostały w r. 1884. Wyrób **A. b.** rozwinięty jest głównie w Niemczech. Por. Weyl „Die Teerfarben" (1889).

Azowe związki, azowe ciała, związki chemiczne, które w cząsteczce zawierają przynajmniej dwa atomy azotu i w których w ogólności przynajmniej dwie grupy węglowodorowe są połączone za pośrednictwem tych obu atomów azotu, zespolonych z sobą dwiema jednostkami powinowactwa (N=N). **A. z.** powstają przez redukcję związków nitrowych w roztworach alkalicznych; tak np. nitrobenzol $C_6H_5NO_2$ wydaje w tych warunkach azobenzol $C_{12}H_{10}N_2$, czyli $C_6H_5N{=}NC_6H_5$. Tworzą się też w pewnych warunkach przy utlenianiu aniliny. **A. z.** są to ciała żółte lub czerwone, krystalizujące, obojętne,

w wodzie nierozpuszczalne. Są bardzo trwałe, wybuchają jednak przy silnem i nagłem ogrzaniu. Ze związków **A.** otrzymać można produkty nitrowe, a z ich redukcji powstają *związki amidoazowe*; tak np. nitroazobenzol $C_6H_5N=NC_6H_4.NO_2$ wydaje amidoazobenzol $C_6H_5N=NC_6H_4NH_2$. Te związki amidoazowe są żółte lub brunatne, słabo zasadowe. Przy otrzymywaniu związków **A.** z nitrowych powstają często produkty pośrednie, w których dwie grupy węglowodorowe połączone są z sobą za pośrednictwem grupy NON; są to związki *azotlenowe*, jak azotlenobenzol albo azoksybenzol $C_6H_5.NON.C_6H_5$, własnościami zbliżone do związków **A.** Przy działaniu silnych środków redukcyjnych na związki **A.** podwójne związanie atomów azotu (=) znosi się do połowy, tak, że atomy te pozostają związane jedną tylko jednostką powinowactwa (—), oswobodzona zaś druga jednostka powinowactwa nasyca się wodorem; tą drogą powstają bezbarwne i obojętne związki *hydrazowe* czyli *wodornoazowe*, jak hydrazobenzol $C_6H_5.HN—NH.C_6H_5$. Znaczna część związków **A.** posiada ważne znaczenie techniczne, jako barwniki (Ob. Azowe barwniki).

Azowie (*Azy*, *Asa*), w mitologji skandynawskiej oznacza bóstwa, które po walce z innym rodem bogów, Wanów (ob.), otrzymują zwierzchnią władzę nad światem. Najwyższym z Azów był Odyn, jak się zdaje, południowo-germańskiego pochodzenia. Do innych Azów zaliczają: Thor'a, Njó'rd'a, Frey'a, Baldr'a, Tyr'a, Heimdal'a, Bragi'ego, Forseti'ego, Höd'a, Vidar'a, Val'ego i Ull'a. Loki bywa raz przyjacielem, drugi raz wrogiem **A.** Hermord i Skirnir są im podwładni. Obok Azów męskich stoją żeńskie *Asinjur*, *Asinen (Azyny)*: Frig'ya, Freja, Iduna, Saga, Nanna, Sita. Nazwa Azów pochodzi od tego samego źródłosłowu, co staro-perskie Anhi „pan.“ W staroskandynawskiem istniało jako *áss*, liczba mnoga *æsir*, w gotyckiem *anzeis*, staro-górno-niemieckiem *eusi*. saskiem *ês* i spotyka się w wielu imionach złożonych, np. Ansgar (Asgeir, to samo, co Oskar), Oswald i t. p. Por. Weinhold „Ueber den Mythus von Wanenkrieg“ (1890); Grimm „Deutsche Mythologie.“

Azowskie morze (*Palus Maeotis*), północna wielka zatoka morza Czarnego, łącząca się z niem przesmykiem Kerczeńskim (Jenikale). Długa 445 klm., a szer. 150 klm.; powierzchnia ze wszystkiemi jego częściami wynosi 37,605 klm. kw., największa głębokość dosięga 16 m., przeciętna 7 m., a wokolicach Taganroga dochodzi 4 m. Charakterystyczną cechę brzegów stanowią liczne wązkie półwyspy, zwane kosami, z których najważniejszą jest *Kosa Arabacka*, oddzielająca od morza **A.** morze *Zgniłe* czyli *Siwasz*. Ważniejsze miasta handlowe nad jego brzegami są: Taganrog, Marjupol i Berdiańsk. Morze **A.** ważne jest dla Rosji dla wielkiej obfitości ryb (10 mił. rub. rocznie), i jako droga, ułatwiająca zbyt produktow rolnych z pasa czarnoziemnego.

Azowskie stepy rozciągają się między rzeką Maniczem, Donem i morzem Azowskiem; grunt przesiąkły solą i nieurodzajny.

Azowy błękit, $C_{34}H_{24}N_4O_8S_2Na_2$, barwnik używany do farbowania bawełny na kolor błękitno-fioletowy; w handlu znajduje się jako proszek ciemno-błękitny, w wodzie rozpuszczalny.

Azów (po turec. *Adzak)*, miasto w ziemi Kozaków dońskich, nad ujściem Donu do morza Azowskiego, 17,000 m., trudniących się głównie rybołówstwem. Niegdyś wielce handlowe, należąc do Greków, zwane było Tanais, a w wiekach średnich Tana. W IV wieku po Chr. zburzone przez Hunnów, w VIII było w posiadaniu Chazarów, w IX Pieczeniegów, a w XI Połowców. W XII w. prowadzili tu znaczny handel Genueńczycy, uznając nad sobą z początku władzę Połowców, tych jednak w XIII w. wyrugowali, a w r. 1471 sami pokonani zostali przez Turków, którzy znów z kolei w r. 1637 ulegli Kozakom, ale tylko na krótko. Od r. 1736 należy ostatecznie do Rosji. Port zamulony piaskiem, dlatego dostępny tylko dla małych okrętów. Por. Gaier: „Istoria Azowa“ w *Moskwitianinie* (1841).

Azpeitia, miasto w hiszpańskiej prowincji Guizpuzcoa, w pięknej dolinie rzeki Urola, 6,600 miesz. W pobliżu wielki klasztor Loyola, miejsce urodzenia św. Ignacego, oraz kąpiele Cestona, z cieplicami mineralnemi (32° C.).

Azrael, *Azrail* lub *Izrail* („imalak-ul-mauti“). W Koranie (XXXII), imię anioła smierci, który „wyciąga“ duszę ludzką z ciała umierającego.

Azrak, *Bahr-el-Azrak*, Błękitny Nil, ob. Nil.

Aztekowie, nazwa mieszkańców Meksyku w czasie wylądowania Europejczyków w Ameryce. Było to jedno z 7-u plemion Nahuatlaków, które przywędrowało do doliny Meksyku i zbudowało tam miasto Meszika (od Meksitl, synonim boga Huiclipocli). Nazwa **A.** oznacza ludzi z kraju „białej czapki,“ Aztelan, którzy go z rozkazu bogów opuścili, jak się zdaje współcześnie z 7-iu innemi szczepami Nahua-Uaków: Ksuszymilki, Tepaneki, Kolhuasy, Szalkany, Tlahniny i Tlakskalteki powędrowali dalej na południe, **A.** zostali. Pewien czas podlegali królom Tepaneków, potem, po wielu walkach, oswobodzili się z pod zależności i utworzyli związek 3 miast: Meksyku, Tekskoku i Tlakopanu, w którym przewodził Meksyk. *Kultura* **A.** zdaje się być odblaskiem wcześniejszej cywilizacji Toltèków. Książęta ich, z wyższych wybierani dostojników, panowali wprawdzie samowładnie, ale sądy niezawisłe tudzież potężny stan kapłański ograniczały zawsze ich samowolę. Naczelnikiem rządu z władzą nieograniczoną prawie był Tlakatekutli, wódz armji, ale towarzyszył mu zawsze „Cihuakoatl,“ przewodniczący rady narodowej, naczelnik religijny i sędzia najwyż-

szy. Ustrój państwa był, jak u większości ludów amerykańskich, klanowy. Cały naród rozpadał się na 4 pokolenia, a te znowu na pewną liczbę rodów (Kalpulli). Ziemia należała nie do pojedynczych osób, lecz do klanów. Naczelnicy rodów, naczelnicy wojenni, oraz inni notable tworzyli radę narodową, która wybierała dożywotniego naczelnika rządu. W razie śmierci głowy rządu świeckiego, miejsce jego obejmował najczęściej naczelnik religijny. Monarchji dziedzicznej nie było w Meksyku wcale. Do wybitniejszych władców **A.** należeli *Aksyakatl* (twarz z wody), (1469—81, który podbił Tlaltelolkanów). *Ahuitzotl* (pies z wody) 1486—1502, który również szczęśliwie prowadził wojny, upiększył Meksyk budowlami, urządził wodociągi i t. p. Po nim nastąpił Motecuhzoma (Montezuma), Ksokojotsin („Młody pan gwałtowny),“ od 1502—1520. Poprzednio był naczelnikiem religijnym; zostawszy głową rządu, otoczył się ceremonjałem i etykietą, budował wielkie pałace, rozrzucał skarby państwowe (ob. Montezuma). W roku 1520 atoli zginął z rąk własnych poddanych, którzy go podejrzewali niesłusznie o stosunki z Kortezem. Po Montezumie objął władzę *Kuitlahuak* (1520), który panował tylko 80 dni, umarł bowiem na ospę; władza przeszła w ręce *Kuohtemoka* (1520—1521), młodego a bardzo zdolnego i odważnego wojownika, który jednak nie mógł się oprzeć Hiszpanom, popieranym przez sąsiednie narody, nienawidzące Azteków. Meksyk został zburzony, a ostatni władca Azteków zginął na torturach 1521 r. Aztekowie posiadali pewien rodzaj pisma obrazowego, w którem nawet prawa ich były spisywane. Podajemy tu kilka próbek owego pisma, wykonanego kolorami na papierze z liści agawy, a pochodzących z epoki zajęcia Meksyku przez Hiszpanów. Do wychowania młodzieży, którem kapłaństwo się zajmowało, były urządzone oddzielne budowle przy świątyniach (*Teokallis*). Młodzież, do stanu duchownego przeznaczona, kształciła się w oddzielnych zakładach, gdzie uczono ją astronomji, historji i służby kościelnej. Rachuba czasu Azteków wskazuje, że naród ten posiadał już wiadomości z matematyki i astronomji. Rolnictwo było u nich w poważaniu i stanie kwitnącym; górnictwo uprawiano starannie, handel doznawał opieki rządu więcej, niż rzemiosła. Pomniki ich rzeźbiarstwa, ceramiki i złotnictwa znajdują się dotąd w obfitości, z dzieł architektury zostało niewiele (świątynie piramidowe w Teotihuakan, Cholulu, Ksoéhikalko). *Religja* Azteków uznawała bytność najwyższego, niewidzialnego władcy i twórcy wszechświata, *Tonakatakutli* (pan naszego ciała), który rządził niebem, światłem i ogniem; pod jego władzą było 13 bóstw głównych i 200 podrzędnych, demonów obłocznych (Mikskoatle), i t. d.; ziemię czczono jako matkę. Prócz tego każdy klan posiadał własne bóstwo. Straszny *Huiclipocli*, bóg wojny i opiekun narodu, któremu na cześć zarzynano tysiące ofiar ludzkich, był specyalnym bogiem plemienia **A.** Składano mu ofiary krwawe z ludzi, głównie jeńców wojennych. Wierzono w życie pośmiertne. Wszystkie zabytki wysokiej oświaty Azteków zostały

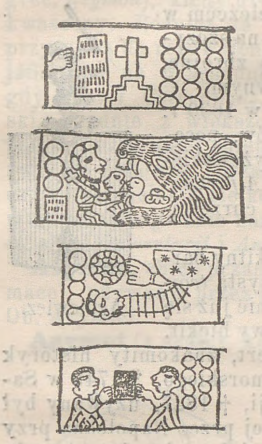

Ilustracje do katechizmu, ułożonego przez Misjonarzy hiszpańskich po zdobyciu Meksyku. (Bibljoteka król. w Berlinie).

Spis działów ziemi przypadających spadkobiercom Montezumy (Bibljoteka król. w Berlinie).

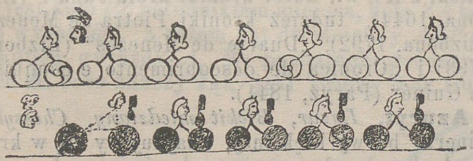

Dokument określający liczbę młynów w Huitznohautl i Quauhfli (według rysunków na papierze z liści agawy, przechowywanych w Bibljotece Królewskiej w Berlinie).

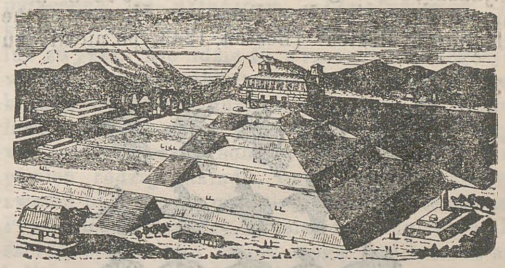

Tlokal Quetzalcoarla w Cholulu (odbudowa).

prawie w zupełności zniweczone przez Hiszpanów, chociaż potomkowie pierwotnych mieszkańców dotąd jeszcze w znacznej liczbie znajdują się w kraju i mówią językiem ojczystym. *Język*

Kalendarz Azteków, czyli „kamień słońca," monolit, na którym są wyrzeźbione figury zodjaku. (Muzeum w Meksyku).

Azteków podobny nieco do mowy Atabasków, przyjęty nawet w krajach przez nich podbitych, był dla misjonarzy XVI i XVII wieku potężnym środkiem nawracania krajowców na wiarę chrześcijańską, i dlatego też liczne istnieją jego gramatyki i słowniki. Por. Prescott: „History of the conquest of Mexico" (Boston, 1843, po niemiecku

Spis produktów żywności, mających być dostarczonemi rządowi w naturze.

w Lipsku, 1845); Veytia: „Histoira antiqua de Meijco" (1836); Brasseur de Bourbourg: „Histoire des nations civilisées du Mexique" (4 t., Paryż, 1856—58); Aubin: „Mémoire sur l'écriture figurative et la peinture didactique des anciens Mexicains" (Paryż, 1849); Waitz: „Anthropologie der Naturvölker" (4 t., Lipsk, 1864); Th. Arnim: „Das alte und das neue Mexico" (Lipsk, 1868); Biondelli: „Sull'antica lingua Azteca o Nahuatl" (Medjolan, 1860); Bastian: „Die Kulturländer des Alten America" (1878); Gaston Routier „L'histoire du Mexique."

Azuay, ob. Assuay

Azul, miasto w prow. argentyńskiej Buenos-Ayres, 8,000 m., z fortem, założonym dla obrony od plemion Auka i Rankwele, z któremi prowadzi ożywiony handel.

Azulejos, emaljowane płyty fajansowe, pierwotnie niebieskie (arab. *azul),* następnie różnemi barwami malowane, używane przez Maurów w Hiszpanji do ozdoby murów i podłóg. Dotąd jeszcze w Hiszpanji i Portugalji domy ozdabiane są takiemi płytami, na których wszakże ornamenty nie są malowane, lecz wytłaczane.

Azulewicz, herb, nadany rodzinie tatarskiej, osiadłej w Litwie. W polu czerwonem strzała srebrna, żeleźcem w górę obrócona; w koronie na szczycie hełmu prawe ramię zbrojne, z mieczem w złoto oprawnym.

Azulewicz.

Azulewicz, napisał w 1630 r. dzieło w obronie Tatarów, posądzanych przez Piotra Czyżewskiego w piśmie pod tyt.: *Alfurkan* (1616) o czary na zgubę chrześcijan.

Azulina, *azuryna,* błękitny barwnik smołowy, jest nieczystą *trójfenilpararozanilina;* obecnie już się nie wyrabia. Ob. Anilinowy błękit.

Azuni Dominik Albert, znakomity historyk i wielki znawca prawa morskiego, * 1749 w Sasari na wyspie Sardynji, † 1827, używany był przez swój rząd, a później przez Napoleona przy rozmaitych poselstwach, jako członek trybunału konsularnego w Cagliari. Z pomiędzy dzieł jego najważniejsze: „Dizionario universale ragionato della giurisprudenza mercantile" (4 t. Nizza, 1786—88); „Sur l'origine de la boussole" (Paryż, 1805—1809); „Sistema universale dei principi del diritto maritimo dell' Europa" (4 t., Florencja, 1795); „Histoire géographique, politique et naturelle de la Sardaigne" (2 t., Paryż, 1802).

Azur, *lazur,* szkło błękitne, zabarwione tlenkiem kobaltu, najciemniejsza odmiana smalty; także barwnik błękitny ultramarynowy. Zresztą, pod tą nazwą rozumiemy w ogóle barwę błękitną, w szczególności błękit nieba, albo też barwnik ciemno-błękitny.

Azurara Gomez-Gannes, dziejopisarz portugalski z XV w., autor kroniki króla Jana I (Lizbona, 1644), tudzież kroniki Piotra de Menezes (Lizbona, 1792); „Duarte de Menezes" (Lizbona, 1793) i „Cronica de descobrimento e conquista de Guiné" (Paryż, 1841).

Azuryt, *Lazur, Błękit miedziany, Chessylit,* minerał barwy błękitnej, znajdujący się w kryształach jednoskośnoosiowych, świetnych, należycie wykończonych. Bywą też w odmianach zbitych, promienistych i ziemistych. Twardość jego 3, 5, c. wł. 3,8. Jest to węglan miedzi; używa się do wytapiania miedzi, do przygotowywa-

nia kaperwasu miedzianego i jako barwnik błękitny. Znajduje się w Chessy pod Ljonem, w Siedmiogrodzie, w Syberji, Pensylwanji, u nas w Miedzianogórze pod Kielcami.

Azy, mitol., ob. Azowie.

Azygja, *nieparzystość*, bezżenność; *azygiczny*, nieparzysty, jak np. organy ciała niewystępujące parzysto, po stronie prawej i lewej.

Azymech, gwiazda pierwszej wielkości, zwana inaczej *Kłosem Panny* (ob. Panna).

Azymici, *Azymitowie* (z grec. *bezdrożdżowcy*). Tak nazywają katolicy greccy rzymskich katolików, dlatego, że używają przy mszy i Komunji św. chleba niekwaszonego czyli prześnego (po grec. *azymon*), kiedy greccy kat. pożywają chleb kwaszony. Różnica ta była także jedną więcej przyczyną do rozdwojenia się kościoła chrześcijańskiego na Wschodni i Zachodni, zwłaszcza gdy *Michał Caerularius*, biskup konstantynopolski, zgodnie z większością krajów wschodnich potępił używanie chleba niekwaszonego, jako zwyczaj żydowski (prześniki, mace). Po stanowczem rozdzieleniu się kościoła w r. 1051 weszło w zwyczaj używanie nazwy: *Azymici* i *Prozymici*, albo *Fermentarii* i *Antifermentarii*.

Azymus, chleb prześny, bez drożdży (opłatki, mace), używany przez Izraelitów w dni Paschy. Ob. Azymici.

Azymut (z arab.), kąt dwuścienny, utworzony przez koło wysokości danej gwiazdy (koło wielkie przechodzące przez zenit i gwiazdę) z południkiem miejsca, albo też służący mu za miarę łuk na poziomie, zawarty między południkiem a kołem wysokości. Stąd polska nazwa *poziomołuku*. Za pomocą **A.** i wysokości (ob.) gwiazdy oznaczonem jest zupełnie jej położenie na niebie w danym czasie. Ale że **A.** i wysokość statecznie się zmieniają, musi być przytem podany czas, do jakiego się oba te elementy stosują. Jeżeli na fig. *A* oznacza gwiazdę, *P* biegun niebieski, *Z* Zenit obserwatora, jest koło *PZ* południkiem miejsca, koło *ZA* kołem wysokości, a zatem kąt dwuścienny *AZP* azymutem gwiazdy *A*. W pomiarach geodezyjnych **A.** *boku* znaczy kąt, jaki tworzy bok trójkąta stanowiącego sieć związkową z linją południkową. Astronomowie liczą zwykle **A.** od płd. przez zachód, płn. i wschód, geodeci zaś od północy przez wsch., płd. i zach., od 0^0 do 360^0. Ob. Niebo.

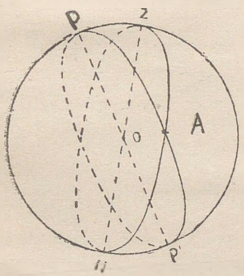

Azymut.

Azymutalny przyrząd, toż co altazymut (ob.).

Azyny, *Azynki*, boginie skandynawskie, ob. Azowie.

Azzo Portius, ob. Azo.

Azzolini v. **Mazzolini,** Jan Bernard, malarz i rzeźbiarz włoski, żył około 1510 w Genui. Sławny jego obraz, przedstawiający męczeństwo św. Agaty, znajduje się w kościele św. Józefa w Genui.

Azzoni Józef, prawnik austrjacki, * 1712, † 1760, brał udział w kodyfikacji prawa austrjackiego, był profesorem w Pradze.

Ażjo (*agio* po włosku), mienne, pierwotnie przewyżka wartości jednego towaru nad drugi, potem przewyżka wartości monety bankowej nad monetą obiegową lub odwrotnie, nadpłata, przewyżka ceny targowej, pieniędzy lub papierów publicznych nad ich nominalną wartość. Stosunek przeciwny, czyli spadek ceny poniżej wartości nominalnej, nazywa się *disażjo*. Równość ceny z wartością nominalną: *pari*. (Herburt nazywa ażio: *przydawanie*).

Ażjotaż v. **Ażjoterstwo,** właściwie oznacza spekulację na podnoszenie się lub zniżanie cen wartości pieniężnych, papierów rentowych, obligacji, akcji wszelkiego rodzaju, wekslów i t. p. połączoną ze sztucznem oddziaływaniem na kształtowanie się tych cen w kierunku zniżki lub zwyżki. Nie idzie tu o rzeczywiste negocjowanie papierów publicznych, lecz o różnicę w ich kursie, na którą ludzie oddający się tej spekulacji z dnia na dzień wyczekują, a którą po upływie pewnego czasu sobie wypłacają; stanowi to pewien rodzaj zakładu, czyli gry hazardowej, zwanej obecnie *grą giełdową*, czyli ażjoterstwem. Przedmiotem tej gry, dzisiaj za granicą na obszerną rozwiniętej stopę, mogą być zresztą nie tylko papiery publiczne, ale nawet towary; sprzedaje się np. zboże w jesieni, z obowiązkiem dostawienia go na wiosnę; na jaką zaś skalę takie **A.** się prowadzi, wypada stąd, że towary sprzedane na dostawę przewyższają nieraz zapasy znajdujące się w kraju w chwili likwidacji. *Ażjoterem* nazywają zajmującego się powyższą spekulacją.

Ażur (z franc. *à jour*), tkanina rzadka, mająca drobne dziurki, a stąd przezroczysta.

KONIEC TOMU PIERWSZEGO.

BIBLIOTEKA NAUKOWA Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego
№ 1/275 1937 r. „TRYBUNA RADZIECKA"

BIBLIOTEKA NAUKOWA Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego

DOPEŁNIENIA.

Str. 20. **Abrahamowicz** Dawid (dopełnienie). W końcu roku 1897 wybrany wice-prezydentem, a po ustąpieniu Kathreina, prezydentem izby deputowanych w Wiedniu, prowadził energicznie burzliwie obrady; walczył zacięcie z obstrukcją lewicy niemieckiej; przeprowadził prawo Falkenheyna, obostrzające regulamin, co spowodowało rozruchy, wskutek których gabinet Badeniego podał się do dymisji (ob. Austrja).

Str. 126. **Albert Konrad,** pisarz niemiecki, ob. *Sittenfeld.*

SPROSTOWANIE.

Str. 102, szp. 1, wiersz 11—12, zamiast: Tumirami, czytaj: *Sumirami.*

2931

Biblioteka
I.A
80309/2
WAP
Naukowa